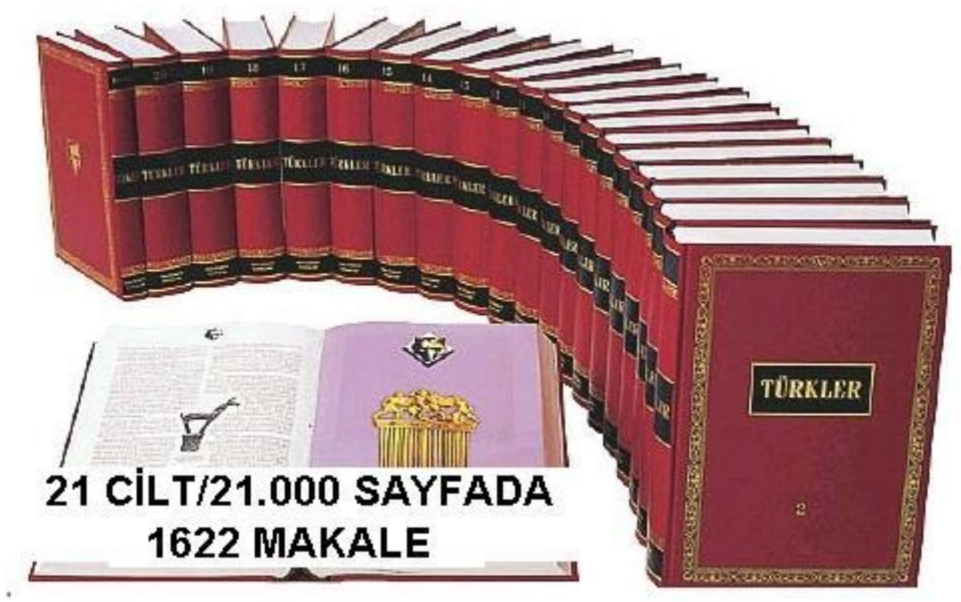

TÜRKLER

CİLT 19

TÜRK DÜNYASI

EDİTÖRLER

HASAN CELÂL GÜZEL
PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK
PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

2002

ANKARA

YAYIN KURULU

TÜRKLER

DANIŞMA KURULU

KISALTMALAR

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.y.	Adı geçen yazma
ABAW	Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
AEMA	Archivum Eurasiae Medii Aevi
AKDTYK	Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AO	Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hungoricae
APAW	Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften
ARDTA	Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi
ARMDA	Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arşivi
ASG	Archivio di stato di Genova
ATASE	Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih, Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
AVPRI	Rusya İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi
b.	Bin, İbn
BA	Başbakanlık Arşivi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
C.Th.	Codex Theodosiarus
CA	Cevdet Askeri
CAJ	Central Asiatic Journal
CD	Cevdet Dahiliye
CH	Cevdet Hariciye
CMRS	Chairs du Monde Russe et Soviétique, Paris-Lahey
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DLT	Divan-ü Lügati't-Türk
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DUİT	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
E.B.	Encyclopedia Britanicca
EHN	Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti
EI2	Encyclopedia Islam, Leiden, 2nd Edition
ETGM	Ejegodnik Tobolskogo Gubernskogo Muzeya
EUM	Evkâf Umum Müdürlüğü
FO	Foreign Office, İngiltere
GMDTA	Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi
h.	Hicrî
HH	Hatt-ı Hümâyûn
İFD	İktisat Fakültesi Dergisi (İstanbul)
IRCICA	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İUEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA	Milli Eğitim Bakanlığı, İslâm Ansiklopedisi
İD	İrâde-i Dahiliye
İFK	İktisat Fakültesi Mecmuası
İMM	İrâde-i Meclis-i Mebusan
İMV	İrâde-i Meclis-i Vâlâ
İTED	İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
JA	Journal Asiatique
JAOS	Journal of American Oriental Society
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
JTS	Journal of Turkish Studies
K.R.O.	Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (Almatı)
KB	Kutadgu Bilig
KSE	Kazak Sovyet Entsiklopediyası
MD	Mühimme Defteri
MDAFA	Memóries de la Délégation Archeologique Française en Afghanistan.
MGH	Monumenta Germaniae Historica
MM	Maliyeden Müdevver
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MTM	Millî Tetebbular Mecmuası
MV	Meclis-i Vükela Mazbataları
Nşr.	Neşreden
Op. cit	Adı geçen eser
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
PSRL	Polnoe Sobranie Russkich Letopisei (Rusya)
REI	Revue des Etudes Islamiques
RGDA	Rusya Devlet Arşivi
RKF NAN KR	Rakopisnıy Fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Respubliki
s.	Sayfa
S.	Sayı
SA	Sovietskaya Archeologiya
SAD	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SPAW	Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
SRIO	Sbornik Imporatorskogo Russkogo İstoricheskogo Obshchestva (Rusya)
...ŞS	...Şer'iye Sicili
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TAD	Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TD	Tahrir Defteri
TDA	Türk Dünyası Araştırmaları
TDAY-Belleten	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TDK	Türk Dil Kurumu
TDTD	Türk Dünyası Tarih Dergisi
TED	Tarih Enstitüsü Dergisi
THITM	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKA	Tapu ve Kadastro Arşivi
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM	Türkiyat Mecmuası
TOEM	Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TT	Türkische Turfantexte
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜED	Türk Etnografya Dergisi
VD	Vakıflar Dergisi
VGMA	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft

İÇİNDEKİLER
TÜRKLER 1

DOKSAN ALTINCI BÖLÜM AZERBAYCAN CUMHURİYETİ

DOKSANYEDİNCİ BÖLÜM KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ

DOKSANSEKİZİNCİ BÖLÜM

DOKSANDOKUZUNCU BÖLÜM

YÜZÜNCÜ BÖLÜM

YÜZBİRİNCİ BÖLÜM

B. Ekonomik Değerlendirmeler

Sovyet Sonrası Orta Asya Geçiş Ekonomilerinin Sorunları ve Entegrasyonunun Geleceği / Dr. Talaybek Koyçumanov - Dr. Temirbek Bobuşev [s.15-23]

DR. TALAYBEK KOYÇUMANOV

Eski Maliye Bakanı, Alık Araştırmalar Merkezi Başkanı / Kırgızistan

TEMİRBEK BOBUŞEV

Amerikan Üniversitesi / Kırgızistan

Sovyet ardılı ülkeler arasındaki ekonomik ilişkileri değerlendirdiğimiz zaman, BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu), Gümrük Birliği, MAB (Merkezi Asya Birliği), GUUAM (Gürcistan-Ukrayna-Özbekistan-Azerbaycan-Moldova) gibi birleşmeler arasında daha çok gelişmiş olanı Ocak 1994 yılında kurulmuş Merkezi Asya Birliği'dir. Merkezi Asya Kalkınma Bankası'nın oluşturulması ve bu banka aracılığıyla ülkelerin ortak çıkarları kapsamında olan somut projeler için kredi verilmesi bunun bir kanıtıdır. Bu, mevcut sorunların ortak çabalarla çözümlenebileceğine bir örnektir.

Fakat, bu tür münferit örnekleri dikkate almazsak, genelde Orta Asya ülkeleri, entegrasyon yolunda gereken ilerlemeyi kaydedememişler. BDT'de olduğu gibi, burada da çok sayıda belgeler kabul edilmekte, ancak bunların büyük çoğunluğu, özellikle tarife ve tarife dışı düzenlemeler, vergi mevzuatlarının uyumlaştırılması, işgücünün, malların ve hizmetlerin serbest dolaşımı yolundaki her türlü bürokratik engellerin kaldırılmasına ilişkin düzenlemeler uygulanmamaktadır. Post Sovyet mekandaki entegrasyon sürecinin analizine ve bu konudaki somut önerilere geçmeden önce, siyasi nedenler dışında nelerin iktidarda bulunanları bu birlikleri oluşturmaya (en azından gelinen noktada bu tür birleşmelerin etkili olmadığı görülmüştür) ittiğini açıklamak yerinde olacaktır.

Post Sovyet Mekanda Ekonomik Toplulukların Oluşturulması Nedenleri

Ekonomik birleşmelerin oluşum nedenleri yeterince açıktır. Orta Asya cumhuriyetlerine gelince, bu ülkeler SSCB'den bir ekonomik potansiyeli miras almışlar. Bu potansiyel, yapısı, üretim, güçlerinin dağılımı, kullanılan teknoloji, üretim yönetim ilkeleri açısından etkileşim içinde olan ve eskiden bir bütün olan ekonominin bir parçasını oluşturmuştur. Buna göre de, bir zamanlar var olan çok yönlü ekonomik ilişkiler sisteminin parçalanma süreci sonucunda dağılması, yeni bağımsızlık elde etmiş devletlerde ekonomik gerilemeye neden oldu.

Ortak ekonomik mekanı koruyup saklama çabaları, dış ticaretin liberilizasyonu ve SSCB'nin ayrı ayrı bağımsız devletlere ayrılması sonucunda başarısızlığa uğramıştır. 1992-1999 yılları arasında BDT ülkeleri arasındaki dış ticaret hacmi üç kattan daha çok azalmıştır. Tacikistan ve Rusya dışındaki tüm Topluluk ülkelerinde dış ticaret göstergeleri düşmüştür. 1990'lı yılların ortalarında dış ticarette gözlenen kıpırdama da umutları yeşertmedi ve 1998 krizi yeni bir düşüşün yaşanmasına neden oldu. Mali krizin Orta Asya ülkelerinde Rusya'daki kadar tahrip edici olmamasına rağmen, kriz sonrası

ekonomik durum ayrı ayrı ülkelerde, özellikle Kırgızistan'da (hatta GSYİH'deki küçük miktardaki artışa rağmen) oldukça istikrarsızdır.

Tacikistan ve Belarus dışındaki post Sovyet ülkelerin çoğunluğunun “uzak ülkelerle” dış ticaret eğilimlerinin artması ve eski SSCB mekanı haricinde yeni ekonomik stratejilerin oluşturulması yönündeki çabalar beklenilen sonucu vermedi. Post Sovyet ülkeleri genelde ham madde ihraç etmekte ve tüketim mallarını ithal etmektedirler. İç pazarlar “uzak ülkelerden” ithal edilen mallarla aşırı doyurulmuştur ve ulusal üretim kapasitesi çok düşük düzeyde kullanılmaktadır. Her türlü bürokratik ve ekonomik engeller, gümrük alanındaki sınırlamalar dahil, korumacılık önlemleri devletlerarası iş birliğinde ek zorluklar doğurmaktadır.

Üretim kapasitesinin azalması sonucunda büyük çapta işsizlik meydana gelmiş ve hızla artmıştır. Bunun sonucunda halkın refah düzeyi devamlı olarak düşmüştür. Ekonomistlerin değerlendirmelerine göre, kriz yıllarında Orta Asya ülkelerinde üretimdeki düşüş, %50 oranında BDT ülkeleriyle dış ticaret hacminin azalmasından ve sadece %20 oranında iç talebin azalmasından kaynaklanmaktadır.

Açıktır ki, ekonomik politikadaki başarısızlıklar ve halkın büyük çoğunluğunun yoksullaşması post Sovyet ülkelerde sosyal ve siyasi gerginliğin artmasına neden olmuştur. Reform döneminde bu tür harcamaların doğal olduğunu halka anlatmak zordur. Gerginliğin azaltılması için, ülke iktidarları tarafından doğal olarak entegrasyon sorunlarının çözümlenmesi yönünde çabalar gösterilmiş ve bu konuda defalarca yüksek sesle resmi beyanlarda bulunulmuştur. Doğal olmayan ise tüm bunların büyük bir ataletlilikle gerçekleştirilmiş olmasıdır.

Ekonomik Birleşmelerin Etkinliği ve Entegrasyon Sorunları

1997'nin sonlarına doğru BDT ülkeleri düzeyinde kabul edilmiş 880 ortak belgeden sadece 130'u uygulanmıştır. Bu da ilgili birimlerin çalışmalarının etkisizliğini göstermektedir. Uzmanlar, BDT'nin kurumsal ve hukuki yapılarının çok zayıf olmasını onun henüz şekillenememesinin ve etkinsizliğinin nedeni olarak göstermektedirler. Aynı durum bazı değişiklerle Merkezi Asya Birliği için de geçerlidir. Post Sovyet mekanında henüz bir birleşme ortamı oluşmamıştır. Ülkeler ise biribirine tolerans göstermeyi henüz öğrenememişler. Bunu ileride göreceğiz. Buna rağmen, ülkeler arasındaki karşılıklı çıkara dayanan iş bölümü, üretimdeki uzmanlaşma ve iş birliğinden doğan olanakların kullanılması öncelikli amaç olmuştur. Böyle bir iş birliği, Orta Asya ülkelerine, sınırlı maddi ve mali kaynakların ortak çıkarlara yönelik daha öncelikli alanlara yönlendirilme, ayrıca entegrasyon alanında uyumlu ekonomik strateji hazırlama olanağı sağlayacaktır.

Bu sorunların çözümüne girişmeden önce çıkarların örtüştüğü alanların, ekonomik reformların yönlerinin açıkça belirlenmesi gerekir. Aksi hâlde, “yukarıların” aldığı tüm kararlar, şu ana kadar sık sık görüldüğü gibi, kâğıt üzerinde kalacaktır. Dahası, bu tür politika, genelde ters tepkilerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Vatandaşların çok sayıdaki mektupları ve kitle iletişim araçlarında ifade olunan hoşnutsuzluklar bunu teyit eder niteliktedir. Bu yankılar bazen beklenmedik hâl almaktadır.

Örneğin, uzak mesafelere yük taşımacılığı yapan Kırgızistan şoförlerinin ülke yönetimine müracaatında, “Kazakistan’ın trafik polislerinin Kazakistan’ı Kırgız polislerinin Kırgızistan’ı sevdiklerinden daha çok sevdikleri” belirtilmektedir. Çünkü Kırgızistan memurları, yabancı taşımacılar için daha düşük tarifeler belirlemişler. Bu davranış biçiminde mevcut durumdan paradoksal çıkış yolu önerildiği görülmektedir: “Onlar bize engeller yaratıyorsa, biz de aynı şekilde karşılık verelim, yeter ki, gelip de işimizi elimizden almasınlar”.

Merkezi devlet gazetesi “Veçerniy Bişkek”te verilen bu haber, entegrasyon sorununun had safhaya geldiğine ve geleneksel çözüm yollarının sorunu çıkmaza götürdüğüne tipik bir örnektir. Ekonomik parçalanmanın devam etmesinden sık sık dem vurulmaktadır. Neden durum böyledir ve resmi makamlar ne zaman bu durumu tersine döndürebilecekler?

Entegrasyonun amacının “art niyetli” olmadığı ve bu amacın dünyadaki bölgesel iş birliğine yönelişlerle örtüştüğü konusunda bir kuşku olmamakla birlikte, entegrasyon süreci çeşitli nedenlerden dolayı kendi içinde çelişkili ve ataletli olmuştur. Post Sovyet mekandaki bölgesel ve alt bölgesel birleşmelerin faaliyetlerinin analizi entegrasyon sorunlarını iki kısma ayırmaya imkân verir. Birinci kısma, ülkelerin bölgesel, demografik, etnik, sosyal, ekonomik, ayrıca ulusal kaynak potansiyellerindeki farklılıkları nedeniyle tüm ülkelere özgü olan sorunları dahil edebiliriz.

İkinci kısma ise, gerçekleştirilen reformların değişik eğilim, hız ve çapından kaynaklanan sorunları dahil edilebiliriz. Bu iki grup sorun üzerinde daha ayrıntılı şekilde duralım.

Orta Asya Ülkelerinin Geçiş Ekonomisi Sorunları ve Bunların Entegrasyon Sürecine Etkileri

1991’in sonlarında SSCB dağıldıktan sonra merkezi plânlı ekonomiden piyasa güçlerine dayalı sisteme geçmeyi amaçlayan ülkeler listesine 15 yeni bağımsız devlet eklendi. Bunların içinde Kırgızistan da vardır. Ortak yönlerdeki benzerlik, değişim aşamasındaki sorunların benzerliğini de beraberinde getirmiştir. Ekonomistler, bu sorunlardan, “mali programların hazırlanması ve gerçekleştirilmesi sürecinde daha çok zorluk yaratan” altısını özellikle belirtmektedirler. Bunlar; üretim hacminin hızla gerilemesi, birçok hâlde para emisyonunun artış hızındaki düşüşten sonra da bir müddet devam eden “sürünen” enflasyon, işletmelerin vadesi geçmiş karşılıklı borçlarının ortaya çıkması, bütçe gelirlerindeki hızlı azalma, döviz kurlarıyla ilgili istikrar sürecine en iyi şekilde destek sağlayacak stratejinin belirlenmesi sorunu ve dış mali yardımların rolüdür.[1]

Ancak eski Sovyet cumhuriyetlerinden her biri, diğerlerinden farklı olan ve ülkelerin yeniden yapılanma sürecine tepkisini belirleyen kendine özgü başlangıç şartlarına ve potansiyeline sahipti. Büyük enerji ve diğer doğal kaynaklara sahip olan ve bunları piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ortaya çıkan olumsuz sonuçları hafifletmek için belli ölçüde kullanan Rusya, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Azerbaycan’dan farklı olarak, Kırgızistan Cumhuriyeti bu tür kaynaklara sahip değildi. Bu olgu, piyasa ekonomisine geçiş yolunun seçiminde ve gerçekleştirilen reformların devamlılığında siyasi iktidar için belirleyici oldu.

Bu şartlar altında Kırgızistan'ın küçük, açık ekonomilere özgü kalkınma modelini seçmesi de anlaşılabilir. Eğer piyasayı malın mevcut ve potansiyel alıcılarının toplamı olarak algılarsak, açıktır ki, Kırgızistan'ın iç piyasası tüm arzı (örneğin, enerji ve tarım sektörlerinin arzını) karşılamak için yetersizdir. Aynı zamanda Kırgızistan, toplam talebi, özellikle de petrol ve petrol ürünlerine olan talebi karşılayamamaktadır. Diğer taraftan, doğal kaynakların ve insan kaynaklarının sınırlılığının yanı sıra, Kırgızistan ekonomisi önemli ölçüde dış piyasalardaki gelişmelerden de etkilenir. Büyük ülkelerin ve ekonomilerin yürüttükleri politikalar, Kırgızistan için benzer sonuçlar vermeyebilir ve bu yüzden genelde kabul edilemez. Özellikle bu objektif nedenler Kırgızistan'ı dışa açık ekonomi politikasını tercih etmeye zorlamakta ve ülkenin Gümrük Birliği'ne ve Dünya Ticaret Örgütü'ne girmesinde belirleyici etken olmaktadırlar.

Gerçekleştirilen yapısal reformların birinci aşaması Kırgızistan'ın, 1994'ün sonları ve 1995'in başlarında, ilerlemelerin devamlılığı açısından yeni bağımsız devletlerin çoğunun önünde olduğunu gösterdi. Kırgızistan'ın, özellikle, özelleştirme ve arazi mülkiyetinin yeniden düzenlenmesi, fiyatların ve dış ticaretin liberalizasyonu gibi alanlardaki reform çabaları uluslararası istatistik yıllıklarında çok olumlu; kamu yönetiminin yeniden yapılanması ve bütçenin konsolidasyonu gibi alanlardaki reform çabaları ise olumsuz olarak değerlendirilmiştir.[2]

Ancak reformların gerçekleştirilmesi hızı genelde yapılan atılımların kalitesi ile ters orantılıdır. Dolayısıyla bu, "hız mı yoksa kalite mi? " ikilemi, belli ki ülkenin piyasa ekonomisine geçişi tamamlamasına dek cevapsız kalacaktır.

Günümüzde post sosyalist dönüşüm sürecinin geçen on yılına baktığımızda, reformlardaki radikalizmin ve reformlar için sürenin kısıtlılığının büyük harcamalara rağmen, Kırgızistan ekonomisine belli avantajlar sağladığı görülmektedir. Şöyle ki, bu durum en kısa sürede makroekonomik istikrara ulaşmaya olanak sağlamıştır. Bu makroekonomik istikrar, enflasyonun hızla dörtlü hanelerden ikili hanelere indirilmesinde, ulusal para biriminin istikrara kavuşmasında ve finansman kredileri için olumlu faiz oranına ulaşılmasında görülmektedir. Fiyatların ve dış ticaretin hızlı liberalizasyonu iç ve dış fiyatların eşitlenmesi sonucunu doğurdu. Bu da sonuçta, bir taraftan ulusal işletmeleri üretimi daha keskin yeni rekabet ortamına uyumlu kılmaya ve yeni satış pazarları aramaya itti. Diğer taraftan ise iş piyasadaki baskılardan kurtulmaya olanak sağladı. Bu değişiklikler çeşitli ürünlere verilen her türlü sübvansiyonların bütçe üzerindeki baskısını ortadan kaldırmalıydı. İç piyasanın doyurulmasında ticaret ve hizmet alanlarında küçük ve orta ölçekli işletmelerin hızlı oluşumu önemli rol oynamıştır. Bu da, ilk aşamada, ekonominin bu sektörlerindeki hızlı özelleştirmenin bir sonucudur.

Doğaldır ki, ekonominin piyasa şartlarına geçişi sürecinde gerçekleştirilen bu hızlı reformlar mevcut yapısal kriz ortamında bazı istikrarsızlıklara da neden olmuştur.[3] Buna rağmen, özellikle bu radikal önlemler, dünya ekonomisindeki kendi yerini araması sürecinde Kırgızistan'ın rekabet kabiliyetinin korunmasına olanak sağlamıştır.

Bu, eski SSCB ülkelerindeki reformların özelliği, yoğunluğu ve kapasitesiyle ilgilidir. Bu farklılaşma, şüphesiz, iç potansiyele direkt bağımlı olan ekonomilerin açıklık düzeyini belirlemiştir. Hâlbuki, Orta Asya ülkelerinden hiçbirisi Batılı iş adamları için kendi mallarının potansiyel satış pazarı olarak ilgi doğurmamaktadır. Bu ülkelerin kendilerinde ise korumacılık eğilimleri, özellikle grup çıkarlarından doğan herhangi bir sorunun çözümü konusunda henüz çok güçlüdür. Bu politikalar sonucu, ticarette her türlü gümrük dışı engeller artar. Bu da küçük ülkelerin, yürüttükleri ticari-ekonomik politikalardan bekledikleri çıkarların, büyük ülkelerin çıkarlarıyla uyuşmadığını açık şekilde ortaya koyan bir gerçekliktir.

Ulusal ekonomilerin dış yardımlardan bağımlılığının değişik düzeylerde olması reformlardaki radikalizmin, finansman sağlayıcılar karşısındaki taahhütlere uygun olarak farklı düzeyde olmasını zorunlu kılmaktadır.

Böylece, tüm Orta Asya ülkeleri, piyasa ekonomisine doğru sanki farklı yollardan ilerlemektedirler. Kırgızistan, özellikle de satabileceği doğal kaynaklarının bulunmaması nedeniyle, ekonominin yeniden yapılandırılmasında daha radikal bir yol izlemektedir. Bazen bu geçiş yolu "şok terapisi" olarak adlandırılmaktadır. Özbekistan tarafından tercih edilen diğer bir model ise, daha kapalı bir ekonomi ve ekonomiye devletin daha aktif müdahalesini öngörmektedir. Kazakistan ve Tacikistan neredeyse, orta yol izlemektedirler. Türkmenistan'daki reformlar modelini ise ortak bir şema içinde değerlendirmek çok zordur.

Hangi modelin iyi olduğunu hemen söylemek çok zor. Reformların yoğunluğu açısından Kırgızistan'ın daha çok kazandığını söylediğimiz zaman, buradaki kazancın yukarıda da değindiğimiz gibi kalite değil zaman açısından olduğunu kastetmekteyiz. Önemli olan gelinen noktayı koruyup saklayabilmektir. Fakat bu, özellikle piyasa kurallarının henüz yeni oluştuğu ve kurumsal değişimlerin ekonominin reel sektöründeki değişimlerden açık şekilde geride kaldığı bir ortamda her zaman mümkün olmayabilir.

Ekonominin Daha Fazla Açıklığı-Daha Fazla Bağımlılık İkilemi

1998 mali krizi bir taraftan eski Sovyet cumhuriyetlerinin ekonomilerinin birbirine ne kadar entegre olduğunu, diğer taraftan ise bu ekonomilerin dış etkenlerden ne kadar fazla etkilendiğini bir daha gösterdi.

Tabii ki, krizin Orta Asya ülkeleri ekonomileri üzerinde etkileri farklı olmuştur. Bu farklılık, Orta Asya ülkelerinin kalkınmasının birçok yönünü, ayrıca ekonomik entegrasyon sorunlarının çözüme kavuşturulmasındaki potansiyellerini belirlemektedir. Öyle düşünülebilir ki, reformları gerçekleştirmek ve dış ekonomik tehditlere birlikte karşı koymak daha kolaydır. Nitekim bu, askeri-siyasi tehditler ortaya çıktığı zaman başarılı bir şekilde ortaya konmuştur. Ama burada durum farklıdır ve ekonomilerin istikrarlılığı çeşitli yaklaşımlarda saklıdır. Reform yolu seçmiş her bir ülke, komşularına bakarak onların artı ve eksilerini dikkate alıyor. Fakat yapmış olduğu girişimlerde bir şeyleri değiştirmek iktidarında olmuyor.

Orta Asya bölgesinde reformların açıklık düzeyine ilişkin Özbekistan ve Kırgızistan'ın farklı yaklaşımları sonucu, doğal olarak, Rusya krizinin bu ülke ekonomilerine etkisi değişik düzeyde olmuştur. Özbekistan, diğer Orta Asya cumhuriyetlerine oranla bu krizden daha az etkilenmiştir. Bu, her şeyden önce, ülke ekonomisinin Rusya ekonomisiyle daha zayıf ilişkilerinin olmasından kaynaklanmaktadır. 1998 yılında Özbekistan'ın Rusya ile dış ticareti, bu ülkenin toplam dış ticaret hacminin sadece %15'ini oluşturmuştur. Bunun dışında devletin yürüttüğü korumacılık politikası, diğer BDT ülkeleriyle kendisi arasında çok sayıda engeller yaratmıştır. 1998 yılının sonuçlarına göre, Özbekistan ekonomisi büyümeye geçmiş ve 1999 yılının sonunda %5'lik bir büyüme kaydetmiştir. Rusya ekonomik krizi daha çok döviz piyasasında hissedilmiş ve Som'un kara borsada değer kaybetmesine neden olmuştur. Diğer makro göstergeler ise hafif şekilde etkilenmiştir.

Özbekistan'dan farklı olarak Kırgızistan, Orta Asya bölgesinde daha çok liberal dış ekonomik politika uygulamaktadır. BDT üyeliğinin yanı sıra Gümrük Birliği ve Merkezi Asya Birliği'nin üyesidir. Bunun dışında 1998'den itibaren Kırgızistan, Dünya Ticaret Örgütü'nün üyesidir. Çok sayıda ortaklıklar, güçlü ekonomik ilişkiler, ülke ekonomisinin Rusya krizinden ciddi biçimde etkilemesine neden olmuştur. Krizin ilk belirtileri mali piyasada hissedilmeye başladı ve Eylül 1998'de borsada işlem hacminde hızlı bir düşüş yaşandı. Aynı anda yabancıların hazine kâğıtları piyasasından kaçışı baş gösterdi. Hazine kâğıtlarının getirisi ve banka faiz oranları hızla yükselmeye başladı. Bankacılık sektöründeki kriz devlet bütçesine ve kamu maliyesine yansıdı. İhracattaki azalma ve üretimdeki düşüş bütçenin vergi gelirlerinin azalmasına neden oldu.

Uluslararası Ekonomik ve Siyasi Araştırmalar Enstitüsü'nün Rusya'dan olan uzmanları, Rusya'daki mali krizin eski Sovyet cumhuriyetlerini derinden etkilediğini vurgulamışlar. Ancak, bu değerlendirmeler tümüyle kabul edilemez.[4] Bu değerlendirmelere göre, Rusya krizi en çok Kırgızistan'ın dış ticaretini etkilemiştir. 1998 yılında ihracat, geçen yıla oranla %15.2 azalmış, ithalat ise %17 artmıştır. Sonuçta, dış ticaret açığı hızlı bir şekilde artmıştır. Ancak kanımızca, burada tam tersi gerçekleşmiştir. Aslında, dış ticarette durumun kötüleşmesi, mali alandaki gelişmeleri hızlandırmıştır. Şöyle ki, henüz 1998 sonbaharında reel sektörde gerileme hissedilmeye başlamış ve bu da ihracattaki düşüşe yansımıştır. Kırgızistan ekonomisindeki kriz ortamı, ülkenin tüm BDT ülkeleriyle ilişkilerinin kötüleşmesine neden olmuştur.

Kazakistan, ekonomisinin açıklığı ve reformların radikalliğine göre, Özbekistan ve Kırgızistan arasında orta bir konumdadır. Bu ülke, büyük ölçüde açıklık ve korumacılık, rekabet ve ulusal işletmelerin desteklenmesi ilkeleri arasında denge kurmaya çalışmaktadır.

Kazakistan, petrol, gaz, madencilik, enerji ve ulaşım sektörlerindeki teknolojik iş birliği nedeniyle Rusya'daki gelişmelerden büyük ölçüde etkilendiği için Rusya, Kazakistan'ın dış ticaretinde lider konumundadır. Kazakistan'ın 1998 yılındaki dış ticaret hacminde, Rusya %40'lık bir paya sahiptir. Bağımlılık, ülkelerin mali piyasalarında da görülmektedir. Rusya'daki mali krizinin etkilerinin engellenmesi yönünde Kazakistan yönetiminin Anti-Tekel Komite aracılığıyla önlemler almasına rağmen, karşılıklı ticari ilişkiler nedeniyle kriz, Kazakistan'ın iç piyasasını etkileyebilmiştir. Sonuçta

1998'in sonlarına doğru dış ticaret göstergeleri hızla kötüleşmiştir. Dış ticaret hacmi %12 oranında azalmış, ödemeler dengesindeki açık ve ülkenin dış borçları artmıştır. Genelde, krizin etkileri Kırgızistan'a oranla Kazakistan'da daha az hissedilmiştir.

Tacikistan'a gelince, belli olaylar ülke ekonomisini olumsuz yönde etkilemiş ve 1970'lerin düzeyine düşürmüştür. Bağımsızlık yıllarında reel bütçe harcamaları yarı yarıya azalmıştır. Kamu harcamaları GSYİH'nin %50'sinden fazladır. Yakın zamanlara dek bu harcamaların 1/3'üne yakın bir bölümünü askeri harcamalar oluşturuyordu. Dış borç GSYİH'ye oranla kabul edilebilir düzeydedir. Günümüzde Tacikistan, önde gelen tüm uluslararası mali kuruluşlarla faal iş birliği içindedir. Bu da BDT ülkelerinin çoğunda mevcut olan genel kriz ortamında canlanma belirtilerinin göstergesidir. Buna rağmen, Tacikistan'da genel ekonomik durum çok karmaşık ve istikrarsızdır.

Doğaldır ki, Rusya'daki mali kriz, etkilerini bu ülkenin ekonomisinde de göstermiştir. Bu, özellikle ödemeler dengesinin daha fazla açık vermesinde ve genel makroekonomik durumun kötüleşmesinde görülmektedir. Tacikistan'ın ulusal para birimi bu dönemde %20 değer kaybetmiştir.

Rusya'daki mali krizin Orta Asya ülkelerinin ekonomilerine etkilerinin değerlendirmesini yaparken, ekonomilerin entegrasyon düzeyi ile dış etkenlerden bağımsızlık düzeyinin ters orantılı olduğu sonucuna varabiliriz. Bu olgu, ekonomilerin entegrasyon sorunlarının çözümlenmesinde belirleyici olmaktadır. Komşu ülkelerin ekonomilerindeki istikrarsızlık, ülkeleri birbirileriyle olan ilişkilerden ve ekonomik entegrasyon yönünde somut adımlardan uzaklaştırmaktadır.

Yukarıda ülke ekonomilerindeki reformların özgün taraflarından ve süregelen olayların ülkeler arasındaki entegrasyona etkilerinden bahsetmiştik. Anlaşıldığı gibi, etkinin temelinde yeniden yapılanmaya farklı yaklaşımlar, reform kavramının değişik biçimlerde algılanması, reformların farklı ölçeklerde gerçekleştirilmesi, yeniden yapılanma ortamının farklı oluşu ve ulusal kaynakların miktarındaki farklılıklar yatmaktadır. Muhtemelen, bundan dolayıdır ki, Türkmenistan diğer BDT ülkeleri içinde özel konuma sahiptir ve ülke iktidarının çabaları, eski ekonomik modelin devam ettirilmesine yöneliktir. Ülke yönetimi diğer BDT ülkeleriyle entegrasyona yönelik olumsuz tavır sergilemektedir.

Başkalarının Yanlışlarından Neler Öğrenebiliriz

Şimdi ise Orta Asya ülkelerinin ekonomilerinin entegrasyonunu gerektiren ortak yönlere ve ortak yaklaşımlara değinelim. Bunun için aşağıdaki sorulara cevap aramamız gerekmektedir: *Reformlardan ne kazanıldı ve hangi ülkenin seçtiği reform yöntemi kendini doğruladı? Herkes aynı şekilde, aynı yönde ve eş zamanlı olarak hareket edebilir miydi? Acaba, uluslararası mali kuruluşların uzmanlarının bize önerdiği reçeteler o kadar farklı mı ki, biz şu anda farklı sonuçlarda ve farklı aşamalardayız?*

Bu sorulara cevap vermek için en azından bir ülke örneğinde, ülkelerin başlangıçta hangi amaçları hedeflediğini, neler elde etmeye çalıştığını ve varılan sonuçları değerlendirmeye çalışalım. Bu konuyu, yabancı uzmanların da reformlar konusunda daha dinamik bir ülke olarak niteledikleri Kırgızistan örneğinde ele alalım. Tabii ki, bir sonuca varmak için henüz çok erkendir. Ancak

“maratonun” ilk etabının geçildiğini söyleyebiliriz. Benzer bir değerlendirme geçiş ekonomisine sahip olan diğer ülkeler, özellikle de şu anda Kırgızistan’ın 90’lı yılların birinci yarısında geçtiği yolu aynen izleyen Tacikistan için faydalı olabilir.

Reformların metodolojik dayanağı olarak Washington Sözleşmesi’nin önerdiği kriterler baz alınmıştır. Kırgızistan Cumhuriyeti’nde ekonomik reformların odak noktası 1992 yılındaki fiyat liberalizasyonu olmuştur. Liberalizasyon süreci birkaç aşmada gerçekleştirilmiş ve bu süreç içinde ülke yönetimi tarafından olabildiğince birtakım hafifletici önlemler alınmıştır. 1996 yılında birinci genel plân kabul edilinceye dek bu süreç, büyük ölçüde sona ermişti. Sadece elektrik ve ısı enerjisi, gaz, yerel hizmetler ve telefon hizmetinin fiyatları üzerinde denetim uygulanmaktaydı.

Fiyatların liberalizasyonu ile eş zamanlı olarak kurumsal yeniden yapılanmalara gidildi. Sürecin yeni ve karmaşık olması nedeniyle, birinci özelleştirme programı gereken açık hukuki yöntemsel temelden yoksundu. Bu, özellikle büyük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi sırasında ortaya çıktı. Şöyle ki, kamu işletmelerinin mülkiyetinin büyük bir bölümünün imtiyazlı şartlarla orada çalışanlara bırakılması öngörülmekteydi. Bu da gerçek girişimcilerin ortaya çıkmasına, dış kaynak akımına ve dolayısıyla da üretimin yenilenmesine hiçbir katkıda bulunmuyordu. Üretimin yenilenmesi de işletmelerin verimliliğinin artmasını sağlayacaktır ki, bu da reformların nihai amacıdır.

Devletin anonim şirketlerdeki hisse payı çoğunlukla bakanlıkların veya genel müdürlüklerin yönetimine devrediliyordu. Bunlar da kendi sektörel özelliklerinden dolayı özelleştirme sürecine engel oluyor ve yeni girişimcilerin davranışlarını olumsuz yönde etkiliyorlardı. Sonuçta, 1996 yılının başlarına doğru bakanlıklar ve genel müdürlükler fiyat oluşumunda, üretimin yönünün belirlenmesinde, maddi ve mali kaynakların dağılımında kilit rol üstlenmekteydiler.

Özelleştirmenin birinci aşamasında ticaret, gıda ve hizmet sektöründeki küçük işletmelerin özelleştirilmesi (“küçük özelleştirme” çerçevesinde) daha başarılı olmuştur. Ekonominin bu sektörlerinde özelleştirme, açık artırma, ihale ve doğrudan satış yöntemleriyle çok basit şemalarla gerçekleştirilmiştir. Sonuçta 1991-1993 yılları arasında dükkân, lokanta, kafe ve diğer küçük işletmelerin ticaret ve gıda sektöründe %86.7’si, hizmet sektöründe ise %97.2’si özelleştirilmiştir.

“Küçük özelleştirme”nin en olumlu sonucu ticaret ve hizmet sektörlerinde devlet tekelinin kırılması, rekabet ortamının oluşturulması ve mal kıtlığının aşılması olmuştur. Buna rağmen, devlet mülkiyetinin özelleştirilmesi sorunu genelde çözümlenememiştir. 1992 yılında özel ödeme araçlarının kullanılması yoluyla geniş çaplı özelleştirme programına başlanılmıştır. Bu yöntem, genelde özelleştirme konusunda olumsuz kamuoyu oluşmasına neden olmuştur. Geniş çaplı özelleştirmede durum, 1994 yılında özel ödeme araçlarının likit kâğıt niteliğinde olan özelleştirme kuponlarıyla değiştirilmesinden sonra normalleşmeye başlamıştır.

Özelleştirmenin ikinci aşaması (1994-1995 yılları) başlarken, mevzuat eksikliği, kullanılan yöntemlerin sınırlılığı ve ülkenin Devlet Emlak Fonu ile hükümetin sektör bakanlıklarının faaliyetlerinin yeterince uyumlaştırılmaması sonucunda program hedeflerinin çok düşük düzeyde gerçekleştirildiği

görülmekteydi. Mali disiplin önemli ölçüde zayıflamıştır. Şöyle ki, işletmelerin çoğunun özelleştirmeden kaynaklanan borçları bulunmaktaydı. Daha önce verilmiş kredilerin geri ödeme vadelerine uyulmamakta ve devletin elinde bulunan hisselere kâr payı hesaplaması yapılmamaktaydı. Büyük işletmelerin özelleştirilmesi için mevzuat eksikliği bulunmaktaydı. Aciz durumdaki işletmelerin feshi ve yeniden yapılandırılması mekanizmalarının çalıştırılması yönünde somut bir şey yapılmamaktaydı. İhale, münferit özelleştirme projeleri, ayrıca stratejik yatırımcılar yöntemi gibi yeni özelleştirme yöntemlerinin uygulamaya konulmasından sonra belli bir ilerleme kaydedildi.

Genelde özelleştirmenin iki aşaması sonunda ekonomide piyasa şartlarının gelişimi için özel sektör oluşturulabilmişse de, özelleştirmenin temel amacı yani ekonomide rekabet ortamının oluşturulması gerçekleştirilememiştir. Mülkiyet şekillerinde çeşitliliğe ulaşılmasına rağmen, ekonomide rekabeti sağlayacak gerçek girişimci grup oluşturulamamıştır.

Bu yıllar içinde Dünya Bankası tarafından finanse edilen program çerçevesinde zararla çalışan 27 en büyük sanayi kuruluşunun mali bünye analizi tamamlanmış ve sonuçta bunların feshi ve yeniden yapılandırılması konusunda önlemler belirlenmiştir. Maalesef, bu aşamalarda işletmelerde hisseler üzerinde şeffaf ve açık denetim sisteminin oluşturulmasına olanak sağlayacak şirket yönetim şekli hiç uygulanmamıştır. Bu sorunun çözümlenmemesi, sonuçta mali istikrar açısından potansiyel tehdit olarak kalmaktadır. İşletmelerde şirket yönetim şeklinin uygulanması sorunu, devletin denetimi altında çözümlenebilirdi ve de çözümlenmeliydi.

Dış ticaretin liberalizasyonu reformlar alanındaki ikinci önemli adım olmuştur. 1994 yılında dünyada genel kabul gören mal pozisyonları dışında ihracat ve ithalatın lisansa bağlanmasından vazgeçilmiştir. Kırgızistan Cumhuriyeti Sayıştayı'nın 16 Şubat 1994 tarihli kararında belirtildiği gibi, ülkede yaygın bir lisans verme geleneği vardı. Lisansa tabi mallar listesine ilişkin hükümet tarafından belirlenmiş ve onaylanmış kotaların bulunmamasına rağmen, Ekim 1992'den Ocak 1994'e kadar Ticaret ve Maddi Kaynaklar Bakanlığı tarafından 1541 lisans verilmiştir. Aynı dönemde ithalatta %10'luk bir gümrük vergisi uygulanmaya başlamıştır. 1996 yılının başlarında ihracat üzerinden gümrük vergisi alınması tamamen kaldırılmıştır.

Dış ticaret açığının bulunmasına rağmen, dış ticaretin liberalizasyonu Kırgızistan Cumhuriyeti'nin "uzak ülkelerle" olan ekonomik ilişkilerini önemli ölçüde canlandırmıştır. Açık ekonomi, iç pazarın doyurulmasına ve enflasyonun düşürülmesine yardımcı olmuştur. Eş zamanlı ulusal işletmeler için üretimin ve ürün kalitesinin geliştirilmesi, maliyetlerin düşürülmesi, pazarın araştırılması yani en kısa zamanda piyasa şartlarına geçilmesi açısından rekabet ortamı yaratılmıştır. Mali sektörün liberalizasyonu 1991 yılında iki aşamalı bankacılık sisteminin oluşturulmasıyla başlamış ve 1992 yılının sonunda Merkez Bankası Hakkında Kanun ve Ticari Bankalar Hakkında Kanun kabul edilmiştir. 1992 yılından itibaren çeşitli piyasa ekonomisi ülkelerinde yürürlükte olan sisteme benzer yeni vergi sistemi getirilmiştir (satış vergisi yerine KDV uygulamasına geçilmesi vs.).

Devamlı olarak artan ülke dışı enflasyonist baskılar ve bağımsız para politikası yürütülmesinin imkânsızlığı nedeniyle, Mayıs 1993'te Kırgızistan Cumhuriyeti'nin, "Ruble bölgesinden" çıkması ve

ulusal para birimi olan Som'un dolaşıma girmesine ilişkin karar kabul edilmiştir. Bu önlem, ülke içinde ekonomik durum üzerinde kontrolü gerçekleştirmeye olanak sağlamıştır.

Enflasyon hızının düşmesi ve üretimdeki düşüşün yavaşlaması maliye politikasının temel başarılarındandır. Bununla birlikte 1996'ya kadar bankacılık sektöründe birtakım çözümlenmemiş sorunlar kalmaktaydı. Bunlara ticari bankaların zor durumda olması, bankacılık sektörüne mali aracı olma olanağı tanımayan yüksek faiz oranları, insanların bankacılık sektörüne güvensizliği ve borçların vadesinde ödenmemesi örnek olabilir.

Üretimdeki gerileme ortamında devlet bütçesi büyük bir baskı altında oluşturulmaktaydı. Bu da bütçede her yıl açık oluşmasının bir nedeniydi. 1993 yılında bütçe açığı GSYİH'nin %7'si oranında olduğu hâlde, bu oran 1994 yılında %7.7, 1995 yılında ise %12.2 olmuştur. Bütçenin açık vermesinin temel nedeni vergi gelirlerinin düşük düzeylerde gerçekleşmesidir. Şöyle ki, 1993-1994 yıllarında vergi gelirleri öngörülen miktarın %58'i ile %65'i arasında olmuştur. 1995'in ikinci yarısından itibaren devletin birtakım sert önlemleri sonucu, bu oran %90'lara çıkarılmıştır. Mali sistemin istikrarsızlığı, işletmeler arasındaki borçların vadesinde ödenmemesi sonucu sorun daha da derinleşmiştir. 1996 yılında karşılıklı vadesi geçmiş borçların toplamı 9 milyar Som'u geçmiştir.

Piyasa ekonomisine geçiş sürecinde yapılan reformlar sırasında geçiş ekonomisine ilişkin sorunların teorik yönünden araştırılmasındaki yetersizlikten doğan bazı yanlışlıklar da yapılmıştır. Somut değişikliklerin yapılması sürecinde, kamu maliyesinin ve üretimin istikrara kavuşturulmasında, ayrıca piyasa ekonomisine geçişte sadece monetarist yöntemlerin uygulanmasının yetersiz olduğu ortaya çıkmıştır.

Mayıs 1995'te Bişkek'te Kırgızistan Menkul Kıymetler Borsası açılmış ve ikincil piyasalar da faaliyete başlamıştır. Ancak yüksek verimli özel işletmelerin ve anonim şirketlerin bulunmaması ve toplumun talep düzeyinin düşük olması bunların gelişmesini engellemiştir.

1996 yılına dek mali sistemin bir ögesi olan bankalar dışı mali sektör mevcut olmamıştır. Bilindiği gibi, bu sektör özel emeklilik fonlarını, sigorta ve mali teftiş şirketlerini ve benzerlerini kapsamaktadır. Reformların birinci aşamasında üretim sektöründe özel girişimciliğin, özellikle de küçük ve orta ölçekli işletmelerin geliştirilmesi en zayıf nokta olmuştur. Şöyle ki, 1995 yılı sonuçlarına göre, toplam GSYİH'de küçük ve orta ölçekli işletmelerin payı %2 olmuştur.

Reformlar, sosyal alanda da birtakım etkiler yaratmıştır. Birinci aşamada sistem değişiklikleri yapılmıştır. Şöyle ki, sosyal güvenlik sistemi sosyal yardım ve sosyal sigorta alanlarına ayrılmıştır. 1994 yılından itibaren Sosyal Fon faaliyettedir. 1994 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti ile IMF arasında 3 yıllık dönem için Kırgızistan Cumhuriyeti'nin ekonomik politikasının temellerine ilişkin sözleşme imzalanmıştır. Sözleşme uyarınca, 1994-1995 yıllarında ekonomik reformlar; enflasyonun düşürülmesi, ulusal para birimine istikrar kazandırılması, bütçe açığının azaltılması, dış borçların düzene sokulması, zararla çalışan büyük işletmelerin yeniden yapılandırılması, ekonominin ayrı ayrı sektörlerindeki tekelleşmenin kaldırılması, özelleştirme, fiyatlarda ve dış ticarette liberalizasyonun

devam ettirilmesi, insanların sosyal güvenliğinin artırılması, reformların derinleştirilmesi için gereken mevzuatın geliştirilmesi gibi temel yönleri kapsamaktaydı.

İlk aşamada makroekonomik istikrar yönünde elde edilen olumlu sonuçlar, maalesef üretimde de buna uygun gelişmeler sağlanamadığından kalıcı olamadı. Hiperenflasyon tehlikesini önlemek için uygulanan sert para politikası, diğer taraftan işletmelerin üretimi artırma olanaklarını sınırlamaktaydı. Bu durum, sonuçta vergi gelirlerini azalttığı için bütçede büyük açıkların ortaya çıkmasına neden olmaktaydı.

İlk aşamanın önemli yetersizliklerinden biri de işletmeler düzeyinde yapısal reformların çok yavaş gerçekleştirilmiş olmasıdır. Sektör bakanlıkları ve genel müdürlüklerin büyük çoğunluğu kendi işlevlerini piyasa ekonomisinin gereklerine uygun olarak yenileyemediler. İlk aşamada reformların uygulanmasındaki yetersizlikler, toplumun refah düzeyine yansımayabilirdi. Bu da hızlı fiyat liberalizasyonu ve özelleştirme süreçlerinin bir bedeli olarak algılanabilir.[5]

Böylece, Kırgızistan Cumhuriyeti tarafından Washington Sözleşmesi'nin (IMF) tavsiyelerinin tam olarak gerçekleştirilmesine çaba gösterilmiştir. Kabul etmek gerekir ki, reformlardaki radikalizm, özellikle makroekonomik istikrarın sağlanmasında olumlu sonuçlar vermiştir. Ancak bununla birlikte yeterli mevzuatın ve piyasa kurumlarının olmaması yüzünden bu radikalizm, reformların kalitesine yansıyamamıştır. Reform harcamaları, özellikle de özelleştirme harcamaları, reel sektördeki üretimin düşmesine neden olan yapısal değişiklikler mali istikrara da yansımıştır. Bu da öncelikle bütçe açığının artmasında görülmektedir. Reformların ilk aşamasının acı tecrübesi gösterdi ki, piyasanın kurumsal temellerinin oluşturulmasında devlet denetimi faal ve esas rol oynamalıdır.

Çıkarların Ayrıştırılması Gerekliliği

Yukarıda da belirtildiği gibi, BDT çerçevesinde bu ülkeler arasında entegrasyona ilişkin birçok belge kabul edilmiş, ancak bunların çoğu uygulamaya konmamıştır (en azından 1998 yılına dek). Birçok sorun çözümlenmemiş ve bunların çözümü yıllarca uzamıştır. Bu sorunlar genelde, toplam milli hasıla içinde daha az paya sahip, ekonomik anlamda küçük ülkelerin ortaya attıkları konulardır. Böyle bir durum da, ekonomik birleşmelerin ortaya çıkması zamanı da söz konusu olabilmektedir. Post Sovyet mekanda, genelde ekonomik birleşmelerin büyük devletler tarafından kurulduğunu, ilke ve şartların bunlar tarafından belirlendiğini, ancak bundan sonra küçük devletlerin de bu birleşmelere girdiğini görüyoruz. Sonuncular çoğu zaman seyirci konumunda olmak durumunda kalıyorlar.

Buna örnek olarak vergi mevzuatlarının uyumlaştırılması konusunu gösterebiliriz. Şöyle ki, KDV uygulamasında, bu verginin BDT ülkelerinde uygulanan "çıkış ülkesinde vergilendirme" ilkesinden uluslararası alanda kabul gören "varış ülkesinde vergilendirme" ilkesine geçilmesi sorunu hâlâ kesin çözüme kavuşturulamamıştır. Bu konunun son yıllarda birçok Topluluk ülkesi tarafından gündeme getirilmesine ve birkaç defa görüşülmesine rağmen, kesin bir karara varılamamıştır. Nedeni ise, bunun büyük ithalatçı ülkelerin işine gelmemesidir. Sonuçta, IMF karşısında bazı sorumluluklar üstlenen Kırgızistan, kendi zararına olmasına rağmen, KDV'nin "varış ülkesinde vergilendirme" ilkesini

tek taraflı olarak kabul etmiştir. Bu, BDT ülkelerinin karşılıklı çıkarları gözetmediklerinin bir örneğidir. Böyle bir durum sonucunda, karşılıklı anlayış beklemekten "bıkan" ülkeler, "uzak ülkelerle" ilişkiler kurmaya yönelmektedirler. Bu yapay engellerin tüm Topluluk ülkelerinin karşılıklı çıkarları gözetilerek çözümlenebileceği açıktır.

Maalesef, BDT ülkelerinin çıkarlarının çatıştığına ilişkin bir çok benzer örnek vermek mümkündür. Bunlardan iki tanesini daha verelim. Birincisi, dünya petrol fiyatlarının artmasıdır. Şüphesiz ki, petrol fiyatlarının yükselmesi Rusya ve bazı diğer ülkelerin işine gelmektedir. Örneğin bu durum, 1999 yılında Rusya'nın kriz öncesi GSYİH hacmine ulaşmasına yardımcı olmuştur. Ancak petrolü tamamen ithal eden Kırgızistan için ise bu durum ek masraflara ve enflasyondaki artışa neden olmuştur.

İkinci örnek elektrik enerjisi sorunlarıyla ilgilidir. Kırgızistan yeteri kadar su kaynaklarına sahiptir. Dolayısıyla, kışın akaryakıt ve gaz sıkıntısı yaşandığı dönemlerde elektrik enerjisi üretimini artırmak için barajlara daha çok su verebilmektedir. Ancak bu, komşuların, özellikle de Özbekistan'ın çıkarlarına ters düşmektedir. Zira, kış döneminde barajlara ek suyun verilmesi bahar ve yaz dönemlerinde tarım için sulama amaçlı suyun yetersizliğine neden olacaktır. Bu sorunları çözmek için bazı çabalar gösterilmektedir. Örneğin, 1999 yılında Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan arasında su kaynaklarının kullanımında iş birliğine ilişkin sözleşme imzalanmıştır. Ancak bu adımlar henüz çok çekingendir.

Etnik çatışmaların acı deneyimini yaşamış politikacılar, sorunların açık şekilde çözümünden kaçmağa çalışırlar. Bu yolla da sorunlar daha arka plâna itilmektedir. Karşılıklı suçlamalar kol geziyor ve ticarette çeşitli engellere neden oluyor. Bundan da sınır bölgelerinde yaşayanlar ve iş adamları zarar görmektedirler. Bu yüzden, örneğin Merkezi Asya Birliği çerçevesinde gümrük ve diğer denetim prosedürlerinin basitleştirilmesine yönelik belgelerin kabul edilmesine rağmen, uygulamada bunun tam tersi yapılmaktadır. İşgücünü, malların ve hizmetlerin serbest dolaşımı yolunda her türlü engeller artmaktadır. Sonuçta, yerel veya sektörel çatışmalar ülkeler düzeyinde iş birliği alanında sorunlara yol açabilmektedir.

Kanımızca, post Sovyet mekanda bu tür çatışmaların tarafsız uluslararası örgütlerin ve uzmanların davet edilmesi yoluyla çözümü için sivil bir mekanizma henüz hazırlanmamıştır. Hâlbuki, bu alanda yararlanabileceğimiz yeteri kadar uluslararası deneyim bulunmaktadır.

Aynı durum ticaretteki korumacılık sorunu için de geçerlidir. Uzmanlar haklı olarak, başarılı bir entegrasyon süreci için gereken şartlardan birinin de, entegrasyon masraflarının belli bir karşılığının elde edilmesi olduğunu belirtmektedirler. Elbette ki, bu masraflar "egemenlik karşılığında bir bedel" olarak düşünülebilir. Ancak geçit döneminde ekonomiyi ayakta tutma sorunları ilk önce ekonomik çıkar sorunlarını ön plâna çıkarmaktadır. Ülkelerin ekonomik çıkarları ise genelde çatışıyor. Örneğin, Kırgızistan'ın Gümrük Birliği'ne entegrasyonunu ele alalım. Bu Birliğe Kırgızistan dışında Rusya, Belarus ve Kazakistan dahildir. Kırgızistan, Birliğin diğer ülkelerinin yürütmek istedikleri korumacılık politikasına benzer bir politika uygulamamaktadır. Bunun nedenleri açıktır. Biz, örneğin ne buzdolabı,

ne otomobil, ne de mobilya üretiyoruz. Bu ürünlerin ithali için iç pazarımızı kapatmak da yararımıza olmaz. Eğer Rusya ve diğer ülkelerin üreticilerini korumak suretiyle gümrük tarifelerini yükselterek sınırları kapatırsak, o zaman Kırgızistan vatandaşları için ortaya çıkan ek masrafları kim karşılayacaktır?

Sorunun bir başka yönü de vardır. Bu da, ekonominin liberalizasyonu konusunda Kırgızistan'ın uluslararası kamuoyu karşısında üstlendiği sorumluluktur. Gümrük Birliği'ndeki aşırı bürokratik engeller ve gümrük tarifelerinin kaldırılması sorunun çözümünün uzaması iki taraflı ticari ilişkilere yönelik sorunların, her bir ülkenin kendisinin çözümlemesi sonucunu doğurmuştur. Açıktır ki, bu durumlarda her zaman "küçük taraf" kaybetmektedir. Kanımızca bu, Kırgızistan'ın Dünya Ticaret Örgütü'ne yani uluslararası hukukun koruması altına girmesini hızlandıran bir ivme olmuştur.

Kırgızistan'ın Batı tarafından desteklenen bu adımı (1993 yılında ulusal para biriminin uygulanmasında olduğu gibi), ilk başlarda BDT içindeki ortaklarının sert eleştirileriyle karşılanmıştır. Onları bu adımın gerekli ve doğru yönde olduğuna inandırmak için belli bir zaman gerektiği düşünülmektedir. Bu yüzden bunu fazla büyütmektense, ulusal para biriminin uygulanması gibi, bu adımın da piyasa ekonomisi reformlarının devam ettirilmesine yönelik olduğunu ve diğer BDT ülkelerinin de DTÖ'ye girme sürecini hızlandıracağını anlamak gerekir.

Genelde, entegrasyon sürecini hızlandırmak için, post Sovyet mekandaki hangi birlik veya iş birliği söz konusu olursa olsun, önce BDT ülkelerinin milli çıkarlarını ortaya koymak gerekir. Çıkarların örtüştüğü ve çatıştığı alanları ayrıştırmak şarttır ve daha sonra bu ayrıştırmaya dayanarak ikinci aşamaya yani ilişkilerin uyumlaştırılması aşamasına geçilebilir.

Ayrıştırma süreci, ortak ekonomik mekan oluşturmaya çalışan ülkelerin ekonomi politikalarının sadece ortak yönlerinin değil, aynı zamanda farklılıklarının da ortaya konmasını kapsamalıdır. Belirtmek gerekir ki, post Sovyet mekandaki ülkelerin bir araya gelmesi için temel şartlardan biri onların ekonomik potansiyelinin aşağı yukarı eşit olması ve genelde ekonomik reformların yürütülmesinde aynı noktada olmalarıdır. Bu durumda amaç ortak pazarın oluşturulmasıdır. Eğer kapalı bir toplum söz konusuysa durum farklıdır. Buradan yola çıkarak, post Sovyet mekandaki diğer herhangi bir birleşmeye dahil olan ülkelerin çıkarlarının da ayrıştırılması ve uyumlaştırılması gerektiği düşünülmektedir.

Entegrasyon sorununa bu noktadan baktığımızda, Orta Asya bölgesinde ekonomik açıdan entegrasyon sürecine engel olan çelişkilerin olduğu görülmektedir. Kanımızca, özellikle bu bağlamda, "entegrasyon" belgelerinin değerlendirilmesi ve bunların içinden komşu ülkelerdeki üreticilerin ve tüketicilerin en basit ve öncelikli sorunlarını çözmeğe yardım edecek olanlarının seçilmesi gerekir. Bize göre, ülkelerin bağımsızlaşma sürecinin tamamlanmadığı ilk aşamada sorunun derinleştirilmemesi ve daha da karmaşık hâle getirilmemesi lâzımdır. Gümrük, ortak pazar, ortak para ve benzeri birlikler oluşturacağımızı ilân ederek tüm çabalarımızı sadece "dosya üretmeye" yöneltirsek, entegrasyon düşüncesi uygulamada tamamen ters eylemlere dönüşebilir. Nitekim, günlük yaşamımızda bu durumla sık sık karşı karşıya kalmaktayız.

Ulusal çıkarların ayrıştırılması zamanı ortak çıkarların, iş birliğine can atan insanların çoğunluğu için daha öncelikli ve anlaşılır olan "noktaları" ve "sektörleri" muhakkak ortaya çıkacaktır. Yapılması gereken, bunların seçilmesi ve kurumsallaştırılmasıdır. Bu yüzden iş birliğinin şu aşamasında entegrasyon sürecinin etkin yönetiminin kurumsal olanaklarının geliştirilmesi çabaları daha önceliklidir.

1 **Aktualnıe Problemı i Opıt Ekonomiçeskoy Politiki v Stranax Baltii, Rossii i Drugih gosudarstvah bıvşego Sovetskogo Soyuza**, Pod. red. D. Sitrina i A. Lahiri, MVF, Washington, 1995.

2 **İbid**.

3 Koyçumanov T. D., **Problemı Stabilizatsii Ekonomiki Kırgızskoy Respubliki**, Bişkek, Uçkun, 2000, 252 s.

4 **Postsovetskie Stranı i Finansovıy Krizis v Rossii**, İnstitut Mejdunarodnıh Ekonomiçeskih i Politiçeskiy İssledovaniy RAN.-M., POZT "Epikon", 2000, T. I., II.

5 Koyçuyev T., **Teoriya Postsovetskogo Reformirovaniya**, Bişkek, İlim, 1997, Menşikov S. M. Ukaz. soç.

Avrasya'da Piyasa Ekonomisine Geçişin On Yıllık Bilançosu / Yrd. Doç. Dr. Güngör Turan [s.24-30]

Uluslararası Türkmen Türk Üniversitesi İktisadi ve İdari BilimlerFakültesi / Türkmenistan

1. Giriş

Bugün “geçiş ekonomileri” olarak bilinen ve dünya nüfusunun yaklaşık yüzde otuzunu oluşturan 31 Avrupa ve Doğu Asya ülkesi merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecini yaşamaktadır. 1978 yılında ilk reformlara başlayan merkezi planlı ekonomisi olan Çin’den[1] 1991 sonrasında bağımsızlığını kazanan eski Sovyet ülkelerine kadar pek çok ekonomi yeniden yapılanma ve piyasa ekonomisine geçiş reformlarını uygulamaya koymuştur.[2]

Geçiş ekonomilerinin temel özelliği, merkezi planlamaya son vererek üretim araçlarının mülkiyetinin önemli ölçüde özel mülkiyete bırakıldığı piyasa uyumlu bir ekonomiye geçmektir. Geçişin temel ekonomik amaçları, ekonomik etkinliği yükseltmek ve büyümeyi sürdürmektir. Geçiş sürecinin temel elemanları, makro ekonomik istikrar, fiyat ve uluslararası ticareti de içeren piyasa liberasyonu, devlet teşebbüslerinin yeniden yapılandırılması ve özelleştirilmesi ile devletin rolünün yeniden tanımlanmasıdır. Uygulamada öncelik sırası geçiş ülkelerinin ekonomik ve sosyal politika tercihlerine göre önemli ölçüde değişmekle birlikte bu elemanlar geçiş döneminin başlangıcında yeterince açıklıkta tanımlanmıştır.

Ne var ki nihai olarak amaçlanan değişmesi gerekli temel konular benzer olmasına rağmen, hem bu güne kadar uygulanan politikalar hem de elde edilen sonuçlar bakımından ülkelerin fiili geçiş deneyimi birbirinden farklı gerçekleşmiştir. Bu farklılıkların nedenleri ülkelerin başlangıç koşulları, önemli ölçüde dış şokların etken olduğu dış çevre ve geçiş döneminde her ülkenin kendine özgü politikalarından kaynaklanmıştır.[3]

2. Reformların Düzeyi ve Sorunlar

Tablo 1, geçiş ülkelerini coğrafi konum, politikalar, reformlardaki ilerlemeleri gösteren kriterlere göre sınıflandırmaktadır. En yaygın sınıflandırma, geçiş ekonomilerini beş gruba bölmek suretiyle yapılmaktadır: Baltık ülkelerini de kapsayan Avrupa Birliği’ne geçiş konumundaki ülkeler, BDT ülkeleri ve Balkanlar’daki diğer Güneydoğu Avrupa ülkeleri. Belirtmek gerekir ki gruplar içerisindeki ülkeler arasında çeşitli farklılıklar söz konusudur. Özellikle AB’ye geçiş konumundaki ülkeler, üç Baltık ülkesi ile Romanya ve Bulgaristan diğerlerinden farklı politikalar izlemektedir.

Tablo 2, geçiş ekonomilerinde başlangıç koşullarını yansıtmaktadır. Sistematik ekonomik geçiş pek çok sahada radikal reformların gerçekleştirilmesi anlamına gelmiştir. Radikal reformlar açıkça geçiş döneminin başındaki “başlangıç koşulları”na bağlı olarak bir ülkeden diğerine farklılık göstermiştir.[4] Başlangıç koşullarına ilişkin faktörler; ülkenin coğrafi konumu diğer bir ifadeyle AB’ye yakınlığı, nüfus büyüklüğü, kişi başına GSYİH ile ölçülen gelişmişlik düzeyi, doğal kaynak zenginliği, kültürel ve tarihsel geçmişi ile piyasa ekonomisi konusundaki tarihsel deneyim ve bilginin varlığıdır.

Örneğin, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri özellikle Macaristan, Polonya fiyat reformları konusunda uzun bir tarihsel deneyime sahiptir ve Polonya ile eski Yugoslavya örneklerinde tarım kesimi özel mülkiyetin yanısıra kollektif mülkiyet ilişkilerini de içermiştir.[5]

1989 öncesinde, eski Sovyetler Birliği'nde piyasa kurumları ya da özel mülkiyet ilişkilerinde her hangi bir deneyim söz konusu değildi. Üstelik, Sovyet ekonomisinde oldukça sadık bir biçimde uygulanan planlama sistemi uzun bir tarihsel deneyime sahipti.[6] Oysa Orta ve Doğu Avrupa'da planlı ekonomi 1940'lı yıllara kadar benimsenmemişti. Dolayısıyla, Orta ve Doğu Avrupa'da geçiş döneminin başında piyasa ekonomisinin nasıl işlediğini anımsayan çok fazla insan yaşıyordu. Bu durum Sovyetler Birliği için geçerli olmayan bir deneyimdi ve sonuç olarak öğrenim süresi daha uzun sürmüştür.

Merkezi planlamanın uygulanma süresinin etkisinin yanısıra, Ortadoğu Avrupa ülkeleri ile eski Sovyetler Birliği'ni oluşturan ülkeler arasında gelişmişlik seviyesi bakımından temel farklılıklar bulunuyordu. Orta Avrupa ülkeleri İkinci Dünya Savaşı öncesine kadar dünyanın en zengin ülkeleri arasında yer almıştır. Oysa Kafkas ülkeleri, Kırgızistan ve Tacikistan gibi bazı Orta Asya ülkeleri yeterli bir gelişme trendi yakalayamamıştır. Bu farklılıklar sosyalist sistem içerisinde giderilmeye çalışılmakla birlikte, bölge çapında reformların başlangıcında gelişmişlik farkı önemli bir faktör olarak kalmıştır.[7]

Coğrafi konum ve doğal zenginlikler Avrupa Birliği'ne komşu Batı ülkeleri ile Kafkas ülkeleri ve bazı Orta Asya ülkeleri arasında açık bir farkın ortaya çıkmasında rol oynayan faktörler olarak belirlenmiştir. Piyasalara geçişte ve yatırım akışının sağlanmasında Avrupa Birliği'ne yakınlık önemli bir avantaj getirmenin yanısıra modern, demokratik ve girişimcilik gücü yüksek bir toplum yapısının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Özellikle enerji alanında doğal kaynak zenginliğine sahip Orta Asya ülkeleri ile Rusya ihraç fiyatlarını dünya piyasası seviyesine getirdiğinden bu ülkeler ile ticari ilişkiler önemli ölçüde gelişmiştir. Bu kaynaklar aynı zamanda, doğrudan dış yatırımların ülkeye çekilmesinde önemli bir avantaj getirmiştir.

Bu faktörlere göre incelendiğinde, AB'ye geçiş konumundaki ülkeler, BDT ülkelerine kıyasla daha olumlu bir konumda bulunmaktadır. Batı Avrupa'ya coğrafi olarak yakınlık, merkezi planlama daha sınırlı uygulandığından, daha olumlu başlangıç koşullarını beraberinde getirmiştir. Daha istikrarlı Batı Avrupa piyasalarına uluslararası ticaretin hızla yeniden uyumu bu ülkelerin dış şoklara maruz kalma riskini önemli ölçüde azaltırken KEYK'e bağlı ticaretin önemli ölçüde azalmasını da sağlamıştır. Ortaya çıkan olumlu çıktı performansı genellikle yapısal ve kurumsal reformların daha istekli bir şekilde uygulanmasını beraberinde getirmiştir. Coğrafi konum, başlangıç koşulları ve reform politikaları arasındaki yakın ilişki bu faktörlerin her birinin sonuçlar üzerindeki etkisini değerlendirmeyi güçleştirmektedir.[8]

Başlangıç koşulları açısından en avantajlı ülkeler Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık devletleri olarak gösterilmiştir. Macaristan, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Slovenya, Hırvatistan ile birlikte Estonya, Letonya ve Litvanya yukarıda belirtilen başlangıç koşullarının sağladığı yapısal

avantajlardan dolayı reformlarda diğer ülkelere göre daha fazla ilerleme kaydetmiştir. Bulgaristan, Romanya, Makedonya, Moldova ve Arnavutluk'un dahil olduğu Güneydoğu Avrupa ülkelerinin ardından Beyaz Rusya hariç tutulacak olursa Rusya Federasyonu ve Ukrayna reformlarda orta düzeyde başarı sağlamış ülkeler olurken; Kafkas ülkeleri Gürcistan, Ermenistan ile birlikte Orta Asya ülkeleri Kırgızistan ve Tacikistan başlangıç koşullarının dezavantajları nedeniyle reformlarda belirli bir ilerleme kaydetmişlerdir. Türkmenistan, Kazakistan ile kısmen Özbekistan doğal kaynak zenginliklerini kullanmak suretiyle başlangıç koşullarının bu avantajını değerlendirme çabası içerisindedirler.

Reformların gerçekleştirilmesinde başlangıç koşullarının etkisi önemli olsa da tek belirleyici değildir. Geçişin başlangıcında göreli olarak benzer çıkış noktasında bulunmalarına rağmen Baltık ülkeleri batı BDT ülkeleri Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya'ya göre reform sürecinde önemli ölçüde daha büyük bir ilerleme kaydetmişlerdir. Benzer şekilde, Polonya başlangıç koşulları açısından Romanya ile aynı çıkış noktasında olmasına rağmen en reformist geçiş ülkeleri arasında yer almıştır. Hırvatistan ve Bulgaristan ile Kırgızistan ve Özbekistan benzer başlangıç koşullarına sahip olmalarına rağmen farklı reform modelleri benimsemişlerdir.

Geçiş ekonomilerde benimsenen reform modelleri üzerinde özellikle politik sürecin ve yapılanmanın önemli bir etkisi olmuştur.[9] Bir çok ülkede "geçiş" politik değişimle aynı zaman sürecinde gerçekleşmiş, piyasa ekonomisine geçiş çok partili sisteme geçişle birlikte algılanmıştır. Bir kısım geçiş ülkelerinde ise politik süreçte önemli bir değişim yaşanmamıştır. Çin, Vietnam, gibi Doğu Asya'nın geçiş ekonomilerinde geçiş sürecinde politik sistem önemli bir değişim geçirmemiştir.[10]

Tablo 3, geçiş sürecinde zamanla ortaya çıkan değişimi değerlendirmekte ve ülkeler arasında reform ilerlemelerine ilişkin değerlendirme yapmayı kolaylaştırmak amacıyla yapısal değişimin sayısal göstergelerini yansıtmaktadır. En sık kullanılan geçiş göstergeleri Avrupa Yatırım ve Kalkınma Bankası (EBRD) tarafından geliştirilmiştir. EBRD'nin geçiş göstergeleri 1 reform puanından 4 puana kadar sıralanmıştır. 1 reform puanı, reform öncesi üretim araçları mülkiyetinin önemli ölçüde devletin elinde bulunduğu merkezi planlı bir ekonominin varlığını ve değişmeyen koşulları göstermektedir. 4 reform puanı ileri bir piyasa ekonomisinin koşullarının geçerli olduğunu belirtmektedir.

Toplam geçiş göstergesi "EBRD Geçiş Raporu"nda yayınlanan sekiz faktörlü yapısal reform göstergesinin ortalamasıdır: özelleştirmenin boyutu ve devlet işletmelerinin yeniden yapılandırılması (üç gösterge), piyasa liberasyonu ve rekabet (üç gösterge) ve finansal sektör (iki gösterge). Bu faktörlerden üçü 1989 yılından beri, diğerleri 1994 ya da 1995 yılından itibaren hesaplanmaktadır.

Geçişin başlangıcından bugüne kadar geçen süre içerisinde geçiş ekonomilerindeki büyük değişimin iki boyutu bulunmaktadır: hükümetler tarafından gerçekleştirilmiş geniş bir yapısal-kurumsal reform dizisi ile birlikte ekonomik davranışlar ve kurumlarda meydana gelen değişim. Genelde önemli ilerlemeler sağlanmasına rağmen, 1999 yılı itibariyle yapısal reform süreci tam anlamıyla tamamlanamamış ve reform alanları arasında birbirinden çok farklı ilerlemeler sağlanmıştır.

Küçük işletmelerin reformu en ileri reform alanı olarak belirlenmiştir. Reformların göreli olarak ileri olduğu diğer alanlar dış ticaret ve döviz kuru liberasyonu ile fiyat kontrollerinin ortadan kaldırılmasıdır. Ne var ki bazı BDT ülkelerinde bu alanlarda hiç bir ilerleme sağlanamamıştır. Yapısal reformlar en az ilerleme sağlanan alan olmuştur: bankacılık ve finans sektörünün düzenlenmesi ve yönetim, rekabet politikasının güçlendirilmesi ve geliştirilmesi, büyük ölçekli işletmelerin yeniden yapılandırılması, hem kamu hem de özel kesimde yönetim reformu gibi.

Reformlarda ilerlemeler ülkeler arasında farklılık göstermiştir. Geçiş ekonomilerinde yalnızca dokuzu, 3'ün üzerinde ortalama reform puanına ulaşabilmiştir. Bu ileri düzeydeki reformcu ülkelerden Hırvatistan dışında kalanların tümü AB'ye geçiş konumundaki ekonomilerdir. Geçiş ekonomilerinin çoğunluğu "orta düzeyde" reformist ülkeler grubunda yer almaktadır. Bu ülkeler 3 ile 2 reform puanı arasında sıralanmakta ve reform çalışmalarının yoğun olarak sürdürülmesi gereken ülkeler arasında yer almaktadır.

Avrupa ve BDT'nın geçiş ekonomileri geçiş döneminin başlangıcında çıktı seviyelerinde büyük oranlarda düşüşler yaşamışlardır. Bu düşüş eğilimi özellikle BDT ülkelerinde daha şiddetli bir şekilde yaşanmıştır. Geçiş sürecinin bu "şok" döneminden sonra, çıktı seviyelerinde belirgin bir şekilde yeniden yükselmeler gerçekleştirilerek geçiş döneminin ilk yıllarındaki çıktı kayıpları önemli ölçüde giderilmiştir. BDT ülkelerinde çıktı düzeylerinde yaşanan bu yeniden yükselme süreci daha geç başlamış ve daha yavaş gerçekleşmiştir. Baltık ülkelerinde çıktı performansı başlangıçta BDT ülkelerinin performansına benzer bir eğilim göstermekle birlikte, daha sonra AB'ye geçiş konumundaki ülkelerin seviyesine ulaşmıştır.

Güneydoğu Avrupa'nın diğer geçiş ülkelerinde çıktı performansında dramatik bir düşüş yaşanmış, geçiş sürecindeki iç karışıklıklar ve savaşlardan önemli ölçüde etkilenmiştir. Bazı Orta Asya ülkelerinde (Tacikistan) ve Kafkaslar'daki BDT ülkelerinde (Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan) silahlı çatışmalar bu ülkelerin çıktı performansları üzerinde önemli etkilerde bulunmuştur. Amprik araştırmalar, geçiş ekonomilerinin çıktı performanslarındaki farklılığın dört faktörden kaynaklandığını göstermektedir: geçiş öncesi dönemden yansıyan ekonomik yapı farklılıkları, bazı BDT ve Güneydoğu Avrupa ülkelerinin yaşadığı iç karışıklıklar ve sivil savaşlar, reform stratejileri ve makro ekonomik politikalar.[11]

Avrupa ve BDT'nin geçiş ekonomilerinde yaşanan makro ekonomik gelişmelerden farklı olarak, Doğu Asya'nın geçiş ekonomileri reform sürecinin başlangıcından sonraki süreç içerisinde, çıktı düzeyinde, bir çöküş aşaması yaşamamışlar ve çıktı düzeyleri geçiş döneminde önemli ölçüde yükselmiştir. Çin'in yaşadığı hızlı büyüme süreci bir çok araştırmacı tarafından tartışılmış ve kademeli reform politikasının bu sonuç üzerinde önemli etkisinin olduğu kanısına ulaşılmıştır. Bir kısım araştırmacılar da kademeli reform politakasının başarısına ilave olarak başlangıç koşullarının ve politik istikrarın etkisini de göz önünde bulundurmuştur.[12]

Çin ve diğer geçiş sürecindeki Doğu Asya ekonomilerinin farklı bir özelliği, çeşitli özendiricilerle gelir ve büyüme artışı, geleneksel planlama sisteminin değiştirilmesi ve ekonomiyi dış dünyaya açmak

şeklinde ortaya çıkan başlangıç amaçlarıyla geçiş sürecinin sorumluluk yüklenmiş hükümetler tarafından başlatılmasıdır. Bu nedenle kademeli reform süreci kaçınılmaz olmuştur. Böylece, diğer bölgelerdeki geçiş ekonomilerinden farklı olarak ekonomik reform girişimleri göreli olarak daha istikrarlı politik bir iklimde başlatılmış ve sürdürülmüştür.

Doğu Asya'nın geçiş ekonomilerinin istikrarlı büyüme nedenleri üzerindeki tartışmalar sürdürülürken, spesifik başlangıç koşullarının da açıkça önemli bir rolü olduğu ifade edilmektedir. Yukarıda ifade edilen politik istikrara ilave olarak, doğu Asya ekonomilerinin temel özelliklerinden biri hala geniş ölçüde tarım ağırlıklı bir ekonomik yapıya ve büyük bir emek fazlasına sahip olmasıdır. Böylece, tarımda özel sektörün teşvik edilmesine ve kırsal kesimlerde sanayileşme hareketine öncelik verilmesine ilişkin başlangıç reformları çıktı miktarlarında önemli artışlar sağlamıştır. Başlangıç koşullarına ilave olarak makro ekonomik koşullar genel olarak olumludur.

Doğu Asya'nın geçiş ekonomileri hariç tutulacak olursa, geçiş döneminin ilk yıllarında çıktı seviyelerindeki düşüşlere paralel olarak istihdam seviyeleri de düşmüş, ancak istihdamdaki azalmalar çıktı seviyelerindeki düşüşler kadar büyük ve dramatik boyutlarda olmamıştır. Özellikle AB'ye geçiş konumundaki ülkelerde makro ekonomik istikrarın yakalanmasıyla birlikte sağlanan çıktı artışları son yıllarda istihdama net artışlar şeklinde yansımaktadır. Ne var ki 10 yılın sonunda, toplam istihdam 1989 düzeyinin %10 altında kalmıştır. Çünkü büyüme oranlarındaki artışlar önemli ölçüde etkinlik kazançlarından kaynaklanmıştır. BDT ülkelerinde, 1999 yılına kadar istihdam düzeylerinde iyileşme söz konusu değildir ve istihdam düzeyleri geçen yıllarda kademeli olarak azalmayı sürdürmüştür. Bu ülkelerde merkezi planlamadan devralınan emek yığını yeni bağımsızlığını kazanan ülkelere olumsuz bir faktör olarak devredilmiş, bu durum yaygın geçici işten çıkarmalar ve kısmi çalışma tipleriyle sonuçlanmıştır.[13]

Bir çok geçiş ekonomisinde, merkezi planlama döneminden yansıyan büyük parasal açıklar ve fiyat liberasyonu nedeniyle fiyatlar geçiş sürecinin başlangıcında önemli ölçüde artmıştır. Çıktı seviyelerindeki düşüşler ve mali yeniden yapılanma enflasyonu dalgalandırmış, büyük bütçe açıklarının para basımı yoluyla finanse edilmesi ile bir çok BDT ülkesinde hiper enflasyon seviyeleri yaşanmıştır. Makro istikrarsızlık sonucunda ortaya çıkan ekonomik durum BDT ülkelerinde diğer Avrupa ülkelerine göre çok daha kötü olmuştur. Ne var ki 2000 yılı itibariyle, çok az geçiş ekonomisinde makro ekonomik istikrarsızlık devam etmekte, enflasyon oranları yıllık %40'ın üzerinde, bütçe açıkları ise GSYİH'nın %5'i oranında ya da daha üzerinde gerçekleşmiştir. Bu ülkeler çeşitli iç karışıklıklar ve politik istikrarsızlıkların yaşandığı bir kaç BDT ülkesi ve Güneydoğu Avrupa'daki geçiş ekonomileri grubunda yer almıştır.

Belirtmek gerekir ki makro ekonomik istikrara ulaşma yolunda çeşitli ülkelerde bir takım sorunlar yaşanmaktadır. 1990'lı yılların ortalarından itibaren gerçekleştirdikleri fiyat istikrarıyla bir çok geçiş ekonomisi bugün geçiş döneminin başlarındaki yüksek enflasyon oranlarını aşağıya çekmeyi başarmıştır. Ancak bir çok ülke 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren enflasyonda yeniden bir dalgalanma süreci içerisine girmiştir. Beyaz Rusya, Bulgaristan, Romanya, Rusya gibi ülkelerin bu "U-

biçimli" istikrar modeli açık olarak gözlenmiştir. Balkanlar'daki bölgesel savaş gibi iç karışıklıklar, 1998 yılında Rusya'da yaşanan finansal kriz benzeri politik ve ekonomik dış şoklar etkili olmakla birlikte, en etken faktör tutarlı ve ısrarlı bir reform programının izlenmesindeki başarısızlık olmuştur.

3. Sonuç

Geçiş sürecindeki ülkeler arasında reformların uygulanmasında birbirinden farklı çeşitli sıkıntılar yaşanmakla birlikte, hem ekonomik yapı hem de tüketici ve üretici davranışları temel bir değişim süreci yaşamıştır. Reformlarda önemli ilerlemeler sağlanmasına rağmen, geçiş süreci başlangıçta beklenenden çok daha güç ve sıkıntılı geçmektedir. Belirtmek gerekir ki geçiş sürecinde izlenen politikalar hiç bir zaman ideal olmamıştır. Özellikle piyasa ekonomisinin etkin işlemesi için kurumsal altyapı gerekliliğine rağmen uygulamada bu tür bir kurumsal yapılanmaya yeterince dikkat gösterilmemiştir.

Piyasa uyumlu ekonomilerin işleyişi için gerekli kurumsal ve yasal alt yapının olmayışı geçiş ekonomilerinin merkezi planlamaya dayalı ekonomik sistemden devraldığı en önemli olumsuzluklardan birisi olarak göze çarpmıştır. Mülkiyet haklarının yeterince açık olmaması, özel teşebbüsün piyasaya giriş ve çıkışını düzenleyecek ticari yasaların yetersizliği, finansal piyasaların bulunmaması, etkin bir ticari bankacılık sisteminin kurulamaması, açık emek piyasası ve piyasa uyumlu bir vergi sisteminin oluşturulamaması gibi olumsuzluklar piyasa ekonomisinin etkin işlemesine engel olan ve tamamlanması gereken kurumsal altyapı yetersizlikleri olarak çeşitli geçiş ekonomilerinde düzenlenmeyi bekleyen konular olarak ortaya çıkmıştır.

1 Doğu, Orta, Güneydoğu Avrupa ve BDT'nin geçiş ekonomilerinden farklı olarak, merkezi planlamaya dayalı bir ekonomiye sahip doğu Asya ülkeleri Çin, Vietnam, Kamboçya ve Lao'da başlangıçta temel amaç merkezi planlı ekonomiyi tamamen terk etmek değil reformlar yoluyla iyileştirmekti.

2 Kuzey Kore ve Küba merkezi planlamaya dayalı ekonomik yapılarının halen sürdürmektedirler.

3 **World Economic Outlook,** September 2000, s.90-91.

4 **EBRD Transition Report,** 1999, s.27.

5 Dawisha Karen, **Eastern Europe, Gorbachev and Reform: The Great Challenge,** Cambridge University Press, Cambridge, 1990, s.167.

6 **Birinci Beş Yıllık Plan** 1928'de uygulamaya konulmuştur. Sandle Mark, A Short History of Soviet Socialism, UCL Press, United Kingdom, 1999, s.227.

7 **EBRD,** s.28.

8 **World Economic Outlook,** s.91.

9 **EBRD,** s.27.

10 **World Economic Outlook,** s.90.

11 **Ibid,** s.113.

12 **Ibid,** s.117.

13 **Ibid,** s.95.

C. Sosyal Değerlendirmeler

Türkiye'nin Türk Dünyasındaki Eğitim-Öğretim Faaliyetleri / Prof. Dr. Turan Yazgan [s.31-40]

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Başkanı / Türkiye

Giriş

Bir devletin veya vatandaşı olan gerçek ve tüzel kişilerinin, kendi sınırları dışında eğitim faaliyetlerine girişmesi, belli maksatlarla başvurulan ve tarihi geçmişi olan bir husustur. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün doruğa ulaştığı dönemde, kontrol edemediği bölgelerde başlayan Batı sömürgeciliği beraberinde bu tarz eğitimi de başlatmıştır.[1] Bu eğitimin başlangıçtaki bariz vasfı "misyonerlik" kavramı içinde yer alan Hıristiyanlaştırma, dil değiştirtme ve kültür ihracı gayeleri güdüyordu ve netice itibariyle siyasi ve iktisadi sömürgeciliğin kökleşmesi ve yerleşmesine yol açıyordu. OsmanlıDevleti'nin zayıflamasından ve kendisine siyasi yollarla çeşitli iktisadi ve sosyal dayatmaların kolaylıkla başarılabilir hale gelmesinden sonra, özellikle A.B.D.'nin kendi topraklarımızda pek çok okul açtığını görüyoruz.[2] Bu okullaşmada uzun vadeli olarak aynı gayenin güdüldüğünü ve bu sayede pek çok yerde olduğu gibi Türkiye'de de belirli ölçüde başarılar elde edildiğini söyleyebiliriz. Tartışmaya açık olarak bu okullara misyonerlik okulları, ajan okulları adları takılırken kendi kültürlerinden koparılmış köle aydınlar yetiştirdikleri, bizim içimizde de böyle "Batı'nın yeniçeri ordusu", denilebilecek bir aydınlar grubunun oluşturulduğu iddia edilmektedir.[3] Bunun yanında bu okulların örnek teşkil ederek Türk eğitim sisteminin yenilenmesine, çağa uygun hale gelmesine yol açıldığı iddiası da mevcuttur.[4]

Bizim Türk dünyasında açtığımız okulların dışarıda yapılan değerlendirmelerinde de şüphesiz benzeri iddialar ortaya atılabilmektedir. Ancak Türklerle sınırlı kalmak şartıyla bizim Türk dünyasındaki eğitimin, Batı'nın sömürgecilik eğitiminden elbette farkı vardır.

1- Türk dünyasında halkın dili Türkçedir. Türkçenin, bazı Türk bölgelerinde XVI. asır ortasından, bazı bölgelerinde özellikle XIX. asırdan itibaren kaybedilen istiklâle bağlı olarak, birbirinden suni şekilde uzaklaştırılan lehçe ve şiveler teşekkül etmiş ve siyasi maksatlarla ayrı milliyetlere bağlı ayrı diller oluşturulmaya çalışılmış olsa bile, Yakutistan'dan Makedonya'ya kadar 250 milyonluk Türk halklarının diline Türkçe demeyen yoktur.[5] Böyle olunca bizim eğitimimize sömürgeleştirme eğitimi denemez.

2- Türk halklarının çok küçük istisnalar dışında[6] hepsi zaten Müslümandır. Bu sebeple bizim eğitimimize, Müslümanlaştırma-misyonerlik, eğitimi de denemez.

3- Siyasi ve iktisadi gayelerin gerçekleşmesinin vasıtası olarak değerlendirilmeleri de pek mümkün değildir. Çünkü bu bakımlardan bariz bir üstünlüğe sahip değiliz.

Eğitim genel olarak kamu hizmeti olmakla birlikte üretimi kimin yaptığına bakmaksızın bu mahiyetinin devam etmesi gereken bir hizmettir. Bu bakımdan bu sahadaki incelemelerde önce bu hizmeti kimin yaptığına bakılır.[7] İkinci olarak eğitimin modeli veya seviyesi ele alınır. Bu bakımdan

ana okullarıyla doktora eğitimi arasındaki bölünüşe bakmak gerekir. Bu bakış açısı beraberinde genel eğitimle mesleki ve teknik eğitimi de ayırmamızı icap ettirir. Şüphesiz seviyesi ve dalı ne olursa olsun, bu eğitimin yaygın-örgün eğitim olarak da ele alınması esastır. Üçüncü olarak eğitimin gayesi ve metodu önem taşır.[8]

Bu genel bakıştan sonra, özel olarak, en teferruatlı şekilde bildiğimiz Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın Türk dünyasındaki eğitim hizmetleri tanıtılmaya ve değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Bu genel ve özel bakıştan sonra günümüzde artık ders konusu haline gelmiş bulunan eğitim ekonomisi açısından da değerlendirme yapmak mecburiyeti vardır. Biz bu dördüncü hususa eğitimin maliyeti açısından, bilindiği kadarıyla, değineceğiz.

A.Genel Olarak

I. Türk Dünyasında Eğitim Yapan Kuruluşlar

Türk dünyasında eğitim yapan kuruluşları önce ikiye ayırabiliriz:

1- Devlet kuruluşları[9]

a) Milli Eğitim Bakanlığı

b) Yüksek Öğretim Kurumu

c) Türk İktisadi Kalkınma Ajansı (TİKA)

ç) Üniversiteler ve Üniversite kuruluşu olarak TÖMER

2- Özel Kuruluşlar

a) Vakıflar-Dernekler

b) Ticari Şirketler

Bu tasniflerden çıkarılabilecek birinci netice devletin bu işte önemli bir rol oynamakta olduğu ve bunları koordine etmenin imkânsız olduğudur. Çünkü Milli Eğitim Bakanlığı Yurtdışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü'nün yanında bir de Yüksek öğretim Genel Müdürlüğü vardır. Bunların bir devlet bakanlığına bağlı TİKA ya ve Üniversitelere karışması mümkün değildir. Y.Ö.K de başlı başına bir otoritedir.

Özel kuruluşlar, Vakıf dernek ve şirket statüsü altında okullar açmışlardır. Vakıfların ve derneklerin belli başlıları şunlardır:

1- Türkiye Diyanet Vakfı

2- Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

3- Ufuk Eğitim Vakfı

4- Türkiye Sağlık ve Tedavi Vakfı

5- Endonezya Yenbu Vakfı

6- Türkiye Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı

7- İslam ve Milli Kültüre Hizmet Vakfı

8- Dostluk Yolu Derneği

9- Balkanlar Eğitim ve Kültür Vakfı

10- Tolerans Vakfı

Bunlardan ilk ikisi dışındakiler çok yaygın olmadıkları gibi Türk coğrafyası ile de hizmetlerini sınırlamamışlardır.

Ticaret unvanı altında eğitim yapan kuruluşlar ise 1997 Mart ayı itibariyle Çağ Öğretim A.Ş., Tolerans A.Ş., Silm A.Ş., Başkent Eğitim Şirketi, Bahar Co. Tayvan, Yumina Sa, Serhat A.Ş., Ertuğrul Gazi Eğitim Şirketi, Fetih A.Ş., Fezalar Eğitim Şirketi, Gülistan A.Ş., Uluslararası Ümit Şirketi, Samanyolu A.Ş., Özel Bung A.Ş., Asır Dış Ticaret, Toros Eğitim Şirketi, Çağlar Eğitim Malzemeleri Ltd. Şti, Sebat A.Ş., Milkyutay Dil Enstitüsü, Hafta Sonu Özel Türk Okullarıdır.

Bu kuruluşların birinci özelliği, statüleri icabı kâr gayesi gütmesi gereken ticari kuruluşlar olması, ikinci özellikleri ise tıpkı bazı vakıflar gibi eğitim hizmetlerinin Tük cumhuriyetleri ile Türk ve Akraba toplulukları coğrafyasıyla sınırlı olmaksızın yayılmış olmasıdır. Mesela Endonezya, Fas, Güney Afrika, Macaristan gibi Türk nüfusunun hemen hiç bulunmadığı ülkelerde de faaliyet göstermeleridir.[10]

Aşağıda görüldüğü gibi Türk dünyasında devlet doğrudan doğruya eğitim faaliyetleri yürütmektedir.

Tablo 1: Devletimizin Türk Dünyasındaki Eğitim Kurumları

Ülkeler	Okul-kurs sayısı	Öğrenci sayısı
Azerbaycan	2	840
Kazakistan	2*	246
Kırgızistan	4*	237
Özbekistan	1	98
Türkmenistan	4	1376
Tacikistan	1	85
Moldova	1	50
Toplam	15	3432

* Devlet Üniversiteleri dahil değildir.

Kaynak: M.E.B 1999-2000 Öğretim Yılı sonu Türk Cumhuriyetlerinde açılan öğretim kurumları öğrenci ve öğretmen sayıları-MEB Yurt Dışı Eğitim Öğretim Genel Müd.

Devlet, 8 lisesi, 7 kurs Merkezinde toplam 3432 öğrenciye eğitim vermektedir. Bunlara Yesevi ve Manas Üniversitelerini eklediğimiz zaman bu sayı bütün vakıf ve ticari kuruluşların eğitim verdiği öğrenci sayısını aşmaktadır. Zira yalnız Yesevi Üniversitesi'nde 10.088 öğrenci eğitim almaktadır. Dışarıdan eğitim alan 3456 öğrenci de buna eklenirse toplam 13544 öğrenciye ulaşmaktadır. Manas Üniversitesi'nin öğrenci sayısı da buna dahil edilirse devletin ağırlığı ortaya çıkar.

Tablo 2'de, vakıflarla ticari şirketlerin kurduğu eğitim kurumlarının adedi ve öğrenci sayıları yer almaktadır. Burada da görüldüğü gibi, esas pay, ticari kurumlarındır. 136 okul ve kurs merkezinin 107'si Türkiye özel sermayesi ile kurulmuş ticari şirketlere aittir. Vakıfların ve bir derneğin payı toplam öğrencilerin beşte biri kadar gözükmektedir. Bunlar içinde de esas kuruluşlar Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı ile Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir.

II. Türk Dünyasında EğitiminModeli

Eğitimin modeli deyince, eğitimin nevilerini ve her nevin kendi içindeki çeşitli seviyelerini ve bunların teşkilatlanış biçimini anlıyoruz.[11]

Türk dünyasında yürütülen eğitimi, öncelikle örgün ve yaygın eğitim olarak ikiye ayırmak gerekmektedir. Yaygın eğitim olarak, Milli Eğitim Bakanlığımızın Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezlerini, TİKA'nın gönderdiği öğretmenlerin açtığı Türkçe kurslarını, TOMER'in açtığı Türkçe kurslarını ve Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın Türk Dünyası Kültür Merkezlerinde açtığı Türkçe kursları ile Türk Sazı ve Türk Folklorü öğretimini sayabiliriz. Ayrıca Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın merkezlerinin dışında liselerinde, fakültelerinde ve Türk Dili bölümlerinde açtığı Türkçe kursları ve müzik ve folklor kurslarını da eklemek gerekir. Ticari kuruluşlarımızın da, bazı yerlerde dil kursları, bilgisayar kursları açtığı görülmektedir. Mesela Başkent Eğitim Şirketi'nin Türkmenistan'da İngilizce-Türkçe, Bilgisayar Kurs Merkezi bunlara bir örnektir. Ticari kuruluşların Türkçe kursları, bilhassa Türk coğrafyası dışında yer almaktadır. 1997 rakamları içinde Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın açtığı kurslar hariç tutulursa, kalan bütün kuruluşların kurs merkezleri sayısı 6'yı geçmemektedir. Devletin ise, 7 kurs merkezi mevcuttur. Eğitimin kademeleri olarak ele alındığında esas ağırlığın liselerde olduğu görülmektedir. 1997 itibariyle bütün dünyada mevcut Türkiye'nin devlet, vakıf, dernek ve ticari kuruluşlar olarak açtığı okulların dökümü şöyledir:

Tablo 3: Türk Dünyasında Seviyeleri İtibariyle Eğitim Kuruluşlarımız

	Devletdışı	**Devlet**
Üniversite-Yüksekokul	15	2
İlköğretim Okulları	3	1
Kurslar*	6	7
Liseler	157	7
Toplam	**181**	**17**

(*) Bu rakamlar içinde Türk Dünyası Araştırmaları Vakfının kursları yer almamaktadır. Bu vakfın Kazan, Çallı, Kentav, Kızılorda Celalabad, Kosova, Gostivar ve Komratta, Türk Dünyası Kültür Merkezi vardır ve hepsinde Türk dili kursları, Türk sazı kursları verilmektedir.

Kaynak: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Yurt Dışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü; yurt Dışında Açılan Özel Öğretim Kurumları Temsilcileri İkinci Toplantısı. Ankara 1997 s. 247

Devletimizin Kazakistan'da Yesevi, Kırgızistan'da Manas adıyla açtığı iki üniversitesi vardır. Azerbaycan, Türkmenistan ve Kırgızistan'da ticari kuruluşların özel üniversiteleri faaliyet göstermektedir. Geriye kalan yüksek öğretimi Türkiye Diyanet Vakfı'nın üniversiteler bünyesinde kurduğu ilahiyat fakülteleri ile Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın aynı şekilde kurduğu Türk Dünyası İşletme Fakülteleri, Uluslararası İlişkiler ve Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri teşkil etmektedir.

Örgün ve yaygın eğitimde yer alan öğrencilerin büyük çoğunluğu örgün eğitimde, bunların da devlet hariç tutulursa büyük çoğunluğu liselerde eğitim görmektedir.

Gerek liselerde, gerek yüksek öğretimde öğrencilerin çok büyük çoğunluğu mesleki ve teknik eğitimin dışında yer almaktadır. Yesevi ve Manas bünyesindeki teknik ve mesleki yüksek öğretim ise, Türkiyeli öğretim üyelerine pek yer vermediğinden, bunları Türkiye'nin eğitimi olarak saymak çok zordur. Bu üniversiteler de, bilindiği gibi dersler Kazak veya Kırgız Türkçesi, Rusça ve Türkiye Türkçesi ile yapılmaktadır. Bu, öğretim üyesinin dili ne ise, dersin eğitim dilinin bu olduğu manâsına gelmektedir. Öğrencilerin her üç dili bilmesi şartıyla bu eğitimden başarı beklenebilir. Tabii bu arada bir de yabancı dil olarak mesela İngilizce öğrenmek mecburiyetleri vardır. Bu durumda, eğitimin dil karışıklığının doğuracağı mahsurlar düşünülmeye değer. Türkiye'de yapılan İngilizce eğitimin ortaya çıkardığı mahsurları bu tarz eğitim kat kat aşacaktır. Tablo 4'te Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin öğretim üyelerinin ülkelerine göre terkibi görülmektedir.

Tablo 4: Ahmet Yesevi Üniversitesi'nde Görevli Öğretimelemanlarının Ülke ve Unvanlarına Göre Dağılımı (16 Ocak 2002 Tarihi İtibariyle)

Ülke	**Prof. Dr.**	**Doç. Dr.**	**Okutman**	**Toplam**
Kazakistan	97	220	666	983
Türkiye	9	12	33	43
Özbekistan	4	5	2	11
Diğer	1	1	2	4
Toplam	111	239	700	1041

Kaynak: Ahmet Yesevi Üniversitesi İnternet Sitesi

Toplam olarak Türkiye'den görevlendirilen 43 elemanın ancak 9'u profesör, 12'si doçenttir. Bunların toplam profesör ve doçentler içindeki payı sadece %6'dır. Üniversitenin bütün öğretim

görevlileri içinde Türkiye'den gidenlerin payı sadece %4'tür. Bu gerçek karşısında Türkiye'nin bu üniversiteye hakim olması mümkün değildir.

III. EğitiminGayesi

Türkiye'nin kendi ülkesinin dışında eğitim faaliyetine girişmesinin, eğitimin normal ve vazgeçilmez gayelerinin dışında başka gayeleri de vardır. Bunların içinde kültür emperyalizmi olamayacağına göre şu üç hususun öne çıkması gerekir:

1) Her dilin olduğu gibi Türkçe'nin de tek bir yazı dilinde birleşmesini sağlamak,

2) Kardeşlerimizin eğitim ihtiyaçlarının karşılanmasında ve insan gücü açıklarının kapanmasında yardımcı olmak,

3) Prestij kazanmak.

Birinci gaye esas alındığı takdirde, eğitimin mutlaka Türkiye Türkçesi ile yapılması gerekir. Halbuki, ticari kuruluşların ve devletin liselerinin eğitim dili ne yazık ki İngilizce'dir. Türkiye Diyanet Vakfı ve Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı dışındaki Vakıf ve derneklerin yaptığı eğitimin de dili çoğunlukla İngilizce'dir. Yüksek öğretimde ise, devletin eğitim dili, daha önce de belirttiğimiz gibi münhasıran Türkçe değildir. Ticari kuruluşlar ise maalesef çoğunlukla yüksek öğretimde de İngilizce'yi eğitim dili olarak seçmiş bulunmaktadırlar.

Türk cumhuriyetlerinin ve Türk topluluklarının eğitim alt yapıları, birçok bakımdan Türkiye'den üstündür. Öğretim üyesi yeterliliği bakımından da Türkiye'den üstün durumdadırlar. Hatta bazı alanlarda sayı bakımından yeterliliğin yanında kalite bakımından da Türkiye'ye nazaran çok üstündürler. Matematik, Fizik, Kimya gibi dallar buna misal teşkil eder. Diğer taraftan Türkiye'nin kendisinden en çok talep edilecek dallarda yeterli öğretim üyesi yoktur. Türk dili ve edebiyatı bu bakımdan gerçekten acıklı bir misaldir. Hem üniversitelerde hem liselerde bu dalda yeterli öğretim elemanımız yoktur.

Bu ülkelerin insan gücü açıklarını kapama açısından meseleye baktığımız zaman, şu durumu tespit edebiliriz: Bu ülkeler sosyalist sistemden pazar ekonomisine geçiş yapmaktadırlar. Bu açıdan pazar ekonomisinin gerektirdiği "müteşebbis" insan tipine ihtiyaçları vardır. Devlet bürokrasisi yerine, özel sektör bürokratına ihtiyaçları vardır. Bu bakımdan işletmecilik sahasında insan gücü açıklarının olduğu, kabul edilebilir. Fakat bu sahada Türkiye'nin kendi üniversitelerinde yeterli elemanlarının olmadığı bir gerçektir. O halde bu ülkelerdeki insan gücü açıklarını karşılayacak eğitimi kendi elemanlarımızla yapmak imkânına büyük ölçüde sahip değiliz demektir. Pazar ekonomisine geçişlerini kolaylaştıracak eğitim de yapamayız. Nitekim Hoca Ahmet Yesevî Üniversitesi'nde 9 profesör 12 doçentin içinde kaç işletmeci, kaç Türk dili edebiyatçısı vardır, gerçekten araştırmaya değer. Manas Üniversitesi'nde de bu fakültelerin her birinde ancak bir-iki Türkiyeli Öğretim üyesi görev alabilmektedir. Türkiye'de yeni kurulan üniversitelerimizde mezkür fakültelerin hali bundan da kötüdür.

Prestij kazanmaya gelince, bunu sağlamanın birinci şartı, öğretim üyeleri çoğunluğunun Türkiyeli akademisyenlerden oluşmasıdır. Bundan evvelki bölümde gördüğümüz gibi devletimiz en çok para harcadığı üniversite olan Yesevi Üniversitesi'nde bu şartın yerine getirilmesi 2002 yılında da mümkün olamamıştır. Devletin açtığı liselerde ise, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı öğretmenler çoğunlukta olduğu halde eğitimin dili İngilizce olduğu için, bunun bize ne derece prestij kazandırabileceği tartışılabilir. Çünkü, bu liselerin bulunduğu ülkeler, daha önce eğitim dili olarak Rusça'yı kullanmışlardır. Şimdi de Rusça yerine İngilizce'ye yönlendirilmektedirler. Üstelik bu kendi devletleri tarafından değil, Amerika ve İngiltere tarafından değil, Türkiye tarafından yapılmaktadır.

Buna imkan olmadığına göre, bina, makine-teçhizat bakımından üstünlük sağlamamız gerekmektedir. Gerçekten de devletimiz bunu hakkıyla yapmakta ve maliyet tahlillerinde ele alacağımız gibi bu eğitime nispetsiz para harcamaktadır. Türkiye'nin devletçe kurduğu üniversiteler ve liseler mükemmel binalara, mükemmel makine ve teçhizata sahiptirler. Bu yönüyle prestij sağladıklarına şüphe yoktur.

Devletin liseleri dışındaki eğitimde idari bakımdan da maalesef kontrol Türkiye'nin elinde değildir. Harcamaların çoğu Türkiye tarafından yapıldığı halde yönetimde ipin uçları mahalli yöneticilerdedir. Rektörleri onlar tayin etmektedir. Öğretim üyesi çoğunluğu ve bürokrasideki elemanların çoğunluğu mahallinden temin edilmiş olduğu için, Türkiye'de asla mümkün olmayan tatbikat orada neredeyse aynen devam etmektedir. Buralarda yaygın olan rüşvet ve disiplinsizlik vakıasının değiştiğini söyleyemiyoruz.

İdareyi tam olarak kendi üstüne almış olan Vakıf ve ticari kuruluşların yüksek öğretiminde bu problem yoktur. Nitekim liselerde kontrol tamamen Türkiye'ye aitse bunlar ister devletin, ister vakıf veya ticari kuruluşların olsun, rüşvete kolay kolay yer vermeyen disiplinli bir eğitim sürdürebilmektedirler.

B. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın Türk Dünyasında Yaptığı Eğitim

I. Tarihçe

Türk Dünya Araştırmaları Vakfı 1980 Temmuz'undan itibaren Bakanlar kurulumuzdan vergi muafiyeti olarak çalışmaya başlamıştır. Türk dünyası ile ilgili bir özel kuruluş olarak "ilk" olma özelliğini taşımaktadır. Türk dünyası ile ilk eğitim anlaşmalarını yapan, Türk dünyasına özel uçaklarla doğrudan ve toplu olarak ilk uçuş ve ziyaretleri gerçekleştiren, ilk eğitim kurumlarını kurup faaliyete geçiren, ilk kurultayları toplayan, konferans ve seminerleri açan, şölenleri düzenleyen, ilim ve san'at adamlarını davet eden de bu Vakıftır.

Vakfın gayesi Türk dünyası ile ilgili olanak zaman ve mekan bakımından sınır çizmeksizin her çeşit araştırmaları yapmak, bu sahada süreli ve süresiz yayınlar yapmak, dil birliğinin sağlanması için her çeşit gayretin yanında eğitim kurumları kurmak, sosyal ve kültürel faaliyetler icra etmektir. Bu güne kadar bu konuda yaptıklarını ele almak, konunun dışına çıkmak demektir.

Yurt dışında yaptığı eğitime önce Azerbaycan ve Kazakistan'dan başlamıştır. Azerbaycan bakanlar kurulu ile 6.11.1990 tarihinde bir eğitim anlaşması yapmış ve 1991 de başlayan ders yılında bugün fakülte haline gelmiş bulunan işletme Enstitüsünü kurmuştur. Bu enstitünün açılışı henüz işbaşında bulunan Sovyetler Birliğinin en yetkilisi olan Gorbaçov tarafından, Moskova televizyonunda, Sovyetler ittifakında yapılmış en hayırlı iş olarak ilan edilmiş ve Vakfımızın adı da zikredilmiştir. Bununla ifade etmek istediğimiz husus, pazar ekonomisine geçmeye mecbur kalmış Sosyalist Sovyetler Birliği'nin insan gücü içinde en önemli açığın "müteşebbis" insan tipi olduğunun Vakfımızca tespit edilmiş olmasıdır. Gerçekten bu enstitü, yüzlerce üniversite bitirmiş genci, pazar ekonomisi ve sevk ve idaresi ile ilgili bilgilerle teçhiz ederek, resmî ve özel kuruluşları harekete geçirmiştir. Bu ihtiyaç sonra Sovyetlerden ayrılan bütün Türk cumhuriyetleri için geçerli olduğundan Türkiye'de de Türkiye Türkçesi ile birlikte bu çeşit kursları gerçekleştirmiş ve yalnız Türk cumhuriyetlerinden değil muhtar Türk cumhuriyetlerinden de yüksek seviyeli idarecileri Türkiye'ye getirmiştir. Bir yandan da çok yüksek olan Türkçe öğrenme talebini karşılamak için, Yakutistan'dan itibaren bütün Türk topluluklarından Türk asıllı Rusça veya anadil öğretmenlerini 60'ar kişilik partiler halinde getirterek 2 aylık "Türk'e Türkçe öğretme" metoduyla kesif kurslardan geçirmiş ve ellerine Türkçe öğretmenliği yapabilir belgesi vererek ülkelerine göndermiştir.

Gayesine hizmetin, Türkçe'nin yaygın ve tek yazı dili olmasından geçeceğini düşünerek, alfabe konusunda da ilk çalışmalarını yapmış ve her dilin dünyada tek alfabesinin olduğundan hareketle bir milyon alfabe bastırıp fiili durum yaratmak amacıyla her Türk topluluğuna göndermiştir. Ne yazık ki bu çalışmalar anlaşılamamış ve alfabemizin siyasi bir mesele olduğu düşünülmeksizin ilmî kongrelerde Rus ve İran'a uygun fikirler üstün gelmiş ve 29+5 harf kabul edilerek zorla yaratılan 30 çeşit Türkçe krili yerine herhalde en az bu kadar çeşit Türkçe latin alfabesi seçme yolu açılmıştır.

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Türkistan şehrini küçük bularak burada lise açmamış, 30 km uzağındaki Kentav'da Yesevî lisesini açmıştır. Bu lisenin adı, sonradan, devletimizin kurduğu Üniversitenin adından farklılaştırmak için, Türk Dünyası Kentav Atatürk Lisesi olarak değiştirilmiştir.

Vakıf, mâlî gücünü dikkate alarak sınırlı sayıda lise, İşletme fakülteleri, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri ve Türk Dünyası Kültür Merkezleri açmış ve 1993'ten itibaren bunları sadece dikey gelişmeye tâbî tutmuştur. Bu konuda da yeterli başarıyı elde ettiği için yüksek öğretim kurumlarımıza Y.Ö.K. muadelet vermiş ve ücretli izinli olarak Türkiye üniversitelerinden öğretim üyesi görevlendirmek mümkün olmuştur.

Bu gün de Vakıf sadece dikey gelişme ile meşguldür. Yeni okul ve merkezlerin açılması için Vakıf üzerinde gerçekten çok şiddetli baskı devam etmekte olduğu halde hiçbir yeni kurum açılmamıştır.

II. TürkDünyası Araştırmaları Vakfı'nınEğitim Kurumları

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın eğitim kurumlarını üçe ayırmak mümkündür:

1- Türk Dünyası Kültür Merkezleri,

2- Türk Dünyası Liseleri,

3- Türk Dünyası Yüksek öğretim kurumları

1. Türk Dünyası Kültür Merkezleri

Türk Dünyası Kültür Merkezleri yaygın eğitim kuruluşları olarak görev yaptığı gibi bulunduğu yerde halkla, özellikle yazarlar, ilim adamları ve yayıncılarla Türkiye arasında köprü kurarlar. Bunlara dönük Türkiye Türkçesi kursları açarlar. Merkez müdürümüz yönetiminde sosyal ve kültürel faaliyetler icra ederler. İftar yemekleri, bayram yemekleri, bizim ve mahallin milli bayramlarının kutlanması, Türk dünyası büyüklerinin anma törenlerinin gerçekleştirilmesi, san'at ve elişi sergilerinin açılması, Türk folklor çalışmaları, Türk sazının öğretilmesi, Nevruz kutlamaları… gibi çok yönlü ve çeşitli faaliyetler bunlara örnektir. Ayrıca Vakıfla o ülke arasındaki münasebetleri de merkezlerimiz düzenler. Mesela Vakfın misafiri olarak gelecek olanlar önce merkeze müracaat ederler. Her yıl yapılan Türk dünyası çocuk şölenine gelecek gurupları tespit ederler ve formalitelerini yerine getirirler. Öğretmenlere nezaret ederler, birlikte çalışmalar yaparak onları ders dışında değerlendirirler. Ülke çapında yarışmalar düzenleyerek kazananları mükafatlandırırlar. Okulların başarılı öğrencilerinden guruplar oluşturarak bunların Türkiye'de Vakfın imkânlarıyla, mükafat olarak, tatil yapmasını sağlarlar.

Ayrı olarak, Türk Dünyası kültür merkezlerinin olmadığı yerlerde, okul müdürleri., dekan veya bölüm başkanları, merkez müdürü gibi harcamalarını kullanarak, bir merkezde yapılabilecek her faaliyeti kendi bünyelerinde icra etmek zorundadırlar. Müstakil Türk Dünyası Kültür Merkezleri Tablo 5'te gösterilmiştir.

2. Türk Dünyası Liseleri

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, bu konuda iki ayrı metot uygulamaktadır. Birinci şekilde, Türk Dünyası Bakü Atatürk Lisesinde olduğu gibi, bina dışında lise tamamiyle vakfa aittir. Tek yöneticisi tayin edilen müdürdür. Türkiye'den vakfın gönderdiği öğretmenlerin dışında mahallinden seçilecek öğretmenleri tespit ve tayin etmek, eğitimin gerektirdiği her türlü hukukî ve diğer muameleleri yürütmek müdürün görevidir. Şüphesiz bu yol oldukça pahalı bir yoldur fakat kontrolü tamamen Vakfın eline bırakan bir yoldur.

İkinci yol, anlaşma yapılan herhangi bir mahalli lisede, Türkiye'den müdür tayin etmekle beraber, bu müdür okulun Türkçe derslerinden sorumludur. Yeterli sayıda öğretmenle birlikte 9. sınıftan veya 6. sınıftan veya 11 yıllık liselerde bazen I. sınıftan itibaren Türkçe öğretmeye başlarlar. Bu yolla okulda öğrenciler kayıtsız şartsız Türkçe öğrenmiş olurlar, Türkçe dışındaki derslere Vakfın müdürü karışmaz. Ancak umumi Türk Tarihi ve Din ve Ahlâk Bilgisi dersleri de Vakfın öğretmenleri tarafından verilir. Diğer dersler için okul Türkiye'den öğretmen isterse, Vakıf kendi imkânlarına göre, bunu da karşılamaya

çalışır. Bu yol daha ucuz, fakat Vakfın maksadını gerçekleştirmede yeterli bir yoldur. Bu liseler, eğer Vakıf imkânları elverirse her zaman Bakü Atatürk Lisesi'nin statüsüne kavuşmaya hazırdırlar.

Çünkü bu takdirde yerli öğretmenler de vakıftan maaş almaya başlayacaklar ve daha yüksek bir hayat standardına kavuşmuş olacaklardır. Tablo 6'da Vakfın liselerinin dökümü görülmektedir.

3. Yüksek Öğretim

Vakfın üç çeşit yüksek öğretimi vardır:

a- Çuvaşistan Çubuksarı'da "Tercümanlık ve Bilgisayar Meslek Yüksek Okulu: Lise mezunları için, bir yıl Türkçe hazırlığı takiben bir yıl bilgisayar ve tercümanlık öğrenirler. Bu okulun maksadı Hıristiyan bir Türk topluluğu olan Çuvaşistan'la Türkiye arasında yazışmaları ve tercümeleri yapabilecek, sekreterlik hizmetlerini yürütebilecek, ara sınıf personelini hızla hazırlamaktır. Turizm, ticaret ve sınaî münasebetlerin kurulmasında ve devamında bu yüksek okuldan mezun öğrencilerimizin çok büyük rolü olmaktadır. Bu yüksek okul bir meslek lisesinin bünyesinde kurulmuş ve Çuvaşistan Devlet Üniversitesinin himayesi altında bulunmaktadır (Tablo 7).

b- Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın hiç bir yerde üniversitesi yoktur. Fakat üniversiteler bünyesinde Türk dili bölümleri açtırmış ve bu bölümlerdeki eğitimi her yönüyle yüklenmiştir. Bu bölümlerden bazıları Y.Ö.K. tarafından Türkiye'ye eşit sayılmış ve diplomaları eşdeğer muamelesi gören ve ÖSYM ile öğrenci yerleştirilen bölümler haline getirilmiştir. Bu yolla Vakıf gayesini en ucuz yoldan gerçekleştirmekte, Türkçe öğretmekte, Pedagoji üniversiteleri bünyesindeki Türk dili bölümlerinde Türkiye Türkçesi öğretmeni yetiştirmektedir (Tablo 8).

c- Fakülteler: Vakıf önce Azerbaycan Halk Tasarrufatını İdare Etme Enstitüsü bünyesinde İşletme enstitüsü açmış, daha sonra bu enstitüyü İşletme fakültesi haline dönüştürmüştür. Benzeri bir fakültede de Kırgızistan'ın Celalabat şehrinde kurulmuştur. Bu fakülte de Kommersiya Enstitüsü bünyesinde kurulmuştur. Ağır baskılar sonucu bu fakülte iki bölümlü bir fakülteye dönüştürülmüş, işletme bölümü yanında uluslararası ilişkiler bölümü de böylece eğitime açılmıştır.

Fakültelerimizden birincisinde, Bakü'de, uygulanan metot dekan bizden olmakla birlikte ve bütün yerli öğretim üyelerine de Vakıf tarafından maaş verildiği halde yetkiler ve kontrol tamamen enstitü rektörlüğü üzerinde kalmıştır. Bu enstitünün lağvından sonra fakültemiz Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi'ne bağlanmıştır. Halen bu üniversite ile Vakıf arasında yeni anlaşma hazırlıkları yapılmakta, tam bir TÜRKİYE fakültesi haline dönüştürülmesi imkanları aranmaktadır.

Kırgızistan'da mevcut fakültemiz, tıpkı Türk dünyası Bakü Atatürk Lisesi'nde olduğu gibi, bütünüyle Vakfın kontrolündedir. Türkiye'den gönderilen öğretim üyelerinin dışında mahalli öğretim üyelerinin seçimi ve tayini, her çeşit hukukî ve diğer eğitim faaliyetlerinin yapılması ve mes'uliyeti, Vakfın tayin ettiği dekanın omuzundadır.

Her iki fakülte, YÖK tarafından Türkiye'deki eğitime eşdeğer kabul edilmiş ve diploma denkliğiyle teçhiz edilmişlerdir. Celalabat'ta 15'er öğrenci, Bakü'de ise 30 öğrenci ÖSYM ile seçilip yerleştirilmektedir (Tablo 9).

II. Türk Dünyası AraştırmalarıVakfı'nın Eğitim KurumlarınınBelli Başlı Özellikleri

1990'dan beri Türk dünyasında Vakıfça yürütülen eğitimin bazı özelliklerini belirtmeye çalışmakta yarar vardır.

1- Bu kurumlar, kuruldukları ülkelerin insan gücü açıklarını kapamaya yönelmişlerdir. Sosyal talebe itibar edilerek açılmamış, Türkiye'nin bundan gördüğü zararı dikkate alıp eğitimi insan gücü ihtiyaçlarına paralel olarak planlanmışlardır. Mesela bu ülkelerde sosyal talep İngilizce eğitime doğrudur. Özellikle komünizmin yarattığı zengin ve güçlü "yeni sınıf" bu tarz eğitimi tercih etmektedir. Bu şiddetli talebe Vakıf boyun eğmemiş, Türk dünyasının bugünkü sömürülen, soyulan, horlanan ve fakir bırakılmış olan toplumlar olmasının sebebini kasıtlı bölmelerde, parçalamalarda aramış ve onları tekrar birleştirecek bir tek alfabenin, bir tek yazı dilinin yaratılmasını en büyük ihtiyaç kabul etmiş ve bu ihtiyacı bütün gücüyle karşılamaya yönelmiştir.

2- Bu seçimin ve pedagoji kanunlarının zaruri bir sonucu olarak eğitim dilini kayıtsız şartsız Türkçe yapmış ve Türkçe'yi mümkün olduğu kadar yaygınlaştırabilmek, Rusça'nın yerine geçecek müşterek bir dil haline getirebilmek için imkânlarını en verimli şekilde kullanmaya yönelmiştir. Bu sebeble ağır bina kiraları veya yatırımlarına asla para ayırmamış, binaların cari harcamalarından telefon dışında her yerde uzak kalmış ve çok az parayla daha çok Türkçe öğretme, en iyi şekilde Türkçe öğretme yolunu seçmiştir.

3- Yüksek öğretimde, Türkçe'nin dışında, eğitimin ülkenin yeni insan gücü açığını karşılayacak dallarda yapılması tercih edilmiştir. İşletme fakültelerinin açılması ve Çuvaşistan'da olduğu gibi bilgisayar ve tercümanlık yüksek okulu kurulması bu gayeye bağlıdır. Bu ülkelerde matematik, fizik, kimya, biyoloji eğitimi yapacak bölümleri olan fakülte veya üniversitelerin kurulmasının hiç bir zaman ekonomik ve insan gücü ihtiyaçlarına paralel bulunmaması bir yana bunların "tereciye tere satmak" manası taşıyacağı da açıktır.

4- Vakfın eğitim kurumlarının "hissi sebeplerle" uygun olmayan yerlerde açılmasına asla gidilmemiştir. Sovyetlerin kasten küçük ve güdük bıraktığı Türkistan şehrinde hislere mağlup olup lise kurulmasına müsaade edilmemiştir. Nüfus potansiyeli müsait, götürülecek hizmetin bütünüyle Türklere yarayacağı bölgeler seçilmiştir. Kentav, Celalabad, Çallı, Arça bunlara misal teşkil eder.

5- Türk Dünyası Araştırmaları Vakfının nerede ve hangi seviyede olursa olsun bütün eğitimi bölge öğrencilerine kayıtsız şartsız parasızdır. Ancak Bakü Atatürk lisesinde Türkiye'li öğrencilerden sembolik olarak para alınır. Muadeleti olan yüksek öğretimi de ise bursla yerleştirilenlerin dışında ÖSYM ile yerleştirilen T.C. vatandaşlarından kılavuzda yazılı ve gerçekten Türkiye'deki bir özel ilkokulun uyguladığı fiyatın bile 1/3 ünden az sembolik bir para alınır.

6- Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın eğitimi mümkün olduğu kadar Türkiye'deki eğitime paralel hale getirilmiştir. Diploma denkliği tanınmış olan bölüm ve fakültelerde ders programları zaten İstanbul Üniversitesi'nin ilgili bölümlerinin tıpatıp aynısıdır. İlave olarak, bunların yüksek öğrenim olmasına rağmen hepsinde T.C. vatandaşları için İnkılap tarihi, bölge vatandaşları için ise umumi Türk kültürü dersleri mecburi tutulmuştur. İnkılap tarihi dersleri, CHP'nin parti programı olmaktan çıkarılmış. Atatürk'ün birinci ilkesinin bütün Türkler için kayıtsız şartsız istiklâl olduğu, ikinci ilkesinin başarının

şartı olarak her Türk çocuğunun Türk kültürünün değerleriyle mücehhez, mukadesatına (vatan, kaynak, ata ruhu) saygılı olmak mecburiyetinde olduğu esas alınmıştır. Umumi Türk Kültürü dersi ile ise, dilde fikir de işte birlik ilkeleri aşılanmaya, Türkçe geliştirilmeye, Türklük ve tarih şuuru verilmeye çalışılmaktadır.

7- Seviyesi ne olursa olsun eğitim kurumlarının halk ve devletle işbirliğine ve sıcak münasebetler kurulmasına imkân verecek şekilde teşkilatlanması esas alınmıştır. Merkezlerimizin olmadığı yerlerde bu işi lise müdürleri, dekanlar ve bölüm başkanları yüklenmektedir. Bunun için her yerde saz öğretimi yapılmaktadır. Türk folkloru öğretilmektedir. Gezici öğretmenlerle bu eğitim birkaç bölgeyi içine alacak şekilde planlanabilmektedir.

8- Eğitim kurumlarımızda öğrencilere okul forması, spor kıyafeti ve malzemesi, ders kitapları parasız verilmektedir. İlkokul olan yerlerde öğrencilere bir bardak parasız süt içirilmektedir.

9- Okulların telefon ahizelerinden bilgisayarlarına kadar her çeşit makina ve teçhizatları, ders araç ve gereçleri vakıf tarafından karşılanmaktadır.

10- İmkân bulunabilen yerlerde, Vakfın adının olduğu gibi eğitim kurumlarının adının başında yer alan “Türk Dünyası” kavramına uygun olarak, Türk dünyasının her yerinden öğrenciler getirip birarada okutmaya gayret edilmektedir.

Kırgızistan’ın Celalabad şehrinde bu imkân bütün genişliğiyle vardır. Bu sebeble Yakutistan’dan Makedonya’ya kadar her Türk topluluğundan öğrenciler bu fakültemizin bölümlerinde beraber eğitim görmektedirler. 2002 yılında 120 kadar öğrenci Türkiye ve Kırgızistan’ın dışından getirilmiştir. Bu öğrenciler,

a- Türk dünyasındaki Vakıf liselerinin başarılı öğrencileridir.

b- Merkezlerimiz tarafından seçilmiş başarılı fakat yetim veya fakir öğrencilerdir. Bu öğrencilerin hepsi “parasız yatılı” okurlar. Kızlar için “Türk Dünyası Atatürk kız yurdu” vakıf tarafından açılmış ve teçhiz edilmiştir. Erkek öğrencilere de benzeri yurt yapılmıştır. Bu öğrencilerin hepsine ayrıca burs verilir. Okul harçları da Vakıfça ödenir. Bütün Türkler burada beraber yaşayacak, eğitim görerek, oynayarak ebediyyen dost olmakta ve ülkelerine döndükleri zaman aldıkları görev ne olursa olsun birbirleriyle temaslarını sürdürmektedirler.

11- Bu vakfın gerçekleştirdiği öğretimin en önemli özelliği ise en ucuza en kaliteli ve verimli eğitimi gerçekleştirmekte oluşudur. Bunun için ilkokul öğretmeni ile fakülte dekanı arasında en küçük bir ücret farkına meydan verilmemektedir, herkese eşit ücret daha doğrusu “harçlık” ödenmektedir. Çünkü bu işin maaşla yapılması mümkün bir iş olarak görülmesi yanlış mütelaa edilmektedir. Öğretmen ve öğretim üyeleri Türk dünyasına para için değil hizmet için gideceklerden seçilmeye çalışılmakta, kurum rüyasını görenlere yol verilmektedir. Alperenlik dışında her hangi bir davranış sergileyenler, ticarete yeltenenler… derhal geri çekilmektedir.

C. Yurt Dışı Eğitim Maliyeti

Türkiye yurtdışında yürüttüğü eğitime önemli bir kaynak ayırmaktadır. Bu kaynağın genel toplamını bilmemize imkan yoktur. Çünkü ticari kuruluşların hesaplarını bilmiyoruz. Devletin hesapları ise bütçe ile sınırlı olarak bilgimiz içinde yer alabilir. Görevlendirilen öğretmenlere Türkiye'de maaş ödendiği ve yüksek öğretim ve liselerde farklı özlük hakları tatbikatları olduğu için bu konuda sahih tahliller yapmak zordur.

Burada en kolay yapılabilecek husus, devlet ile Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın rakamlarını değerlendirmektir.

Azerbaycan'da mevcut liselerin bilinen rakamları Tablo 10'da verilmiştir.

Bu rakamlar içinde öğretmen dışında Milli Eğitim Bakanlığı'nın başka görevlerinin de bulunabileceğini düşünerek Bakanlığın ve Vakfın ödediği aylıklar ve öğretmen sayısı dikkate alınmak suretiyle bir aylık maaş maliyetleri aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Bir Aylık Maaş Tutarı	
Anadolu Lisesi	26.000 $
Türk Dünyası Atatürk Lisesi	3.600 $

Milli Eğitim Bakanlığı öğretmenlerine ülkemizde aldıkları maaşları ilaveten 1000 $, müdür yardımcıların 1050 $, müdürlerine 1100 $ ödemektedir. Vakıf ise hiçbir ayırım yapmadan herkese 400 $ ödemektedir. Maaşlar bakımından konu ele alındığı takdirde TİKA'nın harcirahlar elemanlarına 2400-3000 $ kısıtlı harcirahlı öğretim elemanlarına ise 1500 $ ödemekte olduğu tespit edilmiştir. Üniversitelerimizde ise maaşlar 900 $-2400 $ arasında değişmektedir. Görüldüğü gibi çok farklı maaşlar ödenmesinin gerekçesini bulmak mümkün değildir. Bunların yanında bir kültür ateşesine devletimizin 5000 $ aylık ödediğini de burada kayıt etmek gerekmektedir.

Tablo 11'de Atatürk Lisesi'nin maliyet hesabı bir cetvel halinde verilmiştir. Bu rakamlar 2001-2002 Ders Yılı için hesaplanmıştır.

Üniversitelerin Türkiye'ye maliyetini de bütçe rakamlarına göre hesaplamak mümkündür. Bütçe rakamlarına göre iki devlet üniversitelerimizin aldıkları paralar şöyledir.

Trilyon TL			
	2000 Yılı	**2001 Yılı**	**2002 Yılı**
Yesevi Üniversitesi	17	18	20
Manas Üniversitesi	5.5	3.0	16.0

Dolar olarak değerlendirdiği takdirde Yesevi Üniversitesi'ne bütçeden ayırdığımız kaynak 26 milyon dolara tekabül etmektedir (2000 yılı) Bu rakam lise olarak değerlendirilirse Bakü'deki büyüklük de 81 Anadolu Lisesi'ne veya 240 Atatürk Lisesi'ne tekabül eder.

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın Celalabad'daki iki bölümlü Türk Dünyası İşletme Fakültesi'nin harcama kalemleri de Tablo 12'de gösterilmiştir.

Bu tablodaki rakamlar 2 bölümlü 385 mevcudu olan ve 100'den fazla genci parasız yatılı olarak okutan bir fakültenin bir yıllık maliyetinin 154.200 dolar olduğu göstermektedir. Devletin rakamlarıyla eğer gaye Türkiye Türkçesiyle kardeşlerimizin insan gücü ihtiyacını karşılayacak eğitim yapmak ise, 180 benzeri fakülte faaliyete geçirilebilir.

Kırgızistan'da faaliyet gösteren Amerikan misyonerlerinin köylerde çalışmak kaydıyla ayda 200 $ maaş aldıkları bir gerçektir. Amerika bu ülkelerin hiçbirisinde üniversite açmamıştır. Ancak pek çok yerde yayınlanan haberlere göre Kazakistan'a 2500 barış gönüllüsü göndermiştir. Türkiye şu hesabı da yapabilir. Bir Yesevi Üniversitesi yerine ayda 500 $ maaş vermek suretiyle en az beş bin öğretmen gönderebilir.

Görüldüğü gibi Türkiye'nin yurtdışı eğitim harcamaları sağlam esasları dayanmamakta, Türkiye'nin menfaatlerini azemileştirecek bir program çerçevesinde yürütülmemekte ve harcanan paranın verimliliği son derece düşük bulunmaktadır.

Türkiye'nin yeni bir eğitim politikası tespit etme mecburiyetiyle karşı karşıyayız.

1 Muhibbiddin Al Khatib, **İslam Aleminde Misyonerlik Faaliyetleri,** Terc. Yusuf Uralgiray, Ankara 1977, s. 18'le başlayan Misyonerlik Tarihi adlı bölüm

2 Hester Donaldson Jenkisns, **Armenia and the Armenians; The** National Geographic Magazine, October 1915, s. 330. Özellikle sayfa 344 de Amerikan kolejlerinde yetiştirilen Ermeni kızların resimleri yer almaktadır.

3 Cemil Meriç, **Bu Ülke**; İletişim Yayınları, İstanbul, 1993. Bu kitabın bir çok yerinde Türk aydını ile ilgili değer hükümleri yer almaktadır. S. 95 de "Türk aydını, Kitab-ı Mukaddes'in serseri yahudisi" denilmektedir.

4 Yard. Doç. Dr. Halit Ertuğrul, Azınlık ve Yabancı Okullarının Osmanlı Eğitimine Katkıları, **Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi,** Ekim 2001, sh. 59-62.

5 Doç. Dr. Yusuf Dönmez, **Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası,** sh. 11-16, İstanbul 1973, İstanbul Üniversitesi Edebiyatı Fakültesi Yayınları n. 1878.

6 Prof. Dr. Nadir Devlet, **Dış Türklerde Büyük Nüfus Artışı,** Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Haziran 1980. S. 6 sh. 41-46.

7 Prof. Dr. Turan Yazgan, **İktisatçılar İçin Sosyal Güvenlik**, İstanbul 1992, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, s. 271

8 Prof. Dr. Amiran Kurtkan, **Eğitim Yoluyla Kalkınmanın Temelleri,** İstanbul 1982 sh. 64.

9M. E. B 1999-2000 Öğretim Yılı sonu Türk Cumhuriyetlerinde açılan öğretim kurumları öğrenci ve öğretmen sayıları, MEB Yurt Dışı Eğitim Öğretim Genel Müd.

10 **Yurt Dışında Açılan Özel Öğretim kurumları Temsilcileri II. Toplantısı**, M.E.B Yurt Dışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü, Ankara 1997, 229-247 arasındaki tabloda yer alan vakıf, dernek ve ticari kuruluş isimleridir.

11 Prof. Dr. Amiran Kurtkan Bilgiseven, **İktisat Sosyolojisi Açısından Eğitim Yoluyla Kalkınmanın Esasları**, İstanbul. 1982, s. 64.

Sovyet Sonrası Orta Asya Cumhuriyetlerinde Modernleşme, Siyaset ve İslam / Prof. Dr. Shirin Akiner [s.41-46]

Londra Üniversitesi Şarkiyat ve Afrika Çalışmaları Okulu (SOAS) / İngiltere

Yirminci yüzyılın büyük bir bölümü boyunca, beş Orta Asya devleti -Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan- Sovyetleri Birliği çerçevesi içerisinde ortak bir tarih paylaşmıştır. Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bu yana, bu devletler kademeli olarak farklı birer kalkınma çizgisi takip etmeye başlamıştır. Bununla birlikte, hâlâ paylaştıkları birçok ortak nokta bulunmaktadır. Netice itibariyle, bölge hakkında bir bütün olarak bazı genellemeler yapmak mümkündür. Bu çalışma, Sovyet sonrası Orta Asya'nın durumunun daha iyi anlaşılabilmesi için anahtar öneme sahip üç konu üzerinde yoğunlaşacaktır: Modernleşme süreci, yeni bir siyasi tablonun ortaya çıkışı ve İslam'ın yeniden canlanması.

Modernleşme

Yirminci yüzyılın başlarında, Orta Asya'nın pek çok bölgesinde hayat yüzlerce yıl olduğu gibi hâlâ aynı şekilde devam etmekteydi. 1917 Devrimi'nin hemen sonrasında bölgede Sovyet idaresinin kurulması ile birlikte, bu durum büyük ölçüde değişecekti. Orta Asya'nın modernleştirilmesi ve Sovyetleştirilmesine yönelik atılan ilk ve simgesel olarak en önemli adım, 1924-1925'te Ulusal Sınırların Kaldırılması olmuştur. Bunun sonucunda beş bölgesel-idari birim ortaya çıkmıştır ve bunlar da günümüzün bağımsız devletlerinin habercisi olmuştur.

Sınırların kaldırılmasının ardından, köklü bir sosyal dönüşüm programı uygulamaya konulmuştur. Sosyal açıdan ele alındığında, özellikle kadınların özgürlüğü (buradaki özgürlük kavramından kadınların kanunlar önünde ve toplumda cinsiyet bakımından eşitliği anlaşılmaktadır), yetişkinler için toplu okuma-yazma seferberliği, çocuklar için ücretsiz, zorunlu ve evrensel eğitimin uygulamaya konulması (önce ilköğretim düzeyinde başlayıp daha sonra orta öğretim düzeyine genişleyecektir) ve sağlık ve beslenme standartlarının geliştirilmesi hususları üzerinde özellikle durulmuştur. Kadınların statülerindeki değişiklik, kadınların erkekler ile aynı yerde bulunamama uygulamasının sona erdirilmesi ve paranja'nın (güneydeki kırsal bölgelerde kadınların dışarıda geleneksel olarak tepeden tırnağa örtünmek için kullandıkları giysi) kaldırılması ile ortaya konulmaktadır.

Göçebelerin toplu ve yerleşik yaşama geçişleri, kırsal yaşamın çehresini değiştirmiştir. Bölgenin kapsamlı bir şekilde elektriğe kavuşturulması için bir program uygulamaya konuldu ve yeni sanayi kompleksleri kuruldu. Getirilen diğer yenilikler arasında çağdaş iletişim ve ulaşım ağlarının oluşturulması, çağdaş devlet kurumlarının ve çağdaş bir bürokrasi sisteminin kurulması bulunmaktadır. Kitle iletişim araçlarında ve müzeler, kütüphaneler ve sanat galerileri gibi kültürel tesislerde büyük bir patlama meydana gelmiştir. Her bir cumhuriyetteki yüksek öğrenim kurumları arasında en az bir üniversite ile çok sayıda sanat ve meslek liseleri bulunmuştur. Her cumhuriyet ayrıca çok sayıda araştırma enstitüsünden oluşan ulusal kendi Bilimler Akademisi'ne sahip olmuştur.

Bu enstitülerden bazıları nazari ve uygulamalı bilimler alanlarında faaliyet göstermek üzere kurulmuştur ve ulusal bir kimliğe sahip olmayı başarmıştır.

Modernleşmenin bu unsurları ve başka pek çok yönü, neredeyse eşzamanlı olarak uygulamaya konulmuştur. İstihdam olanaklarının çeşitlenmesi, ufukların genişletilmesine ve sosyal hareketliliğin sağlanmasına kademeli olarak katkıda bulunmuştur. Ortaya çıkan sonuç ise; sosyal açıdan toplumun çehresinin oldukça hızlı bir şekilde değişmesi olmuştur. Bununla birlikte, özel alanda ise oldukça yüksek derecede bir muhafazakârlık sergilenmiştir. Kişiler arası ilişkilerin yapısı neredeyse hiç değişmemiştir. "Klan" -geleneksel akraba/kabile/bölge gruplaşmalarına ya da ortak tecrübeler (örneğin askerlik, okul) yoluyla yeni ortaya çıkan bağlara dayanan sosyal ağlar- olarak adlandırılan sosyal birimler toplumda egemen olmayı sürdürmüştür. Müşteri-hami (client-patron) bağlılık zincirleri, grup dayanışmasını geliştirmiştir ve bu da Sovyet sistemindeki gizli derebeyliklerin açığa çıkarıldığı bir güç tabanı sağlamıştır.

Orta Asya'daki, Sovyetler tarafından yönlendirilen modernleşme, bazı yönlerden Asya'nın diğer kısımlarında ve ayrıca Afrika'da meydana gelen modernleşmeden pek farklı olmamıştır. Bununla birlikte, Orta Asya'daki modernleşmenin üç ayırt edici özelliği olmuştur: Bunlardan birincisi, bu hareket iç kaynaklı olmaktan ziyade dışarıdan uygulanmıştır; ikinci olarak, sıkı olarak kontrol altında tutulan bir totaliter sistem bağlamında meydana gelmiştir (bunun sonucunda, dışa vurulan tüm muhalefet girişimleri bastırılmıştır ve gerçekte sürecin ekonomik yönü hiç göz önüne alınmamıştır); üçüncü olarak da oldukça hızlı ve toplumun her kesimini kapsayacak şekilde uygulanmıştır. Bu hızlı gelişimin sonucu olarak, yukarıda da belirtildiği gibi, bazı alanlarda köklü değişimler elde edilebilse de diğer alanlarda değişim sınırlı olarak kalmıştır. Özellikle, siyasi hareketlenmeye yol açamamıştır. Her ne kadar siyasi taleplerin her nevi uzantısı olsa da, bu talepler oldukça geç yapılmış (1980'lerin sonlarında başlayıp perestroika dönemine kadar sürmüştür) ve sadece küçük bir şehirli düşünür grubu ile sınırlı kalmıştır.

Bazı Batılı gözlemciler Sovyet sosyal mühendisliğine Orta Asyalıların içerleyeceğine ve bunun da sonuç olarak yeniliğe karşı bir tepki ortaya koyacağına inanmaktaydı. Aslında, onlar Birliğin en sadık destekçileri arasında yer almışlardır. Bölgede hiçbir ayrılıkçı hareket meydana gelmemiştir ve Sovyet idaresine karşı çok nadiren muhalefet sergilenmiştir. Bu sükûnete katkıda bulunan bazı etkenler olmuştur. Bu etkenlerden birisi, Sovyet rejiminin daha sonra sistemin yeniden doğuşuna (indigenising) katkıda bulunacak olan düşünür ve lider tabakalarını ortak tayin etmede başarılı olmasıdır. Bir başka etken ise, devletin sadece bürokrasinin üst seviyelerinde değil toplumun tüm kesimlerinde çıkar çevreleri oluşturmuş olması ve böylece de sıradan bireyleri sistemin korunmasına yönelik teşvik etmiş olmasıdır. Ayrıca, daha önceki durum ile karşılaştırıldığında, Sovyet yönetimi altında çoğunluk için daha ileri derecede bir sosyal adalet olduğu ve ilerleme kaydetmek için daha iyi fırsatlar olduğu yönünde haklı bir algılama mevcuttu. Dolayısıyla, rejimden nispeten yüksek derecede memnuniyet duyuluyordu.1

Sovyet Sonrası Siyasi Düzen

Sovyetler Birliği dağıldığında, yüksek modernleşme düzeyleri göz önüne alındığında, bağımsız Orta Asya devletlerinin liberal demokrasiye ve sivil topluma hızlı ve sorunsuz bir şekilde geçiş yapabilecekleri yönünde genel bir beklenti mevcuttu. Aslında, bu devletler çok farklı bir yol izlediler. Sovyetler Birliği'nin aniden dağılması, beraberinde psikolojik ve ekonomik değişiklikler de getirdi. Oldukça gerçekçi bir saptama ile, Orta Asya devletleri sadece mücadelelerinin bir araya getirici deneyimleri açısından değil aynı zamanda siyasallaşma, harekete geçme ve teşkilatlanmaya yönelik hazırlık dönemi açısından da 'devrim oyununa getirilmişlerdir'.

Bağımsızlığa karşı sergilenen ilk tepki, toplumun en muhafazakar özelliklerinin güçlendirilmesi olmuştur. Yeni liderlere yetki devri gerçekleşmemiştir; aksine, Komünist rejim ile olan göbek bağları nedeniyle itibarlarını kaybetmeyen, yönetimi elinde bulunduran elit tabaka, bir belirsizlik ve bulanıklık döneminde sürekliliğin simgesi olarak ek bir meşruiyet kazanmıştır. Esasen, reformların rafa kaldırılması pahasına da olsa, istikrarı sürdürmüşlerdir. Bunun aksine, Sovyet döneminin son yıllarında çoğulculuğun ortaya çıkmasına dair önemli işaretlerin görüldüğü tek ülke olan Tacikistan, hızla kontrol dışına çıkmıştır. Siyasi özgürlük birden anarşiye dönüşmüştür. Bağımsızlıktan sadece birkaç ay sonra da kanlı bir iç savaşın içinde bulmuştur kendini.2

Orta Asya'nın diğer bölgelerinde hakim olan eğilim de giderek büyüyen bir otoriter yönetim olmuştur. Görevdeki devlet başkanları pek çok yönden Orta Çağ hanları gibi davranmıştır. Teoride, yetkileri yeni anayasalar tarafından sınırlanmış durumdadır; uygulamada ise, mutlağa yakın derecede yetkiye sahiptirler. Bugüne kadar gerçekleştirilen tüm seçimler, başta AGİT olmak üzere uluslararası kuruluşlar tarafından hilecilik ve seçim kanununun ihlali iddiaları ile ciddi olarak eleştirilmiştir. Düzenli ve açık bir hükümet sistemi sağlamak için kağıt üzerinde bulunan dengeler ve frenler öylesine muğlak ifadelerle belirtilmiştir ki, yönlendirmeye ve tahribata oldukça açıktır. Buna davetiye çıkaran yollar ve fırsatlar, günümüz liderleri en önemsiz iç meselelerden büyük uluslararası müzakerelere kadar tüm kamu işlerinde doğrudan, kişisel kontrol sahibi olduklarından dolayı, her zamankinden daha fazladır. Bu şekilde, saygınlık, himaye ve yetki hususlarında nihai kontrolü elinde tutanlar bu liderler olmuştur. Sistem, kaçınılmaz olarak mesleki deneyim yokluğu ile birleştiğinde idari personel arasında yüksek bir devir (değişiklik) oranına yol açan kıskançlıkları ve rekabeti ortaya çıkarmaktadır.

Orta Asya devletlerindeki çağdaş siyasi yaşam, nüfusun büyük bir çoğunluğu tarafından sergilenen derin bir duyumsamazlık ile ön plana çıkmaktadır. Sovyet döneminin son yıllarında ortaya çıkmaya başlayan sosyo-politik hareketler (Örneğin, Kırgızistan'daki Birlik hareketi) bağımsızlık sonrasında hızla baskı altına alınmıştır. Bağımsızlık sonrasında çoğu devlette yeni partiler kurulmuştur. Bununla birlikte, Kırgızistan'daki istisnai bir ya da iki grup dışında, bu partilerin çoğu zayıf ve etkisiz kalmıştır. Bu tip partiler, güçlü bir kişiliğe ve (ya) belirli bir güç tabanı oluşturmak için yeterli varlığa sahip olan kişiler ekseninde merkezlenme eğiliminde olmuştur. Üyelik neredeyse daima çok düşük oranlarda ve kendi sosyal çevresi ile sınırlı kalmıştır; genel olarak kişisel temasları ve tanıdıkları çerçevesine dayanmıştır. Her ne kadar tartışılsalar da, programlar ve parti platformları belirsizdir ve idealizmden uzak birkaç yavan sözden oluşmaktadır.

İyimserler, son zamanlarda ortaya çıkan çeşitli yarı resmi dernekler, birlikler ve hareketler göz önüne alındığında, sivil toplumun oluştuğuna dair işaretler görülebilir.3 Türkmenistan da dahil olmak üzere tüm Orta Asya devletlerinde, artık birkaç sivil toplum örgütü faaliyet göstermektedir. Bunların çoğunluğu, insan hakları, kadın hakları ve çevre sorunları gibi konularla ilgilenmektedir. Bunlar genel olarak yetkililer tarafından yakından takip edilmektedir. Bununla birlikte, bu örgütlerin mali kaynaklarının sınırlı ve genellikle kısa vadeli olması nedeniyle, faaliyetleri sekteye uğramaktadır. Tıpkı siyasi partilerde olduğu gibi, halktan aldıkları destek çok azdır ve güttükleri amaçların yıkıcı yönde olduğu düşünülerek şüphe ile karşılanmaktadırlar.

Bu devletlerde fiili olarak hür basın henüz mevcut değildir. Bu bölgedeki elektronik ya da yazılı iletişim araçları ya devlete aittir ya da devlet tarafından işletilmektedir. Bunlar hükümeti desteklemektedirler ve sadece resmi görüşleri yansıtmaktadırlar. Bağımsız medya organlarının bulunduğu yerlerde de (Örn. Kazakistan ve Kırgızistan), bunlar yüksek işletme maliyetlerinden fiziksel baskılara kadar çeşitlenen bazı sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Bu baskılar bir araya geldiğinde de engellerin belki de en büyüğünü doğurmaktadır: Öz sansür. Neredeyse tüm bağımsız medya kuruluşları, yetkililer ile sorun yaşamaktan kaçınmak için, verdikleri haber ve bilgilerde devlet sektörüne büyük ölçüde bağlı kalmayı tercih etmektedirler.4

Uygulamada, tüm Orta Asya devletleri aslında sıkı olarak kontrol edilen monokrasilerdir. Uluslararası kuruluşlar, sivil özgürlüklerin yaygın bir şekilde baskı altında tutulduğunu belirtmişlerdir.5 Başlangıçta, Kırgızistan'ın daha demokratik bir yol izleyeceği düşünülmüştür (sık sık 'demokrasi adası' olarak nitelendirilmiştir), ancak 1990'ların ortalarında buradaki liderlik de daha otoriter bir yönetim tarzı sergilemeye başlamıştır. Tacikistan'da 1997 yılında barış anlaşmasının imzalanmasının ardından, 1990'ların başlarında gelişmeye başlayan çoğulculuğa dönüş olacağı yönünde bir beklenti hakim olmuştu. Aslında, o zamandan bu yana cumhurbaşkanının yetkilerinde kademeli olarak bir artış meydana gelmiştir. Bununla birlikte, tartışmaya açık olmakla birlikte, farklı fikirlerin ifadesine gösterilen müsamaha göz önüne alındığında, Tacikistan Orta Asya'daki en açık devlettir (yine de bu, elbette oldukça nispî bir bağlamda anlaşılmalıdır).

Orta Asya devletlerinde, siyasi sertliğin yanı sıra, giderek büyüyen sosyal ve ekonomik sorunlar da mevcuttur. Az sayıdaki varlıklı tabaka ile çok sayıdaki yoksul tabaka arasında oluşan ve giderek derinleşen bir uçurum sebebiyle, toplum kitlesel parçalara ayrılmıştır. Yoksullar arasında ayrı bir köreltme ve geriletme süreci söz konusu olmuştur. Eğitim düzeyi büyük oranda düşmüştür; kadınlar giderek toplumdan dışlanmaya başlamıştır. Kronik yoksulluk sağlık ve beslenme üzerinde de olumsuz etkiler bırakmıştır. Devlet güvenliğini doğrudan etkileyen alanlar haricinde, kanun ve düzeni de korumada başarısız olunmuştur. Yolsuzluk bir yaşam tarzı olmuş ve toplumda giderek yaygınlaşmıştır. Özellikle uyuşturucu ticareti olmak üzere, organize suç da derin bir şekilde yerleşmiştir. Tüm bu sorunların ortaya koyduğu belirgin sonuç da insanların içlerine kapanması olmuştur. Bugün nüfusun büyük bir kısmı için temel amaç, yaşamlarını sürdürmek olmuştur. Siyasetle ilgilenmek için çok az zaman ve enerjiye sahiptirler ve sivil toplumu oluşturma yolunda hâlâ pek fazla

aşama kaydedebilmiş değillerdir.

İslam

Orta Asya'da hakim olan din İslam'dır. İslam'ın Orta Asya'ya girişi Hicret'ten (İslam çağının başlangıcı) yaklaşık yüzyıl sonra meydana gelmiştir ve yirminci yüzyıla gelinceye kadar hayatın her yönünde yerleşmiştir. Bununla birlikte, Sovyet döneminde inanç ciddi bir şekilde baskı altına alınmış ve altyapısı neredeyse tamamen tahrip edilmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında devlet kontrolü altındaki bir İslam hiyerarşisi tekrar tesis edilmiş ve dini uygulamaların bazı resmi unsurlarının yeniden ortaya çıkmasına izin verilmiştir. Resmi Sovyet ulemalarının eğitimi amacıyla biri Taşkent'te diğeri de Buhara'da olmak üzere iki adet medrese açılmıştır. Bununla birlikte, toplumun laikleştirilmesi ve dini inançların yerine 'bilimsel ateizmin' getirilmesine yönelik kampanyada hiçbir kesinti meydana gelmemiştir. Ortaya çıkan sonuç ise, 30 ya da 40 yıllık Sovyet idaresinin ardından İslam dini Orta Asyalılar için faal bir manevi bağlılıktan ziyade kültürel ve etnik kimliğin bir belirteci haline gelmiştir. Bu dönemde İslami uygulamaların tezahür ettiği temel durumlar; sünnet, evlenme ve cenaze gibi vesilelerdeki dinsel törenler olmuştur. İslam hukuku bilgisi, ilmi ve felsefesi neredeyse tamamen göz ardı edilmiştir.

Daha sonra, 1980'lerin başlarında, İslam yeniden önem kazanmaya başlamıştır. Bunun sebeplerinden biri de İslam'ın yeniden dirilişine yönelik bir halk hareketinin ortaya çıkmasıdır. Bu hareket oldukça küçük ölçekli olmuştur; sadece birkaç bin kişi tarafından yürütülmüştür ve bunlar da Tacikistan'ın ve Özbekistan'ın kırsal kesimlerinde yaşayan insanlar olmuştur. Bu hareketle neredeyse aynı zamanlarda ancak bağımsız olarak, Sovyet yönetimi din müessesesine karşı uzlaşmacı bir tutum benimsemeye başlamıştır. Resmi din adamları (yani, devlete kayıtlı) tarafında, bölgenin Orta Çağdaki büyük İslam düşünürlerinin (örneğin el-Buhari ve at-Tirmizi) öğretilerine dayanan bir 'Orta Asya' dini oluşturma yönünde ortak bir çaba mevcuttu. Bu ortak çabanın amacı, İran ve Afganistan'dan 'kökten dinci' unsurların Orta Asya'ya girmesine karşı mücadele vermekti. Bu dönemde birkaç cami açılmış ve az sayıda dini çalışma yayımlanmıştır. Bununla birlikte, nüfusun büyük bir bölümünün sahip olduğu İslam bilgisi yine de oldukça sınırlı idi.6

1991 yılının sonunda Sovyetler Birliği'nin yıkılması ile birlikte, Orta Asya devletlerinde siyasetteki ve toplumdaki 'İslam faktörü' canlı bir spekülasyon unsuru haline geldi. Tacikistan'da 1992 yılında patlak veren iç savaş, pek çok kişiye göre bölgede saldırgan bir 'İslami köktencilik dalgasının' ortaya çıktığının göstergesiydi. Aslında, Tacik iç savaşının sebepleri çok daha karmaşıktı. İslam da bu sebeplerin arasında yer alıyordu, ancak onlardan sadece birisiydi. Yine de, bölgede İslam kimliğinin yeniden tesis edilebilmesi için güçlü bir hareket mevcuttu. Bunun en belirgin göstergesi, cami inşası yönündeki bir dalgaydı. Örneğin, Kırgızistan'da 1987 yılında ibadete açık olan sadece 37 cami vardı, ancak 1994 yılına gelindiğinde bu rakam yaklaşık 1.000 olmuştu; aynı dönemde Özbekistan'da cami sayısı 87'den 3.000'e çıkmıştı. Aynı durum diğer Orta Asya devletlerinde de gözlenmekteydi. Üstelik, birçok Müslüman okulu ve medrese açılmıştı ve çocuklar ile yetişkinlere Arapça, Kuran ve din ile ilgili konular üzerine kurslar verilmeye başlanmıştı. 1990'ların başlarında, cami toplantıları hızla

yaygınlaşmaya başladı. Bununla birlikte, 1994 yılına gelindiğinde, bu yeni eğilim yavaş yavaş kaybolmaya başladı ve camilere gitme oranında önemli bir düşüş gözlendi. Daha sonraları, özellikle güneyde (bilhassa Fergana Vadisi ve Kazakistan'ın güneyi) olmak üzere kademeli bir toparlanmanın meydana geldiği gözlendi.

Tüm Orta Asya devletlerinin anayasaları, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması ilkesini kabul etmektedir. Bununla birlikte, bölgenin tümündeki mevcut liderler İslam'ı devlet ideolojisine eş bir konuma yükseltmiştir. Buna sebep olan etkenin, (tartışmaya açık olmakla birlikte, Sovyetler Birliği içerisinde en fazla desteği Orta Asya'dan alan) Marksizm-Leninizm'in itibardan düşmesinden sonra ortaya çıkan ideolojik boşluğun doldurulması için acil olarak harekete geçilmediği taktirde anarşinin hakim olacağı yönündeki kanaat olduğu anlaşılmaktadır. Netice itibariyle, tüm Orta Asya devletlerinde, İslam'ın ulusal mirasın bölünmez bir unsuru olarak oynadığı rolü vurgulamak için, acilen bir kampanya devreye sokuldu. Bu mesaj, Müslüman din adamlarının öğretilerinde, üst düzey siyasi şahsiyetlerin açıklamalarında ve basındaki haberlerde geniş bir şekilde yer buldu. Bu ikili anlam, Özbekistan'da ve Kırgızistan'da devlet başkanlarının göreve başlamadan önce yemin ederken hem Anayasaya hem de Kur'an'a el basmaları ile açıkça ortaya konuldu.

Kişisel düzeyde, (hepsi de Sovyet yönetimi döneminde iktidara gelen eski Komünist parti üyesi olan) devlet başkanları, kendi Müslüman kimliklerini vurgulamaya özen göstermiştir. Bu çabalarının arasında Mekke'ye umre ziyaretlerini gerçekleştirmek de bulunmuştur. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev, başlangıçta İslam'ı böyle açık bir şekilde öne sürmekten hem özel açıklamalarında hem de halka yaptığı açıklamalarda kaçınmıştır; ancak daha sonra o da açık bir şekilde İslamcı bir tutum izlemeye başlamıştır. Bunun göstergelerinden birisi, Kazakistan'ın eski başkenti Almatı'daki bir cami açılışında dağıtılan ve cami inşaatının 'Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın teşebbüsleri ve şahsi destekleri' ile gerçekleştirildiğini belirten bir yazılı açıklamada görülmektedir.

Daha açık bir şekilde ise, 1999 yılında yapmış olduğu bir mülakatta şöyle demiştir: "Bizler Sünni'yiz ve bu yolu takip etmeliyiz". Bir Kazak yorumcunun da belirttiği gibi; bir devlet başkanı bu şekilde bir açıklama yaptığında, bu açıklama siyasi bir yönlendirme özelliği kazanır; bu da Anayasa tarafından güvence altına alınan vicdan özgürlüğü ilkesinin ihlali, demektir.

Günümüzde Orta Asya devletleri tarafından benimsenen İslam şekli, Hanefilik mezhebinin Sünni inançları esasına dayanan bir İslam'dır. Bununla birlikte, uygulama alanı oldukça sınırlıdır. Örneğin şeriat hukukunun unsurlarının bu devletlerin yasal çerçevelerine uygulanması konusunda çok az sorun mevcuttur (Yine de bağımsızlıktan hemen sonra, Kırgız Parlamentosu üyeleri çok eşli evliliğin yeniden uygulamaya konulup konulmaması konusunda uzun soluklu görüşmeler yapmıştır). Hükümet düzeyindeki temel hedef, devletin kalkınmasına yararlı olacak ve istikrar için sinsice bir tehdit teşkil eden 'kötü' İslam'ın önünü tıkayacak 'iyi' İslam'ı geliştirmektir. Bu son hususun altının çizilmesi amacıyla, 'kötü' İslam'ın yayılmasının sonucunda sefaletin ortaya çıktığının iddia edildiği Tacikistan ve Afganistan'a göndermeler yapılmaktadır.

Bununla birlikte, Orta Asya devletlerinin hiçbirisinde, kabul edilebilir din ile kabul edilemez din

arasındaki ayrımın nerede ve hangi esas üzerinde yapılması gerektiği konusunda hiçbir tartışma yapılmamaktadır. Böylece, özellikle (birdenbire tutuklanma riskinin bulunduğu) Özbekistan'da sakal bırakan erkekler ile baş örtüsü ve çarşaf giyen kadınlara şüphe ile bakılmaktadır. Özbekistan'da Cumhurbaşkanı Kerimov İslam'ı tanımlama işinde açık bir şekilde başı çekmiş ve bu şekilde dini otoritenin rolünü üstlenmiştir. Diğer yerlerde ise, laik otoriteler dini liderlerin atanmasında dolaylı yollarla önemli oranda etkili olsalar da, dini işlerde doğrudan bir rol üstlenememektedirler.

Devlet tarafından desteklenen İslam'a karşı yeniden doğuşçular, reformcular ve radikaller arasında zayıf bir hareket mevcuttur.7 Bu tip faaliyetlerde bulunan kişilerin sayısı hakkında herhangi bir rakam vermek mümkün değildir. Aynı şekilde, ne kadar halk desteğini arkalarına aldıklarını tahmin etmek de imkansızdır; ancak kamuoyunun ifade ettiği düşüncelere güvenilecek olursa, bunlara karşı sergilenen genel tutum oldukça olumsuzdur. Tacikistan'da, iç savaş sırasında, İslami muhalefet ülkenin bazı kesimlerinde destek bulmuştur. Bununla birlikte, 1997 yılında barış anlaşmasının imzalanmasından bu yana, bu destek büyük ölçüde kaybolmuştur. Muhalefetin siyasi kanadı olan İslami Yeniden Doğuş Partisi, artık resmi olarak mevcudiyetini sürdürmektedir ve son seçimlerde pek iyi bir performans sergileyememiştir.

Şu anda Orta Asya'da en fazla faal olan İslami gruplar; Hizb-i Tahrir (Özgürlük Partisi) ve Özbekistan İslami Hareketidir. Hizb-i Tahrir, 1953 yılının başlarında Ürdün'de kurulmuş olan ve şimdi Rusya Federasyonu'nda ve BDT'nin diğer bölgelerinde faaliyet gösteren uluslararası bir örgüttür; Özbekistan İslami Hareketi ise yerel bir gruptur ve faaliyet alanı temel olarak Fergana Vadisi'dir. Bu hareketlerin amaçları pek belirgin değildir. Hükümet politikalarını yüksek sesle eleştirmekte ve resmi İslam hiyerarşilerini yozlaşmış ve manevi olarak çökmüş olarak görmektedirler. Öte yandan İslam'ı oldukça basit bir şekilde yorumlamakta ve felsefi içeriğini çok az anladıkları açıkça belli olmaktadır. Hükümeti ve ülkedeki anayasal düzeni güç kullanarak düşürmeyi ve bunun yerine İslam'ın ilk dönemlerindeki Halifelik düzenine benzer bir modelle bir İslam devleti kurmayı planlamakla suçlanmaktadırlar.

Özellikle Özbekistan İslami Hareketi olmak üzere, bu grupların uyuşturucu ticareti ve terörizmle bağlantıları olduğu yönünde göstergeler mevcuttur. Bunu doğrular nitelikte birkaç terör eylemi meydana gelmiştir. 1999 yazında, silahlı bir ayaklanma yaşanmıştır. Bunu gösteren kanıt ise, Tacik hükümetinin, Özbekistan İslami Hareketi üyesi olduğunu iddia ettiği yaklaşık 700-1000 kadar Özbek gerillayı Tacikistan'da kurmuş oldukları üsten sürme yönünde aldığı bir karardır. Bu gerillalar, aynı yılın Ağustos ayında resmi kaynaklara göre 'bir İslam devleti kurmak' için Özbekistan'ı işgal etmek amacıyla Kırgızistan'a geçmiştir. Son olarak da yaklaşık iki ay sonra Kırgız ordusu tarafından yerlerinden çıkarılmışlardır. Daha küçük çaplı da olsa, 2000 yılının ortalarında aynı bölgede benzer silahlı çatışmalar yaşanmıştır. Bu militanların gerçekten bir İslam devleti kurmak için mücadele ettikleri ya da kârlı uyuşturucu ticareti rotalarının kontrolünü eline geçirmek isteyen yerel mafya baronları mı oldukları veya bunların her ikisinin de geçerli olup olmadığı henüz açıklığa kavuşmuş değildir.

Sonuçlar

Bağımsızlıklarını yeni kazanan Orta Asya devletleri acılı ve zor bir geçiş döneminin tam ortasındadır. Tüm bölgedeki nüfusun büyük bir kısmının toplu bir şekilde yoksul hale getirilmesi, ciddi boyutlarda maddi zorluklar ortaya koymuştur, sosyal gerginliklere yol açmış ve hoşnutsuzluk ve kızgınlık yaratmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarındaki yüksek umutlar, büyük ölçüde yerine getirilememiştir. Bu durum da, hayal kırıklığı ve kızgınlığın yeniden hakim olmasına yol açarak ulusal hükümetlere güveni azaltmış ve insanları yeni umut ve ilham kaynakları aramaya itmiştir.

Bazıları İslam'ın bir çözüm yolu olacağına inanmaktadır. Bununla birlikte, bu noktadaki önemli bir soru ise "Ne tarz bir İslam? " sorusudur. Giderek artan bir şekilde, dinin 'sahiplenilmesi' şiddetle savunulan bir uygulama olmuştur. Bir yanda, hükümetler inancın 'yeniden düzenlenmiş' ve etno-milliyetçi bir uyarlamasını yaygınlaştırmaya çalışarak İslam'ı ılımlılaştırmaya yoluna giderken, öte yanda çeşitli kesimlere mensup muhalifler kendilerini 'kesinlikçi', İslam'ı da 'uluslarüstü İslam' olarak tanımlayarak bunu siyasi bir farklılaşma aracı olarak kullanmaktadır. Bununla birlikte, ne hükümet ne de muhalefet şu ana kadar İslam'ın ilkeleri ve değerleri ile derinden ilgilenme yönünde bir eğilim sergilemiş değildir. Din, daha ziyade, içi güç retoriği ile doldurulacak boş bir kabuk olarak kullanılmıştır. Üstelik, her iki taraf da -hükümet ve muhalefet- fikirlerini kabul ettirmek için fiziksel şiddete ve teröre başvurmaktadır. Bu mücadelenin ortasında kalan Orta Asyalıların çoğunluğu, İslam'ın muhafazakar ve törensel bir yorumuna doğru yönelmektedir. Böylece, bugün Orta Asya'daki İslam geleceğe güvenle bakan açık ve kapsayıcı toplumların oluşturulmasına hız kazandırmaktan ziyade, sınırlayıcı ve geriye dönük bir kültürün parçası haline gelmiş ve bu eğilimi giderek daha fazla desteklemeye başlamıştır.

1 Bu gelişmelerin daha ayrıntılı bir görünümü için, bkz; S. Akiner, 'Social and Political Reorganisation in Central Asia: Transition from Pre-Colonial to Post-Colonial Society', Post-Soviet Central Asia, eds. T. Atabaki, J. O'Kane, Tauris Academic Studies, London, 1998, s. 1-34.

2 Düşmanlıklar en ciddi halini 1992 ile 1994 arasındaki dönemde almıştır: 1997 yılında bir barış anlaşması imzalanmıştır. Bu makalenin yazıldığı dönemde bu anlaşma geçerliliğini hâlâ sürdürmektedir. Bununla birlikte, savaş arkasında korkunç bir miras bırakmıştır. Yaklaşık 50.000 kişi hayatını kaybetmiştir ve yaklaşık 778.500 kişi de (nüfusun altıda biri) evlerini terk etmek zorunda kalmıştır. Bu arada mallara da toplu şekilde zarar verilmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için, bkz; Tajikistan: Refugee Reintegration and Conflict Prevention, Forced Migration Projects of the Open Society Institute, Open Society Institute, New York, 1998.

3 Sivil toplum ilgili durumun ülkelere göre değerlendirmesi için, bkz; Civil Society in Central Asia, eds. M. Holt Ruffin, and D. Waugh, Centre for Civil Society International, University of Washington Press, Seattle ve London, 1999.

4 Yasha Lange, Media in the CIS: A study of the political, legislative and socio-economic framework, Dusseldorf: European Institute for Media, 1997, medyanın durumunu iyi bir şekilde

özetlemektedir.

5 Bkz. İnsan Hakları İzleme Komitesi ve Uluslararası Af Örgütü'nün yıllık ülke raporları.

6 Bkz., ayrıca; S. Akiner, 'Islam, the State and Ethnicity in Central Asia in Historical Perspective', Religion, State and Society: the Keston Journal, Cilt 24, No. 2-3, Haziran-Eylül 1996, s. 91-132.

7 Orta Asya devletlerinde bunlara tümden 'Vahabi' denmektedir; bu ifade (Sovyet döneminde olduğu gibi) kelimenin sözlük anlamında değil, kökten ve muhalif dini fikirlere sahip herkes için genel bir kötüleme ifadesi olarak kullanılmıştır.

XX. Yüzyılda Tataristan ve Orta Asya'da Tasavvufî Hareketler / Prof. Dr. Thierry Zarcone [s.47-54]

Bilimsel Araştırmalar Milli Merkezi (CNRS) / Fransa

1. 20. Yüzyılın Başında Tasavvuf ve Mutasavvıflık zinciri

Yirminci yüzyılın başlarında, Orta Asya Rusların yönetiminde olmasına rağmen, Tasavvuf hankah (tekke) vakıfları1 sayesinde çok etkili ve ekonomik yönden güçlüydü. Bunun birinci nedeni Mutasavvıflık zinciri ve ikincisi de evliyalara bağlılık (türbe kültü) ve İslamlaştırılmış Şamanizm gibi yaygın çeşitli akımlar ve kültlerdi. Tasavvufun hem seçkin hem de avam tezahüratı bulunmaktadır. Seçkin kesim tamamıyla, modern Orta Asya'da genellikle şehirlerde ve tanınmış ve tarihi mutasavvıflık zincirinden/kardeşliğinden (tarikat) gelen eğitimli şeyhler tarafından icra edilir. Bu şeyhler genellikle gizli medreselerde hocalık yapmaktadırlar. Avam tasavvufu, eğitimsiz şeyhler ve din adamları tarafından yönetilmektedir, çoğunlukla kırsal kesimde yaygındır. Avam tasavvufu, bir evliyanın türbesi ve burada yapılan ayinlerden sorumlu olan eğitimsiz fakat geldikleri soy itibarıyla karizmatik şeyhlerin idaresi altındaysa "İşanizm" (işanlık) olarak da isimlendirilir. İşanizm, seçkin ve avam tasavvufu arasında yer alır, fakat seçkin tasavvufuna daha yakındır çünkü mutasavvıf soyunun bir devamıdır (seçkin tasavvuf'un temsilcilerine de İşan denildiği göz önünde bulundurulmalıdır). Çoğunlukla şehirlerin dışında yer almakla beraber, İşanizm kırsal kesimden göçlerin yoğunluğu nedeniyle artık şehir toplumuna da girmiştir. Seçkin ve avam tasavvufu, yeni yandaşlar kazanmak için değişik yöntemler kullanmaktadır. Seçkin tasavvufuna insanlar gönüllü katılabilirken, İşanizmde müritlik genellikle miras yoluyla geçmektedir, çünkü müridin babası ve dedesi de İşanlığı dedeleri ve babaları yoluyla edinmişlerdir.

20. yüzyılın başında, Orta Asya'daki temel tarikat Nakşibendiye-Müceddidiyedir. Bu Hindistan'dan XVII. yüzyıl başında gelmiştir. Nakşibendiliğin iki kolu bulunmaktadır, Hafiyye ve Cehriyye, ilki sessiz veya gizli zikir (zikr-i hafî) uygularken, ikincisi sesli zikir (zikr-i cehrî) ve vecd halinde dans uygularlar.2 Nakşibendilik, Buhara, Semerkant, Hive, Taşkent ve Hokant gibi Orta Asya'nın önemli birçok şehrinde yaygındır. Bu şehirlerde izlerini bırakan ve Nakşibendi mutasavvıflık zincirinden bugüne gelen saygın üstadlar Halife Niyâzkulu (ö. 1820), Muhammed Hüseyin (m. 1833-34), Miyân Fazıl Ahmed ya da Sahibzâde (ö. 1855)'dır. XIX. yüzyıldaki diğer saygın Nakşibendi temsilcileri aslen Hint kökenliydiler ve Hokant'ta yerleşmiş olan ve aslında Peşaver'den gelen Miyân Mutasavvıf ailesine dayanmaktaydı.3 Fergana'daki en nüfuzlu şeyh, 'Abdülazîz Hace Meczub Namanganî'ydi, (ö. 1856) hankahlarda mistik şiirleri okunan Muhammed Hüseyin'in müridiydi. Günümüzde halen Nakşibendîler bu şiire çok değer verirler. Meczub Namanganî'in en son temsilcisi Hokantlı mutasavvıf şair Ziyaeddin Hazinî'ydi (m. 1923), ki Namanganî ailesinin Nakşibendî mirası 1943 yılına kadar devam etmiştir.4

XVII. yüzyılda, Orta Asya'daki Kalender hareketinin merkezi Semerkant'tı ve bu hareket Şeyh Safa tarafından teşkilatlandırılmıştı. XX. yüzyıl başlarında Hive ve Taşkent'teki Kalenderhaneler, Semerkant merkezine bağlıydılar ve bu da Safa'nın soyundan gelen kişilerce yönetiliyordu. 1945

yılında bir Sovyet araştırmacının SSCB'nden önce Taşkent tekkesinin üyeleri olan Kalenderilerle yaptığı mülakatlardan XX. yüzyıl başında bu tarikatın işleyişi hakkında bilgi edinebiliriz. Bekar olan ve dilencilik yapan Kalenderi dervişleri eski geleneklere göre yaşıyorlardı.5 Seçkin ve avam İslam inancı arasında yer alan, başka bir tarikat, Yâzdahum tarikatıdır ve merkezi Buhara'dır. Bu isim, hicri, kameri takvime göre dördüncü ayın (rebülsani) on birinde (Farsça yâzdahum) kutlanan ve Kadiri tarikatına ismini veren 'Abdülkâdir Geylânî'nin ölüm yıldönümü törenlerinden gelmektedir. Yâzdahum tarikatı, Hintli Çistiye-Nizâmiyye tarikatından doğmuştur ki bu da XIX. yüzyıl başında Orta Asya'ya yayılmadan önce Kadiri tarikatından etkilenmiştir. Buhara'da, Yâzdahum tarikatı popüler İslam olup, kadın ve erkeklere açıktı. Diğer taraftan, mesela Taşkent ve Namangan'da, Çistiye-Nizâmiyye Nakşibendiyye-Cehriyye ile XIX. yüzyıl sonunda birleşmiştir.6

Taşkent'teki hankahlar ile ilgili olarak 1899'da bir Rus araştırmacının yaptığı çalışma, 50'den fazla Mutasavvıf tekkesi, şeyhleri (öz geçmişleri, vs,) ve ritüelleri hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Yazar tarafından bahsedilen tarikat, Nakşibendi Cehri ve Hafi ile Kadiriye ve Sühreverdiye'dir. Aslında, bu son iki tarikat Ahmet Sehrendi'den beri Nakşibendiliğin içerisinde toplanmıştır. Sehrendi'nin kurucusu olduğu Müceddiyye de bu dört tarikat içinde başlamıştır. Her Nakşibendi-Müceddidî de mevcut bu dört tarikata üyedir. Ayrıca Rus araştırmacının yaptığı çalışmada, Sultaniye tarikatından da bahsedilmektedir. Sultaniye kesinlikle Yeseviyye'nin eş anlamlısıdır, çünkü Ahmed Yesevi Hazret Sultan adıyla meşhurdur.7

İşanizm, evliyalara veya türbeye bağlılıktan gücünü alan bir anlamda ruhsal aristokrasiye sahip mutasavvıf ailelerinin yaşadığı kırsal alanlarda yaygınlaşmıştı.8 Bazı ailelerin secere ve silsileleri, Nakşibendi veya Yesevi kökenlerini ortaya koyuyordu. Avam tasavvufunda başka akımlar da bulunuyordu. Falcılar ve şifa vericilerin (parikhan, folbin, ramal, vs.)9 içerisinde yer aldığı İslamlaşan Şamanizm (bakşilik, emşhi) gibi. Davud Peygamber, Ahmet Yesevi, 'Abdülhâlik Gücduvanî ve Abdülkâdir Geylânî gibi bazı evliyalar, peygamberler veya Mutasavvıflara bağlı olan loncalardan bahsedilelebilir.10

Mutasavvıf silsilesiyle ilgili literatür, Mutasavvıf ritüelleri11 hakkındaki Rus etnologların çalışmaları ve Mutasavvıf şeyhler ile karşılaşan seyyahların seyahatnamelerini12 içermektedir. Ayrıca, Rus basınında ve Müslüman reformcu basında mutasavvıf tarikatlarla ilgili yazılara rastlanır. Bu yazılarda çoğunlukla tarikatlarla ilgili suçlama ve saldırılar yer almaktadır (örneğin Kalenderlere ve Fergana'daki İşan ayaklanmasına karşı). XIX. yüzyıl sonunda, bazı İşanlar ve binlerce taraftarı Rus idaresine karşı ayaklanmışlardır. Bunların en ünlü liderleri İşhan Madali ve Dukşi Ishan'dır.13

Volga ve Tatar bölgesinde, en yaygın olan tarikat Nakşibendi-Müceddidiyye'dir. XIX. yüzyılda, Tatar şeyhleri genellikle Buhara ve Kabil'deki mutasavvıfların öncülüğündeki medreselerde eğitim görmüşlerdir.14 O zamanlar Osmanlı'daki bir kolu, ünlü bir mutasavvıf ve reformcu olan ve Kazak steplerinin sınırında yer alan Troitsk'teki Resuliye Medresesini yöneten Şeyh Zeynullah (ö. 1917) tarafından İstanbul'dan Volga bölgesine kadar yayılmıştır.15 Zeynullah Buharalı bir şeyhin ve İstanbul'daki meşhur Ahmet Ziyâaddin Gümüşhanevî'nin (m. 1893) müridiydi. Medresesi sayesinde

Türk hocasının öğretilerini Volga bölgesine ve hatta Güney Sibirya'ya kadar yaymıştır. Nakşibendiler, Osmanlı İmparatorluğu, Kafkaslar ve Orta Asya'dan gelen16 Nakşibendi şeyhlerine açık olan Astrakhan gibi bütün Tatar şehirlerine yerleşmişlerdi. XIX. yüzyıl ortalarında, Ebu Nasrülkursavî, Şahabeddin Mercani ve Rızâüddîn b. Fahreddin gibi Müslüman reformcuların (cedidlerin) çoğunluğu Nakşibendi'ydiler. Ahmet Serhendi'nin öğretisinin etkisiyle, yeni modern bir Müslüman toplumunun yaratılması için İslam'ın kendisini tüm yenilik ve batıl inançlardan arındırması gerektiğini savundular.17 Diğer taraftan, Zeynullah modernizm (cedidiyye) ve gelenekselciliğin (kadîmiyye) uyumlaştırılmasına çalışıyordu.

Tataristan'daki Müslüman reformcular ise tasavvufun yeni yorumlama biçimlerini geliştirdiler. "İyi tasavvuf" ve "kötü tasavvuf" olarak adlandırdıkları keskin bir ayrım yarattılar yani yüksek tasavvuf ve İşanizm/avam tasavvufu.

Bununla ilgili daha ayrıntılı bilgi ünlü reformcular Zeki Velidi Togan ve Musâ Carullâh Bigî'nin (ö. 1949) çalışmalarında yer alır. Bunlar seçkin tasavvuf'un iyi taraflarını överken, İşanizmi kuvvetli bir biçimde eleştirirler.18 Bu yorumlar, tasavvufu eleştiren sabık-molla Ecib Dumavi tarafından Sovyet İmparatorluğu'nun ilk yıllarında yazılan kitapta da yer almaktadır.

Yazar, eğitimsiz ve zararlı "kara İşan" ile eğitimli ve dürüst "ak İşan" arasında bir ayrım yapmaktadır.19 Bunun tersine, Orta Asya'da, reformcular Tarikatların pek etkisi altında kalmamış ve Orta Asya'daki reformcu hareketin öncülerinden olan Ahmet Dâniş (ö. 1897) gibi mutasavvıfların fikirlerine ilgi duymuşlardır.20 Başka bir reformcu olan, 'Abdürra'uf Fitrat (ö. 1938), Komünist rejimin ilk yıllarında, Ahmet Yesevi'nin ilk Sosyalist ve proleter şair olarak tanımlanması gerektiğini yazmıştır.21 Orta Asya'da, örneğin Tataristan'da, İşanizm muhalifleri çok sayıdaydı ve şüphesiz ki bunlar arasında en ilginç eleştiriler Özbek şair Hamza Hakimzade Niyazi (ö. 1929) tarafından yazılan şiirlerde bulunmaktadır.22

Tarikatlar birliği, aynı zamanda yüzyıllar boyunca Orta Asya'yı Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan yarımadası ve Orta Doğu'ya bağlayan uluslararası hac ağının da merkezinde yer almaktaydı. Mutasavvıflar ayrıca Batı Türkistan'ı doğusuyla Keşmir ve Sibirya ile bağlayan daha küçük ağlar da kurmuşlardır. Orta Asyalı dervişler tarafından hac yolunda kurulan türbeler; Özbek tekkeleri, Hint tekkeleri ve Kalenderhâne olarak anılırlar. Bunlar, Yesevi ve Kalenderî uygulamalarını birleştiren Nakşibendilerin izinden gitmişlerdir.23

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyılın başında tasavvuf kitaplarının taş baskılarının artması, İslam tasavvufunun öğretilmesinin yaygınlık kazanmasını sağlamıştır. Ahmet Serhendi'nin Mektûbât'ının en iyi nüshalarından biri 1910 yılında Taşkent'te basılmıştır. Bu kitap Arapçaya Tatar Murâd el-Kazanî el-Menzilevî tarafından çevrilmiş ve Mekke'de 1899-1900 yılında basılmıştır (bu çeviri günümüzde halen Orta Asya Nakşibendileri tarafından kullanılmaktadır). Konumuz açısından, bu kitabın basılmış hali el yazmasından daha önemlidir çünkü hali hazırdaki fikirlerin bir göstergesi olmuş ve hangi fikirlerin geniş olarak yayıldığı konusunda bilgi vermektedir. Mutasavvıf cemaatlerinde söylenen şiirlerden oluşan derlemeler, tekkelere giden eğitimsiz insan kitlelerinin ruhsal bilgi ve davranış biçimleri

hakkında ender de olsa bilgi sağlamaktadırlar. Yaygın olarak şiirler daha etkili olmakla birlikte, Ahmet Yesevi'nin Hikmet'i Tatar medreselerinde bile öğretilmiştir. Hikmet, XIX. yüzyıl sonunda bütün Türk dünyasında basılmıştır: 1887'de Kazan'da, 1880'de Taşkent'de ve 1881'de İstanbul'da. Yesevi'nin yanı sıra, Orta Asya'da okutulan ve söylenen diğer ünlü şairler Sufî Allâhyâr, Şâh Meşreb et Meczub Namanganî idi ki bunların şiirleri taş baskı şeklinde de yayımlanmıştır.24

Evliyalara bağlılık, Orta Asya'da İslam'ın ana unsurlarından biridir ve tasavvuf ile olan bağı da iyi bilinmektedir. Bunun birinci nedeni, birçok evliyanın mutasavvıf olmasından ve ikinci nedeni de kutsal yerler, türbeler ve türbelerde gerçekleştirilen ritüellerinin İşanların kontrolünde yapılmalarından kaynaklanmaktadır. Sovyetler tarafından başlatılan din karşıtı kampanyalarından önce, önemli Orta Asya türbeleri, bazen yerel ve uluslararası fuarların düzenlendiği ibadet ile dini uygulamaların ayrıcalıklı merkezleriydi. En iyi bilinen türbeler, Bahâttin Nakşibendi (Buhara), Ahmet Yesevi (Hadrat/Türkistan), Taht-i Süleymân (Osh), Şâh-ı Merdândir. (Marghilan) Bunlara Orta Asya'dan ve komşu ülkelerden ziyaretçiler gelmektedir; Orta Asya'da her şehir ve köyde de daha küçük türbeler yer almaktadır.25 Semerkant, Hive veya Buhara gibi bazı şehirler de evliyaların çokluğu ile ünlüdürler. Meselâ, Buhara hakkında 1910 yılında ziyaretçiler için çok detaylı bir "rehber" hazırlanmıştır.26 Evliyalar bütün geleneksel ve reformcu Müslümanlar tarafından çoğunlukla anılırlar ve saygı görürler. Bununla beraber, türbelerden şefaat dilemek ulemalar ve reformcular tarafından İslam geleneklerine ters bulunduklarından kınanırlar. Örneğin, ünlü reformcu 'Abdurra'ûf Fitrat kişiliğine çok saygı duymakla birlikte, 1911-12'de Bahattin Nakşibendi'de yapılan hac ayinlerini sert bir şekilde eleştirmiştir.27

2. SSCB'de Tasavvuf, Mutasavvıf Silsilesi ve Evliyalara Bağlılık

1898'de, İşanlar Fergana'da Ruslar karşısında ayaklandıklarında 1918 ve 1928'de Kızılordu'ya karşı yapılan ünlü Basmacı Hareketini destekleyen İşanlar vardı.28 Bunlardan birçoğu, Sovyetler tarafından idam edilmişler ve bazıları da Komünist Türkistan'a kaçmışlar, Doğu Türkistan'da da yerleşmişlerdir ve bunların soylarından gelenler ruhani zinciri sürdürmüşlerdir.29 Genel olarak mutasavvıflar komünistlere karşı olmakla beraber yeni rejimle uyumlu geçinmek isteyen bazı şeyhler de vardı. Bunun en güzel örneği Veysiyye hareketidir, ki Kazan'da (Tataristan) Bahâeddin Veysî (ö. 1884) tarafından Nakşibendiliğin bir kolu olarak tasavvufi fikirleri, popülerliği ve sosyal talepleri bir araya getirerek kurulmuştur. Daha sonra, 1900 yılında binlerce üyesi bulunan Veysiyye, kurucusunun oğlu olan, Inân Veysî (m. 1918) önderliğinde İslam ile devrimci sosyalizmi bağdaştırmış ve Veysiler Ekim 1918'de Bolşevik ayaklanmasına katılmışlardır.30 1918'den sonra, yeni SSCB'nin sınırlarını kapatması, ulus-ötesi Mutasavvıf ağlarının sona ermesine ve Orta Asya Tasavvufu'nun 1991'e kadar uzun ve verimsiz bir izolasyon dönemine girmesine neden olmuştur.

İslam ve Tasavvuf ile ilgili ilk önlemler 1924 ve 1930 yılları arasında ilan edilmişti: İslam mahkemelerinin ilgası, medreseler ile vakıfların dağılması ve birçok caminin kapatılması. 1931'de Tataristan'da yayımlanan bir kitap, SSCB'nin ilk yıllarında mutasavvıflık silsilesini ve Kazak steplerinde yer alan Tatar bölgesinde İşanizm ile ilgili araştırmaları içeren nadir bir belgedir. Yazar,

mutasavvıfları iki sınıfta incelemektedir: İlk olarak, Nakşibendiler ve ikinci olarak "Ahmet Ziyâeddin Gümüşhanevî'nin müritleri". Bu sonuncusu aslında Nakşibendiliğin Osmanlı Halidiye kolunun üstatlarına atfedilen bir isimdir. Ayrıca, yazar şeyhlerin hakkında ve İşanların yaşantıları ile ritüelleri ve batıl itikata dayalı uygulamaları hakkında değerli bilgiler vermektedir.31 İslam ve tasavvufa karşı yapılan saldırılar, 1920'den Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde özellikle yoğunlaşmıştır.

Savaş sırasında ve sonrasındaki yıllarda, durum daha az baskıcıydı, çünkü aslında dinin katı bir karşıtı olan Stalin önlemleri yumuşatmıştı. Dört tane manevi kurul oluşturdu ve bunlardan en önemlisi de merkezi Taşkent'te olan Orta Asya ve Kazakistan Manevi Kuruluydu. Bu kurul, Mutasavvıf kökenli bir dini şahsiyet olan Müftü Babahan ibn Abdülmecid Han'ın idaresi altındaydı ve daha sonra 1987'ye kadar oğlu ve torunun yönetimi altında kalmıştır. Bu müftüler tarafından izlenen dini siyaset bir anlamda popüler İslam, evliyalara bağlılık ve mutasavvıf silsilerine karşı daha çok Ortodoks İslama yakındır. Din karşıtı kampanyalar, 1954 yılında SSCB'nin devlet başkanı olan Kruşçev zamanında artış göstermiş ve ölümünden sonra da azalmıştır. 1965'te, ilk defa, "paralel İslam" ifadesi gizli İslamın (medrese, tarikat, evliya kültü) değişik cihetleri için kullanılmaya başlanmıştır. En son din karşıtı kampanya 1985 ile 1988 yılları arasında Gorbaçov tarafından uygulanmıştır.

SSCB'ndeki mutasavvıf birliği konusunda Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay'ın kitabı, tasavvuf'un sadece bir boyutunu ele almaktadır. Ne yazık ki; bu çok ilgi çekmemektedir, çünkü kitapta tasavvuf tarihinden çok tasavvuf karşıtı Sovyet propaganda çalışmalarına yer verilmiştir.32 Sovyet etnologlar (Basilov, Demidov, Troistkaya, Sukhakheva) tarafından yapılan çalışmalarda, araştırma alanının popüler İslam olduğu görülebilir; İşanizm, kehanet ve İslamlaştırılmış Şamanizm gibi. Yüksek tasavvufa, propagandacı ajanlar tarafından olduğu gibi araştırmacılar tarafından da pek itibar edilmemiştir. Din karşıtı literatürün odaklandığı temel nokta İşanizmdi; örneğin bazı propaganda kitaplarında bahsedilen Mutasavvıfların silsilelerinin olmadığı ve eğitimsiz oldukları yazar ki, bu da İşanizmin bir işaretidir, seçkin tasavvuf'un değil. Bu literatüre göre, mutasavvıflar türbedar, büyücü, şifa verici, vb. gibi değerlendirilmektedirler.33 Halbuki, 1994'ten beri yaptığım alan çalışmaları sonucunda, seçkin tasavvufun gizlilik içerisinde yaşatıldığını ve XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında Nakşibendi şeyhleri tarafından kurulan Mutasavvıf zincirinin Sovyet döneminden günümüze kadar kırılmadan geldiğini gözlemledim.

3. 1991'den Günümüze Tasavvuf ve Mutasavvıf Soyu

Yeniden yapılanma (Perestroika) döneminden ve kısmen de 1991'den sonra, araştırmacıların Tataristan ve Orta Asya'da serbestçe seyahat etmelerine ve alan çalışmalarında bulunmalarına izin verilmiştir. Hem seçkin hem de avam tasavvufunun temsilcileri ile yaptığım görüşmeler sırasında şu sorulara cevap bulmaya çalıştım: Halen varolan mutasavvıf soyları hangileridir ve bunların Sovyet öncesi mutasavvıf soyları ile bağlantıları nedir? Kimlik arayışlarında İslam ve tasavvufa önemli bir yer verdikleri görülen yeni Cumhuriyetlerin aniden bir dini özgürlük sağlamalarının sonuçları ne olmuştur? Son olarak da, halen hayatta olan yaşlı şeyhlerin Sovyet yönetiminde geçen son 20 veya 30 yıllık dönem hakkında görüşleri nasıldı ve o dönemde tasavvufun durumu neydi?34

Tataristan'daki mutasavvıf zincirleri açıkça Sovyet rejimi altında acı çekmişlerdir ve şu anda Volga bölgesinde hiçbir tarikat hareketinin izi yoktur. Ancak, bu konuda bölgede daha çok araştırma yapılması gerekmektedir. Buna rağmen, 1996'da Tataristan Bilimler Akademisinden bir meslektaşım bana 1980'de Kazan'da eski bir "Şeyh" idaresinde yapılan bir zikir törenine katıldığını anlatmıştı. Bunun yanı sıra, bugün Mutasavvıf inanış ve uygulamaları Tatar folklorunda35 fark edilebilir ve Timaş'ta (Davlekanovskij'nin bölgesi) Işan Yagafar türbesinde olduğu gibi ülkenin bir kısmında evliyalara bağlılık devam etmektedir.36 Açık olarak, Tatar tasavvufu sadece popüler boyutuyla korunmuştur. Tataristan ile kıyaslandığında, Orta Asya tasavvufu iki boyutunu da muhafaza etmiştir: Seçkin ve avam.

Yüksek tasavvuf-Nakşibendi-Cehrii ya da Nakşibendi-Hafi (bazen Kadiri), gibi eski soydan geldiklerinin bilincinde olan ve bunu da secere ve silsilenamelerle kanıtlayabilecek cemiyetler tarafından oluşturulmuştur. Bu seçkin tasavvufun en önemli özelliklerinden biridir. Bu cemiyetlerin bir bölge üzerinde (örnek olarak Fergana) veya uluslararası düzeyde (Orta Asya'nın tümü ve hatta Rusya) nüfuzları bulunmaktadır. Önde gelen şeyhlerinin çoğunluğu, Orta Asya'daki mutasavvıf zincirinin Tacikistan'daki bazı şeyhlerin çabaları sayesinde ayakta kaldığına inanmaktadırlar. Bunlar, aslen Uratepeli olan fakat Türkistan'da yaşayan Abdulvahid (ö. 1970), Muhammed Şerif (ö. 1994) ve İşan Abdurrahmancan'dır. Bunların hepsi Nakşibendi soyundan gelmekte ve silsilerinde Ahmet Serhendi ile Muhammad Hüseyin'in (Buhara - m. 1833-34) isimleri bulunmaktadır. Hüseyin ismini kendi koluna da vermiştir:

Müceddidiyye-Hüseyiniyye.37 Bu soydan gelen en önemli grup Hokant'ta Şeyh İbrahimcan tarafından yönetilmiştir ve en önemli temsilcisi de Taşkent'te Şeyh Kurban Ali'dir. Bu şahıs, tarikatının Kazakistan ile Rusya'da yayılmasından sorumludur. Bu grup, Ahmet Serhendi'nin öğretilerine saygılıdır ve sadece sessiz zikir yaparlar. Bu iki şeyh, Arapça ve Farsça bildiklerinden bazı klasik tasavvuf metinlerini kullanırlar. Seçkin tasavvufun en önemli ikinci özelliği, aslında bu şeyhlerin hankahlarından daha çok önem verdikleri gizli medreseleri yönetiyor olmalarıdır. Aslında, bunlara göre, Hankah medresenin içinde yer almaktadır. Seçkin tasavvufun başka önemli bir örneği de Fergana ve Tacikistan'ın bazı bölgelerinde nüfuz sahibi olan Şeyh Adil Han tarafından Andican'da idare edilen Nakşibendi-Cehri grubudur. Bu tarikat'da sessiz zikirden çok sesli zikir tercih edilir ve dervişler vecd halinde dans ederler. Adil Han, yukarıda adı geçen diğer Nakşibendi-Hafî şeyhleri gibi klasik metinleri kullanmamakta, ancak onlar gibi medreselere çok önem vermektedir. Bu nokta, Özbek Nakşibendiyye-Hüseyiniyye öğretisi ile genel olarak seçkin tasavvufunda İslam geneleklerine ve ilmine verilen önemin de bir göstergesidir.38

Avam tasavvufunu ele alırsak, bunun ilk özelliği silsile veya secerelere dayalı herhangi bir soy devamının ya da geçmişte var olan bir silsilenin unutulmuş olması gibi durumun söz konusu olmamasıdır. Avam tasavvufunun en göze çarpan özelliği kehanet, şifa ve sihir gibi farklı uygulamaların bir araya gelmiş olmasıdır. Avam tasavvufunda İşanizm en bozulmamış şeklinde muhafaza edilmiştir çünkü halen içerisinde seçkin tasavvufun özelliklerini barındırmaktadır. İşanizm,

İşan zincirini babalarından miras alan dini liderler tarafından temsil edilir ve ayrıca ruhani olarak devraldıkları yüzlerce müritleri bulunmaktadır. Aslında İşanizm bir çeşit ruhani aristokrasiydi ve halen de öyledir. Bununla beraber, genel olarak İşanlar ve müritleri Tasavvufun tam olarak ne olduğu, kuralları ve öğretisi konusunda bilgi sahibi değildirler. Zikir de aslında, İşan tarafından belli bazı hareketler eşliğinde söylenen basit bir çeşit duadır. Sonuç olarak, seçkin tasavvufda olduğu gibi üyeliğe başlama/kabul edilme törenleri yoktur. Orta Asya tasavvufunda İşanlar tarafından çok kullanılan kabul törenine “kol veriş” denir. Aslında bu tören de kalıtımsaldır ve müritler “üyeliğe kabul edilmiş” sayılırlar, çünkü zaten ataları için daha önceden ruhani bir tören yapılmıştır. Genellikle Özbekistan ve Tacikistan’daki İşan ailelerinin Nakşibendiliğe bağlı olduğu görülmektedir. Güney Kazakistan’daki İşan aileleri (hace aileleri) Yesevi soyundan geldiklerini iddia etmekte ve bunların bazılarında manevi meşruluğun sembolleri olan secere ile geleneksel mühür bulunmaktadır.39 Ancak, Nakşibendi İşanlarında olduğu gibi, Kazak hace aileleri de zikri sadece şükran amaçlı bir dua olarak görmektedirler. Çoğunlukla Nakşibendi ve Yesevi İşanı, bazen ataları olduğunu varsaydıkları bir evliyanın türbedarıdır. İşan burada kutsal ziyarete gelenler tarafından yapılan ayinlerin organize edilmesinden sorumludur. Diğer taraftan, birçok dini kişiye de İşan denmektedir. Bunlar aslında tasavvuf konusunda hiçbir bilgileri bulunmayan, meşrulukları kanıtlanmayan kendilerini mutasavvıf ilan eden İşanlardır ve dua törenleri düzenleyip, mistik şiirler söylerler.

Evliyalara bağlılık, genel olarak seçkin tasavvufunda yer almaz. Bu, avam tasavvufunun temel bir özelliğidir ve çoğunlukla kadınlar tarafından uygulanır.40 Ahmet Yesevi’nin şiirlerini (Hikmet) okuyan kadın yöneticiler sayesinde evliyanın öğretileri devam edegelmiştir.41 Orta Asya’da her yerde ayrıca tasavvufun İslamlaştırılmış Şamanizm (bahşi, emşi) üzerindeki etkileri görülmektedir. Bunlar evliyaları kutsallaştırırlar ve zikri de hastalarına şifa vermek amacıyla sihirli bir dua olarak görürler.42 Bununla beraber, Basilov’un son dönemlerinde “İslamlaşmış Şamanizm”i (İslamizirovannoe shamansto) olarak isimlendirdiği bu durum aslında benim fikrime göre, “tasavvufileşmiş Şamanizm” olmalıdır çünkü bu akım İslam’dan çok tasavvufun etkisinde kalmıştır.43

Komünist zulümlerine rağmen, evliyalara bağlılık Sovyet döneminde ve öncesinde güçlüydü. 1991’den sonra, türbelere birçok ziyaretçi gelmeye başladı. Geçmişte olduğu gibi bunların en ünlüleri; Buhara’daki Bahâeddin Nakşibend, Türkistan’daki Ahmet Yesevi ve Oş’daki Taht-i Süleyman’dır. Ancak, Özbekistan’da devlet, Özbek Manevi Kurulu yoluyla türbe ve buralarda yapılan törenleri yakından izlemekte ve batıl inanç ve dini uyygulamalar konusunda halkın cesaretini kırmaktadır. Evliyalara bağlılık, caminin yerini evliya türbelerinin aldığı ve atalar kültü ile özdeşleşen Kazakistan ve Kırgızistan gibi göçebe kökenli ülkelerde yaygındır.

1991’de, SSCB’nin dağılmasından ve Orta Asya’nın diğer Müslüman dünyasına açılmasından sonra, Orta Asya’da yabancı bazı tasavvuf akımları yayılmış ve bazıları başarılı olmuştur. Yabancı ve Orta Asya tasavvufu arasındaki bu alış veriş, siyasi ve istihbari bir denetim altında olup olmadıklarına bağlı olarak iki türlüdür. Bunlar arasında en çok temsilci toplayan ve en organize olan yabancı tasavvuf hareketi Türkiye’den gelenlerdir. Nakşibendi tarikatına bağlı olan ve yakın zamanda ölümüne

kadar Esat Coşan (ö. 2000) tarafından idare edilen İskenderpaşa cemaatidir (İstanbul). Bunların ayrıca 1994'ten beri Buhara'da ve Özbekistan'nın diğer şehirlerinde de temsilcileri bulunmaktadır. Bununla beraber, İskenderpaşa cemaatinin devlet kontrolündeki dini akımlar ile bağları bulunmakta ve tasavvuf alanlarının kontrol edilmesine yönelik Devlet projesinde de kullanılmaktaydılar.44 Ayrıca 1994'te, Pakistanlı bir Nakşibendi Şeyhi olan Zulfikar Nakşibendi-Müceddidi Özbekistan'a geldi ve Manevi Kurul tarafından kabul edilerek, bazı müritler edindi. İskender paşa Cemaati ile bu Şeyhin etkileri önemli değildir. Tersine, Özbekistan'a devletin bilgisi dışında sızan grupların etkileri dikkate alınmalıdır ki bunlara en iyi örnek yine Türklerdir. Osmanlı Nakşibendi-Halidiye'nin bir kolu olan ve Menzilköyü Cemaati olarak bilinen grup gibi. Bunun kökenleri Anadolu'ya dayanmaktadır ve Türkiye'nin her yerine yayılmışlardır. Türkiye'ye okumaya giden ve bu tarikatlarda öğrenim gören Özbek öğrenciler tarafından 1992 yılında Özbekistan'a getirilmiştir ve halen Fergana, Taşkent ve Buhara gibi bazı yerlerde de etkindirler. Orta Asya'da ilk defa yeni bir tarikatın yaratılması açısından başarılıdırlar (Nakşibendiliğin bu kolu Tataristan'da XX. yüzyıl başında Zeyn Allâh tarafından getirilmiştir). Özbekistan'ı 1994'te ziyaret eden Menzilköyü Cemaatinin bir Türk temsilcisi Nakşibendi-Hafî şeyhleri ile bağlar kurmuştur. Fakat bugün her iki tarîkat arasında rekabet vardır ve birbirlerini eleştirmektedirler.45 Güçlü ve ünlü olan Nurcu örgütlenmesinin Fethullahcı kolu da göz önünde bulundurulmalıdır. Bunlar Türkiye'de siyasi ve sosyal olarak etkindirler ve Orta Asya'nın her yerinde okulları bulunmaktadır.46 Tarikat sistemine, Şeyh hiyerarşisine ve mutasavvıf (zikir, dans, vb.) uygulamalarına olan karşıtlıkları ile bilinmelerine karşın, Fethullahçılar tasavvuf doktrinine saygılıdırlar ve Abdülkadir Geylani ile Ahmet Serhendi gibi bazı büyük mutasavvıflara da bağlıdırlar. Birçok genç bunların okullarında eğitim görürler ve büyük bir gizlilik içerisinde Nurcu fikirlerin aralarında yayılması sağlanır. Orta Asya'da bunlara karşı olan tek ülke Özbekistan'dır. Özbekistan, 1994 yılında bu cemaatin gazetesi Zaman-Özbekistan'ı yasaklamış, 1999'da okullarını kapatmış ve birçok Türk Nurcuyu da sınırdışı etmiştir. Özbek Nakşibendiler tarikat geleneklerine karşı olmalarından dolayı Nurculara muhaliftirler.

Özbek Devletinin ve Orta Asya politikalarının genel olarak tasavvuf ve tarikat karşısındaki tepkileri karışıktır. Tasavvuf doktrinin aşırılıklarından temizlenen bazı unsurlar kabul görmüş ve yeni cumhuriyetlerin kimlik arayışlarında siyasiler tarafından hoş karşılanmışlardır. Gene de tarikat sistemi kesin bir şekilde reddedilmektedir. Örneğin Özbek devleti Mutasavvıf zinciri ve özellikle Nakşibendiler konusunda ihtiyatlıdır ve onları tanımamaktadır. Bu durumun aksine, Nakşibendi ve Yesevi fikirleri yeni toplum tarafından benimsenmiş ve kabul edilmiştir. 1993'ten beri, Özbekler Ahmet Yesevi, Ubaydullâh Ahrar ve Bahâeddin Nakşibend gibi büyük Mutasavvıfların anılması amacıyla Semerkant, Buhara ve Taşkent'te uluslararası sempozyumlar düzenlemişlerdir. Bu anma toplantılarında dikkakt çeken yurt dışından mutasavvıflar davet edilirken yerel Nakşibendilere istenmeyen kişi muamelesi yapılmış olmasıdır. Ayrıca siyasiler, tasavvufun mistik boyutuna, ki bunun en iyi örneği Yeseviliğin terk-i dünya felsefesidir ve Müslümanların toplumsal bütünleşmesinin önünde bir engel teşkil ettiği düşünülür, olduğu kadar, Nakşibendiliğin siyasi eğilimlerine de karşıdırlar.47

Nakşibendilerin, siyasi İslam'ın parti kurmasına izin verilen Tacikistan'da olduğu gibi

Özbekistan'da da siyasi bir rolleri bulunmamaktadır. Şeyhlerin bazıları Tacik Manevi Kuruluna atanmışlar ve bazılarına devlet tarafından ücret ödenmiştir.48 Özbekistan'da radikal İslamın yayılması ile birlikte (muhalifleri tarafından Vahabilik olarak adlandırılmaktadır), hoşgörüsü ve açıklığı nedeniyle siyasiler, tasavvufu vurgulamaya başlamışlardır. Fakat tasavvufa olan bu siyasi ilgi, herhangi bir Özbek tasavvuf silsilesinin kabulüne neden olmamıştır. Tam tersine, 1998'den sonra Özbekistan'da İslam aleyhtarı kampanyalar dindar Müslümanlar ve radikaller için olduğu kadar Nakşibendi dervişleri için tehdit oluşturmaya başlamıştır. 1999'dan beri, Fergana Vadisi'nin Özbek-Tacik sınırında yüzlerce ve sonra binlerce Özbek, İslami bir ayaklanmaya katılmışlardır. Eylül 2000'de, dinler arası dialog konusunda UNESCO tarafından Taşkent'te bir sempozyum düzenlenmiştir. Bundan sonra, Buhara'da bu satırların yazarının da katıldığı tasavvuf üzerine bir uluslararası konferans yapılmıştır. Bu toplantıda, Özbek siyasileri tasavvufun radikal İslamın karşısında olduğu tezini tekrar etmişlerdir. Özbek siyasilerinin tasavvuf yorumuna bakılırsa, devletin halkına bağlanmasını önerdiği İslami akımın tasavvuf olduğu görülecektir. Buna rağmen, Orta Asya şeyhleri katılmaları için davet edilmemişlerdi, eğer edilmiş olsalardı da tasavvufun modern yorumuna muhakkak karşı çıkacaklardı. Aslında, Nakşibendiler aşırı sert şeriata-dayalı öğretileri ve uygulamaları yüzünden siyasiler tarafından yapay olarak yaratılan "hoşgörülü" ve "modern" mutasavvıf tanımlamalarına uymamaktadırlar ve radikal İslama yakınlık beslediklerinden de şüphe edilebilir. SSCB'nin dağılması ve tasavvuf ve mutasavvıflar için yararlı olmasına rağmen şeyhler ve dervişlere tam bir özgürlük getirmemiştir. Bazı Orta Asya ülkelerinde ve özellikle Özbekistan'da tasavvuf, modernliğin gereklerine uyma şartı ile kabul görmüş, fakat tarikatların tanınması gündemde yer almamıştır.

1 SSCB'nin kurulmasına kadar olan dönemde ünlü Şeyh Ahrar'ın vakfı ve soyundan gelenler ile ilgili makaleler bulunmaktadır: O. A. Sukhareva, "Potomki Khodzha Akhrara", in Duhovenstvo i politicheskaja zhizn' na blizhnem i srednem vostoke v period feodalizma (Moskva, 1985), s. 157-168; Jo-Ann Gross, "The Waqf of Khoja 'Ubayd Allah Ahrâr in Nineteeth Century Central Asia: A Preliminary Study of the Tsarist Record", E. Özdalga içinde, yay., Naqshbandis in Western and Central Asia. Change and Continuity (İstanbul, Swedish Research Institute in İstanbul, Curzon Press, 1999), s. 47-60.

2 Orta Asya'daki Tasavvuf silsileri için, bkz. Th. Zarcone, "Tarîqa. 5", Encyclopaedia of Islam 167-168/X (1998). 19. yüzyıl sonunda bu sorun ile ilgili, bkz. V. P. Nalivkin et alii, Sbornik' materialov' po Musul'manstu (Müslümanlarla ile ilgili çeşitli dokümanlar), (S. -Peterburg': Parovaja Tipo-Lit. M. Rozenoer', 1899).

3 Bu şeyhlerle ile ilgili olarak, bkz. Bakhtiyor Babadjanov", "On the History of the Naq-bandîya Muğaddidîya in Central Asia in the late 18th and Early 19th centuries", M. Kemper içinde, A. von Kügelgen, D. Yermakov, eds., Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries, c. 2 (Berlin: Schwarz Verlag, 1996), s. 385-413 ve Anke von Kükelgen, "Die Entfaltung der Naq-bandîya Mugaddidîya im Mittleren Transoxianen vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrunderts: ein Stück Detektivarbeit", A. von Kükelgen, M. Kemper, A. J. Frank, eds., Muslim Culture

in Russia and Central Asia from the 18th to the 20th Centuries, c. 2: Inter-regional and Inter-ethnic Relations Klaus, (Berlin: Schwarz Verlag, 1998), s. 101-151.

4 Hazinij, Tasadduq, ë rasululloh, edited by A. Madaminov tarafından editörlüğü yapılmış, (Tashkent: Ëzuvchi, 1992); Ikromiddin Ostonaqulov, "Histoire orale et Littérature chez les shaykhs qâdirîs du Fergana aux XIXe-XXe siècles", Journal of the History of Sufism, eds. Th. Zarcone, E. Işın, et A. Buehler, İstanbul: Simurg Y., 1-2 (2000): s. 509-530.

5 A. L. Troitskaja, "Iz proshlogo kalandarov i maddaxov v Uzbekistane", Domusulmanskie verovanija i obrjady ve Srednej Azii (Moskva: Akademija Nauk SSSR, 1975), s. 191-223.

6 Th. Zarcone, "La Qâdiriyya en Asie centrale et au Turkestan oriental, " Journal of the History of Sufism 1-2 (2000): s. 295-338.

7 N. Lykoshin, "Rol' dervishej v' musulmanskoj obshchine Tashkentskikh tuzemtsev," Sbornik materialov dlja statistiki Syr-dar'inskoj oblasti içinde (Taşkent: Syr-Dar'inskij Oblastnoj Statistieskij Komitet, tom' VII, 1899), s. 94-136; Revue du monde musulman 13 (1911) Fransızca özeti vardır: s. 128-146.

8 Örneğin bkz. B. KH. Karmysheva, "O Musul'manskom dukhovenstve v sel'skikh rajonakh bukharskogo Khanstva v kontse XIX-nachale XX veka", in Duhovenstvo i politicheskaja zhizn' na blizhnem i srednem vostoke v period feodalizma (Moskova: 1985), s. 92-103.

9 Bahşilik tarihi ve şuanki durumu ile ilgili olarak, bkz. Patrick Garrone, Chamanisme et Islam en Asie Centrale. la Baksylyk hier et aujourd'hui (Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Jean Maisonneuve, 2000).

10 Risala-yi dihqani (Treatise of the Peasants) ve Risala-yi bafanda (Treatise of the Veawer); özel bir kütüphaneden el yazması kitaplar, Taşkent; bkz. ayrıca M. Gavrilov, "Risolja sartovskikh' remeslennikov", Issledovanie predanij musulmanskikh tsekhov (Taşkent: 1912) içinde, s. 1-59; Revue du monde musulman'da Fransızca özeti vardır, II, 1948, s. 204-230.

11 Örnek, N. Pantusov'", Molitvennyj seans' ordena Dzhagrie Kadrie v' Tashkent", (Taşkent'te Kadiriye Tarikatının Toplantı-Duaları) Zapiski Vostochno-Sibirskogo otdela Imp. Russkogo geograficheskogo obshchestva (Irkutsk: c. 10, 1888), s. 1-9 (Bu makalenin Fransızca çevirisi için Journal of the History of Sufism, İstanbul, 1-2 (2000) ve A. L. Troitskaja, "Jenskij Zikr v Starom Tashkente", (Eski Taşkent'te Kadın Zikri), Sbornik Muzeja Antropologii i Ètnografii içerisinde (Leningrad: AN SSSR, 1929, T. VII), s. 173-199.

12 Örnek Abû Abd al-Rahmân Abd Allâh b. Muhammad Arif b. Ma'âz al-Avrî al-Bukhârî, Târîkh al-Bukhârâ wa Tarjumat al-'Ülema' (Orenbourg: 1908).

13 Bakhtiyor Babajanov, "Dûkci Îshân und der Aufstand von Andizan 1898", A. von Kükelgen, M. Kemper, A. J. Frank, eds., Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the 20th Centuries, c. 2: Inter-regional and Inter-ethnic Relations (Berlin, Klaus Schwarz Verlag,

1998), s. 167-191.

14 19. yüzyılda Tataristan’daki Tasavvuf için, bkz. Michael Kemper, Sufis and Gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789-1889. Der islamische Diskurs unter rissischer Herrschaft (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1998).

15 Bu şeyh üzerine: Hamid Algar, “Shaykh Zaynullah Rasulev, the Last Great Naqshbandi Shaykh of the Volga-Urals Region”, Jo-Ann Gross içinde, yay., Muslims in Central Asia. Expressions of Identity and Change (Durham and London: Duke University, 1992), s. 112-133.

16 Hafîz Jihânshâh b. ‘Abd al-Jabbar hâjjî Tûrkhân. Tarîkh-i Astrakhân (Astrakhân: 1907), s. 39-52.

17 Th. Zarcone, “Philosophie et Théologie chez les Jadîd. La question du raisonnement indépendant (ijtihâd) ”, Le Réformisme musulman en Asie Centrale, du “premier renouveau” à la soviétisation (1800-1937)-Cahiers du Monde russe (Paris: EHESS, 1996), s. 53-63.

18 Th. Zarcone, “Un aspect de la polémique autour du soufisme dans le monde tatar au début du XXe siècle. Mysticisme et confrérisme chez Musâ Jar Allâh Bîgî”, S. A. Dudoignon, D. Is’haqov et R. Möhämmätshin, eds., L’Islam de Russie. Conscience communautaire et autonomie politiques chez les Tatars de la Volga et de l’Oural depuis le XVIIIe siècle (Paris: Editions Maisonneuve Larose, 1997), s. 227-247.

19 Häzirgi Tatar ruhanilari häm alarning ishlärni (Kazan: Tataristan Devlet Neşriyatı, 1929), s. 30-42.

20 Bkz. Sherzod Abdulloev, Maorifparvari va Ozodfikri. Afkori Diniju Falsafi va Islohoti Ahmadi Donish (Kültür ve Özgür Düşünme. Ahmed Dâniş’in Dini ve Felsefi Fikirleri ve Reform Düşüncesi), (Duşanbe-Tacikistan: 1994).

21 Maarif va Öqituvchi Dergisi, Taşkent, sayı 6 ve 7-8 (1927).

22 Asarlar (Tashkent: ÖzSSR Davlat Badiij Adabiët Nashriëti, 1960).

23 Bkz. Th. Zarcone, “Histoire et croyances des derviches turkestanais et indiens à İstanbul”, Anatolia Moderna/Yeni Anadolu (Paris: Jean Maisonneuve, II, 1991), s. 137-200 ve “Les Confréries soufies en Sibérie aux XIXe et au début du XXe siècle”, En Islam sibérien-Cahiers du Monde russe (Paris) 41: 2-3 (Nisan-Eylül 2000): s. 279-296.

24 A. E. Sibgatullina, “Hoca Ahmet Yesevî’nin Kazan-Tatar Edebiyatna Tesiri”, Milletlerarasï Ahmed Yesevî Semposyumu Bildirileri içerisinde-26-27 Eylül 1991, Ankara (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992), s. 89-97; I. Ostonaqulov, “Histoire orale et Littérature chez les shaykhs qâdirîs du Fergana aux XIXe-XXe siècles. ”.

25 Joseph Castagné, “Le Culte des lieux saints de l’islam au Turkestan”, L’Ethnographie (Paris) 46 (1951): s. 46-124; Th. Zarcone, “Le Culte des saints en Turquie et en Asie centrale”, H.

Chambert Loir and C. Guillot, eds., Le Culte des saints dans le monde musulman (Paris: Ecole Française d'Extrême-Orient, 1995), s. 267-333.

26 Nâsir al-Dîn Hanafî al-Bukhârî, Tuhfat al-za'irin (Novo-Buhara: 1910).

27 Bayanat-i sayyah-i Hindi (İstanbul: 1911-12), s. 13-19.

28 Hisao Komatsu, "Andican Ayaklanması ve İşan", in X. Türk Tarih Kongresi. Ankara 22-26 Eylül 1986 (Ankara: TTK, 1991), III cilt, s. 911-915; B. Babajanov, "Dûkci Îshân und der Aufstand von Andizan 1898", in A. von Kükelgen, M. Kemper, A. J. Frank, eds., Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the 20th Centuries, c. 2: Inter-regional and Inter-ethnic Relations (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1998), s. 167-191.

29 Th. Zarcone, "The Sufi Networks in Southern Xinjiang during the Republican Regime (1911-1949). An Overview", H. Komatsu, yay., Islam and Politics in Russia and Central Asia-Early 17th-Late 20th Centuries, (London: Curzon), yeni çıkacaktır ve "Le Culte des saints au Xinjiang après 1949", Journal of the History of Sufism 3 (2001), yeni çıkacaktır.

30 Chantal Lemercier-Quelquejay, "Le Vaisisme à Kazan. Contribution à l'étude des confréries musulmanes chez les tatars de la Volga", Die Welt des Islams 16 (1959): s. 91-112.

31 Zarif Mozaffari, Ishannar-Därvishlär (Qazan: 1931).

32 Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union (Berkeley: California Üniversitesi Basımevi, 1985).

33 Bkz. Örneğin, A. Safarov, Boqimondahoi parastishi èshanho va rohhoi bartaraf kardani onho dar Tojikiston (Tacikistan'da İşan meshebinin varlığı ve bertaraf etme yolları) (Duşanbe: Aqademiyai Fanhoi RSS Tacikistan Shû''bai Filosofiya, 1965).

34 Bugün, tasavvuf müessesesi halen yeraltından yürütülmektedir. Bazı kolları ve şehyleri polis gözetimindedir. Bu nedenle iki Batılı araştırmacı, Orta Asya'da yaptıkları alan çalışmalarında Mutasavvuf şeyhleri ile görüşememişler ve sonuç olarak da tasavvuf müessesesinin Sovyet döneminde hayatta kalmadığını yazmışlardır: Hakan Yavuz, "Efsanevi İslam ve Folk İslam", Nehir, İstanbul 19-20 (Nisan-Mayıs 1995): s. 58-59; Vernon James Schubel, "Post-Soviet Hagiography and the Reconstruction of the Naqshbandî in Contemporary Uzbekistan", E. Özdalga içinde, yay., Naqshbandis in Western and Central Asia. Change and Continuity (İstanbul, İstanbul İsveç Araştırma Merkezi, Curzon Basımevi, 1999), s. 73-87.

35 A. Kefeli-Clay A., "L'Islam populaire chez les Tatars chrétiens orthodoxes au XIXe siècle", Cahiers du monde russe XXXVII: 4 (octobre-décembre 1996): s. 409-428.

36 Aislu Yusonova, "Islam between the Volga River and the Ural Mountains", Lena Jonson and Murad Esenov, eds., Political Islam and Conflicts in Russia and Central Asia (Stokholm: The Swedish Institute of International Affairs, 1999), s. 71-81.

37 Bahtiyar Babjanov bu tarikatın tarihi geçmişini anlatmıştır: “Le Renouveau des communautés soufies en Ouzbékistan”, Cahiers d’Asie Centrale (Aix-en-Provence) 5-6 (1998): s. 285-312.

38 1994 ve 2001 yılları arasında şeyhler Kurban Ali, Ibrahimjan ve Adil Khan ile yapılan kişisel görüşmeler. Bu gruplar ile ilgili daha fazla detaylı bilgi için yakında çıkacak olan makaleme bkz.: “Bridging the gap Between Pre-Soviet and Post-Soviet Sufism in the Farghana Valley (Uzbekistan): the Naqshbandi Order between Tradition and Innovation”, The Dynamism of Muslim Societies. Toward New Horizons in Islamic Area Studies, Proceeding of the International Symposium of the Islamic Area Studies Project, The Kazusa Arc, Tokyo, October 5-8 2001, yeni yayımlanacaktır.

39 Tacikistan, Özbekistan ve Güney Kazakistan’daki alan çalışmalarından (1995-1997). Kazakh Hace aileleri ile ilgili, bkz. Bruce Privratsky, Muslim Turkistan. Kazak Religion and Collective Memory (Richmon, Surrey: Curzon, 2001), s. 37-39, 98-102.

40 Bununla beraber, Kazakistan’da, Ortodoks İslam’ın zayıflığı ve türbelere verilen önem nedeniyle erkekler Evliyalara Hürmette daha faaldirler.

41 R. M. Mustafina, Predstavlenija Kul’ty, Obrjady u Kazahov (Alma Ata: Qazaq Universiteti, 1992); Razija Sultanova, Pojushchee Slovo Uzbekskikh Obrjadov (Taşkent: 1994); Sigrid Kleinmichel, Halpa in Choresm und Atin Ayi im Ferghanatal. Zur Geschichte des Lesens in Usbekistan (Berlin, Das Arabische Buch, ANOR 4, 2001, 2 c.).

42 İslamlaştırılmış Şamanizmin halihazırdaki durumu ile ilgili temel kitap: Patrick Garrone, Chamanisme et Islam en Asie centrale. Bu konuyla ilgili V. Basilov’un olağanüstü çalışması daha çok Sovyet dönemini kapsamaktadır: Shamanstvo u narodov Srednej Azii i Kasahstana (Moskva, Nauka, 1992). Kazakistan’daki modern durum ile ilgili olarak, bkz. B. Privratsky, Muslim Turkistan, Chapter Six “Emshi: The Kazak Healer”, s. 193-236.

43 Th. Zarcone, “Interpénétration du soufisme et du chamanisme dans l’aire turque: ‘chamanisme soufisé’ et ‘soufisme chamanisé’”, D. Aigle, B. Brac de la Perrière ve J. -P. Chaumeil, eds., La Politique des esprits. Chamanismes et Religions universalistes (Nanterre [Paris]: Société d’ethnologie, 2000), s. 383-396; “Religious Syncretism in Comtemporary Central Asia: How Sufism and Shamanism Intertwine”, Orta Asya’da Kültür ve Din ile ilgili UNESCO tarafından düzenlenen Sempozyumda dağıtılan dokümanlar, 13-15 Eylül, 1999, Bişkek (Kırgızistan).

44 Esat Coşan’ın Buharalı müritleri ve Fergana’daki bazı şeyhler ile yapılan kişisel görüşmelerden (1994-1995).

45 Fergana’da Menzilköyü tarikatını yayanlar ile yapılan kişisel görüşmelerden (1997).

46 Bkz. Hakan Yavuz, “Orta Asya’daki Kimlik Oluşumu: Yeni Kolonizator Dervişler-Nurcular” (Identity Development in Central Asia: The New Colonizer Dervisches-Nurcus), Türkiye Günlüğü (Ankara) s. 33 (Mart-Nisan 1995): s. 160-164; Th. Zarcone, “L’Islam d’Asie centrale et le

monde musulman: restructuration et interférences”, in Le Cercle de Samarcande. Hérodote (Paris) 84 (1997): s. 57-76; Th. Zarcone, “Le Soufisme politique d’İstanbul à Kachgar”, Les Cahiers de l’orient (Paris) 50 (ikinci baskı 1998): s. 53-71.

47 Daha fazla detay için Th. Zarcone, “Le Mausolée de Bahâ’ al-Dîn Naqshband à Bukhara (Uzbekistan) ”, Journal of Turkish Studies 19 (1995) ve “Ahmad Yasawî. Héros des nouvelles républiques centrasiatiques”, Revue d’Etudes du Monde Musulman et de la Méditerranée 89-90 (2000): s. 297-323.

48 Parviz Mullojonov, “The Role of the Islamic ‘Clergy’ in Tajikistan since the Collapse of the Soviet Union”, H. Komatsu, yay., Islam and Politics in Russia and Central Asia-Early 17th-Late 20th Centuries, (London: Curzon), yeni çıkacaktır.

Sovyetler Birliği Döneminde Orta Asya ve Kafkaslar'da Sûfî Tarikatlar / Prof. Dr. Osman Türer [s.55-61]

Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi / Türkiye

Türk-İslam dünyasının sosyal, siyasî, dînî ve kültürel hayatında tasavvuf ve tarîkatların çok önemli bir yeri vardır. Türkler İslamiyet'le karşılaştıkları ilk dönemlerden itibaren sûfî dervişlerle sıkı münasebet içerisinde olmuşlar ve İslâm'ı daha ziyade onlar vasıtasıyla tanımışlardır. Bu yüzden, İslâmî dönemde onların inanç ve kültür yapısına tasavvufî renk hakim olmuş, Müslüman Türk insanı, asırlarca gönül ve ruh dünyasını tasavvuf kaynağından beslemiştir. Türk insanının sahip olduğu fıtrî özelliklerle, geçmişten devraldığı kültür mirasının tasavvufî ideallerle örtüşmesinin bunda önemli bir payı olduğunu da gözden uzak tutmamak gerekir.

Tarîkatlar tarzında kurumsallaşarak toplumla bütünleşmeyi başaran sûfî dervişler, her yerde olduğu gibi Türk dünyasında da İslâm adına tebliğ, cihad ve toplum hizmetlerinin daima öncülüğünü yapmışlardır. Bu noktada, tarihe damgasını vuran ve bilhassa Orta Asya Türk dünyasında derin izler bırakan en önemli şahsiyet hiç şüphesiz Hoca Ahmed Yesevî'dir.

Burada vurgulanması gereken ve araştırmacıların hemen hepsinin işaret ettiği bir başka gerçek de şudur: İslâm'ın yayılış tarihine baktığımızda, İran, Horasan, Hindistan, Orta Asya, Kafkaslar, Anadolu, Balkanlar, Kuzey Afrika, Uzak Doğu ülkeleri ve daha başka bölgelere İslâm'ın ulaştırılmasında öncülüğü çok büyük çapta sûfî dervişler üstlenmiştir. Bu demektir ki, tasavvuf erbabı, "İslâm'ın gönüllü misyonerliğini yapmak" gibi çok önemli tarihî bir misyonu da üstlenmiş ve başarıyla gerçekleştirmişlerdir.

Orta Asya ve Kafkasya'da Tarîkatlar

Bu çalışmanın kapsam ve amacı, söz konusu bölgelerdeki tarîkatların tarihini derinlemesine incelemeye müsait değildir. Biz burada, Orta Asya ve Kafkasya bölgesindeki mevcut tarîkatların tarihî geçmişlerine ve son dönemdeki durumlarına kısaca temas etmekle yetineceğiz.

Tarîkatların Bölgedeki Kısa Geçmişi

Söz konusu bölgelerde zaman içinde faaliyet gösteren başlıca tarîkatlar; **Yeseviyye**, **Kübreviyye**, **Nakşbendiyye** ve **Kâdiriyye**'dir.

Bunlardan **Yeseviyye**, Orta Asya kökenli bir tarîkat olup, XII. asrın ortalarında, Hoca Ahmed Yesevî (ö. 1167) tarafından bugünkü Kazakistan'ın Türkistan (eski ismiyle Yesi) şehrinde kurulmuştur. Türk-İslâm tarihinde, bir Türk mutasavvıfı tarafından kurulan ilk müstakil tarîkat Yeseviyye'dir. Türkler arasında kısa zamanda şöhret bulup yaygınlaşan bu tarîkat, XV. asra kadar tüm Orta Asya, Harezm, Kafkasya'nın bazı bölgeleri, Tatarların yaşadığı Orta Volga, Horasan, İran, Anadolu ve Balkanlar'ı içine alan geniş bir coğrafî bölgeye yayılmıştır. Ancak, XV ve XVI. asırlardan itibaren pek çok yerde ortadan kaybolmuş, onun yerini büyük çapta Nakşbendîlik almıştır. Yeseviyye şu ana kadar bölgede varlığını sadece Fergana Vadisi'nde muhafaza edebilmiştir. Son yıllarda tarîkatın merkezi burası olup,

müntesipleri Özbek, Kırgız, Tacik ve Kazaklardan oluşmaktadır. 1917'deki Bolşevik İhtilâli'ne kadar mistik bir karakter arzeden ve siyasetle uğraşmamayı tercih eden bu tarîkat, bu tarihten sonra tam aksine oldukça siyasî özellik taşıyan Laçiler ve Atlı İşanlar adlı iki kola ayrılmıştır. Bu kolların her ikisi de müntesiplerini daha çok kırsal kesimden temin etmişler, Sovyet yönetimine karşı da oldukça katı bir tavır sergilemişlerdir. Laçilere göre, "Kâfirlerin iktidarıyla uzlaşma halinde olan herkes kâfirdir." Heterodoksi (batıllık) sınırına yakın olan bu kollardan Atlı İşanlar, askerlik hizmetini reddettikleri için 1935'te âdeta "sindirilmiş" ve yer altına çekilmek zorunda kalmış; 1952-1953 yıllarında tekrar su yüzüne çıkmasına rağmen, 1960'lı yılların sonlarında yöneticileri "terörizm"le suçlanarak idam edilmişlerdir. Bu yüzden faaliyetlerini gizli yürütmek zorunda kalmışlardır.

Kübreviyye tarîkatı da Orta Asya kökenli olup, 1221'de Moğollara karşı savaşırken şehit olan Necmeddîn-i Kübrâ tarafından, Türkmenistan'ın kuzeyindeki Harezm'de kurulmuştur. Moğol istilasının akabinde Altınordu ve Çağatay Ulusu dönemlerinde Türk ve Moğol göçebe kabilelerin Müslümanlaşmasında önemli bir rol oynayan bu tarîkat, zamanla bütün Orta Asya, İran, Bedahşan, Keşmir ve Anadolu'ya yayılmış olmakla birlikte, XV. asırdan itibaren onun yerini de Nakşbendiyye almıştır. XIX. asırda sadece Harezm'de rastlanan bu tarîkatın, son yıllarda Harezm bölgesi ile Karakalpakistan'da birçok müntesibi bulunmaktadır.

Bu tarîkatlardan daha sonra kurulmasına rağmen, gerek Orta Asya ve Kafkasya'da, gerekse Türk-İslâm dünyasının diğer bölgelerinde en etkili ve yaygın durumda olan tarîkat ise **Nakşbendiyye**'dir. XIV. asrın ikinci yarısında Bahâeddîn Nakşbend (ö. 1389) tarafından Buhara'da kurulan bu tarîkat, XV ve XVI. asırlarda Tatar-Başkır (Orta Volga-Ural) bölgesine girmiş; orada önceden mevcut olan Yeseviyye ve Kübreviyye'yi bünyesinde eritmiştir. Aynı devirde Doğu Türkistan'a ve hatta Çin'e kadar yayılmış; Kaşgar, XVI. asrından itibaren, Buhara'dan sonra Nakşîliğin ikinci önemli merkezi haline gelmiştir. XVIII. asırda Kaşgar'dan bugünkü Kırgızistan'a yayılmış ve bölgeyi Müslümanlaştırmıştır. Yine XVII ve XVIII. asırlarda, Hazar Denizi'nin doğusundaki Türkmen kabîleleri arasında yayılarak, o ana kadar bölgeye hakim olan Yeseviyye tarîkatını kendi bünyesinde eritmiştir. Nihayet XIX. asırda Harezm'e girmiş ve orada eskiden mevcut olan Kübreviyye'nin yerini almıştır. XVIII. asrın sonu ve XIX. asrın başında Dağıstan'a, XIX. asrın ortalarında da Çeçenistan'la Orta ve Batı Kafkasya'ya yayılmıştır. Son dönemde bu tarîkat, gerek Orta Asya ve Kafkasya'da, gerekse bütün Türk-İslâm dünyasında en yaygın ve etkili tarîkat durumunda olup, Sovyet Rusya sınırları dahilinde yer alan bütün Müslüman bölgelerde temsil edilmektedir. Bugün, Orta Asya'da Türkmenistan'ın doğu ve güney bölgelerinde, Fergana Vadisi'nde, bu vadinin özellikle Kırgız kesiminde, Kuzey Türkmenistan'ın Harezm vahasında ve Karakalpakistan'da önemli bir güç kazanmış durumdadır. Buna karşılık Özbekistan'da ve Tataristan'ın bazı şehirlerinde 1917 devriminden sonra hayli zayıflamıştır. Kafkasya bölgesinde ise, Dağıstan, Kuzey Azerbeycan ve Doğu Çeçenistan'da hakim konumda olan tarîkat, Nakşbendiyye'dir.

Nakşbendiyye'nin gerek geçmişte, gerekse son yıllarda büyük başarı elde etmesinin ve diğer tarîkatlara üstünlük sağlamasının sebepleri üzerinde kısaca durmakta fayda vardır. Konunun

uzmanları bu hususta şu tespitleri yapmışlardır: Bu tarîkat, hem elit ve entelektüel zümre hem de geniş halk kesimi ile iletişim kurmayı başarabilmiştir. Her dönemde onun müntesipleri arasında avâmın yanı sıra, ulemâdan, şairlerden, devlet ricalinden, askerî yetkililerden ve zengin tüccarlardan kimseler var olagelmiştir. Diğer taraftan o, hitap ettiği kitlenin anlayabileceği dili kullanmıştır. Meselâ Orta Asya'da Türkçe ve Farsçayı kullanırken, Kafkasya'da bunlara ilâveten Arapçayı da kullanmıştır. Ayrıca, medrese eğitimini de devreye sokarak, ilmi daima öne çıkarmış, böylece hem aklî bilgi donanımını, hem de gönül eğitimini birlikte gerçekleştirerek, her kesimde saygınlık kazanmasını bilmiştir. Öbür taraftan sessiz (hafî) zikri tercih etmesi, ona aşırılıklardan uzak, mutedil bir tarîkat görünümü kazandırmıştır. Bu tarîkatın genelde fanatizme ve radikal tutumlara itibar etmeyerek, "doktrinel liberalizm" diyebileceğimiz bir tavrı benimsemesi, diğer tarîkatlara zorlama olmaksızın üstünlük sağlamasında önemli bir rol oynamıştır. Nakşbendiyye'nin bu konuda etkili olan bir başka özelliği de, kendisini bulunduğu ortamın sosyal ve politik şartlarına çok iyi adapte edebilmesidir. Bu tarîkatın "halvet der encümen" (toplum içinde halvet), "kesrette vahdet" ve "Hakk'ın rızasını halka hizmette görme" gibi temel prensipleri, topluma karışmayı ve tarîkat ideallerini toplumsal hizmet ve aktivitelere katılarak gerçekleştirmeyi öngörmektedir ki, Sovyet yönetimi gibi dînî hareketlere karşı son derece müsamahasız bir rejim altında bu özellik daha da büyük bir önem arz etmiştir. Nihayet, Nakşbendiyye müntesiplerinin XVII ve XVIII. asırlarda Türkistan'da Kalmuk Budistlerine karşı; Kafkasya'da da 1783'te İmam Mansûr'dan 1920-1921'de İmam Necmeddîn Godsinski'ye kadar Ruslara karşı yapılan silahlı mücadelelerin liderliğini yapmış olmaları, bölge Müslümanları nezdinde çok büyük bir itibar ve saygınlık kazanmalarına sebep olmuştur.

Bütün bu sebeplerle, özelde Nakşbendîlik, genelde de tasavvufî gelenek, XV. asırdan bu tarafa Orta Asya'da, XIX. asrın ortalarından sonra da Kafkasya'da dînî, kültürel, sosyal ve politik hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Abdülkadir-i Geylanî (ö. 1166) tarafından XII. asırda Bağdat'ta kurulan **Kâdiriyye** de İslâm dünyasındaki en yaygın tarîkatlardan biridir. Bu tarîkat, XII. asrın sonlarında Arap tüccarlar vasıtasıyla Volga'daki Bulgar Krallığı ile, Fergana vadisindeki şehirler de dahil olmak üzere Türkistan şehirlerine girmiştir. Ancak Orta Volga bölgesinde XIII ve XIV. asırlarda Yeseviyye tarîkatının içerisinde erimiş; Orta Asya'da ise XIV ve XV. asırlarda onun yerini Nakşbendiyye almıştır. Bu ilk Kâdirîlik bugün Fergana vadisinde varlığını sürdürmektedir. XIX. asırda, Bağdat'ta hilâfet alan Kunta Hacı Kişiev (ö. 1864) tarafından Çeçenistan'a sokulan bu tarîkat, 1850-1865 yılları arasında putperest İnguşları Müslümanlaştırarak, İslâmiyet'in Orta Kafkasya'da kök salmasında birinci derecede rol oynamıştır. Bugün de Çeçen-İnguş bölgesinde yaygın vaziyettedir.

Kunta Hacı'nın vefatından sonra, Bammat Giray Hacı, Batal Hacı, Şim Mirza ve Veyis Hacı adıyla dört kola ayrılmış olan Kâdiriyye, önceleri daha çok Nakşbendiyye'nin hakim olduğu Orta Kafkasya, Dağıstan ve Kuzey Azerbaycan'da önemli gelişmeler kaydetmiştir. Bu tarîkat, 1943'te sürgün edilen Kafkasyalılar vasıtasıyla Kazakistan ve Kırgızistan'a da girmiş ve zamanla oralardaki Yesevîlerle Nakşîlere üstünlük sağlamıştır. Kâdiriyye'nin Orta Asya'daki en son ve en katı kolu

(mahallî tabirle “vird”i), 1950’li yıllarda Kazakistan’da Veyis Hacı adında bir Çeçen tarafından kurulan ve kendi adıyla anılan koldur. 1960’lı yıllarda Kafkasyalı sürgünler memleketlerine döndüklerinde, onun müntesipleri yerlerinde kalarak faaliyetlerini sürdürmüşler ve hatta tarîkatlarını Kuzey Kırgızistan’a ve Özbekistan’a yaymışlardır. Katı kuralları olan ve kapalı bir cemaat görünümü arz eden Veyis Hacı tarîkatının müntesipleri, Sovyet yönetimi döneminde kendilerinden olmayanlarla yemek yemezler, kız alıp vermezler, çocuklarını resmî okula vermezler, askere gitmezler ve vergi vermezlerdi. Zikirlerini de müzik aletleri eşliğinde sesli ve hareketli icra ederlerdi.

Buraya kadar zikrettiğimiz bu tarîkatların dışında, bölgede birer “derviş” ve “şaman” görünümünde olup, Rus ve Sovyet kaynaklarının “başıboş” ve “serseri” dervişler diye nitelendirdikleri **Kalenderî** zümrelerine rastlanmaktadır ki, bunlar gerçek anlamda bir tarîkat yapısı ve karakteri arz etmemektedir. Bunların merkezi, Semerkant yakınındaki Şeyh Safâ Türbesi’dir.

Bu tarîkatlardan özellikle Nakşbendiyye ve Kâdiriyye, gerek Çarlık Rusyası, gerekse Sovyet Rusya döneminde bölgede işgalci Ruslara karşı yürütülen fiilî mücadele ve “cihad” hareketleriyle âdeta özdeşleşmiş durumdadırlar. Gerek Kafkaslar’da, gerekse Orta Asya’da XIX ve XX. asırda Ruslara karşı ne kadar fiilî mücadeleye girişilmişse, bunların hepsi bölgede faaliyet gösteren tarîkat liderlerinin öncülüğünde gerçekleştirilmiştir. Bu mücadelelerin başlıcaları şunlardır: Kafkasya’da bir Çeçen olan Şeyh Mansûr’un yönettiği ve 1782’den 1791’e kadar süren cihad hareketi; Rus kaynaklarının “Kafkasya Mürîdizmi” diye adlandırdıkları, 1824’ten 1856’ya kadar devam eden ve Gazî Muhammed’le Şeyh Şamil’in liderliğini yaptığı direniş hareketleri; yine 1877’de aynı bölgede vuku bulan ayaklanma; Bolşevik İhtilâli’nden sonra 1920’den 1923’e kadar Dağıstan’da Nakşî liderler öncülüğünde sürdürülen kanlı direniş hareketleri ile; aynı bölgede 1928’de başlayıp 1936’da bastırılan, ancak 1940’ta tekrar patlak veren isyan hareketleri; Orta Asya bölgesinde, yine Nakşbendiyye mensuplarının liderliğinde gerçekleşen Çirçik (1872), Göktepe (1879-1881) ve Andican (1896) isyanları.

Sovyet Yönetimi Döneminde Tarîkatlar

Orta Asya ve Kafkaslar’da asırlarca bölgedeki Müslüman halk üzerinde pek çok yönden etkili olmuş ve âdeta onların hayatının bir parçası hâline gelmiş olan bu tarîkatlar, acaba bu bölgelerde fiilen Rus hakimiyetinin kurulduğu Sovyet yönetimi döneminde varlıklarını ne derece koruyabildiler, mevcut yönetime karşı nasıl bir tavır takındılar, Komünist yönetimin onlara karşı tutumu ne merkezde cereyan etti ve bu tarîkatlar bölge Müslümanları üzerinde ne gibi bir rol oynadılar? Bu çalışmanın ağırlıklı amacı, bu ve benzeri sorulara cevap aramak olacaktır.

Bölge üzerinde ciddi araştırmalar yapmış olan Alexandre Bennigsen özellikle şu sosyal vakıaya önemle dikkât çekmektedir: Tıpkı XIII. asırda vuku bulan Moğol istîlâsının resmî İslâmî müesseseleri çökertmesi ve buna karşılık sûfî tarîkatların geniş kitlelere yayılarak İslâm’ı muhafaza etmesine sebep olması gibi; yarım asırdan fazla hüküm süren Sovyet yönetimi de, bölgedeki tasavvufî hareketlerin, öncesine oranla hızlı bir yayılma sürecine girmesine zemin hazırlamış ve bu hareketler hem dînî hem

de siyasî bakımdan devrim öncesine nispetle daha etkili bir konuma gelmişlerdir. Acaba bunun sebepleri nelerdir?

Bilindiği üzere, Sovyet yönetimi ateizmi hakim kılmayı ve toplum hayatından din olgusunu söküp atmayı resmî bir politika olarak benimsemiş; bu yüzden toplumdaki din duygusunu ve dînî pratikleri yok etmeyi hedeflemiştir. Bunun için de, Müslümanların cami dışındaki her türlü dînî faaliyetini yasaklamıştır. Bu kurala uymayanları şiddetle cezalandırma yoluna gittiği gibi, hedefine ulaşabilmek için de çok yoğun bir "din aleyhtarı propaganda" faaliyeti yürütmüş; bu arada zamanla camilerin büyük bir kısmını da çeşitli bahanelerle kapatmıştır. Hedef, tek kelimeyle Müslümanları asimile etmektir.

Ancak devlet, Müslümanları yanına çekebilmek için, görünürde de olsa, müftülükleri ve cami görevlilerini sisteme entegre etme yoluna gitmiş ve onlara resmî statü tanımıştır. 1943'ten sonra Müslümanların din hizmetlerini organize etmek üzere, Taşkent, Ufa, Buynaks ve Bakü'de birer "nâzırlık" ihdas etmiştir. Bundan maksadı da, bir taraftan içerde gûya Müslümanların hukukî statüsünü sistem içinde garanti altına almak ve onların tepkisini azaltmak; bir taraftan da dışarıdaki Müslüman ülkelerin tepkisine engel olmaya çalışmaktı. İslâm adına gerçekleştirilen bu yapılanma ve bu yapılanmada görev alan Müslümanlar, Sovyet yönetimi tarafından **"resmî İslâm"** olarak adlandırılmıştır. Mevcut durum karşısında, sisteme entegre olmaktan başka çare olmadığını düşünen birtakım Müslümanlar, bu "resmî İslâm" yapılanmasında görev almakta bir sakınca görmemişlerdir. Sovyet yöneticileri ve İslâm aleyhtarı propagandanın yürütücüleri bunları "ehlîleştirilmiş" Müslümanlar olarak görmüşlerdir. Ne var ki, bu "resmî İslâm" oradaki Müslümanların en basit dînî ihtiyaçlarına dahi cevap vermekten uzak olmuştur. Burada gözardı edilmemesi gereken önemli bir husus da, sisteme entegre olan bu resmî dînî yapılanmada yer alan Müslümanları, tasavvufî gelenekle bağlantısı olmayan kimselerin teşkil etmesi, tarîkat mensuplarının ise bu yapılanmanın dışında kalmış olmasıdır.

Buna karşılık, sûfî tarîkatların temsil ettiği Müslüman kitle ise Sovyet yönetimi ile uzlaşmaya yanaşmamış ve sisteme entegre olmayı reddederek, her halükârda imkânlar elverdiği ölçüde mücadeleyi sürdürme ve Müslümanların dînî ve kültürel kimliklerini koruma noktasında azim ve kararlılık içinde olma yolunu benimsemiştir. Bu husus, bazı küçük istisnalar hariç, bölgedeki bütün tarîkatlar için geçerlidir. Sovyet yöneticileri ve kaynakları, tarîkatların temsil ettiği İslâmî kesime de **"paralel İslâm"** adını vermiş ve bu kesimi illegal örgüt mensupları olarak görmüştür. Yönetim "resmî İslâm" kapsamındaki Müslümanları kontrol altında tuttuğu için, onları "kayıtlı Müslümanlar" diye nitelendirirken; kontrol altında tutamadığı tarîkat mensupları için "kayıt dışı Müslümanlar" tabirini kullanmıştır. Tarîkat mensupları onların gözünde "fanatik Müslümanlar" idiler. Dolayısıyla onlar, sürekli gözlem altında tutulması ve gerektiğinde cezalandırılması gereken bir kitle olarak görülmüşlerdir. Nitekim uygulama da bu istikamette olmuş; gerek Çarlık Rusyası, gerekse Sovyet Rusya döneminde, pek çok tarîkat mensubu çeşitli baskılara maruz kalmış, takibata uğramış, sürgün edilmiş ve pek çok kimse idam edilmiştir. Tüm bu baskılara rağmen, tarîkatlar ciddi bir çöküşe maruz kalmadıkları gibi, tam aksine halkla daha çok bütünleşmiş ve daha da gelişmişlerdir. Sovyet

kaynaklarının beyanına göre, son yıllarda bölge Müslümanlarının ortalama %15-20'sini bu kesim oluşturmaktaydı.

Ancak, elbette ki Sovyetler Birliği dahilindeki bütün ülkelerde tarîkatlar aynı oranda temsil edilmemiş ve aksiyon bakımından her yerde aynı olmamıştır. Meselâ, Rus istilâlarına karşı tarîkat önderlerinin öncülüğünde direniş hareketlerinin söz konusu olduğu bölgelerde tarîkat faaliyetlerinin daha yoğun ve etkili olduğu görülürken; fiilî direnişin vaki olmadığı bölgelerde durum bunun aksinedir. Bu anlamda, Ruslara karşı fiilî mücadelenin uzun süre aktif olarak yürütüldüğü bir bölge olan Kafkaslar'ın, XIX ve XX. asırda tasavvufî hareketlerin belki de bütün İslâm dünyasında en yoğun olduğu bölgelerden biri olması oldukça dikkât çekicidir.

Tarîkatların söz konusu bölgelerde daha çok gelişip yayılması, toplumda kabîle yapısının muhafaza edilip edilmemesi ile de yakından alâkalıdır. Bu yapının iyi muhafaza edildiği bölgelerde tarîkatların daha yaygın ve etkili olduğu görülmektedir. Çünkü, bilhassa Bolşevik İhtilâli'nden sonra tarîkatlarla kabîleler arasında sıkı bir ilişki kurulmuştur. Şöyle ki, bu dönemde özellikle "adem-i merkeziyetçi" bir yapılanmayı tercih eden tarikatların her bir alt kolu, herhangi bir kabîle veya onun alt kolu ile, hatta Kafkasya bölgesinde olduğu gibi bir tek aile ile sınırlı kalmış ve o kabîle veya aile ile âdeta özdeşleşmiştir. Bu da tarîkatların kendilerini daha iyi muhafaza etmelerini sağlamıştır. Bugün, Müslüman toplumun kabîle yapısını koruduğu bölgelerde tarîkatlar ilgi çekici bir dinamizme sahiptir. Kafkasya'da Çeçen-İnguş ve Dağıstan bölgesinin; Orta Asya'da ise Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'daki kabîle özelliği taşıyan Özbeklerin (Lokayların) durumu böyledir.

Bu bölgelerde tarîkatların yaygınlaşmasının bir başka sebebi de, resmî İslâmî müesseselerin yeterli olmayışı ve Müslümanların ihtiyacına cevap verememesidir. Sovyet yönetiminin cami dışında her türlü dînî faaliyeti yasaklayıp, camileri de çok büyük çapta kapatması ve fonksiyon dışı bırakması, Müslümanları tabiî olarak başka arayışlara sevketmiş ve onlar içine düştükleri boşluğu tarîkatlar vasıtasıyla doldurma yoluna gitmişlerdir.

Tarîkatların Hizmet ve Faaliyetleri

Burada üzerinde durulması gereken bir başka önemli husus da, tüm olumsuz şartlara rağmen tarîkatların ne tür faaliyetler yaptığı, Müslüman toplumla nasıl bir iletişim kurduğu, onlara ne gibi hizmetler sunduğu ve onların gönlünü nasıl kazandığı meselesidir.

Şu bir gerçek ki, mevcut şartlar dahilinde, tarîkat ileri gelenleri Müslümanların dînî ve kültürel kimliklerini muhafaza edebilmek için ellerinden geleni yapmaya çalışmışlardır. Bu maksatla, meselâ İslâm'ın temel ilkelerinin ve Arapçanın öğretildiği gizli okullar açmışlar; ibadetlerin yapıldığı gizli evler ihdas etmişler; ehliyetli kimseler vasıtasıyla, Müslümanların sünnet, nikâh ve defin işleri gibi dînî vazifelerini yerine getirmişlerdir. Bu vazîfeleri yapan kimseleri Sovyet kaynakları "kayıt dışı mollalar" diye nitelemektedir.

Bunun yanında, tarîkat mensupları hizmet ve faaliyetlerini, halkın kutsiyet atfettiği ve ziyaret ettiği mekânlarda yoğunlaştırmışlardır. Resmî görevlilerce sürekli yasaklanmasına ve kapatılmasına

rağmen halk tarafından yine açılan bu mekânlar, Müslümanların dînî hayatının âdeta gerçek merkezleri hâline gelmiştir. Müslüman halk buralarda bir araya gelmiş, cemaatle namaz kılmış ve toplu zikirler icra etmiştir. Bunun önüne geçmekte zorlanan yönetim, resmî müftülerden buralara yapılan ziyaretlerin dînen yasak olduğuna dair zaman zaman fetva alma yoluna bile başvurmuştur. Ancak müftüler halkın tepkisinden kaçındıkları için bu tür fetvalar vermeye pek istekli olmamışlardır. Diğer yüzlercesinin yanında, söz konusu bölgelerdeki bu ziyaret yerlerinin en meşhurlarından şunları zikredebiliriz: Oş'taki Taht-ı Süleyman ile, Kunia-Urgerç'teki Şeyh Necmeddîn-i Kübrâ'nın, Bayram Ali'deki Şeyh Yûsuf-ı Hemedânî'nin, Türkistan'daki Hoca Ahmed-i Yesevî'nin, Buhara'daki Şeyh Bahâeddîn-i Nakşbend'in, Düşembe'deki Şeyh Yûsuf-ı Çerhî'nin ve Merv'deki Sultan Sencer'in türbeleri. Bu tür ziyaret yerlerinin çokluğu ve fonksiyonerliği bakımından Dağıstan ve Çeçenistan bölgesi oldukça ilgi çekicidir. Kaynakların ifade ettiğine göre, o bölgede ziyaret yeri olmayan hiçbir köy ve kasaba yok gibidir. Üstelik, Müslüman halk dînî hayatını âdeta camiden, ziyaret yerlerine kaydırmıştır. Çoğunlukla yakın geçmişte Ruslarla savaşırken şehit düşen tarîkat şeyhlerinin mezarlarından oluşan bu mekânları ziyaret etmek, onlar için çok büyük önem arz etmektedir. Hatta öyle ki, gerek Orta Asya'da, gerekse Kafkasya bölgesinde "demir perde" gerisinde hac ibadetine imkân bulamayan Müslüman halk, kutsiyet atfettiği bu mekânları ziyaret etmeyi âdeta hac yapma gibi telâkkî eder olmuştur. Tarîkat mensupları, halkın bu teveccühünü gördükleri için, buralarda va'zlar vererek, zikir meclisleri düzenleyerek ve çeşitli meselelerde görüş alışverişinde bulunarak onları etkilemeyi başarmışlardır.

Tarîkatların bu konudaki başarılarının altında yatan sebepleri araştırırken, gözden uzak tutulmaması gereken en önemli hususlardan biri de şudur: Tasavvufî ideallere gönül vermiş olan tarîkat mensupları, İslâmî değerlere sahip çıkma ve yaşama noktasında ortaya koydukları samimiyet ve kararlılıkları; insanlarla ilişkilerinde, sevgi, merhamet ve diğergâmlığı prensip edinen ve bu yüzden insanlara güven ve huzur bahşeden yaklaşım tarzları; ve nihayet dünyevî bir menfaat ve karşılık beklemeksizin insanlara hizmet etme anlayışları ile, insanların teveccühünü kazanmakta hiç de zorlanmamışlar ve onlarla kolayca kaynaşabilmişlerdir. Kısacası tarîkatlar, toplumun bağrından çıkmış, onlarla iç içe yaşamış ve onların sevinç ve kederlerini samimiyetle paylaşmış olan sivil kuruluşlar olarak, halkı kucaklamasını bilmişlerdir. Esasen tasavvuf ve tarîkatlar açısından bu, her devirde ve her coğrafyada geçerli olan bir özelliktir.

Tarîkat mensupları, gerek sıkça ziyaret edilen bu mekânlarda, gerekse başka vesilelerle, sürekli tebliğ ve irşad faaliyetinde bulunmuşlar; böylece din aleyhtarı propagandaların halk üzerindeki etkisini önledikleri gibi, Müslümanların dînî ve millî duygularını canlı tutmalarını da sağlamışlardır. Yapılan sosyolojik araştırmalar, bu şekilde halkı irşadla meşgul olan sûfî tebliğcilerin, resmî "ajitprop"a mensup propagandacılardan daha fazla olduğunu göstermiştir. Bu durum, söz konusu bölgelerde tarîkat mensuplarının bir nevi "İslâm misyonerliği" görevini üstlendiklerinin ve Müslümanları dinsizlik propagandasının tesirinden koruduklarının bir başka göstergesidir.

Ancak, dönemin Sovyet kaynakları ve propagandacıları, sisteme entegre olmayan ve Müslümanların dînî ve millî kimliklerini koruma gayreti içinde olan tarîkatları, ısrarla “politize olmuş illegal örgütler” olarak göstermişlerdir. Onların gözünde tarîkatlar, sistem aleyhinde faaliyette bulunan “rejim düşmanı”, “fanatik” ve “yobaz” sivil muhalefet güçleri konumunda olmuş; bu yüzden de mutlaka sindirilmeleri yoluna gidilmiştir. Tarîkatların yapılanmalarındaki nisbî gizlilik, yönetime karşı takındıkları tavır, yukarıda sözü edilen faaliyet tarzları, bazı yerlerde askerliği reddetme, okullara gitmeme, “kolhoz” sistemine karşı çıkarak kendi kolhozlarını oluşturma vb. hususlar, onların resmî yöneticiler tarafından illegal siyasî birer örgüt gibi algılanmalarına sebep olmuştur. Bu noktada Sovyet yöneticilerini en çok rahatsız eden şey, tarîkat mensuplarının mazilerine, dînî ve millî kimliklerine sahip çıkma konusundaki kararlılıkları ve “cihad” ruhunu sürekli canlı tutmalarıdır. Yapılan araştırmalar, tarîkatların bu anlamda büyük çapta başarılı olduklarını göstermiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Bütün bu anlatılanlar, şunu net olarak gözler önüne sermektedir: XII ve XIII. asırlardan itibaren İslâm’ı tebliğ ve onu iç ve dış tehditlere karşı muhafaza etme görevlerini birlikte üstlenen sûfî dervişler, zaman içinde bütün Türk dünyasının Müslümanlaşmasında ve İslâm’ın kalıcı bir şekilde gönüllerde yer etmesinde en aktif rolü üstlendikleri gibi; Orta Asya ve Horasan bölgesinde tasavvuf önderlerinin ve bilhassa Hoca Ahmed Yesevî’nin gönüllerde tutuşturduğu tasavvuf meş’alesi, asırlarca çeşitli tarîkatlar aracılığı ile elden ele, gönülden gönüle taşınarak bütün Türk-İslâm dünyasını kuşatmış ve insanların gönül dünyalarını aydınlatmıştır. Öyle ki, tasavvuf neşvesi ve kültürü, Müslüman Türk insanının din anlayışına, kültürüne, ahlâkına, sanat ve edebiyatına, örf ve âdetlerine, hatta gündelik hayatına kadar her yönüne damgasını vurmuştur.

Bu tespit, son dönemlerde Sovyetler Birliği sınırları içinde kalan Türk-İslâm dünyası için de geçerlidir. Söz konusu bölgelerde yaşayan Müslümanların dînî, kültürel ve hatta siyasî hayatları üzerinde en etkili sosyal ve dînî müessese, tasavvuf ve tarîkatlar olmuştur. Sovyet yönetimi öncesini de göz önüne alırsak, Ruslar tarafından uygulanan yaklaşık iki asırlık bir sindirme, dinsizleştirme ve yok etme faaliyetine karşı, gerek Kafkaslar’da ve gerekse Orta Asya’da Müslümanların yürüttüğü varoluş mücadelesinin öncülüğünü hep tasavvufî ideallere gönül vermiş tarîkat önderleri yapmıştır. Bu insanlar, en kötü şartlarda bile asla Rus tahakkümüne boyun eğmemiş; silahlı mücadele imkânının kalmadığı işgal dönemlerinde bile her fırsattan istifade ederek, “İslâm’ın gönüllü misyonerliği”ni yapmak suretiyle, Müslümanların dînî, millî ve kültürel kimliklerini muhafaza etmeyi başarmışlardır. Sovyet yönetimiyle hiçbir zaman uzlaşmayan ve bu yüzden sürekli takibata, cezalandırmalara ve öldürmelere maruz kalan tarîkat mensupları, Komünist idarenin İslâm aleyhine yürüttüğü yoğun propaganda ve Müslümanları asimile etme politikasına karşı, Müslüman halkı yönetim aleyhine şuurlandırarak, inanç, kültür ve benliklerini muhafaza etme hususunda tahminlerin ötesinde gizli bir mücadele vermişler; bu sayede âdeta bölge Müslümanlarının sosyal, kültürel ve manevî koruyucuları olmuşlardır. Bennigsen’in şu sözleri de bu gerçeğin bir ifadesidir: “Şayet her şeye rağmen o bölgede İslâmiyet bir îman, bir hayat tarzı ve bir dînî yaşantı olarak varlığını devam ettirebilmişse; bu, tarîkatlar

sayesinde olmuştur.” Nitekim, Chantal L. Quelquejay’ın da belirttiği gibi, “1943’ten 1978’e kadar bir tek ibadete açık resmî camisi bulunmayan Çeçenistan’da, İslâmiyet varlığını ancak tarîkatlar sayesinde devam ettirebilmiştir.”

1980’li yıllarda yapılan sosyolojik araştırmalar, Orta Asya ve özellikle Kafkasya’da tarîkatların daha da gelişme kaydettiğini; gençlerin ve entelektüel kesimin tasavvuf ve tarîkatlara ilgisinin giderek artığını; Kuzey Kafkasya bölgesinin, geçmişte olduğu gibi, son yıllarda da tasavvufun gerçek kalelerinden biri olduğunu; Çeçenistan ve Dağıstan’da samimî Müslümanların %50-60’ının tarîkat mensubu olduğunu ortaya koymuştur.

Nitekim, 1984 yılında Orta Asya Araştırmaları Cemiyeti’nin Oxford’da düzenlemiş olduğu ve sahanın önde gelen uzmanlarının iştirak ettiği ilmî bir toplantıda da bu gerçek açık bir şekilde dile getirilmiştir. Söz konusu toplantıda vurgulanan hususlar ana hatlarıyla şunlar olmuştur: “Orta Asya ve Kafkasya’da Müslümanları XVIII. asırda Ruslara karşı teşkilatlayıp silahlı mücadele veren ve onların belli bir ideolojiye sahip olmalarını sağlayan tarîkatlar, son dönemde de Müslümanların Sovyet yönetiminden bağımsız olarak teşkilatlandıkları birer merkez hâlini almak suretiyle, düşman bir idare altında İslâm inanç ve kültürünü yaşatan asıl gücü oluşturmuşlardır. Onların Müslümanlara verdiği dînî bilgiler ve tasavvuf terbiyesi sayesinde, Sovyet hakimiyeti altındaki 40 milyonluk Müslüman toplumun inancını ve kültürünü kaybetmesi önlenmiştir. Başta Nakşbendiyye ve Kâdiriyye olmak üzere, bu tarîkatlar 1980’li yıllarda şehirli-köylü, genç-ihtiyar bütün Müslüman halk arasında oldukça aktif bir faaliyet yürütmektedirler. 70 yıldır sürdürülen dinsizlik propagandasına karşı mücadelede Müslümanların kazandığı başarı, bu tarîkatların onlar üzerindeki hakimiyetinden kaynaklanmıştır. Kısacası, bu bölgelerde İslâm, sûfî tarîkatların faaliyetleri sayesinde bir din ve hayat nizamı olarak yaşamaya devam etmektedir.” (G. Hardy, “Tasavvufun Rusya’daki Mücadelesi”, s. 179-183.)

Son birkaç yıldır Çeçenistan’da Ruslara karşı sürdürülen bağımsızlık mücadelesinin arka plânındaki manevî ve psikolojik güç kaynağını da, yine, İmâm Mansûr ve Şeyh Şâmil’den bu tarafa bölgede varlığını sürdüren tasavvuf ve tarîkat geleneği ve onun kazandırdığı “cihad” ruhunda aramak gerekir.

Bütün bu gerçekler, bilerek veya bilmeyerek, tasavvuf ve tarîkatların insanlara dünyadan kaçmayı, tembellik ve miskinliği, yani pasif bir hayat anlayışını telkin ettiğini iddia edenlere de çarpıcı bir cevap niteliği taşımaktadır. Bazı kişi ve çevreler görmezlikten gelseler de, tarihî olayları objektif olarak değerlendirebilen ve tasavvuf ve tarîkat olgusunu gerçek yüzüyle tanıma gayreti içinde olan Müslüman veya gayrimüslim pek çok bilim adamı ve sosyolog, tasavvuf ve tarîkatların, doğru olarak anlaşılıp yaşandığı takdirde, insanların gönül dünyasında ve derûnî dînî yaşantısında olduğu gibi, onların dünyevî ve toplumsal hayatlarında da gerçek bir dinamizmi ve cihad anlayışını temsil ettiğini kabul etmektedir.

Tasavvufun gerçek yüzünü ve tarîkatların icra ettikleri tarihî misyonu bir asır öncesinden görebilen, Mallitski adlı bir Rus İslâmoloğunun söylemiş olduğu şu ilginç sözler, bu noktada oldukça düşündürücüdür: “İslâm’ın resmî inanç esaslarının donuk olmasından dolayı, İslâm dünyasındaki

bütün entelektüel hareketler, tekrar tasavvuf bayrağına sarılmak zorundadır. İslâm'ın rönesansı ancak tasavvuf sayesinde gerçekleşebilir. Her yeni fikir, her dînî veya siyasî hareket, tasavvuf bayrağına sarılmak zorunda kalacaktır." (A. Bennigsen, Sûfî ve Komiser Rusya'da İslâm Tarîkatları, s. 230-231.)

Son yıllarda gerek İslâm ülkelerinde, gerekse tüm dünyada gözlenen tasavvuf ilgisi de, Mallitsky'nin bu tespitinde yanılmadığının bir işareti sayılabilir.

Aka, İsmail, "Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılması ve Ahmed Yesevî Sevgisi", **Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Tesirleri,** hazırlayan: Mehmed Şeker-Necdet Yılmaz, Sehâ Neşriyat, İstanbul, 1996, s. 521-532.

Arnold, T. W., **İntişâr-ı İslâm Tarihi**, trc.: Hasan Gündüzler, Akçağ Yay., Ankara, 1971.

Baran, İsmet, "Anadolu'nun İslâmlaşma ve Türkleşme Sürecinde Mutasavvıflar", **M. E. B. Din Öğretimi Dergisi,** sayı: 32 (Ocak-Şubat 1992), s. 84-90.

Bayram, Mikail, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında Hâce Ahmed-i Yesevî'nin Rolü", **Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Tesirleri,** hazırlayan: Mehmed Şeker-Necdet Yılmaz, Sehâ Neşriyat, İstanbul, 1996, s. 533-545.

Bennigsen, A. -Quelquejay, Ch. L., **Le Soufi et le Comissaire les Confreries Musulmanes en URSS**, Edition du Seuil, Paris, 1986 (**Sûfî ve Komuser Rusya'da İslâm Tarîkatları**, trc.: Osman Türer, Akçağ Yay., Ankara, 1988).

Bennigsen, Alexandre, "Les Tariqat en Asie Centrale", **Les Ordres Mystiques dans l'Islam Cheminemenets et Situation Actuelle,** Traveaux publies sous la direction de A. Popovıc & G. Veinstein, **Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales,** Paris, 1985, s. 27-36 ("Orta Asya'da Tarîkatlar", trc. Osman Türer, **Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,** sayı: 11, Erzurum, 1993, s. 211-225).

Cumbur, Müjgân, "Ahmed Yesevî'nin Anadolu'nun Türkleşmesindeki Yeri", **Erdem (Atatürk Kültür Merkezi Dergisi),** Hoca Ahmet Yesevî Özel Sayısı, cilt: 7, sayı: 21, Ankara, 1995, s. 833-853.

"Ahmed Yesevî'nin Ahî ve Gazileriyle Anadolu'nun Türkleşmesindeki Yeri", **Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri** (26-29 Mayıs 1993), Kayseri, 1993, s. 63-68.

Demirci, Mehmed, **"Tarihten Günümüze Ahmed Yesevî", Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Tesirleri,** hazırlayan: Mehmed Şeker-Necdet Yılmaz, Sehâ Neşriyat, İstanbul, 1996, s. 593-604.

Hardi, George, "Tasavvufun Rusya'daki Mücadelesi", Arabia'dan tercüme eden: Ömer Karaman, **Mayen,** Sayı: 92-95 (Temmuz-Ekim 1984), s. 179-183.

Kılıç, Mustafa, "Türkistan'ın İslâmlaşması", **Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri** (26-29 Mayıs 1993), Kayseri, 1993, s. 225-243.

Köprülü, Fuad, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, D. İ. B. Yay., Ankara, 1976.

Ocak, A. Yaşar, “Türk Dünyasında Ahmed-i Yesevî ve Yesevîlik Kültürünün Yayılışı: Bir Sûfî Kültürünün Yeniden Güncelleşmesi”, **Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri** (26-29 Mayıs 1993), Kayseri, 1993, s. 299-305.

Türk Sûfîliğine Bakışlar, İletişim Yay., İstanbul, 1996, s. 31-50.

Panipati, Mevlânâ Ş. İsmail, **İslâm Yayılış Tarihi**, c. I-III, trc.: Ali Genceli, Toker Yay., İstanbul, 1971.

Quelquejay, Chantal L., “Les Tariqat au Caucase du Nord”, **Les Ordres Mystiques dans l’Islam Cheminemenets et Situation Actuelle,** Traveaux publies sous la direction de A. Popovıc & G. Veinstein, **Editions de l’Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales,** Paris, 1985, p. 37-48 (“Kuzey Kafkasya’da Tarîkatlar”, trc. Osman Türer, **Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,** sayı: 11, Erzurum, 1993, s. 226-242).

Türer, Osman, “Hoca Ahmed-i Yesevî’nin Türk-İslâm Tarihindeki Yeri ve Tasavvufî Şahsiyeti”, **Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Tesirleri,** hazırlayan: Mehmed Şeker-Necdet Yılmaz, Sehâ Neşriyat, İstanbul, 1996, s. 219-240.

“Türk Dünyasında İslâm’ın Yerleşmesi ve Muhafazasında Sûfî Tarîkatlar ve Yesevî’nin Rolü”, **Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri** (26-29 Mayıs 1993), Kayseri, 1993, s. 361-368. (Ayrıca bk.: **Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Tesirleri,** hazırlayan: Mehmed Şeker-Necdet Yılmaz, Sehâ Neşriyat, İstanbul, 1996, s. 467-485).

“Türk Dünyasında İslâm’ın Yerleşmesi ve Muhafazasında Tasavvuf ve Tarîkatların Rolü”, **Yeni Türkiye,** yıl: 3, sayı: 15 (Mayıs-Haziran 1997), Türk Dünyası Özel Sayısı I, s. 174-181.

Yılmaz, H. Kâmil, “Anadolu ve Balkanlar’da Yesevî İzleri”, **Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Tesirleri,** hazırlayan: Mehmed Şeker-Necdet Yılmaz, Sehâ Neşriyat, İstanbul, 1996, s. 567-580.

D. Dil ve Kültür

Türk Dünyasının Güncel Konusu: Ortak Türkçe / Yrd. Doç. Dr. Ertuğrul Yaman [s.62-68]

Gazi Üniversitesi Mesleki Eğitim Fakültesi /Türkiye

Bilindiği üzere, 1990'lı yılların başında eski Sovyetler Birliği dahilinde bulunan Türk Cumhuriyetlerinden bazıları arka arkaya bağımsızlıklarını ilân etmeye başladılar. Bağımsızlık, devletler için çok önemli bir kavramdır. Ne var ki bağımsızlık kavramı birbiri içine girmiş daha pek çok alt unsurdan oluşur. Gerçek bağımsızlık için bunlar yanında dil, din, örf ve âdetler, hayat tarzı ve benzerlerinin de bağımsızlık karakterini taşıması gerekir.

Bağımsızlığı oluşturan bu alt kavramlar içinde en önemlisi dildir. Çünkü; dil, insan topluluklarını bir maksat etrafında toplayıp aralarında duygu ve düşünce birliği oluşturarak onların "*millet*" sıfatını almasını sağlar. Eğer kendi dilinizle konuşamıyorsanız, kendinizce düşünemiyorsunuz demektir. Düşüncenize sınır konulmuşsa bağımsızlıktan söz etmeniz mümkün değildir. Milletlerin dil bağımsızlığını kazanmaları; siyasal, sosyal ve ekonomik hayattaki bağımsızlıklarını kazanmalarında büyük rol oynamaktadır.

Türk Cumhuriyetleri, her ne kadar bağımsızlığını ilân etmiş bulunsalar da henüz tam bir ekonomik bağımsızlıktan söz etmek mümkün değildir. Bu durumun pek çok sebebi bulunmakla beraber, en önemli sebep eski Sovyetler Birliğinin bu cumhuriyetleri ekonomik açıdan kendisine bağlamış olmasıdır. Hem ekonomik açıdan hem devlet düzeninin işleyişi hem de insanların günlük yaşantısı ve alışkanlıkları bakımından eski sistem öylesine güçlü olarak yaşamaktadır ki bu durumun değişebilmesi için daha uzun yıllara ihtiyaç vardır. Bilinmesi ve kabul edilmesi gereken en önemli gerçek budur.

Bütün cumhuriyetlere yapılabilecek en büyük yardım ve iyilik, bu cumhuriyetleri bizim duygu ve hayallerimiz penceresinden değil, onların gerçek durumları noktasından görmektir. Çünkü, eski sistem aşağı yukarı devam etmektedir. O sebeple, bu kardeşlerimize içinde yaşadıkları kendi gerçekleri doğrultusunda davranmak, en doğru hareket tarzı olacaktır.

Bugün Türk Cumhuriyetleri eskiyle yeni düzen arasında sıkışmış bir durumdadır. Çoğunluk değişmeyi istese de yeninin ne olacağı konusunda bir fikirleri yoktur. Daha doğrusu eski alışkanlıklar ağır basmaktadır.

Türk devletlerinin kendi dillerini devlet dili olarak kabul etmeleri, bağımsızlıkların kazanılması yolunda atılmış en önemli adımlardır. Bağımsızlık aşaması tamamlanmış kabul edildiğinde, bugün için, Türk dünyasının en önemli meselesi, **ortak iletişim dili**dir. Bunun gerçekleşmesi şarttır; ancak, zamanı, zemini ve şekli konusunda şimdiden bir şey söylemek zordur.

Türkçe Gerçeği

Türk dünyası söz konusu olduğunda, karşımıza hemen Türkçe gerçeği çıkmaktadır. Balkanlardan Çin'e kadar olan alanda yaşayan Türkler, farklı devletler içinde, farklı konuşma biçimlerini geliştirmiş olsalar bile, hepsi de Türkçe konuşurlar. Bu bakımdan "*Balkanlardan Çin'e kadar*" ibaresi dilimiz için hâlen geçerlidir.

Bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış ve çok sayıda kola ayrılmış olan Türk dilini, ne kadar insanın konuştuğu meselesine gelince, bu hususta tam bir sayı vermek zordur. Çünkü, adı geçen bölgelerde yaşayan Türklerin bir kısmı, bağımsız cumhuriyet, bir kısmı özerk cumhuriyet şeklinde yaşarken bazıları da diğer devletlerin ahalisi olarak hayatını sürdürmektedir.

Bundan dolayı kesin ve yeni rakamlar elde etmek bir hayli müşküldür. Ancak, tahminî olarak bugün dünya üzerinde yaşayan Türklerin toplam sayısının 200 milyonun üzerinde olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Bu hâliyle dilimiz dünyanın en çok konuşulan dilleri sıralamasında rahatlıkla ilk beşe girmektedir. O hâlde bundan böyle "Türkçe" terimi ile bütün Türklerin kullandığı genel Türk dilini anlamamız gerekir. Biz, pratik olarak Türkiye'de konuşulan dil için Türkçe demekteyiz.

Mevcut Durum

Bugünkü manzaraya bakıldığında, gerek Türkiye, gerekse Türk Cumhuriyetleri açısından ortaya çıkan imkânlar dünyası, iyi bir şekilde kullanılamamıştır. Bu konuda Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ve kamuoyunun son derece iyi niyetli olduğu âşikârdır. Ne var ki daha önceden bu sahalarla ilgili yeterli belge, bilgi, eleman ve en önemlisi de proje bulunmadığı için verimli bir sonuç alınamamıştır. Bununla bağlantılı olarak Türk Cumhuriyetleriyle ilgili politikalar daha ziyade kişiler seviyesinde gerçekleşmiştir. Yani, bir çok başlılık ve dağınıklık yaşanmıştır. Bütün bu kişisel ikili ilişkileri takdirle karşılıyor, bunların daha verimli hâle getirebilmesi için, iki kuruma ihtiyaç olduğunu ifade etmek istiyoruz. Bunlardan birincisi bütün Türk dünyasını bünyesinde toplayacak bir Türk Dünyası Akademisi'dir. Bu sahayla ilgili her türlü bilimsel ve politik araştırmalar söz konusu akademinin çatısı altında yapılmalıdır. İkinci olarak mutlaka en kısa zamanda Başbakanlık'a bağlı Türk Dünyası Müsteşarlığı kurulmalıdır. Bu noktada özel vakıfların ve gönüllü kuruluşların faaliyetlerinin de son derece önemli olduğunu ve devletçe desteklenmesi gerektiğini de belirtelim.

Türk cumhuriyetleriyle olan ilişkilerimizde artık hayal seviyesinden gerçek noktalara, somut basamaklara geçmeliyiz. Bu tür ilişkilerde objektif ve gerçekçi olmamız hepimizin faydasına olacaktır.

Türk dünyasının bugün için en önemli konusu, karşılıklı olarak birbirlerini tanımaları ve kaynaşmalarıdır. Bunun yolunu Türk dünyasının mütefekkirlerinden ileri görüşlü ve aksiyon adamı Gaspıralı İsmail, neredeyse bir asır öncesinden göstermiş ve uygulamıştır. Şimdilerde bu değerli şahsiyeti çok daha iyi anlıyor ve arıyoruz. Artık yapılması gereken onun gösterdiği çizgide önce **"dil"** alanında ortaklığı yakalayıp birbirimizi anlayıp sevmektir. Sonra **"fikir"**de birleşeceğiz. Bunlara bağlı olarak **"işte**" birliğimiz kendiliğinden oluşacaktır.

Türkiye'de dil, fikir gibi konuları küçümseyen kimileri ısrarla bu konuları gündem dışı tutmakta; Türk dünyası konusunu soğutmakta veya bu konuyu yalnızca ticarî mantıkla değerlendirmektedir. Şurası bir gerçektir ki dilimizi, gönlümüzü, fikrimizi bir etmeden işimizi bir eylememiz de son derece zor olacaktır!

Ortak Türkçenin Oluşturulması

Dünyanın en eski ve en çok konuşulan dillerinden birisi olan Türkçe, ne yazık ki, bugüne kadar diğer diller arasında hak ettiği gerçek yeri alamamıştır. Hemen her dönemde bir başka yabancı dilin tesiri altında kalmış, kendi gerçek gücünü yeterince gösterememiştir. Bugün ise, yepyeni ve taptaze bir imkânlar dünyasıyla karşı karşıya kalınmıştır. Ancak, nadiren karşımıza çıkabilecek böylesi bir fırsatı çok iyi değerlendirmek mecburiyeti vardır.

Ortaya çıkan yeni şartlar, âdeta Dünya Türklüğünü "**dilde, fikirde, işte**" ve daha pek çok sahada birlik olmaya zorlamaktadır. Bu birliğin temel şartı ise, birbirinizi her yönüyle anlayabilmektir. O sebeple bütün Türklerin aynı dille anlaşabilmeleri (elbette ki Türkçeyle) şarttır. Bu düşünceden hareketle "Ortak Türkçe"nin bir zaruret sonucunda bu düşünceyi gerçekleştirmeye zorlamaktadır. Aynı kökten çıkmalarına rağmen, yapay olarak birbirinden uzaklaştırılan Türk lehçelerinin her birine "dil" adı verilmiş ve mümkün olduğunca ayrı alfabelerde yazdırılmaya zorlanmıştır.

Tarihî Arka Plân

Türk dilinin birliği ve bütünlüğü yolundaki gelişmeler, tarihî arka plâna sahiptir. Türk dili doğal gelişim seyri içerisinde, 12. yüzyıla kadar tek bir kol hâlinde süregelmiştir. Bu yüzyıldan sonra birisi Türkistan diğeri Anadolu merkezli olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Bu iki büyük kol neredeyse yirminci yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir.

Bu doğal gelişme içerisinde Kâşgarlı Mahmut'un meşhur Divan'ı, Karamanoğlu Mehmet Bey'in fermanı dilde birlik yönünde önemli kilometre taşlarıdır. Ahmed Yesevî'nin ve Yunus Emre'nin şiirleri halk dilini edebî dile yaklaştırması bakımından önemlidir. Âşık Paşa'nın Türk dilinin aşağılanmasına karşı duyduğu tepki de unutulmamalıdır.

Türk dili ve edebiyatındaki etkisi göz önüne alındığında, Türkçenin Farsçadan aşağı kalmadığı gibi, kendine has pek çok güzelliği ve inceliği bulunduğunu örneklerle ortaya koyan Ali Şîr Nevâyî de Türkçemizin birliği ve zenginliğini konusundaki önemli kilometre taşlarından birisidir. Ali Şîr Nevâyî, ana dilini (Türkçeyi), yolu dikenler ve taşlarla dolu denizin dibindeki incilere benzetir.[1]

Ali Şîr Nevâyî'nin en önemli yönü, Türk diliyle ilgili düşünceleri ve Muhakemetü'l-lûgateyn adlı eseridir. Ali Şîr Nevâyî, Farsça gibi son derece güçlü bir edebiyat dilinin varlığına rağmen, Türkçe eserler yazmış ve bu dille üstün bir edebiyat oluşturulabileceğini de ispatlamıştır. Bununla da kalmayıp Türkçe ve Farsçanın karşılaştırıldığı bir eser yazmıştır.

“Muhâkemetü’l-lûgateyn”, Nevâyî’nin en önemli eserlerinden biridir. Eser, 1499 yılında, Türkçe ile Farsçayı mukayese etmek üzere nesir tarzında yazılmıştır. Nevâyî, Fars dili ve edebiyatının Türkistan’da yaygınlaşması ve bazı Türk şairlerinin eserlerini Türkçe yerine Farsça kaleme alması üzerine “Muhâkemetü’l-lûgateyn”i yazar. Eserinde, sanat ve ilim adamlarına Türk dilinin Farsçadan daha kudretli ve daha zengin bir dil olduğunu ispat etmek için birçok delil gösterir.

Şâirliğinin yanı sıra, bir dil âlimi de olan Nevâyî’ye göre Türkçe, kelime hazinesi bakımından Farsçadan daha zengin bir dildir. Eserinde Farsçayı Acemlerden bile daha iyi bildiğini söyleyerek Türkçenin mecaz, cinas, kafiye ve fiil yönünden de daha zengin olduğunu örneklerle izah eder. Eserinde yüz kadar fiil sayarak bunların hiçbirinin Farsçada bulunmadığını belirtir.

Nevâyî, Türkçeyi faziletler ve yüceliklerle dolu hazineye, seyrine doyum olmayan bir gül bahçesine benzetir. Fakat bu bahçe, aynı zamanda dikenlerle, tehlikelerle doludur. Türkçenin güneşten daha parlak güllerini dermek ve emsalsiz hazinelerine sahip olmak için çok çalışmak gerektiğini söyler. Dil ile milletin büyüklüğü arasında bir paralellik kurar; Türkçenin devlet ve edebiyat dili olması hâlinde Türklerin de üstün bir millet olacağına inanır.

Borovkov, “Özbek Yazı dilinin Kurucusu Ali Şir Nevaî” adlı yazısında “*…Mevzuu dil olan Muhâkemetü’l-lûgateyn’de dikkati çeken nokta, müellifin bilhassa kendi millî edebiyatının mukadderatı üzerinde durmasıdır. Yüzyıllar boyunca gelişmiş ve söz sanatında şöhretli adlar yaratmış bulunan, münakaşa götürmez bir otoriteye sahip ve taklit bakımından erişilmez bir nümune teşkil eden İran edebiyatının hâkim olduğu devirde, büyük şâir ve hakîm üstat Nevaî, kendi millî edebiyatının esaslı bir şekilde kurmağı ömrünün başlıca hizmeti telâkki etmiş; bu muvaffakiyeti çağdaşları tarafından da tasdik edilmiştir.”*[2]

Nevâyî, pek çok alanda hizmetleri olan üstün bir sanatkârdır. Bizce onun bütün hizmetleri takdire şayandır. Ama özellikle ana dili hususundaki gayretleri için hepimiz ona minnettar olmalıyız. Bugün dünya üzerinde Türkçe diye bir dil varsa, bunu sağlayanlardan birisi di hiç şüphesiz Nevâyî’dir. Nevâyî üzerine araştırmalarıyla tanıdığımız Nazar Recebov, bir yazısında Nevâyî’yi “*ana tili üçün küreşçi”*[3] şeklinde nitelendirir ki bizce de bu Nevâyî’nin mümeyyiz vasfıdır.

Ali Şîr Nevâyî, dilin millet hayatındaki rolünü çok iyi kavramış ve bu yönde eserler vermiş, ileri görüşlü bir düşünce adamıdır. Nevâyî, Türk dilini bütün Türkleri bir araya getiren unsur olarak görür.

Lisanü’t-tayr adlı eserinde geçen bir beytinde Türkçe yazmak suretiyle Türk milletini yekvücut hâline getirdiğini şöyle dile getirir:

“Çünki taptım ul kelam içre kemal,

Türk elfazı bile sürdüm makal…

“Türk nazmıda çü men tartıb alem,

Eyledim bu memleketni yekkalem”.[4]

Nevâyî, hem Türkçe, hem de Farsça şiirler yazardı. Bu şiirleri her iki dilde de birbirinden aşağı kalmazdı. Dîvân-ı Faniy'de bu durumu şöyle ifade etmiştir: "*Türk dilinde rengarenk, tatlı ve anlamlı şiirlerim çoktur. Eğer bakarsan, Farsça şiirlerim de paha biçilmez lâl ve cevherdir. Sanki söz pazarında dükkân açmışım. Bir tarafta tatlıcı dükkânı ve bir tarafta kuyumcu dükkânı.*"[5]

Ali Şîr Nevâyî, dilin gücüne inanmış ileri görüşlü bir sanatkârdı. Dilin yalnızca bir konuşma aracı olmayıp aynı zamanda insanları duygu ve düşünce bakımından birleştiren güçlü biri unsur olduğunu, milleti meydana getirdiğine inanmıştır. Bu bakımdan eserlerini hatta çevirilerini bile bu amacına yönelik yapmıştır.

Ali Şîr Nevâyî, temeli en başta Eski Türkçeye kadar inen, Arapça ve Farsça ile desteklenmiş o dönemin konuşma dilini güçlü bir edebî dil hâline getirmiştir. Konuşma dilinin, diğer bir ifadeyle halk dilinin edebî dil hâline getirilmesi en başta halkın bilinçlendirilmesi bakımından son derece önemli bir adımdır. İkincisi, Türkçe temeli sağlam edebî bir dile kavuşmuştur. Böylelikle Türk boyları arasında birlik de tesis edilmiştir. Bir başka yönü ise, Farsça gibi güçlü bir edebiyat dili karşısında Türkün ve Türkçenin gür sesini yükselterek milletimizin geleceğini aydınlatmıştır. Ali Şîr Nevâyî, hem kendisi Türkçe yazarak hem de zamandaşlarını Türkçe yazmaya teşvik ederek Türkçenin bugünkü gelişme seyrine önemli katkılarda bulunmuştur.

Ali Şîr Nevâyî, dil bilinci ve dilimize hizmetleri bakımından benim nazarımda, dört açıdan öne çıkmaktadır. Bunlar;

1. Güçlü moda dillerin varlığına rağmen, Türkçe eserler yazması.
2. Zamandaşlarını da Türkçe yazmaya davet ve teşvik etmesi.
3. "Hamse" yazmak gibi çok büyük bir hizmeti gerçekleştirmesi.
4. Dilimizin gücüne inanarak Farsçayla karşılaştırması.

Türk dil birliği konusunda en şuurlu ve başarılı çalışma, hiç şüphesiz, İsmail Gaspıralı'ya aittir. Gaspıralı, Türk dünyasının **"Dilde, işde, fikirde birlik"** şiarıyla bütünleşebileceğini savunmuş ve bu yolda özellikle ortak dili ön plânda tutmuştur. Yıllarca, büyük sıkıntılar içerisinde çıkardığı "Tercüman" gazetesiyle bu düşüncesini gerçekleştirmiştir. Gaspıralı İsmail'in bu düşünceleri, Türk dünyasının birleşmesi ve dil birliğinin sağlanması yolunda çok büyük roller üstlenmiştir.

Gaspıralı İsmail'e göre Türk dünyasındaki birliğin en önemli unsuru dil birliğidir. Bu sebepten Gaspıralı, hayatı boyunca Türk boyları arasında bir dil birliği oluşturmayı savunmuştur. Ona göre, başka dillerden kelime almak doğru değildi; kendi dilinden kelime türetilmeliydi.

Gaspıralı Türk lehçelerinin, yabancı diller yerine birbirlerinden kelimeler alarak zenginleşmesini ve İstanbul Türkçesini esas alınarak ortak bir yazı diline kavuşulmasını sürekli savundu. Onun **"Dilde, fikirde, işte birlik"** sözü bugün de bütün Türk dünyasının ülkü ve ilkesi olmak değerindedir.

Gaspıralı İsmail Bey'in hayatını adadığı bütün faaliyetlerden amacı ne olabilirdi? Niçin kendini riske atarak bir ömür boyu vatan-millet işleriyle meşgul olmuştu? Öyle sanıyoruz ki yaptığı işler, özellikle günümüzde onun son derece idealist ve ileri görüşlü bir aydın olduğunu göstermektedir.

Gaspıralı İsmail Bey'in uzak hedefi elbette, Türk birliğini sağlamaktı. Ancak, bu iş göründüğü kadar kolay bir iş değildi. Kaldı ki 19. yüzyılın imkânlarıyla böylesine zor bir işi başarmak bir hayli zordu. Üstelik bu düşünce ancak ve ancak eğitim yoluyla gerçekleştirilebilirdi. Eğitim ise, çoğunlukla Türk boylarının kendileri dışında gelişen şartlarla sürdürülmekteydi. Bir yanda eski geleneksel tarzda eğitim yapılırken diğer yandan da Rusların kendi amaçları için uygulamaya koydukları farklı bir eğitim sistemi uygulanmaktaydı.

İşte böylesine sıkıntılı bir durumda Gaspıralı İsmail Bey, Türk birliği idealini gerçekleştirebilmek için, işe öncelikle eğitim alanına yenilikler getirerek başlamak istiyordu. Bunun için de halkın bilinçlendirilmesi gerekmekteydi. Tabiî o günün imkânları bu işe çok fazla elverişli değildi. Bir yandan iki güçlü kitleyle mücadele etme gereği vardı.

Gaspıralı İsmail Bey, Türk dünyasında birliğin kurulabilmesi için gidiş yolunu son derece bilinçli bir tarzda benimsemişti: "**Dilde, fikirde, işde birlik"** Bu yol, son derece isabetli bir karar ve bir o kadar da uygun bir gidiş yoludur. Çünkü, Türk boyları değişik bölgelerde Türkçenin büyüklü küçüklü kollarını konuşmakla birlikte, her biri kendi derdine düşmüştü. Aynı dilin farklı biçimleri kullanılıyordu. Bir araya geldiklerinde birbirleriyle rahatça anlaşabiliyorlardı ama dil denildiğinde yalnızca konuşma dili de anlaşılmamalıydı. Bu dille üstün bir edebiyat, bilim ve kültür de ortaya konabilmeliydi.

Böyle bir durumda hangi lehçe veya kol esas alınmalıydı. Gaspıralı İsmail Bey, bu durumda ortak bir Türkçe olarak o dönemde Osmanlı Türkçesini uygun görmekteydi. Diğer gelişmiş Türk lehçelerinin yaygın lehçeleri İstanbul Türkçesine uydurularak kullanılacaktı. Bu yaklaşımla Gaspıralı İsmail Bey, diğer Türk lehçelerini de yok saymıyordu. Onun sistemine göre, dört yıllık bir eğitimin ilk üç yılı öğrenciler kendi lehçeleriyle eğitim öğretim görecekler; dördüncü yıl ise, ortak genel Türkçe öğrenilecekti. Gaspıralı İsmail Bey, yabancı dillerden kelime alınmasına da karşı çıkmış; Türkçede bulunan ve anlaşılmayan Arapça-Farsça tabirlerin de tasfiyesini istemiştir. Oluşacak ortak bir dil için şöyle bir ölçü de getirmişti: *"Bu dili İstanbul'daki hamal ve kayıkçı ile Şarkî Türkistan'daki deve sürücüsü ve koyun çobanı da anlayabilmelidir."*[6]

Gaspıralı İsmail Bey ve ondan önce kimi Türk aydınları, Türk boylarının anlaşma güçlüğü çektiklerini ve ortak bir dil sayesinde yakınlaşmanın sağlanması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bu düşüncenin somutlaşabilmesi için ortak bir eğitim sistemine geçilmesi, ortak bir üst dil ve alfabenin kullanılması; bütün bunları desteklemek üzere bir yayın organın bulunması gereği üzerinde düşünülmüştür.

Gaspıralı'nın çıkardığı Tercüman gazetesi, "dilde, fikirde, işte birlik" ilkesi doğrultusunda, Rusya'daki Türkler arasında dil birliğini sağlamak ve ortak bir anlaşma dilinin oluşması yönünde epeyce katkıda bulunmuştur. Ne var ki Rusların kendi emellerini gerçekleştirme yolunda bilhassa

İlminski ile başlattıkları yerel lehçe ve ağızları birer millî yazı dili hâline getirme gayreti başarılı olmuş ve bu ortak dil girişimini engellemiştir.

Gaspıralı İsmail ve diğer Türk aydınların uzak hedefleri gerçekte kültürel bir birlikti. Gaspıralı siyasî birlik düşüncesinden sürekli kaçınmış, ve bunu tehlikeli bulmuştur. Onun esas arzusu ve amacı, böyle bir birliğin toplumsal ve kültürel alt yapısını oluşturmaktı. Gaspıralı'nın temel yaklaşımı, "Lisan-i Umumî" adını verdiği bir dil birliğidir.

Türklerin ve Müslümanlar üzerindeki Rusya hakimiyetinin, bu insanların içinde bulundukları geri kalmışlık ve ezilmişlik şartları altında, kaldırılması mümkün değildi. Zamansız ve maceracı hareketler ise Gaspıralı'ya göre ancak felâketle sonuçlanabilirdi. O, her zaman tedbirli, karşıdaki insanlarla iyi ilişkiler kuran ve asıl amacını gözeten bir dava adamıydı. Bu uyumlu kişiliği sayesinde Çarlık Rusyası'nda Tercüman Gazetesi'nin 33 yıl aralıksız neşredilmesini sağlayabilmişti.

Kısacası, Gaspıralı İsmail Bey, dil meselesini Türk birliği yönünde en önemli adım olarak görmekteydi. Dilde birlik sağlanamadan fikirde ve işte birlik sağlanamazdı. Hattızatında dil birlik, fikirde birliğe; fikirde birlikte işte birliğe giden en emin ve kestirme yoldu.

Bugün Gaspıralı İsmail Bey'in bu ulvî düşüncelerini çok daha iyi anlamaktayız. Türk dünyasında dilde birlik düşüncesi, diğer konuların hepsiyle ilgili olmakla birlikte anahtar rolü gereği hepsinden önce gelmektedir. Çünkü, dil açısından sağlanabilecek bir ortaklık diğer bütün alanlarla ilgili yolları açacaktır.

Cumhuriyet sonrasında Türkiye'de dil meselelerine dikkatleri çeken diğer önemli bir isim de Sadri Maksudî Arsal'dır. Sadri Maksudî, "*Türk Dili İçin*" adlı eserini 1930 yılında yayımlar ve dille ilgili görüşlerini ortaya koyar. Aslen Kazanlı olan Sadri Maksudî, hem İdil-Ural Türklüğünü hem Türkistan Türklüğünü hem de Türkiye Türklüğünü yakından tanımaktaydı. Bu sebeple bütün Türk dünyasının aslında tek bir Türk dilini kullandığını ortaya koymuş ve Türk edebî dilinin oluşturulmasını istemiştir. Düşünceleriyle Atatürk üzerinde de etkili olan Sadri Maksudî, Türkiye'de düşünce olarak dil birliğinin temellerini atanlardan birisidir.

Türk dil birliğinin önemli basamaklarından birisi de 1926'te başlayıp 1940'a kadar devam eden Lâtin alfabesi dönemidir. Bu yıllar arasında, özellikle eski Sovyetler Birliği'ndeki Türk boylarının büyük bir kısmı Lâtin alfabesini kabul etmesiyle dil ve yazı birliği yönünde çok önemli bir fırsat yakalanmış oldu. Ne yazık ki bu dönem pek fazla sürmemiş ve eski Sovyetler Birliği'ndeki Türkler, farklı farklı Kiril harfleri kabul etmek zorunda kalmışlardır.

Bu noktada açıklığa kavuşturulması gereken hususların başında *"Ortak Türkçe"* terimi gelmektedir. Bu terimden neyi anlamak gerekir? Ortak bir anlaşma aracını ifade etmek üzere, bilim adamlarınca "*ortak Türkçe, ortak dil, ortak alfabe, ortak yazı, alfabe birliği, dil birliği, yazı dili, edebî dil, konuşma dili, iş dili, iletişim dili"* gibi çok sayıda farklı terim kullanılmaktadır. Bizce, düşünülen ve arzu edilen ortak anlaşma dili için en uygun terim *iletişim dili* terimidir. Bizce, bu terim dar ve geniş anlamlarıyla iki ayrı düşünceyi ifade etmektedir. Dar anlamıyla bilirli şartlar dairesinde, özel çalışmalar

sonucunda oluşabilecek ortak iletişim dili; geniş anlamıyla ise, Türk lehçelerinin zaman içinde tamamen kendi doğal gelişimi sonucunda tek bir şekle dönüşmesidir.

Yapılması Gerekenler

Öncelikle karşılıklı olarak lehçeler öğrenilmelidir. Zaman içinde ortak Türkçe kendiliğinden oluşacaktır. Bunun için yapay zorlamalar yerine karşılıklı ilişkilerin güçlendirilmesi, edebî eser değişiminin hızlandırılması, sanatsal faaliyetlere ağırlık verilmesi, ortak dille yayın yapan gazete ve dergilerin çıkarılması gibi destekleyici unsurlardan yararlanılabilir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, “Ortak Türkçe” teriminin açıkça ortaya konması gerekmektedir. Bizce bu terim dar ve geniş anlamlarıyla iki ayrı düşünceyi ifade etmektedir. Dar anlamıyla belirli şartlar dairesinde, özel çalışmalar sonucunda oluşabilecek Türkçe -ki biz bu Türkçe için en uygun terim olarak *iletişim dili* terimini görmekteyiz-; geniş anlamıyla ise, Türk lehçelerinin zaman içinde tamamen kendi doğal gelişimi sonucunda tek bir şekle dönüşmesidir.

Bu Ortak Türkçe nasıl oluşturulacaktır? Yeni bir bina kurar gibi malzemeyi ele alıp yeni bir dil elbette oluşturulamaz. Çünkü böyle bir çalışma ancak yeni bir “esperanto” olabilir. Tabiatıyla bu çalışmaların temelinde öncelikli bir şekilde ilmî araştırmalar yer alacaktır. Lehçeler arasında yapılacak karşılaştırmalı sözlük, gramer ve benzeri çalışmalar “Ortak Türkçe”ye zemin olmalıdır.

İkinci olarak kendimizi belirli kalıplar içinde sokmamızı gerekir. Böyle bir ortaklığın şöyle veya böyle oluşacağını söylemek kehanet olmasa gerek. Ne var ki bunun “nerede, ne zaman ve nasıl” gerçekleşeceğini bildirmek ve ya bu konuda kendimizi şartlandırmak doğru değildir.

Ortak Türkçenin oluşturulabilmesi için lehçe fanatikliğine de düşmemek gerekir. Bütün lehçelerin aynı kökten çıktığı gerçeğinden hareketle tekrar birliğe gitme yönünde gayret gösterilmelidir. Lehçeler arasındaki yersiz tartışmalara meydan verilmemelidir.

Ortak Türkçe elbette ki bugünkü lehçelerden yalnızca birisi olamaz. Dolayısıyla birtakım ortaklıkları yakalayabilmek için biraz daha eski dönemlere gidilebilir. Mevcut lehçelerdeki ortaklıklar, gün ışığına çıkarılacak, farklılıklar ise düzene sokulacaktır. Ortak bir iletişim dili için, günümüzde, yazı ve konuşma dili olarak en gelişmiş durumda olan Türkiye Türkçesi temel alınmak kaydıyla diğer lehçelerden kelime, kalıp ve diğer ögeler alınabilir. Bugün için en pratik çözüm olarak bu seçenek görülmektedir.

Bilgisayar yoluyla veya bir başka şekilde yapılan çalışmalarda birden çok seçenek geliştirilmelidir. Bu seçenekler zamanla bir veya ikiye inebilir. Diğer yandan bu tür çalışmalarda kişisel görüş ve düşüncelerden

çok, fonetik, morfolojik ve semantik ölçüler esas alınmalıdır. Nitekim ortak bir iletişim dili olarak Türkçenin kullanılması yönünde Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan’da çalışmalar da sürdürülmektedir. Bu çalışmalar TDK, TİKA vb. kurumlarca projelendirilerek desteklenmelidir.

1 Barutçu, Sema, **Muhakemetü'l-Lugateyn**, TDK Yay. Ankara, 1996.

2 Borovkov, A. K. "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali şir Nevaî", TDAY **Belleten**, 1954, 59s.

3 Recebov, Nazar, "Nevaiy-Ana Tili Üçün Küreşçi" **Özbek Tili ve Edebiyatı Dergisi,** 19911/1, 32. s.

4 Levend, Agah Sırrı, **Ali Şir Nevaî**, IV. cilt, TDK Yay. Ank. 1968. S. 182; Bafayev, Behram, "**Taptım Ul Kelam İçre Kemal" Şark Yulduzı,** 1991/8 143. s.

5 Mallayev, N. **Alişer Nevaiy Lirika** 3. Baskı, "Okıtuvçı" Neş. Taşkent, 1992. 5. s.

6 Saray, Mehmet, **Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey**, TKAE, Ankara, 1987, 72. s.

7 Abdullayev, Alövsat Zakiroğlu, "Genel Türk Yazı (Edebi) Dili Hakkında" **TDK Uluslararası Türk Dili Kongresi Bildirileri**, Ankara, 1992.

8 Akpınar, Yavuz, "Gaspıralı'nın Külliyatını Neşre Hazırlamada Karşılaşılan Zorluklar", **Türk Edebiyatı,** Eylül 2001. Sayı 335.

9 Aksan, Doğan, **Anlambilimi ve Türk Anlambilimi**, 3. Basım, DTCF Yay. Ankara, 1987,

10 Akyol, Taha, "Cedidcilik" **TDV İ. A**. Cilt 7, İstanbul, 1993.

11 Aliyeva, A. Hatıra, "Birinci Türkoloji Kurultayı ve Ortak Türk Yazı Dili Üzerine", **TDK 3**. **Uluslararası Türk Dil Kurultayı**, Ankara, 1996.

12 Atalay, Besim, **Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I-II**, Ankara 1940, **III**, Ankara 1941.

13 Atsız Gökdağ, Bilgehan, "Türk Dünyasında İletişim Dili", **Yeni Türkiye Dergisi**, sayı 15, Mayıs-Haziran 1997.

14 Barutçu, Sema, "Türk Lehçeleri Arasında Müşterek Bir Yazı Dili Teşekkülü İçin Neler Yapılabilir?", **VI**. **Millî Eğitim Sempozyumu**, Türk Yurdu Neş. Ankara, 1993.

15 **Muhakemetü'l-Lugateyn**, TDK Yay. Ankara, 1996.

16 Battal-Taymas, A. "Ben onu gördüm; İsmail Gaspıralı hakkinda notlar," **Türk Yurdu** 6 (69): 648-52, 1968.

17 Buran, Ahmet, "Türk Asrı İçin Önce Türkçe Asrı Gerekir", **Yeni Türkiye Dergisi**, sayı 15, Mayıs-Haziran 1997.

18 Caferoğlu, Ahmet, **Türk Dili Tarihi I-II**, 3. Baskı, İstanbul, 1984.

19 Canpolat, Mustafa, "Yeni Türk Devletlerinde Dil Sorunları", **Dil Dergisi Orta Asya'da Türkçe Özel Sayısı**, sayı 5, Mayıs 1992.

20 Devlet, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, 1905-1917**. Ankara: Türk Kültürünü Arastirma Enstitüsü, 1985.

21 **İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)**. Ankara: Başbakanlik Basimevi, 1988.

22 Ekinci, Yusuf. **Gaspıralı İsmail.** Ankara: Ocak Yayınları, 1997.

23 Ercilasun, A. Bican, “Tarihten Geleceğe Türk Dili”, **Yeni Türkiye Dergisi**, sayı 15, Mayıs-Haziran 1997.

24 Fıtrat, Abdurauf, **Buharada Cedidcilik ve Eğitim Reformu-Münazara ve Hind Seyyahı Kıssası**, (Haz. Seyfeddin Erşahin) Kültür Bak. Yay. Ankara, 2000.,

25 Gökalp, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, Kadro Yay. İstanbul, 1977.

26 Hablemitoğlu, Sengül ve Necip Hablemitoğlu. **Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi (1893-1920).** Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık, 1998.

27 Hacıyev, Tofik, **“Ortak Türkçe Deyilen Edebiy Dil Mövzusunda” TDK 3**. **Uluslararası Türk Dil Kurultayı**, Ankara, 1996.

28 Kabaklı, Ahmet, “Gaspıralı İsmail Bey”, **Türk Edebiyatı,** Eylül 2001. Sayı 335.

29 Kerim, İsmail Asanoglu. **Gasprinskiynin ‘Canlı’ Tarihi, 1883-1914,** Akmescit: Tarpan, 1999.

30 Kırımer, Cafer Seydahmet. **Gaspıralı İsmail Bey**, İstanbul, 1934.

31 **Rus Yayılmacılığının Tarihî Kökenleri**, TDV Yay. Ankara, 1997. Kırımal, Edige. “İsmail Bey Gaspıralı, ” Dergi 16 (62): 60-64, 1970.

32 Kırımlı, Hakan. **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916).** Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.

33 “Gaspıralı İsmail Bey”, **TDV İ. A.** 13. Cilt, İstanbul, 1996.

34 “Türk Dünyasını Silkeleyen Adam Gaspıralı”, **Türk Edebiyatı**, Eylül 2001. Sayı 335.

35 Kazımoğlu, Samir, “Mirza Feteli Ahundzadenin Alfabe Reforması ve Alfabe Projeleri” **TDK 3**. **Uluslararası Türk Dil Kurultayı**, Ankara, 1996.

36 Kerimov, Bahtiyar; Mutalov, Şaahmet, “Ortak Türkçe”, (Aktaran: Ertuğrul Yaman), **Bilig dergisi**, sayı 3, Güz l996.

37 Koçar, Çağatay, “Türkistan’da Ana Dili Hususunda Son Gelişmeler”. **Uluslararası Türk Dili Kongresi,** 1988, Ankara, 1996, s. 333.

38 Korkmaz, Zeynep, “Türk Dünyası ve Ortak Yazı Dili”, **TDK Uluslar Arası Türk Dili Kongresi Bildirileri**, Ankara, 1992.

39 Korkmaz, Zeynep, “Türk Dünyası ve Ortak Yazı Dili”, **TDK Uluslar Arası Türk Dili Kongresi Bildirileri**, Ankara, 1992.

40 “Orta Asya’daki Yeni Gelişmeler ve Dilcilerimize Düşen Görevler” **Dil Dergisi**, sayı 5, Mayıs 1992.

41 Kuçkartayev, Irıstay, “Türk Dillerinin Ortak Söz Varlığı Hakkında”, **TDK 3**. **Uluslararası Türk Dil Kurultayı**, Ankara, 1996.

42 Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya,** Ankara, 1990.

43 Mahmudov, Nizamiddin, “Milliy Elifba Ehtiyacı”, **Dil Dergisi Türkoloji Özel Sayısı**, sayı 15, Ocak 1994.

44 Naskali Gürsoy, Emine, “Türk Dünyası ve Ortak Dil”, **Yeni Türkiye Dergisi**, sayı 15, Mayıs-Haziran 1997.

45 Öksüz, Yusuf Ziya, **Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi**, TDK Yay. Ankara, 1995.

46 Önder, Mehmet, “Karamanoğulları’nın Türk Diline Fermanındaki Gerçekler”, **Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988**, Ankara, 1996,

47 Öner, Mustafa, “Ortak Türk Alfabesi” **Yeni Türkiye Dergisi**, sayı 15, Mayıs-Haziran 1997.

48 Özçelik, İsmail, “Doğumunun 150. Yılında Gaspıralı İsmail”, **Yüce Erek dergisi**, sayı 26, Aralık 2001.

49 Özkan, Fatma, “Bugünkü Türk Lehçelerinde İletişimi Zorlaştıran Kelimeler” **TDK 3**. **Uluslararası Türk Dil Kurultayı**, Ankara, 1996.

50 Reşetov V. V., Şääbdurrähmanov Ş., **Özbek Diyalektologiyası**, Oqıtuvçi Näşriyatı, Taşkent, 1978.

51 Saray, Mehmet. **Türk Dünyasında Egitim Reformu ve Gaspıralı Ismail Bey, 1851-1914.** Ankara: Türk Kültürünü Arastırma Enstitüsü, 1987.

52 **Gaspıralı Ismail Bey’den Atatürk’e: Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği.** İstanbul: Nesil Matbbacılık, 1993.

53 **Türk Kültürü** 29 (337-338), 1991. (Özel Gaspıralı sayısı).

54 Saydilkanov, Razak, “Ortok Til Maselesinen ulam tuulgan oylor”, **Dil Dergisi Türkoloji Özel Sayısı**, sayı 15, Ocak 1994.

55 Sinanoğlu, Oktay, “Türkiyeden Türk Dünyasına Türkçenin Geleceği” **Yeni Türkiye Dergisi**, sayı 15, Mayıs-Haziran 1997.

56 Sultanov, Vügar, “Ortak Türk Alfabesi Hakkında” **TDK 3**. **Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı**, Ankara, 1996.

57 Tekin, Talat, “Orta Asya Türk Dilleri”, **Dil Dergisi Orta Asya’da Türkçe Özel Sayısı**, sayı 5, Mayıs 1992.

58 Temizyürek, Fahri, “Usûl-i Cedid Hareketi ve Gaspıralı İsmail Bey, **Yeni Türkiye dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı, Mayıs-Haziran 1997. **Türk Kültürü Dergisi**, **Gaspıralı İsmail Bey Özel Sayısı**, Yıl XXI, sayı 337-338, Mayıs 1991.

59 Türkmen, Fikret, **“Türk Ortak Yazı Dili Problemi”**, **Avrasya Etüdleri**, İlkbahar 1, 1994.

60 Ülger, Ufuk Baykal, “**Yenilikçi İsmail Gaspıralı Bey ve Hedefi”**, Diyanet Avrasya Ocak-Şubat-Mart 2001, sayı 2.

61 Ülküsal, Müstecip. “Gaspıralı İsmail Bey,” **Emel**, No. 24: 2-7, 1964.

62 Ülkütaşır, M. Şakir, **Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut**, TDK Yay. 2. Baskı, Ankara, 1972.

63 Vandewalle, Johan, “Orta Asya Türkçesiyle Türkiye Türkçesi ArasındakiFarklar Üzerine” **Dil Dergisi Orta Asya’da Türkçe Özel Sayısı**, sayı 5, Mayıs 1992.

64 Yaman, Ertuğrul, **“Ortak Türkçenin Oluşturulması”**, **Türk Yurdu dergisi**, sayı 72, Ağustos I993.

65 “Bir Ulu Çınarın Dalları: Türk Dili ve Lehçeleri”,**Türkiye’deki Türk Dünyası**, TDV Yay. Ankara, 1998.

66 “Osmanlıdan Günümüze Türkistan-Türkiye Kültürel İlişkilerine Genel Bir Bakış”, **İ. Araştırmalar**, cilt 12, sayı 2, 1999.

67 “Türk Dünyasında Dil Birliği”, **Yeni Türkiye Dergisi**, sayı 15, Mayıs-Haziran 1997.

68 “Tarihî Seyirden Hareketle Türk Dünyasında Ortak İletişim Dili”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 12, Güz 2002.

69 Yüksel, Zuhal, “Gaspıralı ve Dil Birliği” **Türk Edebiyatı**, Eylül 2001. Sayı 335.

Dil Planlaması Bağlamında Türk Yazı Dillerinin Görünümü / Yrd. Doç. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ [s.69-87]

Kırıkkale Üniversitesi Fen-EdebiyatFakültesi / Türkiye

Dil planlaması toplum dilbilim konuları içinde çok boyutlu olan ve o ölçüde de çok sorun ve terim içeren bir alandır. Dilin planlama konusu olup olmayacağı tartışılmış, konuyla ilgili geniş hacimli çalışmalar yapılmış ve dilin planlama konusu olduğuna yer verilmiştir. Aynı tür etkinliği anlatmak üzere "dil planlaması" teriminden başka, "dil mühendisliği", "dil politikası", "dil gelişmesi", "dil düzenlemesi", "dil siyasası" gibi terimler kullanılmıştır. "Dil mühendisliği" terimini Springer (1951), Eski Sovyetler Birliği'nde yarı ölçünlenmiş dillerin yazılması ve ölçünleştirilmesi çabalarını karşılamak üzere kullanmıştır. Özellikle bağımsızlığını kazanan ulus devletler ve gelişmekte olan ülkelerde dil/değişke seçimi, seçilen dilin/değişkenin kodlanması, sözlük, dil bilgisi ve yazımın belirlenerek ölçünleştirilmesi ve kurumlarda yaygınlaştırılması ve günün gereksinimlerini karşılayacak biçimde işleminin genişletilme çabaları bu kuram ve modeller kapsamında yaygın olarak 70'li yıllardan bu yana betimlenmeye başlanmıştır.

Dil planlaması olarak görülebilecek etkinlikler çok çeşitlidir. Bir toplumda dil planlamasını yönlendiren dört ilke vardır. Bunlar, "dilsel benzeş (tir) me", "dilsel çoğunluk", "yerlileştirme" ve "uluslararasılaştırma". Bunlardan "dilsel benzeş (tir) me" (linguistic assimilation) kökeni ne olursa olsun herkesin toplumdaki baskın dili öğrenmesidir. Dilsel benzeştirme ilkesi dünyanın pek çok ülkesinde uygulanmaktadır.

Dil planlamasında dilsel amaçlar yanında "yarı dilsel" ve "dil dışı amaçlar" da bulunmaktadır.[1] Dıştan gelen bir zorlama ile ya da ülkedeki siyasal iktidarın belli bir amaçla ve devlet gücünü kullanarak yaptıkları kültür değişiklikleri "zorunlu kültür değişiklikleri" adını almaktadır. Dıştan gelebilecek zorlamaların başında ülkenin dolayısıyla toplumun yabancıların boyunduruğu altına düşmesi gelmektedir. Siyasal iktidarın zorlamasıyla gerçekleştirilen kültür değişikliklerine gelince, hemen her ulusun geçmişinde bunun örnekleri bulunabilir.[2] Türk yazı dillerinin 1920'li yıllardan sonra sayılarının hızlı bir şekilde artması zorunlu kültür değişmelerinin kapsamı içinde ele alınması gereken dil planlamasıdır.

Türk yazı dillerinin kuruluşu genel Sovyet kültür politikalarından direkt etkilenmiştir. Kültür politikalarının temelinde 1924'ten beri benzersiz bir genişlik kazanmış olan dilsel eylem yer alıyor. Ulusal bütünlüklerin kimliğini yükseltme gerekçesiyle dilsel eylem, önceleri alt azınlıklar yaratarak azınlıkların azami bölünmesi sonucunu doğurdu. Nitekim Sovyetler Birliği'nin ele alınan kesiminde 4 dil alt grubunun her birinde bir lingua franca (geçer dil) oluşturmak daha rasyonel olacakken yürütülen eylem tam tersine, azami dil (40'dan fazla) repertuarını çıkarma ve çoğu kez ex nihilo bir alfabenin, bir gramerin, sözlüklerin ve hatta bir edebiyatın yaratılmasıyla bu dillerin kullanımını teşvik etmek yönündeydi.[3] Yeni yazı dilleri tabii olarak değil, birtakım kararlarla meydana getiriliyordu. Özbek yazı dili için Özbekistan'da hangi ağzın esas alınması gerektiği hususunda birkaç defa karar değiştirilmiştir.

1923'te, 1929'da ve 1934'te karar alınmıştır.[4] Bu kararlarla Özbek yazı dilinin önce 6, sonra 9, daha sonra 5 ünlüye sahip olduğu kabul edilmiştir.[5] Türkmenistan'da ise yaklaşma hali (dative) ekinin -ga/-ge mi, -aa/-ee mi, yoksa -a/-e mi olacağı ve Türkmen yazı dilinin hangi ağza dayanacağı çeşitli kararlarla belirlenmiştir.[6]

Sovyetler Birliği'nde uygulanan kültür ve dil planlamasının mimarlarından olan F. M. Yakovlev'in ideolojiyi dil gibi tabii bir vasıta olan dile nasıl soktuğunu şu sözlerinden anlıyoruz. "Sosyalist münderecatlı millî edebî dillerin çıkarları ve inkişafları emekçilerin canlı dillerinin özelliklerini, diğer milliyetlerin dil özelliklerine yaklaştırmalarını, onların beynelminel katkılarıyla: leksemlerle, morfemlerle, fonemlerle zenginleştirilmelerini zorunlu kılmaktadır.[7]

Görüldüğü gibi Sovyet devrinde yazı dilinin hangi ağza dayanacağı, gramer katagorileri için hangi şekillerin ve eklerin tercih edileceği, hatta yazı dilinin kaç ünlüsü olacağı, alfabesi, imlâsı birtakım kararlarla tespit edilmiştir. Dil planlamasının dil dışı amaçlarla uygulanması neticesinde Türkistan ve İdil-Ural'daki tek yazı dilinin hem zorla, hem de sunî olarak nasıl parçalandığı açıkça görülmektedir. Bu açıdan saf dilsel eylem bir bütün olarak Sovyet kültür politikasıyla örtüşmektedir.

Dil kültürel kimliğin en önemli temelidir. Hegemonya arayışındaki bir güç tarafından yerel ve millî direnişin kırılması için öncelikli hedefleri oluştururlar. Böylelikle hedef kitlenin ikame edilmek istenen düşünceye karşı savunma araçları yok edilmektedir. Bunun bilincindeki Rus dil politikasının iki önemli amacı vardır. 1- Türkçenin Orta Asya'da tek dil olmasını engellemek, 2- Rusçanın yaygınlaşmasını sağlamak. Bunun için üç temel politika izlenmiştir. a) Yerel lehçeleri vurgulayarak farklılıkları körüklemek. b) Alfabelerin değiştirilmesi. c) Rusça öğrenmeyi önemli önemli statülere ve iş edinmeye şart koşarak zorlamak.[8]

Türk kimliğinin yok edilmek istenmesi çarlık döneminde ortaya çıkmıştır. İlminski tarafından geliştirilen eğitim reformu doğrultusunda açılan yeni Rus-Tatar okullarının özel müfredat ve metodları gereği alfabe, dil ve kültür alanında kapsamlı bir Ruslaştırma hareketi başlamış oldu.[9]

İlminski, bir taraftan yerel dilleri derleyip eğitim dili olarak yasallaştırıyor, bu dillerin kullanıma sunulması için çaba gösteriyor, diğer taraftan o dönemde kullanılan aracı dilleri kırmak istiyor. Bozkırlar Genel Valiliği idarecilerini Tatarcayı terk edip Kazakçayı kullanmaya ikna etmek için çalışıyordu. Bu durumda şöyle bir çelişki ortaya çıktı. Tatarca ulusal dil olarak desteklenip aracı dil olarak kösteklendi. Tataristan'da kurumsallaştırılırken, Kazakistan'da yasaklandı. Stalin döneminde de Azeri Türkçesi Kafkasya'da aracı dil olmaktan çıkarılarak onun yerine eğitimde Kafkas dilleri ve iletişimde Rusça geçirildi. Kökeni Çarlık Rusyası'na dayanan Stalinist milliyetler politikasının temel ilkesi ilerici çok kültürlülük (ana dilinde konuşma, yazma ve öğrenme hakkı) siyaseti olup, bunun altında emperyalist, bütünleştirici ve ideolojik bir proje vardır. İlk amaç dinsel ve kültürel dayanışmaları kırmaktır. Alfabe ve siyaset adlı bir çalışmamızda Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırmada Türkoloji ilminin Rusların elinde Türklere karşı bir silah olarak kullanıldığını ayrıntılı olarak ortaya koymuştuk.[10]

Etno-Linguistik temelde federal birimlere ayrılan çok uluslu Sovyetler Birliği'nde Lenin ile başlayan "uluslar politikası" genelde self-determinasyon ilkesinden hareketle 1924 Anayasası'nda ayrılık hakkına yer verse de aslında cumhuriyetlere telkin edilen ve denetlenen politika, birliğe sadakat oldu. Buna karşı "birlik" içinde ulusların eşitliği ve gelişmesi önem kazandı. Ulusal kültürün gelişmesi için öncelikle standart yazı dilleri oluşturularak ulusal dilde eğitime ağırlık verildi.

Pantürkizm korkusu nedeniyle Rusların Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan etnik grupları milletleştirme (köklere inme, milletlere bölme) çalışmaları en ileri derecede Türk boyları arasında olmuştur. Bu bölgelerde yerli dillerde okulların açılması için sistemli politikalar takip edilmiştir. 1915'te Kazakistan'da 89.000 öğrencisi bulunan 1825 okul mevcut iken, bu öğrencilerin sadece 13.000'i Kazak Türkü idi. 1930'a gelindiğinde ise okulların sayısı 8834'e yükselmiş olup bunların 3454'ü Kazak okulu olarak açılmıştır. Toplam 334.500 öğrencinin 130.000'i Kazaktı. 1915'te %15 olan Kazak öğrenci oranı 1930'da %33.8 olmuştur. 1927-1928 yıllarında Kazakların %78.4'ü, Kırgızların %82'si kendi ana dilleri ile eğitim yapıyorlardı. 1929 yılında Özbekistan'da Özbekçe eğitim ve okul açılması için hazırlanan plan uygulanmaya başlandı. 1931'de Merkez Yürütme Kurulu'nun resmi ve genel yazışmalarının tamamı Özbekçedir. Eğitimde Arapça ve kültürde Farsçaya karşı Özbekçenin belli bir oranda öne çıkması Özbek kimliğinin oluşmasının başlangıcı olmuştur. Milletleştirmenin Özbekleştirme kısmı etno-linguistik çalışmalarla bir dereceye kadar gerçekleşmiş oldu.[11]

Milletleştirme veya Oliver Roy'un tabiriyle ulus imal etme işinin sınırlamaları ve eksikliğine rağmen ciddi başarıları söz konusudur. Bu başarılar daha çok dil ve eğitim konularıyla sınırlıdır. Aynı zamanda sosyalist ve yeni bir sanat, kültür formasyonuyla Sovyetleşmeyi teşvik etme maksadını gütmektedir. Devrinin ilk 10-15 yılında milletleştirme politikası uygulanmış, 1930'lu yıllardan itibaren ise Ruslaştırma planı uygulamaya konmuştur. 1933'te 92 olan Özbekçe eğitim veren okulların sayısı 1934'te 34'e düşmüştür. Türkmenistan'da bu rakamlar 1933'te 9, 1934'te 6'dır.[12]

20. asrın başları ulus devletlerin kurulduğu yıllardır. Bu yapıda ulusal bütünlük bir dil ve etnik kabulle tanımlanır. Sovyetler Birliği Stalin döneminde imparatorluk meşruiyetinden ulus devlet meşruiyetine geçmiştir. Sovyetlerin özelliği, merkezi devlet söz konusu olduğunda beliren bir imparatorluk mantığı ile, her biri bir etnik veya bir toprakla tanımlanın on dört "Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti"nin etnik devlet mantığını birleştirmesidir. Sürekli olarak ideolojik meşruiyetle "milliyetler" arasındaki gidip gelmelerin arasında sıkışmış olan SSCB, sosyalizm adına ve Ruslaştırma aracılığı ile, Rus olmayan on dört cumhuriyeti ideolojik bir uluslar üstü bütünde eritmeye çalıştı. Bu alanda uğradığı başarısızlık ise geriye çeşitli parçaları birbirine benzemeyen bir miras bıraktı. İdeolojik bir imparatorluk mantığı (Sosyalizme bağlılık, siyasal oyunların sınırları içinde kalmak koşuluyla "milliyetlere" saygı) peşindeki Sovyet sistemi, ulus devletlerin oraya çıkma koşullarını yaratmış oldu (*Roy2000: 40-41*). Sovyetler Birliği ilk yıllarda yapılandırıp şekillendirerek uydurduğu makro etnileri sahneye çıkarmıştır. Etnilere bir temel oluşturmak için Sovyet teorisyenleri iki yol seçmiştir: Etnik oluşum ve dilbilim. Etnik oluşum yaklaşımı etninin seceresini çıkarmaya dayanır. Günümüzde mevcut olan etnik bölünmelerden hareket edilir ve bunlar tarihe başvurularak açıklanır. Dilbilim ise, bir dilin

gerçek kullanımlarını belirlemekten çok dilleri ideolojik, hatta yalnızca idarî kıstaslara göre (konuşma, yazı ve edebiyat dili) derlemekle, sınıflandırmakta, biçimselleştirmekle uğraşır.

Sovyet etnografi teorisine göre etnik gruplar “ulus”, “millet”, “ulus altı statüde olan” şeklinde isimlendirilir.[13] Teorik olarak, diliyle tanımlanan her halk, gelişmişlik düzeyiyle orantılı bir idari statü kazanan bir “milliyet” oluşturur. Kapitalist bir üretim biçimi ve piyasaya sahip oldukları için ulus aşamasına gelmiş olan halklar “Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” statüsüne hak kazanırlar. Daha az gelişmiş halklar aşağıya doğru özerk bölge ve ulusal toprak statüsünü alırlar. Sovyet sisteminde ayrıca dilleri tanındığı için tanınan ama toprakları ve kendi idari makamları olmayan milletler de vardır. Bu gruplar arasındaki ayırım dillerin sınıflandırılış şekline göre belirir. Buna göre diller; yazılı diller, edebî diller ve yazılı olmayan diller şeklinde isimlendirilir. Yazılı dili olmayan milletin toprağı da olamaz. Dili yazıya geçirme kararı yönetime bağlı olduğu için dilin statüsü siyasidir. Yazı dili olmayan bir etniye toprak bütünlüğü sağlanmak istendiğinden bir yazılı dil icat edilmekte, şair ve yazarlara eserler sipariş edilerek hatta bu dile edebî dil konumu dahi verilmekteydi.[14]

1919 yılında Tatarların Müslüman kimliğini öne çıkardıkları düşünülerek bunun kırılması amacıyla dil bakımından Tatarlara çok yakın olan ve yazı dili olarak Tatarcayı kullanan Başkurt Özerk Cumhuriyeti kurulmuştur. Başkurtları tam bir milliyet yapmak için onlara bir edebî dil uyduruldu. Moskova’nın Orta Asya’da Türkistan fikrinin yok edilmesine yönelik planı çerçevesinde Türk lehçeleri arasındaki dil farklılıkları öne çıkartılarak belirli milliyetler geliştirildi.

Sovyetlerin uyguladığı dil politikasının temelleri aslında çarlık dönemine dayanmaktadır. Çarlık yönetimi etnik milliyetçiliği yer yer körükleyerek pantürkizm ve panislamizm sentezinin oluşmasını engellemek istemiştir. Bu sentezin Osmanlı İmparatorluğu’na bağlanacağını düşünmekteydi. Halbuki etnik bir kimliğin gelişmesi imparatorluk çerçevesinde olabilirdi. Bu tavır Stalin’in analizine de aynen uymaktaydı. Bu politikalar Tatar ve Kazak Türkleri arasında başarılı neticeler vermiştir. Etnik özgürlük umum Türklük fikrinin tabiatı icabı karşısında yer alacaktı. Diğer Türk dilleriyle yakınlaşma kaygısı olmadan halkın diline dayalı modern bir yazılı dil geliştirilmeye çalışılır. Tatar Kayyum Nasıri, Kazak İbray Altınsari Rusların bu politikalarına farkında olmadan hizmet etmişlerdir. Rusya Türkleri arasından panislamizm ve pantürkizm düşüncesi tam olarak ayrışmamıştı. 1905-1917 yılları arasında yapılan kongrelerin genel ismi *Rusya Müslümanları Kongresi* idi.

Panislamizmin dinsel açıdan ortaya çıkan bir pantürkizm tarafı bulunmaktadır. Bu kongrelere baktığımızda pantürkizm düşüncesinin olmazsa olmazı olan umum Türk dilinin kullanımını her zaman en ön sırada düşünülmüştür. Ceditçi aydınlar Gaspıralı başta olmak üzere Rus İmparatorluğu’nda Çağataycanın gerilemesi, Tatarcanın ortak dil olarak kabullenilmesinden çekinge yüzünden ortak Türkçenin tesiri için de fonetik farklılıkları aksettirmeyen Arap alfabesinin kullanılmasını savunmaktaydılar.[15]

İnsan bilimleri sadece politikaları meşrulaştırmak için kullanılmaz veya bilim insanlarının kişisel ideolojik seçimlerinden etkilenmez; bu bilimde vardır.[16] Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği’nde insan bilimlerinin bu yönlendirici fonksiyonu dilbilimi tamamen siyasallaştırmıştır. Dilbilimciler siyasi emirlere

göre dil imal etmekte, bir dizi lehçe ortaya çıkarmaktadır. Türk lehçeleri arasında yazı dilinde açık bir farklılık olmadığı için yeni etniler ve bunlara kullanabilecekleri yazı dillerinin oluşturulması dil politikasının resmi amacıdır. Sovyetlerin yaptığı lehçeleştirme her zaman yerel bir kullanıma (Kazan Tatarcası), ya da büyük kültür diline (Farsça, Çağatayca) karşılık gelen özel bir aracı dilin seçilmesini gerektirir. Herhangi bir etni dil ile tanımlandığı için ona seçilecek dilde bir takım normların olması hesap edilir. Bu aynı dil alanındaki lehçe farklarını artırmak şeklinde tezahür eder. Ulus farklılık üzerine inşa edilmektedir. Bu politika en çarpıcı olarak Özbekçe üzerinde uygulanmıştır. Etnik özgürlük adına önceleri Fergana yöresi ağızlarına dayanan ve daha çok Kazak ve Tatar Türkçesine yakın bir Özbek dilinin imaline çalışılmış, daha sonra ise 1928'de alfabe değişikliği sırasında dilbilimciler aslında Çağataycadan gelen daha İranlı bir modelin -Taşkent ağızlarının- esas alındığı Özbekçeyi ortaya koydular. Bu yeni Özbekçenin seçilişi Kıpçak grubu Türk lehçelerine olduğu kadar Oğuz grubuna da uzak bulunma nedenine dayanıyordu. Bu Türk lehçelerinin temel belirleyici özelliği olan ünlü uyumunu kaybetmiş olan tek lehçesiydi.

Kiril alfabesi Türk lehçelerine uygulanırken ortak bir alfabe tespitinden ziyade en küçük farklılığı aksettiren bir yapıda ortaya konmuştur. Aslında bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetlerinde kabul edilen alfabelerdeki farklılıkların nedeni de bu anlayıştan kaynaklanmaktadır.

Lenin ve Stalin'in ilk dönemlerinde uygulanan milletleştirme politikasının bir unsuru olarak yeni uluslar ve diller imal edilmiş, bu diller cumhuriyetlerde Rusçanın yanında eğitim dili olmuştur. Her cumhuriyetin dili belirli bir program dahilinde geliştirilirken sürekli olarak diğer lehçelerden uzaklaştırılmıştır. Bu ayrım politikası alfabe değiştirme işiyle desteklenmiştir. Çuvaş, Yakut, Altay gibi küçük Türk grupları dışında bütün Türk dünyası 1920'lere kadar Arap alfabesini kullanmaktaydı. 1920'li yılların sonu ile 1930'lu yılların sonu arasındaki dönemde Kiril alfabesine geçme de kolaylık olsun diye Türk yazı dilleri için Latin alfabesi kabul edildi. 1928 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin Latin alfabesini kabulü Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan Türklerin alfabesinin Kirile geçirilmesine neden oldu. Sovyetler Latin alfabesinin pantürkizmi canlandıracağını düşünüyorlardı. Bu alfabede lehçeler arasındaki küçük farklılıklar gösterilmektedir. Dilbilimciler yapay alfabe ve yazım kurallarını yaratarak lehçeler arasında farklılıkların büyümesini sağlamışlardır. Türk diline özgü sesler için bir kaç yeni simge icat edilse bile, Rus alfabesinin sadece Rusçada görülen sesler (ts, şç) de içinde olmak üzere bütünüyle kabulü istenmekte, hatta Rusçadan yapılan alıntılar yerel telaffuza göre çevrilmeyip Rusçadaki yazımla kullanılmaktaydı.

Türk lehçelerinin söz dağarcığı da Rusçadan geçen birçok kelime ile dolmaktaydı. Bir müddet sonra bu duruma karşı Türk cumhuriyetlerinde milliyetçi tepkiler oluşmaya başlamış; bu tepkiler gerici, pantürkist, panturanist damgalarıyla tasfiye edilmiştir. Özbekistan'da Rusça yerine yerel kelimelerin kullanılması 1960'larda görülmeye başlanmıştır.

Rus dil politikasının en önemli amaçlarından biri de Rusçanın yaygınlaşmasını sağlamaktır. Kruşçev'in "Herkesin Rusça konuşmaya başladığı anda, Komünizm kurulmuş olacaktır" formülü konuya ışık tutmaktadır. Sovyetlerin bu politikası içten içe büyük gerilim ve çatışma doğurmuştur.

20. yüzyılda Sovyetler Birliği kadar sınırları içinde yaşayan farklı etnik gruplara mensup insanların dilleri üzerine eğilen ve bu faaliyetinde başarılı olan bir başka ülke yoktur. Sovyetler Birliği döneminde diller meselesine aşırı derecede ilgi duyulmasının tarihi nedenleri vardır. Çarlık Rusyası'nda işgal edilen yerlerdeki Müslüman Türk nüfusunun Hıristiyanlaştırılmasında dil ve alfabe önemli bir araç rolü oynamaktaydı.

Bolşevikler daha 1917'de çok etnikli bir toplumda siyasal dil seçimi ile bir eğitim dili seçiminin çok zor olduğunu anlamışlardı. Eşitlik ilkesi adına iktidar, ulusları kendi özellikleri içinde, bir başka ifade ile kendi dilleri etrafında bir araya getirmiştir. 1917-1918 döneminde her şey ulusal diller konusuna bağlıdır.

SSCB'nin 1950'li yılların sonlarına doğru, toplumu sıkı bir eğitim örgüsü içine alındığı sırada ulaştığı nokta, pek çok dilin bir araya gelerek kaynaştığı bir dönem olmuştu. Bunların çoğu konuşanları tarafından geniş çapta okullarla donatılmış eğitim dilleri idi. Sovyet Anayasası tüm Sovyet vatandaşlarının kendi ana dillerini kullanmaya tam hak sahibi olduklarını açıkladıktan başka birliğin içinde bulunan herhangi bir diğer ulusun dilini de kullanabileceklerini belirtiyordu. Konuşulan 130 dilin içinde fazla değer taşımayan küçük diller kendiliğinden yok olmuştur. Geçerli bir dil kullanmak ve sosyal hayatta yer almayı uygun bulmuşlardı.

Dil eşitliği Sovyet yöneticilerinin gözünde ulaşılacak son nokta değildir. Bu zorunlu iki dilliliğe giden yolun ilk basamağıdır. Ulusal diller başlangıçta Rus dili ile ortaklık kuracaklar daha sonra gittikçe artan bir şekilde gönüllü olarak tek bir ortak dil konuşulacaktır. Ulusal diller yavaş yavaş değişime uğrayan ve gelişen "Sovyet adamı"nın bir aksesuarı olacak özellikler kaybolarak, herkes için tek tip ortaya çıkacaktır.

Ulusal dillerin değişimi aynı zamanda iki dil konuşmayı da körüklemektedir. İlk bakışta 30'lu yılların sonunda alfabelerin Kirilleştirilmesi ve tüm dillere giren ve Rusçadan aktarılan teknik terimlerdir. 1940'lardan itibaren Rusçadan geçen çok sayıda terim niteliğinde kelime, Rusçaya en uzak dilleri dahi kolaylıkla değiştirecek gibi görünüyordu. 1959'da millî dillerini kaybetmiş olanlar arasında bulunan 10.183.000 kişi Rusça konuşmaya başlamıştı.

1970'te Rus dilini kabul edenlerin sayısı 13.019.200'e ulaşmış bulunuyordu. Eğitim sırasında öğrenilen Rusça sonucu Tatarlar çok ileri bir "iki dil" örneği vermektedir. Zira %62.5 oranında Tatar çok iyi Rusça konuşmaktadır. Kazak topluluğu ileri denecek ölçüde iki dil konuşan gruplara dahil olmuş tek Orta Asya halkıdır.

Sovyetler Birliği'nde 1920'li yılların başında ulusal eğitim zorunlu idi, zira ilan edilmiş olan eşitliğin önemli bir elemanı sayılıyordu. 30'lu yılların ortalarında ise bunun tam tersi oldu. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra Rusçanın kazanılması sosyal ilerlemenin önemli bir koşulu sayılmaya başlanmıştı. Ulusların gelişmeleri konusunda özgürlükçü eğilimler taşıyan Kruşçef, gelişmenin önemli bir kriteri olarak gördüğü Rusçaya geçiş olayını hızlandırmaya çalışıyordu. Bu yüzden 1958'de ilan ettiği eğitim reformuna ailelerin çocuklarını istedikleri dilde eğitebilme olanaklarını ima eden bir madde

eklemişti. Oldukça masum bir görünüş taşıyan bu önlem aslında çok önemli bir noktayı içeriyordu. Öncelikle çocukların geleceğini iyi düşünen aileleri çok zor bir durumla karşı karşıya bırakıyordu. İktidar 1958'den beri durmaksızın ulusların yaklaşmalarında Rusçanın rolünü ortaya koymaya çalışmış ve onları umumi bir "iki dil" prensibinden uzaklaştıracak tek bir seçeneğe doğru itmek, politikasını izliyor.

Sovyetler Birliği döneminde Kazak grubu için, Kazak okullarında eğitim gören kırsal yöreler halkı ile Rus okullarına devam eden şehir halkları arasında net ayırım vardır. Cumhuriyetin içinde azınlık durumunu sürdüren ve henüz gereksinimlerini karşılayacak kadar aydın sayısına kavuşmamış olan Kazaklar, Rus diline kendiliğinden koşarak ülkelerinde sorumlu mevkilere yükselebilmenin yollarını aramaktadırlar. Orta Asya'nın ve Azerbaycan'ın diğer cumhuriyetlerinde ise eğitimde daha dengeli durumlar görülmektedir. Cumhuriyetlerin yerli halkları ister kırda ister şehirde olsun kendi okullarını tercih etmektedir. Sovyet iktidarı ulusal eğitime karşı gösterilen bu eğilimi karşılamak için birinci sınıftan itibaren Rusça eğitimini zorunlu kılmakta, sekiz yıllık eğitim uygulayan ulusal okulların yanında on yıllık uzun bir Rusça eğitimini ön görmekte, özellikle üniversite tahsiline gençleri sevk etmek için baskı yapmaktadır. Üniversitede Rusça bilmek eğitime devamın başlıca koşuludur. Ancak Rusça öğrenenler devlet kadrolarına talip olabilmekteydi.

Bu durum karşısında yine de Türkler kendi okullarını terk etmemekte direnmektedir. Bununla birlikte aralarında küçük bir aydın azınlığı Rusça eğitimini sürdürmektedir. Kırgızistan'da Kırgız dilinde yüksek eğitimin hiç bulunmayışı Kırgız toplumunu buna zorunlu kılıyor.

SSCB politik örgütü içinde özgür olmayan ulusların büyük çoğunluğu Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin sınırları ile çevrilmiştir. Dolayısıyla bu halkların kültürel statüleri hızlı bir Rusça eğitimi ile daha süratli değişmektedir. Tüm okullarda Rusça birinci sınıftan itibaren mecburidir. Her durumda Rusça eğitimi okul çağının başından sonuna kadar durmaksızın devam eder. Yetersiz ulusal dil eğitimi gençleri bir zaman sonra ve orta eğitimin ileri bir devresinde kendi ulusal dillerinden Rus diline geçmeye zorlamaktadır. RFSSC içinde Rus olmayan halkların dillerini eğitim alanında en alt düzeye indirmeyi amaçlayan geri dönülmez bir hareket vardır. Çember içine alınmış halklar için Kruşçef'in önce bir yakınlaşma, daha sonra da bir nesil içinde ortak dilde erime düşündüğünü unutmamak gerekir.

SSCB Bilimler Akademisi Başkan Yardımcısı P. Fedoseev 1976'da Talinde yapılan bir konferansta, SSCB'nin çeşitli ulusları arasındaki yakınlaşmanın bir Sovyet kültür birliğine yol açtığını ve Rus dilinin her topluluk için ortak bir dil durumuna girdiğini vurgulamıştı.[17]

Rusça ve yerli dil çifte eğitim sisteminde kendini gösteren Rusçanın üstünlüğünün sapkın etkileri oldu. Rus okullarının dışında bırakılanlardan tepkici bir ulusal kimlik gelişti ve onlar açısından ulusan dilin dayatılması Rusça bilen seçkinlerin yerini almanın bir yolu haline geldi. Bağımsızlıklardan önce kariyer yapabilmek için, kişinin etnik grubu ne olursa olsun "Rus" okullarından mezun olması gerekiyordu. Bu okulların düzeyi daha yüksektir. Rusça da prestijliydi ve yönetimin diliydi. Varlıklarını Orta Asya kırsal kesiminin nüfus baskısına borçlu olan bu kişiler, dil politikasının katı bir şekilde

uygulanmasını, yalnızca Rus dillerinin erişebildikleri mevkilere açılan bir yol olarak gördüler. Bugün iktidarda olan Ruslaşmış seçkinler, bu harekete karşı çıkacaklarına, önceden olacakları sezip hareketin önderliğini üstlendiler. Hem İslam'ın da kendine çekebileceği bu gençlerin potansiyel muhalefetini kırmak amacıyla, hem de Sovyet miti yıkıldıktan sonra kalan tek meşruiyet tabanı ulusal referansları olduğu için, iktidardaki seçkinler ulusal dilin tekelini savunur oldular.[18]

1980'li yıllardan itibaren Sovyetler Birliği'nde milliyetçi akımların güçlendiğini görmekteyiz. Sovyetlerin ekonomisinin çöküşü, ekonomik ve sosyal statü kazanmada farklı etnik kökene sahip olanlar arasında fırsat eşitliği bulunmaması, genel anlamda sömürü politikaları, en azından diğer ulusların böyle inanmış olmaları milliyetçilik duygusunu geliştiren önemli etkenlerdendir. Rus şovenizminin etkinliğini ve gücünü kaybetmesi, bu süreçte diğer ulusal kimliklerin dinamizm ve güç kazanması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sovyetler, Rus olamayan milletlerle Ruslar arasında bir Sovyet kardeşliği yaratmakta başarılı olmadıkları gibi 1990'lara gelindiğinde aradaki nefret ve düşmanlık büyük oranda dışa vurulmamasına rağmen artmış ve daha bilinçli bir hale gelmiştir. Gorbaçov'un başa geçmesinden sonra, 1986'dan itibaren Sovyetler Birliği'nde başlayan glastnost ve perestroyka uygulamaları ile etnik kıpırdanmalar daha açık bir şekilde su yüzüne çıkmıştır. Böylece Rus olmayan her millet, milliyetini, kültürünü, dinini ve dilini açıkça savunabilme fırsatı bulmuştur. Bu gelişmeler üzerine Sovyetler Birliği'nde yaşayan ve Rus olmayan milletlerin tarihi üzerinde gerçek araştırmaların yapılmasına başlanmıştır. Sovyetler Birliği "Sosyalist" kültür ve "ilerici" linguistik gelişmeleri sıkı bir şekilde kontrol ederek bölgenin ifade ve dillerini Ruslaştırmanın çarelerine baktı. 1990'lara gelindiğinde bu yoldaki bütün çabaların oluşturduğu tepki birikimi, Sovyetler Birliği'nden kopuşun yaygın ve meşru bir nedeni haline geldi.[19] Orta Asya cumhuriyetlerinde, her şeyden önce siyasal ve sosyolojik nedenlerle sürdürülen bir Ruslaştırmadan arındırma hareketi görülmektedir. Dil sorunu çok önemlidir. Bağımsızlığın ilanından önce 1989 yılında bütün cumhuriyetler dillerini ulusal dil olarak ilan etmiştir. Ekim 1991'de Rusya Federasyonu içinde yaşayan Türklerin dillerinin de Rusça yanında devlet dili olarak kullanılabileceğine dair kanun değişikliği yapılmıştır. 1992 yılında dönemin Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey Azerbaycan devlet dilinin Türk dili olduğunu ilan etti. Aralık 1991'de Latin alfabesine geçme kararı alındı.

1993 yılında Türkmenistan, Gagauz Özerk Cumhuriyeti, Kırım ve Özbekistan, 1994'te ise Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde Latin alfabesi resmen kabul edildi. 1992 yılında Kırgızistan'da, 1994'te ise Tataristan'da Latin alfabesine geçilmesi için gerekli çalışmaların yapılması kararları alınmıştır.[20]

Ulusal dillerin desteklenmesi ve devlet dili haline getirilmesi yönünde yapılan reformlar Ruslardan arınma ve ulusallaştırma yeni Türk yazı dillerini yakınlaştırma, hatta homojenleştirme yolundaki tüm çabalara sırtını dönme ekseni üzerine bina edilmiştir. Genel Türk toplumumun üyeleri son on yıl içinde ana dilleri ve dillerinin hangi alfabe ile yazıya intikali konularında bir araya geldikleri platformlarda aldıkları ortak temenni kararlarına dayanarak veya birbirlerini izleyerek, fakat tamamen bağımsız şekilde dilleri için bir dil planlamasını başlatmışlardır.[21]

Bağımsız Türk cumhuriyetlerindeki dil planlaması ve dil politikaları konusuna geçmeden önce başta Rusya Federasyonu, Ukrayna ve Moldavya Cumhuriyetlerinde yaşayan Türklerin ana dili kullanımlarını ana hatlarıyla özetleyelim:

Tataristan 30 Ağustos 1990 günü Tataristan Yüksek Şurası'nın egemenlik beyannamesi ile Rusya Federasyonu'ndan ayrıldığını bildiriyordu. Bildiriye göre, Tataristan'ın yer altı ve yer üstü zenginlikleri Tataristan'ın malı olarak tarif ediliyor, Tatar dili resmi dil ilan ediliyordu. Tataristan'da şehirlerde yaşayan Kazan Türklerinin bir kısmı özellikle gençler kendi ana dilini bilmemektedir. Kreşlerde, anaokulu ve ilkokullarda çocukların eğitim ve öğretim dilinin Rusça olması ve uzun yıllar süren sistemli politikalar, Tatar Türkleri arasında ana dilini bilenlerin sayısını azalmıştır. Bugün Kazan Tatarlarının yaklaşık olarak %30'u Tatar Türkçesini bilmektedir.[22]

Tataristan toprakları dışında başka bölgelerde yaşayan Tatar boyları (Nogaylar, Astrahan ve Saratav Tatarları, Sibir, Tümen, Mişer, Kreşin Tatarları) arasındaki önemsiz dil (ağız-şive) farklılıklarından yola çıkarak, bu boyların müstakil bir dile sahip, ayrı bir millet olduğu ve Tataristan Tatarlarıyla hiçbir ilgilerinin bulunmadığı fikri vurgulanarak Tataristan Türk bağımsızlık hareketinde olabilecek muhtemel bir güç birliği zayıflatılmakta ve parçalanmaktadır. Hatta bu kabile anlayışı 1992 başlarında sadece Tataristan'ın bağımsızlığını desteksiz bırakmakla kalmamış, 21 Mart egemenlik referandumu arifesinde "Kazan Tatarları bizi asimile ediyor" şeklinde beyanlarla kültürel ve siyasi isteklerine kadar gelmiştir.[23]

Günümüzde yaşayan meşhur Tatar Türkoloğu Mirfatih Zakiyev 24-26 Mart 2000 tarihleri arasında Samsun'da gerçekleştirilen 8. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı'nda yaptığı konuşmada 1990 yılında Tataristan Meclisi'nde çıkarılan bir kanuna göre maddi sıkıntılardan dolayı her sene bir sınıfta ders kitaplarının Latin alfabesiyle hazırlanacağını ve 2010 yılında Latin alfabesine tamamen geçmenin ön görüldüğünü söylemiştir. Tataristan'daki dil ve yazı reformu Azerbaycan'ı örnek almıştır. Ruslar Tatar Türklerine Latin alfabesine geçmemeleri yönünde baskı yapmakta olup, Latin alfabesi kullanımının onları Türkleştireceği yönünde fikirler ileri sürmektedirler. Tataristan'da şu anda Rus dili ve Tatar dili devlet dili olarak kullanılmaktadır.[24]

70 yıl boyunca Kırım Tatar dilinde gerçek manada hiçbir eğitimin olmaması bütün Kırım Tatarlarının Rus dilinde ve yaşadıkları bölgenin dilinde eğitim görmesi, Kırım Tatar dilini sadece yaşlıların bilmesi ve evlerde çok zayıf bir şekilde günlük konuşma olarak gençlere öğretmeleri dilin yok olması tehlikesiyle karşı karşıya gelinmiştir.

Sürgünden önce Kırım-Tatar millî okullarının yok edilmeye başlanması, kütüphanelerin yıkılması ve mevcut Kırım-Tatar dilinde yazılmış kitapların yakılması ile devam eden dil katliamı, Rus yöneticilerinin Kırım-Tatar diline verdiği telafisi olmayan tahribatlardır. Muhacerette Kırım -Tatar dilinde ilk çıkan "Lenin bayrağı" ismindeki gazete (1957) Kırım-Tatar millî hareketine karşı bir yayın olmasına rağmen yine de dilin korunması acısından faydalı olmuştur. Kırım-Tatar Millî Meclisi Kırım Türkçesine ters gelen Kiril alfabesinden 1991'de yapılan Millî Kurultay'la Latin alfabesine geçiş

yapılmıştır. 1997'nin Mart ayının son haftasında Kırım Yukarı Şurası'nda Kırım Türkçesinin Latin harflerine geçeceği, 2004 yılında bu geçiş sürecinin tamamlanacağı kararı kabul edilmiştir.[25]

Kırım Devlet Üniversitesi'nde 1991 yılında Kırım-Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü açılmıştır. 1995 yılına kadar her yıl 50 öğrenci kabul eden bölüm, 1996'da kontenjanını 30'a düşürmüştür. Kırımda ana dilinde eğitim alabilen Tatar Türkü 1800-2000 civarındadır. Bu öğrencilere 170 civarında öğretmen hizmet vermektedir. Eğitim malzemesi olmadığından öğrenciler sadece Kırım-Tatar dersini Tatarca okuyabilmekte, diğer dersler Rusça görülmektedir. Ayrıca Türkiye Türkçesi dersleri de verilmektedir. 35-40000 civarında Kırım Tatar genci millî okul bulamadığından Rusların veya diğer milletlerin okullarına gitmektedir. Bir sınıfta 8 Tatar Türkü olması halinde ana dilde eğitim verilebilmektedir.

Kırım Tatar Maarif Cemiyeti'nin amaçları Kırım Tatar okullarının ana dille eğitime, millî gelenek ve görenekleri ve bilim, teknik sanat, milletlerarası ortak dostluklar kurulmasına destek sağlamaktır. Bugüne kadar bu amaçla projeler geliştirilmiştir. Cemiyet İsmail Gaspıralı günü yapmış, on adet gençlik yaz kampı açmış, açık oturumlar düzenlemiş, Latin alfabesine geçiş çalışmaları yapmış, Tatar Türkçesini geliştirmeye çalışmış, anaokullarının açılmasını sağlamış, uluslararası seminerler düzenlemiş, bülten çıkarmış, ABD ve İngiltere'nin eğitim fonlarından yararlanmıştır.

Kırım kültür dilinde iki kesim karşılıklı mücadele vermektedir. Göçten evvel Kırım Tatar dilinde çıkan "Lenin Bayağı" 1957'lerde Sovyet-Rus dil politikası istikametinde Tatar Türkçesine Rusça kelimelerin girmesini sağlamıştır. İsim değiştirerek tekrar çıkmaya başlayan bu yayın organı Tatarcanın tamamen kaybolup gitmesini önleyerek hizmet vermiştir. Diğer grup Tatar Türkçesinin yeniden millî dil olarak güçlenmesini istemektedir. Rusçayı hiç bilmeyen Kırımlı bir Tatar Türkü, Tatar dilinde çıkan bir yayının %60'ını bile anlayamamaktadır. Rusça halk arasında çok yaygınlaşmıştır. Kırım Tatarcasını hiç bilmeyen Kırım Tatarı dahi vardır. Kırım'da 8 Tatar millî mektebinde haftada 4 saat Tatar dili eğitimi verilmektedir. Tatar okullarında eğitim dili Rusçadır. Ayrıca 4 saat Ukraynaca da öğretilmektedir.[26]

Balkarya'da Balkar Türkçesi ile gazete çıkmaktadır. Gazetelerin yayın alfabesi eski Kiril alfabesidir. Ortak Türk alfabesine geçiş gayretleri de vardır. Eğitim iki dille yapılmaktadır. Öğrenciler Karaçay Türkçesinin yanı sıra isterlerse Çerkezce de öğrenebilirler. Rusça yaygın eğitim dilidir. Rus öğrenciler mahdut sayıda Karaçay veya Çerkezce ders alabilirler.

Karaçaylar ve Balkarlar SSCB döneminde sahip olmadıkları günlük yayın organlarına Rusya Federasyonu döneminde sahip olmuşlardır. Ancak kendi dillerinde çıkmaya başlayan bu yayınlara şimdilerde ilgi oldukça azalmıştır. Ama dile olan ilgi geçiş döneminde daha yoğunlaşmış, ancak Rus dili, Rus edebiyatı, Rus kültürü Türk halkları arasında hayranlık duyulan bir güçtür. Bir öğrenci şehirde yaşıyor ise muhakkak kendi dili ile gördüğü eğitimin yanı sıra Rusçayı da öğrenmek zorundadır. Köyde yaşayanlar isterlerse Rusçayı öğrenmeyebilir. Ancak bu yol pek tercih edilmez. Zira Rusça yüksek tahsilde bilhassa branşlaşmada zaruridir. Resmi eğitim dili Rusçadır.[27]

Moldavya Cumhuriyeti'ne bağlı Gagauz Özerk Bölgesi'nde eğitim Rusça ağırlıklı olmak üzere Moldavaca ve Gagavuzca yapılmaktadır. Bugün yaşlı ve okuma yazma bilmeyenler yalnızca Türkçe konuşmaktadır. Sovyetler Birliği zamanında Rusçanın okullarda zorunlu hale getirilmesi sonucu Gagavuzlar iki dilli olmuştur. Moldava'da yaşayan milletler içinde Rusçanın ikinci dil olarak konuşulma oranının en yüksek olduğu grup Gagavuzlardır. %74'ü Rusçaya vakıftır. Özerklik süreciyle birlikte Gagavuzların nihayet ana dillerini her alanda kullanabilme imkanı doğmuştur. Okullarda kademeli olarak Latin alfabesi (1996'da Latin'e geçildi.) ve Gagavuzca eğitim verilmeye başlanmıştır. Yaz aylarında tüm halka açık Türkçe kursları düzenlenmeye başlanmıştır. Gagavuz aydınları ana dillerini kullanımının devlet tarafından yeterli düzeyde desteklenmediğini savunarak okullarda eğitim dilinin sadece Gagavuzca olmasına, radyo-televizyon yayınlarının Gagavuzca olmasını istemekteler.[28]

Ruslaştırma çalışmalarının bir devamı olarak Çuvaşça dışlanmış ve Çuvaşistan'ın resmi dili Rusça olarak anayasaya sokulmuştur. Ancak 1985'te başlayan dışa açılma ve yeniden yapılanma sürecinde Çuvaşistan'da yeniden ana dile, millî kültüre dönüş ve bağımsızlık mücadelelerinin başladığını görüyoruz. 1991 yılında çıkarılan bir kanunla "Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nin resmi ve eğitim dili Rusça ve Çuvaşça'dır" şeklinde değiştirilmiştir. Bu değişiklikler sonucu bugün Çuvaşistan'da Çuvaşça eğitim yapan okullar açılmaya başlanmış ve Çuvaşistan'ın ana dili ve millî kültüre dönüş faaliyetleri hızlanmıştır.[29]

Yakutistan'da eğitim Rusça ve Sahaca yapılmaktadır. Rusça ve Sahaca olmak üzere 3 dergi, 28 gazete yayınlanmaktadır. Rusçanın yanında Sahaca televizyon ve radyo yayını yapılmaktadır.[30]

11 Mart 1990 tarihinde alınan bir kararla "Tuvaca" Tuva Cumhuriyeti'nin devlet dili olarak kabul edildi. Bu tarihten sonra okullarda eğitim ve öğretim dili olarak Tuvaca daha çok yer almaya başladı.[31]

Hakaslar 20. yüzyılın başlarında %95'ten fazla kendi dillerini kullanmaktaydılar. Ekim 1917 devrimi sonrasında komünist rejimin Ruslaştırma süreci neticesinde 1989 yılında Hakasların ancak %76'sı Hakasça konuşabilmektedir.[32]

Karakalpak yazı dili, Karakalpakistan'ın kurulması ile (1925) başlar. Son zamanlarda gittikçe artan oranda Rusçadan yeni kelimeler alınmaktadır. Radyo ve televizyon yayınları Karakalpakça, Rusça, Özbekçe ve Türkmence yapılmaktadır. Karakalpak halkının 1991'de istiklalini elde etmelerinden sonra (1 Kasım 1991'de Karakalpakistan Özbekistan'a bağlı kalmak kaydıyla egemenliğini ilan etti.) Rusça ikinci plana itilmiş, Rusçanın etkisinden kurtulmak için Latin harflerine geçiş hızlandırılmıştır.[33]

Azerbaycan

Azerbaycan tarihi İran'dan önemli ölçüde dini ve kültürel etki izleri göstermesine rağmen dilbilimsel ve etnik olarak ülke Türkçenin hakimiyeti altındadır. Rus kültürü ülkede kısmi bir etki yapmıştır. 1994 yılında Azerbaycan vatandaşlarının %82 kadarının Azerbaycan dilini birinci dilleri

olarak konuştukları tahmin edilmiştir. Azerbaycanlıların %38'i ekonomi ve siyasetteki Rus egemenliğine uyum sağlamak için Rusçayı akıcı bir şekilde konuşmaktadır.

Türkiye Türkçesini konuşan bir kişi ile Azeri Türkçesini konuşan bir kişi çoğunlukla birbirini anlayabilmektedir. 19. yüzyıldan itibaren Rusça kelimeler (özellikle teknik terimler) ve gramer yapıları Rus kontrolü altındaki Azerbaycan'daki Azeri diline girmiştir. Benzer etkiler İran Azerbaycanı'nda Farsça kelimeler için geçerlidir.

Sovyetler Birliği döneminde Rusça eğitimin öne çıkarılması Rusça eğitim görenler arasında farklı durumların oluşmasına sebep olmuştur. Bunları şöyle özetleyebiliriz:

1- 60-65 yaşlarında olan nesil: Bunlar Rusça eğitim almalarına rağmen Azeri Türkçesini Rusçadan daha iyi biliyorlar.

2- 40-45 yaşlarında olan nesil: Bunlar Rusça eğitim görmüş olsalar bile, her iki dili iyi biliyorlar.

3- 30-35 yaşlarında olan nesil: Bunlar ana diline Rusça kelimeleri katarak konuşuyorlar. Rusçayı Azeri Türkçesinden daha iyi biliyorlar.

4- 18-20 yaşlarında olan nesil: Bunlar kendi ana dillerini çok az biliyorlar. Rusçayı ise bir Rus kadar konuşamıyorlar.

5- 8-10 yaşlarında olan nesil: Bunlar kendi ana dillerini hiç bilmiyorlar. Ancak konuşulanları anlıyorlar.

Prof. Fahrettin Veyselov müttefik cumhuriyet olmalarına rağmen Sovyetler Birliği döneminde Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan'da Rusçaya üstünlük verildiğini, Rusçanın ise Sovyetler Birliği'nde hem millî, hem de devlet dili vazifesi gördüğünü bildiriyor. Halbuki Orta Asya cumhuriyetleri ve Kazakistan'da millî dillerde gazete, dergi ve kitap yayınlandığı halde millî diller devlet dili değildir. Ancak millî dillerin devlet dili olması yolunda teklifler artmış ve çalışmalara başlanmıştır. Millî dillerin devlet dili olmaması gerçeğini dilde sömürgecilik ile izah etmek mümkündür.

Azerbaycan aydınları bu tehlikeyi daha evvel sezmiş olacaklar ki, onlar Azerbaycan Türkçesinin kullanım sahasının daraltılmasına rağmen şuurlu bir şekilde dili millileştirmeye çalışmışlardır. 1920'li yıllarda meydana çıkan eserlerde bir hayli Rusça kelimeye rastlanmaktaysa da daha sonra Rusça kelimeler dilden sökülüp atılmak istenen Arapça ve Farsça kelimeler ile yeniden değiştirilmişlerdir. 1940-1975 yıllarında yayınların orfografya sözlükleri karşılaştırıldığı zaman 1940'lı yıllardan sonraki devirlerde edebî dilin sözlük terkibinin süratle millileştiği görülmektedir. Yabancı kelimelerin oranı (Rusça) %47.8'den %19.1'e inmiştir. Sözlük terkibinin millileşmesi daha çok Azeri kelimelerin artması ile olmuştur. Azerice kelimelerin miktarı 4 defa, yabancı kelimelerin miktarı ise 1.14 defa artmıştır.

Azeri Türkçesi diğer cumhuriyetlerin yazı dillerine göre Azerbaycan'da ileri bir konumda olmasına, Rusçanın etkisini göğüsleyebilmesine rağmen Hüseyin Aliyev Komünist gazetesinin 30 Mayıs 1989 tarihli sayısında çıkan yazısında alınan tedbirlerin şimdilik yeterli olmadığını, Bakü'deki

birçok daireye gittiği zaman insanın kendisini Azerbaycan'ın başşehrinde olduğunu hissetmediğini, çünkü bütün bilgilerin Rusça olduğunu beyan etmiştir.

Azerbaycan halkının ve aydınlarının bu haklı haykırışları karşısında Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Azerbaycan'da Azeri Türkçesinin devlet dili olarak daha geniş bir şekilde kullanılması gayesinde mühim bir kararı kabul etti.[34]

1991 yılında bağımsızlığını ilan ettikten sonra Latin alfabesini benimseyen ilk ülke Azerbaycan olmuştur. 1992 yılında ilk Latin harfli kitabı yayınlayan Azerbaycan'da 1991'de Türk ve Azerbaycan dillerinin benzeyen ve benzemeyen yanlarını karşılaştıran Türk Dili adlı yarı Kiril yarı Latin harfleriyle bir kitap yayınlanmıştır. Bu gelişmeler Azerbaycan Halk Cephesi'nin dil politikasıyla ilgili açık bir tavır sergilediğini göstermektedir. Azerbaycan Halk Cephesi 1992 yılında iktidara geldiğinde ilk iş olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dilinin Türk dili olduğunu ilan etmiştir. Ebulfeyz Elçibey'in dil politikası 1912'de kurulan Azerbaycan Müsavat Partisi'nin görüşleri ile örtüşmektedir. Azeri Müsavat Partisi'nin 1913'ten başlayarak yöneticisi olan Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Türk lehçesini yazılı bir dil haline getirmek isteyen "Azericiler" hareketine karşı çıkmış, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Jön Türklerin ortaya koyduğu modele göre yenileştirilmiş bir Türkçenin kullanımını savunmuştur.

1914'ten önce Azerbaycan'da entelektüellerin çoğunluğu kendilerini Azeri değil "Türk" olarak tanımlıyor ve yazar Ahundzade'nin kullandığı ve savunduğu yerel Türkçe yerine Osmanlı Türkçesini kullanıyorlardı. 1905 dolaylarında Türkleştirmek, Müslümanlaştırmak, Avrupalılaştırmak sloganını ortaya atan Hüseyinzade bunlardan biriydi.[35]

Azerbaycan dilinin durumu Anayasanın 21/1-2 ve 45/1-2 maddelerinde yer almıştır. Buna göre 21/1 maddede "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dili Azerbaycan dilidir. Azerbaycan Cumhuriyeti, Azerbaycan dilinin gelişmesini temin eder" denilmektedir. Aynı maddenin 2. fıkrasında ise "Azerbaycan Cumhuriyeti devleti halkın konuştuğu diğer dillerin serbestçe kullanılmasını ve gelişmesini temin eder," açıklamasıyla ülkede konuşulan diğer dillere özgürlük tanıdığı belirtilmektedir. Bu husus 41/1-2 maddede "Herkesin ana dilini kullanma hakkı vardır. Herkesin istediği dilde eğitim ve öğretim alma, yaratıcılıkla uğraşma hakkı vardır. Hiç kimse ana dilini kullanma haklarından mahrum edilemez"[36] ifadeleriyle pekiştirilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan beş Türk cumhuriyetinden biri olan Azerbaycan diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi kendini çeşitli jeopolitik ve sosyo-kültürel olguların içinde buldu. Azerbaycan Türkleri Sovyet etkisini üzerlerinden atmak ve kendi ulusal kimliğini geliştirmek mücadelesinde dil ve yazı reformunu önemli bir gündem maddesi haline getirdiler. Dille ilgili düşünceler daha çok ortak Türk dili, yer adlarındaki Sovyet tesirinin ortadan kaldırılması, yazışmaların Azerî Türkçesinde yapılması, soy isimlerinde bulunan ov, ova gibi takılar yerine oğlu, gizi, zade, -lı, -li gibi kelime ve eklerin kullanılması çerçevesinde yoğunlaşmaktaydı. Bu düşüncelerin on yıllık süre içinde büyük bir kısmının gerçekleştirildiği söylenebilir. Tam olmasa bile yer adlarında ve soy adlarında Türkizm odaklı değişmeler olmuştur. Yunus Memmedov yerine Yunus Memmedli, Kirovabat yerine Gence gibi. Resmî yazışmalarda Rusça yerine Azerî Türkçesinin hakim kılınması

yönünde adımlar atılmış fakat tam başarılı olunamamıştır. 2000 yılından itibaren Kiril alfabesi tamamen bırakılmış Latin alfabesi kullanıma girmiştir.

Ortak Türk dilinin Türk dünyasında oluşturulması istikâmetinde ilk fikirlerin Azerbaycan'da uç verdiğini söyleyebiliriz. 1980'li yılların sonlarında Sovyetler Birliği dağılmadan Azerbaycan aydınları dilleri üzerinde uygulanan Sovyet politikalarını tenkit etmekte ve kendi dillerinin Türk dili olduğunu, 1930'lu yıllara kadar Azerbaycan'da konuşulan ve yazılan Azerî dilini kullanmak istediklerini açıkça matbuatta dile getiriyorlardı (Yavuz Akpınar, 1989, s.125-151).[37]

Bağımsızlığın ilk yıllarında Türkiye'de Türk dünyası ile ilgili yapılan sempozyum ve toplantılarda (Kültür Bakanlığı'nın tertip ettiği Türk Dili Kurultayları, Marmara Üniversitesi'nin düzenlediği Alfabe Sempozyumu, Türk Dil Kurumu'nun düzenlediği Uluslararası Türk Dili Kurultayları) ortak Türk dili ve ortak Türk alfabesi hakkında Azerbaycan temsilcileri hararetli konuşmalar yapmış, bildiriler sunmuşlardır. Türkiye'deki aydınların çoğu da Türk dünyasında tek bir Türk dilinin kullanılması ve yazıda da Latin alfabesinin kabulü yönünde telkinler içeren yazılar yazmışlardır. Türkiye Devleti'nin ve bazı aydınların Azerbaycan ve diğer cumhuriyetler için Türkiye Türkçesinin ve yazısının ortak dil ve ortak alfabe olarak olduğu gibi kabul edilmesi yönündeki görüşleri Azerbaycan aydınlarını Azerî Türkçesinin korunması hususunda duyarlılığa itmiştir. Türkiye'de kullanılan Latin alfabesindeki bazı işaretlerin eksikliği olduğunu bu yüzden Azerî Türkçesinin kendine has sesleri olan kapalı e, hırıltılı he ve Q nun alfabede yer alması gerekliliği ileri sürülmüştür (Celilov s.158-161). Bu görüşler etrafında 1993'te Azerbaycan Cumhuriyeti 32 harfli Latin alfabesini kabul etmiştir.

Azerbaycan aydınları Türk dünyasında ortak bir Türk dilinin kullanılması gerektiğini, her Türk boyunun kendi yazı dillerini de geliştirmesini ifade etmişlerdir. Türkiye'den gelen Türkiye Türkçesinin ortak dil olarak kabul edilmesi yönündeki görüşlere 3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda Tofik Hacıyev haklı olarak şiddetle karşı çıkmıştır. Hacıyev'e göre Türkiye Türkçesi okullarda öğretilmesi gereken bir dildir. Azerî Türkçesinin bırakılıp Türkiye Türkçesinin kullanılacağını düşünen Hacıyev buna karşı çıkmış, Füyüzat ve Hayat dergilerinde Hüseyinzade Ali, Ağaoğlu Ahmetlerin Osmanlı Türkçesine geçilmesi yönündeki telkinlerinin bugün yine baş verdiğini ileri sürmüştür (T. Hacıyev, 1999: 503-509). Türkiyeli bazı aydınlar ortak Türk dili teriminin rahatsız edici durumunu gördükleri için doğru bir terim olan 'ortak iletişim dili'ni kullanmaya başlamışlardır.

2000 yılının başlarında Azerbaycan Millî Meclisi'nde Azerbaycan dilinin kullanılması hakkında kanun tasarısı hazırlanmış ve tartışılmıştır. Azerbaycan anayasasında Azerî Türkçesinin konumu net olarak açıklanmış, uygulama alanı ise izah edilmemiştir. Bu tasarıya göre dilin kullanımı ve yayılımı dikkate alınmıştır.

Azerbaycan anayasasında Azerbaycan dilinin devlet dili statüsü göz ardı edilerek hâlâ bazı devlet dairelerinde, icra organlarında resmî yazışmalar ve toplantılar Rus dilinde yapılmaktadır. Bakü'nün değişik yerlerindeki reklam panolarında İngilizce, Rusça ve diğer dillerde yazılmış birçok duyuruya rastlamak mümkündür. Hetai şehrinin Nahimov diye adlanan kasabası bir Rus subayın adını taşımaktadır. Televizyon ve radyo programlarında Azerî Türkçesinin kullanımı gittikçe

bozulmaktadır. Azerî Türkçesinin devlet programında ilmî şekilde incelenmesi gerekmektedir. Bu dilin eğitim kurumlarında öğretilmesi ile ilgili usuller de tespit edilmeli ve programlar hazırlanmalıdır (M. Çobanov, 2000: 28-29).

Azerbaycan'da dil, kültür ve yazı arasında göstergesel bağlar mevcuttur. Dilin konuşulması ve yazıya geçirilmesi bireyin ulusal ve uluslararası düzeyde kendini nasıl ifade ettikleri, tanımladıkları ile ilgilidir. Bu bakımdan son on yıl içinde Azerbaycan'da hangi yazının kullanılması gerektiği yönünde bir hayli tartışma yapılmıştır.

Latin, Kiril ve Arap alfabesini savunan şahıs veya gruplar ideolojik ve sosyo-politik eğilimlerine göre tavır almışlardır. Kiril alfabesini savunanlar modernleşmiş Azerbaycan'da Sovyet etkisinin yararını vurgularken, kuzey komşularının gücü ile sürekli bağlantı kurmakta, Kiril alfabesiyle yazılmış 60 yıllık bir birikimin olduğunu ifade ediyorlardı. Arap alfabesinin savunucuları 25 milyonluk Güney Azerbaycan Türklerini de göz önüne alarak bu alfabenin birleştirici yönüne dikkat çekiyorlardı. Ayrıca geçmişteki kültürel değerlere ulaşmak ve İslam âlemi ile iyi ilişkiler kurmak fikri öne sürülüyordu. Latin alfabesini savunanlar 70 yıla yakın bu alfabeyi kullanan ve kendilerine göre politik ve ekonomik gücü daha kuvvetli olan Türkiye ile etno-kültürel bağları vurgulama eğilimi gösteriyorlardı. Batı ülkeleri ile kurulacak ilişkilerin önemine de dikkat çekilmekteydi. Latin alfabesini savunanlar arasında da iki farklı görüş bulunmaktaydı. Refik Zekai Handan gibi Azerî şair ve yazarları Türkiye Türklerinin kullandığı alfabeyi olduğu gibi almak isterken, Feridun Celilov gibi bilim adamları Azerî Türkçesinin kendine has sesleri bulunduğunu ve bu seslerin alfabede gösterilmesi gerektiğini belirtiyorlardı. Bu görüşü savunanlar daha sonra kabul edilen Latin alfabesini hazırlayan gruptur.

Azerbaycan'da Azeri Türkçesinin Türkçeden başka bir şey olmadığı kabul edilir, ama Türk medyasının önemi ve erişilebilirliği yüzünden kelimeler gündelik hayata girse ve herkes tarafından anlaşılsa da, Türkiye Türkçesi ile hem telaffuz hem de terminoloji açısından özdeşlik sağlamak reddedilir. Halbuki her iki dilin kelime hazinesi arasındaki farklılık giderek azalan Rus etkisinden değil, Osmanlıca ile ortak olan ama Atatürk reformları sırasında Türkiye Türkçesinden kısmen çıkarılan Farsça köklerden kaynaklanır. Elçibey döneminde Türkçe olan resmi dilin Aliyev döneminde Azerbaycanca olduğunun anayasa maddesi olarak belirtilmesi, Latin alfabesi kabul edilirken küçük farklılıkları aksettiren bazı harflerin alfabeye dahil edilmesi fazla girişken olduğu düşünülen ağabeye karşı ulusal bir tavırdır. Dili tanımlarken yapılan seçimlerin ardında stratejik bir tercih de vardır. Büyük Türkiye veya Büyük Azerbaycan, dilbilim, hiç olmadığı kadar siyasaldır burada[38] Batı dünyasıyla karşılaştırıldığından bazı bakımlardan birçok ülkede daha esnek ve ayrıntılı bir azınlıklar politikasına sahip olan Sovyetlerden bu azınlık politikasını miras almış olan Azeri yönetiminin kendi dillerine "Türk dili" diyerek azınlıkları rahatsız edebilecekleri uzak bir ihtimaldir. "Azerice" ile "Türkçe"nin dil bakımından barındırdıkları farklılıkların bir siyasal üstünlük politikasına yol açıp açmayacağı dillerin vasıflarından çok liderlerin tavırlarıyla ilgilidir ve böyle olduğu zaten kısa süre Elçibey ve Aliyev örneklerinde görülmüştür.[39]

Türkmenistan

Türkmence Türk lehçelerinin Oğuz grubuna mensup bir dildir. 18. asırdan itibaren Çağatay dili ile eserlerini yazan Türkmen ozanları yer yer Türkmen Türkçesinin özelliklerini de yansıtmışlarıdır. Bunların başında Mahtumkulu gelmektedir. Türkmen etnik bilincinin en önemli dayanak noktalarından biri olan Türkmen dili, 18. yüzyılın başlarında Türkmen şairleri ve tarih yazıcıların kullandığı Çağatay dili içinde bir kısım özelliklerini belirginleştirip yazı dili olma yolunda ilk sinyalleri vermiştir. Konuşulan Türkmen dilinin özelliklerini yazıda kullanılan Arap alfabesinde yansıtmak için 1922-1925 yılları arasında alfabede iki reform yapılmıştır. Erken Sovyet döneminde, 1928-1940 arası, Türkmen edebiyatı Latin alfabesinde yazıldı ve onun bir çok özelliklerini yansıttı. 1940'tan 1995'e kadar Kiril alfabesi Türkmencenin yazımında kullanılmıştır.

1920 sonrası Türkmenistan'da ortak standart yazılı bir dilin yaratılması aşamasında mevcut Türkmen ağızları arasından yine Teke boyunun ağzı ön plana çıkmıştır. Sovyet dönemi yazılı Türkmen edebiyatı Teke ve Yomut boylarının ağızlarına dayandırılmıştır. Türkmenistan diğer Sovyet cumhuriyetleri arasında özellikle de dil açısından Ruslaşmanın en az görüldüğü bir ülkedir. 1979 sayımına göre Orta Asya toplulukları içinde en yüksek ana dili konuşma oranına (%98.7) ve en az Rusça konuşan nüfusa (%26.3) sahip olmaları bunu göstermektedir.[40]

Sovyetler Birliği döneminde Türkmence devlet dili statüsünde olmadığı için geniş ve kavramsal düzeyde kullanılmıyordu. İdari, siyasi ve bilimsel alanlarda Rusçanın hakimiyeti bulunmaktaydı. SSCB devrinde birlik cumhuriyetlerinde Ruslar dışındaki yöneticilerin yükselebilmesi için yazılı olmayan kurallar vardı. Bu kurallara göre, yöneticinin eşi Rus olmalı, annesi veya babası Rus olmalı, Rusya'da Rus kültürü alarak okumuş olmalı, Rusçası mükemmel olmalı. Türkmenistan SSCB devrinden Gorbaçov dönemine kadar ağırlığını hissettiren Rus şovenizmi, toplumda yükselebilmenin tek koşulunun "Ruslarla entegre olmak" olduğunu hissettirecek Kentli Türkmenleri Rusçayı ev dili olarak kullanmaya, çocuklarını Rus okullarına verdirtmeye zorlamıştır.[41] 1970'lerden beri çift dillilik Sovyet siyasi çevrelerinde ciddi bir biçimde düşünülmüşse de aslında uygulamaya yaygın bir biçimde geçilmemiş ve çeşitli cumhuriyetlerin dilleri daime ikinci dil olarak kalmıştır. 1987'de Türkmenistan'ın çift dilliliği teşvik edecek eğitim malzemelerinden yoksun olduğu belirtilmektedir.[42]

24 Mayıs 1990'da resmi dilin Türkmence olarak ilan edilmesinden sonra beliren dil politikası Rus mirasını terk etmek ve Türkmencenin kullanım alanını genişletmek şeklinde tezahür etmiştir. 1993 Anayasası'nın 13. maddesine göre, Türkmence Türkmenistan'ın devlet dilidir ve her Türkmen vatandaşı kendi ana dilini kullanma hakkına sahiptir.

1993'te İngilizce, Rusçanın önüne geçerek ikinci devlet dili haline gelmesine rağmen, Rusça hükümette ve diğer kurumlarda önemli bir dil olarak varlığını devam ettirdi. Aynı yıl Latin kökenli 30 harften oluşan Türkmen alfabesinin kullanımı Türkmenistan Meclisi'nde kabul edildi. Türkmen okullarının Latin alfabesinde öğretime geçişi programına göre 1995-1996 yıllarında 1 ve 5. sınıflar, 1996-1997'de 1.2.5. ve 6. sınıflar; 1997-1998'de 1., 3., 5. ve 7. sınıflar, 1998-1999'da 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7. ve 8. sınıflar, 1999-2000'de bütün sınıfların Latin alfabesine geçeceği hesaplanmıştır. 1993-1994 öğretim yılında, Türkmen Türkçesinde eğitim veren okulların 7., 8., 9. ve 10. sınıflarında, Ekim

1993-Mart 1994 döneminde 34 saatlik bir program çerçevesinde Latin alfabesi öğretilmiştir. Söz konusu program Rusça, Kazak ve Özbek Türkçelerinde eğitim veren okullarda Ocak-Mayıs 1994 döneminde uygulanmaya konmuştur. 1994-1995 öğretim yılında Türkmen Türkçesi dil dersi 4. sınıflarda Latin alfabesinde okutulmuştur.[43]

Yeni Türkmen alfabesini seçmek kolay olmamıştır. Bir grup Türkiye Türkçesinde kullanılan alfabeyi, başka bir grup Kiril alfabesinden önce kullanılan Latin alfabesini, diğer bir grup ise değişik bir alfabeyi kullanma teklifinde bulunmuşlardır.[44] Çeşitli simgesel metinlerle Türkmen kimliğinin farklılığını geliştirmek isteyen Niyazov yönetiminin bu tutumu yeni Latin-Türkmen alfabesinde kullanılan değişik karakterlerden de anlaşılmaktadır. Türkmenistan'da kabul edilen Latin alfabesi okullarda öğretilmeden panolarda ve duvar panolarında kullanılmaya başladı. Daha önce kullanılan Latin alfabesi ve Marmara Üniversitesi'nde 1993'te bütün Türk dünyası için önerilen ortak alfabe, Türkmenistan'ın yeni alfabesini hiç etkilemedi. J, c, ı, y, v sesleri için yeni alfabede farklı karakterlerin kullanılması Stalin'in Kiril alfabesini dayatırken diller arasındaki farklılıkları keskinleştiren politikasını hatırlatmaktadır. Milliyetçilikler Moskova'ya karşı olduğu kadar komşulara ve muhtemel tüm bölgesel birleşmelere karşı da inşa edilmektedir. Yalnız Türkmenistan'a özgü bir alfabe konusunda ısrar Türkmenistan'ın bağımsızlığını simgesel düzeyde tescil ettirmenin en çarpıcı örneklerinden biri olarak belirmektedir.

Türkmenistan'da Rus dilinin ağırlığını silmek için 1992'de bir kararlılık gösterilerek coğrafi isimlerle idari terimlerin çoğu Rusçadan Türkmenceye çevrildi. Sovyet yerine Halk Maslahatı ifdesi kullanılmaktadır. Krasnovodsk'un adı Türkmenbaşı olmuştur. Bu şekilde birçok bina, cadde ve kurum ismi Türkmen kahramanları ve Türkmen kültüründen gelen isimlerle değiştirildi. Buna ilaveten bütün hükümet unvanları Rusçadan Türkmenceye çevrildi. Kültürel alanda yapılan reformlar içerisinde Türkmenistan'ın yeni tarihi yazılmıştır.

Sovyet döneminde filoloji dışında üniversitenin diğer bölümlerinde tamamen Rusça eğitim yapılırken, bağımsızlık sonrası eğitim dili olarak Türkmenceye ağırlık verilmiştir. Genel ve ilkokulların %77'si Türkmence eğitim yapmaktadır. %16 oranında okul Rusça eğitim yapmakta olup ayrıca Özbek ve Kazak azınlıkların dilinde eğitim veren kurumlar mevcuttur. Türkmenistan'da nüfus yapısı ve etnik ilişkilerde gözetilen denge sebebiyle "Türkmenleştirme" açıkça söylenmese de ulusallaşmanın en temel alanlarından biri olan eğitimde buna yönelik değişimler gözlenmektedir. Türkmencenin resmi dil İngilizcenin ikinci dil olarak benimsenmesinden sonra eğitimde bu iki dil önem kazanmıştır. İnsanlar Türkmenceyi özel kurslarda, okullarda veya işlerinde kullanmak için öğrenmeye kendilerini mecbur hissetmektedirler.

Özbekistan

Konuşan insan sayısı bakımından Türkiye Türkçesinden sonra ikinci sırada yer alan Özbek Türkçesi Karluk grubu Türk şivelerinin en önemli bir koludur. 15. asırdan 20. asra kadar Türkistan bölgesinde Doğu Türkçesi ya da Çağatayca adı verilen bir yazı dili kullanılmaktaydı. Ulusların ve dillerin imal edilme süreci içinde 1920'li yıllardan itibaren Özbekçenin oluşturulması işine başlandı.

Aslında daha önce de belirttiğimiz gibi bu çalışmaların temeli Çarlık Rusyası'nda atılmıştı. Özbek dilcilerden Şaabdurahmanov, Özbek dilinin imal edilişini sosyalist bakış açısıyla ortaya koyar. Ona göre Özbek millî dili, Özbek sosyalist milletinin millî, edebî dilidir. Özbekler 19. asrın sonlarında 20. asrın başlarında şekillenmeye başlandı. 3 Ekim devrimine kadar tam olarak şekillenmemişti. Komünist Partisi'nin akıllı siyaseti ile Özbek dili "millî dil" özelliğinde şekillendi ve Özbek sosyalist milletinin gelişmiş diline dönüştü.[45] Türk birliğini küçük etnik gruplara ayırma politikasına uygun olarak hazırlanan Özbekçe, farklılıkların en fazla olduğu Taşkent ağzına dayandırılır. Taşkent ağzı çok kuvvetli Farsça etkisindedir. Ünlü sayısı bakımından fakirdir. Çağatay Türkçesi ve diğer Özbekistan ağızlarında gördüğümüz 8-9 ünlü bu yazıda 6'ya düşer. Ünlülerin az olması ünlü uyumlarının bozulmasına sebep olur.[46] Dil inşa edilirken 1920'li yıllarda Özbek Türkçesinde ses uyumunun bulundurulup bulundurulmaması gibi tamamen dil dışı etkilerle tartışmalar yapılmıştır. Bu konuda üç görüş vardır: a) Özbek edebî dili ahenkliliğe tam olarak riayet etsin. b) Özbek edebî dili uyumun olmadığı ağızlar esas alınarak kurulsun. c) Uyum bazı kelimelere uygulanmasın. Özbek dilinin inşasında esas rolü Polivanov üstlenmiştir. Sovyet dil siyasetine uygun olarak ünlü sayısının az olduğu, ünlü uyumunun bozulduğu Taşkent ağzını Özbekçeye temel yapmak için çalışmalar içine girmiş bunda başarılı da olmuştur.[47] Sovyetlerin Rus mahkumu Türklerde mahalli dilleri, millî kültür kaynağı yapmak çabası yoktur. Kazak dili için bu şivenin Özbekçeye çok yabancı olan kelime ve tabirleri alınıyor. Halbuki Özbekçe için de "Nevayi dili" diyerek tam Farsa karışık bir şekli aranıyor. Yeni Özbekçeyi Kazakçadan uzaklaştırmak için bu dile alabildiğine Farisî kelimeler katılabiliyor. Bugün Özbekler "Taşkent Akşamı" gazetesinin ismini "*Toşkent Okşomı*", "eger"i "*agar*", "gerek" yerine "*karak*" şeklinde yazmaya mecbur ediliyor. Prof. E. Polivanov 1927'de inkılapçı Şark (Revulutsiyounyu Vostok) dergisinde "Sovyetler Birliği'ne dahil milletlerin yazı dilleri ve inkılap" unvanıyla neşrettiği makalesinde ve diğer yazılarında imla ve pratik ıslahının siyasi gayeler için nasıl istifade edilebileceğini ve ayrı edebî dillerin nasıl yaratılabileceğini, Arapça, Farsça kelimelerin atılıp yerine hemen Rusça ıstılahların nasıl getirileceğini fakat bu işlerin "Russitsizm" tesmiye ettiği tarzda yani göze çarpan bir Ruslaştırıcılık şeklinde yapılmayıp, fikrin bu ayrı dillerde konuşan kavimlerin mümessilleri eliyle işletilmesini ve komünist "ana dilleri" vücuda getirerek bunlarda bir taraftan bu dillere karşı feragat gösterisinde bulunmayı, fakat bunlar vasıtasıyla yapılacak Ruslaştırmanın "edebî dilleri Garplılaştırma"nın kaçınılmaz bir zaruret olduğuna ve "grafik ıslahat"ta "fonetik imla"nın esas edilmesi gerektiğine kandırma usulünün tatbikinin şart olduğunu ileri sürdü.[48]

Özbekistanlı aydınlar yazıda bütün ünlülerin gösterilmesi ve ses uyumunun korunması konusunda belli bir süre direndilerse de başarılı olamadılar. 1929 yılında kabul edilen Latin alfabesinde 9 olan ünlü sayısı, 1934'te yapılan değişiklikle 5'e iner. 1934 yılında düzenlenen Latin alfabesi 1940'ta kabul edilen ve uzun süre kullanılan Kiril alfabesini fonemlerin sayısı ve değeri yönünden etkilemiştir. Bu alfabe totaliter mefkurenin bütün Sovyetler Birliği, özellikle Özbekistan'da geniş bir şekilde yayıldığını "yukarıdan" yani merkezden, Moskova'dan gelen sadece emirlerin değil, hatta imaların bile bütünüyle uygulandığı bu dönemde hazırlandığı için alfabede dönemin dil siyasetinin gerçek yüzü açıkça görülmüştür.

Rus alfabesindeki (şç) ve bI (ı) harfleri dışında, bu alfabedeki bütün harfler ve işaretler Kiril esaslı Özbek alfabesine alındı, harflerin sırası bile değiştirilmedi. Özbek dilinin özel sesleri için belirlenen dört ÿ/o/ve/ö/, K/q/, f/y/ve X/x/ harflerini Rus harfleri arasına almaya cesaret edemeyen reformcular, bu harfleri alfabenin sonuna iliştirmekten başka çare bulamadılar. Sonuçta fonemlerin özelliklerine göre Özbek alfabesindeki harfler, Rusçada benzeri olan sesleri gösteren harfler, Rus dilinde benzeri olmayan sesleri gösteren harfler olmak üzere suni tarzda iki gruba ayrılıverdi. Rus dilinde ünlüleri gösteren altı ünlü harf vardır. Kiril esaslı Özbek alfabesini hazırlayanlar, Özbek dilinin ünlülerini de altı harfle sınırlandırmak istediler. Rus alfabesindeki ünlüleri gösteren harflerden beş tanesi aynen alınıp ek olarak alfabeye ÿ harfi konuldu. Fonksiyonu ve söyleyişi çeşitli olmasına rağmen, Rusçadaki ünlü sayısına eşitlenen bu altı harf, Özbek dilinin zengin ünlü seslerini karşılamaya yetmedi. A ve o seslerini karşılayan harfler Özbekçe ve Rusça kelimelerde iki tür söyleyişi yarattı. A harfi bir kumaş türü olan ä*drä*s ve işte anlamındaki *ene* kelimelerinde bir Rus diliyle alınan *adress* ve *anatomiya* kelimelerinde başka söylenmektedir. Bu ve buna benzer başka unsurlar, Özbekçe ve Rusçadan alıntı kelimeler arasındaki farkları belirginleştirip tek yazı dilinde, iki dilin söyleyiş kurallarının yan yana kullanılması gibi bir durumu ortaya çıkardı. Sonuçta millî söyleyişe ve imlaya çok zarar verdi. Sovyetler döneminde Özbek alfabesini geliştirme gönünde gösterilen çabaların, resmi mefkure tarafından Özbek dilinin ses sistemine değil, Rus dili ses sistemine yaklaştırma yönüne döndürüldüğünü biliyoruz.[49] Sovyet döneminde iletişim dili olarak Özbekçe yerine Rusça kabul edilmiştir. Başlangıçta Rusça kullanmadan ziyade Rus kelimelerinin dile yerleştirilmesi teşvik edilmiş olup, daha sonraları eğitimin dili Rusçaya kaydırılmıştır. Özellikle yüksek öğretim Rusçadır.

Sovyet dönemini değerlendiren Muhammed Salih "Özbek nüfusun %72'si Özbek, %13'ü Rusça konuşanlar, %4'ü Taciklerden oluştuğunu söyleyerek Özbek dilinin %13'e kurban edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Salih'e göre Özbekistan'da Rusça öğrenmenin teşvik edilmekte fakat Özbek dili hiç dikkate alınmamaktadır. Mesela Rus okullarında eğitim gören Özbek çocukları kendi dillerinde ekmek, ver, para gibi kelimelerden başka bir şey bilmemektedir. Rusça hakkında devamlı konferanslar, toplantılar tertip edilmekte, fakat Özbek dilinin durumunu değerlendirebilmek üzere hiçbir faaliyette bulunulmamaktadır.[50]

Özbekistan'da muhalefetin Özbek dilinin devlet dili haline getirilmesi yönünde ortaya koyduğu tepkiler sonucu 1989'da Özbek dili devlet dili kabul edildi. 1992 yılında yapılan anayasanın 4. maddesine göre "Özbekistan Cumhuriyeti'nin devlet dili Özbek dilidir. Özbekistan Cumhuriyeti Özbekistan'da mukim olan halkların örfleri, gelenekleri ve dillerine karşı saygı gösterir."[51] ifadesiyle Rusçanın hakimiyetine teorik olarak son verilmiştir. Devlet programına göre Özbekçeye devlet dili statüsü verildiği gün -21 Ekim- dil bayramı olarak kutlanmaktadır. Dil düzenlemesiyle ilgili bakanlık, valilik, komite ve diğer devlet kurumlar görevlendirildi. Üniversitelerin hemen hepsinde Özbek dili ve edebiyat bölümü açıldı. Eğitim dili olarak Özbekçenin hakim kılınması çalışmaları başladı. Özbekçe kitap ve makale sayısında artış oldu. İşyerlerinde yazışmalar Özbek diliyle yapılmaya başlandı.[52]

Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Meclisi 7 Mayıs 1993'te yeni alfabe hazırlanması hakkında özel kanun kabul etti. Bu kararı uygulamak için çeşitli toplantılar yapıldı. Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu 24 Ağustos 1995'te Latin alfabesine dayanan alfabesinde Özbek dilinin temel imla kurallarını onayladı. Ortaokulların ilk sınıfları yeni alfabeye geçti. Ders kitapları ve kılavuzlar yeni alfabeyle yayınlandı. Daha üst sınıflar yeni alfabeye geçmek için hazırlıklar başlatıldı. Devlet ve kamu çalışmalarına yeni alfabeyi öğretmek için kurslar açıldı.

Özbekistan'ın kabul ettiği 29 harfli Latin alfabesinin birçok kusuru bulunmaktadır. Bir defa bu alfabe Türk cumhuriyetlerinin kabul ettiği alfabeye yaklaşmak yerine ondan uzaklaşmaktadır. Başta ş ve ç sesi olmak üzere bazı seslerin İngiliz alfabesindeki işaretlerle gösterilmesi, o ve g seslerini gösteren işaretlerin yanında apostrof işaretinin (') bulunması, alfabeyi başlangıçta zayıflatan hususlardır. Ünlü uyumunu Özbek Türkçesinde tesis edecek ünlüler bu alfabede de gösterilmemiştir. 6 ünlü bulunmaktadır. Stalin'in Kiril alfabesini dayatırken gözettiği diller arasında keskinliği artırma düşüncesi, bugünkü Özbek alfabesinde de sürmektedir. 2005 yılında Özbekistan'ın tamamında Latin alfabesine geçilmesi kararlaştırılmıştır. 1995 yılına kadar ortaokul 7. sınıfa kadar kitaplar Latin alfabesiyle yazılmıştır.[53] Özbekistan'da yaşayan Özbek Türklerinin kendi dilleriyle eğitimi diğer cumhuriyetlere göre çok kısıtlıdır. Özbekistan eğitimde Özbekleştirme çalışmaları içindedir. Semerkant Üniversitesi Tacikçe eğitim yaptığı için kapatılmıştır.

Bağımsızlıktan sonra Özbekistan'da Rusçanın yerini yavaş yavaş İngilizcenin aldığı gözlenmektedir. Birçok siyasetçi İngilizcenin Rusça yerine uluslararası ilişkilerde kullanılmasını arzu etmektedirler. Yabancı dil olarak İngilizce yaygın bir şekilde öğretilmektedir. Özbekistan vizesi, Özbekçe ve İngilizcedir. İngilizce hakimiyeti Özbek alfabesine de yansımıştır. Ş'nin "sh" ile ç'nin "ch" ile gösterilmesi bunun yansımasıdır.

Bağımsızlıktan sonra başlayan bir akımla Özbekçeye Rusçadan geçen kelimelerin dilden atıldığını görmekteyiz. Özbekler anlamını bildikleri her Arapça ve Farsça kelimeyi Özbekçe kabul ettiklerinden Rusça kelimeler, hatta yüzde yüz Türkçe kelimeler yerine dahi kullanılmaktadır. Dilden atılmak istenen *rayon* yerine bazıları Türkçe *tümen* kelimesini, bazıları da ısrarla *nahiye* sözünü kullanmaktadırlar. Rusça kelimelerin yerine, yapısına ve anlamına bakılmaksızın Arapça, Farsça karşılıklar bulunmakta, örnek olarak Farsçada dahi kullanılmayan *kârgâh (*işyeri) *avaznigâr (*radyo) gibi.[54] Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında Türkiye'de uygulanan dil politikasının icabı olarak Türkçe kelimeler türetmek, Arapça ve Fars kökenli kelimelerin birçoğunu tasfiye etmek fikri, bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetlerine dil planlamalarında model olacak bir çalışmadır.

Ortak Türk dili ile ilgili tek somut çalışma Özbekistan'da yapılmıştır. Bahtiyar Kerimov ve Şaahmet Mutalov'un *Orta Türk Dili* adlı eseri 1992'de yazılmış olup Türk yazı dillerindeki kelimelerin konuşan kişi ve kullanım sıklığı esas alınarak ortaklıkların tespitini istatistik ve bilgisayar bilimlerinden de yararlanarak teklif etmektedir. Ortak Türk dili diye bütün kurultaylarda söz açıldığı halde bu eserin bütün Türk dünyasında görmezden gelinmesi düşündürücüdür. Özbekistan'ın bu tip çalışmaları

desteklemesi de bölgede Türk cumhuriyetlerine yönelik bir strateji arayışında olduğunu göstermektedir.

Kırgızistan

Sovyetler Birliği döneminde Kırgızcanın yazı dili olarak geliştiğini söyleyebiliriz. Kırgızca ilk gazete 1924 yılında basılmıştır. Kırgız yazı diline temel olarak Kuzey Kırgızistan bölgesi ağzı esas alınmıştır. Güneyde konuşulan ağızların daha önce hemen hemen Türkistan'ın tamamının ortak yazı dili olan Çağataycaya yakın olması Sovyet yönetiminin tercihini siyasi olarak kuzey ağızlarından yana yapmaya itmiştir. Yazı olarak 1923'ten 1928'e kadar Arap alfabesi, 1928-1940 Latin, 1940'tan günümüze kadar olan dönemde de Kiril alfabesi kullanılmıştır.

Kazakistan'dan farklı olarak Kırgızistan'da Kırgız nüfus ağırlıklı bir yapıya sahiptir. 1991'den sonra Kırgızistan hükümeti tarafından Kırgız dilini Latin alfabesine geçirilmesi için karar verilmiş ve Kırgızca resmi dil olarak kabul edilmiştir. Maddi sıkıntılar yüzünden Latin alfabesine geçilememiştir. Kırgızistan'da 1993 yılında kabul edilen anayasanın 5/1 maddesine göre çok uzun yıllardan sonra ilk defa bu anayasa ile devletin resmi dili Kırgızca olarak belirlenmiştir. Ayrıca 5/2 maddede Rusça ile Cumhuriyet nüfusunun, eşit ve serbest şekilde kullanılması ve gelişmesi güvence altına alınmış olup, 5/3 madde de devlet dilini bilmemek veya kullanmamak nedeniyle vatandaşların hak ve özgürlükleri kısıtlanamaz ifadesiyle Kırgızcanın dışında konuşulan başta Rusça olmak üzere diğer dillerin korunması ve gelişmesi için teminat verilmiş olup, resmi dili bilmeme ve kullanmamanın bir tehdit unsuru olarak kullanılamayacağının garantisi verilmiştir. Anayasanın 43/3 maddesinde cumhurbaşkanı adaylığı için devlet dilini bilme şartı konmuştur.[55] Kırgız dili resmi dil olarak kabul edildikten sonra Kırgızistan halkının bu dili öğrenmesi yönünde adımlar atıldı. Kırgız Türklerinin dışındaki halklar, özellikle de Ruslar bu durumdan hoşnut olmadılar. Kırgız ordusundaki Ruslar 1992'de Akayev'i istifaya davet ettiler. Akayev'in Kırgızlaştırma siyaseti güttüğünü iddia ettiler.

Kırgızistan'da 1992'de yapılan ticaret yasasının 1997'ya kadar Kırgızcaya çevrilmesi ön görülüyordu. 1996 yılının Mart ayında Kırgız parlamentosu Rus dilinin Kırgızca ile birlikte resmi dil olduğunu kabul ederek eksi duruma döndü. Bunda Rusya'nın oynadığı gizli rol önemli olmuştur. Akayev Rusçanın resmi dil olmasını bir uzlaşma olarak takdim etmiştir. Bunun sonucu olarak Kırgızistan'da Kırgız Türkçesi kullanımdan düşme noktasına gelmiştir. 17 Ocak 2000 tarihli Ayyıldız gazetesinin Kırgız Press'in haberine göre verdiği bilgide devlet dili ilan edilen Kırgız Türkçesinin bugüne kadar resmi yazışmalarda kullanılmadığı, bu yöndeki çabaların da başarısızlıkla sonuçlandığı ifade edilmiştir.

Haberin devamında hükümetin, Kırgız Türkçesini resmi yazışmalarda kullanma çabalarında şimdiye kadar başarılı olamadığı, devlet dili olan Kırgız Türkçesinin öğretilmesi için yeterli kitapların olmadığı, kreş ve ilkokullarda da bu dersin çok düşük seviyede öğretildiği kaydedilmiş, ortaokullarda Kırgız Türkçesi ders kitaplarının yeterli olmadığı belirtilmiştir.

Muhalefette bulunan Asabe Partisi ortak Türk dilinin geliştirilmesini destekledikleri gibi Latin alfabesine geçişi gerekli görmekte ve Kırgız ruhunun ötesinde tüm “Türk”leri birleştiren ortak bir kimliğin güçlendirilmesini istemektedir.[56]

Kırgızistan’ın Ankara Büyükelçiliği 3. Katibi Aybek Akaev’in tarafımıza faksla gönderdiği bilgiye göre Rusça milletlerarası dil olarak kabul edilmiş ve başkent Bişkek, büyük şehirlerde ve ülkenin kuzeyinde geniş olarak kullanılmakta olup, Kırgızca ile birlikte Rusça da resmi yazışmalarda kullanılmaktadır. Kırgızistan’da Kırgızlardan başka yaşayan topluluklar kendi dillerinde serbestçe konuşup Slav (Rus), Özbek, Alman, Uygur, Türk, Kore vb. üniversiteleri ve okullarında kendi dillerinde öğretim alabilmektedirler. Ortak Türk dili ile ilgili devlet kurumlarında herhangi bir çalışma yapılmamaktadır. Kırgızcanın geliştirilmesi için 1991’den sonra hükümete bağlı bir komisyon kurulmuştur.

Kırgızistan’da 1990’lara kadar eğitim dili ağırlıklı olarak Rusçaydı. Ancak Kırgızcanın kullanımı yıldan yıla arttı. Uzun vadeli planlarda Batı tarzında üniversitelerin oluşturulması amaçlanmaktadır ve bundan dolayı üniversiteler batı tarzında lisans diploması vermeye başlayacaklardır. 1992 yılında Cumhurbaşkanı Akayev Bişkek’te Slavik bir üniversite kurarak, Kırgızistan’da bulunan Rusça eğitim almış nüfusa yardım etmeyi amaçladı. Bunun dışında eğitimin Kırgızlaştırılması, Kırgızistan’dan göç için en önemli etkenlerden biri oldu. Bu üniversitenin kurulmasının diğer bir amacı da Orta Asya’dan tüm Rusça konuşan öğrencilere kucak açmaktı. Çünkü Rusya Federasyonu dışında kalan Rus öğrenciler Sovyet döneminde sahip oldukları bedava eğitim haklarını kaybettiler. Buna karşın, eğitim alanındaki maddi imkanların yetersiz olması sebebiyle etnik olarak Kırgız olmayan öğrencilerin eğitimine dair bu projeye yoğun bir muhalefet oluştu.

Kazakistan

Kazaklar arasında Orta Asya’da diğer Türk kökenli topluluklardan farklı bir etnik kimlik üzerine inşa edilen bilinç doğrudan Çarlık Rusyası’nın politikalarıyla beslenmiştir. Kazak dilinin gelişmesi ve yazılı alfabeye kavuşması bu dönemde olmuştu. Kazak yazılı edebiyatı İbray Altınsarın gibi Kazak aydınlarının çabalarıyla Kazak yazılı edebiyatının ilk önce Rus eğitim sistemi içinde Kiril alfabesiyle gelişmeye başlamıştır. Çarlık Rusyası politikasının temel amaçlarından biri aslında İslâmiyet’i çok geç kabul eden ancak yine de Ahmet Yesevî gibi yörede etkili olmuş olan Sufilere yakınlık duyan Kazakları Arap alfabesinden ve İslam dünyasından koparmaktı.[57] Kazakistan nüfusunun en geniş parçası içinde iletişim için bir kanal temin eden şimdiki dil Kazakça değildir. SSCB’nin Rus olmayan milletlerinin “ikinci ana dil” olarak onlu yıllar için aracılık eden Rusçadır. 1989 nüfus sayımına göre Kazakistan nüfusunun dörtte üçünden fazlası Rusçanın doğuştan konuşucusudur ya da onu akıcı olarak konuşabilmektedir. Kazakistan Ruslarının yaklaşık olarak tamamı ve diğer azınlık üyeleri (özellikle Slavik olanlar) doğal, doğuştan Rusça konuşucularıdır. Çoğu doğuştan konuşucu olmamasına rağmen Kazakistan Kazaklarının çoğunluğu Rusçayı akıcı biçimde konuşur. Kazakların %64’ü 1989 sayımında akıcı Rusça konuştuklarını iddia etmişlerdir. Bu diğer eski Sovyet Türk cumhuriyetlerindeki %23 ve %37 oranları ile karşılaştırıldığında şaşırtıcıdır. Doğrusu, 1989 sayım

sonuçları, doğuştan Rusça konuşan Kazakistan Kazaklarının oranının %2'nin altında olduğunu gösterdiği anlamına gelir. Yine de bu sayı aldatıcıdır. Kazak dili ustalığının azlığı ya da yokluğuna rağmen ırken Kazak olanların birçoğu doğuştan Kazakça konuşmaya başladığının kaydedildiği açıktır. Kazakistan'ın dil problemleri tartışmasına halk içindeki bu katılımcılar Kazakların en az %25'inin çok az Kazakça konuştuğu ya da hiç konuşmadığını genel olarak kabul ederler. Bunların çoğu %25-40 arası muhtemelen Rusçayı Kazakçadan daha akıcı biçimde konuşmaktadırlar.[58]

Kazakça 1989'da Kazakistan'da devlet dili olarak kabul edilir. Devlet dili kanuna ek olarak Rusya'da bir "çapraz milliyet dili" iletişim için ihdas edildi. 1995'te yapılan referandum ile kabul edilen anayasaya göre Kazakistan Cumhuriyeti'nde devlet dili Kazakçadır. Devlet kuruluşlarında ve yerel yönetim birimlerinde Kazakçayla birlikte resmi olarak eşit şartlarda Rusça da kullanılır. Devlet Kazakistan halkının dillerinin öğrenilmesi ve geliştirilmesi için uygun şartlar sağlar (Madde 8/1-2-3). Herkes kendi ana dilinde konuşma, kendi kültürünü yaşama, iletişim, konuşma, eğitim ve yaratıcılık dilini özgürce seçme hakkına sahiptir (Madde 20/2). Kazakistan Cumhuriyeti'nde doğmuş, en az otuz beş yaşında olan, Kazakistan'da en az 15 yıl ikamet etmiş olan ve devlet dilini serbestçe kullanabilen her bir vatandaş Kazakistan devlet başkanı olabilir (Madde 42/2).[59]

Kazakistan anayasasında Kazakça ile ilgili yer alan hükümlere baktığımızda bağımsızlık sonrası bir Kazaklaştırma sürecinin başladığını söyleyebiliriz. Bu doğrultuda 1997 yılında ikinci bir dil kanunu yapılmıştır. Bu yeni kanun dille ilgili uygulamaların daha somut olarak hayata geçirilmesini, toplum için politikası ve dıştan bağımsız yapısıyla yüce bir devlet olarak genişlemeye başlayan Kazakistan toplumunun psikolojik atmosferindeki bazı değişikliklere saygıyı da kapsar. Kazakistan'da Ekim 1998'de Başkan Nursultan Nazarbayev'in emriyle anayasa temelinde dil politikası kavramı ve yeni dil kanunu "Dillerin İşlevi ve Gelişmesinin Devlet Programı" kabul edildi. Programın oluşumu, toplumdaki dil problemlerinin çözüm yöntemi ve bu alanda sosyal hakların restorasyonunda devlet desteğinin gerekliliğine yol açtı. Programın temel hedefi, Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki diğer diller ve devlet dili için uygun koşulları sağlamaktır. Devletin ölçüleri ve bilim, kültür, eğitim ve medya alanında diğer dillerin gelişmeleri konusu ayrıntılı olarak açıkça belirtilmiştir. Terminoloji ve yer isimlerinin araştırılmasına ve devlet dili temelinde ülkenin devlet işlerinin dereceli olarak idaresine özel önem verildi. Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı'nın Başbakanın emrine göre programın gerçekleştirilmesinin kontrolü izlenecek ve üç ayda bir hükümete mahalli başkanlık ve bakanlıkların hareketleri ve durumları hakkında bilgi verilecektir.

1999 Haziranı'nın 25. gün raporundaki bilgilere göre dil gelişmeleri için bazı somut ölçüler Kazakistan'da görülmeye başlamıştır. Bu gelişmeleri kısa başlıklarla ortaya koyalım. Kazakistan'da yaşayan Kazak Türkleri dışındaki halklar kendi dilleriyle eğitim yaptıkları kurumlarda Kazak Türkçesini de öğretmektedirler. Mesela Aktöbe bölgesinde Koreli ve Yahudi ulusal kültür merkezleri ana dil bilgisi rekabetini sürdürürler. Rus ortaokullarının 10-11. sınıflarında Kazak dilinin ek saatleri bu yıl eklendi. Kreşlerdeki çocuklar haftada 2-3 saat devlet dilini çalışıyorlar. Kuzey Kazakistan Üniversitesi'nin bütün Rusça bölümlerinde 1998'de öğrenciler Kazak dilini 160 saatlik programa göre öğreniyorlardı.

1999’da bu 280 saatlik programa göre yapıldı. 40 öğrencili kreşlerde Rus çocuklar haftada iki kez resmi dili öğrenecekler.

Kazak isimleri ve soy isimlerinin tarihi Kazak geleneklerine göre düzenlenmesi işini de bu program çerçevesinde ele almak gerekir. 1996’da Nursultan Nazarbayev imzası ile yayınlanan kararnameye göre Kazak halkının mensupları aile adlarının ve Soyisimlerinin yazımında Rusça -ov,-ev,-ova,-eva gibi ekleri bırakıp, bunların yerine ulı (oğlu) kızı kelimelerini getirebilirler. Bunun gereği olarak bir çok Kazak ismi ve soy ismini değiştirme yoluna gitti. Kazakistan’da bir Kazak’ın kimlik kartında ilk adları soy adları, babalarının adı ve soy adına yer verilmektedir. İleriki yıllarda Kazak isimlerinin tamamen Kazak sistemi için ortak bir şekilde yazılacaktır.

Kazakistan Cumhuriyeti’nde uygulanan dil politikalarının bir hedefi de Sovyetler Birliği döneminde değiştirilen Kazak yer isimlerinin tekrar konulmasındır. Onomastik problemlerin öneminin göz önüne alınmasıyla Kazakistan’da 1990’da Hükümet yanında Devlet Adbilim Komisyonu kuruldu. Komisyonun ana hedefi yerel yönetimlerin tekliflerini tarihi yer adlarının kullanımı ışığında kararlaştırmaktı. Komisyon yerleşim bölgeleri ile ilgili 134 bin adı kapsayan bir katalog oluşturmuş durumdadır. Yer adları ile ilgili koleksiyon çalışması sürmektedir. Topomomik malzemenin derlenmesi ve bir sözlükte toplanması çalışmaları başlamıştır.[60]

Farklı sebepler yüzünden Kazakistan’da dil koşulları derece derece değişiyor. Ülkede ana iletişim dili hâlâ Rusça olsa bile Kazak dili adım adım sosyal fonksiyonunu artırıyor.

Kazakistan’da iki resmi dil Rusça ve Kazak dilidir. Kazak dili Arapça yazı kullanarak ilk kez 1860’larda yazılmıştı. 1929 yılında Latin alfabesi takdim edildi. 1940 yılında Stalin, Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin yazma materyallerini Slav yöneticilerle birlikte Kiril tarzına dönüştürmek suretiyle birleştirmeye karar verdi. 1992 yılında Latin esaslı alfabenin geri dönmesi tartışma yarattı; ancak ortaya çıkan büyük masraflar bu düşüncenin kabul edilmesini daha da ileri bir tarihe kadar durdurmuş görünüyor.

Sovyet döneminin sonlarında bu cumhuriyette yaşayan Rusların az bir miktarı işlerini yitirmemek, silahlı kuvvetlerde hizmet edebilmek ve çocuklarını bir Kazak üniversitesine gönderebilmek için Kazak diline ihtiyaç duyabilecekleri ihtimalini ciddi bir şekilde düşündüklerinde Kazak dili ilk kez bir devlet dili haline geldi. Bu bağlamda Kazakların çoğunluğu Rusça konuşabilmesine rağmen Rusların %1’den daha az bir kısmı Kazak dilini konuşabilmekteydi. Ancak Rusya ve Kazakistan arasında nihayetinde bağımsızlığa varan ayrılıkla özellikle kuzeyde Ruslar tek yasal devlet dili haline gelmekte olan Kazakça tehdidini fark ettiklerinde resmi dil politikalarına dair Rus milliyetçi duyguları ve farz edilen ayrımcılığa karşı muhalefet artış gösterdi. Bu arada Kazaklar da dillerinin hakimiyeti kendi aralarında bile yaygın olmaktan uzakken ana dillerinin üstünlüğünü şiddetle savundular. Bazı tahminlere göre Kazak nüfusun %40’ı kendi dillerinde akıcı değildir. Örneğin ticari hayatta kabul gören dil Rusçadır.

Kazak dilini çok iyi konuşanlar bile bu dilin Sovyet döneminde modern teknik dil dağarcığını asla geliştirmemesi ve genellikle bir “mutfak” dili olarak kalması dolayısıyla fende, ticarette ve bazı idari oluşumlarda kullanımını güç bulmaktadırlar. Ayrıca teknik ve popüler yazıların da Kazak diline dönük yaygın tercümeleri bulunmaktadır. Böylece çoğu Kazak için Rusça temel “dünya dili” olarak kalmaktadır. Gerçekte Devlet Başkanı Nazarbayev on yıllar boyunca süren Ruslaştırma sürecinin Kazakçayı bir dil olarak hayatta kalmada tehdit ettiği alanlarda Kazakçanın tek resmi dil yapılmasını savunmuştur. Rusçanın uygulamadaki önceliği okullarda görülmektedir. Kazak dilinin yapılanmada temel dil olduğu okulların sayısını arttırma çabalarına rağmen 1990’yı yılların ortalarında da Rusça hakimiyetini sürdürüyor görünmüştür. 1990 yılında Rusça öğretilen okullar Kazakça öğretilen okulların iki katı kadardır. Yüksek öğrenim kurumlarında güçlü bir tercih eğilimi Kazak öğrencilerden yana görünse de çoğu alanda Rusça öğretim dilidir.

Diller konusu Kazakistan’daki en siyasi ve en tartışmalı konulardan biridir. Dil konusunun hassaslığı 1993 yılında başlayan ve Kazakistan Ruslarına çifte vatandaşlık verilmesine dair Rus karşıt önerileriyle daha da arttı. Nazarbayev böyle bir politikayı reddetmesine rağmen dil karşıtlığı onun Kazak dilini tek resmi dil yapma yasalarını uygulamasını ertelemeye teşvik etti. Böylece Kazak olmayan çoğu yetişkin kişi de Kazak dilini öğrenmek zorunda kalmayacak görünüyor.

Ne var ki, nüfusla ilgili veriler Kazak olmayan nüfus içerisinde ciddi rahatsızlık meydana getirecek şekilde yeni nesillerin Kazak dilini öğrenmek zorunda kalacağını ihtimal dahilinde kılıyor. 1995 Anayasası çifte vatandaşlığa müsaade etmemekte ancak Rusçanın resmi bir dil olduğunu açıklamakla Rusların kaygılarını hafifletmektedir. Bu statü Rusçanın pek çok etnik kazak için iletişimde temel dil olmayı sürdüreceği ve okullarda (Rus vatandaşların büyük bir kaygısıdır.) ve resmi belgelerde kullanımının devam edeceği anlamına gelmektedir.

Sonuç

Tarih boyunca çok çeşitli topluluklara ve insanlara sahne olan Orta Asya’nın bugünkü sakinlerinin sahip oldukları kimlik bu büyük geçmişten ayrı düşünülemez. Ancak aynı geçmişin önemli kırılma noktaları vardır. Söz gelimi SSCB dönemi bölgenin tarihsel akışıyla çelişen birçok yeni uygulamasıyla önemli bir kırılma noktasıdır. Dolayısıyla günümüz kimlik meselesi ele alınırken bölge ülkelerinin gelecekteki tercihleri ve geçmişin aynı anda okunması bir zarurettir. Böylelikle tamamen meydana çıkmış bir kimlikten bahsedilemeyeceği; ancak zaman içinde de değişmesi mümkün, bir proto kimliğin bu ülkeleri siyasi açıdan içine aldığı görülecektir. Daha önemli bir gerçek de, bölge ülkelerinde şimdi belirli müşterek özelliklerle müşahede ettiğimiz bu proto kimliklerine rağmen “Türk kökenli ülkelerin ve toplulukların birbirinden farklı siyasal kimlikler oluşturma yolunda adımlar attığıdır.”[61]

Bağımsız Türk cumhuriyetlerinde dil reformları daha çok iki alanda dikkati çeker. Rusça kelimelerin tasfiyesi, alfabenin Kirilden Latine dönüştürülmesi (Kazakistan, Kırgızistan hariç). Reformlar Türk yazı dillerini birbirine ve özellikle de Türkiye Türkçesine yaklaştıracak her türlü girişime sırtını dönmüştür. Türk kelimesi zaten çok kullanılmaz. Bu yönüyle dil politikaları Stalin’in siyasetinin

devamı gibi değerlendirilebilir. Alfabelerle ve terminolojik farklılıklarla oynayarak cumhuriyetler arasındaki dilbilimsel farklılıkları arttırmak. Tarihe yaklaşımlarında da görüldüğü gibi, bugünün milliyetçiliklerinin Sovyet sisteminden koparak değil onun bir devamı olarak uygulandığının başka bir kanıtıdır bu. Rusça kelimeler değiştirildiğinde yerini Arapça-Farsça kaynaklı kelimeler almaktadır. Özbekistan'da havaalanı yerine tayyaregah kullanımı gibi. Atatürk'ün pek sevdiği öz Türkçe ilgi toplamadı. Burada pantürkist değil, Orta Asyalı bir tercih yapıldığı açıkça görülür. Farisileşmeye çalışan Tacikistan'ın tersine, Türk cumhuriyetleri farklılıklarını vurgulamaya ve dillerini sonradan inşa edilen tarihlerine uydurmaya çalıştılar. Türkiye Türklerinin tersine hiç kimse pantürkist boyutu yeniden devreye sokmak istememektedir.[62] Alfabe değişiminde ortaya çıkan yerel milliyetçilik Moskova'ya olduğu kadar komşulara ve muhtemel tüm bölgesel birleşmelere karşı da inşa edilmektedir.

Rusya Federasyonu içinde Muhtar Cumhuriyet veya Özerk bölge statülü Türk toplumları kendi bölgelerinde nüfus olarak genellikle azınlıkta bulunmaktadır. Dağlık Altay %30 Altay, %64 Rus; Hakasya %12 Hakas, %80 Rus; Başkurdıstan %21.9 Başkurt, %28.4 Tatar, %39.3 Rus örneklerinde Türk nüfusu kendi cumhuriyetlerinde azınlıkta kalmıştır. Genç nüfusun ana dillerini bilmemesi, ona hürmet beslememesi, aktif ve her alanda geçer bir dil olarak Rus dilinin varlığı bu dillerin akıbetini pek de aydınlık göstermemektedir. Bu dillerin öğrenilebilmesi için gerekli "ısrarlı sosyal gereksinimler"in bir an önce yaratılması "çoğunluğa" olmasa bile azınlığın gelecek kuşaklarına ana dillerinin benimsetilebilmesi için gereklidir. Kendi yurtlarında nüfusça azınlık durumuna düşmüş olan Türk topluluklarının ana dillerinin kullanım alanını genişletmek ve bu suretle bu dilleri öğrenme gereksinimini arttırmaları oldukça güç görülmektedir.[63]

Federal düzeyde etnikler arası iletişim dili olarak Rusçanın durumu güçlenme eğilimindedir. Bu süreç doğal karaktere sahip ve objektif nedenlerle ilk olarak da demografik faktörü yani temel (Rus) etnosun sayıca salt çoğunlukta olması ile şartlandırılmıştır. Diğer etnosların fertleri gönüllü olarak temel etnosun diline sahip olacaklardır.[64]

SSCB'nin dağılmasından sonra Rusça Türk cumhuriyetlerinin ortak iletişim dili vazifesini sürdürmektedir. Ayrıca Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin imzaladıkları anlaşma gereğince de resmi iş dili statüsüne sahiptir.

Türk dilinin dünyadaki çeşitli kollarını inceleme ve araştırmada sosyo-politik boyutu gözden uzak tutmamak gerekir.[65] Moskova'nın resmi dil siyaseti Türk dilinin eski SSCB'deki çeşitli kollarının son 70 yıl içindeki gelişmelerinde etkin rol oynayan inkar edilemez sosyo-politik bir olgudur. Bu durum bağımsızlığını kazanan Türk toplumlarının uyguladıkları dil siyaseti ve Rusya Federasyonu içindeki Türk toplumlarının dilleri ile ilgili gelişmeleri de aynı çerçevede ele almayı zaruri kılmaktadır. Türk dil ve lehçeleri üzerinde yapılacak gramer çalışmalarında mutlaka sosyo-politik gelişmeler dikkate alınmalıdır.

1 İmer, Kâmile (1998), **Türkiye'de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 7-32.

2 Turan, Şerafettin; (1990), **Türk Kültür Tarihi**, Bilgi Yayınevi, Ankara, s. 27.

3 Cannat, Rene-Jan, Michel; (1992), **İmparatorluklar Beşiği**, (Çevirenler, Erden Akbulut, T. Ahmet Şevsılay) Alan Yayıncılık, İstanbul, s. 153.

4 Hudayberdiyev, Cura; (1998), Özbekçede Ses Uyumunun Yok Edilişi, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı 5. Ankara, s. 433-442.

5 Avcı, Yusuf; (1997), Özbek Türkçesinde Ünlü Uyumlarına Dair, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı 4, s. 56-162, Ankara, s. 166-172.

6 Ercilasun, Ahmet Bican; (1993), **Türk Dünyası Üzerine İncelemeler**, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 70.

7 Tacemen, Ahmet. (1994), **Rus Egemenliğindeki Türklerin Değiştirilmesi**, 1769-1940. Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, s. 60.

8 Bacık, Gökhan; (1999) Türk Cumhuriyetlerinde Kimlik Sorunu, **Geçiş sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, Editör Mim Kemal Öke, Alfa Yayınları, İstanbul, s. 98-99.

9 Özdoğan, Günay Göksu, (1994) Sovyetler Birliği'nden Bağımsız Cumhuriyetlere "Uluslaşmanın dinamikleri",**Bağımsızlığın İlk Yılları**, derleyen: Büşra Ersanlı Behar, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 25-103 Ankara, s. 29.

10 Gokdağ. Bilgehan, (1999) Alfabe ve Siyaset, **Atatürk'ün Harf Devrimi ve Türk Dünyasına Yansımaları Sempozyumu**, KTÜ, Trabzon, 27 Ekim 1998, (basılı tebliğ) s. 21-38.

11 Özdoğan 194, **a.g.e.**, s. 32.

12 Yalçınkaya, Alâeddin, (1999) **Yetmiş Yıllık Kriz, Sovyetler Birliği'nde Moskova-Türkler İlişkileri**, İstanbul, s. 151.

13 Aksamaz, Ali İhsan; (2000) Sovyetler Birliği'nin Milliyetler Politikası ve Kafkasya, **Tarih ve Toplum** Sayı199, İstanbul, s. 4-11.

14 Aksamaz 2000, **a.g.m.**

Roy, Oliver; (2000), **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, (Çeviren Mehmet Moralı), Metis Yayınları, İstanbul, s. 105.

15 Ilgar, İhsan (1988), **Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Hablemitoğlu, Necip, (1997) **Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri** (1905-1917) Ankara.

16 Roy, Oliver; (2000), **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, (Çeviren Mehmet Moralı), Metis Yayınları, İstanbul, s. 116-117.

17 Dencausse, Carrere, Helene. (1984), **Parçalanan İmparatorluk, Sovyetler Birliğinde Halkların İsyanı**, Çeviren Nezih Uzel, İstanbul, s. 251-284.

18 ROY 2000, **a.g.e.**, s., 229-230.

19 17-Fierman, William; (1989), “Glasnost in pratice”, **Central Asiyan Survey**, V. N, Fatma, (1997), Kazan Tatarları, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16. S. 1446-1451, Ankara, s. 1451.

23 Cihangir, Erol; (1997), İdil-Ural bölge Türklüğü ve Tataristan, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16, Ankara, s. 1466-1468.

24 Zekiyev, Mirfatih, (2000), Tataristan’da Dil ve Alfabe ile İlgili Gelişmeler, **VIII. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayında Yapılan Konuşma** 24-26 Mart 2000, Samsun.

25 Yüksel, İsmet (1997), Kırımın Etnik Yapısı ve Kırım Tatarlarının problemleri, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16. S. 1516-1527, Ankara, s. 1523-1524.

26 Kalafat, Yaşar, (1999), **Kırım-Kuzey Kafkasya Sosyal Antropoloji Araştırmaları**, Ankara, s. 40-44.

27 Kalafat, Yaşar, 1999, **a.g.e.**, s. 162-163.

28 Çınar, Günden Peker; (1997), Gagoğuzlar, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16., Ankara, s. 1603-1615.

29 Yılmaz, Metin (1997) Çuvaşistan, Çuvaşlar, Çuvaşça, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16., Ankara, s. 1537-1547.

30 Kirişçioğlu, Fatih (1997) Sahalar (Yakutlar), **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16., s. 1558-1560.

31 Arıkoğlu, Ekrem; (1997) Tuva Cumhuriyeti, Tuva Türkleri, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16., Ankara. s. 1561, 1569.

32 Deliömeroğlu, Yakup; (1997), Hakaslar, Hakasya, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16., Ankara, s. 1570-1587.

33 Yılmaz, Salih (1997) Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16., Ankara, s. 1320-1329.

34 Aslan, Yasin; (1990), **Bugün Azerbaycan’da Pantürkizm ve İslam, Baysan Yayınları**, İstanbul, s. 57-65.

35 Swietochowskı, Tadeusa; (1988) **Müslüman Cemaatten, Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905-1920**, (Türkçesi Nuray Mert) Bağlanan Yayınları, İstanbul, s. 52.

36 **Ülkelerin Anayasaları** (1999), TİKA, Ankara, s. 7-15.

37 Aslan, Yasin; (1990), **Bugün Azerbaycan’da Pantürkizm ve İslam**, Baysan Yayınları, İstanbul, s. 53-68.

38 Roy 2000, **a.g.e.**, s. 231.

39 Ersanlı, Büşra Behar; (1994) Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'da Eğitim ve Kültür Politikaları **Bağımsızlığın İlk Yılları**, (Derleyen Büşra Ersanlı Behar) Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 143-219.

40 Özdoğan 1994, **a.g.e.**, s. 67-69.

41 Konbolat, Hasan, (1997) Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Cumhuriyeti, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16., Ankara, s. 1330-1346.

42 Ersanlı, Büşra Behar 1994, **a.g.e.**, s. 197.

43 **Türkmenistan Ülke Rraporu** (1996) TİKA, Ankara, s. 60.

44 Sarıyev, Berdi, (1999) Türkmenistan'da Alfabe ve Bugünkü Gelişmeler, **Atatürk'ün Harf Devrimi ve Türk Dünyası Yansımaları Sempozyumu**, KTÜ. Trabzon 27 Ekim 1998 (basılı tebliğ) s. 117-120.

45 Şaabdurahmanov, Ş.; Askerova, M.; Hacıev, A. Resulov, İ. J Danyarov. H.; (1982), **Hazırgi Özbek Edebî Dili**, Taşkent.

46 Avcı, Yusuf; (1997), Özbek Türkçesinde Ünlü Uyumlarına Dair, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı 4, Ankara, s. 156-162. Cırtautas, Ilse Laude; (1976), Son Elli Yılda Edebî Özbekçenin Gelişmesi Üzerine, **Türk Kültürü Araştırmaları**, xu/1-2, Ankara, s. 77-92.

47 Hudayberdiyev, Cura; (1998), Özbekçede ses uyumunun yok edilişi, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı 5, Ankara, s. 433-443.

48 Togan, Zeki Velidi (1976), **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul, s. 57-58.

49 Kuçkartayev, İristay (1999), Latin Esaslı Özbek Alfabesi, **Atatürk'ün Harf Devrimi ve Türk Dünyası Yansımaları Sempozyumu**, KTÜ. Trabzon, 27 Ekim 1998, (basılı tebliğ) s. 121-126.

50 Salih, Muhammed (1997), Türkistan Şuuru, (Hazırlayan Dr. Şuayb Karakaş) Ötüken Yayınevi, İstanbul, s. 12-13.

51 **Ülkelerin Anayasaları**, 1999: 230.

52 Abdurahmanov, Gani; (1999) Özbek Türkçesine "Devlet Dili"statüsünün verilmesi **VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi'ne Sunulan Basılmamış Tebliğ**, İstanbul.

53 Abdurahmanov, 1999, **a.g.e.**

54 Yaman, Ertuğrul, (1998), **Türkistan Notları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 95.

55 Ülkelerin Anayasaları, 1999, s. 175; 192.

56 Özdoğan 1994, **a.g.e.**, s. 63.

57 Özdoğan 1994, **a.g.e.**, s. 42.

58 Fierman, William, (1998), Language and the defining of ıdentity in Kazakistan: The Mixed Blessings of Independence. Indiana Universty. USA. 1998. Unpublished paper.

59 Ülkelerin Anayasaları 1999, 121, 125, 133.

60 Khusaınov, Kobey, (1999), Defining of idetity and language policy in Kazakistan, **VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi'ne Sunulan Basılmamış Tebliğ**, İstanbul.

61 Ersanlı, Büşra, Behar; (1997) Bağımzızlık Kimliği; Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Kültürel Siyasal Dönüşüm, **Türkiye Günlüğü**, No 31, Ankara.

62 Aroy 2000, **a.g.e.**

63 Killi, Gülsüm, (1999), Güneydoğu Sibirya Türklerinin Dil durumu, **Araştırmalar**, **Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Cilt I, Sayı: 2, Ankara, s. 161-174.

64 İlişen, İldus; (1996), Problemi Yazıkayov, Politiki: Teoriya: Praktika, **Jurnal Vatandaş,** No. 2. Ufa, s. 60.

65 Kocaoğlu, Timur; (1997), Türk Diline Sosyopolitik Bir Bakış, **Türk Dili**, Sayı 548, s. 113-121

ABDURAHMANOV, Gani; (1999) Özbek Türkçesine "Devlet Dili" statüsünün verilmesi **VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresine Sunulan Basılmamış Tebliğ**, İstanbul.

Aksamaz, Ali İhsan; (2000) Sovyetler Birliği'nin Milliyetler Politikası ve Kafkasya, **Tarih ve Toplum** Sayı199, s. 4-11 İstanbul.

ARIKOĞLU, Ekrem; (1997) Tuva Cumhuriyeti, Tuva Türkleri, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16. s. 1561, 1569, Ankara.

ASLAN, Yasin; (1990) **Bugün Azerbaycan'da Pantürkizm ve İslam**, Baysan Yayınları, İstanbul.

Avcı, Yusuf; (1997), Özbek Türkçesinde ünlü uyumlarına dair, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı 4, s. 156-162, Ankara.

BACIK, Gökhan; (1999) Türk Cumhuriyetlerinde Kimlik Sorunu, **Geçiş sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, Editör Mim Kemal Öke, Alfa Yayınları, İstanbul.

BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema; (1999), Yeni Bir Sosyal-Siyasi Çevrenin Çizimde Dil ve Alfabenin Yeri, **Atatürk'ün Harf Devrimi ve Türk Dünyası Yansımaları Sempozyumu**, KTÜ, TRABZON, 27 Ekim 1998 (basılı tebliğ), s. 1-7.

CANNAT, Rene-JAN, Michel; (1992) **İmparatorluklar Beşiği**, (Çevirenler, Erden Akbulut, T. Ahmet Şevsılay) Alan Yayıncılık, İstanbul.

CIRTAUTAS, Ilse Laude; (1976), Son Elli Yılda Edebî Özbekçenin Gelişmesi Üzerine, **Türk Kültürü Araştırmaları**, xu/1-2 s. 77-92, Ankara.

CİHANGİR, Erol; (1997) İdil-Ural Bölge Türklüğü ve Tataristan, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16. s. 1436-1468-Ankara.

ÇINAR, Günden Peker; (1997), Gagoğuzlar, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16. S. 1603-1615-Ankara.

DELİÖMEROĞLU, Yakup; (1997), Hakaslar, Hakasya, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16. s. 1570-1587, Ankara.

DENCAUSSE, Carrere, Helene. (1984), P**arçalanan İmparatorluk, Sovyetler Birliğinde Halkların İsyanı**, Çeviren Nezih Uzel, İstanbul.

ERCİLASUN, Ahmet Bican; (1993) **Türk Dünyası Üzerine İncelemeler**, Akçağ Yayınları, Ankara.

ERSANLI, Büşra Behar; (1994) Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'da Eğitim ve Kültür Politikaları **Bağımsızlığın İlk Yılları**, (Derleyen Büşra Ersanlı Behar) Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 143-219, Ankara.

ERSANLI, Büşra, Behar; (1997) Bağımzızlık kimliği; Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Kültürel Siyasal Dönüşüm, **Türkiye Günlüğü**, No 31, Ankara.

FİERMAN, William; (1989), "Glasnost in pratice", **Central Asiyan Survey**, V. VIII. No. 2.

FİERMAN, William, (1998), Language and the defining of ıdentity in Kazakistan: The Mixed Blessings of Independence. Indiana Universty. USA. 1998. Unpublished paper.

GOKDAĞ. Bilgehan, (1999) Alfabe ve Siyaset, **Atatürk'ün Harf Devrimi ve Türk Dünyasına Yansımaları Sempozyumu**, KTÜ, TRABZON, 27 Ekim 1998, (basılı tebliğ) s. 21-38.

HABLEMİTOĞLU, Necip, (1997) **Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri** (1905-1917) Ankara.

HUDAYBERDİYEV, Cura; (1998), Özbekçede ses uyumunun yok edilişi, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı 5. s. 433-443, Ankara.

ILGAR, İhsan (1988), **Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

İLİŞEN, İldus; (1996), Problemi Yazıkayov, Politiki: Teoriya: Praktika, **Jurnal Vatandaş,** No. 2. Ufa.

İMER, Kâmile (1998) **Türkiye'de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

KALAFAT, Yaşar, (1999) **Kırım-Kuzey Kafkasya Sosyal Antropoloji Araştırmaları**, Ankara.

KONBOLAT, Hasan, (1997) Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Cumhuriyeti, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16. S. 1330-1346, Ankara.

KHUSAINOV, Kobey, (1999), Defining of İdetity and Language Policy in Kazakistan, **VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresine Sunulan Basılmamış Tebliğ**, İstanbul.

KİLLİ, Gülsüm, (1999), Güneydoğu Sibirya Türklerinin Dil Durumu, **Araştırmalar**, **Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Cilt I, Sayı: 2, s. 161-174. Ankara.

KİRİŞÇİOĞLU, Fatih (1997) Sahalar (Yakutlar), **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16. S. 1558-1560.

KOCAOĞLU, Timur; (1997), Türk Diline Sosyopolitik Bir Bakış, **Türk Dili**, Sayı 548, s. 113-121.

KUÇKARTAYEV, İristay (1999) Latin Esaslı Özbek Alfabesi, **Atatürk'ün Harf Devrimi ve Türk Dünyası Yansımaları Sempozyumu**, KTÜ. TRABZON, 27 Ekim 1998, (basılı tebliğ) s. 121-126.

ÖZDOĞAN, Günay Göksu, (1994) Sovyetler Birliği'nden Bağımsız Cumhuriyetlere "Uluslaşmanın dinamikleri", **Bağımsızlığın İlk Yılları**, derleyen: Büşra Ersanlı Behar, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 25-103 Ankara.

ÖZKAN, Fatma, (1997) Kazan Tatarları, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16. S. 1446-1451, Ankara.

ROY, Oliver; (2000), **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, (Çeviren Mehmet Moralı), Metis Yayınları, İstanbul.

SALİH, Muhammed (1997), **Türkistan Şuuru**, (Hazırlayan Dr. Şuayb Karakaş) Ötüken Yayınevi, İstanbul.

SARIYEV, Berdi, (1999), Türkmenistan'da Alfabe ve Bugünkü Gelişmeler, **Atatürk'ün Harf Devrimi ve Türk Dünyası Yansımaları Sempozyumu**, KTÜ. TRABZON 27 Ekim 1998 (basılı tebliğ) s. 117-120.

SWİETOCHOWSKI, Tadeusa; (1988), **Müslüman Cemaatten, Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920**, (Türkçesi Nuray Mert) Bağlanan Yayınları, İstanbul.

ŞAABDURAHMANOV, Ş.; ASKEROVA, M.; HACIEV, A. RESULOV, İ. J DANYAROV. H.; (1982) **Hazırgi Özbek Edebî Dili**, Taşkent.

TACEMEN, Ahmet. (1994), **Rus Egemenliğindeki Türklerin Alfabelerin Değiştirilmesi**, 1769-1940. Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.

TOGAN, Zeki Velidi (1976), **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, İstanbul.

TURAN, Şerafettin; (1990), **Türk Kültür Tarihi**, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Türkmenistan Ülke Raporu (1996), **TİKA**, Ankara.

Ülkelerin Anayasaları (1999), TİKA, Ankara.

YALÇINKAYA, Alâeddin, (1999) **Yetmiş Yıllık Kriz, Sovyetler Birliği'nde Moskova-Türkler İlişkileri**, İstanbul.

YAMAN, Ertuğrul, (1998) **Türkistan Notları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

YILMAZ, Metin (1997) Çuvaşistan, Çuvaşlar, Çuvaşça, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16. S. 1537-1547, Ankara.

YILMAZ, Salih (1997) Karakalpak Türkleri ve bugünkü Karakalpakistan, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16. s. 1320-1329, Ankara.

YÜKSEL, İsmet (1997) Kırımın Etnik Yapısı ve Kırım Tatarlarının Problemleri, **Yeni Türkiye**, Yıl 3. Sayı 16. s. 1516-1527, Ankara.

ZEKİYEV, Mirfatih, (2000) Tataristan'da Dil ve Alfabe ile İlgili Gelişmeler, **VIII. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayında**.

Semantik ve Pragmatik Benzerlikleri ve Özellikleri İle Türkçe Deyimler / Doç. Dr. Raushan A. Avakova [s.88-95]

Millî Üniversitesi Al-Farabi Genel Dil Bölümü /Kazakistan

Deyimler, halkın manevî yaratıcılığının ürünü olduğundan onun kültürünü, töresini, âdetini, inancını, tarihini, medenî geçmişinin özelliklerini ve millî düşüncesini ifade ederler.

Deyimler, millî varlıktır. Onların başlıca millî niteliği emsalsiz olmalarıdır. Bu yüzden onlar farklıdır ve başka milletlerin deyimlerinden farklılık gösterir. Dilin en önemli parçalarından sayılan deyimler, binlerce yıl içerisinde kalıplaşmış ve sağlamlaşmıştır.

Başka halklarda olduğu gibi, millî hikmet ve millî özelliğin timsali olan Türkçe deyimler canlılığıyla, hassaslığıyla vasıflanır ve konuşma ve yazı dilinde çeşitli amaçlarla çok bol kullanılırlar. Türk halklarının kelime hazinesi de kendi gelişme süresince deyimlerle zenginleşmiştir.

Türk halkları var oldukları yüzyıllar zarfında dilin yapısıyla sıkıca bağlı ve dikkate değer özellikler taşıyan sayısız deyimler oluşturmuşlardır. Y.A. Rubinçik'in belirttiği gibi "… deyimler, dilin yapısına o kadar derin girmiş ve dilin bütün parçalarıyla o kadar bağlıdır ki, onların çeşitli konular ele alınırken incelenmemesi dilin diğer sahalarının, özellikle kelime hazinesi, morfoloji ve sentaks yapısının tetkik edilmesinde olumsuz tesirini gösterir".[1] Dilin bu çok önemli kısmı incelenmeden millî maneviyât ve özelliğin belirlenmesi mümkün değildir.

Deyimler meselesi, gramerden ayrı olarak daha 1920-1940 yıllarında E.D. Polivanov, S.İ. Abakumov ve L.İ. Bulahovski'nin çalışmalarında ele alınarak söz konusu edilmiştir. Deyimler teorisinin temeli A.A. Potebni, İ.İ. Sereznevskyi, A.A. Şahmatov ve F.F. Fortunatov'un eserleriyle atılmıştır. Bu konusunun gelişmesinde Ş. Balli'nin fikirleri çok etkili olmuştur. Ancak Türkçe deyimler üzerine yapılmış incelemelerin yeterli olduğunu söyleyemeyiz. Bazı dillerin deyimleri üzerinde birçok çalışmalar yapılmış ve doktora tezleri hazırlanmıştır. Yayımlanan ilmî makalelerin de sayısı az değildir.

Deyimleri sadece bir tek açıdan; dizi halinde veya kelimeleri ayrı ayrı ele alıp inceleyerek başarılı neticeye varılamaz. Onlar farklı nitelikte oldukları için özel bir tetkik istemektedir. Çağdaş Türk halklarında deyimlerin sayısı oldukça çoktur. Bunlar yapısı, kuruluşu bakımından türlü türlü olmakla beraber anlamları ve parçalarının mana münasebeti açısından da çeşitlenmiştir.

Deyimler, dilin özel bir unsuru olarak ancak 1930 yıllarından itibaren incelenmeye başlandı. E.D. Polivanov, o tarihlerde deyimlerin dilbiliminin ayrı bir kolu halinde ele alınması gerektiği fikrini ileri sürmüştü.

Günümüz dil biliminde, hâlâ deyimleri adlandıracak tek anlamlı bir kelime yoktur. Bugün bu kavram "mecazlar", "tâbirler", "mecazî deyimler" gibi terimlerle adlandırıldığı için, deyimlerin kapsamı hakkındaki fikirlerin ayrı ayrı olmasına yol açmaktadır. Deyimleri tanımlamadaki fikir ayrılığı nelere bağlıdır? Bu, ilk önce deyimlerin konusunu belirleme prensibiyle ilgilidir. Bundan şöyle sıralayabiliriz:

1. Deyim, dilbiliminin ayrı bir kolu olarak kelimelerin sabit terkibidir. Yani kelimelerin manasını değiştirip, diğer kelimelerle ve onların vazifesiyle ilgili olarak yeni bir şekle girmesidir (N.N. Amosova, V.P. Jukov, A.M. Babkin ve başkaları).

2. Deyimler, sözcüklerin mana değiştirerek diğer bir kelimeyle ve cümleyle ilgili yenilenmiş zincirlemesidir (A.V. Kunin, N.D. Rayhşteyn vs.).

3. Manası ve yapısı bakımından kelimelerin anlamlarının değişerek yeniden oluşturdukları sağlam terkiplere

deyimler diyoruz (V.L. Arhangelskyi, N.M. Şanskyi vb.).

4. “Kelimelerin birleşimine” deyimler denir (M.M. Kopilenko, Z.N. Popova).

Türkçe deyimlerle ilgili de birçok eser yazılmıştır. Ama Türkçe deyimlerin incelenmesi bununla bitmiyor. Deyimler konusunda 1940-1950 yıllarında yayımlanan eserler, deyimler meselesinin oluşmasında ve gelişmesinde büyük etkide bulunmuştur. Mesela, S.K. Keneşbayev’in fikrine göre deyimler konusu çok geniştir. Bunlar; her türlü atasözleri, mecazî tabirler ve bileşik kelimelerin tümüdür. Deyimlerin her çeşidini bir araya getirecek umumi niteliğî, onların sabitliği ve kelimelerin mana değiştirmesidir.[2] S.N. Muratov bütün birleşik kelimeleri, her çeşit söz birleşmesini, terkipleri ve deyimleri kelimelerin sabit terkiplerinden sayar.[3] “Türk halklarının dillerinde bütün tabirler sağlam terkiplerdir, ama bütün sağlam terkipler deyim sayılmaz”.[4] 1960 yıllarında deyim olarak sabit terkiplerin tek bir kısmının manasının değişmiş olması şartının aranmasına yönelik fikirler ileri sürüldü. Böyle terkipleri bazı araştırmacılar “deyimler” olarak adlandırdıysa da, diğerleri “mecazlar” demeyi tercih ettiler.

O günlerde deyimlerin kapsamının daralması, araştırmacıların asıl manasından uzaklaşmış kelimelerden yeniden oluşturulan terkiplere ilgi göstermelerine neden oldu. Bu nedenle meseleye bu açıdan yaklaşmak, bazı araştırmacıların deyimi dar manada yorumlamanın doğru olacağına inanmasına yol açtı. Söz gelimi, Ş.U. Rahmatullayev şöyle demektedir: “Deyimleri etraflı ve genişçe inceledikten sonra onları dar manasında kavramanın daha doğru olduğu açıkça anlaşılıyor”.[5] Ona göre deyimler, daima hazır bulunan ve bu halinde kullanılan bir dil birimidir. Fakat bunu deyimlerin başlıca niteliği saymak ve buna göre dar manada yorumlamak mümkün değildir. Çünkü hazır bulunma niteliği V.V. Vinogradov’un söylediği gibi, yapısı bakımından sabit olan bütün atasözlerinde de bulunmaktadır. Ş.U. Rahmatullayev ise atasözlerini deyimlerden saymamaktadır.[6] Deyim meselesini dar manada yorumlama fikrini, Azerbaycan Türkçesi üzerinde çalışan G.A. Bayramov daha da geliştiriyor. Onun dediğine göre kelime terkipleri gerçek anlamlı da olabilir. G.A. Bayramov “isimden olan parçaları kendi manasını koruyarak mecazi anlamdaki fiille birleşen kelime terkiplerini” de deyim olarak tanımlar.[7] Bu dilcilerin görüşlerini Z.G. Uraksin de paylaşıyor. Uraksin, “Başkurtça Deyimler” adlı eserinde şöyle diyor: “… deyimleri dar manada kavrayış tarzından yana olanlar onun kapsamını kısıtlıyorlar”.[8] Bununla birlikte o: “… geniş manada ele alanlar ise, tam tersine deyim olarak bileşik terimleri, tekrarları, özlü sözleri, gazete klişelerini, darb-ı meselleri vb. zincirli

tamlamaları da sayıyorlar. Tabii kapsamı, böyle azamî ölçüde genişletmek de doğru değildir"[9] demektedir. Birçok araştırmacı, birleşik terimlerle kelimeleri ve atasözlerini deyimlerden saymaz. Uraksin ise atasözlerinin çoğunun deyim niteliğini taşıdığını söylemektedir.

G.H. Ahunzyanov'a göre, Çağdaş Tatarca'da deyimler konusu, atasözleri, atasözüyle müşabih mecazî tabirleri, sonunda -gan eki bulunan terkipleri, morfemleri mana bakımından klişeleşmiş tamlamaları, iki eylemden oluşan terkipleri, vecîzeleri, mecazî terimleri vb. kapsamaktadır.[10] O, bu konunun genişliğinden dolayı "deyim" teriminin doğru olmadığını dile getirerek bunun yerine "mecazlar" veya "mecazî terkipler" terimini kullanmayı teklif ediyor. M.F. Çernov ise doktora tezinde deyimlerin başka tabirlerden fark gösteren niteliklerini ve yapısını, manasını ve fonksiyonel açıdan özelliklerini göstermeye çalışmıştır.

Araştırmacı şöyle demektedir: "Dil kurallarına uymaksızın birleşmiş herhangi bir manadaki kelimelerin terkiplerine, yani sabit terkiplere deyimler diyoruz".[11] Onun fikrine göre deyimleri başka terkip, tamlamalardan ayırt eden özelliği şudur: "Konuşurken hazır halde bulunması, terkibi oluşturan kelimelerin manasının, türünün ve şeklinin değişmesidir". R.R. Yusupova, deyimlerin başlıca yapısal özelliği, onların sözdizimsel ilişkisi bakımından "kapalı" olmalarındadır demektedir.[12] Türkçe deyimlere dair yazılan dikkate değer birçok eser sayılabilir.

İşaret ettiğimiz gibi Türk dil bilimcileri arasında deyim meselesinde, onu tanımlama konusunda hâlâ fikir birliği yoktur. Türkçe deyimlerin bünyesi bazen azamî derecede genişletiliyor, bazen de daraltılıyor. Genişçe ele alındığında sabit terkiplerin, yani bileşik kelime ölçütüne tamamen uygun olanların tümü deyimlerden sayılır. Bunlar: atasözleri, tâbirler, tamlama ya da bileşik kelime şeklinde olmayan, yani en az iki fonetik parçadan oluşmuş ve gramer açısından tam sınıflandırılması mümkün olmayan deyişlerdir. "Deyimleri dar manasında tanımlamadan yana olanlar, bunların sayısını, her hangi bir manayı canlı, renkli ve geniş bir şekilde belirten sağlam terkiplerle sınırlıyorlar. Bunları, dilde canlılık ve renklilik vermeyen esas kullanışta faydalanılmakta olan başka kelimeler değiştirebiliyor. Bu takdirde atasözleri, özlü sözler, vecîzeler ve tamlamalar çıkarılarak inceleme konusu açıkça belirleniyor". Deyim terimini biz dar manasında anlıyoruz ve bu yüzden bundan sonra daha geniş anlamdaki "sabit mecazlar" terimini kullanmayacağız.

Bizce deyim olarak mecazî tabir halindeki kaynaşmış birleşik kelimeleri sayma fikri doğrudur. Fakat ilk iki grubu ayırmanın temelinin sağlam olmadığını kabul etmeliyiz. Deyimlere has istiare, canlılık, terkibi oluşturmakta olan parçaların eş anlamlı başka kelimelerle değiştirilememesi ve kelimeye mukabil olma gibi nitelikler, mecazî kaynaşmaya da tabîi olan niteliklerdendir. Bu yüzden mecazî kaynaşma ile birliği mecazlar olarak bir tek grupta toplayabiliriz.

Deyim meselesine dair görüşlerin çeşitli olması, bu konunun çetinliğinden ve Türkçe deyimlerin incelenmesine daha çok yeni başlanmasından ileri gelmektedir. Türk lehçelerindeki semantik sınıflandırılmalar dikkatlice incelendiğinde ve tetkik edilen dillerdeki deyimler çözümlendiğinde, parçaların anlamca kaynaşması bakımından deyimleri mecazlar ve tabirler şeklinde iki büyük gruba ayırabiliriz. Böylece biz mecazları ve tabirleri, yani "kurala tabi olmadan, aykırı bir biçimde"[13] ortaya

çıkan, konuşmada her defasında yeniden tertip edilemeyen, hazır bulunan bütün sabit terkipleri "deyim" diye adlandırıyoruz. Atasözlerini, özlü sözleri, darb-ı meselleri, birleşik kelimelerle tekrarları vs. deyimlere dahil etmedik. Logan Smit: "Mecazlar, bizim ömrümüzün ve sözümüzün küçük kıvılcımlarıdır. Onlar bizim yiyeceklerimizi yararlı ve besleyici yapan vitaminler gibidir. Eğer dil mecazî tabirlerden yoksun bırakılırsa renksiz, tatsız ve sıkıcı bir hâle gelirdi" demektedir. Mecazî deyimlerin belirgin vasfı, onların tam manasının, kelimelerin mecaz anlamda basit birleşmesinde değil, nitelikli yeni oluşum teşkil etmesindedir:

Ülken basın kişireytu (Kaz.)//yogan beşini kiçik kılmak (Uygur.) (büyük başını küçültmek) "kendini aşağı koymak"; auzı kulagına jetu (Kaz.)//agzi kuligiga yetmek (Uygur.) "ağzı kulaklarına varmak, çok sevinmek"; ayagına jıgılu (Kaz.)//putiga baş koymak (Uygur.) "ayağına düşmek, yalvarmak"; murnın köteru (Kaz.)//murnini kötermek (Uygur.) "burnun şişirmek, kibirlenmek; tumağan sıyırdın uızınan dametu (Kaz.)//asmandiku gazının şovisiga nan çilap yemek (Uygur.) (ayıyı vurmadan postunu satmak) "henüz ele geçmemiş bir şey üzerinde hesap yapmak" vb.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Türk halklarının deyimleri bütün lehçelerde aynı derecede incelenmemiştir ve deyimler olarak nelerin belirtilmesi gerektiği, kapsamının ne olduğunu tayin eden belli bir ilmî görüş hâlâ yoktur. 20. asrın 50-60'lı yıllarından itibaren incelenmeye başlanmış olan Türk halklarının deyimleri, ilk önce Rusya'da ele alınmıştır. Bunu anlamak mümkündür. Bu yüzden deyimleri inceleme yönleri ve usulleri Rusya'lı âlimlerin fikriyle hemen hemen aynıdır. Bununla birlikte birçok ülkedeki siyasî ve iktisadî durumdan dolayı bazı Türk halklarının deyimleriyle ilgili araştırmalar Rusça yazılmaktadır. Aşağıda gösterilen bibliyografik kaynaklar da buna bir delil olabilir. Sovyet devrinde Türk halkları aynı siyasî birlik içinde yaşadıkları için yapılan çalışmalara daha kolay ulaşılabiliyordu. Şimdi ise böyle değildir. 1990'lı yıllarından sonra yazılan eser ve araştırmalar bizim elimize geçmiyor. Bundan dolayı burada sadece o yıllara değin yazılan eser ve araştırmalar söz konusu edilmiştir.

Son yıllarda elimize geçen eserlere baktığımızda, Türk halklarındaki deyim incelemelerinin halkın tarihi, etnografyası, kültürü ve gelenekleriyle ilişkili olarak yapılmakta olduğunu söyleyebiliriz. Bunun sebebi, ilk önce günümüz dil biliminde, dilin bahis konusu olan sahalarla ilgili incelemelerinin yapılmasıdır. İkinci olarak ise, Türk halklarının egemenliklerine kavuştuktan sonra kendi tarih ve geleneklerine daha bir gururla sarılmalarından olmalı diye düşünüyoruz.

Frazeoloji (deyim bilimi), yapısı ve bünyesi sabit, konuşma sırasında yapılmaksızın hazır halde kullanılan ve anlam bütünlüğü olan kelimelerden oluşan sağlam terkiplerin şimdiki ve tarihî şeklini inceleyen dil biliminin bir koludur. Bu nedenle, çağdaş ve tarihî deyim bilimi olarak sınıflandırılmaktadır. Deyimlerin, dil bilimin başka kollarından ayrıcalığı vardır. Bu özelliği onun "tarihî bakımdan dil hakkındaki ilmin ikinci defa yapılışındandır" ve deyim biliminin inceleme konusu, "kelimeler ile cümlelerin mana açısından bağlı terkipleri" olan deyimlerdir.

Deyimlerin esas niteliği, onların parçalanmayacak kadar bütünlüğü ve mecazî anlam bakımından sabit olmalarıdır. Deyimlerin gelişerek kalıplaşmalarının incelenme amacı, deyimlerin

konusunu belirlemek ve kelime ile tamlamaların özelliklerini göstermektir. Deyimleri dilin bir parçası olarak yapısal ve anlamsal açıdan özel niteliği olan dil birliği halinde tanımlayan Rus dilcileri 20. asrın 60'lı yıllarında bile dünya dilcileri arasında ön sıraya geçmişti.

20. asrın 70-80'li yıllarında deyimleri inceleyen âlimler onun anlamsal ve görevsel taraflarını araştırmaya çaba gösterdiler. Bu yıllarda, deyimler "objektif anlamdaki" renklilik ve canlılık belirtileri ile üslûp renklerinin anlamsal özellikleri iyice araştırıldı.

Bundan sonraki zamanlarda, yani 20. yüzyılın sonlarında iç şekil yapmanın üslûpları araştırıldı, bunun esasında incelemenin senkronik-karşılaştırmalı cepheleri ortaya çıktı (Kaydarov, Uraksin). Bu bakımdan incelemenin başlıca amacı, yapısı açısından çeşitli dillerin deyimlerinin toplamından onların tasvirlilik bünyesindeki eşitlik veya benzerlik taraflarını diyakronik (dilin belli bir zamandaki değişme hali, gelişmesi) açıdan incelemektir (Sızdıkova, Uraksin, Çernov vb.).

Günümüzde deyim bilimi kendi bünyesine yeni konularda yön aramaktadır. Burada deyim simge olarak ele alınıp dil simgesi niteliğine has biçimde, insanların anlaşmalarına katkıda bulunan, dil ve konuşmada kendi görevi olan, millî ve kültürel özelliğe sahip dil birliği halinde ele alınarak incelenmektedir.

20. yüzyılın ortalarında Kazakistan'da İ. Keneşbayev ve onun öğrencileri zamanında oluşan deyim meselesi bugün, konusu, kullanış sahası ve görevi bakımından çeşitli yönlerden araştırılmaktadır. Kazakistan'da deyim bilimi, dilin deyimler yapısı, onların dildeki toplamı ve belli bir edibin bu deyimleri kullanış tarzı (üslûbu) ve yerel ağızlardaki deyimler olarak ele alınıyor. Bu araştırmalar esas alınarak deyim bilimi dil biliminin bir kolu halinde, orta ve yüksek okullarda okutulup dilin deyimler yapısına, manasına ve görevsel üslûbuna göre sınıflandırmalar yapılmıştır. Bununla beraber deyimlerin etimolojisine dikkat çekilerek onların ortaya çıkışları tetkik edildi. Deyimlerin etimolojisini araştıran özel eserler hazırlanmadı ama, A.T. Kaydarov'un "Struktura odnoslojnih korney" (Tek heceli köklerin yapısı), R. Sızdıkova'nın "Sözder söyleydi" (Kelimeler söylüyor) ve A. Nurmaganbetov'un "Bes jüz bes söz" (Beş yüz beş kelime) gibi eserlerinde, bazı deyimlerin çıkışı incelenmiştir. Deyimlerin etimolojisi ve onların oluştuğu devirlerle ilişkili halk psikolojisi ve kültürü, son on yıldan beri büyük âlim A.T. Kaydarov'la onun öğrencileri tarafından incelenmektedir.

Genel olarak Kazakistan dil biliminde deyimlerin yeri çok büyüktür. Son yıllarda bu konuda yayımlanan incelemelerin ve ilmi tezlerin sayısının çoğalması bunun ispatıdır. Dikkate değer araştırmalar yalnız Kazakça deyimlerle sınırlanmıyor. Kazakistan'da yaşamakta olan halkların (Uygur, Kore, Ahıska Türkleri, Alman) dilleri üzerinde yapılan incelemeler bunun sayısını artırmaktadır. Kazak Türkçesini başka Türk lehçeleriyle karşılaştırarak yazılan eserler de özel bir yer tutar. Bu araştırmalar arasında Alman, Rus ve Kazak dillerini kıyaslayarak inceleyen eserler de vardır.

Deyimlerin karşılaştırmalı bakımdan incelenmesi, son iki üç sene zarfında El-Farabi Devlet Üniversitesi Dil bilimi bölümünde çalışan âlimlerin yönetiminde yapılıyor. Örneğin, M.A. Sısdıkova'nın "Sopostovitelno-tipologiçeskyi analiz frazeologiçeskih edinits glagolov reçi", Ş.K. Kurmanbayeva'nın

“Türk jane Kazak tilindegi etistikti frazeologizmderge salgastırmalı taldau” başlıklı eserleriyle birlikte, Kazakça üzerinde yazılan K.B. Sarbasova’nın “Kazak tilindegi etistikti frazeologizmderdin leksika-sementikalık sipatı” ve Uygurca üzerine yapılan R. A. Avakova’nın “Semantiko-morfologiçeskaya harakteristika glagolnih frazeologizmov sovremennogo uygurskogo yazıka” başlıklı doktora tezleri Prof. A.S. Amanjolov’un yönetiminde yapıldı, Prof. E.D. Süleymenova’nın yönetiminde yapılan, M.R. Esimjanova “Mejyazıkovye frazeologiçeskye sootvetstvya” başlıklı doktora tezinde Kazakça, Rusça ve İngilizce deyimler incelemiştir. Doç.Dr. N.J. Şaymerdenova’nın yönetiminde J.K. Ömüraliyeva’nın “Natsiyonalno-kulturnaya spetsifika konventsiyonalnih frazeologizmov s somatizmami” konulu doktora tezi ve R.A. Avakova’nın danışmanlığında F.N. Dauletova “Kıtay jane kazak tilderi frazeologizmderine leksikografiyalık taldau” başlıklı tezlerini hazırladılar.

Bununla birlikte, bu bölümde deyimler konusunda sözlükler de yayımlandı. Prof. A.S. Amanjolov ile Ş.K. Kurmanbayeva’nın “Türikşe-kazakşa frazeologyalık sözdik” (1999), R.A. Avakova ile F.N. Dauletova’nın “Kıskaşa kıtayşa-kazakşa frazeologyalık sözdik” (1998), M.R. Esimjanova’nın “Kratkiy anglo-russko-kazahskyi frazeologiçeskyi slovar” (1997) ve S.K. Sansızbayeva’nın “Kazahsko-ruskyi slovar zoomorfnih harakteristik çeloveka” (2000) sözlükleri kayda değer eserlerdir.

Deyimlerin başlıca meseleleri; onların oluşunu, yapısını ve bünyesini belirlemek; mana yapısının düzenini ve sınıflandırılmasını incelemektir.

Deyim olarak tanımlanmakta olan birliklerin bünyesindeki kelimeler, manaları bakımından birbirleriyle hiç ilişkisi bulunmayan, mecazî anlamdaki terkiplerdir. Mesela, *it arkası kıyanda* “çok uzak”, *murnınan şanşılu* “çok yorulmak”, *auzınan ak it kirip, kök it şığu* “çok kızarak kötü sözler söylemek” gibi deyimleri oluşturmakta olan kelimelerin manalarında hiç bağlantı yoktur.

Deyimler, sıradan birer tamlama değildirler. Bu yüzden deyim bilimi dil biliminin bir kolu olarak deyimi oluşturan kelimelerin (sözcüksel, anlamsal ve morfoloji, sözdizimsel) bağlantısının kuruluşunu ve o kelimelerin mana bütünlüğünü oluşturmadaki rolünü inceler.

Deyimlerin kendilerine has özellik ve nitelikleri, onları dilin başka birlikleriyle (kelime, tamlama, cümle) karşılaştırdığımızda ortaya çıkmaktadır. Böyle karşılaştırmanın ayrı sebepleri vardır: Deyimleri oluşturan parçalar, kelimeler deyimler konuşmada kelime yerine kullanılır; yapısı bakımından tamlama ve cümlelere benzerler. Örnekler vererek karşılaştıralım: *Onsız da kan jüregi kak jarılıp jür goy. Abay Toğjandı jubata almay, et jüregi eljirep kaytkan* (M.Auezov); *Bir jeninğa min jen koşulsun, sizga söz selip til sozğan duşmanlarnin zavali bolğay!-daptu jigit* (Masal). Bütün deyimlerin bünyesindeki onları oluşturmakta olan parçalar, cümlede bütün halinde ayrı kelimeler görevinde kullanılmış. Yapısı bakımından ele alırsak, birinci örnek cümledeki deyim tamlamaya, ikinci cümledeki deyim cümleye benziyor.

Deyimlerle kelimelerin ilişkisi meselesinde iki görüş ortaya çıkmıştır. Birincisi, deyimlerle kelimelerin ilişkisi teorisi, ikincisi deyimlerin kelimelerle eş anlamlılık meselesidir. Deyimler ancak kelimelerle eş anlamlı olabildikleri takdirde deyim sayılır. Demek ki, deyimler de aynı kelimeler gibi

konuşurken hazır bulunmuş bir şekilde kullanılır. Yani kelimeler gibi sözcüksel manaya ve gramer kategorisine sahip olabilir. Örneğin: *kan jutu-kan yutmak* "hasret çekmek, kederlenmek*", kara kıldı kak jarğan-kara kılı eşit yaran* "dürüst", *auız bastırık-ağız bastırmak* "rüşvet, karşılık", *at üstü-üstürtün "*aceleyle, önem vermeksizin" vs. Deyim ile kelimenin manaları eşit olduğu takdirde onlar gramer kategorisi bakımından da aynı olur, yani deyimler de bütün başka kelime çeşitleri gibi çekimlenebilir. Ama deyimler daima kelimeyle eş anlamlı olabilir mi, onun anlamını kelimenin verdiği manayla değiştirebilir miyiz, bunlar mümkün olduğu halde deyimin manasını kelime eksiksiz bir şekilde iletebilir mi gibi soruların ortaya çıkması tabiidir. Tabiîdir ki, bir kelime deyimin manasını eksiksiz ve tam manasıyla veremez. Bunu kabul etmeliyiz. Kelime ile değiştirilen deyimin manasının bir kısmı dışta kalır. Mesela Kazakça'daki *it pen mısıktay bolu* (*köpek ile kedi gibi olmak*) deyimini *kavga etmek* kelimesiyle değiştirebiliriz, fakat bu deyimin tam manasını veremiyor. Çünkü bu deyimin manası sıradan bir kavga etmek değil, barışmaları mümkün olmayan bir şekilde kavga etmek, yani ne zaman, nerede, hangi durumda olursa olsun birbirlerine nefret duymaktır. Bununla birlikte deyim ile kelimenin arasında kelime çeşidi bakımından da daima eş anlamlılık olmuyor. Örneğin son parçası (kelimesi) isim olan deyimlerin tümü isim kategorisine uygun değildir: *at üstü* "aceleyle", *köz uşında "ırakta", ak kar, kök muzda "soğuk havada"* gibi deyimlerin esas parçaları isim olmalarına rağmen bunlar bütün halinde zarf görevinde kullanılır. Görüyoruz ki bu bakımdan karşılaştırdığımızda aralarında fark bulunur, ama bu fark onların benzer yönlerini, ortak niteliklerini yok edemez. Çünkü:

1. Deyimleri oluşturmakta olan "malzemeler" kelime olsa bile deyimin bünyesindeki kelimelerin manası onların birleşerek oluşturduğu bütün mana ile kıyaslanamaz. Sabit terkiplerin her parçası kendi asıl manalarını kaybederek anlamları bakımından yeniden oluşmuş, başka bir mana kazanmıştır: *Eki közi dört bolu-iki gözü dört olmak "dört gözle beklemek", ürüp auızğa salğanday-ağıza konulacak kadar* (*temiz*) *"güzel, sevimli"* vb.;

2. Deyimin mana genişliğini kelime tek başına ifade edemez.

3. Kelimenin sözcüksel manası ile deyimin mecazî manalarının aralarında bir uygunluk, bir benzerlik vardır ama, onlar çeşitli yapılarıyla kendilerine has özellik kazanırlar. Kelime yapısı dilin en küçük birliği olan morfemlerden oluşuyorken deyimlerin temeli kelimedir. Bundan ötürü, kelime, yalın şekildeki bir bütün, deyimler ise ayrı bütünlerden oluşan birleşik şekle sahiptir.

Söyleyiş, sesleniş sırasındaki tonu bakımından kelime tek vurgulu, deyimler ise iki yada daha çok vurgulu olarak birbirlerinden ayrılır.

Deyimin kelimelerin serbest sırasından oluşan tamlamalardan ayrılan özelliğini ve ikisinin benzerliklerini tayin etmek çok önemlidir. Bu ikisinin benzer yönleri, deyimlerin esası tamlamadır, yani ikisi de tam manalı kelimelerden oluşmuştur. Özellikleri ise, deyimlerin hazır bulunmuş halde kullanılmaları, tamlamaların konuşma sırasında yapılmasıdır. Birisinin sabitliği öbürünün serbestliği ve deyimlerin manasının bütünlüğü, tamlamaların manasının dağınık olması, yani bünyesindeki kelimelerin ayrı anlamda kullanılmasıdır. Mesela, *kol alısu "el sıkışmak"* deyim olarak "anlaşmak, görüş birliğine varmak" manasını veriyorken, tamlama olarak kelimelerin ayrı ayrı manalarında

kullanılır. Kısaca, eş sesli, söylenişi aynı olan deyim ile tamlamanın arasındaki başlıca değişiklilik mana bütünlüğünde ve hazır biçimde kullanılmasındadır.

Deyimlerin mana bütünlüğü demek, deyimin basit olmayan birleşik bir olayı ve durumu, hal ve biçimi, iş veya kılışı bütün bir dizi halinde canlandırarak anlatabilmesidir. Deyimlerin bütün bir haldeki birleşik manaları onları oluşturmakta olan kelimelerin manalarından daha geniştir. Örneğin: *Töbesi* (*bası*) *kökke bir-ak eli jetpedi* (*Kaz.*)//*beşi kökka yetmek* (*Uygur.*)-başı göğe ermek veya değmek "çok sevinmek, dünyaya sığmayacak kadar sevinç". Deyimlerin, yapılışı ve bünyesi bakımından başka serbest terkiplerden hiç farkı yoktur. Fakat, deyimi teşkil eden kelimeler anlamları açısından parçalanmayacak kadar bir bütün halindedir. Yapısı sağlam olmayan terkiplerin manası (anlam genişliği) ve onları teşkil edici kelimeler arasındaki direk bağ açıktır. Yapımı bakımından farklı olan deyimlerle tamlamalar, nesne ve olayları temsil etme yönlerinden değil, mana genişliği ve anlatım açısından fark edilir.

Deyimler, hazır bulundukları için konuşmada çok sık kullanılır. Ama dilimizde hazır halinde kullanılan dil birliklerinin yalnız deyimler olmadığını söylemek gerekir. Mesela, birleşik isimler (*it büldürgen-bir yemiş çeşidi, ayak kiyim-ayak giyim* (*kabı*) ve atasözleri (*aydağanı jeti eşki, ıskırığı jer jaradı-sürdüğü yedi keçi ıslağı yer yaracak gibi*) konuşma sırasında yapılmıyor, dilde bulunduğu gibi, hazır bir halde kullanılmaktadır.

Bununla birlikte deyimler dil kurallarına uygun bir şekilde, yani morfolojik ve sözdizimsel kuralların çevresinde birleşir. Örneğin, *akılğa jendiru-akla yendirmek "sabır eylemek", könilge konımdı-gönüle uıygun "Akla yatık, uygun", baska şığu-başa çıkmak "çok şımararak veya kendisini benşmseterek istediğini yapmak"* gibi deyimlerin yapılışı yönelme hâli eki ile yapılan fiil grubuyla (mektepke baru-okula gitmek, balağa karau-çocuğa bakmak), *bastı katıru-başı katılaştırmak "aklını karıştırmak", közdi jumu-gözü kapamak "önem vermemek", jelkeni kasu-enseyi kaşımak "cevap verememek, ne yapacağını bilmemek"* deyimleri ise, belirtme hâliyle yapılan fiil grubuyla (üydi jiynau-evi toplamak; balanı juındıru-çocuğu yıkamak) aynıdır.

Deyimlerin diğer bir niteliği sabitliğidir. Birçok âlim, deyimlerin hazır halinde kullanılma özelliği ile sabitliğini eş manalı, yani birinin yerine ötekisi geçebilecek bir nitelik olarak değerlendirirler. Evet, bu ikisi birbirleriyle sıkı sıkıya bağlı bir durumdadır ama, biz bunları ayırt ediyoruz. Çünkü deyimlerin sabitliği kuralı hiç değişmez, daima aynı şekilde bulunan bir niteliktedir. Nitekim deyimlerin bünyesindeki bir veya daha çok kelimeler eş anlamlı başka bir kelimeyle değişebilir: *bası kökke jetu-töbesi aspanğa jetu* (*başı göğe yetmek-tepesi fezaya yetmek*).

Kısaca deyimler, dildeki kendisine benzer başka birliklerden şu nitelikleri ile ayırt edilir: Canlılık ve renkliliği, mana bütünlüğü, hazır halde bulunuşu ve kullanılışı ve kendine has sabitliği. Bu niteliklerin deyimler için önemi, genelde onların mana ve yapısal özellikleriyle açıklanır.

Bazen, her hangi bir dil birliğine birden fazla görev yüklenir. Deyimler de öyledir. Onların bünyesinde ve anlamsal yapısında yüzyıllar boyunca halkla beraber yaşana gelen toplumsal

tecrübenin, millî ruhun ve kültürün izleri vardır. Bu yüzden dildeki sabit terkiplere dikkat ederek onların bünyesindeki millî hayatın belirtilerini yalnız dilciler değil etnografyacılar da fark ediyorlar.

Deyimlerin millî vasfını anlayıp belirlemek, onların nasıl bir durumda veya neye bağlı olarak meydana çıktığını tayin etmekte bize yardımcı olur. Halkın yaşamı, kültürü ve manevî zenginliği, ekonomisi ve siyaseti aksetmiş deyimlerde belli bir olayın, durumun yansıması açıkça görülür. Bunlar deyimlere özel bir canlılık verdiği için, mecazîleşmeye "eğilimli" olur. Tabîdir ki deyimleşme bununla bitmiyor. Deyimlerin iç şekilleri ile ilişkisi, onların oluşma sebebini açıklamada belirleyicidir. Bununla ilgili çok yönlü ilmî sınıflandırma yapan âlimler şunlardır: A.T. Kaydarov, Z.G. Uraksin, Ş. Rahmatullayev, G.N. Smagulova vs. Onların yaptıkları araştırmalara dikkat ettiğimizde deyimlerin yapılış yolları şunlardır:

- İnsan organları ve hareketleri: *bas katıru* (*Kaz*)-*baş katurmak* (Uygur.) "kafa yormak, çok düşünmek", *betine salık kılu* (*Kaz.*)-*yüzüğa bamak* (*Uygur.*) yüzüne leke etmek "hata ve benzeri şeyleri eksiklik veya kusuru olarak söylemek, belirtmek", *ayzı auzına jukpau* (*Kaz.*)-*ağzi ağziga tiymeu* (*Uygur.*) ağzı ağzına değmemek (burada dudak manasında) "çok konuşmak, çok çabuk konuşmak", *ayak astı bolu* (*Kaz.*)-*tapan asti bolmak* (*Uygur.*) ayak altı olmak "önem verilmeyerek değerini kaybetmek", *kol uşın beru* (*Kaz.*)-*kol uçini barmak* (*Uygur.*) el ucunu vermek "yardım etmek", *jüregi auzına tığılu* (*Kaz.*)-*jürigi ağziğa tikilmak* (*Uygur.*) yüreği ağzına tıkılmak "çok korkmak", *basın şaykau* (*Kaz.*) başını sallamak "ne yapacağını bilmemek", *közin adıraytu* (*Kaz.*) gözünü büyük açmak "çok şaşırmak" vb. Bunun gibi kelimeleri "deyimlerin asıl kaynakları" olarak belirtiyorlar.

- Genel olarak deyimlerin ilk kelimeleri terkibi oluşturacak esas parça olur, fakat bu değişmez bir kaide değildir. Bu durumda sadece halk düşüncesiyle, diliyle beraber çok uzun vakit yaşayagelen kelimeler kullanılır.

Bütün Türk halklarında olduğu gibi Kazakça'da da organ isimleriyle yapılmış deyimler pek çoktur. Bu tür deyimlere Eski Türkçe'de de çok rastlanır. Her hangi bir dilin kelime hazinesindeki organ isimlerine dikkatle incelenirse, o kelimelerin ne kadar eski olduğu ortaya çıkar. Eski Türkçe yazıtlardaki organ isimleri incelediğimizde, bunların çağdaş Türk halklarında ortak olduğunu görebiliriz. Mesela, ***kozga tagin*** "gözükmek" *közge tüsu* (*Kaz.*), *közga çüşmak* (*Uygur.*), *kuzga taşlanmak* (*Özbek.*), *kozga korup* (*Kırgız.*), *kuzga taşlanu* (*Başkur.*), *kozga taşlantu* (*Tatar.*); ***til bekut*** "susmak" *tili baylanu* (*Kaz.*), *tili tutulmak* (*Uygur.*), *tilini tıymak* (*Özbek.*), *dilinmi tutmak* (*Tür.*), *tel saklau* (*Tatar.*), *tel saktau* (*Kırgız.*) *vb.*

Bununla birlikte eski Türkçe'deki organ isimleriyle yapılan deyimlerin isim soylu kelimesi bazı lehçelerde değişmiş, fiilden olan parçası ise kendisini korumuştur. Örneğin, ***til aç*** "konuşmaya başlamak" *auzı aşılu* (*Kaz.*), *ağzi eçilmak* (*Uygur.*), *ağiz açmak* (*Özbek.*) *vs.* Görüldüğü gibi eski Türkçe'deki ***til*** (dil) Çağdaş Türk lehçelerinde yerini *ağız* kelimesine bırakmıştır. Ama bu kelimenin Tatarca'da kendisini koruması ilgi çekicidir. Bugün Tatarca'da aynı eski Türkçe'deki gibi *til aç* şekli kullanılmaktadır.

Başka bir örnek verelim: Eski Türkçe'deki ***bogus tok*** deyimi Çağdaş Türk lehçelerinde şu şekillerde kullanılır: *karnı tok* (*Kaz.*), *kosigi tok* (*Uygur.*), *karnı tok* (*Tür.*), *karın tok* (*Kırgız.*) vb. Örneklerde görüldüğü gibi eski Türkçe'deki ***bogus*** "boğaz" kelimesi bugünkü Türkçelerde *karın, kosik* sözcükleriyle yer değiştirmiştir. Buradaki isim soylu kelime yardımcı, fiil ise esas görevi yüklenmektedir. Karşılaştıralım: *karnım tok//kosik tok-Menin karnım tok//Menin kosigim tok* (*Benim karnım tok*) yada *Men toydım//Men tok* (*Ben tokum*).

Bunlardan başka deyimlerin yapılışına temel olan kelimeleri şöyle sıralayabiliriz:

- Hayvanlarla ilgili kelimeler: *At basın tireu-at başını değdirmek* "bir yere uğramak, gitmek", *bota tirsek-köşek dirsek* "koşucu atın iyi niteliğini belirtir", *koy meniz-koyun huylu "*çok uysal kimse";

- Bitkilerler ilgili kelimeler: *Betegeden biyik, jusannan alasa-betegeden* (bozkırda yetişen bir bitki) *yüksek, pelinden alçak* "çok alçak bir şey veya çok terbiyeli", *şöp basın sındırmau-çöp başını kırmamak "*bir şey yapmamak, eli boş gezmek";

- Sayı belirten kelimeler: *Altı alası, bes beresi jok-altı alacağı, beş vereceği yok "*hiç ilişkisi yok, yani hiç tanımıyor";

- Dua ve beddua belirten kelimeler: *Bağın aşılsın-bahtın açılsın* "mutluluğa er", *ak jol tileu-ak yol dilemek "*iyi yolculuklar dilemek", *bir janına mın jan kosılsın-bir canına bin can katılsın* "büyü, çoğal";

- Zaman ve miktar belirten kelimeler: *Biye sauım uakıt-kısrak sağım zaman* "yaklaşık bir saatlik süre", *süt pisirim uakıt-süt pişirim vakit* "sütün pişebileceği kadar olan zaman", *tan kulan iyektenu-tan ağarmak, tay şaptırım jer-tay koşacak yer* "tayın yorulmadan koşup varabileceği mesafe";

- Adet ve gelenekler: *As beru-aş, yemek vermek "*bir kimse öldükten bir sene geçtikten sonra yapılan tören", *kız uzatu-kız uğurlamak* "kızı kocaya vermek", *konak kade-misafir ağırlığı "*her hangi bir misafirin, yolcunun yemekten sonra söylemesi gereken şiir, şarkı, türkü, hikaye vb.";

- Tarihî devirlerle ve tarihî şahıslarla ilgili kelimeler: *Ak taban şubırındı, alka köl sulama, Abılaydın ak tuyı, Kasımhannın kaska jolı* (*Kaz.*), *dakiyanus zamanda, alimsaktin kalğan, taypuna zamanda* (*Uygur.*) *vb.*;

- Dinle ilgili kelimeler: *Kuday jazsa-Huda yazarsa "*Allah kabul ederse", *aruak koldasın-dedeler ruhu desteklesin* (Kaz.), *şeytan ezik turmak, hudayım Sahlasun, huda ursun* (Uygur.) vb.

Nesne, hareket ve olaylara ve onların aralarındaki ilişkilere dikkat edilerek bir araya getirilen deyimlerin konusunu ve oluşumunu incelemek, Türk halklarının kullandıkları deyimlerin özelliklerini belirlemeyi kolaylaştıracaktır. Elimize geçen başka dillerdeki deyimlere dair yazılan eserlerde görülüyor ki, bu dillerdeki deyimlerin de konusu bakımından sınıflandırılmaları Türkçedeki gibidir. Ünlü Kazak dil bilimcisi A.T. Kaydarov dilin millî özelliklerini belirterek kendi fikrini şöyle belirtiyor: "Dil uzmanı olmak demek, dil zenginliğini kendisinin bildikleriyle ölçerek sınırlamamak … genel halkın bildiği sözcüğün bünyesine has mananın tümü değil, ancak yarısıdır, yani çoğunlukla her gün konuşmada gerekli olan "üst tabakadaki" manalarıdır. Onların ikinci seviyedeki "mecazî, türemiş,

benzetilmiş, deyimsel" manaları ise genelde kalıplaştıkları "anlam simgesi" halinde konuşmada kullanılıyor, ama onların nereden, nasıl çıktıklarını herkes bilmiyor".

Bu faktörler deyimlerin oluşumunu, onların millî şuur ve varlıkla, millî tarih ve kültürle, gelenek ve an'ane ile, töreyle bağlantısını anlama ve kavramada yararlıdır. Deyimler, bünyesine halkın bütün manevî zenginliğini ve sırrını sığdırmış hazinedir. Bu yüzden deyimlerin ortaya çıkışını ve oluşum sebebini açıklamak, onların kalıplaştıkları devirdeki sosyal durumu ve toplumun tarihini öğrenmemiz açısından faydalı olacağı şüphesizdir.

1 Rubinçik Y. A. **Frazeologya persidskogo yazika**. Leningrad 1981, s. 3.

2 Kenesbayev İ. K. Kazak tilinin kalıptanğan söz toptarı (kos sözder. İdiyomalar men frazalar). Dok. Diss. Almatı, 1944; O nekotoryh osobennostyah frazeologiçeskih edinits v kazahskom yazike. **İzvestya An KazSSr.** Ser. Filol. i iskusstv. Byp. 1-2. Almatı, 1954, s. 9.

3 Muratov S. N. **Ustoiçivye slovosoçetanya v tyurkskih yazikah.** Moskva, 1961, s. 23.

4 **A.g.e.,** s. 115.

5 Rahmatullayev Ş. U. **Nekotorye voprosi uzbekskoy frazeologyi.** Aftoref. Kand. Diss. Taşkent, 1966, s. 100.

6 **A.g.e.,** s. 66.

7 Bayramov G. A. **Osnovy frazeologyi azerbaycanskogo yazika.** Aftoref. Kand. Diss. Baku, 1970, s. 23.

8 Uraksin Z. G. **Frazeologya başkirskogo yazika.** Moskva, 1975, s. 9.

9 **A.g.e.,** s. 10.

10 Ahunzyanov G. H. İdiyomy (İssledovanye na materyale tatarskogo yazika. Aftoref. Kand. Diss. Kazan, 1974, s. 11.

11 Çernov M. F. Frazeologya çuvaşkogo yazika. **Çeboksari,** 1985, s. 20.

12 Yusupova R. R: **Ustoyçivye glagolnye soçetanya v turetskom yazike.** Aftoref. Kand. diss. moskva, 1961, s. 7.

13 Çernov, **a.g.e.,** s. 23.

Türk Dillerinin Frazeolojik Sözlükleri

Abdurahimov M. **Uzbakça-Rusça Aforizmlar Luğati.** Taşkent, 1986.

Avakova R. A., Dauletova P. N. **Kıskaşa Kıtayşa-Kazakşa Frazeologyalık Sözdik.** Almatı, 1998.

Altayeva S., Açılova G., Güjekova S. **Türkmen Dilinin Frazeologik Sözlügi.** Aşgabad, 1976.

Amanjolov A. S., Kurmanbayeva Ş. K. **Türkşe-Kazakşa Frazeologyalık Sözdik.** Almatı, 1999.

Jamaldinov O. J. **Uyğur Tilinin Frazeologyasinin Hizihilik Luğiti.** Almuta, 1983.

İsenbet N. **Tatar Telenen Frazeologik Süzlege.** 1-2 tom. Kazan, 1989.

Kenesbayev İ. K. **Kazak Tilinin Frazeologyalık Sözdigi.** Almatı, 1977.

Kojahmetov H., Jaysakova R., Kojahmetova Ş. **Kazakşa-Orısşa Frazeologyalık Sözdik**. Almatı, 1988.

Kopylenko M. M. jene t. b. **Orısşa-Kazakşa Frazeologyalık Sözdik.** Almatı, 1985.

Rahmatullayev Ş. U. Uzbek Tilining Frazeologik Luğati. Taşkent, 1992.

Sadıkova M. Kiskaça **Rusça-Uzbekça Barkaror İboralar Luğati.** Taşkent, 1994.

Uraksin Z. G. **Russa-Başkortsa Frazelogya Hüzlege.** Moskva, 1989.

Çernov M. F. **Çavşla-Vırasla Frazeologi Slovare.** Çeboksarı, 1982.

Türk Halkları Deyimleri Üzerindeki İlmî Çalışmalar

Abdurahmanov M. **Ustoyçivye Slovosoçetanya s Çislitelnymi v Turkmenskom Yazike.** Aftoref. Kand. Diss. Aşgabad, 1972.

Avakova R. A. **Semantiko-Morfologiçeskaya Harakteristika Glagolnyh Frazeologizmov Sovremennogo Uygurskogo Yazika.** Aftoref. Kand. Diss. Almatı, 1991.

Ahunzyanov G. H. İdiyomy. **İssledovanye na Materyale Tatarskogo Yazika.** Aftoref. Kand. Diss. Kazan, 1974.

Ahatov G. H. **Frazeologiçeskye Vyrajenya v Tatarskom Yazike.** Aftoref. Kand. Diss. Kazan, 1954.

Babayev K. **İdiyomy v Turkmenskom Yazike.** Aftoref. Kand. Diss. Aşgabad, 1963.

Bayramov G. A. **Osnovy Frazeologyi Azerbaycanskogo Yazika.** Aftoref. Kand. Diss. Baku, 1970.

Daibova K. H. **Frazeologya Kumikskogo Yazika.** Aftoref. Kand. Diss. Moskva, 1973.

Dolganov L. N. **Puti Razvitya İdiyomatiki v Sovremennom Turetskom Yazike.** Aftoref. Kanf. Diss. Moskva, 1952.

Jaraşuyeva K. **Voprosi Frazeologyi Sovremennogo Karaçayevo-Balkarskogo Yazika.** Aftoref. Kand. Diss. Baku, 1973.

Kenesbayev İ. K. **Kazak Tilinin Kalıptanğan Söz Toptarı** (kos sözder. İdiyomalar men frazalar). Dok. Diss. Almatı, 1944; O nekotoryh osobennostyah frazeologiçeskih edinits v kazahskom yazike. İzvestya An KazSSr. Ser. Filol. i iskusstv. Byp. 1-2. Almatı, 1954. S. 6-28.

Kurmanbayeva Ş. K. **Türik Jene Kazak Tilderindegi Etistikti Frazeologizmderge Salğastırmalı Taldau.** Kand. Diss. Aftoref. Almatı, 1999.

Naurızbayeva S. G. **Frazeologiçeskye Edinitsy v Karakalpaksko-Russkom Slovare.** Taşkent, 1972.

Muratov S. N. **Ustoiçivye Slovosoçetanya v Tyurkskih Yazikah.** Moskva, 1961.

Osmanova J. **İdiyomy v Kirgizkom Yazike.** Aftoref. Kand. Diss. Frunze, 1969.

Ragimzade N. R. **İdiyomatiçeskye Vyrajenya v Azerbaycanskom Yazike.** Aftoref. Kand. Diss. Baku, 1977.

Rahmatullayev Ş. U. **Nekotorye Voprosi Uzbekskoy Frazeologyi.** Aftoref. Kand. Diss. Taşkent, 1966.

Rojanskyi A. A. **Ustoyçivye Slovosoçetanya s Glagolnym Sterjnem v Sovremennom Turetskom Yazike.** Aftoref. Kand. Diss. Tbilisi, 1968.

Ruzikulova M. **İdiyomatika Uzbekskogo Yazika.** Aftoref. Kand. Diss. Samarkand, 1966.

Rısbayeva K. K. **Kazak Tilindegi Kulttik Frazeologizmder.** Kand. Diss. Aftoref. Almatı, 1995.

Sayfullin İ. T. **Ustoyçivye Slovosoçetanya v Sovremennom Uygurskom Yazike**. Aftoref. Kand. Diss. Leningrad, 1953.

Smağulova G. N. **Mağınalas Frazeologizmderdin Ulttık-Medeni Aspektileri.** Almatı, 1998.

Uraksin Z. G. **Frazeologya Başkirskogo Yazika.** Moskva, 1975.

Çernov M. F. **Frazeologya Çuvaşkogo Yazika.** Çeboksari, 1985.

Yusupova R. R: **Ustoyçivye Glagolnye Soçetanya v Turetskom Yazike.** Aftoref. Kand. diss. moskva, 1961.

Yuldaşev A. A. **Printsipy Sostovlenya Tyurksko-Russkih Slovarey.** Moskva, 1972.

Genel Kaynaklar

Avakova R. A. **Somatiçeskye Frazeologiçeskye Edinitsy v Tyurkskih Yazikah.** Valihanovskye çtenya I. kokşetau, 1995, s. 24-28.

Bolğanbayulı A., Kaliulı Ğ. **Kazirgi Kazak Tilinin Leksikologyası Jene Frazeologyası.** Almatı, 1997.

Drevnetyurkskyi slovar. Leninrad, 1961.

Kaydarov A. T. **Kazak Tilinin Özekti Meseleleri.** Almatı, 1998.

Kaydarov A. T. **Struktura Odnoslojnyh Korney.** Almatı, 1985.

Nurmağanbetov A. **Bes Jüz Bes Söz.** Almatı, 1994.

Rubinçik Y. A. **Frazeologya Persidskogo Yazika.** Leningrad, 1981.

Sızdıkova R. **Sözder Söyleydi.** Almatı, 1984.

Türk Dünyasında Atasözlerinin Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme / Hasan Ülker [s.96-104]

Araştırmacı /Türkiye

Bilindiği gibi atasözleri, bir konu hakkında birçok cümle ile ifade edilecek duygu ve düşünceleri birkaç kelime ile ortaya koyan özel ifadelerdir. Asırların süzgecinden süzülüp gelen ve günümüzde en güzel şeklini alan bu sözler bazen kitaplar dolusu açıklamaların yerini alıverir. Bu davranış biçimi bütün toplumlarda kendilerine has bir tarzda ortaya çıkar ve millet diyebileceğimiz toplumlarda zamanın da etkisiyle bazıları kaybolur, bazıları da değişikliklere uğrar. Bazıları ise hiç değişmeden yüzyıllar boyu yeni nesillere aktarılmak suretiyle yaşar.

Bu atasözlerinde o topluma ait pek çok ip ucu vardır. Dikkatli bir inceleme ile atasözleri sayesinde o toplum ile ilgili pek çok bilgiye ulaşmamız mümkündür. Genel bir ifade ile "bir milletin yaşama biçimi, hayat tarzı"nı bulabiliriz.

Karaçay Türkleri atasözlerindeki ifadelerin Türkiye Türklerindeki benzerliğini incelediğimizde her iki Türk boyunda da "bir milletin yaşama biçimi, hayat tarzı"nı bulduk. Sayın Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'nun yönlendirmesi ile diğer Türk boylarındaki ifade biçimlerine göz attığımızda pek çok atasözünün aynı biçimde kullanıldığını gördük.

Sakaoğlu, Anadolu'daki atasözlerini

A- Bütünüyle benzer olanlar

B- Bazı yönleriyle benzer olanlar

C- Bütünüyle farklı olanlar

olmak üzere üç grupta değerlendirmektedir[1]. Biz de aynı dağılımı Türk dünyasında gözledik. Bu da tabii bir durumdur. Geniş bir coğrafyaya dağılan Türk milletini oluşturan boyların atasözleri arasında dikkati çeken farkların bir çoğunun hayat şartları, bölge, zaman, ayrı iklim ve başka milletlerle olan münasebetten doğduğu muhakkaktır[2]. Ama bu ayırıcı faktörlere rağmen gördük ki, ta Adriyatik'den Çin Seddi'ne kadar olan geniş bir coğrafyada aynı kelimelerle, aynı manâlarla aynı atasözleri söylenmektedir.

Sınırlı imkanlarla ulaşabildiğimiz kaynaklardaki Türk atasözlerini diğer Türk boylarındaki şekliyle karşılaştırmaya çalıştık ve yine gördük ki Türklük dünyasının damarlarında tertemiz bir kan dolaşmaktadır. Aynı olaylar karşısında hemen hemen aynı kelimelerle aynı duygu ve düşünceler ifade edilmektedir. Türk Milleti'nin Kuzey Kafkasya'daki küçük bir topluluğu olan Nogay Türklerindeki hayat tarzı ile en kalabalık nüfusa sahip olan Türkiye'deki hayat tarzı arasında çok büyük bir fark bulunmamaktadır. Küçük farklar ise; bir Karslı ile bir Kütahyalı arasındaki fark kadardır.

Atalarımız, ana yurtlarından ayrılıp yeryüzünün değişik bölgelerine dağılırken, kültür ürünlerini de beraberlerinde taşımışlardır. Böylece, aynı kökten beslenen bir ağacın bütün dallarında aynı

meyvenin yetişmesi gibi, yeni vatanlarında hep benzer duyguları dile getirmişlerdir. Bir ağacın bir veya birkaç dalının kabul edebileceği diğer bazı benzer meyvelerin aşılanması gerçeğinde olduğu gibi, atalarımız da yadırgamıyacakları kültürlerden tesirler almış, ancak onları milli benliklerinin içinde eritmesini bilmişlerdir. Aynı kültürün küçük farklılıklarla karşımıza çıkmasını tabii karşılıyoruz. Büyük bir meyve ağacı düşünün. Daha çiçek açarken bile bütün dallarda tam bir birlik göremeyiz. Çiçekler hızla gelişerek meyveye dönüşür, toplanıp yenecek hale gelir. Bu meyvelerin büyüklükleri, tatları, renkleri hasılı birçok özellikleri küçük farklılıklar gösterir. Ama hiç kimse o meyvelerin aynı ağaca ait olmadığını söyleyemez.

Yukarıda göstermeye çalıştığımız gibi, kültür ağacımızın meyvelerinin de kökünden uzaklaştıkça bazı değişikliklere uğraması normaldir. Elbette bizim kadar geniş bir coğrafyaya yayılan bir soyun kültürü bu tür değişmelere uğrayacaktır. Ancak, başka ülkelerin topraklarında yaşasa bile onlar, aynı kökten geldiklerini unutmamışlar, o ağacın tadını, kokusunu, rengini aynı güneşin ısıttığı dünyamızda başka bir topraktan beslenerek yaşatmaya devam etmişlerdir. Nasıl ki bitkiler, yetiştikleri coğrafi bölgelere göre kendilerine has birer yayılma sahasına sahiplerse, kültürler de ilk çıktıkları yerden başlayarak yeni yeni sahalara sahip olmuşlardır. Bizim kültürümüz de yayıldığı her yere aslından pek az bir kayıpla ulaşmış ve özünü daima korumuştur. İşte bu kültür akışı, bizim milli beraberliğimizin en büyük teminatıdır. Bugün aynı atasözünü söyleyebiliyorsak, çocuklarımız aynı tekerlemeleri söyleyebiliyorsa, türküler, ninniler, ağıtlar hep aynı kalıplara dökülebiliyorsa aynı ağacın dalları olduğumuz içindir.

Atalarımızın bize bıraktığı kültür ürünlerinden atasözleri dünyasına girip bir bakalım. Biz rastladığımız eserlerdeki benzer atasözlerimizi bir araya getirdik ve Türk Dünyası haritasını okuyucunun gözü önüne serdik. Bu denemenin bir ekip çalışması ile daha da geliştirilerek Türk dünyasındaki birlik ve beraberliğin dosta düşmana ilan edilmesi en büyük temennimizdir.

Türki.. Aç tavuk düşünde kendini buğday ambarında görür. (ADS1, 110)

Aç tavuk düşünde darı görür. (TASH, 73)

Azeri.. Aç toyuğ yuhusunda darı görer. (AHYÖ, 149)

Karaç.. Tavuk tüşü-tarı bürtük. (NKÇ, 61)

Nogay.. Tavıklın tüsine tarı ener. (i.çeneli, 28)

Kırım.. Aş tavuk tüşünde tarı körer. (DKTAD, 21)

Özbek.. Aç itning çüşige söngek kirer.

Trkmn.. Aç tavuk düyşünde darı görer. (TIIM, 201)

Kosov.. Aç tilçi ruyasında touk cürür.

Türki… Adam olacak çocuk, bokundan belli olur. (ADS1, 113)

Dlt… Boldaçı buzagu öküz ara belgülüg. (I, 528, 17)

Karaç.. Adam bolluk atlamından belgili. (KNS, 158)

Bolur-boğundan belgili. (KNS, 189)

Kumuk.. Ögüz bolacak tana, tanavundan belgili. (AVAS, 24)

Krgız.. Bolor muzoo bogunan. (KA, 141)

Trkmn.. Bolcak oglan bolşundan belli. (TIIM, 203)

Irak..... Yaşamayan uşağ pohunnan bellidir. (ITDA, 315)

Kıbrıs.. Adam olacak çocuk bokundan bellidir. (KTADS, 44)

Yugos.. Ümürsüz çoçogon bokondan bellidir.

Türki.. Adamın adı çıkacağına canı çıksın. (ADS1, 112)

Azeri.. Yaman addan ölüm yahşıdır. (HDD, 103)

Karaç.. Atıng amannga çıkğandan ese, canıng tamağıngdan çıksın. (NKÇ, 77)

Kırım.. Adı şıkdı tokuzga, tüşmez endigi sekizge. (DKTAD, 16)

Irak..... Adamın adı haraba çıkacağına canı çıksın. (ITDA, 264)

Insanın adı harab'a çıhınca. (ITDA, 292)

Kıbrıs.. Birinin adı çıkacağına canı çıksın. (KTADS, 63)

Kosov... Insanın daha ey canı ise adi çıksın.

Türki.. Ağaç fidan (yaşken) iken eğilir. (TASH, 242)

Karaç.. Çıbıklıkda bügülmegen, kazıklıkda bügülmez. (KNS, 43)

Kırım.. Terek talında iyilir (ağaç fidan iken eğilir). (DKTAD, 88)

Trkmn.. Ağaçı yaşlıkdan bük. (TIIM, 201)

Irak..... Ağaç yaş iken eğili. (ITDA, 264)

Kıbrıs.. Ağaç yaşıkan eğilir.

Yugos.. Ağaç yaş içer eğrilir.

Türki.. Ağlamayan çocuğa meme vermezler. (ASD1, s, 117, 115)

Azeri.. Ağlamayan uşağa süt vermezler. (AHYÖ, 149)

Karaç.. Cılamağan caşha cukka salınmaz. (NKÇ, 28)

Cılamağan caşha anası emçek salmaz. (KNS, 189)

Kazan.. Yılamagan balaga imçek birmiyler. (KzTAD, 78)

Kırım.. Cılamagan balaga emşek berilmez. (DKTAD, 40)

Krgız.. Iylabağan balağa emçek cok. (KA, 153)

Bala ıylabay emçek kana. (KA, 138)

Trkmn.. Emgenmedik oglana emçek cok. (TIIM, 205)

Irak..... Uşağ yığlamasa ağzına emcek koymazlar. (ITDA, 315)

Kosovv. Çocuk aglamadan ana ele almas.

Türki... Akıl yaşda, değil baştadır. (ADS1, 123)

Azeri... Ağıl yaşda deyil, başdadı. (AHYÖ, 149)

Ağıl başda olar. yaşda olmaz. (AF, 235)

Karaç.. Akıl caşda, kartda da tüldü-başdadı. (NKÇ, 25)

Kumuk.. Yaşda tügül, başda. (AVAS, 39)

Nogay.. Akıl yasta tuvıl, basta. (NKÇ, 326)

Kırım.. Akıl caşda tuvul baştadır. (DKTAD, 16)

Kırgz.. Asıl başdan, asıl taştan. (KA, 47)

Özbek. Agl yaşta emas, baştadır. (TIIM, 184)

Uygur Ekil yaşta emes, başta. (i.çeneli, TK, kasım 84)

Trkmn. Akıl yaşda bolmaz, başda bolar. (TIIM, 201)

Irak...... Akıl yaşta dögü, baştadı. (ITDA, 265)

Kosov. Akıl dil, baştadır.

Türki.. Akıllı düşman akılsız dosttan hayırlıdır. (ADS1, 121)

Deli dostun olacağına akıllı düşmanın olsun. (ADS1, 199)

Azeri.. Merdin tövlesi, namerdin otağından yahşıdı. (AF, 243)

Karaç.. Aman şohung bolgandan ese, igi cavung bolsun.

Aman şuyohung bolğandan ese, bolmağanı igidi. (MNS, 11)

Kazan.. Cüler dustan akıllı duşman yahşırak. (KzTAD, 37)

Kırım.. Akıllı duşman, akılsız dostan iygidir. (DKTAD, 16)

Krgız.. Akmak dostan akılduu duşman. (KA, 133)

Özbek.. Akılsız dostdın akıllu düşman yahşıdur.

Trkmn.. Nadan dostdan, dana düşman yagşıdır. (TIIM, 208)

Irak..... Akıllı düşman akılsız dosttan iyidir. (ITAD, 265)

Kosov.. Akılli duşmandan korkma, akılsıs dosttan kork.

Türki.. Alışmış kudurmuştan beterdir. (ADS, 127)

Azeri.. Tadanmış gudurmuşdan artıgdır.OGZ, 135

Karaç.. Ürenngen avruv tohdamaz.

Kırım.. Tatangan kuturgandan beter. (DKTAD, 86)

Irak..... Alışmış-öğrenmiş-kudurmuşdan beterdi. (ITDA, 265)

Kıbrıs.. Alışmış kudurmuştan beterdir. (KTADS, 37)

Yugos.. Alınmiş kudurmiştan beterdir.

Dadanmiş kudurmiştan beterdir.

Türki.. Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al. (ADS, 134)

Azeri.. Anasına bah, gızını al-gırağına bah, bezini al. (AHYÖ, 149)

Kumuk.. Anasına karap kızın al, aşına karap tuzun sal. (AVAS, 29)

Nogay.. Ayagın körip asın iş, anasın körip kızın al. (NKÇ, 350)

Ayagına kara da kımızın iş, anasına kara da kızını al. (NKÇ, 350)

Kazan.. Bakraçına bagıp suvın iç, anasına bagıp kızın kuç (KzTAD, 30)

Trkmn.. Enesini görüp gızını al, gırasını görüp bızını al. (TIIM, 205)

Irak..... Kenarına bah bezini al, nenesine bah kızını al. (ITDA, 294)

Astarına bah üzünü al, nenesine (annesine) bah kızını al. (ITDA, 266)

Türki.. Arabanın ön tekerleği nereden geçerse, art tekerleği de oradan geçer. (ADS1, 136)

Azeri.. Su ahan arhdan bir de ahar. (AHYÖ, 153)

Karaç.. Arbanı al çarhı kirgen cerden art çarhı da öter. (MNS, 14)

Arbanı allı kalay barsa, artı da alay baradı. (KNS, 146)

Baş kalay barsa, ayak da alay baradı. (KNS, 146)

Nogay.. Aldı tegerşik kaydan köşse, songgısı da sonnan köşer. (NKÇ, 309)

Kazan.. Algı küpçek kaydan tegerese artkısı da şundan tegerer. (KzTAD, 25)

Kırım.. Arabanıng ald tegerşigi kayerden cürse ard tegerşigi de o yerden cürer. (DKTAD, 19)

Baş kayaka ketse ayak o yaka keter. (DKTAD, 30)

Kazak.. Iyne ötken cerden cipte öter.

Kıbrıs.. Ön tekerlek nereye giderse, arka tekerlek de oraya gider. (KTADS, 179)

Baş nereye giderse, ayak da oraya gider. (KTADS, 62)

Türki.. Atlar tepişir, arada eşekler ezilir. (ADS1, s, 147, 342)

Dlt..... Ikka bugra igeşür otra kökegün yançılur.

Azeri.. Atlar depişirse, arada eşek ölür. (OGZ, 28)

Karaç.. Eki at tabanlaşsala, arada eşek ölür. (NKÇ, 75)

Kumuk.. Eşek de, at da tebinse, eki arada buzav yazık bolur. (AVAS, 52)

Kırım.. Atlar tebişir arada eşek ezilir. (DKTAD, 23)

Krgız.. Eki döö kağışsa, orto cerde kara çımın kırılat. (KA, 150)

(Iki deve döğüşür, arada kara sinek ezilir.)

Trkmn.. Iki at depişer, arasında eşek öler. (TA, 84)

Türki.. Ayağını yorganına göre uzat. (ADS1, 150)

Azeri.. Ayağını yorganına göre uzat. (AHYÖ, 150)

Karaç.. Cuvurganınga köre ayağıngı uzat.

Kazan.. Ayağıngnı tüşeginge küre suz. (KZTAD, 29)

Kırım.. Ayağın corkanınga köre uzat. (DKTAD, 24)

Özbek.. Karpanga garab ayağını uzat. (TIIM, 192)

Trkmn.. Yorganına göre ayak uzak. (TIIM, 211)

Irak..... Yorğanıva göre ayağıv uzak. (ITDA, 316)

Yugos.. Yorgana cüre ayaklarıni uzat.

Türki.. Ayıpsız dost arayan, dostsuz kalır. (ADS1, 151)

Karaç.. Ayıpsız teng izlegen tengsiz kalır. (MNS, 10)

Kumuk.. Ayıpsız dos izlegen dossuz kalır. (AVAS, 26)

Kırım.. Kusursuz dos kıdırsang dossuz kalırsıng. (DKTAD, 69)

Irak..... Ayıpsız dost isteyen, dostsuz kalı. (ITDA, 267)

Türki.. Azıcık aşım, kaygısız başım. (ADS1, 153)

Azeri.. Azacığ aşım, ağrımaz başım. (AHYÖ, 150)

Karaç.. Aç karnım, tınç kulağım. (NKÇ, 64)

Kırım.. Az aşım avrusuz başım. (DKTAD, 114)

Özbek.. Aç garnım, tinç gulağım. (TIIM, 182)

Trkmn.. Aç başım, dinç gulagım. (TIIM, 201)

Irak..... Azıcık aşım, ağrısız başım. (ITDA, 267)

Türki.. Bal bal demekle ağız tatlanmaz. (ADS1, 158)

Azeri.. Bal demekle ağız tatlu olmaz. (OGZ, 76)

Karaç.. “Bal-bal!” degenlikge avuzung tatlı bolmaz. (NKÇ, 66)

Kazan.. Bal bal diyü blen avız tatlılanmas. (KzTAD, 30)

Kırım.. Bal bal demekmen avuz tatlılanmaz. (DKTAD, 28)

Trkmn.. Bal diyenin bilen agız süycemez. (TIIM, 202)

Irak..... Bal bal demeğten ağız şirin olmaz. (ITDA, 269)

Türki.. Bal tutan parmağını yalar. (ADS1, 160)

Azeri.. Bal tutan barmağ yalar. (AHYÖ, 150)

Karaç.. Bal tutgan barmagın calar.

Kazan.. Bal tutkan barmak yalar. (KzTAD, 31)

Kırım.. Bal tutkan parmağın calar. (DKTAD, 27)

Özbek.. Bal tutgan barmağını yalaydı. (TIIM, 186)

Trkmn.. Bal tutan barmagını yalar. (TIIM, 203)

Türki.. Bıçak yarası geçer, dil yarası geçmez. (ADS1, s, 167, 490)

Azeri.. Gılınc yarası sağalar, dil yarası sağalmaz. (AHYÖ, 151)

Söz yarası gılınç yarasından beterdir. (HDD, 106)

Karaç.. Avuz cara bitelmez, kılıç cara bitelir. (NKÇ, 26)

Kılıç cara bitelir, avuz cara bitelmez. (NKÇ, 81)

Kumuk.. Kılıç yarası sav bolur, til yarası sav bolmas. (AVAS, 58)

Nogay.. Til yarası tüzelmes, kılış yarası tüzeler. (NKÇ, 332)

Kazan.. Kul yarası tüzelir, til yarası tüzelmes. (KzTAD, 56)

Kırım.. Kol carası keşer, til carası keşmez. (DKTAD, 65)

Trkmn.. Tıg yarası biter, söz yarası bitmez. (TIIM, 210)

Gılıç yarası biter, dil yarası bitmez. (TA, 80)

Irak..... Adamı kilinç öldürmez, tahne söz öldürü. (ITDA, 264)

Hançer yarası sağalı, dil yarası sağalmaz. (ITDA, 288)

Kıbrıs.. Bıçak yarası geçer, dil yarası geçmez. (KTADS, 61)

Kosov. Biçak yarasi ceçer, süz yarasi ceçmes.

Türki.. Bin bilsen de bir bilene danış. (ADS1, 167)

Azeri.. Yüz ölç, bir biç. (AHYÖ, 154)

Karaç.. Bile tursang da sora tur. (KNS, 38)

Nogay.. Eki ölşe, bir kes. (NKÇ, 356)

Kazan.. Un mertebe ülçe, bir mertebe kis. (KzTAD, 69)

Kırım.. Bing bilseng de gene bir bilgenge danış. (DKTAD, 33)

Irak..... Bin düşün bir seleş. (ITDA, 270

Kıbrıs.. Dokuz ölç, bir kes. (KTADS, 86)

Türki.. Birlikden kuvvet doğar. Birlik dirliktir. (TASH, 153) bkz: nerde birlik....

Azeri.. Birlik hardadı, dirlik ordadı. (AHYÖ, 150)

El bir olsa dağı yerinden terpeder. (AF, 242)

Karaç.. Birlikte tirlik.

Kumuk.. Birlik bolmay tirlik bolmas. (AVAS, 16)

Nogay.. Tirlikting küşi-birlikte. (NKÇ, 304)

Kazan.. Birlik tirliktir. (KzTAD, 34)

Kırım.. Kayerde birlik, o yerde tirlik. (DKTAD, 61)

Krgız.. Tiriliktin küçü birlikte. (KA, 165)

Kıbrıs.. Birlikten dirlik olur. (KTADS, 64)

Türki.. Bu günün işini yarına bırakma. (ADS1, 180)

Azeri.. Bu günün işini sabaha goyma. (AHYÖ, 150)

Karaç.. Bügünngü işni tamblağa koyma.

Nogay.. Bügüngi isingdi tanglaga kaldırma. (NKÇ, 350)

Kazan.. Bugüngi işni irtege kaldırgan kişining işi hiç bitmes. (KzTAD, 36)

Özbek.. Bugüngi işni ertaga goyma. (TIIM, 188)

Trkmn.. Bu günki işi ertire goyma. (TAÖ)

Irak..... Bugünün işini yarına koyma, belki yarın sana yar olmaz. (ITDA, 271)

Kıbrıs.. Bögünün işini yarına bıragma.

Yugos. Bu cünün işini yarına bırakma.

Türki.. Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur. (ADS1, 196)

Dlt..... Tag tagka kavuşmas, kişi kişike kavuşur.

Azeri.. Dağ dağa govuşmaz, adam adama govuşar. (AHYÖ, 150)

Karaç.. Tav tavğa tübemez, adam adamğa tüber. (NKÇ, 82)

Kumuk.. Tav-tavğa yolukmas, adam-adamğa yoluğar. (AVAS, 24)

Krgız.. Eki too toşulbayt, eki el koşular. (KA, 151)

Özbek.. Tağ tağga gavuşmaydı, adam adama gavuşadı. (TIIM, 195)

Trkmn.. Dag daga govuşmaz, adam adama govşar. (TIIM, 204)

Irak..... Dağ dağa kavuşmaz, adam adama kavuşu. (ITDA, 276)

Kıbrıs.. Dağ dağa gavuşmaz, insan insana gavuşur.

Yugos.. Dağ dağle kavuşmaz, insan insanla gavvuşr.

Türki.. Damlaya damlaya göl olur. (ADS1, 196)

Dlt..... Birin birin ming bolur, tama tama köl bolur.

Azeri.. Tama tama göl olar. (OGZ, 132)

Karaç.. Tama-tama köl bolur, cıyıla-cıyıla el bolur. (NKÇ, 72)

Köl da tama tama boladı. (KNS, 138)

Tama tama köl bolulr, ağa ağa söl bolur. (KNS, 140)

Nogay.. Köp tükirse köl bolar. (NKÇ, 303)

Kazan.. Il tükürse kül bulur. (KzTAD, 47)

Kazak.. Tamışdan tama berse derya bola.

Trkmn.. Dama dama köl bolar, hiç dammasa çöl bolar. (TIIM, 204)

Köp damcadan köl bolar. (TIIM, 208)

Irak... Su damlaya damlaya göl olu. (ITDA, 308)

Adım adım yol olu, damla damla göl olu. (ITDA, 264)

Kıbrıs.. Damla damla göl olur, düşman gözü kör olur. (KTADS, 86)

Bir, bir daha bin olur. (KTADS, 61)

Yugos. Damlaya damlaya cül olur.

Damlaya damlaya col olur, damlacikdan sel olur.

Uygur. Köp tükürse köp bolur. (UAD, 230)

Türki.. Delikli taş yerde kalmaz. (ADS1, 199)

Azeri.. Delüklü taş yerde galmaz. (OGZ, 106)

Karaç.. Teşikli taş cerde kalmaz. (KNS, 177)

Kumuk.. Teşikli taş erde yatmas. (AVAS, 32)

Krgız.. Üttüü monçok cerde çatpayt. (KA, 167)

Trkmn.. Altın yerde yatmaz, yagşılık-yolda. (TA, 70)

Kıbrıs.. Delikli boncuk yerde kalmaz. (KTADS, 88)

Türki.. Dost başa düşman ayağa bakar. (ADS1, 210)

Azeri.. Dost başa bahar, düşmen ayağa. (HDD, 102)

Karaç.. Dosung başınga karar, cavung ayağınga karar.

Nogay.. Duşpan ayakka, dos baska karar. (NKÇ, 323)

Kazan.. Dus başka, duşman ayakka bağar. (KzTAD, 41)

Kırım.. Dos başka, duşman ayakka karar. (DKTAD, 45)

Özbek.. Dost başga, düşman ayagga garaydı. (TIIM, 189)

Irak..... Dost başa bahar, düşman ayağa. (ITDA, 278)

Kıbrıs.. Dost başa, düşman ayağa bakar. (KTADS, 83)

Yugos.. Dost başa bahar, düşman ayağa.

Türki.. Eceli gelen köpek cami duvarına siyer. (ADS1, 216)

Eceli gelen fare, kedinin yoluna çıkar. (TASH, 91)

Eceli gelen kiçe, çobanın ekmeğini yer. (TASH, 241)

Dlt.... Öldeçi sıçgan muş taşakın kaşır.

Karaç.. Çıçhannı acalı cetse, kişdikni kuyruğundan kabar. (KNS, 109)

Kırım.. Eceli kelgen it camining duvarına siyer. (DKTAD, 46)

Eceli kelgen ışkan catkan mışıgıng kuyrugun tırnar. (DKTAD, 46)

Eceli kelgen eşki, şobanıng tayagına süykenir. (DKTAD, 46)

Trkmn. Acalı yeten tilki, hinine bakıp üyrer. (TIIM, 201)

Irak.. Geçinin ameli azarsa gider çobanın ekmeğini yer. (ITDA, 284)

Kıbrıs.. Eceline susayan köpek, cami duvarına siyer. (KTADS, 97)

Koç kaşınınca çobanın topuzuna sulanır. (KTADS, 140)

Kırg (Af). Eçkining ölgüsü kelse, koyçunung tayagıga soyönöt.

Türki.. El eli yıkar, iki el de döner yüzü yıkar. (ADS1, 220)

Azeri.. El eli yuvar, iki el yüzi yuvar. (OGZ, 47)

Karaç.. Kol kolnu cuvar, eki kol betni cuvar. (KNS, 144)

Kumuk. Kol kolnu cuvar, bet betge bağar. (AVAS, 44)

Kol kolnu cuvar, eki de betni cuvar. (AVAS, 44)

Nogay.. Kol koldı yuvar, eki kol betti yuvar.

Kazan.. Kul kulnı yuwa, iki kul bitni yuwa (KzTAD, 56)

Trkmn.. El eli yuvar, iki el biğigin yüzi yuvar. (TA, 77)

Kıbrıs.. El eli yıkar, el de yüzü yıkar. (KTADS, 97)

Türki.. El için kuyu kazan, evvela kendi düşer. (ASD1, 221)

Azeri.. El üçün guyu gazan, özü düşer. (AF, 243)

Karaç.. Birevge uru kazğan, kesi tüşedi. (NKÇ, 68)

Birevge költürgen tayağıng kesingi başına tier. (NKÇ, 27)

Kumuk.. Özgege tuzak salğan-özü tüşer tuzakğa. (AVAS, 18)

Nogay.. Kisige şunkır kazsang, özing atılarsıng. (NKÇ, 352)

Dosınga şungkır kazba, özüng tüsersing. (NKÇ, 323)

Kazan.. Kişige baz kazma, uzing tüşersing (KzTAD, 54)

Kazak.. Birevge deb kör kazba, özün tüşersin.

Irak..... Başkası için kuyu kazan özü düşer. (ITDA, 269)

Kuyunu kazan içine düşer. (ITDA, 297)

Kıbrıs.. El kuyusu kazan, içine kendi düşer. (KTADS, 101)

Türki.. Erken kalkan (çıkan) yol alır, er evlenen döl alır. (ASD1, 227)

Sabahtan karnını doyuran, küçükten evlenen aldanmamış. 1724

Dlt..... Tünle yorıp kündüz sevnür, kiçigde evlenip ulgadha sevnür.

Karaç.. Ertde turğannı erkek atı tay tabar. (NKÇ, 84)

Ertde turğan bla ertde üylenngen sokuranmaz. (NKÇ, 84)

Nogay.. Erte turgan erding ırısı artık. (NKÇ, 306)

Erte turgannıng ırısı artar, erinmey yurgenning yurisi artar. (NKÇ, 341)

Kırım.. Erte turgan col alır, erte üylengen döl alır. (DKTAD, 49)

Erte turgannıng kısmet açık. (DKTAD, 49)

Türki.. Geçmiş yağmura kebe tutma. (TRAD, 134)

Karaç.. Cavgan canngurnu camçı bla kuvma.

Kumuk.. Getgen yangurnu artından yamuçu alıp çapmak hakılsızlık. (AVAS, 49)

Nogay.. Ozgan yamgırdı yamışı alıp kuvma. (NKÇ, 353)

Kazan.. Uzgan bulutnı tutup bulmiy. (KzTAD, 71)

Irak..... Geçmişe mazı diyeller. (ITDA, 284)

Kıbrıs.. Geçmişe mazi pişmişe kuzu derler. (KTADS, 110)

Türki.. Görmemişin oğlu olmuş, çekmiş çükünü koparmış. (ASD1, 245)

Karaç.. Kün körmegen kün körse, kündüz çırak candırır. (NKÇ, 30)

At körmegen atha minse, urub tüyüb atlatır; Koy körmegen koy körse, kuvub, sürüb otlatır. (KNS, 42)

Nogay.. Kün körmegen kün körse kündiz şırak yandırar. (NKÇ, 318)

Kazan.. Kün kürmegen kün kürse, kündüz çıra yandıra. (KzTAD, 56)

Kırım.. At minmegen at minse, şaba şaba ötdürür, Ton kiymegen ton kiyse, kaga kaga tozdurur. (DKTAD, 23)

Koy körmegen koy alsa, kuvalap cürüp otlatır, Kız körmegen kız tapsa başına kına salıp oplatır. (DKTAD, 67)

Irak..... Görmemiş, gördü gümüş, oldu kudurmuş. (ITDA, 285)

Kıbrıs.. Görgüsüzün bir oğlu olmuş, çeke çeke taşaklarını sökmüş. (KTADS, 116)

Türki.. Gülme komşuna, gelir başına. (ASD1, 247)

Azeri.. Gülme gonşuna, geler başına. (AHYÖ, 152)

Karaç.. Külme kartha, kelir başha. (KNS, 188)

Nogay.. Külme doska, keler baska. (NKÇ, 324)

Trkmn.. Gülme gonşına, geler başına. (TIIM, 206)

Irak..... Gülme konşuva, geli başıva. (ITDA, 286)

Yugos.. Gülme komşina, colur başına.

Türki.. Haydan gelen huya gider.. (ADS1, 254)

Azeri.. Haynen gele, vaynen geder.

Kumuk.. Haydan gelgen hüyden geter. (AVAS, 42)

Nogay.. Aram kapşıktıng tübi tesik. (NKÇ, 329)

Kazan.. Haramdan kilgen haramga kite. (KzTAD, 45)

Kırım.. Haramdan kelgen haramga keter. (DKTAD, 53)

Irak..... Haydan gelen huya gider, selden gelen suya gider. (ITDA, 288)

Kıbrıs.. Haydan gelen huya gider, sudan gelen sele gider. (KTADS, 125)

Türki.. Işleyen demir pas tutmaz.. (ADS1, 274)

İşleyen demir ışıldar. (TASH, 86)

Yuvarlanan taş yosun tutmaz. (TASH, 87)

Azeri.. Işlemeyen demiri pas basar.

Karaç.. Işde temir tot bolmaz. (NKÇ, 34)

Işlegen balta tot bolmaz. (NKÇ, 34)

Kazan.. Yürgen taş şumarır, yatkan taş müklenir (KzTAD, 80)

Kırım.. Işlegen temir ışıldar. (DKTAD, 57)

Irak..... Işliyen demir paslanmaz. (ITDA, 292)

Kıbrıs.. Işleyen demir pas tutmaz. (KTADS, 133)

Yugos.. Işleyen igne pas tutmaz.

Türki.. İt ürür, kervan yürür.. (ADS1, 276)

Kumuk.. İt haplar, kerivan geçer. (AVAS, 23)

Kazan.. İt ürür, büri yürür (KzTAD, 49)

Krgız.. İt üröt, kerben cüröt. (KA, 153)

Özbek.. İt ürür, karvan yürar. (TIIM, 191)

Trkmn.. İt üyrer, kerven geçer. (TIIM, 207)

Irak..... İt hürer kervan geçer. (ITDA, 292)

Türki.. İyiliğe iyilik her kişinin kârıdır, kötülüğe iyilik er kişinin kârıdır.. (ADS1, 277)

Azeri.. Yahşılığa yahşılığ her kişinin işidi, yamanlığa yahşılığ er kişinin işidi. (AHYÖ, 154)

Karaç.. Aşhılıkğa aşhılık har kişini işidi, amanlıkğa aşhılık erkişini işidi. (KNS, 171)

Ahşılıkğa ahşılık har kimni da işidi, amanlıkğa ahşılık ahşılanı işidi. (MNS, 18)

Nogay.. Yahşılıkka yahşılık-ar kisiding isi di, yamanlıkka yahşılık-er kisiding isi di. (NKÇ, 307)

Kazan.. Yahşılıkka yahşılık her kişining işidir, yamanlıkka yahşılık ir kişining işidir (KzTAD, 76)

Özbek.. Yahşılıkga yahşılık har kişining işidir, yamanlıkga yahşılık er kişining işidir. (TIIM, 197)

Trkmn.. Yagşılıga yagşılıg her kişinin işidir; yamanlıga yagşılık er kişinin işidir. (TA, 92)

Irak..... Eyiliğe eyiliğ her adamın kârı, haraplığa eyiliğ mert adamın kârı. (ITAD, 282)

Türki.. Iyilik et denize at, balık bilmezse halik bilir.. (ADS1, 277)

Azeri.. Yahşılığ ele balığı at deryaya, balıg bilmezse halığ biler. (AHYÖ, 154)

Karaç.. Igilik tas bolmaz.

Kazan.. Yahşılık kıl da deryaga sal; balık bilmese Halik bilir (KzTAD, 76)

Özbek.. Yahşılık gıl daryağa taşla, balığ bilmasa halıg bilar. (TIIM, 197)

Trkmn.. Yahşılık et de derya at, balık biler, balık bilmese halık biler. (TIIM, 210)

Irak..... Eyiliğ et at deryaya, balığ bilmezse Halik bili. (ITDA, 282)

Türki.. Karga yavrusuna bakmış, "benim ak pak evladım" demiş. (ADS1, 284)

Kuzguna yavrusu anka görünür. (ADS1, 284)

Karaç.. Çavka balasına "çımmakçığım", kirpi va balasına "cumuşakçığım" deydi.

Karğa balasına: "çımmağım", -dey edi. (NKÇ, 59)

Kirpi balasına: "cumuşağım", -dey edi. (NKÇ, 60)

Ayünü balası ayüge ay körünür. (KNS, 97)

Kazan.. Karga da balasına "appağım" dir, kirpi de "yumuşacığım" dir. (KzTAD, 52)

Kırım.. Ayu balasın appagım, kirpi balasın cımşagım dep süyer. (DKTAD, 25)

Krgız.. Karga süyöt balasın "appağım" dep. (KA, 154)

Ar kimdiki özünö ay körünöt. (KA, 134)

Trkmn.. Garda da öz balasına ap-ağım diyer, kirpi de öz çagasına yumşaçağım diyer. (TIIM, 206)

Kıbrıs.. Karga yavrusu kendine zümrütü anka kuşu görünür. (KTADS, 160)

Türki.. Kaybolan koyunun kuyruğu büyük olur. (ADS1, s, 288, 1355)

Karaç.. Tas bolgan koynu kuyruğu ullu bolur.

Tas bolğan bıçaknı sabı altın. (NKÇ, 73)

Kumuk.. Ölgen sıyırnı sütü maylı bolur. (AVAS, 38)

Kazan.. Yugalgan pıçaknıng sabı altın. (KzTAD, 79)

Ülgen sıyır sütli, ülgen katın kutlı. (KzTAD, 72)

Kırım.. Ölgen sıyır sütlü bolur. (DKTAD, 77)

Krgız.. Cogolgon bıçaktın sabı altın. (KA, 147)

Trkmn.. Iyten pıçagıng sapı altın. (TA, 85)

Türki.. Kendi düşen ağlamaz. (ADS1, 292)

Karaç.. Kesi cığılgan caş cılamaz.

Nogay.. Özi yıgılgan-yılamas (NKÇ, 353).

Kazan.. Üzi yıgılgan yılamas (KzTAD, 74)

Kırım.. Özü cıgılgan cılamaz. (DKTAD, 78)

Trkmn.. Özi yıkılan çaga aglamaz. (TAÖ)

Türki.. Kendi gözündeki merteği görmez, elin gözündeki çöpü görür. (ADSII, 776, 5778)

Deve kendi kamburunu görmez, karşısındakininkini görür. (TASH, 126)

Dlt..... Yılan kendü eğrisin bilmes, teve boynun eğri tir. (I, 127, 7)

Azeri.. Öz gözünde tiri görmür, özge gözünde gılı seçir. (AHYÖ, 152)

Karaç.. Közünde teregi bolgan, çöpü bolgannga sokur deyt. Közünde teregi bolğan çöbü bolğanga "sokur" dey edi. (NKÇ, 29)

Kırım.. El ayıbın körgende dört boladır közu, öz ayıbın körgende kör boladır közu. (DKTAD, 47)

Krgız.. Baka mayrığın bilbeyt, cılandı iyri-iyriy deyt. (KA, 138)

Trkmn.. Düye öz boynunıng egrisin bilmen, yılana egri diyermiş. (TAÖ)

Irak..... Deve öz kamburun görmez. (ITDA, 277)

Kıbrıs.. Kendi gözündeki merteği görmez de el gözündeki çöpü görür. (KTADS, 155)

Türki.. Kızım sana söylüyorum gelinim sen dinle (işit, anla). (ADSII, 786)

Azeri.. Gızım sene deyirem, gelinim sen eşit. (AHYÖ, 151)

Karaç.. Kızım, sanga aytama, kelinim, sen eşit. (NKÇ, 53)

Kumuk.. Kızım, sağa aytaman, gelinim, sen tıngla. (AVAS, 31)

Kazan.. Kızım sınga eytem, kilinim sin tıngla. (KzTAD, 53)

Kırım.. Kızım saga aytaman, kelinım sen tıngla. (DKTAD, 173)

Özbek.. Kızım senga aytaman, kelinim sen eşit.

Kazak.. Gelinim sagan aytam, kızım sen tıngla. (N.Yüce, TKA, 307, 38)

Trkmn.. Gızım sanga aydayın, gelnim sen düş. (TIIM, 206)

Tatar.. Kızım sınga eytem, kilinim sin tıngla.

Bkırd.. Kızım hinge eytem, kilenem hin tıngla.

Kkalp.. Kızım sagan aytaman, kelinim sen tıngda.

Kıbrıs.. Kızım sana söylerim, gelinim sen anla. (KTADS, 155)

Yugos.. Kızıma süleyim, celınım anlasın.

Türki.. Kimin arabasına binerse onun türküsünü söyler. (ASÖZ, 369)

Gavurun ekmeğini yiyen, gavurun kılıncını çalır. (ADS1, 238)

Karaç.. Kimni arbasına minseng, anı cırın cırla. (NKÇ, 81)

Kumuk.. Arbasına mingenni yırın yırlar. (AVAS, 15)

Kırım.. Kiming arabasına minse onung turkusun cırlar. (DKTAD, 173)

Irak..... Gâvur ekmeği yen gâvur kilinci atar. (ITDA, 284)

Kosov.. Çimın arabasına binersın, onun türçüsüni sülersin.

Türki.. Koyun can derdinde, kasap yağ derdinde. (ADS1, 301)

Azeri.. Keçi can hayında, gessab piy arzular. (AHYÖ, 152)

Kazan.. Kuyga can kaygı, itçige may kaygı. (KzTAD, 58)

Kırım.. Eşki can dertinde, kasap may peşinde. (DKTAD, 46)

Trkmn.. Geçee can gaygı, gassaba yag. (TAÖ)

Irak..... Geçi can vayında, kasap pim vayında. (ITDA, 284)

Kıbrıs.. Kasap yağ derdinde, keçi can derdinde. (KTADS, 143)

Türki.. Körün istediği bir göz, iki göz olursa ne söz. (ADS1, 305, 1490)

Körün istediği bir göz, Allah verdi iki göz. (ADSII, 792)

Azeri.. Kor ne ister, iki göz-biri eyri biri düz. (AHYÖ, 152)

Kırım.. Sokur tiledi bir köz, Tangrı berdi eki köz. (DKTAD, 82)

Trkmn.. Körüng bir dilegi-iki gözi. (TAÖ)

Irak..... Kör ne ister iki göz, biri eğri biri düz. (ITDA, 296)

Kıbrıs.. Körün de istediği iki göz. (KTADS, 149)

Türki.. Misafir misafiri istemez, ev sahibi ikisini de. (ADS1, 319)

Azeri.. Gonag gonağı sevmez, ev issi ikisin de sevmez. OGZ, 148

Kazan.. Kunak kunaknı süymes, üy iyesi birsin de süymes. (KzTAD, 55)

Kırım.. Müsapır müsapırnı süymez, konakbay alayın süymez. (DKTAD, 73)

Krgız.. Konok konoktu söybelt, eesi baarın da süybeyt. (KA, 158)

Trkmn.. Mıhman mıhmanı gıshınar, öy eyesi ikisini hem. (TA, 86)

Irak..... Mısafır mısafırı sevmez, ev sahabı her ikisini de. (ITDA, 300)

Kıbrıs.. Yeyici yeyiciden, ev sahibi misafirden hoşlanmaz. (KTADS, 219)

Türki.. Ne ekersen onu biçersin. (ADS1, 322)

Kumuk.. Ne çaçsang, onu alırsan. (AVAS, 44)

Nogay.. Ne şaşsan-sonı orarsın.

Kazan.. Ni çeçseng şunı urursıng. (KzTAD, 61)

Kırım.. Ne ekseng onu pişersing. (DKTAD, 74)

Trkmn.. Her kim öz ekenini orar. (TA, 84)

Neme ekseng, sonı orarsın. (TA, 87)

Irak..... Ne ekersev onu biçesen. (ITDA, 301)

Herkes ektiğini biçer. (ITDA, 289)

Kıbrıs.. Ne ekersen onu biçen.

Yugos.. Herçez ektigini biçer.

Dünyada ne ekersen oni biçersin.

Türki.. Nerde birlik, orda dirlik. (ADS1, 323)

Azeri.. Birlik harda, dirlik orda. (AF, 235)

Karaç.. Birlikde-tirilik. (NKÇ, 20)

Kumuk.. Birlik bolmay tirlik bolmas. (AVAS, 16)

Birlik bulan el yaşnar. (AVAS, 16)

Kazan.. Birlik-tirliktir. (KzTAD, 34)

Kırım.. Kayerde birlik, o yerde tirlik. (DKTAD, 61)

Krgız.. Tiriliktin küçü birlikte. (KA, 544)

Kıbrıs.. Birlikden dirlik olur. (KTADS, 64)

Kosov.. Nerde ise birl'ık, ondadır dirlik.

Türki.. Öküz öldü ortaklık ayrıldı. (TASH, 180)

Karaç.. Ögüz öldü, ortaklıkdan ayırıldık. (KNS, 85)

Kumuk.. Ögüzüm ölüp, ortaklıkdan ayrıldım. (AVAS, 38)

Kırım.. Ögüz öldü ortak ayrıldı. (DKTAD, 78)

Kıbrıs.. Öküz öldü, ortakcılık bozuldu. (KTADS, 177)

Türki.. Sana taşla vurana sen aşla vur. (ADS1, 342, 1750)

Dlt..... Suv birmeske süt bir.

Karaç.. Birev seni taş bla ursa, sen anı aş bla ur. (NKÇ79)

Kazan.. Taş blen atkanga aş blen at. (KzTAD, 65)

Kazak.. Birev zabir etse sen sabır et.

Kıbrıs.. Su vermezse süt ver. (KTADS, 195)

Türki.. Serçeden korkan darı ekmez. (ADS1, 345)

Azeri.. Gurddan gorhan goyun sahlamaz. (AHYÖ, 151)

Karaç.. Kanatlıdan korkğan tarı sepmez.

Nogay.. fiegertkiden korkkan, egin ekpes. (NKÇ, 308)

Kazan.. Çikirtgeden korkkan igin ikmes. (KzTAD, 39)

Kırım.. Bödeneden korkkan tarı ekmez. (DKTAD, 35)

Krgız.. Çegirtkeden korkkon egin ekpes. (KA, 148)

Trkmn.. Serçeden gorkan, darı ekmez. (TIIM, 209)

Gurttan gorkan tokaya (ormana) girmez. (TA, 82)

Irak..... Donguzdan korkan darı ekmez. (ITDA, 276)

Türki.. Sıçan deliğe sığmamış, bir de kuyruğuna kabak bağlamış. (ADSII, 871)

Azeri.. Dilkü inine sığmaz, guyruğına gabag asar. (OGZ, 103)

Karaç.. Çıçhan kesi kirirge teşik tapmay edi, kuyruğuna dingil taga edi.

Kazan.. Tişigine sıymagan tıçkan kuyrıgına tubal takkan (KzTAD, 67)

Kırım.. Işkan teşigine kiralmay cürgende kuyruguna cuvguş (bulaşık bezi) baylar. (DKTAD, 57)

Özbek.. Sıçgan iniga sığmaydı, ğalvur bağlaydı dümüğa. (TIIM, 194)

Kıbrıs... Sıçan deliğine sığmaz, bir de götüne kabak bağlar. (KTADS, 187)

Türki.. Sürüden ayrılanı kurt kapar. (ADS1, 352)

Azeri.... Köçden azan gurda-guşa gismet olar. (HDD, 132)

Karaç.. Iesiz malnı börü aşar. (NKÇ, 59)

Ayırılğannı ayıu aşar, bölünngenni börü aşar. (MNS, 55)

Kumuk.. Ayrılgan el azar, koşulgan el ozar. (AVAS, 14)

Nogay.. Ayırılgandı ayuv er, bölingendi böri er. (NKÇ, 302)

Yalgız koydı böri aşar. (NKÇ, 304)

Kırım.. Ayrılgannı ayu aşar, bölüngennı börü aşar. (DKTAD, 24)

Özbek.. Süriden ayrılgan koynı böri yırtar.

Bölingandı börü yer, ayrılgannı ayığ. (TIIM, 180)

Trkmn.. Sürüden ayrılan goynı gurt iyer. (TIIM, 210)

Irak..... Sürüden ayrılan koyunu-kuzunu kurt yer. (ITDA, 308)

Kıbrıs.. Sürüden ayrılanı kurt yer. (KTADS, 195)

Yugos.. Süriden ayrılan kuziyi kurt kavrar.

Türki.. Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır. (ADS1, 359, 1882)

Dlt..... Tılın tirgike tegir.

Azeri.. fiirin dille ilanı yuvadan çıharmağ olar. (AHYÖ, 159)

Karaç.. Ariuv söz cilyannı teşiginden çığarır. (MNS, 15)

Kumuk.. Hakıllı buzav eki ananı içer. (AVAS, 50)

Nogay.. Yahşı söz yılandı innen şıgarar. (NKÇ, 333)

Kazan.. Tatlı til yılannı üninden çıgara. (KzTAD, 66)

Krgız.. Cıluu süylösö cılan iyinden cığat. (KA, 235)

Trkmn.. Yagşı söz yılanı yinden çıgarar. (TAÖ)

Irak..... Datlı dil ilanı dellükden çıhardı. (ITDA, 276)

fiirin dil ilanı dellükden çıhardı. (ITDA, 309)

Yugos.. Tatlı süz demir kapilari açar.

Kosov.. Tatlı süz (dil) ilanı deliginden çikarır.

Tatlı süz demir kapilari açar.

Btrak.... Güler yüz, tatlı söz yılanı kovuğundan çıkarır.

Türki.. Tok acın halinden bilmez. (ADS1, 363)

Karaç.. Avrugannı sav bilmez, aç karınnı tok bilmez. (NKÇ, 38)

Kazan Açnıng halin tuk bilmes. (KzTAD, 23)

Krgız.. Aç kadırın tok bilbeyt. (KA, 132)

Özbek.. Açnıng halını, tok bilmaydı. (TIIM, 182)

Trkmn.. Dokun açdan habarı yok. (TIIM, 204)

Açlık cebrin çekmedik, dokluk gadırın ne bilsin. (TA, 70)

Irak..... Toh olan ne bilsin acın halınnan. (ITDA, 311)

Acın tohtan ne habarı var. (ITDA, 263)

Krg (AF). Aç kadrın tok bilmeyt-oğru kadrı soo bilmeyt.

Türki.. Ulu sözü dinlemeyen uluya kalır. (ADS1, 367)

Dlt..... Ulugnı uluglasa kut bulur. (I304, 16)

Azeri.. Ulular sözin tutmayan ulaya galur. (OGZ, 59)

Karaç.. Kart aythannı etmegen-kartaymaz. (NKÇ, 81)

Kumuk.. Ullu aytganın etmegen hökünçlü kalır. (AVAS, 19)

Ullu aytganın etmegen ullaymas. (AVAS, 19)

Kırım.. Kart ögutun tutmagan kartaygaşı ongmaz. (DKTAD, 60)

Trkmn.. Ulının diyenini etmedik uvlar. (TA, 91)

Türki.. Ummadığın taş baş yarar. (ADS1, 367)

Ummadığın kütük araba devirir. (TASH, 192)

Nogay.. Edem sözi tas yarır, tas yarmasa, bas yarır. (NKÇ, 316)

Kırım.. Kişkene şotuk arba avdarır. (DKTAD, 67)

Umulmadık şotuk arba avdarır. (DKTAD, 92)

Trkmn.. Kicicik daş baş yarar. (TIIM, 208)

Irak..... Ummadığıv daş baş kırar. (ITDA, 312)

Beğenmediğiv daş baş kırar. (ITDA, 209)

Kıbrıs.. Ummadık kütük araba devirir. (KTADS, 211)

Yugos.. Ummadığın taş, yarar baş.

Btraky.. Ummadığın taş araba devirir.

Türki.. Yalnız taş duvar olmaz. (ADS1, 376)

Azeri.. Yalğız elden ses çıhmaz. (AHYÖ, 154)

Karaç.. Cangız taşdan kala bolmaz. (KNS, 67)

Tav başında tav bolmaz, cangız terek bav bolmaz. (KNS, 68)

Kumuk.. Yangız taş kala bolmas. (AVAS, 34)

Yangız terek bav bolmas. (AVAS, 34)

Nogay.. Yalgız söylep söz bolmas, yalgız kazık kos bolmas, yasırtın işken as bolmas. (NKÇ, 333)

Kazan.. Bir tarıdan butka (lapa? tapa?, tıkaç) bulmas. (KzTAD, 35)

Kırım.. Cangız ağaş calbarsang canmaz. (DKTAD, 37)

Trkmn.. Yalngız goldan av çıkmaz. (TA, 92)

Irak..... Tek elin sesi çıhmaz. (ITDA, 310)

Türki.. Yılanın sevmediği ot deliğinin ağzında biter. (ADS1, 383)

Dlt..... Yılan yarpuzdan kaçar, kança barsa parpus utru kelür. (III, 39, 26)

Azeri.. Ilanın yarpızdan zehlesi geder, o da burnunda biter. (AHYÖ, 152)

Karaç.. Ayü duğumanı süymey edi, ol da anı teşigine bite edi. (KNS, 97)

Cılan duğumanı süymey edi, duğuma da anı teşigine bite edi. (KNS, 110)

Trkmn.. Yılanıng yigreneni narpız, ol hem hinining agzında gögerer. (TA, 93)

Irak..... Ilan yarpızdan haz etmez, gider burnu önünde biter. (ITDA, 291)

Kıbrıs.. Sevmediğin bok daima burnunun dibinde tüter. (KTADS, 194)

Türki.. Yılan sokmuş, ipten de korkar. (TASH, 244)

Karaç.. Cay cılandan korkğan, kış arkandan ürker. (NKÇ, 28)

Nogay.. Yazda yılannan korkkan, kısta arkannan korkar. (NKÇ, 360)

Kazan.. Kurkkanga kuş körüne. (korkana her şey çift görünür). (KzTAD, 57)

Trkmn.. Yılan çakan kendirden gorkar. (TA, 93)

Irak..... Ilan çalan ip sürüntüsünden korkar-kaçar-. (ITDA, 291)

Türki.. Yürek yanmasa göz yaşarmaz. (TASH, 71)

Azeri.. Can yanmasa gözden yaş çıhmaz. (AHYÖ, 150)

Karaç.. Can avrusa-sokur közden caş çığar. (KNS, 150)

Kırım.. Meram etseng sokur közden caş şığar. (DKTAD, 72)

Krgız.. Çındap ıylasa, sokur közdön caş çığat. (KA, 149)

Trkmn. Ihlas bilen aglasang, kör gözden bile yaş çıkar. (TA, 84)

Kazan.. Çın küngilden yılasang sukır küzden yeş çıga. (KzTAD, 40)

Türki.. Zenginin keyfi gelinceye kadar, fukaranın canı çıkar. (TASH, 220)

Göle (arığa) su gelinceye kadar kurbağanın gözü patlar. (ADS1, 243)

Azeri.. Kök arıglayınca arığın canı çıhar. (AF, 64)

Karaç.. Bay hakın berginçi carlı canın berir. (NKÇ39)

Baynı kübüründen çıkğınçı, carlını canından çığar. (NKÇ 40)

Kumuk.. Baynı kepi kelginçe, yarlını canı çığar. (AVAS, 15)

Kırım.. Barlınıng kiypı kelgeşi, carlınıng canı şıgar. (DKTAD, 29)

Kıbrıs.. Zenginin gönlü olana kadar, fukaranın göbeği düşer. (KTADS, 231)

Gagau.. Zenginin kefi gelince, fukaranın canı çıkar.

Btrak.... Ağanın keyfi gelince. fıkaranın canı çıkar.

Kısaltmalar

- Ata Sözleri (ASÖZ)

- Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü I-II (ADS)

- Aytıvlar va Atalar Sözleri (AVAS)

- Azerbaycan Folkloru (AF)

- Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri (AHYÖ)

- Dobruca'daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler (DKTAD)

- Halgımızın Deyimleri ve Duyumları (HDD)

- Irak Türklerinde Deyimler ve Atasözleri (ITDA)

- Karaçay Nart Sözle (KNS)

- Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler (KzTAD)

- Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü (KTADS)

- Kırgız Atasözleri (KA)

- Malkar Nart Sözle (MNS)

- Mukayeseli Van Folkloru (MVF)

- Poslovitsı i pogovorki Narodov Karaçaevo-Çerkesii (NKÇ)

- Tarih boyunca Türk Atasözleri (TBTA)

- Türk Atalar Sözü Hazinesi (TASH)

- Türk Atasözleri ve Deyimleri I (TRAD)

- Türkistan Ile Ilgili Makaleler (TIIM)

- Türkiye'de Yaşayan Karaçay-Malkar Türklerinden Derlenen Atasözleri (KMTA)

- Türkmen Atasözleri (TA)

- Türkmen Atasözlerinden Örnekler (TAÖ)

- Uygur Atasözleri ve Deyimleri (UAD)

1 Afganistan'dan Göçen Soydaşlarımızın Bazı Atasözleri Üzerine Notlar, Prof. Dr. Saim Sakaoğlu, **Türk Kültürü Araştırmaları**, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan'dan Ayrı Basım, Ank. 1985 s. 438.

2 Türk fiivelerindeki Atasözlerinde Uygunluk, Nuri Yüce, **Türk Kültürü Araştırmaları**, XVII-XXI/1-2, 1979-1983, Ank. 1983 Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş'ın Hatırasına Armağan, s. 3090.

Ata Sözleri, F. Fazıl Tülbentçi, İnk. ve Aka Kitabevleri, II. baskı, 582 s.

Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü I-II, Ömer Asım Aksoy, TDK Yay., 1984.

Aytıvlar va Atalar Sözleri, Haz. Abdurahim Abdurahmanov, Mahaçkala Dağıstan Ohuv-Pedagogika Izdatelstvosu, 1991, 120 s.

Azerbaycan Folkloru, Vagif Veliyev, Maarif Neş. Bakı 1985, 416 s.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, Ehliman Ahundov, TDK Yay. Ankara 1978, 556 s.

Dobruca'daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler, Müstecib Ülküsal, TDK Yay. 1970, 256 s.

Halgımızın Deyimleri ve Duyumları, M. I. Hekimov, Maarif Neş. Bakı 1986, 392 s.

Irak Türklerinde Deyimler ve Atasözleri, Ihsan S. Vasfi, Fuzuli Yay., Ist. 1985, 320 s.

Karaçay Nart Sözle, Aliylanı Soltan, Karaçay-Çerkes Kitab izdatelstvo, Çerkessk, 1969.

Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler, A. Battal Taymas, TDK yayını, Ankara 1968, 152 s.

Kerkük Halk Edebiyatından Seçmeler, Dr. Cengiz Ketene, Kültür Bakanlığı, Ank. 1990.

Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Haz. M. Gökçeoğlu, Galeri Kültür Yay., 234 s.

Kırgız Atasözleri, Bilgehan A. Gökdağ, TDA, sayı: 61, Ağustos 89, s. 129-168.

Malkar Nart Sözle, Azret HOLAEV, Elbrus Kitab Basma, Nalçik 1982.

Mukayeseli Van Folkloru (yayımlanmamış bitirme tezi), Ayşegül Üstün, A. Ü. Fen-Edb. Fak. Erz. 1986, 251 s.

Nakıl Sözler, Cusup Balasagın, Bütkul Soyuzduk caştar kitep birikmesi, Balasagı 1991, 64 s.

Oğuzname, Bakü 1987, 223 s.

Poslovitsı i pogovorki Narodov Karaçaevo-Çerkesii, Alieva A. I. ve Arkadaşları, Çerkessk 1990, 368 s.

Tarih boyunca Türk Atasözleri, Aydın Oy, Ist. 1972.

Türk Atalar Sözü Hazinesi, Hilmi Soykut, Ülker Yay. Ist. 1974, 496 s.

Türk Atasözleri ve Deyimleri I, Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü, ME Basımevi, Ist. 1992, 144 s.

Türkistan ile İlgili Makaleler, Çağatay Koçar, Kültür Bak. Yay., Ankara 1991, 268 s.

Türkiye'de Yaşayan Karaçay-Malkar Türklerinden Derlenen Atasözleri, Hasan Ülker, TDA, sayı: 75, Aralık 91, s. 159-190.

Türkmen Atasözleri, Bilgehan Atsız Gökdağ, TDA, sayı: 79, Ağustos 92, s. 67-94.

Türkmen Atasözlerinden Örnekler, İlhan Çeneli, TFA, sayı: 338, Eylül 1977, s. 8084.

Uygur Atasözleri ve Deyimleri, Kurtuluş Öztopçu, Doğu Türkistan Vakfı Yay. Ist. 1992, 340 s.

Kopuz ve Türk Dünyası Halk Çalgıları / İrfan Gürdal [s.105-111]

Kültür Bakanlığı Devlet Türk Dünyası Müziği Topluluğu Sanat Yönetmeni /Türkiye

Orta Asya'daki müzik ve müzik aletleri hakkında Türkiye'de yeterli kaynak bulunmayışı, birtakım kavramların doğru anlaşılamamasına ve Anadolu halk müziğinin Orta Asya ile ilgilendirilmesinde de çeşitli problemlere sebep olmaktadır. Kopuz ve ıklığ gibi bazı çalgıların tanımları yeterince açıklığa kavuşturulamamaktadır.

Türklerin yaşadığı bütün bölgelerin çalgılarını ayrı ayrı tanıtmaya başlamadan önce her yörede çalgı adı olarak karşımıza çıkacak olan **kopuz** sözcüğünün etimolojisi ve çalgı kültüründeki yeri hakkında kısaca bilgi vermek gerekir.

Türkler, bin yıldan fazla bir süredir dünyanın birçok bölgesine yayılmış ve çok farklı kültürlerle etkileşim içerisinde olmuşlardır. Bu sebeplerle kopuz adı başlangıçta belki tek bir çalgıyı ifade ediyorsa da günümüzde farklı çalgılara isim olmakta ve yine farklı şekillerde yazılıp söylenmektedir. Moğolca, Çince gibi Asya'dan komşu dillere de geçmiş olan kopuz sözcüğü yine de imlâ bakımından büyük oranda korunmuştur. Çin kaynakları, Tukiyu (Türk) erkeklerinin "hyupu" çaldıklarından bahsediyor. Bu sözcük, Meragalı Abdülkadir'in Doğu Türkistan'da XV. yüzyılda millî çalgı olarak kullanıldığını yazdığı "pi-pa" çalgısını hatırlatıyor. Pi-pa, Çin müziğinde günümüzde de aynı isimle kullanılan dört telli kısa saplı bir çalgıdır. Müslüman kaynakların kopuzu barbat ve ud ile bir tutması bu form benzerliğinden kaynaklanıyor olabilir.

Dış tesirlere en fazla kapalı kalabilmiş bölgeler olan Saha-Yakut çevresi, Hakasya ve Altaylar'da kopuz konusunu incelemek gerekir. Bu bölgelerde khomus, khomıs isimleriyle anılan çalgı, metal bir çatalın arasına yine metalden esnek bir dil yerleştirilmesiyle yapılan bir ağız çalgısıdır. Çatal ön dişlere dayanır ve parmaklarla metal dil titreştirilir. Ağız boşluğunun rezonans kutusu gibi kullanılması ile çalınır.

Yakutlarda bu çalgının prototipleri demir yerine ağaç veya kamıştan yapılmakta ve günümüzde de kullanılmaktadır. Khomus sözcüğü, Saha-Yakut dilinde, aynı zamanda **kamış** anlamına da gelmektedir. Müzikolog S. Longinova, kelimenin bu anlamına göre ilk khomusun nefesli bir çalgı olabileceğini ileri sürmektedir. Yakut inanışına göre ilk khomus yıldırım düşmesi sonucu yanmış bir ağaçtan çıkan sesten yola çıkılarak yapılmıştır. Şaman inançlarına göre ağaç kutsaldır. Kamların khomusları özellikle pelit ağacından yapılan kutsal sesli çalgılardı ve ruhlarla konuşurken bu çalgıyı kullanırlardı. Ölen şamanın mezarına ağaçtan yapılmış khomusları konurdu ve yine bir ağaca bu şamanın çalgıları asılırdı. Altay ve Yakutların eski masallarında khomus av çalgısı olarak da anlatılıyor ve elde edilen av için bu çalgıyla şükrediliyordu. Yakutçada *khomuhun* sözü büyü, sihir anlamına gelir. *Khovuz* ise eski Türk dilinde kötü ruhları kovma (kovuş) anlamındadır. *Khovuz oguz* da dua etmek demektir.[1] Khomus çalgısının dua ve kötü ruhları kovmadaki fonksiyonu göz önüne alındığında adını bu gelenekten aldığı düşünülebilir. Bir kısmı Romanya'da bir kısmı Moldovya'da yaşayan Gagauz Türklerinin halk çalgısı olan bir çeşit kemençe de bugün "*kovuş*" adı ile anılmaktadır.

Prof. Dr. A. N. Samayloviç Çincede "kovzı" sözcüğünün ağızla çalınan anlamında kullanıldığını bildiriyor ve Yakut, Tonguz ve Çin kovzısını demir kopuz olarak tanımlıyor.[2]

Hakas çevresine ait bir başka çalgıyı, Verkov yayımlamıştır. Komıs adındaki bu çalgı, iki veya üç tellidir. Altay çevresinde *tobşur* denen çalgı ile Tuva'daki *Topşulur* adlı çalgılarla aynıdır. Teknesi ve sapı aynı kütükten çıkarılır. Alt kısmı koyun veya geyik boynuzu ile kaplanır. Perdesizdir.[3] Telleri at kılı veya koyun bağırsağı (kiriş) ile yapılır. Alt teli, üst tele göre beşlidir. 70-80 cm kadar uzunluktadır. Buna benzer çalgılar, Orta Asya'nın birçok bölgesinde kullanılmakta fakat farklı isimlerle anılmaktadır.

Kazak ve Kırgız baksılarının kullandıkları çalgıların ismi de *kopuz*dur. Ancak bu kopuzlar yayla çalınan bir çeşit kemençelerdir. Saka-Yakut bölgelerinde de sözü *kıl khomus*la aynı ailedendir. İslâmiyet'in kabulüne kadar baksılar *kıl kobız* adındaki bu çalgı ile ayinlerini gerçekleştirirlerdi. Kırgızlar parmakla çaldıkları uzun saplı üç telli çalgılarına da kopuzla aynı sözcükten gelen *komuz* denilmektedir.

Kopuz adı çok çeşitli çalgılara isim olmuşsa da Orta Asya'nın her yerinde kopuz ismiyle anılan tek bir çalgı var ki o da ağız kopuzudur. Saha-Yakut dilinde *khomus,* Tuva çevresinde *demir khomus*, *kuluzun khomus* ve *çartı khomus*, Kazaklarda, *şankobız,* Kırgızlarda *ooz (ağız) komuz,* Başkurt ve Tatarlarda *kubuz,* Türkmenlerde *gopuz*, Özbeklerde *şang kobuz* adıyla bilinen ağız tamburası ya da Batılıların jew's harp dedikleri çalgıdır. En eski kopuz bu çalgı mı idi bilinmiyor ancak kopuz adıyla en yaygın olan çalgı olduğunu görüyoruz. Kopuz adı daha sonraları *çalgı* anlamında kullanılmaya başlamış ve genellikle önüne bir sözcük eklenerek özel bir çalgı adı almıştır. (Kılkopuz, simkopuz, demirkopuz, narkopuz, yıgaşkomuz, kuluzun khomus vs.)

Mahmut Ragıp Gazimihal, kopuzu telli bir çalgı olarak açıkladıktan sonra zamanla okla çalınmaya başlandığını ve muhtemelen bundan sonra *oklu kopuz* ya da sadece *oklu* denilmiş olabileceğini belirtiyor. *Iklığ* adının da buradan geldiğini ileri sürüyor ve şunları yazıyordu: "Eski bir Türkistan seyahatnamesinde iki kıllı olan oklu bir çalgının adı Lâtin harflerince *igil* imlâsıyla alınmıştır. Fransız musiki yazarı Albert Soibes kaynak göstermeksizin şöyle diyor "*İkele* yaylı bir çalgıdır; uç Sibirya ve Moğol sınırlarında kullanılmıştır." Bozuk imlâlarla yazılı kelimenin *ıklığ* ile olan ilgisini ister istemez hiçbir batılı iktibasçı bilemezdi: Türkolog değillerdi."[4] Gazimihal burada çok önemli bir ipucuna yaklaşmış ancak *ikele* sözünün *ikili*, *igil* sözünün ise *iki kıl* anlamına gelebileceğini fark edememişti.

Türkler çalgılarını adlandırırken, yaygın olarak tel sayısından yola çıkıyorlar, iki+kıl=igil, ikili, çiftetelli, iki telli, üç telli gibi Türkçe adların yanı sıra dutar, setar, şeştar gibi Farsça isimler de kullanıyorlardı. Bu çalgı adlandırma geleneği de *ıklığ* sözünün *iki kıllı* kökünden gelmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Anadolu'da kemençelerin tel sayıları üçe çıktıktan sonra ıklığ adı da kullanılmaz olmuştur.

Tıva

İgil (egil, kıl khomus): İki telli, telleri at kılından yapılan, yaylı çalgı. Göğsü deriden yapılabilir, perdesizdir. İgilin Orta Asya'daki diğer akrabaları şunlardır: Altay'da *"ikili*", Hakasya'da *"ıkh* veya *khomus",* Kazakistan'da" *"kıl kobız*, Kırgızistan'da *"kıyak"* ve Moğolistan'da *"morin-huur".* Form olarak "doşpuluur"un aynısı olduğu hâlde yayla çalındığı için "igil" adını alan örnekler de mevcuttur. Yapımında, nemli ve alçak yerlerde yetişen ağaçlar kullanılır. Yıldırım düşmüş olan ağaçtan yapılanı makbul sayılır. Telleri dişi ve yürük atın kuyruğundan yapılır. Tel boyu 70-100 cm kadardır.

Tıva Türkçesinde çalgı teline *"khıl"* (kıl) denilmekte ve igil sözünün iki+xıl sözcüklerinden oluştuğu söylenmekte.[5]

İgil'in bir diğer özelliği de burguluk (baş) kısmının at başı şeklinde olmasıdır ki bu da şaman kültüründe atın kutsallığı ile bağlantılıdır.

Doşpuluur (topşuluur, toşpulduur): İki telli, parmakla çalınan, ağaç veya deri göğüslü, perdesiz halk çalgısıdır. Kazakların dombırasına benzer. Altay'da yaşayan Türklerin de kullandığı çalgı, dörtlü ya da beşli aralıkla düzenlenir. Telleri kirişten veya burulmuş at kuyruğundan yapılır. İki türü vardır. Bir kısım doşpuluurların gövdesi dört köşeli ve iki tarafı deri ile kaplıdır. Bir kısmında ise gövde oval şekilli ve önünde deri kaplı arkası kapalıdır. Genellikle şarkı eşliği için kullanılır.

Bızaançı: Dört telli, yaylı bir çalgıdır. Yay ikinci ve üçüncü telin arasından geçer ve çalgıdan ayrılamaz. Çalınırken çıkan bızzaa sesinin oluşmasından adını alır. 65 ile 100 cm boylarında olur. Silindir biçimindeki gövdenin bir tarafına yılan derisi geçirilir. Telleri at kılındandır ve saptan 2-3 cm yukarıdadır. Çin, Tibet ve Moğolistan'da da değişik isimlerle benzerleri vardır. Tıva'daki örnekleri at başlıdır.

Çanzı: Köşeleri yuvarlanmış, 10-12 cm derinliğinde ve 20-30 cm genişliğinde kare bir gövde ve uzun bir saptan oluşan üç telli bir çalgıdır. Gövdenin her iki yüzeyi yılan derisi ile kaplıdır. Parmakla veya mızrapla çalınır. Çin'de ve Moğolistan'da da kullanılır.

Çadağan: Yatağan şeklinde Anadolu Türkçesine çevirebileceğimiz çalgı, yatay bir rezonans kutusu üzerine gerilmiş yedi telden oluşan bir çalgıdır. Saha-Yakut, Hakasya ve Altaylar'da da aynı isimle kullanılmaktadır. Teller koyun veya keçi bağırsağından yapılır. Eşik olarak koyunun aşık kemikleri kullanılır (eşik-aşık). Akort bu eşiklerin yer değiştirilmesiyle sağlanır. Çalıcılar bazen parmaklarına boynuz veya hayvan tırnağından mızraplar takarlar. Günümüzde yapılan çadaganlar metal telli ve sabit eşiklidir. Teller pentatonik ses sırasıyla akort edilir.

Kuluzun khomus: Demir khomusun daha eski bir formudur. Bambudan yapılır, titreşim çalgıya bağlanan bir ipin çekilmesiyle sağlanır.

Limbi: Nefesli bir halk çalgısıdır. Yan flüte benzer. Kamış veya ağaçtan yapılan örnekler olmakla birlikte bugün genellikle metalden yapılmaktadır, ancak eski zamanlarda genç ölen kızın kaval kemiğinden yapıldığı rivayet edilir.

Şoor: Üç delikli nefesli bir halk çalgısıdır. 60-80 cm uzunluğundadır. Kamış veya ağaçtan yapılır. Erkeklerin çaldığı bir çalgıdır. Sağ ayak üzerine otururken sol ayak ileri uzatılır ve çalgı sol ayağa yaslanarak çalınır.

Düngür: Şaman davuludur. 40-60 cm çapında, 10-15 cm derinliğinde bir tarafı açık diğer tarafı deri ile kaplı kutsal çalgıdır. Deri üzerinde göğü, yeri, kutsal ruhları sembolize eden şekiller bulunabilir. Kasnağın açık tarafına+şeklinde tutturulmuş iki sopa hem sol elle davulun tutulmasını hem de üzerine çıngırak ve kutsal parçaların (bez, deri, tüyler vs.) bağlanmasını sağlar. Şaman ayininin vazgeçilmez aksesuarıdır. Orba ile çalınır.

Orba: Şaman davulunun tokmağıdır. Ancak orba tek başına da ses çıkaran bir çalgı sayılır; çünkü üzerindeki değişik boylarda zil ve metal parçalar orbanın sallanmasıyla sesler çıkarır. Davula vuran yüzü kıllı deri ile kaplıdır. Ayı pençesinden yapılan orbalar da vardır.

Kıngıraa: Metal bir halkaya takılmış üç metal çubuktan oluşur. Genellikle şaman elbisesinin sırtına iliştirilir ve ayin sırasında şamanın hareketleriyle seslenir

Konguraa: Bir ipe bağlı metal küre ve içine konulan parçalardan oluşan bir çeşit çan.

Konguluur: Çan formunda çıngırak.

Bunlardan başka Tıva kültürüne lâmaizmin etkisi ile çevre kültürlerden *buşkuur, buree, kandan,tun* gibi çalgılar da girmiştir.

Uygur Özerk Bölgesi

Dutar: Parmakla çalınan dutar, iki telli olup telleri ipekten yapılmaktadır. Dut ağacından yapraklar hâlinde imal edilen armudî biçimli bir teknesi ve yine dut ağacından kapağı vardır. Genellikle dörtlü veya beşli akortlanır. Oktav ve ünison akortlandığı da görülür. Sesi yüksek değildir. Perdeler kromatik sıra ile yerleşmiştir. Teller tek tek çalınamayacağı için iki sesli çalışı mecbur kılar.

Rübap: Kaşkar rübabı veya koçkarca adıyla da anılan çalgı, yaklaşık 90 cm uzunluğundadır. Eskiden teknesinin koç kafatasından yapıldığı rivayet edilir. Günümüzde dut ağacından yapılmakta ve tekne ile sapın birleştiği yerde iki boynuz figürü bulunmaktadır. Altta iki ortada iki ve üstte bir olmak üzere beş tellidir. Orta tel alt telin pesteki beşlisine, üst tel ise alt telin bir oktav pesine akortlanır. Perdeleri kromatik ses sırasınca yerleştirilmiş olup, bir tel üzerinde iki oktavlık diyapazona sahiptir.

Tanbur: Beş telli klâsik Uygur sazı olan tanburun altta iki, ortada iki ve üstte bir metal teli vardır. Akordu çalınacak makama göre değişir. Boyu yaklaşık 1.50 metre olan tanburun armudî bir gövdesi ve lâdin kapağı vardır. Kromatik sırayla yerleştirilmiş kemik veya fildişi perdeleri bulunur. Tek tel üzerinde iki oktav ses genişliğine sahiptir.

Gijjak: Yaylı bir çalgıdır. Eskiden üç telli olan giccak, dörtlü aralıklarla akortlanırken günümüzde tel sayısı dörde çıkarılmıştır. Akort sistemi çalıcıya göre değişmektedir. Küremsi bir ağaç teknesi ve 40-45 cm boyunda silindirik bir sapı vardır. Uygur gijjakları Orta Asya'nın diğer bölgelerinden farklı

olarak deri yerine ağaç göğüslüdür. Can direği göğüsün 7-8 cm altına yerleştirilmiş olan deriye basmaktadır.

Dap (Def): 30-45 cm çapında ağaç kasnak üzerine gerilmiş deve veya sığır derisinden yapılan ritm çalgısıdır. Kasnağın iç yüzeyine metal halkalar yerleştirilmiştir.

Sapayi: 20-25 cm boyunda, 1 cm çapında iki metal çubuğa birkaç metal halkanın geçirilmesiyle yapılmış bir ritm çalgısıdır.

Kazakistan

Dombıra: İki telli, parmakla çalınan halk çalgısıdır. Kazak Türklerinin en yaygı çalgısıdır. Telleri eskiden bağırsaktan yapılırken günümüzde misina kullanılmaktadır. Kazakçada bağırsak anlamına gelen “işege” sözü “işek” şeklini alarak çalgı teli anlamına dönüşmüştür. Armudî bir teknesi, çam ağacından göğsü ve perdeli sapıyla küçük bir dutarı andırır. Boyu 80-100 cm kadardır. Abay ve Cambıl dombırası olmak üzere iki türü vardır. Şertpe ve tökpe adları altında iki türlü çalım tekniği vardır. Şertpe tekniğinde sağ elin ayası göğüse dayanarak işaret parmağı ile vurma ve çekmelerle çalınırken, tökpe tekniğinde sağ el bilekten hareket ederek ve bütün parmaklar kullanılarak çalınır. Ses aralığı bir tel üzerinde bir buçuk oktavdır. Dörtlü ya da beşli aralıkla akortlanır.

Kılkobız: Yayla çalınan iki telli eski bir çalgıdır. Halk arasındaki rivayetlere göre sekizinci yüzyılda Korkut Ata tarafından icat edilmiştir. Yarı şaman baksıların ve jıravların çalgısı olan kılkobız 18. yüzyıldan itibaren günah sayılarak yasaklanmış ve ortadan kaybolmaya yüz tutmuştur. 1930’larda Kazak müzikçi Ahmet Cubanov iki tane kılkobız icracısı bularak bunları kendi kurduğu Halk Çalgıları Topluluğuna almış ve kılkobız böylece tekrar yaygınlaşmaya başlamıştır.

Kılkobızın telleri at kılındandır. Teknesinin alt kısmı deri ile kaplı, üst kısmı ise açıktır. Burguluk kısmında ve teknenin üst kısmında demir parçalar ve ziller asılıdır. Bunlar kobız sallandıkça ses çıkarır. Telleri saptan 3-4 cm kadar yüksekte olup, tırnakların teması ile çalınır. Zamanla geliştirilip tel sayısı dörde çıkmış, telleri de metalden yapılmaya başlamıştır. Bu çeşit kopuzların prima kobız, alto kobız ve bas kobız olarak çeşitleri vardır.

Sıbızgı: Üflemeli bir Kazak çalgısıdır. Ağaç veya kamıştan dilsiz bir boru çeklindeki çalgının eski türlerinde üç parmak deliği vardır. Pentatonik diziler çalmaya uygun olan sıbızgının iki buçuk oktav ses genişliği vardır ve boyu 30 ile 60 cm arasında değişir.

Şerter: Polonyalı ihtilâlci Bronislav Zaleski tarafından yazılıp 1865 yılında Paris şehrinde basılan bir kitapta (Kırgız Bozkırlarında Hayat) yazarın kendi çizdiği bir resimde tespit edilmiş bir çalgıdır. Kazak organolog Bolat Sarıbayev, tespit ettiği bu üç telli çalgıya şertilerek (parmakla çekme) çalındığı için şerter adını vermiştir. Kapağı olmayan bir çanak ve kısa, perdesiz bir saptan oluşan çalgının eşiği teknenin tabanına oturmaktadır. Zamanla çalgı geliştirilerek, göğsüne deri takılmış ve sapı uzatılarak perdeli hâle getirilmiştir. Bugün halk çalgıları topluluklarında yaygın olarak kullanılmaktadır.

Jetigen: Yatık olarak çalınan yedi telli bir çalgıdır. Telleri at kılından veya bağırsaktan yapılır. Her telin altında aşık kemiğinden bir eşik bulunur ve akordu bu eşikleri ileri geri hareket ettirilerek yapılır. Dikdörtgen şeklindeki tekne, ağaçtan oyulmuştur. Eski örneklerde burgu yoktur.

Adırna: Çeng olarak bildiğimiz çalgıdır. Günümüzde kullanılmamaktadır.

Dangıra: Vurmalı çalgılardan olan dangıra, dairesel dar bir kasnak üzerine tek taraflı gerilmiş deriden oluşur. Eski şamanların davuluna benzer.

Asatayak: "Asa" ve "dayak" sözcüklerini birleşmesi ile meydana gelmiş bir isimdir. Bir sopa üzerine sıralanmış çeşitli boylarda zillerden oluşmuş vurmalı çalgıdır. İki ağaç levha arasındaki kısa millere takılmış metal halkalardan oluşan türü de vardır.

Şankobız: Demir kopuz.

Uran: Birbirine bitişik iki boynuzdan yapılmış üflemeli çalgı. Boynuzların her birinde üçer delik vardır.

Müyiz sırnay: Boynuzdan yapılmış bir çeşit boru. Üzerinde üç delik bulunur.

Uskırık, saz sırnay, tastavık: Pişmiş topraktan yapılmış üflemeli çalgılar. Uskırık üç, saz sırnay altı, tastavık yedi deliklidir.

Jelbuvaz: Tulum çıkarılmış oğlak derisine bir üfleme borusu ve beş delikli bir kamış düdük bağlanarak yapılan nefesli çalgıdır.

Dabıl: Çift taraflı deri gerili olan davul.

Dabılbaz: Tek tarafı derili, diğer tarafı konik bir şekilde kapalı olan bir vurmalı çalgı.

Asatayak: Üzerine çeşitli çıngırak veya metal parçalar asılı olan asanın ritm vurmakta kullanılması ile oluşmuş bir çalgıdır. Çok çeşitli formlarda olmaktadır.

Kırgızistan

Komuz: Üç telli parmakla çalınan bir çalgıdır. Telleri ipekten yapılır. Günümüzde misina da kullanılmaktadır. 6-8 cm derinliğinde armudî bir teknesi vardır. Teknenin arkası düzdür. Perdesizdir. Alt ve üst telleri ünison, orta teli beşli akortlanır. Komuzun, üç sesli çalma özelliğine sahip olması Kırgız çalgı müziğine diğer Orta Asya bölgelerinden farklılık kazandırır.

Kıyak: Kazakların kılkobızı ile aynıdır.

Çoor: Dişe takılarak çalınan dilsiz üflemeli çalgı. Çeşitli boylarda olabilir. Delik sayısı değişik örneklerde farklı farklıdır. Kırgızların eski vatanları olan bugünkü Tıva bölgesindeki *şoor* ile aynı çalgı olduğu düşünülmektedir.

Dabıl ve temir komuz: Kazaklardakilerle aynıdır.

Şorpaşor: Pişirilmiş topraktan yapılan üflemeli bir çalgıdır. Kazaklardaki saz sırnay ve tastavıktan farkı şorpaşorun dilli oluşudur.

Yıgaş komuz: Demir komuzun ağaçtan yapılan bir türüdür. Çalgının ağıza yerleştirildikten sonra ucuna bağlı bulunan ipin sertçe çekilmesi yoluyla çalınır.

Karnay: Boyu iki ile üç metre civarında metal boru olan karnay yalnız Kırgızistan'da değil Kazakistan, Özbekistan, Doğu Türkistan ve Tacikistan'da da kullanılır. Açık hava çalgısıdır. Bayram ve düğünlerde damlara çıkılarak çalınır. Karnay, bir melodi çalgısı olmaktan daha çok ritm çalgısı olarak kullanılır.

Özbekistan

Dutar: Parmakla çalınan dutar, iki telli olup telleri ipekten yapılmaktadır. Dut ağacından yapraklar hâlinde imal edilen armudî biçimli bir teknesi ve yine dut ağacından kapağı vardır. Genellikle dörtlü veya beşli akortlanır. Oktav ve ünison akortlandığı da görülür. Sesi yüksek değildir. Perdeler kromatik sıra ile yerleşmiştir. Teller tek tek çalınamayacağı için iki sesli çalışı mecbur kılar.

Rübab: Kaşkar rübabı veya koçkarca adıyla da anılan çalgı, Uygurlardaki ile aynıdır.

Tanbur: Üç metal telli Özbek klâsik müzik çalgısıdır. Formu dutara benzerse de daha ince ve uzundur. Teknesi dut, kapağı ladindir. Akordu çalınacak makama göre değişir. Rast için alt ve üst tel ünison, orta tel pesdeki beşlidir. Büzrük, dügah ve ırak makamları için, orta tel pesteki dörtlüdür. Neva ve segah makamları için ise orta tel pesteki ikilidir. Müzik, tanburun birinci teli ile çalınır, diğer teller genellikle ahenk teli olarak işe yarar. Diyapazonu tek tel üzerinde iki oktavdır. Sağ elin işaret parmağına takılan "nahun" adındaki metal bir mızrapla çalınır. Yayla çalındığı da olur.[6]

Çeng: Özbeklerin günümüzde çeng adıyla andıkları çalgı, bir çeşit santurdur. On dört grup teli vardır. Pesteki iki grup ikişer diğerleri ise üçer telden oluşur. Teller, diyatonik sıra ile yerleşmiştir. Zahme ile vurularak çalınır.

Giccak: Yaylı bir çalgı olan giccak, en yaygın Özbek halk çalgılarından biridir. Eskiden üç telli olan giccak, dörtlü aralıklarla akortlanırken günümüzde tel sayısı dörde çıkarılmıştır. Akort sistemi çalıcıya göre değişmektedir. Küremsi bir ağaç teknesi ve 40-45 cm boyunda silindirik bir sapı vardır. Göğüs, deriden yapılır. Sol diz üzerinde dik tutularak çalınır.

Sato: Dört telli, yaylı çalgıdır. Oval ve fazla derin olmayan bir teknesi ve uzun bir sapı vardır. Sap üzerinde ağaçtan perdeleri vardır. Müzik tek telde çalınır. Göğüs ağaçtandır ve üzerinde iki delik bulunur. Giccak gibi diz üzerinde dik tutularak çalınır.

Nay: Nefesli Özbek halk çalgısıdır. Aslı kamıştan yapılmakla birlikte ağaç ve metal olanları da vardır. Altı deliği vardır ve diyatonik sıra ile yerleştirilmiştir. Üfleme deliği yan flütte olduğu gibidir.

Kuşnay: Biribirine bağlı iki kamış naydan ibaret olup, bunlara ses çıkaran dil eklenmiştir (kuş=koş=çift). İki kamışa birden üflenerek çalınır. Yaklaşık 20-25 cm boyundadır. Yedişer deliklidir. İki oktav ses aralığını çıkarabilir.

Balaban: Özbekistan'ın Harezm bölgesinde yaygın bir üflemeli çalgıdır. 25-30 cm boyunda ağaçtan yapılmış silindirik bir gövdesi ve buna eklenen kamış bir dili vardır. Yedi üstte bir altta olmak üzere sekiz deliklidir.

Surnay: Ağaç üflemeli çalgılardan biri olan surnay, yüksek sesli bir açık hava sazıdır. Form ve işlev olarak zurna ile aynıdır.

Doyra (Daire): Uygurların dap dedikleri çalgı ile aynıdır.

Türkmenistan

Dutar: İki telli Türkmen halk çalgısıdır. Özbek ve Uygur dutarlarından daha küçüktür. Telleri metal olmakla birlikte, ibrişim olanlarına da rastlanmaktadır. Boyu yaklaşık 80-90 cm'dir. Dut ağacından armudî bir teknesi ve yine duttan göğsü bulunur. Sapı, erik ağacından yapılır ve silindirik şekillidir. Perdeler metaldir. İki tele birlikte vurularak parmakla çalınır. Akordu, dörtlü ya da beşlidir. Nadiren ünison ya da oktav akortlanır. İran, Horasan ve Afganistan'da yaşayan Türkmenler tarafından da kullanılmaktadır.

Gicak: Yarı küre şeklinde bir rezonans kutusu ve silindir şeklinde bir saptan oluşan bir kemençe türüdür. Göğsü deri ile kaplanmıştır. Teknesinin küçük oluşu ile Özbek gicakından (çapı yaklaşık 8-12 cm) ayrılır.

Gargı tüydük: Kamıştan yapılan bir çeşit dilsiz kavaldır. Ağıza gelen bölüme 5-6 cm uzunluğunda metal bir üfleme borusu eklenmiştir. Bu bölüm ön dişlere takılarak çalınır.

Dilli tüydük: 8-10 cm boyunda ince kamıştan yapılan bir çeşit sipsidir. Tek parça kamıştan yapılır. Dört delikli çalgı, sol elle tutulurken sağ el sol elin üzerine kapatılır ve açılıp kapanarak sese vibrasyon verir.

Dep: Uygur dapı ve Özbek doyrası ile aynı çalgıdır.

Başkurdistan ve Tataristan

Başkurt ve Tatarların müzik kültürleri arasında hemen hiç fark yoktur. Kullandıkları çalgılar da aynıdır. Ağız kopuzu, Orta Asya'nın her yerinde olduğu gibi bu bölgede de yaygın olarak kullanılmakta ve *kubuz* adıyla anılmaktadır.

Kuray: Kazak çalgıları bahsinde anlatılan sıbızgı ile aynı çalgıdır.

Garmon: Akordeon ailesinden bir çalgıdır. Rusçada bayan adı ile bilinen türüdür.

Kırım, Gagauzya ve Balkanlar

Kırım coğrafyasında günümüzde kullanılan çalgıların tamamı Batı kökenli çalgılar olmakla birlikte geçmişte oldukça çeşitli Türk halk çalgıları kullanıldığı bilinmektedir. Osmanlı ile ilişkilerinin yakınlığı sebebiyle Anadolu kaynaklı çalgıların birçoğu Kırım'da da kullanılmıştır. Kanun, santur, ud, bağlama, davul, zurna gibi çalgıların yanı sıra Orta Asya çalgılarından tanbur, çeng, şeştar, dayre gibi çalgılar da Kırım Tatarları tarafından kullanılmıştır.

Gagauz Türkleri de Kırım Tatarları gibi günümüzde keman, akordeon gibi çoğunlukla Batı kökenli çalgıları kullanmakla birlikte geleneksel çalgıları olan *kauş, kaval* ve *çırtma*yı da kullanmaktadır. Kaval ve çırtma Anadolu'da da kullanılan nefesli çalgılardır. Kauş ise yazının başında da belirtildiği gibi "kopuz" ile ilgili olduğu düşünülen üç telli yaylı bir çalgıdır.

Balkanlar'ın Türk çalgı kültürü Anadolu'nunkinden farklı değildir. Bu bölgede Türk olmayan uluslarda Türk kaynaklı çalgıların kullanıldığı gözlenmektedir. Bunların başında çiftetelli gelmektedir ki bu çalgı Anadolu'da unutulduğu hâlde Arnavut, Makedon ve Boşnaklar tarafından hâlen kullanılmaktadır. Yunanlıların *buzuki* ve *baglamas* adları ile kullandıkları çalgılar da Anadolu kökenli olup *bozuk* ve *bağlama* adından değişmiştir.

Azerbaycan

Tar: En yaygın olarak Azerbaycan'da kullanılmakla birlikte İran, Özbekistan ve Türkmenistan'da da kullanılan tar, iki boğumlu bir rezonans kutusu olan 11 metal telli bir çalgıdır. İkişerli olarak sıralanmış olan üç grup teli ile ezgi çalınır, diğer teller rezonans içindir.

Dut ağacından yapılanı tercih edilir. Diyaframı sığır yüreğinin zarından yapılır. Perdelidir ve mızrapla çalınır.

Saz: Anadolu'da olduğu gibi Azerbaycan'da da âşıkların değişmez çalgısı olan sazın bağlamadan farkı sapının biraz daha kısa olması ve kapağının da gövdesi gibi dut ağacından olmasıdır.

Kamança: Giccak, kemane ve rebap adları ile Türk dünyasının diğer bölgelerinde kullanılan çalgı ile aynı olan kamança Azerbaycan'da ceviz ağacından oyularak yapılır ve gövdesi biraz daha büyüktür (20-25 cm çapında). Diyaframı balık derisindendir.

Nağara: 30-35 cm çap ve 25-30 cm derinliği olan bir kasnağın her iki tarafına da deri gerilerek yapılan bir davul türüdür. Genellikle elle çalınan nağara zurna eşliğinde ve açık havada çubukla da çalınabilir.

Gaval: Doğu Türkistan'da *dap,* Özbekistan'da *doyra* adı ile bilinen çalgı ile aynıdır.

Goşa nağara: Biri büyük diğeri küçük kase biçimindeki iki ayrı gövdenin açık olan kısımlarına kalınca deri gerilerek yapılan bir çeşit kudümdür. İki çubuk ile çalınır.

Balaban: Anadolu'da *mey*, Azerbaycan ve Özbekistan'da "balaban" adıyla tanınan bu nefesli çalgı bir kamış ve bir ağaç gövdeden oluşur. Sesi üreten kamışın üfleme aralığını ayarlayan bir kıskacı vardır. Kapalı mekân çalgısıdır 25-30 cm boyundadır.

Tütek: Dilli üflemeli bir çalgı olan tütek Anadolu'daki düdükle aynıdır.

Zurna: Çok yüksek volümlü bir nefesli çalgı olan zurna düğün bayram gibi eğlencelerin vazgeçilmez çalgısı olmakla kalmayıp askerî müzik icra eden mehter topluluklarının da ana çalgılarından biridir. Çin'den Avrupa ortalarına kadar çok geniş bir coğrafyada kullanılan çalgı her

zaman davul ile birlikte kullanılır. Üfleme yerinde bir kamış ve daha sonra gittikçe genişleyen ağaç bir gövdesi olan zurna boyunun uzunluğuna göre "zil zurna", "cura zurna", "kaba zurna" gibi isimler alır.

Garmon: Bir çeşit akordeon olan garmon Azerbaycan'ın geleneksel müzik zevkine uygun ses verecek şekilde özel olarak imal edilir. Akordeondan daha küçük ve daha tiz bir sese sahiptir.

Anadolu

Bağlama ailesi: Türklerin Sibirya'da *topşur,* ya da *toşbuluur*la başlayan Orta Asya'da *dombıra, dutar, tanbur* gibi şekillerde karşımıza çıkan çalgı ailesinin Anadolu'daki uzantısı olan bağlama da diğer akrabaları gibi armudi, biçimli bir rezonans kutusu ve uzun bir saptan oluşmaktadır. Önceleri üç tek telli olan çalgı zamanla üç grup telli olmuş ve bu teller bağırsaktan ipeğe ve daha sonra metale dönüşmüştür. Anadolu'da üç telli adıyla da anılan çalgının bağlama adını almasının perdelerin bağlanmasından sonra oluştuğu düşünülmektedir. Günümüzde "divan sazı", "çöğür", "bağlama", "cura" gibi türleri kullanılmaktadır.

Kaval: Dilsiz nefesli çalgılardan olan kaval yedi önde bir arkada olmak üzere sekiz delikli ağaç bir çalgıdır. Delikler kromatik ses dizisine göre sıralanmıştır. Erik ağacından imal edilir. Çobanların vazgeçilmez çalgısı olan kaval günümüzde halk çalgıları orkestralarında büyük bir rol üstlenmektedir.

Düdük: Bir başka çoban çalgısı olan düdük de ağaç nefesliler sınıfının daha küçük bir üyesidir. Dilli bir çalgı olan düdük sekiz delikli ancak sesler diyatonik sıralıdır.

Mey: Azerbaycan ve Özbekistan'da balaban adıyla bilinen çalgı ile aynı olan mey genellikle Doğu Anadolu'da kullanılan bir çalgıdır.

Zurna: Azerbaycan'daki zurna ile aynı çalgıdır.

Ney: Dilsiz nefesli çalgılardan olan ney kavaldan farklı olarak yedi delikli olup kamıştan imal edilir. Daha çok tasavvuf müziği ve sanat müziğinde kullanılır. Boyuna göre "davud", "şah", "kız", "bolahenk", "süpürde" gibi isimler alır.

Tulum: Tulum çıkarılmış oğlak derisinin bir tarafına çift kamıştan oluşan düdük, diğer tarafına bir üfleme borusu yerleştirilmiştir. Yüksek volümlü bir açık hava çalgısı olan tulum Anadolu'nun kuzeydoğusunda yaygındır.

Tanbur: Tanbur, yuvarlak bir rezonans kutusu ve uzun bir saptan oluşan telli bir çalgıdır (saz ebadının 1/4'ü tekneye, 3/4'ü sap kısmına aittir). Perdelidir ve kaplumbağa kabuğundan yapılan bir mızrap ile çalınır. Perdeleri için, bağırsak (kiriş) veya misina kullanılır. Tanburda dördü sarı ve dördü de çelik olmak üzere sekiz tel vardır. Bu tellerin altısı çift, ikisi ise ayrı ayrı akortlanır. Gerek fizikî yapısı gerek çalma tekniği ve icra ettiği müzik türü yönünden Özbek ve Uygur tamburu ile çok büyük benzerlik gösterir.

Ud: Arapça bir sözcük olan ud, odun demektir ve bilhassa Afrika ikliminde yetişen sarı sabır ağacının adıdır ki Türkçede de bu ağaca "öd ağacı" denir. İsminin Arapça olması çalgının Arap çalgısı olduğu anlamına gelmemelidir. İlk Müslüman Arapların udu Medine'ye getirilip ırgatlıkta kullanılan

Horasanlılardan görüp edindikleri düşünülmektedir (M.R. Gazimihal-Musiki Sözlüğü-s.259). Orta Asya'nın *pi-pa* kopuzu ile yakın akraba sayılabilecek olan ud, diğer yaygın Türk çalgılarından farklı olarak kısa saplı ve perdesizdir. Altı grup tellidir. En kalın tel tek, diğerleri ikişerlidir. Teller dörtlü ses aralığıyla düzenlenir.

Kanun: Orta Asa'da yaşayan Türklerin bilinen en eski çalgılarından olan *yatık, çatgan, cetigen* gibi çalgıların geliştirilmiş bir türü olan kanun yatay bir rezonans kutusu üzerine yine yatay eksende yerleştirilmiş 24 ya da 26 grup telli bir çalgıdır. Her grupta üç tel bulunur. Eskiden bağırsaktan yapılan teller yerini misinaya bırakmıştır. Diyatonik ses dizisinde düzenlenen kanunda ara seslerin elde edilebilmesi için tellerin boyunu değiştirmeye yarayan mandallar kullanılır. Her iki elin işaret parmaklarına takılan mızraplarla çalınır.

Rebap: Yaylı çalgılar ailesinden olan rebap, ağaç ya da hindistan cevizinden bir rezonans kutusuna bir sap eklenerek yapılır. Gövdenin ön yüzüne deri ya da yürek zarı gerilmiştir. Bir tutam at kuyruğu veya kirişten yapılan telleri iki ya da üç adettir. Günümüzde pek kullanılmamaktadır.

Kemane: Gerek form gerek işlev olarak rebap ve Orta Asya'nın *giccak*ları ile aynı olan kemanenin gövdesi kurumuş su kabağından yapılır. Üç metal telli olan çalgı daha sonraları geliştirilerek tel sayısı dörde çıkarılmış ve kabak yerine daha çok ağaçtan imal edilmeye başlanmıştır.

Kemençe: Anadolu'nun yalnızca Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yaygın olarak kullanılan yaylı bir çalgıdır. 50-60 cm boyunda, 7-10 cm enindeki kemençenin 3 teli bulunur. Avrupa'da kemandan önce kullanılan *pochette* ya da *kit* adı ile tanınan çalgı ile büyük benzerlik göstermesi nedeniyle Avrupa kökenli olduğu yolunda görüşler vardır. Ancak çalma tekniği neredeyse Türkmen giccaklarından farksızdır.

Klâsik kemençe: Yaklaşık 40 cm boyunda 15-16 cm eninde armudî biçimli bir yaylı çalgıdır. Üç kiriş telli çalgının tel boylarını eşitleyen bir baş eşiği yoktur ve bu yüzden ortadaki tel diğerlerinden uzundur. Tellere tırnağın bombeli yüzü dokundurularak çalınır. Teknesi karaağaç, karadut, dikenli ardıç, maun veya pelesenk çeşitlerinden birinden, kapağı ise selviden imal edilir.

Asma davul: Anadolu'nun en yaygın vurmalı çalgısı olan asma davul iki tarafında da deri gerilmiş olan bir ağaç kasnaktan ibarettir. Kasnağın derinliği 20 ile 40 cm arasında, çapı ise 40 ile 60 cm arasında değişir. Omuza asılan davul bir tokmak ve bir çırpı ile çalınır. Açık hava ve mehter çalgısı olan davul her zaman zurna eşliği ile çalınır.

Kös, nakkare, kudüm: Bu çalgıların üçü de kazan biçimli olup tek tarafı derili, ritm çalgılarıdır. Genellikle çift olarak kullanılmaktadır. Kös en büyük olanıdır ve mehter çalgısıdır. Nakkare ve kudüm daha küçük boyutlarda olup birbirilerinden pek farklı değildir. Mehter müziğinde kullanılan nakkare, klâsik ve tasavvuf müziğinde kullanılana ise kudüm adı verilmektedir.

Deblek: Darbuka veya dümbelek isimleriyle de anılan çalgı huni biçimli bir gövdenin geniş olan tarafına deri gerilmesiyle elde edilen ritm çalgısıdır. Eskiden pişmiş topraktan yapılan çalgı günümüzde bakır, aluminium ve demir dökümden de yapılmaktadır.

Tef: 5-10 cm derinliğinde bir kasnağın tek tarafında deri olan ritm çalgısıdır. Çok çeşitli çaplarda olabilir. Bazı teflerin kasnaklarında zil, zincir ya da halkalar bulunmaktadır.

1 Reşetnikova A. P. Vargan İ Ego Muzika (s. 79) Yakutsk 1991.

2 Gazimihal M. R; Ülkelerde Kopuz ve Tezeneli Sazlarımız, Ankara 1975.

3 Gazimihal M. R; **Ülkelerde Kopuz ve Tezeneli Sazlarımız**, Ankara 1975.

4 Gazimihal M. R.; **Asya ve Anadolu Kaynaklarında Iklığ**, Ankara 1958.

5 Suzukey B., Tuvinskie, **Traditsionnie Muzikalni İnstrumenti Kızıl** 1989.

6 Racabi Y., **Özbek Halk Muzikası**, Taşkent 1959.

GAZİMİHAL M. R; **Asya ve Anadolu Kaynaklarında Iklığ**, Ankara 1958.

GAZİMİHAL M. R; Ülkelerde Kopuz ve Tezeneli Sazlarımız. Ankara 1975.

GAZİMİHAL M. R; **Ülkelerde Kopuz ve Tezeneli Sazlarımız**, Ankara 1975.

RACABİ Y, **Özbek Halk Muzikası**, Taşkent 1959.

REŞETNİKOVA A. P. Vargan **İ., Ego Muzika** (s. 79) Yakutsk 1991.

SUZUKEY B. Tuvinskie, Traditsionnie Muzikalni İnstrumenti Kızıl 1989.

SARIBAYEV B. **Kazaktın Muzikalık Aspaptarı Almatı** 1978.

USPENSKİY V., BELAEV V., **Turkmenskaya Muzıka Aşkabat** 1979.

USPENSKİY V., BELAEV V., **Turkmenskaya Muzıka**, Aşkabat 1979

DOKSAN ALTINCI BÖLÜM AZERBAYCAN CUMHURİYETİ

XXI. Yüzyılda Dünya Siyasetinde Azerbaycan ve Petrol / Haydar Aliyev [s.115-120]

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı / Azerbaycan

Yirmi Eylül 1994'te Azerbaycan'da tarihsel bir olay meydana gelmiştir. Dünyanın yedi ülkesine mensup olan on bir büyük petrol şirketi bir araya gelerek bir konsorsiyum oluşturmuşlar ve Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi ile Hazar Denizi'nin Azerbaycan bölümündeki Azeri, Çırağ ve Güneşli yataklarının ortaklaşa işletilmesi hakkında bir anlaşma imzalamışlardır. "Yüzyılın anlaşması" olarak isimlendirilen bu anlaşma, dünyada geniş bir yankı yapmıştır. Bu anlaşmanın gerçekleştirilmesi için Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi kurulmuştur. Bu anlaşma çerçevesinde, konsorsiyuma dahil olan şirketler ve ülkeler bellidir. Bu ülkelerin bayrakları burada asılıdır. Bunlar ABD'nin Amoco, Unocal, Pennzoil, Exxon, İngiltere'nin British Petroleum, Remko, Rusya'nın Lukoil, Norveç'in Statoil, Türkiye'nin Türk Petrolleri, Suudi Arabistan'ın Delta, Japonya'nın İtoçu şirketleridir. Bu şirketler, Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi ile birlikte Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi'ni kurmuşlardır. Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi anlaşmadaki projenin hayata geçirilmesine başlamış, üç yıl süreyle program dahilindeki işlerin tümünü yerine getirmiştir. Bütün gerekli işler yapılmış ve bunların sonucunda Çırağ petrol yatağında yapılan ünlü platform aracılığıyla ilk petrol elde edilmiştir.

"Yüzyılın anlaşması"nın üç yıl içinde hayata geçirilmesinin sonuçlarını ortaya koymak ve bu anlaşmayla ilk petrolün çıkarılması işinin önemini belirtmek için bu görkemli törende toplanmış bulunuyoruz. Sizleri ve Azerbaycan halkını bu tarihsel olay münasebetiyle yürekten kutlarım. Bağımsız Azerbaycan'ın modernleşmesi adına hepinize mutluluk ve sağlık dilerim. Bu tarihsel olayı kutlamak için Azerbaycan'a saygıdeğer konuklar gelmiştir. Konuklarımız arasında hem ilk anlaşmaya yani "yüzyılın anlaşması"na dahil olan ülkelerin ve şirketlerin temsilcileri hem de bu anlaşmadan sonra Hazar'ın Azerbaycan bölümündeki yataklarda ortaklaşa iş yapmak için oluşturulmuş yeni konsorsiyumlara katılan şirketlerin ve bu şirketlerin bağlı olduğu ülkelerin üst düzey temsilcileri vardır.

Azerbaycan'a özen ve dikkat gösteren, bu olay münasebetiyle Azerbaycan'a gelip bu törene katılan bütün konuklarımızı yürekten selâmlıyorum. Onlara "hoş geldiniz" diyorum. Azerbaycan çok eski bir petrol yatağıdır ve dünyada petrol ülkesi olarak bilinmektedir. Ben burada sizlere bazı tarihsel veriler sunmak istiyorum. Dünyada ilk kez 1847 yılında, Bakû'de, Bibihaybat'ta petrol kuyusu kazılmış ve dünyada ilk kez bizde sanayi anlamında petrol üretimine başlanmıştır. 19. yüzyılın sonu ila 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan dünyanın petrol üreten en büyük ülkesi olmuştur.

20. yüzyılın başında dünyada üretilen petrolün yüzde 50'sinden fazlası Bakû'den çıkarılmıştır. Azerbaycan bu yüzyılda petrol ülkesi olarak son derece gelişmiştir. Azerbaycan'ın petrol sanayii, dahil olduğu Sovyet İttifakının özel olarak Rusya'nın topraklarında yeni petrol yataklarının keşfedilmesine büyük hizmetler göstermiştir. Rus topraklarındaki büyük petrol yataklarına sonraları "ikinci Bakû", "üçüncü Bakû", "dördüncü Bakû" adları verilmesi bir tesadüf değildir. II. Dünya Savaşı sırasında

Alman faşizmi ile mücadelede, Sovyet İttifakının yararlandığı petrolün yüzde 75'i Azerbaycan'da üretilmiştir. Bugün büyük bir iftihar duygusuyla Azerbaycan'ın, Azerbaycan halkının, petrolcülerinin Alman faşizmine karşı elde edilmiş başarıda büyük pay sahibi olduklarını söyleyebilirim.

Azerbaycan, bugün dünyada petrolün endüstriyel olarak üretiminde önde gelen bir ülke olduğu gibi; denizin derinliklerinde de petrol yataklarının keşfedilmesinde ve onlardan yararlanılmasında ilk adımları atan bir ülke olmuştur. Hazar Denizi'nde 1949 Kasımı'nda yani bundan 48 yıl önce ilk petrol kuyusu açılmış ve böylece Hazar Denizi'nde petrol üretimine başlanmıştır.

Azerbaycanlı bilim adamları, petrolcüler, uzmanlar Hazar Denizi'ndeki maden, petrol ve doğal gaz yataklarının keşfedilmesinde büyük hizmetler göstermiş ve herkesten ileri gitmişlerdir. Ben bugün açıkça söyleyebilirim ki, Hazar Denizi'ndeki petrol yataklarının çoğu Azerbaycanlı petrolcüler ve bilim adamları tarafından keşfedilmiştir. Azerbaycan petrolcüleri Hazar Denizi'nde petrol çıkarma konusunda büyük başarılar elde etmişlerdir. 1949'dan bugüne kadar Hazar Denizi'nden 420 milyon ton petrol çıkarılmıştır. 320 milyar metreküp doğal gaz üretilmiştir. Hazar'ın bu bölgesinde kilometrelerce uzanan kazıklı yollar kurulmuş, ayrı ayrı petrol yataklarında platformlar kurulmuştur. Çok sert ve güç koşullara sahip Hazar Denizi'nde Azerbaycan petrolcüleri birer kahramanlık örneği göstermişler ve Hazar Denizi'nden petrol çıkarmak için çok büyük işler başarmışlardır. Bunların tümü yani Azerbaycan'da petrol sanayi alanında daha önce yaratılmış bilimsel, teknik ve maddî birikimler bağımsız Azerbaycan'ın petrol sanayiinde yeni bir aşamaya sıçraması için iyi bir temel oluşturmuştur. Elimizdeki büyük tecrübe, büyük teknolojik imkânlar ile Hazar Denizi'nin derinliklerindeki yataklardan petrol çıkarma konusunda yeni adımlar atmaya başladık. Azerbaycan, bu çalışmaları dünyanın birçok ülkesinin büyük petrol şirketleri ile birlikte yapmaktadır. Bunun sonucunda, 1994 yılı Eylül ayında ilk petrol anlaşması imzalandı. Sonraki aşamada yani geçen üç yıl içinde, Hazar'ın Azerbaycan bölümünde yer alan birçok petrol ve doğal gaz yatağını dünyanın büyük petrol şirketleri ile ortaklaşa işletmek için yeni anlaşmalar imzalanmıştır. Birinci anlaşmadan sonra sekiz petrol ve doğal gaz yatağında da ortaklaşa iş yapmak için anlaşmalar imzalanmıştır. Bugüne kadar imzalanmış anlaşmalara 12 ülkeye mensup olan 20 büyük petrol şirketi katılmıştır.

Böylece Azerbaycan, Hazar Denizi'nde petrol yataklarının keşfinde ve işletilmesinde ilk adımı atan bir ülke olarak, 20. yüzyılın sonunda ve 21. yüzyılın başında Hazar Denizi'ndeki büyük enerji rezervlerinden hem bütün Hazar ülkeleri hem de dünya ekonomisi için yararlanılması alanında büyük çaba sarf etmiştir. Bunların sonucunda da son üç yılda büyük işler başarılmıştır.

Şunu memnuniyetle söyleyebilirim ki, artık Hazar Denizi'ne dünyanın her yerinden büyük ilgi gösterilmektedir. Hazar Denizi'nin Azerbaycan bölümündeki petrol ve doğal gaz yataklarında ortaklaşa faaliyet göstermek için bize çok sayıda şirket müracaat etmektedir. Büyük bir memnuniyetle söylüyorum, artık diğer Hazar ülkeleri de -Rusya, Kazakistan, Türkmenistan, İran da- Hazar Denizi'nin kendilerine ait olan bölümlerinde çalışmaya başlamışlardır. Ümit ediyorum ki, bu işler de başarılı olacaktır. Hazar Denizi'nin enerji rezervleri insanlık için çok önemli olduğundan insanlığın da gelişmesine katkıda bulunacaktır.

Bugün buraya toplanmamıza neden olan olay, ilk petrolün çıkarılmasıdır. Ancak bugün aynı zamanda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk demokratik anayasasının ikinci yıldönümüdür.

Bu bayram münasebetiyle bütün Azerbaycan vatandaşlarını kutlarım ve Azerbaycan'da anayasal bir temel üzerine kurulan demokratik, hukuksal, laik devletimizde hepsine esenlikler diliyorum.

Bugün Azerbaycan için kutlu olan anayasa günü ile Hazar Denizi'ndeki yataklarda üç yıldır sürdürülen çalışmalar sonucunda ilk petrolün elde edilmesinin kutlanması birbirileriyle derinden bağlanmışlardır. Çünkü Azerbaycan devlet olarak ancak bağımsızlığını elde edip, halkımız kendi servetini istediği gibi kullanma hakkını elde ettikten sonra dünyanın birçok ülkesi, birçok şirketiyle "yüzyılın anlaşması"nı imzalama başarısına ulaşabilmiştir. Bağımsız Azerbaycan, ilk demokratik anayasasını kabul etmiştir. Azerbaycan'da demokratik devlet kurma süreci devam etmektedir. Bunlar birbiriyle bağlantılı, birbirini tamamlayan olaylardır. Bugün bizi buraya toplayan Çırağ petrol yatağından ilk petrolün alınması bayramıdır. Bugün sabah erkenden helikopterle Çırağ petrol yatağında kurulmuş platforma gittik; onun hakkında bilgi aldık ve platformu inceledik. Denizin ortasında gerçekten de bir mucize yaratılmıştır.

Azerbaycanlıları deniz üstündeki kazıklı yollarla, platformlarla şaşırtmak mümkün değil. Dilerim, helikopterle Çırağ yatağına uçan konuklarımız bunu görmüşlerdir. Çünkü sahilden Çırağ platformuna uçarken biz helikopterden Hazar Denizi'nde sayısız platform ve petrol bölgelerinde inşa edilmiş kilometrelerce uzunluktaki kazıklı yollar ve barınma yerleri gördük. Bunların tümünü Azerbaycan halkı yaratmıştır. Onun için bunlar bizi o kadar da şaşırtmıyor. Ancak bununla birlikte, Çırağ petrol yatağında üç yıl süresince yaratılmış platform gerçekten de mucizedir, insanı gerçekten de hayrete düşürüyor. Çünkü o, Hazar Denizi'nde olan başka platformlardan, kazıklı yollardan modern teknolojisi ve modern olanakları ile farklıdır. Bu platformu gören kişi hayran olur. Çünkü bu büyük bir entegre tesistir, yani büyük bir şehirdir. Orada insanlar yaşıyor da, çalıyor da.

Bu işin hem iktisadî hem siyasî hem de manevî yönü vardır. Bunun iktisadî yönü şudur ki, başladığımız iş bu yıl da, gelecek yıllarda da hem Azerbaycan'a hem de Hazar Denizi'nde Azerbaycan'la birlikte ortaklaşa çalışan şirketlere ve ülkelere büyük ekonomik yarar sağlayacaktır. Manevî ve siyasî yönüne gelince, biz modern teknolojiyi buralarda tatbik ediyoruz ve dünyanın birçok ülkesinden üst düzeydeki uzmanlar, mühendisler, işçiler gelip burada Azerbaycan petrolcüleri, uzmanları ile yan yana çalışıyorlar. Bu çok sevindirici bir durumdur. Bu bizim gelecekte yapmak istediğimiz işlerimizin başlangıcıdır ve çok güzel bir başlangıçtır. Üç yıl süresince görülmüş işler takdire şayandır. Çünkü Çırağ petrol yatağında büyük bir platform yapıldı. Orada suyun derinliğinin 120 metre olduğu yerde 3 bin metre derinliğinde bir kuyu kazıldı o kuyudan petrol alınmaktadır. Plânımıza göre gelecekte de bu platformdan ikinci bir kuyu sonra da sekiz kuyu daha kazılacak toplam olarak ise yirmi dört kuyuya ulaşılacaktır. Bu platformdan yılda altı milyon ton kadar petrol çıkarılacaktır. Bu platform ile birlikte önümüzdeki üç yıl süresince yapılacak işler çıkarılacak petrolün derhal ihraç olunması için gerekli bütün maddî teknik imkânlar hazırlanmıştır. Platformdan sahile 176

kilometre uzaklıkta petrol borusu yapılıp kullanıma sunulmuştur. Artık Çırağ platformundan çıkan petrol, bu boru ile sahile gidiyor. Kuyulardan petrol ile birlikte doğal gaz da çıkıyor. Bu doğal gazdan da yararlanmak için Çırağ platformundan 48 kilometre uzunluğunda gaz boru hattı çekilmiştir. Çıkarılan petrolün toplanması ve yabancı pazara gönderilmesi için Bakû'nün yakınlarında denizin sahilinde Sengeçal'da büyük bir terminal yapılmıştır. Yani, çıkan petrolün sahile gelmesi ve yerleştirilmesi sağlanmıştır. Onun dünya pazarına ihraç edilmesi için de petrol boru hattı yapılmıştır. Bilirsiniz ki, zamanında biz Hazar Denizi'nin Azerbaycan bölümünde genellikle Azerbaycan'da çıkan petrolün ihracı için iki petrol boru hattının yapılmasını plânladık. Birinci petrol boru hattı Rusya topraklarından Karadeniz'in Novorossisk limanına, ikinci boru hattı ise Gürcistan toprağından Karadeniz'e Supsa limanına çıkacaktır.

Birinci petrol boru hattı büyük zorluklardan sonra artık çalışmaya başlamıştır. Azerbaycan'ın toprağında bu petrol boru hattının uzunluğu 230 kilometredir ama onun Novorossisk'e kadar uzunluğu 1400 kilometredir. Rusya topraklarında yapılan işler sonucunda Kuzey Kafkasya'da ortaya çıkan zorluklar ortadan kaldırılmıştır. Bu petrol boru hattındaki Azerbaycan petrolü 25 Kasım'da Azerbaycan Rusya sınırını geçmiştir. Bu sabah bize verilen bilgiye göre bu boru hattı ile petrol Grozni şehrini de geçmiştir. Dilerim ki, petrol yakın zamanlarda Novorossisk limanına ulaşacaktır. Ancak bugün bize gelen bilgiye göre, Çırağ yatağından çıkan petrol bu boru hattı ile gelecek yılın Şubat ayında Novorossisk limanına ulaşacaktır. Yani bu işlerin tümü birbirine paralel olarak düzenlenmektedir.

Geçen yılların, geçen dönemlerin deneyimlerini biliyorum. Bazen işin bir bölümü görülür, diğer kısmı görülmediği için bütün bu işler de bir sonuç vermezdi. Ama burada iş bütün olarak tamamlanmıştır. İkinci boru hattı Gürcistan toprağında yapılmaktadır. Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi'nin rehberliği şu bilgiyi veriyor ki, bu boru hattı gelecek yılın Eylül ayında hazır olacaktır. Böylece sadece Çırağ yatağından değil, diğer yataklardan elde edilen petrol de iki ayrı istikametteki petrol boru hatları ile dünya pazarına çıkarılabilecektir.

Şüphesiz ki, yapılan bütün bu işler konsorsiyuma dahil olan şirketlerin büyük faaliyeti ve onların koydukları sermayenin sonucudur. Uluslararası İşletme Şirketi'nin rehberliği altında bu üç yıl süresince görülen işlere konsorsiyumun taraflarınca toplam bir milyar dolar tutarında yatırım yapılmıştır. Bu dikkate değer bir olaydır. Bir milyar dolar belki de herhangi bir devlet için küçük bir meblağ sayılır. Ancak Azerbaycan için bir milyar dolar tutarında müşterek iş yapılması çok büyük ve sevindirici bir olaydır.

Bildirmek istiyorum ki, görülen bu işler, dünyanın birçok şirketini Azerbaycan'a getirdi. Onlar burada faaliyet gösteriyorlar. Bu birinci anlaşmanın programını hayata geçirmek için yapılan işlere dünyanın çeşitli ülkelerinden gelen 400'den fazla şirket katılmakta. Bu şirketler bir milyar dolar hacmindeki bu yatırımdan yararlanmakta ve her biri bundan bir fayda sağlamaktadır. Burada Amerikan, İngiliz ve bazı Avrupa şirketleri de vardır. Memnuniyetle söyleyebilirim ki, ortaklaşa iş yapan bu şirketlerin içinden 72 kuruluş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sanayi ve inşaat kuruluşlarıdır. Azeri kuruluşlarının yaptıkları işin değeri 163 milyon dolardır.

Böylece bu anlaşmanın hayata geçirilmesi için hem dünyanın birçok şirketi hem de Azerbaycan'ın petrol sanayiinde faaliyet gösteren şirketler, kuruluşlar bilim adamları, uzmanlar, kalifiye işçiler hep birlikle çalışmaktadırlar. Bizi sevindiren hal şudur, bu işlerin hayata geçirilmesi için yurt dışından gelen üst düzey uzmanların sayısı gitgide azalıyor. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kendi uzmanlarının sayısı artıyor. Bu da doğaldır. Çünkü Azerbaycan, petrol sanayii alanında büyük bilimsel ve teknik bir potansiyele sahiptir. Azerbaycan'ın bu potansiyelinden yararlanmak gerekir. Bu ekonomik açıdan daha da verimlidir.

Bir kez daha tekrarlamak istiyorum, yapılan bütün işler Hazar Denizi'nin enerji rezervlerini bütün dünyaya tanıtmıştır. Artık Azerbaycan bölümünde olan yataklar hakkında dokuz anlaşma imzalanmıştır. Birinci anlaşmanın sermayesi 8 milyar dolardır. İmzalanmış bütün anlaşmaların sermayesi 30 milyar dolar tutarındadır. Bunların tümü Hazar'ın Azerbaycan bölümünde olan yataklar için öngörülmüş yatırımlardır. Ancak Hazar'ın diğer ülkelere mensup olan bölümlerinde çok zengin petrol ve doğal gaz yatakları vardır. Sanıyorum Azerbaycan bölümünde yapılan işler, elde edilmiş deneyimler onların harekete geçmesi için çok önemli olacaktır. Biz bu tecrübeyi bütün Hazar ülkeleriyle paylaşmaya, Hazar Denizi'nin enerji rezervlerinden yararlanılmasında kendi hizmetlerimizi göstermeye hazırız.

Bütün bu işler hakkında görüşmeler yaparken ilk anlaşmaya dahil olan bütün şirketlere, imzalanmış anlaşmaların hayata geçirilmesinde gösterdikleri hizmetler için teşekkür ediyorum. Uluslararası İşletme Şirketi'nde çalışan bütün uzmanlara, petrolcülere gerek yurt dışından gelmiş gerekse Azerbaycan'dan olan bütün insanlara teşekkürümü bildirmek istiyorum.

Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi'nin önderliğinde ve özel olarak onun başkanı ve British Petroleum Şirketi'nin temsilcisi olan Sayın Terry Adams'a teşekkür ediyorum. Bizim bu üç yıl süresince yaptığımız ortak çalışma, geleceğe doğru büyük bir yol açmıştır sanırım. Biz Azerbaycan'a gelmiş bütün şirketlerle, ait oldukları ülkelerle gelecekte de ortak iş yapmaya hazırız. Biz arzu ediyoruz ki, Hazar ülkeleri kendi bölgelerindeki imkânlardan istedikleri kadar yararlanabilsinler. Biz bu işlerde de komşu ve dost ülkelerle her zaman bir yerdeyiz ve onlarla müşterek iş yapmaya, kendi deneyimlerimizi onlara öğretmeye hazırız.

Dediğim gibi, Hazar Denizi dünyanın en zengin enerji rezervlerine sahip bir su havzası olarak ünlenmiştir. Ama aynı zamanda, Hazar Denizi'nin diğer sahilinde, Orta Asya ülkelerinin topraklarında da çok zengin petrol yatakları vardır. Hem karada hem de denizde olan bu petrol yataklarının işletilmesi gelecekte de karşımızda duran büyük bir görevdir. Biz bu görevlerin hayata geçirilmesinde kendi üstümüze düşen hizmetleri yapmak istiyoruz. Bu işler, 21. yüzyıl ekonomi stratejisini yaratmak için çok önemlidir.

Bizim imzaladığımız anlaşmaların tümü, tahminen 30 yıl süresince geçerlidir. Ancak inanıyorum ki, bu anlaşmalar, 30 yıldan çok daha uzun süre yaşayacaktır. Azerbaycan'ın dünyanın büyük petrol şirketleriyle imzaladığı anlaşmalar 21. yüzyılda hem Azerbaycan için hem de Azerbaycan'la ortak iş yapan şirketler, ülkeler için de çok önemlidir. Biz gelecekteki iyi günlerin başındayız. Biz bunun temel

taşını, esasını koyduk. Bugünkü görkemli tören de bunun içindir. Bu nedenle ben hem Azerbaycan halkına hem de Hazar ülkelerinin halklarına, Hazar'ın rezervlerinden yararlanmak isteyen bütün ülkelere, şirketlere bu büyük işlerin 21. yüzyılda da şans getirmesini diliyorum.

Önemli bir mesele de gelecekte ortaya çıkacak petrolün ihraç edilmesi. Dediğim gibi, ilk anlaşmaya göre üretilen petrolün ihraç edilmesi için artık iki petrol boru hattının yapılmasının gerekliliği açıktır. Ancak bizim ilk anlaşmamızda dikkate alınan esas büyük boru hattı da yapılmalıdır. Bu bir anlaşmada öngörülmüştür. Ancak bundan sonra sekiz anlaşma daha imzalanmıştır ve dokuzuncu anlaşma yani Kürdaşı petrol yatağının ortak işletilmesi konusundaki anlaşma imzalanma arefesindedir.

Demek ki dokuz anlaşma imzalanacak ve bu anlaşmaların temelinde büyük işler görülecek, milyonlarca ton petrol çıkarılacaktır. Meselâ bizim ilk hesaplamalarımıza göre 5-6 yıldan sonra bu anlaşmalara göre Azerbaycan'da tahminen 50-60 milyon ton petrol çıkarılacaktır. Bunların ihraç edilmesi için esas petrol boru hattı ve değişik istikametlere giden alternatif boru hatlarının yapılması lazımdır. Bu, şimdi önümüzde duran temel hedeflerden biridir.

Ancak ne yazık ki bu şimdilik, uluslararası âlemde değişik fikirler doğuran bir sorundur. Azerbaycan'ın Hazar petrolünün nereden, hangi yönden, hangi ülkeden geçeceği uzun uzun tartışılmaktadır. Şüphesiz ki, sorunların temelini teşkil eden ekonomik verimliliktir. Örneğin, ben bu ilk anlaşmanın tarafları ile birçok kez konuştum. Onlar bu meselenin ticarî yani ekonomik tarafına çok önem veriyorlar. Çünkü bu, esas petrol boru hattını kuzeye de güneye de batıya da götürmek olur. Bilmem ama, herhalde doğuya götürmek mümkün değil. Ancak bunların hangisi ekonomik açıdan daha verimlidir ve hangisinin güvenliği tamamıyla sağlanır. Hiç şüphesiz bunları iyice ölçüp biçmek gerekir. İlk önce petrol şirketleri, konsorsiyumlar bu konuda kendi fikirlerini söylemelidir. Şüphesiz ki, biz de kendi fikirlerimizi bildirmeliyiz. Şimdi iki petrol boru hattı var. Esas petrol hattının güzergâhı konusunda birçok konuşmalar yapılıyor, güneye mi yoksa batı tarafından Karadeniz'e mi gitsin diye tartışılıyor. Yoksa Türkiye topraklarından ya da kuzeyden Rusya topraklarından mı geçsin diye düşünülüyor. Ben yine diyorum ki, bunlar iyice ölçülüp biçilmelidir. Bir sorun daha var. Kazakistan'da büyük petrol yatakları vardır; orada da petrol çıkarılmaktadır. Amerika'nın Chevron petrol şirketi Tengiz yatağından petrol çıkarıyor ve onu ihraç etmek için yollar arıyor. Chevron petrol şirketi bize başvurdu. Biz Chevron'un çıkardığı petrolün Kazakistan'ın Hazar Denizi'ndeki limanı Aktau'dan tankerlerle Bakû'ye getirilip buradan da demir yoluyla Gürcistan toprağından geçip Karadeniz'deki Batum limanına kadar taşınmasını kabul ettik. Mart ayından bugüne kadar bu yolla 500 bin ton yani yarım milyon ton Chevron Tengiz petrolü nakledildi ve Batum limanına ulaştırılacaktır. Bu rakamın giderek artacağını sanıyorum; bu yıl bu yolla 2 milyon ton petrol ihraç etmek mümkün olacaktır. Ancak bu yol da çok ağır yoldur. Onun için de bu yılın yaz aylarında, Kazakistan Cumhurbaşkanı ile ben Aktau limanından Hazar Denizi'nin dibinden Bakû'ye kadar petrol boru hattı yapılması hakkında protokol imzaladık. Bunu kabul ettik. Bu, Kazakistan'ın petrolü için gereklidir. Azerbaycan'daki terminallerimiz ve Azerbaycan'dan kuzey ve batı yönlerinde uzanan boru hatlarımız petrolün ihraç

edilmesine imkân veriyor. Bu yüzden inanıyorum ki, bu meselenin halledilmesi gelecekte çıkarılacak petrolün dünya pazarına ulaştırılması için esas meselelerden biri olacaktır.

Bundan önce, örneğin, Türkmenistan'dan Azerbaycan'a doğal gaz boru hattının çekilmesi hakkında da görüşmeler yapılmıştır. Bu yılın Mayıs ayında Aşkabat'ta bir protokol da imzalanmıştır. Eğer bu mesele de çözüme kavuşturulursa, bunlar da Batı'ya çok faydalı olacaktır.

Karadeniz havzasında bulunan ülkeler, örneğin, Gürcistan, Ukrayna, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve daha ilerde Avrupa'nın diğer ülkeleri Hazar Denizi'nden çıkan petrolden yararlanmak istiyorlar. Böylece eğer biz petrolü bu boru hattıyla Türkiye'nin Karadeniz sahiline veya Gürcistan üzerinden Türkiye'ye çıkarabilirsek o zaman bu ülkeler de temin olunabilir. Bu ülkeler, Hazar Denizi'ndeki yataklardan çıkarılan petrole büyük ilgi göstermektedirler. Bütün bunları iyice hesaplamak gerekmektedir. Bizim önce projemizde temel, büyük petrol boru hattının Bakû-Ceyhan yönünde olması öngörülmektedir.

Yatırımcılar, haklı olarak bu boru hattının pahalı olduğunu söylemektedirler. Bunun ekonomik tarafını onlar aydınlatmalıdırlar. Bizim düşüncemiz, bu hattın Azerbaycan petrolünün ve Hazar Denizi petrolünün ihraç edilmesindeki esas hatlardan biri olabileceği yönündedir. Bu yüzden de bu petrol boru hattının yapılmasını daha önce de desteklemiştik, bugün de destekliyoruz.

Ama meselenin son durumu, şüphesiz ki, şirketlerden, konsorsiyumdan ve taraflardan kaynaklanmaktadır. Bugün Rusya Başbakan Birinci Yardımcısı Boris Nemtsov, kuzey yönünde yeni bir petrol boru hattının Rusya Federasyonu'nun arazisinden geçmesi konusunda bir görüş ortaya koymuştur.

Bu görüşe de bakmak, onu da tartışmak gerekir. Başka alternatifler de olabilir. Her durumda hem Hazar Denizi'nin Azerbaycan bölümünden, başka bölümlerden hem de Orta Asya'dan özel olarak da Kafkasya'dan çıkan petrolün ihracı, özel olarak da Batı'ya ihracı için çok işler halletmek gerekmektedir; birçok petrol boru hattı yapılmalıdır. Bu işlerde faal olarak çaba göstereceğiz.

Yaptığımız bütün bu işler, Asya ile Avrupa arasında yeni bir nakliyat hattının da yaratılmasına neden olmaktadır. Eski İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması meselesi artık gerçekleşmektedir. Geçen yıl bir protokol imzaladık; buna göre Orta Asya'dan Hazar Denizi'ne, Azerbaycan'dan Gürcistan'a, Karadeniz'den Avrupa'ya bir nakliye hattı açtık.

Bu nakliye hattı artık işliyor. Hem Orta Asya'dan Avrupa'ya hem de Avrupa'dan Orta Asya'ya yükler gidiyor. Bu da ekonomik açıdan çok verimlidir. Bu yükleri Hazar Denizi üzerinden Azerbaycan'a ait olan küçük gemiler getirmektedir. Yükler, Azerbaycan'dan Gürcistan'a demir yolu ile gitmektedir. Sonra bunlar Karadeniz'den gemilerle Avrupa'ya ulaşıyor. Bu başarı yolunun çok büyük önemi ve geleceği var. Biz bunu da destekledik ve bu nakliye yoluna giren ülkelerle birlikte iş birliği yapıyoruz ve bu iş birliği bundan sonra da devam edecek.

Hem boru hatları hem de Asya-Avrupa, Avrupa-Asya nakliye yolu, bu ülkelerin ekonomilerini birbirine daha da yaklaştıracak, onların ilişkilerini daha da sağlamlaştıracaktır.

Bugünkü görkem, elde edilmiş başarılar, yalnız ve yalnız Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığının kazanılmasından sonra mümkün olabilmiştir. Biz bugün, Azerbaycan'ın bağımsız devlet olmasının faydalarını görüyoruz.

1994 yılının Eylül ayında biz, ilk büyük petrol anlaşmasını imzalarken dünyaya, Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olduğunu ve bağımsız bir devlet olarak kendi doğal kaynaklarının sahibi olduğunu ve onlardan yararlanmakta kararlı olduğunu duyurduk. Üç yıl geçtikten sonra biz bir kez daha ifade ediyoruz ki, Azerbaycan bağımsız bir devlettir, Azerbaycan'ın bağımsızlığı daimidir ve biz artık bu bağımsızlığımızın meyvelerini alıyoruz. Bizim bugün yaptığımız işler, 21. yüzyıl ve gelecek nesiller için yapılan işlerdir. Biz bugün ilk petrolün alınmasının bayramını kutluyoruz. Gelecek yıl Çırağ petrol yatağından iki milyon ton petrol çıkarılacaktır. Ancak beş yıla kadar 5-6 milyon ton, 5-6 yıldan sonra 40-50 milyon ton petrol üretilecektir. Ondan sonra daha da çok petrol çıkarılacaktır. Demek ki, 21. yüzyılda Azerbaycan bu petrol sanayii vasıtasıyla yükselecek ve zenginleşecektir.

Sadece petrol endüstrisi için değil, Azerbaycan ekonomisinin bütün alanlarının, bağımsız devlet olarak Azerbaycan'ı geliştirmek, ülkemizde serbest pazar ekonomisini geliştirmek için çok güzel bir imkân olduğunu düşünüyoruz. Bu imkânlardan yararlanacağız.

Bugünkü tören, bu görüşmeler, bir kez daha gösteriyor ki, Azerbaycan'ın kapısı dünya ekonomisine açıktır. Azerbaycan dünya ekonomisi ile günden güne daha da bütünleşiyor. Azerbaycan kendi ekonomisini serbest pazar ekonomisi ile kuruyor. Azerbaycan kendi ekonomisini bundan sonra da serbest pazar ekonomisi ile geliştirecektir. Biz artık bunun olumlu sonuçlarını alıyoruz.

Size çeşitli bilgiler vermek istiyorum. Son yıllarda Azerbaycan ekonomisindeki 5-6 yıl önce olmuş düşüşü ortadan kaldırdık. Şimdi Azerbaycan'ın ekonomisinde yükseliş başlıyor. Ülkemizde geçen yıl genel yurt içi üretim yüzde 1,3, bu yıl ise yüzde 5'tir.

Endüstride üretim her yıl yüzde 20-25 aşağıya düşmekteydi. Şimdi düşüş durmuştur. Bu yılın ilk dokuz ayında tahminen yüzde 1'dir. Azerbaycan'da 1993 yılı enflasyon oranı yıl içinde yüzde 1600'dü. Bu geçen yıl yüzde 6 olmuştur. Bu yılın ilk dokuz ayında enflasyon yoktur, sıfıra inmiştir. Ekonomik reformlar sürmektedir. Toprak hakkında kabul edilmiş kanun, toprağın özel mülkiyete verilmesini sağlamıştır. Şimdi toprak özel mülkiyete verilmiştir. Mülkiyet özelleştirilmiştir ve biz bu özelleştirmenin meyvelerini alıyoruz. Dış ticaret liberalleştirilmiştir; dış ticaret oranı ilk dokuz ayda yüzde 30'a çıkmıştır. Bu yıl bütün ekonomimize genel olarak 1 milyar 500 milyon dolar değerinde sermaye koyulmasını plânlıyoruz. Bunun bir milyar dolarını yabancı yatırımlar oluşturacaktır.

Bunların tümü, Azerbaycan'da süren demokratik süreçlerin, değişimlerin, pazar ekonomisinin sonucudur. Azerbaycan ekonomisinin dünya ekonomisi ile bütünleşmesinin uyumlu bir şekilde gelişmesinin bir sonucudur.

Bunlar bizi sevindiriyor. Doğaldır ki, ben bu sevinç duygularımı bugün sizle ve bu törene katılan konuklarla paylaşmayı bir borç bilirim. Bu tarihi olay münasebetiyle sizi bir kez daha kutlarım.

Azerbaycan petrolcülerine ve Azerbaycan’da bizimle ortaklaşa iş yapan bütün şirketlere, petrolcülere, uzmanlara, ekonomistlere başarılar dilerim.

Azerbaycan Cumhuriyeti / Prof. Dr. Musa Gasımov [s.121-147]

Baku et Üniversitesi / Azerbaycan

Çeviren: Sadık Sadıkov

Azerbaycan, Güney Kafkasya'da Avrupa ile Asya arasında, Hazar Denizi'nin batısında yer almaktadır. Ülke'nin Rusya, Gürcistan, Ermenistan, İran ve Türkiye ile Hazar Denizi vasıtasıyla Kazakistan, Rusya, İran ve Türkmenistan'la sınırları bulunmaktadır. Devletin resmi adı Azerbaycan Cumhuriyeti'dir. Ülkenin başkenti Bakü şehridir. 2000 bilgilerine göre şehrin nüfusu 2,5 milyondur.

Ülkenin büyük şehirlerinden Gence 350.000, Sumgayt 320.000 ve Mingeçevir 100.000 kişilik nüfusa sahiptir. Devletin resmi dili Azerbaycan Türkçesidir. Ülkenin %98'i Müslüman'dır. Para birimi Manat'tır.

Azerbaycan Cumhuriyeti üniter yapıya sahip cumhurbaşkanlığı sistemi ile yönetilen bir cumhuriyettir. Şehirlere bağlı 65 ilçe ve 69 yönetim birimi bulunmaktadır.

O cümleden, cumhuriyet sınırlarında olan 11 şehir, muhtar cumhuriyetlerin sınırları içerisinde bulunan 3 şehir ve şehirlerin 13 ilçesi, 132 kasaba ile 1314 köy ve 4242 mezra-yerleşim yeri bulunmaktadır.

Yasama organı, 125 milletvekilinden oluşan Milli Meclis'tir. En yüksek kurum Prezident (Cumhurbaşkanı) ve Cumhurbaşkanı tarafından tayin edilmiş olan Bakanlar Kurulu'dur.

Dünya'da 150'den fazla devlet Azerbaycan Cumhuriyeti Devletinin bağımsızlığını resmen tanımıştır. Bakü'de 40'dan fazla devletin uluslararası bir kuruluşu ya da temsilciliği bulunmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti, 30'a yakın uluslararası teşkilatın üyesi ve 50'ye yakın uluslararası kuruluşla da münasebettedir.

İnsan potansiyelinin değerlendirilmesinde Azerbaycan dünyada 90. ülkedir. 1999 yılı bilgilerine göre nüfusun %98'i okur yazardır. Askeri harcamalar için 1999 yılı bütçesine 1,1 milyar dolar konulmuştur.

Azerbaycan Cumhuriyeti'ninCoğrafi Bilgileri

Eski Azerbaycan toprağı Ön Asya bölgesinde Kafkas dağlarının güneydoğu ucundan Urmiye gölünün güney ve güneydoğusundaki dağlık arazilere kadar olan sahaları kaplamaktadır. Bu saha 500.000 km^2'den fazladır. Azerbaycan topraklarının tamamı ekvatorun kuzey doğu yarımküresindedir. İspanya, Yunanistan, Türkiye, Çin ve Kore ile aynı coğrafi boyuttadır. Avrupa'dan orta ve doğu Asya ülkelerine giden önemli uluslararası bir kısım ticari yollar Azerbaycan arazisinden geçmektedir. Batıdan doğuya gidilen en kısa transit ticari yollar Azerbaycan yollarıdır.

Azerbaycan toprağı, Büyük Kafkas sıra dağlarının güney doğu kısmını, Küçük Kafkas sıra dağlarının ise büyük bir bölümü ile bunlar arasında bulunan Kür Aras ovasını, güneyde Talış, Savalan, Karadağ Bozkuş silsileleri ile İran yaylasının kuzey batı kısmını kaplamaktadır.

Güney Azerbaycan İran'ın Erdebil, Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Zencan kısmen Hemadan eyaletlerini ve onlara sınır astara ile Gazvin vilayetlerini ihate etmektedir. Rusya'nın Kuzey Azerbaycan'ı zabt etmesi ve İranla Rusya arasında imzalanan Gülüstan (1813 yılı) ve Türkmençay (1828 yılı) mukaveleleri Azerbaycanı ikiye böldü. Güney Azerbaycan İran'ın, Kuzey Azerbaycan ise Rusya'nın terkibine katıldı. 28 Mayıs 1918'de Kuzey Azerbaycan arazisinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kuruldu. 114.000 km^2'ye yakın yüz ölçüme sahip olan bu devletin sınırlarının uzunluğu ise 3504 km'den fazla idi. Ancak, 1920 yılında Bolşevik Rusyası, Azerbaycan Cumhuriyeti arazisini zapt ederek, burada Sovyet hakimiyeti kurdu. 20. yılların başlarında Azerbaycan'ın eski toprakları olan Göyçe ve Zengezur bölgeleri Ermenistan'a verildi. Azerbaycan'ın en füsunkar köşesi olan Karabağ'ın dağlık kısmında XIX. yüzyıldaki ilk işgalden sonra buraya göç ettirilmiş olan Ermenilere muhtariyet verilerek Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti kuruldu. Sovyet hakimiyeti yıllarında Azerbaycan Türklerinin ata yurdu olan 28. 000 km^2'ye yakın arazi Azerbaycan'dan alınarak komşu cumhuriyetlere verildi.

18 Ekim 1991'de Azerbaycan arazisinde 71 yıldan sonra yeniden müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti kuruldu. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sahası 86.600 km^2'dir. Arazisinin hacmi diğer ülkelerle mukayese edildiğinde dünyada 111. sıradadır.

Azerbaycan Cumhuriyeti 5 ülke ile sınırdaştır. Sınırlarının uzunluğu 2.849 km^2'dir. Azerbaycan Cumhuriyeti kuzeyde Rusya terkibinde olan Dağıstan, kuzeybatıda Gürcistan, batıda Ermenistan, güneyde İran, güneybatıda Türkiye ve doğuda Hazar denizi ile sınırdaştır.

Kuzey sınırları Samur çayının yatağından başlayarak Sudur silsilesi ile Bazardüzü'ne sonra, Baş su ayırıcı silsilesi üzerinden batıya doğru uzanır. Azerbaycan'ın Dağıstanla sınırlarının uzunluğu 289 km, Gürcistanla ise 340 km'dir.

Murguz, Şahdağ, Doğu Göyçe dağlarının su ayırıcıları Ermenistanla Azerbaycan arasında sınır oluşturur. Ayrıca, zamanında Ermenistan'a verilmiş Türk toprakları Azerbaycan'ın sınırları içerisinde olan Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'ni de ayırır. Nahçıvanla Ermenistan'ın sınırı Dereleyez ve Zengezur dağlarından geçer. Azerbaycan'ın Ermenistan'la sınırlarının uzunluğu 766 km'dir.

Güneyde tabii sınırlar İran'la (Güneyi Azerbaycanla) Aras çayı, Talış dağları, Balkari çayı ve Astara çayından geçer. Azerbaycan'ın İran'la olan sınırlarının uzunluğu 618 km'dir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye ile 11 km'lik bir sınırı olmasının ülke için oldukça önemli iktisadi, siyasi ve stratejik önemi bulunmaktadır.

Doğuda, Azerbaycan toprakları Hazar denizi ile sınırdır. Samur çayından Astara'ya kadar ülkenin sahil hattının uzunluğu 825 km'dir.

Azerbaycan'ın başkenti Bakü şehri, Apşeron yarımadasında, Hazar denizinin tabii körfezlerinden biri olan Bakü körfezinin sahilinde yerleşmiştir. Bakü uluslararası öneme haiz bir liman şehridir. Buradan atlantik ve Kuzey Buz okyanuslarının sularına gemi yolu ile çıkmak mümkündür.

Azerbaycan Cumhuriyeti arazisinin rölyefi farklılık arzeder. Burada düzlükler ve dağlık bölgeler çoğunluktadır. Azerbaycan dağlık ülkedir. Büyük Kafkas, Küçük Kafkas ve Talış dağları Kür-Aras ovalığını kuzeyden, batıdan ve güneydoğudan ihate eder.

Azerbaycan arazisinin orta yüksekliği 657 m'dir. Ancak, Hazar sahili ovalık deniz seviyesinden 26,5 m aşağıda olduğu halde, en yüksek zirve olan Bazardüzü'nün yüksekliği 4466 metredir. Yeni ülke arazisinin yükseklik farkı 4500 metreye yakındır.

Azerbaycan arazisinin %73'ü yüksekliği 1000 m'ye kadar olan, %27'si ise 1000 metreden fazla olan yerlerdir. Görüldüğü gibi, ülkede düzlükler geniş arazileri ihtiva etmektedir. Yalnız ovalıklar ülke arazisinin %40'ı kadardır; deniz seviyesinden aşağıda olan ovalar %18'ini oluşturur.

Kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan Büyük Kafkas dağlarının güneydoğu kısmı Azerbaycan arazisindedir. Bu kısım Tinov-Rosso zirvesinden başlar, Yassıyayla ve alçak tepeliklerle Apşeron yarımadasına kadar gelir, su altında tepelikler halinde Türkmenistan sahillerine kadar uzanır ve Hazar Denizi yatağını ikiye ayırır.

Büyük Kafkas dağlarında esas yeri Baş Kafkas silsilesi tutar. Aynı silsilenin yüksekliği 3632 m olan Babadağ zirvesine kadar olan bölümü keskin parçalanmış, dik yamaçlarla ve derelerle kaplıdır. Babadağ'dan doğuya doğru silsile tedricen alçalır, yamaçların dikliği azalır.

Su ayırıcı silsileye paralel bir kısım dağ silsilesi uzanır. Onlardan en önemlisi kuzeyde Yan silsile, güneyde ise Govlağ ve Niyaldağ'dır. Yan silsilenin en yüksek zirvesi Şahdağ'dır. Büyük Kafkas'ın kuzeydoğu yamacında Gusar meyili, Samur-Deveci ovalığı, güneydoğusunda ise keskin parçalanmış Gobustan alçak dağlığı bulunur.

Baş Kafkas silsilesinin güney etekleri boyunca yüksekliği 200-700 m olan Alazan-Ayrıçay dağarası vadisi uzanır. Bu vadiyi Kür-Aras ovalığından Acınohur alçak dağlığı ayırır.

Küçük Kafkas dağları Büyük Kafkas'a nisbeten az parçalanmıştır. Burada suayırıcılar, yamaçlar esasen daha yumuşaktır. Azerbaycan dahilinde Küçük Kafkas dağlarının en önemlileri Şahdağ, Murovdağ, Göyçe, Karabağ silsilesi ve Karabağ volkan yaylasıdır.

Azerbaycan'ın Tabiatı, İklimi ve İhtiyatları

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dünyanın orta enliklerinde, Güney Kafkas'ın doğusunda bulunması ve Doğuda Hazar Denizi ile sınır olması onun tabii şartlarına büyük tesirde bulunmuştur. Arazinin %65'inin iklimi alttropikal, %33'ü ise mülayimdir. Arazinin takriben yarıdan fazlası faal temperatur (yani 10^{0}C'den fazla olan orta sıcaklık ortalaması) $4000\text{-}4700^{0}$C olmaktadır. Şirvan, Muğan, Mil, Karabağ düzlüklerinde, Lenkeran ovasında, Apşeron'da yıllık ortalama sıcaklık $14{,}0\text{-}14{,}5^{0}$C'tır. Bu sıcaklık ortalaması zeytin, pamuk, çay gibi sıcaklığı seven bitkileri yetiştirmeye ve aynı sahadan yılda iki defa mahsul almaya imkan verir. Dağ eteği düzlüklerde ve alçak dağlık arazilerde ortalama sıcaklık $10\text{-}12^{0}$C arasındadır. Ahalinin %90'ı sıcaklık ortalaması yıllık 10^{0}C ve daha yüksek olan arazilerde yerleşmiştir.

Azerbaycan'ın zengin tabii şartları ve tabii ihtiyatları ahalinin hayatı ve geçimini sağlaması için oldukça elverişlidir.

Ülke arazisi maden, maden dışı enerji ve diğer faydalı yer altı kaynakları açısından zengindir. Azerbaycan petrol ve gaz yatakları ile meşhurdur. Ülke arazisinin %70'i petrol ve gaz yataklarıyla kaplıdır. En çok petrol ve gaz yatakları apşeron yarımadasında, Hazar Denizi'nin Şelf bölgesinde, Bakü ve Apşeron burunlarındadır. Bundan başka, güneydoğuda Şirvan, merkezi Aran, Gobustan, Ceyrançöl, Acınohur, Siyazen bölgesinde de petrol yatakları vardır. Son yıllarda Hazar Denizi'nde Çırag, Azeri, Güneşli vb. yeni zengin petrol yatakları keşfedilmiştir. Çıkarılan petrolün büyük ekseriyeti deniz yataklarındadır.

Dünyada meşhur olan Neftalan tedavi petrolü ile üşütme, deri hastalıkları tedavi edilmektedir ve onu bir ilaç gibi harici ülkelere ihraç etmektedirler.

Azerbaycan dünyanın eskiden beri petrol üreten ülkelerinden biridir. Yüz elli yıldan fazladır ki, petrol yatakları istismar edilmektedir. Neticede yer kabuğunun üst katında olan petrol kaynakları tükenmektedir. Bugün, ülke arazisinde bulunen petrol rezervlerinden %70'den fazlası 3000 m'den fazla derinlikte olan katmanlardadır.

Gaz rezervlerinin de %90'dan fazlası 3000 m'den fazla derinliklerde bulunmaktadır. Azerbaycan arazisinde petrol ve gazdan başka, Gobustan ve İsmailli bölgelerindeki yanıcı materyaller bulunmaktadır.

Azerbaycan maden, yer altı kaynaklarından alunist, demir, kobalt, mis, polimetal maden yatakları açısından da zengindir. Ülkenin Küçük Kafkas bölümünde maden yatakları daha çoktur. Burada demir, mangan, titan, kromit, Bakür, kobalt, polimetal, sürme, altın, gümüş, molibden v.s. yatakları mevcuttur. Kafkasya'da bilinen en büyük demir madeni yatağı Daşkesen'dedir. Bu yatağın madeni yüksek kalitesi ise diğerlerinden farklıdır. Zeylik alunit yatağı rezerviyle dünyada tanınmaktadır. Bu kompls kalium, vanadium ve başka nadir metaller de vardır. Kelbecer, Gadebey bölgelerinde Bakür yatakları bulunmaktadır. Polimetal maden yatakları Gümüşlü, Mehmana ve Filizçay'dadır. Nahçıvan arazisindeki Paragaçay molibden yatağı sanayi hammaddesi olarak önemlidir. Küçük Kafkas ve Nahçıvan bölgeleri civa yatakları ile zengindir. Özellikle, Kelbecer bölgesindeki Şorbulak ve ağyatak kaynakları da meşhurdur.

Sanayide önemli olan altın yatakları Kelbecer ve Zengilan bölgelerindedir.

Azerbaycan arazisi maden dışı yer altı kaynaklarıyla da bilinmektedir. Gobustan, Apşeron, Ağdam, Zeyam, Tovuz, Daş Salahlı kıymetli taşları, Şahtahtı, Kelbecer travertin taşları, Daşkasen mermeri, Yukarı Ağcakend jipsi ve Hacıvelli kuvars kumları büyük gelir kaynakları olarak bulunmaktadır. Cumhuriyet'te, tebeşir, inşaat kireci, çaytaşı, kum vs. oldukça çoktur.

Cumhuriyet'te mühtelif kimyevi terkipli madeni su kaynakları vardır. Bu zenginlikten dolayı Azerbaycan toprakları "madeni sular müzesi" olarak adlandırılır. Burada kimyevi terkipleri dikkate alındığında birbirinden farklı on civarında madeni su çeşidi bulunmaktadır. Kelbecer bölgesindeki

Sıcaksu bazı özellikleriyle bilinen meşhur Karlovi Vari suyundan da üstündür. Bu suyun yıllık debisi 600 mln. litredir. Ancak, bu arazi şimdi Ermenistan silahlı kuvvetlerinin işgali altındadır. Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'ndeki Bademli, Sirab ve Vayhır madeni suları ülke dışında da bilinmektedir. Apşeron yarımadasındaki Surakanı ve Şıh, Deveci bölgesindeki Kalealtı, Culfa bölgesindeki Dağrıdağ, Kuba bölgesindeki Haltan, Şuşa bölgesindeki Turşsu ve Şirlan ise tedavi maksatlı madeni sularındandır. Bunlarla birlikte Azerbaycan'da oldukça fazla termal su kaynakları mevcuttur. Termal su kaynakları Talış dağlarında, Büyük Kafkas'ın güney ve kuzeydoğu yamaçlarında da oldukça fazladır.

Azerbaycan arazisinde irili ufaklı 8400'e yakın çay var. Bunlardan 850'sinin uzunluğu 5 km'den fazladır.

Uzunluğu 100 km'den fazla olan çayların sayısı toplam 21'dir. Azerbaycan küçük dağ çayları ülkesidir. Düzlüklerde bu çaylar Kür ve Aras çaylarıyla birleşir ve daha sonra Hazar Denizi'ne dökülür. Çayların yıllık ortalama su debisi 31 km^3'e yakındır.

Uzunluğuna ve su miktarına göre Azerbaycan'ın en büyük çayları Kür ve onun sağ kolu olan Aras'dır. Bu çaylar Azerbaycan'a bereket, hayat getirdiklerinden halk arasında onlara "Ana Kür" ve "Han Aras" da denilir. Kür Çayı Türkiye arazisindeki Kızılgedik dağının kuzeydoğu yamacından başlar. O, Gürcistan arazisinden geçerek, Azerbaycan arazisine girer. Mingeçevir barajına kadar Kür çayı düzlük ve alçak dağlık arazilere, sonra da Kür-Aras ovalığı ile akarak Hazar Denizi'ne dökülür. Kür Çayı'nın umumi uzunluğu 1515 km'dir, onun 906 km'si Azerbaycan Cumhuriyeti'nin arazisindedir. Onun havzasının sahası Aras'la birlikte 188. 000 km^2'dir. Kür Azerbaycan'da yegane çay suyu yoludur.

Kür-Aras ovasındaki geniş toprak sahalarını sulamak ve elektrik enerjisi almak maksadıyla 1953'te Kür çayı üzerinde Mingeçevir barajı yapılmıştır. Aynı barajdan yapılan kanallarla on bin hektar ekim sahası sulanmaktadır. Kür üzerinde 1956 yılında Varvara, 1981-1983 yıllarında Şemkir, sonra da Yenikend barajları ve su elektrik istasyonları yapılmıştır.

Aras çayı Türkiye arazisinde Bingöl silsilesinden başlar ve Sabirabad şehri yakınlarındaki Sugovuşan köyünde Kürle birleşir. Uzunluğu 1072 km'dir. 1970 yılında Aras üzerinde inşa edilmiş barajdan hem Nahçıvan'a, hem de İran'a elektrik enerjisi verilmektedir.

Samur çayı Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda en büyük çaydır. O, Dağıstan arazisinden başlayıp Hazar Denizi'ne dökülür. Uzunluğu 216 km, havzasının sahası 4. 400 km^2'dir. Samur çayı üzerinde baraj inşa edilmiştir.

Büyük Kafkas'ın kuzeydoğu yamacından başlayan Gusarçay, Gudyalçay, Garaçay, Velvelaçay, Gilgilçay ve Ataçay da Hazar Denizi'ne dökülür. Gobustan ve Apşeron yarımadasının çayları esasen yağmur suları ile beslenmektedir. Büyük Kafkas'ın güney yamaçlarından akan Mazımçay, Balakençay, Talaçay, Katehçay, Kürmükçay, Şinçay, Kişçay, Daşağılçay Alazan-Ayriçay vadisinde alazan ve Ayriçayla birleşirler.

Şirvan çaylarına Alicançay, Türyançay, Göyçay, Girdimançay ve Ağsuçay dahildir. Onlar Büyük Kafkas'ın güney yamacından akarak Kür çayı ile birleşirler. Küçük Kafkasın kuzeydoğu yamaçlarından akan ağstafaçay, Tovuzçay, Asrikçay, Zayamçay, Şamkirçay, Genceçay, Kürakçay, Kürle birleşerek, onun sağ kollarını oluştururlar. Küçük Kafkasın güneydoğu yamacından akan Tartarçay, Haçınçay, Gargarçay, Hakariçay, Ohçuçay esasen yeraltı ve yağmur suları ile beslenmektedir. 1969'da Ağstafaçay, 1977'da ise Tartarçay üzerinde barajlar inşa edilmiştir.

Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin esas çayları Arpaçay, Nahçıvançay, Alincançay, Gilançay ve Ordubad çaydır. Arpaçay üzerinde baraj inşa edilmiştir.

Talış dağlarından akan Vileşçay, Lenkarançay, Astaraçay daha çok yağmur suları ile beslendiği için ilkbahar ve sonbahar aylarında taşar. 1977'de Lenkeran bölgesi arazisinde sulama için Hanbulançay üzerine baraj inşa edilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti arazisinde 700'e yakın göl var. Lakin bu göllerin ekseriyeti yaz aylarında kuruyor. Kurumayan tabii göllerin sayısı 250 kadardır. Sahası 1 km^2'den çok olan ve gelir amaçlı kullanılan göllerin sayısı 25'dir. Göçük ve kırılmalar sebebiyle oluşan bend gölleri dağlık ve kısmen de dağ eteklerinde çoktur. Örneğin, Göygöl, Maralgöl, ağgöl, Ganlıgöl ve Batabat gölü bu türlü göllerdir. Azerbaycan arazisindaki en büyük göller Acınohur, Büyükşor, Binagadi ve Masazır gölleridir. Göllerin ahalinin geçiminde büyük önemi bulunmaktadır. Gence şehrinin ahalisi Göygöl'ün suyundan içme suyu olarak istifade etmektedir. Kendine mahsus güzelliği ile tanınan Göygöl ve Maralgöl etrafında istirahat ve turizm bölgesi kurulmuştur. Göygöl Kepez Dağı'nın eteğinde bulunmaktadır. Onun etrafında benzer şekilde yedi göl bulunmaktadır. 1139'daki şiddetli deprem sonucunda Kepez Dağı'nın yalçın kayaları etrafa dağılmış, Kepezin etekleri ile akan Ağsu çayının ve onun kollarının karşısını kesmiştir. Heyelanların meydana getirdiği bent sonucunda Göygöl, Maralgöl, Zaligöl, Ağgöl, Şamlıgöl, Ördekgöl, Ceyrangöl ve Garagöl oluşmuştur. Göygöl deniz seviyesinden 1556 m yükseklikdedir. Sathının sahası 80 hektara yakındır. Gölün uzunluğu 2450 m, eni 595 m, en derin yeri 95 m'dir. Gölün sahili yeşil ormanlarla kaplıdır. Buradaki temiz ve şeffaf suyun hacmi 24 mln. m^3'e yaklaşmaktadır.

Maralgöl deniz seviyesinden 1902 m yükseklikte bulunur. Sahası 23 hektar, en derin yeri 60 m'dir. Maralgölden akan ağsu çayı Göygöl'e dökülür.

Büyük Alagöl Karabağ volkan yaylasında, deniz seviyesinden 2729 m yükseklikte bulunur. Gölün en uzun yeri 3,7 km, en ğeniş yeri 2,9 km'dir. Sahası 5 km^2'ye yakın, en derin yeri 9 m'den fazladır.

Işıklı dağının kuzeydoğu yamacında, deniz seviyesinden 2666 m yükseklikte Garagöl bulunur. Gölün sahası 1,8 km^2, en derin yeri 10 m'ye yakındır.

Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin arazisinde Nahçıvan çayın kaynağında Batabat gölü ve Kükü çayın kaynağında Ganlı Göl bulunur.

Azerbaycan’da 140 civarında yapay göl vardır. Toplam 1. 000. 0000 km^3’den fazla kapasiteden muhtelif özelliklere sahip 34 su barajı ve bendi bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Mingeçevir su barajıdır. Mingeçevir barajı Kür Çayı’nın Bozdağı’ndan geçtiği yerde kurulmuştur.

Azerbaycan’da büyüklük açısından ikinci baraj Aras üzerinde kurulmuştur. 143 km^2 sahada kurulu olan baraj Mingeçevir’den 3/4 oranında küçüktür.

Azerbaycan’da sulama ihtiyacı olan bölgelerde su kanalları da inşa edilmiştir. 90. 0000 km’den fazla olan bu kanallar vasıtasıyla 1.300.000 hektar arazi sulanmaktadır. Bu kanalların en önemlileri Samur-Apşeron, Yuharı Karabağ, Yuharı Şirvan, Azizbayov, Sabir, Baş Mil, Baş Muğan’dır.

Hazar Denizi Azerbaycan’ın iktisadi hayatında büyük rol oynar. Ülkede petrol ve gaz sanayisinin, balık üretiminin ve su nakliyatının inkişafı Hazarla iç içedir. Hazar’ın Azerbaycan sahillerinin saf deniz havası, güzel sahil manzaraları, bol güneşli ve narin kumlu plajları yaz tatili için gelen turistler vasıtasıyla ayrı bir gelir kaynağı oluşturmuştur.

Hazar, beş ülkenin denizidir. Onun etrafında İran, Rusya Federasyonu, Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan Cumhuriyeti bulunur. Hazar’ın, Azerbaycan sınırı 800 km’den fazladır. Tarih boyunca Hazar Denizi’ne Kaspi, Halın, Bakü, Gürden, Derbend gibi 70’e yakın ad verilmiştir. Avrupa ve Doğu ülkelerinde, Kaspi, Azerbaycan’da ise Hazar denilir. Her iki isim de tarih boyunca onun kıyılarında yaşamış olan Türk boylarınca verilmiştir. Hazar Denizi’nin sahası 371.000 km^2, hacmi 76.000 km^3’dir. Deniz kuzeyden güneye doğru yaklaşık 1200 km mesafe, eni 320 km, ortalama derinliği 184 m, en derin yeri Lenkaran çöküntüsünde 1020 m, denizin sahil hattının uzunluğu 6.500 km’dir. En önemli yarımadaları Apşeron, Mangışlak, Buzaçı, Çalaken, Türkmenbaşı; başlıca adaları Bakü ve Apşeron, Çeçen, Ogurçı, Kulalı adaları; önemli körfezleri Garaboğazgöl, Bayıl buhtası, Krasnovodsk, Mangistav, Gızılağaç, Türkmen yarımadalarıdır.

Hazar Denizi’ne kuzeyden Volga, Ural, Emba çayları, batıdan Terek, Sulak, Samur ve Kür çayları, güneydoğudan atrek, güneyden-Güney Azerbaycan arazisinden Gızılüzen (Safidrud) ve başka çaylar da dökülür. Hazar sularında tuzluluk kuzeyden güneye doğru artar. Güney ve güneydoğu kısımlarında, özellikle Garaboğazgöl etrafında tuzluluğun yüksek olması aynı arazilerin keskin kurak iklimi ile ilgilidir. Bu bölümlerde Hazar Denizi’ne çay dökülmez. Yılın uzun süren sıcak dönemlerinde buharlanmanın oldukça yüksek olması tuzluluğu artırır. Hazar Denizi’nde suyun sıcaklığı da kuzeyden güneye doğru değişir. Kışın denizin kuzey bölümlerinde suyun sıcaklığı 1^0C’dan düşük olur.

Hazar Denizi’nin canlılar alemi de oldukça zengindir. Hazarda 1332 fauna çeşidi mevcuttur. Hazar’da bulunan balıkların ekseriyeti Azerbaycan sahillerinde ve ülkenin nehirlerinde de yaşıyor. Buradaki kilka ve siyenak gibi balıklar daima denizde, nara, uzunburun, kalamo, şamai, çaki, külma haşam, naha, yılanbalığı, çapak, Hazar kızılbalığı, ağ gızılbalık, kütüm vb balıklar hem denizde, hem de nehirlerde yaşamaktadır. Azerbaycan’ın siyah havyarı dünyada meşhurdur. Hazar sularında yaşayan yegane memeli hayvan suiti ‘su samuru’dur.

Azerbaycan dünyanın toprak tarımı yapılacak olan arazisi az olan ülkeler arasında olup kişi başına 0.2 hektar tarım alanı düşmektedir.

Azerbaycan arazisinin %11'ni ihtiva eden ormanlık araziler ise esasen dağlık bölgelerde bulunur. Cumhuriyet'in toprakları ilaç yapımında kullanılan bitkiler yönünden de oldukça zengindir.

Azerbaycan Topraklarında Kurulan Eski Devletler ve Halklar

Azerbaycan arazisi petrol ve gaz yatakları ile eskiden beri bilinmesi sebebiyle "Odlar yurdu" olarak adlandırılmıştır. Azerbaycan hakkında ilk yazılı malumatlara antik devrin coğrafyacıları ve tarihçilerinin eserlerinde rastlanır.

Eski Azerbaycan'ın coğrafyası, tabiati, servetleri, halkı hakkında Herodot, Strabon, Plinin, Plutarh ve Ptoloimeyin eserlerinde geniş bilgiler bulunmaktadır.

M.Ö.I-M.S. I. asırda yaşamış Yunan coğrafyacısı Strabon kendisinin meşhur "Coğrafya" adlı eserinde Azerbaycan'ı oldukça geniş tasvir etmiştir. O, Azerbaycan'ın düz ve dağlık arazilerinde zengin ormanların, bol sulu nehirlerinin ve yer altı kaynaklarının olduğunu belirterek, Kür çayı boyunca uzanan düzlüklerin Babil ve Habaş düzlüklerinden daha iyi sulandığını ve çok verimli olduğunu yazmıştır.

M.S. II asırda yaşamış Yunan coğrafyacısı Ptolomeyin verdiği bilgiler de oldukça önemlidir. Ptolomeyin verdiği haritada Azerbaycan'ın kuzey topraklarında-Albanya'da kurulmuş 29 şehir ve diğer yerleşim yerlerinin isimleri verilmiş ve onların koordinatları gösterilmiştir.

Azerbaycan'ın Batı ile Doğu'nun birleştiği mevkide kurulmuş olması ve zengin tabiata malik olması bir kısım araştırıcıların da dikkatini çekmiştir. Orta asır Türk, Arap, İtalyan, Fransız v.b seyyah ve coğrafyacıları Azerbaycan'ın tabiatı, abideleri, halkı ve gelir kaynakları hakkında bilgiler vermişlerdir.

Azerbaycan dünyada en eski insan meskenlerinden biridir. XX. asrın 60'lı yıllarında Azerbaycan arkeoloğu Memmedali Hüseynov, Fuzuli şehrinden 17 km kuzeybatıda, Kuruçay deresinin sol yamacında taş devrine ait azıh mağarasını keşf etti. Bulunan insan çenesi ve aletler Azerbaycan'da hala 1.500.000 yıl önce insan yaşadığını tespit eder.

Azerbaycan arazisinde en eski devletler Manna, Atropatena, Albaniya gibi devletler kurulmuştur.

Azerbaycan tarihen çok milletli bir ülke olmuştur. Çok eskilerden Azerbaycan arazisinde Kuttiler, Lullibeyler, Turukkiler, Kimmerler, İskit-Sakalar gibi kavimler yaşamışlardır. Burada geçmişden başlayarak Kafkas-İber dillerinde konuşan Udinler ve Lezgiler, Farsça konuşan Tatlar ve Talışlar büyük ekseriyet teşkil eden Türk soylu halklar ile birlikte yaşamışlar ve şimdi de yaşamaktadırlar. Azerbaycan'da baskın rol daima zengin, eski medeniyete ve devlet anenelerine sahip olmuş Türk soyuna mensup olmuştur. Türk dili, medeniyeti ve sosyal yaşantısı Azerbaycan arazisinde yaşayan bütün diğer halkları birleştirerek genel ve birliktelik özelliği olan halkın oluşmasını sağlamışlardır.

Nüfus

Azerbaycan Cumhuriyeti ahalisi 8 milyon kişidir. Ahalinin 4.111.100'ü şehirde, 3.838.200'ü ise köyde yaşamaktadır. Azerbaycan ahalisinin sayısına göre, Güney Kafkas devletleri arasında birinci, dünyada ise 98. sıradadır. Dünyanın 56'dan fazla ülkesinde 45 milyon civarında Azerbaycan Türk'ü yaşamaktadır. İran'da 30 milyondan fazla Türk veya Azerbaycanlı kendi tarihi topraklarında yaşıyorlar. Onların 15 milyonu da Güney Azerbaycan'da yaşamaktadır.

Kuzey Azerbaycan Rusya tarafından XIX. asırda işgal edildiğinde ahalisi 1 milyona yakın idi. 1860'a kadar ahalinin sayısı başka halkların temsilcilerinin göç ettirilmesi neticesinde 130 bin kişi arttı. 1869-1913 yıllarda ise Azerbaycan ahalisinin sayısı 2 defa artarak 2,3 milyona yaklaştı. 1914-1920yılları arasında ise ahalinin sayısı Ermeni silahlı kuvvetlerinin çıkardığı katliamlar neticesinde tahminen 390 bin kişi azaldı. 1920-1936 yıllarında nüfus artışı olmuştur. 1936-1938 yıllarda Stalin'in yönetim devrinde pan-Türkist suçlaması ile daha çok Azerbaycanlı Türk katledildi. Neticede Azerbaycan'ın ahalisi hayli azaldı. 1941-1945 yıllarında savaşlarda 300 binden fazla Azerbaycan Türk'ü faşizme karşı mücadelede helak oldu. Ahalinin sayısı muharebeden önceki seviyeye yalnız 1955 yılından sonra gelebildi. Azerbaycan'da doğum tarih boyunca yüksek olmuştur. 1998 yılında ülkede doğum oranı binde 15,7, ölüm oranı 5,9 kişi, tabii artım 9,8 kişi olmuştur. Yaş ortalaması 73'tür. Ülke ahalisinin %49'unu erkekler, %51'ini ise kadınlar teşkil eder. Ermenistan tarafından yürütülen işgal hareketi ve Azerbaycan arazilerinin bir kısmının zaptedilmesi nüfus artışına olumsuz tesir etmiştir.

Azerbaycan'da kilometrekareye 92 kişi düşmektedir. En sık nüfus Apşeron yarımadasında, özellikle Bakü şehrindedir. Burada her kilometrekareye 840 kişi düşer.

Önemli Günler

Azerbaycan'da her yıl 28 Mayıs-Cumhuriyet günü, 26 Haziran Silahlı Kuvvetler günü, 18 Ekim Devlet Müstakilliğinin Yeniden Kurulması Günü, 12 Kasım Konstitusiya günü, 17 Kasım Milli Diriliş günü, 31 Aralık Dünya Azerbaycanlılarının ve Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin Birlik günü, 21-22 Mart Nevruz bayramı, ayrıca dini bayramlar olan Kurban ve Ramazan bayramları da kutlanmaktadır. 20 Ocak-Matem günü istiklal uğrunda helak olanların defnolduğu Şehitler Kabrini yüzbinlerce kişi ziyaret eder. 1992 yılının Şubat'ında Ermeni silahlı kuvvetlerinin yaptıkları Hocalı soykırımı kurbanlarının hatırasına saygı alameti olarak her yıl Şubatın 26'sında, saat 17^{00}'de bütün ülkede bir dakikalık saygı duruşunda bulunulur.

Siyasi Partiler

Kominist Partisi dağıtılıp Azerbaycan'ın bağımsızlığı yeniden kurulduktan sonra Milli Meclis 1992 yılında "Siyasi Partiler Kanunu"'u kabul etti. Bu kanuna dayalı olarak ülkede çok partili döneme geçilmiş oldu. 2000 yılında ülkede resmi kayıtlara geçmiş 34 siyasi parti ve 1000'den fazla içtimai birlik faaliyet göstermektedir. En büyük siyasi partiler Musavat, AHCP, AMİP ve Yeni Azerbaycan Partisi'dir.

Ülkenin en eski ve halkın büyük ekseriyetinin desteklediği ve Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğruna milli-azadlık mücadelesinde rehber olan siyasi parti Musavat'tır ("Beraberlik"). Musavat Partisi 1911 yılında Bakü'de kurulmuştur. Partinin ilk başkanı Azerbaycan milli ideoloğu ve milli-azadlık hareketinin lideri Mehemmed Emin Resulzade'dir.

Azerbaycan'ın Siyasi TarihineBir Baküş

Azerbaycan halkının yalnızca tabii servetleri ve arazisi değil, aynı zamanda eski ve kıymetli bir siyasi tarihi vardır. Elbette, bir makalede Azerbaycan'ın bütün siyasi tarihi meselelerini ele almak mümkün olmadığından biz yalnız XIX. asrın başlarından sonraki devirleri kısaca ele almaya çalışacağız. XIX. asırdan beri Kuzey Azerbaycan'ın siyasi tarihini bazı devirlere bölmek mümkün olabilir. Bunu şu şekilde ele alabiliriz: **1**. XIX. asrın başlarında Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgal edilmesinden, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulana kadar olan devir; **2**. 1918-1920 yıllar Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devri; **3**. 1920 yılın Nisanı'nda Azerbaycan'ın Rusya tarafından ikinci kez işgal edilmesinden 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasına dek olan Sovyet devri; **4**. 1991. yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden ilan ettiği devir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, tarihi Azerbaycan'ın büyük bir kısmı güneyde, şimdiki İran Devleti'nin sınırları içerisindedir. Azerbaycan halkı bu arazide zengin siyasi tarih, medeniyet, ilim ve sanat eserleri yaratmıştır. Lakin, biz Güney Azerbaycan tarihine dair meseleleri burada ele almıyoruz.

XIX. Asrın Başlarında Kuzey Azerbaycan'ın Rusya Tarafındanİşgalinden Azerbaycan HalkCumhuriyeti KurulmasınaKadar Olan Dönem

Açık denize çıkışı olmayan Rusya I. Petro zamanında 1700-1721 yılları arasında Kuzey savaşı sonunda Baltık denizine ulaştıktan sonra yılın çoğu zamanında bu denizin donması onun denizcilik için yararsız olduğunu görerek sıcak denizlere sahip olmak maksadıyla Hazar sahillerine ve Kafkasya'ya doğru kısa süreli bir akında bulundu. Hazar'ın güney sahillerine çıkan Rus orduları hemen geri çağrıldı. 1813-1828 yıllarda ise Rusya büyük güçlükle Kuzey Azerbaycan'ı işgal ederek Gülüstan ve Türkmençay antlaşmalarıyla kendisiyle birleştirmiş oldu. Güney Azerbaycan ise İran'a katıldı. Azerbaycan'la olan savaşlarda oldukça fazla sayıda Rus asker ve subayı öldü. Bakü'de general Sisianov'un başı kesildi. Azerbaycan işgal edilse de halk işgalcilerle anlaşamadı. Rus işgaline karşı muhtelif direniş hareketleri devam etti. Rus hükümeti müstemleke desteklerini oluşturmak için Azerbaycan topraklarına gayrımüslümleri yerleştirmeye başladı. Azerbaycan'a Ermenilerin göç ettirilmesinin sağlanması için Erivan ve Nahçıvan'da göç komiteleri kuruldu. Göç ettirilenlere özel imtiyazlar verildi. Ermeniler Kuzey Azerbaycan topraklarında**,** özellikle Nahçıvan, Erivan ve Karabağ'da iskan ettirildi. Bu bölgelerin ahalisinin etnik terkibi esaslı değişikliğe maruz kaldı. İşgal edilmiş topraklarda Ruslar ve Almanlar da yerleştirildi. Kuzey Azerbaycan'da ilk Rus iskanları 30'lu yılların başlarında meydana geldi. İşgal edilmiş Azerbaycan topraklarında kısa müddet 30'a kadar Rus köyü kuruldu. Gayri-Azerbaycanlıların göçürülmesi ile paralel olarak Azerbaycanlı ahalinin sayısı hayli azaldı. Müstemleke zulmünden canı yanan Müslüman ahali kendi ata topraklarından göçmeye başladı. Mesela, Gülüstan sulhune kadar Karabağ bölgesindeki 20.000 Azerbaycanlı aileden yalnız

3.000 kadarı kaldı. Fakat, Çar idaresi Ermeni, Rus ve Almanları Kuzey Azerbaycan topraklarında yerleştirerek genel nüfus sayısını artırmış oldu.

Rusya'nın Kuzey Azerbaycan'da uyguladığı milli ve dini zulüm, yerli nüfusdan idare organlarına koymayışı, islam dinine, milli dile, adet-ananeye ve medeniyete saygı göstermeyişi yönetime karşı olan düşünceleri keskinleştirdi ve halkın gazabını artırdı. Rus müstemlekeciliğine karşı isyanlar başladı. 30'lu yıllar Kuzey Azerbaycan'da Çarizmin müstemlekecilik siyasetine karşı Azerbaycan Halkının mücadele gücünü kahramanlıklar seviyesine çıkardı. Car-Balaken, Talış, Guba ve Şeki'de isyanlar başladı. Fakat, onlar Çar orduları tarafından mağlup edildi. İsyanların liderleri ve destekçilerinin bır kısmı hapsedildi büyük çoğunluğu ise idam edildi.

Çarizme karşı mücadele ve gittikçe güçlenen eğitim herakatı Azerbaycan milletini daha da birleştirdi. Kuzey Azerbaycan'da milletin teşekkülü XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktı. Fakat, Azerbaycan halkının hala XIX. asırdan hayli önceleri milletin başlıca özelliği olan arazi ve maneviyat birliğine sahipti. Milletin oluşması için gerekli olan iktisadi birlik yalnız sanayileşme devrinde oluştu. Milletin teşekkülünde diğer mühim şart ise arazi birliği idi. En eski devirlerden başlayarak, Azerbaycanlılar güneyde Kızıl-Özen çayından başlayarak, kuzeyde Büyük Kafkas sıra dağlarına, doğuda Hazar denizi sahillerinden batıda Göyçe gölü ve Gürcistan'a kadar uzanan büyük bir arazinin sakini idiler. Bu coğrafi sınırlar dahilinde halkımızın tarihi arazi birliği meydana çıktı. Milletinin teşekkülü prosesinin önemli yönlerinden biri Azerbaycan arazisinin Rusya ve İran arasında bölündüğü bir dönemde başlaması idi. İşgalden sonra Azerbaycan topraklarının muhtelif yönetimlerin terkibine katılması neticesinde kuzeydeki topraklar da parçalandı.

Azerbaycan halkı kendinin çok uzun zaman boyunca ağır imtihanlardan başarıyla çıkmış, medeniyet incileri yaratmış, yabancılara karşı mücadelelerden pişerek çıkmış, gelişmiş, yüksek manevi keyfiyetleri kazanmış ve dünya medeniyetine emsalsiz katkılarda bulunmuştur. Azerbaycan Türklerinin menaviyat birliğinin muhtelif yönlerinin kurallaşması halkın birlik şuuru ile ilgili olup kendi ifadesini umumi adet, anane ve yaşam özelliklerinde bulmuştur. Azerbaycan Türklerinin karakterinde misaferperverlik, büyüklere hürmet, merhametli olmak, dostluğa sadakat, samimilik ve bir çok konuda müspet özellikler taşımaktadır.

Yeni tarihi şartlarda Azerbaycan Halkının görkemli temsilcilerinden Mirza Fethali Ahundov, Hasan bey Zerdabi, Necef Bey Vezirov ve başkalarının edebi-bedii ve ilmi-toplumsal faaliyeti, 1875 yılında ana dilinde ilk gazeteyi neşre başlaması, dünyevi okulların sayısının artması ve milli tiyatronun kurulması Azerbaycan medeniyetini yükselterek çıkartarak milli şuurun uyanması ve inkişafında mühim rol oynadı. 80'li yıllarda yayına başlayan "Kaşkül" gazetesi ilk defa "Azerbaycan milleti" ifadesini kullanarak bu fikri tebliğ etti. Halkın görkemli temsilcileri gazetelerin sayfalarında halkı uyanmaya çağırır, ana dilini inkişaf ettirmeye ve "Vatan" mefhumunu yaymağa çalışırlardı. Ahmed bey ağaoğlu, Ali bey Hüseyinzade, Alimardan bey Topçubaşov ve diğerleri devrin en cesaretli aydınlardandı. Milyoner yardımsever Hacı Zeynalabidin Tağıyev, halkı ilim ve maarifle buluşturmak için büyük işler yaptı.

Azerbaycan'da kendilerine ait olan toprakların azlığına rağmen, Çarizm, müstemlekecilik ve Ruslaştırma siyaseti neticesinde XX. asrın başlarında buraya göç ettirilen Rusların sayısı arttı. Onlar, yerli köylülere ait olan verimli topraklara iskan ettirildi. Yalnız 1912'de Muğan'a göç ettirilmiş 20. 000 Rus'un yaşadığı 49 köy kuruldu. Devlet Ruslara resmi olarak silah verdi.

Asrın başlarında bütün Rusya İmparatorluğu'nu olduğu gibi Azerbaycanı da devrim harekatı bürüdü. 1901 yılının başlarında Bakü'de 15 civarında sosyal-demokrat dernek faaliyet halindeydi. Azerbaycan'da işçi harekatı geniş taraftar bulmuştu. Bakü bütün Rusya İmparatorluğu'nda devrim merkezlerinden biri haline gelmişti. Devrimi önlemek için Çarizm Kafkasya'da Rus askerlerinin yardım ettikleri Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı katliamları başlattı. Milli katliamları durdurmak bahanesi ile Çarizmi Kafkasya'da kuvvetlendirmek için ilave askeri birlikler yetiştirildi. Fakat, bütün bunlara rağmen, Rus işgaline karşı mücadelede Milli-azadlık harekatı bir an bile durmadı. Azerbaycan'da Milli-azadlık harekatının terkip kısmı köylü ve kaçak harekatı idi. Kaçak harekatının görkemli liderleri Nabi, Kerem, Deli Ali, Meşedi Yusuf, Meşedi Gadir, Gandal Nağı ve başkalarına resmi dairelerin çekememezlikleri artıkça onları yol kesen bir eşkıya gibi farzedip nüfusdan çıkarmaya çalıştılar.

Bununla birlikte, diğer kuralları da ortaya çıktı. Kabiliyetli gençler dünyanın muhtelif tahsil merkezlerinde öğrenimlerine ara verip vatana döndükten sonra Milli Demokratik hareketin kurulması ve gelişmesinde büyük rol aldılar. Avrupa'daki önceki fikirlerleri de bilen bu gençler ilk etapta kendini kaybetmeyen, milletin tarihini ve manevi değerlerini araştırmanın zaruriliğini anladılar. Aydınlardan Hasan bey Zerdebi, Ali bey Hüseyinzade, Ahmed Bey Ağayev, Neriman Nerimanov, Celil Memmedguluzade, Mehemmed Hadi, Hüseyin Cavid, Üzeyir Bey Hacıbeyov, Mirze Elekber Sabir, Abdulla Şaig, Alimerdan Bey Topçubaşov, Firudin Bey Köçerli, Mehemmed Emin Resulzade ve başkaları milli ideallerin yayılmasında ve milli şuurun güçlendirilmesinde mühim rol oynadılar. Hasan Bey Zerdebinin ve Mehemmed Emin Rasulzadenin Milletçilik ve Devletçilik, Celil Memmedguluzadenin demokratizm idealleri büyük tesir gücüne malik idi. Milli tefekkür Türk aleminin görkemli temsilcileri İsmail Bey Gaspıralı, Ali Bey Hüseyinzade, Yusuf Akçoralı, Ahmed Bey Ağaoğlu, Ziya Gökalp ve başkalarının Türkçülüğe dair fikirlerinden kaynak almaktaydılar. Milli kadroların yetiştirilmesinde matbu sözün gücünü iyi anlayan aydınların gayreti ile 1905'de ana dilinde "Hayat" gazetesi neşredildi.

H. Z. Tağıyev ve M. Muhtarov'un yardımlarıyla kurulmuş "Neşri maarif" ve "Nicat" maarif cemiyetleri halkın aydınlanmasında ve Milli Azadlık Harekatı'nın güçlenmesinde büyük hizmetler gösterdiler. Milli harekatın taleplerinden biri olan milli dilin müstakil gelişmesi ve tahsilin ana dilinde olması Azerbaycan öğretmenlerinin 1906 yılının Ağustos'unda yaptığı I. Kurultayında talep edildi.

XX. asrın başlarında oluşan şartlarda aydınlar ahaliyi teşkilatlandırmak için siyasi partilerin kurulması gerektiğine inandılar. Mehemmed Emin Resulzadenin liderliğinde 1902'de "Müsalman Gençlik Teşkilatı" kuruldu. Bu teşkilat gizli faaliyet gösteren "Müsalman Demokratik "Musavat" Cemiyyeti"ne dönüştürüldü. 1904 sonbaharında milli aydınların temsilcilerinden Mirhasen Mevsimov'un, Memmedhasan Hacınski'nin ve Mehemmed Emin Resulzade'nin teşebbüsü ile Rusya

Sosyal Demokrat İşçi Partisi Bakü Komitesinin bünyesinde faaliyet gösteren "Müsalman sosyal-demokrat "Hümmat" teşkilatı" kuruldu. Teşkilatın "Hümmat", sonra ise "Takamül" ve "Yoldaş" gazeteleri yayınlandı. Bolşeviklerin kontrolü altına geçen "Hümmat" teşkilatı milli gayesinden uzaklaştı. Kendilerine, milli istiklal uğrunda mücadele eden M. A. Resulzade ve onların fikirdaşları olan "Hümmat" teşkilatından uzaklaşarak Rusya'nın müstemleke idaresine karşı Azerbaycan milli inkılap harekatını hedef seçtiler.

Çar, M. E. Resulzade'yi tehlikeli bir şahıs olarak takip ettirmekte idi. 1908 yılında İran'a gitmeye mecbur kalan Resulzade, Azerbaycan Türklerinin milli kahramanları olan Settarhan ve Bağırhanla birlikte Tebriz devrimine iştirak etti. Fakat, 1905-1907 yıllarında birinci Rus devriminin mağlubiyetinden sonra Azerbaycan'da milli bağımsızlık hareketinin temsilcileri ciddi baskılara maruz kaldılar. Sıkı takipler başladı, bağımsızlık fikirleri veren gazete ve dergiler kapatıldı.

Azerbaycan ticari ve sanayi erbabı "Müselman Konstitusiya Partisi"ni kurdu. 1905 yılının ilk ve son baharlarında Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı başlattıkları soy kırımlar ileri seviyede olduğu için sermaye ve büyük toprak sahiplerinin temsilcileri aynı aydınlar gibi siyasi parti ve silahlı müdafaa cemiyetleri kurmaya mecbur kaldılar.

1911 yılının Ekimi'nde Abbasgulu Kazımzada, Tağı Nağıyev ve Mehemmedali Resulzada tarafından kurulduğu ilan edilmiş Musavat Partisi, Azerbaycan Halkının siyasi yönden teşkilatlanması ve birleşmesinde mühim rol oynadı. Musavatın programında Müslüman halklarının birliğine, bağımsızlığına ve devletçiliğinin yeniden oluşmasına maddi ve manevi olarak yardım etmek vaad edildi. Musavat 1913 yılında faaliyetlerini geçici olarak durdurdu.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması Azerbaycan'daki şartları değiştirdi. Yeni vaziyet milli hareketi zayıflatsa da onu durduramıyordu. Savaş yıllarında düşman tarafların her birinin Azerbaycan'a dair kendine has planları vardı. Büyük devletler Azerbaycan'ın servetlerine sahip olmak istiyorlardı. Çarizm Müslümanlara, o cümleden Azerbaycanlılara inanmayarak askeri hizmete çağırmıyordu. İstihbarat birimleri Türkçüleri ve İslamcıları daha ciddi izlemeye başladı. Bununla birlikte, Rus ordusu sırasında hizmet eden 200 kişiden fazla Azerbaycanlı subayın çoğunluğu savaşlarda gösterdiği kahramanlıklara karşılık muhtelif madalya ile taltif edildi. Generaller Samed Bey Mehmandarov, Aliağa Şıhlinski, İbrahimağa Vekilov ve Hüseyinhan Nahçıvanski'nin isimleri harp sanatı tarihinde önemli bir yer tutmuştur. İlk Azerbaycanlı askeri pilot Farruhağa Gaibov bu savaşlarda şöhret kazandı. Azerbaycan gençlerinden "Tatar süvari alayı" teşkil edildi. Bu alay Rus şovenistler hakaret amacıyla "Vahşi diviziya" diye adlandırdılar. Alay çarpışmalarda emsalsiz başarılar gösterdi. Bu savaş çatışmaları Azerbaycan Türklerine ve Müslümanlara büyük darbe vurdu. Savaş bölgelerindeki Azerilerin evleri dağıtıldı, öldürüldüler ve yerlerinden göç ettirildiler. Çarizm savaş döneminde Osmanlı ve İran'dan Ermenileri büyük guruplar halinde Azerbaycan topraklarına ve özellikle Erivan, Nahçıvan, Yelizavetpol ile Bakü'ye yerleştirdi. Cephelerdeki mağlubiyet neticesinde imparatorluk dahilindeki düzenin bozulmasından da istifade eden Azerbaycan Milli Hareketi müstemleke esaretine karşı direnişini hayli güçlendirdi.

Ekim Devrimi neticesinde Çar devrildikten sonra ülkede geçici hükümet kuruldu. Çarlığın yıkılmasından sonra partiler kuruldu, tabii bunlarla birlikte Musavat da yeniden siyasi faaliyetlerine başladı. Sosyalist meyilli teşkilatlar Azerbaycan'da İşçi Milletvekilleri Sovyetleri kurmaya başladı. Ancak bunların Azerbaycan'da sosyal dayanakları oldukça zayıftı. Aslında bu sosyalistleri Azerbaycan Türklerinin dışındaki unsurlar desteklemekteydi. Diğer taraftan 17 Mart 1917'de geçici hükümetin Bakü'da yerli istihbarat ve takip organı olan İçtimai Teşkilatların İcrası Komitesi kuruldu. Azerbaycan'da siyasi partilerin faaliyetlerinin genişlemesiyle birlikte Müslüman Milli Şuraları da kurulmaya başlandı. 27 Mart'ta aydınların temsilcilerinden ibaret Müslüman Milli Şurasının geçici İcra Komitesi seçildi. İcra Komitesi'nin başkanı Memmed hasan Hacınski, yardımcısı ise M. E. Resulzade oldu. Yerli ahalinin kesinlikle savunduğu Milli Şuralar hayli güçlü idi. Ekim Devrimi'nden sonra milli bağımsızlık harekatında yeni bir merhale başlandı. Azerbaycan aydınları Milli harekata yardım maksadıyla Müslüman Milli Şurası'nın Azerbaycan'ın şehir ve kazalarında şubelerini kurdular. Milli bağımsızlık harekatında ve Milli Azerbaycan Devleti'nin kurulmasında Musavatın rolü ölçülemez dercededir. 1917 yılının sonbaharında Güney Kafkasya'da Musavatın siyasi nüfuzu süratle arttı. 26 Ekim'de Musavat partisinin I. kurultayını açan M. E. Resulzade bağımsız Azerbaycan Devleti'nin kurulacağını söyledi. Bu dönemde Azerbaycan'da milli bağımsızlık tartışması esasen üç yönde yapılıyordu. Birincisi, geçici hükümetin esaret altına aldıkları halklara uyguladıkları politikalar karşı mücadele idi. Çünkü, geçici hükümet Çarın müstemleke politikasını daha ince fakat daha tesirli bir şekilde yürütüyordu. Azerbaycanlıları bölücülükle suçlayarak milli bağımsızlık harekatını boğmaya çalışıyordu. İkincisi, Sovyetlere karşı mücadeleden ibaretti. İçinde Azerbaycanlılar yok denecek kadar azdı, esasen Ermeni ve Ruslardan ibaret Bakü işçi ve asker milletvekilleri Sovyet yönetiminin Azerbaycan halkının menfaatleriyle ters olduğunu ifade ediyordu. Menşevik ve Taşnak blokunun önderlik ettiği Bakü Sovyeti bir ve bölünmez Rusya idealini savunuyordu. Azerbaycan Milli Hareketi bu siyasetin aleyhine idi. Üçüncüsü ise, imparatorluğun dağılması ile keskinleşen Ermeni-Müslüman düşmanlığı idi. Bu görüşe, Milli bağımsızlık hareketinin önemli bir bölümü ile milli aydınların liderleri katılıyordu. Daima ciddi gözetim altında bulundurulan Azerbaycan zenginleri ise milli bağımsızlık hareketine gizlice yardım etmekteydiler

1917 yılının Ekimi'nde Petrograt'ta Bolşevik ihtilali neticesinde geçici hükümetin devrilmesi neticesinde Bolşevik diktatörlüğünün kurulması ile ülkede tamamıyla yeni siyasi şartlar oluşmuştu. Bolşevik hakimiyetini kabul etmeyen milliyetçi güçlerin bütün Güney Kafkasya'yı Rusya'dan ayırmaları gerekliliği artık şüphe götürmezdi.

1918-1920 Yılları AzerbaycanHalk Cumhuriyeti Devri

Bolşeviklerin hedefi Rusya'nın eski müstemlekelerini başka başka adlar altında koruyarak bir yönetimde birleştirmek idi. Fakat, Azerbaycan'da esasen Azerilerin dışındaki milletlerden ibaret olan Bolşeviklerin sosyal dayanakları çok zayıftı. Ekim Devrimi öncesinde Bakü şehri yönetimi için yapılmış seçimlerde Bolşeviklerin aldıkları 3770 oyun 2600'den fazlası Rusların çoğunlukta olduğu Bakü garnizonundandı. Seçimlere ilk defa iştirak eden Musavat partisi 25. 000 seçmenden 10.000 oy alarak

oyların %40'ını almıştı. Kasım'da Bolşevikler aynı mahiyette Bakü Sovyeti'nin konferansını toplantıya çağırıp Bakü'de Ermeni Stepan Şaumyan başta olmak üzere Sovyet hakimiyetini ilan ettiler. Bakü Sovyeti'nin İcra organına Sovyet hakimiyetini savunan partilerin temsilcileri dahil edildiler. Bunlar da aslında Azerilerin dışındaki kavimlerdendi. Böylelikle, Bolşevik-Taşnak ittifakı da resmi bir hüviyet kazandı. Musavat Partisi anti-Azerbaycan faaliyeti gösteren İcra Komitesine girmedi. Bu şartlarda Atlanta Devletlerinin, özelikle ABD, İngiltere ve Fransa'nın yardımı ile Kasım ayında Tiflis'te Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermeni temsilcilerinden ibaret Trans-Kafkasya Komiserliği ve Temsilciliği kuruldu. Ancak burada da farklılıklar söz konusuydu. 1917 yılının Aralık ayında imzalanan Erzincan Anlaşması ile Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Kafkas cephesinde ateşkes ilan edildi. Barış şartlarına göre, Rus ordusu işgal ettiği toprakları boşaltmalıydı. Kafkas cephesinden dönerek Rusya'ya giden Rus askerleri Azerbaycan köylerini talan ederek, açlık ve sefalet içerisinde olduklarından Rusya'ya dönmektense Bakü'de kalmayı tercih ediyorlardı. Rus ordusu kendi silah ve mühimmatını Ermenilerle, Bakü Bolşeviklerine verdiğinden Azerbaycan ahalisi silahsız kaldı. 1918 yılının Mart başlarında Bakü Sovyeti 20.000 silahlı güç topladı. Bolşeviklerin ve Ermeni partilerinin en güçlü rakibi Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrunda mücadele eden, geniş sosyal desteği olan ve yerli ahalinin savunduğu, sınıflar çatışmayı ve üstünlüğü reddeden, milli bağımsız cumhuriyetin ilkelerini ileri süren Musavat Partisi idi. Bolşevik hükümetini kuvvetlendirmek, Türklerin muhtemel saldırılarına karşı tedbir almak ve Musavat başta olmak üzere milli güçleri birer güç olmaktan çıkarmak gerekçeleriyle S. Şaumyan Azerbaycan Türklerinin soy kırımını başlattı. Sınıflar arası çatışma hemen Türkler ve Müslümanların toplu imhalarına döndü. Azerbaycan aydınları ise Müslüman ahaliyi sakinliğe, sıkıntı ve zorluklara tahammül etmeye çağırıyorlardı. 30 Mart akşam saat 5'te Bakü'de ilk ateş açıldı. Mart soy kırımı başlayana kadar kendilerinin tarafsızlığını ilan eden Daşnaksütyun Partisi, Ermeni Milli Şurası ve Ermeni Kilisesi Bakü Sovyetini savundular. Ermeni askerleri ve Bakü'deki Ermeni aydınları da çatışmaya katıldı. Azerbaycanlılar katliamları önlemek için 31 Mart'ta ateşkes ilan etti. Azerbaycanlılara ait içtimai binalar, Milli remzler, medeniyet ocakları ve gazetelerin idareleri yakıldı. 2 Nisan'a kadar devam eden soykırımda 12.000'den fazla Türk ve Müslüman öldürüldü. Şamahı, Kuba, Haçmaz, Lenkeran, Hacıgabul ve Salyan'da da bu tür katliamlar yapıldı. Bu tür talanlardan en çok Şamahı kazası zarar gördü. 1914-1920 yılları arasında Türklere ve Müslümanlara karşı yapılan bu katliamların coğrafyası Anadolu, Güney Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan ve Borçalı dahil olmak üzere oldukça geniştir. Yapılan bu katliamın asıl sebebi bağımsız Azerbaycan Devleti'nin kurulmasını önlemek ve milli kuvvetleri yok etmekti. Bütün bu zulm ve katliamlar milli kuvvetleri zayıflatmakla birlikte bağımsız Azerbaycan Devleti'ni kurmak idealinin önünü kesmek ise mümkün olamadı. Bağımsız devlet kurmak uğruna yapılan mücadelede azim daha da güçlenmiş oldu.

Türk ve Müslüman dünyanın manevi mesuliyetini taşıyan, Türklüğün ve halifeliğin merkezi olan Osmanlı Devleti harekete geçti ve 26 Mayıs'ta Tiflis'te Trans Kafkasya toplantısı yapıldı. Bu toplantıda Azerbaycan temsilcileri arasında 27 Mayıs'ta olağanüstü toplantı tertip edildi. Bu kuruluş Azerbaycan'ın yönetimi görevini üstlenerek Azerbaycan'ın geçici Milli Şurası ilan etti, M. E. Resulzade

de bu şuranın başkanı H. Ağayev ve M. Seyidov başkan yardımcılıklarına seçildiler. 28 Mayıs'ta Tiflis'deki 'Orient' otelinde Azerbaycan Milli Şurası, Hasan Bey Ağayev'in başkanlığı ve M. Mahmudov'un katipliği ile (ayrıca 24 kişilik şura üyeleriyle birlikte) Azerbaycan'ı bağımsız devlet ilan etti ve Fethali Han Hoyskiy'e sekiz bakandan oluşan bir hükümet kurma görevi verildi.[1]

Altı paragraftan ibaret olan "İstiklal Beyannamesi"nde; "Büyük Rus Devrimi'nin sonucunda Rusya'da öyle bir siyasi kuruluş meydana geldi ki, o, devlet organlarının muhtelif yerlere dağılmasına ve Rus askerlerinin Trans-Kafkasya'ı terk etmesine kadar icraatlarda bulunmuştur. Bu durumda kendi kuvvetleri ile baş başa bırakılmış olan Trans-Kafkasya Halkları yönetimlerini kendi ellerine alarak Trans-Kafkasya Demokratik Federal Cumhuriyeti'ni kurdular. Ancak, siyasi gelişmelerin neticesinde Gürcü halkı Trans-Kafkasya Demokratik Federal Cumhuriyeti'nden ayrılarak müstakil Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'ni kurmayı daha uygun bulmuşlardır.

Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki savaşın bitmesiyle ilgili olarak Azerbaycan'ın mevcut siyasi durumu, ülkenin dahilinde görülmemiş anarşiye Doğu ve Güney Trans-Kafkasya'dan ibaret olan Azerbaycan için kendi devlet kuruluşunu oluşturmayı büyük bir gereklilik hissetmektedir, Azerbaycan halkının içine düştüğü dahili ve harici durumdan ancak bu şekilde kurtarmak mümkün olacaktır.

Halkın oylarıyla seçilmiş olan Azerbaycan Milli Şurası bunun temelini şimdi burada atarak bütün halka ilan etmektedir:

1. Bugünden itibaren Azerbaycan halkları bağımsızlık hukukuna sahipdir ve güney bugünden itibaren Azerbaycan halkları bağımsızlık hukukuna malikdir; güney ve doğu Trans-Kafkasya'dan ibaret olan Azerbaycan tam bağımsız bir devlettir.

2. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin idare şekli Halk Cumhuriyeti olarak tespit edilmiştir.

3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletler ve halklar ile dosttur.

4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti millet, din, sınıf ve cins farkına bakmaksızın sınırları dahilinde yaşayan bütün vatandaşlarının siyasi ve vatandaşlık haklarını temin eder.

5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arazisi dahilinde yaşayan bütün milletlere serbest inkişaf için geniş imkan verir.

6. Milli Meclis toplanana kadar Azerbaycan idaresinin başında genel seçim yolu ile seçilmiş Milli Şura ve Milli Şura'ya sorumlu olan geçici hükümet bulunur.[2]

Bundan sonra Azerbaycan Milli Şurası ve hükümeti bağımsız devletin tanınması için diplomatik-siyasi faaliyete başladı. Azerbaycan Cumhuriyeti Nazirler Şurasının başkanı Fetali Han Hoyski 29 Mayıs 1918'de dışişleri bakanına 'Tiflis'te Azerbaycan'ın bağımsızlığını bildiren telgrafın gönderilmesine mani olmaktadırlar. Biz Ermenilerle olan bütün görüşmeleri bitirdik, onlar ultimatomu kabul edecekler ve savaş bitecek. Biz onlara Erivan'ı verdik, telgrafa ilave edin ki, hükümetin geçici olarak bulunacağı yer Yelizavetpol şehri olacaktır' diye yazarak, bağımsızlık hakkındaki telgrafın

İstanbul'a ve diğer harici ülkelere göndermek hususunda izin verdi.[3] Bir müddet sonra Azerbaycan Hükümeti Gence'ye taşındı.

25 Nisan'da Bolşevikler Mart katliamıyla ölenler hakkında araştırma yapmak için 25 Nisan'da Bolşevikler Mart kırgınlarının ölüleri üzerinde araştırmalar yaparak Bakü Halk Komiserleri Sovyetini (HKS) oluşturdular. HKS Sovyetleşme adı altında Azerbaycanı işgal etmek için daha çok Ermeni silahlı kuvvetlerine sahip çıkmaktaydı. Müslüman ahalinin katledilmesinde Z. Avestiyan, N. Gazaryan ve Hamazaps'ın adları ön plandaydı. HKS Azerbaycan Milli hükümetine karşı Gence üzerine hücuma geçdi. Göyçay muharebesinde HKS birliklerinin önü kesildi. Gence'de Osmanlı ve Azerbaycan askeri birliklerinden ibaret Nuri Paşa'nın komutasında Kafkas İslam Ordusu kuruldu. Ordunun bu ismi taşımasında amaç Ba

kü hürriyetine kavuştuktan sonra çıkabilecek olan diplomatik, siyasi ve askeri güçlükleri önlemekti. Ordu Bakü'yü kurtarmak için hücuma geçti. HKS'nin Ermeni-Taşnak, Menşevik bölümleri Sovyet Rusya'nın Bakü'ye hiç bir şekilde yardım edemeyeceğinden, İran'dan İngilizleri davet etmeyi zaruri gördüler. Bakü Sovyeti'nin Bolşevik gurubu baskı ve takipten vazgeçtiler. Neticede Menşevik-Taşnak ittifakı zemininde "Sentrokaspi ve Sovyetin Müveggati İcraiyya Komitasinin Riyaset heyeti diktaturası" denilen hükümet teşkil edildi. Bundan sonra Denstervil başta olmak üzere İngiliz orduları Bakü'ye geldi.

1918 yılının yaz ve sonbaharında Azerbaycan ve Osmanlı ordu birlikleri Bakü'yü kurtarmak, Türk ve Müslüman ahaliyi soykırımdan kurtarmak için hücuma başladı. İngilizler Bakü'yü terk etmeye mecbur oldular. Ermeni birliklerinin bir bölümü Enzali'ye kaçtı. Eylül'ün 15'inde Kafkas İslam Ordusu Bakü'yü işgalden kurtardı. Kısa bir zaman zarfında Bakü'de kanun ve hukuk işler hale geldi. Şehrin bütün milletlerden olan ahalisi rahatlık buldu. Azerbaycan hükümeti ülkenin tabii payitahtı olan Bakü'ye taşındı. Ancak savaş sonucunda Osmanlı'nın mağlup olması Azerbaycan'ın talihine de tesir etti. Mondros mütarekesinden sonra Bakü'ye İngiliz generali Tomson'un komutanlığında müttefik kuvvetleri geldi.

Azerbaycan hükümeti bütün vatandaşlara milli, dini, içtimai durumu ve cinsinden dolayı bir ayrıcalık gözetmeksizin siyasi haklar verdi. Azerbaycan Devleti ilk günden üç mühim fikri kendi ideali olarak gördü "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muassırlaşmak". Bu idealler üçrenkli bayrakta temsil edildi. Azerbaycan bayrağında mavi renk Türklüğü, kırmızı renk çağdaşlığı, demokrasiyi, yeşil renk ise İslamı ifade eder. Türk dili devlet dili ilan edildi. Tahsilin millileştirilmesine özellikle dikkat edildi. Azerbaycan parlamentosu faaliyetine başladı. Milli para çıkarıldı. Azerbaycan Milli ordusu kuruldu. 1918 yılının yazından başlayarak andranik Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde Azerbaycan sınırlarını geçerek ahali üzerine saldırılar başladı. Bu durumda Karabağ da tehlike altına girdi. Azerbaycan Hükümeti 1919 yılının Ocak ayında Şuşa, Cevanşir, Cebrail ve Zengezur kazalarını, Gence'nin sınırlarından ayırıp merkezi Şuşa şehri olmak üzere Karabağ bölgesi ordusu kuruldu. Hüsrev Paşa Bey Sultanov ordu komutanı tayin edildi. Azerbaycan ordusu 1920 yılının Mart ayında Nevruz bayramı

gecesi ayaklanarak Ermenistan'dan gönderilen nizami ordunun yardımıyla Karabağ'ın dağlık kısmını Azerbaycan'dan ayırmak isteyen Ermeni silahlı kuvvetlerini darmadağın etti.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin tartışılmayan arazisi 97297,67 km^2 idi. Erivan ve Tiflis bölgesinin esasen Müslümanların yaşadığı kısımları Azerbaycanla Ermenistan ve Gürcistan arasında henüz kesinlik kazanmamış tartışmalı arazi olarak kalıyordu. Bu arazilerin sahası 15598,30 km^2 idi. Bu arazilerin Azerbaycan'a aitliği hakkında hükümetin elinde tartışılmayacak kadar kesin olan tarihi, coğrafi, etnografik ve iktisadi deliller var idi. Tartışmalı olan arazilerle birlikte Azerbaycan'ın arazisi 113895.97 km^2'ye ulaşıyordu. Azerbaycan'ın ahalisi 2861,862 kişi idi. Bunun 1952, 250'unu, yani %70'ini Türkler ve Müslümanlar teşkil ediyordu.[4] Bu devirde bütün Güney Kafkasya'da 7 milyon 687 bin 770 kişi ahali yaşayordı. Onun 3 milyon 306 bini Azerbaycan Türk'ü idi.

Paris sulh konferansından sonra Bakü'yü terk eden İngilizlerin şehir limanının yönetimini, askeri kısım ve askeri gemilerin bir kısmının Azerbaycan Hükümeti'ne verilmesi sebebiyle Hazar Deniz Donanması kuruldu. Osmanlı Devleti Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk devlet oldu. Harici siyaset sahasında Azerbaycan hükümetinin ilk adımı 1919 yılında Paris sulh konferansına gönderilecek temsilciler meclisinin oluşmasını ve statüsünü belirlemek oldu. M. Hacınski, A. Ağaoğlu, A. Şeyhülislamov, C. Hacıbeyli, M. Mehdiyev, M. Meherramov'dan ibaret temsilciler heyetine tanınmış siyasi lider, parlamentonun başkanı A. Topçubaşov liderlik ediyordu. Bu sırada İstanbul'da A. Topçubaşov İngiltere, ABD, İtalya, İsveç, İran, Hollanda v.b. ülkelerin askeri ve diplomatik temsilcileri ile bir takım faydalı görüşmelerde bulundu. Azerbaycan temsilciler heyeti konferansa iştirak etti. 2 Mayıs'da ABD başkanı V. Wilson'un teşebbüsü ilk defa Azerbaycan meselesi Versal sulh konferansının Dörtler Şurasının toplantısında tartışıldı. 28 Mayıs'da V. Wilson, Azerbaycan temsilcilerini kabul etti. Konferansta Ermeniler ABD vasıtasıyla Azerbaycan'a olan arazi iddialarını halletmek isteseler de bu istekleri olmadı.

Trans-Kafkasya Birliği'nin dağılması neticesinde meydana gelen yeni devletlerden biri Ermenistan, yahud Ararat Cumhuriyeti idi. 1918 yılına kadar Kafkasya'da Ermenistan adında bir toprak olmamıştı. İşgalden sonra tahminen 1 milyon Ermeni'yi harici ülkelerden naklederek Çarizm Kafkasya'yı Ermenileştirmeye başladı. 1918 yılının Mayıs ayında Ermenistan Devletini kurmak için bir başkent gerekliydi. Ermenistan liderleri, ahalisi esasen Azerbaycanlılardan ibaret olsa da Erivan şehrini başkent yapmak istiyorlardı. Onlar Azerbaycan'a müracaat ederek Erivan'ı başkent olarak kendilerine verilmesini rica ettiler. Gergin, görüşmelerden sonra Azerbaycan Milli Şurası ihtilaflara son vermek için Ermenilere vererek Erivanın başkent olmasına razı oldular. Fakat, daha sonra Ermeniler yeni yeni arazi taleplerini ileri sürdüler. Bu zaman Ermenistan'ın arazisi yalnız 9 bin km^2 idi.

İngiltere temsilciler heyetinin teklifiyle Versal Ali Şurası 1920 yılının Ocak ayında Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak tanıdı. Bakü'de İngiltere, Fransa, ABD, İsveç v.b. ülkelerin diplomatik ve konsolosluk temsilcileri var idi. Azerbaycan'ın bağımsızlığını 20'ye yakın devlet tanıdı. Fakat, bu dönemdeki uluslararası konjöktür Azerbaycan'ın lehine değildi.

1920 Yılının Nisanı'ndaAzerbaycan'ın Rusya Tarafındanİkinci Kez İşgal Edilmesinden1991 Yılındaki SSCB'nin Dağılmasına Kadar Olan Sovyet Devri Bolşevik Rusyası bağımsız Azerbaycan Devleti'nin varlığını kabul edemiyor ve onu kendisi için bir tehlike olarak görüyordu. Ortaya çıkan uluslararası durumdan istifade eden Rusya 27 Nisan 1920'de Azerbaycan Milli Hükümetini işgal yolu ile devirdi. Bolşevikler hakimiyeti gasp ettiler. Neriman Nerimanov başkanlığında Azerbaycan SSR Halk Komiserleri Sovyeti kuruldu. Bakü'deki harici devletlerin diplomatik temsilcileri hapsedildi. Cumhuriyet devrinde kazanılan hakların tamamı iptal edildi.

Kötü sonu bir kenara bırakılırsa Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin iki yıllık faaliyeti Azerbaycan Halkının tarihinde mühim bir dönemdir. Cumhuriyetin kurulması ile XIX. asrın başlarında kaybedilmiş olan devlet gelenekleri yeniden hayata geçirilmiş oldu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Müslüman dünyasında kurulan ilk cumhuriyetti.

Bolşevik hakimiyetinin ilk günlerinden itibaren Azerbaycan Halkı işgalle karşı direnç gösterdi. Gence, Karabağ, Zagatala, Lenkeran v.b. yerlerde Sovyet hakimiyeti aleyhine isyanlar başladı. Ancak, mukavemet hareketinin sosyal destekleri pek güçlü değildi. Bununla birlikte anti Sovyet mücadelesi muhtelif yollarla devam ediyordu. Dışarıya gitmek mecburiyetinde kalan Azerbaycanlı sosyal ve siyasi liderler Bolşevik diktatörlüğüne karşı mücadeleyi devam ettirdiler.

İşgalden sonra Cumhuriyet devri liderleri ağır takiplere maruz kaldılar. 1920-1921 yıllarında Milli hükümetin eski başkanları F. Hoyski ve N. Yusifbeyli, parlamentonun başkan yardımcıları H. ağayev, C. Behbudov, hükümet üyeleri H. Rafibayov, İ. Ziyadhanov, meşhur pedagog F. Köçerli v.b. Ermeni ve tetöristler tarafından öldürüldüler. M. Rasulzade hapsedilerek Moskova'ya götürüldü. Fakat, Bolşeviklerle birlikte çalışmaktan imtina eden Resulzade 1922 yılında Finlandiya'ya, oradan da Türkiye'ye göç etti. M. Resulzade göç ettiği yıllarda da bağımsız Azerbaycan uğrunda faaliyetini devam ettirdi.

Bolşevik hükümeti Azerbaycan'da fevri bir yönetimde bulundu. Kitlevi tutuklamalar ve katliamlar gerçekleştirildi. Azerbaycan petrolü yalnız Rusya'ya naklediliyordu. Servetlerinin vahşicesine talan ve istismar edilmesi sayesinde Azerbaycan Halkına mazotlu göller, sefalet ve yoksulluk kaldı. Bunun aksine Bolşevik Rusyası Bakü petrolleri sayesinde iktisadi sıkıntılardan kurtuldu.

1991 yılına kadar devam eden Bolşevik işgalinin aşağıda belirttiğimiz ağır sonuçlara da sebep teşkil etti. Bağımsız Azerbaycan Devleti yönetimine son verildi. Kolektifleşme adı altında Azerbaycan'ın köy gelir kaynakları dağıtıldı, özel mülkiyet lağv edildi; zengin şahıslar hapislerde yattılar; sanayileştirme adı altında özel teşebbüs mahvedildi; müesseseler devletleştirildi; medeni devrim adı altında milli aydınlar mahvedildiler; eski elyazmaları yakıldı; alfabe değiştirildi; halkın adından Türk ifadesi kaldırılarak "Azerbaycanlı" olarak sanki farklı bir kavimmiş gibi adlandırıldı; milli şuur ve kimliğin unutulması siyaseti takip edildi.

Bununla birlikte, Sovyet Devleti terkibinde bazı sahalarda ilerleyişler de oldu. Binalar, fabrikalar ve küçük sanayi müesseseleri kuruldu, yollar yapıldı v.b.

Bolşevik işgalinin yaptığı zararlar bununla da bitmedi. 15 Haziran 1921'de RK (b) PMK'nin Kafkas bürosunun toplantısında Azerbaycan dahilindeki Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti kuruldu.[5] Ancak, Ermenistan'da oldukça çok sayıda yaşayan Azerbaycan Türklerine benzer bir statü vermek ise kimsenin aklına gelmiyordu.

30'lu yıllarda ülkede güçlenen Sovyet yanlılarından en çok Azerbaycan zarar gördü. Milli aydınlar, görkemli din büyükleri, Pan-Türkçü, Pan-İslamcı ve Türkiye ajanı damgası ile toplu halde öldürüldüler, zindanlara atıldılar. Azerbaycan'da yönetim kademelerine yerleştirilen Ruslar ve Ermeniler olayların ve baskıların şiddetlenmesinde önemli rol oynadılar. Bütün milli ruhlu aydınlar yok edildiler.

Aslında 30'lı yılların baskıları, Azerbaycanlılara karşı XIX. asırdan beri uygulamaya konulmuş toplu katliamların değişik başka şekillerde devamı idi. Bolşevik uygulama ve baskıları 29.000 Azerbaycan Türk'ünü yok etti.

İkinci Dünya Savaşı Azerbaycan tarihinde önemli merhalelerden birini teşkil eder. Azerbaycanlılar SSCB vatandaşları olarak Sovyet ordusu sıralarında faşizme karşı kahramancasına savaştılar. Bakü savaş cephesini petrolle destekledi.

Cephe arkası lojistik destek savaşta galibiyetin önemli unsuruydu. Savaşta tahminen 420.000 Azerbaycan Türk'ü helak oldu. İsrafil Memmedov, Hazi Aslanov, Ziya Bünyadov gibileri yüksek kahramanlık göstererek Sovyet İttifakı Kahramanı ilan edildiler. Bununla birlikte, bir kısım Azerbaycanlılar lejyoner birlikleri kurarak Almanya ile ittifak halinde Sovyetler Birliği'ne karşı da savaştılar. Bu, onların faşizmle birlikte olması demek değildi. Bolşevizme nefret besleyen Azerbaycan lejyoner birlikleri SSCB'nin mağlubiyetinden sonra Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden sağlayacaklarını düşünmekteydiler. 6 Kasım 1943'te Berlin'de Azerbaycanlıların Milli Kurultai toplandı. Sürgünde Azerbaycan hükümeti ve parlamentosu kuruldu. Hükümetin başında Abdurrahman Fetali beyli Düdenginski bulunuyordu. Ancak, Almanların Kafkasya hakkındaki faşizm planlarını anlayan sürgündeki Azerbaycan siyasi liderleri ondan uzaklaştılar.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Azerbaycan'da siyasi rejim daha da katılaştı. Rejime karşı mücadelede dışarıdaki siyasi muhacirler önemli rol oynadılar. 1949'da M. Resulzade Ankara'da "Azerbaycan Kültür Derneği"ni kurdu. 1945-1954 yıllarında Almanya'nın Münih şehrinde faaliyet gösteren "Azadlıg" radyosunun Azerbaycan şubesinin redaktörü A. Fetalibeyli-Düdenginski'nin Sovyet rejimine karşı mücadelede özel hizmeti oldu. Bu radyo istasyonu Sovyet rejiminin gerçek mahiyetinin öğrenilmesinde ve milli-azadlık mücadelesinde müstesna rol oynadı. Lakin 1954'te Fetalibeyli-Dügendinski Sovyet casusu tarafından öldürüldü. Siyasi sürgünde Mirza Bala Memmedzade gibileri Bağımsız Azerbaycan Devleti kurmak uğruna yapılan mücadelede büyük rol oynadılar ve başkaları da müstagil Azerbaycan Devleti kurmak uğrunda mübarizada büyük rol oynadı.

40'lı yılların sonu 50'li yılların başlarında Ermeniler Moskova'nın bilgi ve izni ile Türkiye'ye karşı toprak iddialarında bulundular. Fakat, Türkiye'den toprak almanın mümkün olmadığını gören

Ermeniler Azerbaycan'dan Dağlık Karabağ'ı talep etmeye başladılar. Bunda da başarılı olamayan Ermeniler dışarıda yaşayan Ermenileri Ermenistan'a göç ettirmek amacıyla Erivan ve Ermenistan sınırları dahilinde yaşayan Azeri Türklerini sıkıştırmaya baskı yapmaya başladılar. 1948'den başlayarak Ermenistan'daki Azerbaycanlıların tahminen 110.000'i planlı olarak ata yurtlarından sürüldüler. Onları Azerbaycan'da Mil ve Mugan'da yaşama ve şehirlenme yapılanması güç topraklara yerleştirdiler.

5 Mart 1953'te Stalin'in ölümünden sonra ülkedeki siyasi rejimde tedrici yumuşama başladı. 1953 yılının Haziran'ında görevinden alınan Kuybışev petrol birliğine reis muavini olarak gönderilen Azerbaycan lideri M. C. Bağırov hemen hapse atılarak 1956 yılının Nisan'ında halk düşmanı iddiasıyla ölüm cezasına mahkum edildi. 30-40'lı yıllarda baskılara maruz kalan yüzlerce Azerbaycanlı bundan sonra isnat edilen suçlardan beraat ettiler. Hüseyin Cavid, Ahmed Cevad, Mikayil Müşfik, Yusuf Vezir Çamenzeminliy gibileri beraat edenlerdendir.

Belirtmek gerekir ki, Sovyet devrinde Azerbaycan'da faaliyet gösteren parlamento ve hükümet formal karakter taşıyordu. Aslında, bütün hakimiyet Kominist Partisi'nın elinde idi. Azerbaycan'a ait bütün meseleler Moskova'da merkezi hükümet tarafından hall edilir, yerinde ise icra olunurdu.

1954 yılında Azerbaycan Kominist Partisi Merkezi Komitesinin birinci katibi vazifesine İmam Mustafayev seçildi. İ. Mustafayev, halkın vaziyetini iyileştirmek, Azerbaycan diline Devlet Dili statüsü vermek gibi işlerle ciddi şekilde uğraştı. Bunlardan dolayı Moskova onu cezalandırarak 1959 yılında milletçilik suçlamasıyla görevden aldı. Bundan sonra Veli Ahundov Azerbaycan'ın lideri oldu. 1969'da işten çıkarılan V. ahundov'un yerine Azerbaycan Devlet Tehlikesizliği Komitesi'nin başkanı, general H. Aliyev getirildi. O, 1982 yılına kadar bu görevde kaldı. 1982yılında ise Sov. İKP MK siyasi bürosunun üyesi ve SSCB Nazırlar Sovyeti Başkanlığı'nın birinci muavini olarak Moskova'da çalışmaya başladı. Fakat, 1987 yılında onu görevinden aldılar.

70'li yıllar bütün SSCB'de olduğu gibi, Azerbaycan'da da tarihe durgunluk yılları olarak geçmiştir. Azerbaycan'da bu yıllarda bütün ülkede olduğu gibi bir sıra fabrika ve müesseseler yapıldıysa da, yüksek okullar açılsa da, iktisadi durum kötüydü. Cumhuriyet'te et, yağ ve diğer erzak mahsülleri zor bulunuyordu. Hükümet karne sistemine geçdi. Halk Sovyet rejiminden eziyet çekiyordu. Cumhuriyet'te vazifelere Rus yanlısı şahıslar getiriliyordu.

1982 yılında Azerbaycan'da başkanlığa Bağırov getirildi.

SSCB Kanunlarıyla tespit edilmemesine rağmen Sovyet döneminde Azerbaycan'ın harici siyaseti mevcut değildi. Dış İşleri Bakanlığı yalnız formal faaliyet gösteriyordu. Bütün ilişkiler istisnasız Moskova vasıtasıyla ve Merkezin nezaretinde uygulanırdı.

1991 Yılında Azerbaycan'ınDevlet Bağımsızlığı Yeniden Sağlandıktan Sonraki Dönem

80'li yılların ortalarında Sovyet cemiyetinin iktisadi, siyasi ve manevi hayatındaki sıkıntı daha da derinleşti. Azerbaycan halkının Kominist ideolojisine olan güveni hayli azaldı. Sovyet liderliği Türk ve Müslüman halkları sıkıştırmaya başladı. Bu şartlarda Azerbaycan'da milli düşünceler, kendine dönüş

fikri gittikçe güçlendi. On yıllar boyu milli servetinin talan edilmesine, milli ve dini hislerinin tahkir edilmesine zorla sabretmiş halkın sabrı artık tükenmişti. 1988 yılından başlayarak Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlıların gruplar halinde sürgünü ve Dağlık Karabağ'da işgalcilik meyillerine ve terör hareketlerine Merkezi Moskova hükümetinin de ses çıkarmayışı Azerbaycan'da Halk harekatının başlamasına sebep oldu. İlk itiraz mitingi 19 Şubat 1988'de oldu. Bu dönemde Azerbaycan başkanı olan K. Bağırov istifa etti, onun yerine A. Vezirov getirildi (1988-1990). Kasım ayında Azerbaycanı miting ve nümayiş dalgası bürüdü. Bakü'de meydan harekatı güçlendi. Hükümet bu harekatın karşısını almak için Bakü, Nahçıvan ve Gence'de olağanüstü hal ve sokağa çıkma yasağı koydu. Halk, Azerbaycan Halk Cephesi'nde birleşti. 1989 yılının Haziran'ında Bakü'de yapılan toplantıda Azerbaycan Halk Cephesin'in programı ve yönetmeliği kabul edildi. Sovyet devrinde Rus zulmüne karşı mücadele ederek isyancı olarak tanımlanmış ve hapislerde yatmış olan Ebulfeyz Elçi Bey teşkilatın başkanı olarak seçildi. Geniş sosyal desteği olan AHC cumhuriyetin içtimai-siyasi hayatında mühim rol oynamağa başladı. Halkın baskısı altında Eylül'ün 23'ünde Ali Sovyetin (Yüksek Meclis) "Azerbaycan SSCB suverenliği hakkındaki Konstitusiya Kanunu"nu kabul etti. Yüz binlerce insanı arkasına alan AHC Kominist ideolojisini ve idare sistemini korkuya saldı. Bazı yerleşim birimlerinde Sovyet ve Kominist organları hakimiyetten uzaklaştırıldı. 31 Aralık'ta Sovyet-İran sınırı Aras çayı boyunca dağıtıldı. 20 Ocak'ta SSCB Ali Sovyeti'nin Riyaset Heyeti "Bakü şehrinde fevkalade vaziyetin tatbik edilmesi hakkındaki" fermanı verdi. Fakat, Bakü şehrinde televizyon vericisi patlatıldığından ahalinin bu fermandan haberi olmadı. 19 Ocak'tan 20 Ocağa geçilen gece Sovyet ordusu Bakü'ye hücum ederek büyük ve kanlı bir katliam yaptı. Bakü'de ve diğer yerlerde 131 kişi öldürüldü, 744 kişi yaralandı, 400 kişi haps edildi, 4 kişi kayboldu.[6] "Gara Ocak"a itiraz olarak Azerbaycan'da 40 günlük milli tatil ilan edildi. Azerbaycan başkanı A. Vezirov gizlice Moskova'ya kaçtı. Bu zamana kadar Azerbaycan Nazirlar Kabineti'nin başkanı olarak görev yapan A. Mutallibov Azerbaycan KP MK'nın birinci katibi oldu (1990 yılı Ocak-1992 yılı Şubat). Bundan sonra yerleşim birimlerinde Kominist hakimiyeti yeniden sağlandı. Hükümet AHC üzerine hücuma geçti. Bu şartlarda Azerbaycan halkı artık bağımsız bir devlet kurmamının zaruri olduğunu anladı. Ancak, bu sırada Ermeni saldırıları da yoğunlaşmıştı. 19 Mayıs 1990'da Azerbaycan SSR Ali Sovyetinin seçiminde A. Mutallibov Cumhuriyetin ilk Cumhurbaşkanı oldu. 5 Şubat 1991'de Azerbaycan SSR Ali Sovyeti'nin meclis kararı ile ülke "Azerbaycan Cumhuriyeti" olarak isimlendirildi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin üç renkli bayrağı devlet bayrağı olarak kabul edildi.

Fakat, bu zaman bütün ülkede olduğu gibi Azerbaycan'da da durum hayli gergin idi. 19 Ağustos 1991'de Moskova'da bir grup muhafazakar lider ve asker isyan edip hakimiyeti ele geçirdi. Demokratik kuvvetler kararlı tutum ve icraatlarıyla bu isyanın başarısına meydan vermediler. Azerbaycan başkanlığı isyancıları savundu. Bu sebeple Moskova'daki Ağustos hadiselerinden sonra Azerbaycan'da siyasi vaziyet gerginleşti. Muhalefet daha da güçlendi. Mitingler yeniden Azerbaycanı bürüdü. Azerbaycan Halkı Kominist Partisi ağalığının ve fevkalade vaziyetinin lağv edilmesini ve Dağlık Karabağ Muhtar Vilayetinde Azerbaycan'ın kendi kanunlarının uygulanması için katı tedbirlerin alınmasını talep ediyordu. Halkın ikazları neticesinde Azerbaycan Cumhuriyeti Ali Sovyetinin

olağanüstü toplantısı 30 Ağustos 1991'de "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet bağımsızlığının ilanı hakkındaki beyanname"'yi kabul etti.

8 Eylül'de Azerbaycan'da ilk kez genel seçimler ve Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapıldı. A. Mutallibov yeniden Cumhurbaşkanı seçildi. Eylül'ün 14'ünde Azerbaycan Kominist Partisi 33. kurultayında kendini lağvettiğini beyan etti. Cumhurbaşkanının muhalefet liderleri ile görüşmesinde Ali Sovyet'in lağvedilmesi iktidar ve muhalefet temsilcilerinden oluşan bir Milli Şura'nın kurulması kararı alındı. Ali Sovyet 18 Ekim'de "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet bağımsızlığı hakkındaki Konstitusiya Akti"ni kabul etti. Böylelikle, 1920 yılının Nisan'ında Bolşevik Rusyası'nın işgalı neticesinde kaybedilmiş olan Azerbaycan Devleti'nin bağımsızlığı yeniden kazanılmış oldu. Başkanlık sistemi getirildi. Yerleşim birimlerine icra hakimiyeti başkanlığı görevi tesis edildi. 26 Kasım'da Azerbaycan Cumhuriyeti Ali Sovyeti "Milli Şura hakkında" kanuna yeniden baktı. 25 kişi "Demokratik blok" temsilcilerinden ve 25 kişi iktidar tarafından milletvekillerinden ibaret Milli Şura kuruldu.

Bu şartlarda SSCB'de gelişen her türlü olay Azerbaycan'a da tesir ediyordu. 8 Aralık 1991'de Brest şehri yakınlığındakı "Viskuli" otelindeki Belurus, Rusya Federasyonu ve Ukrayna başkanları Müstakil Devletler Birliği oluşturulması hususunda anlaşma yaparak SSCB'nin uluslararası hukuki varlığına son vermiş oldular. 29 Aralık'ta Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yapılan referandumda halk oy birliğiyle Bağımsız Devletin yeniden oluştu

rulmasına sahip çıktı. 1992 yılının Mayıs'ında Milli Meclis Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet sembolünü, 1993 yılının başlarında Milli Banka kurulup, milli para olan manat piyasada işleme konuldu.

Azerbaycan Devleti 2 Mart 1992'de Birleşmiş Milletler Teşkilatına üye oldu ve faal olarak harici siyaset yapmaya başladı. Bununla birlikte Sovyet İttifakı terkibinde olan Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan devlet Türkiye Cumhuriyeti oldu. Sonra Romanya, Pakistan, İsviçre, ABD v.b. Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıdılar. 1993 yılının başlarında Azerbaycan Devleti'nin bağımsızlığını 116 ülke tanıdı, 70 harici devletle diplomatik alakalar kuruldu. Azerbaycan Cumhuriyeti 14 uluslararası teşkilata üye kabul edildi. Azerbaycan 1991 yılında İslam Konferansı Teşkilatı'na, 1992'de İktisadi Emekdaşlık Teşkilatı'na üye oldu. Azerbaycan Devleti başka ülkelerle münasebetlerini uluslararası hukuk normalarına göre ilişkiler kurmaya başladı. Ancak, bu dönemde harici siyasetin ağır basan yönü Rusya ile münasebetlerdi. Ermeni saldırılarının yoğunlaştığı yeni kurulmuş bir devletin bu siyasi şartlarda uluslararası siyaset yapması ve dış ilişkilerindeki münasebetlerin aksatılmadan yürütülmesinin güç olduğunu da belirtmek gerekir.

Ermeni ve Rus askeri birliklerinin yaptıkları Hocalı soykırımından sonra Azerbaycan cemiyetinde gerginlik yeniden artdı. Bu vaziyetde Ali Sovyet'in 5-6 Mart 1992'de yapılan olağanüstü toplantısında A. Mütallibov istifa etti. Onun selahiyetlerini Ali Sovyet'in başkanı olan Yakub Memmedov kullanmaya başladı. Bir müddet sonra A. Mutallibov yeniden hakimiyeti dönmeye arzu etti. 14 Mayıs 1992'de Ali Sovyet'in toplantısında o, yeniden yönetime döndü. Mutallibov derhal olağanüstü halin uygulanması hususunda ferman verdi. Ancak demokratik güçler mitingler yaparak parlamentonun 14 Mayıs tarihli

kararının Anayasa'ya aykırı olduğunu beyan ederek parlamentodan bu kararın iptalini istediler. Ultimatomun süresi dolduktan sonra AHC liderlerinin başkanlığı ile halk kütleleri Parlamento binasını, Başkanlık sarayını, Televizyon Radyo idaresini ve diğer Devlet müesseselerini ele geçirdiler. 18 Mayıs'ta Parlementonun toplantısında AHC kurucularından, rehberlerinden ve milli-azadlık harekatının liderlerinden biri, Ermeni ideologlarına ve sahtekar tarihçilerine hala 80'li yılların başlarında derin ilmi eserleri ile tutarlı cevap veren 35 yaşındaki İsa Gamber, Ali Sovyet'in başkanı seçildi. O, aynı zamanda Azerbaycan başkanı selahiyetlerini de kullanmaya başladı. İsa Gamber, Azerbaycan'ın komünist olmayan ilk başkanı oldu. Ülke içindeki siyasi çalkantı duruldu, silahlı gruplar silahsızlaştırıldılar. Halkta milli ruh yükseldi. Devlet güçlenmeye başladı. Yani sosyal-siyasi tesir alanı genişledi. Ordu güçlendirildi. Kısa sürede Azerbaycan ordusu Dağlık Karabağ'da ve onun civarındaki yerleşim yerlerinde işgalcilerden kurtarılmaya başlandı. Goranboy bölgesi işgal güçlerinden temizlendi.

7 Haziran 1992'de yapılan alternatif başkanlık seçimlerinde AHC başkanı Ebulfeyz Elçibey Cumhurbaşkanı seçildi. Demokratik kuvvetler ordu kurmanın gerekliliğine özellikle dikkat çektiler. Rus ordusunun kalan birlikleri Azerbaycan'dan çıkarıldı. Azerbaycan kendi arazisinde Rus askeri birliği barındırmayan tek ülke oldu. Eski SSCB Hazar donanmasının kuvvet ve vasıtalarının %25'i Azerbaycan'a kaldı.

İ. Gambar'ın başkanlığı ile ülke parlementosu Azerbaycan'da serbest Pazar ekonomisi, demokratik haklar ve insan hakları konularında mühim kanunlar kabul etti. Türk Dili, devlet dili ilan edildi. Latin yazılı, Azerbaycan alfabesine geçilmesi hususunda kanun kabul edildi. Milli Meclis Devlet sembolü, siyasi partiler, diplomatik derecelerin ve rütbelerin tespit edilmesi, dini inanış serbestliği gibi konularda kanunlar kabul edildi.[7] Azerbaycan Devleti bir çok uluslararası kuruluşlara üye oldu.

Azerbaycan Devleti faal harici siyaset yürütmeye başladı. Harici ülkelerde diplomatik ve konsolosluk gibi temsilcilikler açtı. Azerbaycan bir çok uluslararası ve sınırlı teşkilatın, o cümleden Kara Deniz İktisadi Birliğinin kurulmasına da iştirak etti. Azerbaycan Devleti ATAT'ın üyesi oldu. Devlet harici siyasetinin tercihi ağırlığı olarak Türkiye, ABD ve diğer Batı Devletleri ile münasebetleri ilan etti. Rusya ile iki taraflı iyi komşuluk alakalarının kurulmasına özellikle dikkat etti. Azerbaycan Devleti, Bağımsız Devletler Birliğine katılmadı.

Azerbaycan Devleti'nin dahili ve harici siyasette kazandığı başarılar harici düşmanları rahatsız etmeye başladı. Azerbaycan'ın uyguladığı Batı'ya yönelik siyasetten rahatsız olan Rusya, Ermenistan'ı muhtelif yönlerden destekleyerek daha da güçlendirdi. 1993 yılının Nisan'ında Ermeni ve Rus askeri birlikleri Kelbeceri işgal ettikten sonra ülkede siyasi buhran oluştu. Askeri muhalefet de isyan etti. 1993 yılının Haziran'ında Gence'de Albay Suret Hüseyinov'un liderliğinde 709 numaralı birlik Devlet aleyhine ayaklandı. Neticede siyasi ve askeri muhalefet birleşti. Hükümet isyanı bastıramadı. Başbakan ve Meclis Başkanı istifa etti. 15 Haziran'da Haydar Aliyev Ali Sovyetin başkanı oldu. İsyancı Albay S. Hüseynov ise başbakan tayin edildi. 18 Haziran'da Devlet Başkanı E. Elçibey, doğum yeri olan Ordubat şehrinin Keleki köyüne gitmeye mecbur kaldı. 23 Haziran'da Milli Meclis

Devlet Başkanı'nın yetkilerini H. Aliyev'e verdi. 3 Ekim'de yapılan Devlet Başkanı seçimlerinde H. Aliyev Devlet Başkanı oldu. Meclis Başkanlığına ise Resul Guluyev seçildi.

Ülkedeki silahlı birlikler zararsız hale getirildi ve ülkede sakin bir hava oluşturuldu. Daha sonra başbakan olan S. Hüseyinov ihtilal yapmak suçundan ömür boyu hapis cezasına çarptırıldı. 1996 yılının sonbaharında meclis başkanı R. Guliyev görevinden istifa etti. Onun yerine Murtuz Eleskerov geçdi.

12 Kasım 1995'te genel seçim yolu ile Azerbaycan Anayasası kabul edildi.[8] Bağımsız Azerbaycan Meclisi'ne ilk seçimler yapıldı. 11 Ekim 1998'de H. Aliyev yeniden ülkeye başkan seçildi. 12 Aralık 1999'da Azerbaycan'da ilk defa belediye seçimleri yapıldı. Bu seçimlerde ülkenin ana muhalefet partisi olan Musavat Partisi büyük başarılar elde etti.

2000 yılının Kasım'ında Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi'ne gözlemci ülkelerin yaptığı değerlendirme ise dikkat çekiciydi, gözlemciler yapılan Devlet Başkanlığı seçimlerde ciddi usulsüzlükler, yolsuzluklar ve hile olduğunu tespit ettiler ve bu konudaki raporları uluslararası platformlarda kabul gördü.

1993 yılının Haziran'ından sonra Azerbaycan yönetimi harici siyasette Batı'ya yönelik açılım yeniden Rusya'ya bağımlı bir hale getirmeye başladılar. Hatta Dağlık Karabağ probleminin halli ümidi ile 1993 yılının Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye olarak katıldılar. Ancak, buna rağmen Karabağ konusunda Rusya ve diğerlerinin olumlu bir tavır değişikliğine gitmediler. Bunun üzerine, hükümet yeniden harici siyasai faaliyetinde Türkiye, ABD ve diğer Batı ülkelerine yönelik politikaya ağırlık verdi. Azerbaycan yönetimi defalarca ABD, Türkiye, Büyük Britanya, İtalya, Almanya, Fransa v.b. ülkelerle muhtelif görüşmeler yaptı. Bu görüşmeler sonucunda değişik konularda ikili ya da gruplar halinde anlaşmalar yapıldı.

Azerbaycan Ekonomisi

XIX. asrın II. yarısından başlayarak sanayileşmenin inkişafının sanayi mahsulleri için ham madde ve pazar talep etmesi müstemlekelerin aynı konudalardaki iştirakını zaruri kıldı. Azerbaycan Cumhuriyeti Rusya pazarına iştirak etti. Diğer müstemlekelerden farklı olarak tabii servetleri olan Azerbaycan Rusya'i hem de petrol ve diğer enerji kaynaklarıyla techiz ediyordu. 1848 yılında dünyada ilk defa Bakü'de petrol kuyusu kazıldı. 1871 yılında ise Azerbaycan'da sondayla ilk kuyu kazıldı. İsveç vatandaşı olan Nobel kardeşlerin şirketi olan "Nobel gardaşları şirketi"nin prensiplerini koydular. Başta Rotşild olmak üzere, Fransız ve Vişau ile İngiliz sermayesi Bakü petrol sanayiinde kendine bir yer buldu. Bakü Rusya İmparatorluğu'nun petrol çıkarma ve petrol işleme merkezine döndü.

Azerbaycan kazalarında da sanayii şehirleri meydana geldi. Yelizavetpol kazasında, Gedebey'de, İlankayasında, Cevanşir kazasında Hendzasar ve başka madenlerde Bakür yatağı, Daşkesende demir ve kobalt madeni, Cevanşir ve Nahçıvan kazalarındaki madenlerden gümüş-kurşun madeni çıkarılıyordu. Zaylik köyü yakınlarında zay madeni çıkarılmaktaydı. Nahçıvan kazasında taş tuzu, Bakü ve Cevad kazalarında ise şor tuzlar çıkarılıyordu. İpek istihsali oldukça

yaygındı. Azerbaycan'da pamuk istihsali de inkişaf etti. İlk pamuk işleme fabrikalarından biri 1882 yılında Nahçıvan'da yapıldı.

Hazar Denizi ticaret donanmasının inkişafında büyük denizcilik şirketleri önemli rol oynadı. Ticaret gemilerinin sayısı arttı. Nakliyatın diğer sahaları da gelişti. 1883 yılı Nisan'ında Bakü'yü Tiflis ve Karadeniz limanları ile birleştiren Güney Kafkas demiryolu yapıldı. Böylelikle, Azerbaycan devrin muassır nakliyat vasıtaları ile dünya pazarına çıkmaya başladı.

Azerbaycan'da milli sermaye güçlendi. Saniyii ticaret sermayesinin büyük temsilcileri Hacı Zeynalabidin Tağıyev, Hacı Şıhali Dadaşov, Hacı Hacıağa Dadaşov, Hacı Mirzagulu Gadirov, Hacı Gurban Aşurov, Şamsi Asadullayev ve bunlar gibileri idi. Onlar Azerbaycan'ın ilim ve medeniyet tarihinde de destekledikleri çalışmalarla da önemli bir yer tutarlar.

Azerbaycan'da tarihen şöhret kazanmış halıcılık da gelişmişti. Kuba, Şuşa, Cebrail ve Bakü halıları dünyanın her yerinde bilinmekteydi.

Sanayileşme köyleri de geliştirdi. 1870 yılı istihsali ile Azerbaycan'da mülk sahibi köylüler şahsen azat edildikten sonra köylerde de sanayileştirmenin inkişafı süratlendi. Nahçıvan, Şuşa, Cevanşir, Yelizavetpol, Aras, Göyçay ve Cevad kazalarında pamuk üretimi, Nuha, Şuşa, Şamahı, Nahçıvan kazalarında ipekçilik, Lenkaran kazasında çeltikçilik, Kuba, Göyçay, Şamahı kazalarında, Zagatala çevresinde ve Karabağ'da bağcılık inkişaf etti. Hacı Zeynalabdin Tağıyev bağcılığa ve üzümcülüğe yardım etmek amacıyla Merdekan'da bağcılık okulu açtı.

Azerbaycan'da taş kömürü ve yanıcı gazlar da bulunmuşsa da onların şimdilik sanayi için ehemmiyeti bulunmamaktadır. Enerji kaynaklarının esasını petrol, doğal gaz kaynakları, nehirlerin hidroenerji potansiyeli, güneş ve rüzgar enerjisi olmuştur. Ancak, güneş ve rüzgar enerjisinden az istifade edilmektedir.

Petrol sanayii Azerbaycan'ın en eski sanayi sahalarından biridir. Ülkeyi haklı olarak "Petrol Akademiyası" olarak adlandırırlar. Petrol sanayii Azerbaycan'da diğer sahaların da süratli inkişafına yardım etmiştir. 1871 yılından 1998'e kadar kadar ülkede 1 milyar 290 milyon ton petrol istihsal edilmiştir. Bu kadar petrolün 1 milyar tondan fazlası Sovyet devrinde çıkarılmıştır. Petrol üretimi hem eski kuyuların yenilenmesi, hem de yeni petrol yataklarının keşfi sayesinde çoğalmıştır. 1930-40'lı yıllarda Lökbatan, Puta, Zığ, Gala, Garaçuhur, Duvannı v.b. petrol yatakları da bulundu. 1941 yılında Azerbaycan'da petrol hasılatı en yüksek seviyeye 23,5 milyon tona ulaştı. Bu zaman SSCB'de üretilen petrolün %75'i Azerbaycan'da çıkmaktaydı. 1941-45'li yıllar savaş zamanında Azerbaycan'da 73 milyon ton petrol hasılatı olmuştur. İkinci dünya muharebesinde faşizme karşı kazanılan zaferde Azerbaycan petrolü başlıca rollerden birini oynadı.

Savaştan sonraki ilk on yılında 108 büyük sanayii müessesesi inşa edildi. Hazar Denizi'nde petrol yatakları bulundu. 7 Kasım 1949'da ilk deniz petrol kuyusu Petrol Daşlarında sondajı kuruldu. 1954-1964'lü yıllarda Zira, Sengaçal, Duvannı, Mişovdağ, Karabağlı, Pürsengi, bağımsızlık yıllarında ise azeri, Güneşli, Çırag, Şahdeniz, Karabağ v.b. yataklar keşfedildi. 1998 yılında Azerbaycan'da 11,4

milyon ton petrol çıkarıldı. Azerbaycan'ın Devlet bağımsızlığı sağlandıktan sonra petrol sahasında harici ülke şirketleri ile işbirliği sağlandı. 20 Eylül 1994'de Azerbaycan, ABD, Türkiye, İngiltere gibi ülkelerin petrol şirketleri konsorsium oluşturarak "Asrın mukavelesi"ni imzaladılar. Hazar Denizi'nin Azerbaycan sınırlarında petrol çıkarılmasına dair harici şirketlerle 15 anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaların genel değerinin toplamı 50 milyar dolardır.

Çıkarılan ham petrol ve petrol mahsulleri Hazar Denizi, demiryolu ve petrol boruları vasıtasıyla nakl ediliyor. Bakü-Groznı-Novorossiysk ve Bakü-Supsa boru hatlarının faaliyeti üst seviyededir. Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı çalışmaları da başlamıştır. Bu hat Azerbaycan petrolünü doğrudan Akdeniz vasıtası ile dünya pazarına çıkması mümkün olacaktır.

Azerbaycan'da petrolle beraber gaz da aynı tarihlerde çıkarılsa da, gazın sanayi üretimi olarak istihsali 1928 yılında olabilmiştir. Ülkenin gaz yatakları esasen Apşeron yarımadasında ve Hazar Denizi'nin Şelf bölgesinde toplanmıştır. Bilinen gaz rezervlerinin %80'i, bunun %93'ü de deniz altındaki yataklarda bulunmaktadır. Karada en büyük gaz yatakları Garadağ-Gobustan ve Gürgen-Zira bölgelerindedir. 1997 yılında Azerbaycan'da 6 milyar küp metre gaz istihsal edildi. Ülke dahilinde gaz borularının geniş şebekeleri bulunmaktadır. Karadağ-Ağ şehir, Garadağ-Sumgait, Karadağ-Bakü, Zira-Bakü, Siyazen-Sumgait, Çırag-Petrol Daşları-Bakü gaz boruları faaliyet göstermektedir.

Bütün Güney Kafkasya'da en güçlü elektrik istasyonları Azerbaycan'dadır. Azerbaycan'daki bütün elektrik istasyonlarının gücü 5 milyon kilovata yakındır. Bunun %80'i doğalgazla, %20'si ise su ile üretilen elektrik barajlarından üretilmektedir.

Azerbaycan'da otomobil sanayii de bulunmaktadır. Bakü ve Gence otomobil fabrikaları, Mingeçevir köy tasarrufatı otomobil fabrikaları bulunmaktadır.

Ülkede maden sanayii de inkişaf etmiştir. İşgal edilmiş olan Kelbecer, Zengilan ve Hocavend kasabaları arazilerinde altın yatakları bulunmuştur. Sumgayt ve Gence alüminyum fabrikaları da faaliyet halindedir.

Bakü'de ve Sumgayt'ta kimya sanayii, Petrolçala'da yod-brom, Salyan'da plastik kütle, Gence'de sülfat madeni gibi işletmeler vardır. Petro-kimya sanayiinin yenileştirilmesine dair harici ülkelerle işbirliği yapılmaktadır.

Ağaç imali ve mobilya üretimi müesseselerinin ekseriyeti Bakü'de bulunmaktadır. Son yıllarda bu istihsal sahaları diğer şehirlerde de kurulmaktadır.

Ülkede zengin inşaat materyalleri sanayii de inkişaf etmiştir.

Azerbaycan'da turizm için uygun şartlar bulunmaktadır. Ülkenin landşaft-iklim özellikleri dinlenme turizmini geliştirmek için mümkün görülmektedir. Şuşa, İstisu, Naftalan, Bilgah, Galaaltı, Nabran gibi tatil beldeleri meşhurdur. Hazar Denizi'nin sahilleri de tatil turizmi bölgesidir.

Ülkenin toprak sahasının yalnız 4,3 milyon hektarı diğer bir deyişle, yarısı köy işletmesindedir. Azerbaycan'ın köy işletmesi genel mahsulünün %61'i tarımın, %39'u hayvancılığın üretimidir. Ülkede

tarım inkişaf etmiştir. Tarımda Şeki, İsmaillı, Celilabad, Şamahı, Sabirabad, Ağcabadi, Balaken ve Beylagan şehirleri önemli yer tutar.

Pamukçuluk Azerbaycan'ın stratejik ehemiyeti haiz ve en çok gelir getiren bir sahası olmuştur. Şu anda pamukçuluk tamamıyla Kür-Aras ovasında toplanmıştır. Ancak, son yıllarda pamuk üretimi hayli azalmıştır.

Azerbaycan'da tütüncülük de inkişaf etmiştir. Tütün ekimi Şeki, Oğuz, Yardımlı, Gabala, Zagatala, Lerik bölgelerinde yaygındır. 1998 yılında ülkede 14,6 bin ton tütün yaprağı istihsali olmuştur.

Azerbaycan çay üretimine göre eski SSCB sınırları içerisinde Gürcistan'dan sonra ikincidir. Çay ekim sahaları 17 bin hektar teşkil etmektedir. Çay sahaları Lenkaran, Astara ve Masallı şehirlerindedir.

Ülkede seracılık ve sebze üretimi de yaygındır. Kuba, Kaçmaz, Lenkaran ve Masallı, Lenkaran, Saatlı, Kürdemir v.b. şehirlerde hıyar, domates, lahana, karpuz, incir yetiştirilir. Gedebey, Tovuz, Şemkir kasabalarında patates yetiştiriciliği yaygındır. Ülke köylerdeki tarım istihsali ile kendi ihtiyacını karşılayacak durumdadır.

Azerbaycan'da üzüm damla ve sulama şartlarında yetiştirilir.

Kuba-Kaçmaz, Şeki-Zagatala ve Nahçıvan'da elma, ceviz, fındık, kestane, ayva, erik yetiştirilir. Göyçay narı hayli meşhurdur. Ülke arazisinda limon, portokal, naringi, feyhoa, badem, püsta, incir, zeytin v. s. yetiştirilir.

Hayvancılık Şeki-Zagatala, Lerik, Yardımlı, Ağdam, Barda gibi kasabalarda yaygındır. Ülkede koyunculuk inkişaf etmiştir. İstihsal olunan etin %20'si koyunculuktan elde edilmektedir. Kuşçuluk da Azerbaycan'da inkişaf etmiştir. Ülkede istihsal olunan etin %30'sunu kuş etindendir. Azerbaycan'da baramaçılıg (ipekböcekçiliği) ve arıcılık da vardır. Son yıllar arıcılık geniş yapılmıştır.

Yiyecek mahsüllerine bağlı sanayii de gelişmiştir. Şarapçılık, meyve, sera ve balık konserveleri, tütün mamulatı, et-süt sanayii, ekmek üretimi de özellikle ayrı bir yer tutar.

Ülkede balıkçılık ve avcılık da gelişmiştir. Azerbaycan yurt dışına siyah havyar ihraç etmektedir. Ülkede balık kombinaları ve fabrikaları faaliyet göstermektedir. Hazar Denizi'nin Azerbaycan sahilleri nadir bulunan balıklar açısından zengindir.

Azerbaycan tedavi amaçlı tabii suları açısından da zengindir. Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilene kadar Kelbecer'in meşhur İstisu termalinde tabii maden su dolduran fabrika çalışmaktaydı. Sirab, Bademli, Vayhır maden suları kaynaklarında fabrikalar da çalışmaktadır. Ülkede yeni yeni kaynak sularını işleme müesseseleri inşa edilmektedir.

Azerbaycan'da çağdaş nakliyatın tamamı bulunmaktadır. Ülkenin ulaşım şebekesinin terkibine demiryolu, su, otomobil, hava yolları ve boru hatları dahildir. Azerbaycan'da nehir nakliyatının rolü çok azdır. Kür çayı yatağından Yevlak şehrine kadar küçük çay gemileri ile yerli ehemiyetli yükler taşınır.

Ülkede yük taşımalarının hacmine göre damiryolu birinci yeri tutar. Azerbaycan'dan götürülen ve Azerbaycan'a getirilen yüklerin %70'i, yolcu taşımalarının ise %30'su demiryoluyla yapılmaktadır.

Azerbaycan'da ilk demiryolu 1878-1879 yıllarında Bakü ile Balakanı arasında yapıldı. 1879 yılında petrol sanayii sahiplerinin vasıtasıyla Bakü-Tiflis demiryolunun inşasına başlandı. Bu yol 1883 yılında faaliye başladı. 1900 yılında Bakü-Derbend demiryolu hattı çekilerek Rusya'nın Merkezi şehirleri ile birleştirildi. Sonraki yıllarda Tiflis-Erivan-Uluhanlı-Noraşen-Culfa, Alat-Culfa demiryol hatlarının çekilişi bitirilmiş oldu. Bakü-Astara demiryolu da yapıldı. Demiryolları bütün ülke arazisini baştan sona kaplamaktadır diyebiliriz. Demiryolunun 1111 km'si elektrikledir. Fakat, Dağlık Karabağ hadiseleri başladıktan sonra Ermenistan tarafı Bakü-Nahçıvan demiryolunu kapatarak ulaşımı engellemiştir.

Bakü, Hazar Denizi'nde en büyük limandır. Ülkenin bütün deniz yolları buradan başlar. Bakü deniz limanından Heştarhan'a, Mohaçkale'ye, Merkezi asya'ya, İran'a, ayrıca Volga-Baltık su yolu vasıtası ile dünyanın bir çok limanlarına gitmek mümkündür.

Azerbaycan'da otomobil nakliyatı süratla gelişmektedir. Ülke Bakü-Gazak yolu ile Gürcistan'a, Bakü-Astara yolu ile İran'a, Bakü-Derbent yolu ile ülke Rusya'ya çıkabilir. Avrupa Birliği'nin TRASEKA programı üzerine Büyük İpek yolu hattının yeniden kurulması ile ilgili olarak otomobil nakliyatının da güçlenmesi devam etmektedir.

Azerbaycan'da dahili ve harici hava hatlarının geniş şebekesi faaliyet göstermektedir. Bakü, Gence, Nahçıvan mühim havayolu merkezleridir. Yevlak, Lenkeran, Şeki ve diğer şehirlerde hava alanları inşa edilmiştir.

Bakü önemli bir uluslararası hava limanıdır. Ondan dünyanın 40'dan fazla ülkesinin hava yolları şirketi istifade etmektedir. Avrupa ile Asya arasında transit yolu gibi hava limanının önemi gittikçe artmaktadır.

Boru hatları nakliyatı ülkenin en eski ve inkişaf etmiş nakliyat çeşitlerindendir. Azerbaycan'da ilk boru hattı 1878 yılında Balakanı ile Gara şehirdeki petrol rafineleri arasında çekildi. 1907 yılında uzunluğu 885 km olan Bakü-Batum ağ petrol hattı kullanıma açıldı. 60'lı yıllardan sonra Ali Bayramlı-Bakü, Petrol Daşları-Bakü, Siyazen-Bakü petrol hatları inşa edildi.

En büyük gaz hattı Karadağ-Ağstafa-Tiflis, Mozdok-Gazimemmed, İran-Astara-Gazimemmed hatlarıdır. 1997 yılında Bakü-Groznı-Novorossiysk ve 1999 yılında yapılan Bakü-Tiflis-Poti (Supsa) petrol hatlarının mühim ehemiyeti vardır.

Azerbaycan dünyanın bir çok harici ülkeleri ile ticari münasebetleri bulunmaktadır. Türkiye, İran, Büyük Britanya, Rusya, ABD, İtalya, Almanya vb. ülkelerle ile ticaret önemli yer tutar. Azerbaycan esasen petrol ve petrol mahsülleri, pamuk, madeni metallar, kimya sanayii mahsülleri, soğutucular, petrol üretim ve işleme ile ilgili sanayii, klima gibi ürünleri ihraç etmektedir. Ülkeye ise dışarıdan esasen yağ, un, şeker, buğday, otomobil, konfeksiyon, ayakkabı, gıda maddesi, ağaç mamulü v.b. getirilir.

Azerbaycan Medeniyeti

Azerbaycan sadece tabii servetleri ile değil, halkının yarattığı eski ve zengin medeniyeti ile de meşhurdur. Azerbaycan halkı dünya ilim ve medeniyet hazinesine büyük inciler vermiştir. Hatta bu medeni servetler devrimize kadar gelmektedir.

Kuzey Azerbaycan'ın işgal edilmesi ile Rusya'nın müstemlekeci siyaseti ilim ve medeniyete de tesirini göstermiştir. Rusya, Kuzey Azerbaycan'da tahsil sahasında kötü bir siyaset gütmekteydi. Önceki dönemlerde tahsil sahasında elde edilen bilgiler inkar edilip Ruslaştırma yolu ile Çarlığa sadık memurların yetiştirilmesine yönlendirilen tahsil sistemi kurulmuştu. Tahsil sisteminin ilk basamağı bir yıllık "köy okulları", sonraki basamakları ise kaza mektepleri, lise, üniversite ve teknik yüksek okulları idi. Kaza mektepleri Şuşa'da (1830), Bakü'de (1832), Nuha'da (1832), Gence'de (1833), Nahçıvan'da (1837) ve Şamahı'da (1838) açıldı. Azerbaycan aydınları liselerin kurulmasını teklif etmişlerdi ancak "bu tedbirlerin vakti değil" bahanesi ile Çarlığın hakimiyet organları tarafından reddedilmişti. Azerbaycan Türkçesi ile eğitim veren derslikler 30 yılların sonunda açılmaya başladı.

Müstemlekecilik ve Ruslaştırma siyasetine rağmen, Azerbaycan medeniyeti terakkiperver hadimlerin -M. F. Ahundov, meşhur maarifci- pedagog, alim ve mütefekkir H. Zardabi, dramaturg N. Vezirov, pedagog ve maarifci S. A. Şirvani, halk maarifi hadimdari S. M. Genizada, Raşid bey Efendiyev gibi bir nesli de yetiştirdi. H. Z. Tagıyev, M. Nağıyev v.b. maarif sahasında cesaretli adımlar atarak mektepler açar, gençlerin başka şehirlerde tahsil almalarına yardım ettiler. Avrupa tahsili görmüş yeni milli aydınlar nesli yetişmeye başladı. Önceki öğretmenler, demokratik aydınlar mektep ve medreselerdeki eskimiş tahsil usüllerini tenkit ederek ana dilinde yeni usül mektepler açmaya çalıştılar. Şamahı'da Seyid Azim Şirvani, Şuşa'da Mir Muhsin Navvab, Nahçıvan ve Ordubad'da Memmedtağı Sidgi'yi teşkil ettikleri mekteplerde ana dili, tarih, coğrafya, tabiat v.b. fenler öğretiliyordu. 80'li yılların ortalarında Rus-Azerbaycan mektepleri kurulmaya başlandı. Bu mekteplerde Azerbaycan dili mecburi derslerdendi. İlk Rus-Azerbaycan mektebinin esası 1887'de Bakü'de H. Mahmudbayov ve S. M. Genizada tarafından yapıldı. Nahçıvan, Nuha, Şuşa, Gence, Şamahı, Salyan ve başka yerlerde de böyle mektepler açıldı. 1896'da Bakü'de erkek lisesi faaliyete başladı. Zagatala, Bakü, Şuşa v.b. şehirlerde gız mektepleri açıldı. 1879'de Gori şehrinde Güney Kafkas öğretmenler seminerinde Azerbaycan bölümü kuruldu.

İlk kütüphane-okuma salonları mekteplerin kontrolünde açıldı. Bakü, Nahçıvan, Guba, Şamahı, Ordubad, Lenkaran, Gence, Şuşa, Ağdam v.b. yerlerde bu türden 29 kütüphane vardı. N. B. Vezirov, N. Narimanov, H. Mahmudbayov, S. M. Genizada, R. Efendiyev, Ü. Hacıbayov, M. E. Sabir, C. Mammadguluzade, M. Şahtahtinski, A. Şaig, S. S. Ahundov ve başkaları modern pedagojik prensipler esasında yeni mekteplerin açılmasını talep ediyorlardı. A. Şaig, H. Mahmudbeyov ve başkaları ana dilinde ders kitapları yazdılar. Mekteplerin sayısı da arttı. 1902'de Azerbaycan'da 240 civarında kadar ilk okulda 15 binden çok öğrenci okuyurdu. Gori öğretmenler seminerinin mevcut şubeleri talepleri karşılayamadığından 1914'de Gence'de, iki il sonra ise Bakü'de muallimler semineri faaliyete başladı.

Milli Azadlıg hareketinin tesiri altında sayısı hayli artan kütüphaneler harici ülkelerden 30'dan fazla dilde gazete, dergi ve kitap alıyordu.

1918'de Azerbaycan Devleti kurulduktan sonra Milli hükümet ilim ve medeniyete özel önem verildi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti halkın eğitimine de önem verdi. İlk Halk Maarif Bakanı olarak Nesibbey Yusufbeyli tayin edildi. Hükümet 28 Ağustos 1918'de mekteplerin millileştirilmesi hakkında kararı kabul etti. Bakü, Gence, Şuşa, Gazah v.b. şehirlerde hususi pedagoji kursları teşkil edildi. artık 1919 yılın başlarında Azerbaycan'da 23 orta ihtisas ve 637 ilk okul faaliyet gösteriyordu. 1 Ağustos 1919'da Bakü Devlet Üniversitesi açıldı. Azerbaycan hükümeti tarafından 100 genç Türkiye, İtalya, Fransa, İngiltere ve Rusya'nın yüksek okullarında tahsil almaya gönderildi.

Fakat, Bolşevik işgali Milli hükümetin başladığı işi yarım koydu. 1920 yılının Nisan'ından sonra tahsil yeniden Ruslaştırıldı. 1926'da Azerbaycan'da ahalinin %25'i, 1930'da ise yarıdan çoğu okur yazardı. 30'lu yılların sonunda Cumhuriyet'te okulların genel sayısı 4500 civarındaydı.

20 yıllarında Azerbaycan'da yeni yüksek okullar açıldı. Artık 1940-1941 eğitim yılında Azerbaycan'da 16 yüksek okul vardı.

30'lu yıllarda tahsil sahasında Ruslaştırma hayli güçlendirildi. 1939 yılının sonunda latin işaretli Azerbaycan alfabesi değiştirilerek kiril işaretleri kullanıldı. Bundan maksat Azerbaycan halkının Latin alfabesiyle ortaya koyduğu ilim ve medeniyetin nesillere geçmesini önlemekti.

İkinci Dünya Muharebesi Azerbaycan tahsil sistemine de ağır darbe vurdu. Bir çok öğretmen cephelere savaşmaya gitti. 1949'da zorunlu eğitim başladı. 1959'da ise zorunlu eğitim sekiz ila 1966'da on yıla çıkarıldı. 60-70'li yıllarda yeni yüksek okullar açıldı. SSCB dağıldıktan ve Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra özel okullar da açıldı. Artık XX. asrın 90'lı yıllarının sonunda Azerbaycan'da tahminen 50'ye yakın yüksek okul vardı.

İşgal Azerbaycan ilimine büyük zarar verdi. İşgalden sonraki ilk yıllarda tarihçiler Mehemmed Razi, Mehemmed Sadig, Abdürrezzag Dunburlu, Kerim Ağa Şakihanov, Mirza Adıgözelbey, Mirza Cemal gibilerince temsil edilmekteydi. İşgalden sonra ayrı ayrı hanlıkların tarihine dair eserlar yazıldı. Şeki'nin sonuncu hanının oğlu Kerim ağa Şakihanov Azerbaycan Türkçesinde "Şaki hanlarının tarihi", Mirza adıgüzel bey ve Mirza Cemal Cevanşir ise Karabağ hanlığının tarihine dair "Karabağname" eserlerini yazdılar. Abasgulu Ağa Bakühanov Azerbaycan tarihinin ilmi esaslarla yazılmasının metodunu ortaya koydu.

XIX. asrın ikinci yarısında tarih ilmi esasen Mirza Yusuf Karabağlı, Rızagulubey Mirza Camaloğlu, Ahmedbey Cevanşir, Hasenalihan Karabağlı ve başkalarının şahsında temsil edildi. Görkemli tarihçi-hronist M. C. Rızagulubey 70'li yıllarda "Karabağname" eserini tertip etti. H. Karabağlının 1880'de yazdığı "Karabağname" adlı eseri XVIII. asrın ikinci yarısı-XIX. asrın ise başlarında ortaya çıkan hadiseleri ihtiva etmektedir. 1883'te Şuşa'da Ahmedbey Cevanşir "1747'den 1805'e kadar Karabağ hanlığının siyasi vaziyeti" hakkındaki eserini Rus dilinde yazdı. Mir Mehdi

Hazani'nin "Kitabi-tarihi Karabağ" eseri ise hanlığın kurulmasından Türkmençay Antlaşması'na kadarki dönemde olmuş olayları ihtiva etmektedir.

XX. asırda Azerbaycan tarihine dair eserlerin yazılması işi devam ettirildi.

Azerbaycan'da felsefi fikrin inkişafı A. A. Bakıhanov ve M. Ş. Vazehin felsefi idelojileri ile bilinirlerdi. Reşid Bey İsmailov "Muhtasar Kafkas tarihi", Hacı Şeyh Hasen Mollazade Gencevi "İslam ve Doğu ülkeleri", Mirza Rahim "Tarihi-Cedidi-Karabağ" ("Karabağ'ın yeni tarihi") adlı eseri yazdı.

15. yıl Rusya Arkeoloji Cemiyeti'nin Doğu heykeltıraşlığı şubesinin başkanı olarak görev yapan oryantalist M. S. Topçubaşov dünyaca şöhret kazandı. Meşhur oryantalist Mirza Kazımbey Rusya İlimler akademisinin muhbir üyesi, Büyük Britanya Kral Cemiyeti'nin ve başka nüfuzlu uluslararası teşkilatların üyesi seçildi.

Azerbaycan'ın ilk önemli kimyacısı Muhsin bey Hanlarov Almanya'da tahsil alarak ilimler doktoru derecesine yükseldikten sonra Bakü'de kendi sahasındaki araştırmalara devam etti. Bakü'de onunla birlikte harici ülkelerde tahsil almış tanınmış kimyacılardan S. Gambarov, İ. Amirov vb. çalışmaktaydılar. Azerbaycan dili ilmi eserler dili idi. Bakü'deki bilimsel labratuvarlarda M. Hanlarov, A. Mirzayev, İ. Rzayev, F. Rüstembeyov ve diğer Azerbaycanlı alim-mühendisler çalışıyordu.

Bolşevik işgali ilmin inkişafına da ciddi darbe vurdu. Bununla birlikte, 1923'te Azerbaycan'ı bilen bir cemiyet kuruldu. Bu cemiyet 1929'da Devlet İlmi Tedkikat Enstitüsü'ne çevrildi. 1932'de bu enstitünün bünyesinde SSCB EA Güney Kafkas şubesinin Azerbaycan bölümü teşkil edildi. 1935'te bu şube SSCB EA Azerbaycan bölümüne çevrildi. Sovyet devrinde Azerbaycan tarihçilerinin yeni nesli yetiştirilmeye başlandı. Bu devir tarih ilminin başlıca özellikleri gerçek tarihi hadise ve olayları çarpıtmak, Kominist Partisi'nin hakim rolünü göstermek, sınıflar arası çatışmayı ön plana çıkarmak vs. idi. Bununla birlikte, Sovyet devrinde Azerbaycan tarihçilerinden İ. Hüseynov'un, A. Sumbatzade'nin, Z. Bünyadov'un vb. eserleri tarih ilimine büyük faydaları oldu. Arkeoloji ilerledi, tıpçı M. Topçubaşov meşhurlaştı. Azerbaycan Sovyet İttifakında Türkolojinin Merkezi haline geldi. 1926'da Bakü'de I. Umumi Türkoloji Kurultayı toplandı.

Cumhuriyet'te petrol ilmi inkişaf etti. İkinci Dünya Muharebesi yıllarında Azerbaycan ilmi faşizmle mücadelede kullanıldı. 1945'de Azerbaycan İlimler Akademisi kuruldu.

Devlet bağımsızlığını kazandıktan sonra Azerbaycan ilmi ne kadar güçlüğe düştüyse de, uluslararası alâkalar genişledi. Devlet bağımsızlığının kazanılması ile yakın ve uzak tarihi geçmişe yeni bir Bakış oluştu. Bu, tarihi olduğu gibi ve objektif yazmaktan ibaret idi. Azerbaycan tarihçileri doğrudan harici ülkelere çıkmak imkanını kazandılar. Onlar bir çok uluslararası konfranslara iştirak ettiler, hariçte bir çok bilimsel makale ve kitaplar yayınladılar.

Birinci işgalden sonra Azerbaycan edebiyatında uzun bir tarihe sahip olan Milli edebi ananeler inkişaf ettirildi. Yeni edebi cereyanların esasları belirlendi. Azerbaycan edebiyatının mühim kollarını klasik romantik hikaye ve realizm oluşturuyordu. Mirza Şafi Vazeh, Gasım Bey Zakir, İsmail Bey

Gutgaşınlı vb. gibi görkemli edebiyatçıları klasik romantik şiirin gazel, muhammes, terkib-i bend, destan, manzum hikaye, satirik hikaye, dramaturkiya v.s. türlerde eserler verdiler.

XIX. asrın ikinci yarısında edebiyata yön veren akım realizm demokratik ve maarifçilik ideallerinin tebliğini, edebiyatta sosyal hayatla ilgili konulara yer verilmesini ve halkçılık tartışmalarına da son vermek istedi. Azerbaycan edebiyatında prensipleri M. F. Ahundov tarafından konulmuş demokratik idealleri S. A. Şirvani, C. Memmedguluzade, N. Vezirov ve başkaları geliştirdi. M. F. Ahundov komediler yazmakla Azerbaycan edebiyatında dram türünün şeklini ortaya koydu. Sonuncu Karabağ Hanı-Mehdigulu Hanın kızı, şaire Hurşidbanu Natevan "Han Gızı" adı ile bütün Karabağ'da tanınmaktaydı.

XX. asrın başlarında içtimai-siyasi hayatta ortaya çıkan hadiseler kendi edebiyatını da bulmuş oldu. Mürekkep tarihi şartları aksettiren edebiyatta konu zenginliği, meselelerin genişliği ve derinliği Bakümından Milli edebiyat tarihinde yeni bir merhale idi. Azerbaycan edebiyatında tenkidi realizmin ayrı bir türü olarak gelişti. Tenkidi realizmi C. Memmedguluzadesiz tasavvur etmek mümkün değildir. O, bedii nesr ve dram türlerinin güzel numunelerini ortaya koydu. Şiir sahasında tenkidi realizm en yüksek zirvesine büyük şair Mirza Elekber Sabir yaratıcılığına ulaştı. Tenkidi realistlerden A. Hagverdiyev ve Y. V. Çamenz Eminli realist bedii edabiyatın ideal-bedii keyfiyetlerle zenginleşmesinde, dram, facia, hikaye ve roman türlerinin gelişmesinde büyük hizmet gösterdiler.

Roman türüne ilk kez maarifçi-realistler müracaat ettiler. M. S. Ordubadi'nin "Badbaht milyoncu", İ. Musabayov'un "Petrol ve milyonlar saltanatında", A. Sahhatin "Ali ve Aişa" eserleri Milli romanın ilk numuneleri gibi kıymetli idi. Müterakki romantizmin M. Hadi, H. Cavid, A. Şaig gibi temsilcileri Çarizme ve onun müstemlekecilik siyasetine karşı tartışmayı aksettiren, Güney Azerbaycan'ı hilas etmeye çağıran, Milli medeniyetin terakkisini tebliğ eden klasik sanat eserlerini yaratmakla büyük iş yaptılar.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devrinde Hüseyin Cavid, Mehemmed Hadi, Ahmed Cevad, Celil Memmedguluzade, Cafer Cabbarlı v.b. kendi eserleri ile Milli ruhun uyanmasında emsalsiz hizmette bulundular.

Fakat, Bolşevik işgali edebiyata ağır darbe vurdu. Milli edebiyatın yerini proleter edebiyatı tuttu. 1926'da "Gızıl galamlar" ittifakı kuruldu, daha sonra Azerbaycan Yazıcılar İttifakına dönüştürüldü. Ancak, ülkeyi bürüyen baskı Azerbaycan medeniyetine büyük darbe vurdu. 30'lu yıllarda görkemli medeniyet hadimleri H. Cavid, A. Cavad, Y. V. Çamenz Eminli, M. Müşfig, A. M. Şarifzada, Ü. Racab vb. Sovyet rejiminin kurbanları oldular.

Büyük Vatan muharebesi yıllarında ve ondan sonra S. Vurgun, M. Rahim, O. Sarıvelli, R. Rıza v.b. şiirleri askerleri ve emektaşları galip gelmeye teşvik etti.

80'li yılların sonu 90'lı yılların başlarında içtimai hayatın bütün sahalarında olduğu gibi medeniyet sahasında da geçiş devrinin zorlukları kendini gösterdi. Bununla birlikte, edebiyat ve incesanat sahasında Komünist ideolojiye karşı mücadele devam etmekte idi. Azatlık ideallerinin yayılmasında şiir hususi rol oynadı. Azerbaycan poetik fikrinin tanınmış simalarından olan Halil

Rıza'nın şiirleri elden ele geziyordu. Bahtiyar Vahabzade, Memmed Aras vb. şiirleri halka azadlık, kahramanlık hislerini aşılıyordu.

XIX. asrın ilk yarısında aşık musikisi halk arasında büyük hürmete malik idi. Aşık konserleri şehir ve köyleri geziyor, halk meclislerine iştirak ediyorlardı. Hanendelik de geniş inkişaf yoluna çıktı. XIX. asrın ikinci yarısında yetenekli musiki ifacıları Kafkasya'dan çok uzaklarda meşhur olan Harrat Gulu, Hacı Hüsü, Meşedi İsa, Cabbar Garyağdı, Elesker abdullayev, Keçeci oğlu Mehemmed ve başkaları idi. Musiki hayatının kaynayıp taştığı yer Karabağ idi. Muharebe yıllarında Azerbaycan incesanat hadimlari faşizme karşı kazanılan zaferde büyük pay sahibi idiler. Azerbaycan sanatçıları askeri birliklerde askerlere moral gecelerinde 35. 000 konser verdiler.

Sovyet devrinde Azerbaycan'da konservatuar ve musiki mektepleri kuruldu. Pişekar musikiciler ve bestekarlar nesli yetişdi. 1934 yılında Bestekarlar İttifakı kuruldu. Üzeyir Hacıbeyov, Fikret Amirov, Gara Garayev, arif Malikov vb. Azerbaycan bestekarlık mektebinin görkemli temsilcileri oldular.

Azerbaycan muğam sanatı inkişaf etti. R. Muradova, H. Hüseynov, A. Babayev v.b. meşhurlaştı.

Devlet bağımsızlığının kazanılması ile güçlüklere rağmen, musiki incesanatı da inkişaf etti. Yüksek musiki tahsili veren yeni mektepler açıldı. Azerbaycan musikisi doğrudan dünyaya çıktı. A. Gasımov büyük mugam ifacısı gibi meşhur oldular.

XIX. asırda tasviri incesanatın görkemli temsilcisi olan ressam Mirza Eski Erivani Erivan serdarı Hüseyingulu hanın sarayını yeniden yaptı ve sarayın yaz salonu duvarlarında Fetali hanın oğlu Abbas Mirzenin ve Hüseyingulu hanın portrelerini yaptı. Şehir inşaasında görkemli mimar Kasımbey Hacıbababayov'un büyük hizmeti oldu. Bakü'da mimarlık incisi sayılan binalar inşa edildi. Merdekan'da meşhur zenginler M. Muhtarov'un ve Ş. Asadullayev'in villaları inşa edildi. Deniz kenarına bulvar yapılmaya başladı.

Mimarlık inkişaf etti, yeni yeni binalar yapıldı. Azerbaycan'ın Devlet bağımsızlığını yeniden kazandıktan sonra muasır mimarlık üslubunda yeni binalar yapıldı. Bakü'nün mimarlık simasında ciddi değişiklik yapıldı.

Ressamlık sahasında kazanılmış prensiplerin çoğu devrin istedadlı ressamı Mirmuhsin Nevvab'ın adı ile ilgiliydi. Satirik grafiğin inkişafında Azim Azimzade büyük rol oynadı. Behruz Kengerli pişakar ressam gibi şöhret kazandı. Sovyet devrinde Azerbaycan renkkarlık mektebi meşhur olmuştu. 1932'de Azerbaycan Ressamlar İttifakı kuruldu. Sovyet devrinde T. Salahov, M. Hüseynov, T. Narimanbeyov'un eserleri dünyada tanındı.

23 Mart 1873'de M. F. Ahundov'un "Lenkaran hanının veziri" adlı komedisinin temaşaya sahnelenmesi ile Azerbaycan pişekar tiyatrosunun esasları belirlenmiş oldu. Tagıyev'in 1883'te tiyatro binası yaptırması Azerbaycan'da tiyatro sanatının inkişafına sebep oldu. Cihangir Zeynalov, Habib Bey Mahmudbeyov, Necefgulu Veliyev gibi istedadlı tiyatrocular yetişti. Kuba, Nuha, Şuşa, Nahçıvan, Gence ve başka şehirlerde tiyatro gösterileri yapıldı. Şuşa yeni tiyatro merkezine döndü. 1883'te Nahçıvan'da dram cemiyeti teşkil olundu. 1895'te Bakü artistler Cemiyeti tesis edildi.

Milli Azadlık harekatının genişlediği şaratlarda, 1904'de "Müselman Artistleri Cemiyeti" teşkil edildi. Hayır cemiyetlerinin bünyesinde tiyatro grupları ve şubeleri meydana geldi. C. Zeynalov, H. Arablinski, C. Hacınski, A. Rzayev, M. Aliyev, S. Ruhulla, H. Sarabski ve başkaları Azerbaycan Milli tiyatrosunun en parlak yıldızları seviyesine yükseldiler. 1917'de Nahçıvan'da "el güzgüsü" adlı tiyatro cemiyeti kuruldu. Gösterilerin ekseriyetinde R. Tahmasib liderlik ediyordu. Ü. Hacıbeyov, M. Magomayev, C. Garyağdı, G. Primov ve başkaları Azerbaycan Milli musikisinin inkişafı, zenginleşmesinde büyük hizmetler gösterdiler. 12 Ocak 1908'de tanınmış bestekar, Milli opera sanatının banisi Üzeyir Hacıbayovun "Leyli ve Macnun" operası ilk defa sahnelendi. Bundan sonra o, "Şeyh Sinan", "Rüstem ve Söhrab", "Aslı ve Kerem" gibi operalarını yazdı. Azerbaycan musikili komedyasının da banisi Ü. Hacıbayov oldu. "Er ve Arvad", "O Olmasın Bu Olsun", "Arşın Mal Alan" komedyalarının sahnelenmesi tiyatro sanatını zenginleştirmekle birlikte, yazara dünyada şöhret kazandırdı.

Cumhuriyet devrinde Bakü'de tiyatro grubu oluşturuldu.

Nisan işgalinden sonra 1922'de Azerbaycan Devlet Dram tiyatrosu, 1924'te Opera ve Balet tiyatrosu, 1931'de Kukla tiyatrosu, 1936'da Genç Temaşacılar Tiyatrosu, 1938'de Musikili komediya tiyatrosu kuruldu. adil İskenderov rejisör, Abbas Mirza Şerifzada, Sidgi Ruhulla, Ulvi Receb, Rıza Tahmasib, Merziye Davudova, Elesker Elekberov ise aktörler olarak tanındılar. Müstakillik yıllarında Azerbaycan tiyatrosu maddi zorluk çekmekle birdlikte serbestlik kazandı. Ülkede yeni yeni tiyatrolar faaliye başladı.

1940'da Efrasiyab Bedelbeyli ilk Azerbaycan baletini- "Gız galası"nı yazdı.

İlk Azerbaycan filmi 1916'da çekildi. 1926'da Bakü'de film seti yapıldı. 1926'da Azerbaycan radyosu, 1956'da ise Azerbaycan'da televizyonu yayına başladı. Devlet bağımsızlığı elde edildikten sonra bazı özel radyo ve iletişim şirketleri de kurulmuştur.

Çarizm Azerbaycanı işgal ettikten sonra gazeteler da çıkmaya başladı. Azerbaycan Türkçesinde ilk gazeteler asrın birinci yarısında neşredildi. 1832 yılının Ocak'ında "Tiflisskie vedomosti" gazetesinin ilavesi olarak Azerbaycan Türkçesinde "Tatar haberleri" adlı sayfası çıktı. XIX. asrın 50'li yıllarında Azerbaycan'da küçük matbaalar kuruldu.

Kuzey Azerbaycan matbuatının banisi Hasanbey Zerdebi oldu. Onun 1875'te ana dilinde "Akıncı" gazetesinin büyük zorluklarla yayına başlaması bütün Kafkasya'da ses getirdi. 1877-1878'li yıllar Rusya-Türkiye muharebesinin başlaması ile Çar yönetimi gazetenin siyasi karakterli meselelere değinmesini yasakladı, daha sonra ise gazetenin neşri tamamıyla durduruldu. Avrupa medeniyetini yakınen bilen Celal Ünsizade 1880'da Tifliste "Kaşkül" gazetesinin esaslarını ortaya koydu. Ana dilinde gazete ve dergilerin sınırlı sayıda yayınlanması sebebiyle Azerbaycan aydınları kendi yazılarına da Rusça matbuat sayfalarında devam ettiriyorlardı.

XX. asrın başlarında matbuat ve neşriyat işleri güç durumdaydı. Birinci Dünya Savaşı arifesinde Azerbaycan'da 275 isimle bin nüsha kitap, onlarla dergi ve gazete neşrediliyordu. Azerbaycan

matbuatı fikirlerine göre demokratik, sermaye taraflısı ve Bolşevik şeklinde bölünürdü. C. Memmedguluzade, M. Şahtahtinski, S. Hüseyin, Ö. Faik, Ü. Hacıbeyov ve diğerleri Milli-demokratik matbuatımızın sayılan “Akıncı” ve “Keşkül”ün en iyi ananelerini devam ettirmek için yeni demokratik matbuatın oluşturulması uğrunda mücadele ettiler.

1906 yılı Nisan’ında ışık yüzü gören “Molla Nasraddin” dergisi 25 yıl faaliyet gösterdi. Büyük yardımsever H. Z. Tağıyev, M. Muhtarov, Ş. Asadullayev, İ. Aşurbayov ve başkalarının vasıtası ile yayınlanan gazete ve dergilerin esas ideali halkın azadlığı ve mutluluğu idi. Bu gazete ve dergileri A. Ağaoğlu, A. Hüseynzada, A. M. Topçubaşov, H. Vezirov, M. E. Resulzade ve diğer ileri gelen aydınlar redakte ediyorlardı. Azerbaycan Halkının Milli-Azadlıg uğrunda mücadelesinde M. E. Resulzadenin redaktörü olduğu “açıg söz” gazetesi müstasna rol oynadı.

Cumhuriyet devrinde Azerbaycan’da “Azerbaycan”, “İstiklal” v.b gazeteleri yayınlıyordu. Ancak, Bolşevik işgalinden sonra bu gazeteler kapatıldı. Bunların yerine Cumhuriyette “Komünist”, “Bakinski Raboçi” vb. gazeteleri yayına başladı.

70’li yıllarda Azerbaycan’da 84 gazete ve 23 dergi yayınlanıyordu.

Bağımsızlık yıllarında oldukça fazla gazete ve dergi kurulmuştur. 90’lı yılların ortalarında ülkede 600’ye yakın haberleşme vasıtası bilinmekteydi. XX. asrın sonlarında ise 200 civarında gazete ve onlarca dergi yayınlanırdı. Ülkede 20 haber ajansı faaliyet göstermektedir. Azerbaycan’da en yüksek tiraja sahip gazete “Yeni Musavat”’tır. Bundan başka “Azerbaycan”, “Doğu”, “Eho”, “Zerkalo” vb. yüksek tirajla çıkmaktadırlar.

Komşu Devletlerle Karşılıklı İlişkiler

XIX. asrın I. yarısında Güney Kafkasya’yı işgal ettikten sonra Rusya İmparatorluğu rejimi sıkı tutmak amacıyla muhtelif vasıtalardan istifade etti. Kuzey Azerbaycan’ın işgali bittikten sonra Rusya, Azerbaycan halkının yaşadığı arazilerdeki etnik vaziyeti değiştirmek için Ermenileri ve diğer Hristiyan halkları bu arazilere iskan ettirmeye başladı.[9] İran ve Türkiye’den nakledilen Ermenileri yerleştirmek için Erivan’da ve Nahçıvan’da iskan komiteleri oluşturuldu. İran’dan 40 bin, Türkiye’den ise 90 bine yakın Ermeni Azerbaycan topraklarına göç ettirildi. Kafkasya’da çalışmış Rus memuru N. Şavrov 1911’de “mevcut durumda Güney Kafkasya’da yaşayan 1.300.000 Ermeni’nin 1.000.000’dan fazlası yerli ahali değildi ve bizim tarafımızdan göç ettirilmişlerdi”[10] diye yazmaktadır. Göç ettirilenler daha çok Erivan bölgesinde, Nahçıvan’da ve Karabağ’da iskan ettirildiler. Ahalinin etnik terkibi esaslı şekilde değişti. Bu göç politikasından önce Karabağ eyaletinde 20 aileden 1600’ü (%8,4) Ermeni idiyse, göç sonucunda Ermenilerin yoğunluğu %34,8’e yükseldi. İşgalden evvel Erivan hanlığı ahalisinin %20’den fazlası Ermeniler idiyse, 1834-1835 yıllarında bu rakam %46 oldu. Göç ettirilmeden önce Nahçıvan vilayetinde 434 Ermeni ailesi yaşıyorsa, göçler sonucunda buraya 2551 yeni aile yerleştirildi. Bunun karşılığında ise Ermenilerin göç ettirildiği topraklarda yaşayan Azerbaycanlılar tedricen başka yerlere göçmeye başladılar. İşgal edilen topraklara Ruslar da göç ettirildi.

Azerbaycan Türklerinin yaşadığı topraklara Ermenilerin ve Rusların göç ettirilmesi, vazifelere ise Azerbaycan Türklerinin yerine Rusların yerleştirilmesi, onların yerli ahali gibi farzedilmesi rahatsızlığa ve tartışmalara sebep oldu. Daha sonra ise Ermeniler bu toprakları kendi toprakları gibi talep etmeye başladılar.

Çarizm 1905-1907 yıllarında devrimi önlemek veya zayıflatmak için Kafkas'ın muhtelif yerlerinde Ermeni-Azerbaycanlı kırgınları türettiler. Bu kırgınların gidişinde çok sayıda Azerbaycanlı mahvedildi.

Birinci Dünya Savaşı'nın gidişinde Çarizm hakimiyet organlarının askeri birliklerin yerleşim birimlerinden kaçan Ermenileri planlı bir şekilde Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi Azeriler arasında rahatsızlığa sebep oldu. Erivan bölgesine 110. 000, Yelizavetpol bölgesine 20.000, Kars vilayetine 20.000 Ermeni yerleştirildi. 1916'da Bakü'de 3000'e yakın Ermeni 487 evde yerleştirilmişti.[11] Bütün bunlar Ermeni-Azeri ilişkilerini olumsuz yönde etkiledi. Aynı zamanda Güney Kafkasya'da ve Güney Azerbaycan'da Ermeni silahlı birlikleri kurularak Osmanlı Devleti arazisine gönderdi. Bu birlikler Türk ve Müslüman halka karşı toplu katliamlar yaptılar.

Rus ordusu, Ekim Devrimi'nden sonra savaş bitiminde ele geçirdikleri ve toplu halde tuttukları arazileri ve silahlarını Ermenilere bıraktı. Bolşeviklerin himayesi ve liderliği ile Ermeniler yeniden Azerbaycanlılara ve diğer müsalman halklara karşı toplu katliamlar yaptılar. Toplu katliamların coğrafyası anadolu, Güney Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan, Batı Azerbaycan (şimdiki Ermenistan) ve Borçalı kapsamaktaydı. 1918 yılının Mart'ında Bakü'de Taşnak-Bolşevik ittifakı 12.000'den fazla Azerbaycanlıyı katletti.[12] Kısa bir zaman zarfında Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde 30.000 Azerbaycanlı mahvedildi. 1918 yılının Mart'ına kadar Erivan çevresinde 135.000 Azerbaycanlının yaşadığı 199 köy dağıtıldı.[13]

1918'de Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan müstakil cumhuriyetler ilan edildikten sonra onların arasında arazi anlaşmazlıkları var idi. Ararat (Ermenistan) Cumhuriyeti'ni kurmak için Ermeniler Erivan'ı başkent yapmak için Azerbaycan hükümetinden rica ettiler. Uzun müzakerelerden sonra Azerbaycan Milli Şurası 29 Mayıs 1918'deki toplantısında Ermenilerle çatışmaları bitirmek için Erivan'ı Ermenilere adeta hediye ettiler.[14] Ancak çok geçmeden Ermeniler Azerbaycan'a ve Gürcistan'a karşı arazi iddialarını tekrar dile getirdiler ve eski Türk topraklarından yerli ahaliyi sürmeye saşladılar.

Bağımsızlık elde edildikten sonra Azerbaycanla Gürcistan arasında küçük anlaşmazlıklar olsa da, bu anlaşmazlıklar çok çabuk giderilip müttefik oldular. Azerbaycan ve Gürcü temsilciler heyeti Paris sulh konferansında birlikte hareket ettiler. Kafkasın Bolşevikler tarafından işgalinden sonra da Azerbaycan Halkı ile Kuzey Kafkas Halkları arasında anlaşmazlık konusu bulunmamaktaydı ve onları müstemleke karşısında bağımsızlık düşüncesi birleştiriyordu.

1920 yılı Nisan işgalinden sonra Bolşevik maskesi giyen Ermeniler yeniden Azerbaycan'dan toprak talep etmeye başladılar. Uzun tartışmalar sonucunda Dağlık Karabağ'da yaşayan 140.000 kişi

Ermeniye muhtariyet hukuku verildi. Onlar için Muhtar vilayet kuruldu. Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılar kat kat çok olmalarına rağmen onlara böyle bir hukuk verilmedi.

Sovyet devrinde oluşturulmuş şartlarda Ermeni liderleri Azerbaycan topraklarını sulh yoluyla almaya üstünlük verdiler. 20-30 yıllarında Azerbaycan'ın bazı sınır yerleşim birimleriden münbit topraklar alınıp Ermenilere verildi. Lakin Ermeniler bununla da yetinmediler.

Bu yıllarda Mil ve Mugan topraklarına 50.000 Rus'un ve hayli Yahudi'nin iskanı konusunda zemin hazırlıkları yapılmıştır.[15]

İkinci Dünya Savaşı sonlarında oluşmuş şartlardan istifade eden Ermeniler Türk dünyası aleyhine değişik metodlarla çalışmaya başladılar. Onlar Türkiye'ye karşı toprak iddiasında bulundular. Bunda başarısız olunca Ermeniler yeniden Azerbaycan'a karşı toprak iddialarına giriştiler. Ermenistan KP MK'nın katibi arutyunov ÜİK (b)P MK'ya mektup yazarak Dağlık Karabağ'ın Ermenistanla birleştirilmesini talep etti. Bu konuda ÜİK (b) PMK katibi Malenkov 28 Kasım 1945'te Azerbaycan KP(b)MK katibi M. C. Bağırov'a mektup yazdı.[16] M. C. Bağırov 10 Aralık 1945 tarihli 330 no'lu cevabi mektubunda Ermenilerin iddialarını reddetti.[17] Bununla birlikte Şuşa istisna olmak kaydıyla, Dağlık Karabağ'ı Ermenistanla sınırı olmamasına rağmen vermek mümkündü. Bunun mukabilinde DGMV'nin Ermenistan'a verilmesi konusu görüşülürken Ermenistan SSCB'in tamamıyla Azerbaycanlıların yaşadığı ve Azerbaycanla sınır olan Azizbayov, Vedi ve Karabağlar yerleşim birimlerinin Azerbaycan'a verilmesi konusunun gündeme getirilmesi istendi. Bu yerleşim birimlerinin Nahçıvanla Azerbaycan'ın diğer arazilerini, yani, Türkiye ile Azerbaycan'ı ve bütün Türk dünyasını kara yoluyla birleştirebileceğini ifade etmek gerekmektedir.

M. C. Bağırov mektubunda, Gürcülerin de Azerbaycan'dan Balaken, Zagatala ve Gah yerleşim birimlerini talep ettiklerini yazdı. Bu yerleşim birimlerinde yaşayan 79.000 ahalinin yalnız 9.000'i İngiloy idi. O, bu konunun da görüşülmesinin mümkün olabileceğini mektubunda belirtmişti. Aynı zamanda Azerbaycan'la sınırdaş olan ve tamamıyla Azerbaycanlıların yaşadıkları Gürcistan SSR'in Borçalı şehrinin de Azerbaycan'a bağlanması konusunu da teklif etti. Bu toprakların Çarizm vaktinde "tatar distansiyası" olarak düşünüldüğünü belirtmeliyiz bu Türkiye sınırına kadar uzanıyordu.

Nihayet, M. C. Bağırov Azerbaycanla sınırdaş olan ve ahalisi tamamyla Azerbaycanlılardan ibaret olan Rusya terkibine katılmış tarihi Azerbaycan toprakları olan ve zamanda Bakü yönetiminde olmuş Derbend ve Kasımkend şehirlerinin yeniden Azerbaycan'a bağlanması konusunu gündeme getirdi.

İ. V. Stalin konulardan haberdar olunca arşiv belgesine "Bunların başı harab olmuş." şeklinde derkenar yazarak meseleyi bitirdi. Ancak, Ermeniler üçüncü bir varyanta el attılar. Bu da dışarıda yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a dönmesi talebiydi, bu istekle Kremlin'in karşısına çıktılar. Bu konu için 23 Aralık 1947'de SSCB Nazırlar Sovyeti toplanarak "Ermenistan SSR'den kolhozcuların ve başka Azerbaycanlı ahalinin Azerbaycan SSR'in Kür-Aras ovalığına iskanı hakkında" kararı kabul etti. 10 Mart 1948 tarihli bir başka kararla bu işi uygulamak için geçici bir plan hazırlandı. Hariçdeki Ermenilerin dönmesi için 1948-52 yıllarında Ermenistan'da yaşayan 400.000'den fazla

Azerbaycanlının 150.000'den çoğu planlı şekilde yurtlarından sökülerek Azerbaycan'ın Mil ve Muğan arazilerinde yerleştirildiler.[18] Azerbaycanlıların yurtlarından sürgün edilmesi ile "Türksüz Ermenistan" kurulmasın planının tatbiki mümkündü. Ermenistan'da tarihi Türk isimleri değiştirildi ve Azerbaycanlılar Devlet işlerinden uzaklaştırıldılar.

Ermeniler bundan sonra da kötü niyetlerinden vazgeçmediler. Azerbaycan Devlet Tehlikesizliği bakanı, general Mayor Yemelyanov'un 24 Ağustos 1946 tarihinde DGMV'de Ermeni aydınlarının menfi ahval-ruhiyesi hakkındaki soruşturmasında Stepanakert'ta Ermenilerin Türkiye ve Azerbaycan düşmanı olduğuna dair istihbari bilgiler verilmişti.[19]

60-70 yıllarında da Ermenilerin Türk düşmanlığı devam etti. 60'lı yıllarda Moskova'daki muayyen güçler Azerbaycan'ı korkutmak için Dağlık Karabağ konusunu yeniden gündeme getirdi. Fakat, Kruşşev, bu konuyu Azerbaycan'ın lehine olacak şekilde halletti.

70'li yıllarda da Ermenilerin Dağlık Karabağ konusunu yeniden gündeme getirme istekleri engellendi.

80'li yılların başlarında Azerbaycan'ın Kazak ve Gedebey şehirlerinde binlerce hektar arazi Ermenista'a verildi. Halkın itirazına rağmen, hakim kuvvetler onları zorla bastırdı. Sov. İKP MK'nın Baş katibi M. S. Gorbaçov'un müşavirlarinden biri olan Ermeni asıllı A. Aganbekyan 1987 yılının Kasım'ında Paris'te "Humanite" gazetesine verdiği demeçte, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi konusunda ülke yöneticilerine karşı fikir beyan etmişti. Bu şartlarda Azerbaycan topraklarında "Büyük Ermenistan" kurma planlarını hayata geçirmek için Ermeni siyasetçileri faaliyete başladılar. Ermeni planlarının ilk kurbanları yine Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılar oldular. Ermenistan'da devlet seviyesinde yapılandırılan gizli silahlı birlikler Azerbaycanlıları topraklarından vahşicesine koğup çıkarmaya başladılar. 1988 yılının Ocak ayında Ermenistan terkibindeki Gafan ve Mehri şehirlerinden ilk kaçkınlar Azerbaycan'a gelmek zorunda kaldılar. Dağlık Karabağ'a terörist birlikler gönderilldi. 17 Şubat'ta "Ermenistan'ı Türklerden temizlemeli", "Ermenistan'da yalnız Ermeniler yaşamalıdır", "Türksüz Ermenistan" sloganları altında yapılan mitinglerden sonra Dağlık Karabağ Ermenileri de Stepanakert'de mitinglere başladılar. 20 Şubat'ta DGMV Sovyetinin toplantısında Azerbaycan SSR Ali Sovyeti'ne vilayetin statüsünün belirlenmesi hususunda müracaat etti. Aşağı Karabağ ahalisi 24 Şubat'ta Yukarı Karabağ'a yürürken Asgaran bölgesinde Ermeniler 2 Azerbaycanlıyı kurşunladılar, 19 kişiyi ise yaraladılar. Bundan sonra hadiseler daha da kızıştı. Ermeniler yeni yeni fitne fesat çıkarttılar. 28 Şubat'ta Sumgayt'ta bir grup Ermeni katil 32 kişiyi (onlardan 6'sı Azerbaycanlı idi) öldürdü, 200 ev harap edildi, onlarca bina, özel araba ve otobüsleri yaktılar. Bütün bu yaptıklarına rağmen Ermeniler Azerbaycanlılar hakkında kamu oyunda olumsuz fikir uyandırabildiler. Ermeni silahlı birlikleri Gugark ve Garabağ Muhtar Cumhuriyeti'nde 100'e yakın çocuğun bir çoğunu diri-diri ağaca bağlayıp benzin döküp yaktılar, bir kısmını da borulara doldurup ağzını kaynakladılar. 11 Aralık'ta Ermenistan'da deprem mağdurlarına Azerbaycan'dan yardıma giden 78 kişilik İL-76 uçağını Ermeniler roketle düşürdüler. 8 Ağustos 1991'de Ermenistan'da son kalan Azerbaycanlı köyü olan Mehri bölgesindeki Nüvedi köyü boşaltıldı. Böylelikle, 1988'den başlayarak

Ermenistan'daki 185 Azerbaycanlı köyünden 230.000 kişi kovuldu, 31.000 ev, 165 kolhoz ve sovhoz emlakı talan edildi, 225 kişi öldürüldü, 1200'e yakın insan yaralandı, yüzlerce insanın azaları kesildi, gözleri çıkarıldı. Bütün bunlar karşısında merkezi Moskova hükümeti bu vahşeti durduramadı. Azerbaycan yönetimi de bazı hadiselerde aciz kaldı.

1988 yılının Haziranı'nda Ermenistan SSR Ali Sovyeti DGMV Halk Deputatları Sovyeti'nin Ermenistanla birleşmek hususundaki kararına onay verdi. Neticede, Azerbaycan'ın arazi bütünlüğü bozuldu. 1989 yılının Ocak ayında SSCB Ali Sovyeti'nin Riyaset Heyeti "Azerbaycan SSR'in DGMV'de özel idari yönetimi hakkında" karar verdi. Ermeniperest A. Volskin'in başkanlığında Moskovaya tabii olan Hususi İdare etme Komitesi oluşturuldu. DGMV aktif olarak Azerbaycan'ın yönetiminden çıkarıldı. Hususi İdare etme Komitesi vilayetindeki Azerbaycanlıları sıkıştırmağa başladı. Ermenistan'dan silah ve mühimmat taşınması zorlaştırıldı. 1989 yılının Haziran'ında Stepanakert'in 14.000 Azerbaycanlı ahalisi şehirden kovuldu.

Azerbaycan'daki Milli Azadlık harekatının talepleri altında SSCB Ali Sovyeti 28 Kasım 1989'da Hüsusi İdare Etme Komitesini lağv etti. Vilayetin idaresi SSCB Ali Sovyeti Hüsusi Komissiyasının denetimi altında Azerbaycan SSR'in Teşkilat Komitesine verildi. Ermenistan SSR Ali Sovyeti ise 1Aralık'ta "Ermenistan SSR ve Dağlık Karabağ'ı birleştirmek hakkındaki kararı" kabul etti. DGMV'nin iktisadi ve siyasi idaresi Ermenistan'a verildi.

15 Ocak 1990'da SSCB Ali Sovyeti DGMV ve çevresinde olağanüstü hal ilan etti. Aynı yılın Mayıs ayında vilayetin idaresi yeniden Azerbaycan'a verildi. Fakat Ermeni terörü bitmedi. Yukarı Karabağda Ermeni silahlı kuvvetlerinin vahşilikleri devam etti. Şehirlerde Ermeni birliklerine karşı Azerbaycanlıların gönüllü birlikleri savaşıyordu. Artık Dağlık Karabağ'da 10.000'lerce Azeri birer kaçkına dönmüştü. Moskova Azerbaycan'ın bağımsızlığına doğru giden yolu gittikçe zora sokmuştu. Nitekim, Eylül'ün başlarında "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" kurulduğu ilan edildi. Yukarı Karabağ'da yerleşen Sovyet ordu birliklerinin yardımı ile Ermeni birlikleri Goranboy şehrinin bir çok köyünü ele geçirerek talan ettiler. 20 Kasım'da Hocavend şehrinin Garakend köyü hava sahasında Azerbaycan'ın Devlet katibi, iç işleri bakanı, baş savcı, birkaç milletvekilinin de uçtuğu helikopter Ermeniler tarafından vurularak düşürüldü.

1992 yılının Ocak ayında Ermeni işgalcileri, Rus ordu birliklerinin yardımı ile Dağlık Karabağ'daki Azerbaycan Türklerinin yaşadığı köylere hücum ettiler. Karkicakan, Malıbayli ve Guşçular köyleri Ermeni terörist birlikleri tarafından yakıldı. 25 Şubat'ta Ermeni birlikleri, Hankendin'deki Rusya'ya mahsus 366. alay ve ona bağlı birlikler Hocalı şehrine hücum ettiler. Hocalı şehri vahşicesine darmadağın edildi, ahalisi ise topluca katledildi. Hocalıda yapılanın tam adı ise tabii ki bir 'Soykırım'dı. Bu katliamda Ermeni silahlı birlikleri 613 Azerbaycanlıyı öldürdüler, 487 kişiyi yaraladılar, 1275'i ise esir alındılar, 6 aileyi tamamen mahvettiler. Kaçmaya çalışan yaşlı, çocuk, kadın kısmını karlı bir gecede Ermeniler tarafından katledildiler. Hocalı faciasından sonra Azerbaycan'da durum daha da gerginleşti. Azerbaycan'da hakimiyet el değiştirdi. 9 Mayıs'ta Ermeniler 29.500 nüfusa sahip olan Şuşa'i işgal ettiler. Şehrin savunmasında 155 kişi şehit oldu,

167'si ise yaralandı. Daha sonra Azerbaycan Milli Kuvvetleri Laçin'i terk etmeye başladılar. 18 Mayıs'ta 59.900 nüfusa sahip olan Laçin işgal edildi. 1993 Nisan'ında 57. 500 nüfusa sahip olan Kelbecer şehri işgal edildi.[20] Böylelikle Ermeniler Dağlık Karabağ'ın ve çevresinin işgalini gerçekleştirmiş oldular. 1994 yılı Mayıs ayında ateşkes ilan edildi.

Ermeni terörü ve bunun neticesindeki tecavüzünün Azerbaycan oldukça büyük zararları oldu. Bir milyon fazla insan kendi vatanları dışında sürgün hayatı yaşamaya başladı. Karabağ'da yaşayan 52.000 Azeri Türk'ü öz vatanlarından ayrı düştü. Azerbaycan topraklarının %20'si işgal edilmiş oldu. Karabağ'ın dışında Nahçıvan'ın ve Kazağ'ın bazı yerleşim birimleri Ermeni silahlı birliklerinin işgali altında kaldı.[21] Ülkenin gelir kaynakları darmadağın oldu.

İşgal edilen yerlerde Ermeni tetrörist birlikleri 927 kütüphane bulundurulan 4,6 milyon eski elyazması ve baskı kitapları yaktılar,[22] 20 medeniyet evini dağıttılar.[23]

Ermeni tecavüzünü durdurmak için Azerbaycan Devleti BMT'ye ve muhtelif uluslararası ve muhtelif teşkilatlara müracaat etti. BMT Tehlikesizlik Şurası şimdiye kadar Dağlık Karabağ'la bağlı dört kanun ve sedrin bir dizi beyanatını kabul etmiştir.

Problemin halli için oluşturulmuş Minsk grubunun sailları ve iki ülke liderlerinin görüşleri de hala hiç bir fayda vermiyor. Ermenistan Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesini, veya bağımsız olmasını talep etmektedir.[24]

* * *

Böylelikle, XIX. asrın birinci yarısından XXI. asrın başlarına kadar olan devri gösteriyor, Azerbaycan halkı onun aleyhine yöneltilen bütün faaliyetlere rağmen daima bağımsızlık uğrunda muhtelif şekiller ve metodlarla görüşmeler yapmıştır.

Azerbaycan Halkı XX. asırda iki defa devlet bağımsızlığını yeniden kurmuştur. Birinci defa kazanılan devlet bağımsızlığının ikinci kez Devlet bağımsımlığı sağlaması gösterdi ki, Azerbaycan halkı bağımsız devleti kurmaya, inkişaf ettirmeye ve güçlendirmeye kadirdir.

1 **Azarbaycan Respublikası Devlet Arşivi** (ARDA), f. 970, siy. 1, iş 1, v. 49-50.

2 **A.g.e.** v. 1-2.

3 **ARDA,** f. 970, siy. 1, iş 4, v. 1-4.

4 **Adres-kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki**.-Baku, 1920, 48, 50. s.

5 **Azarbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar va İctimai Herakatlar Devlet Arşivi (ARSPİHDA),** f. 64, siy. 2, iş 1, v. 118-122.

6 Bah: Çernıy Yanvar. Bakü-1990. **Dokumentı i materialı**.-Baku, Azerneşr, 1990; Balayev A., Rasim M. **20 Ocak hadiselari. Senadlar, mövgelar, şarhlar** (1990-2000).-Bakü, Çaşıoğlu, 2000.

7 **Azarbaycan Respublikası Ali Sovetinin Malumatı**, 1992, No:11(864), s. 6; No:12(865), s. 26; No:16(869), 19-26. s.

8 Bah.: **Azarbaycan Respublikasının Konstitusiyası** (asas ganunu).-Bakü, Azarnaşr, 1995.

9 V. Gurko-Krjazhin. **Armenien Question (en article from the Big Soviet Ensyclopedia**, **1926**).-Baku, 1992, p. 6.

10 Şavrov N. N. **Novaa ugroza Russkomu delu v Zakavkazğe**.-Baku, 1990, 64. s.

11 **ARDA,** f. 1, siy. 1, iş 1496, v. 50.

12 **Azarbaycan Demokratik Respublikası (tarih**, **ictimai-siyasi va madeni hayat)**.-Bakü, 1992, 173. s.

13 **ARDA,** f. 28, siy. 1, iş 185, v. 1-8; Gaz. "**Azerbaydjan**", 25 Sentabra 1918, No: 4.

14 **ARDA,** f. 970, siy. 1, iş 3, v. 51-52, iş 123, v. 3-4.

15 **Azarbaycan Respublikası Milli Tahlükasizlik Nazirliyinin Arşivi.** arh. No: PS 7525. 3-cü cyıld. M. H. Hacınskinin işi, v. 202.

16 **ARSPİHDA,** f. 1, siy. 169, iş 249, v. 7.

17 **A.g.e.,** v. 19-20.

18 **Didarginlar**.-Bakü, Genclik, 1990, 45. s.

19 **ARSPİHDA,** f. 1, siy. 169, iş 249, v. 24-26.

20 Azarbaycan Respublikası Devlet Statistika Komitasi. Yuharı Garabağın, Laçın va Kalbacar rayonlarının Azarbaycan hakimiyyat organları tarafinden nazarat edilen va Ermeni herbi birlaşmalari tarafinden işğal edilmiş yaşayış mentagalari barada 28 İyul 1993-cü yıl vaziyyatina ekspress-malumat (Müdafia Nazirliyinin malumatları asasında).-Bakü, İyul 1993, 1-11. s.

21 **A.g.e.**

22 **A.g.e.**

23 Bah: İnformaüia po dokladu "Zahita kulğturnogo nasledia v stranah-çlenah PAÇGS" (Azerbaydjanskaa Respublika).-Dokumentı PAÇGS. 1996 god.

24 Bah: İnformaüionnıy bölletenğ o posledstviah agressii respubliki armenii protiv azerbaydjanskoy Respubliki. Dekabrğ 1993.-Baku, Ministerstvo İnostrannıh Del azerbaydjanskiy Respubliki, 1993, 10. s.

A. Azerbaycan Bağımsızlık Mücadelesi

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) / Dr. Mehman A. Damirli [s.148-156]

Baku DevletÜniversitesi Hukuk Bölümü /Azerbaycan

1918-1920 yılları, Azerbaycan Türklerinin tarihine önemli bir aşama olarak girmişti. İşte bu dönemde, Azerbaycan'ın devlet yapısının ve Azerbaycan devletçiliğinin tarihin en derin dönemlerine kadar uzanan geleneklerinin canlandırılması gibi önemli olaylar yer almış. Türk Dünyası dahil Müslüman âleminde ilk kez Cumhuriyet yönetim formuna dayanan devlet, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) kurulmuş ve faaliyet göstermişti. Hiç kuşkusuz, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması, Azerbaycan Türklerinin devletçilik tarihinde olumlu dönüm noktası idi.

23 ay yaşamasına ve dış baskı ile içteki ağır durumun yarattığı ortamda faaliyet göstermesine rağmen, AHC, en çağdaş devlet yönetim formunu uygulamış, demokratik cumhuriyet kurmuştu. Genç milli devlet topraklarının tam hukuklu sahibi olarak, devletin arazi bütünlüğünün korunması, ekonomik ve askeri yönden kuvvetlenmesi için önemli tedbirleri yerine getirmiş, milli servetleri, milletin çıkarlarına uygun bir şekilde kullanmıştı. Özgür Azerbaycan Devleti, bağımsız devlete özgü olan tüm yönetim unsurlarına (parlamento, yürütme makamları, ordu, mahkeme ve maliye sistemi) sahipti. Burada devlet kurma işleri, hukuki esaslara dayanılarak yapılmış, hukuk devleti için gerekli olan tüm makamlar kurulmuştu. Milli Azerbaycan Devleti'nin devlet yapısının bu mahiyetini değerlendirerek, H. Baykara şöyle yazıyordu: "Milli bağımsız Azerbaycan devletinin en önemli özelliklerinden birisi, onun tam anlamıyla *hukuk devleti* olması idi".[1]

Oysa tarihimizin bu şanlı sayfasının Sovyet tarih ilminde incelenmemesinin yanı sıra sahteleştirilmesi ile uğraşılmıştır. Yıllar boyunca bu dönemin araştırmacıları, AHC'nin faaliyetlerinin olumlu yönleri konusunda sessiz kalmışlar ve onu Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin alternatifi kabul ederek, hiçbir temele dayanmadan eleştirmişlerdi. Bu gibi bir durum, Azerbaycan tarihi-hukuk ilminde de vardı.

80'li yılların sonlarında Azerbaycan'da bağımsızlık uğruna başlayan mücadele ve demokratikleşme sürecinin genişlemesi sonucu, 1918-1920 yılları milli devlet kurma tecrübesine büyük ilgi oluştu. Kısa zaman içinde milli devletçilik geleneklerinin yeniden ihyasına girişildi. AHC'nin devlet yönetim unsurlarının ve sembollerinin ihyası ile ilgili kararlar kabul edildi. Azerbaycan Türklerinin milli kimlik bilincinin ve devletçiliğinin geliştirilmesideki büyük önemi göz önünde bulundurularak, 21 Mayıs 1990 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın fermanı ile Azerbaycan'ın bağımsız demokratik devlet olarak kuruldu. 28 Mayıs günü, Azerbaycan Devleti'nin kuruluşunun yıldönümü olarak ilan edildi. 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan Parlamentosu'nun kabul ettiği "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet bağımsızlığı hakkında Anayasa kararnamesi"nin 2. maddesinde ise, Azerbaycan Cumhuriyeti, 28 Mayıs 1918 tarihinden 28 Nisan 1920 tarihine kadar faaliyet göstermiş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varisi olduğu kararlaştırılmıştı.[2] Bu karardan sonra

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarihinin, o sıradan hukuk tarihinin eski ideolojik engellerden kurtarılarak serbest bir biçimde araştırılması için imkan oluştu.[3]

Demokratik, Hukuk Devletine Götüren Yolun Başlangıcı

İstiklal Beyannamesi

Şubat 1917 tarihinde Rusya İmparatorluğu'nu "milletlerin hapishane"sine dönüştüren çarlık rejiminin devrilmesi ile Azerbaycan'da milli, mücadele ve siyasi süreçlerin gelişimi, özellik açısından yeni bir sürece girdi. Şubat devrimi, Rusya'da milli mücadele için gerekli olan koşullar yarattı. Yüzyıllık sömürge altında bulunan Azerbaycan Türkleri, Şubat devrimini diğer mazlum milletler ve Rusya İmparatorluğu'nun tüm demokratik güçleri ile beraber büyük ümitle karşılaşmışlardı. Bu dönemde Azerbaycan'da milli bağımsız devlet kurma uğruna yapılan mücadele çok yaygınlaşmaya başlar.

Şubat devriminden sonra "Musavat" partisi, faaliyetlerini açık olarak yürütmeye başladı ve Haziran ayında Türk Federalistler Partisi ile birleşti. Kısa bir zaman içinde bu partinin faaliyeti tüm Azerbaycan'ı kapsadı. Bu dönemde yeni siyasi partiler (ilk önce Gence'de Federalistler Partisi, Erivan'da "İrşad" Milli Partisi, sonralar ise Bakû'de Azerbaycan Eserler Grubu, Eylül'de ise "Ittihad" Partisi ("Rusya'da Müslümancılık") kuruldu.

Çeşitli siyasi partilerin kurulmasına rağmen, 1917 yılı yaz aylarının sonlarında, Azerbaycan'ın siyasi hayatında "Musavat" Partisi, söz sahibi bir partiye dönüşmüştü. Bunu, 22 Ekim 1917 tarihinde Bakû Sovyetinde yapılmış seçimler de ortaya koydu. Bu seçimde "Musavat" Partisi, 25 bin oyun 10 binini yani seçime katılanların %40'ının oyunu kazanmıştı. Oysa, kendileri için uygun ortamın olmasına rağmen, bu seçimde Bolşevikler sadece 4 bin kişinin oyunu kazanabilmişlerdi. Bu başarısına rağmen, "Musavat" Partisi Bakû Sovyeti'ne katılmayı reddetti.

26 Ekim 1917 tarihinde, birleşik "Musavat" Partisi'nin I. Kongresi yapıldı. Kongre, gelecek siyasi mücadelede partinin taktiği ve stratejisini belirlemiş ve partinin yeni progamını kabul etmişti.[4] Kongre sırasında Petrograd'da silahla isyanın zaferle sonuçlanması ve geçici hükûmetin devrilmesi hakkında kararlar alındı. Aynı gün Bakû'de çeşitli siyasi partilerin, sendikaların, askeri birliklerin katılımı ile acil toplantı yapılarak, hakimiyet konusu ele alındı. Bolşeviklerin aktif direnişine rağmen, Menşevik ve Eserler, Bakû'de, yüksek devlet hakimiyeti makamı olarak Sosyal Güvenlik Komitesi'ni kurmayı başardılar. Bu kararı reddeden Bolşevikler, hakimiyet konusunun tekrar görüşülmesini kararlaştırdılar. 2 Kasım'da Bakû Sovyeti'nin genişletilmiş toplantısında Bolşevikler, Bakû Sovyeti'ni Bakû şehrinde yüksek hakimiyet makamı olarak ilan ettiler ve onun Yürütme Komitesi'nde esas görevlerini ele geçirdiler.

11 Kasım'da Transkafkasya'da faaliyet gösteren siyasi örgütlerin Tiflis'te yapılan toplantısında, Temsilciler Meclisi tarafından egemenlik konusu çözülene kadar bölgeyi yönetmek için Özel Komite yerine, Transkafkasya Komiserliği'nin kurulmasına karar verildi. Transkafkasya'nın üç milleti ve onların siyasi partileri, bu komiserlikte temsil olunmalarından dolayı, onlar kendi fraksiyonlarını kurdular. Transkafkasya'da devletçiliğin gelişimi açısından komiserlik ileriye atılmış bir adım idi. Fakat

buna rağmen, bölgede istikrarı temin etmek açısından Komiserliğin yürütme organları henüz zayıf idiler.

26-28 Kasım'da bütün Transkafkasya'da Rusya Temsilciler Meclisi için seçimler yapıldı. Temsilciler Meclisi'nde, Gürcü Menşevikleri 11, "Musavat" 10, Taşnaklar 9, Müslüman Sosyalist Bloku 2, Bolşevikler, Eserler ve İttihatçılar birer yer kazandılar. Genellikle, seçimlerde "Musavat" Partisi Transkafkasya Müslümanlarının %63'ünün oyunu kazanmıştı. Seçimlerin esas sonucu, Azerbaycan vatandaşlarının "Musavat" programında yer almış arazi otonomisi konusuna bütünüyle olmasa bile, büyük çoğunlukla oy vermeleri olmuştu. Aynı zamanda bu, Rusya'ya bağımlılıktan kurtulma isteğini Gürcü ve Ermenilere kıyasla, Azerbaycan Türklerinde daha kuvvetli olmasıyla ilgili olmuştu.[5]

5 Ocak 1918 tarihinde Rusya Temsilciler Meclisi'nin dağıtılması ve Rusya'da Demokratik Parlamento'nun mevcudiyeti perspektifine son verilmesinden sonra Transkafkasya'dan olan Meclis üyeleri, bölgenin devletin yüksek idare organını kurmak amacıyle Tiflis'te toplandılar. 10 (23) Şubat 1918 tarihinde Tiflis'te Transkafkasya Seymi çalışmalarına başlıyor. Seym, Rusya Temsilciler Meclisi'ne seçilmiş Transkafkaya'nın üç esas temsilcisinden ve ek olarak Temsilciler Meclisi'nde milli örgütlerin kazandıkları milletvekili sandalye sayısını üç misli artırmak kooptasyon -yani listelerin genişletilmesi- yoluyla üyelik kazanmış temsilcilerden oluşuyordu. Görüldüğü gibi, Seym, Temsilciler Meclisi seçimlerine katılmış partilerin temsilcilerinden oluştuğundan burada on siyasi parti temsil edilmişti. Seym'de çoğunluk, Müslüman partileri bloku üyelerinden oluşuyordu. Seym'de Azerbaycan grubunun 44 milletvelkili bulunmakta ve liderleri M. E. Resulzade idi. 9 (22) Nisan 1918 tarihinde Seym toplantısında Transkafkasya'nın bağımsızlığı konusu görüşülmüş ve Müslüman grubunun ısrarı ile Transkafkaya Demokratik Federal Cumhuriyet ilan olunmuştu.

Fakat Seym, Transkafkasya milletlerinin hiçbir sorununu çözemedi. O, milletlerin ve siyasi partilerin çıkarlarını bütün bölgenin genel çıkarlarından aşağıda tutmamakla, beceriksizliğini ve yeteneksizliğini sergiledi. Mart olaylarından sonra bu hükûmetin tutumu tahammül edilmez oldu. Bu dönemde Azerbaycan'da meydana gelen silahlı saldırılar ve Bakû Halk Komiserlerinin tutuklanması isteği üzerine Bolşeviklere karşı toplu şekilde gösteriler başladı.[6] Aynı zamanda Ermeni Taşnak çetelerinin saldırıları sonucu, Erivan bölgesinden 80 binden fazla Azerbaycan Türkü, oturdukları yurtları bırakmak zorunda kalmışlardı.[7]

Bunlarla ilgili olarak Müslüman Fraksiyonu Seym'e gensoru verdiyse de, bundan hiçbir sonuç alınamadı.

Traskafkasya Seymi'nde dış politikada da milli fraksiyonlar arasında birliğe varılamadı. Türkiye cephesindeki savaş durumu Seym'in dağılma sürecini hızlandırdı. Böyle bir durumda Gürcü milletvekilleri, Transkafkasya Federasyonu'ndan çıkarak, Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etme kararını verdiler.

28 Mayıs 1918 tarihinde Gürcistan'ın Federasyon'dan çıkması hakkında verdiği bildirisinden sonra, Seym kendisinin dağıldığını ilan etti. "Bir aylık birliğin matem sesleri, buradaki milletlere,

değişimin onları bağımsız cumhuriyete götürdüğünü bildiriyordu".[8] Transkafkasya Federasyonu'nun dağılması bölgede bağımsız milli devletlerin kurulmusının gerekli olduğunu ispat etti.

27 Mayıs'ta, dağılmış olan Seym'in Müslüman Fraksiyonu üyelerinin olağanüstü toplantısı yapıldı. Toplantıya katılanlar oy birliği ile Azerbaycan'ın yönetilmesi sorumluğunu üstlendi. Azerbaycan Milli Şurası'nın başkanlığına "Musavat" Partisi lideri M. E. Resulzade, başkan yardımcılığı görevine M. Agayev ve M. Seyidov seçildiler. F. Hoyski yürütme organı başkanı, "Musavat" Partisi'nden M. C. Hacinski, N. Yusifbeyli, H. Hasmemmedov ve M. Y. Caferov, Müslüman sosyalist blokundan H. Melikaslanov ve C. Hacinski, "Hummet" Partisi'nden A. A. Seyhülislamzade, "Ittihad" partisinden H. P. Sultanov yürütme organı üyeliğine seçildiler.[9] Görüldüğü gibi, Milli Şura'da bütün partiler temsil olunmuştu. Başka türlü söylersek, bu organ çok partili, koalisyon tabanında şekillenmişti.

28 Mayıs'ta Milli Şura'nın ilk toplantısında geniş ve uzun görüşmelerden sonra Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığı ilan edildi. İki kişinin (S. M Geniyev ve C. Ahundov) çekimserliği hariç, 24 oy ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin tarih sahnesine çıktığını bildiren "İstiklal Beyannamesi"[10] kabul edildi.

"I. Bugünden başlayarak Azerbaycan halkı özgürlük haklarının sahibidir ve Güney-Doğu Transkafkasya'dan oluşan Azerbaycan tüm haklara sahip, bağımsız devlettir.

II. Bağımsız Azerbaycan'ın siyasi yapısı Halk Cumhuriyeti olarak belirlenir.

III. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti uluslararası birliğin bütün üyeleri, özellikle sınırı bulunduğu millet ve devletlerle iyi komşuluk ilişkileri kurmaya çaba gösterir.

IV. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, sınırları içinde milliyeti ve dinine bakmaksızın, bütün vatandaşlara vatandaşlık ve siyasi haklarını temin eder.

V. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, onun topraklarında oturan bütün milletlere serbest gelişme için geniş olanaklar sağlar.

VI. Temsilciler Meclisi toplanıncaya kadar bütün Azerbaycan'ın yönetimi başında, halkın oyu ile seçilmiş Milli Şura ve Milli Şura karşısında sorumlu olan geçici Hükümet bulunur."[11]

"İstiklal Beyannamesi"nin ilan edilmesi ile yeni bir özgür devlet -Azerbaycan Halk Cumhuriyeti- dünyanın siyasi haritasında yer aldı ve "bu zamana kadar coğrafi terim olmuş Azerbaycan kelimesi şimdi devletin adına dönüştü".[12] Bu, Azerbaycan Milli Şurası'nın Azerbaycan Türklerine yaptığı karşısında büyük hizmet idi. "28 Mayıs 1918 tarihinde Beyanname'yi kabul etmekle Azerbaycan Milli Şurası, bir Azerbaycan halkın varlığını siyasi anlamda belirlemişti. Çünkü, Azerbaycan kelimesi sıradan, bir coğrafi, etnografik ve lingüistik bir kelime olmaktan çıkarak, siyasi bir anlam kazanmıştı".[13]

"İstiklal Beyannamesi"nde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, özgür ve tüm haklara sahip, bağımsız bir devlet olmanın yasal ifadesini buldu. Aynı zamanda onun siyasi önemi, Azerbaycan devletinin

ihyasıyla Azerbaycan Türklerinin kendi mukadderatını kendisinin belirlemeye hakkı olduğunu tüm dünyaya göstermiş olmasıdır. "Bu belge ile Azerbaycan Türkleri demokratik milletler ailesine ilk Müslüman Türk Cumhuriyeti'ni katmış oldular".[14]

"İstiklal Beyannamesi", Azerbaycan Devleti'nin yeniden ihyasını hukuki açıdan belirlemesinin yanı sıra, milli Azerbaycan Devleti'nin siyasi sisteminin esaslarını (demokratik rejimli cumhuriyet yönetim formu, yüksek devlet idari organlarının sistemi, yaşama organı karşısında hükûmetin sorumluluğu ve parlamenter rejimin belirlenmesi), iç ve dış siyasetin esaslarını (tüm milletler, özellikle komşu millet ve devletlerle iyi komşuluk ilişkileri, devletin sınırları içinde bulunan bütün halkların serbest yaşaması imkanlarının sağlanması), vatandaşların yasal statüsünün esaslarını (milliyeti, dini, sosyal durumu ve cinsine bakmaksızın bütün vatandaşlarını sivil ve siyasi haklarının temin edilmesi) belirlemişti.

Devlet hayatının esas prensip ve görüşlerini, anayasa karakterli sosyal-siyasi konuların kurallarına göre düzenleyen "İstiklal Beyannamesi"ni, Anayasa düzeyinde önemli olan bir kararlar bütünü olarak kabul edebiliriz. O, aynı zamanda Azerbaycan devlet tarihinde ilk Anayasa mevzuatı idi. "İstiklal Beyannamesi" bu açıdan AHC mevzuatının hukuki esasını oluşturuyordu. Sonraki dönemlerde AHC'nin yüksek devlet organlarının kabul ettikleri kararnameler ile devlet hayatının ve sosyal hayatın demokratikleştirilmesine yönelik diğer bütün tedbirler, "İstiklal Beyannamesi"nde belirlenmiş demokratik prensip ve görüşlerin gerçekleştirilmesine yöneltilmişti.

Böylelikle XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da küçük mahalli devletçikler bulunmuş, hanlıklar kaldırıldıktan sonra, aşağı yukarı yüz yıllık bir dönemde devletinden yoksun olmuş Azerbaycan Türkleri, devletlerini yeniden kurarak, onu prensip açısından büsbütün yeni ve aynı zamanda milli bir bünye üzerinde kurmaya başladılar. Yeni kurulmuş cumhuriyetin yüksek değerlerinden M. E. Resulzade, "Azerbaycan, Müslüman âleminde ilk cumhuriyet, Türk dünyasında ilk devlettir. Türk asıllı bütün devletler, genellikle dini bünye üzerinde kurulmuş oldukları halde, Azerbaycan Cumhuriyeti çağdaş milli, medeni bağımsızlık anlayışı, Türk milli-demokratik devlet yapısına dayalıdır ve bu açıdan bizim cumhuriyetimiz ilk Türk devletidir", diye yazıyordu.[15] Gerçekten de, AHC, tarih boyunca Azerbaycan topraklarında kurulmuş bütün devletlerden özelliği açısından esaslı bir biçimde farklıydı. Önceki kurulan devletler monarşik devletler idilerse, AHC, parlamenter cumhuriyetçi, çağdaş, milli-medeni bağımsızlık anlayışına dayanan milli devlet idi. AHC, aynı zamanda Müslüman âleminde ilk cumhuriyet idi. Gerçekten de, AHC kurulduğu dönemde Türkiye'de Sultanlık, İran'da Şahlık, Afganistan'da Padişahlık, Hive ve Buhara'da ise hanlık yönetimleri bulunmaktaydı.

M. E. Resulzade: "Hukuk Devletinin Esası Yasama, Yürütme ve Yargı Egemenliğinin Taksimidir"

AHC'de yüksek yasama egemenliği Parlamento'nun idi.[16] Azerbaycan'da bulunan bütün halkların ve partilerin yer aldığı Parlamento'nun, yasama organı olarak kurulduğu günden itibaren, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin siyasi sisteminde önemli ve aynı zamanda bu sistemin kurumlaşmasında etkili bir yeri olmuştur.

AHC Parlamentosu, genç devletin hukuk sisteminin kurumlaştırılması yükünü üzerine almanın yanı sıra, faaliyetini büsbütün yasal esaslara dayanak yapmıştı.

AHC yüksek yürütme egemenliği, parlamenter rejime uygun olarak, parlamento tarafından şekillendirilen ve onun karşısında sorumlu olan Hükûmet (Nazirler Şurası) idi. Milli Azerbaycan Devleti'nde hükûmet kabineleri koalisyonlu olmuş ve genellikle, hükûmet başkanına ve programına güven oyu verilerek göreve başlamıştı.

Azerbaycan hükûmetinin faaliyeti aşırı derecede karmaşık, çok yönlü olmuş ve gerginlik içinde geçmişti. Azerbaycan hükûmetinin gerçekleştirdiği ve listesi tam olmayan çok yönlü fonksiyonları şunlar olmuştu: Devletin ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmesi için uygun olan iç ve dış ortamı yaratmak, o sıradan komşu devletlerle iyi komşuluk ilişkileri kurmak, ülkede yer almış anarşi ve yasa dışı eylemlere son vermek ve yasaların uygunlanması için istikrarlı ortamı oluşturma, ülkenin ekonomik hayatını düzenlemek, devletin toprak bütünlüğünü ve dokunulmazlığını temin etmek, demokratik prensiplere dayanan kudretli egemenlik geliştirmek, milli silahlı kuvvetleri kurmak vb.

Azerbaycan hükûmeti toplam, 23 aylık gibi kısa bir zaman içindeki faaliyeti döneminde milli devlet kurmada önemli başarılar kazanmış, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü uğruna devamlı mücadele etmiş, milli ordunun kurulmusı ve milli kültürün geliştirilmesinde ciddi tedbirler almıştı. Milli Azerbaycan Hükûmeti'nin faaliyetinin en önemli öğretici yönü, Fethali Han Hoyski'nin şu sözlerinde kapsamlı bir biçimde yer almıştır: "Hükûmetin faaliyetinde ne kadar kusur ve eksikler olmuşsa da, yol gösteren ışıklı yıldızı bu olmuştu: Milletin hakkı, istiklali ve faydası!"[17]

AHC'de yöneticiliğin muhtelif alanları üzerine normal devlet faaliyetini temin etmek için gerekli olan merkezi devlet yürütme organları kurulmuştu. Onun için gerekli olan bağımsız dış politika, maliye, gümrük, sınır muhafazası, askeri idare, eğitim, sağlık, bayındırlık gibi kuruluşlar tesis edilmişti.

AHC, egemenliğini kısa zamanda Transkafkasya'nın güneydoğu kısmındaki eski Azerbaycan topraklarında kurmuştu. Azerbaycan hükûmeti önceki rejimden kalmış yerel egemenlik organları kaldırılmasa da, yerleşim birimlerinde ayrı ayrı yürütme alanları ile ilgili organların yaşatılmasının yanı sıra devlet hayatının diğer alanlarında olduğu gibi, yerel yöneticilikte de dayanıklı reformlar yapmayı hedefliyordu.

Azerbaycan Cumhuriyeti, yerel yöneticiliğin reformunu yapmış, köy yürütme organlarının seçimle yönetime gelmesi tekrar temin etmiş, çağdaş devletlerde kabul edilmiş demokratik esaslar ile "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde şehir meclisleri üyelerinin seçimlerinin yapılması hususunda kurallar" projesini hazırlamış ve bunlar Azerbaycan Parlamento'sunun 7 Ağustos 1919 tarihli toplantısında kabul edilmişti. Şunu da belirtelim ki, Azerbaycan'ın şehir meclisleri, sözünü ettiğimiz kurallara göre ve kısa zamanda şekillenerek faaliyete başlamıştı.

Çok hassas iç ve dış siyasi koşullarda faaliyet göstermesine rağmen, "AHC Parlamentosu, hukuk devleti için önemli olan 'egemenliğin taksimi' prensibini uygulamıştı. Fakat, bu genç devletin bu demokratik özelliğe sahip olmasına giden yol henüz çok açık değildi. Milli Şura ve hükûmet Gence'ye

nakledildikten sonra, bağımsız Azerbaycan'ın mevcudiyeti tehlike ile karşı karşıya kaldığında, Azerbaycan Milli Şurası bütün yasama ve yürütme yetkilerinin Hükûmete verilmesi üzerine karar almak zorunda kalmıştı. Bu durum 1918 yılı Kasım ayı ortalarına kadar devam etmişti. Yüksek yasama organı çalışmalarına başladıktan sonra ise, egemenliklerin taksimi prensibinin uygulanması için imkanlar çoğalmıştı. Azerbaycan Parlamentosu işte bu prensibe dayanarak, 25 Ocak 1919 tarihli 9. toplantısında milletvekili görevleri ile devlet hizmetinin aynı zamanda uygulanamayacağı hususundaki kanunu kabul etti.[18] Kanuna göre, bakanlar hariç, parlamento üyeleri yürütme organlarında devlet memuru fonksiyonunu yerine getiremezdi. Sadece Parlamento'nun bulunduğu yerdeki eğitim kurumlarının idari fonksiyonu olmayan akademik üyeleri ve devlet kurumlarında özel bilgi gerektiren konular üzerine bilirkişi olarak hizmette bulunan kişiler bu kanunun hükmü dışında tutuluyorlardı. Devlet hizmetlerinde bulunan kişi, Parlamento üyesi seçilmişse, onun bu yeni görevi kabul veya reddetmek hakkı vardı. Eğer devlet hizmetinde bulunan Parlamento üyeleri kanunla belirlenmiş zaman içinde (Bakû şehrinde oturan üyeler için 3 gün, Bakû şehri dışında oturanlar için ise 10 gün) devlet hizmetinden çekilmeleri hususunda Parlamento'nun yönetimine bilgi vermezlerse, onlar devlet hizmetini tercih etmiş ve Parlamento üyeliğinden çekilmiş kabul edilirlerdi.

Bahsi geçen kanun, ciddi şekilde uygulanmıştı. Örneğin, kanuna uygun olarak, Parlamento üyesi S. M. Ganiyev, Eğitim Bakanlığı'ndaki görevinden çekilmiş ve Parlamento üyeliğinde kalmış,[19] Denetleme komisyonu üyesi B. Rızayev ise Parlamento üyesi olmasından dolayı, görevinden alınmıştı.[20]

M. E. Rasulzade kanunun mahiyet ve amacını şöyle açıklamıştı: "Bu kanunun amacı, yaşama egemenliğinin yürütme egemenliğinden ayrılmasıdır. Hukuk devletinin despotik devletten farkı, egemenliğin bir kişiden birkaç kişiye geçmesinde değil, egemenliklerin taksimi sistemi olmayınca, egemenlik çok sayıda kişinin elinde çok daha despotik olmasıdır. Hukuk devletinin özü, yasama, yürütme ve mahkeme egemenliğinin taksimidir".[21]

Milli Azerbaycan Devleti'nin ayrı bir mahkeme sistemi vardı. Burada 1864 yılında yapılmış mahkeme reformu ile kurulmuş ve daha sonra bazı yerlerde anarşi sebebiyle faaliyetini durdurmuş, Bakû ve civarında ise, Bolşevikler tarafından kaldırılmış önceki dönem mahkeme organlarının (bölge ve barış mahkemeleri) kısa zamanda hayata geçirilmesinin yanı sıra sistemin yeni halkaları (Azerbaycan Mahkeme Odası, Azerbaycan Harbi Mahkeme, Alay Mahkemeleri) kurulmuş, mahkeme egemenliğinin yürütme egemenliğinden büsbütün ayrılması ve serbestliği yönünde şekillendirilmesi için çaba sarf edilmişti. Sonuncu husus, genel mahkemelere kıyasla bir prensip olarak devamlı uygulandıysa da, askeri mahkemelere gelince, o dönemin, koşulları buna imkan vermemişti.

Batı Avrupa hukuk fikrinin son başarılarına dayanan genç devlette serbest, peşin hükümsüz, insanlara yakın mahkeme organlarının kurulması, ceza mahkemelerinin tesis edilmesi ile adalet sorgulamasının gerçekleştirilmesine ilişkin geniş insan tabakalarının katılımının temin edilmesi, insanlara yakın yerel mahkemelerde seçim kurallarının belirlenmesini öngören mahkeme reformunun gerçekleştirilmesi planlanmış ve buna uygun olan kanun teklifleri hazırlanmıştı. Böylelikle, şunu

belirtmemiz gerekir ki, AHC'de egemenliklerin taksimi prensibi o dönemin şartlarının elverdiği ölçüde gerçekleştirilmiştir.

Hukuk Sisteminde Yapılmış Temel Reformlar

1918-1920 yıllarında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet yapısının demokratik karakteri, ilk önce toplumun demokratikleştirilmesine yönelik önemli tedbirlerle ön plana çıkmıştı. Çok ilginç olan ise, kadınlara, Müslüman âleminde ilk kez seçim hakkının tanınmasıydı. O, dönemin dünya devletlerinin tecrübesi ile kıyaslayınca, tüm sorumluluğu üstlenerek Batı Avrupa'nın bazı devletleri de milli devletimize imreniyorlardı, diyebiliriz. Örneğin İngiltere de halk temsilciliği hususundaki 1918 tarihli kararnamesine göre, seçim hakkı, erkekler olgunluk yaşına, kadınlar ise 30 yaşına ulaşınca, kazanırlardı.[22] Oysa AHC'de kadınlara erkeklerle beraber seçim hakkı verilmişti.

Azerbaycan'da söz ve basın serbestliğinin hukuki teminatları belirlenmiş, Azerbaycan'ın mevcudiyetinin gerekli şartı olarak bağımsızlık konusu hariç, tüm alanlarda fikir serbestliğine ve muhalefetin faaliyetine geniş olanaklar sağlanmış, gerekli ortam temin olunmuştu. N. Yusufbeyli'nin Parlamento'da söylediği şu fikirleri çok öğreticidir: "Başlıca özgürlükler -söz özgürlüğü, basın özgürlüğü, toplantı, birlik ve grev yapmak özgürlüğü-her çağdaş demokratik devletin özünü oluşturur. Bu kutsal özgürlükleri savunmayı hükûmet kendisinin görevi olarak kabul eder. Her bir Azerbaycan vatandaşı istediğini yazabilir, istediğini söyleyebilir, istediği yerde toplanabilir. Fakat bunun bir şartı vardır-bunların hiçbirisi Azerbaycan milletinin en kutsal hakkına onun bağımsızlığına karşı yönelik olmamalıdır."[23] Genç milli devletin vatandaşlarının hukuk ve serbestlikleri alanında eski rejimden miras olarak kalmış sınırlamaları kaldırmak için de önemli tedbirleri gerçekleştirmişti.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin demokratik ve hukuk özelliği hukuk sisteminin tüm alanlarında gerçekleştirilmiş tedbirlerde bütün parlaklığı ile yer almıştı. Burada hukukun başlıca alanlarında gerçekleştirilmiş reformların en önemli yönlerini ele alacağız.

Mülkiyet İlişkilerinin Düzenlenmesi Hususu

İlk önce şunu belirtmemiz gerekir ki, AHC'nin bağımsız ekonomi politikası, mülkiyet ilişkileri, maliye-döviz siyaseti, dış ticaret ve ekonomik ilişkiler, ekonomik yönetim sistemini oluşturdu. Burada sosyal adalet, üretim araçları üzerinde mülkiyet formları aracılığıyla uygulanmıştı. AHC'nin ekonomi politikasının temelinde mülkiyet çoğulculuğu yerleştirilmiş ve devlet, belediye, girişimci, özel vb. mülkiyet formlarının gelişmesi için geniş ve ortak imkanlar sağlamıştı.

AHC ve onun liderleri, Bolşevik tutumunun tam aksi olarak, toprak, fabrika, işletmecilik ve diğer başlıca üretim araçları üzerinde özel mülkiyetten vazgeçmiyor, mülkiyet ile özel girişim arasında doğrudan ilişkiler kuruyordu. Bununla ilgili olarak M.E. Resulzade şunları yazıyordu: "… mülkiyeti büsbütün kaldırmak, şu anki durumda zor kullanmak özel girişimcileri kaldırabilir."[24] Aynı zamanda AHC'de özel mülkiyetin sınırı belirleniyor, mülkiyetin aşırı yönlerinin kaldırılması, sosyal reformun özü olarak değerlendiriliyordu. Fakat AHC'de mülkiyetin, örneğin, çok büyük emlak ve üretim araçlarından oluşmuş fabrika ve küçük işletmelerin ayrıştırılmasını imkansız kabul ederdi.

AHC'de devlet mülkiyetine ve bazen de belediye mülkiyetine "devletin servet ve gelir kaynağını oluşturan yer altı madenleri"; "demiryolu, elektrik, su, telefon, telgraf vb. bunun gibi genel işlere hizmet eden kurumlar" dahil edilirdi.

Ekonomide AHC'nin tedbirleri, her şeyden önce Bolşeviklerin uyguladığı millileştirmeyi kaldırmaya yönelikti. Ekim 1918 tarihinde hükûmet, "Petrol sanayinin özelleştirilmesi ve bu alanla ilgili kuruluşların eski sahiplerine iade edilmesi hakkında" kararı kabul etti. Karara göre, petrol sanayisi ve yardımcı kuruluşlar, aynı zamanda ticaret odası, bu cümleden olarak Bakû Halk Komiserleri Sovyeti'nin bu kuruluşların yönetilmesi ve kuralları ile ilgili olarak verdiği direktifler feshediliyordu.[25] Millisizleştirmede (çağdaş anlamda özelleştirme), petrol sanayiinin yanı sıra diğer yardımcı alanlara da ait olan hazır ürün ve rezervler, hükümetin ermine verilmiş; kuruluşların eski sahiplerine iade edilmesi konusunda bu rezervler ve hazır ürünler ile ilgili olarak bazı bağlantılar kurulmuştu.

Mülkiyetin çeşitli formlarının gelişmesine imkan vermek, AHC'nin bu alandaki faaliyetinin başlıca amacı olmuştu. Genellikle, AHC'nin ekonomideki faaliyetinin esası, demokratik görüşlerden oluşuyordu. Bu bakımdan onun ekonomik faaliyetini kapitalizm ve sosyalizm ölçüleri ile değerlendirmek, gerçeklikten uzak olurdu. Kanuna dayanarak titizlikle düzenlenen gelir vergisi, toplama mekanizması aracılığıyla özel sermaye ile devlet arasındaki ilişkiler düzenleniyordu. İşte bu usul ile özel sermayenin gelirlerinin belirli kısmı devlet hazinesine geçiriliyor ve orada tekrar paylaşım kurullarına uygun olarak sosyal-ekonomik gayelerin gerçekleştirilmesine yönlendiriliyordu.

Azerbaycan hükûmeti, devletin ekonomik hayatını yoluna koymak amacı ile geçici tedbir olarak, bazı emlak çeşitlerinde mülkiyet hakkı kazanılmasının özel kurallarını belirlemişti. Hükûmetin 31 Ekim 1918 tarihli kararına göre, petrol madenlerine, petrollü topraklara, petrol üretim fabrikalarına, petrol kuyularının podrat usulü ile kazılmasıyla uğraşan kuruluşlara ve mekanik fabrikalara, aynı zamanda Hazar Denizi'nde yüzen gemilere mülkiyet veya kullanma hakkının verilmesi için her defa ticaret ve sanayi bakanının özel bir izni ile mümkündü. Bu hakların kazanılması noterce onaylanmalı idi. Söz konusu kuralların bozulması sonucu imzalanmış bütün anlaşmalar geçersiz kılınıyordu.[26] Toprak mülkiyetinin hukuki rejiminin belirlenmesinde AHC'nin siyaseti çok ilginçtir. Bu konu üzerine partiler arasında, o cümleden "Musavat" Partisi içinde de fikir ayrılığı olmasına rağmen, genellikle AHC'de ilerici içeriği olan siyaset uygulanmıştı.

Musavat Partisi Parlamento'nun ikinci toplantısında toprak hakkında bir bildiri sunarak, gerek mülk sahiplerine, gerekse eski Rus devlet hazinesine bağlılığına rağmen, bütün toprakların köylüler arasında karşılık olmaksızın paylaşılması fikrini savunmuştu.[27]

AHC'de Şubat-Mart 1920 tarihinde toprak reformu ile ilgili olarak iki kanun teklifi hazırlanmıştı. Gerek "Musavat" Partisi'nin kanun teklifi[28] gerekse Toprak Bakanlığı'nın hazırladığı kanun teklifi[29] belirli farklara rağmen, amacı topraksız ve az topraklı insanlara toprak temin etmekti. Fakat, bilinen nedenlerden dolayı bu işler tamamlanamadı ve ihtiyaç olan kanunlar kabul edilmedi.[30]

İş Hukukunun Temini ile İlgili Olarak Mevzuat Tedbirleri

Vatandaşların iş hukuku ve çıkarlarının temini, AHC'nin sosyal gelişme alanındaki milli programının ayrılmaz parçası olmuş, onun mevzuat ile düzenlenmesine büyük önem verilmişti. "Burada çalışan işçilerin hakları özel bir biçimde hazırlanan iş kanunlarının kabul edilmesi ile temin edilmişti".[31]

İşçi ve memurlar ile işadamları arasındaki ilişkilerin düzenlenmesiyle ilgili ilk tedbir, Emek bakanının 26 Ocak 1919 tarihli deklarasyonu ile 2 Ekim 1917 tarihinde kabul edilmiş kolektif anlaşmanın işçi ve memurların ekonomik durumu ile ilgili kısımda[32] canlandırılması olmuştu. Aslında kolektif anlaşmanın hukuk normları ise, işe alma ve işten çıkarma hukuku ile ilgili madde hariç değiştirilmeden bırakılmıştı.

Söz konusu kolektif anlaşma, iş gününün kısaltılması, işçilerin bazı kategorileri için kısaltılmış iş gününün belirlenmesi (örneğin, şehirdeki devlet makamlarının personeli ve madende çalışanlar için 6 saatlik iş günü), işadamının veya müdürün emri ve bilgisi dahilinde çalışılan iş saatinden fazla çalışmalara olağanüstü hallerde izin verilmesi ve bu tür işlere göre maaş verilmesinden oluşuyordu. Emek bakanının 26 Ocak 1919 tarihli deklarasyonu ile işçi ve memurların işe alınması ve işten çıkarılması hakkı, kuruluş sahibinin olağanüstü hakkı olarak tanınırdı. Fakat bu hakkın bazı sınırlamaları da bulunmaktaydı:

a) Diğer şartlar eşit olduğu takdirde işe alma, sendika üyelerinin tercihi doğrultusunda yapılır.

b) Fabrika ve işletme komitelerinin üyeleri, çalışma yerinin işçilerinin temsilcileri tarafından seçilmiş kişiler, sadece Emek Bakanlığı'na bağlı olarak kurulmuş tarafların aynı sayıda temsilcilerinin bulunduğu özel organın kararı ile işten çıkartılabilir.

c) Toplu şekilde işten çıkartma ve personel sayısının azaltılması (on kişiden fazla kimsenin aynı zamanda işten çıkarılması), Emek Bakanlığı'nın adı geçen organının kararı ile gerçekleştirilebilirdi.

d) Toplu şekilde işten çıkarma ve personel sayısının azaltılması (on kişiden fazla insanın aynı zamanda ve grup halinde işten çıkarılması) Emek Bakanlığı'nın adı geçen organının kararı ile gerçekleştirilebilirdi.

İktidar tarafından tanınmış herhangi bir siyasi partinin veya örgütün üyesi olma işten çıkarılma sebebi olamazdı.

Deklerasyonda aynı zamanda yeni ortak bir anlaşma imzalanana kadar hükümetin bu deklarasyonda belirtilen sebeplerle işçilerin hukuk ve çıkarlarını kesinlikle savunacağı da yazılıydı. 26 Ocak 1919 tarihli deklarasyonun olumlu yönlerine rağmen sonraki dönemlerdeki uygulamalarda onun normları sıkça bozuluyordu. İşçiler, on kişiden fazla sayıda olan grup halinde aynı zamanda değil ama çok kısa zaman içinde işten çıkarılıyordu.[33] Deklarasyon görüntü olarak yerine getirilmekle birlikte aslında işçilerin toplu halde işten çıkartılması, emeğin muhafazası organlarının izni ve haberi olmaksızın gerçekleştiriliyordu. Bu ise işçilerin haklı olarak tepkisine neden oluyordu.

Bütün bunların neticesinde işçi ve memurların işten çıkarılmasının yeni kuralları belirlendi.[34] Bu kurallara göre iş anlaşması gerek modern teşebbüsü gerekse işçi ve memurların kendi teşebbüsü ile bozulabilirdi.

1. Kuruluşlar feshedildiğinde,
2. Üretim veya ticaretin kısıtlanması halinde,
3. Ayrı ayrı görev ve işlerin kaldırılması halinde,
4. Bir aydan fazla süre için işlerin durması halinde,
5. Eğer iş geçici ise işin tamamlanmasının sonuncu gününde,
6. İşe uyumsuzluk veya açık ve bilerek soğuk davranıldığında,
7. Sürekli olarak görevlerini yerine getirmedikleri hallerde,
8. Malzemelerin, araç gereçlerin ve emlakin bilerek tahrip edilmesi zarar verilmesi halinde,
9. Suç işlediği hallerde,
10. İş adamlarının veya kuruluş yöneticilerinin hareket veya sözle aşağılanması halinde.

İşçi veya memurlar kuruluş yöneticileri ile sendikalar arasındaki anlaşmalar doğrultusunda işten çıkartılabilirdi. Mutabık olunmadığı hallerde konu, Emeğin Muhafazası Organları tarafından çözülmeliydi. Kuruluş sahibi, işçi veya memurları işten çıkarma durumunda gerekli şartları haiz bir dilekçe ile sendikaya başvurmalı, sendika ise müracaattan itibaren iki gün ile iki hafta içerisinde verilen karara katılıp katılmadıkları hakkındaki görüşlerini bildirmeliydi. Belirtilen süre zarfında görüş bildirilmediği hallerde işten çıkartma kararı hakkındaki sendika görüşünün olumlu olduğu farz edilir.

Üretim alanının feshi, kısıtlanması veya işlerin durdurulması sonucu toplu halde işten çıkarmada, yasa dışı hareketleri önlemek amacıyla işçi ve memurların hakları, emeğin muhafazası organı tarafından belirlenmeli idi.

Bu dönemde ücretlerin belirlenmesi hususunda da adaletli taksim prensibi uygulanmaktaydı.

Ücret milli ve dini bağ, cins ve yaş farklarına bakılmaksızın uygulanıyordu. İşçilerin ücretleri sendika ve işveren tarafından ortaklaşa tespit ediliyordu. Hükümet ücretlerin devamlılığının sağlanmasını üstleniyordu.[35]

Ceza Hukuku

Milli Azerbaycan Devleti’ne önceki rejimden dağıtılmış ve harabeye dönmüş bir ülke miras kalmıştı. Cumhuriyetin yeni kurulduğu dönemde anarşi ve suç oranı artmıştı. Bu şartlarda devletin organlarının tesisi de oldukça güç olmaktaydı. Bu sebeple Azerbaycan hükûmeti, ilk önce ülkede istikrarı temin etmek için ceza mevzuatını düzenlemekteydi.

AHC’de diğer hukuk ilişkileri gibi ceza hukuku ilişkileri de hükümetin 23 Haziran 1918 tarihli kararına göre Rusya’nın önceki kanunları ile düzenlenmekteydi. Milli devletin mevcudiyeti döneminde

bu alanda mecelleleştirilmiş büyük hacimli mevzuat kararnameleri kabul edilmişti. Fakat ülkede anarşinin önlenmesi, yasal düzenin sağlanması ve kuvvetlendirilmesi milli ve sınıf düşmanlığının kaldırılması, devlet hayatının ve siyasi yapının esaslarının detaylı şekilde değiştirilmesi, küçük hacimli olsa bile, yeni ceza mevzuatı kararnamelerinin kabul edilmesi ve geçici eski mevzuat kararnameleri için gerekli değişim ve ekler yapmayı talep ediyordu. Azerbaycan'da ceza mevzuatının gelişmesinin başlıca yönleri, o dönemin şartlarıyla belirlenmişti.

Ceza hukuku ile ilgili mevzuat kararnameleri, genellikle, anarşi unsurlarına ve milli zemindeki düşmanlığın her türlü belirtilerine (27 Ocak 1919 tarihli hükûmet kararı) ve görevli kişilerin yetkilerini kendi çıkarı için kullanma hallerine karşı mücadeleye (rüşvete göre cezanın sertleştirilmesi hususunda 29 Eylül 1919 tarihli kanun), vatandaşların siyasi hak ve özgürlüklerinin, şahsının ve emlakinin güvencesinin teminine yönelmişti. Buna göre de, suç-hukuk kararnameleri, genellikle, ceza hukukunun özel kısmına ait konulara-eski kanunlar ile öngörülmüş suçlara göre sorumluluk belirleyen normların değiştirilmiş siyasi yapının ve o dönemin talepleriyle, dönemin Azerbaycan'ın gerçekliğine adapte edilmesi veya yeni suç eylemlerini belirleyen normların belirlenmesi ile ilgili idi.

Milli mücadele sonucu kazanılmış başarıların (bağımsız demokratik devlet yapısının esaslarının, o cümleden mahkeme egemenliğinin serbestliği) muhafazası ile ilgili mevzuat kararnameleri de kabul edilmişti.

"Ayaklanma halinde sorumluluğun belirlenmesi hususunda, bu gibi karışıklığı ve adalet sorgulamasını etkilemek hakkında bazı kararların degiştirilmesi üzerine" 13 Ekim 1919 tarihli Kanun ile Cinayet Kanunnamesi'nin üçüncü bölümünde değişiklik yapılmıştı. Kanun, ayaklanma ve ona hazırlık yapmaya, Parlamento'nun faaliyetine engel olmaya ve diğer suçlara göre sorumluluğu artırıyordu.

Siyasi hak ve özgürlüklerin suç-hukuk aracılığıyla sağlanması hususunda da uygun kararnameler kabul edilmişti. Azerbaycan Parlamentosu tarafından 21 Temmuz 1919 tarihinde kabul edilmiş olan "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsilciler Meclisi'ne seçimler hakkında Tüzük" ile vatandaşların siyasi haklarından birisi olan seçim hakkının ceza-hukuk açısından muhafazasına yönelik ölçüler belirlenmişti.

Basın özgürlüğünün gerçek teminini hukuki açıdan belirleyen ve 30 Ekim 1919 tarihinde Azerbaycan Parlamentosu tarafından kabul edilen "Basın hakkında Tüzük", onun ceza hukuku muhafazasını da belirlemişti. Örneğin, adı geçen tüzükte genellikle, basın hiçbir egemenlik makamının yasa dışı eylemlerinin kurbanı olamazdı ve sadece geçerli olan ceza mevzuatı ile öngörülmüş suçlar işlendiği halde, mahkeme yolu ile sorumlu tutulabilirdi (2. madde). Tüzüğün II. kısmı Cinayet Kanunnamesi'ni belirleyen yeni ölçüleri de içeriyordu.

Aslında sadece devlete yönelik ve devletin esas kanunlarına karşı basın aracılığıyla eylem yapan kişilerin suç işlemiş olduğu teklif ediliyordu. Bununla ilgili olarak M. E Resulzade, "Milletin her partisinin kendisine uygun örgüt ve gazetesi var. Bu gazeteler, çoğunlukla hükûmeti eleştirme ile

uğraştıkları halde, onlara karşı büyük sabır gösterildi", diye yazıyordu.[36] AHC Parlamentosu tarafından kabul edilen af hakkındaki kanunlar, ceza mevzuatında humanizm prensibinin göstergesi olmuştur.

1 Huseyn Baykara. **Azerbaycan İstiglal Mubarizesi Tarihi,** Azernesr, Baki. 1992. s. 249-250.

2 **Halg Gezeti**, 7 Kasım 1991. No: 219.

3 Konu ile ilgili araştırmalardan tarafımızdan yazılan şu kitaplara bknz: Demirli M., **Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Ali Devlet Hakimiyyeti Organlari**: **Teskili ve Faaliyetinin Hugugi Esaslari**, Bakû 1996; Damirli M., **Organizatsiya gosudarstvennoy vlasti v Azerbaydjane (1918-1920 gg)**, Odessa 1998.

4 **Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi** (ACDA), fon 894, kasa 1, dosya 56, varak 5.

5 Svyatocovski T., "Rus Azerbaycani 1905-1920: Müselman Cemiyyeti İçerisinde Millet Yaranisi", **Azerbaycan Dergisi**, 1989, No: 11, s. 199.

6 Agamaliyeva, N. Hudiyev R., **Azerbaydjanskaya Respublika**. **Stranitsi politiceskoy istorii**. **1918-1920** gg. Bakû 1994, s. 12.

7 Balayev A. **Azerbaydjanskoye natsionalno-osvoboditelnoye dvijeniye 1917-1920 gg**. Bakû. 1990, s. 25.

8 Svyatocovski T,. **a.g.y**., s. 129.

9 **ACDA**, fon 970, kasa 1, dosya 1, varak 46-47.

10 "İstiklal Beyannamesi", o dönemin belgelerinde "Azerbaycan İstiklalini Mubeyyin Akdname", muhaceret edebiyatında "Milli And", "Misak-i milli" adı ile geçmektedir.

11 **Sobraniye uzakoneniyi i rasporyajeniy Azerbaydjanskoy Respubliki**, No: 1, Bakû ot 15 noyabrya 1919 goda, S. 1.

12 Svyatocovski T., **a.g.y**., s. 130.

13 **İstiklal Gazetesi**, 28 Mayıs 1933 yılı.

14 **Azerbaydjan Gazetesi**, 28 Mayıs 1919 yılı, No: 110.

15 **Azerbaydjan Gazetesi**, 28 Mayis 1919 yılı, No: 110.

16 O dönemin belgelerinde Parlamento "Parlaman", "Meclis-i Mebusan" olarak da geçer.

17 **Azerbaydjan Gazetesi**, 9 Aralık 1919 yılı, No: 60.

18 **ACDA**, fon 895s, kasa 1, dosya 13, varak 48, 56-57, 66.

19 **Azerbaydjan Gazetesi**, 30 Ocak 1919 yılı, No: 21.

20 **Aynı Gazete**, 25 Haziran 1919 yılı, No: 130.

21 **Azerbaydjan Gazetesi**, 26 Ocak 1919 yılı, No: 19.

22 **Hrestomatiya po istorii gosudarstva i prava zarubejnih stran**. Pod red. Cernilovskogo. Moskva. 1994. s. 345.

23 **Azerbaydjan Gazetesi**, 16 Nisan 1919 yılı.

24 Resulzade M. E. **Esrimizin Siyavusu**, **Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı**. **Çağdaş Azerbaycan Tarihi**. Bakû, Gençlik. 1990. s. 41.

25 **Azerbaydjan Gazetesi**. 7 Ekim 1918 yılı, No: 5.

26 **ACDA**, fon 24, kasa 1, dosya 6, varak 34.

27 **Azerbaydjan Gazetesi**, 13 Aralik 1918 yılı.

28 **ACDA**, fon 895, kasa 3, dosya 306, varak 2-6.

29 **ACDA**, fon 895, kasa, dosya 312, varak 2-5.

30 Bununla ilgili olarak bknz: Demirli M. Azerbaycan Halg Cumhuriyetinde mülkiyet münasebetlerinin hususi tenzinlenmesi//**Hugugi devlet ve ganun**, 1991, No: 9 s. 50-52.

31 Resulzade M. E., **a.g.e.,** s 42.

32 **ACDC**, fon 2814, kasa 1, dosya 28, varak 42-43.

33 **ACDA**, fon 51, kasa 2, dosya 196, varak 44.

34 **ACDA**, fon 51, kasa 2, dosya 196, varak 45.

35 Bunun üzerine bknz: Demirli M., Emek Hugugunun temini sahesinde AHC'nin ganunvericilik tedbirleri, **Hugugi Dovlet ve Ganun**, 2000, No: 3, s. 32-34.

36 Resulzade M. E., **a.g.e.,** s. 41

Yayımlanmamış Kaynaklar

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (**ACDA**):

Fon 24, **kasa 1**, **dosya 6**.

Fon 51, **kasa 2**, **dosya 196**.

Fon 894, **kasa 1**, **dosya 56**.

Fon 895, **kasa 1**, **dosya13**; **kasa 3**, **dosya 306**, **dosya 312**.

Fon 970, **kasa 1**, **dosya 1**.

Fon 2814, **kasa 1**, **dosya 28**.

Süreli Yayınlar

Azerbaydjan Gazetesi:

7 Ekim 1918 yılı, No: 5.

26 Ocak 1919 yılı, No: 19.

30 Ocak 1919 yılı, No: 21.

9 Aralık 1919 yılı, No: 60.

28 Mayıs 1919 yılı, No: 110.

Halg gezeti, 7 Kasım 1991. No: 219.

İstiklal gazetesi, 28 Mayıs 1933 yılı.

Yayımlanmış Kaynaklar

Sobraniye uzakoneniy i rasporyajeniy Azerbaydjanskoy Respubliki, No: 1 ot 15 noyabrya 1919 goda, Bakü, 1919.

Araştırmalar

Agamaliyeve, N. Hudiyev, **R**. **Azerbaydjanskaya Respublika**, **Stranitsi Politiceskoy İstorii**, **1918-1920** gg. Bakü, 1994.

Balayev A. **Azerbaydjanskoye Natsionalno-Osvoboditelnoye Dvijeniye, 1917-1920** gg. Bakü, 1990.

Baykara H., **Azerbaycan İstiklal Müçadilesi Tarihi**, İstanbul, 1975.

Huseyn Baykara. **Azerbaycan İstiglal Mubarizesi Tarihi**, Bakü, Azernesr. 1992.

Caferoğlu **A**., **Kafkasya Türkleri**, Ankara 1976.

Cemenzeminli Y. V. **Biz Kimik ve Ne İşteyiruk**?, Bakü, 1919.

Demirli M., **Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Ali Devlet Hakimiyyeti Organları**: **Teskili ve Faaliyetinin Hugugi Esaslari**, Bakü, 1996.

Demirli M., Azerbaycan Halg Cumhuriyetinde Mulkiyet Munasebetlerinin Hususi Tenzinlenmesi**//Hugugi Devlet ve Ganun**, 1991, No: 9 s. 50-52.

Demirli M., **Azerbaycan Hugug Tarihi**, Ders vesaiti. Bakû, 1999.

Demirli M., Emek Hugugunun Temini Sahesinde AHC-nin Ganunvericilik Tedbirleri**/Hugugi Dovlet ve Ganun**, 2000, No: 3.

Demirli M., **Organizatsiya Gosudarstvennoy Vlasti v Azerbaydjane** (**1918-1920 gg**), Odessa, 1998.

Demirli M., A., Aleskerli A. R. **Azerbaycan Hugug Tarihi**: **Cinayet Hugugu**. Bakü, 1999.

Hacibeyli C., **İlk Müslüman Respublikasi Azerbaycan**, Paris, 1919.

Keykurun **N**. **Azerbaycan İstiklal Müçadilesi Hatiralari**, İstanbul, 1964.

Mehmetzade M. B., **Milli Azerbaycan Hareketi**, Ankara, 1991.

Resulzade M., E **Azerbaycan Cumhuriyyeti**, Bakü, 1990.

Resulzade M., E Azerbaycan Cumhuriyyeti Hagginda Be’zi Geydler**, İstiglal Gazeti 28 May 1933**.

Resulzade M., E. **Azerbaycan’ın Teskilinde Musavat**, Bakü, 1920.

Resulzade M., E. **Esrimizin Siyavusu**, **Cagdas Azerbaycan Edebiyatı**. **Cagdas Azerbaycan Tarihi**, Bakü, Genclik, 1990.

Sunbul T. **Azerbaycan Dosyasi**, Ankara, 1990.

Svyatocovski T., Rus Azerbaycani 1905-1920: Muselman Cemiyyeti İcerisinde Millet Yaranisi**, Azerbaycan Dergisi**, **1989**, No: **11**.

Topcubasov A., M., Azerbaycan’ın Tesekkulu, İstanbul, 1918, **Azerbaycan Elmlar Akademiyasinin Hebarlari**, Tarix, Falsafa ve Hugug Seriyasi, 1990, No: 3.

Vekilov R., “Azerbaycan Respublikasinin Yaranma Tarihi”, **Azerbaycan gazetesi**, 28 May 1919-cu il;.

Ziyadhanov **A.**, **Azerbaycan**, Bakü, 1919.

Azerbaycan Türklerinin İstiklâl Mücadelesi Önderi Ebulfez Elçibey / Prof. Dr. Kâmil Veli Nerimanoğlu [s.157-161]

Avrasya Araştırmaları Merkezi Başkanı /Azerbaycan

Yazıma Musavat Partisi Başkanı İsa Kamber'in Elçibey'in vefatından tahminen üç yıl önce gazeteci-yazar Elçin Hüseyinbeyli ile söyleşisinden bir alıntı ile başlamak istiyorum. "E. H: Peki (Azerbaycan'da-K.V.N.) bireysel olarak kendini kanıtlamış siyasi güç, siyasi şahsiyet kimdir? I. K: XXI. yüzyılda siyasetçi olarak mutlak surette belirtilmesi gereken kişiler tabii ki, yüzyılın başında M. E. Resulzade, yüzyılın sonunda ise E. Elçibey'dir. Resulzade'nin çevresinde çok değerli insanlar bulunmuş ve onların her birinin tarihimizde büyük hizmetleri olmuştur. Aynı zamanda Elçibey'in dava arkadaşları arasında dikkate layık insanlar az değildir, yani tarih onların da değerini verecektir. Yüzyılın sembolü olarak bu iki şahsiyetin adı tarihte kalacaktır". (Araz Dergisi, Stockholm, 1997, No: 1/2).

Üç yıl sonra amansız tarih bu büyük gerçeği acı bir ölümle bir daha ortaya koydu.

Türk dünyası, dünya demokratik düşüncesi XX. yüzyılın büyük ideologlarından birinin, Azerbaycan milli-bağımsızlık harekatı liderinin, Azerbaycan Halk Cephesi'nin değişmez önderinin, bağımsız, demokratik Azerbaycan'ın ilk meşru Cumhurbaşkanının, fikir ve düşünce adamının ölümünü halkın milli matem günü, dünya demokrasisinin hüzün günü olduğunu belirgin bir gerçeğe çevirdi.

Ölüm hayatın kapısını kapatabilir. Fakat fikrin, ideolojinin, düşünce sisteminin kapısını kapatamaz.

Burada oturan herkese bellidir ki, Elçibey'in mütevazı ve alçakgönüllülükten yoğrulmuş şahsiyeti Elçibeycilik kavramına, Elçibey mektebi anlayışlarına karşı olmuştur.

Mehmetemincilik, Atatürkçülük, Hiyabanicilik ideolojisinin öne çıkması, bu ideologların ekollerinin yaranması için uzun bir mücadele yolu geçen Ebulfez Elçibey, birşeylerin temelini koyduğunu, hangi fikir ve ideolojinin yaratıcısı olduğunu bir defa bile olsun iddialı şekilde dile getirmemiştir.

İnsanlar kaba güç, zor ve servetle yönetilemez. Milli-bağımsızlık harekatını ve milli devlet maneviyatını yalnız ve yalnız Elçibey'in gücü, saf ideoloji ve temennasız şahsiyet fikri yönetebilir. Elçibey'in çile dolu şerefli hayatı, zengin, dolgun, orijinal bilimsel dünya görüşü ve en başlıcası yaratıcı dehası Elçibey ideolojisinin özünü oluşturuyor.

Büyük liderler, büyük inam, iman, yol yaratan insanlardır. Karizmatik lider olmak, halkın kalbinde maneviyat tohumu serpip, onun ürününü alsa da, almasa da bu ürünün alınacağına-halkı kurtaracağına inanmak ve bu gerçeği lideri olduğu topluma, millete inandırmaktır.

Elçibey'in dünyaya bakış açısını üç kelime ile ifade edebiliriz: *Nasyonalizm, İdealizm, Realizm.* İlk bakışta paradoksal gözükse de, bu sözler büyük insanın tefekkür tarzı için esas kriterlerdir.

Elçibey ideolojisinin kaynakları, aşamaları ve içeriği ayrı ayrılıkta büyük araştırma konusudur. Bunlara kısaca da olsa değinelim:

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Elçibey ideolojisinin kaynağı Türk düşünce tarihi, İslâm felsefesi ve bakış açısı, Batı felsefesi ve liberal-demokrat düşüncesi, Doğu-Batı milliyetçilik tarihi, çağdaş dünyanın manevi değerleri olmuştur. Elçibey'i tanıyan herkes onun resmi toplantılarda, daha çok dost ve aile sohbetlerinde eski Türk, Doğu tarihi, Şaman inanç sistemi, Kuran'dan (bizzat orijinalinden) hadislerden, sünnetden, Sufizmden, Fransız devriminin mahiyetinden, tarih felsefesinden, eski ve çağdaş edebiyattan, dil ve milli zihniyetten, ideolojik sistemler tarihinden, dünya stratejisinden, beşeriyenin demokrasi mücadelesinden… yaptığı sohbetlerin şahidi olmuştur. Ne yazık ki, o sohbetlerin binde biri bile kaleme alınmamıştır. Kaleme alınanlardan ancak bir damlasını Adalet Bey'in hazırladığı "Elçibey'le 13 Saat Yüzyüze" kitabında bulunmaktadır.

Kaynakların bu büyük tarihi-manevi çerçevesini biraz sınırlamış olursak, Elçibey ideolojisinin başlıca temeli ve selefi Azerbaycan milli-demokratik düşünce olduğunu görürüz. Bu düşünce ekolü M. F. Ahundov'dan başlıyor. H. B. Zerdabi, N. B. Vezirov, M. Kazim Bey, Mirze Celil, Sabir, Üzeyir Hacibey, Alibey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, M. E. Resulzade, M. Topçubaşı bu büyük okulun devamcıları olmuşlar. Milli kimlik ve milli özüne dönüşü, demokratizm ideolojisini bu şahsiyetlerin eserlerinden, ortaya koydukları fikirlerden bağımsız düşünmek mümkün değildir. ("Azerbaycan aydınları")

Doğu'daki ilk cumhuriyetin mimarı M. E. Resulzade'nin ve onun silah arkadaşlarının ideolojik sistemi Elçibey dünya görüşü sisteminin başlıca temeli, fikir babasıdır.

1988 yılı meydan harekatının ilk günlerinde kitle heyecanının duygu ve heyecan dalgalarının milli mücadeleye, düşünce mücadelesine çevrilmesinde Elçibey'in söylediği bir fikir belirleyici rol oynadı: "Bizim yolumuz Mehmet Emin Resulzade ve Atatürk yoludur!" Bu cümleyle tarihi belleğin büyük bir konsepti tam açıklığı ile ortaya konuldu. Gerçekten de sömürgecilik ve yarı sömürgeciliğe ve ideolojik yapısının Marksizm-Leninizm olduğu totalitarizme karşı koymayı başarmış ideoloji Müsavatçılık ve Atatürkçülüktü. Müsavatçılığı Azerbaycan halkının tarihi manevi ihtiyacının doğal-zaruri ifadesi gibi kavrayıp araştıran ve yorumlayan Elçibey Müsavatçılık doktrininin teorik ve pratik zeminini çok derinden açıklıyor.

M. E. Resulzade "Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat" (1920) eserinde yazıyordu: "Bundan sonra bağımsız ve milli Azerbaycan'ın şevki tarihle idareye memur olacak fırkanın adı "Müsavat" olmayabilir, fakat o fırkanın "Müsavatçı" olması şarttır. Çünkü Müsavatçılık belirttiğimiz gibi 1) Milliyetçilik, 2) Türkçülük, 3) Vatancılık, 4) Azerbaycancılık, 5) Milli Devletçilik, 6) İstiklalcilik, 7) Cumhuriyetçilik demektir". Bu sözler tarihen olduğu gibi bugün de canlıdır.

Mehmet Emin'in geniş çaplı teorik-ideolojik sisteminin yeniden klasik üçlüde yuvarlak hale getirilmesi mefkure hedefinin sembolleştirilmesi bakımından gerekiyordu**.** Özellikle birbirine yakın olan ideolojik düzeylerin birleştirilmesi ideolojik isabetlilik bakımından seçilmiştir. İçeriği değişmeyen ilkeler

zaman zaman değişebiliyor, Müsavatçılık çağdaşlaşıyor. Örnek olarak tanınmış ideologlarımızdan H. İbrahimli'nin, N. Nesibli'nin "Bütöv Azerbaycan" kitabına yazdığı önsözden bir noktaya değinerek fikrimizi devam ettirelim: "Müsavatçılıkta milli bütünlük, Vahit Azerbaycan düşüncesi yenidir. 80'li yıllardan başlayarak Azerbaycan siyasal düşüncesinde (aslında dünya siyasal düşüncesinde-K.V.N.) Vahit Azerbaycan fikri pekişmeye başladı. Bu fikrin siyasal düzeyde ortaya konulması Ebulfez Elçibey'in adı ile bağlıdır".

Elçibey ideolojisinin en büyük seleflerinden biri olan Atatürk'ün ilke ve inkılapları, Atatürk'ün devlet felsefesi ve devlet tecrübesi idi. Ana hatları ile birbirine bağlı olan Atatürkçülük ve Mehmeteminciliğin temelinde Ziya Gökalp, İsmail Gaspıralı ve Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu düşünceleri bulunduğu için bu görüşler sisteminin altyapısı aynı idi. Fakat ayrı ayrı coğrafi, etnik-milli, tarihi-sosyolojik sınırlar bu milli ideolojilerin değişik özelliklerini de ortaya koymuştur. Elçibey bu fark ve benzerlikleri yapıcı şekilde yorumlayan, bu meseleye ideolojik açıklık kazandıran fikir adamı idi. Daha somut şekilde ifade edersek, Elçibey çağdaş Müsavatçılık ve Türk dünyasına yönelik Atatürkçülük ideoloji ekolünün temelini doktrin çapında ortaya koymuştur.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Marksizm-Leninizm dünya görüşü çöktü. Yalnız ayrı ayrı şahıslarda ve sınırlı gruplarda ideolojiden ziyade nostaljik yaşam tarzı olarak kalan eski dünya görüşünün yerini yeraltı nehirleri gibi millet tefekkürünün hafızasında yaşayan milli demokratik görüşler sistemi almaya başladı. Acılı, sancılı geçen bu süreç bugün de sona ermiş değildir.

Ana hatları değişmeyen Müsavatçılık dünya şartlarının, tarihin, güç dengelerinin yeni disiplinlere uygun olarak değişmesi ve modernleşmesi ile orantılıydı. Bu ideolojik değişimin başında Elçibey duruyordu. Harekat yıllarında ve sonralar parti içi, parti dışı faaliyetlerde ideolojik düşünceye büyük önem veren Elçibey, bu faaliyetlere bizzat önderlik yapmakla İsa Kamber, Nesib Nesibli, Cemil Hasanlı, Adalet Tahirzade, Aydın Balayev, Nesiman Yakublu, Fazil Gazenferoğlu, Arif Rahimoğlu, Neriman Kasımzade, Hikmet Hacızade, Arif Acalov, Niyazi Mehdi gibi yeni ideologlar kuşağının yetişmesinde büyük hizmeti olmuştur.

Değişen politik dengeler ve küreselleşen dünya XX. yüzyılın sonunda Elçibeyciliği zorunlu hale getirmiştir. Bu zorunlu süreç 1993 yılındaki darbeden ne kadar etkilense de, toplumda bir ideoloji yozlaşması yaşansa da, bir şahıs üzerinde odaklanmış yalan ve dayanaktan yoksun sistem kurma girişimlerinde bulunulduysa da, tüm bunlar tarihin gereksiz eşyalar deposuna bırakıldı. Mehmet Emin Resulzade'ye, onun ideolojisine dayalı siyasi örgütlere, şahsen Elçibey'e, İsa Kamber'e, diğer siyaset önde gelenlerine karşı ne kadar büyük baskılar olsa da, bu girişimler acı gülüşün hedefi oldu. Son 7-8 yılda yayınlanmış süslü-püslü kalın kitaplar fiyaskodan başka bir şey olmadı. Yalan ayak aldı, ancak yürüyemedi.

Gerek içten devlet çapında baskılar, şovlar, kampanyalar, otoriter ahlaka dayalı ağır baskılar, suçlamalar, gerekse dışarıdan Rusya-İran kaynaklı ideolojik sabotajlar Mehmetemincilik, Elçibeycilik öğretisini çökertemedi. Aksine, onun karşısında fiilen teslim oldu. Polis gücü ve yolsuzluk serveti ile tarih denemesinden çıkmış ideolojiler susturulamaz.

Müsavatçılığın 3 temel dayanağı-Türkçülük, Çağdaşlık ve İslâm, Elçibey'le Ali Bey Hüseyinzade, Ziya Gökalp ve Mehmet Emin arasında en büyük manevi-siyasi ideolojik köprüdür. Bu üç kelimede binlerce kitabın, araştırmanın mayası, cevheri var.

Bağımsız, demokratik Azerbaycan bayrağında üç renk bulunuyor: mavi, kırmızı ve yeşil. Bu renklerin sembolleştirdiği Türkçülük, Çağdaşlık, İslâm zaman zaman dünyaya gelmiş, tarihin ağır sınavlarından çıkmış derin anlamlı bir sembolü, devlet ideolojisidir. Ali Bey Hüseyinzade bu sembolü yarattı. Ziya Gökalp onun siyasi anlamını, kültür kökünü derinleştirdi. M. E. Resulzade bu sembolü devlet simgesinden bayrağa çevirdi. Elçibey bu sembolün felsefi-tarihi mahiyetini derinleştirdi ve ikinci-sonuncu defa devlet sembolünü devlet ideolojisi haline getirdi.

Elçibey'in mefkure davasında Türkçülük ayrıca bir önem taşımaktadır. Geniş teferruata varmadan Elçibey'in kendi sözlerine göz atalım: "Mefkuresi, maneviyatı, ahlakı bin yıllar boyunca bu toprakta teşekkül eden Türk etnosu bu ideolojinin de kurucusudur. Evet, bütün ideoloji arayışımızın ve düşünce çatışmalarımızın çıkış noktası bu özül üzerine kurulmalıdır". Türkçülüğü bir bütün olarak kabul eden ve onu teorik-pratik sistem haline getiren Elçibey, Türk milli kimliği, Türk kültür birliği, Türk dünyası, ortak alfabe, ortak edebi dil, ortak derslik vs. gibi önemli konuları siyasi-ideolojik, bilimsel-tarihi boyutları ile araştıran, ortaya belli başlı kriterler koyan fikir adamı olarak kabul edilmiş ekoldür.

Tarihi-felsefi metotla Türk tarihinin öğrenilmesi, Avrupa-Rus bakış açısından değil, Türkün kendi bakış açısından bu tarihin yazılması Elçibey ideolojik konseptinde önemli yer tutuyor. Elçibey diyor: "Türk dünyasının entelektüel gücü bugün bu işin gerçekleştirilmesine yetiyor, ancak Türk devletlerinin ortak kültür politikası da olmalıdır. Ortak Türk kültürü, ortak Türk edebiyatı ve ortak Türk dilinin oluşturulması, bu kültür politikasının bir parçası olmalıdır".

İdeolojide sık sık bilinçli veya bilinçsiz olarak karıştırılan Azerbaycancılık ve Türkçülük anlayışları konusunda en doğru yorumu Elçibey getirmiştir. Azerbaycan'a şimdiki iktidardan gelen Azerbaycancılık anlayışı ve ondan doğan Azerbaycan dili, Azerbaycan milleti vs. kavramlar komünist milliyetçilik düşüncesinin bir ürünüdür. Halbuki, Mehmet Emin yazıyordu: "Yalnız 'Türk' kelimesi değil, 'Azerbaycan' adı da kazanılmalıdır."

İlerici bir görüş olarak söylenen bu fikir "Birleşik Azerbaycan" anlayışı için, Vatan ve Devlet kavramı için zorunludur. Fakat Azerbaycancılığın Türkçülüğe karşı konulması, coğrafya ile milletin ve onların değerlerinin karıştırılması, ideolojik eksiklik ve ayrımcılık siyasetinden başka bir şey değildir. Elçibey'in düşüncesi şöyledir: "Azerbaycancılık da devletçilik ilkesi açısından belirli yere kadar faydalıdır, ancak milli çıkarlara zararlıdır ve bu zararın altından daha sonra çıkılmayabilinir".

Azerbaycan Türklerin ve Türk olmayan etnosların vatanıdır. Azerbaycan'daki vatandaş hakları ve eşitlik ilkesi anayasada belirlenmiştir. Fakat Azerbaycan ortak Türk medeniyetinin ve maneviyatının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu anlamda Azerbaycancılık Türkçülüğün bir parçasıdır ve birbirleri ile karıştırılamazlar.

Azerbaycan'da Türk olmayanların etnik mensubiyetlerinin (dil, kültür…) korunması için de anayasal güvencelerin de bulunması doğaldır. Elçibey döneminde Milli Meclis'te etnik azınlıkların kültürel haklarının korunması ve gelişimi hakkında kabul ettiği karar bu ideolojik düşüncedeki demokratizmi ortaya koymaktadır.

Elçibey iktidarı döneminde Latin alfabesi ile yayınlanmış 100'e kadar derslik, "Soyadı", "Devlet Dilinin Adı" vs. kanunlar, kararlar kısa dönem zarfında devletin kabul ettiği milli ideolojik programın pratik kısmıdır. Maalesef bu ideolojik istikamet 1993 Haziranı'ndan sonra çıkmaza girdi ve yarıda kaldı.

Çağdaşlık veya demokrasi Müsavatçılığın temel dayanaklarından biri olarak Elçibey'in görüşlerinde önemli yere sahiptir. Elçibey'in kendi sözlerine göz atalım: "Bizde diyorlar ki, demokrasi önemli değil. Ama son zamanlar demokrasiye ait bir çok makaleler, kitaplar yazılıyor, hatta Azerbaycan'da liberal demokrasi uğrunda mücadele sürüyor. AHCP'de, Musavat Partisi'nde olan liberal demokratlar istiyorlar ki, bu partilerin programlarını değiştirerek liberal demokrasi zemininde kursunlar. Demek ki, çağdaş değerlerin de taraftarları ve uzmanları yetişmektedir. Hatta milliyetçiler de farkına varmadan liberal-demokratlık yapıyorlar. Mesela geçenlerde Avrupa'nın liberal demokratları bizimle görüştüler, onlar ancak liberal-demokratlarla işbirliği yapmak istiyorlar. Ben onlara söyledim ki, biz milliyetçi, milli demokratlarız. Ancak programımızı okuduktan sonra gördüler ki, biz de halkın bağımsızlığını, insanların hürriyetini, Azerbaycan'da yaşayan azınlıkların haklarını temin etmeye çalışıyoruz. Dediler ki, bunlar liberal değerlerdir ve siz liberal değerleri benimsemiş milliyetçilersiniz. Buna hiç bir itirazımız olmadı. Yani biz çağdaş değerleri kabul ediyoruz, çünkü çağdaşlık bizim Musavatçılığın esas ilkelerinden biridir".

Elçibey, çağdaşlıkla milli, dini değerlerin içiçe, organik bağlılığını bir kültür tezahürü, toplum düşüncesi, insan düşüncesi gibi kabul edilmesi yönünde çok ciddi açıklamalar yapmış, bu sentezi tarihi delillerle yorumlamıştır. O, Japon medeniyetinde ve dünya görüşünde milli değerle çağdaş değerin diyalektik ilişkisini sık sık örnek gösteriyordu.

Elçibey'in Kuran'a, eski Türk demokratizmine büyük önem vermesi, eski Yunan, Avrupa, Amerika demokrasisi ile Doğu demokrasisini bir araya getirmesi onun ideolojik sisteminin esas halkalarından biridir. İngiltere'nin eski Başbakanı M. Thatcher'in "Büyük Demokrat Ebülfez Elçibey" demesi çok ciddi gerçeklerin anahtarıdır. Demokrasi bakımından Elçibey'in Mehmet Emin siyasi ekolüne ve Atatürk'e yaklaşımı, bilimsel-teorik, tarihi-deneysel açıklamaları üzerinde ayrıca durulması gereken önemli konulardır ve ileri zamanlarda araştırılacaktır.

Bilindiği gibi, Türkiye'deki demokratik devlet geleneği ile Azerbaycan'daki demokratik devlet geleneği aynı değildir. Evrim, demokratik reformlar, devrimci reformlar, dogmatik yönetim metodları, tekpartilik ve çokpartilik, medya plüralizmi ve otoriter medya gelenekleri gibi meseleler ideoloji tarihinin Azerbaycan'da ve Türkiye'deki tezahürüdür. Elçibey bütün bunların öğrenilmesi için ipuçları, konsept vermiş ve gençlik için büyük ideolojik platform yaratmıştır.

Müsavatçılığın üçüncü ilkesi İslami değerlerdir. Azerbaycan Cumhuriyeti yüzyılın başlarında dünyevi (laik) devlet olduğu gibi, yüzyılın sonunda da dünyevi devlet oldu. Azerbaycan demokrat aydınların beyinlere serptiği tohumların ancak böyle ürün vermeleri beklenirdi. Din ve devlet işlerinin ayrılması cumhuriyet kuruculuğunun temel ilkelerinden biri olan laik hukuk sisteminin temelidir. Çağdaş sivil devlet bu ilkeler dışında tasavvur edilemez. Önce Mehmet Emin'in, beş yıl sonra Mustafa Kemal'in Doğu'da yarattıkları iki demokratik Türk Cumhuriyeti, Türk devlet tarihinin çağdaş döneminin başlangıcıdır. "Hukuk-halkın iradesidir". Devlet felsefesi ateist devletlerde materyalist, spiritüal-milletçi, Marksist-proleter mahiyette olan metafizik temele oturtulmuştur. Halbuki, dünyevilik insanın ve vatandaşa değil devlete özgüdür.

Elçibey'in bakışlar sisteminde din, İslâm dünya görüşü devletin hukuk sisteminde, onun üç ana fonksiyonunda (yürütme, yargı, yasama) değil, kültür komponenti gibi devletin felsefesinde kendi yerini almaktadır. Aynı zamanda Anayasal bir hak olarak herkesin din seçme, dine tapma özgürlüğü vardır. Bu bir vicdan özgürlüğü ve manevi değer faktörüdür. Bu anlamda Elçibey insanlığın mit, din, bilim aşamalarını geniş şekilde açıklıyor. Tarihi, siyasi, ideolojik bağlamda bu fenomenleri aydın bir mantıkla araştırıyor. (Bkz: "Bütöv Azerbaycan Yolunda", s. 15-143)

Elçibey, İslâmi dünya görüşü ile demokratik, çağdaş ve Türkçü bakış açılarının organik bağımlılığının yanı sıra bunların bilimsel-mantıki ilişkisine de özel önem veriyordu. Elçibey, konuşmalarının birinde şöyle diyor: "Gerçekten de İslâm ilmi, yani İslâm'daki bilim ve bilgi zafer çalmıştır. Mantığın, felsefenin, tarih bilimciliğin gelişimi göz önündedir. Demek ki, İslâm, kapısını ilime sonuna kadar açık bırakmıştır… İslâm'ın kapısı ilme açık olduğu kadar demokrasiye de açıktır. Çünkü ilim demokrasinin ana hatlarından biridir. İlim toplumu ileri götüren, onu her zaman terakkiye çeken bir güçtür.

Bunun için Müsavatçılığın esasları incelikle açıklanmalı ve yanlış fikirler bilimsel şekilde reddedilmelidir. Bu manevi değerler toplum hayatında kendine layık olan yeri aldığında Müsavat büyük zafer kazanabilecek ve ben eminim ki, bu böyle de olacak!"

Bu sözlerin geniş tefsirine lüzum yoktur. Peygamberler Tanrı elçileridir. Onlar Allah kelamını ulaştırmak, haberdar etmek için gönderilmişlerdir. Bütün peygamberlerin mucizeleri olmuştur. Son peygamber olan Hz. Muhammed'in (S.A.V.) mucizesi akıl ve mantık sisteminin mucizesidir. Elçibey Kuran'ın mücerretliğini, çelişkisizliğini, derinliğini, demokratizmini özellikle yüksek değerlendiriyor. Cehalete, skolastliğe, hurafaya karşı İslâm felsefesini, İslâm pragmatizmini, Kuran'ın yüksek ahlaki değerlerini ortaya koyuyordu.

Elçibey'in tarikat felsefesine, özellikle de Sufizme, Hurufizme kendine özgü bakışları ve yorumları var. Yunus Emre hakkında yazdığı çok kıymetli makalede Mevlana, Nesimi, Hatai, Fuzuli… hakkında yazılarında, konuşmalarında, Doğu bilimciliğine yönelik araştırmalarında Ebulfez Bey tarikatların yerli dinlerle ilgili kökeni, hümanizm ve hoşgörü felsefesini geniş açıklamıştır. Elçibey'in Şamanizm-Tanrıcılık dini, Zerdüştilik-Ateşperestlik dini hakkında görüşleri de ciddi bilimsel ilginin yanı sıra ciddi ideolojik, bilimsel-tarihi anlam taşıyor.

Bu yönde onun dava arkadaşları Mirmahmud Miralioğlu, Neriman Kasımzade, Rafik İsmayılov ve diğerlerinin başkanlık ettiği, birlikte yürüttükleri işler, düşünsel-fikri örgütlenme faaliyetleri ideolojik temelin pekişmesi için önem taşımaktadır.

İran adlanan devlette dinin aşırı şekilde siyasileştirilmesi, dini tarikat bölücülüğünün toplum, millet bölücülüğüne dönüşmesi Elçibey tarafından keskin şekilde eleştirilmiştir. Elçibey Türk İslâmı ile Arap ve Fars İslamı'nın ayırt edilmesine önem veriyordu ve Türk İslâmı'nın özellikleri üzerinde ayrıca duruyordu. Elçibey Türkçülüğe karşı stratejik merkezlerde hazırlanmış Pantürkizm, çağdaşlaşmaya karşı beynelmilelcilik (enternasyonalizm), İslâmcılığa karşı Panislâmizm "öğretisinin" içeriğini, bölücü rolünü defalarca açıklamış ve aslında tüm faaliyeti boyunca bu bakışların özündeki niyetleri, zehirli tohumları ortaya çıkartmaya çalışmış ve mücadelesini kazanmıştır.

Elçibey'in ideolojik sisteminin aşamaları şöyle sıralanabilir:

1) Resmi ideolojiye karşı muhalif faaliyeti ve bağımsızlık yolunda milli mücadele harekatı dönemi (1960-1989),

2) Azerbaycan Halk Cephesi Partisi ve Birleşik Azerbaycan Birliği dönemi (1989-2000).

Elçibey'in ideolojik sisteminde bütöv Azerbaycan konsepti çok mühim bir yer kapsamaktadır ki, üzerinde ayrıca durulacak başlı başına bir konudur. Elçibey'in bütöv Azerbaycan konsepti, istiklal ve mücadele düşüncesi mücadele askerlerini örgütleyen ve hareket yönünü birleştiren büyük bir sistemdir. ***Bütünleşme, Milletleşme, Devletleşme*** yolunda enine ve boyuna örgütlenmeye büyük önem veren Elçibey "Birleşik Azerbaycan Yolunda" kitabında kendi görüşlerini sistemli bir şekilde açıklamaktadır. Bu program çağdaş Müsavatçılığın esaslarından biri olarak gerçekleştirilmiştir ki, bu da Elçibey ve arkadaşlarıyla bağlantılıdır.

… Elçibey dünyasını değiştirdi. Ölümün bir anlamı olarak yeniden doğdu. Böylece Elçibey mefkuresinin bütün dünyaya yayılacak ikinci dönemi de başlamış oldu.

Dünyanın bir çok yerinde, bilim ve araştırma merkezlerinde, akademik kurumlarda, üniversitelerde ve akademilerde "Elçibey Siyasal Sistemi" "Elçibey Döneminde Azerbaycan'ın Dış Politikası", "Elçibey'in Kararverme Mekanizması", "Elçibey ve Etnik Azınlıklar Meselesi", "Elçibey Milliyetçiliği", "Elçibey Demokratizmi", "Elçibey'in Bütöv Azerbaycan Doktrini" ve diğer konularda bilimsel çalışmalar yapılmaktadır. Elçibey'in ideolojik sistemini araştıran onlarca eser yazılmaktadır. ABD'de, Avrupa'da, Japonya'da, Türk cumhuriyetlerinde, Rusya'daki Türk topluluklarında, Baltık ve Balkan ülkelerinde, İslâm ülkelerinde Elçibey kuramına ilgi gittikçe artmaktadır.

Artık dünyada Elçibey hakkında basılmış kitaplar, gazete ve dergi makaleleri, film ve ekran kroniği, internet kaynakları bir kütüphane oluşturacak düzeye ulaşmış boyutlardadır. Bu kütüphane gün geçtikçe daha da zenginleşmektedir.

Elçibey konuşmalarının birinde şöyle diyor: "Ben Azerbaycan Türklerine dünyanın bir kaç büyük şahsiyetini öğrenmeyi tavsiye ediyorum. Bunlardan birincisi bütün devirlerin dehası olan Muhammed

Peygamberdir (S.A.V.). Onun yaşamını, fikirlerini, hadislerini ve tümüyle o dönemi iyi bilmek gerekiyor. İkincisi Farabi'dir. Onun dini ve felsefi görüşleriyle tanışmak ilmimiz için oldukça faydalı olur. Üçüncüsü ve dördüncüsü M. E. Resulzade ve Mustafa Kemal Atatürk'tür ki, onları bir bütün olarak incelikle benimsemeyi her bir Azerbaycan aydını için gerekli, politikacılarımız için ise hayati zaruret sayıyorum.

Yeni, çağdaş dünyanın kapılarını açmada onların bıraktığı miras yardımcımız olacaktır". Bu tarihi sıralamada beşinci şahıs kuşkusuz ki, onurlu yaşamı, pak inancı ve derin zekası, ölmez eserleri ve düşünceleriyle, manevi evlatlarıyla, Azerbaycan'ın geleceği olan siyasi ekolleriyle, büyük manevi selefleri ve umut verici halefleriyle E. Elçibey'in kendisidir.

M. E. Resulzade, **Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat**, Bakı 1920.

E. Elçibey, **Bu Menim Taleyimdir**, Bakı 1992.

E. Elçibey, **Deyirdim ki Bu Quruluş Dağılacağ**, Bakı 1992.

E. Elçibey, **Bütöv Azerbaycan Yolunda**, İstanbul 1998.

E. Elçibey, **Tulunoğulları Devleti**, İstanbul 1997.

E. Elçibey, **Azadlığ ve Demokratiya**, İstanbul 1992.

K. V. Nerimanoğlu, **Azerbaycan Türklerinin Azadlığ Elçisi**, İstanbul 1992.

K. V. Nerimanoğlu, **Elçibey Çağdaş Türkçülüğün İdeologudur, Tarih Derg**. Eylül 2000, İstanbul.

F. Gazenferoğlu, **Ebülfez Elçibey: Tarihten Geleceğe,** İstanbul 1995.

O. Memmedov, **Elçibeyle Birge Otuz İl**, İstanbul 1999.

A. Tahirzade, **Elçi Bey**, Bakı 1999.

A. Tahirzade, **Elçibeyle 13 Saat Üz-Üze,** Bakı1999.

Atatürkçü Düşünce El Kitabı, Ankara 1996.

T. Feyzioğlu, **Atatürk ve Milliyetçilik,** Ankara 1996.

M. E. Resulzade, **Milli Tesanüd,** Ankara 1978.

E. Hüseyinbeyli'nin İsa Kamber'le söyleşisi, **Araz** (dergi), Stokholm, 1997, No: 1 (2).

Azerbaycan'ın Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan Halk Cephesi'nin Yeri / Hakan Coşkunaslan [s.162-166]

Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türkiye

1917 Ekim Devrimi ile kurulmuş olan Sovyetler Birliği'nin kaderini, 1985 yılından itibaren iki sözcük değiştirmişti: "Glasnost" (açıklık), Perestroyka" (yeniden yapılanma). Mihail Gorbaçov'un iktidara geçmesi ile ekonomik açıdan hantallaşmış olan SSCB'nin çıkmazları göz önüne alınarak bir dizi reformlara girişildi. Gorbaçov'dan önceki yönetimler için Komünist Partisi, başarısızlığın ifadesini göstermek amacıyla birer damga vurdu. Stalin, "diktatör", Kruşçev, "voluntarist" idi. Brejnev dönemine ise "durgunluk" dönemi denildi.[1]

Gorbaçov gerçekte SSCB'nin dağılmasından yana değildi. Brejnev döneminden beri süregelen durgunluğun giderilmesi için politik söylemler geliştirmişti. Ancak SSCB "ideolojik bir imparatorluk" olduğu kadar, içinde barındırdığı pek çok farklı millet için de bir "milletler hapishanesi" idi. Özellikle Stalin devrinden başlayarak izlenen milletler politikası, Rus olmayan halkların tüm haklarından yoksun bırakıldığı, ulusal kimliklerinin ve benliklerinin tamamen "**Sovyetleştirilmek**" istendiği bir asimilasyon politikası hâlini almıştı.

"Glasnost" ve "Perestroyka" sloganlarıyla durgunluğa son vermek isteyen Komünist Partisi (KP) bağlı cumhuriyetlerde yönetim değişikliğine gitmiştir. 1986 yılında Kazakistan KP'nin başkanı Kazak asıllı Dinmuhammed Kunayev çeşitli gerekçeler gösterilerek görevinden alınmış, yerine Rus asıllı Gennadiy Kolbin atanmıştır. Gorbaçov'un karşılaştığı ilk büyük sorun olan 17-18 Aralık (Jeltoksan) olayları da bu yüzden çıkmıştır. Kunayev'in idari görevlere Kazakları yerleştirmiş olmasından dolayı rahatsızlık duyan Moskova yönetimi, onu görevinden alarak Kazakları cezalandırma yoluna gitmek istemişti. Ancak Kazak Türkleri bu olaya çok şiddetli tepki göstermişler ve başkent Alma Ata dahil altı ayrı şehirde halkın katıldığı gösteriler düzenlenmiştir. Bu gösterilere bazı kaynaklara göre 300.000 kişi katılmıştır. Ruslara karşı bir hareket hâlini alan gösteride "Kazakistan Kazaklarındır", "Kolbin Rusya'ya Dön" gibi sloganlar atılmış, pankartlar taşınmıştır. Bu büyük halk tepkisinden çekinen Moskova Kolbin'in yerine Kazak asıllı Nursultan Nazarbayev'i göreve getirmek zorunda kalmıştır.[2]

Sovyetler Birliği bu olayı dünyaya mümkün olduğu kadar duyurmamaya çalışmıştı. Çünkü bu halk hareketinin diğer bölgelere örnek olması, yapılacak olan reformların hedefinden sapacağı anlamına gelmekteydi. Dünya kamuoyunda yeterince duyulmamış olsa da (Polonya gibi, "Doğu Blokundaki" muhalif hareketler tarafından büyük destek görmüştü.) Kazakistan olayları aslında "İmparatorluk"un çöküşünün habercisi idi ve Rus olmayan halklar için de esin kaynağı olmuştu.

Glasnost ve Perestroyka ile beraber başta Ukrayna olmak üzere, Baltık cumhuriyetlerinde çeşitli yazar ve aydınlar tarafından daha sonraları "Halk Cepheleri" olarak karşımıza çıkan teşkilatlar kurulmaya başlanmıştı. Daha çok kültürel konularda, faaliyet gösteren bu teşkilatlar Azerbaycan ve Özbekistan'da da kendilerini göstermişlerdi. Azerbaycan'da Ebulfez Elçibey'in başkanı olduğu Azerbaycan Halk Cephesi, Özbekistan'da da şair Muhammed Salih'in başkanlığında teşkilatlanan

Birlik ve Erk hareketleri, hemen hemen diğer cumhuriyetlerdeki halk cepheleri ile aynı anda oluşturulmuştu. Ukrayna Halk Hareketi (RUKH), Belorusya, Estonya gibi diğer Baltık cumhuriyetlerine de örnek olmuş, ayrıca gerek Özbekistan'daki gerekse Azerbaycan'daki demokrasiyi savunan halk hareketleri ile de dayanışmaya gitmiştir.[3]

Bu halk hareketlerinin temelini çok küçük öğrenci ve aydın grupları oluşturmaktaydı. Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle esen serbestlik rüzgarları, insanları biraz daha cesaretle politik yaşama sürüklemişti. Azerbaycan'da da çoğunu aydınların ve üniversiteli gençlerin oluşturduğu küçük teşkilatlar oluşmaktaydı. Bunlardan Bakü'de, **Azerneşr** binasında temeli atılan "Çenlibel" birliği, Bakü'de üniversite öğrencileri tarafından oluşturulan "Yurt" birliği, kültürel konularda faaliyet göstermekle birlikte aslında Azerbaycan'da oluşan ilk siyasal birimlerdi.[4]

Yeniden yapılanma döneminde Türk cumhuriyetleri ve Baltık cumhuriyetleri gibi Gürcistan ve Ermenistan'da da bazı örgütlenmeler baş göstermeye başlamıştı. SSCB'nin dağılma sürecine girmesini engellemek amacıyla Moskova kışkırtıcı faaliyetlere girişmeye başladı. Bunu da Ermenistan'daki politik süreci, "Türk düşmanlığı"nı yeniden canlandırarak, Azerbaycan'daki siyasi gelişmelerin önüne set çekmeye yöneltmekle başardı.[5] Ermenistan'da kurulmuş olan "Demokrasi ve Bağımsızlık" örgütünün Sovyetler tarafından sınırdışı edilen lideri Paruyr Hayrikyan 1989'da şunları söylemişti "Moskova, Ermenileri, yüzyıllardır, bahçede oynarsanız Türkler gelir sizi yutar diye korkutuyordu. Oysa şimdi Ermenistan'da bu oyunu farkeden güçler ortaya çıkmıştır. Bu ise Moskova'yı çok rahatsız ediyor ve Türk tehlikesinin ne kadar ciddi olduğunu ispatlamak için de Karabağ olayını kullanıyor."[6]

Gelişmelerden rahatsızlık duyan Moskova, Karabağ Ermenilerini hızla örgütleyerek Türklere karşı kışkırtmaya başladı. 1988 yılının sonbaharında Karabağ'da eski Türk abidelerinin bulunduğu "Tophane" ormanı Ermeniler tarafından tahrip edildi. Olaylar Karabağ'la sınırlı kalmamış Azerbaycan'ın diğer bölgelerine de yayılmıştı. Provakasyonun bir parçası olarak 26 Şubat tarihinde Sumgayıt şehrinde 26 Ermeni öldürüldü. Sadece SSCB'de değil Ermeni lobisinin dünyadaki gücü sayesinde tüm dünyada Ermeniler "mazlum halk", Azerbaycan Türkleri ise "katil halk" olarak gösterilmeye başlandı.

15 Kasım'da Bakü Üniversitesi'nin önünde, 16 Kasım'da da İlimler Akademisi önünde olayları protesto etmek amacıyla gösteriler yapılmıştır. Ermenilerin Karabağ'da yaptıkları katliamlara Moskova'nın tepkisiz kalması Azerbaycan Türklerini harekete geçirmiş ve Bakü'de Lenin (bağımsızlıktan sonraki adıyla Azatlık) meydanında 17 Kasım ile 5 Aralık tarihleri arasında devam eden ve 1 milyon kişinin katıldığı büyük bir gösteri düzenlenmiştir. Azerbaycan tarihinin dönüm noktalarından birisi olan bu gösteride bir isim öne çıkıyordu: Ebulfez Aliyev. Konuşmalarla halkı yönlendiren, Rus kuvvetleri ile halkın çatışmasını engelleyerek, gösterinin katliama dönüşmemesini sağlayan kişi idi Ebulfez Aliyev.[7]

Ebulfez Hoca

1938 yılında Azerbaycan'ın (Nahcivan) Ordubad bölgesinin Keleki köyünde dünyaya gelmiştir. Ataları Tebriz yakınlarındaki Kükemer köyünden Nahcivan'a gelip yerleşmişlerdir. Babası II. Dünya Savaşı'nda Sovyet orduları safında hayatını kaybetmiş ve Ebulfez yetim olarak büyümüştür. İlginçtir ki SSCB'nin dağılma devrinde milliyetçi hareketlerin başındaki aydınların pek çoğu, Ebulfez'le aynı kaderi paylaşan kişilerdir. Yani babaları veya yakın akrabaları II. Dünya Savaşı'nda ölen kimselerdir. Ünlü yazar Cengiz Aytmatov'un romanlarında II. Dünya Savaşı'nda boşalan köylerdeki zorlu yaşam gayet güzel tasvir edilmektedir.

Ebulfez Aliyev 1957 yılında Bakü Devlet Üniversitesi, Şark Dilleri Fakültesi, Arap Dili Bölümü'ne girdi. Ebulfez Aliyev öğrenci iken çevresindeki arkadaşlarıyla birlikte Azerbaycan'ın geleceği konusunda sohbetlere başlar. Bu sohbet ortamı giderek bağımsız Azerbaycan fikrine yönelir. Sohbet ortamlarında kendisinin millet sevgisinden dolayı ona "millet" lakabı verilmişti. Yakın dostları ile beraber millet kelimesinin yerine eski Türkçe "el" kelimesini ve milliyetçi yerine de "elçi" lakabını kullanmaya başladı. En yakın arkadaşı Malik Mahmudov, sınıfın en başarılı öğrencisi olarak bir yıllığına Irak'a gönderilir. Mahmudov'un Irak'tan dönüşünden sonra milli konularda uzun sohbetlere devam ederler. İki arkadaş bir **meramname** hazırlayarak gelecekteki **Halk Cephesi'nin** temellerini öğrenciyken atmış olurlar. 1962 yılında üniversiteyi bitirir ve Mısır'a tercüman olarak gönderilir. İki yıl boyunca Mısır'da kalır ve fırsat buldukça kütüphanelerde çalışır. Elçibey gibi bir idealistin okuyup incelemesi gereken kitapları serbestçe bulacağı bir ortam vardır. Bu da onun için bulunmaz bir nimettir.[8]

1964 yılında ülkesine dönerek Tarih Fakültesi'nde yüksek lisans yapmaya başladı. 1968 yılında da aynı fakültede Asya ve Afrika ülkeleri bölümünde öğretim görevlisi olarak çalışmaya başladı. Gençliğinden beri düşündüğü siyasi teşkilatlanma işi için üniversite fırsattı. Öğrencilerine Türklük şuurunu aşılamakla kalmayan Elçibey bir yandan da onları örgütlemeye koyulmuştu. 1971 yılından itibaren üç, beş, yedi ve dokuzar kişiden oluşan ayrı ayrı gizli gruplar teşkil etti. Bu grupların her biri bağımsız olarak çalışıyor ve Ebulfez Hoca'dan emir alıyorlardı. Öğrencilerin birbirlerinden dahi haberi yoktu. Elçibey'in hedefi öğrenciler ve asistanlardı. Elçibey propaganda yoluyla bütün üniversitede gençliği yönlendirebilmiş, sürekli toplantılarla gizli bir örgüt kurmayı başarabilmişti. Bu durum KGB'nin gözünden kaçmamış ve fakültelerde milliyetçi bir örgütün varlığını sezmişti. 1974 yılında KGB, Ebulfez Hoca'yı üç kez sorgulamıştı. Öğrenciler ve üniversite çalışanları KGB'ye onun konuşmalarını, çalışmalarını rapor etseler de, kod isim kullanan örgüt üyesi gençleri açığa çıkaramamışlardı.[9] O yıllarla ilişkili bir hatırası çok ilginçtir. Üniversitenin bölüm başkanlarından birisi olan Aslan Atakişiyev Elçibey'i yanına çağırarak "Bu işlerden vaz geç. Bir iki yazı yaz. Yaptıklarından dolayı özür dile, mesele kapansın" der. Elçibey red cevabı verir. Atakişiyev: "Seni tutuklayacaklar, ben tutuklanmanı istemiyorum." der. Elçibey de ne yazması gerektiğini sorar: "Sen Türkiye'yi çok övüyorsun. Türkiye aleyhine bir makale yazman isteniyor" der. Elçibey red cevabı verince bu sefer makalenin yazıldığını sadece imza atması gerektiğini söylerler. Elçibey yine red cevabı verir. Bunun üzerine Atakişiyev başka bir teklifte bulunur. "Sosyalist Sistemin Müsbet Yönleri" konusunda da bir makale yazmışlar. Sen sadece imzala, "Bakroboçi" ve "Pravda"da yayımlatacağız; böylelikle mesele de kapanır", der.

Elçibey bunu da reddeder ve 1975 yılında tutuklanır.[10] Elçibey hakkında KGB arşivlerinde o yıllara ait tutanaklar, belgeler arasında ilginç bir yazı vardır. 20 Kasım 1974 yılında Eliçebey'in evi aranır. Bu aramada 15 sayfa kadar el yazısıyla yazılmış bazı kağıtlar bulunur. Bunlardan birisi Türkçü fikir adamı yazar Nihal Atsız'ın oğluna yazdığı vasiyetnamenin bir bölümüdür: "Oğlum Yağmur! Bu gün senin yaş yarımın tamam oluyor, ben ise kendi vasiyetnamemi bitiriyorum! Benim öğütlerimi kulağında küpe eyle. İyi Türk ol! Komünizm bizim düşmanımızdır. Bunu iyi bil! Görüyorsun bizim ne kadar düşmanımız var. Savaşa hazır ol! Tanrı sana yar olsun!"[11]

Mahkemede "Pantürkist" olduğuna karar verilen Elçibey 18 ay hapishanede kalır. 1976 yılının Temmuz ayında serbest bırakılır. Serbest bırakılsa da artık o, KGB tarafından "sakıncalı bir kişi"dir. Eski görevine dönemez. Sadece, siyasi çalışmalardan uzak durması Selman Mümtaz adındaki Elyazmalar Enstitüsü'nde uzman olarak çalışmaya başlar. 1981 yılında Enstitünün müdürü olur ve cumhurbaşkanı seçilene kadar bu görevinde kalır.

Elçibey 1980 yılından sonra da siyasal faaliyetlerine devam eder. Azerbaycan ve Nahcivan'da üniversite öğrencileri arasında milliyetçi bir teşkilatın varlığı bilinmektedir. Teşkilatı yönlendiren de "bey" lakaplı Ebulfez Hoca'dan başkası değildir.

Azerbaycan Halk Cephesi

Karabağ'da Türklere karşı açık bir katliam yapan Ermenilere karşı Azerbaycan yöneticileri pasif kalmışlardı. Moskova'nın ise Ermeni olaylarını durdurmak gibi bir çabası olamazdı. Çünkü olayları bizzat Moskova tertiplemişti. Karabağ'dan kaçan sivil halk zor durumda idi. Azerbaycan KP'nin başında bulunan Bağırov görevinden alınarak yerine Vezirov'u getirdiler. Ancak Vezirov dışarıdan gelmiş bir lider olarak halkın taleplerine cevap veremiyordu. Bu durumda aydınlar halkı temsil edecek bir "Cephe" teşkil edilmesi kararına vardılar. Bir grup aydın Halk Cephesi'nin kuruluşunu ilan etmek maksadıyla komünist yönetimden izin istediyse de bu izin verilmedi. Bunun üzerine Bakü'de bir evde toplanan aydınlar milliyetçi gençlerin hocası olan Ebulfez Hoca'yı Azerbaycan Halk Cephesi'nin (AHC) başkanı olarak seçtiler.[12]

5 Aralık olaylarından sonra halk artık ne Moskova yönetimine ne de Azerbaycan'ın komünist yöneticilerine güveniyordu. Halk Cephesi halkın güvenebileceği tek güç hâlini almıştı. Ermenistan sınırları içinde yaşayan 200.000 Türk, Azerbaycan'a sürülmüştü, Ermeniler Sovyet ordusunun gücünü de kullanarak sivil Türkleri katletmekte idi. Bu durum karşısında Halk Cephesi inisiyatifi eline aldı. Ağdam, Cebrayıl, Fuzuli, Kubatlı, Şuşa gibi Ermenilerin saldırdığı bölgelerde Cephenin şubeleri açılıyor ve halk örgütlenerek Ermenilere karşı direniyordu. Silah ve malzeme de tüm imkansızlıklara rağmen yine Cephe tarafından karşılanıyordu. Azerbaycan'da artık devlet iradesi yerine "Cephenin iradesi" vardı.[13] Büyük halk desteğini arkasına alan Cephe, Vezirov tarafından siyasi bir kuruluş olarak tanındı. 25 Aralık 1989'da Halk Cephesi'nin yayın organı olan "Azadlık" gazetesi yayım hayatına başladı. AHC programında hedeflerini şöyle tanımlıyordu: "Cumhuriyetin bütün alanlarında köklü demokratikleşmeyi ve yeniden yapılanmayı savunan toplumsal bir teşkilat" AHC'nin nihai hedefi "Azerbaycan'da hukuk devleti ve gelişmiş demokratik toplum kurmak" idi.[14] Bu anlamda AHC siyasi

bir parti görünümde idi. Partinin fikri kökenlerine bakıldığında Türkçü-demokrat bir fikir hareketi idi. Sovyetlerdeki çözülmeyle birlikte Türk bölgelerinde ortaya çıkan siyasal hareketlerden en tutarlı olanları, Özbekistan'da Muhammed Salih'in önderliğindeki Erk Partisi ve Azerbaycan'da Halk Cephesi idi. Bu iki hareketi Olıvıer Roy şöyle tanımlamıştır: "…Özbekistan'daki Erk Partisi'yle (Muhammed Salih) Azerbaycan'daki Halk Cephesi (Ebulfeyz Elçibey) daha çok laik ve Pantürkisttir."[15]

Ebulfez Elçibey'in ve dolayısıyla AHC'nin üzerinde durdukları temel konuların başında Ermenilerin başlattığı savaş geliyordu. Bunun yanı sıra Azerbaycan'ın demokratik bir siyasal rejime geçmesi, İran Azerbaycan'ındaki Türklerin, insan haklarından yararlanabilmesi ve nihai olarak da ikiye bölünmüş olan Azerbaycan'ın tekrar diriltilmesi ana ilkeleriydi. Elçibey'in Güney Azerbaycan konusundaki fikirleri yıllar sonra bile değişmemiştir. Bu konu hakkında şunları söylemişti: "…bizim böyle bir (Güney Azerbaycan) meselemiz var ve biz Azerbaycan'ın güneyindeki halkımızı hür ve bağımsız olarak görmek istiyoruz. Biz halkımızın bütünlüğünü sağladığımızda gerçekten kendimizi o zaman hür ve bağımsız sayacağız."[16] 1989 yılının Aralık ayı başlarında, iki Almanya'yı ayıran Berlin duvarının yıkılmasından sonra AHC önderleri ve on binlerce Türk, Aralık sonlarında, Güney Azerbaycan sınırına gelerek 10 kilometrelik sınır tellerini yok ederek güneydeki kardeşleri ile kucaklaşmış ve hasret gidermişlerdir. Bu olay da Rusya ve İran'ı Azerbaycan konusunda daha sıkı tedbirler almaya yönlendirmiştir.

Azerbaycan'da Elçibey'in önderliğinde büyük bir güç kazanan Azerbaycan halk hareketinin önünü kesebilmek için KGB devreye girmiş ve cepheyi ikiye bölmeye kalkışmıştır. Gösterilerde adları öne çıkan Nimet Penahov, İtibar Memmedov, Rahim Gaziyev, Zerdüşt Alizade gibi isimler Cephe içinde ayrılık çıkararak, Azerbaycan halk hareketini bölme girişiminde bulundular. Daha sonraki yıllarda Elçibey aleyhine Gence'de Rus ve İran istihbaratlarının himayesiyle gelişen Suret Hüseyinov'un ayaklanmasında da bu kişilerin ismi geçmiştir.[17] Kendilerine "Radikaller" diyen bu gurup bir an önce halkın ayaklanarak bağımsızlığını kazanmasını istiyorlardı.

Elçibey ve arkadaşları ise SSCB'nin dağılma sürecinde olduğunu, bir halk ayaklanmasından ziyade demokratik talepler ile bağımsızlığa doğru daha yavaş ilerlenmesi gerektiğini savunuyorlardı. Sonuç olarak Nimet Penahov, İtibar Memmedov ve Rahim Gaziyev Halk Cephesinden ayrı olarak Ulusal Savunma Komitesi adı altında örgütlenme yoluna gittiler. SSCB'nin Bakü'deki temsilcileri olan Yevgeni Primakov ve Aleksandr Grienko Azerbaycan'daki gelişmelerle ilgili olarak bu "radikaller" grubunu muhatap almayı tercih ediyorlardı.[18] Primakov ve Elçibey'in görüşmesi ise 19-20 Ocak'taki kanlı olayların kime ve neye karşı yapıldığını açıkça göstermektedir: "Primakov bizden sordu:

Halk ve siz AH Cephesi ne istiyorsunuz?

Biz,

Demokratik seçim.

Eğer seçim olursa, AH Cephesi tam bir başarı sağlayacak?

Ne mahzuru, ne farkı var. Demokratik ve açıklık bunu gerektirmiyor mu?

Ondan sonra bir adım kalıyor, parlementoyu çağırıp Azerbaycan'ı tam bağımsız devlet ilan etmek ve SSCB'den ayırmak.

Biz bununla ilgili hiç düşünmemişiz ve öyle bir fikrimiz de yoktur.

Biz biliyoruz.

Biz bu sohbeti ederken Sovyet orduları artık Bakü'ye doğru hareket etmekteydi.[19]

SSCB Yüksek Sovyeti 15 Ocak 1990 tarihinde Dağlık Karabağ ve bazı bölgelerde olağanüstü hâl ilan etme kararı aldı. Üstelik Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti'ne de olağanüstü hâlin Bakü ve Gence'de de uygulanması tavsiyesinde bulundu. AHC bu kararı, Azerbaycan halkına bir hakaret olarak kabul edip Azerbaycan Yüksek Sovyeti'ni 20 Ocak tarihine kadar olağanüstü toplantıya çağırdı. Ayrıca AHC temkinli davranarak Bakü'nün giriş çıkışlarına barikat kuran halkı uyararak barikatların kaldırılmasını ve olağanüstü hâl durumunda buna karşı direniş gösterilmemesini beyan etti. SSCB Yüksek Prezidyum'u 19 Ocak'ta Bakü kentinde olağanüstü hâl ilan etme kararı aldı. Ancak bu kararın halka duyurulması televizyon binasının bombalanması ile engellendi. 19 Ocağı 20 Ocağa bağlayan gece Sovyet askerleri Bakü'ye girdiler. Sovyet ordusunun Bakü'ye girmesi sonucunda 131 kişi öldürüldü. Halk Cephesi üyelerinin halkı evlerine dönmeleri yolundaki ikna çabaları geç kalmıştı. Çünkü olağanüstü hâl ilanı kararı AHC yetkililerine bile son anda duyurulmuştu. Bakü katliamının ardındaki gerçek ise iradesi olmayan Komünist Parti'nin yerini, AHC'nin almış olmasıydı. Nitekim Elçibey ve Primakov arasında geçen konuşma ve o zamanki SSCB Savunma Bakanı Orgeneral Dimitri Yazov'un basına verdiği demecinde Bakü'ye AHC'nin kurumlarını dağıtmak için girdiklerini söylemiş olması, saldırının güçlenen AHC'ye karşı yapıldığının göstergesidir.[20]

SSCB'ye bağlı Rus olmayan cumhuriyetlerdeki milliyetçi ve demokrat hareketleri durdurmanın yollarını arayan Moskova, Bakü katliamı ile mesaj vermişti. Ancak Azerbaycan'da durum bunun tam tersi olmuştu. Halk katliamın sorumlusu olarak Gorbaçov'u görüyor ve bağımsızlık taleplerini artırıyordu. AHC ise olayları tırmandırmamak için uzun süre sessiz kaldı. Azerbaycan KP sekreterliğine getirilen Ayaz Muttalibov AHC'ni muhalefet olarak tanımakla birlikte hiçbir taleplerini yerine getirmiyor ve AHC'yi baskı yoluyla sindirmeyi düşünüyordu. Halk Cephesi ise itidalli davranarak 30 Eylül'de yapılan Azerbaycan Yüksek Sovyeti ve yerel Sovyet seçimlerine katıldı. Muttalibov'un baskıları altında yapılan ve yasadışı uygulamalara sahne olan seçimlerde AHC 23 milletvekili ile parlamentoya girebildi.[21] 19 Ağustos 1991 tarihinde Moskova'da eski komünistlerden oluşan bir gurup tarafından Gorbaçov'a karşı bir darbe girişiminde bulunuldu. Azerbaycan'da darbeye karşı ilk tepkiyi AHC verdi ve darbe karşıtı mücadeleyi veren Boris Yeltsin'i destekledi. Ayaz Muttalibov ise darbecilerin yanında olduğunu açıklamış beyanatlar vermek suretiyle eski komünistlerle birlikte davranacağını açıkça ilan etmişti. AHC genel merkezi önünde yapılan gösteriler sırasında polisle çatışmaya giren Cephe üyelerinden pek çoğu yaralandı. Ebulfez Elçibey de aldığı darbeler sonucu 2 ay kadar hasta yattı. Tüm bu olaylar Cephenin daha fazla halk desteği almasını, mevcut iktidarın ise halk desteğinden tamamen yoksun kalmasını sağlamıştır. 26 Ağustos tarihinde AHC önderliğinde halk yine meydanlara inmiş, gösteriler yapmaya başlamıştı. Bakü'de olağanüstü hâlin kaldırılması,

Komünist Partisi'nin ve Yüksek Sovyetin feshi, yeni seçim kanunun kabul edilmesi ve milli ordunun kurulması AHC'nin başta gelen talepleri idi. Muttalibov halkın isteklerine karşı gelemeyeceğini anlayarak bağımsızlığa giden yolda AHC'nin isteklerini kabul etmek zorunda kaldı. "Komünist" gazetesinin ismi "Halk" gazetesi, "Lenin" meydanın ismi de, "Azadlık" meydanı olarak değiştirildi ve meydandaki Lenin anıtı kaldırıldı. 27 Ağustos'ta Azerbaycan Yüksek Sovyeti olağanüstü toplanarak 30 Ağustosta Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etti. 18 Ekim 1991'de Azerbaycan'da yapılan halk oylamasında, halkın %95'i bağımsızlıktan yana oy kullanarak Azerbaycan'ın bağımsızlığının kesinleşmesi sağlanmıştır.[22]

AHC bu başarısının ardından demokratik yollarla Muttalibov'a muhalefeti devam ettirmiş ve 7 Haziran 1992'de Devlet Başkanlığı seçimlerinin yapılmasını sağlamıştır. Azerbaycan Türklerinin %59.4'ü seçimlerde Ebulfez Elçibey'i desteklemiş ve ilk kez bağımsız Azerbaycan'da yapılan demokratik bir seçimle onu Devlet Başkanı olarak seçmişlerdir.[23]

1 Ramiz Asker, "Perestroyka ve Azerbaycan Basını", s. 121.

2 C. Kazakbalası, **17-18 Aralık 1986 Kazakistan Olayları**, s. 11-13.

3 Serhii Holowaty, "Ukrayna'daki Politik Reform", s. 310.

4 Fazıl Gezenferoğlu, **Tarihten Geleceğe Ebülfez Elçibey**.

5 Nesip Nesipzade, **"**Perestroyka'nın Zor Döreminde Azerbaycan'da Politik Gelişmeler", s. 116-117.

6 Ahat Andican, **Değişim Sürecinde Türk Dünyası**, s. 84.

7 Gezenferoğlu, **a.g.e.**, s. 119.

8 Ebulfez Elçibey**, Deyirdim ki Bu Guruluş Dağılacak**, s. 7-9.

9 Gezenferoğlu, **a.g.e.**, s. 41-52.

10 Elçibey, **a.g.e.**, s. 38-39.

11 Gezenferoğlu, **a.g.e.**, 75-76.

12 Gezenferoğlu, **a.g.e.**, s. 122-127.

13 Gezenferoğlu, **a.g.e.**, s. 130-131.

14 Nazim Cafersoy, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, s. 17.

15 Olıvıer Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 184.

16 Adalet Tahirzade, **Elçibey'le 13 Saat**, s, 184.

17 Gezenferoğlu, **a.g.e.**, s. 133.

18 Cafersoy, **a.g.e.**, s. 22.

19 Gezenferoğlu, **a.g.e.**, s. 134-135.

20 Cafersoy, **a.g.e.**, s. 23-24.

21 Cafersoy, **a.g.e.**, s. 27-28.

22 Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 64-65; Cafersoy, **a.g.e.**, s. 32,

23 Saray, **a.g.e.**, s. 67

Ahat, Andican;. **Değişim Sürecinde Türk Dünyası**, Emre Yayınları, İstanbul 1996.

Asker, Ramiz; "Perestroyka ve Azerbaycan Basını", **Türkiye Modeli** ve **Türk Kökenli Cumhuriyetlerle Eski Sovyet Halkları, Yeni Forum Dergisi'nin 16-19 Eylül 1991 Tarihinde Düzenlediği Sempozyuma Sunulan Bildiriler**. Yeni Forum A. Ş. Ankara, (Tarihsiz) s. 121-127.

Cafersoy, Nazim; **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, Asam Yayınları, Ankara 2001.

Ebulfez Elçibey, **Deyirdim ki Bu Guruluş Dağılacak**, Gençlik, Bakı 1992.

Gezenferoğlu, Fazıl; **Tarihten Geleceğe Ebülfez Elçibey**, İstanbul 1995.

Holowaty, Serhii; "Ukrayna'daki Politik Reform", **Türkiye Modeli ve Türk Kökenli Cumhuriyetlerle Eski Sovyet Halkları, Yeni Forum Dergisi'nin 16-19 Eylül 1991 Tarihinde Düzenlediği Sempozyuma Sunulan Bildiriler**. Yeni Forum A. Ş. Ankara, (Tarihsiz) s. 309-316.

Kazakbalası, C.; 17-18 Aralık 1986 **Kazakistan Olayları**, Büyük Türkeli Yayınları, İstanbul, 1988.

Nesip Nesipzade, "Perestroyka'nın Zor Döreminde Azerbaycan'da Politik Gelişmeler", **Türkiye Modeli ve Türk Kökenli Cumhuriyetlerle Eski Sovyet Halkları**, **Yeni Forum Dergisi'nin 16-19 Eylül 1991 Tarihinde Düzenlediği Sempozyuma Sunulan Bildiriler.** Yeni Forum A. Ş., Ankara (Tarihsiz) s. 115-120.

Roy, Olıvıer; **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, çev: Mehmet Moralı, Metis Yayınları İstanbul, 2000.

Saray, Mehmet; **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Tahirzade, Adalet; **Elçibey'le 13 Saat**, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.

B. Ermenilerin Azerî Türklerine Karşı Katliamları

Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişiklikler ve Ermenistan'ın Kurulması (1801-1921) / Dr. Rafik Firuzoğlu Safarov [s.167-174]

Azerbaycan Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü / Azerbaycan

Söz konusu bu mesele Azerbaycan topraklarında Ermeni Devleti'nin kurulması süreci ile ilgilidir. Bu süreç, Ermenilerin etnik yerleşimleri için bütün mümkün olanakları yaratmış olan Rusya İmparatorluğu'nun Kafkaslar'a gelmesinden sonra başlamıştır. Müslüman topraklarına Rus müdahalesinin başlamasıyla Ermeniler, Güney Kafkasya'da Rusya'nın önemli bir müttefikine dönüşmüşlerdir. Katolik ve Protestan misyonerler tarafından beslenen Ermeni milliyetçiliği, Avrupa devletlerinin Osmanlı saltanatını parçalamak için kullanacakları en önemli silahtı.

XIX. yüzyılda Erivan Guberniyası olarak adlandırılan, XX. yüzyılda ise Ermenistan'a dönüşen Batı Azerbaycan toprakları, tarihte XIV. yüzyılın II. yarısından itibaren Çukursed adı altında sık sık karşımıza çıkmaktadır. Çukursed, Dvin Şeddadilerinin ve Azerbaycan İldenizlerinin hakimiyeti altında olmuştur. Çukursed, XV. yüzyılın başlarından itibaren Erivan Hanlığı, Şuragel, Pembek ve Lori[1] eyaletlerini kendi içinde birleştirmiştir. 1630'lu yıllarda ise Safeviler, Nahçivan ve Makü'yü de hanlığın yönetimine dahil etmişlerdir.

XV-XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın bu bölgelerinde Ermenilerin küçük bir azınlık oluşturdukları tarihi belgelerle ispatlanmıştır. Bugünkü Ermenistan arazisinde bile Ermeniler tamamen azınlıkta idiler. Osmanlı idaresi zamanında düzenlenmiş vergi listelerinden edindiğimiz bilgilere göre, Çukursed'in (Erivan ve Nahçivan eyaletleri) ahalisi[2] 1590 yılında 120 bin kişi, 1728 yılında ise (Erivan, Nahçivan ve Şuragel[3] eyaletleri) 183 bin kişi olmuştur. 1590 yılında bütün ahalinin %77,5'ini Türkler, %22,5'ini Ermeniler oluşturmuşlardır. 1728 yılında ise %76,5 Türklerin oranı, %23,5 Ermenilerin oranı olmuştur.[4]

XIX. yüzyılın başlarında Rusya'nın Kafkasya'ya sokulması Çukursed'in ve onunla sınır olan diğer Azerbaycan eyaletlerinin yüzyıllarca önceden formalaşmış olan etno-demografik dengesini bozmuştur. Bölgede hukuklarını ezen yeni hakimiyete tabi olmama isteği, Azerbaycan Türklerinin buradan toplu surette çekip gitmelerinin esas nedeni olmuştur.

1801-1811 yıllarında Pembek, Şuragel'de 100'den fazla Azerbaycan (Türk) köyü boşaltılmıştır. 1801 yılında Pembek'ten Erivan'a 14 Türk köyü (5-6 bin kişi) göç etmiş, 1803 ve 1804 yıllarında ise bir o kadar kişi de diğer bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır. Ama bunların bir kısmı daha sonraları geri dönmüşlerdir.[5] Pembeklilerin bir bölümü Kars'a ve Şuragel'e kaçmışlardır. Fakat 1805'te Şuragel'e göç edenlerin, Rus orduları tarafından tutuklanmalarından sonra Pembekliler ve Şuragellilerin büyük bir kısmı Kars'a göç etmişlerdir.[6] Geriye kalan 3000 kişiden fazla Şuragelli ise Erivan'a göç etmiştir.[7] 1811 yılında Erivan Hanlığı'nda sadece Pembek ve Şuragel'den gelen 3000'den fazla Azerbaycanlı ailesi vardı.[8]

Aynı zamanda terk edilmiş köylere Erivan ve Kars'tan getirilen Ermeniler yerleştiriliyordu. 1804 yılında Ruslar, Erivan'dan 357 Ermeni ailesini Pembek'e götürmüşlerdir.[9] Bir yıl sonra ise buraya Erivan'dan 40 Ermeni ailesi daha getirilmiştir.[10] Yine 1807 yılında, Kars seferi zamanı Ruslar, Pembek'e 500, Şuragel'e ise 170 Ermeni ailesi getirmişler, 1810 yılında ise 40 Ermeni ailesi daha bu bölgelere göç ettirilmiştir.[11] 1823 yılında Türkiye'den Şuragel'e 368 Katolik Ermeni ailesi gelmiştir.[12]

1804, 1805, 1826, 1827 ve 1832 yıllarında Rus kaynakları, Ermeni ruhanilerinin nüfus kayıt listeleri[13] ve 1801-1823 yıllarındaki göçler de dikkate alınarak 1801 yılında Pembek ve Şuragel'in etnik yapısı belirlenmiştir: Azerbaycan Türkleri %87,3, Ermeniler %12,7. 1801-1823 yılları arasında 6.000 Azerbaycan Türkünün aileleri ile buradan kovulmaları ve onların yerine 1.500 Ermeni ailesinin yerleştirilmesi Azerbaycan Türklerinin oranının %27,5'e kadar azalmasına neden olmuştur.

1829-1832 yılları arasında Rusların yaptığı nüfus kayıt listesinde Çukursed'de 196.450 kişi, Pembek ve Şuragel'de 32.000 kişi (16.641 kişilik erkek nüfus gösterilmiştir)[14] kayda alınmıştır. 1886 ve 1897 yıllarındaki nüfus kayıtlarının kıyaslanması sonucunda 1832, 1842, 1852, 1863 ve 1873 yıllarının vergi listelerinde halkın bir kısmının kayıt dışı kaldıkları ortaya çıkmıştır. 1832 yılı vergi listeleri düzenlenirken Çukursed sakinlerinin %45'i, Pembek Şuragel ahalisinin ise %50'si kayıt dışı kalmışlardır (Tablo 1'e bakınız). 1832 yılı kayıtlarında gösterilen etnik yapı ve eyaletler arasındaki oranın korunması şartı ile Çukursed ahalisinin sayısı ile ilgili yaptığım hesaplamalar bu sonucu tam olarak kanıtlamaktadır.[15]

1827-1828 yıllarında yaşadıkları Çukursed'i terk ederek sınırın o tarafına gitmiş olan muhacirlerin sayısı şimdiye kadar kesin olarak belirlenememiştir. Bu problemi, ilk olarak İ. Şopen'in verdiği bilgiler esasında, G. Bournoutian derinlemesine araştırmıştır. O, Erivan Hanlığı'nda öldürülmüş veya göç etmiş olan Müslümanların sayısını 5.000 aile veya 26.000 kişi olarak belirlemiştir.[16] Bu kayıp Hanlığın toplam Müslüman nüfusunun 1/3'ini oluşturmuştur. Ama Kafkasya ordu komutanı Paskeviç'in, sadece 1827 yılının birinci yarısında 2.000 göçmen Azerbaycan Türk ailesinin ve 3.000'den fazla Kürt ailesinin Erivan'ı terk ettikleri hakkında verdiği bilgiler[17] G. Bournoutian'ın dikkatinden kaçmıştır. Bu bilgilerin karşılaştırılması, 1827-1828 yılları arasında Erivan'ın Müslüman ahalisinin 10.000 aileden fazla (aynı zamanda da en az 5.000 Azerbaycanlı Türk ailesi) azalmış olduğu kanısına gelmemize olanak sağlıyor.

Nahçivan Hanlığı, (2.400 kadar aile) Pembek ve Şuragel'le birlikte[18] Çukursed'in öldürülmüş ve göç etmiş olan (geri dönenler hariç)[19] Türk-Müslümanlarının toplam sayısı 13.500 aileye veya 75-80 bin kişilik bir rakama ulaşmıştır (Tablo 2'ye bakınız). 1801-1831 yılları arasında. Kuzey Azerbaycan'ı aşağı yukarı 112.000 Azerbaycan Türkü ve 35.000 Kürt terk etmiştir.[20]

Aynı zamanda Ruslar, Müslümanların terk ettikleri yerlere dışarıdan getirdikleri Hıristiyanları yerleştiriyorlardı. Büyük değişikliklere uğrayan resmi bilgilere esasen Ruslar, İran'dan (1828 yılının Mart ve Haziran aylarında) 8.249, Türkiye'den ise (1829 yılının sonları ve 1830 yılı arasında) 14.044 aileyi bu topraklara göçürmüşlerdir.[21] Göçmenlerin sayısı hesaplamalarda her bir ailenin ortalama 5-7 kişi olarak kabul edilmesine bağlı olarak değişik rakamlar ortaya çıkmıştır. İran'dan 40 bin ile 60 bin

arası ve Türkiye'den 84 bin ile 100 bin arası kesin olmayan rakamların gösterilme nedeni işte bu olaydır.[22] Yukarıda da belirtildiği gibi, sayımlar esnasında ahalinin kayda alınmaması durumu göçmenlere de ait idi. Ona göre de 1828-1831 yılları arasında Güney Kafkasya'ya göç ettirilmiş bütün Hıristiyanların sayısı hakkında çeşitli fikirler (150.000 kişiden 200.000 kişiye kadar) mevcuttur.[23]

Yukarıda gösterilen bilgilerin karşılaştırılması 1828 yılının Haziran verilerinde o zamana kadar sınırı geçememiş olan 1.500 ailenin[24] hesaplanmadığını gösteriyor; daha sonra 1828-1830 yıllarında göçmenlerin bir kısmının İran ve Türkiye'den gelirken yolda açlık ve hastalıklardan öldüklerini, bir kısmının ise memurlar tarafından kayda alınamamaları düşünülürse, İranlı göçmenlerin sayısının 11.000 aileden fazla ve tahminen 75.000 kişi, Türkiyeli göçmenlerin sayısının ise tahminen 20.000 aile ve 130.000 kişi (eğer her bir aile ortalama 6-7 kişi olarak kabul edilirse ki, bu, o dönem Ermeni aileleri için kabul edilir bir rakam idi) olmuştur.[25]

Böylece, 1828-1831 yıllarında İran ve Türkiye'den Güney Kafkasya'ya toplam 31.000 Hıristiyan ailesi (tahminen 200.000 kişiden fazla insan) göç ettirilmiş, bunlardan 21.000 aile (140.000 kişi) Çukursed'e yerleştirilmiştir.

Rus yönetimi döneminde işgal olunmuş topraklarda kazalara ayrılan guberniyalar oluşturulmuştur. 1849 yılında yaratılmış olan Erivan guberniyasında Pembek ve Şuragel toprakları Aleksandropol kazasını oluşturuyordu. Erivan eyaleti dört (Erivan, Novobeyazid, Eçmiedzin ve Sürmeli), Nahçivan eyaleti ise iki (Nahçivan ve Şerur-Dereleyez) kazaya bölündü. 1868 yılında oluşturulan Yelisavetopol guberniyasında kazalar, Karabağ'dan alınmış olan Zengezur Kazası hariç, Karabağ'ın eyaletleri sınırları çerçevesinde kuruldu.

Şimdi ise Çukursed'i çağdaş Ermenistan toprağı olarak gösterilen Ermenistan'ın terkibi Pembek, Şuragel, Lori, Ağbaba, Erivan'ın esas hissesi (Sürmeli ve Sederek hariç), Nahçivan'ın bir kısmı (Derelegez ve Mevazihatun), Zengezurun batı ve Gazah'ın güney kısımlarından oluşmuştur.

XIX-XX. yüzyılın başlarında Ermenistan arazisinde yaşayan ahalinin sayısı ve etnik yapısı ilk kez Z. Korkotyan tarafından belirlenmiştir.[26] Ama o da, etnik yapısına göre sonraki dönemlerden farklı olan XIX. yüzyılın birinci çeyreğini dikkate almamıştır. Bu boşluk Korkotyan'ın yararlanmış olduğu kaynaklar esasında tarafımızdan giderilmiştir. 1827 yılında Ermenistan ahalisinin terkibinde Ermenilerin oranı uygun olarak %40 ve %33,8 olarak hesaplanmıştır O. Tumanyan ve V. Parsamyan'ın[27] eserlerinde de 1827-1828 yıllarındaki Müslüman göçmenler tam olarak dikkate alınmamıştır. Bu da etno-demografik göstericilerin (parametrelerin) tahrif olunduğunu gösterir.

1829-1832 yıllarındaki sayımın verileri esasında,[28] Müslüman kayıpları ve Ermeni göçmenleri de dikkate alarak Çukursed ahalisi hakkında elde ettiğim bilgilere dayanarak Ermenistan eyaletlerinin etnik yapısını hesaplama imkanı buldum. XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türkleri Pembek ve Şuragel'de nüfusun %87, Erivan'da %76, Ağbaba'da %100, Dereleyez'de %97, Lori'de %26, Zengezur'da %40 ve Gazah'da %12'sini oluşturuyorlardı. İlk dört eyalette bütün Ermenistan ahalisinin %80'i toplanmıştır. Üç küçük dağ eyaletinde (Zengezur, Gazah ve Lori) Ermenilerin %55'i yaşamakta

idi. Bütün Ermenistan arazisinin tahminen %80'inde Azerbaycan Türkleri meskunlaşmışlardı. Nihayet, Erivan şehrinin kendisinde Azerbaycan Türkleri halkın %84'ünü oluşturuyorlardı.

Pembek, Şuragel, Erivan ve Nahçivan Hanlıklarının Ruslar tarafından işgali zamanı Ermenistan'ın etnik yapısında köklü değişiklikler ortaya çıktı. Ölümler ve göçler sonucu Müslümanların sayısı 69.000 kişiye geriledi. 1828-1831 yıllarında Ermenistan'ın şimdiki arazisine dış devletlerden 134.000 Ermeni getirildi. Onlar Erivan, Pembek, Şuragel, Dereleyez, Zengezur ve Lori'de yerleştirildiler. Gazah ve Ağbaba bu göçlerin dışında kaldı. Ağbaba ise daha 1877 yılına kadar Türkiye'nin terkibinde idi.

Göç süreçleri sonucu çok kısa tarihi süre içinde bütün Ermenistan'da nüfus dağılımı açısından önemli değişiklikler ortaya çıktı. O dönemde Ermeniler, en büyük eyalet olan Erivan'da genel nüfusun %59, Pembek-Şuragel'de %96, Dereleyez'de %41, Zengezur'da %69 ve Lori'de %90'ını oluşturmaktaydılar.[29]

Bu Ermeni göçleri, Ermenistan'da etnik arazilerin sınırlandırılmasına belirgin bir etki gösterdi. Göçmenlerin arazinin her yerine dağıtılmalarına rağmen, Ermenilerin meskunlaştırılmasında ilk sırada Ermenileştirilecek olan bölgeler belirleniyordu. Onlar Merkezi Erivan eyaletinde, esasen de Erivan şehrinin kuzeyinde, Göyçe Gölü'nün batı sahilleri ile Pembek-Şuragel arasında meskunlaşıp, Pembek-Şuragel, Lori ve Gazah Ermenileri ile birleşerek bütün bir etnik arazi yaratmayı başardılar. Müslümanlar ise o dönemde artık, Zengezur "hattı" hariç, Ermenistan'ın esas bölgeleri (Dilican, Novobeyazid kazasının bütün doğu hissesi, Dereleyez, kuzeybatı kıyımı hariç bütün Erivan kazası, Eçmiedzin kazasının batı yarımı ve Ağbaba) üzere meskunlaşmışlardı. Tamamen Ermenilerle doldurulmuş illerde Türk azınlıklar olduğu gibi, bu illerde de Ermeniler azınlıktaydılar. Zengezur Ermenileri esasen Dereleyez Müslümanları sayesinde Ermenistan'dan uzak düşmüşlerdi.

Böylece, Müslümanların göçe zorlanarak bölgeye Ermenilerin yerleştirilmeleri sadece Ermeni nüfusun sayısının mutlak anlamda artmasıyla kalmayıp, aynı zamanda Güney Kafkasya'da Ermeni etnik arazisinin ortaya çıkmasında ve formalaşmasında birinci derecede rol oynamıştır.

1832-1914 yılları arasında Ermenistan'da iki etnik grubun, Azerbaycan Türkleri (tahmini oran olarak %28,5 ile %31,1 arasında) ve Ermeniler (%64 ile %68,4) bu bölgenin esas demografik yapısını oluşturmaktaydı (Tablo 3'e bakınız). İki amil-Ermeni burjuvazisi ve Rus himayeciliği bölgenin sanayi, ticaret, maliye alanlarında ve idarî sisteminde Ermenilerin egemenliği için ortam oluşturuyordu. Siyasi yönden diğer halklar üzerinde üstünlük hissi ve terörist Ermeni milliyetçiliğinin gelişmesi bütün Kafkasya'da telaş uyandırıyordu.

Büyük devletlerin, zayıflama sürecindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine dahi açıktan açığa müdahalelerinin başlamasıyla 1878 yılında Berlin Kongresi'nde "Ermeni meselesi" ilk defa gündeme getirildi.[30] Ermeni terör teşkilatları kurulmaya başladı. Bu cemiyetler, komiteler ve partiler gizli teşkilatların bütün bilinen, nihilizm ile doldurulmuş silahlarından (yalan, ihanet ve terör)

yararlanmaktaydılar. “Hınçak” ve “Taşnaksütun” partilerinin faaliyetleri özellikle kanlı cinayetlerle tarihe geçmiştir.[31]

Ermeni propagandalarının Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında düşmancılık yaratmak amaçlı faaliyetleri[32] 1894-1896 yıllarındaki Ermeni-Türk Savaşı’nın başlamasına neden oldu. On binlerce Ermeni Kafkasya ve İran’a göç etti. Taşnaklar terörü Rusya’ya taşıyarak oradaki Müslümanlarla Hıristiyanlar arasına nifak salmakla uğraşmaya başladılar. Güney Kafkasya’da yeni bir güçle alevlenen Ermeni ırkçı harekatı amansız bir şekilde anti-Azerbaycan yönünde gelişmeye devam etti.

Bölgedeki halkların karşılıklı ilişkilerini çok iyi bilen, “Kavkaz” gazetesinin redaktörü bu konuda şöyle yazıyordu: “Ermeni halkının çağırılmamış hamileri içerisinde, ‘özerk Ermeni çarlığı’ (hem de Rusya sınırları içinde) yaratma arzusu sönmemiş, tam tersi gittikçe daha da alevlenmiştir. Bu çirkin niyetlerini Türkiye’de gerçekleştiremeyeceklerini anlayan Ermeniler, bu uyduruk özerkliği yapay bir şekilde Kafkasya’da oluşturmayı başardılar”.[33]

Ermeni komitecileri tarafından 1904 yılının son baharından itibaren Azerbaycan Türklerine karşı başlatılan katliamlar[34] ve zulmün yayılması 1905-1906 yıllarında Bakü’den Erivan’a ve Tiflis’e kadar bütün bölgeyi saran Ermeni-Azerbaycanlı (Türk) çatışmalarına yol açtı.[35] Güney Kafkasya’da Ermeni-Azerbaycanlı savaşının başlıca sebebi çeşitli Ermeni teşkilat ve komitelerinin, ilk sırada “Taşnaksütun” Partisi’nin çirkin ve terörist faaliyetleriydi.[36] Bu olaylar Güney Kafkasya’da milletlerarası ilişkilerin gerginleşmesine ve milli bölgeciliğin aşırı boyutlara ulaşmasına sebep oldu.

Birinci Dünya Savaşı döneminde Ermenilerin %95’i Rusya (1.685 bin kişi), Türkiye (1300 bin veya 1600 bin kişi) ve İran (80 bin kişi) olmak üzere üç devlette yaşıyordu.[37] Rusya Ermenilerinin çoğu, 1 milyon 612 bin kişi Kafkasya’nın sakinleri idi. Türkiye Ermenilerinin ancak yarısı, 868 bin kişi Doğu Anadolu’da, Vilayet-i Sitte’de yaşıyordu. İran Ermenilerinin ise yarısı Azerbaycan vilayetinde meskunlaşmıştı. Çağdaş Ermenistan arazisinde Kafkasya Ermenilerinin %40’ı yaşıyordu. Benim hesaplamalarıma göre 1897-1913 yılları arasında Türkiye’den Güney Kafkasya’ya tahminen 165.000 ile 185.000 Ermeni (bunlardan 26.000’i Erivan kazasına) göç etmiştir. Bütünlükte ise 1801-1913 yılları arasında Kafkasya’ya Türkiye’den 540 bin Ermeni, Rum ve Yezidî, İran’dan ise 77 bin Ermeni ve Aysor (nyüzyilani) göç ettirilmiştir. Kısaca, bu bir asırlık süre içinde Güney Kafkasya’da Ermeni nüfusunun oranı akıl almaz bir şekilde (1801 yılında %7-8 iken 1914 yılında %25’e kadar çıkmıştır) artmıştır.[38] 1914 yılının başlarında Güney Kafkasya nüfusunu başlıca olarak üç etnik gruba (1.992.000 Azerbaycan Türkü başta olmakla toplam 2.382.000 Müslüman, 1.549.000 Ermeni ve 1.536.000 Gürcü olmak üzere) ayrılmaktaydı.[39]

Birinci Dünya Savaşı esnasında Türkiye’de yaşayan Ermeniler, silahlanarak Türkiye ile savaşan Rusya tarafından içinde yaşadıkları topluma karşı savaşmakla kendi nankörlüklerini bir kez daha dünyaya ispatlamış oldular. Rus ordusuna toplam 150.000 Ermeni katılmıştı. Bundan başka Rusya, Türkiye, İran ve diğer devletlerde yaşayan Ermeniler, Türklere karşı savaşmak için 50.000 gönüllüden oluşan bir ordu ile Anadolu ve Azerbaycan topraklarında terör estiriyorlardı.[40] Özel savaş eğitimi almış olan bu gönüllüler hem gerilla savaşı yapıyor, hem de yaşadıkları Türkiye’ye karşı her türlü

ihaneti (1915 yılının Nisan ayındaki Van isyanı, soygunlar ve sivil Müslüman ve Türklerin katliamı) yapıyorlardı. Osmanlı hükümeti Mayıs ayında son tedbir olarak, Ermenileri Doğu Anadolu'dan güneye, savaştan uzak bölgelere göçürmek zorunda kaldı.

Cephe boyu bölgenin isyancı ve düşman ruhlu Ermenilerden temizlenmesi Kafkasya'ya Ermeni gelişinin yeni ve güçlü dalgasını doğurdu. Benim hesaplamalarıma göre, sadece 1915 yılında buraya 120.000 Ermeni, ayrıca günümüz Ermenistan arazisine 75.000 Ermeni daha gelmiştir.[41] Kafkasya cephesi mültecilerinin durumu ile ilgilenen başlıca organının 1917 yılının başlarında verdiği bilgilere göre savaş esnasında Türkiye'nin işgal edilmiş olan bölgelerinden Rusya'ya 374.000 Hıristiyan göçmen gelmişti.[42] Ermenilerin Kafkasya'ya göçleri ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. İşhanyan'ın verdiği bilgilere göre 1914 yılından 1919 yılına kadar Türkiye'den toplam 430.000 Ermeni ve Yezidi (Kars ve Sürmeli'den 130.000 kişi) gelmiştir.[43] 1916 ve 1917 yıllarındaki Rusların yapmış oldukları nüfus sayımı ve 1914-1916 yıllarının cari istatistik verileri bu dönemde Rusya'da (Kafkasya da dahil) yaşayan Ermenilerin sayısını belirleme olanağı sağlıyor. 1914 yılında 1.685.100 kişi olan Ermeni nüfusu 3 sene gibi çok kısa bir sürede 1.998.700 kişiye ulaşmıştır.[44] Ermeni göçmenlerin esas kütlesinin Erivan kazasına ve Kars vilayetinde toplandığını dikkate alırsak, Rusya İmparatorluğu'nun çöküşü esnasında bu bölgelerde karmaşık demografik durumun boyutlarını tahmin etmek mümkündür.

1917 yılı Rus Devrimi Rus ordusuna dağıtıcı etki yaptı. Bu ordunun cephe bölgelerinde ve Güney Kafkasya'da kalması Ermeni silahlı birliklerinin Müslüman halka karşı yaptıkları zulmün karşısında zor da olsa durmaktaydı. Ama bu ordunun buradan çekilmeye başlamasıyla, 1917 yılı Aralık ayının ortalarında işgal olunmuş Erzurum, Bitlis ve Van vilayetlerinin Müslüman ahalisinin toplu bir şekilde katliamına başlandı.[45] 1918 yılının Ocak ayından itibaren Ermeniler, Kars ve Erivan Müslümanlarına karşı soyguna başladılar. Ocak ve Şubat aylarında Erivan Hanlığı'nın Erivan, Eçmiedzin, Sürmeli ve Novobeyazid kazalarının 200 kadar köyü talan edildi, 100.000 kişiden fazla Azerbaycan Türkü ve diğer Müslüman unsurlar kendi topraklarını terk etmek zorunda kaldılar.[46]

Ermeniler, Rusların işgal etmiş oldukları bölgeleri korumaya çalışıyorlardı. Ama 1918 yılının Nisan ayında Batum ve Kars'ı işgalden kurtaran Osmanlı ordusu tarafından mağlubiyete uğratıldılar. Geri çekilen orduları ile beraber Ermeni ahalisi de Erivan guberniyasına akın etmeye başladılar. Ermeni göçmenlerin esas kısmı, (350.000 kişi) Güney Kafkasya'ya sığındı,[47] burada Ermenilerin sayısı 2 milyonu geçerek Kafkasya'da Azerbaycan Türkleri ile eşit duruma geldi.

Rusya Müslümanları askeri mükellefiyetten muaf edilmişlerdi ve onların silah taşıma hakları kısıtlanmıştı. Haziran'da yeniden kurulan 11-13 binlik Azerbaycan ordusunun büyük çoğunluğunu yeterince askeri hazırlıkları olmayan gönüllüler oluşturmaktaydı.[48] Kafkasya cephesi ordularının geri çekilmesiyle Ermeni askeri birlikleri Bakü'ye kadar bütün Güney Kafkasya'ya yayılmışlardı. Türk ordusunun gelişine kadar Ermeniler Bakü guberniyasında defalarca Müslümanları öldürmek için saldırılar düzenlemişlerdi. Arazinin etnik temizlenmesi gibi taşnak siyaseti ve Ermenistan'da,

Azerbaycan'da ve Gürcistan'da yığılmış büyük Ermeni göçmen kitleleri Kafkasya Müslümanları için son derece kötü sonuçlara varabilecek bir tehlike oluşturmaktaydı.

Kafkasya'nın birbirlerini düşmanca münasebetler besleyen devletlere parçalandığı günlerde Ermenistan'ın nüfusu (göçmenler de dahil) 1.271.200 kişiye (290.000 Müslüman) ulaşmıştı (Tablo 4'e bakınız).

Türkler, Güney Azerbaycan ve Bakü yönünde harekete geçtikleri zaman nizami Ermeni askeri birlikleri Zengezur ve Karabağ Türklerine karşı zalimce davranışlarını devam ettiriyor ve Nahçivan'ı işgal etmek için girişimlerde bulunuyorlardı. Olağan üstü istintak komisyonu üyesi Mihaylov'un verdiği bilgilere göre sadece 1918 yılının yaz ve sonbaharında Zengezur'da 115 Azerbaycan köyü dağıtılmış ve 7729 kişi öldürülmüştür.[49]

1918 yılının Kasım ayında Güney Kafkasya İngiliz işgaline uğradı. İngilizler bırakın Ermenilerin cinayetlerini durdurma girişimlerini, tam tersi nüfus çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu Kars vilayetini ve diğer komşu kazaları da onlara verdiler. Bu cinayetleri sadece Ermeni soyguncuları yapmıyorlardı. Belli ki Türklere karşı her zaman düşmanca tavır takınan Ermenistan hükümeti bu birlikleri bizzat kendisi yönlendiriyordu.[50] Ermeni siyaset adamları bu devleti Müslüman ve Türklere karşı savaşmak, onların mal ve mülklerine sahip çıkmak için (topraklar da dahil) kurmuşlardı.[51] Ermeni hükümetinde soygun işleri üzerine bakanlık görevi vardı. Müslüman ve Türk halkını tamamen yok etmek için Ermeniler, özel terminoloji ve metot bile hazırlamışlardı: "Makrel"-araziyi temizlemek, "kaytsel"-yabancı halkları ve yabancı dinlere inananları yok etmek, küle çevirmek.[52] Ermeni hükümeti, toprakların "Ermenileştirilmesi" amacıyla, etnik temizleme meselelerinde denenmiş metotları ustalıkla uygulayarak, gayrı Ermeni nüfusu yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bırakarak göçe zorluyordu.

Ermenilerin 1919 yılında geçirdikleri nüfus sayımı gayrı Ermeni nüfusun son derece azaldığını göstermekle Ermenilerin bu çirkin siyasette ne kadar başarılı olduklarının ispatılıyordu.[53] Halk içerisinde 665.000 kişi yerli ve 212.500 kişi göçmen Ermeni, 25.700 kişi Rus, Yezidî, Rum ve aysor kayda alınmıştır. Sonuç itibariyle, uyduruk Ermenistan sınırları içinde 58.500 Müslüman yaşamaktaydı. Bu rakamları 1914-1916 yıllarına ait verilerle kıyasladığımızda Ermenilerin azalmasının sadece göçmenler arasında görülmüş olduğu ortaya çıkmaktadır. Ermenistan'dan göç akını Gürcistan üzerinden Kuzey Kafkasya'ya ve kısmen de Ukrayna'ya yönelmişti. Kuzey Kafkasya'da sığınacak yer bulan göçmen Ermenilerin sayısı 150.000 kişiye ulaşmıştı.[54] Bunun dışında, Ermeni göçmenlerin bir kısmı Azerbaycan'a, Gürcistan'a ve Orta Asya'ya sığınmıştı. Ruslar, Rumlar, Yezidîler ve diğer gayrı-Müslümanlar içerisinde azalma %50'den fazlaydı. Azerbaycan Türkleri ve Kürtler akıl almaz kayıplar vermişlerdi. Bir yıldan fazla süren bu katliam ve topraklardan çıkarma siyasetinden sonra Müslümanların sayısı 232.000 kişi azalmıştı.

Nüfus sayım verileri, gösterir ki, Zengezur, Növobeyazid, Lori, Şuragel ve Ağbaba'da yaşayan Türk ve Müslüman nüfus öldürülmek ve kovulmak şartıyla tamamen yok edilmiştir. Dereleyez ve

Erivan'da Türk nüfusun sadece %10'u, Eçmiedzin'de ise yarısı kalmıştır. Pembek ve Gazah'ın Türk halkı ise şimdilik kendilerini bu çirkin taşnak politikası karşısında koruyabilmişlerdir.

1919 yılının Ağustosu'nda İngiliz ordularının geri çekilmesi taşnak hükümetinin önünü tamamen açtı. Taşnaklar, Erivan guberniyası ve Kars vilayetinin Türk halkını amansızca öldürmeye başladılar.[55]

1919 yılının Ekim ayında ise Eçmiedzin ve Sürmeli'den kaçan 25.000 kadar kişi Kars'a sığınmışlardı.[56] Ekim ayının 1'inde Ermenistan'dan Azerbaycan'a 31.000 kadar Azerbaycan Türkü göç etmek zorunda kalmıştı.[57] O dönem Azerbaycan'ın resmi bilgilerine göre, Kasım ayının sonunda Azerbaycan'da hükümet yardımı almış olan tahminen 77.000 göçmen kayda alınmıştır.[58]

Rusya'nın Kafkasya'ya yeniden girmesi ve Ermenistan'ın 1920 yılının Kasım ayının 29'unda başlayan Sovyetleşmesi taşnak hakimiyetine son verdi. 1921 yılının 16 Martı'nda Rusya ve Türkiye arasında yapılan Moskova Anlaşması gereğince Kars, Artvin ve Sürmeli Türkiye'ye geri verilmiştir. Nahçivan vilayetinin statüsü özel olarak belirlenmiştir: O, Azerbaycan'ın terkibinde kalacaktı. Kars, Sürmeli ve Nahçivan halkı Ermeni işgalcilerinin saldırılarına karşı kahramanca direndiler ve kendi topraklarını Ermeni zulmünden korumayı başardılar.

Taşnakların üç yıllık hakimiyetlerinin sonucu ciddi bir faciaydı. 1920 yılının sonunda Ermenistan'ın nüfusu toplam 722.000 kişi idi (Tablo 4'e bakınız). Ermenistan'da katliamlar sonrası 10.000 Azerbaycan Türkü,[59] bizim hesapladığımız 691.000 Ermeni ve 21.000 diğer gayrımüslim nüfus yaşıyordu. 1918-1920 yıllarında Ermenistan'ın nüfus kaybı 549.000 kişi olmuştur. En büyük kaybı ise (280.000 kişi) Azerbaycan Türkleri vermiştir. Ermeniler 240.000 kişi, geriye kalanlar ise (Ruslar, Rumlar, Yezidîler vb.) 29.000 kişi azalmıştır.

Her ne kadar rakamlar bize Ermenistan, Kafkasya ve Anadolu Türklerinin nasıl yok olduklarını söylemiyorlar. Ama I. Dünya Savaşı ve iç savaşlar sonucu, zorunlu göçler, hastalıklar ve özellikle de açlık, ölümlerin esas sebepleri olarak gösterilir. Ama bu nedenler arasında Ermeni işgalcilerinin Türklere karşı yaptıkları katliamı da eklemek zorundayız.

1801-1921 yılları arasında Kuzey Azerbaycan'ın batı hissesinde etno-politik ve demografik durum köklü şekilde değişmişti. Rusya'nın Kafkasya'ya girmesi ile bağlı olan siyasi değişiklikler demografik değişikliklere yol açmıştır: 1801-1831 yılları arsında Azerbaycan Türkleri ve Kürtlerin muhacereti, Türkiye ve İran Ermenilerinin göç ettirilmeleri Erivan, Pembek-Şuragel, Lori ve Gazah'ın kesişmesinde ve 1904-1906 yıllarındaki Ermeni-Türk savaşları sonucunda bir o kadar büyümüş Ermeni etnik arazisinin kurulması ile bitmiştir. Esas etno-politik değişiklikler Rusya'nın Kafkasya'dan gitmesinden sonra ortaya çıkmıştır. Etnik problemlerle dolu olan bu bölgede, 1917-1921 yıllarında Azerbaycan halkının, dağlıların, Türklerin ve Müslüman unsurların misilsiz katliamı pahasına kurulmuş olan Ermenistan Devleti, bu topraklarını daha da genişletmek için günümüzde bile çeşitli terör planlarını uygulamaktan çekinmemektedir.

1 **İstoriçeskaya Geografıya Azerbaycana**, Bakü 1987, s. 88, 91, 93-97, 110-119; Berdzenişvili N., Cavahişvili İ., Canaşia S., **İstoriya Gruzii**, I. cilt, Tbilis 1950, s. 302, 310.

2 Hammer J., **Geschichte des Osmanischen Reiches**, Pest 1831. Bd. 7. s. 328; Mustafazade T. T., **Azerbaycan i Russko-Turestkie Otnoşeniya v Pervoy Treti XVIII**. **v**., Bakü 1993. s. 127; Kırzıoğlu F. M., **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, Ankara 1993, s. 327, 346.

3 H. Memmedov Şuragel ile ilgili önemli bilgiler vermiştir.

4 Erivan eyaletinin İcmal Defteri/Araştırma, Tercüme, Keyıt ve İlavelerin Müellifleri Z. Büniyatov ve H. Memmedov. Bakü 1996, s. 18; Nahçıvan sancağının müfessel defteri/Giriş ve Tercüme Müellifleri Z. Büniyatov ve H. Memmedov. Bakü 1997, Summary, s. 335; Safarov R., **XIX. Yüzyılın Birinci Gerinesinde Çukursaad Ahalisinin Etnik Yapısı** (Baskıda).

5 Aktı, Sobrannıye Kavkazskoy Arkheografıçeskoy Komissiyey. Arkhiv **Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo**, Tiflis 1866, I. cilt, No 801, 804, s. 599, (sonra-AKAK).

6 **Prisoyedineniye Vostoçnoy Armenii k Rossii,** Sbornik dokumentov, T. I. (1801-1813). Erivan 1972, No 215, s. 290, No 222, s. 295.

7 **AKAK**, 1868, T. II. No 1128, s. 574.

8 **AKAK**, 1875, T. VI. II. baskı, Dopolneniya i prilojeniya, No 68, s. 853.

9 **Prisoyedineniye Vostoçnoy Armenii k Rossii**, No 234, s. 307.

10 **AKAK**, T. II. No 1164, s. 585.

11 **AKAK**, 1869, T. III. No 992, s. 549; AKAK, 1870, T. IV. No 24, s. 24.

12 AKAK, 1874, T. VI. ç. 1. No 631, s. 468.

13 **Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi,** F. 24. s. 1, İş. 21. V. 80: AKAK, T. I. No 575, s. 462, 464; T. III. No 415. s. 228; T. VI. ç. 1. No 601, s. 449; Potto V., Kavkazskaya Voyna v Otdelnıh Oçerkah, Epizodah, Legendah i Biografıyah, T. 3. Vıp. 1. SPb., 1888. s. 45; Obozreniye Rossiyskih Vladeniy za Kavkazom v Statistiçeskom, Etnografıçeskom, Topografiçeskom i Finansovon Otnoşeniyah, ç. II. SPb., 1836, s. 303-304.

14 Şopen İ., **İstoriçeskiy Pamyatnik Sostoyaniya Armyanskoy Oblasti v Epohu Yego Prisoyedinenya k Rossiyskoy İmperii**, SPb., 1852, s. 635-642; **Obozreniye Rossiyskih Vladeniy za Kavkazom**, Ç. II. s. 303-304.

15 Bkz. Safarov R. F., **Kameralniye Opisaniya Kak İstoçnik po Etniçeskoy Statistike Azerbaycana**//Şarkın Aktüel Problemleri, Bakü 2000, s. 45-48.

16 Bournoutian G., **Eastern Armenia in The Last Decades of Persian Rule**, **1807-1828**, Malibu, California 1982. P. 76.

17 AKAK, 1878, T. VII. No 511. s. 547.

18 Safarov R., İz Etniçeskoy İstorii Nahçivana v XIX. -XX. Vekah//Nahçivan Üniversitesi İlmi Eserleri (Humanitar seriya), 1999, No 5. s. 36-38. Pembek Şuragel muhacirlerinin sayısı Azerbaycanlı ailelerinin sayısının 1826 yılında 960, 1829 yılında ise 420 olması arasındaki farkın esasında belirlenmiştir. (Potto V., **a.g.e**., s. 45; **Obozreniye Rossiyskih Vladenıy za Kavkazom**, Ç. II. s. 303-304).

19 1828 yılının Nisan ayında Müslüman göçmenlerin Rusya topraklarına geri dönmelerinin yasaklanması hakkında Paskeviç'in emri verilmişti (**AKAK**, T. VII. No 438. s. 490).

20 Safarov R. F., Russkoye Zavoyevaniye i Demografiçeskiye İzmeneniya na Kavkaze//International Conference "Archeology and Ethnography of the Caucasus": Summary of thesis, Bakü 2000, s. 210-211.

21 Glinka S., **Opisanıye Pereseleniya Armyan Azerbaijanskih v Ppredeli Rossii**, Moskva 1831, s. 92, 132; AKAK, T. VII. S. III, No 830, s. 847.

22 Tavakalyan N. A., "Pereseleniye Armyan iz Persii i Turtsii v Zakavkazye Posle Prisoyedineniya Vostoçnoy Armenii k Rossii", **İstoriko-Filologiçeskiy Jurnal**, 1978, No 3, s. 33-34, 37.

23 Yevetskiy O., **Statistiçeskoe Opisanie Zakavkazskogo Kraya**, V 2-h çastyah, SPb., 1835, s. 245; Şavrov N., **Russkaya Kolonizatsiya na Kavkaze**, Voprosı kolonizatsii, SPb., 1911, T. 8, s. 133.

24 Glinka S., **a.g.e**. s. 131; Griboyedov A. S., **Polnoe Sobranie Soçineniy**, T. I. (Prozaiçeskie Pisma i Perepiska), SPb., 1889, s. 260.

25 Tavakalyan N. A., **a.g.e**., s. 26-39.

26 Korkotyan Z., **Sovyet Ermenistanı'nın Ahalisi Sonuncu Yüzyılda (1831-1931)**, Erivan 1932, s. 164-167 (Ermenice).

27 Tumanyan O., "Sovyetlere Kadarki Devirde Ermenistan'ın Ahalisi" (Ermenice), Ermenistan SSR EA-nın **Tarix-Filologiya Jurnalı**. 1965, No 4, s. 43; Parsamyan B., **İstoriya Armyanskogo Naroda**. **1801-1900**, Kn. 1, Erivan 1972. s. 88.

28 **ADTA**, F. 24, s. 1. I. 335, V. 221-331; Şopen İ., **a.g.e**., s. 485-642, 653-654, 666, 706.

29 Şopen İ., **a.g.e**., s. 485-642; Korkotyan Z., **a.g.e**., s. 166-167, XXXI-XXXII.

30 Gürün K., **Ermeni Dosyası**, Ankara 1983, s. 134, 156.

31 **A.g.e**., s. 160-167.

32 Mayewsky V. T., **Voyenno-Statistiçeskoe Opisanie Vanskogo i Bitlisskogo Vilayetov**, Tiflis 1904, Otdel Prilojeniy, s. 12.

33 Veliçko V. Z., **Kavkaz**. **Russkoye Delo i Mejdu Plemennıye Voprosı**, SPb., 1904. T. I, s. 106.

34 **Vsepoddaneyşiy Otçyot o Proizvedennoy v 1905 g**. **po Vısoçayşemu Poveleniyu Senatorom Kuz'minskim Revizii g**. **Baku i Bakinskoy Gubernii**, Bakü 1905, s. 21.

35 Swietochowski T., Russian Azerbaijan. 1905-1920: The Sparing of National Identity in a Muslim Community. Cambridge, 1985. P. 41.

36 Mayewsky V. T., **Armyano-Tatarskaya Smuta na Kavkaze**, **Kak Odin iz Fazisov Armyanskogo Voprosa**, Tiflis 1915. s. 7, 10, 27, 28.

37 **Kavkazskiy Kalendar na 1914 God**, Tiflis, 1915. Statistiç. otd. s. 218-269; Gürün K., **a.g.e**. s. 119; McCarthy J., **Müslümanlar ve Azınlıklar**. **Osmanlı Anadolusu'nda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu**, Çev. Bilge Umar, Ankara 1998, s. 112, 128; Ormanian M., **Armyanskaya Serkov**, Per. s frans. B. Runt. Moskva 1913, s. 216.

38 Safarov R. F., **Russkoe Zavoyevanie**, s. 210-211.

39 **Kavkazskiy Kalendar na 1914 God**, s. 218-269.

40 Shaw St. J., Kural-Shaw E., **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**. Vol. II: 1808-1975. Cambridge 1977, P. 314.

41 **Kavkazskiy Kalendar na 1914 God**, s. 218-269; **Kavkazskiy Kalendar'na 1916 God**, s. 177-237.

42 Arutünyan A. A., **Pervaya Mirovaya Voyna: Armyanskiye Bejentsı (1914-1917 gg**.**):** Avtoreferat kandidat. disser. Erivan 1989, s. 16.

43 Korkotyan Z., **a.g.e**. s. 184, 185.

44 Bruk S. I.; Kabuzan V. M., "Etniçeskiy Sostav Naseleniya Rossii (1719-1917 gg.)", **Sovetskaya Etnoqrafiya**, 1980. No 6, s. 24-25.

45 Tverdohlebov, **Memuarı Russkogo Ofitsera**, İstoriya Azerbaycana po Dokumentam i Publikasiyam, Bakü 1990, s. 121-148.

46 **A.g.e**., s. 216-220.

47 Korkotyan Z., **Ağ Gırğından Gırmızı Guruculuğa Doğru**, Erivan 1929, s. 4, (Ermenice).

48 Swietochowski T., Op. cit. P. 130.

49 **İstoriya Azerbaycana po Dokumentam**, s. 195-209.

50 **A.g.e**., s. 246-256, 257-258.

51 Boryan B. A., **Armeniya**, **Mejdunarodnaya Diplomatiya i SSSR**. Moskva-Leninqrad 1998 T. II. s 82.

52 **A.g.e**., s. 81, 82, 195.

53 Korkotyan Z., **a.g.e**., Erivan 1932, s. XLVI-XLVII.

54 Kocabekyan V. E., **Armanskaya SSR, Naseleniye Soyuznıh** Respublik, Sbornik Statey, Moskva 1977, s. 265.

55 **İstoriya Azerbaycana po Dokumentam**, s. 221-224; Gurko-Kryajin V., Armyanskiy Vopros, **Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya**, Moskva 1926, T. 3. s. 438.

56 Gaciyev A., **İz İstorii Obrazovaniya i Padeniya Yugo-Zapadnoy Kavkazskoy (Karskoy) Respubliki**, Bakü 1992. s. 24.

57 Azizbekova P., Azerbaycanskaya Demokratiçeskaya Respublika i Mejdunatsional'nıye Otnoşeniya (1919-1920 gg.), **Azerbaycan EA.'nın Heberleri, Tarih, Felsefe, Hukuk Seriyası**, 1991. No 1. s. 19.

58 Adres-Kalendar Azerbaycanskoy Respubliki na 1920 g. Bakü (yıl gösterilmemiş), s. 84-85.

59 Korkotyan Z., **a.g.e., s.,** 184.

İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine / Dr. Hacar Y. Verdiyeva [s.175-180]

Baku DevletÜniversitesi Tarih Fakültesi / Azerbaycan

Tarih öylesinekonuşmayan bir hatip ki,seleflerin vasiyetlerini tüm detay vetanıtımlariyle haleflere belirtir,ihtiyaç ve refah nedenlerini, gelişme veçöküş yollarını onlara anlatır.

A. A. Bakihanov

Azerbaycan XIX. yüzyıl başlarında Rusya ve İran devletleri arasında paylaşılmış; Kuzey Azerbaycan Rusya, Güney Azerbaycan da İran egemenliğine geçmiştir.

Araştırma konumuz, Azerbaycan tarihçiliğinde son yıllara kadar yeterince incelenmemiştir. Tarihçilerin bir kısmı eserlerinde ülke nüfusunun demografik durumunun bir takım alanlarına değinseler de[1] Kuzey Azerbaycan'ın arazi sınırları Baku ve Elizavetpol vilayetleri çerçevesinde ele alınmış, Nahçıvan bölgesi kısmen araştırılsa da Erivan arazisi -Azerbaycan'ın tarihi toprağı olarak- Azerbaycan tarihçiliğinde "unutulmuş", tarihi hafizadan uzaklaştırılmış ve bir yerde "yabancılaşmıştı". Yalnız Azerbaycan Cumhuriyeti ikinci kez bağımsızlığına kavuştuktan sonra araştırmacılar Azerbaycan tarihinin yeni dönemini araştırırken, Çukur-Sed toprağını da dikkate almışlardır.[2]

XIX-XX. yüzyılın başlarında Erivan vilayetindeki demoğrafik değişimler ve onların sonuçlarına geçmeden önce Rusya İmparatorluğu'nun Kuzey Azerbaycan'ı işğalinden sonra Azerbaycan topraklarında yaptığı idari-coğrafi yapılanmaya bakmak istiyoruz.

XIX. yüzyılının ilk otuz yılında Rusya İmparatorluğu' Kuzey Azerbaycan'ı işgal etmiş ve sürekli ve ardıcıl bir amaca yönelik sömürgecilik siyaseti yürütüp, Azerbaycan topraklarında "makaslama" operasyonu düzenlemiştir. XIX. yüzyılın ortalarına doğru Azerbaycan'ın kuzey hanlıkları ortadan kaldırılmış, onların yerinde Ermeni vilayeti, Kaspi vilayeti ve Gürcü-İmeretiya vilayeti oluşturulmuştu. XIX. yüzyılın 40'lı yıllarında Rusya İmparatorluğu' işğal ettiği arazileri kendisinin idarı-bölge sistemi içinde "eritmek" amacıyle Azerbaycan topraklarında Şemahı (1858 yılı Şemahı depremi sonucu il merkezi 1859 yılında Baku'ya taşınmış ve Baku guberniyası (vilayeti) diye adlandırılmıştır.) İrevan, Derbent (1860 yılında bu vilayet kaldırılmıştır), 1868 yılında Elizavetpol vilayetlerini kurmuştur.

Bu vilayetlerin kurulması ilk önce "makaslama" ilkesine dayanmıştı. 21 Mart 1828 tarihinde kurulan Ermeni vilayetine dört kaza bağlanmıştı: Bembek ve Şoragel, Erivan', Külpin ve Nahçıvan.[3] 9 Haziran 1849 tarihli fermanına göre 1850 yılında Erivan Guberniyası kurulmuş ve Ermeni vilayeti ve Alexandropol kazası birleştirilerek, beş kazaya bölünmüştü. Sonraki yıllarda "makaslama" sürmüş, 1870 yılında Şerur Dereleyez kazası kurulmuş ve 1868 yılında Ordubat kazasının Mihri bölgesi, Elizavetpol vilayetine verildiği için Erivan Guberniyası kesin olarak 1872 yılında oluşmuş ve yenibaştan yedi kazaya bölünmüştü: Erivan', Alexandropol, Nahçivan, Novo-Bayazit, Sürmeli, Şerur-Dereleyez, Eçmiadzin.[4]

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Çukur-Seed topraklarında Rusya İmparatorluğu'nun sömürü siyasetinin taleplerine uyğun olarak idari-coğrafi yapı tamamlanmıştı.

XIX. yüzyıl başlarında Azerbaycan'ın kuzey topraklarını işğal eden Rusya İmparatorluğu, amaca yönelik iskan siyaseti yürütmüş ve bunun sonucu olarak Erivan Guberniyası'nda ciddi demografik değişiklikler ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılın otuzlu yıllarından başlayarak hıristiyan gruplar kuzey Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. İskan edilenler arasında bulunan Ermeniler, Rusya İmparatorluğu'nun daha fazla güvenç ve ümit kaynağı idi. Çünkü IV. yüzyılda kendi devletini kaybeden Ermeniler, Rusya İmparatorluğu'na daha çok meyilliydiler. İran Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler, Doğu Hıristiyanları oldukları için Rusya İmparatorluğu'nda yaşamak isteklerini de saklamıyorlardı. I. Petro'nun hakimiyeti döneminde dünyaya dağılan Ermenilerin arzusu: “Rusyanın onları müslüman zulmünden kurtarması”ydı,[5] fakat Ermenilerin bu niyeti o zaman gerçekleşmemiş ve onlar elverişli durumun meydana gelmesini beklemek durumundaydılar.

XIX yüzyıl başlarında Rusya İmparatorluğu' Güney Kafkas'ın ve Azerbaycan'ın kuzey topraklarını işgal ederken, Ermenilere bağlı büyük planlar tasarlamış ve 1813 yılında Gülistan Anlaşması imzalanmazdan önce bu planlarını gerçekleştirmeye koyulmuştur. Eylül 1806'da Rusya Kafkas ordusunun temsilcisi Nesvetayev'e verilen malumatta, Bayazit paşalığından 10 bin Ermeninin, Azerbaycan toprağı olan Erivan hanlığına göçmek arzusunda olduğu görülmektedir.[6] Erzurum Ermenileri de Erivan hanlığında yaşamak istiyorlardı.[7] Asırlarca taşıdıkları Ermeni devletinin kurulması ümitlerini Rusya İmparatorluğu'nun desteğine dayanarak besleyen Ermeniler, 1804-1813 arasındaki Rus-İran harbinde Güney Kafkasya'da askeri operasyonlar yapan Rus ordusuna aktif olarak yardımda bulunuyorlardı, General N. Sipyagin[8] “Ermenilerin cesaretleri ve Rusya'ya olan sadakatlerini”[9] zikretmekte; General N. F. Rtişev[10] de Ermenilerin Rusya İmparatorluğu'na sadakatinden ve Rusya'ya önemli hizmetler yaptığından bahsetmektedir.[11]

Tarihi belgeler adı geçen Rus generallarının fikirlerini desteklemektedir. P. D. Sisyanov'un[12] söylediğine göre, Ermenilerin ideolojik ve politik önderi başpiskopos Nerses Aştarakski, Rusların Gence hanlığını işgali sırasında yardım etmiştir. 1809 yılında İrevan kalesi general İ. V. Gudoviç[13] tarafından kuşatılırken, üç kilise-Eçmiadzinebaşı olan Nerses Aştarakski Rusların askeri güçlerine yardım amaciyle “12 bin pud tahıl ve un, 25 bin pud barut”, göndermiş ve bununla da “Rus ordusunu zor bir durumdan kurtarmış ve yardımlarından ötürü pırlanta ile ödüllendirilmişti.[14] Ermenilerin ve onların ideolojik ve politik önderinin “kahramanlıkları” üzerine Karabağ'ın Ermeni melikleri Sankt Peterburg'a, Rus filosunun amiralı, Ermeni M. Lazarev'e malumat veriyorlardı.[15]

1804-1813 arasındaki I. Rus-İran Harbi'nin sonuçlarına göre tüm dünyaya dağılan Ermenileri Güney Kafkasya'ya yerleştiremeyen Rusya'ya karşı, onlar yine ümitlerini yitirmemişti. Bu yüzden de Ermeniler 1826-1828 yıllarında II. Rus-İran Harbi döneminde Rus ordusuna aktif surette yardım ediyorlardı. Bununla ilgili, kimi tarihcilere göre, “Ermeni zanaatcılar Şuşa'nın savunmasında büyük katkıda bulunmuşlar”,[16] Erivan kalesi Rus ordusu tarafından kuşatılırken, Ermeniler yardım etmişlerdir.[17]

1826-1828 yıllarındaki II. Rus-İran ve 1828-1829 arasındaki Rus-Osmanlı Savaşı sonucunda İran ve Osmanlı Devletleri'nde yaşayan Ermenilerin kitle halinde bölgeye göç etmesi için elverişli koşullar oluştu. Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'a göçü sırasında Rusya onları yakın yerlere yerleştirmeğe gayret etmiş ve bölgede onları kendisine bir dayanak yapmayı amaç edinmişti. Rusya İmparatorluğu' tasarladığı bu planı Azerbaycanlılar (ın) ve onların tarihi toprakları üzerinde gerçekleştirmişti. 21 Mart 1828 tarihinde alınan senato kararına göre 10 Şubat1828 tarihinde İranla imzalanan antlaşmaya dayanarak, Rusya'ya katılan Erivan Hanlığı ve Nahçıvan Hanlığı bundan sonra emrimizle Ermeni vilayeti adlanacaktır" denilmektedir.[18]

Nahçıvan ve Erivan hanlıkları sayesinde Ermeni vilayetini kuran Rusya'nın hakim çevrelerindeki inanç, Ermenilerin metropol ülkenin sadık dayanağı olacağı yönündeydi. Bu fikir o donemin tarihi belgelerinde kendi aksini bulmuştur: "Genellikle, Hıristiyanları (ermenileri) Nahçıvan ve Erivan eyaletlerine iskan için teşvik gerekir, çünkü burada mümkün mertebe hiristiyan nüfüsun sayısının arttırılması göz önünde bulundurulur".[19]

Türkmençay Anlaşması'nın imzalanması sonucu 1828-1829 yıllarında İran'dan Kuzey Azerbaycan'a Ermeniler kitle halinde göç etmişlerdir. Sayıları 6,946 aile ve 35.560 kişiye ulaşmıştır.[20] Bunlardan 2.557 Ermeni ailesi Nahçıvan eyaletine yerleşmişti.[21] Tahmini hesaplarımıza göre 1.400 Ermeni ailesi Erivan eyaletinde yerleşmişti. Edirne anlaşmasının imzalanması sonrası Osmanlı Devleti'nden Kuzey Azerbaycan'a Ermeniler göç etmeğe başladı. 1829-1830 yıllarında Osmanlı Devleti'nden Güney Kafkasya'ya, özellikle de Kuzey Azerbaycan'a 14 bini aşkın Ermeni ailesi veya 84 binden fazla Ermeni göç etmişti.[22] Göçen Ermenilerin ilk göç edenleri Gümrü civarında, Bembek ve Alagöz bölgelerinde başlıca olarak da yerli halkın -Azerbaycanlıların terkettikleri köylere yerleşmişlerdi.[23] 2.264 aile Kars'dan, 4.215 aile Bayazit'ten gelmişti.[24]

Böylece, Ermenilerin yoğun şekilde yerleştikleri araziler, tarihen Azerbaycan toprağı olan Erivan ve Nahçıvan hanlıkları olmuştur. Bu da şu gerçeği kanıtlıyor ki, XIX. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu'nun önünde Karabağ meselesi yoktu ve sömürü siyasetini yürüten devletin tek hedefi işgal edilen Türk topraklarında yeni Ermeni Devleti kurmak ve bunu imparatorluğun çıkarlarına tabi tutmaktı.

Genellikle, XIX. yüzyılın birinci yarısında Kuzey Azerbaycan'da ciddi demografik değişiklikler ortaya çıkmıştı. Bu dönemde ülkeye gayrimüslim nüfus göç etmekle kalmıyor, yerli nüfusu oluşturan çok sayıda Azerbaycanlı da kendi ana yurtlarını, topraklarını terkedip gidiyorlardı. Öyle ki, 1830 yılı sonlarında Azerbaycanlılar Erivan', Nahçıvan hanlıklarını Bembek ve Şoragel, Şemşeddil topraklarını kitle halinde terkederek, genellikle İran ve Osmanlı Devleti'ne göçmüşlerdir. Onların topraklarına ise, yukarıda kaydettiğimiz gibi, adı geçen devletlerden göç ettirilen Ermeniler iskan edilmişti.[25]

Gerçeğe dayanan tarihi kaynaklar Azerbaycanlıların göç sürecini kanıtlamaktadır. V. Grigoryev'e göre, 1827-1828 yıllarında Nahçıvan hanlığında yaşayan 4600 aileden 4170'i Azerbaycanlı Türk ailesi idi, yani[26] Azerbaycanlılar hanlık nüfusunun %90'dan fazlasını oluşturuyorlardı. Türkmençay ve Edirne Anlaşmaları sonucu 1400 Azerbaycanlı Türk ailesi kendi

topraklarını terk etmiş ve sonunda 1832 yılında bu arazide Azerbaycanlıların sayısı 2.791 aileye inmişti,[27] yani bu bölgenin nüfusunun %60'nı oluşturuyordu.

İ. Şopen kendi araştırmalarında göstermektedir ki Rus-İran Harbi arifesinde (1826-1828) İrvan hanlığında 2.984 Azeri ailesinin yaşadığını, Rusya işgali sonrası ise bu arazide 847 Azeri ailesi kalmıştı. Bu rakamlar kısa bir süre zarfında Azerbaycanlıların burada sayıca % 35'de azaldığını açıkça kanıtlıyor. Kendi topraklarını terkeden Azerbaycanlılar İran ve Osmanlı devletlerine gitmişlerdi.[28] Böylece, bu tarihi aşamada baş gösteren demografik değişiklikler nüfusun etnik bünyesinde Ermeni ağırlığının artmasına yol açtı. Azerbaycanlıların yaşadığı Kever köyüne 1830 yılında gelen Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Bayazit şehrinden göç ettikleri için toprağa Novo-Bayazit adı verilmişti ve Novo-Bayazit şehrinde yalnız Ermeniler oturuyorlardı.[29] Onların sayısı XIX. yüzyıl ortalarında 2,560 kişiye ulaşmıştı.[30] Novo-Bayazit kazasında ise aynı yıllarda 23.038 Ermeni, 8.207 Azerbaycanlı yaşıyordu,[31] yani yerli halkın sayısı buraya yerleştirilen Ermenilerin sayısından üçte bir azdı yani yüzde 36'yı oluşturuyordu. Ocak 1896 yılının göstergelerine göre ise Novo-Bayazit şehrinde Azerbaycanlılar yaşamıyordu, Novo-Bayazit kazasında ise Azerbaycanlılar kaza halkının yüzde 28.5'ini oluşturdukları halde, Ermeniler yüzde 66,4'ünü oluşturuyorlardı.[32] Demek ki, 40 yıl zarfında bu kazada Azerbaycanlıların sayısı yüzde 7,5 azalma göstermişti. Bu da yukarda gösterdiğimiz gibi, toplumsal ve demoğrafik nedenlerle açıklanabilir.

Benzer durum Erivan vilayetinin Alexandropol kazasının Bembek bölgesinde de meydana gelmiştir. XIX. yüzyılın 50'li yıllarında burada 1,513 Ermeni ailesi yaşadığı halde, Azerbaycanlı ailerinin sayısı 166 idi.[33] Yanı Azerbaycan Türkleri bu araziye göçenlerin ortalama yüzde l0'unu oluşturuyorlardı. Oysa ki, 1830 yılına kadar burada daha çok yerli Azerbaycan Türkleri yaşamıştı.[34] Erivan vilayetinin Aleksandropol kazasının Şoragel mıntakasında durum daha karmaşık idi. Bu arazinin iklimi susuz ve kuraktı. Edirne barış anlaşmasından sonra bu araziye Kars, Erzurum ve Bayazit paşalıklarından, Muş ve Van'dan gelen Ermeniler yerleştirilmişlerdi.[35] Sonuçta Şoragel mıntakasında demografik değişiklikler ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyıl ortalarında burada 5.239 Ermeni ailesi yaşıyordu ve Azerbaycanlılar ise yalnızca 32 aileden ibaretti.[36]

Tüm bu olaylar ve sayısal göstergeler XIX. yüzyılda ortaya çıkan demografik değişiklikler Rusya İmparatorluğu'nun yürüttüğü ve gerçekleştirebildiği göç siyaseti sonucu ilk önce 1830lu yılların sonlarında Ermenilerin kitle halinde ve diğer Hıristiyan grupların da zaman zaman Kuzey Azerbaycan'a yerleştirilmesi gerçeğiyle karşılaştığımız gerçeğini gösteriyor. Yerli nüfus da aynı dönemde Rusya'nın işgal siyaseti sonucu kendi ana yurtlarını terketmek zorunda kalmışlardı. Bizim bu fikrimizi destekleyen F. R. Markova da Erivan hanlığı Rusya İmparatorluğu'na tabi tutuluncaya dek burada nüfusun başlıca kısmını Azerbaycanlıların oluşturduğu görüşündedir.

XIX. yüzyılın 30-40'lı yıllarında Azerbaycanlılar İran ve Osmanlı Devletlerine göçmüş, onların boşalttığı köylere, örneğin, Erdeşir, Beydiyezli ve diğerlerine, yukar'da kaydedildiği gibi, belli dönemlerde göçen Ermeniler yerleştirilmişti. Yerli idarı kurumlar Azerbaycanlıları kendi köylerinden göç ettiriyor, onların yerine ise göç ettirilen Ermeni ve Aysorları ylerleştiriyorlardı. 1840'lı yıllarda

Aşağı Küleser köyünden sürülen Azerbaycanlılar boş arazide Şor-kent köyünü kurmuşlardı. Aşağı Külser'e ise Aysorlar yerleşetirilmişlerdi.[37]

Böylece, yukarda gösterdiğimiz toplumsal süreçler bölgede sonradan gelen nüfusla yerli nüfus arasında demografik bilançoyu çok etkilemiş, bölge halkının etnik bileşimine ciddi yönden etki yapmıştır, yani göçme, göç ettirilme siyaseti, sonunda demografik degişikliklere yol açmıştı. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında Rusya İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya'da, bu arada Kuzey Azerbaycan'da takip ettiği sömürgecilik ve göç siyaseti sonucunda yerli nüfus Azerbaycanlıları Erivan vilaeti nüfusunun etnik yapısında üstün düzeyi oluşturmuyorlardı. Böyle bir demografik durumun sebep ve sonuçları şunlardır:

a) Bir taraftan XIX. yüzyılın birinci yarısında Rusya İmparatorluğu'nun işğalı ile Azerbaycanlıların bir kısmı bu bölgeden İran ve Osmanlı Devletlerine göç etmiş ve böylece Azerbaycanlıların sayısı azalmıştır. Diğer taraftan da Rusya İmparatorluğu'nun takip ettiği göç siyaseti sonucu Ermeniler İran ve Osmanlı Devletlerinden göçürülerek, Kuzey Azerbaycan'a ve daha çok da Erivan vilayetine yerleştirilmiş ve bölge halkının etnik yapısında güçler dengesi onların lehine değişmişti. Bunu istatistiksel rakamlar da gösteriyor. 1886 yılında Erivan vilayetinde 670.405 kişiden 377.521'i Azerbaycan Türküydü. Bu da vilayet nüfusunun yüzde 53.1'ini, kapsıyordu; XX. yüzyılın başlarına ait göstergelere göre ise 1.120.242 kişiden 373.582'si Azerbaycanlı idi, bu da vilayet nüfusunun %33.3'ünü oluşturuyordu.[38]

Rusya İmparatorluğu'nun maksatlı göç siyaseti sonucu XIX. yüzyıl başlarında Kuzey Azerbaycan'da Ermenilerin sayısı çok artış gösterdi. İran ve Osmanlı devletlerinden 1828-1830'lu yıllarda Kuzey Azerbaycan'da yerleştirilen Ermenilerin sayısı 21.690 aileye veya yaklaşık 119.5 bin kişiye ulaşmıştı. Ermenilerin çoğu I. Nikolay'ın ilan ettiği Ermeni vilayetine yerleşmişlerdi. Yapılan araştırmalar şu gerçeği kanıtlıyor ki, Rusya İmparatorluğu' bu araziyi işgal edinceye dek, Azerbaycan'ın bu tarihsel topraklarında nüfusun büyük kısmını zaten Türkler oluşturuyorlardı. 1828 yılına kadar, ayrı ayrı araştırmacıların elde ettiği göstergelere göre, burada 81.749 Azerbaycan'lı ve 25.151 Ermeni yaşıyordu.[39] İran ve Osmanlı Devletlerindeki Ermeniler kitle halinde Kuzey Azerbaycan'a göç ettirilmiş, bunun sonucu olarak Ermeni vilayetinde Ermenilerin sayısı 81,610[40] kişiye çıkmış ve böylece, tarihsel Azerbaycan topraklarında Ermenilerin özgül ağırlığı 3.3 defa artmış ve sayıca Azerbaycanlı Türklerden fazla olmuşlardır.

Ermenilerin göçü son yıllara dek sürmüştü. Kırım (1853-1856 yy.) ve son olarak Rus-Osmanlı (1877-1878 yy.) harpleri sonrası Ermenilerin sayısı Azerbaycan'ın aynı bölgesinde bir hayli artış göstermişti. 1873 yılı göstergelerine göre Erivan vilayetinde 221.191 Ermeni kaydedilmiştir.[41] Oysa ki, 1831-1833 yılları nüfus sayımına göre bu arazide Ermenilerin sayısı 81.610 kişi idi. Demekki, 40 yıl zarfında Ermenilerin sayısı yaklaşık üç defa artmıştır. 1868 yılında Mihri mıntakasının Ordubat kazasından alınıp yeni kurulan Yelizavetpol vilayetine verildiğini göz önüne aldığımızda,[42] Erivan vilayeti arazi yönünden küçülse de, burada Ermenilerin sayısı artmaktaydı.

Şu bir gerçektir ki, Erivan vilayetinde aynı yıllarda Ermenilerin sayısı demografik nedenlerle değil de nüfusun göçürülmesi sürecinde, yani nüfusun mekanik hareketi sayesinde artmıştır. Bu süreç sonraki yıllarda da hızını kaybetmeden sürmüştür. 1886 yılı göstergelerine göre Ermenilerin sayısı 375.700 kişiyle ulaşmıştı.[43] Bu da araştırdığımız dönemde Ermenilerin Erivan vilayetinde sayıca artışının, göçe bağlı bulunduğunu gösteriyor. 1877-1878 yıllarında Rus-Osmanlı Harbi sona erdikden sonra Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'ndan Kuzey Azerbaycan'a göçmüş, sonuçta sayıları Erivan vilayetinin Aleksandropol kazasında yüzde 24,29 ve Novo-Bayazit kazasında yüzde 22,78 artmıştır.[44]

1897 yılında Erivan vilayetinde Ermenilerin sayısı 439.926 kişiye ulaşmıştı.[45] 1886 yılı istatistik göstergelerinden farklı olarak, Ermenilerin sayısı 64,226 kişidir ve yüzde 17,18 artmıştır. Ermenilerin 11 yıl zarfında bu sayısal artışı göstermesi, 1890 yıllarında Osanlı İmparatorluğunda ortaya çıkan sosyal-siyasal süreçlerle ilgilidir. XIX. yüzyılın sonlarında Van'da, Samsun'da Ermeni ayaklanmaları bastırıldıktan sonra 10 binlerce Ermeni Rusya İmparatorluğuna, Güney Kafkasya'ya gelmiştir. N.N. Şavrov'a göre bu olaylar sırasında 90 bin Ermeni Güney Kafkasya'ya yerleşmiş ve onların çoğu Kuzey Azerbaycan'da meskunlaşmıştı.[46] A. E. Alektorova göre ise XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda vuku bulan olaylar sonrası Güney Kafkasya'ya 42 bin Ermeni göç etmişti.[47]

Batı tarihçilerinin kanısınca yukarıda gösterilen olaylar sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan Güney Kafkasya'ya 60 bin Ermeni göçmüştü.[48] Bu sorunla ilgili olarak Sovyet tarihcileri çeşitli rakamlar gösteriyorlardı. M. S. Lazarev'e göre "1894-1896 yıllarında, Rusya'ya 50 bin Ermeni gitmişti".[49] D. İ. İsmayılzade ise, 1895-1896 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'ndan Güney Kafkasya'ya 35 bin Ermeni göç etmişti demektedir.[50]

Bu sorun ele alınırken, Kafkasya valisi İ. İ. Vorontsov, 1906 yılında Rusya İmparatorluğu'nun Bakanlar Kurulu başkanı görevine tayin edilen P. A. Stalıpin'e gönderdiği mesajda 1895-1896 yılları olayları sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan 75 bin Ermeninin Güney Kafkasya'ya göç ettiğini yazmıştır.[51] Bu durum tarihi belgeye yansıdığı için biz kendi araştırmalarımızda işte buna dayanarak şöyle bir sonuca varıyoruz ki, 1886 ve 1891 yılları zarfında Erivan vilayetinde Ermeni nüfusunun sayıca artışı XIX. yüzyılı sonlarındakı göç olaylarından çok etkilenmiştir. XX. yüzyıl sonlarında Erivan vilayetinde Ermenilerin sayısı 1916 yılında 669.871 kişiyi bulmuştur.[52] 1916 yılının istatistik göstergeleri ile 1897 yılı sonuçlarının karşılaştırılması gösteriyor ki, 19. yüzyıl zarfında bu vilayette Ermeni nüfusunun sayısı 229.945'e ulaşmış, yani yüzde 34.3 artmıştır.

XX. yüzyılı başlarında Ermenilerin sayısının Erivan vilayetinde hızla artması, ilk önce I. Cihan Savaşı yıllarında meydana gelen olaylarla ilgiliydi. Rus ordusunun Kafkas cephesinde elde ettiği başarılar sonucunda Anadolu'nun belli bir kısmı işgal edilmişti. Bu durumu kullanan Ermeni bölücüleri 1915 yılı ilkbaharında Van'da Rusya İmparatorluğu'na dayanarak, "sözde Ermeni devleti" kurmuş ve Türk nüfusuna karşı soykırım hareketi yapmışlardı.[53] Rusya İmparatorluğu'ndan tam destek alamayan Ermeni komitacıları 1915 yılı yazında "Van Cumhuriyetinin" ortadan kaldırılması sonucu, Anadolu'nun ayrı ayrı yerlerinde ayaklanmaya gayret etseler de, bunu başaramamış ve Osmanlı Devleti'nin kesin müdahalesiyle Ermeni bölücülerinin planları suya düşmüştü. Tabii ki, savaş sırasında

beşinci kol rolünü yerine getiren Ermenilerin Anadolu'da kalmaları imkansız ve amaca aykırı olduğundan, Ermeniler Osmanlı hakim daireleri tarafından kitle halinde Mezopotamya ve Suriye'ye tehcir edilmişlerdi.

Osmanlı Devleti'nin bu hareketi Ermeni müfrezelerinin imparatorluk arazisinde terörist faaliyetine karşı bir cevaptı.

Böyle bir ortamda Osmanlı İmparatorluğu'nda işledikleri cinayetlerin sorumluluğunu üzerlerinden atan Ermeniler kitle halinde Güney Kafkasya'ya ve ilk önce Erivan'a geldiler. Yalnız 1915 yılı sonbaharında Erivan etrafında ordugaha 23 bini aşkın göçmen yerleşmişti.[54] 1916 yılı yazında ise Erivan'da yaklaşık 17 bin göçmen yaşıyordu.[55] Böylece gerekli olgusal malzemeler XX. yüzyıl başlarında Erivan'da Ermenilerin sayısal artışının demografik faktörlere değil de mekanik yer değiştirmelere bağlı olduğu gerçeğini gösteriyor.

Yukarda gösterilen tarihi belgelere, gerekli olgusal malzemelere ve istatistik göstergelere dayanarak diyebiliriz ki, araştırdığımız döneme ait Erivan'da Ermenilerin sayısının hızlı artışı nüfus yer degiştirmesi ile ilgili olmuştur. Bu dönemde Ermeniler dışında Erivan'a maksatlı bir biçimde Kürtler de göçürülmüştür.

Araştırdığımız dönemde Erivan'ın etnik yapısına Ruslar da dahil olmuştur. 1850 yılı başlarında Rus tarikatcılarından prgunlar Erivan'ın Alexandropol kazasını mesken edinmiş,[56] 1854 yılında prıgunlar bu guberniyanın Novo-Bayazit kazasının Yelenovka, Semyonovka ve Konstantinovka köylerine göçmüşlerdir:[57] 1870 yılında ise Ruslar Erivan vilayetinin İrevan kazasında meskun olmuşlardı. Yelizavetpol vilayetinin Kazah kazasının Mihaylovka köyünden göçen Ruslar İrevan kazasında Novo-Nikolayevka köyünü kurmuşlardı.[58] Fakat araştırdığımız dönemde Ermeniler ve Kürtlerden farklı olarak, Rusların meskun olması süreci Erivan'da pek hızlı değildi. 1886 yılı göstergelerine göre Erivan'da 7,048 Rus yaşıyordu ve onlar vilayet nüfusunun %11'ini oluşturuyorlardı. Onlardan 3.090'ı Ortodoks, 3,958'i ise tarikatçı idi.[59] 1897 yılı göstergelerine göre ise vilayette 21,298 Rus kayda geçirilmişti ki,[60] onlar da nüfusun %2,6'sını oluşturuyorlardı. 11 yıl zarfında Rusların sayısı 14,250 kişiye çıkmış ve %202,1 artış göstermişti. Bu göstergelere dayanarak, bu yıllarda Rus nüfusunun artışının göçe bağlı olduğunu söylemek mümkündür.

Böylece, Rusya İmparatorluğu'nun takip ettiği amaca yönelik ve durmadan gerçekleştirdiği göç siyaseti sonucunda araştırma konumuzu oluşturan dönemde Erivan Guberniyası nüfusunun etnik bileşiminde ciddi değişlikler ortaya çıkmıştır.

Vilayet nüfusunun nomenklatürüne yeni etnoslar-Ruslar- girmiş, kitle halinde göçler sonucu Ermenilerin özgül ağırlığı hızla artış göstermiştir. Rusya'nın işgalcı, sömürgecilik siyaseti sonucunda Erivan'da Azerbaycan'ın yerli nüfusunun sayısının ve dolayısıyle özgül ağırlığının azalması hızlanmış, bu da Azerbaycan'ın ilerideki müthiş ve türlü facialarının başlangıcı olmuş, Azerbaycan topraklarının mezata çıkarlmasına zemin hazırlamıştır.

1 Lerner V. A., Kolichestvennıe i kachestvennıe izmeneniya v sostave naseleniya Azerbaydjana v posledney treti XIX veka. Avtoref. kand. diss., Baku 1985; Muradalieva E. V., **Goroda Severnogo Azerbaydjana vo vtoroy polovine XIX veka,** Baku 1991; İskenderov A. G., "Klassovaya struktura gorodskogo i selskogo naseleniya Azerbaydjana v pervoy treti XIX v. ", **Goroda Azerbaydjana v period kapitalizma,** Baku 1987

2 Musayev İ., **Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyyet ve Harici Dövletlerin Siyaseti,** Bakı 1996; Verdiyeva Kh. Yu., **Pereselencheskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Severnoy Azerbaydjane,** Baku 1999; Safarov R., "İz Etnicheskoy İstorii Nahchıvana XIX-nach. XX vekov", **Nahçıvan MR-75, Elmi Eserler, Hüsusi Burakılış,** No. 5, 1999.

3 **Aktı, Sobrannie Kavkazskoy Arkheograficheskoy Komissiey (dalee-AKAK),** t. VII, Tiflis, 18-78, s. 47, ver. s. 38

4 **Pervaya Vseobshaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 Goda,** vıp. LXXI, s. V; **İstoriya Azerbaydjana**, t. II, Baku 1960, s. 153.

5 Anninskiy A., **İstoriya Armyanskoy Serkvi (do XIX veka),** Sankt-Peterburg 1898, s. 301.

6 Nersesyan M., **İz İstorii Russko-Armyanskikh Otnosheniy**, t. I, Erevan 1956, s. 232.

7 Verdiyeva H. Y., **XIX Esrin Birinci Yarısında Şimali Azerbaycan'ın Ehalisi**, Bakı 1993, s. 14.

8 Sipyagin Nikolay Martyanoviç, general-yaver general-teğmen, 1800 yılında Semyonovsk alayında askeri hizmete başlamış, 1827 yılı Martında Tiflis askeri gubernator (vali) görevine girmiş, 1828 yılında Tiflis'de aynı görevinin başındayken ölmüştür.

9 Parsamyan V. A**., İstoriya Armyanskogo Naroda,** Erevan 1972, s. 30.

10 Rtişev Nikolay Fyodoroviç, soylulardan olup, 1811 yılında Kafkas hattında yerleşen ordunun baş komandanı görevine atanmıştır 1812 yılından Heşterhan guberniyasının, Kafkas ve Gürcüstan'ın sınır ve sivil askeri birliklerinin baş komutanı görevine atanmıştır. 1813 yılında ona general rütpesi verilmiştir. 1816 yılında görevini kötüye kullandığı için görevinden alınmış ve ordudan atılmıştır.

11 Ezov G. A., **Snosheniya Petra Velikogo s Armyanskim Narodom. Dokumentı,** Sankt-Peterburg 1898, s. XIX.

12 Sisiyanov P.D. 1802 yılında Kafkas müfettişliğinin İnfanterya müfettişi, Heşterhan askeri gubernatoru ve Gürcüstan askeri komutanı olmuş. 2 Ocak 1804 yılında ayın 2'den 3'e geçen gece Gence kalesini ele geçirdiği için infanterya-generalı rütpesi almıştı. 8 Şubat 1806 yılında Baku kalesi civarında Baku hanı Hüseyin Kulu hanın amcazadesi tarafından öldürülmüştür.

13 Gudoviç Vasili Semyonoviç, 1748 yılında doğmuş, Almanya'da eğitilmiş, 1776 yılında graf rütpesine layık görülmüştür. 1798 yılında Anapa'yı ele geçirdiği için II dereceden kutsal Georgi

nişanı ile ödüllendirilmiştir. 1806 yılında Gürcüstan'ın yönetilmesi üzere davetiye almış ve 1807 yılında general-feldmareşal rütbesi almıştır.

14 Ezov G. A., **Ukaz rab.,** s. XXIII.

15 Ezov G. A., **Ukaz rab.,** s. XIX.

16 Parsamyan V. A., **İstoriya Armyanskogo Naroda,** Erevan 1972, s. 32.

17 **Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza (sonra - SMOMPK)**, t. IV, s. 36.

18 **SGİA-Rossii,** f. 880, op. 5, dok. 389, l. 18, ob.

19 **AKAK.** t. VII, str ot 561-603.

20 Shopen İ., **İstoricheskiy Pamyatnik Sostoyaniya Armyanskoy Oblasti v Epoku ee Prisoedineniya k Rossiyskoy İmperii,** Sankt-Peterburg 1852, s. 539.

21 **Sobranie Aktov, Otnosyashikhsya k Obozreniya İstorii Armyanskogo Naroda,** Chast II, Moskva 1838, s. 369; Grigoryev V., **Statisticheskoye Opisanie Nahchevanskoy Povinsii,** Sankt-Peterburg 1833, s. 125-127; sm: NAİİ, inventar No. 84; **SGİA** VUA, g. 4329, l. 288.

22 **Utverjdenie Russkogo Vladıchestva na Kavkaze,** Pod red. V. A. Potto, tom IV, chast 2, s. 453.

23 **Utverjdenie Russkogo Vladıchestva,** t. IV, chast 2, s. 453.

24 **SGİA Rosii**, f. 1377, op. 1, g. 41, l. 49.

25 Parvitskiy V. A., "Ekonomicheskiy Bıt Gosudarstvennıkh Krestyan Yugo Zapadnoy Chasti Novobayazitskogo Uezda Erivanskoy Gubernii", **Material Dlya İzucheniya Ekonomicheskogo Bıta Gosudarstvennıkh Krestyan Zakavkazskogo Kraya (dalee-MİEBGKZK),** t. I, chast 1, Tiflis 1886, s. 317; **Kavkazskiy Almanakh na 1904 god,** Tiflis 1903, s. 116; Volkova H. G., "Etnicheskie Prosessı v Zakavkazye v XIX-XX Vekakh", **Kavkazskiy Etnograficheskiy Sbornik (dalee - KES),** Moskva 1967, s. 6.

26 **Statisticheskoe Opisanie,** s. 31; Shopen İ., **İstorichesky Pamyatnik,** s. 540-541.

27 **Statisticheskoe Opisanie**, s. 31.

28 Shopen İ., **İstoricheskiy Pamyatnik**, s. 541.

29 **Kavkazskiy Kalendar** (**dalee-KK) na 1853 god,** Tiflis 1852, otd. III, s. 357.

30 **KK na 1855 god,** Tiflis, 1854, otd. III, s. 412-413.

31 **KK na 1855 god,** Tiflis, 1854, otd. III, s. 416-417.

32 **ES.,** t. XXI, s. 261.

33 **KK na 1855 god,** s. 347.

34 **Obozrenie Rossiyskikh Vladeniy za Kavkazom v Statisticheskom, Etnograficheskom, Topograficheskom i Finansovom Otnosheniyakh,** S. Peterburg 1836, g. s. 2, s. 303-304.

35 Zelinskiy S. P., “Ekonomicheskiy Bıt Gosudarstvennıkh Krestyan v Shoragele, Aleksandropolskogo Uezda Erivanskoy Gubernii”, **MİEBGKZK,** t. 1, chast 1, s. 1, 4; **KK na 1855 god,** s. 341.

36 Markova F. P., “Ekonomicheskiy Bıt Gosudarstvennıkh Krestyan Erivanskogo Uezda”, **MİEBGKZK,** t. III, Tiflis 1886, s. 5.

37 Verdiyeva Kh. Yu., **Pereselencheskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Severnoy Azerbaydjane**, Baku 1999, s. 263.

38 Erisov A. D., “Dannıe ob Armyanskom Naselenii v Rossii”, **İzvestiya Kavkazskogo Otdela İmperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshestva (dalee-İzvestiya KOİRGU),** Tiflis 1881, t. VII, No. 1, s. 92.

39 Verdiyeva Kh. Yu., **Peresalencheskaya Politika,** s. 228.

40 Zelinskiy S. P., “Plemennoy Sostav, Religiya i Proiskhojdenie Gosudarstvennıkh Krestyan”, **Svod Materialov po İzucheniyu Ekonomicheskogo Bıta Gosudarstvennıkh Krestyan Zakavkazskogo Kraya (dalee-Svod MİEBGKZK),** t. II Tiflis 1887, s. 166-170.

41 P**ervaya Vseobshaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 Goda,** Vıpusk LXXI, s. V.

42 **Svod Statisticheskikh Dannıkh o Naselenii Zakavkazskogo Kraya, İzvlechennıkh iz Posemeynıkh Spiskov 1886 Goda,** Tiflis 1893, s. 534.

43 Zelinskiy S. P., “Ukaz. rab. ”, **Svod MİEBGKZK**, t. II, s. 131.

44 **Pervaya Vseobshaya Perepis,** vıp. LXXI, gl. XIV, s. 58-59.

45 Shavrov H. H., **Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazye i Predstoyashaya Rasprodaja Mugani İnorodsam,** Baku 1990, s. 64 (perepechatka).

46 Alektorov A. E., **İnogorodsı v Rossii. Sovremannıe Voprosı,** Sankt-Peterburg 1906, s. 60.

47 **Armyanskiy Genosit: Mif i Realnost,** Baku 1993, s. 204.

48 Lazarev M. S., **Kurdskiy Vopros 1891-1917 Godakh,** Moskva 1972, s. 88.

49 İsmailzade D. İ., **Russkoe Krestyanstvo v Zakavkazye,** Moskva 1982, s. 120.

50 **Siyasi Partiyalar ve İctimai Herekatlar. (Dövlet Arşivi) - (SPVİHDA)** f. 276, siy, 8; iş 265, ver. 12; bak. Verdiyeva Kh. Yu., **Pereselencheskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Severnom Azerbaydjane,** Baku 1999, s. 125.

51 **KK na 1917 god,** Tiflis 1916, s. 218-219.

52 Jorc de Malevil, **Armyanskaya Tragediya 1915 Goda,** Baku 1990, s. 28 (perevod s Fransuzskogo).

53 **SPVİHDA,** f. 276, siy. 8, iş 513, ver. 8 arxa.

54 **SPVİHDA**, f. 276, siy. 8, iş 513, ver. 9.

55 Shopen İ., **İstoricheskiy Pamyatnik,** s. 529.

56 Dingelshtedt N., **Zakavkazskiye Sektı. Pervıe Prıgunı v Zakavkazye,** Sankt-Peterburg 1885, s. 44-46.

57 Dingelshtedt N., **Göst. eser,** s. 42.

58 Markova F. P., "Ekonomicheskiy Bıt Gosudarstvennıkh Krestyan Erivanskogo Uezda", **MİEBGKZK,** t. II, Tiflis 1886, s. 5.

59 **Svod Statisticheskikh Dannıkh o Naselenii**, s. 535.

60 **Pervaya Vseobshaya Perepis,** 1905, vıp. LXXI, s. 58-59.

Ermenilerin Azerî Türklerine Karşı Terör ve Katliamları (XX. Yüzyıl Başları) / Doç. Dr. Sani Tofigoğlu Hacıyev [s.181-194]

Baku Devlet Üniversitesi Tarih Enstitüsü / Azerbaycan

1 988 yılından itibaren Ermenilerin Azeri Türklerine karşı yaptığı baskı ve zulüm yoğunlaşarak Azerbaycan halkının zor günler geçirmesine sebep olmuştur. Dış ülkelerde yaşayan Ermenilerin oluşturduğu lobiler ve Ermeni yanlısı güçlerden ve Azerbaycan dahilinde hakimiyete gelmek isteyen kuvvetlerin birbirleri arasındaki çekişmelerden de istifade ederek Ermeniler, yapılan doğrudan yardımlar sayesinde, talep ettikleri Dağlık Karabağ'ı ve benzer 7 yerleşim birimini -Azerbaycan toprağının %20'sini- işgal etmişlerdir. Bir milyondan fazla insan ata yurtlarından koparılarak sürgün ve kaçkın olarak yaşamaya zorlanmış, binlerce Azerbaycan vatandaşı Ermeni güçleri tarafından katledilmiştir. Bu hareket Ermenilerin Azeri Türklerine karşı yaptıkları tarihteki ilk hareket değildi. Daha önceleri XX. yüzyılın başlarında -1905-1906 ve 1918-1920 yıllarında- da benzer saldırılarda bulunmuşlardır. Bu sebeple Ermenilerin tarihte yaptıkları bu tecavüzkar saldırıları dünyanın yönetiminde söz sahibi olan büyük ülkelerin de bilmesi zaruridir.

Bilindiği gibi, XIX. yüzyılın başlarında Rusya Güney Kafkasya'yı işgal ederek Azerbaycan'ı İran ile paylaşmıştı. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 26 Mart 1998 yılındaki bildirgesinde de açıklandığı gibi Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları tarihi Azerbaycan topraklarının bölünmesini sağlamıştır.[1]

Çarlığın sadık kulları görünümündeki Ermeni ırkçılarının Büyük Ermenistan ideallerini gerçekleştirmek için Rus hükümeti 1828 yılında Nahçıvan ile Erivan Türk Hanlıklarının arazileri üzerinde "Ermeni Vilayeti"adıyla bir yönetim tesis etti. Fakat, Çarlık yönetimi Ermeni ırkçılarının amaçlarını anlayarak hemen 1850 yılında tesis ettikleri bu yönetimi lağvetti.

Ermeniler tarihin dönüm noktaları sayılan karışıklıklardan menfaatleri doğrultusunda istifade etmesini bilmişlerdir. Nitekim, 1905-1907 yıllarında Rus Devrimi zamanında Ermeni milliyetçiliği de yeniden canlandı.

Soykırım bildirgesinde de belirtildiği gibi "Büyük Ermenistan" kurma hülyalarından hareket eden Ermeni saldırganları 1905-1907 yıllarında Azeri Türklerine karşı açıkça geniş ölçüde kanlı saldırılarda bulundular.

Bakı'da başlayan kırgın, Şuşa, Zengezur, Nahçıvan, Erivan ve Karabağ'da devam etti. Bunun neticesinde binlesrce Türk öldürüldü.[2]

1905-1907 yılları arasında devrim hareketi başladığında Çarlık, Güney Kafkasya'daki devrim taraftarı hareketi önlemek için Kafkasya'da karışıklığın devamını sağlamak maksadıyla Ermenilerin Türklere karşı olan saldırılarını teşvik etti. 6 Şubat 1905'te Bakı'da başlayan katliam daha sonra Erivan, Nahçıvan, Şuşa şehirlerine de sıçradı. Hatta meşhur Ermeni milliyetçisi Kafkas uzmanı Voronsov-Daşkov, milli savaşlarının ilk savaşçılarının her yerde Ermeniler olduğunu itiraf etmişti.[3]

Gürcü yazar Kavibi bu konuyla ilgili "Daşnaksütyun" sıklıkla komşu Tatar (Azeri Türkleri) köylerine baskınlar düzenleyip onların da cevap vermesini istiyorlardı. Daşnaksütyun istikbalde özerk Ermenistan kurmaya zemin hazırlamak için Ermeni ahaliye az ya da çok önemli topraklar sağlamaya çalışırdı" demektedir.[4]

Taşnakların silahlı birlikleri bu tarihlerde ortaya çıkmıştı. Bunlar korumasız köylere baskınlar yaparak bütün ahaliyi katletmek, evleri tamamen yakmak taktiğiyle saldırıyorlardı. Büyük Azeri tarihçisi M. S. Ordubadi, Ermeni saldırılarını "Ermenilerin Türkiye arazisinde Ermenistan kurmak idealleri boşa çıkınca Ermeni liderleri Erivan bölgesinde, Gence bölgesinin yaylak ve dağbasar bölgelerini Kars sancağı ile birleştirip Ermeni saltanatını tesis etmek için savaş yoluyla aynı topraklarda yaşayan Türkleri öldürerek yalnızca Ermenilerin yaşadığı bir toprak haline getirmeye çalıştılar"[5] şeklinde değerlendirmektedir.

1905 yılı faciasının başlangıcı Bakı'daki Şubat hadiseleriydi. Şubat'ta Ermeniler büyük güçlerle hücuma geçtiler, ancak, Azeri Türkleri tarafından mukavemetle karşılaşınca evlere, bahçelere gizlenerek sokaklardan geçen masum inlanlırın üzerine ateş açtılar. Özellikle Ermeni katilleri Krasilnikov, Mayılov, Korsakov'un evlerinden ve Madrid otelinden sokaklara ateş açtılar. Balahanı'da büyük çatışmalar ve yangınlar oldu. Maalesef zamanın hakim unsurları bu katliamı önlemek için hiçbir şey yapmadılar.[6] Çatışma ve buna bağlı yangınlar 10 Şubat'a kadar devam etti. 6-10 Şubat olayları neticesinde bin civarında Azeri ve Ermeni öldü. Bu hadiselerde mağlup olan Taşnaklar hırslarını Bakı yöneticisi Nakaşidze'ye yönelttiler ve o, 11 Mayıs'ta Ermeni teröristlerin bombası ile öldürüldü.[7]

Bakı olaylarından sonra bütün Güney Kafkasya'da Ermeni ve Azeriler arasındaki ilişkiler gerginleşti. Mayıs'ın başlarında Ermeniler Nahçıvan kazasında birçok Azeri Türkünü öldürdüler, birçoğunu da yaraladılar. 26 Kasım'a kadar taraflar arasında zaman zaman ateşkes ilan edildi. Ancak, her defasında Ermenilerin fitnesi barışa karşı yönelmişti. 26 Kasım gecesi Rus Kazakları Ermeni güçlerle birleşerek saldırıya başladılar. Müslümanların pazar yerini yakıp dağıttılar. Şehirde yaşayan Müslümanlar şehrin yöneticisi General Paskeçiç'e Kazakları şikayet etseler de o hiçbir önlem almadı ve şehri gizlice terk etti.[8]

24 Mayıs'ta Erivan'da çatışmalar başladı. Askerlerin yardımıyla Ermeni mahallelerinde yaşayan Azeri aileleri tehlikesiz yerlere göç ettirildiler. Kendi evlerinde kalmakta olan Azeri Türklerinden 4 kadın, 2 çocuk ve 5 erkek Ermeniler tarafından öldürüldü. O zaman Azeri gönüllüler silahlanarak Ermenilere karşı harekete başladılar. Silahlanan bu Azeri birlikleri Ermenilere karşı başarılı olunca, yerleşim bölgelerinde bağımsız yönetimler için seçimler başlattılar. Bunu fırsat bilen Ermeniler bütün Erivan'da hücuma geçip onlarca köyü yakıp çok sayıda Azeri Türkünü katlettiler.[9] Cebrayıl kazasında da korkunç olaylar yaşandı. Taşnaklar, Divanalı ve Veyselli köylerini mahvettikten sonra büyük kuvvetlerle Gacar köyüne saldırdılar, ancak, yaklaşık iki yüz civarında kayıp vererek geri çekilmek zorunda kaldılar.[10]

1905 yılının karışık noktalarından biri de Şuşa idi. Şuşa'da 16-20 Ağustos tarihlerinde kanlı çatışmalar devam etti. Rus Kazakları ve Rus piyade birliği Ermeni gönüllüleriyle birlikte Azerilerin

evlerine baskınlar yaptılar. Ancak Azerilerin müdafaası karşısında Rus Kazakları karargahlarına, Ermenilerin bir kısmını evlerine bir kısmını da yerleşim birimlerinin dışına çıkardılar. General Galaşaçanov Azeri Türklerine gelerek barış için aracı oldu.[11]

20 Ağustos'ta Ermeniler Bakı'da yeniden saldırılara başladılar. 10 Eylül'de Voronsov Daşkov barış görüşmeleri için Bakı'ya geldi. 14 Eylül'de şehirde ateşkes ilan edildi.[12] 19-23 Kasım 1905 tarihleri arasında Gence'de çatışmalar oldu ancak asıl katliam 23 Kasım günü oldu.[13] 1906 yılının Haziran ayında Zengilan'da Ermeniler 5 köyü dağıttılar.[14] Bu köylerin asıl sahipleri Gatar köyünde saklanmışlardı. Ermeniler bu köyü muhasaraya aldıkları zaman Saharov'un komutasındaki Rus Kazakları Azerileri koruyacaklarını vaad ederek Azerilerin yeterince silahlanmasını da önlediler. Kazaklar köyün içine girdiklerinde ahalinin çoğunun silahlandığını görerek " siz evlerinizde rahat oturunuz, Ermenilerin silahlı saldırılarına kesinlikle karşılık vermeyiniz, hükümet elbetteki bunları cezalandıracaktır" diyerek onları aldatmışlardır. Rus Kazaklarının Ermenilere yaptıkları yardıma rağmen Azeri Türkleri Gatar köyünü muhafaza edebildiler.

Taşnaklar, Zengezur bölgesinde ayrı bir vahşilik sergilemişlerdir. 9-15 Ağustos 1906 tarihleri arasında devam eden katliamlar neticesinde 200 civarında Azeri Türkü katledildi ve 20'den fazla Azeri köyü yakılıp yıkıldı. Ohçu Şabadek köyünde Ermeniler halıların üstüne 15 Türk gencinin kesilmiş başını yığmışlardı.[15]

20 Şubat 1906'da Tiflis'te Voronsov Daşkov'un başkanlığında barış görüşmeleri başladı. Ancak, görüşmeler karşılıklı ithamlara dönüştü.[16] 1905 yılında Ermeni teröristler Azeri aydınlarına karşı saldırılarda bulundular. 29 Ağustos'ta Batum'da "Daşnakstyun" komitesinin kararı ile Azeri eğitimci hukukçu Memmedgulu bey Kengerli öldürüldü. O, bir kısım gence Paris'te eğitim yaptırmayı istiyordu.[17]

Cavanşir kazasında da çok kanlı olaylar oldu. 3 Ekim 1905'te Ermeniler Sırhavend köyüne baskın yaptılar. İnsanlar ormanda saklanmak için kaçtılar, fakat, yolda Hamazasp'ın liderlik ettiği 400 kişilik Ermeni süvarileri tarafından vahşice katledildiler. Hamazasp'ın yanında komiser A. İ. Mikoyan bulunmaktaydı. Hamazasp, daha sonra Azeri Türklerine karşı yapmış olduğu katliamlar sebebiyle "Daşnakstyun" komitesince general rütbesiyle taltif edildi.[18]

İstanbul'u, boğazları ve hatta Doğu Anadolu'yu kontrol etme isteğinde olan Rusya Birinci Cihan Harbi arifesinde Türkiye ile savaş durumunda Yakın Doğu'daki askeri siyasi stratejisinin bir parçası olarak Ermeni silahlı kuvvetlerini oluşturup yönlendirmeyi planlamıştı. Savaş başladığında Rusya dünyanın muhtelif yerlerinden Ermenileri Rus ordusu ili birlikte Türkiye'ye karşı savaşa çağırdı. 1914 yılının sonunda 4 Ermeni silahlı birliği kurulmuştu.[19] Bu gönüllü Ermeni birliklerinin kurulmasında Rusya'nın Tiflis'teki valisi Aleksandr Hatisyan'ın büyük rolü olmuştur.

Savaş yıllarında Ermenilerin ilk silahlı saldırısı Zeytun'da oldu. Daha sonra, Kayseri, Diyarbakır, Van ve diğer yerlerde Ermeni silahlı birlikleri Müslüman Türk ahaliye karşı her türlü zülm ve ihanette bulundular. Rus ordusu Andranik'in yönettiği Birinci gönüllü Ermeni silahlı birliği Van şehrine

yakınlaştığında buradaki Taşnak birlikleri vilayetin birçok yerinde isyan ettiler. Ermeniler civar köylerdeki Müslümanları kadın, yaşlı ve çocuk ayırt etmeden öldürdüler. Rusların önünde gelen Ermeni gönüllü birlikleri iki gün boyunca yerli Müslüman Türk ahaliyi katlettiler.[20]

Ermeni isyanları karşısında şaşıran Osmanlı hükümeti tedbir almaya mecbur kaldı. Cephede durumu sabitlemek için Van, Bitlis, Erzurum ve cepheye yakın başka şehirlerden Ermenileri Suriye ve Mezopotamya bölgesine tehcir etti. Ancak, üzerinde yaşadıkları topraklara ve devlete isyan ihanet karşısında hükümet tarafından zaruri bir tedbir olan bu tehcir Ermenilerin tellalları tarafından bir soykırım olarak dünyaya takdim edilmeye çalışılmıştır. Ermeniler bu teçhirde 2.000.000 Ermeni'nin planlı bir şekilde öldürüldüğünü iddia etmektedirler. Halbuki, Birinci Dünya Savaşı'nda Anadolu'da yaşayan Ermenilerin toplam nüfusu 1.300.000 idi. Daha sonra bunlardan da tahminen 400 ila 800 bin civarında Ermeni nüfusu Kafkasya'ya, Avrupa'ya ve Amerika'ya gitmişlerdir. Ancak bir milyon Ermeni Filistin ve Suriye'ye göçürülmüştü. Muteber kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı'nda Anadolu'da toplam 300 bin Ermeni'nin değişik sebeplerle öldüğü belirtilmektedir. Bunların bir kısmı da kayıptır, kaldı ki bu sayıya Ruslarla birlikte Van'dan kaçan Ermeniler de dahildir. 11 Aralık 1918 yılında Ermeni temsilciler heyetinin başkanının Fransa Dışişleri Bakanına yazdığı mektupta da bu rakamı göstermiştir. Mukayese etmek için şunu belirtmeliyiz ki, Birinci Dünya Savaşı'nda Anadolu'da yaşayan ahali arasındaki ölüm 1.600.000 idi.[21] Bu ölümler Rus askeri birliklerinin önünde ve arkasında hareket eden Ermeni silahlı katil birliklerinin faaliyeti sonucuydu.

Böylelikle, Ermenilerin Türkiye topraklarında devlet kurma hülyaları gerçekleşemedi. Böyle olunca, Ermeniler Rusya'daki Şubat Devremi ve Ekim İhtilali neticesinde Kafkasya'da hakimiyet buhranlarından istifade ederek kendi faaliyetlerinin ağırlığını bu bölgeye çevirdiler.

Ermeni milliyetçileri kendi stratejik maksatlarını Ermeni devleti için Güney Kafkasya'da arazi temini yönünde sevkettiler. Ermenilerin çoğunluğunun silahlanması, Rus ordusu ile paralel ya da onun içinde bulunan Ermeni lejyonlarının kurulmasıyla Ermeniler Azerilere karşı üstün duruma geçtiler. Bir diğeri, Kafkas savaşının askeri şartlarında Rusya'ya karşı Türkiye'nin bulunduğu sırada Azerilerin teşkilatlanması veya askeri kuruluşlar oluşturması oldukça zordu.

Şunu da belirtmeliyiz ki, Şubat Devrimi'nden sonra Rusya'da hakimiyete gelen geçici hükümet ve Ekim İhtilali'nden sonra hakimiyete gelen Sovyet hükümeti de Kafkasya'da Çarlığın yürüttüğü siyaseti devam ettirerek, bölgeyi elden çıkarmak istemiyordu.

Savaş sonunda iktisadi yönden tamamen çökmüş olan Sovyet Rusyası, Bakı petrolü olmadan ayakta duramazdı. Lenin, S. Şaumyan'ı "Kafkasya Olağanüstü Hal Komiseri" tayin edip bölgeye göndermişti.[22] Şaumyan, önce Tiflis'i çalışma merkezi olarak seçmişti. Ancag 1918-ci il Şubat'ın 25-de Tiflis'de Zagafgaziya Seymi açılmış ve Zagafgaziya hökumeti teşkil olunmuşdu.[23] S. Şaumyan, kendi faaliyetlerini Bolşeviklerin mevkilerinin güçlü olduğu Bakı şehrine aldı. 1917 yılının Mart ayında yapılan işçi parlamentosu Sovyet'ine Ekim ayında yeni yapılan seçimlerde "Musavat" partisi oyların %40'ını almıştı. Koministler ve Daşnaklar da hayli oy aldılar. Bolşevikler ve Daşnaklar Azerileri, ilk etapta Musavat'ı iktidardan uzaklaştırmak için ittifak ettiler. Musavat'ın yeni seçilmiş olan Sovyet'in

terkibine dahil olmaktan imtina etmesi Bakı'da hakimiyetin Bolşevikler ve perde arkasında ise esas Daşnakların eline geçmesine ortam hazırladı.

Kısa müddet zarfında Bakı petrol kuyularında çalışan Rus işçileri ve Ermenileri toplayarak 18 Mart 1918'de Ermeni ve Ruslardan oluşmuş Bakı işçi, asker milletvekilleri Bakı Sovyet yönetimini kontrolleri altına aldılar ve Şaumyan Sovyet'in başkanı oldu. Hakimiyeti ele geçirmek için Bolşeviklere "Musavat"ın önüne geçecek ve onlara darbe vuracak güçler gerekliydi. Bunu da Daşnakların silahlı kuvvetlerini yardıma çağırarak sağlamış oldular. Bunun sonucunda 1918 yılının Mart aylarının sonunda Nisan aylarının başlarında Bakı'da ve diğer Azerbaycan şehirlerinde toplu katliamlar oldu.

Müslüman ahiliyi katletmek ve Bolşeviklerin hakimiyeti ele alması için hazırlıklar bitmişti. Fabrikalarda ve madenlerde Kızıl Ordu'ya gönüllüler yazılırken muhtelif sebepler öne sürülerek Azeri Türklerini kabul etmiyorlar, Ermenileri ise hevesle yazıyorlardı. Cepheden dönen Ermeni askerlerini her yolla Bakı'da bulundurmak için gayret sarf ediyorlardı. Eli kanlı cellat Hamazasp kendi silahlı birliğini "Kızıl Ordu'nun 3. bölüğüne" çevirmişti.[24]

Bu sırada Müslümanların tek askeri birliği Lenkeran'da gönüllülerden oluşmuş "Dikaya Diviziya" idi. Bu sebeple Bolşeviklerin ve Daşnakların ilk darbesi ona indirildi. Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in bu gönüllü birlikte hizmet eden ve elim bir şekilde ölen oğlu Mehemmed'in cenaze merasimine giden arkadaşlarını -General Talışinski başta olmak üzere- hepsi Şaumyan'ın emriyle toplu halde garda tutuklandılar. Bu Bakı'da ve Azerbaycan'ın muhtelif şehirlerinde tepkilere sebep oldu.[25]

Zaten bundan önce, Şaumyan'ın emriyle bir kısım silahlı birlik Hacıgabul'dan geçerek Salyan'a ve daha sonra da bazı kuvvetler deniz yoluyla Lenkeran'a gönderilmişti. Resmi maksat Bakı Sovyet'ine dahil olmayan "Dikiya Diviziya"yı silahtan arındırmaktı. Ancak, Daşnaklar yol boyunca köyleri tahrik ve taciz etmeye başladılar. Özellikle, Astara'da onlarca ev tahrip edildi ve yakıldı. Mukavemet göstermek isteyenler acımasızca öldürüldüler. 30 Mart'ta Şaumyan'ın emri doğrultusunda Lenkeran'a dönen Azeri savaşçılarının olduğu "Evelina" gemisi Bakı limanında tutuldu. Komutan mukavemet göstermeye çalıştıysa da askerlerin silahları toplatıltı. Musavat Partisi'nin temsilcileri ile Azeri askerlerin bulunduğu "Avetik" gemisi de Şaumyan'ın emriyle Ermeni silahlı birlikleri tarafından ateşe verildi. Aynı gün Avakyan "Astoriya" otelinde Daşnaklara silah dağıtmaya başladı. Bu günlerde S. Lalayev'in birlikleri Şamahı'da Müslüman ahaliye baskınlar düzenlemeye başladılar.[26]

Bu durumda Musavat tamamen tecrit edilmiş oldu. Panislamizmle korkutulan Menşevikler ve Komünistler de Daşnak ve Bolşevikleri müdafaa ettiler. Aynı zamanda Şaumyan ve onun emrindekiler Müslüman ahaliyi silahsızlandırmak için her şeyi yapıyorlardı. Şaumyan'ın iştirakı ile yapılan istişareden sonra N. Nerimanov, Tezepir camisine giderek Müslümanları sakinleştirmeye çağırdı ve Sovyet hakimiyetinin gücünün bu tür fevri davranışlara son verdirecek kadar gücü olduğuna halkı inandırmaya çalıştı. Musavatçıların güya kalede kalan Rusları öldürdükleri yolundaki uydurma haberlere inanan Hazar Denizcileri şehrin Müslümanların yaşadığı mahallelerine ateş açtılar.[27]

Şehirde Müslüman ahalinin toplu katliamları başladı. Önceleri tarafsızlığını ilan etmiş olan Daşnaklar hızla oluşmuş duruma milli bir hüviyet kazandırmaya çalıştılar. Onlar da Salyan kazarmasından şehrin Müslüman mahallelerine ateş açmaya başladılar. Aynı zamanda süvariler ve piyade birlikleri de hücuma geçtiler.[28]

Hadiselerin şahidi olan Yahudi A. N. Kvasnik, Ermeni silahlı birliklerinin evlere girerek buldukları Azerileri hemen kurşuna dizdiklerini belirtmişti. Onlar için her şey mübahtı. Ellerine fırsat geçtiğinde kadınlara tecavüz ediyorlardı. Ermeniler Müslümanları büyük kitleler halinde "Rekord" ve "Mailov" birimlerine kovuyorlardı. Çoğunu da yolda öldürüyorlardı. Daşnaksütyun Partisi güya esirlerin dokunulmazlığını koruyordu. Aslında Ermeni grupları birbirinin ardınca binaya girip sağlam Müslümanları seçerek arka avluda onları kurşuna diziyorlardı. Ermeniler ateşkes ilanından sonra da durmuyorlar Müslümanları öldürmeye devam ediyorlardı.[29]

1 Nisan günü Azerbaycanlı ahalinin temsilcileri Bakı Sovyeti'ne bizzat Şaumyan'a müdafaasız Müslümanların katliamını durdurması isteği ile müracaat ettiler. Ancak, Azeri Türklerinin katliamı 3 Nisan'a kadar devam etti. Yalnız, Caparidze'nin sert müdahalesi ve onu savunan 36. Türkistan Alayı'nın ciddi istekleri ve Rus Hazar denizcilerinin Bakı Sovyetinin emrinden çıkacakları hususundaki haberleri bu kitle katliamlarını durdurdu. Ardahan ve Krasnovodsk askeri gemileri şehir limanlarına yanaşarak Müslümanların katliamları durdurulmazsa şehrin Emenilerle meskun mahallelerini topa tutacaklarını bildirdiler.[30]

Daşnak Partisi'nin Bakı'da Bolşeviklerle sıkı alakalarının neticesinde Daşnakların yardımıyla Bolşevikler 1918 yılının Mart ayında "Musavat"ı darmadağın ettiğini o zamanın Daşnaksütyun liderlerinden biri olan O. Kaçaznun da itiraf etmiştir: "… biz idari tedbirlerle Müslüman yerleşim birimlerinde düzen kuramadık ve silah zoruyla, askeri güçlerle, toplu katliamlarla yapmaya çalıştık ve hatta bunda da yeterince başarılı olamadık".[31] 1918 yılının Mart'ında Azeri Türklerini sadece Bakı'da kırmadılar. Daşnaklar Şamahı kazasında da büyük vahşilikler sergilemişlerdir. Şehir yakılmış tarihi binalar Cuma Camii gibi. mahv edilmiştir.[32] Şamahı'yı zabtetmek için meşhur Daşnak savaşçıları olan T. Emirov ve S. Lalayev gönderilmişti. Bunlar Bakı'da yaptıkları katliamlarla tanınmışlardı.

Kazada 40 civarında Azeri köyü dağıtılmış, binlerce genç Müslüman tutuklanarak katledilmişlerdir.[33] Lalayevcilerin vahşiliklerine insan aklı eremezdi. Hatta Bakı Sovyet'i, Kojemyako'nun başkanlığında bir de askeri tahkikat komisyonu kurulmuştu. Komisyon Müslüman ahalinin katledilmesiyle ilgili Lalayev'in aleyhinde bir de rapor tanzim etmiştir. Ancak, Kojemyako, Lalayev'i cezalandırmak için çağırdığı zaman buna Şaumyan engel olmuştu.[34]

Meşhur Daşnak katili Hamzasp Guba yerleşim biriminde daha da büyük vahşilikler sergiledi. Nisan ayında Bolşeviklerin temsilcisi D. Gelovani 187 silahlı askerle Guba'ya gelip kendini yerleşim yerinin komiseri ilan etmişti. Gubalılar Sovyet hakimiyetini kabul etmişlerdi. Ancak birkaç gün sonra dağlık kesimde yaşayan çevredeki Lezgi köylerinden şehre yapılan saldırılar sonucu şehri elinde tutamayan Gelovani şehri terk etmiş, bu arada kendisiyle birlikte Hırıstiyan sakinleri (bunların çoğu

Ermeniler idi) de götürmüştü. Lezgiler, geri çekilenleri de takip ederek bir kısmını öldürdüler. Daha sonra Lezgi birlikleri de Guba'yı terk ettiler ve şehirde normal hayat devam etti.[35]

İki hafta sonra Şaumyan, diğer komiserlerle anlaşmadan Hamazasp'ın birliğini Guba'ya gönderdi. Bu birlik tahminen 2.000 kişiydi ve yalnızca Ermenilerden oluşmuştu. Hamazasp'ın kendisi Gubalılara kendisinin "Ermeni halkının kahramanı ve menfaatlerinin müdafii" olduğunu beyan etti. Ayrıca, Guba'ya düzeni sağlamak maksadıyla değil iki hafta önce bu bölgedeki çatışmalarda öldürülen Ermenilerin intikamını almak için gönderilmişti. Ona deniz sahilinden Şah Dağı'na kadar olan bütün bu bölgede yaşayan Müslümanları yok etme (Şirvan'da olduğu gibi) ve evlerini yurtlarını yakıp yıkma emri verilmişti.[36]

1 Mayıs 1918'de Hamazasp'ın silahlı güçleri Guba'yı muhasara edip top, roket ve tüfeklerle saldırdı. Silahlı güçler hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehre girdi. Ermeniler sokaklarda rastladıkları insanları kadın, çoluk çocuk, yaşlı genç ayırt etmeden acımasızca öldürdüler. Evlere girerek bütün aileyi birden yok ettiler hatta kundaktaki çocuklara dahi acımadılar. Kerbelayı Memmed Tağı oğlu 14 kişilik ailesiyle, Memmed Resul hanımı ve üç çocuğu ile birlikte, Memmed Resul'ün karnını yararak, çocuklarının ise başlarını keserek katlettiler. Bunlara benzer birçok aileyi topluca öldürdüler. Ermeni askerler erkeklerden kendileri için Müslüman kadınlar getirmeyi istiyorlardı. Bu isteklere razı olmayanlardan Ali Paşa Kerbelayı Meherrem ve onun oğlu -babanın gözü önünde oğlunun gözü çıkarılarak, işkencelerle öldürüldüler. Bunun sonucunda Guba'da genel toplam itibarıyla 2.000 kadın, çoluk, çocuk, yaşlı, genç Ermeniler tarafından katledildi. Ermeniler yüzü aşkın kadın ve kıza tecavüz etmiş, paralarını, altınlarını ve kıymetli eşyalarını ise gasbetmişler, yüzlerce evi yakıp yıkmışlardır.[37]

Hamazasp'ın güçleri Guba'ya giderken demiryolunun her iki tarafında da bulunan Müslüman köylerine baskınlar tertip etmiş, evleri yerle bir etmiş, kaçamayan insanları ise öldürmüşlerdi. 122 Türk Müslüman köyü, Deveci, Se'dan, Çarhana, Siyezen ve başka birçok köy dağıtılmış ve yakılmıştır. Bazen, ahali Ermenilerin yanına beyaz bayrakla temsilciler göndermişler ancak, Ermeniler onlarla daha hiç konuşmadan kurşuna dizmişler ve bu temsilcileri gönderen köyleri yakmışlardır. Mesela, Alihanlı yerleşim biriminde temsilci olarak Ermenilerin yanına giden köy muhtarı Mirze Mehemmed Dadaş oğlu ve Gülhüseyn Meherrem oğlunu öldürmüşlerdir. Deveci Pazar ve Kızıl Burun köylerinin sakinleri 15 kişiyi barışın sembolü olan tuz ve ekmekle Ermenilerin yanına göndermiş ancak, Ermeniler dostluğu ve barışı kabul etmeyerek temsilcileri öldürmüşlerdir. Ermeniler birçok camiyi yıkmış, sayısız Kur'an'ı parçalayıp yakmışlardır.[38]

Bütün bunlara rağmen, günahsız kan akıtan Bolşevik Daşnak ittifakı kendi hakimiyetini yalnız Bakı ve çevresine yayabildiler. 1918 yılının Şubat'ında Güney Kafkasya'da Rusya Müessisler Meclisi'ne seçilmiş olan milletvekilleri Tiflis'te Transkafkasya Birliği'ni oluşturup Güney Kafkasya Federatif Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmişlerdi. Transkafkasya hükümeti Rusya ile Almanya ve müttefikleri arasında 5 Mart 1918'de yapılan Brest Litovsk antlaşmasını tanımadığını bildirip antlaşma şartlarında Türkiye'ye geçmesi gereken Kars, Batum ve Ardahan'ı diğer işgal altındaki Türk

topraklarını da boşaltmaktan imtina ettiğinden Trabzon'da ve daha sonra Batum'da sülh görüşmeleri yapıldı. Transkafkasya temsilciler heyetine dahil olan Ermeni ve Gürcü temsilcileri muhtelif yollarla görüşmeleri uzatarak işgal altındaki Türk topraklarından çekilmekten imtina ediyorlardı. Bunun neticesinde Osmanlı ordusu askeri harekata yeniden başlamak durumunda kaldı ve Sarıkamış, Kars ve Batum şehirleri işgalden kurtarıldı.

Düzenli Osmanlı askeri birliklerinin önünden kaçan Ermeniler yol boyunca geçtikleri yerlerdeki Türk ahaliyi de katletmeye başladı. Çok kısa bir zaman zarfında Kars vilayetine bağlı 82 Müslüman köyü yakıldı, ahalisinin bir kısmı öldürüldü kalanı ise bitap haldeydi. Ermenilerle birlikte Kars'ı terk eden Yunanlılar şöyle yazmaktadır: "Türk Ordusu karşısında geri çekilen Ermeni kaçaklar etraftaki Müslüman köylerini yer yüzünden silerek her şeyi ateşe verdiler, insanları kılıçtan geçirdiler, tasavvur edilemez işkenceler yaptılar. 'Galip' Ermeni ordusu kaçarken askeri ganimetleri yani süngü ucuna takılmış kundaktaki çocukları ve geçtikleri yolların kenarlarında çıplak soyundurdukları Müslüman kadınlarını takıyorlardı. Bu cehennem azabından aklını kaybetmiş kadın ve çocukların yürekler parçalayan iniltilerini, kocaların ümitsiz nalelerini dinlemek için insanın kalbi taş olmalıdır. Seksen iki köyden ibaret bir sancak bu tasvir edilen felakete düçar olmuştur".[39]

Erivan bölgesinde yerleşen Ermeni askeri birlikleri istikbaldeki müstakil Ermenistan için arazi temin etmek amacıyla Azerbaycan Türklerini toplu katliamlarla yok ettiler. 80.000 civarındaki Azeri Türkü atayurtlarını terk etmek zorunda kaldı.[40]

1918 yılının Mart ayına kadar Erivan bölgesinin, Erivan kazasında toplam 3015 kooperatifi olan 32 Azeri köyü dağıtılmış ve sakinleri terke mecbur bırakmışlardı. 1908 yılının bilgilerine göre bu köylerde 10298 erkek 8707 kadın toplam 19005 kişi yaşamaktaydı. Bölgenin Sürmeli kazasında 5. 493 kooperatif ve işletmesi olan 75 köy dağıtılmış ve sakinleri tarafından terk edilmişti. Yine 1908 yılı bilgilerine göre bu köylerde 21.889 erkek 19.458 kadın toplam 42.347 kişi yaşamaktaydı. Eçmiedzin kazasında 5979 işletmesi olan 84 köy dağıtılmıştı. 1908 yılının bilgilerine göre 18.967 erkek 16.658 kadın toplam 35.784 kişi yaşamıştır. Erivan bölgesinin Novobayazid kazasında 668 işletmesi olan 7 köy dağıtılmıştır. Böylelikle bütün bölgede 15.155 işletmesi bulunan 199 köy dağıtılmış ve sakinleri köylerini terke mecbur bırakılmıştır. 1908 yılı bilgilerine göre aynı köylerde 100. 626 kişi yaşamaktaydı. 10 yılda ahalinin tahminen %30 arttığı dikkate alınırsa bölge üzerinde 135 bin kişinin yaşadığı Müslüman köyünün dağıtılması ve ahalisinin zorla dağıtılması demektir.[41]

Ermenilerin, Kafkasya Müslümanlarına tecavüzünün arttığı bir zamanda Türk askeri birliklerinin ilerlemesi Azeri Türklerinin tamamen yok edilmesini önlemiştir. Osmanlı ordusunun hareketi aynı zamanda Transkafkasya Federasyonu'nun dahilinde bulunan anlaşmazlıkları da keskinleştirmiş oldu ve dağılmasını hızlandırdı. 26 Mayıs 1918'de Gürcistan, 28 Mayıs'ta ise Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ikili anlaşmanın özel öneme sahip olan dördüncü maddesine göre ülkenin güvenliğini sağlamak için ihtiyaç halinde Osmanlı hükümeti Azerbaycan Cumhuriyeti'ne askeri yardım vermeyi taahhüt etmekteydi.[42] Bu anlaşma Azeri Türklerinin varlığını koruyup muhafaza etmek için zaruri bir adım idi. Karabağ'ın dağlık kısmında

huzuru bozan Ermeni birliklerinin lağvedilmesi ve Bakı'nın işgal kuvvetlerinden temizlenip huzur ve sükunun sağlanması için dördüncü maddenin özel bir önemi vardı.

Osmanlı hükümeti, Azerbaycan'a ordu gönderilmesine Almanya'nın itiraz etmemesi hususunda gerekli girişimlerde bulunarak Osmanlı ve Azeri gönüllülerinden oluşan 'İslam Ordusu' kuruldu.

Haziran'ın başlarında artık Türk askeri birlikleri Gence istikametine doğru harekete geçmişti. Türk ordularının bir kısmı Kars ve Aleksandropol'dan geçerek Karakilise-Dilican-Kazak ve Ağstafa yoluyla, bir kısmı da Güney Azerbaycan Karabağ istikametinden hareket etmişti. Mürsel Paşa'nın komutasında 5. kolordu Haziran ayının başlarında Gence'ye girdiler. Türkiye'nin Kafkasya'daki ordularının baş komutanı Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa, kendi karargahıyla birlikte Gence'ye geldi.[43]

Türk ordusunun Azerbaycan'a doğru hareketi bu bölgede hakim unsur olmaya çalışan Sovyet Rusyası'nda ve onun kontrolündeki Bakı HKS'de ciddi rahatsızlıklara sebep oldu. V. İ. Lenin, özellikle Mayıs ayının sonlarında S. G. Şaumyan'a gönderdiği telgrafta "Bakı'nın uluslararası durumu oldukça zordur, bu sebeple Jordaniya ile ittifak halinde olmanızı tavsiye ederim' şeklinde direktif verdi.[44] Bu talimata uygun olarak S. G. Şaumyan 6 Haziran'da Gürcistan'a giderek N. Jordaniya ile görüşüp Türk askerlerine karşı mücadele teklif etti. Bu takdirde Gürcistan'a muhtariyet verilebileceğini vaad ediyordu.[45] Aynı şekilde Almanya da Türk askerlerinin Gürcistan topraklarından geçmesine izin verilmemesini istiyordu. 10 Haziran tarihinde Borçalı üzerinden Azerbaycan'a doğru hareket eden Türk birliklerinin karşısına Alman-Gürcü birlikleri çıktı. Pek de büyük olmayan bir çatışma neticesinde Türk ordusu General Kressin'in komutasındaki Alman-Gürcü ittifak güçlerini geri püskürterek çok sayıda esir aldı. Bu hadiseden sonra Gürcistan hükümeti de Tifliste bulunan Azerbaycan hükümetinden Tiflis'i terk etmesini talep etti ve Azerbaycan hükümeti 16 Haziran'da Gence'ye taşındı.[46]

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasını istemeyen Bakı Halk Komiserleri Sovyeti 12 Haziran'da Gence'ye hücum emri verdi. Bakı Sovyeti ordusunun askerlerinin ve subaylarının çoğu Ermeni (doğrudan Hamazasp gibi) idi. Onlar yol boyunca bulunan Müslüman köylerinin ahalisine acımasızca zulm ettiler. Bu yüzden ahali de onlara düşmanlık besliyordu. Şaumyan, Enzeli'deki general Beçerahov'dan yardım istedi. Beçerahov, kendine bağlı Rus Kazak birliği ile Bakı'ya geldi, fakat, Beçerahov cepheyi çok çabuk terk ederek Kafkasya'ya gitti.

Lenin, Sovyet Rusyası'nın kendi ağır durumunu dikkate almadan Lenin Birliği olarak anılan 1. Devrim Ordusunu Batı cephesinden ayırıp Bakı Sovyetinin yardımına gönderilmesi hususunda emir vermişti.[47] Ancak, buhran içindeki Sovyet Rusyası da Bakı Sovyetine lazım olan yardımı gönderemedi.

Aynı zamanlarda Azerbaycan hükümeti yardım için Türkiye'ye baş vurdu. Birleşmiş Türk-Azeri birlikleri Göyçay yakınlarında 27 Haziran-1Temmuz tarihleri arasında devam eden çatışmalarda Bakı Sovyeti'nin ordusunu darmadağın ettiler.[48]

Ermeni milliyetçileri, hatta Andranik Bakı Sovyetine yardım etmek arzusunda olduklarını bildirdiler. Nahçıvan'da Müslüman ahaliyi kırmakla meşgul olan Andranik bu bölgeyi Rusya'nın bir parçası olarak ilan eder, kendisinin de merkezi Rus hükümetine bağlı olduğunu beyan eder.[49] Şaumyan, Andranik'in bu teklifi üzerine derhal Moskova'ya haber verir. 20 Haziran'da Ukrayna cephesinden Petrov'un 800 kişilik birliği ve bazı kuvvetler Rusya'dan Bakı'ya gelir.[50]

Bakı Halk Komiserleri Sovyeti'nin Türk-Azerbaycan ordularına karşı mukavemet gösteremeyeceğini anlayan Bakı Sovyetinin Komünist-Daşnak çoğunluğu İngiliz askerlerinin Bakı'ya davet edilmesi hususunda 30 Haziran'da karar alırlar. Bolşevikler hakimiyetten düşerler. Yönetime Komünist-Daşnak Birliği diktatörlüğü geçer. Komiserler gemilere binip Heşterhan'a doğru giderler. Fakat, yeni yönetimin emriyle onlar geri döndürülerek hapse atılırlar.

13 Eylül 1918'de "Sevan" adlı yük gemisinde Heşterhan'dan Bakı'ya gelen Rus temsilciler heyeti Sentrokaspi hükümetine hapsedilmiş Bolşevik komiserleri azad etmeyi, Rusya'nın petrol techizatının devam ettirilmesini teklif etmiş, karşılığında Heşterhan'da bulunan birlikleri ve askeri malzemeyi Bakı'ya göndermeyi teklif etti.[51]

Türk-Azerbaycan ordularının karşısında dayanamayan Sentrokaspi diktatörlüğü yardım için İran'da bulunan İngiliz askeri birliğinin komutanı Denstervil'e müracaat etti. Denstervil binden fazla asker ve iki zırhlı otomobille Enzeli'den Bakı'ya geldi.[52]

Ağustos'un sonunda Türk-Azerbaycan ordusu cephenin Lökbatan bölgesinde hücuma geçtikleri zaman İngilizler karşılarına geçmek için harekete geçtiler, ancak, başarısız oldular. Ahaliden mağlubiyeti gizlemeye çalışan İngilizler şehrin sokaklarında marşlar çaldırdılar. Geceleyin İngilizler müttefiklerinden gizlice gemilere binip 14 Eylül günü Enzeli'ye ulaştılar. 14 eylül'de Türk-Azeri ordusu Bakı'ya girdi.[53]

Azerbaycan'a karşı olan Ermeni tecavüzü 1918 yılının ortalarından itibaren genişlemiştir. İlan edilmemiş üstü kapalı bir savaşın bütün unsurları yaşanmaktaydı, Zengezur, Karabağ, Erivan bölgelerinin bütün kazaları ve bu arazilerde komşu olan topraklarda Ermenilerin bulunduğu yerler vardı ve bu yerler Ermenilerce istikbaldaki Ermenistan'ın toprakları olarak düşünülmekteydi.

9. Kolordu komutanı Rüştü Paşa I. Kafkasya irtibat komutanlığına 20 Haziran 1918 tarihli raporunda, Erivan'ın 10 km doğusundaki Ağcakala köyünden Şorbulak yoluyla Erivan'a göç eden Müslümanların 17-18 Haziran 1918 tarihlerinde Şorbulak ve Tohmak köyü arasında Ermeniler tarafından tamamıyla yok edildiğini bildiriyordu.[54]

9. Ordu komutanı Şevki Paşa, Baş Komutanlığa gönderdiği 27 Aralık 1918 tarihli telgrafında Yanun adlı Ermeni'nin yönetiminde 1.200 kişilik bir kuvvetle 5 Aralık 1918 tarihinden itibaren Nahçıvan civarındaki Müslümanlara zulm etmeye başlayarak Nahçıvan'ın 40 km kuzey batısındaki Almalı bölgesinin 688 ve bu köyün 12 km kuzey batısında Ağuş adlı mevkide 516 kişiyi katlettikleri, genç kadınları ayırdıktan sonra 200 kişiyi bir yerde toplayarak yaktıklarını bildirmişti.[55]

1918 yılının Haziran-Temmuz aylarında katil Andranik kendi eli kanlı birlikleri ile Nahçıvan'ı ele geçirdi ve oradan Zengezur ve Karabağ'a doğru saldırıya geçti. Andranik, Ermeni hükümetinin 4 Temmuz 1918 tarihinde Batum'da Türkiye ile yapılan antlaşmayı "ihanet" olarak adlandırdı. Ermenistan'ın Daşnak hükümeti ile alakasını kestiğini ve "Türk işgalceleri" ile silahlı mücadeleye devam edeceğini ilan etti.[56] Ancak, Andranik, Türkiye ile açıkça savaşa girmeye de cüret edemedi ve bütün savaş kabiliyetini silahsız müdafaasız Azerbaycan köylerini yakıp yıkmak ve ahalisini katletmeye yöneltti

Şaumyan'dan destek alan Andranik katillerinin hareket alanını genişletti. Onun ilk kurbanları Zengezur'un sakinleri, sonra Karabağ'ın ahalisi oldu. Belirtmeliyiz ki, o zaman Nahçıvan, Şarur, Derelyez, Sürmeli kazaları ve Erivan kazasının önemli bir kısmı Azerilerle meskun idi. İstitastiki bilgilere göre bahsi geçen kazalarda Müslüman ve Ermenilerin oranı şu şekildeydi; Nahçıvan kazası 62,5'a-36,7; Şarur-Derelyez kazası 72,3'e-27,1; Sürmeli kazası 63'e-30,4, Erivan kazası 60,2'ye-37,4 hatta bazı yerleşim birimlerinde (Vedibasar, Millistan gibi) Azeri Türklerinin yoğunluğu %'90'a ulaşmaktaydı.[57]

Özellikle bu yerler Ermeni silahlı birliklerinin baskınlarına daha çok maruz kalmaktaydı. Olaylara şahit olanların verdiği bilgilere göre "Andrinik'in silahlı birlikleri Müslüman çocuklarını ateşlerde yakar, hamile kadınların karnını yarıp, insanların kafataslarına çivi çakar, kadınların yüzlerine haç işareti çizerlerdi.[58]

1918 yılının yazında Nahçıvan'ı işgal eden Andranik bu kazayı "Sovyet Rusyasının ayrılmaz bir parçası" ilan etmiş, kendine bağlı birlikle Merkezi Sovyet hükümetinin ihtiyarına girdiğini bildirmişti.[59] Anranik, daha sonra Ağdam ve Yevlah'ı işgal etmişti, Bakı HKS ile ilgi kurmak istiyordu.[60] İzvestiya gazetesinin 24 Temmuz 1918'de ve takip eden birkaç gün sürecindeki sayılarında Andranik'inin hareketi hususunda haberler vermiş ve hatta "halk kahramanı" adıyla mülakatlar yayınlanmıştı.[61]

S. P. Ağayan, milli çatışmaların ortaya çıkması hususunda asıl fitne merkezinin "Türk yöneticileri ve toplarının bulunduğu Yayıcı, Nehrem ve Cehri köyleridir" şeklinde bahsetmektedir. Güya Türkler 19 Temmuz 1918'de Nahçıvan'ı işgal ederken şehirde ve çevredeki köylerde dehşetli katliamlar yapmışlardır. "Belirtmek lazımdır ki, bu çarpışmalar esnasında Andrinik'in bazı askerleri tarafından baskılar olmuştu, ancak, bu gibi olaylar bizzat Andrinik'in kendisi tarafından yapılmıştır".[62]

Düzenli Türk ordularının karşısında aciz kalan Andranik, Ermenistan'ı terk ederek dışarıya gitmişti. Ermenistan'da Sovyet hakimiyeti kurulduktan sonra Andranik, "Sovyet Ermenistanı'nın karşısında önemli bir işaret gibi" kendi kılıcını Erivan müzesine göndermişti. O kendi silahlı birliğine "640. Ermeni Özel Darbe Birliği" adını vermişti. Andranik'in, elamanları aynı zamanda Karabağ'ın Ermeni ahalisini silahlı isyana teşvik ediyordu. Andranik üç kez Zengezur'dan Karabağ'ın dağlık kesimlerine geçmek için hareket etti. Fakat, her defasında Zabuk deresinde Azerbaycan savunma birliklerinin mukavemeti ile durdurulmuştu. Ancak, O, kendi beyanatlarında artık Zengezur'u, Karabağ'ı ve Gence bölgesinin Dağlık Karabağ'dan kuzeyde olan kısımlarının payıtahtı Şuşa olmakla birlikte "Küçük Ermenistan" ilan etmişti.[63] İstikbaldeki "Küçük Ermenistan'ın" topraklarında olan

Azerbaycanlı ahali aralıksız teröre maruz kalmıştı. Diğer Ermeni "halk rehberleri" Hamazasp, General Dro, Albay Doluhanov ve diğerleri de Andranik'den geri kalmıyorlardı.

Cavanşir, Şuşa, Cebrayıl ve Zengezur kazalarında Azerbaycanlı ahali Ermeni milliyetçilerinin hareketlerinden çok zararlar görüyordu. Fevkalade Tahkikat Komisyonu'nun üyesi Mihaylov'un dilekçesinde belirtilir ki, Ermeni silahlı birliklerinin Cavanşir kazasında Müslüman ahaliye karşı baskınları 1917 yılının Aralık ayında başlamıştır. Cavanşir kazasında Ermeniler Müslüman köylerine baskı yapıyor, mallarını eşyalarını alır, yerli ahaliye ise dağlara ve geriye göç etmeye imkan vermiyorlardı. Ümidsiz duruma sevkedilmiş Müslümanlar ne pahasına olursa olsun büyük kayıplara maruz kaldılar. Bir çok kaçkın onları takip eden Ermeniler tarafından öldürüldüler.[64]

Bunların yanında Ermeni birlikleri 1918 yılının ilkbaharında ve yazında Terter havzası çaylarının karşısını keserek mecrasını değiştirmiş, rahat ve huzur içinde yaşayan Müslüman ahaliyi sudan mahrum etmişlerdir.[65] Bu Azerbaycanlı ahaliyi sıkıştırmak taktiklerinin birinci merhalesi idi. 1918 yılının ikinci yarısından itibaren tazyik ve sıkıştırmalar toplu katliamlar, baskınlara ve bütün köylerin sakinlerinin baştan sona yok edilmelerle yer değişti. Ermeniler, Cebrayıl kazasında Azerbaycanlılar yaşayan Düdükçü, Helefli, Totor, Sirik, Nusaslı, Eyvapzlı, Melikli köylerini yağma edip yakmış, onlarca insanı öldürmüşlerdir.[66]

Zengezur kazasında, Azeri köylerinin birbirinden uzak ve adeta Ermeni köyleriyle çevrili olması, diğer taraftan Andranik'in yönettiği çok sayıda askeri gücün olması Azeri Türklerinin durumunu çok ağırlaştırıyordu. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin topraklarına dahil olan ve muhtemel ki, Ermenistan hükümetinden emir alan Andranik Müslüman ahaliden Ermenilere tabi olmalarını ya da topraklarını terk etmelerini istedi. Hiçbir yerden yardım almayan ve tecrit olmuş Azeriler, Ermenilere tabi olmadılar. Ermeniler, Müslümanlara karşı sınırsız kötülükler yaptılar. Hatta, Müslümanlar gönüllü olarak kendi topraklarını terk ettikleri halde bile Ermeniler köyleri yakıp, köy sakinlerini öldürüp, hayvanları ve taşınır malları yağma ettiler.

Fevkalade Tahkikat Komisyonu'nun bilgilerine göre 1918 yılının ilkbaharı ve sonbaharı içinde Zengezur kazasında 105 Azeri köyü dağıtılmış, yakılmış ve mahv edilmişti.[67] Hesaplara göre bu zaman zarfında 3257 erkek, 2276 kadın ve 2196 çocuk öldürülmüş, 1060 kişi yaralanmış, 794 kadın ve 485 çocuk yaralanmıştı. Toplam 10.086 insan öldürülüp, yaralanmıştır. 50. 000 Azeri hayatta kalabilmek için Zengezur'u terk etmek mecburiyetinde bırakılmıştır.[68]

Bugadı köyünde 15 güzel kız Ermeni savaşçılarına verilmiş olmasına rağmen işkencelerle öldürülmüşlerdir. Aynı köyde 400 köylü camiye sığınmış oldukları halde Ermeniler pencereden içeriye bombalar atarak öldürmüşler sonra da içindeki insanlarla birlikte camiyi yakmışlardır. Yine bu köyde Ermeniler birçok kadına tecavüz etmiş ve sonra göğüslerini keserek işkenceyle öldürmüşlerdir. Nüvend köyünde Ermeniler 100 ihtiyar insanı süngüleyerek öldürmüş, kaçmak isteyen kadın ve çocukların başlarını kesmişlerdir. Şeki köyünde, sokaklarda göğüsleri kesilerek öldürülen kadın ve parçalanmış çocuk cenazeleri vardı. İrmişli köyünde Ermeniler kundaktaki çocukları süngülere takmışlar, Agudi köyünde bütün güzel kızlara tecavüz edilmiş ve öldürülmüşlerdir. Bağırbeyli köyünde

Ermeniler 7 erkek ve kadını bir eve doldurarak evi içindekilerle birlikte yakmışlardır. Müslüman cenazelerinin eli, ayağı, başı kesilerek öylece sergilenmiş, ölülere dahi işkenceler yapmışlardır. I. Vartanuzar köyünde çoğu kadın ve çocuk bıçaklarla doğranmış, Rahman Efendi köyünde ihtiyarların gözleri çıkarılmış ve öldürülerek ölüleri yakılmıştı.[69]

Müslüman köylerinin çoğu Andranik'in silahlı birlikleri kazaya girdiklerinde dağıtılarak yakılmışlardır.

Hadiselerin şahidi olan A. Lalayan "Daşnak birlikleri, Türk kadın ve çocuklarını, ihtiyarları ve gençleri mahv etmek için olağanüstü 'şecaat' gösteriyorlardı. Daşnak birlikleri tarafından ele geçirilmiş olan köyler insanlardan temizlenmiş ve ucube hale gelmiş cesetlerle dolu harabelere çevriliyorlardı" diye yazmaktadır.[70]

Daşnak eşkıyalarından biri de kendi 'şecaatlerini' şöyle tasvir etmektedir: "Ben hiçbir şey ayırt etmeden Basargeçer'de Türkleri mahv ettim. Harcadığım kurşunlara acırdım. Bu itleri öldürmeyin en doğru yol savaştan sonra sağ kalanları toplayıp onları kuyulara doldurmak ve onların içeriden çıkmamaları için üstlerine ağır taşlar dökmek lazımdır. Ben böyle yaptım, bütün erkek, kadın ve çocukları kuyuya doldurup üstünü taşla doldurdum".[71]

Erivan bölgesinde Müslüman ahali acımasız teröre maruz kalmıştır. Bir daha belirtmeliyiz ki, Azeriler yeni kurulmuş Ermenistan Cumhuriyeti nüfusunun önemli bir kısmını oluşturuyorlardı. Erivan kazasının kendinde 1914 yılının bilgilerine göre Azeriler Ermenilerden iki misli fazlalıkta idiler.[72] Daşnak hükümeti Büyük Ermenistan kurmak için on binlerce insanı öldürmeye hazırdı.

Ermeni silahlı birlikleri Şerur, Dereleyez kazasında özellikle zulm ediyorlardı. Onlar, Vedibasar, Aralık, Vedi, Genibasar, Büyükvedi, Demirci köylerinde toplu katliamlar yapmışlardır. Ancak, burada Albay Doluhanov'un birliği yerli sakinlerin mukavemeti ile karşılaştı. Andranik'in başlıca elamanlarından biri olan General Dron'un (o zaman askeri işler bakanının yardımcısı görevindeydi) komutasınyla Doluhanov'a yardım gönderildi. Ancak, Abbaskulu Bey Şadlınski'nin liderliğindeki Azerbaycan Muhafız birlikleri galip geldi. Ermeniler, savaş meydanında binden fazla ölü bırakarak kaçtılar. İngilizlerin müdahalesi neticesinde askeri faaliyetlere bir müddet ara verildi. Fakat, sonra yeni bir kuvvetle yeniden canlandı. Ancak, Ermeniler, Noraşen ve Şahtahtı'da savaşlarda yeni mağlubiyetlere uğradılar. Meydan muharebelerinde mağlup olan Ermeniler, General Dron'un tabiriyle ifade edersek "arka cepheyi temizlemek için" Şildi, Halsa, Ovşar, Camrkan, Karalar, Küçük Vedi ve Şıhlar köylerini yer yüzünden sildiler. Sadece Iğdır bölgesinde ve Eçmiedzin kazasında 60 Azeri köyü dağıtılmış, erkekleri öldürülmüş kadınları ise esir olarak götürülmüştür.[73]

Erivan bölgesinin yalnız güney kısmında yüzlerce Azeri köyü yakılıp yok edilmiştir. Bu bölgelerdeki sürgün ve kaçkınların sayısı 100. 000 kişiyi aşmaktaydı. Arşiv kayıtlarına göre bu tür köylerin sayısı 155'e ulaşmaktaydı.[74]

1919 yılının Ağustos ve Eylül ayları içinde Erivan bölgesinde Eçimeddin kazasında 62 köy, Sürmeli kazasında daha 34 köy dağıtılmış, Erivan kazasında da 34 köy de dağıtılıp, Erivan kazasında Zengibasar bölgesindeki köyler istisna olmak üzere Azeri köyleri yok edildi.[75]

Azerbaycan hükümetinin müttefik devletlerin Ali Komiserine takdim ettiği bilgide 1919 yılının Ağustos ve Eylül aylarında Ermeni askeri birlikleri Eçmeddin, Sürmeli, Erivan, Yeni Bayad kazalarında Müslüman köylerini dağıttıklarını bildiriliyordu.

Eçmeddin kazasında bir köy saldırıdan kurtulmuş, Sürmeli kazasında ise 4 köye dokunulmamıştı. Erivan kazasının Zengibasar bölgesinin Azeri köylerinin ahalisi müdafaaya hazır oldukları için Ermeniler onlara dokunamamışlardır.

1918 yılının sonbaharında Zengezur'un bir kısmında kuvvetlenen Andronik burada bir çeşit Ermeni "Gubernatorluğu" teşkil ederek Gorus'u onun merkezine çevirdi sonra da "başkent" Şuşa olacak, "Küçük Ermenistan" devletini kurmaya çalıştı.[76] Zengezur kaza reisi 12 Eylül 1918 tarihli 3 numaralı raporunda Andranik'in liderliği ile Ermenilerin Rut, Darabas, Ahadu, Hidi köylerini dağıttıklarını Erikli, Şükür, Melikli, Pulkend, Şeki, Kızılcık köyleri ile Karakilse, İrlik, Tahıllı, Darabas, Kürdler, Hotanan, Sisyan ve Zabadur köylerinin Müslüman mahallelerinin yakıldığını, bu sırada kurtulabilen 500 erkek, kadın ve çocuğun katledildiği haberini veriyordu.[77]

Mudros antlaşmasına esasen Osmanlı askeri birliklerinin Azerbaycan'dan çıkması ile Ermeni birlikleri yeniden faalleşti. Ermeni birliklerinin tecavüzünün önlemek için 1918 yılının Kasım ayında Nahçıvan bölgesinde Aras Türk Cumhuriyeti kurulmuştur. Onun arazisi Nahçıvan, Şarur Dereleyez ve Ordubad kazalarını ve Serdarabad, Uluhanlı, Verdibasar, Kemerli, Mehri gibi şehirleri ihtiva etmişti. Merkezi ise Nahçıvan şehri idi. Bu devlet 1919 yılının Martı'na kadar mevcut olmuştur.[78]

Birinci dünya savaşı bittikten sonra Kafkasya'da o cümleden Azerbaycan'da sağlamlaştırmaya çalışan İngilizler kendi amaçlarına ulaşmak için Ermenilerden de istifade etmeye başladılar. Kendi açılarından Lord Kerzon'un "… Elahazret hükümetinin başlıca amacı Ermenilerin azad edilmesidir" fikrinden hayat bulan Ermeniler de İngilizlerin siyasetinden faydalanmaya çalışıyorlardı.[79]

1919 yılının Şubat'ında Nahçıvan bölgesine az sayıda İngiliz askeri getirildi. Aynı zamanda Ermenistan'ın komşu bölümleri Zengezur-Nahçıvan-Karabağ bölgelerine tecavüzünü daha da genişletti. İngilizler, Nahçıvan bölgesini geçici olarak tarafsız bölge ilan ederek burada kendi askeri yönetimlerinin kurulduğunu ilan ettiler.[80]

İngilizlerin Nahçıvan'a girmelerine rağmen Azerbaycan hükümeti bu bölge üzerinde olan yönetim yetkisini geri çekmedi. Bununla birlikte, mevcut fiili durumu da dikkate alarak 1919 yılı Şubat ayında Nahçıvan askeri yönetiminin kurulması husunudaki kararı da kabul etti. Behram Han da bu yönetime başkan tayin edildi.[81]

Osmanlı orduları gittikten sonra Ermenistan tarafından yönlendirilen ve techiz olunan Andranik kendi silahlı birliği ile Zengezur'da yeni yeni olaylara sebep oldu. Andranik'in kendi silahlı birliği ile 22 Kasım 1918 tarihinde Zengezur kazasının merkezi olan Gorus'a geldi. Ermeni silahlı güçleri kısa bir

müddet adzında kazanın 30'dan fazla Azeri köyünü yaktılar.[82] Yalnız 9 Aralık 1918'de yalnız bir günde Ermeniler 120'den fazla köyü yakmışlardı.[83]

Andranik'in ve birliğinin Zengezur'da Azerilere karşı yaptığı katliam ve kırgınlar 1918 yılının Mart ayına kadar devam etti. Zengezur kaza reisinin Gence Yönetimine gönderdiği 28 Şubat 1919 tarihli mektubunda şu kayıtlar bulunmaktadır: Kana susamış Ermeniler Andranik'in komutasında en katı vahşiliklerini ve zulümlerini Hekerin'den Aras'a, Minkend'den Bazarçay'a ve Nahçıvan kazasının sınırlarından uzanan araziye tatbik etmişlerdir.[84]

1919 yılının Şubat ayının sonlarında Andranik katliamlarını genişletti. Zengezur kaza reisinin ADR'nin Dahili İşler ve Harbi Bakanlıklarına gönderdiği 28 Şubat 1919 tarihli belgede, 23 Şubat'ta Andranik silahlı ve kuvvetli bir birlikle Gorus'tan Dağ istikametine hareket etmiş aynı zamanda da onun birliğinin 4 bölüğü Ağarak köyüne gelmiştir.[85]

15-17 Şubat 1919 tarihlerinde yapılan bölge toplantısında Zengezur'da şimdiye kadar 166 köyün dağıtılmış olduğu ve ahalisinin %30'unun katledildiği belirtilerek onun bölgeden çıkartılması gerektiği hususu görüşüldü.[86] ADR Hükümetinin isteğini dikkate alan müttefik komutanlığı Andranik'in silahlı kuvvetlerinin Azerbaycan'dan çıkarılması isteğini kabul etti. Aynı karara göre Andranik'in 1300 kişi piyade, 500 atlı birliklerinden ibaret bölüğü 7-11 Mart tarihleri arasında şose yolu ile Yevlah'a geçmesine izin verilmişti. Onun burada silahdan arındırılarak Erivan'a gönderilmesi gerekiyordu.[87]

Andranik'in kendi birliği Eçmiedzi'nde katolikosa tehvil vererek harice gitmiş ve bir müddet orada "Büyük Ermenistan" kurulması uğrunda Daşnak Hükümeti adıyla "diplomatik görüşmeler yapılmıştı".[88] Onun silahlı birlikleri Azerbaycan'dan gittikten sonra bazı bölgelerde bu arada Zengezur'da Ermenilerin fitnekar emelleri devam etmiştir. Resmi Erivan'ın desteklediği Karabağ Ermenilerinin isyankar hareketleri ve yerli Müslüman ahaliye karşı yaptıkları zulümleri önlemek, Andranik'in başıbozuk birliklerini uzaklaştırmak için güçlü bir idare organı kurmak amacıyla Azerbaycan hükümeti 1919 yılı Ocak ayında Karabağ Genel Yönetimi kurmak ve Hüsrev Bey Sultanov'un genel yönetici olarak tayin edilmesi hususunda karar kabul etti.[89]

Karabağ ve Zengezur'a dair ikibaşlı ve birbirine ters siyaset yürüten İngilizler Azerbaycan'ın bu bölgelere hukuklarını resmen tanısalar da bölgelerde hakimiyet aslında Azerbaycan'a değil Ermeni Milli Şurası'na vermiş hatta Ermenilerin Karabağ ve Zengezur'da kuvvetlenmesine mani olan bir şahıs gibi Hüsrev Beyi vazifesinden uzaklaştırmaya niyet etmişlerdir.

1919 yılının yazında Ermenistan'ın Nahçıvan topraklarını işgal etme niyetleri daha da kuvvetlendi Ermeniler İngilizlerin bu işte onları himaye edeceklerini ümid ediyorlardı. 19 Mart 1919'da Ermenistan ordusunun Nahçıvan sınırındaki birliğinin komutanının kendi hükümeti DİN'e gönderdiği raporda "Nahçıvan'daki İngiliz birliklerinin komutanı Albay Temberleyin kendisine İngiltere Genelkurmayının Şarur kazası, Aralık ve diğer köylerinin alınmasına itiraz etmediklerini söylediğini" yazmaktadır.[90]

1919 yılının Nisan ayının ortalarından itibaren Nahçıvan bölgesinin Müslüman ahalisi arasında bu bölgenin Ermenistan'ın idaresine verildiği hakkında haberler yayılmaya başladı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Erivan'da diplomatik temsilciliği teşkilatı, Ermeniler, Karabağ'ın talan ederek Nahçıvan'da bir kişi bile Ermeni olmamasına rağmen burayı işgal etmek hususunda konuşurlar, diye bildirmiştir.[91]

Teklinski, 20 Nisan 1919 tarihli telgrafında yayılan haberlere göre İngilizlerin Kars, Şerur ve Nahçıvan'ı Ermenilere verdiklerini yazmaktaydı. Müttefiklere bu şaiyanın doğruluğunu araştırmak için soruştururlar bunun doğru olması halinde birkaç milyon Müslüman ahalinin yarım milyonluk Ermenilere tabi edilmesi halinde bütün İslam alemi daimi Sulh konferansında buna itiraz edilmesini zaruri sayıyordu.[92]

Azerbaycan tarafının kesin itirazlarına rağmen İngiliz generali Devi ve Erivan askeri birliğinin komutanı Dro 30 Mayıs 1919'da Nahçıvan bölgesinin Ermenistan Cumhuriyetinin geçici yönetimine verilmesi hususunda bir emir imzaladılar.[93]

Aynı emre uygun olarak 14 Mayıs 1919'da General Devi ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin Başbakanı G. Hatisyan Nahçıvan istasyonuna geldiler. Ahalinin itirazlarına rağmen onlar temsilci olarak G. Varsamyan'ı Nahçıvan'da muhafaza ederek aynı gün Erivan'a döndüler.[94]

Haziran'an ayının sonlarına kadar -yani tahminen 2 aylık süre zarfında- Nahçıvan Bölegesinde Ermeni yönetimi kaldı. Ermeniler kontrolü ele aldıkları ilk günlerden itibaren ahaliye karşı gaddarca davranmaya başladılar. Ermeniler tarafından bölgenin muhtelif yerlerinde baskılar ve talanlar başlatıldı. Sebepsiz yere soruşturmalar başlatıldı bazı nüfuzlu şahıslar İslamcı ve Türkçü suçlamalarıyla hapsedildi. Hayli işkenceler tatbik edildi, bunlardan kurtulmak isteyenler kaçmak durumuna düştüler. Ermenilerin kısa süreli yönetimindesadece Nahçıvan'da 500-600 kişi hapsedildi. 100-150 kişi işkence gördü.[95] Azerbaycan gazetesi 2 Haziran 1919 tarihli sayısında Nahçıvan'da Azerbaycan Türklerinin Ermeniler tarafından öldürülmelerinin çoğaldığını 18 Haziran'da Ermeni zırhlı birliğinin Baş Noraşen yakınlarındaki Müslüman köyünü ateşe tuttuğunu yazdı.[96]

1919 yılının Haziran'ında yine Ermenilerin yüzünden Nahçıvan bölgesinde siyasi askeri hal netleşti. Ermeniler sunni olarak Azerilerin isyanlarını çıkartmak sonra da onu yatıştırmak bahanesi ile bölgeyi Müslümanlardan temizlemeye onların yerine derhal Ermenileri göç ettirip böylelikle sayı olarak çoğunluğu sağlamayı bu yolla bölgeyi Ermenistanla birleştirmeyi hedefliyorlardı. 1919 yılının Ağustos ayında İngiliz ordularının Kafkasya'yı terk etmeleriyle ortaya çıkacak şartları elverişli bir durum farzeden Ermeniler bölgeyi tamamıyla ele geçirmek için kötü emellerine devam ettiler. Nahçıvan şehri ahalisi 25 Haziran'da Ermenilerin Elihanlı mahallesine yaptığı saldırıyı geriye püskürterek onların Yeni Bayazıt kazasının sınırlarına doğru kaçmaya mecbur bıraktılar.[97]

Böylelikle, Nahçıvan bölgesindeki Ermeni yönetimi başarısız kalarak rezil bir şekilde bitti. Noraşen istasyonundaki ve Vedi yakınlarındaki çatışmalar Azeri Türklerinin galibiyeti ile sonuçlandı. Vedi etrafında Ermeniler 4.000 kişi ve askeri malzeme kaybederk geri çekildiler.[98]

Bu mağlubiyetten gazaba gelen Ermeniler Ağustos ayının başlarında Iğdır ve Eçmieddin kazasında 60 köyü talan edip dağıttılar. Ermeni birliğinin komutanı Dro kendisinin zorbalıklarını Türk gruplarının saldırılarından korunmak adıyla güya stratejik şartlar gereği yaptığını savunuyordu.[99]

Bunların dışında bir çok bölgeler de Ermeni talancılarının vahşi saldırılarına maruz kalıyordu. Erivan bölgesi Yeni Bayazid kazasının Daşkend köyünün sakinleri 23 Ocak 1919'da Ermenistan Hükümetinin resmi askeri birlikleri kazanın 22 köyünü darmadağın etmiş 9'unu ise tamamıyla yakmışlardır.[100]

Yeni Bayazid kazasında Ermenilerin ayaklanmalıyla ilgili Azerbaycan gazetesi 8 Şubat 1919 tarihli 29 numaralı sayısında, subaylar Filimov ve Nikolaiov'un lidirlik ettiği Ermeniler kazanın Göyce bölgesinin Kızıl Veng, Subatan ve Zagalı köylerini dağıttıkları, 4 erkek ve 6 kadının öldürüldüğü haberi veriliyordu. Aynı haberde, insanlarının başlarının, kadınların göğüslerinin kesildiği, Şarab köyünde bütün insanlarının öldürüldüğü, çocukların tandırlara atılarak yakıldığı ve 8 kadına sekiz boyunca tecavüz edildiği de bildiriliyordu.

Ermeniler, İngilizlerin himayesiyle Nahçıvan bölgesinde kendi yönetimlerini kurmaya teşebbüs etmişlerdir. Kısa süreli Ermeni yönetimini zamanında rmenilerin yaptıkları katliam, işkence ve zulümler yapmışlardır. 19-25 Haziran 1919'da yapılan çatışmalar sonucunda Ermeni yönetiminin bölgeden kovulması ile sonuçlandı.[101]

İngilizlerin mevkilerinin zayıfladığı zamanda, yani +9+9 yılının ikinci yarısında faal hale gelen ABŞ hükümeti Ermeni-Azeri çatışmalarından faydalanmaya çalıştı. Nahçıvan bölgesi ile ilgili konularda aslında Ermeni yanlısı olan ABŞ bölgeye yeterince silahlı kuvvet getiremediği ve ahalinin güçlü mukavemeti sebebiyle burada iki yüzlü siyaset yürütüyordu. Müttefiklerin Ermenistandaki Ali Komiseri Albay Haskel Zengezur ve Karabağı Azerbaycan'ın dahilinde olduğunu kabul ederek Ermenilerle Müslümanlar arasında normal münasebetler kurulması gerekçesiyle Nahçıvan ve Şerur-Derelez kazalarının geçici olarak özel tarafsız bölge ilan edilmesi ve burada Amerika askeri yönetimi kurulmasını teklinifini yaptı.[102] 23 Kasım 1913'te Amerikalıların gözetiminde

Tiflis'te Azerbaycan ve Ermenistan arasında beş maddeden ibaret anlaşma imzalandı.[103]

Azerbaycan hükümeti bu geçici antlaşmaya inanarak ve müttefiklerin girişimlerini esas alarak anlaşılan konular neticelenmeden kendi askeri birliklerini Zengezur'dan çıkardı. Halbuki, Ermenistan hükümeti bundan istifade ederek derhal bölgeye ilava kuvvet göndererek orada daha geniş askeri müdahalelere başladı.

1920 yılının başlarında Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmek arzuları güçlense de Azerbaycan hükümetinin siyasi ve askeri tedbirleri Daşnakların planlarının gerçekleşmesine fırsat vermedi.

1 "Azerbaycan" Gazetesi, 27 Mart 1998.

2“Azerbaycan” Gazetesi, 27 Mart 1998.

3Kavibi, “Krasnaya Kniga”, İstoriya Azerbaydjana po Documentam İ. Publizatsiya, Bakü 1990, s. 159.

4**A.g.e.,** s. 159-160.

5M. S.Ordubadi, **Ganlı İller (1905-1906-cı İllerde Afgazda Baş Veren Ermeni-Müselman Davasının Tarihi)**, Bakü 1991, s. 10-11.

6**A.g.e.,** s. 13.

7Nadjalov B., **itso Vraga,** çast 1, Bakü 1993, s. 182.

8. M. S. Ordubadi, **a.g.e.,** s.18-22.

9Nadjalov B., **a.g.e.,** s. 184-185.

10 M. S. Ordubadi, **a.g.e.,** s. 26.

11 **A.g.e., s.,** 40.

12 **A.g.e., s.,** 55, 61-62.

13 **A.g.e., s.,** 82-85.

14 **A.g.e., s.,** 120-224.

15 **A.g.e., s.,** 128-134.

16 Nadjalov B., **a.g.e.,** 1 Hisse, s. 71-75.

17 M. S. Ordubadi, **a.g.e.,** s.71-75.

18 **A.g.e., s.,** 80-81.

19 Arutunyan A. O., **Kafkazskiy Front (1914-1917)**, Yerevan 1971, s. 299-320.

20 Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, 4. Baskı, İstanbul 1986 240. s.; **Van’da Ermeni Mezalimi**. 1895-1920 “R**uslara göre Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim**” Ankara, 1987, s. 9-59.

21 Joren Malevil,**Armyanskaya Tragediya** 1915 (çev. Ayten Kazımov), Bakü 1990, s. 64-65, 90.

22 Abdulhaluk Çay, “Ermenilerin Baku’da yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı” “**Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu Erzurum 8-12 Ekim 1984**”. 243. s.

23 H.Agamaliyeva, R. Hudiyev, **Azerbaydjanskaya Respublica, Stranitsı Poliçeskoy İstorii** (1918-1920), Bakü 1944, s. 5.

24 Nadjov B., **a.g.e.,** 11 Hisse, s. 54, 55; **AzerbaycanGazetesi** No: 19, 21 (24, 04, 82, 01, 05. 92).

25 Nadjalov B., **a.g.e.,** 11 Hisse, Bakü 1994, s. 54-55; **Azerbaycan Gazetesi** No: 12;21 (24.04.92; 01.04.92)

26 Nadjolov B., **a.g.e.,** 11 Hisse, s. 55-57.

27 Nadjolov B., **a.g.e.,** 11 Hisse, s. 58.

28 **A.g.e., s.,** 59.

29 Azerbaycan Gazetesi, No: 19,21.

30 Nadjalov b., **a.g.e.,** 11 Hisse, s. 67.

31 **Daşnokstunyun, Bolşe Neçego Delat?**, Bakü, 1990, s. 213.

32 Nadjalov B., **a.g.e.,** 11 Hisse, s. 68-80.

33 **A.g.e., s.,** 69-80.

34 **A.g.e., s.,** 80.

35 Doklad çlena çerezvıçaynoy sledstvennoy komisii Novatskogo gospodinu predsedatelnyu toy je komissiii o razgrome gor. Kubı i selenii Kubinkogo uezdo i naseleniyak sovremenıh nad jiteley upompanutogo goroda i selenii. **Azerbaycan Tarihi Senedler ve Neşirler Üzre,** Bakü 1990, s. 182. Ayrıca bkz.: Azerbaycan SSC EAHaberleri, Tarih, Felsefe, Huzur Seriyası, No: 24, 1989, s. 132-134.

36 "Doklod çlena Çrezvıçaynoy sledstuennoooü komissii Novatsrogo", **Azerbaycan TarihiSenedler ve Neşirler Üzre**, s. 185.

37 "Fövgelade tehgigat Komissiyasının üzvü Novatszi'nin Meruzesi", **Azerbaycantarihi Senedler ve Neşirler Üzre**, s. 183-184.

38 "Fövgelade tehgigat Komissiyasının üzvü Novatszi'nin Meruzesi" Azerbaycan Respublikası Merkezi Dövlet Arşivi (Armda), f. 970, siy. 1, iş 142, vereg 56-68; Azerbaycan Tarihi Senedler ve Neşirler üzre, s. 184-185; Nodjafov B., **a.g.e.,** s. 73.

39 C. Hasanov, **Azerbaycan Beynelhalk Minasebetler Sisteminde** (1918-1920), Bakü 1993, s. 71.

40 Nadjalov B., **a.g.e.,** "Hisse, s. 84)

41 ARMDA s f. 894, siy. 10, iş 80, vereg 49-56; **Azerbaycan Haberleri**, 1989, No:4, s. 140-144.

42 C. Hasanov, s. 90.

43 C. Hasanov, s. 94-95.

44 V. İ. Lenin,**Azerbaycan Hakkında**, Bakü 1970, s. 126.

45 C. Hasanov, **a.g.e.,** s. 95.

46 **A.g.e.**

47 S. P.Agayan, **Vekovaya Drujba Narodv Zakavkazya**, Çast 11, Yerevan 1972, s. 106.

48 Nadjalov B., **a.g.e,** 11 Hisse, s. 104.

49 Nadjalov B., **a.g.e.** 11 Hisse, s. 105-106.

50 A.g.e., s. 108.

51. S. P.agayan, **a.g.e.,** s. 107.

52. Nadjalov, s. 109.

53. Nadjalov, **a.g.e.,** 11 Hisse, s. 110.

54 Hüsamettin Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri** (1914-1918)

55 A.g.e.,

56 Nadjalov B., **a.g.e,** 11 Hisse, s. 125.

57 "Azerbaycan Sülh Nümayende He'yetinin ParisSülh Konferansının Sedrine 16-19 Avgust 1919 cu il tarihli Mektubu", **AzerbaycanTarihi Senedler ve Neşrler** s. 190.

58 Nadjalov B., 11. Hisse, s. 128.

59 S. P. Agayan, **a.g.e.,** s. 93.

60 **A.g.e., s.,** 94.

61 S. P. Agayan, **a.g.e.,** s. 94-95.

62 **A.g.e., s.,** 95.

63 Nadjalov B., 11 Hisse s. 130-131.

64 Nadjalov B., 11 Hisse, s. 130-131; **Azerb. EAHaberleri, Tarih, Felsefe ve Huzur Seriası**, No: 3, s. 130-131.

65 Nadjalov B., 11 Hisse s. 131.

66 Nadjalov B., 11 Hisse s. 130-132.

67 ARMDA, f. 970, siy. 1, iş 166, vereg 7; siyahı 10, iş 161, vereg 1-9; f. 894, siyahı 10, iş 80, v. 39-44;Azerb. Tarihi Senedleri ve Neşrler Üzre, s. 194.

68 ARMDA, f. 970, siy. 1, iş 166, V. 7; siy. 10, iş 810, V. 39-44; Azerbaycan Tarih, Senedleri ve Neşrler Üzre, s. 205-206, **Azerbaycan Haberleri**, No: 3, 1989, s. 140-144.

69 ARMDA, f. 970, siy. 1, iş. 166, ver. 8, s. 134; ARMDA, f. 894, siy-10, iş. 80, ver. 39-44; Azerb. Tarihi Senedleri ve Neşrler Üzre, s. 206-208.

70 **Azerbaycan Gazetesi**, No: 5, 7 Yanvar 1919; Nadjalov B., 11 Hisse, s. 135.

71 Lalaya A., “Kontrrevolyutsionnıy “Daşnokstyun” i İmperialistiçeskaya Vayna (1914-1918)”,**Azerbaycan Tarihi Senedleri ve Neşrler Üzre**”, s. 100.

72 **Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki 1920** g., Bakü, s. 76-88; adjalov B., 11. Hisse, s. 135.

73 ARMDA, f. 894, siy. 10, iş. 80, vereg 39-44;**Azerb. Tarihi Senedleri Üzre**, s. 209-213.

74 ARMDA, f. 894, siy. 10, iş. 80, v. 39-44, **Azerbaycan Tarihi Senedleri Üzre, Nadjolov** 13., 11. Hisse, s. 136.

75 ARMDA, f. 894, siy. 10, iş, v. 8; **Azerb. EA.Haberleri**, 1989, No: 4, s. 146.

76 Azerbaycan, 17 Noyabr 1918, **Azerbaycan Cumhuriyeti** (1918-1920), Bakü 1998, s. 187.

77 ARMDA, f. 894, siy. 4, iş. 65, veg. 129-134; **Azerb. SSR EAHaberleri, Tarih, Felsefe ve Hukuk Seriyası**, No: 4 1989, s. 85

78 ARMDA, f, 970, siy. 1, iş 215, v. 9 (Garka);**Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 188-189.

79 **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 189-190.

80 **A.g.e., s.,** 190.

81 ARMDA, f. 894, siy. 2, iş 102, v. 2; siy. 3, iş 75, v. 2; **AzerbaycanCumhuriyeti**, s. 192.

82 ARMDA, f. 894, siy. 4, iş 65, 4. 131; **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 192.

83 ARMDA, f. 894, siy. 4, iş 65, v. 129-34; **Azerb.EA Haberleri**, No:X 4, 1989, s. 86.

84 İsmayıl Musayev, **Azerbaycan’ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921-ci iller)**, Bakü 1998, s. 142.

85 İsmayil Musayev, s. 142-143.

86 Azerbaycan Respublirası Siyasi Partiyalar ve İctimai Harekatlar Merkezi DevletArşivi (ARSHİP MBA), f. 277, siy. 2, iş 43, v. 10-21; İ. Musayev, s. 143.

87 ARSPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 43, v. 10-21, İ. Musayev, s. 143.

88 **Kommunist Gazetesi** (Yerevan) 25 Fevral, 1965; İsmail Musayev, s. 145.

89 ARMDA, f. 894, siy. 1, iş 43, v. 13-14; siy 9, iş 5, v. 1,8,11,13,17-19; f. 970, siy. 1, iş 274, v. 10; **Azerbaycan Cumhuriyeti** s. 194.

90 Madatov G., **Pobeda Sovetskoy Vlasti v Nahçivani i Obrazovanie Nahçivanskoy ASSR**, Bakü 1968, s. 58; İ. Musayev, s. 150.

91 İ. Musayev, s. 152.

92 ARMDA, f. 970, siy. 1, iş 151, v. 16; iş 57, v. 27; İ. Musayev, s. 152.

93 AR SPİH MDA, f. 276, siy. 9, iş 1, v. 30-32; İ. Musayev, s. 156.

94 AR SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 57, v. 11; İ. Musayev, s. 156.

95 **Azerbaycan Gazetesi** No: 68, 22, 23 Oztyabr 1919; İ. Musayev, s. 164-165.

96 **Azerbaycan Gazetesi**, 2 İyül, 1919; Musayev, s. 166.

97 ARMDA, f. 894, siy. 10, iş 80, v. 42-43

98 İ. Musayev, s. 180-181.

99 ARMDA, f. 894, siy. 10, iş 80, v. 43; İ. Musayev, s. 187.

100 ARMDA, f. 894, siy. 4, iş 65, v. 129-134.

101 **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 195-196.

102 **Azerbaycan SSREATarih İnstitutunun eserleri**, XIII cild, Bakü 1958, s. 353; Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 198.

103 ARMDA, f. 970, siy. 1, iş 190, v. 9; **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 200.

Türk Dünyasının Kanayan Yarası: Karabağ / Araz Aslanlı [s.194-208]

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Kafkas Araştırmaları Masası / Türkiye

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde dünya gündeminde yerini almaya başlayan Karabağ meselesi, SSCB sonrasında Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir savaşa neden oldu. 1994 yılında yapılan bir ateşkes anlaşması ile savaş durdurulmuş olsa da, sorunun çözümü konusunda henüz kesin adımlar atılmış değildir. Son dönemlerde, özellikle uluslararası güçlerin barış anlaşması konusundaki girişimleri yoğunluk kazansa da, gerçek bir çözümün kısa vadede gelemeyeceği çok açıktır. Bu nedenlere yazının ilerleyen kısımlarında çeşitli vesilelerle değineceğiz. Ama, önce Karabağ bölgesinin coğrafyasına ve tarihsel geçmişine kısaca bir göz atalım.

Karabağ BölgesininTarihi ve Coğrafyası

Karabağ, Azerbaycan'da Kür ve Aras ırmakları ile şu anda Ermenistan sınırları içinde bulunan Gökçe gölü arasındaki dağlık bölge ile bu bölgeye bağlı ovalardan oluşan bir yerdir. Aynı zamanda, XVII. yy.'ın ortalarında bu topraklar üzerinde kurulan bir Azerbaycan Türk Hanlığının da adıdır.

Karabağ, Azerbaycan'ın diğer bölgeleriyle beraber, Ermenistan ve İran'ı da kontrol edebilecek bir noktada bulunması nedeniyle bölge açısından jeopolitik öneme sahiptir.

Karabağ ile Dağlık Karabağ bölgesini birbirine karıştırmamak gerekiyor. Dağlık Karabağ, Karabağ'ın (yüzölçümü 18.000 km^2) sadece 4392 km^2'lik kısmını teşkil ediyor. Karabağ, Ağdam, Terter, Yevlah, Füzuli, Beylegan, Kubatlı, Cebrail, Mingeçevir, Ağcabedi, Hocavend, Şuşa, Hankendi, Laçın, Kelbecer, Hanlar, Gorus, Akdere, Berde, Zengezur, Hadrut rayonlarından[1] oluşmaktadır. Ama, Dağlık Karabağ Hankendi merkez olmak üzere Şuşa, Akdere, Hadrut, Hocavend, Askeran ilçelerinden oluşmaktadır.

Şimdi Karabağ'ın genel tarihine de bir gözatalım. Karabağ, dünyadaki en eski insanların yaşadığı yerlerden biridir. Buradaki "Azıh" mağarasında bulunan eski insan-"Azıhontrop"un yaşının yaklaşık olarak 1.2 milyon sene eskiye kadar götürülebileceği bilim adamlarınca da kanıtlanmıştır.[2] Fakat, her halükarda en az 300-500 bin yıllık olduğu kabul edilmektedir. Yine bölgede bulunan "Tağlar" mağarasında da bundan 80-100 bin yıl evvelki devre ait zengin kalıntılar bulunmaktadır.[3]

Ara devirlerde Karabağ'daki yaşama ilişkin kanıtlar yine bulunmaktadır. M.Ö. 4. bin yıldan itibaren ise bu topraklarda yaşayanların kimliğine ilişkin bilgiler elde edebilmekteyiz. Bunlar "Hürriler" diye isimlendirilen Türk kavminden olanlardı. Bu Türk kavmi M.Ö. 4. binyılda Kafkasya'ya gelerek Karabağ'a yerleşmişlerdir.[4] M.Ö. 2. binyıla ilişkin olarak da Hürrilerin buradaki yaşamlarına ilişkin kanıtlara rastlanmaktadır. M.Ö. 1. binyılın başlarında bölgede Urartular ortaya çıkmaya başlarlar.[5] Daha sonra buralara, yine Türk boylarından olan Sakalar yerleşmişlerdir. Ermenilere gelince, kendilerini iddia ettikleri gibi ister Yasef'e dayandırsınlar, isterse de buralara Frigyalılarla birlikte geldiklerini öne sürsünler, her halükarda buralarda M.Ö. 6. ve 7. yy.'dan sonra bulunmuş oluyorlar.[6] M.Ö. 250'lerde Karabağ'da, Oğuzların Üçoklar boyundan olan Arsaklar, M.S. 1. yy.'da Kafkasya Türk

Albanları, 2. yy.'da Romalılar, 3. yy.'da Sasaniler, 6. yy.'da Hun Türkleri ve 7. yy.'da Hazar Türkleri hükmetmişlerdir. 7.yy.'dan itibaren Karabağ Müslümanların yönetimi altına geçti. 642'de Arap İslam orduları, 646 yılında ise Müslüman Oğuzlar burada hükmetmeye başladılar. 8. yy.'da bölgede Müslüman idareye karşı isyanlar başladı ve 9. yy.'da Babek'in liderliğinde doruğuna ulaştı. 837 yılında isyan bastırıldı ve 838 yılında Babek Samire şehrine götürülerek burada vahşicesine idam edildi. 892-930 yılları arasında Saç Oğulları isimli Müslüman Türk Beyliği bölgenin hakimi oldu.[7] XI. yy.'dan başlayarak bölge Selçukluların akımına uğradı. 1064 yılında Gürcistan seferinden dönen Alp Arslan ve 1076'ta onun oğlu ve halefi Melik Şah burayı baştan başa iskan etti. 1256'dan itibaren Karabağ İlhanlıların (Türk devleti) yönetimi altına geçti. 1396'dan sonraysa, Kıpçak seferinden dönen Timur'un orduları buraları işgal etti. XV. yy. boyunca buralar daha çok Akkoyunluların yönetiminde bulundu. XIV. yy.'ın sonlarında Osmanlılar tarafından alınıncaya kadar, bu bölge Safevilerin yönetiminde bulundu.[8] Bundan sonra XVIII. yy.'ın başlarında Penah Ali Beyin önderliğinde bölgede Karabağ Hanlığı kuruldu. XVIII. yy.'ın sonlarında artan dış saldırılar sonucunda kısa bir süre için (sadece 1797 yılında bir süre) Karabağ, merkezi Güney Azerbaycan (şu anki İran) topralarında bulunan Gacar Türklerinin yönetimi altına geçtiyse de, genelde bağımsızlığını koruyabildi.[9] 1826 yılında, Karabağ Çarlık Rusyası'nca işgal edildi. Rusya ile Gacar yönetimi arasındaki savaşlar sonucunda, 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Karabağ Rusya'ya bağlandı. 1828-1829 yıllarında Osmanlılarla Rusya arasında Kafkaslarda yaşanan savaş da Karabağ'ın bağımsızlığını yeniden kazanmasına yardım etmedi. Bu savaşların ve imzalanan antlaşmaların Karabağ açısından bir diğer önemi, bu süreçte Gacar yönetimi altındaki topraklardan 1825-1826 yıllarında 18.000, 1828'de 50.000 (Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesi Gacar yönetimi altındaki Ermenilerin bir yıl içinde Aras nehrinin kuzeyine, yani Rus yönetimi altındaki topraklara geçmesini öngörüyordu), 1829 Osmanlı-Rus Edirne antlaşması ile de 84.000 civarında Ermeninin Karabağ topraklarına getirilmesi sonucu ortaya çıkmıştır.[10] Bu süreç içinde Kafkasya'ya, Anadolu'dan ve şu anki İran topraklarından en az 1 milyon Ermeni göç etmişti veya ettirilmişti.[11] Bu göçler sonucunda I. Nikolay, Revan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarını içeren Ermeni bölgesi de kurdu.[12]

Zaten, Rusya bölgede bir Ermeni devletinin kurulmasının planlarını uzun yıllardan beri yapmaktaydı. 1967 yılında Ermenistan'ın başkenti Erivan'da basılan "XVIII. yy.'da Ermeni-Rus ilişkileri" isimli kitapta (s. 204-205'te) şöyle denmektedir: Daha 19 Mayıs 1783'te Knez G. A. Potyomkin, II. Yekatrina'ya "fırsat bulunca Karabağ'ı hemen Ermenilerin kontrolüne vermek ve böylece Asya'da bir Hıristiyan devleti ortaya çıkarmak için gerekenleri yapacağız", diye yazmıştı Bu nedenle bu kadar büyük göçlerin gerçekleşmesinde Rusya'nın çıkarları bulunduğunu da unutmamak gerekiyor. Bunun yanında buradaki Müslümanlardan da (Türklerden de) önemli bir miktar Gacar yönetimi altındaki topraklara göç ettirilmişti. Bunca göçe rağmen, 1832 yılındaki Çarlık Rusyası resmi sayımlarında Karabağ nüfusunun %64.8'i Türk (Azerbaycanlı), %34.8-i Ermeni olarak kayda geçmiştir.[13] 1887 yılında Fransa'da yayınlanan "Nouveau Dictionnaire de Geographie Universelle" ("Yeni Evrensel Coğrafya Sözlüğü") isimli kitabın "Karabağ" maddesinde, 250.000 olarak gösterilen

toplam nüfusun en az yarısının Azerbaycan Türklerinden, geri kalanının Ermenilerden ve bazı İranlı ve Ruslardan oluştuğu kaydediliyor.[14]

Hatta Ermenistan kaynakları bile 19. yy. başlarında Karabağ'da Ermeni nüfusun azınlıkta kaldığını ifade ediyorlardı. 1972 yılında Erivan'da yayınlanan "Batı Ermenistan'ın Rusya'ya birleştirilmesi" isimli bir kitapta (s. 562), bu yıllar için Karabağ'da 12 bin ailenin bulunduğu ve bunların sadece 2500'ünün Ermeni ailesi olduğu belirtiliyor. Ermenilerin buraya sonradan geldiğinin kendilerince bir başka ifadesi de, 1978 yılında Karabağ'ın Akdere (eski Mardakert) rayonunda, "Bölgeye Gelişlerinin 150. Yılı" anıtını dikmeleri olmuştur.[15] Gerçi, 1980'lerde olayların yeniden tırmanmasıyla bu anıt yıkılmıştır. Fakat, onunla ilgili video görüntüler ve fotoğraflar durmaktadır.

19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında çeşitli isyanlar baş gösterdiyse de, 1918 yılına kadar Karabağ, Çarlık Rusyası'nda Azerbaycan'ın bir bölgesi olarak (Gence Guberniyası) yer almaya devam etti.

Karabağ MeselesininDoğuşu

19. yy.'ın sonları, 20. yy.'ın başlarında Kafkasya'da yaşayan Ermeniler, hızlı bir biçimde örgütlenmeye başladılar. Bu yapılanmaların en önemlisi 1890 yılında kurulan "Taşnaksutyun Komitesi" idi. Komite, daha çok Doğu Anadolu'daki Osmanlı topraklarını kapsayan bir Ermeni devleti kurmayı amaçlıyordu. Bu devirde Ermeniler, Çarlık Rusyası yönetimi altındaki topraklara ilişkin iddialarını pek dile getirmiyorlardı. Bunun nedeni, tarihsel süreçte hep işbirliği yaptıkları Ruslarla, ilişkiyi bozmama isteği idi.

Genelde iyi olan ilişkiler, 1719 yılında Çar I. Petro'nun, Rus Ortodoks Kilisesi mensuplarına tanınan hakları ülkesinde yaşayan tüm Ermenilere de vermesi ile daha da pekişmişti.[16] Fakat, bir yandan Çarlık Rusyası'nın halkları kaynaştırma isteklerinin Ermeni milliyetçiliği ile çatışması, diğer yandan da Rus Ortodoks kilisesinin Ermeni Gregoryan kilisesini kendisine birleştirme çabaları bu yakın ilişkiyi bir süre için zayıflattı. Fakat etnik çatışmaların başlaması, ilişkileri eski seyrine sokmakta geç kalmadı. Kafkasya'daki milli uyanış hareketleri de bu etnik çatışmalara paralel olarak gelişti. Özellikle 1905 yılı tarihe iki toplum arasındaki kanlı çatışmalar yılı olarak geçti. Olaylar bir Müslüman'ın (Azerbaycan Türkü'nün) Taşnaklar tarafından öldürülmesiyle tırmandı.[17] Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinde, özellikle de Karabağ'da, Gökçe'de her iki taraftan karşılıklı olarak çok sayıda insan öldürldü. Her iki toplumun bazı aydın kesimleri, aslında aralarında düşmanlık bulunmadığını, olayların Ruslar tarafından kışkırtıldığını dile getirdiler. SSCB kurulduktan sonra bu olaylara değinilirken, her zaman bu olayların Çarlık yönetimince düzenlendiği ifade ediliyordu. Neden olarak da, işçi hareketlerini engellemek, toplumları Çarlığa karşı mücadeleden caydırmak için birbirlerine karşı mücadeleye yöneltmek olarak gösteriliyordu.

1906 yılında da devam eden olaylar, bu yılın Temmuz ayından itibaren yerini genel bir sessizliğe bıraktı. Tarihsel açıdan ve Çarlık Rusyası açısından önemli olayların yaşandığı 1906-1918 yılları aralığında iki toplum arasındaki çatışmalar durdu. Hatta bazı konularda beraber hareket ettikleri

de görüldü. Fakat, 1917-1918 yıllarında gelişen olaylar, iki toplumu yeniden karşı-karşıya getirmeye başladı. 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra Rus Duması bırakılmış, Dumanın Kafkaslardan olan üyeleri Transkafkasya Federasyonu oluşturmuşlardı. Bu tarihlerde Rusya'da iktidarı ele alan bolşevikler "Milletlerin Haklar Bildirisi" ile her milletin kendi geleceğini tayin etmesi ilkesini kabul ettiklerini açıklamışlar ve bunu sonucunda bölgede bir güç boşluğu oluşmuştu. Aynı zamanda, Ermenilerin Osmanlı'ya yönelik toprak taleplerinin ve Doğu Anadolu'da yaptıklarının (bu konuda Çarlık Rusyası'nın Van ve Erzurum'daki baş konsolosu olmuş olan Mayevski'nin hatıralarına bakılabilir) cevabı mahiyetinde, Osmanlı ordularının Doğu'ya doğru harekat yapması bekleniyordu. Böylesine bir beklenti, Ermenileri hızlı bir biçimde silahlanmaya sevketti.

Bu, aynı zamanda müttefiklerin Osmanlı'ya karşı Kafkasya'da bir güç oluşturma planlarıyla da örtüşüyordu. Taşnaklar önderliğinde silahlanan Ermeniler, Doğu Anadolu'yla beraber Azerbaycan'a ait bölgelere de saldırmaya başladılar. Bu durum, Rus ordusunda askeri eğitim alamayan ve askeri tehcizatı bulunmayan Azerbaycan Türkleri için oldukça endişe vericiydi. Nitekim, 1918 Martı'nda, diğer bölgelerle beraber Ermenilerin o kadar da çok olmadıkları Bakü'de de toplu Türk katliamları yaşandı.

Bu süreçte, Bolşeviklerin de Milliyetçi Ermenilerle işbirliğinde olması olayın ilginç yönlerinden biriydi.[18] Katliamların büyük boyutlara ulaşması -Bakü'de ve Azerbaycan'ın bir sıra başka şehirlerinde 30 bin civarında Türk'ün öldürülmesi- üzerine önemli sayıda Türk, Bakü'yü terketmek zorunda kaldı.[19] Olayların böylesine gelişmesi Transkafkasya Konfederasyonu'nun varlığını soru altında bırakmıştı. Mayıs sonlarında anlaşmazlıkların daha da şiddetlenmesi yüzünden Transkafkasya Konfederasyonu dağılma sürecine girdi. Karabağ bölgesi ise, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra da onun içinde yer almaya devam etti. 12 Ocak 1919'da Paris'te toplanan Barış Konferansı sırasında bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti resmi olarak tanınırken de, Karabağ'ın onun bir parçası olması uluslararası kabul görmüştü. 15 Ağustos 1919'da toplanan Karabağ Ermenileri VII. Kurultayı, aldığı karar üzerine Azerbaycan yönetiminin atadığı geçici genel vali Sultanov'la anlaşma yapmış, bu anlaşma ile bir ortak konsey kurarak, Karabağ'ın yönetimini önemli ölçüde bu konseye havale etmişlerdir. Bu anlaşmada aynı zamanda, Paris Barış Konferansı'nda Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olarak kabul gördüğüne de işaret edilmiştir.[20]

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti 27 Nisan 1920 tarihinde Ruslar tarafından işgal edilinceye kadar, Azerbaycan'da Osmanlı ve ondan sonra da İngiliz orduları bulundu. Her iki güç de Karabağ'ı, Azerbaycan'ın bir parçası olarak görmeye devam etti. Bu süre içinde Ermeniler Karabağ'da bir çok kere isyan çıkardılarsa da başarılı olamadılar. Fakat, Rusların teşviki ve yardımı ile 1920 yılı Nisanı'nda büyük çaplı bir isyan çıkardılar. Azerbaycan ordu birlikleri isyanı bastırmak üzere bölgeye gittiği sırada, Bolşevik Rus orduları (11. Kızıl Ordu) Azerbaycan'ı işgal etti.

Sovyet YönetimiZamanında Karabağ

Ermenilerin Karabağ'a yönelik iddiaları genellikle, onun hep Ermenistan'a bağlı olduğu, Sovyet yönetiminin Karabağ'ı zorla alarak Azerbaycan'a bağladığı şeklindedir. Fakat resmi belgeler tam tersini söylüyor.

Daha 22 Mayıs 1919'da, Bolşevik Ermeni liderlerden A.İ. Mikoyan, RK (b) P MK'ne V.İ. Lenin'e görüşünü yazarken "Ermeni Taşnakları Karabağ'ı Azerbaycan'dan koparıp Ermenistan'a birleştirme çabasındalar. Fakat bu, Karabağ için yaşam kaynağı olan Bakü'den ayrılmak ve hiçbir bağı bulunmayan İrevan'a birleşmek anlamına geliyor. Ermeni köylüleri 5. Kurultaylarında Azerbaycan'ı tanımayı ve onun yönetimi altında kalmayı kararlaştırmışlardır" ifadelerini kullanmıştır.[21] Ayrıca, yukarıda değindiğimiz VII. Kurultaylarında da Azerbaycan'la bağlılıklarına ilişkin anlaşma imzaladıklarını belirtmiştik.

28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'da Sovyet Yönetim ilan edildi. Karabağ ve şu anda Ermenistan sınırları dahilinde bulunan Zengezur, ilan edilen Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyeti'nin toprakları idi. Fakat, tarih boyunca amaçlarına ulaşmak için hep Ruslarla işbirliği yapan Ermeniler, Azerbaycan'da Rus yanlısı yönetim kurulmasını bir fırsat olarak gördüler ve Karabağ'a ilişkin iddialarını daha yüksek sesle dile getirmeye başladılar. İlk başlarda, daha Ermenistan Sovyet Rusya ile birleşmediği için, Sovyet Yönetimi bu tür meselelerde biraz Azerbaycan yanlısı tutum takınarak Ermenistan'a baskı yapmaya çalışıyordu. Bu arada eğer Ermenistan'da Sovyet Yönetimi kurulursa bunun karşılığında Karabağ ve Zengezur'la ilgili olarak bir takım vaatler de veriliyordu. Bunun en önemli örneklerinden birisi, Lenin'in "doğunun Lenin'i" diye nitelendirdiği, bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin milli yöneticileri tarafından her zaman ihanetle suçlanan ve sonraları Moskova'da zehirlenerek öldürülen, dönemin Azerbaycan Sovyet yönetiminin başı Neriman Nerimanov tarafından Ermenistan Komünistlerine gönderilen bir telgraftı. 1 Aralık 1920 tarihinde gönderilen bu telgrafta, Ermenistan'da Sovyet Yönetimi kurulması karşılığında, Azerbaycan'ın Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ'ı ona verebileceği ifade ediliyordu. Burada amaç yukarıda da ifade edildiği üzere, Ermenistan'ı Sovyet yönetimine geçme konusunda teşvik etmek idi. Bu süreçte Rusya Sovyet yönetiminin gözönünde bulundurmaya çalıştığı bir husus da potansiyel etnik karışıklık merkezleri oluşturmak idi. Merkeze yönelik tepkileri birbirlerine yöneltme amacını güden bu politika, Sovyet Rusya'ya Çarlık rejiminden kalma bir miras idi. Daha 19 Haziran 1920'de, Orconikidze, Lenin ve Çiçerin'e çektiği telgrafta, Karabağ ve Zengezur'un kendilerini Azerbaycan'ın bir parçası olarak gördüklerini ifade ediyordu.[22]

Tartışmalar devam ederken, Azerbaycan'da Rusça yayınlanan "Komünist" gazetesinin 2 Aralık 1920 tarihli sayısında Nerimanov adına bir bildiri yayınlandı. Bildiride, arazi meseleleri yüzünden iki komşu halkın kanının akmaması gerektiği ve Karabağ emekçilerinin kendi kaderlerini belirleme hakkının bulunduğu ifade ediliyordu. Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulması dengeleri biraz değiştirdi. Ermenistan Sovyet yönetiminin liderleri Karabağ'a ilişkin iddialarını hem Moskova'ya ilettiler, hem de Komünist Bolşevik Partisi (K (b) P) Kafkas Bürosu'nda dile getirdiler. Bu iddialar üzerine, önce 27 Haziran 1921'de Azerbaycan KP MK toplanarak Ermenilerin iddialarını reddettiler ve

Karabağ'ın Azerbaycan'dan koparılamayacağını ifade ettiler. 4 Temmuz 1921'de toplanan RK (b) P Kafkas Bürosu (Kafkas cumhuriyetlerindeki komünist partilerinden oluşuyordu ve yedi üyesinden sadece bir tanesi Azerbaycanlı idi) Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi gerektiği konusunda görüş bildirdi. Fakat, Azerbaycan bu konuya sert tepki gösterdi. 5 Temmuz'da, RK (b) P MK'den temsilcilerin de katılımıyla RKP Kafkas Bürosu yeniden toplandı. Bu toplantıda Kirov da Karabağ'ın Azerbaycan'da kalması gerektiği yönünde görüş bildirdi. Tüm değerlendirmeler yapıldıktan sonra, Orconikidze ve Nazaretyan'ın önerisiyle "Müslümanlar ve Ermeniler arasında milli sulhün gerekliliği, Yukarı ve Aşağı Karabağ'ın iktisadi alakasının zaruriliğine, onun Azerbaycan'la olan daimi bağlantısı gibi hususlardan hareketle Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde kalmasına, bölge dahilinde bulunan Şuşa şehrinin idari merkez olmak üzere bölgeye geniş bir özerklik verilmesine" karar verildi.[23] Böylece, Azerbaycan'ın bir üyeyle temsil olunduğu toplantıda Ermenilerin de onayıyla, Karabağ Azerbaycan'dan koparılamayacağı karara bağlanmış oldu. Mirzoyan (ASPS lideri) bu çözümden sonra "Aslında Karabağ diye bir sorun yoktur. Ermeni köylüleri Bakü ve Ağdam'la bağlantıları olmadan yaşayamayacaklarını söylüyorlar.", diyordu.[24] Fakat, olayın bir de Karabağ'da özerk bölge oluşturulması boyutu vardı. Bu konuda yaklaşık iki yıl tartışmalar sürdü. Bir sonuç alınmaması üzerine, 27-28 Haziran 1923 tarihlerinde toplanan RK (b) P Kafkas Bölge Komitesi bir ay içerisinde Karabağ'da özerk bölge oluşturulması gegrektiği konusunda Azerbaycan'ı son kez uyardı. Hatta bu amaç için Azerbaycan yönetiminin başı da değiştirildi. Kirov, Moskova tarafından Azerbaycan yönetiminin başı olarak atandı. Yapılan görüşmeler sonucunda, 7 Temmuz 1923'te Azerbaycan Merkezi Yürütme Komitesi, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin oluşturulması kararını aldı.[25]

1980'li Yılların İkinci Yarısından 1994 Ateşkesine Kadar Karabağ Sorunu

Olayların tırmandığı 1980'li yılların ortalarına gelinceye kadar, Ermeniler çeşitli yollarla ve çeşitli düzeylerde Karabağ bölgesinin Azerbaycan'dan alınarak kendilerine verilmesi gerektiğini ifade ediyorlardı. 1980'li yılların birinci yarısında bölgeden olan Ermeni asıllı yazarlar, yazılarının sonuna adres olarak "Ermenistan'ın Karabağ bölgesi" notunu düşmeye başladılar. 1984 yılında, "Literaturnaya Gazeta"nın Ermenistan muhabiri Zori Balayan'ın "Ocak" isimli kitabı Rusça olarak basıldı. Kitapta Türklere (özellikle de Azerbaycan Türklerine) nefret aşılanıyor, Azerbaycan'a yönelik toprak iddiaları ileri sürülüyordu. Azerbaycan aydınları bu olaya karşı tepkilerini ortaya koysalar da yönetim bu tepkilerin ortaya çıkmasını engelledi. Örneğin; İsa Kamber'in [(şu anki Müsavat Partisi Başkanı (o zamanlar Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde çalışan tarih araştırmacısı idi)] "Ocak"a cevap olarak yazdığı eserin basılması engellendi.

1985 yılında SSCB'de yönetimin başına M. Gorbaçov'un geçmesiyle birlikte, yeni bir dönem - "perestroyka" (yenidenkurma) ve "glasnost" (açıklık) dönemi- başladı. Bir yandan dışarıdaki Ermeni lobisinin, diğer yandan da SSCB içindeki Ermeni aydınların Gorbaçov'la geliştirdiği ilişki, onları Azerbaycan'ın Karabağ bölgesini alabilmeleri konusunda umutlandırıyordu. İlerleyen dönemlerde ister Gorbaçov'un ekonomi danışmanı Aganbekyan'ın Paris'te yaptığı konuşma,[26] isterse de

Ermenistan'da ve Moskova'daki Ermeni faaliyetleri, Karabağ bölgesini biran önce Azerbaycan'dan koparmaya yönelikti. Bu arada, bölgede yaşayan Ermeniler de artık daha aktif bir pozisyona gelmişlerdi.

20 Şubatta DKÖB bölge sovyeti (140 üyesinden 110'u Ermeni idi) Azerbaycan ve Ermenistan Yüksek Sovyetlerine hitaben, Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'la birleşme isteğini belirten müracaatı kabul etti. 21 Şubatta toplanan Sovyetler Birliği KP MK Ermenilerin isteklerinin gerçekleşemeyeceği kararını aldı. Azerbaycan'ın DKÖB içinde yer alan Askeran rayonunda iki Azerbaycanlı gencin öldürülmesi, Ermenistan gazetelerinde güya Gorbaçov'un Karabağ'ı onlara vereceği sözünü vermesi iddialarının yayınlanması ve Ermenistan'da (Zengezur, Göyce ve başka bölgelerden) yaşayan yüz binin üzerinde Azerbaycan Türkünün katliamlara maruz kalması ve göçe zorlanması (sürecin sonunda toplam 160 bin Azerbaycan Türkü Ermenistan'ı terketmek zorunda kalmıştı), bu göçe zorlananların da genellikle Bakü ve Sumgayıt'a yerleşmesi sonucu özellikle, bu iki kentte Ermenilere karşı saldırılar düzenlendi. Sumgayıt'taki saldırılarda 6'sı Azerbaycanlı, 26'ı Ermeni olmak üzere 32 kişi öldü.

12 Temmuz 1988'de DKÖB Yerel Meclisi, Azerbaycan'dan ayrılma kararını aldı. Ertesi gün toplanan Azerbaycan Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı yerel meclisin kararını geçersiz ilan etti. Gelişmeler üzerine 18 Temmuzda toplanan SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı, her iki cumhuriyetin kararlarını değerlendirdi ve karar aldı. Değerlendirmeler sırasında konuşma yapan SSCB KP MK Genel Sekreteri M. Gorbaçov Karabağ'ın sorunlarının varlığını kabul ettiklerini, fakat bu sorunların Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne dokunulmadan çözüleceğini ifade etti. 20 Temmuz 1988 tarihli "Kommunist" (Bakü) gazetesinde yayınlanan kararda, Azerbaycan ve Ermenistan'ın sınırlarının ve anayasayla belirlenen toprak bütünlüğünün değiştirilmesinin mümkün olmadığı, bu kararın SSCB Anayasası'nın 78. maddesine (her hangi bir Sovyet cumhuriyetinin sınırı onun rızası olmadan değiştirilemez) dayandığı ifade ediliyordu. Kararda ayrıca, Sovyet yönetimi döneminde DKÖB'deki bir çok sorunun çözüldüğü, fakat hala çözüme kavuşturulmayan bazı sorunlar olduğu, Azerbaycan ve Ermenistan yönetimlerinin bu yönde işbirliği içinde çalışmaları gerektiği de vurgulandı.[27] Bu kararlar Ermenilerin tepkisine neden oldu ve onlar Azerbaycan'dan ayrılma yönündeki faaliyetlerini daha da artırdılar.

7 Aralık 1988'de Ermenistan'da olan deprem olayları kısa bir süre için durdurdu. 12 Ocak 1989'da, Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti DKÖB'nin yönetimini geçici bir süre için Azerbaycan'dan alarak Moskova'ya bağlı Özel Yönetim Komitesi'ne verdi. Gorbaçov'un danışmanlarından olan A. Volski komitenin başına getirildi ve 5.400 kişilik İçişleri Bakanlığı birliği ona bağlanarak bölgeye gönderildi.[28] 1989 yılı boyunca çatışmalar küçük çaplı da olsa ara vermeden devam etti.

28 Kasım 1989'da, Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti DKÖB yönetiminin yeniden Azerbaycan'a bırakılmasına, fakat güvenlik güçlerinin orada kalmaya davam etmesine, Karabağ'daki Ermenilerin haklarının korunması için gerekli yasal düzenlemelerin yapılması şartıyla karar verildi. Karar, Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu bir daha onayladığı için Ermenilerce, Karabağ konusunda

Azerbaycan’a bazı dikteler ettiği için de Azerbaycan tarafından eleştirildi. Ermenistan daha da ileri giderek 1 Aralık 1989’da Karabağ’ı kendisine birleştirme kararı aldı. Bunun üzerine, 7 Aralık 1989’da, Azerbaycan Yüksek Sovyeti Ermenistan Parlamentosu’nun aldığı DKÖB ilhak kararını kınadı ve Karabağ’ı yönetmek üzere, Egemenlik Yasası’na (23 Eylül 1989’da kabul edilen bu yasada Karabağ üzerinde Azerbaycan’ın egemenliği de ayrıca vurgulanmıştı) dayanarak başkanlığını Azerbaycan KP ikinci sekreteri V. Polyaniçko’nun yaptığı “Teşkilat Komitesi” kurdu.

2 Ocak 1990’da DKÖB’nin merkezi Hankendi’nde Azerbaycan Türklerini taşıyan otobüs konvoyu Ermenilerin saldırısına uğradı. Güvenlik güçleri saldırıyı güçlükle önledi ve olaylar sırasında 1 kişi öldü, 3 kişi de yaralandı. 9 Ocak’ta Ermenistan Parlamentosu’nun 1990 bütçesini onaylarken ekonomik plan kapsamına Karabağ’ı da dahil etmesi olayları çığırından çıkardı. Azerbaycan’da hem Moskova yönetimine, hem de Azerbaycan yönetimine karşı protesto gösterileri arttı.[29]

12 Ocakta Ermenilerin Karabağ’daki iki Türk yerleşim birimine saldırmaları sonucu, 12 kişi öldü, 22 kişi rehin alındı.[30] 13 Ocakta, bir Ermeni Bakü’de iki Azerbaycanlıya baltayla saldırdı. Saldırıya uğrayanlardan birisi öldü, diğeri ağır yaralandı. Bu haberin o sırada gerçekleşmekte olan büyük bir mitinge ulaşması üzerine karşı saldırı düzenlendi ve bu saldırı sırasında büyük çoğunluğu Ermeni olmak üzere toplam 34 kişi hayatını kaybetti. Olayların daha da trajik boyut kazanmasını neden gösteren Moskova yönetimi, Bakü’de ve Azerbaycan’ın bir çok başka bölgesinde (DKÖB dahil) olağanüstü hal uygulaması başlattı. 19 Ocak 1990 tarihinde akşam saatlerinde edilen olağanüstü hal ilan edilirken, aynı saatlerde Kızılordu birlikleri havadan, karadan ve denizden Azerbaycan’a çıkartma yaptı. Amacı daha çok Azerbaycan’daki bağımsızlık yanlılarını ezmek olan çıkartma sonucunda en az 130 kişi öldü, yüzlercesi yaralandı.[31]

23 Ağustos 1990’da Ermenistan egemenliğini ilan ederken, uluslararası hukuku hiçe sayarak, Karabağ’ı kendi toprağı olarak gösterdi.[32] Bu arada, 1990 yılı boyunca da karşılıklı saldırılar devam etti.

1991 yılına belirsiz bir ortam içinde girildi. Orta çaplı çatışmalar, iki tarafın sürekli birbirini suçlaması ve merkezi yönetimin gerekli önlemleri almaması yine devam ediyordu. 1991 Martı ortalarında Gorbaçov “Tass” ajansına yaptığı açıklamada bölgedeki çatışmalardan rahatsızlığını ifade etti ve “Karabağ’ın Azerbaycan’ın ayrılmaz bir parçası” olduğunu ifade etti. Bu açıklamadan sonra basın toplantısı düzenleyen Ermenistan başbakanı Vazgen Manukyan, o güne kadar izledikleri politikanın aksine Karabağ üzerinde bir hak iddia etmediklerini, sadece oradaki yerli Ermenilerin mücadelesini desteklediklerini beyan etti.[33]

Ağustos ayı ortalarında Gorbaçov’a karşı düzenlenen darbenin başarısız olması ve bunun sonucunda Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlaşmasının hızlanması, Karabağ sorununa da yeni bir boyut kazandırdı. 30 Ağustos 1991’de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti. Bunun ardınca Karabağ Ermenileri toplanarak “Artsak Ermeni Cumhuriyeti”ni ilan ettiler. Azerbaycan parlamentosu karara, Azerbaycan Anayasası’na (aynı zamanda SSCB Anayasası’na) aykırı olduğu için sert tepki gösterdi. 20 Eylül 1991’de Ağustos Moskova olaylarının muzafferi Yeltsin yanına, öteden beri bu olaylarla

yakından ilgilenen Nazarbayev'i de alarak 20 Eylül 1991'de geç saatlerde Bakü'ye geldi. Ertesi gün Gence kentine giden liderler, burada yeterli güvenlik önlemleri alındıktan sonra Karabağ'ın merkezi Hankendi'ne geçtiler. Son durak ise Erivan oldu. Yeltsin ve Nazarbayev bir barış sürecini başlatmaya çalıştılar ve her iki tarafla yaptıkları görüşmelerde bunun şartlarını yaklaşık olarak belirlediler. Uzlaşma üzerine, 23 Eylül 1991'de Rusya'nın güneyindeki Jeleznovodsk kentinde barış görüşmelerine başlandı. 24 Eylül 1991'de Yeltsin ve Nazarbayev'in garantörlüğünde iki ülke anlaşmaya vardı. Buna göre, ateşkes sağlanacak, Ermenistan Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul edecek, bölgeye kendini yönetmek için bir takım olanaklar sağlanacaktı.[34]

Görüşmelerin ikinci ayağı iki taraf yetkililerince, sınırdaki İcevan rayonuna bağlı bir köyde gerçekleştirildi. Görüşme sonrasında yayınlanan bildiride, "cinayet ve intikama dayanan kısır döngünün durdurulmasının zorunlu olduğu" bildirildi. Fakat, bu arada karşılıklı saldırılar da ara vermiyordu. Azerbaycan tarafı, ateşkese uyulmadığını göstermek üzere Rusya ve Kazakistan'dan bölgeye gözlemciler de getirdi.[35] 20 Kasım 1991'de çok önemli bir olay gerçekleşti. Azerbaycan hükümetinin üyelerini, adalet ve güvenlik yetkililerini, iki Rus generali, Kazak ve Rus gözlemcileri, gazetecileri taşıyan helikopter Ermeniler tarafından düşürüldü. Olayda kurtulan olmadı. Bu olay Azerbaycan tarafını birtakım kararlara itti. Ermenistan'a giden demir yolu kapatıldı, ayrıca Azerbaycan Yüksek Sovyeti 26 Kasım 1991 tarihli toplantısında DKÖB'nin statüsünü ortadan kaldırdı ve onu oluşturan rayonları direk Bakü'ye bağladı.[36] Karar, tahmin edilebileceği gibi Ermenilerce pek hoş karşılanmadı. Bu aynı zamanda bir barış girişiminin sonuçsuz kalması anlamını taşıyordu.

1992 yılına gelindiğinde, artık SSCB'nin dağılma süreci tamamlanmıştı. Bu arada iki toplum arasındaki çatışmalarda ölenlerin sayısı bini geçmişti. 30 Ocakta Prag'da yapılan AGİK toplantısında Azerbaycan ve Ermenistan'ın bu kurumun üyesi olmasıyla birlikte, konu uluslararası bir boyut kazandı. Tam bu sıralarda Ermenilerin roket atışıyla Azerbaycanlı mültecileri taşıyan helikopter düşürüldü. Olayda en az 40 kişi öldü.[37] Şubat 1992'nin başlarında İran'ın arabuluculuk önerileri taraflarca kabul görmedi.

Şubatın ortalarında Avrupa Parlamentosu Strasbourg'da toplanarak Karabağ'a gözlemci göndermeyi karara aldı. 20 Şubat 1992'de Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın girişimi ile üç ülke dışişleri bakanları Moskova'da biraraya geldiler ve yaptıkları görüşme sonrasında düzenledikleri basın toplantısında çatışmalara bir an önce son verilmesi ve yerleşim bölgeleri üzerinde ablukanın kaldırılması konusunda karara vardıklarını duyurdular. Ermenistan Dışişleri Bakanı Hovanisyan toplantı sonrasında, Azerbaycan Dışişleri Bakanı Sadıkov'a Karabağ sorunu ile ilgili görüşmelerin, Dağlık Karabağ temsilcisinin katılımı olmadan başarısız olacağını ifade ettiğini de açıkladı.[38] Fakat, en azından çatışmalara ara verilmesinin kararlaştırılması barış açısından iyi bir gelişmeydi. 24 Şubat'ta İran Dışişleri Bakanı Velayeti bölgeye, arabuluculuk yapma amacıyla bir ziyaret gerçekleştirdi. 25-26 Şubat 1992'de Ermeni güçlerinin bölgedeki Azerbaycanlı yerleşim birimi Hocalı'ya düzenledikleri saldırı bir katliama dönüştü. Saldırıda 600'den fazla sivil öldürüldü ki, bunlardan 63'ü çocuk, 106'sı kadın, 70'i yaşlı idi. Ayrıca, 487 kişi Ermenilerce rehin olarak götürüldü,

1275 kişi yaralandı, 150 kişiyle ilgili olarak ise hiçbir şekilde bilgi edinilemedi. Azerbaycan resmi olarak, Hankendi'ndeki 366.'cı Rus Alayının saldırıya katıldığını açıkladı. Çünkü saldırıda en gelişmiş konvansiyonel silahlar kullanılmıştı. Bunlar değil Karabağ'daki yerel gruplarda, yeni oluşmaya başlayan Azerbaycan ve Ermenistan ordularında bile yoktu. Rus tarafı her zamanki gibi yine de saldırılarla alakası olmadığını açıkladı. Fakat, adıgeçen alaydan firar eden 3 Rus askeri 3 Martta düzenledikleri basın toplantısında, "beyinlerinin yıkandığını ve Hristiyan Ermeniler yanında Müslüman Azerbaycanlılara karşı savaşmaya çağrıldıklarını" itiraf ettiler.[39] Hocalı katliamı, kendi halkını korumak için yeterli önlem almayan Azerbaycan Cumhurbaşkanı A. Mütellibov'un sonunu da hazırladı. Mart ayı boyunca karşılıklı saldırılar devam ederken, 24 Mart 1992'de Helsinki'de toplanmakta olan AGİK Dışişleri Bakanları Konseyi, Karabağ'daki durumu değerlendirdi ve sonuç bildirisinin 3.-11. maddelerinde sorunun çözümü için Beyaz Rusya'nın Minsk kentinde konferans çağırılmasının kararlaştırıldığı ifade edildi.

9. maddede konferansın katılımcıları olarak Azerbaycan, Almanya, ABD, Ermenistan, Beyaz Rusya, İsveç, İtalya, Fransa, Rusya, Türkiye, Çek ve Slovakya Federal Cumhuriyeti (toplam 11 devlet) belirlendi. Minsk Konferansı için koordinatörlük görevi İtalya'ya verildi ve konferansa başkanlık etmek üzere İtalyan temsilci Mario Rafaelli atandı. Konferans Temmuz ayında Minsk'te yapılacaktı. AGİK'in bu girişimi BM'den de destek gördü. BM GK'nun 26 Mart tarihli toplantısında, soruna direk müdahale etmeme ve AGİK'in girişimini destekleme kararı alındı.[40]

1 Nisanda Roma'da konferansa katılacak ülkelerin temsilcilerinin katılımı ile Rafaelli başkanlığında toplantı yapıldı. Aynı günlerde AGİK gözlemci heyeti de Bakü'yü ziyaret etti. Nisan sonuna doğru İran'ın arabuluculuk girişimleri de arttı ve 7 Mayıs 1992'de, Tahran'da Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları sorunun çözümü ile ilgili anlaşma imzaladılar. Fakat, hemen ertesi gün Ermeniler bölgedeki en stratejik noktayı Şuşa kentini işgal ettiler. Üzerinden 10 gün geçmeden bu defa Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan Laçın rayonunu işgal ettiler. Olaylar aynı günlerde barış görüşmeleri için bölgeye gelen AGİK heyetinin gözleri önünde cereyan ediyordu. Bu arada, 15 Mayısta Azerbaycan'da Mutallibov'un cumhurbaşkanlığı görevine geri dönme girişimi ters tepti ve muhalefeti beklediği seçimden önce iktidara taşıdı.[41] Yeni iktidar Karabağ da dahil olmak üzere toprak bütünlüğü konusunda hiç taviz vermeyeceğini ilk baştan belirtti ve ilk sınavını da 21 Mayıs 1992 tarihinde Helsinki'de gerçekleşen AGİK Kıdemli Memurlar Komitesi toplantısında verdi. Bu toplantıda Ermenistan'ın son saldırıları da değerlendirildi. ABD temsilcisinin önerdiği, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü vurgulayan ve bölgedeki tüm yabancı askeri güçlerin çekilmesini öngören tasarı için, Ermenistan dışındaki 51 ülkenin temsilcisi lehte oy kullandı. Aynı tarihte Ermenistan Rusya ile 7. Rus askeri üssünün cumhuriyette kalması konusunda anlaşma imzaladı. Buna bir de Ermenistan'ın BDT üyesi olmasını ve 15 Mayısta imzaladığı BDT Ortak Güvenlik Paktı anlaşmasına Azerbaycan'ın katılmadığını eklersek, Rusya'nın desteğini alma bakımından Ermenistan'ın önemli bir avantaj elde ettiğini söyleyebiliriz.[42] Bundan cesaret alan Ermenilerin orta çaplı saldırılarını sürdürmekle beraber, bir de büyük çaplı saldırı planladıkları söylentileri dolaşmaya başladı. Bunun üzerine Azerbaycan 12

Haziran'da karşı saldırıyı başlattı. Diplomatik görüşmelerin aksamasını da doğuran bu saldırılar sırasında daha önce Ermenilerce işgal edilen bir çok köy kurtarıldı.

Bu gelişmeler sonrasında Ermenistan temsilcilerinin barış görüşmelerine Karabağ Ermenilerinin resmi sıfatla katılmalarını istemesi ve aksi taktirde toplantılara katılmayacağını söylemesi, 29 Haziran-7 Temmuz arasında yapılacak olan Roma görüşmelerinin 3. turundan ve 15 Temmuzda yapılması planlanan 4. turundan sonuç alınmasını engelledi ve durum Roma görüşmelerinin katılımcıları tarafından tepkiyle karşılandı.[43] Çatışmaların şiddetlenerek devam etmesi uluslararası gözlemcileri yeniden arabuluculuk yapmaya itti.

26 Ağustos 1992'de Kazakistan devlet başkanı Nazarbayev ateşkes ilan edilmesi için girişimde bulundu, 27 Ağustos'da ise Minsk Grubu Başkanı Mario Rafaelli sırasıyla Azerbaycan'ı ve Ermenistan'ı ziyaret ederek ateşkes yapılması ve Minsk Konferansı için görüşmelere başlanması çağrısını yaptı. İlk sonuçlar Azerbaycan, Ermenistan ve Kazakistan dışişleri bakanları arasında 27 Ağustos 1992'de Alma-Ata Beyannamesinin imzalanmasıyla elde edildi. Bu beyannamede öngörüldüğü üzere, 1 Eylül 1992'den itibaren ateşkes sağlandı. 3 Eylül 1992'de taraflar Minsk Grubunun da çağrılarına uyarak bu belgeyi uygulamak için sınırdaki İcevan rayonunda protokol imzalandılar. 14-15 Eylül 1992 tarihlerinde üçtaraflı çalışma grubu faaliyete geçti. Fakat, bu defa Ermenistan Alma-Ata Beyannamesini reddetti ve Kazakistan'ın ikna çabaları da sonuçsuz kaldı.[44]

Bir sonraki girişim Rusya'dan geldi. 19 Eylül 1992'de Rusya'nın arabuluculuğuyla Soçi kentinde, Azerbaycan, Ermenistan, Rusya ve Gürcistan savunma bakanları 25 Eylülden itibaren ateşkesin sağlanması ve bir başka konuda da anlaşma imzaladılar. Fakat bir yandan iki tarafın sürekli birbirlerini ateşkesi ihlal etmekle suçlaması, diğer yandan Ermenistan'ın Karabağ Ermenilerini görüşmelere resmi sıfatla katma yönündeki çabaları nedeniyle bu anlaşmaya da uyulmadı. 1992 Ekimi'nin ortalarından itibaren arabuluculuk faaliyetlerini yoğunlaştıran BM Genel Sekreteri'nin özel elçisi Jack Marisca'nın çabaları da aynı nedenlerle sonuçsuz kaldı. 1992'nin sonlarına doğru, 12 Haziranda çatışmaların savaşa dönüşmesiyle hep üstün durumda olan Azerbaycan, üstünlüğünü Ermenistan'a kaptırmaya başladı.[45]

1993 yılının hemen başında 3 Ocakta Kremlin'de biraraya gelen ABD Başkanı George Bush ile Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin, Dağlık Karabağ'a ilişkin olarak imzaladıkları beyannamede Dağlık Karabağ'da ve Azerbaycan-Ermenistan sınırındaki çatışmalardan rahatsızlıklarını ifade ediyor ve sorunun AGİK'in temel ilkeleri çerçevesinde çözümlenmesi gerektiğini vurguluyorlardı. Buna karşılığında ise çatışmanın her iki tarafı yine sorunun çözümlenememesinin nedeni olarak diğerini gösteriyordu.[46]

20 Şubat 1993'te Roma'da Azerbaycan, ABD, Ermenistan, Rusya, Ermenistan temsilcileri ve Minsk Konferansı Başkanı Rafaelli'nin katıldığı Roma görüşmeleri devam etti. Görüşmeler sonucunda taraflar ateşkesin tam olarak sağlanması ve Minsk Konferansı'nın resmen açılması için anlaşamasalar da en azından ateşkesin sağlanması için bölgeye gözlemcilerin gelmesi konusunda uzlaşmaya vardılar. Fakat, 27 Mart 1993'te Ermenistan tarafından, Ermenistan'la Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ

bölgesini bağlayan koridorlardan biri olan Kelbecer rayonuna yönelik saldırı başlatıldı. Saldırılar birkaç gün sürdü. Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı 6 Nisan 1993'te, 3 Nisan 1993'ten itibaren rayonun tamamen Ermeni güçleri tarafından işgal edildiğini resmi olarak açıkladı. Saldırı sonucunda rayon nüfusunun bir kısmı öldürüldü, kalanlarsa mülteci durumuna düştü. Azerbaycan tarafı bu işgal sırasında Ermenistan tarafının Rus askeri birliklerinden yardım gördüğünü iddia etti. 6 Nisan 1993'te ABD de Ermeni saldırısını kınadı. Bu arada Azerbaycan tarafı AGİK barış görüşmelerinden çekildiğini de açıkladı. 8 Nisan'da AT'na üye ülkeler de "Azerbaycan topraklarından çekilmesi" ve çatışmaların durdurulması konusunda "Dağlık Karabağ'da nüfuzunu kullanması" için Ermenistan hükümetine müracaat ettiler. Olayla ilgili açıklama yapan Ermenistan Savunma Bakanı Vazgen Manukyan, Kelbecerin işgaline Ermenistan ordusunun hiç katılmadığını, olayın Karabağ Ermenilerince gerçekleştirildiğini iddia etti.[47]

Bu arada Azerbaycan yetkililerinin işgalle ilgili olarak uluslararası düzeyde girişimleri devam etti. Hem devlet başkanı, hem de dışişleri bakanlığı işgalin kınanması ve Ermenistan'a karşı gerekli yaptırımların uygulanması için BM, AGİT ve diğer uluslararası kuruluşlar nezdinde girişimlerini sürdürdüler. Azerbaycan'ın BM'deki temsilcisi H. Hasanov, Azerbaycan Devlet Başkanı E. Elçibey'in ve Dışişleri Bakanı T. Kasımov'un istekleri doğrultusunda BM Güvenlik Konseyi üyeleriyle görüşerek olayla ilgili açıklama yapılmasını ve karar alınmasını istedi. 6 Nisan 1993'te Güvenlik Konseyi dönem başkanı Pakistan'lı Marker açıklama yaparak, Güvenlik Konseyi'nin Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki durumun kötüleşmesinden, Ermenilerin (ülke adı geçmiyordu) Kelbecer'i işgalinden bölgedeki barışı tehdit eden tüm bu türden hareketlerden duyduğu rahatsızlığı ifade etti. Açıklamada ayrıca, sınırların değişmezliği ve toprak bütünlüğü ilkeleri çerçevesinde AGİK'in barış girişimlerini desteklediklerini belirttiler ve BM Genel Sekreterinden konuyla ilgili Güvenlik Konseyi'ne rapor sunmasını istediler.

14 Nisan 1993'te Genel Sekreter tarafından Güvenlik Konseyi'ne sunulan raporda, Karabağ'daki çatışmalara ve özellikle de Kelbecerin işgaline Ermenistan'ın taraf olarak katılıp-katılmadığının tam olarak belirlenemediğini, fakat, saldırılarda tank, ağır çaplı silahlar ve uçakların kullanılmasının, olayda yerel Ermeniler dışında gücün bulunduğunu gösterdiğini belirtmiştir. İşgalden hemen sonra Türkiye, Pakistan, İran, İngiltere, İKÖ, biraz yumuşak dille İtalya ve Fransa olayı kınayan açıklamalarda bulundular.[48]

Bu arada Rusya'nın, bölgenin kontrolünü elinde tutma amacı çerçevesinde bir takım girişimleri de oldu. Önce, 8 Nisan 1993'te Azerbaycan Başbakanı P. Hüseynov'la Ermenistan Savunma ve Güvenlik Bakanı V. Sarkisyan Rusya Savunma Bakanı P. Graçev'in arabuluculuğuyla biraraya geldiler, fakat bir sonuç elde edilemedi. 23 Nisanda ise Rusya Devlet Başkanı B.Yeltsin BM Güvenlik Konseyi'nde, sorunla ilgili olarak arabuluculuk yapacaklarını ifade ediyordu. Arkasından, hem Ermenistan, hem Azerbaycan yetkilileriyle, hem de Karabağ bölgesi temsilcileriyle görüşmeler yapıldı. Bunu 28-29 Nisan 1993 tarihlerinde Prag'da gerçekleştirilen AGİK toplantısı izledi. Azerbaycan'ın isteği ve 17 üye ülkenin desteği ile gerçekleştirilen toplantıda, barış görüşmelerinin devamı için

Ermenistan'ın Kelbecer'in boşaltılması yönünde adım atmasının şart olduğu vurgulandı. Ermenistan'ın bunu reddetmesiyle görüşmeler sonuç alınmadan sona erdi.[49]

Azerbaycan'ın yoğun diplomatik çabaları sonucunda 30 Nisan 1993'te Güvenlik Konseyi Azerbaycan-Ermenistan çatışmasını ve Kelbecer'in işgali konusunu görüştü ve 15 üyenin oybirliği ile 822 sayılı kararı kabul etti. Kararda, Güvenlik Konseyi Başkanı'nın konuya ilişkin daha önce verdiği beyanatlara ve sunduğu rapora da gönderme yaparak, iki ülke arasındaki savaşın endişe verici boyutundan, Kelbecer'in Ermenilerce (ülke gösterilmiyor) işgal edilmesinden duyulan rahatsızlık dile getirilerek ve uluslar arası kabul görmüş sınırların ihlal edilemezliği, toprakların silah zoruyla ele geçirilmesinin kabul edilmezliği, bütün devletlerin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi ilkeleri de vurgulanarak 5 madde sıralanıyor:

1. Ateşkesin kesin biçimde yapılması, ayrıca tüm işgal güçlerinin Kelbecer rayonundan ve Azerbaycan'ın bu yakınlarda işgal edilmiş diğer rayonlarından çıkarılması amacıyla bütün askeri operasyonların ve düşmanca eylemlerin durdurulmasını talep eder;

2. İlgili tarafların çatışmanın AGİK Minsk Grubu barış süreci ile çözümü için görüşmelere hemen ve tekrar başlanması ve sorunun barışçıl araçlarla çözümünü zorlaştıracak eylemlerden kaçınması ısrarla vurgular;

3. Sivil halkın zorluklarını azaltmak için bölgede, özellikle çatışmanın etkili olduğu bütün rayonlarda insani yardımların yapılabilmesi için engellerin kaldırılmasını isteyerek, bütün tarafların uluslararası insani hukukun ilke ve normlarına uymak zorunda olduğunu belirtir;

4. Genel Sekreterden AGİK Başkanı, ayrıca AGİK Minsk Grubu ile görüşmeler yaparak bölgedeki, özellikle Azerbaycan'ın Kelbecer rayonundaki durumu değerlendirerek bu konuda Güvenlik Konseyi'ne rapor sunmasını rica eder;

5. Bu konuyla aktif olarak ilgilenmeyi sürdüreceği kararını alır.

Kararda Azerbaycan açısından beğenilen noktalar olsa bile genel olarak iki ülke arasında denge korunmaya çalışılmıştı. Şöyle ki, bir yandan "Ermenilerin işgalinden", "Kelbecer'in ve diğer işgal edilen bölgelerin terkedilmesi gerektiğinden" bahsediliyorken, Azerbaycan'ın yoğun taleplerine karşın işgalci devlet olarak Ermenistan'ın adı açıkça belirtilmiyordu. Ama, taraf olarak Karabağ Ermenilerinin değil de, Ermenistan'ın isminin geçmesi dolaylı da olsa onun çatışmada taraf olduğunun ifadesiydi.

3 Mayıs 1993'te Rusya Devlet Başkanı Yeltsin'in inisiyatifiyle Rusya, Türkiye ve ABD, AGİK süreci çerçevesinde bir barış girişimi başlattıklarını açıkladılar. Rusya'yı Ermeni yanlısı olarak gören Azerbaycan, durumu dengelemek için eşit güce sahip ülke olarak ABD'nin sürece katılmasını istemişti. Tarafların, 14 Mayıs 1993'e kadar Ermeni güçlerinin Kelbecer'i boşaltmasını, 17 Mayıs 1993'ten itibaren de AGİK çerçevesinde barış görüşmelerinin devam ettirilmesini öngören teklifleri Azerbaycan tarafından kabul görse de, Ermenistan buna yanaşmadı. 27 Mayıs'ta gerçekleşen Yeltsin-Ter-Petrosyan görüşmesinden sonra Ermenistan'ın tutumunda değişiklik baş verdi. Yani, Ermenistan arabulucuların tüm tekliflerini kabul ettiğini Fakat, çok geçmeden bu defa da Karabağ

Ermenilerinin şartları kabul etmediğini ileri sürerek süreci tıkadılar.[50] Bir grup gözlemci bu olayı Ermenistan'la Karabağ Ermenileri arasında çıkan ilk görüş ayrılığı olarak görseler de, bunu büyük bir ihtimalle "şike" olarak yorumlamak mümkündür. Çünkü bu yolla, Ermenistan taviz vermeden üzerindeki uluslararası baskıları hafifletebiliyordu.

3-4 Haziran 1993 tarihlerinde, Roma'da BM Genel Sekreterliği gözlemcilerinin de katılımı ile Azerbaycan ve Ermenistan dışındaki Minsk Grubu üyesi devletlerin toplantısı gerçekleştirildi. Toplantının amacı BM Güvenlik Konseyi'nin 822 sayılı kararının uygulanması için planlar hazırlamak ve AGİK çerçevesinde görüşmelerin yeniden devam ettirilmesini sağlamaktı. Bahsedilen planların 11 Haziranla 5-6 Temmuz 1993 tarihleri arasında uygulanması öngörülüyordu.

Buna göre, 11 Haziran'da taraflar bu planı ve Minsk Konferansı başkanının mektubunu imzalayarak (planı onayladıklarını göstermek için) başkana iade etmeli idiler. 15 Haziran'dan itibaren başlayarak Ermeni güçleri Kelbecer'i boşaltmaya başlamalı ve bu süreç 20 Haziran akşam saatlerine kadar tamamlanmalıydı. 21-23 Haziran tarihlerinde ise AGİK denetimcileri bölgeyi gezerek buna uyulup uyulmadığını kontrol edeceklerdi. 1 Temmuz'dan itibaren AGİK'in 50 gözlemcisi bölgeye yerleştirilecekti. Ardından da, rayonun asıl nüfusunun geri dönmesi sağlanacaktı. Fakat, AGİK Minsk Konferansı'nın başkanı Mario Rafaelli'nin 4 Temmuz 1993'te başlayan Azerbaycan ve Ermenistan'ı ziyareti bir soruna dönüştürülünce planın uygulanmasının sanıldığı kadar kolay olmayacağı anlaşıldı.

Rafaelli'nin bölgeyi Bakü-İrevan-Bakü-Ağdam-Hankendi-Bakü-Roma grafiği üzre ziyaret etmek istemesine Ermenistan tarafı itiraz etti. Onlar Hankendi'ne Ağdam'dam gidilmesine itiraz ediyorlardı. Azerbaycan tarafı uzlaşmacı tavır sergileyerek Bakü-Tiflis-İrevan-Hankendi-İrevan-Tiflis-Bakü grafiğini kabul etti ve Rafaelli bu trafikle ziyaretini tamamladı. Yine de sonuç alınamadı.[51] Çünkü, uluslararası arabulucuların barış planı aynıydı: Ermeniler işgal ettikleri yerlerden çekilecek, ateşkes ilan edilecek, uluslar arası gözlemciler bölgeye gelecek ve Minsk görüşmeleri sonuçlandırılacak.[52] Bunun en önemli nedenlerinden biri, hiç kuşkusuz ki, o sırada Azerbaycan'da başlayan darbe girişimi (daha sonra başarıyla sonuçlandı) ve Ermenilerin bundan cesaret alması idi. Aslında, bir yandan Ermenistan dünya kamuoyunun baskısına dayanamıyordu, diğer yandan Azerbaycan'ın Ermenistan'la uzlaşma olmaması halinde toparlanıp saldırıya başlama ihtimali vardı. Bu nedenle de taraflar barış planını kabul etmek zorunda kalmışlardı. Hatta, bu konudan ABD Devlet Başkanı B. Clinton'un Azerbaycan Devlet Başkanı E.Elçibey'e 5 Haziran'da yazdığı mektupta da bahsediliyordu.[53] Fakat, bahsettiğimiz gibi, Azerbaycan'da iç karışıklıkların çıkması ve hızla tırmanması durumu Azerbaycan aleyhine değiştirdi. Ermenistan tarafı karışıklıkları fırsat bilerek, süreci tıkadılar ve bunu yaparken, Azerbaycan'da gerçek iktidarın kim olduğu belli değil, kimi muhatap alacağımızı dahi bilmiyoruz demekten de geri kalmadılar. Tüm bu olaylarda, Rusya'nın bölgeye barışın böyle erken gelmesini istememesinin önemli etkisi vardı.[54]

Azerbaycan'daki karışıklıklar ve iktidar boşluğu barış görüşmelerini tıkamakla kalmadı, Ermenilerin yeni saldırılarını da beraberinde getirdi. Daha çok iç karışıklıklarla uğraşmak zorunda kalan Azerbaycan (ordu birliklerinin önemli bir kısmının Bakü'ye yöneldiği bir zamanda) Ermeni

saldırıları karşısında fazla tutunamadı. 1993 sonuna kadar Ermeni işgalleri ve bunları kınayan BM kararları birbirini izledi. 17 Haziran 1993'te bölgeyi ziyaret eden Rus gözlemciler Ağdam kentine düzenlenen uçak saldırılarının şahidi oldular. Aynı durum Rus gözlemcilerin Temmuz sonuna kadar bölgeye yaptıkları iki ziyaret sırasında daha tekrarlandı. 26-28 Haziran tarihlerinde düzenlenen saldırılar sonucu Ermeniler Azerbaycan'ın Akdere kentini ele geçirdiler.

23-24 Temmuz 1993 tarihlerinde Ağdam rayonu yoğun saldırılar sonucunda büyük oranda Ermenilerce işgal edildi. 29 Temmuz'da toplanan BM Güvenlik Konseyi konuyla ilgili 853 sayılı karar aldı. Kararda, 822 sayılı kararın (Kelbecer'in işgali ile ilgili) uygulanması gerektiği de vurgulanarak, sınırların dokunulmazlığı ve toprak bütünlüğü ilkelerine değinilerek, 14 madde halinde Ağdam'ın ve işgal edilen diğer bölgelerin acilen ve şartsız olarak boşaltılması, sorunun AGİT Minsk Grubu çerçevesinde çözümlenmesi Ermenistan'ın bu konularda gerekli tüm adımları atması gerektiği vurgulandı. Bu arada, 21 Temmuz-12 Ağustos 1993 arasında AGİK Minsk Grubu'nun BM Güvenlik Konseyi'nun 822 ve daha sonra alınan 853 sayılı kararlarının uygulanması için yaptığı çalışmalar sonuçsuz kaldı. Çünkü, 11 Ağustos'tan itibaren Ermenistan güçlerinin Fizuli ve Cebrayıl rayonlarına saldırıları yoğunlaştı. Ermenilerin Fizuli'yi işgale girişmeleri üzerine 18 Ağustos 1993'te BM Güvenlik Konseyi dönem başkanı ABD temsilcisi M. Olbrayt uzun bir açıklama yaparak, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki durumun kötüleşmesinden duydukları endişeyi dile getirdi.

Açıklamada Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesindeki çatışmalara ilişkin 822 ve 853 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararlarının uygulanması konusunda adımlar atması gerektiği, Azerbaycan'ın Fizuli rayonuna yapılan saldırılara son verilmesi gerektiği, daha önce işgal edilen Kelbecer, Ağdam ve diğer yerlerin terkedilmesi gerektiği de yer aldı.[55] Fakat, Ermenistan güçlerinin saldırısı daha da yoğunlaştı ve 23 Ağustos 1993'te Fizuli rayonu büyük ölçüde işgal edildi. Bunu 25-26 Ağustosta Cebrayıl'ın, 31 Ağustosta da Gubatlı'nın işgalleri izledi.

Paris'te 21-28 Eylül 1993'te, daha sonraysa 18-21 Ekim tarihlerinde AGİT Minsk Grubu son gelişmeleri de görüşmek üzere görüşmeler yaptı. Bu arada, 14 Ekim 1993'te toplanan BM Güvenlik Konseyi uygulanmayan kararlar serisine 822 sayılı kararı alarak birini daha ekledi. 874 sayılı bu kararda, daha önce alınan 822, 853 sayılı kararlara, dönem başkanının 18 Ağustos 1993 tarihli açıklamasına, AGİT Minsk Konferansı başkanının 1 Ekim 1993 tarihli mektubuna, Azerbaycan'ın ve diğer devletlerin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün dokunulmazlığına değinilerek, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde ve Ermenistan-Azerbaycan arasındaki çatışmalardan duyulan rahatsızlık dile getirilerek, 13 madde sıralanıyordu.

Bu maddelerde, 822 ve 853 sayılı kararların mutlaka uygulanması gerektiği, "işgal edilen toprakların hemen ve şartsız olarak terkedilmesi konusunda" AGİT Minsk Grubu'nun planının uygulanması için gerekenlerin yapılması noktaları vurgulanıyordu. Yaptırımı olmayan bu kararların Ermeni işgallerini durdurması mümkün değildi. Nitekim, devam eden saldırılar sonucunda çok geçmeden 23 Ekimde Horadiz kasabasının, 28 Ekim-1 Kasım tarihlerinde Zengilan'ın da işgal

edilmesiyle Karabağ fiilen Azerbaycan'ın kontrolünden çıkarak Ermenistan güçlerinin eline geçmiş oldu.

İşgal üzerine BM Güvenlik Konseyi 11 Kasım 1993'te etkisiz/sonuçsuz kararlar serisinden sonuncusunu kabul etti. 884 sayılı bu kararda yine önceki kararlara, AGİK Minsk Konferansı başkanının 9 Kasım 1993 tarihli mektubuna, Azerbaycan'ın ve diğer bölge devletlerinin bağımsızlık ve toprak bütünlüklerinin dokunulmazlığına, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde ve Azerbaycan-Ermenistan arasındaki gerilimden, Horadiz ve Zengilan'ın işgalinden duyulan rahatsızlığa değinilerek, 11 madde sıralanıyor. Bu maddelerde, Horadiz'in ve Zengilan'ın işgali ve Azerbaycan topraklarının bombalanması (ülke ismi verilmiyor) kınanıyor, eski kararların ve bu kararın uygulanması konusunda Ermenistan'ın üzerine düşeni yapması, AGİK Minsk Grubu'nun 4 Kasım 1993 tarihli bildirisinin kabul edilmesi, AGİK Minsk Grubu çerçevesinde sorunun çözümü için gerekli çabanın gösterilmesi vurgulandı.

Yıl sonuna doğru çatışmalar zayıflayarak devam etti. 1993 yılından geriye kalan Azerbaycan'ın işgal edilen toprakları, BM Güvenlik Konseyi'nin uygulanmayan kararları ve AGİK Minsk Grubu'nun sonuçsuz kalan çabaları oldu. BM Güvenlik Konseyi'nin kararlarını kısaca yorumlarsak, bu kararların bir yönü devamlı Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün dokunulmazlığını, Ermenistan'ın sorunda taraf olduğunu ve işgal edilen toprakların hemen ve şartsız olarak terkedilmesi gerektiğini vurgulaması idi. Kararların diğer yönüyse, Ermenistan'ın açıkça saldırgan ülke ilan edilmemesi (halbuki, ordusu ve askeri tehcizatı olmayan Karabağ Ermenilerinin uçak, tank ve ağır çaplı silahlarla yapılan saldırıları kendi başlarına gerçekleştirdiklerini iddia etmenin ne kadar mantıksız olacağı ortadadır. Ayrıca, Kelbecer'in işgali sırasında iki taraftan -Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinden ve Ermenistan sınırından- saldırıldığı video görüntülerle de tespit edilmişti), Ermenilerin işgal ettikleri yerlerden çekilmediklerinde uygulanacak yaptırımlar (Irak'ın Küveyt'i işgali örneğinde olduğu gibi) konusunda hiçbir şey ortaya konulmamıştı. Ama sonuç, iç karışıklıklar yaşayan ve yeterli dış askeri destek sağlamayan Azerbaycan'ın topraklarının yaklaşık %20'sini kaybetmesi ve Karabağ Ermenilerinin Azerbaycan'ı bölme konusunda avantajlı duruma gelmeleri oldu.

1994 yılı Ocak-Mart dönemi küçük çaplı saldırılar ve Rusya ve AGİK'in barış çabalarıyla geçti. Bunlar içinde en önemlileri Moskova'da 18 Ocak'ta Kozırev'le Azerbaycan Dışişleri Bakanı arasındaki ve 20 Ocakta Rusya ve Ermenistan Dışişleri Bakanları arasındaki görüşme, 4 Şubat 1994 tarihinde Macaristan'da "Minsk dokuzlusu"nun AGİT Minsk Konferansı'nın yeni başkanı yeni başkanı Yana Eliasson'la (İsveçli) görüşmesi, 18 Şubat 1994 tarihinde Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya Savunma Bakanları arasında Moskova'da yapılan görüşme sonrasında protokol imzalanması, 28 Şubat-1Mart tarihlerinde Rusya Savunma Bakanı Yardımcısı ve devlet başkanı'nın yetkili temsilcisinin Bakü ve İrevan'ı ziyaretleri idi.

31 Mart-3 Nisan 1994 tarihlerinde BDT Parlamentolararası Kurulu temsilcisi olarak Kırgızistan Yüksek Meclisi Başkanı ve Rusya Devlet Başkanı özel temsilcisi Bakü'yü, Erivan'ı ve Azerbaycan'ın Hankendi kentini ziyaret etti. 9 Nisanda Ermeniler Terter rayonuna yaklaşık bir ay süren ağır çaplı

saldırı başlattılar. 15 Nisan'da Moskova'daki BDT Devlet Başkanları zirvesi sırasında Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan Devlet Başkanları biraraya gelerek Karabağ sorununu görüştüler. BDT Devlet Başkanları zirvesi sırasında ayrıca, Dağlık Karabağ bölgesi ve çevresindeki olaylarla ilgili ortak bir bildiri yayınlandı.

26 Nisan-2 Mayıs arasında AGİK heyeti bölgeyi ziyaret etti. 4-5 Mayıs 1994 tarihlerinde, Bişkek'te BDT Parlamentolararası Kurulu çerçevesinde Kırgızistan Parlamentosu ve Rusya Dışişleri Bakanlığı temsilcileri, Ermenistan ve Azerbaycan parlamentoları başkanlarını ve Karabağ'ın Türk ve Ermeni nüfusunun temsilcilerini biraraya getirdiler. Bu görüşme sırasında barışa yönelik bir adım olarak “Bişkek Protokolü” (5 Mayıs'ta) imzalandı. Daha sonra imzalanacak ateşkes anlaşmasına temel oluşturan bu protokolü, Azerbaycan, Ermenistan ve Karabağ'ın sadece Ermeni temsilcilerinin (ayrılıkçıların) imzalaması, Azerbaycan açısından ciddi bir tavizdi. Çünkü, o güne kadar Azerbaycan taraf olarak sadece Ermenistan'ı kabul ediyordu.

Fakat, şimdi kendi ülkesinin bir parçasını temsil ettiğini iddia edenlerle anlaşma imzalamıştı. Protokolde kısaca, Dağlık Karabağ ve onun çevresindeki çatışmaların Azerbaycan ve Ermeni halklarına ve bölgenin diğer halklarına zarar verdiği, 14 Nisan 1994 tarihli BDT Devlet Başkanları Zirvesinde silahlı çatışmaların durması ve uzlaşmaya varılmasının desteklenmesi, Parlamentolararası Kurulun ve BDT'nin bu yöndeki çabası, BM ve AGİK'in sorunun çözümü konusunda aldığı kararların (her şeyden önce Güvenlik Konseyi'nin 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlarının uygulanması) uygulanması gerektiği vurgulanarak, 18 Şubat 1994 tarihinde Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya Savunma Bakanları arasında Moskova'da imzalanan protokole değinilerek, 8 Mayıs'tan 9 Mayıs'a geçen geceden itibaren ateşin kesilmesi, bir sıra başka problemlerle beraber mültecilerin yerlerine dönüşünün sağlanması konusunda uzlaşmaya varıldığı bildiriliyordu. 9 Mayıs 1994'te Azerbaycan ve Ermenistan savunma bakanları ve Karabağ'daki ayrılıkçı Ermenilerin temsilcisi ateşkesle ilgili anlaşma imzaladılar.[56] 12 Mayıs 1994'ten itibaren ateşkes rejimi uygulanmaya başladı. Böylece Karabağ sorununda sıcak çatışmaların ve bir ara savaşın yaşandığı yaklaşık yedi yıllık bir dönem şimdilik sona ermiş oldu.

Ateşkesten Sonraki Dönemde Karabağ Sorunu

Ateşkesin ilan edilmesi için yapılan dış baskılar sonuç vermişti. Ermenistan tarafının bu ateşkes için pek zorlandığı söylenemez. Zira, o ana kadar artık tüm güçlerini ortaya koyarak önemli toprak parçasını işgal etmişlerdi. Ama, Azerbaycan açısından durum farklıydı. Çünkü, o sırada Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20'si Ermenilerce işgal edilmiş bulunuyordu. Bu nedenle toplum ve siyasi güçlerin hemen-hemen tümü bu tür bir ateşkesi kabul edemiyorlardı. Fakat, Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev iç tepkileri minimize etmek için halka, onları bir savaştan kurtardığını, çocuklarının artık boş yere ölmeyeceğini, çünkü Karabağ'ı Ermenilerden savaşmadan alacağını söyledi.

Bu arada, savaşı Ermenistan'ın kazanmasını sağlayan iç ve dış faktörlere kısaca bakmamız doğru olur kanısındayız. Dünyanın önemli noktalarındaki hemen hemen tüm sorunlarda, çatışmalarda

Batı dünyası (özellikle ABD) ve Rusya hep farklı tarafları desteklemişlerdir. Bu konuda Karabağ sorunu büyük bir ihtimalle tek istisnayı oluşturmaktadır. Savaş sırasında Rusya'nın askerini, Batı'nın maddi ve manevi desteğini eksik etmediği Ermenistan, ne gariptir ki, kendisini "İslam Devleti" olarak adlandıran komşu İran'ın da her türlü desteğini almıştır. Buna karşın, Türk Cumhuriyetleri ve halkı Müslüman olan devletler Azerbaycan'a gerekli desteği vermemiş, bir çok kere Ermenistan'ı destekledikleri bile görülmüştür. İç faktörler açısından da Ermenistan daha iyi durumdaydı. Savaş boyunca Ermenistan'ın tek iktidara sahip olmasına karşın, Azerbaycan sürekli iktidar mücadelelerine sahne olmuş, mevcut iktidarlar ülkede gerekli savaş ortamını tam anlamıyla sağlayamamışlardır. Bir noktayı özellikle vurgulamamız gerekiyor ki, bölgedeki savaşların kaderini büyük oranda Rusya belirlemektedir. Rusya'nın askeri ve politik olarak desteklediği bir tarafın diğerine oranla ne kadar küçük ve zayıf olursa olsun başarısı kaçınılmazdır. Savaş sırasında Rusya'ya karşı bölgede Batı'nın çıkarlarını temsil eden (günümüzde de bu büyük oranda geçerliliğini korumaktadır) Azerbaycan'ın başarı kazanma şansı, doğal olarak çok düşüktü.

Ateşkes anlaşmasının imzalanması, sorunun çözümlendiği anlamına gelmiyordu. Anlaşma çok hassas bir yapıya sahipti. Onun korunması ve bununla beraber sorunun çözümü konusunda da ilave adımlar atılması gerekiyordu. 1994 ateşkesinden günümüze kadarki dönem bu konuda atılan adımlar açısından zengindi. Fakat, bu adımların çoğu genelde sonuçsuz kaldı. Bunun çeşitli nedenleri bulunmaktaydı ve bu nedenler halen herhangi bir barış anlaşmasının imzalanmasını engellemektedir.

Öncelikle, her iki ülkenin kamuoyları taviz verme konusuna hep soğuk bakmışlardır. Azerbaycan toplumu bölgenin hukuki ve tarihi olarak[57] kendisine ait olduğunu öne sürmektedir. Buna karşılık, Ermenistan toplumu şu anda toprakları- işgal yolu ile de olsa -kendi elinde bulundurmanın avantajını kullanmakta ve "Büyük Ermenistan'ın" bir parçası olarak gördüğü Karabağ bölgesini bırakmak istememektedir. Ermenistan bölge devletlerinden Rusya'nın asker dahil açık desteğine sahipti ve İran tarafından da desteklenmekteydi. Azerbaycan ise, Rusya kadar güçlü olmasa da, Türkiye'nin tam açık askeri desteği hariç diğer tüm alanlarda desteğini almaktaydı. Diğer önemli bir etken de, Azerbaycan'ın doğal zenginliklere, Ermenistan'ın ise Batı devletlerinde güçlü lobiye sahip olmasıydı. Hukuk Azerbaycan'dan, Batı kamuoyları Ermenistan'dan yanaydı.

Ateşkes sonrasında, sorunun çözüme kavuşturulması için hem ayrı ayrı devletlerin, hem de uluslararası kuruluşların çabaları yoğun bir biçimde devam etmiştir.

Ateşkes sonrasında gerçekleşen ister BDT ve AGİT zirve toplantıları, İslam Konferansı Örgütü toplantıları dahil bir çok uluslar arası toplantıda, ister AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanlarının bölgeyi ziyaretleri sırasında, isterse de iki ülke yetkililerinin yabancı ülke yetkilileri ile gerçekleştirdikleri hemen-hemen tüm görüşmeler sırasında Karabağ sorunu gündemdeki yerini almış, çözüme yönelik çabalar dile getirilmiştir. Çeşitli ülkeler arabuluculuk tekliflerini dile getirmiş, bu teklifler taraflarca farklı şekilde karşılanmıştır.

Fakat, sorunun çözümüne yönelik girişimlerin en önemli kısmını AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanlığı'na sahip üç ülkenin (ABD, Rusya ve Fransa) grup çerçevesinde ve bireysel çabaları

oluşturmuştur. Eşbaşkanlar bir çok kere bölgeyi ziyaret etmiş, ülke yetkilileri ile çözüm önerileri üzerinde görüşmeler yapmış, sınırlarda denetim yapmış, AGİT zirve toplantıları için sorunun durumu ile ilgili özel bildiriler hazırlamıştır. Eşbaşkanlar tarafından şimdiye kadar 3 çözüm önerisi (barış anlaşması taslağı) ortaya konmuş, fakat bunlardan birisi Azerbaycan, diğer ikisi Ermenistan tarafından kabul edilmediği için uzlaşma sağlanamamıştır.

Uzun süre gizli tutulan bu üç taslak sırasıyla “Toptan Çözüm”, “Aşamalı Çözüm” ve “Ortak Devlet” diye isimlendirilmektedir. Taslaklar genelde aynı maddeleri içermekle beraber, önemli zıtlıklar da taşımaktadırlar. Taslakların her üçünde ekonomik unsurlar ön plana çekilerek, bölgenin kalkınması, yaşam standartlarının yükselmesi, bölgeye yabancı yatırımın gelmesi için barışın şart olduğu ifade edilmiştir. Taslaklar, Azerbaycan ile onun Dağlık Karabağ bölgesi arasında çıkabilecek sorunların çözümü için Sürekli Karma Komisyon ve Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi için Azerbaycan-Ermenistan İki taraflı (ya da Hükümetlerarası) Komisyonu’nun kurulmasını öngörmektedir. Ayrıca, her üç taslakta Ermenistan silahlı güçlerinin, Ermenistan sınırları içine dönmesi gerektiği vurgulanmakta, bununla beraber Azerbaycan güvenlik ve emniyet kuvvetlerinin Dağlık Karabağ yönetiminin rızası olmadan onun sınırları içine giremeyeceği de belirtilmektedir.

17 Temmuz 1997’de ortaya konan ilk taslak olan “Toptan Çözüm”, sorunun çözümüne ilişkin tüm önemli noktaları içeren bir anlaşmayı öngörmekte idi. Buna göre iki anlaşma imzalanmalı, bunlardan birisi barışın şartlarını, diğeri ise Dağlık Karabağ’ın statüsünü belirlemeliydi. Burada, Dağlık Karabağ Azerbaycan içerisinde devlet kurumu olarak tanımlanmakta ve onun polis güçleri ile beraber orduya sahip olabileceği de belirtilmekte idi.

2 Aralık 1997’de sunulan “Aşamalı Çözüm”, öncelikle barışın tam olarak yerleşmesini, mültecilerin geriye dönmelerinin şartlarının hazırlanmasını, Dağlık Karabağ’ın statüsü, Laçın, Şuşa ve Şaumyan ilçelerinin durumuyla ilgili görüşmelerin daha sonra yapılması konusunda anlaşılmasını öngörmekte idi.

7 Kasım 1998’de sunulan ve “Ortak Devlet” diye isimlendirilen son taslak, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti kurulmasını ve bu cumhuriyetin Azerbaycan sınırları içinde, onunla ortak devlet oluşturmasını öngörmekteydi. Taslakta, diğer tasarılardakine ek olarak, Dağlık Karabağ’ın resmi dili olarak Ermenice gösterilmekte, Dağlık Karabağ’ın isterse kendi parasını basabileceğine de yer verilmekte idi. Taslağın ilerleyen kısımlarında, Laçın koridorunun, Şuşa ve Şaumyan’ın durumları, barış anlaşmasının içeriği ve güvencesi ile ilgili maddelere yer verilmekte idi.[58]

Azerbaycan’ın sonuncu, Ermenistan’ın ise ilk iki tasarıyı kabul etmemesi nedeniyle, Aliyev’in 23 Şubat’ta Azerbaycan Milli Meclisi’nde yaptığı konuşmada da ifade ettiği gibi, bunlar artık tarihe karışmış oldu.

Bölge devletleri Rusya, Türkiye, İran ve Gürcistan sorunun çözümlenmesi için çeşitli vesilelerle arabuluculuk teklif etmişlerdir. Bunlardan Rusya ve İran’ın arabuluculukları kabul edilmiş, Türkiye’nin

teklifleri sürekli Ermenistan tarafından geri çevrilmiş, Gürcistan'ınkiler ise galiba pek ciddiye alınmamıştır. İran'ın ateşkes sonrasındaki teklifleri bu defa Azerbaycan tarafından sert tepkilerle geri çevrilmiştir.

Rusya girişimlerini hem Ermenistan ve Azerbaycan ile gerçekleştirilen karşılıklı ziyaretler, hem de AGİT çerçevesinde sürdürmüştür. Hatta konuya verdiği önemi göstermek istercesine, AGİT Minsk Grubu çerçevesindeki tüm görüşmelere kendisini temsil eden Eşbaşkanın yanısıra, Dışişleri Bakan Yardımcısı ile de katılmıştır.[59]

Fransa, ateşkes sonrasında barış için girişimlerini en yoğun sürdüren devlet olmuştur. Hatta, 1997 yılında Fransa Cumhurbaşkanı Chirac'ın girişimleri neredeyse barış anlaşmasını getirmek üzereydi. Fakat, Ermenistan'da L. Ter-Petrosyan'ın devrilerek yerine R. Koçaryan'ın gelmesi bu süreci engelledi. Yapılan yoğun çalışmalar sonucunda, Mart 2001'de Paris'te Azerbaycan ve Ermenistan Devlet Başkanları arasında Chirac'ın arabuluculuğuyla görüşme gerçekleştirilmiş, fakat kesin bir çözüme ulaşılmamıştır. Fakat, Chirac görüşmelerin hoş bir ortam içinde geçtiğini, olumlu gelişmeler kaydedildiğini, içinde bulunduğumuz yıl içinde barış anlaşmasının imzalanacağını umduğunu ifade etmiştir.

Koçaryan'ın Ermenistan Devlet Başkanı seçilmesinin ardından çıkmaza giren barış sürecinde önemli bir rolü de iki devlet başkanını kendi aralarında görüşmeye teşvik etmek suretiyle ABD'nin oynadığını belirtmek gerekir. NATO'nun 50. yılı törenleri sırasında ABD tarafından ortaya atılan bu teklif, hem Rusya, hem de Fransa tarafından olumlu karşılanmış, sonrasında ise bildiğimiz üzere Fransa'da 4-5 Mart 2001'de gerçekleştirilen görüşme ile iki devlet başkanı arasındaki ikili görüşmelerin sayısı 15'e ulaşmıştı.[60]

Çeşitli vesilelerle arabuluculuğunu sürdüren, ABD'nin bu konudaki en önemli adımı Nisan 2001 başlarında gerçekleştirilen Key-West görüşmeleri olmuştur. Bu toplantı, Karabağ sorununu çözümleme çabaları açısından bir ilki oluşturmuştur. Görüşmeler öncesinde ABD'nin yaydığı resmi "Karabağ sorununun geçmişine dair" raporda ilk defa, Ermenistan ordusunun Azerbaycan topraklarını işgal altında bulundurduğuna ilişkin ifadelere yer verilmiştir. ABD Dışişleri Bakanı Powell'in arabuluculuğuyla gerçekleştirilen görüşmelere Azerbaycan ve Ermenistan Devlet Başkanları, AGİT Minsk Grubu'nun her üç Eşbaşkanı ve çok sayıda uzman katılmıştır. Görüşme sonrasında, genelde olumlu açıklamalar yapılsa da, kesin bir çözüme ulaşılmadığı ifade edilmiştir.[61]

Görüşmeler sonrasında Eşbaşkanlarca, 15 Haziran 2001'de Cenevre görüşmesinin gerçekleştirileceği açıklansa da, Cenevre görüşmesi gerçekleştirilememiştir. Taraflar buna neden olarak, konuyla ilgili olarak herhangi bir ilerleme sağlanmadığını, bu nedenle görüşme gerçekleştirmenin anlamsız olacağını göstermişlerdir.

Genel Değerlendirme

Peki, Karabağ sorunu hangi aşamadadır, nasıl ve ne zaman çözülebilir?

Yapılan üst düzey görüşmelerin hepsinin içeriğinin gizli tutulması, ilk sorunun cevabını zorlaştırmaktadır.

Ama, iki tarafın şartlarını da gözönünde bulundurarak, çözüme çok yakın olmadığımızı rahatça söyleyebiliriz.

Öncelikle, imzalanacak bir barış anlaşmasının, mutlaka tüm sorunları çözmeyeceğini peşin olarak bilmemiz gerekiyor. Hukuki ve tarihi gerçeklikleri, dünya politikasındaki konjonktürel durumu ve bölgedeki stratejik gelişmeleri gözardı eden herhangi bir anlaşma, içinde muhakkak çatışma potansiyeli barındıracaktır. Tarafların toprak bütünlüklerini öncelikli olarak dikkate almayan bir anlaşma, oldukça karmaşık etnik yapıya sahip Kafkasya için yeni etnik çatışmaları teşvik edici mahiyette olabilir. Anlaşmanın ne zaman imzalanabileceğine gelince, özellikle, 2001 sonbaharına kadar yapılan açıklamalarda, hemen-hemen tüm yetkililer anlaşmanın bu yıl içerisinde imzalanmasının muhtemel olduğunu ifade etmekteydiler. Daha sonraki dönemlerde ise savaş söylemleri ağırlık kazanmaya başladı.[62] Yine de uluslararası baskıların savaşı engelleyeceği, tarafları barış anlaşmasına iteceği söylenebilir. Yoğunlaşan dış baskılar ve iç politik hesapların, ekonomik çıkarları da yanına alarak bir barış anlaşması ortaya çıkaracağı da kesindir. Ama, konuya ilişkin kesin tarih vermek mümkün değildir. Burada, 11 Eylül sonrasında Azerbaycan'a karşı ambargoyu öngören 907 sayılı ek maddenin uygulanmasını durduran ve Çeçenistan'daki Rus askeri operasyonlarına tam destek vererek, "bölücülüğü" kınayan ABD'nin,[63] toprak bütünlüğü konularında hassas olması beklenen Rusya'nın tutumları çok önemli olacaktır.

1 Rayon-Azerbaycan'da ilçeden büyük, ilden küçük idari birimi ifade eder.

2 Süleyman Eliyarlı, **Azerbaycan Tarihi**, s. 9, Ziya Bünyadov ve d., Azerbaycan Tarihi I cilt, s. 20.

3 Cemalettin Taşkıran, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, s. 31.

4 Mehmet Kengerli, "Karabağ Azerbaycan toprağıdır dünya durdukça da öyle olacaktır", **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, s. 7.

5 İgrar Aliyev, Nagornıy Karabah (Dağlık Karabağ), s. 15.

6 C. Taşkıran, **a.g.e.,** s. 35.

7 M. Kengerli a.g.m., s. 8.

8 M. B. Memmedzade, **İslam Ansiklopedisi**, Karabağ maddesi, ss. 212-214.

9 Z. Bünyadov ve d., **a.g.e.,** ss. 530-541.

10 Reşid Göyüşov, **Karabağ'ın geçmişine seyahat**, s. 75.

11 N. N. Şavrov, **Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazie**, SPb, 1911, ss. 59-61.

12 Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920**, s. 26.

13 Dursun Yıldırım ve Cihat Özönder, **Karabağ Dosyası**, s. 87, Transkafkasyadaki Rusya topraklarının icmali (Rusça) 3. Bölüm St. Petersburg, 1834 ve ekleri.

14 C. Taşkıran, **a.g.e.,** s. 240.

15 İ. Aliyev, **a.g.e.,** ss. 75-78.

16 Ali Arslan, **Rusların Güney Kafkasya'da yayılmalarında Ermeni Eçmiyazin Katogigosluğu'nun Rolü**, Kafkas Araştırmaları II sayı, s. 21.

17 T. Swietochowski, **a.g.e.,** ss. 68-69.

18 T. Swietochowski, **a.g.e.,** ss. 154-159.

19 D. Yıldırım, C. Özönder, **a.g.e.,** s. 16.

20 C. Taşkıran, **a.g.e.,** ss. 249-251.

21 D. Yıldırım, C. Özönder, **a.g.e.,** s. 85, (Sov. B. KP arşivi Fond 1, Envanter 74, Dosya 120, Sayfa 113).

22 İ. Aliyev, **a.g.e.,** s. 80 (SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No 54882, Sayfa 20).

23 C. Taşkıran, **a.g.e.,** ss. 136-137.

24 İ. Aliyev, **a.g.e.,** ss. 84-85 (Lenin külliyatı, 42. Cilt, Sayfa 54).

25 Nesib Nesibli, **Azerbaycan'ın Jeopolitiği ve Petrol**, s. 183.

26 L'humanite 18 kasım 1987, sayfa 10.

27 D. Yıldırım, C. Özönder, **a.g.e.,** ss. 62-64.

28 Fahrettin Çiloğlu, **Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar**, s. 144-145.

29 Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi** II Cilt, s. 211.

30 M. Kengerli, "Karabağ Azerbaycan toprağıdır dünya durdukça da öyle olacaktır", **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, s. 14.

31 F. Çiloğlu, **a.g.e.,** ss. 147-148.

32 Le Monde, 24 Ağustos 1990.

33 C. Taşkıran, **a.g.e.,** 156-157.

34 F. Çiloğlu, **a.g.e.,** ss. 151-152, C. Taşkıran, **a.g.e.,** 158-159.

35 F. Çiloğlu, **a.g.e.,** s. 152.

36 C. Taşkıran, **a.g.e.,** s. 161.

37 F. Çiloğlu, **a.g.e.,** s. 154, C. Taşkıran, **a.g.e.,** s. 164.

38 C. Taşkıran, **a.g.e.,** s. 165.

39 *Hürriyet*, 4 Mart 1992.

40 Manvel Sarkisyan, Politiçeskie Problemı Kavkaza i Armeniya (Politika Armenii v Regione) = Kafkasların ve Ermenistan'ın Politik Sorunları (Ermenistan'ın Bölge Politikası), s. 59.

41 7 Haziran 1992'de Azerbaycan'da cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılacaktı. Fakat yukarıda bahsettiğimiz girişimin önlenmesiyle birlikte muhalefet-AHC, parlamento başkanlığını elde etti. Eski Cumhurbaşkanı istifa ettiği ve yenisi de henüz seçilmediği için yasalara göre meclis başkanı cumhurbaşkanlığı görevini de yürütüyordu. 7 Haziranda yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini AHC başkanı Ebülfez Elçibey'in kazanmasıyla demokratik muhalefetin iktidar olma süreci tamamlanmış oldu.

42 C. Taşkıran, **a.g.e.,** s. 171-172.

43 Nazim Cafersoy, **AHC Yönetiminin Dış Politikası** (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), s. 79.

44 Musa Kasımov, **Azerbaycan Uluslararası İlişkiler Sisteminde**, s. 101-102.

45 F. Kırzıoğlu, **a.g.e.,** s. 159-160.

46 Azerbaycan, 8 Ocak 1993.

47 F. Çiloğlu, **a.g.e.,** ss. 163-164.

48 N. Cafersoy, **a.g.e.,** s. 85.

49 F. Çiloğlu, **a.g.e.,** s. 165.

50 F. Çiloğlu, **a.g.e.,** s. 167.

51 M. Kasımov, **a.g.e.,** ss. 105-106.

52 F. Çiloğlu, **a.g.e.,** ss. 170.

53 Adalet Tahirzade, Elçi Bey, s. 287.

54 Bunun nedenlerinden birisi de, barış anlaşmasının uygulanmasının ardından Rusya'nın pay almadığı petrol anlaşması imzalanacak olması idi.

55 M. Kasımov, **a.g.e.**, ss. 119-122.

56 Anlaşmaya işgal altındaki Karabağ bölgesini temsilen Ermenilerin imza atması Azerbaycan'da büyük bir tartışma yarattı. Azerbaycan yetkilileri anlaşmayı sadece Ermenistan'la imzaladıklarını iddia etmektelerdi. Fakat Ermeni kaynakları üçlü imzanın bulunduğu anlaşma örneğini kamuoyuna yansıtmışlardı. Bir diğer ilginç nokta, anlaşma için Bişkek'te bulunan Azerbaycan

Parlamentosu Başkan Yardımcısı Afyeddin Celilov'un (daha sonra sui-kast sonucu öldürüldü) üçlü imzaya karşı çıkarak geri dönmesi, bunun üzerine dönemin Azerbaycan

Parlamento Başkanı Resul Kuliyev'in Bişkek'e giderek anlaşmaya imza atması idi.

57 Bu konuda Ermenilerin de iddiaları bulunmakla beraber, yine kendi kaynaklarında bu faktörü yalanlayan bilgiler de bulunmaktadır. Bunlara yukarıda da değinmiştik.

58 Tasarıların tam metni için bakınız: **Azerbaycan**, 21 Şubat 2001.

59 Araz Aslanlı, **Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu**, Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayısı, 2001, ss. 418-419.

60 Araz Aslanlı, **Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Son Girişimleri Işığında Karabağ Sorunu: Çözüme Doğru mu?**, Stratejik Analiz, Nisan 2001, s. 56.

61 Araz Aslanlı, **Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu**, Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayısı, 2001, ss. 425-426.

62 525. gazete, 08. 09. 2001, 06. 11. 2001.

63 NTV, 23 Kasım 2001.

C. Sosyal ve Ekonomik Yapı

Azerbaycan: Geçiş Döneminin İlk On Yılında Sosyo-Ekonomik ve Siyasel Gelişmeler / Prof. Dr. Şefik Alp Bahadır [s.209-216]

Erlangen-Nürnberg Üniversitesi /Almanya

Giriş

Kafkasya'da mevcut 3,000 kilometreden fazla uluslararası sınırların sadece bir bölümü, Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesi ile Türkiye arasındaki dokuz kilometrelik kısmı, gerçekten dostane bir sınır olarak nitelendirilebilir." *The Economist* dergisinin bu isabetli tespiti,[1] hem Azerbaycan'ın Türkiye ile derin dostluğunu vurgulamakta hem de bu ülkenin coğrafyasının ne denli bir dezavantaj teşkil ettiğine dikkatleri çekmektedir. Gerçekten de siyasi, etnik ve kültürel açılardan çok karmaşık ve o derece de yoğun krizler içeren coğrafi konumunun yanında Türkiye ile olan tarihi ve kültürel bağları, Azerbaycan'ın geçiş döneminin en önemli iki dış etkenini oluşturmaktadır. Bu dönemin en belirleyici iç unsurları ise, bir taraftan Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Azerbaycan toplumunun bağımsızlık düzeninde gelişmesinin ve özellikle ulusal ekonominin sistem halinde tesisinin gerektirdiği yapısal uyum politikalarının geliştirilmesi, öte taraftan da merkeziyetçi planlama sisteminden piyasa ekonomisine geçişin kurumsal koşullarının gerçekleştirilmesidir. Sözü geçen bu faktörler, bu makalenin ana konularını oluşturmaktadır.

1. Ulusal Bağımsızlık Süreci

Azerbaycan toplumunun bağımsızlık hareketi, Dağlık Karabağ bölgesinin siyasi statüsü konusunda Ermenistan'a karşı verilen mücadele ile yakından bağlantılıdır.[2] Ermeniler, 1988 bağlarında kendi ülkelerinde ve Dağlık Karabağ'da gösteri yürüyüşleri tertipleyerek Azerbaycan'a bağlı bu özerk bölgenin Ermenistan'a geçmesini ulusal dava ilan etmişlerdir. Bu talep, aynı yılın Şubat ayında, Dağlık Karabağ bölgesi yönetimi tarafından resmen Moskova, Ermenistan ve Azerbaycan hükümetlerine iletilmiş, fakat hem Bakü hem de Moskova yönetimleri tarafından reddedilmiştir.

Bunun üzerine Ermenistan ve Dağlık Karabağ'da giderek şiddetlenen gösteriler, 1988 sonlarında Bakü'ye de sıçramıştır. Azeri Türkleri, Ermenilerin bu haksız ve temelsiz talepleri karşısında Bakü'de 1 milyon civarında kişinin katılımıyla 1988-1989 yıllarında zaman zaman gösteriler düzenlenmiştir. Fakat bu sadece Dağlık Karabağ sorunuyla sınırlı kalmamıştır: Bakü halkı, Ermeni taleplerine karşı çıkmanın ötesinde Moskova yönetiminin ekonomi politikasının doğurduğu zor hayat şartlarına karşı da protesto yürüyüşleri düzenlemiş ve özellikle ülkedeki iktisadi kurumların ve işletmelerin Moskova'daki Birlik Bakanlıklarından bağımsızlığını talep etmişlerdir. Bu siyasi hareket sürecinde, 1989 yılı ortalarında *Halk Cephesi* oluşmuş ve Azerbaycan toplumunun siyasi, iktisadi ve kültürel bağımsızlığını programına yazmıştır.

Halktan geniş destek alan bu örgüt, kısa sürede siyasi parti statüsünü kazanmış ve bu partinin talebi üzerine Azerbaycan *Devlet Şurası*, 23 Eylül 1989 tarihinde ülkenin bağımsızlığını ilan etmiştir.

Böylece, Sovyetler Birliği anayasasına aykırı olarak, kapsamlı karar yetkileri, özellikle özerk bölgeler ilan etme yetkisi, ülke yönetimine geçmiştir.[3]

Hızla gelişmekte olan bu ulusal bağımsızlık hareketi, Şubat 1990'da öngörülen Azerbaycan *Devlet Şurası* seçimlerinin arifesinde ağır bir darbe almışsa da, kısa zamanda tekrar güçlenerek ülkenin ulusal bağımsızlığının ana unsurunu oluşturmuştur. Bu seçimlerde *Komünist Parti*'nin ağır kayıplar alacağı ve *Halk Cephesi*'nin seçimleri kazanma beklentileri, 19 Ocak 1990 gecesi Sovyetler Birliği İçişleri Bakanlığı'na bağlı özel hareket birimlerinin Bakü'ye girmesine sebep olmuştur. 150'ye yakın insanın katline ve 750'den fazla ağır yaralıya neden olan bu askeri hareketin asıl hedefi, Moskova'nın öne sürdüğü gibi Dağlık Karabağ Şurası'nın 1 Aralık'ta bu bölgeyi Ermenistan'ın bir parçası ilan etmesi üzerine Ermenilere karşı yapılan bazı saldırılar değil, *Halk Cephesi*'nin sindirilmesi ve seçimlerin ertelenmesi olmuştur.[4] Bu nedenle Bakü'de olağanüstü hal ilan edilmiş, *Halk Cephesi*'nin yöneticileri tutuklanmış, parti gazetesi ve partinin diğer faaliyetleri yasaklanmıştır. Bazı gözlemciler tarafından "Kızılordu'nun Bakü'yü ikinci işgali"[5] olarak adlandırılan bu olaylar, Azerbaycan halkı için bir travma şoku oluşturmuş ve ulusal bağımsızlık hareketini halkın nezdinde daha da güçlendirmiştir. Bakü'deki Meclis binasının yanında inşa edilen özel bir parkta defnedilen bu darbenin kurbanları, Moskova zulmünün sembolleri olarak Azerbaycan halkının ulusal bilincinde kalıcı bir yer edinmişlerdir. 1990 yılının Eylül ayına ertelenen seçimleri *Komünist Parti*'nin kazanmasının başlıca nedeni ise, bu partinin de ulusal talepleri en azından bir milliyetçi retorik bazında benimsemiş olması ve seçimlerde gözlenen yaygın yolsuzluklardır. 1991 Ağustosu'nda Moskova'da kurulan "Devlet Komitesi"nin *Gorbaçov*'u devirme girişimi karşısında Azerbaycan Komünist Partisi Sekreteri ve Bakanlar Kurulu Başkanı *Ayaz Mutallibov* önce çekimser kalmışsa da, bu girişimin başarısızlığa uğramasının ardından komünist yönetim olağanüstü hal uygulamasını kaldırmış ve 18 Ekim 1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı hakkındaki *Devlet Şurası* kararı yürürlüğe girmiştir.

Ülke bağımsızlığının ilk aylarında, özellikle birinci Devlet Başkanı *A. Mutallibov* döneminde (Eylül 1991-Mart 1992) ülkenin siyasi güçleri, Dağlık Karabağ sorunu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu özerk bölgenin en üst siyasi organının Eylül 1991'de bölgeyi Ermenistan'ın bir parçası ilan etmesine karşılık Azerbaycan Devlet Başkanı, Ocak 1992'de Dağlık Karabağ'ı kendi kontrolü altına almış, akabinde çıkan savaşta başarısız gelişmeler neticesinde Mart 1992'de görevinden istifa etmiştir. *Devlet Şurası* tarafından aynı yılın Mayıs ayında tekrar bu göreve getirilen *Mutallibov*, sadece bir gün bu görevde kalabilmiştir. Bu ara siyasi etkisini oldukça geliştiren *Halk Cephesi*, Devlet Başkanı'nı tekrar görevinden almış, *Devlet Şurası*'nı dağıtmış ve yerine *Halk Cephesi*'nin ve *Komünist Parti*'nin 25'er milletvekilinden oluşan *Milli Meclis*'i kurulmuştur. Haziran 1992'de yapılan Devlet Başkanı seçimlerinde ise *Ebulfez Elçibey* bu göreve seçilmiştir.

Ebulfez Elçibey'in sadece bir yıl süren devlet başkanlığı döneminde süregelen siyasi istikrarsızlığın en önemli iki nedeni, Dağlık Karabağ bölgesindeki savaş ile Sovyet sisteminin siyasi ve ekonomik kurumlarının yerine geçen Cumhuriyet'in yeni kurumları arasındaki görev ve yetki sınırlarının belirsizliği olmuştur.[6] Bu durum, ilk başta Devlet Başkanı ile *Milli Meclis* arasındaki

işbölümü için geçerlidir. Örneğin, *Milli Meclis*'in çıkardığı özel sektör faaliyetleri hakkındaki kanun (*İşgüzarlık Kanunu,* Aralık 1992) ve *Özelleştirme Kanunu* (Ocak 1993), gerekli uygulama kararnamelerinin çıkarılamamış olmasından dolayı tatbik edilememiştir. Neticede *Halk Cephesi* içerisinde ihtilaflar ve bölünmeler meydana gelmiş ve ulusal hareket önemli ölçüde siyasi etki kaybına uğramıştır. Bu gelişmeler çerçevesinde, Dağlık Karabağ yönetimi için görevlendirilmiş olan *Suret Hüseynov*, merkezi hükümete karşı başkaldırma söylentileri neticesinde Şubat 1993'te bu görevinden alınmış ve kendisini desteklediği iddia edilen Rus birlikleri de ülkeden çıkarılmıştır. Bunların Gence şehrindeki merkezi karargahlarında geride bıraktıkları silah ve teçhizatı ele geçiren *Hüseynov,* hükümetin görevden alma kararına karşı çıkınca, *Elçibey* de ona bağlı birliklerin silahsızlandırılmalarını emretmiş ve böylece Haziran 1993'te Gence'de kanlı çatışmalar meydana gelmiştir.

Gence şehrini kontrolü altında tutmayı başaran *Hüseynov*, bu defa *Elçibey*'in devlet başkanlığından istifasını talep ederek birlikleriyle Bakü'ye doğru harekete geçmiştir. Bunun üzerine *Elçibey* Bakü'den kaçmış ve *Milli Meclis* de devlet başkanlığı görevini *Haydar Aliyev*'e devretmiştir. Yeni Devlet Başkanı da *Hüseyinov*'u Başbakanlığa getirmiştir. Eylül-Ekim 1993'te yapılan Devlet Başkanı seçimleriyle de bu siyasi gelişmeler meşruluk kazanmıştır.[7]

2. Siyasi Konsolidasyon

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin üçüncü Devlet Başkanı *Haydar Aliyev*, ülkenin yakın tarihinde çok önemli liderlik görevleri üstlenmiştir. 1950 ve 1960'larda Sovyetler Birliği'nin güvenlik kurumlarındaki değişik görevlerden sonra, Azerbaycan *Devlet Güvenlik Komitesi* (*KGB*) başkanlığına ve 1969 yılında *Komünist Parti* genel sekreterliğine getirilmiş, 1982-1987 yıllarında da bakanlar kurulu başkan yardımcılığı görevini üstlenmiştir. Fakat, Ocak 1990'da Sovyet birliklerinin Bakü'ye kanlı saldırısını protesto ederek *Komünist Parti*'den istifa etmiş ve Moskova'ya karşı muhalif bir tutum sergilemeye başlamıştır.[8] 1993 devlet başkanlığı seçim programında, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruyacağını, Sovyetler Birliği'nin yeniden teşekkülüne ve komünizme karşı mücadele vereceğini, hukuk devleti ve piyasa ekonomisinin oluşumu için uğraşacağını belirtmiştir.[9]

Elçibey döneminde Azerbaycan'ın eski Sovyet Cumhuriyetleri ile tamamen kopan ilişkileri, *Aliyev*'in iktidara gelmesiyle daha realist bir çizgide yeniden canlanmıştır. *Elçibey*, 21 Aralık 1991'de parafe edilen *Bağımsız Devletler Topluluğu* antlaşmasını imzalamamış ve Ekim 1992'de Azerbaycan'ın bu topluluktan çıktığını resmen ilan etmiştir. Böylece Ermenistan, bu topluluk çerçevesinde varılan askeri yardım antlaşması sayesinde Rusya'dan destek alarak Dağlık Karabağ savaşında avantajlı bir duruma geçebilmiştir. Hem bu askeri dezavantaj hem de tamamen diğer eski Sovyet Cumhuriyetleri üzerinde yoğunlaşmış olan geleneksel ekonomik ilişkilerin kopmasının doğurduğu sıkıntılar, *Milli Meclis*'in 24 Eylül 1993'te *Bağımsız Devletler Topluluğu*'na katılım kararı almasına sebep olmuştur.[10]

Azerbaycan'da süregelen siyasi istikrarsızlık, *Aliyev* devlet başkanı olduktan sonra da bir süre devam etmiş ve özellikle İçişleri Bakanlığı'na bağlı özel polis birlikleri ile hükümet kuvvetleri arasında

sık sık çatışmalara neden olmuştur. Fakat *Aliyev*, bu olayları her defasında bastırabilmiş ve bu meyanda da muhaliflerini tesirsiz hale getirmiştir. Örneğin, Ekim 1994'te cereyan eden ilk hükümet darbesi girişimi neticesinde oldukça siyasi nüfuz sahibi olan *Suret Hüseynov,* başbakanlık görevinden alınmış; Mart 1995'te ortaya çıkan ikinci hükümet darbesi girişimi de, bunu destekleyen başbakan yardımcısının ölümüyle neticelenmiştir. Bu olaylardan sonra, *Haydar Aliyev*'in iktidarı oldukça kuvvetlenmiş ve ülkede belli bir siyasi istikrar oluşmuştur. Böyle bir ortamda, Kasım 1995'te ilk *Milli Meclis* seçimleri yapılmış ve bu seçimlerde *Aliyev*'e yakın partiler Meclis çoğunluğunu elde etmişlerdir.[11] *Milli Meclis*, 125 milletvekilinden oluşmuş ve bunların 25'i parti listelerinden, 100'ü ise seçim bölgelerinde doğrudan seçilmişlerdir. Bu seçimlerle birlikte yapılan referandum ile devlet başkanına geniş yetkiler tanıyan yeni Azerbaycan Anayasası seçmen çoğunluğuyla kabul edilmiştir.

Milli Meclis'in görevlerini tanımlayan yeni Anayasanın 95. maddesi, devlet başkanının geniş yetkilerini açıkça belirlemektedir. Bu maddeye göre *Milli Meclis*'in başlıca görevleri, devlet başkanının sunduğu devlet bütçesinin karara bağlanması ve bütçenin uygulanmasının kontrolü; devlet başkanının kararlarının (*fermanlarının*) tasdiki; devlet başkanının teklifi üzerine merkez bankası yönetim kurulu üyelerinin atanması ve görevden alınması; devlet başkanının atadığı başbakanın onaylanması; devlet başkanının teklifi üzerine Anayasa Mahkemesi, Temyiz Mahkemesi ve Ekonomi Mahkemesi hakimlerinin atanması olarak belirlenmiştir. Anayasa, bu geniş yetkilerin yanı sıra, *Milli Meclis* ve bakanlıklardan bağımsız, sadece devlet başkanına sorumlu, kapsamlı bir idari teşkilatı da (*prezident aparatı*) öngörmüştür. Böylece devlet başkanı, bu teşkilatın hazırladığı programları Bakanlar Kurulu'na tasdik ettirerek, devletin iktisadi ve sosyal politikalarını doğrudan belirleyebilmektedir.[12]

3. Piyasa Ekonomisine GeçişinKurumsal Yapılanması ve YasalSorunları

Diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Azerbaycan'da da geçiş döneminin en belirleyici faktörünü, kamu kurumlarının ulusal ekonominin bir sistem halinde yapılanması ve piyasa ekonomisine uyumu sağlayacak şekilde yeniden düzenlenmesi oluşturmaktadır. Azerbaycan'da bu alanda kaydedilen gelişmeler üç noktada özetlenebilir. Birinci nokta, piyasa ekonomisinin geliştirilmesi için gerekli reformları yapacak kuruluşların oluşturulmasıdır ki bu alanda bir hayli mesafe kaydedilmiştir. Bu amaçla meydana getirilen yeni kurumların başlıcaları, *Devlet Emlak Komitesi*, *Devlet Antitekel Politikası ve Sahipkarlığa Kömek Komitesi, Devlet Toprak Komitesi ve İktisadi Reformlar Merkezi*'dir. Fakat bu kurumların faaliyetlerinin hem İktisat Bakanlığı hem de Devlet Başkanlığı İktisat Müşavirliği tarafından koordine edilmesi, bazı sorunlar yaratmaktadır. İkinci nokta, ekonominin bir sistem halinde yeniden yapılandırılmasıdır ki bu amaçla yeniden oluşturulan kurumların başında *Vergi Genel Müdürlüğü, Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı* ve *Gümrük Komitesi* gelmektedir. Burada da işaret edilmesi gereken husus, yeni çıkan bir kanunla bir kuruma bazı görevler verilirken, aynı görevleri yürütmekte olan diğer kurumların yetki kaybına karşı gösterdiği direnç ve bunun doğurduğu sorunlardır. Örneğin, özel sektörde fazlaca sıkıntı yaratan böyle bir durum, vergi kontrol yetkisinin *Vergi Genel Müdürlüğü*'ne verilmiş olmasına rağmen, Sovyet sisteminde bu görevi yürüten jandarma örgütünün aynı göreve devamda direnmesidir.

Üçüncü nokta ise, mevcut diğer kurumların fonksiyonlarının piyasa ekonomisi koşullarına uyumlu şekilde yeniden belirlenmesidir ki bu alanda özellikle *İktisat Bakanlığı, Maliye Bakanlığı* ve *Devlet İstatistik Komitesi* nezdinde önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. Fakat diğer bazı kurumlar, özellikle de *Ticaret Bakanlığı, Tarım Bakanlığı* ve *Materyal İhtiyatları Bakanlığı*, Sovyet sisteminden alışılagelmiş fonksiyonlarını hemen hemen aynen yürütmektedirler.

Eski Sovyet sisteminde Moskova'daki Birlik Bakanlıklarının ve ihtisas kurumlarının birer şubesi fonksiyonunu yerine getiren Azerbaycan devlet kurumlarının ulusal bağımsızlık çerçevesinde yeniden oluşturulması veya bu yeni çerçeveye uyumu, baştan da beklendiği gibi kolay bir görev olmamıştır. Azerbaycan'ın ilk on yılda bu alanda aldığı mesafeyi değerlendirirken, literatürde sıkça rastlandığı gibi bazı Doğu Avrupa devletlerini ölçü olarak almak, aradaki tarihi farklılıkları hiçe saymak anlamına gelir ve hatalıdır. Doğu Avrupa devletleri, ulusal bağımsızlıklarını yakın bir geçmişte, 2. Dünya Savaşı'nın sonrasında kaybetmiş ve komünist rejime geçmeden önce piyasa ekonomisinin modern kurumlarını ve mekanizmalarını uzun süre denemişlerdir. Halbuki, Kafkasya ve Orta Asya toplumları, daha 19. yüzyılın başlarında veya ortalarında ulusal bağımsızlıklarını kaybetmiş ve modern kapitalist sistemi hiç tanıyamamışlardır. Bu yüzden, bugün yaygın olarak kullanılan "geçiş dönemi" (*transition*) konsepti, Doğu Avrupa ülkeleri için sadece eski sisteme geri dönüş anlamını taşırken, Azerbaycan ve diğer Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri için yepyeni ve yabancı bir sisteme geçiş anlamına gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Azerbaycan'ın ilk on yılda katettiği mesafe, halen çözülememiş bütün sorunlara rağmen daha yerinde değerlendirilebilir. Bu "yepyeni ve yabancı bir sisteme geçiş" sürecinin ağır sorunları, özellikle yasama alanında kendini göstermektedir.

Genelde bir ülkenin yasal sistemi, o ülkenin siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel gerçeklerinin ışığında tarihi bir süreç içerisinde oluşur ve gelişir. Halbuki, Azerbaycan'da, diğer Kafkasya ve Orta Asya cumhuriyetlerinde olduğu gibi, yeni bir yasal sistem, daha yasaların konusu olan toplumsal yaşam oluşmadan yapılandırılmak durumundadır. Bu yüzden, toplumsal değişimi amaçlayan yeni yasalarla toplumun halen içinde yaşadığı koşullar arasında giderek bir uçurum oluşmaktadır. Örneğin, pazar ekonomisi koşullarının tarihsel oluşumu ile bu koşulların yasalarla düzenlenmesi, Batılı toplumlarda bir bütünlük teşkil eder. Halbuki, Azerbaycan ekonomisinde daha eski "komando sistemi" (Merkezî planlama) hüküm sürerken pazar ekonomisini düzenleyen yasaların çıkmasıyla, önemli boyutlarda yasal tedirginlik ve ekonomide durgunluk meydana gelmiştir. Öte yandan, yasal sistemin yapılandırılması sürecinde çeşitli ülkelerin kanunlarının tahlili ve kullanılması, ancak bir dereceye kadar mümkün olmuştur. Örneğin, Sovyet sisteminde özel mülkün kazanç amacıyla kullanılmasının genellikle yasaklanmış olması nedeniyle, *Sahipkarlık Faaliyetleri* (özel teşebbüs) *Kanunu* çıkarılmıştır. Halbuki, sosyalist ülkelerin dışında hiçbir ülkede toplumsal yaşamın en tabii bir unsuru olan özel teşebbüsün meşrulaştırılması için böyle bir özel yasaya ihtiyaç görülmemiştir. Bu sorunlara ek olarak, kısa zaman zarfında çok sayıda yasanın çıkarılması da kaçınılmaz olarak yasal uyumsuzluklara ve tersliklere sebep olmuştur. Çıkarılan yasaların uygulanması, bu yüzden önemli bir ölçüde aksamaktadır. Bunun bir örneği, aşağıda belirtileceği gibi özelleştirme kanunudur.

4. Bankacılık Reformu veÖzelleştirme Politikaları

Devlet kurumlarının piyasa ekonomisi şartlarına uyumu alanında, bazı sorunlara rağmen, kayda değer bir mesafe kaydeden Azerbaycan'ın, piyasa ekonomisi kurumlarının ve altyapısının oluşturulması sürecinin halen ilk aşamasında olduğu söylenebilir. Bu durum, geçiş döneminin stratejik iki faktörü olan bankacılık sisteminin reformu ve devlet mal ve işletmelerinin özelleştirilmesi alanlarında özellikle göze çarpmaktadır.

Bilindiği gibi, Sovyetler Birliği'nde hem merkez bankası hem de ticari banka fonksiyonlarını birlikte sürdüren *Devlet Bankası* (*Gosbank*) ve kurumsal açıdan onun şubeleri konumundaki çok sınırlı yetki ve görevlerle donatılmış ihtisas bankalarını içeren tek kademeli bir bankacılık sistemi mevcut idi. Bu ihtisas bankalarının başlıcaları, *Agroprom Bank* (Ziraat Sanayi Bankası), *Prominvest Bank* (Sanayi Yatırım Bankası), *Sberbank* (Tasarruf Bankası) ve Uluslararası Banka olarak sıralanabilir. Azerbaycan ve diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerinin banka sistemlerini ise, *Gosbank*'ın ve bu ihtisas bankalarının Moskova'daki merkezlerinin talimatları çerçevesinde görevlerini sürdüren yerel şubeleri oluşturmakta idi.[13]

Daha bağımsızlığının dördüncü ayında (Şubat 1992) Azerbaycan hükümeti, *Gosbank*'ın, *Prominvest Bank*'ın ve *Agroprom Bank*'ın yerel şubelerini birleştirerek Moskova'dan bağımsız bir Merkez Bankası (*Milli Bank*) kurmuştur.[14] Aynı yılın Ağustos ayında çıkarılan bir kanunla bu banka feshedilerek halen yürürlükte olan iki kademeli banka sistemi oluşturulmuştur.[15] Bu kanuna göre yeniden kurulmuş olan Merkez Bankası (*Azerbaycan Respublikasının Milli Bankı*), milli para emisyonu, milli paranın iç ve dış değerinin korunması ve hazinenin bankası görevlerini üstlenmiştir.[16] Yukarıda adı geçen dört ihtisas bankasının Azerbaycan şubeleri ise, sermayelerinin %51'i Maliye Bakanlığı'na ait olmak üzere anonim şirketler olarak yeniden yapılandırılmıştır.[17] Böylece oluşan *Agrar Sanayi- Bank* (eski *Agroprom Bank*), *Sanayi İnvestisiya Bank* (eski *Prominvest Bank*), *Emanet Bankı* (eski *Sberbank*) ve *Beynelhalk Bankı* (eski Uluslararası Banka) o zamandan beri birer ticari banka olarak ülkenin bankacılık sisteminin en önemli unsurlarını oluşturmaktadırlar.

Milli Bank ve adı geçen kamu katılımlı bankaların yanı sıra özel ticaret bankaları, Azerbaycan bankacılık sisteminin üçüncü unsurunu oluştururlar. Daha 1988 yılında Sovyetler Birliği'nde kooperatifler kanununun çıkarılması ile özel bankalar kurulmaya başlamış ve Azerbaycan'da da öncelikle kamu işletmelerinin yöneticileri, bazı işadamları ve yerel kamu yönetimleri tarafından özel bankalar kurulmuştur. Cumhuriyet'in bağımsızlığının ilk yıllarında özel bankacılık sektöründe çok gevşek bir politika uygulanması ve bankacılık için gerekli öz sermayenin aşırı düşük seviyelerde tutulması, bu sektörde yoğun bir girişimcilik yaratmış ve banka sayısını giderek arttırmıştır. Özel bankaların sayısı, daha 1992 yılında 92'ye çıkmış ve 1994 yılında 230'u geçerek en yüksek seviyeye ulaşmıştır.[18] Bu bankaların birçoğunun tek işlevi, merkez bankasının interbank pazarında dağıttığı düşük faizli kredilerini yüksek faizle işletmelere ileterek kar yapmaktan ibaret olmuştur. Sektörün yeniden yapılandırılması amacıyla 1995'ten itibaren bankacılık sektörüne yeni düzenlemeler getirilmiş[19] ve bankaların asgari öz sermaye limitleri bu yılın Ağustos ayında 20.000 dolara, Ocak

1996’dan itibaren de 50.000 dolara yükseltilmiştir.[20] Bu uygulamalar neticesinde 1995 ortalarında 180 civarına gerileyen özel bankaların sayısı, ancak 1999 sonunda 70’e çekilebilmiştir.[21] Bu bankaların bir kısmı, yabancı bankaların ortaklığı ile kurulmuş ve bu sektörde Türk ve Rus bankaları önemli bir rol oynamışlardır. Bu tip bankaların ilk etapta işletme safhasına geçenleri, *Özbank, Hahurbank, Azer-Türkbank* (Türk bankaları ortaklığı), *ART Bank* ve *Azakbank* (Türk ve Rus bankaları ortaklığı) olarak sıralanabilir.[22] 1995 yılında yabancı sermaye kanununda yapılan bazı değişikliklerle yabancı sermayenin bankacılık sektörüne yatırımı oldukça kolaylaştırıldıktan sonra, yabancı banka katılımlı özel banka sayısında bir hayli yükselme olmuştur.

Pazar ekonomilerinde verimliliği ve istikrarı sağlaması bakımından çok önemli bir konumu olan merkez bankası, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin ilk on yılında bazı nedenlerden dolayı üzerine düşen görevleri yeterli ölçüde yerine getirememiştir. Bu nedenlerin başında, para ve kredi politikalarının ülke bağımsızlığının ilk yıllarında Moskova tarafından, daha sonra ise Hükümet ve özellikle de Devlet Başkanı talimatlarıyla belirlenmesi gelmektedir. *Milli Bank*’ın devletin diğer icra organlarından bağımsızlığı, Azerbaycan’ın geçiş döneminin ilk on yılında daha çözülememiş kurumsal sorunların en önemlilerinden birini oluşturmaktadır.

Sovyetler Birliği’nde Aralık 1990’da çıkarılan Devlet Bankası (*Gosbank*) hakkındaki kanunla cumhuriyetlerde kurulan milli bankalar (merkez bankaları), bu ülkelerin siyasi bağımsızlığından sonra da, kendi milli paralarını dolaşıma sürene kadar, para ve kredi politikalarını *Gosbank*’la koordine etmek zorunda kalmışlardır. ruble emisyonu ve cumhuriyetlere nakit para dağıtımı, *Gosbank*’ın tekelinde kalmış, fakat ülkelere tahsis edilen nakit miktarının yetersizliğinden dolayı bu cumhuriyetlerdeki merkez bankaları, devlet bütçesi ve devlet işletmelerinin mali açıklarını finanse edebilmek için piyasalarına aşırı ölçüde ve koordinesiz kredi sürmüşlerdir.[23] Bunun neticesinde de tüm ruble bölgesinde enflasyon hızla yükselmiş; buna karşılık artan kredi hacmi ve fiyat artışları, dolaşımdaki para miktarını yetersiz kılmış, nakit para sıkıntısını daha da arttırmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti’nde de çok kısıtlı para (ruble) dolaşımı nedeniyle 1991 ve 1992 senelerinde bankacılık sektöründe ağır bir nakit para sıkıntısı yaşanmış ve bunun neticesinde devlet kurumları ve şirketler maaş ve ücret ödeyemez duruma gelmişlerdir. Bu sıkıntı, 1992’de fiyatların serbest bırakılmasıyla hızlanan enflasyonla daha da artarak ağır bir mali kriz (crash crunch) yaratmıştır.[24] Ücret ve maaşlarını alamayan halkın huzursuzluğu neticesinde bu mali kriz bir siyasi krize dönmeye yüz tutunca, Ağustos 1992’de rublenin yanı sıra Azerbaycan’ın milli parası manat da dolaşıma sürülmeye başlamış ve bu milli para biriminin değeri de 10 ruble olarak belirlenmiştir.[25] Bununla birlikte Azerbaycan Milli Bankası kanunu da çıkarılarak, *Milli Bank*’ın Moskova’dan bağımsız olarak para politikası yürütmesi sağlanmıştır.[26] Fakat, yeni milli para manatla birlikte hâlâ dolaşımda bulunan rublenin emisyonu Moskova’daki *Gosbank*’ın tekelinde olduğu için, *Milli Bank*’ın bağımsız bir para politikası uygulaması bir müddet mümkün olamamıştır. Örneğin *Gosbank*, Nisan 1993’te Dağlık Karabağ’la ilgili siyasi nedenlerle Azerbaycan’a ruble transferini durdurmuş ve ülkedeki savaş ortamında bir de mali krize sebep olmuştur.[27] Buna karşılık, eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında

Temmuz 1993'te varılan ruble bölgesi anlaşmasına katılmayan Azerbaycan, 1993 yılı sonunda rubleyi dolaşımdan çekmiş ve böylece 1 Ocak 1994'ten itibaren manat, dolaşımdaki tek para durumuna gelmiştir.

Özetle denebilir ki, Ağustos 1992'de kurulan Azerbaycan Merkez Bankası (*Milli Bank*), ancak Ocak 1994'ten itibaren Moskova'dan bağımsız bir para politikası sürdürebilmiştir. Fakat, 1992'de çıkarılan *Milli Bank Kanunu*'nda 1996'da yapılan değişikliklerle[28] Banka, bağımsızlığını tekrar kaybetmiş ve bundan böyle devlet başkanlığına bağlı bir kurum haline gelmiştir. Örneğin, daha önce tamamen bağımsız bir kurum olan ve sadece Milli Meclis'in tetkik komisyonuna karşı sorumluluk taşıyan Merkez Bankası, 1996'dan itibaren doğrudan devlet başkanına karşı sorumludur.[29] *Milli Bank* tarafından hazırlanan ve Banka'nın çalışma yöntemlerini belirleyen yıllık "Para ve Kredi Politikası Esasları"[30] 1996'dan önce yalnız Milli Meclis tarafından onaylanırken, 1996'dan beri devlet başkanının da kabulünü gerektirmektedir.[31] Banka'nın kur politikası için kullanabileceği döviz miktarı, devlet başkanının tahsis ettiği fonla sınırlı kalmakta ve Banka'nın kredileri, aynı eski Sovyet sisteminde olduğu gibi devlet işletmelerinin beyan ettiği kredi gereksinimlerine ve devletin bütçe açığına göre tespit edilmektedir. Merkez Bankası'nın bu şartlar altında bağımsız bir para ve kredi politikası planlaması ve uygulaması, anlaşılacağı gibi pek mümkün olamamaktadır. Öte taraftan şunu da belirtmek gerekir ki, ülkenin geçiş döneminin ilk yıllarının ağır şartları ve bazı olumsuz dış etkiler de Merkez Bankası'nın işlemlerini bir hayli zorlaştırmıştır. Bir taraftan 1992-1995 döneminde tüm ruble bölgesinde de başgösteren yüksek enflasyonu sıkı kredi politikası ile aşağı çekmeye çalışan Merkez Bankası, öte taraftan devlet işletmelerinin üretiminin "asgari bir seviyede kalabilmesini sağlamak"[32] zorunluluğu nedeniyle enflasyonu körükleyen boyutlarda kredi hacmi yaratmıştır. Örneğin, yıllık ortalama fiyat artışı, 1992 senesinde %1.000, 1993'te %1,200 ve 1994'te %1,700 iken, Merkez Bankası kredi faizleri 1992'de %12, 1993'te %100 ve 1994'te %200 gibi enflasyonun çok altında kalmıştır.[33] Ancak 1995 yılında Merkez Bankası kredi faizi, enflasyonun üzerine çıkmış ve bankacılık sektöründe yapılan yönetim reformuyla özel bankaların kredi üretim hacmi de kısıtlanarak enflasyon kontrol altına alınabilmiştir.

Hükümetin icra organlarının ve özellikle de devlet başkanının ekonomiye aşırı müdahalesi, yalnız Merkez Bankası'nın işlevini olumsuz yönde etkilememiş, genel olarak özel sektörün gelişmesini önleyici bir faktör oluşturmuştur. Bu tespit, özellikle kamu işletmelerinin özelleştirilmesi alanında göze çarpmaktadır. Daha 1993 yılında özelleştirme kanunu çıkarılarak bu işle görevli *Devlet Emlak Komitesi* kurulmuştur.[34] Temmuz 1993'te faaliyetine başlayan bu komitenin başlıca görevi, acilen üç yıllık bir özelleştirme programı hazırlayıp bu programı tatbik etmek iken, komitenin hazırladığı program 18 kere bakanlıklar veya devlet başkanı tarafından geri çevrilmiş ve ancak Temmuz 1995'te *Milli Meclis* tarafından "Devlet Özelleştirme Programı 1995-1998" karara bağlanabilmiştir.[35] Bu kararname, Doğu Almanya ve diğer birçok Doğu Avrupa ülkelerinin aksine, özelleştirme işlemlerini bağımsız bir kamu kuruluşu yerine genellikle devlet başkanının ve ilgili bakanlıkların kararına bırakmıştır. *Devlet Emlak Komitesi*, sadece küçük işletmelerin özelleştirilmesi ile yetkili kılınmış, orta ve büyük işletmelerin özelleştirilmesi ise doğrudan devlet başkanının ve bakanların yetkisinde

kalmıştır. Neticede siyasi partiler ve devletin icra organları arasındaki maddi ve siyasi çıkar çatışmaları, programın tatbik edilmesini önlemiş ve öngörülen üç yıl zarfında sadece küçük ticarethaneler ve hizmet sektöründe kayda değer bir oranda özelleştirme gerçekleştirilebilmiştir.[36]

Öte yandan, özelleştirme sürecinin uzaması ve 1995-1998 programının uygulanamaması, birçok kamu işletmesinin fiilen özelleştirilmesine neden olmuştur. Örneğin, işletme yöneticileri işletmelerin varlıklarını (makina, nakliye araçları vb.) özel mülklerine geçirmiş veya kendi kurdukları özel şirketlerde kullanmışlardır. Yaygın bir "gizli özelleştirme metodu" da, kamu şirketi yöneticilerinin kendi kurdukları özel şirketlerle yönettikleri kamu işletmesi arasında sözleşmeler yaparak kendi şirketlerine aşırı kâr ve mal transfer etmeleri şeklinde ortaya çıkmıştır. Azerbaycan makamlarının resmi açıklamalarına göre, 1995-1998 Özelleştirme Programı'nın başlıca başarısızlık nedenlerini, büyük işletmelerin mal varlıkları ve kazanç potansiyelleri hakkında bilgi yetersizliği ve yaygın rüşvet olayları oluşturmaktadır.[37]

Bu programın ardından yürürlüğe girmesi öngörülen 1999-2000 Yılları Özelleştirme Programı'nın 1999 sonunda *Milli Meclis* tarafından onaylanması gerekirken,[38] bu programın hazırlıkları 2001 yılı sonu itibarıyla hâlâ tamamlanamamıştır.

IMF'nin 2000 yılı raporunda da, aşırı bürokrasinin ülkede özel sektörü frenleyen bir ortam oluşturduğu ve bu ortamın mevcut özel sektör işletmelerinin yanı sıra yeni girişimcileri, özellikle de yabancı sermayeyi olumsuz yönde etkilediği tespit edilmektedir.[39] Azerbaycan Cumhuriyeti'nin pazar ekonomisine geçiş sürecinin onuncu yılında en önemli görevlerinin başında, bu sorunların çözülmesi gelmektedir.

5. Sonuç: Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Azerbaycan ekonomisi çok ciddi bir kriz ortamına girmiştir. 1992-1995 yıllarında gayri safi milli hasıla %70 civarında düşmüş;[40] sanayi sektöründe üretim 1992 yılında %24, 1993'te %29, 1994'te %45 ve 1995'te %55 azalmış;[41] tüketici fiyatları 1992 yılında %101, 1993'te %123, 1994'te %176 ve 1995 yılında %51 artmış;[42] halkın reel geliri ise 1992 yılında %52, 1993'te %23 ve 1994'te %51 gerilemiştir.[43] Ekonomideki bu çöküşün başlıca nedenlerini, Dağlık Karabağ bölgesindeki savaş neticesinde ülke topraklarının %20'sinin kaybının ve bu bölgeden ve Ermenistan'dan kaçan 600 bin civarında göçmenin iktisadi yükü; eski Sovyet Cumhuriyetleri ile ticari ve ekonomik ilişkilerin kopması; bu ülkelerden alınan malların fiyatlarının dünya piyasaları seviyesine çıkması ve devlet bütçesi açıklarının merkez bankası tarafından karşılanmasının doğurduğu yüksek enflasyon ve diğer ekonomik istikrarsızlıklar olarak sıralanabilir.

Dağlık Karabağ'daki savaşın 1994 Ateşkes Anlaşması ile sona ermesi, ülke ekonomisi ve yaşam şartlarında süregelen bu olumsuz gelişmelerin hızlı ve sürekli iktisadi büyümeye dönüştüğü bir dönüm noktası olmuştur. Savaşın bitmesiyle, Eylül 1994'te Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi SOCAR ile yabancı yatırımcılar arasında ilk petrol üretim ortaklığı anlaşması imzalanmış ve ülkenin üç önemli petrol yatağının geliştirme ve üretim hakları uluslararası bir petrol konsorsiyumuna verilmiştir.[44] Bu

dönemden itibaren daha birçok benzeri anlaşmalar imzalanarak mevcut petrol rezervlerinin çalıştırılması yanı sıra yeni rezervlerin de aranması ve geliştirilmesi sağlanmaktadır. Böylece Sovyetler Birliği döneminde Sibirya petrol yataklarına tanınan öncelik neticesinde sürekli ihmal edilen yüz yıl öncesinin dünya çapında en önemli petrol ülkesi Azerbaycan'ın zengin kaynakları, yeniden bir canlanma safhasına girmiştir. 1994 Ateşkes Anlaşması'nın diğer önemli neticesi ise, Azerbaycan hükümetinin 1995 başlarında IMF'nin de desteğiyle[45] başlattığı kapsamlı bir istikrar programıdır. Bu program çerçevesinde, bütçe ve kredi politikaları sıkı bir kontrol altına alınmış ve özellikle döviz kurları ve dış ticaretin serbestleştirilmesi[46] alanlarında önemli yapısal reformlar başlatılmıştır. Bu istikrar ve yapısal reform programları, 1996 yılında IMF'den sağlanan *stand by*[47] ve *enhanced struktural adjustment facility*[48] destekleri ve de Dünya Bankası'nın *Yapısal Uyum Kredileri* ile desteklenerek süreklilik kazanmış ve gözlenen başarı neticesinde de bu destek günümüze kadar süregelmiştir.

Ekonomik istikrar programı ve petrol sektörüne akan yabancı sermaye, 1996 yılından itibaren ekonomide hızlı bir büyüme yaratmış, enflasyonu 1996 sonu itibariyle %7'ye düşürmüş ve manatın dolara karşı değer kazanmasını sağlamıştır. Gayri safi yurtiçi hasılası, 1997 yılında 15.8 milyar manat iken sürekli artarak 2000 yılında 23.6 milyara yükselmiş,[49] manat, bu zaman zarfında dolar karşısında değerini (4 manat=1 dolar) çok küçük dalgalanmalarla korumuş[50] ve 1996 sonunda 199.2 olan tüketici fiyat endeksi, devamlı düşerek 2000 sonunda 186.0 seviyesine inmiştir.[51] Bununla beraber daha 1994 yılında ülke ortalamasında 11.9 dolar seviyesindeki aylık ücretler, dört kat artarak 2000 yılında 49.5 dolara yükselmiştir.[52] Bu olumlu gelişmenin başlıca motorunu her ne kadar yabancı şirketlerin petrol sektörüne yatırımları oluşturmakta ise de, bu sektördeki yatırımlar giderek inşaat ve servis sektörlerinde de hızlı bir canlanma yaratmaktadır. Yukarıda bahsi geçen özel sektörün gelişmesini ve yabancı sermayenin petrol dışındaki sektörlere de akmasını önleyen yapısal ve yasal sorunların çözülmesiyle, ekonomideki gelişmelerin daha da hızlanacağı şimdiden söylenebilir.

Ekonomide gözlenen hızlı gelişme ve istikrar, Azerbaycan halkının 1990'ların başlarında karşılaştığı çok ağır yaşam şartlarını da giderek hafifletmekte ve halkın refah seviyesini yükseltmektedir. Ülke bağımsızlığının onuncu yılında bu alanda halen çok ciddi sorunlar mevcuttur. Örneğin, işsizlik 1999 yılında hâlâ işgücünün yüzde 14'ünü oluşturmuş, buna karşılık işsizlerin yalnız yüzde beşi işsizlik parası alabilmiştir.[53] Sağlık ve eğitim sektörlerinde uygulanan "gizli harçlar", özellikle büyük şehirlerin dışındaki bölgelerde ciddi sorunlar yaratmaktadır. Bölgesel bazda gözlenen yüksek seviyede gelir dağılımı farklılığı ve özellikle de Nahçıvan bölgesindeki yaygın yoksulluk da çözüm bekleyen sosyal sorunların en önemlilerindendir.

Diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerinde de yaygın olarak gözlenen, fakat savaş şartları neticesinde Azerbaycan'da daha ciddi seviyelere ulaşan yoksulluğa karşı hükümet, son yıllarda kapsamlı programlar başlatmış ve bu alanda ümit verici uygulamalara girişmiştir. Bu çerçevede Uluslararası Kalkınma Örgütü (IDA) ve IMF ile birlikte 2001 yılında hazırlanan "Yoksulluğu Azaltma Stratejisi",[54] daha uygulanmasının ilk yılında uluslararası kuruluşların takdirini kazanmış ve ülke halkının yakın bir gelecekte yoksulluktan kurtulacağı beklentisini yaratmıştır.[55] Bu beklentiyi gerçekleştirmek,

Azerbaycan hükümetinin, ülkenin merkezi planlama sisteminden pazar ekonomisine geçiş döneminin onuncu yılında, en önemli görevini oluşturmaktadır.

1 “The Caucasus. Where Worlds Collide”, **The Economist**, 19-25. 08. 2000, s. 15.

2 Bkz. Eva. Maria Auch, ’Ewiges Feuer’, Aserdaidschan, Köln: **Bundesinstitut für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien,** 1992 ve Karl Grobe-Hagel, Russlands Dritte Welt. Nationalitätenkonflikte und das Ende der Sowjetunion, Frankfurt am Main: ISP-Verlag, 1992.

3 Bkz. Erhard Stölting, **Nationalitäten und Religionen der UdSSR,** Frankfurt am Main: Eichborn 1991, s. 276-7 ve Johannes Grotzky, Konflikt im Vielvölkerstaat. **Die Nationen der Sowjetunion im Aufbruch**, München, Zürich: Piper Verlag, 1991, s. 78-87.

4 Bkz.: Igor Nolyain, “Moscow’s initiation of the Azeri-Armenian Conflict”, **Central Asian Survey,** C. 13, No. 4, 1994, s. 541-64.

5 Bkz. Audrey L. Altstadt, **The Azerbaijani Turks**, Stanford: Hoover 1992, s. 216.

6 Bkz.: Freitag-Wirminghaus, Rainer, “Aserbeidschan: Die Nationalen und Internationalen Auswirkungen des Krieges um Berg-Karabach”, **Orient. Zeitschrift des Deutschen Orient-Instituts,** 34. Jg., 1993, Heft 2, s. 245-58.

7 Bu siyasi geli’melerin detaylı bir tahlili için bkz.: Eva-Maria Auch, **Demokratie als Utopie**?, Köln: Bundesinstitut für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien, 1994, s. 19 ve devamı.

8 Haydar Aliyev’in siyasi özgeçmişi için bkz.: Audrey L. Altstadt, **a.g.e.**, s. 177-8.

9 E. -M. Auch, **a.g.e.**, s. 27-8.

10 Roland Götz, Uwe Halbach, **Politisches Lexikon GUS**, München: Beck, 1992, S. 13-4.

11 Bu seçimlere bazı muhalif partilerin katılması önlenmiştir. Bkz.: Hassan Guliyev, “Probleme und Perspektiven der Demokratie in Aserbaidschan”, **Wostok. Informationen aus dem Osten für den Westen, C. 41., No. 4, 1966, S. 40-43.**

12 Bkz.: “Azerbaycan Respublikası’nın Konstitusiyası”, Layihe, **Azerbaycan**, 8. 11. 1995.

13 Özellikle bkz.: Sabine Hanke, **Aserbaidschans Weg zur Marktwirtschaft. Fünf Jahre Wirtschaftstransformation seit der Unabhängigkeit**, Berlin, Paris, New York, Wien: Peter Lang, 1998, s. 65-118.

14 Bkz.: Azerbaycan Respublikasının Milli Bankının Yaradılması Hakkında Azerbaycan Respublikasının Prezidentinin Fermanı, sayı: 566. tarih: 11.02.1992.

15 Bkz.: Azerbaycan Respublikasının Milli Bankı Hakkında Azerbaycan Respublikasının Kanunu” sayı: 261, tarih: 07. 08. 1992, kaynak: **Ali Sovetinin Malumatı (Resmi Gazete)**, sayı. 15, 1992, s. 19-28.

16 Adı geçen kanunun 3 ve 4. maddeleri.

17 Ali Sovetinin Malumatı (Resmi Gazete), sayı. 15, 1992, S. 29.

18 Bkz.: Centre for Strategic and International Studies, **Azerbaijan: Policy&Economy**, No. 2 (32), 13. 01. 1995, s. 23 ve No 30 (60), 28. 07. 1995, s. 24.

19 Özellikle yeni banka muhasebe nizamnamesi için bkz.: “Muhasibat Uçotu Hakkında Azerbaycan Respublikasının Kanunu”, sayı: 998, tarih: 24. 03. 1995, kaynak: **Biznesmenin Bülleteni**, No. 23 (53), 1995.

20 Bkz.: Centre for Strategic and International Studies, Azerbaijan: Policy & Economy, No. 29 (59), 21. 07. 1995, S. 29.

21 **IMF**, Azerbaijan Republic: Recent Economic Developments and Selected Issues, IMF Staff Country Report No. 00/121, Washington, D. C.: IMF, September 2000, s. 22-3.

22 Bkz.: Centre for Strategic and International Studies, **Azerbaijan: Policy&Economy**, No. 15 (45), 14. 04. 1995, s. 15-16.

23 Bkz.: **IMF**, World Bank, OECD, EBRD, A Study of the Soviet Economy, C. 1, Paris: OECD 1991, s. 370-71.

24 Bkz.: **World Bank**, Azerbaijan: From Crises to Sustained Growth, Washington, D. C.: World Bank 1993, s. 11.

25 “Azerbaycan Respublikasının Milli Valyutasının Dövriyyeye Bırakılması Hakkında Azerbaycan Respublikasının Prezidentinin Fermanı, sayı: 48, tarih: 15. 07. 1992.

26 “Azerbaycan Respublikasının Milli Bankı hakkında Azerbaycan Respublikasının Kanunu”, sayi: 261, tarih: 07. 08. 1992, kaynak: **Ali Sovetinin Malumatı** (Resmi Gazete) sayı: 15, 1992, s. 19-28.

27 Bkz.: R. Pomfret, Monetary Reform in Azerbaijan, **Adelaide: Department of Economics and Centre for International Economic Studies**, 1993, S. 11.

28 Azerbaycan Respublikasının Milli Bankı hakkında Azerbaycan Respublikasının Kanunu, sayı: 118, tarih: 10. 06. 1996, kaynak: **Biznesmenin Bülleteni**, No. 32 (97), 1966.

29 1992 tarihli Milli Banka Kanunu’nun 5. maddesine göre adı geçen tetkik komisyonu Milli Meclis tarafından oluşturulurken, kanunda 1996 yılında yapılan değişikliklerle (madde 42 f) bu komisyon, Devlet Başkanı tarafından tayin edilmektedir.

30 “Azerbaycan Respublikasının pul-kredi siyasetinin başlıca istikametleri”.

31 Bkz.: 1996 Milli Banka Kanunun 14. maddesi.

32 Bkz.: “Azerbaycan Respublikasının 1995-ci il pul-kredi siyasetinin başlıca istikametleri”.

33 Bkz.: **Azerbaycan Respublikasının Devlet Statistika Komitesi**, Azerbaycan Rakamlarda 1994, Baku, 1995, s. 132 ve “Azerbaycan Respublikasının 1995-ci il pul-kredi siyasetinin başlıca istikametleri”.

34 “Azerbaycan Respublikasında Devlet Mülkiyetinin Özelleştirilmesi Hakkında Azerbaycan Respublikasının Kanunu”, sayi: 445, tarih: 07. 01. 1993, kaynak: **Biznesmenin Bülleteni**, No. 3 (8), 1994, S. 9-14.

35 “Decree of National Assembly of the Azerbaijan Republic on Approval of State Privatisation Programme of State Property in the Azerbaijan Republic in 1995-1998”, kaynak: **Azerbaijan Republic, Legislative and Normative Statements for Promoting Investment Activity**, Baku, January 1998.

36 IMF’nin Ağustos 1998 ülke raporu verilerine göre, 1997 sonuna kadar sadece 13,000 küçük ve 450 orta çapta işletme özelleştirilmiş, büyük işletmelerde özelleştirme olmamıştır. Bkz.: **IMF**, Azerbaijan Republic. Recent Economic Developments, **IMF** Staff Country Report No 98/83, Washington, D. C.: **IMF**, August 1998, s. 21.

37 Bkz.: IMF, Azerbaijan Republic: Revent Economic Developments and Selected Issues, IMF Staff Country Report No. 00/121, Washington, D. C.: IMF, September 2000, s. 21.

38 Bkz.: **Azerbaijan, Enhanced Structural Adjustment Facility Policy Framework Paper**, 1999-2001, prepared by the Azerbaijan authorities in collaboration with the staffs of the Fund and the World Bank, January 8, 1999, s. 9.

39 IMF, **Azerbaijan Republic, Recent Economic Developments and Selected Issues**, IMF Staff Country Report No. 00/121, Washington, D.C.: IMF, September 2000, s. 22.

40 Bkz.: **Azerbaycan Respublikası, Devlet Statistika Komitesi**, Azerbaycan ve Müstakil Devletler Birliği, Baku 1997, s. 35, tablo 1. 19.

41 **A.g.e.**, s. 147, tablo 6. 1.

42 **A.g.e.**, s. 48, tablo 1. 29.

43 **A.g.e.**, s. 72, tablo1. 42.

44 Bu anlaşmaya üç yıl süren müzakereler neticesinde varılabilmişse de, savaşın bitmesi yabancı şirketler için önemli bir sinyal teşkil etmiştir. Sekiz milyar Dolar değerindeki anlaşmaya göre Azerbaycan, 300 milyon Dolarlık bir primin yanı sıra, işletme kârının %80’ini alacaktır. Yabancı ortaklar, BP, Statoil, Amoco, Pennzoil, Ramco, TPAO, McDermott, Unocal ve Delta’dır. Bkz.: “Ghost at the feast of Baku”, **Petroleum Economist, November 1994**, s. 24.

45 Bkz.: **IMF**, "IMF Approves STF Drawing for the Republic of Azerbaijan", Press Release No. 95/24, April 19, 1995. 46 milyon dolarlık bu destek, Azerbaycan'ın IMF'den aldığı ilk yardım olmuştur.

46 Bkz.: "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gümrük Mecellesi", **Azerbaycan Gazetesi**, no. 1686, 1687, tarih: 05. -06. 08. 1997.

47 Bkz.: **IMF**, "IMF Approves Stand-by Credit and Second STF Drawing for Azerbaijan Republic", Press Release No. 95/58, November 17, 1995.

48 Bkz.: **IMF**, "IMF Approves Combined ESAF/EFF Financing for Azerbaijan Republic", Press Release No. 96/64, December 20, 1996.

49 Bkz.: **IMF**, Azerbaijan Republic: Selected Issues and Statistical Appendix, **IMF,** Country Report No. 02/41, Washington, D.C.: IMF, March 2002, s. 15.

50 **A.g.e.**, s. 35.

51 **A.g.e.**, s. 22.

52 Bkz.: **IMF**, Azerbaijan Republic: Selected Issues and Statistical Appendix, March 2002, **a.g.e.**, s. 20 ve IMF, Azerbaijan Republic: Recent Economic Developments, August 1998, **a.g.e.**, s. 70.

53 Bkz.: **IMF**, Azerbaijan Republic: Selected Issues and Statistical Appendix, March 2002, **a.g.e.**, s. 36.

54 Bkz.: **IMF**, World Bank, "Republic of Azerbaijan: Interim Poverty Reduction Strategy Paper", World Bank Document No. 22336, June 5, 2001.

55 Dünya Bankası'nın Avrupa ve Orta Asya'dan sorumlu direktörü Shigeo Katsu, bankanın bu stratejiyi değerlendirmesini şu sözlerle ifade etmiştir: "**After a very recent start, the Azeri government has come a long way in designing a strategy that addresses the country's most pressing needs, and we welcome its efforts to use a broad participatory approach in doing so. We appreciate that the government has been able to maintain solid GDP growth and macroeconomic stability in the past four years, and we hope this will form the basis of a comprehensive development strategy that brings economic welfare to all citizens of Azerbaijan**." Bkz.: **World Bank, Azerbaijan: World Bank Discusses Azerbaijan's Poverty Reduction Strategy,** World Bank: News Release No. 2002/008/ECA, July 6, 2001, s. 1.

Azerbaycan'ın Etnik ve Demografik Yapısı / Elnur Ağaoğlu [s.217-226]

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü /Türkiye

Giriş

Çok sayıda dilin[1] konuşulduğu dünyamızda tek uluslu, yani yalnız bir milletten, bir halktan oluşan bir ülke, devlet bulmak neredeyse imkansızdır. Dünyanın tüm ülkeleri çok uluslu bir yapıya sahiptir. Bu ülkelerde ana etnik unsurun yanında yaşamlarını sürdüren çok sayıda milli azınlık, etnik azınlık ve azsayılı halka[2] rastlamak mümkündür. Bu etnik gruplar ya belli bir bölgede toplu halde yaşar, ya da ülkeye yayılmış durumda bulunurlar.

Çok uluslu yapıya sahip toplumlarda devlet kurumlarının -özellikle yeni kurulan devletlerde- varlığını sürdüren etnik gruplara yönelik yansız bir milli politika belirlememesi, devletin ileride bu konuda çıkan sorunların muharriki olarak karşımıza çıkmasına yol açmaktadır. Etnik grupların kültürel ve dilsel hak taleplerinin reddedilmesi sorunu çözmediği gibi, etnik duyguların daha da kuvvetlenmesine sebep olabilmektedir. Bu duygular gelişmekte olan devletlerde gelişmenin önünde engel oluşturduğu gibi, yabancı dış güçlerin yeni oluşumu parçalaması için de kaynak niteliğini taşıyabiliyor.

Çok uluslu yapıya sahip devletlerde burada yaşayan etnik gruplara yönelik yansız bir politikanın izlenmesi üniter-demokratik devlet yapısında etnik grupların iyi ilişkiler içinde yaşamlarını sürdürmesini sağlar.

Azerbaycan coğrafyası[3] ve bu coğrafyanın belli bir kısmı üzerinde kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti de tarih boyunca çok uluslu bir yapıya sahip olmuştur.

Tarihi İpek Yolu üzerinde yerleşmesi, güzel doğası, tükenmez yer altı ve yer üstü zenginliklere sahip oluşu bir çok milli azınlığın, etnik grubun ve azsayılı halkın gelip bu coğrafyaya yerleşmesine sebep olmuştur. Bu zengin bölge dünya devletlerinin de hep dikkat merkezinde olmuş ve bir çok ekonomik çıkar savaşlarına sahne olmuştur.

Azerbaycan coğrafyası defalarla göçeri halkların akınlarına uğramıştır. Ayrıca buraları işgal eden devletler, birçok kavmi ve dini grubu buralara göç ettirmekle kontrollerini güçlendirmeye çalışmışlardır. Eski ve Orta Çağlarda İran yönetimi, yeni dönemde Çar Rusyası, daha sonraki dönemde ise Sovyet yönetimi işgal ettikleri Kafkasya'ya, özellikle de Azerbaycan'a yabancı iskanını yapma yollarını denemiş ve çok yönden de başarılı olmuşlardır.

Böylece, Azerbaycan burada yaşayan yerel halklarla beraber, sonradan gelip yerleşen milli azınlık, etnik azınlık ve azsayılı halkların da vatanına çevrilmiş ve bu etnik unsurların birleşimi de daha sonraları oluşturulan ve günümüzde de kullanılan Azerbaycan halkı mefhumunu ortaya çıkarmıştır.

70 yıllık Sovyet İmparatorluğu döneminde "Sovyet Halkı" yaratma fikrine hizmet eden Sovyet Milli Politikasıyla yönetilen Azerbaycan, bağımsızlığını kazandığı ilk günlerle beraber suni şekilde yaratılan milli sorunlarla yüz yüze kalmıştır.

Moskova, Ermenistan ve bazı Avrupa başkentlerinde Azerbaycan'da sahneye konmak için hazırlanan suni "Ermeni Problemi" planları 1988 yılında Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde uygulanmaya konmaya başlandı. Milli zeminde hiçbir sorun yok iken Ermeniler milli sorunlar varmış gibi bir manzara yaratarak Dağlık Karabağ bölgesinde ayaklandılar. Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı verdikleri savaş sonucu Ermeniler Dağlık Karabağ bölgesini işgal ettiler. Mayıs 1994 yılında ateşkes imzalanmasına rağmen Azerbaycan topraklarının %20'si halen Ermeni işgali altındadır.

1993 yılında, bu sefer Lezgi ve Talış Problemi yaratılmak istendi. Fakat, dönem yöneticilerinin Türkçü düşüncelerini ön plana çıkarmalından rahatsız olmalarına rağmen dış güçler burada yaşayan bu etnik grupları istedikleri gibi kullanamadılar. Yarattıkları Talış-Mugan Özerk Cumhuriyeti kısa sürede ortadan kaldırıldı. Lezgi halkını harekata geçirmek isteyen "Sadval" cemiyeti etkisizleştirildi.

Ağustos 2001 yılında bu sefer Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuzeyinde milli azınlıkların yaşadığı Zagatala bölgesinde milli zeminde yeni oyunlar oynanmak istendi. Fakat, Azerbaycan'da milli zeminde önemli bir sorun yok iken, yeniden bu eski kartları kullanmak isteyen güçler bellidir. Bunlar Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yer altı ve yer üstü zenginliklerine, servetlerine sahip olmak isteyen, ekonomik ve siyasi yönden güçlenip, ayakları üzerinde durmasından rahatsız olan dış yabancı güçlerdir.

Bu araştırmada Azerbaycan tarih yazımından ve 20. yüzyılda Azerbaycan'da yapılan nüfus sayımı sonuçlarından hareketle Azerbaycan coğrafyasında yerleşen halk, milli azınlık, etnik azınlık ve azsayılı halkların buradaki yerleşimleri, sayıları ve günümüzdeki durumları gözden geçirilecek ve bu etnik unsurlar arasındaki ilişkiler değerlendirilecektir.

Azerbaycan Coğrafyasında Etkin Yapı

A. Azerbaycan Türkleri

Azerbaycan coğrafyasında Azerbaycanlılar adıyla anılan Azerbaycan Türkleri ana etnik unsuru oluşturmaktadır.

Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan coğrafyasında ilk yerleşimleri konusuna geçmeden, Azerbaycan Türklerine Azerbaycanlılar adının verilme tarihi üzerinde bir açıklama yapmakta yarar vardır.

Sovyetler Birliği'nin kurulduğu döneme kadarki edebiyatlarda Azerbaycan'da yaşayan Türkler için Türk veya Tatar ismi kullanılmaktaydı. Bu durum Sovyet yönetiminin iktidarının güçlendiği döneme kadar devam etmiştir. Fakat, Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla birlikte Azerbaycan Türklerinin etnik adı ilga edildi. Halka ve onun milli diline yeni ad verildi: Türkler "Azerbaycanlılar" ve onların dili "Azerbaycan Dili" adını aldı. 1939 yılından itibaren de Türk adı yasaklanmış oldu.[4] 30'lu yıllardan

itibaren Azerbaycan Türklerinin resmi adının iktidar yöneticileri tarafından değiştirilmesinin başlıca amacı, halkın milli şuurunun gelişmesini engellemekti. Fakat bunlara rağmen Sovyetlerin son dönemine kadar Azerbaycan adı altında Türk isminin kastedildiği anlaşılmaktaydı.

Bugün Azerbaycan tarih yazımında Azerbaycan Türklerinin etnik menşeine dair üç ana görüş mevcuttur: 1. Medya-Atropatena Görüşü, 2. Albanya Görüşü, 3. Eski Türk Görüşü.

Medya-Atropatena görüşünü "ilk defa doğru-ilmi izahıyla" Sovyetler Birliği Komünist Partisi Başkanı İ. Stalin 1939 yılında ortaya koymuştur.[5]

Medya-Atropatena görüşüne göre, M. Ö. (XI-IV. yüzyıllarda) bugünkü Azerbaycan topraklarında Medya (Atropatena) Devleti mevcuttu. Bu devlette İran dilinde konuşan Atropatenalılar yaşıyordu. Fakat, Atropatenalılar Orta Çağ'da Türk Halkının gelip buralara yerleşmesiyle Türk dilini benimseyip yeni Türk halkına dönüşerek Azerbaycanlıların etnik ataları arasında yer almışlardır.[6]

İkinci tez olan Albanya görüşünün destekleyicileri Azerbaycan'da Türk etnik topluluğunun menşeinde eski Kafkasya Albanyası'nda oturan kavimlerin varolması üzerinde durmaktalar.

Albanların tarih sahnesinde devamcıları konusunda ilk fikir belirtenlerden biri Leviatov olmuştur. Leviatov daha 1948 yılında yazdığı eserinde "Arap hilafetinin hakimiyeti döneminde Albanların bir kısmı Müslümanlaştı, diğer bir kısmı ise Hıristiyan kaldı" görüşünü ileri sürer.[7] Bu fikri devam ettiren Petruşevski de buna benzer sonuca varır: "Albanya'da Hıristiyan kalanlar Ermenileşti, Müslümanlığı kabul edenler ise Azerbaycan halkına katıldı".[8] İgrar Aliyev de Albanların İslamlaşmasının onların Türkleşme prosesini hızlandırdığı üzerinde durmaktadır.[9]

Böylece VII. yüzyılda Albanya Krallık'ının sukut etmesiyle burada yaşayan Müslümanlaşan halk, ülkenin topraklarına yığınlar halinde yerleşen ve Türk Dilinde konuşan halkla birleşmişlerdi[10] ve bugünkü Azerbaycan Türklerinin ataları arasında yer almışlardır.

Eski Türk görüşünü savunanlar ise, Türklerin daha M. Ö. Azerbaycan topraklarına yerleştiklerini ileri sürerler. Bu görüşü savunan tarihçilere göre umumiyetle Türklerin bu bölgeye yerleşmeleri 3 dalga şeklinde olmuştur: Birinci dalga M. Ö. VIII. yüzyıl sonlarından VII. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür. Bu dalga sonucu Kimmer, İskit ve Saklar Kafkasya'ya yerleşmişlerdir. İkinci dalga II-IV. yüzyılda Hun kabilelerinin göçleri ile yaşanmıştır. Üçüncü dalga ise Selçukluların XI. yüzyılda buraya yerleşmesiyle yaşanmıştır. Yani Azerbaycan Türklerinin babaları daha M. Ö. bu topraklarda yaşamışlardır.[11]

Yukarıda da görüldüğü gibi Azerbaycan tarih yazımında Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan coğrafyasına yerleşmeleri konusunda ideolojilerden doğan farklı görüşler mevcuttur. Fakat, bugün yeni kurulan Azerbaycan Devleti açısından demokratik ve serbestlik ortamında Azerbaycan Türklerinin kökenlerini bilimsel yöntemlerle araştırıp bulmak önemlidir.

1926 yılında Sovyetler Birliği'nde yapılan ilk nüfus sayımında genel nüfus içinde %62'lik bir payı olan Azerbaycan Türklerinin sayısı Sovyetler Birliği'nin son nüfus sayımı olan 1989 yılı nüfus

sayımında 5.805.000'e (%82.7) ulaşmıştır. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yapılan ilk ve tek nüfus sayımı olan 1999 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre ise Azerbaycan Türklerinin sayısı 7.205.500 (%90.6) olmuştur. Azerbaycan Türklerinin sayısındaki bu artışı doğal nüfus artışıyla beraber bir çok etkenlerle de açıklamak mümkündür. Şöyle ki 1948 yılında başlayan ve 1990'lı yıllarda bile devam etmiş olan göç olayı sonucu binlerce Azerbaycan Türkü, Ermenistan'daki baba yurtlarından Azerbaycan'a kovulmuşlardır.[12] Diğer bir etken olarak da burada yaşayan etnik unsurların bir kısmının Sovyet Dönemi nüfus sayımı uygulamalarından vazgeçememeleri[13] ve kendilerini ana etnik unsur olarak gösterilen Azerbaycanlı şeklinde kaydettirmeleri gösterilebilir.

Azerbaycan Türkleri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ana etnik unsurunu oluşturmaktadır ve Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde yaşarlar. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ana etnik unsuru oluşturan Azerbaycan Türkleri burada yaşayan diğer etnik unsurlarla iyi ilişkiler içindeler ve tüm siyasi, ekonomik ve kültürel haklara sahipler.

B. Ahıska Türkleri

Azerbaycan'da, Azerbaycan Türklerinden sonra Türk adıyla anılan ve nüfus sayımında bu ad altında kaydolunan diğer bir etnik unsur da Ahıska Türkleridir.

İkinci Dünya Savaşı'na kadar Sovyetler Birliği'nde Ahıska Türkleri esasen Gürcistan'ın Türkiye sınırı yakınlarında yaşamaktaydılar. İkinci Dünya Savaşı Döneminde -17 Kasım 1944 yılında- SSCB Devlet Savunma Komitesi, Ahıska Türklerine güvensizliklerini ifade ederek onları Orta Asya'ya göç ettirmek hakkında karar çıkardı. Karara uyularak Ahıska Türkleri yurtlarından edilerek Orta Asya'ya sürüldüler. Kışın soğuk şartlarında sürülenlerin bir kısmı yolda hayatlarını kaybettiler. Sağ kalanlar ise ağır şartlar altında Orta Asya cumhuriyetlerine yerleştirildiler.

31 Ekim 1957 yılında SSCB Yüksek Sovyeti bu kez Ahıska Türklerinin yurtlarından sürülme kararını yanlış bularak kaldırdı. Ahıska Türklerine vatanlarına geri dönme izni verildi. Fakat, Gürcistan hükümeti yurtlarına dönmek isteyen Ahıska Türklerini kabul etmedi. Bunun üzerine Ahıska Türkleri dini bir ve kanı bir olan Azerbaycanlıların yanına yerleşmeye başladılar.

Gelenler toplu şekilde Azerbaycan'ın Saatlı ve Sabirabad rayonlarına[14] yerleştirildiler. Azerbaycan'a ilk yerleştirilen Ahıska Türklerinin sayısı ilk defa 1979 yılı nüfus sayımına yansımıştır. Bu sayım sonucuna göre Azerbaycan'da 7.900 (%0.1) Ahıska Türkü yaşamaktaydı.

Ahıska Türklerinin Azerbaycan'a göç edip yerleşmelerinin ikinci kademesi 1989 yılında yaşandı. 1989 yılının Mayıs-Haziran aylarında hayatlarına Orta Asya'da devam ettirmek isteyip 1957 yılında vatanlarına dönmeyen Ahıska Türkleri ile Özbekler arasında Özbekistan'ın Fergane, Kokong, Kuvaçay, Yayçan kentlerinde kanlı olaylar yaşandı. Bu olaylarda 110 kişi öldürüldü, 1011 kişi yaralandı, 1200 ev yakıldı.[15] Olaylar sonucu Ahıska Türklerinin, Özbekistan'da yaşamlarını sürdürmeleri imkansız hale geldi. Ahıska Türkleri başka bölgelere göç ettirilmeye başlandı. Bu defa da Ahıska Türkleri ağırlıklı olarak Azerbaycan'a göç etmeyi tercih ettiler. Yeni gelen göçler bu sefer önceki göçlerin yerleştirildikleri Saatlı ve Sabirabad rayonuyla beraber Guba, Haçmaz, Deveçi,

Şamahı, Ağsu rayonlarına yerleştirildiler. Bu göç olayı da 1989 ve 1999 nüfus sayımlarına yansımış oldu. 1979 yılında 7.900 olan Ahıska Türklerinin sayısı artarak 1989 yılında 17.700'e (%0.2) ve 1999 yılı sayımında ise 43.400'e (%0.5) ulaşmıştır.

XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'a yerleştirilen Ahıska Türkleri, Azerbaycan vatandaşı olarak burada yaşayan diğer halklarla eşit haklara sahipler. Onların problemleri ile devlet yetkilileri ve "Ahıska" Kültür Merkezi ilgilenmektedir.

C. Ruslar

Rusların, Azerbaycan'da ilk görünmeleri IX. yüzyıla dayanmaktadır. Zira bu yüzyılda yaşamış Arap bilgini Abdül Kasım, Rus tüccarlarının İdil nehrinden Hazar Denizi'ne inerek oradan Kür Nehri vasıtasıyla o günkü Azerbaycan sınırlarından uzakta kalan büyük ticaret şehri olan Berde'ye kadar geldiklerini yazar.[16] Bunu yine Rusların farklı dönemlerde bölgeye, bu sefer ticari değil de, soyguncu yürüyüşleri takip etmiştir. Fakat Rusların Azerbaycan'a iskan amacıyla ilk göçleri XIX. yüzyıla rastlamaktadır. Bu yüzyılda Rusya ve İran arasında baş gösteren savaşlar sonucu imzalanan 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Anlaşmalarıyla Azerbaycan ikiye parçalanmış oldu: Güney Azerbaycan İran esaretinde kalırken, Kuzey Azerbaycan Rusya'ya bağlanmış oldu. Bu işgalı takiben de ilk göçler XIX. yüzyılın 30-50'li yıllarında Rusya'nın Tambov, Saratov ve Voronej vilayetlerinden başladı.[17] Rusya, Kafkasya ve Azerbaycan'daki iskan siyasetine özellikle dikkat etmiştir. İyi bir kolonizasyon siyaseti takip etmekle Rusya, yeni ele geçirdiği bölgelerde daha kolay bir yönetim oluşturabileceği düşüncesindeydi. Aynı zamanda bu dönemde Rusya'da, devlete karşı başkaldırmalar ve dini tarikatçı hareketler de baş göstermekteydi. Bu muhalif insanların yeni ele geçirilen topraklara yerleştirilmesiyle Rusya'da da sakin bir düzen kurulacaktı. Rusya Devleti, göç ettirdiği insanlara yeni yerleşim yerlerinde problemlerini daha kolay çözmeleri için para yardımında da bulunmaktaydı.

Rus nüfusun XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan'a yeni göçlerinin arkasında Bakü'nün gelişmiş bir sanayi-petrol şehri oluşu vardır.

Azerbaycan'a yerleştirilen Ruslar esasında Ortodoks idiler. Fakat, muhtelif dini tarikatlara itaat eden ve devlete karşı gelen Malakanlar, Babtistler, Dukobarlar, Subbotnikler de vardı.

Göç ettirilen Ruslar Guba, Cevat, Göyçay, Lenkeran, Şamahı, Bakü bölgelerine yerleştiriliyor ve onlar için bu bölgelerde ayrıca Rus köyleri kuruluyordu.

Rusların, Azerbaycan'a göç ettirilmeleri Sovyetler Birliği Dönemi'nde de devam etmiştir.

Azerbaycan'da yaşayan Rusların sayısı 1939 yılı nüfus sayımında 530 binle (%16.5) en üst düzeye ulaştı. Fakat sonraki nüfus sayımlarında Rusların sayısında düşüş yaşanmaya başlandı. Şöyle ki, 1979 yılında 475.300 olan Rusların sayısı (%7.9), 1989 yılında 392.300'e (%5.6) ve son 1999 yılı sayımında ise 141.700'e (%1.8) düşmüştür. Rusların sayısının azalması Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusların, Azerbaycan'dan göç etme olaylarının artması, aynı zamanda bir kısım Rus'un da artık kendilerini Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşı olarak gördüklerinden nüfus sayımında kendilerini Azerbaycanlı diye yazdırmaları, doğum oranlarında azalmanın görülmesi ile açıklanabilir.

Ruslara bugün Azerbaycan'da geniş haklar tanınmaktadır. Ülkede ondan fazla Malakan dini topluluğu, dört Adventist topluluğu, yedi Baptist topluluğu bulunmaktadır. Ayrıca 90'lı yılların ortalarında Rusya Kilisesi Kutsal Sinod'unun kararıyla, merkezi Bakü'da bulunan bağımsız Hazar Piskoposluk Dairesi kurulmuştu.[18] Rus dilinde gazeteler yayınlanmakta, televizyon programları sunulmakta, kültürel etkinlikler düzenlenmektedir. Bakü'de Semed Vurgun adında Rus Dram Tiyatrosu bulunmaktadır. Rus dilinde eğitim veren okul ve üniversiteler vardır.

Ruslar Azerbaycan'da tüm kademelerde temsil olma hakkına sahipler ve bunu kullanmaktadırlar.

D. Ermeniler

Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleşmeleri XIX. yüzyılın başlarına rastlamaktadır ve Rusya-İran ve Rusya-Türkiye savaşlarını takiben başlamıştır.

Ermeniler ilk olarak Azerbaycan'ın Karabağ ve Erivan vilayetine yerleşmişlerdir. Çar I. Nikola'nın 21 Mart 1828 yılı kararı ile Nahçivan, Revan Hanlıkları ve Ordubad bölgesi "Erivan Vilayeti" adı altında birleştirilmiştir.[19] Bu yıllarda Erivan vilayetinin merkezini oluşturan Erivan şehrinde 7.331 (1.807 hane) Azerbaycanlı (Müslüman) nüfusa karşı 2.369 (567 hane) Ermeni yaşıyordu. Erivan şehrinde Ermenilerin azınlıkta kalma durumu 1917 yılına kadar devam etmiştir. 1897 yılında Rusya'da yapılan ilk nüfus sayımına göre Erivan vilayetinde 313.188 Azerbaycanlı yaşıyordu. Ancak 1917 yılının Kafkazski Kalendar'ın (Kafkas Yıllığı) verdiği nüfus sayımı sonucunda Ermenilerin Erivan şehrinde çoğunluğu oluşturdukları görülmektedir: 93.544 (%45.5) Azerbaycanlıya karşı 106.933 (%52) Ermeni var idi. Nahçivan ve Ordubad bölgesinde ise Ermeniler hiçbir zaman üstünlük sağlayamamışlar. Ermenilerin yerleştirildikleri diğer bir bölge olan Karabağ'da da durum farklı değildi. Burada da Ermeniler Azerbaycanlılardan 4-5 misli kadar azınlıkta idiler. 1810 yılının resmi bilgilerine göre Karabağ vilayetinde 12.000 ailelik ahali vardı. Bunların içerisinde de 2.500 Ermeni ailesi vardı. 1823 yılında Karabağ Hanlığında 90.000 nüfus olmuştur. Bir şehir ve 600'den fazla köy vardı ki, bunun 150'si Ermeni köyü idi.[20]

10 Şubat 1828 Rusya-İran Savaşı sonucu imzalanan Türkmençay Anlaşması'nın 15. maddesine dayanılarak İran'dan Kafkasya'ya, özellikle Azerbaycan'a çok sayıda Ermeni nüfus yerleştirilmiştir. Bir hesaba göre 130.000'den çok aile göç ettirilmiştir.[21] Diğer bir kaynağa göre ise 1829-1830 yıllarında İran'dan 40.000 ve Türkiye'den (Osmanlı İmparatorluğu'ndan) 84.600 Ermeni Kafkasya'ya yerleştirilmiştir.[22]

Büyük petrol şehri olan Bakü'ye ise Ermeni göçleri özellikle XX. yüzyıl başlarında başlamıştır. Nüfus sayımlarına dikkat edersek XX. yüzyıl başlarından yüzyılın 80'li yıllarına kadar Ermeni nüfus Azerbaycan'da hep artış göstermiştir: 1926 yılında Azerbaycan'da Ermenilerin sayısı 282.000, 1939'da 388.000, 1950 yılında 442.100, 1979'da 475.300 olmuştur. 1988 yılında Azerbaycan-Ermenistan savaşının başlamasıyla beraber Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerin, Ermenistan'a,

Rusya'ya veya daha sonra işgal ettikleri Dağlık Karabağ'a yerleşmeleri başlamıştır. Bu da 1989 yılı nüfus sayımına Azerbaycan'da Ermeni nüfusunun azalması şeklinde yansıdı [390.500 (%5.6)].[23]

1999 yılı nüfus sayımına göre Azerbaycan'da 120.700 (%1.5) Ermeni yaşamaktadır. Bu nüfusun ağırlıklı kısmı halen Azerbaycan'ın fiili hakimiyet sahası içinde bulunmayan Karabağ ve çevresindeki topraklarda yaşamaktadır. Bunun dışında Bakü'de ve diğer kent ve ilçelerdeki karışık ailelerde de Ermeniler yaşamaktalar.

E. Gürcüler (İngiloylar)

Azerbaycan'da Gürcüler adı altında nüfus sayımında kaydedilen etnik unsurun diğer adı İngiloy'dur. İngiloylar bugün Azerbaycan'ın Zagatala, Gah ve Balaken rayonlarında yaşamaktadırlar.

İngiloyların kökeni de Azerbaycan tarih yazımında netlik kazanmamıştır. Kimi tarihçiler İngiloyların XVI. yüzyılda Dağıstan'dan Zagatala bölgesine göç eden Guri tayfasının; kimi tarihçiler ise XVII. yüzyılda İslamı kabul eden Kahetlerden olduğu görüşünü ileri sürerler. Bir kısım tarihçiler İngiloyların kendiliğinden bir halk olduklarını savunurken, son dönem tarihçiler de onları Alban tayifelerinden olan Gellere bağlamaktalar.[24]

İngiloyların Gürcü oldukları da söylenmektedir. Bir görüşe göre de, onlar XVII. yüzyılda İslam dinini kabul ettikleri için Azerbaycan Türkleri onlara "yengiloy", yani "yeni dine gelenler" adını vermişlerdir. Geybullayev'in fikrine göre, bu etnosun asıl adı Gürcü menşeli "geloy" idi, fakat XVII. yüzyılda İslam dinini kabul ettikleri için "yeni geloy" adını almışlardır ki, bu ad da sonralar İngiloy şekline düşmüştür.[25]

İngiloylar arasında dini parçalanma söz konusudur. Müslümanlığın Sünni mezhebini kabul eden İngiloylar kendilerini Azerbaycanlı, Gürcülerden Ortadoksluğu kabul eden İngiloylar ise kendilerini Gürcü olarak görmekteler.

Sovyet Dönemi'nde yapılan nüfus sayımlarında İngiloyların sayısı şöyle değişmekteydi: 1926 yılında 9.500, 1939 yılında 10.200, 1959 yılında 9.500, 1970 yılında 13.600.[26] Daha sonraki nüfus sayımlarında isimleri geçmemekle beraber bu gün sayılarının 14.000'in üzerinde olduğu tahmin edilmektedir.

F. Tatlar

Azerbaycan'ın etnik yapısında Tatlar önemli yer tutmaktalar. Tat dili Hint-Avrupa dil grubunun İran ailesine dahildir. Azerbaycan'da yaşayan Tatların dillerinde lehçe farkları vardır. Tat dili bu farklardan dolayı 3 gruba ayrılmaktadır: 1. Guba, Deveçi ve Gonakkent bölgesinde yaşayan Tatların kullandığı Kuzey lehçesi, 2. Hızı rayonunda yaşayan Tatların kullandıkları Merkez lehçesi ve 3. Abşeron, Lahıç ve Şamahı Tatlarının kullandıkları Güney lehçesi. Bu lehçe farklılıklarına rağmen Tatlar ortak Tat dilini kullanmaktalar.

Dini inançlarına göre de Tatlar 3 gruba ayrılmaktalar: İslam dinini kabul eden Tatlara "Müslüman Tatlar", Grigoryan mezhebini kabul eden Tatlara "Ermeni Tatlar" ve Yahudi dinini kabul

edip Tat dilinde konuşanlara ise “Yahudi Tatlar” adı verilmektedir. Müslüman Tatlar esasen Abşeron yarımadasının Balahanı, Surahanı köylerinde; Hızı, Guba, Şamahı rayonunun Melhem köyünde; İsmayıllı rayonunun Lahıç kasabasında yaşıyorlar. Ermeni Tatlar son döneme kadar Şamahı rayonunun Medrese ve Deveçi rayonunun Gilvar köyünde yaşamaktaydılar. Yahudi Tatlar ise Guba rayonunun Kırmızı kasabasında, Oğuz rayonunun merkezinde, aynı zamanda Bakü’de yaşamaktalar.

Azerbaycan tarih yazımında Tatların bugün yaşadıkları Azerbaycan topraklarına yerleşmeleri konusunda genel bir görüş hakimdir: Bu görüşe göre, Tatlar Sasanilerin (Yezdegird, Hüsrev, Nuşirevan) IV. yüzyılda (309-381) hakimiyeti döneminde İran’a kuzeyden baskınlar düzenleyen göçeri Türk kabilelerine karşı koymak, baskınlardan korunmak için bugün yaşadıkları bölgeye yerleştirilmişlerdir. Azerbaycan tarih yazımının daha oluşum aşamasında olduğu XX. yüzyıl başlarında ortaya atılan bu görüş günümüz tarih yazımında da kabul görmektedir.[27]

Yahudilerin ve Grigoryanların Tat dilini kabul etmeleri ise Tatların yüksek bir medeniyete sahip olmalarıyla açıklanmaktadır: “Tatların medeniyeti nispeten artık olduğundan bunlar ile komşu olan Türkler (örneğin: Maştağa, Surahanı vs. köylerinde yaşayan Türkler), Yahudiler ve Garaçılar Tat dilini, âdet ve resmini kabul etmişler. Hatta Azerbaycan’ın müthiş fatihleri olan Araplar bile kendi dillerini kaybedip Tat lisanını öğrenmişlerdir”.[28]

“Yahudi Tatlar”dan konu açılmışken burada Yahudelere değinmekte de yarar vardır. Yukarıda, Sasaniler Dönemi’nde Tatların (aynı zamanda Yahudi Tatların) Azerbaycan’da yaşadıkları bugünkü yerlere yerleştirilmelerinden bahsedildi. Fakat, bunların yanında Azerbaycan’da Avrupa Yahudileri denen Yahudiler yaşamaktadır. Bu Yahudilerin Azerbaycan’a yerleşmeleri ise Rusların Kafkasya’yı, o cümleden Azerbaycan’ı işgalini takiben başlamıştır. Yahudi Tatlar ile Avrupalı Yahudiler arasında âdet-ananelerinde farklar mevcuttur. Yahudi Tatların ibadet evi olan “Numazi” Avrupalı Yahudilerin sinagoglarına benzememektedir.

Yahudilerin Azerbaycan’daki sayıları son döneme doğru azalma göstermektedir. Şöyle ki; 1939 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre Azerbaycan Yahudilerinin sayıları 41.200 olarak tespit edilmiştir. Bu sayı 1989 yılı sayımında 30.800’e (%0.4), 1999 yılı sayımında ise 8.900’e (%0.1) düşmüştür. Bu sayıda azalma Sovyetler Birliği’nin son dönemi ve çöküşünü takiben Yahudilerin anayurtları olarak tanımladıkları İsrail’e göç etmeleri sonucu oluşmuştur. “Yahudi Tatlar” genelde Azerbaycan dilinde, Avrupalı Yahudiler ise Rusça konuşmaktalar.

Yahudilerin bugün Azerbaycan’da, Sinogogları bulunmakta, uluslararası “SOHNUT” teşkilatı ve Azerbaycan-İsrail Derneği faaliyet göstermektedir.

Tatların sayılarına baktığımızda aşağıdaki manzarayla karşılaşıyoruz: 1897 nüfus sayımına göre ise Azerbaycan’da 91.300, 1926 sayımına göre ise 30.500 Tat yaşamaktaydı. Tatların sayısındaki bu azalma Sovyetlerin millet politikasıyla açıklanabilir. Kurulduğu ilk dönemlerde milletlere kendi kaderlerine sahip olacaklarına söz veren Sovyet İdeolojisi daha ilk günden o milletleri, etnik grupları sıkıştırma yolunu tuttu. 1926 sayımında Tatların azalmış olarak görülen kısmı, kendilerini

Azerbaycanlı olarak yazdırmak zorunda bırakılmışlardı. 1939, 1959 nüfus sayımında Tat adının geçmemesi de bununla açıklanabilir. Sovyetlerin 1989 son sayımına göre Azerbaycan'da 10.200 Tat yaşamaktaydı. Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra yapılan ilk nüfus sayımında ise Tatların sayısı 10.900 (%0.13) olarak gösterilmektedir. 1999 yılı nüfus sayımıyla Tatların, Azerbaycan'da asimile olmadıkları ve 10.900'lük bir sayıyla yaşadıkları kanıtlanmış oluyor.

Bugün Azerbaycan'da 1990 yılında kurulan "Azeri" Tat Kültür Merkezi faaliyetini sürdürmektedir. Merkez Tat folklorunu, edebiyatını, tarihini, dilini, âdet-ananelerini incelemekte, Tatların toplu yaşadıkları bölgelerde 1-4. sınıflarda milli dilde eğitim vermek için ders programları, kitapları hazırlamaktadır.

Tat dilinde kitaplar yayınlanmakta ve Tatlar devlet yönetiminde, kültürel ve ekonomik hayatta yer almaktalar. Kendi aralarında Tat dilini kullanmakla beraber Azerbaycan'ın diğer etnik unsurlarıyla ortak anlaşma dili olarak devlet dili-Azerbaycan dilini kabul etmekte ve kullanmaktalar.

G. Talışlar

Talışlar Hint-Avrupa dil grubunun İran ailesine dahildir.

Talışlar 642 yılında Arapların bu bölgeye gelişiyle İslam dinini kabul etmişlerdir. Esasen İslamın Şii mezhebindendirler. Fakat Astara rayonunda birkaç köyde Talış Sünniler de yaşamaktadır.

Talışlar, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güney bölgesindeki Lerik, Astara, Lenkeran, Masallı ve Yardımlı rayonlarında meskundurlar. Adı geçen rayonlarda toplu şekilde yaşamaktalar. Bunun dışında Bakü ve Sumgayıt gibi merkezi şehirlerde de çok sayıda Talış yaşamaktadır.

Talışlar Azerbaycan'ın yerli (otokton) halkıdır. Bu bölgeye ne zaman yerleştikleri konusu tarih yazımında aydınlık kazanamamaktadır. Fakat, ağırlıklı görüş Talışların Milattan Önce bugün yaşadıkları toprakta yaşayan Kadusilerin devamcıları olduğu yönündedir.[29] Çok eski zamanlarda Talışlar Medya Devleti terkibinde yaşamışlardır. XVII. yüzyılda Talış Hanlığı adı altında bir hanlık kurmuşlardır. Bu Hanlık 1813 yılında İran ve Rusya arasında imzalanan Gülistan Anlaşması'yla Rusya ile birleştirilmiştir.

1926 yılı nüfus sayımına göre Azerbaycan'da 77.323 (%3.3) Talış yaşamaktaydı. 1939 yılındaki sayımda bu sayı 87.600'e (%2.7) yükselmiştir. 1959, 1970 ve 1979 yılı nüfus sayımında Talış etnik adı gösterilmemektedir. Bu da her şeyden önce Sovyet ideolojisinin bir yansımasından ileri gelmekteydi. Şöyle ki, etnik grupların adı, yerini genelleştirilmiş Azerbaycanlı adına bırakmaktaydı. 1939 yılından beri yok ettirilen Talışlar 1989 yılında Sovyetler Birliği'nde 21.914, o cümleden Azerbaycan'da 21.200'lük bir rakamla (%0.3) yeniden görünmeye başladılar. 1999 yılı nüfus sayımına göre Azerbaycan'da 76.800 (%1.0) Talış yaşamaktadır. Fakat, bu rakam büyük olasılıkla Talışların gerçek sayısını yansıtmamaktadır. Zira, Talışların 1926 yılından 1999 yılına kadar sayılarının artması gerekirken, azalmalarına sebep olacak bir olaya da rastlanmamaktadır. Büyük olasılıkla Talışlarının sayısındaki azalma daha çok sayıda Talış'ın Sovyet nüfus sayımı uygulamalarından vazgeçememeleri ve kendilerini Azerbaycanlı olarak yazdırmaları sayesinde olmuştur.

Bugün Azerbaycan'da Talışların, merkezi Bakü'de ve Talışların yaşadıkları bölgelerde, şubeleri bulunan Talış Kültür Merkezi vardır. Talış Kültür Merkezi, Talışların dili, yaşam tarzını, folklorunu, gelenek-göreneklerini bir sözle Talışların maddi ve manevi değerlerini araştırmayı amaçlamaktadır. Talış Kültür Merkezi'nin yayını olan "Tolışi Sedo" gazetesi şimdiye dek yayınladığı 55 sayısıyla Talış kültürü araştırmasında belli mesafe kat etmiştir. Fakat, günümüzde maddi sıkıntılardan dolayı yayınlanamamaktadır.

Talışların yaşadıkları bölgelerde 1-4. sınıflarda Talış dili eğitimi verilmektedir. Talış dili eğitimi için gerekli kitaplar devlet tarafından yayınlatılmıştır. Talış şair ve yazarlarının Talış ve Azerbaycan dilinde kitapları yayınlanmaktadır. Devlet radyosunda haftada iki gün, 15'er dakikayla Talış dilinde program sunulmaktadır. Talışlar Talış diliyle beraber Azerbaycan dilini de kullanmaktalar. Okullarda Azerbaycan dilinde eğitim almaktalar. Azerbaycan'ın diğer halklarıyla eşit haklara sahiptirler.

H. Kürtler

Azerbaycan'da yaşayan Hint-Avrupa dilli etnik gruplardan biri de Kürtlerdir.

Kürtler Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ermenistan tarafından işgal olunan Laçın, Gubadlı, Zengilan ve Kelbecer rayonlarında ve kısmen de Nahçivan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktaydılar. Kürtlerin Nahçivan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan kısmı yaşamlarına aynı yerde devam ederken, Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayanlar Azerbaycan-Ermenistan savaşı sonucu buralardan göç ederek bugün Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde yaşamaktalar. Azerbaycan'da yaşayan Kürtler, Azerbaycan diliyle beraber kendi dillerini de kullanmaktalar. Esasen Kürt dilinin Kurmanci ve Kürdi diyalektini kullanmaktalar.

Kürtlerin Azerbaycan'da görünmeleri XI. yüzyıla dayanmaktadır.[30] XVI. yüzyıldan itibaren ise bölgedeki savaşlar sonucu İran'dan bu bölgeye Kürtlerin göçü artmıştır. Bu göçler XIX. yüzyılda da devam etmiştir. 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Anlaşmalarına esasen İran'dan Ermenilerle beraber Kürtler de Azerbaycan'a yerleştirilmişlerdir.

1926 yılı nüfus sayımında Kürtlerin sayısı 40.000 (%1.8) olmuştur. Ana etnik unsurun sayısında artış hesabına göre Kürtlerin sayısı 1989 yılında 12.200'e (%0.2) düşmüştür. 1999 yılı nüfus sayımında ise sayıları 13.100'e (%0.2) ulaşmıştır.

Kürtler bu gün Azerbaycan'da yaşayan halklar için Anayasa'da belirlenen tüm haklara sahipler.

I. Lezgiler

Azerbaycan coğrafiyasında Kafkas dilli halklar arasında Lezgiler önemli bir yer işgal etmekteler.

Lezgiler Azerbaycan'ın Gusar, Haçmaz, Göyçay, Gebele, Oğuz, İsmayıllı rayonlarında toplu halde yaşarlar.

Lezgilerin babalarının isimlerine I. yüzyılda yaşamış Strabon'un "Coğrafya" adlı eserinde rastlanmaktadır. Lezgiler kadim Albanya'da yaşayan "legi/legiler" tayfasının devamcılarıdırlar ve Kafkasya'nın yerli halkıdırlar.[31]

1926 yılı nüfus sayımına göre Azerbaycan'da 37.300 Lezgi yaşamaktaydı. 1970 yılında bu sayı 137.300'e yükselmiştir. 1989 sayımında ise Lezgiler 171.400'le (%2.4) Azerbaycan nüfusu içerisinde 4. sıraya yükselmiştir. Son 1999 yılı sayımında ise Lezgiler Azerbaycan Türklerinden sonra Azerbaycan'da ikinci büyük etnik unsuru oluşturmaktalar [178.000 (%2.2)].

Azerbaycan'da nüfuslarının çokluğu ve geniş bir araziye yayılışları bazı Lezgi milliyetçilerinde (özellikle Rusya arazisinde yaşayan Lezgilerde) "Lezgistan Devleti" kurma hevesini uyandırmıştır. Bu amaçla Rusya'da yaşayan bir grup Lezgi "Sadval" adı altında milliyetçi bir harekat oluşturmuşlardır. Bu harekat 1992 yılında Rusya Devleti tarafından da tanınmıştır. Harekat devlet tarafından tanındıktan sonra kendinde güç bularak Rusya ve Azerbaycan arazisinde Lezgilerin yaşadıkları toprakları birleştirme yoluyla Lezgistan Devleti kurma planlarını açıklamışlardır. Bu durum karşısında Rusya Devleti Haziran 1993 yılında harekatın faaliyetinin tanındığı 969. kararı kaldırmıştır. Yasal olarak tanınmamakla beraber "Sadval" harekatı bugün de Lezgilerin yaşadıkları bölgede milliyetçi faaliyetini sürdürmektedir. Fakat, bu faaliyet ne Azerbaycan ne de Rusya'da yaşayan Lezgiler tarafından sıcak karşılanmamaktadır.

Bugün Azerbaycan'da faaliyetini sürdüren "Samur" Lezgi Kültür Merkezi Lezgilerin maddi ve manevi değerlerini araştırmada önemli bir merkezdir. Merkezin "Samur" adlı gazetesi faaliyetlerini geniş çapta okuyucularına duyurmaktadır.

Gusar rayonunda açılan Lezgi Devlet Dram Tiyatrosu Lezgi ve Azerbaycan dillerinde oyunlar hazırlamaktadır.

Lezgilerin toplu yaşadıkları bölgelerde 1-4. sınıflarda Lezgi dilinde dersler verilmektedir. "Aras" radyosunda Lezgi dilinde haftada iki gün 15'er dakikalık program sunulmaktadır.

Lezgiler Azerbaycan coğrafyasının yerli halkı olarak Azerbaycan'ı doğma vatanları olarak görmekteler.

İ. Avarlar

Avarlar Kafkas halklarının Lezgi dil grubuna dahiller. Azerbaycan'ın Balaken ve Zagatala rayonlarında yaşarlar.

Avarlar XVII-XVIII yüzyıllarda Azerbaycan'a Dağıstan'dan göç etmişlerdir. Göç etmelerine sebep Azerbaycan'da tarım için geniş toprakların varolması olmuştur.[32] Avarlar İslam dinini kabul etmişlerdir.

Azerbaycan'dakı nüfus sayımlarına göre Avarları sayı şöyle değişmektedir: 1897 yılında 7.400, 1926 yılında 19.100, 1959 yılında 17.300, 1979 yılında 36.000 (%0.6) 1989 yılında 44.100 (%0.6). Son 1999 yılı nüfus sayımına göre ise Azerbaycan'da 50.900 (%0.6) Avar yaşamaktadır.

Avarların yaşadıkları bölgelerde ilköğretimde Avar dili eğitimine başlanmıştır. "Şeyh Şamil" adlı kültür cemiyetleri faaliyetini sürdürmektedir. Azerbaycan Devleti vatandaşı olarak Avarlar anayasada tanınan siyasi, ekonomik ve kültürel haklara sahipler.

J. Udiler

Azerbaycan'ın Kafkas dillerinin Lezgi grubuna dahil yerel etnik unsurlardan biri de Udilerdir.

Udiler günümüzde dünyada ancak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gebele rayonunun Nij köyünde ve az sayıda da Oğuz rayonunda yaşamaktalar.

Udiler eski Albanya'da yaşayan 26 tayifeden biridir. Yani Azerbaycan'ın en eski etnik unsurlarındandır.[33]

İslam dininden önce Udilerin bir kısmı Güneşe, Aya taparken, bir kısmı da Hıristiyanlığı kabul etmiştir. VII. yüzyılda İslam dininin bölgeye yerleşmesiyle Udilerin bir kısmı İslamlaşırken, bir kısmı da Hıristiyanlığa devamda karar kılmışlardır. Hıristiyanlığa devamda karar kılan Udilerin bir kısmı Ermeni Grigoryan kilisesinin etkisiyle Grigoryanlığı kabul edip aynı zamanda Ermenileşirken, diğer bir kısmı ise Ortodoksluğu Gürcülerden kabul ederek Gürcüleşmişlerdir. Azerbaycan'da yaşayanlar ise kendi maddi ve manevi değerlerini koruyarak yaşamlarına devam etmişlerdir.

Udilerin sayısında 1979 yılından 1989 yılına kadar devam eden artış [5.800'den (%0.1) 6.100'e (%0.1)] 1999 yılı nüfus sayımında azalma göstermiştir [4.100 (%0.05)]. Bu da her şeyden önce Azerbaycan-Ermenistan Savaşı sebebiyle Ermenileşmiş-Grigoryanlaşmış Udilerin buralardan göç etmeleriyle açıklanabilir.

Günümüzde Udilerin "Orayin" (Bulak) Kültür Merkezleri faaliyet göstermektedir. Devlet yönetiminde, ekonomik ve kültürel hayatta diğer etnik unsurlarla eşit haklara sahipler.

K. Sahurlar

Sahurlar Azerbaycan'ın Kafkas dil ailesinin Lezgi grubuna dahiller. Sahurlar Azerbaycan'ın Zagatala ve Gah rayonlarının birkaç köyünde yaşamaktalar. Sahurların tarihen yaşadıkları yer Kafkasya olmuştur. Sahurların kökeni bir varsayıma göre Güney Dağıstan'da bulunmuş Alban kabilesi civarlarından gelmektedir.[34] Birkaç yüzyıl önce Dağıstan'dan Azerbaycan'a göç etmişlerdir. Arapların bu bölgeleri ele geçirmeleri ile Sahurlar İslam dinini kabul etmişlerdir.

Sahurların sayısı nüfuz sayımlarına göre Azerbaycan'daki durumları şu şekildedir: 1926 yılında 15.600, 1939 yılında isimleri ayrıca kayıt edilmemiştir, 1959 yılında 2.900, 1979 yılında 8.500, 1989 yılında 13.300 ve son sayım olan 1999 yılı nüfus sayımına göre 15.900 (%0.2).

Bugün Azerbaycan'da Sahur Kültür Merkezleri faaliyetini sürdürmekte, Sahur dili okullarda öğretilmektedir.

L. Ukraynalılar

Slav kökenli olan Ukraynalılar Azerbaycan'da uzun süre Rus kimliği altında "gizlendikten" sonra 1979 yılı nüfus sayımında kendi kimlikleriyle kayıt olmayı tercih etmişlerdir (26.400, %0.4). 1999 yılında son nüfus sayımında sayıları 29.000'e (%0.4) ulaşmıştır. Azerbaycan'a yerleşmeleri Ruslarla aynı döneme rastlar.

Ukraynalılar Azerbaycan'da ordu kuruculuğuna yardımda bulunmuşlardır. Bu gün Ukrayna asıllı General Timoşenko, Azerbaycan Milli Meclisi'nin üyesidir.

Azerbaycan'da bulunan Ukraynalılar, Azerbaycan ile Ukrayna arasındaki ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesinde önemli rol oynamaktadırlar.

M. Tatarlar

Azerbaycan'da Kırım, Kazan, Nogay ve Astrahan Tatarları yaşamaktadır.

Tatarların sayısı 1979 yılı nüfus sayımında 31.400 (%0.5) olarak tespit edilmiştir. Bu sayı 1989 yılında azalmakla beraber (28.600, %0.4) 1999 yılında yeniden artış göstererek 30.000'e (%0.4) ulaşmıştır.

Tatarların Azerbaycan'da görünmeleri Safevi-Osmanlı savaşı dönemine rastlamaktadır. O zamanlar Tatarlar Osmanlı ordusu tarafında savaşıyorlardı. Tatarların bu şekilde Azerbaycan ile ilk tanışması sonraki yüzyıllarda -özellikle de XX. yüzyıl başlarında- sanayi şehri olan Bakü'ye göçleri ile devam etmiştir.

Bakü'de "Tugun tel" Milli Kültür Merkezleri faaliyet göstermektedir. Her yıl milli bayramları "Saban Toy"u kutlamaktalar.

N. Diğer Etnik Unsurlar

Azerbaycan'da yapılan son nüfus sayımında Diğer Milletler adı altında yukarıda haklarında bahsettiğimiz etnik gruplar dışında kalan azınlıklar kaydedilmektedir. Adı diğer milletler adı altında umumileştirilen azınlıklar aşağıdakilerdir: *Özbekler, Kazaklar, Litvanyalılar, Latviyalılar, Moldovyalılar, Estonyalılar, Kırgızlar, Tacikler, Türkmenler, Abhazlar, Agullar, Buryatlar, İnguşlar, Kabardinler, Komiler, Kumıklar, Mariler, Nogaylar, Çeçenler, Çuvaşlar, Çerkezler, Gagavuzlar, Araplar, Afganlar, Bulgarlar, Macarlar, Yunanlar, Viyetnamlılar, Koreliler, Kubalılar, Almanlar, Farslar, Polonyalılar, Uygurlar* vs.

Bu sıralananların bazıları çok eski dönemlerde göç yoluyla, ticaret etmek amacıyla, evlilik yoluyla buralara yerleşmişlerdir.

Azerbaycan'da sayıları çok az olmasına rağmen kaydedilmesi gereken 3 azınlık daha vardır. Bunlar *Hınalıklar*, *Buduglar* ve *Grızlar*dır. Azerbaycan'ın en kadim ahalisi olan bu halklar Guba rayonun ayrı ayrı köylerinde yaşamaktalar. İslam Dini'nin Sünni mezhebine dahiller.

Hınalıklar dünyada bir tek Guba rayonunun Hınalık köyünde yaşarlar. En son 1926 yılı nüfus sayımında kayıt olunmuşlardır ve sayıları 1.448 olmuştur ki, bunun da sadece 100'ü kendini Hınalıklı yazdırmıştır. Diğer kısmı ise kendilerini Azerbaycanlı olarak kaydetmeyi "tercih" etmişler.[35]

Buduglar esasında Guba rayonunun Buduk köyünde yaşamaktaydılar. Fakat, XIX. yüzyılda diğer köylere de yayılmışlardır. Sayıları 1926 yılı sayımına göre 1993 kişidir. Buduglar bugün Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde yaşamakta ve sayılarının 15.000 olduğu tahmin edilmektedir.[36]

Grızlar Guba rayonunun Grız köyünde yaşamaktaydılar. Fakat, onlar da Buduglar gibi XIX. yüzyılda diğer köylere yayılmışlardır. Sayıları 1926 yılında 2.600 idi.

Hınalık, Budug ve Grızlar 1999 yılı nüfus sayımında ayrıca kayıt olunmasalar da Azerbaycan'ın yukarıda belirtilen yaşayış bölgelerinde yaşamlarını sürdürmekte, kültürlerini yaşatmakta ve Azerbaycan'ın siyasi, ekonomi ve sosyal hayatında rol almaktalar.

Sonuç

Azerbaycan coğrafyasında 20'den fazla etnik unsurun yaşadığı tarihi bir gerçekliktir. Buranın yerli halkı olan veya sonradan gelip buralara yerleşen etnik unsurlar Azerbaycan'ı kendilerine bir vatan olarak görmekteler.

Azerbaycan devletinin uyguladığı milli politika burada yaşayan tüm etnik unsurların kendilerini demokratik şekilde ifade edebilme esasına dayanan Azerbaycancılık düşüncesini içermektedir. Bu Azerbaycancılık düşüncesiyle de yine oluşturulmak istenen etnik unsurlarının kendilerini özgürce ifade edebilecekleri bir cemiyette "Azerbaycan Halkı" anlayışıdır.

Bugün Azerbaycan'da yaşayan tüm etnik unsurların dillerini, tarihlerini, edebiyatlarını, âdet-ananelerini, bir sözle maddi ve manevi değerlerini araştırma, öğrenme ve öğretme haklarına sahipler. Bu haklar etnik unsurların aralarındaki saygılar esasında gelişmektedir. Etnik unsurların toplu olarak yaşadıkları bölgelerde yerel etnik unsurun dilleri okullarda öğretilmekte, dillerinde kitaplar ve gazeteler yayınlanmakta, televizyon ve radyo programları hazırlanmakta, kültür merkezleri faaliyetlerini sürdürmekteler. Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşları olarak Anayasayla belirlenen tüm haklara sahipler.

Azerbaycan coğrafyasında yaşayan millet, milli azınlık, etnik grup ve azsayılı halkların birliği, mücadelesi sayesinde 1991 yılında yeniden bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti, yine bu etnik unsurların hür ve özgürlüğünü, birlik ve beraberliğini ifade eden Azerbaycancılık ve "Azerbaycan Halkı" anlayışıyla dünyanın hukukun üstünlüğüne dayalı demokratik devletleri arasında yerini alacaktır.

1 1992 yılında dünyada 6528 dilin konuşulduğu hesaplanmıştır. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Tümertekin, E., Özgüç, N., **Beşeri Coğrafya "İnsan-Kültür-Mekan"**, Çantay Kitabevi, İstanbul 1997, s. 163.

2 Literatürde çoğu zaman milli azınlık, etnik azınlık ve azsayılı halk terimleri yerine göre yanlış kullanılmaktadır: milli azınlığa etnik azınlık, etnik azınlığa azsayılı halk, azsayılı halka millet terimleri yakıştırılmaktadır. Etnik unsurların doğru terimlerle adlandırılmaması bu unsurların kendi kendilerini doğru tanıma ve tanıtmalarında da sorunlar yaşanmasına neden oluyor. Bundan dolayı da bu terimleri kısaca açıklamakta yarar vardır:

Milli Azınlık: Bir ülkede, devlette nüfusun çoğunu oluşturan milletten sonra azınlıkta kalanları içermektedir.

Etnik Azınlık: Ayrı ayrı halk ve milleti oluşturan etnik birlikten kopmuş, etnik prosesler zamanı kendine has forma ve anlam kazanan etnik kurumlardır.

Azsayılı Halk: Bir bölgede toplu halda yaşayan ve kendilerinin bu toprağın yerel etnik unsuru olduklarına inananları içermektedir. Bu tanımlamalar için bkz.: Gemerşah Cavadov, **Azerbaycan'ın Azsayılı Halkları ve Milli Azınlıklar**, Bakü 2000, s. 9.

3 Tarihi Azerbaycan coğrafyası Güneyde Urmiya Gölünden Küzeyde Derbent'e, Doğuda Hazar Denizi ve Batıda günümüz Ermenistan'ını da içine alan bir mekanı ifade etmektedir. Yazıda Azerbaycan coğrafyasının günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içindeki kısmından bahs edilmektedir.

4 Azerbaycan Türkleri'nin adının Azerbaycanlılar olarak değiştirilmesi konusunda geniş bilgi için bkz.: Elnur Ağayev, **Sovyet İdeolojisinin Azerbaycan Tarihçiliğine ve Tarih Eğitimine Etkisi,** Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkîlap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2000, s. 28-29.

5 **İstoriya Azerbaydjana-Kratkiy Oçerk (S Drevneyşiy Vremen Do XIX Veka),** Podgotovlen Kollektivom Nauçnım Rabotnikov İnstituta Az. Fan., Bakü 1941, s. 19.

6 Azerbaycan Türklerinin kökenlerinin Medya-Atropatenalara dayandığı görüşünü yukarıda da ifade edildiği gibi Sovyet yöneticileri ortaya atmışlardır. Bu görüş daha sonra **İstoriya Azerbaydjana-Kratkiy Oçerk (S Drevneyşiy Vremen Do XIX Veka)**, Podgotovlen Kollektivom Nauçnım Rabotnikov İnstituta Az. Fan., Bakü 1941, "Oçerk Po İstori Azerbaydjana (S Drevneyşiy Vremen Do Kontsa XIX Veka)", **İzvestiya Akademi Nauk Azerbaydjanskoy SSR**, no. 1, 5, Bakü 1946, **İstoriya Azerbaydjana**, Bakü, 1958 eserlerinde geliştirilmiştir. Bu konuda ayrıca bkz.: Ağayev, **a.g.t.**, s. 28-29; İgrar Aliyev, *O***çerk İstorii Atropatenı**, Bakü 1989, s. 4.

7 Leviatov V. N., **Oçerki Po İstorii Azerbaydjana v XVIII veke,** Bakü 1948, s. 149.

8 Petruşevski İ. P., **Oçerki Po İstorii Feodalnich Otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v Naçale XIX vv.,** Leningrad 1949, s. 52.

9 İgrar Aliyev, **Dağlık Karabağ: Tarih, Faktlar, Hadiseler**, Bakü 1989, s. 82.

10 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Farida Mamedova, **Politiçeskaya İstoriya i İstoriçiskaya Geografiya Kafkazskoy Albanii (III Do n.e.-VIII v.n.e.)**, Bakü, 1986, s. 246.

11 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Yusufov Y. B., *O***b Aktualnıh Problemah Etniçeskoy İstorii Azerbaydjana,** Bakü 1988.

12 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Elnur Ağaoğlu, "Ermenilerin Azerbaycan Topraklarını İşgali ve Azerbaycanlıların Soykırımı Günü", **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, Sayı: 38 (Mart-Nisan 2001), s. 1031-1033.

13 Sovyet dönemi nüfus sayımı uygulamalarında bölgedeki ana etnik unsurun sayısını artırmak için daha az sayıda olan etnik azınlığın kimliği çoğunluk hesabına gizletiliyor veya kalıntı düzeyinde bırakılıyordu. Bu uygulama Sovyetlerin ilk dönemlerinde pek görülmemektedir. Özellikle Sovyet yönetiminin yerleşip ve güçlenmesinden sonra bu uygulamaya geniş şekilde rastlanmaktadır.

14 Rayon Sovyet sisteminde bir idari taksimat bölgesi olup, tam olmasa da, Türkiye idari yapılanmasında daha çok "il"e uygun düşmektedir. Azerbaycan'da şimdi de bu terim kullanılmaktadır.

15 Veli Aslanov, "Ahıska Türklerini Mehv Olmag Tehlikesi Gözleyirmi?", **Azerbaycan Gazetesi**, 3 İyun 1993.

16 **Azerbaycan Tarihi,** cilt 1, Bakü 1961, s. 147.

17 İsmailzade D., **Güney Kafkasya'da Rus Hıristiyanlığı**, Moskova 1982, s. 34.

18 Rasim Musabeyov, "Azerbaycan'daki Etnik Azınlıklar", **Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayısı,** cilt 7, sayı 1, İlkbahar 2001, s. 180.

19 Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaaten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920,** İstanbul 1988, s. 26.

20 İgrar Aliyev, **Dağlık Karabağ…**, s. 84.

21 Aliyev, **Dağlık…**, s. 85.

22 Reşid Göyüşov, **Karabağın Geçmişine Seyahat**, Bakü 1993, s. 75.

23 Bkz.: **O Natsionalnım Sostave Naseleniya Azerbayrjanskoy** SSR-Gosudarstvennıy Komitet Azerb. SSR po Statistike, Bakü 1990, s. 5-6.

24 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Cavadov, **a.g.e**., s. 232

25 Giyaseddin Geybullayev, **K Etnogenezu Azerbaydjantsev,** Bakü, 1991, s. 169.

26 Cavadov, **a.g.e.**, s. 231.

27 Hebil Hebilov, **Azerbaycan Etnografyası**, Bakü, 1991, s. 37; Reşit Bey İsmayılov, **Azerbaycan Tarihi**, Bakü, 1993, s. 25.

28 İsmayılov, **a.g.e.**, s. 25

29 Geybullayev, **a.g.e.**, s. 360-361; Hebilov, **a.g.e.**, s. 38.

30 Aristova T., "İstoriya Vozniknoveniya Sovremennıh Kurdskih Seleniy v Zakafkaze", **Sovetskiy Etnografya**, no. 2, 1962, s. 39.

31 Geybullayev, **a.g.e.**, s. 166.

32 Cavadov, **a.g.e.,** s. 288,

33 Geybullayev, **a.g.e.**, s. 142-143.

34 Giyaseddin Geybullayev, **Toponomiya Azerbaydjan**, Bakü 1986, s. 85.

35 Cavadov, **a.g.e.**, s. 175.

36 Buduglu-Piriyev V., **Budug ve Buduglular**, Bakü 1994, s. 14.

"Oçerk Po İstori Azerbaydjana (S Drevneyşiy Vremen Do Kontsa XIX Veka)", **İzvestiya Akademi Nauk Azerbaydjanskoy SSR,** no. 1, 5, Bakü 1946.

Ağaoğlu Elnur, "Ermenilerin Azerbaycan Topraklarını İşgali ve Azerbaycanlıların Soykırımı Günü", **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, Sayı: 38, (Mart-Nisan 2001).

Ağayev Elnur, **Sovyet İdeolojisinin Azerbaycan Tarihçiliğine ve Tarih Eğitimine Etkisi**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkîlap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2000.

Aliyev İgrar, **Dağlık Karabağ: Tarih, Faktlar, Hadiseler,** Bakü 1989.

Aliyev İgrar, **Oçerk İstorii Atropatenı**, Bakü 1989.

Aristova T., "İstoriya Vozniknoveniya Sovremennıh Kurdskih Seleniy v Zakafkaze**", Sovetskiy Etnografya**, no. 2, 1962.

Aslanov Veli, "Ahıska Türklerini Mehv Olmag Tehlikesi Gözleyirmi?", **Azerbaycan Gazetesi**, 3 İyun 1993.

Azerbaycan Tarihi, cilt 1, Bakü 1961.

Buduglu-Piriyev V., **Budug ve Buduglular**, Bakü 1994.

Cavadov Gemerşah, **Azerbaycan'ın Azsayılı Halkları ve Milli Azınlıklar**, Bakü 2000.

Geybullayev Giyaseddin, **K Etnogenezu Azerbaydjantsev**, Bakü 1991.

Geybullayev Giyaseddin, **Toponomiya Azerbaycan**, Bakü 1986.

Göyüşov Reşid, **Karabağ'ın Geçmişine Seyahat**, Bakü 1993.

Hebilov Hebil, **Azerbaycan Etnografyası**, Bakü 1991.

İsmailzade D., **Güney Kafkasya'da Rus Hıristiyanlığı**, Moskova 1982.

İsmayılov Reşit Bey, **Azerbaycan Tarihi,** Bakü 1993.

İstoriya Azerbaydjana, Bakü 1958.

İstoriya Azerbaydjana-Kratkiy Oçerk (S Drevneyşiy Vremen Do XIX Veka), Podgotovlen Kollektivom Nauçnım Rabotnikov İnstituta Az. Fan., Bakü 1941.

Leviatov V. N., **Oçerki Po İstorii Azerbaydjana v XVIII veke**, Bakü 1948.

Mamedova Farida, **Politiçeskaya İstoriya i İstoriçiskaya Geografiya Kafkazskoy Albanii (III Do n.e.-VIII v.n.e.),** Bakü 1986.

Musabeyov Rasim, "Azerbaycan'daki Etnik Azınlıklar", **Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayısı**, cilt 7, sayı 1, İlkbahar 2001.

Petruşevski İ. P., **Oçerki Po İstorii Feodalnih Otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v Naçale XIX vv**., Leningrad 1949.

Swietochowski Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920,** (Çev. Nuray Mert), İstanbul 1988,

Tümertekin, E., Özgüç, N., **Beşeri Coğrafya "İnsan-Kültür-Mekan"**, Çantay Kitabevi, İstanbul 1997.

Yusufov Y. B., **Ob Aktualnıh Problemah Etniçeskoy İstorii Azerbaydjana**, Bakü 1988.

D. Dil, Edebiyat ve Basın

Azerbaycan Türkçesi / Yrd. Doç. Dr. Gülşen Seyhan Alışık [s.227-243]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Azerbaycan Adının Kökeni

Azerbaycan'ın adı Büyük İskender'in hizmetine giren (M.Ö. 328) ve İskender'in ölümü üzerine, onun adına Media'nın (Media Minör) kimi vilayetlerinin idaresini üstlenen Ahemeni (Kiyâniyan) komutanı Atropates'in adından kaynaklanmaktadır. Atropates'in Güney Azerbaycan'da kurduğu devlet de Yunanca Atropatane "Atropates'in ülkesi" olarak adlandırılmıştır. Arapçada, g>c değişikliği ile Az̲arbayc#n, Ermenicede Atrapatakan, Orta Farsçada Aturpatakan biçiminde söylenen sözcüğün Arapça biçimi Farsça ve Türkçeye yerleşmiştir. Bu sözcük üzerine halk köken bilimi (folk etymologie) yakıştırmaları da yapılmıştır: Pehlevîce #z̲ar "ateş"+bayg#n "muhafız", #z̲er "ateş"+ #b#d-g#n "yurt" sözcüklerinden türediği ya da Azarb#d Bîvaresf kişi adına bağlanması görüşleri bu türdendir.

Azerbaycan'ın Türkleşmesi

Azerbaycan'ın özellikle bugünkü Kuzey Azerbaycan'ın yoğun bir biçimde Türkler tarafından iskânı Melikşah'ın beğlerinden Şadtekin'in I076'da Az. topraklarına yaptığı seferle gerçekleşmiştir.[1] Yüzyıllarca Arap sülâlelerinin egemenliğinde kalan Az.'da I0. yy.'dan sonra Türkler hâkim olmuşlardır. Yüzyıllardan beri değişik kültürlere beşiklik yapmış olan Azerbaycan'ın soy birliği sağlaması ve kalabalık bir Türk yurdu hâline gelmesi bu döneme rastlar. Azerbaycan'a yerleşen Türk boyları arasında kuzeyden gelen Kıpçaklar da var idi. 1146'da Azerbaycan'da bağımsızlık ilân eden Atabekler de Kıpçak boyu idi. (1146-1227) 13. yy.'da Harzemşahlar (Harezmşahlar) çağında Azerbaycan topraklarına yeni Türk boyları da yerleşmiştir.

Sırasıyla İlhanlılar, Safeviler, Karakoyunlular ve Akkoyunluların devlet kurdukları bu Türk yurdunda I7. yy.'dan sonra, küçük hanlıklar yönetimi ele almışlardır. I8. yy.'ın sonu I9. yy.'ın başlarından itibaren Ruslar Az.'a girmişler, sonunda Rusya ile İran arasında yapılan Gülistan (1813) ve Türkmençay (22 Şubat 1828) Antlaşmalarıyla Kuzey Azerbaycan; Rus, Güney Azerbaycan ise; İran egemenliğine girmiştir.

I9. yy.'da başlayan Türkçülük hareketleri bütün Az.'da etkili olmuş ve bu gelişmeler sonucunda, I9I8 yılında "Azerbaycan Cumhuriyeti" kurulmuş ise de 28 Nisan I920'de tekrar Rus (Sovyet) hâkimiyetine girilmiş, Azerbaycan SSC kurulmuştur. 12 Mart 1922'de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile birlikte Transkafkasya SSC'nin bir üyesi durumuna getirilmiş, 5 Aralık 1936'da bu federasyon dağılmış ve bütün ülkeler, Eski SSCB'nin bir üyesi olmuşlardır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilân etmiş, 7 Haziran 1992'de yapılan ilk demokratik seçim sonucunda, Ebulfeyz Elçibey Devlet Başkanı seçilmiştir.

Güney Az.'da da İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminde kısa ömürlü millî bir hükûmet kurulmuştur.

Azerbaycan Coğrafyası ve Nüfusu

Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın toplam yüzölçümü 192.752 km^2'dir.

Azerbaycan Cumhuriyeti, Nahçivan ve Dağlık-Karabağ bölgesini de içine alan 86.800 kilometrekarelik bir coğrafî alana sahiptir. Doğuda, Hazar Denizi; kuzeybatıda, Gürcistan; güneyde İran; güneybatıda ise Ermenistan ile çevrilidir. Başkenti Bakü'dür. Nüfus, İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren, sürekli artış göstermiş ve günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin nüfusu, 7.558.000 olarak saptanmıştır.

Güney Az. ise, kuzeyden Aras nehri ve Hazar Denizi kıyılarına kadar uzanan Talış Dağları, batıdan Türkiye, doğudan Hazar Denizi ve İran'ın Gilan vilayetiyle çevrelenmiş, 105.952 kilometrekarelik bir alana yayılmıştır. Güney Az. doğu ve batı olmak üzere, iki yönetim bölgesine ayrılmıştır. Doğu Azerbaycan'ın merkezi, eskiden beri Tebriz'dir, Erdebil, Meraga ve Merend önemli şehirleridir. Batı Azerbaycan'ın merkezi, Urmiye'dir, diğer önemli şehirleri ise Miyândab, Mehâbâd, Hoy ve Mâkû'dur. Toplam nüfus, 12.630.681'dir. Irak'taki Türk nüfusu ise, 1.0843.71'dir (Birleşmiş Milletler, 1995 Resmi Kayıtları). Yarı göçebe olarak hayatlarını sürdüren Afşarlar; Şiraz, Isfahan, Urmiye ve Afganistan'da Kâbil yakınlarında yerleşik olup, nüfusları ise, 45.000 dolayındadır. Kaşkayların sayısı ise, 400.000 dolayındadır, yaylak-kışlak kültürünü devam ettirirler, İran'ın Fars eyaletinde ve Şiraz'da yoğun olarak bulunurlar.[2] Bu resmî nüfus istatistiklerine başta Gürcistan olmak üzere, diğer bölgelerdeki Azerbaycan Türklerinin sayısı da eklenecek olursa, yaklaşık yirmi beş milyonluk Azerbaycan Türk nüfusundan söz edilebilir.

Azerbaycan Türkçesi

Azerbaycan Türkçesinin Yazımı

Türkçe gibi yazıya geçirildiği dönemlerden beri, sürekli olarak alfabe değişikliğine uğramış bir dil daha yoktur. Türkçede görülen alfabe değişiklikleri, geçirilen dinî, siyasî ve coğrafî farklılıklar ile bağlantılıdır.

Türk yazı geleneği, Köktürk (Göktürk) yazısı ile başlar (7-9. yy.), bunu Uygur, Mani, Brahmi, Soğd, Lâtin (İlk kez Kuman Türkleri tarafından kullanılmıştır, Codex Cumanicus 1303) İbranî, Süryanî, Ermenî, Arap (10. yy.'dan sonra), Lâtin (ilk kez Yakut Türkleri tarafından 1917'de kullanılmıştır) ve Slav kökenli yazılar izlemiştir.[3] Günümüzde ise; Lâtin, Kiril ve Arap alfabeleri eş zamanlı olarak ayrı Türk yazı öbekleri tarafından kullanılmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinin yazımı için 1922 yılına kadar Arap kökenli alfabe kullanılmıştır. Günümüzde ise, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Lâtin ve Kiril, Güney Azerbaycan ve Irak'ta ise Arap kökenli alfabe kullanılmaktadır.

Azerbaycan'da 19. yy.'ın ikinci yarısında aydınlar arasında ana dili bilincinin oluşması sonucunda dil ve yazı kavramları değişik yönleri ile tartışılmaya başlanmıştır. Alfabe konusunda ilk

ciddî çalışma, Mirza Fethali Ahundzâde (1812-1878) tarafından yapılmıştır. Ahundzâde, İslâm dünyasının geri kalıp cehâlete boğulmasını, yazılması ve okunması zor olan Arap alfabesine bağlamaktadır. Mirza Fethali Ahundzâde, yazıyı Az. Tü.'nin ses bilgisine uygun biçime getirmek için, Arap kökenli alfabeyi kökünden iyileştirmeye çalışmış ve bu yolda hazırladığı Farsça bir taslağı, Türk, İran ve Rusya Devleti'nin ilgili komisyonlarına göndermiştir. M. Fethali Ahundzâde, söz konusu taslak için Osmanlı Devleti'nden hiçbir cevap alamayınca, l863'te İstanbul'a gelerek Cemiyyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'de, Münif Paşa'nın da hazır bulunduğu bir toplantıda hazırladığı taslağı sunar. Ancak taslak, okuma ve yazmayı pek kolaylaştırmadığı ve kitap basma işindeki güçlüklerden dolayı geri çevrilir. Edebiyat tarihçilerinin belirttiği gibi; Ahundzâde, İstanbul'a Arap harflerinin kaldırılmasını teklif etmek için gelmemiştir. Ancak, l873 yılında İstanbul'da çıkan Hakayık gazetesine gönderdiği mektupta, Lâtin harflerine dönülmesini arzu eder, ömrünün son yıllarında da Arap harflerinin kaldırılarak, Lâtin harflerinin kullanılmasını isteyen yazılar yayınlamıştır. Ahundzâde, gerçekleştiğini göremediği bu idealinin, hayata geçirilmesini gelecek nesillere vasiyet etmiştir: "… Bu işi, bu zehmet ve eziyyeti başa çatdırmağı gelecek nesle tapşırdım."[4]

l9. yy.'ın sonunda, M. F. Ahundzâde'nin bu ideali ciddî bir biçimde ele alınır. Ekinci gazetesi, Ahundzâde'nin bu fikirlerini savunur. l905 yılından başlayarak, alfabe meselesi çeşitli makalelerle tekrar gündeme getirilir.[5] Celil Memmedguluzâde (1866-1932) başkanlığında Tiflis'te çıkarılan Molla Nesreddin (siyasî, içtimaî mizah dergisi; 1906-1908 Tiflis, 1919-1921 Tebriz, 1922-1931 Bakü) yazarlarının en önemli konusu, alfabe ve dil reformu idi. Bu dergi, yalnız Kuzey Azerbaycan'da değil, bütün Kafkasya ve Güney Azerbaycan'da da etkili olmuştur.[6]

Benzeri gelişmeler, aynı dönemde diğer Türk topluluklarında da görülmektedir. Özellikle alfabe değişikliği, ortak Türk alfabesi ve ortak yazı dili konuları üzerinde durulmaya başlanmıştır. Azerbaycan'da; Hayat, Füyûzat, Teze Füyûzat, Şelâle, İrşad, Açık Söz, Bahçesaray'da; Tercüman gibi süreli yayınlar bunların en önemlileridir. Bu dergilerin yazarları, ortak Tük yazı dili oluşturmaya çalışmışlardır. Belli başlı yazarlar; Hüseynzade Ali Bey, Ağaoğlu Ahmed, Hüseyin Cavid, Mehemmed Hâdi, Yusuf Bey Vezirof (Çemenzeminli) idi.

Azerbaycan'da alfabe meselesi ile ilgili iki ayrı görüş vardı: Birinci grup, Arap alfabesinin iyileştirilerek kullanılmasını, ikinci grup ise Lâtin kökenli bir alfabenin kabul edilmesini istiyorlardı. Uzun tartışmalar sonucunda, Lâtin harflerini esas alarak, yeni bir alfabe hazırlanması fikri, hem aydınlar hem de halk tarafından uygun görülür.

Müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) döneminde, Abdulla Bey Efendizade tarafından hazırlanan Lâtin esaslı alfabe taslağı, parlamentoda kabul edilmiş, aynı yıl "Son Türk Elifbası" adı ile Bakü'de basılmıştır. Kısa ömürlü bu siyasî değişiklikten sonra, yeniden Sovyet egemenliği söz konusu olmuştur.

l921 yılında Azerbaycan Halg Komisarları Saveti tarafından, yeni Azerbaycan alfabesini oluşturmak üzere, "Elifba Komitesi" kurulmuştu. Bu komite tarafından Lâtin alfabesi esas alınarak hazırlanan, Az. alfabesi 1922 yılında kabul edildi ve uygulamaya kondu. 32 harften oluşan bu

alfabede, Slav kökenli iki harf de kullanılmıştır. Elifba Komitesi, alfabenin yaygın biçimde kullanımını sağlamak üzere, bir dizi tasarı hazırlamış ve bunları sırasıyla hayata geçirmiştir. Bunlardan ilki, yeni alfabe ile Yeni Yol (Jeni Jol) adlı haftalık gazete çıkarmak olmuştur. İlk sayısı 21 Eylül 1922'de, "Heftelik, edebi, biteref Türk gazetesi" alt başlığı ile yayınlanmıştır. Burada dikkat çeken bir özellik de ana dili bilincinin Azerbaycan'da yerleşmesi sonucu, Türk adının yayın organlarında kullanılmaya başlanmasıdır.

Bu dergiyi, Tiflis'te çıkan Yeni Fikir (Şubat 1924), İşıg Yol (Mart 1924) dergileri izledi. 28 Şubat 1924'te, Tiflis Yeni Elifba Komitesi de kuruldu, böylece Gürcistan'da yaşayan Türkler arasında da Lâtin kökenli Türk alfabesi kullanılmaya başlanmış oldu.

I924 yılında bu alfabe, okullarda ve resmî yazışmalarda Arap alfabesinin yerini aldı. 1926 yılına gelindiğinde, Sovyet rejiminin de desteği ile yeni alfabenin kullanımı yaygınlaşmıştır, örnek olarak; Yeni Yol gazetesinin baskı sayısı altı bine çıkmış ve 1927-1928 öğretim yılında, yeni yazıyla öğretim zorunluluğu getirilmiştir. Böylelikle, Azerbaycan'da yeni yazı sistemi tam anlamıyla yerleşmiştir.

26 Şubat-6 Mart I926 tarihleri arasında, Bakü'de İsmailiye Palas'ta Semedağa Ağamalıoğlu başkanlığında ilk Türkoloji Kurultayı toplanmıştır.[7] Bu toplantıya, bütün Türk yurtlarından bilim adamı ve yazarlar katılmıştır. Burada, bütün yönleri ile, alfabe meselesi görüşülmüş, sonuçta karşı düşüncelere rağmen, çoğunluk Lâtin kökenli yeni alfabeyi onaylamış ve bütün Türk boyları arasında bu alfabenin kullanılması tavsiye edilmiştir. "Birleşdirilmiş Yeni Türk Elifbası" adı verilen bu alfabe 33 harften oluşmuştu: Aa, Bb, Cc, Çc, Dd, Ee, ∂∂, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, _^, Oo, □□, Pp, Qq, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Vv, Xx, Yy, Zz, +=, '(Burada iki harf göstrilememiştir g (el yazısı ile küçük g), j (ortasında düz çizgi bulunan z). Bakü Kurultayı'ndan sonra, Sovyetler Birliği'nde yaşayan diğer Türkler de (Özbekler, Kazaklar, Başkurtlar ve Türkmenler) yavaş yavaş yeni alfabelerini oluşturmaya başladılar.[8]

Alfabe ile ilgili ikinci Kurultay, Taşkent Kurultayı 17 Ocak 1928'de Taşkent'te toplandı. Böylece Türk dünyasında alfabe ve dille ilgili problemler yeniden görüşüldü.[9]

1928 yılında Türkiye'nin de Lâtin kökenli alfabeyi kabulü ile Türk coğrafyasının büyük bir kısmında yazı birliği sağlanmış oldu. Yazı birliğini, yazı dili birliğinin sağlanması konusundaki çalışmalar izledi. Bu dönemde Azerbaycan ve Türkiye arasında sıkı edebî ilişkiler oluşmuş, Azerbaycanlı yazarların bir kısmı Türkiye Türkçesine yakın bir dille yazmışlardır (Hüseyinâde Ali Bey, Hüseyin Cavid, Mehemmed Hâdi vb).

Bütün Türkler için yazı ve dil birliği çabaları, Stalin başkanlığındaki Sovyet yönetiminin baskısı ile, 1937'lerden sonra bütünüyle kesilmiştir. O kadar ki, Bakü Kurultayı'na katılmış olan bilim adamı ve yazarlar, Stalin'in pan-Türkizm siyaseti gütmekle suçladığı ve cezalandırdığı kişiler olmuştur. Dilbilimci Bekir Çobanzade (1893-?) bunlardan yalnızca biridir. 1937 yılında Bakü Üniversitesi'ndeki görevinden uzaklaştırılmış ve Bakü'den alınıp götürüldükten sonraki akıbeti bilinmemektedir.[10]

Bütün Sovyet cumhuriyetlerinde Slav kökenli alfabenin kullanılması için, l939 yılında hükümet tarafından yapılan çalışmalar sonucunda bütün Türk yurtlarında kültürel çözülme yeniden başladı. Aynı yıl, Az.'da bir alfabe komisyonu oluşturuldu. Sonuçta, 32 harflik Slav kökenli bir alfabe taslağı hazırlandı. Bu taslak tartışılırken, iki ayrı görüş ileri sürüldü: Biri, Rus alfabesinin hiç bir değişiklik yapılmadan aynen kullanılması, diğeri ise, Az. Tü.'nin, ses sistemine uygun slav kökenli yeni bir alfabenin oluşturulması idi. Görüşmelerden sonra 36 harf bir de apostroftan oluşan yeni Az. alfabesi kabul edildi.[11] Bu alfabenin uygulanması emri, Stalin'in sağ kolu Azerbaycan Komunist Partisi Birinci Sekreteri Mir Cefer Bagirov tarafından, Yazarlar Birliği Başkanı Resul Rıza'ya tebliğ edilmiş, bu hareketin karşısında olan Resul Rıza aynı yıl bu görevden ayrılmak zorunda kalmıştır. Aslen Gürcü kökenli olan Stalin, Gürcülerin ve Ermenilerin kendi orjinal alfabelerini kullanmalarına izin vermiştir.

l Ocak l940 yılından itibaren, Slav kökenli alfabe resmen kullanılmaya başlanmışır. 1947 yılında "y" harfi yerine Lâtin kökenli "j" harfi alfabeye dahil edilmiş; l958 yılında da Az. Tü.'nin ses yapısına ters olan Rusça harfler alfabeden tamamen çıkarılmıştır. Aynı dönemde Güney Az.'da ise Arap kökenli alfabe kullanılmıştır.

Sovyet döneminde dil üzerindeki baskı yalnız alfabe ile sınırlı kalmamış, buna paralel olarak, Türkçenin ana dili olarak gelişmesi ve kullanılması da sınırlanmıştır. 1990'lara kadar süren bu dönemde, Bütün Türk bölgelerinde iki dillilik (bilingualism) açmazı ortaya çıkmış, hattâ kimi bölgelerde Rusça ana dili olarak Türkçenin yerini almıştır. Bu bölgelerde iki dillilik ana dilin zayıflamasına, ana dili kullanımının yalnız ev gibi özel ortamlarla sınırlanması sonucunda, ana dilinin yazı dili olarak ortak kullanımından sapmalar olmuş, böylelikle büyük dil öbekleri (lehçeler) ve küçük dil öbekleri (ağızlar) arasındaki ayrımların giderek çoğaldığı ve keskinleştiği gözlemlenmiştir. Hattâ bu lehçelerin ortak bir ağacın dalları olduğu gerçeği de unutturularak, başlarındaki Türk sözü kaldırılıp Özbek, Kazak, Tatar, Türkmen, Kırgız gibi ulusal diller yaratılmaya çalışılmıştır. Türkçe, Karayim Türklerinde görülen dil değiştirmeden (language shift) kaynaklanan dil ölümüne kadar, pek önemli sorunlarla yüzyüze bırakılmıştır.[12]

Sovyetler Birliği'nin çöküşünü takiben, 30 Ağustos 1991'de, Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Azerbaycan Parlamentosu'ndan 24 Aralık 1991 tarihinde ilk geçen karar, Lâtin alfabesine geçiş ile ilgili olmuştur. Bu dönemde alfabe komisyonu oluşturulmuş, tedrici olarak başlayan Lâtin alfabesi kullanımı giderek yaygınlaşmıştır. Azerbaycan Devleti de Lâtin kökenli Azerbaycan alfabesini, resmî yazışmalarda kullanarak bu yeniliğe öncülük etmiştir. 1992 yılından itibaren, ilkokulların birinci sınıfında yeni alfabe ile eğitim yapılmaya başlanmış, televizyon yayınlarında, reklâm pano ve tabelalarında da yaygın olarak yeni alfabe kullanılmıştır. Bununla beraber, süreli yayınların büyük bir bölümü Kiril alfabesi ile yayınlanmakta, yalnız başlıklarda Lâtin alfabesi kullanılmaktadır.

1 Ağustos 2001 tarihinde, resmî olarak basın ve yayında lâtin kökenli Azerbaycan alfabesinin kullanımı mecburiyeti getirilmiştir.

Lâtin alfabesinin yaygınlaşması, beraberinde Ana dili olarak, Azerbaycan Türkçesinin kullanımını da getirmiştir. Örnek olarak; bu bölgede iş yapan yabancı işverenler önceden kendilerine

Rusça çevirmen ararken, şimdi ilânlarını Azerbaycan Türkçesi ve Rusça olarak değiştirmişlerdir. Bugün Azerbaycan'da Azerbaycan Türkçesi yazı dili olarak bütün alanlarda kullanılmaya ve kendisini geliştirmeye başlamıştır.[13] Kuzey Azerbaycan'daki bu değişiklikler, Güney Azerbaycan'da yaşanmamış, hiç kesintiye uğramadan Arap alfabesi kullanılmıştır. Azerbaycan Türkçesi, İran'da Lingua Franca olarak geniş bir coğrafyada kullanılmasına rağmen, resmî bir geçerliliği yoktur. Kezâ Irak'ta da Arap alfabesi kullanılmaktadır, yazı dili olarak da Arapça geçerli dildir. Her iki Türk yurdunda da Türkçe yayın çok sınırlıdır bununla beraber, Bağdat'ta aylık Kardaşlık dergisi ve haftalık Yurt gazetesi Türkçe olarak, Baas Rejiminin kontrolü altında çıkmaktadır.

Bugün Türk bölgelerinde ortak alfabe ve ortak yazı dili arayışları sürmektedir. 18-20 Kasım 1991'de, İstanbul'da Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu düzenlenmiş, sonuç bildirisinde katılımcıların onayları ile, Lâtin kökenli ortak alfabe oluşturulmuş ve kullanımı tavsiye edilmiştir.[14]

Azerbaycan Türkçesinin Türk Lehçeleri İçindeki Yeri

Türkçenin, Oğuz öbeğinin güneybatı koluna bağlı olan, Az. Tü. çeşitli biçimlerde sınıflandırılmıştır: A. N. Samoyloviç (ses esasından hareketle /z/ öbeğinin /y/ bölümünün olmak kısmında (azak ya da adak>ayak, bolmak>olmak, kalgan>kalan, tag>dağ, taglık>dağlı değişiklikleri görülen öbek) değerlendirmiştir. Ayrıca A. N. Samoyloviç[15] ve M. Räsänen'e göre;[16] Az. Tü., Selçuk Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Rumeli Türkçesi, Tuna Türkçesi, Kırım Türkçesinin Oğuz kısmı, Türkmence ve Gagauzca ile birlikte Türkçenin güneybatı kolunu oluşturur. Az. Tü.'ni W. Radloff,[17] Gy. Németh[18] y- öbeğinin Karadeniz bölümünde, L. Ligeti[19] Doğu Türkçesinin Oğuz öbeğinde, Muharrem Ergin Batı Türkçesinin doğu dâiresinde saymışlardır.[20] Arat, dağlı ve cenup grubu, G. Doerfer,[21] güneybatı veya Oğuz grubu ve Talât Tekin ise[22] dağlı veya Oğuz grubunun Eal- alt grubu içerisinde değrlendirmişlerdir.

Öbeklendirmelerde ayrı ayrı ölçütler kullanılmıştır, bunlara göre Az. Tü. I. Boy esasına göre: Oğuz, II. Bölge esasına göre: Günaybatı, III. Ses esasına göre: t->d, d >y, -E>ø, W->E- öbeği içinde değerlendirilmelidir. Kars, Muş ve kısmen Ağrı dolayında konuşulan Karapak ağzı; Az. Tü.'ni, T. Tü.'ne, Türkmenistan'daki Göklen ağzı da Türkmen Türkçesine bağlar.

Azerbaycan Türkçesinin Oluşum ve Gelişme Evreleri

Türk dili, kendisine özgü tarihî gelişmesini geride bırakarak, 6. yüzyıldan sonra Orhun Yazıtları ve Yenisey mezar taşları ile yazıya geçirilmiştir. 6-9. yüzyıllarda ortaya çıkan Köktürkçe (Göktürkçe) ve Uygurca eserlerin dili, Orta Asya'dan, Güney Sibirya'ya kadar olan bütün Türk boylarının ortak yazı dili olarak kullanılmıştır. Türkçenin Batı kolunun doğu dairesini oluşturan, Az. Tü.'nin özünü, Orhun Yazıtlarında aramamız doğaldır.

Oğuz yazı dilinin kuruluşunda hiç şüphesiz yerleşmiş bir geleneği bulunan ve bir bakıma Uygur edebî dilinin devamı olan, Doğu Türk yazı dilinin etkisi büyüktür. Karışık dilli eserler olarak adlandırılan ve Eski Anadolu Türkçesinin kuruluş dönemine ait eserlerde bile, Oğuzca özelliklerin

yanında, Doğu Türkçesi özellikleri de görülür. Bu sebepten dolayı, Oğuzcanın ilk ürünlerini T. Tü. ve Az. Tü. gibi kesin olarak iki bölüme ayırmak imkânsızdır. Zirâ, her iki kol arasındaki lehçe ayrılıkları, eskiden ortak tutum olarak karşımıza çıkmaktadır; başlangıçtaki ortak ögeler dil içi (ses, yapı, anlam vb. gelişmeler) ve dil dışı (siyâsî, coğrafî, dinî, kültürel vb.) etkilenmeler sonucunda, bir kolda daha çok gelişmiş, öbür kolda ise körleşmiştir. Bugün yapılan lehçe sınıflandırmasına esas olan kimi ayrılıkları ise, her iki kolda tarihî süreç içerisinde ortaya çıkmıştır.

Kimi bilim adamları tarafından Az. Tü.'nin ilk ürünleri olarak kabul edilen eserlerin dilinde, Az. Tü.'nin özelliklerinin zayıflığı, bu şâirlerin Eski Türkiye Türkçesi-Az. Tü. lehçelerinin sınırında yetişmiş olması ya da metinlerin sonraki müstensihler tarafından, Eski Türkiye Türkçesine yaklaştırılması biçiminde açıklanmaya çalışılmışsa da asıl sebep, bu özelliklerin o dönemde kesin bir ayrılık olarak daha ortaya çıkmamış olmasında aranmalıdır.

Az. Tü. ve Eski Türkiye Türkçesi alanları arasındaki ayrılıkların ilk belirtileri, E. A. Tü. döneminde başlamış, ayrılma git gide belirginleşerek kesinlik kazanmış ve sonunda iki ayrı lehçe oluşmuştur. İki alan arasındaki en büyük ayrılıklar bugün mevcut olanlardır.

Az. Tü. ve T. Tü. arasındaki ayrılıklarda ağız özelliklerinin yazıya geçirilmesi de etkili olmuştur. Bu sızma, Kuzey Az.'da az, Güney Az.'da daha çoktur. Az. Tü. ve T. Tü. arasındaki ayrılık ve birleşme noktaları, Anadolu'dadır. Bugün de Doğu Anadolu ağızlarının ses ve yapı özelliklerinde Az. Tü.'nin yoğun etkisini görmek mümkündür.[23]

Az. Tü. ile T. Tü.'ni farklı kılan sebepleri şöyle sıralayabiliriz:

* E. A. Tü.'si dönemindeki dil gelişmeleri ve karışık kullanılan biçimlerin bir kısmını Az. Tü., bir kısmını ise T. Tü.'nin tek ve kesin bir biçim olarak kabul etmesi.

* Az. Tü.'nin Kıpçakça ve Doğu Tü.'nden etkilenmesi ve yazı diline bu özelliklerin girmesi: yükleme ekinin T.Tü.'inde +ı /+i Az. Tü.'nde +nı/+ni biçiminde olması vb.

* Az. Tü.'nde İlhanlılar döneminden kalma Moğolca unsurların kullanılması: lap, car, céyran, cilov vb.

* Her iki alanda görülen değişik kültürlerin etkisi ve bu durumun ses yapısı ve söz varlığına yansıması. T. Tü.'nde Batı dillerinin Az. Tü.'de ise Farsça ve Rusçanın etkisi.

Az. Tü. geçirdiği târihî gelişmesi içerisinde üç ana döneme ayrılır. 1. *Yazı dilinin oluşması* dönemi (15-17. yy.). 2. *Yazı dilinin sadeleşmesi-millîleşmesi (18-19. yy.) dönemi.* 3. *Çağdaş Az. Tü. dönemi.* Az. Tü.'nin 18. yy.'dan sonra sâdeleşmesi ve öz benliğini bulmasında, Türkçülük ve yurtseverlik akımlarının büyük etkisi olmuştur.

Feridun Beğ Köçerli 1903'te yayınladığı bir risâlede, Az. edebiyatını *Molla Penah Vakıf*'tan (ölüm 1797) başlatır ve *Vakıf*'ı bu edebiyatın kurucusu kabul eder, sözlü edebiyatın köklerinin ise, çok daha eskilere uzandığına dikkati çeker.[24] Yusuf Beğ Vezirof'a göre ise *Nesimî*'nin (ö. 1417) eserleri yazılı edebiyatın ilk ürünleridir.[25]

Gerek Türkiye'de gerekse Az.'da yazılan edebiyat tarihlerinde, *Hasan-oğlu* mahlası ile Türkçe ve *Pûr-Hasan* mahlası ile Farsça şiirler yazmış olan *Şeyh 'İzzal-Dîn-i Isfarâyinî*'nin (ö. 642=1244/1245) Türkçe gazeli yazılı edebiyatın başlangıcı olarak kabul edilir.[26] Bu dönemde Azerbaycanlı yazarlar eserlerini, Farsça yazmışlardır. Buna rağmen, *Şirvanlı Hakanî* (ö. 1199) ile *Genceli Nizamî* (ö. 1209) için İranlılar, Bûy-ı Türk mîâyed "Onlardan Türk kokusu geliyor" diye söz etmekten kendilerini alamamışlardır.[27]

XIV. yy.: Bu dönemin önemli temsilcileri *Kadı Burhaneddin* (ö. 1399) ve *Seyyid İmâdüddin Nesimî'dir* (ö. 1417). Kadı Burhaneddin divanında Azerbaycan ve Eski Anadolu Türkçesinin özelliklerinin, karışık olarak bulunması, Kadı Burhaneddin Divanı'nı bütünüyle Az. Tü.'ne mâl etmemizi engeller.[28]

XV. yy.: Karakoyunlu ve Akkoyunlu saraylarında Türkçe kullanılmış, bizzat hakanların Türkçe divânlar yazmaları, aydınları da Türkçe yazmaya yöneltmiştir. Karakoyunlu hakanı olan *Cihan Şah* (1437-1467), *Hakikî* mahlası ile Türkçe ve Farsça divan yazmıştır:

Cânımı yandurdı şevWı], ey dil #r#mım meded

Xalmadı sabrım, tükendi gétdi #r#mım, meded.

Lebi]   miz#cını sormaEda isterem hızrı

Déyem ki, çeşme-i #b-ı zül#l beyle gerek.

(British Museum Or. 9493, 6. ve 38. gazeller) Bu dönem şâirlerinden en önemlileri, *Ruşenî* ve *Habibî*'dir.

XVI. yy.: İran Azerbaycanı, Horasan ve Irak'ta güçlü bir devlet kurmayı başarmış Türk-İran hakanı *Şah İsmail* şiirlerinde *Hataî* (ö. 1524) mahlasını kullanmıştır. Türkçe divânı *Deh-nâme* ve *Nasihat-nâme* adlı iki mesnevisi vardır. *Şah İsmail* Azerbaycan'da konuşulan Türkçe'yi resmî dil kabul ederek Diyarbakır'dan, Bağdat'a kadar uzanan bir bölgede konuşulmasını sağlamıştır. Bu dönemde *Fuzulî* (ö. 1556) Osmanlı edebiyatında olduğu gibi Az. edebiyatında da yeni bir çığır açmış, kendinden sonra yetişen şâirlere etkisi büyük olmuştur. Fuzulî'nin *apar*-'götürmek', *başmaE* "ayakkabı, yemeni', *döz*-'tahammül etmek', *ohşa*-'benzemek', *güzgü* 'ayna' gibi pek çok Az. Tü. sözcüğünü ustalıkla kullandığını görüyoruz. Az. edebiyatında, Arap ve İran kültür çevresinde çok işlenen, Leylâ ve Mecnûn hikâyesi ilk önce bu yüzyılda, *Tebrizli Hakirî* tarafından yazılmıştır.

Yüzyıllarca dilden dile yaşayıp gelişen, Dede Korkut hikâyeleri de bu dönemde yazıya geçirilmiştir. On iki hikâyeden oluşan *Dede Korkut Kitabı*'nda EATü ve Az. Tü. dil özellikleri karışık olarak bulunur. Ergin "Dede

Korkut"un dili, Eski Anadolu Türkçesi'nin son devirlerinin hususiyetlerini taşır" görüşündedir.[29] Bu eser üzerine yapılan son yayında Semih Tezcan ise Azerbaycan Türkçesi ile değil, Doğu Anadolu Türkçesiyle yazıldığı görüşünü savunur.[30] Hamid Araslı başta olmak üzere Azerbaycanlı bilim adamları ise eseri, bütüyle Az. Tü. ürünü olürük kabul ederler.

XVII. yy.: 16. yy. sonu ile 17. yy. başlarında yaşamış olan *Tufarganlı Abbas*, divân edebiyatı nazım şekilleri yanında, koşma ve bayatî gibi halk edebiyatı biçimlerini de kullanmıştır. *Şah İsmail, Aşıg Garib ve Köroğlu* destanları gibi halk edebiyatı ürünleri de bu dönemde yayılmaya başlamıştır. Bu dönemin belli başlı şairleri; *Melik Beg Avcı, Salır Beg Eşfar, Fedai, Mesihî, Tebrizli Saib, Govsî, Mehcur, Ağa Mesihî ve Nisat,* âşıkları ise; *Sarı aşıg, Heste Gasım'*dır.

XVII. yy.: Bu dönemde sözlü edebiyatın etkisi ile, konuşma diline ağırlık verilmiş yazı dilinde Karabağ ağzı etkili olmuştur. Azerbaycan edebiyatında âşık ve gelenekçi yolda yazdıkları şiirlerle *Molla Penah Vakıf* (ö. 1797) ve *Molla Veli Vidadi* (ö. 1809) seçkin bir yer tutarlar. Vakıf şiirlerinde halk dilinin zenginliğinden ve kıvraklığından yararlanarak, halk dili ile edebî dili birleştirme yoluna gitmiştir.

Az. Tü. için *Vakıf* dönüm noktası olmuştur. Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler gibi Türk devletlerinin saray ve ordu dili olan, Az. Tü. bu dönemde, Arapça ve Farsça sözcük ve tamlamalarla dolu olan edebî dil, yerini yavaş yavaş duru temiz Türkçeye bırakmaya başlamış; aruz vezninin yanında hece vezni kullanılmış, Az. Tü.'ne özgü nazım biçimleri olan bayatî, Eeraylı gibi nazım biçimleri yazılı edebiyâta girmiştir. Zengin ve köklü bir geleneği olan Az. halk edebiyatının canlanması dilin gelişmesini hızlandırmıştır. *Vakıf* ve *Vidadî'*nin eserlerinde Az. Tü. artık ses ve yapı bakımından tam bir olgunluğa erişmiş, edebî sanatlar, ustaca seçilmiş deyimler, özel kullanılışlar ve ses uyumu ile kusursuz bir edebî dil, bir ezgi dili hâline gelmiştir.

17. yy.'dan sonra, eski sözcükler yerlerini Az. Tü.'ne özgü sözcüklere bırakmışlardır. Millî edebî dilin oluşması ses düzeninin sâbitleşmesi ile ilgilidir. Önceki dönemde ana, anlar, andan biçiminde /a/ 3. kişi zamiri yerini /o/ zamirine bırakmıştır. Vakıf'ın dilinde ara sıra görülen a'lı biçim gelenekle ilgilidir. Yer, yön ekleri ve zamir köklerindeki /W/ sesi 18. yy.'da yerini tamamıyla /h/ ye bırakmıştır (henceri, hara, hansı, hamı…) Bu dönemde halk dili edebî dil seviyesine yükselerek ses özelliklerinin korunması sonucunda eski biçimler ortadan kalkmış ve Az. Tü.'ne özgü ses düzeni yerleşmiştir.

Eski Türkçe döneminde zamir köküne gelen +nı/+ni yükleme eki, Az. Tü.'nde 18. yy.'dan sonra, ünlüyle biten bütün sözcüklere getirilmeye başlanmıştır (Koroğlunu, Alını). Öğrenilen geçmiş zaman için bütün kişilerde kullanılan-ıb /-ib, -ub/ -üb eki bu dönemden başlayarak yalnızca 2. ve 3. kişilerde kullanılmıştır.

XIX-XX. yy.: Azerbaycan Türkçesi bu dönemden itibaren edebiyatın her dalında ürünler veren, geleneksel türler yanında Batı edebiyatı türlerinin de kullanıldığı yeni bir döneme girer. En önemli özelliği, Güney Azerbaycan'da gelenekçi edebiyatın, Kuzey Azerbaycan'da ise Batı tarzında edebiyatın etkili olmasıdır.

Bu dönemde Kuzey Azerbaycan'da şiir alanında sayabileceğimiz isimler şunlardır: *Resul Rıza, Mıkayıl Müşfik, Elmas Yıldırım, Semed Vurgun, M. Rahim, Ehmed Cemil, Zeynel Halil, Bahtiyar Vahabzâde, Nebî Hazrî, Hüseyin Hüseynzâde, Zeynel Cabbarzâde, A. Babayef, İslâm Seferli, Kasım Kasımzâde, Eliağa Gürçaylı, S. Rüstem, H. Cavid, M. Aslan…*

Nesir türü de yine bu dönemde gelişerek *Mehmed Emin Resulzâde (ö. 1955), Hacıbaba Nezerli, E. Ebülhesen, Hüseyin Mehdi, Mir Celâl, Ali Veliyev, Sabit Rahman, Enver Memmedhanlı, Mirza İbrahimof, Avez Sadık, İlyas Efendiyef*, *Ekrem Eylisli, Elçin, Anar* gibi romancı ve hikâyecilerin yetişmesine vesile olmuştur.

Güney'de ise *Ali Fitret, Habib Seher, Bağır Niknam, Muzaffer Derefşî, M. Zehtabi, Balaş Azeroğlu, Seher Bulut Garaçorlu, Medine Gülgûn, Mir Mehdi Etimad, Hököme Billurî* bu dönemin yazar ve şâirleridir*. Mehemmed Hüseyin Şehriyar* (l907-l988), günümüz Azerbaycan edebiyatının en çok sevilen ve sayılan temsilcisidir. Şehriyar'dan sonra, 1950 Güney Azerbaycan şiirinde bir canlanma göze çarpar. Aşık edebiyatı bu yıllarda gelişme göstermiş; âşıklar sazları ve sözleri ile millî heyecan ve hislerini dile getirmişlerdir. Son yılların adı duyulan bu şâirleri arasında; *H. Sahir, Sehend, Meftun Eminî, K. Türkoğlu, Çayoğlu, Zergerî, Aydın Tebrizli, Zeyneddin Herisli Nejad, Mirza Ali Muciz, Sönmez, Savalan, Yahya Şeyda, H. Nutki, Mir Hidayet Hisari, Ali Tebrizi, C. Remzi, H. Ali Şekaki Rehgüzar*'ı sayabiliriz.

Azerbaycan Türkçesi Ağızları

Azerbaycan Türkçesinde de doğal gelişim içerisinde, çeşitli sebeplerle yazı dilinden ayrılıklar gösteren ağızlar doğmuştur. Azerbaycan Türkçesi genel olarak iki büyük diyalekt öbeğinden oluşur: Güney ve Kuzey Azerbaycan.

Kuzey Azerbaycan Türkçesi üzerinde daha çok çalışma yapılmış, bütün yönleri ile ayrıntılı olarak incelenmiştir. Oysa Güney Azerbaycan ağızları konusunda fazla çalışma yoktur.

Azerbaycan Türkçesinin coğrafya esasına dayalı olarak yapılmış olan sınıflandırması şöyledir:

1. Doğu öbeği: Kuba, Bakü, Şamahı, Salyan ve Lengeran

2.Batı öbeği: Kazak, Borçalı, Ayrım, Gence ve Karabağ

3. Kuzey öbeği: Nuha, Zagatala, Vartaşan ve Kutkaşan

4. Güney öbeği: Nahçıvan, Ordubad ve Tebriz

Şiraliev 1983'te yayınlanan kitabında, Azerbaycan ağızları üzerinde tek tek durduktan sonra bunları, Azerbaycan Türkçesine, Oğuzca ve Kıpçakça etkisini göz önüne alarak yeni bir ayrıma tabi tutmuştur:

A.*Kıpçak tipli ağızlar*

1. Zagatala, Kah 2. Şeki, 3. Kuba

B. *Oğuz* tipli ağızlar

1. Kazak, 2. Gence, 3. Ayrım, 4. Karabağ, 5. Nahçıvan, 6. Ordubad

C. *Oğuz Kıpçak* özelliklerinin karışık olarak yaşadığı ağızlar

1. Şamahı, 2. Bakü, 3. Mugan, 4. Lengeran, 5. Pedehodnıe

Güney Azerbaycan diyalekt öbeği: 1. Kuzeybatı ağızları: Tebriz, Urmiye; 2. Kaşkay; 3. Aynallu; 4. Sungur; 5. Kum; 6. Kâbil Afşar ağzı; 7. Kuzey Irak ağzı. Ayrıca Doğu Anadolu ağızları da T. Tü.'nden ziyade, A. Tü.'ne daha yakındır. Onlar da Azerbaycan dairesi içinde değerlendirilebilir.

Güney Azerbaycan diyalekt öbeğinin en önemli ayrılığı Farsça etkisi ile ünlü uyumlarının bozulmuş olmasıdır. Söz varlığında ve ki'li birleşik cümlelerin kullanımında Farsça etkisi yoğun olarak görülür: Sizin vezifeniz al-vér élemekdir yerine, sizin vezifeniz budur ki, al-vér éleyesiniz gibi kullanımlar. Kaşkay ve Aynallu ağızlarının en ayırt edici özellikleri, E.Tü. aslî uzunlukları korumalarıdır.

Azerbaycan TürkçesininÖzellikleri

A. Ses Özellikleri

Az. Tü.'nde dokuzu ünlü (a, e, ı, i, o, ö, u, ü, é) yirmi üçü ünsüz (b, p, t, c, ç, h (x), h, d, r, z, j, s, ş, E (q), g, f, k, l, m, n, v, y) olmak üzere 31 ses kullanılmaktadır. Arapça sözcüklerdeki ayın ve kesme /'/ işâretleri ile gösterilmektedir.

Az. Tü.'nin ses çeşitliliği tam anlamıyla yazıya aktarılmamaktadır. Kimi ünsüzler, birden çok ses değeri taşıdıkları hâlde, tek harfle karşılanmakta ve yerlileşmiş alıntı sözcüklerde var olan uzunluklar hiç belirtilmemektedir. /E/, /k/ hem ince hem de kalın sıradan iki sesi karşılamaktadır. Örneğin /k/ harfinin işâret ettiği *ses kül, kör, kar, hekim* sözcüklerinde tonlu ve ön sıradan; kolhoz, kanal gibi sözcüklerde arka sıradan ünlülerle kullanılır.

Ünlüler: Türkiye Türkçesinden farklı olan sesler şunlardır:

***/é/*:** Eski Türkçe /é/ sesi Az. Tü.'nde bir anlam ayırt edici ses birim olarak kullanılmaktadır: Az. Tü. *béş<bé: ş, yéddi<yéti, él<é: l* vb. Aslî /é/ sesinin ilk hecede kullanımına karşın, alıntı sözcüklerde bütün hecelerde kullanılmıştır: Eléktrik. Yazı dilinde eklerde görülmeyen /é/ sesi ağızlarda kimi eklerde de görülmektedir: Kazak: Aléyram, Bakü: Aléydüz, Nahcıvan: Almiyék, alméyesüz. Kimi ağızlarda /y/ sesinin düşmesi sonucunda, /é/ sesinin uzun söylenişine rastlanır. Özellikle Kazak, Mugan, Nahcıvan ve Ordubad ağızlarında bu uzunluğun yaygın olarak kullanıldığı dikkâti çeker; *yé: si<yéyesi "sâhibi", yé: r<yéyir, dé: r<déyir.*

/*e*/. /e/ sesi, dil önünde oluşan, düz ve açık bir sestir. Az. Alfabesinde ters e ile gösterilir. Bu ses, T. T.'indeki /e/ sesinden çok /a/'ya daha yakındır, /a/ ile /e/ arsında söylenir*: Eelb<Ar. kalb, teref<Ar. taraf, tesvir<Ar. tasvîr*. Uzun /e:/ sesi yalnız söz ortasında ve alıntı sözcüklerde bulunmaktadır: be: zen, te: min) Bu özellik konuşma dilinde görülür.

***/i/*.** Az. Tü.'inde sözcük başında /ı/ sesi bulunmadığı için, ince karşılığı olan /i/ sesi onun yerini alır. E.Tü. ve T.Tü.'nde /i/ ile başlayan bütün Türkçe sözcükler /i/ ile söylenir. Kök bakımından günümüz Az. Tü.'nde /i/ ünlüsü altı kaynağa sahiptir:

a) E.Tü. /i/ sesinin korunduğu sözcükler: *bil-, kim*

b) E.Tü. sözbaşı /ı/ sesi /i/ ye dönüşür: *ıraW>irah, (y) ışıW>işıE*

c) Sözbaşı /y/ sesinin düşmesi sonucu /ı/ > /i/ değişmsi: *yılan>ilan, yıl>il, yıldırım>ildırım*

ç) E. Tü /ü/ sesinin Az. Tü.'inde /i/ ye dönüşmesi: *eksük* > *eksik, erük* > *erik*

d) Arapçadan alınan kimi sözcüklerdeki /a/ ve seyrek olarak /e/ sesinin /i/'ye dönüşmesi: *müzâkarat>müzakire, fetvâ>fitva, hayâl>hiyal*.

f) Farsça sözcüklerdeki /é/ sesinin /i/ olması: *çerağ>çirağ.*

Ünsüzler: Az. Tü.'nde yirmi üç ünsüz vardır.

/b/ E. Tü. sözbaşı /b/ birkaç sözcük /v/'ye dönüşmüştür: *bé: r> vér-, ba: r>bar*, *bar->var-.* Bununla birlikte, b- ile başlayan büyük bir sözcük topluluğu da korunmuştur.

E. Tü /b/ ile başlayan kimi sözcükler de ötümsüzleşerek /p/ olmuştur*: (boz->poz-, balçıE>palçıE*.

/k/ /k/ tonsuz, sert damak ve dil ortası sesidir. Az. Tü'inde /k/ ünsüzü sözcük başı *(kel-, kes-),* sözcük ortası *(teker, ekin)* ve sözcük sonunda *(bilek, çiçek*) bulunur. Ancak sözcük sonunda /k/ sesi yerine daha çok /X'/ (yh) kullanılır. /k/ sesi Az. Tü.'inde aslında ince sıradaki ünlülerle kullanılır. ekin, kiçik, kéçi, könül gibi. Alıntı birkaç sözcükte kalın ünlü ile de kullanıldığı görülmektedir. kolhoz, kosa, kaha, kalağay vb.

/g/: E.Tü. sözbaşı /k/ ön damak ünsüzü, Az. Tü.'inde /g/ ön damak ünsüzüne dönüşür: **kü: ç>güç, kel->gel, két->gét-* vb. Son seste ise /k/ korunmuştur: yürek>ürek, çéçek>çéçek, emgek>emek gibi korunduğu örnekler yanında /k/>/y/ dağişikliği de görülmektedir: *Kö: k> göy* "gök, mavi". Söz ortasında ve söz sonunda /g/ sesi daha çok alıntı sözcüklerde görülür: *Agah, şagird, eger*.

***/E/*:** E.Tü. sözbaşı art damak /W/ sesi /E/ ya dönüşür*: Wa: l->* E*al-; Work->*E*orh*, *kuş* > E*uş*. Bunun dışında Arapça ve Farsça'dan Az. Tü.'ne geçen ve /W/ bulunan sözcükler bugün Az. Tü.'nde /E/ ile söylenir ve yazılır: E*iymet<Wıymet, i*E*lim<iklim,* E*eyd<Wayd.*

***/ğ/*:** /ğ/ sesi Az. Tü.'nde sözcük başında bulunmaz. Sözcük ortasında (*ağarçın, göğerçin*) ve sonunda (*ağ, dağ*) bulunur. Sözcük ortasında ve sonunda yer alan /ğ/ sesi W > E > ğ ve E>ğ gelişmesi sonunda ortaya çıkmıştır.

/d/ E.Tü. sözbaşı /t/ lerinin bir bölümü Az.'Tü.nde /d/ ye dönmüştür: ad-> dad-, *ta: ş > daş, ton > don, *tu: z > duz, *o: t > od, *a: t > ad.

***/t/*:** E.Tü. /t/ sesi, Az. Tü.'nde büyük ölçüde korunmuş: *tü: ş>tüş* 'rüya'*, tik->tik-*'dikmek', *tek>tek* 'gibi'; bir kaç sözcükte ise tonlulaşarak /d/'ye dönmüştür **ta]>dan, tır]aW>dırnaE, tut->dut-.*

***/m/*:** Az. Tü. /b/ ~ /m/ değişikliğinde öteki Oğuz öbeği lehçelerinin tersine daha çok /m/ yanındadır: *men, min-, min* "1000". Bu yüzden T.T.'nde /m/ ile başlayan Türkçe sözcük görülmezken, Az. Tü.'nde min-, men, muncug gibi sözcüklerle karşılaşılır. Az. Tü.'inde /m/ sesi sözcük başında daha çok alıntı sözcüklerde görülür: *maral*<Moğ*., misgal*<Ar*., murdar*<Fa.

***/j/*:** Aslî olmayan bu sese genellikle yansımalı sözcüklerde tesâdüf edilir: gıjıltı, vıjıltı. Kimi ağızlarda /c/ > /j/ değişmesi sonucu ortaya çıkan sözcüklerde de görülür: bacı > bajı, hacı > hajı vb.

Rusça ve Farsça kökenli sözcüklerdeki /j/ sesi dolayısıyla bu ses alfabeye girmiştir (jurnal, ejdaha, tiraj gibi).

/h/: (X). E.Tü. art damak /W/ lı bir çok sözcük bugün Az. Tü.' nde /W/ > /h/ değişikliği ile kullanılmaktadır*: aW-> ah-, oWı-> ohu-, toWı-> tohu-buWaEu>buhov* "bukağı"vb.

Ses Uyumu

a. Ünlü uyumu

1. Kalınlık-incelik Uyumu

Dilin durumuna göre farklılaşan ünlülerin uyumu kalın ve ince olmak üzere iki türdür. Az. Tü.'nde de bu uyum vardır (garga, galın, alov, uşag, elek, eşik, üzüm, ürek, köndelen, özek gibi). İnce ve kalın ünlülü sözcüklere gelen ekler de uyuma bağlıdır*: EarEa+lar+ın alov+lu+luE, elek+siz, çohlarıla<çokları ile, azlarıla<azları* ile. T. Tü.'nde ünlü uyumuna aykırı olan-ki aitlik eki, Az. Tü.'nde uyuma bağlıdır: *yanındakı, bayaEkı* "bir önceki, evvelki". Yalnız; *+daş /+deş ve +gıl/ +gil* ekleri de uyuma aykırı kullanılırlar: veten+daş, halam+gil.

Özellikle İran'da konuşulan bütün Az. Tü. ağızlarında, kısmen Farsçanın da etkisiyle, ek uyumsuzluğu olarak değerlendirilebilecek ünlü uyumuna aykırı biçimler kullanılır: *bilmah~bilmaE, yémah~yémaE; yéyecaE~yéyecah; gédah, gelah; gétduh, gelduh; çéçeklıh; apardiler; deyirman vb*.

2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Türkiye Türkçesinden farklı olarak, Az. Tü.'nde kimi sözcüklerin son hecesinde /o/, /ö/ sesleriyle karşılaşılır. Alınma sözcüklerin son hecesinde /o/, /ö/ sesleri sık olarak görülür (*kolhoz, operatör* vb.). Aile eki olarak kullanılan Rusça +ov/+ova eki de son hecede uyumsuzluk örneği oluşturur. Bununla birlikte, *bütöv* 'bütün'*, alov* 'alev', *buhov* "bukağı" gibi Türkçe sözcüklerin son hecelerinde de bu seslere rastlanabilir. Eski biçimleri *bütegü, bukaEu* olan bu sözcükler, Az. Tü.'nin yuvarlaklaştırıcı etkisi altında kalarak, bugünkü durumlarını kazanmıştır. Çağdaş Az. Tü.'inde kalınlık-incelik uyumu, düzlük-yuvarlaklık uyumundan daha gelişmiş bir durumdadır. Yazı dilinde kullanılan sözcüklerin ve eklerin küçük bir kısmı ünlü uyumuna aykırıdır.

Bütün bu örneklerden de anlaşıldığı gibi, Az. Tü.'nde ünlü uyumu yönüne göre ileri; uyuşma, derecesine göre de çoğu uyumlu, azı uyumsuzdur. Sözcüklerde sürekli uyuşmadan, eklerde ise kısmî uyuşmadan söz edilebilir. Az. Tü.'nde yuvarlak ünlülerden, düzlere geçilebildiği halde (o-> a, u-> a, ö-> e, ü-> e) düzlerden yuvarlaklara geçilmez.

b. Ünsüz Uyumu

Ünsüz uyumu, Az. Tü.'nin ilk dönemlerinde sürekli ve güçlü bir kural olarak hem sözcüklerin hem de eklerin yapısında etkisini büyük ölçüde göstermiş; daha sonra zayıflamış ve sonuçta uyuma aykırı örnekler çoğalmıştır. Bugün Az. Tü.'nde ünsüz uyumuna yalnız, aşağıdaki eklerin yazılışında uyulmaktadır: *E*an/-gen/-ğan/-ğen,-*E*ın/-gin/-kın/-kin *yapış-Ean, kes-kin, Eudur-ğan, ez-gin* vb.

Türk lehçelerinde -dı /-tı,-da/-ta,-ca/ -ça gibi iki biçimde kullanılan kimi ekler, günümüz Az. Tü.'nde tonlu ünsüz olmak üzere yalnız bir şekilde kullanılır. Buradan hareketle, şu sonuca varabiliriz: Az. Tü.'nde ünsüz uyumunda tonlulaşma giderek artıyor, buna karşılık tonsuzlaşma ise azalıyor ve daha sınırlı olarak kullanılıyor. Ana Türkçe aslî uzun ünlülerden sonra gelen ünsüzlerde de Az. Tü.'inde bu olay görülür: **Wap>Eab, o: t "ateş",kö: k>göy, *kü: ç>güç, *a: W>aE*

Az. Tü.'nde ünlüler ile ünsüzler arasındaki uyumdan da söz edilebilir. Çağdaş Az. Tü.'nde ses tellerinin durumuna göre, aynı cins ünlülerle ünsüzlerin uyumu, yalnız şu ünsüzler için geçerlidir: t-> d (d-> d), k (x')-> y (g-> ğ), b-> p, c-> ç, z-> s, k (a)-> k (e). Bu ünsüzlerden asıl üçünün yani t, k (x') ve g (k') ünsüzlerinin tonlulaşması (t-> d, k-> y, g-> ğ) sürekli uyuşma durumunda kurallaşmış biçimde yazıda da kullanılmaktadır. Diğer ünsüzlerin (b, c, z, k, d) tonlulaşması, yazıda kesinleşmiş olmakla beraber, konuşma dilinde kullanılmamaktadır: Eılınc, dinc; gılınc+a, dinc+el vb.

c. Vurgu

Az. Tü.'nde hece vurgusu sabittir, vurgu istisnaî durumlar dışında, daima son hecededir (ata, oğul, yaşayış, kolhozcular vb.). Kimi ekler vurgusuzdur: -ma/-me,-madan/-meden,-mamış/-memiş, soru eki, birliktelik eki, şart eki, eşitlik eki vb.

Az. Tü.'nde soru cümleleri, soru ekinden çok vurgu ile oluşturulur. Özellikle, güney grubu ağızlarında soru eki hiç kullanılmaz. Bu durumda vurgu kuvvetli olarak son hece üzerinde olur ve son hece ünlüsü uzun söylenir, şayet son hece, üzerine vurgu almayan bir ek ise vurgu bir önceki hece üzerinde yoğunlaşır. Söylenişteki vurgu ve uzunluğun görevini yazı dilinde soru işareti yüklenir.

Alı kişi, her daşdan da biz o**la: r**? "Ali kişi her taştan da bıçak olur mu?/Gét**si: n**, gétme**si: n**? "Gitsin mi, gitmesin mi?

Ses Değişiklikleri

1. Türkçe Sözcüklerdeki Ses Değişiklikleri

a. Ünlü Değişmeleri

u ~o

Az. Tü.	T. Tü.	E.Tü.
dodaE	dudak	
ogru	uğru	krş. oErı
oyan-	uyan-	krş. udı-

ü ~ ö

ölke	ülke	
gözel	güzel	

é > ö

sövda<sévda, döyül<déyil

ı>i sözcük başındaki /ı/ sesinin ön damaksıllaşması sonucunda /i/ sesine dönüşmesi:

işıE	*ışık*
işılda-	*ışılda-*
irag	*ırak*
ilhı	*yılkı*

ü > e

yeri-	*yürü-<yorı-*
yeriş	*yürüyüş*

b. Ünsüz Değişmeleri

-k-,-k>-h-,-h

Eski Türkçe döneminden sonra, W > h değişikliği ortaya çıkmış ve Batı Türkçesinin ilk dönemi olan Eski Anadolu Türkçesinde sözcük içi ve sonundaki bir çok /k/ sesi sızıcılaşarak /h/ (x)'ya dönüşmüştür. Bugün Az. Tü.'nde sözcük içi ve sonundaki bütün /W/'lar /h/ (x)'ya dönmüştür.

ah-	*ak-*	
ohu-	*oku-*	
haçan	-	*<Waçan*
hamı	-	*<Wamu*
hanı	*hangi*	*<Wangı*

W->E-,-W**>-**E**,-**W**->-**E**-**

Türkiye Türkçesinde tonsuz olarak söylenen art damak /k/'sı Az. Tü.'nde ön ve son seste tonlulaşarak /E/ olmuştur.

Eal-	*kal-*	*<Wal-*
Eoy-	*koy-*	*<Wo: d-*
uşaE	*uşak "çocuk"*	*<uwşaW*
hagan	*hakan*	

k-~ g-

Eski Türkçe sözbaşı /k/ sesi Az. Tü.'nde büyük ölçüde korunmuştur.

kéç-	*geç-*	*< kéç-*
köynek	*gömlek*	*<köñlek*

könül *gönül* *<köñül*

b-> p-

Az. Tü.'nin bir diğer özelliği de sözbaşındaki /b/ sesinin kimi örneklerde tonlulaşmasıdır.

poz- *boz-* *<boz-*

palçıg *balçık* *< balçıW*

piç- *biç-* *< biç-*

Bugün T. Tü'nde /p/ ile başlayan kimi sözcüklerin Az. Tü.'ndeki karşılığı /b/lidir.

barmag *parmak* *<barmak*

biş- *piş-* *<biş-*

b-~ m-

Sözbaşında /b/, /m/ değişikliği E.Tü.'de de görülen bir ses olayıdır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde bu değişiklik tutarlı bir ses olayı olarak ağırlık kazanmamıştır. Ancak Az. Tü. bu değişiklikte kesin olarak /m/ tarafındadır.

min- *bin-* *<min-*

men *ben* *<men~ ben*

min *bin* *<mi]*

-b->-v-

Az. Tü.'nde iki ünlü arasındaki /b/ sesi genellikle /v/'ye döner.

davan *taban* *<taban*

] **> n**

Az. Tü. yazı dilinde bugün /]/ sesi yoktur. Söz başı ve sonundaki bütün /ñ/'ler /n/ olmuştur: *kö]ül > könül, mi] > min.* Ancak ağızlarda bu ses kullanılır: sa]a, ma]a.

-k-,-g-,-ğ->-y-

Az. Tü.'nde iki ünlü arasındaki /g/ sesi yumuşayarak /ğ/'ye dönüşür: sağ, oğul. Bazı durumlarda da /ğ/ sesi /y/ olur.

göy *gök* *<kö: k*

déyil *değil*

büyün *bugün*

Eski Türkçe sözcüklerdeki /g/ sesi Az.T.'nde aşağıdaki sözcüklerde /v/'li biçimdedir.

buzov *buzağı* *< buzaEu*

buhov *bukağı* *< bukaEu*

yavuE *< yaEuW*

Aslî uzun ünlülerden sonra /p/, /ç/, /t/, /k/ ünsüzlerinin tonsuzlaşması Az. Tü.'nde sık görülen bir ses olayıdır.

dib *dip* *<* tü: p*

ad *ad* *<* a: t*

aE~ağ *ak* *<* a: W*

uc *uç* *<* u: ç*

t-> d-

E.Tü. sözbaşı /t-/leri kimi örneklerde, Az. Tü.'nde /d-/'li yazılıp söylenmektedir.

duz *tuz* *<tuz*

daş *taş* *<*ta: ş*

damar *damar* *< tamar*

-v ~-y

T.Tü.'nde /-v/'li olan sözcüklerin Az. Tü.'nde /-y/'li kullanılışı daha yaygındır.

söy- *sev-*

döy- *döv-*

-ñ->-m-

sümük *<süñük*

r-> l-

hançal<Ar. hançer

n > l

n'éynim<n'éylim, leysan<nisan

p > f

Yazı dilinde karşılaşılmayan ağızlarda kullanılan bir ses değişikliğidir.

if<ip, tafdım<tapdım, araf<arap

2. Alıntı Sözcüklerdeki Ses Değişiklikleri

Alntı sözcükler, aynı hecede çift ünlü ya da çift ünsüz bulundurması; ünlü-ünsüz uyumlarına aykırı olması gibi özellikleriyle Türkçe sözcüklerden ayrılırlar. Ayrıca Az. Tü.'ne giren alıntı sözcüklerde aşağıdaki ses değişiklikleri göze çarpır:

a, a: > e, u> ü

Az. Tü. alıntı sözcükleri inceltme eğilimindedir: *herac <Ar. harâc, mehebbet <Ar. muhabbet, dene <Fa. dâne; bürc<Ar. burc, Eüvvet <Ar. Wuvvet*

/i/>/é/

néhayet<Ar. nihâyet, éhtimal<Ar. ihtimâl, élac< Ar. ilâc

/î/>ey *beynamaz <bî-namaz, beyneva<bî-nevâ*

ayın (')>/y/~/v/ *fayda<Ar. fâ'ide, Eayda<Ar. kâ'ide, duva<Ar. du'â.*

Ses Düşmesi (Eleziya)

Ünlü Düşmesi: Özellikle Irak Türkmen ağızlarında yaygın olan tek ünlüleşmeye (monoftong) Azerbaycan diyalekt ve ağızlarında da rastlıyoruz; *béle<bu ile, éle<o ile.*

Ünsüz Düşmesi: **r-> ø**

/-dIr/ bildirme ve /-sAr/ şart ekinin sonundaki /-r/ sesi de düşer: *gelipdi, Ealsa.*

-v-> ø

yovşan > yoşan, dovşan > doşan. Bu durumda ağızlarda kök ünlüsü uzar: yo: şan, do: şan.

-n-> ø

sonra > so: ra, könlüm > kö: lüm, rençber > reşber, Eeşenk > Eeşek"güzel, hoş".

y-> ø Türkçede genellikle dar ünlülerin önünde görülen /y/ düşmesi Türkçenin türlü lehçelerinde tesbit edilmiş bir eğilimdir. Az. Tü.'nde bu eğilim, yaygınlaşmış ve benzer sözcükleri de etkileyerek bugün bir dil kuralı durumuna gelmiştir. /ı/ ünlüsünün önündeki /y/ sesinin düşmesi sonucunda /ı/ ünlüsü /i/'ye dönüşür.

Az. Tü.	T. Tü.
ilan	*yılan*
ildırım	*yıldırım*
it-	*yit-"kaybetmek"*
ürek'	*yürek*
üz-	*yüz-*
ulduz	*yıldız*
uca	*yüce*

Ses Türemesi (Protez)

Ünlü Türemesi: Alıntı sözcükleri Türk ses sistemine uydurmak için sözbaşı, ortası ve sonunda bu olay görülür: *klub->kulub,devr> dövür, mirze-> imirze, razı-> irazı, Rus*<*Urus* vb.

Ünsüz Türemesi: /**h-*/*** türemesi, Az. Tü.'ni, Eski Türkçe'ye yaklaştıran ses özelliklerinin belki de en önemlisidir. Poppe, Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi'nde Ana Altayca sözbaşı /p-/ sesinin başı ünsüzünün, Ana Türkçe'de /h-/ ile karşılandığını bildirmiştir. Ana Türkçe'de var olduğu savunulan /h-/ türemesinin bugün Az. Tü.'nde yaşaması incelenmeye değer bir ses olayıdır.

hürk- *ürk-*

hörgü *örgü*

hürkü *ürkü "korku*"

/**y-*/*** türemesi, bugün Az. Tü.'nde birkaç örnekte yaşamaktadır. Bu sözcüklerdeki /y-/ türemesini T. Tekin, Ana Türkçede var olan sözcük başındaki uzun ünlülere bağlamıştır.

yeher<e: yer<e: der "eyer"

yiye<i: ye<i: di "sahip"

Bunun dışında Ar. esîr sözcüğü de Az. Tü.'nde /y-/ protezi ile yesir biçiminde kullanılmaktadır.

Benzeşme (Assimilation)

Benzeşme olayı, ağızlarda çok zengin biçimde görülür, yalnız birkaç örnek verilecektir:

dl > dd adla-> adda-

pm > pp tapmag > tappag, yapmag > yappag

rl > ll çıharlar > çıhallar

nl > nn anlamag > annamag

nd > nn senden > sennen, menden > mennen

ld > ll aldat-> allat-

lr > ll alıram > allam, bilirem > billem

st > ss isti > issi "sıcak", bostan > bossan

Benzeşmezlik (Dissimilation)

EaralmaE <kararmak- çaş-<şaş-

saralmaE <sararmak

Göçüşme (Metatez)

Az. Tü.'nde yazı diline de girmiş olan bir özelliktir:

pr > rp *torpaE* *toprak*

pl > lp *çılpag* *çıplak*

lr > rl *ireli* *ileri*

ks > sk *öskür-* *öksür-*

st > sr *görset-* *göster*

gr > rg *irgen-* *igren-*

fr > rf *sürfe* *sofra*

ts > st *dustaE* *tutsak*

Yuvarlaklaşma (Rounding)

Az. Tü.'nde dudak sesi yanındaki ünlüler dudaksıllaşır, yuvarlaklaşır. Bu yuvarlaklaşma sözcüklerde ve kısmen de eklerde görülür.

sövda *< sévda*

ov *< av*

ovçu *< avcı*

ovla- *< avla-*

ovsun *< efsun*

ovuc *< avuç*

öy *< ev*

Ünsüz İkizleşmesi (Gemination)

Az. Tü.'nde bol örneği olan bir ses hadisesidir. T. Tekin, ünsüz ikizleşmesini, aslî ya da ikincil uzun bir ünlünün varlığı ile açıklamaktadır (Tekin1975: 215).

addım *adım* **a: dım*

yeddi *yedi* **ye: di*

appag *apak* **a: p aW*

saggal *sakal* *saWa: l*

dogguz *dokuz* **toWu: z*

Kaynaşma (Constraction)

Birleşik sözcüklerde görülür: apar-< alıp bar-, feteli < feth ali

B. Yapı Özellikleri

Bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi, Az. Tü.'nde de anlam unsurunun temelini oluşturan kök, sözün ayrıca işlenebilen ve değişmeyen bölümüdür. Sözcükte, anlam ögesi bilgi yükünün büyük

bölümünü taşırken, ek veya edat durumundaki görev ögelerinin bilgi yükü daha sınırlıdır. Az. Tü.'nde, T. Tü.'nde kullanılan eklerin hemen hepsi küçük görev değişiklikleriyle kullanılmaktadır. Burada yalnız T.Tü.'nden ayrılık gösteren özellikler üzerinde durulacaktır.

Ad: Az. Tü.nde adlar gerek kullanış, gerek yapı bakımından T. T.'ne paralel bir gelişme göstermiştir.

Adların çokluk biçimi /-lAr/ ekiyle kurulur: Eızlar, cavanlar "gençler", ağızlarda benzeşme sonucunda bu ekin-dar/-der,-nar/-ner,-zar/-zer,-rar/-rer biçimleriyle de karşılaşılır; *gız-zar, ad-dar, geden-ner*. Aile eki/-gil/(ek uyumsuzdur) yaygın olarak kullanılmaktadır: Koroğlugil, Elçingil.

İyelik ekleri, T. Tü.'si ile aynıdır yalnız Tebriz ağzında çokluk II. kişi eki, ses düşümü sonunda-z biçiminde kullanılır, *eviniz > eviz, özünüz>özüz*.

Ad Çekimi: Yalnız yükleme durumu (Tesirlik hali) farklılık gösterir, ünsüz ile biten sözcüklerde-ı/-i, ünlü ile biten sözcüklerde-nı/-ni ve 3. kişi iyelik ekinden sonra-n eki kullanılır. Ekin üç biçiminin de kullanılması Kıpçakçanın etkisi ile olmuştur: *üzün* "yüzünü", *geceni* "geceyi", *daşı* "taşı". Araç durumu, ile,-yle ve ilen edatının kalıplaşmış biçimi olan +nan/+nen yaygın olarak ve +n ekinin kalıplaşmış olarak kullanıldığı görülür: *o<u>h</u>larınan balasıynan, kimin, tekin*, *gizlince, oğrun* "gizlice".

Sayı Sözleri: yeddi seggiz, doEEuz, min dışında ayrılık yoktur. Sıra sayı sözlerinde, halk ağızlarında +ıncı/+inci'nin yanısıra-ımcı/-imci biçimi de kullanılır: birinci~birimçi.

Soru sözleri: kim, ne ve **Wa* zamir köklerinin türevleri soru sözü olürük kullanılır: *néce "nasıl, néçe* "kaç*", niye*, *ne cür* "ne tür", *ne teher; handa* "nerede"< Wanda, *hanı* "hani" < WanEı, *hansı* "hangisi" < WanEı+sı, *hara* "nereye", *haradan~hardan* "nereden", *harada~harda* "nerede", *haçaE*/*haçan*"ne zaman".

Sıfat: Adlar gibi sıfatlar da kullanılış ve yapı özellikleri bakımından T. Tü. ile aynıdır. Tek ayrılık, söz varlığındaki değişikliklerden ibarettir: *ya<u>h</u>ş*ı "güzel", *göyçek* "güzel", *yaman* "kötü", *yazı<u>h</u>* "zavallı", *yaşı*l "yeşil", *gödek* "kısa", *hündü*r "uzun", *göy* "mavi"…

Sıfatların azaltma ve küçültme derecelerinin oluşturulmasında T. Tü.'nden farklı olarak +umtul/+ümtül, +imtil/+ımtıl ve-sov ekleri kullanılır. bozumtul, göyümtül, sarımtıl, delisov. Artıklık derecesi ise ağızlarda-raE eki ile kurulur. Özellikle renk adlarının küçültme dereceleri, *ala, açıE* ve *az* sözcükleriyle kurulur: ala demgil, ala gırmızı, açıE sarı, az Eara vb.

Zamir: Az. Tü.'nde zamir kökleri, çekim sırasında değişikliğe uğramaz. Şahıs zamirlerinin üzerine getirilen yönelme eklerinde +ga/+ge'nin izi olan nazal n sesi bulunmaz: *men (menim, meni, mene, mende,menden~mennen, mence), sen, o,* biz, *siz, onlar* (ağızlarda onlardan yanında *onlarnan*). Dönüşlülük zamiri kendi yerine öz kullanılır. *Belirsizlik zamirleri: kimi, kimse, bazı, her kes, her <u>h</u>ansı, heç kim, heç kes, hamısı, özgele*r vb.

Zarf: zaman zarfları: *indi* "şimdi", *bayaE* "biraz önce" < baya oW, *dünen* "dün" *seher* "sabah", *sabah* "yarın" *günde* "hergün".

T.Tü.'nde olduğu gibi, Az. Tü.'nde de azlık çokluk *zarfları en, daha, çoh, az, birez, artıg* sözleri ile yapılır, farklı olarak "çok" anlamında Moğolca lap sözcüğü kullanılır*; lap gırmızı, lap yahşı, lap pis*. Nasıllık-nicelik zarflarından bir kısmı şunlardır: *nece* "nasıl", *bele* "böyle", *ele* "öyle", ne sebeb, *tekce* "yalnız", yahşı "iyi", *yalgız* "tek". T. Tü.'nden farklı olarak; *ora, bura, şura* gibi yer isimleri Az. Tü.'nde yer zarfı olarak kullanılır.

Edatlar: *EabaE* "ön"; *sarı, anrı* "e doğru,-den öte"; *kimi, Eeder,-cen* "-e kadar; *kimi, tek, teki* "gibi" ve *Eeder* "kadar". Ağızlarda, *kimin* "gibi" edatı da yaygın olarak kullanılır; *özge, savayı* "başka" ile edatının ile+n > biçiminin varyantı olan-nan/-nen sıkça kullanılır: *çohlarınan* <çohlar ilen. Belli başlı cümle başı edatları şunlardır: *amma, ancaE, ahı, bes, barı, di* "haydi*", amand*ı, *indi ki, Eerez, yeEin, yain ki*. Cevap edatı olarak Fa. *beli* kullanılır. Olumsuzluk edatları: deyil ~ döyül, yoh, héç.

Fiil: Her çeşit fiil çekiminde olumsuzluk eki-ma/-me'dir. Bu ek, şahıs ve zaman ekinden önce gelir.

Cevher Fiil ve Bildirme Ekleri: İsimlerin fiil gibi çekimlerinin yapılmasında yardımcı fiillerin yanı sıra i-fiili de kullanılır. Tek ayrılık, /-dIr/ bildirme ekinin sonundaki /r/ sesinin düşme eğiliminde olmasıdır. Bildirme, geniş zaman ekleri: *igidem /igidsen/ igiddir~igiddi /igidik/ igidsiniz~igidsiz/igiddirler~igiddiler.*

Cevher fiilin hikâye çekimi, /-dI/, rivayet /-m°ş/, şart ise /-sA/ ekleriyle yapılır.

Yardımcı fiiller: Az. Tü.'nde *étmek, élemek, éylemek, olmaE, EılmaE* ve *bilmek* yardımcı fiilleri kullanılmıştır: *kömek élemek* "yardım etmek", *bend eylemek* "bağlamak", *arhayın olmaE* "sakin olmak"; iktidarî yardımcı fiil olan bil-olumlu ve olumsuz yapılarda da kullanılır *gelebilmek/gelebilmemek*.

Fiil Çekim: Az. Tü.'nde kullanılan şahıs ekleri T. Tü.'nden farklıdır. İstisnasız bütün fiil çekimlerinde, 1. çokluk şahıs eki iyelik kaynaklı-k ekidir. Öbür şahıslarda zamir kaynaklı şahıs ekleri kullanılır.

1. teklik şahıs-m

1. çokluk şahıs-k

2. teklik şahıs-san/-sen,-n

2. çokluk şahıs-sınız/-siniz

3. teklik şahıs---

3. çokluk şahıs-lar/-ler

Az. Tü.'nde görülen geçmiş zaman (şuhudi keçmiş zaman) eki /-dI/ -, öğrenilen geçmiş zaman (neEli keçmiş zaman) hem /-m°ş/ hem de /-°b/ ekleriyle kurulur (Bu çekim Kıpçakça bir özelliktir. Başlangıçta-p zarf-fiil ekine tur-yardımcı fiilinin geniş zaman biçiminin (turur/durur) getirilip çekilmesiyle kurulan bu yapı zamanla benzer hecenin düşmesiyle-p tur biçimine dönüşmüş, nihayet-p

ekinin üzerine kişi eklerinin getirilmesiyle bugünkü durumunu kazanmıştır. Başlangıçta bütün kişilerde kullanılmış, bugün ise; 1. Teklik ve çokluk kişide kullanılmaz: *alıbsan, alıb~alıbdır, alıbsınız, alıblar*. Öğrenilen geçmiş zaman ikinci kişide, kimi durumlarda ekin bünyesindeki /ş/ sesi düşer: *elememişsen>elemisen, bilmişsiniz>bilmisiniz*. Bunları şimdiki zamanın olumsuz biçiminde /r/ düşmesiyle ortaya çıkan, *bilmirsen > bilmisen, bilmirsiniz > bilmisiniz* biçimleriyle karıştırmamak gerekir.

Şimdiki zaman /-ır,-ir,-ur,-ür/ ekiyle, geniş zaman ise /-ar,-er/ ekiyle kurulur. T. Tü.'nde şimdiki zaman bildiren-yor eki Az. Tü.'nde kullanılmaz. Her iki zamanın olumsuzlukları da T. Tü.'nden farklıdır: Geniş zaman (geyri get'i gelecek zaman) *éle-merem, éle-mezsen, éle-mez, éle-merik, éle-mezsiz, éle-mezler*. Tarihi dönemlerde /-manam-menem/, /-mazam-mezem/ *dey-menem, dönmenem*.

Olumlu çekimde vurgusuz orta hecenin düşmesiyle durram < duraram, allam < alaram gibi biçimlerle de karşılaşılır, geniş zamanın bu tür kullanımı ağızlarda yaygındır.

/-ır,-ir,-ur,-ür/ şimdiki zaman ekinin ilk bakışta r geniş zaman ekinden meydana geldiği düşünülebilir. Ancak, Az. Tü.'nin bazı ağızlarında (özellikle Terekeme, Karapapak) şimdiki zaman eki-er /-or/ -ör biçimindedir. Geniş zamanla karışmaması için,-ar şekli kullanılmaz, düz sıradan olan fiillere ister kalın ister ince olsun /-/ er biçimi getirilir: al-er, gele-er, otur-or, ohu-yor v.b. Olumsuzu da aynı biçimde yapılır. *gel-mer, otur-mor, al-mer* gibi. Bu ekin ağızlarda görülen üçüncü bir biçimi de-yer'dir: *gel-i-yer, otur-u-yer, ohu-yer, alı-yer* (Çinçavat, Ahıska ağzı). Bu biçim T. Tü.'nin /-yor/ ekine paraleldir. Bilindiği gibi-yor eki yorı-r'dan kalıplaşmıştır, yorır'ın Az. Tü.'ndeki biçimi yeri-r'dir.-yer ekinin haploloji ile kısalması sonucunda-er biçimi ortaya çıkmıştır: geliyer > geler > gelir.

Gelecek zaman (get'i gelecek zaman)-acag /-ecek eki ile kurulur: *éle-yeceyem, éle-yeceksen, éle-yecek, éle-yeceyik, éle-yeceksiniz (~siz), éle-yecekler.*

Emir çekimi T. Tü. ile aynıdır, ayrı olarak 2. teklik şahısta /-gıl,-gil/ ve bunun /-an,-en/ ile genişlemiş biçimi olan-yInAn-GInAn (< gilen) ekleri de kullanılır: *eşitginen, déyinen.*

Fiilin gereklilik çekimi (fe'lin vacib forması) /-malı-meli/ ekiyle kurulur.

Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman partisipi bazen de eki olarak kullanılan-ası /-esi T.Tü.'nde sadece sıfat-fiil eki olarak kullanılır. Bu ek, Az. Tü.'nde ise lâzım eki olarak kullanılır. Olumsuzu değil, edatıyla yapılır: *gelesiyem, gelesi deyilem, gelesiyik, gelesi deyilik* vb.

Az. Tü.'nde fiilin yeterliği (fe'lin bacarıg forması)-e/-a bilmek biçimindedir. T.Tü.'nin aksine yeterlik fiilinin olumsuzu da bil-yardımcı fiili ile yapılır, *tapabilmek, déye bilmerem*. Az. diyalekt ve ağızlarında yeterlik fiilinin olumsuz biçiminde, /m/ sesinin etkisiyle gerileyici benzeşme ve kaynaşma sonucunda bil-fiili tamamıyla kaybolur ve ekleşir*: keçe bilmir < keçemmir, döze bilmerem < dözemmerem, Eala bilmez <Ealammaz*.

Sıfat-fiil ekleri /-ası,-esi/ dışında T.Tü. ile aynıdır: olası, véresi, göresi.

T. Tü.’nde-diğinden farklı olarak,-anda / -ende (*beslenende, piçende*),-çag / -cek (*eşitcek, görcek*) ve-can / -cen (*gelincen, oluncan*) zarf-fiil ekleri kullanılmaktadır. Az. Tü.’nde soru vurgu ile belirtildiği için, soru ekleri fazla kullanılmaz. Biçim bakımından soru eki, T. Tü. ile aynıdır ancak, bütün çekimlerde daima sondadır.

Söz Varlığı

T. Tü.’ne en yakın Türk lehçesi olan, Az. Tü.’nin, lehçe olarak kabul edilmesinde ses ve kısmen yapı farklılıkları yanında, sözcük ve anlam ayrılıklarının da etkili olduğu kanısındayız. Bu sebeple, Az. Tü.’nin söz varlığını, onu Oğuz gurubu Türk lehçelerinden farklı kılan Az. Tü. sözcükler ve alıntı sözcükler olarak iki bölümde inceleyeceğiz.

1.Az. Tü. Sözcükleri

Az. Tü.’nin söz varlığının büyük bir bölümünü; ona Eski Türkçe’den kalan, ses ve kısmen anlam değişikliğine uğrayarak bugün de kullanılan, sözcükler, yani temel sözvarlığı oluşturmaktadır. Bütün Türk lehçelerinde temel sözvarlığı aynı kalmış, bir bakıma bu dil bölümleri arasında bütünlüğü sağlayan en önemli öge, temel sözvarlığı olmuştur. 1000 yılda temel sözvarlığının

%19’unun değişip, %81’inin yaşamayı sürdürdüğü düşünülürse aynı kökün dalları olan lehçelerin bütünlüğünü göstermek açısından temel söz varlığının önemi ortaya çıkar. Temel sözvarlığı, organ adları (*baş, göz, aya<u>h</u>*), temel besin maddeleri (*su, alma, eriyh, buğda*); hayvan adları (*Eoyun, at, balıE~balı<u>h</u>);* sayı adları (*bir, beş, yüz, min*); renk adları (*ağ, Eara, yaşıl*); akrabalık adları (*ana, <u>h</u>ala, gardaş*); hal ve hareket adları (almaE, vermek, *pozmaE, durmag* “sabit kalmak, ayağa kalkmak”) gibi insan yaşamında birinci derecede önemli kavramları yansıtan sözcüklerdir.

T.Tü’yle Az. Tü. arasında temel sözvarlığındaki koşutluğun yanı sıra, kimi sözcükler yalnız Az. Tü.’ne özgüdür: *külek “rüzgar”, a<u>h</u>tarmak “aramak”, yaman “kötü”, ya<u>h</u>şı “iyi”, özge “başka”, danışmak “konuşmak”, yığınlıg “yağmurlu hava”, yay “yaz”, yaz “ilkbahar” EayırmaE “yapmak”, tanış “bildik, tanıdık”, bulaE “pınar” vb. Bir grup sözcük ise T.Tü. ile eş sesli, ancak eş anlamlı değildir; çöl “ev dışı”, tüşmek “inmek”, kurtarmak “bitirmek”, dolanmak “geçinmek”, yazı<u>h</u> ~yazıE “zavallı”, gabag (kabak) “ön”, subay “bekar erkek”, dolanmak “geçinmek, yaşamak”,vb.*

Az. Tü.’ni Oğuz grubu lehçelerinden ayıran bir özellik de sözvarlığındaki Kıpçak Türkçesi sözcüklerdir.[31] Başlangıçta yalnız Azerbaycan diyalekt ve ağızlarında karşılaşılan Kıpçak Türkçesi sözcükleri, ağızların yazı dilini etkilemesi sonucunda edebî dilde de kullanılmaya başlanılmıştır: *çalağan “çaylak”, torağay “tarla kuşu”, gırgovul “sülün”, Gorağan “yer adı”, yapalag “puhu kuşu”vb.*

Az. Tü.’nde ikilemeli sözcükler de sözvarlığı içinde ayrı bir yere sahiptir: Aynı sözcüğün tekrarıyla yapılan ikilemeler: *cındır cındır “yırtık yırtık”, işım işım “ışıl ışıl”, çapa çapa “koşa koşa”, tapdana tapdana “tepine tepine”, yéke yéke “büyük büyük” vb. Eşanlamlı ikilemeler: boy buhun “boy bos”, cahal cumru “cahil bilgisiz”, çalçarpaz “çaprazlama”, çoban çolug “çoluk çocuk”, EaçaE Euldur “kaçak, uğursuz”, EırıE EuruE, subay salıE “bekar”, ses küy “ses seda”, yar yaraE~yaraE yasaE “silah” vb.*

Eklemeli İkilemeler: *paltar maltar, EıpEırmızı, Eap Eara,hiyle miyle,* şey mey, davasız şavasız vb. Karşıt Anlamlı İkilemeler: *yaman yahşı, dal gabağa, aydın zulmet vb.*

Söz varlığına yeni bir renk katan, dilin anlam yönünü zenginleştiren deyimlerin bolluğu da Az. Tü.'nde güçlü bir anlatım sisteminin tanığıdır: arayı açmaE, üreyi EırılmaE, arası saz olmamaE, ağzı düz olmamag gibi deyimler, "darılmak, kırılmak" anlamında kullanılır. Türkçe deyimlerin önemli özelliklerinden biri, yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi, soyut kavramları, somutlaştırarak ifade etmesidir. T. Tü.'nde 'hoşa gitmek' biçiminde kullanılan deyim, Az. Tü.'nde dil mantığına daha uygun olarak, '*hoşa gelmek'* biçiminde geçmektedir. Deyimlere birkaç örnek vermekle yetineceğiz: *beynine batmaE "anlamak", başa EoşmaE "önemsemek", başa düşmek "anlamak", başa salmaE "anlatmak, kandırmak", başına dolanmaE~ başına dönmek "yalvarışla bir istekte bulunmak", gün çırtla-"güneş doğmak" vb.*

Dede korkut bilgeliğinin dile yansıdığı Az. Tü.'nin sözvarlığında ata sözleri (Az. Tü. atalar sözü) çok zengindir*: Adam eli ile iş görebilmedi, güc verer diline. Derdi bilen dermanın da biler. GonaE Eonmayan éve ölüm Eonsun. Ulu sözüne bahmayan ulaya ulaya Ealar*. Az. Tü.'nde sözcükler arasındaki eş anlamlılık olayının benzeri ile atasözlerinde de karşılaşırız. *Her ne ekersen onu piçersen ~ Ne tökersen aşına, o çıh̲ar Eaşığına; Gurtdan gorh̲an darı ekmez ~ Gurtdan Eorh̲an Eoyun sah̲lamaz.*

Az. Tü. 20. yy.'da Rusça ve Rusça kanalıyla Avrupa dillerinden geçen sözcüklerin akınına uğramıştır. Bu sözcüklerin büyük bölümü, çeşitli sahalara özgü terimlerdir. Azerbaycan'da ilk terim sözlüğü, l920 yılında yayınlanmış ve bugüne kadar çeşitli bilim dallarına ait yüze yakın terim sözlüğü hazırlanmıştır. Bu sözlüklerde Rusça terimlere Türkçe karşılıklar bulunmaya çalışılmıştır: *Eorı drevnie-Eedim dağlar, gorı ledyanıe-buz dağları, gorı podvodnıe-su altı dağları vb.*

Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduktan sonra özellikle Rusçalaştırılmış yer adları Türkçeleri ile değiştirilmiştir: *Stapanakerd-Hankendi, Zamzur-Derekend, Chiragidzor-ÇıraEdere, Kirova~Zaliv-Gızılağaç Körfezi, Kirovabad-Gence, Komintern-SoyuEbulaE, Mardakert-Ağdere, Metsshen-Ulu Garabey, Prishib-Göytepe* vb.

Terimler üzerinde yapılan bu titiz çalışmalar sonunda, dile sayısız yeni sözcükler kazandırılmış, bu yolla sözvarlığı zenginleştirilmiştir. Türkçeleştirme konusunda gösterilen titizliği, şu örnekler çarpıcı bir biçimde göstermektedir: *tozsoran "elektrik süpürgesi", bah̲ım "nokta-i nazar", EaynaE "menba", dinceliş "mezuniyet", yüz illik "asr", soyutmaz "termos", yarğı "operasyon".*

2. Alıntı Sözcükler

Az. Tü. 20. yüzyıla gelinceye kadar, her Türk lehçesi gibi çeşitli dillerden ve kültürlerden etkilenerek, onlarla karşılıklı sözcük alışverişinde bulunmuştur.

Türklerin, Azerbaycan coğrafyasında yaşayan değişik kavimlerle Albanlar, Ermeni ve Gürcülerle, eski bir İran kavmi olan Soğdlularla ticarî, siyasî ve sosyal ilişkiler içinde bulundukları bilinmektedir. Bunun doğal sonucu olarak, Az. Tü.'ne değişik kültürlerden ödünç sözcükler girmiştir,

bunlar ağızlarda daha çoktur: *E hugarı “ağaç kabuğundan yapılmış sepet”, hingen “un çöreği”, Eulp “kulp”, dığa “çocuk”.*

10.-15. yy. Az.’a yapılan İlhanlı akınlarının izlerini bugün dahi kullanılmakta olan, Moğolca sözcüklerde

bulabiliriz:: cilov, Earaul, gasun, nemer, nöker, köndelen, küreken, şongar, lap, maral. Bu sözcüklerin bir kısmı aslen T.’dir. T.’den Moğolcaya geçmiş, ses değişikliğine uğradıktan sonra bu biçimleriyle yeniden geri ödünçleme (reborrowing) yolu ile Moğolcadan alınmıştır:

car < Mo. car < Tü. yar

ceyran < Mo. cegeren < Tü. yegeren

ulus < Mo. ulus < Tü. uluş

Alıntı sözcüklerin çokluğu bakımından birinci sırayı, Arapça almaktadır. Arapça sözcüklerin yanı sıra ekler de kullanılmaktadır: *-en Eesden, hökmen;-î küllî, eşrefî;-iyyet; zürriyyet, hasiyyet vb.*

Az. Türkleri ile İranlılar erken dönemlerden beri komşu olmuşlar ve bunun sonucunda da birbirleriyle her alanda olduğu gibi kültürde de alışverişte bulunmuşlardır. Farsça sözcükler, Az. Tü.’ne hem yazı hem de konuşma dili ile geçtiği için, ayrı ayrı alanlara özgü birçok Farsça sözcük bugün de yaşamaktadır. Farsça sözcüklerin yanısıra tamlamalar da mevcuttur: ata-yi mehriban, *ceng-i şest, dad-i bidad, merd-i merdane*. Fa. ekler de şunlardır*:-ane merdane;-baz etbaz, şahbaz;-danz ovdan çaydan;-dar /-der heberdar, hezinedar;-zade şahzade;-kar sitemkar, tamahkar;-keş peşkeş zehmetkeş;-perest putperest;-şünas hüEuEşünas, dilşünas; hana çayhana* ve olumsuzluk ekleri -*bi* ile *na* belli başlılarıdır.

Güney Azerbaycan ağızları ile Kuzey Azerbaycan ağızları arasındaki en büyük ayrılık, birine Farsçanın öbürüne de Rusçanın etkisidir. Örnek olarak, demiryolu istasyona anlamında Kuzey’de Rusça veEzal kullanılırken, Güney’de istgah ya da T. Tü. yolu ile geçen gar~istasyon kullanılır. Bu durum, söz varlığı yanında ses özelliklerinde de görülmektedir.

1 Sümer, Faruk (1957) “Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Umumî Bir Bakış”, **TTK Belleten** 2I, s. 429-447.

2 Bozkurt, Fuat, (1992) **Türklerin Dili**. İstanbul: Cem Yay., s. 218-222.

3 Tekin, Talat, (1997). **Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı**. Ankara.

4 **Ahundov Eserleri M**. **F**. (1962), Bakü 3. Cilt, s. 72-329.

5 Ismailova, G. G. (1972). “**K İstorii Azerbaydjanskogo Alfibita” Vaprosı Soverşenstvovaniya Alfabitov Tyurskih Yazıkov SSSR**, Moskva 1972, s. 28-39.

6 Molla Nesreddin (1988). **Edebi Abideler Seriyası**: I. cilt., Bakü: Elm Yay.

7 Castagne, J. (1926). **Le Conge de Turcologie de Bakü**, Paris.

8 (Gurbanov 1985. Baldauf 1993). Gurbanov, A. M. (1985). **Müasir Azerbaycan Edebi Dili**. Bakü; Baldauf, Ingeborg (1993). **Schriftreform und Schriftvechsel bei den Müslimischen Russland-und Sowjettürken**. Akademia Kiado.

9 Şimşir, Bilâl N. (1992). **Türk Yazı Devrimi**. Ankara: TTK yay.

10 Eren, Hasan. (1963). "Çobanzade, Bekir". **Türk Ansiklopedisi** XII, Ankara, s. 82.

11 Gurbanov, A. M. (1985). **Müasir Azerbaycan Edebi Dili**. Bakü, s. 136-141.

12 Özönder, F. Sema Barutcu (1999). "Genel Türklük Alanı Çerçevesinde Türk Dilinin Durumu, İleriye Dönük Bakış ve Yaklaşımlar". **Kök Araştırmalar**: Cilt I, Sayı I, Ankara, s. 31-41.

13 Europa Publications. (1993**)**. **Eastern Europa and the Commonwealth of Independent States 1993**: London: Europa Publications Limited.

14 **Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu** 18-20 Kasım: (1992). Marmara Üniversitesi Yay. Nu.: 509, İstanbul.

15 Samoyloviç, A. (1922.) **Nekotorie Dopolnekiya k Klassifikatsii Türetskih Yazıkov**. Petrograd.

16 Räsänen, M. (1949). **Materialen zur Lautgeschihte der Türkischen Sprachen**. Helsinki.

17 Radloff; W. (1882-1883). **Phonetik der Nördlichen Türksprachen**, **(Cap**. **13**, **Classifikationder Türkdialecte nach den Phonologischen Erscheinungen)**. Leipzig.

18 Németh, J. (1917). **Türkische Grammatik**, Berlin-Leipzig.

19 Ligeti L. (1986), **A Magyar Nyelv Török Kapcsolataı A Hongoflalas Elöt Az Arpàd-Korban**. Budapest.

20 **Azeri Türkçesi**, İstanbul, s. IX.

21 Doerfer, G. (1971). "Zum Vocebular Eines Azerbaidschanischen Dialekts im Zentralpersien". **Voprosy Tyurkologii**, Bakü.

22 Tekin, Talât (1989). "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi". **Erdem**, Cilt 5, Sayı 13, s. 166-168.

23 Ercilasun Ahmet, B., "Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması", **TKA Prof**. **Dr**. **İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan**, Ankara, 1985, s. 219-223, Karahan, L., **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, TDK, 1996 s. 204.

24 Feridun Beğ Köçerli (l903). **Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı**, Tiflis, s. l0.

25 Yûsuf Beğ Vezirof. (1921) **Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar**. İstanbul: Matbaa-i Amire s. I2-I7.

26 (Flemming 1972: 331-341).

27 Aslanov, Vagıf (1987) "Nizamî "Hemse"sinde Türkizmler**" 5**. **Milletler Arası Türkoloji Kongresi Tebliğler**, Türk Dili Cilt 2, İstanbul I987, s. 17-22.

28 Ergin, Muharrem (1951**)**. "Kadı Burhaneddin Divanı Üzerinde Bir Gramer Denemesi". **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, IV/3 İstanbul; aynı yazar, (1980). **Kadı Burhaneddin Divanı**. İstanbul.

29 Ergin, Muharrem (1963), **Dede Korkut Kitabı** I, II, TDK Yay. Ankara, s. 350, 352.

30 Tezcan, S., Boeschoten, H., (2001), **Dede Korkut Oğuznâmeleri**, YKY, İstanbul.

31 Demirçizade, A. M., (1947). **Azerbaycan Dilindeki Oğuz-Gipçag Lisani Ünsürleri**, Bakü.

Ağazade, F. -Ahundzade, S. -Mehemmedzade, B. (1926) **Yeni Türk Elifbası**, Bakü.

Ahundov Eserleri M. **F**. (1962), Bakü 3. Cilt.

Ahundov, A (1962). **Azerbaycan Dilinin Fonemler Sistemi**, Bakü.

, (1973). **Azerbaycan Dilinin Tarihi Fonetikası**. Bakü.

, (1984) **Azerbaycan Dilinin Fonetikası**, Bakü.

Ahundov, Ehliman (1968). **Azerbaycan Folkloru Antologiyası**, Bakü (Türk Çeviri yazısına aktaran Tezcan, Semih, 1978). **Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri**. TDK. Ankara.

Ahundov, R. (1928-29). **Rusça-Türkçe Lugat** (2. Cilt), Bakü.

Akpınar, Yavuz (1977) "Azerî", **Türk Dili ve Edebiyatı Ans**. Dergâh Yay.: c. I, s. 254-258. İstanbul.

Allworth, Edward (1971). **Nationalities of the Soviet East Publication and "Writing Systems"**. New York and London.

Altaylı, Seyfettin (1994). **Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I**, **II**. MEB Yay. İstanbul.

Anteleva, G. (1985) **Öztürkçe-Rusça Sözlüğü**, **(Neologizmi) A-Z**, Tiflis.

Appel, R. and Muysken P. (1987). **Language Contact and Bilingualism**. London: Edward Arnold.

Araslı, Hemid (1956). **I7-I8 Eserler Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi**. Bakü.

, (1960), **Şifahi Halg Edebiyatı**. Bakü.

, (1947) **Nizamî Gencevî**, Bakü I947.

Arif, M. (1958). **Azerbaycan Halkının Edebiyatı**, Bakü.

Aslanov, E. (1962) **Azerbaycan Dilinin Sintaksisine Dair Tedgıglar**. Bakü 1962.

Aslanov, Vagıf (1987) “Nizamî “Hemse”sinde Türkizmler**” 5**. **Milletler Arası Türkoloji Kongresi Tebliğler**, Türk Dili Cilt 2, İstanbul I987, s. I7-22.

Aşmarin, N. İ., (1926). **Nuha Şeheri Türk Helgi Şivelerine Ümumi Bir Nezer**, Bakü.

Avşar, B. Zakir-Solak, Ferruh-Tosun, Selma (1997) “21. Yüzyılda Türk Dünyası (1950-1995 Demografik İnceleme)”. s. 74-152. **Yeni Türkiye** Mayıs-Haziran 1997/Yıl 3, Sayı 15.

Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası, (1990). (Yayına hazırlayanlar: M. İ. İslamov, E. G. Agayev, S. M. Behbudov, T. M. Ahmedov, N. H. Memmedov, B. M. Tagıyev, Z. E. Hasıyev) Bakü: Elm Yayınevi.

Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lugeti. (1964) (Red. M. A. Şiraliyev), Bakı 1964. (Ankara 1999).

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugeti. C. I, II, III. IV, Bakü 1983.

Azerbaycan Edebiyatı Tarihi. (1957-1960) 3 cilt, Bakü.

Azerbaycan Halk Şiveleri Lugeti. C. I, II. Bakü 1930-31.

Azerbaycanca-Rusça Lugat. (1986), I. Cilt Bakü 1986.

Azerbaydjansko-Russkiy Slovar. (1951). (Red. M. Ş. Şiraliyev-G. Orudjev), Bakü.

Babayev, A. M. -İsmayilzade, C. B. (1981**)**. **Azerbaycan Klassik Edebiyyatında İşledilen** Arap-**Fars Sözleri**. Bakü.

Bainbridge, M. (1995). **Dünyada Türkler**. (Çeviren Mehmet Harmancı) İstanbul.

Bala, Mirza, (1977). **İslam Ansiklopedisi** 6. Cilt, M. E. B. Basımevi, İstanbul, 212-217.

Baldauf, Ingeborg (1993). **Schriftreform und Schriftvechsel bei den Müslimischen Russland-und Sowjettürken**. Akademia Kiado.

Barbara Flemming (1975). “Hasan Oğlunun Bir Gazeli (Sultan Gavrî Dîvanında Bilinmeyen Şiirler)”, **Bilimsel Bildiriler I972**, Ankara, s. 33I-34I.

Baskakov, N. A (1979) **İstoriko-Tipolojiçeskaya Morfologiya Tjurkskih Yazıkov**, Moskova.

Bayatlı, Hidayet Kemal. (1996). **Irak Türkmen Türkçesi**. Ankara.

Bazin, L. (1961) “Constribution a la dialectologie rurarele de l’azeri” **Journal Asiatique**, 1961/3, s. 411-425.

Bazin, L., (1961-1963). ”Constribution a la dialektologie rurarele de l’azeri”, **Journale Asiatique**, 41-425.

Benzing, J., (Çev. Sabit Paylı) (1958) “Altay Filolojisi ve Türkoloji Etütleri-Azeri Diyaleği” **TDAYB**.

Bozkurt, Fuat (1992) **Türklerin Dili**. İstanbul: Cem Yay.

Budagova A, Z. İ. (1985) **Müasir Azerbaycan Dilinin Semasiologiyası**, **(Oçerkler**), Bakü 1985.

Buluç, Sadettin. (1974). “Tellâfer Türkçesi Üzerine”. **TDAYB** 1973-74, s. 19-57.

Caferoğlu, A. -Doerfer, G., (1959). “Das Aserbaidschanische”, **Fundamenta I**, Wiesbaden, 28-307.

Caferoğlu, A. -Doerfer, G. (1959) “Das LAserbaidschanische” **PTF**/1, s. 280-307.

, (1932) “Azerî Edebiyatında İstiklâl Mücadeleleri İzleri III”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi** Yıl I, Sayı II, s. 364-367.

, (1932) “Azeri Lehçesinde Bazı Moğolca Unsurlar” **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, 1. yıl, sayı 1932/6-7, s. 217-226.

, (1953). **Azerbaycan Dil ve Edebiyatının Dönüm Noktaları**. Ankara.

Campbell, G. L. (1991). **Compendium of the World’s Language**. Volumes 1-2 London: Routledge.

Castagne, J. (1926). **Le Conge de Turcologie de Bakü**, Paris.

Coğrafya Terminleri Luğeti, “Elm” Neşr. Bakü, 1972, s. 29.

Comrie, B. (1981). **The Languages of the Soviet Union**. New York: Oxford University Press.

Çobanzade, B. -Ağazade, F. (1930) **Türk Grameri**, Bakü.

, (1947). **Azerbaycan Dilindeki Oğuz-Gipçag Lisani Ünsürleri**, Bakü.

, (1958). **Azerbaycan Edebi Dilinin İnkişâf Yolları**. Bakü.

, (1972) **Müasir Azerbaycan Dilinin Fonetikası**, I. Hisse, Bakü,

Devlet, Nadir (1988). **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (I905-I9I7**), T. K. A. E. Ankara.

Djeyhoun Bey Hadjıbeylı, (1933). “La dialecte et le folk-lore du Karabagh (Azerbaïdjan du Caucase)”, **Journal Asiatique** CCXXII/1 (Ocak-Mart) Paris, s. 31-144.

Doerfer, Von Gerhard (1963-75). **Türkische und Mongolische Elements im Neupersischen**, Wiesbaden, 4 cilt, 1963, 1965, 1967, 1975.

, (1971). “Zum Vocebular Eines Azerbaidschanischen Dialekts im Zentralpersien”. **Voprosy Tyurkologii**, Bakü.

, (1981, 1982) “Materialien zu Turk. H-(I)” **U. A. J.**, Wiesbaden 1981, s. 94-141, 1982, s. 138-168.

, (1989) “Azeri (Adari)” **Türkish. Encylopedia Iranica**, Vol. III, London, S. 245-248.

Ercilasun, Ahmet B. (1977). **Bugünkü Türk Alfabeleri**. Ankara. Kültür Bakanlığı Yay. (Beşinci baskı 1996).

, (1993). **Türk Dünyası Üzerine İncelemeler**. Ankara: Akçağ Yay.

Ercilasun Ahmet, (1985) B., “Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması”, **TKA Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu’nun Hatırasına Armağan**, Ankara.

Eren, Hasan (1993). “Yazı Reformları Karşısında”. **Türk Dili** 1993/I, s. 81-92.

, (1995). “Çağdaş Türklerin Sayısı”. **Türk Dili** 1995/I s. 345-355.

, (1963). “Çobanzade, Bekir”. **Türk Ansiklopedisi** XII, s. 82. Ankara.

Ergin, Muharrem (1951). “Kadı Burhaneddin Divanı Üzerinde Bir Gramer Denemesi”. **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, IV/3 İstanbul.

, (1963), **Dede Korkut Kitabı** I, II, TDK Yay. Ankara.

, (1980). **Kadı Burhaneddin Divanı**. İstanbul.

, (1971). **Azeri Türkçesi**, İstanbul.

Europa Publications. (1993). **Eastern Europa and the Commonwealth of Independent States 1993**: London: Europa Publications Limited.

Feridun Beğ Köçerli (l903). **Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı**, Tiflis, s. l0.

Ferzane M. A. (1965/1334). **Mebânî-i Düstur-i Zebân-ı Azerbaycan**. Tebriz.

Ganiev, Sultan Mecid (1904). **Tatarsko-Russkiy Slovar**. Bakü.

, (1922) **Grammatika Tyurskogo Yazıka** (6. baskı), Moskova.

Gurbanov, A. M. (1965) **Müasir Azerbaycan Edebî Dili**, Bakü.

, (1985). **Müasir Azerbaycan Edebi Dili**. Bakü.

Guseinov, G. (1969-1966). **Azerbaydjanskii-Russkiy Slovar**. Bakü.

Hacıyev, İ., (1948). **İsmayıllı Rayonu Şiveleri**, Bakü. --, (1961). **Azerbaycan Dilinin Cebrayil Şivesi**, Bakü.

Hemzeyev, T. B., (1960). **Ordubad Dialekti**, Bakü.

Heyet, Cevad (1980). **Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bahış**. Tehran.

Hüseynov, A., (1958). **Azerbaycan Dialektologiyası**. Bakü.

Irak Türkleri Bibliyografyası= A Bibliyography of Iraqi Turks. 1994. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Ismailova, G. G. (1972). "**K İstorii Azerbaydjanskogo Alfibita" Vaprosı Soverşenstvovaniya Alfabitov Tyurskih Yazıkov SSSR**, Moskva l972, 28-39 s.

İslamov, M. İ., (1968). **Azerbaycan Dilinin Nuha Dialekti**, Bakü.

Karahan, Leyla, **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, TDK, 1996 s. 204.

Kaydarov, E. -Oruzov, M. (l985). **Turkologıya Kırıspe**. Almatı, s. l43-l44.

Korkmaz, Zeynep (1956). **Fuzulî'nin Dili Hakkında Notlar**. Ankara: DTCF Yay.

Kowalski T. (1937). **Sir Aurel Steins Sparchaufzeichnungen in Ainallu Dialekt aus Südpersien**. Krakow.

Köprülü, Fuad. (1925) "Azerî Edebiyatına Ait Notlar**"**, **Edebiyat Fak**. **Mec**. l925/l.

Ligeti L. (1986), **A Magyar Nyelv Török Kapcsolataı A Hongoflalas Elöt Az Arpàd-Korban**. Budapest.

Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu 18-20 Kasım: (1992). Marmara Üniversitesi Yay. Nu.: 509, İstanbul.

Minorskiy, V. (1953) "Ainallu/Inallu". **Rocznik Orientalıstyczny**: XVII, 1953, s. 1-11.

Mirzezade, H. (1962) **Azerbaycan Dilinin Tarihi Morfologiyası**, Bakü.

Molla Nesreddin (1988). **Edebi Abideler Seriyası**: I. cilt., Bakü: Elm Yay.

Monteil, V. (1956) "Sur la dialecte turc de l'Azerbaydjan Iranien", **Journal Asiatique**: CCXXIV, s. 1-29.

Musayev, K. M. (1965). **Alfavit Yazıkov Naradov**, **SSSR**. Moskova.

N. Poppe, **Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen**, Teil 1, Wiesbaden 1960.

Németh, J. (1917). **Türkische Grammatik**, Berlin-Leipzig.

O McCagg, W. (1979). **Soviet Asian Ethnics Frontiers**. Politics Study.

Orucov, E. E. (1975). **Azerbaycan Dilinin Orfografya Lügeti**. Bakü.

Özönder, F. Sema Barutcu (1999). "Genel Türklük Alanı Çerçevesinde Türk Dilinin Durumu, İleriye Dönük Bakış ve Yaklaşımlar". **Kök Araştırmalar**: Cilt I, Sayı I, s. 31-41, Ankara.

Peoples of the Soviet Union, Novosti Press Agency Puplishing House. (1989). Moskova, s. 87-94.

Petralnoee Statiçeskoe Upralenie SSSR Naselenie SSSR Po dannim Veseseyoznay Pepisi Naseleniya l979 goda, (Izdetelistvo Politeçeskoy Literaturı) Moskova l980, s. 29.

Peyfun, M. (1983). **Ferheng-I Azerbaycanî-Farsî (Azerbaycanca-Farsça Luget)**, Tahran.

Radloff; W. (1882-1883). **Phonetik der Nördlichen Türksprachen**, **(Cap**. **13**, **Classifikationder Türkdialecte nach den Phonologischen Erscheinungen)**. Leipzig.

Ramstedt, G. J. (1957**)**. **Einführüng in die Altaische Sprachwissenchaft 1**. **Lautlehre**. Helsinki.

Räsänen, M. (1949). **Materialen zur Lautgeschihte der Türkischen D**. **ialekten**. Helsinki.

Resulzade, M. E. (1943) "Azerbaycan Lehçesi". **İslam-Türk Ansiklopedisi**, C. I, Fas. 47, İstanbul, s. 746-749.

Rüstemov, R. E. -Şıralıev, M. Ş., (1967). **Azerbaycan Dilinin Gerb Grubu Dialekt ve Şiveleri**. Bakü.

Samoyloviç, A. (1922.) **Nekotorie Dopolnekiya k Klassifikatsii Türetskih Yazıkov**. Petrograd.

Saray, Mehmet (1993). **Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**. İstanbul.

Slovar Yazıkovedçeskih Terminov (Red. R. A. Rüstamov), Bakü 1957.

Sümer, Faruk (1957) "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumî Bir Bakış", **TTK Belleten** 2l.

Svietochovski, Tadeusz (1988) **Müslüman Cemaatten, Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı** l905-l920, İstanbul.

Şimşir, Bilâl N. (1992). **Türk Yazı Devrimi**. Ankara: TTK yay.

Şiraliev, M. Ş., (1942). **Azerbaycan Dialektologiyası**. Bakü. --, (1942-1943). **Azerbaycan Dialektologiyesi**. I, II. Hisse, Bakü--, (1983). **Dialekt i Govorı Azerbaidjanskoyo Yazıka**. Bakü.

Şiraliyev, -Sevortiyan E. V. (1971) **Grammatika Azerbaydjanskogo Yazıka**, Bakü.

Taliphanbeyli, S., (1933), "Karabağ-İstanbul şivelerinin savtiyat cihetinden mukayisesi", **Azerbaycan Yurt Bilgisi** 1933/2.

Tekin, Talât (1975). **Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler**. Ankara.

, (1989). "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi". **Erdem**, Cilt 5, Sayı 13.

, (1997). **Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı**. Ankara.

Tezcan, S., Boeschoten, H., (2001), **Dede Korkut Oğuznâmeleri**, YKY, İstanbul.

Türk Dil Kurumu (1999). **1926 Bakû Türkoloji Kongresinin 70**. **Yıldönümü Toplantısı** (29-30 Kasım 1996). Ankara: TDK.

Unıted Nations. 1995. **World Urbanisation Prospects: The 1994 Revision**. New York.

W. Radloff, **Phonetik der Nördlichen Türksprachen**, (Cap. 13, Classifikationder Türkdialecte nach den Phonologischen Erscheinungen), Leipzig 1882-1883.

Yûsuf Beğ Vezirof. (1921) **Azerbaycan Edebiyatına Bir Nazar**. İstanbul: Matbaa-i Amire s. I2-I7.

Yüce, Nuri. (1987)., "Azeri Türkçesi", **İslam Ansiklopedisi**, C. 12 İstanbul, s. 513-514.

Zeynalov, F. (1974-75). **Türk Dillerinin Mügayiseli Grammatikası**, Bakı (İstanbul 1993).

Azerbaycan'ın Devlet Dili Siyaseti / Prof. Dr. Kâmil Veli Nerimanoğlu [s.244-251]

Avrasya Araştırmaları Merkezi Başkanı / Azerbaycan

"Dil her bir milletin en temel simgesidir: milletherşeyini, hatta toprağını kaybedebilir. Bununlabirlikte yine de yaşayabilir. Fakat milletdilini kaybederse, ondan geriye hiçbir şey kalmaz."

F. Köçerli

Azerbaycan'da dil politikası Azerbaycan devlet tarihinin önemli bir unsurudur. Kuşkusuz Azerbaycan devlet tarihi geniş bir konudur ve bu konunun ana unsurlarından birisi devletin dil politikasıdır. Azerbaycan'ın tarihi coğrafyası Azerbaycan Devleti anlayışı ile her zaman üstüste düşmüştür. Çünkü Azerbaycan devlet tarihi Türk devlet tarihinin ayrılmaz bir kısmıdır.

Milli tarihimizde İskit Türk Devleti, Hun devletleri, Göktürk Devleti, Hazar Devleti, Uygur Devleti, Karahanlılar Devleti, Selçuklular Devleti, Osmanlı Devleti, Safeviler Devleti Azerbaycan Türklerinin de selef devletleridir.

Milli devletlerin yapısı, felsefesi, ekonomik temeli bir bütündür. Şöyle ki, Türk devletlerinin kuruluş felsefesi Türk medeniyetidir (edebiyat, resim sanatı, mimari, halı sanatı vs…).

Türk devletlerinin ikili karşılaştırma *(binar oppozisiya)* prensibine dayanan yapısı ve hiyerarşisi, Türklerin çalışma, vergi, gümrük ilkelerine dayanan ekonomisi, ordu sistemi, yürütme, yasama ve yargı işlevleri Türk Devlet anlayışını ortak sistemde birleştirmektedir.

Türk olmayan (veya Türk olduğu henüz kanıtlanmamış) devletlerin, ayrıca komşu devletlerin (Fars, Gürcü, Rus vs…), aynı zamanda işgalci devletlerin (Sasani, Moğol…) Azerbaycan devlet geleneklerine etkisini, zorunlu tarihsel faktörleri dikkate almadan Azerbaycan Türk devlet tipini araştırmak, aydınlığa kavuşturmak imkansızdır.

Dil faktörü tarih boyunca resmi dilin etnik temele dayanmasını zorunlu kılmamıştır. Şöyle ki, İskit, Hun, Göktürk, Hazar, Uygur, Karahanlı devletlerinin resmi dili etnik dil ile özdeşleşmiştir. Gaznelilerin ve Selçukluların resmi dili ise Türkçe olmamıştır. Farsçanın resmi dil olduğu bu Türk devletlerinin cihan devleti olmaları bile durumu değiştirmemiştir. Tarihi-sosyolojik nedenleri gözönünde bulundurmadan devlet yaşamının hiç bir faktörünü yorumlamak mümkün değildir.

Dünya tarih literatürüne yanlış olarak İran-Fars Devleti gibi geçen Safeviler Devleti, İran'ı ve bugünkü Kuzey Azerbaycan'ı kapsayan bir Türk devleti olmuştur. Bu devletin resmi dili Türkçedir. Diplomatik yazışmaları, resmi yazıları Türkçe olan Safeviler Devleti'nin hükümdarı Şah İsmayıl Hatai, döneminin Türkçe yazan kudretli bir şair-söz ustasıdır. Onun Türkçe yazdığı şiirler yüz binlerce Sufi dervişini coşturmuştur. Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinden gelen Türk devlet dili geleneği, bunun yanısıra Tatar-Moğol istilasından sonra güçlenen Türklük ve Türk dili faktörü Safevi Türk Devleti için zemin oluşturmuştur. Safevilerden sonra Azerbaycan'ın bölünmesi, parçalanması devlet

dilini de aynı duruma düşürmüştür. Afşarlar ve Kaçarlar hakimiyeti Azerbaycan'ın güneyinde Türk dilinin devlet dili olarak varlığını sürdürmesinin son safhalarıdır.

1813-1828 yıllarında imzalanan Gülistan ve Türkmençay barış antlaşmaları ile Azerbaycan Güney ve Kuzey Azerbaycan olarak ikiye parçalandı. Azerbaycan'ın güneyi Fars sömürgesi, kuzeyi ise Rusya'nın sömürgesi ve yarı sömürgesi şeklinde varlığını sürdürdü. Rus ve Fars istilacıları tarafından bölünen, zulme ve ayrılığa mahkum edilen Azerbaycan Türklerinin dil sorunu ayrı bir konudur. Yalnız bir hususa dikkat çekmekle yetiniyoruz ki, bu trajedik parçalanma olayı güneyde edebi dilin zayıflamasına neden oldu. Devlet dili olmayan Azerbaycan Türkçesi 35 milyon Türkün ana dilidir. Bu durum XXI. yüzyılda da devam etmektedir. Azerbaycan'ın güneyi zengin kelime hazinesi, deyim serveti ve potansiyel imkanları ile dikkati çekmektedir. Azerbaycan'ın kuzeyindeki yarı sömürge ortamı ise dilde orantısal bağımsızlığı ortaya çıkartmıştır. Azerbaycan Türkçesi; medreselerde Farsça "Bustan" ve "Gülistan" eserlerinin okutulmasına, Rusların asimilasyon politikasına, Rusça okullara, misyoner faaliyetlerinin olmasına rağmen, edebi dilin olgunlaşma ve standartlaşma sürecinde Rusçanın yanısıra gayri-resmi devlet dili olma özelliğini korumuştur.

Rus istilası döneminin en önemli özelliği Rusya'da demokratik düşüncenin meydana gelmesi ve yayılmasının, İ. Gaspıralı'nın *usuli-cedit* metodunun, M. F. Ahundov, H. Zerdabi, Mirze Celil, Sabir, Üzeyir Bey, Ali Bey Hüseyinzade, A. Ağaoğlu vs. edebi-siyasi ekollerinin dil üzerine etkisi ile ilgilidir. XX. yüzyılın başlarında dil konusuna yaklaşım politik yaklaşım ve sistemle örtüşmektedir. İlk milli dram, tiyatro, opera, basın-yayın vs. Azerbaycan'da aydınlanmanın kendi kendini kanıtlamasıydı. Bu sürecin başında milli dil olgusu gelecek Azerbaycan'ın mefkure temelini oluşturmuştur.

Türkçe (Azerbaycan Türkçesi) 1918-20 yıllarında Doğu'da ilk demokratik cumhuriyet olan Azerbaycan Halk Demokratik Cumhuriyeti döneminde devletin resmi dili olmuştur. Devlet dilinin kendi işlevini sınırlı şekilde hayata geçirmesi ve bununla ilgili bütün çelişkiler 1920-1991 yıllarındaki Rus Sovyet İmparatorluğu döneminde yarı sömürge ortamındaki Azerbaycan Türkçesinin sınırlı faaliyeti ile ilgilidir.

1936 yılına kadar Azerbaycan Türkçesi diye adlandırılan bu dil Stalin'in emriyle Azerbaycan dili olarak değiştirildi. Latin alfabesi Kiril-Rus alfabesiyle değiştirildi. Azerbaycan'da Sovyet döneminde devlet dili politikası ayrıca bir araştırma konusudur ve bu konuya ileride değineceğiz.

Nihayet, bağımsızlık dönemindeki (1991-2001) Azerbaycan'ın devlet dili politikası milli kimlik, devlet kimliği ile ilgili olan önemli problemleri kapsamaktadır.

Detayları ve tam tarihi zenginliği ile olmasa da, bu üç dönemin ana hatları üzerinde duralım.

Bağımsız ve demokratik devlet ilkeleriyle yönetilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi, kısa süreli olsa da tüm Doğu ve Asya ülkeleri için bir örnek oluşturmuştur. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti en zor dönemlerine ayak bastığı ilk günlerde devlet dili hakkında karar çıkartmıştır. 27 Haziran 1918'de çıkarılmış hükümet kararıyla "Devlet dili Türkçe kabul edilerek ileride bütün mahkeme, idareyi-dahiliyye ve sair devair görevi başında duranlar bu lisanı bilenler olana kadar

hükümet kurumlarında Rusça istimaline de müsaade” edilmiştir.[1] Karar, Azerbaycan Türklerinin tarihi hakkını iade ederek Türk dilini resmi dil olarak belirlemiştir. Bu kararla ülkenin resmi organlarında, devlet idare ve kurumlarında, idari işlerde, yabancı devletlerle diplomatik yazışmalarda ve Milli Şura adı verilen parlamentoda Türk diline resmi statü kazandırmış oldu. Bir karşılaştırma örneği olarak belirtelim ki, Türkiye’de 1921 tarihli “Teşkilatı Esasiye Kanunu”nda resmi dil konusunda madde bulunmamaktadır. 1961 Anayasası’nın resmi dile ilişkin maddesinde Türkiye Devleti’nin ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütün olduğunu, resmi dilin ise Türkçe olduğunu hükme bağlamıştır. Söz konusu madde 1982 Anayasası’nda da değişmez temel hükümler arasında yer almaktadır.

Bu karşılaştırmadan amacımız Azerbaycan’ın devlet tarihinin önemini ve kendine özgü nitelik taşıdığını vurgulamaktır. “Rus dilinin istimalına izin verilmesi” ise geçici bir müddea olup, personel hazırlığı, eğitim ve yönetim işlerinin düzene konulması için gereken zamanın kazanılmasıyla ilgili olmuştur. “Milli Bayrak Hakkında” 9 Kasım 1918 tarihli karar da milli devletin dil unsuru üzerine yoğunlaşan ilgisini ifade etmektedir. Devlet diline ilişkin bu ilk resmi belge büyük tarihi önem taşımıştır.

Öncelikle şunu belirtelim ki, devletin resmi dili milli edebi dilin tarihinde özel konuma sahiptir. Bu nitelik sadece gramer zenginliği ile değil, ayrıca yöntemsel ve işlevsel açıdan da ayrı bir önem arzetmektedir. Yirmi üç aylık kısa bir zaman içinde dil konusundaki belgeleroturum tutanakları ve konuşma metinleri Azerbaycan Devleti’nin resmi dilinin faaliyet alanı ve işlevi konusunda daha ayrıntılı bilgi sunmaktadır.

Parlamentonun 21 Ağustos 1919 tarihli oturumunda Bakü Üniversitesi’nin açılmasıyla ilgili olarak dil konusu gündeme getirilmiştir. Müslüman Türk aydınlar Rusça üniversite açılmasına itirazlarını bildirmiş, millileşmiş orta okulların ana dilinde eğitim vermeleri için üniversitede Türkçe eğitimin gerekliliğini savunmuşlardır.[2]

1919 yılında Azerbaycan’da 23 devlet orta okulu vardı. Bu okullarda 9.611 öğrenci eğitim alıyordu ve bunlardan 3.115’i Azerbaycan Türküydü. Türkçe öğretmene ihtiyaç olduğu için Türkiye’den yaklaşık 50 öğretmen davet edilmişti. 100’den fazla öğrenci ise eğitim almak için Avrupa’nın değişik ülkelerine gönderilmiştir. Mirze Bala Mehmedzade bu dönemle ilgili şöyle yazıyordu “Eğitime gelince, okulları bir an önce Türkleştirmek için tesis edilen tertip ve tercüme cemiyeti tarafından ilk ve orta okullar için ders kitapları hazırlanmış ve yayınlanmış, mevcut orta okulların bir kısmı millileştirilmiştir”.[3] Üniversitede ana dilinde eğitim için Abdulla Bey Efendizade, Yusuf Ahmedov, Muhtar Efendizade… büyük mücadele vermişlerdir. M. E. Resulzade, ayrıca sosyalist gruptan Samet Ağa Ağamalıoğlu, Ali Haydar Karayev milli üniversiteyi önemli saymış, ilk dönemde diğer dillerin de kullanılmasını normal karşılamışlar. F. Hoylu yalnız okullarda değil, yargı organlarında da devlet dilinin uygulanması için ciddi faaliyette bulunmuştur.

Parlamentonun açılışı sırasında M. E. Resulzade’nin yaptığı konuşma devletin resmi dilinin ilk belgesi olarak bilimselliği, zengin içeriği ve isabetliliği ile seçilmektedir. F. Hoylu’nun, K. Karabeyli’nin, N. Yusufbeyli’nin… parlamento konuşmaları kendilerine özgü üslubu ile dikkat çekmektedir.

Parlamento dilinin Türkiye Türkçesine yakınlığı resmi dilde bütünleşmeye doğru atılan adımlardı. Ortak Türk edebi dilinin şekillenmesi için resmi dillerin (Avrupa dilbilimciliğinde buna "standart dil" de deniliyor) bir birine yaklaşması ve ortak terimlerin kullanılması doğaldır. Maalesef, bu bütünleşme süreci Rus Sovyet işgalinden sonra sona ermiştir. Söz konusu süreç edebi üslupta 10-15 yıl yaşasa da, zamanla Pantürkizm damgası vurularak durdurulmuştur.

Devletin resmi dilinin tam olarak oluşturulması için iki yıl çok uzun bir süre değildir. Fakat bu süreç, Azerbaycan Devleti'nin resmi dil tarihinin en önemli ve ölmez sayfalarındandır.

Rus-Sovyet işgali Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne son verdi. Azerbaycan bu iki yıllık bağımsızlığı sayesinde yarıbağımsız-yarısömürge bir ortamda kendi dilini de yaşatabildi. Güney Azerbaycan'dan farklı olarak büyük oranda aydınlanma süreci yaşamış Kuzey Azerbaycan'da Mirze Feteli'nin değişik üsluplu çağdaş dil ekolü, S. A. Şirvani, K. Zakir, H. Zerdabi, Mirze Celil, Sabir, Ü. Hacıbeyli, E. Hakverdiyev, E. Hüseyinzade, F. Köçerli, E. Ağaoğlu, M. E. Resulzade'nin çalışmalarıyla, ana dilde edebi, bilimsel-politik ve gazetecilik ekolü, önüne geçilmez bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Rus-Sovyet dönemindeki Azerbaycan Devleti'nin resmi dili bu gelenek bağlamında ve iki yıllık Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devlet deneyimi dikkate alınmadan araştırılamaz.

Sovyet rejiminin Azerbaycan Türkçesine verdiği zararlar, getirdiği belalar konusunda çok şey söylemek mümkündür. Ancak Azerbaycan'ın güneyindeki Fars rejiminden farklı olarak devlet düzeyinde resmi dil olarak kullanılması ve anadilde eğitimin 70 yılda Azerbaycan Türkçesine çok büyük faydalar verdiğini inkar etmek de insafsızlık olurdu. Asimilasyon, etnik temizleme ve soykırım kararları, açık ve gizli Ruslaştırma politikası, Sovyet halkı ve Sovyet dili teorisi, "mankurtlaştırma" programları ana dilin temellerini sarsamadı. Dilimizin, alfabemizin zaman zaman değiştirilmesi politikası gerçek bir kültür trajedisi olduysa da, edebi dilin faaliyetini, edebi üslubun gelişimini, bilimsel ve gazetecilik üslubunu, ayrıca resmi yazı üslubunu ortadan kaldıramadı.

* * *

Günümüzde, o döneme ilişkin gizli kararlar, talimat ve müzakereler, kısacası sosyo-politik metinler ortaya çıkarılmaktadır. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin, KGB'nin şimdi ortaya çıkarılan gizli dosyalar bir çok karanlık konuya açıklık getirmektedir.[4] Bu açıdan V. M. Alpatov'un "150 Dil ve Politika: 1917-2000" isimli kitabı eski Sovyetler Birliği ve post Sovyet alanında sosyo-linguistik sorunları konu almıştır. Kitabın "Benzerlik ve Karşılıklı Anlaşma Zorunluluğu", "İlk Durum", "Yeni Linguistik Politika", "Polivanov, Yakovlev vb.", "Hangi Yazı Sistemini Seçmeli", "Politika ve Yaşam", "Politikada Dönüş", "İstikrar Yılları", "Çiftdillilik Faydalı mı, Zararlı mı", "SSCB'den Rusya'ya Doğru", "Çiftdillilikten Tekdilliliğe mi?" isimli bölümlerinde yayınlanmış ve yayınlanmamış kaynaklara dayanarak dil oluşumu sürecinin kendine özgülüğü geçerli olgularla açıklanmıştır.[5]

Rus Sovyet İmparatorluğu'nun ilk on yılı tetkik, öğrenme sonraki on yıllar ise milli devlet dillerine çifte standartın uygulanması, görünürde himaye, destek, gerçekte ise asimilasyon Azerbaycan'ın devlet dilinin de kaderi oldu. Alfabe, imla, yazı dili, üsluplar, gramer, sözlük, ders kitapları, tercüme vs.

meseleleri kapsayan resmi dili bu döneme özgü tarihi noktalara temas etmekle genel bir şekilde nitelendirebiliriz. Bu noktalardan biri de o dönemde tüm dünyanın politik ve bilimsel dikkat merkezinde bulunan I. Türkoloji Bakü Kurultayı'dır. Kurultaya değinmeden önce alfabeyle ilgili tarihe kısaca bir göz atalım.

XIX. yy. Azerbaycan aydınları Arap alfabesine karşı Latin alfabesi uğruna büyük mücadele vermişler. M. F. Ahundzade'nin oluşturduğu bu ekole Ö. F. Numanzade, İ Gaspıralı, E. Hakverdiyev, H. Zerdabi, C. Memmedkuluzade, H. Melikaslanov, N. Nerimanov, S. Agamalıoğlu vd. dahildi. Aslında XIX. yy.'dan itibaren Latin alfabesine yaklaşım siyasi bir boyut kazanmıştı. İslam'ın, Kur'an-ı Kerim'in alfabesi, din ve bilim dilinin sembolü olarak Türk dünyasında bin yıldan fazla bir dönemde uygarlığı, devlet geleneğini ifade eden, bir nevi simgeleşen Arap alfabesini değiştirmemek de mümkündü. Nitekim Japon, Çin alfabesinin değişmemesi bu halkların uygarlık dışında kalması anlamına gelmez. O yıllarda Arap alfabesinin değiştirilmemesi belki de en ileri bir adım olurdu. Dünyada her hangi bir dilin ses sistemini ideal şekilde ifade edebilen bir alfabe yoktur. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda alfabenin birleştiricilik olgusu tarihi zaman sınırının genişliği, kültür mirasının niteliği ve niceliği çok büyük bir önem taşıyor. Fakat zamanla savaşılamaz. Türkiye'de Tanzimat, daha sonra Jön Türkler akımı ve Batılılaşma eğilimi Azerbaycan'ın yanısıra Türkistan'da, İdil boyunda, Kırım'da Batı'ya yönelik aydınlanma ve demokratikleşme hareketi Latin alfabesi politikasının kabul edilmesini zorunlu kılıyordu.

Tüm bunlar konunun teorik boyutuydu. Tarih suçlanabilir fakat geri döndürülemez… Daha 1918 yılında Azerbaycan aydınları Latin alfabesine geçmek için teşebbüste bulunmuşlardı. 1919 yılında Abdullah Bey Efendizade'nin "Son Türk Alfabesi" isimli bir projesi kitapçık şeklinde yayınlanmıştır.[6] 1919 yılında ise H. Melikaslanov'un yönetimi altında özel bir komisyon oluşturulmuştur.

Sovyet yönetiminin ilk yıllarından itibaren (1921 yılından başlayarak) alfabeyle ilgili müzakereler başladı. Reformcular Latin alfabesini, muhafazakarlar ise Arap alfabesini savunuyorlardı. Rusya eğilimli komünist aydınlardan N. Nerimanov da Latin alfabesinden yanaydı.

21 Temmuz 1922 yılında Latin Alfabesi Komisyonu oluşturuldu. Buraya S. Ağamalıoğlu, H. Melikaslanov, A. Tagızade, E. Pepinov ve F. Ağazade dahildi. 1922 yılında Yeni Alfabe Komitesi kuruldu. 1924 yılında 4 kişiden oluşan bir grup yeni alfabeyle ilgili faaliyete başladı (S. Agamalıoğlu, C. Memmedkuluzade, V. Huluflu, Halid Said).[7]

Bütün bu sosyo-politik, bilimsel kültürel gelişmeler Bakü'de Türkologların bir araya gelmesini ve geniş müzakereler yapılmasını zorunlu hale getirdi. Bu zorunluluk Moskova'nın amaçları için özel önem taşıyordu.

26 Şubat 1926 tarihinde Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü şehrinde I. Türkoloji Kurultayı başladı. İnsanlardaki ümit, bilim adamlarındaki coşkulu bir heves, siyasilerdeki stratejik plan ve programlar bu kurultayı Shakespeare'in trajedisi görünümüne getiriyordu. Bu kanlı tiyatro sahnesinin trajedi kahramanları teker teker sahneye çıkıyordu. Türkolog bilim adamları XX. yy.'ın ilk

büyük bilimsel itiraflarını yapıyor, gelecek araştırmalarıyla ilgili görevlerini ilan ediyor, fikirlerin çatışması bilim ufuklarına yeni bir ışık saçıyordu. Dosyalar kayıtlarla dolup taşıyordu.

131 katılımcının bulunduğu kurultay 17 toplantı gerçekleştirdi. Türk halkının tarihine, etnik soy köküne, etnografyasına, edebiyat ve kültürüne ilişkin 38 bildiri sunuldu. Kurultaya fahri üye olarak davet edilen Türkolog Ali Bey Hüseyinzade, büyük teorisyen N. Marr, Sovyet ideolojisi önderlerinden olan A. V. Lunaçarskiy başkanlık divanına seçildiler.

Kurultaya davet edilenler arasında ünlü bilimadamlarından F. Köprülüzade, A. E. Krımski, N. N. Poppe'nin de bulunması kurultayın tarihi değerini daha da artırıyordu. Kurultaya katılan SSCB Merkezi İcra Komitesi Başkanı G. Musabeyov hükümet adına kurultayda konuşma yaptı. Ünlü Türkologlardan V. V. Bartold "Türk Halklarının Tarihinin Çağdaş Durumu ve Öğretilmesinin Yakın Vazifeleri", S. F. Oldenburg "Türk Halkları Arasında Ülkeşinaslık İşlerinin Metodları", A. A. Müller "Türk Halklarının Güzel Sanatları Hakkında", F. Köprülüzade "Türk Halklarının Yazı Dillerinin Gelişmesi", A. N. Samoyloviç "Türk Dillerinin Öğrenilmesinin Çağdaş Durumu ve Yakın Vazifeleri", B. Çobanzade "Türk Lehçelerinin Yakın Akrabalığı Hakkında" aynı zamanda "Bilimsel Terminoloji Sistemi Hakkında", H. Zeynallı "Türk Dillerinde Bilimsel Terminoloji Sistemi Hakkında", A. R. Zikfeldt-Samumyaki "Türk Dillerinde Bilimsel Terminolojinin Oluşum Prensipleri Hakkında", S. Y. Malov "Eski Türk Dillerinin Öğrenilmesi", F. Ağazade "Türk Dillerinde Düzgün Yazı", N. F. Yakovlev "Türk Kavimlerinin Sosyal ve Kültürel Durumlarıyla ile İlgili Alfabe Sisteminin Kurulması ve Problemleri", C. Memmedzade "Türk Halklarının Alfabe Sistemleri Hakkında", Kemanov "Türk Dillerinin Tedris Metodlarının Temelleri", N. N. Poppe "Altay Dillerinin Karşılıklı Akrabalığı Meselesinin Tarihi ve Çağdaş Durumu", K. Şeref "Arap ve Latin Sistemli Yazı Türleri ve Onların Türk Tatar Halkları İçin Uygulanması Meseleleri" konularında ilginç bilimsel bildiriler sundular. Kurultayda ünlü dilbilimcisi ve fonetik uzmanı A. V. Şerba'nın "Orfografinin Temel İlkeleri ve Bunların Sosyal Önemi" ve "Ana Dilinin Öğretim Metodlarında En Yeni Akımlar" isimli bildirisi teorik açıdan dikkate değerdi. Ermeni dilbilimci R. U. Açaryan'ın "Türk ve Ermeni Dillerinin Karşılıklı İlişkisi" isimli bildirisi Türkçenin tarih boyunca Ermeniceye bütün düzeylerde etkisinin açıklanması üzerine kurulmuştu. Bir bilim adamı objektifliğiyle hazırlanan itirafı gibi seslenen bu bildiri bugün de zehirli Ermeni şovenist milliyetçi ideolojisinin ve tarihi teftiş ve inkar yoluna karşı en güçlü bilimsel bir argüman olarak önem taşımaktadır.

I. Türkoloji Kurultayı'nda Türk dillerinin yedi büyük problemi müzakere edildi:

1. Alfabe meselesi

2.İmla, orfografi problemi

3. Terim meselesi

4. Öğretim ve metod meselesi

5. Akraba ve komşu dillerin karşılıklı ilişkisi ve etkileşimi problemleri

6. Türk lehçelerinin yazı dili problemleri, ayrıca ortak yazı dili meselesi

7. Türk yazı dillerinin tarihi problemleri.

Bu konuların her biri üzerinde saatlerce durulabilir. Fakat, genel hatlarıyla şöyle özetlenebilir:

1. Türk aydınları arasında XIX. yy.'dan başlayarak yeni alfabe konusunda iki akım ortaya çıkmıştı. Arap alfabesine dayanan Türk alfabesi yanlıları ve Latin alfabesine dayanan Türk alfabesi yanlıları. Uzun tartışmalardan sonra oy çokluğuyla Latinciler kazandı. Latin alfabesini kabul etmekle o zamanlar Arap alfabesini kullanan Türkiye'den farklı bir çizgi takip etmesini düşünen Sovyet siyasi çevrelerinin bir amacı da değişme ve uzaklaşma geleneğinin temelini atmaktı.

2. Bir kural olarak "konuştuğun ve duyduğun gibi yaz" prensibi daha çok taraftar bulduysa da sırası gelince morfolojik, tarihi ve geleneksel prensipleri de kullanma üzerinde daha çok duruldu.

3. Terim meselesinde dört gruba ayrılan bilim adamlarının başlıca tartışması Arap-Fars, Avrupalılaşma, Türkleşme, Demokratikleşme yönündeydi. Bu problemin bilimsel ve sosyo-politik içeriğini net bir şekilde ifade eden Türkolog B. Çobanzade'nin tezi diğer konuşmacılarla birlikte şöyle bir fikrin şekillenmesi için zemin oluşturdu:

* Terim oluşumunda her üç kaynak; Türk, Arap-Fars, Rus-Avrupa kaynakları esas alınmalıdır;

* Terim oluşumunda başlıca kaynak Türk lehçelerinin kendi iç potansiyeli olmalıdır ve gerektiğinde uluslararası ve arkaik kaynaklara da başvurulmalıdır;

* Alınan kök sözcüklere öncelik tanınmalıdır, onlar fonetik tercüme prensibiyle verilmelidir (ses uyumu, tonlama vs.);

* Alınan kelimelerde ortaklık prensibine dikkat edilmelidir ve uluslar arası fon esas alınmalıdır;

* Birebir çeviri yönteminden mümkün olduğu kadar kaçınılmalıdır;

* Karmaşık branşlarda Türk dilinin temel kanunlarına dayanılmalıdır vs.

4. Eğitim metodu konularında ana dilinin öğretimi Avrupa standartlarıyla milli gelenekten kopmadan yapılmasına öncelik tanınması daha çok gündeme getirildi ve milli ders kitaplarının gerekliliğinden bahsedildi.

5. Akraba ve komşu dillerin çağdaş bilimsel metodlarla öğrenilmesine değinildi ve bu alanın, Altayistik ve komprativistik üzerindeki perspektifleri belirtildi.

6.Türk yazı dillerinin norm ve üslup özellikleri üzerinde duran Türkologların ortak yazı dili ve onun doğal bilimsel prensipleri üzerine düşünceleri dikkat çekti.

7. Türk halklarının ana yurdu problemi, dil tarihinin fonetik, morfolojik, leksik ve sentaktik düzeylerde öğrenilmesi, Türk etimolojik sözlüklerinin oluşturulması, tarihi gramer eserlerinin ihtiyacı vs. meselelerin öğrenilmesi ve bu alanda ortak faaliyetlerin gerçekleştirilmesi kararlaştırıldı.

Kurultayda Türk tarihinin, Türk etnografisinin, Türk resim sanatının öğrenilmesiyle ilgili sunulan bildiriler, konuşmalar bilimsel değeri ve bugünde önemini kaybetmemiş içeriği ile seçiliyordu. T. T.

Mentezel'in (Alman), V. V. Radebold'un (Alman), Y. Mesaroş'un (Macar), İ. Omarov'un (Kazak), H. Oşayev'in (Çeçen), Zifelt-Samomyaki'nin (Eston), M. P. Pavloviç'in (Yahudi), M. P. Petrov'un (Çuvaş), Ş. Rehimi'nin (Özbek), İ. Sadri'nin (Özbek), Karaçaylı İslam'ın (Karaçay), A. İ. Safronov'un (Yakut), Samoyloviç'in (Rus), Aşmarin'in (Çuvaş), K. Yunusov'un (Özbek), K. E. Sadi'nin (Tatar), Halid Seyid'in (Özbek), Canıbeyov'un (Nogay), B. S. Suleyev'in (Kazak), Ş. Manatov'un (Başkurt), M. Nedim'in (Kırım Tatarı), N. K. Katanov'un (Hakas), D. Korkmazov'un (Kumık), H. K. Kosıyev'in (Kalmık), Z. K. Malsatov'un (İnguş), V. B. Tomaşevski'nin (Rus) kurultayın işine ve müzakerelerine katılması bu kurultayın düzeyi ve kapasitesinin göstergelerinden biridir.

Kurultayın kabul ettiği bildirgeler onun tarihi önemini bir daha açıklamaktadır.

Latin yazısına dayanan yeni Türk yazı dillerinin tahlili ve başka dil aileleriyle karşılaştırılmalı şekilde öğrenilmesi ve ana dili eğitimi metodlarıyla ilgili bildirgeler, V. V. Bartold'un "Türk Halkları Tarihinin Çağdaş Durumu ve Öğrenilmesinin Yakın Görevleri" isimli konuşmasına dayanan bildiriler, aynı zamanda ülkebilimcilik üzere orfografi hakkında Türkçede bilimsel terminoloji sistemi hakkında bildirgeler kabul edildi. Etnografi komisyonunun ve organizasyon komisyonunun oluşturulması da önemli adımlar olarak kayda değerdir. Büyük Özbek Türk şairi Ali Şir Nevai'nin beş yüz yıllık jübilesini yapmak için on kişilik bir komisyon oluşturuldu. 4 Mart 1926'da birinci toplantıdan sonra kurultay delegeleri tam heyetle Nevai'nin beş yüz yıllık jübilesine ayrılmış muhteşem kutlamaya katıldı.

Bazılarının Rus Sovyet İmparatorluğu'na hizmet, bu veya diğer şekilde misyoner faaliyetin yanısıra Türkolog, tarihçi, filolog, etnograf bilim adamlarının profesyonel açıdan derin, ilginç bildirileri kayda değerdir. Milli Türkolog ve uzmanların kararlı arayışları, geleceğe dönük program nitelikli düşünce ve fikirleri dikkat çekicidir.

Her bir Türk için büyük önem taşıyan bu kurultay Sovyet politik çevreleri için de çok kayda değer oldu.

Büyük önder Atatürk'ün kurultaya önem verdiği ve dikkatle takip ettiği bilinmektedir.

Büyük kurbanlar ve imparatorluk provokasyonları 1926 tarihli I. Bakü Türkoloji Kurultayı'nın büyük sosyo-politik, kültürel, tarihi önemini azaltamadı. Aksine, bu kurultaya özel bir önem ve değer kattı.

Sadece ismi geçen ülkelerde değil, tüm Doğu dünyasında da çok ciddi bir öneme sahip olması nedeniyle kısa bir sürede kurultayın yankıları bütün dünyaya yayıldı. Zaman geçtikçe bu yankı da büyüyüp artmaya başladı.

Ortak alfabe, ortak yazı dili ve terminoloji problemlerinin geniş bir yelpazede ele alınması ve çözüm yolları sadece Türkolojinin değil, genellikle Doğu'yla ilgili bilimlerin ve Doğu politikasının temel taşlarından biri oldu.

Kurultayın yeni Türk alfabesiyle ilgili kararı şöyledir:

1.Kurultay, yeni Türk (Latin) alfabesinin Arap alfabesi ve değişklikler yapılmış Arap alfabesine oranla teknik üstünlüğünü ve sahip olduğu büyük kültürel ve tarihi önemi belirterek yeni Türk alfabesinin uygulanmasında, onun ayrı ayrı Türk-Tatar cumhuriyet ve vilayetlerinde uygulanma metodunda her bir cumhuriyet ve her bir halka serbestlik tanımaktadır.

2. Bununla ilgili olarak kurultay, Azerbaycan'da ve Sovyetler Birliği'nin diğer vilayet ve cumhuriyetlerinde (Yakutistan, Kırgızistan, İnguşistan, Karaçay-Çerkez, Kabardin, Balkar, Osetya, Çeçen) yeni (Latin) alfabesinin uygulandığını ve Başkurdistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Adıgey-Çerkez vilayetlerinde uygulanması yolunda geniş bir harekat oluştuğu gibi gayet büyük ve olumlu önemi olan bir gerçeği de belirtiyor.

3. Kurultay yeni Türk (Latin) alfabesinin uygulanması yönünde yukarıda belirtilen vilayet ve cumhuriyetler tarafından yapılmış olan olumlu faaliyeti vurgulayarak ve kutlayarak Azerbaycan ve Sovyetler Birliği'nin diğer vilayet ve cumhuriyetlerinin bu deneyimini öğrenmeyi ve bu reformu kendilerince de gerçekleştirmeyi bütün Türk-Tatar ve diğer halklara tavsiye ediyor.[8]

* * *

Devletin uyguladığı dil politikasının öğrenilmesinde Komünist partisinin ideoloji, kültür, bilim konularındaki toplantılarının tutanakları, aynı zamanda Yazarlar Birliği'nin kurultaylarının tutanakları kıymetli birer kaynaktır. Maalesef tüm bunlar farklı bir araştırma kapsamına girdiği için bir çok konuyu açıklığa kavuşturma imkanına sahip değiliz.

SSCB'nin yeni Anayasasının kabulünden sonra, 1978 yılında müttefik cumhuriyetlerin anayasalarının taslağı halk müzakeresine sunuldu.[9]

Sovyet halkı kavramının bir moda olduğu o dönemde milli dillerin resmi dil olması gerçeği bir tarafa itiliyor, asimilasyon politikasının yeni aşaması için hukuki bir zemin oluşturuluyordu. Fakat ayrı ayrı cumhuriyetlerde, özellikle Gürcistan'da öğrenci hareketi, Azerbaycan'da aydınların itirazları bu ağır planın gerçekleştirilmesine fırsat vermedi.

80'li yılların ikinci yarısı yeniden yapılanma politikasının doruk noktası ve Sovyetler Birliği'nin parçalanması dönemidir. Yeniden yapılanma totaliter-askeri rejimin son çaresi olmalıydı. Bu çare çürümüş sistem için yeterli olamadı. Çökmesi tarihi bir zaruret olan Sovyetler Birliği'nin son "kozmetik rötüşları" arasına milli dillerin kullanımının yaygınlaştırılması, devlet düzeyinde dil faaliyetinin genişletilmesi vs. dahildir. Bu anlamda Ağustos 1989 yılında "Azerbaycan SSC'de Azerbaycan Dilinin Bir Devlet Dili Olarak Daha Yaygın Kullanılmasının Sağlanması Hakkında" Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin kararı dikkat çekicidir.[10] On fıkradan oluşan bu kararda parti teşkilatları, Sovyet organları ve sivil örgütlerde, kurum ve kuruluşlarda Azerbaycan dilinin bir devlet dili olarak kullanılmasında yetersiz kalındığı söylenmektedir. Kararda, toplumsal yaşamda, ülke içi yazışmalarda hesaplama tekniğinin uygulanmasında görsel propaganda araçlarının, levhaların, ilanların, reklam malzemelerinin hazırlanmasında Azerbaycan dilinin daha yaygın kullanımı ve anayasal statüsünün

sağlanması öngörülmekte, ayrıca etnik azınlıkların dillerinin korunması ve geliştirilmesine ilginin arttırılması gerektiği vurgulanmaktaydı.

Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi, Halk Eğitimi Bakanlığı, Devlet Yayın Komitesi tarafından Azerbaycan dilinin güncel problemlerine dair bilimsel araştırma, yayınlar, enformasyon faaliyetinin güçlendirilmesi, Azerbaycanca-Rusça ve Rusçça-Azerbaycanca kısa sözlükler, çeşitli uzmanlık alanlarına ait konuşma kitapçıkları, Azerbaycan ve Rus dillerini serbest öğrenenler için derslikler, çeşitli kılavuzlar, terminoloji sözlükleri vd. gereken yayınların arttırılması, 1990-1991 öğretim yılından başlayarak orta ve yüksek okulların Azerbaycan diline ait gereken derslik ve edebiyat ile temin edilmesi öngörülmekteydi. Kanunda, kitle iletişim araçlarının Azerbaycan dilinin gelişimi problemlerine geniş yer vermesi, basın, radyo ve televizyon diline dikkatin arttırılması, toplumsal-politik ve pedagojik dergilerde, okullarda, okul öncesi çocuk terbiye kurumlarında Azerbaycan ve Rus dillerinde, Azerbaycan ve Rus dillerinin öğrenilmesi alanında en iyi deneyimin yaygın hale getirilmesi, önemli bilimsel-pedagojik problemlerin müzakeresinin organize edilmesi gibi hükümler yer almıştır.

Ömrünü tüketmek üzere olan Sovyetler Birliği içerisinde Azerbaycan'da dil hakkında çıkartılan son parti kararı bir süre sonra başlayan halk hareketinin dalgaları arasında kayboldu.

Nihayet, 1991 yılında Sovyetler Birliği dağıldı. Azerbaycan halk hareketi Azerbaycan'a bağımsızlık getirdi. 1992 yılının cumhurbaşkanlığı seçimlerinde milli bağımsızlık hareketi lideri Ebulfez Elçibey Cumhurbaşkanı seçildi. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin devlet sembolleri yeniden berpa edildi. Ebulfez Elçibey'in Cumhurbaşkanı, İsa Kamber'in Meclis Başkanı olduğu bir yıl içerisinde devlet dili politikasında önemli adımlar atıldı:

- Azerbaycan Türkçesinin tarihi adı olan Türk dili terimi kullanılmaya başlandı;

- Latın alfabesine geçildi

- 100'e yakın yeni derslik Latin alfabesi ile yeniden yayınlandı;

- Rus ve diğer yabancı dilli okulların sayısı doğal olarak azaltıldı, milli okulların sayısı artırıldı;

- Azerbaycan soyadlarının değiştirilmesi hakkında karar kabul edildi;

- İletişim dili olarak Azerbaycan dilinin kullanım alanı genişletildi;

- Uluslararası düzeyde Azerbaycan Türkçesinin tarihi rolü ve işlevi en yüksek düzeye çıkartıldı.

Bu faaliyetlerin her biri hakkında ayrıca konuşmak mümkündür. "Azerbaycan Cumhuriyeti Vatandaşlarının Soyadlarının Devlet Diline Uygun Şekle Getirilmesi Hakkında" Milli Meclisin kararı "soyadlarımızı esaretden kurtaran" tarihi bir karardı.

Bu karara göre, Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşları soyadlarının sonuna getirilen *"ov"* ve *"yev"* ekleri yerine *-lı, -zade, -oğlu, -kızı* ekleri yazdırabilirler. İkinci madde gereğince "… vatandaşların soyadlarındaki ekler resmi belgelerle değiştirilene kadar tüm yasal belgelerde soyadlarının yeni şeklini kullanabilirler.

Çok önemli yasalardan biri de Ebulfez Elçibey döneminde kabul edilmiş 22 Aralık 1992 tarihli "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Resmi Dili Hakkında" kanundur. Kanunun başlangıç kısmında belirtildiği gibi, Azerbaycan Cumhuriyeti Türkçeyi resmi dil olarak kullanmayı kendi egemenliği için temel koşullardan sayarak onun uygulanması, korunması ve gelişimiyle ilgileniyor, sınırları dışında yaşayan Azerbaycanlıların ana dilinde eğitim almalarına ve milli-manevi gereksinimlerini karşılamalarına yardımcı oluyor.

Kanunun 1. maddesi Azerbaycan Cumhuriyeti'nde resmi dilin Türkçe olduğunu hükme bağlamaktadır. Türkçe, ayrıca ülke içinde resmi dil gibi politik, ekonomik, toplumsal, bilimsel ve kültürel yaşamın tüm alanlarında kullanılmakta olup, ülkede yaşayan tüm etnik unsurların ortak dilidir. Azerbaycan vatandaşları eğitim dili seçmekte özgürdürler. Ülkede yaşayan milli azınlıklara devlet organları aracılığıyla ana dilinde okul öncesi eğitim kurumları, orta okullar ve çeşitli eğitim kurumlarında ana dilinde sınıflar ve gruplar oluşturma hakkı tanınmıştır. Eğitimin başka bir dilde yapıldığı eğitim kurumlarında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmi dili olan Türkçenin zorunlu ders olması sağlanıyor. Kanun, Azerbaycan'ın yasama, yürütme ve yargı organlarında, kurum ve kuruluşlarda Türkçenin kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Kanunun 18. maddesine göre, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin her bir vatandaşının milli mensubiyetine uygun soyad seçme hakkı vardır.

* * *

1993 yılında Gence ayaklanmasından sonra bir yıllık demokratik iktidarı ele geçiren Haydar Aliyev hükümetinin resmi dil ve ana dili politikasına dair çelişki dolu dönemi başlıyor. Biz bu dönemin olumlu yönlerini inkar etmiyoruz ve durumu objektif şekilde devlet ve milli çıkarlar açısından yorumlamaya çalışacağız.

Cumhurbaşkanının "Azerbaycan Alfabesı ve Azerbaycan Dili Gününün Tesis Edilmesi Hakkında" kararı bir kaç yıl gecikmiş olsa da, ileriye dönük bir adımdır.[11] Rus okullarının sayısının artırılmasını, İngilizcenin eğitim dilini ve reklam dilini sıkıştırması gerçeğini ise olumlu bir gelişme olarak değerlendiremeyiz.

Resmi dilin uygulanmasıyla ilgili yüksek düzeyde yapılan yasa ihlallerine, dikkatsizliklere maalesef sık sık rastlanmaktadır. Tüm bunların yanısıra Cumhurbaşkanının 18 Haziran 2001 tarihli kararnamesinin gerekli ve ileriye dönük bir gelişme olduğunu kaydetmeyi bir görev biliyoruz. Bu tarihi kararı ana hatlarıyla şu şekilde özetleyebiliriz. Kararnamenin giriş kısmında bu kararın kabulünden amaç, Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığının başlıca simgelerinden sayılan Azerbaycan dilinin uygulama ve geliştirilmesine devlet yardımının artırılması, ana dilinin öğrenilmesi, bilimsel araştırmaların genişletilmesi, Azerbaycan dilinin toplumda uygulama dairesinin genişletilmesi ve bu alanda denetimin güçlendirilmesi olduğu belirtilmektedir. Kararnamenin 1. maddesi Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı yanında Devlet Dil Komisyonu'nun oluşturulmasını öngörmektedir. Kararnamenin en önemli normu 1 Ağustos 2001 tarihine dek Latin alfabesinin uygulanmasını kesin hükme bağlamış olmasıdır. Kararname, merkezi yönetim organları, bakanlıklar, bilim kurum ve kuruluşları, mahalli idari yönetimlerin başkanlarına bu konuda somut görevler yüklemiştir. Söz konusu

yetkili organlar Azerbaycan dilinde derslik, sözlük vs. yayını, kullanılan levha, reklam tabelaları, panolar ve diğer araçların Azerbaycan edebi dili kurallarına uygunlaştırılması, Azerbaycan'da gösterilen yabancı filmlerin Azerbaycan diline gereken düzeyde dublajının yapılması yönünde görevlendirilmişlerdir. Bakanlar Kurulu 1 Ağustos 2001 tarihinden itibaren Azerbaycanca yayınların (gazete, dergi, bülten, kitapları vd.) tümüyle Latin alfabesine geçmesini sağlamakla, ayrıca devletin resmi diline karşı gizli, yahut açık propaganda yapma, Azerbaycan dilinin kullanılmasına ve geliştirilmesine karşı gelme, Latin alfabesinin uygulanmasına engel oluşturma eylemlerinden dolayı sorumluluk ve yaptırımları öngören mevzuat taslağını bir ay içinde hazırlayarak Cumhurbaşkanına sunmakla görevlendirilmiştir.

Bu kararın bir çok eksik yönleri de bulunmaktadır. Biz onların üzerinde değinme düşüncesinde değiliz. Ancak bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 35 milyon soydaşının dil problemine yeterli düzeyde ilgi göstermemesi çok ilginçtir. Haydar Aliyev'in verdiği kararnamenin uygulanması için öngörülen mekanizmanın yetersiz olduğu da kaydedilmelidir. Azerbaycan'da Dil Komitesinin veya Dil Bakanlığının olması dil politikası ile ilgili etkin bir mekanizma oluşturmada faydalı adım olurdu.

Şunu da belirtelim ki, Birleşik Azerbaycan'a yönelik ana dili politikasının oluşturulması çağımızın talebidir. E. Elçibey'in bu yönde öne sürdüğü ilkeler ayrı bir bilimsel ve politik önem taşımaktadır.[12]

"Azerbaycan Türklerinin dilinin adı nedir?" sorusu ile ilgili açıklama yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Azerbaycan Türklerinin dilinin nasıl adlandırılacağı sorunu milli kimlik arayışları ve ayrı ayrı zamanlarda Azerbaycan'da dil politikası ile sıkı bir şekilde bağlı olmuştur.

Mehmet Emin Resulzade 1925 yılında yazıyordu: "Rusya yönetimindeki Müslümanlarına 'Türk' dedirtmek şimdi kazanılmış bir savaştır". Kuşkusuz bu savaşın önünde Azerbaycan aydınları duruyordu.

1 Bak: É. Démirçizadé. **Azérbaycan Édébi Dilinin Tarixi**, I hissé, B., 1979, séh. 93; **Azérbaycan Xalq Cümhuriyyéti (édébiyyat, dil, médéniyyét quruculuğu)**, B., 1998, s. 122.

2 **Azérbaycan géncléri** qéz., 18 May 1989.

3 M. B. Mémmédzadé. **Azérbaycan İstiklalı vé "Müsavat"**, B., 1989, s. 17.

4 Taynı nasionalnoy politiki SK RKP (Stenografiçeskiye ot çetı sekretnogo IV soveşaniya SK RKP, 1923 g., Moskva, 1992 (Rusça); Nesib Nesibli. Azerbaycan'da Milli Kimlik Sorunu, **Avrasya Dosyası**, c. 7, sayı 1, Ankara 2001; Barbara Kellner-Heinkele. Biz Kimiz **Das problem mit der Bezcichnung der Staatssprache in der republik Azerbaidschan, folia orientala**, vol XXXVI, Krakov, 2000.

5 V. M. Alpatov, **a.g.e.**

6 A. Abdullayev, **Azérbaycan Dili Méséléléri**, Bakü, 1992, s. 46-47.

7 Bkz. Halit Séid, **Yeni Élifba Yollarında Eski Hatiré ve Duyğularım**, Bakü, 1929.

8 **“Kommunist” gézete** 1926, 10 Mart.

9 Azerbaycan SSC anayasasının tüm halk müzakeresine verilmek için anayasa komisyonu tarafından sunulmuş ve Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti’nin Başkanlık Divanınca beğenilmiş taslağı, Bakü, 1978.

10 Bkz.: **Kommunist gézeti** 19 Ağustos 1989.

11 **“Azérbaycan” qézeti,** 10 avqust 2001.

12 Bak: E. Elçibéy. **Bütöv Azerbaycan Yolunda**, İstanbul, 1997.

Azerbaycan Divan Edebiyatı / Prof. Dr. Ahmet Pirverdioğlu [s.252-261]

Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türk edebiyatlarının zengin bir kolunu oluşturan Azerbaycan Edebiyatı, genel Türk edebi özelliklerinin yanı sıra kendine özgü hususiyetler kazanmış, bütün Doğu edebiyatlarını etkileyen sanatçılar yetiştirmiş, çok eski bir tarihe sahip bir edebiyat olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgedeki coğrafî-stratejik konumu ve doğal zenginlikleri itibarıyla çeşitli savaşlara meydan olan, zaman zaman el değiştiren ve farklı kültürlerin bir araya geldiği bir ülke olan Azerbaycan coğrafyasında Türk boylarının milattan önceki tarihlerde yaşadığı bilinmektedir. Subar/Suvar, Hun (Eftalit), İskit, Hazar vd. Türk boylarının çok eski tarihlerde buraya gelerek buradaki politik yapıyı etkiledikleri, bir kısmının ise yerleştiği, tarihi kaynaklarda yer almaktadır. XI. yy. sonlarında Selçuklu akınlarının Azerbaycan'da çok kısa bir sürede başarı kazanmasını etkileyen en önemli faktörlerden biri de burada bulunan Türk unsuru olmuştur. Böylece bu bölgenin Türkleşme süreci tamamlanmıştır.

Milattan sonra Azerbaycan'da Zerdüştîlik (3.-4. yy Sasaniler Devleti), Gök tanrı inancı (6.-7. yy. Hazar Devleti), Hıristiyanlık (4. yy. Albanya) gibi çeşitli dinler var olmuş, VII. yy.'da Arap Hilafet ordularının bu bölgeye girmesiyle de İslam dinî yayılmaya başlamış ve bu süreç XI. yy.'da bitmiştir.

Müslümanlığın kabulüyle Azerbaycan'da Arapça bir bilim ve edebiyat dili olarak kullanılmaya başlamış, El-Azerbaycanî mahlaslı birçok şair ve bilim adamı kendi eserlerini bu dilde yazmıştır. XI. yy.'da Azerbaycan'ın Selçuklu Devleti'ne dahil edilmesiyle Arapça, giderek Farsça tarafından sıkıştırılmış ve edebiyat eserleri artık bu dilde yazılmaya başlamıştır. Yani Azerbaycan coğrafyasında ilk Türkçe eserin ortaya çıktığı tarih olarak bilinen XIV. yy.'a kadar burada Arapça ve Farsça yazılmış bir edebiyat geleneğinin oluştuğu görülmektedir. Bu edebiyat, dil açısından her ne kadar Türk edebiyatının bir parçası sayılmasa da, sanatçıların Türk olması, eserlerde Türk gelenek, görenek, tarih ve kültürünün yansıtılması, özellikle de daha sonraki dönemlerde Türk edebiyatlarını konu, tür ve şiir tekniği açısından etkilemesi yönüyle büyük önem taşımaktadır.

XII. ve XVII. yy.'da Azerbaycan'da üç kültür merkezi edebiyat ve sanatın gelişmesine yön vermektedir ve şairlerin de büyük kısmı bu merkezlerde bulunmaktalar. Şemaha (Şirvan) edebî mektebinin temsilcileri, Ebül-Üla Gencevî, Feleki Şirvanî, İzeddin Şirvanî, Zülfikar Şirvanî ve Hakanî Şirvanî; Genceyi temsil edenler Nizamî Gencevî, Givami Müterrizi Gencevî, Mehseti Gencevî, Mücireddin Beyleganî; Tebriz ekolünün temsilcileri, Katran Tebrizî, Hatib Tebrizî ve diğerleridir. Bunların zaman zaman yer değiştirdikleri de görülmektedir. Hakanî Tebriz'e, Katran Tebrizî Gence'ye, Beyleganî Tebrize, Hatib Tebrizî Bağdat'a vs. göç etmişler.

Hindistan'dan Anadolu'ya kadar Türk, Fars, Arap vd. halkların edebiyatlarını büyük ölçüde etkilemiş, Hakanî Şirvanî ve Nizamî Gencevî'nin üzerinde özellikle durmak gerekmektedir.

Efzeleddin Hakanî Şirvanî (1120-1199), Azerbaycan Divan Edebiyatı'nda birçok ilklere imza atmış bir şair olarak karşımıza çıkar. Şairin 17 bin beyitlik divanının büyük kısmını kasideler

oluşturmaktadır. Fahriyye, medhiyye vd. türden eserlerini klasik kaside şeklinde yazan Hakanî, kasideyi dil-üslup, vezin, kafiye ve özellikle Felsefî içerik açısından ulaşılmaz doruklara çıkarmıştır. Onun "Mantık't-Tayr", "Medain Harabeleri", "Kasideyi Şiniyye" eserlerine birçok şair nazire yazmıştır. Örneğin, 110 beyitlik "Kasideyi Şiniyye"ye Emir Hüsrev Dehlevî (Miratü's-Sefa), Abdurrahman Camî (Cila'ir-Ruh), Ebülkasım Emri Şirazî (Envarü'l-Üyün), Fuzulî (Enisü'l-Kalb) gibi 38 şair nazire yazmış, Hakanî'yi kendi üstatları olarak göstermişler. Azerbaycan Edebiyatı'nda ilk mesnevi olarak bilinen "Tuhfetü'l-Irakeyn" adlı eseri, hem de ilk manzum seyahatname sayılmaktadır. Bu eser de klasik seyahatname türüne getirdiği yenilikler açısından dikkat çekmiş, kendinden çok sonra bile Yusuf Nabî (XVIII. yy., Tuhfetü'l-Harameyn), Bahar Şirvanî (XIX. yy. Tuhfetü'l-Irakeyn) gibi şairler bu esere nazireler yazmışlar.[1]

Doğu edebiyatlarını en çok etkileyen diğer şair ise Nizamî Gencevî'dir (1141-1209). Her ne kadar Avrupa ve özellikle İranlı araştırmacılar, İlyas Yusifoğlu Nizamî'nin Türklüğünü şüphe altına almaya çabalasalar da, gerek şairin kendi eserleri gerekse yapılan araştırmalar, onun bir Türk olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuştur.[2]

Devletşah Semerkandî, "Tezkiretü'ş-Şuara" adlı eserinde Nizamî'nin 20 bin beyitlik bir divanından bahsetse de, bugün elimizde sadece 120 gazel, altı kaside ve otuz rubai bulunmaktadır. Muhtemelen şairin diğer şiirleri Türkçe olduğundan saraylara yol bulamadığı için kopyalanmamış ve günümüze kadar ulaşmamıştır. Çünkü o dönemde eserlerin kopyalanarak kitap haline getirilmesi çok büyük masraflar gerektiriyordu ve bunu da ancak hükümdarlar ve zengin kişiler karşılayabilirdi. Hükümdarlar ve aristokrasi ise, Türkçeyi kendilerine yakıştırmıyor, Farsça eserler sipariş ediyorlardı. Örneğin, Leylâ ile Mecnun konusunda bir eser yazmasını isteyen Şirvanşah Aksitan, Nizamî'ye:

Bu taze geline çekende zahmet,

Fars, Arap diliyle vur ona ziynet…

Türk dili yaramaz şah neslimize,

Eksiklik getirir Türk dili bize.

diye bir mektup yazar.[3] Bu mektup, bir taraftan Nizamî'nin Türkçe eserler yazdığını kanıtlaması, diğer taraftan ise, o dönemde hükümdarların Türkçeye karşı tavrını ortaya koyması açısından ilginçtir. Nizamî'nin sadece Türk ve Doğu edebiyatlarına değil, dünya edebiyatına girmesini sağlayan en büyük eseri "Hamse" (Penç Genc, Beş hazine) adı altında bilinen beş mesnevisidir. Doğu edebiyatlarında bir yenilik olan bu eserleri, şairin kendisi "destan" olarak adlandırsa da, bunlardan bazıları (Hüsrev ve Şirin, İskendername), ilk "manzum roman" olarak nitelendirilmektedir.

Nizamî,"Mahzenü'l-Esrar" (Sırlar Hazinesi, 1170) adlı eserini Selçuklu hükümdarı Behram Şah'a, "Hüsrev ü Şirin" (1180) adlı eserini Azerbaycan Atabeylerinden Cihan Pehlivan'a, "Leylâ vü Mecnun" (1188) adlı eserini Şirvanşah Aksitan'a, "Heft Peyker" (Yedi güzel, 1197) adlı eserini ise Marağa Hükümdarı Aksungur Alaeddin Körpe Arslan'a sunmuştur. Hayatının sonlarına doğru ve

büyük ihtimalle hiçbir sipariş almadan yazdığı “İskendername” (1203-1209) eserini hangi hükümdara sunduğu hakkında ise hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Eserlerinin kapsadığı geniş coğrafya (Avrupa, Asya, Afrika), burada yaşayan farklı milletler (Türk, Fars, Arap, Hintli, Çinli, Yunanlı, Afrikalı, Rus vs), genellikle insanlığı ilgilendiren konular (hayat, ölüm, aşk, kader, dünya, tanrı vd), bu konularda şairin Felsefî-ütopik görüşleri “Hamse”yi oluşturan eserlere emsalsiz bir değer katmaktadır.

Orta Çağ hümanizminin zirvesi sayılacak bu eserlerde, şah, çoban, hizmetçi, bilgin, asker, şair, bahçıvan, filozof, komutan, mimar, çiftçi ve diğer insanlar arasında ırkî, dinî, kavmî, sosyal ayırım yapılmaksızın, onlara topluma yararlılık derecesine göre değer verilmektedir.

Özellikle hayatının son döneminde yazdığı “İskendername” adlı eserinde Nizamî, tüm bilgi birikimini ve tecrübesini kullanarak sosyal adalet, ideal hükümdar, ideal toplum, ebedî hayat, bilim, sanat, din, ahlak vb. konulardaki fikirlerini ortaya koymaktadır.

Farsça yazma geleneği XIX. yy.’a kadar devam etse de, Fars dilli edebiyatın en büyük dehası Nizamî’nin eserleri, konusu ve içerdiği fikirler açısından yüzyıllar boyunca Azerbaycan ve Türk edebiyatlarını etkilemiş, eserlerine çok sayıda nazireler yazılmıştır.

XIII. yy.’ın 30’lu yıllarından başlayarak Cengiz Han’ın oğullarının Azerbaycan ve komşu ülkeleri işgal ederek önce Altın Ordu, sonra ise İlhanlılar Devleti’nin terkibine katması; XIV. yy.’ın sonlarında ise Timur ordularının buraları işgali, ekonomik ve politik hayatı olumsuz etkilese de kültürel gelişimi engelleyememiştir.

Bu dönemin en büyük önemi, saray edebiyatı geleneğini belli ölçüde zayıflatarak Türkçe eserlerin ortaya çıkmasına imkan sağlamasıdır. Hatta Farsça yazan şairler bile farklı konulara başvurmaktalar. Marağalı Evhedî (1274-1338) “Cam-i Cem”, Mahmud Şebüsterî (1287-1320) ise “Gülşen-i Raz” eserinde tasavvuf konularını ele almış; Fazlullah Naimî (1339-1396) “Cavidanname”de Hurufiliğin temelini oluşturmuş; Arif Erdebilî (XIV. yy.) Nizamî geleneklerini sürdürerek “Ferhadname” mesnevisini yazmış; Assar Tebrizî (?-1390) “sosyal astronomi” diye niteleyebileceğimiz “Mehr ve Müşteri” adlı mesnevisinde Kopernikus’tan önce Güneş Merkezli Gezegenler sisteminin teorisini vermiştir.

XIV. yy.’a kadar Azerbaycan coğrafyasında Türkçe eserlerin yazıldığını bilmemize rağmen, elimize ulaşan en erken belge, İzzeddin Hasanoğlu’nun (?-1360) XIII. yy. sonu XIV. yy. başlarında yazıldığı tahmin edilen iki gazelidir. Türkçe şiirlerinde ‘Hasanoğlu’, Farsça şiirlerinde ‘Pur-i Hasan’ mahlasını kullanan bu şair hakkında Devletşah Semerkandî’nin verdiği çok kısa bilgi dışında hiçbir şey bilinmemektedir. Ama elimizdeki gazellerin dili, artık bu dönemde Azerbaycan Türkçesinin bir edebiyat, şiir dili olma açısından büyük yol katettiğini, bir geleneğin oluştuğunu göstermektedir. Hasanoğlu’nun

ilk şiirinde Farsça şiir geleneğinin hâlâ etkili olduğu görülmektedir.

Apardı könlümi bir hoş gemer yüz canfeza dilber.

Ne dilber? Dilber-i şahid. Ne şahid? Şahid-i server.

Men ölsem sen büt-i şengül sürahi eyleme gül gül.

Ne gül gül? Gülgül-i bade. Ne bade? Bade-yi ehmer.

İkinci şiir ise şairin artık Türkçeye hakim olduğunu, çeşitli deyim ve teşbihleri hiç zorlanmadan kullandığını ortaya koyar:

Necesen, gel ey yüzi ağum benim

Sen erittin odlara yağum benim.

And içerem senden artıg sevmeyem.

Senin ile hoş keçer çağum benim.

Kışladım kapunda itlerün ile

Oldu küyin üste yaylağum benim.

Hasanoğlu'nun sadece iki şiiri günümüze ulaşsa da, bu şiirler ilk olmaları açısından büyük önem kazanmaktadır.

Türkçe divanı günümüze tam olarak ulaşan ilk şair Kadı Burhaneddin'dir (1344-1398). 1393 yılında yani şair henüz hayattayken kopyalanan bu divanda 319 gazel, 20 rubai, 108 tuyuğ ve birkaç müfret bulunmaktadır. Tuyuğ türünü divan edebiyatına ilk getiren şair olan Kadı Burhaneddin'in eserlerinde, aşk ve kahramanlık motifleri ağır basar. Dili sade ve canlı halk konuşma dilidir:

Könlüni garahladı göz garası,

Gör meni nene saldı göz garası

Dirilmek yeg tağınğan imkan var

Necesi dirile eşg avarası

Bu dünya bir nefes üçün olmış yalak

Dibi yahındır onun degil irah

Zülfüni tağıtma cem eyle, begüm

Yohsa olur bu cahan alah-bulah

Şairin şiirlerinde, zaman zaman görülen vezin ve ifade hataları, Azerbaycan edebiyat dilinin bu dönemde henüz tam işlenmediğini göstermektedir. Bu dil, daha sonraları Nesimî tarafından geliştirilecek, Fuzulî'yle de zirveye ulaşacaktır.

XIV. yy. sonuna doğru Azerbaycan Türkçesini Farsça ile rekabet edebilen bir şiir dili seviyesine yükselten, bu şiire Felsefî derinlik, mücadele ruhu getiren şair İmadeddin Nesimî'dir (1369-1417).

Şemaha'da doğduğu kuvvetle muhtemel olan şair, mükemmel bir eğitim almış, Türkçe, Farsça ve Arapça olmak üzere üç dilde şiirler yazmıştır. Dinî ve tasavvufî fikirlerin yoğun olduğu ilk şiirlerini 'Hüseyni' mahlasıyla yazmış, Fazlullah Naimî ile tanıştıktan sonra (1394) Hurufiliğe meyletmiş ve Nesimî mahlasını almıştır. Bundan sonraki şiirlerinde Hurufiliğin propagandasına önemli yer verse de, dünyevî konulu şiirlerinde aşkı, en yüce varlık olarak gördüğü insanı terennüm eder, sosyal adaletsizliğe, Timur işgaliyle gelen baskılara, acımasızlığa, savaşlara başkaldırır. Naimî'nin idamından sonra (1396) Hurufilerin takip edilmesi Nesimî'yi Azerbaycan dışına çıkmaya zorlar. Bir süre Anadolu'da yaşadıktan sonra Halep'e geçer, 1417 yılında burada idam edilir.

Nesimî şiirlerinin temelinde tasavvuf felsefesi yatmaktadır. Bazı şiirlerinde tasavvufla Hurufiliği birbirinden ayırmak olanaksızdır. Temelini Allah fikri oluşturan bu şiirlerde manevî-ahlâkî olgunlaşma yoluyla O'na kavuşma arzusu ön plandadır:

Dilbera, men senden ayru ömr-ü canı neylerem?

Tacü tahtü mülkü hanümanı neylerem?

İsterem vesl-i camalın ta gılam derde deva

Men senin bimarınam, özge devanı neylerem?

İnsana büyük değer veren, onu yaratılmışların en yücesi, en kutsalı sayan şair tüm kainatın ve Tanrı'nın onda tecelli ettiğini söyler, insanı kendisini tanımaya, kendisine değer vermeye davet eder:

Mende sığar iki cahan, men bu cahana sığmazam,

Gövher-i la-mekan menem, kövnü mekana sığmazam

Veya:

Ey özünden bihaber, gel Hakkı tanı, sendedir

Gel vücudun şehrine seyret, gör anı sendedir.

Filozof bir şair olarak karşımıza çıkan Nesimî, dünyayı anlamaya, kainatta var olan nesnelerin olayların sebebini, özünü akıl gücüyle, ön yargılardan uzak bir şekilde ortaya çıkarmaya çalışır:

Dünü gün müntezirem men ki bu pergar nedir?

Künbed-i çerh-i felek, gerdiş-i devvar nedir?

Feleyin esli nedendir, meleyin nesli neden,

Ademin suretine bunca telebkâr nedir?

Güneşin gürsü neden yer üzüne şö'le verir?

Yene bir me'şelde nur nedir, nar nedir?

Nesimî, dinî-tasavvufî ve Hurufilikle ilgili şiirlerinde nispeten ağır bir dil kullansa da, dünyevî aşkı terennüm eden gazelleri canlı halk diline daha yakındır:

Düşdü yene deli könül gözlerinin hayaline

Kim ne bilir bu könlümün fikri nedir, hayali ne?

Al ile ala gözlerin aldadıb aldı canımı

Alını gör ne al eder, kimse irişmez aline.

Nesimî, divan edebiyatını bedii dil, ifade, vezin, şekil ve tür açısından zenginleştirmiş, ona felsefî bir içerik kazandırmış, bu edebiyatın gelecek inkişaf yolunu etkilemiştir.

XV.-XVI. yy.'lar Azerbaycan tarihi ve edebiyatı için oldukça önemli bir dönemdir. Timuroğulları arasında alevlenen iktidar kavgaları sonucu Azerbaycan topraklarında ilk büyük bağımsız devlet, Karakoyunlular Devleti kuruluyor. Azerbaycan'ın güneyi, Irak, İran'ın büyük kısmı, Gürcistan ve İrevan toprakları bu devletin idaresine geçiyor. Karakoyunlular, Şirvanşahları da kendilerine bağlarlar. 1467'de Akkoyunlular Karakoyunluları yenerek bu topraklara sahip olurlar; sadece Şirvan devleti bağımsızlık kazanır. XVI. yy. başlarında Safeviyye tarikatı şeyhi Haydar'ın oğlu ve Akkoyunlu Uzun Hasan'ın torunu İsmail Safevî iç çekişmeler sonucu zayıf düşen Akkoyunlu tahtını ele geçirerek bu coğrafyada Osmanlı'dan sonra ikinci büyük Türk devletini kuruyor. Merkezî bir devletin kurulması, yönetim ve orduda Türk boy beylerine üstünlük verilmesi, özellikle Türkçenin devlet dili ilan edilmesi ülkenin ekonomik ve kültürel hayatına bir canlılık getirdiği gibi, bilimin, sanatın ve edebiyatın da gelişmesini etkiledi. XIV. yy.'da temelleri atılan millî edebiyat hızla gelişerek en iyi temsilcilerini yetiştirdi, millî vezin olan hece divan edebiyatına girdi.

Bu dönemin Türk edebiyatları için önemli bir özellik de hiç şüphesiz Türkistan coğrafyasında ortaya çıkan Nevaî ekolü idi. XV. yy.'ın ikinci yarısında Türkçenin divan edebiyatında kendine layık bir yer tutması için mücadeleye başlayan Nevaî, yazdığı eserlerin konusu, edebi ve dil özellikleri ile kısa bir zamanda tüm Türk edebiyatlarını etkilemişti. XV.-XVI. yy.'lar Azerbaycan edebiyatında karşımıza çıkan eski Çağatay-Özbek Türkçesinin kelime ve terkipleri, bu etkinin boyutlarını göstermektedir. Bu dönem Azerbaycan edebiyatı kendisi de aynı zamanda diğer edebiyatları etkileyecek duruma gelme yolundadır.

Artık XV. yy. ortalarında birçok şairin Azerbaycan'dan Türkistan ve Anadolu'ya giderek faaliyetlerini burada sürdürdüklerini, büyük saygı kazandıklarını görmekteyiz. Bunlardan Hamidi İsfahanî (1407-?) 1456 yılında İstanbul'a gelerek Fatih Sultan Mehmet'in sarayına kabul edilmiş ve Türkçe şiirleri ile meşhur olmuştur. Nevaî ile şahsen tanışmış olan Besirî adlı şair ise Nevaî divanını Anadolu'ya getirerek burada tanınmasını sağlamış, kendisi de uzun süre Türkiye'de yaşayıp eserler vermiştir.

Şair ve tarikat şeyhi olan Şah Kasım Envar (1356-1434), hayatının büyük kısmını Herat ve Semerkant'ta geçirmiş ve burada bir tekke kurmuştur. Başta Nevaî olmakla birçok şairi etkileyen Şah Kasım Envar, eserlerinin çoğunu Farsça yazsa da, divanında Türkçe şiirlere yer vermiştir:

Oda yahasan canım sen,

Yere tökesen ganım sen,

Çelebi, dilim canımsan

Çelebi, bizi unutma.

Bu dönemin önemli şairlerinden birisi de Kişverî'dir. Akkoyunlu sarayında yaşayan, Safevîler döneminde pek rağbet görmeyen Kişverî'nin sadece Türkçe ile yazılmış şiirlerinin büyük çoğunluğu aşk üzerinedir. Şair, halk edebiyatından önemli ölçüde etkilenmiş, Arapça-Farsça terkipler ve kelimeler yerine eski Türkçe kelimeleri kullanmıştır. Nevaî sanatına büyük değer veren Kişverî, kendisinin ondan eksik bir şair olmadığını, ama Hüseyin Baykara gibi bir hamisi olmadığı için tanınamadığını söylüyor:

Kişverî şe'ri Nevaî şe'rinden eskikimes,

Behtine düşseydi bir Sultan Hüseyn-i Baygara.

Kişverî kendinden sonra gelen şairleri, özellikle Hataî ve Fuzulî'yi büyük ölçüde etkilemiş, Azerbaycan Edebiyatı'nın gelecek inkişafına yön vermiştir.

514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra birçok şairi İstanbul'da, sultan sarayında görüyoruz. Bunlardan Hebibî, Sururî, Şahî, Hazanî (Esirî) vd. şairler burada Azerbaycan edebi ekolünün geleneklerini yaymış ve aynı zamanda Türkistan ile Anadolu edebiyatları arasında bir köprü oluşturmuşlar. Bu şairlerden Hebibî (1470-1520), Akkoyunlu Hükümdarı Sultan Yakub'un sarayında yetişmiş, Şah İsmail Hataî'nin sarayında 'melikü'ş-şuara', Sultan Selim'in sarayında 'sultanü'ş-şuara' adını almıştır. Hebibî, gerek konu ve şekil gerekse dil açısından divan edebiyatını etkilemiştir.

Millî bir kültür ve edebiyatın gelişmesi için en önemli şartlardan birisi de millî devlettir. Bu açıdan Azerbaycan'da ilk millî devlet olarak kabul edilen Safevîler Devleti'ni kuran, Türkçeyi devlet dili ilan eden, Türkçe yazan şairleri himaye eden ve kendisi de bir şair olan Şah İsmail Hataî'nin rolü çok büyüktür.

Hataî'nin faaliyeti üç yönlüdür: Şeyhlik, Şahlık ve Şairlik. Her üç alanda da Türk değerlerine, Türk kültürüne ve Türk geleneklerine dayanmaktadır.

Tarikat şeyhi olarak öncülük ettiği Kızılbaşlık hareketine felsefî, toplumsal ve siyasî açıdan yön veren Hataî, o dönemde takip edilen, hoş görülmeyen Hurufîlik, Bektaşîlik, Alevîlik, Kalenderîlik, Haydarîlik, Abdallık vs. gibi 'Türkçü' sayılabilecek tarikatları yanına almış, Kızılbaşlığın dinî temellerini belirlerken eski Türk inanç, örf ve adetlerini de göz önünde bulundurarak, bunlara İslami bir biçim vermeye çalışmış, etrafına topladığı Türk boylarının İslam çerçevesi içinde kendi gelenek ve göreneklerini de yaşayabilmesine imkan yaratmıştır.

Hükümdar olunca yanına aldığı ve devlet yönetimini itibar ettiği boylar Ustaçlu, Tekelü, Varsak, Zülkadr (Dulkadir), Kaçar, Avşar, Şamlu, Rumlu, Arapkirlu, Baharlu, Karamanlu gibi Türkmen-Oğuz boyları olmuştur. Bir kaynakta da yazıldığı gibi: "Ömründe ve diyarında kendüye âdem dinmeyen bikârlar tuman (tümen) beyleri olup hadden ziyade itibar buldular. İşiten çıktı gitti."[4] Devlet sınırları

içinde asayişin sağlanarak ticaret yollarını tehlikesiz hale getirmesi, köylülerden alınan vergileri azaltması, köprüler, medreseler, camiler, hanlar vs. yaptırarak ülkenin imar ve ümranına çalışması da önemli faaliyetleri içerisindedir.

Konumuz açısından en önemli husus Hataî'nin şairlik faaliyetidir. Farsçaya ve Arapçaya ne kadar hakim olduğunu yazdığı birkaç örnekle kanıtlayan Hataî'nin bütün eserleri, Divanı, Nasihatname ve Dehname mesnevileri Türkçedir. Klasik divan edebiyatı türünde yazdığı şiirlerde kendi dinî ve dünyevî görüşlerini ortaya koyan Hataî, kendinden önceki Nesimî, Hebibî, Kadı Burhaneddin, Kişverî gibi şairlerden etkilenmiş, eserlerinin dilinin sade ve anlaşılır olmasına çalışmıştır. Özellikle aşk şiirlerinde içten gelen, samimi duyguları, gerçek güzeli terennüm etmiştir. Eserlerinin önemli bir kısmını oluşturan dinî içerikli şiirlerinde de Hataî, aruz vezninin yanı sıra, canlı halk dilinde, millî vezin ve şekiller kullanarak, her kesimin ruhunu okşayan eserler yazmış, çoğunlukla eğitimsiz olan Türk insanının gönlüne girmeyi başarmıştır.

Türkistan coğrafyasında Nevaî, Azerbaycan'da Hasanoğlu, Nesimî, Kişverî, Habibî, Hataî gibi şairlerin oluşturduğu edebi gelenekler, XVI. yy. başlarında Türk divan şiirini zirveye ulaştıran, Türkçeyi 'diken' durumundan çıkararak kamil, makbul, seçkin bir dil durumuna getiren Fuzulî'nin yetişmesinde etkili olmuştur.

Oğuzların Bayat boyundan olan Muhammed Fuzulî (1494-1556), mükemmel bir eğitim almış, Türkçe ve Arapçayı, matematik, tabiat, mantık, astronomi, felsefe ve ilahîyat gibi ilimleri öğrenmiştir. Klasik divan edebiyatının birçok üstat şairine yazdığı nazireler edebi bilgilerinin de mükemmel olduğunu göstermektedir. Şairin eserlerinde Hakanî, Nizamî, Nesimî, Hataî dışında Abu Nuvas, Nevaî, Ahmedî, Şeyhî, Hayalî gibi şairlerin adlarına rastlamaktayız. Kendinden önceki edebi geleneği çok iyi bildiği içindir ki Fuzulî, hiçkimseyi tekrar etmemiş, hep yenilikler peşinde koşarak ölümsüz eserler yaratmıştır. Bu konuda şair bir eserinde şöyle yazar: "Öyle zamanlar olmuş ki geceleri sabaha kadar uyumamış, arayıp bulduğum kelimeleri kalbimin kanıyla yazmışım. Sabah yazdıklarımın başka şairlerin eserine benzediğini görünce onları silmişim. Bazen de sabahtan akşama kadar düşünce deryasına dalarak söz elması ile mana gevherini delmekle uğraşmışım. Ama okuyanlar, bu fikir anlaşılmıyor, bu kelime halk içinde kullanılmıyor ve hoş değil deyince yazdıklarım gözümden düşmüş, hatta temize bile çekmemişim."[5] Fuzulî'nin eserlerinin bugün bile sevilerek okunmasının sebebi hiç şüphesiz budur.

Fuzulî üç dilde eserler vermiştir. Türkçe yazdığı eserler içerisinde Divanı, "Sohbetü'l-Esmar", "Beng-ü Bade", "Leyla ve Mecnun" mesnevileri ve XVI. yy. Türk nesrinin güzel örneği olan "Şikayetname" (veya Nişancı Paşa Mektubu), Türkçe Divanına yazdığı önsöz ve diğer mektupları (Beyazıd Çelebi'ye, Ayaz Paşa'ya, Bağdat Kadısı Alaiddin'e vs.) yer almaktadır.

Bir divanı, Hakanî'ye nazire olan "Enisü'l-kalb" kasidesi, nesirle yazdığı "Sıhhat ve Merez" (Ruhname, Hüsnü Aşk), "Heft-Cam" (Sakiname) ", "Rindü Zahid" (Muhavere-yi Rindü Zahid) adlı eserleri Farsça, yine bir divan ve "Matlaü'l-İtikat" adlı felsefî risalesi ise Arapçadır.

Ayrıca Fuzulî'nin Türk edebiyatları için büyük önemi olan iki tercümesi de vardır. Bunlar "Tercüme-i Hadis-i Erbain" (Kırk Hadis Tercümesi) ve "Hadikatü's-Süeda" adlı eserleridir. Birinci esere yazdığı küçük önsözde şair: "Umumi feyz üçün tercümeyi Türki olunur" diye kaydetmektedir. Bu tercüme eserleriyle Fuzulî, Türk okurunu başka dillere bağımlı kalmaktan kurtarmayı, değerli eserleri kendi ana dilinde okumalarını sağlamayı amaçlamaktadır.

Görülen şu ki Fuzulî tüm hayatını şuurlu bir şekilde Türkçeyi yüceltmeye, ona diğer diller arasında layıklı bir yer kazandırmaya adamış ve bunu başarmıştır. Fuzulî yazdığı lehçenin Azerbaycan Türkçesi olduğunu da anlamış ve Türkçe divanının önsözünde 'bülega-yi Rum' (yani Anadolu) ve 'fusaha-yi Tatar'dan (yani Çağatay) onu mazur görmelerini istemiştir.[6]

Fuzulî divan edebiyatının hemen hemen bütün türlerinde (gazel, kaside, muamma, rubai, terci-i bend, müseddes, muhammes vs.) eserler vermiş bir şairdir. Ama bunların içinde en fazla değer verdiği tür gazeldir:

Gazel bildirir şairin kudretin,

Gazel artırır nazımın şöhretin.

Saray edebiyatında hükümdarları methetmek için genelde kaside türü kullanılır, gazel ise ikinci dereceli bir tür sayılırdı. Oysa halk tarafından kolayca ezberlenen ve hızla yayılan tür gazel idi. Fuzulî de halkın ruhuna ve kalbine hitap etmek için gazeli seçmişti:

Gazel de ki meşhur-i devran ola,

Okumak da yazmak da asan ola.

Fuzulî gazellerinin merkezînde aşk durmaktadır. Bu şiirlerde genellikle gerçek insani duygular ele alınsa da, zaman zaman felsefî, tasavvufî bir kılıfa bürünmektedir. Sevdiğine bir türlü kavuşamayan lirik kahraman mutluluk ve huzuru onun mücerret varlığında arar. Bundan dolayıdır ki Fuzulî, sevgilinin güzelliğini ilahî mertebeye yükseltir, onu acımasız, ilgisiz, vefasız bir zalim olarak tasvir eder. Aşık ise bu dertten kurtulmayı istemez, çünkü bu hareket saf, yüksek arzu ve dileklerinden, aşk ve güzellik dünyasından ayrılmak demektir:

Eşk derdile hoşam, el çek ilacımdan tebib

Kılma derman kim, helakim zehri dermanındadır.

Bu tavır, o dönemin ahlak anlayışına, tabulaştırılmış gelenek ve yargılarına bir nevi isyan, karşı çıkıştır.

Fuzulî şiirlerinde gerçek güzelin canlı, reel tasvirine de rastlayabiliriz:

Ey üzü gül, kögnegi gülgunü donu kırmızı,

Ateşin kisvet giyib odlara yandırdın bizi.

Fuzulî sanatının zirvesi sayılan “Leylâ vü Mecnun” mesnevisinde işte bu gerçek ve ilahî aşkın sentezini görmekteyiz. Şair bu eseri ile insan sevgisinin muhteşem bir abidesini meydana getirmiştir.

Fuzulî’nin eserlerinde, aşk, tasavvuf konuları dışında, sosyal eleştiriye de yer verilmiştir. Toplumdaki olumsuzlukları, zulüm ve adaletsizliği dile getiren şair, düşmanın güçlü, bahtın acı, derdin çok, dert anlayanın ise olmadığından şikayet etmektedir. Bu sosyal eleştiri “Sohbetü’l-Esmar” eserinde daha da keskin bir şekil almaktadır. Allegorik bir şekilde toplum ve saray hayatını ele alan Fuzulî, kan dökerek meşhur olmak isteyen hükümdarları, kendisi dışında hiçkimseyi beğenmeyen kibirli insanları, kısacası, kavga ve adaletsizlikle dolu olan kendi toplumunu eleştirmektedir. Aynı keskin eleştiriyi şairin “Bengü Bade” mesnevisinde ve Orta Çağ Azerbaycan nesrinin incisi sayılan “Şikayetname” adlı mektubunda da görebiliriz.

Dil, üslup, konu, estetik düşünce ve felsefî fikir açısından bir ekol oluşturan Fuzulî, özellikle dil yönünden Azerbaycan divan edebiyatında dönüşü olmayan bir süreç başlatmıştır. Fuzulî’nin gelenekleri, asırlarca Türk edebiyatlarını etkilemiş, onları İran tesirinden kurtararak millî bir temele oturtmuştur.

XVI.-XVIII. yy.’lar Azerbaycan’ın gerek tarihi, gerekse kültürel hayatında ilginç olayların baş gösterdiği bir dönemdir. Millî bir politika yürüten Şah İsmail’den sonra kendilerini İran geleneklerine kaptıran torunları, devleti hızla Farslaştırmaya başlamış, hatta başkenti Tebriz’den İsfahan’a göçürerek Türk zemininden uzaklaşmışlar. Bu dönemde aralıklarla devam eden Osmanlı-İran savaşları ülkenin ekonomik ve kültürel gelişimini de etkilemiştir. 1729 yılında Safevî tahtının Afşar boyundan Nadir Şah’ın eline geçmesi ve az sonra (1747) onun da öldürülmesiyle merkezî hükümet zayıflamış, Azerbaycan topraklarında Kuba, Derbent, Şemahı, Bakü, Karabağ, Gence, Şeki, Tebriz hanlıkları, Marağa ve Urmiye malikaneleri, Şemseddin, Kazak, İlisu sultanlıkları vb. küçük hanlık ve derebeylikler ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde büyük ölçüde Fuzulî etkisinde kalmış olan divan edebiyatının gelişmesini sürdürmesinin yanı sıra halk edebiyatı da hızlı bir yükselişe geçmiştir. XVII.-XVIII. yüzyıllarda Azerbaycan âşık edebiyatının Âşık Garip, Tufarganlı Âşık Abbas, Âşık Abdulla, Kerem Dede, Sarı Âşık, Âşık Alı, Hasta Kasım gibi büyük temsilcileri faaliyet göstermiş, “Köroğlu”, “Âşık Garip”, “Aslı ve Kerem”, “Tahir ve Zühre”, “Abbas ve Gülgez”, “Âşık ve Yahşı” gibi kahramanlık ve aşk destanları ortaya çıkmıştır. Ayrıca bazı yazarların halk edebiyatından etkilenerek telif destan yazdıkları da bilinmektedir. Mehemmed adlı şairin yazılı ve sözlü nesir geleneklerini birleştirerek yazdığı “Şehriyar” destanı bu türün en güzel örneklerindendir. Kahramanlık ve aşk destanlarının sentezi olan bu eserde, canlı bir konuşma dili ile dönemin sosyal ve politik konularına da değinilmiştir.

Saray geleneklerinden uzaklaşmaya başlayan divan edebiyatı, bu zaman halka biraz daha yaklaşmış, günlük hayattan alınan konuları ve sosyal-politik olayları mesnevi, tarihi manzume, manzum hikâyelerde ele almıştır. Eserlerin diline canlı halk dilinden kelime ve deyimlerin, atasözlerinin girmesi, kahramanların halkın içinden seçilmesi bu dönemin karakteristik özelliklerindendir.

Diğer bir husus da bazı şairlerin hem klasik divan şiiri türünden aruzla hem de halk şiiri türünden hece ile eserler vermesidir.

Savaşlar sonucu olacak kibu dönem şairlerinin bir çoğunun hayatı hakkında bilgiler günümüze ulaşmamış, sadece bazı eserleri bilinmektedir.

Fedaî adlı şairin bir tek 'Bahtiyarname' adlı mesnevisi elimizde bulunmaktadır. Fedaî geleneksel Nizamî konularından uzaklaşarak "Sindbadname" tipinde macera konusunu işlemiş, edebiyata tüccar, esnaf, denizci gibi sıradan insanları getirmiştir. Klasik mesnevilerde işlenen adil hükümdar problemine yeni bir boyut kazandıran şair, eseri oluşturan 10 hikâyenin birçoğunda iktidara halk içinden birisini getirmiştir. Bu kahramanların yönetimi ele alarak ülkeyi adaletle idare etmesi, zulmü, haksızlığı ortadan kaldırması, divan edebiyatında yeni bir çizginin başlangıcı idi.

Muhammed Emanî (1536-1610) de klasik şiir örnekleri dışında "Devesi Ölmüş Karı", "Tiryekçi", "Hatemi Tai ve Garip" gibi manzum hikâyeler yazmıştır.

Manzum hikâye geleneğini sürdüren bir diğer şair de Mesud Mesihî'dir. Elimizde bulunan tek eseri "Varka ve Gülşah"da şair hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. Burada şairin eserini 1628/29 yılında bitirdiği, bu zaman 51 yaşında olduğu (dolayısıyla 1577/78 tarihinde doğduğu), "Dane ve Dam" (Yem ve Tuzak) ve "Zenbur ve Esel" (Arı ve Bal) adlı mesnevilerinin de bulunduğu bildirilmektedir. Maalesef son iki eser kayıptır. Mesnevide, sık sık kullandığı gazellere bakılırsa, şairin bu alanda da eserler verdiği ve belki de bir divanının olduğu anlaşılacaktır.

Dil, üslup ve vezin açısından Fuzulî'nin "Leylâ vü Mecnun" mesnevisinin tesirinde kaldığı açıkça görülen "Varka ve Gülşah" eseri, aynı zamanda halk kahramanlık ve aşk destanlarından da büyük ölçüde etkilenmiştir. Fuzulî'nin Mecnunundan farklı olarak Varka günlerini ağlamakla geçirmiyor, sevgilisini kaçıranlarla savaşıyor, dayısının ülkesini düşmanlardan kurtarıyor. Eser, geleneksel olan trajik değil, mutlu sonla bitiyor. Sevgililer, öldükten sonra diriliyor ve evleniyorlar.

XVII. yy. şairlerinden olduğu bilinen Melik Bey Avcı da dönemin yetenekli şairlerindendir. Şiirleri 1933 yılında A. Caferoğlu tarafından Berlin'de "Gencine" adlı bir el yazmada bulunmuştur. XVII. yy. Safevî hükümdarlarından Şah Süleyman'ın (1666-1694) tahta çıkmasına ithaf edilen bu el yazmada şairin 372 beytlik şiirleri yer almaktadır. Fuzulî ve Nevaî tesirinin görüldüğü bu felsefî ve âşıkane şiirlerin dili genelde ağır olsa da, şair zaman zaman halk dilinden deyim ve kelimeler kullanmıştır. Ayrıca burada eski Çağatay-Özbek Türkçesinden alınmış kelimelere de yer verilmiştir.

XVII. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında Fuzulî geleneklerinin en güzel devamcısı Alican Gövsî Tebrizî'dir. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen şair, Tebriz'de doğmuş, eğitimini Safevîlerin yeni başkenti İsfahan'da almış, burada dönemin tanınmış şair ve bilim adamı Mirza Tahir Vehid ile arkadaşlık etmiştir. II. Şah Abbas'ın tarihçisi olan ve Türk, Fars, Arap, Hint dillerinde doksan bin beyitlik şiirleri bulunan Vehid, Gövsî Tebrizî'nin bir şair gibi yetişmesinde etkili olmuştur. Şiirlerinden de anlaşıldığı gibi, şair saraydan uzak, sade bir hayat sürmüştür.

Gövsî'nin divanının biri İngiltere, diğeri Gürcistan'da olmak üzere iki nüshası bilinmektedir. Divanda şairin gazel, muhammes, müseddes, terci-i bend, terkib-i bend, rubai türlerinden şiirleri yer almaktadır. Bunların hepsi Türkçedir. Gövsî Tebrizî, her şeyden önce bir aşk şairidir. Şiirlerinin çoğunluğu aşk üzerinedir. O da Fuzulî gibi, aşkı her türlü makam ve dünya malından üstün görmektedir:

Yeri yeri yoluna, ey esir-i devlet hey

Ki mal ile ele düşmez, giran behadır eşk.

Onun özü sözü ger derd-ü dağ-i alemdir

Veli ne derdin olursa ona devadır eşk.

Bunun için de şair aşıkın giyimine değil, iç dünyasına bakmayı, değer vermeyi talep ediyor:

Zinhar kem libasine kem bakma âşikin

Kim dağın altı kırmızıdır, üstü garedir.

Gövsî'nin şiirlerinde sosyal motifler de kuvvetlidir. Şiirlerinde yaşadığı muhiti "Çark-ı Hunhar" olarak adlandıran şair, adaletsizliğe, haksızlığa, eşitsizliğe isyan ediyor, çalışan, üreten, gönlü açık insanların zor hayat sürdüğünü dile getiriyor.

Karadır ruzigârı her kimin kim gönlü rövşendir

Bilir her tıfl-ı mektep kim yazılmaz ağ ağ üste.

"Zemane her kimi yandırdı, ben kebap oldum" diyen şair, bunları dile getirememekten yakınmaktadır:

Haray kim ne dilim var, ne bir dil anlayanım

Egerçi ney kimi cismim fegan ilen doludur.

Bu motifler Fuzulî'ye nazire olarak yazdığı "Söz" redifli gazelinde de bulunmaktadır:

Görmenem bir hemnefes ta eyleyem izhar söz,

Yoksa kim ney tek menim sinemde hem çok var söz.

Verilen örneklerden de görüldüğü gibi, Gövsî canlı, güzel bir Türkçe kullanarak şiirlerinin estetik gücünü artırmayı, Türkçeyi aruz veznine uygun bir duruma getirmeyi başarmıştır. Kullandığı "Bir arka ki gele su, var ümid bir de gele", "Ağzı şirin eylemez helva demek helva gibi", "Boyun belasın alım, kanı kan ile yumak olmaz" vs. gibi deyim ve atasözleri de şiirlerine bir canlılık kazandırmıştır.

Fuzulî'den sonra sadece Türk edebiyatını değil, Fars edebiyatını da etkileyen bir diğer şair, Saib Tebrizî'dir (1601-1676). Genç yaşlarında I. Şah Abbas'ın (1587-1629) tehcir siyaseti sonucu ailesi ile Tebriz'den yeni başkent İsfahan'a göç etmek zorunda kalan Saib, seyahate çıkmış, Irak-ı Arab'ı, Anadolu'yu gezmiştir. İsfahan'a döndükten sonra Şah Abbas tarafından ilgi görmeyen şair, 1626

yılında tekrar buradan ayrılmış, bir süre Kabil hakimi Nevvab Mirza'nın, Hindistan hükümdarı Cihan Şah'ın yanında bulunmuş ve buralarda büyük saygı görmüştür. Altı yıl burada kaldıktan sonra yine İsfahan'a dönmüş, bir süre saraydan uzak yaşadıktan sonra II. Şah Abbas'ın (1642-1666) sarayına girmiş ve "Melik-üş Şuara" adını almıştır.

Bu hükümdarın ölümünden sonra saraydan ayrılan şair, ömrünün son on yılını saray dışında geçirmiştir. Bu yıllar, Saib'in hayatının en verimli yıllarıdır. Şair bu yıllarda divanlarını konulara göre yeniden düzenlemiş ve 800 şairin eserlerinden örneklerin yer aldığı 25000 beyitlik meşhur Beyaz'ını (Sefine-i Saib) oluşturmuştur.

Saib Tebrizî'nin Fars ve Türk dillerinde divanları dışında "Kandaharnâme" adlı mesnevîsi ve henüz bulunamayan "Mahmud ve Ayaz" adlı manzum hikâyesi vardır.

Gerek Batılı, gerekse Doğulu (İran, Hindistan vs.) araştırmacılar tarafından Farsça yazdığı eserlerle ele alınan Saib'in Türkçe eserleri hep dikkat dışı bırakılmıştır.

Saib Tebrizî kaside, rubai, mülemma, kıta vb. türlerde eserler verse de şiirlerinin büyük çoğunluğunu gazeller oluşturmaktadır. Lirik şiirlerinde Fuzulî geleneklerini devam ettirmiş, ona nazireler yazmıştır:

Tutulmuş könlümü cam ilen şadan eylemek olmaz,

El ilen püstenin ağzını handan eylemek olmaz.

Veya;

Elden çıharam zülf-i perişanını görgeç

Huşdan gederem serv-i huramanını görgeç.

Şairin gazellerinde,tasavvufî ve dünyevî aşkın yanı sıra sosyal ve ahlâkî görüşleri de yer almaktadır. Aşk konulu şiirlerinde bile Saib, zulüm, haksızlık ve iftiraya karşı çıkıyor, nasihat edici bir tavır takınır. O, insanları dünya malı için herkese baş eğmemeye, arkadaşlıkta sadakatli olmaya çağırır:

Açmagil ağzın görende hal-i mişkin danesin,

Egme baş pergâr tek her nökteye dövran üçün.

Yoldaş oldur ki kara günlerde yoldan çıkmasın,

Keçme yoldaşdan Hızır tek çeşme-yi heyvan üçün.

Bazı beyitleri ise adeta atasözlerini andırmaktadır:

Ger umarsız ki cavanbaht olasız ahir-i ömr,

Gocalar gedrini zinhar igidlikte bilin.

“Minnet ile dirilik ölümden beter” diyen şairin birçok gazeline bu eğilmez ruh hakimdir. O, şiirin şekil güzelliği ile mana güzelliğini birleştirmeye, bir estetik-felsefî bütünlük yaratmaya çalışmıştır. Özellikle şiire getirdiği “Sebk-i Hindî” (Hint Üslûbu) ile gazellerindeki öğretici, nasihat edici yönü kuvvetlendirmiştir. Şair, bir mısrada verdiği fikri, ikinci mısradaki örnekle açıklıyor ve tamamlıyor:

Çün könül binur olur mütlek inan alur heves,

Gaş garalanda çıkarlar yuvadan heffaşlar.

(Yarasalar hava kararınca çıktığı gibi, gönül de ilim nuru ile ışıklanmazsa heves ipini koparır)

Veya başka bir örnekte olduğu gibi:

Cam urmak resmdür saki, tutulmuş ay üçün,

Seygel-i cam ile pervaz et tutulmuş könlümü.

Bu beyitte de halk arasında yaygın olan bir gelenekten (Ay tutulduğunda kaplara vurarak gürültü koparmak) söz edilmekte ve benzetme yapılmaktadır.

Saib, Farsça şiirlerinde bile Türkçe deyim ve atasözlerinin çevirisinden yararlanmıştır. Saib Tebrizî, vezin, şekil, konu açısından Azerbaycan divan edebiyatının son klâsik temsilcisi sayılabilir. Çünkü ondan sonra divan geleneği giderek zayıflıyor, buna karşın güçlenen halk şiiri gelenekleri yazılı edebiyatta kendine yer ediniyor. Saraydan çıkarak halkın içine karışan şairlerin büyük kısmı, aynı zamanda, hece vezni ile halk şiiri türlerinde de eserler yazmaya başlıyorlar. Bu husus, Özellikle şiir dilinin sadeleşmesini, canlı halk diline yaklaşmasını sağlamıştır.

Bu dönemde baş gösteren Osmanlı-İran, Rus-İran Savaşları, ayrıca küçük hanlıklar ve derebeylikler arasında geçen savaşlar sonucu birçok şairin eserleri yok olmuş, günümüze ulaşmamıştır.

XVIII. yüzyıl şairlerinden Nişat Şirvanî’nin cönklerde bulunan şiirlerine bakılırsa, yetenekli şair olduğu, Fuzulî etkisinde şiirler yazdığı ortaya çıkmaktadır. Bir şiirinde canlı bir dille sevgilisine hitap etmektedir:

El yaman, yahşı deyer, gezme bu kaferler ile,

Sene yüz kerre dedim, gezme, müselman, gezme.

Dönemin zorlukları, insanlarda sadakat ve vefanın kalmayışı, ağır hayat şartları şairin eserlerine yansımıştır:

Her tebibe söyledim derdim, devasın görmedim,

Möhnetü derd-ü gemin heç intehasın görmedim.

Bu cahanın bir hegigi aşinasın görmedim,

Her kimin çektim cefasın, bir vefasın görmedim.

Nişat'ın çağdaşlarından Şakir Şirvanî, hem halk şiiri hem de divan şiiri türünden eserler vermiş, özellikle Nadir Şah Afşar'ın Şirvan'a hücumunu konu alan "Ahval-i Şirvan" adlı tarihî manzumesiyle bilinmektedir.

Tarihî manzume geleneğini sürdüren bir diğer şair de Ağa Mesih Şirvanî'dir. Hayatı hakkında pek fazla bilgi olmasa da 1789 yılında geçen bir olayla ilgili yazdığı manzume, bu tarihe kadar yaşadığını göstermektedir. M. F. Ahundzade'nin ve F. Köçerli'nin büyük değer verdiği şairin gazel, muhammes, müstezad, terci-i bend vs. yazdığı, Guba hükümdarı Fetali Han için bir "Şahname" düzenlediği bilinmektedir.

"Kıssa-i Şirzad" mesnevisi ve bazı şiirleri elimize ulaşan Mechur Şirvanî de divan edebiyatı geleneklerini sürdüren şairlerdendir. Mesnevisinde Safevî tahtını ele geçiren Nadir Şah'ı Kamil Vezir tipiyle canlandıran şair, ona karşı eserin kahramanı Şirzad'ı koymaktadır. İyilikle kötülüğün mücadelesi şeklinde verilen olaylar, iyiliğin zaferi ile sonuçlanıyor.

XVIII. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının yetiştirdiği şairler arasında hiç şüphersiz Molla Veli Vidadî (1707-1808) ve Molla Penah Vagif'in (1717-1797) özel bir yeri vardır. Âşık şiiri ve divan şiirinin yakınlaştığı bu dönemde onlar sadece her iki türden eserler vermemiş, divan edebiyatı geleneklerini halk şiirinde başarıyla uygulayarak güzel bir sentez oluşturmuşlar. Gerek halk şiiri ve hece veznini gerekse Arapçayı, Farsçayı, divan edebiyatını ve aruzu iyi bilen bu şairler halk şiirine yeni hava, yeni şekil, fikir ve felsefî derinlik kazandırarak Azerbaycan edebiyatının gelişim yönünü belirlemişler. Divan edebiyatının çeşitli türlerinde (gazel, kaside, muhammes, müstezad vs.) eserler veren Vidadî ve Vagif, âşık edebiyatının da bayatı, geraylı, goşma, özellikle divan şiirinden gelen muhammes, müseddes türlerinde şiirler yazmışlar.

Bir süre Gürcistan hükümdarı II. İrakli'nin ve Gülüstan hanının sarayında yaşayan Vidadî hayatının büyük kısmını doğduğu Şemkir'de katiplik ve müderrislik yaparak geçirmiştir. Zor şartlarda geçen hayatı, şiirlerine de yansımış, karamsar bir şair olarak tanınmıştır. II. İrakli'nin oğlunun ölümüne yazdığı "Mersiye", Şeki hanı ve bir şair olan Hüseyin Han Müştak'ın öldürülmesiyle ilgili yazdığı "Müsibbetname" eserleri hem şairin kendi hayatındaki zorlukları hem de dönemin sosyal, politik olaylarını ele alması açısından ilginçtir:

Eyledi her bir goşun geldikçe bir dürlü savaş,

Her tereften koydular can almaga meydane baş.

Keçti müddet, düşdü halka eyle bir gehti-meaş,

Olmayıb bir böyle zillet mutlaka alemde faş,

Gelmeyib böyle müsibbet Rum'e ya İran'e bak.

Âşık şiiri türünden yazdığı eserlerde her ne kadar sade, anlaşılır bir dil kullansa da, divan edebiyatı türündeki şiirleri bir o kadar ağır, Fars ve Arap terkipleriyle doludur. Ama yine de aşk konulu gazellerinde bir akıcılık, ahenk ve melodi hissedilmektedir:

Bir cam getir saki bu dövran bele kalmaz,

Ten bir gün olur hak ile yeksan, bele kalmaz.

Vidadî'nin de kurtulamadığı, divan edebiyatında yüzyıllarca süregelen, keder, hicran, hasret, şikayet, sitem motifleri ile dolu klâsik şiirin karşısına yaşama sevinci, coşku, neşe, hayattan zevk alma duyguları ile dolu bir şiiri Vagif koymuştur.

1717 yılında Gürcistan sınırındaki Kazak bölgesinde doğan şair, ömrünün 50 yılını Karabağ Hanlığı'nın başkenti Şuşa'da geçirmiş, sarayda büyük makamlara getirilmiş, ülkenin iç ve dış politikasını etkileyen kararlara imza atmıştır. İran hükümdarı Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın ilk kuşatmada Şuşa'yı alamamasında, şehrin savunmasını organize eden şair Vagif'in büyük rolü olmuştur. Bu yüzdendir ki 1797 yılında şehri ele geçiren Kaçar'ın ilk sırada hapsettirdiği kişi Vagif'tir. İdamını beklerken şahın öldürülmesi haberini alan şair "Ey Vidadî gerdiş-i dövran-i keç reftare bak" mısrası ile başlayan gazelinde bunu şöyle ifade eder:

Men fegire emr kılmıştı siyaset etmeye,

Saklayan mezlumu zalimden o dem gaffare bak.

Kurtaran endişeden ahenger-i biçareni

Şah üçün ol midberi tebdil olan mismare bak.

Kaçar'ın elinden kurtulan şair fazla sevinemez. İktidarı ele geçiren Han'ın yeğeni Muhammed Bey Cevanşir amcasının en sadık adamı gibi ilk önce şairi idam ettirir (1797).

Şuşa şehrinin Kaçar ordusunun askerleri tarafından yağmalanması sırasında Vagif'in şiirlerinden büyük kısmı yakılmış, yok edilmiştir. Bunların arasında kaynaklarda sözü geçen divanı da bulunmaktadır.

Vagif, hece vezni ile yazılan millî şiirde bir ekol oluşturmuş, gerçek güzeli, gerçek aşkı, sıradan insanların hayatını terennüm eden şiirlerinin dil, üslup, konu ve estetik-felsefî yönüyle Azerbaycan edebiyatına yön vermiştir. Klâsik tarzda yazdığı şiirlerde de bu hususlara, özellikle dil malzemesine büyük önem veren şair, Arapça, Farsça terkiplerin karşılıklarını bularak kullanmış, divan şiirine atasözlerini, deyimleri, halkın düşünce tarzını ve esprilerini getirmiştir.

Âşk üzerine yazdığı bir gazelinde, dostu Vidadî'ye esprili bir şekilde artık ihtiyarladığını, âşık olamayacağını, bu tür işleri kendisi gibi gençlere bırakmasını tavsiye eder:

Ey Vidadî, gemi hicrane giriftar olmak

Bir sene bir mene, bir Yusif-i Kenan'e düşer.

Eşke düşmek sene düşmez, kocalıbsan, bele dur,

Bele işler yene Vagif kimi oğlane düşer.

"Geldim" redifli gazelinde kullandığı terkipler canlı konuşma dilinden alınmıştır:

Çıktım başmak seyrine, edib seyr-i çemen geldim,

Ayak üsten Kazak'a bir gedib gördüm veten geldim.

Vagif'in hayatının son yıllarında yazılmış "Bak" ve "Görmedim" redifli muhammeslerde seslenen şikayet ve sitem motifleri dolayısıyla bazı araştırmacılar, şairin bu dönemde kötümserliğe yöneldiğini kaydetmekteler. Oysa bunlar kötümserlik değil, savaşlara, haksızlıklara, adaletsizliğe, ihanete karşı bir isyan, bir itiraz haykırışlarıdır. "Men cahan mülkünde mütlek doğru halet görmedim" mısrasıyla başlayan muhammesinde şair şöyle demektedir:

Muhteser kim beyle dünyadan gerek etmek hezer,

Ondan ötrü kim deyildir öz yerinde heyrü şer.

Aliler hakü mezellette deniler mö'teber

Sahib-i zerde kerem yoktur, kerem ehlinde zer.

İşlenen işlerde ehkamü leyakat görmedim.

Vagif, divan ve halk şiirinin geleneklerini başarıyla bir araya getirerek millî şiirin gelişimini etkilemiş, bu şiire gerçek aşkı ve güzeli, halkın yaşam, gelenek ve göreneklerini, canlı dilini getirmiştir.

XIX. yy. Azerbaycan edebiyat tarihinde köklü değişiklikler dönemi olmuştur. Klâsik divan şiiri,varlığını korumaya devam etse de, artık eskisi gibi edebiyatın esas çizgisini oluşturamıyordu. Vagif, geleneklerin etkisiyle gelişen millî şiir ve Avrupa edebiyatlarından alınan yeni türler (hikâye, tiyatro oyunları vs.) kendine yer açmaya başlamıştı.

XIX. yy. edebiyatına damgasını vuran bir diğer husus da maarifçilik hareketi olmuştur. Maarifçiler Azerbaycan Türklerinin ve genellikle tüm Türk dünyasının içinde bulunduğu içler acısı durumu eğitimsizlikle açıklıyor ve çıkış yolunu okullar açmakta, ilim ve edebiyat aracılığıyla halkı aydınlatmakta görüyorlardı. Bu hareketin etsisi ile divan edebiyatına maarifçi fikirler, sosyal eleştiri ve mizahî motifler girmeye başlar.

19. yy'da klâsik şiir geleneklerinin yok olmasını engelleyen, genç şairlere bu edebiyatın sırlarını öğreten, çeşitli bölgelerdeki şairler arasındaki irtibatı sağlayan kurum, şiir meclisleri idi. "Encümen-i Şuara" (Ordubad-Nahçıvan), "Fevcü'l-Füseha" (Lenkeran), "Meclis-i Üns" ve "Meclis-i Feramuşan" (Şuşa-Karabağ), "Gülüstan" (Guba), "Divan-i Hikmet" (Tiflis, Gence), "Beytü's-Sefa" (Şemaha), "Mecmeü'ş-Şüera" (Bakü) vb. şiir meclisleri Seyit Azim Şirvanî, Bahar Şirvanî, Hurşid Banu Natevan, Fatma Hanım Kemine, Mirza İsmail Gasir, Mir Möhsün Nevvab, Hacı Ağa Fegir, Abullabey Asî gibi birçok şairin yetişmesinde etkili olmuştur. Ayrıca bu dönemde Kuzey Azerbaycan'da, Mirza Şefi Vazeh, Kasım Bey Zakir, Mirza Bakış Nedim, Baba Bey Şakir, Kazım Ağa Salik; Güney Azerbaycan'da Fazılhan Şeyda, Endelib Karacadağî, Seyid Ebülkasım Nebatî gibi şairler de klâsik tarzda şiirler yazmaya devam ediyordu.

Bu dönemde divan şiirinin en büyük temsilcisi hiç şüphesiz Seyid Azim Şirvanî'dir (1835-1888). Eserlerini Türkçe ve Farsça olmak üzere iki dilde yazan şairin 1892 yılında Tebriz'de yayımlanan Türkçe divanı üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çoğu kaside olmakla, muhammes, hiciv, müseddes vs. şiirleri; ikinci bölümde altı yüz civarında gazel, birkaç rubai ve kıtaları; üçüncü bölümde ise yüz civarında manzum hikâyesi yer almaktadır.

Şairin kasidelerinin bir kısmı dönemin tanınmış kişilerine yazdığı methiyeler, diğeri ise çeşitli tarihî, sosyal ve politik konular üzerinedir. Gazellerinin konusunu ise genelde aşk, dinî ve felsefî motifler oluşturmaktadır. Bu şiirlerinde Fuzulî'nin büyük etkisi görülmektedir:

Öldürür gahi dirildir âşiki gamzen oku,

Türfe sahirdi ki hem can-bahş, hem celladdır.

Dönemine göre derin bilgisi, klâsik şiir geleneğine aşina olması Seyid Azim Şirvanî'nin şiirlerine şekil ve anlam güzelliği kazandırmış, onun çağdaşları arasından sıyrılmasına sebep olmuştur:

Ebr ağlayanda hande eder gönçe-yi çemen,

Şayet ki hande eyleye ol afet, ağlaram.

Şair,gazel, kaside, hiciv, özellikle manzum hikâyelerinde yer alan maarifçi fikirlerle de toplum hayatını etkilemiştir.

Divan edebiyatı XIX. yy.'da Kuzey Azerbaycan'da ağırlığını giderek kaybetse de Güney'de koruyabilmiştir. Bu dönemin en iyi temsilcileri Endelib Karacadağî ve Nebatî'dir.

Endelib Karacadağî'nin gazel, kaside, muhammes, rubai vs. gibi şiirlerinden oluşan divanı dışında en önemli eseri "Kıssa-yi Leyli ve Mecnun" mesnevisidir. Fuzulî'nin eseri ile aynı vezinde ve onun etkisiyle yazılmış mesnevinin en önemli özelliği şairin kendi âşikane maceralarının da yer almasıdır.

"Hançobanı" mahlası ile de şiirler yazan Seyid Ebülkasım Nebatî ise Türkçe ve Farsça şiirlerin yer aldığı yedi bin beş yüz mısralık bir divan bırakmıştır. Aynı zamanda Vagif etkisinde hece vezniyle şiirler yazan Nebatî'nin eserlerinde canlı bir dil ile dünyevî ve ilâhî aşkın terennümünü görmek mümkündür.

Divan şiiri gelenekleri Azerbaycan'da hiçbir zaman tümüyle yok olmamış, ayrı ayrı şair ve yazarlar ta XX. yy.'ın sonlarına kadar bu türden şiirler yazarak bu geleneği sürdürmüşler. XX. yy. ortalarında Aliağa Vahid gibi bir gazel ustasının ortaya çıkması bu faaliyetlerin sonucudur.

1 Daha geniş bilgi için bkz., Pirverdioğlu A. Hakani-i Şirvanî'nin "Tuhfetü'l-Irakeyn" ve Yusuf Nabî'nin "Tuhfetü'l-Harameyn" Eserlerinin Bazı Ortak Özellikleri. **I. Türk Dünyası Çağdaş Lehçe ve Edebiyatları Sempozyumu**, Muğla 2001, s. 123-130.

2 Bkz: Resulzade M. E., **Büyük Azerbaycan şairi Nizamî Gencevî,** Ankara 1951; **Azerbaycan Edebiyatı Tarihi**. C. 1, Bakü 1960; Karayev Y., Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan C. Edebiyatı. İstanbul, Ötüken, 1999; **Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, C. I, Azerbaycan Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

3 **Azerbaycan Edebiyatı Tarihi**, s. 149.

4 Bkz: Birdoğan N., **Alevilerin Büyük Hükümdarı Şah İsmail Hataî**. İstanbul 1991, s. 18.

5 **Azerbaycan Edebiyatı Tarihi**, C. 1, Bakü 1960, s. 364

6 Bkz**. Azerbaycan Edebiyatı Tarihi**, C. 1, s. 353. Karahan A., **Fuzulî. Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti**. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995, s. 125.

Modern Azerbaycan Edebiyatı / Yrd. Doç. Dr. Salih Okumuş [s.262-274]

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Ordu Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Onsekizinci asırda başlayan Batı tesirindeki Azerbaycan edebiyatı bugün çeşitli isimlerle anılmaktadır: Modern Azerbaycan edebiyatı, Yeni Azerbaycan edebiyatı, Çağdaş Azerbaycan edebiyatı ve Sovyet Azerbaycan edebiyatı. Özellikle 1920'den sonra gelişen Sovyet Azerbaycan edebiyatı ise, kendi arasında çok çeşitli bölümlere ayrılır. Bu tasnifler daha çok siyasi gelişmelere dayanır. Biz, Batı tesirinde başlayan Azerbaycan edebiyatının bütün safhalarını karşılayacağı düşüncesiyle Modern Azerbaycan edebiyatı başlığını kullanmakla yetineceğiz. Ancak Azerbaycan ve Türk ilim adamlarının bu tartışmaya kısa sürede çözüm getireceklerine inanıyoruz.

Batı tesirindeki Azerbaycan edebiyatı, Rusların Kafkasya'ya girmesiyle başlar. XVIII. asırdan itibaren Osmanlı ve İran merkezi idarelerinin Kafkasya ve Azerbaycan'daki etkileri azalmaya başlar. Bölgedeki siyasi boşluk ve karışıklıklar, küçük müstakil hanlıkların doğmasıyla sonuçlanır. Bu durumdan faydalanan Ruslar, XIX. asrın başlarından itibaren Kafkasya'ya girmeye başlarlar. XIX. asır Rusların Azerbaycan'ı istila için giriştikleri harplerle doludur. Daha asrın başında Aras nehrinin kuzeyi tamamen Rusların eline geçer (1828), Diğer yandan Hazar Denizi'ni de kontrol altına alan Ruslar, Kafkasya'yı altı eyalete ayırarak merkezi Tiflis olan "Kafkasya Umumi Valiliği'ne bağlar.

XIX. asrın başlarına kadar Azerî edebiyatının merkezi ve medeni muhiti olan Tebriz bu fonksiyonunu Tiflis'e devreder. Tiflis'in siyasî, ticarî ve kültürel bir merkeze dönüşmesiyle birlikte bu bölge seyyahlar, yazarlar ve devlet adamlarının uğrak yeri haline gelmiştir. 1828'de Rusya'da meydana gelen *"dekabristler"*[1] hareketi bastırıldıktan sonra, birçok ihtilalci bu kente sürülmüştü. Tiflis inkılâpçı, ihtilalci ve hürriyet taraftarı meşrutiyetçilerle dolup taşıyordu. Bu ortam, Tiflis'te yaşayan Azerî maarifçileri[2] ve diğer münevverleri de derinden etkilemiştir.[3] Avrupa ve Rusya'daki fikir hareketleri ve diğer yenilikler de kısa bir süre sonra Tiflis'e ulaşırken, buradan da süratle etrafa yayılmaya başlamıştır.

XIX. asırda Kafkasya'da başlayan Rus istilasının bir sonucu olarak Azerî edebiyatı iki kola ayrılır: Kuzey Azerbaycan'daki edebiyat, Rus tesiri sebebiyle çağdaş hayata göre şekillenmeye başlarken, Güney Azerbaycan'daki edebiyat klâsik ananeleri içerisinde gittikçe sönükleşir, bir taklit ve nazire edebiyatı halini alır. Klâsik edebiyat hem Kuzey'de, hem de Güney'de canlılığını sürdürmektedir. Bu daha ziyade Fuzulî gibi güçlü bir şairi taklit ve eski şairlere nazireler yazmaktan ileriye gidememiştir.

Halk edebiyatı ise, bu yüzyılda da en ihtişamlı günlerini yaşamaktadır. Gezgin âşıkların sazla çalıp söylediği yüzlerce halk hikâyesi vardır. Aşık tarzı geleneği devam ederken, halk şairlerinin sayısı da süratle artmıştır. Bilhassa aşık şiiri yazılı edebiyatta Vakıf, Kasım Bey Zakirî ve Elesker gibi önemli temsilciler yetiştirir.

Rus istilasından sonra Kafkasya'nın merkezi durumundaki Tiflis, aynı zamanda bir kültür merkezi haline gelmişti. Rusların bu bölgeye yerleşmesinden sonra açtıkları Rus mektepleri de ilk mütefekkir ve ilim adamlarını yetiştirmeye başlamıştı.

Rusçayı çok iyi öğrenen bu genç nesil, Tiflis'teki edebî çevrenin yardımlarıyla Avrupa medeniyetini de tanımaya ve öğrenmeğe başlamıştı. Bu kuşağın üzerinde, Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da ortaya çıkan hürriyet, demokrasi ve halkçılık fikirlerinin büyük tesiri vardır. Ancak Batı düşüncesi ilk modernist Rus aydınlarında olduğu gibi yerli ve millî değildir. Bu durum üç farklı reaksiyonu ortaya çıkarır. Bazıları

Batı tarzı düşünceleri tamamen reddederek kendi içine kapanırken, Bazıları da dinî ve millî kültürü kısmen veya tamamen reddederek *"Yenilikçi Batı"* düşüncelerini benimserler. Bir kısmı da Türkiye'deki aydınları örnek alarak *"sentezci"* bir yol tutarlar.[4]

Rusların bulunduğu bölgelerde yaşayan veya Rus memuriyetlerinde, askerî hizmetlerde bulunanların çoğu da reformist (yenilikçi) düşünceleri benimsemişlerdi. Rus hayat tarzını tamamen reddeden aydınlar ise, Türkiye, Mısır, Hindistan ve İran'da ortaya çıkan İslamcı ıslahat hareketlerine meylederler. 1850'den sonra bu ikinci temayül Rusya Müslümanları arasında süratle yayılır ve bir hayli taraftar toplar.

Modern Azerî edebiyatının öncüleri daha çok Rusların hizmetine girmiş olan münevverler ve ilim adamları arasından çıkmıştır. Petersburg Üniversitesi'nde Şarkiyatla alakalı dersler vermiş olan Mirze Cefer Topçubaşı (1784-1869), bu kuşağın ilk temsilcilerindendir. Bu kuşağın içerisinde: Mirze Kazım Bey (1802-1870), Abbaskuluağa Bakıhanlı Küdsî (1774-1846), Mirze Şefi Vazeh (1794-1852), Kasım Bey Zakir (1784-1857), İsmayıl Bey Kutkaşınlı (1806-1869) adları önemli bir yer tutmaktadır. [5]

Bunlar Rusçayı ve Fransızcayı mükemmel derecede öğrenmiş, aynı zamanda Avrupa'daki fikir hareketlerini yakından takip etmeye başlamışlardı. Bu nesil modern Azerî edebiyatının kurucusu ve ilk temsilcileri olmuştur. Modern manada ilk eserler bu nesil tarafından yazılmıştır.

XIX. asrın ikinci yarısından itibaren Azerî basın hayatı da canlanır. İlk Azerî gazetesi Hasan Bey Melikof Zerdabî tarafından 1875'te Bakû'de "*Ekinçi*" adıyla çıkarılır. Bunu Tiflis'te neşredilen *"Ziya", "Ziya-yı Kafkasiye" ve "Keşkül"* gazeteleri izler.

Edebiyatın ana karakterini *"maarifçilik"* ve daha sonra ortaya çıkan *"halkçılık"* düşünceleri teşkil eder. Azerî edebiyatı bu çağda gazete, roman, hikâye, tiyatro gibi eserlerle geniş ölçüde açılır. Kısa zamanda bu türlerde başarılı eserler yazılır. Batı Avrupa ve Rus edebiyatından tercümeler yapılır. İlk ders kitapları hazırlanır.[6]

1850'lere gelindiğinde Azerbaycan'da, devlet idaresi, sosyal, içtimaî ve iktisadî alanlarda yapılan yenilik ve değişiklikler oturmaya başlar. Bakû hızla gelişir, daha sonraki yıllarda Tiflis'in elinden kültür ve medeniyet merkezi olma vasfını alır.

Cemiyet hayatındaki bu değişikliklere paralel olarak, Azerî edebiyatında da yeni yeni düşünceler, modern eserler ortaya çıkar. 1850'lerden sonra modern edebiyata *"maarifçi demokratik"* düşünceler hakim olmaya başlar. Eserlerde cemiyetteki gerilik, içtimaî bozukluklar ve baskı mevzuları işlenirken; vatan ve halk sevgisi, hürriyet arzusu dile getirilir.

1850'lerden sonra modern Azerbaycan edebiyatı Mirze Fetheli Ahundzade'nin (1812-1878) şahsında en büyük temsilcisini bulur. Ahundzade, tiyatro yazarı, şair, mütefekkir ve reformisttir. Ahundzade tiyatroyu, cemiyeti terbiye etmek, kötü alışkanlıkları, içtimaî bozuklukları ortadan kaldırmak yolunda bir silah olarak görmüştür. 1857'den itibaren fikrî hayatının en büyük hadiselerinden birini teşkil eden *"alfabe"* meselesiyle uğraşır. Önceleri Arap harflerini ıslah etmeyi düşünen Ahundzade, 1877'den sonra Arap harflerini tamamen reddederek, yerine Latin harflerine dayanan yeni bir alfabe fikrini kabul eder.

Bu devrin önemli isimlerinden biri de Seyyid Ezim Şirvanî'dir (1835-1888). Asrın en büyük şairi olan Şirvanî, lirik şiirleri, tesirli satirik manzumeleri ile büyük bir şöhret kazanmıştır. Devrinin ilerici, inkılâpçı, maarifçi şahsiyetleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Şiirleri ile modern edebiyatın ufuklarını açarken, *"muallim"* kimliği ile de birçok münevverin yolunu aydınlatmış, onlara doğru yolu göstermiştir. Ayrıca Sabir gibi gençlerin yetişmesine vesile olmuş ve Azerbaycan'da medenî hareketin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

XX. yüzyılın başları, Azerbaycan'da ve bütün Çarlık Rusyası'nda büyük hadiselerin cereyan ettiği bir zamandır. Bakû, petrol sanayii sebebiyle süratli bir gelişme göstermiş ve kısa zamanda bir kültür ve medeniyet merkezi haline gelmiştir. Artık Kafkasya'daki kültür ve basın hayatının merkezi Tiflis değil, Bakû'dür. Gazeteler Bakû'de çıkmaya başlar, şehir kısa zamanda Avrupaî bir hüviyet kazanır.

1905 Rus İhtilali'nden sonra Azerbaycan'da kısmi de olsa bir hürriyet rüzgârı eser. Milli basın üzerindeki sansür kaldırılır. Milli ve dini cemiyetler kurulur. Yeni gazete ve dergiler yayınlanır. Rusya'daki Türkler arasında siyasi, fikri ve edebi münasebetler başlar. Türk dünyasındaki bu yakınlaşmaların tabiî neticesi olarak müşterek temayüller belirir: Bunlar arasında bilhassa "müşterek bir Türk yazı dili yaratma" teşebbüsü dikkati çeker. İstanbul'da **"Sırat-i Müstakim", "Türk Yurdu", "İkdam",** Bahçesaray'da **"Tercüman",** Bakû'de **"Hayat", "Füyuzat", "Şelale", "İrşad", "Açık Söz"** gibi süreli yayınlarda bu temayül açıkça desteklenmiştir. Dildeki yakınlaşma ile birlikte edebî ve siyasî alanlarda görülen karşılıklı münasebetler, XX. asrın ilk çeyreğinde Azerî edebiyatının Türkiye ile olan bağlarını güçlendirmiştir. [7]

1908 Türkiye meşrutiyet hareketinden sonra İstanbul'da ortaya çıkan canlı fikir ve hürriyet atmosferi Rusya Türklerini de geniş ölçüde etkiler. Türkiye'deki siyasî, fikrî ve edebî faaliyetlerin tesiri 1906 yılından sonra Azerbaycan'da ortaya çıkmaya başlar. Bunda Türkiye'de tahsil görmüş Azeri aydınlarının da geniş ölçüde rolü olmuştur.

1905'ten sonraki yıllar, Azerî edebiyatının, uyanma, dünyayı tanıma, şahsiyetini arama ve bulma devirleridir. Bu dönemlerde Azerî edebiyatı bir yandan Türkiye, diğer yandan da Rusya'daki edebî hareketlerin ve siyasî gelişmelerin etkisindedir. Bu yıllardaki Azerî edebiyatı üç büyük tekâmülün tesiri altındadır: Türkiye'ye bağlı olarak Türkçülük cereyanın, Türkiye, İran ve diğer İslam ülkelerinin tesiriyle İslamcılığın ve nihayet Rusya dolayısıyla çağdaş, siyasî ve sosyalizm cereyanlarının, 1920'lere yaklaştıkça da sosyalist akımların. Azerbaycan'ın 1920'lere kadar, Avrupa edebiyatını büyük ölçüde Türkiye kanalıyla takip edip tanıdığını da unutmamak gerekir. [8]

Bu bakımdan XX. asrın ilk çeyreğindeki Azerbaycan edebiyatında bu üç temayülün temsilcilerine de rastlanır. Fakat bunların hepsinin dışında bir edebî mektep vardır ki, mensupları Azerbaycan'ın o günlerdeki durumuna göre bütün bu temayüllerin soğuk kanlılıkla bir sentezini yaparak, memleketleri için en doğru olan yolu seçmiş görünürler. Bunlar *"Molla Nesreddinciler"*dir. 1906'da Tiflis'te Ö. F. Nemanzâde ve Celil Memmedkuluzâde tarafından çıkarılan bu siyasî, içtimaî mizah mecmuası ile kısa zamanda mütecanis bir edipler, şairler topluluğu oluşturulur. Derginin etrafında M. E. Sabir (1862-1911), Ebdürrehim Bey Hakverdili (1870-1933), Memmed Seid Ordubadî (1872-1950), Elikulu Kemkûsar (1880-1919), Eli Nezmi (1878-1946), Salman Mümtaz (1884-1937) ve daha başka yazarlar ve şairler bulunmaktadır. [9]

1920'ye kadar ki edebiyatın en büyük temsilcilerinden biri, kendi başına bir mektep olan Hüseyin Cavid'dir (1882-1941). Şair ve tiyatro yazarıdır. İran ve daha sonra Türkiye'de okumuştur. Romantik bir şair olmasına rağmen eserlerinde realizm temayülleri de güçlüdür. Şairliğinin ilk devrelerinde Abdülhak Hamid, Rıza Tevfik ve Tevfik Fikret'in tesirleri görülür. **"Bahar Şebnemleri", "Keçmiş Günler"** adlı kitapları, **"İblis", "Uçurum", "Peyğember", "Şeyh Sen'an", "Topal Teymur"** gibi manzum, mensur dramları da vardır. Devrinin en kudretli şairi ve dramları ile de en önemli tiyatro yazarıdır. Eserleri Azerbaycan sahnelerinde senelerce oynanmıştır. Dili, Türkiye Türkçesine çok yakın ve sadedir.

Devrin önemli sanatkarları arasında Azerbaycan'ın romantik şairlerinden Mehemmed Hadi ile Ehmed Cevad'ı da saymak gerekir. Hadi (1879-1920), dilinin ağır olmasına rağmen o devir edebiyatında hürriyetçi, adaletçi bir şair olarak yıldız gibi parlamıştır. Türkiye'deki Türkçülük, İslamcılık cereyanlarının sempatizanlarındandı. Fırtınalı, maceralı, bunalımlı bir hayatı vardır. Ne zaman nerede öldüğü açıkça bilinmemektedir. Şiirlerinde Namık Kemal, Fikret ve Hamid'in tesirleri görülür.

Ehmed Cevad (1892-1937), Türkiye'deki Millî edebiyat cereyanını benimsemişti. Bu bakımdan çok sade bir dille ve millî vezin olarak kabul ettiği hece ile coşkun şiirler yazmıştır. **"Koşma"** ve **"Dalğa"** adlı şiir kitapları vardır. Ehmed Cevad 1920'ye kadar yazdığı şiirlerinde Azerbaycan istiklalinin en sevimli ve heyecanlı şairi olarak öne çıkar. Şiirlerinde Ziya Gökalp'in düşünceleri, Mehmed Emin Yurdakul'un şiir anlayışının tesirleri görülür. Sovyet devrinde büyük baskı altında yaşamış, yazdığı şiirlerde kurulan yeni hayatı, içtimaî ve siyasî değişiklikleri de terennüm etmiştir. Ehmed Cevad, romantik Azerî şairlerinin önde gelen temsilcileri arasındadır. Cevad, Türkiye'de çok sevilen **"Çırpınırdı Karadeniz"** marşının da şairidir.

Azerî edebiyatındaki romantik temayülün diğer temsilcileri arasında: Abbas Sehhet (1874-1918), Abdulla Şaik (1881-1959), Semed Mensur, Abdulhalık Cennetî, Abdulla Bey Divanbeyoğlu, Seid Selmasi sayılabilir. Bu cereyanı tebliğ eden süreli yayınlar arasında da öncelikle **Heyat, Füyuzat, Teze Füyuzat, İkbal, Şelale, Dirilik** gösterilebilir.

Diğer yandan Azerî edebiyatında nesir XIX. yüzyıla kadar zayıf kalmış, manzum nev'iler kadar gelişmemiştir. Ahundzade ile mensur türlerde ilk canlanma başlar. Daha sonra Ekinçi gazetesinde, daha çok Zerdabî'nin makaleleriyle gelişimini sürdürür. Ardından Sultan Mecid Kenizade, Neriman Nerimanov, M. S. Ordubadi, Abdulla Şaik, Seyid Hüseyn, Yusif Vezir Çemenzeminli, E. Hakverdili, N. Vezirli gibi yazarlarla serpilmeye, büyümeye başlar.

Avrupaî manada ilk roman Neriman Nerimanov'un **"Bahadır ve Sona"** (1896-1899) adlı eseridir. İlk romanlar arasında C. Memmedkuluzâde'nin **"Danabaş Kendinin Ehvalatları"** (1894), M. Said Ordubadî'nin **"Bedbeht Milyonçu yahud Rızakulu Han Firengimeab"** (1914), Abdulla Şaik'in **"Esrimizim Kehremanları"** (1909-1918) adlı eserleri sayılabilir.[10]

Azerbaycan Sovyet Edebiyatı(1920-1991)

XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkıp, XX. yüzyılın başlarından itibaren gelişmeye başlayan modern Azerbaycan edebiyatı, 1920'lerin sonundan itibaren *"Sovyet Edebiyatı"* olarak adlandırılmıştır. Kısaca 1920-1991 yılları arasındaki devreye *"Azerbaycan Sovyet Edebiyatı"* adı verilir.

"27 Nisan 1927'de Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyet Rusya tarafından işgali ve Sovyet hükümetinin kurulmasından sonra Azerî edebiyatında sosyalist-komünist karakterli eserlerin gittikçe fazlalaştığı görülür. Romantik ve milliyetçi ruhta olan eserlerin yayımlanma imkanı ortadan kalkar. Musavat Hükümeti'nin maarif ve medeniyet sahalarındaki bütün çalışmaları, eserleri ortadan kaldırılır. Komünist yazarlar çağdaş Rus edebiyatını örnek alarak eser yazarlar."[11]

Edebiyat tarihleri genel olarak *"Azerbaycan Sovyet Edebiyatı"*nı dört bölümde incelemişlerdir.[12]

1. Teşekkül ve SosyalizmMücadelesi Dönemleri (1917-1941)

Rusya'da 1917'de Çarlık rejimini yıkan sosyalist hareket çok geçmeden Kafkaslar'da ve nihayet Azerbaycan'da da tesirini göstermeye başlar. Bu hareket 1920'de *"Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti"*ni yıkarak buraya da hakim olur.

Sovyet hükümeti kendi ideolojisini hayata geçirmek adına, *"yeniden yapılanma"* hareketlerine girişir. Sosyalizm *"yeni insan tipi"*ni yaratmak için art arda bütün sahalarda zoraki değişiklikler yapar. Devletin yapısını tamamen değiştirme hareketlerinin hız kazanması ve herkesçe benimsenmesi için sanat ve edebiyatın gücünden faydalanmak üzere, Komünist Partisi, edebiyat, bilim ve sanat hayatına doğrudan doğruya müdahale ederek bir *"proletar edebiyatı"* yaratır.

1920'li yılların birinci yarısından itibaren kurulmaya başlanan bu edebî grupların birçoğu redaksiya[13] ve klüplerin nezdinde faaliyet göstermekte idi. Bunlar: *"Zehmetkeş Edipler ve Şairler İttifakı"* (*1922*), *"Edebiyyat Cemiyyeti"* (*1925*), *"Kızıl Kelemler İttifakı"* (*1926*) *ve "Azerbaycan Proletar*

Yazıçılar Cemiyyeti"dir (*1928*)[14] Komünist Partisi yetkilileri bu cemiyetleri, Parti'nin edebiyat sahasındaki siyasetine zarar verdiği gerekçesiyle, 15 Haziran 1925'te yeniden ele alarak teşkilatlandırmaya çalışırlar. Bu tür cemiyetlerde bulunan milliyetçi aydınların giderek nüfûzlarını artırmaları üzerine, 1926 yılında *"Edebiyat Cemiyyeti"* lağvedilerek, bu görev *"Kızıl Kelemler İttifakı"*na havale edilir.[15]

Komünist Partisi tarafından kurulan bu cemiyetin gayesi: Sovyet rejimine körü körüne hizmet edecek *"sözde edipler"* yetiştirmekti. Parti'nin saflarında kuvvetli ve yetenekli sanat erbabı bulunamadığından, bu gibiler ekseriya partisizler arasından seçilmektedir. Bu maksatla asıl komünist ediplerin yanı başında bir de *"çığırdaş"* yazarlar topluluğu kurulmuştur. Çığırdaş yazarlar, Komünist Partisi'nin anlayışına ve görüşlerine göre Sovyet rejimine prensip itibariyle muhalif olmayıp, onunla edebî sahada işbirliği yapmaya amade bulunan kalem sahibi demektir. Bu şekilde partisiz edebî grubun oluşturulması hem komünistlerin hem de millîyetçilerin işine gelir. Komünistler, bu suretle kurulan müşterek çalışma muhitinde bazı yetenekli gençleri parti lehine kazanabileceklerini düşünürken, millîyetçi şairler de başka hiçbir alenî çalışma sahası ve eserlerini yayma imkânı bulamadıkları için, bu cemiyete girmek suretiyle fikirlerini ve şiirlerini bir parça olsun halka duyurmak fırsatını elde edebileceklerini umarlar.

1930'lardan itibaren artık bütün sanat dallarında parti eliyle yürütülen güdümlü bir anlayış hakim kılınmıştır. Sanatçılar bazen zorla, bazen de inanarak bu *"sosyalist realizm"* çığırına kendilerini kaptırırlar. II. Dünya Harbi'ne kadar Azerbaycan edebiyatı, sosyalist cemiyeti kurma, eski cemiyet hayatını ve insanî değerleri değiştirip yıkma savaşına sahne olur. Bu devirde yazılan eserlerin büyük bir kısmı körü körüne ve tek taraflı bir anlayışla kaleme alınmış, edebî değerden mahrum, siyasî propaganda eserleri olarak kalırlar. Hele Stalin'in döneminde kimse ağzını açamazken sanat eseri yaratmak, hem de gerçek değerler taşıyan güzel bir eser yaratmak oldukça zordur.[16]

"Kommunist" gazetesinin etrafında başlayan bu hareket, genç neslin içinde geniş taraftar bulur ve yine bu yıllarda kurulan *"proletar tenkidi"* sayesinde kısa zamanda büyük bir güç kazanır. Öte yandan geçen asrın sonlarında başlayan *"realist"* ve *"romantik"* sanat anlayışı, C. Memmedkulzade, H. Cavid, E. Hakverdili, N. Vezirli, A. Şaik, C. Cabbarlı, E. Cavad, S. Hüseyn gibi devrin önemli sanatçıları tarafından devam ettirilir. Bu sanatçılar Azerbaycan Millî Demokratik Cumhuriyeti'nin yıkılarak yerine kurulan *"Sovyet Respublikası"*na karşı idiler. Bu sebeple edebî alanda *"proletar edebiyatçılar"* ve *"millî edebiyatçılar"* olarak iki ana grup ortaya çıkar.

Millî edebiyat taraftarları veya tarafsız sanatçılar rejim düşmanı kabul edilir ve şiddetli takibatlara uğrarlar. Bunların bir kısmı mahkûm edilmiş, bir kısmı da sürgüne gönderilmiş ya da öldürülmüştür. Kimileri de hayatlarından endişe ederek ülke dışına kaçamışlar.

Ayrıca Çarlık döneminden başlayarak Ruslar, işgâl ettikleri her yerde yerli halkı sindirebilmek için, o çevrede nüfûz sahibi olan aydınları, aşıkları, mollaları ve zengin tüccarları Rusya'nın içlerine sürgün ederler. Bu durum XX. asrın ilk yarısında son haddine ulaşır. Sürgünler Azerbaycan

aydınlarının, özellikle şairlerinin alın yazısı olur. Bu sürgün ve kaçışlar yıllar sonra Azerbaycan dışında gelişen bir *"Mühaciret Edebiyyatı"*nı meydana getirir.[17]

1920-1930'lu yıllarda eski kuşaktan şairler: Hüseyn Cavid, Ehmed Cavad, Abdulla Şaik, Cefer Cabbarlı gibi şahsiyetler belirli değişiklikler geçirerek hem devrin ruhuna uygun hem de kendi dünya görüşlerine ters düşmeyen eserler vermeye çalışırlarken, 1900'lu yıllarda doğmuş yeni yetişen genç bir kuşak da edebiyat hayatına girer ve devrin heyecanına daha uygun eserler vermeye başlar. Bu yüzden Sovyet devri Azerî şiirini bu kuşakla başlatmanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Bu gençler arasında; Mikayıl Rızakuluzade (1905-1984), Osman Sarıvelli (1905-1990), Süleyman Rüstem (1906-1989), Semed Vurğun (1906-1956), Mehdi Seyidzade (1907-1976), Memmed Rahim (1907-1977), Mikayıl Müşfik (1908-1937) ve Resul Rıza (1910-1981) da sayılabilir.

1930'lu yıllar Azerbaycan edebiyatının en buhranlı dönemlerinden biridir. Sovyet hükümeti siyasî kuruluşunu tamamladığı bu yıllarda Lenin rejimine karşı gelen şair ve yazarlara yönelik baskılarını da arttırır. Nihayet 1937 yılında Hüseyn Cavid, Seyid Hüseyn, Ehmed Cevad, Mikayıl Müşfik, Yusif Vezir Çemenzeminli, Bekirbey Çobanzade, Salman Mümtaz gibi şahsiyetler bir gecede evlerinden alınarak tutuklanırlar. Silahlı isyan çıkarmak, edebî sahada yapılan yeni inkılabı tahrip etmek ve Türkiye'nin casusu olmakla suçlanırlar. Kurulan özel mahkemelerde kısa bir yargılamadan sonra ölüm cezasına çarptırılırlar. "37 kıyımı" olarak tarihe geçen bu durum Azerbaycan halkı üzerinde derin bir teessür yaratmıştır.

Yazarlar, 1920'den önce olduğu gibi serbest yazma şansına sahip değillerdi. Resmî ve ideolojik görüşe uygun yazmak mecburiyetinde idiler. Cemiyet, sosyal hadiseler ve insan ilişkileri *"sosyalist realizmi"* adı verilen *"inkılâpçı"* bir gözle değerlendirilir. Eski dünya görüşüne, hayat tarzına ve bunun tabiî bir sonucu olarak da Eski edebiyata karşı şiddetli bir hücum başlatılır. Tabiî *"eski"*yi temsil eden ancak cemiyetin kendisi idi. Bolşeviklerin karşısında bu *"eski"* denilen hayat tarzının temsilcileri çıkmazken, eski ile yeni arasındaki *"diyalektik mücadele"*yi tamamıyla Bolşevik yazarlar yürütürler. Halkın yararına iddiasıyla başlatılan hücum, ferdin ve dolayısıyla *"insan"*ın inkârına kadar varır. Cahil din adamları, zalim beyler, eski yöneticiler, hurafelere inanan insanlar, zengin kimseler, burjuvalar, anti-sosyalist ve anti-komünistler, eski hayatın tipik temsilcileri olarak canlandırılır. Bunların karşısına idealist komünistler, inkılâpçılar, işçiler, öğretmenler, kadın haklarını ve kadın hürriyetini temsil eden genç kızlar adeta insanüstü özellikleri ve gayretleri ile çıkartılırlar. [18]

Böylece kaba bir şekilde ve suni olarak yaratılan eski-yeni kavgasının yansıdığı edebî eserler, bu eserlerde canlandırılan kahramanlar hep birbirine benzemeye başlar. Basit sloganlar, tek yanlı ideolojik görüş, güdümlü edebiyatın en önemli özellikleri hâline gelir. Azerî edebiyatına *"büyük kardeş Rusların"* edebiyatını örnek almak vazifesi yüklenir. Başlangıçta Maksim Gorki, bütün Sovyet halkları için resmî modelken, Mayakovski ve diğerleri bunu takip eder. Bu *"kuruluş devri"*nden sonra 1930'lardan itibaren Komünist Partisi tarafından sanatçılara; *"Sosyalist varlığını dolğun ve çok yönlü bir şekilde eksettiren, emekçilere, sosyalizm kuruculuğu işine sadakat ruhu aşılayan, derin mezmunlu, mükemmel bir şekle sahib eserler yaratmaları"* tavsiye edilir.[19]

Bu dönemde ele alınan mevzu, genellikle Azerbaycan'daki Sovyet hakimiyetinin kuruluşudur. Eserlerin birçoğunda 1920'den önceki yıllar, yani Sovyet hükümetinin kuruluşundan önceki Azerbaycan ele alınır: Köylülerin, işçilerin, genç aydınların kötü durumu, din adamlarının, zenginlerin, cahil ve fanatik kimselerin, burjuvaların, beylerin sömürüsü anlatılır. Sonra da Sovyet devrinin gelmesi ile emekçilerin kurtuluşu, ilerleme ve kalkınma döneminin başlaması tasvir edilir. Bu eserlerin ortak bir yanı da epik hususiyetlerin ağır basması, *"inkılâpçı"* tiplerin idealize edilmesidir.

Bazı sanatçılar da bir kurtuluş yolu olarak tarihî konuları ve uzak ülkelerde cereyan eden hadiseleri ele almaya başlamışlardı. Aslında bu, sansürlü dönemlerde sanatçıların sık sık baş vurdukları bir kaçış yolu idi. Y. Vezir Çemenzeminli'nin; **"Kızlar Bulaği", "Kan İçinde",** H. Cavid'in; **"Siyavuş", "Azer", "Topal Teymur",** C. Cabbarli'nın; **"Od Gelini", "Nesreddin Şah",** A. Şaik'in; **"Nüşabe",** S. Vurğun'un; **"Vakif", "Gelin Kayası", "Aslan Kayası", "Zencinin Arzuları"** gibi eserlerini buna örnek olarak gösterebiliriz.

Bu yıllarda tiyatro alanında, N. B. Vezirov, S. S. Ahundov, E. B. Hakverdiyev, H. Cavid, C. Cabbarlı ve A. Şaik gibi ünlü sanatçılar eser vermektedir.

N. B. Vezirov'un **"Teze Eserin İbtidası"** adlı eserinde Sovyet kuruluşundan bahsedilir. S. Ahundov'un **"Laçin Yuvası"** (1921), **"Çerhi-Felek"** (1921), **"Oktyabr İnkilabı"** gibi piyeslerinde Sovyet hakimiyeti ile ilgili tartışmalar anlatılır. Sanatçının **"Karanlıkdan Işığa"** (1921), **"Şeytan"** (1922) piyeslerinde de, halkın inkılaba bakışı ve inkılap şuurunun uyandırılması konuları işlenir. A. Şaig **"Ildırım"** piyesinde, Rus inkılabının Azerbaycan'a müspet tesirinden bahseder. H. Cavid'in **"Peygamber"** (1922), **"Topal Teymur"** (1926) adlı eserlerinde ise, dinî ve tarihî değerlere yer verilir. **"Deli Knyaz"**, **"Seyavuş"**, **"Heyyam"**, **"Telli Saz"**da ise çağdaş hayattan manzaralar ile inkılabın romantik ihtirası ele alınır.

1930-40 yılları tiyatro için yükseliş devri olur. Yıllar tiyatro repertuarını zenginleştirir. Muasırlık tiyatronun esas konusu olsa da, tarihî konular ve halkın inkılaba bakışı da unutulmamıştır. Aynı yıllarda Azerbaycan tiyatrosunun Moskova, Leningrad ve Kazan'da temsiller vermeye başlaması, Azerî tiyatrosunun önemli ölçüde gelişmesini sağlar.

C. Cabbarlı, **"Almaz"** (1930) adlı dram eseriyle muasır hayatın nabzını tutar. Eser, sınıf tartışması ile köylüsünün kolektivizme yaklaşımını ele alır. **"1905. İlde"** piyesi halkların dostluğunu, **"Yaşar"** (1932) ise, kent hayatını dile getirir. İ. İbrahimov'un **"Heyat"** piyesi C. Cabbarlı'dan sonra Azerbaycan sahnesinde oynanan en olgun tiyatro eseridir. **"Madrid"** piyesi bağımsızlık ve demokrasi uğrunda faşistlerle mücadele eden İspanyol gençlerini anlatır. S. Rustem, **"Kacag Nebi"** adlı eserinde, halk kahramanı Nebi'nin baskılara karşı mücadelesini ifade eder. Bu yıllarda tarihi dramların yanında yeni tipli komediler de yazılmaya başlar. Sabit Rehman **"Toy"** piyesinde problemler güldürü tarzında verilir. Yazar gülerken düşündürmeyi amaçlar. **"Hoştbehler"**de ise ince bir mizahla vardır. 20

2. Muharebe Devri (1940-1960)

II. Dünya Savaşı (1941-1946), bütün Rusya'da faşizme karşı büyük bir mücadelenin başlamasına sebep olurken, faşizm bütün halkların düşmanı olarak kabul edilir. Kısa bir süre sonra Azerbaycan da kendisini bu savaşın içinde bulur.

Muharebe devri Azerbaycan şiirini iki merhaleye ayırmak mümkündür: 1941 ve 1942 yıllarını içine alan savaşa ve seferberliğe çağırış devri ve yılının sonundan itibaren de savaş mevzuûnun işlendiği devir. Bu devirde yazılan eserlerde bir yandan savaşın insan ruhunda bıraktığı derin izler anlatılırken, bir yandan da askerlerin iç alemleri kaleme alınır. Sesli çağırışlar, kuru kitaplar gittikçe yerlerini insanın manevîyatının ve beşerî heyecanlarının ifadesine bırakır.[21]

II. Dünya Savaşı yıllarında konuların ağırlığı tabiî olarak bu savaşa kayar. Savaş sırasındaki eserler daha çok halka güven ve cesaret vermek için yazılmışlardır. Savaşa genç bir asker olarak katılan ve döndükten sonra 1950-1960'lı yıllarda savaş hatıralarını, intibalarını yazan veya bunlardan yararlanarak değişik eserler ortaya koyan bir kuşak yetişir. Bunların eserlerinde *"savaş gerçeği"* ortaya konulurken, yaşanmışlıktan gelen canlı ve ürpertici hususiyetleri ile bu eserlerin büyük bir çoğunluğunda görülen tek yanlı bakış açısı büyük bir tezat teşkil eder. Bu eserlerde hikâye, roman ve tiyatro türlerinin imkânları zorlanarak, savaşla birlikte uzak ülkelerin egzotizmi de yansıtılır. [22]

Savaş yıllarında edebî faaliyete başlayıp daha çok 1946'dan sonraki yıllarda olgunluk çağına ulaşmış yazarlar arasında sayabileceğimiz: Mirze İbrahimov (1910-1993), Sabit Rehman (1910-1970), Enver Memmedhanlı (1913-1990), İlyas Efendiyev (1914-1996) Süleyman Veliyev (1916-) İmran Kasımov (1918-1981) gibi şahsiyetler Sovyet devri Azerî nesrinin olgun örneklerini vermişlerdir. [23] Bunlara ilave olarak: B. Bayramov, İ. Şıhlı, İ. Hüseynov, H. Seyidbeyli, S. Kedirzade, H. Abbaszade gibi şahsiyetlerin isimleri de zikredilebilir. [24]

Şiirde de Zeynal Cabbarzade (1920-1977), İslam Seferli (1923-1974), Kasım Kasımzade (1923), Hüseyn Hüseynzade (Arif) (1924-), Nebi Hezri (1924-), Behtiyar Vahabzade (1925-), Kabil (1926), Medine Gülgün (1926-), Adil Babayev (1925-1977), Eliağa Kürçaylı (1928-1980) gibi şahsiyetler faaliyet göstermeye başlamıştı. [25]

1920 kuşağı deyebileceğimiz bu şairler II. Dünya Harbi'nin içinde olgunlaşmışlardır. Bu neslin ilk şiirlerinde savaşın dehşeti, sosyal ve siyasî konular ele alınırken, II. Dünya Harbi'nin bitmesinden sonra, şiirde de konular değişmiş ve günlük hayattan, sosyal konulara kadar, millî ve insanî problemler şiire girmeye başlamıştır.

Bu şairler arasında lirik-romantik şiirleri ile Nebi Hezri özel bir yer tutar. Şiirlerinde değişik ve çok çeşitli konuları işlese de, epik ve dramatik eserler yazsa da lirizm hep kendini gösterir. Dili çok güzel ve zevkli kullanır. Şiirleri, şekil itibariyle hece veznine bağlıdır. Heceyi, bilinen kalıplarını kırarak kullanır.

Behtiyar Vahabzade, günümüz Azerî şiirinin en tanınmış şairleri arasındadır. Tıpkı Nebi Hezri ve İslam Seferli gibi şiirin yanında dram eserleri de yazmaktadır. Vahabzade'nin şiirlerinde mütefekkir bir insanın düşünceleri ile karşılaşırız. Bunlar ferdin ve cemiyetin çeşitli problemleri üzerinde toplanan,

tahlilci bir zekânın ilhamıyla yazılmış şiirlerdir. Vahabzade, vezne ve kafiyeye de şiirin muhtevası kadar değer verir, titizlik gösterir. Klâsik şiir geleneklerinin geliştirilerek devam ettirilmesine gayret eder. Millî meseleler karşısındaki hassasiyeti, halkın vicdanının sesi olması, onu bilgeliğe yüceltir.

S. Vurğun'un **"Anamın Öyüdü"**, S. Rüstem'in **"Gün O Gün Olsun Ki"**, **"Ana ve Poçtalyon"**, Resul Rıza'nın **"İntikam"**, M. Rahim'in **"İki Kat Cinayet"**, O. Sarıvelli'nin **"Bu Yer Onun Yeridir"**, A. Cemil'in **"Meni ya da Salırmı"** eserleri bu kanlı yılların en değerli şiir numuneleridir. Bu dönemde cephede çarpışanlar arasında bulunan yetenekli genç şairlerden Enver Elibeyli, Böyükağa Kasımzade, İslam Seferli, Zeynal Cabbarzade, Hüseyn Abbaszade, Teymur Eliyev gibi sanatçılar bizzat kendi canlı müşahedelerini yazarak, savaşı içeriden tasvir ederler. Zeynal Helil'in **"Tatyana"**, S. Rüstem'in **"İldırım"**, R. Rıza'nın **"Hilal"**, M. Rızakuluzade'nin **"Leyla"**, C. Hendan'ın **"İlk Ayrılık"**, M. Dilbazi'nin **"Mehseti"**, S. Vurğun'un **"Bakının Dastanı"** poemlerinin mevzu ve motifleri bu aydınların iç dünyasını yansıtır niteliktedir. Bununla birlikte bu eserlerde, halkın düşmana karşı mücadelesi, tarihî kahramanlık ananeleri, galip gelme arzuları, cephedeki ortam, askere olan inanç ve millî ideallere olan sadakati anlatılır.

Ayrıca muharebe devri edebiyatında cephe gerisi de önemli bir yer tutar. Halkın başına gelen facialar ve bu faciaların cephe gerisindeki insanlar üzerinde bıraktığı tesirler 1960'lı yıllara kadar kaleme alınmaya devam etmiştir.

Bu devrin edebiyatı sadece muharebeden ibaret değildir. Muharebe bittikten sonra halkın iktisadî zorluklarını halletmek ve muharebenin ağır şartlarını ortadan kaldırmak için yeniden yapılanma hareketleri başlar. Böylece Sovyet sisteminde esas vazifesi halk için mücadele etmek, sosyalizmin yeniden kurulmasını sağlamak olan edebiyat ve sanat, muharebeden sonra da gelişen olaylardan uzak kalamaz. Bu yıllarda Sovyet İKP Merkezi Komitesi ideolojik sahadaki yeni görev ve kararlarını yeniden belirler. Sanatçılar bir asker gibi görülürken, verilen görevi de yerine getirmek zorunda kalırlar.

Azerbaycan edebiyatında da bu durum kendini hemen göstermiştir. Yeni kurulan millî cumhuriyetler bu yönde kararlar kabul ederek, belirtilen ideolojik talepler doğrultusunda edebiyatın gelişmesine çalışırlar. Bu amaçla 28 Ağustos 1948'de Azerbaycan KPMK *tarafından "Azerbaycan Sovet Edebiyatının Veziyyeti ve Onu Yahşılaşdırmak Tedbirleri"* adıyla tarihi bir karar alınır.[26]

Aslında partileri rahatsız eden durum; bu eserlerin bedii keyfiyeti değil, genel anlamda Sovyet edebiyatının siyasî mevkiî ve istikameti idi. Hükûmet Sovyet gerçekliğinin tasvirinden ve tenkidinden rahatsız oluyordu. Merkezî Komite'nin aldığı kararlardan biri de, Sovyet edebiyatının devlete ve partiye hizmet etmek için vazifelendirilmesidir.

Edebiyatın bu derece siyasileştirilmesi, eserlerde estetiğin zayıflamasına neden olur. Bu durumdan büyük sanatkârlar da etkilenirler. Muharebeden sonra S. Vurgun'un **"Lenin'in Kitabı"**, **"Köhne Dostlar"**, **"Zamanın Bayraktarı"**, R. Rıza'nın **"Lenin"**, S. Rüstem'in **"Biz Komunistlerik"** poemleri; M. Rahim, O. Sarıvelli, E. Cemil, Z. Helil gibi şairlerin bu manadaki şiirleri, merkezî idarenin

siyasî, ideolojik kararlarının edebiyattaki tezahürleri şeklindedir. Halkçılık ve insanî değerler yerine, komünist particiliği ve siyasî değerler ön plâna çıkarken, aksini yapanlar da şiddetli tenkitlere maruz kalmaya başlamışlardır.

Ancak bütün bunlara rağmen, Azerbaycan edebiyatında bazı yeni gelişmeler de hissolunur. Bu devirde roman türünün kuvvetle ortaya çıkması, millî gerçekliğin ve halkın hayatındaki yeni tarafların başarıyla anlatılması yeni bir merhalenin başlangıcıdır. Muharebeden sonra S. Rehimov'un **"Şamo"**, M. İbrahimov'un **"Gelecek Gün"**, M. Hüseyn'in **"Abşeron"**, E. Ebulhesen'in **"Dostluk Kalası"**, M. Süleymanov'un **"Yerin Sirri"** eserleri Azerbaycan edebiyatının yeni estetik başarısı olarak değerlendirilir.

Yine bu dönemde lirik şiirin yanında poem[27] tarzına olan eğilim de çok kuvvetlidir. Muharebeden sonra S. Vurğun çeşitli poemleriyle gündeme gelir. Bunların arasında **"Aygün"**, **"Zencinin Arzuları"**, **"Muğan"** da vardır.

Savaş yıllarında tiyatro daha çok, halka moral destek sağlayan önemli bir unsur gibidir. Klasik dramın realist geleneklerini devam ettirir. Cephe ve cephe gerisinde yaşanan hadiseler sahneye taşınır. M. İbrahimov'un **"Mehebbet",** R. Rıza'nın **"Vefa"**, Mehdi Hüseyn ve İ. Efendiyev'in **"İntizar"**, Z. Helil'in **"İntikem"**, M. Tehmasib'in **"Aslan Yatağı"** dramları buna örnek sayılabilir. Bu eserlerde konu farklı olsa da ana tema faşizme karşı galip gelmek ve vatanı kurtarmaktır.

Bu yıllarda Rus tiyatrosundan yapılan tercümeler ve Merkezi İdarenin tiyatro repertuarını geliştirme çabaları; tiyatroda konuların değişmesini ve genç yazarların yetişmesini sağlar. Bu Azerbaycan tiyatrosuna yeni ufuklar açar. Ancak tiyatroda asıl gaye yeni neslin komünizm ruhunda terbiye edilmesidir.

Azerbaycan emekçilerinin durumu, sosyal ve ailevi meseleler, tarihi konular, yeni insan, müspet kahraman problemi, lirik-psikolojik yanlar ve mizah konuları ön plana çıkar. İ. Efendiyev'in **"Işıklı Yollar"**, İ. Kasımov'un **"Hezer Üzerinde Şefek"**, M. İbrahimov'un **"Kendçi Kızı"**, S. Kehman'ın **"Eligulu Evlenir"**, **"Yalan"**, B. Vahabzade'nin **"Vicdan"**, Ş. Kurbanov'un **"Sensiz"**, M. Şamhalov'un **"Kaynana"**, İ. Efendiyev'in **"Bahar Suları",** E. Memmed Hanlı'nın **"Şirvan Gözeli"**, **"Od İçinde"**, İ. Kasimov-H. Seyidbeyli'nin **"Sen Ne Üçün Yaşayırsan"**, A. Şaik'in **"Bir Saat Helifelik"**, E. Abbasov'un **"Akıl ve Servinaz"**, Z. Helil'in **"Genç Ustalar"**, H. Seyid Beyli'nin **"İmtahan"**, N. Genceli"nin **"Şelale"**, Y. Ezimzade'nin **"Anacan"**, **"Aprel Seheri"**, **"Nesreddin"**, **"Komşular"**, S. Dağlı'nın **"Menziliniz Mübarek"**, **"Oyun Bitdi"**, **"Kölgeler Pıçıldaşır"**, Anar'ın **"Karavelli"**, **"Adamın Adamı"**, S. Kedirzade'nin **"Gurultulu Mehebbet"**, C. Memmedov'un **"Kaçırılmış Kız"**, A. Memmedov'un **"Ulduzlar Görüşende"** ve Dede Korkut destanından esinlenerek yeniden yazılan **"Deli Dumrul"** komedisi sayılabilir.[28]

3. Edebiyatta Yeni Merhale(1960-1970)

Stalin'in ölmesiyle başa geçen Kruşçev döneminde belirgin bir yumuşama yaşanır. Savaş suçluları affedilir, yasaklanan eski şair, yazar ve fikir adamlarına "berat"lar verilir. 1957 yılında

başlayan bu yumuşama süreci, 1960 yılından sonra edebî alana da yansır ve millî uyanışın ilk tohumları bu şekilde atılmış olur. 1960'lı yıllarda güçlenen bu edebî anlayış, aslında 1950'lerin sonlarında başlar ve cemiyetin içinde yavaş yavaş gelişir. 1950'lerin sonuna doğru yayınlanan **"Kara Daşlar"** (M. Hüseyn), **"Yarpaklar"** (B. Bayramov), **"Böyük Dayak"** (M. İbrahimov), **"Yanar Ürek"** (İ. Hüseynov) gibi eserlerde cemiyetteki sosyal problemleri ortaya çıkarmak eğilimleri çok güçlüdür. R. Rıza **"Kızıl Gül Olmayaydı"**da 1937 yılındaki "kırgın" mevzuuna cesaretle dokunur. Ortaya çıkan bu eserlerde yazıcılar, hayat hakikatlerini daha ciddi şekilde canlandırırken, vazifedeki şahısların simasında baskıcı komünistlerin imajını yaratırlar. [29]

Böylelikle, edebiyatta totaliter rejimin etkisi azalır. Bediî düşünce, analitik ruh, hakikat hissi güçlenir. Cemiyetteki sosyal değişiklikler ve yeni hümanist düşüncelerin tesiriyle edebiyatta lirik-psikolojik üslûp arayışı ortaya çıkar. İnsanın şahsiyetini, dahilî *"ben"*ini tahlil etmek arzusu edebiyatın yeni vazifesi olarak gösterilir. İ. Efendiyev'in **"Körpüsalanlar"**, **"Söyüdlü Arh",** B. Bayramov'un **"Serinlik"** gibi roman ve povestleri[30] edebiyatın bu eğilimini temsil etmektedir.

Edebiyatın ana konusu olarak, İnsan, onun manevî güzelliği ve samimiliği ağırlık kazanmaya başlar. Poetik fikirde R. Rıza ile başlayan yenilik ve felsefî derinlik anlayışı, B. Vahabzade, N. Hezri, Kabil, B. Azeroğlu, C. Novruz, E. Kürçaylı, E. Kerim ve Memmed Araz gibi şairlerin eserlerinde muhtelif üslûplarla daha da güçlenerek gelişir.

Sanatkârların asıl amacı, edebiyatın mevzuları ile hayatın çerçevesini genişletmekti. Edebiyatta gerçek karakterlerin ortaya çıkması insan tiplerinin olgunlaşmasını da beraberinde getirmiştir. Bu arayışların olumlu netice vermesi, ancak insanın ve hayatın yeniden keşfedilmesinden geçmektedir. Bu manada; İ. Efendiyev, İ. Kasımov, B. Bayramov, H. Seyidbeyli gibi yazarların adları zikredilmelidir. B. Bayramov 1960 ve 1970'lerde edebî nesir sahasında bıkmadan, usanmadan, inançla çalışan yazarlardandır. Bu yıllarda nesrin gelişmesi ve üslûpça zenginleşmesinde onun roman ve povestlerinin rolü dikkate değerdir. **"Serinlik"**, **"Yarpaklar"**, **"Gün Batanda"**, **"Ayrılık"** romanlarında muharebeden sonra Azerbaycan'daki köy hayatı, sosyal ve manevî problemler dile getirilirken bir yandan da muasır mevzuda tarihî gerçekçiliği aksettirmektedir.[31] Buna İ. Şıhlı'nın **"Deli Kür"**, İ. Hüseynov'un **"Mehşer"** romanları da eklenmelidir.

1960'li yıllar Azerî edebiyatında yeni bir devrin başlangıcıdır. Çağdaş Azerbaycan hayatı veya çağdaş insan ele alınmış, nispeten ideolojik yaklaşımlardan uzak, realist eserler, değişik teknikler ve anlatım yollarıyla ortaya konulmuştur. Bu kuşak aynı zamanda savaş ve siyasî kargaşa devirlerini yaşamamış, genellikle iyi bir öğrenim görmüş ve iyi derecede Rusça öğrenerek dünya edebiyatına da bu yolla vakıf olmuştur. Aynı şekilde kendilerinden önceki kuşaktan çok daha iyi şartlarda dünya edebiyatının belli başlı eserlerini okuma, inceleme imkânı bularak dar kalıplardan sıyrılabilmişlerdir.

Azerbaycan edebiyatında 1960-70'li yıllar çok önemli bir devredir. Bu devirde yeni yeni eserler ortaya çıkar. Temler ve idealler yeniden belirlenir. Önceki devrin geleneksel taleplerinden uzaklaşılır. Edebiyatın hayat ve insanla olan münasebeti değişir. Kahramanlar daha gerçekçi ve eleştirel mevkilerden konuşmaya başlarlar.

II. Dünya Harbi'nde Sovyet Ordusunun İran'a girmesi, ikiye bölünmüş Azerbaycan'ın temsilcileri arasında yeni bir ilişkinin doğmasına sebebiyet verir. Bu doğrudan doğruya temas millî şuurun uyanmasına ve böylece Azerî edebiyatında günümüze kadar sürüp gelen millî bir cereyanın doğmasına da yardımcı olur. Azerbaycan'ın birliğini, bağımsızlığını ve yükselmesini terennüm etmek bu cereyanın ana hususiyetlerindendir. Bu cereyan Sovyetlerin yayılma siyasetiyle de başlangıçta uyum gösterir. Güney Azerbaycan'ın millî hislerle komünizme yaklaşması, İran'ın tamamını ele geçirmek için iyi bir propaganda vasıtası olarak görülür. Stalin devrinde her türlü millî duyguyu terennüm etmekten ürkmüş bulunan Kuzey Azerbaycanlı şairler, *"Cenup mevzuu"*na sığınıp duygularını dile getirirler. Böylece *"Cenup mevzuu"* zamanla Sovyet ideolojisinin dışına taşan gerçek millî duyguların ve emellerin anlatıldığı bir vasıta olur. Yakın tarihte görülen millî hareketlerle de bu ruh belirgin bir hal alır.[32]

1960'lı yıllarda edebiyatta başlayan bu yenilik ve gelişmeler, 1970'lerde de devam ederek derinleşir. Bu tarihlerde Azerbaycan şiiri tematik açıdan üç istikamette gelişmeye başlar. Bunlar; Millî konular, Sovyet cemiyetinin hayatı ve genel insanî mevzulardır. Millî mevzular olarak Azerbaycan hayatı ve tarihî ele alınır. Bu arada ananevî tarih kahramanları da unutulmaz, yakın ve uzak geçmişten gelen; Babek, Nesimî, Sabir ve Settar Han gibi kılıç ve fikir kahramanları hakkında da eserler yazılır.

1970 öncesinde olduğu gibi Azerbaycan'ın işçi, köylü ve aydınlarının fedakâr emeği, Hazarı fethedenler, yeni sosyalist şehirlerin kurucuları, köy hayatı, ilim ve maarif konuları, büyük vatan muharebesi ve bu muharebenin kahramanları, sosyalizm-komünizm uğrunda mücadele eden kahramanlar, 26 Bakü Komisarları, parti ve devlet adamları hakkında yazılan eserler şiirde geniş yer tutar.

Bu yılların şiirinde belirgin manada yeni bir keyfiyet gibi görünen diğer bir cihet de, şiirde ahlâkiliğin ön plâna çıkmasıdır. Şiirde en güzel ahlâkî ideallerin tebliğine çalışılır. Okuyucuya, yaşadığı ömrün manası, meslek aşkı, vatan için can verebilme, samimi vatandaş olmanın erdemleri, halk arasında yaşayan adet ve ananelerin nasıl korunacağı anlatılır.[33] *"Komünizm ahlâkı"*nı tebliğ maksadıyla yazılan bu eserler, aslında bu 1920'lerde başlayan bir geleneğin devamıdır. Bu yıllarda eski cemiyet ahlâkının ve burjuvazinin tenkidi ve tebliği ön plâna çıkarılmıştır.

Azerbaycan'ın çok milletli bir yapıya bağlı bulunması, edebiyatta yeni mevzuları beraberinde getirir. Bu yıllarda Sovyet cemiyetinin hayatından, Sosyalizmden, Lenin siyasetinin başarısından, diğer Sosyalist milletlerle yapılan siyasî, iktisadî, manevî birlik, kardeşlik, dostluk münasebetlerinden, Sovyet Devleti'nin uluslararası nüfûzundan, barış uğrunda verilen mücadelelerden, Sovyetler Birliği'ndeki Komünist Partisi'nin siyasetinden bahsetmek bir moda halini alır. SSCB'deki kardeş halklar çeşitli şiir ve poemlerle okuyucuya tanıtılır. Bir başka deyişle şiirin coğrafî boyutu genişler, Orta Asya ve Kafkasya'daki kardeş Türk topluluklarının hayatı, uğradıkları felaketler ve kardeşlik bağları şiirin konuları arasına girer.

Ayrıca bağımsızlık için çarpışan milletlerden Vietnam, Arap ve Amerika zencilerinin faciaları ile Azerbaycan şiiri, uluslararası siyasî ve içtimaî hadiselere yelken açar. Geniş anlamda şiir, dünya işlerine, milletlerarası hayat hadiselerine, halkların ve milletlerin talihine, insanın-ferdin talihine yönelmiştir.

1970'li yıllarda *"tercümecilik"* faaliyetinde de hızlı bir artış gözlenir. Garp ve Şark klâsiklerinden oldukça değerli eserler çevrilerek edebiyat dünyasına sunulur. Bu durum, daha sonraki yıllarda edebiyata yeni ilgi alanlarını gündeme getirecektir.

Ayrıca hayatın teknoloji ile iç-içe girmesiyle bu tür arayışlar da hız kazanır. Her yeni ifade sistemi kendi şeklini yaratır. Bu yıllar, Azerbaycan şiirinde, estetik şekil ve ferdî üslûp açısından 1950'den sonra başlayan yeniliklerin olgunluğa, zenginliğe ulaştığı bir devirdir. Şairler; *"epik", "liro-epik", "poem", "süjetli şe'r", "siyasî-felsefî lirika", "ballada", "koşma", "rübai", "sonet", "miniatür", "temsil"* gibi tarz ve nev'ilerden istifade ederek, hem Klâsik şiirin, hem de serbest şiirin formalarını kullanırlar. 34

Serbest şiir 1920'lerin başında bir deneme mahiyetinde kullanılır. Bu tarz, Vitmen, Mayakovski ve N. Hikmet'in şiirlerinde asıl kimliğine ulaşır. Azerbaycan'da bu tarzın gelişmesinde N. Hikmet'in büyük tesiri olmuştur. Klâsik formalar kullananlara *"eneneçiler"*, serbest formaları kullananlara da *"yeniçiler"* denilmiştir. Her iki grup arasında zaman zaman ateşli tartışmalar yaşanmıştır.

1970 yılların imajlar sisteminde de bir yenilik ve canlılık görülür. Edebî tasvir vasıtaları, bedîî düşünce, fikir ve ideallerin ifadesi açısından yeni mecazlar dikkati çeker. Bu manada, deniz, hazar, aras, yılın bölümleri, dağlar bir mecaz ve tasvir vasıtası olarak sık sık kullanılır. Bu arada 1960'larda başlayan halk diline, ananelere, folklora yöneliş süratle devam eder. Devrin önemli hususiyetlerinden biri de, *"muhabbet şiirleri"*hin çokluğudur. Bu tür şiirlerde *"köhne albom lirikası"*hın ve *"epikonçu kazelhançılık"*ın tesiri görülür. Bir başka özellik de, *"tercüme-i hal"* şiirlerinin çokluğudur. Bu şiirlerde poetik *"ben"*, çoğu zaman ferdî "ben"e çevrilir.[35] Devrin önemli edebiyat yayın organı olarak, **"Edebiyyat ve İncesenet"** gazetesi ile **"Ulduz"** dergisi göze çarpar.

1970'li yıllarda *"entelektüel şiir"* ve *"fikir şiiri"* alanında da bir hareketlilik göze çarpar. Poetik istidada, ilmî-felsefî anlayışla, edebî olgunluğun birleştirilmesi vazifesi yüklenir. *"İlhama gelmek"* yerine *"düşünmek, fikir etmek"* anlayışı güç kazanır. Poetik kabiliyetin, asrın hayat hadiselerine ve insanın manevî alemine eğilmesi zarurî görülürken, entelektüel şiirin ruhuna Marksist anlayış yerleştirilir.

Netice olarak diyebiliriz ki, 1960-70'li yıllar Azerbaycan Sovyet edebiyatı cemiyetin manevî, psikolojik hayatını daha derinden ve geniş aksettiren bir edebiyat olmuştur.

Bu yıllarda edebiyatın en canlı sahası tiyatrodur. İ. Efendiyev'in bir seri halinde yayınlanan **"Sen Hemişe Menimlesen"** (1964), **"Unudabilmırem"** (1966), **"Mehv Olmuş Gündelikler"** (1968), **"Menim Günahım"** (1967) adlı çağdaş konulu piyesleri ile **"Mahnı Dağlarda Kaldı"** (1971), **"Natevan"** (1978) gibi romantik-tarihi dramları öne çıkar. Bu eserlerde hayat materyalı ve insanî

karakterler zengin bir biçimde sunulmuştur. Bu yıllarda İnsanın manevi arayışı tiyatroda da devam eder. Ş. Kurbanov'un **"Sensiz"**, İ. Kasımov'un **"İnsan Mesken Sakır"**, M. Hüseyn'in **"Alov"** ve bu yıllarda bu türü yeni yeni denemeye başlayan B. Vahabzade ile N. Hezeri'nin piyesleri de bu alanda başarılı örneklerdendir. Şiheli Kurbonov'un **"Eceb İşe Düşdük"**

(1961), **"Özümüz Bilerik"** (1962) gibi komedi tarzındaki eserleri de dikkat çekmektedir. Bu tarz eserlerde sosyal hayatın ve insan karakterinin olumsuz yönleri ele alınır. İnsana daha çok ahlakî yönden yaklaşır.[36]

Devrin mühim bir hadisesi de, Azerbaycan Sovyet edebiyatında yeni yazıcılar neslinin edebî faaliyetlerine başlamasıdır. Kendilerini hızlı bir şekilde edebiyat dünyasına kabul ettiren bu yeni nesil, kendi şahsî üslûplarını oluştururken; kendilerinden önceki edebî neslin ananelerinden, edebî ve estetik prensiplerinden istifadeyi de ihmal etmezler.

Edebî faaliyete 60'lı yılların sonrasında başlayan 70 ve 80'li yıllarda da olgunluk devri eserlerini vermiş bulunan nesil içerisinde, doğum tarihlerine göre: İsi Melikzade (1934-1996), Yusif Semedoğlu (1935-1997), Ferman Kerimzade (1937-1992), Ekrem Eylisli (1937-), Sabir Azerî (1938-), Elçin (1940-), Anar (1938-), Mövlüd Süleymanlı (1943-) kalıcı eserler verebilmiş yazarlardır. Bu 30'lu kuşak arasında kendilerini kabul ettirmiş olan: Anar, Elçin, E. Eylisli ve Y. Semedoğlu'nu bilhassa zikretmek gerekir. [37]

Şiirde ise; Eli Kerim, Fikret Koca, Fikret Sadık, Elekber Salahzade, İsa İsmayılzade, Tofik Bayram, Helil Rıza ve Memmed Araz olurlarken; Nesirde de: , Anar, Çingiz Hüseynov, Maksud İbrahimbeyov, Rüstem İbrahimbeyov, Blçin, Ferman Kerimzade, Yusif Semedoğlu ve Sabir Azerî isimleri ön plâna çıkmıştır.[38]

Bu arada 1960'lı yıllardan önce eserler vererek, edebî hayata girmiş ve faaliyetlerini 1960 ve 1970'li yıllarda da sürdürmüş olan nispeten daha yaşlı bir ara nesilden de söz açmak yerinde olacaktır. Bunlar: İsmayıl Şıhlı (1919-1995), Hesen Seyidbeyli (1920-1980), Ezize Ceferzade (1921-), Hüseyn Abbaszade (1922-), Salam Kedirzade (1923-1987), Gülhüseyn Huseynoğlu (1923-), Bayram Bayramov (1924-), Şıheli Kurbanov (1925-1967), İsa Hüseynov (1928-), Çingiz Hüseynov (1929-), Sabir Ehmedov'dur (1930-).[39]

Bu ara nesil, 1960 kuşağıyla, edebî gelenekler açısından oldukça farklıdır. Bunların içerisinde İ. Şıhlı, İ. Hüseynov gibi yaratıcılıklarıyla sıyrılabilmiş şahsiyetleri özellikle belirtmek gerekir. Bu ara nesil kuşağı, II. Dünya Savaşı'nı çok genç yaşlarında yaşamış olan sanatçılardır. Dolaysıyla savaş bu nesli erken olgunlaştırmış ve 1960'lı yıllardaki edebî şahsiyetlerini de büyük ölçüde etkilemiştir. Bazı istisnalar dışında bu devir yazarlarının eserlerinde savaş artık geride kalmıştır. Bütün dikkat savaştan sonraki içtimaî problemlere, köy ve şehirlerdeki çalışma hayatına, emekçilerin maddî, manevî dünyasına yönelmiştir.

1960 neslini birleştiren en önemli özellik, şiirde ferdî hisleri güçlendirerek büyük sosyal heyecanları *"lirik kahraman"*ın his ve fikir süzgecinden geçirerek takdim etmek, emosional zenginlik ve

entelektüelliktir. Onların şiirinde yeni şekil ve ifade vasıtaları bakımından sürekli bir arayış görülmektedir. Hece vezni ile beraber serbest şiir üslûbuna da müracaatları bu durumu tasdik etmektedir.

1960'ların edebî nesli, edebiyatın esas vazifesinin insanı anlatmak olduğunu kabul eder. Bu amaçla insana daha dikkatle yaklaşır. Onların günlük hayatlarından ziyade şahsiyetlerini, manevîyatlarını ele almayı ve tahlil etmeyi amaçlarlar. Böylece Sovyet gerçekliğini tasvir etmekten vazgeçerken, onu edebî muhakemenin ciddi bir mevzuu haline getirirler. İnsanın manevî ve sosyal ağrılarını, ıstıraplarını anlatarak, bunlardan yeni kahramanlar çıkarırlar. Bu eserlerde, hayatın müspet taraflarını incelemekten çok, hayat hakikatlerini bütün çıplaklığıyla göstermek, bu hakikatleri insanın psikolojisinden geçirerek tahlil etmek amacı güdülür. Bu bakımdan, bu tür eserlerin bir ölçüde tenkit mahiyeti taşıdığı da söylenebilir.

4. Muasır Edebiyat Anlayışı (1980-)

1980'li yılların sonlarında ortaya çıkan muasır edebiyat anlayışı, aslında 60'larda başlayan *"yeni merhale"*nin bir devamıdır. Bu yeni edebî fikir hareketleri içtimaî ve siyasî süreçlerin tesiri ve neticesi olarak gelişir. 80'li yılların başında henüz, muasır ve tarihî mevzular işlenirken, bir yandan da manevî ve ahlâkî problemlerin edebî manada halline çalışılır.

1980'lerin başında edebiyatın bütün sahalarında ahlâkî ve manevî mevzulara karşı olan yazıcı merakı, henüz hızını devam ettirmektedir. 70'lerin sonunda Sovyet coğrafyasında hissolunmaya başlayan *"bedîî fikirdeki"* üslûp arayışları 80'lerin başında hızlanır. Özellikle C. Aytmatov'un **"Gün Uzar Yüzyıl Olur"** romanı bu arayışın ilk örneği olur. Bundan evvelki **"Beyaz Gemi"** romanında olduğu gibi C. Aytmatov, *"muasır gerçekliği"* insan hayatının en köklü problemi gibi ortaya koyar ve onu halletmeye çalışır. Aytmatov romanında tarihin insan hayatındaki önemi ve rolüne dokunarak, meşhur *"mankurt"* mevzuûnu işler. Bu durum, çok milletli SSCB'de aksini erken bulmuş ve nihayet Azerbaycan'da da **"Hudaferin Körpüsü"** (F. Kerimzade), **"Sıyrılmış Kılınc"** (C. Bergüşad), **"Mahmud ve Meryem"** (Elçin), **"Hakani"** (M. İsmayılov), **"Bakı 1501"** (E. Ceferzade) gibi eserler yayınlanmaya başlar. Bu romanlarda tarihî hadiseler ve şahsiyetler tarih adına değil, muasırlığı kavramak amacıyla tasvir olunurlar. [40]

Nesirde muasır insanın hayatı, manevî değerler ışığında tasvir edilmeye başlamış ve bu hareket gittikçe güç kazanmıştı. İ. Hüseynov'un **"Eşk Delisi"** (1984) romanı bu açıdan son derece önemlidir.

İnsanın manevî hayatına eğilim şiirde de çok açık bir şekilde görülmektedir. B. Vahabzade'nin **"Bir Geminin Sernişinleriyik",** N. Hezri'nin **"Esre E'tiraf"** kitapları felsefî şiir sahasındaki arayışları başarıyla devam ettirirken, asrın ve hayatın köklü problemlerini duyan bir şair şahsiyeti yaratılır. N. Hasanzade **"Kimin Sualı Var?"** poeminde insanın manevî mevkiîni epik plânda işler. V. İbrahim **"Yer Mehebbeti"**, İ. İsmayılzade **"Bir Ses Gelir Üstümüze"** poemlerinde insanlığın talihini ele alırlar.

80'lerde edebiyat bir yandan önceki dönemin mevzu ve kahraman arayışlarını devam ettirir. Bu manada cemiyetin manevî hayatını işleyen eserler kaleme alırken, bir yandan da siyasî, iktisadî ve

sosyal durumu bozulan, düşkünlük ve atalet içine düşen cemiyetin bu durumu aksettirilir. Sosyalist realizmin eski, düşünen, ıstırap çeken, heyecanlanan, kabına sığmayan müspet kahramanları seçilerek işlenir. M. Süleymanlı'nın **"Deyirman"**, İ. Melikzade'nin **"Kuyu"** povestlerinde insanın ve cemiyetin manevî hayatında, hislerinde ve dünya görüşlerinde ortaya çıkan durgunluk, yeni ve edebî bir üslûpla ortaya konur.

S. Rüstemhanlı, F. Sadık, E. Salahzade gibi şairlerin, millî ananelerin yeni bakış açılarıyla ele alınmasında büyük gayretleri olmuştur. Edebiyatta ise, bağımsızlık hisleri güç kazanırken, sanatkârların *"şahsî özgürlük"* istekleri de yüksek sesle ifade edilmeye başlanmıştı. Çünkü hislerini ve düşüncelerini ortaya koyabilmek için bunu zarurî görüyorlardı.

Ayrıca, 1970-90'lı yıllar, edebiyatta yeni nesillerin yetiştiği bir devir olmuştur. Bunlar arasında; Yusif Semedoğlu, Ramiz Rövşen, Vakif Cebrayılzade, Rüzgar Efendiyeva'nın adları sayılabilir.

1980'li yılların ikinci yarısından itibaren Azerbaycan edebiyatı siyasî, sosyal ve ideolojik gerçeklikte faaliyet gösterir. Sosyal hayatta meydana gelen değişiklikler, Sovyet cemiyetinde baş veren glastnost ve prestroyka politikasının derinleşmesi, bu devirde yayınlanan eserlerin genel yapısına önemli bir tesir göstermiştir.

Edebiyatın bu yeni eğilimleri bakımından **"Ağ Deve", "Ölüm Hökmü"** (Elçin), **"Sonsuzluk"** (S. Azeri), **"O Uzak Gece"** (N. Hezri), **"Günah Duası"** (M. Süleymanlı), **"Dünyanın Kopduğu Yer"** (Ç. Elekberzade) gibi roman ve povestler ile; **"Karvan"** (B. Bayramov), **"Şeyh Hiyabani"** (İ. Efendiyev), **"Torpağa Sancılan Kılınc"** (N. Hezri), **"Çaldıran Döyüşü"** (F. Kerimzade) gibi tarihî mevzularda yazılmış eserlerde halkın talihi, muasırlık problemi ışığında yeni bir anlayış ve tefekkürle değerlendirilmektedir.[41]

80'li yılların ortalarından itibaren başlayan eski Sovyet gerçekçiliğine dönüş, 1985'te *"Sovyet İKP Merkezi Komitesi"*nin kararıyla hareketlenirken, eski Sovyet cemiyetini değiştiren süreçler de yeniden hız kazanır. Önceleri bu hareketler ülkenin sosyal ve iktisadî gelişimi hızlandırmak adına yapılır. Daha sonra Komünist Partisi bunu *"yeniden kurma"* olarak ilan eder. XXVII. Sovyet İKP Kurultayı *"demokratikleşme"* sürecinin yolunu açar. Bu durum, ülkede yeni bir düşüncenin şekillenmesine ve ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Cemiyetin dünya görüşünde değişiklikler oluşur. Ardından muhalif düşünceler ve kuvvetler ortaya çıkar. Bu eğilim yavaş yavaş Marksist-Leninci dünya görüşünü derinden sarsar. Böylelikle cemiyette insanî değerlere önem verilmeye başlanır.[42]

Bu demokratik tutum, eski Sovyet cemiyetinin ve onun tarihinin yeniden ele alınmasını sağlayarak, eksik ve karanlık yönlerini inceler. Bu durum, nihayet Sovyet sisteminin tenkidi seviyesine ulaşır. *"Açıklık ve yeniden yapılanma"* hareketi Sovyetlere bağlı müstakil cumhuriyetlerin *"millî bağımsızlık"* şuurunu yeniden diriltir. Bu uğurda halk hareketleri başlar. Bu hareketler, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve buralarda yeni bağımsız millî devletlerin kurulmasıyla neticelenir. Ülkede ortaya çıkan sosyal, siyasî ve medenî inkılâplar öteden beri edebiyatı etkileyen en önemli hadiselerin başında gelir. Edebiyat, cemiyeti manevî açıdan yeni tefekküre hazırlarken, bir yandan da insanın

yeni manevî simasının doğmasında da müstesna rol oynar. Bu gelişmeler, *"yeni tipli"* eserleri doğurur. Gürcistan'da çevrilen meşhur *"Tövbe"* filminde *"Stalinizm"* en sert şekilde tenkit edilir. [43] 1991 yılının Ağustos ayında dağılan Sovyetler Birliği ile beraber onun rejimi ve ideolojisi de iflasa uğrar.

1980'den sonra tiyatroda imaj ve tiplerin manevi ve psikolojik yönleri ön plana çıkarılır. İ. Efendiyev'in **"Bağlardan Gelen Ses"**, İ. Kasımov'un **"Ömür Kısadır"**, N. Hezri'nin **"Eks-seda"**, R. İbrahim Beyov'un **"Öz Yoluna Get"** gibi piyesleri, yeni mevzu ve karakterler açısından son derece önemlidir. Bunların yanında yurt dışında ortaya çıkan çeşitli hadisleri konu alan İ. Kasımov'un **"Dinsizin Tövbesi"** ve Anar'ın **"Sehra Yuhuları"** adlı eserleri dikkat çekicidir. B. Vahabzade'nin **"Feryad"** piyesinde ile de, tarihe sosyal ve felsefî bir yaklaşım denenir.[44]

80'li yılların ikinci yarısından itibaren başlayan *"demokratikleşme süreci"* Azerbaycan'da millî şuurun uyanmasına vesile olur. Ermenistan'ın Dağlık Karabağ meselesini sürekli gündemde tutması, daha da ileri giderek toprak talebinde bulunması bu harekete hız kazandırır. Bu hareket çok geçmeden edebiyata yansır. İ. Efendiyev, B. Bayramov. İ. Şıhlı, Anar, B. Vahabzade, S. Rüstemhanlı ve N. Hezri gibi edebiyatçılar hareketli yazılar yazarlar.

1990'lı yıllardan itibaren bu hareket daha da güçlenir ve önüne geçilemez bir kuvvet haline gelir. 20 Ocak 1990'da Bakû, Sovyet ordusunun istilasına uğrar. Azerbaycan evlatları Rus tanklarının altında can verirler. Ne var ki Azerbaycan'da şaha kalkan millî direniş asla engellenemez. Ardından Karabağ Muharebesi başlar. Ermeniler Rus askerlerinin desteği ile Azerbaycan toprağının beşte birini işgal ederler. 30-35 bin şehit verilirken, bir milyondan fazla Azerî *"kaçkın"* evsiz-yurtsuz bırakılır.

1990'ların başından itibaren Azerbaycan edebiyatı, *"Millî Müstakillik"* uğrunda verilen bir mücadelenin edebiyatıdır. 1990'lı yıllarda edebiyat, gelişen millî şuur sayesinde *"sosyalist gerçekçiliğin"* prensiplerinden kurtularak, Azerbaycan'ın içinde bulunduğu sosyal gerçeklere el koymayı başarmıştır. B. Vahabzade'nin **"Şehidler"**, N. Hezri'nin **"Salatın"** poemleri, E. Eylisli'nin **"Yemen"** povesti ve birçok şairin Kanlı Yanvar ve Karabağ hadiseleri mevzuûnda yazdıkları şiirler son derece önemlidir. H. Rıza'nın **"Devam Edir 37"** (1992) kitabı kükreyen halk hareketinin sesini, Ermenistan ve Karabağ'dan kovulan yüz binlerce Azerbaycanlının ıstırabını ve Yanvar şehitlerinin ruhunu aksettirir.

Bu arada 90'lı yılların başında ortaya çıkan 1918-20'li yılları objektif manada değerlendirme çabaları, başta M. Emin Resulzade olmak üzere devrin önemli şahsiyetlerini, eserlerini gündeme getirirken, devrin siyasî, sosyal ve kültürel yönleri tartışılmaya başlanır. XX. asır Azerbaycan Muhaciret edebiyatı edebî ve ilmî manada ele alınır.

Günümüz Azerî şiirinin yükünü büyük ölçüde paylaşmakta olan ve olgunluk devri eserlerini artık vermiş bulunan çağdaş şairler arasında; Fikret Sadık (d. 1931), Eli Kerim (1931-1969), Neriman Hesenzade (1931-), Helil Rıza (1932-1996), Rüf'et Zebioğlu (1932-1983), Memmed Araz (1933-), Tofik Bayram (1934-199?), İlyas Tapdık (1934-), Mestan Eliyev (1935-), Kemale Ağayeva (1936-), Musa Yakub (1937-), Memmed İsmayıl (1939-), Memmed Aslan (1939-), Vakif Semedoğlu (1939-),

Refik Zekâ Hendan (1939-1998), Vakif Nesib (1939-), Abbas Abdulla (1940-), İsa İsmayılzade (1941-1996), Elekber Salahzade (1941-), Vakif İbrahim (1945-1983), Nüsret Kesemenli (1946-), Ramiz Rovşen (1946-), Sabir Rustemhanlı (1946-), Eldar Bahış (1947-1996), Vakif Cebrayılzade (1949-), Zelimhan Yakub (1950-), Adil Cemil (1954-), Vakif Behmenli (1955-), Rüstem Behrudî (1956-) sayılabilir.[45]

1 14 Aralık 1825'de Rusya'da mutlakiyete karşı bir grup asilzade tarafından başlatılan bir harekettir. Dekabristler isyanı olarak bilinir. Bkz. Sadıkov, Murtuz. (1966): **Dekabrist Yazıçılar ve Azerbaycan**, Bakû. (Rusça).

2 17. ve 18. asırlarda Batı Avrupa'da ve 18 ve 19. asırlarda Rusya'da etkili olmuştur. Feodalizmi tenkit eden bir cereyandır. Halkın bilgilendirilmesini ve bilinçlendirilmesini amaçlar. Kısaca maarifçilik, gelişme ve ilerleme idealini sembolize eder.

3 Akpınar, Yavuz, (1994): **Azeri Edebiyatı Araştırmaları**, Dergâh Yayınları, İstanbul: s. 36.

4 Hacıyev, Abbas. (1981): **Tiflis Edebî Muhiti**, Bakû, s. 17-26.

5 Akpınar, (1994: 44-49).

6 Akpınar, Yavuz, (1977): **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, Azeri Edebiyatı maddesi, Dergâh yay. İst. s. 262.

7 Akpınar, (1994: 69-70).

8 Mütellibov, Tehsin. (1978): **XX. Esr Azerbaycan Edebiyatında Edebî Mektepler,** Bakû, s. 21-33.

9 Hüseynov, Firidün. (1978): **Molla Nesreddin ve Molla Nesreddinçiler,** Bakû, 25-35.

10 Akpınar, (1994: 74).

11 Akpınar, (1977: 263).

12 Bazı edebiyatçılar ise genel olarak bu sıralamaya karşı çıkmamalarına rağmen, buna; Muhaciret Edebiyatı, Represiya ve Edebiyat, Edebiyatta Yeni Merhale ve Muasır Edebiyat gibi çeşitli başlıklar ilave ederler. Biz Sovyet Azerbaycan edebiyatını ele alırken bazı bölümlerinin birleştirilerek, bazı bölümlerinin de son dönemlerde kullanılan tabirleriyle ele alınmasının daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Daha geniş bilgi için Azerbaycan Edebiyatı tarihleri ile son dönemde yazılan dersliklere bakınız.

Ş. Salmanov, (1996): **Edebiyyat XI** (**Orta Mektepler İçin Derslik**), Maarif Neşriyyatı, Bakû, 52, 104, 243.

13 Devrin matbuat organlarının baskıya hazırlanmasında rehberlik eden bir organ.

14 **Kommünist,** 3 Mart, 1925, s. 4.

15 İlimler Akademisi,: **Azerbaycan Sovyet Edebiyatı Tarihi**, c. 3, Bakû: s. 38.

16 Akpınar, (1994: 66).

17 Azerbaycan Muhaciret edebiyatının önemli isimleri arasında: Alibey Hüseynzade, Ehmed Ağaoğlu, Semed Ağaoğlu, M. Emin Resulzade, Mirze Bala Memmedzade, Elimerdan Bey (Topçubaşov), Ceyhun Hacibeyli, Ehmed Ceferoğlu, Ebdulvahab Yurdsever, Gültekin (Emin Abid), Hamit Dönmez, Ali Usta, Almas Yıldırım, Banin (Ümmülbânû), Mehemmed Sadık Aran, Hüseyn Camal Yanar, Teymur Ateşli, Musa Zeyem, Nağı Şeyhzamanlı, İbrahim Arslan, Eli Azertekin ve onlarca diğer isimler sayılabilir.

18 Akpınar, (1994: 74-75).

19 Akpınar, (1994: 66).

20 Daha geniş bilgi için bkz. **Azerbaycan Sovyet Edebiyatı**, Maarif Neşriyatı, Bakû, 1988, s. 33-38, 128-131.

21 Nebiyev ve Salmanov, (1996: 141).

22 Akpınar, (1994: 76).

23 Akpınar, (1994: 76).

24 Nebiyev ve Salmanov (1996: 256).

25 Akpınar, (1994: 83).

26 Nebiyev ve Salmanov, (1996: 145).

27 **"Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügatı"**nda manzum hikâye janrı (tarzı) olarak tarif edilir. Yavuz Akpınar da, **"Azerî Edebiyatı Araştırmaları"** adlı eserinde poema için manzum hikâye veya Manzum roman tabirini kullanmıştır. Türk edebiyatında daha çok poem olarak tanınmaktadır. Bu sebeple çalışmamızda "poem" ifadesini kullanacağız.

28 **Azerbaycan Sovyet Edebiyatı**, Maarif Neşriyatı, Bakû, 1988, s. 243-247.

29 Nebiyev ve Salmanov (1996: 247).

30 Mevzuu romana nispeten daha sade ve hacimce ondan daha küçük olan edebî eser.

31 Nebiyev ve Salmanov.

32 Hendan, Cefer. (1987): **Uğur Yolu-Cenubî Azerbaycan'da Edebiyat,** Maarif ve Medeniyyet-Azerbaycan Edebiyatında Cenub Mevzusu, Bakû, s. 12-24-33.

33 Ceferov, (1975: 126).

34 Ceferov, (1975: 130).

35 Ceferov, (1975: 133-135).

36 Nebiyev ve Salmanov, (1996: 202-203).

37 Akpınar, (1994: 79).

38 Nebiyev ve Salmanov, (1996: 256-257).

39 Akpınar, (1994: 78).

40 Nebiyev ve Salmanov (1996: 301).

41 Nebiyev ve Salmanov, (1996: 306).

42 Nebiyev ve Salmanov (1996: 304-305).

43 Nebiyev ve Salmanov, (1996: 305).

44 Nebiyev ve Ş. Salmanov, (1996: 248).

45 Akpınar, (1994: 83-84).

Akpınar, Yavuz. (1994): **Azerbaycan Edebiyatı Araştırmaları**, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Arif, Memmed. (1967): **Azerbaycan Sovét Edebiyati**, 2 c. , Nizami Adına Dil ve Edebiyat İnstitutu, Bakû.

Arif, Memmed. (1957), **Azerbaycan Edebiyatının Yeni Yükseliş Devri**, Bakû.

Azerbaycan Emler Akademiyası. (1966): **Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti**, c. I-IV, Bakû.

Azerbaycan Sovet Edebiyatı (Ali Mektepler İçin Derslik), Bakû: Maarif Neşriyyatı, 1988.

Caferoglu, Ahmet. (1954): **Modern Azerbaycan Edebiyatına Bir Bakış**, İstanbul: AYB, Sayı: 37.

Ceferov, Memmedcafer (1975): **Senet Yollarında**, Gençlik Neşriyyatı, Bakû.

Dergâh Yayınları. (1986): **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, c. 6, İstanbul.

Edebi Proses, Bakû: Elmler Akademiyası, 1976-84.

Ehmedov, Teymur. (1985): **Azerbaycan Sovet Yazıçıları** (**Ansiklopedik Me'lumat kitabı**), Bakû: Öner Neşriyyatı.

Hacıyev, Abbas. (1981): **Tiflis Edebî Muhiti**, Bakû.

Hüseynov, Firidün. (1978): **Molla Nesreddin ve Molla Nesreddinçiler**, Bakû.

Kommünist, 3 Mart, 1925.

Komisyon. (1988): **XX. Asır Azerbaycan Poeziyası**, Bakû: Yazıçı Neşriyyatı.

M. E. Resulzade Adına Bakû Devlet Üniversitesi. (1996): **Azerbaycan Tarihi**, Bakû: Azerbaycan Neşriyatı.

Mütellibov, Tehsin. (1978): **XX. Esr Azerbaycan Edebiyatında Edebî Mektepler**, Bakû.

Nebiyev, B. -Salmanov, Ş. (1996): **Edebiyyat XI** (**Orta Mektepler İçin Derslik**), Maarif Neşriyyatı, Bakû.

Paşayev, M. C. ve Firidun, H. (1982): **XX**. **Asr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi**, Bakû: Maarif Neşriyyatı, 3. bas.

K. H. Kasımzâde, (1988): **Azerbaycan Sovet Edebiyyatı**, Maarif Neşriyyatı, Bakû.

Sadıkov, Murtuz. (1966): **Dekabrist Yazıçılar ve Azerbaycan**, Bakû. (Rusça).

Usta, H. İbrahim. (1996): "Modern Azerbaycan Şiiri, (Kuzey)", **Türk Dili Dergisi** (Türk Şiiri Özel Sayısı V-Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri), No: 531, Ankara.

Hendan, Cefer. (1987): **Uğur Yolu-Cenubî Azerbaycan'da Edebiyat**, **Maarif ve Medeniyyet-Azerbaycan Edebiyatında Cenub Mevzusu**, Bakû.

Azerbaycan'da "Meyhana" / Dr. Süleyman Şenel [s.275-286]

İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Mûsikîsi Devlet Konservatuvarı / Türkiye

Giriş

Meyhana ile ilk kez, 1 Kasım 1990 tarihinde, Bakü'de, Azerbaycanlı bestekar merhum Prof. Emin Sabitoğlu tarafından götürüldüğüm *Tengid-Tebliğ Teatrı*'da tanıştım.[1] "*Hacıbaba Tiyatrosu*" olarak da bilinen *Tengid-Tebliğ Teatrı*'nda, iki usta-çırak meyhanacı olan Nizâmî Remzi[2] ve Kebir Memmedzâde tarafından "*Meyhana Folklor Teatrı"* adı ile hazırlanan bir programda sahnelenmişti.[3] *Meyhana'*nın 1930'lu-40'lı yıllarda, ülke genelinde yasaklanmış bir halk sanatı olduğunu da,[4] yarım yüzyılı aşkın bir süre sonunda -üstelik böylesine nezih bir ortamda- ilk kez sahnelendiğini de o gün öğrendim.[5]

"*Meyhana Folklor Teatrı"*, o gün birbirinden bağımsız iki bölüm halinde sahnelendi, ancak; meyhanalar, ikinci bölümde sunuldu.[6]

Meyhana, Nizâmî Remzi'nin, 3/8'lik darplardan oluşan basit bir kalıp melodi üstüne irticâlen döşeyerek seslendirdiği, hece vezninin 14'lü kalıbından [7+ (4+3) +7 (4+3)]=14]: "*Her yanda şöhret goyub bizim Elyağa Vâhid"*[7] ayağı (nakarat) ile başladı. Kendisine sadece bir def ve ayrıca; garmon ve piano gibi klavyeli çalgılar, bas perdelerden pedal seslerle eşlik ediyordu. Nizâmî Remzi'nin okuduğu ayak, sahnede bulunan sanatçılar tarafından da iki kez tekrarlandıktan sonra, Nizâmî Remzi; çalgılardan bir aranağme beklemeden, murabba (dörtlük) tarzında ve (*x x x y)* kafiyesinde bir şiiri yine irticâlen okudu. Dörtlüğün son mısraını tekrarlamasının ardından da, sahnede bulunanlar: "*Her yanda şöhret goyub bizim Elyağa Vahid"* ayağını yine toplu olarak okumaya başladılar. Böylece şiirin bendi, adeta "*mütekerrir muhammes (beşli)"* şekline dönüşmüş,[8] bu şeklin kafiyesi de (*x x x y y)* olarak ortaya çıkmıştı.[9] Meyhana, on bent kadar okunduktan sonra, nakarat mısraının dört kez tekrarlanması ile sona erdi. Bu meyhananın arada tespit edebildiğim beşliklerden iki tanesi şöyle idi [Bkz: *NOTA NO: 1*]:

(…)

||: *Her yanda şöhret goyup/bizim Elyağa Vâhid:* || *-y/AYAK-TOPLU*

Ölmemişti bu şâir/bir vaht vardı diriydi-x

Gazeller goşânının[10]*/bir mügeddes diliydi -x*

Âhir zemânesinde/şâirler şâiriydi -x

||: *Elm-ü mefhâret goyup/bizim Elyağa Vâhid:* || *-y*

||: *Her yanda şöhret goyup/bizim Elyağa Vâhid:* || *-y/TOPLU*

(…)

Vâhid öz senetinin/bir dene Logmaniydi -x

Hazır cevan doğulmuş/bülbül-ü sultaniydi -x

Onun gızıl[11] *sözleri/derdlere dermaniydi* -x

||: *Elm-ü temâvüf goyup/bizim Elyağa Vâhid:* || -y

||: *Her yanda şöhret goyup/bizim Elyağa Vâhid:* ||[12] -y/TOPLU

Bu meyhananın sona ermesinden sonra, Nizâmi Remzi ve şâgirdi Kebir Memmedzâde sahneye birlikte geldiler. Sırada, iki usta meyhanacının atışması vardı ve atışma benim verdiğim "*Geçti gençliğim ay Allah menim"* ayağı üstünde yine irticâlen yapıldı.[13] Atışma on beş-yirmi dakika kadar devam etti. Bu süre içinde yirmiye yakın bent okundu.

Bu kez ayak mısraı on heceli, bendin diğer mısraları ise on bir heceli idi ve güftenin döşendiği kalıp melodi de "*Elyağa Vahid*" redifli meyhananın kalıp melodisi ile hemen hemen aynı idi. Melodinin biçimi ise; bent içindeki dört mısraa karşılık, dört bölmeli bir yapıdaydı. Ancak; son bölme, yani *"Geçti gençliğim ay Allah menim"* mısraı, iki meyhanacı tarafından birlikte okunuyor, hemen ardından da rakip meyhanacı aranağme olmaksızın söze başlıyordu. Belli bir ton üzerinde -özellikle kadans üstünde- söz alıp tekrarlamak hadisesi, ülkemizin bilhassa doğu ve kuzeydoğu Anadolu yörelerinde karşılaştığımız *"deme-çevirme"* ya da *"döndermeli"* oyunlu türkülere benziyordu. Aralarındaki farklardan biri, sadece bir mısraın, bent başlarında ve sonlarında tekrarlanıyor olması, diğeri ise meyhananın bir oyun melodisi olmaması idi.

Nizâmî Rezmi'nin, Kebir Memmedzâde ile yaptığı meyhana atışmasından kaydedebildiğim melodinin iki bendi de şöyleydi [Bkz: *NOTA NO: 2*]:

(…)

||: *Geçdi gençliğim ay Allah menim:* || -y/AYAK-TOPLU

N.Remzi: *Doğrudandı ne az ne de çohîdi* -x

Sanki kemânın yayın bir okîdi -x

Bu gençliğim ele bil ki yohîdi -x

||: *Geçdi gençliğim ay Allah menim:* || -y/AYAK-TOPLU

K.Memmedzâde: *Doğrudandı lezzetli meyhânedu* -x

Bu kelleden dökünülür dânedu -x

Geçen günler öyle bil efsânedu -x

||: *Geçdi gençliğim ay Allah menim:* || -y/AYAK-TOPLU

Söz bittiğinde seyirciler, meyhanacıları coşkuyla alkışladılar. Zira, iki meyhanacı, atışma boyunca birbirini ateşleyerek kimi zaman derin manalar içeren, kimi zaman da seyirciyi güldüren sözler söylemişler ve çok beğenilmişlerdi. Bu arada, bazı seyirciler, beğenmenin bir ifadesi olarak meyhanacılara söz ile sataşmaktan da geri kalmadılar.[14]

Bu meyhananın ardından Nizâmî Remzi, yine bir fon müziği eşliğinde *“Pervâne nedir ki şem' onu yandıracağdır/Şemse peyin üstüne pey atmayacağıdır”* beyti ile tamamladığı kendi şiirlerinden birini okuduktan sonra hiç beklemeden üçüncü meyhanasına başladı. Ancak, bu kez *“ayak”,* bu şiire bir nazîre olmak üzere seçilmişti ve diğer iki meyhana ayağından farklı olarak iki mısradan oluşuyordu [Bkz: *NOTA NO: 3*]:

||: *Pervâneler şem' oduna yananda*: ||

||: *Bülbül sevende gül nişanlananda:* ||

Üçüncü meyhana'da *ayak*'ın iki kez okunmasının ardından, bu kez çalgılar, ayak melodisinin tekrarı olan bir *aranağme* çaldılar. Aranağmeden sonra da Kebir Memmedzâde dört mısralık bir bent okudu ve melodiyi yine ayağa bağladı. Böylece altı mısralık bir bent ortaya çıkmıştı. Bu bendin kafiye şeması da *(x x x y) + (y y/Ayak)* olmaktaydı. Üçüncü meyhanada dikkat çeken bir başka nokta: ayakların *vokal-enstrumantal* tarzda seslendirilmeyip, bir *aranağme* gibi *enstrumantal* tarzda kullanılmasıydı. Bunun yanında, 11 heceli mısralarda yine duraksızlık hali görülüyor, ancak; mısraın (4+4+3) kuruluşundaki biçimi, kelimeyi parçalamak pahasına düzenli bir iç gruplama meydana getiriyordu. Ritm kalıbını ve melodik iç yapıları da bu söz gruplaması belirliyordu. Ayrıca, melodi kullanımında da tam bir istikrar bulunmuyor ve melodik biçim bundan etkileniyordu. Genelde her bent içinde yer alan mısralara tekâbül eden melodik bölmeler, kimi zaman aynı, kimi zaman da farklı müzik cümleleri halinde kullanılıyordu. Sonuçta ise melodi, yine ayak melodisine bağlanıyordu.

O gün dinlediğim üç meyhana'da, söz edilebilecek başka noktalar da vardı. Sözgelimi, melodiler genellikle bir oktav içinde -bilhassa beş-altı ses genişliğindeki bir sahada- dolaşıyor ve kalıp melodi kullanma keyfiyeti, anonim halk müziği ve bilhassa aşık müziğinde olduğu gibi meyhana sanatında da kendini açıkça hissettiriyordu.[15] Bunun yanında, meyhana melodilerinde “*meyan”* kısımları bulunmuyordu. Ayrıca, belli vezin kalıplarına göre söylenen şiirlerde, bazı ilave sözler ya da ritmik terennümler de görülmüyor ve bilhassa bent sonlarında düzenli olarak tekrarlanan mısra, beyit ya da bazı redifler dışında, ayrıca; bentlere ilave edilen nakaratlar da kullanılmıyordu.

İşin içinde hazırlanmadan söz söylemek olunca, aşık sanatı ile bir yakınlık kurmak da zaruret olmuştu. Ancak hazırlanmadan söz söylemek ve belli edebi kalıplar kullanmak dışında benzerlik kurulabilecek özellikler çok değildi. Sözgelimi meyhanacı, bir aşık sazı çalmıyor ve şiirlerinde bir *“mahlas”* ya da kimliğini belli edecek bir isim kullanmıyordu. *“Ayak”* kullanma keyfiyetleri de farklı idi. Zira, söze başlamak için kafiye ve konuyu belli etmenin yanında, melodinin tonunu ve temposunu da meclistekilere ve özellikle rakibe belli etme amacı taşıyordu. Toplu okunan *ayak*, meyhanacıya, hazırlanma imkanı da veriyor olmalıydı. Bunun yanında bentler, çoğu zaman dönüşümlü okuyuşlar halinde kullanılıyordu. Ayrıca, söz kalıplarına bağlı olarak kendini gösteren ritmik ve bundan doğan melodik kalıpların varlığı da kolayca hissedilebiliyordu. Genel bir söyleyişle, meyhana: çeşitli kalıplara dayalı uzun manzumelerin (bilhassa ayaklı ikilik/dörtlük kıt'aların), serbest söyleyişler halinde ve mûsikî ile içiçe kullanıldığı bir “*şehir muhiti halk sanatı türü*” olarak değerlendirilebilirdi.

Nizâmî Remzi ve Kebir Memmedzâde'nin şahsında o gün ilk kez tanıştığım bu halk sanatı, daha sonraki günlerde de ilgimi çekmeye devam etti. Bilhassa köylerden (kentlerden) göç edip Bakü'yü dolduran insanların, toplu bulundukları köşelerde; meyhana kasetlerini merak ve dikkatle dinlemelerine defalarca şahit oldum. Bu kasetler, çoğunlukla toylarda (düğünlerde) ve elverişsiz şartlarda doldurulmuş ve çoğaltılmıştı. Bakü'nün kenar mahallelerinde daha çok ilgi görüyordu. İşlek bir caddenin sokak başlarında: ya seyyar bir tezgahın üstüne konmuş bir kaset çalardan ya da ne sattığı tam olarak anlaşılamayan salaş bir dükkanın girişine yerleştirilmiş küçük bir anfiden yayılan mûsikî, meraklılarını kısa sürede bir araya toplamaya yetiyordu. O günlerde, gerek *"Ağa Selim"* gibi, meşhur meyhanacıların, gerekse de adı sanı duyulmamış genç meyhanacıların, çoğunlukla elektronik çalgılar eşliğinde doldurdukları meyhana kasetleri, birer birer ortaya çıkmaya başlamıştı. Bazı şarkıcılar da, ya kasetlerinin bir yerinde meyhanalara yer veriyor ya da sözgelimi *"Meyhana"* yazılı bir kasette, ağırlıklı olarak piyasa şarkıları yer alıyordu.[16] Ancak halkın ilgisini, esasta; meyhanalarda işlenen çeşitli konular, yani söz öğesi çekiyordu. Zira, toplum hayatındaki her çeşit sıkıntı, kimi zaman hicvedilerek, kimi zaman bir mizah konusu yapılarak, kimi zaman da toplumsal birlik sağlama düşüncesi ile meyhanalarda uzun manzumeler halinde dile getiriliyor; en basit günlük olaylardan, en ciddi siyasal olaylara kadar hemen her konu işleniyordu. Başka bir deyişle, meyhanacı; dün olduğu gibi o gün de, bilhassa toplumun çeşitli tabakalarının duygu ve düşüncelerine kendince tercüman oluyordu.

Sözgelimi Nizami Remzi; Irak'ın Kuveyt'i işgali ile ortaya çıkan Körfez krizinde; büyük ölçüde dini ve siyasi etkilerle-özellikle de televizyon, radyo, gazete ve dergi gibi yayın organlarının yaptığı propagandaların etkisiyle-halkın geniş bir kesiminde Saddam Hüseyin'e karşı duyulan sempatiyi, Körfez savaşının başlamasından çok kısa bir süre önce, piyasaya yayılan bir meyhanasında şöyle dile getiriyordu [Bkz: *NOTA NO: 4*]:

Müselmânı hâmıdan üstün tutan
Ecel [17] *getirdi onu dövr-î zaman*
Bütün Yerupanı[18] *növütsüz*[19] *goyan*
Seddam Hüsendı[20] *Seddam Hüsendı*

Hiç gelmede olmıyıbdı lâyıgı
Sanki olub bu dünyanın sâhibi
Peygambermizin sayılan nâyibi
Seddam Hüsendı Seddam Hüsendı

Her bi işi özü alıb perdeye

Doğrudandı özü bahır[21] *ölkeye*

İzrayil'i[22] *salıb yaman lerzeye*[23]

Seddam Hüsendı Seddam Hüsendı

Ağılda yoktur inan ona çatan[24]

Olabilmez doğrudan ona batan

Buş'un[25] *bütün fikirlerini dağıtan*

Seddam Hüsendı Seddam Hüsendı

Doğru olubdur her işi her çiçeğli

Her âlemde olub o da ferekli

Hamısından[26] *bu dünyada üreğli*[27]

Seddam Hüsendı Seddam Hüsendı

Kim ki verdi bak ona suâlını

O etmeyir onda galmagâlını[28]

Bütün prezentlerin[29] *pozan*[30] *hâlını*

Seddam Hüsendı Seddam Hüsendı

Ona gulağ asır [31] *bah bütün cahan*

Doğru vaktdi yetirmiş onu zaman

Hâmısını bah gabağna gatan[32]*/[Prezdentleri de gabağna gatan]*

Seddam Hüsendı Seddam Hüsendı

Azerbaycan'da bulunduğum süre içerisinde, kolayca ulaşılabilecek birkaç meyhanacıdan ve sayıları çok da olmayan meyhana kasetlerinden başka, itiraf edeyim ki bu halk sanatının çeşitli yönlerini öğrenebileceğim bir basılı kaynak bulamadım Tek-tük ve dağınık bir kaç kaynakta görülebilen küçük bilgiler ise son derece yetersiz idi. Bu durum, belki de yaklaşık yarım yüzyıl süren yasaklama döneminin bir sonucuydu. Konunun mûsikî yönü hakkında ise, hemen hiç bir kaynak yoktu. Buna göre de, kültür-sanat câmiâsından çeşitli kişilerin verdiği şifâhî bilgilerle merakımı giderme yoluna gittim. Sözgelimi *"Meyhana"* kelimesi ile *"Meyhâne"* kelimesi arasında bir ilişki var mıydı?, Etimolojisi ne idi? Tarihi geçmişi hakkında neler biliniyordu? Meyhanacılar nasıl yetişiyorlardı?

Azerbaycan'ın hangi bölgelerinde görülüyordu? Âşık mûsikîsi ile münâsebeti var mıydı? Edebi ve mûsikî yönünden taşıdığı belli başlı özellikler nelerdi? Edebiyat ve mûsikî câmiâsı, bu halk sanatını nasıl değerlendiriyorlardı? Bu ve benzeri daha pek çok sorunun cevabını kısmen de olsa yaptığım görüşmelerle elde edebildim. Aldığım cevapların bir kısmını belgeleyebilme imkanı da buldum. Ne yazık ki bir kısım soruların cevabını verebilecek insanlarla karşılaşabilmem ise mümkün olamadı.

* * *

"Meyhana" Nedir?

Meyhana, gerek yazılı kaynaklara ve gerekse de kültür-sanat câmiâsına göre; geçmişi çok eskilere dayanan şifahi bir halk sanatıdır. Halk arasında *Bedye/Bedihe* olarak da adlandırılır. En belirgin özelliği: İçten doğan fikirlerin, bir anda, kimi zaman serbest söyleyişli uzun manzumeler halinde, kimi zaman hiciv kimi zaman da mizah anlayışı içinde, ancak; çoğunlukla konuşur gibi bir mûsikî yoluyla bizzat meyhanacı tarafından dile getirilmesidir. Meyhana, esasen, iki kişi arasında yapılan karşılıklı şiir söyleme hadisesi olmakla birlikte, üç-dört ve daha fazla meyhanacı arasında da, sıralı olarak söylenir. Bunun yanında, toylarda, şenliklerde ya da bazı özel toplantılarda da meyhana kimi zaman tek, kimi zaman da karşılıklı olarak okunur.

"*Edebiyyatşünaslıg Terminleri Lüğeti*"nde, meyhana hakkında şu bilgiler yer alır:[33]

"Azerbaycan halg şe'ri[34] *ve müeyyen me'nada halg teatrı formalarından biri. Geniş kütleler*[35] *içerisinden çıkan şairlerin halg şenliklerinde, be'zen musiginin müşayieti*[36] *ile, çok vakt da musigisiz söyledikleri meyhanalarda canlı heyat hadiseleri, ayrı-ayrı adamların hasiyyeti ve reftârı,*[37] *nögsan ve eyipleri tasvir olunur. Meyhanada satira,*[38] *halg yumoru*[39] *ve hazırcevablığı, oynag ve şuh ehvali-ruhiyye üstünlük teşkil edir. (…).*

Sosyalist ingılabından evvel esasen kendlerde[40] *çok yayılmışdı. İngilabın ilk illerinde*[41] *ve sonralar meyhanalarda halg düşmenleri, beynelhalg*[42] *irtica, şuurlardaki köhnelik galıgları*[43] *ifşa olunmuşdur. Be'zen meyhana eyni-zamanda iki ve üç el şairi* [44] *terefinden diyişme şeklinde söylenir.*

*Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti'*nde de:[45] *"Fikirleşmeden,*[46] *gabagcadan*[47] *hazırlaşmadan deyilen,*[48] *adeten mezhekeli*[49] *şe'r növü*[50]*",* olarak tanımlanır.

Azerbaycan-Sovet Ensiklopediyası da şunları yazar:[51] *"Azerbaycan halg şe'ri növü. Meyhanaya halg arasında be'zen "bedye" de deyilir. Şenliklerde bedâheten söylenilen meyhanalarda canlı heyat hadiseleri tesvir olunur, ayrı-ayrı adamların hasiyyetindeki nögsan ve eyibler gösterilir. Satira, halg yumoru ve hazır cavablığı, şuh ehvali-ruhiyye meyhananın seciyyevi cehetleridir"*.

Aslı, Farsça: *"mey içilen, satılan yer/hâne"* anlamındaki *"meyhâne"* kelimesinden gelen *"Meyhana";* bu düşünceye göre; meyhanelerde söylenen mûsikîli şiirler olarak da tanımlanır. Başka bir söyleyişle, mey içildikten sonra hoş keyifle, irticâlen ve konuşur gibi söylenen mûsikîli şiirlerdir.[52] Meyhana söylemeye: "*Meyhana Koşmak",* Meyhana koşana: "*Meyhanacı*",[53] Meyhana söyleme işine de "*Meyhanacılık*"[54] ya da "*Meyhanacılık eylemek*",[55] denir.

Meyhanacı Nizâmî Remzi, “*Meyhana”* sözünün, ilk anda meyhâne’yi hatırlattığını kabul etmekle birlikte, bunun yanlış olduğunu söyler. Ona göre meyhana: “*Mey içilmeyen ortamlarda toplanan beş-on kişinin -ki bu kişiler Meyhanacı hüviyetinde olmalıdır- kurduğu meclisin (toplantının) adıdır”.*[56]

Hacer Babayeva da, mecliste bulunan herkesin meyhanacı olmasının gerekmediğini, buna karşılık, meyhanacı tarafından koşulan şiirin sonunda tekrarlanan ayak ya da rediflerin, toplu olarak okunması hadisesine *“Meyhana”* dendiğini düşünür.

Meyhana sözünün, “*meyhâne”* sözü ile bağlantısını kurmaya çalışanlar da vardır. Sözgelimi; *“Azerbaycan’da Yaşıyan Dervişler”* konusunda bir tez hazırlamış olan Züleyha Abdullayeva:[57] aynı derdi çeken insanların, meyhana ortamlarında, birbirlerine dertlerini söyleyip, paylaşmalarını, *“meyhoş olmak”* şeklinde değerlendirir. Bu bağlamda *meyhanayı*: “*Cemiyetin ideolojik ve sağaldıcı bir hekimi*” olarak da tanımlar.

Meyhana’nın Tarihi ve Ortaya Çıkışı Hakkında Bazı Görüşler

Meyhananın tarihi gelişimi hakkında, ne yazık ki ciddi sayılabilecek bir araştırmaya rastlayamadım. Bunun yanında yazma ya da matbû tarihi bir belgeye de ulaşamadım. Diğer yönden, bu çeşit belgelerin olmadığı da söylenmişti ki buna *“şimdilik”* kaydını koymak gerekir. Ancak, bu konuda bazı fikirler yok değildir. Sözgelimi Züleyha Abdullayeva; Şah İsmail devrinde yaşamış gezgin dervişlerin *“tebil”* çalarak, *“meyhana ritmi”* ile şiirler koştuklarını ve bu yolla halka haberler ilettiklerini söyler.[58] Hacer Babayeva da, meyhanaların; *bayatı* ve *ağı* gibi anonim mûsikî ile seslendirilen şiir türlerinin, okunduğu meclislerin dışına çıkarak, zamanla farklı bir kimliğe ve şekle bürünmüş olabileceğini ve buna bağlı olarak da tarihi geçmişini çok da eskilere götürmemek gerektiğini savunur.[59]

Buna karşın, basılı kaynaklarda yer alan meyhana örnekleri, 19. yüzyılın ikinci yarısından başlamak üzere çoğunlukla 20. yüzyıla aittir.[60] Nitekim, Rehimağa Bozoğuzköylü (Azersoylu) [İmâmeliyev], *Abşeron Meyhanaları* adlı kitapta: *<<“Mecmua-ü’ş-Şüerâ” edebi meclisinin fealiyyet gösterdiği 1880-1915. illerde Bakü’de bedâheten söz deyen bir sıra senetkarlar yetişmiş, onların hegigi gıymetleri edebi meclis terefinden verilmişdir”* sözleri ile meyhanaların, edebiyat câmiâsında tanınmasının tarihini de ortaya koyar[61] ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren günümüze kadar gelmiş çok sayıda meyhanacı arasında: *Mirze Bağır, Atababa Hicri, BeyMemmed Şağânî, Bebir, Eli Ağa Vahid, Ağa Hüseyn, Ağa Selim* ve *Nizâmî Remzi* gibi meyhana ustalarının adlarını sıralar.

Meyhana’nın Yaygın Olduğu Alanlar

Meyhana çoğunlukla, *Bakü* ve *Abşeron*’a bağlı *Maştağa, Narderan, Kal’a, Şuvalan, Merdakan, Şağan, Buzovna, Zire, Türkân, Novhanı* gibi köylerde, ayrıca; Bakü’nün kuzeyinde kalan *Masazır, Bermekli, Hızı* gibi yerleşim alanlarında görülür.

Züleyha Abdullayeva’ya göre, çoğunlukla Bakü ve sahili kuşatan bir yarımada olan Abşeron’da yaygın olmasının sebebi, şehirlilere ait yazlık ev ve villaların bulunması ve buna bağlı olarak da, bilhassa bahar ve yaz aylarında yapılan çok sayıda toy ve şenliklerde meyhana söyleme geleneğinin

hayat bulmasıdır. Belki de bu yüzden-bilhassa bugünkü görüntüsüne karşılık, meyhananın: günümüze gelinceye kadar, çoğunlukla şehir kültür hayatından beslenen bir şifahi halk sanatı olduğunu düşünenler vardır.[62] Meyhanacıların en çok Abşeron ve köylerinden yetişmiş olması ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde pek rastlanmaması, bu düşünceleri doğrulamaktadır.[63]

Usta Meyhanacılar

Yukarıda belirtildiği gibi, çoğu Abşeronlu olan, 19. ve 20. yüzyıl meyhana ustalarından bazıları -doğum yerleri ve doğum tarihleri ile birlikte- şunlardır:

Abdullayev (Adalet Kerbelayi Elekberoğlu)/[Buzovna-1927], Abdülov Vügar/[Maştağa-1974], Abdülov Yaver (Hanbabaoğlu)/[Kal'a-1932], Ağayev (Mir Yagup Mirhalıgoğlu)/[Zire-1970], Ahmedov Memmedgulu (Balaelioğlu)/[Maştağa-1950], Asedullayev (Sabir Cabbaroğlu)/[Şağan/1923-1987], Aslanov Balasadıg (Sadıgoğlu)/[Merdakan-1929], Atababa Hicri (Novruzguluoğlu)/[Maştağa/1863-1922], Atoppa, Aydemirov [Meşedibaba Bilaloğlu)/[Maştağa-1971], Babayev (Hacıbaba) {Bakü-1943], Balagardaş (Settaroğlu Balagardaş/Settaroğlu Miradzade)/[Şağan/18??-19??], Hüseynov Ağa

Hüseyn (ŞıhMurtuzaoğlu)/[Maştağa/1904-1965], Beymemmed Şağani (Memmedzâde)/[Şağan/1884 (?)-1944 (?)], Cavadob (Cemaleddin AğaCavadoğlu)/[Buzovna-1956], Ehmed Anatollu, Ehmedov Yaver (Bermekli)/[Hızı-1940], Elcin/[Maştağa-1969], Eli Ağa Vahid (Memmedguluoğlu İskenderov)/[Masazır/1895-1965], Eli Zeman [Novhanı], Eliyev Ebdülemi (İsmihanoğlu)/[Türkân-1963], Esedullayev (YarMemmed BeyMemmedoğlu)/[Şağan-1933], Guluyev (Vidadi Arif)/[Türkân-1955], Hacı Kâzım, İmameliyev (Rehimağa Emiroğlu)/[Buzovna-1936], Kebir Azeri [Memmed Bağıroğlu Memmedov)/[Buzovna/1960-1997], Kerim [Maştağa], Memmedov (Ağa Mirze Refioğlu)/[Maştağa-1962], Memmedzâde (Bedir Bey Memmedoğlu)/[Şağan/1914-1942], Mir Paşa ve Elislam (?/18??-19??], Mirzayev (Rasim Gubadoğlu)/[Buzovna-1969], Mirze Bağır/[Bakü/1810-1882], Mirze Cavad (Ziyaeddinoğlu Bağırov)/[Şağan/1908-1974], Müseddig (Memmedeli Hüseynoğlu)/[Cenubi Azerbaycan-1925], Necefov Soltan (Mehemmedoğlu)/[Buzovna/1911-1981], Nizâmî Remzi (Nizâmî Rızaoğlu Bahiyev)/[Bakü/1947-1997], Oktay Kamal/[Bakü-1939], Recep, Şahbazov Elövset/[1962], Selimov (Ağa Selim Elioğlu)/[Maştağa-1930], Sütçü Eli, Tahir (Revan Keremoğlu)/[Bakü-1965], v.d…

Bu isimlerden de anlaşılacağı gibi meyhanacılık genellikle erkekler tarafından yapılır. Ancak, az sayıda da olsa kadın meyhanacıların varlığı bilinmektedir. Sözgelimi Balasadıg Aslanov, "*Meyhanalar*" adlı kitabında, Abşeron köylerinden yetişmiş *Zeybe Arvad* adlı bir meyhanacı kadından söz eder.[64] Nizâmî Remzi de, meyhanacı *Ağa Selim*'in annesi ve halasının[65] da *arvad toylarında* meyhana koştuklarını söyler.[66]

Meyhanacı'nın Yetişmesi

Meyhanacılar, çoğunlukla usta-çırak ilişkisi içinde yetişir. Yine, Züleyha Abdullayeva'nın verdiği bilgiye göre; meyhana söylemeye yeteneği olan bir genç, bir ustaya bağlanarak, ondan meyhana koşmanın inceliklerini öğrenir. Ustası nereye giderse, çırak da onunla gider ve meyhana meclislerine

katılır. Zaman içinde, usta meyhanacı, çırağı ile birlikte meyhana söylemeye ve karşılıklı atışmalara başlar. Çırak, belli bir seviye yakaladığında ise, usta meyhanacı, bir mecliste, çırağına bir ayak veya bir redif vererek söz söylemesini ister. Çırak, meyhana koşmada başarılı olursa, bu kez, kendisine bir "ayak" vermesini ister. Bunda da başarılı olursa ustalığını ilan eder. Ancak, bütün meyhanacıların çıraklık döneminde bir ustaya bağlandıklarını düşünmek yanlış olur. Zira, irticâlen söz söyleme konusunda yeteneği olan bir genç için esas eğitim; "görme" ve "işitme" yoluyla yapılan tabii eğitimdir.

Nizâmî Remzi'ye göre ise; bir meyhanacının yetişmesi "*ilahi yol"* ile olur. Ustalık derecesi ise, bir mecliste, önceden hazırlanmadan, bir anda meyhana koşması ile ölçülür. Buna göre de usta bir meyhanacı: hazır cevap, keskin zekalı, istidatlı, kelime hazinesi ve genel kültürü son derece geniş olmalı; söz söylemenin inceliklerini ve sözü söze getirmeyi bilmeli ve ayrıca; çeşitli şiir türleri ile birlikte aruz ve hece vezni konusunda da bilgi sahibi olmalıdır. Bir meyhanacının söz söylemesinde, kendisine ilham sağlayan en önemli unsur ise, halk yaşantısıdır.

Meyhana ve Meyhanacının, toplum hayatı içinde çok çeşitli görüntüleri vardır. Bu görüntü, biraz da zaman ve mekan boyutunda farklılıklar gösterir. Sözgelimi, yüzyılın başlarında meyhana, aydın kesim tarafından küçümsenmeyen, aksine genellikle saygı duyulan bir halk sanatı olarak görülür. Buna karşın, 1980'li-90'lı yılların penceresinden bakıldığında bu görüntünün kısmen değiştiği anlaşılır. Nitekim, aydın kesim içinde; bu sanata ilgi duyan ya da bu sanatı meslek olarak seçenleri, çoğu zaman okuması yazması olmayan ya da yeterli okul eğitimi almamış, bunun yanında; yaşam standartları aşağı seviyede insanlar olarak düşünenler vardır. Buna göre de meyhana: kültür ve sanat değeri olmayan, söyleyenlerin kendi seviyelerine uygun ortamlarda ve çoğunlukla da sokak dili ile söyledikleri sözler yığını olarak değerlendirilir. Ayrıca, meyhanacıları sokak külhanbeyleri gibi görüp; aydın insanlar arasından meyhanacı yetişmeyeceğine, hatta; meyhanacıların çoğunlukla erkek oluşunun buna bağlı olduğuna inananlar da az değildir. Bu düşüncelerin oluşmasında, hâlet-i rûhiyeleri toplum yaşantısına uymayan ve/veya yarı meczub gibi dolaşan meyhanacıların ve uzun yıllar süren yasaklama döneminin büyük etkisi olduğu açıktır.

Buna karşın *"meyhana"*, halk arasında -bilhassa da kırsal alanlarda- çok sevilen ve ilgi gören bir sanattır. Buralarda halkın, meyhanacılara karşı büyük saygısı vardır.

Meyhanacılık ProfesyonelBir Sanat mıdır? MeyhanacıNasıl Geçinir?

Meyhanacılık gerçekte profesyonel bir sanat değildir. Eski dönemlerde, halk arasında gelenek yoluyla yaşatılır, genellikle de para karşılığı yapılmazmış. Çünkü, meyhanacıların geçimlerini sağladıkları bir işleri de vardır. Buna karşılık, düğün sahiplerinden aldığı paralarla geçimlerini sağlamaya çalışan az sayıda meyhanacı da bulunur.[67] Ayrıca, varlıklı insanlar arasında, meyhanacıları koruyanlar görülür.[68] Ancak, son yıllarda, bu işi profesyonelce yapanlar ortaya çıkmıştır. Bunlar, düğün sahibinin verdiği paradan başka, dinleyicilerin arasına dalıp *"parsa"* toplamazlar. Bunun yanında, kimi zaman, sipariş edilen bir meyhanayı söyledikleri için de, sipariş veren kişi tarafından ödüllendirilir.

Meyhana Söyleme Geleneği

Yukarıda da belirttiğim gibi, meyhana esasen iki kişi arasında; kimi zaman da meyhanacı hüviyetinde birkaç kişinin bulunduğu herhangi bir ortamda söylenir. Bu meclislerin, mutlaka bir oda içinde olması, -mesela bir toyhane'de- kurulması gerekmez. Sözgelimi, Balasadıg, *Meyhanalar* kitabında; meyhana meclislerinin deniz kenarında kumsalda daha çok kurulduğunu ve diz üstü oturan orta yaşlı köylülerin halka teşkil ederek meyhana söylediklerini anlatır.[69]

İki kişi arasında söylenen meyhanalar, çoğunlukla belli bir konu üzerinde bentlerin ardarda sıralanması şeklinde sürdürülür. Bu, kimi zaman ciddi bir yarışma amacı da taşır. Burada, adeta; bir anda, düşünmeden, kuvvetli ve tesirli söyleyişlerle ustalık sergilenir. Kimi zaman meclistekileri eğlendirmek amacı da taşıyan meyhana atışmalarında amaç, rakip meyhanacının sözünü bağlamaktır. Nizâmî Remzi, bir mecliste, halası oğlu (=teyzesi oğlu) Selim'in sözünü, şu sözlerle bağladığını anlatır:[70]

[AYAK] Ay can alan can nicedür senin'çün

Bugünkü meydan nicedür senin'çün

Selim:

Nizâmî sen bu yolları dönende

Çırah kimi yananda hem sönende

Allah goysa gözliyirem ölende

Men okuyum a'zan[71] *nicedür senin'çün*

Nizâmî Remzi:

Bir bah gine kipri güve garşuva

Nezer sal bir garşuda yoldâşuva

Ölmek yahşı şeydür gelsin bâşuva

Fahr-i hıyâban nicedür senin'çün

Çok sayıda meyhanacının bulunduğu meyhana meclislerinde, tek ya da ikili meyhana okuma yanında sıralı meyhana okuma da görülür. Buna göre, bir meyhanacı tarafından verilen ayak üzerinden, sıra ile beyitler ya da dörtlükler halinde meyhana okunmaya başlar. Ayak: duruma göre aynı ya da kısmen benzer sözlerle kullanılan bir redifli veya bağımsız tek ve ikilik mısralardan oluşur. Genellikle de bent sonlarında tekrarlanan mısralar ya da üçlüklere bağlanan ikili mısralar kullanılır. Bu ayaklar, mecliste bulunanlar tarafından toplu olarak okunur. Toplu okumalar, meyhanacılara biraz da düşünmesi için zaman kazandırır. Burada şu noktayı bilhassa hatırlatmak gerekir ki bir usta meyhanacı tarafından verilen ayak, önce toplu olarak bir kaç kez tekrarlanır. Bu toplu okuma, ayrıca; her bent sonunda da yapılır. Bazen iki mısra olarak en başta verilen ayak, üçlük ya da dörtlük bent

sonunda sadece herhangi bir tanesi seçilerek de kullanılır. Günümüzde, bir sahne sanatı olarak çalgı toplulukları eşliğinde meyhana okunduğunda, ayaklar ve diğer toplu okunacak pasajlar, meyhanacıya eşlik eden saz sanatçıları tarafından seslendirilir.

Beş meyhanacının iştirak ettiği bir meyhana meclisinde, sıralı meyhana söyleme geleneğine, Balasadıg şu örneği vermektedir:[72]

1. Meyhanacı [AYAK]:

Rind ehliyik meyhaneye

Cân-ı dilden hörmet edek

2. Meyhanacı:

Dîn-i imânımızdır eşg

Dînimize biet edek

3. Meyhanacı:

Meyde hetâ gezme nâ-hag

Meclis-i meyde rûha bak

4. Meyhanacı:

Nûş edek mentig[73] *ahtarak*[74]

Ölçüsüne digget edek

5. Meyhanacı/AYAK:

Rind ehliyik meyhaneye

Cân-ı dilden hörmet edek

* * *

Nâdâna teklif eleme

Bâdemizi heyf eleme

Meclisi bîkes eleme

Me'rifete hidmet edek

AYAK: *Rind ehliyik meyhaneye*

Cân-ı dilden hörmet edek

* * *

Meyhana bir heyatdı bil

Sehbetdi müşgülâtdı bil

Susmag cavâhiratdı bil

Dinlemeye âdet edek

AYAK: *Rind ehliyik meyhaneye*

Cân-ı dilden hörmet edek

* * *

Tâ ki gelir demliyimiz

Belli olur kimliyimiz

Egilde[75] *hâkimliyimiz*

Yoksa meye nifret edek

AYAK *Rind ehliyik meyhaneye*

Cân-ı dilden hörmet edek

(…)

Burada ayrıca belirtelim ki, mecliste bulunanların, parmak şakırdatarak ya da ıslık öttürerek meyhanacıya tempo tutmaları, meyhana geleneğinin ve meclislerinin en önemli hususiyetlerinden biridir. Parmak şakırdatarak tempo tutmaya halk arasında "*fındıkça çalmak*", *"barmak çırtmak*" ya da "*çırtma/çıtma vurmak*" denir. Islık öttürerek eşlik etmeye de "*fışgırık*" adı verilir. Meyhanacıya kimi zaman *tef* ya da *nağara* da eşlik eder. Günümüzde ise, konser salonlarında, toylarda ya da şenliklerde, meyhanalara; bazı ritm çalgıları yanında klavyeli çalgılar -özellikle synthesizer- da katılır. Renk tonu için de zaman zaman *tar'*dan yararlanılır. Şüphesiz bunlar, yakın zamanda ortaya çıkan ve meyhanaya yeni bir kimlik kazandırma endişesinden doğan uygulamalardır. Buna karşılık, belli bir yaş üstünde olanlar, eski usûlü tercih ederler ki eski usûl az da olsa, halen sürdürülmektedir.

Meyhanacılar, meyhanalarının herhangi bir yerinde kimi zaman kendi adlarını ya da lâkablarını kullanmakla ya da kendilerini övmekle birlikte, âşık şiirinde olduğu gibi mahlas kullanma ihtiyacı hissetmezler. Buna karşın, son yıllarda, *Ağaselim* gibi, "*mahlas*" kullanan meyhanacılara rastlanır. Ve, bazı anma/hatırlama amacı dışında, ayrıca; başka meyhanacılara ait meyhanalar da genellikle bu meclislerde okunmaz.

Meyhana meclislerinde mutlak surette irticâlen söylenen bu meyhanalar, bazen meclisde bulunan meraklılar tarafından yazıya geçirilerek zamanın acımasız akışından kurtarılmaya çalışılır. Yakın zamanlardan beri de, tespit için ses ve görüntülü cihazlarla tespit edilmektedir.

Meyhana söyleme geleneğinden söz ederken, günümüz toylarında uygulanan meyhana söyleme yöntemini de örneklemekte yarar vardır. Sözgelimi, Ağa Selim'in, Meştağa kasabasında katıldığı bir toy meclisinde gerçekleştirdiği meyhana programı içinde yer alan şu öğeler dikkat çeker:

Ağa Selim, ilk okuduğu meyhana ile, önce toy sahibini; ardından toy meclisini, sonra toyun yapıldığı yer olan Meştağa kasabası ile Bakü'yü ve nihayet Azerbaycan'ı methedici sözler söyler. Azerbaycan halkını ve toy davetlilerini methetmeyi de ihmal etmez. Mecliste hangi amaçla bulunulduğunu anlatır ve davetlileri selamlayarak "*hoşgeldiniz"* der.

Meyhanacı, ardarda sıraladığı kıt'alarla birlikte, dinleyicilerin çeşitli konulara karşı ilgisini çekmeye başlar. Çok geçmeden de, dinleyiciler arasında bulunan bazı kişilere, adlarını ve lâkablarını da vererek esprili sözlerle takılmaktan geri kalmaz. Böylece meyhanacı ile dinleyici arasında, sıcak bir muhabbet kurulmaya çalışılır. Dinleyicilerden, meyhanacılara takılanlar ve konu sipariş edenler de olur.

Meyhanacının topluma karşı görevlerinden biri, onları eğlendirirken düşündürmektir. Bu bağlamda meyhanacı, son derece gerçekçi ve dikkatli davranır. O, toplumun duygularına tercüman olduğunun bilincinde olarak toplum hayatı içinde yer alan bazı olayları tasvir etmeye başlar. Bazı kişi ve kurumları bazen hicveder, bazen metheder; bazen de onlara nasihatlarda bulunur. Bu arada özeleştiri de yapar.

Meyhanacı, okuduğu meyhanalarda, geçmiş ile yaşanılan zamanı da karşılaştırır. Yaşam ile ölüm arasındaki ince çizgiden söz eder. Ardından bir tasavvuf ehli gibi dini sözler söyler ve bu vesile ile Hz. Ali ve diğer din ulularını metheder. Güzel temennilerle Allah'a niyazda bulunur. Ölmüş usta şairler, meyhanacılar ve yaşayan ustalar yâd edilir.

Bunun dışında, yaşamla ölüm arasında kalan zamanın bütün unsurlarına değinilir: Tabiatdan, çeşitli hayvanlardan, sevgiden, sevgiliden, müstehcenlikten, dürüstlükten, fakirlikten, zenginlikten, paranın gücünden söz edilir. Bu arada, söz düşürülüp, düğün sahibine de laf atarak, daha çok bahşiş almak için zemin hazırlanır.

Usta meyhanacı, dinleyicilerin ruhunu okşayacak güzel sözler söylemenin yanında, yanındaki meslektaşına da güzel sözlerle laf atarak, söz söylemedeki becerisinden dolayı onu metheder. Bu arada espri ile karışık, kendini de methetmekten geri kalmaz. Ve nihayet, uzun meyhana atışmasından sonra, ara vermek için, sözün sona erdiği mesajını da yine meyhana ile verir.

İki meyhanacı arasında dinleyici önünde irticalen gerçekleşen atışmalarda karşılıklı saygı vardır. Bunun yanında, meyhanacılar arasında güzel ve etkili söz söyleme endişesi de hissedilir ki dinleyici, tesir gücü yüksek olan sözleri hemen alkışlayarak, meyhanacıları şevke getirmeye çalışırlar.

Eski ustaların meyhanalarında, çok çeşitli konuların işlendiği görülür: Bu konular arasında bilhassa hicvetme ve tasvir başta gelir: Hiciv yolu ile toplum içinde görülen bazı sakatlıklar ve bu sakatlıklara sebep olan kişiler tenkit edilir. Sözgelimi, kendini her derdin dermanı gibi gösteren bir molla; askerlikte zulmeden bir komutan; vatanı için savaşmayan bir evlat; halkını felâketlere götüren ya da yaşam düzenini çeşitli uygulamalarla sıkıntıya sokan bir politikacı, şâirlere ölümden sonra gösterilen sahte hürmet, gibi…Tasvir ve konuları da çok çeşitlidir: Müslüman-Ermeni toylarının tasviri; şehir, kasaba, köy, bağ ve bahçe tasviri; keçi, pişik (kedi) gibi hayvanların tasviri; fakirlik-zenginlik

tasviri; gençlik-ihtiyarlık tasviri, yoldan çıkan gençler tasviri; sakal tasviri; yemekler tasviri; bayram, nevruz ve muharrem gibi mübarek günler tasviri… Bunun yanında, çeşitli övgüler, nasihatler ya da ölüm konuları da şiirlerde çokça kullanılır.

Meyhana'da Bazı Edebî Husûsiyetler

Bir irtical halk sanatı olan meyhananın, sanat değeri taşımadığı yönünde düşünceler olduğunu ve kimi zaman küçümsendiğini yukarıda belirtmiştim. Nitekim, edebiyat câmiâsı bu sanatı bir şiir çeşidi olarak değerlendirirken, çoğu mûsikî kitaplarında adına bile yer verilmez. Ve genel olarak ne bir şiir türü ne de bir mûsikî türü olarak kabul görür. Oysa geleneksel bir halk sanatına bağlı da olsa, kendi aralarında kimi ortak özellikler taşıyan numuneler, bir tür olarak nitelendirilebilir. Tabii, bunun için, önce, bilim-sanat câmiâsına, bu değerlendirmenin yapılabileceği belgelerin kazandırılması zarûridir. Bu konuda, uzun yıllar bir ihmal olduğu açıktır. Nitekim meyhana ile ilk kez tanıştığımız günden bugüne, aradan geçen on yılda yayımlanan birkaç kitap içindeki meyhana örnekleri (şiirleri); ilim sanat câmiâsına hiç olmazsa edebiyat yönünden, gözler önüne serilebilecek ortak noktalar bulunduğunu ispatlamaktadır. Buna göre, bizim gerek bu kitaplardan ve gerekse de piyasaya yayılmış bazı kasetlerden dinlediğimiz kadarı ile, belirlediğimiz başlıca edebi özellikler şunlardır:

Vezin yönünden: İncelediğimiz 200'e yakın şiir örneği ve 50'den fazla mûsikîli meyhana, çoğunlukla hece vezninin 7'li, 11'li, 14'lü ve 15'li kalıplarındadır. Bunun yanında az sayıda 8 ve 10 heceli örneklere tesadüf edilmektedir. Hece vezni yanında aruz vezni ile söylenmiş veya aruz kalıplarına zorlama ile de olsa uydurulabilen şiir örnekleri de görülür. Bu durum özellikle 15 heceliler için geçerlidir ve bunlar, aruz vezninin *fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün* kalıbına uydurulabilmektedir.[76]

Ayrıca, 14, 15 ve hatta kimi zaman 16 heceli söyleyişlerin birbirine karıştığı bozuk vezinli meyhana örnekleri de dikkat çeker. Vezinlerdeki bozukluklar, büyük ölçüde, meyhanaları meclislerde not eden meraklıların ya da müelliflerin, edebi yazım kurallarına uyma endişesinden kaynaklanmış olabilir. Zira melodi ve ritm kalıbı ile birliktelik gösteren şiirin, kendi içinde henüz açığa çıkarılmamış bir şifâhi okuyuş keyfiyeti bulunduğu âşikârdır. Kimi zaman *kasr*'lı, kimi zaman *zihaf*'lı, kimi zaman da *imâle*'li okumalara bağlı olan bu şifâhî okuyuş keyfiyeti, şiirde ilk anda bir bozukluk hissi verse de, temelde meyhanacının geleneksel okuyuş ve dolayısı ile ritmik kalıplara uyma düşüncesinden kaynaklanır. Geleneksel söyleyiş keyfiyeti içinde, mecliste bulunanlara sataşma, laf atma ve bilhassa sözün tesir gücünü artırmaya dönük söz genişletmeleri de vezin bozukluklarının başlıca nedeni olabilir. Buna göre de bu şiirler, öncelikle bir edebi yazım endişesi taşımadan ve söyleniş biçimlerine önem verilerek tespit edildiğinde sorun büyük ölçüde ortadan kalkacaktır.

Hece vezinli=Aruz vezinli andırışının hatırlattığı bir başka nokta daha vardır ki o da, aruz kullanımlarına dayanan eski tarz meyhana okuma geleneğinin, zaman içinde âşık edebiyatımızda olduğu gibi, parmak hesabına dönüşmeye başlamış olmasıdır. Nitekim, Nizâmî Remzi'ye, aruz veya hece veznine bağlı söz söylemenin hangi ölçülere dayandığını sorduğumda verdiği cevap: *"Onun yolunu özüm taparam. Özüm okuyan kimi aklıma yazaram"* olmuştur ki bu sözler, bizim düşüncemizi doğrulamaktadır.

Edebi Biçim-Kafiye: Yukarıda arz ettiğim ortak vezin kullanımları yanında, şiirlerdeki edebi biçim ve kafiye kuruluşlarının da kendi aralarında çok sayıda ortak özellikleri görülür. Sözgelimi, bir mısraa tekâbül eden farklı vezin kalıpları dikkate alınmadığında şiirlerin bentlerinin en çok ikilik, üçlük ve dörtlük mısralara dayandığı anlaşılır. Bunlar içinde ikilik mısraların hemen hemen tamamı, çoğunlukla *aa/bb/cc…*gibi mesnevi tarzında; 7 heceli dörtlükler de *abab/cccb/dddb…* gibi koşma kafiyesinde veya *abcb/defe/ghıh* gibi kendi içinde bağımsız görülen bir kafiye kuruluşundadır. İkilik ve dörtlükler dışında kalan bütün şiirlerde, üçlük ya da dörtlük bentlere bağlanan, bazen tek mısralı, bazen de iki mısralı ayakların meydana getirdiği yapılar kullanılır. Bu sonuca bağlı olarak üç mısralı bir bende iki mısralı bir ayağın bağlanması ile ortaya çıkan edebi yapının kafiyesi *aaa+bb (Ayak)/ccc+bb (Ayak)/ddd+bb (Ayak);* dört mısralı bir bende iki mısralı bir ayağın bağlanması ile ortaya çıkan edebi yapının kafiyesi de *aaab+bb (Ayak)/cccb+bb (Ayak)/dddb+bb (Ayak)* şeklinde olmaktadır.

Meyhanalarda Mûsikî (Melodi/Ritm/Biçim)

Meyhana, mûsikîsiz söylenebilmesinin yanında, özellikle basit bir kalıp melodi eşliğinde okunur. Bir meyhananın başlangıcında verilen *ayak;* şiir kuruluşu yanında, mûsikî kuruluşu için de, mecliste bulunanlara ya da rakip meyhanacıya verilen bir ipucu gibidir. Kim ne ayak verir ise, rakip ya da sıradaki meyhanacı onunla devam eder. Meyhana, çoğunlukla en başta verilen ayak melodisinin tonu üzerinde koşulur. Mûsikî, meyhanacının söze hazırlanmasında, zaman kazandıran yardımcı bir faktör olarak da önem taşır. Nizâmî Remzi, meyhanaların mûsikî ile okunmasına: "*[Meyhana] mûsikî ile şirin çıkır, lezzetli olur"* sözleri ile de değişik bir yorum getirir.

Meyhana melodilerinin ses sahası genellikle bir oktavı aşmaz ve kimi zaman birkaç ses üzerinde, kimi zaman da 5-6 ses arasında dolaşır. Çok ender olmak üzere, atlama seslerle oktav sınırını zorladığı olur. *Meyan* kısımları çoğunlukla yoktur, nadiren meyanı hatırlatan melodik genişlemeler görülür. Konuşur gibi kullanılan söze karşılık, mûsikî de konuşur gibi, kimi zaman da bir *komik mûsikî* edâsındadır.

Meyhananın okunacağı melodinin seçiminde, tercih edilen belli bir megam ya da bir ton da yoktur. Buna karşılık, dinlemiş olduğum meyhanaların büyük bir kısmında minör tonlar kullanılmıştır. Bazı atışmalarda ve hicivlerde majör tonların tercih edildiği yolunda genel bir düşünce hakimdir. Şüphesiz bu konu ciddi bir araştırma konusudur. Buna karşılık denilebilir ki melodinin seçimine, vezin ve sözün yarattığı âhenk büyük ölçüde tesir etmektedir. Bu noktada da Nizâmî Remzi, okuduğu meyhanalarda kullandığı melodilerin hangi megamda olduğunu bilmediğini ve melodinin ortaya çıkmasının *kafiye tutmaya* bağlı olduğunu söyler.

Meyhanalarda mûsikîyi yaratan en önemli faktör, 3/8'lik düzenli ritmik darplardır. Bu darplar, bilhassa şiir vezninin kalıbı ve kalıplar içindeki cüz' ya da durakların kuruluşları ile birleşerek belli ölçüleri ve kalıpları oluşturur. Bu kalıplar da, konuşma tonunda ortaya çıkan bir âhenk ve meyhanacının müzikalitesi ile şekillenir ve böylece şiirin mûsikîsi ortaya çıkar. Meyhanalarda, kimi zaman da gelenek yoluyla kulakta yer etmiş olan melodik kalıplar kullanılır. Meyhanaların edebi kuruluşlarındaki farklılık, ayrıca melodik kuruluşları da etkiler. Buna göre farklı biçim kuruluşlarına

tesadüf edilir. Ancak, açık söylemek gerekirse, edebi yapıların kuruluşundaki disiplin, melodik kuruluşlarda ve biçimlerde aynı düzen içinde görülmez. Sözgelimi, *Her yanda şöhret goyup bizim Elyağa Vâhid* ayaklı ve üç mısralı bente bağlı iki mısralı ayak kuruluşundaki bir meyhananın [Kafiye = *(xxx) + (yy/Ayak)*] melodik biçimi, çoğu bentlerde: *X[a+b+a1+|: b: |]+ |: Y: |/Ayak;* bazı bentlerde de *X[a+b+c+|: d: |]+|: Y: |/Ayak* kuruluşundadır.

Meyhanacı tarafından başlangıçta verilen ve toplu seslendirilen *ayak* mısraı da hesaba katıldığında, meyhananın başlangıç melodisinin müzikal biçimi *[|: Y: |/Ayak]+ X[a+b+a1+|: b: |]+[|: Y: |/Ayak]* olmaktadır. 14 heceli mısralardan oluşan bu meyhananın, [(4+3) =7+ (4+3) =7]=14 şeklinde gruplanmış olan iç yapısı, ritmik ve melodik gruplamaya da doğrudan tesir eder. Sözgelimi, her dört ve üç heceden oluşan iç gruplar, 3/8+3/8=6/8'lik bir ritmik kalıp meydana getirir; iki adet 6/8'lik ritmik kalıp da, yedi heceli edebi kalıba tekâbül eder. Ve bir mısra içinde, dört adet 6/8'lik kalıp yer alır. Her kelime içindeki uzun ve kısa heceler, ayrıca; 3/8'lik darplara tekâbül eden uzun ve kısa değerleri ve sesleri de etkiler. Böylece mûsikîde, konuşma diline yakın (syllbic tarzda) bir okuma ortaya çıkar ve bu da sesin, söz ile uyumuna (prozodisine), ayrıca; teknik bir güzellik katar.

Ayak mısraı on heceli, bent mısraları ise 11 heceli bir başka meyhananın melodisi ise, *Her yanda şöhret goyup bizim Elyağa Vâhid* ayaklı meyhananın melodisi ile hemen hemen aynı kalıpta buna karşılık melodik biçimi ise *X[x (a+b+c+) +y (|: d: |/Ayak)],* yani; bent içindeki dört mısraa karşılık, dört bölmeli bir yapıda görülür. Bu meyhanada da, 3/8'lik ritmik vurgular halinde söz ve melodinin tekrarlanması ve açık-kapalı hecelere tekâbül eden ritmik değerlerin meydana getirdiği âhenk, hemen dikkat çeker. Ancak, bu kez 3/8'lik vurguların, mısra içindeki bölmelere göre oluşturduğu gruplar farklıdır. Başka bir deyişle, mısra içindeki duraklılık hali ile, kimi zaman ortaya çıkan kelimelerin parçalanması ve duraklarının değişmesi hadisesi, ritmik gruplarda da farklılıklar meydana getirir. Buna göre, (*x x x y)* kafiyesindeki bentleri meydana getiren mısralardan ilk üçünün 4+4+3=11 duraklı olmasına bağlı olarak: her mısra içindeki 4 ve 3 heceli gruplar (3/8+3/8) =6/8'lik bir ritmik kalıp meydana getirir. Buna göre, 3 adet 6/8'lik kalıp [(6/8) + (6/8+ (6/8)]=18/8] da, bir mısraın metrik kalıbını oluşturur. Bu kalıbın tabii ölçülendirilmesi 3/8+3/8=6/8 olmaktadır. 10 heceden meydana gelen *ayak* mısraının ritmik gruplanması ise, bent içindeki ilk üç mısradan oldukça farklıdır. Bu kez 4+4+3=11 olan durak yerine 5+5=10 şeklindeki durakların meydana getirdiği iki ayrı kelime grubunun ritmik gruplanması da, 3/8+3/8+3/8=9/8 şeklinde olur. Yani, her mısra içinde iki adet 9/8'lik kalıp yer alır. Buna göre, nakarat mısraının melodik biçimi de, iki ayrı motivden oluşur.

Meyhanaların melodik düzensizliklerinden ve buna bağlı olarak oluşan biçim bozukluklarından da söz edilebilir. 11'li hece vezninde söylenen *"Pervâneler şem' oduna yananda/Bülbül sevende gül nişanlananda"* ayaklı meyhana, bu çeşit örneklerden biridir. Ve, bu meyhananın melodik biçimi şöyledir:

[*X (a + b + c +* |: *d:* |*) + Y (d1 +* |: *z:* | *= Ayak)*],

[*X (a + b + a +* |: *b:* |*) + Y (b1 +* |: *z:* | *= Ayak)*],

[*X (a + b + c + |: b: |) + Y (|: t: | + |: z: | = Ayak)*],

[*X (a + b + c + c1) + Y (c2 + |: z: | = Ayak)*].

Bu meyhananın başlangıç biçimi de, iç kuruluşu ve dönüşleri dikkate almazsak *Y+X+Y* olmaktadır.

Şüphesiz, burada vermeye çalıştığımız örnekler, konunun mûsikî yönünü açıklamaya yetmez. Çok sayıda meyhana örneğinin notaya alınıp yayımlanması ile, daha ciddi sonuçlara ulaşılacağı âşikârdır.

"Sonuç" Yerine"Bugünkü Durum"

Azerbaycanlı dâhî bestekar Üzeyir Hacıbeyli, meyhanayı ilk kez Köroğlu operasında kullanan müzik adamı idi. Bu sanatın bir sahne sanatı kimliğine kavuşup geniş kitlelere yayılmasında öncülük eden kişi de meyhana ustası Nizâmi Remzi olmuştur. Azerbaycan'da Meyhana, uzun yıllar yasaklanmış olmasına karşılık, bugün, geniş kitlelerin büyük ilgi gösterdiği, sevdiği ve koruduğu bir halk sanatı konumundadır. Başka bir söyleyişle, Nizami Remzi'nin meyhanayı geniş kitlelere yayma hedefi, aradan geçen on yılı aşkın süre içinde yerine gelmiştir.

Bu bağlamda, son yıllarda meyhanacıların sayısında da önemli bir artış olmuş, ayrıca; bu sanatın çeşitli yönleri hakkında son yıllarda bilim-kültür-sanat câmiâsına materyal sağlanması yönünde, takdire şayan araştırmalar görülmeye başlanmıştır.

Televizyon programlarında, basın-yayın organlarında, geniş halk konserlerinde, toylarda, şenliklerde, film[77] ve müzik sanayiinde de meyhana, kendisine bir yer edinmeye başlamıştır. Bazı bestekarlar, eserlerinde de meyhanayı işlemektedir. Bu bağlamda Aziza Mustafa Zadeh'in *"Seventh Truth"* adlı kasetinde, meyhanayı "pop-jazz-rap" tarzı karma bir düzenleme ile kullanması, onun popüler müzik kültürünün içinde de yer almaya başladığını gösteren sevindirici örneklerden biridir.[78]

Dileğimiz, gelenek yoluyla yüzyıllar ötesinden özenle korunarak gelen bu sanatın, modernizasyon adına dejenerasyona uğratılmamasıdır. Bu bağlamda, sadece Azerbaycan'ın değil, genel olarak Türk Kültür hayatının önemli bir unsuru olan meyhananın, yakın bir gelecekte, kültür, sanat ve ilim sahasında layık olduğu ilgiye kavuşacağına şüphe yoktur. Bu sanatın yaşayan ustalarını baş tacı etmek ise, öncelikle kadirşinas Azerbaycanlı kardeşlerimizin görevidir.

1 Bu tiyatro, meşhur tiyatro/sinema sanatçısı, halk artisti ve milletvekili Hacı Baba Bağırov tarafından işletilmekte olduğundan, "**Hacı Baba Tiyatrosu**" olarak da biliniyordu.

2 Nizâmî Remzi [**Asıl adı: Nizâmî Rızaoğlu Bahiyev (Meyhanacı**, **Gazelhan**, **Bestekar)**], 20. 12. 1947/Bakü-Azerbaycan doğumlu. Bir süre şoförlük yapmış. Müzik eğitimi yok. Saz çalmıyor. Çırağı ve arkadaşı Kebir Memmedzâde ile birlikte bir trafik kazasında 21 Ocak 1997'de ölmüştür.

3O gün meyhanayı sahneye koyan Nizâmî Remzi, kendisi ile yaptığım bir sohbette, amacının bu sanatı geniş kitlelere yaymak olduğunu söylemişti. Nitekim, uzun yıllar yasaklanan ve bir genel düşünceye göre de gizli yaşatılan bu halk sanatının, bir sahne sanatı olarak ilk kez sergilenmesi, halk için de ilgi çekici olmalı idi. Ancak, bu ilk gösterinin pek de ilgi gördüğü söylenemezdi. Zira, -belki de gösterinin bir öğleden sonra olması nedeniyle- tiyatro salonunun neredeyse yarısı boştu.

4Meyhana'nın yasaklanmasını ve uzun yıllar sonra yeniden canlanmasını Tevekkül Selimov şu sözlerle teyit ediyor.

[Rehimağa Bozoğuzköylü (Azersoylu) [İmâmeliyev], **Abşeron Meyhanaları**, Bozoğuz ve Nicat Neşriyyat, Bakü, 1993, s. 4]: " (…). **Hatırlamag lazımdır ki ister şenlik meclislerinde**, **isterse de kütle (**insan topluluğu) **garşısında meyhana söylemek uzun iller erzinde** (uzun yıllar boyunca) **yasag edilmiş**, **bunun da neticesinde halgın meyhana janrına olan merağı söndürülmüşdü**. **Lâkin son illerde bu gadağa aradan götürülmüş**, **şifahi halk edebiyyatının-ağız edebiyyatının en sevimli janrı olan meyhanaya yeniden meydan verilmişdir**".

5Konu, o gün çok ilgimi çekmiş, heyecan ve merakla karışık sorduğum soruları cevaplamak ve meyhana hakkında ilk bilgileri vermek, yine Prof. Emin Sabitoğlu'na düşmüştü. Ayrıca, programın başlamasından evvel sahneye gelen bir sunucunun, Bakü ağzı ile yaptığı şu konuşma, konuya ilgimin daha da artmasına neden olmuştu:.

"**Salam eziz ve hörmetli tamaşaçılar**. **Siz bilirsiniz ki uzun illerden beri**, **taa kadîm zamanlardan: klâsik edebiyatımızda**, **halk edebiyatımızda** "meyhana" **adında unudulmaz bir folklor numûnemiz olup ve bu**, **iller boyu asırlardan asırlara**, **senetkarlar tarafından buhdeleşerek (beslenerek) daim genişlenmiş**, **özüne mühüm bir yol tutmuştur**. **Dediğimiz kimi senatkarlar öz eserlerini devam eylettiribler**. **Meyhananı başka növlerden ayıran o cehetdir ki meyhana bedâheten (birden bire**, **ansızın**, **düşünmeksizin) yerindece fikren**, **dinleyiciye çattırılır ve onu söyleyen tarafından diyilir**. **Şair ve yazan onu oturup fikirleşip yazıp**, **demir**. **Ve bugünleride**, **sonuncu bizim numâyendemiz olan**, **meşhur gazelhânımız Ali Ağa Vahid'den sonra**, **son zamanlar meyhananı bizim Respublikamızda yaymak teşebbüsünü gösteren**, **bizim hürmetli-bu sahnede öz bacarığını artık numâyiş ettirmiş-**Nizâmî Remzi**'dir**. **Ve onun rehberliğinnen Azerbaycan/Bakü Tengid-Tebliğ Teatrı'nın nezdinde**, **-tiyatro rehberimiz ki Respublikamızın halk artisti** Hacı Baba Bağırov**'dur-**, Meyhana Folklor Teatırı **açılmıştır**. **Bugünleride hemin onun ilk çıkışında siz iştirak eyliyirsiniz"**.

Bu konuşmanın ardından, meyhana hakkında bir yazı yazmaya, o gün karar vermiştim. Bu vesileyle, bu konuda çeşitli yardımlarını gördüğüm, bilgilerinden ve özel arşivlerinden istifade ettiğim merhum Prof. Emin Sabitoğlu (02. 11. 1937-18. 11. 2000), merhum Nizâmî Remzi [(20. 12. 1947/Bakü)-21. 01. 1997)], merhum Kebir Memmedzâde [19??-21. 01. 1997], Züleyha Abdullayeva, Suraya Agayeva, Hacer Babayeva, Hacıbaba Bağırov, Arif Abdullah, İrfan Çiftçi ve Mithat Arısoy'un adlarını burada minnetle yâd ediyorum.

6 Sahnede, “**piyano”**, **“garmon”**, **“klarinet”**, **“nağara” ve “kamança”**dan oluşan küçük ve amatör bir çalgı topluluğu da vardı ve çalgıcılar, meyhanacılara zaman zaman vokal eşlik de yapıyorlardı.

Birinci bölüm, Üzeyir Hacıbeyli’nin Köroğlu Operası’nın üvertürü ile başladı. Ardından, Nizâmî Remzi, serbest ritmli bir mûsikî eşliğinde “**Azerbaycan”** redifli bir şiir okudu ve kendi bestelerinden örnekler sundu. Adını hatırlayamadığım bir bayan sanatçı da, Nizâmî Remzi’nin bir kaç bestesini ve “**Müleyli**” adlı halk mahnısını seslendirdi. İki sanatçı program boyunca bir kaç kez de düet yaparak birinci bölümü tamamladılar.

Birinci bölümün “**Meyhana**” sanatı ile hiçbir ilgisi olmadığı, kısa sürede anlaşıldı. Program: “**Meyhana**”yı, bir sahne sanatı haline getirme düşüncesine bağlı olarak, seyircileri uzun süre ve sıkmadan salonda tutmak kaygısı ile iki bölüm halinde hazırlanmıştı. İlk sahnelemenin ardından oluşacak tenkitlere göre, programın yeni bir biçime sokulacağı, bizzat Nizâmi Remzi tarafından konser sonrası bize açıklandı.

7 Elyağa Vâhid [=**Aliağa Vâhid** (1895-1965)]. Azerbaycanlı meşhur gazelhan ve meyhanacı.

8 Bu edebî şekil, Türk halk şiirinde çok görülen nakaratlı üçlemeden başka bir şey değildir.

9 Meyhanacının ardından toplu okunan nakaratlar, adeta; meyhanacıya düşünme imkanı veriyordu.

10 Gazeller koşanların, söyleyenlerin.

11 **gızıl:** altın.

12 Melodinin seyri, Azerbaycan Muğam sanatında “**Hümâyun”** olarak adlandırılan megama (=makam) benziyor ve ambitusu heksakord (altılı) bir genişlik gösteriyordu. Melodik biçimi ise, çoğu bentlerde: **X[a+b+a1+|: b: |]+|: Y: |/Ayak;** bazı bendlerde de **X[a+b+c+|: d: |]+|: Y: |/Ayak** kuruluşunda idi. Meyhanacı tarafından başlangıçta verilen ve toplu seslendirilen **ayak** mısraı hesaba katıldığında, giriş melodisinin müzikal biçimi de **[|: Y: |/Ayak]+X[a+b+a1+|: b: |]+[|: Y: |/Ayak]** şeklinde oluyordu [Bkz.: **Meyhanalarda Mûsikî (Melodi/Ritm/Biçim)**].

13 Nizâmi Remzi -belki de bir şike ihtimâlini ortadan kaldırmak için- rakîbi ile atışacakları ayağı, Prof. Emin Sabitoğlu’ndan istemiş, Emin Bey de düşünmeye başlamıştı. Göz göze geldiğimiz bir anda da aklıma gelen **“Geçti gençlik eyvah eyvah”** mısraını Emin Bey’in kulağına fısıldadım. Emin Bey de bunu Nizâmi Remzi’ye iletti. Doğrusu, **“eyvah eyvah”** redifi ile kafiye tutturup uzun kıt’alar söyleyebilmek son derece zordu. Nitekim usta meyhanacı, bunu hemen fark etti ve benim meyhanaya olan yabancılığımı hoş görüp **“Geçti gençliğim ay Allah menim”** satırını ayak yaptı. Bunu önce birkaç kez okuyarak sahne arkadaşlarına öğretti ve onlar da iki kez tekrar etti. Ardından Nizâmi Remzi bir dörtlük söyledi ve dörtlük sonunda arkadaşları ayağı yine iki kez tekrarladı. Sonra da sıra Kebir Memmedzâde’ye geldi ve söz düellosu aynı şekilde devam etti.

14 Seyircilerin coşkulu alkışına karşılık, Nizami Remzi'nin büyük bir tevâzu ile söylediği: "**Kafiye yerine düştü**" sözü, son derece ilgi çekici idi.

15 **"Pervaneler şem' oduna yananda/Bülbül sevende gül nişanlananda"** ayaklı meyhananın melodisinin, "**Bilirsen mi sennen niye küsmüşem"** mısraı ile başlayan anonim bir eserin melodisine çok benziyor olması, bize kalıp melodi kullanma keyfiyetini ilk düşündüren ipucu idi.

16 O günlerde piyasaya çıkan bir takım kasetler, akustik çalgılar yerine elektronik çalgılarla dolduruluyor; bu çalgılar arasında, Türkiye'den götürülen elektro-bağlamalar da tercih ediliyordu. Adeta, 1970'lerin Türkiye'sindeki müzik hayatı, orada yeniden canlanmış gibiydi ve Azerbaycan'daki piyasa müziği kapsamında görülen bu tercihler, diğer yönden; Türkiye'deki müzik sanayiinin çeşitli arayışlarına karşı duyulan özenti izlerini de taşıyordu.

17 **ecel (=ecl):** kader, sebep, şartlar.

18 Avrupa'yı.

19 **neft**: petrol.

20 **Saddam Hüseyin**: Irak Devlet Başkanı.

21 **bahır (=bakar)**.

22 Israil.

23 **lerze (=lerziş):** titreme, titreyiş.

24 **yeten**.

25 **George Bush**: Amerika Birleşik Devletleri eski başkanı.

26 hepisinden.

27 yürekli.

28 **ihtişaş:** karışıklık.

29 **Prezidentlerin**: Devlet Başkanlarının.

30 bozan.

31 **gulağ asır** (=kulak asar, dinler).

32 **gabağna gatan** (=önüne katan.

33 Aziz Mirahmedov, **Edebiyyatşünaslıg Terminleri Lüğeti**, Bakü, 1978, Maarif Neşriyyatı, s. 101-102.

34 **şe'r** (=şiir).

35 **kütle**: yığın, insan topluluğu.

36 eşliği.

37 davranış, hareket tarzı.

38 hicvetme.

39 **halg yumoru**: halk mizahı.

40 köylerde.

41 yıllarında.

42 uluslararası.

43 izleri, kalıntıları.

44 halk şâir.

45 **Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti**, Bakü, 1983, C. III. Azerbaycan CCR Elimler Akademiyası, Nesimi Adına Dilcilik İnstitutu, Elm Neşriyyatı, s. 273. Bu kaynakta "meyhana" hakkında yazarların verdiği çeşitli bilgiler de kısaca şöyle örneklenir: "…**Adamlar dağılandan sonra toy sahibinin yakın adamları kalıp meyhana deyirdiler (H. Sarabski). (Dursun:) İlyasgili kapıları bağlayıb meyhana deyirler [C. Cabbarlı]. Meyhanadan hoşu gelmeyen askerler de vardı ki siyasi rehberin yazıb getirdiyi be'zi şe'rleri deklamasiya kimi deyirdiler (E. Ebdülhesen)"**.

46 düşünmeden, önceden hazırlanmadan, doğaçlama.

47 önceden.

48 deyilen (=denilen): söylenen, ezgi ile okunan.

49 **mezheke (=müzhike):** güldürücü konuşma, sohbet, oyun.

50 **növü** (=nev'i).

51 **Azerbaycan-Sovet Ensiklopediyası**, Bakı, 1982, C. VI, Azerbaycan SSR Dövlet Neşriyyatı, s. 419.

52 Hacer Babayeva, görüşme: 1990/Bakü. Babayeva bu düşüncesini şöyle açıklar: "**Meyhana, bir toplantıda olan sözdü. Hele böle hiç kes meyhane dimez. Sen, men oturuk meyhane dimerik, Meyhanenin o vakt toplantıda oturmuşsan ve sen ahval dünyan hoş olandan sonra meyhane diyirsen…Ve, meyhanenin sözü var ki ahırda iki sözcüğü var. Onu oturanlar hepsi tekrar edir. Vâgirlig edir. Ahırıncı sözü, ahırıncı bendi tekrar edirler… Ancak, toplantıda tekrar edilen sözlerdi**".

53 **Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti**'nde **"Meyhanacı"**: "İs. Meclislerde meyhana deyen. Meyhana deyişmelerinde iştirak eden adam. **(Şeki toylarında) han oyunu çıhar, meyhanacılar meyhana deyişerler, be'zen de âşık getirdib nağıl danışdırarlar (R. Efendiyev)"** [**a.g.e.**, s. 273].

54 **A.g.e.**, s. 273.

55 **A.g.e.**, s. 273.

56 Nizami Remzi “m**eyhana**”yı şöyle tanımlar: “Meyhane **sözü böyledi: Mey oldu içesen**, **sonra başlayasan…Hayır**, **o değil!**. **Bunda**, **meysizdir**. **Beş nefer**, **on nefer yığışırlar… Mey yoktur**. **Yakşi söz diyenler yığışıplar**, **oturuplar**. **Ona göre bunun adını koyarlar** meyhana. Birbirlerine söz dirler. O, ona diyir; bu, buna diyir. Yığıncağın adı **meyhana**’dır.

57 Mûsikî folklorcusu ve Plastik Sanatlar Uzmanı Züleyha Abdullayeva, bu konuda şu bilgileri vermektedir: “**Tabii**, **burda insan**, **derdini**, **odada bulunan herkesle paylaştıktan sonra rahatlanır**. **Herkesin bir enerjisi var**. **Her bir insan aynı derdi çekende o dilek**, **o arzu**, **tez yerine yeter**. **Burda da**, **bir odada oturanda**, **hepsinden gelen aynı dertli enerji rahatlanır**, **derdini de demiş olur**. **İçinde kalıp yandırmır derd onu**. **Bu manada meyhoş olur**, **rahatlanır”** [Görüşme: 28. 7. 1997-Maçka/İstanbul].

58 Züleyha Abdullayeva bu konuda da şu şifahi bilgi ve görüşleri verir: “**Bugün**, **Azerbaycan’da yaşayan dervişlerden önce**, **methiye diyen dervişler vardı**. **Bu dervişler çok saligasız**, **bakımsız halda geziyorlar**, **saçlarını uzatıyorlar… Onlar yıkanmazlar**, **çölde yalnız geziyorlar**. **Ayak yalın**, **cırık başmak (ayakkabı)**. **Soğuktan korunmak için bir kürk giyerler**. **Bunlar geze geze tebil de çala çala meyhana ritminde meyhana diyerler**. **Eskiden o ülkeden bu ülkeye giderdiler**. **O vakit o kadar geliş-gidiş yok… Ama onlar gidip gelerdiler**. **O ülkeden bu ülkeye haber getirerdiler**. **Müjde getirerdiler**. **Tabii felâketlerin olup olmamasını getirerdiler**. **Meyhana ve meyhana ritmi ile onlar haber verirdi halka**. (…) ”.

59 Görüşme: 23 Aralık 1990/Bakü.

60 Bu konuda yazılmış en hacimli kitaplar şunlardır: Balasadıg [Aslanov], **Meyhanalar**, Bakü, 1993, Yazıçı; Rehimağa Bozoğuzköylü (Azersoylu) [İmâmeliyev], **Abşeron Meyhanaları**, Bakü, 1993, Bozoğuz ve Nicat Neşriyyat. Rehimağa Bozoğuzköylü, adı geçen eserinde, meyhanalar ve meyhanacılar hakkında yayımlanmış şu kitapların adını da verir: “**Hal-hazıra dair/1919”**, **“Vahid’in Meyhanaları/1925”** ve **“Poetik Meclisler/1987”**. Ayrıca bak: Aziz Mirahmedov, **Edebiyyatşünaslıg Terminleri Lüğeti**, Maarif Neşriyyatı, Bakü, 1978; Prof. Dr. Maarife Hacıyeva-Prof. Dr. Celâl Tarakçı-Okutman Şahin Köktürk, **Azerbaycan Edebiyat Terimleri Sözlüğü**, Ondokuz Üniversitesi Yayınları: No. 96, Samsun, 1995, s. 139-140; v. d.

61 Rehimağa Bozoğuzköylü (Azersoylu) [İmâmeliyev], **Abşeron Meyhanaları**, **a.g.e**., s. 4.

62 Bu düşüncede olanlardan biri Prof. Emin Sabitoğlu’dur. Sabitoğlu’na göre, bu köylerde yaşayanlar, kendilerini hiç bir zaman bir köylü (kentli) gibi görmezler.

63 Meyhana sanatının, şehir kültürü içinde beslenen bir halk sanatı kimliği göstermesi ve bilhassa da sahil kasabalarını içine alan bir sahada görülmesi, ülkemizde de, on altıncı-on yedinci yüzyıllarda şekillenmeye başlayan şehir muhiti âşık sanatını ve bazı âşıkların devrin varlıklı ileri gelenleri tarafından korunmuşluğunu hatırlatıyor. Buna bağlı olarak, meyhanacıların da o sahanın varlıklı ve eğitimli ileri gelenleri tarafından korunup korunmadığı ve halkın meyhana sanatına karşı ilgisinin ne ölçüde olduğu, soruşturulması gereken konulardan biridir. Zira, meyhana sanatının ortaya

çıkışı, gelişme dönemleri ve meyhanacıların gerçek kimlikleri ile ilgili karanlık noktaların aydınlatılması belki de bu soruşturma sonunda mümkün olabilecektir.

64 **A.g.e**., 39-40.

65 hala (=teyze).

66 Görüşme: 01. 11. 1990-Bakü.

67 Söz gelimi Nizami Remzi bir süre şoförlük yaparmış. Ayrıca, kimi meyhanacıların edebi sanatlarla uğraştıkları; şairlik yaptıkları, romanlar yazdıkları da söylenir. Buna göre halk arasında: "**Her şair meyhanacı olamaz**, **ancak; her meyhanacı şair olabilir**" şeklinde bir düşünce de vardır.

68 Züleyha Abdullayeva, Şuvalan'ın Kal'a kentinde, böyle varlıklı bir kişiden söz eder.

69 Balasadıg, Meyhanalar, **a.g.e**., s. 7.

70 Görüşme, 1. 10. 1997/Bakü.

71 ezan.

72 Balasadıg, **a.g.e**., s. 8, 9, 12.

73 mantık.

74 arayalım.

75 akılda.

76 Aruz vezinli meyhanalar, ya geçen yüzyılın eski usta meyhanacılarına ya da yakın geçmişin sanatında son derece usta meyhanacılarına aittir. Buna karşın, aruz kalıplarının düzenli kullanıldığı örnekler, hece vezinlilere nazaran oldukça azdır.

77 Meşhur Gazelhan ve Meyhanacı Ali Ağa Vahid'in hayatından çeşitli kesitlerin anlatıldığı "**Gazelhan"** filmi, bunlardan biridir. 1991 yapımı olan bu filmin Senarist, Kuruluşçu ve Rejisörü Şahmar Elekberov, başrol oyuncusu ise Loğman Kerimov'dur. Bu filmde meyhanalar, Nizâmî Remzi ve Kebir Memmedov (Memmedzâde) tarafından seslendirilmiştir.

78 Aziza Mustafa Zadeh, **Seventh Truth**, 1996, Aziza Production, Dağıtım: Sony Music

ALİÂKA VÂHİD [**Redaktör:** M.Sultanov]**, Gazeller,** Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü, 1973, [Arap Harfli].

[ASLANOV], Balasadıg, **Meyhanalar**, Yazıçı, Bakü, 1993,

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti, Bakü, 1983, C.III. Azerbaycan CCR Elimler Akademiyası, Nesimi Adına Dilcilik İnstitutu, Elm Neşriyyatı.

Azerbaycan-Sovet Ansiklopediyası, Bakü, 1982, C.VI, Azerbaycan SSR Dövlet Neşriyyatı.

HACIYEVA, Prof. Dr. Maarife-TARAKÇI, Prof. Dr. Celâl-KÖKTÜRK, Okutman Şahin, **Azerbaycan Edebiyat Terimleri Sözlüğü**, Ondokuz Üniversitesi Yayınları: No.96, Samsun, 1995.

[İMÂMELİYEV], Rehimağa Bozoğuzköylü (Azersoylu), **Abşeron Meyhanaları**, Bozoğuz ve Nicat Neşriyyat, Bakü, 1993.

MİRAHMEDOV, Aziz, **Edebiyyatşünaslıg Terminleri Lüğeti,** Bakü, 1978, Maarif Neşriyyatı.

XX. Yüzyıl Azerbaycan Demokratik Basını / Doç. Dr. Mehmet İsmayıl [s.287-296]

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyatı Fakültesi / Türkiye

Azerbaycan'da milli düşüncelerin oluşumunda edebiyatın yanı sıra matbuatın da önemli bir yeri vardır. Mirza Fethali Ahundzâde'nin açtığı yolda önemli başarılara imza atan Hasan Bey Zerdabî 1875 yılının Temmuz ayının 22'sinde Türkiye dışındaki Türklerin ilk milli-Müslüman gazetesi *Ekinçi'y*i (1875-1877) yayınlamaya başlar. Azerbaycan basınının temelini oluşturacak bu gazete, Azerbaycan Türklerinin aydınlanmasında ve uyanmasında önemli rol oynadı. Azerbaycan basın tarihi Hasan Bey Zerdâbî'nin çıkardığı *Ekinçi* gazetesi ile başlar. Zerdabî Moskova Üniversitesi'nde tahsil görmüş vatansever bir Azerbaycan aydınıdır. Üniversiteyi yüksek başarı ile bitirdiğinden orada öğretmenlik yapmak teklifi alsa da, Azerbaycan'a dönüp bir nebze de olsa milletinin aydınlanmasına katkıda bulunmak ister. Bu hizmetin gazetecilikten geçtiğini anladığından faaliyete geçer. Üç yıl Rus yönetiminden izin bekler. Sonunda bir ziraat gazetesini, adının da *Ekinçi* olacağını öne sürerek izin almayı başarır. Ama Hasan Bey'in amacı ekip-biçmekle uğraşacak bir gazete çıkarmak değildi. Prof. Dr. Ali Yavuz Akpınar'ın yazdığı gibi *bu gazetenin neşredilmesi, Azerbaycan medeniyet tarihinde son derece ehemmiyetli bir hadise idi. Azerbaycan'ın medenî yükselişinde, bir çok içtimaî problemin münakaşa zeminine getirilmesinde, Azerbaycan aydınlarının ilk defa bir gazetenin çatısı altında toplanarak "halkçılık" yolundaki düşüncelerini açıklamasında Ekinçi'nin büyük bir rol oynadığı şüphesizdir.* Gazetenin ilerici, çığır açıcı yolda olmasının en önemli sebebi de Zerdâbî'nin, büyük vatan sevgisi, derin bir bilgiye sahip ileri görüşlü bir idealist olmasıdır. Zerdâbî ölünceye kadar Azerbaycan Türklerinin teşkilatlanmasına çalışmıştır. Azerbaycan'da yeni okulların yaygınlaşmasında, edebi dilin oluşmasında, içtimaî cemiyetlerin kurulmasında, halkın cehalet uykusundan uyandırılmasında *Ekinçi*'nin tarihi rolü inkar olunmaz. İlk defa demokrasi, hürriyet konularında topluma önemli mesajlar veren de yine *Ekinçi* olmuştur. Mali kaynakları kısıtlı olduğundan *Ekinçi*'nin ilk sayıları 4, sonraki sayıları ise 8 sahife olarak basılmıştır. Gazetenin ilk sayısı Hasan Bey Zerdâbî'nin "Dahiliye" başlıklı yazısıyla başlar, burada gazetenin hangi amaçla çıktığı, hangi başlıklar altında, hangi konulara önem verileceği açıklanır. Genel olarak *Ekinçi*'de aşağıdaki başlıca kısımlar yer almaktadır: 1- Dâhiliye, 2- Ekin ve ziraat haberleri, 3- İlim haberleri, 4- Güncel haberler, 5- İlanlar, 6- Mektuplar.

Ekinçi yalnızca Azerbaycan'da değil, bütün Rusya Müslümanları arasında yayılmış ve büyük ilgi görmüştür. Ama gazetenin bu başarısı bir çok kesimler tarafından gizli bir tepki ile de karşılaşmıştır. Başta sansür idaresi olmak üzere gazetenin tutucu din adamları, cahil, kandırılmış halk kitleleri, menfaatlerini güden beyler gibi düşmanları da vardı. *Ekinçi'*nin ün kazanmasında Hasan Bey Zerdâbî'nin yanısıra Mirza Fethali Ahundzâde, Seyyid Ezim Şirvanî, Necef Bey Vezirov, Elizâde Şirvanî, Mahbus Derbendi gibi usta kalemler de önemli pay sahibidir. Milli bilinci uyandırıcı yazılara rağmen *Ekinçi'*nin basın hayatı çok kısa olmuştur. Hem bu, hem de 1877-78 Türk-Rus Savaşı sırasında Türk tarafını destekleyen yorumlar yayımlamasından dolayı Ruslar tarafından yayınına son

verilmiştir. Ama Mehmed Emin Resulzâde'nin yazdığı gibi *Bir kere yücelen bayrak bir daha inmez* Böylece *Ekinçi*'nin yüceltiği basın bayrağı inmedi, akabinde güçlü bir akına neden oldu….

Ekinçi'den sonra Tiflis'te *Ziya* adlı haftalık "edebi, içtimaî, siyasî, ilmî" gazete yayın hayatına başlar. *Said* ve *Celal Ünsizâde* kardeşlerinin çıkardığı bu gazeteyi yine *Said Ünsizâde*'nin Tiflis'te 1880'de yayınlamaya başladığı *Ziyâ-yı Kafkasya* gazetesi takip eder. İslamî düşüncelerin Azerbaycan'da yayılmasını amaçlayan bu gazetelerin çıkış süreci de uzun ömürlü olmamıştır. *Ekinçi*'de olduğu gibi adı geçen gazetelerin de çeşitli sayılarında yeni alfabe tartışmaları ile ilgili yazılar önemli yer tutmuştur. Azebaycan basınında ilk dergi tecrübesi de Celal ve Said kardeşlerin Tiflis'te *Keşkül* adı ile yayınladıkları dergi ile başlar. Edebî konuları ön plana çıkaran, Azerbaycan Türkçesinin yanı sıra Farsça, Arapça ve kısmen de olsa Rusça metinlere de yer ayıran *Keşkül*'ün 19 sayısı dergi, 567 sayısı ise haftalık gazete olarak neşredilmiştir. *Keşkül*'ün sayfalarında tercüme edebiyatına da geniş yer ayrılmıştır. Doğu edebiyatının, özellikle Azerbaycan edebiyatının Rus okuyucularına ulaştırmakta *Keşkül*'ün önemli bir yeri vardır. Fransız inkılabının tüm Avrupa'yı saran büyüleyici ruhu *Keşkül*'ü yayınlayanların kaleminden uzak kalmamıştır. Öteki matbu ürünlerle kıyaslandığında *Keşkül*'ün siyasi havası ilgi çekici bir havadadır. "Millet" kavramı Azerbaycan'da ilk kez "*Keşkül* gazetesinde XIX. asrın doksanlı yıllarında dile getirilmiştir. Günümüzde bu kavram belki de birilerine basit bir kavram gibi gelebilir. Ama o zaman, Rus baskısının kol gezdiği o karanlık yıllarda "millet" kavramını dile getirmek kahramanlıkla eş değer bir iş idi. "Din" ve "millet"in ayrı ayrı kavramlar olduğu düşüncesi de ilk kez *Keşkül*'ün sayfalarında geniş bir şekilde tartışılmıştır. Milli duyguları körükleyen böyle bir gazetenin Rus sansürünün kesif zamanında uzun ömürlü olması imkansız bir iş idi. Milli düşünceler, İslam birliği idealinin propagandasını yaptığı ve gazetenin yazı dilini Osmanlı Türkçesine yaklaştırdığı gerekçesi ile gazetenin faaliyeti durdurulur.

İki asrın geçidinde yayın hayatına başlayan *Keşkül* Azerbaycan'ın yarınlardaki engin edebi ve kültür hayatının habercisi idi. Dünyanın önde gelen halklarının tarihi tecrübesi, kitleden millet olma yolunun bu formülden geçtiğini kanıtlamaktadır. XIX. asrın sonları, XX. yüzyılın başlarında Bakü yalnızca Azerbaycan'ın değil, esasında bütün Çarlık Rusyası'nın önemli işçi ve kültür merkezlerinden birine dönüşmüştü. O zamanki dünya petrolünün yüzde doksanını oluşturan zengin petrol yataklarının Bakû civarında bulunması, bu bölgeyi dünya iş adamlarının dikkat merkezine sokmuştur. Bütün bu olaylar Azerbaycan milli burjuvazisinin gelişmesine vesile olur, bu da dolayısıyla Azerbaycan'da matbaaların, kütüphanelerin, okul ve liselerin açılmasına, özellikle onlarla gazete ve derginin yayın hayatına başlamasına imkan sağlıyordu. Bakû işçi isyanlarından korkuya düşen Çarlık Rusyası bazı taviz vermek zorunda kalmıştı. V. İ. Lenin, *1905 İnkılabı Hakkında Bildirisi*'nde ezilen toplumlar arasında milli egemenlik hareketinin alevlendiğini göstererek, matbuat âlemindeki durumu böyle değerlendirmiştir:

Matbuat özgürlüğü elde edilmiştir. Sansür aradan kaldırılmıştır… Rus tarihinde ilk defa Petersburg'ta ve diğer şehirlerde inkılabî gazeteler özgürce çıkmaya başladı.

Gerçekten de Rusya'nın içlerindeki bu gelişme, onun en ücra yerlerinde de yayılmakta idi. Asrın başlarında Bakü'de *İskra* (*Kıvılcım*), *Novoye Slova* (*Yeni Söz*), *Bakinski Raboçi* (*Bakû işcisi*), *Golos Raboçego* (*İşçinin sesi*), *Ryadavoy* (*Sıra breyi*), *Gudok* (*Zil sesleri*), *Prizıv* (*Çağrı*), *De'vet Goç* (*Azerbaycan Türkçesi ve Ermeni dilinde*) vs. gibi Bolşevik gazeteler yayınlanıyordu.

Gizli Bolşevik gazetelerin bir çoğu Bakü'de faaliyet gösreren *Nina* maatbaasında basılıyordu. Bir çok Azerbaycan aydını da Bolşeviklerin sözde ilgi çekici sloganlarına inanarak onların saflarında yer almıştı. Onların arasında *Hümmet* sosyal-demokrat teşkilatının organı olan 1904 Ekimi'nden 1905 Martı'na kadar yayınlanan *Hümmet* gazetesinin baş yazarı, sonraları çok yüksek devlet görevlerinde bulunmuş Neriman Nerimanov da vardır… *Hümmet* gazetesi 1917-1918 yılları arasında "bütün cihan işçileri birleşin" sloganı ile yeniden yayınlanmaya başladı. 1919'da Ruhulla Ahundov'un baş yazarlığı ile başka bir gizli Bolşevik gazetesi *Kommunist* yayınlandı. 1906 Nisanı'nda ise Bolşevik gazeteleri arasında en uzun ömürlü Rusça *Bakinski Raboçi* yayın hayatına başlar.

Bu gazeteyi 1906'da yayın hayatına başlayan Türkçe ve Ermenice *De'vet Goç* gazetesi izler. *De'vet Goç* Çar sansürü tarafından kapatıldıktan sonra onu aynı yolu izleyen *Tekamül* gazetesi okuyucularının görüşüne gelir. Gazetenin içinde o dönemin en ünlü şairlerinden Mehemmed Hadî'ni görüyoruz. Çeşitli nedenlerle inkılâbî düşünceleri yayan gazetelerin açılıp kapatılması olağan bir hal almıştı. *Tekamül*'ün inkılab yolunu devam ettirmek için açılan *Yoldaş* gazetesinin basın hayatı da kısa olur.

Azerbaycan Çarlık Rusyası'na dahil olan öteki memleketler gibi XX. yüzyıla çözümü zor olan problemlerle başlamıştır. Bir yanda toprağında bulunan petrolden dolayı hızla gelişen Azerbaycan, öteki yanda ne pahasına olursa olsun, Azerbaycan'da başlayan bu yükselişe engel olmak isteyen başını Rusların çektiği dış güçler. Bölünecek Bakü pastasında daha kimlerin gözü yoktu ki! İngilizler, Almanlar, Ruslar, Ermeniler… O çelişkili dönemlerde bir taraftan Hazar denizi, öteki taraftan Rus, Ermeni, Hıristiyan çemberinde sıkışan Türk dünyası'nın boğazı görevini üstlenen Azerbaycan bütünlükte Türk dünyasının adına da sıkılır, sınava çekilir. Azerbaycan aydınları böyle bir ortamda basın hayatını sürdürmekteydi. *Keşkül*'ün kapatılmasından 1903'e kadar ki zaman zarfında Azerbaycan aydınlarının önde gelenleri defalarca dergi ve gazete çıkarmak için başvuruları Rus sansürüne takılıp kalmıştır. Bu duruma 1903'te çözüm bulundu. Ünlü bilim adamı ve yazar Mehemmed Ağa Şahtahtlı'nın çıkarmaya başladığı *Şark-ı Rus* gazetesi az zamanda okuyucular tarafından sevilerek ün kazanmıştı. Gazete 1903 yılının 16 Nisan sayısında gelecekte hakikat aynası olacağını okuyucularına şöyle açıklıyordu: *Biz halka doğruları söylemek için çıktık. Şark-ı Rus* mevcut olduğu bütün zamanlarda verdiği sözle amel etmiş, unutulmaz hizmetleri ile şerefli bir basın hayatı yaşamıştır. "Edebî, siyasî, ictimaî, ilmi" şiarı altında haftada üç sayı çıkarılan, dört sayfalık bu gazetenin 1903-1905 yılları arasında 442 sayı yayınlanmıştır. Kafkasya havalisinde büyük bir ilgi ile karşılanan *Şark-ı Rus* az bir zaman zarfında Türkiye, İran ve Rusya'nın bütün Türk bölgelerinde sevilen bir gazete durumuna gelmiştir. Gazetenin bir bu kadar başarılı olmasında hiç kuşkusuz onun kurucusu ve başyazarı Mehemmed Ağa Şahtahtlı'nın edebi kişiliğinin ve tecrübesinin büyük payı

vardır. İyi bir eğitim görmüş, Doğu ve Batı dillerinin bir çoğunu bilen Mehemmed Ağa Şahtahtlı ansikloedist bilgiye sahip ender şahsiyetlerdendi. Petersburg'da filoloji tahsili almış, Leipzig Üniversitesi'ni bitirmiş, Paris'te Sorbon'da 1873-1875 ve 1899-1902 arasında Doğu dilleri okutmuş ve kendisini dilciliğe adamıştır. 1883-1891 arasında İstanbul'da Rus gazetelerinin temsilcisi olarak bulunmuş, Türk aydınları ile iyi ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkiler, özellikle Doğu ve Batı kültürlerini derinden öğrenmesi, bu maarifçi ve demokratik aydına sonraları gazetecilik çalışmalarında da yardımcı olmuştur. Mir Celal ve Firidun Hüseynov'un XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı kitabında yazdıkları gibi *XX. asrın başlarında ana dilde ilk ve tek gazete olan Şark-ı Rus Azerbaycan halkının hayatında, millî intibahında, eğitiminde önemli rol oynamıştır. Çar memurlarının, mülk sahiplerinin zulmü, istismarı, köylülerin ağır durumu, cehaletin tenkidi, Türk-İslam dünyasının çeşitli problemleri onun ele aldığı konuların özünü oluşturur.*

Bu nedenle de *Şark-ı Rus*'un yayılma alanı yalnızca Azerbaycan'la sınırlı kalmamış, Türk ve İslam âleminin sayılı gazetelerinden biri olarak Türk dünyasında, özellikle de Rusya Türk-Müslümanları arasında yeni düşüncelerin yaygınlaşmasında önemli rol üstlenmiştir. Bu yönü ile onu yalnız *Tercüman*'la kıyaslamak mümkündür. *Şark-ı Rus*'un yayın hayatına başlamasıyla Azerbaycan'ın bir çok genç yazar ve şairine meydan sağlamış oldu. Geleceğin önemli edebiyat adamları olacak olan M. E. Sabir, Ali Nazmî, M. S. Ordubadî gibi aydınlar bu gazetede yayınlanan ilk matbu yazıları ile *Şark-ı Rus*'un yayın hayatına başlamasını gönülden alkışlamışlardır. Böylece *Şark-ı Rus* 1905'ten sonra basın hayatına atılan bir çok Azerbaycan gazetecisinin ilk deneyim okulu oldu. *Molla Nesreddin* gibi bir derginin kurucusu ve başyazarı olan Celil Memmedguluzâde'nin Azerbaycan basınına kazandırılmasında da Şark-ı Rus gazetesinin önemli rolü olmuştur. C. Memmedguluzâde'nin ilk matbu eseri olan *Posta Gutusu* hikayesini, *Şark-ı Rus*'un başyazarı M. Şahtahtlı'ya okumuş, hikaye başyazarın dikkatini çekmiş ve o hikayeyi yayınlamakla kalmamış, aynı zamanda eserin yazarını gazeteye işe davet etmiştir. C. Memmedguluzâde 1904'ten 1906 yılının Nisanı'na, *Molla Nesreddin* dergisinin yayınlanmasına kadar burada çalışmıştır. M. Celil'in hayatında ve gazetecilik faaliyetinde *Şark-ı Rus*'un çok önemli rol oynadığını, edibin ünlü *Hatıratım* eserinden de öğrenebiliriz:

Mehemmed Ağa Şahtahtlı beni kendi gazetesinde işe almakla, beni gazete dünyasına dahil etti. Ö. F. Numanzâde'nin yanı sıra, Samed Ağa Gaıbov, Ü. Hacıbeyov, F. Köçerli vb. *Şark-ı Rus*'un yazarları arasındadır.

Böylelikle XX. asrın ilk milli gazetesi olan *Şark-ı Rus* Azerbaycan aydınlarının fikir alışverişi merkezlerinden birine dönüşür. 1905 yılının inkılâbî olayları yalnızca Rusya'nın içerilerinde değil, aynı zamanda onun dört bir köşesinde, özellikle de petrol sanayiinin hızla geliştiği, Kafkas'ın en büyük sanayi şehirlerinden biri olan Bakû'de basının gelişmesine yeni ve önemli bir vesile oldu. İçtimaî, siyasî ve inkılâbî olayların kutuplaşmasıyla her sınıfın mefkuresine cevap verecek, ona hizmet edecek basın organları ortaya çıktı. O dönemlerde bu matbu organlar şöyle sınıflandırılmaktaydı: Demokratik matbuat, Bolşevik matbuatı ve Burjuva matbuatı. Aynı durum bir de asrın doksanlı yıllarında tekrarlanacaktır.

Yukarıda adlarını verdiğimiz basın organları sansür tarafından her gün denetleniyor, bu sansür denetlemeleri hemen basın yayın organlarının kapatılmasıyla noktalanıyordu. Ama 1905'te Çarlık Rusyası'nı saran işçi grevleri sonucunda, merkezi yönetim kontrolü bir süre yitirince ülkenin çeşitli bölgelerinde çok sayıda Türk basını gün yüzü görmeye başladı. Bu yönde Azerbaycan'da öncül durumdaydı. Yeni düşünceleri topluma ulaştırmak için kitaplar basılır, bir birinin ardınca dergi ve gazeteler yayın hayatına başlar. Burada 1891-1919 yılları arasına Bakü'de Rusça yayınlanan *Kaspi* (*Hazar*) gazetesini hatırlamak gerekmektedir. Bu günlük gazetenin yayın kurulunda Rusların yanısıra Ali Merdan Topçubaşov, Ali Bey Hüseyinzâde, Hasan Bey Zerdâbî gibi Azerbaycan basın tarihine adlarını altın harflerle yazdıran aydınlarımız da vardır. 1897 yılına kadar Rusların nezareti altında yayın hayatını sürdüren *Kaspi*, bu dönemden başlayarak Azerbaycan'ın kültür hayatının gelişmesinde önemli katkılarda bulunur. Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in katkıları ile gazetenin yönetimine Ali Merdan Topçubaşov getirilmiş ve bundan sonra *Kaspi* Azerbaycan okuyucularına Batı ve Rus edebi muhitini tanıtan, Türklerin, Müslümanların hukuklarını savunan bir Türk yayın organı olarak basın hayatını sürdürmüştür. Bu dönemde *Kaspi*'nin yayın kurulunda Ali Merdan Topçubaşov'un yanı sıra Hasan Bey Zerdâbî, Neriman Nerimanov, Feridun Bey Köçerli, H. Minasazov gibi usta kalemler yer alır. *Kaspi* gazetesiyle ilgili geniş bilgi vermemizin esas amacı dili Türkçe olmasa da, onun 1905'lere kadar Kafkaslar'da fikir akımlarını, demokrasi ve hürriyet mücadelesini, yenileşme hareketlerini geniş kitlelere ulaştırması bakımından büyük bir değere sahip özbeöz Azerbaycan'ın millî gazetesi olduğunu vurgulamaktır.

Keşkül ve *Şark-ı Rus* yalnızca geçmişle gelecek, XIX ile XX. asır arasında edebî üretim köprüsü görevini üstlenmediler, aynı zamanda büyük bir gazeteciler ordusunun oluşmasına ve onlarla millî gazete ve derginin gün yüzü görmesine vesile oldu.

XX. asır Azerbaycan edebiyatı ve basını üç aşamadan geçiyor: 1900-1920: Demokratik Edebiyat ve Basının hızla gelişme aşaması; 1920-1990: Sovyet Edebiyatı ve Basını aşaması; 1990'dan günümüze kadarki zaman dilimi-Azerbaycan Edebiyatı ve Basınının özgürlük aşaması.

1905'lerde Çarlık Rusyası'nı saran işçi grevleri merkezi devlet otoritesinin zayıflamasına, bunun sonucunda da özgürlük mücadelelerinin güçlenmesine neden oldu. Aynı durum Sovyetler Birliği'nin çöküşünün başladığı 1980-90'lı yıllarda da ortaya çıktı. 1905-1907 yılları arasında yayınlanan gazete ve dergilerin sayısına ve adlarına dikkat edersek, Azebaycan Türklerinin uyanış çabalarının ölçüsünü belirleyebiliriz. Bu dönemde çıkan *İrşad, Hayat, Hümmet, Debistan, Molla Nesreddin, Füyüzat, Rehber, Tekâmül, Behlul, Duma, Hamiyet, Yoldaş, Taze Hayat,Hakaik* gibi dergi ve gazeteler bunlara örnektrir.

Petrol zenginlerinden Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in sermayesi ile basın hayatına başlayan 1905-1906 yıllarında çıkarılan *Hayat*'ın yöneticiliğini sonraları hayatlarını Türkiye'de sürdürmüş olan *Ahmet Ağaoğlu* ve *Ali Bey Hüseyinzâde Turan* yapmışlardır. *Hayat*'ın Azerbaycan'ın basın tarihinde önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Yine Azerbaycan'ın petrol zenginlerinden olan *M. Muhtarov*'un sahibi olduğu *İrşad* gazetesinin 1905-1907 yılları arasında toplam 525 sayı çıkarılmıştır. Gazetenin

başyazarlığını sırasıyla *Ağaoğlu, Haşım Bey Vezirov ve Mehmet Emin Resulzâde* üstlenmişler. Millî duyguları daha çok konu edinen bu gazeteler sık sık kapatılır, bazen yeniden açılır, bazen de başka bir adla tekrar yayın hayatına başlar. Adı geçen gazetecilerin yer değiştirmesinin başlıca nedeni de bu olsa gerek. O sıralar da Ağaoğlu'nun imzası, işadamı M. Muhtarov'un sermayesi ile çıkarılan *Terakki* de görünmeye başlar. 1908-1909 yılları arasında *Terakki"*nin toplam 363 sayısı yayınlanmıştır.

Hayat kapatılınca *Ali Bey Hüseyinzâde Turan'ın* yöneticiliğini üstlendiği *Füyuzat* dergisi yayın hayatına başlar. *Hacı Zeynelabdin Tağıyev*'in sermayesi ile yayın hayatına başlayan bu haftalık derginin 1906-1907 yılları arasında toplam 38 sayı basılmıştır. Ama bu zaman zarfı *Füyuzat'*ın bütün Türk dünyasında ün kazanmasına engel olamamıştır. Azerbaycan'da Türkçülük akımının gelişmesine vesile olan bu dergi, Azerbaycan edebiyatı ile Anadolu'da meydana getirilen edebiyat arasında bir köprü kurmak, bu illerin ortak bir dil kullanmasına nail olmak, *Servet-i Fünun* cereyanına bağlı dil ve sanat anlayışını sağlamak yolunu seçtiğinden bazı kesimlerin tepkilerine maruz kalmıştır. Özellikle Azerbaycan havalisinde kullanılan Türkçeyi savunan *Molla Nesreddin* dergisi ile Türk dünyasında ortak bir dil oluşturmak amacıyla Osmanlı Türkçesini savunan *Füyuzat* arasındaki tartışma tarihe mal olmuştur. Ayrıca Türkçülüğün esaslarını yazan Ziya Gökalp'in düşünce ustadı sayılan *Ali Bey Hüseyinzâde Turan*'ın bir Türk ideoloğu olarak olgunlaşmasında *Füyuzat* dergisinin önemini vurgulamak gerekir. *Füyuzat* da Komünist propagandasının eleştirisine hedef olmuştur. Bunun başlıca nedeni bu derginin Türkçülüğü, İslamcılığı ve çağdaşlaşmayı savunmasıdır. *Füyuzat*ın esas meramı Türk dünyasında şimdi aradan yetmiş yıl geçtikten sonra dile getirilen ortak dil, ortak alfabe konusunu gündemde tutması idi. Azerbaycan'ın içinde ve dışında olan Türk ve İslam düşmanları *Füyuzat*çılara bu düşünceleri bağışlayamaz. Kısa ömür süren (1906-1907) ve toplam 32 sayı yayınlanan *Füyuzat* dergisi M. Celal'ın tabiri ile "*bir Osmanlı Türkü gibi yaşadı, bir Müslüman gibi öldü".*

Adı geçen devrin edebî hadiselerin başında gelen olay ise, hiç kuşkusuz *Molla Nesreddin* dergisinin yayın hayatına başlamasıdır. *Celil Memmedkuluzâde*'nin önderliği, *Ömer Faik Nemanzâde*'nin katkılarıyla yayın hayatına başlayan *Molla Nesreddin* dergisi az bir zaman içerisinde yalnız Azerbaycan'da değil, aynı zamanda Türkiye, İran ve Çarlık Rusyası'nda büyük ilgi ile okunmuş, mizah dergilerinin baş tacına dönüşmüş, bu yönde yeni bir edebî ekolün esasını oluşturmuştur. 1906-1918 yılları arasında Tiflis'te, 1921'de kısa bir süre Tebriz'de, sonra ise 1921-1931 yılları arasında Bakü'de yirmi beş yıl yayın hayatını sürdüren *Molla Nesreddin* dergisi halk hayatının parlak aynasına, inkılabî-demokratik fikrin sözcüsüne, bağımsızlık yolunda millî mücadelenin ideoloji merkezine, Müslüman Şark'ın cehalete karşı sözcüsüne, satirik gülüşün kaynağına dönüşür. *Molla Nesreddin*'in yayınlanma nedenini bir de başyazarı *C. Memmedkulizâde*'den dinleyelim: *Molla Nesreddin'i mühitin kendisi yarattı, zamane kendi doğurdu.* Gerek dizaynı, gerek içerdiği konular bakımından *Molla Nesreddin* Azerbaycan gazetecilik tarihinde yeni bir hadisedir. İlk sayısından derginin gelecekte hangi başarıları kazanacağını görmek çetin değildir. Bu nedenle de derginin ilk sayısı elden ele dolaşır, toplum arasında büyük yankılar uyandırır. İlk sayının içerdiği başlıklara bir göz atacak olursak bu sevgi ve ilginin neden kaynaklandığını hemen görebiliriz: *1. Makaleler, 2. Keskin gülüşler, 3. Felyetonlar, 4. Mezheki şiirler, 5. Mezeli telegramlar, 6. Satirik hikayeler, 7. Letifeler, 8.Posta kutusu,*

9. Mezeli ilanlar, 10. Hususi ilanlar, 11. Karkatürler ve illüstrasyonlar. Bu başlıklardan da anlaşılıyor ki, *Mir Celal ve Ferudin Hüseyinov'un* yazdıklar gibi *"Azerbaycan edebiyatı ve basını tarihinde şimdiye kadar görülmemiş yeni bir üslup oluşturan Molla Nesreddin, genel olarak edebiyatın inkişafında dönüm noktası oldu".*

Bu fikirlerle katılmamak mümkün değil. *M. Celil*'in derginin ilk sayısında yayınlanan program niteliğindeki yazısı aslında birçok konunun habercisiydi. Yazar *Sizi deyib gelmişem* adlı baş yazısında yüzünü Şark'a tutup anlamlı bir evhamla şöyle seslenir: *Ey benim Müslüman kardeşlerim… Benden bir gülünç söz işidip, başladınız gülüşmeğe, o vakit öyle anlaşılmasın ki Molla Nesreddin'e gülüyorsunuz. Eger bilmek istersiniz, o vakit koyunuz önünüze aynayı ve bakınız kendi cemalinize.* Aynı fikir Türk dünyasının en önde gelen mizahi şairi *Molla Nesreddin*'in sayfalarında yer alan bir şiirinde böyle tekrarlamıştır:

Niye pes böyle bereldirsin a gare gözünü,

Yoksa, bu ayinede eğri görürsün özünü?

Molla Nesreddin Sabir'i yarattı, *Sabir* ise *Molla Nesreddin*'i ölümsüzleştirdi demek yanlış olmaz. *M. E. Sabir'in* yanı sıra derginin yönetim kuruluna sonraları *Molla Nesreddinçiler* diye adlandırılan *Ö. F. Nemanzâde, Abdürrahim Bey Nakverdiyev, Memmed Said Ordubadî, Eligulu Gamküsar, Eli Razi, Selman Mümtaz, Feridun Bey Köçerli* gibi usta kalemlerin yanı sıra hiciv ustaları M. E. Sabir, E. Nezmi; nasirler E. Hakverdiyev, M. S. Ordubadî, Bayrameli Abbaszade, karikatüristler Rotter, Şmerling, E. Ezimzade toplanmıştır.

Adı halkın kadim tarihi ile mazmunu muassır içtimaî hayatla sıkı bağlı olan *Molla Nesreddin* inkılabî-demokratik basının ilk klasik numunesi, çilekeş halkın hakikatini diyen sesi, XX. asır Azerbaycan içtimaî hayatının edebî-bedîî salnamesi, ansiklopedisi her yönü ile asıl halk dergisidir. Her sayısında Çarizmi, geçici hükümeti, inkılap düşmanlarını, sömürgecilikle uğraşan emperyalist güçleri ifşa eden *Molla Nesreddin*'den gerici dinciler yarasanın ışıktan korkması gibi kokuyorlardı. *Molla Nesreddin*'in esas konularından biri de ana dilin varlığı ve temizliği uğrundaki mücadelesidir. İlk sayısından, özellikle okuyuculara müracaatla yazılan ve *Sizi deyip gelmişim* adıyla meşhur olan program makalesinden başlayarak dergi, Azerbaycan Türkçesini yabancı etkilere uğratmak isteyenlere karşı çıkar, dolaşık anlamsız yazılara, Arap, Fars tesirine, toplumun zorlukla benimsediği Arap alfabesine karşı sade dili ve alfabeyi koyuyordu. *Molla Nesreddin* yalnız Kafkas halklarının değil, aynı zamanda Rusya, Volga boyu, Orta Asya, İran, Türkiye, Hindistan, Afganistan, Arabistan ülkelerinin hayatından haber verir, kimliğinden aslı olmayarak ezilen toplumları desteklerdi. Yayınlandığı ve yayıldığı ilk günlerde, onu etkisi sakin göle atılan taşın yarattığı dalgalar gibi her tarafa yayılır. Etkisi ile sade ve doğma dilimizde halkın gelişmesine vesile olacak bir sıra mizahi dergiler yayın hayatına başlar. Bunlara örnek olarak *Azerbaycan, Behlul*, *Zenbur, Mirat*, *Arı, Kelniyyet, Leylek, Tuti, Meezeli, Tartan-Fartan, Meş'el* gösterebiliriz. Orta Asya'da, Volga boyunda, Kırım'da ve benzeri yerlerde yayınlanan bazı ciddi gazeteler *Molla Nesreddin*'den aldığı şiirleri, makale ve karikatürleri yeniden yayınlar. İran'da Fars dilli basın üzerinde Molla Nesreddin etkileri ayrıca

araştırma konusudur. Fikrimizi kanıtlamak için Tahran'da yayınlanan *Sur-i İsrafil* ve Tebriz'de yayınlanan *Nesm-i Şimal* dergilerine bir göz atmak yeterlidir.

Bolşeviklerin aldatıcı vaadlerine inanan *Mirza Celil* yeniden dergiyi yayınlamak için Tebriz'den Bakü'ye dönse de istediğini bulamaz ve bir süre sonra dergiyi kapatmak zorunda kalır. *Molla Nesreddin* kapatılsa da, okunması yasak edilse de insanların kalbinde yaktığı meşale uzun zaman sönmemiş*, Molla Nesreddin'*in etkisi Azerbaycan edebiyatında ve basınında her türlü takiplere rağmen süregelmiştir.

1905-1920 arasında onlarca dergi ve gazete yayınlanmıştır. Bunlardan toplumda iz bırakanı degilerden: *Hümmet* (1904-1905), *Debistan*, *Davet-Koç* (Türkçe-Ermenice) (1906-1908), *Rehber* (1906-1907), *Behlul* (1907), *Yeni Füyuzat* (1910-1911), *Güneş* (1910-1911), *Işık* (1911-1912), *Mektep* (1911-1920), *Hak yolu* (1911-1912), *Kel Niyyet* (1911-1913), *Şelale* (1913-1914), *Dirilik* (1914-1916), *Tuti* (1914-1917), *Baba-yı Emir* (1915-1916), *Kurtuluş* (1915 ve 1920), *Şeypur* (1918-1919) ve gazetelerden: *Hayat* (1905-1906), *İrşad* (1905-1908), *Tekâmül* (1906-1907), *Taze Hayat* (1907-1908), *Bürhan-ı Terakkî* (1906-1908), *İttifak* (1908-1909), *Hakikat* (1909-1910), *Nicat* (Rusça ve Türkçe) (1910-1912), *Seda* (1909-1911), *Hilal* (1910-1911), *Asar-Hakikat* (1911-1912), *Yeni İrşad* (1911-1912), *Seda-yı Vatan* (1911-1912), *Basiret* (1914-1920), *Açık Söz* (1915-1918), *Yeni İkdam* (1915), *Seda-yı Kafkaz* (1915-1916), *Son Haber* (1915-1916), *Doğru Söz* (1916-1917), *İttihad* (1917-1918), *Millet* (1917-1920), *Müsavat* (1917), *Azerbaycan* (1918-1920), *İstiklal* (1918-1920) sayılabilir.

O dönemin eleştirmenleri, adı geçen bir çok basın organlarını burjuva matbuatı olarak nitelendirmektedir. Ama günümüz gözü ile bakıldığında, aslında Azerbaycan Türklerinin gelecek tasarılarının şeksiz bu basın organlarının sayfalarında yer bulduğunu görürüz. Böyle basın organlarından biri de *Hayat* gazetesidir. Ünlü tiyatro yazarı N. Vezirov'un hicivli fıkraları, H. Zedâbî'nin ilmi makaleleri, N. Nerimanov'un siyasî içerikli yazıları, E. Hakverdiyev'in ilk hikayeleri, F. Köçerli'nin, A. T. Sur'un, A. Sehhet'in makaleleri ve M. Hadi'nin romantik şiirleri bu gazetenin sayfalarında yer bulmuştur.

Adı geçen dergiler arasında Anadolu Türk kültürünü Azerbaycan'da tanıtması bakımından, *Füyuzat* ve *Yeni Füyuzat* dergilerinin yolunu izleyen *Şelale* dergisinin adını önemle vurgulamak gerekir. Aynı yolu-Azerbaycan'da Türkçülük fikrinin gelişmesinde önemli görevler üstlenen edebî dilin Türkiye'deki sadeleştirme cereyanının Azerbaycan'a da yansımasına çalışan *Mehmed Emin Resulzâde'*nin baş yazarlığını yaptığı *Açık Söz* gazetesi de izlemiştir. Bundan sonra *Azerbaycan* gazetesini neşre hazırlayan *Resulzâde* burda da aynı düşüncelerin toplum arasında yayılmasına çaba göstermiştir. *Haşım Bey Vezirov*'u, *Üzeyir* ve *Ceyhun Hacıbeyli*leri, *Orucov* kardeşleri de bu dönemin önde gelen gazetecileri arasında anmamız gerekmektedir.

Azerbaycan basının en ağır şartlar altında yaşamağa zorlandığı ikinci dönem 1920-1980 yılları arasındaki Sovyet dönemidir. 1920 yılının Nisan ayında *Mehmed Emin Resulzâde'*nin önderliğinde Şark'ta ilk demokratik cumhuriyet olan millî Azerbaycan Devleti'nin Bolşevik orduları tarafından yıkılması, millî Azerbaycan basınının da ömrünün sona ermesine neden olmuştur. 1985 yılında

Gorbaçov'un başlattığı yenidenkurma, prestroyka, şeffaflık girişimlerine kadar küçük istisnalar dışında Azerbaycan basını tek parti şablonu ile yönetilirdi, bu nedenle de bütün basın organları basmakalıp biçimde bir birine benziyordu. Bu dönemde usta kalemlerin olgulaşmasına da hiçbir imkan sağlanmıyordu. *Bir süt kazanından bir defa kaymak almak mümkündür,* ama bir asırda Azerbaycan aydını üç kez pantürküst, panislamist, musavatçı damgalarıyla ya gizli idam edilmiş, ya da Sibirya'ya sürülerek ölüme terkedilmiştir. Yalnız bir kez Türkiye'de bulunmuş herkes ya cezaevine atılmış, ya da ölüme mahkum edilmiştir. Her vasıta ile Azerbaycan toplumundan Türklük şuurunu silip atmak, yobazlaştırmak istiyorlardı. Stalin dönemine kadar kasıtlı olarak *Azerbaycan Türkleri, Azerî Türkleri, Kafkas Tatarları, Kafkasya Müslümanları, Azerbaycan Müslümanları* diye adlandırılan Azerbaycan Türkleri Stalin'in bir işaretiyle kendileri *Azerbaycanlı*, dilleri ise *Azerbaycanca* oldu. Alfabe reformunun önderliğini yapan Azerbaycan Türklerini bir asırda üç kez alfabe değiştirmeğe zorladılar. Doğal olarak bu alfabe değişiklikleri toplumun bilginsizliğine yol açacaktır. Halbuki uygulamaya komşu Ermeni ve Gürcü toplumlar tabi tutulmuyordu. Amaç belli idi, ne yolla olursa olsun Türk dünyasının önemli halkasını oluşturan Azerbaycan Türklerinin tarihî ve genetik hafızasını silmek, düşünen başları yok etmek, onları Türk dünyasından ayrı koymak. Bir asırda üç kez bu düşünce uğruna yapılan katliamlarda 110 bin Azerbaycan aydını hayatını kaybetti. Stalin dönemine kadar uzun zaman diliminde buna muvaffak olduklarına da inandılar. Ama zaman göstermiştir ki, bu hiç de böyle değil. Gazetelerle kıyaslandığında edebi dergiler az da olsa özgürlüklerini muhafıza edebilmişlerdir. Azerbaycan yazarları ve basın mensupları zoru başarmış imalarla, satır altı manalarla da olsa özgür fikirlerini okuyucularına ulaştırmaya çalışmışlardır. Bu gelişme özellikle 1960'lı yıllarda *Kruşçev*'in siyasî havayı hafiflettiği dönemde daha açık görülmektedir.

Bu dönemin devlet gazeteleri içerisinde başlangıçta *Azerbaycan* adıyla yayınlanan, sonraları *Kommunist*'e dönüştürülen günlük gazeteyi, *Azerbaycan Gencleri, Bakû, Sovyet Kendi, Azerbaycan Pioneri, İnşaatçı,* Rusça yayınlanan *Bakinskiy Raboçi, Vışka, Molodyoji Azerbaydjana, Baku, Stroitel, Kommunist* (Ermeni dilinde) ve diğer gazeteleri gösterebiliriz. Siyasî platformları aynı olduğundan komünistlere, gençlere, mekteplilere hitap etmelerinden bakmayarak sanki bütün yazıları aynı kalıptan, aynı kalemden çıkıyordu.

Azerbaycan'da yayınlanan dergiler arasında en uzun ömürlüsü ve en önemlisi hiç kuşkusuz Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin *Azerbaycan* dergisidir. Dergi muhtelif yıllarda çeşitli adlarla yayınlanmıştır. 1923-1927 yılları arasında *Maarif ve Medeniyyet,* 1928-1936 arasında *İnkilap ve Medeniyyet,* 1936-1941 arasında *Revolyusiya i Kultura,* ve son olarak 1953 yılından bu yana *Azerbaycan* adıyla yayınlanmaktadır. Bir derginin ad değişimi örneğinden de Azerbaycan'da giden siyasî gelişimlerin durumunu öğrenmek mümkündür. Bütün siyasî olumsuzluklara rağmen dergi en önemli aşamayı, 1970'li yıllarda yazar Ekrem Eylisli'nin baş yazarlığı döneminde kaydetmiştir. Moskova'da tahsil görmüş, dünyaca ünlü bu yazarımız derginin basın hayatındaki bütün eski kalıpları kırdı, önceki yıllardan farklı olarak derginin edebî kapılarını genç yazarların orijinal ve cesaretli eserlerine açtı. Mahalli edebiyattan, Dünya edebiyatına uzanan yolda eserleri ile köprü olan Azerbaycan edebiyatının altmışlı yıllar kuşağının en önde gelen temsilcileri İsa Hüseynov, Çingiz

Hüseyinov, Yusif ve Vagif Semedoğlu kardeşler, Musa Yakup, Anar, Elçin, Ramiz, Rövşen, Vagif Bayatlı Öner, Mövlud ***Süleymanlı*** ve diğer istidatlı nasir ve şairler en önemli eserlerini bu dönemde yazmışlardır. İşte gelecekte özgürlük mücadelesinin askerleri bu yazarların eserlerini okuyarak, bu eserlerin içinden geçerek yetiştiler.

Azerbaycan Türklerinin bilgilendirilmesinde Yazarlar Birliği'nin *Gobustan dergisi*, *Edebiyyat gazeti, Edebiyyat ve incesenet* ve yeniden *Edebiyyat gazeti* adıyla yayınlanan matbu organlarının da katkıları az olmamıştır. Burada 1967'de genç yazarların eserlerini yayınlamak amacıyla kurulmuş *Ulduz* dergisini de anmak gerekir. Adlarını saydığımız matbu organların yanı sıra Azerbaycan kadınların problemlerini konu edinen 1923'te *Şark Kadını,* 1938'den beri de *Azerbaycan kadını* adıyla çıkan dergi günümüze kadar yayın hayatını sürdürmektedir. Ayrıca çocuklar için yayınlanan *Pioner-Güneş* ve *Göyerçin* dergileri de mevcuttur. Sovyet döneminde kısa süreli dergiler de yayınlanmıştır. Bunlara örnek olarak *Gızıl galem* (1924), *Edebiyyat cebhesinde* (1930) ve *Hücum* dergilerini gösterebiliriz. Bunların yanı sıra daha geniş okuyucu kitlesine hitap eden *Elm ve Heyat* (1961) yayınlanmaktadır. Azerbaycan Bilimler Akademisi'nin ve Bakü Devlet Üniversitesi'nin *Elimi eserler* dergileri de Azerbaycan ilminin başarılarını okuyuculara iletmek için yararlı faaliyet göstermektedir.

Prestroyka öncesi Azerbaycan basınında gözle görülecek biçimde bir canlanma başlamıştır. *Azerbaycan* ve *Ulduz* dergileri sayfalarında, özellikle *İşık* neşriyatının yayınladığı kitaplarda bu canlanmanın izlerini görebiliriz. Mehmet Aslan'ın Türkiye seferi ile ilgili *Erzurum'un Gediyine Varanda,* Refael Hüseynov'un üzerine yasak koyulmuş bir konu olan Kızıl teröre maruz kalmış Azerbaycan aydınlarının geçirdikleri işkenceli günleri gizli belgelerle gün ışığına çıkaran "*Vahtan Uca"* kitabı. Bu kitapların tirajı Azerbaycan kitapçılığı tarihinde ilk defa yüz binleri aştı ve defalarca tekrar tekrar basıldı.

Ama bir asırda ikinci uyanış döneminin en büyük olayı hiç kuşkusuz Türkçe ve Rusça yayınlanacak *Genclik-Molodost* dergileri oldu. Gorbaçov döneminde Sovyetler Birliği memleketlerinde perestroyka, yenidenkurma ve şeffaflık düşüncelerini gençler arasında yaymak için yeni dergilerin yayınlanması kararlaştırılmıştı. Bu dergi Partinin Gençlik kolunun, dolayısıyla Partinin organı olacaktı. Arzuları ile imkanları üst üste düşen bir grup genç Azerbaycan'da yeni bir ilki gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdi. Derginin bir varyantının Rusça yayınlanıyor olması avantajından yararlanarak geç de olsa, Azerbaycan'la ilgili tarihi gerçeği gün ışığına çıkarmaktır. *Genlik'*in genç topluluğu *Hakikatı, hakikatı ve yalnız hakikatı yazacağız* arzusu ile yola koyuldular. Ortada *Molla Nesreddin*'in başarısı vardı. İçerik olarak *Molla Nesreddin*'e*,* biçim olarak çağdaş dünya basını ile bağdaşacak öyle bir dergi hazırlamak gerekmekteydi ki, basmakalıp, bir merkezden yönetilen önceki Azerbaycan basınına bir örnek ve ders olsun. Dergi çıkmadan önce gazetelerde derginin başyazarı ile yapılan röportajlar okuyucularda büyük yankılar uyandırmıştır.

Daha derginin ilk sayısı gün yüzü görmemişken, Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerinden 70 binden fazla kişi *Genclik-Molodost'*a abone olmuştur. Bu rakam Azerbaycan'da yayınlanan tüm dergilerin toplam tirajından daha fazla idi. İyi bir dergi çıkarmak için yalnızca *Molla Nesreddin*

ananelerini izlemek yeterli değildi. Hem de *Molla Nesreddin* mizahi, *Genclik* ise adından da anlaşılacağı üzere gençlere hitap eden içtimaî, siyasî, edebî-bediî bir dergi olmalı idi. Bu amaçla da dünyanın önde gelen yüzlerce dergisi gerek mana ve konu, gerekse de şekli bakımdan gözden geçirilip çağdaş bir yön belirlendi. Dergi gerek dizaynı, gerekse önerdiği konular bakımından Azerbaycan için yepyeni bir deneyimdi.

Birçoklarının beklediğinin aksine *Genclik* Azerbaycan'ın basın hayatına bomba gibi düştü. Dış kapağından arka kapağa kadar her sayfadan yenilik kokusu yayılıyordu. *Genclik*'e kadar Azerbaycan'ın bütün basın organları *Bütün ülkelerin işçileri birleşin* sloganı ile başlıyordu. *Genclik* ise kendini Dağlık Karabağ olaylarının ortasında bulmuştu. Bu nedenle de ilk sayı *Cennet kılıçların gölgesindedir* şiarıyla çıkmıştı. Ve her sayının sloganı duruma göre değişecekti. Partinin organı olan bir derginin böyle bir slogan seçmesi olağanüstü bir durum idi. Ama dönem geçici de olsa, şeffaflık dönemi idi. Bu deneyimden zaman zaman, hem de zor şartlar altında Ermenilerin, Yahudilerin yararlandığını bile bile şimdi fırsatı değerlendirmemek akılsızlık olurdu. *Genclik* ilk sayısında bunu yapmaya koyuldu. Öteki basın organları Partinin sermayesi ile ayakta duruyordu. *Genclik* ise Azerbaycan basınında yegane dergi idi ki kendi kendinin geçimini sağlayabiliyordu. Hem de *Genclik*'i okuyucular çıkarıyordu. Azerbaycan'da bu da ilk deneyim idi. *Genclik'*e kadar bütün matbu organlar bir elden, parti görevlileri tarafından yönlendirildiklerinden çeşitli okuyucu düşüncesine ihtiyaç da yok idi. Matbu organlarının büyük çoğunluğunun yalnız adları farklı idi, içerdikleri konular ise hep aynı idi. Toplum ise gazetede yazılanları değil, doğal olarak farklı şeyler düşünürdü. Bu düşünceyi *Genclik'*in ilk sayısına gelen mektuplar da kanıtlamaktadır. Yıllar yılı susturulan toplum, karşısında böyle bir imkanın açıldığını görünce *Genclik*'in etrafında sımsıkı birleşmişlerdi. Derginin yalnıza adı *Genclik* idi. Ele aldığı problemler toplumun bütün kesimini ilgilendiren problemlerdi ve dergi bütün topluma mal olmuştu. Derginin ilk başlıklarına göz atarsak dediklerimizi kanıtlamış oluruz. *Ayrılar mı gönül candan*. Bu bölümde parçalanmış Türk dünyası ve Azerbaycan gerçekliklerini içeren yazılar okuyuculara sunulurdu. *Ben yanmasam, sen yanmasan, biz yanmasak* bölümü ise tümüyle okuyucu mektuplarına ayrılırdı. *Noktasına, virgülüne tokunmadan* bölümünde *Genclik*'e gelen çeşitli mektuplar olduğu gibi neşredilirdi. Bu da genç kalemlerin yazı üslubunun gelişmesine önemli katkıda bulunmak demekti.

Ananevi Azerbaycan basın hayatına yepyeni bir dergi gelmişti. Ve şunu söylemek gerekir ki, birkaç ayın içerisinde derginin tiraj üç yüz bine ulaşmıştı. Yalnızca tirajı ile değil, işledikleri konular dolayısıyla da *Genclik* bir ilke imza atmıştı. Onun sayfalarında hep yıllar yılı yasak olan konular yer aldı. Dil, tarih meseleleri, kızıl terör, parça parça olmuş Azerbaycan'ın problemleri, alfabe meselesi, dünyanın çeşitli bölgelerine çeşitli nedenlerle göç etmek zorunda kalan soydaşlarımızın acı kaderi, Azerbaycan'ın, Türk dünyasının başında dönüp dolanan Rus, Fars, Ermeni ve diğer gizli güçlerin işbirliği, toplumumuzun tarihi unutkanlığı yüzlerce önemli konulardan bir kaçı…. Derginin ilk sayılarında yer alan bir karikatür de savaşan iki horoz ile bir tilki tasvir edilmişti. Horozların bir Arap alfabesi, ötekisi ise Latin alfabesi, onların kavgasını yatıştıran ve onların yerine geçen ise Kiril alfabesinin simgesi olan tilki idi. Şunu da demek gerekmektedir ki, *Genclik'*te yayınlanan her ressam işinin, karikatürün, fotoğrafın göründüğünden farklı bir alt anlamı da vardı. Ön dış kapağında değişik

bir resim, fotoğraf ya da karikatür yer alırdı. Sözle denmesi mümkün olmayan olaylar sansürü kandırmak için imalarla bu ressam işleri ile topluma aktarılırdı. Örneğin Azerbaycan'ın ikiye parçalanmış durumunu vermek için derginin yüz kapağında ikiye bölünen taneleri kan gibi aradan akan ırmak sularına karışan bir resim Rus ve Fars işbirliği ile Araz'ın kanlı suları ile ikiye parçalanan Azerbaycan'ı simgeliyordu. Bu yüz kapakla dergiyi açan okuyucu kendisini burada önemli konuların beklediğini anlayacaktır.

Onlar Birleşik Milletler'in 1948'de kabul ettiği İnsan Hakları Beyannamesi'nin tercümesi, Azerbaycan'ın ikiye parçalanmasını tespit eden Türkmençay (1913) ve Gülüstan (1928) Rus, Fars Antlaşması'nın metni ve Bahtiyar Vahabzade'nin bu olayları gün ışığına çıkaran bir zamanlar yazıp yayınlatamadığı *Gülüstan* poemini ilk defa *Genclik*'in ***hemin*** sayısında okuyabiliyorlar. 1990 Ocak ayının 19'unda Bakü'nün Ruslar tarafından ikinci işgali sırasında bütün Azerbaycan'da olağanüstü hal ilan edilmişti, askerî sansür uygulanıyordu. Sansürlerin denetimini Moskova'dan gönderilmiş bir general üstlenmişti. *Genclik*'in dış yüzüne Azerbaycan'ın bağımsızlık döneminin üç renkli bayrağına sarılı yarasından kanlar akan yürek tasvir edilmişti. Hem yürek, hem de susturulan dil. Bu kanlar içinde kalan dili ve yüreği çivi ile çivilemişler. Yalnız bu yolla Bakü faciasını dünya kamuoyuna ulaştırabildik.

Azerbaycan basınında Kızıl terör kurbanlarının başına gelen olayları incelemek için KGB arşivine ilk kez *Genclik* ulaşabildi ve ilk kez okuyucular *Genclik*'in *Kızıl Terör Kurbanları* bölümünde tarihi facianın asıl boyutunu ve gerçeklerini öğrenmiş oldu. Azerbaycan gençliği dünyanın çeşitli gençleri ile mektuplaşmak hukukuna sahipti, yalnız Anadolu'da yaşayan Türk gençleri hariç *Türk* sözünün yasak olduğu o dönemlerde bu yasağı kendi başına gideren Anadolu'da yaşayan Türk gençliği ile Azerbaycan'da yaşayan yaşıtlarının mektuplaşmasını ilk kez sağlayan da, Türk yazarlarının eserlerini Azerbaycan gençliğine ulaştıran da yine *Genclik* oldu. O, Azerbaycan basını ufuklarında yeni ve yegane bir hadise idi. *Genclik*'in açtığı çığır sonraları Azerbaycan'ın bütün basınına mal oldu.

Bunu anlamak için sadece *Genclik*'in çıkmaya başladığı 1987 yılın Ocak ayı öncesindeki Azerbaycan basını ile sonrasındaki Azerbaycan basınını kıyaslayacak olursak, onların nasıl *Genclik*'e ayak uydurduğunun şahidi oluruz. Gerçekten de 1980'li yıllarda Azerbaycan basınında demokratik havanın oluşmasının başını çeken *Genclik*'in tarihi hizmet inkar edilmez. Gündüzleri *Genc*

lik'in redaksiyası olan bina, akşamları Halk Cephesi'nin gizli yayınlanan *Meydan* gazetesinin hazırlanma mekanına çevrilirdi.

Bu dönemde yayın hayatına başlayan iki dilde Türkçe ve Rusça çıkmaya başlayan *Hazar* tercüme dergisi de Azerbaycan basın hayatında önemli mevki kazanmıştır…. Önemli basın organlarından biri de Rusça yayınlanan *Molodoji Azerbaycana* gazetesidir. Bu gazete de Partinin Gençlik kolunun organı idi. Gazetenin baş yazarı Necef Necefov'un büyük çabaları ile gazete halkın sözcülüğü rolünü üstlenmiştir. Çok geçmeden Necef Bey görevden alınacaktır ve o, Halk Cephesi'nin organı olan ilk müstakil Azerbaycan gazetesi *Azatlık*'ın kurucusu olacaktır. Bu gün de kısa aralıklarla

yaşamını sürdüren bu gazete bazı yanlışlıkları olsa da, Azerbaycan halkının özgürlük çabalarına önemli katkılarda bulunmuştur. Halk Cephesi'nin gelişmesinde onun amacının topluma yayılmasında *Azatlık* gazetesinin tarihi önemi görmezlikten gelinemez. SSCB'nin çöküşü ve yeni bağımsız Azerbaycan Devleti'nin kurulmasına kadar ki yolda Azerbaycan'da yayınlanan yarı-bağımsız basın organlarının hepsi aynı yolun yolcularıydı. Bu yol *Genclik'*in, *Molodoji Azerbaycana* ve *Azatlık* gazetelerinin oluşturduğu yol idi. *Mühalifet, Azerbaycan, Odlar yurdu, Elm, Aydınlık* gibi yarı-bağımsız gazeteler de toplumu ilgilendiren konuları gün ışığına çıkarmaktaydı.

1991'de Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra basın organları iktidar ve muhalefet olmak üzere iki kutba ayrılmış durumdaydı. Özellikle Ebülfez Elçibey'in cumhurbaşkanlığı döneminde demokratik gelişmeler hızla pekişmeye yüz tuttu. Az zaman zarfında aynen XX. asrın ilk yirmi yılında olduğu gibi yüzlerce yeni basın organı yayın hayatına başladı, bu dönem özgür sözün Azerbaycan toplumuna mal edildiği bir dönemdir. Demokratik dünya görüşüne sahip basın organlarının bir çoğu son yıllarda ya iktisadî ablukaya dayanamayıp kapanmak zorunda kaldı, ya da bazıları görünüşte muhalefet görünümü verip, esasta iktidar yanlısı olmaya başladı, bazıları ise açıkça satkınlık yolunu tuttu.

Bir zamanlar demokratik görünüşteki *İki sahil, Ses, Nahçıvan, Millet* gibi gazeteler bugün daha farklı bir siyaset izlemektedir. Başka bir grup ise önceleri olduğu gibi devlet gazeteleri olarak yaşamlarını sürdürmektedirler: *Azerbaycan, Respublika, Halk gazetesi, Bakinski Raboçi, Vışka vb.*

Üçüncü grup sayıları hızla çoğalan parti gazetelerdir. Bunlar farklı eğilimlerdeki partilerin düşüncelerini yansıttıklarından bir birinden uzak kutuplarda yer alırlar. Örneğin *Yeni Musavat, Hürriyet, Millet, İstiklal, Ulus vs.* Ülkenin en çok satan gazetesi 20 bin tirajla yayınlanan *Yeni Musavat* gazetesidir.

*Yeni Musavat'*ın bu kadar ilgi görmesinin başlıca nedeni bağımsız bir yol izlemesi ve toplumdan gelen çağrılara anında cevap vermesidir. Azerbaycan'da fazlasıyla kendini bağımsız sayan gazete vardır ki onların da arkasında gizli bir sermayenin bulunduğunu yayınlanan makalelerden öğrenmek mümkündür. *525 gazeti, Şerg, Müstakil gazete, Üç nokta, Milletin sesi, Femida ve diğerleri.*

Bunların dışında birçok *Bulvar* gazeteleri, sarı basın ürünleri de var ki, onlara değinmeyi düşünmedik. Olumlu ya da olumsuz şartlara rağmen bağımsızlığın getirdiği bir uyanışla Azerbaycan basını hızla gelişmekte ve dünyaya sesini duyurabilecek profesyonel basın ordusu yetiştirmektedir.

Eski Sovyet yılları ile kıyaslandığında bu gün Azerbaycan'da onlarca özel radyo ve televizyon kanalı, haber ajansları hizmet vermektedir. Bu durum, bizim Azerbaycan basının yarınlarına daha da umutla bakmamıza imkan vermektedir.

Abdullayev, Aga Memmed, **Azerbaycan Dilinin Tedrisi Tarihine Dair,** Bakû Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, 1958.

Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi, II cild, Bakû, 1960.

Ahundof, Nazim, **Molla Nesreddin Jurnalının Neşri Tarihi**, Bakû, 1959.

Ahundof, Nazim, **Azerbaycan'da Dövr-i Metbuat (1920-1932)-Bibliografiya**-Bakû, Azerbayca SSR Elmiler Akademiyası Neşriyyatı 1965, (Nizami adına Dil ve Edebiyyat İnstitütü).

Ahundof, Nazim, **Azerbaycan Satira Jurnalları (1906-1920)-Bibliografiya**-Bakû, Azerbayca SSR Elmiler Akademiyası Neşriyyatı 1968, (Nizami adına Dil ve Edebiyyat İnstitütü).

Akpınar, Yavuz, **Azerî Edebiyatı Araştırmaları**, İstanbul, Dergah yayınları. 1994.

Azerbaycan Sovet Edebiyyatı, Bakû, Maarif Neşriyyatı, 1988.

Azerbaycan Sovet Edebiyyatı, 2. c., Baş redaktör: M. Arif, Bakû, 1967, (Nizami adına Dil ve Edebiyyat İnstitütü).

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, 10 c. Bakû, 1976-1987.

Azerbaycan Sovet Yazarları, Bakû, Yazıçı (Neşriyyatı) 1987.

"Azerbaycan" Şiir Antolojisi, Bakû Azerneşr, 1984.

Bin Yılın Yüz Şairi. Azerbaycan Şiiri Antolojisi. Ankara T. C. Kültür Bakanlığı Yayınevi, 2000.

Cenubî Azerbaycan Edebiyyat Antolojisi, 4 c., Redaktör: Mirza İbrahimof, Bakû, Elim Neşriyyatı, 1981-1988. (Nizami adına Dil ve Edebiyyat İnstitütü).

Cevat Hey'et, **Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış**, 2 c., Tahran, 1358/1980.

Cevat Hey'et, **Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyyatı**, Tahran, 1367/1988.

Çobanzade, Bekir, **Azerî Edebiyyatının Yeni Devri**, Bakû, 1936.

Efendiyev S., **Seçilmiş Eserleri**, Bakû, 1977.

Firidun Bey Köçerli, **Azerbaycan Edebiyyatı**, 2. c., Tertip eden: Rugiyye Genbergızı Bakû, Elm Neşriyyatı, 1978-1981.

Gasımzade, Feyzulla, **XIX Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi**, Bakû, Maarif Neşriyyatı, 1966.

Guseynov A. Mangasarova N., **Bolşevitskaya Periodiçeskaya Peçat Azerbaydjana** (1904 Aprel 1920 gg.) Bakû, 1964.

Genclik-Molodost Jurnalı, 1987-1993. yıllar.

Hacıyev, C., **XX Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi**, Bakû, 1955.

Hacıyev C., **Molla Nesreddin**, Bakû 1956.

Hüseynov F., Satirik **Gülüşün Güdreti**, Bakû, 1981.

Memmedguluzade, C., **Hatirarım**, Eserleri, III cild, Bakû, 1967.

Memmedguluzade, H., **Mirze Celil Haggında Hatirelerim**, Bakû, 1980.

Mir Celal, XX. esr Edebiyyatı, **Mühteser Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi**, II cild, Bakû, 1944.

Mirehmedov E., **Azerbaycan Molla Nesreddini**, Bakü, 1980.

Memmedli G., **Molla Nesreddin**, Bakû, 1966.

Molla Nesreddin Jurnalı, 1906-1918. yıllar.

Mustafayev G., **XX. Esrin Evvellerinde Azerbaycan'da İslam İdeologiyası ve Onun Tengidi**, Bakû, 1973.

Necefov M., **Ezim Ezimzade**, Bakû, 1980.

Necip, Fazıl, **Çile**. 15. Baskı, İstanbul 1989.

Osip Mandelştam. **Stixotvoreniye. "Pespeks"**. Sankt-Petersburg. 1997.

Paşayev, Mir Celal, Firidun Hüseynov, **XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı**, İstanbul, Birleşik Yayıncılık, 2000.

Resulzade Memmed Emin, **Esrimizi Seyavuşu**, Genclik Yayın evi, Bakû, 1992.

Sabir, **Hophopname**, Bakû Yazıçı (Neşriyyatı) 1980.

Salman Mümtaz, **Azerbaycan Edebiyyatı Gaynagları**. Tertip eden: Rasim Tağıyev, Bakû, Yazıçı (Neşriyyatı).

Semedoğlu, Vagif, **Gençlik Yayınevi**, Bakü, 1996.

Ustad Seyit Mehemmedhüseyn Şehriyar. **Divani-Türki**, "Elhude"-"Sabah", Bakü, 1993.

Zamanof, Abbas, **Emel Dostları**, Bakû, Yazıçı (Neşriyyatı) 1979.

Zamanov, Abbas, **Sabir ve Müasirleri**, Bakû, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, 1975.

Zeynalov N., **Azerbaycan Metbuatı Tarihi** (birinci hisse), Bakû, 1973.

Zeynalov N., **Azerbaycan Metbuatı Tarihi** (ikici hisse), Bakû, 1973.

V. İ. Lenin., **Edebiyyat Hakkında**, Bakû, 1970.

Azerbaycan'da Eğitim ve Basın / Yrd. Doç. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür [s.297-307]

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü / Türkiye

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı Azerbaycan sosyal ve kültürel hayatındaki gelişmelerin ilk aşamasıdır. Özellikle 1850'den sonra ticaretin gelişmesi, demiryolu gibi nakliyeyi kolaylaştıracak birçok yolların yapılması, fabrikaların açılması, Bakû başta olmak üzere Azerbaycan'ı büyük bir pazar haline getirdi. Bakû bir petrol ve liman şehri özelliği taşımasının dışında bir kültür ve medeniyet merkezine de dönüşmüştü. Ekonomiye bağlı olarak bu gelişmeler yaşanırken kültürel hayat da değişti. Yeni düşüncelerin ve çağdaş bir edebiyatın meydana gelmesiyle aydınlar, toplumun aksayan ve acil tedbirler alınması gereken konularında ortaya çıkmaya başladılar. Halkın eğitilmesi, cehaletle mücadele, sosyal reformların yapılması yönündeki fikirlerini eğitim, cemiyetçilik, basın yayın, neşriyat ve kütüphanecilik gibi halkın sosyal ve kültürel gelişimini sağlayacak faaliyetlerle desteklediler.

Eğitim: XIX. yüzyılın ikinci yarısında eğitim daha önceki yıllarda olduğu gibi mektep ve medreseler vasıtasıyla yürütülüyordu. Bu devirde tahminen 500-700 kadar mektep ve medrese vardı. Esas olarak mescit veya küçük binalarda eğitim yapan mekteplerin her birinde, sayıları 10'dan 100'e kadar öğrenci tahsil görmekteydi. Dersleri mollalar vermekte, medreselerin masrafı ise kısmen mescitler veya ana babalar tarafından karşılanmaktaydı. Çocuklara alfabe ve *Kur'an* öğretmek birkaç yıl sürer, daha sonra kitap okunmasına ve Farsça öğretilmeye başlanırdı. Bazı mekteplerde tarih dersi de vardı.

17 Mayıs 1843'te Bakû'de bir Müslüman mektebi açıldı. Bu mektebin üç muallimi ve 50 öğrencisi vardı. Dersler, Azerice, Rusça, Arapça ve Farsça yapılmaktaydı. Sadece Rus dili mualliminin maaşı hükûmet tarafından karşılanırdı. Diğer muallimlerin maaşları ise halktan toplanan paralarla ödenirdi.

1887'den itibaren Bakû'de yeni Avrupa tipli mektepler açılmaya başlandı. Bunlar halk arasında usul-i cedid mektepleri olarak adlandırılıyordu. İlk teşebbüs, aynı yıl Tiflis'te Aleksandr Enstitüsü'nü bitirip Bakû'ye dönen Sultan Mecid Ganizade ve Habib Bey Mahmudbeyov tarafından ileri sürülmüştü. Okulda ana dili ve Farsça ile birlikte Rusça da veriliyordu. Bunu için de mektep, *Russko-Tatarskaya Şkola* (Rus-Tatar Mektebi) olarak adlandırıldı. XIX. yüzyılın sonlarında önce tek sınıflı daha sonra ise iki, üç ve dört sınıflı olan bu mektepte ticaretle ilgili bütün müesseselerde yazışmalar Farsça yapıldığı için bu dil öğretilmesi önemli görülmekteydi. Okulda ders veren muallimlerden mutlaka Gori Seminaryasını bitirmek şartı aranırdı.[1] Bu okullar sırasıyla Şuşa'da, Nuha'da, Bakû'de, Gence'de, Şamahı'da ve Nahçevan'da açıldı. Abbas Kuliağa Bakihanov,[2] Kasım Bey Zakir[3] gibi aydınlar Azerbaycan'da millî eğitimi geliştirmek, halkın cehaletten kurtulmasına yardım ederek kültür seviyelerini yükseltmek kaygısına düştüler. Abbas Kuliağa Bakihanov, çar hükûmetinin halkın eğitim meseleleriyle uğraşmayacağını, çünkü cahil bir halkı itaatkâr olarak tutmanın daha kolay olacağını anlayıp bu düşüncelerini halkla paylaştılar. A. Bakihanov'dan sonra Azerbaycan'da yeni bir eğitimcilik

cereyanı ortaya çıktı. Bunun ilk temsilcilerinden biri de Mirza Fetali Ahundov'du (1812-1878).[4] Kafkasya ve Azerbaycan'da usul-i cedid ile eğitim yapan ilk mektep, 1890'da Ordubad'da Mehmet Sıtkı Seferoğlu tarafından açıldı. Sıtkı Bey daha sonra 1894'te Nahçevan'da "Terbiye" adını verdiği bir mektep daha açtı ki, buranın mevcudu üç muallim ve 93 talebeden ibaretti.

Mekteplerin dışında camilere bağlı özel dinî mektep ve medreseler de mevcuttu. Buraya ana dilini ve Farsçayı bilen 16 yaşından büyükler kabul edilirlerdi. Medreselerde eğitim parasızdı. Arapçadan başka dinî bilgiler, edebiyat, felsefe, mantık, psikoloji ve bilhassa İslâm tarihi verilen dersler arasında bulunuyordu. Eğitim altı-sekiz yıldan 10-15 yıla kadar olan çeşitli kademelerdeki medreselerde verilmekteydi.

Azerbaycan için muallim kadrolarının hazırlanmasında 1876'da açılan Gori Öğretmen Okulu'nun (*Gori Seminaryası*) büyük rolü oldu. 1879'da bu *seminarya*nın Azerbaycan şubesi faaliyete geçti. Bu şubenin açılmasında en büyük emeği, Müftü Hüseyin Efendi Gayıbov gösterdi. 1881'den ömrünün sonuna kadar Kafkasya-ötesi müftülüğünü yapan Gayıbov, *seminarya*da açılan Azerbaycan şubesinde bir müddet ders vermiş, edebiyatla ilgilenmiş, klasik ve çağdaş şairlerin eserlerinden meydana gelen bir antoloji hazırlamıştı. C. M. Kulizade, N. Nerimanov, Reşid Bey Efendiyev, H. Mahmudbeyov, F. Köçerli bu *seminarya*da eğitim görmüş aydınlardandı.

Hükûmet, 1850'de ilim ve kültür merkezi Bakû'de Müslüman çocuklar için bir ilk mektep açtı. Buraya üç muallim tayin ederek, Rusça öğretmenlerinin maaşını devlet hazinesinden ödedi. Geriye kalan iki Müslüman öğretmenin geçimini ise, kendisi temin etmekteydi. Halk genelde eğitim meseleleriyle pek fazla ilgilenmezdi. Herkes çocuklarına kendi mesleğini öğretmeyi daha önemli görürdü. 1872'de altı yıllık şehir mektepleri açıldı. Maarif müfettişleri anne-babaların maddî durumlarına göre çocukların eğitimini belirledi. Dördüncü sınıfı pekiyi derece ile bitirenler lise ve realni mekteplere gitme hakkını elde ettiler. Petrol sanayii geliştikçe ve şehir büyümeye başladıkça eğitime verilen önem de artmaya başladı. 1890'da Bakû mekteplerinin sayısı 40'ı, öğrencilerin sayısı 10 bini aştı. Hıristiyan kızlar için Marinski ve Kutsal Nina adında iki mektep daha açıldı.

1892'de belediye idaresi şaraphanelerin, şarap satan dükkanların mabedlerden (cami, kilise ve mektep binalarından) 130 metre uzakta olması hakkında bir kanun çıkarttı. Şehirde Cemiyet-i Hayriye'nin birkaç mektebi mevcuttu. Belediye idaresi ile karşı karşıya bulunan Kutsal Nina kız mektebini Rus Cemiyet-i Hayriyesi açtı. Binanın inşasına ve mektebin harcamalarına Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in büyük yardımları dokundu. Bu mektepte kızlara, orta eğitimle beraber çağdaş ilimler ve kültür dersleri de verilmekteydi. Azerbaycan'da, toplam yedi Mariya kız mektebi vardı ve buradaki 1827 kız öğrencinin 37'sini Azerbaycanlı kızlar teşkil ediyordu.

Müslüman kızlar için bu tip bir mektep yine Tagiyev[5] tarafından 1901 yılında açıldı. Mektebin nizamnamesi Hasan Melikzade Zerdabi tarafından düzenlendi. Böyle bir okulun açılması için çarlık hükûmeti uzun yıllar gerekli izni vermemişti. Tagiyev, II. Nikola'nın tahta çıkmasından istifade ederek tekrar hükûmete müracaat etti ve bu sefer mektebin açılması iznini aldı. Mektebin inşaatını sür'atlendirmek amacıyla kız mektebine İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna'nın adı verildi. Hasan

Melikzade Zerdabi'nin eşi Hanife Hanım'ın müdür olduğu okulun kontenjanı 50 öğrenci olarak belirlenmesine rağmen ilk yıl 58 öğrenci kabul edildi. Uzak bölgelerden gelen öğrenciler için bir pansiyon vardı. Burada yatakhane, yemekhane ve hastane için özel odalar teşkil edilmişti.

Aleksandriyevski Kız Mektebi'ni bitiren kızlar, Azerbaycan'ın ilk ve esas muallimler kadrosunu meydana getirdiler. İlk olarak bir sınıftan ibaret olan bu mektep 1913'te iki sınıflı hale geldi. 1 Ocak 1916'da mektebin 104 kız talebesi vardı ve bunların 95'ini Azeri kızlar meydana getiriyordu. Kısa bir süre sonra bu mektepler Aktaş'ta, Kazah kazasının Salahlı köyünde, Göyçay kazasının Zeyelu köyünde, Şuşa'da, Şamahı'da, Karyakin kazasında vb. yerlerde de açılmaya başlandı. Bu mekteplerde çalışan muallimlerden, Hanife Hanım Melikova'nın, Hatice Hanım Agayeva'nın, Rahile Hanım Hacıbeyova'nın, Sara Hanım Vezirova'nın, Nigar Hanım Aslanova'nın, Gevher Hanım Usubova'nın, Şerabani Şabanova'nın, Nabat ve Kumru Nerimanova kardeşlerin, Şefika Hanım Efendiyeva'nın, Ayna Sultanova'nın adlarını özellikle belirtmek gerekir.[6]

Cemiyet-i Hayriye'nin ilk olarak erkek çocuklar için açtığı mektebe, Saadet adı verildi. Tagiyev'in yardımları burada da kendini gösterdi. Toplanan paraların yetmemesi üzerine Tagiyev tarafından 5 bin rublelik ilâve bir yardım yapıldı. Saadet'in kurulmasında tüccar Meşedi Yusuf Necefov, Hacı Rızvan Babazade, Ahund Abdurrahim Hacızade de mühim rol oynadılar.[7]

Saadet'ten sonra Çembere köyünde Sefa mektebi kuruldu. Bundan sonra İranlılar (İran Azerileri) Sabuncu'da Temeddün, Çemberekend'de ise İttihad mekteplerini açtılar. 1881'de Bakû'de Denizcilik Mektebi açıldı. Bu mektep aynı zamanda günden güne denizciliğe artan ihtiyacın da bir göstergesiydi.[8]

Usul-i cedide geçiş aşamasında aydınların üzerinde en çok durdukları konu dil meselesi oldu. 1905 I. Rus İhtilali yıllarında, imla ve gramer konularında çeşitli eserler yazılmaya başlandı. 1907'de halk eğitiminin geliştirilmesi için yeni mekteplerin açılması hususunda Üzeyir Hacıbeyov,[9] Hasan Melikzade Zerdabi, Sultan Mecid Ganizade gibi aydınlar faaliyet gösterdiler. Bu yıllarda Üzeyir Hacıbeyov'un **Türk Rus** *ve* **Rus Türk Lügati** eseri, Abdullah **Şaik'in *Uşag* Çeşmeyi**, Mahmudbey Mahmudbeyov'un Abbas Sehhat'le birlikte kaleme aldığı **Yeni Mekteb**, **Türk Edebiyatına İlk Gedem** adlı ders kitapları kaleme alındı.

Cemiyetler: Hayriye cemiyeti kurulması fikri ilk defa 1870'li yıllarda Hasan Bey Zerdabi tarafından ortaya atılmıştı. Fakir çocukların eğitim ve öğretiminde onların okullara kabul edilerek parasız okumasında bu cemiyetin rolü olacaktı. Bu amaçla cemiyetin programını tertip ederek, hükûmete takdim etmiş ve büyük sıkıntılarla karşılaşmasına rağmen onaylatmıştı. Ancak Zerdabi'nin bu teşebbüsü yeterli gelirin sağlanamaması yüzünden başarısız oldu. İkinci teşebbüs 1905 ihtilalinin getirdiği elverişli şartlar sonucunda meydana geldi.

Zerdabi'nin yazarak Kafkasya İdaresine sunduğu nizamname 10 Ekim 1905'te onaylandı. Cemiyetin ilk toplantısında 11 kişiden ibaret bir idare heyeti seçildi. Tagiyev heyetin başkanı, İsrafil Hacıyev muavini, Hacı Mustafa muhasebe, Ahmed Bey Agayev sekreter, Asadulla Ahmedov, İsmail

Bey Seferaliyev, Hasan Bey Zerdabi, Ali Merdan Bey vb. idare heyetinin üyeleri olarak seçildiler. Böylece Azerbaycan'da ilk Müslüman hayır cemiyeti faaliyetlerine başladı. Cemiyetin finans kaynakları ise esasen Tagiyev ve diğer Bakû zenginleriydi.

1906'da yine yardım amaçlı bir başka cemiyet olan "Neşr-i Maarif" kuruldu. Çoğu zaman "Müselman Cemiyet-i Hayriyesi" ile birlikte hareket eden bu cemiyet fakir ve yetim çocukların okutulmasını meseleleriyle ilgilenmekteydi. Cemiyetin gelir kaynağını Bakû zenginleri teşkil ediyordu. Amaçları kendi müesseselerinde çalıştırmak üzere vasıflı işçilerin yetiştirilmesini sağlamaktı. Cemiyet, Ramana'da ve Bakû'nün başka köylerinde ilk olarak yeni usulle eğitim yapan mektepler açtı.[10] Mektep açmanın dışında, kütüphanelerin kurulması, işçilerin meslek ve sosyal bilgilerinin artması gibi faaliyetler de bulunuluyordu.[11] Hasan Bey Zerdabi, Neriman Nerimanov,[12] Meşedi Bey Azizbeyov gibi aydınlar da cemiyetin faaliyetlerine katılmaktaydılar. Bu cemiyet çalışmalarını 1917'ye kadar devam ettirdi.

"Necat" Cemiyeti de, 1906'da kurulan bir eğitim ve kültür cemiyeti idi. Cemiyetin üyeleri arasında yine dönemin en önemli aydınları olan Üzeyir Hacıbeyov, Mehmed Emin Resulzade, Cihangir Zeynelov, Mirzaağa Aliyev, Hüseyinkulu Sarabski, Murad Muradov, Hüseyin Arablinski, Mehdi Bey Hacınski, Bedel Bey Bedelbeyov, Habib Bey Mahmudbeyov, Abbaskulu Kazımzade, Mehmedali Resulzade, Gulam Mirza Şerifov, Sultan Mecid Ganizade, Ali İskender Caferov, Mirmahmud Kasımov Sıdkı Ruhulla, İbrahim Ebilov ve İmran Kasımov bulunmaktaydı. Cemiyetin en faal üyelerinden birisi İmran Kasımov idi. O, aynı zamanda cemiyete "Necat" adını da veren kişiydi. Görüldüğü gibi "Necat"ı teşkil edenlerin çoğu aydınlardan meydana geliyordu. Şüphesiz içlerinde zenginler de vardı. Amaçları, Azerbaycanlıları bilgilendirmek, onları eğitmek, yoksul çocuklara yardım etmek, onları okullara celp ederek ihtiyacı olanlara maddi yardımda bulunmaktı. Cemiyet, Bakû'de ve etraf köylerinde kütüphaneler de açmıştı. Ayrıca köylerde açılan bir iki sınıflı mekteplerin sayısı 30'a ulaşmaktaydı. Hatta Mirza Elekber Sabir gibi aydınlar da bu mekteplerden biri olan Balahana'daki mektepte birkaç yıl ders vermişti. "Necat"ın tiyatro bölümü, büyük bir heves ve enerji ile çalışmaktaydı. Cemiyet, genç aktör grupları yaratıyor ve onların etrafında tiyatroya meraklı kimseleri toplamaya çalışıyordu. Devrin tanınmış aktörleri Hüseyin Arablinski, A. M. Şerifzade, Mirzaağa Aliyev, Sıdkı Ruhulla vb. hem bu grubun faaliyetlerine yakından iştirak ediyor hem de onlara öncülük ediyorlardı. Ayrıca pek çok yazar, şair ve dramaturg "Necat"ın etrafında bir araya gelmişti. N. B. Vezirov,[13] Hakverdiyev,[14] N. Nerimanov, Üzeyir Hacıbeyov gibi aydınlar da bazen kendi eserlerini bazen de Rus ve dünya edebiyatından tercüme ettikleri dram eserlerini sahneye aktarmaktaydı. 1908'de Bakû'de gösterilen Leyla ile Mecnun operası yine "Necat"ın teşebbüsleri sonucunda gerçekleşmişti.

"Necat" basın yayın faaliyetlerine de önem vermiş bu amaçla haftada bir kere yayımlanan **Necat** adında bir gazete çıkartmıştı. Gazete, İsa Bey Aşurbeyov'un maddi desteği ve redaktörlüğü altında neşredilmekteydi.

1906'da Bakû'de temeli atılan "Saadet" Cemiyeti ise klasik usulde eğitim yapan mekteplerin açılmasına, millî fikirlerin yayılmasına yardımcı olan bir hayır cemiyetiydi. Cemiyet, Bakû tüccarları ve

din adamları tarafından kuruldu. Bakû Müslüman Ruhani Cemiyeti, “Saadet” adını aldı. Başkanı Merdekanlı Ahund Molla Elekber Abbas Gulizade idi. “Saadet”in nizamnamesi 7 Haziran 1907’de onaylandı. Bu cemiyetin “Medrese-i Saadet” ve “Medrese-i Ruhaniye” gibi mektepleri dinî bir karakter taşıyordu. Mekteplerde Türkçe, Arapça ve Farsça öğretilen diller arasındaydı. “Saadet”in “Medrese-i Saadet” adlı mektebinde 1910-1911 eğitim yılında Ahund, Molla Ağazade daha sonra ise Alibey Hüseyinzade müdürlük yaptı.

1910-1911 eğitim yılında cemiyete bağlı “Şah” ve “Samediye” mektepleri faaliyet gösterdi. Bu mekteplerin programları, Saadet mektebinin müffettişi, Gori Seminaryası’ndan mezun olmuş olan Ferhad Ağazade tarafından imzalanırdı. Bu mektepte Üzeyir Hacıbeyov, Ceyhun Hacıbeyov, Kadir İsmailzade, Mehmed Hanefi Teregulov, Ali Hüseynov, Kerimbey Melikov gibi aydınlar da ders vermişlerdir.[15] 1904’de General Gubernatör (askeri vali) Fadeyev’in izniyle “Hidayet” adı altında bir cemiyet faaliyete başladı. Kurucuları, din adamları ve aydınlardan meydana geliyordu. Amacı, çetelerle ve suç işleyen kimselerle mücadele ederek, dini fanatizmi engellemekti. Cemiyetin nizamnamesi Ahmed Bey Agayev tarafından hazırlanmıştı.

1910’da kurulan “Safa” cemiyeti de eğitim ve kültüre ağırlık vermişti. Bilhassa milli tiyatronun gelişmesi için çalışmakta ve bu amaçla kendi tiyatro gruplarını yaratmaktaydılar. Aydınlar, Safa cemiyetine de destek veriyorlardı. Oynadıkları oyunlarda, “Necat” cemiyetinin aktörlerini de davet etmekteydiler. Samed Mensur, Dadaş Bünyatzade, Mehmed Emin Resulzade, Aliabbas Müznib,[16] Hüseyin Arablinski,[17] A. M. Şerifzade, Cihangir Zeynelov vb. cemiyetin faaliyetlerine yakından iştirak etmekteydi.

Görüldüğü gibi devrin aydınları, bu cemiyetlere büyük ümitler besleyerek halkın geleceğini buralarda aradılar. Cemiyetlerin herbirinin yaptığı faaliyetler ve hizmetler, gazetelerde övgüyle bahsediliyor ve okuyucuların bilgi sahibi olması için ayrıntılı bilgi veriliyordu.

Basın: Azerbaycan’ın sosyal ve kültürel hayatında en mühim olaylardan birini basın faaliyetlerinin ortaya çıkması teşkil eder. Azerbaycan basını, bir yerde Hasan Melikzade Zerdabi’nin (1842-1907) adıyla paraleldir.[18] Hasan Bey Zerdabi, ilk hayriye cemiyetinin kapanmasından sonra toplumu bilgilendirmek ve ona yön vermek için bir gazete çıkartmanın gerekliliğini düşünmekteydi. Ona göre, bir milletin sadece kendi dilinde konuşup ilerleme kaydetmesi mümkündü. Bunun için ilmin mekteplerde hatta gimnazyumlarda ana dilinde yapılmasını isteyen Zerdabi, millete çağdaş mekteplerde çağdaş ilimleri çağdaş metotlarla yapacak ana dilde kitapların ve eserlerin yayımlanmasını teklif etti.[19] Zerdabi, ilk sayısı 22 Temmuz 1875 tarihinde çıkan **Ekinci** gazetesiyle Azerbaycan’da ilk Türkçe gazeteyi neşretmeye muvaffak oldu. Gazetenin bütün redaksiyon heyeti, sadece tek kişiden yani H. M. Zerdabi’den ibaretti. O, hem yazar hem redaktör hem de mürettipti.[20] 1875-1877 yıllarında gazetenin toplam 56 sayısı çıkmış bulunuyordu.[21] Bu arada, H. M. Zerdabi, etrafına S. E. Şirvani, K. Mehmandarov, A. Adıgözelov, Koranî gibi devrin aydınlarını toplamayı başardı.[22] Gazete isminden de anlaşılacağı üzere Rus hükûmet memurları karşısında özellikle savunmasız durumda bulunan Türk köylülerine sosyal, ekonomik ve millî meselelerinde yardım etme

amacını taşımaktaydı. **Ekinci**, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Azerilerin birlik olarak isyan edecekleri endişesiyle Rus hükûmeti tarafından kapatıldı. Bu savaş gazeteye büyük zarar verdi. Bütün Rus gazeteleri savaş hakkında etraflı bilgi verirken **Ekinci**'ye bu konuda tek bir satır dahi yazmak için izin verilmedi. Hatta savaşın başladığı haberini bildirmek bile yasaklanmıştı. Bu yıllarda gazete üzerinde sansür daha da arttı. Gılman İlkin, **Ekinci'**nin kapatılması ile ilgili olarak Dağıstan'da bir ayaklanma olduğunu, isyancıların bazılarının kurşuna dizildiğini bazılarının ise sürgüne maruz kaldığını ve bunun gazetenin kapatılması için hükûmete gerekli sebebi verdiğini söylemektedir. Bütün Kafkasya'da, isyanlar çıkmasından endişeye kapılan hükûmet **Ekinci'**nin de bu işte büyük rol oynayacağını düşünüp gazeteyi kapattı.

Ekinci'nin üzerinde "iki haftalık gazete" yazmasına rağmen Hasan Bey Zerdabi, bir süre sonra gazeteyi haftada bir defa yayımladı. Dilinin sade olmasına önem veren gazete halkın kolayca anlayabileceği sade Türkçeyi benimsemiş daha sonra Azerbaycan'da yayımlanan diğer gazeteler de bu istikamette ilerlemişlerdir.[23] **Ekinci**, köy ekonomisinden ve köylü hayatından bahsetmekle birlikte devrin bazı siyasi ve sosyal olayları hakkında da bilgi vermekteydi. Gazetenin adı, bir anlamda sembolik bir mana da taşıyordu. Azerbaycan köylüsünü daha iyi, çağdaş usuller esasında daha verimli çalışmaya yöneltmeyi değil, ayrıca onun kalbine, bilincine eğitim sevgisini de serpmeyi amaçlamaktaydı. Mollalar, hükûmet memurları ve sadece kendi menfaatlerini düşünen Duma üyeleri de Hasan Bey'in makalelerinde tenkit edilen unsurlar arasındaydı.[24]

Ekinci'den sonra taş basma (litografya) usulü ile Tiflis'te **Ziya**, 1880'de ise **Ziya-i Kafkaziye** adı altında iki gazete daha yayımlandı. **Ziya** gazetesinin naşiri Seyid Ünsizade, müdürü ve muharriri ise Celal Ünsizade idi. 1880'de yayımlanmaya başlanan **Ziya-i Kafkaziye** baskı sistemiyle çıkmaya başlandı. 1883'de Tiflis'te Azerice olarak yayımlanan **Keşkül** dergisi 1891'e kadar devam etti. Dergi, Türkçe dışında, Arapça ve Farsça da neşrediliyordu. Bu dergiye Azerilerin dışında, diğer Türk boylarından birçok yazar da yazılarıyla iştirak etti. Milliyetçilik ve vatanseverlik fikirlerini yaymada büyük rol oynayan dergi, siyaset, ticaret, sanayi ve edebiyat konularına sayfalarında yer veriyordu.

Rusça çıkan ikinci büyük gazete olan **Kaspi** siyasi ve edebi bir gazete idi. XX. yüzyıl başlarında, Tagiyev gazeteyi satın alarak Topçubaşov'un idaresine verdi. **Kaspi** gazetesi, 1881-1919 yılları arasında gündelik olarak yayımlanan bir gazete oldu. Bu gazetenin etrafında A. Hüseyinzade, A. Agayev.[25] A. Topçubaşov Feridun Bey Köçerli, Mehmedağa Şahtahtinski gibi aydınlar toplanmıştı.

1905 ihtilaline kadar yayımlanan gazetelerden biri de 30 Mart 1903'ten itibaren Tiflis'te Mehmet Ağa Şahtahtinski[26] tarafından çıkarılmaya başlanan **Şark-i Rus** gazetesiydi. Gazete sayfalarında resmî hükûmet haberlerinin dışında sosyal, siyasî ve kültürel hayatın birçok yönünü gözler önüne seren makaleler, yorumlar, hikâye, piyes vs. yayımlanmaktaydı. Bu gazete **Ekinci'**den sonra çıkarılan ikinci siyasî gazete olma özelliğine sahipti. **Şark-i Rus** ilk önce haftada üç defa (Çarşamba, Cuma ve Pazar) daha sonra günlük neşredilmeye başlayarak, ilk Türkçe günlük, siyasî ve içtimaî gazete olma vasfını da kazandı. 1904'te çıkan 232. sayısına kadar gazetenin redaktörü M. A. Şahtahtinski, daha sonra ise C. M. Kulizade oldu. **Şark-i Rus** bilhassa kadın meselesi, alfabe ıslahı, dil ve edebiyat

meselesine önem vererek, eğitimin tebliği, yoksul köylülerin zor durumları, gerilik ve cehaletin tenkidi gibi konularla da meşgul oldu. Gazete Mart 1904'te kapandı.[27] Böylece Azerbaycan basın tarihinin hazırlık dönemi olan 1905 öncesi devir sona erdi ve 1905'ten itibaren canlanan basın hayatı bu özelliğini 1920'ye kadar sürdürdü. 1905'ten başlayarak Bakû'de basın sürâtle gelişmeye başladı.

1905'ten 1920'ye kadar gazetelerin etrafında toplanan yazar ve şairlerin, gazetecilerin milli şuurun uyanmasındaki rolü büyüktür. Mehmed Emin Resulzade, Nesibbey Yusufbeyli, Üzeyir Hacıbeyov, Mirza Elekber Sabir, Celil Mehmed Kulizade, Abdurrahman Hakverdiyev, Necefbey Vezirov, Süleyman Sani Ahundov, Mehemmed Hadi, Hüseyin Cavid, Abbas Sıhhat, Abdullah Şaik.[28] Seyid Hüseyin Sadık[29] Yusuf Vezir Çemenzeminli milli edebiyatın oluşmasını sağlamışlardır.

Füyuzat ve **Şelale** gibi dergilere yazdığı şiirlerle iştirak eden şair Mehemmed Hadi vatan ve hürriyet temalı şiirleriyle tanındı. 1902 Şamahı zelzelesinden sonra Kürdemir'e gelen Hadi, burada muallimlik yaptı ve 1905'ten sonra ise Heşterhan'a giderek burada **Burhan-i Terakki** mecmuasında çalıştı. Bir süre sonra mecmuanın redaktörü oldu, Heşterhan'dan döndükten sonra Bakû'de yine **Füyuzat** mecmuasının redaktörlerinden biri olarak çalıştı ve **Taze Hayat, İttifak, Terakki** gazetelerinin sayfalarında coşkulu vatan, millet şiirleri kaleme almıştı. 1911-1914 yılları arasında İstanbul'a gelerek burada yayınlanan **Tanin, Servet-i Fünun** gazetelerinde çalıştı. Abdülhamid Dönemi'ni eleştiren şiirleri yüzünden tutuklanarak Selanik'e sürgüne yollandı. I. Dünya Savaşı başladığında Bakû'ye dönerek buradaki Müslüman alayı ile birlikte muharebeye gitti. Daha sonra bu alayın imamı olarak alayla birlikte Karpatlar'daki savaşa katıldı. 1918'de savaştan döndükten sonra bir süre Gence'de yaşayıp daha sonra tekrar Bakû'ye döndü. Halkın içinde bulunduğu zor koşullar, ülkedeki ağır siyasi ve ekonomik kriz onun üzerinde çok kötü izler bırakmıştı. Şairin maddi ihtiyaç içindeki sıkıntılarla geçen hayatı Gence'de sona erdi. Varlığının müspet ve aydınlık yönlerinden daha fazla menfi ve gölgeli taraflarını gören, bunlardan asabilik derecesine gelene kadar heyecanlanan bir aydındı. Azerbaycan edebiyatında "romantik şairimiz" de denilen Hadi, tıpkı Namık Kemal gibi vatan, millet şairi, hürriyet âşığı olarak bilinmektedir. Devrin siyasî akımlarından uzak duramamış, milletinin karanlıktan, cehaletten kurtulup aydınlığa, hürriyete ve medeniyete ulaşması için çalışmıştır.[30]

Azerbaycan aydınları arasında Abbas Sıhhat'in de ayrı bir yeri vardır. Asıl adı Abbaskulu Mehdizade'dir. Bir hekim olmasına rağmen yaptığı tercümelerle ön plana çıkmıştır. 1900'de Tahran'da Tıp Enstitüsü'nü bitirmiş ve Şamahı'ya döndükten sonra burada hekimlik yaparken Bakû'de yayımlanan gazete ve dergilerde de lirik şiirleri yayımlanmıştır. Tercümeleri duygusallığı ve doğruluğu ile paralellik göstermektedir. Rusça, Farsça, Arapça ve Fransızcaya hakim olduğu için tercümelerini doğrudan doğruya orijinalinden yapmış, özellikle, Lermantov'dan, Krılov'dan, Gorki'den, Goete'den yaptığı tercümeler ona büyük şöhret kazandırmıştı. **Ehmedin Geyreti** (1911) poeması İran Azerbaycan'ında halkın milli bağımsızlık mücadelesine, **Bedbeht Aile**, **Garagünlü Helime** hikâyeleri ise aile ve ahlak konularına hasredilmiştir. Sıhhat'in ayrıca çocuklar için birçok şiir, temsil ve piyesleri mevcuttur.[31]

Geçen yüzyılın sonlarında Azerbaycan aydınlarından bazıları 1883'te Kırım'ın Bahçesaray şehrinde yayımlanan **Tercüman** gazetesinden de etkilenmişlerdi. Gazete Rusya'da yaşayan Türklerin bir anlamda gayr-ı resmi organı haline geldi. Gaspıralı Türk halklarının birleşmesinden bahsederken, bunun siyasi faaliyetle birlikte, ruh, dil ve kültür yönlerinden olması gerektiğini de belirtiyordu. Bunun için "dilde, fikirde, işte birlik" şiarı onun esas hareket alanını teşkil etmekteydi. Bu amaçla çok geniş bir coğrafyaya yayılan gazete bütün Türk halklarının anlayabileceği tek bir dilin yaratılması için çalıştı. Bu dilin esasını ise Osmanlıca meydana getirmekteydi.

Gaspıralı'nın fikirleri Bakû'de Alibey Hüseyinzade tarafından savunmuştu.[32] St. Petersburg'da tıp eğitimi almasına rağmen Bakû'ye döndükten sonra Türkçülük fikrinin ancak Osmanlı Devleti ile mümkün olacağını düşünerek 1889'da İstanbul'a gelmiş, fakat II. Abdülhamid hakimiyeti devrinde faaliyetleri için gerekli ortamı bulamamıştı. Böylece 1905 I. Rus İhtilali'nden sonra nispi bir söz yazı ve konuşma ortamının doğmasıyla Bakû'ye dönmüş ve burada gerek muallimlik gerekse gazetecilik yaptığı yıllarda Türkçülüğün yayılması için çalışmıştır. Ali Bey Hüseyinzade **Füyuzat'ta** yayımlanan "Mecnun ve Leyla-i İslâm" adlı makalesinde milliyetçiliğini bilhassa Türkçülüğünü ön plana çıkararak, İslâm dinini güzel bir kadın şeklinde tasvir edip, onun beyninin Osmanlı Devleti'nden ibaret olduğunu gösteriyordu. Ayrıca Türkçülük ve milliyetçilik ideallerine sadık kalarak ısrarla bütün İslâm âlemi için Osmanlı Devleti'nin bir merkez olduğu düşüncesinde idi. Ali Bey Hüseyinzade'ye göre, ruhun beynin merkezinde bulunması gibi Osmanlı Devleti'nin başkentinde oturan padişah da İslâm âleminin ruhuydu. Ali Bey Hüseyinzade, "İslâm'ın beynini muayene ederken bunun. 'Türk tahtı' olduğunu keşfettim. Ruhun dimağın merkezinde bulunması icap ettiğinden anladım ki, müşahede etmekte olduğum zat beden-i İslâm'ın ruhudur" diyordu.[33]

Hayat gazetesi milletin hayatını ikiye, manevî ve ruhanî hayatla, maddî ve cismanî hayata bölüp, Müslüman halkların bir millet olduğunu ve onların manevî hayatlarının İslâm dininden ibaret olduğunu, bu dinin de halkların ruhunu meydana getirdiğini ifade etmekteydi.[34]

Azerbaycan'da Pan-Türkizm ve Pan-İslâmizm taraftarlarının Osmanlı Devleti'ni siyasî ve dinî bir reis olarak gördüklerini belirtmiştik. Ali Bey Hüseyinzade, milletler hakkındaki görüşlerine kan bağlarını da ilâve etmekte ve bu hususiyetin milleti meydana getiren en mühim sebeplerden biri olduğunu düşünmekteydi.[35]

Azerbaycan'da Türkçülüğün bir başka temsilcisi Ahmedbey Agayev'di. Yüksek eğitimini Fransa'da tamamlayan Agayev Fransa'da yaşadığı yıllarda Pan-İslamizm konusunda da bazı risaleler kaleme almıştı. Onun görüşlerinin şekillenmesine Cemaleddin Afgani'nin büyük etkisi vardı. Afgani, müstemlekeciliğe karşı mücadele edilmesi için milliyetçilikten bir silah gibi faydalanılmasını düşünmekteydi. Agayev'i Afgani'ye yaklaştıran da bilhassa bu husustu. 1885'te Osmanlı Devleti'nden Azerbaycan'a döndükten sonra İran hakkındaki düşünceleri tamamen değişti ve bunun yerini Osmanlı Devleti'nin büyük ve müstakil bir devlet olarak kabul edilmesi ve bütün dünyada İslam Devletlerinin en önemli desteğinin yine bu devlet olması gerektiği aldı.

Azerbaycan aydınlarının çoğu Rusya'da veya Avrupa'nın değişik ülkelerinde eğitimlerini tamamlamış olan liberal aydınlardı. Bunlar arasında hukukçular, muallimler, gazeteciler, doktorlar da vardı. Dönemin en önemli hukukçularından biri 1888'de St. Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitiren Ali Merdanbey Topçubaşov idi. 1898'de Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından alınan **Kaspi** gazetesinde redaktör olarak çalışmaya başladı. Bu dönemde aydınlar gazete etrafında toplanırken **Kaspi'**nin konularında da değişimler ve gelişmeler görülmekteydi. Bilhassa Azerbaycan halkının tarihi ve etnogenezi ile ilgili son derece ciddi makaleler yayımlanmaya başlandı. Topçubaşov aynı zamanda halkın yararına faaliyetlerde bulunan bir hizmet adamıydı. I. Devlet Dumasına milletvekili seçildi ve "Müslüman Grup"un başkanı olarak Rusya Müslümanlarının I. ve IV. Kurultaylarına temsilci olarak katıldı.[36] Duma toplantılarında Rus hakimiyeti altında yaşayan halklara milli muhtariyet verilmesi yönünde yaptığı konuşmalarla dikkat çekti. Topçubaşov özellikle sosyal adaletsizliğe karşıydı.

1905'te Bakû'de yapılan genel grev sırasında işçilerin şuurlanmasına çalıştı. Ayrıca sermayedarlara da milliyet ve dinine bakılmaksızın bütün işçilerin maaşlarının arttırılmasını, ayda 4 gün tatil yaptırılmasını yıllık izin verilmesini ve ödüllerle işçilerin mükafatlandırılmasını tavsiye etmekteydi. 1917-1920'de Bakû Müslüman Şûrası Geçici İcra Komitesi'nin başkanı sıfatıyla Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin temsil heyeti başkanlığını yaptı.[37]

1905'te sansür de kısmen zayıflamıştı. Ancak bu dönemde, matbaaların gelişmeye başlaması da gerek gazete ve dergi gerekse kitap neşrinde büyük rol oynadı. Bu matbaaların en önemlilerinden birisi Oruç, Kanber ve Abuzer Oruçov kardeşlerin sahibi olduğu Oruçov Matbaası idi. Matbaa dönemin en yeni teknolojik unsurlarını kullanmaktaydı. Bu matbaa Azerbaycan kültür hayatının gelişiminde çok önemli bir yere sahipti. Neriman Nerimanov'un bütün eserleri, A. Hakverdiyev'in, Abbas Sıhhat'in, Abdullah Şaik'in, Üzeyir Hacıbeyov'un ve Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin eserleri düzenli olarak burada yayımlanırdı. Dünya edebiyatından tercümelerin yer aldığı eserler de basılmaktaydı.

1905'te Azerice yayımlanan ilk gazete **Hayat** oldu. Ahmedbey Agayev, Alibey Hüseyinzade, Necefbey Vezirov, Hakverdiyev, Hasan Sabri Ayvazov, Mehemmed Hadi, Mehdibey Hacınski ve din adamlarından Ahund Mirza Ebu Turab, Ahund Molla Elekber vb. gazeteye yazılarıyla iştirak eden aydınlardandı. **Hayat** ayrıca bir dönem **Ekinci** için yasak olan dış haberleri de düzenli olarak neşretmekteydi. Bir diğer gazete olan **İrşad**, Agayev tarafından yayımlanan siyasi, sosyal ve iktisadi bir gazete hüvviyetinde idi. **İrşad**, Haşımbey Vezirov'u, Mehmed Emin Resulzade'yi, Üzeyir Hacıbeyov'u Ali Abbas Müznib'i etrafında toplamıştı. **Terakki** gazetesi **İrşad**'ın kapanmasından sonra Agayev tarafından çıkartılmaya başlandı. İlk sayısı 1908'de yayımlanan gazetede hürriyet, eşitlik ve adalet şiarları yer aldı. Siyasi, edebi, sosyal ve iktisadi bir gazete idi. **Füyuzat** dergisi **Hayat**'tan sonra Alibey Hüseyinzade tarafından neşredildi. İlk sayısı 1906'da çıkan dergide A. Hüseyinzade, Mehemmed Hadi, Abbas Sıhhat, Ahmed Kemal, M. E. Resulzade, Sabir ve Hasan Sabri Ayvazov yazılar yazmaktaydılar. **Füyuzat** edebi ekolü XX. yüzyılın başında özgürlük ve bağımsızlık idealleri taşıyan Azerbaycan edebiyatının teşekkülünde ve gelişiminde büyük rol oynadı.[38] Bundan sonra sırasıyla **Debistan**, **Tekamül**, **Molla Nasreddin, Taze Hayat**, **Behlül, İttifak**, **Koç-Davet**, **Zenbur** *ve*

Rehber gazete ve dergileri yayımlandı. Rusça da pek çok gazete ve dergi yayımlanıyor ve Azerbaycan aydınları buraya çoğu zaman yazılarıyla iştirak ediyorlardı.

Azerbaycan basın tarihinde ilk mizahi dergi olan **Molla Nasreddin** 7 Nisan 1906'da Tiflis'te Gayret matbaasında neşre başladı. Derginin redaktörü Celil Mehmed Kulizade idi. **Molla Nasreddin** XX. yüzyılın başlarında Rusya ve Azerbaycan'da mevcut olan son derece karışık sosyal ve siyasi atmosferde yaratıldı ve kısa zamanda büyük ün kazandı. Azerbaycan sosyal hayatının bir anlamda ansiklopedisi sayılan **Molla Nasreddin** kısa aralarla 25 yıl yayımlandı. Önce Tiflis'te (1906-1918), kısa bir süre Tebriz'de (1921), daha sonra ise Bakû'de (1922-1931) faaliyet gösterdi. Dergi ilk sayısından itibaren dilin varlığı ve temizliği için mücadele etti. Ayrıca kadın hakları ve kız çocuklarının eğitilmesi konusuna da önem verdi. Onlar, her tür geriliğin, tembelliğin, gaflet uykusunun düşmanı oldukları gibi kendine yabancılaşmanın, aslından uzaklaşmanın, milli adları ve milli gelenekleri de yabancılaştırmanın da aleyhinde idiler. Derginin etrafında devrin en güçlü kalem sahipleri yazarlar, şairler, ressamlar toplanmıştı. Bu kişiler, aynı zamanda XX. yy. Azerbaycan edebiyatının önemli isimleri idi. Bunlar Sabir, Ali Nezmi, Ömer Faik Numanzade, Mehmed Seyid Ordubadi,[39] Salman Mümtaz gibi aydınlardı. Ayrıca devrin ihtilalci yazarları, eğitimcileri de **Molla Nasreddin'i** yazılarıyla desteklediler. Neriman Nerimanov, Üzeyir Bey Hacıbeyov, Feridun Bey Köçerli vb. **Molla Nasreddin'in** halk tarafından bu kadar çok sevilmesinin bir başka sebebi ise dergide yer alan karikatürler idi.[40] **Molla Nasreddin** dergisi savuduğu fikirler ve bunları büyük bir cesaretle ifade etmesi yüzünden sadece Azerbaycan'da değil, bütün Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde ün kazandı. Daha sonra adına "Molla Nasreddinciler" denilen bir akım doğdu. Celil Mehmed Kulizade kadar çok güçlü mizah kabiliyetine sahip olan Sabir, milli ve siyasi konularda hükûmetin takibatına uğramamak için "Hop-Hop", "Din Direği", "Mirat", "Fazıl" gibi müstear adlar kullanmış olsa da yazılarındaki dil ve üslupla hemen tanınmaktaydı. Sabir, **Molla Nasreddin** dergisinde yazı yazmaya başladıktan sonra ise dergiyle ayrılmaz bir ikili oluşturmuştu. Halka anlatmak istediği fikirleri kendine has üslubuyla şiirlerine aktaran Sabir, Azerbaycan sosyal hayatında değinmediği saha bırakmamıştır.[41]

Molla Nasreddin'in yayımlandığı Gayret matbaası, **Şark-i Rus** gazetesinin borçlanıp kapanması ve M. Şahtahtinski'nin matbaayı satma kararından sonra açıldı. Matbaa sadece halka hizmet etmeyi gaye edinmiş bir kurumdu. 1905'in Mart ayında faaliyete başladı ve 1907'ye kadar devam etti. Matbaa Türkçe, Farsça, Arapça, Rusça ve batı dillerinde her türlü kitap, dergi ve ticarete ait kağıtları en iyi harf ve baskı tekniğiyle basıyordu. Bastığı kitapların çoğunu parasız, bazen de çok ucuza satarak halkın kitap alıp okumasını sağlamaya çalışmaktaydı. **Molla Nasreddin,** çoğu zaman bu kitapları müşterilerine hediye olarak da veriyordu. Gayret matbaası, Azeri halkının sosyal şuurunun uyanmasına yardım maksadıyla açılmış ilk kültürel müesseseydi. Ayrıca yaptığı en büyük hizmet **Molla Nasreddin** dergisinin basılması oldu. Ömer Faik Numanzade[42] 1906'da **İrşad** gazetesine yazdığı bir makalede Gayret matbaasının programını, amacını izah ederek, kalem sahiplerine sesleniyordu.[43] Matbaaya Gayret adının verilmesi bile tesadüfî değildi. Çünkü devir, vatanın herkesten gayret beklediği bir devirdi. Ömer Faik'in ilk ve son eseri olan ve bu matbaada basılan **Davet** adlı kitap eli kalem tutanları, imkânı ve nüfuzu olanları millî gayrete çağırıyordu.

1907 ve 1917 yılları arasında yayımlanan gazete ve dergilerde de aydınların yoğun faaliyetleri devam etti. Bu yıllar arasında devrin ileri gelen aydınları sosyal olayları yazılarında doğrudan değil dolaylı olarak aksettirmekteydi. Siyasi ve sosyal olaylarla birlikte dini meseleler ve özellikle dil ve kültür konularında devam eden tartışmalar da burada kendini gösteriyordu. **Hakikat, Yeni Hayat, Güneş, Malumat, Yeni İrşad, İkbal, Yeni İkbal, Açık Söz, Asar-ı Hakikat, Taze Haber, Son Haberler, Işık, Hak Yolu, Kelniyet, Müraat, Şelale, Mekteb, Bakı Heyatı, Yoldaş, Seda, Seda-i Vatan, Seda-i Kafkas, Hilal, Yeni Füyuzat, Nicat, Dirilik, Tuti, Basiret, Baba-i Emir, Doğru Söz, Kurtuluş**[44] Bu gazete ve dergilerden olan **Hakikat**'te Üzeyir Hacıbeyov, **Malumat**'ta ise Mehemmed Hadi'nin yazıları ve şiirleri yer almaktaydı. **Işık** dergisi kadınlara mahsus olup eğitim ve sağlık konularında makaleler ve tavsiyeler vermekteydi. **Hak Yolu** gazetesi ise Feridun Bey Köçerli'nin, M. E. Resulzade'nin bazı önemli makalelerini yayımlamıştı. Bunlardan başka Ali Fehmi ve Mehmed Sadık Ahundov vb. aydınlar da gazeteye düzenli yazılarıyla katkıda bulunmaktaydılar.

19 Ocak 1913'te yayınlanan **Şelale** dergisi edebi, sosyal ve ilmi bir yayındı. Ayda iki defa çıkan **Şelale**'nin özellikle Osmanlı edebiyatına ilgisi büyüktü. Bu amaçla dergide yer alan makalelerin çoğu Osmanlıca kaleme alınmaktaydı. **Şelale** nispeten muhafazakar çizgide olup kadın özgürlüğünün de tamamen karşısındaydı. Bu konuda **İkbal** gazetesi ile Şelaleciler arasında zaman zaman şiddetli tartışmalar yaşanırdı. Derginin muharriri Sabribeyzade Halil Hürrem Bey dergiden ayrıldıktan sonra yayınlanan makalelerde Azericeye daha fazla önem verilmeye başlandı.

Kültürel Gelişmeler: XIX. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan tarihçiliğinde önemli adımlar atılmaya başlandı. Mirza Yusuf Nersesov Karabaği, Mir Mehdi Hazani, Rızakulu Bey Mirza Cemaloğlu, Ahmet Bey Cevanşir gibi aydınların kaleminden çoğu Karabağ'ın tarihine hasredilmiş birçok eser kaleme alındı.

Bu dönemde edebî tenkit konusunda ilk adımlar M. F. Ahundov tarafından atıldı.[45] Azeri halkı ideoloji yönünden de, felsefî ve siyasî fikir yönünden de kendi aydınlarını yetiştirecek seviyeye ulaşmıştı. Bu aydınlardan biri M. F. Ahundov'du. Avrupalı eleştirmenlerin "Doğunun Molyeri", Rusların "Doğunun Gogolü" dedikleri Ahundov, İslâm dünyasının ilk dramaturgudur. Ortaçağ görüşlerini eleştiren eserlerini, halk dilinde yazmaya özen göstermiştir. Komedileri Rusça ve Farsçadan başka Avrupa dillerine de çevrilmiştir. 1905 yılına kadar olan edebiyat onun etkisi altında gelişti. Ahundov'un dünyası bütün kökleriyle millî zemine bağlıydı. Doğu halklarının felsefî mirası ile kendi devrinin felsefî fikrine vukfu tamdı.[46] XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Azerbaycan dramaturgiyası (tiyatrosu) ile karakterize edilmektedir. Ahundov'u takip ederek halkın hayatından alınmış eserlerle millî tiyatroya ulaşan N. B. Vezirov, E. B. Hakverdiyev, N. Nerimanov edebiyata büyük hizmetlerde bulundular. Bu devrin mühim şairelerinden biri, halk arasında Han Kızı adıyla bilinen Hurşidbanu Natevan'dır. Natevan'dan bugüne sadece gazelleri kalmıştır.[47]

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da ilk genel kütüphane ve kıraathaneler açılmaya başlandı. Ahundov ve Zerdabi'nin çalışmalarıyla Azeri aydınlar matbaa, neşriyat vs. meselelerle birlikte millî kütüphaneler açmanın gerekli olduğu fikrini ciddi olarak ileri sürdüler. Yüzyılın sonlarında

şehirlerde 10'dan fazla kütüphane ve kıraathane mevcuttu. Bunların en mükemmeli ve görkemlisi Neriman Nerimanov'un Nisan 1894'te kurduğu kütüphaneydi. Kitapların çeşitliliği ve zenginliği, çağdaş eğitimcilerin çalışmaları, katalogların meydana getirilmesi, çocuk edebiyatı şubesinin kurulması, kütüphanenin maddî ihtiyaçlarının ödenmesi için tedbirler alınması gibi üstünlükleriyle fark ediliyordu. Kütüphanenin kurulmasına yardımcı olanların başında H. Z. Tagiyev, İ. Nagiyev, İ. Dimitriyev gibi zenginler gelmekteydi. Nerimanov, birçok defa basın yoluyla bu şahıslara teşekkürlerini bildirdi.[48] H. Memmedov, bu kütüphanenin sadece Bakû'de değil, bütün Rusya Müslümanları arasında, belki Yakın ve Orta Doğu'da ilk zengin medeniyet ocağı olduğunu söyleyip, S. M. Ganizade, H. Mahmudbeyov, S. Velibeyov, S. S. Ahundov ve E. Ahundov'un kütüphanenin kurulması sırasında gösterdiği büyük hizmetlerden, maddî ve manevî yardımlardan bahsetmekteydi.[49] Bu aydınlar vasıtasıyla kütüphaneye çeşitli dillerde yayınların gelmeye başlaması, maarif ve medeniyet evine bambaşka bir hususiyet kazandırdı.[50] Azerbaycan'da bir kütüphane şûrası açma fikri ilk olarak Nerimanov'dan geldi. Şûrada N. Nerimanov, E. Caferzade, S. M. Ganizade, H. Mahmudbeyov, A. Agayev, A. M. Topçubaşov gibi aydınlar vardı. 1897-1898 yıllarında şûranın en genç üyesi 18 yaşındaki M. E. Resulzade idi. Nerimanov'un kütüphanesine sadece ilim ve medeniyet erbapları değil, dindarlar da gelmekteydi. Her biri değişik mesleklere sahip bu insanları birbirlerine yakınlaştıran, Doğu ve dünya halklarının kitaplarından, gazete ve dergilerinden bir şeyler öğrenme arzusuydu. Bunu daha iyi anlamak için okuyuculara -molla ve seyidler- eve verilen kitapların, gazete ve dergilerin elden ele geçtiğini, okumaktan eskiyerek yırtıldığını söylemek kâfidir.

Devrin dindarlarının çoğu kütüphaneye gidememekte, bazı din adamları da takibata uğrama tehlikesine karşı ihtiyatlı olmak mecburiyetindeydi. Çağdaşlaşmanın karşısında olanların küçümseyen bakışlarına karşı, kütüphanenin prensipleri sağlamdı. Bütün bu şartlar göz önüne alınarak Nerimanov ve arkadaşları eve kitap verme hususunda önemli çalışmalarda bulundular. Kütüphanenin bu faaliyetlerinden haberdar olan din adamları, okumak istedikleri yayınları kütüphane şûrasının yardımlarıyla evlerine getirip okudular. Eğitim-öğretim ve halkın bilgilendirilmesi yolunda alınan bu tedbirlerden rahatsız olanlar, *Bakû'de açılmasına sehven izin verilen Nerimanov kütüphanesi küfür ve itaatsizlik ocağıdır,* diyerek faaliyetleri baltalamaya çalıştılar. 8 Nisan 1894 tarihinde büyük umutlarla açılan kütüphane 8 Ekim 1898'de kapatıldı.[51] Nerimanov'dan sonra S. M. Ganizade Bakû'deki ikinci zengin kütüphaneyi açtı.

Ganizade 1883-1887 yıllarında Tiflis'te Aleksandriyevski Muallimler Enstitüsü'nde okurken Ahundov ve Zerdabi'nin mirasını devam ettirmeye karar verdi. Seleflerinin içtimaî ve medenî arzuları onu derinden etkilemişti. Matbaa, kütüphane, kıraathane açma faaliyetleri de bunlardan biriydi. **Hatıralarım** adlı kitapta, O*kuduğumuz enstitünün kütüphanesi çok zengindi. Fakat birçok yazarın kitapları yasaklanarak kataloglardan çıkarılmıştı. Bunun için bazı kitaplar gizli okunmaktaydı. Polis baskısı kuvvetliydi. Önemli kitapları bulmak çok zor olduğu için, onların gizli olarak okunması da tehlikeliydi,* diye yazmaktadır.[52] Ganizade'nin açmayı düşündüğü kütüphane, okuduğu enstitünün kütüphanesinden ayrı olmalı, dilleri ve dinleri farklı olan okuyucuların hepsine hizmet edebilmeliydi. Nihayet o, uzun zamandır arzuladığı kütüphanenin açılmasına 1890'lı yılların sonlarına doğru

muvaffak olabildi. Ganizade, asrın taleplerine uygun kütüphanelerin açılmasını ve okuyucuların bütün dillerdeki kitaplardan istifade etmesinin gerektiğini belirtiyordu. Böylece çeşitli ülkelerin milletlerini birbirine yakınlaştıracak, kültürel münasebetler köprüsünü kuracak kütüphane, büyük zorluklarla meydana getirildi. Moskova, St. Petesrburg, Harkov, Tiflis, Kazan, İstanbul, Tebriz gibi yerlerden gelen yayınlarla zenginleşen kütüphane Şubat 1890'dan, Mart 1897'ye kadar her gün sabah saat 8:00'den akşam saat 22:00'ye kadar faaliyet gösterdi.[53] Daha sonra kütüphaneye birçok engel çıkartılarak süresiz kapatılmasına karar verildi. Ganizade bununla da yılmayarak çağdaşı olan N. Nerimanov, E. Caferzade, H. Mahmudbeyov, E. Ahundov, S. S. Ahundov, M. Efendiyev gibi aydınların yardımlarıyla millî basın-yayını kurmak için gayret gösterdi ve 1870'li yıllardan itibaren çalışmakta olan Tiflis Neşriyat Şirketi prensiplerine dayanarak nüfusu 112 bin olan Bakû'de bir matbaa açmayı başardı (1898), fakat matbaa kısa bir süre sonra kapanmak zorunda kaldı.

Benzer kütüphaneler, daha sonra Azerbaycan'ın birçok şehirlerinde açılmaya başlandı. Mirza Memmedali Kasımov 14 Haziran 1895'te Kuba'da bir kütüphane ve kıraathane açtı. Kütüphane zamanının neşriyatlarından 21 tanesini alıyordu ki, bunların 13 tanesi Türkçe ve Farsçaydı. Çok geçmeden aydınların liderliğinde Kuba, Şuşa, Nuha, Gence gibi şehirlerde birbiri ardından kütüphaneler açılmaya başlandı. Bilhassa 1896'da Şuşa'da A. Agayev tarafından bir kütüphane açıldı. Kütüphanenin maddî ihtiyaçlarının Nerimanov ve Ganizade'nin kütüphanelerinde olduğu gibi tiyatro oyunlarından elde edilen gelirle sağlanması yoluna gidildi. Alınan bu tedbirlerle ihtiyaçların tamamının olmasa bile bir kısmının ortadan kaldırılmasına çalışıldı. Agayev'in kütüphanesi sadece okuyucuların değil, yazarların da dikkatini çekti. Böylece burası Şuşa'nın çağdaş Müslüman kıraathanesi olarak adlandırılmaya başlandı. Agayev Fransızcayı ana dili gibi bildiği ve bu dilde ders verdiği için kendisine "Frenk Ahmed", kütüphanesine ise "Frenk Ahmed'in Kütüphanesi" denildi. Bu kütüphane Bakû ve Kuba kütüphanelerinden sonra Kafkasya'nın en büyük üçüncü kütüphanesi oldu.[54] XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın yenileşme hareketi içinde yer alan aydınların toplumda eğitimden başlayarak sosyal ve kültürel alanlarda gerçekleştirdikleri faaliyetlerin esasını halkta bir milli bilincin oluşturulmaya çalışılması yatmaktadır.

1 Gılman İlkin, **Bakı ve Bakılılar**, (Bakü: Zaman Neşriyyatı 1999), s. 177-179.

2 A. Bakihanov (1794-1847), XIX. yy.'ın birinci yarısında Azerbaycan'ın tanınmış şair, yazar ve tarihçisi olup, millî uyanış devrinin büyük şahsiyetlerindendir. Avrupaî metotlarla yazılmış eserleri ve fikirleriyle Azerbaycan'ın millî ve medenî uyanışının öncülerinden olmuştur. En önemli eseri Gülistan-ı İrem adını taşımaktadır. Bu eser, Azerbaycan medeniyetinin zengin tarihine hasredilmiş kaynakların toplanması ve sistemli bir hale getirilmesi bakımından ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Eserde somut tarihi olaylara dayanarak Azerbaycan halkının bağımsızlık için yaptığı mücadele, kendine has olan kültür hayatı ve zengin tarihi anlatılmaktadır. Bakihanov, tarihçiliği halkın vatanseverlik hislerinin oluşmasında bir eğitim vasıtası olarak görmektedir.

3Kasım Bey Zakir (1774-1857), Azerbaycan'ın millî ve medenî uyanışının en gözde şahsiyetlerindendir. Tahsilini Şuşa'da tamamladı. Rus zulmüne karşı mücadelesi ile tanınan Kasım Bey Zakir kendi toplumundaki cehalet ile de savaştı. Bundan dolayı kendisine Azerbaycan'ın millî şairi adı verilmektedir.

Daha fazla bilgi için bkz. S. Mümtaz, **Azerbaycan Edebiyatı Kaynakları**, (Bakü 1986), s. 111-112; **Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi**, (Bakü: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı 1960), c. II, s. 99-123.

4M. F. Ahundov (1812-1878), Azerbaycan'da fikir hareketlerinde M. F. Ahundov'un kendine mahsus bir yeri vardır. 1863'te Tiflis'ten İstanbul'a gelerek Arap harfleri ve imlanın ıslahına dair bir raporu Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye sundu. Ahundov Azerbaycan'ın yenileşme hareketlerinin en önde gelen şahsiyeti olarak kabul edilir. Daha fazla bilgi için bkz. Yavuz Akpınar, Miza Feth-Ali Ahundzade (Bütün Yönleriyle)**,** (Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1980), s. 91-92. Ahmed Caferoğlu, "Mirza Fethali Ahundov", **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, c. II, s. 436; Yavuz Akpınar, **Azeri Edebiyatı Araştırmaları**, (İstanbul 1994), s. 52.

5Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Bakü zenginlerinden. Bakü'de doğdu. 1873'te petrol çıkan arazileri satın aldı. Satın aldığı bu parsellerde tulumbasız fışkıran petrol kuyuları mevcuttu. Bu da onu güçlü sermayedarlar arasına kattı. Tagiyev, petrol ve ticaretin yanı sıra kültür ve eğitim faaliyetlerine bilhassa önem verdi. 1883'te Bakü'nün ilk tiyatro binasını kurarak, 1901'de ilk Türk kız mektebini açtı. Gazetelere ve cemiyetlere maddi yardımını esirgemedi.

Mahmud İsmayıl-Marat İbrahimov, **El Atası,** (Bakü: Azerneşr 1994), **Hacı Zeynelabidin Tagiyev**, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı 1993), M. Süleymanov, **Hacı Zeynelabidin Tagiyev**, (Bakü 1996); A. Altstadt,

The Azerbaijani Turkish Community of Baku. Before World War I, (The University of Chicago Basılmamış Doktora Tezi, 1983), s. 177; **Azerbaycan Klassik Edebiyyatında İşledilen Adların ve Terminlerin Şerhi**, (Bakü 1993), s. 210-211, "Azerbaycan'da Petrol ve Zeynelabidin Tagiyev", **Kazan**, sayı 17 (1976), s. 44-50; Okan. Yeşilot, Hacı Zeynelabidin Tagiyev. Hayatı ve Faaliyetleri, (M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1999).

6S. Genceli, **Işıglı Ömürler Kövrek Taleler**, (Bakü 1991), s. 5-6.

7Manaf Süleymanov, **Eşitdiklerim Ohudugларım Gördüklerim…** (Bakü: Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı 1989), s. 165.

8Manaf Süleymanov, **a.g.e.,** s. 166-171.

9Üzeyir Bey Hacıbeyov (1885-1948), Azerbaycan'ın en önemli bestecisidir. Karabağ'da doğmuş, ilk ve orta öğrenimini doğduğu yerde yaptıktan sonra Tiflis'te Gori öğretmen okuluna (seminarya) girmiş ve 1904'te buradan mezun olmuştur. Bu okulda iken keman çalışmalarını

ilerletmiş, pratik ve teorik dersler almıştır. İlk eseri olan Leyla ile Mecnun'u 1907'de yazmıştır. Üzeyir Hacıbeyov Azerbaycan'ın istiklâli için mücadele edenlerle birlikte çalışmış, 1920'de Azerbaycan millî marşını bestelemiştir. Bu arada Hayat, İrşad, Terakki, Hakikat gibi gazetelerde yazıları çıkmıştır. Şeyh Senan, Rüstem ve Suhrap**,** Şah Abbas, Kerem ve Aslı gibi opera ile son yıllarda Türkiye'de de şöhret bulan Arşın Mal Alan gibi operetler onun tarafından yazmıştır.

Üzeyirbey Hacıbeyli, **Fitneler Garşısında**, (Bakü: Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı 1995); Mir Abbas Aslanov, **Üzeyir Hacıbeyov-jurnalist**, (Bakü: Azerneşr 1985); Mir Abbas Aslanov, **Üzeyir Hacıbeyov. Gündelik Yazmış Olsaydı,** (Bakü: Şur Neşriyyatı 1994); R. Nagiyev, **Üzeyir Hacıbeyli ve Onun Estetik Görüşleri**, (Bakü 1985)

10 A. Hüseyinzade, **Seyid Hüseyin. Pedagoji Fealiyyeti ve Maarifcilik Görüşleri**, (Bakü 1991), s. 40.

11 Teymur Ehmedov, **Neriman Nerimanovun Yaradıcılıg Yolu**, (Bakü: Elm Neşriyyatı 1991), s. 235.

12 Neriman Necefoğlu Nerimanov (1870-1925), yazar, gazeteci, doktor ve bir siyasetçi olarak XX. yy.'ın önemli simalarından biridir. Gori seminaryasını bitirdikten sonra Borçalı'da öğretmenlik yapmış ve 1891'den itibaren Bakü'de siyasi, sosyal, kültürel ve eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Odesa Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitirince (1908) doktorluk yapmıştır. Azerbaycan'ın önde gelen komünist liderlerinden biridir. Yeraltı Hümmet Bolşevik teşkilâtına girmiş ve bu teşkilât 1917'de resmileşince de burada çalışmalarına devam etmiştir. 28 Nisan 1920'de Kızıl Ordu Azerbaycan'a girerken ihtilâl komitesinde rol oynamıştır. 1921'de Azerbaycan SSC'nin millî komitesinin başkanlığını yapmıştır. Nerimanov, Hümmet, Hayat, Kaspi, Bakinski Raboçi, İrşad, İkbal, Basire, Açık Söz, gibi birbirinden çok farklı gazetelerde yazılar yazmıştır. Bir Kendin Sergüzeşti, Pir, Bahadır ve Sona, Nadir Şah, Nadanlık, Şamdan Bey önemli eserlerinden bazılarıdır.

Teymur Ehmedov, **Böyük İctimai Hadim ve Yazıcı**, (Bakü: Nurlan 2001), s. 37-48; Nezer Paşayev, **Neriman Nerimanov ve Azerbaycan Medeniyyeti,** (Bakü: Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı 1986), s. 36-37, **Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi,** s. 719-727. Ayrıca bkz. Firdövsiye Ehmedova, **Neriman Nerimanov-İdeal ve Gerçeklik,** (Bakü: Elm ve Heyat Neşriyyatı 1998).

13 N. B. Vezirov (1854-1926), Azerbaycan tiyatrosunun temsilcilerinden olan Vezirov'un bu dönemde yazılmış altı adet piyesi bulunmaktadır. Eserlerini komedi tarzında yazmıştır. Vezirov ayrıca trajedilerini ilk defa Azerice olarak kaleme almıştır.

14 E. B. Hakverdiyev (1870-1933), feodal geleneklerin eskidiğini gören Hakverdiyev bu durumu dram eserlerine aksettirmiştir. St. Petersburg'da okuduğu sırada birkaç dram eseri yazmıştır. Hakverdiyev'in Vezirov gibi eserlerinin kahramanlarını, eskiyi değiştirme çabaları, cehalet yanlısı çevrelerce bastırılan aydınlar teşkil eder.

15 Cavid Cevadov, **Azerbaycanda Heyriyyecilik Hereketi,** (Bakü: Elm Neşriyyatı 1999), s. 86; Gılman İlkin, **Şehsiyyet**, (Bakü: Şur Neşriyyatı 1995), s. 98-99.

16 Aliabbas Müznib (1883-1938) Bakü'de doğdu. Gazeteci, yazar ve edebiyatçı idi. Edebiyata Molla Nasreddin dergisinin tesiri altında başladı. Çarizmin müstemlekecilik siyaseti, haksızlık, sosyal atalet, dini fanatizm şiirlerinde açıkça tenkit edilmekteydi. Baba-i Emir, Zenbur, mizahi dergilerinin redaktörü idi. Pek çok kez polis tarafından takibata uğramış hatta Sibirya'ya sürgüne gönderilmişti. Aliabbas Müznib, bir süre tercüme faaliyetleriyle de meşgul oldu. 1910'da Binbir Gece Masallarından tercüme ettiği bir parçayı **Elifleyla** adı altında yayımladı. Yürek Yangısı, Tikan Yolu ve Aşık Peri ve Muasırları önemli eserleri arasındadır.

17 Hüseyin Arablinski; aktör. Asıl adı Hüseyinbala Halefov'dur. 1881'de doğdu. Azerbaycan profesyonel tiyatro sanatının kurucularındandır. Gür sesi ve oyunculuk yeteneği ile bütün seyircilerin takdirini kazandı.

18 Gılman İlkin, **Bakı ve Bakılılar**, s. 213-220.

19 **Azerbaycan Matbuatının Elli (50) İlliği (Ekinci),** (Bakü 1926), s. 32.

20 Zaman Memmedov, **Hesenbey Zerdabi**, (Bakü: Azerbaycan Uşag ve Gençler Edebiyatı Neşriyyatı 1957), s. 122.

21 Turan Hesenzade, **Ekinci 1875-1877**, (Bakü 1979), s. 17.

22 Hacı Hesenov, **Azerbaycan Kitabının İnkişaf Merheleleri,** (Bakü: Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı 1989), s. 39-40.

23 **Azerbaycan Matbuatının Elli (50) İlliği,** s. 32-35; Yavuz Akpınar, **Azeri Edebiyatı Araştırmaları,** s. 90, Gılman İlkin, **Bakı ve Bakılılar**, s. 182-183.

24 Vilayet Guliyev, **Tarihde İz Goyan Şehsiyyetler**, (Bakü: Ozan Neşriyyatı 2000), s. 106-111.

25 Ahmed Bey. Agayev (1869-1939), Şuşa'da doğdu. İlk tahsilini bitirdikten sonra Ermenilerin çoğunlukta olduğu Şuşa'daki Rus mektebini beş Türk çocuğundan sadece o bitirebildi. **Kaspi** gazetesinde makaleler yazdı. Türk milliyetçilik hareketinin de önemli kişilerinden biri oldu.

Daha fazla bilgi için bkz. A. Gün Soysal**,** Ahmed Ağaoğlu (1868-1939). The Life and Thought of a Turkish Nationalist During 1908-1918, (B. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995); Eziz Mirehmedov, "Ehmed Bey Agayev", **Fikrin Kervanı. Görkemli Azerbaycan Tengidçi ve Edebiyyatşunasları**, (Bakü: Yazıcı 1984), s. 81-95.

26 Mehmet Ağa Şahtahtinski [Şahtahtlı (1846-1931)], gazeteci, şarkiyatçı, dilci ve pedagog. St. Petersburg'da ve Paris'te eğitim gördükten sonra Şark-i Rus (1903-1904) gazetesinin redaktörü oldu. Moskova ve St. Petersburg gazetelerinde de çalışan Şahtahtinski, 1907'de Erivan'dan II. Devlet Duması'na üye seçildi. İlmî çalışmalarına Almanya'da Şark tarihine dair araştırmalarla başlayan Şahtahtinski, alfabe ıslahatı konusunda M. F. Ahundov'un fikirlerini devam ettirdi. Sovyetler zamanında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde profesör olarak çalıştı.

27 Mir Cemal-Firidun Hüseynov, **XX. Asr Azerbaycan Edebiyyatı**, (haz. Kemal Yavuz-Erol Ülgen), (İstanbul: Birleşik Dağıtım 2000), s. 13-15; Şamil Gurbanov, **Ömer Faig Nemenzade,** (Bakü: Gençlik 1992), s. 25-26.

28 Abdullah Şaik (Abdullah Mustafaoğlu Talıbzade/1881-1959); XX. yy Azerbaycan edebiyatçılarındandır. Hikâyeleri ve lirik şiirleri ile meşhurdur. Mektup Yetişmedi (1908), Göç (1901) hikâyeleri, Hepimiz Bir Güneşin Zerresiyik, Asrımızın Kahramanları eserleri ilk yıllardaki çalışmalarıdır. Aras (1938) romanı ve Yıldırım (1936) dramında halkın sosyal hayatı ayrıntılarıyla anlatılır. Azerbaycan'da çocuk edebiyatının kurucularından olan Abdullah Şaik'in Güzel Bahar (1910), El Oğlu (1939), Vatan (1941), Nüşabe (1945), Ana (1946) piyesleri, Tilki Hacca Gidiyor**,** Tık-Tık Hanım**,** Yahşı Arka eserleri çocuk edebiyatının en önemli eserleri arasında yer alır. Abdullah Şaik aynı zamanda öğretmen olduğu için öğrencilere yönelik Uşak Çeşmeyi (1907), Milli Giraet Kitabı (1922), Giraet Kitabı (1924) gibi ders kitapları da kaleme almıştır. Bunun dışında Nizami'nin, Shakespeare'in, Puşkin'in, Lermantov'un eserlerinden tercümeler yapmıştır. Yazarın seçilmiş eserleri beş cilt halinde neşredilmiştir.

Üzeyir Hacıbeyov Ensiklopediyası, (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı 1996), s. 18. Yavuz Akpınar, **Azeri Edebiyatı Araştırmaları**, (İstanbul: Dergah Yayınları 1994), s.

29 Seyid Hüseyin Sadık (1887-1937). Babası Mir Kazım ticaret gemilerinde çalıştı. Küçük yaşta babasını kaybedince aile büyük sıkıntıya girdi. Seyid Hüseyin'i dedesi büyüttü ve onu Rus-Tatar mektebine verdi. Burayı bitirdikten sonra Kaspi matbaasında mürettib olarak çalışmaya başladı. 1903'te eleştiri makaleleri devrin gazetelerinde yayımlandı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti devrinde çalışmaları daha da arttı. Sovyetler döneminde Bakü mekteplerinde öğretmenliğin yanı sıra gazete ve dergilerde de yazdı. Yeni Hayat Yollarında ve İki Hayat Arasında romanları önemlidir. 1937 Stalin terörü zamanında tutuklandı ve kurşuna dizildi.

30 **Mehemmed Hadi. Seçilmiş Eserleri**, (Bakü: Elm Neşriyyatı 1978), s. V-XLIII.

31 İsrafil Zakiroğlu İsmayılov, **Dünya Azerbaycanlıları XX Esrde**, (Bakü1997), s. 79.

32 Eli Bey Hüseynzade, **Gırmızı Garanlıglar İçinde Yaşıl Işıglar**, (Bakü: Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı 1996), s. 27; Ali Bey Hüseyinzade hakkında daha fazla bilgi için bkz. Agamirza Memmedli, **Eli Bey Hüseynzade Turan**, (Salyan 1996).

33 A. H, "Mecnun ve Leyla-i İslam", **Füyuzat,** sayı: 17, 16 Mayıs 1907.

34 "Gazetemizin Mesleği", **Hayat,** sayı: 1, 7 Haziran 1905.

35 A. H, "Mecnun ve Leyla-i İslam", **Füyuzat,** sayı: 20, 19 Ekim 1907.

36 "Ali Merdan Topçubaşı", **Kurtuluş,** sayı 2 (1934), s. 47-51; Cemil Hesenli, "Rusya Türklerinin Lideri Ali Merdan Topçubaşı", **Türk Dünyası Araştırmaları,** sayı 127 (Ağustos 2000), s. 139-155.

37 Turyan Ezizoğlu Ezizov, **Azerbaycan XX esrin evvellerinde**, (Bakü: Zaman 1997), s. 90-91.

38 Şamil Veliyev (Köprülü), **Füyuzat Edebi Mektebi**, (Ankara: Ejdat Yayınları 2000), s. 198.

39 Mehmed Seyid Ordubadi hk. Bkz. Memmed Seid Ordubadi, **Heyatım ve Muhitim**, (Bakü: Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı 1996).

40 Mir Celal-Firidun Hüseynov, **ayn. esr.,** s. 21-37; Vasif Sadıglı, "Molla Nesreddin Jurnalı ve Azerbaycan Romantikleri", **Edebiyyat Dil İncesenet, Heberler**, sayı 1-2 (1992), s. 50-54; Eziz Mirehmedov, **Azerbaycan Molla Nesreddini**, (Bakü: Yazıcı 1980)

41 **Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi**, s. 614-682, Abbas Zamanov, Sabir Gülür, (Bakü: Gençlik 1981).

42 Ömer Faik Numanzade (1872-1938), Gürcistan'ın Ahalsih kazasının Azgur köyünde doğdu. İlk tahsilini burada yaptıktan sonra dayısı tarafından İstanbul'a gönderildi ve burada Darü'ş-şafaka medresesini bitirerek bir süre Galatasaray postahanesinde çalıştı. Devrin aydınlarıyla ilişkide bulundu, fakat tutuklanma tehlikesi karşısında Kafkasya'ya geri döndü. Basın hayatındaki ilk tecrübesi Şark-i Rus gazetesiyle başlayan Numanzade, daha sonra Celil Memmed Kulizade ile birlikte Gayret matbaasını (1905) açtı. Ömrünün sonlarına doğru hatıralarını yazmaya başladı. Tercüme-i hal şeklinde başladığı hatıraları XIX. yy. sonlarından-çocukluk yıllarından başlayarak Ekim ihtilali ve Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarına kadar olan devri kaplamalıydı. 1930'lu yıllarda başlayan olaylar Numanzade'nin hatıralarını tamamlamasına engel oldu. Böylece hatıralarının sadece 1906'ya kadar olan kısmı kaleme alınabildi. Buna rağmen son derece önemli bir kaynak eser olan Hatıralar iki asrın kavşağında meydana gelen bazı mühim olayların yıllığı olarak çok önemli bilgiler vermektedir. Ömer Faig Numanzade, 1937 yazında Ahalsih'te dinlenirken 16 Temmuz'da bölge savcısı Odabaşyan'ın emriyle hapsedildi ve üç ay sonra 10 Ekim'de kurşuna dizildi.Ömer Faig Nemenzade, **Seçilmiş Eserleri**, (Bakü: Yazıcı 1992), s. 28-29.

43 Ö. Faig Nemenzade, "De'vet ve Tevegge", **İrşad,** sayı 209 (6 Eylül 1906).

44 Azerbaycan basını hakkında daha fazla bilgi için bkz. A. Bennigsen-C. L. Quelquejay, **La Presse et le Mouvement National Ches les Musulmans de Russie Avant 1920**, (Paris 1964).

45 E. G. Guliev-E. İ. Memmedov, **Azerbaycan Tarihi.** (Bakü 1964)., s. 140; **Azerbaycan Tarihi. En Gedim Dövrlerden XX. Esrin Evvellerine Geder,** (Bakü 1993), s. 223-224.

46 Azerbaycan'ın sosyal, iktisadî ve siyasî hayatında meydana gelen değişiklikler edebiyatta da kendisini gösterdi. Realizm ön saflara çıkmaya başladı. Temeli M. F. Ahundov tarafından atılan Azerbaycan edebiyatındaki demokratik fikirler S. A. Şirvanzade, C. M. Kulizade, N. B. Vezirov, N. Nerimanov vb. daha da geliştirdiler. Bu dönem edebiyatında Azerbaycan'da kendine

yeni bir yol açan kapitalist cemiyetin tenkit edilmesine geniş olarak yer verildi. Yazarlar da, eserlerinde burjuva sınıfını anlatırlarken tipleri müspet yönleriyle beraber menfî, halka zıt yönleriyle gösterdiler

Azerbaycan edebiyatında realist akımla beraber romantik, dinî-mistik olmak üzere başka akımlar da mevcuttu. Bu akımın temsilcileri gazellere geniş yer ayırır, gayri realist karakterli, dini ön plana alan eserlere öncelik verirlerdi. Azerbaycan'da ilk realist roman Neriman Nerimanov'un Bahadır ve Sona adlı eseridir.

47 Hurşidbanu Natevan (1830-1897), 1830'da Karabağ'ın Şuşa şehrinde doğdu. Karabağ'ın son hâkimi Mehdikulu hanın kızıdır. Kadın şair olarak ün kazandı. Yaşadığı devirde Karabağ (1897) edebiyat ve sanat hareketlerine sahne oldu. Bu hareketleri teşvik ve himaye eden Han Kızı Natevan Şuşa'da öldü.

Daha fazla bilgi için bkz. **Azerbaycan'ın Aşıg ve Şair Gadınları**, (Bakü 1991), s. 79-88.

48 **Tercüman**, 11 Mart 1894.

49 H. Memmedov**, Sultan Mecid Genizade**, (Bakü 1983), s. 89.

50 İmameddin Zekiev**, Esrlerin Eks-Sedası**, (Bakü: Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı 1992), s. 128-129.

51 İmameddin Zekiev**, Ayn. esr.,** s. 131; **Azerbaycan Tarihi. En Gedim Zamanlardan XX. Esredek,** s. 617.

52 İmameddin. Zekiev**, Ayn. esr.,** s. 132.

53 M. F. Ahundov'un çağdaşı ve dostu olan Kafkasya'nın ilk şeyhülislâmı Ahund Molla Ahmed Hüseyinzade'nin Tiflis'te zengin bir kütüphanesi vardı. Bu kütüphane Ahundov tarafından defalarca methedilmiş ve örnek gösterilmiştir. Şeyhülislâmın varisleri tarafından kütüphanedeki yüzlerce el yazması kitap S. M. Ganizade'nin kütüphanesine hediye edilmiştir. Bahsi geçen Şeyhülislâm, Alibey Hüseyinzade'nin dedesidir.

54 İmameddin Zekiyev, **Ayn. esr.,** s. 138-140.

Gılman İlkin, **Bakı ve Bakılılar**, (Bakû: Zaman Neşriyyatı 1999).

S. Mümtaz, **Azerbaycan Edebiyatı Kaynakları**, (Bakû 1986).

Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi, c. II, (Bakû: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı 1960).

Yavuz Akpınar, Miza Feth-Ali Ahundzade (Bütün Yönleriyle)**,** (Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Basılmamıış Doktora Tezi, Erzurum 1980).

Ahmed Caferoğlu, "Mirza Fethali Ahundov", **Azerbaycan Yurt Bilgisi,** C Bak. II, s. 436.

Yavuz Akpınar, **Azeri Edebiyatı Araştırmaları**, (İstanbul: Dergah Yayınları 1994).

Mahmud İsmayıl-Marat İbrahimov, **El Atası,** (Bakû: Azerneşr 1994).

Hacı Zeynelabidin Tagiyev, (Bakû: Azerbaycan Neşriyyatı 1993).

M. Süleymanov, **Hacı Zeynelabidin Tagiyev**, (Bakû 1996).

A. Altstadt, The Azerbaijani Turkish Community of Baku. Before World War I**,** (The University of Chicago Basılmamış Doktora Tezi, 1983).

Azerbaycan Klassik Edebiyyatında İşledilen Adların ve Terminlerin Şerhi, (Bakû 1993).

Manaf. Süleymanov, **Eşitdiklerim Ohuduglarım Gördüklerim.** (Bakû: Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı 1989).

"Azerbaycan'da Petrol ve Zeynelabidin Tagiyev", **Kazan,** sayı 17 (1976), s. 44-50.

Okan. Yeşilot, Hacı Zeynelabidin Tagiyev. Hayatı ve Faaliyetleri, (M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1999).

S. Genceli, **Işıglı Ömürler Kövrek Taleler,** (Bakû 1991).

Üzeyirbey Hacıbeyli, **Fitneler Garşısında,** (Bakû: Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı 1995).

Mir Abbas Aslanov, **Hacıbeyov-jurnalist**, (Bakû: Azerneşr 1985).

Mir Abbas Aslanov, **Üzeyir Hacıbeyov**. **Gündelik Yazmış Olsaydı,** (Bakû: Şur Neşriyyatı 1994).

R. Nagiyev, **Üzeyir Hacıbeyli ve Onun Estetik Görüşleri**, (Bakû 1985).

A. Hüseyinzade, **Seyid Hüseyin. Pedagoji Fealiyyeti ve Maarifcilik Görüşleri**, (Bakû 1991).

Teymur Ehmedov, **Neriman Nerimanovun Yaradıcılıg Yolu**, (Bakû: Elm Neşriyyatı: 1991).

Cavid Cevadov, **Azerbaycanda Heyriyyecilik Hereketi,** (Bakû: Elm Neşriyyatı 1999).

Gılman İlkin**, Şehsiyyet**, (Bakû: Şur Neşriyyatı 1995).

Azerbaycan Matbuatının Elli (50) İlliği, Ekinci, (Bakû 1926).

Turan Hesenzade, **Ekinci 1875-1877**, (Bakû 1979).

Azerbaycan Kitabının İnkişaf Merheleleri, (Bakû: Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı 1989).

Vilayet Guliyev, **Tarihde İz Goyan Şehsiyyetler**, (Bakû: Ozan Neşriyyatı 2000).

A. Gün Soysal**,** Ahmed Ağaoğlu (1868-1939). The Life and Thought of a Turkish Nationalist During 1908-1918**,** (B. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995).

Eziz Mirehmedov, "Ehmed Bey Agayev", **Fikrin Kervanı. Görkemli Azerbaycan Tengidçi ve Edebiyyatşunasları,** (Bakû: Yazıcı 1984), s. 81-95.

Mir Cemal-Firidun Hüseynov, **XX. Asr Azerbaycan Edebiyyatı**, (haz. Kemal Yavuz-Erol Ülgen), (İstanbul: Birleşik Dağıtım 2000).

Şamil Gurbanov, **Ömer Faig Nemenzade,** (Bakû: Gençlik 1992).

Üzeyir Hacıbeyov Ensiklopediyası, (Bakû: Azerbaycan Neşriyyatı 1996).

Mehemmed Hadi**, Seçilmiş Eserleri**, (Bakû: Elm Neşriyyatı 1978).

Eli Bey Hüseynzade, **Gırmızı Garanlıglar İçinde Yaşıl Işıglar**, (Bakû: Azerneşr 1996).

Agamirza Memmedli**, Eli Bey Hüseynzade Turan**, (Salyan 1996).

A. H, "Mecnun ve Leyla-i İslam", **Füyuzat,** sayı: 17, 16 Mayıs 1907.

"Gazetemizin Mesleği", **Hayat,** sayı: 1, 7 Haziran 1905.

A. H, "Mecnun ve Leyla-i İslam", **Füyuzat,** sayı: 20, 19 Ekim 1907.

"Ali Merdan Topçubaşı", **Kurtuluş,** sayı 2 (1934), s. 47-51.

Turyan Ezizoğlu Ezizov, **Azerbaycan XX Esrin evvellerinde**, (Bakû: Zaman 1997).

Şamil Veliyev (Köprülü), **Füyuzat Edebi Mektebi**, (Ankara: Ejdat Yayınları 2000).

Vasif Sadıglı, "Molla Nesreddin Jurnalı ve Azerbaycan Romantikleri", **Edebiyyat Dil İncesenet, Heberler**, sayı 1-2 (1992), s. 50-54.

Eziz Mirehmedov, **Azerbaycan Molla Nesreddini**, (Bakû: Yazıcı 1980).

Ömer Faig Nemenzade, **Seçilmiş Eserleri**, (Bakû: Yazıcı 1992).

Ö. Faig Nemenzade, "De'vet ve Tevegge", **İrşad,** sayı 209 (6 Eylül 1906).

A. Bennigsen-C. L. Quelquejay, **La Presse et le Mouvement National Ches les Musulmans de Russie Avant 1920**, (Paris 1964).

E. G. Guliev-E. İ. Memmedov, **Azerbaycan Tarihi.** (Bakû 1964).

Azerbaycan Tarihi. En Gedim Dövrlerden XX. Esrin Evvellerine Geder, (Bakû 1993).

Azerbaycan'ın Aşıg ve Şair Gadınları, (Bakû 1991).

Tercüman, 11 Mart 1894.

H. Memmedov**, Sultan Mecid Genizade,** (Bakû 1983).

İmameddin Zekiev**, Esrlerin Eks-Sedası**, (Bakû: Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı 1992).

Cemil Hesenli, "Rusya Türklerinin Lideri Ali Merdan Topçubaşı", **Türk Dünyası Araştırmaları,** sayı 127 (Ağustos 2000), s. 139-155.

Zaman Memmedov, Hesenbey Zerdabi, (Bakû: Uşag ve Gençlik Edebiyatı Neşriyyatı 1957).

İsrafil Zakiroğlu İsmayılov, **Dünya Azerbaycanlıları XX Eserde**, (Bakû1997).

Teymur Ehmedov, **Böyük İctimai Hadim ve Yazıcı**, (Bakû: Nurlan 2001).

Nezer Paşayev, **Neriman Nerimanov ve Azerbaycan Medeniyyeti,** (Bakû: Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı 1986).

Firdövsiye Ehmedova, **Neriman Nerimanov-İdeal ve Gerçeklik,** (Bakû: Elm ve Heyat Neşriyyatı 1998).

Memmed Seid Ordubadi, **Heyatım ve Muhitim**, (Bakû: Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı 1996).

Abbas Zamanov, Sabir Gülür, (Bakû: Gençlik1981).

E. Nahçıvan

Nahçıvan / Yrd. Doç. Dr. İbrahim Ethem Atnur [s.308-313]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlı olarak mevcudiyetini devam ettiren Nahçıvan Cumhuriyeti, kuzey ve doğuda (270 km.'lik bir sınırla) Ermenistan, güney ve batıda (160 km.'lik sınır ile) İran, kuzeybatıda (11.8 km.'lik sınır ile) Türkiye ile çevrilidir. Türkiye-Nahçıvan sınırını çizerek güneye inen Aras Nehri, Nahçıvan-İran sınırını da belirleyerek, Ordubad'ın 12 km doğusunda bulunan kilit hudut karakolunda ülkeyi terk eder. Ermenistan ile sınırın Aras Nehri'nden doğuya doğru 60 km.'lik bölümü düz, kalan kısmı ise dağlık araziyi takip eder.

Toplam yüzölçümü 5500 km^2 olan Nahçıvan'da arazinin %70'i dağlar, %30'u ise ova ve nehirlerden oluşur. Arazi, ortalama yüksekliği 750 m. olan Aras Nehri'nden itibaren kuzeye ve doğuya doğru yükselir ve yer yer 3000 m.'ye ulaşır. En yüksek kesim Kapıcık Dağı olup, 3829 m.'dir. Aras Nehri dışındaki akarsular genelde kuzey-güney istikametinde akar. Dağlık kesimde derin vadiler oluşturmasına rağmen, ovalık kısımda engel teşkil etmezler. Önemli akarsular arasında Arpaçay, Nahçıvan Çayı, Elince Çayı, Ordubad bölgesi çayları sayılabilir.

Bölgedeki en önemli karayolu Sederek-Nahçıvan-Ordubad yolu olup, buraya Sederek güneyinde Iğdır-Dilucu-Nahçıvan yolu, Nahçıvan'da, Batabad-Şahbuz yolu, Culfa'da İran-Nahçıvan yolu bağlanmaktadır. Ana yola paralel uzanan demiryolu, Sovyet yol standardına göre inşa edilmiştir ve halen ülke içinde işler durumdadır.

Merkezi Nahçıvan şehri olan bu Muhtar Cumhuriyet 6 idari bölge (rayon) Babek, Şerur, Ordubad, Culfa, Şahbuz ve Sederek'ten ibarettir. Buna bağlı olarak 4 şehir, 2 büyük kasaba ve 215 köy mevcuttur. Son istatistiki bilgelere göre; Nahçıvan şehri 60.000 nüfusa sahip olmakla birlikte, toplam mevcud 300.000'den fazladır.[1] Nüfusun tamamı Türktür. Başlıca iktisadi faaliyet ziraat, pamuk, pirinç, üzüm, meyve, ipek böcekçiliği, hayvancılıktır.[2] Tabii servet bakımından ise bolca kaya tuzu yatakları mevcuttur.

Muhtar Cumhuriyet'in merkezi durumunda olan Nahçıvan şehri Kafkasya'nın en eski yerleşim bölgelerinden birisi olarak bilinmektedir. Son yıllarda Nahçıvan ve etrafında yapılan birçok arkeolojik kazılar neticesi ispat edilmiştir ki, bölgenin Ön Asya, Elam, Asur, Urartu ve Med medeniyetleri ile ilişkisi mevcuttur. Bu hususta Nahçıvan'ın 8 km. doğusunda, Nahçıvan çayının sol kıyısında yer alan Kültepe isimli eski bir medeniyet merkezinin varlığı ilgi çekicidir.[3]

Naşovaya (Nahçıvan) şehrinden ilk olarak bahseden coğrafyacı Batlamyos'tur. Ermeniler Nahçavan (Nahçuan) adını nah-i cevan Nuh'un ilk durağı gibi bir halk inanışı ile açıklarlar. Halbuki bu ismin-avan "yer, mahal" eki ile meydana gelmiş olduğu aşikardır. Eski Arap kaynaklarında Naşava şeklinde ifade edilen Nahçıvan ismi, Selçuklu ve İlhanlı Devirlerinde ise, Nakcuvan olarak

belirtilmekteydi.[4] Evliya Çelebi'ye göre de bu şehre "bazıları Nahcivan bazıları Nahşevan" demektedirler.[5]

M.S. III. yüzyılda Sasani hakimiyetinde varlığını sürdürmekte olan Nahçıvan, sık sık Sasani-Bizans mücadelelerine sahne olmakta el değiştirmektedir. Süreklilik arz eden bu mücadeleye İslam orduları son verdi. Nahçıvan Halife Hz. Osman zamanında Habib b. Maslama tarafından 654'te fethedildi. Halife Muaviye (661-680) devrinde Nahçıvan Aziz b. Hâtim tarafından yeniden inşa edildi. Arap valiler bu şehri başlıca askeri ve idari merkezlerden biri haline getirdiler. Şehrin etrafındaki yerleşim bölgelerine Arap kabileleri yerleştirildi. Bölge, Bizans'a karşı bir üs olarak kullanılıyordu.[6]

Müslüman şehri halini alan Nahçıvan, 900 yılına doğru Bagratunilerin hakimiyeti altına girmişti. Ancak Saciler şehri geri aldılar ve burası daha sonra onlara tâbi Ordubad emirinin mülkü oldu.[7] XI. yüzyılda bölge Selçuklular tarafından fethedildi ve Nahçıvan şehri Sultan Alparslan'ın önemli merkezlerinden biri haline geldi. Selçuklu hakimiyetinin zayıflamaya başlaması ile birlikte Nahçıvan'ın Selçuklu İmparatorluğu'nun kollarından Azerbaycan, Eldenizli (İldenizli) Atabeylerinin hükümranlığı altında olduğu görülmektedir. İldeniz Atabeyleri Nahçıvan'a çok büyük önem vermişler ve bölgeyi başlıca yurtlarından biri haline getirmişlerdi. Nitekim bu dönemde iktisadi hayatta önemli bir gelişme olduğu gibi bölgede Türklüğün mihenk taşları olan ve günümüze kadar mevcudiyetlerini devam ettiren birçok mimari eser de vücuda getirilmiştir.

Sırasıyla Moğollar ve Timur Dönemlerinde birçok kez istila ve yıkımlara maruz kalan Nahçıvan, XVI. yüzyılda Safeviler Dönemi'nde huzura kavuştu. İktisadi hayat düzeldi. Sanatkârlık alanında önemli bir gelişme meydana geldi. Bakırcılık, kuyumculuk, dökümcülük, nakkaşlık, demircilik ve dabbağcılık önemli sanatlar arasındaydı. Nahçıvanlı ustalar etrafa nâm salmışlardı.[8]

Nahçıvan, 1554 yazında bizzat Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman tarafından idare edilen ve "Nahçuvan" seferi ismi verilen seferde Osmanlı kuvvetleri tarafından tahrip edilmiş ve III. Murad (1578-1590) devrinde Osmanlıların eline geçmişti. Fakat 1603'te Tebriz'in Safeviler tarafından geri alınması üzerine Revan Valisi tarafından tahliye edilmişti. Bölge IV. Murad (1623-1640) devrindeki Osmanlı-İran harpleri sırasında da zarar görmüş[9] ve Tabanı Yassı Mehmed Paşa tarafından fethedilerek tekrar Osmanlı idaresine alınmıştır. Osmanlı idaresi ile birlikte Nahçıvan'da iktisadi ve mimari kalkınma alanında büyük bir şenlenme vücuda geldi. Nitekim Evliya Çelebi XVII. yüzyılın ikinci yarısında bu şehirde; 10.200 toprak örtülü ev, 70 cami (Osmanlı Paşalarının yaptırmış olduğu Cenabı Ahmet Paşa, Ferhat Paşa, Güzel Ali Paşa Cağaloğlu, Hadım Cafer Paşa Camileri, isimleri zikredilen büyük ibadethanelerdir), 40 mescit, 20 mihmansaray, 7 hamam, 1000 kadar da dükkan mevcut olduğunu kaydetmektedir.[10]

İran'da Nadir Şah'ın iktidara gelmesi ile Güney Kafkasya'da dengeler değişmeye başladı. Safevilerin zaafı esnasında elden giden memleketler tekrar İran'ın eline geçti (1746 Antlaşması). Nadir Şah, hakimiyetini Derbend'in kuzeyindeki Kızılyar'a kadar genişletti. 1747'de Nadir Şah'ın katli üzerine İran yeniden anarşiye tutuldu. Umumi kargaşalıktan faydalanan Azerbaycan Hanlıkları istiklâllerini ilan ettiler. Kaçar Sülalesi İran'da yeniden otoritesini tesis etmiş ise de, kendi hakimiyetini

Azerbaycan’ın sadece Aras’tan aşağıdaki kısmına kadar uzatabilmişti. Kafkasya Azerbaycanı denilen Aras’tan yukarıdaki hanlıklar ise müstakil ve yarı müstakil durumlarını muhafaza etmişlerdi.[11]

Bağımsızlığını kazanan Nahçıvan Hanlığı; Nahçıvan, Şerur, Ordubad, Megri, Gafan ve Culfa bölgelerinde hakimiyet sürmekte idi. Diğer Azerbaycan hanlıkları gibi, Nahçıvan Hanlığı da Güney Kafkasya’ya inmek isteyen Ruslarla amansız mücadeleler yürüttü. Birinci Rus-İran Muharebesi (1805-1813) döneminde Nahçıvan Hanlığı, Rus kuvvetleri tarafından işgal edildi. Ancak Gülistan Antlaşması ile Ruslar bölgeyi boşalttılar.[12] 1826’da Rusların Erivan Hanlığı’na taarruzları üzerine İran ile Rusya arasında yeniden muharebe başladı. İran Prenslerinden Abbas Mirza ordusunun Aras’ı geçmesiyle Nahçıvan ve Erivan’da çok kanlı çarpışmalar oldu. Ruslara karşı kahramanca mücadele edildi. Ancak Rusya’dan gelip yetişen muhasara ve sahra toplarının yıkıcı tesiri karşısında başarısızlıklar başladı. 7 Haziran 1827’de Nahçıvan Ruslar tarafından işgal edildi.[13] Geri çekilmek zorunda kalan Abbas Mirza ordusunu takip eden Ruslar, Aras güneyindeki Makû, Hoy, Selmas ve Karabağ Hanlıklarını işgal ederek Tebriz’e girmişler ve nihayet 1828’de Türkmençay Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre, Aras Nehri ve Talış dağları hudut tutularak Erivan ile Nahçıvan Hanlıkları Rusya’ya terk olunmuştu. Anlaşma ile İran’da ikamet eden bütün Ermenilere Rusya tarafından ilhak edilen topraklara taşınma hakkı da öngörüldüğünden, on binlerce Ermeni, Erivan, Karabağ ve Nahçıvan’a göç etti.[14]

Bu tarihten itibaren Aras’ın kuzeyinde bulunan Azerbaycan hanlıkları Rus hakimiyetine geçmişlerdi. Fakat bu, bütün hanlıkların idari olarak hemen Rus rejimine girdiğini ifade etmez. Gence ile Bakû’de 1804 ve 1808’de Rus askeri idaresi tesis edilmiş iken, bu rejim diğer hanlıklarda uzun zaman sonra tatbik edilmişti. Buralarda ya eski han nesilleri iktidar mevkiinde tutulmuş, veyahut Ruslar tarafından yeni han tayin olunmuştu. Hanlıklarla, Kafkasya Askeri Kumandanlığı arasında Rusya İmparatoru namına imzalanmış antlaşmalar ile tabi (Vassal) hanların selâhiyetleriyle, imparatorluğa karşı taahhütleri tespit olunmuştu. Bu sistemle Nahçıvan Hanlığı’da mevcudiyetini 1840 yılına kadar devam ettirmiştir.[15]

Rus işgalinden sonra hanlık (şehir ve 178 köy) dâhilinde 30.323 nüfus bulunuyordu. Bunun 11.341 Ordubad ile 52 köyüne aitti. 1896’da şehrin nüfusu 7.433 etraf bölgeler ise 121.365 olarak tespit edilmiş idi.[16]

1850’de Nahçıvan ve Erivan hanlıkları lağvedilerek, Nahçıvan, Gümrü, Yeni Beyazıt, Şerur-Dereleyez kazaları ve Ordubad nahiyesi dahil olmakla Erivan Gubernatorluğu (Valiliği) teşkil olundu.[17] Rus idaresindeki Nahçıvan’da bir takım gelişmeler olmakla birlikte, bütün Rusya’da geçerli olan aşırı vergi uygulaması ve toprak adaletsizliği gibi huzursuzluklar bu bölge içinde geçerli idi. İşte bu ortamda Japonya karşısında mağlubiyete uğrayan Çarlık Rusyası’nda 1905 İhtilali ortaya çıktı. Rusya’da geniş çaplı grevler iç savaş ve ayaklanmalar oldu. Düzenin bozulması Kafkasya’da da etkisini gösterdi. Bilhassa Türkler ve Ermeniler arasında kanlı olaylar yaşandı. Bakû’de meydana gelen hadiseler kısa zamanda tüm bölgeye yayıldı. Bir müddetten beri silahlanmaya başlamış olan Nahçıvan Ermenileri Türk ahaliye düşmanca bir tavır içerisine girmişlerdi. Nitekim onlar 5 Mayıs 1905’te Üç Cehrili’yi yaraladıkları gibi, 7 Mayıs’ta da Tumbul Köylü bir Türkü öldürdüler. Bunun

üzerine Erivan Valisi Baranovski, Erivan Belediye Reisi Ağamalov ve Erivan'da bulunan Nahçıvan Belediye Reisi Cafergulu Han 8 Mayıs'ta Nahçıvan'a geldiler. Türk ahaliden Ermenilerin kendilerine takındıkları tutumu ve yaptıkları zulmü dinlediler. Ancak olayların önlenmesi yönünde bir netice elde edilemedi. 9 Mayıs'tan itibaren olaylar yeniden başladı. Ermeniler Nahçıvan'daki Müslüman mahallelerini ateş altına almıştı. Küçük çapta da olsa Türklerin de karşılık vermesi ile devam eden çarpışmalar, 27 Kasım'a kadar devam etti. Ara sıra taraflar barış yapıp, el sıkışıyorlarsa da bu durum uzun sürmüyor, olaylar yeniden başlıyordu.

27 Kasım'da bölgedeki Kazaklar ile Ermenilerin işbirliği yapması ile birlikte, hadiselerin boyutu değişti. Bilhassa Rus Kazakları tarafından Türk ahali katledilmeye, evleri ve işyerleri yakılmaya başlandı. Nahçıvan şehrindeki Müslüman pazarı Kazaklar tarafından tamamen yakıldı. Türk ahalinin bunlara karşı koyacak gücü yoktu. Olaylar bir müddet böyle devam etti ve neticede merkezi hükümet tarafından 1906 yılında[18] kontrol altına alındı.[19]

I. Dünya Savaşı'na huzursuzluklar içerisinde giren Nahçıvan bölgesi, Çarlık Rusya Ordusu'nun Kafkasya'daki cephe gerisi ambarlarından birini teşkil etmekteydi. Bu yüzden bölgede Rus asker ve memurları kaynaşmakta, keyfi hareketleri halkı perişan etmekte idi.

Şubat 1917 İhtilâli, Çarlık zulmünden kurtulma, sosyal reformları başlatma, ulusal sorunu çözme, savaşın yol açtığı fakirlik ve zorluklara son verme açılarından Kafkasya halklarının bekledikleri bir sonla biteceğinden sevinçle karşılandı.[20] Kerenski geçici hükümeti tarafından Türk, Gürcü ve bir Ermeniden oluşan özel bir komite Kafkasya'ya gönderildi. Milli bağımsızlık çalışmaları ile kaynaşan Kafkasya'da bu özel komitenin ömrü uzun olmadı.[21] Ekim 1917 Bolşevik İhtilâli'nin ortaya çıkardığı şartlar içerisinde 28 Kasım 1917'de Maverâ-yı Kafkas Komiserliği kuruldu.[22] Şubat ve bilhassa Ekim İhtilâli'nden sonra Nahçıvan'ın da Kafkasya'daki bu özel yönetimlere nispeten tâbi olduğu, hatta temsilcisinin dahi bulunduğu bilinmektedir.[23] Nahçıvan bölgesinde, Şahtahtı'nda olduğu gibi bir takım Bolşevik idareleri vücuda getirilmiş, lakin Rus askerleri bölgeyi tamamen tahliye edince bu yönetimlerde ortadan kalkmıştı.[24]

Çarlık Rusya'nın yıkılması, Osmanlı Devleti'nin kaybettiği toprakları yeniden ele geçirmesine vesile olduğu gibi, Kafkasya'da da birtakım askeri ve siyasi oluşumlara neden oldu. Bölgedeki çeşitli milletler, bağımsızlıklarını elde edebilmek hususunda harekete geçmişti. Ancak Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler bir taraftan siyasi bir oluşum etrafında birleşmeye çalışırken, diğer taraftan Güney Kafkasya'daki mirası paylaşmak hususunda da birbirleri ile kanlı mücadeleye başlamışlardı. Sayıları bölgede az olmasına rağmen, Rusların desteğini alan ve toprak mirasından aslan payını koparmak isteyen Ermeniler, hiç kuşkusuz bu kanlı mücadelenin baş aktörleri idi. Doğu Anadolu'da olduğu gibi Sürmeli, Nahçıvan, Erivan, Zengezor ve Karabağ'da yaşayan Türk ahali de Ermeni çeteleri ile başbaşa kalmıştı. Bölgeden acı feryatlar yükseliyordu.

İşte bu anlarda (Şubat 1918) Türk ordusunun Kafkasya'ya doğru harekâtı başladı. Türk köy, kasaba ve şehirleri teker teker kurtarılarak 1828 sınır hattı aşıldı. 4 Haziran 1918'de imzalanan Batum Antlaşması ile Nahçıvan, Şerur, Sürmeli, Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü Osmanlı Devleti'ne bırakıldı.

Ancak Nahçıvan başta olma üzere bu bölgelerin bir kısmında henüz Türk idaresi tesis edilemediği gibi, Ermeni çeteleri, Türk insanını katletme yarışına girişmişti. Nahçıvan, Şerur ve Erivan Türkleri Osmanlı ordusuna imdat mesajları gönderiyordu. İşte bu ortamda Nahçıvan tarihinin önder isimlerinden olacak Binbaşı Halil Bey ve iki arkadaşı İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa tarafından bölgeye gönderildi. Böylece 20. yüzyılda Nahçıvan'daki Türk askeri varlığı da başlamış oldu. Türk subayları Nahçıvan'da askeri ve sivil teşkilatlanma çabasına girdi.[25] Çarlık döneminde sivil ve askeri teşkilattan uzak tutulan Nahçıvan Türklerine askerlik ve devlet yönetimi konusunda yardımcı olundu. Halil Bey'in otoriter ve başarılı kişiliği kısa sürede bölgede etkisini gösterdi. Asayiş düzeldi, askeri yapılanma hususunda önemli aşama kaydedildi. Ermeni çetelerinin ve bilhassa Antranik'in Türk insanına karşı işlediği cinayetlere set çekildi. İşte bu anlarda da Türk ordusunun topu Nahçıvan semalarında patladı. Nahçıvan'ı kuşatma altına alan Antranik, Zengezor'a kaçmak zorunda kaldı.[26]

Nahçıvan insanı Türk ordusunu büyük bir coşkuyla karşıladı. Yıllardır özlediği, kendisini esaretten, zulümden koruması için beklediği Türk askeri, kendi askeri, işte şimdi yanında idi. 1914-1917 yılları arası Azerbaycan Türkü'nün Anadolu'ya yaptığı "Kardaş Kömeği"ni şimdi Anadolu Türkü yapıyordu. Nahçıvanlılar sevinçliydi. Ve dolayısıyla Türk bayrağını Nahçıvan semasına çekme yarışı büyük bir coşku ile yapıldı.[27] Ayrıca 7 Ağustos'ta Kâzım Karabekir Paşa'nın Nahçıvan'a gelişi münasebetiyle Türk askeri anısına iki adet çeşme yapıldı.[28] Nahçıvan'da görevi sona eren Halil Bey ve arkadaşları da bu sıralarda Ermenilerle mücadele içerisinde olan Ordubadlılara yardım için oraya gittiler.[29]

Nahçıvan'da yeni bir idari ve askeri sistem oluşturulmuş, geçmişin kanlı izleri silinmeye çalışılıyordu. Yıllardan beri askerlikten soğumuş olan Nahçıvanlılara bu hasleti yeniden kazandırmak ve Türk askerinin yükünü hafifletmek için mevcutları 250-500 arası olan 20 adet milis taburu oluşturuldu.[30] Yöneticiler ve halk halinden memnundu. Türk birlikleri, Gümrü'den Nahçıvan'a oradan Tebriz'e doğru akmaya başlamıştı. O dönemi yaşamış bir yazarımızın ifadesi ile; "Kafkas'ın havası, suyu ve zaferin aşkı ile Türk askerinin her biri kükremiş bir aslana dönmüştü. 1918 güz aylarına tesadüf eden bu harekât zamanında bütün meyvalar yetişmişti. Yol üzerindeki köylüler, sepetlerle hazırladıkları üzüm, kavun vs. yemişleri geçen askerin vagonlarına sevgi ile dolduruyor ve onları selametliyorlardı".[31]

Ancak savaştığı diğer cephelerde neticenin gittikçe aleyhine dönmesi nedeniyle, İtilaf Devletleri ile barış yapmak zorunluluğu hisseden Osmanlı hükümeti, Azerbaycan, Dağıstan, İran ve Batum Antlaşması ile elde edilen bölgeleri boşaltmaya karar verdi. Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) ile bu işlem hızlandı.

Türk ordusunun çekileceği haberi Aras Vadisi ahalisi üzerinde büyük bir şok yarattı. Çünkü onlar bir taraftan Türk kuvvetlerinin ayrılışına üzülürken, diğer taraftan nispeten devlet haline gelmiş olan ve bölge üzerinde emelleri bulunan Ermenilerle başbaşa kalacaklarını biliyorlardı. Ancak kısa sürede üzerlerindeki korku ve üzüntüyü atan Aras Vadisi Müslümanları, Türk askeri makamları önderliğinde askeri ve sivil teşkilatlanmaya başladı.

18 Kasım 1918'de ismi ve işlevi yönünden Türk tarihi içerisinde çok önemli konuma sahip olan Aras-Türk Hükümeti kuruldu. Birliklerinden ayrılıp, Aras-Türk Hükümeti ile çalışmaya başlayan Türk subayları Osmanlı ordusunun dağıttığı silah ve cephane ile bölgede Ermenilere karşı ciddi bir askeri hazırlık yapmaya başladı. Ancak Türk ordusunun çekilmesinin ardından başlayan Ermeni hücumları neticesinde Aras Türk Hükümeti Kamerli, Uluhanlı ve Iğdır gibi bölgelerini kaybetti. Hükümet Nahçıvan'a çekildi. Dehne Boğazı ve Şerur'de Ermenilerle çok kanlı savaşlar yapıldı. Aras-Türk Hükümeti yıkıldı.[32]

1919 Ocak ayı içerisinde Ermeniler ile yapılan kanlı mücadeleler neticesinde, Büyük Vedi'ye kadar olan bölge yeniden Nahçıvan Türklerinin eline geçti. Bölgede toprak bütünlüğünün sağlanmasını müteakiben Nahçıvan'da İngiliz Valiliği kuruldu.[33] Başlangıçta ilişkiler çok iyi olmasına rağmen, Ermeni makamlarının "Nahçıvan ve Şerursuz" Ermenistan yaşayamaz yakarışı etkisinde kalan İngiliz Generali Thomson, ahalisi çoğunlukla Türk olan Nahçıvan'ı, Ermenistan'a hediye etti. Ahalinin ve Azerbaycan'ın protestoları bir fayda vermedi. İngiliz askerlerinin gözetiminde Nahçıvan'da Ermeni hakimiyeti kuruldu. Müteakiben de İngilizler bölgeyi terkettiler.

Nahçıvan'ın Ermenilere verilmesi ve bölgede Türk ahaliye yapılan zulüm kısa zamanda Türk ve Azerbaycan makamlarını harekete geçirdi. Nahçıvan'ın Türkiye ve Türk Dünyası açısından önemini çok iyi bilen Kâzım Karabekir Paşa, bölge insanının kurtuluş mücadelesine destek olmak için daha önce o mıntıkada komutanlık yapmış Binbaşı Halil Bey'i küçük bir kafile ile Şahtahtı'ya gönderdiği gibi, Azerbaycan'da kendi toprağı kabul ettiği Nahçıvan'a askerî ve maddî yardımda bulunuyordu.

Nahçıvan ahalisi, cüz'i de olsa aldığı destek ve istiklâl sevdasıyla kısa sürede Ermeni hakimiyetine son verdi. Büyük Vedi'den Ordubad'a kadar olan bölgede yeniden egemenlik tesis edildi. Halil Bey, Kâzım Karabekir Paşa'nın onayıyla Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bağlandığını ilân etti ve Samed Bey Cemilinski'yi Azerbaycan valisi olarak atadı. İşte bu dönemden sonra bilhassa Halil Bey'in kontrolünde olan bölgede idari ve askeri teşkilât yapıldı. Bölge, Ermeni saldırganlığına karşı müdafaa edildi. Ermenistan Yüksek Komiseri Albay Haskell'in Nahçıvan'da tarafsız bölge ve Amerikan Valiliği oluşturma çabaları, daha önce İngilizlerin oyununa gelmiş olan bölge insanı ve bilhassa Halil Bey tarafından engellendi.[34] Halil Bey'in bağımsızlıktan ödün vermeyen tutumu, Müttefik Devletler temsilcilerini oldukça rahatsız ediyordu.

Halil Bey İtilaf Devletleri temsilcilerine karşı oldukça sertti. Nahçıvan'ın milli menfaatlerinden hiçbir taviz vermiyor ve bu uğurda Azerbaycan politikalarını da reddediyordu. Bundan dolayı da bu kahraman Türk subayı, Amerikan Generali Mosly tarafından "Kötü suratlı adam" diye anılmakta idi.[35] Çünkü o, Batılıların Ermeniler lehine olabilecek bütün isteklerine olumsuz cevap vermekteydi.

Nahçıvan Havalisi Umum Kumandanı olan Binbaşı Halil Bey bir taraftan İngiliz, Fransız, Amerikan ve Ermeni faaliyetlerine engel olurken diğer taraftan bu dönemde devlet olmaktan çok uzak bir görüntü çizen İran politikalarına da engel oluyordu. İran yöneticileri, Ermenilerle iyi ilişki kurma yolunda faaliyet gösterirken, Nahçıvan'ı kendi himayelerinde "hanlık" olarak idare etme amacını güdüyordu. Nahçıvanlı hanlar da kendi menfaatleri doğrultusunda bu uğurda mücadele etmekteydi.[36]

İşte Halil Bey bölge insanının menfaati ve özgürlüğü konusunda da ağırlığını koymakta, bu tür politikalara set çekmekteydi.

Nahçıvan'da iyi bir idari, askeri ve mali sistem kurulmuştu. Halk zenginleşmeye başlamış, hazine dolmuştu. Halil Bey idaresindeki Nahçıvan Türk askeri, iyi teşkilatı neticesi Ermeni saldırılarına çok sert cevap veriyordu.

Kâzım Karabekir Paşa, başlangıçta gizli bir şekilde Nahçıvan'a yardım ederken, İstanbul'un işgalini müteakip, Halil Bey, resmen 11. Tümenin emrine girdi. Daha önce Beyazıt ile yapılan ve gizlilik nedeniyle suretleri yakılan telgraflar ve mektuplar artık açıkça gidip gelmeye başlamıştı. Bu tarihten sonra Millî Mücadele liderleri bölgeyi Ermenistan'a karşı mücadelede ve Sovyetler ile ilişkilerde bir üs haline getirmek için harekete geçtiler. Nahçıvan'a bir müfreze gönderildi. Azerbaycan'a gelmiş olan Kızılordu birlikleri Nahçıvan'a davet edildi ve burada iki taraf kuvvetleri "Kızıl Kuvvetler" olarak bir araya geldi. "Emperyalist güçlere" karşı ortak askerî operasyonlar düzenlendi. Bölgedeki Türk kuvvetleri görünürde de olsa Bolşevikler gibi hareket ediyordu. Türk makamları Nahçıvan'da kurulan ilişki ile, Bolşeviklerin gönlünü kazanmayı düşünüyordu.

Ancak bu iyi ilişkiler içerisinde bölgenin geleceğini tehlikeye atacak gelişmelere de meydan verilmiyordu. Nitekim Gümrü Antlaşması ile Nahçıvan'ı himayesine alan Türkiye, Sovyet Rusya'nın isteği ile Azerbaycan'ın Nahçıvan'ı Ermenistan'a hediye etmesine sert tepki göstermiş, bilhassa Nahçıvan'daki Türk Müfrezesi Kumandanı Binbaşı Veysel Bey'in aktif çalışması ile Sovyetlerin bu emeli engellenmişti. Türk makamları bu tarihten sonra da meselenin peşini bırakmadı. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, "Türk Kapısı" Kâzım Karabekir Paşa'ya göre "Şark Kapısı" olan Nahçıvan meselesi masa başında da ciddi bir şekilde ele alındı. Moskova görüşmelerinde Nahçıvan'ı kontrolüne alamayan Türkiye, bölgenin yine bir Türk Devleti olan Azerbaycan'ın himayesine girmesini sağladı. Ayrıca Azerbaycan'ın yine "komünist yoldaşlığı hatırına" Nahçıvan'ı Ermenistan'a hediye etmemesi için gerekli tedbirler alındı. Moskova ve Kars Antlaşmalarında Nahçıvan'ın toprak bütünlüğü ve statüsü belirlendi. Türkiye garantör ülke oldu.[37]

Nahçıvan'n Azerbaycan himayesine bırakılmasının SSCB dönemi için pek ehemmiyeti olmadığını düşünenler var ise de, günümüz şartları düşünüldüğünde, Türk Milli Mücadele liderlerinin bu yöndeki gayretinin ne kadar büyük bir başarı olduğu göz önüne çıkmaktadır.

Azerbaycan'ın himayesinde Sovyet yönetimine bırakılan Nahçıvan'ın Türkiye ile ilişkileri 1924 yılına kadar devam etti. Türk Askerî Ateşeliği, 1924 yılı Temmuz ayına kadar Nahçıvan'daki mevcudiyetini devam ettirmiş iken, Nahçıvanlı temsilci Balayev de Kars'ta bulunuyordu. İlişkilerin kesilmesinin ardından, Ermenilerin etkisi ile hareket eden Kafkasya Merkezî İcra Komitesi sınır düzenlemesi bahanesi ile Nahçıvan'ın 9 köyünü Ermenistan'a devretti. Ancak Türkiye ile antlaşma nedeni ile daha fazla ileriye gidilemedi ve Nahçıvan, Muhtar Cumhuriyet olarak günümüze kadar varlığını devam ettirdi.

Sovyetler Birliği'nin dağılmanın eşiğine geldiği günlerde, Azerbaycan'da bağımsızlık yönünde adımlar attı. İstiklâle giden yolda ilk olarak 23 Eylül 1989 tarihinde Azerbaycan Yüksek Sovyeti (Parlamento), kabul ettiği bir kanun ile Azerbaycan'ın egemenliğini ilan etti.[38] Müteakiben yapılan halk oylaması sonucu 18 Ekim 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığı kesinleşti.[39] Ermeniler ve dolayısıyla Ruslarla yürütülen mücadelelere rağmen, Azerbaycan günden güne 1918'lerde olduğu gibi bağımsız ve demokratik bir ülke olma yönünde ciddi adımlar attı.

Günümüzde Moskova ve Kars Antlaşmaları çerçevesinde çizilen hukuku ile varlığını devam ettiren Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nde 110 sandalyeli bir meclis bulunmaktadır. Beş milletvekili de Nahçıvan'ı temsilen Azerbaycan Milli Meclisi'nde yer almaktadır. Ali Meclis Başkanı'na bağlı bir Başbakan ile dokuz bakan Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin icra organını oluşturur. Halen Ali Meclis Başkanı Vasıf Talibov'dur. Dahiliye (İçişleri) ve Milli Tehlikesizlik Bakanları rütbe sahibidir ve Milli Tehlikesizlik Bakanlığı, Azerbaycan'ın aynı isimli bakanlığına karşı sorumludur. Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'ndeki altı rayonun başında İcra Hakimiyeti Reisi adı verilen kaymakamlar bulunmaktadır. Rayonlara, Kent adı verilen köyler bağlıdır.

1989'dan itibaren Azerbaycan Türklerine karşı, Rus ve Batı destekli olarak Ermenilerin başlattığı saldırıdan, Nahçıvanlılar da çok sıkıntılar ve acılar çekti. Sederek, Batabad ve Ordubad bölgelerinde Ermeni saldırıları sonucu Türk ahali perişan oldu. Nahçıvan, Ermenistan ve nispeten İran tarafından muhasaraya alındı. Azerbaycan'dan kopartıldı. Ermeniler ile yapılan savaşlarda yüzlerce Nahçıvanlı şehit oldu. Nahçıvan ekonomik, sosyal ve siyasi açıdan büyük bir sıkıntı içerisine girdi. Ancak Dilucu sınır kapısının faaliyete geçmesi ile Nahçıvan Türkiye'ye açılma fırsatı buldu. Türkiye Cumhuriyeti'nin sağladığı maddi ve manevi destek bölge insanı için mutlulukların en büyüğü idi. Geçmişte olduğu gibi yine Türkiye Türkleri bölgenin imdadına yetişmişti.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Nahçıvan Konsolosluğu'nun açılması iki taraf arasındaki ilişkilerin daha da gelişmesine neden oldu. "Mazot" ticareti başta olmak üzere, bilhassa Nahçıvanlıların ürünlerini Türkiye'ye satma fırsatı bulması bölge ekonomisine oldukça güç kattı. Her ne kadar eşit bir paylaşım söz konusu olmasa da, Nahçıvan 1990'lı yıllara göre büyük bir mesafe katetti. Bölgede Nahçıvan Devlet Üniversitesi'nin önderliğinde eğitim alanında ve Türkiye'nin de yardımıyla bilhassa tarımsal anlamda atılımlar yapılmaktadır. Yine Türk Genelkurmayın önderliğinde gerçekleştirilen askeri yapılanmada Nahçıvan'ın ve dolayısıyla Azerbaycan'ın geleceği açısından çok önemli bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Çarlık Rusya ve Sovyet Rusya döneminde askeri anlamda sistemli bir şekilde göz ardı edilen, dolayısıyla Ermeniler karşısında çok büyük sıkıntılar yaşayan, topraklarının üçte birini kaybeden Azerbaycan Türkleri, artık askerlik sanatını da öğrenmenin mutluluğunu yaşamaktadırlar.

Ermenistan engeli ve İran'ın bilinen politikaları nedeniyle Azerbaycan'dan tecrit edilmiş bir konumda olmasına rağmen, Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti siyasi açıdan Azerbaycan Cumhuriyeti içerisinde önemli bir ağırlığa sahiptir. Bunun en büyük nedeni de, bağımsızlık ilanından itibaren Azerbaycan'a Cumhurbaşkanlık yapan Ebulfez Elçibey ve Haydar Aliyev'in Nahçıvanlı olmalarıdır.

Günümüzde, özerk yapısı ve Türkiye'ye sınır olması İran ve Ermenistan'a karşı olan stratejik üstünlüğü ile Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti, ekonomik, siyasi ve askeri açıdan gelecekte büyük bir önem arz edecektir. 1919 ve 20'li yıllardaki cazibesini tekrar yakalayacak, devletlerarası ilişkilerde bir üs haline getirilebilecektir. Bütün bunların olabilmesi için hiç kuşkusuz, Ermenistan engelinin ortadan kaldırılması, bölgede ekonomik ve siyasi açıdan hakça bölüşümün sağlanması gerekmektedir. Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyetleri bu anlamda daha etkin çalışmalar yürütmelidir.

1 **Nahcıvan Yaşayır Döyüşür**, Bakû, 1992, s. 2.

2 Sami Öngör, **Coğrafya Sözlüğü**, İstanbul, 1961, s. 604.

3 Ayrıntılı bilgi için bkz. Rauf Memmedov, **Nahçıvan Şeherinin Tarihi Oçerki**, Bakû, 1977, s. 14-15; Veli Bahşaliyev, **Nahçıvan Arkeolojisi**, İstanbul, 1997.

4 **İslam Ansiklopedisi (İA)**, C. IX, s. 34.

5 Evliya Çelebi Mehmed Zıllı İbn-i Derviş, **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, C. II, Dersaadet 1314, s. 236.

6 Memmedov, **Nahçıvan Tarihi**, s. 34-37.

7 **İ. A**., C. IX, s. 34.

8 **Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası**, Bakû, 1975, s. 7.

9 **İ. A**, C. IX, s. 34.

10 **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, s. 236-237.

11 **İslam-Türk Ansiklopedisi, (İ. T. A.)** s. 715.

12 **Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası**, s. 8.

13 John F. Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İstilâsı ve Şeyh Şamil** (Çev. Sedat Özden) İstanbul, s. 176.

14 Jean Pierre Alem, **L'Armenie**, Paris, 1962, s. 41.

15 **İ. T. A**., s. 719.

16 **İ. A**., C. IX s. 35.

17 Sonraki yıllarda Nahçıvan üzerindeki Ermeni iddialarında, bu valilik arazisi hep ön planda yer almıştır.

18 1906 yılında Gümrü-Şahtahtı-Nahçıvan-Culfa'dan İran'a uzanan demiryolu inşa edildi (Sergei İnisimof, **Kafkas Kılavuzu**, İstanbul, 1926, s. 271-272).

19 Bu dönemde Kafkasya ve Nahçıvan'daki hadiseler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Memmed Said Ordubadi, **Kanlı İller 1905-1960 cı İllerde Kafkasta Baş Veren Ermeni-Müselman Davasının Tarihi**, Bakû, 1991.

20 Sergei Afanasyan, **L'Armenie L'Azerbaidjan Et La Georgie de l'İndependance a'l'instauration du Pouvoir Sovietique (1907-1923)**, Paris, 1981, s. 25.

21 Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1987, s. 639.

22 **Dokumentı i Materyalı po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii**, Tiflis, 1919, Belge No: 6, s. 7-8.

23 Garaş Medetov, **Nahçıvan'da Sovyet Hakimiyetinin Galebesi ve Nahçıvan MSSR'nin Teşkili**, Bakû, 1958, s. 14-33.

24 **Nahçıvan Muhtar Respublikası**, s. 10-13.

25 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)** Hariciye Nezareti Bab-ı Ali Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Tasnifi (HR. HMŞ. İŞD), 106/8; 107/7, 107/11; **Askeri Tarih ve Startejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE**), A. 4/6520, Kls. 3190, D. 62, F. 1, 1-2, 1-3, 1-4, 5-1, 5-2, 5-3, 6-1, 6-2, 6-3, 6-4; **Dokumentı i Materyalı** No. 172, s. 343-349.

26 Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Ethem Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Ankara, 2001, s. 20-53.

27 Mirza Bağır Aliyev, **Kanlı Günlerimiz (1918-1920 Nahçıvan)** (Haz. Tarlan Guliyev), Bakü, 1993, s. 70-73.

28 Latif Hüseyinzade, "Tarih Numune ve İbret Dersleri", **Şark Kapısı**, 31 Mart 1993.

29 **ATASE**, A/5649, Kls. 3941, D. 159, F. 34-2.

30 Cihangiroğlu İbrahim Bey, **Hatıralar**, s. 9-10.

31 Fahrettin Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Ankara, 1954, s. 163.

32 İbrahim Ethem Atnur, "Osmanlı Birliklerinin Aras Vadisinden Çekilmesi ve Aras-Türk Hükümeti'nin Oluşumu (Ekim-Aralık 1918) ", **Yeni Türkiye**, Osmanlı 2. Siyaset, s. 651-659.

33 Richard G. Hovannisian, **The Republic of Armenia**, **C., I**, The First Year, 1918-1919, Los Angeles, 1971, s. 231.

34 Atnur, **Nahçıvan**, s. 160-236.

35 **USA NA (National Archives)**, **Paris Peace Conferance**, 184. 02102/15; General Van Horn Mosely, **Madatory Overy Armenia Report**, Washington, 1920, s. 13-14.

36 **ATASE**, A. 5/2793, Kls. 814, D. 5-9, F. 128-4; Mirza Bala, "Nahçıvan Şerur Meselesi II", **Azerbaycan**, 20 Temmuz 1919, No. 229.

37 Ayrıntılı bilgi için bkz. Atnur, **Nahçıvan**, s. 291-446.

38 Fahir Armaoğlu, **20**. **Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1990 (C**. **II 1980-1990)**, Ankara, 1991, s. 209.

39 Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara, 1999, s. 65.

DOKSANYEDİNCİ BÖLÜM KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ

Öktemşildik Me, Elde Demokrasya mı?"1 / Nursultan Nazarbayev [s.317-321]

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı / Kazakistan

Geçiş dönemi toplumu, öktemşilder[2] tarafından gösterilen baskıyı hissediyor. Bu yüzden, yeni devletlerde otoriter ve totaliter geleneklerin yayılma tehlikesinin alt yapısının mevcut olduğunu sanıyorum. Bunlar genellikle bizim sosyal mirasımızdan kaynaklanmaktadır. Ancak eski sosyalist devletlerin çoğu, bunların arasında Kazakistan, demokrasi ve hukuk devletini gerçekleştirme yoluna girdi.

Bizim için bugün demokrasi mi, yoksa totalitarizm mi şeklinde bir tartışmanın gereği yoktur. Biz tercihimizi yaptık, hedefimizi belirledik. Ancak bizim önümüzde, demokratik gelişmenin hangi örneğini almalıyız, sorusu ve probleminin bulunduğu gerçektir. Tarih, hangi amaç olursa olsun, dosdoğru götüren yolun olmadığını ispat etmektedir. Her ülke, her halk kendine göre demokrasiyi kuracak. Onun için demokrasinin örneği de, ona götüren yollar da çoktur.

Bu yol kolay değildir. Bizi demokratik ülke kabul etmeyenler, bizde demokrasinin bulunmadığını söyleyenler, tarihi unutanlardır. İnsanlığın demokrasiye uzanan yolu hem uzun, hem kanlı oldu. İnsan haklarını gerçekleştirmede belli başarılara ulaşan ABD, uzun süre Kızılderililere karşı yürüttüğü savaşları yaşadı. Kuzey-Güney iç savaşını, ırkçılıkla mücadele ve köleliği, 60'lı yıllarda zenci ayaklanmalarını, savaşa karşı öğrenci direnişlerini görüp geçirdi. Hatta zamanın en ileri anayasasını kabul ederek, sadece beyaz erkeklere oy kullanma hakkını verdi. Mülkiyetle ilgili aşırılık daha XIX. asırda kaldırıldı. Kadınlar ancak 1920 yıllarında oy kullanma hakkına sahip olabildi. Bunların hepsine ulaşmak için ABD, bir buçuk asırlık uzun bir yoldan geçti. Karaderili Amerikalılar ABD'nin bazı güney eyaletlerinde 1960'lı yıllara kadar oy kullanma hakkına sahip olamadılar. Gençler 1971 yılında, ABD'de seçimlerde oy kullanma yaşının 21'den 18'e indirilmesiyle oy kullanır oldular. Veya biz, Fransız büyük devriminin, ihtilalden Paris Komünü'ne kadar olan uzun tarihini okumamış mıydık? İlk olarak hürriyet ve eşitlik uranını[3] yükselten bu ülkede monarşinin yıkılması ve yeniden dirilmesi, cumhuriyetin imparatorluğa dönüşmesi gibi olaylar onlarca yıl sürmemiş miydi?

Kazakistan ve başka ülkelerin tecrübesi, yeni toplum hayatına ulaşma yolundaki kapıların kilidini açacak evrensel bir anahtar varmış gibi düşünmenin boş hayal olduğunu, ortaya koyacaktır. Demokrasi, sonu bilinmeyen uzun bir süreçtir. Toplum ve insan hayatının her alanında doğacak amaçları çözmeye uğraşan kesintisiz bir akıştır. Demokrasi yarlıkla gerçekleşmez. Onu yaşamak gerekir.

Yeniden yapılandırma; Gorbaçov ve etrafındakilerin, yukarıda söylediğimiz evrensel anahtarı bulmak için, bir o tarafa bir bu tarafa dönerek düştükleri şaşkınlık belasından, amacına ulaşamadı. Meselâ, kayta kurunun[4] ilk dönemlerinde kapalı ülkenin bütün perdelerini açınca demokrasi hemen

gerçekleşecek sanıldı. Ancak içine kapanıklığın kendine has bir kalesi vardı. Sistemler arasındaki sınır sadece coğrafi manada değildi. O, insanların dünya görüşlerinde, hayat tarzlarında derin izler yaratmıştı. Berlin duvarını yıkmak kolay olabilirdi ama insanların zihnindeki duvarları yıkmak çok zordu. Bu kalıplar onlarca yıl boyunca yoğrulmuştu. Özellikle Stalin döneminde taş duvara dönüşmüştü. Ara sıra yaşanan cılımık kezenler[5] çok şey değiştirmedi. Yalnız yeniden yapılandırma (kayta kuruv) zamanında devletin içine kapanıklığı sökülmeye başladı. Ancak uzun yıllar kendi kendine kapanmış olan toplumun manevî zararlarının ortadan kaldırıldığını söylemeye vakit çok erkendir. Şimdi Kazakistan BDT'nin başka ülkeleri gibi bir açık ülke oldu. Bunun bazı kötülüklerini de halen yaşamaktayız. Medeniyet demeye dilimin varmadığı, ucuzluğun çamur seline battığımız konular da az değil. İnsan düşüncesine özgürlük, cangüvenliği, hâlâ zaman zaman ortaya çıkacak olan problemler yüzünden zor amaçlarımız olarak kalacaktır.

Geçmişin yanlışlarına düşmemek için tecrübe gerekir. İnsanın en büyük üstadı, kendi başından geçen zorluklardır. BDT'nin bazı ülkeleri, emperyalizmden kurtulduğu anda iç savaş yangınına uğrayan ülkelerin yanlışlıklarını tekrarladı.

Eski dünyayı yıkıp, yerine murat edilen yeni toplumu hemen kurmaya çabaladı. Devletin yapısı, ekonomik ve siyasî yeniliğe geçiş ile aynı anda yürütülürse, devlet mekanizmasını değiştirmek, durumu kontrol etme imkanını kaçırmak tehlikesini doğurur. Eğer tizgin kolda jok[6] bir dönemde yıkıcı arzuyu alevlendirirsek, onu tekrar durdurmak zordur. BDT yeni ülkelerinin önündeki çok önemli bir mesele; devlet kurumlarını yeniden kurarken, sadece gerekli olduğunda işlere karışabilecek şekilde kurmak. Açık olarak inandığım bir şey de, geçiş dönemi içindeki bir toplumda, devlet ekonomisi hâlâ korunuyorsa, özel teşebbüsün çıkarlarını savunan partilerin hâlâ oluşmamış olması yüzünden devlet hizmetlerinin önemi büyüktür.

XX. yüzyıldaki yenileşme için totalitarizm, çok büyük bir tehlike doğurabilir. Çünkü o, sanayi uygarlığı ile sosyal grupları kontrol eden teknik ve iletişim imkanlarının bir faktörüdür.

Tekrar edeyim ki, Kazakistan için, otoriter rejim mi yoksa demokrasi mi, sorusunun cevabı bellidir. Otoriter geleneğin imkanları konusundaki tartışmalar, bir sosyal-ekonomik sistemden yeni bir sisteme geçiş döneminde devletin yapması gereken işi anlamamaktan kaynaklanıyor. Bana göre bu süreçte, devletin önderlik hizmeti yapmasına, insan hakları kurumlarının zayıflığı, insanların zihin yapısındaki totaliter kalıpların silinmeyişi, yeni ekonomik ve sosyal yapının oluşmasındaki zorluklar sebep olmaktadır. Biz devlet aygıtını yenileme ve geliştirmede insan haklarını güçlendirme ve sosyal kurumları aynı zamanda gerçekleştirme stratejisini takip ediyoruz.

Şimdiki durumda toplumu yenileştirmenin asıl yükünü devlet kendi boynuna almaya mecburdur. Meseleyi böyle anlayan insanlar için, otoriterizmin yayılması tehlikesinin boş kuruntu olduğu apaçıktır.

Siyasî teoride, geçiş döneminin zorluğu olan yoğun sosyal kargaşa, bir taraftan toplumun iktidarı kontrolü ve parlamenter yapının zayıflığı; öte yandan, başkanlık yönetiminin güçlenmesine objektif etkileri olacağını savunan görüşler var. Başkan; millî simge, siyasî sistemin en önemli temsilcisi ve

orta direği haline gelir. Bu arada başkan, toplumun, partilerin, parlamentonun ve diğer kurumların uyumunu sağlayıp yönlendirecek. Bu yüzden beklenmedik durumlarda (partiler ve idarî kurumlar arasında problem çıktığında) o anayasanın tek garantisi ve devlet egemenliğinin temsilcisi olarak görünecektir.

Yeri gelmişken ifade edelim; krizler, Kazakistan'ın kıyısından geçip gitmedi. Ben başkan olarak, istikrarı korumak, krizden çıkışın anayasal ve hukukî yollarını aramak sorumluluğunu tamamen omuzlarıma yüklenmek zorundaydım.

Bu, ekonomik ve siyasî reformları hızlandırmak için gerekli oldu. Bir basın toplantısında benden: "Kazakistan, diktatörlüğe doğru gitmiyor mu?" diye soruldu. Ben, "disiplinsizliğe, hazineyi yağmalamaya ve suç örgütlerine karşı diktatörlüğe giriştim, fakat diğer bütün alanlarda; ekonomi ve siyasette liberalleşme sürüyor." diye cevap verdim.

Demokrasinin bizden kaçtığı yok. Eşigimizde kagıp tur.[7] Hukuk ve siyasî yararın, prosedür ve muhteva bakımından nasıl olacağı konusu, geçiş döneminin eskiden beri bilinen tartışmasıdır. O tarafa da bu tarafa da uygun örnekler bulunabilir. Eğer saylav[8] dönemindeki mücadele, demokrasinin tek şartı olursa, kazananlar kendilerini demokrat olarak isimlendirir. Seçimin var olmasını, demokrasinin tek kriteri sayarak, değişmez kaide kabul etmenin kökten yanlış olduğunu sanıyorum. Tanınmış siyaset bilimci Raymond Aron "Demokrasi ve Totalitarizm" adlı eserinde "Tek partili rejim sırasında iktidar sahiplerini seçmenin belli bir kuralı var mı, yoksa kendi kendine cüregi asar ma?[9] Çoğu durumda bir parti bütün devleti kurallara göre değil, güce dayanarak idare ediyor. Hatta anayasa ve kanunların dış görüntüsü korunsa bile (1933 yılındaki Hitler partisini buna dahil edebiliriz), gerçek bir seçime gitmenin yolunu kesmekle hukuk zaten çiğnenir. Üstelik nasyonal sosyalizm veya faşizm, belli amaçlarını gerçekleştirmek için otoriter rejime dönüşecekti. Onlar, siyasetle meşgul olma hakkını yalnız kendileri sahiplenerek, böyle bir monopoliyi kanuna uygun olarak göstermeye ve övmeye çalıştılar." demektedir.

Kendi tarihimizi ele alırsak: Boyun eğip itaat ederek herkesin hep birden kaldırdığı ellerin "kara ormanını", demokrasi diye nasıl kabul edebiliriz? Onların arkasına gizlenen zalim tırpan, milletimizin aydınlarını deste deste biçmedi mi?

Bana göre, Sovyet sonrası devletlerin genç tarihi, seçimin, en önemli demokrasi belgilerinden[10] biri olmakla beraber tek belgisi olmadığını, bir daha ispatladı. Sosyalizm toprağına demokrasi ögelerinin ekilmesi gibi acı bir tecrübenin nasıl sonuçlandığı hatırımızdadır. Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 27. kurultayında, iş kurumlarında yöneticilerin kendileri tarafından tayin edilmesini "toplum uğruna yüksek sorumluluk"un yükselişi diye, hepimiz "kabullenmiştik". Nasıl sonuçlandığı hepimizce bilinmektedir. İş kurumlarına egoizm yayıldı, az üretip çok almayı öğrendiler. Bu da vatandaşların cebini boşaltmaktan başka, hiç kimseyi refaha gark etmedi. Yönetim kademelerine "öz adamdarımız"[11] sayılan, kendi kendini idare edemeyen popülistler ve demogoglar seçildi. Halkın belli bir kısmını seçimden uzaklaştırmanın "hukukî" kılıfları hazırlandı. Fakat bunlar bir daha geri

dönmeyecek… İstikrarlı demokrasiye uygun yöntemler bizde henüz yerli yerine oturmadı. Değişim dönemindeki ülkelere göre demokrasinin şekli ve içeriğinin tespiti, hâlâ iki uçlu meseledir.

Gerçekten düşündüğümüz gibi işleyen demokratik kurumların yokluğu ile birlikte, toplumun onları kabul etmeye tam hazır olmayışı, bu durumu daha da zorlaştırmaktadır.

Bu arada yeni bir mesele doğuyor: Demokrasinin elde ettiği mevziyi korumak için, seçim ilkesinden geçici olarak vazgeçmek veya seçim sonuçlarını yok saymak yöntemi de, demokrasinin iyiliğini düşünmek oluyor. 1992 yılındaki Cezayir seçimlerinde FIS (İslâmî Selâmet Cephesi) kazandı. Askerî hükûmet, seçim sonuçlarını iptal ederek, fundamantalistlerin iktidara gelmesine yol vermedi. Devrimin taraftarı olmasa bile, FIS iktidarı alınca demokratik ilkeleri korumakla hiç kimseyi memnun etmediğini anlamak zor değil.

Seçimin, iktidara layık insanların gelmesine yol açıp, yardım edeceği gerçekse de, toplumu, iktidardan uzak tutmayı doğru gören insanlardan korumayı garanti edemeyeceği de doğrudur.

Böylece, demokrasiyi insan özgürlüğünü koruma çerçevesi dışında tutmak, iki kutupluluğu güçlendirmese bile zayıflatmaz. Bu iki uçlu demokrasiyi sadece seçim mücadelesi kavramı çerçevesinde değerlendirmek, gerçek demokrasiyi eksik demokrasiden ayırmaya engel olacaktır. Gerçek hayat ise, öyle bir farklılığın var olduğunu, tartışmasız biçimde ispatlamaktadır.

Büyük Mahatma Gandi, "… dünyayı değiştirmek için kendimiz değişmeliyiz." demişti. Demokrasinin dış görünüşünü oluşturmak zor değildir. Ancak baskıcı siyasî kültürü ve kitlenin disiplinden, çizgiden çıkmamasını isteyen siyasî elitin, güç göstermeye, akla sığmaz kararlar vermeye olan yatkınlığını azaltmak zorun zorudur.

Kazakistan'da yapılan pek çok sosyolojik araştırmanın sonuçları bunu gösteriyor. Halkın büyük kesimi, toplumun ikiye bölündüğü anda hayat seviyesinin hızla düşme sebeplerini soranların yarısı, bizde demokrasiyi kurma yolundaki ilk adımları suçlamaktadır. Kazakistan'daki demokratik süreci, 1990 yılının başı ve ortalarında, cumhuriyet nüfusunun yalnızca %4-5'i çok önemli bir olay sayıyordu. %60'tan fazlası istikrarlı ve oturmuş hayatı, barış ve sükuneti, ailenin sıkıntısız yaşamasını, sağlık ve güvenliği en önemli konu kabul ediyordu.

İnsanların çoğu eskisi gibi "kösemşilik sendromu"na[12] yatkın; onlar, kendim hiçbir şey yapamam diyerek, eski politikanın doruklarındaki insanların buyruğunu bekliyor. Halk, durumun iyileşme şansını eskisi gibi, devletin özellikle yönetim kurumlarının hizmetiyle alakalı görüyor. Uzman siyasî kadro hâlâ oluşamadı. Kazakistan'daki siyasî yapılandırmalara ilginin hâlâ bu kadar zayıf olmasının sebebi de budur. Bazı yerlerde vatandaşlarımızın dörtte biri -hatta üçte biri- siyasî partiler ve sosyal hareketlerin çalışmasından tamamen habersizdir. Bunlar başkanlık araştırma kurumunun bilgileridir.

Tarafsız düşüncelere de burada işaret edelim: Rusya'nın stratejik araştırma enstitüsünün bilgilerine göre, "Kazakistan'da partiler ve politik hareketler siyasî hayatta kendilerine yer bulamadılar. Onlar yapı olarak zayıf, üyelik ve teşkilâtlanma imkanları bakımından çok hantaldır. Başkan

Nazarbayev, o partilerin liderlerini gölgede bırakarak, halka dilediğini söyleyerek kabul ettiriyor ve etkili oluyor. Üstelik, Kazakistan halkı henüz partilere gönül vermedi, partilerin birbirinden farklı olmadığını sanıyor. İlginç tarafı, sosyolojik araştırmaların sonuçlarına göre, Kazakistan'ın başkenti Almatı gibi politik merkez olan bir şehirde, 1994 seçimlerine üç gün kala, siyasî örgütlerin programlarından haberdar olanların oranı şehir nüfusunun %13'ünden ibarettir." (Kazakistan: Gerçekler ve Bağımsızlığın Geleceği, Moskova, 1995, s. 221)

Böyle bir durumda; seçim ve demokrasiyi alternatif kavramlar olarak ileri süremeyiz. Toplumda bulunan iktidarla ilgili görüşler, otoriter devlet ve buna uygun kuralları övmek, demokrasinin sosyal-ekonomik temeli ve hukuk devleti geleneğinin yokluğu; demokrasinin yüz döndürüp otoritarizme dönüşmesini kolaylaştırır.

Bu yüzden de şimdiki durumda güçlü bir icra hükûmeti, demokratik gelişmeyi amaç edinip, eski rejimin yeniden hortlamasına engel olabilir. Bunun gibi o, "demokratik cıdamsızdıktı"[13] da önleyebilir. Bazı demokratik gruplar, reformu kuvvetle hızlandırmanın hiç bir yöntemi olmadığını anlamıyor. Toplumu devrimle değiştirme, reformu güç kullanarak yürütme girişiminin ters sonuçlar getireceği ihtimali, çoğu zaman dikkate alınmıyor.

Ben evrim (tedrici gelişme) yoluyla, toplumu sürekli ve etraflıca hazırlayıp, yenileşmeyi gerçekleştirmek taraftarıyım.

Demokrasi var da, mübalağalı demokrasi var. İnsanlar düzensizlik ve başıboşluğu demokratik değişimle aynılaştırırsa, "cumsak", "okıgan", "ziyalı"[14] otoritarizm diye bir şeyi savunanları aklama tehlikesini güçlendirir. BDT ülkeleri böyle problemlere maruz kaldığında bazı tanınmış toplum bilimcilerin, geçiş dönemine "cumsak" otoritarizm gerektiğinden söz etmeye başladıklarını hatırlatırsak yeterlidir. Ancak "ziyalı" otoritarizm hakkında; sadece devletin başında kendisi inanıp ve başkalarını da inandırabilen reformcu bir idarecinin bulunduğu ve değişimlere çoğunluğun destek olduğu bir durumdan söz etmek mümkündür.

Bu gün yaygın olarak kullanılan otoritarizm sözü; çoğu zaman, eski sosyalist bloku ve üçüncü dünya ülkelerine has siyasî sistemler söz konusu olunca kullanılmaktadır. Politika bilimcisi Leonardo Morlino'nun 1990'lı yılların başındaki hesabına göre 175 bağımsız devletin 130'unu demokratik ülkeler içine dahil etmek zormuş. Bu ülkelerin hepsindeki rejim, otoriter rejim diyemesek bile bu esasa dayanan türlerden biridir.

Aslında biz, zamanımızdaki otoritarizmi, ekonomiyi ve güç kaynağı kurumları kontrol eden elitin özara avız calastığı,[15] siyasi özgürlüğü sınırlama olarak anlıyoruz. Sosyal memnuniyetsizliği bastırmanın kanuni kanalları, ekonomik serbestlik ve çıkardan daha çok adaletli bölüşümü savunan çoğunluğu baskıyla susturmanın yolu olarak görüyoruz. Siyaset biliminde üç yüz yıldan beri kullanılan bir tarife göre, otoritarizm, şu sıfatlarla ayırt ediliyor:

- Milli siyasette önemli hizmeti olan siyasî partiler ve grupların varlığını engelleyen, düşünce çeşitliliğini önleyen siyasî sistem,

- Rejime ideolojik temel oluşturan belli bir siyasî zihniyet ve siyasî mentalite,

- Halkın politikaya katılmasının, siyasî aktivitenin alt seviyesi,

- İcra kuvvetini kendi elinde toplayan küçük bir grubun büyük gücü,

- Yönetim ilkelerinin, siyasî elitin keyfine göre oldukça genel, üstün ve zayıf olarak düzenlenmesi.

Otoriter rejimin bazı özelliklerini ayrıntılarına kadar ele alırsak, daha dünkü hayatımızın bazı tanıdık esaslarını kolayca bulabiliriz.

Siyasî organizasyon seviyesini, siyasal hayata katılan halkın sayısı ve katılma kalitesi ile açıklayabiliriz. Otoriter rejimler aslında halkı politikadan uzaklaştırmaya çalışır, fakat hayatta -mesela Stalinci otoritarizmde-halkı siyaset sahnesine çıkarmaktan kaçmaz. Fakat iki şartı korumayı ihmal etmiyor: Birincisi, siyasî aktiviteyi gerekli gördüğü an durdurulabilecek cezalandırıcı mekanizmaya ihtiyaç duyuyor. İkincisi, siyasi organizasyon kurumları kökten yok oluyor veya çok zayıf durumda bulunuyor. Mesela, güçlü bir parti, bütün devlet organlarını kontrolde tutuyor. Her zaman, otoritarizm söz konusu olunca, cezalandırma aygıtına çok dikkat edilip, siyasi organizasyonların yokluğu gibi daha önemli bir faktöre dikkat edilmiyor.

Kazakistan'da özelleştirmeye kanat geren sosyal kesim; gelişmiş ve kendini sistemleştiren pazar mekanizmasının yokluğu yüzünden, ekonomiyi değiştirmek için devletin düzenleme çabalarına önem vermektedir.

Bugünkü durumda biz, Kazakistan'ı Batılı anlamda demokratik devlete veya otoriter devlete dahil edemeyiz. İkisi için de bizde yeterince sosyal-siyasi kurumlar ve diğer temeller yoktur. Ancak bizim değişikliklerimizin demokrasiye yöneldiğini kimse inkar edemez. İstikrarlı demokrasi; özel mülkiyeti, yerleşmiş parlamenter gelenekleri benimsemiş vatandaşlar toplumunu talep ediyor. Bu önşartların hepsinin de Kazakistan'da henüz oluşmakta olduğunu söyleyebiliriz. Bunların gelişmesini sağlama görevini devlet üstlenmiş durumdadır.

Eleştirmenler bu incelikleri dikkate almıyor. Reform yapmakta olan icra hükümetinde diyaloğun olmayışı, gerçek demokrasiye aykırıdır. Değişim dönemi yaşayan bir ülke için böyle teketeres,[16] istikrarlı demokratik sistemi olan ülkelerden apayrı özellik taşıyan çok tehlikeli bir şeydir.

Mesele, değişimler için sorumluluğu birisinin yüklenmek mecburiyetindedir. ABD Başkan Yardımcısı A. Gore, "Tehlikenin Kucağındaki Dünya" kitabında "Kesin ve doğru karar verip, o yolda mücadele ederek bazı şeyleri göze alarak büyük siyasi riske gireceğimiz dönem çoktan gelmiştir" diye yazmıştı.

Ben, değişim dönemindeki devlette bütün siyasi güçlerin birlikte hareketinin gerektiğini, boşuna söylemedim. Bana göre, demokrasinin temeli siyasi istikrardır. Onu korumak başlıca amaçtır. Dünya tarihinin gösterdiği gibi kaos, devrim ve savaş, diktatörün doğuşunu sağlayan eski ortaklardır. Bütün konuşmalarımda, siyasi istikrarı koruma ihtiyacını üstüne basa basa söylüyorum. Bazıları için bu,

“kertarpalık”ın[17] ta kendisi gibi görünüyor. Onlar, demokratik değişimin temeli olan istikrarın gerçek muhtevasını anlamak istemiyorlar.

Hepimiz, Kazakistan’da ve başka yerlerde durumu istikrarsızlığa sürüklememeliyiz. O, ülkeyi geliştirme programını oluşturma yerine, popülistik adımlar ve nutuklar çekerek iktidarı ele geçirmek için kargaşaya dayanan güçlere fırsat verecektir. Bu, çok ince dikkat ve Kazakistan ile BDT çerçevesindeki siyasi gelişmelerden yukarıda işaret edilen hareketleri iyi ayırt etmek gerekiyor.

Hiçbir devletin; özellikle kriz dönemlerinde, kendi vatandaşları ve teşekküllere sınırsız siyasi özgürlük ve belli bir bölgeye ayrı yönetim hakkı vermeyişi, boşuna değildir. Buna yeteri kadar örnek mevcuttur. Mesela, demokratik Amerika, zamanında, birlik devletlerinin ayrılması için mücadele veren insanları hapishaneye attı. Fransa, Yeni Kaledonya egemenliğini çözmek için 15 yıl süre belirledi.

Anladığım, hukuk kültürü olmayan bir toplumda, liderin, ayrılmayacağı kanunî çerçeveden daha çok, kendi kişiliğine önem ve değer verilmektedir. Ben bu durumu kökünden değiştirmeyi bir başka amacım olarak kabul ediyorum. Yaşanan olayların sonucunu gözleyip bekleyen “kişentay adam”[18] “Ünsiz köpşilik”[19] olmamalı.

Mevcut durumda biz, Kazakistan’da şahıs ve zümre diktatörlüğüne yol vermemek için ne gerekiyorsa yaptık. Anayasa “sosyal kurumların devlet işine müdahalesini, devlet organlarının görevini sosyal örgütlere vermeyi, sosyal kuruluşları devletin finanse etmesini…”, “devlet organlarında siyasi partilerin teşkilatını kurmayı…”, anayasal düzeni kuvvet kullanarak değiştirmeyi, devlet güvenliği ve toprak bütünlüğünü bozmayı; sosyal, millî, dinî, ırkî ayrımcılığı, kanun dışı askeri teşkilat faaliyetlerini yasakladı. Anayasa, askerî kadrolara, millî güvenlik ve adliye hizmetlerinde çalışanlara, partiler ve sendikalara üye olmayı ve herhangi bir partiyi destekleyen faaliyetlere katılmayı yasaklıyor.

Fakat anayasa ve demokratik tercihimizin en büyük dayanağı, her türlü diktatörlüğün hortlamasına yol vermeyecek Kazakistan halkıdır. Buna inancım kesindir. Bu ilkeden hareket ederek; Cumhuriyette çok partinin oluşmasını desteklemeyi ve hiçbir partiye üye olmamayı kutsal borç olarak sayıyorum. Geçiş döneminde devlet başkanının herhangi bir partiye üye olmasının iki olumsuz sonucu olacaktır. Birincisi; parti, kendi gelişmesi için objektif durumdan değil, başkanın gücünden faydalanarak imkanlar kazanacak, ikincisi; başkan, belli bir partinin lideri olunca, partinin politikasını takip edecek. Bunun ikisi de halkın birliği ve devlet yönetiminin, anayasa hakimiyetinin, insan ve vatandaş özgürlüğü ve haklarının temsilciliği ve devlet başkanlığı sıfatıyla bağdaşmaz (Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası’nın 40. maddesi).

1 Otoriterizm mi, yoksa demokrasi mi?

2 Otoriter, baskıcı, buyurucu.

3 Slogan.

4 Kayta kuru-yeniden kurma, perestroyka.

5 Ilık dönemler.

6 Elde dizgin yok, dizginsiz-kontrolsüz

7 Eşigimizi (kapımızı) çalıp durur.

8 Saylav-seçim

9 Yüz çıkar mı, gerçekleşir mi.

10 Alamet, nişan…

11 Kendi insanlarımız.

12 Kösemşilik: lidercilik, reise tapma.

13 Demokratik sabırsızlık.

14 Yumuşak, okumuş, aydın otoritarizmi…

15 Kendi aralarında ağız yalaştığı, anlaştığı, uyuştuğu…

16 Çatışma, çekişme…

17 Gericilik.

18 Küçük adam.

19 Sessiz çoğunluk.

Kazakistan Cumhuriyeti / Prof. Dr. Manas K. Kozıbaev - Sattar F. Majitov [s.322-338]

PROF. DR. MANAS K. KOZIBAEV

Kazakistan Bilimler Akademisi Tarih ve Etnografya Bölüm Başkanı / Kazakistan

SATTAR F. MAJITOV

Kazakistan Bilimler Akademisi Tarih ve Etnografya BölümÜ /Kazakistan

Çeviren: Aysem Nauşabayeva

1980'li yılların ikinci yarısı ve 1990'lı yılların başları, bir zamanların süper gücü olan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasına şahitlik etti ve akabinde de Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) kuruldu. Bir binada yaşayan, on beş Sovyet Cumhuriyet "kendi ulusal dairelerine" sahip oldu. Bu dönem zorlu siyasî ve sosyo-ekonomik çalkantılarla geçti. Aynı zamanda bu devletlerin her biri için millî bağımsızlık ve devlet egemenliği sorunları daha da ön plana çıktı. Stalin totalitarizmi zamanında Sovyetler Birliği içerisinde bulunan halkların toplumsal ve milli düşüncesi önemli ölçüde zarar gördü.

1986 yılının Aralık ayı, Kazakistan Cumhuriyeti birinci Cumhurbaşkanı N. A. Nazarbayev'in dediği gibi, Kazakistan'ın bağımsızlık ve egemenliğine kavuşmasının başlangıcı olmuştur. 1986 yılının Aralık olayları Kazak gençlerinin milli bilincinin ne kadar yükseldiğinin kanıtıdır. Bu bilinç, yüzyıllarca halkları tutsak yaşamaya mecbur eden, totaliter sistem karşısında korkuyu yenenlerin ilklerindendi. Bu gençler kendi halkları adına, artık her halka özgü olan milli gurur hissinin ezilmesine izin verilmeyeceğini açıkça ifade etti. Kazak tarihinde dramatik ve önemli dakikalar, saatler ve günler az olmamıştır. Kazak halkının yeni milli tarihindeki dramatik ağırlık taşıyan önemli anların biri de, 1986 Aralığında yaşanan üç gündür. Yeni demokratik düşüncenin ilk filizi, Sovyet sistemi tarafından "kadife" (aşırı) milliyetçilik göstergesi olarak tanımlandı.

Daha sonra bana, bütün Kazak halkının üzerindeki bu "aşırı" milliyetçilik damgasının kaldırılması için, bu bulguyu M. S. Gorbaçev'in de içinde bulunduğu bir çok kişiye, defalarca anlatmak, inandırmak düştü. Sonuçta, Komünist partisi Merkez Komitesi Politbürosu kendi kararını iptal etmek zorunda kaldı"[1]

Sovyet hakimiyeti, modası geçmiş erki sınırsız, her yere ulaşabilen, baskıcı emir sistemi yönetimiyle idare edilen, üniter bir devlet haline dönüştü. Bu şartlar altında, cumhuriyetler ve merkez ilişkilerinde yeni esaslar üretecek yeni Birlik anlaşması imzalama mecburiyeti ortaya çıktı. Nisan, 1990'da SSCB Yüksek Kurulu "SSCB Cumhuriyetleri ve Otonom Devletleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler Esası" ve "Birlik İçerisindeki Cumhuriyetlerin SSCB'den Ayrılma Sorunun Çözüm Düzeni" kanunlarını kabul etti.

Ancak olaylar hızla gelişiyordu, Baltık cumhuriyetlerinin ardından Gürcistan Cumhuriyeti de, kendi devlet bağımsızlığı ve SSCB'den ayrılma kararlarını aldı. Rusya Sosyalist Federal Sovyet

Cumhuriyeti (RSFSR) Yüksek Kurulu'nda, Egemenlik Bildirisi'nin kabul edilmesi de, olayların gelişmesinde büyük etki yaratı.

25 Ekim 1990'da Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (KSSC) Yüksek Kurulu, "Kazak SSC'nin Devlet Egemenliği Bildirisi''ni, kabul etti. Bildiri'de, "Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bir egemen devlet olup, diğer egemen cumhuriyetlerle Birliğe kendi iradesi ile katılır ve aralarındaki ilişkileri de anlaşmalar esasına göre düzenler, ayrıca Birlik'ten ayrılma hakkına da sahiptir" denilmekteydi.[2] Egemenlik Bildirileri, diğer SSCB devletlerinde de kabul edilmiştir. Bütün olanlar, yeni bir Birlik anlaşmasının, milletlerarası ilişkiler konusunda ertelenmeyecek kararların hazırlanmasını ve kabul edilmesini talep eden yeni bir durum oluşturdu.

Dolayısıyla çok uluslu devletin halkları arasındaki ilkesel ilişkiler esasıyla ilgili iki önemli yaklaşım belirlenmektedir.

Birinci yaklaşıma göre, yenilenmiş Federasyon, Cumhuriyetler ve Birlik arasında yetkilerin paylaşılması üzerine kurulmalıydı. Üyelerin her birinin, kendi egemenlik haklarının bir kısmını merkeze (Birliğe) devretmesi, gerçekte sınırlı egemenlik teorisinden kaynaklanmaktaydı. Ayrıca var olan ortak milli-ekonomi kompleksinin ve tüm dünyada gerçekleşen nesnel entegrasyon sürecinin korunması mecburiyeti de bu fikrin ortaya atılmasına bir gerekçedir.

Konuyla ilgili diğer bir yaklaşım ise, egemenliğin her bir halkın doğal ve ayrılmaz hakkı olduğu görüşüne dayanmaktaydı. Buna göre, egemen bir devlet olan Cumhuriyet, merkeze herhangi bir yetki vermez, üstelik kendisi çeşitli şekil araçları vasıtası ile merkez idaresine direkt olarak katılır. Buna ek olarak Cumhuriyet, kabul etmeyeceği merkez kararlarına engel olabilmek için, Anayasal imkanlarla da donatılmalıdır. Bu yaklaşım, hayatî önem taşıyan (Birlik içerisindeki) ortak ekonomik yapıların, ulaşım, enerji vb. sistemlerin bütünlüğünü koruma mecburiyetinden kaynaklanmaktaydı. Ayrıca mevcut yaklaşım, ardı ardına gelen demokrasi ilkelerine cevap vermekteydi ve milletlerarası ilişkilerdeki uyuşmazlıkların kaldırılmasına yardım ederek, Birlik, devletin sağlamlılığının esası olabilirdi.

1990-1991 yıllarında, Sovyetler Birliği'nde, SSCB'nin geleceği konusu tartışılırken, Kazakistan, yenilenmiş Federasyon ve cumhuriyetlerin egemenliği prensipleri üzerine, Birliğin korunmasına aktif katkılarda bulunur. N. A. Nazarbayev, konfederatif kuruluşun yapılanması insiyatifini gündeme getirdi. Ancak, ülkede merkezkaç eğilim hakimdi, bu da haşmetli Sovyet Devleti'nin tamamıyla çöküşünü beraberinde getirdi. 8 Aralık 1991'de Belovejsk'de (Beyaz Rusya) Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) kurulması Antlaşması ve bunu takip eden 21 Aralık ek "Protokolünün" (Almatı Bildirisi) imzalanması sonucunda, SSCB bir devlet olarak varlığını feshetmiştir. Bu olay, XX. yy.'ın sonunda gerçekleşen küresel olaylardan biriydi. Yetmiş üç yıl varlığını sürdüren Sovyet devlet sistemi modeli insanlık tarihinde, tarihin vakayinamesinde daima hatırlanma hakkını kazanmıştır. SSCB tarihi hakkında çok yazıldı ve daha da çok yazılacaktır.

Günümüzde bütün Post-Sovyet devletleri için önemli olan konu, Sovyetler Birliği'nin dağılma nedenlerinin araştırılmasıdır, zira gelecek perspektiflerin ve önceliklerin uygulanabilirliği genellikle bu

araştırmalara bağlı olacaktır. N. A. Nazarbayev, "XXI. yy.'ın Eşiğinde" adlı eserinde bu sebeplerin açıklamasını yapmaktadır: "SSCB'nin çöküş nedenleriyle ilgili açıklamalar genelde iki kutupsal yaklaşıma dayanmaktadır. Birincisi SSCB'nin dağılışı, ideolojik ve jeopolitik rakibin dış ve iç güçlerle bilinçli bertaraf edilmesidir. İkinci yaklaşım ise, bu yıllarda yaşanılanların öznel ve nesnel nedenlerine bakmaksızın, dağılmanın kaçınılmaz bir süreç olduğunu açıklamaktadır. Elbette bunlar en uç görüşlerdir, ama bu görüşler, bugünkü Post-Sovyet dünyasında karşılaşılan görüş çeşitlerini karakterize eden, iki siyasî düşünceyi son derece net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu görüşlerin daha ayrıntılı ve kanıta dayalı olanı da, SSCB'nin çöküşünün ilk önce bilgisel/haberleşme ve anlamsal savaş seyrinde Sovyetler Birliği'nin konumunun yavaşça aşındırıldığı sürece dayalı olan araştırmadır".[3]

Ekonomi ve devlet iktidarı sisteminin hızlı çöküşü, Kazakistan'da siyasî ve ekonomik hayatın istikrarının düzelmesine hizmet edecek, Cumhurbaşkanı yönetiminin uygulanması ihtiyacını yarattı. 24 Nisan 1990'da Kazakistan Cumhuriyeti Yüksek Kurulu tarafından, Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (KSSR) Cumhurbaşkanı makamı kuruldu. Parlamento'nun dönem toplantısında yapılan gizli oylama sonucunda, Cumhurbaşkanlığı görevine N. A. Nazarbayev seçildi. Cumhurbaşkanı'nın, Semey/Semipalatinsk nükleer poligonundaki denemelerin yasaklaması, II. Dünya Savaşı gazileri ve bu statüye uygun görülen vatandaşların sosyal haklarının korunması ve yardım yapılması konusundaki kararları, Kazakistan'daki demokrasi gelişiminin göstergeleri oldu.

Ayrıca, 17-18 Aralık 1986 Almatı olaylarının nihai durumunun değerlendirilmesi için özel komisyon da kuruldu.

1 Aralık 1991'de, Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın halk seçimi gerçekleştirildi ve seçim sonucu itibarıyla, 10 Aralık tarihinde N. A. Nazarbayev, Kazakistan'ın Cumhurbaşkanı olarak görevine resmen başlamış oldu. Aynı tarihte alınan bir kararla, Kazakistan SSC'yi adı, Kazakistan Cumhuriyeti olarak değiştirildi.

Kazakistan Yüksek Kurulu'nda kabul edilen ve 16 Aralık 1991'de yürürlüğe giren "Kazakistan Cumhuriyeti'nin Milli Egemenliği" hakkındaki, Anayasa kanununda şu konulara yer verilmekteydi: "Kazakistan Cumhuriyeti bağımsız, demokratik ve hukuk devletidir. Kazakistan Cumhuriyeti kendi milli sınırları içinde tam iktidara sahiptir, iç ve dış siyasetlerini bağımsız olarak tayin eder."[4] Daha sonra, 1993 yılında bu durum Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'nda pekiştirilmiştir. Kazakistan'ın egemenlik yıllarında, toplum ve hayatın çeşitli yönlerinde ciddî değişiklikler yaşandı. Bunların önemlilerini gözden geçirelim.

Kazakistan Demokrasi Yolunda

Kazakistan Cumhuriyeti'nin egemenliğini kazanmasından sonra, devletin öncelikli amaçları, egemen devletin inşası ve sivil toplumsal kurumların oluşturulması yönünde belirlendi.

25 Aralık 1990'da, Kazakistan SSC'nin egemenlik Bildirisi'nin kabul edilmesi ve Cumhurbaşkanlığı kurumunun kurulması, bu yöndeki önemli bir ilerleme idi. Cumhurbaşkanlığı

görevinin yürürlüğe girmesi; gerçek bağımsızlığın oluşumu, egemenliğin korunması, devletin siyasî ve ekonomik krizden çıkarılması konusunda, devlet yönetiminin attığı uygun bir adımdır. İktidar yönetimi kaynaklarının yeniden paylaştırılması Cumhurbaşkanı'nın iktidarının güçlenmesini sağladı ve o dönem siyasî güçlerinin gerçek denge oranını yansıttı. Buna ilaveten, bu Bildiri, Cumhuriyetimize bağımsız, uluslararası ilişkiler öznesi olarak hareket etme, dış siyaseti kendi çıkarlarımıza göre belirleme ve dıştaki ekonomi faaliyetleri sorunlarını kendi iràdemize göre çözme imkanını sağladı. Mevcut belge, yeni Anayasa kanunlarının hazırlanması ve Cumhuriyet statüsünü egemen bir devlet olarak işleten diğer hukukî yasalarının da esasını oluşturdu.

16 Aralık 1991'de, "Kazakistan Cumhuriyeti Bağımsızlığı" konulu Anayasa kanunu yürürlüğe girdi. Kanun, devletin siyasî ve anayasal gelişmesinde yeni bir safha oldu ve halkın kendi kaderini tayin etme hakkı, hukukun üstünlüğü ve birey özgürlüğü, siyasî istikrar, iktidarın paylaşımı, milletler arası uyumluluk vs. gibi, demokrasinin temel ilkelerini yansıttı. 21 Aralık 1991'de Almatı'da, eski SSCB üyeliğinde bulunan, 11 Bağımsız devlet cumhurbaşkanlarının zirvesi gerçekleşti. Bu vakitten itibaren Kazakistan'da egemen devlet sisteminin dinamik gelişme süreci başlamıştır.

1992 yılı içerisinde, tek vatandaşlık, bağımsız ekonomik sistem, malî-kredi, vergi ve gümrük hizmetlerinin uygulanması ve Kazakistan Cumhuriyeti sembollerinin kararlaştırılması tamamlanmıştır. 4 Haziran 1992'de, devlet bayrağı, arması, İstiklâl Marşı (metni 11 Aralık'ta kabul edilmiştir) onaylandı. 24 Ocak 1996 yılında da "Kazakistan Cumhuriyeti'nin Ulusal Sembolleri Hakkındaki" Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı kararnamesiyle, devlet sembollerinin kullanım anlamı, özlü parametreleri belirlendi. Devlet arması üç ana sembolden oluşmaktadır. Armanın ortasında yerleşen, *şanrak*-çadırın yukarı kısmı, ana ocağının sembolünü temsil eder ve iki tarafında görüntülenen efsanevi *tulpar*lar-atlar, ise manevî zenginlik, hayatî dayanıklılık ve çok uluslu Kazakistan halkının birliğini simgeler.

Armanın yukarı kısmında simgelenen yıldız da geleceğe giden yoldur. Ayrıca eski zamanlarda Kazakistan topraklarını mekan edinen kabilelerin armalarında da *şanrak*, *tulpar*lar ve efsanevi yıldızlara rastlanmaktadır. Kazakistan millî bayrağının rengi ise açık mavidir. Bu da Türk dilindeki "kök" kelimesine uygundur. VII. yy.'da Türk kabileleri Altaylar'an Karadeniz'e kadar "bakî gökyüzüne" -Tengiriye/Tanrıya- tapmışlardır. Bayrağın sol kenarındaki "koşkar müyüz" (koç boynuzu) adlı nakşa da bazı eski bayraklarda rastlamak mümkündür. Bayrağın merkez kısmındaki sarı ışınlı güneş ise, Heraldik kanununa göre zenginlik ve bolluk işaretini simgelemektedir. İnsanlar bir zamanlar en büyük yıldıza, Güneşe tapmaktaydılar. Güneş göçebe Kazaklar için bir pusula ve bir saat olmuştur.

Dolayısıyla Güneş, doğuş ve batışın, dirilme, canlanma ve sönmenin, yaşam ve ölümün simgesidir. Bayrakta bir de güneş altında güçlü, cesur ve usta kuş, berkut/bürküt (altın kartal) yerleştirilmiştir. Berkut/bürküt yani kartal simgesine de eski mühür ve paralarda rastlamak mümkündür. Berkut/bürküt ise yücelik, irade, özgürlük, namus, bağımsızlık, yüksek düşünce ve Kazakistan halkının amaçlarını simgelemektedir.

1993 yılında bağımsız Kazakistan tarafından birinci Anayasası'nın kabul edilmesi Kazakistan Devleti'nin demokratik oluşumunda belirli bir safha oluşturdu. Ancak, mevcut belge, iktidar dalları arasındaki uyuşmazlığın çözümü konusunda işlemsel mekanizmayı içermemekteydi ve bu da daha sonraki Kazakistan Cumhuriyeti'nin siyasi-anayasal gelişmesine direkt yansıdı. Oluşmuş durumdan dolayı, iki meclisli Parlamento'nun kurulması ve bu süreçte de Cumhurbaşkanı rolünün yasallığı konusu ortaya çıktı.[5]

1995'te kabul edilen yeni Anayasa, devlet yönetme organizasyonunu, mülkiyet, vatandaşların özgürlüğü ve haklarını, zaman taleplerini göz önünde bulundurarak yeniden belirledi. Mevcut Anayasa Cumhurbaşkanı statüsünü önemli ölçüde yükseltti ve Kazakistan Cumhuriyeti'nde Cumhurbaşkanı yönetim sisteminin tayininin anayasal durumunu pekiştirdi. Cumhurbaşkanı'na, bütün devlet iktidarı dallarında halk karşısındaki sorumluluklarının dengeli şekilde işlenmesini sağlama imkanını oluşturdu ve Cumhurbaşkanı'na Anayasa hakemi yetkisini tanıdı.

İki meclisli Parlamento fikri tartışma konusu olup, 1995 Anayasası'na yansıdı. Yürürlükteki Kazakistan Anayasası, toplumumuzun önemli başarılarından birisi olup, özellikle reform döneminde istikrar sağlayıcı, bir faktör olarak hizmet etti. Anayasa esasına göre, 9 Aralık 1995 yılında Kazakistan Cumhuriyeti tarihinde, birinci iki meclisli Parlamento seçimleri yapıldı. Böylece, Senato ve Meclis belirlendi.

Kazakistan'daki siyasî reform sürecinin yoğunlaştırılması, seçim yasasının yeniden düzenlenmesine neden oldu. Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın 9 Ocak 1999'da yapılan seçim kampanyası, ilk defa alternatifli seçenek esasına göre yapıldı. 10 Ocak 1999'da gerçekleştirilmiş olan seçim sonuçları itibarıyla, N. A. Nazarbayev %81.75 oranla seçmen oylarını kazandı. Cumhurbaşkanı seçiminin en önemli neticelerinin biri de, seçmen desteğinin yasal siyasi iktidarın esas etkeni olmasıydı. Siyasî düzenlemelerin uygulanması, genç egemen devletin gelişmesinin, demokrasi sürecinin derinleşmesinin ve çok uluslu devletin pekişmesinin esasını oluşturdu.

Kazakistan'daki sosyo-ekonomik ve siyasî restorasyon şartlarında, devlet yönetim sistemini yeniden yapılandırma konusu, önemli sorunlar arasında yer almaktaydı. Ülkede, demokratik, modern, hukukî ve sosyal yöndeki devlet stratejisini geliştirmede yardımcı olacak ekonomik özendirici ve hukuk düzenleyici yönetim mekanizması hazırladı.

Ülkedeki sivil toplum örgütlerinin oluşmasının önemi belirtilerinden biri de, çok partililik kurumunun oluşturulmasıydı. Siyasi parti ve hareketlerin gelişmesi, toplumun siyasi sisteminin etkileyiciliğinin kanıtıdır. Üstelik devletin demokratik tabiatının, vatandaşlarının siyasi haklarının sağlamlaşmasının önemli etkeni olmaktadır. Günümüzde Kazakistan'da 17 resmi parti faaliyet göstermektedir. Partilerin tümü demokratik partiler şeklinde olup, varlıklarını Anayasal çerçevede devam ettirmektedirler. Kazakistan'da iktidar ve muhalefet partisi şeklindeki geleneksel iki partili sistem kurulmamıştır. Parti çeşitliliği sosyal-demokrat kısımla sınırlıdır. Sağ liberal kesim yoktur. Bunun yanı sıra gelecekte yeni partilerin kurulması da olanaksız değildir. Gelecekte yeni partilerin kurulması, Kazakistan'ın çok partili sisteminin gelişmesinde yeni bir safha olacaktır.[6]

Genel olarak Kazakistan toplumunun demokratikleşme dönemi, Kazakistan'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonra başlamıştır. 1990'lı yılların başlarında demokrasiye geçiş süreci zor şartlar altında başladı. Ülke sistemli bir sosyo-ekonomik kriz yaşamaktaydı. Sanayi sektöründeki düşüş, büyük enflasyon, nüfusun yaşam seviyesinin ani kötüleşmesi, krizlerin neticesinde meydana gelmiştir. Demokratik kuruluşların işlemesi konusunda, tarihî olarak oluşmuş, demokrasi geleneği ve tecrübesi yok idi. SSCB'nin çöküşü esasında, hemen hemen birlik cumhuriyetlerinin her birinde, etnik grupların siyasîleşme süreci hızlandı ve milletlerarası ilişkilere bir şiddet boyutu eklendi.

Bu etkenlerden dolayı, Kazakistan'daki siyasi reformlar süreci aşamalı olarak gerçekleşti. Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığa kavuşma anından itibaren, siyasi sistemin dönüşüm süreci, bir birini izleyen safhalardan geçti. Siyaset bilimciler, belirli şartlılık payına göre, bu süreci aşağıdaki safhalara ayırmaktadır:

Birinci safhadaki (1990-1993) esas değişmeler, yürürlükteki siyasi sistemin dağılmasına yönelik oldu. Bu dönemde Sovyetparti sistemi yönetimi tamamen çözüldü, tek partinin siyasi monopolü ortadan kaldırıldı, çok partili sistem yerleştirildi. Vatandaşların hak ve özgürlükleri belirli ölçüde genişledi. Söz konusu olan dönemde, ülkede Parlamento-Cumhurbaşkanı şeklindeki yönetim sisteminin oluşumu gerçekleşti.

İkinci safhada (1993-1995) ise, ülkenin siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel, psikolojik, jeopolitik, elit ve milli özelliklerini dikkate alan, Kazakistan'a özgü bir siyasi sistem modelinin arayış süreci devam etti. Bu dönemde ülkede, iktidar paylaşım prensibi yasayla pekiştirildi. Ayrıca, yasama, yürütme ve yargı organları, devlet iktidarının bağımsız dalları olarak belirlendi. İlk defa ülkenin Yüksek Kurulu'nda alternatif seçimler gerçekleştirildi, iktidarı temsil eden yeni yerel organlar kuruldu.

Üçüncü safhada (1995-1998), Kazakistan'ın siyasi sisteminin gelişmesi Başkanlık yönetim biçimine geçmesini yasal olarak pekiştiren, 1995 yılının Anayasa referandumunda kabul edilen kanunlarla belirlenmeye başladı. Ülkede profesyonel iki meclisli Parlamento ve siyasi sistemin diğer esasları oluşturuldu.

Gelişmenin (1998 Eylülü'nden itibaren) dördüncü safhası da, ülkenin siyasi sistemindeki demokrasi unsurlarının artırılmasıyla nitelendirilir. Bu dönem, Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın, Kazakistan halkına hitap edilen mektubunun, yani mesajının yayınlanması ve 1998 yılının sonbaharında Anayasada değişiklikler yapan seçim yasasını değiştiren ve Parlamento yetkilerini genişleten başka kanun hükmünde kararnamelerin kabul edilmesiylede başlamıştır. Üstelik aynı dönemde seçim reformu da yapılmıştır.

Oluşan bu siyasi değişim sürecinde, elde edilen başarıların yanı sıra bir dizi sorunlu anlar da yaşanmaktaydı. Özellikle, iktidar dallarının iş birliği mekanizmasının bundan sonra da geliştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Kazakistan'ın siyasi partileri hâlâ zayıftır. Partilerin büyük çoğunluğunun nüfusun belirli kısmına yönelik net bir programları bulunmamaktadır. Ayrıca, ülkede, hükûmet dışı örgütlerin bundan sonraki gelişmesini sağlayacak ve faaliyetlerini yönlendirecek, toplum hayatında

rollerini artıracak özel bir kanun da yoktur. Bazı özel Medya faaliyetlerinde, özellikle bölgesel seviyedeki Medya'da uzmanlık düzeyi yetersiz kalmaktadır. Ancak, tüm bu sorunlar geçici niteliktedir ve zamanla ortadan kaldırılacaktır.[7]

Kazakistan'da birbirini takip eden siyasi reformlar sonucunda, kendine özgü bir demokratik sistem oluşturuldu. Devlet yapısının esasında, ortak devlet iktidarının, yasama, yürütme ve yargı dalında ayrılma ilkesi tasdik edildi. Üstelik, devlet başkanı ve temsili organlarının, genel seçim uygulamasına geçişi gerçekleştirildi. Çok partili sistemin oluşmasına başlangıç teşkil eden siyasi çeşitlilik, kanunen kabul edilmiştir. Devlet ve devlet dışı medya kuruluşları oluşturuldu. Bunlar halen faaliyet göstermektedirler. Ayrıca, devlet dışı örgütlerin oluşturulması süreci de başlamıştır.

Ülkemizde, nüfusun tüm etnik gruplarının eşitliği kanunen kabul edilmiştir ve pratikte de uygulanmaktadır. Günümüzde, Kazakistan Cumhuriyeti'nin devlet sisteminin onaylanması bir egemen devletin gerçekliğidir. Bunun kanıtı ise, Anayasanın varlığı, Cumhurbaşkanlığı kurumu, Parlamento, hükûmet, Anayasa Mahkemesi, yargı sistemi, emniyet organları, çeşitli şekildeki kanunların varlığıdır.

Bağımsızlık yıllarında Kazakistan, hukuk devleti ve sivil toplumun oluşturulmasında belirli ölçüde başarılar elde etti. Kısa bir süre içerisinde komünist partinin tek parti diktatörlüğünden, çok partili hayata ve çoğulculuğa geçiş sağlandı. Gerçek demokrasinin göstergesi ise, halkın hak ve özgürlüğünün sağlanması, bağımsız medya kuruluşlarının gelişmesi, sivil toplum kuruluşlarının oluşturulmasıdır.

Pazar Ekonomisinin Yeni Dalgasında Kazakistan

Egemenlik yıllarında Kazakistan ekonomisinin durumu, çoğunlukla ülkede gerçekleştirilen ve yürürlüğe giren reformlar çizgisiyle belirlenmekteydi. Ülke ekonomisi reformlara derin krizler yaşadıktan sonra başladı.

Kazakistan'ın on yıllık egemen gelişimi, geniş ve köklü sosyo-ekonomik sistemin düzenlenmesiyle nitelendirilir. Bu yıllarda uygulanan radikal reformlar, devlet sisteminin yeniden yapılandırılması ve SSCB döneminde filizlenen derin ekonomik krizin ortadan kaldırılması şartları altında gerçekleşti. 1970-1980 yıllarında ekonomi mekanizmasının geliştirilmesi, emir-dağıtım sisteminin zayıflatılması ve üreticilerin haklarının genişletilmesi, pazar ekonomisi ilkesine geçişin birinci programının gerçekleştirilmesi, malum olduğu gibi netice vermemiştir. 1990'ın ilk yıllarda ekonomik durum, büyük üretim düşüşü, kuruluşlar arasındaki ekonomi bağlantılarını bozulması, para sisteminin çöküşü, rubleye güvenin kaybolması, mağazaların boş vitrinleri, malların dağıtımında kupon sisteminin uygulanmasıyla tasvir edilebilir.

Ülkedeki son on yıl içerisinde, ekonomideki yeniden yapılanma süreci iktisatçılar ve bilim adamları tarafından birkaç safhaya ayrılmaktadır:

Birinci safha, 1992-1993 yılları arasındaki ekonominin kökten yeniden yapılanması sürecinde, milli para biriminin uygulanmasının başlamasına kadarki dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde

Rusya'da makroekonomik ekonomi politikaları uygulanmaktaydı. Bundan dolayı ülkenin tüm ekonomisi çoğunlukla komşu devlette kabul edilen kararlara bağlıydı.

Reformun birinci safhası, ekonominin liberalleşmesine, pazar ilişkilerinin kanunî ve temel kurumlaşmasının yapılanmasına yönelikti. Özelleştirme, vergilendirme, bütçe ve banka, dış ekonomik faaliyetler kapsamındaki ilişkiler, yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi, gümrük tarifelerinin düzenlemesi, pazarların ve pazar alt yapılarının gelişmesi, ödeme gücü olmayan şirketlerin iflası, devlet şirketlerinin yönetimi, siyasal vb. alanlarda normatif hukuk temelinin oluşturulması faal bir şekilde gerçekleştirilmektedir.

Adı geçen süreçte, mal üretimi ve bütün iş kollarında iş ve hizmet önemli ölçüde azaldı. Enflâsyon kısa bir süre içerisinde bütün birikimi ve döner sermayeyi değerinden düşürdü. Fabrikalar, iç ve dış pazarda talep görmeyen ürünleri üretmeye devam ettiler. Stoklar depoları doldurmakta ya da ödeme gücü olmayan kullanıcılarca kullanılmaktaydı. Bu durumun esas sebebi fabrikaların pazar şartlarına uyumunun düşük olmasıydı. Dolayısıyla ekonominin bu durumda, gerçekleştirilen faaliyetleri bir çok olumsuz sonuçları nesnel ve haklı çıkmaktaydı. Yönetimsel-emirli ekonomi ilkelerinden nihai şekilde kurtulmak için, onları yaşamak ve bu süreçten geçmek gerekliydi.

Kazakistan ekonomi reformlarının ikinci safhası, 1993 yılının Kasım ayında milli para biriminin yürürlüğe girmesi ve kendi makroekonomik siyasetinin oluşturulması ile başladı. Ayrıca bu dönem vergilendirme, bütçe ve banka alanları, dış ekonomi faaliyetleri, yabancı sermayenin ülkeye girmesi, pazarların ve pazar alt yapıları alanlarındaki ilişkileri düzenleyen normatif hukukun kurulmasıyla nitelendirilmektedir. Oldukça sert anti-enflasyon siyasetinin uygulanmasıyla, para birimi *tenge*nin istikrarı, bütçe yetersizliğini azaltılması, sanayinin bir kısım ihracata yönelik iş kollarında üretimin az da olsa canlandırılması gibi ilk esaslı neticeler sağlanabilindi.

İkinci ekonomik safhanın önemli neticesi, bütünüyle yeni ekonomik durumun oluşması sonucunda ve önemli sistematik değişimler esasında, yönetimsel-emir ekonomisinin, pazar ekonomisine dönüşüm süreci geri dönülmez karakter almıştır. Üstelik, iktisat uzmanları; bu yeni ekonomi durumunu; ekonominin liberalleşmesi, özel sektörün ağırlıklı olduğu çok eğimli ekonomi esasının oluşması, pazar ekonomisi kurumlarının ve alt yapılarının gelişmesi, nispeten aynı derecede dengeli ağırlıkta tüketim piyasasının kurulması, maliye istikrarı, olarak vurgulamaktadır.

Belirlenmiş başarılarla birlikte, ekonomik reformların ikinci safhasında bir sıra kritik sorunlar da yaşandı. Ekonomi değişiminin ilk yıllarında, üretimde çok esaslı düşüşün yaşanması, sosyal alandaki sorunların gerginleşmesine yol açtı. Üstelik bu dönemdeki nüfusun gerçek malî geliri beş kat azaldı. Nüfusun gelir düzeyine göre önemli ölçüde tabakalaşma oluştu, ayrıca istihdam sorunu şiddetlendi.

Kazakistan, üretim düşüşü ve bunun getirdiği sosyal sorunların yanı sıra bir dizi spesifik kriz oluşturucu etkenlerle de karşılaştı. Biribirini etkileyen kapsamlı faktörlerle koşullandırılmış, dolaşım mallarını tüketmiş fabrikaların kötü finans durumu ve gerekli kredi kaynaklarının bulunma imkanının yokluğu, ödeme krizine neden oldu. İkincisi ise, yatırım alanında sorunların derinleşmesi oldu. Ayrıca,

yatırım hacminin azalması, önemli ölçüde ekonominin başka alanlarındaki düşüş parametrelerini aşmıştı.

Esaslı sorunların mevcudiyetine bakmaksızın, ekonomik reformların ikinci safhası, uygulanan köklü toplumsal kurumların yenilenmesi neticesinde, olumlu makroekonomik eğilimin oluşturulması ve istikrar için esas oluşturdu. Bu da, ülkenin milli ekonomi gelişiminin üçüncü safhasında (1997-2000) kendini gösterdi. Bu yılları, esas makroekonomik göstergelerin dinamik niteliğinin uygunluğu açısından ayrı bir safha olarak değerlendirmek mümkündür. 1997-2000 yılları boyunca dış gayri safi hasıla, sanayi üretimi, yatırım ölçümü ve başka önemli göstergelerde de yükselişler başladı. Fakat, ekonominin olumlu gelişme hareketliliği, bu yıllarda giderek coğrafî alanını genişleten, dünya finans krizinin ortaya çıkması ile birlikte belirli ölçüde yavaşlamıştır. Güney Doğu Asya ülkelerinde 1997'de başlayan kriz, 1998'de Rusya'ya kadar ulaştı ve Kazakistan ekonomisine olumsuz etki gösterdi.

Mesela 1998 yılı, ülkenin gayri safi milli hasılasındaki düşüşün yaşandığı tek yıl olmuş ve 1999'da da milli para esaslı bir devalüasyona uğramıştır. Ülke ekonomisinin dünya pazarı konjonktürü etkisine bağımlılığı ve bu bağımlılığın ülkede üretilen ürün fiyatlarını etkilemesi mevcut safhanın önemli derslerinden biri oldu. İmalat sanayinin gelişmesi, ulusal üreticilerin ve küçük ticaretin desteklenmesi, ekonomik komplekslerinin hammaddeye yoğunlaşmasını kaldırmaya yönelme, yapımsal ekonomik reformların derinleşmesinin gelişimi sorunları güncelleşti.

Bu sorunların çözümü, üçüncü reform safhasında kamusal yenilenmenin esaslı derinleşmesi ile yankısını buldu. Ekonomi süreçlerinin hukuksal-normatif temelleri önemli ölçüde genişledi, önemli ekonomik alanların genişlemesine yardımcı olacak bir sıra program kabul edildi, ekonomiyi, gelişmiş pazar standartlarına yakınlaştırma yöntemleri gerçekleştirildi.

Ayrıca bu dönemde gerçekleştirilen birçok adımın içinde özellikle ayrı tutulması gereken ve en ilerici yöntemler ile oluşturulan adım ise, vatandaşların emeklilik sermayesini birikim fonları sisteminde kişileştirmeye yönlendirilen, makroekonomik düzeydeki emeklilik reformunun yapılması; özelleştirme ve devlet mülkiyetini yönetme sürecinin geliştirilmesi; fabrikalarının yeniden yapılandırılmasını başlatmaya imkan veren, ithalatın yerine geçme ve ulusal üreticileri destekleyen bir takım yöntemlerin kabul edilmesi; malî alanda reformların derinleştirilmesidir. Bunlara ilaveten, dünya pazarlarının fiyat konjonktürünün olumsuz değişmelerinden ülke ekonomisinin bağlılığını azaltabilen imkanlar sağlayacak, Kazakistan Cumhuriyeti Milli Fonu'nun oluşturulması kararı alındı.

İhracata dayalı ekonomiye sahip bir ülke olan Kazakistan'ın, ekonomik gelişmesinde ve uygulanan reformların bütün süresi boyunca, dış ekonomik siyaset büyük rol oynadı. Ülkenin dış ekonomi faaliyetine yönelik reformları, yönetimsel yapılandırma metotlarının, ekonomi düzenleme yöntemlerine dönüşmesi, tahmin edildiği gibi, dış ticaretin bundan sonraki liberalleşmesi yönünde gelişti. Dolayısıyla, egemenliğin ilk yıllarında pazar ekonomisinin gerçekleriyle bağdaşmayan, yüksek düzeydeki düzensizlikle belirlenen dış ticaret, 1990'ın ortasında, dış ticarette liberalleşme işareti altında geçti. Özellikle 1994'ten 1995'e kadarki dış ticaretin liberalleşmesi, ihracat mallarının kotalandırılmasını kaldırma, lisanslı ürün listesinin azalması, ihracat gümrük vergilerinin kaldırılması

yönünde gerçekleştirildi. Dış ekonomik siyasetin gerçekleşmesi neticesinde, ülkede önemli ölçüde ticari denge göstergeleri gelişti.

Kazakistan Cumhuriyeti zengin yer altı kaynaklarına sahiptir. Ülkede, dünya krom rezervinin yarısından çoğu bulunmaktadır. Ayrıca, Kazakistan bugün, volfram rezervi konusunda birinci, fosfor cevheri konusunda ikinci, manganez rezervinde üçüncü, kurşun ve molibden konusunda dördüncü, demir cevheri rezervi konusunda da dünya sekizincisidir.

Günümüzde Kazakistan'da, sanayi mallarını üreten 2700'den fazla fabrika bulunmaktadır. Ayrıca bu sanayi iş yerlerinde 812 bin kişi çalışmaktadır ya da diğer bir deyişle tüm maddî üretim alanında çalışanların üçte biridir. Sanayinin önde gelen dallarının arasında demir-çelik ve demir dışı metaller sanayisi gelmektedir. Dünya pazarlarında yüksek kalitesi ve rekabet gücünden dolayı, Kazakistan bakırı, kurşunu, çinkosu ve kadmiyumuna büyük talep olmaktadır. Bunun yanı sıra Kazakistan, en büyük buğday, hayvan yemi ve sanayi bitkileri üreticisidir. Ayrıca, hayvancılık, tarım ekonomisinin esas kollarından biri olmaya devam etmektedir.

Petrol rezervi bakımından Kazakistan, petrol işleyen ülkelerin çoğundan önde gelmektedir. Ülke, çok sayıda petrol, kondensat (buharlaşmış maddenin katılaştırılması), doğal gaz, çıkartılan yataklara sahiptir. Dolayısıyla ülkenin 172 petrol, 42 kondensat, 94 doğal gaz yatağı bulunmaktadır. Ayrıca, günümüzde işletilmekte olan Kaşağan doğal gaz yatağı, dünyadaki büyük gaz yataklarından birisidir.

Ekonomi gelişiminin bugünkü safhası da, ulusal pazarda haksız rekabetten korunma yöntemlerini gerçekleştirmek ve devletin ithalat yerine yerli üretime ağırlık vermesiyle, ulusal üreticileri desteklemek olarak belirlenmektedir.

Sanayinin dengeli gelişimi esasında ekonomik büyüme sağlamak, gayri safi milli hasılada oluşan hammaddeciliği, safha, safha yüksek teknolojiye haiz ürünlerle değiştirmek bugünkü ekonomik safhanın en başlı hedefidir. Bu amaçla programlar hazırlanmış ve onların safha safha iş kolu uygulanması gerçekleşmektedir. Ayrıca, üretilen malların çeşitliliğini genişleterek, sanayinin ağır yapısını ve eylemsizliğini hafifletmek hedef olarak belirlenmektedir.

Dolayısıyla 1991-2000 yılları arasındaki on yıllık sürece bütünüyle bakıldığında, bu dönemi Kazakistan'ın ekonomik reformların esas kısmının tamamlanması safhası olarak nitelendirmek mümkündür.

Dünya Sisteminde Kazakistan

XXI. yy'ın eşiğinde Kazak step diplomasisi frak giydi. Birçok dünya devletlerinde Kazakistan Cumhuriyeti'nin büyükelçilikleri ve konsolosluklarının faaliyet göstermesi, uluslararası arenadaki ülke itibarının yükselişinin kanıtıdır. Kazakistan Cumhurbaşkanı'na 70'ten fazla devlet temsilcisi itimatnamelerini sundular. Yüksek düzeydeki ziyaret ve zirveler siyasi ilişkileri güçlendirdi ve karşılıklı yarar esasına dayalı işbirliği temellerinin oluşmasına yardım sağladı.

Kazakistan, dış siyasetinde, geçmişte olduğu gibi, yakın komşularıyla ilişkilerine de önemli ölçüde yer vermektedir. Bunun esası, entegrasyon emellerine dayanmaktadır. Dolayısıyla entegrasyon emelleri, Kazakistan ve BDT devletleri iktidarlarının dış ekonomi ve dış siyaset faaliyetlerinin anahtarıdır. Kazakistan, Rusya ve diğer BDT devletleri yüzyıllar boyunca ortak tarih ve kadere sahip oldular. Bundan dolayı, bu ülke halklarının, "milli dairelere" dağılma sürecini ağır bir biçimde geçirmekte olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde Kazakistan'da 47 Büyükelçilik, 13 uluslararası kuruluş temsilciliği ve 200'ü aşkın hatırı sayılır yabancı şirket ofisi bulunmaktadır.[8]

Bağımsızlık ve egemenliğe kavuştuktan sonra, Kazakistan'ın önünde devlet sistemini kurma, sağlamlaştırma ve geliştirme gibi önemli hedefler oluşmuştur.

Gezegenin diğer bölgelerinden farklı olarak, SSCB'nin çöküşü, özünde ilkesiz yeni devletlerin kuruluşunu değil, derin tarihi köklere sahip olan, bir zamanlar onu yitiren devletlerin, devlet yapısının canlanmasıydı. Egemen devlet, önündeki: 1) bir ekonomik sistemden diğerine geçmek; 2) demokrasi sürecini geliştirmek; 3) sosyal ve etnikler arası anlaşmayı korumak ve güçlendirmek; 4) dış siyaset yönünü belirlemek; 5) toprak bütünlüğünü korumak; 6) kendini geliştirme modellerinde kabul edilen yasalara uymak; 7) yeni devletler arası kuruluş olan BDT çerçevesinde uluslararası işbirliği entegrasyon sürecini geliştirmek gibi, bir takım önemli sorunları çözmeliydi.

Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve egemen Kazakistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardından, ülkeyi yönetmek için, yeni devlet kurumlarının oluşturulması gibi öncelik kespeden amaçların çözümü öncelikli şartlardandır. Yeni bağımsız devletin eksiksiz dış siyaset idaresinin oluşturulması da ilk hedefleri arasında bulundurmaktaydı. Ayrıca, Kazakistan'ın uluslararası platforma girmesi için belirli dış politika ilkelerinin yerine getirilmesi için gerekli olan belgelerin de hazırlanması gerekiyordu.

Kazakistan Cumhuriyeti bağımsızlığına kavuştuktan sonra, 2 Mart 1992'de BM üyesi oldu. Günümüzde de BM'nin, 50'yi aşkın çeşitli örgüt ve programlarının üyesi ya da katılımcısıdır. Ayrıca, AGIT, Birleşmiş Milletler ve İslâm Konferansı örgütü gibi daha başka uluslararası örgütlere de üyedir.

BM'in bir üye devleti olan Kazakistan Cumhuriyeti, çok sayıdaki uluslararası sorunların çözümüne ilişkin karar üretmede, faal bir katılım sağlamakta; önemli hayati çıkarları bahis mevzuu olduğu için, toprak bütünlüğü ve güvenliğini sağlamakta, olumlu uluslararası ortam yaratarak, demokratik toplumun oluşmasına yardımcı olmaktadır. Kazakistan ilk defa kendisini, 1992 BM Genel Kurulu'nun 47. dönem toplantısının kürsüsünden, daha güvenli bir dünya yaratılması ve küresel istikrarın güçlenmesi için katkıda bulunmak isteyen devlet olarak takdim etmiştir. Ayrıca, devletimizin esas faaliyet yönünün, uluslararası barış ve güvenlik, sabit sosyo-ekonomik yükseliş ve devletin gelişmesi olduğunu dünya toplumuna açıkladı.

Egemenlik ve bağımsızlığın ilk altı yılında, dünyanın 120'den fazla devleti Kazakistan Cumhuriyeti'ni tanımıştır. Ülkemizin bağımsızlığının daha ilk iki haftasında 18 devlet tanıdığını açıkladı. Kazakistan'la ilk diplomatik ilişkiler sağlayan devletler ise, Türkiye, ABD, Çin, İngiltere, Moğolistan, Fransa, Japonya vs. oldu.

Egemenlik ilanının hemen başlarında Kazakistan Cumhuriyeti, Rusya'da, ABD'de, Çin'de ve Türkiye'de kendi Büyükelçiliklerini açtı. Bunu takiben Almatı'da çok sayıda diplomatik temsilcilikler, yabancı devletlerin orta elçilikleri, uluslararası örgütlerin temsilciliklerinin çıkartması yaşandı. Ayrıca ülkede yabancı firma ve şirketlerin temsilcilikleri açılmaya başladı.

1990 başlarında toplumsal ve sosyo-ekonomik hayatın tüm alanlarında devam eden kriz, bağımsız devlet liderlerini yeni entegrasyon yollarını aramaya itti. 1994'ün başında, Kazakistan Cumhurbaşkanı N. A. Nazarbayev, Avrasya Devletleri Birliği'nin kurulması fikrini ortaya attı. Aynı yılın Haziran'ın da "Avrasya Devletler Birliği Kuruluşu hakkındaki" proje basında yayınlandı. Belgelerde, mevcut yeni kuruluşun, her bir katılımcı üyesinin milli-devlet çıkarlarının uygulanmasına yönelik faaliyet göstereceği, oluşumun eşit haklara sahip bağımsız devletler birliği olacağı belirtilmekteydi. Birliğin amacı, istikrarın güçlendirilmesi ve ülkenin güvenliği, eski Sovyet ülkelerinde başarılı sosyal-ekonomik modernleşmeyi sağlama olarak açıklanmıştır.

Kazakistan dış ilişkilerindeki önceliği, geçmişte olduğu gibi, Rusya'ya vermiştir. Kazakistan'ın on yıllık egemenlik döneminde, Rusya ile büyük bir işbirliği alanı geliştirildi. Rusya ile Kazakistan arasında ekonomik ilişkiler, uzay çalışmalarında işbirliği, yeni tip ordu kurma vs. gibi hususlarda, birtakım ikili anlaşmalar imzalandı. Özelikle vatandaşlık sorununa önem verilmekteydi.

İkili ilişkiler çerçevesinde, Ukrayna, Beyaz Rusya, Kafkas devletleri ve ayrıca Baltık devletleri ile ilişkiler faalleşti. Özellikle Kazakistan'ın Orta Asya bölgesinde kendisiyle sınırdaş olan yakın komşuları Özbekistan ve Kırgızistan devletleriyle olan ilişkileri süratle gelişti, buna ilaveten ekonomik blok çerçevesinde de Türkmenistan ve Tacikistan devletleriyle ilişkiler sağlandı.

Kazakistan diplomasisi Asya yönünde de önemli başarılar elde etti. Burada, ekonomik ilişkiler Çin, Hindistan, Vietnam ve diğer bölge devletleri arasında gerçekleşti. Bu şartlar altında Kazakistan için, yaşadığı coğrafyada görülen ekonomik gelişme hızından geri kalmamak çok önemliydi. Kazakistan'ın Asya-Pasifik okyanusu sürecine entegrasyonunda, ülkenin Ekonomik İşbirliği Örgütü faaliyetlerine katılması önemli rol oynadı. Kazakistan iktidarının önde gelen isimleri 1995 yılında, Endonezya, Pakistan ve Türkiye devletlerinin liderleriyle zirveler gerçekleştirdi.

Egemenlik yıllarında Kazakistan, özelikle Türkiye devletiyle verimli ilişkiler kurdu. Ülkemizin sınırları içerisinde Kazak-Türk ortak iş yerleri ve fabrikalar açıldı. Türkiye şirketlerinin bazıları, Almatı ve Astana'nın yeni mimari şeklinin yapılandırılmasında önemli katkıda bulundular. Türkiye'nin aktif katkısı neticesinde, kısa zaman içerisinde Almatı'da, "Ankara Oteli"nin inşaatı tamamlandı. Çeşitli seviyedeki Kazakistan heyetleri Türkiye'de gerçekleşen kongre ve toplantılara katıldı. Türkiye'nin ilim adamları da Kazakistan'daki ilmi forumlara faal olarak iştirak ettiler. Yüzlerce Kazakistanlı öğrenci İstanbul ve Ankara Üniversitelerinde eğitim aldılar ve öğrenimlerine halen devam etmektedirler. Kazakistan televizyonlarından, Türkiye televizyon yayınları devamlı olarak yayınlanmaya başladı.

Kazakistan, Avrupa devletleri ile de ilişkilerini başarılı şekilde geliştirmiştir. Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın Almanya Başkanı Helmuth Kohl ve yeni seçilmiş Fransa Cumhurbaşkanı Jack

Chirac'la görüşmeleri, Kazakistan'ın Avrupa yönündeki dış siyaset çizgisinin faalleşmesine önemli katkıda bulundu.

1995 yılının Ağustos ayında gerçekleşen Kazakistan Dış işlerinin genişletilmiş kurulunda, Kazakistan Dış İşleri Bakanı Kasımcomart Tokayev'in, "Doğu Avrupa'daki Kazakistan siyasetinin ileri karakolu rolünü Macaristan'daki Büyükelçilik oynadı" dediği gibi, Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın Macaristan ziyareti sırasında, iki ülke arasında siyasi ve ekonomik işbirliğinin sağlam temelini oluşturan bir dizi sözleşme imzalandı. Ayrıca, Kazakistan'ın Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti ve Romanya ile karşılıklı ilişkileri de gelişti.

Kazakistan ekonomisine önemli ölçüde yatırım yapan ABD ile işbirliğinin geliştirilmesi de Kazakistan için önemliydi. ABD, ülkenin kültür ve eğitim alanının gelişmesine de büyük destek sağladı. "Bolaşak" (Gelecek) programı kapsamında Kazakistan'ın yüksek okul öğrencileri, ABD, Fransa ve Almanya'da eğitim görme imkanına sahip oldular.

1996'da Kazakistan BM, UNESCO, AB gibi birçok, uluslararası kuruluşlarla bağlarını pekiştirdi. Mesela, UNESCO'nun işbirliği ve desteğiyle, büyük Kazak düşünürü Abay Kunanbayev'in doğumunun 150. yıldönümü kutlamaları gerçekleştirildi. Bu kuruluşun Orta Asya'daki tek temsilciliği Almatı'da açıldı.

Egemen Kazakistan'ın, BDT üyeleri ile ilişkileri ülkenin dış siyasetinin önemli önceliklerinden biri olarak devam etmektedir. Bugün, BDT ülkelerinin sosyo-ekonomik durumu istikrarlı değildir. Enflasyon yolunda finans krizi bundan sonraki en ciddi engel teşkil ettiği gibi, bazı Topluluk ülkelerinin, BDT dışındaki yabancı devletlere yönelik daha yoğun ekonomik ilişkiler geliştirmeye başlamasında büyük bir sarsıntı yaratarak dengeleri bozmuştur. Ayrıca, Topluluk devletleri arasında ve dünyada, uyuşmazlık durumlarının ve gerginliklerin durmadan tırmanması, bütün üye devletlerin ulusal güvenliğini şüphe altında bırakılmaktadır. Bununla ilişkili 21 Haziran 2000'de, gerçekleşen BDT liderleri oturumunda, 2003 yılına kadar belirlenen, uluslararası terörizm ve başka tezahür eden aşırıcılarla mücadele programı kabul edildi ve BDT anti-terör merkezinin kurulması kararı imzalandı.

Kazakistan'ın dış siyaset faaliyetlerindeki esas unsur, komşu ve dış ülkelerle ekonomik ilişkiler alanında istikrar sağlayacak şartları oluşturmaktır. Kazakistan'ın bağımsızlığa kavuşmasından itibaren gelişen dış ekonomik siyaseti, millî ekonomide genel açıklık ve dış ekonomi faaliyetlerinde aşamalı bir liberalleşme olarak nitelendirilmektedir. Bu da, millî ekonomide, önder yabancı teknolojinin, yeni makineler ve tesisatların, modern yöneticilik tecrübesinin, ek maddî ve finans kaynaklarının sağlaması, uluslararası üretimde iş birliğine katılma imkanlarının geniş çapta kullanılması anlamını taşımaktadır.

Kazakistan kısa süre içerisinde kendi ekonomisinde önemli ölçüde açıklık sağlamayı başardı. Buna, ülkenin iç gayri safi milli hasılası kapsamında dış ticaret hacmi bir delildir. Üstelik, 1999'da gayri safi milli hasılat %73 derecedeki, önemli ölçüyü oluşturdu.

Aynı zamanda, özellikle ekonomik bir geçiş süreci yaşayan ülkelerdeki liberal şartlar herhangi bir ek gelir sağlamadığı gibi hatta bazı tehlikeler de ortaya çıkarmaktadır. Öte yandan, belirli iş kollarının ticarî rakip olan ülkelerdeki sanayi kollarına olan bağımlılıklarının artması ve yabancı rakipler tarafından milli üreticilerin ezilmesi vs. gibi çeşitli dış riskler mevcuttur.

Açık olanı da şu ki, dış pazardaki ufak da olsa bir kapalılık olumsuz sonuçlar doğurabilir. Asya finans krizi, Rusya'daki 1998 Ağustos olayları, bütünüyle dünya ekonomisinin gelişme temposunun yavaşlaması, petrol fiyatları ve diğer enerji hammadde kaynaklarındaki önemli fiyat düşüşü, Kazakistan ekonomisinin dış etkenlere önemli ölçüde bağımlı olduğunu göstermiştir.

Bununla ilişkili olarak, ülkenin dış ekonomi siyasetinde, sadece açıklık yöneliminin artık tek belirleyici unsur olarak kalamayacağı anlaşıldı. Günümüzde, dış ekonomiyi düzenleme yöntemlerinde, ulusal üretimin ve iç pazarın dış risklerden korumasına daha çok dikkat edilmektedir.

Böylece, bağımsızlığına kavuştuktan sonra bizim ülkemiz uluslararası arenada kendisini güvenle takdim etti. Kazakistan Cumhuriyeti ölçülü ve barışsever siyaseti sayesinde, dünya devletleri arasında saygın devletlerden biri oldu. Kazakistan'ın dış siyasetteki başlı ve değişmeyen önceliği, bağımsızlığın, egemenliğin ve devlet sisteminin güçlendirilmesidir. Uluslararası hukuk esaslı, çok yönlü sistemin kurulması ve çok taraflı diplomasi kurumlarının sağlamlaştırılması, Kazakistan yararlarına cevap vermektedir. Kazakistan'ın Avrasya kıtası merkezindeki jeopolitik durumu, etnik yapısının (yüzü aşkın millet) çeşitliliği, serbest pazarın kurulması, ülkeye barış sever dış siyaseti dikte etmektedir. Kazakistan'a Doğu ve Batı kavşağındaki bir siyasî köprü olarak bakıldığında, ülke siyasetçilerinin birçoğu, reform sürecinin barışçı gelişimini ümit etmektedir.

Vatanın Güvenliği ve Korunması

Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ve egemenliğine kavuşması, iç ve dış güvenliğini sağlama konusunu güncelleştirdi. Milli güvenlik ilkesi üç esas açıya dayanmaktadır: iç, dış ve askerî.

SSCB'nin çöküşünden sonra, bütün uluslararası sistemi kaosa dönüştürebilecek bir özelliğe sahip olan ve büyük devletleri etnik unsurlarına göre parçalamaya yönelik eğilim bizi tedirgin etmiştir. Kazakistan Cumhuriyeti topraklarından, çok önceleri tarihte belli üne sahip, İpek Yolu geçmiştir. Bu topraklarda oluşan halkın kaderinde, enternasyonalist bir halk olma varmış. Bağımsızlık yıllarında halkımız çeşitli kültürlerle birlikte karşılıklı zenginleşme ve yapıcı işbirliği oluşturma yolundan sapmadı.

1992'de gerçekleşen birinci Kazakistan halkları forumu, milli siyaset alanındaki geniş, hukuksal statü kurumunun, yani Kazakistan Halkları Kurulu'nun (1 Mart 1992) tesis edilmesine neden oldu. 1995'te kurulun faaliyet amacı ülkede toplumsal ilişkilerin uyumuna, halklar arası, dinler arası, ve nüfus anlaşmasını korumak gibi arayışlara göre yeniden şekillendirilmiştir. Günümüzde, Kazakistan Halkları Kurulu toplumun aktif siyasî birleştirici ve pekiştirici gücü olmaktadır.

Bugünlerde, Kazakistan nüfusunun %40'nı Kazak milleti, %35'ni de Ruslar oluşturmaktadır. Türk dilli ve Müslüman halkların sayısı çoğunluk oluşturmaktadır. Vatandaşlık hakkına, daha yüze

yakın millet ve ulus temsilcileri sahiptir. Cumhurbaşkanı'nın görüşüne göre, Kazakistan'da onları uyuşmazlığa sokacak bir neden yoktur. Eğer milletlerarası uyuşmazlık ortaya çıkarsa, onun kışkırtıcısı dışarıdandır ve bunu sadece, Rus ve Kazak halkının düşmanları yaparlar. Reformlar yoluyla yürümek, insanların yaşamını iyileştirmek, pazar ekonomisini oluşturmak sadece istikrarlı siyasî ortamda mümkün olmaktadır.

Egemenliğin onuncu yılında devleti tedirgin eden olay, devlet sınırlarının gözden geçirilmesine yönelik düşünce ve fikirlerin ortaya çıkmasıydı. 1990'lı yılların başlarında, sadece yeni dalganın aşırıcıları değil, devlet *mujik*leri (iktidar cahilleri) de, o kadar dengesiz konuşmaya başladılar ki, Kırım'ın Nikita Kruşçev'in düşüncesizliğinden Ukrayna'ya verilmiş Rusya toprağı olduğunu belirtmeye başladılar. Onların dediklerine göre Kuzey Kazakistan bölgesi de, tarihi Rusya toprakları olarak kabul edilmelidir. Devlet Başkanı ve Hükûmet, devletin toprak bütünlüğünün korunması için az çaba harcamadılar. Dolayısıyla, milli güvenlik sorunları bahis konusu edildiğinde, her zaman özel bir hassasiyet celbetmektedir.

Çağdaş Kazakistan'ın yeniden değişme stratejisi, insan uygarlığının yeni gelişim evresinin, milletin kendi dünya bakışlarını gözden geçirmesi sorunuyla karşı karşıya bırakmaya neden olmuştur. Elbette, Kazakistan'ın, yeri ve rolü çağdaş dünyada ilke olarak değişmiştir. Egemenlik yıllarında, Kazakistan Cumhuriyeti'nin milli güvenliğinin dış siyaset yönündeki önemli sorunu, evrensel sistemde kendi yerini belirlemektir.

Ancak, ilk zamanlarda Eski Sovyet ülkeleri yöneticilerinde ve geçmişte Sovyet olan halkta, SSCB'nin geçmiş itibarının uzantısı, oluşmuş durumun eşdeğerli analizine imkan vermeyen psikolojik engel oldu. Kazakistan ve Rusya, gelecekte kendini özdeştirme ile meşgul olacaktı. Böylece, Kazakistan'da konuşlandırılmış 104 adet nükleer başlıklı, SS-18 roketle ilgili önemli sorunlar ortaya çıktı. Bunların dışında Kazakistan topraklarında, nükleer roketleri bulunan 40 adet (TU-95 MC) stratejik bombardıman uçağı da konuşlandırılmıştı. Benzer durum Beyaz Rusya ve Ukrayna'da da yaşanacaktı.

1991'in Ocak ayından itibaren Kazakistan topraklarındaki nükleer deneme poligonunun kapatılması konusu faal şekilde gündemi meşgul etmeye başladı. "Nükleer kirlilik ile mücadele"nin başkanlığını, ünlü Kazak şairi, "Nevada-Semipalatensk/Semey" hareketi lideri, Oljas Süleymenov üstlendi. 29 Ağustos, 1991'de Kazakistan Cumhurbaşkanı tarafından, Semipalatensk/Semey nükleer deneme poligonunu kapatılması kararnamesi imzalandı. Böylece Kazakistan dünyada nükleer poligonunun kapatan tek devlet oldu.

Kazakistan devlet sisteminin oluşumunun zor yıllarında, devletin sloganı, "biz dünyaya nükleer roketlerle tehlike yaratmak istemiyoruz" şeklinde olmuştur. Kazakistan'ın nükleer devlet olmayı reddetmesi, dünya diplomasisini tanımak atılan ilk adımı içermektedir. Bu da akabinde, başka türlü ilkelerin yerine getirilmesi mecburiyetini doğurmuştur.

Bu ilkeler demokrasiye, serbest pazara, insan haklarına saygı nükleer silahların yayılmaması, Helsinki Nihai Senedi ve Paris Antlaşması'nın imzalanması gibi konuları kapsamaktaydı. Herkes tarafından bilindiği üzere, SSCB döneminde Kazakistan'a büyük bir nükleer poligon yerleştirilmişti. Devletin uçsuz bucaksız topraklarına bakıldığında, bölgenin beşte birinin askeri kışla ve havaalanları, poligonlarla kaplı olduğunu tahmin etmek zor olmamaktadır. Halbuki Kazakistan, Çin sınırlarından, Hazar Denizi'ne kadar uzanan, Rusya'yı Müslüman dünyasıyla birleştiren büyük bir ülkedir. Ancak, Kazakistan'ın Orta Asya'da nükleer silahlara sahip tek devlet olması, ona bazı avantajlar da sağlamaktadır. SSCB'nin çöküşünden sonra, nükleer silaha sahip ülkelerin sayıca artmasından endişelen Batı, Kazakistan'a aşırı ilgi gösterdi. Batı ve Amerika tarafından gösterilen büyük ilginin hızla artması, daha önce fazla tanınmayan Kazakistan'ı, bir anda uluslararası arenada belirgin hale getirdi.

Bu, artık Stalin, Kruşçev, Brejnev ve nihayet Gorbaçov'un devleti değildi. Kazakistan, zengin doğal kaynaklarına ve insan potansiyeline sahip, gelecek vadeden bir devlet olarak, ciddî sorunlar hakkında açık konuşmaktaydı.

1992'nin Mayıs ayında, nükleer silahların yayılması ve sökülerek Rusya'ya götürülmesi konusuna ilişkin, Lizbon protokolü imzalandı. Aynı zamanda protokol, nükleer başlıklardaki uranyum maliyetinin Rusya tara

fından Kazakistan'a ödeneceği konusunu da içermekteydi. Mevcut süreci düzene sokmak, uranyum işleyen ve üreten ilişkin şirketlerin faaliyetlerini denetlemek ve atom enerjisi kullanımını düzene sokmak için Kazakistan Cumhuriyeti Atom Enerji Bürosu kuruldu. Kazakistan, BDT içinde stratejik saldırı silahlarının sayısının kısıtlanması sözleşmesini ilk imzalayan devlettir. Böylece nükleer silahlarının güvenli bir şekilde taşınması, saklanması ve imha edilmesi için hukukî esas oluşturuldu. Bu amaçların gerçekleştirilmesi içini ülkeye, 84 milyon dolar sağlanmıştır. Kazakistan'ın nükleer silahsız statü emelini dünya ülkelerinin birçoğu destekledi. Sorunun çözümü için Japonya katkıda bulunacağını açıkladı. Kazak topraklarındaki nükleer silahların imha edilmesi için iş birliği komitesi kuruldu. 25 Mayıs 1995'te Kazakistan topraklarındaki nükleer silahlar sorununa bir nokta koyuldu. Aynı gün, Cumhurbaşkanımız N. A. Nazarbayev, vatandaşlara hitabında, ölüm getiren başlıkların sonuncusunun devlet topraklarından çıkartıldığını bildirdi. Semey/Semipalatensk poligonunda, götürülmesi mümkün olmayan, son nükleer başlıklar tüm güvenlik yöntemlerinin sağlanması, normal patlatıcı cihazı yardımı ile imha edildi.

Kendi isteği üzerine nükleer silahlarından vazgeçen Kazakistan, bundan sonra nükleer silahların dünyada yayılmaması yönündeki çabalarını yoğunlaştırması gerekir. Bu konuya Kazakistan hayatî çıkarlarından biri olarak bakmaktadır. Çünkü dünyada ortak güvenliğin sağlamlaştırılması söz konusudur. Asya, Avrupa ve Kuzey arasında bulunan Kazakistan, bu düşüncelerin en iyi rehberi olur, çünkü bulunduğu mekan itibarıyla hem Avrupa hem Asya'da uluslararası örgütlerin ve finans kuruluşlarının, tüm haklarından yararlanan üyesi olmaktadır. BDT, Kazakistan tarafından, bir ulus üstü

kuruluş olarak kabul edilmemekle birlikte, AB'ye benzeri işleyişe sahip olan, bölgesel iş birliği mekanizması olarak kabul edilmektedir.

Güncel dış siyaset yönündeki milli güvenlik sorunları arasına, uluslararası terörizmle mücadele, sınır sorunları vb. konular girmektedir.

Kazakistan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ettiği günden itibaren, hiçbir devletin kendisi tarafından bir düşman olarak görülmediğini, üstelik onlara karşı toprak ve başka iddialar talebinde bulunmadığını açıkladı. "Şangay Beşlisi" (Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Çin) liderlerinin ortak çabaları sonucunda on yıl boyunca varlığını hissettiren Çin ve Kuzey komşuları arasındaki sınır anlaşmazlığı hususundaki görüş ayrılıkları, ortadan kaldırıldı. Genelde, Çin'in Kazakistan ile devlet sınırları kararlaştırılmış ve daha sonra da sınırlarının tüm uzantısında iki ülkeyi ayıran hatlar belirlenmiştir. Kazakistan'ın Rusya, Kırgızistan ve Özbekistan ile devlet sınırları tespit edilmeye başlandı. Bunun yanı sıra, adı geçen devletler, ortak gümrük alanını, insanların, araçların ve malların serbest dolaşımını sürdürmeye çalışmaktadır. Ayrıca, sınır yasağı sadece, uyuşturucu, silah taşımacılığı, dinî ve siyasî aşırılık ile meşgul olduğu düşünülen kimselere uygulanmaktadır.

15 Haziran 2001 tarihinde Şangay'da, "Şangay beşlisi" üye devletleri liderlerinin zirve görüşmesi gerçekleşti ve zirvede örgüte yeni bir üye, Özbekistan devleti katıldı. Böylece bu birlik, Şangay İş birliği Örgütü (ŞİO) olarak adını değiştirdi. Zirve sonucunda üye devletler tarafından, "iş birliği aracılığıyla güvenlik" sloganının beğenildiği bir örgütün Kuruluş Bildirisi, bununla birlikte terörizmle, ayrılıkçılıkla ve aşırı siyasî hareketlerle mücadele için Şangay Sözleşmesi imzalandı.

Bilindiği gibi, herhangi bir devletin milli güvenliğinin öncelikli unsuru, askeri güvenliktir. Egemenlik ve demokrasiye geçiş yıllarında, radikal askeri reformlar hemen hemen birinci öncelik konusu olmuştur.

1992'nin başlarında, Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi ortak silahlı kuvvetlerin devamı meselesi ortadan kalktığı gibi, BDT bünyesinde de ortak silahlı kuvvetlerin kurulması imkanı tükendi. Bu durum, Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanmış diğer devletlerin egemen ordu kurma girişimlerine başlamalarına neden oldu. 25 Ekim 1991'de Kazakistan Cumhurbaşkanı, "Kazak SSC Devlet Savunma Komitesinin Kurulması" konusundaki, kararnameyi imzaladı. Komite, ülkenin Sivil Savunma Karargahı ve Askeri Komiserliği'ni egemenliği altına alan, askeri işleri yöneten bir devlet organıdır. Hızla değişen olaylar, Ortak Askeri Kuvvetin kabul edilmiş kararlara rağmen dağılmasını önlemenin mümkün olmadığın gösterdi.

Dolayısıyla, 7 Mayıs 1992'de N. A. Nazarbayev, "Kazakistan Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı ve Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Savunma Komitesi'nin yeniden yapılanması", "Kazakistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerinin Oluşturulması" kararnamelerini imzaladı. 7 Mayıs tarihi Kazakistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetlerinin kuruluş günü olarak kabul edildi. Kurulduğu günden itibaren Kazakistan Silahlı Kuvvetleri; Kara kuvvetleri, Askeri-Hava Kuvvetleri ve Hava Savunma Ordusundan oluşmaktadır.

Egemen Kazakistan'ın askeri ordusunun kurulması için önemli bir konu, savunmayla ilgili hukukî temelin işlenmesi oldu. Konuyla ilgili olarak, birinci Kazakistan Cumhuriyeti Askeri Doktrini hazırlandı ve 11 Şubat 1993 tarihinde, Cumhurbaşkanı tarafından kabul edildi. Askeri Doktrin, savaşı önleme, savunma yeterliliği, BDT ülkeleriyle karşılıklı yardımlaşma ilkelerini taşımaktaydı. Ayrıca, mevcut Doktrinin koşulları, devletin dış siyasetinde ve askeri etkinliklerinde geniş çapta kullanıldı.

Egemenliğin ilk yıllarında Kazakistan, kendi sınırları boyunca güvenlik kemeri kurmayı başardı. Ülkenin istikrarının pekiştirilmesine dünyadaki değişiklikler de yardımcı olmaktadır. Bloklar arası çekişmenin sona ermesiyle birlikte, nükleer ve başka çeşit kitle imha silahlarının kullanması ile gerçekleşecek dünya savaşının gündeme gelme tehlikesi azalmıştır.

10 Şubat 2000'de Kazakistan Cumhurbaşkanı N.A. Nazarbayev yeni Askerî Doktrini imzaladı. Yeni Askeri Doktrin daha önce olduğu gibi, savunma niteliği taşımakta olup, öncelikli hedeflerini, silahlı çatışmaları önleme, bu tip anlaşmazlık unsurlarını diplomatik vasıtalarla çözme olarak saptamaktadır. Jeopolitik değişimleri derin bir biçimde analiz eden, doktrin yeni tehlike ve risklerin özellikle uluslararası terörizm, siyasî ve dinî aşırıcılık, örgütlenmiş suç, kanunsuz silah ve uyuşturucu kaçakçılığı güvenliği konularında yoğunlaştığını açıkladı. Bütün bunları hesaba katarak, askeri sanat ve silahlı mücadele araçlarında gelişen değişiklikleri göz önünde bulunduran yeni Askeri Doktrin savaş niteliğini, yapısını ve ordunun askeri kullanımını aydınlatmaktadır. Askeri güvenliğin ekonomi garantisi konusu da geniş olarak ele alınmıştır.

Bilindiği gibi, Kazakistan bir NATO üyesidir. Barış İçin Ortaklık (BİO) programını hayata geçiren NATO, 1996'dan itibaren Amerikan ordusunun katılımıyla, Kazakistan topraklarında "Jardem-99", ve ABD'de "Kooperatif nagget 97" (Fort-Fol'da), Türkiye'de "Barış köprüsü 98" Finlandiya'da "Sentrazbel 99" (Tampa şehrinde) adlarıyla ortak tatbikatlar gerçekleşmiştir. En büyük tatbikat ise, "Barış Kalkanı 2000" adıyla yapılmıştır. Tatbikata yirmiüç NATO ve altı BDT ülkesi katılmıştır.[9]

Genel olarak, "Askeri Doktrinde" de belirtildiği gibi, Kazakistan Cumhuriyeti'nin askeri güvenliğinin garantisi aşağıdaki ilkelerden oluşmaktadır:

- Egemenlik ilkelerine saygı, devlet sınırlarının bozulmazlığı, başka devletlerin toprak bütünlüğüne ve iç işlerine karışmamak;

- Bütün ülkelerle, mütekabiliyet ilkesine dayalı iş birliği ve anlaşma esasında dostluk ilişkilerini desteklemek;

- Başka devletler ve evrensel güvenliğe zarar vermeden Kazakistan Cumhuriyeti'nin güvenliğinin sağlanması;

- Bölgede, askeri alanda açıklık ve güven yöntemlerinin sağlanması;

- Uluslararası uyuşmazlıkları barışçı yollarla çözmek;

- Askeri kuvvetlerin, diğer ordu ve askeri birimlerin kullanılması, uluslararası hukuk ve milli kanunlara uygun bir biçimde yerine getirmek;

- Uluslararası yükümlülüklere ve Kazakistan'ın üye olduğu anlaşmaların amacına ulaşması için yardım sağlamak;

- Askeri uyuşmazlığı ortadan kaldırma, barışı destekleme ve sağlama yönündeki bölgesel ve evrensel nitelikteki güvenlik sisteminin kurulmasına katılmak.

Devlet, bağımsızlığının onuncu yıl dönümünü istikrar ve huzur şartları altında karşıladı. Bu genellikle, çok sayıdaki milli güvenlik konularının olumlu yönde çözümü sayesinde olmuştur.

Maneviyat

Kazakistan'ın siyasi, sosyal ve ekonomik gelişiminin çok yönlülüğü egemenlik yıllarında yer almış kültürel süreç seviyesiyle belirlenen toplumun manevi gelişimi ile tamamlanmaktadır.

Kazakistan'ın çağdaş kültür süreci anlamının altında, eğitim, bilim ve kültürün çeşitli alanlarındaki, günümüzde gelişmekte olan sanat türlerini kapsayan geniş oranda değişiklik, köklü yenilenme yatmaktadır. Madem ki egemen Kazakistan tarihî şartlarından dolayı çok etnikli bir devlettir, kültür süreci de millî kültürlerin karşılıklı etki ve faaliyetlerine bağlı olmaktadır. Kazakistan toplumunun günümüzdeki durumu, belirli kültür ve yaşam dönüşümünü göstermektedir. Kazakistan tecrübesi, çeşitli milli psikoloji, kültür ve geleneklere sahip halkların birlikte yaşayabileceğine ve dostluk ve manevî yakınlık ilişkilerine dönüşen, yapıcı bağların kurulabileceğine şahit olmuştur.

Kazakistan'da 1980'li yılların ikinci yarısında oluşan kültür süreci, bir yandan Sovyet totaliter sisteminin krizini, o dönemki sınıf, particilik, sosyalist realizm ilkelerinin kültleşmesinden ayrılmasını yansıtmaktaydı. Ülkenin kültürel gelişimi yeni bağımsız devletin oluşumundaki zorluklarla nitelendirilmekteydi. Kazakistan'da 1986 yılının Aralık olaylarından sonra, Kazak halkının "milliyetçilikle" suçlanması, kültür sorunlarının çözümünde iz bıraktı. Diğer yandan, 1980'nin sonu ve 1990'ın başlarındaki kültürde, pekişen çoğulculuk, çeşitli mülkiyet formları, siyasi-toplumsal yenilenme ve düşünce çeşitliliğinin ilk adımlarının yansıdığı görünmektedir.

1990'da Kazakistan İlimler Akademisi'nin 32 ilmi kurumu, Fizik-Matematik İlimler, Toprak İlimleri, Kimya-Teknoloji, Biyoloji, Sosyal Bilimler ve Merkezi-Kazakistan bölümü şeklindeki altı bölümde birleştirildi. Bu alanda çalışanların toplam sayısı 10994 olup, bunlardan, bilimsel görevliler 4475'i bilimsel görevliler, 244'ü doçent ve 1798'i doktor unvanına sahiptir. Fakat, Kazakistan ilminde belirli başarıların yanı sıra, büyük sorunlar da yaşanmıştır. Makine, radyo-elektron, radyo-teknoloji ve otomatik makine dallarında, ilmî kadronun hazırlanma temposu ve ilmî kurumların örgütlenmesi aksamıştır. Akademi, yüksek okul/üniversite ve fabrikada arasındaki koordinasyonun zayıflığı, konu çeşitliliğine, bilim güçlerinin dağılmasına, onları önemli yönlerde kullanmak için gerekli etkileşimin sağlanmamasına, paralelliğe ve ilmî çalışmaların aynılarının yapılmalarına neden oldu. İlmî hazırlıkların etkinliğinde ani düşüş yaşandı. Mesela, 1985'te yürürlüğe giren bir ilmî hazırlığın ekonomik etkinliği, 1980'le kıyaslandığında iki kat azalmıştır. Ülkenin hiçbir ilmî kurumu, ülkede bu düşünceyle kurulan üretim tesislerinde yer almadı.

1991’den sonra eğitim sistemi belirli bir kriz yaşmaktaydı. 1 Ocak 1993’te, Kazakistan’da 154 bin kişilik, 303 ilkokul kapatıldı, ayrıca, lise ve ortaokul sayıları da azaldı. Aynı dönemde devlet dışı eğitim kurumlarının (ilk, orta ve lise, yüksekokul-üniversite) oluşumu süreci başladı.

Günümüzde çağdaş eğitim alanında reel piyasa-pazar ilişkilerinin varlığı gözlenmektedir. Eğitim alanında çağdaş reformlara uygun olarak, Eğitim ve Bilim Bakanlığı ve teşkilâtları tarafından kurulması öngörülen eğitim kurumları hakkında detaylı bir araştırma ve incelenme başlatıldı. Mevcut faaliyetlerin amacı ise, eğitim sürecinin kalitesini ve rekabet gücünü yükseltmektir.

Bir sıra yüksekokul kurumları hisse senetleriyle halka açılmaktadır. Ülkenin önde gelen devlet ve özel yüksekokulları, günün talebine uyarak, yeni mesleklere yönelik eğitim başlattılar. Yeni eğitim merkezlerinde, devletin iç ve dış siyasetine uygun ihtiyaçları karşılayacak kadrolar hazırlanmaktadır. Bağımsızlık yıllarında ülkede yeni yüksekokullar açıldı. Bunlardan bazıları, Türkistan’da H. A. Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi, Uralsk/Oral’da Kültür Enstitüsü, Astana’da Avrasya Devlet Üniversitesi, Almatı’da Kazak-Amerikan Üniversitesi’dir. Eğitim sisteminin uluslararası bağlantıları genişledi. 1991’den itibaren 1000’e yakın Kazak öğrencisi, lisans, master, doktora sahasında yurt dışında eğitim görmektedir.

Egemen devlet sürecinin oturmaya başlamasıyla beraber, manevî yaşamın tüm boyutlarında tek tip ve şematik yapıyı aşmaya yardımcı oldu. Orta ve lise eğitiminde çoğulculuk kök salmaktadır. Özel okullar faaliyet göstermeye başladılar. 2001’den itibaren orta ve lise eğitiminin 12 yıllık temel eğitim dönemine geçme programı hayata geçirilmeye başladı. “Atamura” şirketi, Ç. Ç. Velihanov, Tarih ve Etnoloji Enstitüsünün 5 ciltlik akademik yayını olan “Kazakistan Tarihini”, aynı zamanda “yeni nesil okul kitapları” diye adlandırılan bazı okul eğitim kitaplarını neşretmede yardımda bulundu.

Kazakistan ilminin gelecekteki gelişimi için, “İlim” kanununun kabul edilmesi büyük önem taşır. İlim kanunun kabul edilmesi gerçeği Egemen Kazakistan Cumhuriyeti’nin oluşumunda önemli bir işarettir. Bu, ülkedeki sivil toplum ve hukuk devleti oluşumunda atılan yeni bir adımdır. Devletin, ilme ve ilmî kadrolara özen göstermesinin, bağımsızlığın onuncu yıldönümüne denk gelmesi sembol oldu. İlmî sahada faaliyet gösteren Kazakistan aydınlarının toplumsal ve ekonomik statülerinin belirlenmesi kanunu özel önem taşımaktadır. Bununla birlikte kanun ile ilim adamının entelektüel mülkiyeti garanti edilir. İlim adamına, ilim ve ilmî-teknik incelemelerin uygulanması konusunda gelir sağlama hakkı tanır. Bundan sonra, ilim adamına, ilmî ve teknik alanda, işveren statüsü ve hakkı da tanınmaktadır. Bu yeni “İlim” kanunu, ilim adamlarının maddi ve sosyal güvence sorunlarına önemli değişiklikler getirmektedir.

Kabul edilen yeni kanun ışığında, Milli İlimler Akademisi, Kazakistan Cumhuriyeti’ndeki, ilmî ve teknik faaliyetlerin, özü ve organizatörü haline gelmiştir.

Daha sonra, ilmî ve teknik faaliyetlerin sonuçları, entelektüel mülkiyet hakkıyla donatıldı. Artık, bir haber taşıyıcısında kaydedilen herhangi bir ilmî araştırma veya inceleme sonuçları entelektüel mülkiyet hakkına tabii olmaktadır. Bilim adamına entelektüel mülkiyetin öznesi olma hakkı tanınarak

belirli ilmî ve teknik araştırma sürecinde alınan neticenin, sahibi ya da eser ortaklığı unvanı verilmektedir. Yeni kanuna göre, ilmi ve teknik faaliyet neticelerine şahsi katkıda bulunmayan, sadece teknik yardım veren ya da organizatörlük yapan kişiler kategorisi, entelektüel ilmi mülkiyet hakkına sahip kişiler listesinden çıkartılır. Eğer bir ilim adamına belirli bir ilmi kuruluş tarafından araştırma önerisi verilmiş ise ve aralarında herhangi bir başka durum söz konusu değilse, neticeyi kullanma hakkı ilmi kuruluşundur. Yukarıda söz edilenlerin hepsi, ilmi araştırmacılara devletin ciddî bir garanti ağı oluşturduğunun en bariz kanıtıdır. Ancak, bu durumda ilim adamlarının sorumluluğunu arttırmaktadır.

Kazakistan Milli İlim Akademisi'nin yapısı ve ilmi araştırma konuları zamanın ruhuna ve yeni taleplere uygun olarak yapılandırılmaktadır. Bu çerçevede, yeni araştırma enstitüleri kuruldu. İlmi Akademi'nin dalları genişlemektedir. İlmi derece ve unvanlarının verilmesini ve ilmi tezlerin kalitesini kontrol etmeyi amaçlayan Kazakistan Yüksek İlmi Kontrol Komisyonu da bir başka önemli kuruluştur.

Toplumda milli ve manevî anlayış, istikrarın temelleşmesi ve sosyal adaletlilik gibi konularda uygulanan devlet yöntemleri ülkenin tarihine geçti. Üstelik bağımsızlık döneminin her yılını Kazakistan toplumunun can alıcı, önemli güncel sorunlarına adamak geleneksel hale geldi. Böylece, Cumhurbaşkanı kararnamesine göre, Kazakistan'da 1997, "Milletlerarası anlaşma ve siyasî sürgün kurbanlarını anma yılı" olarak ilan edildi; Daha sonra, 1998, "Halkların birliği ve milli tarihi yılı"; 1999, "Birlik ve nesillerin tutarlılık yılı"; 2000, "Kültüre destek yılı"; 2001, "Kazakistan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının ve Egemenliğinin 10. yıl dönümü" olarak belirlendi.

Egemen devletin ilk adımları, cezaya çarptırılan Stalinizm kurbanları ilim adamlarının, yazarların ve uzmanların, itibarının iadesi yönünde oldu ve A. Baytursunov, Ş. Kudayberdiyev, M. Jumabayev, H. Dosmuhamedov, M. Dulatov, H. Aymatov vb. aydınların eserleri yayınlandı.

Kazak diliyle ilgili tasarruflar sorunu birinci dereceden önem kazandı. Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'na ve "Dil Kanunu'na" uygun olarak, Kazak dili, devlet dili olarak ilan edildi. Bağımsızlığın ilk yıllarında 654 ana okulu, 292 temel eğitim okulları açıldı. Devlet dilinin rolü, haber medyada belirli ölçüde artmaya başladı.

Kazakistan'da, günümüzde, toplam temel eğitim okul sayısı 8610 olup, bunların 3379'u Kazak, 72'si Özbek, 16'sı Uygur, 3'ü Tacik, 1'i de Türk dilinde eğitim vermektedir. Üstelik Karma okul sayısı da, 2299'a çıkmıştır. Rus dilinde eğitim veren okulların sayısı ise 2840'a kadar azalmıştır. Kazak dilini öğrenenler için baskı sayısı 5 milyon tane olan 78 kitap yayınladı. Fakat yinede, Kazak dilinin canlanma süreci hakkında yorum yapmak için hâlâ erkendir, bu konuda devlet siyaseti yeterince tutarlı değildir.

1992'de düzenlenen Uluslararası Kazak Kurultayı, Cumhuriyet'in kültür yaşamındaki önemli bir olay, olmuştur. Büyük toplumsal dalga yaratan kurultay, ilk defa dünyanın her yerinden ünlü yazarları, şairleri, ressamları ve siyaset bilimcilerini, ilim adamlarını ve iş adamlarını biraraya getirdi. Kurultayda dünyanın 13 ülkesinden temsilciler bulunuyordu.

Egemen Kazakistan'ın kültürünün oluşum süreci, zorluk ve karışıklıklar yaşadı ve hâlâ yaşamaktadır. Üretim hacminin düşmesiyle takip edilen planlı ekonomi ve pazar ilişkilerine geçiş dönemi başta "ilim, eğitim ve kültür kuruluşlarının maddî-teknik ve malî teminatında ciddî sorunlar yarattı. Sözel meslekler sahasındaki aydınlar ve üretim sağlamayan bazı alanların uzmanları çalışanları, sosyal yönden korumasız kaldı ve bu da 1992'de Kazakistan'daki öğretmen ve tıp doktorlarının grev yapmalarına neden oldu. Aynı zamanda kültürün ticaretleşme ilkesi de takip edildi. Toplumun demokratikleşme bahanesi ile, manevî alana porno, zorluk ve şiddet propagandasını yapan düşük kaliteli film ürünleri girdi".[10]

Cumhuriyet'in egemen devlet statüsüne kavuşması milli kültürün gelişmesi için yeni yollar açtı. Çağdaş sanata yöneticilik girdi. Astana'da, Ayman Musahojaeva tarafından yönetilen ve bünyesinde orkestra ve solo müziği alanındaki uzmanları toplayan, Müzik Akademisi kuruldu. Almatı'da müzik okulu temelinde Janiye Aubakirova tarafından, müzik koleji açıldı. Janiye Aubakirova aynı zamanda Kurmangazı Almatı Devlet Konservatuarı'nın rektörüdür. Sadece, Almatı'da son beş yıl içerisinde özel tiyatro ve çoğunluğu avangard-modernist yönde 14 özel resim galerisi açıldı. "Özel koleksiyonda Kazakistan sanatı", adı altında birinci sergi de gerçekleştirilmiştir.

Malî desteği olmadan faaliyetlerine devam eden, Kazak filmciliği ikinci doğuşunu yaşamaktadır. "Yeni dalga" genç yönetmenlerin, "İne", "Son Tatil", "Dokunuş", "Kayrat", "Otrar'ın Ölümü", "Genç Akordiyoncunun Hayatı", "Gri Üçgendeki Yer", "Halsiz Yürek", "Güvercin Zilcisi", "Hac Tecrübesi" gibi filmleri, prestijli uluslararası film yarışmalarında özel ve baş ödüller kazandı.

Günümüzde devlet kültür alanında faaliyet gösteren kuruluşlarda 30 bin kişi çalışmaktadır. Ülkede, 45 tiyatro, 25 filârmoni, 90'ı aşkın müze, 7000 kütüphane faaliyet göstermektedir. Başlıca tiyatrolarda, Abay Opera Bale Tiyatrosu, Rus, Alman ve Kazak Devlet Dramatik Tiyatroları, Uygur ve Kore Komedi Tiyatrolarıdır.

Kurmangazı Halk Çalgıları Orkestrası, Devlet Senfoni Orkestrası, "Almatı Genç Balesi", "Gülder", "Otrar Sazı", "Sazgen" grupları, ülke içinde ve yurt dışında geniş üne sahiptirler. Günümüzde vokal sanatı, E. Serkebayev, B. Tölegenova, A. Korazbayev, M. Junusova, N. Eskaliyeva, M. Arınbayev gibi ustalar tarafından temsil edilmektedir.

Almatı boşuna "festivaller şehri" olarak adlandırılmamıştır. Bağımsızlık yıllarında burada, "Asya Dausı",

"Doğu Mevsimi", "Gelenekler Ödülü", "Jas Kanat", "Ükülü Dombra "Dombra", "Aynalayın" atlı müzik festivalleri faaliyeti geleneksel hale geldi.

Almatı'nın büyük sinema salonlarından olan "Arman" ve "Otau-Sinema" sinemalar zinciri, Kazakistan sakinlerini çeşitli ülkelerin sinemacılarının başarılı yapıtlarıyla tanıştırmaktadır.

UNESCO kararları üzerine, dünya düzeyinde bir Kazak şairi ve düşünürü Abay Kunanbeyev'in ve ozan Jambıl Jabayev'in 150. yıldönümü, ulu Kazak yazarı, ilim adamı ve daramaturjisti Muhtar Omarhanulı Avezov'un ve ünlü Kazak yazarı ve akademisyeni Sabit Mukanov'un 100. yıldönümleri

kutlandı. Bu faaliyetler büyük uluslararası yankı yarattı ve Kazakistan halkının maneviyatını zenginleştirdi.

Yeni dönemde, din kültürü eserlerinde de, düzeltmelere gidildi. Haziran 1990'da, Almatı merkez camisinin inşaatı tamamlanarak, kullanıma açıldı. Cami aynı anda 5000'in kişinin sığabileceği hacime sahiptir. Yüksekliği 12 metredir. Minareleri farklı farklıdır ve en uzun minaresinin yüksekliği 40 metreye yakındır. Tapınakların inşaatı, millî dinî kültür merkezlerinin, aydınlanmanın, hac yolculuğunun, canlanma süreci başladı. Almatı'da 25 milli kültür merkezi bulunmaktadır. 22 cami inşa edilmiş, İslâm üniversitesi kurulmuştur. Kutsal Rayımbek türbesi yeniden bakımdan geçirilmiş, "İslâm Âlemi" dergisi ve bir de "Nur Şapağat" adlı İslâm gazetesi yayınlanmaktadır. 1998'de 4000'e yakın Kazakistan Müslümanı Mekke'ye hac yolculuğunu gerçekleştirmiştir. "Mübarek" İslâm Kültür Merkezi'nin faaliyeti başlamıştır.

Kazakistan'da, büyük sanat eserlerinin bulunduğu yerlerden biri de, A. Kasteyev Devlet Sanat Müzesi'dir. Müze eserleri arasında, insan evriminin ve onun paleolitik döneminden itibaren sanatsal düşüncesini izleyen, eski Kazakistan sanatının örnekleri bulunmaktadır. Aynı zamanda, müzenin sergilenen eserleri arasında, Hindistan, Japonya ve Çin halk ustalarının şahane el sanatları, ender ikonalar, heykeller, Sovyet ve günümüz dönemine ait güzel manzaralı Rus ve Batı Avrupa ressamlarının eserleri yer almaktadır.

Kazakistan günümüzde içlerinde eski Asurilerin torunlarının da bulunduğu 114 milletin vatanı ve egemen cumhuriyetidir. Birlikte yaşayan halkların, oluşmuş tarihî manevî ilişkileri Avrasya birliği ideolojisinin esasını yarattı. Halen, ülkemizde faaliyet gösteren ve Kazakistan Halkları Kurulun'da birleşen, 40 milli kültür merkezi, ülkenin çok uluslu kültürünün gelişmesi için her yönde hizmet vermektedirler.

Ülkede, Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın yaratıcı gençlerle buluşmaları geleneksel hale geldi. Onun elinden birçok genç yetenek, geleceğe yönelik güvence mesajları aldı. Kültür adamları için, Cumhurbaşkanı bursu verilmektedir. Cumhurbaşkanı tarafından yönetilen, Kültürü Destekleme Fon'u birçok büyük faaliyet gerçekleştirmektedir. Kazakistan'da kültür alanında uzman yetiştirme konusuna büyük ilgi gösterilmektedir. Her sene 1500 sanat okulu mezunu, 5 yüksek okul, 49 lise seviyesindeki, okulların mezunlarına eklenmektedir. "Kültür destekleme yılı" olarak belirlenen 2000'de, eski T. Jurgenov Tiyatro ve Sinema Enstitüsü ve Sanat Akademisi birleşerek, T. Jurgenov Kazak Devlet Sanat Akademisi adını almıştır.

1995'da Kazakistan'ın yaratıcı aydınlarının inisiyatifleri ile, Kültür Destekleme Milli Fon'u kuruldu. Fon tarafından, 1996'da, yaratıcı aydınlara destek amaçlı, "Yaratıcı Bulgu-95" konseri, "Sarı Arka", "Karaganda Ressamları" sergileri, Rusya Müzik Akademisi öğrencisi Janar Süleymanova'nın hayır konseri, tiyatro ve sinema oyuncusu Serke Kojamkulov'un anma geceleri, kültür eylemleri organize edildi.

Fon, uluslararası yarışmalara katılmaları için, Devlet Klasik Dans Grubu'na bazı yetenekli genç oyunculara, tasarımcılara ve gazetecilere, maddî destek sağlamaktadır. Üstelik, Kültür Destek Fon'u, Milli Kütüphane'ye, Muhtar Auezov Kazak Drama Tiyatrosu'na, Besteciler Birliği'ne, Gabit Musrepov Kazak Genç Seyirciler Tiyatrosu'na düzenli bir şekilde maddî yardımda bulunmaktadır. Almatı'nın sanat yüksek okullarında eğitim gören, dar gelirli ailelere mensup, çok yetenekli 10 öğrenciye, Fon tarafından her yıl burs sağlanmaktadır.

Fon'un geleceğe yönelik planlarında, “Kazak Müziği Tarihi”, okul kitabının ve “Puşkin ve Kazakistan”, eserinin yayınlanması, konserler ve sergiler düzenlemek vs. gibi sanat eylemleri yer almaktadır. Hayat, Milli Kültürü Destekleme Fon'unun gerekliliğini ve önemini gösterdi. Devlet kültür kuruluşlarıyla birlikte Fon, Kazakistan halklarının manevî zenginliklerini geliştirme, koruma ve çoğaltmaya katkıda bulunmaktadır.

Kazakistan'ın son on yıl içerisindeki kültür süreci niteliğine, insanlığın yeni yüzyılla girmesi de belirli etki sağladı. Kazakistan kültürünün XX. yy.'ın sonlarındaki önemli bir özelliği, bir önceki yüzyıl kültürünün mirasçısı olmasından da net olarak görülmektedir. Bu konuda Cumhurbaşkanı mecazî anlamda şunu söylemiştir: “XX. yy.'daki Kazakistan kültürü, Mukan Tölebayev'ten, Gaziza Jubanova'ya kadar ki, mükemmel besteci okullarından biridir. Bu okulda, Alekey Margulan'ın etnolojik ana fikri, Almatı'nın mimarîsi, Mukagali Makatayev'in lirizmi ve Askar Süleymanov'un denemeciliği bulunmaktadır. Bunlar herhangi bir çeşit dış pres kalıbı değildir, bu büyük bir dünyadır, buna dokunuş Kazak kültürünü anlama imkan yaratır.[11]

Kazakistan'ın güncel kültür süreci, ülkede yaşanan demokratik reformların gelişimini yansıtmaktadır. Elbette, ulusal eğitimin, ilmin ve kültürün gelişimi zorluk görmeden, olumsuzluk yaşamadan olmaz, bunlar hakkında özel kaynaklarda, medyada az söz edilmemektedir. Bu olumsuzluklar sık sık şu sorunlarla gündeme gelmektedir: Kültür, ilim, eğitim ve malî kuruluşlar yıkıldı; bu tür kuruluşların ticarî bir yapı kazanması zorlaştı; ekonomi sıkıntılar sebebiyle bu alanda çalışanların sosyal güvenliği ortadan kalktı vs.

Cumhurbaşkanı N. A. Nazarbayev, “Tarih Akımında”, adlı eserinde şunları dile getirmektedir: “Amaç ilk başta, milli kültürde her gün gelişen etkenleri yorumlayarak, yeni kültür tecrübelerini öğrenmektir. Kurulan genel Kazakistan kültürü gerçeği, bizim devlet kültür sistemimiz içinde kapalı kalmamalıdır. Onun temel niteliği, ilkeler düzeyinde açıklık ve başka kültür akımlarıyla diyaloga yönelik olmasıdır”.[12]

Kazakistan'ınGeleceğineDair Düşünceler

Kazak atasözünde denildiği gibi, “yürüyen insan yolun hakkından gelir”. Zaman gibi tarihin objektif kanunları, zaman gibi, yaşananların ve olayların en iyi şahitleridir. Kazakistan'ın son yılları çok sayıda zorluk ve karşılıklarla anılmaktadır. Eski geleneklerin ve basma kalıp hükümlerin kırılması gerçekleşmiştir diyemeyiz. “Babalığa” alışmış toplumsal düşünce halen kaynağının “yukarıdan” geldiği sayılan, sosyal-ekonomik ve siyasi değişiklikleri zor kabul etmektedir.

Totalitarizm okulu ve yönetimsel-emir sistemi toplumda, “sosyal taklitçilik” adlandırılan, bir özellik doğurdu. Düşünülenlerde, söylenenlerde, yapılanlarda bir ortak hareket oluşturulamamaktadır. Dolayısıyla biriyle düşünülmekte, başkasına söylenmekte, üçüncüsüyle de hareket edilmektedir. Bu hastalığın kökü, tüm eski “Sovyet adamlarının” bir “sosyalizm kışlası” kalıbından çıkması ve onun baş postulatının “kim bizimle değilse, o bize karşıdır”, sloganı olmasında yatmaktadır. Bu prensip birkaç nesilce, içine koruma içgüdü belirtisi olarak derin şekilde kabul edilmişti.

Bu arada Kazakistan kendisine kapandı, kendisiyle daha çok ilgilendi ve çevresindeki tüm sorunlarıyla birlikte kendisini yutabilecek başka bir dünyanın var olduğunu unuttu.

Düşünmeyen insanın bir insan olma mutluluğundan mahrum kaldığı gibi vatanının ve halkının geleceğini düşünmeyen devlet ve hükûmet de, devlet olma niteliğini yitirir. Bundan dolayı Kazakistan Cumhurbaşkanı’nın 10 Ekim 1997’de, “Kazakistan 2030, Gelişme Güvenlik ve Tüm Kazakistan’ın Refahının Düzeltilmesi”, adındaki halka hitap eden mesajı tamamıyla haklı çıkmaktadır. Mevcut mesaj, Cumhurbaşkanı’nın, anayasal görevi çerçevesinde verilmekteydi. Anayasa gereğince, cumhurbaşkanı ülkenin iç ve dış siyasetinin esas yönlerini, Kazakistan halkına her sene açıklamak zorundadır. N. A. Nazarbayev, Mesajında, birtakım stratejik teklif ve fikirleri ele almıştır. Bunların uygulanması insanlık tarihinin yeni yüzyılında, Kazakistan’ın yerini belirleyecektir. “Neslimizin birçoğu, bu sistemin uygulandığını göremeyecektir. Bizim çocuklarımız bu stratejilerin doğruluğunu değerlendireceklerdir. Dünya kamuoyu da, bizim kararlılığımızı ve amaçlılığımızı değerlendirerek, her günkü faaliyetlerimizi takip ederek analiz edecektir”.[13]

N. A. Nazarbayev tarafından teklif edilen “Kazakistan 2030” stratejisi, Kazakistan halkına kısa zaman içerisinde gelişmiş bir endüstriyel devlet olan Kazakistan’ın yaşamakta olduğu tarihin aslını açıklamaktaydı, ayrıca, Asya kaplanlarının fenomenini açıklamaktaydı. Devlet Başkanı, Kazakistan’a Orta Asya “parsının” gelişme imkanlarını teklif etmektedir. Orta Asya parsının, ayrıcalıklı çizgisi ise, seçkinlik, bağımsızlık, zeka, mertlik, asillik ve cesarettir. Aynı zamanda, Kazak parsı gelişmenin önceliğini ihtiva eden Batı zarifliğine, Doğu bilginliğine ve dayanıklılığına sahip olacaktı. Çok arzulanan ve zor elde edilen durumun başarı şartları da, uzun vadeli öncelik amaçları ve uygulama stratejileri olmaktadır. “Kazakistan 2030” stratejisi yedi uzun vadeli öncelik hedefi içermektedir: 1) Milli güvenlik. 2) İç siyasî istikrar ve toplumsal yapıyı pekiştirmek. 3) Yabancı yatırımın yüksek seviyesiyle gelişmiş pazar ekonomisinde temelleşen, ekonomik büyüme. 4) Kazakistan halkının sağlığı, eğitimi ve refahı. 5) Enerji kaynakları. 6) Ulaşım ve iletişim alanlarında alt yapı. 7) Sadece bazı temel görevlerini yerine getiren profesyonel devlet kurmak.

Reformun ana noktası, toplumun her bir bireyinin katılımı olmaktadır. Buna ilaveten, değişen dünyada herkesin yerini belirtmek de önemlidir. John Kennedy’nin Amerikan halkına hitap eden çağrısında: “Ülkenin sizin için ne yapabileceğin değil, sizin ülke için ne yapabileceğinizi sorun” şeklindeki konuşması boşuna veya tesadüfen söylenmiş olmasa gerektir.

Ülke 10 Haziran 1998 tarihinde yeni bir başkente, Astana’ya sahip oldu. Astana, Kazakistan topraklarının doğal coğrafî merkezini oluşturmaktadır. Burası tarihte Avrupa’dan Asya’ya giden

yolların kesiştiği yerdir. Günümüzde ise, Astana iyi gelişmiş ülkeler ve şimdiki uygarlık merkezleri (Japonya, Çin) arasında hava yolları için en kısa yoldur. Aynı zamanda Astana, Kazakistan ve birtakım BDT devletlerinin kara yollarını da birleştirmektedir. Astana'nın, çağdaş Kazakistan Cumhuriyeti'nin merkezinde yerleşmesi, onu önemli bir askerî-stratejik mevkiye dönüştürmektedir. Kazakistan sisteminde, bugünkü başkent, Kuzey, Merkez ve Güney arasında birleştirici bir rol üstlenmektedir.

Yeni başkent, toplumun bütün siyasi güçlerini birleştirip sağlamlaştırma yoluyla, güçlü ve profesyonel devlet düşüncesi çevresinde, Kazakistan'ın bağımsızlığı dayandığı esasların güçlenmesine yardımcı olmaktadır. Astana sadece, Kazakistan halkını değil öz Kazak halkını da birleştirmektedir. Başkentin taşınması, Kazakistan toplumunun demokratikleşmesi düşüncesini gerçek kılmaktadır. Yeni başkentin kuruluşu, dünya toplumu önünde, yeni siyasi gelenekli devlet tipinin kurulmasına yardımcı olmaktadır.

Astana, çağdaş millet kültürünün merkezi olmaktadır. Başkentin taşınması Kazakistan'da pazar ekonomisi esasında, sabit gelişmiş bir toplum kurma imkanı vermektedir. Astana, girişimciliğin gelişmesi için etkili bir merkez temsil etmektedir. Çünkü burada az zararla bol kar sağlama imkanına sahiptir. Yani burada, yüksek vasıflı iç gücü ile uyumlu hammadde temelinin yakınlığı söz konusu olmaktadır. Ayrıca, modern tarımcılık merkezi olan Astana, büyük gıda, hafif endüstri ve birtakım sanayi iş kolu üreticisi olma eğilimindedir. Yeni başkent olarak, Astana Kazakistan'ın büyük iş ve finans faaliyetleri merkezi olmaktadır. Astana'ya şimdiden, ilgi duyan yabancı devletlerin büyük yatırım öznesi olarak, kendisini haklı çıkarmaktadır.

Günümüzde Astana yeni statüsünü haklı çıkartmaya başladı. Bu çoğunlukla devletin Başkanı N. A. Navarbayev'in orada bulunmasına bağlıdır. Burada Kazakistan toplumunun reformlarının koordine edilmesini hedefleyen, hükûmet ve devlet yapıları işlemektedir. Kazakistan'ın uluslararası, siyasi, ekonomik ve kültür hayatında Astana'nın liderliği gerçek olmaya başlıyor. Üstelik günümüzde Astana yeni bir mimarî tasarıma da sahip oldu.

Tarafımızdan belirtilen egemen Kazakistan Cumhuriyeti'nin son on yıl içindeki gelişme yolu hakkındaki düşünce ve deliller, ülkenin demokratik ve açık toplumuyla bağımsız bir devlet olarak, yeni yüzyıla büyük olmasa da, emin adımlarla girmesi, bunların kanıtı olmaktadır.

Egemen Kazakistan, dünya toplumunun tam haklarına sahiptir ve bu toplumun değerli bir üyesidir. Cumhurbaşkanı'nın, hükûmetin ve Kazakistan halkının çok sayıdaki girişimciliği, tüm dünyada destek görmektedir. Ülkede son yıllarda sabit ekonomik büyüme başladı, halkın yaşamı belirgin ölçüde yükseldi. Toplumda barış ve anlayış istikrar ve gelişme hakimdir. Kazakistan halkı atalarının geleneklerini ve bilginliğini koruyarak bağımsızlığını tanımıştır.

1 Nazarbayev N. A. **Na poroge XXI veka**., Almatı, 1996. s. 37.

2 Kazakhstanskaya pravda. -1990. 25 Oktaybr.

3 Nazarbayev N. A. **a.g.e.**, s 9.

4 **Kazahstanskaya pravda**. -1991. 16 Dekabr.

5 Dyaçenko S. A. **Partogenez v Kazahstane**: **sostoyaniye**, **problemi i prespektivi**. Almatı, 1997; Ayagan B. G. **Apogey i zakat Sovetskogo sosializma**. **Kazahstanski poligon**. -Almatı, 1999.

6 Taageper R; Şugrat M. S. **Opisaniye izbiratelnih sistem**//Polis, 1997. No 3. S 114-136.

(114); İsmagambetov T. T. "V **Kazahstane meniyayutsya eletoralniye pravila igri.** "//**Sayasat**-1999. -N 1. S 20-22 (22); Umbetaliyev T. B. Vozmojnie posletstvia konstitutsionnıh izmenenii. //**Sayasat**. -1999. No 1. S 27-28 (27); Politologia. Ensiklopediçeski slovar. -M: MKU, 1993. 431 s. s 116.

7 Dyaçenko S. , Karamzina L. , Seydumanov S. **Politiçeskiye partii Kazakhstana**. -2000. A. 2000. s 70-78; **Partinoe straitelstvo v tranzitnom obşestve**: **Grajdanskaya partia** Kazahstana. -A.: **Tsentralno**-**aziatskoe agenstvo politiçeskih isledovanii** (APİ), 2000. S 352; **Programma**, **Ustav Grajdanskoy partii Kazahstana**. -Almatı. 1999. s 26.

8 Aydarov N. G. "Stepnaya diplomatia odevaetsya vo frak. "-Minsk, **Mastaskaya literatura**. 1998. s 229.

9 "Respublika Kazahstan". **Ensiklopediçeskii spravoçnik**. -Almatı, 2001. ss 241-252.

10 **İstoria Kazahstana**. Oçerki. -Almatı, 1993. Ss 397-398.

11 Nazarbayev N. A. **V potoke istorii**. -Almatı, Atamura, 1999. ss 125-126.

12 Nazarbayev N. A. **V potoke istorii**…. ss 126-127.

13 **Kazahstanskaya pravda**. -1997. 10 oktyabrya.

Bağımsızlığının 10. Yılında Kazakistan Cumhuriyeti / Yrd. Doç. Dr. Orhan Söylemez [s.339-363]

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü /Türkiye

Yeni bir yüzyılın başındaki Kazakistan'da aktüel meseleler; milli kimliğin geliştirilmesi, Kazakçanın kullanımının yaygınlaştırılması, çok fazla değişikliğe uğrayan tarihin yeniden yazılması, unutturulan dinin cemiyet hayatındaki yerini alması, ülkenin geniş enerji kaynaklarının genişletilmesi ve dünya piyasasına ihraç edilmesi, hem komşu ülkelerle hem de diğer güçlerle ilişkilerin sağlamlaştırılmasına devam edilmesidir.

10 Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurulmasından iki gün sonra Kazakistan bağımsızlığını ilân etti. İlgili kararname de 16 Aralık'ta yürürlüğe girdi. Böylece bağımsız bir Kazakistan Cumhuriyeti ortaya çıkmış oldu. Nüfus yapısı itibariyle çok karışık bir durum arz eden Kazakistan'da siyasi bütünlük bugüne kadar korunmuş vaziyettedir. Bu yılın Şubat ayında Columbia Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada, Cumhurbaşkanı Nazarbayev, Kazakistan'da yayaşan halkların dostluğuna önem verdiklerini bir kere daha vurguladı. 1991 yılının sonunda ilân edilen bağımsızlık ile birlikte 70 yıllık Sovyet hâkimiyeti de son bulmuş oldu. Bundan sonra yapılacak olanlar da kesintiye uğrayan Kazak tarihinin yeniden ele alınması, unutturulmaya çalışılan Kazak dilinin itibarının iade edilmesi, 30'lu yılların sonunda katledilen Kazak aydınlarının aklanması, Kazakça eğitim veren ve Kazak milliyetçiliğine dayalı bir program takip eden okulların açılması, tamamen olmasa da kısmen yasaklanan İslam dininin sosyal hayatta yerini alması ve de en mühimi diğer Türk halkları ile bağların sağlamlaştırılması olacaktır. Nitekim Kazak aydınları bu konularda çalışmalarına devam etmektedirler.

Bağımsızlığın üzerinden 10 yıl geçti. Kazak aydınlarına göre bu on yıllık süre içinde yüz yıllık iş başarıldı. Kazakistan dünya devleti olma yolunda önemli mesafe kaydetti. Bunları aşağıdaki başlıklar altında incelemek mümkündür.

Kazakça, 28 Ocak 1993'te Kazakistan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin 9. toplantısı sonunda kabul edilen Anayasa'nın sekizinci maddesi ile resmî dil olarak ilân edildi ve resmî bütün işler ile okullarda Kazakçanın kullanılması hükme bağlandı. Anayasa'nın sekizinci maddesi şöyle diyor: "Kazak dili, Kazak Cumhuriyeti'nin resmî dilidir. Rusça, halklar arasındaki iletişimi sağlayacaktır. Ayrıca, hükümetimiz, diğer dillerin de kullanılmasını ve gelişmesini garanti eder. Vatandaşların, resmî dili bilmediği için haklarında kısıtlama yapılması yasaktır." Bu madde her ne kadar Rusçayı korumayı ve Kazakistan'daki diğer halkları ürkütmemeyi hedef almaktaysa da Kazak aydınları bu konuda hükümeti sert şekilde eleştirmişlerdir.

Okulların, şehirlerin, caddelerin, sokakların, semtlerin, binaların isimleri değiştirilmeye başlandı. Diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Kazakistan'da da bu konuda oldukça hızlı bir faaliyet gösterildi. Sovyet kahramanlarının isimleri yerlerini Kazak kahramanlarının isimlerine bıraktı. Bunlara binlerce misal vermek mümkün.

Bunlardan daha önemlisi, Kazak aydınları, Rusça soy belirten -ov, -ova, -ev, -eva gibi ekleri tamamen Türkçe olan -oğlu veya -kızı ile değiştirme kampanyası başlattılar. Bunun neticeleri de ortadadır.

Kazakistan'da ilk defa olarak Ramazan ve Kurban Bayramları resmî olarak kabul edildi. Ve belki de ilk defa, Kazakistan'ın en önemli edebiyat ve kültür dergisi olan *Culdız* (Yıldız), 1992 yılında yayınladığı on iki sayıda *Kur'an-ı Kerim* tercümesini bastı. Mescidler ve camiler açılmaya başladı. Kazak halkı yıllar sonra yeniden ne kadar Müslüman olduklarını sorgulamaya başladılar. Edebiyat dergileri, dinî bilgileri ihtivâ eden yazılara yer vermeye başla-

dı. Hatta edebî eserlerde bile din konusu işlenmeye başladı. Meselâ bir şiirde, Kazak şâiri Evbekir Smailov (Ebubekir İsmailov) tanrının varlığını şöyle sorguluyor:

Hüday turalı (Tanrı hakkında)

Ne kudiret kaytargan mıñdı raydan,

Nege bizder korkamız bir hüdaydan?

Ata-babam körmese közimenen,

Bar ekenin hüdaydıñ bildi kaydan?

Hüday-medet kuganga, kaşkanga da,

"Hüday!" deymiz askanda, saskanda da.

Meni bir oy mazalap koymay koydı

Mekeni onıñ jerde me, aspanda ma?

Kiyalıma kelbetin müsindetem,

Keliptire alar ma ol tüsin böten.

Hüday degen jerde de, kökte de imes,

Hüday degen adamnıñ işinde eken![1]

Kazakistan'da başlayan milliyetçilik hareketlerinin öncülüğünü, ileride bahsedilecek kuruluş ve partiler ve onların yayın organları olan dergi ve gazeteler yapmışlardır. "Adilet" adlı cemiyetin faaliyet programı bunu açıkça göstermektedir. Bu kuruluşun amaçlarını maddeler hâlinde şöyle sıralamak mümkündür:

a. Stalin dönemi kurbanlarının haklarının iade edilmesi,

b. Stalin dönemi kurbanlarının isimleri ve gömüldükleri yerler tesbit edilerek büyük bir liste hazırlanması,

c. 1930'lu yıllarda yaklaşık 2 milyon Kazağın ölümüne sebep olan açlığın gerçek nedeninin "kollektifleştirme" yani Stalin döneminde uygulanan "yerleşik hayata ve kollektif hayata geçirme" programının olduğunu kabul ettirilmesi,

d. İkinci Dünya Harbi'nden sonra katledilen Kazakların aklanması,

e. Kazak tarihindeki boşlukları doldurmak.

Kazakistan'daki gelişmeler bu şekilde maddeleştirildikten sonra 21. yy.'ın eşiğindeki bu yeni ve bağımsız ülkeye daha ayrıntılı olarak bakılabilir.

Coğrafya

Kazakistan, Avrupa ile Asya arasında, 45 ve 87 doğu paraleleleri ile 40 ve 55 Kuzey meridyenleri arasında yer almaktadır. 2724.9 bin km2'lik bir alanı işgal ederken, Hazar Denizi'nin doğusu ile Volga yaylarından başlayıp Altay Dağlarına ve güneyde ve güneydoğuda Tanrı Dağlarının eteklerine, kuzeyde de Batı Sibirya'ya kadar uzanır. Ülkenin batısı ile doğusu arasındaki mesafe 3000 km.'den fazla, güneyi ile kuzeyi de 1700 km.'dir. Doğuda, kuzeyde ve kuzeybatıda Rusya ile (yaklaşık olarak 6477 km), güneyde Özbekistan (2300 km), Kırgızistan (980 km) ve Türkmenistan (380 km) ile sınırları paylaşırken güneydoğudaki komşusu Çin ile de 1460 km.'lik bir sınıra sahiptir. Denizlere çıkışı olmayan Kazakistan'ın ekolojik olarak yok olmaya yüz tutmuş Aral Denizi ile 1.070 km ve Hazar Denizi ile de 1.894 km2'lik bir sınırı vardır.

Doğal Şartar ve Kaynaklar

İklim olarak Kazakistan'ın kuzeyi ile güneyi çok büyük farklılıklar arz etmektedir. 11 bin ırmağı, 7 bin kadar gölü ile coğrafi güzelliğe sahip olan Kazakistan'ın çöl alanları da vardır. Bu bölgelerde kuraklık, soğuk hava ve rüzgar hakimdir. Güney ve güneydoğuda ise dağ havası ve iklimi hakimdir. Altay Dağlarının güneyi Kazakistan'ın doğusunda uzanır. Dolayısıyla doğal kaynaklar bakımından ülke çok zengindir. Ülkenin en büyük ırmaklarından olan 4248 km.'lik İrtiş'in 1700 km.'lik bölümü Kazakistan'dadır. Yine aynı şekilde 2450 km.'lik İşim'in 1400 km.'si, 2428 km.'lik Ural'ın 1082 km.'si, 2219 km.'lik Sır Derya'nın 1400 km.'si, 1001 km.'lik İli'nin 815 km.'si, 1186 km.'lik Çu'nun 800 km.'si, 1191 km.'lik Tobol'un 800 km.'si ve 978 km'.lik Nura nehrinin tamamı Kazakistan toprakları içinde yer almaktadır.

Kazakistan, Mendeleyev periyodik sisteminde yer alan 110 madenden 99 tanesinin bulunduğu bir ülke konumundadır. Fakat bunlardan sadece 60 tanesi çıkarılabilmektedir. Tungsten üretiminde dünya birincisi durumundaki Kazakistan, krom ve fosfor üretiminde ikinci, kurşun ve molibdenum üretiminde dördündüncü sırada yer almaktadır.

Dolayısıyla Kazakistan bütün ülkelerin ilgi odağıdır. Hazar bölgesindeki zengin petrol ve gaz yatakları Kazakistan'ı yakın bir gelecekte Suudi Arabistan, Kuveyt ve Arap Emirlikleri gibi petrol zengini ülkeleri arasına sokacaktır. Son açıklanan uzay filmleri Hazar'ın kuzeyinde daha da zengin yatakların olduğunu göstermektedir.

1991 yılında 26.6 milyon ton petrol ve 8.2 milyar kübik metre gaz üretimi en yüksek seviyesine çıktı. Ülkenin kendi ihtiyacı yılda 18-20 milyon ton petrol ile 16-18 milyar kübik metre gaz. Kapasitesi çok büyük olmasa da üç tane petrol rafinerisi bulunmakta. 1945 yılında inşa edilen Atırav rafinerisinin yıllık kapasitesi 5.2 milyon ton, Pavlodar rafinerisinin kapasitesi 8 milyon ton ve 1970'li yıllarda inşa edilen Çimkent rafnerisinin kapasitesi 6.2 milyon ton. Kazakistan'da üretilen petrolün çok büyük bir bölümü Rusya'ya taşınıyor.

Chevron 1992'den beri ülkede faaliyet halinde. Diğer taraftan 2010 yılında Tengiz bölgesinde 36 milyon ton petrol çıkarmayı planlayan Ortak Şirket Tengizşevronoil, 20 milyar dolarlık bir yatırım yapıyor. Buna benzer olarak Kazakistan ile işbirliği halinde olan diğer şirketlerden British gas, Agip ve Elf, bir taraftan üretimi düşünürken diğer taraftan da boru hatları, demiryolları gibi alt yapıyı oluşturmaya çalışmaktadırlar. Hazar Denizi kıyısındaki petrol platformlarının genişletilmesi ile kısa bir süre sonra Kazakistan'daki petrol üretiminin 70 milyon tona çıkacağı tahmin edilmektedir.

Kazakistan'da 173 tanesinin detaylı araştırması yapılmış, bazılarının da mücevher değerinde olduğu söylenen 300'e yakın altın madeni olduğu belirtilmekte iken henüz yalnızca %1'i çıkarılmaktadır. Yapılacak olan ciddi yatırımlarla yılda 100 ton altın çıkarılabileceği tahmin edilmektedir.

Siyasi veİdari Yapı-Teşkilat

Kazakistan SSC Anayasası 26 Mart 1937'de yapılan Kaz. SSC Yüksek Sovyeti'nin 10. Toplantısı'nda kabul edildi. Kaz. SSC Yüksek Sovyeti, halkın 27 bin kişiye bir vekil hesabı ile 4 yılda bir seçtiği vekillerden oluşmaktaydı. Yüksek Sovyet de hükümeti kurmaktaydı ve kanunları kabul etmekteydi. Vilayet, şehir ve köylerde kurulan İşçi Sovyetleri ise 2 yıl için seçiliyordu ve Yüksek Sovyet'in temsilcileri olarak çalışıyorlardı. Kaz. SSC Yüksek Sovyeti de SSCB Yüksek Sovyeti'nin Milletler Sovyeti'ne 32 temsilci göndermekteydi.

Bağımsızlığın ana prensipleri ve siyasi system ise, Ocak 1993 yılında kabul edilen ve Ağustos 1995'te referandum ile onaylanan Kazakistan Anayasası ile tespit edildi. Başkanlık sistemi ve hükümeti ile üniter bir devlet olan Kazakistan Cumhuriyeti, demokratik ve kanunlara saygılı modern bir devlettir. En yüksek değer insan, onun hayatı, hakları ve hürriyetidir. Cumhuriyet'in başkanı aynı zamanda devletin de başıdır. Devlet politikasını tespit eder ve doğrudan 5 yıllık bir süre için seçilir. Cumhuriyet'in Yüksek Sovyeti tarafından 1990 yılında başkanlığa getirilen Nursultan Abişeviç Nazarbayev, Kazakistan tarihinde ilk defa yapılan 1 Aralık 1991 demokratik başkanlık seçimine katıldı ve oyların %98.8'ini aldı. 16 Aralık 1991'de de Kazakistan bağımsızlığını ilan ettibaşkanlığı da referandum ile 2001 yılına kadar uzatıldı. Başkan Nazarbayev'in karizmatik yapısı, demokratik düşünce tarzı ile Kazakistan dünyada saygın bir yer edinmiştir.

Parlamento en yüksek yasama organıdır. 1995 yılında seçilen Parlamento, 47 sandalyeli Senato ile 67 sandalyeli Meclis olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Alt kurum olan Meclis'in seçimi doğrudan oylama ile yapılıken, Senato seçimi dolaylı ve şahsi oylama ile gerçekleştirilmektedir.

Parlamentonun süresi 4 yıldır. Kazakistan'ın yürütme organı hükümettir ve bu hükümet de başkana ve parlamentoya karşı yaptıklarından sorumludur. Ayrıca hükümetin başkan ve parlamento tarafından onaylanması gerekmektedir. Ülkeyi ilgilendiren politikaların ise başkan, hükümet ve parlamento tarafından onaylanması gerekmektedir.

Yüksek devlet organları Kazakistan için siyasi çözümleri onaylamaktadır. Hükümetin yaptırımlarının anayasaya uygunluğunu sağlamak için de Yüksek Anayasa Komitesi kurulmuştur. Ülkede adi suçlar, organize suçlar ve ekonomik sorunlarda Yüksek Mahkeme en yüksek yargılama kurumudur. Vatandaşların hürriyeti Anayasa ile garanti altına alınmıştır. En önemli ve dikkate değer sivil organizasyonlar, ticari kurumlar ve şubeleri, kadınlar, emekliler, genç ve çocuk kurumlarıdır. Siyasi partiler de kendi siyasi görüşlerine göre en büyük halk organizasyonu olarak kabul görmektedir. Resmi olarak kayıtlı dokuz siyasi parti mevcuttur ve en büyük partiler, Kazakistan Milli Birlik Partisi, Kazakistan Sosyalist Partisi, Kazakistan Cumhuriyeti Demokrat Partisi. Bu partilerin milletvekilleri parlamentoda mevcuttur.

1991 öncesinde Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak bilinen Kazakistan cumhuriyet ile yönetilmektedir. 30 Nisan 1995'te yapılan referandum ile görevi 2000 yılına kadar uzatılan Nursultan Nazarbayev, son olarak 10 Ocak 1999'da yapılan seçimle 7 yıllığına Cumhurbaşkanlığı görevine seçildi. Adayların almış oldukları oy oranları şöyle: Nursultan A. Nazarbayev %81.7; Serikbolsın Abdildin %12.1; Gani Kasımov %4.7; ve diğer %1.5. Bir sonraki seçim tarihi 2006. Yapılan bir düzenleme ile Cumhurbaşkanı'nın görev ve yetkileri genişletildi. Böylece Cumhurbaşkanı kanun tekliflerinin verilmesinde, hükümetin ve bakanların göreve getirilmesi ve görevden alınmasında, valilerin ve şehir hakimlerinin atanmasında tek yetkili haline geldi.

Başbakan Kasımcömert Tokayev 2 Ekim 1999'dan beri görev başında. Başbakan ve Bakanlar Kurulu Cumhurbaşkanı tarafından atanan bakanlardan oluşuyor. 2001 yılı itibariyle Meclis'te sandalyesi bulunan siyasi partilerin adları ve sandalye sayıları şöyle: Vatan Partisi 23; Sivil Parti 13; Komünist Parti 3; Ziraat Partisi 3; Halk Kooperatif Partisi 1; Bağımsızlar 34.

Ülkenin başkenti Aralık 1998'de Almatı'dan Astana'ya taşındı. 25 Ekim (1990) Cumhuriyet günü olarak kutlandığı için resmi tatil ilan edildi. Yönetim olarak Kazakistan 14 Oblast (Valilik) ve 3 Büyükşehir olarak ayrılmış vaziyette. Almatı, Astana, Aktöbe, Atırav, Batıs Kazakistan (Oral), Mangıştav, Ongtüstik Kazakistan (Çimkent), Pavlodar, Karagandı, Kostanay, Kızılorda, Şıgıs Kazakistan (Öskemen), Soltüstik Kazakistan (Petropavl) ve Jambıl vilayetleri ile Almatı, Astana ve Baykonur Kazakistan'ın büyükşehirleridir.

Kazakistan hükümeti ile Rusya arasında 1995 yılında imzalanan antlaşma ile 6.000 kilometrekarelik Baykonur Uzay İstasyonu ile Baykonur şehrinin yönetimi 20 yıllığına Rusya'ya kiralandı.

Sivil kanunların geçerli olduğu Kazakistan'da 18 yaşındakiler oy kullanabiliyor. Anayasanın seçme seçilmede sınırlama getirmediği, dil, din ve ırk ayrımı yapmadığı Kazakistan'ın nüfusu oldukça

karışık bir durum arz etmektedir. Bunun başlıca sebebi de Sovyetler döneminde uygulanan politikalardır.

Demografik Yapı

Kazakistan'ın nüfusu oldukça karışık bir yapıya sahip. Yetkililerin ifadeleriyle yüz değişik halkın yaşadığı Kazakistan'da toplam nüfus 15 milyonu aştı. Rusya'nın ülkeyi işgali ve 1930'lu yıllardaki kollektif hayata geçirme politikası Kazak halkının büyük bir kısmının hayatını kaybetmesine sebep oldu. Bu durum Kazakların kendi ülkelerinde azınlık durumda kalmaları sonucunu ortaya çıkardı. İleride de görüleceği gibi, ülke nüfusundaki hızlı büyüme bu durumun yakın gelecekte Kazaklar lehine döneceğini göstermektedir. Tablo 1, 1992 yani bağımsızlığın ilanından hemen sonra gerek Kazakistan gerekse ülke dışındaki Kazakların sayılarını göstermektedir.

Tablo 1: Kazak Dünyası 1992[2]

(Hesaplar 1991 yılı ortalarında yapılmıştır.)

Bağımsız Devletler Topluluğu içinde	
(TMD Boyınsha)	
01. Özbekistan	870,000
02. Rusya	660,000
03. Türkmenistan	90,000
04. Kırgızistan	40,000
05. Ukrayna	15,000
06. Tacikistan	2,000
07. Beyaz Rusya	5,000
08. Gürcistan	3,000
09. Azerbaycan	3,000
10. Moldovya	3,000
11. Litvanya	2,000
12. Latvia	2,000
13. Ermenistan	1,000
14. Estonya	1,000
Toplam	1,707,000
Cumhuriyetlerdeki Mevcudiyeti	

01. Karakalpakistan	319,000
02. Altay	11,000
03. Kalmuk	6,500
04. Başkurdistan	3,700
05. Tataristan	2,200
06. Komi	2,000
07. Saha	1,900
08. Buryat	1,400
09. Daghistan	900
10. Çeçen-İnguş	600
11. Kareliya	500
12. Karaçay-Malkar	200
13. Tuva-Hakas	100
Toplam	350,000

Kazakların toplam sayısı 1991-1992 arasındaki bir yılda 10,250,000'den 10,537,000'e çıktı.

Kazakistan Oblastlarındaki Kazakların sayısı	
01. Ongtüstik Kaz.	1,108,000
02. Kızılorda	546,000
03. Jambıl	543,000
04. Semey	456,000
05. Almatı	439,000
06. Aktöbe	439,000
07. Atırav	359,000
08. Taldıkorgan	390,000
09. Batıs Kaz.	378,000
10. Pavlodar	291,000
11. Almatı Kalası	289,000
12. Şıgıs Kaz.	271,000

13. Karagandı	257,000
14. Cezkazgan	241,000
15. Akmola (Astana)	201,000
16. Kostanay	195,000
17. Kökşetav	206,000
18. Mangıstav	189,000
19. Torghay	138,000
20. Soltüstik Kaz.	118,000
Toplam	6,970,000

Kazakistan	Oran		
Oblastları	Kazaklar	Ruslar	Diğerleri
01. Kızılorda	81,5	12,6	5,9
02. Atırav	75,0	19,0	6,0
03. Ongtüstik Kaz.	58,2	14,7	27,1
04. Batıs Kazakistan	57,5	34,0	8,5
05. Aktöbe	57,1	22,9	20,0
06. Semey	54,0	34,5	11,5
07. Jambıl	52,5	24,0	23,0
08. Taldıkorghan	52,1	31,9	16,0
09. Mangghıstav	52,0	33,0	15,0
10. Cezkazgan	48,2	34,0	17,8
11. Torghay	48,0	33,9	18,1
12. Almatı	43,5	29,8	26,7
13. Kökşetav	31,5	39,0	29,5
14. Pavlodar	31,0	45,0	24,0
15. Şıgıs Kaz.	30,5	63,0	6,5
16. Almatı kalası	25,0	57,5	17,5

17. Akmola	24,5	44,0	31,5
18. Soltüstik Kaz.	20,0	62,0	18,0
19. Karagandı	18,5	52,0	19,5
20. Kostanay	18,0	47,5	38,5
Toplam	41,9	37,0	21,5

Yabancı ülkelerde	
01. Kıtay (Çin)	1,296,000
02. Monggolia (Mongolya)	157,000
03. Aughanstan (Afghanistan)	45,000
04. Türkiya (Türkiye)	30,000
05. Iran (İran)	15,000
06. AKŞ (ABD)	10,000
07. Germaniya (Almanya)	7,000
08. Kanada	5,000
09. Frantsiya (Fransa)	4,000
10. Päkstan (Pakistan)	3,000
11. Angliya (İngiltere)	2,000
12. Shvetsiya (İsviçre)	1,000
13. Avstraliya (Avustralya)	900
14. Arabstan (Arabistan)	800
15. Avstriya (Avusturya)	600
16. Argentina (Arjantin)	400
17. Ündistan (Hindistan)	300
18. Jordaniya (Ürdün)	200
19. Gollandiya (Hollanda)	200
20. Suriya (Suriye)	100
Toplam	1,578,000

Bu rakamların yayınlanmasından 10 yıl sonra yapılan bir başka araştırma bu defa Kazakların sayısını daha derinlemesine inceliyor. Son 200 yıllık dönem dikkate alındığında Orta Asya halkları arasında nüfusu artacağı yerde azalan tek halk Kazaklar. Bunun tarihi ve askeri olduğu kadar tabii sebepleri de var. Kazak araştırmacı, demograf Akas Tajutov'un yaptığı araştırma bu dönemdeki Kazak nüfusun ne kadar olduğunu ve 21. yy.'ın başında ne olması gerektiğini ilmi olarak ortaya koymaktadır. Araştırmacıya göre 18. yy.'ın ortasına kadar Nogayların ne zaman tarihten silindiği, Kazakların nasıl onların yerini aldığı bilinmiyor. 200 yıl önce sadece Küçük Cüz Kazaklarının nüfusunun 4 milyon olduğu konusunda bütün araştırmacılar hem fikir iken Orta Cüz ve Ulu Cüz Kazaklarının sayısı hakkında malumat yoktur. Buna rağmen Tajutov'un hipotezine göre 18. yy. sonu ve 19. yy.'ın başında 8 ila 10 milyon Kazak olması gerekiyor.

19. yy.'da Kazakların demografik olarak gelişmesinin pek de kolay olmadığı ortadadır. Çünkü bu asırda Rusya Kazakistan'ı bir müstemleke haline getirme siyasetine başlamıştır. Rusya'da yapılan 1897 sayımında Kazakların sayısı 3 milyon 787 bin olarak gösterilmektedir (Türkistan Vilayeti'nde 2 milyon 138 bin, Dala Vilayeti'nde 1 milyon 649 bin). Fakat bu rakamın sadece Türkistan ve Dala Vilayeti'nde yaşayan Kazakları ifade ettiği düşünülürse, o dönemde Buhara ve Hive Hanlığı içinde yaşayan Kazakların dahil edilmediği anlaşılmaktadır. O dönemde Hive Hanlığı'nda yaşayan 30 bin Kazak toplam nüfusun %4'ünü meydana getirmekteydi. 2-2.5 milyon nüfuslu Buhara Hanlığı'nın %30-35'i göçmen ve yarı göçmen olarak yaşamaktaydı. Bunların Kazaklar olduğu düşünüldüğünde sayıları 750 bini bulmaktadır. Dağınık olarak gösterilen bu sayılar bir araya getirildiğinde 1897 yılında Kazakların sayısının 4 milyon 567 bin olduğu görülmektedir.

1911 yılında Rusya'da yapılan resmi sayım da Kazakların nüfusunu 4 milyon 692 olarak göstermektedir. Dolayısıyla resmi kayıtlarda Kazakların sayısı 1897-1911 arasındaki 14 yılda 905 bin artmışken, 1926'da Sovyetler Birliği zamanında yapılan sayımda bu sayı %15 veya 724 bin azalarak 3 milyon 968 bine düştü. 1939 yılında Sovyetler Birliği zamanında yapılan ikinci sayımda da Kazakların sayısı %21.9 veya 869 bin azalarak 3 milyon 99 bine düştü. Bunun en önemli sebebi 1930'lu yılların başındaki kooperatifleştirme sonucu yaşanan açlıktır.

Kazak demograflarının hesaplarına göre 1926-1939 yılları arasında hayatını kaybeden Kazakların sayısı 1 milyon 745 bindir. Bu da o dönemde nüfusun %33'ünün yok olduğunu göstermektedir.

1960'lı yılların başında Kazakların sayısı 1897'deki resmi sayısına yeniden ulaştı. 1970'teki sayımda Kazak nüfusu genel nüfus içinde %32'ye, 1979'da %36'ya çıktı. Bütün dünyadaki Kazak sayısı ise 1961-1985 arasında %85 artışla 4.5 milyondan 8.5 milyona çıktı. Rakam olarak vermek gerekirse 1897'de 3 milyon 787; 1911'de 4 milyon 692; 1926'da 3 milyon 968; 1939'da 3 milyon 99 bin; 1959'da 6 milyon 556; 1989'da 8 milyon 135 bin oldu. Kazakların sayısının yanı sıra yıllara göre Kazakistan'daki nüfusu bir başka kaynak şu şekilde vermektedir: 1913 yıl sonu itibariyle 5.597 bin; 17 Aralık 1926'da 6.025 bin; 1 Ocak 1940'ta 6.148 bin; 15 Ocak 1959'da 9.295 bin; 15 Ocak 1970'te

13.009 bin ve 1 Ocak 1974'te 13.928 bin. Bu veriler içinde 1970 yılına göre halkların dağılımı da şöyle:

Tablo 2: 1970 Yılına Göre Halkların Dağılımı

Halklar	Nüfus (bin)
Kazaklar	4.234
Ruslar	5.522
Ukraynalılar	933
Tatarlar	288
Özbekler	216
Belorus	198
Uygurlar	121
Koreliler	82
Dunganlar	17

Resmi bir kaynakta yayınlanan bu rakamlarda toplam 13.009 bin kişiden 11.611 bini Tablo II'de belirtilmişken, geride kalan yaklaşık 1.400 bin kişinin milliyeti belirtilmemiştir.[3]

2000 yılı itibariyle Kazakların sayısının 10 milyonu aştığı söylenmektedir. Bu rakama yabancı bir ülkenin vatandaşı olan ve bağımsızlığın elde edilmesinden sonraki 10 yılda Kazakistan'a göç ederek yerleşen Kazaklar da dahildir. Bu rakam da resmi olmayan kayıtlara göre 400-500 bin civarındadır. Kazakistan'daki Kazakların nüfusunu artırma projesi kapsamı içinde bu göçler devlet tarafından teşvik edilmekte ve "oralman" olarak tanınan bu Kazaklara imkanlar dahilinde iş ve ev verilmektedir. Bunun son örneği de 13 Aralık 2001'de başkent Astana'da görüldü. Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Astana'da yapılan bir törenle 38 oralmana evlerinin anahtarlarını teslim etti. 2001 yılına kadar ev verilen oralmanların sayısının 50 bini bulduğu da yetkililer tarafından ifade edilmektedir.

Haziran 2001'de genel nüfusun 16 milyon 731 bin 303'e ulaştığı tahmin edilmektedir. 1999 verilerine göre nüfusun halklara göre dağılımı şöyle: Kazak %53.4; Rus %30; Ukraynalı %3.7; Özbek %2.5; Alman %2.4; Uygur %1.4 ve diğer %6.6. Genel nüfusun:

%26.73'ü 0-14 yaş (erkek 2.271.866; kadın 2.200.078);

%66.03'ü 15-64 yaş (erkek 5.358.535; kadın 5.688.550);

%7.24'ü 65 yaş ve üstüdür (erkek 412.761; kadın 799.513).

Kazakistan'da %0.03 olan nüfus artışı içinde doğum oranı %017.3'tür. Ölüm oranı %0.10 olan Kazakistan'da Kazak olmayanların çoğunlukta olduğu dış göç oranı %0'de-6.43; bebek ölümleri

%0'de 59.17; ortalama ömür 63.29'dur (erkek 57.87; kadın 68.97). Nüfusun 15 yaş ve üstündekileri okuma yazmayı bilmektedir. Bu da nüfusun %98'ini oluştururken erkeklerin %99'u, kadınların ise %96'sı okur yazardır.

Kültürün mühim parçalarından olan din de, millî şuurun güçlenmesi ile birlikte cemiyet içinde yerini almaktadır. Özellikle İslam, üniversitelerde araştırma konusu olmaya devam ederken, Kazak halkı da daha serbest olarak dinî vecibelerini yerine getirmektedirler.[4]

Dinin Yeniden Yükselişi

Orta Asya'da güçlü bir kimliğin oluşmasında dinin ehemmiyetini inkâr etmek oldukça güçtür. Kültür, dil ve ortak geçmişin yanında Türklerin eski dinlerinden olan Şamanizm'in de millî kimliğin oluşmasında ayrı bir kaynak olduğundan Batılı bir araştırmacı kitabında bahsetmektedir.[5] Bugün de İslam, bu vazifeyi görmekte ve güçlü bir kaynak durumuna gelmektedir. Hatta millet ve milliyetçilik konusunda mütehassıs bazı teorisyenlere göre din, diğer unsurlardan daha güçlü bir kaynaktır.[6] Aynı şekilde Benedict Anderson da, "muhayyel cemâatler"in oluşmasında dinin vazgeçilmez bir unsur olabileceğini vurgulamaktadır.[7] Türk tarihine bakıldığında da onların dini çok yüksek bir değer olarak gördüklerini ve hatta çok daha ileri giderek dini veya tanrıyı bile millîleştirdiklerini, kendilerine mâlettikleri görülür. Orhun Kitabelerinde tanrı, "Türk Tengrisi" olarak vasıflandırılır.

Müslüman bir toplumda İslam, hayatın hemen hemen bütününde düzenleyici bir faktördür. Dereceleri farklı olmakla birlikte Orta Asya cumhuriyetleri için de bu durum geçerlidir. Bir hayat tarzı olarak yaşanan İslam, bu bölgede kendini hissettirmeye özellikle Sovyetlerin dağılmasından sonra başladı. Sovyetlerin bütün iddialarına rağmen, diğer dinlerle birlikte, İslam'ın toplumdan tamamiyle silinemediği bilinen bir gerçektir. Kazakistan'da da durum aynıdır. Yeniden inşa edilmekte olan veya düzenlenmekte olan camiler ve mescidler dikkati çekmektedir.

Kazakların Müslümanlığı kabul etmeleri, diğer Orta Asya Cumhuriyet'lerinden biraz farklıdır. Bu konuda değişik görüşler ileri sürülmektedir. Batılı araştırmacılara göre Kazakların İslamiyet'e girişi, 18. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanmıştır. Bunda da, Çarlık rejiminin siyâseti önemli rol oynamıştır. Bu görüşe karşıt olarak Türkiye'deki araştırmacılardan bazıları, Kazakların İslamiyet'e girişinin, 1680'de Tevke Han'ın iktidara gelmesiyle tamamlandığını iddia etmektedirler.

Bu iddianın kaynağı, Tevke Han'ın çıkardığı "ceti cargı" veya "yedi kanun" maddeleridir.[8] Bu ceti cargıya göre Tevke Han, İslamiyet'e ve din adamlarına önemli yetkiler vermiş ve onlara karşı yapılacak her türlü saldırıyı şiddetle cezalandıracağını belirtmişti. 2001 yılı sonu itibariyle ortaya çıkan durum, Sovyetlerin iddia ettiklerinin askine İslamiyet'i veya daha genel bir ifâde ile dini tamamen silemediklerini gösteriyor. Tacikistan ve Özbekistan'ın Fergana Vadisi'ndeki gelişmeler dışında Kazakistan ve Kırgızistan'da İslamiyet'in bir din olarak toplumu sürükleyici bir işlevinin olmadığı görülüyor.[9] Buna rağmen İslamiyet, Kazak aydınları ve halkı arasında gittikçe yükselen bir ilgi odağı durumundadır.

21. yy.'ın ilk yılında Kazakistan'da din konusundaki gelişmeler ise oldukça önemli. Özellikle Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Kazakistan halklarının dini görüşlerine, inanışlarına samimi olarak ilgi göstermekte ve bunu da devlet politikası olarak uygulamaktadır. 2001 yılının son çeyreğinde Hıristiyan dünyasının gözü kulağı durumunda olan Vatikan Papası II. Jean Paul'ün ülkenin başkenti Astana'yı ziyareti hem zamanlama hem de gösteriş açısından çok önemli bir gelişme olmuştur. Büyük bir devlet töreniyle karşılanan Papa, Astana'da kaldığı süre içinde pek çok dini cemiyet başkanı ile görüştü ve ülkenin birliği için dinler arasındaki hoşgörünün yaygınlaştırılması mesajını verdi. Bu önemli gelişmeden sonra ülkedeki son duruma bakmak gerekmektedir. Kazakistan'da din hürriyeti yani insanların kendi dinlerini seçmeleri ve dinlerinin emirleri doğrultusunda yaşamaları kanun ile tespit edilerek Anayasa ile güvence altına alınmıştır.

Anayasa din hürriyetini garanti ediyor ve farklı gruplar hükümetin müdahalesi olmadan ibadet edebiliyorlar. Fakat hükümet arasıra üyelerini dini fanatikler olarak değerlendirdiği İslami ve Hıristiyan gruplara müdahale etmektedir. Çünkü Anayasa, devleti "seküler" yani "laik" olarak tanımlamaktadır. Aynı madde, yabancı din derneklerinin faaliyetlerini ve başkanlarının atanmalarını devlet kurumları ile işbirliği içinde yapılmasını öngörmektedir. Fakat genelde hükümet dini grupların başkanlarının atanmasına ve faaliyetlerine karışmamaktadır. Fakat, Anayasa aynı zamanda dini derneklerin başkanlarının yabancı dini merkezler tarafından atanmalarında, aynen yabancı dini grupların faaliyetlerinde olduğu gibi, hükümet ile koordineli olarak yapılmasını da istemektedir. Uygulamada hükümet dini liderlerin atanmasına karışmasa da yabancı misyonerler düşük rütbeli memurlar tarafından taciz edildiklerini rapor etmişlerdir. Buna rağmen meselenin devamı hakkında elde bilgi yoktur. 1996 yılında hükümet tarafından kontrol edilen bir televizyon kanalı, halkın yabancı dinlere yönlendirilmesinden şikayet ederek Kazak topraklarında Hıristiyan ve Krişna fikirlerinin misyonerler tarafından yayılmasına son verilmesi talebinde bulunmuştur.

Kilise de dahil olmak üzere bütün dini kurumlar Adalet Bakanlığı'na müracaatla hukuki statüye sahip olmaktadırlar. Bu bakanlığa kayıt yaptırmayan dernekler gayri menkul alamazlar veya kiralayamazlar, görevli çalıştıramazlar, yabancı misyonerleri için viza alamazlar veya herhangi bir hukuki faaliyette bulunamazlar. Diğer sivil organizasyonlardan farklı olarak dini kurumlar resmi kayıtları olmadan faaliyet gösterebilseler de uygulamada pek çok yerli yönetici onların da resmi olarak faaliyet göstermelerini talep etmektedirler. Kayıt da yalnızca 10 (on) ferdin müracaatı ile gerçeklen çok basit ve kolay bir işlemdir. Hükümetin hoşgörüsü dışında kalan bazı gruplar kayıt işlemlerinde güçlüklerle karşılaşmaktadırlar. Mesela Yahova Şahitleri, bazı Kore Protestanları, Müftülerden bağımsız İslami gruplar ve Ortodoks Başpiskoposundan bağımsız Rus Ortodoksları bunlardan bazılarıdır. Fakat 2001 yılına kadar kayıt için müracaat edip de yaptıramayan veya faaliyetleri yasaklanan hiçbir grup yoktur.

Dini organizasyonlar için özel bir vergi indirimi yoktur, fakat Kilise'de toplanan paralar vergi matrahı dışında tutulmaktadır. Hükümet yeni camilerin ve Doğu Ortodoks kiliselerinin yapılması için binalar tahsis etmiş, maddi yardımlarda bulunmuştur.

Toplum etnik olarak karışık bir yapıya sahiptir ve pek çok din temsil edilmektedir. Ülke nüfusunun yarısını teşkil eden etnik Kazaklar tarihi olarak Hanefi mezhebine bağlı Sunni Müslümanlardır. 1999 tahminlerine göre Kazakistan'da nüfusun %47'si Müslüman; %44'ü Rus Ortodoks; %2'si Protestan ve diğer %7'dir. Müftü Derbisalin ise yaptığı açıklamasında Kazak halkının talihsiz geçen 70 yıllık dönemde ateist ideolojisiyle yaşamak zorunda kaldığı halde 15 milyon Kazakistanlının %70'inin Müslüman olduğunu belirtiyor. Fertlerin kötü ahlaktan uzak durarak bağımsızlığa şükretmesine gerektiğine, her vatandaşın diline, dinine, milli ruhuna sahip çıkmasına temas eden Derbisalin, camilerin de insanların dini düşüncelerini canlandıran yerler olduğunu belirtiyor. Kazakistan'daki camilerin durumuna da temas eden Müftü Derbisalin, başkent Astana'daki bin kişilik mescidin gelecek on veya on beş yılda yetersiz kalacağını, bu yüzden cumhurbaşkanından Esil Nehri kıyısında inşa edilecek olan üç bin kişilik cami için izin aldıkları müjdesini veriyor.[10]

Diğer taraftan, 1998'de hükümet tarafından yaptırılan bir araştırma Kazakların %80'i kendilerini Müslüman olarak tanımlasa da bunların büyük bir çoğunluğunun İslam'ın gereklerini yerine getirmediğini gösteriyor. Tatar, Uygur, Özbek, Türk ve Çeçen gibi diğer Sunni Müslüman gruplar ülke nüfusunun %5-10'unu oluşturmaktır. Rus ve Ukraynalı gibi geleneksel Doğu Ortodoks Hıristiyanlığa mensup olanlar ise nüfusun yaklaşık olarak 1/3'ünü oluşturmaktadırlar. 1998'deki araştırma Slav kökenli bu halkın %60'nın kendilerini Ortodoks olarak tanımladıklarını ortaya koymuştur. Fakat bağımsız araştırmacılar Slav kökenli nüfusun 2/3'ünün kendilerinin hiçbir dine mensup olmadıklarına inandıklarını belirtmektedirler. Ülkedeki Yahudi grup ise ancak ülke nüfusunun %1'i kadardır.

Hükümet, devletin resmi törenlerine İslam ve Rus Ortodoks gruplarının milli liderlerini de davet etmektedir. İslam dininin müftüsü ile Ortodoks başpiskoposunun bu tür törenlerde cumhurbaşkanı ile birlikte görülmesi dini ve etnik birlikteliğin geliştirilmesi ve özendirilmesini amaçlamaktadır. Fakat bu durum da müftüye veya başpiskoposa bağlı olmayan gruplar tarafından hükümetin Anayasaya muhalif bir davranışı ve diğer gruplara karşı tavrı olarak yorumlanmaktadır.

Mart 1999 yılında devletin dinler ve dini organizasyonlar üzerindeki kontrolünü artıran kanun hükmündeki kararnamesi, dini gruplar ile yabancı gözlemcilerin baskıları ile geri çekilmiştir. Yapılan resmi açıklamada böyle bir çalışmanın geleneksel olmayan dinler üzerindeki devletin kontrolünü artırmak için İslam ve Rus Ortodoks liderlerinin tavsiyesi ile hazırlandığı belirtilmiştir. Hazırlanan fakat geri çekilen bu kanun hükmündeki kararname, yeni dini organizasyonların gelişmesini güçleştirmeye yönelikti. Mesela dini grupların resmi hüviyete kavuşabilmeleri için müracaatlarında aranan şartlardan biri ülkede en az on yıldır faaliyet göstermelerini şart koşmaktaydı. Ayrıca bu grupların dini faaliyetlerini, uygulamalarını, aile ve evlilik, eğitim ve üyelerinin sağlıkları ile ilgili görüşlerini açıklamalarını da istemekteydi.

Toplum uzun ve geleneksel hoşgörü ve laikliğe dayalı karışık bir etnik yapıya sahiptir. Farklı dini gruplar arasındaki ilişkiler genellikle gözle görülebilir niteliktedir. Ocak 1999'da Kazakistan Halkları Asemblesi için yaptığı konuşmada Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, İslam, Hıristiyanlık, Semitizm ve diğer formlardaki bütün dini ve etnik karşıtlığa karşı tavır aldığını göstermiştir.

Bağımsızlığın kazanılmasından sonra geçen 10 yıl içinde açılan cami ve mescidlerin sayısı 60'tan 1.400'e ulaştı. Almatı'da yeni sinagogun açılması ise devletin Yahudiliğe karşı da açık olduğunun göstergesi oldu.

2001 yılı Ramazan ayının sonunda Müslümanların Bayram Namazı kılmak için başşehir Astana'nın tek camisini doldurduğu sırada, resmi bir ziyaretle Astana'da bulunan Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev ile birlikte Nursultan Nazarbayev'in de camiyi ziyaret etmesi Cumhurbaşkanlarının İslamiyet'e yakınlığını göstermesi açısından önemlidir. Müftü Derbisalin de Ramazan ve Kurban bayramlarının daha renkli kutlanması gerektiğini ve bayramlarda açık konferanslarla halkın İslamiyet konusunda daha da bilinçlenmesi gerektiğini söylüyor.[11]

20. yy.'ın son yıllarında, din ve milliyetçiliğin biribirinden bağımsız unsurlar olarak dikkat çektiği gözlemlenmektedir. Kazaklar arasında İslam'ın körü körüne bir bağlanış olmaktan ziyade kültürün bir parçası olarak değerlendirildiği de araştırmacılar tarafından kabul edilen bir iddiadır. Namaz ve ibâdet, câmi ve cemaat kavramları da sosyal hayatın bir parçası durumundadır. Günlük hayata damgasını vuran din ile yine günlük hayatın her anında kullanılan dil de önemli bir konudur.

Rusların ve daha sonra da Sovyetlerin, Orta Asya halklarının alfabelerini değiştirerek onların geçmişleri ile bağlantılarını kopardıkları bilinen bir gerçektir. Geçmişle birlikte dinî inanışların veya dinden gelen kültürel değerlerin de unutulan dil ile yavaş yavaş cemiyet hayatından yok olduğu açıktır. Bu konuda da çalışmalar yapılmaktadır. Bu da Kazak halkı ile diğer Türk cumhuriyetleri arasında kurulacak ilişkiyi şekillendirecek, ona yön verecek başka bir mühim konudur. İlişkilerin geliştirilmesinde de eğitim rolü inkar edilemez. Sovyetler Birliği döneminde eğitimin önemli bir yer tutmuş ve sistemin yerleştirilmesi için eğitimden yeterince yararlanılmıştır. Bu yüzden eğitimin dününe ve bugününe dikkatle eğilmek gerekir. Ana hatlarıyla eğitimdeki gelişmeleri şu şekilde değerlendirmek mümkündür.

Eğitim

19. yy.'ın ortasına kadar Kazakistan coğrafyasında mollalar tarafından genellikle İslam dininin öğretildiği mektep ve medreseler vardı. 1860'lı yıllardan itibaren Şokan Velihanov, İbray Altınsarın ve Abay Kunanbayev gibi Kazak aydınlarının öncülüğünde yeni usülde okullar açıldı.

1914-15 öğretim yılında Kazakistan'daki 2006 okulda okuyan 105 bin çocuğun sadece 7.900'ü Kazak idi. 1917 Ekim İhtilali'ne kadar Kazak halkının okur-yazarlık oranı %2 idi ve kadınların hemen hemen tamamı okur-yazar değildi. Açılan okullar ve kısa süreli kurslarla halkın okur-yazarlığı arttırıldı. Ana dilde eğitim yapılıyordu. 1928'de Arap harflerinin yerine Latin harfleri kabul edildi. 1940 yılında Kazak SSC Yüksek Sovyeti'nin kararı ile Kril harflerine geçildi. 1930-31'den başlayarak şehir ve büyük sovhozlarda yedi yıllık okullar açıldı. 1939 yılında 9-49 yaşları arasındaki halkın okur-yazarlık oranı %83.6'ya çıktı.

Bu rakam içinde erkeklerin oranı %90.5, kadınların oranı ise %75.8 oldu. 1951-52'de ise yedi yıllıkların her yerde açılması kararlaştırıldı. 1959'dan sonra da sekiz yıllığa dönüştürüldü. 1974 yılında orta okulların sayısı 3235'e ulaştı.

1920'ye kadar 20 olan çocuk yuvalarında 610 çocuk varken bu rakam 1 Ocak 1974'te 5.880 çocuk yuvasına ve 604.079 çocuğa çıktı. Yine aynı yılda eğitim veren 9.734 okuldaki öğrenci sayısı da 3.337.337 oldu. 1917'ye kadar açık olan 7 öğretmen okulunda 300 öğrenci eğitim alırken 1972-73'te bu sayı 20 pedagoji enstitüsü ile 18 öğretmen okuluna ulaştı. 1974 yılı itibariyle Kazakistan'da 8.804 kütüphanede 79.739 bin kitap-gazete varken müze sayısı 36'a çıktı.

Sovyetler zamanında Kazakistan'da ilmi kurumların sayısı arttı. 1974'te yüksek okullarla birlikte 205 ilmi kuruluş ve bu kuruluşlarda da 100'ü akademisyen, 571 ilim doktoru, 8437 doktor adayı olmak üzere 29.887 ilim adamı çalışıyordu. Kazakistan SSC İlim Akademisi 26 ilmi kuruluşu bünyesinde topladı. Bu kuruluşlar o zamanki Çekoslavakya, Polonya, Moğolistan gibi devletlerle işbirliği yaptılar.

1917'den sonra ilmi ve teknik çalışmalar hız kazandı. 1920-30'lu yıllarda araştırma, fizik-tıb ve ilmi-pedagojik merkezler kuruldu. 1925'te Bakteriyoloji Enstitüsü kuruldu. 1933'te Hayvancılık ve 1934'te Ziraat Enstitüleri açıldı. Botanik ve jeoloji okutulmaya başlandı. 1938'de SSCB İlim Akademisi'nin Kazakistan Bölümü açıldı. 1940'ta 3'ü ilim doktoru ve 14'ü doktor adayı olan 100'e yakın ilim adamı burada çalıştı.

2. Dünya Savaşı'ndan sonra jeoloji, madencilik, metalurji gibi meseleler ön plana çıktı. 1950-60'lı yıllarda ise nükleer-fizik, matematik ve mekanik, organik ve elektro-kimya ile yüksek enerji fiziği ilim adamlarının ilgi alanı oldu. Araştırmalar arttı. Atom nükleer fiziği ve uzay çalışmaları ağırlık kazandı. Kullanılabilir nükleer fizik İlim Akademisi'nin nükleer fizik bölümlerinde okutuldu. Astro-fizik bölümlerinde ise güneş ve güneş yüzeyi, yıldızlar üzerine eğitim verildi.

Su ve rüzgardan elektrik enerjisi üretimine başlandı. Akarsulardan faydalanma yoluna gidildi. Ertis-Karagandı ve İli nehirlerine santraller kuruldu. Fiziki ve ekonomik coğrafya üzerine ilmi araştırmalar çoğaldı. Kazak Hidrometeoroloji Enstitüsü açıldı. Kuzey-Doğu Kazakistan'ın jeo-morfolojik haritası hazırlandı. Kazakistan'ın yer altı zenginlikleri yine bu dönemde yapılan sismik çalışmalarla ortaya çıkarıldı. Altay'daki Tişinsk Maden Ocağı (1961) ve Mangıstav'daki petrol yatağı (1966) açıldı. Yeraltı suları incelenmeye başlandı. Toprak araştırmaları yoğunlaştı. Verimsiz toprakların işlenmesi, zenginleştirilmesi, özellikle Sır Derya, İli, Talas ve Şu nehirleri boyunda sulu tarıma geçilmesi öngörüldü. Mikrobiyolojik ve tıbbi çalışmalar hızlandı. Kazakistan'daki termaller işletmeye açıldı. Onkoloji ve lazer tedavisinde mesafe katedildi.

Sosyal bilimler sahasındaki ilmi çalışmalar 19. yy.'ın 2. yarısından itibaren başladı denilebilir. Kazakistan topraklarının Ruslar tarafından işgal edilmesi neticesinde ilişkiler arttı. Kazakistan ilk ilmi tarihçisi sayılan Ş. Velihanov, Kazak, Kırgız, Uygur halkları tarihi etnoğrafyası hakkında araştırmalar yaptı. Sovyetler Birliği zamanında tarih ilminin temelini Lenin'in eserleri ve onun teorik mirasları oluşturdu. Kazakistan'ı Araştırma Merkezleri ile Parti Araştırma Merkezleri kuruldu. 1921'de kurulan

Merkez Arşivi'nde tarihi malzeme toplandı ve araştırmacılara sunuldu. 1920'li yıllardan itibaren K. Marks, F. Engels ve Lenin'in eserleri ve Parti dökümanları Kazak diline tercüme edilmeye başlandı. Kazakistan, Kazakistan Komünist Partisi tarihi ile milli bağımsızlık ayaklanması üzerine ilmi çalışmalar arttı. 1920-30'lu yıllarda da sosyalist ideolojinin yerleşmesi için çalışıldı.

Böylece milliyetçiliğe karşı da mücadele başlamış oldu. 1931'de kurulan Marksist-Leninist İlmi Araştırma Enstitüsü bu felsefe konusunda ilmi araştırmalar yaptı. 1940'dan itibaren de Marks, Engels ve Lenin'in eserleri Kazak diline tercüme edilmeye ve halka tavsiye edilmeye başlandı. Bu tarihten itibaren ülkedeki enstitülerin felfese bölümlerinde dialektik mantık, ilmi komünizm teorisi, ilmi ateizm, etik dersleri okutulmaya başlandı.

1934'te Kazakistan Milli Medeniyetini İlmi Araştırma Enstitüsü kuruldu. 1945'te S. M. Kirov Kazak Devlet Üniversitesi'nin Tarih Fakültesi, ondan sonra da Pedagoji Yüksek Okullarının Tarih bölümleri açıldı. Aynı yıl Kaz. SSC İlim Akademisi'nin Tarih-Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü kuruldu. 1943'te *Kazak SSC Tarihi* basıldı. 1949'da ise 2 cilt olarak yeniden basıldı. 1957-59'da üçüncü kez basıldı. Kazak halkının sosyalizme geçiş meseleleri, yerleşik hayata ve kollektifleşmeye geçiş meselesi araştırıldı. Lenin'in eserleri 45 cilt olarak 1947'de Kazakça olarak basıldı.

1920'li yılların ortasından itibaren çıkmayan başlayan gazetelerde siyasi ve ekonomik meseleler tartışıldı. 1930'lu yıllardan itibaren yüksek okullarda siyasi ekonomi bölümleri açıldı. 1963'te ise Almatı Halk Tarımcılığı Enstitüsü kuruldu. 1931'den itibaren de sosyalist yolda yeniden yapılanma işleri zaten başlamıştı.

Kazakistan SSC İlim Akademisi'nin Ekonomi bölümü 1952'de Ekonomi Enstitüsü'ne çevrildi. "Komünizmin materyalist-teknik zemini ve ekenomik problemleri", "Kazakistan halk tarımcılığının gelişmesi", "Kazak SSC'nin ekonomi tarihi" gibi araştırmalar yayınlandı.

Bağımsızlığın kazanılmasından sonra ise yapılan veya yapılması planlanan mühim konulardan birisi de eğitimin muhtevası ve eğitim sistemindeki değişiklik idi. Diğer cumhuriyetlerle birlikte Kazakistan da yurt dışına çok sayıda öğrenci gönderdi. ABD, Almanya, Fransa gibi ülkelerin yanı sıra en fazla öğrenci Türkiye'ye gönderildi. İdari ve mali sıkıntıları olmasına rağmen Türkiye'de okuyan pek çok Kazak öğrencilerden lisanslarını tamamlayanlar Kazakistan'a döndü. Bazıları ise yüksek lisans ve doktora yapmak üzere Türkiye'de kalış sürelerini uzattılar. Hatta içlerinde yüksek lisans eğitimini bile tamamlayanlar oldu. Bu öğrenciler yurda dönüp çalışmaya başladılar.

Kazakistan'ın bu mezunlara yaptığı yatırım geleceğe yönelik ve ülkenin bu kişilerden beklentileri vardır. Fakat ülkedeki ekonomik şartların halen istenilen seviyeye gelmemiş olması en çok öğretmenleri etkilemektedir. Özellikle yurt dışında eğitim görmüş olan öğretmenler bu olumsuz şartlara uyum sağlamakta zorluk çekmektedirler. Bu genç öğretmenler maddi zorluk yüzünden mesleklerini bırakarak birikimlerini yeni nesillere aktarmakta başarısız olmaktadırlar. Diğer taraftan almış oldukları ve öğrenmiş oldukları yabancı dilleri sayesinde üniversite dışında yabancı firmalarda dolgun ücretle iş bulabilmektedirler.

Aslında bunlar geçici ve çözümlenmesi zor olmayan sıkıntılardır. Esas çözüm bekleyen ve oldukça zor çözülecek gibi görünen mesele ise eğitimin kalitesindeki düşüklüktür.

Bu konuda çalışmalar da yapılmakatdır. İstanbul'da 18-22 Temmuz 1994'te ICET (Uluslararası Öğretmenlik Eğitimi Konseyi) tarafından düzenlenen konferansa Kazakistan da değişik üniversitelerden temsilciler gönderdi.[12] Bir başka grup temsilci ise ABD'de 15-18 Haziran 1994'te düzenlenen "Orta ve Doğu Avrupa, Rusya ve Avrasya'da Çağdaş Eğitim: Ortak Miras ve Reform Mücadelesi" başlıklı konferansa katıldılar. Her iki toplantıda da temsilciler gelecekteki eğitim modeli ve eğitimde kalite üzerine planlarını açıkladılar. Bu da konunun ehemmiyeti ve hükümetin meseleye yaklaşımını göstermektedir. Aradan geçen yedi yılda yani bağımsızlığın 10. yılında alınan mesafeyi tespit etmek kolay olmasa da pek fazla mesafenin de katedilmediğini söylemek mümkündür.

Yüksek eğitim bir kenara bırakıldığında eğitimde yapılması planlanan değişikliklerin ilk öğretimde yoğunlaştığı görülmektedir. Kazak bir gazeteci "Mahalli okullarda çocuk eğitimi" başlıklı yazısında Uluslarlarası Kazak Dili Derneği Başkanı yardımcısının, "Şu anda, Tanrıya şükür, milletimizin şuuru oldukça yüksek, halkımız kafasından şüpheleri attı ve yerini başarı aldı."[13] sözleri dikkate değer.

Başkan yardımcısının verdiği bilgiye göre bağımsızlığın henüz birinci yılında yani 1992 yazında Kazak dili gönüllüleri kendi dillerini öğrenmek ve kendi dillerinde eğitim almak isteyen çocukları tespit etmek için yollara düştüler. Bu gönüllü öğretmenler çocuklara yeni kuralları öğreterek imtihanı geçmeleri için yardım ettiler. Aynı yıl pek çok enstitüde Kazak dili öğretilmeye başlandı. Mesela, Pedagoji Enstitüsü'nün on bir bölümünde, Köy Ziraat Enstitüsü'nün on branşında, Mühendislik Enstitüsü'nün üç branşında, Tıp Enstitüsü'nün iki branşında ve Öğretmen okullarının on bir branşında Kazak dili öğretilmeye başladı. Sadece Kazak dilinin değil onun yanında çocuklara mahalli sporların öğretilmesi, milli duyguları coşturacak Kazak müziğini öğretecek okulların veya enstitülerin açılması da talep ediliyordu.[14]

Akmola'da düzenlenen "Bütün branşlarda milli dilin tanıtılması" başlıklı konferansta Kazak dilinin çocuk yuvalarında, ilk ve orta öğretimde ders veren bütün öğretmenlere öğretilmesi istendi. 1989'a kadar Ulanghayır Oblası'nda Kazakçanın öğretildiği sadece dört çocuk yuvası varken bu sayı iki yılda altmış dokuza çıktı. Ayrıca 143 okulda Kazak öğrenci grupları varken 73 çocuk yuvasında Kazak öğrenci grupları vardı.

Diğer taraftan %32'sinin Kazak olduğu 250.000 nüfuslu Aktöbe'de 96 çocuk yuvasından sadece 2 tanesinde Kazakça eğitim verilmekteydi. 7.995 öğrenci Rusça eğitim görürken yalnız 3.666 öğrenci Kazakça öğreniyordu.

Kazak dilinin öğretilmesi dikkate alındığında ülkenin kuzeyinde durum daha da kötüydü. Kazak yazara göre "hastalığın kaynağı" bu bölgeydi. Bunun en belirgin sebebi de 70 yıllık dönemde Kazak halkı için yeni okullar açacakları yerde yetkililer mevcut olan okulları da kapatmışlardı.

Kazakça eğitim veren okul sayısı 1960'da 543 iken bu rakam 1965'te 433'e indi. Bir başka ifade ile 5 yıllık süre içinde Kazak okullarından 110 tanesi kapatıldı. Her nasılsa 1970'e kadar 16 yeni Kazak okulu açılarak sayı 449'a çıktı. Fakat ne olduysa 1970'den sonra oldu. Aynı Kazak yazar bunu şöyle anlatıyor:

1970'lerde her şeyin alevler içinde kaldığı dönemde çocukların kendi dillerini öğrenip eğitim gördükleri "altın yuva" (çocuk yuva) larının sesi bir kere daha kısıldı. 1970 ile 1987 arasında 131 okul kapatıldı.[15]

Basit bir hesapla Kazakistan'ın Kuzey Oblastı'nda 1960-1987 arasındaki 27 yılda Kazak okullarının sayısı 543'ten 318'e düştüğü görülmektedir. Kazakistan'ın genelinde okul sayısının aynı dönemde 4.893'ten 7.900'e çıktığı düşünülürse bu rakamlar gelişmeyi daha açık olarak ortaya koymaktadır.

Kazakistan Milli Eğitim Bakanlığı'nın açıkladığı rakamlar daha düşündürücüdür. Rusça eğitim veren okullara devam eden 2 milyon 400 bin öğrencinin 1 milyondan fazlasını Kazak öğrenciler oluşturmaktadır. Kazakça okullara giden Kazak öğrencilerin sayısı ise 900 binden biraz fazladır. Bu rakamların bölgelere göre değiştiğini belirtmekte yarar vardır. Mesela Kostanay Oblastı'nda okul yaşındaki 61 bin öğrencinin yaklaşık %20'si yani 12.200'ü Kazakça öğretim görürken Kökşetav bölgesinde Rus mekteplerine giden 76 bin öğrenciden 32 bini Kazaktır ve yalnızca 6.800 öğrenci ana dilinde yani Kazakça eğitim görmektedir.

Cumhurbaşkanı Nazarbayev bu durumdan ne kadar rahatsız olduğunu verdiği örnekle açıklamaktadır. Rusça eğitim almayan gençlerin üniversitelere giremeyeceği şeklinde genel bir kanaat vardır. Nazarbayev bunun ne kadar yanlış olduğunu kendisinin Kazakça eğitim gördüğünü ve daha sonra Rusça öğrendiğini belirterek açıkladı.[16]

Mart 1989'da Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde kurulan Kazak Okulları Birinci başkanına göre ise Kazak okullarının sayısındaki düşüşün sebebi resmi evraklarda, ticarette, mahkemelerde ve diğer hizmetlerde Kazakçanın kullanımdan kalkmasıdır. Kazakistan'ın eski başkenti Almatı'da 1974'te sadece bir tane Kazak ortaokulunun olduğunu belirtmek gerekir. 1992 rakamlarıyla 289 bin Kazağın yaşadığı Almatı'da 1989 yılında iki tane ortaokul, yedi tane de yatılı okul olmak üzere Kazak okullarının sayısı dokuza çıktı. Bunun da Kazak diline son zamanlarda önem verildiği şeklinde yorumlamak mümkündür. 27 Eylül 1989'da devletin resmi dili olarak kabul edilmesi araştırıcıları böyle düşünmeye zorlamaktadır. Çıkarılan kanunla Kazakçanın resmi ve gayrı resmi işlerde, okullarda, üniversitelerde, basında kullanılması teşvik edildi.[17]

Eğitimde yapılması düşünülenler Kazak dili ile sınırlı değildir. Sırada edebiyat kitapları ile tarih kitapları vardı. Yöneticiler ve eğitimciler okul kitaplarının muhtevasını ve seçilen örnekleri de değiştirmeye başladılar. Yazarlar Birliği'nin Beyimbet Maylin ödülünü alan Kazak aydını, Sovyetler Birliği zamanında hazırlanan ve okullarda okutulan edebiyat kitaplarını tenkit etti ve Sovyet klasiklerinin yerine milli havayı teneffüs ettirecek bir edebiyatın okutulmasını tavsiye etti.

Böylece okul kitaplarının muhtevası da tartışmaya açılmış oldu. Komünist ideolojinin propagandasını yapan eserlerin yerine İlyas Cansügirov'un *Dala* (Bozkır), *Küy* (Ezgi), *Küyşi* (Ezgici) adlı eserleri, destanlar ve Kasım'ın *Dombıra*, *Tughan Cer* (Doğduğum Yer), *Akın Ölümü Hakkında Şiir* adlı eserlerin girmesi istendi. Bütün bu başlıkların Kazak kültürü ve Kazakistan ile yakından ilişkili olduğu ortadadır.[18]

Henüz 1994 yılında bu çalışmalar meyvelerini vermeye başladı. Kazak aydınları değişiklikliği yakından takip ediyorlardı. Cumhurbaşkanı'na yakın bir Kazak aydını kitaplarda Kazakistan'ın tarihi ve edebi şahsiyetlerinin yer almaya başladığını belirtti.[19]

KazakEdebiyatı

Kazak edebiyatının ilk nüshaları bütün Türk halklarına da ortaktır. En eskileri, Kültekin, Bilge Kagan ve Tonyukuk'a ithaf edilen Orhun Abideleridir. *Oğuzname* ve *Dede Korkut Kitabı* onları takip eder. Kazaklar Korkut Ata'yı kopuz sanatının atası olarak kabul ederler. İslam dininin yayılması neticesinde 10-13. yüzyıl eserlerinde Arap edebiyatının tesiri fazladır. Firdevsi, Nizami, Hafız, Sadi, İbni Sina, Farabi, Kaşgari ve Balasagunlu Yusuf gibi Türk sanatkarlar Arapça ortak eserler vermişlerdir. Nevai, Biruni ve Uluğbey onları takip ederler.

1428 yılında Barak Han öldükten sonra ulusun beyliği Coçi'nin küçük oğlu Şeyban'ın torunu olan Abulhayır Han'ın eline geçti. Hanlıktaki siyasi çekişmeler şiddetlendi. Ona karşı çıkanların başında Kerey ve Canıbek Sultanlar vardı. Bu mücadelenin sonunda hanlık ikiye bölündü. 1456 yılında Kerey ve Canıbek kendi yanlarındaki halklar ile birlikte Yedisu'ya göç ettiler. Moğolistan'a yakın ve Şu Nehri boyunda Kerey ve Canıbek'in kurduğu yeni hanlık Kazak adı ile anılmaya başladı. Kazak Hanlığı'nın kurulmasına bağlı olarak halkın kendine has eski edebiyatı gelişti ve şekillendi. Bu devirde ozanların çalıp söylediği nazım türü olan "cır" yaygınlaştı. "Cırşı" olarak adlanan ozanlar, geçmişteki Türk halklarına ortak edebi eserleri devam ettirip Kazak halkının eski ve yeni edebiyatının oluşmasına ön ayak oldular.

Kazak edebiyatı bugünkü Kazakistan coğrafyasına yerleşen halkların meydana getirdiği zengin ruhanî hazinenin ürünüdür. Asırlar boyunca bu zengin mirastan ilham aldı ve eski geleneklerin de devamıyla gelişti. Yazılı edebiyat ürünleri olarak bilinen şecirelerin varlığı bilinse de bunların çoğu kaybolmuştur. Kadırgalı Celayir'in *Camiü't-tevarih* (1602) adlı eseri bugüne kadar gelenlerdendir. Şecire, bütün Türk halklarının eski tarihi ile birlikte 14-16. yüzyıllardaki Kazakistan tarihini, onların siyasi durumunu, Kazak yurdunun iç ve dış şartlarını anlatmaktadır. Kazak hanlarının soy ağacı da eserde verilmiştir. Eserin giriş kısmı, orta asırdaki edebi Türk dilinde yazılmakla birlikte Kazak halkının atasözleri, deyimleri de yer almaktadır.

Halk edebiyatı nazmı sadece halkın başından geçen tarihi olayları, onların arzu ve isteklerini, yaşadıkları zorlukları anlatması bakımından değil, toplumun siyasi ve sosyal yapısını, düşüncesini, dünya görüşünü edebi bir üslupla verebilmesi bakımından da değerlidir.

20. yüzyılın başlarına kadar göçebe hayatı devam ettiren Kazak halkının zengin halk edebiyatı vardır. Bu edebiyatın bütün türleri gelişmiş ve çoğu canlılığını hâlâ devam ettirmektedir. İlk söyleyenleri belirsiz (anonim) *añız-ertegiler* (rivayet, efsane, masal), *makal-meteller* (atasözleri), *şeşendik sözler* (kıssalar), *turmıs-salt* (gelenek-görenek) *cırları*, *tarihî cırlar*, *arnav* (kaside-methiye), *tolgav* (koçaklama), *öleñ* (türkü), *aytıs* (atışma) vb. türler Kazak halkının zengin kültür hazinesini meydana getirirler. Halk şarkılarına "cır," bunları söyleyenlere de "cırav" veya "cırşı" adı verilir. Akınlar (halk ozanları) da cıravlar gibi dombıra çalarak hikaye, destan anlatırlar, aytıslara katılırlar.

Makal-meteller sözlü edebiyatın en eski türlerindendir. Mazmunu halkın yaşantısını, gelenek ve göreneklerini, tabiatını gösterir. *Şeşendik* sözler, sözlü edebiyatın didaktik türlerindendir. Şeşendik sözlerin mazmunu, makal-metellere, añız-engimelere ve akın aytıslarına benzer. *Turmıs-salt* cırları, göçebe halkın evlilik, göç gibi gündelik hayatını anlatır. Halk hayatının aynası da denir. *Ertegiler*, eski devirleri anlatan, asırdan asıra kalıplaşarak gelen günlük hayatı anlatan halk hikayeleridir. Şark edebiyatı mahsulü olan "Kırk vezir", "Kelile ve Dimne" ve "Tutînâme" gibi halk hikayeleri Kazaklar arasında da yaygın olarak bilinir ve anlatılır. *Batırlar* (kahramanlık) cırı, nesilden nesile ulaşan kahramanlık şiirleridir. Vatan sevgisi, kahramanlık duyguları, ahlâkî konular bu destanlarda geniş yer tutar. "Koblandı", "Alpamış", "Edige", "Kanbar Batır" Kazakların önemli destanlarındandır. Kopuz veya dombıra ile birlikte söylenir. *Gaşıktık* cırlar, kahramanlık şiirleriyle birlikte ortaya çıkmıştır. "Kozı Körpeş" ve "Bayan Suluv" bu türün en çok sevilenleridir. *Tarihî cırlar*, Kazak halkının başından geçen tarihî olayları anlatır. Bunlardan en mühimi de 18. yüzyılda Cungarların saldırısını anlatan ve "Karatavdıñ basınan köş keledi" diye başlayan cırdır. *Aytıslar* Kazakların doğru sözü, söz yarışı, fikir dalaşı dediği bir yarışmadır. Akın aytıslarında halkı ilgilendiren her şey söz konusudur. Halkın yaşantısını, gelenek ve göreneklerini, tabiatını gösterir. *Cumbak aytısı*, dombıra eşliğinde akınlar arasında ve seyirci önünde yapılan bir tür bilmece sorma yarışmasıdır. Cumbaklara tabiattaki canlı cansız her şey girer. Bunlardan halkın dünya görüşünü, edebî seviyesini öğrenmek mümkündür. *Balalar* folkloru, çocukların ahlakî talim ve terbiyesini amaçlayan bir halk edebiyatı türüdür.

Kazak adıyla bilinen edebiyatın ilk temsilcileri o zaman bütün Deşt-i Kıpçak'ta adı duyulan Asan Kaygı, Kodan Tayşı ve Kaztugan (Süyinişûlı) cıravlardır. Bunların ortak düşünceleri hayat, dostluk, insanlık, yiğitlik, ar, namus ve adaletle ilgili konularla birlikte vatan, millet, birlik, beraberlik, hürriyet için mücadele etmek ve bu mukaddes değerlere sahip çıkılması gerektiğini anlatmak olmuştur. Bugüne ulaşan eserlerinde Abulhayır Han dönemindeki bölünmüşlükten ve Kazakların bağımsız halk oluşundan bahsedilir. 14. yüzyılda yaşayan Cirenşe Şeşen ve Sipra Cirav'ın söylediği kıssalar ve şiirler günümüze kadar yaşatılmıştır. Cıravlar şiirinin gelişmesinde Dosmambet (ö. 1523) ve Şalkıyız'ın (1465-1560) eserleri önemli yer tutar.

Asan Kaygı, Dosmambet ve Şalkıyız 16. yüzyılın önemli temsilcileridir. Tensufi Bek ile kadın akınlar Çal Kiyiz Hala ile Kerulen Hala da yine bu yüzyılda yaşamış akınlardır.

17. yüzyılda Kazdabıstı Kazıbek (1661-1758) akın önemli bir şahsiyet olarak öne çıkar.

18. yüzyılın ilk çeyreğinde Cungarlar baskınlar yapmaya başladılar. Dolayısıyla edebiyat da bu baskınlara karşı verilen mücadeleleri anlatır. Cungar saldırganlarına karşı mücadeleler Aktamberdi cırav (1675-1768), Ümbetey (1706-1778), Tötikara gibi akınların eserlerinde açıkça görülür. Bu devirde Kazak edebiyatının en büyük temsilcisi Buhar (1668-1781) cıravdır. Akın Buhar, yazdığı siyasi-hicvi şiirleri ile Kazak halkının en değerli akınlarından biri olmuştur. Eserlerinde Rus tehlikesine dikkat çekmiş ve halkının uyanık olmasını istemiştir.

Köteş ve Şal akınlar da 18. yüzyılın diğer temsilcileridir. Ömrü boyunca yokluk çeken Köteş (1745-1818) eserlerinde zenginlik-fakirlik ve kaderin adaletsizliğine dair şiirler yazmıştır. Şal akının (1748-1819) eserleri daha zengindir. Şal akın din, ahlak meselelerinin yanı sıra zenginlik, fakirlik, bu dünya ile ahiret üzerine felsefi didaktik eserler vermiştir. 18. yüzyılın sonunda Kazakistan'ın büyük bir bölümü Rusya'nın eline geçmişti. Böylece Kazak bozkırında yeni bir dönem başladı. Bu Rus işgali Kazak edebiyatına da aksetti. Akınlar, halkı bu baskıya ve işgale karşı mücadeleye davet eden şiirler yazdılar.

19. yüzyılın ilk yarısında yaşayan kabiliyetli akınların başında Muhammet Ötemisûlı (1804-1846) gelmektedir. Muhammet İslamî bir eğitim aldı, Rusça öğrendi, eski Kazak şiirini ve halk edebiyatını iyi biliyordu. İç Orda'nın hanına çok yakındı ve saraya yakın yaşadı. 1830-1845 yılları arasında çarlık rejimine ve Cihangir Han'a karşı isyan eden İsetay Taymanûlı'na katıldı. İsyan sırasında öldürüldü. Şiirlerinde bu isyanın safhalarını anlattı.

Kuramsaûlı Akın Sarı da medrese eğitimi gördü. Arapça ve Farsçayı öğrendi. Rusların Kazakistan'daki yayılmasına karşı şiirler yazdı ve *Muhammediye* adlı eseri Kazak lehçesine aktardı.

Dulat Babataev (1802-1871) Kazak halkının, bütün Türki halkların eski şeciresinden haberdar, eski akın ve cıravların mirasını iyi tanıyan, onun özelliklerinden ilham alan bir akındı.

Medrese eğitimi almış dindar biriydi. Buhar Cırav'ın milliyetçi fikirlerini benimsedi ve onları şiirlerinde işledi. Dulat gibi Şortanbay Kanaev (1818-1881) ve Murat Monkeev (1843-1906) akınlar da Rus kültürünün Kazak halkı arasında yayılmasına karşıydılar ve Kazak kültürünün muhafazası taraftarıydılar.

19. yüzyılın son yılları ile 20. yüzyılın başında akın ve yazarların en önemli meselesi halkı uyandırmak, cehâletten kurtarmak, ilim öğretmek oldu. Yani eğitim meselesi gündeme getirildi. 20. yüzyılın başında Kazaklarda iki türlü eğitim vardı. Birisi medreselerdeki İslamî tarzda eğitim, ikincisi de Rusça, dolayısıyla dünyevî eğitim. Medreselerde eğitim verenler Buhara, Semerkand, Taşkent, Kazan, Ufa, Orınbor, Troitsk gibi yerlerde okuyan Tatar ve Başkurt mollaları idi. Asrın başında medrese eğitimi de "kadimci" ve "ceditçi" olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bunlardan birincisi eskiden beri devam eden ve Arap harfleri ile yapılan dinî eğitimdi. Yeni tarz eğitimde ise Alfabe değişikliğinin yanı sıra derslerde de farklılık söz konusuydu. Dinî derslerin yanında tarih, coğrafya, matematik gibi dersler de okutulmaktaydı. Bu usulün başını ise Tatar Türklerinden Şehabettin Mercani ve bütün Türk

halklarının takdirini kazanmış olan İsmail Gaspıralı çekiyordu. Kazaklar arasında bu usulü yaygınlaştıran Ahmet Baytursınov oldu. 20. yüzyıl başındaki Kazak akınları bu iki usulde eğitim aldılar.

Yine bu dönemde kitap basımı işi de gelişti. 1862-1900 yılları arasında 70 civarında Kazak kitabı basıldı. 1900-1917 arasında ise basılan kitap sayısı 200'e ulaştı. Basılan kitaplar arasında Kazak sözlü edebiyatı mahsülleri, şecireler, dini kitaplar, Şark edebiyatı mahsulleri, okuma kitapları, Rusçadan tercümeler ve Kazak yazarlarının eserleri vardı.

Yine yüzyılın başında gazete ve dergiler de çıkmaya başladı. *Türkistan Vilayatınıñ Gazeti* 1870 yılında Taşkent'te çıkmaya başladı. 1888-1902 yılları arasında Ombı'da da *Dala Veleyetiniñ Gazeti* yayınlandı. 1907 yılında St. Petersburg'da ancak bir sayı çıkabilen *Serke* adlı gazete Kazak dilinde yayınlandı. *Kazakstan Gazeti* 1907 yılı Mart ayında Troitsk şehrinde bir sayı çıktı. *Kazakstan* gazetesi ise 16 Mart 1911'de başlayıp iki dilde altı sayı basıldı. 1913 yılında ise ancak 13-14 sayı çıkabildi. *Yeşim Dalası* 1913 yılında Petropavl'da Kazak ve Tatar dillerinde haftada üç gün çıktıktan sonra yıl sonunda kapandı.

20. yüzyıl başında yayınlanan *Aykap* ve *Kazak* gazetesi, Kazak edebiyatının gelişmesine, çeşitli edebî türlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. *Aykap* gazetesi 1911 Ocak ayında başlayıp 1915 Ağustos ayına kadar Troitsk şehrinde ilk yıl aylık olarak, daha sonra ise ayda iki defa 89 sayı çıktı. Gazeteyi çıkaran da redakte eden de tanınmış akın ve yazar Muhammetcan Seralin idi. Gazete Kazak halkını ilgilendiren, mesela eğitim, eğitim şartları, Kazak kızlarının eşitsizliği, başlık parası, Duma'ya temsilci seçilmesi, kitap basım işleri gibi bütün meseleleri tartışmaya açtı.

Kazak gazetesi ise Orınbor şehrinde 1913'te yayınlanmaya başladı. Başlangıçta haftalık olarak basılan gazete daha sonra haftada üç kez basıldı. Kazak halkının hayatı ve hayat şartlarının yanı sıra esas mesele olarak Kazak topraklarının işgaline dikkat çekti. Gazetenin redaktörleri Ahmet Baytursunûlı ile Mircakıp Dulatov idi.

20. yüzyıl başındaki Kazak edebiyatında yeni edebî türler ortaya çıkmaya başladı. Daha evvel, yalnızca öleñ (şiir), cır yazılırken daha sonra povest, roman, dramalar yazılmaya ve basılmaya başladı.

19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başlarında yaşayan ve şiir söyleyen Kazak akınları Bircan Kocagulov (1834-1897), Aset Naymanbayev (1867-1924), Sara Tastanbekova, Akın Sere (1843-1913), Cayav Musa Baycanov (1835-1929) ve Cambıl Cabayev (1846-1945) daha ziyade halkın isteklerini dile getirdiler, baskıya ve adaletsizliğe karşı şiirler yazdılar.

Bunlardan Cambıl Cabayev, Kazakların en meşhur akınlarından biridir. Hokand hanlarının ordusunda Ruslara karşı savaştı. Başlangıçta Ruslara karşı koyan, Kazak millî kahramanlarını öven şiirler yazdı. 1917 İhtilâli'nden sonra ise Bolşeviklerin tarafına geçti ve daha önce anlattığı destanları devrin siyasetine göre değiştirdi.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kazak topraklarında aydınlanma dönemi başladı. Bu dönemin önde gelen şahsiyetleri, etnoğraf ve halk bilimcisi Şokan Velihanov (1835-1865), pedagog eğitimci ve Kril harflerini esas alan Kazak alfabesini hazırlayan yazar İbray Altınsarın (1841-1889) ve yenilikçi şair Abay Kunanbayev'dir. (1845-1904) Rus dili, edebiyatı ve kültürünü yakından öğrenmiş olan bu üç aydın da Kazak halkının eğitimi ve gelişmesi için uğraştı.

20. yüzyılın başından itibaren Kazak edebiyatında Batılı mânâda hikaye ve roman türleri ile birlikte yeni edebiyatın diğer türlerinde eserler ortaya çıkmaya başladı. İhtilâle kadarki dönemde gelişen Kazak edebiyatını ayrı değerlendirmek gerekir. Bu dönemde ortaya çıkan edebiyatın kurucularından birisi ve en mühimi İbray Altınsarın'dır.

Modern mânâda ilk Kazak hikaye yazarı, şair ve eğitimci İbray Altınsarın'dır (1841-1899). Diğerleri gibi Altınsarın da Kazak sözlü edebiyatına ilgi duydu. Halk hikayeleri üzerine kurulmuş "Lokpan Hekim" (Lokman Hekim), "Temiz Pınar", "Cehalet" gibi hikayeleri vardır. Karakterlerde derinlik yoktur.

Kazak yazılı edebiyatının başlangıcı sayılan Abay'ın hiciv ve tenkit tarzındaki şiirlerini örnek alan şair ve yazarlar *Aykap* gazetesi etrafında toplandı. Bunlar arasında Sultanmurat Toraygırov (1893-1920), Sabit Dönentaev (1894-1933), Spendiyar Köbeyev (1878-1956), Muhammedcan Seralin (1872-1929), Beket Utetilevov (1874-1946), Tair Cömertbayev (1891-1937) ve Berniyaz Kuleyev (1895-1923), Ekim İhtilali'nden sonra sosyalist gerçekçilik taraftarı oldular. Bunların yanında yine aynı dönemde yetişen ve eser veren Nurcan Navşabayev (1859-1919) ve Meşhur Yusuf Köbeyev (1857-1931) gibi aydınlar da folklor malzemeleri ve yazılı edebiyat örneklerini topladılar. Eserlerinde de dinî görüşlerine ağırlık verdiler. Ahmet Baytursunov, Mir Cakıp Dulatûlı ve Magcan Cumabay gibi milliyetçi Kazak aydınları da *Kazak* gazetesi etrafında toplandılar.

Mir Cakıp Dulatûlı'nın (1885-1938) 92 sayfalık ve "Kazak dilinde roman" olarak nitelenen *Bahtsız Jamal* (1910) adlı eseri, Kazak edebiyatında ilk romandır. Onu takiben 1911'den sonra pek çok uzun hikaye ve kısa romanlar görülmeye başladı. Tahir Cömertbayev'in (1884-1937) *Kız Körelik* (1912), Akiram Galimov'un (1891-1913) *Beyşara Kız* (1912) romanı, B. Ercanov'un "Okuga mahabbat" (Okuma sevgisi) hikayesi (1912), Spandiyar Köbeyev'in (1878-1956) *Kalıñ Mal* (Başlık) (1913) romanı, Muhammedsalim Kaşimov'un (1884-1935) *Muñlı Mariyem* (1914) romanı, Sultanmahmut Toraygirov'un (1893-1920) *Kamar Sulu* (1914) romanı, Beyimbet Maylin'in (1894-1939) *Şuganıñ Belgisi* (1914), *Bolgan İs* (1914) ve *Seksen Som* (1918) ile Saken Seyfullin'in (1894-1938) *Cubatû* (1917, Avutma) romanları yayınlandı.

Hikayelerin ortak noktası eğitimdir. Eğitimsizlik ve cehaletten dolayı Kazak halkını, kendilerini bekleyen tehlikelere karşı uyaran *Bahtsız Jamal*'in tesiri bütün hikayelerde görülür. Jamal gibi *Kamar Sulu*'nun Kamar'ı ile *Kalıñ Mal* romanının Gayşa'sı da geleneksel evlilik sisteminin kurbanıdır. Hikayelerin sonunda kadın kahramanlar genellikle trajik olarak ölürler veya intihar ederler.

1920-1940 Arası Kazak Edebiyatı

1920'li yılların ortasında İsa Bayzakov (1900-1946), Kalmakan Abdukadirov (1903-1964), Abdilda Tacibayev (d. 1909) gibi şairler, yeni bir imaj, üslub ve çağdaş konularla Sovyet Kazak edebiyatını güçlendirmeye çalıştılar. Gabidin Mustafin (d. 1902) ve Gabit Müsirepov (d. 1902) gibi romancılar da yazarların ideolojik eğitiminde ve burjuva ile mücadelesinde önemli rol oynadılar. 1926'da Emekçi Kazak Yazarları Birliği kuruldu. *Cil Kisü* (İlk belirtiler) adlı antoloji 1927'de çıktı. *Caña Adebiet* (Yeni edebiyat) adlı gazete de 1928'de yayınlanmaya başladı. 1934'te Kazakistan Yazarlar Birliği kuruldu. Bu tarihlerde yazar ve şairler de Yazarlar Birliği'nin prensipleri doğrultusunda bütün edebî türlerde eserler vermeye başladılar. Saken Seyfullin, Lenin'i anlatan ve halkın bağımsızlık mücadelesini yansıtan şiir ve romanlar yazdı. Beyimbet Maylin de milliyetçiliğine karşı ve Kazak köylerinin kollektifleştirilmesi için yapılan mücadeleyi anlatan *Azamat Azamatiç* (1934) adlı eserini yayınladı.

Saken Seyfullin (1894-1938), Beyimbet Maylin (1894-1938), Muhtar Avezov (1897-1961), Ciyengali Tilepbergenov (1895-1933), İlyas Bekenov (1892-1938), Gabit Müsiperov (d. 1909), Sabit Mukanov (1900-1973), Smagul Saduvakasov (ö. 1938), C. Aymavıtov (ö. 1938) ve İlyas Cansugirov (1894-1938) gibi genç yazarlar 1920'li yıllarda Kazak edebiyatına damgalarını vurdular. "Sosyalist gerçekçi" Sovyet Kazak edebiyatının kurucuları sayılan bu yazar ve şairlerin çoğu Sovyet hükümetinin çizgisinde yazmadıkları için 1930'lu yıllarda hayatını kaybetti.

Saken Seyfullin, yazmış olduğu *Tar Col, Taygak Keşû* (1923-1927) romanı ile o zamanın emekçi yazarı kabul edildi. Fakat Kazak halkının köydeki hayat tarzını idealize etmesi, köylüleri ve olayları tasvir edişi Sovyet eleştirmenlerinin işini güçleştirdi.

Beyimbet Maylin de "Estay avılı" (1922), "Gülşara cengey" (1923) ve "Ravşan-Komünist" (1929) gibi 1917 Ekim İhtilali'ni öven hikayeler yazdığı halde tenkide uğradı. "Talak" (1926, Boşanma) ve "Şarigat buyrugı" (1928) gibi din karşıtı hikayeleri bu tenkitlerin biraz hafiflemesine sebep oldu.

1940 Sonrası

II. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında edebiyat üzerindeki kontrol zayıflayınca yazarlar biraz nefes aldılar. Konularını serbestçe seçme imkanı buldular. Muhtar Avezov, Kazak edebiyatının babası sayılan şair ve yazar Abay Kunanbayûlı'nın hayatını anlatan iki ciltlik *Abay* kitabını yayınladı. *Abay Yolu* adıyla 1952 ve 1956'da iki cilt daha yayınlandı. Bu kitaplarda Avezov, Sovyet döneminden çok önce Kazak aydınlarının uyanışını hazırlayan Abay'ın ideallerine ve 19. yüzyılda Kazak hayatının değerlerine dikkati çekti. İhtilal öncesini idealize etmekle Komünist Parti çizgisinin tamamen dışına çıkan bu roman, 1950'lerden sonra yazılacak olan tarihî romanlara ilham verdi.

1953'te Stalin'in ölümüyle yazarlar biraz daha rahatladılar. Tarihî şahsiyetlerin biyografilerini konu alan romanlar yazmaya başladılar. Sabit Mukanov (1900-1973) Çokan Şıngıs-ulı Velihanov (1835-1865) hakkında 4 ciltlik roman yazmaya girişti. Mukanov 1973'te ölünceye kadar 1967 ve 1970'de ilk 2 cildi *Akkan Culdız* adıyla bastırdı. Dikhan Abilev (d. 1907) *Akın Armanı* (1965) ve *Arman Colında* (1965) adlı iki ciltlik kitabını yazdı. Abilev, reformcu şair Sultanmahmut Toraygirov'un (1893-

1920) hayatını anlattı. İlyas Esenberlin (d. 1915) gibi daha genç yazarlar ise 19. yüzyıldan daha gerilere giderek tarihî şahsiyetleri ön plana çıkardılar. İlyas Esenberlin 3 ciltlik eserinde 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadarki Kazak tarihini ele aldı.

Dükenbay Doscanov (d. 1942), Orta Asya'nın İslam ve İslam öncesi dönemlerini anlatan romanlar yazdı. *Zeval* (1970) romanında, Cengiz Han'ın emrindeki Moğol istilası sırasında Orta Asya Türklerinin çektiği sıkıntıları anlattı. Doscanov'un diğer romanları *Otırar* (1973), *Farabi* (1975) ve *Tabaldırınga Tabın* (1980, Kendi Eşiğine Tapın) İslam'ın Orta Asya'daki ilk yıllarına ve o dönemin Farabi (873-950) gibi tarihî şahsiyetlerini konu aldı. Diğer Kazak yazarlarından Abiş Kekilbayev (d. 1939) *Ürker* (1980) ve Cumabek Edilbayev (1923-1983) *Türkistan* (1982) romanında Sovyet dönemi öncesi Orta Asya'yı anlattılar.

Edebiyat kitaplarındaki değişikliğe paralel olarak tarih kitapları da mercek altına alındı. Kazak tarihi yeniden ele alındı, yeniden ve daha milli bir açıdan yazılmaya başlandı. Kazak tarihi Sakalardan başlayarak 9 bölümde incelendi. Meşhur Kazak şairi Olcas Süleymanov bu yeni tarih konusunda desteğini verdi. Eski bir geleneği yani "Kazakların yedi göbek atasının" adını saymayı gündeme getirdi. Bu da 1917'den öncesini yok sayan veya karalayan Sovyet tarih görüşüne indirilen son darbe oldu.

Tarihin Boş Sayfalarını Doldurmak

Tarih meselesi veya daha doğrusu tarihî kimlik, Kazak kültürü, geleneği, dili ve en önemlisi, millî kimliğin muhafazasında büyük rol oynadı. Pek çok yazar, şâir ve eğitimci, tarih, kültür ve dil ile ilgili çok eski zamanlardan başlayarak bugüne kadar gelen konuları ele alıp derinlemesine incelemeye başladılar. Geçmişin ve bugünün şahsiyetlerini ön plana çıkarmaya, onların biyografilerini ve özelliklerini anlatarak halk arasında bir şuur oluşturmaya çalıştılar.

Kazaklar, şecereler yazarak çocuklarına tarih bilgisi vermektedirler. Kazaklar arasında "şecereci" denilen şahsiyetlerin ortaya çıkması da böyle bir geleneğin ürünüdür. Öyle şecereler vardır ki Kazakların soyunu Nuh Peygamber'e kadar götürmektedirler. Kazakların yetiştirdiği meşhur şecereciler veya tarihçiler arasında Nurcan Havşabayev, Şekerim Hudayberdiûlı, Muhametcan Tınışbayev ve Meşhur Yusip-Köpeyûlı'nı saymak gerekir. Bu tarihçiler vasıtasıyla tarih şuuru, Kazaklar arasında daima canlı tutulmuştur. Hepsinde ortak olan nokta, Kazakların atalarının Alaş olmasıdır. Ondan Kazak doğmuş, onun da Akarıs, Bekarıs ve Canarıs adlı üç oğlu olmuştur. Akarıs'tan Ulı Cüz, Bekarıs'tan Orta Cüz ve Canarıs'tan da Kişi Cüz ortaya çıkmıştır.

İlk bakıldığında soylar arasında bölünmelere yol açacağı akla gelen bu yeniden yapılanmanın tek ve basit bir sebebi vardır. Polonyalı bir araştırmacının 1952 yılında söylediği gibi Sovyet mütefekkirleri diğer halklarla birlikte Kazak halkının da tarihini çarpıtarak yazmışlardı.[20] Bunun örneğini, üç defa gözden geçirilen ve her defasında yeniden yazılan Kazak tarihi kitabının üç değişik baskısında görmek mümkün. Kazak tarihinin Sovyet düşünce yapısı ile uyuşması için bu değişikliklerin yapılması gerekiyordu.

Son gelişmeler de yeni düzenlemelerin yapılması gerektiğini göstermektedir ve Kazaklar da bunu yapıyorlar. Kazakların nerden geldiği ve dünya tarihi içindeki yerleri sorgulanmaya başlandı. İlerde de görüleceği gibi Kazakların Türk soyundan geldiği her defasında vurgulanıyor. Bir makalesinde Kazak tarihçisi, Kazakların görünüşlerini babalarından, dillerini de analarından aldığını söyleyerek tarihî bağlarını şöyle kuruyor:

Söylemek gerekirse, Orta Asya'nın geniş bozkırlarındaki çocukların hafızalarında Türk gruplarının Bozkurt bayrağı altında büyüdükleri ve onun gölgesinde çoğaldıkları yazılmıştır. Kañlı, Üysin, Dulat, Arğın, Alşın, Celayır, Oğız, Kıpşak, Kırgız, Karlık ve diğer Türk grup ları, Saka ve Hunların yanında yerleşerek, geleceğin Kazaklarının temellerini attılar.[21]

Bu ve bunun gibi Kazak tarihini konu alan ve Sovyetler tarafından uzun süre dondurulan Kazak tarihini inceleyen araştırma yazıları, *Ana Tili* ve *Qazaq Ädebieti* gibi süreli yayınlarda sık sık yayınlanmaktadır. Bunlardan ikincisi etrafında kurulan 'Adilet' cemiyeti de, Kazak tarihi konusunda yapılan haksızlıkları araştırmaya yöneliktir. Batılı bir araştırmacının bu konudaki ve cemiyetin amacı konusundaki görüşleri de şöyle:

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği halklarının tarihindeki boş sayfaları doldurmak, sosyalist ideolojiler uğruna öldürülen aydınların haklarını iade etmek, demokrasi ve açıklık politikasının güçlenmesi için halkın gücünü yönlendirmek.[22]

1916 ile 1923 yılları arasındaki dönem, bir başka ifade ile Basmacı isyanı ve Sovyetlerin ortaya çıktığı dönem, Kazaklar için büyük ehemmiyet taşımaktadır. 'Basmacı' sözünün olumsuzluk ifade ettiği ve Komünist Parti tarafından verildiği mâlum. Kazakistan ve Özbekistan'da bugünlerde konu yeniden ele alınıyor ve inceleniyor. Hatta edebiyatın da konusu olmaya başlıyor. Valihan Qalicanov'un romanı *Şañber* de konuyu işleyen romanlardan birisi. Bu romanda Kazaklar, kendilerini kısır bir döngünün içinde bulurlar. Bir taraftan hanlara ve toprak ağalarına karşı bir isyan, diğer taraftan da Çar rejimini yıkmak için uğraşan Bolşeviklerle yapılan işbirliği. Kazaklar kendi aralarında bölünürler. Bazıları Bolşeviklere karşı koymak için mücadeleye girişirken bazıları da onlara yardım ederler. İki kardeşin zıt cephelerde biribirleriyle çarpışmaları, Kazakların o zamanki durumunu gösterir. Romanın maksadı, konunun yeniden değerlendirilmesi ve bölünme ile nelerin kaybedileceğinin Kazaklara hatırlatılmasıdır. Yazar bunu başarıyla yapıyor. Böyle ferdi yazarların yanı sıra, kurulan dernekler de Kazak tarihini yeniden ele alıp yapılan yanlışlıkları düzeltmeye çalışıyorlar. Bunlardan bir tanesi Jeltoksan.

Gorbaçev'in liderliğindeki Moskova hükümeti, 1986 yılının Aralık ayında Kazakistan Komünist Parti Birinci Sekreteri Kazak Dinmuhammed Kunaev'i Rus Gennady Kolbin ile değiştirmek istedi. 16 Aralık günü yapılan bu değişiklikten bir gün sonra Kazakistan'ın Başkenti Almatı'da halk protesto yürüyüşü yaptı. Başlangıçta gayet sâkin olan bu protesto daha sonra, iddialara göre hükümetin kışkırtmaları neticesinde bir şiddet gösterisine döndü. Polis ve askerî kuvvetler güç kullanarak olayı bastırdılar. Resmî açıklamalara göre 2 kişi, resmî olmayan kaynaklara göre de sayıları 200'e varan

insan hayatını kaybetti. Kazak öğrencilerin ve Kazak milliyetçilerinin Sovyetlere karşı ilk ayaklanması olarak bilinen olay da geçici olarak bastırılmış oldu.

Bu olayları takiben Jeltoksan kuruldu. Yine bu gösterilerden beş sene sonra Kazakistan hükümetinin 11 Aralık 1991'de yayınladığı bir bildiri ile 17 Aralık, "yeniden diriliş" günü olarak kabul edildi.

Bağımsızlığın 1991 yılında yeniden ele geçmesiyle birlikte Kazakçılık (Qazaqşılıq) fikri de ortaya çıktı. Bu çalışmada da ele alındığı gibi değişik unsurlar üzerinde çalışmalar, değerlendirmeler, değişiklikler yapılmaya başlandı. *Şañber* romanında olduğu gibi şiirde de bu kimlik şuuru yükselmeye başladı. Kazak milliyetçiliği de en çarpıcı ifâdesini Tolımbek Alimbekûlı'nın şiirinde buldu:

Kendi aralarında "Orışçıldar", "Türkşilder", "Batışıldar" ve "Ultşıldar" olarak bölünen Kazak aydınlarının, Kazak kimliğine ve Kazak milliyetçiliğine göstermiş oldukları hassasiyetin hiç de plansız programsız olmadığını yukardan beri verilmeye çalışılan örnekler gözler önüne sermektedir. Kazak milliyetçiliğinin bugünkü geldiği yeri göstermesi bakımından Kazak şâiri Tolimbek Alimbekulı'nın "Men Kazakpın…" başlıklı şiirinden bir dörtlük zikretmek gerekli ve yeterlidir:

Men Kazakpın…

Birlesip jûmsar bolsam küşimdi eger.

Qazaqtıñ jalpaq älem küşin körer.

Äy, biraq mıñ bir ölip tirilsem de

Bölmesem jüzge, rugha işim keber.[23]

Men Kazağım

Birleşip kullanacak olsam gücümü eğer

Kazağın bütün âlem gücünü görür.

Ey, bin ölüp, bin dirilsem de

Bölünmesem yüze, soya, işim artar.

Burada görüldüğü gibi parçalanmaktan ziyade bütünleşmeye doğru giden bir eğilim söz konusudur.

Kazakistan ve Kazak halkının millet olma yolunda epeyce mesafe katettiği ortadadır. Bunu yaparken de kendi geçmişlerini hatırlamaya, uzun süredir ihmal ettikleri ana dilleri Kazakçayı yükseltmeye, edebiyatlarını yeniden yazmaya, çocuklarını yeniden eğitmeye ve en önemlisi de İslam dininin hususiyetlerini ve gereklerini öğrenmeye, yeniden kazanmaya çalışıyorlar.

Son zamanlara kadar tarihleri ve kültürleri konusunda keşifleri ise mevcut duruma ve gelecekteki planlarına pek uymuyor. Bu yüzden bir kısım Kazak aydını tarihlerini yeniden gözden geçiriyorlar ve halihazırdaki hedeflerine yaklaştırmaya çalışıyorlar. Diğer taraftan bazı Kazak aydınları

da tarihlerini güçlendirmek için diğer Türk asıllı halkların tarihleri ile kopan bağları yeniden kurmaya çalışıyorlar. Bu durum sadece Kazak aydınları için değil aynı zamanda Kazak halkı için de geçerli bir durumdur. Gazete ve dergilere gönderilen mektuplar, yazılar halkın bu tür konularla yakından ilgilendiğini gösteriyor. Anvar Mamaşaripov'un başkanlığını yaptığı Maksat adlı şirket Kazakistan ile diğer halklar arasındaki işbirliğini geliştirmeyi amaçlıyor. Bu konuda Mamaşaripov'un görüşleri şöyle:

İlk önce, insanları terbiyeye, dürüstlüğe, ahlaklı olmaya, mutluluğa ve birliğe davet ediyoruz. Bu yolda, dostluk duyguları olanlar birbirlerine yardım edecekler. Tanrı yardım ederse, hiç vakit geçirmeden Müslüman ve Türk grupları aramıza alarak büyümek zorundayız.

Arıstanbab (Salmani Farisi) imaratını büyük bir cami ve medreseye, etrafını da gül bahçesine çevireceğiz.[24]

Biraz ileride görüleceği gibi bu bütünleşme önce Kazakların kendi aralarında, sonra da bütün Türk halkları arasında olması düşünülmektedir. Bu konuda daha fazla bir şey söylemek için henüz çok erken. Fakat, Kazak milliyetçiliğinden veya Kazak kimliğinden, daha geniş coğrafyaya teşmîl Türk kimliğine doğru gidiş de gözlenmektedir. Bunun örneklerini, her şeyden evvel, Türk halkları arasında kullanılması düşünülen ortak alfabe çalışmasında görmek mümkündür. Kazak dilinin, münferit bir dil olmadığı ve aksine Türk dil ailesinin bir ferdi olduğu görüşü de bir başka örneği teşkil etmektedir. Türk dillerini konuşan halkların biribirlerini kısa zamanda kolaylıkla anlayabileceklerini iddia eden görüşler de bu örneğin bir başka parçasıdır. Kazak aydınlarının bu konudaki görüşleri de ilginçtir:

Daha düne kadar, biz aydınlar korkumuzdan hiç sesimizi çıkarmadan Stalin dönemini yaşadık. Dolayısıyla sessizliğin arkasına sığındık… Aynı dili, gelenekleri, değerleri paylaşan, bizim gibi halklar (Türk halklarını kasdediyorum), enternasyonal eğitimin neticesi olarak biribirlerinden ayrı düştüler. Pan-Türkizm'in caydırıcı korkusundan sıyrılıp, çocuğumuza bu halkların yakınlığını öğretmeli ve olumlu düşünmesini sağlamalıyız.[25]

Diğer bir örneği de, son zamanlarda yayınlanan şiirlerde görmek mümkündür. Bavırcan Ömircanûlı'nın 'Türk Eli' şiiri de son gelişmelerin bir başka örneğidir:

Türik eli

Babam da bir, tegim de bir, Türik eli

Anam da bir, köngil de bir, Türik eli

Akşa bulttar uya salgan oyalap

Aşık, tunık kögim de bir, Türik eli.

…

Kötermesten kök nayzasın, kılışın,

Kögeredi, köyteydi eli şıgısım.

Kökke karap, ayga karap ulıgan,

Kök börini emip ösken tuvısım.[26]

Türk yurdu

Atam da bir, köküm de bir, Türk eli,

Anam da bir, gönül de bir, Türk eli,

Akça bulutların işleyerek yuva yaptığı

Açık, berrak göğüm de bir, Türk eli.

Çekmeden gök mızrağını, kılıcını,

Büyümekte, çoğalmakta hâlâ yurdum.

Göğe bakıp, aya bakıp uluyan,

Bozkurdu emip büyüyen özüm.

Ömircanûlı'nın bu şiiri Türk dünyasının bütün ortak özelliklerini ortaya koyması açısından mühimdir. Ayrıca şiir, Kazak milliyetçiliğinin hangi yönde geliştiğini de göstermektedir. Son dörtlükte tasvir edilen kurd sembolünün de Türklerin ortak efsanesi olan "Türeyiş destanı"nı hatırlattığını da vurgulamak yerinde olacaktır.

Bir milletin milli kimliğinin oluşmasında veya oluşturulmasında onun tarihi kadar önemli bir konu da o milletin dilidir. Kazakistan tarihine bakıldığında da dilin üzerinde en çok oynanan bir unsur olduğu görülmektedir. Bu gelişmeleri ve son durumu da şu şekilde değerlendirmek mümkündür.

Kazak Dilinin Yeniden Değerlendirilmesi

Milliyetçilik konusunda ortaya konulan kuramlar ve kuramcılara göre "dil, modern toplumları biribirine bağlayan tek vasıta" değildir.[27] Fakat, dilin cemiyet içindeki rolü ihmal edilemeyecek kadar mühimdir. Özellikle Türk halkları arasında millî kimliğin oluşmasında dil, çok önemli işlevler görmektedir. Millî kimlik, adeta dil etrafında oluşmuştur. Bu, Kazaklar için de geçerlidir. Dolayısıyla, millet olma yolunda ilerleyen Kazak aydınları kendi dilleri ve onun günlük hayatta ve resmî yazışmalarda kullanılması konusunda hassasiyet göstermektedirler. Kazak dilinde çıkan edebî bir dergideki yazıda zikredilen bir olay, Kazakların bu hassasiyetini göstermesi açısından mühimdir. Olay bir otobüste geçmiştir.

Novosibirsk'te iki aylık askerî eğitiminden dönen bir Kazak genç, otobüste duyduğu Kazak dilinin kendisinde uyandırdığı duyguyu "âdeta ruhuna akan bir ses" olarak tasvir ediyor. Aldabir adlı bir köyde duran otobüse altı yedi kişilik yeni bir grup biner. Yaşlı bir kadın, genç bir gelin, küçük çocuk, bir bebek, genç bir adam ve orta yaşın üstünde bir adam. Aynı aileden değillerse, mutlaka biribirlerini tanıyan insanlar. Biribirleriyle Kazakça konuşurlar. Fakat yaşlı kadın, henüz gözünü açamayan, dilini

ağzında çeviremeyen küçük bebek ile Rusça konuşmaya gayret göstermektedir. Durumu fark eden genç Kazak, yaşlı kadına niçin böyle yaptığını sorar:

Anne, seyahat esnasında kendi aranızda Kazakça konuştunuz, fakat torununuzla Rusça konuşmaya çalıştınız. Niçin? Hem de öyle bir Rusça ki benim yanımda oturan Ruslar bile rahatsız oldular. Niçin Kazak dilini, anasının sütü ile birlikte bu bebeğin ruhuna ve kanına doldur muyorsunuz? Anneler için bunu yapmak farz (parız) değil midir? Rusçanın senin bebeğine öğretilmeye ihtiyacı yok. Torunun yakında büyüyecek ve okul ile hayat ona Rusçayı zaten öğretecek. Onun için, bebeğin dilinin ana dili ile dönmesini temin etmek sizin vazifeniz değil midir?[28]

Kazakistan'da her gün binlercesinin yaşandığı sahnelerden sadece bir tanesi olan bu olay, Kazak dilinin kaderini göstermektedir. Bebek yaşta öğretilen Rusça, bugün Kazakistan'ın en çok konuşulan dili durumundadır ve bu durumun sağlıklı bir istatistiğini yapmak da oldukça zordur.

Rusçanın hâkimiyetini göstermesi açısından bir başka olayı daha zikretmek gerekmektedir. 1988 yılında Kazak radyosu, komsomol (gençlik organizasyonu) komiteleri ile bir sohbet programı hazırlar. Bunun bir parçası olarak Kökşetav Komsomol Komitesi kendi konuşmalarını kaydedip radyoya gönderir. Fakat orada çalışanlar arasında bu kasetleri dinleyip radyoya aktaracak Kazakça bilen bir kişi bile yoktur.[29]

Bu iki örneğin gösterdiği Kazak dilinin vaziyeti, Kazak aydınlarını mütehassis etmektedir. Konu üzerindeki çalışmalar 1991 yılındaki bağımsızlık ilânından sonra hızlanmış ve o günden beri Kazakistan'daki yüksek mevkiler için Kazakça bilme şartı aranır olmuştur. O kadar ki Cumhurbaşkanı Nazarbayev seçimden sonra göreve gelirken Kazakça sınava dahi tutulmuştur. Buna rağmen Kazak aydınları, halkı Kazak dilini kullanmaya teşvik etmektedirler. Kazakçanın teşviki konusunda ağır davranan siyâset adamları da tenkit almaktadırlar.

Devlet adamlarına yapılan bu tenkidin yanı sıra onların Kazak dili için yaptıklarını da zikretmek gerekir. Meselâ, cadde, sokak, meydan ve okulların adlarını Kazakçaları ile değiştirmek bile en kısa yoldan Kazak dilinin toplumda yerini sağlamlaştırması açısından önemli bir adımdır. Bu konudaki faaliyetler çok hızlı bir şekilde gelişmiş ve Kazakça isimler kendilerini hissettirmeye başlamıştır. *Ana Tili* gazetesinin başlattığı bir kampanya ile Almatı'dan başlayıp doğu sınırından kuzeye doğru giden otoyol boyunca şehir, köy, dağ, ırmak, göl gibi yerlerin isimleri ya Kazakçası ile değişitiriliyor ya da Rusçanın tesiri ile bozulmuş olan Kazakça isimler düzeltiliyor. Buna birkaç örnek vermek gerekirse:

	Yanlış	**Doğru**	
Irmaklar		Uzunkargalı	Uzınkaragaylı
	Kargalı	Karagaylı	
	Şelek	Şilik	
	Korgus	Korgas	
	Borohudzir	Buyrakojır	

	Jalañaş	Jalagaş	
	Bıjı	Bieje	
Göller		Ülken Almatı	Josalı
	Esik	Jasılköl	
Dağ	Joñgar kakpası	Kaptagay kakpası	
	İle Alatavı	Almatı Alatavı	
	Joñgar Alatavı	Jetisu Alatavı	
	Ketpen	Uzınkala	
	Alma Arasan	Almatı Arasanı	

Bu çalışmanın yapılmasında halkın yardımlarına başvuruluyor. Yaşadığı bölgede böyle bir durum tespit edenler gazeteyi arayıp bilgilendiriyor.[30]

Kazak dilini Kazakistan'ın resmî dili ilân eden Anayasa hem Kazakçanın hem de Rusçanın hukukunu korumaya yöneliktir. İlk anda Kazakçayı kesin resmî dil olarak kabul eden Anayasanın kabulü, Kazakistan'da yaşayan Rusları tedirgin etmiş, daha sonra da geri bir adımla Rusçaya da aynı haklar verilmiştir. Yine de bu girişim bir başlangıç olarak kabul edilmektedir.

Ana dilimiz kanun nezdinde ülkenin resmî dili olarak tanınmıştır. Şimdi, dilimiz kendi gücünü kazanıncaya kadar önümüzde uzun bir zaman vardır. Son yıllarda pek çok okul ve okul öncesi anaokulları bizim çocuklarımız için açılmıştır. Bu uzun bir oluşumun ve önemli bir vazifenin başlangıcıdır.[31]

Başkan Nazarbayev, Rusçaya Kazakça ile birlikte aynı hakların verilmesi konusunda görüşlerini açıklamıştır. Konuşmasında ülkedeki siyâsî düzeni koruyabilmek için Rusçanın da eski hukukunu koruması gerektiğini belirtmiştir.[32]

Rusçanın dünyaca kabul edilmiş büyük bir dil olduğunu ve Kazakistan'da resmî dil olarak kabul edilmesine gerek olmadığını; çünkü buna ihtiyaç duymadığını öne süren Kazak aydınları da mevcuttur. Ayrıca bu kişiler, diğer cumhuriyetleri örnek göstererek, hiçbirisinin Rusçayı ikinci bir resmî dil olarak kabul etmediğine dikkat çekiyorlar.

Ospanova, Sovyetler Birliği zamanında milletleri birbirine yakınlaştıracak ortak bir dile ihtiyaç olduğunu ve bunun da normal olduğunu söyledikten sonra bağımsızlığına kavuşmuş milletlerin ilk yaptıklarının kendi dillerini resmi dil haline getirmek olduğunu da belirtiyor. Dolayısıyla bağımsızlığın ilk yıllarında Kazak halkının da kendi ana dillerini, dinlerini, sanatlarını, hayat tarzlarını, geleneklerini gözden geçirmeleri ve onlara yeterince ehemmiyet verilmesini tavsiye etmişti. Zamanında Kazaklar Rusçayı kullanmıştı, şimdi Rusların ve Kazakistan'da yaşayan diğer halkların da vatandaşı oldukları toprakların diline saygı göstermelerinin, onu öğrenmelerinin zamanı geldiğini söylemişti. Gerektiği kadar öğrenseler onlar için yeterdi. Bunu teklif ederken de hiçbir halkı hedef almadığını, düşman

olarak görmediğini, ama şartların değiştiğini belirtmeye çalıştığını söylüyordu Ospanova. Örnek veriyor, Mağcan Cumabayev'in söylediği gibi "hayırlı insan taşıdığı kanla değil, halk için yaptığı fedakarlıkla, yaptığı çalışmaları ile ölçülür" demişti diyor. İnsanı aydınlığa taşıyan şey nasıl gözleriyse halkı aydınlığa taşıyan en kıymetli varlığın da "dil" olduğunu belirtiyor.[33]

Kazaklar dışında kalan halklar da Kazakçayı öğrenmeye başlıyorlar, en azından öğrenmeye çalışıyorlar. Kazak televizyonları halkı gayretlendirmek için Kazakça öğrenen başka halkları televizyon ekranlarına taşıyorlar, gazeteler önemli haberler olarak sayfalarında yer veriyorlar. Mesela *Ana Tili* gazetesinde "Olar Kazakşa söyleydi" (Onlar Kazakça konuşuyor) başlığıyla bir haber veriliyor. Haber başlığının altında bir resim ve resimde de üç tane geç kadın ile bir genç gülerek "Biz Kazakça söylüyoruz!" diyorlar. Resimdekiler memleket dilini araştıran derneğin galipleri olarak tanıtılıyor. Yarışmaya 6 bölgeden 20'ye yakın kişi katılıyor.

Cenibek Nelibayev'in başkanlığını yaptığı merkezde yapılan yarışmanın galiplerini halka tanıtmayı amaçlıyorlar. Kazananlar, Türksib bölgesinden ve Askeri Akademi öğrencisi Pavel Petrov, Cetisu bölgesinden ve Sımbat İktisat Fakültesi öğrencisi İrina Kim, Avezov bölgesinden ve Yeni Teknoloji Koleji öğrencisi Nadejda Regülova ve Bostandık bölgesinden 160 nolu Ortaokul öğretmeni Nataliya Kutsaya. Ayrıca resimde çıkmayan Avezov bölgesinden Yeni Teknoloji Koleji öğrencisi Natello Litke ile Almalı bölgesinden Almatı Devlet Konservatuvarı öğrencisi Diana Klimova da ödüle layık görülenler arasında. Gazeteci Nurlıbek Samatulı'nın ifadesi ile "kendi hayatını yaşadığı memleketin dilini öğrenen kişi böylesine hürmete fazlasıyla layık."[34]

Kazakistan'ın içinde gelişen bu dil şuuru ile birlikte Kazakistan'ın sınırlarını aşan bir çalışma da alfabe konusunda yapılan çalışmalardır. Grup kimliğinin oluşmasında göze hitap eden sembollerin önemli olduğu kabul edilmektedir.

Yeni alfabe konusunda yapılan çalışmalar, sadece geçmişle olan ve kopan bağları yeniden kurmak değil, aynı zamanda diğer Türk toplulukları ile de kültür köprüsünü kurarak bağları geliştirmeyi hedef almaktadır. Türk halkları arasında kullanılacak ortak alfabe ile sağlanacak kültür birliği ve dolayısıyla güç birliği başta Rusya olmak üzere Batılı ülkeleri de tedirgin etmektedir. Buna rağmen, Kazak aydınları arasında "Türki tildi-tügel bol!" yâni "Türk dilli halklar, birlik olunuz!" sözü dolaşmaktadır. "Ortaq elipbi kerek" başlıklı bir başmakalede, bu birliğin doğuracağı güç basit ve bilinen bir kıssa ile anlatılmaktadır.[35] Yaşlı bir adam, çocuklarına son dersini vermek için yanına çağırır. Ellerine birer tutam dal parçası verir ve kırmalarını ister. Çocuklar kolaylıkla kırarlar. Sonra ellerindekileri birleştirip tutam yapmalarını ve yeniden kırmalarını söyler. Çocuklar bu defa kolaylıkla kıramazlar bu dal parçalarını. Böylece yaşlı adam, birlikten gücün doğduğunu anlatmaya çalışır.

Daha önce de belirtildiği gibi, dil, millî kimliği oluşturan parçalardan sadece biridir. Bunu bildikleri için Kazaklar da sadece dile değil, aynı zamanda asıl dayanmaları gereken geçmişlerine de gerekli ehemmiyeti gösteriyorlar.

Müzik-Kültür-Tiyatro-Sinema

Kazak halkının çok zengin bir müzik geçmişine sahip ve müziğe çok kıymet veren bir halktır. Hayatın her anında Kazak müziğinin yeri vardır. Yaylaya göçerlere “yol bolsun” yani “yolun açık olsun” söylemek, kışlaklara göçenlere iyi dilek bildirmek, insanları davet, onları gelişmelerden haberdar etmek müzikle yapılan işlerdir.

Çocukların eğitiminde, düğün derneklerde müzik önemli bir yer tutar. Akınların “aytıs”ları halkın en çok ilgi gösterdiği müzik şölenidir. Kazak sözlü edebiyat geleneğinde tökpe akınların, irticâlen şiir okuyan şâirler, tuttuğu yer mühimdir. Bu tökpe akınlar sanatının temsil edilişine de “akınlar aytısı” denilmektedir.[36] İrticalen şiir okuma yarışı, yazılmış şiirlerin okunuşu ve akınların yarışması da nasihat ve malumat vericidir. Tökpe akın sanatının Kazaklar arasında özellikle gelişmiş olmasının sebepleri vardır. Bu, her şeyden önce, Kazak halkının eskiden “göçer” hayat yaşadığı gerçeğine bağlanır. Diğer taraftan, Kazak halkı belirgin bir şekilde zekî, kabiliyetli ve belâgate düşkündür. Buna delil olarak “makaldar” yani kısa, mânâlı deyimler gösterilebilir. Akınlar aytısının üç farklı aşaması vardır. Birincisi; aytıs, zeka sanatı, akınların dili arka arkaya sıralayıp işlemesi ve yurt çapında tanıtılma meydanıdır. İkincisi; akınlar aytısı, sosyal meselelerden hareket eder, milliyetçilik fikrinin tetkik ve tahkik edildiği minber, tribün olur. Üçüncüsü; akınlar aytısı ayrıca göze hitap eder ve bütün halk, aytısı seyretmekten büyük zevk alır. Aytısın bu kadar değişik özelliklerinin olması, onun dünyada seyrek görülen bir sanat olmasına delildir. Aytıs tarzının bugüne kadar yaşatılıp gelmesinin sebebi de bunlardır.[37] Dombıra ve kobız ile en salmak (şiir söylemek), “küy tartmak” (türkü söylemek), düğün-derneklerde “car-car” ve “sınsu” söylemek âdettendir. 30’u aşkın Kazak müzik aletleri içinde en bilineleri “dombıra, kobız, sıbızgı, davılpaz, sırnav”dır.

Halk, Korkut Ata’yı (Dede Korkut) Kazak müziğinin ve kobızının atası olarak kabul etmekte ve ona büyük saygı göstermektedir. Ayrıca 10-11. yy.’da yaşamış olan El-Farabi ve 15. yy.’a damgasını vuran Kaztugan-Asan Kaygı Kazak müziğinin temel taşları olarak bilinmektedir.

19. yy. ortasından başlayıp bugüne kadar isimleri unutulmayan Kazak akınlarından bazıları şunlardır: Abay, Bircan, Cayav Musa, Devletkerey, Ikılas, Kurmangazı, Balvan Şolak, Akan Seri, Tettimbet, Kazangap, Sermeley. 1917 Ekim İhtilali’nden sonra Kazak müziği tiyatro türü ile birlikte gelişmesine devam etti. 1919’da Kazak müzikalistleri toplantısı yapıldı. 1934’te ise Almatı’da bütün Kazak sanatkarları 1. Kurultayı toplandı ve Kazakistan Halk Aspaptar Orkestrası kuruldu. 1944’te ise Kurangazı adını aldı. 1935’te de Kazak Filormaniyası kuruldu. 1934’te Kazak Müzikal Tiyatrosu adını aldı. “Kız Cibek” (1934), “Calbır” (1935), “Er Targın” (1937) sahneye konuldu. “Abay” operası 1944’te sahnelendi. Bircan-Sara (1946) onu takip etti. “Kamar Sulu” (1963) ve Alpamıs’te (1973) sahnelendi.

1972 yılı itibariyle Kazakistan’da pedagoji enstitülerindeki müzik bölümlerinin yanı sıra 11 müzik okulu ile çocuklar için kurulan 156 müzik mektebi bulunmakta idi.

Kazakistan’da 1917 Ekim İhtilali’ne kadar 13 sinema vardı. 1925’te Kızılorda’da Kazakistan Sovetlerinin 5. Kurulu’nun filme çekilmesi Kazakistan’daki ilk film çekimi oldu. Aynı yıl “Kültkino” adlı stüdyo açıldı. “Kaz. SSC’nin 1. Yıl Bayramı” adlı belgesel çekildi. “Türksib” (1929) gibi belgeseller onu

takip etti. 1944'te Almatı film stüdyosu ile Kinohironika stüdyosu birleşti. 1960'ta da Kazakfilm adını aldı. 1973 yılı itibarı ile Kazakfilm stüdyosunda 100'e yakın film ile 300 kadar belgesel çekildi.[38]

Müzik ve sinemanın yanında gelişmiş bir başka sosyal alan da tiyatrodur. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde tiyatroya çok önem verilmiştir. Bağımsızlıktan sonra da bağımsızlığın pekiştirilmesinde, halkın ve özellikle de gençlerin düşünce sistemleri içine yerleştirilmesinde tiyatroya büyük görevler düşmekte ve tiyatro da bu görevin bilincinde olarak faaliyetlerine devam etmektedir.

20. yüzyılın başından itibaren ortaya çıkmaya başlayan yeni edebî türler arasında tiyatro eserleri de göründü. Kazak Sovyet edebiyatının oluşmaya başladığı bu yıllarda B. Maylin, İ. Cansügirov, S. Mukanov gibi yazarlar roman ve şiir ile birlikte tiyatro eserleri de yazdılar. 1929 Aralık'ta yapılan Kazakistan Ölkelik Parti Komitesi'nin düzenlediği toplantıda tiyatro meselesi tartışıldı. Sosyalist gerçekçiliği gösteren, yeni devri öven piyesler yazılması tavsiye edildi. Daha evvel yazılmış olan piyesler bu şekilde sahnelenmeye başladı. Mesela, B. Maylin'in "Maydan", İ. Cansügirov'un "Kek", K. Bayseyitov ile C. Şanin'in "Tartıs" adlı piyesleri sahnelendi.

1 Kasım 1931'de Kazakistan Ölkelik Parti Komitesi "Kazak Drama-Tiyatrosunun Durumu ve Meseleleri" konulu toplantıda bazı kararlar aldı. Sanatçıların yetiştirilmesi, büyük yerleşim birimlerinde tiyatrolar kurulması kararlaştırıldı. 8 Eylül 1933'te Halk Eğitimi Komiserliği'nin kararlarıyla vilayet merkezlerinde tiyatrolar açıldı. 13 Ocak 1934'te Almatı'da açılan müzik stüdyosunda "Ayman-Şolpan" müzikali sahnelendi. Semey'de (1934), Aral ve Çimkent'te (1938) tiyatrolar açıldı. Gabit Müsirepov'un "Kız Cibek"i sahnelendi. M. Avezov'un "Tas Tülekter", "Alma Bağı", "Şekara", İlyas Cansügirov'un "Türksib" ile "Min de şap" eserleri ortaya çıktı.

1930'lu yıllarda tiyatronun gelişmesine en çok emeği geçen Beyimbet Maylin oldu. "Bizdiñ cigitter", "Calbır" ve "Amankeldi"de bağımsızlık mücadelesinde kolları sıvayan gençleri anlattı. Yine bu dönemde M. Avezov'un L. Soholev ile birlikte yazdığı tragedyası önemli bir yer tutar. Avezov, piyes yazmakla kalmadı, aynı zamanda tiyatro eleştirmenliği de yaptı. Yazdığı ilmi yazılarla da tiyatronun gelişmesine hizmet etti.

Kazak tiyatrosunun gelişiminde Sheakespeare, Moliere, Goldoni, Puşkin, Gogol, Ostrovski, Pogodin, Kirşon, Furmanov, Trenev'den yapılan tercümelerin de tesiri oldu.

II. Dünya Savaşı yıllarında (1941-1945) Kazak drama yazarları savaşı anlattılar, halkın milliyetçi duygularını harekete geçirmeye çalıştılar. A. Abişev'in "Nayragay" ve Ş. Hüsayınov'un "Curtın süygen cürek" piyesleri Sovyet insanının düşmana karşı koyuşunu, vatanı korumaya girişenlerin kahramanlıklarını ve halkın eline silah alıp kendi iradesiyle cepheye gidişini tasvir etti. Bu konuda M. Avezov ile A. Abişev'in "Namus Gıvardiyası" önemli bir rol oynadı. Yine savaş yıllarında V. Wolf'un "Proffesor Mamlük", A. Kron'in "Flot Ofitseri", W. Sheakespeare'in "Asavga tusav" adlı piyesleri de Kazak diline tercüme edilip sahnelendi.

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki (1945-1955) Kazak dramasında savaş, laytmotif olarak kullanıldı. A. Abişev'in "Dostık pen mahabbat" (1947), "Bir semya" (1950), G. Mustafin'in "Milliyoner" (1949), A.

Tacibayev'in "Gülden, dala" (1949), Ş. Husayinov'un "Köktem celi" (1950) piyesleri buna örnektir. Bu piyeslerin çoğu kolhoz hayatını anlattı. Hayvancılığın ve tarımın geliştirilmesi konuları işlendi.

G. Müsirepov'un "Amankeldi" (1949), M. Akıncanov'un "Ibıray Altınsarin" (1953), S. Mukanov'un "Şokan Velihanov" (1954) piyesleri tarihi konuları ve şahsiyetleri işledi. Puşkin'in (1949), Lermontov'un (1954), N. Nekrasov'un (1947) eserleri, T. Şevçenko'nun (1950), A. Çehov'un üç ciltlik eseri (1955) tercüme edildi.

1956-1975 yılları arasında Kazak dramasının gelişmesinde Muhtar Avezov, Gabit Müsirepov, Sabit Mukanov, Saken Seyfullin, Beyimbet Maylin ve Abdilda Tacibayev'in emeği geçti. "Kız Cibek", "Er Targın" gibi Kazak dramaturgiyasının klasikleri Moskova'da sahnelendi ve büyük üne kavuştu. Kazak dramaturgiyasının oluşmasında Rus ve dünya klasiklerinden yapılan tercümeler ve onların sahnelenmesi önemli rol oynadı. M. Avezov'un tercümelerinin yanında Ş. Husayinov'un "Kıyın tagdırlar" piyesi ile Tahavi Ahtanov'un "Kütpegen kezdesü" adlı piyesi devre damgasını vuran eserlerdir. T. Ahtanov daha sonra "Ant" adlı tarihî dramasını yazdı.

1917 Ekim İhtilali'ne kadar çoğu Petersburg, Kazan, Orinburg ve Semey'de olmak üzere Kazak dilinde 1000'den fazla kitap basıldı. Lenin'in 1920'deki talimatıyla Kazakistan Devlet Matbaası kuruldu. 1921'de de 20 kitaptan 22.000 nüsha basıldı. 1975 yılında matbaaların sayısı "Kazakistan", "Cazuvşı", "Kaynar", "Mektep", "Gılım" ve "Kazak Sovet Ansiklopediyası" olmak üzere 6'ya ulaştı. 1971 yılında Kazakistan'da basılan kitapların sayısı 2096 oldu. *Türkistan vilayetinin gazeti* (Taşkent, 1870-82), *Dala vilayeti gazeti* (Ombı, 1888-1902), *Oral* (Tatar dilinde, 4 Ocak-27 Nisan 1907), *Kazakstan* (Oral, 1911-13), *Aykap* (1911-15), *Akmolda* (Troitsk, 1911-16). 1913 yılında Kazakistan'da *Tirşilik* (Eylül 1917-Haziran 1918), *Durıstık colı* (Orda, Şubat 1919), *Kazak tili* (Semey, Aralık 1919), *Uşkın* (Orınbor, Aralık 1919) ve *Izvestiya Kırgızskovo* (1 Ocak 1920) olmak üzere 13 gazete çıkmaktaydı. 1975'te ise 407 gazete yayınlanıyordu. Bu gazeteler içinde en nefesli olanları 1928'den beri yayınlanan *Culdız* ile 1934'ten beri çıkan *Kazak edebiyatı* gazeteleridir.

Kazak kültürü içinde zengin Kazak mutfağından bahsetmemek mümkün değildir. Milli yemekler Kazak halkının tabiatını, tarihini, gelenek ve göreneklerini yansıtan ayna gibidir. Geçmiş zamanlardan beri Kazak halkının misafirperverliği dillerden düşmeyen bir gerçektir. Misafire evin içinde en önemli yer olan baş köşede yer verilir. Daha sonra kımız, şubat veya ayran ikram edilir. Bunları sütlü çay, bavırsak, üzüm, irimşik ve bir tür kurutulmuş çökelek olan kurt (kurut) takip eder. Arkasından at etinden yapılmış olan kazı, sucuk, jal, jaya, sur-yet, karta, kabırga gibi sıcak yiyecekler sofraya konur. Çörek ve börekler de yemeğe eşlik ederler. Et, Kazak sofrasının vazgeçilmez yemeğidir. Ortaya konulan haşlanmış eti, baş misafirin kesip diğerlerine dağıtması beklenir. Yaşlılardan başlanarak yapılan ikramda etin ikram edilen yerleri yaşlara ve saygı derecesine göre değişir. Baş misafire, kesilen koyunun başı ikram edilir. Adeta bir ritüali yerine getiriyormuş gibi misafirden bu koyun başını kesip dağıtması istenir. Parça etler ekmekle birlikte yenilir. Piyale içinde çorba sunulurken onu kımız takip eder. En sonunda ise yine çay ikramına geçilir. Son zamanlarda bu geleneksel misafir ağırlama değişse de misafirin ağırlığına göre yine de yerine getirilmektedir.

Önemli bir başka nokta da yazın yetiştirilen hayvanların kesilip etlerinin tuzlanıp kurutularak uzun süreli olarak saklanmasıdır. Özellikle yılka etinden yapılan kazı, sucuk, jal, jaya, sur-yet ve karta uzun süreli saklanan Kazak yiyeceklerindendir. At etinin yanında Kazaklar için önemli bir lezzet de balık etidir. Balıklar da genellikle kurutularak uzun süre saklanmakta ve uzun kış aylarında pazarlarda satılabilmekte, evlerde pişirilebilmektedir. Sazan dolması dikkate değer lezzette bir yemektir. Normal çorba, kuyruk yağından yapılan çorba ve pirinç çorbasının yanında balık çorbası da Kazak mutfağının olmazsa olmazlarındandır. Koyun, tavuk ve tavşan etinden yapılan yemekler de çok sık görülmese de Kazak mutfağında yeri olan yemeklerdr.

Kırmızı biber, havuç, soğan, sarımsak ve diğer mevsim sebzelerinin karıştırılmasından yapılan salataya şalgam adı verilmektedir. Kespe, etli kespe, salma, koyun ciğerinden yapılan kuvırdak, bastırma, etli ve kabaklı mantı, jurma, drama, etli kuvırdak, lağman, pilav (Kazak tarzında yapılan pilav), ekmeklerden tava-nan ve kazanjappay, bavırsak, çiğ-domalak-yespe bavırsak, şelpek, salma-nan, demdi-nan, tandır-nan, belyaşes, çiğ börek, samsa, köje gibi ekmek ve yemek çeşitleri Kazak mutfağının zenginliğini göstermesi açısından önemli olduğu kadar diğer Türk halkları arasında da pek çok ortak ekmek ve yemek çeşidi olduğunu göstermektedir.

Buraya kadar anlatılanlar Kazakistan'daki sosyal gelişmelerden ibarettir. Bu gelişmelere yön verecek veya gittileri yönde destekleyecek ve halkı bir arada tutacak olan gerçek ise ülke ekonomisinin gelişmesidir. Bu yüzden ekonomik gelişmelerin yakından takip edilmesi gerekmektedir.

Ekonomi

Sovyet rejiminin ilk yıllarında, özellikle 1920-30'lu yıllarda diğer halklar gibi Kazak halkı da bilgi uğrunda mücadelenin yanı sıra mülkiyet hakkı ve ekonomik geri kalmışlıkla da mücadele etti. Halk ülkenin imarı ve madenlerin çıkarılmasına, tarımın gelişmesine ve fabrikaların kurulması işine giriştiler. Tarım reformunun gerçekleşmesinde, eğitimin, bilimin, kültürün gelişmesine katkıda bulundular.

Pek çok işletme ve fabrika 1940'a kadar inşa edilmişti. Ana demir yolu bozkırı boydan boya geçti, yeni tarım alanları oluşturuldu, hayvancılık hızla gelişmeye başladı. Bütün bu yapılanlar sayesinde 2. Dünya Savaşı sırasında Kazakistan'ın cephe ve cephe gerisini askeri ve stratejik hammade ve yiyecek ile destekledi. Savaş sırasında Ural'dan çıkarılan magnezyum kullanılmaya başlandı; Karaganda'da çıkarılan kömür de madenlerin işlenmesinde kullanıldı; üretilen on kurşundan dokuzu Kazakistan'da çıkarılan kurşun madeninden yapıldı. Savaş sırasında ferrokrom, molibdenum, kurşun, bakır, tungsten gibi madenlerin üretimi arttı. 4 yıllık süre içinde kömür üretimi %75 arttı; petrol üretimi 2.5 katına çıktı; hafif sanayi ürünleri de 7 misli çoğaldı. 1920'de Kazakistan'daki sanayi ürünleri ülke ekonomisinin %5.3'ü iken bu rakam 1945'te %66'ya yükseldi. Savaş sırasındaki sanayi gelişimi Kazakistan'ı SSCB içinde dördüncü gelişmiş cumhuriyet haline getirdi.

Sovyetler zamanında Kazakistan büyük bir sanayi ve tarım ülkesi oldu. Büyük enerji, metalurji, yakıt merkezleri, kimyasal ve taşıt üretim birimleri inşa edildi. Bugün Kazakistan en büyük metal,

uranyum, kömür, petrol, mısır ve hayvan üretici ülke durumundadır. Son yıllardaki ciddi ekonomik durgunluğa rağmen ülke, 88.5 bin ton kurşun, 255.6 bin ton işlenmiş bakır, 169.2 bin ton çinko, 9.6 bin ton titanyum, 1.024 bin ton aluminyum, 3.3 milyon ton boksit ve diğer madenleri ile güçlü bir üretici durumundadır. Serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde yaşanan ekonomideki sıkıntı yüzünden BDT ülkeleri arasındaki organizasyon bozukluğu ve ekonomik ilişkilerdeki kopukluk ve idareciler arasındaki sorumluluk ve disiplin eksikliği dolayısıyla 1992-95 yılları arasında ekonomide önemli bir gerileme yaşandı. Bu düşüş, 1990'da %14; 1993'te %28; 1994'te %48 ve 1995'te %57 olarak belirlendi. 1991 yılında kişi başına 5.069 kw/saat elektrik; 1.568 kg ham petrol; 7.687 kg kömür; 466 kg kubik metre doğal gaz; 1.294 kg demir; 375 kg çelik; 448 kg çimento; 88 kg maden zenginleştiricisi; 13 metre kare kumaş; yaklaşık 7 parça örülmüş giyecek; 2 çift deri ayakkabı; 80 kg ekmek; 18 kg şeker; yaklaşık 13 kg konfeksiyon ürünü ve 22 teneke kutu yiyecek üretildi.

Kazakistan oldukça büyük bir tarım potansiyeline sahiptir. Mesela 1992 yılında ülke gelirinin %38'i tarımdan elde edildi. Büyük miktarda mekanizasyon ve tarımdaki verimin bunda etkisi büyüktür. Ayrıca ülke topraklarının %82'sinin ekime elverişli olmasının da bunda etkisi büyüktür.

Kazakistan işlenebilir toprağıyla dünya da altıncı sırada iken ekin yapılan alan ve yaylaları ile Rusya'daki alanın iki misli büyüklüğündedir. 1990 yılındaki mısır ve fasulye üretimi kişi başına 1.702 kg'ı buldu. Aynı yıl en yüksek üretim 2.158 kg ile Kanada'da idi. Buğdağ üretiminde ise kişi başına 1.168 kg üreten Kanada'nın ardından 967 kg ile ikinci sırayı aldı. Daha önce olduğu gibi bugün de eski SSCB içinde buğday ihraç eden tek ülkedir. Diğer taraftan Kazakistan büyük baş hayvan üretiminde oldukça gerilerdedir. Mesela 1990'da sığır başına 2.357 kg süt üretilirken bu rakam ABD'de 6.673 kg oldu.

1992 yılından itibaren ekonomideki piyasa ekonomisi yönünde yeniden yapılanma başladı. 1993 sonunda ise daha da aktif hale geldi. Aynı dönemde özel sektörün üretimi %30.4; tarımdaki üretimi ise %38.9'a ulaştı. Küçük ve orta ölçekli işletmelerin sayısı artmaya başladı. 1993-95 döneminde küçük ölçekli işletmeler 9 bin farklı ürün sattılar. Özelleştirme programı içinde 2 bin işletme açık artırma ile satıldı. 2.120 devlet çiftliği ile diğer küçüklü-büyüklü tarım işletmesinden %94'ü özelleştirildi.

Kazakistan, son yıllarda içine düştüğü ekonomik krizden çıkmanın yollarını aramaktadır. Bu çıkış yollarından biri de ekonominin ana branşlarının geliştirilmesi, bir başka yolu da büyük sanayi işletmelerinin yerli ve yabancı şirketlere transferi olduğu söylenmektedir. Bu yolda 42 antlaşma imzalandı ve 1995 yılı sonunda bunlardan 30 tanesi faaliyete geçti. 1995 öncesi uygulanan sıkı para politikaları neticesinde makroekonomik seviyede belli bir istikrar sağlandı. 1995 yılında enflasyon bir önceki yıldaki %258'den %160'a çekildi. Yıllık üretimdeki %25'lik düşüş de %8'e geriledi. Bütçe açığı da aynı yıl %3 olarak tespit edildi. Milli paradaki gerileme de sabitleşti. Maliye Bakanlığı 1996 yılı sonu enflasyon rakamını %26-28 olarak tespit etti; yine aynı dönemde dolar 70-71 tenge olarak belirlendi. Tenge, dolar karşısında değer kaybetmeye devam etti. Eylül 2001'de 1 dolar 148.5 tenge ve Ocak 2002'de 152.5 tenge oldu. Mikroekonomi seviyesinde, özellikle tarım ve gıda sanayiinde de ekonomik kriz devam etti. Kazakistan'ın deniz bağlantısının olmaması ve uluslararası ulaşım yollarının ciddi

problemleri bu krizde önemli rol oynadı. Sovyetler döneminde inşa edilen bütün bağlantılar Rusya'ya çıkmaktaydı. Bu yüzden Kazakistan'ın alt yapısı BDT içindeki ekonomik yapının muhafazasına yöneliktir. Ülkenin kuzeydoğu ve güneyinde bulunan büyük petrol rafinerileri ile batıdaki ana petrol yatakları birbirine bağlayacak borular yoktur. Kuzey ile güney arasındaki elektrik dağıtım şebeke bağlantısı yoktur; çünkü kuzeyi Rusya ile güneyi de Kırgızistan ve Özbekistan ile bağlantılıdır. Diğer taraftan Kazakistan, Orta Asya cumhuriyetleri ile Rusya'yı birbirine bağlayan doğal gaz hattına sahiptir. Kazakistan'da üretilen doğal gaz hiçbir işleme tabii tutulmadan Rusya'ya ihraç edilirken ülkede kullanımı için hatta gazın üretildiği ülkenin batısına bile ulaştırılamamaktadır. Dolayısıyla ülke içinde bölgeler arasındaki bağlantılar geliştirilmesine ihtiyaç vardır.

Geniş coğrafya, iklim ve coğrafi şartlarındaki büyük fark, düşük nüfus yoğunluğu Kazakistan'daki taşıma problemini daha da önemli kılmaktadır. Sovyetler zamanındaki ekonomideki nicel ve nitel reformlar sayesinde ortak kullanımdaki demiryolu uzunluğu 14.5 bin km; havayolu ağı 108 bin km ve nehirlerdeki yollar ise 4 bin km.'ye ulaştı. Buna rağmen kargo ve yolcu taşımacılığında karayolu hâlâ önemli bir yer tutmaktadır.

Dış Ticaret İlişkileri

Dünyada 105 ülkenin resmi olarak tanıdığı Kazakistan, dünya ekonomisi içinde yerini almaya çalışmaktadır. 70'den aşkın ülke ile diplomatik ilişkiler kuruldu, Birleşmiş Milletler, UNESCO ve diğer büyük organizasyonlar tarafından üyeliğe kabul edildi. 100'den fazla ülke ile yaklaşık 700 kadar devletlerarası veya hükümetlerarası antlaşmaya imza atıldı ve gerekli hukuki altyapı hazırlandı.

Kazakistan'ın zengin maden yatakları ile dünya piyasasına çıkması ile birlikte diğer ülkeler de bu fırsatı değerlendikmek için devletler düzeyinde ekonomik, bilimsel, kültürel ilişkiler kurmaya çalışmaktadır. Bu da Kazakistan için bağımsız dış ekonomi politikası geliştirme ve diğer ülkelerle ilişkilerini geliştirme yönünde cesaret vericidir. Kazakistan yaklaşık 124 ülke ile ticari ilişkide bulunmaktadır. Son dönemde BDT içindeki ticari işbirliği azalmaya başladı. Bunda da madenlerin üretiminde yeni teknolojiye geçilememesi ve bu madenlerin dış piyasada daha uygun fiyatlara bulunabilmesi önemli rol oynamaktadır. 1995'te Kazakistan'ın yıllık ticaret hacmi 8.7 milyar doları bulurken bunun yaklaşık 5 milyar dolarlık kısmı ihracattan elde edildi. 1995'te yabancı ülkelerle olan ticaret hacmi %40 artarken, 1996 yılının ilk yarısında ihracat hacmi %44 ve ikinci yarısında da %56 arttı. İhraç ürünlerinin %42'si Rusya'ya, %10'u Hollanda'ya, %6'sı Çin'e, %4'ü İsviçre'ye, %3'ü Almanya ve Özbekistan'a gerçekleştirildi. İhraç malları arasında, metal ve metal ürünleri, mineral ürünleri, kimyasal maddeler, makina ve ekipmanları, ulaşım araçları ve parçaları sayılabilir.

Kazakistan'daki yabancı iştirakçilerin ve yabancı ortaklı işletmelerin sayısı 800'ün üzerinde ve işlem hacmi de 600 milyon doların üstündedir. Chevron, British gas, Agip, Mobil, Samsung gibi isimler Kazakistan'ın en büyük ve etkili yabancı iştirakçileri arasındadır. %100 yabancı sermaye ile çalışan işletmelerin sayısı da 168'dir. Yabancı sermaye girişinde, direkt yabancı sermaye, ihracat kredisi ve devlete yapılan resmi yardımlar olmak üzere üç yol bulunmaktadır. 1994'teki 491 ortak işletme sayısı 1995'te 736'ya, aynı yılın ikinci yarısında da bu sayı 817'ye ulaştı. Kazakistan Devlet İstatistik

Komitesi'nin 1996 rakamlarına göre Kazakistan ekonomisindeki doğrudan yabancı sermaye giriş hacmi 3 milyar 173 milyon 600 bin dolar oldu. Bu rakama petrol üretimi ve işletimi için harcanan 1 milyar 787 milyon dolar da dahildir. Ferrus metalurji üretimi için yapılan yatırım miktarı 185.9 milyon doları bulurken, gaz sanayine 154.8 milyon dolar, iletişime 9.9 milyon dolarlık yatırım yapıldı. Amerika Birleşik Devletleri yatırımda %51.2 ile ilk sırayı alırken onu %12.4 ile Kore, %6.7 ile İngiltere, %6.6 ile Türkiye, %5.2 ile Fransa, %2.9 ile Japonya, %2 ile İtalya, %1.6 ile Kanada, %1.3 ile Çek, %1.2 ile Norveç, %1.2 ile Hollanda ve %7.4 ile de diğer ülkeler takip ettiler.

Kazakistan anayasası yabancı yatırımcıların ülkedeki her türlü özelleştirmeye katılmalarına müsaade etmektedir. Kazakistan 1992 yılında 17 ülkeden 22 milyar dolarlık ihracat kredisi aldı. Alınan kredinin sağlıklı olarak kullanılabilmesi için hükümet sıkı tedbirler aldı. Bu tedbirler ile hükümet iki tarafın riskini azaltmak için bankacılık uygulamalarında düzenlemelere gitti.

Ayrıca hükümet ülkenin gelişmesinde bu kredilerin daha etkin olarak kullanılması için kontrollerini artırdı. Bu çerçevede Kazakistan, mesela International Monetery Fund, International Bank of Reconstruction and Development, Asian Bank of Development gibi uluslararası finans ve ekonomi kuruluşları ve Japonya, Almanya, Amerika gibi doğrudan yardım yapan ülkeler ile ilişkileri geliştirmeye çalışmaktadır.

Bağımsızlığın ilk yıllarında alınan krediler ödemeler dengesindeki açığı kapatmaya, resmi paranın konsolidasyonu ve teknik yardımlar için kullanıldı. 1996 yılı için 773.9 milyon dolar ayrıldı. 360 milyon dolarlık iki dilim halindeki kredi ekonomideki yapısal reformların yapılması için tamamen kullanıldı. Japonya'nın Exim-Bank'ından alının 135 milyon dolarlık kredi de tamamen kullanıldı. Asian Bank of Development'tan alınan 160 milyonluk kredinin 90.9 milyonluk kısmı kullanıldı. Cumhuriyetin ödemeler dengesini düzenlemek için Avusturya ve İsveç'ten alınan 8 milyon dolarlık dilim henüz kullanılmadı. Bunların yanı sıra Kazakistan her yıl 60-80 milyon dolarlık ödemesiz bilateral ve multilateral zeminlerde yardım almaktadır. Bu teknik yardımı yapan ülkeler arasında Amerika, Japonya, Avrupa Birliği, Asian Bank of Development, Dünya Bankası, İngiltere, Almanya, Fransa gibi ülkeler bulunmaktadır. Bu teknik yardımlar ise ekonomik reformlar ile ilişkili bakanlıklar ve bölümlerin desteklenmesi için kullanılmaktadır.

1995-1997 yılları arasında uygulanan ekonomik program sayesinde ekonomide özelleştirme ve reformlar gerçekleştirildi. Hazar Denizi'nden Karadeniz'e petrol taşıyacak olan petrol boru hattının inşası Kazakistan'ın petrol ürünlerinden elde ettiği girdiyi önemli ölçüde artırdı. Fakat 1998 yılında Rusya'da yaşanan ekonomik kriz ve petrol fiyatlarındaki düşüş Kazakistan ekonomisini de etkiledi ve GSMH'de %2'lik bir düşüş yaşandı. 1999 yılında petrol fiyatlarındaki artışın yanı sıra Kazakistan'ın milli para birimi Tenge'de yapılan devalüasyon sayesinde ekonomi 2000 yılında düzlüğe çıktı. Bunda o dönemde tarım sektöründe elde edilen yüksek verimin de etkisi oldu. Hafif sanayinin gelişmesine verilen önem de ekonominin petrol ve petrol ürünlerine bağımlılığından kurtardı. 2000 yılında gerçekleşen yıllık enflasyon %13.4 oldu.

1998 yılı itibarıyla işsizlik oranı da %13.7 olarak tespit edildi.

Diğer Türkî cumhuriyetler ile ticarî ve kültürel ilişkiler yeniden gözden geçirildi ve hızlı bir yapılanmaya doğru gidildi. Özellikle Türkiye'nin Kazakistan ve diğer Türkî cumhuriyetler ile olan ilişkileri büyük ölçüde gelişti. Türkiye Cumhuriyeti'nin Almatı Büyükelçisi Çınar Aldemir, son on yıldaki Türkiye ile Kazakistan arasındaki ilişkileri değerlendirdiği bir sohbette şunları söylüyor:

Son on yıl içerisinde yakın ilişki içerisindeyiz. Gerek ikili ilişkilerde, gerekse uluslararası münasebetlerde ortak hareket etmekteyiz. Birleşmiş Milletler, AGİT (Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Topluluğu) gibi.

Ayrıca askeri alanda da karşılıklı eğitim ve teknoloji alanında seviyeli ilişkiler kurulmuş, bu çerçevede birçok Kazak gencinin Türkiye'nin askeri akademilerinde öğrenim görme imkanı sağlanmıştır. Ve yine Türk subayları Kazak meslektaşlarıyla karşılıklı tecrübe alışverişinde bulunmaktadırlar.

Siyasi ve sosyal ilişkilerdeki gelişmeleri bu şekilde özetleyen Büyükelçi Aldemir, ekonomik alandaki işbirliği ve gelinen noktayı da şöyle açıklıyor:

Kazakistan'la Türkiye arasındaki ikili ekonomik ilişkilerimiz oldukça iyi düzeyde. Şu an iki ülke ticaret hacmi 500 milyon doları bulmuş durumda. En son iki ülke cumhurbaşkanlarının görüşmesinde bu rakamın bir milyar dolara çıkarılması kararına varıldı. Ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti Kazakistan'a en çok yatırım yapan ülkeler arasında ilk üç sıraya girmektedir. Ayrıca, inşaat şirketlerimizin Kazakistan'a yapmış olduğu yatırım 2 milyor 500 milyon dolar seviyesine yükselmiştir. Bütün bunlar ekonomik olarak iki ülke ilişkilerinin oldukça iyi düzeyde olduğunu göstermektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin her alanda olduğu gibi ekonomik alandaki desteği her zaman devam edecektir.[39]

Bağımsızlıktan hemen sonra öğrenci alışverişi ile başlayan karşılıklı gidiş-geliş, ortak olarak açılan lise ve üniversiteler ile tamamlandı. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı ve KATEV (Kazak-Türk Eğitim ve Kültür Vakfı) Kazakistan'da açtıkları Kazak-Türk liseleri ile eğitim konusunda işbirliği içerisindeler. Yine Güney Kazakistan'daki Türkistan şehrinde açılan Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi ise Mütevelli Heyet Başkanı Namık Kemal Zeybek'in başkanlığı altında hizmetlerine devam etmektedir. Üniversite'nin faaliyete başlamasından sonraki 6-7 yıllık süre içerisinde öğrenci yurtları, otel, yemekhane ve kültür merkezinin inşası tamamlanmış bulunmakta ve büyük bir caminin de inşasına da başlanmak üzeredir. Üniversite'de Türkiye'den gelen 300 ila 400 öğrencinin yanı sıra Türk dünyasından gelen öğrenciler de eğitim görmektedirler.

Bunlara ilave olarak TİKA (Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı) da Kazakistan ile Türkiye arasındaki eğitim işbirliğine katkıda bulunmaktadır. Almatı'daki temsilciliği vasıtası ile yürüttüğü bu programda halen Kazakistan'ın başkenti Astana'daki Gumilev adındaki Avrasya Devlet Üniversitesi, Şarkiyat Enstitüsü, Doğu Dilleri Bölümü'nde Türk dili dersleri okutulmaktadır. Halen 105 öğrencinin Türk dilini öğrendiği üniversite bünyesinde Türk dili dersliği TİKA tarafından TV, DVD-video, radyo-teyp, fotokopi makinası ve kitaplar ile tefriş edilmiştir. 2000 yılında yapılan bu maddi desteğin yanı sıra TİKA, 2001

yılında da ilk defa olarak Türk dili ve edebiyatı derslerini vermek üzere bir akademisyeni üniversitede görevlendirmiştir.

Bütün eksikliklerine ve aksaklıklarına rağmen bu çalışmalar kısa zamanda netice verecektir.

1 Qazaq Ädebieti. no. 17 [2293], 23 Nisan 1993, s. 16.

2 Maqash Tätimov. (Demograf) "Qazaq Älemi: 1992" **Ana Tili**, no. 38 [130], 24 Eylül 1992, ss. 4-5.

3 **Qazaq Sovet Antsiklopidiyası**. c. 6, Almatı: Qazaq SSR Gılım Akademiyası, 1975. s. 254-255.

4 "Study of Islam is as Popular as Ever", **Central Asia Brief**. sayı 5-6, 1992. s. 6.

5 Peter B. Golden. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. **(Wiesbaden: Harassowitz**, 1992.) s. 1-2.

6 John Armstrong. "The Autonomy of Ethnic Identity: Historic Cleavages and Nationality Relations in the USSR", **Thinking Theoretically About Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR**. Alexander J. Motyl. editör. (New York: Columbia University Press, 1992.) s. 27.

7 Benedict Anderson. Imagined **Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism**. (London-New York: Verso, rev. ed., 1991) p. 6.

8 Muhabay Engin. "Kazak Türkleri", **Kazak ve Tatar Türkleri**. Muhabay Engin, Ferit Agi, Ali Kuş ve Nadir Devlet. (İstanbul: Boğaziçi Basım ve Yayınevi, 1976.) s. 54-55; **Kazak Sovet Entsiklopediyası**. (Almatı: 1974.) c. 4, s. 428.

9 Edward Allworth, 25 Şubat 1992'da MacNeil/Lehrer Newshour programı için yaptığı konuşma. Bu konuşmanın tam metni veya video kaseti PBS, Public Broadcasting Service, ABD'den temin edilebilir.

10 Ebsattar Derbisali. "Egemen Kazakistan ve İslam" **Qazaqstan Zaman**. 30 Kasım 2001, no. 37 (351), s. 7.

11 Ebsattar Derbisali. "Egemen Kazakistan ve İslam" **Qazaqstan Zaman**. 30 Kasım 2001, no. 37 (351), s. 7.

12 ICET'in 41. Dünya Toplantısı 18-22 Haziran 1994'te Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü tarafından İstanbul'da (TÜRKİYE) organize edildi.

13 M. Birkemûlı. "Urpaq terbiesi-ulaghattı is", **Ana Tili**. no. 21 (166), 27 Mayıs 1993, s. 2.

14 **A.g.e.**, s. 3.

15 Qarghanbek Amanjolov. “Ana Tili Degende”, **Culdız**. 8 Ağustos 1989, s. 162.

16 **A.g.e**., s. 162.

17 Ahmet Türköz. “Kazak Türkçesinin Resmî Dil Olması Hakkında Kabul Edilen Kanun Metni”, Türkistan, no. 9, 1990. ,. 53.

18 Serik Asïlbekov. “Erkin elge-Erkin ädebiet”, **Qazaq Ädebieti**. July 17, 1992, no. 29 [2259], p. 14.

19 Başkan Nazarbayev’e yakınlığı ile bilinen Usen Suleimenov ile bu araştırmanın yazarı tarafından yapılan söyleşiden. Ekim 1994.

20 Walter Kolarz. **Russia and Her Colonies**. (New York: Frederick A. Praeger, 1952.) s. 269; Qazaq SSR Tarixı: Sotsiyalizm deviri. (Almatı: Qazaq SSR Gılım Akademiyasınıñ Baspası, 1961 ve Qazaq SSR Tarixı: Sotsiyalizm deviri. (Qayta cazılıp, tolıqtırılıp basılıvı) (Almatı: Gılım Baspası, 1964).

21 Manaş Qabaşûlı Qazıbaytegi. “Ata tarixı turalı sır ”, **Ana Tili**. sayı 40 (132), 8 Ekim 1992. s. 2-5.

22 B. Qoyşibayev, “Adilet tu köterdi”, **Qazaq Ädebieti**. 21 Nisan 1989, s. 14; “‘Adilet’-The Kazak Chapter of ‘Memorial”, **Azade-**Ayse Rorlich, Report on the USSR. 26 Ocak 1990, s. 27-28’de alıntı olarak.

23 Tolımbek Älimbekûlı. “Men qazaqpın…” **Qazaq Ädebieti**. no. 17 [2293], 23 Nisan 1993, s. 16. Bu çalışmanın yazarı, Sayın Usen Suleimenov’a yaptığı tercümeden dolayı teşekkür etmeyi bir borç bilir.

24 “Meyirimdi el bolsaq mereyi asqan…” **Qazaq Ädebieti**. 12 Haziran 1992, s. 14.

25 Fadlı Aliev. “Atalastıñ aq tilegi: Batıl bol!, ” **Ana Tili**. sayı 2, 29 Mart 1990. s. 4.

26 Bauïrjan Ömirjanûlï, “Türk Eli”, **Qazaq Ädebieti**, no. 6 [2288], 5 Şubat 1993, s. 9-10. Bu çalışmanın yazarı, Sayın Usen Suleimenov’a yaptığı tercümeden dolayı teşekkür etmeyi bir borç bilir.

27 Anthony D. Smith. **Theories of Nationalism**. (London: The Gresham Press, 2. baskı., 1983.) s. 145.

28 Qorğanbek Amancolov. “**Ana Tili Degende**”, **Culdız**. 8 Ağustos 1989. s. 159.

29 **A.g.e**., s. 161.

30 Ertay Aygaliulı. “XXI Gasır-Qazaqstan Şekarası” **Ana Tili**. no. 32 (559), 9 Ağustos 2001, s. 1.

31 Kamal Smailov. **Oyangan oylar**. (Almatı: Calın, 1991.) s. 238.

32 “Til üşin küres-qasiyetti küres”, **Ana Tili**. sayı 50 (162), 17 Aralık 1993. s. 2-3.

33 Aslı Alikızı. “Kelimsektin kerdengi”, **Qazaq Ädebieti**, 9 Ekim 1992, s. 9.

34 “Olar Kazakşa söyleydi”, **Ana Tili**. no. 39 (566), 27 Eylül 2001, s. 2.

35 “Ortaq elipbi kerek, ” **Ana Tili**. sayı 38 (130), 24 Eylül 1992. s. 1, 6.

36 Anadolu halk geleneğinde de “aşık karşılaşmaları” önemli bir yer tutar. Deyişme, atışma, muamma (bilmece) vb. çeşitleri vardır. Aşıklar bazan güzel güzel konuşurlar; birbirlerine saygı ile yaklaşırlar, överler. Bazan da birbirlerini taşlarlar. Bu taşlamalar zaman zaman kırıcı da olabilir. Diğer bir tür de aşıkların bilmecelerle birbirlerinin bilgilerini yoklamalarıdır.

37 Daha geniş bilgi için bkz. Rahmankul Berdibay “Kazak Tökpe Akınları (Âşıkları)” (Akt. Orhan Söylemez) **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı**, Sayı 4, Aralık 1995, s. 16-27.

38 Bu bölümlerin hazırlanmasında, özellikle 1974 yılına kadar olan veriler, **Qazaq Sovet Antsiklopidayası**. “Kazak Sovettik Sotsiyalistik Respublikası” c. 6, (Almatı: Gılım Akademiyası Baspası, 1975) s. 250-299’den alınmıştır.

39 Çınar Aldemir. “Atatürk: Türk halkları bağımsızlığına kavuşacak” **Qazaqstan Zaman**. 14 Aralık 2001, no. 39 (353), s. 16-17.

A. Siyasî Düşüncenin Gelişimi

Kazakistan'da Milliyetçilik / Yrd. Doç. Dr. Meryem Kırımlı [s.364-368]

Çankaya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi /Türkiye

6 Aralık 1991 tarihinde ilan edilen bağımsızlık ile Kazakistan ve Kazak halkı için birçok pozitif gelişmenin dönüm noktası başlamış oldu. Günümüz Kazakistan aydınlarından Abiş Kekilbayev'in tabiriyle Kazakistan "sadece yeni yüzyıla değil yeni bin yıla da bağımsız devlet olarak adım attı."[1] Kazaklar için bu değişiklik, Orta Asya'nın bağrında yüzyıllardır meskün bu göçebe halkın varlığının uluslararası camiaca da tanınmasıydı. Bağımsızlığı takip eden ilk yıllardan başlayarak, Kazakistan'da siyasi ve idari kadroların Kazaklaştırılmasına yönelik çalışmalar başlatıldı. Bu yeni bağımsız ülkenin liderleri, eski yönetimlerde Kazaklar aleyhine yapılanları düzeltmek çabasına girişmekle Batılılar ve Orta Asya bölgesindeki Kazak olmayan gruplar tarafından Kazaklaştırma yapılıyor suçlamasıyla da karşılaştılar. Yirminci asırda 70 yıllık, Çarlık Rusya idaresi altında 150 yıllık Rus idaresi neticesinde Kazakistan adı verilen ve Kazak halkının vatanı olan bu topraklarda, bölgenin gerçek sahiplerine yapılan haksızlıklar ve bağımsız hale gelen bu ülkenin karşılaştığı zorluklar bölge ülkelerine nazaran Kazakistan'ın çok daha zor ve çetin bir geçiş dönemine maruz kalacağını apaçık gösteriyordu.

1991 sonu itibarıyla Kazakistan, siyasi, askeri, ekonomik ve hatta sosyal yönlerden tamamıyla eski merkez Moskova'nın güdümünde bir bölge olarak göze çarpıyordu. Kazakistan'da Kazaklar azınlık durumuna düşmüş bu azınlığın önemli bir kısmı kendi ata kültürünün önemli temellerini unutmuş, kaybetmiş veya hiç öğrenmemiş, kendi dilini konuşamaz duruma gelmişti. Kazak tarih şuuru kaybolmuş veya Sovyet öğretileriyle saptırılmış, Kazak milli kahramanları rejim düşmanı gerici feodal yapının temsilcileri olarak hor görülmüş, unutturulmuştu. Bağımsız Kazakistan'da hayati önemi haiz konulardan biri can çekişme safhasına gelmiş Kazak dilinin tekrardan canlandırılması, Kazaklara yeni bir ruh vermek açısından gerekliydi. Bağımsızlığın onuncu yılını idrak eden bugünün Kazakistan'ında Kazak dilinin yavaş adımlarla ilerlemesine olanak sağlanmış fakat bundan da önemlisi özellikle yeni nesil arasında uluslararası dil statüsüne İngilizcenin yükselmiş olduğunu görmek Rus dili açısından negatif sonuçlar doğurmuştur. Özellikle Rus yazar Aleksandır Soljenitsın tarafından telaffuz edilen ve Rusların tamamının desteklediği bir diğer tez ile de Kazakistan'ın 48. enlem kuzeyindeki topraklarının Rus yerleşim bölgesi olması hasebiyle Kazakistan'a dahil edilmesiydi. Rus toprakları olarak lanse edilmeye çalışılan bu bölgedeki şehirler Qostanay, Kökçetav, Aqmola (Astana) Pavlodar, Qarağandı ve Doğu Kazakistan gibi tarihi Kazak topraklarıdır. Bunu engellemek için Kazak idaresi, Almatı'daki başkenti Astana'ya taşımak başarısına ulaşmıştır. Ancak bu değişikliğin sonucu olarak Kazakistan'ın kuzeyinden hiçkimseye bir karış toprağını dahi vermeyecek olan Kazaklarla, o bölgeleri kendi yerleşim alanları diyerek Ruslara ait gören Slav toplumu arasındaki kavganın kesin sonucu daha henüz belli olmamıştır.

On sekizinci asırda başlayan Çarlık idaresinden 1991 Aralığı'na kadar, kendi kendilerini yönetme şansına sahip olamayan Kazaklar için, bağımsızlık bu sebeple son derece önemlidir.

Ülkedeki başka grupların desteği olsun-olmasın, gelecek asrın Kazakistanı'nda, bu ülkenin geleceğinde söz sahibi olacak yegane grubun Kazaklar olması konusunda bazı çalışmalar yapıldığı görülmektedir.

Gerçekten de Kazakistan'ın sosyal yapısı, 1991 öncesindeki 70 yıllık Sovyet mazisi, 1920 öncesindeki eski Çarlık tahakkümünün çizme izleri neticesinde Kazak adının çağrıştırdığı gerçek özelliklerden oldukça farklı bir tablo sergilemektedir. Kazak toprakları önceleri Çarlık idaresinin özel politikaları çerçevesinde daha sonra Sovyet döneminde yürütülen politikalar neticesinde Kazaklardan çok başka etnik grupların barındığı bir toprak parçası haline getirildi. Uluslararası literatürde Kazakistan'da yaşayan halklar konusu açıldığında önce hemen Ruslardan söz etmek adet haline gelmiştir. Bunun sebebi, Kazakistan'daki etnik Slav nüfusunun Kazaklardan sonraki en kalabalık toplum olması ve bu toplumun arkasında gölge şeklinde her zaman Rusya gibi bir dev gücün durmasıdır. Ne var ki, 1991 itibarıyla Kazakistan'da toplam 101 çeşit farklı etnik grup söz konusuydu. Sovyet imparatorluğunun dağılma aşamasında ve bağımsızlığın hemen akabinde Kazakistan halkının yarısından çoğu Slavlardan müteşekkil bir ülke imajıyla dünya kamuoyuna lanse edilmiştir. Bu ifade de dikkat edilmesi gereken nokta Kazakistan'ın bu özelliğiyle, Türk, Müslüman ve Orta Asyalı kimliklerden uzaklaştırılarak, Slav ve Ortodoks dünyasına yaklaştırılması taktiğidir. Bu taktiği destekleyecek tartışmanın püf noktasını da Kazakların %40'ının Rus dilini çok iyi bilmesi ve Sovyet idaresinin kamçısıyla Rus yaşam tarzına kendini adapte etmiş olmasıydı.

Bütün bu gerçekler sonucu, yeni bağımsız Kazakistan'ın peyk statüsünden kurtularak gerçek egemenliğini ve bağımsızlığını ülkenin gerçek sahibi olan Kazaklara geçirmesi için diğer komşu Orta Asya cumhuriyetlerinden daha fazla gayret göstermesi gerekiyordu. Ancak bu tip çalışmalar Kazakistan'daki Kazak egemenliğini istemeyenlerce de yakından takip edildiği için oldukça dikkatli yürütülmek durumundaydı. Kazak aydınları açık olarak ifade etmemekle birlikte milliyetçiliği bağımsız Kazakistan'ın devlet kurma ve ortak kimlik yaratma amaçları için kullanmaya çalışmışlardır. Özellikle Kazak dilli basının üzerinde durduğu konular arasında milli ve tarihi değer ve şahsiyetlerin tekrar çalışılması, eski dönemde ağır yara almış olan Kazak dilinin rehabilitasyonu kullanılarak halka ortak kimlikleri hatırlatılmak yoluna gidilmiştir. Bu çalışmalar dahilinde, eski dönemlerde yok edilen yeni anlayışların tekrar hatırlatılması, Kazakların geçmişinde vukuu bulan mücadelelerin medyada oldukça sık olarak yer alması tarihi devamlılık iddiası temeline dayanan milliyetçiliğin dikkatlice kullanılmasını gerektirmiştir. Her ne kadar ideoloji olarak milliyetçilik son iki yüzyılın ürünüyse de, bir halkın kültürel, linguistik ve siyasi köklerine dayanan millet ve milliyetçilik kavramı Kazakların da dayanmak zorunda oldukları önemli bir nokta olmuştur.

Kazakistan'ın bağımsızlık sonrasındaki sorunlarının temelini, bu ülkede daha önceleri tahakküm kuran sistemlerde aramak gerekir. Bağımsızlığı takip eden yıllarda ve halen özellikle Kazak aydın ve yöneticiler, eski Sovyet topraklarının birçoğunda rastlanan eğilimi takip ederek territoryal ulus-devlet yaratma çalışmalarına başlamışlardır. Kazak tarihine geri dönüş, milli sembolleri tekrar hatırlama, özellikle Kazakların topraklarına yönelik dış mihraklı kontrollere karşı mücadelesini konu alan, Kazak

dilinin düştüğü acınacak durumu düzeltmeye yönelik ve her ne kadar Kazakistanlıların yaşadığı bir devlet olarak ilan edilse bile ülke geleceğinin idari ve politik mekanizmasının bilinçli olarak Kazakların eline geçmesi konusunda çalışmalar başlatılmıştır. Sovyet devri, Kazaklar arasında Lenin öncesi yıllara ait geçmişi tamamiyle silmeye çalışmış ve bu durum bağımsızlık sonrasında Kazakların komünizm öncesi kimliklerine çabucak sahip çıkmasını engellemiştir.[2]

Komünizm öncesindeki devirdeki Kazak kimliği ve Kazak siyasi ve entellektüel aktivitesi ise bağımsızlığın ilk yıllarındaki durumla taban tabana zıt özelliklere sahipti. Alaş Orda hareketi ile Sovyet devri öncesinde gerçek milliyetçi harekete sahip olan tek bölge olan Kazakistan, Sovyet devrinde ise ruslaştırılmanın en yoğun yürütüldüğü bir ülkedir.[3] Alaş Orda lideri Alihan Bökeyhanov'un Kazak topraklarının Slavlarca işgal edilmesine yönelik tartışmaları hukuki, siyasi, ekonomik ve çevresel açıdan ele alan çalışmaları, daha yirminci yüzyılın başında Kazaklara yöneltilen tehditleri açıkça gösteriyordu. Alihan Bökeyhanov bu problemi sadece Kazaklara yönelik iç muhasebeye ithaf edilen eserlerde değil, umumi Rusya siyasetinde de ifade ederek, Çarlık Rus Parlamentosu Duma kanalıyla düzeltmeye çalışmıştır. Kazakların siyasi bilincinin gelişmesi, Kazaklar arasında siyasi aktivitenin artması amacıyla, Alaş Orda'nın diğer liderleri de gerek devrim öncesinin en önemli iletişim organı olan *Qazaq* gazetesinde ve başka çalışmalarla büyük katkılar sağlamışlardır. Kazak bozkırlarındaki anti-koloniyal ve devrimci hareketlerin aktif katılımcısı olan edip, şair, eğitimci ve mütercim Ahmet Baytursın'ın çalışmaları Alaş Hareketi'nin Kazak halkını Kazak aydınlarına bağlayan temel taşlarını oluşturmuştur. Alaş Orda hareketinin meşhur şairi Magjan Cumabayoğlu şiirleriyle Pantürkizm ve Panturanizm gibi ideolojilerin Kazak anlayışına göre sınırlarını çizmeye çalışmıştır. Mağjan Cumabayoğlu bir taraftan Kazak dilinin şiirsel gücünü kullanmaktaki ustalığını kullanarak Kazakların tarih şuurunu şekillendirme çalışması yapmış diğer taraftan da umumi Türk dünyasıyla Kazakların bağlılık derecesinin sınırlarını göstermek istemiştir.

Mağjan Cumabayoğlu'nun şiirlerini okuyan Kazakların, 1910 ve 1920'ler itibarıyla var olan Türk dünyası kavramları oldukça kapsamlıdır. Yirminci yüzyılın başında Kazakların ırkdaş ve dildaş gördükleri halkların yaşadığı coğrafi saha Anadolu Türklerinin yuvası Osmanlı İmparatorluğu'ndan, Ural Dağlarından Orta Asya'nın kalbine kadar uzanan genişliği kapsıyordu. Magjan şiirlerinde işlenen tarihi semboller, Farabi'den İbn-i Sina'ya, Cengiz'den Timur'a kadar ki politik, kültürel sahaları kapsıyordu. Özellikle Türkistan şiiriyle Magjan, Turan kavramının özellikle Orta Asya'daki Türkler için ne kadar birleştirici unsurla ihtiva ettiğini işlemiştir. Alaş Orda öncesindeki devrin kahramanca mücadelesinin Kazak bozkırlarındaki sembolleri ise Canibek, Kerey, Kasım Han, Esim Han, Abılay Han ve Han Kene ya da Kenesarı gibi zirveleşen güçlü tarihi şahsiyetlerlerdir. Orta Asya'nın bağrında, on beşinci asırda oluşmaya başlayan Kazak Hanlık idaresinin son üç yüzyıllık tarihi ise geleneksel Kazak yaşam tarzını korumak ve Kazak adındaki topluluğun kendine münhasır özelliklerini sürdürmek adına, Rus Çarlık idaresine karşı yürüttüğü mücadelelerle doludur. Kazak tarihinin ölüm-kalım savaşlarının en önemlilerinden olan on sekizinci yüzyıl **Aqtaban-Şubırındı** hadiseleri sırasında "el men jer qamı üşin küresken" vatan ve millet derdi için savaşan, Qarakerey Qabanbay, Qanjıgalı Bögenbay, Şaqşaqulı Janibek, Qazdavıstı Qazıbek gibi geleneksel liderlerle ilgili çalışmalar hakkında

günümüz Kazak medyasında yayınlanan araştırmalar oldukça önemlidir. Rusya genelinde 1905 Devrimi sonrasında ise, millet kurma çalışmasını başlatan Kazak aydınlarının Alaş Orda bayrağı altındaki aktiviteleri 1917-1921 Bolşevik başarısından sonra inkıtaya uğratılmıştır. 1920'lerde başlayarak 1930 ve 1940'larda zirveye çıkan totaliter Sovyet idaresi enternasyonal komünist ideolojinin bir parçası olarak etnik Kazak kimliğini yaratmak çalışması sırasında bu halkın geçmişinin en önemli safhalarını Sovyet mentalitesine göre yorumlamak çabasında olmuştur. Kazak milli benliğinin yeniden canlanmasını önleyecek bütün konuların nüvesine kadar tahrip edilmesi gayesi güdülmüştür.

Gorbaçov devri Sovyet idaresinin glasnost politikasıyla başlayan ve Kazak tarihinde kasıtlı olarak yaratılan boşlukları doldurmak maksadıyla Kazak medyasında başlatılan kampanya, öncelikle Alaş Orda hareketinin gerçek tarihini ve Alaş Orda liderlerine karşı yapılan haksızlıkları düzeltme tartışması şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu tarihten itibaren özellikle Kazak dilli basın yayın organlarında Kazak tarih bilgisinin yönlendirilmesi, Kazak Hanlık idaresinden başlayarak Sovyet devrinin son yıllarına kadar olan tarihi olaylar Kazak gözüyle tamamıyla tekrardan yazıldı. Kazak tarihinin Çarlık ve Sovyet dönemlerince yasaklanan bütün safhaları imkanlar elverdikçe günümüz Kazak aydınları, akademisyenleri, gazetecileri ve düşünürleri tarafından atlanmadan ele alınmaya çalışıldı.

Yeni dönemdeki tartışma noktasının ana fikri Kazakistan'ın ve Kazakların bağımsızlık sonrası düştükleri zor durumun müsebbibinin iyi anlaşılarak halkın bu problemlere yönelik bakış açılarını değiştirmek idi. Kazakistan'ın Çarlık Rusya idaresine "kendi isteğiyle girmesi iddiasının" gerçek mi, uydurma mı, propaganda mı saptırma mı olduğundan başlayarak, Çarlık devrindeki müstemlekeci Rus tahakkümüne karşı efsanevi direniş ve mücadele başlatan Kenesarı hakkında önceden basılıp Sovyet devrinde yasaklanan araştırmalar daha da derinleştirilerek Kazak okurlarına sunuldu. Orta Asya'nın Bolşevik devri öncesindeki yegane gerçek milliyetçi hareketi olan Alaş Orda tarihiyle ilgili önemli arşiv çalışmaları yeniden yapılarak kıymetli eserler ortaya çıkarıldı. Sovyet devrinde haksız zulme uğratılarak, hapse atılarak, sorgulanarak kurşuna dizilen bütün Alaş Ordacı ve diğer Kazak aydınlarının Sovyet organlarınca yapılan sorgulama tutanakları incelendi ve tekrar yayınlandı. 1930'larda Kazak nüfusunun oldukça önemli bir kısmının hayatına mal olan ve merkez Moskova kararlarıyla sürdürülen açlık döneminin muhasebesi de yapılarak bu konuda onlarca kitap, yüzlerce gazete haberi yayınlandı. Alaş Ordacıların Kazak topraklarına yönelik ve Kazak topraklarının Batı'dan gelen Slav kökenlilerce işgali neticesinde göçebe Kazakların duçar edildikleri zorluk ve haksızlıkları tartışan yazıları, bu konudaki aktiviteleri bağımsızlık sonrası Kazak medyasının önemli konularından biridir. Kazak aydınları, kendi geleneklerinin öngördüğü açıyla "joğalğandı joqtav" kaybedileni arama çalışmalarını bu meyanda devam ettirerek geçmişin muhasebesini medya yoluyla halka ulaştırarak, Kazakistan'daki Kazak dilli okuyucuların tarih şuurunu derinleştirmek ve Kazak halkının iç muhasebesini yapmasına olanak sağlamak gayretini sürdürdü.

Bağımsızlık sonrasında bir grup Kazak aydını bağımsız Kazakistan'ın gelecekteki nesillerine örnek olacak kahramanlardan en önemlisinin Çarlık devrinde Rus tahakkümüne karşı savaşan

Kenesarı Kasımov olması konusunda Kazakistan cumhurbaşkanına bir açık mektup yayınlayarak gelecekteki Kazakistan'ın Kazak soyunun tercihini açıkça belirtmekten kaçınmadılar. 1994 senesinde yazılan bu açık mektuba, Kazak yönetimince cevap 2001 senesinde Astana'da verildi. 2001 senesinde Astana'da Kenesarı Kasımov'un bir heykeli dikilerek Kazak aydınlarının bir hedefi de idarece gerçekleştirilmiş oldu.[4] Böylece yeni kurulan bağımsız Kazakistan Devleti'nin milli kahramanlarının kim olacağı tartışması Kazaklar açısından kesinlikle vaktiyle Kazak topraklarını dışarıdan gelerek işgal edenlere karşı savaşan tarihi figürler olarak belirlenmiş oldu.

Dikkat edilmesi gereken husus, günümüz Kazak aydınlarının Batı literatüründe özellikle batılı olmayanlarca yapıldığında negatif ve saldırgan olarak nitelenen milliyetçiliği bilinçli ya da bilinçsiz olarak uygulamaya girişmiş olmalarıdır. Bunun birinci sebebi son derece tabii bir şekilde gelen özünü savunma, özünü özüne anlatabilme, bir halkın medya kanalıyla sesli düşünmesi sonucu Kazakların geçmişte uğramış oldukları haksızlıkları hatırlama ve bunun sebeplerini araştırma gayretinden doğmaktadır. İkinci sebep bağımsız Kazakistan'ın Kazak idarecilerinin bu konulardaki yayınlara gösterdiği telaffuz edilmeyen hoşgörüdür.

Her ne kadar bağımsızlıktan on yıl geçmiş olmasına rağmen Kazak dilini kullanan Kazakların sayısında müthiş bir artış gözlenmese de, Kazaklar arasında milli bilincin güçlendiği açıktır. Kazakistan ortalamasına göre, ülkedeki Kazak nüfusu %45'ler seviyesine ulaşmıştır. Ülkenin siyasi, idari, ekonomik ve diplomatik işleri ve pozisyonları konusunda bağımsızlık döneminde Kazakların edindiği tecrübeler önemlidir. Uluslararası arenaya ilk defa çıkan Kazaklar ülkelerini temsil ederek kazandıkları deneyimlerle Kazak tarihinin başka hiçbir devrinde görülmediği kadar çok diplomatik ve siyasi tecrübeye sahip olmuşlardır.

Uluslararası arenadaki bu başarının tersine, ülke içinde daha tartışılıp çözülmemiş bazı önemli problemler vardır. Yeni bağımsızlığına kavuşan bu ülkenin, eski Sovyet kimliğinden sıyrılarak yeni ulusal kimliğini oluşturması, yeni politik birliği oluşturan vatandaşların kendilerini samimi olarak yeni devletlerinin gerektirdiği bağlılığa adaması, ülkedeki ekonomik, sosyal ve siyasi istikrarı kurmanın ilk şartını oluşturması gerekir. Ancak Kazakistan'da olacağı ilan edilen "Kazak" değil ve fakat "**Kazakistanlı**" kimliğinin özellikle ülkede yaşayan etnik Rus toplumu arasında gelişmesi ihtimali oldukça zor görünmektedir. Kazakistan'daki etnik Rus toplumu marjinalleşmeyi kabul ederek küçük ve önemsiz duruma düşmek ihtimalini reddedecektir.[5] Kazaklar ve Slav kökenli grup arasındaki ayrılıklar, Kazakistan'ın devlet yaratma prosesi geliştikçe derinleşecektir. Umulan odur ki, bu durum Kazak Devleti'nin yeniden yaratılma ihtimalini tehlikeye düşürmesin.

Milliyetçilik Üzerine Batının Kavram Kargaşası

Bu probleme destek veren ve Kazakistan'ı Kazakların vatanı olarak görmekten çok, birçok etnik grubun yaşadığı ve özellikle bu etnik gruplar içerisinde vaktiyle Kazakların isteklerine zıt olarak dış güçlerce Kazakistan'a yerleştirilen Slav grubunun da yaşadığı bir ülke olarak gören uluslararası veya Batılı anlayış, bağımsızlık sonrası Kazakistan'ın işlerini daha da çetrefillleştirmektedir.

Batılı çevre ve kaynakların literatür ve anlayışında, Kazakistan'da milliyetçilik konusu ele alınabilir ancak Kazakistan milliyetçiliğinden söz edilemez. Kazakistan'da ancak Kazak milliyetçiliği veya Kazak etnik milliyetçiliği veya daha başka etnik milliyetçiliklerden söz edilebilir tartışması hakimdir. Günümüz uluslararası ilişkiler anlayışına uygun olarak Kazakistan'da milliyetçilik olgusunu tartışırken bu konuya biraz açıklık getirmek gerekecektir. 2002 senesi itibarıyla Kazakistan'da yaşayanları homojen bütünlük arz eden bir ulus-millet olarak ifade etmek mümkün değildir. Son iki yüzyıl içerisinde bu bölgede olan siyasi, askeri ve sosyal değişiklikler bölge halkının millet olarak değil ancak etnik gruplar olarak tanımlanmasını olanak kılacak şekilde gelişmiştir. Bu gelişme, Kazakistan adındaki bu yeni bağımsız ülkeye adını vermiş olan Kazak halkının milliyetçiliğini sadece etnik milliyetçilik kategorisinde görme inancını sağlamlaştırmaktadır. Uluslararası literatürde etnisite veya etnik grup tabiri, kültürel ve bölgesel geçmişleri farklı olan halkların bir arada bulundukları durumları tarif etmek için kullanılır.[6]

Bu anlayış sebebiyle, Kazakistan'ın hemen güney sınırı ötesindeki Özbekistan için 1991 sonrasında gelen bağımsızlık sürecinin pekişmesi ve devlet mekanizmasının oturması için ulus-devlet yaratma mecburiyetleri konuşulduğunda Özbek milliyetçiliği tartışmasız olarak konunun ana fikrine dahil olduğu halde Kazakistan'da ulus-devlet yaratma ve yeni bağımsız olan Kazakistan'ın geleceğini sağlam temellere oturtabilmek için ülke halkını Kazakistan ülküsüne bağlamak işte bu sebeplerden oldukça çetin hatta mümkünatsız görünmektedir.

Bunun başlıca sebebi ise Kazakistan'da bulunan etnik slav nüfusunun, ülkede yaşayan vatandaşların ikinci büyük çoğunluğunu meydana getirmesidir. Burada karşılaşılan problem sadece Kazaklardan kaynaklanmamaktadır. Rusların millet ve milliyetçilik anlayışından da doğmaktadır. Herşeyden önce sadece Kazakistan değil Orta Asya'nın herhangi bir bölgesinde yaşayan bir Rus kendisini öncelikle Rus olarak görür ve Orta Asya'nın bugün bağımsız devlet olarak anılan herhangi bir devletinin (Kazak, Özbek, Kırgız veya Tajik) vatandaşı olarak pasaport almasını ise sadece ve sadece idari bir prosedür mecburi bir bürokratik gereklilik olarak algılar.[7] Bu özellik yeni kurulan ve henüz varlığını pekiştirmeye çalışan Kazakistan gibi bir ülkede büyük önemi haizdir. Aynı zamanda özelde Kazakistan'da ve genelde bütün Orta Asya ülkelerinde milli kimlikler ve vatandaşlık meselelerinin ciddi olarak ele alınmamış olması ve bu iki çok önemli konudaki anlayışın müphem vaziyette buz üstünde tutulması ülke geleceğinde istikrarı bozucu potansiyel bir probleme de işaret etmektedir. Kazakistan Cumhuriyeti'nin vatandaşları, Almanya vatandaşlarının Alman olduklarını, ABD vatandaşlarının Amerikalı olduklarını idrak ettikleri anlamda kendilerini Kazak veya Kazakistanlı hissetmemektedirler. Uluslararası ilişkilerin evrensel hale gelen anlayışı ise işte bu sebepten Kazakistan'ı Kazakların tartışmasız yurdu olarak görmekten ziyade, Kazakları bu Kazakistan adı verilen ülkede etnik gruplardan sadece biri olarak görmeyi tercih eder.

Kazakistan'ın bugünkü idareci ve aydınları da bu konulara eğilerek, probleme çözüm aramaktan bilhassa kaçınır bir tavır sergilemekle birlikte, etnik Kazak basınında saf Kazaklara seslenirken onların hoşuna gidecek mesajlar vermektedirler. Çalışmanın başında belirtildiği gibi, gerçekten Kazaklar yeni

yüz ve bin yıla bağımsız olarak adım atmışlar mıdır, yoksa bu yeni devir Pandora'nın kutusundaki problemleri açma dönemimi olacaktır soruları düşünen zihinleri meşgul etmektedir. Topraklarının yarısının başka bir ulusun kontrolü ve yerleşimi altında bulunmasına bakılmaksızın Kazakistan Devleti'nin bağımsız olduğunu ilan etmek, Kazakları yalancı bir hülya gibi görünen yüzyıllardır özlenen kendi kendini yönetmek hayalinin peşine salmak mıdır? sorusu zihinleri kurcalar. Ancak bilinçli olarak milliyetçilik yapıldığı varsayılırsa, Kazakların bu atılımını bekleyen tehlike sadece Kazak topraklarındaki Slavlar olmayacaktır. Millet, milliyetçilik, etnisite ve uluslararası ilişkilerle uluslararası politik düşünce kavramlarının teorik merkezleri kabul edilen mihraklar da bu atılımı tasvip etmeyeceklerdir. Barışı korumak, uzlaşma sağlamak adına Kazakistan'ın geleceğinin ulus-millet olma konumundan federal konuma geçişinin sağlanması yolları güdüleceği tahmin edilmektedir. Bu konudaki tartışmaların zemini de yavaş yavaş yapılmakta ve Kazakların bağımsız devletinin geleceği konusundaki tartışmalara yön verme metodları Batılılarca incelenmektedir.[8]

1 Abiş Kekilbayev, "Tavelsizdik Tolgavı", **Egemen Qazaqstan**, 28 Aqpan 2001, s. 2.

2 Karen Dawesha, "Democratization and Political Participation: Research Concepts and Methodologies, " **conflict**, **Cleavages and Change in Central Asia and the Caucasus**, Edited by Karen Dawesha and Bruce Parrot, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 47.

3 Olivier Roy, **ibid**., s. 191.

4 Alisultan Qulanbay, "Qazaqta Kenekeme Er Jetpegen", **Egemen Qazaqstan**, 12 Mamır 2001. S. 1.

5 Olivier Roy, **ibid**., s. 177.

6 "ethnicity", **The Blackwell Encyclopedia of Political Science**, edited by Vernon Bogdanor, Oxford: Blackwell Publishers, 1991, s. 210.

7 Olivier Roy, **The New Central Asia: The Creation of Nations**, London: Tauris, 2000, s. 174.

8 Bu konuda Orta Asya tarih uzmanı olan Olivier Roy'nın yeni kitabında ileri sürülen fikirler incelenmelidir. Olivier Roy, **The New Central Asia: The Creation of Nations**, London: Tauris, 2000.

Marat Oralbayulı Absamet, **Mirjaqıptıng Oraluvı**, Almatı: Qazaqstan Respublikasınıng Ulttıq Gılım Akademiyası, Şığıstanuv Ortalığı, 1995.

Kereyhan Amanjolov-Kıyaseddin Rahmetov, **Türki Halıqtarınıng Tariyhı**, Almatı: Bilim, 1996.

Ay-Qap, Yeniden tıpkıbasım, Rımgali Nurgaliyev editör, Almatı, Qazaq Entsiklopediyası Bas Redatksiyası, 1995.

Qazaq Gazeti, Yeniden Tıpkıbasım, A. Nisanbayev editör, Almatı: Qazaq Entsiklpediyası Bas Redatksiyası, 1998.

Sanjar Asfendiyarov, **Qazaqstan Tariyhınıng Oçerkteri**, Almatı: Sanat, 1994.

Ahmet Baytursınulı, **Janga Nizam**, Almatı: Jeti Jargı, 1996.

Ahmet Baytursınulı, **Şıgarmaları**, Almatı: Jazuvşı, 1989.

Ermuham Bekmahanov, **Qazaqstan: XIX Gasırdıng 20-40 Jıldarında**, Almatı: Sanat, 1994.

Halel Dosmuhammedov, **Alaman**, Almatı: Ana Tili, 1991.

S. Kakişev, **Ahang Tuvralı Aqıyqat**, Almatı, 1992.

Mambet Qoygeldiyev, **Alaş Qozgalısı**, Almatı, 1995.

Mambet Qoygeldiyev, **Tutas Türkistan İdeyası jane Mustafa Şoqayulı**, Almatı: Qazaq Universiteti, 1997.

Muhtar Magavin, **Qazaqstan Tariyhının Alippesi**, Almatı: Qazaqstan, 1995.

Mekemtas Mırzahmetov, **Qazaq Qalay Orıstandırıldı**, Almatı: Atamura-Qazaqstan, 1993.

Serik Masimbayev, **Patşalıq Reseyding Otarlıq Sayasatı**, Almatı: Sanat, 1994.

Kenges Nurpeyisov, **Alaş Ham Alaş Orda**, Almatı: Atatek, 1995.

Qoyşıgara Salgaraulı, **Qazaqtıng Qıylı Tariyhı**, Almatı. Jalın, 1992.

Muhametjan Tınışpayev, **Qazaq Halqının Tariyhı**, Almatı, 1993.

Hasan Oraltay, **Alaş: Türkistan Türklerinin Milli İstiklal Parolası**, İstanbul, 1973.

Hasan Oraltay, **Büyük Türkçü Magcan Cumabayoğlu**, İzmir, 1965.

Kazak Siyasî Düşüncesinin Gelişimi ve Kazak Gazetesi (1913-1918) / İbrahim Kalkan [s.369-387]

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü /Türkiye

1. Giriş

Bu çalışmanın konusu Kazak siyasal düşüncesinin modernleşmesi sürecinde *Kazak* gazetesinin oynadığı roldür. Çalışmanın temel iddiasına göre *Kazak* gazetesi, Kazak siyasal düşüncesine değiştirici, yapıcı ve yön verici katkılarda bulunmuştur. Bir diğer deyişle *Kazak* gazetesi, Kazak siyasal düşüncesindeki geleneksel esas ve uygulamaların modernleşmesinde belirleyici bir yere sahiptir.

Kazak siyasi hayatı son iki yüzyıl içinde önemli değişikliklere uğramıştır. Geleneksel bir yapıya sahip olan Kazak siyasi düşüncesi, on dokuzuncu yüzyıl başında Rusların Kazak topraklarında tamamen hakim olmasıyla ciddi değişiklere uğramıştır. Rusların Kazak topraklarını idare etmek için uyguladıkları politikalar neticesinde önce hanlık kurumu ortadan kaldırılmış, siyasi güç Rusların atadığı valilere geçmiştir. Yüzyıllardan beri göçebe hayatı süren Kazaklar sınırları kesin çizgilerle belirlenmiş eyaletlerde yaşamaya zorlanmıştır. Geleneksel Kazak kanunları yerine Rus kanunları uygulanmaya başlanmıştır.

Bu değişiklikler neticesinde yirminci yüzyıl başlarına kadar Kazak siyasi düşüncesinde Rus etkisi hakim olmuştur. Siyasi yapı ağırlıklı olarak Rus siyasi düşüncesine göre bir yol izlemiştir. Ancak on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başlarında modern anlamda bir Kazak aydın sınıfının çıkmasıyla birlikte bu durum değişmiştir. Kazak aydınları kendi halklarının çağdaşlaşması için bir takım siyasi girişimlerde bulunmuşlardır.

Bu aydın sınıfın ortaya çıkardığı en önemli oluşum Alaş[1] hareketidir. Öncülüğünü Alihan Bökeyhanov (1870-1937), Ahmet Baytursınov (1873-1937), Miryakup Dulatov (1885-1937) ve Mağjan Jumabayev (1893-1938) gibi aydınların yaptığı, amaçları Kazak halkını çağdaşlaştırmak olan, kültürel ve siyasi nitelikler taşıyan toplumsal oluşuma Alaş hareketi adı verilmektedir. Alaş hareketi mensupları, yirminci yüzyıl başlarında Kazak siyasi yapısını değiştiren, daha modern olana doğru yaklaştıran bir dizi değişiklik yapmışlardır.

Ahmet Baytursınov'un editörlüğünü üstlendiği, Orenburg'da yayınlanan *Kazak* (1913-1918) gazetesi çevresinde toplanan milliyetçi ve Batı tarzı bir çağdaşlaşma isteyen Alaş hareketi aydınları kısa zaman içinde siyasi alanda da örgütlenerek Kazak kurultayları toplamışlar ve Kazakların modern anlamdaki ilk siyasi partisi olan Alaş partisini kurmuşlardır. Daha sonra ilk Kazak özerkliği olan Alaş özerkliğini kurup, bunun hükümeti olan Alaş Orda'yı oluşturmuşlardır.

Kazak tarihi için son derece önemli olan bu hareket, *glastnost* ve *perestroika* politikalarının bir etkisi olarak Alaş liderlerinin aklandığı 1989 yılına kadar, Sovyetler Birliği dönemi boyunca devamlı surette gözardı edilmiştir. Alaş hareketi, Sovyet dönemi yasaklamalarına maruz kalmış ve yok farzedilerek belleklerden silinmek istenmiştir. Bu hareketin en önemli olayları, kişileri ve kurumları ne

Sovyet ansiklopedilerine girmiş, ne okullarda okutulmuş, ne kitaplara konu olmuş, ne müzelerde yer almış, ne araştırma malzemesi olarak kullanılmış ve ne de basında yer almıştır.

Halbuki Alaş hareketi mensupları Kazak siyasi düşüncesine önemli katkılarda bulunmuştur. Alaş aydınları düşüncelerini yayın organları olarak kabul edilen *Kazak* gazetesi aracılığıyla halka duyurmuşlar, yeni fikirleri bu ortamda tartışmışlar ve sonuçları yine *Kazak* gazetesinde yayınlamışlardır. Bu yüzden *Kazak* gazetesi, Kazak siyasi düşüncesinin gelişiminde etkin bir rol oynamıştır.

2. Yirminci Yüzyıl Başlarında Kazak Siyasi Düşüncesi

Kazak nüfusu geçtiğimiz yüzyılın başlarında yaklaşık 4.5 milyondu.[2] Orta Asya, Rusya İmparatorluğu zamanında Bozkır ve Türkistan vilayetleri olmak üzere iki idari bölgeye ayrılmıştı. Bu nüfusun büyük çoğunluğu Bozkır vilayetinde yaşamaktaydı. Bozkır Vilayeti 6 eyalete bölünmüştü. Oral, Torğay, Akmola, Semey, Jetisu ve Sir Derya eyaletleri Bozkır Genel Valiliği'ne bağlı valiler tarafından yönetiliyordu. O güne kadar ülke yönetiminde yerli halk önemli mevkilere gelemiyordu. Bunun en büyük nedeni aslında yerli halktan, yani Kazaklardan yüksek tahsilli, devlet görevlerinde bulunmuş kişilerin sayısının bir hayli az oluşuydu. Sovyet devri kaynakları bu durumu daha da abartarak, 1917 devrimi öncesinde, bir diğer deyişle Sovyet hakimiyetinden önce Kazakistan'da bir aydın sınıfının varlığından söz edilemeyeceğini iddia etmişlerdir.[3]

Halbuki on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında hareketlenen Kazak fikir hayatı yirminci yüzyılın başlarında meyvelerini vermeye başlamıştı. Rusya'nın Kazak ülkesinde tamamen hakimiyet kurmasıyla birlikte Rus eğitim sistemi de yavaş yavaş Kazaklar arasına sokuluyordu. Bökey Ordası'nda Rus eğitim sistemine uygun bir biçimde öğretim yapan ilk Rus-Kazak okulunun 1841'de açılmasıyla birlikte Kazakların eğitimi açısından yeni bir dönem başladı.[4] Daha sonra Rus bilim adamı Nikolay İl'minskii ve Kazak eğitimcisi Ibıray [İbrahim] Altınsarin'in çabaları sonucunda Rus-Kazak okullarının sayısı çoğaldı. Bu okulların yanı sıra usul-i cedit yöntemiyle eğitim veren okulların çoğalması modern eğitim sahibi Kazakların artmasıyla neticelendi. Rusça bilen bu gençler orta öğrenimlerinin ardından Rusya'nın değişik üniversitelerinde eğitim görme şansını elde ettiler. Sonuçta yirminci yüzyıl başlarına gelindiğinde Kazaklar arasında da üniversite bitirmiş, belli alanlarda uzmanlaşmış, çeşitli devlet kurumlarında görev yapan, bilgili bir aydın sınıfı oluşmuştu.

Rusya'daki diğer bütün halklar gibi Kazaklar da Rusya'da meydana gelen ve Çarlığın gücünü bir hayli sarsan 1905 devriminin ortaya çıkardığı siyasi hareketlilikten etkilenmişti. Özellikle toplumun öncüleri konumundaki aydın kesim, ortamın uygun olmasından faydalanarak siyasi faaliyetlere girişmiştir. Nitekim o devirde yaşamış olan Kazak aydınlarından olan Miryakup Dulatov bu hareketliliği şu şekilde ifade etmektedir:

"1905 yılından beri bizim Kazak halkı da başka halklarla birlikte milli çıkarları ele almaya başladı. O özgürlük yıllarında Semey eyaletinin okumuş öncüleri halka faydalı işler yapıp, yol

gösterdikleri için bir kısmı hapse atıldı, bazıları sürüldü, geri kalanları da güvenilmez adam ilan edildi.”[5]

Bunlara rağmen, Kazak aydınları artık Rusya siyasetinde söz sahibi olmaya da başlamıştı. Rusya siyasetinin en üst düzeyde temsil edildiği makam olan Duma’da (parlamento) Kazak vekillerinin de olması Kazakların siyasette ne kadar yol aldıklarının bir göstergesiydi. I. Duma’ya 6 Kazak eyaletinden birer vekil gitmesi kararlaştırılmıştı. Oral eyaletinden Alpısbay Kalmenov ve Torğay eyaletinden Ahmet Birimcanov seçildiler ve Duma açıldıktan bir buçuk ay sonra St. Petersburg’a ulaştı. Semey eyaletinden seçilen Alihan Bökeyhanov ise Semey’deki seçimlerin geç yapılması dolayısıyla ancak Duma’nın kapanmasından birkaç gün önce St. Petersburg’a vardı. Bökeyhanov burada siyasi faaliyetler içinde yer aldı. Duma’nın kapatılmasını protesto eden Viborg Manifestosu’nu imzalayanlar arasına katıldı. Bu yüzden bir sonraki Duma seçimlerine katılması yasaklandı. Akmola eyaletinden seçilen Şahmerdan Koşıgulov Rusça bilmediği gerekçesiyle vekil olamadı.

II. Duma 20 Şubat 1907’de açıldı. Kazaklar bu Duma’da 5 vekille temsil edildiler. Oral eyaletinden Bahıtcan Karatayev, Cetisu’dan Muhammedcan Tınışbayev, Astrahan’dan Bahtkerey Kulmanov, Sir Derya’dan T. Allabergenov ve Semey’den T. Nurakenov II. Duma’ya seçilen Kazak vekilleriydi. II. Duma Çar ve hükümetine karşı ağır eleştirilere sahne oldu. Çok geçmeden, 3 Haziran 1907’de çıkarılan bir kanunla bu Duma da kapatıldı. 3 Haziran kanunuyla Duma seçimleri de yeniden düzenleniyordu. Bu kanun III. bölümünün Duma’ya vekil gönderecek eyaletlerin listesinin belirtildiği 2-4. kısımlarında Türkistan ve Kazak eyaletlerinden söz edilmiyordu. Bir diğer deyişle bu kanunla artık Bozkır ve Türkistan eyaletleri Duma seçimlerine katılamayacaktı. Nitekim öyle oldu ve daha sonra açılan III. ve IV. Duma’da Kazak vekilleri yer alamadı.[6]

Kazak aydınları çeşitli siyasi faaliyetlere katılmak ve siyasi kurumlarda görev almanın yanı sıra siyasi görüşlerini beyan etmek ve siyaset yapmak için basın yolunu kullanmışlardır. Basını halkı aydınlatmak, gelişmelerden haberdar etmek, bilgilendirmek ve çağdaşlaştırmak için kullanılan bir araç olarak gören Kazak aydınları siyaset işinde de basından büyük oranda istifade etmişlerdir.

Aslında o devirde basından siyaset aracı olarak faydalanan sadece Kazaklar değildi. Diğer Rusya halkları, bunlarla beraber Rusya Türkleri özellikle 1905 sonrasında siyasi düşüncelerinin halka duyurulmasında, halkın desteğini almada ve faaliyetlerin düzenlenmesinde basın-yayın organlarını yoğun bir biçimde kullanmışlar ve bunda da başarılı olmuşlardır.

3. Modernleşme, Aydınlar, Basın ve Siyaset

On dokuzuncu yüzyıl sonları ve yirminci yüzyıl başlarında hemen hemen bütün Orta Doğu ve Orta Asya’da yaşanan büyük toplumsal değişim modernleşme kavramıyla açıklanmaktadır. Batı dünyasının baskın üstünlüğü karşısında nispeten ‘geri’ kalan Doğu ülkeleri çağdaşlaşma hareketi içine girmiştir. Osmanlı Türkiyesi’yle aşağı yukarı aynı zamana rastlayan Orta Asya modernleşmesi tarihsel süreç açısından olmasa bile kullanılan yöntem bakımından benzer özellikler taşımaktadır. Sömürge deneyimi yaşamamış Doğulu ülkeler emperyal güçlerin doğrudan müdahalesi ile değil ‘pasif

modernleşme' teknikleri ile çağa ayak uydurmaya çalıştılar. Örneğin Osmanlı Devleti'nde Tanzimat (1839) ve Japonya'da Meiji restorasyonu (1868) gibi reform hareketleri bu modernleşme, daha doğrusu modernleştirme yöntemine örnek teşkil etmektedir.[7] Bu modernleştirme hareketinde aydın sınıfının büyük rolü olmuştur.

Batılı olmayan toplumlarda modernleşme çok daha kısa bir zamanda, kendiliğinden olmayan, iç ve dış etkenlerin itici güçleriyle gerçekleştirilmiştir. Modernleştirici itici güçler arasında Batılı ülkelerde eğitim görmüş, kendi halklarını da çağdaş düzeye getirmek isteyen aydınlar önemli bir yer tutar.[8] Osmanlı Türkiyesi'nde Jön Türk hareketi bu duruma iyi bir örnektir. Benzer bir biçimde Orta Asya'da da aydın sınıfı Cedit hareketi adı verilen bir yenileşme, modernleştirme hareketi başlatmıştır. Çeşitli Rus okullarında eğitim gören Kazak aydınları da ülkelerine döndüklerinde kendilerine özgü bir modernleştirme hareketi başlatmıştır.

Modernleştirme hareketi içindeki Rusya Türklerinin aydın sınıfı, fikirlerini halka yaymak ve başarıya ulaşabilmek için basın-yayın organlarından büyük ölçüde yararlanmışlardır. Basını bir "değişim unsuru"[9] olarak kullanmışlardır. Geleneksel yapıyı değiştirerek modern bir toplum elde etmede basın etkili bir araç olmuştur.

Rusya Türkleri arasında ilk süreli yayın Rusça yayınlanan Tifliskie Vedomosti gazetesinin 1832 yılında çıkmaya başlayan Azerice baskısıdır. Birkaç sayı devam eden bu girişim fazla uzun ömürlü olamamıştır. Daha sonra *Türkistan Vilayetinin Gazeti* (Taşkent), *Ekinci* (Bakü), *Tercüman* (Bahçesaray), *Kazan Muhbiri* (Kazan), *Vakit* (Orenburg), *Yıldız* (Kazan), *Azad* (Kazan), *İl* (St. Petersburg), *Burhan-ı Terakki* (Astrahan), *Oral* (Orenburg), *Millet* (St. Petersburg), *Ahbar* (Kazan), *Turmuş* (Ufa), *Ziya* (Tiflis), *Keşkül* (Tiflis), *İrşad* (Bakü), *Davet* (Bakü), *Terakki* (Taşkent), *Sada-i Fergana* (Hokand), *Sada-i Türkistan* (Taşkent), *Dala Vilayetinin Gazeti* (Omsk), *Aykap* (Troitsk) ve *Kazak* (Orenburg) gazetesi gibi bir çok gazete ve dergi yayınlanmaya başlamıştır.[10]

Bütün bu gazete ve dergiler halkı aydınlatma, haberdar etme ve bilgilendirme işinin yanı sıra siyaset alanında da faaliyet göstermişlerdir. Halktaki siyasi bilincin gelişmesine katkıda bulunmuşlar, bir çok siyasi meseleyi gazetede neşrederek tartışmaya açmışlar, halkı ilgilendiren konularda uyarılar yapmışlar, siyasi faaliyetleri duyurmuşlar, siyasi gelişmeleri takip ederek halkın bilgilenmesini sağlamışlar ve neticesinde siyasi gelişime ve milli bilincin uyanmasına katkıda bulunmuşlardır.[11]

Bir sömürge konumundaki Kazak ülkesinde de modernleşme hareketleri öncelikle emperyal gücün girişimleriyle başlamıştır. Siyasi ve idari yapının değiştirilmesinin ardından eğitim sistemi de modernleştirilmiştir. Ancak on dokuzuncu yüzyılın sonlarında yerli halktan bir aydın sınıfının ortaya çıkmasıyla birlikte modernleşme hareketi yeni bir boyut kazandı. Artık Duma'da yer alamayan Kazak aydınları siyasi faaliyetlerini yürütmede basın yoluna ağırlık vermeye başladılar.

4. Kazak Gazetesinin Kurulması

Kazak gazetesinin kurucusu ve editörü olan Ahmet Baytursınov, 1905 yılından beri etkin bir biçimde Kazak siyasi hayatı içinde yer alan biri olarak hükümet yetkililerinin dikkatini çekiyordu. 1905

olaylarının ardından hükümet siyasi faaliyet içinde olanları sıkı takibe almaya başladı. Nitekim 1905 yılında Karkaralı'da Çar'a sunulan dilekçeyi hazırlayanlar teker teker tutuklanmaya başladı. Dilekçeyi hazırlayanların öncüleri arasında yer alan Baytursınov da tutuklandı ve 1907 yılında Karkaralı'dan sürgün edildi. Semey'de sekiz ay hapishanede kaldıktan sonra Kazakistan'ın sınır bölgelerinden istediği bir şehirde sürgüne gönderilme kararı verildi. Baytursınov sürgün yeri olarak Orenburg şehrini seçti. O zamanlar ticaret, kültür ve siyaset açısından önemli bir yere sahip olan Orenburg hem Kazak ülkesinin içindeydi, hem de Rusya Türklerinin diğer önemli merkezleri olan Kazan ve Ufa gibi şehirlere çok yakındı. Rusya Türkleri arasında kültürel ve siyasi faaliyetler açısından en etkin halk olan Tatarların 30'dan fazla gazetesinin, 10'a yakın bir kısmı Orenburg'da basılıyordu.[12] Bu yüzden Orenburg şehri Kazakların yararına işler yapabilmek için uygun bir yerdi.

Aykap gibi güzel ve faydalı bir süreli yayın varken başka bir yayın çıkarma işine girişmeyi Baytursınov dünyadaki diğer ülkelerden örnekler vererek açıklıyordu. Öncelikle dünyanın en ileri ülkesi konumundaki Amerika Birleşik Devletleri'nden söz eden Baytursınov, 1909 yılı rakamlarına göre Amerika'daki gazete ve dergi sayısının 21.435, Fransa'da 8.940, Almanya'da 8.000, İtalya'da 3.120 ve Rusya'da 2.058 olduğunu kaydeder.

Daha sonra Kazaklara dönen Baytursınov, durumdan yine de umutsuz değildir. Kazakların da boş durmadığını, *Aykap* dergisini çıkardığını hatırlatan Baytursınov, binlerle ifade edilen diğer ülkelerdeki süreli yayın miktarı karşısında Kazakların sadece bir yayınının olmasının elbette yeterli olmadığı görüşündedir. Ona göre ne kadar çok yayın olursa, medeniyet ve kültür seviyesi o kadar çok artacaktır.[13] İşte yeni bir süreli yayının ortaya çıkma nedeni budur.

Bunun yanında Baytursınov, gazetenin toplumsal hayattaki yerine de değinerek ne kadar önemli bir araç olabileceğini anlatır:

"Öncelikle gazete halkın gözü, kulağı ve dilidir. İnsanlara nasıl ki göz, kulak ve dil gerekliyse halka da gazete öyle gereklidir…

İkincisi, gazete yurda hizmet eden bir şeydir. Çünkü yurdun eğitimli, fikirli, görgülü kişileri gazete aracılığıyla halkın önüne geçip, yol gösterip, öncülük yaparlar.

Üçüncüsü, gazete halkı eğitir. Çünkü halk gazeteden duymadığını duyar, bilmediğini öğrenir, azar azar bilgisi çoğalıp, ufku genişleyip, fikri açılıp, anlayışı gelişir.

Dördüncüsü, gazete halkın hakkını savunur. 'Yurdum' diyerek halkın hakkını kollayan kişiler gazete sayesinde halkın sözünü söyler, çıkarlarını gözetir, zararına karşı durur, kargaya gözünü oydurmamaya çalışır."[14]

Bu düşünceler içinde olan Baytursınov, gazete çıkarmanın ön şartlarından biri olan maddi kaynak sorununu ilk etapta Mustafa Orazaev'in[15] desteğiyle çözer. Daha sonra "Azamat" (vatandaş) adında bir şirket kurularak gelirlerin daha düzenli olması sağlanır.

Baytursınov, gazete çıkarabilmek için Orenburg valiliğinden 5 Ocak 1913 tarihinde izin alır. Gazetenin ikinci sorumlu editörlüğüne de 19 Mayıs 1914 tarihli valilik kararıyla Miryakup Dulatov getirilir.[16] Gazetenin bir diğer önemli kurucusu Dulatov, gazete çıkarma hazırlıkları başladığında henüz hapisten yeni çıkmıştı ve Pavlodar şehrindeydi. Kendi ifadesiyle Dulatov gazete çıkarma işine şu şekilde dahil olmuştu:

"Geçen Ocak ayının sonlarında *Kazak* (gazetesi) henüz çıkmamış iken gazetenin çıkacağı haberini duyar duymaz Pavlodar'da *Kazak* (gazetesi) için alıcı toplamaya başladım. 4-5 günden sonra haberi işiten Pavlodar Kazakları kendileri gelip abone olmaya başladılar. Kısa zamanda 150 kadar alıcı oldu."[17]

Gazetenin adı meselesini ise yine Baytursınov şu sözlerle açıklar:

"Atalı yurdumuzun, ülkeli milletimizin kutlu adı diyerek gazetemizin adını *Kazak* koyduk."[18]

Adından da anlaşılacağı gibi milliyetçi bir karaktere sahip olan *Kazak* gazetesi 2 Şubat 1913 tarihinde ilk sayısıyla yayın hayatına başladı. Gazetenin amacı kısaca, Kazak halkının kültür ve medeniyetini arttırmak, Kazak dilini ve edebiyatını geliştirmek, Kazak halkını çağdaşlaştırmak ve böylece Kazak halkına hizmet etmekti.

4.1. Kazak Gazetesi ve Siyaset

Kazak gazetesinde yer alan konular arasında en çok işlenen ve en ön plana çıkan konu siyaset idi. *Kazak* gazetesi yayın hayatına başladığı ilk günlerden itibaren Kazak siyasetiyle ilgilenmeye başlamıştı. Başta Bökeyhanov olmak üzere *Kazak* gazetesi yazarları, Kazak halkının en önemli sorunlarının siyasetle bağlantılı olduğunu görmüş ve yazılarıyla bu sorunlara çözüm önerileri getirmeye çalışmıştır. *Kazak* gazetesinde yer alan siyasi yazılar sadece teorik düzeyde kalmamış, halkı etkileyerek neticesinde bir çok siyasi değişikliğe yol açmıştır.

Kazak gazetesinde yayınlanan siyasi yazıların meydana getirdiği değişiklikler iki ana grupta toplanabilir. Öncelikle bu yazılar Kazaklar arasında zaten mevcut olan siyasi bilinci belli bir yöne doğru sevk etmiştir.

Bir diğer deyişle hanlıklar devrinden beri süregelen Kazak siyasi hayatı on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başlarında bir modernleşme sürecine girmiş ve çeşitli siyasi akımların etkisinde kalmıştır. İslamcı öğelerin ağır bastığı bir model ile milliyetçi ve liberal düşüncenin hakim olduğu bir çağdaşlaşma projesi arasında[19] seçim yapmak durumunda kalan Kazaklar sonunda ikinci yola doğru yaklaşmıştı. Bu yaklaşmada *Kazak* gazetesinin rolü büyüktür. Gazete yazarları, makalelerinde açıkladıkları ve savundukları milliyetçi ve Batı tarzı bir çağdaşlaşmayı yeğleyen tutumları ile Kazak siyasi bilincinin gelişimine etki etmişlerdir.

Kazak gazetesi yazarları makaleleriyle oluşturdukları bu teorik düzeydeki etkiyi değişik yollarla hayata geçirmişlerdir. Öncelikle yazdıkları yazılarla bir tartışma ortamı oluşturmuşlar ve halkı bu yolla ikna ederek siyasi hayata dahil olmuşlardır. Gazetede yer alan değişik fikirleri okuyan halk kendisine

daha doğru gelen yolu seçmiş ve ona göre hareket etmiştir. *Kazak* gazetesi de çoğu kez kendi savunduğu görüşü kabul ettirmiş ancak bazı kere de halkı ikna etmekte başarısız olmuştur.

Siyasetin temel özelliklerinden biri olan ikna etme yönteminin[20] yanı sıra *Kazak* gazetesi yazarları Kazak siyasetinde yeni kurumlar tesis ederek Kazak siyasi hayatının gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu kurumların en başında komiteler ve kurultaylar gelmektedir. Daha sonra ilk Kazak siyasi partisi, ilk Kazak özerkliği ve bunun hükümetini tesise öncülük eden *Kazak* gazetesi yazarları Kazak siyasetinde çok etkili, yön verici ve değiştirici bir rol oynamıştır.

5. Kazak Gazetesinde İşlenen Siyasi Konular

Kazak gazetesinde yer alan siyasi konuların en önemlilerini şu başlıklar altında toplamak mümkündür: Kazak komiteleri ve kurultayları, Alaş partisi, Alaş özerkliği ve Alaş Orda hükümeti.

5.1. Kazak Komiteleri ve Kurultayları

1917 yılına gelindiğinde Kazakların genel durumu hiç de iyi değildi. 1916 yılının ikinci yarısı boyunca devam eden isyanlar güçlükle bastırılmış, neticede büyük mal ve can kaybına neden olmuştu. Cepheye işçi gönderilmesi zaten bozuk olan ekonomiyi sarsmış, daha da kötüleşmesine yol açmıştı. Huzursuzluğunu isyan ederek en açık bir biçimde dile getirmeye çalışan halk bunda da başarılı olamayınca ne yapacağını bilemeden mecburi bir suskunluk devresine girmişti.

Rusya'nın 1917 başlarında içinde bulunduğu durum da Kazaklardan pek farklı değildi. I. Dünya Savaşı devam ediyordu. Bunun yanında toplumsal huzursuzluk baş göstermeye başlamış, Çarın halk gözündeki meşruiyeti gittikçe azalmıştı. Bu konuyla ilgili olarak *Kazak*'ın 213. sayısının kapağında ilk makale olarak yayınlanan "Sayasat Küyi" başlıklı yazı dikkat çekmektedir. Yazarı belirtilmeyen makalede 1917 yılı başında Rusya'nın içinde bulunduğu siyasi durumun genel bir manzarası çizilerek, durumun çok karışık olduğu ve gittikçe kötüleştiği iddia edilmektedir. Rusya'daki iç huzursuzluğun gittikçe artmasına dikkat çeken yazar makaleyi şu sözlerle bitirmektedir:

"Siyaset bulutları çoğalıp gün geçtikçe (yağmur) yağması yakınlaşmaya başladı. Devlet memurları yoldan çıkıp iş yapmaz oldular. Hükümetle halkın arası günden güne açılmaya başladı. Yakınlaşacak gibi de görünmüyor. Cephede düşmanla asker arası nasıl açık, kötü ise memlekette de hükümetle halkın arası da öyle kötü ve düşmanca oldu. Orada (cephede) düşman mı yenecek, yoksa biz mi diye sorulurken; burada hükümet mi, yoksa biz mi galip geleceğiz sorusu sorulmakta. Hükümet ne kadar dirense de uzun zamandır devam eden hastalık öldürmeden bitmeyecek gibi görünmekte."[21]

Yazarın da işaret ettiği gibi bir patlamanın olması çok yakındı. Sonunda beklenen oldu ve 23 Şubat'ta başlayan olaylar 27 Şubat'ta[22] Çarın devrilmesiyle sonuçlandı. Rusya tarihinde Şubat Devrimi adıyla anılan bu ihtilal neticesinde Prens L'vov'un başbakan olduğu Geçici Hükümet kuruldu. Bu hükümetin demokratik ve adil bir seçim neticesinde oluşturulacak olan Kurucu Meclis (*Uçredilnoe*

Sobranie) açılana kadar iş başında kalacağı düşünülüyordu. Bu yüzden "geçici" olarak ülke idaresini elinde tutuyordu. Yeni hükümet kısmen siyasi ilkeleri gereği, kısmen de halkın desteğini kazanmak amacıyla hak ve özgürlüklere önem veren, serbest bir siyaset izledi. Bu serbestlikten Rusya'nın gayrı Rus vatandaşları, bu arada çeşitli Türk boyları yararlanmasını bildiler. Geçici hükümetin 20 Mart (2 Nisan) 1917 tarihli "Rusya'daki bütün vatandaşların eşit olduğu" konusundaki kararı o zamana kadar ikinci sınıf vatandaş muamelesi gören ve bu yüzden pek çok toplumsal-siyasi haktan mahrum olan Türk boylarını harekete geçiren etkenlerden biri oldu.[23] Başta Tatarlar olmak üzere Türk boyları devrimden hemen sonra siyasi durumu değerlendirmek ve mahrum oldukları hak ve özgürlüklere kavuşabilmek amacıyla ardı ardına toplantılar, kurultaylar düzenlemeye başladı.

Kazaklar da devrimi takip eden aylar içinde önce yerel daha sonra bütün Kazakları kapsayan Kazak kurultayları toplayarak Kazakların siyasi ve toplumsal sorunlarını tartıştılar. Bu kurultayların örgütlenme ve toplanma aşamasında dikkati çeken en önemli özelliklerden biri *Kazak* gazetesinin ve *Kazak* gazetesi yazar kadrosunun bütün kurultaylarda etkin rol almasıdır. Bütün kurultayları düzenleyen, toplantılara başkanlık eden ve gündemi belirleyenler hep *Kazak* gazetesi kadrosu olmuştur. *Kazak* gazetesi bu kurultaylarda Kazak siyasi ve toplumsal hayatında ilk defa konuşulan bir çok konuyu gündeme getirmiş ve Kazak siyasi fikrine yeni kavram ve kurumlar kazandırmıştır. Bilhassa, daha önceleri geleneksel Kazak siyasi hayatında zaten mevcut olan kurultay kurumunun günün şartlarına uyarlanarak hayata geçirilmesi en başta gelen yeniliklerden sayılabilir.

Bu yüzden *Kazak* gazetesi, Kazak siyasi fikrine kurultaylar aracılığıyla bir çok yenilik getirmiş ve mevcut siyasi yapıya da olumlu katkılar sağlamıştır. Bu kurultaylarda görüşülen konular sadece Kazaklarla ilgili meselelerle sınırlı kalmamış, devrim sonrasında Rusya Devleti'nin içine düştüğü zor ve karışık durum da ele alınmıştır.

Kazak gazetesinin Rusya siyasetiyle ilgili tutumu, Çarlığı ortadan kaldıran devrimi ve geçici hükümeti desteklemek şeklinde özetlenebilir. Ayrıca *Kazak* gazetesi, açılması düşünülen Kurucu Meclis çalışmalarını yakından takip etmekteydi. Bu genel siyasetin gerçekleştirilebilmesi için geçici hükümetle işbirliği yapmak ve bu hükümetin siyasetini desteklemek gerektiği *Kazak* gazetesinde bir çok kez tekrar edilmiştir. Alihan Bökeyhanov, Mustafa Çokayev ve Miryakup Dulatov, ortaklaşa yazdıkları bir makalede Kazak halkına şöyle seslenmektedir:

"Artık o yavuz hükümet yok. O hükümetin kan içici kara yürekli çarı da, yöneticileri de artık hapiste. Bugün yurdun hepsini akrabaymış gibi eşit gören, hiç kimseyi ayırmayan yeni hükümet seçildi. Bu hükümetin güçlenmesi bizim güçlenmemiz demektir. Bu hükümetin gücünün azalması bizim umutlarımızın boşa gitmesi demektir… Bu adil hükümetle, özgür Rusya ile aynı dilekleri paylaşıyoruz ve aynı gemideyiz. Gemidekilerin canı birdir. Rusya'ya önceden acımazdık, içimiz ısınmazdı, artık Rus halkıyla eşit hale geldiğimiz için iyiliğine sevinip, kötülüğüne üzülürüz… Bu yüzden yeni hükümete elimizden gelen yardımı esirgememiz gerekir."[24]

Bu makaleden de açıkça görüldüğü gibi, *Kazak* yazarları geçici hükümetin desteklenmesini önermekteydiler. Bu desteği başlıca iki nedenden ötürü istemekteydiler. Birincisi, geçici hükümetin

gitmesi demek (o aylarda henüz bir Bolşevik alternatifi ortaya çıkmadığı için) Çarlık rejiminin geri gelmesi anlamına geliyordu. Bu da ne Kazaklar için, ne de diğer Rusya halkları için tercih edilebilecek bir durumdu. İkinci olarak, Kazaklar geçici hükümeti destekleyerek Rusya siyasetine katılmış olacaklar ve Kurucu Meclis'e girerek yıllardan beri giremedikleri Rusya meclisine vekil göndererek Kazak çıkarlarını daha etkin bir biçimde savunabileceklerdi. Ayrıca bu sayede Kazaklar yıllardır elde etmeye çalıştıkları bir takım hak ve özgürlüklerine de kavuşacaktı.

Kazakların en başta gelen toplumsal ve siyasi talebi eşitlikti. Çarlık zamanında uygulanan ayrımcı siyasete tamamen karşı olan Kazaklar yeni hükümetin desteği sayesinde Ruslarla toplumsal ve siyasi alanda eşit duruma geleceklerini ümit ediyorlardı. Bir makalede Çarlık Rusyası'nda en üstte tutulan halkın Hıristiyanlar (özellikle Ruslar ve diğer Slav asıllı halklar) olduğunu iddia eden yazar, ana dilinde yazılmış evrakı kabul etmeme, Rusça bilmeyenleri resmi görevlere atamama gibi ayrımcı uygulamaların yeni hükümetle birlikte artık sona erdiğini yazmaktadır. Bu görüşü ispat etmek için de Alihan Bökeyhanov'un Torğay eyalet komiserliğine atanmasını göstermektedir.[25] Gerçekten de geçici hükümet kısmen halka özgürlük ve eşitlik getirmek gibi ortaya çıkış ilkelerine uygunluk açısından, kısmen de halkın desteğini kazanmak için sömürgelerde yerli halktan idareciler atamaya başlamıştı.[26]

Kazaklar ikinci olarak özgürlük istemekteydi. İstedikleri işleri herhangi bir engelleme olmaksızın gerçekleştirmek istiyorlardı. Örneğin toplantı serbestisi, sansürden korkmadan kitap ve gazete çıkarmak, rahatça cami ve medrese açabilmek, ana dilinde öğretim yapan okullar açmak gibi uygulamalar o dönemin Kazak toplumsal hayatının mahrum olduğu özgürlüklerdi. Geçici hükümetin toplantı ve birlik kurma serbestisi getiren kararı *Kazak* gazetesinde yayınlanınca, özgürlüklerin alınmasına dair bir umut doğdu.[27]

Kazakların bir diğer talebi, Kazak meselelerini yine Kazakların görüşmesi ve çözüme kavuşturmasıydı. Bir diğer deyişle Kazakların Rusya'da Kurucu Meclis'le birlikte başlayacağı umut edilen kendi kendini yönetme işinde etkin rol oynamasını istiyorlardı. Henüz özerklik düşüncesiyle hareket etmeden, genel olarak Rusya halkının, bu arada Kazakların, kendi kendini yönetmesini kast ediyorlardı.

Kazakların kendi kendini yönetmesi için *Kazak* gazetesi bir dizi siyasi uygulamaların hayata geçirilmesi fikrini ortaya attı. Bu iş için öncelikle Kazakların kendilerine gelip, olayların farkında olarak, Rusya'da ne olup bittiğini anlamalı ve Kazakların ne yapabileceklerini ortaya çıkarmalıydı. *Kazak* gazetesinde Kazakların durum değerlendirmesi yapabilmesi için en kısa zamanda yerel kurultayların toplanması gerektiği yolunda çağrılar yapıldı.

5.2. Kazak Kurultayları

Kazak gazetesinde devrimi haber veren yazılarla beraber Kazakların bu yeni durumda ne yapması gerektiği hakkında fikir bildiren yazılar da yayınlanmıştır. *Kazak* gazetesi, halkı olanı biteni anlamaya çağırmaktaydı. Bu iş için de kurultay kurumunu harekete geçirmeyi önermekteydiler. Vakit

geçirmeden Kazaklar yerel idare birimlerinde kurultaylar toplamalıydı. Kurultayların bir çok işlevi olacaktı. Öncelikle kurultaylar sayesinde Kazakistan'ın çeşitli bölgelerinde ne olup bittiği anlaşılmış olacak ve genel bir durum değerlendirmesi neticesinde yapılması gerekenler belirlenebilecekti.

Kurultayların bir diğer işlevi Kurucu Meclis'e gönderilecek vekilleri belirlemek olacaktı. Bir diğer deyişle "öncelikle meydana gelen değişimlerin maksat ve manasını anlamak için, ikinci olarak Kurucu Meclis'e uygun adamlar gönderme işini görüşmek üzere Kazakların kurultay yapmaları gerekmektedir."[28]

Olaylar büyük bir hızla geliştiği için hızlı hareket etmek ve kurultayları çabucak oluşturmak gerekmekteydi. Bütün Kazakları kapsayan umumi bir Kazak kurultayı çok iyi bir fikir olmasına karşın zamanın darlığı ve ortamın henüz uygun olmaması nedeniyle bir umumi Kazak kurultayı yakın zamanda mümkün görünmemekteydi. Bunun yerine eyaletlerde yerel kurultaylar düzenlenebilirdi.

Aslında Kazakların toplanıp Kazak sorunlarını görüşmesi fikri çok yeni, ilk defa devrim sonrasında ortaya atılmış bir konu değildi. *Kazak* gazetesinin ilk kurulduğu yıl olan 1913'te, o zamanlar *Kazak* gazetesi ile rekabet halinde olan *Aykap* dergisi yazarlarından Cihanşa Seydalin kurultay fikrini ortaya koyar. Seydalin, Kazaklar bir araya gelip Kazak sorunlarını görüşseler Kazakların ilerlemesi için, sorunların çözümü için faydalı olacağı görüşündedir. Bu görüşünü de o zamanın diğer etkili yayın organı olan *Kazak* gazetesine bildirir.[29]

Kazak gazetesi Seydalin'le aynı fikirde değildir. Kurultay fikrinin aslında çok güzel ve faydalı bir iş olduğunu ancak Kazakların o anda içinde bulundukları siyasi ve toplumsal durumun böyle bir iş için uygun olmadığını düşünmekteydiler. *Kazak* gazetesinin iki önemli ismi, Baytursınov ve Bökeyhanov yazdıkları makalelerle Seydalin'e cevap verirler. Böylece *Kazak* gazetesi ve *Aykap* dergisi arasında bir polemik başlar. Tartışmaya *Aykap*'tan Rahimcan Marsekov da kurultayı destekleyenler arasında yer alarak katılır.

Baytursınov bu büyüklükte bir organizasyon için resmi makamlardan izin almak gerektiğini ancak böyle bir iznin alınmasının mümkün olmadığını iddia eder. Ayrıca kurultay toplamanın dönemin zaten hassas olan Rusya siyasi ortamında çok yanlış anlaşılabileceğini belirtir. Baytursınov, "kurultay (*bas kosuv*) toplayalım derken, başımızı korumaya yer bulamayacak hale gelmeyelim" diyerek durumun hassasiyetini dile getirir.[30]

Bökeyhanov ise konuya daha geniş bir çerçeveden bakarak kurultay kurumunun Kazak tarihindeki yerine değinir. Bökeyhanov, kurultayın hanlar zamanında da kullanıldığına dikkat çeker. Ayrıca Avrupa halklarının oluşturduğu meclisler ile Kazakların kurultayları arasında işleyiş bakımından bir benzerlik olduğunu ileri sürer.[31] Genel olarak kurultayın yararlı bir kurum olduğunu düşünen Bökeyhanov, tıpkı Baytursınov gibi mevcut şartların kurultay için uygun olmadığı görüşündedir. Ona göre Cihanşah Seydalin, yararlı bir şey istemekte ancak boşuna çabalamaktadır. Çünkü bu iş için izin çıkması mümkün değildir. Bökeyhanov özetle şöyle der:

“Cihanşah Mirza kurultaya 900 kişi toplamayı düşünüyor. Toplantı yeri ise Orenburg. Bu olacak iş midir? Dokuz yüz Kazak, Kazak ülkesinin bir yerinde toplanabilir mi? ‘İşin en zor yanı izin almak, rica ederek, ürkütmeden, korkutmadan, iyilikle görüşmek’ demekte Cihanşa Mirza. Doğru, bu zamanda izin almak kolay değil.”[32] Bökeyhanov makalesini şöyle bitirir:

“Olması mümkün görünen bir kurultaydan kaçmam, olmayacak kurultay için boşuna uğraşmam. Han evladında Kazak (halkının) hakkı vardı, Kazak (halkına) hizmet etmezlik yapmam.”[33]

Sonuçta Seydalin, Kostanay ilinde Ekim ayı başında düzenlenen Pokrov panayırına gidip, ileri gelen kişilerle göçebe düzeninin mi, yoksa yerleşik düzenin mi daha iyi olduğu konusunu görüşmek amacıyla bir toplantı düzenlemek ister. Ancak bu küçük çaplı kurultay için Torğay valiliğinden izin istese de izin verilmez.[34] Böylece kurultay projesi de rafa kaldırılır.

Ancak, 1917’de devrimden sonra oluşan serbest ortamda, bu sefer *Kazak* gazetesi kurultay fikrini canlandırır. Dulatov, kurultay toplama işinin tekrar gündeme gelmesini şöyle değerlendirir:

“Dünkü yok olup giden zalim hükümet zamanında diller tutulmuş, el-ayak bağlı idi. O zor kara günlerde ‘toplanalım, kurultay düzenleyelim’ diyerek henüz doğum sancıları başlamamış kadına doğum yaptırmak isteyenler de vardı. Ancak o zamanlar koyun kadar saf, tavşandan daha korkak idik. Bu yüzden o zamandaki kurultay faydasız, kısır söz idi. Artık işte bağımsızlık şafağı doğdu. Ne istesek yapabilecek duruma geldik. Toplanacaksan eğer, toplan şimdi, aç kurultayını, seni durduracak hiç kimse yok.”[35]

Böylelikle Kazakistan eyaletlerinde Kazak kurultayları toplanmaya başladı. Devrimden sonra, 1917 baharında Kazak meselelerini görüşmek için toplanan yerel kurultaylar şunlardır:

1. Torğay eyaleti Kazak kurultayı (Orenburg, 1-2 Nisan 1917)
2. Jetisu eyaleti Kazak kurultayı (Almatı, 12 Nisan 1917)
3. Oral eyaleti Kazak kurultayı (Oral, 19-22 Nisan 1917)
4. Akmola eyaleti Kazak kurultayı (Omsk, 25 Nisan-7 Mayıs 1917)
5. Semey eyaleti Kazak kurultayı (Semey, 27 Nisan-7 Mayıs 1917)

5.3. Birinci Umumi KazakKurultayı ve Alaş Partisi

Yerel Kazak kurultaylarının ardından bütün Kazakların temsil edildiği, Kazakların sorunlarının görüşüleceği bir Umumi Kazak Kurultayı toplanması meselesi Kazak siyasetinin en önemli gündem maddesi olmuştu. Kazak aydınları vakit geçirmeden bu kurultayı toplamak istiyorlardı. Çünkü büyük umutlar besledikleri Kurucu Meclis seçimleri yaklaşmaktaydı ve bu meclise gönderilecek Kazak vekilleri ancak umumi Kazak kurultayı neticesinde belirlenebilecekti. Dünya Savaşı, devrim sonrası oluşan karmaşa ortamı ve Kazak ülkesindeki toplumsal-siyasal belirsizlik vekillerin belirlenmesi için bir genel seçim yapılmasını imkansız kılıyordu. Bütün halkın katıldığı bir genel seçim yerine vekiller halkın temsilcilerinin katıldığı bir kurultayda belirlenebilirdi. Bir diğer deyişle Umumi Kazak

Kurultayı'nın işlevleri, Kazak halkının sorunlarını görüşmek ve Kurucu Meclis'e gönderilecek vekilleri belirlemekti.

Kurucu Meclis'te temsil işi için bir de siyasi parti gerekliydi. Rusya'da mevcut siyasi partilerin hiçbiri Kazak çıkarlarını koruyabilecek nitelikte değildi. Çünkü hiçbir parti Kazak sorunlarını tam olarak bilmiyor, Kazakları tanımıyor bu yüzden de Kazakları memnun edecek çözümler üretemiyordu. Kazak aydınlarının en yakın olduğu parti Anayasal Demokrasi Partisi (*Kadet*)[36] idi.

Alihan Bökeyhanov, 1905 yılında kurulan bu partiye aynı yıl üye olmuştur. Hatta Bökeyhanov, Kadet partisini örnek alarak bir Kazak partisi kurma girişiminde bulunmuştur.[37] Oral şehrinde 1905 yılında Bökeyhanov, Cihanşah Seydalin, Jetisu eyaletinden B. Sırtanov, Muhammedcan Tınışbayev ve o dönemde St. Petersburg Askeri Tıp Akademisi'nde öğrenci olan Halil Dosmuhammedov bir araya gelerek parti kurma işini görüştü.[38] Kazak tarihinde "beş eyalet temsilcilerinin kurultayı" adıyla bilinen bu girişim bir Kazak siyasi partisi kurmak için atılan ilk adımdı. Fakat bu hareket akim kaldı ve uzun bir müddet bu konuda yeni bir girişimde bulunulmadı.

Yaklaşık on iki yıl sonra, Rusya'daki siyasi ortam tamamen değişip siyasi faaliyetler için gayet uygun hale gelince bir Kazak siyasi partisi kurma fikri yeniden ortaya atıldı. *Kazak* gazetesinin gündeme getirdiği bu fikir Umumi Kazak Kurultayı'nda görüşülecek meseleler arasında geçiyordu.

Umumi Kazak Kurultayı'ndan önce Kazaklar Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'na katılır.[39] Bu kurultaya Kazaklardan beş temsilci gider ve kurultay çalışmalarına aktif olarak katılırlar. Fakat Kazak aydınları Rusya Müslümanları Kurultayı konusunda ikiye ayrılırlar. *Kazak* gazetesi kurultayda konuşulanların bir kısmını Kazak çıkarlarına uygun bulmaz. *Kazak* gazetesinde yayınlanan bir makalede, Moskova'daki kurultayda federasyondan yana olanların:

"Kazak, Sart (Özbek/Türkistan) ve Kafkas ülkesine federasyon vermemek gerek, çünkü onlar ayrılırsa İdil boyundaki halklar Rusya hakimiyetinde kalır. Ayrıca onların ayrılmasının bize faydası yok. Eğer bu ülkeler ayrılmazsa toprağı olmayan Tatarlar Kazak ve Türkistan topraklarına gidip arazi sahibi olabilirler" şeklinde konuştukları, bu yüzden Tatarların Kazak çıkarlarını gözetmediği iddia edilmiştir.[40]

Bunun yanı sıra *Kazak* gazetesi yazarları, Moskova Kurultayı sonucunda Rusya Müslümanlarının işlerini idare etmek oluşturulan Şura-i İslam adlı kuruldan da memnun değildir. Şura-i İslam'ı oluşturan üyelerin halkların nüfusları oranında belirlenmesi gerektiğini, fakat mevcut durumun hiç de öyle olmadığını iddia ederler.[41] Aslında Kazakların rahatsızlığının tek nedeni Şura-i İslam'daki Kazak temsilcilerin azlığı değil, aynı zamanda Tatar hakimiyetinin fazlalığıydı. *Kazak* yazarları ayrıca Şura-i İslam üyelerinin Kurultay'a katılan temsilciler arasından seçilmesine de karşı çıkarlar. "Halk vekillerini gönderirken Şura-i İslam'a diye değil, kurultay için göndermedi mi? Kurultaya gönderilen kişilerle Şura-i İslam'a gönderilenlerin değişik kişiler olması mümkündür" diyerek Şura-i İslam'daki Kazak temsilcilerine de itiraz ederler. Sonuçta:

"Şura-i İslam'a seçilen Kazak temsilcilerini halkın seçtiği temsilciler olarak kabul etmeyiz, ayrıca onların Kazaklar adına diye yaptıkları işleri ve söyledikleri sözleri halkın işleri ve sözleri olarak kabul etmeyiz" sözleriyle açık bir muhalefet ortaya koyarlar.[42]

Aslında bu muhalefet tamamıyla Şura-i İslam'a karşı değildi. Rusya Müslümanları Kurultayı'na katılan Kazak temsilcileri kendi aralarında *Kazak* gazetesi çevresinden ayrı bir grup oluşturmaya çalışıyordu. Böyle bir grubun varlığı ve yeni bir siyasal grup oluşturma niyetleri *Kazak* gazetesinde yayınlanan Umumi Kazak Kurultayı'yla ilgili bir yazıdan anlaşılmaktadır. Umumi Müslüman Kurultayı Kazak vekilleri Kölbay Toğısov, Akkağaz Doscankızı, Abdullah Alibekov, A. Temirov, A. Davılbayev, Ö. Karaşev, Kulmuhammed Orazayev, Baygazi Temirhanov, Şefkat Bekmuhammedov, Sıbıhanov, Ahmedhanov, H. Tercümanov, Oraz Tetipov, Hüseyin Nurmuhammedov, Velihan Tanaşev, Miryakup Alibov[43] ve kurul başkanı Doktor Dosmuhammedov imzasıyla yayınlanan yazıda umumi Kazak kurultayının 1-10 Ağustos 1917 tarihleri arasında Taşkent şehrinde yapılması teklif ediliyordu. Ayrıca Orenburg kurultayında Kazak kurultayını düzenlemek için kurulmuş olan komisyonun görevine devam etmesi, fakat bu komisyon dahiline her bir Kazak eyaletinden birer temsilcinin katılması isteniyordu.[44]

Birkaç ay sonra *Üş Cüz* adıyla bir siyasi parti kuracak olan Kölbay Toğısov'un başını çektiği bu grup, Kazak siyasi merkezini Orenburg'dan Taşkent'e kaydırmak ve Kazak siyasetinde daha etkin hale istiyordu. Bir başka deyişle Kazak siyasetinde bir muhalefet hareketi doğuyordu. Kazak siyasi hayatında bir hayli baskın ve hakim bir karaktere sahip olan *Kazak* gazetesi çevresi dışında bazı fikirler ortaya çıkıyordu.

Orenburg kurultayının oluşturduğu kurultay düzenleme kurulu ise Toğısov ve arkadaşlarının teklifine yine bir yazıyla karşılık verdi. Yazıda işlerin yoğun ancak vaktin dar olduğu bu yüzden teklif edildiği üzere her ilçeden bir vekilin gelmesinin mümkün olmadığı iddia edilir. Bunun yerine her ilden bir vekilin gelmesi yeterli olacaktır. Ayrıca toplantı Taşkent'te değil Orenburg'da yapılmalıydı. Çünkü Orenburg bütün Kazaklar için ulaşılması en kolay yerdi. Sibirya ve Astrahan Kazakları için Taşkent çok uzak kalıyordu. Fakat her iki grup kurultayın tarihi konusunda hemfikir idi. Orenburg kurultay düzenleme kurulu da kurultayın 1-10 Ağustos arasında yapılmasını uygun görüyordu.[45]

Fakat Temmuz başında Şura-i İslam başkanı Ahmet Salihov ile Kazak vekilleri Velihan Tanaşev, Yakup Akbayev ve Cihanşah Dosmuhammedov Kazak gazetesi idaresine bir telgraf gönderir. Telgrafta, Kurucu Meclis seçimlerinin 17 Eylül'de yapılacak olduğu, vekil listelerinin en geç 17 Ağustos'ta teslim edilmesi gerektiği, bu yüzden Umumi Kazak Kurultayı'nın 20 Temmuz'dan daha geç bir tarihe kalmaması gerektiği bildirilir.

Bu haber (aynı zamanda kurultayı düzenleyen) *Kazak* gazetesi yazarlarını telaşlandırır. Her ilçeden vekil gelmesi bir yana 10-15 gün içerisinde her ilden bile vekil gelmesi mümkün görünmemektedir. Bu sebeple eyalet komitelerinden ikişer kişinin çağrılarak kurultayın oluşturulması kararlaştırılır.

Birinci Umumi Kazak Kurultayı nihayetinde Orenburg şehrinde 21-26 Temmuz 1917 tarihinde yapılır. Kurultaya yaklaşık yirmi kişi katılır. Katılımcıların sayısının bu denli az olması kurultayın adıyla pek bağdaşmasa da *Kazak* gazetesi, önemli olanın nicelik değil nitelik olduğunu söyleyerek eleştirileri göğüslemeye çalışır.[46]

Kurultaya Akmola, Semey, Torğay, Oral, Cetisu, Sir Derya ve Fergana eyaletlerinin vekilleri katılır. Başkan Halil Dosmuhammedov; yardımcıları olarak Ahmet Baytursınov, A. Kötibarov; sekreterliğe ise Miryakup Dulatov ve Akılbek Seyitov seçilir.

Kurultayın programı şu maddelerden oluşmaktaydı:

1. Ülke idaresinin şekli,

2. Kazak eyaletlerinde özerklik,

3. Toprak meselesi,

4. Halk milis güçleri,

5. Zemstvo,

6. Eğitim meselesi,

7. Hukuk meselesi,

8. Din meselesi,

9. Kadın meselesi,

10. Kurucu Meclis seçimlerine hazırlanma ve Kazak eyaletlerinden vekiller seçme,

11. Bütün Rusya Müslümanlarının Meclisi (Şura-i İslam),

12. Kazak siyasi partisi,

13. Jetisu eyaletinde cereyan eden olaylar,

14. Kiev şehrinde düzenlenecek olan Bütün Rusya Federalistlerinin Kurultayı'na ve St. Petersburg'da toplanacak olan eğitim komisyonuna vekil gönderme.

Birinci Umumi Kazak Kurultayı'nda görüşülen konular yerel kurultay konularından genel olarak çok farklı değildi. Yalnız, iki konu dikkati çekiyordu. Birincisi, daha önce ilk defa Semey Kurultayı'nda ortaya atılmış olan özerklik meselesiydi. Diğeri ise ilk defa bu kurultayda gündeme getirilen bir Kazak siyasi partisinin kurulması konusuydu.

Kurultay tutanakları mevcut olmadığı için kurultay sırasında konuşulanlar, tartışmalar veya kimin ne söylediği gibi ayrıntılar bilinmemektedir. Sadece kurultayda alınan kararlar maddeler halinde *Kazak* gazetesinin 238. sayısında yayınlanmıştır. Bu kararlar incelenerek kurultay hakkında bilgi edinmek mümkündür.

Kurultayda alınan kararlardan ilki, Rusya Devleti'nin yeni şeklinin demokratik, federal, parlamenter demokrasi olması talebidir.

İkinci karar özerklikle ilgiliydi. Özerklik meselesi kurultaydan önce *Kazak* gazetesinde yayınlanan bir yazıda tartışmaya açılmıştı. Bu yazıda Umumi Kazak Kurultayı'nda görüşülmesi gereken konular gözden geçirilir. Birinci mesele olarak da özerklik konusu işlenir. Yazıda özerklikle ilgili ihtimaller şu şekilde işlenir:

"Kazaklar özerk olacak mı, olmayacak mı? Özerk olacaksa ne çeşit bir özerklik olmalı? Öncelikle ülke özerkliği mi, eyalet özerkliği mi olacak? Eyalet özerkliği olursa toprağa göre mi, halka göre mi olacak? Kazaklar kendi kendilerine mi özerk olacaklar, yoksa başka halklarla birlikte mi özerk olacaklar?"[47]

İlk bakışta basit gibi görünen özerklik meselesi aslında bir hayli karmaşıktır.[48] Ortada bir çok seçenek vardır ve bunların hangisinin en uygun olduğunu tespit etmek zor bir iştir. Umumi Kazak Kurultayı neticesinde Kazak eyaletlerinin hem topraklı, hem bölgede yaşayan halka özel bir sistemle eyalet özerkliği alması kararlaştırıldı. Böylelikle çok daha serbest bir ortam sağlayan ülke özerkliği değil, Rusya Devleti'ne daha yakın bağlarla bağlı eyalet özerkliği tercih ediliyordu.

Toprak konusunda temel olarak diğer kurultaylardan daha değişik kararlar alınmadı. Toprak meselesinde önceliğin Kazaklara verilmesi gerektiği ve yeni toprak alımlarının durdurulması noktaları vurgulanıyordu.

Dördüncü konu halk ordusu meselesiydi. Mevcut düzenli ordu yerine halk birlikleri kurulması teklif ediliyordu. Bu yüzden bu oluşuma ordu değil de halk milis güçleri demek daha doğru olacaktır.

Zemstvo, eğitim, hukuk, din ve kadın konularında diğer kurultaylarda görüşülen konular fazla bir değişikliğe uğramadan, yalnız biraz daha düzenli bir biçimde karara bağlandı.

Kurultay kararları arasında Kurucu Meclis'le ilgili olan kısımda Kurucu Meclis'e gönderilecek adayların listesi çıkarıldı. Her eyaletten adayların isimlerini içeren uzunca bir liste hazırlandı.

Bir sonraki karar Şura-i İslam ile ilgiliydi. Şura-i İslam'a vekil göndermenin gerekli olduğu belirtilir. Ancak her halkın nüfusu oranında Şura'da temsil edilmesi gerektiği hususunda ısrar edilir. Şura kendisini Kazakların istediği biçimde yeniden düzenleyene kadar, geçici olarak Kazaklar Şura'nın istediği sayıda vekil gönderecekti.

Kurultay kararlarının Kazak siyasi hayatı açısından belki de en önemlisi Kazak siyasi partisi hakkında olanıydı. Kurultayda Kazaklara has bir siyasi parti kurulması kararlaştırıldı. Bu partinin programını yapmakla Şura-i İslam'a seçilen vekiller görevlendirildi. Parti, demokratik federal parlamenter cumhuriyet sistemine uygun olacaktı. Parti programı hazırlandıktan sonra eyalet komitelerine gözden geçirilmek üzere gönderilecekti. Daha sonra program, Kurucu Meclis'e seçilen vekillerin onayına sunulacaktı. Son olarak program hazırlanana kadar Kurultay kararları program olarak kabul edilebilecekti, ayrıca program hazırlanırken Kurultay kararları esas alınacaktı.[49]

Kazak partisiyle ilgili haberler uzunca bir zaman, Ağustos ortasından Ekim ayı başına kadar *Kazak* gazetesinde yer almadı. Bunun nedeni parti programını hazırlama ve partiye işlerlik kazandırma çalışmalarının yavaş gitmesiydi. Şura-i İslam'a seçilen Kazak vekillerinden sadece Cihanşah Dosmuhammedov ve Velidhan Tanaşev St. Petersburg'a gitmişlerdi. Tanaşev kısa süre sonra memleketine geri dönmek zorunda kalınca Cihanşah Dosmuhammedov yalnız kalır. Şura işlerinden vakit bulamayan Dosmuhammedov'un parti programı hazırlamaya fırsatı olmaz. Bir an önce partiyi hayata geçirmek isteyen *Kazak* gazetesinde konuyla ilgili bir yazı yayınlanır. Yazarı belirtilmeyen makalede Rusya'da yeni partilerin kurulduğu, bu partilerin sloganları doğrultusunda adlar aldıkları ve program hazırladıkları iddia edilir. Kazak partisinin programı ise aşağı yukarı bellidir. Çünkü Umumi Kazak Kurultayı kararları programın esasını teşkil edecektir. Kararlar *Kazak* gazetesinde yayınlandığına göre, halk partinin programı hakkında bilgi sahibi sayılmaktadır. İkinci mesele olan partinin adı konusunda ise hiç endişeye mahal yoktur. Her parti kendi sloganı doğrultusunda isim aldığına göre Kazakların çok eskiden beri kullanageldikleri ortak sloganları, savaş naraları olan "alaş"[50] adı Kazak partisi için gayet uygun bir isim olacaktır.[51]

Böylelikle ilk Kazak siyasi partisinin adı da belirlenmiş oluyordu. Matbaa çalışanları eylem yaptığı için *Kazak* gazetesinin (Alaş partisiyle ilgili yazının yer aldığı) 244. sayısı biraz geç çıkmıştı.[52] Bu yüzden partinin adının Alaş olduğu haberi Kazak eyaletlerine telgrafla bildirilir.

Kazak gazetesinin daha sonraki sayılarında artık Alaş Partisi adı sıkça kullanılmaya başlanır. Özellikle Alaş Partisi'nin Kurucu Meclis'e göndermek üzere belirlediği vekillerin listesinin verildiği yazılar dikkat çekicidir.[53] Bu listelerde adaylar temsil ettikleri eyaletlere göre sınıflandırılmış ve teker teker tanıtılmıştır. Baytursınov ve Bökeyhanov gibi önemli kişiler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu listeler aynı zamanda Alaş Partisi üyelerinin veya en azından destekçilerinin sıralandığı listeler olarak da kabul edilebilir. Son olarak, bu listelerin bir diğer işlevi de o devirde Kazakistan'ın önde gelen, tanınmış ve nüfuz sahibi kişilerinin bir dökümünü yapıyor olmasıdır. Bu listelere bakarak o devirde Kazakistan'ın seçkinleri hakkında genel bilgiler elde etmek mümkündür.

Alaş Partisi yerel teşkilatları Ekim ayından itibaren oluşturulmaya başladı. Alihan Bökeyhanov'un kişisel gayretleri neticesinde Alaş Partisi yerel teşkilatları önce Orenburg'da, daha sonra Semey ve Omsk'da oluşturuldu. Alaş Partisi'nin teşkilat işleri doğal olarak Orenburg şehrinde başladı. Burada Alaş Partisi'nin Torğay eyalet komitesi oluşturuldu. Komite üyeliğine "Orenburg şehrinde oturan 10 Kazak, 4 ilden 4 Kazak, toplam 14 kişi" seçildi. Komite başkanı Alihan Bökeyhanov, yardımcılığına Ahmet Baytursınov, sekreterliğe Miryakup Dulatov, muhasipliğe ise C. Canibekov seçildi.[54]

Özerklik ve siyasi parti işleri sadece Kazaklara özgü faaliyetler değildi. Türkistan, İdil-Ural,[55] Don Kozaklarının ülkesi[56] ve Sibirya'da da benzer faaliyetler oluyordu. Kazaklar özellikle komşuları olan Sibirya ve Türkistan'daki faaliyetleri yakından takip ediyorlar ve bazı etkinliklere katılıyordu. Sibirya özerklik taraftarları 8-10 Ekim 1917 tarihinde Tomsk şehrinde bir toplantı düzenleyince Bökeyhanov da Kazakları temsilen dokuz vekille birlikte bu toplantıya katıldı. Toplantı dönüşü

Bökeyhanov Semey şehrine uğrayarak burada Alaş Partisi'nin teşkilatını kurma çalışmalarında bulundu. Bökeyhanov 12-13 Ekim günlerinde şehrin ileri gelenleriyle bir araya gelerek Alaş Partisi ve Kazak özerkliği meselelerini görüştü.

Bökeyhanov özerklik konusunda değişik fikirler öne sürüyordu. Ortada üç seçenek vardı; Kazaklar tek başlarına özerklik ilan edebilirdi, Sibirya özerkliğine katılabi

lirdi ya da Türkistan'la birlikte özerk olurlardı. Bökeyhanov bu seçeneklerden ikincisini daha makul buluyordu.

Kazaklar tek başlarına özerklik ilan ederlerse karşılarında çözümü bir hayli müşkül bir mesele duruyordu. Oral, Torğay, Akmola ve Semey eyaletlerinin nüfusu etnik olarak karışıktı. Bu eyaletlerde göz ardı edilemeyecek oranda Slav nüfusu Kazaklarla karışık bir biçimde, yan yana yaşıyordu. Eğer bu Slav nüfusu görmezden gelerek sadece Kazaklara hitabeden bir özerklik ilan edilirse büyük toplumsal sorunlarla karşılaşılacaktı. Kazakistan'daki Slavlarla etnik esasa dayalı bir özerklik kurmak mümkün değil, ancak toprak esasına göre bir özerklik düşünülebilirdi. Bu da Kazakların pek işine gelmiyordu. Çünkü en iyi araziler Slavların elindeydi.

Türkistan (Hokand) özerkliğine katılma fikrine ise Bökeyhanov hepten karşı çıkıyordu:

"Ülke idaresi hiç kolay bir iş değildir. Bizim Kazak halkı iş yapacak, becerikli kişilere muhtaç durumdayken, bizim Kazak halkı cahil, kör iken; Türkistan halkının cahilliği ve becerikli kişi eksikliği bizden on kat daha fazla. Kazaklar Türkistan'la birlikte özerk olursa, özerklik arabasına deveyle eşeği aynı anda koşmuş olur. Bu arabaya binip biz nereye gidebiliriz?" diyerek konu hakkındaki fikirlerini açıkça dile getirmiştir.[57]

Sonuçta Bökeyhanov Kazakların olası bir Sibirya özerkliğiyle birleşmesi gerektiği fikrindedir. Bökeyhanov'a göre Sibirya özerkliği Rusya'daki diğer halklarla hemen hemen aynı seviyede, geniş, büyük ve güçlü bir idare olacaktır. Açılacak olan Duma'da etkin olunabilecektir. Sibirya özerkliğinde hazırda bir ordu mevcuttur, kültür ve medeniyet daha ileri seviyededir, iç Rusya ile ticari ilişkiler daha iyidir. Bu yüzden Bökeyhanov Sibirya özerkliğine katılmanın Kazakların yararına olacağını düşünmektedir.[58]

Bökeyhanov, yeni adı artık Alaş[59] olan Semey şehrinde Alaş Partisi'nin bir teşkilatını kurar. Bu iş için partinin eyalet komitesini oluşturur. Komite başkanı Halil Abbasov, yardımcısı Ahmedcan Kozbağarov, sekreter Sıdık Düysenbin, muhasip Enver Moldabayev olur. Komite üyeleri Alihan Bökeyhanov'u onursal başkan seçerler.[60]

Semey şehrinden sonra Omsk'a gelen Bökeyhanov, burada da Alaş Partisi teşkilatı kurma çalışmalarını başlatır. Bökeyhanov, Omsk'taki bir fabrikada toplantı düzenler. Toplantıya yaklaşık 50-60 kişi katılır. Katılanlar arasında Üş Jüz partisi kurucularından Ş. Elcanov ve M. Eytpenov da vardır. Bökeyhanov ile bu kişiler arasında Alaş Partisi programı üzerine bir tartışma geçer.[61]

Bökeyhanov Omsk'ta asıl desteği Birlik adlı Omsk'lu gençlerin kurduğu bir dernekten alır. 1914-1918 yılları arasında faaliyet gösteren Birlik derneği üyeleri arasında M. Samatov, M. Cumabayev, S. Sadvakasov, A. Barcaksin, Ş. Elcanov, E. Baydildin, A. Seydalin, K. Kemengerov, A. Toğcanov, D. Adilov ve O. Temirbekov sayılabilir.[62]

Omsk'ta da bir Alaş Partisi komitesi açılır. Komite üyeleri arasında Birlik derneği üyelerinin çoğunlukta olması dikkat çekmektedir.[63]

Alaş Partisi'nin bir merkezi idaresi olmadı.[64] Bunun nedeni Alaş Partisi'nin böyle bir organ oluşturmak ve diğer teşkilatla ilgili kurumları yapılandırmak için bir kurultay düzenleyememiş olmasıdır. Bunun yerine Alaş Partisi, Kurucu Meclis'e seçtiği kişileri idare kurulu olarak kabul ediyordu.[65]

İlan edilen Alaş Partisi adına Kurucu Meclis'e gönderilecek olan kişiler dışında da isteyenler Alaş Partisi'ne üye olabiliyordu. Ancak üyelik için bazı şartlar gerekliydi. *Kazak* gazetesinde Alaş Partisi'yle ilgili bir yazıda üyelik şartları şu şekilde özetleniyordu:

"Alaş Partisi'nin tam şartnamesi Orenburg'da hazırlanacaktır. Şartname hazırlandığında halka duyurulacaktır. Şimdilik, merkez komitesinin bir söylediğini iki etmeyen, emirlerini eksiksiz yerine getirecek, Alaş Partisi programını kabul eden, programdaki işleri yapmaya çalışan kişiler partiye kabul edilir. Alaş Partisi programı dışına çıkmayan, yalan söylemeyen, doğruluktan vazgeçmeyen, adam kayırmayan, dünyalığa (para ve mal) kanıp aldanmayan, dürüst, adil, doğru kişiler partiye girer. İçi dışı farklı, sözü işine uymayan, Alaş Partisi yolundan ayrılan, konuşup tartışmaya gelmeyen, zorluk karşısında yılan korkak, dayanıksız kişiler Alaş Partisi'ne giremez. Alaş Partisi'ne girmek isteyen kişi bu söylenen şartları düşünmeli ve eğer aklı keserse partiye girmelidir."[66]

Şartnamede sözü edilen Alaş Partisi programı *Kazak* gazetesinin 251. sayısında yayınlanmıştır. Aslında yayınlanan metin kesin parti programı değil, sadece programı tartışmaya açmayı amaçlayan bir taslaktı. Zaten yazının tam başlığı da "Alaş Partisi Programının Taslağı" idi.[67]

On başlıktan oluşan program sadece Kazaklar için değil bütün Rusya Devleti için teklifler içeriyordu. Yani Alaş Partisi kendisini sadece Kazakistan'da değil bütün Rusya idaresinde söz sahibi olabilecek, diğer Rusya partileriyle eşit düzeyde bir siyasi parti olarak görüyordu.

Program taslağının başlıkları şunlardı:

1. Ülke biçimi,

2. Yerel bağımsızlık,

3. Anayasa,

4. Din meselesi,

5. Bilik (geleneksel hukuk) ve kanunlar,

6. Yurt savunması,

7. Vergi,

8. İşçiler,

9. Eğitim-kültür,

10. Toprak meselesi.

Kazak kurultaylarının büyük kısmının kararlarında olduğu gibi parti programında ilk madde Rusya Devleti'nin yeni sisteminin ne olacağıydı. Alaş Partisi daha önceki bazı kurultay kararlarında da belirtildiği gibi Rusya Devleti'nin demokratik federal cumhuriyet olması gerektiği düşüncesindedir.

Yerel bağımsızlık ile Kazak özerkliği kastedilmektedir. Buna göre bütün Kazak eyaletleri birleşerek ortak bir Kazak özerkliği kurmalıdır. Bu özerklik uygun şartlar doğarsa başka özerkliklerle de birleşebilecektir. Yerel yönetimle ilgili bir diğer talep ise zemstvo sisteminin mutlaka uygulamaya geçirilmesidir.

Anayasa (veya temel hukuk) konusunda ise temel hak ve özgürlüklerin teminat altına alındığı bir ortam talep edilmektedir.

Din meselesinde, din işlerinin devlet işlerinden ayrılması, dinsizliğin serbest olması, dine girme ve çıkma işinde özgür olunması, Kazakların ayrı müftülüğünün olması gerektiği belirtilir.

Hukuk sistemi ve kanunların bölgelerin yaşantısına (adet, gelenek ve göreneklerine) göre olması gerekmektedir.

Yurt savunması meselesinde ise Rusya'da o devirde mevcut askerlik sistemi kaldırılmalıydı. Askerlik yaşına gelen gençler kendi memleketlerinde eğitilip, yine kendi memleketlerinde askerlik yapmalıydı. Ayrıca ordu birliklere bölündüğünde (halklar arasında) akrabalık bağları göz önünde bulundurulmalıydı. Kazaklar süvari olarak askerlik yapmalıydı.

Vergi mülk ve kazanç esas alınarak, herkesin ekonomik durumuna göre alınmalıydı.

İşçiler kanun korumasında olmalıydı. Kazak ülkesinde fabrika, dolayısıyla işçi az olduğu için Alaş Partisi işçi meselesi hususunda Sosyal-Demokratların Menşevik kanadının programını esas alacağını bildirir.

Eğitim konusunda üç önemli noktaya değinilir. Eğitim örgün ve parasız olmalıdır. Ayrıca eğitim ana dilinde yapılmalıdır. Devlet öğretmen ve üniversitelerdeki öğretim görevlilerinin seçimine karışmamalıydı.

Toprak konusunun çözümü Kurucu Meclis'e bırakılıyordu. Ancak toprak konusunda Kazaklara öncelik verilmesi, toprak satmanın yasak olması gerekiyordu.[68]

Alaş Partisi artık iyice teşkilatlanmaya başlayıp, gücünü arttırırken 25 Ekim (yeni sisteme göre 7 Kasım)'de Bolşevikler Rusya iktidarını ele geçirdi. Bu olay sadece Kazaklar için değil bütün Rusya halkını derinden etkileyen sonuçlar doğurdu. Devrilen geçici hükümetle iyi ilişkiler içinde olan *Kazak*

gazetesi aydın çevresi, bir diğer deyişle Alaş Partisi, izlediği siyasette hızlı ve köklü değişiklikler yapmalıydı.

5.4. Alaş Özerkliği ve AlaşOrda Hükümeti

Kazak gazetesi çevresindeki aydınların başlattığı hareket halkın da desteğini büyük ölçüde sağlamıştı. Düzenlenen kurultaylardan ve *Kazak* gazetesinin ülke işleriyle bu derece ilgilenen neredeyse tek yayın organı olmasından bunu anlamak mümkündür. *Kazak* gazetesinin yürüttüğü Kazak milli hareketi bir siyasi partinin kurulmasıyla birlikte artık tamamen siyasi bir nitelik kazanmıştı. *Kazak* gazetesinin ilk çıktığı sayılardan beri bütün Kazakları ifade etmek için kullandıkları *alaş* sözcüğünü partiye ad olarak alan Kazak aydınları bundan böyle "Alaşçılar", "Alaş aydınları" veya "Alaş hareketi mensupları" gibi adlarla anılmaya başladı. Bir diğer deyişle Kazak milli hareketi artık bir ada sahipti ve literatüre "Alaş hareketi" adıyla geçecekti.

Devrim sonrası Kazak siyasi hayatı sadece *Kazak gazetesi* ve Alaş partisinden ibaret değildi. Rusya genelindeki siyasi ortamın serbestliği neticesinde Kazakistan'ın bir çok şehrinde yeni dernekler ve siyasi gruplar ortaya çıktı. Omsk şehrindeki yüksek tahsilli gençlerin kurduğu Birlik derneği bunlardan biriydi. Bir diğer grup ise Taşkent'te İhtiyat adlı bir dernek açtı. Bu dernek muallim ve öğretmenlerden (uçitel') oluşuyordu.[69] Aynı grup yine Taşkent'te bir başka dernek daha açtı. Birlik Tuvı adını verdikleri bu dernek, *Birlik Tuvı* adlı bir de gazete çıkardı.

Bu derneklerin hepsi de aslında *Kazak* gazetesinin önderliğini yaptığı harekete mensup olan veya en azından bu harekete sempatiyle yaklaşan kişilerden oluşuyordu. Bu yüzden *Birlik Tuvı* gazetesi, sosyalist görüşlere sahip Kölbay Toğısov'un Taşkent'te çıkardığı *Alaş* adlı gazeteye rakip olma amacını taşıyordu.[70] Zaten Birlik Tuvı gazetesini çıkaran kişi *Kazak* gazetesi çevresinden olan Mustafa Çokayev idi.[71] Bu derneklerden başka Semey'de *Sarı Arka*, Oral'da *Uran* ve Omsk'ta *Balapan* adlı gazeteler çıkmaya başladı.

Kazakistan'daki siyasi durum bir hayli kalabalıklaşıp, hareketlense de siyasi hareketin merkezi *Kazak* gazetesi ve Alaş Partisi'ydi. Bolşeviklerin iktidarı ele almasının ardından Kazak aydınlarının Kurucu Meclis'in sağlıklı işleyebileceğine olan inançları zayıfladı. Bir diğer deyişle yerel sorunların bütün Rusya'yı temsil edebilecek derecedeki bir kurumda çözülmesi yöntemi işlevsel olmaktan uzaklaştı. Bu yüzden daha değişik yöntemler izlenmesi gerekliydi. Bu durumda kullanılabilecek bir diğer yöntem yerel sorunların yine yerel düzeyde oluşturulacak kurumlarda çözüme kavuşturulmasıydı. Alaş Partisi de bu seçeneği teklif etti. Böylelikle Alaş Partisi, Kazak tarihinde ilk kez telaffuz edilen "Millet Meclisi" fikrini ortaya attı.

Kazak gazetesinde yayınlanan konuyla ilgili bir yazıda Rusya'daki genel durum şöyle açıklanmaktadır:

"Rusya çürümekte, bir ayağı yerde bir ayağı çukurda, ne olacağı belli değil, herkes bildiğini yapmaya, kendi başının çaresine bakmaya çalışıyor… Biz de Kazak-Kırgızlar olarak birleşip bir iş yapmadan oturacak değiliz. Bu zamanda kanun yok, düzen yok, korunacak korunak yok. Herkes

kendi kendini korumakta. Öncelikle ölmemek, ikicisi mal-mülkümüzü talan ettirmemek, üçüncüsü bu karmaşanın içine girmemek için elimizden geleni yapmamız gerek. Aydınların bilgisini, vatandaşların gayretini milleti için çekinmeden feda edeceği gün bu gündür."[72]

Kazak halkının başının çaresine bakması, kendi sorunlarını kendinin çözmesi için izlenmesi gereken yöntem ise şöyle açıklanmaktadır:

"Halkımızın nüfusu 5 milyon, kendimiz koruyacak güç kendimizden bulunur elbet. Bu gücü uygun bir biçimde kullanacak kurumlar gerekli. Bütün Kazaklar birleşip öncelikle 'Millet Meclisi' denen bir kurum oluşturmalı. Devlet işlerinin her gün yeni bir çehre aldığı, değiştiği bir ortamda Kazak-Kırgızların toplanıp devamlı kurultay düzenlemeleri mümkün değil. Kazak-Kırgızlar adına başka halklarla ilişki kuracak, Kazak-Kırgız yurdunun işlerini danışarak düzgün bir biçimde halledecek yukarıda söylendiği gibi bir Millet Meclisi olması gereklidir. Millet Meclisi'ne halk güvendiği kişileri seçmeli ve böylece işler halledilmelidir."[73]

Kendi meclisini kurup, sorunları çözme yoluna gitmek aslında sadece Kazakların akıl ettiği, izlediği bir yöntem değildi. Rusya'da 1917 yılında yaşanan ilk devrimin hemen ardından Polonya ve Finlandiya bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Ukrayna'nın halk Rada'sı (meclisi) 13 Haziran'da Ukrayna Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmişti.[74] Aralık ayının 17'sini 18'ine bağlayan gece Beyaz Rusya'nın milli kurultayı bağımsızlık kararı aldı. 22 Eylül'de ise Kafkasötesi Federal Cumhuriyeti dünyaya geldi. 1917 yılı sonlarında Litvanya ve Latviya, 1918 Şubat ayında ise Estonya bağımsızlıklarını ilan etti.[75]

Rusya'nın Avrupa tarafındaki bu gelişmeler elbette Asya kısmında yaşamakta olan halkları da etkiledi. Daha önce sözü edilen Sibirya özerkliği için önemli adımlar atıldı. Tomsk şehrinde 8-15 Ekim tarihinde Umumi Sibirya Kurultayı yapıldı. Bu kurultaya aralarında Alihan Bökeyhanov'un da bulunduğu 9 Kazak vekili de katıldı. Kurultay sonucunda oluşturulan Sibirya Şurası'nda Kazak vekillerden, çeşitli Kazak eyaletlerini temsilen Halil Abbasov, E. İtbayev, S. Doscanov; bütün Kazak ülkesi adına Alihan Bökeyhanov ve Muhammedcan Tınışbayev yer aldı. Kazakların Sibirya özerkliğine girme girişimindeki amacı Bökeyhanov şu sözlerle açıklamıştır:

"Biz öncelikle Sibirya'ya arkamızı verip, işlerimizi yoluna koyalım; daha sonra ayrılırız diye düşündük."[76]

Türkistan'da ise işler biraz daha karışıktı. Türkistan bir Taşkent diğeri Hokand olmak üzere iki siyasi merkeze bölünmüş durumdaydı. Taşkent Bolşeviklerin elindeydi. 22 Kasım 1917'de Taşkent'te Türkistan İşçi, Asker ve Köylü Sovyetlerinin III. Kurultayı yapıldı. Kurultay Türkistan'da Sovyet hakimiyetinin kurulduğunu ve Türkistan Halk Komiserleri Sovyeti'nin idareyi ele aldığını ilan etti. Fakat bu olaydan dört gün sonra 26 Kasım'da Hokand şehrinde Türkistan Müslümanlarının IV. Kurultayı açıldı. Kurultay 28 Kasım'da Türkistan Muhtariyeti'ni (özerkliği) ilan etti. Türkistan Kurultayı toplanana kadar siyasi gücün Türkistan Geçici Meclisi ve Türkistan Halk İdaresi'ne ait olduğu belirtildi.[77]

Hızla gelişen bu özerklik cereyanı karşısında Kazaklar da zaten daha önceden düşündükleri özerkliği ilan etme yoluna gittiler. Kazakların kendi sorunlarını kendilerinin çözebilmesi, bunun yanında Millet Meclisi ve özerklik gibi kurumların oluşturulabilmesi için bir Umumi Kazak Kurultayı toplamak gerekiyordu.

Bu iş için beş kişiden oluşan bir kurul oluşturuldu.[78] Kurul, *Kazak* gazetesi aracılığıyla kurultay duyurusunu yaptı. Bu duyuruda 5 Aralık tarihinde Orenburg'da bütün Kazak-Kırgız temsilcilerinin katılacağı bir kurultay toplanacağı bildiriliyordu.[79]

İkinci Umumi Kazak Kurultayı duyurulduğu üzere 5 Aralık 1917 tarihinde Orenburg'da açıldı ve 13 Aralık'ta sona erdi. Bozkır eyaletlerinden başka Altay guberniyası ve Semerkand eyaleti Kazakları ve Jetisu Kırgızlarının da temsilci gönderdikleri kurultaya 82 vekil katıldı.

Kurultayın programı şu şekildeydi:

1. Sibir, Türkistan özerklikleri ve Güneydoğu Birliği hakkında,
2. Kazak-Kırgız özerkliği,
3. Milis güçleri,
4. Millet Meclisi,
5. Eğitim meselesi,
6. Millet hazinesi,
7. Müftülük meselesi,
8. Milli hukuk,
9. Köy idareleri,
10. Yiyecek meselesi.

İkinci Umumi Kazak Kurultayı'nın en önemli maddesi muhakkak ki Kazak özerkliği meselesiydi. Kurultay öncelikle Alihan Bökeyhanov'un konuyla ilgili bildirisini dinledi. Daha sonra özerklik, milis güçleri ve Millet Meclisi meselelerini görüşmek üzere beş kişilik bir komisyon oluşturdu. Komisyon kararlarını Halil Abbasov okudu. Kurultay da buna uygun biçimde şu kararları aldı:

"Ekim sonunda Geçici Hükümetin düştüğünü, Rusya Devleti'nde halkın güvendiği ve seçtiği bir hükümetin yokluğunu, otorite olmadığı için halk arasındaki düzenin kaybolacağını, anarşinin güçlenip, bütün ülkenin bölünmeye doğru gittiğini, halkın günden güne daha kötü hale düştüğünü, bu bölünmenin bizim Kazak-Kırgızların da başına geleceğini düşünerek bütün Kazak-Kırgızları yönetecek bir hükümet gerekliliğini hatırlatıp kurultay oy birliğiyle karar verdi:

I. Bökey yurdu, Oral, Torğay, Akmola, Semey, Cetisu, Sir Derya eyaletleri, Fergana, Semerkand eyaletlerindeki ve Amu Derya kısmındaki Kazak illeri, Hazarötesi eyaletindeki ve Altay eyaletindeki

ilgili ilçelerin toprağı bir (ortak), halkı Kazak-Kırgız, kanı, yaşayışı, dili bir olduğu için kendi başına milli-topraklı özerklik kursun.

II. Kazak-Kırgız özerkliği Alaş adını alsın."[80]

Kurultay "Alaş (özerkliği) eyaletlerini mevcut bozgunculuktan korumak maksadıyla" geçici Millet Meclisi'ni kurup, adının Alaş Orda[81] olmasına karar verdi. Bir diğer deyişle Kazak ve Kırgızları yönetecek bir hükümet kurulmuş oluyordu. Bu hükümetin üyeleri şu kişilerden oluşuyordu:

Velidhan Tanaşev (Bökey); Halil Dosmuhammedov (Oral); Aydarhan Turlıbayev (Akmola); Ahmet Birimcanov (Torğay); Halil Abbasov (Semey); Sadık Amancolov (Cetisu); Mustafa Çokay (Sir Derya); Eyaletlerden ayrı olarak: Alihan Bökeyhan, Cihanşah Dosmuhammedulı, Alimhan Ermekulı, Muhammedcan Tınışbayulı, Bahtkerey Kulmanulı, Yakub Akbayulı, Bazarbay Mamıtulı, Otınşı Elcanulı.

Bu sayılan Millet Meclisi üyelerinin yardımcıları olarak şu kişiler seçildi: İsa Kaşkınbayulı, Nüsipbek Yakubbayulı, Receb İtbayulı, Satılğan Sabatayulı, Esenali Kasabolatulı, Batır Hayırniyazulı, Mukış Boştayulı, Seyilbek Canaydarulı, Selimkerey Noralihanulı, Ömer Almasulı, Seydazim Kadirbayulı, İsfendiyar Kenceulı, Niyaz Bekimulı, Esen Turmuhammedulı, Canek Sultanayulı (Jetisu eyaleti Kırgızlarından).

Bu listede dikkat çekici bir nokta kişilerin soyadlarının çoğunlukla Kazakça yazılmış olmasıdır. Rusça "-ov" eki yerine Kazakça "-ulı" ekinin kullanıldığı liste yeni hükümetin milliyetçi siyasetini temsil eden belirtilerden biriydi.

Kurultay çalışmaları Alaş Orda Halk Meclisi başkanının seçilmesiyle devam etti. Başkanlık için üç aday vardı; Alihan Bökeyhanov, Bahtkerey Kulmanov ve Aydarhan Turlıbayev. Gizli oylama neticesinde A. Bökeyhanov 40, A. Turlıbayev 20, B. Kulmanov 19 ay aldı. Böylelikle Alaş Orda Halk Meclisi'nin başkanı Alihan Bökeyhanov seçildi.

Kurultay delegeleri özerkliğin kurulmasını oybirliğiyle kabul ettikleri halde, özerkliğin ilan edilmesi konusunda ihtilafa düştüler. Delegelerin bir kısmı Kazak özerkliğinin kuruluşunu hemen ilan edilmesi gerektiği fikrindeydi. Diğer bir kısım delege ise özerkliğe Türkistan Kazaklarının da katılıp katılmayacağının kesinleşmesini beklemek gerektiğini düşünüyordu.

Bu iş için de Sir Derya Kazaklarının, bir kurultay toplayarak Türkistan (Hokand) özerkliğine mi Alaş özerkliğine mi katılacaklarını bildirmeleri gerekiyordu. Ancak ondan sonra Alaş özerkliğinin kesin olarak ilan edilmesi yerinde bir davranış olacaktı.

Tartışmalar birkaç gün sürdü. Nihayetinde bu meselenin çözümü için oylama yapıldı. Birinci görüşü, yani özerkliğin vakit geçirmeden ilan edilmesini savunanlar 33, ikinci grup ise 42 oy aldı. Böylece özerkliğin resmi olarak ilanı ertelendi.[82]

Özerklik konusundaki bir diğer tartışma Alaş özerkliğinin tek başına mı, yoksa Türkistan özerkliğiyle bir mi olması gerektiğiydi. Alaş Partisi, daha önce de belirtildiği gibi özerkliğin ya tek

başına, ya da Sibirya özerkliğiyle bir olması görüşündeydi. Fakat bu konuda ortada bir muhalefet mevcuttu. Kazakların bir kısmı özerkliğin Türkistan ile bir olması gerektiğini düşünüyordu.

Irgız ilinde 28 Aralık'ta yapılan bir toplantıda il komiseri (idarecisi) Temirov özerklik konusunda Türkistan ile birleşmek gerektiğini savunur. Fakat bir kısım (*Kazak* gazetesinde belirtildiği şekliyle 'tahsilli') gençler bu fikre karşı çıkıp, "Türkistan özerkliğine katılmamız faydasız, hata yapsak bile alaş uranlı Kazak halkıyla birlikte hata yapalım" diyerek ne olursa olsun Alaş Partisi yolunda olduklarını belirtti.[83]

Alaş Partisi'nin kurulması ve bir Kazak özerkliğinin ortaya çıkması gibi Kazak siyaseti için çok önemli gelişmeler Bolşeviklerin 18 Ocak'ta Orenburg'u almasıyla birlikte büyük bir darbe yedi. Bolşevikler Orenburg'daki şahıslara ait fabrika ve matbaalara el koyup buraları kendileri işletmeye başladı. Aralarında Baytursınov, Bökeyhanov ve Dulatov'un da bulunduğu Orenburg'daki Kazak aydınlarından bir çoğu Semey'e kaçtı.[84] Böylelikle *Kazak* gazetesi de kapandı. *Kazak* gazetesi 17 Ocak 1918 tarihinde çıkan 260. sayısından sonra uzunca bir süre yayınlanmadı.

Yaklaşık yedi ay sonra, 20 Haziran 1918 tarihinde Orenburg şehri Kozak kumandanı Ataman[85] Dutov tarafından Bolşeviklerden alınınca *Kazak* gazetesi de tekrar yayınlanmaya başladı. *Kazak* gazetesinin 23 Temmuz 1918 tarihli 261. sayısında Orenburg'un alınması ve şehrin genel durumu hakkında bilgiler verilmiştir.[86]

Artık Rusya iç savaşının en kızgın zamanları başlamıştı. Aklar ve Kızıllar arasındaki savaşta Kazaklar, Akların tarafını tutuyordu. Hatta *Kazak* gazetesi, bu amaç uğruna, çok eskiden beri hiç de iyi geçinemedikleri Kozak birlikleriyle ittifak yapmaya çağırıyordu. Aslında bu ortak bir düşmana karşı güçleri birleştirme çağrısıydı. Bir makalede bu konu şu şekilde açıklanıyordu:

"Ey Alaş (Kazak halkı)! Sen kimsin? Sen savaşçı Türkün yerini almış olan büyük oğlusun. Babaların at sırtında, kılıçla dünyanın yarısını almıştı. İstanbul'u almıştı, Karpatların yüksek zirvelerini ele geçirmişti. Kahraman Türkün kahraman yürekli oğulları, silkin, atını hazırlayıp ata bin, düşmana saldır!

Düşmanın kim? Düşmanın Bolşevikler. Bolşeviklerin kökü kurumadan Rusya memleketinde düzen yok. Düzen olmasa başını kaldırıp, sesini çıkaramazsın. Şu komşun Kozaklardan ibret al, onlar Bolşevik zulmüne dayanamayarak, onların top-tüfeğine karşı elindeki kamçı, mızrak, kılıçla karşı koydu.

… Ortak düşman Bolşeviklere karşı savaşmak göğsünde canı, vücudunda babaları Türkün azıcık da olsa kanı olan alaş halkına farzdır."[87]

Kazak ülkesinin büyük kısmından Kızılların (geçici olarak) temizlenmesi Alaş Orda hükümetinin tekrar canlanmasına yol açtı. *Kazak* gazetesinde yayınlanan bir yazıda Alaş Orda hükümetinin 11-24 Haziran 1918'de Alaş (Semey) şehrinde göreve başladığı bildirildi. Bu yazıda iki önemli gelişme haber veriliyordu. Birincisi, Alaş Orda hükümetinin idareyi ele almak için yerel teşkilatlanma işine başladığıydı. Eyalet ve illerde Alaş Orda komitelerinin kurulması gerektiği, bu komitelerin, geçici

olarak, Kazak halkının siyasi ve kültürel işlerini idare edeceği, ancak bu komitelerin zemstvo ve şehir idarelerinin işlerine karışmayacağı ifade ediliyordu.

Yazıda bildirilen ikinci gelişme Kazak milis kuvvetlerinin oluşturulmaya başladığıydı. Semey ve Akmola eyaletlerinde milis güçleri için adam toplanarak birlikler oluşturulduğu, hatta bu birliklerin Kozak ve Ak ordu güçleriyle birlikte Jetisu eyaletinde Kızıllarla (Bolşeviklerle) savaşmaya gittiği bildiriliyordu.[88]

Alaş Orda milis güçlerini oluşturmak için 18 maddelik bir nizamname de çıkarır. *Kazak* gazetesinde yayınlanan bu nizamnameye göre her 25 evden bir erkek askere alınacaktı. Yerleşim birimindeki ev sayısı 25'ten az ise adam alınmayacaktı. Ev sözcüğü ile vergi verenler listesinde kayıtlı olan evler kastediliyordu. Bir evdeki tek çocuk askere alınmayacaktı. Tek çocukla kastedilen babası veya ağabeyi 45 yaşından yukarı, kardeşleri 17 yaşından küçük olan gençlerdi. Bu şartlara uyduğu halde herhangi bir kusuru varsa askerlikten muaf tutulacaktı.[89]

Alaş Orda hükümeti eğer tam anlamıyla bir yönetim kurmak istiyorsa en kısa zamanda kendisine asker toplamalı, düzenli askeri birlikler oluşturmalıydı. Sadece askeri birlikler oluşturmakla kalmayıp elbette yurdu düşmana karşı savunmalıydı.

Bu konuda Türkleri örnek veren Dulatov'a göre Kazaklar Allah'a güvenmeli ancak sadece Allah'a tevekkül edip yatmamalı, bir şeyler yapmalıydı. Dulatov şöyle devam etmektedir:

"Biz Müslümanmışız, Allah'a dua edecekmişiz, doğru. Fakat bizden başka Müslüman ülkeler sadece dua ile yerlerinde oturmakta mıdır? Yeryüzünde 300 milyon kadar Müslüman var. Bunların içinde en büyük devletlerden biri Türkiye. Bu Türkü av derisini paylaşacakmış gibi nice devlet gözlüyor değil mi? …(Düşmanları) şu savaşta (I. Dünya Savaşı) İstanbul'u alacak olup, Ayasofya'nın kubbesi için haç bile hazırladı. Türkler Müslümanların güçlü bir devleti değil miydi, Müslümanlığı bizden eksik miydi? 'Allah korur' diyerek bir şey yapmadan oturdu mu? Ülkesini korumak için nice asırdan beri kan döküp, mücadele yapmıyor mu? Dört yıldan beri kızıl kana bulanıp, halkından milyonlarca kişiyi kurban vermiyor mu?"[90]

Dulatov'a göre ülke olmanın bir diğer şartı ise kendi kendini yönetmek, yani özerk olmaktır. Aralık ayında olan İkinci Umumi Kazak Kurultayı'nda alınan karar gereği Kazak ve Kırgızların milli-kültürel özerkliği olarak Alaş Orda hükümeti kurulmuş, fakat topraklı özerklik meselesi daha sonraya bırakılmıştı. Siyasi ortamın uygun hale gelmesiyle birlikte topraklı özerklik meselesi de gündeme getirildi. Topraklı özerklik konusunun ancak Kurucu Meclis'te karara bağlanabileceğini, Kurucu Meclis'in de Bolşevikler tarafından dağıtıldığına dikkat çeken Dulatov, bunun yerine Kurucu Meclis üyelerinin oluşturduğu Ufa Meclisi'nin de yetkili olabileceği görüşündedir. Ufa şehrinde 8 Eylül 1918'de açılan meclisin amacı en kısa zamanda Rusya Kurucu Meclisi'ni tekrar toplamaktı. Bu yüzden Alaş Orda da bu harekete destek olmalıydı. Zaten Kurucu Meclis Üyeleri Komitesi, Alaş özerkliğini tanıdığını bildirir.[91]

Böylelikle yeni bir şevkle işe girişen Alaş Orda hükümetinin bu umutlu hareketine *Kazak* gazetesi de katılır. *Kazak* gazetesinin yayınına uzun bir ara verdiğini bildiren *Kazak* gazetesi idaresi, bu zor günlerde de çıkmaya devam edeceklerini ifade eder. Fakat 16 Eylül 1918 tarihinde yayınlanan 265. sayı, *Kazak* gazetesinin son sayısı olur. Bolşeviklerin Omsk İdare Komitesi 4 Mart 1918'de Orenburg Sovyeti'ne *Kazak* gazetesinin kapatılması yönünde bir telgraf gönderir.[92] Böylelikle beş yıldan daha uzun bir zamandır Kazak basın ve siyaset hayatına damgasını vuran *Kazak* gazetesinin yayın hayatı sona erer.

6. Sonuç

Kazak siyasi fikri yirminci yüzyıl başında köklü değişimlere uğramıştır. Ancak bu değişimlerin kökeni on dokuzuncu yüzyıl başlarına kadar uzanmaktadır. Kazak siyasi fikir tarihi iki ana safhada incelenebilir. Bu iki ana dönem, modern öncesi uygulamaların geçerli olduğu geleneksel devir ve modern yaşamın kendini gösterdiği modern dönem olarak tanımlanabilir. Ayrılma noktası olarak kesin bir tarih vermek zor olsa da 1822 yılı bir dönüm noktası sayılabilir. Bu tarihte Orta ve Küçük Jüz'de hanlık müessesesi kaldırılmış, bunun yerine Rus siyasi sistemi kısmen uygulanmaya başlamıştır.

İdari yapıdaki değişim toplumsal ve fikri hayatı da etkilemiştir. Kazak ileri gelenleri artık gelecek tasarımlarını, Kazak meselelerini ve eğitimden yerel idareye kadar hemen her türlü konuyu yeni idari-siyasi yapı doğrultusunda ele almaya başlamıştır. Bu değişime karşı bir takım isyanlar çıkmış, ancak başarıya ulaşamamıştır.

Rus hakimiyetiyle Kazakistan'da meydana gelen yeniliklerden biri Kazak basınının doğuşudur. Devletin girişimiyle çıkan *Türkistan Vilayetinin Gazeti* ve *Dala Vilayetinin Gazeti* adlı yayınların ardından yirminci yüzyılın başlarında birbiri ardına Kazak aydınlarının çıkardığı süreli yayınlar boy göstermiştir. *Serke*, *Kazak Gazeti*, *Kazakstan*, *Aykap* ve *Kazak*, 1917 yılına kadar Kazakça yayınlanan süreli yayınlardır. Bu yayınlar arasında en çok göze çarpan ve halkı en fazla etkileyen *Aykap* dergisi ve *Kazak* gazetesi olmuştur. Özellikle *Kazak* gazetesi Sovyet devrine kadar çıkan Kazakça süreli yayınlar arasında en uzun ömürlü ve en fazla sayıya ulaşanı olmakla özel bir yere sahiptir.

Bu yayınların ortaya çıkmasında birinci derecede rol oynayanlar Kazak aydınları olmuştur. Yirminci yüzyıl başlarında artık bir Kazak aydın grubu fenomeni ortaya çıkmıştır. Sayıları çok fazla olmasa da iyi eğitim almış, Batı tarzı bir modernleşme taraftarı olan ve bu doğrultuda faaliyetlerde bulunan bir Kazak aydın sınıfı meydana gelmiştir.

Çoğu Rus-Kazak okullarında ve daha sonra Rusya'nın çeşitli üniversitelerinde eğitim gören bu aydınlar memleketlerine döndüklerinde Kazakları modernleştirmek ve Rusya'da gördükleri medeniyet seviyesine çıkarmak için işlere giriştiler. Bu amaçlarına ulaşabilmek için önlerinde iki yol vardı; eğitim ve siyaset.

Her iki alanda da faaliyet göstermek için basın çok uygun bir ortamdı. Kazak aydınları bu yolu iyi kullandılar ve fikirlerini aktarmak için basından faydalandılar.

Dönemin Kazak aydınları kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılmasalar bile iki büyük grupta değerlendirilebilirler. Birincisi İslami değerlere daha fazla sahip çıkan ve daha muhafazakar sayılabilecek *Aykap* dergisi çevresidir. İkinci grup seküler bir hayat görüşüne sahip, modernleşme yolunda daha radikal fikirlere sahip *Kazak* gazetesi çevresidir. *Aykap* dergisinin 1915'te kapanması, ancak *Kazak* gazetesinin 1918 yılına kadar yayın hayatına devam etmesi *Kazak* gazetesini daha etkili hale getirmiştir.

Kazak gazetesi eğitim, kültür ve bizzat basının gelişmesine katkıda bulunmasının yanı sıra dönemin Kazak siyasi fikir hayatını da etkilemiştir. Bu etki doğal olarak gazetede yayınlanan yazılar aracılığıyla oluşmuştur. *Kazak* gazetesi çevresinde toplanan Kazak aydınları siyasi bir hareket başlatmışlardır. Alaş hareketi adı verilen bu oluşum Kazak siyasi fikrinde önemli bir yere sahiptir.

Beş grupta değerlendirilebilen *Kazak* gazetesindeki siyasi nitelikli yazılar değişik etkiler meydana getirmiş, değişik sonuçlara yol açmıştır. *Kazak* gazetesi yayınlanmaya başladığı günlerde en güncel mesele olan toprak meselesiyle yakından ilgilenmiştir. Toprak meselesinde Kazak çıkarlarını gözeten, bilgilendirici, uyarıcı ve etkili yazılar yayınlanmıştır. Neticesinde Kazaklarda bu mesele hususunda bir bilinç uyanmaya başlamıştır.

Bütün Orta Asya'yı etkileyen 1916 isyanları sırasında da yine Kazakların çıkarlarını gözeten bir siyaset izleyen *Kazak* gazetesi boş yere kan dökülmesinin önüne geçmeye çalışmıştır.

Kazak gazetesi Şubat 1917'deki devrimin hemen ardından Kazak idari-siyasi sistemini yenileme çalışmalarına girişmiştir. Yerel idarelerin temelini teşkil etmesi planlanan komiteler kurmaya ön ayak olmuştur. Daha sonra Kazak sorunlarına çözüm yolları aranan Kazak kurultaylarını yine *Kazak* gazetesi yazar kadrosu toplamıştır.

Kazak gazetesinin Kazak siyasi hayatına katkıları daha önceleri kullanılagelen komite ve kurultay gibi kurumlarla sınırlı kalmamıştır. Yeni kavramlar ve kurumlar da Kazak siyasi hayatına dahil edilmiştir. *Kazak* yazarları ilk Kazak siyasi partisini kurmuşlar, ilk Kazak özerkliği olan Alaş'ı ilan etmişler ve yine modern anlamda ilk Kazak hükümeti olan Alaş Orda'yı oluşturmuşlardır.

Sonuçta, tamamen bir Rus sömürgesi olma yolunda ilerleyen Kazak siyasi fikir hayatı yirminci yüzyıl başlarında bir kırılmaya uğramıştır. Rusların Kazak topraklarında hakim olmalarıyla başlayan sömürgeleştirme süreci bu kırılmanın ardından Sovyetler döneminde devam etmiştir. Bu kırılmayı gerçekleştirenler ise çoğunluğunu *Kazak* gazetesi yazarlarının oluşturduğu Alaş hareketi mensuplarıdır. Kazak fikir hayatını bugün bile etkilemeye devam eden bu aydın grubu Batı tarzı bir modernleşme projesini milliyetçi bir tavırla hareket ederek uygulamaya çalışmıştır. Bütün bu fikirlerle hareket ederken de *Kazak* gazetesini bir ortam olarak kullanmışlar ve siyasi fikrin değişiminde etkili bir basın organı haline getirmişlerdir.

1 Etimolojik kökeni kesin olarak belli olmayan Alaş sözcüğünün başlıca iki anlamı vardır; birincisi Kazak halkını oluşturan boyların kurduğu ilk birliğin adıdır. Yani Kazakların, Kazak adını almazdan evvelki adıdır. İkinci olarak ise bütün Kazak boylarının savaşlarda ortak olarak kullandığı savaş narası

ve paroladır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. A. I. Iskakov ve diğerleri (haz.), **Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi**, cilt: 1 (Almatı: Ğılım, 1974), s. 203-204; Hasan Oraltay, **Alaş: Türkistan Türklerinin Milli İstiklal Parolası** (İstanbul: Büyük Türkeli Yayınları, 1973).

2 Kır Balası (Alihan Bökeyhanov), "Kazak", **Kazak**, sayı: 8 (1913). Bu makalede 1908 valilik kayıtlarına göre Kazak nüfusunun bölgelere göre dağılımı şu şekilde verilmektedir: Semey eyaleti-655.971; Akmola eyaleti-484.456; Torğay eyaleti-422.401; Oral eyaleti-466.000; Hazarötesi eyaleti-71.367; Sir Derya eyaleti-888.000; Cetisu eyaleti-844.000; Fergana eyaleti-374.981; Semerkand eyaleti-79.083; Astrahan gunberniyası-213.000; Toplam-4. 499.664 kişi.

3 A. Pirmanov ve A. Kapaeva, **Kazak İntelligentsiyası (Ulttık intelligentsiyanın kalıptasu tarihınan)** (Almatı: Atamura, 1997), s. 10; Kadirjan Ebuev, **Kazakstan Tarihının 'Aktandak' Betterinen** (Almatı: Kazakstan, 1994), s. 110.

4 Isabelle Kreindler, "Ibrahim Altynsarin, Nikolai Il'minskii and the Kazakh National Awekening**"**, **Central Asian Survey**, cilt: 2, sayı: 3 (Kasım 19983), s. 102.

5 M. D. (Miryakub Dulatov), "Kay Cerde Kalay", **Kazak**, sayı: 28 (1913).

6 Mambet Koygeldiev, **Alaş Kozğalısı** (Almatı: Sanat, 1995), s. 109-123.

7 Dankward A. Rustow ve Robert E. Ward, "Introduction", Robert E. Ward ve D. A. Rustow, **Political Modernization in Japan and Turkey** (Princeton: Princeton University, 1964), s. 8-9.

8 Levent Köker, **Modernleşme**, **Kemalizm ve Demokrasi** (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), s. 50-55.

9 Adeeb Khalid, "Printing, Publishing and Reform in Tsarist Central Asia", **International Journal of Middle East Studies**, sayı: 26 (1994), s. 195.

10 Rusya Türklerinin yayınladığı gazete ve dergiler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.; Alexandre Beningsen ve Chantal Lemercier-Quelquajay, **La Presse et le Mouvement National Chez les Musulmans de Russie avant 1920** (Paris: Mouton & Co., 1964); İsmail Remiev, **Vakitli Tatar Matbuatı (Albüm) 1905-1925** (Kazan: Gajur, 1926); Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi** (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1985), s. 174-183; Reşid Rahmeti Arat, "Matbuat: Kazan Türkleri. ", **İslam Ansiklopedisi**, cilt: 7, s. 380-393; Chantal Quelquejay, "Djarida: iv-Muslim Press of Russia and the Soviet Union", **Encyclopedia of Islam**, cilt: 2, s. 476-477.

11 Edward Allworth, **Central Asian Publishing and the Rise Nationalism** (New York: The New York Public Library, 1965).

12 Ö. Abdimenov, **Kazak Gazeti** (Almatı: Kazakstan, 1993), s. 35.

13 (Ahmet Baytursınov), "Kurmetti Okuşılar", **Kazak**, sayı: 1 (1913).

14 A.g.m.

15 Mustafa Orazaev (1891-1970): Devrin etkili kişilerinden Ahmet İşan Orazaev'in oğlu. Önce Buhara'da medreseye gitti. Daha sonra Ufa şehrindeki ünlü Medrese-i Aliye'de meşhur Kazak şairi Mağcan Jumabayev'le birlikte okudu. **Kazak** gazetesinin çıkarılması işinde birinci derecede rol oynadı. Ayrıca gazetede birkaç makalesi yayınlandı. Alihan Bökeyhanov'un Duma vekili seçilmesini destekledi.

16 Üşköltay Subhanberdina ve diğerleri (haz.), **Kazak Gazeti**, s. 446.

17 M. D. (Miryakub Dulatov), "Kay Cerde Kalay", **Kazak**, sayı: 28 (1913).

18 (Ahmet Baytursınov), "Kurmetti Okuşılar".

19 Thomas G. Winner, **Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia** (Durham: Duke University, 1958), s. 122-123.

20 David Miller, "Politics", David Miller (der.), **The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought** (Oxford: Basil Blackwell, 1987), s. 390.

21 "Sayasat Küyi", **Kazak**, sayı: 213 (1917).

22 Yeni takvime göre 12 Mart. Rusya'da 31 Ocak 1918'den itibaren Jülyen takvimi terk edilip diğer Batı ülkelerinin kullandığı Gregoryen takvimi kullanılmaya başlandı.

23 Nadir Devlet, **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi** (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998), s. 72.

24 Alihan, Mustafa, Miryakub, "Alaş Ulına", **Kazak**, sayı: 225 (1917).

25 "Tendik", **Kazak**, sayı: 224 (1917).

26 Muhammedcan Tınışbayev'in Türkistan Komitesi'ne Bökeyhanov ve Sadri Maksudi ile beraber atanması ve Kostanay ilçesi komiserliğine de Ahmet Birimcanov'un getirilmesi hükümetin bu uygulamasına örnek olarak verilebilir.

27 "Jana Ökimettin Jıyılıstar Hem Soyuzdar Turalı Kavlısı", **Kazak**, sayı: 228 (1917).

28 Kazak baskarması, "Siyez Casav", **Kazak**, sayı: 221 (1917).

29 Cihanşa Seydalin, **Aykap**'ın 1913 yılının 13, 14 ve 15. sayılarında konuyla ilgili bir dizi makale yayınlar.

30 (Ahmet Baytursınov), "Bas Kosuv Turasında", **Kazak**, sayı: 18 (1913).

31 Kır Balası (Alihan Bökeyhanov), "Bas Kosuv Turasında", **Kazak**, sayı: 21 (1913).

32 Alihan Bökeyhan, "Aşık Hat Cihanşa Elmuhammedulı Seydalinge", **Kazak**, sayı: 24 (1913).

33 A.g.m. Bökeyhanov burada kendisinin Bökey Han'ın soyundan gelmesine bir gönderme yapmaktadır.

34 “Bas Kosuvğa Ruhsat Berilmedi”, **Kazak**, sayı: 35 (1913).

35 Madiyar (Miryakub Dulatov), “Kazak Siyezi”, **Kazak**, sayı: 226 (1917).

36 KaDet: **Konstitutsionalnıy Demokratı** kelimelerinin baş harfleri olan K ve D harflerinin Rusça okunuşu. Rusya’da 20. yüzyıl başındaki siyasi partiler ve Kadet partisi hakkında daha geniş bilgi için bkz.; İ. V. Vladilasevlef (çev. Midhat Rifatof), **Rusya’daki Siyasi Fırkalar ve Onların Proğrammaları** (Kırım-Akmescid: Kırım Ocağı Matbaası, 1917).

37 Bökeyhanov’un bu girişimi kimi araştırmacılar tarafından Kadet partisinin Kazak şubesini açma çalışması olarak yorumlanmıştır. Ancak araştırmacıların büyük kısmı (Nurpeyisov ve Koygeldiev gibi), Bökeyhanov’un bu girişiminin aslında bir milli Kazak partisi kurma harekatı olduğu görüşündedir.

38 Kenes Nurpeyisov, **Alaş hem Alaşorda** (Almatı: Atatek, 1995), s. 44-45.

39 Bu kurultay ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.; İhsan Ilgar, **Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi** (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990); Shafiga Daulet, “The First All Muslim Congress of Russia Moscow, 1-11 May 1917”, **Central Asian Survey**, cilt: 8, No: 1 (1989), s. 21-47.

40 Cumaali Tileulin, “Calpı Müslüman Siyezi”, **Kazak**, sayı: 232 (1917).

41 Şura-i İslam’ı oluşturan 30 üyenin 10’u Tatar, 7’si Türkistanlı, 5’i Kazakistan’dan, 2’si Kırım’dan diğerleri Kafkasya ve Litvanya’dandı.

42 Ahmed Baytursunulı, Alihan Bökeyhanov, Canuzak Canibekov, Miryakub Dulatov, Seyitazim Kadirbayev, Eldes Ömerov, İmam Alimbekov, Nisanali Begimetov, “Şura-i İslam”, **Kazak**, sayı: 233 (1917).

43 Makalede yer alan bir notta Alibov, “birinci maddede belirtilen kurultayın Taşkent’te olması görüşü dışındakileri kabul ediyorum” şeklinde bir çekince getirir.

44 Kölbay Toğısov ve diğerleri, “Calpı Kazak Siyezin Kuru Turalı”, **Kazak**, sayı: 232 (1917).

45 “Calpı Kazak Siyezi”, **Kazak**, sayı: 233 (1917).

46 Madiyar (Miryakub Dulatov), “Kazak Siyezi”, **Kazak**, sayı: 238 (1917).

47 “Tağı Calpı Kazak Siyezi”, **Kazak**, sayı: 234 (1917).

48 Rusya Türkleri arasında özerklik fikrini bir eser yoluyla etraflı bir biçimde ilk olarak işleyen kişi Abdurreşid İbrahimov’tur. **Aftonomiya ya ki İdare-i Muhtariye** adlı eserinde konuyu gayet açık bir biçimde işlemiştir. Bu kitap daha sonra özerklik kurmaya çalışan Rusya Türkleri için bir rehber olmuştur. Bkz.; Abdürreşid İbrahimof, **Aftonomiya ya ki İdare-i Muhtariye** (St. Petersburg: Abdürreşid bin Ömer İbrahimof Elektrik Basmahanesi, ?); Nadir Devlet, **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi**, s. 61-63.

49 “Calpı Kazak Siyezinin Kaulısı”, **Kazak**, sayı: 238 (1917).

50 Alaş adı ve anlamı hakkında daha geniş bilgi için bkz.; Hasan Oraltay, **Alaş Türkistan**.

51 “Alaş Partiyası”, **Kazak**, sayı: 244 (1917).

52 **Kazak** gazetesinin 243. sayısının tarihi 14 Eylül olduğu halde, 244. sayısı 5 Ekim tarihlidir. Yani normalde haftada bir çıkan **Kazak** gazetesi iki haftalık bir gecikmeye uğramıştır.

53 Bu listeler “Alaş Partiyası Atınan Uçreditelnoye Sobraniyeğa Atalğan Deputattar” başlığıyla **Kazak** gazetesinin 245, 246, 247, 248 ve 249. sayılarında yayınlanmıştır.

54 “Alaş Partiyası”, **Kazak**, sayı: 250 (1917).

55 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz.; Nadir Devlet, “İdil-Ural’da Bağımsızlık Hareketi-Millet Meclisi 1917-1918”, **XI**. **Türk Tarih Kongresi** (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), s. 2249-2256.

56 Kozakların 1917-1921 yılları arasındaki siyasi faaliyetleri için bkz.; V. G. Glazkov, “1917-1921 Yıllarında Kazak Devletinin Yeniden İhyası”, **Dergi**, sayı: 2 (Nisan-Haziran 1955), s. 109-120.

57 Kır Balası (Alihan Bökeyhanov), “Calpı Sibir Siyezi”, **Kazak**, sayı: 251 (1917).

58 Sultan Mahmud, “Alihannın Semeyge Kelui”, **Sarı Arka**, sayı: 20 (1917).

59 Sultan Mahmud, “Alihannın Semeyge Kelui”, **Sarı Arka**, sayı: 18 (1917).

60 “Alaş Partiyası”, **Kazak**, sayı: 253 (1917).

61 Koygeldiev, **Alaş Kozğalısı**, s. 306.

62 Mambet Koygeldiev ve Talas Omarbekov, **Tarih Tağlımı ne Deydi?** (Almatı: Ana Tili, 1993), s. 47-49.

63 Komite üyeleri arasında A. Seyitov, M. Cumabekov, M. Samatov, A. Turlıbayev, E. İtbayev, D. Adilov, K. Kemengerov, C. Tileulin, B. Aybasov, H. Kocamberdiev, K. Kekenov sayılabilir. Bkz.; “Alaş Partiyası”, **Kazak**, sayı: 255 (1917).

64 Türkiye’deki siyasi partilerde bulunan MKYK (Merkez Karar ve Yönetim Kurulu) benzeri bir kurum Alaş Partisinde yoktu.

65 “Alaş Partiyası”, **Kazak**, sayı: 253 (1917).

66 A.g.m.

67 Alihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursınov, Miryakub Dulatov, Eldes Ömerov, Esenali Turmuhammedov, Abdülhamid Cündibayev, Azimbek Birimcanov, “Alaş Partiyasının Programmasının Cobası”, **Kazak**, sayı: 251 (1917).

68 A.g.m.

69 “Uçitelder hem Muallimder Soyuzu İhtiyat”, **Kazak**, sayı: 232 (1917).

70 “Birlik Tuvı Seriktiği”, **Kazak**, sayı: 232 (1917).

71 “Birlik Tuvı”, **Kazak**, sayı: 236 (1917).

72 “El Korğau”, **Kazak**, sayı: 252 (1917).

73 A.g.m.

74 Bu konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.; Volodimir Mursky, **Ukrayna ve İstiklal Mücahedeleri** (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1930).

75 Koygeldiev, **Alaş Kozğalısı**, s. 327-328.

76 Alihan Bökeyhanov, “Calpı Sibir Siyezi”, **Kazak**, sayı: 251 (1917).

77 Hokand özerkliği hakkında bkz.; Mustafa Çokay, **1917 Yılı Hatıra Parçaları** (Ankara: Yaş Türkistan Neşriyatı, 1988) ve Abdullah Receb Baysun, **Türkistan Milli Hareketleri** (İstanbul: Alaeddin Klişe ve Matbaası, 1945). Ayrıca Alaş Orda ile Hokand özerkliği arasındaki ilişkiler için bkz.; Baymirza Hayit, Die Nationalen Regierungen von Kokand (Choqand) und der Alasch Orda, basılmamış doktora tezi (München, 1950).

78 Kurul üyeleri Alihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursınov, Miryakub Dulatov, Sağındık Doscanov ve Eldes Ömerov idi. Daha sonra bu kişilere Ahmet Birimcanov, C. Canibekov, F. Alimbekov, K. Arğınbayev, A. Cündibayev ve A. Birimcanov da katıldı. Bkz.; “Alaş Partiyası”, **Kazak**, sayı: 250 (1917).

79 “Alaş Ulı Kazak pen Ardaqtı Kırğız Ağayınğa!”, **Kazak**, sayı: 250 (1917).

80 “Calpı Kazak-Kırğız Siyezinin Kaulısı”, **Kazak**, sayı: 256 (1917).

81 Hanın otağının olduğu yer anlamına gelen orda (ordu) kelimesinin kullanımı Kazak siyasi tarihinin çıkış merkezlerinden birini teşkil eden Altınordu ve Akordu devletlerine kadar uzanır. Kazaklar da yeni kurdukları bu devlete eski geleneklerden ilham alarak orda ekini getirmişlerdir.

82 “Calpı Kazak-Kırğız Siyezinin Kaulısı”, **Kazak**, sayı: 256 (1917).

83 “Tilşilerden: Irğız”, **Kazak**, sayı: 259 (1917).

84 Zeki Velidi Togan, **Hatıralar** (İstanbul: Tan Matbaası, 1969), s. 189.

85 **Ataman**: Kozak liderlerinin unvanı.

86 “Orenburg Haberleri”, **Kazak**, sayı: 261 (1918).

87 C. C. “Attan Alaş Azamatı!”, **Kazak**, sayı: 262 (1918).

88 “Alaş Orda Ükimetinin İske Kiriskeni Turalı Kelgen Telegram”, **Kazak**, sayı: 262 (1918).

89 Miryakub Dulatulı, “Torğay Oblısının Kazağınan Militsiya Alu Tertibi”, **Kazak**, sayı: 263, 264, 265 (1918).

90 Madiyar (Miryakub Dulatov), “Casasın Alaş Aftonomiyası! Körkeysin Alaş! Kaytsek Curt Bolamız”, **Kazak**, sayı: 264 (1918).

91 Madiyar (Miryakub Dulatov), “Alaş Orda”, **Kazak**, sayı: 265 (1918).

92 Abdimenov, **a.g.e.**, s. 43.

B. Ekonomik Gelişmeler

Bağımsızlığından Bugüne Kazakistan'daki Ekonomik Gelişmeler / Prof. Dr. Emin Çarıkçı [s.388-397]

Çankaya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Doğu ve Batı Türkistan ile Kafkas bölgelerindeki Türk illeri Çin ve Çarlık Rusyası imparatorlukları tarafından yaklaşık üç asır önce işgal edilmeye başlandı. Nitekim, bugünkü Türk cumhuriyetlerinden Azerbaycan 1828 yılında, Kazakistan 1854'te, Türkmenistan 1885'te, Kırgızistan ve Özbekistan ise 1860 yılında başkentlerinin işgali ile bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir. Azerbaycan'ın 173 yıl önce, Kazakistan'ın ise 147 yıl önce bağımsızlıklarını kaybetmeleri, Türkistan topraklarının büyük bir bölümünün en az 200 yıl önce Rusya'nın eline geçtiğini göstermektedir. Demek ki, **Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerinde yaşayan Türklerin hasreti, sadece 70 yıllık komünist dönem değil, en az iki asırlık bir hadisedir**.

Türk illeri, gerek Çarlık Rusyası döneminde, gerekse Sovyet döneminde en acımasız bir sömürge idaresine tabi tutulmuştur. Nitekim, bir Alman araştırmasına göre,1989 yılında bu günkü **Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT'ye),** üye devletlerin ekonomik durumları ve potansiyelleri, 10 puan üzerinden şu şekilde değerlendirilmiştir.

Sanayileşme derecesi olarak Rusya 8, Ukrayna 9 ve Beyaz Rusya 8 puan alırken, Kazakistan 5, Özbekistan ve Azerbaycan 3, Türkmenistan ve Kırgızistan l'er puan almışlardır.

Sanayi malları üretiminde kendine yeterlilik derecesi de Rusya'da 8, Ukrayna'da 7 iken, Kazakistan'da 3, Azerbaycan'da 2, diğer Türk Cumhuriyetlerinde ise l'er puandır.

Bu puanlar göstermektedir ki, Sovyet İmparatorluğu sadece Slav Cumhuriyetleri'ni zengin edecek iktisat politikaları uygulamış, Kazakistan'da %40'lık bir Rus nüfusu sayesinde bu ülke biraz iltimas görmüş, diğer Türk Cumhuriyetlerinin sanayileşmeleri ise büyük ölçüde ihmal edilerek bu ülkeler birer hammadde deposu durumuna sokulmuştur.

Bir örnek daha vermek gerekirse, 1989 yılında eski **Sovyetler Birliği'nde (SB'de)** pamuğun %89'u Türk Cumhuriyetlerinde üretildiği halde, yine eski SB'de kumaşın ise sadece %11'i Türk Cumhuriyetlerinde üretiliyordu. Bu iki örnek de göstermektedir ki, eski SB döneminde katma değeri yüksek olan sanayi malları daha çok Rusya ve diğer Slav Cumhuriyetlerinde üretilmiş, Türk Cumhuriyetleri ise büyük ölçüde tarım toplumu halinde bırakılmıştır.[1]

Bu makalenin amacı; 1990'lı yıllarda Türk Cumhuriyetlerindeki temel ekonomik göstergelerin kısa bir analizinden sonra, bağımsızlığından bu güne Kazakistan'ın nüfus yapısını, ekonomideki enflasyon ve büyüme hızlarındaki değişmeleri, GSYİH'nin sektörel ve harcama yönünden dağılımını, dış ticaretin bölgesel ve ülkelere göre dağılımını ve bu ülkenin sanayileşmesini daha detaylı olarak incelemektir.

Tablo 1'de görüldüğü gibi, 1991'in ikinci yarısında bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetleri 1996 yılına kadar, sosyalist sistemden serbest pazar ekonomisine geçişin faturasını çok ağır bir üretim düşüşü ve astronomik bir enflasyon artışı ile ödediler.

Nitekim, 1990-1995 döneminde yıllık ortalama toplam üretim (GSYİH) Azerbaycan'da % -20.2, Kazakistan'da % -11.9, Kırgızistan'da % -17.7, Türkmenistan'da % -8.1, Özbekistan'da % -4.4 gerilemiştir.

1992-1994 döneminde Türk Cumhuriyetleri'nde, Özbekistan hariç, dört haneli rakamlara çıkmış olan yıllık enflasyon hızları, 1995'te iki-üç haneli rakamlara inmiştir.

Tablo 2'de görüldüğü gibi 1996'dan itibaren Türk Cumhuriyetlerinin tamamı, düşük düzeylerde de olsa pozitif büyümeden giderek artan bir büyüme hızı trendini yakalamıştır. Nitekim **1999'dan 2000'e büyüme hızları, yüzde (%) olarak**;

- Azerbaycan'da 7,4'ten 11,1'e,
- Kazakistan'da 2,7'den 9,6'ya,
- Kırgızistan'da 3,6'dan 5'e yükselmiş,
- Özbekistan'da 4 dolayında seyretmiş,
- Türkmenistan'da ise bu artışlar %16-17,6 aralığına sıçramıştır.

Yıllık enflasyon hızları ise 1996'dan 2000'e, yine yüzde (%) olarak;

- Azerbaycan'da 19,8'den 1,8'e,
- Kazakistan'da 39,l'den 13,2'ye,
- Kırgızistan'da 31,4'ten 18,7'ye,
- Özbekistan'da 54'ten 24,9'a,
- Türkmenistan'da ise 992'den 24,l'e gerilemiştir.

Yine tablonun son iki kolonunda görüldüğü gibi, Türk Cumhuriyetleri Dış Ticaret (ihracat+ithalat) yönünden de başarılı bir grafik çizmektedirler. **Yine 1996'dan 2000'e kardeş ülkelerin ihracatı;**

- Azerbaycan'da 644 milyon dolardan yaklaşık 2 milyar dolara,
- Kazakistan'da 6,3 milyar dolardan 9,6 milyar dolara yükselmiş ise de,
- Kırgızistan'ın ihracatı 500 milyon dolar seviyesinde kalmış,
- Özbekistan'ın ihracatı 3,5 milyar dolardan 2,7 milyar dolara gerilemiş,
- Türkmenistan'da ise yaklaşık 2 milyar dolardan 2,5 milyar dolara ulaşmıştır.

Türk Cumhuriyetlerinde sosyalist sistemden piyasa sistemine geçiş için özelleştirmeye büyük hız vermiştir. Nitekim 1990'dan 1999'a toplam üretimde (GSYİH'de) özel sektörün payları, **% olarak**,

Azerbaycan'da 7'den 45'e, Kazakistan'da 8'den 60'a, Kırgızistan'da 8'den 60'a, Özbekistan'da 12'den 45'e çıkarılabilmiş ise de (World Bank, 1997) bu oran Türkmenistan'da sadece %12'den %25'e çıkmıştır (World Bank, 1997 ve EBRD, 2000).

Bu gelişmeler Türk Cumhuriyetlerinde serbest pazar ekonomisine geçiş sancılarının büyük ölçüde atlatıldığını ve 1996'dan itibaren bu ülkelerde ekonomik açıdan çok olumlu gelişmelerin ortaya çıkacağını bizlere müjdelemektedir.

Kazakistan Ekonomisindeki Gelişmeler: 1990-2001

16 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan eden Kazakistan, kısa bir süre sonra bir dizi ekonomik reformlar başlatarak, merkezi planlı ekonomiden pazar ekonomisine geçmek ve yabancı sermayeyi çekmek için çabalarını artırmıştır. Bu reformlar; kamu tekelciğini ortadan kaldırma, özelleştirme, borçların yeniden yapılandırılması, bankacılık reformu, içeride fiyat politikalarını ve ticarette liberalleşme (serbestleşme), yatırımların teşviki kanununun çıkarılması, gümrük ve vergi reformları şeklinde özetlenebilir.

Kazakistan yeraltı, yerüstü zenginlikleri bakımından dünyanın en şanslı ülkelerinden biridir. Başlıca yeraltı kaynakları; başta petrol ve doğal gaz olmak üzere, krom, volfram, çinko, bakır, altın, demir, kömürdür. Ülkede üretilen başlıca tarım ürünleri ise, buğday, pamuk, şeker pancarı ve hayvancılıktır. Temel sanayi dalları ise, tarımsal sanayiler, metalürji, hafif sanayi, petro kimyasallar ve tekstildir.

Yüzölçümü 2 milyon 717 bin kilometre kare olan Kazakistan, Fransa'dan 5 misli, Türkiye'den de 3,5 kat daha geniş alana sahip bir ülkedir. 2000 yılı itibari ile 14,9 milyon nüfusa sahip bu ülkede, 1999 nüfus sayımına göre Almaata'da 1,1 milyon kişi, Karagan'da da 473 bin, Çimkent'te 360 bin, yeni başkent olan Astana'da ise 313 bin kişi yaşamaktadır. Ülkenin para birimi Tenge'nin 10 Eylül 2001 tarihi itibari ile resmi döviz kuru ise 147,1 tenge = 1 ABD doları idi.

Nüfus Yapısı, İstihdam ve Ücretler

Tablo 3'te görüldüğü gibi ülke nüfusu 1998'den 1999'a 16,2 milyondan 14,9 milyona gerilemiştir. Çünkü, bu dönemde yaklaşık I milyon Rus ve 500 bin de Alman kökenli Kazak vatandaşı Kazakistan'dan ana yurtlarına göç etmiştir. Azınlıkların bir kısmının göç etmesine ilaveten, Kazak nüfusu artış hızının yüksekliği neticesi 1989'dan 1999'a toplam nüfusun içinde Kazakların payı %40'tan %53'e yükselmiş, neticede 1920'den bu yana ilk defa Kazak nüfusu çoğunluğa ulaşmıştır.

Yine 1989'dan 1999'a toplam ülke nüfusunda Kazak nüfusu 6,5 milyondan yaklaşık 8 milyona çıkmış, Ruslar ise 6,1 milyondan 4,5 milyona (%37'den %30'a) gerilemiştir. Bu dönemde, Kazak nüfusa ilaveten Özbek, Tatar, Uygurların da hesaba katılması ile ülkedeki Türk kökenlilerin payı %45'ten %60'a yaklaşmıştır.

Son 10 yıldaki dış göç nedeniyle ülke nüfusunda 60 yaşını aşanların oranı %12'ye gerilemiştir. Kazak nüfusun ortalama yaşı 20, Rus nüfusun ortalama yaşı ise 45 dolayındadır. Göç sonucu ortaya

çıkan işyerlerine daha çok Kazaklar girmekle birlikte, 1990-1995 döneminde toplam üretimdeki gerilemenin sosyo-ekonomik maliyetini ve faturasını daha çok güneyde ve kırsal kesimde yaşayan Kazaklar ödemektedir. Çünkü Ruslar daha çok sanayileşmiş olan ülkenin kuzey kesiminde yaşamaktadır. Çeşitli hesaplamalara göre ülke nüfusunun %25-40'ının hayat standardı asgari geçim seviyesinin altındadır. 2000 yılında Fert Başına Gelir ise 1300 dolar seviyesindedir.

Yine 2000 yılında nüfusu 14,9 milyon olan Kazakistan'da aktif nüfus 7 milyon, istihdam edilen nüfus ise 6,1 milyon kişi olup 900 bin kadar işsiz vardır. Bu durumda işsizlik oranı %12,8 olması gerekirken, resmi işsizlik oranı ise sadece %3,7 olarak yer almaktadır.

6,1 milyon kişilik istihdamın yaklaşık %24'ü ticaret kesiminde, %22'si tarım ve ormancılıkta, %18'i sanayi ve inşaat kesimlerinde, %14'ü sağlık, eğitim ve kültür hizmetlerinde, %9'u haberleşme ve ulaştırmada, %6'sı devlet kurumları dahil kamu sektöründe, %72'si de diğer kesimlerde çalışmaktadır.

2000 yılında asgari ücret yaklaşık 20 dolar, ortalama ücret seviyesi de 100 dolar ise de, bu miktar inşaat ve sanayiinde 145 dolar, tarımda 40 dolar, kamu kesiminde 82 dolar, finans ve sigortacılık kesimlerinde ise 250 dolar seviyesine ulaşmaktadır.

GSYİH Yapısı ve SektörelGelişmeler

Tablo 4'te, yıllık toplam mal ve hizmet üretimin parasal değerini gösteren GSYİH'nin sektörler itibari ile dağılımına baktığımızda, 2000 yılı itibari ile toplam GSYİH'de; sanayinin payı %31,9, ticaretin payı %12,6, ulaştırma ve haberleşmenin payı %10,4, tarım ve ormancılığın payı %8,6, inşaatın payı da %5,3'tür.

Harcama yönünden GSYİH'de özel tüketimin payı %63,6, kamu tüketiminin payı %11,1, sabit sermaye yatırımların payı %13,5 net ihracatın (ihracat-ithalat farkı) payı %11,4, stoklardaki değişmenin payı ise %0,4'tür.

Sanayi Sektörü

Kazakistan'ın sanayi yapısı Sovyet ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik merkezi planlamanın ekonomik ve politik sonuçlarını yansıtmaktadır. Ülkede, imalat, madencilik ve enerji en önemli sektörleri oluştururken, demir dışı ve demir metalürjisi, kimya ve petro kimya, makine ve inşaat malzemeleri ile hafif sanayi önemli alt sektörler olarak dikkat çekmektedir.

Petrol kaynakları açısından son derece zengin olmasına ve biri batıda, ikisi doğuda üç petrol rafinerisine sahip olmasına rağmen, Kazakistan'ı boydan boya geçen bir boru hattı bulunmamaktadır. Bundan dolayı, batıdaki petrol yataklarından elde edilen petrol, doğudaki rafinerilere ulaştırılamamaktadır. Doğudaki rafineriler kuzey-güney Sovyet boru hattı ve ithal edilen ham petrol ile desteklenirken, batıdaki ham petrolün üretim fazlası Rusya'ya ihraç edilmektedir.

Kazakistan'da temel faaliyet kolları, petrol rafinerileri, motoryağı, dizel yakıt, havagazı, uçak benzini, fueloil, asfalt yağı, araba lastiği, ziraat makineleri, kauçuk, plastik, krom bileşenleri, sodyum

hidroksit gibi 30'dan fazla büyük devlet fabrikası bulunmaktadır. Ayrıca fosfat cevherinin işlenmesi, fosfor, suni gübre ve deterjan üretimi için büyük kompleksler bulunmaktadır.

Bunların dışında, otomobil ve tarım makinelerinde kullanılmakta olan plastik aksam, tekerlek, kimyasal lifler ve iplikler, krom alaşımları, kalsiyum karpit, sodyum hidroksit ve diğer kimyasal ürünlerin üretimini yapan çok sayıda firma bulunmaktadır.

Kazakistan'da kimya ve petro-kimya endüstrisinde sözü edilen faaliyetleri gerçekleştiren firmaların çok büyük bir kısım hem hantal hem de geri teknoloji ile çalışmaktadır. Bu bakımdan bu firmaların teknoloji transferi yaparak yenilenmeleri gerekmektedir. Ülkede 155 makine yapım kuruluşu bulunmaktadır. Bunlar toplam endüstri üretiminin %16'sını oluşturmaktadır.

Tarım ve Hayvancılık

Tarım sektörünün GSYİH'deki payı 1990 yılında %34,9 iken, 2000 yılında %8,62'ye inmiş olmasına rağmen istihdamdaki payı ise %22 dolayında seyretmektedir. Başlıca tarımsal ürünler; tahıl, et ve yündür. Tarımsal alanların yüksek kalitesine rağmen, iklim şartlarının değişkenliği sebebi ile bazı yıllarda tarımsal üretim düşmektedir. Aral Gölü'nün kurumakta olması da özellikle Güney Kazakistan'ın Çimkent ve Kızıl-Orda bölgelerindeki pamuk üretimini olumsuz yönde etkilemektedir.

Tarımsal arazi için serbest mülkiyet haklarının yaygın olmaması ve buna bağlı olarak iyi işleyen bir arazi piyasasının gelişememesi gerçek anlamda tarımsal üretimin artmasını engellemektedir. Tarım ve gıda ürünlerinin 2000 yılında toplam ihracat içindeki payı %6 (550 milyon dolar) olup, bu ihracatın neredeyse tamamı hububattan oluşmaktadır. 1999 yılında gıda maddeleri ithalatının toplam ithalat içindeki payı ise %5'tir.

Finansman ve kredi yokluğu Kazakistan tarımının gelişmesini önleyen en önemli etkendir. Finansman güçlüklerinden dolayı tohumluk, gübre, tarım ilacı ve uygun mekanizasyon gibi verim artırıcı girdiler yeterince kullanılamamakta, özelleştirilen tarım işletmeleri ülkenin ihtiyaç duyduğu verim ve üretim düzeyine çıkarılamamıştır. Kazakistan hükümeti tarafından öngörülen programlarda tarım ürünlerinin özellikle et ve süt ürünlerinin işlenmesi öncelikli konulardır. Ancak üretim teknolojisinin yenilenmesi için bu sektöre yeterli miktarda DYS yatırımı bir türlü çekilememektedir.

Ocak 2000 tarihli IMF kaynağına göre (sayfa, 44), 1995'ten 1999'a büyükbaş hayvan sayısı 6,9 milyondan 4 milyona (inek sayısı 3 milyondan 2 milyona), koyun ve keçi adedi de yaklaşık 20 milyondan 9 milyona gerilemiştir.

Madencilik ve Metalurji

Kazakistan'ın endüstriyel üretimindeki artış, büyük ölçüde, metal sanayiine dayanmaktadır. Özellikle, alüminyum, krom, bakır ve altın sektöründe yabancı firmaların faaliyetlerinde önemli ölçüde artış olmuştur. 1999-2000 yıllarında Kazakistan'ın ihracatında metallerin payı %30 dolayında seyretmektedir. Endüstrinin gelişmesini, kurumlar arası borçların yüksekliği olumsuz şekilde etkilemektedir.

Demir dışı metal sektöründe metal bazında rezervler; bakır 23 milyon ton, altın 285 ton, kurşun 9 milyon ton, gümüş 15 bin ton ve çinko ise 26 milyon tondur. Kazakistan hükümeti kuruluşlardaki hisselerinin büyük bölümünü satma veya yönetimi devretme kararı almıştır. Demir dışı metal sanayiindeki büyük şirketlerin birçoğu özelleştirilmiştir.

Bankacılık Sektörü

Kazakistan Milli Bankası'nın Nisan 1994'ten bu yana uyguladığı düzenlemelerle, ülkedeki banka sayısı 200'den, 1998 başı itibariyle 100'ün altına indirmiş olup, ülkede kayıtlı banka sayı 84 idi. Bunların 6'sı devlet bankasıydı. Bu bankalar arasında 20 yabancı sermayeli banka da bulunmaktaydı.

"2000 yılında Kazakistan'da, Merkez Bankası dışında faaliyet gösteren banka sayısı 50 dolayına indirilmiştir. Bu bankaların 22'sinde yabancı bankaların katılımı bulunmaktadır. 4 Türk bankasının da dahil olduğu 17 bankanın Kazakistan'da şubesi veya temsilciliği açılmıştır.

Diğer Temel EkonomikGöstergeler ve Dış Ticaret

Tablo 5'te görüldüğü gibi, 1996'dan 2000'e, Kazakistan'da;

-GSYİH 21 milyar dolardan 18,4 milyar dolara gerilemiş,

-GSYİH büyüme hızı da %0,5'ten %9,6'ya yükselmiş,

-Tüketici fiyatlarına göre yıllık enflasyon hızı da %39'dan %13'e gerilemiş,

-İhracat geliri de 6,3 milyar dolardan 9,6 milyar dolara,

- İthalat da 6,6 milyar dolardan 6,9 milyar dolara,

-Cari işlemler açığı da 751 milyonlulardan yaklaşık 1,1 milyar dolar fazlaya,

-Ülkenin döviz rezervleri 1,3 milyar dolardan 1,6 milyar dolara,

- Dış borç stoku da 5,8 milyar dolardan 12,3 milyar dolara yükselmiştir.

1998 yılında GSYİH büyüme hızında % -l,9 gerilemenin en önemli sebebi ise Rusya ekonomik krizine ilaveten petrol fiyatlarındaki aşırı düşüştür. Çünkü aşağıdaki tablolarda görüldüğü gibi ülkenin ihracatında petrol ve petrol ürünleri %50'nin üstünde bir yer tutmakta ve ithalatta ise Rusya'ya olan bağımlılığı devam etmektedir.

Tablo 6'da, 2000 yılında mal grupları itibari ile ülke ihracatının %52,8'i petrol ve petrol ürünlerinden, %12,9'u da metallerden oluşmakta, ithalatında ise; makine ve teçhizat %29,5, enerji ve yakıt %11,3, taşıtlar ve elektrikli aletleri sırasıyla %8,7 ve %8,8, metaller de %6,4'lük bir paya sahiptir.

Tablo 7'de görüldüğü gibi Kazakistan'ın ihracatında 1996'dan 2000'e;

- Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT'nin) payı %53,8'den %26'ya gerilemiş,

- BDT dışı ülkelerin payı ise %46'dan %73,8'e çıkmıştır.

Yine bu dönemde Kazakistan'ın ihracatında Rusya'nın payı %42'den %19,5'e gerilerken, 2000 yılında AB ülkelerinin payı ise %26'ya ulaşmıştır.

Tablo 8'de, yine 1996'dan 2000'e ülkenin ithalatında;

- BDT ülkelerinin payı %69,5'ten %54,6'ya gerilemiş,

- BDT dışı ülkelerin payı da %30,5'ten %45,4'e çıkmıştır.

2000 yılında, Kazakistan ithalatında **Avrupa Birliği'nin** (**AB'nin**) payı %20'ye çıkmış ise de, Rusya'ya payının %45 dolayında seyretmesi ülke ekonomisinin ithalat açısından Rusya'ya bağımlılığının devam ettiğini ortaya çıkarmaktadır.

1996'dan 2000'e ülke ithalatında Almanya'nın payı %4,7'den %6,6'ya, ABD'nin %1,6'dan %5,5'e, İngiltere'nin %1,8'den %4,3'e çıkmış iken, aynı dönemde Türkiye'nin payı ise %3,6'dan %2,8'e gerilemiştir.

DYS Yatırımları

Başta petrol sektörü olmak üzere, **Doğrudan Yabancı Sermaye (DYS)** yatırımları son yıllarda Kazakistan ihracatının artmasında çok önemli rol oynamaktadır. 1990-2000 döneminde Kazakistan'a yapılan DYS yatarımı tutan 8,2 milyar dolara ulaşmış olup, bu miktar Orta Asya ülkelerine yapılan toplam DYS'nin %75'ini, eski komünist blok ülkelerine giren DYS'nin de %10'unu oluşturmaktadır.

Bu yüksek düzeydeki DYS yatırımı girişi, son yıllarda, ortalama olarak, ülkenin yıllık GSYİH'sinin %5,6'sına ulaşmakta (bu oran Türkiye'de %0,4'tür), GSYİH'nin %4,3'ü olan cari işlemler dengesi açığını fazlası ile kapatmaktadır.

Belirtmek gerekir ki, son yıllarda sadece gelişmekte olan ülkelerde geçiş dönemindeki ülkelerde değil, sanayileşmiş ülkeler arasında bile DYS yatırımı çekmek için büyük bir rekabet vardır. Çünkü **DYS yatırımları** bir ülkede **(faydaları)**

- **İç ve dış tasarruf açığını azaltır**. Genellikle olan ülkelerin iç tasarruf oranı düşük, dış tasarruf (dış kaynak) imkanı ise yok denecek kadar az olduğu için yeterli ve gerekli yatırımlar yapılamamaktadır.

- DYS yatırımları, bir ülkeye mal ve hizmet üretimi için geldiğinden, **teknoloji transferi ve istihdam artışı sağlar.**

- Mal ve hizmet üretimine katkıda bulunarak, katma değeri artırmak suretiyle **vergi gelirlerinin de artmasını sağlar**.

- Bu yatıranlar yüksek teknoloji ve yönetim bilgisini getirerek **işgücü verimliliğini ve mal ve hizmet üretiminde kalitenin artmasına** katkıda bulunur.

- **İhracatı artırarak** döviz kazancı sağlar veya iç piyasa için üretim yaparak ithalat ihtiyacını azaltarak döviz tasarrufu sağlar.

- **İşletmecilik ile iç ve dış pazarlamanın gelişmesine** çok önemli katkıda bulunur.

- Ülke ekonomisinin **dünya ekonomisiyle bütünleşmesinde** çok önemli bir ekonomi politikası aracı haline gelmiştir. Çünkü DYS'ler üretimlerin önemli bir bölümünü yurt dışına ihraç etmektedir. Onun için DYS yatırımları çekmede ülkeler arasında büyük bir rekabet vardır.

- İlaveten DYS yatırımları, geçiş dönemi ekonomileri için sosyalist sistemden serbest pazar ekonomisine geçişin çok önemli bir aracı haline gelmiştir.

Bir ülkenin daha çok DYS yatırımı çekebilmesi için; a) siyasi istikrar ve ekonomik istikrarın (istikrarlı büyüme ve yıllık enflasyon hızının tek haneli rakamlarda sürdürülebilmesi) sağlanması, **b)** kayıt dışı ekonominin asgari düzeyde olması, **c)** kurumlar vergisinin çok yüksek olmaması, **d)** bürokratik engellerin en düşük seviyelere indirilmesi, **e)** dış ticaret rejimi ve sermaye piyasasının liberalleşmesi (serbestleştirilmesi), **f)** özelleştirmenin sürmesinin önemli bir rolü vardır.

Kazakistan DYS Kanunu

Kazakistan'da DYS yatırımlarının korunması ve devlet garantisine alınması, ülke ekonomisine yabancı yatırımları çekmede önemli bir rol oynamaktadır. Bu yatırımların iktisadi kurallara göre gerçekleştirilebilmesi ve uyuşmazlıkların halli ile ilgili yasal düzenlemeleri kapsayan "Yabancı Yatırımlar Kanunu" (DYS Kanunu) I Ocak 1995 tarihinde kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Bu kanunla yabancı yatırımların devlet garantisi altına alnıma şartları belirlenmektedir. Bunlar;

1) Yabancı yatırımlara politik durum ve mevzuattaki değişiklikler, kamulaştırmadan kaynaklanabilecek durumlar, devlet organlarının ve kurumlarının yasal olmayan davranışları, savaş veya herhangi bir silahlı çatışma veya benzeri durumlara karşı garantiler getirilmektedir.

2) Yabancı yatırımcılar, faaliyetlerinden elde ettikleri kazançları, Kazakistan topraklarında yeni bir yatırım için, mal alımı için veya mevcut mevzuata göre yasaklanmamış olan herhangi bir amaç için kullanma hakkına sahiptirler.

3) Yabancı yatırımcılar, Kazakistan'ın bankalar ve döviz düzenlemeleri ile ilgili mevzuatına uygun olarak milli para birimi veya döviz cinsinden hesap açma hakkına sahiptirler.

4) İlaveten;

- Yabancı yatırımcı ile devlet arasında bir ihtilaf halinde uluslararası hakemliğe açık ve tereddütsüz ulaşabilirlik,

-Yabancı yatırımcı tarafından seçilen çözüm yolunu devlet tarafından müspet yaklaşılması,

- Tüm kamu birimlerince kabul edilen bir "Yatırım İhtilafı" tanımı, Yabancı yatırımının, yatırımları teşvik edici şekilde geniş bir tanımı,

- Yabancı yatırımcılarla Kazakistan'daki yabancı işverenleri arasında işe alma anlaşmalarını içeren hukuk alternatifleri,

- Kazakistan'a ithal edilen ekipman ve yedek parça için gümrük vergisinden muafiyet,

-Yabancı yatırımcılara on yıl hukukun değişmezliği garantisi,

- Doğrudan yatırımlarda devlet desteğine ilişkin kanunda yer alan teşvikler;

a) Yatırımın ilk 5 yılında %100'e kadar vergi muafiyeti

b) İkinci 5 yılda %50'ye kadar vergi muafiyeti

c) Yatırım için gerekli ekipman ve hammadde de kısmi veya tam gümrük vergisi muafiyeti tanınmaktadır.[2]

TİKA'nın 24-25 Kasım 2000 tarihinde yayınladığı **Ülke Profilleri** araştırmasına göre Kazakistan ekonomisinin yabancı yatırımları cezbetmede öncelikli sektörleri aşağıdaki şekilde sıralanmıştır;

Endüstriyel Altyapı:

- Demiryolu ve demiryolu malzemesi, otoyol, havaalanı ve havaalanı tesisleri
- Deniz ve ırmak limanı, köprü ve geçitler
- Elektrik ve termik santraller
- Trafo ve elektrik hattı (ana hat dışında)
- Telekomünikasyon ağı

İmalat Sanayii:

- Yüksek kalitede giysi, iplik, kumaş, ayakkabı, kürk ve deri işleri üretimi
- Yüksek kalitede mobilya üretimi
- Yeni tür kağıt ve karton üretimi
- Tarım ürünleri işleme sanayi
- Balık ve balık ürünleri işleme
- Tarımsal gıda işleme ve saklama
- Çocuk gıdası üretimi
- Tatlı işleri, alkolsüz şarap ve içecek
- Yüksek teknolojide yeni model otomobil, donanım ve yedek parça üretimi
- Her çeşit otomobil üretimi (hafifi yük, yolcu, özel amaçlı) ve diğer ulaşım araçları
- Elektrik ve elektroteknik sanayi, elektronik ve elektrikli ev aletleri
- Madeni gübre ve tarımsal ilaçlar, kimyasal gıda ve kozmetik
- İlaç ve ilaç malzemeleri, veteriner ilaçları

- Yüksek teknolojide üretilen başlıca kara ve renkli madenler, alüminyum profil

- İleri düzeyde ve yeni inşaat malzemeleri üretimi

- Artıkların işlenmesi

Astana şehrindeki faaliyetler

- Devlet organlarının Astana şehrine taşınmasına ilişkin faaliyet ve hizmetler

Konutlar ve Turistik tesisler

- Ticari konutlar

- Sağlık ve eğitim konudan

- Büyük dinlenme, turizm kültür ve spor tesisleri

Tarım

- İleri teknolojide hububat yetiştirilmesi

- Yüksek kalitede ürün yetiştirme

- Yüksek kalitede büyükbaş ve kümes hayvancılığı ve damızlık hayvan üretimi.

Türkiye-Kazakistan İlişkileri

Türkiye, 1993 yılından itibaren, Türk Cumhuriyetlerine Türk Eximbank kanalı ile yaklaşık 1,1 milyar dolarlık Eximbank kredisi açmıştır. Bu kredinin 240 milyon doları Kazakistan'a açılmış olup 213 milyon doları kullandırılmış, 131 milyon dolarlık geri ödeme yapılmış ve 152 milyon doları da ertelenmiştir. Ertelenen kredi ile birlikte Türkiye'nin Kazakistan'a Türk Eximbank kanalı ile açmış olduğu kredi miktarı 392 milyon dolara ulaşmıştır.

Türk müteahhitlik firmalarınca 1992-2001 döneminde 9,8 milyar dolarlık müteahhitlik hizmeti gerçekleştirilmiş olup, bunun 2,5 milyar dolarlık kısmı Kazakistan'da yapılmıştır. Ancak, Türk müteahhitlerinin 2000-2001 yıllarında Türk Cumhuriyetlerinden almış olduğu müteahhitlik ihaleleri yok denecek kadar azdır.

Büyük müteahhitler dışında KOBİ düzeyindeki Türk firmalarının Türk Cumhuriyetlerine yapmış oldukları yatırımların tutarının 3-4 milyar dolar arasında seyrettiği tahmin edilmekte olup, bu miktarın en az %25'i Kazakistan'a yapılmıştır. Çeşitli iş kollarına yapılmış olan bu yatırımlar Kazakistan'ın üretim ve istihdamına çok önemli katkıda bulunmaktadır. Çünkü, Batılı ülkeler daha çok petrol, doğalgaz ve altın sahalarına yatırım yapmakta olup, bu yatırımlar Kazak halkının çeşitli meslekleri öğrenmelerine katkısı olmadığı gibi, istihdam açısından da fazla bir artışa yol açmamaktadır.

Başta Kazakistan olmak üzere Türk Cumhuriyetlerinde ihale almak ve yatırım yapmak daha çok üst düzey bürokratların diğer ülkelerin işadamlarına karşı tutumlarına bağlı olmaktadır. Türk Cumhuriyetlerinde üst düzey yöneticilerin son yıllarda Türk iş adamlarına karşı tutumları büyük ölçüde negatife dönüşmüştür. Oysa, yukarıdaki paragrafta da belirtildiği gibi, özellikle Türk KOBİ'lerinin

Kazak halkının çeşitli sahalarda meslek kazanmalarına, işi yaparak öğrenmelerine ve bu ülke vatandaşlarının istihdamına çok önemli katkıda bulunmaktadır. Kazak yöneticilerin bu gerçeklerin farkında olmalarını dilerim.

Sonuç

Türk Cumhuriyetleri sosyalist ekonomiden serbest pazar ekonomisine geçişte, yabancı sermaye mevzuatını geliştirmede, büyüme hızında negatiften pozitife geçmede, enflasyonla mücadelede, gümrük ve vergi reformlarında büyük çabalar göstermiş olduğu halde, mevcut kanunların belirsizliği, birbirleri ile çelişen yasal hükümler ve zayıf uygulamalar, ilaveten bütün geçiş dönemi ekonomilerinde olduğu gibi yolsuzlukların had safhada bulunması temel sorunlar olarak göze çarpmaktadır.

Kazakistan 55 yıl Çarlık yönetiminde, 71 yıl da Sovyet idaresinde kalmıştır. Bağımsızlıktan bu yana Kazakistan iç ve dış ticaretin liberalleşmesi, küçük firmaların hızla özelleştirilmesi, fiyat ve faiz oranları konuları ile DYS yatırımları konusunda köklü bir liberalleşme ve dışa dönük kalkınma hareketine girmiştir.[3]

Ancak 1999 yılında Kazakistan'ın ulaşmış olduğu GSYİH miktarı ve değeri hâlâ 1991'in ancak %63'üne ulaşmıştır. 1997 ve 1999-2000 dönemindeki giderek artan iktisadi büyüme hızı başta petrol olmak üzere ihraç malları fiyatları artışı sayesinde gerçekleşmiştir. Böylece, büyüme hızı petrol ve doğalgaz üretimi ile bu malların fiyatlarının yüksek seviyelerde seyretmesine büyük bir bağımlılık göstermektedir.

ABD'nin AID kuruluşu tarafından Şubat 2001'de yayınladığı bir rapora göre, Kazakistan'daki **yabancı sermaye** merkezi hükümet yetkililerin engellemelerinden çok, **mahalli idarelerin çıkardığı bürokratik engellerden çekmektedir.** Çünkü, mahalli idarelerde çalışan yöneticilerin çoğu yayınlanmış olan mevzuattan habersizdir.

Kazakistan'a giren DYS yatırımı daha çok petrol ve doğalgaz gibi sektörlerde daha ağırlık kazandığı için, bu yatırımların ekonomik kalkınma ve istihdamdaki çarpan etkisi daha düşük düzeyde kalmaktadır. Onun için, DYS yatırımlarının daha büyük çarpan ve ileriye-geriye bağlantıları olan otomobil, elektronik, tekstil, kimyasal ürünler, dayanıklı tüketim malları ve tarıma dayalı sanayilere kaydırılması için gerekli tedbirlerde teşvikler getirilmelidir.

Kazakistan'da hızlı özelleştirme sonucu elde edilen gelirler bütçe açıklarının kapatılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. 1993-1998 döneminde Kazakistan'daki yıllık özelleştirme gelirleri, GSYİH'nin %'si olarak, %3,1 ile %4,5 arasında seyretmiştir. *Kazakistan enflasyonla mücadelede çok başarılı bir sıkı para politikası uygulamıştır. Sıkı maliye politikası yerine daha gevşek bir maliye politikası uygulamış olan Kazakistan bütçe açıklarını daha çok DYS yatırımı çekerek ve özelleştirme gelirleriyle kapatmıştır.*

Bu yıl sonunda ve önümüzdeki yıllarda açılacak ve üretime geçecek yeni petrol kuyuları ile Kazakistan ekonomisinin dış ticaret gelirlerinin daha da artacağı ve 2001-2002 yıllarında da büyüme hızının %7 dolayında gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. Çünkü, 2001 yılı son çeyreğinde *Hazar*

Denizi Boru Hattı konsorsüyumu'nun (Caspian Pipeline Consurtium=CPC) üretim ve faaliyete geçmiş olması ile 2002 yılında Kazakistan'ın petrol ihraç etme kapasitesi ikiye katlanacaktır.

Yabancı finans kurumlarının yayınladığı raporlara göre, Kazakistan dahil, **Türk Cumhuriyetlerinde ve diğer geçiş dönemi ülkelerinde** olduğu gibi üst düzey bürokratların çok sık değişmesi ve yapılmış olan antlaşmaların yeni atanan bürokratlar tarafından gerektiği gibi uygulanmaması, ilaveten *kayıt dışı ekonomi ile yolsuzlukların çok yüksek seviyelerde seyretmesi DYS yatırımlarının imalat sanayii ve tarım sektörüne girmesini büyük ölçüde engellemektedir.*

1 Daha ayrıntılı bilgi için bakınız, ÇARIKÇI Emin, **Türkiye'de İç ve Dış Ekonomik Gelişmeler,** Ankara, Adım Yayıncılık, 1995, Makale No: 28.

2 Daha fazla bilgi için bakınız: DPT**, 8. BYKP, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu,** Ankara. 2000, s 101-102; TİKA, **Ülke Profilleri,** Ankara, 24-25 Kasım 2000, s. 77-78.

3 IMF, **Republic of Kazakhstan: Selected Issues and Statistical Appendix,** January 2001.

ÇARIKÇI Emin, **Türkiye'de İç ve Dış Ekonomik Gelişmeler,** Ankara, Adım Yayıncılık, 1995, Makale No: 28-30.

ÇARIKÇI Emin, **Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye AB ilişkileri,** Ankara, TUTİBAY yayınları, 2001, Makale No: 28-29.

DPT**, 8. BYKP, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu,** Ankara. 2000.

EBRD, **Transition Report 2000.**

EIU, **Kazakistan Country Report,** July 2001.

EIU**, Kazakhstan Country Profile,** October 2001,

IMF, **Republic of Kazakhstan: Selected Issues and Statistical Appendix,** January 2001

TİKA, **Ülke Profilleri,** Ankara, 24-25 Kasım 2000.

UN, **Economic Survey of Europe 2001,** No. 1, Geneva, 2001.

USA-AID (Agency of Internatinal Development), "The Removal of Constraints to Invenstment in Kazakhstan Project", **Draft Report**, February 2, 2001.

Çarlık İdaresindeki Kazakistan'da Ticarî Hayat / Yrd. Doç. Dr. Seyfullah Yalın [s.398-407]

Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi/Türkiye

Rusya, 1552'de Kazan Hanlığı'nı, 1556'da Astrahan Hanlığı'nı ve 1558-1582 yıllarında da Sibirya'yı istila ederek ele geçirmiş ve ele geçirilen bu Tatar, Başkurt, Sibir Türk ülkelerinde, sömürgecilik siyaseti hususunda büyük tecrübe sahibi olmuştu.[1]

Astrahan'ın işgali Rusya'ya Türkistan ile arasındaki ticareti geliştirme imkanı da sağlamıştı. O devirde Buhara'dan Astrahan'a iki yol vardı: Biri karadan Hive-Ürgenç-Üst Yurt Şam Kalesi-Taş Keçi-Saraycık yolu; ikincisi deniz yolu olup, Ürgenç'ten Mangışlak'ta Hazar Denizi'nin Karagan Körfezi'ne, sonra Rus gemileriyle Astrahan'a gidilirdi.[2]

Rusya'dan Türkistan'a bilhassa İngiliz "çuha"sı, Rus deri ve köseleleri, "ogur" bıçakları, iğne gibi ufak demir eşyalar ve ağaçtan yapılmış tabak, çanak vs. ile kara tilki ve diğer yabanî hayvan derileri, avcı doğanlar, balık dişleri gibi süs eşyaları gelirdi. Türkistan'ın ihracatı mensucat, "kendek", "zendeni", "kıtat", "kamka" ve "edres" adlı kumaşlar ve pamuk idi. 1593'te, o zaman Rusya'da İngiliz emtiasının iskelesi olan Arkangels'te bile görülen Maveraünnehir tüccarları, ticaret için, Moskova, Kazan, Nijeogorod'a, Sibirya'ya Tobıl ve İrbit panayırlarına kadar gidiyorlardı.[3]

Fakat XVI, bilhassa XVII. yüzyıldan itibaren Türkistan iktisadî ve ticarî hayatı safha safha alçalmaya başlamıştı. Maveraünnehir'in dışarı ile olan bütün ticareti artık pek az sermaye ile idare olunan ehemmiyetsiz bir ticaretti. Rusya'nın Türkistan ile ticaretinde vasıtacılık eden Kazan Tatar tüccarları, 1750'de geldikleri Buhara ve Hive'de hiçbir kâr edemeden geri dönmüşlerdi. Çünkü XVII-XVIII. yüzyılda Türkistan'da iktisadî nizam bozulmuş, memlekette çapul hızla yayılmıştı. Kervanların güvenliği kalmadığından, sık sık yağma ediliyorlardı. Yolların emniyeti temin edildiği zaman münasebetlerde artış olmakla beraber Rusya'ya, Astrahan'a Buhara tüccarları yılda ancak bir veya iki defa gidiyorlardı. Türkistan'da ticaret tamamıyla yerli ahalinin elinde idi. Hatta Batı Sibirya'da Rusların Batı Çin ve Doğu Türkistan ile olan ticareti de Maveraünnehir ahalisi vasıtasıyla yürütülüyordu. Rus Avrupası ticareti için Hazar kıyısında, Astrahan'da Maveraünnehir tüccarlarının kervansarayları vardı. Bütün ithalat ve ihracatı kendi ellerinde bulunduran Maveraünnehir ve Harezm tüccarları, dış ülke tüccarlarının kendi memleketlerine gelmesini istemiyorlardı. O cihetten kendileri Hindistan ve Rusya'ya çok giderler, ama kendi memleketlerine gelen Hint ve Rus tüccarları baskı altında bulundururlardı.[4] İç buhran geçiren Türkistan Türk devletlerinin hiçbiri [Üç Cüz Kazak, Hive (Harezm), Hokand, Buhara, Taşkent] , dıştan gelebilecek siyasî ve askerî baskıya karşı koyabilecek güce de sahip değildi.[5]

XVIII. yüzyıl başlarında İngilizler güneyde Fransızları da mağlup ederek Hindistan'da tek başlarına kalmışlardı. O devir Batı devletlerini taklit eden Rus Çarı I. Petro (1672-1725), Rusya'yı dünya ticaret yollarında, hammadde kaynaklarında ve pazar ülkelerinde söz sahibi yapıp zenginleştirmek için birtakım hedefler tespit etmişti. XIX. yüzyıl ortalarında Rusya'nın Kazakistan'daki

müstemleke politikasının tatbikine bizzat katılmış olan B. Grigorev, I. Petro'nun ilk hedefinin şu şekilde olduğunu belirtir: "Rus tüccarlarına Orta Asya bozkırı içinden Hindistan servetinin yolunu açmak idi; çünkü biliyordu ki oraya nüfuz eden Batı Avrupa ülkeleri zenginleşiyor".[6] Nihaî hedef ise, Rusya'nın Sibirya yolu ile Çin'e, Türkistan yolu ile Hindistan'a, Karadeniz ve Kafkaslar yolu ile İran'a, Türkiye'ye, sıcak denizler ve okyanuslara çıkmasını sağlayarak, buraların zenginliklerini ve yeni ticaret yollarını ele geçirmek idi.[7]

Ruslar, daha XVIII. yüzyılın bu ilk çeyreğinde, İrtiş nehri buyunca, 1705'te Ombı, 1716'da Omsk, 1718'de Semey (Semipalatinsk) ve 1720'de Öskemen (Ust-Kamenogorsk) kalelerini kurarak,[8] Kazakistan başta olmak üzere bütün Türkistan'ı istila hazırlıklarını da yürütüyordu.

Kazakistan, 1570'li yıllardan itibaren Rusya'nın dip komşusu olmuştu. 1574'te IV. İvan Kama boyunun bazı yerlerini yöneten "Strogonov" denilen büyük feodallara Kazaklarla serbestçe ticaret yapmaları için izin vermişti. Bu izne göre Strogonovlar, Kazakistan ve Buhara'dan gelen tüccarlarla gümrük vergisiz ticaret yapma haklarına sahiptiler.[9]

Tavke Han, 1691'de Rus çarına yazdığı mektubunda şöyle der: "Sizin dedelerinizle babanız bize adamlar gönderip, bizim elçiler de sizlere varıp geliyordu. İki ülkenin arasındaki ticaret adamları birbirleriyle istişare içinde olup, dostane münasebetler kuruyordu".[10] Yine Tavke Han, 1694'te elçisi Koltubay Atalıkov vasıtasıyla Rus Çarı I. Petro'ya, Rusya ile dostane münasebetler kurmak ve ticari münasebetler kurmaya hazır olduğuna dair haber gönderdi. O devirde elçiler bir yandan da ticaretle uğraştıklarından, elçilikler bir nevi küçük ticaret kervanları idi. Mesela, Kazak elçisi Atalıkov ile birlikte Türkistanlı tüccar Elseyit Şükürov da gelmişti. Bu ikisinin alıp geldiği dört paket yükün içinde her türlü eşya ve Buhara kumaşları vardı. Bu devirdeki elçiliklere ticaret kervanlarının katılmasına sık rastlanmaktadır.[11]

I. Petro, 1722'de, Kazak Ordalarının vaziyeti hakkındaki soruşturmada bilgi alırken "Kazak Ordaları bütün Asya memleketlerinin anahtarı ve kapısıdır.[12] Bu yüzden, bu ordalar, Rus himayesi altına alınmalı ki, bunlar vasıtasıyla diğer bütün Asya memleketleriyle irtibat kurulabilsin ve Rusya için faydalı ve uygun tedbirler alınabilsin" demişti.[13] Kazakistan, Rusya'nın Asya siyaseti için taşıdığı bu stratejik önemin yanında, Rusya için zarurî olan bakir tahıl sahalarına, zengin hayvancılık ve ürünlerine sahipti ve üstelik burada, diğer ülke pazarlarında sürüm bulmayan düşük kaliteli veya bayat malları, hem de yüksek fiyattan satma imkanı vardı.[14]

Üç Cüz Kazak Hanı Bolat'ın iktidarı zamanında (1718-1730), Bolat ile Küçük Cüz Hanı Ebül-Hayr arasında ihtilaf çıkmıştı. Pek kurnaz, devlet fikrini değil, en ücra köşelerdeki boyların uruk entrikacılığı ruhunu taşıyan Ebül-Hayr, üç cüz, Karakalpak ve hatta Harezm hükümdarlığı davasına kalkışmış,[15] Bolat'ın hükümranlığını tanımaktan kaçınmış ve 1718'de Küçük Cüz'ün bağımsızlığını ilan etmişti. Bu tarihten itibaren her cüz hanı kendi başına hareket etmeye başladı.[16] Ne Ebül-Hayr Han üç cüzün hanı olma iddiasından vazgeçiyor ne de diğer iki cüz de onu han olarak tanıyordu. Bu yüzden üç cüzün meselelerini tertip ve tanzim etmek mümkün olamamıştı. Üstelik Küçük Cüz, Türkistan'daki Hive, Hokand ve Buhara gibi devletlerle de anlaşamıyordu.[17]

Kalmuk-Kazak savaşları sebebiyle iktisadî bakımdan da büyük sıkıntı içine düşmüş bulunan Küçük Cüz Hanı Ebül-Hayr, rakipleri ile mücadeleyi kazanmak için, 1730 yılında Rusya tâbiyyetine girmeye karar vermiş ve Çariçe Anna İvanovna, 1731'de bir tamim yayınlayarak Ebül-Hayr Han ve maiyetini "Rus tebaası" olarak ilan etmişti. Bu "tebaalık" anlaşmasına göre Rusya, Küçük Cüz'e dıştan vakî olacak herhangi bir saldırıya karşı himaye edecek, Küçük Cüz de Rus sınırını rahatsız etmeyecek ve ticaret kervanlarının güvenliğini sağlayacaktı.[18] Esasında, Rusya'nın Kazakistan'ı tâbiyyetine almakla ona yüklemek istediği vazifeler şunlardı: 1) Rusya'nın doğu sınırlarının güvenliğini temin etmek; 2) Kazaklarla mübadele ticaretini genişletmek ve Kazak topraklarını Doğu ülkeleri ile ticaret yapmada arabulucu olarak kullanmak.[19]

Küçük Cüz'e bağlı bazı boylar, Rus tâbiliğini kabul etmemeleri sebebiyle, Kazakistan üzerinden Hive ve Taşkent gibi şehirlere gönderilen kervanları durdurup yağma ediliyorlardı. Bu sebeple Çarlık hükümeti Kazakistan'ın kontrolünü tamamen kendi eline almak, Kazakistan üzerinden Orta Asya'ya bağlanan yollar açmak maksadı ile şehir ve kaleler kurmaya karar vermişti. 1735'te, Başkurtlarla Kazakların tam ortasında, Or ırmağının Yayık ırmağına döküldüğü noktada (şimdiki Orsk şehri yerinde), o zamanki adı ile Orenburg şehrinin temeli atıldı. Şehre yerleştirilen kişiler için bedava yer, inşaat malzemeleri almaya kredi verildi ve onlar oturma vergisinden muaf tutuldu.[20] İlk yerleşenler Yayık Kozakları ile Rus köylüleri idi.[21] Rus tüccarlarına Orenburg'da üç yıla kadar vergisiz ticaret yapma izni çıkarıldı.[22] 1736 ve daha sonraki fermanlarla, hizmet için hür adamların ve Türkistan tüccarlarının şehre gelmeleri sağlanarak ticaretle uğraşan herkese Orenburg'un kapıları açıldı.[23] Rusça bilmeleri sebebiyle, aracı ve tercüman olmaları için, şehre Tatar tüccarları da getirilmişti.[24]

1738'de Orenburg'un Yayık nehri yakasında mübadele ticareti için bir pazar yeri yapılmıştı.[25] Kazakça "Ak Bazar", Rusça "Menovoy dvor" denen bu Pazar yeri, Yayık ırmağının sağ kıyısında, kır tarafına ayrılan, şehirden göz ucuyla görülebilen yerde kurulmuştu. Pazarın içinde, Ruslara ayrılan 246 sergi, 140 depo yeri, Asyalılara ayrılan 93 sergi ve sekiz de depo yeri vardı. Pazarda bir top ile bir askerî müfreze de bulunuyordu.[26] Aynı yıl, Miller adındaki bir subay idaresinde, Taşkent'e bir ticaret kervanı gönderilmişti. Miller'in maksadı, Türkistan hanlıklarında gümrük vergisi almaksızın ticaret yapma imkanını araştırmaktı. Fakat kervan, istenilen yere ulaşamadan yolda yağmalandı.[27] 1740'ta ise, Rus hükümeti, gümrükten geçmeyen malların müsadere edilmesine ve gümrük vergisinin altın veya gümüş ile ödenmesinin teşvik edilmesine karar veriyordu.[28]

Orenburg şehrinin yapımı Rusların Kazak bozkırlarındaki tesirini çok güçlendirdi. 1740'ta Küçük ve Orta Cüz topraklarından geçen kervan yollarının güvenliğinin bu cüz sultanları tarafından sağlanması, kervan kılavuzları ücretinin belirlenmesi[29] hususlarında Orenburg'da bir görüşme yapıldı.[30] 1743'te Rus hükümeti Orta Cüz'e ayrılan bir ticaret yeri açmaya karar vermiş ve aynı yıl içinde Üy nehri kenarında Troytsk kalesinin temeli atılmıştı. 1749'da tamamlanan kalenin kır tarafında, içinde Kazak, Rus vd. tüccarlara ayrılan yerlerin bulunduğu bir pazar yeri de kurulmuştu.[31] Böylece Rus hükümeti Kazaklarla ticarî münasebeti Orta Cüz'e kadar götürmüş ve bu cüzü de Rus tesirine almıştı.

Orenburg Valisi İ. İ. Neplyuyev ile Küçük Cüz Hanı Nurali arasında 1749'da yapılan bir anlaşmaya göre, "Küçük Cüz topraklarında geçen Asya ülkelerinin ticaret kervanları sadece Nurali'nin izni ile" geçecekti. Çünkü, eskiden beri devam edegelen usule göre, han topraklarında geçen kervan mallarından belli bir bölümü han adına hediye olarak alınıyordu. Esasında gümrük vergisi olarak alınan bu "hediye"den, sadece han ve sultanlar değil, nüfuzlu kişiler de faydalanıyordu.[32]

Rus hükümeti, Kazaklarla olan ticaret faaliyetlerini doğrudan kontrol etmesi maksadıyla Orenburg Valisi İ. İ. Neplyuyev'e geniş yetkiler vermişti. Neplyuyev, 1750'de, Rus tüccarlarının Kazakistan da dahil Türkistan tüccarlarına sattıkları mallara narh koydu. Çünkü Rusya'nın değişik şehirlerinde pek çok tüccarın Orenburg ve Troytsk'a gelmeye başlamasıyla Rus mallarının fiyatı düşüyor ve tüccarlar kendi mallarını çok ucuz bir fiyatla satmaya mecbur oluyordu.[33] Rusya tüccarları mallarını "narh"a göre belirlenmiş fiyatla satmaya mecbur tutuldu. Eğer bir tüccar, belirlenen fiyattan aşağı satarsa ceza kesiliyor ve hatta mal satmaktan men ediliyordu. Hatta, Ticaret Kollekyumu'nun 17 Mayıs 1751 tarihli kararına göre, malını gösterilen fiyattan pahalı satan tüccarlar destekleniyordu. Fakat, Çarlık idaresinin bu şekildeki tedbirleri beklenilen neticeyi vermedi. Çünkü, tüccarlar getirdikleri malları çabuk satmak için "narh" ile gösterilen fiyattan aşağı sattı. Böyle yapanlarla mücadele etmek ve her tüccarı ayrı ayrı kontrol etmek mümkün olmadığından, ertesi yıl İ. Neplyuyev, bu uygulamadan vazgeçti.[34] Yine İ. Neplyuyev, 1751'de, Asya ülkeleri ile olan ticareti genişletmek için kumpanya kurulmasının gerektiğini, bir projeyle Dış İşleri Kollegiyası'na bildirmişti. Bu kumpanyanın Asya ülkeleri ile ticaret yapmada tekel olması gerekiyordu. Kumpanyaya, Hive ve Buhara'da temsilcilikler açmalarına izin verilecekti. Fakat, henüz Türkistan hanlıkları ile Rusya arasında yakın siyasi ve ekonomik bağlantılar olmadığından bu kumpanyanın kurulması gerçekleşmedi.[35]

Orenburg müstahkem şehrinin inşaatından sonra, Troytsk'tan (Yayık nehri boyunca) Hazar Denizi'ne kadar Orenburg askerî hattının yapımına başlandı. 1759 yılına kadar 1100 verst[36] uzunluğunda hat yapıldı. Aynı zamanda İşim Nehri'nden İrtiş Nehri üzerindeki Omsk'a kadar uzanan İşim Hattı ve Omsk'tan İrtiş Nehri boyunca İrtiş Hattı inşaatına devam edildi. 1745'te İrtiş Hattı'nda 24 kale vardı.[37] Orenburg Hattı'nda 32 kale bulunuyordu.[38] Kazakistan, kuzey, doğu ve batıda baştan başa bu askerî kale ve hatlara kuşatılarak nüfuz altına alındı. 6 Mayıs 1755 fermanıyla Kazakların İrtiş askerî hattına 12-15 km. yaklaşmaları ve 1756'da da Yayık nehrinin sağ yakasına geçmeleri yasaklandı.[39]

1747 yılında Rus hükümeti Kazakları Orenburg'da ticaret yapmaya teşvik için "Çin sınırından bu yana Kazaklarla ticaret Orenburg şehrinde hiçbir suretle vergisiz yürütülsün" kararını almıştı.[40] Bir yıl sonra bu karar, gümrükten geçen Kazak mallarının vergisini, o malları alan Rus tüccarı tarafından ödenmesi şeklinde değiştirildi.[41] Esasında, Kazak-Rus ticaret münasebetlerinin ilk devirlerinde de Çarlığın aldığı gümrük vergisi fazla değildi. Mesela, 1736'da mübadele ticaretinin başladığı yılda hayvan ve hayvan ürünlerinden alınan gümrük vergisi %2 olarak belirlenmişti. Daha sonra bu %5'e kadar çıkarılmış, 1750'li yıllara gelindiğinde ise Kazak mallarından gümrük vergisi alma tamamen kaldırılmıştı.[42] Ayrıca Orta Asya, Hindistan ve Çin tüccarlarından alınan gümrük vergisi de düşük

tutulmuştu. Gaye, Orenburg'u sadece Çarlığın Kazakistan'ı idare merkezi değil, aynı zamanda Rus, Kazak, Orta Asya, Hindistan ve Çin mallarının buluştuğu bir merkez yapmak idi.

Kazakistan topraklarında geçen ticaret kervanlarının güvenliğinin sağlaması hususunda, Orenburg Valisi D. V. Volkov ile Küçük Cüz Hanı Nurali arasında 1763 yılında Orenburg'da bir anlaşma yapılmıştı. Bu anlaşmanın maddelerine göre güvenlik şu şekilde sağlanacaktı:

1) Nurali Han, Orenburg'a gelen kervanların güvenliğini, sağlamalı ve Kazak bozkırlarında kervanların yağmalanmamasını temin etmelidir;

2) Orenburg idaresi, evvela kervanların nereden ve ne zaman geçeceğini haber vermekle yükümlüdür;

3) Nurali, kendinin göç yollarını Orenburg'a önceden haber vermelidir;

4) Kervanlar için güvenilir kılavuzlar temini hanın görevidir.[43]

Çarlık hükümeti, Türkistan hanlıkları ile ticareti geliştirmek için başka tedbirlere de başvuruyordu. Mesela, 1763'te Dış İşleri Kollegiyası, Buhara ve Hive kervanlarının Astrahan ve Orenburg'dan geçmesi için 1763'te Hazar Denizi'nin doğusundaki Mangısdağ civarında kale yapmaya karar vermişti. Bu kaleler, Rus tüccarlarının da oralardaki merkezi olacaktı. Ayrıca bu kervanların güvenliği için, kervanların geçtiği yerlerdeki Kazak boylarından rehineler alınıyordu.[44]

Orenburg'a ticaret için 1764'te 14.563, 1786'da 67.602 Kazak gelmişti.[45] Fakat Kazakların Rus tüccarları ile ticareti sadece Orenburg ile sınırlı değildi. İşim ve İrtiş hatlarında bulunan, Troytsk, Semipalatinsk, Petropavl, Omsk, Yamışevsk, Öskemen (Ust-Kamenogorsk) gibi kale ve şehirlerin yanında kurulan ticarete elverişli yerlere de Kazaklar geliyordu.[46] Gelenler at, koyun, sığır, deve gibi maldan başka koyun, kuzu ve tilki, kurt gibi av derileri ile yün, tüy, keçe, çadır, at kılından yapılma ip getirip satıyorlar, kendileri ise her türlü kumaş ve giysiler, kazan, balta, kazma, orak, tırpan, zincir, tel, kilit, bıçak, kapan, makas, kibrit, balta, düğme, iğne, kap-kacak, çivi, teneke, kadınlar için ayna, tarak, incik-boncuk gibi süs ve ziynet eşyaları, koşum, sandık, boya, av gereçleri alıyorlardı.[47]

1752 sonunda Orenburg sınır hattının beş kalesinde Kazaklar Rusya tüccarlarına 40 bine yakın at, 500'e yakın deve, 300'den fazla sığır ve 12 bin kadar da koyun satmıştı.[48] XVIII. yüzyılda bu sınırda satılan koyun sayısı 1 milyondan fazla idi.[49] XIX. yüzyılın başında aynı sınırda bir yıl içinde 1,5 milyondan fazla büyükbaş hayvan ve 100 binden fazla at satılmıştı.[50] 1816-20 yıllarında Orenburg'da satılan hayvan sayısı 592.251, Troytsk'te ise 14.743 idi.[51] XIX. yüzyılın ortasında sadece İrtiş sınır hattında her yıl 150 bin kadar at, 3 milyon koyun, 100 bin öküz ve sığır, tamamı 8 milyon ruble değerinde mal, ayrıca donmuş yağ, yün, işlenmiş deri, yabani hayvan derileri, keçi kılından dokunmuş eşyalar vb. Rusya'ya gönderilmişti.[52] 1820'li yıllarda Rus tüccarları Sibir Kazaklarından 3 milyona yakın koyun, 150 bin kadar at ve 100 bin kadar öküz satın almışlardı. Bununla beraber binlerce deve, binlerce ton deri, keçe, kilim ve başka eşyalar da alınıyordu.[53]

Çarlık hükümeti, Kazakları Rus pazarına daha çok çekmek için tahıl ticaretine hayli ehemmiyet veriyordu. Tahıldan alınan gümrük vergisini kaldırarak, panayırlarda tahıl satışını teşvik ediyordu.[54] Orenburg'da Kazakların aldığı buğday ve un alımı 1762'de 14.776 pud[55] iken 1772'de 132.876 pud olmuştu.[56] Rus tüccarları getirdikleri şekerlerin mal ve mal ürünleri ile mübadelesinde çok kâr ediyorlardı. Kazaklar arasında şeker tüketimi her geçen gün artıyordu. Meselâ 1803-1807'de 1.900 pud, 1842-45'te 16.959 pud şeker satılmıştı. 1800'den 1840 yıllarına kadar şeker ticareti 8 kat artmıştı.[57]

Kazak bozkırları ile ticaret yapılır iken müstemleke ticareti mübadele adıyla saklı tutuluyordu. Mübadele ticaretinde genel karşılık üç yaşındaki bir koyun idi. Mübadelede Kazakları aldatmak daha kolay olduğundan ticaretin bu türü Rus tüccarları için çok kârlı olmuştu.

1827'de sadece Bökey Hanlığı topraklarında 400 bine yakın koyun, 3 bin at ve 2.925.000 ruble değerinde her türlü hayvan ürünü Rusya'ya taşınmıştı.[58] Bökey Ordası Astrahan'a 150 km., Orenburg'a ise 900 km. uzaklıkta olmasına rağmen, Kalmuklarla meskun Astrahan yolu Kazaklar için emniyetli olmadığından, Bökey Kazakları ticaret için Orenburg'a gidiyorlardı.[59]

1827-1837 arası on yıl içinde yapılan Rus-Kazak ticaretinin genel meblağı 10,53 milyon ruble değerinde idi. Bu meblağ 1840-1850 yılları arasındaki on yılda 15,73 milyon rubleye çıkmıştır.[60] Yine aynı meblağ sadece 1858 yılında Sibir sınırında 4,5, Orenburg sınırında ise 2,5 milyon ruble olmuştu. 1840-50 yılları Semey gümrük kapısında ithal ve ihracat edilen malların değeri 700 ile 900 bin, Petropavl gümrüğünde 1, 8 milyon, Omsk gümrüğünde 100 bin ruble kadardı.[61]

Kazakların ihtiyaçlarına uygun çeşitli eşyalar Orta Asya hanlıklarından da geliyordu. El işi dokuma üstlük, şal, havlu, bel bağı, mest, kilim, porselen ve ağaç kaplar, bakır kap-kacaklar, çaydanlık, tabak gibi eşyalar Kazak ailelerinin kullandığı eşyalar idi. Fakat Orta Asya tüccarları daha çok yemiş, ceviz, badem satıyorlardı.[62] XVIII. yüzyılın sonunda Rusya ile ticaret yapan Kazakların sayısı, Orta Asya ile ticaret yapanların sayısını geçmişti.[63]

XIX. yüzyılın birinci yarısında Rus tüccarları Kazakistan'a panayırlarla girmeye çalıştı. O yıllarda Nijegorod (veya Makarev) ve İrbit panayırları Rusya'nın iç ticaretinde çok büyük rol oynuyordu. Yıllık mal cirosu 200 milyon ruble ile Makarev, 25-30 milyon ruble ile de İrbit panayırları sansasyon yaratmış Rus panayırları idi.[64] Toprağı geniş, fakat ulaşım yolları gelişmemiş, halkı seyrek ve göçebe Kazakistan'da toptan ticareti yapabilmek, Rus ve Kazak mallarını rahat buluşturabilmek için panayırlar kurmak gerekiyordu.

Kazakistan'da ilk panayır 1832 yılında Bökey Hanlığı'nın[65] Han Ordası'nda (şimdiki Ural vilayetinin Orda köyü)[66] açıldı.[67] Bökey Hanlığı toprakları Rus ve başka tüccarlar için son derece müsait bir yerde bulunuyordu. Bökey Hanı Cihengir, başlangıçta dıştan gelen mallar için gümrük vergisini düşük tutmuş, yabancıların ticaretine kendi sermayesi ile de katılmış ve Kazakların borçlarına da kefil olmuştu.[68]

Han Ordası'nda 12 bina, 316 sergi yeri vardı. Bazı satıcılar depo olarak kullanmak için ev yaptırmıştı. 1846'da satıcıların 30'dan fazla deposu ve 50 teşhir dükkanı vardı. Bu yerleşen satıcılar arasında ticarî cirosu 30 bin rubleyi bulan zenginler de bulunuyordu. Panayıra mal getirenler Moskova, Tambov, Sarıdağ, Kazan, Simbirsk, Penza tüccarları ile Ural Kozakları idi. Kulagino, Karmanovka, Kızıloba, Mergen vs.'den de satıcılar ve alıcılar geliyordu. Satıcıların ekseriyeti Rus, Tatar ve Ermeni idi. Panayırın bitiminden sonra, at yarışı, güreş gibi müsabaka ve eğlenceler tertipleniyordu ki bu da her yerden buralara adam toplanmasına vesile teşkil ediyordu.[69]

Han Ordası'nda panayır, ilki mayıs, ikincisi eylül ayının 10'u ile 30'u olmak üzere yılda iki defa açılıyordu. Birinci panayırda Kazaklar yazlık, ikincisinde kışlık ihtiyaçlarını alıyorlardı.[70] Panayırın 1836'daki ticarî cirosu 2 milyon rubleden fazla idi. 1837'de Kazak bozkırlarından Rusya'ya çıkarılan hayvan ve hayvan ürünlerinin değeri 4,5 milyon rubleyi bulmuştu.[71] Bu panayıra 1846 yılının ilkbaharında gelen tüccar sayısı 1750, bir yıl sonraki panayıra gelen tüccarların sayısı ise 2184 idi.[72] 1839'da Han Ordası panayırında Kazaklar 4.122 büyükbaş hayvan (at, sığır, deve), 6.419 pud yün, 30.009 deri; Rusya tüccarları ise Kazaklara giyecek, çeşitli süs ve ziynet eşyaları, kap-kacak, şeker ve şekerlemeler, çay, buğday, un vs. satmışlardı.[73]

1880'li yıllarda Semey vilayetinde her yıl 11 panayır açılıyordu, ticarî ciro 2 milyon rubleden fazla idi. Semey şehrinde Moğolistan ve Orta Asya'nın değişik yerlerine 300-400 bin rublelik Rus mallarını yükleyen 40-50 kervan gidiyordu.[74] XIX. yüzyıl sonlarında Semey vilayetindeki faaliyet gösteren panayır sayısı 28 olmuştu. Bunların içinde en büyüğü 1848 yılından beri her yıl 25 Mayıs-25 Haziran tarihleri (1882'den itibaren 1 Haziran-1 Temmuz) arasında açılan Koyandı panayırı idi. Bu panayırın kurulduğu yer Karkaralı-Kızıljar (Pavlodar) posta yolu üzerinde Koyandı kalesi idi ki "Botov Panayırı" diye de adlandırılıyordu. Panayır tüccarlarının ekseriyetini Rus ve Tatar tüccarları teşkil ediyordu.[75] 1852'de Tayınşa (Kökcedağ ile Petropavl arasında) panayırı faaliyete başladı. Çok önemli kervan yolu ve davar sevkiyatının kesiştiği yerde kurulan bu panayır uzun zaman Kazak bozkırının en büyük pazarlarından biri oldu. Semey panayırlarına Rusya ve Orta Asya'dan kumaş, şeker, tuhafiye malları getiriliyordu. Panayırların 1902 yılı cirosu 2.773.000 ruble idi. Bu cironun 1.205.705 rublesi mal ve hayvancılık ürünleri satan Kazak mallarına aitti.[76] 1907'de Semey panayırlarında 2.103.945 rublelik her türlü mal satıldı. 1913'te ise bu rakam 3.710.397 rubleye ulaşmıştı. 1903'te satılan malların %34'ü sanayi ürünleri, %21'i hayvancılık ürünleri ve %37'si de canlı hayvan idi.[77]

1870-90 yılları arasında Kazakistan'ın Şortandı, Karkara (Yedisu'da) , Oyıl, Temir (Ural'da) , Çernoyarsk, Evliyaata (şimdiki Jambıl), Kökşedağ, Konstantinovsk (Akmola), Tayınşagöl (Petropavl civarında), Petrovsk (Atpazar'da) gibi yerlerinde 50'den fazla küçük ve orta büyüklükte panayır faaliyet gösteriyordu.[78]

Panayırda asıl ticaret hayvan ve hayvan ürünleri üzerine idi. En çok sürüm koyun, ondan sonra keçi, at, deve, sığır ve koyun derisi ve yünü, deve yünü ve at kılı üzerine idi. Atlar önce Taşkent'e,

oradan da askerî kışlalara gönderiliyordu. Diğer hayvan ve hayvan ürünleri ise Moskova, Orenburg'a gönderiliyordu.

Evliyaata panayırı, şehrin göçebeler ve en önemli ticaret yolunun ortasında bulunması dolayısıyla çok faal idi.

Kazakistan'daki panayırlar Rusya'nın Nijegorod, İrbit gibi ünlü ticaret yerleri ile sıkı bağlantı kurulmasını ve Rusya'nın merkez ilçeleriyle alışveriş faaliyetlerinin gelişmesini sağlamıştı.[79] Böylece her yaz ve sonbaharda panayırların kurulduğu Petropavl, Semey, Akmola, Kökşetav, Atbasar, Ural, Guryev, Ombı, Korgan, Tumen, Orenburg, İrbit, Nijegorod gibi büyük ticaret merkezleri oluşmuştu.[80]

Akmola, Atbasar, Kökşetav panayırları bölgede göçebe Kazakların yaylalarının ortasına kuruluyordu. Yerleşim yerlerine mahsus küçük panayırlar da vardı.

Kazakistan'daki ekonomik münasebetler daha çok panayırlara göre şekilleniyordu. Tüccarlar devamlı bir dizi panayırla irtibat içinde idi. Mesela, mallar, Şar panayırından başlayarak Koyandı, Petrov, Konstantinov, Tayınşaköl panayırlarına sürülüyordu. Büyük panayırlar Rusya'nın Nijegorod, İrbit panayırları ile sıkı münasebette idi. Kazakistan'da satın alınan mal, evvela bu panayırlara geliyor ve buradan da sanayi malları da temin ediliyordu.[81] Böylece Kazakistan, Rus işçiliği için mal, hammadde yetiştiricisi ve sanayi ürünlerinin tüketicisi olmuştu.[82] Kazakistan'da demiryollarının yapılmasına bağlı olarak küçük çaplı mahallî panayırlar da kurulmaya başlanmıştı. Meselâ, 1890'da Akmola bölgesinde 30'dan fazla panayır kurulmuş ve 10 milyon ruble kadar ciro yapılmıştı; bu ciro 1917'de 19 milyon rubleyi bulmuştu.[83]

XIX. yüzyılın sonlarına kadar ticaretin en önemli türü olan panayırlar, bu tarihten itibaren ticarî faaliyet için yetersiz kaldı. Çünkü büyük ticarî firmalar, şehirlerde sabit işyerleri, sergiler, mağazalar, alışveriş merkezleri açmaya başlamıştı. Bilhassa, Semey, Pavlodar, Akmola gibi şehirlerde, Rus ve yabancı ticaret firmalarının mal depoları, büroları ve temsilcilikleri teşekkül etmişti. Kazalı, Türkistan, Atbasar, Kökşetav vs. gibi bazı şehir ve köylerde ise dükkanlar ticari hizmet veriyordu. Birinci Dünya Savaşı öncesi bütün Kazakistan'da sabit işyerlerinin sayısı 22.500'ü buldu. Fakat mağaza ve dükkanlar sadece sınır şehirlerinde birikmişti. İç bölgelerdeki ticaret ise seyyar (gezici) satıcıların elinde idi. Yedisu bölgesi gibi ekonomik merkezlere uzak ve dağınık olan yerlerde ise panayırlar önemini koruyordu. Bolşevik İhtilali'ne kadar Kazakistan'da her yıl 70 kadar panayır kuruluyordu.[84]

Kazak ekonomisinin pazar ile irtibatının artmasında ve para kullanımının yaygınlaşmasında Çarlık hükümetinin vergi siyasetinin tesiri büyük olmuştu.[85] Rusya'nın, 1800-1818 yılları arasında Küçük Cüz Kazaklarından aldığı yol vergisinin yıllık ortalaması 15.894 ruble idi. 1824'te Küçük Cüz Kazaklarından toplanan bu vergi 1824'te ise 126.244.089 rubleye ulaşmıştı.[86] 1837'de her ev için 1,5 ruble vergi alınıyordu.[87] Çarlık hükümeti, sadece Hıristiyanlığa geçen Kazakları 5 yıl vergiden muaf tutuyor ve Rus-Kozak kalelerinde, şehirlerde oturmalarına izin veriyordu. 1842'de bazı fakir Kazaklar Hıristiyan olmuştu.[88] 1868'de Aral, Torgay, Akmola, Semey vilayetlerinde her ev 3 rubleden vergiye tabi olmuştu. 1896'da bu vergi 4 rubleye çıkarılmış, aynı zamanda yerlilere mahsus 1,5 rublelik vergi

konmuştu.[89] Hazar Denizi sahillerinde mal yayan Kazaklar, 1883'de, her büyükbaş mal ve at için 20, koyun için 5 tıyın (sincap derisi), her ev başına da 1 ruble ödemekle mükellef idi.[90]

Vergilerin para ile ödenme mecburiyeti Kazakistan'da her geçen gün tefeciliği arttırdı. Kırdaki ticarette, tüccarlar arasında kabullenen usule göre, yıllık faiz borcun iki katı idi. Borçlar genellikle malla ödendiği için, adeta tefeciler, esasta ise vergiler için mal yetiştiriliyordu ki, bu durum hayvancılığı perişan etmişti.[91] Bu sistem Rusya'daki derebeylik sisteminin prototipinden başka bir şey değildi. Nitekim kaymakamlar (volost), yönettikleri ilçeye düşen vergileri zamanında ödemek için tefecilerden yüksek faizle borç alıyorlardı. Çünkü vergileri zamanında ödeyen kaymakamlar terfi ve maddî mükafatla ödüllendiriliyordu. Kaymakamlar tefecilere olan borçlarını ise, parasız göçebeleri, vergisini ödeme karşılığında ya hayvan olarak borçlandırıyorlar ya da sürülerine hayvan katıp kendi hesaplarına yetiştirtiyorlardı. Bu düzen öyle kârlı olmuştu ki, mal olarak zengin, fakat yeterli parası olmayan Kazak zenginleri de Rus tefecilerden pek çok borç para alıyorlar ve bu paraları avullarda[92] daha yüksek faizle mal karşılığında işletiyorlardı.[93] Bilhassa Han Ordası'nda faizcilik, tefecilik o kadar ilerlemişti ki, daha 1829'da, "Kazaklar hep borca batıyor" türünden haberler arşiv kayıtlarına geçmişti. Han Ordası panayırındaki dükkan sahiplerinin her birinin elinde yüzlerce borçlu listesi vardı.[94]

Seyyar satıcılar, göçebelerin yılın hangi mevsiminde hangi avullarda oturduğunu bilirlerdi. Deve veya at arabasına yükledikleri eşyaları ile bildikleri bu avulları takip ederlerdi. Bunlar daha ziyade şehirdeki büyük veya orta işyerlerinin veya yerleşik yerlerdeki ticarî işletmelerin hesabına çalışıyorlardı. Halk arasında dolaşan bu tüccarların durduğu yere Kazaklar "köş (göç)" derlerdi. A. İ. Dobrosmıslov'un verdiği malumata göre her yıl Kazak bozkırlarına, her büyük şehirde 100, her küçük şehirlerde ise 50-60 kadar "göç" çıkardı.[95] Bozkırlardaki mübadele ticareti bu seyyar satıcıların elinde idi. Şehirlerde, peşin para ile veya vadeli mal alıp bu malları Kazak avullarında hayvan veya hayvanî ürünlerle mübadele ediyorlar ve mübadele edileni getirip panayırlarda satıyorlardı.

Faizciliğin pek çok türünün de uygulandığı bu seyyar ticaret, bilhassa uzak avullarda açıktan açığa soygun niteliğinde idi.[96] Kazaklar o devirde kendi ürünlerinin de, satın aldıkları eşyaların da fiyatlarını da bilmiyorlardı. Çünkü Kazaklar ticarete pek kıymet vermiyor, çok az kimse pazara çıkıyor, ihtiyaçlarını daha çok ayaklarına kadar gelen seyyar satıcılardan temin ediyorlardı.[97] Şehirle pek irtibatı olmayan avul halkı ayrıca ne metre ile ölçmeyi ne de kilo ile tartmayı biliyor, daha ziyade göz kararı pazarlığı yapıyordu.[98] Bu seyyar tüccarlar kendi mallarına yüksek, hayvancı Kazakların ürünlerine ise düşük fiyat biçerlerdi. Mesela, yarım fund[99] çay ile bir kadak şekere koyun talep ederler, maliyeti 15 kapeyki[100] aşmayan ustura için bir koyun alınırdı. Rusya'da 6-7 rubleye satın alınan semaverin değeri kırda 20-25 koyun idi.[101] Petropavl gümrük şefi Çeryavski'nin verdiği malumatlara göre, kurşun karışımı demir kazanların her bir 22 santimetresi için Kazaklar en iyi 3-5 kürklük deri veriyordu. Bu mübadelede ağırlığı bir pud, çemberi 2 metre olan kazanın fiyatı paraya çevrildiğinde o zamanın parası ile 50 rubleye yaklaşıyordu. Halbuki bu kazan İrbit panayırında 2,70 rubleye satılıyordu.[102]

1898'de seyyar satıcılar da pazar satıcıları gibi vergiye tâbi tutuldu. Fakat seyyar satıcıları vergi ödemeye mecbur eden çareler yetersiz kalıyordu. Bunlara vergi ödetmek ve (göçebeleri de kontrol etmek için) bozkırlarda da pazar kurulmaya başlandı. Pazarın seçme ve rekabet gibi avantajları göçebelere daha avantajlı geldiğinden, pazar hızla yayıldı ve fiyatlar da bilinmeye başlandı. Bir yere yığılan bu satıcı ve alıcıları hükümet kolaylıkla kontrol edebiliyordu.

Hem Kazakistan'ı tamamen kontrol altına almak hem de Rus göçmenleri yerleştirmek için, Rusya'ya dahil edilişinden itibaren Kazakistan topraklarına 30'dan fazla şehir ve 400 Kozak köy ve kasabası inşa edilmişti.[103] 1831'de Ayagöz, Yeni Mergilan 1847'de Kapal, 1855'te Lepsi, 1867'de Sir Derya'da Kazalı, 1869'da Karakul, 1882'de Jarkend, kurulmuştu.[104] 1854'te "Zayliykoe", sonra "Vernıy" adı ile bir Rus kalesi olarak kurulan Almatı, 1867'de şehir derecesinde Yedisu bölgesinin idarî merkezi olmuştu.[105] 1869'da askerî kale olarak yapılan Aktöbe, 1891'e gelindiğinde artık bir şehir idi.[106]

1850'de Ural şehrinde 658, Gurev'de 171, Kalmıkova'da 6 küçük (toplam 835) dükkan vardı.[107] Kervan ticaret yollarındaki kalelerin hepsinde Kazak satıcıları da vardı. Mesela, 1860'da Perovskiy kalesinde Kazak, Özbek ve Hokand tüccarlarının 101 dükkanı mevcut idi. Dükkanlarda Buhara mallarından her türlü ipek eşyalar, kilim, deriden dikilen eşyalar, kuru yemişler, buğday, her türlü boya vs.; Rus mallarından ise demir eşyalar, semaver, ağaçtan yapılma eşyalar, çay, şeker vs. satılıyordu. 1880-90 yılları arasında Petropavl, Semey, Ural, Omsk, Vernıy (Almatı), Orenburg, Pavlodar gibi şehirlerde yüzlerce mağaza, dükkan, toptan satış depoları ve mübadele sarayları açılmıştı. Buralarda ekseri Rusya'nın sanayi malları satılıyordu.

Kazakistan'daki ticaretin kârlılığı ve paralı ticaretin artması şehirlere ve bu şehirlerdeki iş yerlerine olan talebi de arttırmıştı. Mesela, 1897-1914 arası şehir nüfusu 1,5 kat artmıştı. Şehirlerin tamamına yakını askerî-idarî merkez olarak kurulmuşken, kısa zamanda ticaret merkezleri olmuştu. Şehirlerde oturanların %20,3'ü ticaret burjuvası, %33,1'i işçi (özellikle maden işçisi), %20'si de tarım ve ticaretle uğraşanlar idi.[108]

Rusya, Kazaklarla ticareti başlangıçta Tatar tüccarları vasıtasıyla yürüttüğünden, yeni kurulan şehirlerdeki Müslüman mahallelerinin sakinleri umumiyetle Tatarlar idi. Tatarlar, Kazaklarla aynı dine ve dile mensup olmalarına ilaveten Kazak geleneklerini, Rus dil ve ticaret usulünü bilmeleri sebebiyle, hem şehirlerdeki mağaza ve dükkanların tezgahtarlığını yapıyorlar hem de seyyar ticaretle uğraşıyorlardı. Seyyar Tatarlar, at arabaları ile bozkıra çıkar, avulları gezerek şehirden buralara, çay, şeker vs. ve buralardan da şehirlere hayvan taşırlardı. Tatarlardan çoğu zenginleştikten sonra kendi hesaplarına da çalışır olmuşlardı. Şehirlerdeki manifatura ve tuhafiye işi ile uğraşan büyük Tatar tüccarlarının çoğu tezgahtarlar arasında çıkmıştır.[109] Kazaklar ise, Orenburg, Orsk, Troytsk ve Semi Palat gibi şehirlerin dışında mübadele pazarları etrafında toplanmışlardı. Lâkin bunlar temelli bir surette yerleşerek mübadele pazarları etrafında bir kasaba vücuda getirmemişlerdi. Güçlü olanlar Rus şehirlerine yerleşiyorlardı. Yalnız Semi Palat'ın karşı tarafında Tatar ve Kazaklar birleşip bir yerli şehir vücuda getirmişlerdi. Bolşevik İhtilali devrinde buna "Alaş" adı verilerek Kazakistan'ın payitahtı

yapılmıştı. Temir-Uyıl, Karkaralı, Turgay, Irgız gibi bozkır içindeki şehirlerde Kazaklar cidden şehirli olarak yerleşmişlerdi.[110]

XIX. yüzyılın son çeyreği Kazakistan'da kredi veren banka ve başka müesseselerin açıldığı devirdir. İlk bankalar 1871'de Petropavl, 1875'te Omsk'ta açıldı. Rus Devlet Bankası Ural (1876), Petropavl (1881), Semey (1887), Omsk (1895), Almatı (1912) gibi ticaret merkezlerinde şubeler açtı. Kazakistan'da şube açan ilk şirket bankası ise 1879'da Peterburg'da kurulan Sibir Ticaret Bankası'dır. Ural dışındaki ticarî işlere kredi vermeyi ilk başlatan bu bankadır. 1894'te Omsk'ta, 1898'de Semey'de açılmaya başlayan bankanın Kazakistan'da 57 şubesi vardı. Şube sayısı bakımından ikinci sırayı Rus Ticaret-Sanayi Bankası aldı. Bu bankanın şubeleri 1904 yılından itibaren açılmaya başladı: Petropavl (1904), Almatı (1908), Kostanay (1909), Ural (1909), Pavlodar (1916). Bankaların esas müşterisi tefeciler idi. Bu sebeple banka hizmetleri ticarî muameleler ile sınırlı kaldı ve tefecilik hızla büyüdü. Bankalar faizden büyük para kazanıyorlardı. Hayvancılık ve hammadde ticaretinin bir hayli artması üzerine Rus Devlet Bankası, 1894'te başlayarak, her yıl Koyandı panayırında mevsimlik şube açıyordu. Bu şubenin 1894'te 1,1 milyon ruble olan ticarî işlemi, 1896'da 2.5 milyon rubleye çıkmıştı.[111]

Birinci Dünya Harbi öncesi (1910-1914) Kazakistan'da ecnebi şirketler bir hayli artmıştı. Bu şirketlerin en büyüklerinden biri de, üç ortaklı "Treugolnik" adlı şirketti. Bu şirketi Rusya'nın İran'daki bankası finanse ediyordu. Treugolnik şirketinin acentaları Evliyaata, Petrovski, Türkistan, Almatı, Kazalı gibi Kazakistan'dan İran'a kadar olan bütün yerlerde ticarî faaliyette bulunuyordu. Harp öncesi 6,5 milyon ruble sermayesi olan şirketin, 1917'deki sermayesi 60 milyona rubleye ulaşmıştı.[112]

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kazakistan ile Rusya arasındaki ticari münasebeti güçlendiren en büyük faktör demiryolu idi. 1874-1876 yılları arasında Samara-Orenburg demiryolu inşa edilip Torgay vilayeti ile Orenburg Merkezî Rusya ile yakınlaştırılmıştı. 1890 yılında Sibirdemiryolu Akmola'ya bağlandı. 1901-1905 yıllarında Orenburg-Taşkentdemiryolu tamamlandı. Bu bağlantı 1910'da İran'a kadar Türkistan'ın tamamını kapsayacak şekilde genişletildi.[113]

Kazakistan'da 1917 yılına kadar döşenen 2793 kilometrelik demiryolun sadece 236 kilometresinin mahallî önemi vardı, gerisi ticarî ve askerlerin bir yerden bir yere tez sevkini sağlayıp, millî hareket ve isyanları bastırmak maksadıyla askerî-stratejik kullanım için yapılmıştı. O zamandemiryolu bağlantısı olmayan Semipalatinsk ise İrtiş su yolundan faydalanıyordu. 1911 yılı içinde İrtiş üzerinden 73 vapur ve 214 buharsız gemi Omsk-Semipalatinsk arasında yük taşımıştı.[114]

Taşkent'e kadar uzanan demir, kara ve su yolları ile posta ve telgraf bağlantısı, Kazakistan şehirlerinin Rusya ile doğrudan bağlantısını sağlıyordu. Mesela, Sibir-Petropavlovsk-Omsk demiryolu ile Kuzeydoğu ve İç Kazakistan'dan Rusya'ya her türlü mal taşınmaya başlanmıştı. Kuzeydoğu Kazakistan'dan Rusya'ya mal toplanan ve gönderilen esas yer Petropavlovsk idi. Bu bölgedeki en büyük ticaret merkezi ise Semipalatinsk olmuştu. Oraya mal bütün Doğu Kazakistan'dan naklediliyordu ve Yedisu bölgesinden hayvan ve işlenmemiş hayvan ürünleri İrtiş nehri ve sonra kara yolu ile Omsk'a ve Petropavlovsk'a gönderiliyordu. Bu yolla Çin'den de mal gidiyordu.

Demiryolu, Rus ticaretinin Kazakistan'da hızla yayılmasına imkan sağlamış ve Rus ticaret evleri ve şirket firmalarının büro ve şubeleri hızla açılmaya başlamıştı. Böylece, demiryolları sayesinde hem mübadeleli, hem de paralı ticaret çok genişlemişti. Meselâ, Ural bölgesinde ticarî işlem 1895'de 13.769.600 ruble iken, 1913'de 54.189.799 rubleye; Sir Derya bölgesinde 1895'te 33.087.600 ruble olan ciro 1909'da 800 milyon rubleye ulaşmıştı.[115] 1900'da Petropavl ve Ombı demiryolu istasyonlarından Peterburg ve Moskova'ya 30, 4 bin pud yağ ve 1 milyon 44 bin pud et taşınmıştı.[116]

Kazak bozkırlarında Rusya'nın içlerine götürülen pek çok mal ve hammadde, oralardaki fabrikalarda işlenip tekrar bozkıra deri ceket, kalpak (börk), kundura, kandil, sabun, deri meşin türünde geri dönüyordu.[117]

Rusya, Kazak mal ve mal ürünlerini Orta Asya-Batı Avrupa'ya ihraç da ediyordu. İhraç edilen malların çoğu küçük ve büyükbaş hayvanlar idi. Bozkır atları ekincilik işlerinin kullanımına alışık olmadığından satışı azdı. Çok miktarda deri, yün ve at kılı da ihraç ediliyordu. Avrupa'nın kösele, kundura, çuha sanayilerinin siparişleri her geçen gün artıyordu.[118]

1870-80 yıllarında Rusya'da dokuma sanayiinin hızla gelişmesine paralel olarak Kazakistan pazarlarına Rusya'dan emtia çok gelmeye başlamış;[119] fabrikalarda üretilen ucuz pamuklu kumaşlar Doğu ülkelerinin el ile dokunan eşyalarının yerini almıştı. Bu yıllarda Kazaklar arasında boncuk, yüzük, bilezik, ayna gibi süs eşyalarının alımı da hızla yayılmıştı.[120]

XIX. yüzyılın ilk yarısında İç Ordalı Kazaklar arasında çay içimi yayılmaya başlamıştı. Aynı zaman içinde Kazaklar Rus, Kozak, Tatar alışkanlıklarını benimsemeye ve votka, sigara, enfiye içmeye başladılar. Yayık nehrine yakın göçebe Kazaklar içkiyi Kozaklar vasıtasıyla tanımıştı.[121] 28.1.1893 tarihli Torgay bölge gazetesinin malumatına göre ise Kazakları Rus votkası ile tanıştıranlar, Kolupaev ve Razuvaev adlı iki mirza idi.[122]

1860-1917 yılları arasında Kazakların verimli toprakları zorla ellerinden alınıp Rus göçmenlerine tahsis edilmişti. Başta Semey'in %25,6'sı, Akomola'nın %17,5'i, Ural'ın %31,2'si, Aktöbe'nin %8,7'si, Yedisu vilayetlerini 13,9'u, Kostanay'ın %32'si olmak üzere bütün Kazak topraklarının %15,9'u Rus göçmenlerinin olmuştu.[123] 1916'da bu göçmenlerin sayısı 1.367.000, Kozak askerleri ile birlikte 1.746.000'i (genel nüfusun %29,5'i) bulmuştu.[124]

Kazakların verimli arazilerinin ellerinden zorla gasp edilmesi, yerli halkın çöl veya kurak yerlere kovulması, ziraat ve hayvancılığı menfi yönden etkilemişti. Mesela, Kazakistan'ın bozkır bölgelerinde (Yedisu hariç) koyun-keçi 1880'den 1905'e kadar %24,9, at ise 1905'ten 1914'e kadar %4,1 azalmıştı.[125] Fakat hayvan yetiştiriciliği, Rusya'daki tüketime bağlı olarak da değişikliklere uğruyordu. Rusya'da toprak köleliğinin kaldırılmasından sonra Rus tüccarlarının at alımı artmış, buna bağlı olarak da, Kostanay'da 1865-1879 arasında hayvanlar içinde atın payı %6,8'den %37,7'ye çıkmış, koyunun payı ise %86'dan %44,6'ya düşmüştü. Rusya'nın büyük şehirlerinde büyükbaş hayvan etine talep fazla olduğu için bu malın mevcudu 1855-1898 arasında Torgay'da %17'den %23'e ulaşmıştı.[126] Üretimin azlığına ve bolluğuna paralel olarak mal fiyatları da değişiyordu. Mesela, bir yaşındaki

koyunun fiyatı 1891'de 1,60 ile 1,80 ruble arasında iken 1892'de 3 ile 3,50 rublelik fiyatla iki katına çıkmıştı. 3 yaşındaki koyun aynı bir yıl içinde 3 ile 3,50 rubleden 5-6, bazen ondan da yüksek fiyata çıkmıştı. Orenburg pazarlarına 1891'de 163.426 koyun getirilmiş iken bir yıl sonra gelen koyun 82.711 yani yüzde elli azalarak 80.715'e düşmüştü. Troytsk'ta ise bu sayı 1891'de 216.079, 1892'de 166.432 olmuş ve yaklaşık 50 binlik bir azalma olmuştu.[127]

Gerek gelişen Rus ticareti, gerekse göçmen iskanı gittikçe hayvancı Kazakları yoksulluğa doğru itiyor, Kazakların servetini teşkil eden davar devamlı azalıyordu. Semi Palat vilayetinde 1884'te 3.000.000 olan hayvan, 1888'de 2.700.000'e, 1893'te ise 2.500.000'e inmişti. Bökey Ordası'nda kişi başına 1835'te 15,8 adet olan hayvan sayısı, 1840'ta 11,3; 1850'de 10; 1888'de 6,6; 1896'da 4 idi.[128] Ekincilik ise artıyordu. Fakat onun artması da hayvanların eksilmesinin yerini tutmuyordu. Ekinciliğe geçmek, Rus köylüsü şartlarına geçmek olduğundan buna ancak zarurî hallerde başvuruluyordu. Esasen 1882'ye ait bir kanun ve müteakip emirlerde, ziraata geçen Kazakları Rus köylüleri ile karıştırmak, aşiretlerinden ayırmak, Rusluğa temsil etmek hükümleri vardı. Bu sebeple ekinciliğe geçenlere kendi soydaşları tarafından da Hıristiyanlığa geçirilecekler gözüyle bakılıyordu. Fakat yine de fakir Kazaklardan bir kısmının ekinciliğe kaydıkları bilinmektedir.[129]

1 Rusya'nın Türk illerindeki sömürgecilik siyasetinin ilk tatbik şekilleri hakkında bkz.: A. Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, Ankara 1966, Alexandre Bennigsen-Chantal Quelquajay, **Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları**, çev. Nezih Uzel, İstanbul 1981; Azade-Ayşe Rorlich**, Volga Tatarları**, çev. Mehmet Süreyya Er, İstanbul 2000; W. Bruce Lincoln, "Vahşi Batı", **Sibirya ve Ruslar**, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1996.

2 A. Z. V. Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1981, s. 182.

3 A. Z. V. Togan, **a.g.e.,** s. 182.

4 A. Z. V. Togan, **a.g.e.,** s. 182 vd.

5 B. Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, İstanbul 1975, s. 21.

6 S. B. Grigorev, **Russkaya Politika v Otnoşenii Credney Azii,** Ct. Petersburg 1874, s. 11'den zikreden S. Z. Zimanov, **Politiçeskiy Ctroy Kazahstana kontsa XVIII i Pervoy Polovinı XIX v.,** Almatı 1969, s. 219.

7 S. Z. Zimanov, **a.g.e.,** s. 221; B. Hayit, **a.g.e.,** s. 44.

8 M. Mukanov, Kazak Jerinin Tarıyhı, Almatı 1994, s. 11; A. Z. V. Togan, **a.g.e.,** s. 211.

9 A. Sabırhanov, **Kazakstan Men Rossiyanıng XVIII ğasırdağı Karım-Katınastarı (Kazaktıng Kişi Jüzine Katıstı Mâlimetter Negizinde)**, Almatı 1970, s. 14.

10 A. Sabırhanov, **a.g.e.,** s. 24. Tavke Han hakkında bkz.: Seyfullah Yalın, "Yedi Yargı: Tavke Han Kanunları", **Türk Dünyası Araştırmalar**, Sayı 123 (Ağustos 2001), s. 105-128.

11 A. Sabırhanov, **a.g.e.,** s. 25.

12 S. Z. Zimanov adı geçen kitabında sadece bu cümleyi verir (s. 219).

13 B. Hayit, **a.g.e.,** s. 49.

14 S. Z. Zimanov, **a.g.e.,** s. 221.

15 A. Z. V. Togan, **a.g.e.,** s. 173.

16 B. Hayit, **a.g.e.,** s. 21 vd.

17 B. Hayit, **a.g.e.,** s. 26.

18 B. Hayit, **a.g.e.,** s. 52; J. O. Artıkbaev, **Kazak Etnografiyası: Etnos jâne Koğam, XVIII ğasır**, Karağandı, 1995, s. 52.; K. Esmağambetov, **Kazaktar Şetel Âdebiyetinde**, Almatı 1994, s. 18.

19 A. Sabırhanov, **a.g.e.,** s. 40.

20 K. Esmağambetov, **a.g.e.,** s. 90.

21 S. Mâşimbaev, **Patşalık Reseydiñ Otarlık Sayasatı**, Almatı 1994, s. 8.

22 K. Esmağambetov, **a.g.e.,** s. 90.

23 S. Mâşimbaev, **a.g.e.,** s. 8.

24 S. Mâşimbaev, **a.g.e.,** s. 125.

25 S. Mâşimbaev, **a.g.e.,** s. 9.

26 J. O. Artıkbaev, **a.g.e.,** s. 54.

27 M. Abduraimov, "Pervıy russkiy kupeçeskiy karavan v Taşkent (1738-1739 gg.)", **İzvestiya AN UzbSSR**, No 6 (1955), s. 87-93.

28 **Kazak SSR Tarıyhı (Köne zamannan büginge deyin)**, Bes tomdık, III, Almatı 1982, s. 58.

29 Abılay Sultan, kervan kılavuzları ücretinin deve başı 12,5 ruble olmasını talep etmişti. (J. O. Artıkbaev, **a.g.e.,** s. 52).

30 S. Mâşimbaev, **a.g.e.,** s. 10.

31 J. O. Artıkbaev, **a.g.e.,** s. 53.

32 A. Sabırhanov, **a.g.e.,** s. 63.

33 A. Sabırhanov, **a.g.e.,** s. 83.

34 Bkz.**, Materialı po istorii Kazahskoy SSR**, T. 2, Ç. II, Alma-Ata 1948, s. 358-359.

35 A. Sabırhanov, **a.g.e.,** s. 85.

36 Bir "verst" 1,067 kilometredir.

37 B. Hayit, **a.g.e.,** s. 50.

38 Kalelerin yerleri için bkz. **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 114 (harita).

39 B. Hayit, **a.g.e.,** s. 57.

40 S. Mâşimbaev, **a.g.e.,** s. 125.

41 **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 58.

42 A. Sabırhanov, **a.g.e.,** s. 86.

43 **Kazaxsko-Russkiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekax (Sbornik Dokumentov i Materialov**), Alma-Ata 1961, s. 658).

44 A. Sabırhanov, **a.g.e.,** s. 87.

45 S. Mâşimbaev, **a.g.e.,** s. 125.

46 **İstoriya Kazahstana s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney** (oçerk), Almatı 1994, s. 189.

47 Kazak SSR Tarıyhı, III, 57 vd.; J. O. Artıkbaev, **a.g.e.,** s. 53 vd.

48 **Kazakhcko-russkie otnoşeniya v XVI-XVIII vekakh. Sbornik dokumentov i materialov**, s. 532; A. Erenov, **Oçerki po İtorii Feodalnıkh Zemelnıkh Oynoşeniy u Kazakhov**, Alma-Ata 1960, s. 85; **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 59.

49 J. O. Artıkbaev, s. 55; H. Madanov, **Kazak Halkınıng Arğı-bergi Tarıyhı** Almatı 1995, s. 89.

50 **İstoriya Kazahstana c Drevneyşih Vremen do Naşih Dney (Oçerk)**, s. 190.

51 S. Mâşimbaev, **a.g.e.,** s. 127.

52 **İstoriya Kazahstana c Drevneyşih Vremen do Naşih Dney (Oçerk)**, s. 190.

53 E. Bekmahanov, **Kazahstan v 20-40 Godı XIX Veka**, Almatı 1992, s. 65.

54 **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 160.

55 Bir “pud” 16, 380 kg.

56 S. Mâşimbaev, **a.g.e.,** s. 125.

57 S. Mâşimbaev, **a.g.e.,** s. 127.

58 **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 141.

59 Salık Babajanov, **Etnografiyalık Makallar**, Almatı 1993, s. 25.

60 E. Bekmahanov, **a.g.e.,** s. 65.

61 **İstoriya Kazahstana s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney (oçerk)**, s. 189-190.

62 **Kazak SSR Tarıyhı**, III, Almatı 1981, s. 302.

63 Misaller için bkz. **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 59.

64 **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 305.

65 Bökey Hanlığı hakkında bkz. S. Z. Zimanov, **Rossiya i Bukeevskoe Khanstvo**, Almatı 1982; V. F. Şakhmatov, **Bukeevskaya Orda i Vosstanie İsataya Taimanova**, Almatı 1946; **Kazak SSP Tarıyhı**, III, Almatı 1982, s. 132-156.

66 S. Mâşimbayev, **a.g.e.,** s. 54, 125.

67 Kazak SSR Tarıyhı, III, 305; Kazak Sovet Entsiklopediyası, Almatı 1980, s. 367; H. Madanov, **a.g.e.,** s. 121.

68 Bkz. **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 140.

69 H. Madanov-A. Musabayev, **Muhambetsalık Babajanov**, Almatı 1995, s. 37.

70 Salık Babajanov, **a.g.e.,** s. 32.

71 **Kazak Sovet Entsiklopediyası**, IV, Almatı 1974, s. 352.

72 Mâşimbayev, **a.g.e**, s. 55.

73 Mâşimbayev, **a.g.e**, s. 55.

74 K. Esmağambetov, **Kazaktar Şetel Âdebiyetinde**, Almatı 1994, s. 25.

75 Kazak Sovet Entsiklopediyası, IV, s. 352 ve X, s. 117; **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 305-306.

76 **Kazak Sovet Entsiklopediyası**, VII, Almatı 1975, s. 9.

77 **Kazak Sovet Entsiklopediyası**, X, Almatı 1977, s. 117.

78 **Kazak Sovet Entsiklopediyası**, IV, 352; Kazak SSR Tarıyhı, III, s. 306; H. Madanov, **a.g.e.,** s. 121-122.

79 **Kazak Sovet Entsiklopediyası**, IV, s. 352.

80 **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 159.

81 **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 306.

82 H. Madanov, **a.g.e.,** s. 89.

83 M. H. Asılbekov, “K voprosu o vlyanii jeleznıh dorog”, s. 51-52.

84 **Kazak Sovet Entsiklopediyası**, Almatı 1980, s. 367.

85 H. Madanov, **a.g.e.,** s. 121.

86 S. Mâşimbaev, **a.g.e.,** s. 31.

87 S. Mâşimbaev, **a.g.e.,** s. 45.

88 S. Mâşimbaev, **a.g.e.,** s. 52.

89 Manaş Kozıbaev, **Javdı Şaptım Tuv Baylap**, Almatı 1994, s. 17.

90 M. Kozıbaev, **Javdı Şaptım Tuv Baylap**, s. 17.

91 **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 307.

92 "Avul (avıl)" bir kaç çadırdan meydana gelen topluluk, çadır halkı.

93 **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 308.

94 **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 141.

95 A. İ. Dobrosmıslov, **Torgovlya v Turgayskoy Oblasti**, Orenburg 1898, s. 99.

96 **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 304.

97 Salık Babajanov, **a.g.e.,** s. 30; H. Madanov-A. Musabayev, **a.g.e.,** s. 35.

98 **Turgayskoy Oblastoy Vedomosti**, 28-1-1893.

99 Bir "fund" 409, 5 gr.

100 Kapeyk (Kazakça "tiyin") "kuruş".

101 **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 305.

102 E. Bekmahanov, **a.g.e.,** s. 67; J. O. Artıkbaev, **a.g.e.,** s. 54.

103 Kazak SSR Tarıyhı, III, s. 311.

104 A. Z. V. Togan, **a.g.e.,** s. 263-264.

105 **Kazak Sovet Entsiklopediyası**, I, Almatı 1972, s. 282.

106 **Kazak Sovet Entsiklopediyası**, I, s. 224.

107 S. Mâşimbaev, **a.g.e.,** s. 126.

108**İstoriya Kazahstana c Drevneyşih Vremen do Naşih Dney (Oçerk)**, s. 261.

109 **Turgayskoy Oblastoy Vedomosti**, 28-1-1893.

110 A. Zeki Velidi Togan, **a.g.e.,** s. 263-264.

111 **İstoriya Kazahstana c Drevneyşih Vremen do Naşih Dney (Oçerk)**, 232; Kazak SSR Tarıyhı, III, 309.

112 **Sbornik Rossiya**, X, Ural i Priurale, s. 501.

113 Togan, 263; **İstoriya Kazahstana c Drevneyşih Vremen do Naşih Dney (Oçerk)**, s. 262.

114 **İstoriya Kazahstana c Drevneyşih Vremen do Naşih Dney (Oçerk),** s. 262-263.

115 Asılbekov, **a.g.e.,** s. 51-52.

116 **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 303.

117 **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 303.

118 **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 303.

119 H. Madanov, **a.g.e.,** s. 121.

120 **Kazak SSR Tarıyhı**, III, s. 302.

121 H. Madanov-A. Musabayev, **a.g.e.,** s. 32-33.

122 **Turgayskoy Oblastoy Vedomosti**, 28-1-1893.

123 Mâmbet Koygeldiyev, **Alaş Kozgalısı**, Almatı 1995, s. 50. Bu konuda teferruatlı bilgi için bkz. Teljan Şananulı, **Jer tağdırı-el tağdırı (Kazak jer Mâselesi Tarıyhı**), Almatı 1995, s. 137-148.

124 M. Koygeldiyev, **a.g.e.,** s. 51.

125 H. Madanov, **a.g.e.,** s. 120.

126 **İstoriya Kazahstana s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney** (oçerk), s. 230.

127 **Turgayskoy Oblastoy Vedomosti**, 28-1-1893.

128 A. Z. V. Togan, **a.g.e.,** s. 297.

129 Bu konuda bkz. A. Z. V. Togan, **a.g.e.,** 296-299.

C. Dil ve Edebiyat

Kazak Dili ve 1990'lardaki Yeni Dil Politikası / Prof. Dr. Eleonora Süleimenova - Doç. Dr. Dana K. Akanova [s.408-414]

PROF. DR. ELEONORA SÜLEİMENOVA

Kazakistan Devlet Üniversitesi El-Farabi / Kazakistan

DOÇ. DR. DANA K. AKANOVA

Chıcago Üniversitesi Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü / A.B.D.

Son yıllarda dünya dillerinin dörtte biri 1.000'i aşkın, tüm dillerin yarısı da 10.000'den fazla konuşanını kaybetmiştir. 1926 sayımına göre SSCB'de 194 milliyet ve etnik grup yaşamaktaydı; 1979 sayımında ise bu sayının yalnızca 101 olduğunu görmekteyiz. Bir dili konuşan yalnızca 50-100 kişi varsa, bu dilin bir kuşak içinde yok olacağı varsayılır.[1] Bu olumsuz dinamikler son 50 yılda konuşan sayısında düşme görülen dillerin yok olması ile sonuçlanacak hızlı bir sürecin dışa vurumu olarak görülmektedir.[2] 21. yüzyılın sonunda ise var olan dillerin yalnızca %10'u hayatta kalacaktır.[3]

Bir dilin en az bir kişinin bu dili kullanmasına bağlı olarak hayatta kaldığı düşünüldüğünden, bu türlü konular büyük ölçüde dilin canlılığı sorunun az sayıda konuşana sahip olan dillere ait olduğu düşüncesi sonucu ortaya atılmıştır. "Doğal olarak az konuşana sahip olan diller oldukça hızlı şekilde ölür, ancak çok sayıda konuşana sahip olan diller de kendilerini tehlikeli bir konumda bulabilir."[4] Gerçekte dilin canlılığı yalnızca dil sayısındaki ya da dili konuşanların sayısındaki azalmayla doğrudan bağlantılı değildir; bunun yanı sıra, bir milyondan fazla konuşana sahip olan dilleri etkileyen diğer etkenlere de bağlıdır.

Bu konu, ilk olarak tüm dillerin eşit olduğunu ortaya koyup daha sonra "ulusal dillerin gelişiminin yavaşlatılıp, bastırılmasına" yol açan Rusçanın yaygın olarak desteklenmesiyle şekillenen Sovyet dil politikasının sıkı baskısını hissetmiş dil örnekleriyle gösterilebilir.[5] Kazak dili de bu dillerin arasındadır. Resmi-siyasi etkinlik çerçevesinden uzaklaştırılmıştır ve Sovyet dönemi boyunca Kazak dili için canlılık sorunu son derece büyük öneme sahip olmuştur.[6]

Bununla beraber, bir dilin canlılığının korunması yalnızca konuşan sayısına bağlı bir konu olmayıp, bu dilin tüm düzeylerde gelişmiş ve istikrarlı normlara sahip ulusal edebi bir dil olarak tam anlamıyla işleyişine de bağlıdır. Bu yüzden, canlılık sorunu her dilin karşılaşabileceği bir sorundur; ara dil kadar yerel dilde de, dünya dili kadar yarı Çince yarı İngilizce dilde de, yazı geleneği olmayan bir dil kadar yazılı dilde de.

Kazak dilinin canlılığındaki azalma kendisini nasıl gösterir? Canlılığı ölçen nesnel yöntemler var mıdır ve bunu değiştirmek için nesnel temeller ve olanaklar bulunmakta mıdır?

McConell'e[7] göre, bir dilin canlılığını gösteren pek çok gösterge vardır; bunlardan en temeli bir dilin sosyal işlevlerinin sayısı ve farklı iletişim alanlarında dilin kullanım yoğunluğudur. Bir dilin sosyal

işlevlerinin sayısı ve canlılığı arasında doğrudan bir ilişki vardır, bu da en önemli sosyal alanlardaki ana işlevlerine bağlı olarak ölçülür: Eğitim, bilim, kitle iletişim araçları, yasal sistem, endüstri, idari alan, sosyal-siyasal alanlar ve din.

W. Stewart, R. Bell ve pek çok diğer kişi için dilin canlılığını tanımlayan etken bu dilin yaşayan konuşanlarının bunu her gün kullanıp kullanmadığıdır.[8] Mihal'chenko etnik olarak kendini tanımlamayı ve konuşmacıların değerlerini de içeren bir dizi sosyal, kültürel, demografik ve ekonomik etken ortaya koymuştur.[9] Halk zanaatları, sanatlar ve özellikle de edebiyatın farklı türlerini (ro

man türü, din, iş ve eğitim alanları) içeren geleneksel kültür alanı, bir dilin canlılığının korunması açısından son derece önemlidir.[10] Mihal'chenko dilin canlılığı ve farklı edebi türlerin varlığı arasında doğrudan bir bağlantı kurar ve bu etkenin dilin etkinliğini ortaya koyduğunu iddia eder. Dilin canlılık özelliklerine ek olarak konuşanların dilbilimsel yeteneklerinin oluştuğu eğitim alanını da eklemeliyiz.

Eski SSCB'nin yok olan dillerinin analizinde, Kibrik, bir ucunda hasta dillerin diğer ucunda da "ölü" dillerin olduğu bir terazinin ortasına yerleştirir, "hasta" diller bu terazinin iki tarafına doğru da hareket edebilir.[11] Kibrik dilsel canlılığın en göze çarpan etkenlerini şöyle sıralar: Belirli bir etnik grubun üye sayısı, bu etnik grup dilini konuşanlarının sayısı, konuşmacılar arasındaki yaş farklılıkları, evliliklerin etnik karakteri, okul öncesi eğitim, konuşanların doğal ortamları, etnik grubun sosyal yapısı, okuldaki öğretim dili ve devlet dil politikası.

Bu listeye etnik grup üyeleri ve dili konuşanlar arasındaki ilişkiyi, genç kuşakta dili konuşanların sayısını, iki dile sahip bireylerin sayısını ve etnik grup içerisinde tek dile sahip bireylerin yokluğu/varlığı, iki dilli olma özelliği ve niteliği, dil standartlığı derecesi ve sosyal altyapıda dili destekleyen geçerli programların varlığını (eğitim kurumları, matbuat, TV ve radyo medya; kitap basımı vs.) da eklemeliyiz.

Yukarıdakileri ve Kazak dilinin işleyiş koşulları ile sosyo-dilbilimsel parametreleri göz önünde bulundurduğumuzda Kazakistan'daki dil politikasının değiştirmeye çalıştığı Kazak dilinin[12] canlılığı konusundaki ana nesnel özelliklerin genel ve sistemli[13] bir listesini elde ederiz:

1. Sosyal siyasi göstergeler, Kazak dilinin yeri ve teşekkülüne ilişkin odaklanmış dil politikası, Kazak dilinin gelişmesi ve desteklenmesi için işleyen devlet programlarının varlığı, Kazak dilinin tam anlamıyla işleyişinin sosyal altyapısının geliştirilmesi (eğitim kurumları, matbuat, TV ve radyo medya; kitap basımı vs.) ve diğer göstergeleri içerir.

2. Sosyal demografik göstergeler, diğer dilsel toplumlara göre Kazakça konuşanların sayısı, etnik Kazakların sayısına oranla Kazakçayı ana dili olarak konuşanların sayısı, genç kuşak arasında Kazakçayı ana dili olarak konuşanların sayısı ve Kazakça-Rusça bilen çift dilli bireylerin sayısı ile tek dilli bireylerin (örneğin yalnızca Kazakça konuşanların sayısı) sayısı arasındaki ilişkiyi içerir.

3. Dilbilimsel göstergeler, Kazak dilinin edebi standardı, dilbilimsel normun gelişme ve istikrar derecesi, altyapısal parametreler (dilbilimsel yeniliklerin hızlı yayılması, diğer dilin etkilerine direnci, ticaret-spesifik terminolojilerin varlığı, sözlük gelişiminin dinamikleri vs.), kitlesel çift dilliliğin tip ve

karakteri, lehçelerin varlığı (lehçelerin sayısı ve bunların farklılık dereceleri), Kazakça-Rusça ve Rusça-Kazakça çift dillilik tipleri arasındaki ilişki, iki dilin karışmasının muhtemel nedeni olan Kazak dilinin üstünlüğünün az olduğu kitlesel çift dillilerin varlığı ve diğer göstergeleri içerir.

4. Sosyo-işlevsel göstergeler, Kazak dilinin sosyal işlevlerinin sayısı ve sosyal yaşamın en önemli alanlarında kullanım yoğunluğu ile ölçülür. Bu alanlardan ilki eğitimdir (dilbilimsel yeteneğin oluştuğu ana alan), daha sonra bilim (insan bilimleri ve doğal/teknik bilimler), kitle iletişim araçları, idari etkinlikler, hukuki sistem, endüstriyel kurumlar vs. gelir. Ulusal-kültürel göstergeler bu gruba yakındır ve geleneksel sanatları, el sanatlarını, tiyatro, sinema, din, Kazak dilindeki farklı edebi türlerin (roman, felsefe, din, iş, eğitim, sözlük gibi alanlar) varlığını içerir.

Bazı durumlarda Kazak dilinin canlılık göstergeleri nicel olarak tanımlanabilir (örn. Sosyo-demografik ve sosyo-işlevsel göstergeler).[14] Diğer durumlarda, bu göstergelere Kazakistan'ın yeni jeopolitik koşulları ve dilsel politikaların ışığı altında dilbilimsel durumların genel nitelikleri verilebilir. Yine diğer bazı durumlarda da, bu göstergeler Kazak dilinin canlılığını arttırmak için devletin çabaları olarak da tanımlanabilir. Kazak dilinin canlılığı konusunda yukarıda sıralanan özelliklerin tümüne değinmeye çalışmadan, Kazak dilinin en "hassas" özelliklerinden bazılarına değineceğiz ve Kazak dilinin canlandırılma olasılığı açısından yeni dil politikasının ana yönlerinin sonuçlarını araştıracağız.

Kazak dilinin canlılığının yukarıdaki etkenlere bağlılığını tanımlamak için, sosyo-dilbilimsel durumun genel parametrelerini de göz önünde bulundurmak zorundayız: Kazakistan'daki dil sayısı, Kazak ve Rus dilleri arasında sosyal işlevlerin dağılımı, dillerin bölgesel-sosyal ilişkileri ve daha bir çoğu.

Kazakistan, 100'ün üstünde etnik grubun ve farklı genetik sınıflara ve yapısal özelliklere sahip dillerin var olduğu çok dilli bir toplumdur. Etnik gruplar arasında, Türk dili konuşanlar (Kazaklar 7.985.039, Özbekler 370.663, Tatarlar 248.954, Uygurlar 210.365, Azeriler 78.295, Türkler 75.993, Başkurtlar 23.225, Çuvaşlar 11.851, Kırgızlar 10.897, Ahıska Türkleri 2.761, Karakalpaklar 1.497, Kırım Tatarları 1.006, Gagauzlar 678, Altaylar 462 ve diğerleri) ve Slav dilleri konuşanlar (Ruslar 4.479.620, Ukraynalılar 547.054, Belaruslar 111.927 ve diğerleri) baskındır. Yine Almanlar 353.441, Çeçenler 317.999, Koreliler 99.665, Kürtler 32.764, Polonyalılar 47.297, Tacikler 25.659 ve Kazakistan'da yaşayan diğer etnik gruplar da vardır.[15]

İlk bakışta, yukarıdaki veriler Kazak dilinin bütünsel ve yaygın birçok dillilik içinde yaşadığı izlenimini verir. Ancak gerçekte, Kazakistan nüfusunun çok dilli bir toplum özelliği göstermesine rağmen, dillerin dağılımı demografik ve işlevsel açıdan baskın olan iki dilin yararına gelişmiştir: Kazakça ve Rusça, çünkü dilsel toplumların büyük bölümü coğrafi açıdan dağınık olup ulusal/bölgesel idari birimlere sahip değillerdir. Kazak nüfusunun yoğun olması, Kazak dilinin canlılığı açısından önemlidir. Çok geniş topraklara dağılmış olan Kazaklar iletişimsel tembelliğe bağlı olarak prestijini koruyan güçlü Rus dili ile düzenli dilsel ilişkiye sahiptir. Bu, Kazak dilinin canlılığı açısından zararlı bir etkeni görmemizi sağlamaktadır. Yani, Kazakistan'ın dilbilimsel portresinin özelliği yalnızca genetik ve tipolojik açıdan farklı dillerin varlığı ile ortaya çıkmamış olup, bunun yerine tek bir iletişim alanında

farklı iletişimsel güçlere sahip Kazak ve Rus dillerinin birlikte yaşamasıyla ortaya çıkmıştır. Bu yüzden, Kazak dilinin canlılığı yalnızca dilsel durumun nesnel göstergeleri ile değil, aynı zamanda Kazak dilinin şu anki durumunun güvenli olup olmadığına, Kazak dilinin statüsüne, devlet tarafından ne tür bir Kazak dilini iyileştirme politikasının izleneceği ile de tanımlanır.

Kazakistan'daki dilsel durumun iyileştirilmesi dillerin işlevsel statülerinin yasal düzenlemesi ile başlamıştır: Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki Anayasa ve Dil Yasası (22 Eylül, 1989) Kazak dilinin devlet dili olduğunu ve Rus dilinin de etnik gruplar arası iletişim dili olduğunu ortaya koymuştur. Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki Diller Yasası (11 Temmuz, 1997), Kazak dilinin devlet dili olduğunu tasdik etmiş ve Rus dilinin kullanımını da; "Hükümet örgütlerinde ve yerel hükümetlerde, Rus dili resmi olarak Kazak dili ile eşit derecede kullanılır" ifadesiyle netleştirmiştir. Kazakistan dil yasasının özellikleri onun çok konulu olma özelliğinden kaynaklanır, çünkü bu kanunlar yalnızca bir milletin dili için değil, Rus dili ve Kazakistan'daki diğer diller için de düzenlemelere yer vermiştir. Buna ek olarak, devlet dili nosyonu da oldukça değişmiştir. Şimdi devlet dili ülkenin tümünde sosyal ilişkilerin tüm alanlarında faaliyet gösteren hükümetin yürütme, yasama ve yargı organlarının dili olarak tanımlanır ve etnik gruplar arasındaki yakınlaşmanın bir etkenidir. Bu nosyon, dilbilimsel düzenlemenin ana yönünü tanımlar Rus dili tarafından hakim olunan alanlarda Kazak dilinin yaşayabilmesi için gerekli koşulların yaratılması ve vicdan.

Kazakistan Cumhuriyeti'nde Dil Politikası Kavramı (4 Kasım, 1996),[16] Dillerin Gelişmesi ve Kullanılması İçin Devlet Programı (5 Ekim, 1998),[17] 2001-2010 dönemi için Dillerin Gelişimi ve Kullanılması için Devlet Programı (17 Şubat, 2001)[18] gibi belgeler ülkede dilsel alanın oluşumu ilkesini barındırır ve üç stratejik yönde dilsel planlamayı gerçekleştirmeyi hedefler: Devlet dilinin sosyo-iletişimsel işlevlerinin genişletilmesi ve güçlendirilmesi, Rus dilinin ortak kültürel işlevlerinin korunması ve Kazakistan'daki diğer dillerin geliştirilmesi.

Kazak dilinin devlet dili statüsü kazanması, Kazak dili açısından yararlı bir durumun ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur; dilsel normalleşme sürecinin teşvik edilmesine, Rus ve Kazak dilleri arasındaki işlevsel ilişkinin düzenlenmesine, sosyal açıdan önemli alanlarda gerekli oranda Kazak dilinin kullanılmasına ve ülkedeki sosyo-dilsel durumun olumlu yönde evrimine yardımcı olmuştur. Dil politikasındaki ve Kazakistan'daki sosyo-politik ve kültürel dönüşümlerdeki değişimler yalnızca Kazak dilinin kullanımına değil, aynı zamanda onun teşekkülüne de yansımıştır. Kazak dilinin kamusal siyasi söyleminde kullanımına ve bilimsel-teknik bilginin yayılmasına bağlı olarak dilin kendisinde hızlı ve görünür değişimler yaşanmıştır.

Şu an dil politikasının, dil planlamasının ve dil oluşturulmasının Kazak dilinin standartlaşmasında ve işlevsel statüsünde nasıl bir etkiye sahip olduğunu gözlemleyebiliyoruz. Kazak dili kullanım alanının genişletilmesini hedefleyen Kazakistan'da yeni bir dilsel durum yasal olarak oluşturulmaktadır. Buna paralel olarak, Kazak dilini modernleştirme, terminolojiyi normalleştirip ortak bir yere götürme, temelde Rusçadan ödünç alınan kelimeleri eleme, Kazak kelimelerini pasif

sözlükten aktife dönüştürme ve Kazak dilinin var olan modelleri temelinde yeni kelimelerin yaratılması sonucunda sözlüğü ortak Türkçe kaynaklar ve lehçeleri ile yenilemek yönünde adımlar atılmıştır.

Halk arasında dilsel bilgiyi yaymak amacıyla özel sistematik önlemler kitle iletişim araçlarında alınmaktadır. Ancak Kazak dilinin devlet dili statüsüne, dil politikasının ana yönlerini tamamlama amacı taşıyan farklı programların ve mekanizmaların geliştirilmesine rağmen bu çabaların etkinliğini azaltan yetersiz parasal ve pratik destek bulunmaktadır. Bu yüzden yasal statü gerçek durumla örtüşmemektedir.

Yukarıdaki ifadeyi Kazak dilinin canlılığına ilişkin sosyal-demografik ve sosyal-işlevsel göstergeler ışığında açıklayalım. Kazakistan'daki ve Kazak sınırları ötesindeki Kazakça konuşanlarla ilgili bilgiler çelişkilidir. Bunun nedeni, bazı bölgeler ve ülkeler için herhangi bir bilginin olmamasıdır (Astrahan, Omsk, Kemerov ve Rusya'nın diğer bölgelerinde yaşayan Kazakların sayısına ilişkin son dönemlerde yapılan bir sayım olmamıştır; İran, Afganistan ve diğer ülkelerde yaşayan Kazaklara ilişkin veriler de net değildir). Etnik Kazakların ve Kazakça konuşanların sayısının genelde eşit olmasından dolayı, Kazak dilini konuşmayan Kazakların sayısı konusunda net bir veri bulunmamaktadır. Kazak dilini baskın dil olarak kullanan çift dilli bireylerin ve Kazakçayı ikincil dil olarak kullanan Kazakların sayısı üzerine veriler de çelişkilidir.

Burada farklı kaynaklardan veriler bulunmaktadır. Dünyadaki 6604 dil arasında (1994 Dünya Dil Atlasına göre 6796), en küçük grupta bir milyondan fazla konuşanla 283 dil bulunur. 8 milyon konuşana sahip olan Kazak dili bu grup içinde 93. sırada bulunur. 8 milyon Kazakça konuşan nüfusun 6.5 milyonu Kazakistan'da (bunlardan %98'i Kazakçayı ilk dili olarak kabul eder), 1.2 milyonu Çin'de, 100.000'i Moğolistan'da vs. yaşar (Dünya Dilleri Etnolojisi 1992). Baskakov ve Nasırova[19] Rusya Federasyonu'nda yaşayan Kazakların coğrafi açıdan ne kadar dağınık biçimde yaşadıklarını tanımlarlar. Rusya'da yaşayan 635.000 Kazak vardır; bunların %63'ü kırsal alanlarda, %37'si de kentsel sakinler olarak yaşarlar. Mekieva Rusya'nın Orenburg bölgesinde yaşayan Kazakların sayısının 111.000 olduğunu ve bazı bölgelerde sayılarının Ruslarınkine eşit olduğunu, hatta onlarınkini geçtiğini belirtmiştir.[20] Boeschoten'e göre, 1998'de Kazakistan'da 7.3 milyon, Çin'de 1 milyonun üzerinde, Özbekistan'da 900.000, Moğolistan'da 100.000, Türkmenistan'da 80.000, Afganistan'da 2.000 Kazakça konuşan kişi yaşamaktaydı.[21] Musayev'e göre, 1994'te 8 milyonu Kazakistan'da, 1 milyonu Çin'de, 1 milyonu Rusya'da, 1 milyonu Özbekistan'da ve diğer ülkelerde yaşayan 11 milyondan fazla Kazakça konuşan kişi bulunmaktaydı.[22]

Resmi kaynaklara göre, son kırk yılda Kazakların sayısındaki artışa ilişkin dinamik şöyledir: 1970'de 4.28.395, 1979'da 5.293.377, 1989'da 6.496.858, 1999'da 7.985.039. 1999 nüfus sayım verilerine göre ülkedeki Kazak sayısı 1.488.200 oranında (%22) artmıştır ve Kazakların oranı %40'tan, %53.4'e yükselmiştir. Kazakistan'daki bölgesel farklılıkları da göz önünde bulundurmak zorundayız. Nüfus artışı yalnızca Güney Kazakistan'da Kızılorda ve Atirau Bölgelerinde yaşanmıştır. Bunun tersine, Akmola, Kuzey Kazakistan, Karaganda, Pavlodar, Qostanaj ve Doğu Kazakistan nüfusunda düşme görülmüştür.

Genel olarak, geçtiğimiz on yıllarda, Kazakistan'daki ve yurt dışındaki etnik Kazak sayısında büyük oranda artışlar görülmüştür. Bu Kazak dilinin canlılığı sorunun önemsiz hale geldiği anlamına gelmez, çünkü canlılık derecesi etnik grup içi sayıya bağlı olarak değil Kazak etnik grubu içinde Kazakça konuşanların sayılarının oranı ile tanımlanır. Resmi nüfus sayımı ve istatistik verilerine göre, Kazak dilini ana dili olarak benimseyenlerin oranı 1970'de %98, 1989'da %97'dir.[23] 1999 nüfus sayımı verilerine göre, Kazak dili konuşanların Kazakların genel sayısına oranı artmıştır ve %94.4 olmuştur.

1994 ve 1996 yıllarında Arenov ve Kalmıkov tarafından yürütülen sosyolojik veri çalışmaları ise yukarıdaki rakamlarla örtüşmez. Sırasıyla Kazakların 1994'te %71 ve 1996'da %74.4'ü Kazakçayı akıcı şekilde konuşabilir, yazabilir ve okuyabilir; %17.5 ve %14.4'ü okuyup, konuşabilir ancak yazamaz; %7 ve %6'sı kısmen Kazakça iletişim kurabilir; %1 ve %2.9'u biraz Kazakça anlar ancak konuşamaz; %2 ve %0.8'i yalnızca sözlük yardımıyla yazabilir ve %1.5 ve %1.1'i hiç Kazakça bilmez. Yani; Kazaklar arasında Kazakça bilenlerin sayısı 1994'e göre 1996'da artmıştır, yine eğer Kazak dili ile az da olsa iletişim kurmayı başarmış insanları Kazak dilinde akıcı konuşma ile eşdeğer tutarsak, Kazakların %96.3'ü (1994'de %95'i) Kazak dilini akıcı konuşur ve %89.1'i (1994'de %88.5'i) Kazak dilini akıcı şekilde konuşur ve yazabilir. Eğer yalnızca akıcı şekilde konuşanları, okuyup yazabilenleri göz önüne alırsak nüfusun %36'sı Kazakçada yeterli olarak görülebilir. Eğer Kazakça konuşma yeteneği ile akıcı şekilde konuşmayı eşdeğer kabul edersek, nüfusun %51.1'inin Kazak dilini bildiği kabul edilir; 1994'te ise bu rakam %49.6'dır.[24]

Arenov ve Kalmıkov[25] Kazak halkı içinde Kazakça ve Rusça bilme oranları arasında farklılık olduğunu ortaya koyar. Rus dili bilme düzeyi Kazak dili bilme oranından 2.4 kat daha yüksektir. Genel olarak, Arenov ve Kalmıkov Kazak dilini iyi bilir hale gelme sürecini istikrarlı olarak değerlendirir ve bu sürece bir tarafta Kazak dilini oldukça iyi bilen Kazakların, diğer tarafta ise Kazak dilini hiç bilmeyen artan sayıda insanın (Kazak dilini bilen Rus sayısı 1994'teki oranı olan %8.5'ten 1996'da %7.7'ye düşmüştür) eşlik ettiğini ortaya koyarlar. Hasanov 1992 yılı için şu rakamları verir: Kazakların %63'ü Rusçayı, Ruslardan ise %1'i Kazakçayı bilmektedir.[26]

Silver, tek bir etnik grubun ya da farklı etnik grup temsilcilerinin dil bilme özelliklerini anlamak için nüfus sayım verilerini yorumlama konusunda bir yöntem önermiştir.[27] Kişinin etnik grup dilini bilme düzeyine göre 4 farklı grup saptamıştır. Eğer çift dillilikteki baskın dil kavramını bu sınıflamada uygularsak, Kazaklar için durum aşağıdaki gibidir. İlk olarak, yalnızca Kazakça konuşan asimile olmamış tek dilli bireyler vardır. İkincisi, Kazakça baskın dil olmak üzere asimile olmamış çift dilli bireyler vardır. Üçüncüsü, Rusça baskın dil olarak asimile olmuş çift dilli bireyler vardır. Son olarak, yalnızca Rusça konuşan asimile olmuş tek dilli bireyler vardır. 1989 nüfus sayım verilerine göre, Hur Silver'ın formülünü farklı etnik gruplar için dil bilme düzeyine göre değerlendirmiştir, buna göre Kazaklar için veriler şöyledir: ilk grup için %39.6, ikinci grup için %60.95, üçüncü grup için %0.25 ve son grup için %0.12. SSCB'deki Kazaklar için çift dillilik düzeyi %60.3'tü.[28]

Bu veriler farklı şekillerde yorumlanabilir. İlk olarak, dilsel topluluğun yıkılması ve dilsel, kültürel gelenekte kırılma olarak yorumlanabilir. Sovyet döneminde dilsel toplum homojen değildi; kuşak çizgilerine göre katmanlara ayrılmıştı, kültürün kuşaklar arası transferi de zor ve müdahaleye müsait hale gelmişti. Geçmişte, kuşaklar arasındaki iletişim zordu, çünkü yaşlı kuşak Rusça bilmiyordu ve şehirlerdeki Kazakça bilmeyen ebeveynler de Kazak çocuk yuvalarına ve okullarına gitmekte olan çocuklarıyla iletişim kuramamaktaydı.

Yukarıda da belirtildiği gibi Kazak dilinin canlılığının önemli bir göstergesi genç kuşaklar arasında Kazakça konuşanların sayısıdır. Ancak ne yazık ki; çocuklara ilişkin her hangi bir sosyo-dilbilimsel çalışma bulunmamaktadır, bu konuda yalnızca ebeveynlerden elde ettiğimiz dolaylı bilgiler mevcuttur. Arenov ve Kalmıkov Kazak ebeveynlerin %37'sinin Kazak dilinin öğretim dili olduğu okulları, %42'sinin Kazak dilinin öğretim dili olduğu liseleri ve meslek okullarını, %43.3'ünün Kazak dilinin öğretim dili olduğu üniversiteleri tercih ettiğini ortaya koymuştur.[29] Bu veriler temelinde Kazaklar arasında Rus dilinin konumunun güçlendiğini ve Kazak dilinin prestij düzeyinin ise düştüğünü iddia etmektedirler.

Son dönemlerdeki resmi belgelerden birinde, Kazak dilini öğretim dili olarak kullanan çocuk yuvalarının sayısının azaldığı belirtilmektedir. 2000 yılında 1158 (%25) civarındaydı, yani en genç ve dilsel açıdan en aktif kuşak devletin düzenleyici kontrol alanı dışında kalıyordu.[30]

Bu türlü bir durum Kazak dilinin ciddi bir yarası olarak kabul edilebilir, çünkü eğer genç kuşak bir dili konuşursa, bu dil en az 40-50 yıl için ölmez ancak eğer genç kuşak dili konuşmazsa daha kısa sürede dil ölecektir. Bu yüzden Kazak dilinin acil önlemler sistemine ihtiyacı vardır.

Bu süregelen krizin bir başka endişe verici belirtisi de Kazak-Rus çift dilliğinin tipi ve Kazak dilinin daha düşük seviyede akıcı olduğu çift dilliğin varlığıdır. Bu Kazak dilinin yarı Kazakça yarı Rusça haline gelmesinin muhtemel nedenleri arasında olabilir.

Sovyet dilbiliminde, çift dillilik hangi dilin ana dil olduğuna bağlı olarak ikiye ayrılmıştır, Rusça ya da diğer dil. Bu yüzden, ana dil Kazakça, Litvanya dili, Gürcüce, vs. olduğunda bu ulusal dil, Rusça çift dilliği oluyor, ana dil Rusça olduğunda ise Rusçaulusal dil çift dilliği oluyordu. Bu ayırım çift dilliğin herhangi bir önemli özelliğine dayanmaz, ancak bu farklılığa bağlı olarak Sovyet çift dillilik teorisinde bazı basitleştirmeler yer almaktaydı. İlk olarak, bu ana dil nosyonunu ve ulusal diller ve Rus dili arasındaki zorunlu zenginleştirmeyi, ulusal dil-Rusça ve Rusça-ulusal dil çift dilliği eşitlik ilkesini, uyumlu çift dillilik ilkesini içerir ve kitlesel ve uzun süren çift dillilik esnasında bu dillerden herhangi birinin yok olma sorununu yok sayar. Herhangi tip bir çift dillilikte, dillerden birinin baskın olacağı bilinmektedir. İletişim halindeki diller kolayca anlaşmazlık içindeki dillere dönüşebileceğinden,[31] gerçekte resmi olarak ilan edilen tüm dillerin eşit şekilde kullanılacağını ön gören Sovyet dil politikası Kazak dilinin işlevsel sağlığını ve iletişim gücünü azaltmıştır ve Rus dilinin desteklenmesiyle tamamen kötü bir duruma gelmiştir.

Bir dilin varlığının farklı şekillerinin kombinasyonu, yani dilin durumu dillerin canlılığı açısından oldukça önemli bir faktördür. Aşağıda sıralananlar Kazak dilinin en önemli var olma şekilleridir: 1) Edebi olarak kodlanmış dil (yazılı ya da sözlü), 2) Halk arasında konuşulan dil (kodlanmamış olup, süper diyalektik ve ortak şekilde anlaşılan doğaya sahip), 3) Bayağı dil (sözlü, kodlanmamış, edebi dil sınırları dışında, günlük konuşmaların içinde yer alan), 4) Bölgesel lehçeler, 5) Sosyal lehçeler (mesleki diller, grup jargonu ya da argo) ve 6) Karışmış diller (ya da karışmış formlar).

Nüfusun çift dile sahip kısmını şekillendiren varlık formlarının incelenmesi, Kazak dilinin canlılığının değerlendirilmesi açısından büyük öneme sahip olacaktır. Bir "dilin bilinmesinden" tam olarak ne anlıyoruz? Eğer akıcı şekilde konuşma, yazma ve okumayı kastediyorsak, Kazakların yazma, okuma ve konuşma yetenekleri açısından yetersiz olan %25.3'ü Kazak dilinin yazınsal formuna sahip değildir. Bu veriler, ana dillerinin edebi türlerini bilen Kazakların sayısının %20-25'i geçmeyeceğini iddia eden Baskakov'un fikriyle de örtüşür.[33]

Bu kadar yüksek bir rakam, ana dillerinin yazınsal türlerini bilmeyen ülkedeki Kazak nüfusun dörtte birinin kendilerini Kazak dilinin konuşma dili ve bayağı türü ile sınırladığını göstermektedir. Nüfusun bu kesimi "yüksek risk grubu" olarak tanımlanır. Bu grubun temsilcileri "Kazak konuşma dili-Rus yazınsal dili" gibi çift dilli kombinasyonları yansıttığından, Kazak nüfusunun dörtte biri arasındaki bu türlü kombinasyonlar Kazak dilinin canlılığını olumsuz açıdan etkileyebilir.

Eğer yukarıdakileri belirli bireylere uygularsak, bilim adamı ve inşaat işçisi tarafından konuşulan Kazak dil şekilleri arasındaki zıtlıkların ne kadar belirgin olduğunu görürüz. Bu durum kentsel Kazak günlük dilinin tüm düzeylerde Rusçanın yoğun etkisine girmesiyle daha da şiddetlenir.

Kazak dilinin canlılığının diğer bir önemli sosyo-işlevsel göstergesi de dilin kullanım alanlarıdır. Kabul edilen ortak görüş dilin hiçbir işlevsel çeşidinin ya da alan tipinin önemsiz kabul edilemeyeceğidir.[33]

Eğitim alanında Kazak ve Rus dillerinin sosyal işlevlerinin oransız dağılımı açık şekilde görülebilir. SSCB'nin dil politikasının bir sonucu olarak Kazak dili, yüzeyde tam anlamıyla işlediği izlenimini verdi, ancak gerçekte bu açıdan "işlevsel sağlığın" en önemli özelliklerini yitirdi. Kazakça eğitim veren okulların sayısının kademeli olarak artmasına rağmen, 2000 yılında bu sayı tüm okulların %43'ü oranında kaydedilmiştir, bölgesel dağılımları ve kentsel ve kentsel olmayan alanlardaki dağılımları dengesizdir. Yüksek öğrenim düşünüldüğünde, üniversitelerde Kazak dilinde eğitim veren 75'ten fazla branş bulunmaktadır. 2000 yılında, öğrencilerin yaklaşık %32'sine Kazakça, yaklaşık %68'ine ise Rusça öğretiliyordu. Bugün dilsel durum konusunda hükümetin anlayışını ve bu durumu düzeltme yönündeki çabalarını izleyebiliyoruz (Örneğin en son dönemlerdeki resmi belgelere bakınız).

Kazakistan'daki dil politikası devletin, devlet dilinin canlılığına göstermiş olduğu tutumun ifadesidir. Siyasi kararlar aşaması tamamlanmıştır, anayasal ve yasal olarak Kazak dilinin statüsü devlet dili olarak belirlenmiştir. Kazak dilinin yapılandırılması konusunda bir takım başarılı çok yönlü

işler bulunmaktadır. Kullanım alanı ve sosyal işlevler repertuarı genişlemektedir, Kazak dili de yaygın şekilde kullanılmaktadır.

Bu yüzden, Kazakistan'daki dil politikasını merkezileşmiş olarak tanımlayabiliriz, çünkü; yalnızca devlet tarafından yürütülmektedir ve zorunlu önlemler sistemi üzerine oturmuştur.

Perspektife sahip olduğunu söyleyebiliriz, çünkü varolan dilsel durumu değiştirmeyi hedeflemiştir; uluslararası olduğunu söyleyebiliriz, çünkü ana stratejik yönleri Kazak dilinin, Rus dilinin ve tüm etnik grupların dillerinin gelişmesi doğrultusundadır ve son olarak yapıcı olduğunu da söyleyebiliriz, çünkü Kazak dilinin işlevlerini ve alanını genişletmeyi, yaşamsallığının geliştirilmesini hedeflemiştir.

1 Plungyan, V. (2001), "Lingvistika Katastrof", in **Itogi**, No. 30, 6.01.2001.

2 Crystal, D., "**The Cambridge Encyclopedia of Language**, Cambridge: Cambridge University Press (1997: 288-289).

3 Leman, K., "Dokumentacija jazykov, nahod'aschihs'a pod ugrozoj vymiranija. Pervoocherednaja zadacha lingvistiki", **Voprosy Jazykoznanija**, **No**. **2**, Moskow, (1996: 180-181).

4 Alpatov, V. M. (2000), **150 Jazykov i Politika: 1917-2000**. **Sociolingvisticheskie Problemy SSSR i Postsovetskogo Prostranstva**, Moscow: Kraft+IV RAN, (2000: 24).

5 Baskakov, N. A., Nasyrova, O. D. (2000), "Jazykovye situacii v t'urkojazychnyx respublikax Rossijskoj Federacii. Kratkij sociolingvisticheskij ocherk", **Jazyki Rossijskoj Federacii i novogo zarubezhja: status i funkcii**, Moscow: Editorial URSS, (2000: 35).

6 Bakınız dokümanlar koleksiyonuna: 1921-1990 Kazakistan'da Dil Politikası, **Jazykovaja Politika v Kazakhstane (1921-1990 gody)**. **Quzhattar Zhinayy** (1997) Pod red. E. Suleimenovoj, Almaty: Qazaq universiteti. Ve Suleimenova E. D. (1997) **Jazykovaja Situacija v Kazakhstane, in Jazyk**, **kul'tura i obrazovanie: status russkogo jazyka v stranax mira**, Moscow-Washington.

7 McConell, G. D. (1966), "A Model of Language Development and Vitality", **Indian Journal of Applied Linguistics**, 1966, (Ed.) U. S. Bahri New Delhi, vol. 22, No. 1, January-June.

8 Bell, R. T. (1980), **Sociolingvistika**. **Celi**, **Metody i Problemy**, Moscow: Mezhdunarodnyje otnoshenija.

9 Mihal'chenko, V. U, "Problema vital'nosti jazykov malochislennyh narodov Rossii", **Jazykovaja situacija v Rossijskoj Federacii**, Moscow, (1992: 39-43).

10 Solncev, V., Mixal'chenko V., "Vvedenie", **Pis'mennye Jazyki Mira**. **Jazyki Rossijskoj Federacii**. **Sociolingvisticheskaja enciklopedija**, Moscow: Academia, (2000: XIII).

11 Kibrik, A. E. **Ocherki po Obschim i Prikladnym Voprosam Jazykoznanija**. **Universal'noe**, **Tipovoe i Specificheskoe v jazyke**, Moskow: URSS, (2000: 67-71).

12 Dilin canlılığının nesnel göstergeleri dil toplumunun değerleri ve tutumları, etnik bilinci ve kendini tanımlaması -hem kentli Kazakların büyük bölümünde görülen dilin kaybolması durumunda hem de ana dil olarak korunması durumunda- ile belirlenir.

13 Doğal olarak bu liste dilsel durumun tüm yönlerini tanımlamadığından, her şeyi kapsamaz.

14 Dil canlılığının nicel açıdan değerlendirilmesi yöntemi McConell tarafından 1996'da önerilmiştir.

15 **Qazaqstan Respublikasï Xalqïnïn Ulttïq Quramï**. **Qazaqstan Respublikasïndayy 1999 Zhylyï Qalïq Sanayïnï**< **Qorïtïndïlarï**, Almaty, (2000: 67).

16 **Qazaqstan Respublikasïndayy til sajasatï**. **Jazykovaja politika v Respublike Kazakhstan**. **Quzhattar Zhinayï**, Astana, (1999: 30-38).

17 Tilderdi qoldanu men damïtudï< Memlekettik baydarlamasï, in **Qazaqstan Respublikasïndayï til sajasatï**. **Jazykovaja politika v Respublike Kazakhstan**. **Sbornik dokumentov**, Astana, (1999:57-71).

18 Gosudarstvennaja programma Funkcionirovanija i Razvitija Jazykov na 2001-2010 (17.02.2001) in **Kazakhstanskaja pravda**, 17.02.2001.

19 Baskakov, N. A., Nasyrova, O. D., "Jazykovye situacii v t'urkojazychnyx respublikax Rossijskoj Federacii. Kratkij Sociolingvisticheskij Ocherk", **Jazyki Rossijskoj Federacii i novogo zarubezhja: status i funkcii**, Moscow: Editorial URSS, (2000: 42-25).

20 Mekisheva, A. (2001) "Statistika. Kazakhi: dalee vezde", **Karavan**, Almaty, 29 June.

21 Boeschoten, H., "The Speakers of Turkic Languages", **The Turkic Languages**, ed. by L. Johanson&E. A. Csato. London, New-York, (1998: 13-15).

22 Musaev, K. I., "Istorija kazakhskogo jazyka", **Qazaqstan zhoyarï mektebi**, No. 5, Almaty, (1998: 55).

23 **Itogi Vsesojuznoj Perepisi Naselenija 1970 g**., T. 4. "Nacional'nyj sostav naselenija SSSR, sojuznyx i avtonomnyx respublik, kraev, oblastej i nacional'nyx okrugovMoscow: Statistika", (1973: 9) ve **Naselenie SSSR**. Moscow: Finansy i statistika, (1990: 30).

24 Arenov, M. M., Kalmykov, S. K. (1997b), "Sovremennaja Jazykovaja situacija v Respublike Kazakhstan, Po Rezul'tatam Sociologiheskogo

issledovanija, **Sajasat**. **Informacionno-Analiticheskij Bulleten'**, No. 2, Almaty, (1997a: 21-22)".

25 **Ibid**.

26 Hasanov, B. H., **Social'no-lingvistiheskie Problemy Funkcionirovanija Kazakhskogo Jazyka v Respublike Kazakhstan** (Avtoreferat doktorskoj dissertacii), Almaty, (1992: 11).

27 Silver, B. (1995), "Methods of Deriving Data on Bilingualizm from the 1970 Soviet Census", **Soviet Studies**, vol. 27, No. 4.

28 Hur, S. C. (2000) **Jazykovaja Situacija v Rossii i Drugix Novyx Nezavisimyx Gosudarstvax Byvshego SSSR**. **Analiz dannyx Vsesojuznoj Perepisi Naselenija 1989 g**. **in Jazyki Rossijskoj Federacii i novogo zarubezhja: Status i Funkcii**, Moscow: Editorial URSS.

29 Arenov, M. M., Kalmykov, S., "Sovremennaja jazykovaja situacija v Respublike Kazakhstan. Po rezul'tatam sociologicheskogo İssledovanija", **Sajasat**. **Informacionno-Analiticheskij Bulleten'**, No. 1, Almaty, (1997a: 27).

30 "Gosudarstvennaja programma funkcionirovanija i razvitija jazykov na 2001-2010 (17.02.2001)" **Kazakhstanskaja Pravda**, 17.02.2001.

31 Edwards, J. (1994), **Multilingualism**, London, New York, (1994: 89).

32 Baskakov, A. N. (1991), "Nekotorye Zamechanija po Povodu Zakonov o Jazyke", **Russkij jazyk v SSSR**, **No**. **4**, Moscow, (1991: 20-21).

33 Gak, V. G. (1986), **Vvedenie vo Francuzskuju Filologiju**, Moscow: Prosveschenije; Zograf, G. A. (1990), "Mnogojazychie", **Lingvisticheskij Enciklopedicheskij Slovar'**, Moscow: Sovetskaja enciklopedia; Desheriev, U. D. (1977), **Social'naja Hingvistika**, Moscow: Nauka; **Mechkovskaja**, **N**. **B**. (1996), **Social'naja lingvistika**, Minsk: Aspekt-Press; Mechkovskaja, N. B. (2001), **ObscheeJazykoznanie**. **Strukturnaja i Social'naja Tipologija Jazykov**, Minsk: Flinta-Nauka ve diğerleri.

Kazakistan Cumhuriyeti'nin Dil Siyasetine Sosyo-Lengüistik Bir Yaklaşım / Yrd. Doç. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ [s.415-423]

Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

1991 yılında bağımsızlığını kazanan Kazakistan, kendine has özellikleri ile diğer Türk cumhuriyetlerinden ayrılmaktadır. İki milyon yedi yüz on yedi bin kilometre karelik yüzölçümü, jeo-politik konumu, petrol başta olmak üzere yer altı ve yer üstü zenginlikleri, sosyo-kültürel ve sosyo-politik alanlardaki hızlı değişim gibi özellikler Kazakistan'ı bölgesel ve uluslararası ilişkilerin merkezi haline getirmektedir. Bağımsızlığının onuncu yılında Kazakistan Cumhuriyeti politik, eğitime ait, kültürel, stratejik, demografik, yasal ve sosyal alanlarda önemli değişimler geçirmiştir. Kazakistan'da bağımsızlıktan sonra uygulanmaya konulan Kazak dilinin yaygınlaştırılması ve hayatın bütün alanlarına hakim olması fikri etrafında başlatılan dil planlaması etnik ve demografik yapı çerçevesinde ele alınması gereken bir konudur.

Dil planlaması toplum dil bilim konuları içinde çok boyutlu olan ve o ölçüde de çok sorun ve terim içeren bir alandır. Dil planlaması olarak görülebilecek etkinlikler çok çeşitlidir. Bir toplumda dil planlamasını yönlendiren dört ilke vardır. Bunlar, "dilsel benzeş(tir)me", "dilsel çoğunluk", "yerlileştirme" ve "uluslararasılaştırma"dır. Bunlardan dilsel benzeştirme kökeni ne olursa olsun herkesin toplumdaki baskın dili öğrenmesidir. Dilsel benzeştirme ilkesi dünyanın pek çok ülkesinde uygulanmaktadır. Dil planlamasında dilsel amaçlar dışında "yarı dilsel" ve "dil dışı amaçlar" da bulunmaktadır.[1] Dıştan gelen bir zorlama ile ya da ülkedeki siyasal iktidarın belli bir amaçla ve devlet gücünü kullanarak yaptıkları kültür değişiklikleri "zorunlu kültür değişiklikleri" adını almaktadır. Dıştan gelebilecek zorlamaların başında ülkenin dolayısıyla toplumun yabancıların boyunduruğu altına düşmesi gelmektedir. Siyasal iktidarın zorlamasıyla gerçekleştirilen kültür değişikliklerine gelince, hemen her ulusun geçmişinde bunun örnekleri bulunabilir.[2] Türk yazı dillerinin 1920'li yıllardan sonra sayılarının hızlı bir şekilde artması, 1991 yılından itibaren ise bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetlerinde ana dillerinin Rusçanın hakimiyetinden kurtarılıp yaygınlaştırılması zorunlu kültür değişmelerinin kapsamı içinde ele alınması gereken dil planlamasıdır. Her iki dönemde de yarı dilsel ve dil dışı amaçlar belirleyici olmuştur.

17. ve 18. yüzyıllarda Ruslar Türkistan sahasında önemli işgallerde bulundular. 1821 yılında Rusya'nın çıkardığı "step kanunu" ile bütün Kazak bozkırlarının doğrudan doğruya Rusya'ya ilhakı halk arasında galeyan ve Rus işgaline karşı uzun yıllar süren isyanlara sebep oldu. 1730-1740 yıllarında Kazak boyları Rusların hakimiyetine geçmişti. Rus Çarı I. Nikola 22 Haziran 1854'te bir ferman yayınlayarak Kazak topraklarının tamamının Rus hakimiyeti altına geçtiğini ve Kazak Türklerinin Rus kanunlarına tabi olduklarını ilan etti. Bundan sonra Kazak topraklarına Ruslar hızlı bir şekilde yerleşti. 1914'te bu bölgede yaşayanların yarısına yakınını Ruslar oluşturmaya başladı.[3] Kazak topraklarının Ruslar tarafından gasp edilmesi Kazak Türklerinin kültür ve dili üzerinde de olumsuz etkiler yapmıştır. Kazakistan'da kendi ana dillerini bilmeyen, konuşmayan Kazak Türklerinin oranı 1992 yılında şehirlerde %37'ye, köylerde ise %17'ye yükselmiştir.[4] 1926 yılında ana dili-Rusça

yönünde iki dillilik oranı %0.8, 1970'te %41.8, 1989'da ise %60.4'tür.[5] Kazakistan nüfusunun en geniş parçası içinde iletişim için bir kanal temin eden şimdiki dil Kazakça değildir. SSCB'nin Rus olmayan milletlerinin "ikinci ana dil" olarak onlu yıllar için aracılık eden Rusçadır. 1989 nüfus sayımına göre Kazakistan nüfusunun dörtte üçünden fazlası Rusçanın doğuştan konuşucusudur ya da onu akıcı olarak konuşabilmektedir. Kazakistan'da yaşayan Rusların yaklaşık olarak tamamı ve diğer azınlık üyeleri (özellikle Slavik olanlar) doğal, doğuştan Rusça konuşucularıdır. Kazakistan Kazaklarının çoğunluğu Rusçayı akıcı biçimde konuşur. Kazakların %64'ü 1989 sayımında akıcı Rusça konuştuklarını iddia etmişlerdir. Bu, diğer eski Sovyet Türk cumhuriyetlerindeki %23 ve %37 oranları ile karşılaştırıldığında şaşırtıcıdır. Doğrusu 1989 sayım sonuçları, doğuştan Rusça konuşan Kazakistan Kazaklarının oranının %2'nin altında olduğunu gösterdiği anlamına gelir. Yine de bu sayı aldatıcıdır. Kazakistan'ın dil problemleri tartışmasına halk içindeki bu katılımcılar Kazakların en az %25'inin çok az konuştuğu ya da hiç konuşmadığını genel olarak kabul ederler. Bunların çoğu %25-40 arası muhtemelen Rusçayı Kazakçadan daha akıcı biçimde konuşmaktadır.[6]

Rusça'nın Türk yazı dilleri üzerindeki olumsuz etkilerinin günümüzde giderilmesi yoğun çalışma gerektiren bir alandır. Rus dil politikasının en önemli amaçlarından biri de Rusçanın yaygınlaştırılmasını sağlamaktadır. Kruşçev'in "Herkesin Rusça konuşmaya başladığı anda Komünizm kurulmuş olacaktır" formülü konuya ışık tutmaktadır. Çarlık Rusyası'nda işgal edilen yerlerdeki Müslüman Türk nüfusunun Hıristiyanlaştırılmasında dil ve alfabe önemli bir araç rolü oynamaktaydı. Çarlık yönetimi etnik milliyetçiliği yer yer körükleyerek Pantürkizm ve Panislamizm sentezinin oluşmasına engel olmak istemiştir. Tatar Kayyum Nasiri, Kazak İbray Altınsarin Rusların bu politikalarına farkında olmadan hizmet etmişlerdir. Bolşevikler daha 1917'de çok etnikli bir toplumda siyasal dil seçimi ile bir eğitim dili seçiminin çok zor olduğunu anlamışlardı. Eşitlik ilkesi adına iktidar ulusları kendi özellikleri içinde bir başka ifadeyle kendi dilleri etrafında bir araya getirmiştir. 1917-1918 döneminde her şey ulusal diller konusuna bağlıdır.

Sovyetler Birliği döneminde Kazak grubu için, Kazak okullarında eğitim gören kırsal yöreler halkıyla Rus okullarına devam eden şehir halkları arasında net ayırım vardır. Cumhuriyetin içinde azınlık durumunu sürdüren ve henüz gereksinimleri karşılayacak kadar aydın sayısına kavuşmamış olan Kazaklar, Rus diline kendiliğinden koşarak ülkelerinde sorumlu mevkilere yükselebilmenin yollarını aramaktadırlar. Orta Asya'nın ve Azerbaycan'ın diğer cumhuriyetlerinde ise eğitimde daha dengeli durumlar görülmektedir. Cumhuriyetlerin yerli halkları ister kırda ister şehirde olsun kendi okullarını tercih etmektedir. Sovyet iktidarı ulusal eğitime karşı gösterilen bu eğilimi karşılamak için birinci sınıftan itibaren Rusça eğitimi zorunlu kılmakta sekiz yıllık eğitim uygulayan ulusal okulların yanında on yıllık uzun bir Rusça eğitimini öngörmekte, özellikle üniversite tahsiline gençleri sevk etmek için baskı yapmaktadır. Üniversitede Rusça bilmek eğitime devamın başlıca koşuludur. Ancak Rusça öğrenenler devlet kadrolarına talip olabilmekteler.

SSCB politik örgütü içinde özgür olmayan ulusların büyük çoğunluğu Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin sınırları ile çevrilmiştir. Dolayısıyla bu halkların kültürel statüleri hızlı bir

Rusça eğitimiyle daha süratli değişmektedir. Tüm okullarda Rusça birinci sınıftan itibaren zorunludur. Her durumda Rusça eğitimi okul çağının başından sonuna kadar durmaksızın devam eder. Yetersiz ulusal dil eğitimi, gençleri bir zaman sonra orta eğitimin ileri bir devresinde kendi ulusal dillerinden Rus diline geçmeye zorlamaktadır. RFSSC içinde Rus olmayan halkların dillerini eğitim alanında en alt düzeye indirmeyi amaçlayan geri dönülmez bir hareket vardır. Çember içine alınmış halklar için Kruşçev'in önce bir yakınlaşma, daha sonra da bir nesil içinde ortak dilde erime düşündüğünü unutmamak gerekir.

SSCB Bilimler Akademisi Başkan Yardımcısı P. Fedosev 1976'da Talin'de yapılan bir konferansta, SSCB'nin çeşitli ulusları arasındaki yakınlaşmanın bir Sovyet kültür birliğine yol açtığını ve Rus dilinin her topluluk için ortak bir dil durumuna girdiğini vurgulamıştı.[7]

Rusça ve yerli dildeki çifte eğitim sisteminde kendini gösteren Rusçanın üstünlüğünün sapkın etkileri oldu. Rus okullarının dışında bırakılanlarda tepkici bir ulusal kimlik gelişti ve onlar açısından ulusal dilin dayatılması Rusça bilen seçkinlerin yerini almanın bir yolu haline geldi. Bağımsızlıklardan önce kariyer yapabilmek için, kişinin etnik grubu ne olursa olsun "Rus" okullarından mezun olması gerekiyordu. Bu okulların düzeyi daha yüksektir. Rusça da prestijliydi ve yönetimin diliydi.

Varlıklarını Orta Asya kırsal kesiminin nüfus baskısına borçlu olan bu kişiler, dil politikasının katı bir şekilde uygulanmasını, yalnızca Rus dilini konuşabilenlerin erişebildikleri mevkilere açılan bir yol olarak gördüler. Bugün iktidarda olan Ruslaşmış seçkinler, bu harekete karşı çıkacaklarına, önceden olacakları sezip hareketin önderliğini üstlendiler.

Hem İslam'ın kendine çekebileceği bu gençlerin potansiyel muhalefetini kırmak amacıyla, hem de Sovyet miti yıkıldıktan sonra kalan tek meşruiyet tabanı ulusal referansları olduğu için, iktidardaki seçkinler ulusal dilin tekelini savunur oldular.[8]

Kazaklar arasında önemli bir etnik faktör olan dilin etkisiyle kendi ana dilini kaybetme, ancak şimdi durdurulup öz ana diline dönme geleneği güçlenmeye başlamıştır. Kazakistan'da uygulanan dil siyasetini, nüfus bilimi ile ilgili önemli ve fonksiyonel değişimlerle birleştirdiğimiz zaman anlamamız ve bir yere oturtmamız mümkündür.

Türk cumhuriyetleri arasında Rus nüfusun en fazla artış gösterdiği yer Kazakistan olmuştur. 1926 yılında Ruslar Kazakistan nüfusunun ancak %20'sini teşkil ederlerken, 1959'da yani 33 yıl içinde %230 artarak sayıları 1.214.800'den 4.014.000'e ve Kazakistan nüfusundaki oranları da %43.1'e ulaşmıştır. Rus nüfusunun hızlı bir şekilde artışı bir yana, genel nüfusa oranının bu kadar fazla oluşunun önemli sebeplerinden birisi de Kazaklara karşı yürütülen soykırım ve sürgün politikalarıdır. Ayrıca Stalin döneminde, 1937'de özellikle aydın sınıfı hedef alan bir yok ediş yaşanmıştır. II. Dünya Savaşı'nda Kazak erkek nüfusunun büyük ölçüde azaldığı görülmektedir. 1939'da %52 olan erkek nüfus 1959'da %41'e düşmüştür.[9] Kolektivizasyon yılları ve göçebelerin yerleşik düzene geçirilmeleri sırasında 1926 ile 1939 arasında 1.000.000 Kazak açlıktan ölür. 250.000 Kazak sürüleriyle birlikte

Çin'e sığınır.[10] 1970'de ülkede Kazak nüfus 4 milyon 234 bin, Rus nüfus 5 milyon 251 bin iken 1989'da 6 milyon 534 bin Kazak nüfusuna karşılık 6 milyon 228 bin Rus nüfus vardır.[11]

1995 yılı verilerine göre 16 milyon 679 bin olan nüfusun temel etnik unsurlarını Kazaklar, Ruslar, Almanlar, Ukraynalılar, Özbekler, Tatarlar ve Belaruslar oluştururlar. 1989'da %39 olan Kazak nüfus 1995'te %46'ya çıkmıştır. Rus nüfus %37.8'den 1995'te %34.8'e düşmüştür. Diğer etnik gruplarda da bu yıllar arasında bir düşüş gözlenmektedir.[12] Kazak-Rus nüfus hareketlerini incelediğimizde Kazak nüfusun hızla arttığı, Rus nüfusun hızla gerilediği görülür. Kazaklar arasında nüfusun hızla artmasının yanında Rusya'ya doğru bir Rus göçü başlamıştır. Ayrıca Kazakistan dışında yaşayan Kazak Türkleri Kazakistan'a yerleşmektedirler.[13] Kazak nüfusunun Rus nüfusunu geçmesinin sebeplerinden biri de Kazaklar arasında hızlı bir doğum artışının olmasıdır. Radyo Liberty'nin haberine göre 18 Nisan 2001'de II. Dünya Savaşı'na katılan kişilerle yapılan bir toplantıda başkan Nazarbayev Kazakların ve Kazak Türkçesinin ülkede parladığını Kazak nüfusunun %55 ve yaş ortalamasının 30 olduğunu, diğer etnik grupların yaş ortalamasının 60 olduğunu, Kazakistan'ın geleceğini Kazakların belirleyeceğini söylemiştir.

Kazakistan'da değişik etnik gruplar eşitsiz olarak dağılmıştır. 1950'li yıllarda Kuruşçev tarafından başlatılan "bakir topraklar" kampanyası çok sayıda Rus, Alman, Ukraynalı ve Beyaz Rusun ülkenin kuzeyindeki topraklara akın etmesine neden olmuştur. Kazaklar güneydeki sahalarda daha çok sayıda iken kuzeyde, büyük sanayi ve kent merkezlerinde özellikle Ruslar, Almanlar ve Ukraynalılar çoğunluktadır. 1979-88 yılları arasında 77.500 Rus Kazakistan'ı terk etmişlerdir. Bu sayı 1989'da 93.400'e ve 1990'da 130.900'e ulaşmıştır. Kazakistan'dan her yıl Stalinci sürgünün kurbanı Almanlardan 150.000 kişi ayrılmakta ve her zaman iyi karşılanmadıkları Volga ile özellikle Almanya'ya ilk köklerine dönmektedir.[14] Kazakistan'dan Rusya'ya 1993'te 283, 1994'te 7948, 1996'da 16.170, 1997'de 222.000 kişi göç etmiştir.[15]

Kazakistan Cumhuriyeti'nden göçün sebebi ve dille ilişkisi Brief Ajansı'nın araştırmasına göre ekonomik ve sosyal sebepler vardır. Sosyal sebepler arasında gösterilen dil probleminin göçe etkisi %16'dır. Güney Kazakistan Hümanist Çalışmalar Merkezi'ne göre ise göçün sebepleri arasında eğitimin %10, dilin %9.2 etkisi vardır. 1998'de Hümanist Çalışmalar Merkezi'nin yaptığı araştırmaya göre "kendi kaderinizi Kazakistan'ın kaderiyle ilişkilendiriyor musunuz?" sorusunun sorulduğu ankette Kazakların %3.7'si, Rusların %15'i, diğer etnik grupların %4.1'i "hayır ben ve ailem için bir şans görmüyorum, dil problemim var" cevabını vermişlerdir. Devlet Komitesi ve Bilgi Analiz Merkezi'nin yaptığı araştırmaya göre Slavların %41'i hâlâ geleceklerini Kazakistan'ın geleceğine bağlı görürken %26.3'ü dili bu konuda önemli bir problem olarak görüyor.[16]

Kazakça 1989'da Kazakistan'da devlet dili olarak kabul edilir. Devlet dili kanuna ek olarak Rusya'da bir "çapraz milliyet dili" iletişim için ihdas edildi. 1995'te yapılan referandum ile kabul edilen anayasaya göre Kazakistan Cumhuriyeti'nde devlet dili Kazakçadır. Devlet kuruluşlarında ve yerel yönetim birimlerinde Kazakça ile birlikte resmi olarak eşit şartlarda Rusça da kullanılır. Devlet Kazakistan halkının dillerinin öğrenilmesi ve geliştirilmesi için uygun şartlar sağlar (Madde 8/1-2-3).

Herkes kendi ana dilinde konuşma, kendi kültürünü yaşama, iletişim, konuşma, eğitim ve yaratıcılık dilini özgürce seçme hakkına sahiptir (Madde 20/2). Kazakistan Cumhuriyeti'nde doğmuş, en az 35 yaşında olan, Kazakistan'da en az 15 yıl ikamet etmiş olan ve devlet dilini serbestçe kullanabilen her vatandaş Kazakistan Devlet Başkanı olabilir (Madde 42/2).[17]

Kazakistan anayasasında Kazakça ile ilgili yer alan hükümlere baktığımızda bağımsızlık sonrası bir Kazaklaştırma sürecinin başladığını söyleyebiliriz. Bu doğrultuda 1997 yılında ikinci bir dil kanunu yapılmıştır. Bu yeni kanun dille ilgili uygulamaların daha somut olarak hayata geçirilmesini, toplumun iç politikası ve dıştan bağımsız yapısıyla yüce bir devlet olarak genişlemeye başlayan Kazakistan toplumunun psikolojik atmosferindeki bazı değişikliklere saygıyı da kapsar. Kazakistan'da 1998'de Başkan Nursultan Nazarbayev'in emriyle anayasa temelinde dil politikası kavramı ve yeni dil kanunu "dillerin işlevi ve gelişmesinin devlet programı" kabul edildi. Programın oluşumu, toplumdaki dil probleminin çözüm yönetimi ve bu alanda sosyal hakların restorasyonunda devlet desteğinin gerekliliğine yol açtı. Programın temel hedefi, Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki diğer diller ve devlet dili için uygun koşulları sağlamaktadır. Devletin ölçüleri ve bilim, kültür, eğitim ve medya alanında diğer dillerin gelişmeleri konusu ayrıntılı olarak açıkça belirtilmiştir. Terminoloji ve yer isimlerinin araştırılmasına ve devlet dili temelinde ülkenin devlet işlerinin dereceli olarak idaresine özel önem verildi. Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı'nın Başbakanın emrine göre programın geliştirilmesinin kontrolü izlenecek ve üç ayda bir hükümete mahalli başkanlık ve bakanlıkların hareketleri ve durumları hakkında bilgi verilecektir.

1999 Haziranı'nın 25. gün raporundaki bilgilere göre dil gelişmeleri için bazı somut ölçüler Kazakistan'da görülmeye başlamıştır. Bu gelişmeleri kısa başlıklarla ortaya koyalım. Kazakistan'da yaşayan Kazak Türkleri dışındaki halklar kendi dilleriyle eğitim yaptıkları kurumlarda Kazak Türkçesini de öğretmektedirler. Mesela Aktöbe Bölgesi'nde Koreli ve Yahudi ulusal kültür merkezleri ana dili bilgisi rekabetini sürdürürler. Rus orta okullarının 10-11. sınıflarında Kazak dilinin ek saatleri bu yıl eklendi. Kreşlerdeki çocuklar haftada 2-3 saat devlet dilini çalışıyorlar. Kuzey Kazakistan Üniversitesi'nin bütün Rusça bölümlerinde 1998'de öğrenciler Kazak dilini 160 saatlik programa göre öğreniyorlardı. 1999'da bu 280 saatlik programa göre yapıldı. 40 öğrencili kreşlerde Rus çocuklar haftada iki kez resmi dili öğrenecekler.

Kazak isimleri ve soy isimlerinin tarihi Kazak geleneklerine göre düzenlenmesi işini de bu program çerçevesinde ele almak gerekir. 1996'da Nursultan Nazarbayev imzasıyla yayınlanan kararnameye göre Kazak halkının mensupları aile adlarının ve soyadlarının yazımında Rusça -ov, -ev, -ova, -eva gibi ekleri bırakıp, bunların yerine ulı (oğlu) kızı kelimelerini getirebilirler. Bunun gereği olarak birçok Kazak ismi ve soy ismini değiştirme yoluna gitti. Kazakistan'da bir Kazak'ın kimlik kartında ilk adları, soyadları, babanın adı ve soy adına yer verilmektedir. İleriki yıllarda Kazak isimleri tamamen Kazak sistemi için ortak bir şekilde yazılacaktır.

Kazakistan Cumhuriyeti'nde uygulanan dil politikalarının bir hedefi de Sovyetler Birliği döneminde değiştirilen Kazak yer isimlerinin tekrar konulmasıdır. Onomastik problemlerin öneminin

göz önüne alınmasıyla Kazakistan'da 1990'da hükümet yanında devlet ad bilim komisyonu kuruldu. Komisyonun ana hedefi yerel yönetimlerin tekliflerini tarihi yer adlarının kullanımı ışığında kararlaştırmaktı.

Komisyon yerleşim bölgeleri ile ilgili 134.000 adı kapsayan bir katolog oluşturmuş durumdadır. Yer adları ile ilgili koleksiyon çalışması sürmektedir. Toponomik malzemenin derlenmesi ve bir sözlükte toplanması çalışmaları başlamıştır.[18]

Moğolistan ve Çin'den Kazakistan'a göç eden Kazak Türkleri özellikle Kazakistan'ın kuzey bölgelerine yerleştirilmektedir. Kuzey bölgesindeki Rus nüfus yoğunluğuna karşı ana dillerini iyi korumuş olan Moğolistan ve Çin Kazaklarının bir arada yaşaması ülkede kalmayı düşünen Rusların Kazakça öğrenmelerini kolaylaştırmaya yönelik bir harekettir. 1991'de kurulan Kazak Dil Kurumu her vilayette hatta ilçelerde bile şubeler açmıştır. Bu şubeler her sene Kazak dili ile ilgili makale, araştırma yarışmaları ve sempozyumlar düzenlemektedir. "Dil milletin namusudur" konusunda bir çok kompozisyon yarışması yapılmıştır.

Ana Tili gazetesi Kazak dilinin gelişmesi, yaygınlaştırılması ve Rusçanın hakimiyetinin kırılması doğrultusunda etkili yayınlar yapmaktadır. Her sene bürokratik kademelerde bulunan kişilerin Kazakçasının ölçülmesine yönelik faaliyetlerde bulunulmaktadır. Dil siyasetinin gereği olarak Rusça yer adlarının bir çoğu Kazakçasıyla değiştirilmiştir. Mesela: Gurev-Atrav; Çevşenko-Aktav; Selinograd-Akmola gibi.

Kazakistan'da eğitim sisteminin yanı sıra ana dili eğitimi ve öğretiminde köklü değişiklikler yapıldı. Özellikle ilkokul ana dili ders kitaplarının yeniden yazılıp ortaya çıkması gurur verici bir olaydır. Kitaplarda, ulusal ve kültürel değerlere öncelikli olarak önem verilmiştir. Millî kültür ve millî benlik konularını işleyen metinlerin seçimine ağırlık vermişlerdir. Abay, Ahmet Baytursunoğlu, Mircakıp Dulatov, Magcan, Cumabayev gibi şahıslar kitaplarda yer almıştır.

Ana dili olarak Kazakçanın temel dilbilgisi kuralları verilirken tüm teknikler kullanılmıştır. Kitapta yer alan kavram sayısı ve söz varlığı Kazakçanın zengin bir dil olduğu da dikkate alınarak aktarılmıştır. Rusçadan giren kelimelerin yerine Türkçe kökenli kelimeler kullanılmıştır (Samalyot yerine uçak, klas yerine sınıf, helikopter yerine dik uçak vs.).[19]

Gerçek süreç, Kazak olmayan ortalama okul ve grupların müfredatına başlangıç Kazakçasında da işletildi. Kazak dili ortaokul düzeyi sonrasında olduğu gibi ilk ve ortaokulları Rusça orta grup ya da okulları için Bakanlığın bir çeşit zorunlu seçmeli müfredatından seçebilirler. Yine de onlar baştan sona ilk ve orta derecelerde Kazak dilini almak zorundadırlar. Dahası Eğitim Bakanlığı 1996 baharında yüksek eğitim kurumlarında yalnız Kazak orta sınıfındakiler değil bütün öğrenciler için (Yüksek eğitim derslerinin tamamında) Kazak dili eğitimini 240 saat olarak belirlemiştir.

1995'te Kazak grup ya da okullarına kaydolan I. sınıf öğrencilerinin sayısının %85 civarında olmasına rağmen bu yine de 1980'lerden beri Kazak ortasını seçenlerin oranında gerçek bir artış olduğunu gösteren önemli bir işarettir.

Kazak dil kanunun uygulanması meyvelerini vermeye başladı. İnsan araştırmaları merkezinin Rus ve Kazak öğrenciler arasında yaptığı bir alan araştırmasına göre 1994-1998 yılları arasında devlet diline hâkim Rusların sayısı %6.4, Kazakların sayısı %16.7 oranında arttı. Göreceli olarak hiç hakim olmayanların sayısı Ruslar arasında %11.1 ve Kazaklar arasında %29.1 oranında azaldı.[20]

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan cumhuriyetlerde resmi dilin öğretilmesi ile ilgili sorunlar görülmektedir. Sorunun çözümü bazı devletlerde diğerlerinden daha kolaydır. Azerbaycan, Özbekistan, Litvanya gibi nüfusunun büyük kısmının tek bir etnik gruba ait olduğu, ismen var olan ulusal dilin, Sovyet devrinde bile nispeten yüksek bir statü kazanmış çok gelişmiş edebî standarda sahip olduğu cumhuriyetlerde bu göreceli olarak kolaydır. Kazakistan zorluk uzantısının diğer ucunda kalır.

Dilbilimsel "Kazaklaştırma" eğitimin alan ve düzeyine göre de çeşitlenir. Meslek liseleri ve ilkokul "düzenli" orta öğretimin arkasında kalmıştır. Bu yüzden bugün orta öğretime devam eden Kazakların %80'e yakını Kazak dilli gruplara ya da okullara devam ediyor. Bu meslek teknik okulları ve yüksek eğitim öğrencileri için sırası ile yaklaşık olarak %50 civarındadır. Kızılorda ilçesinde bile (Nüfusun %80'i Kazaktır) Yüksek eğitim okulu öğrencilerinin %40'tan fazlası 1995-96'da Rusça okuyordu. Diğer 7 ilçede Rusça ortalaması için tabloların karşılaştırılması %80'in üstündedir.[21]

Tek tek meslek okulları ve yüksek öğretim kısımları içinde bile, okullar ve uzmanlıklar arasında Kazakçanın kullanılmasının derecesi değişkendir. Mesela hayvan besleme, yetiştirme alanındaki öğrenciler için makina yapımındakilerden çok daha fazla Kazakça eğitim vardır. Kazaklar arasında çok yüksek oranda bir meslek okulu eğitimi görülür. Aynı şey eğer mukayese edilirse nükleer fiziğe göre tarih için geçerlidir. Her şeye rağmen bütününde Kazakçada bugün öğretilen bir çok özelliğin on yıl önceki dilde mevcut olmadığı kabul edilebilir.[22] Ortaokulu tamamlayan her öğrenci (Kazak olmayan orta gruplar bile) diploma alabilmek için bir Kazakça sınavından geçmelidir. Bununla beraber bir çok okulda Kazakça öğretecek kimse yoktur. Bu bakımdan Kazakça'nın istenilen ölçüde öğretilebildiği tartışmalı bir konudur.[23]

1997'de ilan edilen ve Kazakçanın Rusçayla beraber ortak devlet dili olarak kullanılmasını sağlayan kanun Kazakistan'daki Ruslar arasında bir zaman ayarlı dil bombası gibi kabul edildi. 1991'den sonra politik güçlerini kaybeden Ruslar bu süreci yaşamaya başladı. Dil yasası Kazak aydınları, iş adamları ve sanatçılar arasında da infial uyandırdı. Çoğu ana dili Kazakçayı konuşamayan 70 kişi, devlet ve özel televizyonlardaki %50 oranında Kazakça yayım yapılmasını kültürel anarşi olarak görüp bunun düzeltilmesi yönünde devlet başkanı Nazarbayev'e mektup yazdılar. Eski Sovyetler Birliği'nde uygulanan "Sovyetleştirme" çalışmaları en fazla Kazakistan'da etkili olmuştur. Bir çok etnik Kazak özellikle şehirde yaşayanlar Kazakçayı kaybettiler. Şu anda ağırlıklı olarak Rusça konuşabiliyorlar. Resmi iletişim ve ilişkilerde Ruşça kullanılırken Kazakça resmi dil yapıldı. Bu kanun Kazakların orta ve yüksek öğrenimlerini garantiye almaktadır. Basın yayın dilinde %80 Kazakça, %20 Rusça kullanılmasını öngören yasa teklifi tartışmaya açılmıştır. Haber 2 kanalı ülkede tamamen Kazakça yayın yapan ilk ve tek televizyon kanalıdır.

Yeni dil kanununda Kazakların 2001 Haziranı'nda devlet dilini öğrenmeleri zorunlu kılındı. 2006 Haziranı'nda Rusların aydın kesiminin Kazakçayı öğrenmesi zorunlu hale gelecek. Halkın Kazakçaya aşamalı olarak geçişini sağlayan programın iyi uygulanması için devletin talimat vermesine rağmen hiçbir eylem programı gerçekten uygulanamadı. Hem maddi hem de zihni şartlar eksikti. (*Kolsto, Malkova*) Bazı prestijli üniversitelerde dersler şu anda tek dil olarak Kazakça ile veriliyor. Bunlar diplomatik kuruluşlara personel yetiştiren uluslararası ilişkilerle ilgili eğitimdir. 1996'da yapılan bir araştırmaya göre velilerle çocukları arasında dil kullanımı tabloları gösterilmiştir.

Kollsto-Malkova

Okulda Hangi Dilde Eğitim Gördünüz?

	Kazak	Rus	Diğer Etnik Gruplar	
Rusça	42,5	99,0	83,1	
Kazakça	57,7	0,7	2,8	
Diğer diller	0,9	0,7	15,5	

Senin Çocuğun Hangi Dilde Eğitim Görüyor?

	Kazak	Rus	Diğer Etnik Gruplar
Rusça	40,1	98,2	89,3
Kazakça	66,4	3,2	5,3
Diğer diller	0,9	0,7	6,1

Kazakistan'da son dönemde Kazakçaya geçen yabancı kelimeler yerine Kazak Türkçesine ait kelimeler üretilmeye başlandı. Hatta bazı gazete ve dergilerde telefon ve telegramma kelimelerinin başarısız tercümelerine rastlamak mümkündür.[24] Son zamanlarda Kazak dilcileri arasında Kazakçaya giren yabancı terimlerin durumu tartışılmaktadır. Şora Sarıbayev gibi bazı dilciler bu terimlerin dilden atılmamasını savunurken Prof. Ömirzak Aytbayulı ise "alıntı terimlerin yer aldığı her dilde karışıklıkların ve bir takım düzensizliklerin olduğunu ileri sürerek bu durumun her bir dilin kendi iç yapısına bağlı görünürse de akraba diller açısından önem vermeye mecbur olduğumuz durumlar çoktur" görüşüyle Türk dünyasının terim birliğine işaret etmektedir. Kökü bir akraba diller bahsedildiği üzere amaçlı biçimde değiştirilmiştir. Bunun sonucunda temel biçime dayalı değil de güncel değişikliklere bağlı kalınmıştır. Yabancı sesler, yabancı sözlerin tahmin edilenden de çok olması işin buraya gittiğini ispatlamaktadır. İşin ilginç yanı Kazak diline yapısını bozmadan giren uluslararası terimler çabucak yaygınlaşıp bir virüs gibi dağılarak önceki Kazak sözcüklerinin söyleniş yazılış biçimine tesir etmeye başlamıştır. Çoğumuzun konuşurken Rus dilinin etkisi ve aksanının oluşu bunu ortaya çıkarmaktadır. Bu diğer akraba diller için de geçerlidir. İşin esasında Türk dillerinin hepsinde ortak kök sözleri derlemeyle ilgili müşterek terminolojik sistemin esasını oluşturmak mümkündür diye düşünüyorum. Mesela kendinde olmayanı akraba dillerde arama alışkanlığı bu güne kadar hiçbir

yeniliği dayanmadan devam etmektedir. Oysa Türk dillerinin bu konuda birbirlerine fevkalade yararlar sağlayacağı şüphesizdir. Bunun yanı sıra uluslararası terimleri benimserken ortak karar alabiliriz.[25]

Türk cumhuriyetleri arasında Latin alfabesine geçemeyen iki cumhuriyet Kırgızistan ve Kazakistan'dır. Kazakistan'da alfabe değişimi konusu toplumda tartışmaya açılmıştır. Bazılarına göre Kiril alfabesi Kazakları Ruslaştırma aracı olarak görülmektedir. Zaman gazetesinin 9-16 Nisan 1999 tarihli Kazakistan nüshasında Prof. S. G. Akatayev Roma alfabesinin dili kurtaracağını ve millî özelliklerini koruyacağını ileri sürerek bu alfabenin kullanılması ile ülkenin kültür emperyalizminden kurtulacağını belirtir. Çoğu bilim adamı Kazak dilinin reforme edilmesini istiyor. Çünkü dilin alt yapısı ve kendisi bilimsel çalışmaların gerisinde kalmıştır. Bilim akademisi bünyesindeki Dil-Edebiyat Enstitüsü bunun için kurulmuştur. Tasmagabetov bilimsel çalışma ve eğitimde mevcut kelimelerin yetersiz olduğunu vurgulamıştır.[26] Kazakistan devlet başkanı Nursultan Nazarbayev 13 Aralık 2000'de kızı Darigha'nın yönettiği haber TV ajansında gazetecilere Kazakçanın Latin alfabesiyle yazılacağını ama aynı zamanda Kiril alfabesinin de kullanımının devam edeceğini söyledi. Kazak uzmanların Latin alfabesi hazırlığı yaptığını, geçilmesi düşünülen Latin alfabesinin Türkiye ve Özbekistan'da kullanılan Latin alfabesinin kopyası olmayacağını daha farklı olacağını söyledi. Yine Radyo Liberty'nin haberine göre 16 Haziran 2000'de yapılan sempozyumda Kazak dilinin geleceği ve Latin alfabesinin Kazak dili için kullanılması konuları da gündeme geldi. Kazakistan'da 22 Eylül diller günü olarak kutlanmaktadır.

Ülkede Kazak Türkçesinin durumu, geleceği, ülke dışında yaşayan Kazakların dil kullanımı gibi konularda birçok sempozyum yapılmaktadır. Mesela 12 Aralık 2000'de yapılan sempozyumda Kazakistan ve Kazakistan dışındaki Kazakçanın kaderi tartışıldı. Sempozyuma Moğolistan, Türkiye, Çin ve Özbekistan'dan Kazak aydınlar katıldı. Toplantıda Kazakistan'daki Kazak dilinin Sovyet İmparatorluğu ve Rus yıllarında Ruslaştırıldığına dikkat çekildi. Çin ve Moğolistan Kazaklarının Kazak dilinin özelliğini koruduğunu dile getirdiler.

Sovyetler Birliği'nin dağılması esnasında diğer Türk cumhuriyetlerine göre Kazakistan'da Kazak nüfus egemen etniği oluşturmuyordu. Ülkenin kuzeyi başta olmak üzere ülkede yüzde 40 oranında bir Rus nüfusun olması Aralık 1991'de bağımsızlığını en son ilan etmesini açıklar. Bu bakımdan Nazarbayev BDT'nin kurulmasına öncülük etmiştir. Nazarbayev yönetimindeki Kazakistan'da Kazakça güçlendirilirken, Rus dillilere de ödünler verilmiştir. İstila edilen topraklarını yeniden Kazak etnik kimliği çerçevesinde kurma düşüncesi başkentin Akmola'ya taşınmasının itici gücü olmuştur. Rusların istediği çifte vatandaşlık reddedilmiş, millî para tenge piyasaya sürülmüştür. Eylül 1989'da Kazakçanın devlet dili olması ve devlet dilinin etkin bir şekilde kullanıma sokulması hareketi en güçlü bir şekilde Kazakistan'da görülür. Devlet dilinin desteklenmesi aracılığı üzerinden milliyetçilikle egemen etnik arasında özdeşleşme teşvik edilmektedir. Anayasaya göre Rus ya da Kazak birer Kazakistanlıdır. Fakat buna rağmen Kazak Türklerinin bilincinde olduğu kadar yönetimin pratiklerinde de etnik kimlik kavramı belirgindir.

Yönetimde ve bürokraside Rus egemenliği günden güne erimektedir. Ülkede yer alan Rusça üniversiteler zinciri dil yasası engeli yüzünden etkinliğini yitirmiştir. Bağımsızlıktan sonra kilit mevkilere Kazak Türklerinin getirilmesi Rus nüfusun iş alanlarını kısıtlamıştır.

Ülkenin bölünme tehlikesini dikkatlerden uzak tutmayan Nazarbayev bir taraftan ülke içi siyasal alanı Kazaklaştırmaya çalışırken, diğer taraftan Rusya ile ilişkileri geliştirmek için özel gayret gösterir. Ayrıca jeo-stratejik konumu sebebiyle ABD, Çin ve AB ülkeleriyle olan ilişkilerini sağlam temellere oturtmak için çaba sarf etmektedir. Zaten bir çok ülkenin gözü Kazakistan üzerindedir. Orta ve uzun vadede Kazakistan'daki Kazak nüfusunun artması, bölgenin jeo-politik durumu, yer altı ve yer üstü zenginlikleri parçalanma korkusunu ortadan kaldıracaktır. Ülkenin geleceği kuzeyde olduğu gibi güneyde de komşularının durumunun gelişmesine, yerel ve bölgesel ittifaklara ve Asya ile Avrupa arasındaki konumuna bağlıdır.

Diğer Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi Kazakistan'da da son on yıl içinde bir ulus devlet yapılanmasına adım adım geçilmektedir. Aynı zamanda piyasa ekonomisine geçişte mesafe kateden Kazakistan'da dil konusu en siyasi ve en tartışmalı konuların başında gelmektedir. Kazak Türklüğünün zırhı durumundaki Kazakça sosyo lengüistik açıdan incelenmesi gereken bir dildir. Özellikle Sovyet dönemi, dilbilimi tamamen siyasallaştırmıştır. Kazak Türkçesinin dil içi ve dil dışı alanlarında bağımsızlıktan bu yana çok önemli değişimler olmuştur. Dilin toplum hayatındaki öneminden hareketle sosyo lengüistik bakış açısıyla Türk yazı dillerine bakılmalıdır. Kazakça bu bakımdan bir lâboratuar görevi üstlenebilecek zenginliktedir.

Ek 1

NursultanNazarbayev ve Kazak Türkçesi

Kazakistan Cumhuriyeti devlet başkanı Nursultan Nazarbayev ülkesi ve halkı hakkındaki düşüncelerini kitaplarıyla ve internetteki web sitesiyle dile getirmektedir. Nazarbayev'in iki kitabı Türkiye'de yayımlanmıştır.[27] Her iki kitapta da Nazarbayev Kazak Türklerinin tarihi, bugünü ve geleceği ile ilgili düşüncelerini ortaya koyar. Kazakça ile ilgili tespitlerine ağırlıklı olarak “Tarihin Akışı” adlı kitabında yer vermektedir. Nazarbayev'in ulus devlet modelinde Kazakça merkezdedir. Kazak etnik bilincinin Kazak dili olmadan gerçekleşmeyeceği, geçmişte Kazakçanın uğradığı tehlikelerin Kazak Türklüğünü az kalsın yok edeceğini düşünmektedir. O, Kazak dili-Kazak Türklüğü ilişkileri hakkındaki düşüncelerini “Tarihin Akışı” adlı eserinin bir çok yerinde zikretmiştir. Kazakistan'da uygulanan ve gelecekte de sürecek olan dil planlamasına şüphesiz Nazarbayev'in aşağıda sunduğumuz görüşleri damgasını vuracaktır.

Kazak ulusal bütünleşmesinin üzerine oturduğu belli başlı düşünsel yapılar genel olarak bağımsız devletin korunması ve geliştirilmesi, Kazakçanın devlet dili olarak geliştirilmesi ve işlevlerini gerçekten yerine getirmesi, Kazakistan'ın toprak bütünlüğüdür.[28]

Sözlü halk dilinin oynadığı büyük rol Kazakları etno-kültürel bir bütün olarak anlamak için ilkesel önemdedir. Ama bu sıradan bir iletişim düzeyindeki gündelik dil biçiminde değil, insan iletişiminin biçimine özgü akılcı niteliktedir. “Kazaklığın” yaratıcı merkezi sözlü dil olmuştur.[29]

Dil yaratısı üzerinden gerçekleşen Kazak bilincinin özelliği büyük ölçüde kendi öz kültür sahasında yaşayan her Kazağın Kazak dilinin edebî heyecanlarının tüm renklerini ve gizli semantik derinliklerini değerlendirebilecek durumda olmasında yatmaktadır. Bu yüzden Kazak dilinin belli bir ölçüde yazınsallığı ulusal düşünce biçiminin bir özelliğidir de aynı zamanda. Hiç Kazak, istihzalı tenkitler ve lirik buluşlar, felsefi düşünceler ve soya düzülen methiyeler için keskince veciz ve engin, ironik ve ihtiraslı, “sonsuz yeni ve eski” dilini kaybedebilir mi? Elbette hayır. Dil yüzlerce yıl ulusu kültürel bütünlük olarak korumuştur.[30] *En zor yıllarda Kazakça güçlü bir şekilde ulusu bütünleştirici rol oynamıştır. Günümüzün bağımsızlık koşularında ulusal bütünleşmenin bir aracı olmaması düşünülemez.*[31] *Kazak kültürü 20. yüzyılda az daha yok olma sınırına gelmişti. Dil, etnokültürel kimlik gibi ulusal günlük yaşamın anahtar özelliklerinin varlıklarını sürdürmeleri şüpheliydi. Dili yaratanlarla, onu yok edenler arasında dili pasif olarak kullanan kuşak yer alır. Yığınsal düzlemde hacimli ve plastik gibi şekillendirilebilir olan dil, işlevsel gerileme sınırına gelmiştir.*[32]

Kazakistan’da Kazakçanın diriltilmesi konusu gündeme geldiğinde bu sorun sadece Kazak halkının sorunu olamaz. Kazakça dünya dil yelpazesini oluşturan bir parçadır. Kazakça’nın gelişmesi genel insanlık düzeninin güçlü bir aracıdır. Bizi çevreleyen dünyanın kavranmasında ve değerlendirilmesinde kullanılan araçlardan birinin mükemmelleştirilmesidir.[33]

Kazak diline Kazakların bir kısmının tam anlamıyla hâkim olmamaları Kazak bilincinin uydurulmuş değil, gerçek arzularından biridir.

Etnik bütünleşmenin temel elemanı olan dil olmadan ulusal birlik olmaz. Bugün henüz ana dilini yeterince özümseyememiş o küçük Kazak azınlığın hiçbir suçu yoktur. Meslekî harekât olanakları, enformatif olanaklar çoğunlukla Rus dilinin bilinmesiyle belirlenmekteydi. Bu durumsa kısaca söylemek gerekirse geçmiş dil çağının izleridir. Ancak bugün ana dilini özümseyerek kullanmak her Kazak için ahlakî ve millî bir zorunluluktur.[34]

İnsanlar ana dillerini çok iyi bilmelidir. Nitekim devlet, Kazakçanın gelişmesi için en önemli şey olan kurumsal ön koşulları oluşturmuştur. Bu, Kazakçanın statüsünün anayasal olarak teminat altına alınmasıdır. Bunların hiçbiri doksanlı yılların başlarında yoktu.[35]

Babalarımız neredeyse tüm halkın hemen hemen bir eşi bulunmaz iki dilliliği konusunda ender bir örnek oluşturarak Rusçayı öğrenmişlerdir. Bugün sorun daha basittir. Kazakların bir kısmının Kazakçayı günlük yaşam düzeyinde değil de, her yönüyle bilmeleridir. Dilin hava kadar doğal ve gerekli olduğu Kazak ulusunun temel çoğunluğunun sabırlı olması ve çoğunlukla tam olarak kendilerine bağlı olmayan değişik durumların gereği kendini ana dilinde rahat hissetmeyenlerinse gerçekten gayret göstermeleri gerekmektedir.[36]

Kazakça tüm ülkede etkin olan dildir. Tüm Kazakistan vatandaşlarının Kazakçayı bilmeleri için ana kuramsal ön koşullar oluşturulmuştur.[37]

Kazakistan nüfusunu oluşturan tüm halklardan Kazakçayı ana dilleri gibi bilmelerini istemek yanlış olurdu. Ama adım adım gerçekleşecek olan devlet dilinin ana hatlarıyla bilinmesi de genel ulusal kaynaşma araçlarından birisidir. Ancak sorun sadece yasal düzenlemeyle bitmemektedir. Bu zor konuda yasal yaratıcılıkla çok fazla uğraşmamak gerekmektedir. Pratik planda önemli olan başka bir şey var. Avrasya'nın en zengin kültürlerinden biri olan Kazak kültürünün ve dilinin bilinçli bir şekilde benimsenmesine hazır olmak.[38]

Tüm tarihi derinliğiyle çok zengin Kazak kültürü, Kazakistan'daki diğer etnik grupların temsilcileri için yedi kilit altında kalan sır olmaya devam etmektedir. Kazak dili asırlık doğaçlama geleneğine, halkı, halkının derinliği ve bilgeliği hakkında sonsuz konuşabilir. "Bu durum başka bir dilin çıkarlarını zedeleyebilir." Şeklinde uydurulmuş bir gerekçeyle böylesi bir zenginlikten vazgeçmek kültürel süreçlerin doğasını anlamamak demektir. Maddi nimetlerden farklı olarak kültürel nimetler şaşırtıcı bir özelliğe sahiptir. Tüketicilerinin sayısında çoğalma olduğunda onlar bölünmek yerine çoğalmaktadır. Kazak dilinin serbestçe ve saygıyla öğrenilmesine yönelik ancak böylesi bir yaklaşım tüm ulusal bütünleşmesini sağlayabilir.[39]

Her şeyden önce bizi politik değerlerin toplayıp birleştirebileceğini görmek gerekmektedir. Aslında Kazakça gibi bir kültürel birleştiricinin daha önemli bir rol oynaması gerekmektedir. SSCB deneyiminde her şeyin tek bir dile indirgenmesindeki tarihi başarısızlığı gördük.[40]

Demokratik devlet modelinde de asimilasyon mekanizmaları şüphesiz geçerlidir. Ancak bu baskı gücüyle değil, doğal evrim yoluyla gerçekleşmektedir.[41]

Ulusal bilinç için etnik kültürü, dili koruyan ve geliştiren toplumsal kurumlar sistemine yaslanmak olağanüstü önemlidir. Özellikle bu, eğitim ve kitle iletişim sistemlerini ilgilendirmektedir.

Biz "Kazakçanın yetersizliği" ilkesine göre yapılandırılan eğitim sistemini ve daha mobil ve rekabet yeteneği fazla olan mesleklerin ve uzmanlık alanlarının Kazak dilinde öğrenilemeyeceği zamanları gördük.

Bunun sonucu olarak da özellikle ulusun elit grupları arasında dilini profesyonelce bilme konusundaki motivasyon azalmıştır. Bu da direkt olarak ulusal bilinç üzerine yansımıştır. Buradaki yasallık çok basittir: Ulusal "ben"in kurumsal korunmasında minimalleşme. Bugün Kazakistan Devleti "minimalize" olanı restore etmektedir. Bu restorasyon eşyanın doğası gereğidir ve doğru şekilde kavranmalıdır.[42]

1 İMER, Kamile (1998). **Türkiye'de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, s. 7-32.

2 TURAN; Şerafettin; (1990). **Türk Kültür Tarihi**; Bilgi Yayınevi, Ankara, s. 27.

3 GÖMEÇ, Saadettin; (1999). **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yay. Ankara 1999, s. 64-67.

4 TATİMOV, M; (1992). **Halık-Nama Nemese San Men Sana**. Almatı.

5 BARUTÇU ÖZÖNDER, F. S, (1999). “Genel Türklük Alanı Çerçevesinde Türk Dilinin Durumu, İleriye Dönük Bakış ve Yaklaşımlar”, **KÖK Araştırmalar**, I/1 Bahar 1999, s. 31-40.

6 FİERMAN, William, (1989). “Glasnost in praktice” **Central Asian Survey**, V. VIII. No: 2.

7 d’ENCAUSSE, H. C.; (1984). **Parçalanan İmparatorluk**, SİSAV Yay., Ankara, s. 251-254.

8 ROY, Oliver; (2000). **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**; Metis Yay. İstanbul, s. 229-230.

9 ULUDAĞ, İlhan; (1992). **Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo Ekonomik Analizleri**; TOOB Yay. Ankara, s. 281.

10 GİROUX, Alain; (1997). “Kazakistan, Asya Devinin Potansiyeli ve Ekonomik Modeli” **Unutkan Tarih, Sovyet Sonrası Türk Dilli Alan**, Hazırlayan Semih Vaner, Tercüme Ercan Eyüboğlu, Metis Yayınları İstanbul 1997, s. 323.

11 ULUDAĞ, **a.g.e.**, s. 280.

12 APENOV, M. M; (1998). Kazahi na puti knat syonalnomu vozrojdeniyu. **Cayasat** 32 (1).

13 KUT, Şule; (1994). “Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dış Politikaları”, **Bağımsızlığın İlk Yılları**, Derleyen Büşra Ersanlı Behar, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, s. 256.

14 GİROUX, **a.g.e.**, s. 325-326.

15 KURGANSKAIA, Valentina; (2000). “Kazakhstan: The Language Problem in the Context of Ethnic Relation”; **Central Asia and the Caucasus**, 2000-1

16 KURGANSKAIA, **a.g.e.**

17 **Ülkelerin Anayasaları**; (1999). TİKA Yay. Ankara, s. 121, 125, 133.

18 KHUSAINOV, Kobey; (1999). “Defining of ideentity and language Policy in Kazakistan”. **VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi**, İstanbul.

19 İSMAİL, Zeyneş; (1998). “Kazakistan’da İlkokul Ana Dili Ders Kitaplarının İncelenmesi”, **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi**, Sayı: 19, Haziran 1998, Ankara, s. 20-28.

20 KURGANSKAIA, **a.g.e.**,

21 Etnokulturnoe Obrazovanıe Kazakhistane, **Mysl**, No. 9, 1996, s. 71.

22 Etnokul’turnoe 1996: 70.

23 FİERMAN 1996, **a.g.e.**,

24 SARIBAYEV, Şora; (1995). “Kazak Dilindeki Güncel Terminolojik Sorunlar Hakkında”; **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi**; Sayı: 4, Aralık 1995, Ankara, 15.

25 AYTBAYULI, Ömirzak; (1998). “Türk Dillerinde Terimlerin Ortak Kullanılmasının Temel Prensipleri”, **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi**, Sayı 17, Şubat 1998, s. 7-12.

26 SATPAEV, D; (1999). “Osobennosti natsional’nogo Lobbizma, ” **Saiasat** February1999, s. 22.

27 **Yüzyılların Kavşağında**, Bilig Yayınları, Ankara 1997.

Tarihin Akışında, Om Yayınları, İstanbul 2000.

28 NAZARBAYEV 2000, **a.g.e.**, s. 20.

29 NAZARBAYEV 2000, **a.g.e.**, s. 23-24.

30 NAZARBAYEV 2000, **a.g.e.**, s. 24-25.

31 NAZARBAYEV 2000, **a.g.e.**, s. 47.

32 NAZARBAYEV 2000, **a.g.e.**, s. 47-48.

33 NAZARBAYEV 2000, **a.g.e.**, s. 48.

34 NAZARBAYEV 2000, **a.g.e.**, s. 49.

35 NAZARBAYEV 2000, **a.g.e.**, s. 49-50.

36 NAZARBAYEV 2000, **a.g.e.**, s. 50.

37 NAZARBAYEV 2000, **a.g.e.**, s. 50.

38 NAZARBAYEV 2000, **a.g.e.**, s. 50.

39 NAZARBAYEV 2000, **a.g.e.**, s. 85-86.

40 NAZARBAYEV 2000, **a.g.e.**, s. 132.

41 NAZARBAYEV 2000, **a.g.e.**, s. 132.

42 NAZARBAYEV 2000, **a.g.e.**, s. 135.APENOV, M. M; (1998). Kazahi na puti knat syonalnomu vozrojdeniyu. **Cayasat** 32 (1).

AYTBAYULI, Ömirzak; (1998). “Türk Dillerinde Terimlerin Ortak Kullanılmasının Temel Prensipleri”, **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi**, Sayı 17, Şubat 1998, s. 7-12.

BARUTÇU ÖZÖNDER, F. S, (1999). “Genel Türklük Alanı Çerçevesinde Türk Dilinin Durumu, İleriye Dönük Bakış ve Yaklaşımlar”, **KÖK Araştırmalar**, I/1 Bahar 1999, s. 31-40.

d’ENCAUSSE, H. C.; (1984). **Parçalanan İmparatorluk**, SİSAV Yay., Ankara,

“Etnokulturnoe obrazovanie v Kazakhstane” **Mysl**, no. 9, 1996.

FİERMAN, William, (1989). “Glasnost in praktice” **Central Asian Survey**, V. VIII. No: 2.

GİROUX, Alain; (1997). “Kazakistan, Asya Devinin Potansiyeli ve Ekonomik Modeli” **Unutkan Tarih, Sovyet Sonrası Türk Dilli Alan**, Hazırlayan Semih Vaner, Tercüme Ercan Eyüboğlu, Metis Yayınları İstanbul 1997, s. 318-333.

GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız; (1999). ”Alfabe ve Siyaset” **Atatürk’ün Harf Devrimi ve Türk Dünyasına Yansıması Sempozyumu, Bildiriler**, Trabzon 1999, s. 21-39.

GÖMEÇ, Saadettin; (1999). **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yay. Ankara 1999.

İMER, Kamile (1998). **Türkiye’de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

İSMAİL, Zeyneş; (1998). ”Kazakistan’da İlkokul Ana Dili Ders Kitaplarının İncelenmesi”, **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi**, Sayı: 19, Haziran 1998, Ankara. s. 20-28.

KHUSAINOV, Kobey; (1999). “Defining of ideentity and language policy in Kazakistan”. **VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi**, İstanbul.

KOLSTO, Pol; MALKOVA, Irina, (1997). “Is Kazakstan being Kazakified?” **Analysis of Current Events**; vol. 9, no: 11, November 1997pp. 1&3-.

KURGANSKAIA, Valentina; (2000). “Kazakhstan: The Language Problem in the Context of Ethnic Relation”; **Central Asia and the Caucasus, 2000-1**

KUT, Şule; (1994). “Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dış Politikaları”, **Bağımsızlığın İlk Yılları**, Derleyen Büşra Ersanlı Behar, Kültür Bakanlığı Yay., s. 243-280, Ankara.

NAZARBAYEV, Nursultan; (1997). **Yüzyılların Kavşağında**; Bilig Yay., Ankara, (2000). **Tarihin Akışında**; Om Yay. İstanbul.

ROY, Oliver; (2000). **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**; Metis Yay. İstanbul.

SARIBAYEV, Şora; (1995). “Kazak Dilindeki Güncel Terminolojik Sorunlar Hakkında”; **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi**; Sayı: 4, Aralık 1995, s. 14-15, Ankara.

SATPAEV, D; (1999). “Osobennosti natsional’nogo Lobbizma”, **Saiasat** February1999, s. 22.

TATİMOV, M; (1992). **Halık-Nama Nemese San Men Sana**. Almatı.

TURAN; Şerafettin; (1990). **Türk Kültür Tarihi**; Bilgi Yayınevi, Ankara.

ULUDAĞ, İlhan; (1992). **Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo Ekonomik Analizleri**; TOOB Yay. Ankara.

Ülkelerin Anayasaları; (1999). TİKA Yay. Ankara.

Muhtar Avezov ve Abay Yolu / Ekrem Ayan [s.424-428]

Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Kazak edebiyatının bir klasiği olan Muhtar Avezov, 1897 yılında Semey'e bağlı Çıngız'da dünyaya gelmiştir. Önceleri medresede, sonraları ise şehirlerdeki okullarda okudu ve 1919 yılında Semey'deki öğretmen okulunu bitirdi.[1] Babası Omarhan ile dedesi Avez eğitimli, aydın, çocuklarının eğitimine düşkün kültürlü insanlardır ve Kazakların ünlü şairi Abay'ın da hemşehrisi ve arkadaşlarıdır. Dedesi, Muhtar Avezov'u dini konularda bilgi sahibi olması için bozkır mollasının yanına verir ve bir yandan da ona Abay'ın şiirlerini ezberletir. İşte bu zamanda Avezov'un Kazak edebiyatına olan ilgisi artmaya başlar. Kitap okuma tutkusu artar ve destan, hikaye ve masalları bıkmadan dinler. Özlü sözleri ezberleyerek kendini geliştirir.[2]

On bir yaşında iken babasını kaybettikten sonra amcası Kasımbay'ın yanına gider ve amcası onun eğitimini tamamlamasına yardımcı olur. 1922 yılında, azat dinleyicisi sıfatı ile Taşkent'teki Orta Asya Devlet Üniversitesi'ne girer. Bir yıl sonra buradan Leningrad Üniversitesi'nin filoloji bölümüne geçer. 1928 yılında yüksek tahsilini tamamlayıp Taşkent'e döner ve Taşkent Üniversitesi'nin Şark Fakültesi'nde yüksek lisansını tamamlar.[3]

1946'dan ölümüne kadar Kazakistan Devlet Üniversitesi ve Kazakistan İlimler Akademisi'nde profesör olarak görev yapar. 1952 yılında filoloji doktoru unvanını alır. 1961 yılında Moskova'da ölür.[4]

Muhtar Avezov, sanatla ilgili çalışmalarına 1917 yılında başlamıştır. Sovyetler Birliği'nde yaşamasına ve Kazakistan Sovyeti'ne üye olmasına rağmen, hiçbir zaman partinin menfaatleri uğruna yazılar yazmamış, bilimi, hakkı, emeği, gerçeği öne almıştır. Kazak dünyası etrafında daima evrensele ulaşmayı hedeflemiştir. Onun için gerçek; halkın yaşantısı, duygu ve düşünce dünyasıdır.[5] Ve bu gerçeği yazmış olduğu hikayeleri, tiyatroları, romanı ve tenkit eserlerinde göstermiştir.

Avezov, hangi konuda olursa olsun, ister Kazak edebiyatındaki realist unsurlarını, ister Şokan Velihanov ile Dostoyevski ilişkisini; ister günümüz romancılığının problemlerini, Orta Asya cumhuriyetlerinin milli gelişimini, isterse Kazak folklorunu ele alsın bütün bunlarla beraber onun kişiliğine ait bir özellik vardır. Bu, insanların birbirleriyle olan iyi-kötü ilişkilerinin, açıklık ortamında gelişebileceğine olan inancından kaynaklanmaktadır.[6]

Muhtar Avezov'un, halkın tarihine, kültürüne, kaderine özenle gönül vermesi, büyük bir sanatçılık borcu hissetmesi, hayatı boyunca çeşitli bilim dallarına yönelmesini sağlamıştır.[7] Böylece Avezov, sosyal, siyasî, tarihî olaylar, halk yaşantısına dâir konularda eserler vermiştir.

Avezov, büyük nesir yazarı, oyun yazarı, çevirmen, eleştirici olmakla birlikte âlim idi. İlklerin içerisinde, Kazak edebiyatını tanıtmada en büyük rolü oynamıştır. 1927 yılında yayınladığı "Edebiyat Tarihi" adlı eseriyle, Kazak edebiyat tarihini ilk defa ilmi açıdan inceleyen değerli araştırmacılardan birisi oldu.[8]

İlk eseri ise, bundan on yıl önce yazdığı “Enlik Kebek” adlı tiyatro oyunu idi. Bu eser, seyircileri derinden etkileyen ilk Kazak dramıdır.[9] Ünlü Kazak yazarı Sabit Mukanov, Avezov için; “Kazak tiyatrosuna dramı sokan M. Avezov’dur. Avezov’a kadar Kazak edebiyatında ciddi piyesler yoktu. Kazak tiyatrosunun yolu Avezov’un ‘Enlik Kebek’ piyesiyle başlar” demiştir.[10]

Avezov ilk hikayesini 1921 yılında, henüz 24 yaşındayken yazmıştır. Bu “Korumasızların Günü” adlı hikayedir. Avezov’un bu ilk hikayesinde özgün bir sanat hakimdir. Akıcı dil, mükemmel bir üslûp, değişik insan tiplemeleri, inceden bir lirizm, engin psikolojik yaklaşımlar neticesinde belirginleşen gerçek bir sosyal çevrenin apaçık bir manzarasını veren berrak bir gerçeklikten oluşmaktadır.[11] Yazar bundan sonra birçok hikaye yazmıştır. Ve bu hikayelerin her biri büyük ilgi görmüştür.

Avezov birçok hikaye ve romanın, 20’den fazla piyesin müellîfi olmasının yanında yaptığı tercümelerle de dikkati çekmektedir. W. Shakespeare’in “Otello”; N. V. Gogol’un “Müfettiş”; K. Trevoy’un “Lyubov Yarovaya”; N. Pogodin’in “Aristokratlar” piyesi; Avezov’un tercümesi sayesinde Kazak tiyatrosunda oynanmıştır.[12]

Muhtar Avezov’un birçok alanda eser vermesi, üstün yeteneğinin yanı sıra bitmek tükenmek bilmeyen çalışma azminden de kaynaklanmaktadır. İşte bu azim neticesinde, kendisini ve Kazak halkını, edebiyatını, kültürünü, folklorunu dünyaya tanıtan ve en iyi şekilde temsil eden “Abay Yolu” romanını yazmıştır.

“Abay Yolu” romanı Avezov adının ebediyen yaşamasını sağlayan ve onu “sönmeyen yıldızlar”dan birisi yapan dünya çapında önemli bir eserdir. Bu eser dört cilttir ve destan-roman olarak nitelendirilir. Dört cildin birinci cildi 1942, ikinci cildi 1947, üçüncü cildi 1950 yılında “Akın (şair)”, dördüncü cildi ise 1952 yılında “Abay Jolı (Yolu)” adıyla yayımlanmıştır ve bütün ciltleri 1956 yılında “Abay Yolu” adıyla çıkartılmıştır.[13]

Muhtar Avezov’un Kazak halkının geçmişteki yaşantısını öğrenmek istemesi ve bu konuda pek çok kitap okuması, “Abay” romanını yazmaya hazırlanmada hedefe doğru atılan ilk adımı olmuştur. Bu, bütün yazarlık hayatının en önemli işi olmuştur. Uzun çalışma hayatı boyunca öncelikle Abay’ın çalışmalarından güç aldı ve halktan topladığı bilgileri kağıda geçirdi. Kazak halkının yaşamındaki çeşitli sosyal olayları ve değişimleri derinlemesine inceledi. Bu birikimler sonucunda da “Abay Yolu” romanını yazdı.[14] Avezov “Abay Yolu” romanı üzerinde nasıl çalıştığını kendisi şöyle anlatmaktadır: “Devrimden önceki yarım yüzyıllık Kazak halkının yaşantısını göstermek için Abay’ın kişiliğini oluşturmayı seçtim. Kahramanımın doğup büyüdüğü kasabadan olduğumdan gençlik dönemlerinde Abay’ı iyi tanıyan zamandaşları, arkadaşları, dede ve nineler ile onun hakkında konuşma imkanı bulma şansına erdim.

Abay’ın biyografisi hakkında doküman toplama işine özellikle 1930 yılından sonra giriştim. Abay hakkında onun zamanında yaşamış kişilerin ağzından derlediklerim 1933 yılından itibaren basılıp yayınlanmaya başladı. Romanda bulunan şahsiyetler, boylar, aşiretler, tarihi mekanların hepsi gerçek

adlarıdır. Romanda unutulanlar oldukça azdır. Bütün kitaplarda halkın tarihi gelişme sürecini göstermeye çalıştım."[15]

Kazak edebiyatının büyük bir klasiği olan Abay'ın hazinesi, Muhtar Avezov'un bütün kalbiyle giriştiği bir ilmi sanat arayışına ihtiras ve manevi destek veren tükenmez bir manevi güç kaynağı halini almıştır. Ne karalamaları, ne günlüğü, ne hatıratı, ne arşiv malumatı olan ayrıca kendi döneminde bir bilmece olarak yaşayan şair hakkında yalnız bir araştırmacının bu kadar kapsamlı ilmi araştırmalar yapması ve bütün dünya okuyucularına yeteneği karşısında diz çöktüren eşsiz sanat eserleri yazması, dünya edebiyatı tarihinde çok nadir tesadüf edilen ve tekrarı olmayan bir edebi olaydır.[16]

Cengiz Aytmatov, Muhtar Avezov'un "Abay Yolu" romanı için şunları söylemiştir:

"Muhtar Avezov'u dünyaya tanıtan şaheseri 'Abay Yolu' adlı büyük eseridir. Göçebe köhne dünyanın yıkılışı döneminde gerçekleri düşünerek halkın kaderini dile getiren, bununla bizim kim olduğumuzu, yani dünyaya nasıl geldiğimizi, neyle geldiğimizi tanıtma görevini Muhtar Avezov kendisi üstlendi. Bana göre, bu onun kendi sanatsal hacetinden, büyük tarihi olan Kazak halkının hacetinden doğmuş Kazak milletinin yeni nesli kendi geçmişine kendi gözüyle bakması lazımdı. Milletin bu kendi gözü Muhtar Avezov'du. Yazarla halk arasındaki hacetin yazılması gibi Avezov'un kaleminden kuvvetli dalga olarak sahile vurdu ve Kazak halkının büyük eseri meydana geldi.

Avezov'un güçlü istidadından doğan, ulu ustanın eliyle yaptığı eser bugün bizi göz yetmez büyüklüğüyle, dipsiz derinliğiyle hayret ettiriyor, insanı kendine çekiyor, bireylerin mücadelesi toplumun mücadelesiyle birleşince çok duygulanıyoruz. İşte, Avezov'un büyük eserinin sayfalarında geçmiş günlerin olaylarının ortasından, insanların adalet için mücadeleleri gölgesinden, mücadele sırasındaki durumları ile amaca ulaşmak için verdikleri gayretler, bizim önümüze önündeki bütün engellere rağmen onları aşıp çiğneyen halk kahramanlığını gösterdi. İnsanların paha biçilemez haysiyetleri ve o zamanki hayalleri ve ülkeleri gözümüzün önüne getiriyor. Ve bunların hepsi Kazak tarihindeki tamamen bir devrin belgesi seviyesinde yapılmış. Avezov bizim köhne eski tarihimizi yeniden diriltti, geçmiş ile gelecek arasında köprü kurdu ve o zamanki Kazak bozkırında cereyan eden tarihi süreçlerin anlamını herkese açık bir şekilde gösterdi. Usta betimleyici M. Avezov halk tarihin, kahramanlarla, karakterler ve insan kaderiyle kahramanların ilahi gücüyle yapmış olduğu bu kahramanlar kendi devrinin şeceresini gösterdi. Kazakların hakiki milli karakterini tanıtmasıyla beraber her millete, her halka ortak çok kıymetli, değerli sanat eserini dünyaya getirdi."[17]

Avezov, uzun araştırmaları neticesinde yazdığı "Abay Yolu" romanında, Abay'ın yaşadığı dönemdeki feodal yapıyı, Kazak topraklarındaki keskin sınıf mücadelesini, sınıfsal çözülmeleri, Kazak halkının göçebe hayat tarzını, sosyal dengesizliği, bununla birlikte Batı medeniyetinin ileriye yönelik tesirlerini tam olarak ve açık bir şekilde göstermeyi başarmıştır.[18]

Kazak halkının binlerce yıllık kültür birikimi Abay'ı, Abay Avezov'u, Avezov da Abay Yolu'nu yaratmıştır. Bu devamlı bir devinim içindedir ve kaynağını Kazak halkının yaşayış ve düşüncesinden almaktadır. Bu devinimi şema ile gösterebiliriz.

Kazak Kültürü

Abay Abay Yolu

Muhtar Avezov

Kazak Kültürü, Abay, Muhtar Avezov ve netice Abay Yolu'nu oluşturan süreklikte romanın adının Abay Yolu olması tesadüf değildir. "Abay" aydınlığın sembolüdür. Bu yol gelecek nesiller için de bir yol, bir ışık kaynağıdır.[19]

Yazar, "Abay Yolu" romanındaki ışığı diğer eserlerinde de vermiş ve bunu Abay yolu romanında bütün dünyaya yaymıştır. Gerçekçiliği, en büyük rehber olarak göstermiştir.

Avezov, sanat dünyasında insanın ruhu ve tenini, düşüncesini ve hareketini kendi aralarında bakış içinde, özel şiirsel diliyle anlatır. Kahramanın düşünce ve şuur alemini onun dış haliyle, işvesiyle, hareketiyle zenginleştirerek tasvir etmede değişmeyen ölçüsü, buna bağlı olan kuralı almamıştır. Kahramanın çevreyle, durumla olan ilişkisi, onun davranışları, dış görünüşünü anlatmaktan iç dünyasını tahlil ederken, ustalığının en güzel örneklerini vermektedir.[20] Halkın sanatını, hayatını ve en ince ayrıntılarıyla, nakış işler gibi anlatmış ve kahramanın hayatında, duygu ve düşüncesinde, kişilerin kendi aralarındaki ilişkilerde, dünya görüşlerinin farklılığında sanattaki ustalığını tam anlamıyla gözler önüne sermektedir.[21]

Avezov, tiyatro eserlerinde, hikayelerinde gösterdiği edebi becerisini, sanatını "Abay Yolu" romanında zirveye çıkarmıştır. "Abay Yolu" hem Avezov'u hem de sanatını dünyaya açan bir anahtar vazifesini görmüştür. Eserdeki şiirsel dil, üslup, anlatımdaki tasvirler, ruh halini yansıtan yüz ifadeleri, mutlulukların, üzüntülerin, heyecanların harekete yansıtılmasındaki sanatsal başarı, sanatının son derece yüksek başarıya ulaştığının işaretleridir.

Bu roman, sanatsal erginlik ve maharetlerin çok çeşitli olması bakımından Kazak edebiyatında en önemli yere sahiptir. Bu eser tam anlamıyla Kazak halkının kendisidir. Tasvirler yazar tarafından büyük bir beceri örneğiyle verilir. O, yeteneğini kahramanın sadece dış görünüşünde değil, onun manevi dünyasını açmak için de kullanır.[22] Bu tasvirler büyük bir canlılıkla tabiatta da kullanılmıştır. Eser okunurken havanın serinliği, esen rüzgar hissedilir. Tabiat merhameti ve acımasızlığıyla birlikte en canlı halde tasvir edilir.

Abay Yolu, yazarın adeta sanatının meyvelerini topladığı bir ağaç olmuştur. Yazar, bu eseriyle 1949 yılında "Devlet", 1959 yılında ise "Lenin Ödülü" almıştır.

Muhtar Avezov'un Kazak edebiyatı ve edebiyat tarihine kazandırdığı pek çok eser bulunmaktadır. Onun bilimsel ve sanatsal çalışmaları Kazakistan'da 1979-85 yıllarında 20 cilt halinde basılmıştır. Ali Abbas Çınar'ın bu konuda verdiği bilgilere göre bu çalışmalar şunlardır:

I. Cilt:

Hikayeler: 1. Korğansızdın Kuni, 2. Okığan Azamat, 3. Kır Suretteri, 4. Kır Engimenleri, 5. Üylenüv, 6. Sönip Januv, 7. Kim Kineli, 8. Eskilik KölenkesindZZe, 9. Jetim, 10. Barıtma, 11. Kineşil

Boyjetken, 12. Burkit Anşılığının Suretteri, 13. Karalı Suluv, 14. Juvandık, 15. Üş Kün, 16. Bilekke Bilek, 17. İzder, 18. Kum Men Askar, 19. Şatkalan.

II. Cilt:

Hikayeler: 1. Kökserek, 2. Karaş-Karaş Okiğası, 3. Kıylı Zaman, 4. Burkitşi, 5. Tatyana'nın Küni, 6. Kasennin Kubılıstarı, 7. Şınğıstav, 8. Asıl Nesiller.

III. Cilt:

Abay Jolı (roman, 1. cilt)

IV. Cilt:

Abay Jolı (roman, 2. cilt)

V. Cilt:

Abay Jolı (roman, 3. cilt)

VI. Cilt:

Abay Jolı (roman, 4. cilt)

VII.Cilt:

Denemeler: 1. Türkistan Solay Tuvğan, 2. Öntüstik Saparınan, 3. Şayandağı Şeşen Kereken, 4. Ösken Örken (roman), 5. Tuman Ayığarda (roman eskizleri).

VIII. Cilt:

Denemeler: 1. Juvalı Kolhozşısı, 2. Köktemnen beri, 3. Söz Alğan Tavsağız ben Köksağız, 4. Isteri söyleydi, 5. Karğalı Savhozunda Ötkizgen Tört Kün, 6. Baymukametulu Joldas, 7. Ol Küngi Almatı, 8. Medeniyetti Kazakistan, 9. Er Tınısın Otan Deytin Kün Bugin, 10. Erlik-Eldik Sını, 11. Konveyerde Küy Mığım, 12. Jenemiz Biz, Jenemiz, 13. Asıl Eldin Alıp Ulı, 14. Şabdar Erge May Ne Der, 15. Akın Elinde, 16. Jır Jalavı Amankeldi, 17. Kazak Bölimi, 18. Er Serigi Sergek Oy, 19. Halıktın Gasırlık Jırı, 20. Üşkonır Jaylavında, 21. Voroşilov Atındağı Kolhozda, 22. Onın Atı Ekinşi, 23. Ayel Jolı (Film Senaryosu), 24. Amerika Aserleri, 25. İndiya Oçerkteri.

IX. Cilt:

Piyesler: 1. Enlik-Kebek, 2. Beybişe-Tokal, 3. Karagöz, 4. Oktyabr Üşin, 5. Tüngi Sarın, 6. Ayman-Şolpan, 7. Tas Tülek.

X. Cilt:

Piyesler: 1. Tartıs, 2. Alma Bağında, 3. Şekerada, 4. Beket, 5. Ak Kayın, 6. Abay (Trajedi), 7. Abay Librettosu

XI. Cilt:

Piyesler: 1. Akan-Zayra, 2. Namıs Gvardiyası, 3. Sın Sağatta, 4. Kara Kıpşak Koblandı, 5. Asıl Nesiller, 6. Bes Dos (libretto), 7. Abay (film senaryosu).

XII. Cilt:

Piyesler: 1. Abay, 2. Alva, 3. Dos-Bedel Dos, 4. Kalkamani Mamır (Libretto, Rusça), 5. Stepnoy Batır (Rusça), 6. V. Naşem Sovhoze (Libretto, Rusça), 7. Rayhan

XIII. Cilt:

Piyesler: 1. Revizor, 2. Lyubov Yarovaya, 3. Otello (trajedi), 4. Asavğa Tusav (komedi), 5. Korkınış.

XIV. Cilt:

Çeviriler: 1. İ. Turgenev, "Dvoryan Uyası (roman)", 2. L. Tolstoy, "Toy Tarkar (hikaye)", 3. L. Tolstoy, "Budda (hikaye)", 4. L. Tolstoy "Bulka (hikaye)", 5. A. Çehov, "Akkaska (hikaye)", 6. C. London, "Kaskır (hikaye)", Y. Vagner, "Jerdin JaratıksıJayındağı Angimeler (hikaye)", 7. N. Pogodin, "Aksüyekter (Piyes)".

Çeviri Hakkındaki Yazılar: 1."Dvorya Uyası" Romanının Avdarması Turalı, 2. Körken Avdarmanın Keybir Teoriyalık Meseleleri, 3. Puşkin'di Kazakşağa Avdaruv Teciribeleri Turalı, 4. Jan Kene (Piyes).

XV. Cilt:

Makaleler-Araştırmalar: 1. Adamdık Negizi Ayel, 2. Okuvdağı Kurbılarına, 3. Filosofiya Jayınan, 4. Ğılım Tili, 5. Okuv Tisi, 6. Eskerüv Kerek, 7. Kazak Okığandarına Aşık Hat, 8. Bugingi Zor Mindet, 9. Kazak Kızmetkerlerinin Mindeti, 10. Eginge Dayındalındar, 11. Kazakistan Elşilerinin Habarı, 12. Halık Adebiyeti Turalı, 13. Kobılandı Batır, 14. Şanşar Jurnalı, 15. Jalpı Teatr Öneri Men Kazak Teatrı, 16. Kazakstan Memleket Teatrı, 17. Kazak Şaruva Jastar Mektebine Arnalğan Programma Jene Tüsinik Hat, 18. Kazakstan Memleket Teatrının Jetı Jıldığı Jene Aldağı Mindetteri, 19. Abaytanuv Maseleleri, 20. Bukar Jırav, 21. Mahabbet, 22. Bektik Kulavğa Aynalıp Öndiris Kapitalı Devirley Bastağan Kezdin Adebiyeti, 23. Şortanbay Şığarmaları, 24. Abubekir, 25. Şangerey, 26. K. Trehletiyu Kirrepspubliki.

XVI. Cilt

Edebiyat Tarihi: 1. Sırşıldık Salt Ölenderi, 2. Batırlar Angimesi, 3. Kişi Batırlar, 4. El Poemaları, 5. Tarihi Ölender, 6. Ertegi, 7. Aytıs Ölender, 8. XVII-XIX Gasır Akındarı

Siyasi Yazılar: 1. Kazakstan, 2. Kenes Odağı, 3. Novıy Aul.

XVII. Cilt

Makaleler Araştırmalar: 1. Teatr, Muzıka Kadrı, 2. Jaksı Piesa Saparı Adebiyet Belgisi, 3. Üzindiler, 4. Kız Jibek Kanday, 5. "Sosyaldı Kazakstan"nın Baskarmasına Aşık Hat, 6. Ak Ayu Turalı, 7. Kalmakannan Ne Tiler Edik, 8. Kazakstan'nın körkemöneri, 9. Kozı Körpeş-Bayan Suluv Turalı, 10.

Elübay Ömirzakov, 11. En Dana Zandı, En Jas Memleket, 12. Koş Bol, 13. Şmşıl Takabbar Akın, 14. “Revizor’dın Avdarması Turalı, 15. Ömiri Ülgi, Enbegi Tavday Jazuvşı, 16. Tarğın Turalı, 17. Alğaşkı Aser, 18. “Yevgeniy Ünegin”in Kazakşası Turalı, 19. Kazak Sahnasındağı Avdarma Piesalar, 20. Erlik Etken Kollektiv, 21. Ulı Uran-Otan Uranı, 22. Muhtar Joldastın Sözi, 23. Tarih Putevkasın Bergen Adam, 24. Mengi Jasaytın Akın: Şota Rustaveli, 25. Körkem Jırdın Ulı Akını, 26. Adebiyet Hrestomatiyasman, 27. Dindi Aşkereleytin Piesa, 28. Ardaktı Jake, 29. Jumbak Turalı, 30. Zor Bağalı Siy, 31. Abdilda Akın, 32. Jaksı Smğa Jap Pida, 33. Kazak Halkının Eposı Men Folklorı, 34. Kazak Adebiyetinin Tarihin Jasav Maseleleri, 35. Kozı Körpeş-Bayan Suluv, 36. Kız Jibek, 37. Aytıs Ölenderi.

XVIII. Cilt

Araştırmalar: 1. Zerttewler, 2. Ons Klassikteri Jene Abay, 3. Î.A. Krılow, 4. Abay Elinde Ötkizilgen Mereke, 5. Körgen, Sezgen Taylardan, 6. Abay Enbekterinin Biyik Nuanası, 7. Kazog Halkının Ulı Akını, 8. Abaytın Ömir Bayanı, 9. Abay (İbrahim) Kunanbaev (1885-1904), 10. Halıktız Ğasırlıg Jırı, 11. Jambıltın Aytustakı Öneri, 12. Ertegiler.

Makaleler: 1. Bizdin Eldin Salt-Sawığı, 2. İkilikti Sapar, 3. Enbegim-Ulı Otanımdiki, 4. Akının Özbek Önerindegi Beynesi, 5. Jolı Ken Jazüwşi, 6. Halıg Artisi, 7. Alişer Nawaiy, 8. Ulı Oyşılsınşı, 9. Abdilla Tajibaev, 10. Kazak Halkınm Zor Galimi, 11. Bağalı Enbek, 12. Keybir Ult Jazüwşılarının Romandan Tuwralı, 13. Öner Örinde, 14. Möngilik Kepeli Malik Gab Tuvvllinge Wawap Hat, 15. Ömir Men Şırgama, 16. Lüçşiy Drug Natsionanıh Literatür, 17. Za Bolşe Hydowestvennıge Obob, 18. Şeniya, 19. Dwambul İnarodnıye Akını, 20. Mudrıy Perets, 21. Naşedşiy Yunoct Svoyu Tusinikteri.

XIX. Cilt

Araştırmalar: 1. Abaytanuv Jene Manas Turalı Zerttewler, 2. Puskin Men Abay, 3. Abay Murası Tayında, 4. Abay Künenbayev Tuarçestuocu Zerttew Dinmanın Möseleleri, 5. Ulı Akın, Agartuwşı-Abay Kunanbaev, 6. Harodnosta Realizm Abaya, 7. “Manas” Geraçeşkaya Poema Kırgızs Koga Naroda Kırgizskiy Geroiçeskiy Epos-Manas.

Makalalar, Fikirler: 1. Traditsi, Puckoğa Realizma; 2. Kazaskaya Dorevolgutsionnaya Literatura, 3. Puşkin; 4. Bratskie Literatür, 5. Sovetskogo Sostoka, 6. Zametki O Teori; 7. Sovetskay Dramı, 8. Obşeefedelo Sovetskih Leteratorov, 9. Kolonializma Pozor, 10. Veya Naşa Kultura Zamir, 11. Vısokoe Prizvanie, 12. Suet Zari Negasimay, 13. Osobennasti Razvitiya Literatür Sotsialisti Çeskih Natsiy, 14. Ibray Altınsarin-Kazak Medeniyetinin Zor Kayretkeri, 15. Til Jene Edebiyet Meselesi, 16. Tağı da Körken Edebiyetti Turalı, 17. “Altay Jüregi” Turalı, 18. Jürekpen Tuwısgandar, 19. Redaktsiyanın Surawlarına Oray, 20. Kazakstan Jazüwşılarının III Sezin Aşardagı Sözi, 21. Realistik Drama Jolmda, 22. Baysaldı Zerttew Kajet, 23. Söt Saparga Dos Niet, 24. Söz-Kitap Dastın Joninde, 25. Aldagıjılga asgm Dilek, 26. Düniyejüzilik Manızı Bar Okiga, 27. Kasiyetti Kaza, 28. Miliard, Oktyabh Örkeni, 29. Öner Algısı, 30. Altınday Asıl Bolaşaktı Urpak Bar, 31. Kazaktın Avız Edebiyeti, 32. Ana Tılı Edebiyetin Süyinder, 33. SSVR Haliktan Adebiyetinin Örkendevi, 34. Respublikanın Jarkın Jolı, 35. Tüsinikter

XX. Cilt

Abay Meseleleri: 1. Abay (İbrahim) Kunanbayulı, 2. Velikiy Sın Naroda, 3. Kak Rabotala Nad Romanami “Abay”; 4. uTut Abaya”

Makaleler, Fikirler: 1. F. M. Dostoyevskiy; 2. Çokan Valihanov, 3. Razmışteniya Ob Epose Zemiletki, 4. Reç Na Plenarnom Zasedanii Konferentsii Pisateleysfran, 5. Azii i Afriki ve Taşkente, 6. Bratutuo Naşih Literatür Narodov Sredney Azii i Kazahstana V epohu Sotsializma, 7. İz İstorii Kzahskoy Literaturi, 8. İri Okımıstı, 9. Ümit, 10. Urpakka-İygitilek, 11. Jürek Algısı, 12. Oyangan Halıktar Üni, 13. Üzilmes Dastık Örenimiz, 14. Önerge Önege, 15. Partiyo Tuwralı Oylar, 16. Ebedi Murağa Arnalğan Konferentsiyadağı Konunda Söz, 17. Bizdin Jawapkerşiliğimiz Ekel Dastık Kolındı, 18. Bawırlarım, 19. Zaman Parti, 20. Kayta Tuwgan Haliktın Edebiyeti, 21. J. L. Kelgendey Janalık Sezmemiz, 22. “Rüstem-Dastan Poevrasma Algısöz, 23. Togordın Kemengerligi, 24. Şakanturalı Stsenariyden Eser, 25. Este Bolar Sözder, 26. Tüsinikter.”[23]

1 Avezov, M., **Folklor Yazıları**, Hazırlayan: Ali Abbas Çınar, Ankara 1997, Bilig Yayınları, s. 3.

2 Avezov, **Hikâyeler**, Aktaran: İsmail, Zeyneş-A. Güngör, Ankara 1997, Bilig Yayınları, s. 7.

3 Kazımoğlu, S., **Türk Toplulukları Edebiyatı-I**., Ankara 1994, Ecdâd Yayınları, s. 216.

4 **Türk Dünyasi El Kitabı-IV**, Edebiyat (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), Ankara 1998, Türk Kültürünü Araştırmalar Enstitüsü Yayınları, s. 445.

5 Avezov, M., **Folklor Yazıları**, s. 11.

6 Avezov, **a.g.e.,** s. 12.

7 Berdibay, R., “Dahi Bilimadamı.”, **Muhtar Avezov Hakkında Makaleler**. Ankara 1997, Bilig Yayınları, s. 49-50.

8 Iskakov, D., “Genel Bir Değerlendirme”, **Muhtar Avezov Hakkında Makaleler**, Ankara 1997, Bilig Yayınları, s. 109.

9 Cumaşuli, H., “Muhtar Avezov’un Yazarlığı”, **Muhtar Avezov Hakkında Makaleler**, Ankara 1996, Bilig Yayınları, s. 116.

10 Avezov, M., **Folklor Yazıları**, s. 9.

11 Avezov, **Hikâyeler**, s. 9.

12 Kazımoğlu, **a.g.e.,** s. 217.

13 Avezov, M., **Folklor Yazıları**, s. 29.

14 Avezov, **Hikâyeler**, s. 10.

15 Avezov, **a.g.e.,** s. 30.

16 Mirzahmetuli, M., “Muhtar Avezov, Abay Dünyası Alimi”, **Muhtar Avezov Hakkında Makaleler**, Ankara 1997, Bilig Yayınları, s. 23.

17 Aytmatov, C., **“Üstad Hakkında Söz”**, Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi, Muhtar Avezov Özel Sayısı, S. 14, Agustos 1996, s. 8.

18 Avezov, M., **Folklor Yazıları**, s. 33.

19 **A.g.e.,** s. 38.

20 Dadabayev, J., “Yazarın Sanat Hürriyeti ve Karakter Gerçekçiliği”, **Muhtar Avezov Hakkında Makaleler**, Ankara 1997, Bilig Yayınları, s. 80.

21 Avezov, **a.g.e.,** s. 38.

22 Avezov, **a.g.e.,** s. 41.

23 Avezov, **a.g.e.,** s. 17-23.

AVEZOV, **M**. 1997a **Hikâyeler**. Aktaran: İsmail, Zeyneş-A. Güngör. Ankara: Bilig Yayınları, 411 S; 1997b **Folklor Yazıları**. Hazırlayan: Ali Abbas Çınar. Ankara: Bilig Yayınları, 306 S.

AYTMATOV, **C**. 1996 **“**Üstad Hakkında Söz**”**. **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi, Muhtar Avezov Özel Sayısı**, S. 14, Agustos, 7-9.

BERDİBAY, **R**. 1997 “Dahi Bilimadamı”. **Muhtar Avezov Hakkında Makaleler**. Ankara: Bilig Yayınları, 46-58.

CUMAŞULI, **H**. 1996 “Muhtar Avezov’un Yazarlığı”. **Muhtar Avezov Hakkında Makaleler**. Ankara: Bilig Yayınları, 112-126.

DADABAYEV, **J**. 1997 “Yazarın Sanat Hürriyeti ve Karakter Gerçekçiliği”. **Muhtar Avezov Hakkında Makaleler**. Ankara: Bilig Yayınları, 78-93.

İSKAKOV, **D**. 1997 “Genel Bir Değerlendirme”. **Muhtar Avezov Hakkında Makaleler**, Ankara: Bilig Yayınları, 94-111.

KAZIMOĞLU, **S**. 1994 **Türk Toplulukları Edebiyatı-I**. Ankara: Ecdâd Yayınları. 253 S.

MİRZAHMETULI, **M**. 1997 “Muhtar Avezov, Abay Dünyası Alimi”. **Muhtar Avezov Hakkında Makaleler**. Ankara: Bilig Yayınları, 21-33.

TÜRK DÜNYASI EL KİTABI-IV. 1998 Edebiyat (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları). Ankara: Türk Kültürünü Araştırmalar Enstitüsü Yayınları.

D. Kültür ve Düşünce Hayatı

Kazak Göçebe Kültürünün Karakteri / Prof. Dr. Aigül Bokayeva [s.429-437]

Karaganda Devlet Üniversitesi / Kazakistan

Kazakistan toprakları oldukça geniştir. Çok eski zamanlardan beri Kazakistan toprakları, burada yaşayan insanların, kavimlerin kültürel gelişimlerinde silinmez izler bırakarak birçok tarihi olaya sahne olmuştur.

Eski zamanlardan bu yana Kazakistan toprakları göçebe kavimlerce işgal edildi: Sakalar, Hunlar ve eski Türkler. Birinci yüzyıldan beri Kıpçaklar, Kimekler ve Kanglılar gibi Türk kavimleri göçebe bir yaşama doğru yönelmeye başladılar.

Kazak kültürü doğu ve Avrasya tarzı kültüre aittir. Bilim adamları Kazakların atalarının Türk göçebe medeniyetinin temsilcileri olduğunu hesaba katarak, tarzların öne sürülen bu ayrımının meşru olduğunu düşünürler.

Bir millet olarak Kazaklar Türk kültürünün bağrından kopmuşlardır. Yirminci yüzyılın başında önceki göçebe yaşam şeklini korumuş olanlarsa çok azdır.

Göçebelik, ekonomik faaliyetin özel bir şeklidir ve bunu yaşam tarzıyla bağdaştırır. Kazakistan toprağı, M.Ö. ilk bin yıl başlarında uygulanan göçebe sığır yetiştiriciliğinin özünün çıktığı Avrasya bölgesine dahil edilir.

M.Ö. ilk bin yılın ortalarında üç çeşit sığır yetiştiriciliğine dayalı ekonomi vardı: Göçebe (Batı ve Orta Kazakistan), yarı göçebe (Yedisu ve Doğu Kazakistan) ve yerleşikler (Güney Kazakistan). Her sığır yetiştiriciliğine dayalı ekonomi bir göçebe hayatını yönlendirebilecek biçimlere ve çaplara sahipti (3 bin km'den 5 bin km'ye kadar).

Tarihsel ve kültürel başarı ve eski ve yeni kuşaklar arasındaki aktif iletişim, bütün Kazakistan kavimleri arasında paylaşılan sosyo-ekonomik ilişkilerin bir sonucudur. Sakalar, Vusunlar, Kıpçaklar, Kang-yü'ler ve Kimekler eski kavimlerinin maddi ve manevi başarıları Kazakların son dönemdeki kültürlerini oluşturmada temeldir. Bu genetik bağ, hanehalkı faaliyetlerinde doğal bir şekilde sürdürülür ve hala mevcuttur.

Göçebeliğin büyük bir kısmı Doğunun geneline yayıldı. Bu yüzden bölge göçebe kültürü özellikleri ve göçebeler tarihi çalışmaları için çok büyük bir öneme sahiptir. "Göçebelik" terimiyle adlandırılan gerçeklik, insan gruplarının başka bir mekana geçişidir. Aslında göçebelik, çoğu zaman kuraklığın meydana geldiği bölgelerde sığır yetiştiriciliği uygulamasıyla ilişkilidir. Su ve mevsimlik otlak arayışı ve aynı zamanda hayvanların yer değiştirmesi gerekliliği vardır. Mekanın özel koşullarda endüstriyel faaliyetlere tahsis edilmesinin ilk sonucu, göçebeliğin çok farklı türlerinin olmasıdır. Direnmenin hiç olmadığı ve hatta toprak kavramının olmadığı varsayılan gerçek göçebelik düzen ve

gerçek yerleşik düzen arasında sığır türlerine dayanan bir çok çeşit göçebelik vardır. Bunlar yarı göçebelik, yarı yerleşik, dikey göçebelik ve dönemsel olmayan göçebeliktir. Göçebelik ve yarı, göçebelik arasında dikkatli bir ayrım yapılmalıdır.

Göçebelik, düşünülen bütün insan grubunun ve dağlardaki sığırların geçişini varsayar. Yarı-göçebelik, hayvanların yerleşik nüfusa ait olması demektir ve hayvanlar sadece onları koruyan bir kaç kişiyle beraber giderler. Göçebelik, gruplar arasındaki insan ayrımının başlıca akrabalık bağlarına dayalı evlilikler sayesinde tek-doğrusal akrabalık ilişkileri prensibiyle ayarlandığı doğal gruplardır.

Sığır yetiştiren grupların çoğunluğunun bir sonraki karakteristik özelliği özel yaşam organizasyon şekilleri, kamu yaşamı organizasyon şekilleri, sürülerin özel ayrımı ve otlakların ortak mülkiyetine göre açıklanan ürünlerin özel kombinasyonudur. İlki, sığırların ve işçinin içine aktarıldığı ailenin özerkliğini garanti eder. İkincisi, ulusal kaynakların muntazam ve esnek kullanımını olanaklı kılar ve bir kavimin birliğini güçlendirir. “Göçebelik” terimi çevresel, ekonomik ve sosyal süreçlerin birbirini etkilemesi olarak algılanır.

Kazak insanı 15-16. yy.’larda kalkınmıştır. Bunu, ekonomik yapının genelliği temelinde homojen etnik göstergelerin bir araya gelme süreci sağlamıştır. Göçebe sığır yetiştiriciliğine dayalı ekonomi, şiddetli kara iklimi koşullarında mümkün olan tek ekonomik faaliyet şekliydi. Göçebe ekonomik-kültürel tür yaygınlaştırılmış ve bunun için de tamamen normal olarak ortak mülkiyet haline getirilen sığırların sayısının artması uygun görülmemiştir.

17. yy. başlarında Kazaklar üç büyük cüze bölündü: Uluğ cüz, Orta cüz ve Küçük cüz. Uluğ cüzün kökü görünüşte Yedisu bölgesi ve Batı Tien Şan bayır zümresiyle bağlantılıdır.

Uluğ cüz Kazaklarının doğrudan temeli Batı Moğalistan göçebe kavimleriydi. Efsanelere göre, Uluğ cüz Kazakları kavimlere bölündü: Celayir, Dulat, Albanlar, Suanlar ve Kanglılar. Bilindiği gibi Katagan ve Bestangallar geleneksel etnik yapı içinde bağımsız bir ara konuma sahiptiler.

Orta cüz Kazakları Orta, Kuzey ve Doğu Kazakistan topraklarını aldılar. Şu etnik gruplara bölündüler: Argin, Nayman, Uak, Kerey, Konrat ve Kıpçaklar.

Küçük cüz Kazakları, Hazar Denizinin aşağı kısmının doğu kesimini ve Mangışlak yarımadasını içeren tüm Batı Kazakistan topraklarında yaşadılar. Küçük cüz üç kavime bölündü: Alimoğulları, Bayoğulları ve Jetirular.

Sonra, 17. yy. sonu ve 18. yy. başında, Kazakistan tarihindeki en geniş Celayirli işgali sonucu oluşan önemli değişiklikler meydana geldi. Celayir devletinin yıkılmasıyla bütün cüzlerin kavimleri yerlerine döndüler.

Kazakların göçebe sığır yetiştiriciliğinin en parlak devri 15-17. yy. idi. Celayirlilerin yayılmasının ve aynı zamanda Rus imparatorluğu hükümetinin askeri savunma hattı yapısının neden olduğu zayıflama 18. yy. başlarında başladı. Bu, yazlık otlakların önemli parsellere ayrılmasına yol açtı.

Göçebe yaşam Şeklinin özellikleriyle oluşturulan Kazak milletinin bir sonraki karakteristik özelliği, milliyet içindeki karmaşık hale gelmiş ve kollara ayrılmış yapıdır.

Her kavim, kamu ilişkilerinin karmaşık sistemi tarafından birbirine bağlı olan, hiyerarşik biçimde organize olmuş etnik gruplar olarak bölünmüştür. Bunun bir sonucu olarak, kavim oluşturan bir yapının her halkası; gerçek olmayan, efsanevi biçimden ya da yaygın bir kahraman atadan gelen kökeni sürdüren soy ağaçları ve soya ait öyküleri karmaşık hale getirdi. Yaygın soy ağacı geleneği, her kavimin yapısındaki yeni ahlak öğelerini zorunlu olarak birleştirmeye ve onları geleneksel soya dahil etmeye neden olurdu. Bunlar grubun manevi birliğinin bir nedeniydi. Çünkü göçebe çevresinde hiç kimse kendisini herhangi bir soy grubunun dışında düşünmezdi.

Günlük hayatta, bu veya şu kavimin üyeliği bireyin sosyal statüsünü belirler ve çoğu zaman en ince detaylar ona karşı tutumları, görüşler sistemini ve diğer insanlarla ilişkilerini düzenlerdi.

Kazak milliyeti homojen sosyal ve kültürel oluşumu temsil ederdi. Her kavim, örneğin kahraman bir atanın adı gibi, etnik üyeliğin bir sembolü olan kendi uranına (işaret, simge) sahipti. Ayrıca, bir kavim bir şeylere sahip olmanın bir sembolü ve işareti olan tamgaya sahipti. Sosyal organizasyonun temel birimi topluluktu. Bütün temel ekonomik görevler topluluklar içinde yerine getirilirdi. Temel iş, geniş otlaklarda sığır yetiştirilmesiydi.

Bir göçebe kültür şekli olarak Kazak kültürü alışılmamış felsefi bir dünya anlayışını temsil eder ve enginliğinden dolayı yerleşik kültürleri kabul etmezdi. Dünyaya felsefi bir biçimde yaklaşma Kazaklar için bir yaşam kuralıydı. Onlar için hanehalkı faaliyetlerinin felsefesiyle dünya felsefesinin bir ayrımı yoktu. Bunlar birbirine bağlıydı. Her birinin belli bir değeri vardı. Bu ya da şu konunun belli eğilimlerinden bir tanesi, felsefi bir tanımlama ve onun anlamsal önemiydi. Kazakların hanehalkı faaliyetleri, mekan ve insan, onların karşılıklı ilişkileri hakkında bir kitap niteliği taşırdı.

Göçebe kültürü emsalsiz bir doğal olaydır. Bilim adamları bunu Kazakların kültürü, sanatı ve hanehalkı faaliyetleri tamamiyle incelenene kadar vurgulamışlardır ama dikkat edilmeyen bir gerçek vardır ki, o da göçebe kültürünün bir şekli olarak Kazak kültürünün kendine özgü felsefi bir evren anlayışına sahip olduğudur.[1] Göçebe kültür anlayışını bilim ve kitle bilinciyle değerlendirirken bir çok tespit geliştirildi ve korundu. Geçmişte, Kazak yaşamıyla ilgili bazı alimlerin fikir ve düşünceleri nesnel değildi. Ünlü Kazak bilim adamlarından Ch. Valihanov bu gerçekten bahsetti.[2] Bu yaygın inanışlardan bir tanesidir: Bir göçebenin ideali sığır sürüleriyle dolu sınırsız bir bozkırdır ve işte bu yüzden yerin bir otlak olmasını engelleyen her şeyi topraktan mümkün olduğunca çabuk süpürür. Bahçeler, evler ve sanat çalışmaları bir göçebe için gerekli değildir ve onun için açık bir anlamı yoktur. Böyle bir beyanın temeli sadece, göçebe insanların tarihine aldırış etmeme olabilir.

Kazakistan'ın bugünkü alimleri göçebe kültürünün ayrıntılarını araştırırlar.[3] Kazakistan toprağındaki eski kavimler belli alt tabakalaşmaların temelinde oluşturuldu ve onların maddi ve manevi kültürdeki başarıları Kazakların son dönemdeki kültürlerini şekillendirmede temel teşkil etti. Bu bağ koparılmaz ve Kazakların hanehalkı faaliyetlerinde doğal bir şekilde sürdürülür.

Kazakların, diğer insanların kültürleriyle etkileşim içinde gelişip zenginleşebilecek olan manevi hayatı, dünyaya kendi bağlılıklarıyla son nesillerin özgün kültürlerinden miras kalmıştır. Göçebe kültürü üç bin yıl Uzak Doğu ve Akdeniz ülkelerindeki gelişmelerden daha az renkli ve parlak olmayan yaratıcı bir evrim geçirdi. Çağdaş katılımcılar, sorunu, sadece göçebe ve tarımsal medeniyetler arasında birçok benzerlik öğesi yakalamakta değil, aynı zamanda benzer farklılıklara olası nedenler göstermek için medeniyetler arasındaki farklılıklarda görürler.[4]

Göçebe kültürü araştırmalarına gittikçe artan ilgi, düşünen beyin gelişimi, bilim ve sanatta başarı için güvenliği ve boş zamanı sağlayan yerleşik bir yaşam düzeninin ilk koşulu olduğu ve göçebe toplum için zengin bir kültürün imkansız olduğu yolundaki yaygın inanışı yavaş yavaş dağıtır. Göçebe kültürünün bir çok avantajı vardır: Bir kişinin doğayla tamamen birlikte olması, dışsal dünya kısmındaki sınavlara hazır olarak, sürekli değişimini veren hareketlerin duygusuyla kuşatılan dünyanın içine doğal yollardandan girmek.

Ari, Çin, Bizans, Arap, Moğol ve Slav medeniyetleriyle olan karşılıklı zor ilişkiler Kazak kültürüne zarar vermemiş, etnik-siyasi tarih olaylarıyla düzenini bozmamıştır. Kazak kültürü diğer kültürlerle etkileşiminde özgünlüğünü korumuştur.[5]

İnsan davranışlarının norm ve modelleri, efsaneler ve sembollerle Tanrı'ya adanan kişisel hatıralar milli yaşamı oluşturur ve Kazak kültürünün temelinde bulunur. Kazakların ilk ataları, beyaz bir deve üstünde gelen Korkut'tur. Korkut hakkındaki efsane göçebe kültürünü anlamada büyük öneme sahiptir. Bu, bize İslami nitelikte ulaşmıştır ama önceki bütünlük ve tazeliğini korumuştur. Korkut'la ilgili efsanede Tengri ya da Allah'a hiç başvurulmamıştır. Böylelikle biz, Türk ve İslami köken öncesi efsaneyle bir ilişkiye sahip oluruz.

Korkut, kopuzdaki (bir müzik aleti) oyunuyla zamanı şaşırtır. Bir şarkıyı bestelerken müziğin içinde erirmişçesine yaşamla ölüm arasındadır. Kazaklar, Korkut'un ölü mü yoksa diri mi olduğunu kestirmenin imkansız olduğunu söyler. Eski insanlar için anlam arayışında hiç ölüm yoktu. Onlar için ölüm hiçliği terk etmektir, nihayi uyanışı hayal etmek, güneşin doğuşu ve batışına benzer birşeydir. Ölüme ilk boyun eğmelerin Orta Asya'ya da aynen yayılan, eski insanların Güneş'e tapması olduğu bilinir.

Efsane, ölüm meleğinin rüyasında Korkut'a gelmesiyle ve eğer ölümü hatırlamayacaksa ebediyen yaşayacağını söylemesiyle başlar. Bununla beraber Korkut, ölümden saklanmanın mümkün olduğunu zannederek yasağı ihlal eder, başını alır gider. Dünyanın dört bir yanına gitmesiyle ölümün dışsal değil içsel bir doğal olay olduğunu anlar. Ölümün buradaki varlığından kaçmak için içsel yaşam düzenlenmelidir.

Korkut, mekan modelinde çözümler araştırır. Eski göçebeler için açıklığından dolayı mekan, zaman öncesi bir anlayışın gerçeğidir. Onların görüşüne göre, bir soruna karar vermek için tehlikeli bir doğal olaydan ayrılabilir ya da sadece uzaklaşabilirsin.

Mekan ve zaman, onlarca geçilmesi mümkünmüş gibi algılanır. Korkut için ölüm sonu, belli bölgelere yerleşmiş bireysel doğal olaylar tarafından temsil edilir. Bununla birlikte, ölüme maruz kalmayan herhangi bir yer bulmadaki başarısız girişimleri onu, görüşlerini tekrar düşünmeye zorlamıştır. Mekan doğal olayıyla değil ama, mekanda yaşam ihtimalini yaratan bir şeylerle karşılaştığını anlar. Göçebelerin anlayışına göre zaman geçicidir ya da bir kayıptır. Bu, bir kişinin geçemeyeceği doğal bir olaydır. Başka bir deyişle, zaman insanla birlikte akar ve insanları beraberinde sürükler. Zaman, insana yaklaşır ve ondan sonra da varlığını sürdürür. Bu yüzden Korkut, ölümle mekanda değil zamanda mücadele edilmesi gerektiğini anlar. Böylelikle müzik fikrine yaklaşır.

Korkut, iki başlangıcın birleşimidir: İyi ve kötü, korku ve zevk. Korku bilinmeyendendir. Zevk, Evren'in kavranan varlığındandır. Korkut ismi iki kelime içerir. "kor" ve "kut", "kor" sinirlilik ve felakettir,"kut" sevecenlik ve mutluluktur.

Korkut ismi "korkmak, dehşete düşmek" fikrinden gelir. Heidegger, dehşet ve korkunun insan varlığının önemini belirttiğini söyler.[6] Eğer korku dışsal bir dürtü ise, dehşet insanın doğasındadır. Dehşet gönülsüzcedir ve bir nedeni yoktur. Öngörülemeyen hareketlere zorlayabilir, hatta insanı çıldırtabilir. Öne sürülen durum bir göçebeyi, korkuyu zihninden çıkartmak için zihnini düzenlemeye zorladı. Bu, yardımlarıyla insan davranışlarını kontrol etmek ve aynı zamanda geleceği öngörebilmek için özel prensipler ve işaretler oluşturmak demekti. Başka bir deyişle, efsane, dehşetin üstesinden gelen ve aynı zamanda geleceği öngören bir anlam içerdi. Gelecek, öğrenmesi imkansız bir şeyler gibi algılandı. Göçebeler gelecekle değil ama onun ardında duran belirsizlikle ilgileniyordu.

Karmaşadan doğan uyumun kaynağı, hayatın başlangıç hareketi gibi olan dünyanın yaratılışıyla ilgili, efsane yüzyıllar boyunca kuşaktan kuşağa geçen destanları da kapsayan Kazak kültürünün tümüne girdi. Kazak kültüründe "dört" sembolü doğal bir şekilde vardır: Ayın dört evresi, Evrenin dört yanı ve dört öge. Efsanede, gökyüzü ve yer arasındaki bağ Samanyolu denen bir kutuptur. Bu Yunan kültüründeki Kuş Yolu, Mısır kültüründe ölüm Yolu ve Rus kültüründe Süt Yoludur. Evrenin yaratılışıyla ilgili efsane, Kazakların her geleneğe, şarkıya, destana, süslemeli ve uygulamalı sanata yansıyan felsefi görünümüdür. Bu aynı zamanda bir insanın doğayla ilişkisini de ifade eder.

Kazak kültüründe kişi ve Evren birbirine bağlıdır. Kazakların insanlara, doğaya, dünyaya karşı tutumunun kapsamları "iletişim" kategorisiyle ifade edilir. Bu durumda iletişim insanın manevi ve içsel düzeyinde bir araya getirilmiştir. Bu, içsel dünyanın değişimi demektir. Doğa ve Evren arasındaki bu tür ilişkiler kişiyi bastırmaz. Evren'in sonsuzluğu nedeniyle rahatsızlık duygularına neden olmaz ama kişinin yükselmesine izin verir. Kişi kendisini doğanın bir parçası gibi hisseder.

Doğaya karşı saygı duyması bir kişinin içsel dünyasına yön veren inanışları da içerir. Bu aynı zamanda atalara tapınma diye anılır. Doğaya tapınma ve atalara tapınma insan ve doğa birliğinin ifadeleridir.

Konukseverlik gelenekleri, miras hakkı, ataların ahlak kurallarına nail olma gelenekleri ailede ve grupta bir adamın yüksek sosyal konumu ve bir kavmin adının kaynağıyla ilişkilidir.

Atalara saygı, bir Kazak ailesi yaşamının ana duygusudur. Ataların ruhlarının şerefine kurban verme törenleri yürütülürdü. Gençlik, baba örneğiyle yetiştirilirdi. Atalarının yöntemlerinden uzaklaşmamaları zihinlerine yerleştirilirdi. Ölmüş atalarını, ruhlarının onlara saygı duymak koşuluyla aile üyelerini koruduklarına dair bir inanış vardı. Bu, Kazak kültüründeki bir çok hanehalkı ve aile geleneğinin varlığını açıklar. Ata ruhlarının rolü çok özeldi, Tanrılarla aynı düzeydeydiler.

Geçen on yılın araştırmaları, çok eski bilinçliliği, sanat şekillerinde anlaşılan dünyanın, sahibinin özel stratejisi gibi görmenin yaygın bir teori olduğunu gösterir.[7] Dünyayla ilişkinin temelinde çeşitli bağlılıklar ve şekillerle canlandırılan karmaşık küresel fikirler yatar. Örneğin, aynı fikir farklı düzeylerde ifade edilirdi. Gerçekliği düzenlemenin sadece bu yöntemi, genelleştirme ve baskıya bir dış şekil vermiştir. Dünyaya karşı tutumu şekillendirme yöntemi olan uzun uzun düşünme, Kazak geleneksel kültürünü vurgular.

Göçebe grupların hayatı bir insanın kendisi ve doğa ile uzun bir süre için yalnız kalması demekti. Kalabalık koyun ve at sürüleriyle ilgilenmek zordu ve bir yalnızlık durumunu öngörüyordu. Göçebelerin sağlığının bütün önemli durumları insan ve doğa dünyasının uyumlu ilişkisinin kapsamıyla derinden ilgilidir. Bu bilinçlilik doğum anından itibaren bütün insan hayatını sarar; duygusal, manevi, entellektüel ve uygulamalı hayatı da içeren olağan hayatın bütün seviyelerine girerdi.

Kazaklar böyle bir kavrama ruhun rahatlık koşulu olarak sahiplerdir. Bu anlamda iletişim, uygulamalı ilgiyle alakalı değildir ve ruhun rahatlık koşulu insana yöneltilir. Kazaklar çoğu kez şöyle sorar: "İyi bir ruh halinde misin?" ya da "Ruh halin değişti mi?"

Bu nedenle, bir kişinin diğer insanların ruh hallerini bozmamak için nasıl davranması ve davranmaması gerektiğiyle ilgili bir dizi kural vardır. Kazaklar bir insanın ruh haline ilgi göstermeyi bir tapınma olarak algılarlar, herkesin başkalarının içsel yaşamına dikkat etmesi gerektiğine inanırlardı.

Geleneklerde, sanat ve olağan iletişim kültüründe benzer bir şekilde merkez, bir kişinin ruh halidir. Bu durumda dünyaya karşı olan yaklaşım kültürü bir insanın içsel yaşamı üzerine bir odaklanma seviyesi yaratmıştır.

Dünyaya ve diğer insanlara yönelik olan bu yaklaşım bir kişinin olağan yaşamının derin kapsamlarıyla dolmuştur. Dünyayı doğru bir şekilde düşünme yeteneğinden dolayı, Kazak kültüründe bir insan nesnelerin dünyasıyla doğal bir ilişki geliştirebilirdi.

Nesnelerin dünyası insanı her zaman kuşatır. Kazaklar bunun önemini, etkileyici gücünü küçümsemediler. Aynı zamanda bir dizi uyarıda bulundular: Bir şeyin değerini abartma ve hayatın güzelliğini kaçırma. Kazaklar maddelerin dünyasını düşük (maddi) olarak adlandırdılar. Bu, nesnelerin makul bir ölçümünü zorla kabul ettiren göçebe yaşam şekliyle kolayca açıklanabilir.

Diğer yandan nesnelere sadece kendi içlerinde değil, bir nev'i hediye olarak da bir insanı memnun etme ihtimalleri olabildiği için değer biçilebilir. Hediye verme isteği şiirsel bir kelimeye duyulan tutkulu bir sevginin olduğu kadar Kazaklara özgüdür.

Dünyayla ilişki bir kişinin başlıca alışkanlığını oluşturur ve hayatını canlandırır. Bundan dolayı, Kazak insanın büyük hoşgörüsü onların ana karekterlerinden biri olmuştur. Birbirine doğru atılma olan iletişim anlamında dünyayla ilişki, duygusal ve entellektüel durumu verir. Bu ilişkiden dolayı her yaşam anına ve her dünya durumuna şükretme ihtiyacı, insanoğlu kendisinin ve dünyanın birbirinden ayrılamaz olduğunu anladığından bu yana gelişmektedir.

Sessiz, eşit ve içsel iletişim göçebe yaşamını vurgular. Olağan yaşam tek düzeliği nedeniyle zordur ama doğru oluşturulmuş bir yaşam yönteminin sonucunda bu tek düzelik çok değerli bir şey olarak algılanır. Bir kişi dünya ve kendisiyle uyum içinde yaşar. Bu, Kazak kültüründe yansıma bulmuştur: Gelenek ve göreneğinde, şiirde ve sanatta. Örneğin, Avrupa kültüründe hafta içleri olumsuz olarak algılanır. "Kasvetli hafta içi", "tek düze günler" ya da "melankoli günleri" gibi ifadeler vardır. Kazakların hafta içi anlayışında her zamanki ilgi ve zevkler aranır. Selam veren ve "Nasıl gidiyor" diye soran Kazaklar, "Her zamanki gibi" yanıtından hoşnut kalırlar. Bu, bugünkü olağan yaşamın bozulmadığı anlamına gelir. Her bir gün yaşam ve doğa döngüsünde eşsiz olduğu için her sabahı keyifle karşılama, akşamları her giden güne şükran duyma geleneği vardır. İletişim anlamında dünyaya yönelik böyle bir tutum, insanoğluna çocukluğundan itibaren verilir.

Bir çocuğun doğumundan önce müstakbel anne, yerle temas etme töreni yapar. Genç anne, kutluluk ve destek dileyerek bacaklarıyla yere değmelidir. Kazaklar, Umay'la ilgili bir inanç sürdürmüşlerdir. Doğumla doğrudan ilişkisi olan Umay, yuva kurumunun koruyucusudur. Umay, Türk antropoloji teorisini kişileştirir. Hıristiyan bir kadın için Meryem'in önemi neyse, ailenin ve genel anlamda toplumun kurucusu olan Türk kadını için de Umay'ın önemi odur.

Kazaklar, bir çocukta denenmesi gereken kokulara çok büyük önem verirler. Belli bir zaman, pelin ağacına çekilmiş suda banyo yaptırılır. Pelin ağacının kokusu sonra sonsuza dek Kazak eti ve kanına nüfuz eder. Bir pelin ağacı ilkel toprak görüntüsü ve bozkır şekliyle ilişkilidir.

Dünyaya gelmesiyle ve eş zamanlı olarak onda hayatın değeri duygusunu yorumlayarak, bir bebeğin hayatının bütün dönemleri törenlerle kutsanır. Mesela beşiğe geçişin o önemli anına ayrılan bir tören. Özellikle bu törene çok önem verilir. Büyük bir tatil ayarlanır. Tören, şarkı söylenerek başlar. Çocuğu beşiğe koyma görevi, nadir görülen özelliklere sahip olan en sevgili kadına verilir. Çocuğun beşiği Evren'in bir "kapı"sı gibi algılanır. Akrabalar çocuk için güzellik, sağlık ve güç dilerler.

Başka bir önemli an ise, bir çocuğun ilk adımıdır. İlk adım hayattaki gelecek yolu olarak algılandığı için özellikle bu döneme çok önem verilir. Bu dönem "ipleri koparma" olarak adlandırılır. Çocuğun bacakları siyah ve beyaz bir iple (iyi ve kötünün, gündüz ve gecenin bir sembolü) 8 figürü şeklinde bağlanır (Evren'in sonsuzluğunun simgesi). Saygıdeğer bir kişi ipleri kesiştirir. Törenin anlamı, çocukta doğadaki her şeyin birleşip geliştirileceği ve açılacağı temennisini içermesidir. Artık

dünya onu kabul eder ve onlar birbirlerine bağlanırlar. Dünya onu bütün yolu boyunca telkin edecek ve destekleyecektir.

Diğer bir ilginç tören, çocuğu tahta bir atın üzerine koymaktır. Atın önemi Kazak yaşamında çok büyüktür. Bir ifade vardır: "Bir Kazak, at üstünde doğar, at üstünde yaşar ve at üstünde ölür." Bu tören boyunca çocuk bir at hakkındaki bütün bilgileri edinir. Ona kahramanlar ve onların at üstündeki savaşlarıyla ilgili efsaneler ve hikayeler anlatılır. Tüm bunlar, bir çocuğun doğumundan itibaren atlarla ilgili herşeyi bildiği hissini uyandırır.

Bir kişinin hayatının bütün önemli dönemlerinde ona eşlik eden törenler dünyayla olan devamlı iletişimini pekiştirir. Mesela yeni bir kurum yaratılmasına ayrılan evlilik töreni, yıldızlardan ve aydan kutluluk alma isteği içerir. Bu tören Kazakların, göksel ve yeraltı dünyaları arasında var olan ortalama dünyaya olan bağlılıklarını gösterir. Bu üç dünya, aynı zamanda Evren'in dört yanı Kazaklar için kutsal olan 7 figürünü oluşturur.

Her çağda, insanın dünyayla iletişiminin eşsiz anlamı ortadadır. Örneğin, 25 yaş döneminde (hem fiziksel hem manevi düzeyde zaman değişiminin niteliği Kazakların 12 aylık döngüsüne bağlıdır) Evren'in sonsuzluğunun kişiyi telkin etmesi gibi bir yaşam gücüyle doğal ve manevi şartlar tamamlanır. Genç insan kendisini, bir atı dünyanın ucuna kadar sürmeye, sayılamayan dünyaların bütün zenginliklerini görmeye, imkansız olan mümkün olduğunda kendisini aşmaya muktedir olarak görür. Yaşamın heyecanı zengin ve parlak olduğu için dünya beyaz ve ışıl ışıl görünür.

Bu, 40 yaşındaki bir insanın kırmızı yeşil dünyası değildir. Bu dönemle ilgili konuşurken Kazaklar, bu dönemin ateşin dönemi olduğuna işaret ederler. Hayatın bu dönemi, kınından parlayan bir kılıçla ilgili bir benzetmede ifade bulur. Bir dönemin olabilecek en altın çağı Temmuz'un 40 günü ile karşılaştırılır. Bu sefer doğadaki herşey en yüksek derecesine ulaşır. Bu dönemde kişi, yaşamın bayağılıkları tarafından içine çekilmez ve dünyayı tasarlama ve anlama yaşamsal ve doğal olayları bütünün geniş içeriğinde yer alır. Bu, yaşamda en yükseği ve yaşamı içsel bütünlük içinde görme ihtimalini ortaya çıkarır. Bir bütün olarak kişi, gelişme olasılıklarının gerçek ve bilinmeyen niteliklerinin görüş alanını kapsar. Bu dönemde dünya insan için konuşmacı olur, onunla diyaloglarında kendisini Evren'in tamamlayıcı bir parçası gibi algılayarak bir durumun çözümünü bulur.

40 yaş döneminde ortalama dünya çekicidir ve kişiye bütün güzelliklerini gösterir. Dünya ruhlarıyla iletişimin içsel deneyimi bilge ve geçer renklerle boyanır.

Daha sonraki dönemlerde fiziksel dünya kısalır ama artık kişi dünyanın sonsuzluğunu anlar. Yavaş göçebe hayatı uyumunun anlamını görür. Bilge bir adam olur. Şimdi genç insanlara ulusal bilgeliğin, vatan ve insanın ikiz olduğunu, birlikte doğduklarını farklı yaşadıklarını ama insanın vatanla birliğini her zaman hissettiğini anlatır. Hoşgörünün bir insanı doğal yaşama ve dünyanın gizine yaklaştırabildiğini anlatır. Bu, Kazak yaşam felsefesinin ana savlarından bir tanesidir.

Kazak kültüründe bilgi ve manevi tecrübe sahipleri olarak bilgeler, toplumun en saygıdeğer üyeleridir.

Bir kişinin toplum tarafından tanınması bilgeliği ve manevi tecrübe zenginliğiyle belirlenirdi. Dahası, bilgenin manevi tecrübesi bir yere not alınmadığı ya da sabitlenmediği için nesilden nesile aktarılmış ortak tecrübenin genellemesini temsil ederdi. Bu anlamda bir bilgenin bireyliği eşsizdir: Duyduğu, bildiği her şey, geçmiş ve günümüzde olmuş bütün önemli şeyler onun tarafından bir arada gösterilir. Bu tür bir manevi tecrübenin çekiciliği yaşayan bir kişiyle bir arada olmasıdır. Bilgin olma saygı görerek sıradışı bir kişide can bulur ve aynı zamanda bireysel ve ortak önemini bilerek bu geniş tecrübeye katılma isteğini arttırırdı. Karşılığında, saygılı yaklaşım ortamı bu tecrübenin aktarım gerekliliğini güçlendirirdi.

Bu, sadece bilgide tecrübe ya da yaşamsal tecrübe sorunu değil aynı zamanda kişinin değeri sorunudur. Bu tür insanlar yüksek ahlaki değerlere sahiptir. Yaşlı insanların bilgeliği çok değerlidir. Bu yalnızca bilgi toplamından değil, aynı zamanda yaşayan insanla hemen karıştırılan ve manevi kültürün elverişliliğini bir bütün haline getiren bilgiden ibarettir.

Kazak sanat kültürü sözlü şekilde gelişmiştir. Estetiğe uygun içerikler ve şiirsel kelimenin gücü iletişim ve doğaçlama gibi özelliklerle ortaya çıkar. Sözlü kültür sadece diyalog yoluyla gelişebilirdi. Örneğin, şiirsel rekabet birbirine karşı hoşgörü ortamında gerçekleşirdi. Sözlü kültürün manevi doğal olayı için gerekli olan özgürlük ortamını belirtmeliyiz. İnsanlar birbirleriyle tanışmaktan, şiirsel rekabette bir çok yüz görmekten memnundurlar. Sözlü kültürde yüzlere bakmak ilham kaynağı bakımından önemlidir. Konuşan kişinin ve bir de onu dinleyen kişilerin yüzlerine bakmak zevklidir. Örneğin, şiirin bir kelimesiyle ilgili genel tepki dinleyicilerin yüzlerinde görülür. Aytılar, (atışma) ya da tolgau (koşma) gibi sözlü kültür olayları sırasında dinleyicilerin psikolojik rahatlığıyla oluşan özel bir ortam hüküm sürer. Bu, sözlü kültür ve sadece bir kitapla çalışmanın, sadece bir kitaba bakmanın gerekli olduğu yazılı kültür arasındaki farklardan bir tanesidir. Söylenenler ve ifade edilmeyenlerle ilgili olarak bir yüzü okumak, manevi bir koşul görme ve uygun tavrı takınma yetenekleri her dinleyici için aynıdır.[8]

Kazak kültüründe bir kişinin yüzünü görebilme yeteneği ve yüz okuma becerisi gelişmiştir. Kazak kültüründe yüzle ilgili bir dizi tanım vardır: Aydınlık yüz, açık yüz, ılımlı yüz, sevecen yüz ya da tam tersleri soğuk yüz, solgun yüz vs.

İster öyküsel ister şiirsel rekabet olsun herhangi biri, sözlü kültürün herhangi bir durumunda olabilirdi. Elit bir kesim yoktu, herkes aralarındaki birlik hissi sayesinde eşitti. Bu geniş anda, dinleyiciler kurallardan, ayrıcalıklardan, hiyerarşik ilişkilerden, sosyal konumlardan serbest ve bağımsız, ütopik bir imparatorluğa girerlerdi. Her biri özgürce dinleyebilir ve aynı zamanda duyduklarıyla ilgili yorumları özgürce yapabilirlerdi.

Grup birliği duygusu nelerden bahsedildiğine, insan hayatının hangi tarihi olaylarından dem vurulduğuna, bunların ne zaman olduğuna, bunları kimin yaptığına dayanılarak ve şiirsel olayların gelişimleriyle uyum içinde güçlendirilmiş ve zenginleştirilmiştir.

Sese dökülen eserin gerçekliği ve güzelliği ile şair ve kazanan kişi hakkındaki çözüm aniden ve toplu olarak ortaya çıkar. Ne jüri ne de oylama vardır. Sözlü kültürde şiirsel dünya, dinleyicilerin gözleri önünde anında oluşturulur ve çözüm herkes tarafından bulunur. İnsanlar ahlak kriterleri, bilinen sanat ve onun yaygın önemi doğrultusunda yönlenirler.

Sözlü kültürün doğal olayları görünüşte sadece tek bir monologdan ibaretmiş gibi gelir. Aslında bu olaylarda sözlü yaratıcılığı zenginleştiren dinleyici "sesleri" vardır. Freidenberg'in doğru bir şekilde belirttiği gibi, modern yüzyılın insanları, dinlemenin, bir tarafın konuşma yapıp birisine hitap ettiği ve diğer tarafın dinleyerek genel bütünlüğün gerekli bir unsurunu oluşturduğu çok değerli bir eylem olduğunu kabullenmelidir.

Şair dinleyicileri hissetmeli, anlamalı ve onların his ve duygularına anında tepki vermelidir. Şairler genellikle eşsiz insanlardır. Onlar insan ruhunun gizli hareketlerini anında yakalayıp anlarlar ve anladıklarını bir tür sanatta, şiirsel kelimede açıklarlar.

Bu karşılıklı durum Kazak kültüründeki iletişimin bir özelliğidir. Bu tarz bir iletişim tıpkı diyaloğun temelinde bulunan diyalog yalanları uğruna diyalog gibi ahlaki öneme de sahiptir. Öne sürülen diyalog her dinleyicinin yaratıcılık ihtimalini ifade eder. Bu süreçte, her kişi bu günkü yaşamın doğrudan içine girmek koşulunu basitçe terk edemezdi, bütün oluşumların sınırlarını ortadan kaldırırdı. Tamamen bir insanın yarattığı daha iyi bir varlığa doğru tırmanış bu tarz iletişimler sırasında olurdu.

Bu iletişim, her dinleyicinin yaratıcılık ihtimalini ortaya çıkaran bir içsel düzeyi daha kapsar. Sözlü kültürün bu doğal olayı, yaratıcı bir özne olarak bir kişinin bütünlüğünün ifade edildiği ortak yaratmadır. Bütün dinleyiciler manevi bir olayın eş zamanlı yaratıcılarıdır. Öyleki sözlü kültürün özneleri olarak dinleyiciler manevi değerleri oluştururlar.

İletişim sözlü kültürün bir temelidir. Bu durumda ortak yaratma doğal olayı bu iletişimin içsel performansıdır. Sözlü kültürde, manevi tecrübenin dönüşümü içşel dünyaların değişimini temsil eder. Kazakistan'da yüzyıllar süresince ortak yaratma ve empati kültürü vardı. Bu, bir kişinin sese dökülen bir kelimeyi algılama, karşılık verme alışkanlığı, kabullenme ya da kabullenmemeyi ifade şekli yeteneğinde gelişti ve aynı zamanda bir şiirin tamamiyle yaratıcı olma ihtimalini arttırdı.

Kazak bilincinin özelliği, konuşmacının içsel dünyasını anlamak, onun fikir ve duygularının ritmini dinlemek ve konuşmacının içsel, gizli görüş temelini anlamak için çaba sarf etmesidir. Diğer yandan, bahsettiğim gibi burada, koşulsuz düzenlilikte hiç bir kör inanç yoktur. Geleneksel bağlılıklarla örtüşmese de diğer kısmın da eşit kabul edilebilir olduğu kolayca kabullenilir. Bu başkalarının değerlerini, kavramlarını ve diğer görüşlerini algılamanın koşulsuz kolaylığı, hızı ve derinliği Kazak bilincinin değerli bir özelliğidir.

Duygusal ve psikolojik ortamın anlamı burda önemlidir. Bir kişi işitme ortamına kolayca ve doğal olarak girer ve aynı zaman da buna karşı tepkisini da özgürce ifade eder. Eski yüzyıllar boyunca, işitma pratiği bu yetenekleri, en iyi biçimde yaratıcılık şeklinde ortaya çıkarılan ve ifade edilen insan performansını geliştirdi ve aynı zamanda işlerini yönetmeyi de içerdi. Bundan dolayı ortak yaratma

yeteneği hem duygusal, entellektüel anlamda hem de “madde” anlamında ilerletildi. Sözlü kültürde yazının yokluğu evrensel hafızanın ve kamu konuşma sanatının gelişimi için gerekli olan koşulları yaratmıştır. Büyük şiirler ve efsaneler yürekten hatırlandı ve eğer gerekliyse kolaylıkla ve doğallıkla yeniden kuruldu. Bir sözlü kültür insanı bütün kuralları bilir, kendisini yaratırken eş zamanlı olarak ortak yaratıma kolaylıkla girerdi.

Çocukluğundan beri hafızası sözlü olarak aktarılan büyük bilgi sıralarıyla çalıştırıldığı, büyük tarihsel tabakaları tutup onları görsel olarak tasarladığı için bir Kazak bozkır insanı geniş açılı bir tarih bilincine sahiptir.[9]

Ataları ve atalarının eylemleri modern olaylar gibi ortaya çıkardı. Eski yüzyılların tarihsel olaylarının belirttikleriyle kişisel yaşam olaylarınınki birbirlerinden çok da uzak değildi. Ortalama bir insan kendisini ne dünyadan ne de bütün insanlıktan ayırabilirdi. Kendisini her zaman insanlığın ortak tarihinin organik bir unsuru olarak düşünürdü.

Bir kişinin dünyası şiirsel bir kelimeyle açıklanabilirdi. Uygulamalı bütün çalışmalar, örneğin aile halkı ve etnik törenler yoluyla nesilden nesile aktarılan sanat formunda yapılırdı. Kültürel toplam şimdi modern topluma mal olan manevi yatırımlardır.

Kazak kültür geleneğinin özü iletişimdir. İfadelerin çeşitli şekilleri vardır. Kazak müziği de temelinde iletişime sahiptir. Tıpkı sözlü kültür gibi Kazak müziği de her dinleyicinin ortak yaratımına ve dinleme yeteneğine dayanır.

Dünya ve Evren’in kaynağının müzik olduğu ya da dünyanın ilk nefes alışının müzik olduğu yolunda bir dizi Kazak efsanesi vardır. Böyle bir anlayış Tengri dini (Eski Türklerin dini) ile uyum içindedir. Tengri’ye göre dünyanın yedi özünden bir tanesi müziktir. Şaman’ın müziği çok fazla duygusallık içerir. Kendi içinde üç düzeyle ilişki kurar (yüksek, ortalama ve düşük) ve kişiyi dünyanın tüm içsel koşullarıyla birleştirir. Şaman’ın müziği çok yüksek tasarlama gelişimi ve benzer bir yüksek seviyede entelektüel ve manevi tecrübe gelişimi gerektirir. Bütün bunlarda Şaman’ın müziği, bir kişinin yaşamının dünya ve doğa ile karşılıklı ilişkisinin dışında olduğuna inanmaz. Kazak göçebe kültürünün en önemli başarılarından bir tanesi Evren’e karşı bir yaklaşım yöntemi geliştirmiş olmasıdır. Bu, kapsamları ve bir dizi dünya düzeyini tam birlikleri içinde ifade edebilen bir düşünmedir.

Kazak kültüründe müziksel sanatın özel bir türü vardır (kuy). Kuyların bir çoğu kişinin dünya ile olan ilişkilerine adanır. Örneğin Tattimbet (ozan) kuyu, dünyanın uyumuna ve mükemmelliğine adanmıştır. Ablay Han Kuy’u insanoğlunun durumunu dünyanın yaptığı gibi ortaya çıkarır. Konfüçyus, “İnsanların ruhunu anlamak ve öğrenmek istiyorsan onların müziklerini anlamaya çalış” diye boşuna dememiştir.

Bir kişinin dünyayla olan ilişkilerinin uyumu Kazak süslemelerinde canlandırılmıştır.[10] Süsleme kalıpları şiir kadar gösterişlidir. Tıpkı müzik gibi zengin tasarımlara ihtiyaç duyar. Şarkılar ve süslemeler Kazak yaşamının değişmeyen eşlikçileridir. Kalıpları, oturulan yerleri, halıları, kıyafetleri, bir evin mutfak takımlarını ve atların eyerlerini süsler.

Kazak süsleme sanatı hakkında ilk yazılı eserler 16.yy. başlarına dayanır. Bununla ilgili bazı genel bilgiler Avrupalı gezginlerin 19. yüzyılın ikinci yarısına kadarki aktardıklarında bulunur. Sonra bir Rus coğrafya grubu Kazakistan çalışmasına bağlanır. Bu tarihten itibaren Batı Sibirya bölümünün bir arkeoloji komisyonu, Kazak eski sanat çalışmaları ve anıtlarını incelemeye başlar. Kazak sanatı ve Kazak süslemesinin özellikleri hakkında yazmış olan ilk yazar 20. yy. başında Mangistau'yu ziyaret eden Alman bilim adamı R. Krautc'tur.

Göçebeleri içeren dünya bir çerçeve içinde ifade edilir. Süsleme sanatı mükemmel estetik duygusunu pekiştirir. Süsleme içinde insanlar, sanatın en zor sorunlarından bir tanesini bulmuşlardır. Bu bir denge prensibidir. Doğal olayın genelleşmesinin mümkün olan en yüksek şekli olan, göçebelerin mekan-zaman yönlendirme özelliklerini yansıtan bu prensip, dünya ve kişi arasındaki uyumlu karşılıklı ilişkiyi pekiştirir.

Kazak halılarında vızıltı ve süslemenin denge prensibi her zaman korunur. Halıların zengin çeşitliliği belirtmesi için az ton ve daha az miktarda süsleme motifi kullanımı, halılardaki temanın kolayca ve hızlıca algılanamaması sonucunu beraberinde getirir. Denge prensibinden dolayı daha sakin bir etki yaratılır. Boya ve tonların görkemli ve zengin oyunlarına göz dikmeyerek, Kazak süslemesi saklı çizimleriyle ilgi çeker. Süslemedeki vızıltı kullanımı gizemlidir. Dünyada bölünmezlik içinde "dar bir mekan" gibi insan olmayı insanlaştırır. Kazak süslemesinin bir özelliği olarak denge, bir kişinin ve dünyanın yaklaşımlarının genellemesidir. Renk sembolleri süsleme motiflerinin şaşırtıcı doğaçlama prensibiyle birlikte sonsuzluk hakkında sürekli soru sormaya zorlar.

Göçebeler yuvarlak hatlarda sevgi ve tutkulu şefkatleriyle ayrılırlardı. Kazakistan'da eskiden süsleme kalıplarındaki dairelerin, hayvanları ve yorulmak bilmez işçi nesnelerini ifade ettiği yolunda yaygın bir inanış vardı. Örneğin, koyun boynuzu ya da bir deve şekli. Günümüzde Kazak kültüründeki diğer bir süsleme anlayışı daha ortaya çıkmıştır. Süsleme motifleri sembolik olarak zaman ve mekanın hareketlerini ifade eder, kişi ve Evren arasındaki muhteşem yolun duygularını aktarır. Zaman yıla mevsimleri döngüsünde dönme ve nesillerin dönüşünde ara ara yinelenen bireyler olarak algılanırdı.

Süsleme bazen "Temsili halk kültürü" olarak adlandırılır. Süsleme eski efsaneler, büyü ve törensel uygulamalarla yakından ilişkilidir. Kazak süslemesinde üç tarzın kullanılması tercih edilir. Şeritler, dikey ve eğik paralel çizgilerden, üçgenlerden, eşkenar dörtgenlerden ve karelerden oluşan kemerler ve çarprazlar ilk tarzları oluşturur. Süslemenin bu tarzı fazladan işlenen hatlarda ifade edilen bir fikirler döngüsüyle bağlantılıdır. Töre çiniciliği tümü tekrar tekrar tekrarlanan ve canlandırılan tek düze döngüsel süreçte ritmik olarak doğa ve yaşam görüntüsünün düzenlenmesine katılan fikri yansıtır.

Sonra tam olarak oluşturulmuş bütünde sıra ve düzenlilik anlamına gelmeye başlar. Bunlar olabileceğinin en iyisi bir Tanrı tarafından yaratılmış süreçlerin ritmine, dünyanın yapısal mantığına bağlıdır. Süslemenin ikinci tarzı bitkisel ve hayvansal şekilleri ifade eder. Üçüncü tarz bir çok

geometrik motifi içerir; çokgenler, yıldız şeklinde figürler. Bunlar yapıların daha yüksek döngülerini alır ve dünyanın orada temizlenmesi gerektiği ilahi ve manevi dünyayı sembolize eder.

Bitkisel motifler bir dünya ağacı ideasını ifade eder. Bu eskiliğin evrensel bir işaretidir. Dünya ağacı maddi, ortalama ve manevi dünyalar bütününde kendisiyle bağlantılıdır ve kendi içinde verimlilik ideasıyla canlanır. Besin, oyun ve su, insanın Tanrılardan istediği her şey dünya ağacının altında fazlasıyla vardır.

Göçebe sanatçıların çalışmaları derin felsefi sentezlerin etkisini barındırır. Bu mekan düzeniyle ve manevi dünyayla ilgili bir çeşit mantıklamadır.

Bir kişinin dünyayla birlik anlayışı Kazak ev-yurta sistemine de yansıtılmıştır. Yurta bir mikroalan modelidir. Üç kısım içerir; manevi, ortalama ve maddi dünyanın üç sembolü. Yurta aynı zamanda bir dünya ağacının işaretidir.

Kazak kültürünün geniş materyali faydacılar, maddeciler ve akılcıların ilgilerinin dışında, tapma ve doğaya karşı dikkatli tutumları pekiştirir. Gerçekten, doğayla dar bir maddeci ilişki olamaz, çünkü Evren tüm sonsuzluğunda onun dışında hayatının düşünülmediği insanla birlik gibi algılanır. Dünyanın ve yaşamın ölümsüzlüğü fikri her göçebenin ruhunda bulunur. Bu, göçebenin yaşamını iyi yönde etkileyen bir avutmadır.

Geleneksel göçebe kültürü doğa ve insan dünyası arasındaki öncelikli karşılıklı ilişki fikrince bölünmüştür. Bir kişinin bütün hayatı bu ilişkilerdeki uyumu kavramasıyla bölünür. Burda ayrı bir cevap bekleyen bir soru vardır: Modern koşullarda Kazaklar geleneksel görünüş ve kültürlerinin ana fikirlerini koruyabilirler mi?

1Örnek için bkz., J. Karakuzova, M. Khasanov, **Kosmos Kazakhskoi Culturi**. Almaty, 1993.

2Kazak kavimlerinin hayatının ayrıntılı analizinde Chokan Valihanov, göçebe yaşamının ve bütün parçalarının eşsiz olduğu yolunda ısrar eder (Ch. Valihanov, **Sobranie Sochinenii v 5-ti tomakh**. AlmaAta, 1961). Rus İmparatorluğu ve eski Sovyetler Birliği zamanında kimi alimler "göçebe hayatı"yla ilgili karşıt bir tutum sergilediler. Bütün göçebe insanların yüksek bir kültür seviyesine sahip olmadığı ve buna sahip olmaya dahi yeltenemeyeceklerine dair genel bir kanı vardı.

3Örnek için, J. Artikbayev, **Kazakhskoe obshestvo v 19 veke**: **Tradicii i Inovacii**. Karaganda: Poligrafia, 1993; A. Medoev, **Kamen'i Estetica**. Almaty: Gilim, 1993; K. Nurlanova, **Simvolika Mira v Tradicionnom Iskusstve Kazakhov**. Almaty: Gilim, 1993; B. Adambayev, **Kazakskoe Narodnoe Oratorskoe Iskusstvo**. Almaty: Ana Tili, 1994; B. Nurzhanov, **Kulturologia**. Almaty: Kainar, 1994.

4A. Medoev, **Kamen'i Estetica**. Almaty: Gilim, 1993.

5Lev Gumilev ünlü kitabı. Moskova, 1993. 'de Eski Türk tarihinin ve Eski Türklerin diğer insanlarla etkileşimlerinin en detaylı ve aydınlatıcı açıklamalarını verir.

6 Heideger, ontolojik terimlerle oluşturduğu bu durumun en ünlü savunucusudur. "**An Introduction to Metaphisics**", çev. R. Manheim. New York: Doubleday Anchor, 1959; "**Discourse of Thinking**", çev. J. Anderson. New York: Harper & Row, 1966.

7 Bu teorinin daha ayrıntılı tartışması için, bkz., S. Akatayev'in **Kochevniki**'deki **O Specifike Kulturi Kochev**'ya analizi. **Estetica**. Almati, 1993.

8 **Problema Nravstvennoi Kulturi Obshenia**. Vilnus, 1988'de sözlü ve yazılı kültür farklılıkları problemini kuramsal hale getirmek için oldukça önemli girişimler.

9 Bir göçebenin panaromik tarih bilinciyle ilgili daha fazlası için, bkz., N. Nazarbayev, **V Potoke Istorii**. Almaty, 1999.

10 Bu konuyla ilgili bir tartışma için, bkz., K. Nurlanova, **Chelovek iletişim Mir**. Almaty, 1994.

Bolşevik İhtilalinden Önce Kazak Türklerinde Eğitim, Kültür ve Fikir Hayatı / Dr. A. Kayyum Kesici [s.438-447]

Gebze Teknoloji Enstitüsü, İşletme Fakültesi / Türkiye

Kazak Türklerinin Bolşevik Devrimi'nden önce eğitim durumlarının ne olduğu oldukça tartışmalı bir konudur. Sovyet kaynakları, 1917 yılına kadar Kazakların okuma yazma oranlarının sadece yüzde 2 olduğunu belirtirler. SSCB'nin dağılmasından sonra yazılan tarih kitapları bu oranı yüzde 8.1 olarak gösterirler. Bu verilerin doğruluk derecesini tartışan bir grup Kazak Türkü yazarı, sözü edilen yüzde 2'lik okuma-yazma oranının sadece Rusça eğitim alan Kazaklarla ilgili olduğu görüşünde birleşirler. Dolayısıyla, bunun Kazakların genel okur-yazarlık oranını yansıtması söz konusu değildir, derler. Kazak Türkleri arasında çocukların, göçebe düzenine rağmen, 9. yüzyıldan itibaren Arap alfabesiyle eğitim gördüklerine işaret eden yazar Ahmet Toktabayev, ancak, bunun dikkate alınmadığını ifade eder. Bu nedenle, Arapça okuma-yazma öğrenenlerin de, okuma-yazma bilmeyenler arasında sayıldığına dikkat çeker.[1] 20. yüzyılın başındaki Kazak Türkleri Ulusal Kurtuluş Hareketi Alaş'ın liderlerinden Ahmet Baytursun'un görüşleri de aynı doğrultadır. Nitekim, *Qazaq* gazetesine yazdığı bir makalesinde Arap alfabesiyle Kazakça okuyup yazan Kazakların okur-yazarlık oranı, Kril alfabesi kullanan *mujik*lerden (Rus köylülerinden) yüksektir, der.[2] Bunun ötesinde, Ekim Devrimi'ne kadar Kazakça basılan kitapların toplam tirajının 2 milyon 200 bini geçmiş olması da bu görüşlere bir bakıma haklılık kazandırmaktadır.[3] Demek oluyor ki, Kazak Türklerini 1917 yılından önce tamamen eğitimsiz bir halk olarak gösteren Sovyet-Rus tezinin aslı yoktur. Ancak, Kazakların o dönemlerde içinde bulunduğu genel eğitim düzeyinin, diğer Rusya Türk kavimlerinde de olduğu gibi, çağın gereksinimlerine cevap vermekten uzak olduğu da bir gerçektir.

A. Kazak TürklerindeGeleneksel Eğitim

Kazakistan'ın geleneksel eğitim kurumları, giderleri aileler tarafından karşılanan özel mektep ve medreseler idi. Aileler, çocuklarını dini eğitimlerini sürdürmeleri için çoğunlukla Türkistan'ın Buhara, Semerkant, Taşkent gibi İslam kültür merkezlerine gönderirlerdi.[4] 18. yüzyılın sonlarına doğru, Kazak bozkırlarında bu tür dini okulların sayısı artmıştı. Çünkü, aşağıda ayrıca ele alacağımız gibi, İmparatoriçe II. Katerina'nın Rus yayılmacılık siyasetinin bir parçası olarak verdiği emir üzerine, ona bağlı bir kısım Tatar Türkü tüccar ve mollalar Kazak bozkırlarında devlet hesabına yeni mektepler açmıştı.[5]

Kazak avıllarındaki (oba ve köylerindeki) bütün bu mekteplerde eğitim Arap alfabesi ile yapılırdı. İslami eğitim geleneklerinin hakim bulunduğu "eski yol" tabir edilen bir öğretim metodu uygulanırdı. Eğitim için yeterli araç-gereçlerin bulunmadığı bu mekteplerde, çocukları okutabilecek muallim sayısı da azdı. Her şeye rağmen, zamanın Kazak Türkleri, ulusal kurtuluş hareketine yön verenlerin, Kazakça ilk kitap, gazete ve dergi çıkaranların hepsi ilk eğitimlerini bu mekteplerden almışlardır.[6] 20. yüzyıla yaklaşıldığında söz konusu mektepler artık çağdaş gereksinimleri karşılamanın çok gerisinde kalmışlardı. Bunun üzerine dini temeldeki geleneksel Kazak mekteplerini yeniden yapılandırmak için bir reform hareketi başladı. Usul-ü Cedid taraftarı aydınların yönettiği bu reform hareketine "yeni yol"

adı verildi.[7] Onlar, mekteplerde din derslerinin yanı sıra matematik, tarih, coğrafya, tabiat bilgisi vb. derslerin de okutulmasına çabalamışlardır. Ceditçilerin büyük gayretine rağmen yeni eğitim metodu sınırlı imkanlar yüzünden çok az sayıda mektepte uygulanabilmiştir.[8]

Kazakça ilk mektebi bitiren Kazak çocukları eğitimlerini medreselerde sürdürüyorlardı. Medreseden yetişenler, mekteplerde öğretmenlik, cami ve mescitlerde imamlık ederlerdi. Medrese eğitimi 3 ya da 4 yıl sürerdi. Bu süre, medresesine göre değişirdi. Medrese öğrencilerine, din bilgisinin yanı sıra felsefe, astronomi, tarih, dil, tıp ve matematik dersleri de verilirdi. Kazak öğrencileri arasında Ufa'daki Galiye, Orunbor (Orenburg) daki Hasaniye, Troysk'taki Resuliye medreseleri pek popülerdi. *Qazaq* gazetesi 1913'te Troysk, Semey, Karkaralı, Orsk ve Kızılcar medreselerinde 10.000'den fazla Kazak Türkü öğrencinin eğitim gördüğünü haber veriyordu.[9]

Bunlar ve benzeri medreselerden, Kazak Türklerinin kültür tarihine derin izler bırakan Abay Kunanbay, Sultanmahmut Toraygır, Mağcan Cumabay ve Beyimbet Maylin gibi kimseler yetişmiştir.

B. Rus Eğitim Politikası veKazak Türkleri

Kazakistan'da Rusça eğitim, Rus işgali ile birlikte başlamıştır. Çarlık hükümeti, Kazak Türklerinin okuduğu okullarda Ruslaştırmayı ana ilke olarak uyguladı. Hükümet, bu okullar aracılığıyla kendi sömürge yönetimine kadrolar yetiştirmeye çalıştı.

İlk Rus okullarının başında, 1786'da Ombı'da (Omsk) açılan Asya Okulu ve 1789'da Orenburg'da açılan hükümet okulu gelmektedir. Bu okullarda, öğrenciler, özellikle Kazak Türklerinin çocukları, devlet hizmetinde çalıştırılmak üzere tercüman ya da kâtip olarak eğitiliyordu. Bundan sonra, 1825'te Orenburg'ta Neplyuev Askeri (kadet) Okulu açıldı. 1846'da Omsk Askeri (kadet) Okulu'nun temeli atıldı. Bu askeri okullarda, Rus yönetimi için askeri uzmanlar ve memurlar hazırlandı.

Bu sıralarda, Kazak aristokrasisi de eğitim sorunlarıyla ciddi olarak ilgileniyordu. 1841 yılında Cihangir Han, Bökey Ordası'nda (Han Ordası) ilk kez çağdaş bir okul açtı.[10] Bökey Ordası'ndaki okulda, öğrencilere Rusça, Türk ve Doğu dilleri, matematik, tarih, coğrafya ve İslam dini dersleri okutuluyordu. 1850 yılında da Orenburg Sınır Komisyonu tarafından Kazak çocukları için yedi yıllık bir okul daha açıldı. Bu okulu ilk bitirenlerden biri Kazak Türkü pedagog, yazar İbrahim Altınsarı olmuştur.[11]

19. yüzyılın ikinci yarısında Kazak bozkırlarındaki Rus okulları iyice çoğalmıştı. Bunların arasında, kent okullarını, kilise okullarını, meslek liselerini, Rus-Kazak okullarını sayabiliriz. Bu okulların hepsi devlete aitti. Buna paralel olarak bazı Rus okullarında Kril harfi Kazakçaya uyarlanarak öğretim yapılıyordu. Bu alfabe, Kril alfabesinin Kazak Türklerini önce Ruslaştırıp, ardından Hıristiyanlaştırma konusunda ilk adım olacağına inanan oryantalist ve misyoner N. İl'minsky tarafından hazırlanmıştı.

Zaten, Çarlık Rusyası'nın kültür ve eğitim politikası, hakimiyeti altına aldığı milletleri Ruslaştırma esasına dayanıyordu. Rus hükümetinin bu konudaki tutumu hiçbir tereddüte yer bırakmayacak kadar açıktı. Nitekim, Rus Halk Eğitim Bakanı D. A. Tolstoy, 1870 yılında şöyle yazmıştı:

"Ülkemizde yaşayan geri kalmış halkları eğitmekteki esas gaye, onların muhakkak Ruslaştırılması olmalıdır. Böylece onlar, Rus halkıyla karışıp, eriyip gideceklerdir."[12]

Buna mukabil; Kazak Türkleri kendi geleneksel eğitim kurumlarını korumakta da kararlı olduklarını gösterdiler. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Kazak çocuklarının çoğu Müslüman mekteplerine, bazen de medreselere gidiyorlardı. Bunun üzerine, Çarlık hükümeti Kazak bozkırlarında Müslüman mekteplerinin açılmasını engelleyici önlemler almıştı. Hükümet organları, Müslüman okullarını sıkı bir biçimde denetime tabi tutuyor, sınırlamalar getiriliyordu. Kazak Türklerinin çocuklarını böyle okullarda okutması Rus hükümet makamlarından izin alma şartına bağlanmıştı. Çocuklarını bu okullarda izinsiz okutanlar ise para ve hapis cezalarına çarptırılıyordu. Bu caydırıcı tedbirlerin işe yaramadığı durumlarda, Kazak çocuklarının Müslüman okullarında okuması tümüyle yasaklanıyordu.[13]

Bütün bu engellemelere ve sınırlamalara karşın, Kazakistan'ın hemen her bölgesinde, özellikle İslam dininin güçlü olduğu Güney Kazakistan'da Müslüman okullarının açılması sürmüştü. Bu da Kazak Türklerindeki sağlam İslam inancının bir göstergesi oluyordu.

C. Kazak Bozkırlarında İslamiyet

Bugünkü Kazakistan'ı oluşturan coğrafyada yaşayan göçebe Türkler, 8. yüzyıldan itibaren İslam dini ile tanışmaya başladılar. 11. yüzyılın ortalarına doğru bu Türklerin çoğu, belki de hepsi Müslüman oldular. Fakat Türkler Müslümanlığa geçtikten sonra da eski "çok tanrılı" dinlerinin bazı unsurlarını yaşattılar. Bunun etkileri 12. yüzyılda, Güney Kazakistan'da kurulan ve bölgede İslamiyet'in yayılmasında büyük rol oynayan Yesevi tarikatında da görüldü. Yerel halkın "Hazret Sultan" dedikleri Hoca Ahmet Yesevi (1103-1166), Kazakistan'ın güneyindeki Yesse (bugünkü Türkistan) kentinde kendi tarikatını kurarken; Türklerin İslamiyet'ten önceki geleneklerini tamamen reddetmemiş, onlardan birçok unsurları benimseyerek devam ettirmiştir. Halkın anlayacağı sade bir dille yazdığı "Hikmetlerin"de göçebe Türkler için eski dinleri bakımından çok anlamlı olan "Teñri" sözcüğünü, "Allah" sözcüğü ile birlikte çok sık kullanmıştır. Yesevi tarikatının dervişleri, dini ayinlerde veya namazdan sonra cemaate dağıtılan "halim" adlı aşın hazırlanması gibi etkinliklerde de hep göçebe Türk geleneklerinden yararlanmışlardır.[14] Böylece, Güney Kazakistan'daki yerleşik tarımcılık ile göçebe kültürün kesiştiği bölgede, İslam dini eski yerel inanç ve geleneklerle bir bakıma uzlaşarak yayılmasını sürdürmüştür.

Burada göz önünde tutulması gereken bir diğer husus; İslamiyet'in Kazak bozkırlarında yayılmasına Yeseviliğin yanı sıra Nakşibendilik ve onun kollarının da önemli katkılarının olduğudur. Nakşibendilik tarikatının Doğu Türkistan'da kurulan Aktağlık ve Karatağlık cemaatlerinin bu sahadaki hizmetleri büyüktür. Bilhassa, Hoca İshak Veli (Ö. 1598) önderliğinde kurulan Karatağlık cemaatine mensup din adamları Kazak bozkırlarında İslamiyet'in güçlenmesi için nesiller boyunca uğraştılar.

Nakşibendi tarikatına bağlı bu iki cemaat yalnız Kazak-Kırgız bozkırlarında değil, aynı zamanda bütün Türkistan ülkesinde etkili oldular ve 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar faaliyetlerini sürdürdüler.[15]

Bu iki Sufi tarikatının, Yesevilik ve Nakşibendilik tarikatlarının, etkileriyle Kazakistan'ın özellikle güneydeki kentlerinde ve bu bölgede yaşayan Kazaklar arasında İslam dini giderek güç kazandı. Kazak hanları, sultanları ve aristokrasinin başka mensupları hep dindar oldular. Bir rivayete göre, Tevekel Han oğulları ve sultanlarıyla birlikte Hoca İshak Veli cemaatine intisap etmiştir.[16] Bunun yanında, Kazak Hanlığı'nı İslam kurallarına göre yönetme girişimleri olduğu da görülmüştür. Nitekim, 17. yüzyılın sonunda; Tevke Han, "Ceti Cargı" (Yedi Kural) olarak ya da kendi adıyla anılan yasaları hazırlarken şeriat kurallarını esas almaya çabalamıştır.

Kazak bozkırlarında İslam dininin yayılmasında bu iki tarikatın yanı sıra Buhara, Taşkent ve Hive gibi Türkistan'ın büyük din merkezleri de önemli rol oynadılar. Ancak göçebe hayat tarzı, Kazak bozkırlarında özel ibadethanelerin yapımına, daimi faaliyette bulunacak dini müesseselerin kurulmasına ve daimi hizmet yapacak din adamları topluluğunun oluşmasına imkan vermedi. Bu sebeplerden ötürü bilhassa Türkistan'ın dini merkezlerinden uzak bölgelerde yaşayan Kazak Türkleri arasında -Yeseviliğin de etkisiyle- Şamanist ve animist gelenekleri de içeren katı kuralcılığın dışında, bağnazlıktan ve şekilcilikten uzak, sade bir İslam inancı yer etmiştir. Kimi komşu ülkelerin bunu yadırgadıkları da olmuştur. Ancak, bu Kazak Türklerinde İslam inancının zayıf olduğu anlamına gelmiyordu. W. Radloff daha 1844'te Kazak Türklerindeki Şamanizm'den söz ederken haklı olarak şunları yazmıştı:

"Kazakların İslamiyet'i kabul edişinin üstünden birçok asırlar geçmiştir. Onlardaki Şamanizm kalıntılarına bakarak güya ancak şimdi Müslüman olmakta bulunan bir halk diye telâkki etmek hatadır. Kazakların İslamiyeti'nin, diğerlerinin İslamiyet'inden az çok farklı olması, yalnız hayat tarzı farkından ileri geliyor. Bununla birlikte onlar, haklı olarak titiz ve hatta çok sıkı Müslüman diye vasıflandırılabilirler."[17]

Nitekim, Kazaklar İslam'ın gereklerini yaşatma konusunda Türkistan'ın kuvvetli dini merkezlere sahip diğer bölgeleriyle hep birlikte hareket etmişlerdir. Müslümanlarca kafir bir devlet olarak görülen Hıristiyan Rusya hakimiyetine karşı mücadeleyi yalnız milli bir görev değil, aynı zamanda İslam'ın cihat anlayışının gerektirdiği dini bir farz olarak da görmüşlerdir. Bu durum özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kazak bozkırlarında, Rus istilasına karşı verilen mücadelelerde açık bir şekilde kendini göstermiştir. Mesela, Kişi Cüz Kazaklarının Datoğlu Sırım Batur önderliğinde 1783-1797 yıllarında gerçekleştirdiği ayaklanma bunun en çarpıcı örneklerinden biridir. Osmanlı-Rus Savaşı (1787-1791) sırasında Türkistan'ın Buhara ve Hive Hanlıklarından gelen temsilciler Sırım Batura Rusya'ya karşı cihat etmenin ve bir Müslüman olarak da Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemenin şart olduğu konusunda mesajlar getiriyorlardı. Nitekim, Sırım Batur ve ona bağlı Kazak din adamlarının buna dayanarak halka yaptığı cihat ve din kardeşliği çağrıları çok etkili olmuş, Rus hakimiyetine karşı verilen mücadelede önemli başarıların elde edilmesini sağlamıştır.[18]

Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında artan bu cihat çağrılarının Kazak bozkırlarıyla birlikte bütün Türkistan ülkesinde olumlu yankı bulması Rusya'yı tedirgin etmişti. Çarlık hükümeti, bölgenin Osmanlı İmparatorluğu'nun etki alanına girmesinden korkmaya başlamıştı.[19] Bunun üzerine harekete geçen Çariçe İkinci Katerina, kendisinden önce Müslümanların dini duygularına tecavüz edilmiş de, şimdi onu anlayıp düzeltiyor ve İslam dinini himayesine alıyormuş gibi bir tavır takınmıştı.[20] Müslüman halkı kazanmak için bazı kentlerde, büyük camilerin yapımına izin vermişti. Kazak bozkırlarında da yeni camilerin yanı sıra, mektepler ve kervansaraylar yaptırmıştı.[21] 1788'de Orenburg'da, daha sonra Ufa'ya taşınan, Müslüman Ruhaniler Meclisi'ni kurdurmuştu. Böylece, merkezi dini bir yönetimin kurulmasıyla, İstanbul'daki Sultan halifenin Rusya İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar üzerindeki manevi otoritesi de sona eriyordu.[22] Ayrıca, Kazak Türkleri arasında bu kuruma bağlı ve kendi hükümetinin güvendiği bir mollalar sınıfı meydana getirmişti.[23] Gerek Kazaklar arasındaki bu mollalar sınıfının üyeleri, gerekse Müslüman Ruhani Meclisi'nin başına getirilenler, İkinci Katerina'nın sadakatinden çok emin olduğu Tatarlar arasından seçilmişti.[24]

Nitekim, Kazak bozkırlarına Rus hakimiyetini yerleştirmekte en etkin güç, Rus Devleti'nin hizmetindeki bu Tatar Türkü mollalar ve tüccarlar sınıfı olmuştur. Kazak Çokan Velihan ve Kazanlı Şahmerdan İbrahimoğlu gibi aydınların şiddetli eleştirilerine hedef olan bu Tatar mollaları, Kazakistan'da Rus yanlısı (Russophilic)[25] bir İslam propagandası yaparak, halkı Rus Çarı'nın (Ak Padişahın) sadık tebası olup, onun himayesi altında ticaret, tarım ve ibadetle meşgul olmaya çağırmışlardır. Onlar, halkı pasifize etmek için Rus hakimiyetine karşı isyan hareketlerini, Kur'an'da zikredilen "ulûlemr"e itaatsizlik olarak göstermişlerdir.[26]

Doğrudan Rus Çarlığı'nın denetiminde ve himayesinde bulunan[27] söz konusu Tatar molla ve tüccarları, bilhassa 18. yüzyılın sonlarına doğru çok faal durumda idiler. Onlar Rus Devleti'ne yaptıkları hizmetten ötürü Çarlık hükümeti tarafından hem parasal olarak destekleniyor hem de değişik şekillerde ödüllendiriliyorlardı. Mesela, Orta Asya bölgesinde Rusya yanlısı (Russophilic) İslam'ı yayma faaliyetlerine karşılık, Orenburg kentinin Seyitov varoşunda (posad) yaşayan Tatar Türkü tüccarlarına 1784'te Rus asilzadeleriyle eşit haklar tanınmıştı. Bunların çoğu, zamanında Başkurt Türklerinin ayaklanmasına katılmayarak, Çarlık Rusyası'na sadakatlerini ispatlamış ve ticari amaçlarla Orenburg'un hemen yanı başına yerleşme izni almayı başarmış Tatar ailelerinden oluşuyordu. Aslında, Orta Asya'nın istilasında dayanak noktası olması için stratejik maksatlarla Çarlık yönetimi tarafından Kişi Cüz Kazaklarının topraklarında inşa edilen Orenburg kentine Rusların dışında Türk ve Müslüman kökenlilerin yerleşmesi yasaktı.[28] Bu sebeplerden ötürü, Prof. Dr. S. Atavov, Kazakların ülkelerini kaybetmelerine ve Rus boyunduruğu altına girmelerine neden olan faktörleri sıralarken bilhassa Tatar mollalarının ve tüccarlarının bu iki yüzlü hareketlerini zikretmiştir.[29] Zaten, 1876'da daha önce kafirlere kapalı olan Türkistan'ın işgalinin tamamlanmasından sonra Çarlık Rusyası, sözü edilen Tatar molla ve tüccarlarının faaliyetlerini durdurmuş, Türk ve Müslüman kökenlileri Hıristiyanlaştırma çalışmalarına hız vermiştir.[30]

Ancak, Rusya'nın sağlam bir inanca sahip Türkistan Türklerini Kazak bozkırlarından başlayarak Hıristiyanlaştırıp hakimiyeti altına alma konusundaki geleneksel politikası, hiçbir zaman arzulanan başarıya ulaşmamıştır. Mesela, 1861-1862 yıllarında, bazı kışlaklarda halkı Hıristiyanlaştırmak için yapılan uygulamalar; Kazak bozkırlarında yeni Rus yönetimini düzenleyen 1868 Nizamnamesi (Geçici Statüsü) ne Kazakları Hıristiyanlığa özendirmek için konulan özel maddeler hep sonuçsuz kalmıştır. Prof. Dr. A. Konıratbayev'in de belirttiği gibi; "Rusya'nın Müslüman halkı Hıristiyanlaştırma politikası, Kazaklar arasında infial uyandırmış, onların İslam dinine daha fazla sarılmasına sebep olmuştur."[31]

Konıratbayev'in görüşleri, bir bakıma kendisinden çok önceleri bu konuya temas eden Z. V. Togan'ın görüşlerini tamamlayıcı niteliktedir. Togan, bununla ilgili olarak şunları yazmıştı:

"Edil ve Çu (Bulğarla Balasagun) nehri arasında yaşayan ve bundan takriben bin yıl önce (349 H.=960 M.) İslamiyet'i kabul eden iki yüz bin çadırlı, yani takriben bir milyon nüfuslu olan Kazakistan Türkleri arasından hiçbir zaman din alimliği iddiasında bulunan kimseler çıkmamış ve hiçbir zaman dini taassup gösterilmemiştir; mamafih o günden zamanımıza kadar herhangi bir başka din namına yapılan teşvikata burada kimse kapılmamış ve hep Müslüman kalmışlardır."[32]

D. İstilaların Halk Edebiyatına Yansıması

Kazak Türklerinin yabancı işgal ve istilalara karşı direnci, dini inançlarını koruma mücadelesinin yanında, halk edebiyatında da kendini göstermişti. On sekizinci yüzyılda, Kazak halk edebiyatının ana konusu, Kalmuk istilasına karşı yapılan mücadele idi. Bu konuyu işleyenlerin başında, 1675-1768 yılları arasında yaşamış olan Aktamberdi Cırav,[33] Ümbetay (1706-1178), Tatikara (18. yüzyıl) gibi ozanları sayabiliriz. Ancak, 18. yüzyıl Kazak halk edebiyatının en önde gelen temsilcisi Cırav Buhar Kalkamanoğlu (1668-1781) olmuştur. O, Rusya ve Çin arasında mahir bir siyaset kullanarak, Kazak Hanlığı'nın bağımsızlığını korumayı başarmış olan Abılay Han'ın da danışmanlarından biriydi. Ozan, dizelerinde bir yandan, Kalmuk istilasına karşı yapılan mücadeleyi dile getirmiş; diğer yandan da Rusya tarafından gelmekte olan işgal tehlikesine karşı halkı birliğe teşvik etmeye çalışmıştır. Aynı zamanda, dindar bir ozan olan Buhar Cırav, ahlaki değerlere önem vermiş; Han'ı halka karşı hep adaletli olmaya çağırmış, kimi zaman onu sert bir biçimde eleştirmekten de geri durmamıştır.

19. yüzyılda ise Kazak halk edebiyatının ana konusu bu kez Rus istilası olmuştur. Akın adı verilen Kazak saz ozanları şiirlerinde, Rus sömürgeciliğine ve baskısına karşı yapılan mücadeleyi; Kazak topraklarının haksız bir biçimde nasıl gasp edilmekte olduğunu anlattılar. Ülkelerinin gittikçe Rus hakimiyeti altına girmesi karşısında; ozanlar, geçmişe özlem duydular. Dizelerinde, Kazakların steplerde özgür olarak göçüp kondukları hanlık dönemini "altın zaman" olarak nitelediler. Doskoca, Baytok, Canuzak ve Nısanbay Akın bu dönemin önde gelen akınlarıdır (ozan). Bunlardan Nısanbay Akın, 1837-1847 yılları arasında Rus istilasına karşı Kenesarı Han önderliğinde doruğa çıkan Kazak ulusal kurtuluş hareketini destanlaştırmasıyla ünlüdür.

On dokuzuncu yüzyılda yaşamış olan Kazak Türkü ozanları, ulusal kurtuluş hareketlerini salt şiirleştirmekle kalmamışlar; kendileri de savaş meydanlarında çarpışarak, kahramanlıklar

göstermişler, halkı birliğe ve mücadeleye çağırmışlar, özgürlüğün simgesi olmuşlardır. Kazak halk edebiyatının “muharip ozanlar” geleneğini şiirlerindeki lirik anlatımla yeni kuşaklara taşıyan bu ozanların başında Mahambet Ötemisoğlu (1803-1846) bulunmaktadır. 1836-1838 yılları arasında gene Rus hakimiyetine karşı İsatay Tayman önderliğinde gerçekleşen ayaklanmanın liderlerinden biri olan Mahambet Ötemisoğlunu, Şerniyaz Carılgasoğlu (1807-1867) izlemiştir. Tarihi, ulusal değerleri, ulusal birliği, ulusal kurtuluş ve özgürlüğü ön plana çıkaran bu geleneğin, 19. yüzyıldaki diğer önemli temsilcileri arasında Süyinbay Arun (1822-1895), Şöce Karcavbay (1808-1895), Canak Akın (1770-1856), Kempirbay Bögembay (1834-1895) vb. sayabiliriz.

19. yüzyılın ikinci yarısında Kazak Türkleri halk edebiyatında çok etkin bir İslamcı ve muhafazakar akımın yer ettiğini görmekteyiz. Şortanbay Kanayoğlu (1818-1881), Dulat Babatayoğlu (1802-1874), Murat Mönkeoğlu (1843-1906), Bazar Cırav (1839-1911), Ebubekir Kerderi (1858-1903) gibi ozanlar bu akımın en güçlü temsilcileri olmuştur. Bu ozanlar, eserlerinde; İslam kurallarına ve ahlak değerlerine çok geniş yer verdiler. Kazakların geleneksel hayat tarzını övdüler. Rus sömürgeciliğine ve yeni Rus idaresine, özellikle Kazakistan’a Rus göçmenlerinin getirilmesine karşı çıktılar. Bu nedenle, sözünü ettiğimiz ozanlar grubu, Kazak edebiyat tarihinde “zar zaman” (güçlüklerle dolu zaman) ozanları olarak da adlandırılırlar. Bunlardan Şortanbay Kanayoğlu ve Murat Mönkeoğlu gibi ozanlar, Kenesarı Han önderliğindeki ulusal kurtuluş hareketine katılarak, Ruslara karşı savaşmışlardı.[34]

On dokuzuncu yüzyıl sona ererken, muhafazakar Kazak ozanları Pantürkist fikirlere meylettiler; Kazan’da ceditçilik hareketini başlatan reformist Tatar Türkü aydınlarıyla işbirliği yapma yoluna gittiler. Bu akıma mensup ozanların başında Ebubekir Kerderi bulunuyordu. Bu sıralarda, Kazak bozkırlarında buhran artmış, ekonomi çökmüştü. 1890 yılındaki kıtlık sırasında, topraklarından edilen binlerce Kazak açlıktan ölmüştü. Bu yüzden, geçmişin şanlı günlerini anımsatmak ya da Kazak halkının yeniden manevi dirilişini sağlamaya çağırmak yeterli olmuyordu. Geleneksel eğitimde reform gerekiyordu. Ebubekir Kerderi, Kazak Türklerinin hem İslam’a bağlı kalarak hem de bozkırın değişen ekonomik koşullarına ayak uydurmak için gerekli bilgi ve beceriyi kazanılabileceklerini; Ruslarla boy ölçüşebilmenin yolunun da bu olduğunu söylüyordu ve çağdaş bir eğitimi savunuyordu. Kazanlı reformistlerin başlattığı yeni metot ya da usûl-ü cedit mekteplerinin Kazakistan’da da açılması için çabalıyordu. Sonuçta, kolonyal rejim altında yetişen ve “zar zaman” ozanlarından, özellikle Ebubekir Kerderi’den etkilenen yeni kuşak Kazak yazarları ortaya çıkmıştı. Bunlar hem dindardı hem de yeni metot okulları savunuyorlardı. Bu yeni kuşak aydınlar grubunun önemli temsilcileri, Şahkerim Kudayberdioğlu (1858-1931), Akmolla (asıl adı Muftahetdin) Muhammedyaroğlu (1839-1895) ve Meşhur Cüsip (Yusuf) Köpey (1858-1931) gibi yazarlar ve ozanlardan oluşmaktaydı.[35]

E. Aydınlar Sınıfının Oluşumu ve Arayışlar

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Batılılaşma yanlısı olan ilk Kazak Türkü aydınları belirmeye başladı. Bunların arasında Çokan Velihan, İbrahim Altınsarı ve Abay Kunanbay üçlüsünün özel bir yeri vardır.[36] Batılı yazarların “sekuler aydınlar”[37] olarak tanımladığı bu aydınlar grubu, bilim,

pedagoji ve edebiyat alanlarında eserler verdiler. Geri kalmışlıktan ve karanlıktan kurtulmak için halkı bilime ve çağdaş eğitime çağırdılar. Avrupa medeniyetinin ekonomik ve kültürel alanlardaki gelişmelerde ne denli önemli rol oynadığını anlatmaya çalıştılar. Onlar, çağdaş Batı medeniyetine yönelmenin Rus dili ve kültürü vasıtasıyla mümkün olacağı inancını taşımışlardır. Ancak bu durum, Çarlık rejiminin Kazak bozkırlarında uyguladığı Ruslaştırma ve kolonyalist siyasetlerini eleştirmelerine de engel oluşturmamıştır.

Kazakların sekuler dünya görüşünü belki de ilk kez sistemli bir biçimde ortaya koyan Çokan Velihan oldu. Abılay Han'ın torunu olan Çokan (gerçek adı Muhammed-Hanafiya), 1835'te Kökçetav'daki Kusmurın kalesinde doğdu ve 1865'te Taldıkorgan vilayetindeki Altın Emel'de öldü. Kısa süren ömrünü bilime adamış, geride çok önemli eserler bırakmıştır. O, ilk eğitimini özel bir Kazak mektebinde almış, sonra da Omsk Askeri (Kadet) Akademisi'ni bitirmiştir. Rus imparatorluk ordusuna subay olarak katıldığı yıllardan başlayarak, tarih, etnografya ve coğrafya konularında Orta Asya, Kazakistan ve Doğu toplumlarını incelemiştir. Çokan Velihan, dini taassuba son derece karşı idi. Kazak Türklerinin, ulusal varlıklarını korumaları için çağdaş Avrupa medeniyeti ile bütünleşmelerinin gerekliliğine inanıyordu. Rus aydınlarını, bu Avrupa medeniyetinin temsilcileri olarak görüyordu. Zaten kendisi de, Petersburg'da bulunduğu yıllarda (1860-1861), önde gelen Rus yazar ve düşünürleri ile dostluklar kurmuş, onların görüşlerinden etkilenmiştir. Ünlü yazar Dostoyevski, etnograf Potanin ve Fransız Devrimi'ni savunan düşünür Gonsevskiy, onun yakın dostları idi.[38]

Öte yandan, eski Türk destanları da Çokan Velihan için bir esin kaynağı olmuştur. Kırgızların üç yüz bin mısralı Manas destanını ilk haber veren odur. Kırgızistan'a yaptığı bir bilimsel keşif seyahati sırasında, Manas destanının önemli bir kısmını kaydetmiş, onu da Rusçaya çevirerek, Avrupalı oryantalistlerin istifadesine sunmuştur. Doğu Türkistan'a yapılan bilimsel keşif seyahatleri sırasında, Kaşgar ve Kulca'da bulunmuştur. Marco Polo'dan sonra Kaşgar'a giden, orada bilimsel araştırmalar yapan ilk bilgin, etnograf, tarihçi, oryantalist, folklorist Çokan Velihan'dır. Bu seyahatlerinin sonunda; *Cungarya Denemeleri*, *Doğu Türkistan Ahalisi, Yönetimi, Sanayii ve Ticari Durumu*, *Tan-lu, Altışehir Ülkesinin Durumu*, *Kırgızların Uruğlara Ayrılması* gibi eserler yazmıştır. Bu eserlerinde Çokan Velihan, Doğu toplumlarının geri kalmışlığını anlatarak, onları ileri Batı kültür ve medeniyetine yönelmeye çağırmaktadır.

Çokan Velihan, Müslümanlardaki dini taassubun düşmanı olduğu kadar, Şamanizm'in, din konusunda eski Türklerin gösterdiği hoşgörünün hayranıydı. Ona göre; göğü, yeri ve suyu kutsal bilen eski Türkler doğaya tapmışlardı. Bu da en mükemmel bir dindi.[39] Doğayla iç içe yaşayan Kazaklar, eski Türklerin bu inanç ve geleneklerini en iyi biçimde korumuşlardı.[40] Çokan, ideal din olarak gördüğü Şamanizm'i, materyalizmin nihai şekli olarak tanımlamıştır.[41] Bu konudaki görüşlerini, *Kazaklarda Şamanizm'in izleri*, *Kazak bozkırlarındaki Müslümanlık* adlı eserlerinde toplamıştı. Bunların dışında, *Abılay*, *Kazaklarda Yargı Reformu*, *Kazak Şeceresi*, *Ulu Cüz Kazaklarının Efsane ve Rivayetleri*, *Kazakların Eski Silahları*, *Şona Batır*, *Edige*, *Kazak Yaylaları* gibi birçok araştırma yazıları ve eserleri bulunmaktadır.[42]

Çokan Velihan, daha önce değindiğimiz 1868 Nizamnamesi'nin (geçici statüsü) nin ilanından önce ölmüştü. Dolayısıyla, Çarlık hükümetinin uyguladığı toprak siyasetinin, Kazaklar arasında neden olduğu ekonomik ve toplumsal çöküntüyü görmemişti. 1868 Nizamnamesi'nin uygulandığı yılları yaşayan, eserlerinde bu dönemi işleyen ise yukarıda sözünü ettiğimiz aydınlardan yazar, pedagog İbrahim Altınsarı (1841-1889) olmuştur.

Ibıray mahlası ile de bilinen İbrahim Altınsarı, Kostanay'da dünyaya geldi. 1850 yılında Orenburg'da Kazak çocukları için açılan yedi yıllık Rus okuluna girdi. Bu okulu 1857 yılında bitirdi. Kazakların ilk modern okul sisteminin temelini atan odur. Çarlık yönetiminin tüm engellemelerine rağmen, halktan topladığı paralarla ilk olarak 1864 yılında Torgay'da, Kazak çocukları için bir ilkokul açtı. Altınsarı, Kazak kızlarının okutulması için de çabaladı. Bu amaçla, 1888 yılında Irgız'da yatılı bir kız okulunun açılmasını sağladı.

Altınsarı, Kazakların, bozkırları istila eden Ruslarla eşit haklara sahip olmasının ve kurtuluşunun ancak iyi bir eğitimle sağlanabileceğine inanıyordu. Gene onun inancına göre, Kazaklar modern eğitime ağırlık vermeli, teknolojik bilgi ve becerileri kazanmaya çalışmalı idiler.

Altınsarı, pedagoji alanında Kazakça kitaplar yazdı. Kazak dilinde eğitime çok önem verdi. İlk Kazak gramerini ve ilk Kazakça-Rusça sözlüğü hazırlayan odur. Dini eğitimde ise ezberciliğe karşı oldu. Kazak Türklerinin, İslam dinini en iyi biçimde kendi dillerinde öğrenebileceği görüşünü savundu. Altınsarı, bu amaçla *Şeriat-ül İslam-Musılmanşılıktın Tutkası* adlı Kazakça bir ilmihal yazdı. Onun bu ilmihali 1884 yılında yayınlandı. Modern bir eğitimden yana olmakla birlikte İbrahim Altınsarı, Rus misyonerlerinin okullardaki Hıristiyanlık propagandalarını, Kazak çocuklarına İncil okutma teşebbüslerini şiddetle eleştirmiş, yerleşik İslam geleneklerini rencide edici (Kazak çocuklarına domuz eti yedirme ve domuz bakıcılığı yaptırma gibi) tutumlarını protesto etmiştir.[43] Çünkü, o Kazak Türklerinin milli varlıklarını korumaları açısından İslam dinini vazgeçilmez bir unsur olarak görüyor, ona zarar verilmesine karşı çıkıyordu.[44]

Altınsarı, Kazak edebiyatında, eleştiriye dayalı realizm akımını başlatan yazar ve ozan olarak da bilinir. Bu akımı daha da geliştirerek, modern Kazak edebiyatının temelini atan Abay (İbrahim) Kunanbay (1845-1904) olmuştur.

Abay, Semey vilayetindeki Şıngıstav'da doğdu. İlk eğitimini özel hocalardan aldı. Semey'de medrese öğrenimi gördü. Bundan sonra, Kazak Türklerinin geleneksel yaşantılarını eleştiren lirik şiirler yazmaya başladı. Abay'ın bu şiirleri, Kazak bozkırlarına geniş ölçüde yayılmış olup, ezbere okunurdu. Abay, şiirlerini birkaç cilt olarak yayımlamıştı. Ancak, fikir ve düşüncelerini, daha çok düz yazılarında ortaya koymuştur. Onun *Nakil Sözler* adı altında bir kitapta toplanan bu düz yazılarının çoğu, Rusya'nın büyük miktarlarda Kazak topraklarını gasp ettiği ve Avrupalı göçmenlerin Kazak bozkırlarına doluştuğu 1890'lı yıllarda yazılmıştır. Bu sıralarda, geleneksel ekonomileri bozulan Kazak Türkleri iyice yoksullaşmıştı. Abay, Kazakları çağdaş bilim ve eğitime teşvik ediyor; göçebe hayvancılığı terk ederek, yeni meslekler edinmeye, zanaat ve çiftçilikle daha çok uğraşmaya, ticareti geliştirmeye çağırıyordu.

Çokan Velihan, İbrahim Altınsarı ve Abay Kunanbay'ın kendilerinden sonra gelen Kazak Türkü aydınlarının üzerindeki etkileri büyük olmuştur. Onların izinden yürüyen yeni kuşak aydınlar, Kazak bozkırlarında ulusal uyanış ve kurtuluş hareketini başlattıkları gibi;[45] kolonyalist rejimin neden olduğu geri kalmışlığı, karanlığı ve cehaleti yenmek için eğitim alanında da önemli çalışmalar yaptılar.

Bu arada, Kazak aydınları yirminci yüzyılın başında, toplumsal ve siyasal fikirler bakımından daha çok Batı Avrupa'ya yöneldiler; Rusya'nın içinde ise demokrat akımlara ilgi gösterdiler.[46] Bu durum özellikle, Alihan Bökeyhan (1866-1937), Ahmet Baytursun (1873-1937) ve Mir Yakup (Mircakıp) Dulat (1885-1935) önderliğindeki aydınlar grubunun çalışmalarında ve eserlerinde açık bir biçimde görülmektedir.

Yirminci yüzyılın başında Kazak Türklerinin ulusal kurtuluş hareketine yön veren Alihan Bökeyhan, aydınlara hitaben yazdığı bir makalesinde şöyle demektedir: "Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik on sekizinci yüzyıldan bu yana ortaya çıkmış, aydınlık fikirlerdir. Bunları, ilk olarak Fransız siyaset adamları ortaya koymuşlardır… İnsanoğlu için bu üç ilkenin dışında mutluluk ve sevgi yolu yoktur."[47] "Eki col" (iki yol) adlı başka bir makalesinde de Bökeyhan, Kazak Türkleri ulusal kurtuluş hareketinin bir bakıma teorik esaslarını açıklamış; ağlama devrinin gerilerde kaldığına işaret ederek, siyasal hakların ağlanarak değil mücadele ile alındığını ve korunduğunu anlatmıştır.[48] Bu dönemde, Alihan Bökeyhan'ın üzerinde en çok durduğu konulardan biri, Ruslar tarafından gasbedilen Kazak toprakları sorunu olmuştur. Bu konuda çok önemli yazıları ve eserleri bulunmaktadır.

Adları her zaman Kazak Türklerinin ulusal önderi Alihan Bökeyhan'la birlikte anılan Ahmet Baytursın ve Mir Yakup (Mircakıp) Dulat'ın, daha çok Kazakları uyanışa çağıran, toplumsal hayatın aksayan yönlerini tenkit eden eserleri ve ders kitapları vardır. Baytursın, Kazak dilinin gramerini yazmış ve imlasını da kesin olarak tespit edebilmiştir.[49] Eğitimin yaygınlaştırılması amacıyla alfabenin ıslahını gerekli görmüş, pedagoji ve öğretim konularında çağdaş yöntemlerin uygulanması için çalışmıştır. Ayrıca, lirik şiirler yazmıştır. Rus ozanı Krılov'un masallarından yaptığı manzum çevirileri de vardır.

Mir Yakup (Mircakıp) Dulat da edip ve eğitimcidir. Ancak, onun ateşli, ihtilalci ozan kişiliği ağır basmaktadır. 1909'da Ufa'da yayınlanan *Oyan Qazaq!* (Uyan Kazak!) adlı eseri bilhassa önemlidir. Kazak bozkırlarındaki milli ve en önemli problemleri içeren bu eserin yaptığı etki ve bıraktığı iz son derece büyüktür. Hele halkta yaptığı milli şuuru uyandırıcı etkisinin çok büyük olduğu görülen *Oyan Qazaq!*'ın Rus yönetimi üzerindeki ürkütücü etkisi de o oranda büyük olmuştur. Onun için de kitabın yasaklanmasına ve şairin mahkumiyetine sebep olmuştur. Bu eserin başlığı altındaki şu birkaç mısra her iki cephedeki etkisini layıkıyla aydınlatacak niteliktedir:[50]

Köziñdi aş, oyan Qazaq köter bastı!

Ötkizbey qarangıda beker castı!

Cer ketti, din naşarlap, hal harap bop,

Qazağım, endi catuv caramastı![51]

Gözünü aç, Uyan Kazak, kaldır başını!

Karanlıkta geçirme ömrünü!

Topraklar gitti, din zayıfladı, hal harap oldu,

Kazağım, artık yatmak sana yaramazdı!

Mir Yakup Dulat, halkı uyanışa çağıran bu ateşli manzumelerinin yanında, Kazak bozkırlarında toplumsal hayatı saran birçok müşkül problemleri ele alan eserler de vermiştir. Bunların başında *Bahtsız Camal* (Kazan, 1910) adlı eseri gelmektedir. *Bahtsız Camal* aynı zamanda Türkistan'ın çağdaş anlamdaki ilk romanıdır da.[52]

Kazak bozkırlarında görülen uyanışa, uluslaşma çabalarına, ulusal kurtuluş mücadelesine, güç veren öteki aydınlar, yazarlar ve ozanlar arasında Mağcan Cumabay (1893-1938), Sultanmahmut Toraygır (1893-1920), Yusufbek (Cüsipbek) Aymavıt (1889-1931) ve Şahkerim Kudayberdi (yukarıda zikrettik), Muhammedcan Seralin (1872-1929), gibi simalar da özel bir yere sahiptir.

Mağcan Cumabay, Kazakların ve bütün Türkistanlıların milli şairidir. Şiirleri toplu olarak 1923 yılında Taşkent'te yayınlanmıştır. Ateşli bir Türk milliyetçisi olması, Rus yönetiminin çok şiddetli baskılarına maruz kalmasına sebep olmuştur. Bu yüzden Mağcan, şiirlerinde Türklerden ve Ruslardan bahsederken, onları anlatmak için *kün men tün* (gündüz ve gece) gibi semboller kullanmak zorunda kalmıştır. Ona göre, Türkler aydınlığı, gündüzü; Ruslar ise gece karanlığını, uğursuzluğu temsil ederler:[53]

Uzın Oral-kün men tün şekarası,

Bir cagı-kün, bir cagı tün balası.

Argı cagı-kök közdi cın uyası,

Bergi cagı-Türiktiñ sarı dalası.[54]

Uzun Ural-gündüz ve gecenin sınırı,

Bir yanı-gündüz, bir yanı gecenin çocuğu.

Öte yanı-gök gözlü cin yuvası,

Beri yanı-Türkün sarı (altın) bozkırı.

Mağcan, şiirlerinde, Türk kavimlerinin o dönemdeki dağınıklığını, yabancı işgali altında yaşamak zorunda kalışlarını ve bundan kaynaklanan ezikliği de anlatır. Şair mütareke yıllarında Türkiye Türklerine hitaben kaleme aldığı *alıstagı bavrıma* (uzaktaki kardeşime) adlı uzun şiirinin iki kıtasında şöyle seslenmektedir:

Alısta avır azap çekken bavrım,

Quvargan beyçeşektey kepken bavrım,

Qamagan qalıñ cavdıñ ortasında,

Köl qılıp közdiñ casın tökken bavrım.

Bavrım! Sen o caqta, men bu caqta,

Qaygıdan qan cutamız. Bizdiñ atqa

Layıq pa qul bop turuv? Cür ketelik

Altayga, ata miras altın taqqa.[55]

Uzaklarda ağır azap çeken kardeşim,

Solmuş beyçeşek (lale) gibi olmuş kardeşim,

Kalın (kalabalık) düşman kuşatması altında,

Göl gibi göz yaşlarını döken kardeşim.

Kardeşim ! Sen o yanda, ben de bu yanda,

Kaygıdan kan yutuyoruz. Bizim adımıza,

Layık mı kul olarak yaşamak bize? Gel gidelim

Altaya, ata miras altın tahtta.

Mağcan Cumabay, "Türkistan" adlı başka bir şiirinde ise Türklerin, Ural ve Altay dağları arasında, Ceyhun ve Seyhun ırmakları boylarında, Türkistan, Turan havzasında bir zamanlar nasıl saltanat kurduğunu anımsatır. Kazakları, dünyanın her tarafına Türkistan'dan dağılmış olan bu asil milletin anayurtta kalan varisleri olarak görür:

Türkistan-eki düniye esigi goy,

Türkistan-er türiktiñ besigi goy.

Tamaşa Türkistanday cerde tuvgan

Türiktiñ teñiri bergen nesibi goy.

Turanda türik oynagan uqsap otqa,

Türikten basqa ot bop can tuvıp pa?

Köp türik enşi alıp tarasqanda,

Qazaqqa qara şañıraq qalgan coq pa?[56]

Türkistan-iki dünya (dünya ve ahiret) kapısıdır,

Türkistan-er Türk'ün beşiğidir.

Muhteşem Türkistan gibi yerde doğmak,

Türk'e Tanrının verdiği nasibidir.

Turanda Türk oynadı benzeyerek ateşe,

Türk'ten başka kimse ateş olarak doğmuş mu?

Birçok Türk boyları paylarını alarak dağılırken,

Kazak'a miras olarak baba ocağı kalmadı mı?

Şair Mağcan, *Türkistan, Oral, Aqsaq Temir Sözü, Künşıgıs* (Doğu), *Ot* (Ateş) gibi şiirlerinde Türklerin eski savaşçılık ruhunu büyük bir çoşkuyla överek, Rus emperyalizmine karşı verilen özgürlük mücadelesinde, halkın maneviyatı yükseltmeye çalışır.[57]

Bu arada, yirminci yüzyılın başında, Kazak bozkırlarındaki siyasal, toplumsal gelişmelere Saken (Said Vakkas) Seyfulla gibi gazeteci ve yazarlar da aktif olarak katıldılar. İlyas Cansügir, Beyimbet Maylin, Sabit Dönentayev, İsfendiyar Köbeyev, Muhtar Avezov gibi yazarlar ilk eserlerini verdiler. Bunlar, sonradan Kazak Sovyet edebiyatının kurucuları arasında da yer aldılar.

F. Kazak Basınının Doğuşu

İlk Kazakça gazeteler on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında çıkmaya başladı. 28 Mart 1870'ten itibaren *Türkistan Vilayetinin Gazeti* çıktı.[58] Bunu, 1888-1902 yılları arasında yayınlanan *Dala Vilayetinin Gazeti* izledi.[59] Bunların ikisi de Çarlık hükümetinin resmi organlarıydı. Ancak, bu gazetelerde Kazak Türklerinin kültürel, edebi ve toplumsal yaşantılarına ait haber ve bilgilere geniş yer verildiği de bir gerçektir.

Kazak basının gerçek anlamda doğuşu, 1905 Rus Devrimi'nden sonra olmuştur. Çarlık rejiminin Ruslaştırma politikasına, kültür emperyalizmine karşı koyma çabası içinde olan Kazak aydınları geniş kitlelere ulaşmak için gazete ve dergi çıkarma işini ele aldılar. Bu konuda, Sekuleristler ve Pantürkistler dahil olmak üzere her kesimden aydınlar işbirliği halinde idiler.[60] Onların Kazakça çıkardıkları ilk gazeteleri *Serke* (Petersburg, 1907), *Qazaq Gazeti* (Troysk, 1907) oldu. Bu gazeteler ancak tek sayı olarak çıkarılabildi. Dolayısıyla, halk üzerinde bir etkileri söz konusu değildir. Bundan sonra, *Qazaqstan* adlı bir gazete yayın hayatına girdi. İlk dört sayısı 1911 yılında Orda'da (Bökey Ordası) çıkan bu gazete, daha sonra iki yıl boyunca yasaklandı. 1913 yılında Oral'da yeniden yayınlanmaya başladı ve toplam 14 sayı çıkabilmiştir. Kazak aristokratlarından Sultan Şahingerey Bökeyoğlu tarafından çıkarılan *Qazaqstan* gazetesi, Panislamist ve inkilapçı aydınların organıydı.[61]

1911 yılından itibaren Troysk'ta Kazakça *Ay Qap* adlı bir dergi yayınlanmaya başladı. 1915 yılına dek bu derginin 88 sayısı çıkmıştır. *Ay Qap* dergisi, Pantürkist ve Panislamist bir yol izledi. Dergi, Rusya'daki Türk ve Müslüman kavimlerinin birleştirilmesi görüşünü savundu.[62] Ayrıca, Kazak topraklarına yapılan Rus köylü göçüne de karşı çıktı. Kazak Türklerinin, göçebe hayvancılığı terk edip, tümüyle yerleşik düzene geçmelerinin, tarımla uğraşmalarının gerekli olduğu görüşünü yaymaya çalıştı. *Ay Qap* dergisinin başyazarı pedagog, gazeteci Muhammedcan Seralin idi. Bunun dışında; tarihçilerden, öğretmenlerden, dilcilerden ve hatta ozanlardan oluşan çok geniş bir yazarlar kadrosu vardı. Bu bakımdan dergi, çağdaş Kazak edebi dilinin gelişmesine çok olumlu katkıda bulunmuştur.

Kazak basınının bu dönemdeki en önemli organı *Qazaq* gazetesi idi. Mart 1913 ve Eylül 1918 tarihleri arasında Orenburg'da haftalık gazete olarak çıkmıştı. Dağıtımı ve niteliği bakımından diğer Kazak gazete ve dergilerinden daha üstündü. Tirajı sekiz bine ulaşan *Qazaq* gazetesinin yayımcısı Mustafa Orazayoğlu ve başyazarı Ahmet Baytursın idi. Gazetede Kazak Türkleri ulusal mücadele hareketinin ileri gelenlerinin çoğu yazıyordu. Dolayısıyla *Qazaq* gazetesi, Kazakların ulusal, siyasal ve toplumsal tüm sorunlarını dile getirdi ve bunlara çözüm yolları aradı. Kazak ulusal kimliğinin, dilinin, kültürünün ve tarihinin korunması için çalıştı.[63] Rusya'nın sömürgecilik ve Ruslaştırma politikalarını şiddetle eleştirdi.[64] Özellikle, Çar hükümetinin Kazakistan'a Rus göçmen gönderme politikasına karşı cesaretle mücadele etti. Bu tür nedenlerden ötürü, 1913 ve 1914 yıllarında Çarlık rejimi tarafından yirmi altı kez müsadere edildi ya da yayını durduruldu. *Qazaq* gazetesi, Temmuz 1917'den sonra Kazak Türkleri ulusal demokrat partisi Alaş'ın basın organı oldu. 1918 yılında da Sovyet makamlarının kararıyla kapatıldı.

Bu arada, 1913 yılında Kızılcar'da *Eşim Dalası* adlı bir gazete daha çıkıyordu. Kazakça ve Tatarca haftada üç kez yayınlanan bu gazete, toprak sorunuyla ilgili olarak Kazak Türklerinin haklarını savunuyordu.[65]

Yukarıda saydığımız Kazak peryodiklerinin dışında, Kasım 1916'dan itibaren Taşkent'te *Alaş* adlı haftalık bir gazete daha çıkmaya başlamıştı. Meryem Abselam tarafından çıkarılan *Alaş* gazetesini Kölbay Togusoğlu yönetiyordu. Gazete milliyetçi bir yayın politikası izlemekle birlikte ılımlı sol bir çizgide bulunuyordu. Mayıs 1917'de kapanana dek *Alaş* gazetesi 22 sayı çıkmıştır.[66]

Rusya'daki Şubat (1917) Devrimi'nden sonra Kazak Türklerinin gazete ve dergilerinin sayısında artış olduğu gözlendi. Haziran 1917'den itibaren Semeyde, Halil Abbasoğlu ve Rahimcan Marsıkoğlu haftalık *Sarı Arqa* (Kazak bozkırları anlamında) gazetesini çıkarmaya başladı. Orda'da Temmuz 1917'den sonra *Uran* adlı bir gazete yayın hayatına girdi. Bu gazeteyi çıkaran, İstanbul'da öğrenim görmüş Abdül Aziz Musa adlı bir Kazak aydını idi. Aynı dönemde Semeyde, *Abay* adlı edebi bir dergi ve *Halıq Sözü* adlı bir gazete daha yayınlanıyordu.[67]

Diğer taraftan, Mustafa Çokay ve arkadaşları (Mir Yakup Dulat, Sultanbek Kocanoğlu, Alibeg Komus) Haziran 1917'den itibaren Taşkent'te *Birlik Tuvı* (Birlik Tuğu) adlı Kazakça haftalık bir gazete çıkarmaya başladılar. Pantürkist ve Panilamist çizgideki bu gazeteyi, aynı zamanda başyazarlığını yapan Mustafa Çokay'ın kendisi yönetiyordu.[68]

1917 yılının sonlarına doğru Kazak sosyalist "Üş Cüz" (Üç Cüz) partisinin organı haftalık *Üş Cüz* gazetesi yayınlanmaya başladı. Önce Taşkent'te çıkan bu gazete, sonra Kızılcar'a nakledildi. *Üş Cüz* gazetesi Sosyalist, Pantürkist bir yayın politikası izliyordu. Kazakistan'daki Rus göçmenler geri gönderilmeden, özerklik sorunun çözümlenemiyeceği görüşünü savunuyordu.[69] Bunların dışında, 1917 yılında Akmola kentinde *Tirşilik* (dirlik, hayat) adlı bir gazete daha çıkarılmıştır. Önce milliyetçi olan bu gazete, 1918 yılının yazından itibaren Bolşeviklerin organına dönüşmüştür. 1919 yılında da, Bolşeviklerle işbirliğini reddeden, yeni rejimi tanımayan bir grup aydın Semey kentinde *Qazaq Sözü* adlı haftalık bir gazete çıkarmışlardır.

Sonuç olarak, Bolşevik İhtilali'nden önce, Kazak Türkleri Rus hakimiyetine kolaylıkla baş eğmemişlerdir. Rus işgaline karşı, savaş meydanlarında olduğu kadar, din, kültür, edebiyat ve fikir gibi milli hayatın her cephesinde direnmişlerdir. Bunu da, bütün aleyhteki şartlara rağmen, Türk milletine ve İslam inancına mensubiyet idrakine var güçleriyle sarılarak gerçekleştirmişlerdir.

1 A. Toktabayev, "Öser El Ötkenin Qadirleydi", Culdız, **1988**, No: 11, s. 172.

2 A. Baytursın, "Bastavış Mektep", **Qazaq**, 1914, No. 61.

3 T. Kakişev, "Qazaq Ziyalıları Haqında", **Kazakstan Kommunisi**, 1991, No. 7, s. 61.

4 **Kazak SSR Tarihi**, Cilt-3, Almatı, 1982, s. 208-209.

5 Edward J. Lazzerini, "Volga Tatars in Central Asia, 18th-20th Centuries", Beatrice F. Manz (Edit.), **Central Asia in Historical Perspective**, (Boulder-San Francisco-Oxford, 1994), s. 88.

6 A. Baytursın, "Bastavış Mektep", **Qazaq**, 1914, No. 61.

7 G. Kendirbaeva, "We re Children of Alash", **Central Asian Survey**, C. 18, No. 1, March, 1999, s. 17.

8 **Kazakstan Tarihi (Oçerkter)**, Almatı, 1994, s. 248.

9 G. Kendirbaeva, a.g.m., s. 18.

10 Z. V. Togan, **Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul, 1942-1947, s. 265.

11 M. Beysenbayev, "Ibray Altınsarın-Arhiv Cazbalarında", **Kazakstan Mektebi**, 1988, No. 10, s. 47.

12 **Kazakstan Tarihi (Oçerkter)**, Almatı, 1994, s. 248-249.

13 **Kazak SSR Tarihi**, Cilt-3, Almatı, 1982, s. 346.

14 A.**g.e.,** s. 117.

15 Kazakstan Tarihi, "Köne Zamannan Bugünge Deyin", Almatı, 1998, s. 596-597.

16 Aynı yerde.

17 W. Radloff, Sibirya'dan I, (Aus Sibirien), Çev. A. Temir, İstanbul, 1956, s. 480.

18 M. B. Olcott, **The Kazakhs**, Stanford, 1987, s. 47-48.

19 E. J. Lazzerini, **a.g.e.,** s. 87-88.

20 Z. V. Togan, **a.g.e.,** s. 248.

21 E. J. Lazzerini, **a.g.e.,** s. 88.

22 A. Bennigsen ve C. L. Quelquejay, **Sultangaliyev Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası**, Çev. E. Akbulut ve T. A. Şensılay, İstanbul, 1995, s. 22.

23 Z. V. Togan, **a.g.e.,** s. 248.

24 E. J. Lazzerini, **a.g.e.,** s. 88.

25 Aynı yerde.

26 Z. V. Togan, **a.g.e.,** s. 331-332.

27 A. Bennigsen ve S. E. Wimbush, **Soviet Empire**, London, 1986, s. 70.

28 E. J. Lazzerini, **a.g.e.,** s. 87-88.

29 S. Atavov, “Arazdıqtı Arandatpa Agayın”, **Kazakstan Kommunisi**, 1991, No. 10, s. 44-45.

30 A. Bennigsen ve C. L. Quelquejay, **a.g.e.,** s. 22.

31 A. Konıratbayev, **Kazak Adebiyetinin Tarihi**, Almatı, 1994, s. 123.

32 Z. V. Togan, **a.g.e.,** s. 534-535.

33 Cırav (= Yıragu), Doğu Türkçesinde hikmetli sözler söyleyen ve sözleri halk arasında yaşayıp kalan halk şairlerine verilen addır.

34 M. B. Olcott, **a.g.e.,** s. 108.

35 M. B. Olcott, **a.g.e.,** s. 108-109.

36 G. Hambly, **Zentral Asien**, (Fischer Weltgeschichte, Band 16), Frankfurt, 1966, s. 209.

37 M. B. Olcott, **a.g.e.,** s. 105.

38 A. Konıratbayev, **a.g.e.,** s. 116-117.

39 Z. V. Togan, **a.g.e.,** s. 544-545.

40 A. Konıratbayev, **a.g.e.,** s. 120.

41 Z. V. Togan, **a.g.e.,** s. 545.

42 R. Berdibayev, “Suvsındap Ösken Töl Mura”, **Bilim cane Enbek**, 1985, No. 11, s. 17-18.

43 S. Asipov, “Tanıs ta Beytanıs Ulı Ustaz”, **Kazakstan Kommunisi**, 1991, No. 10, s. 63-65.

44 I. Kreindler, “Ibrahim Altısarin, Nikolai İl’minskii and the Kazakh National Awakening”, **Central Asian Survey**, C. 2, No. 3, November 1983, s. 113.

45 H. Carrere d’Encausse, “The Stirring of National Feeling”, E. Allworth (Edit.), **Central Asia A Century of Russian Rule**, (New York-London, 1967), s. 175.

46 M. Koygeldiyev, **Alaş Kozgalısı,** Almatı, 1995, s. 152-153.

47 A. Bökeyhan, “Alaştın Talaptı Azamatına”, **Qazaq**, 1917, No. 234.

48 A. Bökeyhan, “Eki Col”, **Qazaq**, 1915, No. 100, 101.

49 D. Aşimhanov, **Bes Arıs**, Almatı, 1992, s. 212-214.

50 A. Oktay, **Türkistan’da Türkçülük ve Halkçılık**, II. Bölüm, Istanbul, 1954, s. 27-28.

51 M. Dulat, **Oyan Qazaq**!, Ufa, Şark Matbaası, 1909.

52 A. Oktay, **a.g.e.,** s. 27.

53 O. Caroe, **Soviet Empire**, New York, 1967, s. 227-229.

54 M. Cumabay, **Culdız**, No. 10, 1990, s. 117.

55 Magcan Cumabay, **Şıgarmalar**, Almatı, 1989, s. 54-55.

56 Magcan Cumabay, **a.g.e.,** s. 173-176.

57 S. Kıyrabayev, **Adebiyetimizdin Aqtandaq Betteri**, Almatı, 1995, s. 135.

58 **Kazak Sovet Entsiklopediyası**, Cilt-11, Almatı, 1977, s. 228.

59 U. Subhanberdina, **Dala Velayatının Gazeti 1884-1894**, Almatı, 1989, s. 5-28.

60 M. B. Olcott, **a.g.e.,** s. 115.

61 A. Bennigsen ve C. Lemercier-Quelquejay, “The History of the Kazakh Press 1900-1920”, **Central Asian Review**, London, 1966, C. XIV, No. 2, s. 156-157.

62 Sancar Aspendiyarov, **Kazakstan Tarihinin Oçerkteri**, Almatı, 1994, s. 101-102.

63 M. B. Olcott, **a.g.e.,** s. 117-118.

64 G. Wheeler, **The People of Soviet Central Asia**, Chester Springs, Pennsylvania, 1966, s. 42.

65 **Kazak Sovet Entsiklopediyası**, Cilt-4, Almatı, 1974, s. 208.

66 A. Bennigsen ve C. Lemercier-Quelquejay, a.g.m., s. 160; **Kazak Sovaet Entsiklopediyası**, Cilt-1, Almatı, 1972, s. 248;.

67 A. Bennigsen ve C. Lemercier-Quelquejay, a.g.m., s. 161.

68 Mustafa Chokay, **Turkestan pod vlast’iu Sovetov (Turkestan Under Soviet Power)**, Oxford, 1986, s. 7.

69 **Kazak Sovet Entsiklopediyası**, Cilt-11, Almatı, 1977, s. 438-439.

DOKSANSEKİZİNCİ BÖLÜM

Kırgızistan Cumhuriyeti

Kırgızistan: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte / Askar Akayev [s.451-453]

Kırgızistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı / Kırgızistan

Tarihî hatıraların diriltilmesi (ihya edilmesi), hayatın emri olup sadece geçmişin değil geleceğin de çağrısıdır. Dolayısıyla her şahıs için de geçerli olduğu gibi, toplumun her yöndeki ilerlemesinin birinci şartı kendi kendini tanımasıdır.

Bugün, tarihî ilişkilerin hatırlanması, herhangi bir halk için önemli olduğu gibi, Kırgızistan halkı için de büyük önem taşımaktadır. Genelde, kendi kendini tanıma süreci mutlaka 3 sosyal zamanın - geçmiş, bugün ve gelecek- 3 safhasının birleştirilmesini öngörmektedir. Geçmişe geriye bakılamaz gidiş, hiç de geleceğe gidişten iyi değil. İkisi de “ortasının kaybedilmesi” anlamına gelmektedir; yani hayat sürecinin tek gerçek merkezini oluşturan şimdiki zamanın kaybı demektir.

Dünya tarihine tüm halklar, her zaman girmemektedirler. Her biri, kendi ilkelerine göre, kendi zamanı geldiğinde ortaya çıkar.

Kırgız devlet bünyesi en derin köklere sahiptir. O, tüm Türklere has devlet bünyesi tarihi ile koparılamayacak tarzda bağlantılı ve aynı zamanda onun bölünmez bir kısmıdır; Kırgız halkı ise başka Türk halklarla beraber, yanı sıra tüm Türklere has eski devlet kavramlarının (hükümdar seçimliliği, “EL” adlı zadegan kuruluşu, özgün vergi sistemi, dışarıdan tehlike geldiği takdirde birlikte karşı çıkma vs.) yaratıcısı ve koruyucusu olarak bilinmektedir. Kırgızlar, tüm Türklere has devlet bünyesinin kökünde durarak aktif bir şekilde söz konusu devlet bünyesini yaratıyorlardı.

Asya kıtasında Kırgızlar, Çinlilerle beraber en eski halktır. Kırgızlar hakkında ilk tarihî bilgiler, “Şi Tzi” (Tarihî Yazılar) adlı ilk Çin kaynakçasında yer almıştı. Onlar, kendi devlet bünyesini oluşturan halklar arasında ilk sıralarda yer alarak VI-VII. asırlarda Yenisey kıyısında fevkalade büyük başarıları elde etmişlerdi. O zamanları Bizans, Çin, Arap ve Pers tarihçileri, Kırgızlar hakkında saygılı tarzda yazıyorlardı. Kırgızların Yenisey Devleti ekonomi olarak çok hızlı gelişiyordu. Ulu İpek Yolu’nun Transasya hattından bu tarafa Kırgız Yolu olarak bilinen bir kol ayrılıyordu. Bu devletin ekonomik refahı, iyi bir devlet yönetimi (yönetiminin başında aco veya sonradan kağan unvanına sahip olan hükümdarlar vardı), yetişmiş memurlar, güçlü asker ve profesyonel diplomatik hizmeti sayesinde sağlanmıştı. Kırgız aco büyükelçilerini, saygı ve hürmetle Çin imparatorları ve Türk kağanları kabul ediyorlardı. Uzmanlar tarafından “Orhunyenisey yazısı” olarak tanınan Kırgızların kendi yazısının yaratılması, Kırgız kültürünün Yenisey’deki en yüksek başarısı olarak bilinmektedir.

Sonradan Kırgız Devleti Tyan-Şan’da devam ediyordu. Tarihçiler, bu çağdaş Kırgız Devleti’nin eski Türk uygarlığının merkezi olduğunu ifade ediyorlar. VII. asırdan XIII. asra kadar Kırgızistan, her

birinin yerini alan Türk devletlerinin-Batı Türk, Türgeş, Karluk ve Karahanid kağanlıklarının- siyasî-idarî sahası idi.

Çağdaş insanlar, bunları en kültürel Türk devletleri olarak nitelendiriyorlardı. Tyan-Şan'daki eski Türk devleti bünyesi, Cengizhan askerleri tarafından yıkılmıştı.

1293'te Mongol askerleri, Kırgız askerini yenmişlerdi. Yönetimi yürüten üst tabaka Kırgızlar yok edilmiş olup, Yenisey Kırgızların devleti tamamen yıkılmıştı, kendileri ise başka Türk soylara dağılmışlardı. X. asırda Altay Kırgızların bir kısmı Tyan-Şan'a (şimdiki Kuzey Kırgızistan) taşınıp burada tamamen yerleşmişlerdi. Onlar, çok sayıdaki yerli urukları özümleyerek Kırgız halkın yeni etnik yapısını teşkil ettiler. Bu tarihi olay XV. asrın sonunda-XVI. asrın başında gerçekleşmişti. Kırgızların bir sonraki devlete olan yolu son derece zor ve uzundu.

Bilindiği gibi, zaman, acımasız ve mutlak bir kudrete sahiptir. O, her şeyi mahvediyor ve yeniden yaratıyor; manzaraları ve etnosları, devletleri ve kültürleri, zamanında VIII. asrın mükemmel Türk yazarı Yollık-Tegin bunu anlayıp şöyle bir kehanette bulundu: "Gelecek nesillerin en önemli vazifesi atalarını, olayların unutulmasından korumak ve ancak o zaman hayatımızın ipi kopmayacak."

Bizim atalarımız ise mert ve özgürlüksever insanlar idi, asırlar üzerinden kendi aklımızda ve kalbimizde onlar hakkında anılarımızı saklayıp, "Türk ruhu" diyebileceğimiz her şeyi korumamızı onlar hakettiler.

Sovyet döneminde Kırgızlar için yeni devir başladı ve Kırgız Devleti'nin oluşturulması için mücadele eden Kırgız halkının genç, becerikli ve akıllı oğulları cumhuriyetin siyasî hayatında ortaya çıktılar. Bu 1920'lerin sonu-1930'ların başlangıcı idi.

Bugünkü sınırlar çerçevesinde Egemen Kırgız Devleti'nin oluşturulması için formal olanakların temeli, 1924 yılının Ekim ayında atılmıştı. O zaman Rusya Federasyonu içerisinde Kara-Kırgız özerk bölgesi kurulmuştu. Sonra 1926'nın Şubat ayında Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak, daha sonra da 1936'da ise Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildi, yani SSCB içerisindeki cumhuriyetlerindan biri oldu.

Tarihten belli ki, Rusya'ya gönüllü girerek (1863) Kırgızistan dış düşmanların yayılcılığından kurtulmuştu. Kırgızistan'ın ekonomik potansiyelinin kalkınmasında Sovyetler Birliği'nin rolünün büyük olduğu şüphesizdir. Yanı sıra şehirler ve fabrikalar kurulmuştu, madencilik, sağlık ve eğitim sektörlerine büyük yatırımlar yapılmıştı. Kırgızistan'ın ekonomisinde anahtar dal olarak bilinen enerji potansiyeli hızlı bir şekilde geliştirilmişti.

Bağımsızlığımızın ilk günlerinden (31 Ağustos 1991) itibaren biz, sabit "kendi yolumuzu" seçtik-demokratik ilerleme, söz ve düşünce özgürlüğü. İnsan haklarında uzman olan uluslararası kuruluşların eksperlerine göre, insan haklarının sağlanması konusunda Kırgızistan, Almanya ve Finlandiya gibi devletler aynı sıradadır.

Devletçiliği edindikten sonra Kırgız Cumhuriyeti ilk defa kendisi uluslararası arenaya çıkarak dünya camiasının bütün haklara sahip olan üyesi olarak bağımsız dış politika istikametini gerçekleştirme hakkına sahip oldu. Her egemen devlet gibi, şimdi Kırgızistan da, kendi ulusal çıkarlarına, amaçlarına, ilkelerine sahiptir ve bununla beraber "emniyet" kemerinin oluşturulması, komşu ülkelerle karşılıklı iyi niyet komşuluk ilişkilerinin oluşturulması ve istikrarlı, hızlı sosyal-ekonomik ilerlemenin sağlanması için gerekli dış şartları içeren yürütülmekte olan dış politika temel önceliklerine sahip oldu.

Bizim ilk adımlarımız, Kırgız Cumhuriyeti'nin hukukî alt yapısının oluşturulmasına yöneltilmişti. Devlet yapısını ve yeni piyasa ekonomik ilkelerini tespit eden kanunlar hazırlanmıştı. Bağımsızlığının ilk iki yılı içerisinde Kırgızistan 87 ülke tarafından kabul edilmişti, stratejik bakımdan önem taşıyan partnerlerle -ABD, Japonya, Almanya, Türkiye, İsviçre, Malezya, Çin, Hindistan ve Pakistan ile- ikili ilişkiler sağlanmıştı. Bunların hepsi genç cumhuriyetimiz için sağlam bir temel olup ekonomik reformların gerçekleştirilmesine yol açtı.

Başarılı bir bağımsız ekonomik politika gerçekleştirmek için bizim tek stratejik varyantımız vardı: Karşılaştığımız sorunlardan bağımsız olarak kendi çözüm yolumuzu seçmemiz gerekiyordu. İşte bunu esas alarak BDT ülkeleri arasında birinci olarak kendi millî para birimimiz olan Kırgız Som'u uyguladık. Bu olay Mayıs 1993'te gerçekleşmiş olup neticede Kırgız Som'u bugün itibarıyla sadece bölgede değil BDT çerçevesinde de istikrarlı dövizlerden biridir.

Ekonomik reformların son üç yılı içerisinde biz iki esas sorunu çözdük; biz, ekonomik ilerlemeye yol açacak seviyeye kadar enflasyon hızını düşürerek makroekonomik istikrarı elde ettik. Bu da, uluslararası finansman kuruluşlar ve dost kredi veren ülkeler tarafından gösterilen teknik ve finansal yardımları sayesinde elde edildi. Ancak yalnız makroekonomik politikanın gerçekleştirilmesiyle yetinmedik. Bunun dışında ekonominin geniş çaplı yapısal rekonstrüksiyonun gerçekleştirilmesi, rantable olmayan eski ekonomi yapısının değiştirilmesi ve onun idarî sisteminin yeni piyasa mekanizmalarıyla değiştirilmesi gerekirdi. Böylece devlet mülkiyetlerinin geniş çaplı özelleştirilmesi, işadamları ve girişimciler sınıfının oluşturulması, bu sürecin başlangıcı oldu. Tarafımızdan zirai reformlar başlatılmış olup oldukça başarılı şekilde gerçekleştirmektedir. Rantable olmayan ve büyük hacimli olan "kolhoz-sovhoz" sistemlerin yerine özel çiftlik işletmeler kuruldu. Ülkemizde toprak piyasası oluşturulmuş olup geliştirilmektedir. Bununla beraber tüm çaplı sanayi tesislerin reorganizasyon süreci de başlatıldı.

Şimdi, yani istikrarlı ekonomik sistemin kuvvetli alt yapısı atıldıktan sonra, artık diyebiliriz ki ekonomik reformların birinci merhalesi tamamlandı. Ve bu çerçevede geçen 1996 yılını, katı değişiklik dönemeç yılı olarak nitelendirebiliriz.

Şüphesiz ki gayrisafî millî hâsılada %5.6 olumlu artışın elde edilmesi, 1996 yılının ana başarısı olarak nitelendirilmektedir.

Yanı sıra yeni işletmeler faaliyete geçirilmiştir. Tabii ki bunların en büyüğü Türk “Enka” şirketinin de katkılarıyla inşa edilen Kumtör altın maden tesisidir. Bunun dışında Djalal-Abad petrol rafine işletme tesisi ve çocuk besleme ürünleri tesisi inşa edildi.

Türk şirketlerin aktif çalışmaları nezdinde “Koka-Kola” üreten Bişkek fabrikası ve çay fabrikası faaliyet göstermektedir. Bu projelerin gerçekleştirilmesinde “Anadolu Şirketler Grubu” ve “Beta-Çay” gibi Türk şirketleri yer almışlardır. Başka bir Türk şirketi olan “Entes”, Kırgızistan’ın güney ve kuzey bölgelerini bağlayan ana ulaşım yolu rekonstrüksiyonu ihalesini aldı.

Ülkemizin enerji programı projelerinin hayata geçirilmesinde “Barmek Holding” direkt katkıda bulunmuştur. Gelecekte ise Türk iş dünyasının devleri olarak bilinen “Yaşar Holding”, “Kombassan Holding” ve “STFA Holding” gibi şirketlerle işbirliği oluşmak üzeredir.

Bunun dışında, yanı sıra çaplı projelerin hayata geçirilme çabaları hızla sürdürülmektedir. Bunların arasında “Manas” dış hatlar havaalanının modernizasyonu, yüksek voltajlı elektrik hatları inşaatı ve bütün dünya ile enformasyon alış-verişini sağlayacak telekomünikasyon sisteminin son teknoloji ile donatılması ile ilgili çalışmalar mevcuttur. Son yılların en önemli projesi olarak nitelendirilen Kumtör tesisin işletilmesiyle ilgili büyük umutlarımız vardır. “Kumtöraltın” projesinin gerçekleştirilmesi, Kırgızistan’a yılda 15 tona kadar saf altın sağlayacaktır, yani cumhuriyetimizin altın-döviz rezervlerin artmasını sağlayacaktır ki bu, cumhuriyetimizin ekonomik bağımsızlığının sağlanması, para sisteminin pekiştirilmesi ve devlet bütçesi kaynağı açısından çok önemlidir.

Dünya standartları ürünlerini üretebilecek (sonra da bölgesel ve dünya piyasalarında satılacak) malî-istihsal oluşturulması, Kırgızistan’ın öncelikli hedeflerinden biridir.

Kırgızistan, Dünya Ticaret Teşkilatı’na üye olma çalışmalarının son safhasındadır. Kırgızistan’ın DTT’ye üye olmasının, yeni ufuklar, yeni piyasalar açacağına inanıyorum.

Olumlu gelişmeler politikada da yer almıştır. Bağımsızlığa kavuştuktan sonra Kırgızistan, BM, AGİK vb. gibi uluslararası teşkilatların bütün haklarına sahip üyesi oldu.

Demokratik gelişmeye tercihlerini vererek ve dünya süreçlerinin değerlerinin farkında olarak Kırgızistan bağımsızlığının ilk günlerinden itibaren barıştırıcı faaliyetlere aktif şekilde katılmıştır. Örneğin, Kırgızistan’ın girişimleri nezdinde kan dökülmesine son veren Dağlı Karabah meselesinin tanzimi konusundaki barış görüşmeleri başlatılmıştı.

Mayıs 1997’de yakın komşumuz olan Tacikistan’da yer alan silahlı ihtilafın çözümü konusundaki barış görüşmeleri Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’te gerçekleşmişti.

Kendi küçük boyutlarına rağmen politik veya ekonomik reformları aktif bir şekilde sürdüren Kırgızistan, bağımsızlık yılları içerisinde yeni bir şekil alma yolunda önemli mesafe kat etmiştir. Bizim toplumumuz, yani Kırgızistan halkının geçirdiği değişikliklerinin vasfının geri dönülmez olduğunu artık söyleyebiliriz.

Tabi ki, yapılanların hepsi daha yapılacak olanların ufak bir kısmını teşkil etmektedir. Önümüzdeki yol hiç de basit değildir, aksine büksül ve inişli yokuşludur. Dünyadaki hiçbir ülkede ve hiçbir zaman reformların uygulanması kolay olmadı. Buna her zaman zorluklar, tam olarak anlamama, tehlikeler ve hatta mukavemet refakat etmiştir.

Gitmek üzere olan XX. yüzyıl, esnasında nükleer silahlanma ve ideolojiler yarışması hakim olan sarsıntılı ve olaylı bir yüzyıl oldu. Gelecek olan yüzyıl da yarışma yüzyılı olabilir, ama bu yarışmanın intelek, eğitim, yeni teknoloji ve bilgi alanında bir yarışma olması gerekir. Bağımsız Kırgızistan, bu yarışmada kendine layık yer alabilir ve almalıdır.

İnanıyorum ki 5 yıl önce keşfettiğimiz demokrasi çağı, daha sonra vatanımızın refah ve mutluluk devrine dönecektir. Ben iyimserim ve yeni nesillerin geleceğinin açık olacağına inanıyorum.

Kırgızistan Cumhuriyeti / Prof. Dr. Tınçtıkbek Çorotekin [s.454-484]

Kırgız Millî Üniversitesi Tarih Fakültesi / Kırgızistan

Kırgızistan (diğer resmî adı-Kırgız Cumhuriyeti) Orta Asya'nın büyük iki dağ sistemlerinin Tanrı Dağı (Tiyen-şan) ve Pamir arasında bulunmaktadır. Kırgızistan'ın bu bölgesine Kırgızlar "Ala-Too" (Buz tepeli büyük dağlar) da diyorlar. Ülkenin toprağı 199,9 km ve doğudan batıya 900 km, kuzeyden güneye 425 km'dir. Ayrıca, Kırgızlar ülkesinin yüzölçümü Hollanda, Belçika, İsviçre ve Portekiz'in yüzölçümlerinin toplamına eşittir denilmektedir. Kırgızistan'ın en kuzey noktası Roma ile, en güney noktası ise Sicilya adası ile aynı enlemdedir.

Kırgızistan'ın dört ülkeyle ortak sınırı vardır: Çin'le güney ve güneydoğuda, Kazakistan'la kuzeyde, Özbekistan'la batıda, Tacikistan'la güneybatıdadır. Rus sömürgeciliği ve Sovyet devleti dönemlerinden kalan Çin-Kırgız sınırı anlaşmazlıkları genel olarak XX. yy.'ın 90'lı yılların sonlarında iki tarafın da rızasıyla çözüme kavuşturulmuştur. Söz konusu meselenin çözümündeki önemli unsurlarından birisi, Kırgızistan'ın Doğu Türkistan'ın (Sincan-Uygur Özerk Bölgesinin) Çin'den ayrılmasını ve bağımsızlığını isteyen ayrılıkçı Uygur göçmenleri ve diğer güçlerin tüm siyasî partilerinin ve diğer örgütlerinin faaliyetlerinin Kırgızistan tarafından yasaklanması idi. Kırgızistan ve Özbekistan, ayrıca Kırgızistan ile Tacikistan arasında bazı sınır bölgeleri hâlâ tartışılır durumda, çünkü SSCB döneminde cumhuriyetler arasıdaki sınırlar idarî ve iktisadî bölünmenin formalite unsurları olarak değerlendirmekte idi. Günümüzde Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan arasıdaki sınırların belirlenmesi görüşmeleri halen devam etmektedir. Kırgız-Kazak sınırları konusu hemen hemen çözülmüş bulunmaktadır.

Başkenti Bişkek şehri (nüfusu 756 bin), 1825 yılında Hokand Hanlığı'nın Bişkek bölgesindeki kalesi olarak kurulmuştur. 1922 yılında Dağlık vilâyetinin merkezi, 1924 yılında Kırgız Özerk vilâyetinin başkenti olmuştur. 1926 yılından itibaren şehrin adı Frunze olarak değiştirilmiştir (Bolşevik ordu komutanı Mihail Frunze adını almıştı). 1991 yılında şehre tarihî ismi geri iade edilmiştir.

Ekim 2000'den itibaren Oş şehri (nüfusu 214,7 bin) ülkenin güney başkentidir. 2000 yılında Oş şehrinin 3000. yıldönümü kutlanmıştı. Şehrin ortasında meşhur Taht-ı Süleyman (Sulayman-Too) dağı bulunmaktadır. M.S. I. asırda Oş şehrinin yerinde Fergana'daki Parkana (Dayuan) Devleti'nin tarihî büyük şehirlerinden birisi olan eski bir şehir bulunuyordu.

Kırgızistan idarî yönden 7 vilâyetten oluşmaktadır: Bunlar, Batken (merkezi Batken şehri), Celal-Abad (merkezi Celal-Abad şehri), Narın (merkezi Narın şehri), Oş (merkezi Oş şehri), Talas (merkezi Talas şehri), Çu (merkezi Bişkek şehri), Isık-Göl vilâyetlerinden (merkezi Karakol şehri) ve başkent Bişkek. Vilâyetler ilçelerden oluşmaktadır. Toplam 40 ilçe ve 22 şehir bulunmaktadır.

Devlet Rejimi

5 Mayıs 1993 yılında kabul edilen Sovyet dönemi sonrası Anayasası dahil olmak üzere 1990-1998 yılları arasında kabul edilen yasalara göre Kırgız Cumhuriyeti (Kırgızistan), egemen üniter

demokratik bir cumhuriyettir. Kuvvetler ayrılığı ilkeleri ilân edilmiş ve yasama, yürütme ve yargı bir birinden ayrı olduğu ilân edilmiştir. 1993 Anayasası tek kanatlı parlamentonun Cumhurbaşkanı ve yürütme üzerinde güçlü bir etki imkanını elinde bulunduran Parlamenter Başkanlık, Cumhuriyetinin temellerini attıysa da 1994 yılında yürütme yanlısı milletvekillerinin tarafından organize edilen sunî parlamento işleyişinin tıkanması durumunda yapılan yeni değişiklikler ve yenilikler, iki kanatlı yasama organının (parlamento-Cogorku Keñeş) hayata girmesine vesile olmakla kalmayıp Cumhuriyet yönetiminden Başkanlık sistemine geçilmesine vesile olmuştur. Ve sonraki 1996 ve 1998 yılları referandumları ile Cumhurbaşkanı konumu önemli ölçüde daha da güçlendirilmişti. Cumhurbaşkanı, yargı kuvveti mensuplarını atamaya başladı. Önceden parlamento yürütme kanadı, kurumlarının malî meselelerini kontrol edebilen bir Denetleme Odasını kurmuş, artık günümüzde bu odanın adı Hesap odası olarak değiştirilmiş ve bu odanın üyelerini atama yetkisi Cumhurbaşkanına geçmiş bulunmaktadır. Takip eden sonraki Anayasa değişiklikleri önemli ölçüde Cumhurbaşkanının konumunu daha da güçlendirdi ve bu da otoriter bir rejime dönüşme tehlikesini ortaya çıkarmış bulunmaktadır. Muhalif basında sıkça “iki başlı ejderha” olarak tanımlanan parlamento ise fiilen yürütmenin kontrolü altında bulunmaktadır. Çünkü çalışmalarını sürekli değil de sadece birleşmelerde (oturum) yerine getiren üst kanat Halk Temsilcileri Meclisi (45 kişi), çoğunlukla milletvekilliği görevlerini kendi makam görevleri ile birlikte yürüten yüksek düzeydeki bürokratlar ve bazen de yerel yürütme organlarına bağlı olan iş adamlarından oluşmaktadır. Alt kanat Yasama Meclisi (60 kişi), sürekli olarak çalışmaktadır. Son zamanlarda tek kanatlı parlamentoya geri dönme çağrıları yapılmaktadır.

Kırgız Cumhuriyeti’nin Cumhurbaşkanı Askar Akayev’dir (28 Ekim 1990’dan itibaren). Cumhurbaşkanı devletin başıdır ve Kırgız Cumhuriyeti vatandaşları tarafından 5 yılda bir genel eşit doğrudan ve gizli oy ile seçilir. 2000 yılında seçimler tarihinde ilk defa tüm cumhurbaşkanı adayları, Devlet (Kırgız) dilinden sınava girmeyi taahhüt etmişlerdir.

Kırgız Cumhuriyetinin Başbakanı Kurmanbek Bakiyev’dir (21 Aralık 2000’den itibaren).

Cogorku Keñeş’in Halk Temsilcileri Meclisi’nin Başkanı Bilimler Akademisi üyesi Altay Borubayev’dir (18 Nisan 2000’den itibaren).

Cogorku Keñeş’in Yasam Meclisini Başkanı Bilimler Akademisi’nin üyesi Abdıganı Erkebayev’dir (14 Nisan 2000’den itibaren).

Kırgızistan’ın yargı organı Anayasa Mahkemesi, Yüksek Mahkeme, Yüksek Temyiz Mahkemesi ve Yerel Mahkemelerden (vilâyet, şehir, ilçe mahkemeleri, vilâyet ve Bişkek şehri Temyiz Mahkemeleri, Askerî Mahkemelerden) oluşmaktadır. Yerel Mahkemelerin yargıçları Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Anayasa Mahkemesi üyeleri (Cumhurbaşkanının teklifi üzerine) parlamentonun iki kanadı tarafından 15 yıllık bir süre için seçilmekte, Yüksek Mahkeme yargıçları ve Yüksek Temyiz Mahkemesi yargıçları (Cumhurbaşkanının teklifi üzerine) Halk Temsilcileri Meclisi tarafından 10 yıllık bir süre için seçilmektedir.

Anayasa mahkemesi Başkanı Bayan Çolpon Bayekova'dır.

Siyasî Partiler

2001 yılının başı itibarıyla Kırgızistan'da 32 resmî kayıtlı siyasî parti bulunmaktadır. 1992 yılında "Toplum Örgüt ve Kuruluşları Hakkında" Yasası ve 12 Haziran 1999'de "Siyasî Partiler Hakkında" yasa kabul edilmiştir. Yasaya göre dinî temele dayanan siyasî partilerin kurulması yasaklanmış, ayrıca anayasal rejimin değiştirilmesi, sosyal, ırk, millî ve dinî ayırımcılık ve düşmanlık amaçlarını güden partilerin kurulması ve faaliyette bulunması yasaklanmıştır. Yabancı ülkelerin siyasî parti kurmaları ve onların alt birimlerinin kurulması ve faaliyette bulunması da yasaklanmıştır. Önceki Komünist rejiminin acı deneyimleri ile bağlantılı olan ve en önemli sınırlamalarından birisi, devlet ve parti kurumlarının birleşmesi yasağıdır.

Kırgızistan'ın ilk bağımsızlık yıllarında partiler, koyu Komünist karşıtı bloğu, liberal merkeziyetçiler ve koyu komünistler olarak bölünmüş (1991 yılı Eylül ayında Orta Asya Cumhuriyetleri arasıdan sadece Kırgızistan'da Komünist Partisi yasaklanmıştı, bu parti Kırgızistan Komünistleri Partisi olarak 1992 yılında, yani SSCB'nin tamamen çözülmesinden sonra yeniden kurulmuş, fakat bu sefer çok küçük bir parti ve devletle hiçbir ilişkisi ve bağlantısı olmadan kurulmuştu), 2001 yılının başlarına doğru partiler genellikle hükûmet yanlısı ve muhalefet partileri olarak ayrılmaya başlamışlardır. 1991-1993 yılları arasında Komünistler ana muhalefeti oluşturduysa da onlar artık muhalefet partileri arasında önderliği kaybettiler. Ocak 2000'in başlarında eski Cumhurbaşkanı Yardımcısı ve eski Bişkek Belediye Başkanı General Feliks Kulov'un başkanlığındaki yeni muhalefet partisi olan Ar-Namus Partisi Kırgızistan Demokratik Hareketi Partisi ile seçim ittifakı yaparak birleştiler. Cumhurbaşkanı yanlısı partileri, Sosyal-Demokrat Partisi, Adalet Partisi ve Birlik Partisi dahil olmak üzere kendi seçim ittifakını oluşturmaya karar verdiler.

Şubat 2000 genel seçimi, tarihte ilk defa parlamentoya parti listelerine göre seçimi de getirdi (parlamentoda parti listelerine göre seçilenler için sadece 15 kontenjan ayrılmıştı). Fakat parlamento çoğunluğu, geleneksel dar seçim bölgelerince şekillendirilmişti. Bazı muhalefet partileri seçime katılmaktan alıkonulmuşlardı ve dolayısıyla seçime ancak 9 parti girebildi. Parti listelerine göre aşağıdaki parti üyeleri meclise girme hakkını elde etmişlerdi. Bunlar Kırgızistan Komünistleri Partisi, "Birlik" Demokrat Güçler İttifakı (üç partiden, "Adalet", Sosyal-Demokrat Parti ve "Birlik" Partisinden oluşan ittifak), Kırgızistan Bayanlar Demokrat Partisi, Afganistan ve Diğer Lokal Savaşlar Gazileri Partisi ve "Benim Ülkem" partisidir. Fakat parlamento üyelerinin çoğunluğu şu veya bu siyasî partiler ile sıkı ilişki veya bağlantıları olmayan siyasetçilerdir.

Bu seçimler, böylece görünürde olan çok partili sistemden gelecekteki gerçek çok partili yönetim sistemine geçiş aşaması görevini yerine getirmiştir.

Ülkede 400'e yakın sivil toplum örgütü, 12 sivil siyasî hareket bulunmaktadır. Bunların arasında Sendikalar, Kırgızistan Halkları Konseyi, Kırgızistan Hak ve Hukuku Koruma Hareketi, Sivil Toplum

Örgütleri İttifakı, Kırgızistan Kadınları Konseyi, Kırgızistan Tarihçileri Derneği, millî ve kültürel merkezler ve diğerleri yer almaktadır.

Devlet Dili

Kırgız Dili (kırgızca), Kırgızistan'ın resmî dilidir. 24 Aralık 2001'de Cumhurbaşkanı "Kırgız Cumhuriyeti Anayasasının 5. Maddede Değişikliklerin Yapılması Hakkında" Kanunu onayladı. Söz konusu Kanun gereğince Rusça, ülkenin ikinci resmî dili haline gelmiştir. Fakat Rusça, devlet dili olan Kırgızca'ya nazaran daha yaygın olarak kullanılmaktadır. 23 Eylül 1989'da kabul edilen Devlet Dili Hakkında Kanun gereğince 1997 yılında Devlet Dili olan Kırgızca'ya tamamen geçilmesi gerekiyordu. Fakat yürütme organları tamamen Kırgızca'ya geçilmesi süresini 1997 yılından 2005 yılına kadar uzattılar. 1999 yılında Cumhurbaşkanlık Devlet dilî Millî Komisyonu bu süreci üç aşama halinde tamamla önerisini öne sürmüştür. 2000 yılında nüfusunun tamamının Kırgızların oluşturduğu Narın ve Talas vilâyetlerinde devlet diline tamamen geçilmesi bekleniyordu. 2003 yılında aynı sürecin Isık-Göl ve Güney Kırgızistan vilâyetlerinde (Celal-Abad, Batken ve Oş) gerçekleşmesi beklenmektedir. 2005 yılında Çu vilâyeti ve başkent Bişkek'in nüfusunun resmî yazışma ve işlerde Kırgızca'ya tamamen geçebilir vs. Fakat 2002 yılında Rusça'ya Kırgızca'nın (Kırgızca'nın resmî statüsü daha yüksek devlet statüsü vardır) yanında resmî dil statüsünün verilmesi resmî yazışma ve işlerde tamamen devlet diline geçilmesi sürecini yavaşlatmıştır.

Yazı Dili

Günümüz Kırgızistan'ında Kırgızlar, uyarlanmış Kiril alfabesini 1940 yılından beri kullanmaktadır (Rus alfabesine üç harf daha eklenmiştir). Orta Çağın ilk asırlarında Kırgızların Orhun Yenisey alfabesinin kuzey varyantını kullanıyorlardı (VII.-XII. yy.). Kırgızların bir kısmî Karahanlılar döneminde X. yy.'dan itibaren Arapça harfleri kullanmaya başlamışlardı. 1928 yılına kadar Kırgızlar bu alfabeyi kullanmışlardı (Afganistan'ın kuzeydoğu bölgelerinde ve Çin'deki Sincan Uygur Özerk Bölgesinde yaşayan Kırgızlar halen Arap harflerini kullanmaktadır). 1928-1940 yıllarında Kırgızistan'da uyarlanmış Latin alfabesi de kullanılmıştır. Günümüzde bazı Kırgız aydınları Latin alfabesine geri dönülmesini savunuyorlar.

Basın

Sovyet dönemi sonrası kabul edilen Anayasada basın sansürü yasaklanmıştır. 10 yıllık bağımsızlık süresi zarfında özel gazete ve dergiler ortaya çıkmıştır. "Asaba" (Bayrak), "Kırgız Ruhu", "Res Publika", "Delo No", "Aalam" gibi özel gazeteler, "Kut Bilim" (Kutadgu Bilig) gibi yarı resmî gazeteler, "Kırgız Tuusu" (Kırgız Bayrağı), "Slovo Kırgızstana", "Erkin Too" (Hür Dağlar) gibi resmî gazeteler ve yasaklanmış gazeteler ("Politika", "Svobodnıye Gorı" vd), ülkede Komünist olmayan basınların olmadığı Sovyet dönemi sonrası plüralist basının parçalarıdır. İlginç yayınların birisi Türk "Zaman" gazetesi tarafından finanse edilen "Zaman-Kırgızistan" gazetesidir. Devlet haber ajansı "Kabar"ın yanı sıra yeni kurulmuş özel haber ajansları da faaliyet göstermektedirler ("Aki Press ve

diğerleri). Tüm süreli yayınlar resmî olarak Adalet Bakanlığı tarafından tescil edilebilir ve sadece mahkeme kararı ile kapatılabilir.

Kırgız dilinde ilk kitapların yayımlamasında Cedit yenilikçi hareketinin temsilcileri bulunmakta idi. 1911-14 yılları arasında ilk Kırgızca kitaplar Kazan ve Ufa şehirlerinde yayımlanmıştır. İlk Kırgız yayın evleri, Sovyet döneminde kurulmuşlardı (1926 yılından itibaren).

Yayın evleri Komünist yönetiminin elinde bulunuyordu. Halen tüm büyük yayın evleri ve büyük matbaalar devletin elinde; bu da devletin "hızlı" muhalefet yayınları üzerinde gizli baskı uygulamanın araçları arasında bulunmaktadır.

Kırgızistan'daki radyo yayıncılığının başlangıç tarihi 7 Mart 1927'ye dayanmaktadır. İlk televizyon programları ise 1958'de yayımlanmıştır. Günümüzde büyük Kırgız Devlet Radyo Televizyon Kurumu (KTR) lider konumundaki televizyon ve radyo kuruluşudur. Özel şirketler ("Piramida" ve "Almaz") ve ortak yayın kuruluşları da (KOORT vd.) faaliyet göstermektedirler. Bölgesel özel teleradyo kuruluşları da ortaya çıkmıştır. 1992 yılından itibaren Amerikan bağımsız "Azatlık" ("Özgür Avrupa" "Azatlık" Radyosu) radyo istasyonunun yayınları, orta dalgalar ve UKV dalgalarında yayınlanmakta, 1996 yılından itibaren BBC İngiliz kurumunun Kırgızca radyo programları da yayımlanmakta, 1999 yılından başlayarak TRT'nin Kırgızca radyo programları da yayın yapmaktadır. Kırgızistan'da halen büyük Rus televizyon kurumlarının programları yayımlanmaktadır. Uydu bağlantısı üzerinden Avrupa dillerindeki dünya televizyonlarının programları yayımlanmaktadır.

Bir yandan yerel bağımsız basın mensuplarına yönelik bürokratik engeller gözlemlenmekle birlikte diğer yandan dünya haber ajansları bilgilerinin yayınlanmasında şeffaflığa ve açıklığa doğru eğilim ve istek gözlemlenmektedir.

1994 yılından itibaren ülkede dünya bilgisayar ağının büyük hizmet sunucuları kurulmuştur. Bunların arasında "Elcat", "Asia Info", "Totel" ve diğerleri yer almaktadır. Ticarî olmayan hizmet sunucuları da bulunmaktadır (Soros Vakfı-Kırgızistan, Freenet vd.). 2001 yılının Aralık ayında ilk devlet kurumlarının portalı Kırgızistan Devleti'nin resmî web sunucusu faaliyete geçmiştir. Portal da hem hükûmet siteleri hem de yerel yönetimlerin siteleri yer almaktadır. Kırgız dilinde ilk web-siteleri de ortaya çıkmıştır.

Bilim ve Yüksek Öğretim

Günümüz Kırgız biliminin öncüleri arasında Millî Bilimler Akademisi (1943 yılında SSCB Bilimler Akademisi'nin Kırgızistan şubesi olarak kurulmuş ve 17 Ağustos 1954'te bu kurum Kırgızistan Bilimler Akademisi'ne dönüştürülmüştü), Kırgız Devlet Millî Üniversitesi (1931 yılında Devlet Pedagoji Enstitüsü olarak kurulmuş, bu Enstitü 1951 yılında Kırgız Devlet Üniversitesi olmuş ve 1993 yılında Kırgız Devlet Millî Üniversite statüsünü almıştır), Teknik Üniversite ve diğer yüksek öğretim kurumları ve Bilimsel Araştırma Enstitüleri yer almaktadır.

Yeni okulların açılmasıyla ve bilimin önem kazanmasıyla birlikte yüksek öğretim okulları açılmaya başlamıştır: 1992'de Kırgız-Rus Slav Üniversitesi, 1994'te Kırgız-Özbek Koleji, 1996'da

Kırgız-Türk Üniversitesi, 1997'de Amerikan Üniversitesi vs. Bunların yanında aynı branşlarda olmak üzere büyük öğretim kurumları açılmaya başlamıştır: 1992'de Kırgız Teknik Üniversitesi, Kırgız Mimarî-İnşaat Enstitüsü, 1993'te Madencilik Enstitüsü, 1995'te Kırgız Devlet Konservatuarı, 1996'da Ziraat Akademisi, Sanat Akademisi, Tıp Akademisi, Kırgızistan Cumhuriyeti İç İşleri Bakanlığı Akademisi vs. Bunun yanı sıra birçok özel öğretim kurumları açılmıştır.

Kırgızistan tarihinde ilk tez, bir Kırgız vatandaşı tarafından 1942'de savunulmuştur; ilk doktora tezi ise 1948'de gerçekleşmiştir. Kırgızistan Cumhurbaşkanlığı tarafından 26 Haziran 1992 tarihinde çıkarılan yasaya göre Yüksek tasnif kurumu kurulmuştur. Bu kurum, 1998'de Cumhurbaşkanına bağlı Millî Tasnif Kurumu olarak yeniden kurulmuştur. Bütün ilmî çalışmaların ve doktor, doçent, profesör namlarının savunmaları bu kuruma aittir. Şu anda Kırgızistan'da 300'den fazla doktora öğrencisi ilmî çalışma yapmaktadır. Kırgız bilim adamları tarafından birçok yeni buluşlar yapılmıştır. Bunları belirtmek gerekirse; Uzay denemelerinde (Ay'da) kullanılan âleti bulma, astronotlar için adapte olma âletleri bulunmuştur. Tabii ilimler alanında da Kırgız bilim adamları önemli buluşlara ve başarıya sahiptir. Örneğin nükleer fizikte ("Mambetov Etkisi"), kuantum elektroniği, matematik fiziği, kimya teknolojisi, jeoloji, bunun yanında değişik branşlarda tıp, ziraat, sosyal bilimler alanlarında da önemli buluşları görmek mümkündür. Eylül 2000'de Kırgızistan bilim adamlarının ilk kurultayı gerçekleşmiştir. Kurultayda pazar ekonomisine geçiş devrinde ilmî enstitülerin sağladığı başarılar ve bunun yanında problemler, ilmî kurumların korunması ve çoğalması için yapılan çalışmalar ele alınmıştır.

Tabii Şartlar

Kırgızistan, karlı yüksek dağlar ülkesidir. Ülke toprağının yüzde 93'ünü dağlar ve dağlık vadiler oluşturmaktadır. Toprağın dörtte üçü deniz seviyesinden 1500 m yükseklikte yer almaktadır. Bunların içinden yüzde 41'i sert yüksek dağlardır (sırt). Bunlar deniz seviyesinden 3000 m yüksekliktedir.

Kırgızistan dağlarının asıl önemli bölgesini oluşturan muhteşem sıra dağı ise Tengir-Too'dur (Tien-Şan) ve 88 büyük dağdan oluşmaktadır. Kırgızistan toprağında bulunan Tengir-Too dağının en ünlü zirveleri ise şunlardır: Pobeda zirvesi (7439 m), Lenin zirvesi (7134 m), ünlü Han-Tengri (6995 m). Bazı zirveler ise Kırgızistan, Çin ve Kazakistan sınırlarının kesiştiği yerde bulunmaktadır. Kırgızistan'da 8000'den fazla buzul bulunmaktadır (Buzul alanı 6000 km^2'den fazladır). 40 binden fazla olan nehir ve çaylar arasında en büyük olanı Narın Nehri, Kara Darya Nehri ile doğudaki Tanrı Dağları ile batıdaki Fergana ve Sır Derya'nın aşağıdaki kısımları arasında en büyük su kaynaklarındandır. Sır Derya Amu Derya'dan sonra Orta Asya'nın ve Özbekistan'ın tahıl deposu olan Fergana bölgesinin ikinci büyük nehridir.

Kırgızistan dağlık gölleri ile meşhur, bunların arasında en büyük olanı Isık Göl ("Sıcak Göl", eski Türkçe anlamı "Kutsal Göl"). Hacmi 1738 metreküp, azami derinliği 668 m.dir. Derinliği bakımından Isık Göl Orta Asya'da en derin göldür. Ayrıca Song Köl, Çatır Köl, Sarı Çelek gibi diğer göller de bulunmaktadır. Isık Köl ülkenin turizm merkezi olarak bilinmekte, sıralanan diğer göller ise çok yüksek yerlerde bulundukları için oralara sadece yazın ulaşılabilmektedir.

Kırgızistan, sadece madenleri ile meşhur değil (ülkede kimyasal maddeler tablosunda yer alan 60'tan fazla madde bulunmakta) bazı maden ve yatakların ulaşılması güç olan yerde bulunmaları ile de meşhurdur, bu da bu madenlerin işletilmesini zorlaştırmaktadır. Kömür rezervleri 25 milyar ton olarak tahmin edilmektedir. Petrol, doğal gaz, sürme, cıva, altın, kalay ve diğer maden yatakları bulunmaktadır. Kırgızistan'daki uranyum yatakları daha Sovyet döneminde nükleer projeler için kullanılıyordu.

Ülkenin bitki örtüsü ve hayvanlar âlemi özellikle XX. yy.'da büyük bir değişim maruz kalmıştır. Kırgızistan'da 80'den fazla memeli türü, 330'dan fazla kuş türü, 50'ye yakın balık türü, 30'a yakın sürüngen türü bulunuyorsa da dağ parsı, vaşak, ayı, dağ koyunu, ağaç sansarı gibi hayvanlar yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Devlet tarafından korunan millî orman ve parkların bulunması ile beraber, ki bunların arasında meşhur Arstanbap ceviz ormanları, millî park Ala-Arça da yer almakta, halk arasındaki özellikle Sovyet dönemi sonrası yaşanan yakıt sıkıntısı, ülkenin dağlık kısımlarındaki ormanların yok edilmesine neden olmuştur. Bu yüzden heyelan gibi doğal afetlerin sayısında artış görülmektedir. Günümüzde ekoloji uzmanları buzulların korunması ve diğer akarsu ve doğal kaynakların doğru kullanılması konularını gündeme getirmektedirler. 1998 yılının Mayıs ayında yaşanan Barskoon afetinde zehirli maddeleri (siyanür) taşıyan ve Kanada-Kırgızistan ortaklığı olan "Kumtor Operating Company" firmasına ait kamyonun devrilmesi sonucunda bu zehirli maddelerin bir kısmı havaya ve Barskoon çayına, toprağa ve Isık Göl'e bulaşmış ve bu olay da küresel ekolojik güvenlik konusunu yeniden gündeme getirmiştir.

Ekonomi

Günümüzde ülke ekonomisinde köklü değişiklikler yaşanmaktadır. Bunun yanı sıra Orta Asya cumhuriyetleri arasında Kırgızistan ilk olarak hızlı bir şekilde Sovyet ekonomi sistemini kaldırmaya başlamıştır. 90'lı yılların ortasına doğru tarım reformu sonucunda kolhoz ve sovhozlar kaldırılmıştır. Her yerde özelleştirme ve devlet mülkiyetinden çıkarma süreci yaşanmaktadır. Fakat hükûmetin ekonomik reformlar programı, halen geliştirme aşamasından geçmektedir. Devlet kredilerinin çarçur edilmesi, ekonomik suçlar, bürokratların yolsuzlukları, ülkenin ekonomik hayatında gittikçe çoğalan olumsuz hadiseler haline gelmiştir.

Eski Sovyet cumhuriyetlerinde bulunan Sovyet iktisadî teşebbüslerin iş birliği temelinde kurulan eski tesisler, tamamen harap olmuş vaziyettedir. Değişik ülkelerin ekonomik çıkarları, BDT ülkeleri arasında imzalanan gümrük ve iktisadi birlikleri anlaşmalarının hayata geçmesine neden olmuştur. BDT ülkeleri arasında Dünya Ticaret Örgütüne ilk olarak Kırgızistan'ın üye olması (1998), BDT'de yer alan ekonomik partnerleri tarafından olumsuz karşılanmıştır. Fakat bu adım Kırgızistan'ın dünya ekonomisine entegre olmasında önemli bir başarıdır.

Eski SSCB'nin Sovyet ekonomik yapısının dağılması ile birlikte 10 yıl içinde Kırgızistan'ın Gayrisafi Millî Hasılası %28 azalmıştır. Başlatılan ekonominin yeniden yapılandırılması süreci yavaş yavaş sonuçlarını vermeye başlamıştır. Geçen asrın son 5 yılında (1996-2001) 1995 yılına göre

GSYH %30 artmış, bu da ekonomik reformlar sayesinde makro ekonomik istikrara ulaşıldığının göstergesidir.

10 yıllık bağımsızlık dönemi içerisinde devlet mülkiyetinde bulunan iktisadî teşebbüslerin payı 9,3 kat azalmıştır. Bu süre zarfında özel teşebbüslerin sayısı %43 artmıştır. 2001 yılında özel sektörün %86'sı tüzel kişiler oluşturuyordu. Bununla birlikte özel sektörde GSYH'nin %85'ten fazlası üretilmektedir (1991 yılında GSYH'daki payı sadece %25,8 idi).

Ön tahminlere göre 2000 yılında GSYH 62,5 milyar Som, kişi başına da 12,7 bin Som olmuştur. GSYH yapısında da önemli değişiklikler yaşanmış ve 2000 yılında 1991 yılı ile kıyasla hizmetler sektörünün payı %6 artış göstermiş ve GSYH'nin %32'den fazlasını oluşturmuştur.

Sanayi

1996 yılından itibaren sanayide olumlu gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Yeni dönemde petrol işleme sektörünün temeli atılmıştır. Kırgızistan'da gelecek vaat

eden sektörler arasında maden sanayi ve hidroenerji sektörleri bulunmaktadır. Aralık 2001'de Taş Kömür hidroelektrik santralinin son üçüncü tesisi hizmete girmiştir (Celal-Abad vilâyeti). Narın nehri üzerinde bulunan bu altıncı elektrik santral, yılda 2 milyar kwt enerji üretebilecek kapasitedir. 2000 yılında ülkede 14 milyar 931 milyon kwt enerji üretilmiştir. Eğer önceleri suların kullanımı daha çok enerji üretimi ile bağlantılı olduysa da Aralık 2001'de kabul edilen yeni Kanun gereğince Kırgızistan'ın su kaynakları ticarî bir mal olarak kabul edilmiştir. Akar su kaynakları kanallar ağı, barajlar, hidro elektrik santral ve diğer tesislerden oluşmakta ve bunların çalışması için büyük yatırımlar gerekmektedir.

2000 yılında maden sanayisinde 9,7 milyar Somluk ürün üretilmiş, bunun %95,3'ü renkli madenler sanayisine tekabül etmektedir. 1986 yılında kurulan Makmal altın madeni tesisi 2000 yılında 2,1 ton altın üretmiştir. Kırgız Kanada "Kumtor Operating Company" ortak şirketi (1996 yılında faaliyete geçmiştir) sadece 1998 yılında 20,3 ton altın satmıştır. Önümüzdeki yıllarda şirket altın üretimini yıllık 30 tona çıkarmayı plânlamaktadır. Arama projelerinin yürütüldüğü diğer altın maden yatakları da bulunmaktadır. Altının elde edilmesi Kara-Balta maden fabrikasında yapılmaktadır. Söz konusu fabrika uranyum madenlerini de işlemektedir.

Kırgızistan, BDT ülkeleri arasında sürme üretimi konusunda tekelci konumundadır. Kadam-Cay sürme fabrikası Tacikistan, Kazakistan ve Saha Yakutistan'dan gelen sürme hammaddesini işlemektedir. 1942'de cıva fabrikası olarak kurulan Haydarken Devlet Anonim şirketi 2000 yılında 33,8 ton cıva üretmiştir.

Günümüzde ülkede, 494 makine sanayi ve metal işleme tesisi faaliyet göstermektedir. Bu sektörde en büyük pay elektroteknik sanayi (%56,5) ve âlet ve cihaz sanayiîne (%19) aittir.

Kırgızistan'ın hafif sanayi üç önemli sektörden oluşmaktadır, bunlar tekstil, hazır giyim ve deri ayakkabı ve kürk sektörleridir. Hafif sanayi toplam sanayi üretiminin %30'unu üretmektedir. KOBİ'ler

hafif sanayide daha başarılı bir şekilde gelişmektedirler. Şırdak, tuş kiyiz, millî motifli deri ürünlerini üreten çok sayıda özel işletmeler ortaya çıkmıştır.

Gıda sanayii daha çok yerel ham maddelerin yurt içi tüketimi için işlenmesi ile bağlantılıdır. Geçiş döneminde bu sektör de çok zor bir krizden geçmektedir. Bu sektörde 2000 yılı üretimi 1991 yılı üretiminin ancak %15 kadardır. Bu sektördeki işletmelerin özelleştirilmesi hemen hemen tamamlanmış bulunmaktadır. Özel işletmeler, küçük çaplı fabrikalar, atölyeler, tesisler açılmıştır. Tahıl üretimi ve gıda sanayiînde üretimin istikrarlı eğilimi gözlemlenmektedir.

Tarım

Tarım sektörü son yıllarda GSYH'nin %42'den fazlasını ve GSMH'nin %40'tan fazlasını üretmektedir. Sovyet dönemi sonrası tarım sektörünün yapısı kökten değişmiştir. 1991 yılında tarım işletmelerinin %57'si devlete ve kolhozlara, %43'ü de özel işletmelere ait iken 2000 yılında tarım işletmelerin sadece %11'i devlet ve kolektif işletmeler mülkiyetinde, %42'si özel tarımsal kuruluşlara ve %47'si halkın özel mülkiyetinde idi. Halkın çoğunluğu kırsal kesimde yaşıyor olması bu sektörün ülke ekonomisinin gelişmesinde büyük öneme sahiptir.

Tarımda köklü değişiklikler, 1991-1996'daki kökten reformlar sayesinde olmuştur. Günümüzde Kırgızistan'ın tarım sektöründe çoklu mülkiyet şekilleri bulunan çok yönlü ekonomi tesis edilmiştir. Toprak özel mülkiyeti meselesi de çözüme kavuşturulmuştur. Çiftçiler devlet işletmeleri ve kolhozlardan fazla ürün almaya başlamışlardır. "Kabar" devlet ajansının verdiği bilgilere göre 2001 yılında 2000 yılına kıyasla %6 fazla hasat elde edilmiş ve asgarî ihtiyaçtan 500 bin ton fazla tahıl üretilmiştir. Aynı zamanda sulama sisteminin bozulması, sistematik şekilde gübrelenen arazilerin azalması ile ilgili olumsuzluklar da yaşanmaktadır. Köylülerin fakirliği, tarım makinelerinin azalmasına neden olmuştur. Tohum ve cins hayvancılığında durum içler acısıdır.

Finans

1999 yılında enflasyon oranı yaklaşık %39 olarak gerçekleşmiştir. Kararlı para politikası sayesinde 1991 yılında %2032,7 seviyelerine kadar ulaşan hiper enflasyonu bertaraf etmede başarılı olunmuş ve 2000 yılında enflasyon oranı %9,6'a kadar düşürülmüştür.

Millî para birimi Som tedavüle girdiği 10 Mayıs 1993'ten beri Orta Asya'da en istikrarlı para birimi olmasına rağmen Ağustos 1998'de Rusya'da yaşanan malî kaos sonrası ve Kırgızistan ekonomisinin reform plânlarının sonuna kadar hayata geçirilmemesinden dolayı büyük şoklar yaşamıştır (26 Aralık 2001'de 1 Amerikan doları 47,8 Soma eşitti).

Hemen tüm sektörlerin gelişmesi için büyük sübvansiyonlar gerekmektedir. 1999 yılının sonunda zamanın Başbakanı A. Muraliyev Kırgızistan'ın toplam dış borcunun ülkenin GSYH'nin %100'ne ulaştığını itiraf etmek zorunda kalmıştı. Sonraki yıllarda istikrara kavuşma süreci seyretmekteydi; fakat dış borç ödeme güçlükleri halen devam etmektedir. 2001 yılı sonu itibarıyla Kırgızistan'ın toplam dış borcu 1,5 milyar ABD Dolarından fazladır. Bununla birlikte Ukrayna'nın

Kırgızistan'a olan borcu da yaklaşık 28 milyon dolardır. Ayrıca birkaç BDT ülkesinin Kırgızistan'a borcu vardır.

1995 yılında Kırgızistan ekonomisine yapılan dolaysız yabancı sermaye yatırımları 95,9 milyon ADB doları iken 2000 yılında bu 89,6 milyon dolardı. İkinci veri bakımından en büyük yatırımcı ülkeler 23,5 milyon dolar ile ABD, 12,1 milyon dolar ile Türkiye, 9,5 milyon dolar ile Almanya, 9,1 milyon dolar ile Hollanda, 6,7 milyon dolar ile Kanada, 6,07 milyon dolar ile Birleşik Krallık vd. Yatırımların bir merkezden yönetilmesi sisteminden uzaklaşma eğilimi istikrarlı bir şekilde gözlemlenmektedir. Kırgızistan'a kredi veren en büyük kuruluşlar arasında Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi uluslararası finans kurumları yer almaktadır.

2000 devlet bütçesinde bütçe gelirleri 10 milyar 029 milyon Som (GSYH'nin yüzdesi olarak %16,1) ve bütçe gelirleri de 11 milyar 308 milyon Som (GSYH'nin yüzdesi olarak %18,2) olarak gerçekleşmiştir. 2000 yılı devlet bütçesi açığı 1.279 milyon Som (GSYH'nin yüzdesi olarak %2,1) olarak gerçekleşmiştir. 1992 yılında devlet bütçesi açığı GSYH'nin 13,8 %'ine ulaşmıştı, yani bütçe açığı gittikçe azalmaktadır.

Dış Ticaret

Son 10 yılda Kırgızistan dış ticaretinin gelişme dinamiği öncelikli hedeflerin değiştiğini göstermektedir. 1991 yılında ülke mal ve hizmet ticaretinde BDT ülkeleri ile ticaretin payı %89, diğer ülkelerin, yani "uzak yurt dışı ülkelerin" payı ise sadece %11 idi. 2000 yılında BDT ülkeleri üzerine düşen pay toplam mal ve hizmet ticaretinin %47,8 idi, diğer ülkelerin payı ise %52,2 idi. 2000 yılında ihracat 504,5 milyon ABD Doları olarak gerçekleşmiş ve bu 1999 yılında göre %11,2 kadar artmıştır. İhracatta ağırlıklı olarak renkli metaller, elektrik enerjisi, pamuk, tütün, değerli metaller, makine sanayi ürünleri vd. yer almaktaydı. İhraç edilen toplam değerli metallerin %72'si Almanya'ya ihraç edilmiştir. Elektrik enerjisinin %80'den fazlası Özbekistan'a ve %14,5'i Kazakistan'a ihraç edilmiştir.

2000 yılında ithalat 554,6 milyon ABD doları düzeyinde gerçekleşmiştir (bir önceki yıla göre %9 azalmıştır). En önemli ithal ürünleri arasında petrol ürünleri ve doğal gaz yer almaktadır.

Kırgızistan 1992 yılından itibaren Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün ECO'nun üyesidir. 29 Mart 1996 yılında Kırgızistan Rusya, Beyaz Rusya ve Kazakistan arasındaki Gümrük Birliğine Katılma Anlaşmasını imzalamıştır. 26 Şubat 1999'da Gümrük Birliği ve Tek Ekonomik Alan Anlaşması imzalanmıştır. Gümrük Birliği Avrasya Ekonomik Topluluğuna dönüştürülmüştür (10 Ekim 2000). Aynı zamanda Kırgızistan; Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan arasında Tek ekonomik Alanın Oluşturulması Bölgesel Anlaşması üyesidir (30 Nisan 1994). 1998 yılında bu birliğe Tacikistan da katılmıştır. Kırgızistan'ın 1998 yılında Dünya Ticaret Örgütüne üye olması stratejik önemi haiz bir karardı. 30 Haziran 2000'de ABD Kırgızistan'a yönelik, Jackson-Wenick değişikliklerini kaldırmıştır (Kırgızistan BDT ülkeleri arasında bu yaptırımların kaldırıldığı ilk ülkeydi). Böylece Kırgız-Amerikan ticarî ilişkileri için olumlu rejim tesis edilmiştir.

Dış Politika

1992'den itibaren Kırgızistan 135'ten fazla ülke ile diplomatik ilişkiler kurmuş, 50'den fazla uluslararası örgütün üyesi olmuş, yurt dışında 19 diplomatik temsilcilik ve 3 konsolosluk açmıştır. Kırgızistan'da 88 diplomatik temsilcilik ve uluslararası örgüt temsilcilikleri bulunmaktadır. Bişkek'te ilk elçiliklerini açan ülkeler ABD (1 Şubat 1992) ve Türkiye (28 Şubat 1992) olmuşlardı. 2001 yılı itibarıyla Kırgızistan 2500'den fazla Anlaşmaya taraftır. Aralık 1991'den beri Kırgızistan Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) üyesidir. 2 Mart 1992'de Kırgızistan BM'ne üye olmuştur. 1992 yılından itibaren OSCE faaliyetlerine aktif olarak katılmaktadır. NATO ile "Barış İçin Ortaklık" projesi çerçevesinde iş birliği çok önemlidir. 1996'da Şanghay Beşlisi kurulmuştur (Kırgızistan, Rusya, Çin, Kazakistan ve Tacikistan). Haziran 2001'de bu örgüt "Şanghay İş birliği Örgütü"ne dönüştürülmüş ve örgüte Özbekistan da kabul edilmiştir.

Mayıs 1992'den itibaren Kırgızistan Kolektif Savunma Anlaşması'nın üyesidir. Söz konusu Anlaşma, Özbekistan İslâmî Hareket militanlarının Güney Kırgızistan'daki Batken vilâyetine 1999-2000 yıllarında düzenledikleri eylemlere karşı çok etkin araçlardan birisi olmuştur.

1998 yılında Cumhurbaşkanı Akayev "İpek Yolu Diplomasisi" doktrinini ileri sürmüş, bu da post-Sovyet Kırgızistan'ın barışçı dış politikası konseptinin ana unsuru haline gelmiştir.

2001 sonbaharında Kırgızistan uluslararası toplumun uluslararası terörle mücadelesini desteklemiştir. Aralık 2001'de OSCE himayesi altında "Bişkek'te "Orta Asya'da Güvenlik ve İstikrarın Güçlendirilmesi: Teröre Karşı Her Türlü Çabaların Arttırılması" konulu Uluslararası Konferans düzenlenmiştir. Kırgızistan bu konferansın öncüsü olmuştur. 2002 yılı Kırgızistan hükûmetinin önerisi üzerine BM tarafından "Dağlar Yılı" olarak ilân edilmiştir.

Nüfus

2000 verilerine göre Kırgızistan'ın nüfusu 4 milyon 907,6 bindir. Bunların arasında 3,2 milyon insan kırsal kesimde yaşamaktadır. 2000 yılında ekonomik olarak aktif nüfus 1 milyon 911,4 bin olup, bunların arasında 1 milyon 36 bini erkekler (dolayısıyla ekonomik olarak aktif kadınların nüfusu 832,5 bindir). 1 Ocak 2000 iti

barıyla erkek nüfusu 2 milyon 415,6 bin (%49,3) ve kadın nüfusu da 2 milyon 479 bin (%50,7) idi.

Etnik Yapı

XIX. yy.'ın 3. çeyreğinde Rus İmparatorluğu'na dahil edilmesinden itibaren çok etnik grubun varlığı görülmektedir (fakat o döneme kadar da Kırgızlar arasında Orta Asya halklarının küçük grupları da yaşamakta idiler). Resmî bilgilere göre cumhuriyette halen 80 halkın temsilcileri yaşamaktadır. En kabalık grup olan Kırgızlar, 1999 verilerine göre nüfusun %65'i oluşturuyorlardı. İkinci sırada, genellikle Kırgızistan'ın güneyinde yaşayan Özbekler %13,8 yer almaktadır. Ruslar, nüfusun %12,5'ini oluşturuyorlar. Ruslar: Ukraynalılar, Almanlar, Yahudiler, Kuzey Kafkasya halkları gibi azınlıkların temsilcileri Sovyet dönemi sonrası anavatanlarına göç etmiş bulunmaktadırlar. Ülkede kalan tüm kalabalık etnik grupların millî ve kültürel merkezleri bulunmakta, onlar da ülkedeki tüm millî ve kültürel

merkez ile kuruluşlarının faaliyetlerini düzenleyen yarı resmî örgüt olan Kırgızistan Halkları Konseyine üyedirler.

DİN

Nüfusun büyük bir çoğunluğu Sünnî Müslümanlardan oluşmaktadır. Onlar, yani Kırgızlar, Özbekler, Kazaklar ve diğerleri geleneksel olarak Sofizmin Hanefî mezhebine ait ve diğer mezheplere nazaran diğer din ve Türk halklarının İslâm öncesi birçok inanç ve geleneklerine daha toleranslıdır. Diğer semavî din temsilcileri eski Rus İmparatorluğu'ndan gelen Ortodoks Hıristiyanlardan oluşmaktadır. XIX. yy.'ın sonralarında Menonitler gibi ve Sovyet döneminden itibaren Baptistler, Yehova'ya inanlar gibi diğer küçük Hıristiyan mezhep ve akımları ile Budistler vardı; fakat Sovyet dönemi sonrası daha önce yerel halk tarafından bilinmeyen dinî akım ve mezheplerin sıkı çalışmaları başlamıştır. Bunların arasında Bahaîler, Munistler, Falunggong inancı temsilcileri vd. yer almaktadır. Devletin laik düzeni, Anayasal bir kural olarak Anayasada yer almakta ve Sovyet ateist devlet sisteminin gelenekleri günümüzde yerel halkın dinî hoşgörü ortamına etkisini yitirmiştir. Bunun yanı sıra Kırgızistan'da sadece iki büyük semavî din İslam ve Ortodoks Hıristiyanlığın dini bayramları ve İslâm öncesine dayanan yerel Yeni Gün ve Yeni Yıl Nevruz (gece gündüz eşitliği günlerinde) Bayramları resmî bayram olarak kabul edilmiştir. Sovyet döneminde özellikle Stalin yönetimi döneminde Müslüman din adamları baskıya maruz kalmış ve takibe alınmış, camiler ve dinî okullar medreseler yıkılmıştı, bağımsızlık sonrası Kırgızistan'da ise binlerce yeni cami inşa edilmiş, Müslümanlara ait yüksek dinî okullar ve ilâhiyat fakülteleri açılmıştır. Hükûmet sadece Müslümanlara değil Kırgızistan Ortodoks kilisesine de yardım etmiştir. Yeni dinî gruplar ise, diğer bir deyişle Bahaîler, Munistler, Batı Avrupa'dan gelen Hıristiyan mezhepleri yurt dışından malî destek almaktadır. Hükûmet resmî olarak değişik yeni dinî akımlara karşı tarafsız olmasına karşın uygulamada geleneksel büyük dinler temsilcilerinin yeni "moda olan" dinî akımlarına karşı çıkmaktadır.

Kırgızlar ve Kırgızistan'ınKısa Tarihçesi

Kırgızlar, Kırgızistan'ın titüler (esas, ana) halkı dil bakımından Türk lehçelerinin Kırgız-Kıpçak koluna aittir. Türk lehçeleri ise içinde Moğol, Tunguz-Mançu, Kore ve Japon dillerinin de bulunduğu Altay dilleri ailesinin bir alt koludur.

Kırgız Etnonimi ve KırgızlarınEtnik Kökenleri

Kırgızlar Türk halklarından birisidir. Çok eski zamanlardan beri onlar Kırgız etnonimini taşımaktadırlar. Bu terim ise sadece Türkçe olarak açıklanabilir. Bu terimin açıklanmasında halk ve bilimsel etimolojinin birçok yorumları mevcuttur.

Halk yorumlarında "Kırgız" etnonimine ses bakımından birbirine uyan sözcüklere atıfta bulunmakta: "kırk" sayısı ile "kız" sözcüğü arasında bağlantı kurulmaktadır. Varyantların birisinde bu halkın kırk boydan oluştuğu ve soyu kırk kızdan geldiği yönünde rivayetler anlatılmakta: Bunun yanında "kırk" sayısı ile "Oğuz" etnoniminden bahsedilmekte (kırk Oğuzlar boyu, bu boyların birliği),

bazı durumlarda ise “kır” kelimesi (Kırgızca’da dağ, dağ yamacı) ve Oğuz etnonimi dağlık, dağlarda yaşayan oğuzlar olarak açıklanıyor.

Birçok şecerede, Ebu’l Gazi Bahadır Han’ın (XVII. asır), Osmonalı Sıdık Uulu’nun şecerelerinde (1875-1940) “Kırgız” kelimesi Oğuz Kağan’ın torununun adı olarak geçmektedir. Halk etimolojisinin örnekleri Çin “Yuan Şi”, yani “Yuan Hanedanı Tarihi” (XIV. yy.’) başlıklı kaynağında kaydedilmiş ve bu kaynağa göre Kırgızların kırk Çin kızı ile Us ovası halkından (Us-Ugus-Oğuz mu?) geldiği anlatılmaktadır. Fergana’lı Seyfettin Aksıkenti’nin verdiği bilgilere göre (XVI. yy.’) Sultan Sancar’ın Doğu Fergana’ya sefer düzenlediğinde kırık Özgönlü Oğuzların Hodcent’e kaçarak (Kuzey Tacikistan) kurtuldukları ve Kırgız halkının bunlardan geldiği ileri sürülmektedir.

“Kırgız” adının bilimsel yöntem açısından etimolojik olarak açıklanmasının farkı halk efsane ve rivayetleri ile ilgisi olmamasıdır. Özelliği de şu, “Kırgız” etnonimi dil bilimi ve onomastik yöntemler sayesinde değişik unsurlara ayrılmaktadır. Bazı varyantları şöyledir:

1.“Kırk” ve “yüz” (yani “kırk yüz”-Radlov’un ileri sürdüğü varyant),

2.“kırk” ve “er”, yani “kırk er (ler) ”-Ahmet Zeki Velidi TOGAN;

3.“kıra” ve “gız”-“siyah saçlı halk”, D. Aytmuratov;

4. “kırgu”-“kırıg” ve bunlara çoğulu bildiren “ız” ekinin eklenmesi, yani “Kızıldar”-“Kızıllar”, K. Petrov;

5. “Kırık” ve “oğuz”, “Kızıl Oğuz”, yani Güney Oğuzlar ve Batı Oğuzlar, N. Baskakov;

6. “Kırgın”-“kırgıt”-“Kırgız”, yani “al yüzlü, diğer bir deyişle genotip olarak açık renk saçlı, mavi gözlü, al yüzlü halk mensupları, Andrey Kononov vd.

Kırgız etnoniminin açıklanmasında şunu da dikkate almak lazım, bazı kardeş Türk halklarının adlarında “gız”, “guz”, “gun”, “gur”, “gar”, “gaz”, “ar”, “aş”, “as” ve diğerleri gibi benzer unsurlar bulunmaktadır (Oğuz, Gagavuz, Kun, Uygur, Onogur, Bulgar, Suvar, Hazar, Kızık, Cooray, Çuvaş, Tölös). Bu da “Kırgız” etnonimin öz Türkçe kelimeler temelinde ortaya çıkan bir söz olduğu anlamına gelmektedir. Kırgızlar sadece etnik adları ile değil genetik kökenleri itibarıyla da Türk dünyasının parçasıdır. M.Ö. II. yy.’dan başlayarak Proto Türk dünyası beyaz ve sarı ırklar özelliklerini taşıyan halklardan oluşmaya başlamıştı. Eski zamanlarda Kırgızlar beyaz ırka ait özelliklerin baskın olduğu Türk boylarından birisi idi.

Eski Kırgızlar

Kırgız etnik adı ilk defa M.Ö. 201 yılında Hunnuların Şanyüyü (Kağanı) Mode’nin Merkezi ve İç Asya’nın bazı komşu halklarını fethettiği olaylarının anlatıldığı eski Çin vakayinamelerinde geçmektedir. O eski zamanlarda Kırgızlar Hun İmparatorluğun kuzeybatı parçasını oluşturmuşlardır.

Bazı bilim adamları Kırgızların eski vatanları olarak Ene-Say (Ana Çay) (Yenisey) ovasını saymakta, bazıları Kırgızların eski vatanlarının Moğolistan’ın kuzeydoğusunda günümüz Hırgıs-Nur

(Kırgız Gölü) bölgesinde olduğunu tahmin etmektedirler. Eski Çin tarihçisi Ban Gu (M.Ö. I. yy.') "Han Şu"-"Han Hanedanı Tarihi" adlı eserinde şöyle demektedir: "Kırgızlardan 7 bin li kadar doğuda Şanyüylerin (Hunların) karargâhı bulunmaktadır". Arkeolog Prof. Dr. Y. Hudyakov, Sinolog L.A. Borovkova ve günümüz Kırgız tarihçileri bu bilgilere dayanarak M.Ö. I. yy.'da Kırgızların Doğu Tanrı Dağları (yani günümüz Tanrı Dağlarının olduğu yer) bölgesinde yaşadıklarını savunmaya devam etmekteler. Bu halk günümüzdeki Manas, Kara-Şaar şehirlerinin bulunduğu günümüz Doğu Türkistan'da ve Boro-Horo sıra dağlarının kuzey yamaçlarında yaşamıştır. Eski zamanlardan beri Kırgızlarla komşu yaşayan Türk halkları arasında Hunlar, Usunlar, Dinlinler ve Hint-Avrupa Dillerinde konuşan Doğu Türkistan halkları arasında yer alan Yueçileri, yani Toharları saymak mümkündür.

Çin tarihçisi Sıma Tsian'in (M.Ö. 145-86) "Şi Tzi" (Tarihi Notlar) adlı eserinde belirttiği gibi M.Ö. 201 yılında Hun Hükümdarı Mode Şanyüy (Maodun Şanyüy) kuzeye ve kuzeydoğuya doğru sefere çıkmıştır. Bu sefer sonucunda daha önce bağımsız olan Hanuy, Tsuyşe (Kuyşe), Dinlin, Kırgız ve Sinli boylarını fethetmiş ve devletine dahil etmiştir.

Hunların kurduğu çok etnik gruplu devlette eski Türk halkları arasında kültürel alış veriş süreci yaşanmış, onların dil yakınlığı, gelenek ve örflerin yakınlığı daha da pekişmiştir. Eski Kırgızlar Hunların siyasî yönetim ve askerlik sanatlarını öğrenmiş ve benimsemiştir (Ortaçağlarda Kırgızların orduları Hunların orduları gibi sağ kanat, sol kanat ve orta merkez kanattan (İçkiliklerden) oluşuyordu). Hunların siyasî yönetimi altında oldukları için Kırgız orduları Hunların Çin İmparatorluğu'na ve diğer devletlere karşı yürütülen savaşlara Hunların birlikte katıldılar. Dolayısıyla Kırgız tarihi kahramanlık destanların kökünün Hunlar dönemine uzandığı yönündeki düşüncelerin büyük bir haklılık payı olduğu doğrudur.

Kırgızların İlk Bağımsız Devleti

M.Ö. 56 yılında Hun Devleti'nin siyasî bölünmüşlüğü durumunda ve bu devletteki merkezi yönetimin zayıflaması sonucu Kırgızlar bağımsızlığını elde ediyorlar ve egemenliklerini ilân ediyorlar. Kırgızların merkezî bölgesi Doğu Tanrı Dağlarının kuzeyi ile Boro-Horo sıra dağlarının ve Dzisotin Elisun bozkırların arasında bulunuyordu. Yazılı tarih kaynaklarında işte bu yıldan itibaren Kırgız Devleti'nden bahsediliyor (eski Çin tarihçisi Ban Gu Kırgız Devleti'ni "go" terimi ile, yani "Çarlık" olarak adlandırıyor).

Coğrafî konum itibarıyla Kırgızların bu küçük ülkesi birkaç sene Hunların dikkati dışında kalmış ve Kırgız devlet geleneğinin ilk kaynağı olmuştur. Ancak M.Ö. 49 yılında Kuzey Hunların hükümdarı Çjinçji Şanyüy günümüzdeki Manas şehri yakınlarında bulunan Utszi Devleti'ni fethetmiş, ondan sonra da topraklarına Utczi Devleti'nin batısında bulunan Kırgız Devleti'ni ve onların kuzeyindeki Dinlin ülkesini fethetmiştir. Çjinçji Şanyüy Kırgızların ülkesinde uzun bir süre kalmamış ve Kangüy Devleti ile ittifak kurulduğu için batıya doğru sefere çıkmıştır. Bazı araştırmacılar Kırgız ordularının bazı kısımlarının Çjinçji Şanyüy'ün seferi sırasında M.Ö. 48-42 yıllarında Talas ovasına kadar gittiklerini belirtmektedir.

I-V. YY.'lar Arasında Kırgızlar

M.S. I. bin yılın ilk yarısında Kırgızların yoğunlukla yaşadığı ana bölge Tanrı Dağlarının doğu tarafıdır. Çin kaynakları Kırgızları Yantsinin, yani Kara Şehrin kuzeyinde Ak Dağların yanında yaşayan ve Türk Tele (Töles) boyları konfederasyonunun komşuları olarak tanımlamaktadır. Aynı kaynaklara göre Dinlinlerin bazıları Kırgızların arasında asimile olup eriyip gitmişler ve bazı Hunlar da Kırgızlaşmışlardır. V. yy.'da Kırgızlar Tölesler gibi Kuzey Çin'den gelen Juan-Juanlara, yani Avarlara karşı savaşmışlar, fakat savaşı kaybederek bu devlete boyun eğmek zorunda kalmışlardı. Çin kaynaklarına göre ana dişi kurt hakkında efsaneler bilinmektedir. Bu efsaneye göre Kırgızların Türk Aşina (Arslan) sülâlesi ile yakınlığını tahmin etmek mümkündür. Bu efsanede Türk halklarından birisi olan Kırgızlar hakkında bilgi vermekte ve tüm bu boyların anasının dişi kurt olduğu anlatılmaktadır. Dişi bozkurt, pars (vagda), geyik Kırgızlarda totemik hayvanlar olarak kabul edilmektedir. Diğer Türk halkları gibi Kırgızlar yukarıdakilerin yanında Tanrıya (Gök Tanrı'nın, yani Tanrısal Göğün sembolüdür) ve eski zamanlardan kaynaklanan doğal olaylara, Venüs yıldızına, Aya, ateşe inanıyorlardı.

M.S. V. yy.'da Aşina boyuna mensup Türkler Hesi koridorundan Altay'a göç ettiğinde Kırgızlar doğu Tanrı Dağlarından (Tien Şan dağlarından) Yenisey'e göç etmişlerdir. Burada onlar Güney Sibirya'da VI. yy. ve XIII. yy.'da Kırgız Kağanlığı'nı kurdular, sonraki dönemde bu kapanlık Merkezî ve İç Asya Türklerinin devletleri içine dahil edilmişti (Büyük Türk Kağanlığı, Doğu Türk Kağanlığı, Uygur Kağanlığı).

Juanların hakimiyetinin zayıfladığı ve onların Aşina boyunun kumandanlığı altındaki birleşik ordu birliklerinin saldırılara maruz kaldığı sıralarda Kırgız devleti bağımsızdı (Çin kaynaklarında "Aşina" bazen kurt bazen de aslan olarak açıklanmaktadır). Şayet aynı Çin kaynaklarında Türk Kağanlığı'nı kuran Bumın Muhan Kağan'ın (553-572 yıllar) oğullarından birisinin Sayan dağlarına doğru sefere çıktığı ve 555 yılında "Kuzey Tsigulara" boyun eğdirdiği anlatılmaktadır. Bundan kısa bir süre önce 553 yılında Bumın Kağan'ın cenaze törenlerine Bağımsız Kırgız Devleti elçisi de katılmıştı. 568 yılında Büyük Türk Kağanlığı'nın batı kanadı hükümdarı İstemi Kağan'ın Bizans elçisi Zemarh'a "Herhiz" (Kırgız) halkı arasından alınan bir cariyeyi hediye olarak vermiştir. Türk Kağanlığın fiilen ikiye batı ve doğu kanatlarına bölünmesinden, yani 581 yılından itibaren Kırgız Devleti fiilen bağımsız devlet olarak bulunuyordu, sadece belli bir aralıklarda Aşina boyunun topraklarına şeklen giriyor, bazen de Seyanto Teles boyuna (629-646) tabii idi.

632 yılında Çin'in Tan hanedanından gelen İmparatoru Taytszun Van Yihun'u Kırgızların devletine elçi olarak göndermişti. Çin kaynaklarında 643 yılında Kırgız Kağanlığı elçisinin İmparator Taytszun'un huzuruna geldiği ve kendisine ağaç sansarı kürkünü sunduğu bilgiler muhafaza edilmiş, 648, 653 ve 675 yıllarında da Kırgız elçileri gelip gitmişlerdir. 648 yılında Elteber-Hükümdar Işbara (Yenisey Kırgız Kağanlığı Hükümdarı) Tan hanedanı sarayına gelmiş ve törenle karşılanmıştır.

VII. yy.'ın sonu ve VIII. yy.'ın başları Kırgızların bağımsızlık için savaşan ünlü kağanı Bars-bek'in yaşadığı zamanlardır. Onun hayatı ve yaptıkları Orhun Yenisey Runik Yazıtlarında betimlenmiştir.

Yenisey Kırgızları VII-XII. yy.'larda kendi millî yazısını Yenisey Runik yazılarını kullanıyorlardı. Büyük İpek Yolu'nun Kırgız kolu Yenisey bölgesinin Çin, Tibet, Tanrı Dağları Türkleri, İslâm dünyası ile irtibata geçmek için çok uygundu ve medeniyetler köprüsü gibi gelişme için katkıda bulunuyordu.

Kırgızistan toprakları ise VI-IX. yy.'larda Batı Türk Kağanlığı, Türgeş Kağanlığı, Karluk Devleti gibi Türk devletlerinin merkezi bölgesi idi.

Uygur Kağanlığı (744-840) ve Kırgızlar. Uygur Kağanı Bayan Çor (Moyun Çur), Ötüken'i fethederek Büyük bir Türk devleti kurmaya başlamıştı. Pars yılında, yani 750 yılında Uygur Kağanlığı yukarı Yenisey yakınlarında (günümüz Tuva'nın tamamında) yaşayan Çik boyuna karşı sefer düzenlemiş ve Kırgızlara dost ve komşu olan bu halkı fethetmiştir. Tavşan yılında (751'de) İrtiş ovalarındaki Karluklar ve bazı Orhun Türkleri Kırgız Kağanlığı ile Uygurlara karşı siyasî ittifak oluşturdular. Çikler Uygurlara karşı isyan etmeye hazırlanıyorlardı. Fakat Orhun'da Bayan Çor'a dikilen anıttaki bilgilere göre Uygur ordusu Çiklere yardıma acele eden Kırgız kağanının akıncılarını tutsak alarak atlı ordu birliklerine saldırmış, ondan sonra İrtiş nehrine geçerek üç Karluk boyun birleşik ordularını da mağlubiyete uğratmıştır. Bayan Çor düşmanlarının ortak ve uyumlu hareketlerini engellemiş ve Çiklerin başında kendi temsilcisini bırakmıştır. 758 yılında Kırgız kağanlığı Uygur kağanlığına bağlı duruma gelmiştir. Fakat Kırgız kağanı Ordo-Balık karşısında şeklen boyun eğiyordu.

820 yılında Kırgız Aco'su (Aco, devlet başkanının unvanı) kendini bağımsız bir kağan olarak ilân etmiş ve Kırgızlarla Uygurlar arasında yaklaşık 20 yıl süren savaşı başlatmıştır. Çin kaynakları bu olayı şöyle anlatmaktadır: "Uygurlar zayıflamaya başlayınca Aco kendini kağan, Türgeş asıllı annesini Ana Hatun, Gedu Şehu'nun (Karluk Yabgusu) kızı olan eşini de Hatun, yani kağanın eşi olarak ilân etti. Ondan sonra Aco bir dizi başarılı seferler düzenledikten sonra Uygur kağanına yukarıdan şöyle demiştir: "Senin kaderin bitmiştir ve benim ellerimdedir. Yakın zamanda senin altın sarayını alacağım ve önünde benim atlarım bağlı olacak, binanın tepesinde de benim bayrağım dalgalanacaktır. Eğer gücünü sınamak istiyorsan yüz yüze meydan savaşına çık. Eğer çıkamıyorsan her şeyi bırakarak çekip git." Devlet içindeki siyasî çalkantılar yüzünden zor duruma düştüğünden, ağır geçen kış yüzünden çok sayıda kişilerin ve hayvanların ölmesinden dolayı Uygur kağanlığı karşı koyamamış ve 840 yılında Kırgız Kağanı başkent Ordo-Balık'a 100 binlik ordusu ile girmiş, Çinliler tarafından Uygur kağanına eş olarak gönderilen Prenses Tay He esir alınmış ve Uygur Kağanı'nın öldürülmesi emrini vermiştir. Bazı Uygur aşiret liderleri kendi Kırgız tarafını destekleyerek kağanına karşı isyan etmiştir.

Bilimler Akademisi üyesi V. Barthold bu devri "Büyük Kırgız Devleti" olarak adlandırmış (1927), Prof. Dr. Y.S. Hudyakov ise bu devri "Kırgız tarihinin doruk noktası" olarak değerlendirmiştir.

1900 yılında Gustav Ramsted Hangay Dağlarındaki Sujiyn-Davan Geçidi yakınlarına Runik yazılara benzer yazıları olan bir taş sütun bulmuştur. Bu metinde şöyle yazılmıştır: "Ben Uygur ülkesinden Yaglakar Hanlarını kovdum. Ben Kırgız oğluyum. Ben Boyla Kutlug Yargan. Ben hükümdar Kutlug Baga Tarkan'ın yardımcısıyım. Benim hakkımda rivayetler doğu ve batıya kadar yayılmıştır…" burada İç Asya'da Kırgızların hüküm sürdüğü devirden bahsedilmektedir.

841-847 yılları arasındaki savaş zamanında çelikleşen ve yeniden kurulan Kırgız ordusu Ötüken ve bugünkü Moğolistan'ın bütün topraklarını işgal etmekle sınırlı kalmayıp, doğudan Baykal'a ve Kuzey-Doğu Çin'e, güney taraftan Gansu bölgesine (Hesi geçeneğine kadar), güneybatıdan Doğu Türkistan'a ve Tanrı Dağlarına (Tiyenşan'a), kuzeybatı ve batıdan İrtış ve Tomski nehirleri boyunca uzananan vadilere, Altay Dağlarına kadar bütün istikametlerde savaşarak ulaşmışlardır.

İktidarın merkezden idare etme sisteminin zayıflamasından, aynı zamanda böyle bir muazzam yeri idare etmek için çok sayıdaki kabile ve bölgesel yöneticilere sahip olma zaruretlerinden dolayı İç Asya'daki Büyük Kırgız Devleti X. yüzyılın ilk çeyreğinde barış yoluyla dağılmıştır ve nispeten birkaç küçük beyliğe ayrılmıştır.

Uygur Kağanlığı'nın yenilgiye uğradığı zaman ve İç Asya'nın bazı bölgeleri ile Orta Asya'nın doğu kenarlarının kısa süreli fethi sürecinde Kırgızların bir kısmı Yenisey'den Tanrı Dağlarına göç etmişlerdir. Şimdiki Doğu Türkistan'daki bir kısım Kırgızlar X. yüzyılda Karahanlı Kağanlığı'nın bünyesine girmişlerdir. Kağanlığın merkezi ilk başta Balasagun şehri idi (şehrin harabeleri Kırgızsitan'ın kuzeyindedir, yeni şehir olan Tokmok'un yanında Burana tarihî şehrinin harabelerinin bulunduğu yerdedir), daha sonra Kaşgar şehri olmuştur. 960 yılında İslâm dini Karahanlı Kağanlığı'nın devlet dini olarak ilân edilmiştir. XI. yüzyıl İslâm devleti olan Karahanlıların kültür ve ilim bakmından yükseliş devri olmuştur. "Kutadgu Bilig" (1069-1070) didaktik poeminin yazarı, şair ve filozof Balasagunlu Yusuf ve "Divanu Lügat'it-Türk" (1072-1077) çalışmasının yazarı dilbilimci ve Türkolog Mahmud Kaşgari bu devirde yaşamış ve adı geçen eserleri yazmışlardır. Şair ve devlet adamı Balasagunlu Yusuf Has Hacib Balasagun (şu anda Kuzey Kırgızistan'daki yeni şehir olan Tokmok'un güneybatısında Burana tarihî şehrinin harabelerinin bulunduğu yer) şehrinde doğmuştur.

XIII. yüzyılda Cengiz Han'ın işgalleri devrinde Kırgızlar Kıpçak, Karluk, Uygur ve diğer Türk halkları gibi Moğol istilâlarına yaygın şekilde sürüklenmişlerdir. Bir de Kırgızların yeni grupları Tanrı Dağlarına göç ettirilmişlerdir. XIII. ve XV. yüzyıllar arasındaki süre içinde Kırgızlar yavaş yavaş Tanrı Dağlarının merkezi kısımlarındaki başka Türk-Moğol boylarına benzeyerek asimile olmuşlardır.

Kırgızistan Haydu Devleti'nin bünyesi içine dahil olmuştur (1269-1301). Haydu Han'ın ölümünden sonra onun kurduğu devlet iç ihtilafların kollarına düşmüş ve devlet iktidar savaşı sahnesine dönüşmüştür (XIV. yüzyılın birinci yarısı). Çağatay'ın oğullarından olan Kebek Han'ın hükümdarlığı sırasında devletin merkezi Tanrı Dağları (Tiyenşan) bölgesinden (Tiyenşan'dan) Maveraünnehir'e, yeni şehir Karşı'ya (Nesef şehrinin yanında) nakledilmiştir. Çağatay'ın oğullarından olan ve 1346-1347 yıllarında hükümdarlık yapan Kazan Han'ı deviren Emir Balha (Kuzey Aftanista'ın) Kazagan Cengiz Han'ın oğullarından birini formalite gereği han ilân ederek, fakat gerçekte onun adına devleti kendisi idare ederek, siyasî idarenin tatbikatına yeni icatlar getirmiştir. Yönetimdeki bu değişiklikler hem Maveraünnehir'de, hem de 1348 yılında Togluk Temir'in han ilân edildiği, fakat onun adına Türkleşmiş Moğolların Duglat boyundan olan hükümdar Puladçı'nın yönettiği Tanrı Dağalarında (Tiyenşan'da) kullanılmıştır.

On sekiz yaşındaki Togluk Temir'in Cengiz Han'ın gerçek oğlu olup olmadığı henüz tespit edilmemiştir. Onun yanında ulus hükümdarlığını bırakan Puladçı yeni Moğolistan Devleti'nin kurulması için resmî koşullar oluşturmuştur. Devletin adının kökü "Moğol" kelimesinden gelmektedir ve bu kelime Tanrı Dağlarındaki (Tiyenşan'daki) halkların Türkleşmiş Moğol hanlarının-Cengizlilerin oğullarının idaresinin altında bulunduklarına işaret etmektedir.

Devletin adı Moğolistan (İrtiş, Barköl, Turfan, Kaşgar, Fergana, Taşkent, Orta Asya'nın doğu kısmıyla birlikte Balkaş gölü, Doğu Türkistan'ın kuzey bölgeleri ve Güney Altay da bu devletin içine girmiştir) aslında sadece meşrut olarak kullanılmıştır. Moğolistan Devleti'ni ayrı ayrı uluslar teşkil etmiş, fakat onların hiç biri kendi komşusunun hakimiyetini kabul etmemiştir. Ulusların başkanları da sadece formalite gereği han peykleri olarak sayılmışlardır. Moğolistan merkezi yönetimi "Mangalay-Sube" bölgesinden, yani Aksu şehrinin merkezî şehri olduğu "Baş Bölgeden" (Doğu Türkistan) idare edilmiştir. Mangalay-Sube'nin bünyesine Fergana vadisi, Taşkent bölgesi, Oş, At-Başı, Narın bölgeleri, Aksu şehri, Kaşgar, Carkent, Hotan girmiştir. Bu bölge Duglat boyunun önderi Puladçının idaresi altında bulunmuştur. Mangalay-Sube'ye göre doğu tarafta olan, Sır Derya'dan İle'ye kadarki alanı içine alan büyük bir bölge onun öz ağabeyi Kamaraddin'in idaresi altında bulunuyordu. Tanrı Dağlarının (Tiyenşan'ın) doğu bölgeleri ve İle ile İrtış nehirlerinin arasındaki bölgeler üçüncü ulus olan Bulgaçı'nın bünyesinde idiler. Bu ulusta esas iktidar Kırgız boylarının önderlerine ait idi.

Suyurgatmış hanı olarak ilân edilen, fakat gerçekte Maveraünnehir'e kendi iktidarını kuran hükümdar Timur (Timurlan 1370-1405 yıllarında yönetmiştir) Tanrı Dağları (Tiyanşan) ve Doğu Türkistan'daki Moğol-Kırgız devletlerine karşı onları kendine tabi kılmak amacıyla sürekli savaş açmıştır. 1371'de o, Kamaraddin'in ordusunu takip ederek Isık-Göl'e kadar ulaşmış. 1375 yılında Sayram, Talas bölgeleri üzerinden yeni sefer tertip etmiş ve yol üzerinde "Cete" (bu terim "eşkıya" anlamında aşağılayıcı özellik ve "özgür göçebe" anlamında tarafsız özellik taşımıştır.) kabilesinin köyüne katliam düzenleyerek Moğolistan'ın kuzeyinden Doğu Tanrı Dağları'na (Doğu Tiyenşan'a) kadar ulaşmış ve geri dönmüştür.

1377-1379 yılları arasında Moğolistan topraklarına hükümdar Timur'un yeni seferleri gerçekleştirilmiştir. Tanrı Dağlarındaki göçebe halk İle ve Tarbagatay nehirlerinin derelerine kadar göç ederek canlarını kurtarmışlar ve kendilerinin savaş potensiyellerini korumuşlardı. 1388 yılında Tanrı Dağlarının uluslarının önderleri hükümdar Timur'un İran'da bulunmasından yararlanarak Ak Ordu'nun hükümdarı Toktomuş ile birlikte ona karşı siyasî ittifak akdetmiş ve birlikte Maveraünnehir'e hücum etmişler. Onların bu başarısız seferinden sonra 1389 yılında hükümdar Timur "Cete ülkesine" (Moğolistan'a) karşı büyük istilâsını başlatmıştır. Beş ekibe bölünmüş olan Timur'un ordusu Tanrı Dağlarındaki Kırgızların idare ettiği iki ulus-Engre Törö (Baymurat Çerik'in) ulusu ve Bulgaçı ulusunda sert mukavemet ile karşılaşmışlardır. Seyfeddin Aksıkendi'nin "Mecmuatü't-Tevarih" adlı tarih kitabında Semerkant'a götürülen Tanrı Dağlı (Tiyanşanlı) Kırgızların tutsak alınması ve kaçarak canlarını kurtaran halkın bir kısmının Altay'a (yeni Moğol Altay'a kadar) çekilmesi gerçekleri efsane

şeklinde yansıtılmıştır. Tarihçi Mahmud İbn Vali belirtmektedir ki, Kırgızlar hükümdar Timur'a karşı Şeybanîlerle ittifak içinde olmuşlardır.

"Manas" destanının daha sonra dahil edilen konularının birinde Kırgızların Altay'a zorunlu olarak göç ettirilmesi ve daha sonra onların Kırgızistan'daki tarihî vatanları şimdiki Talas'a geri dönmeleri anlatılmaktadır. Herhalde burada Kırgızların Kalmuklarla yaptıkları savaşın tarihi değil, hükümdar Timur'un istilâları devrinde Kırgızların zorunlu olarak Altay'a göç etmesi yansıtılmıştır. Tarihçi Mırza Muhammed Haydar (1499-1551) Farsça yazdığı "Tarih-i Raşidî" adlı kitabında şiddetli şekilde savaşan Kırgızları "Moğolistan'ın vahşî aslanları" olarak adlandırmaktadır. Timurcuların tarihçi-vakanüvisi Abdür-Rezzak Semerkandi (XV. yüzyıl) bu savaş sırasında emirzade İskender'in Doğu Türkistan'ı istilâ ettiğini ve hükümdar Timur'un haremine Almalık, Hotan, Beşbalık şehirlerinden güzel kızları ve Tanrı Dağlarındaki Kırgız kızlarını gönderdiğini bildirmektedir (1399-1400). Tanrı Dağları uluslarının başkanlarından biri olan Kamaraddin XV. yüzyılın 90'lı yıllarında kendisinin esas askerleriyle birlikte sürülerek İrtış, Altay'a kadar çekilmiştir ve yabancı yerde hayatını kaybetmiştir.

Emir Timur ve onun oğullarının Kuzey ve Merkezi Tanrı Dağlarına yaptığı istilâlarından sonra bu bölgelerde siyasî iktidar Moğol yöneticilerinin elinden Kırgız boylarının önderlerinin eline geçmeye başlamıştır. Moğolların bazı kısımları Kırgızların arasında ("Monoldor" boyu şeklinde oluşarak) asimile olmuştur, geriye kalan Moğol liderleri Ala-Dağ'dan Kaşgar topraklarına kadar olan yerlerinden edilmişlerdi. XV. yüzyılın 80'li yıllarında Kırgızlar Ala-Dağ'da kendi devletilerini teşkil etmişlerdir. Kırgız Hanlığı 1484-1504 yıllarında Ahmet Han'ın (Alaça Han) yönetimi altında bulunmuştur. Kırgız boylarının önderleri Moğolların "genel hanı" olan Yunus Han'ın (1462-1487 yıllarında) ikinci oğlu Ahmet'i formalite gereği hanlık tahtına oturtmuşlar ve bunun altında kendi hanlıklarını kanunlaştırmayı elde etme amacını izlemişlerdi ve böylece de onun hükümdarlığını başka komşu devletler de tanıyacaklardı. Babasının tahtını miras olarak alan (1504-1508 yıllarında) Ahmet Han'ın oğlu Sultan Halil Sultan o devrin tarihî kaynaklarında "Kırgızların padişahı" olarak anılmaktadır. Bugünkü Ala-Dağ bölgesi kendisinin siyasî adı olan "Kırgızistan"a XV. yüzyıldan itibaren sağlam şekilde sahip olmaya başlamıştır.

XVI. yüzyılın başında Tanrı Dağları (Tiyenşan) bölgesindeki Kırgızlar komşu hanlıklar ile eşit haklı ilişkiler kurmuşlardır. Kırgız kabilelerinin siyasî birliğinin başında Bek (Hükümdar) unvanına sahip olan Muhammed Kırgız bulunmuştur. Onun hakimiyeti altındaki bölge "Kırgız ulusu" olarak adlandırılmıştır. Tarihçi Mırza Muhammed Haydar'ın verdiği malümatlara göre Türkistan, Taşkent ve Sayram'daki Özbek hükümdarlarının Muhammed Kırgızın "istilâ düzenlediği zaman ona karşılık göstermeyi başarabilecek güçleri yoktu". Muhammed Kırgız'ın en tehlikeli rakipleri Doğu Türkistan'a bundan az süre önce kovulan Moğollar idi. Moğolistan hanı Sultan Said kabile asılzadelerinden oluşan kendi çevresindeki danışmanlarının iknasına kulak verir ve Kırgız devletini yeniden işgal etmek için hazırlıklarına başlar. 1517 yılında Moğollar Kırgız topraklarına girmişler ve şiddetli bir savaş başlamıştır. Neticede Isık-Göl kıyısındaki Barskan bölgesinde Muhammed Kırgız'ın ordusu hezimete uğrar, kendisi ise esir alınır. Kırgızları kendisine bağımlı şekilde tutmayı isteyen Sultan Said

Mhammed Kırgız'ı Kaşgar hapishanesinde beş yıl süreyle tutmuş. Ondan sonra Muhammed Kırgız'ı kendi tarafına çekmek için onu yeniden "Kırgız hükümdarı" olarak tanıyarak hapishaneden çıkartır, kendi oğlu Raşid'in başında bulunduğu saygın insanlarla birlikte onu vatanına gönderir.

Muhammed Kırgız vatanına geri dönüşünün hemen arkasından gizli şekilde Moğollara karşı savaşa hazırlanmaya ve kendisine savaş için onlara katılacak müttefikleri aramaya başlar. 1524 yılında o, Kazak Sultanı Tahir ile bu ittifak üzerine görüşme yapar. Fakat bu gizli görüşmenin içeriğini Sultan Said öğrenerek yeniden Muhammed Kırgız'ı esir alır ve Kaşgar'a götürür. 1533 yılına kadar Muhammed Kırgız Kaşgar hapishanesinde bulunur ve orada hayata veda eder. Bu olaylar Moğollara karşı Kırgız-Kazak ittifakının kurulmaya başlamasına neden olmuştur. 1523-1524 yıllarında Kırgız ve Kazak askerleri birlikte hareket etmişlerdir. 1526 yılındaki savaş sırasında Kırgızlar Raşid ve Moğolları Kaşgar'a kadar kovmayı başarabilmişlerdir. Said Han'ın yeniden Kırgızistan'da kendi iktidarını kurmaya yönelik yaptığı bütün teşebbüsler Kırgızların faal şekildeki direnciyle karşılaşmıştır.

Moğollar Raşid Han'ın iktidarı zamanında (1533-1559 yıllarında) Kırgızlara karşı istilâ harplerine devam etmişlerdir. 1537 yılındaki seferlerin birinde Kırgızlar Raşid Han'ın oğlu Abdullatif Sultan'ı öldürmüşlerdir. Raşid Han oğlunun ölümünün intikamını almak için istilâ seferleri düzenlemiş, neticesinde Kırgız ve Kazak topraklarında kanlı savaşlar sürmüştür. Raşid Han'ın varisi Abdulkerim Bey (1560-1591 yıllarında) Kırgız topraklarına göz dikmeye son vermiş ve onların egemenliğini tanımak zorunda kalmıştır.

Sibirya Kırgızlarının KüçükDevletleri

XIV. yüzyılda Moğolistan topraklarında tahta sahip olmak için Moğol kabilelerinin önderlerinin arasında iç savaşlar sürüyordu. 1368 yılında Çin'de Yuan Moğol Hanedanlığı dağılmıştır. Bu durumlar XV. yüzyıldan itibaren Sayan Altay'daki kabile önderlerinin birbirinden ayrı olan Moğollara karşı baş kaldırmalarına ve birçok ulusların birleşmesiyle kendi devletlerini kurmaya imkan yaratmıştır. Bu ulus birleşmeleri XVI. yüzyılın sonundaki ve XVIII. yüzyılın başındaki Rus kaynaklarında "Kırgız Ulusu (Devleti) " olarak adlandırılmaktadır. Burada "ulus" kelimesi "halk, devlet" anlamlarını bildirmektedir.

XVII. yüzyılın başında Güney Sibirya'da (şimdiki Hakasya ve onunla sınırdaş bölgeler) dört Kırgız Beyliği yaşamıştır. Onların içinden birincisi olan Isar Beyliği Abakan ırmağının koluna kadar uzayarak Izır-Suh (şimdiki Krasnoyarsk şehrinin Kızıl-Car ili) ırmağı boyunca uzanan vadiye yayılmıştır. İkincisi, Altısar Beyliği Ak-Ulus, Kara-Ulus, Çulım ırmakları boyunca uzanan dere kıyılarında ve Tanrı Göl'ünün kenarında; üçüncüsü, Altır Beyliği Temirçi Ala Too (Kuznetskiy (Demirci) Ala Dağ) sıradağlarının bölgesinde yaşamışlar ve kuzeyden Ak Uus dağı, güneyden Batı Sayan sıradağı, batıdan başlangıcı Abakan vadisi ve Demirci Ala Dağ dağları ile, doğudan Huba ırmağının kolu ile sınırdaş olmuştur. Dördüncü beylik olan Tuba Beyliği Sıda, Tuba, Oya ırmaklarının dere kıyılarına yayılarak Yenisey nehrinin sağ kıyısında yerleşmiştir. Bu beylikler federatif temelinde önemli etnik gruplardan olan Sibirya Kırgızlarını birleştirmiş ve onların ilişkilerini düzene koymuştur. Bu beyliklere onlarca Türk boyları, aynı zamanda onlara haraç veren ve Türkleşmeye başlayan Ket, Samoyet kabileleri (onların genel adı "Kıştım", yani "Peykler" idi) tabi idiler. Su samurunun derisi

şeklinde ödenen bu vergi türü “alban” olarak adlandırılıyordu. Dört Kırgız Beyliği’nin de hükümdarları Kırgız kabilelerinden gelmekteydi. Kırgız hükümdarları genellikle kendi kurultaylarında bir araya geliyorlardı ve bu kurultaylarda dış politik meseleler ile kuzeybatıdan Rusların ve güneyden Moğolların istilâlarına direnmenin sorunları ortak olarak çözüme kavuşturuluyordu. Kurultay tek hükümdara bütün Sibirya Kırgız halkı adına hareket etme ve yüksek hakim sıfatında anlaşma akdetme hakkı vermiştir. Özellikle önemli aristrokrat Kırgız kabilelerinden gelenler esas kabileleri idare etmişlerdir, diğer sıradan kabilelerden gelen hükümdarlar ise “Kıştım-Peykler”le yaşayan boyları yönetmişlerdir.

Güney Sibirya’nın Kırgız hükümdarları kendileri de ayrı ayrı periyotlarla Moğol Altın Hanlarına (Altan Hanlar Devleti-Beyliği XVI. yüzyılın sonlarından XVIII. yüzyılın 60’lı yıllarına kadar mevcut olmuştur) haraç veriyorlardı. XVII. yüzyılın başından itibaren Sibirya Kırgızları daha iki düşmanına, güneybatıdan Cungarlara, kuzeybatıdan ise Ruslara ayrı ayrı periotlarla haraç vermeye mecbur olmuşlardır. XVII. yüzyılın başından itibaren Ruslar yavaş yavaş batıdan Isar Beyliği’nin topraklarını işgal etmeye başlamışlardır. 1604’te “Tomskiy zindanı”, 1618’de “Kuznetskiy zindanı”, 1628’de “Krasnoyarskiy zindanı” adları altında Rus sömürgecilik iktidarının harp ihtiyaçlarına göre ayarlanan köyler meydana gelmiştir. Bu meskun yerler yavaş yavaş büyük şehirler ve Rusya’nın merkezî sömürgecilik iktidarının istinat noktaları haline gelmiştir. 1630 yılında Rus sömürgecileri Saha (Yakut) halkına kadar ulaşmışlardır.

Yenisey, Moğolistan ve Doğu Türkistan’da oturmayı sürdüren Kırgız grupları yavaş yavaş başka halkların bünyesine girmişlerdir. Günümüze kadar kendisini Mançurya’da (Çin Meyluntszyan vilâyetinin Fu-yu kazasında) Kırgızların önemli küçük etnik grubu olarak koruyan Yenisey Kırgızlarının sadece bir uzak grubu bilinmektedir. Fu-yu Kırgızlarının kabile adları (Tabhın, Tabandır, Çigdır, Sandırdır, Bıltırdır, Orttır) ve onların dilinin dialektik özellikleri onların şimdiki Hakaslarla olan yakınlığını doğrulamaktadır.

Kırgızların Doğu TürkistanHükümdarları ile Olan İlişkileri(XVI. Yüzyılın Sonu-XVII. Yüzyıl)

XVI. yüzyılın sonunda uzun müddet devam eden Moğollar ile Şeybanîlerin ittifakı dağılmıştır. Varislerin arasında taht kavgası alevlenmiş. Bütün bu durumlar Moğolistan’da (Doğu Türkistan’da) yapılmaya başlayan Kırgızların hareketlerinin artmasına elverişli şartlar yaratmıştır. Eğer XVI. yüzyılın sonunda ve XVII. yüzyılın başında Kırgızlar Doğu Türkistan’daki Moğol beyliklerine açık, düz istilâlar tertip etmişlerse de, Sultan Abdullatif’in ölümünden sonra değişik bir yönteme geçmişlerdir. Artık onlar hanlık tahtının taliplerinin birine müzaheret göstermişler ve bunda zafer elde ederek ona etki gösterme yoluyla hanlık sarayındaki kilit makamlara kendi adamlarını koymaya çalışmışlardır. Sultan Mahmud Han Carkend’e sefer ile gittiği zaman Kırgızların Kuşçu boyunun önderi Sokur Bey kendisinin 7.000 kişilik ordusuyla desteklemiştir. 1638 yılında iktidara gelmiş olan Abdullah Han kendi kardeşleri İbrahim Sultan ve İsmail Sultan’ın Moğolistan topraklarından kovulmasından sonra her zaman Kırgızların yardımına muhtaç olmuştur. O Kırgızların yardımı ile öz oğlu Yulbars Han’ın

isyanını bastırmıştır. Gösterdikleri hizmet ve yardımlarının karşılığını han hanlık sarayındaki yüksek görevlerle Kırgızlara cömertçe ödemiştir.

Abdullah Han'ın iki oğlu Yulbars Han ve İsmail Han'ın ortasındaki iktidar kavgası sırasında Kırgızlar kendilerinin önceki siyasetlerini devam ettirmeyi başarabilmişlerdir. Bu dönem içerisinde Doğu Türkistan'daki siyasî oyunlara XVI. yüzyılın ilk yarısında meşhur mutasavvıf Hoca Mahmud-i Azzam tarafından temeli atılan tasavvufun temsilcileri de katılmışlardır. XVII. yüzyılın başında "Kara Türbanlar" veya "Kara Dağlılar" olarak adlandırılan İshakiyye tasavvufunun (Hoca Mahmud-i Azzam'ın küçük oğlu Hoca İshak tarafından temeli atılan) temsilcileri ile "Beyaz Türbanlar" veya "Beyaz Dağlılar" olarak adlandırılan Eşkiya akımının (Hoca Mahmud-i Azzam'ın büyük oğlu tarafından kurulan) temsilcileri ortasındaki iktidar savaşı şiddetlenmiştir. 1670 yılında Koysarı Bey'in önderliğinde Kırgızlar Hocaları ve "Beyaz dağlılar"ı destekleyen Yulbars Han'ı Kargalık bölgesinde yok edici şekilde hezimete uğratmış ve tahta kendi adamlarından olan İsmail Han'ı oturtmuşlar. Koysarı Bey yeniden Kaşgar şehrinin hükümdar-hakimi olur, onun oğlu Küçük Bey ise şehir emniyeti başkanlığı makamına sahip olur. Yerli hükümdarların hükûmet darbesi üzerine Koysarı Bey ve onun yakın adamlarının yok olmasından sonra inisiyatif Kırgızların Kıpçak boyunun eline geçmiştir ve onların ileri gelenleri yüksek görevlere sahip olmaya başlamışlardır.

Kırgızlar veCungar (Kalmuk) Hanlığı

XVII. yüzyılda ve XVIII. yüzyılın ortalarında Kırgızlar kendi bağımsızlıkları için Cungar Hanlığını meydana getiren ve Doğu'nun yeni fatihleri olan Oyratlara karşı mücadele etmişlerdir. XVII. yüzyılın 30'lu yıllarında Oyratların Çoros boyunun lideri olan Hara-Hula bütün Oyrat boylarını (Çoros, Hoyt, Derbet, Hoşout.) bir araya getirmeye başlar. Onun oğlu Hoto-Hoçin babasını örnek alarak Oyrat boylarının tamamını bir hanlık altında birleştirir. O, 1635 yılında Dalay-Lama'dan Erdene Batur Hontaycı unvanını alır ve Cungar Hanlığı'nı kurar. Oyratların içinde kendi iktidarını sağlam şekle getiren Batur Hontaycı Kırgız ve Kazak halklarına karşı seferine başlar. Onun Sibirya Kırgızları ve Tanrı Dağ Kırgızlarına karşı gerçekleştirdiği istilâ seferleri aralıksız olarak devam etmiştir. 1635-1643-1652 yıllarında Batur Hontaycı Kırgız ve Kazaklara karşı üç kez savaş açar. Kırgızistan'ın bazı bölgelerinin tahribata uğramasına rağmen o, burada kendi iktidarını kuramamıştır.

1653 yılında Batur Hontaycı vefat eder. Cungar Hanlığı'ndaki taht için olan iç çekişmelerden yararlanarak 1658 yılında Aştarhanlılar Oyratlara karşı sefer tertip ederler. Başkomutan Abdüşşükür'ün başkanlığında Talas'tan geçmekte olan Aştarhanlıların ordusuna Kırgızlar da katılırlar. Fakat savaş sırasında Abdüşşükür hayatını kaybeder ve başkomutansız kalan ordu geri çekilmeye mecbur olur. 1678 yılında Batur Hontaycı'nın yerine han olan Galdan Boşoktu Doğu Türkistan ve Orta Asya'ya yönelik yeni baskınlar düzenlemeye başlar. 1684 yılında istilâlarına tekrar yeniden başlar. Oş şehrini yağma ederek Andican'a doğru yönelir. Fakat Kırgız, Kıpçak ve Özbeklerin ortak haraketlerine karşı koymayı başaramayıp, yine geri çekilmek mecburiyetinde kalır. Aynı yılın yaz aylarında o, Sayram şehrini ele geçirir ve bu şehrin halkını esir alır. Onun 1685 yılında Andican'a gerçekleştirdiği seferi en son ve başarısız seferi olmuştur. Henüz Galdan Boşoktu Hontaycı'nın devrinde onun

akrabası olan Tsevan Rabdan'ın itibarı artmıştır. Galdan Boşoktu'nun ölümünden sonra 1697 yılında o, Kuzey Kırgızistan'ın bazı bölgelerini hakimiyeti altına almıştır. Narın, Isık-Göl ve Talas bölgelerindeki Kırgız boyları geçici olarak Fergana, Alay, Gissar taraflarına göç etmek zorunda kalmışlardır. Fakat, bize bazı kaynaklardan malum olduğu üzere Isık-Göl'ün kıyısında bu süreç içerisinde de göçmen hayat tarzlarını devam ettiren 5000 civarındaki Kırgız kalmıştır.

“Manas” Destanı Hakkındaİlk BilgilerKırgız Epik Kültürü

Kırgız halkının epik menkıbeleri eski devirleri başından itibaren kapsamaktadır. Göçmen olarak birçok devri başından geçiren Kırgızlar kendi tarihi olaylarını sözlü epik menkıbeler haline getirmiş ve nesilden nesile manevî miras olarak aktararak korumuşlardır. Bunun en açık kanıtı da “Manas” destanıdır. “Manas” destanıyla ilgili ilk tarihi bilgiler Tacik dilinde yazılmış olan “Mecmuatüt-Tevarih” adlı eserde bulunmaktadır. Bu eser, Fergana vadisindeki Kasan şehrinin yakınlarında bulunan Şirkent köyünün sakini ve şah Abbas Aksıkendi'nin oğlu molla Seyfeddin tarafından yazılmıştır. Fakat, bu eser yazarın ölüm sebebi dolayısıyla tamamlanmadan kalmıştır. Onun oğlu Nur (veya Nevruz) Muhammed XVI. yüzyılın ilk yarısında yazılmaya başlayan bu esere 1550-1555 yıllarında ilâveler yaparak tamamlamış. Manas Bahadır'la ilgili olaylar ise Kırgızların ozanları ve secerecilerinin ağzından yazıya geçirilmiştir. Manas Bahadır hakkındaki vakalar Tanrı Dağları, Yedi Su ve Maveraünnehir bölgelerinde geçmektedir. Seyfeddin esere sanat açısından yaklaşım gösterir ve ayrı ayrı çağlarda yaşamış olan insanları daha sonraki zamanlara taşıyarak eserde bir araya getirir. Özellikle Manas'ın Oyratlara (Kalmuklara) karşı gerçekleştirdiği mücadelelere çok sık rastlanmaktadır. Örneğin, Kalmukların başkomutanı Çongçi Talas vadisinde yer alan Kara-Kıştak bölgesindeki Manas'ın babası Cakıp Bey'in topraklarına baskın düzenler. Kalmuk başkomutanının oğlu Coloy ise devam eden zaman içerisinde Manas ile savaşır. Cakıp Bey oğlu Manas ile birlikte Kalmuklara karşı olan savaşa faal şekilde iştirak eder ve sonunda ölümü Coloy'un elinden olur. Bundan sonra Manas'ın kendi halkını ve vatanını düşmanlardan korumak için gösterdiği kahramanlıklarından söz edilir. XVI. yüzyılda yazılan bu eser destanın ta eski çağlardan itibaren Fergana'daki Kırgızların arasında meşhur olduğunu doğrulamaktadır. Kırgızların Oyratlarla (Kalmuklarla) olan savaşları başka Kırgız kahramanlık destanlarında da (“Canış ve Bayış”, “Kurmanbek”, “Cangıl Mırza”, vb.) yansıtılmıştır. “Cangıl Mırza” destanında Kırgızların Kalmuk istilâcılarına karşı olan mücadeleleri açık şekilde verilmiş ve gösterdiği kahramanlıklarından dolayı “Mırza” (Bey) unvanına sahip olan cesur Kırgız kızı Cangıl anlatılmıştır. Yine bu devirde hayatî-felsefî, romantik içerikli “Olcobay ile Kişimcan”, “Sarinci-Bököy”, “Mendirman” ve benzeri epik poemler meydana getirilmiştir. Bu eserlerde halk geleneklerinin yüceliği, ebedî değerler ve aşk ifade edilmiştir.

Ortaçağ sözlü halk poetik sanatı tarih ilmi için paha biçilmez kaynaklardan sayılmaktadır. Hiç ardı arkası kesilmeyen dış düşmanlara karşı yapılan savaşlar sırasında Kırgızlarda halkın sağlam ve sarsılmaz ruhunu ortaya koyan pek çok sayıda yeni atasözleri meydana gelmiştir. Örneğin, “Yiğit düşmanına doğru yürüyerek kendi halkını korur”, “Yiğit evde doğar, savaşta ölür”, “Yatakta ölmek ayıptır, savaşta ölmek şenliktir”, “Sen silâhlıyken düşman gelmez”, vs.

Sibirya Kırgızları

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sibirya Kırgızları Ruslar ile Cungarların istilâlarına maruz kalmışlardır. 1641 yılında Sibirya Kırgızları Yakov Tuhaçevskiy'ın başında olduğu Rus askerî bölüklerine karşı mücadele vermişler ve hezimete uğramışlardır. 1663 yılında Moğol Hanı Locan'ın istilâlarının devam ettiği yıllarda Kırgızlar ağır kayıplar vermişlerdir. 1667 yılında Cungar Hanlığı Kırgız topraklarının büyük kısmını işgal etmişlerdir. Bu zaman içinde Kırgızları birkaç kez Cungarya'da bulunan ve Moğolca okuma yazmaya hakim olan Altısarlı İşey'in oğlu İrenek Bey yönetmiştir. O, kendi hayatının son günlerine kadar Ruslara karşı savaşmıştır. O, 1687 yılında Altay'daki Çuluşman nehrinin doğduğu yerde savaş sırasında oğlu ile birlikte hayatını kaybetmiştir.

İki ateşin ortasına düşen Sibirya Kırgızları 1701 yılında Rusların iki kez tekrarlanan seferinden sonra kendi topraklarının büyük kısmından mahrum kalarak bozgunlara tahammül ederler. 1703 yılında Cungar Hontaycısı (lideri) Tsevan Rabdan Cungarya'ya üç bine yakın Kırgızı götürür, üstelik onların arasında en seçkin siyaset adamları da vardır. Bu olay Sibirya Kırgızlarının siyasî olarak yıkılmalarına ve parçalanmalarına yol açar. Bundan sonra Sibirya Kırgızlarının Güney Sibirya'nın siyasî tarihinde önemli rol oynaması kesilir. Onların kuşakları başka genel etnik adları taşımaya başlarlar (Örneğin, Hakasya'da "Hooray" etnik adı.).

XVIII. yüzyılın 50'li yıllarından itibaren Tanrı Dağlarındaki (Tiyenşan'daki) Kırgızlar Cungarlara karşı ve Doğu Türkistan'ın topraklarında bulunan Kırgızistan sınırları için savaşmışlardır. Bu yıllarda Cungar Hanlığı'nın kendi içerisinde iktidar için iç savaş şiddetlenir, çünkü Tsevan-Dorçi'nin ölümünden sonra onun varisleri kendi aralarında savaşmaya başlarlar. Çin İmparatorluğu bu fırsattan yararlanarak kendilerinin 200.000 kişiden oluşan ordusuyla Cungar Hanlığı'nın topraklarını işgal ederler. 1758 yılında ise Cungar Hanlığı tamamen yıkılır. Sıradan Oyrat halkının büyük kısmı Çin-Mançu İmparatorluğu'nun baskıncı askerleri tarafından öldürülür.

XVIII. yüzyılda Fergana Vadisi veHokantHanlığı'ndaki Kırgızlar

XVII. yüzyılın sonlarında ve XVIII. yüzyılın başında Kırgızların büyük bir kısmı Fergana Vadisi'ndeki Aksı, Andican, Alay, Gisar, Hacjent bölgelerinde diğer yerli boylarla birlikte yaşıyorlardı. Cungar Hanlığı'nın istilâları Çu, Isık-Göl, Narın, Talas Vadisi'nde yaşayan Kırgız boylarının önemli kısmını Fergana Vadisi'ne göç etmek mecburiyetinde bırakır. Bu olay kendi zamanında Fergana Vadisi'nde Kırgızların çoğalmasına ve onların bu bölgedeki rollerinin artmasına vesile olur. Kırgızlar komşu Özbek, Kıpçak, Sart ve Taciklerle birlikte Cungar Hanlığı'nın yok edici istilâlarına karşı savaşırlar. Böylece Fergana Vadisi'nde birkaç tane bağımsız beylikler meydana gelir. Hacjent bölgesinde Akboto Bey'in başında olduğu Kırgız beyliği, Namangan ve Andican bölgesinde ise Kırgızlarla Kıpçakların küçük beylikleri oluşur. Özbeklerin Ming boyundan olan Hokant hükümdarı Şahruh Bey kendisinin tek kızını Akboto Bey ile evlendirir ve böylece onunla olan ilişkilerini pekiştirir.

1721-1734 yılları arasında Şahruh Bey'in oğlu Rahimhan'ın hükümdarlığı zamanında sınırları gün geçtikçe genişlemekte olan Hokant Hanlığı'na Fergana Vadisi'nin büyük kısmı tabi olmuştur. Bu

süreç içerisinde sağ kanat, sol kanat Kırgızlar ve güneyden İçkilikler (güneydeki Kırgız boyu) Hokant Hanlığı beyliklerinin kuvvetlenmesine ve sınırlarının genişlemesine kendi emeklerini katarak siyasette Hanlığın yöneticileriyle eşit haklara sahip olmuşlardır. Aksı, Andican, Alay, Leylek bölgelerindeki Kırgızlar Cungar Hanlığı'nın zulmünden kurtularak XVIII. yüzyılın 40'lı yıllarında ayrı ayrı önderlerin yönetimi altına girmişler. Kuşçu boyundan çıkmış olan Kubat Bey "Tarih-i Rahim Han" adlı tarihî eserde "Kırgız Hükümdarı" olarak belirtilmektedir. O, Ur-Töbö hükümdarına karşı çıktığı seferinde Hokant Hanı İrdene ile eşit haklara sahip müttefik olmuştur. Malum olduğu gibi, Kubat Bey'in dışında Acı Bey, Sadık Bey ve diğer güney Kırgız hükümdarlarının adları da yaygın şekilde bilinmekteydi. Eğer kabile hükümdarları açısından ele alacak olursak Kırgızlar Hokant Hanlığı'nın yürüttüğü siyaseti beğenmemişler, hatta iş askerî çatışmaya kadar varmıştır. 1762 ve 1764 yıllarında Hokant hükümdarı Erdene ile Acı Bey'in ortasındaki karşılıklar bunun en açık örneğidir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Fergana Kırgızları Hokant Hanlığı'nı desteklemişlerdir.

Kırgızların Uluslararası İlişkileri

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kırgızların uluslararası ilişkileri üç yönde gelişmiştir. Kırgızistan doğuda Doğu Türkistan, Çin İmparatorluğu, batıda ise Rus Çarlığı ve kendilerine komşu olarak yaşayan halklarla farklı seviyelerde ilişkiler kurmuştur. 1754 yılında "Kara Dağlı Hocaların" önderi Yusuf Hoca Doğu Türkistan'ı Cungar Hanlığı'ndan bağımsız ülke olarak ilân eder. Fakat, başında Kubat Bey'in bulunduğu Kırgız ordusu yardıma yetişene kadar Yusuf Hoca hayatını kaybeder ve yerine oğlu Abdullah Hoca geçer. Onun yürüttüğü siyaseti zayıf bulan Kırgızlar Doğu Türkistan'da bağımsız beylik kuran "Eşkiya" (Beyaz Dağlılar) tasavvufunun başında olan Burhaneddin'in tarafına geçerler. Bu savaşta Kırgız boylarının hükümdarları Kubat Bey, Amir Mırza (Bey), Akim Mırza ve Sopu (Sufi) Mırza önemli rol oynarlar. Fakat Doğu Türkistan'daki Türk halklarının bağımsız beyliklerinin ömrü kısa sürmüştür.

1758 yılında Çin İmparatorluğu Cungar Hanlığı'nı işgal etmiş ve Doğu Türkistan'a girmiştir. Çinliler işgal ettikleri toprakları "Sincan", yani "Yeni Sınır" olarak yeniden adlandırmışlar. Bu süreçte Kırgız, Kazak, Kıpçak ve Özbek halkları Doğu Türkistan'daki yerli Uygurların kurtuluş hareketlerini desteklemişlerdir.

Çin İmparatorluğu Fergana ve Kırgızistan'ı işgal etmeyi başaramamıştır. Çin İmparatorluğu'na karşı Kırgızların verdikleri mücadeleler bu imparatorluğun Batı'ya doğru ilerlemesine engel olamamıştır. 1814 ve 1816 yıllarında Kırgız Beyi Turdumamat ve Uygur hükümdarı Ziyaüddin'in başkanlığında Kaşgar bölgesinin halkı Çinlilere karşı iki kez ayaklanmıştır. Çin kaynaklarında verilen bilgilere göre bu ayaklanmalara Uygurların dışında Kırgız boylarının hükümdarlarının içinden Camanseyit boyundan Şergazı Bey, Kıpçak boyundan Boke Sıdık Bey, Çonbagış boyundan Baymolot (Baymurat) Bey de katılmışlardır. 1820 yılının Ağustos ayında Kaşgar Kırgızlarının diğer boyları Çin İmparatorluğu'na karşı yeniden isyan çıkartmaya başlamışlardı. Doğu Türkistan üzerindeki Çin baskısına karşı gerçekleştirilen kurtuluş hareketlerinde Kırgızların önemli rol oynadıkları Cihangir Hoca'nın (1783-1826) önderliğindeki ayaklanmada açıkça ortaya çıkmıştır. Cihangir Hoca Sarımsak

Hoca'nın oğlu ve mutasavvıf Burhaneddin'in torunudur. 1820 yılının yaz mevsiminde Cihangir Hoca kendi yakın adamlarının eşliğinde Hokant'tan çıkarak Kırgızların Sayak boyunun yaşadığı Ak-Talaa bölgesine gitmiş ve Kırgızların desteği ile Çin yönetimine karşı mücadelesine başlamıştır. Bu ayaklanmaya cevap olarak Çin hükümdarları Kırgızlara karşı general Bayan-Batu'nun başkanlığındaki tenkil müfrezesini göndermiş. Onlar ilk önce Sayak boyunun hükümdarları Taylak ve Atantay'ın köylerine varmışlardı. Arpa vadisi ile Narın nehrinin arasında bulunan Karoo dağ boğazında önemli meydan savaşı gerçekleşir. Çin müfrezesi Taylak Bahadır'ın başkomutanlık yeteneği ve dağlı Kırgız halkının kahramanlıkları sayesinde tamamıyla mağlup olur.

XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Kırgızlar Rus İmparatorluğu ile diplomatik ilişkiler kurmaya başlarlar. Bunun yanında Rus İmparatorluğu ile Çin İmparatorluğu'na karşı birlikte mücadele etme ve uluslararası ticarette değerli yere sahip olma amacı izlenmiştir. Bu sebepten dolayı 1785 yılında Sarıbagış boyunun idarecilerinden biri olan Atabek Bey'in teşebbüsü üzerine Rusya'ya Kırgız elçileri olarak Abdurahman Kuçakoğlu ve Şergazı gönderilir ve İmparatoriçe I. Katerina'nın huzuruna çıkarak Atabek Bey'in gizli mektubunu takdim ederler ve onunla özel görüşme yaparlar. Fakat Kırgızların bu ilk elçi heyeti geri dönerken yolda Rusya'nın sömürgesi altındaki Sibirya yöneticileri tarafından tutuklanırlar. Abdurahman Kuçakoğlu oda hapsine mahkum edilir (Çok büyük yanlışlık yapılır, çünkü Rusya ticaret kervanı belirsiz Kazak haydutları tarafından yağma edilir ve onların Kırgız elçilerinin boyundan oldukları zannedilir). 1788 yılında ilk elçi heyetinin kaderlerinden endişe duyan Atabek Bey bir başka elçi Satınbay Abdarmanoğlu'nu yola gönderir ve o Omsk şehrinde kendi babasıyla karşılaşır, onun tutuklanmasının sebepleri hakkında bilgi alarak geri döner. Abdurahman Kuçakoğlu yabancı topraklarda kendisinin onurlu yargısı sırasında hayatını kaybeder. Atake Bey kendi elçisine karşı yapılan böyle davranıştan dolayı Rusya'ya karşı soğur ve bundan sonra Rusya ile diplomatik ilişkiler kurmak için gösterdiği teşebbüsleri bir daha tekrar etmez.

Hokant Hanlığı veXIX. Yüzyılda Kırgızlar

XIX. yüzyılda Hokant Hanlığı büyük bir devlet haline gelmiştir. Hanlığın siyasî durumunun kuvvetlenmesi ve sınırlarının genişlemesi Alim Han (1800-1809), Ömer Han (1809-1822) ve Madali Han'ın hükümdarlıkları sırasında gerçekleşmiştir. Madali Han'ın hükümdarlığı döneminde Güney Kırgızistan gibi Kuzey Kırgızistan da tamamen işgal edilmişti. Narın nehrinin sol kıyısında ve Narın bölgesinin yüksek dağlı yaylalarında yaşayan Kırgızlar Andican bölgesinin hükümdarına bağımlı idiler, fakat Kurtka, Toguz-Toro ve Cumgal müstahkem mıntıkalarında bulunan yerli beyler tarafından yönetiliyorlardı. Andican Beyliği'ne Alay ve Özgen bölgelerindeki Kırgızlar da tabi olmuşlardı. Çu ve Talas vadisindeki Kırgızlar Taşkent hakimiyetine (valiliğine) bağımlı idiler, fakat Çolok-Korgon, Oluya-Ata, Ak-Su, Merken, Bişkek ve Tokmok müstahkem mıntıkalarının beyleri tarafından yönetiliyorlardı.

Dağlı bölgelerde yaşayan ve aynı zamanda Kırgızistan'daki ticaret yollarının üzerinde oturan Kırgız kabilelerini etkili denetim altına almak amacıyla Kırgızistan'ın çeşitli önemli stratejik yerlerinde Sarbazların askerî kuvvetlerinin bulunduğu müstahkem mıntıkalar kurulmuştur. Yönetim işinde Hanlık valilerinin sadece resmî anlamları vardı ve Kırgız kabileleri gerçekte Kırgızların kendi boylarının

zengin adamlarından çıkan asılzadeleri, başka bir deyişle bey ve ağaları tarafından yönetiliyorlardı. Bu sebepten Kırgızların nispeten küçük bir bağımsızlığı muhafaza edilmişti. Ming (Bin) sülâlesinden çıkan hanlar Kırgızlarla olan ilişkilerini sağlam şekilde geliştirmek amacı ile onlarla evlilik yoluyla akrabalık ilişkilerine girmeye gayret etmişlerdi. Hokant hakimi Narboto Bey bir Kırgız kızı ile evli idi, onun oğlu Alimhan ise annesinin erkek kardeşleri olan Kırgız Momunbek ile Irıskulbek'i kendi ordusunun komutanları olarak tayin etmiştir. Madali Han'ın hükümdarlığı zamanında Kırgızların temsilcisi Nusup (Yusuf) binbaşılık görevine kadar yükselmiştir. Kırgızların Adigine boyundan Alımbek, Kesek boyundan Seyitbek, Teyeles boyundan Polot, Avaat boyundan Satıbaldı, Talas bölgesinden Acıbek ve diğer itibar sahibi Kırgız beyleri Datka (Paşa) unvanına sahip olmuşlardır. Onlar hanlığın toplumsal ve siyasî hayatında önemli rol oynamışlardır.

Hükümdarlığa Kırgızların gösterdikleri yardımları sayesinde sahip olan Madali Han'ın halefi Şerali Han (1842-1845) küçük yaşından itibaren Çatkal, Aksı ve Talas bölgesinde Kırgızların içinde yaşamıştı. Onun iki eşi de-Sono Ayım (Ayım-soylu hanımlara verilen unvan, Hanım) ve Carkın Ayım Kırgız ulusundan idiler. Şeralı Han'ın oğulları Kudayar ve Malabek de han olmuşlardır, daha doğrusu Kırgız ve Kıpçakların siyasî gruplarının başa getirdikleri göstermelik hanları olmuşlardır. Kudayar üç kez (1845-1858, 1862-1863, 1865-1875) han olmuştur, Malabek ise bir kez (1858-1862) hanlık görevine gelmiştir. Bu dönemde hanlık içinde Kırgızların etkisi hemen yükselmiştir ve başvizörlük veya hükümdar vekilliği görevini Yusuf binbaşı (1842-1844), Alımbek Datka (1858-1862), Alımkul (1863-1865) ve diğer Kırgız önderleri yapmışlardır.

24 Şubat 1862'de Alımbek Datka, Alımkul Eşik Ağa (Saray kapısından sorumlu olan ağa) ve onlara destek veren Kırgızlar Malabek Han'ı öldürürler ve onun yerine tahta Şerali Han'ın torunlarından biri olan Şahmurad'ı oturturlar. Bu dönemde Alımbek Datka resmî olarak kısa süre baş vezirlik görevini yürütür ve Şahmurad Han'ın adına bütün hanlığı yönetir. Fakat o yıl Alımbek Datka kendi düşmanları tarafından öldürülür. Oş şehrinde onun yerine iktidar dizginini o sırada Alay bölgesini yönetmekte olan eşi Kurmancan Datka kendi eline alır. O, Kırgız kadınlarının içinden ilk olarak "Datka" unvanına sahip olmuştur (Buhara emirinin elinden alır.). Alımbek Datka'nın ölümünden sonra Malabek Han'ın reşit olmayan oğlu Sultan Seyit, han olarak ilân edilir ve bu dönemde o devrin başka bir meşhur Kırgız siyaset adamı Alımkul hükümdar vekili olur. Hanlık sarayında gerçek iktidar Alımkul'a ait idi. O, Taşkent şehrinin önünde Rus ordusuyla kendi ordusunun meydan savaşı sırasında hayata veda eder.

Güney Kırgız beylerinin tersine Kuzey Kırgızistan kabilelerinin önderlerinin birçok kısmı bağımsız olmak için her zaman Hokant Hanlığı'na karşı mücadele etmişlerdir. Böylece XIX. yüzyılın 40'lı yıllarında Kırgızların Sarıbagış, Bugu, Sayak, Solto, Saruu, Kuşçu, Çerik boylarının temsilcileri Sarıbagış kabilesinin beyi Ormon'u kedilerine han olarak seçerler. Burada belirtmek gerekir ki, bazı kabileler Ormon Han'a sadece şartlı olarak itaat etmişler, faaliyette ise bağımsız şekilde siyaset yapmışlardı. Yüksek derecedeki görevlere atama sırasında Ormon Han'ın gösterdiği akrabalık

yaklaşımı diğer Kırgız kabile beylerinin çoğunun hoşuna gitmemiş. Yeniden kurulan Kırgız Hanlığı'nın yönetiminin zirvesinde sadece Sarıbagış boyunun temsilcileri bulunmuştur.

Bahis konusu olan hanlığın hakimiyeti sırasında gerçekleşen en büyük hadise 1846-1847 yılları arasındaki Kırgız-Kazak savaşıdır. Rusya'ya karşı isyan eden ve Yedisu'dan kaçmak zorunda kalan Kazak hanı Kenesarı Kasımoğlu'nun ordusu Kırgız topraklarına girerler ve Kırgız boylarının içinden Çu vadisinde yaşayan Solto, Sarıbagış boylarını yağma ederek zorbalık göstermeye başlarlar. Onlara karşı savaşmak için bütün kuzey Kırgız boyları birleşirler. Kenesarı'nın ordusunu bozguna uğratma organizasyonunda Ormon Han önemli rol oynamıştır. Kenesarı'nın başkanlığındaki birkaç Kazak kumandanı Kırgızlara esir düşmüş ve idam edilmişler. Ormon Han bu zaferi kendi iktidarını sağlamlaştırmak için kullanmaya çalışmış. Fakat onun bütün Kırgız kabilelerini tamamen birleştirme ve bir birlik altında onları güçlü hale getirme çabaları sonuç vermemiştir

Kenesarı ile yapılan savaştan biraz zaman geçtikten sonra Kırgız boylarının birliği yeniden çatlak vermiştir. Özellikle kabileler arasındaki en büyük ihtilaf Ormon Han ile Bugu boyunun hükümdarı Borombay'ın ortasında çıkan iktidar ve toprakların paylaşımındaki anlaşmazlıklardan dolayı olmuştur. 1854 yılının yaz mevsiminde onların ortasında çıkan çatışmada Ormon Han yaralanarak Bugu boyuna esir düşer ve esareti sırasında hayata veda eder. Aradan bir sene geçtikten sonra Sarıbagış boyu Ormon Han'ın intikamını almak amacıyla Bugu kabilesine karşı büyük bir baskın düzenler. Bu şartlarda hayatta kalabilmek için Bugu boyunun birkaç temsilcisi Rusya İmparatorluğu'nun yardımına müracaat ederler ve 17 Ocak 1855'te Rusya'nın uyrukluğuna geçerler. Henüz ayaklarının üstünde durmaya fırsat bulamayan Kırgız Hanlığı'nın içinde cereyan eden iç ayrılık (parçalanma) Rusya İmparatorluğu için Kırgız topraklarını fethetme sırasında gayet elverişli koşullar yaratmıştır.

Kuzey Kırgızistan topraklarını ele geçirme plânı gereğince Rusların ilk önce Hokant müstahkem mıntıkasını işgal etmeleri gerekiyordu. 1859 senesinde Rus ordusu Kazakların Ulu Cüz'ü (Büyük Boyu) ile Kuzey Kırgızistan'ın arasındaki sınıra Kasteks hudut karakolunu kurmuşlardı. Aynı yıl Batı Sibirya'nın general-valisi Çu vadisindeki Bişkek müstahkem mıntıkasını işgal etmeye müsade verilmesi için Çar'a rica ile müracaat eder. 1860 senesinin Ağustos ayında Tokmok müstahkem mıntıkası Rus ordusu tarafından işgal edilir. 4 Eylül'de de Bişkek müstahkem mıntıkası düşer. 1862 yılında Çu vadisinde yaşayan Kırgızlardan Baytik Bahadır'ın başkanlığındaki Solto kabilesinin bir kısmı Rus ordusuna destek gösterir, geride kalan kısmı ise Talas Vadisi'ne (Cangaraç Bey'e) göç ederler.

Albay Poltoratskiy'in Merkezi Tanrı Dağlara (Merkezi Tiyenşan'a) düzenlediği askerî-istikşaf seferinin neticesinde 1867'de bu bölgenin Kırgız boyları Rusya yönetiminin altına girerler. Rus istilâcılara karşı çok direnç gösteren Ormon Han'ın oğlu Ümötalı karşı gelmenin faydasız olduğunu anlayarak Ruslara teslim olmak zorunda kalır. Diğer bir isyancı Sayak boyunun başkanı Osmon Taylakoğlu da kendi silâhlarını bırakır. Böylece 1855-1868 yılları arasında geçen sürede Kuzey Kırgızistan'daki Kırgız kabileleri Rusya İmparatorluğu tarafından tamamen işgal edilmiştir.

Hokant Hanlığı'nın Yıkılması

Rusya İmparatorluğu 1865'te Taşkent şehrini işgal ederek burada Türkistan Vilâyeti'ni kurmuştur, fakat 1868 yılında vilâyet Türkistan Genel Valiliği olarak değiştirilmiştir. Genel Vali olarak Hokant Hanlığı'nın bütün yeni topraklarını ele geçirmeye devam eden general K. P. Kaufman tayin edilmiştir. O, 1868 yılında Hacjent şehrini işgal ederek Hokant Hanlığı'nı Rusya İmparatorluğu'nun uydu beyliğine çevirmeye razı olan Kudayar Han ile yeni bir anlaşma yapmıştır.

1873 yılından itibaren Kudayar Han'ın yönetimine karşı halk isyanları çıkmaya başlar. Ayaklanmanın başında Mamır Mergenoğlu adlı bir Kırgız yiğidi bulunmuştur. Onun kuvvetleri Celal-Abad ve Han-Abad şehirlerini işgal etmişlerdi. Kudayar Han'ın tenkil müfrezesi isyancıları çok acımasız şekilde cezalandırmışlar, Mamır Mergenoğlu ise dağlara kaçarak saklanmıştı. Olayın üzerinden bir sene geçtikten sonra Rus askerleri onu Toğuz-Toro dağlarından yakalayarak Lepsinskiy kazasına sürgüne gönderirler. Kudayar Han'ın Rus yönetimi ile yaptığı suç ortaklığı bütün halkın hoşnutsuzluğunu arttırmıştır.

1874 yılından itibaren Boston kabilesinden çıkan Kırgız molla İshak Hasanoğlu ayaklanmanın önderi olmuştur. Onu Pulat Han olarak ilân etmişlerdi (Hokonat hanı Alim Han'ın torununun adıyla). Kısa süre içinde onun etrafında Kırgızlar, Kıpçaklar, Özbekler ve Tacikler bir araya gelmişler ve isyancıların birkaç şehri ele geçirmesi sonucunda Hanlık çökmüştür. 1875 yılında ayaklanmayı bastırmak üzere gönderilen Kudayar Han'ın bazı itibar sahibi kumandanları İsa Oluya, Abdurahman Aptabaçı (testici), Kalnazar ve Sarımsak Eşik Ağa (Saray kapısından sorumlu olan ağa) isyan eden halkın tarafına geçmişlerdir. Kudayar Han Rus İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında topraklara kaçmaya mecbur olmuştur.

Pulat Han'ın ayaklanmasının en son aşaması açıkça Rusya aleyhtarı bir şekil almıştır. Sömürgelerdeki ordular istisnai bir sertlik ile halk hareketini bozguna uğratmıştır. 1 Şubat 1876 yılından itibaren Hokant Hanlığı'nın mevcudiyeti resmî olarak durmuştur. 19 Şubat'ta Pulat Han Rus ordusu tarafından Alay Dağlarında tutuklanmış ve 1 Mart 1876'da Margelan'da asılarak idam edilmiştir. O, ölüm cezasını kahramanca karşılamıştır. İshak Molla'nın (Pulat Han) idam edilmesiyle beraber halkın Fergana'daki kurtuluş savaşı ayrıca bir gaddarlık ile bastırılmıştır, fakat dağlı bölgelerde yaşayan Kırgızlar 1876 yılının Ağustos ayına kadar kendi dirençlerine devam etmişlerdir.

Kırgızistan'da Rusyaİmparatorluğu'nun Hakimiyeti

Kırgızistan'ın bütün topraklarının işgal edilmesinden sonra Rusya İmparatorluğu buraya kendi yönetim sistemini getirmiştir. Kırgızistan'ın toprakları Türkistan Genel Valiliği'nin Yedi-Su (Semireçye), Sır Derya ve Fergana vilâyetleri arasında payraltırılmıştır. Kırgızlar Yedi-Su ilinin Bişkek, Prjevalskiy kazalarında, Sır Derya ilinin Oluya-Ata kazasında, Fergana ilinin Namangan, Çust, Andican, Oş, Margelan, Çimion, Hokant ve İsfaniy kazalarında yaşamışlardır. 1880 yılının başında Fergana ilinin kazaları birleştirilmiş ve yeni beş kaza içinde (Hokant, Margelan, Namangan, Andican ve Oş) yeniden teşkil edilmiştir. Böyle idarî taksimat "Böl ve yönet" sömürgecilik prensibine tamamen uygun

düşmüştür. Sömürge altındaki yeni ülkelerin yönetilmesi için Rusya İmparatorluğu ayrı bir kanun hazırlamıştır. Böylece Kuzey Kırgızistan 11 Temmuz 1867'de kabul edilen "Vremennaya Polojeniya"nın (Geçici Ahval) esasında 1886'ya kadar yönetilmiştir. Güney Kırgızistan ise 1873 yılında general-vali Kaufmann tarafından hazırlanan "Polojeniya" (Ahval) esasında yönetilmiştir. 1886 yılında sömürge altındaki halkların yönetimi için Türkistan Genel Valiliği tarafından yeni "Polojeniye" (Ahval) hazırlanmıştır. Bölgeler üzerindeki idarî yönetmelik askerî-koloniyal şekil taşımıştır.

Rus İmparatorluğu'nun koloniyal siyaseti ile umutsuzluğa kadar getirilen Fergana Vadisi'nin halkı 1898'de bağımsızlık için kendi mücadelelerine başlamışlardır. Bu mücadeleye Fergana Vadisi'nin Kırgız, Özbek, Tacik ve diğer halkları katılım göstermişlerdir. Ayaklanmanın lideri kırk beş yaşındaki Muhammed Ali Halif Muhammed Sabır Sufiyev (Madali-çıkrıkçı, Madali Şeyh olarak bilinmektedir) olmuştur. 17 Mayıs 1898'de Andican'da Kırgız, Özbek, Sart, Tacik ve Kıpçaklardan oluşan 1500'den fazla insan Rusların askerî garnizonuna saldırı düzenlemişler. Hemen bu olayın arkasından savaş Fergana Vadisi'nin bütün kazalarına yayılmıştır. Fakat yerli halkın hareketi kuvvet ile darmadağın edilmiştir. Madali Şeyh'in başkanlığındaki ayaklanmanın liderleri asılarak idam edilmiştir, 500'e yakın kişi de Sibirya'ya sürgün edilmiştir. Cezaya çarptırılan kişilerin içinden 257 kişi Kırgız idi. İsyancıların merkezi olan Ming-Töbö köyü (Madali Şeyh'in doğduğu köy) yeryüzünden silinmiştir. Bazı Kırgızlar Sibirya'ya yalan suçlama ile ayaklanmanın katılımcıları olarak sürgün edilmiştir. Onların arasında Ketmen-Töbö vadisinde yaşayan tanınmış ozan Toktogul Satılganoğlu da bulunmuştur. Onu yerli nahiyelerin yalan ihbarı üzerine suçlayarak Sibirya'ya sürgün etmişlerdir, oradan o kendi vatanına ancak yedi sene sonra dönebilmiştir.

Rusya İmparatorluğu'nun sömürgeci siyasetine yönelik en büyük ayaklanma 1916 yılında gerçekleşmiştir. Ayaklanmanın sebepleri olarak millî tahakküm, yerli halkın hayatındaki ağır ekonomik şartlar, onlar için tahsis edilen yayla ve toprakların kısaltılması, hepsinden de önemlisi onların topraklarının sömürgeci yönetim tarafından Rus mülteciler için alınması olmuştur. Böylece 1916'da Prjevalskiy kazasının nüfusunun %21.1'ini Ruslar oluşturmuştur, fakat sürülüp ekilebilir toprakların genel alanından onların payına %67.3'ü düşmüştür. Bişkek kazasının nüfusunun %38.1'ini Rus halkı oluşturmuştur ve onların elinde sürülüp ekilebilir toprakların %57.3'ü bulunmuştur. Ayaklanmanın başlamasına 25 Haziran 1916'da çıkan Çar'ın kararı neden olmuştur, bu kararı gereğince savaşan Rusya İmparatorluğu'nun askerî ve cephe gerisi hizmeti için Türkistan yurdunun yerli temsilcilerinin içinden 19-43 yaş arası erkeklerin çağırılması gerekiyordu.

Çalkantılar 4 Temmuz 1916'da Hacjent şehrinde başlamış ve kısa süre içerisinde Türkistan bölgesinin hemen hemen bütün topraklarına yayılmıştır. Silâhlı ayaklanmanın Kırgızistan'daki merkezi Bişkek ve Prjevalskiy kazaları olmuştur. Bişkek kazasındaki Kırgızlar 7 Ağustos'ta ayaklanmışlardır. İki gün sonra isyancılara Suusamır, Koçkor, Cumgal ve Narın bölgelerinde yaşayan Kırgızlar da katılmışlardır. 10-12 Ağustos'ta Isık-Göl kıyısındaki köylerde de isyanlar çıkmıştır. Kanlı mücadele 1916 yılının Ağustos ayından Ekim ayına kadar sürmüştür.

Rus tenkil müfrezeleri zayıf silâhlı isyancıların köylerini tamamen yakarak ayrı bir gaddarlıkla onları yenilgiye uğratmışlardır. Kırgızların çoğu için kendi hayatlarını kurtarmaın en son çaresi Çin'e toplu kaçış yolu olmuştur. Bağımsızlık savaşı sırasında ve Çin'e kaçış sırasında toplam Prjevalskiy ve Bişkek kazasının yerli nüfusundan 100.000'e yakın kişi hayatını kaybetmiştir. 15 Ekim 1916'da ayaklanmanın sona ermesinden sonra Tütkistan Genel Valiliği'nde Prjevalskiy ve Bişkek kazalarında kalan Kırgızların dağlı ilçelere göç ettirilmesi plânı görüşülmüştür, boşalan yerlerin ise sadece Rus göçmenlerinin ikamet ettikleri yerlere dönüştürülmesine karar verilmiştir. Bu plân general-vali Kuropatkin tarafından tasvip edilmiş ve pekiştirilmiştir. Sonuçta Kırgızlar ezelden beri onların vatanı olarak bilinen Çu ve Isık Göl vadilerinde yaşama haklarından mahrum kalmak zorunda idiler. Birçok Kırgız mülteci Çin'de hayatını kaybetmiştir. Çin'deki mültecilerin geri kalanları bütün şiddetli ezintiler ve mahrumiyetleri başlarından geçirerek kendi vatanlarına ancak 1917 yılındaki Şubat ihtilalinin neticesinde Rusya Çarlığı rejiminin düşüşünden sonra dönmüşlerdir.

Koloniyal Devir Sırasındaİktisadî-Medenî HayattaYeni Hadiseler

XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başındaki Rus sömürgeciliği devrinde Kırgız halkı kendi hayatlarında çok ileri değişiklikleri başlarından geçirmişlerdir. Rusya yerli halka askerî-sömürgecilik sistemini zorla kabul ettirmekle birlikte aynı şekilde sömürge altındaki halkların maddî ve manevî medeniyetine, millî ekonomisine, toplumsal hayatına olumlu değişiklikler de getirmiştir. Bu ilk önce Çarlık rejiminin menfaatleri için uygun olmuştur. Diğer taraftan bütün bu değişiklikler, Avrupalaşma yapısına uygun olarak yerli halkın hayatî düzeninin ve hayat şartlarının yavaş yavaş değişmesine hizmet etmiştir.

Türkistan'daki sömürgecilik zamanında ve özellikle Kırgızistan'da daha önceden meçhul olan sanayi dalları doğmaya başlamıştır: Sanayi yöntemleri ile kömür madeni yataklarının işletilmesi, demir yollarının inşaatı, manifaturanın gelişmesi, bununla birlikte jeolojik-araştırma etütleri, büyük sulama sistemlerinin tasarısı ve inşaatı. Askerî-stratejik bölgelere yollar inşa edilmiş ve o devrin teknolojik başarılarının esasında sağlam köprüler tesis edilmiştir. Bölgeye giren mimarî yenilik her bir yeni Rus köy ve şehrinde göze batacak derecede görülüyordu.

Kırgızistan'ın kuzeyinde Rus mimarlığının modeline dayanan yeni şehrin inşaatı eski Bişkek müstahkem mıntıkası (1878 yılında) bulunduğu yerde kurulmaya başlamıştır. Köy çiftçiliğinde (ekonimisinde) ise ziraatın ve köylü işlerinden olan meyvecilik ve arıcılığın yeni çeşitleri meydana gelmiştir. Hayvancılıkta yeni halis kanlı cinslerin (özellikle cins atların) yetiştirilmesine esas ilgi verilmeye başlamıştır. Medenî hayatla ilgili çalışmalar da canlanmıştır, fakat kültür müesseseleri, aydınlatma ve sağlık güvenliği ilk sırada Rusya'dan göç eden mültecilerin hizmeti için teşekkül etmiştir [kütüphaneler, tedavi tesisleri, Rus-tuzem (yerli Rus) okulu]. Rus mülteciler Kırgızlara göre kendi davranışlarında kendi eğitim seviyeleri, köylü zihin çevikliği ile çok değişik cinsten idiler. Onlar çeşitli toplumsal grupları teşkil etmişlerdir, millî bileşimi bakımından ise onların arasında Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, (Hıristiyan dininin Mennonit akımına mensup olan) Almanlar, Tatarlar, Başkurtlar ve diğer milletler bulunuyorlardı. XIX. yüzyılın 70'li yıllarında Çin yönetimi ile olan Doğu Türkistan'daki millî-

kurtuluş hareketinin şiddetli şekilde bastırılmasından sonra Kırgızistan'a Uygur, Sart-Kalmuk, Dungan grupları göç etmişler ve kendileriyle birlikte getirdikleri Doğu medeniyetine has bazı değerleri Kırgız toplumuna katmışlardır. Rus mültecilerin arasında bütün kalbiyle Rusya'nın sömürgecilik siyasetini destekleyen insanlar, liberal düşünceye sahip insanlar, sosyal-demokratlar, toplumsal hayatın kökten değiştirilmesini düşünen ve bunun yanı sıra Bolşeviklik İhtilâli'ne açıkça davet eden insanlar bulunuyordu. Ural ve Volga'dan göç eden bazı Müslüman mülteciler İslâm'ın şartlarının kati şekilde yerine getirilmesinin taraftarı idiler, onların içinden bazıları ise Rus sömürgecilik rejimine boyun eğiyorlardı. Aynı zamanda Müslümanların arasında yenileşme reformunu çok arzu eden ve Kırgızların arasında yürütülen aydınlatma işlerine katılım göstermek isteyen insanlar da vardı. Bunların dışında son sıralarda Alaş-Orda partisinin yandaşları da çıkmıştır.

Böylece Rusya sömürgecilik devri Kırgız tarihinde çok anlamlı olarak değerlendirilir. İmparatorluk siyaseti ve birçok milletlerden kurulu halkın hayatı çoğu zaman birbirine aykırı gelmiştir ve sömürgeciliğin son yıllarında Kırgızistan'da gerçekleşen bütün bu ilerleyici değişimler toplumun demokratlaşma ve sömürgeciliğin zulmü altında yaşayan milletlerin haklarının genişletilmesi meselelerinin ortaya atılmasını gizli şekilde hazırlamışlar ve toplumu buna yaklaştırmışlardır.

Sovyet Dönemi

Rusya İmparatorluğu'nun Türkistan bölgesi üzerindeki eski sömürgecilik siyaseti Şubat ihtilalinden sonra da hiç değişmeden aynı şekilde korunmuştur. Kırgızlar ve Orta Asya'daki diğer halklar özerkliliği bile kazanamamış oldukları için, gerçek bağımsızlık hakkında söz etmeye bile gerek yoktur. Çarlığın sıkı sömürgecilik siyasetini uygulayan eski yüksek makam sahibi bürokratlar yönetimde kalmışlardır. 1916 yılında Çin'e kaçan Kırgızlara genel af ilân edilmiştir. Kendi topraklarına geri dönen Kırgız muhacirler Rus köy ağaları tarafından istisnaî bir gaddarlıkla öldürülmüşlerdir.

25 Ekim (7 Kasım) 1917'de Bolşeviklik Partisi tarafından Petrograd şehrinde gerçekleştirilen ihtilal proletarya diktatörlüğünün kurulmasına neden olmuştur. O gün düzenlenen Rusya Yüksek Şurası'nın II. kurultayı Sovyetler yönetimine geçişi ilân etmiş ve Halk Komiserler Şurası'nı seçmiştir. Kurultayda "Yer hakkında" ve "Barış hakkında" kararnameler kabul edilmiştir, Bolşevikler kendi vaatlerinde "Rusya'da yaşayan bütün milletlere kendi millî mukadderatını kendi tayin etme haklarının" sağlanacağını ilân etmişlerdir. 1 Kasım 1917'de Türkistan bölgesinin başkenti olan Taşkent şehrinde Sovyet iktidarının kurulduğu bildirilmiştir. 15-22 Kasım'da Taşkent'te Halk Komiserler Şurası tarafından düzenlenen Türkistan Konseylerinin III. bölgesel kurultayı olmuştur. Kurultayda bölgelerdeki Sovyet iktidarı hakkında karar çıkarılmıştır. Kurulmuş olan Halk Komitesi Kurulu'na 15 üye seçilmiştir, bunların yedi üyesi Bolşeviklerdendi, sekiz üye ise henüz Türkistan'da kendi etkilerini kaybetmemiş olan solcu Eserlerdendi ("Eser" partisinin üyeleri). Yeni iktidarın emri gereğince Bolşevikler ve solcu Eserler tarafından Kırgızistan'ın çeşitli bölgelerinde Sovyet iktidarı kurulmaya başlamıştır. Bu iktidarın başında Rus milletinden olan Bolşevik, Menşevik ve Eser partilerinin az sayıdaki üyeleri bulunmuşlardır. 1917 yılının Kasım ayının sonunda Kızıl-Kıya'da, Aralık ayında Celal-Abad'da ve Oş'ta, 1918 yılının Şubat ayında Bişpek'te (Bişkek'te), Nisan ayında Narın'da, Mayıs

ayında Karakol'da Sovyet iktidarının kurulması ilân edilmiştir. Bolşeviklik Partisi'nin üyeleri olmayan ve demokrasi fikirleri ile değerlerini yayan Türkistan yerli halkının temsilcileri bütün halkların eşit haklılığı ve egemenliği, onların kendi millî mukadderatını kendi tayin etme hakları hakkında söz edilen ve 2 Kasım 1917'de kabul edilen "Rusya haklarının hakları beyannamesi" maddesini hayata geçirmek için kesin hareketlere girişmişlerdir. Yerli halkın ilerleyici temsilcileri (Kırgız, Kazak, Özbek, Tacik, Tatar ve Başkurtların) Kazak asıllı Mustafa Çokayev gibi tanınmış siyaset adamlarının başkanlığında 16-22 Kasım'da Bütün Müslümanların Olağanüstü IV. Kurultayı'nda bir araya gelmişlerdir. Kurultayda Türkistan Özerk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla ilgili karar alınmıştır. Hokant Muhtariyeti'nin iktidar yapısı Taşkent Halk Komitesi Yüksek Şurası'ndan kendi demokratik mahiyeti ile farklılık gösteriyordu. Buna köklü halkların temsilcileri ile eşit olarak Slav halkının temsilcileri de dahildi.

1918 yılının Şubat ayının sonunda Bolşevik ve solcu Eserlerin başkanlığında Kızıl Ordu askerleri Hokand'ı silâh yoluyla işgal etmişler ve toplu katliam düzenlemişlerdir. Hokand hükûmetinin üyeleri de şehri terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu olay Fergana Vadisi'nde yeni bir seviyedeki millî kurtuluş hareketinin başlamasına vesile olmuştur.

Fergana Vadisi'nin Celal-Abad, Oş, eski Margelan, Andican şehirleri bolşevikliğe karşı koyma hareketinin merkezî üsleri haline getirilmiştir. 1919 yılında Fergana Özerkliliği'nin geçici hükûmetinin kurulduğu Alay bölgesinin Erkeştam köyünde korbaşıların (Halk Silâhlı Kuvvetlerinin Kumandaları) kurultayı düzenlenmiştir. Hükûmetin başkanı olarak hareketin tanınmış militanı Madaminbek seçilmiştir. 1920 yılında Madaminbek'in ölümünden sonra onun yerine Şermuhamedbek gelmiştir ve aynı yılın 3 Mayıs'ında Türkistan'daki Türk halklarının İslâm Devleti ilân edilmiştir. Bu devletin geçici hükûmeti Fergana Vadisi'nin halkının arasında büyük nüfuza sahip olmuştur. Fakat Bolşevikliğe karşı koyma hareketi ("basmacı hareketi" 1918'den 1924'e kadar uzanan) Mihayil Vasilyeviç Frunze'nin (1885-1925) liderliğindeki Türkistan cephesinin Bolşevik kuvvetleri tarafından bastırılmıştır.

Bolşeviklere karşı silâhlı yol ile mücadele etme gayretlerinin faydasız olduğunu anlayan millî liderlerden kurulu olan birçok demokrat yavaş yavaş Bolşeviklik rejimi aracılığıyla millî özerkliliği kuvvetlendirme yolunu tercih etmişlerdir. Onların arasında Eşenalı Arabayoğlu, Abdıkerim Sıdıkoğlu ve "Alaş-Orda" partisinin diğer eski üyeleri, sosyal-devrimciler, "Bukara (Fukara) " şurasının üyeleri ve diğerleri bulunuyorlardı.

1918 yılının son aylarından itibaren şuralar tamamen sadece Bolşeviklik Partisi'nin üyelerinden oluşan iktidara dönüştürülmüştür. Onların eski müttefikleri Eserler (sosyalist-devrimciler), Bolşeviklerin demokratik olmayan sistemi kurmak istediklerine kanaat getirmişler ve muhalefet yoluna durmuşlardır. Tek partili Sovyet düzenine karşı Rus ağaları ve Çu, Isık-Göl, Narın bölgelerinin köylüleri de karşı çıkmışlardır. Fakat onların arasında bazı kuvvetler vardı ki, çarlık sömürgecilik rejiminin yeniden kurulmasıyla canla başla ilgileniyorlardı ve 1916 yılında millî kurtuluş hareketi sırasında Çin'e kaçmış olan Kırgızların vatanlarına dönmelerine her vesileye başvurarak karışı koyuyorlardı. Tarihî belgelerin yeniden ortaya çıkarılması demokratik görüşlere sahip insanların olduğunu da ortaya koymaktadır. 6 Aralık 1918 yılında Ak-Suu (Isık Göl'ün doğu kısmında) ayaklanmasına katılan Rusların birçoğu

Bolşeviklerden çok partili demokratik düzenin kurulmasını talep etmişlerdir. Bu ayaklanmanın başında solcu Eser Blagodarenko bulunmuştur. Onlar bu meseleyi görüşme yoluyla çözmeye çalışmışlardır. Fakat bu ayaklanma 28 Aralık'ta Ya. N. Logvinenko'nun Yedi-Su'dan getirdiği alay tarafından şiddetle bastırılmıştır.

Abdıkerim Sıdıkov ve Cusup Abdurahmanov'un başkanlığındaki ilerici Kırgız aydınları Sovyet Rusya'nın içinde özerklik yapısındaki Kırgız Devleti'ni teşkil etmek için mücadele etmişlerdir. 1922 senesinin baharında onlar RSFSC'nin (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) bünyesindeki Dağlı Kırgız Vilâyeti'nin kurulması için teşebbüste bulundular. Dağlı Kırgız Vilâyeti'nin kurulmasına ilişkin anayasa kurultayı 1 Haziran 1922'de başlamıştır. Bazı yerli siyasetçilerin ve merkezden İ. Stalin'in müdahalesiyle bu proje durdurulmuştur, projenin başkanları ve öncüleri olan A. Sıdıkov, K. Tınıstanov, İ. Arabayev, İ. Aydarbekov ve diğer aydınlar ise "millîyetçilik ve Panislâmizm" ile suçlanmışlardır.

31 Ağustos 1924'te Rusya Komünist Partisinin (Bolşeviklerin) Orta Asya bürosu "Partisiz toplum arasında parti tarafından çözülmemiş olan meselelerin görüşülmesinin yasaklanmasıyla ilgili" karar almıştır, böylece millî sorunların halkın arasında görüşülmesine açıkça yasak koyulmuştur. Buna rağmen Kırgız halkının tanınmış temsilcileri millî özerkliliğin kurulmasıyla ilgili meseleyi tekrar tekrar ileri sürmeye devam etmişlerdir.

16 Eylül 1924'te Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Şurası Merkezî İcra Komitesi'nin olağanüstü toplantı devresi Orta Asya'nın millet ve devlet olarak birbirinden ayrılmasıyla ilgili karar almıştır. Bu karar gereğince 14 Ekim 1924'te Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin bünyesinde Kara Kırgız Özerk Bölgesi kurulmuştur. 27-30 Mart 1925'te Bişkek (Bişpek) şehrinde Kara Kırgız Özerk Bölgesi'nin bölgesel meclisinin birinci anayasa kurultayı gerçekleşmiştir. Bu kurultayda resmî addan "Kara" kelimesinin çıkarılması ve ülkeye bölge değil, cumhuriyet statüsünün verilmesi önerilmiştir. 25 Mayıs 1925'te ülkenin resmî adından "Kara" kelimesi çıkarılmıştır ve o Kırgız Özerk Bölgesi resmî adını almıştır. 1 Şubat 1926'dan itibaren bu bölge Rusya Federasyonu'nun (RSFSC) bünyesindeki Kırgız Özerk Cumhuriyeti (KÖSSC) olmuştur.

Kırgız halkının tanınmış siyaset adamları (Cusup Abdurahmanov, vs.) daha sonraki yıllarda da resmî devlet statüsünün yükseltilmesi için mücadele etmişlerdir. Onlar Rusya Federasyonu ve diğer Sovyet Cumhuriyetleri ile aynı şartlar altında Kırgızistan'a Sovyetler Birliği (SSCB) bünyesinde Birlik Cumhuriyeti statüsünün verilmesiyle ilgili önerileriyle resmî olarak Moskova'ya teklifte bulunmaya devam etmişlerdir. Devlet yapısının sağlamlaştırılmasına yönelik bu ısrarlı hareketler kendi meyvesini vermiştir ve SSCB anayasası gereğince 5 Aralık 1936'da karar çıkarılarak Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur.

Totaliter Rejim veStalin Katliamına Karşı Mücadele

1918 yılının sonundan itibaren Kırgızistan Bolşeviklik Partisi'nin tek yöneticisi tarafından kurulan sıkı bir rejim altında yaşamıştır. Bütün sosyal ve siyasî, ekonomik ve kültürel sorunlar sadece

merkezin emirlerine uygun şekilde çözülmüştür. Moskova'dan yönetim için Kırgız millî anlayışına sahip olmayan ve Kırgızistan'ın tarihî şartlarını bilmeyen insanlar gönderilmiş ve en yüksek makamlara tayin edilmişlerdir. 1925 yılından 1932 yılına kadar Moskova'dan yöneticilik görevi için 500'den fazla insan gönderilmştir. Tanınmış Kırgız devlet adamları bu siyasete karşı hoşnutsuzluğunu açıkça ifade etmişlerdir. 12 Haziran 1925'te Abdıkerim Sıdıkov, Abdıkadır Orozbekov ve İmanaalı Aydarbekov'un öncülüğündeki 30 Kırgız tanınmış siyasetçilerinin imzasıyla Moskova'ya idarî-komutanlık sistemini kınayan bir yazı gönderilmiştir. Fakat bu mektubu imzalayan meşhur Kırgız vatanseverler şiddetle cezalandırılmışlar ve iktidardan uzaklaştırılmışlardır. 1927-1932 yıllarında Kırgız Özerk Cumhuriyeti (KÖSSC) Halk Komitesi Mecilisi'nin başkanı Cusup Abdrakmanov totaliter rejimin baskısına karşı direnmek için elinden gelen herşeyi yapmıştır. Fakat o, 1933 yılında yalan ihbar üzerine kendi makamından alınmıştır. Birçok Kırgız siyaset ve bilim adamları Pantürkist, Panislâmist ve burjuvazi devletlerin casusları şeklinde suçlanarak cezalandırılmıştır. Onların arasında Abdıkerim Sıdıkov, Cusup Abdrakmanov, Abdıkadır Orozbekov, Törökul Aytmatov, Tokçoro Coldoşev, İmanaalı Aydarbekov, Bayalı İsakeyev, Caynak Saadayev, Prof. Kasım Tınıstanov gibi Kırgızistan'ın ilk devlet yöneticileri bulunuyorlardı. Siyasetçi ve aydınların birçoğunun "sömürücü sınıflara" mensup olması sürgün ve cezalandırma için "önemli" nedenlerden biri olmuştur. Örneğin, cezalandırılmış olan insanların arasından Abdıkerim Sıdıkov, İmanaalı Aydarbekov, Cusup Abdrakmanov, Acıyman Şabdanov, Satıbaldı Mamatov tanınmış zengin beylerin çocukları ve kuşağı idiler, ayrıca Kamçıbek Karabekov ise meşhur tarihî simalardan olan Alımbek Datka ve Kurmancan Datka'nın torunu idi. Eşenaalı Arabayev Kazan ve Ufa şehrinde İslâmî eğitim almıştı. İki kardeş İmaş ve Taş Kudaybergenovlar Çarlık polisinin mesai arkadaşının oğulları idi, Belek Soltonoyev ise 1916 yılında Çarlık rejiminin idare kuruluşunda nahiye sıfatında seçilmiştir, vs. Böylece 30'lu yıllarda Kırgız halkı "halk aydınlarının" birçok üstün temsilcilerini kaybetmiştir.

Haziran 1991'de Bişkek şehrinin yakınındaki Çon-Taş bölgesinde eski kerpiç fabrikasının ocağında 138 kişinin cesedi bulunmuştur. Bu insanlar, 5-8 Kasım 1938 tarihinde kurşuna dizilmek suretiyle ölüme mahkum edilmişlerdir. Onların arasında Stalin terörünün suçsuz kurbanlarından olan Kırgız milletinin meşhur insanlarının cesetleri de bulunmuştur. Şimdi onların hepsi şanlarına yaraşır bir şekilde tekrar defnedilerek Ata-Beyit mezarlığında yatıyorlar. 2000 yılında burada 30'lu yıllardaki katliamın kurbanları için ithaf edilen müze-anıt kompleksi inşa edilmiştir. Tarihi bilgilere göre XX. yüzyılın 20-30'lu yıllarında ülkenin 30.000'e yakın vatandaşı hükmedilmiştir (cezalandırılmıştır). Onların arasında Kırgızlarla yan yana yaşayan bütün büyük etnik gruplara mensup insanlar da vardı.

Halk EkonomisindeSovyet Reformları

Şunu belirtmek gerekir ki, Sovyet iktidarı döneminde Kırgızistan'da Kırgız toplumunun ilerleyici gelişmesinin daha sonraki sürecinde etkili olan ciddî sosyal-ekonomik ve kültürel değişiklikler gerçekleşmiştir. Bu devir gülme ve gözyaşının, hayallerin ve ıstırapların, cesaretler ve umutsuzlukların zamanı olmuştur.

1921-22 yıllarında tarım-toprak reformları yapılmıştır, sonucunda 5970 topraksız insan kendi tarlalarının sahipleri olmuştur. 11.000 kişi yerleşik hayat tarzını sürdürme imkanına sahip olmuşlardır. Kırgızların çoğu, onların içinden Çarlık iktidarı sırasında kendi topraklarından mahrum kalan isyancılar ve 1916 yılında Çin'e kaçanlar yeniden kendi vatanlarında toprak hisselerine hükmetme imkanını almışlardır. Kırgızistan'ın güney bölgesinde toprak-su reformu 1927-28 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Bu reform özellikle toprağın verimli işlenmesine çok yardımcı olmuştur. Göçmen Kırgızlar, tarım reformu sırasında toplu şekilde yerleşik hayat tarzına geçmişlerdir. Fakat pozitif yeniliklerle birlikte sağlam ekonomiye sahip olan ve "zengin ağalar" lakabı takılan kuvvetli yöneticiler-orta dereceli çiftçilerin cezalandırılması ve hiç suçsuz yere uzak bölgelere sürgün edilmesi de yer almıştır.

Tarım reformları sulama (tesisleri) sisteminin kuruluşuna ilişkin geniş çaptaki faaliyetlere geçiyordu. 1939 yılında genel alandan sulu ziraat için 732.000 hektar (dönüm) yer ayrılmıştır. Her bir vadide büyük ve küçük arkların, kanalların inşaatı yapılmıştır, uluslararası değere sahip olan (Çömüç barajı, 1934) barajlar kurulmuştur.

Mart 1940'ta Orto-Tokoy barajı ve Büyük Çu kanalının inşaatıyla ilgili karar alınmıştır, 1941 yılında başlayan bu büyük inşaat işlerine yerli halk topluca zorunlu bir şekilde çekilmiştir. Bunların dışında bu inşaatlara binlercesini sayabileceğimiz Stalin katliamının kurbanları da katılmışlardır.

Kırgızistan'da tarımın kooperatifleştirilmesi (1920'li yıllarda) ve kolektifleştirilmesi (1929-35) anlamsız ve birbirine çelişik sonuçlar vermiştir. Kooperatifleşme gerçekten de Kırgız ziraatına dışarıdan ziraatın bilinmeyen kollarını getirmiştir. Yabancı ortaklardan gelen o devire göre yepyeni olan teknolojik ve maddi yardımlar köy ekonomisinin gelişmesi için epey önemli olmuştur ve Kırgız köylerini belli bir derecede pazar ilişkilerine hazırlamıştır. Stalin kolektifleştirmesi ise tam tersine temelinde özel teşebbüsleri durdurmuştur ve ortak sorumluluğa dayanan kolektif mülkiyet sistemini kurmuştur.

Sovyet devri yılları içinde sanayide köklü değişiklikler yapılmıştır ve sözün gerçek anlamıyla Kırgızistan tarım-sanayi ülkesi (cumhuriyeti) olmuştur. Büyük Anayurt Savaşı'na kadar alınmış olan beş yıllık 3 plânda Kırgızistan'ın sanayileşme üzerindeki plânları mali araçların kıtlığından dolayı ancak kağıt üzerinde kalmıştır ve sanayi çok yavaş şekilde gelişmiştir. Fakat buna rağmen ülkede yavaş yavaş ve azar azar yeni inşaatlar, otomobil ve demiryolu dalları, ilk elektrik santralleri, çimento ve diğer inşaat malzemelerini üreten fabrikalar, tarımsal ham maddeleri (et, un, vs.) işleyen kombine fabrikalar meydana gelmiştir, yerli halkın içinden işçi sınıfından çeşitli kadrolarının sayıca artmasına bağlı olarak yer altı servetlerinin yeni maden yatakları keşfedilmiştir. Kırgızistan sanayisinin hızlı inkişafı savaş ve savaş sonrası sürelerine ilişkindir. Kırgızistan'da pek çok sayıda ağır endüstri, maden endüstrisi, hafif ve gıda endüstrisi fabrikaları, hidroelektrik santralleri kaskadı, ülkenin çeşitli sularında barajlar ve kanallar kurulmuştur. Kırgızistan'da altın, antimon, kömür, çimento ve diğer maden yatakları açılmıştır. Kırgızistan'ın uranyum filizlerinin ham maddesi uzayda ve ilk Sovyet nükleer silâhlarının imalinde kullanılmıştır. Fakat maden endüstrisi bölgelerinin ekolojik güvenliği için

gereken ilgi ayrılmamıştır. Kırgızistan yabancı ülkelerle direkt temasa geçememiştir, o Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya gibi uluslararası teşkilâtların üyesi değildi.

Birçok sanayi dalının stratejik gelişmesinin en zayıf anlarından biri o veya bu kuruluşların ham maddede olduğu gibi tesisatı da elde etme esnasında cumhuriyetler arası bağlılık olmuştur. Mevcut ekonomik sistemin negatif yanları SSCB'nin dağılmasından hemen sonra eski ekonomik ilişkilerin kesilmesiyle, eski Birlik cumhuriyetlerinin arasında gümrüğün koyulmasıyla, ulaşım masraflarının pahalılaşmasıyla, vs. ilişkili olarak ortaya çıkmıştır.

Kırgızistan ve II. Dünya Savaşı

Kırgızistan SSC, II. Dünya Savaşında (1941-45) faşizme karşı savaşta faal bir katılım göstermiştir. Bu savaşa 360.000'e yakın Kırgızistan vatandaşı iştirak etmiştir ve onların içinden 80.000'den fazlası cephede ölmüşlerdir. Bunların dışında 30.000'den fazla kişi ülkenin sınırları dışındaki harp endüstrisi fabrikalarında çalıştırılmak için gönderilmişlerdir. "İş cephesi"nin işçilerinin arasında birçok eski "yüksek" sınıfların temsilcileri ve onların kuşağı bulunuyorlardı ki, cephede savaşacaklarına inanmıyorlardı. Savaş yılları içinde ülkedeki kolhoz ve sovhozlar, savaştan önceki beş yıllığa göre hububat ürünü toplamasında 4.5 milyon pud (Eskiden Ruslarda 16.3 kiloluk bir birim), patates ve sebzelerin toplamasında 2.7 milyon pud, yünde 372.000 pud fazlasıyla yerine getirmişlerdir. Bunun dışında kolhozcuarın savunma vakfına kolhoz ve sovhozlar 4.5 milyon pud hububat ürünü ve 500.000 pud et teslim etmişlerdir. Bu ürünlerin büyük bir kısmı halktan zorunlu şekilde toplanmıştır. Köy halkı çoğu zaman kıt kanaat geçinmiştir.

Savaş zamanında bölgelerde yer alan ve faşistlerin işgal tehlikesi altında bulunan sanayi fabrikalarının birçoğu acil bir şekilde doğuya tahliye edilmiştir, aynı şekilde Kırgızistan'a da tahliye yapılmıştır. Bu ülkelerin merkezi bölgelerinde, örneğin, Bişkek, Tokmok, Ak-Suu ve diğer bölgelerde çeşitli işletmeler inşa edilmiştir. Bunların dışında savaş yıllarında Orta Asya'ya, aynı zamanda Kırgızistan'a da Kafkas, Kırım ve Volga boyundan Alman, Çeçen, Ahıska Türkleri, Azerbaycan, Kumık, Balkar, Nogay ve diğer milletlerin temsilcileri de sürülmüştür.

Savaş yıllarında Kırgızistanlı askerler cesaretle ve yiğitçe savaşmışlardır, onların içinden 150.000'i nişan ve madalya ile ödüllendirilmişlerdir. 72 askere Sovyetler Birliği Kahramanı unvanı verilmiştir. Bunların içinde Düyşönkul Şopokov, Çolponbay Tüleberdiyev, Dayır Asanov, Asanbek Otorbayev vb. vardı. Bu korkunç savaş Kırgız toplumunu sosyal-siyasî tutumlarına göre yeni gruplara ayırmıştır. Bazı Kırgızlar başka bir siyasî dünyanın yandaşları olmuşlardır. Bilinmektedir ki, esir düşen Türkistanlıların arasında Almanya Nazisi ile iş birliği kuranlar da bulunuyordu, onların içinden bazıları ise Türkistan lejyonunu kurmayı ve gelecekte Rusya'dan bağımsız Türkistan devletini kurmayı hayal ediyorlardı. Hatta Almanlara esir düşenleri ve antifaşist müttefikler tarafından toplama kamplarından serbest bırakılanları idam olmasa da, Sibirya'daki kamplar ve hapishaneler bekliyordu. Esir düşenlerin bazıları böyle bir perspektifi kabul etmeyerek Batı ülkelerinde ve Türkiye'de kalmışlardır. Onların arasından Azamat Altay (Kudaybergen Kocomberdiyev) ve Tölömüş Cakıpov (Münhen, 1953) Amerikan "Azatlık" (özgürlük) radyosunun Kırgız servisinin kurucuları olmuşlardır.

Sovyet Döneminde Kültür

Sovyet Kırgızistan toplumunda gerçekleşen ekonomik ve sosyal gelişmelerle birlikte eğitim ve kültür sistemindeki değişiklikler büyük başarılar getirmiştir. Ülkede ilk başta yetişkin insanların arasındaki okuma yazma seferberliği düzenlenmiştir. 14 yaşına kadarki çocuklar ise zorunlu olarak (1930-31 eğitim yılından itibaren) umumî tahsil sağlayan ilkokullarda okumaya başlamışlardır. Eğer Çarlık döneminde Kırgızlar sadece erkek çocuklarını okula göndermişlerse, artık anne-babalar kızlarını okutmayı da taahhüt etmişlerdir. Bişkek kazasında 1924 yılı 200'e yakın Kırgız kızı okullarda eğitim almışlardır.

7 Kasım 1924'te Taşkent şehrinde “Erkin Too (Özgür Dağlar) ” adında ilk Kırgız gazetesi yayınlanmıştır. Bu günden itibaren millî basın-yayın işleri yoluna girmeye başlamıştır. İlk yüksek eğitim kurumlarının temelleri atılmıştır. 1925'te Bişpek'te (Bişkek'te) Kırgız Eğitim Enstitüsü açılmıştır, daha sonra 1928'de Kırgız Pedagoji Lisesi olarak değiştirilmiştir. 1932'de Kırgız Devlet Pedagoji Enstitüsü (1915'ten itibaren Kırgız Devlet Üniversitesi) kurulmuştur. İlk meslek-teknik eğitimi kurumları açılmıştır, bunların bazılarında sadece kızlar eğitim görmüşlerdir. 1926'dan 1980'e kadar Kırgızistan'ın çeşitli bölgelerinde 43 tane meslekî ortaokul, 10 yüksek eğitim kurumu açılmıştır, 1930'dan 1980'e kadar bu okullarda orta ve yüksek tahsilli on binlerce uzman hazırlanmıştır. Bilimsel araştırma merkezleri kurulmuştur. 13 Ağustos 1943'te Kırgızistan'da SSCB Bilimler Akademisi'nin şubesi açılmıştır. Bu şube 1954 yılında Kırgız SSC Bilimler Akademisi'ne dönüştürülmüştür. Bu akademinin ilk başkanı meşhur cerrah İ. Ahunbayev olmuştur. Kırgız SSC Bilimler Akademisi'ne bağlı olarak çeşitli dallarda onlarca Bilimsel Enstitüler açılmıştır.

Tiyatro ve artistik-tasviri sanat adamlarının ilk kuşağı meydana çıkmıştır. Filarmoni, dram, opera ve bale tiyatrosu, sirk, vb. açılmıştır. Millî müzik sanatı kendi içinde halk geleneği ve Avrupa gelenekleri ve dünya müziğinin sentezini yaparak ileri derecede gelişmiştir. Sahnenin üstün ustaları S. Kiyisbayeva, B. Kıdıkeyeva, D. Küyükova, S. Kümüşaliyeva, M. Rıskulov, ayrıca opera sanatçısı B. Mincılkıyev, bale sanatının yıldızları B. Beyşenaliyeva, A. Tokombayeva, komedyen artist Şarşen, besteciler A. Maldıbayev, C. Şeraliyev, şarkıcı-besteciler R. Abdıkadırov, T. Kazakov ve diğerler unutulumaz eserler bırakmışlardır. Müzikal eserlerin çoğu senfoninin esasında yazılmış ve orkestre edilmiştir. Tasvirî sanat ve heykelcilik (G. Aytiyev, T. Sadıkov vs.) aynı şekilde çok hızlı gelişme göstermiştir. Kırgız filmcileri sinemanın şaheserlerini meydana getirmişlerdir (yönetmenler Tölömüş Okeyev, Bolot Şamşiyev, Dinara Asanova, Dooronbek Sadırbayev, vs; oyuncular Süymönkul Çokmorov, Tattıbübü Tursunbayeva, Baken Kıdıkeyeva vs.). Kırgız yazarları (Tügölbay Sıdıkbekov, Cengiz Aytmatov, Tölögön Kasımbekov, Keneş Cusupov vb.), şairler (Aalı Tokombayev, Alıkul Osmonov, Süyünbay Eraliyev, vs.). “Manas” destanının anlatıcıları (Sayakbay Karalayev, Sagımbay Orozbakov, vs.) yeni Kırgız kültürünün meydana gelmesinde kendi emeklerini katmışlardır. Sovyet dönemindeki kültürel hayat topyekûn komünist sansürünün şartlarında bile çağın yeni etkileriyle farklılık göstermiştir.

Kültürel hayatta karanlık sayfalar da olmuştur. 1940 yılına kadarki kısa süre içinde Kırgız alfabesi üç defa değiştirilmiştir. Arap alfabesinden Latin alfabesine, arkasından da Kiril alfabesini kullanılması dayatılmıştır. Eski alfabelerde yazma ve okumanın yasaklanmasına bağlı olarak büyük kuşak insanların entelektüel birikimin büyük kısmından Kırgızlar yoksun kalmışlar ve onların bir kısmı doğrudan doğruya eğitimsiz hale gelmişlerdir. Eski kitapların çoğu yok edilmiştir. "Halk düşmanı" listesine düşen yazarların kitapları ve eserleri tedavülden ve kullanımdan çıkarılarak yok edilmiştir. Tiyatroların repertuvarında yer alan opera veya dramaların yazarları bu insanlardan olduğu durumlarda bu sahnelemeler yazarının adı belirtilmeden sahneye koyulmuştur.

1945-1990 Yılları ArasındaSiyasal ve Sosyal Hayat

Sosyal, siyasal ve ekonomik yönden ülkenin gelişmesi Komünist rejimin genel politikası ile çok yakından alakalı olmuştur. 1946-53 yılları arasında Stalin'in totaliter rejimi korunmuştur, takip ve cezaların ölçüleri daha da şiddetli hale gelerek artmıştır. On binlerce Kırgızistan vatandaşı tutuklanarak uzun süreli hapis cezasına çarptırılmıştır. Stalin'in ölümünün üzerinden fazla zaman geçmeden merkezi yönetim zayıfmış ve merkezdeki bazı yönetim yetkileri doğrudan doğruya bölgelere devredilmeye başlamıştır.

1956 yılından itibaren Kırgızistan'ın sosyal ve siyasal hayatında ciddî değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Stalin rejimi resmî olarak kınanmış ve cezaya çarptırılanların çoğu aklanmıştır. Bu yıllarda ülkenin Başkanı İshak Razzakov tarafından (1950-61 yıllarında Kırgızistan Merkezi Komitesi Komünist Partisi'nin Birinci Sekreteri idi) Kırgızların millî menfaatlerine hizmet eden birçok tedbir alınmıştır. Millî kadroların yeni kuşaklarını yetiştirmeye, ülkenin Rus okullarında da okutulmaya başlayan Kırgız dilinin statüsünü yükseltmeye yönelik iş faaliyetlerinin sayısını arttırmak için Kırgız aydınlar sınıfına gereken ilgi ayrılmıştır. Fakat Razzakov, Moskova tarafından görevinden alınmıştır ve 1961 yılından itibaren onun inisiyatiflerinin birçoğu durdurulmuştur. Böylece Rus okullarında Kırgız dilinin okutulması daha sonra resmî okul programından çıkarılmıştır.

Turdakun Usubaliyev (1961-1985) ve Apsamat Masaliyev'in (1985-1990) Komünist Partisi Başkanlığı yıllarında Sovyet merkezine karşı yalakalık politikası tekrar kuvvetlenmiştir. XIX. yüzyılda Kırgızistan'ın Rusya tarafından fethedilme süreci resmî olarak "Kırgızistan'ın Rusya bünyesine gönüllü olarak girme süreci" şeklinde adlandırılmıştır. SSCB'nin bünyesinde ayrı bir devlet statüsünü alan Kırgız SSC'nin anayasa hukukuyla ilgili hukukçu ve bilim adamı Kubanıç Nurbekov'un (1928-1985) basında ayrı ayrı dönemlerde yayımlanan yazısındaki açık ifadeleri ve Kırgız aydınları, yazarları, tarihçilerinin buna benzer hareketleri "millîyetçiliğin tekrar oluşumu" olarak nitelendirilmiş ve takibe alınmıştır. Yüksek matematik üzerine Kırgız dilinde ilk temel okul kitaplarını yazan bilim adamı ve matematikçi Rakım Usubakunov (1929-83) Frunze Politeknik Enstitüsü'nde Kırgız dilinde eğitim verilmesi ve Kırgız grubunun açılmasını ileri sürdüğü için takibe alınmıştır (Kırgız Devlet Üniversitesi'nde Kırgız grupları mevcuttu). Profesör Kuşbek Üsönbayev (1928-1999) 1916 yılındaki millî kurtuluş ayaklanma tarihi üzerine yazdığı yayımlanmamış el yazısı için tenkit edilmiştir (1983).

1978 yılında kabul edilen Kırgız SSC anayasasında devlet dili ile ilgili özel madde bulunmuyordu (böyle maddeler başka Birlik cumhuriyetlerinin bazılarının anayasasında mevcuttu).

Aralık 1986'da Almatı'daki millî egemenliğe saygı gösterilmesi için Kazak gençlerinin hareketine katılanların şiddetli şekilde cezalandırılmasından sonra 1987 yılının kış ve ilkbahar aylarında Kırgızistan'da ideolojik temizlikle ilgili siyasî kampanya gerçekleştirilmiştir. Anti-nasyonalistik şiarlar altında birçok Kırgız profesörüne karşı takipler teşkil edilmiştir. Bununla birlikte sanat aydınları 1987 yılında kendi şiirlerinde ve eserlerinde, politik ve ekonomik konular üzerine yazdıkları makalelerinde Kırgız ve Kazak halklarının dostluğunu terennüm etmişlerdir, böylece onların Kazak millî hareketi ile olan dayanışması meydana çıkmıştır. Bazı Kırgız ve diğer Türk boylarına mensup askerler Kazak gençlerinin hareketini bozguna uğratma emrini yerine getirmekten vazgeçmişler ve bu bölüklerin birçok askeri acil şekilde başka ülkelere nakledilmiştir.

Bağımsızlığa Sahip Olmadan ÖnceYer Alan Olaylar

Mihail Gorbaçev tarafından ilân edilen "glasnost (açıklık) " politikası Kırgızistanlılara sosyal-politik, kültürel ve ekonomik hayatın bütün yönlerini tekrar gözden geçirme imkanını vermiştir. Baltık boyundaki ve Kafkasya'daki santrifüj hareketler, aynı zamanda Aralık 1986'da barışsever Almatılı nümayişçilerin kurşuna dizilmesinin manasını kavrayan Kırgızistan halkının anti-Moskova düşüncesi kuvvetlenmiştir. Moskova, Leningrad ve diğer liberal şehirlerde eğitim almakta olan ve yaşayan Kırgızistanlılar da yeni demokratik fikirlerin faal yayıcıları olmuşlardır. Bununla birlikte Gorbaçov döneminde de merkez kendi iktidarını kuvvetlendirmek hedefleriyle Kırgızistan'a kendi adamlarını göndermeyi sürdürmüştür. Kırgızistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin Sekreterliği ve Cumhuriyet KGB Başkanlığı görevlerine her şeyi kendi kontrolleri altında tutmaya bütün kuvvetleriyle çaba gösteren merkez tarafından tayin edilen insanlar getirilmiştir. Bu Kırgızistan'da yönetimin idarî-komutanlık sistemini pekiştirmek için gerçekleştirilen son teşebbüsü olmuştur. Kırgızistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin üyesi A. Sultanov ile KGB Başkanı Ryabokon'un ortasında çıkan karşılıklar gözetici sıfatında gönderilen Moskova'lı kadrolara karşı iktidarın yüksek kademelerinde de bulunan insanların günden güne şiddetlenen hoşnutsuzluğunu ortaya çıkarmıştır.

1988 yılında Kırgızistan toplumunun ileri çevreleri iki dillilik meselesini geniş bir tarzda tartışmışlardır. İlk önce Kırgız bilim adamları ülkede Kırgız dilinin Sovyetler Birliği'nin tamamında hakim olan Rus dili ile birlikte eşit haklara sahip olarak yaşaması meselesini ileri sürmüşlerdir. Yazarlar Cengiz Aytmatov, Tügölbüy Sıdıkbekov ve diğer siyaset ve bilim adamları Kırgız dilinin eşit haklılığı için mücadele etmişlerdir. Bazı insanlar, özellikle dışarıdan gelen kadrolar da sadece Rus diline vakıf idiler ve bu fikre karşı çıkmışlardır. Fakat Kırgız parlamentosunun (Kırgız SSC Yüksek Şurası) çıkardığı dil kanunu bütün tahminlerin üstünde bir gelişme olmuştur. Parlamentodakilerin hemen hemen hepsi komünistlerden olmasına rağmen 23 Eylül 1989 yılında parlamento "Kırgız SSC'nin devlet dili kanunu"nu çıkarmıştır ve bu kanunda Kırgız dili tek devlet dili olarak ilân edilmiştir. Kanuna göre dil özelliklerine zulüm yapmak yasaklanmıştır. Bu fikirlerin toleranslı sistemi gibi Kırgız millîyetçiliğinin ideolojik olarak yeniden doğuşunda atılan büyük adım olmuştur.

Kırgızistan'da bağımsızlık için mücadele fikirleri kendi ülkesinde şahsi arsalarını edinme fikirlerine de ilk dürtücü etken olmuştur. XX. yüzyılın 60'lı yıllarından itibaren köylü Kırgız gençlerinin şehirlere göç etmesi çoğalmıştır. Fakat Frunze (Bişkek) ve Oş gibi büyük şehirlerde Kırgız gençlerinin konut meselelerine gereken ilgi gösterilmemiştir. Yöneticiler şahsî evlerini kurmak için onlara arsaların sağlanması üzerine verdikleri Kırgız gençlerinin isteklerine kayıtsız davranmışlardır. Hem mesken, hem ev kurmak için arsa sahibi olmayan Kırgız gençlerinin sabrı sonunda taştı ve Nisan-Haziran 1989'da onları izinsiz olarak başkentin etrafındaki boş toprakları zapt etmeye başladılar.

İktidar tarafından yapılan baskının büyümesi üzerine Kırgız gençleri Haziran'da "Aşar (Karşılıklı yardım) " sosyal ve siyasal teşkilâtını kurmaya mecbur kalmışlardır. Bu topluluğun takibi büyüdüğü zaman da 1990 yılının Ocak ve Şubat aylarında onun üyeleri ilk antikomünist kalabalık mitinginin organizatörleri olmuşlardır. "Aşar" topluluğunun üyeleri Baltık boyundaki devletlerin sosyal ve demokratik teşkilâtları ile bağlantı kurmuşlardır. Öğrenciler, genç okutmanlar, bilim adamları, mühendisler, işçiler siyasî bakımdan faal bir hale gelmişlerdir. 1990 yılının Şubat-Nisan ayları arasında başkent gençlerinin temsilcileri birkaç kez Kırgız SSC Komünist Partisinin Başkanı A. Masaliyev ile açık tartışmaya çıkmışlardır. Bu tartışmalarda onlar siyasî hayatın demokratikleşme, ekonomik reformların gerçekleşmesi, ekolojik şartların iyileşmesi ve diğer güncel meseleler üzerine kendi siyasî taleplerini ifade etmişlerdir. Sakin şekilde geçen bu tartışmaların sonucunda Kırgızistan'da Komünist rejime karşı açık mücadele için kuvvet doğmuştur.

1990 yılının ilkbaharında ülkenin bazı bölgelerinde gizli ve kanunsuz siyasî kurumları kurma teşebbüsleri yapılmıştır. Böyle gizli siyasî teşkilâtlardan biri "Asaba" sosyal hareketidir. Bu hareketin üyeleri 1 Mayıs 1990'da bayram gösterisi sırasında iki kol halinde ellerinde alışkanlık haline gelmiş olan Sovyet kızıl bayrağının yerine "Yaşasın demokrasi!" şiarlarının yazılı olduğu mavi pankartları tutarak başkentin sokaklarına çıkmışlardır. 25-26 Mayıs 1990'da Bişkek'te birkaç küçük sosyal-siyasal ve sosyal teşkilâtlar büyük siyasî birlik olan Kırgızistan Demokratik Hareketi altında birleşmişlerdir. Bu harekete daha önceden kurulmuş olan 24 sosyal ve siyasal teşkilât girmiştir. Hareketin programında şu amaçlar gösterilmiştir: Kırgızistan'ın bağımsızlığının kuvvetlendirilmesi, demokratik çok partili siyasî sistemin koyulması, çeşitli mülkiyet biçimlerinin konulması, özel sektörün serbest çalışması, vs. Kırgızistan Demokratik Hareketi'nin kurucular kurultayında hareketin yönetim kurulu için beş ortak başkan seçilmiştir (K. Akmatov, T. Dıykanbayev, C. Cekşeyev, K. Matkaziyev, T. Turgunaliyev). İlginçtir ki, çoğunluğunu demokratik fikirlere sahip olan Kırgızlar oluştursa da adı geçen harekete Kırgızistan'da yaşayan birçok milletin temsilcileri de katılmıştır.

1990 yılının Haziran ayında Kırgızistan'ın güney bölgesindeki etnik grupların arasında tarihe "Oş hadiseleri" olarak geçen çatışma çıkmıştır. Bu olayların belirtileri toplumsal ve millî karakterlerin çelişmesi olmuştur. Bu yılın Nisan ve Mayıs aylarında Oş şehrinde yaşayan Kırgız gençleri Bişkek'te de olduğu gibi aynı sıkıntılı şartlarda iktidarın temsilcilerine kendi evlerinin kuruluşu için onlara arsaların tahsis edilmesi üzerine rica ile müracaat etmişlerdir. Gençlerin baskısı şiddetlendiği zaman vilâyetin yöneticileri onlara Özbek halkının çoğunlukta yaşadığı bölgeden arsa tahsis etmişlerdir.

Şehrin etrafında kendi evlerini inşa etmeye yönelik olan Kırgız gençlerinin hareketleri gelecekte Özbek Özerkliliği meselesini kaldırma fikrini besleyen Özbek halkının bazı aşırı derecede ayrılmaya niyetlenen temsilcileri tarafından sert bir mukavemetle karşılanmıştır ve küçük grupların arasındaki kendiliğinden olan çatışmalar kışkırtılmıştır ve daha sonra bu çatışmalar milletler arası ihtilaflar şeklinde büyümüştür. Haziran ayının başında Kırgızistan'ın güneyinde-Oş'ta, Özgen'de ve diğer bölgelerin bazılarında, 7 Haziran'da ise Bişkek'te yasak saati koyulmuştur. Silâhlı Kuvvetlerin müdahalesi ve Kırgız ve Özbek aydınlarının, Kırgızsitan Demokratik Hareketi'nin temsilcilerinin ve diğer sosyal kurumların hiç vakit geçirmeden anlaşmazlığa son verme üzerine yaptığı çağrılar kendi sonuçlarını vermiştir. 200'den fazla kişinin hayatına mal olan çatışma durdurulmuştur.

1990 yılının yaz ayında Kırgızistan komünistleri de muhafazakâr ve reformcu kanatlara ayrılmaya başlamışlardır. Aynı yılın Ekim ayında demokratik şekilde düşünen milletvekilleri kendi fikirlerini reforma göre çıkarma teşebbüsünde bulunmuşlardır; fakat parlamento başkanı, aynı zamanda Kırgızistan Komünist Partisi'nin Başkanı olan A. Masaliyev onların muhalif hareketini önlemeyi başarabilmiştir. Yüksek Şura'nın 350 milletvekilinin hepsinin içinden sadece 114 milletvekili reform yaparak iyileştirme fikrine taraftar olmuşlardır. Böyle şartlarda Kırgızistan Demokratik Hareketi'nin üyeleri siyasî açlık grevini ilân etme kararı almışlardır. 22 Ekimde başlayan 11. toplantıda siyasî açlık grevine katılanlar aşağıdaki taleplerini ortaya atmışlardır: Yüksek Şura Başkanı A. Masaliyev'in kendi makamından istifa etmesi, Cumhurbaşkanlığı yönetim kurulu sisteminin getirilmesi, çok partili sistem için imkanların verilmesi, Komünist partisinin yönetici parti statüsünün kaldırılması, Oş hadiselerinin siyasî açıdan değerlendirilmesinin zarureti vb. Bu politik tedbirleri reformcu milletvekilleri parlamentonun içinden desteklemişlerdir. Böyle tedbir halkın siyasî faaliyetini de, parlamento içi iktidar kavgasını da canlandırmıştır. Kırgızistan Cumhurbaşkanlığı görevi için yeniden teşkil edilen seçimler zamanında Komünistlerin lideri A. Masaliyev'in adaylığı seçimden geçmemiştir.

Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin son turunda demokratik fikirlere sahip milletvekilleri kendi adaylarını desteklemek için milletvekillerinin çoğunluğunu ikna etmeyi başarabildiler. 27 Ekim 1990'da gerçekleştirilen seçimlerde parlamento oy çoğunluğuyla Kırgızistan Bilimler Akademisi'nin Başkanı, fizikçi, bilim adamı, akademik Askar Akayev'i Kırgızistan'ın ilk cumhurbaşkanı olarak seçmiştir. Bundan sonra Kırgızistan Demokratik Hareketi parlamento binasında siyasî açlık grevi tedbirini durdurmuştur. Ülke yönetimi gelişmenin demokratik yolunu tercih edince Kırgızistan'da siyasî durum daha iyi yönde değişmiştir. Kasım 1990'da Kırgızistan "Sovyet, Sosyalist" kelimelerinden kurtulmuştur ve Kırgız Cumhuriyeti olmuştur. 15 Aralık 1990'da Kırgızistan Yüksek Şurası "Egemenlik" beyannamesini kabul etmiştir.

Kırgızistan'da çok partili sistem için şartlar sağlanmıştır. Kırgızistan'ın bağımsızlığı için mücadele veren liderler ve siyasî teşkilâtlara yönelik iktidar tarafından yapılan takipler sona erdirilmiştir. Kırgızistan Demokratik Hareketi'nin ortak başkanlarından biri 1991'de

Cumhurbaşkanlığı Kurulu-İstişare Teşkilâtı'nın üyesi olmuştur. 5 Şubat 1991'de başkentin tarihî ismi yeniden kazandırılmıştır ve Frunze şehrinin ismi Bişkek olarak değiştirilmiştir.

17 Mart'ta SSCB'nin bütün ülkelerinde referandum yapılmıştır, bu referandumda esas itibarıyla yeni nitelikte Sovyetler Birliği'nin korunması meselesi sunulmuştur. Kırgızistan'ın %94'ü yenilenmiş Birliğin korunması için oy vermişlerdir. O zaman bu davranışı A. Akayev de desteklemiştir. Fakat aynı zamanda Moskova tarafından bir merkezden idare eden kati yönetime meyilli olan federasyon temelinden farklılık gösteren konfederasyon hakkında fikirler geniş olarak yayılmıştır. Nisan 1991'de A. Masaliyev'in yerine Kırgızistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi Birinci Sekreteri olarak D. Amanbayev seçilmiştir. Yönetim kurulunun değişmesine rağmen komünistler Moskova'nın bir merkezde idare eden iktidarın yönüne koyma politikasını yapmayı sürdürmüşlerdir. Onlar 1916 yılındaki millî-kurtuluş hareketinin 75. yıldönümüne ithaf edilen faaliyetlerin yapılmasına karşı çıkmışlardır. 3 Haziran 1991'de Sokuluk ilinin Asılbaş köyünde Kırgızistan Demokratik Hareketi ve "Aşar" Hareketi'nin girişimleriyle 1916 yılındaki Kırgız halkının millî-kurtuluş kahramanları anma mitingi düzenlenmiştir, arkasından mitingin katılımcıları Bişkek-Balıkçı-Karakol ve Bişkek-Narın-Torugart istikametiyle mülteci-isyancıların Çin'e gittikleri yolda yürüyüş yapmışlardır.

19-23 Ağustos 1991'de Kırgızistan Komünist yöneticileri Moskova'daki anayasaya aykırı hükûmet darbesine destek vermişlerdir. Fakat Cumhurbaşkanının önderliğindeki Kırgızistan'ın yeni yönetimi, demokratik teşkilâtlar ve kamuoyu anayasaya aykırı şekilde teşkil edilen "Devlet Komitesinin Sıkı Yönetimine" açıkça karşı çıkmışlardır. Ülkenin ilk yöneticilerinden biri olan Meclis Başkanı Medetkan Şerimkulov anayasaya aykırı kuruluşa karşı çağrıda bulunmuştur. 23 Ağustos'ta Cumhurbaşkanı A. Akayev resmî olarak Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'na müracaat etmiş ve hükûmet darbecilerine karşı direnmek için uluslararası yardım istemiştir. Fakat o zaman Kırgızistan Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan dünya topluluğu şeklinde tanınıyordu.

Bağımsız Kırgızistan

31 Ağustos 1991'de Kırgızistan Yüksek Şurası "Devlet Bağımsızlığı Hakkında" beyanname çıkarmıştır ve bu beyanname gereğince Kırgızistan resmî olarak bağımsız devlet ilân edilmiştir. Bu gün şimdi "Bağımsızlık günü" olarak kutlanmaktadır. 1991 yılının Eylül ayında totaliter ideoloji ve anayasaya aykırı hükûmet dairesi yapma teşebbüsünü biraz erkenden destekleyen ve eski resmî politik teşkilât olan Kırgızistan Komünist Partisi meclisin kararıyla kendi faaliyetlerini durdurmuştur, onun mülkiyeti ise tamamen devlet mülkiyetine geçmiştir. Cumhurbaşkanı A. Akayev'in önderliğindeki demokratik şekilde düşünen siyaset adamları resmî olarak Komünist Partisi üyeliğinden ayrıldıklarını ilân etmiş ve parti kimliklerini iade etmişlerdir.

12 Ekim 1991'de Cumhurbaşkanı A. Akayev genel ve Cumhurbaşkanlığı için (alternatifsiz) tek dereceli genel seçime çıkmış ve seçmenlerin oylarının çoğunu almıştır. 29 Kasım 1991'de Kırgızistan'ın Sovyet dönemi sonrası ilk Başbakanı Nasirdin İsanov trafik kazasında hayatını kaybetmiştir. Başbakan olarak Tursunbek Çıngışev seçilmiştir.

8 Aralık 1991'de Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya Başkanları Belovej anlaşmasını imzalamışlardır ve SSCB bünyesinden çıkmalarını beyan etmişlerdir. 22 Aralık 1991 yılında Kırgızistan Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) kurulmasıyla ilgili antlaşmayı imzalamıştır. 25

Aralık'ta SSCB Başkanı Mihail Vasiliyeviç Gorbaçev kendi görevinden istifa ettiğini açıklamak zorunda kalmıştır. SSCB'nin fiili dağılması barış yoluyla gerçekleştirilmiştir. 1991 yılının Aralık ayı sonunda birçok ülke (ABD, Türkiye, vb.) Kırgızistan'ın devlet bağımsızlığını tanımıştır.

Uluslararası İlişkiler

1 Şubat 1992'de Bişkek şehrinde ABD kendi Büyükelçiliğini ilk kez açmıştır. 28 Şubat'ta Türkiye Büyükelçiliği açılmış, daha sonra Çin, Rusya, Almanya Büyükelçilikleri açılmıştır. 2 Mart 1992'de Birleşmiş Milletler Teşkilâtı Genel Asamblesinin IV. Toplantısında Kırgızistan oy birliğiyle bu teşkilâtın üyeliğine kabul edilmiştir. Kırgızistan'ın bağımsızlık yılları içinde onun egemenliğini dünyanın 135'ten fazla devleti tanımıştır. 100'e yakın devlet Kırgızistan ile diplomatik ilşikiler kurmuştur. Bişkek'te 20'ye yakın ülkenin Büyükelçilikleri ve temsilcilikleri açılmıştır (88 tane diplomatik misyonlar ve uluslararası teşkilâtların temsilcilikleri). Günümüzde dünyanın 20'den fazla ülkesinde Kırgızistan'ın Büyükelçilik ve temsilcilikleri faaliyet göstermektedir. 1992 yılında Kırgızistan Ekonomik İşbirliği Teşkilâtı, UNESKO ve diğer uluslararası kuruluşların üyesi olmuştur. 1998 yılında ülke Dünya Ticaret Teşkilâtı'na girmiştir. 1996 yılından itibaren "Şanhay Forumu"nun üyesi olmuştur (şimdi-Şanhay İş birliği Teşkilâtı).

UNESCO'nun desteğiyle Kırgızistan'da ve başka ülkelerde "Manas" destanının 1000. yıldönümü (1995) ve Oş şehrinin 3000. yıldönümü gibi büyük çaptaki kültürel faaliyetler düzenlenmiştir.

Birleşmiş Milletler Teşkilâtı Genel Asamblesi'nin 52. Toplantısı'nda Kırgızistan'ın önerisi ile 2002 yılının Dağlar Yılı olarak ilân edilmesiyle ilgili karar alınmıştır. Aralık 2001 yılında New York'ta Kırgızistan Başbakanı K. Bakiyev'in de katılımıyla Dağlar Yılı faaliyetleri üzerine resmî tanıtım gerçekleştirilmiştir.

Bağımsızlık Yıllarında Siyasî Tarih

Sovyet Dönemi sonrası Kırgızistan anayasasının kabul edilmesi için Cumhurbaşkanının başkanlığında özel komisyon kurulmuştur. 1992 yılında siyasî partilerin ("Erkin (Özgür) Kırgızistan" "Ata Meken (Atayurt)" partileri) temsilcileri ve partisiz bilim adamları tarafından incelenerek hazırlanan anayasanın çeşitli alternatif projeleri yayımlanmıştır. Anayasanın resmî projesi ilk alternatif projelere göre hazırlanmış ve kamu müzakeresine sunulmuştur. Müzakereye on binlerce insan katılmıştır ve onların görüşleri dikkate alınarak proje tamamlamış ve bundan sonra özel toplantının müzakeresine sunulmuştur. 5 Mayıs 1993'te Kırgız Cumhuriyeti'nin yeni anayasası kabul edilmiştir ve bu anayasada Kırgızistan bağımsız demokratik cumhuriyet olarak ilân edilmiştir. 30 Ocak 1994'te Kırgızistan'da 1991 yılının Ekim ayında seçilmiş olan Cumhurbaşkanının yetkilerinin yeni anayasanın şartlarına uygun olarak kanunileştirilmesi için referandum düzenlenmiştir. Referandumun sonuçlarına göre halk 1996 yılına kadar birinci süre için seçilmiş olan Cumhurbaşkanı A. Akayev'e destek vermiştir.

Yeni sembollerin kabul edilmesiyle ilgili konular çözüme kavuşmuştur. 3 Mart 1992'de Cumhuriyet Yüksek Şurası verilen oyların çoğunluğu oluşturması üzerine bugünkü kızıl bayrağı (yüze yakın örneğin içinden) tasvip etmişlerdir (bayrak projesinin sahipleri; bilim adamı S. İptarov, ressamlar B. Cayçibekov, C. Matayev, mimarlar M. Sıdıkov, E. Aydrbekov). 18 Aralık 1992'de Yüksek Şura'nın

toplantısında Kırgızistan'ın yeni millî marşı kabul edilmiştir. Millî marşın metnini Kırgız Cumhuriyetinin halk şairi C. Sadıkov ve Ş. Kuluyev yazmışlardır, müziğini ise besteciler K. Moldobasanov ile N. Davlesov bestelemişlerdir. Kırgızistan'ın arması 14 Ocak 1994'te (projenin sahipleri A. Abdrayev ve S. Dubanayev'dir) kabul edilmiştir. Bütün bu devlet sembollerinde eski komünist sembollerinin karakteristikleri (orak çekiç, beş yıldız, Markist-proletar şiarlar) bulunmamaktadır.

1993-1994 yılları arasında hükûmet ile muhalif grupların ortasında mecliste üretimin malî sorunları, altının satılması ve diğer meseleler üzerine sürekli sebepli sebepsiz tartışmalar çıkmıştır. 13 Aralık 1993'te T. Çıngışev'in hükûmeti Yüksek Şura'nın başbakana verdiği güvensizlik oyundan sonra istifa etmek zorunda kalmıştır. 1994 yılının Eylül ayında Yüksek Şura Toplantısı'nın işlerine katılmayı 140'a yakın milletvekilinin toplu reddetmesinin neticesinde ülkede meclis krizi kaçınılmaz olmuştur. 5 Eylül'de Apas Cumagulov hükûmeti politik krizi neden göstererek istifasını vermiştir. Yeter görülen çoğunluğun bulunmamasından dolayı Yüksek Şura Prezidyumu 13 Eylül 1994'te olağanüstü toplantıyı gerçekleştirmemiştir. Cumhurbaşkanı kararı gereğince 22 Ekim 1994'te anayasada gösterilen bir meclis sisteminin yerine parlamentoda iki meclis sistemini kurmayla ilgili meseleler kamu müzakeresine sunularak ikinci referandum yapılmıştır. Referendumda parlamentodaki bir meclis sisteminin iki meclis sistemine değiştirmesiyle ilgili mesele oy verenlerin çoğu tarafından desteklenmiştir. Yasama Meclisi için milletvekillerinin sayı oranı 35 kişi, Halk Temsilcileri Meclisi için 70 kişi olarak (17 Ekim 1998'de yapılan referandumdan sonra başka dağıtım şekli olmuştur: Halk Temsilcileri Meclisi için 45 milletvekili, Yasama Meclisi için 60 milletvekili, bunun içine parti listesinden seçilen 15 milletvekili de dahildir) tespit edilmiştir.

Yüksek Şura 12. Toplantısı'nda kendisini resmî olarak dağıtmasa da, 5 Şubat 1995 tarihi için yeni parlamento seçimleri belirlenmiştir. O gün yeni iki meclis sistemi için seçimlerin ilk turu gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda ilçe ve il şuraları için seçim yapılmıştır. 1995 yılının Mart ayının sonunda bağımsız Kırgızistan'ın çok partili koşullarında ilk kez seçilen Yüksek Şuranın Yasama Meclisi ve Halk Temsilcileri Meclisi kendi işlerine başlamışlardır. Halk Temsilcileri Meclisi'nin ilk Başkanı olarak A. Matubrayimov, Yasama Meclisi'nin Başkanı olarak M. Çolponbayev seçilmiştir. Eski muhalif milletvekillerinin birçoğu yeni parlamentoya girememişlerdir, bunda yürütme kuvvetleri tarafından yapılan çeşitli engeller büyük rol oynamıştır.

24 Aralık 1995'te ülkede alternatifli temele dayanan erken Cumhurbaşkanlığı seçimleri gerçekleşmiştir. Bu seçimlere Cumhurbaşkanı A. Akayev, Komünistlerin önderi A. Masaliyev, herhangi bir partiye üye olmayan eski Meclis Başkanı M. Şerimkulov katılmıştır. Sıcak politik tartışmalar ve müzakereler ve yürütme kuvvetlerinin seçmenlerin üzerinde yaptığı baskı ortamında geçen seçimlerin seyrinde A. Akayev'in adaylığı seçmenlerin oylarının çoğunu almıştır ve o, müteakip süre için Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Cumhurbaşkanın teşebbüsüyle 10 Şubat 1996'da Kırgızistan'ı güçlü Başkanlık idaresine dayanan ülke haline getirmek için anayasaya biçok esaslı değişlikler sunulmasının neticesinde bir referandum daha yapılmıştır. Eğer 1996 yılının Şubat ayında devlet Başkanı yeni hükûmetin kuruluş

projesini parlamentonun onaylamasına sunmak zorunda olup, artık Başkan parlamentonun onayı olmadan hükûmetin bünyesini kendisi belirleyebilir. Parlamentonun diğer yetkileri de sınırlandırılmıştır.

1998 yılının Mart ayında Başbakan Apas Cumagulov'un başında olduğu hükûmet istifasını vermiştir ve yerine fizik bilgini akademik Kubanıçbek Cumaliyev'in başkanlığı altında yeni hükûmet gelmiştir. Bu hükûmet ancak birkaç ay çalışmış ve Rusya'daki Ağustos krizinin da neden olduğu mali kriz yaşanmıştır. Aralık 1998'de C. İbrayimov'un başkanlığında yeni hükûmet kurulmuştur. Bu hükûmet ülke ekonomisini kalkındırmak ve teşkilâtlı cinayetleri azaltmak için birçok kesin tedbirler almıştır. Fakat gelecek için hazırlanan hareketler ve plânlar onun ölümünden dolayı uygulanmamıştır. Yarım sene sonra başbakan olarak "Birimdik (Birlik) " Partisinin başkanı A. Muraliyev tayin edilmiştir. Aralık 2000'de bu süreye kadar Çu vilâyetinin valisi olarak çalışan K. Bakiyev hükûmet başkanı olmuştur. Bağımsızlığın 10 yıl içinde (1991-2001) hükûmet 8 kez el değiştirmiştir.

1998 yılının Mayıs ayında Cumhurbaşkanı A. Akayev anayasada yeni değişikliklerin yapılması üzerine teşebbüslerde bulunmuştur. 2 Eylül 1998'de o, beş mesele üzerine Ekim ayında referandum gerçekleştirme teklifini halka açmıştır. Bu meseleler gelecekteki iki meclis sistemli parlamentonun yapısal değişiklikleriyle ile ilgili meseleler idi. Milletvekilliği dokunulmazlığını sadece milletvekilliği çerçevesinde sınırlama, toprakların özel mülkiyet haline getirilmesi, kanunun onaylanmasının yasaklanması, yanı sıra bütçe popülizminin gayricaüz olması. Bir de Yüksek Şura Yasama Meclisi'nin 60 milletvekilinden parti listesine göre 15 milletvekilinin seçilmesi teklif edilmiştir. Bütün resmî öneriler toprakların özel mülkiyet haline getirilmesiyle ilgili ve diğer açılardan muhalif görüşlerin olmasına rağmen 17 Ekim 1998'de gerçekleşen referandumda seçmenler tarafından desteklenmiştir.

20 Şubat 2000'de Yüksek Şuranın iki meclisinde de bölge ve parti listesine göre seçimler yapılmıştır. Parti listesine göre yapılan seçimlere 9 parti ve 2 seçim koalisyonu katılmıştır. Seçim bölgelerindeki seçimlerin seyri 2000'den fazla yerli ve yaklaşık 250 yabancı gözlemci tarafından kontrol edilmiştir. AGİT'in temsilcileri seçimlerin çeşitli bölgelerde kaba aksaklıklarla geçtiğini belirtmişlerdir. Meclislerin 1. oturumlarında onların Başkanları belirlenmiştir. A. Erkebayev Yasama Meclisi Başkanı, A. Börübayev ise Halk Temsilcileri Meclisi Başkanı olarak seçilmiştir.

Kırgız Cumhuriyeti'nin anayasası gereğince 20 Ekim 2000 yılında Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmıştır. Birçok muhalif liderler A. Akayev'in Cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılmasını eleştirmişlerdir ki, onun anayasaya göre sadece iki kez üst üste seçilme hakkına sahip olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fakat bu mesele üzerine devlet anayasa mahkemesi daha seçim kampanyasından önce şöyle karar almıştır: Bu hükümde Cumhurbaşkanı A. Akayev'in ülkenin Sovyet dönemi sonrası ilk anayasasının kabul edilmesinden sonra sadece bir kez seçildiği ve Cumhurbaşkanlığına talip olarak katılma hakkına sahip olduğu kararlaştırılmıştır. 19 kişi alternatifli seçimlere adaylığını koyma arzusunu bildirmişlerdir, onların içinden 6 talip kanunlar göz önünde bulundurularak bütün denetleme ve sınamalardan geçmişlerdir. Ayrıca Merkezi Seçim Komisyonu tarafından kurulan Dil Bilimi Komisyonu tarafından da sınav yapılmıştır (Devlet dili, yani Kırgız dili üzerine adayların eğitimiyle ilgili sınav) ve adayların ismi seçim listesine geçirilmiştir. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin gidişatında 12639

kişi gözetmenlik yapmıştır, bunların içinden 6748 kişiyi adayların vekilleri oluşturmuştur, 5287 kişi hükûmet teşkilâtlarından olmayan insanlardı, 268 kişi yabancı ülkelerin temsilcileri, 266 kişi de parti ve sosyal kurumların temsilcileri, 10 kişi basın-yayın temsilcileri idi. Seçimin sonuçlarına göre A. Akayev'in adaylığı katılan seçmenlerin oylarının %74.4'ünü almıştır ve o, yeni bir süre için Kırgızistan Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. "Ata Meken (Atayurt)" Partisi'nin Başkanı O. Tekebayev seçmenlerini oyunun %13.9'unu almıştır, iş adamı A. Atambayev %6.02'ini, Halk Partisi'nin Başkanı M. Eşimkanov %1.09'unu, Yasama Meclisi milletvekili T. Bakiroğlu %0.97'sini, avukat T. Akunov %0.68'ini almıştır.

2001 yılından itibaren yerli Köy Şurası'nın hakları genişletilmiştir (Şehir tipindeki kasaba ve köylerin idare muhtariyeti kuruluşları). Aralık 2001'de alternatifli yerli idare muhtariyeti başkanlığı seçimleri yapılmıştır.

Güvenlik Sorunları

Kırgızistan 1992 yılında kendi Silâhlı Kuvvetlerini kurmuştur. 29 Mayıs 1992 yılında "Kırgızistan'ın topraklarında yer alan eski Sovyetler Birliği'nin askerî birlikleri, şubeleri ve müesseselerini yargı yetkisi altında ele geçirme hakkında" Cumhurbaşkanının kararı çıkmıştır. Bugün Kırgızistan Silâhlı Kuvvetlerinin kuruluş günü olarak sayılmaktadır. Savunma işleriyle ilgilenen Kırgız Cumhuriyeti'nin Devlet Komitesi 1993 yılında Savunma Bakanlığı olarak yeniden teşkil edilmiştir. Silâhlı Kuvvetlerinin Başkomutanı ülkenin Cumhurbaşkanıdır. Genel Kurmay Başkanlığı aynı zamanda ülkenin Cumhurbaşkanı tarafından organize edilen ve yönetilen devlet güvenliğinin ana meseleleri koordinasyonu üzerine Emniyet Kurumu vazifesini görmektedir.

15 Mayıs 1992 yılından itibaren Kırgızistan Ortak Güvenlik Anlaşması'nın üyesi bulunmaktadır (şu anda BDT'nin 6 ülkesi onun üyesidir). 1992 yılından itibaren AGİT'nin üyesidir. 1992 yılından itibaren NATO ile iş birliği yapmaktadır (daha detaylı olarak "Dünya Barış Uğrunda Ortaklıklar" programının çerçevesinde). 1999 yılının başlarında ülkenin içinden Rusya'nın sınır birliklerinin son bölükleri çıkarılmıştır.

Bağımsızlığın sekizinci yılında, 1999 yılının Temmuz-Ekim ayları arasında kendilerini "Özbekistan'daki İslâmi Hareket'in üyeleri" olarak ilân eden, fakat çeşitli milletlere mensup Müslüman askerlerin temsilcilerinden oluşan ve Afganistan'ın Taliban rejimi ve "El-Kaide" teşkilâtı tarafından desteklenen uluslararası teröristler Kırgızistan'ın güneyindeki Batken'in dağlık bölgelerine sızmışlardır. Onlar ülkeyi ağır manevî ve maddî kayıplara uğratmışlardır. Bu silâhlı çatışmalarda 28 Kırgızistan vatandaşı ölmüştür ve devlet hazinesinden ise 400 milyona yakın som (Kırgız para birimi) harcanmıştır. Bu şekildeki askeri çatışmalar 2000 yılı içerisinde de yer almıştır. Batken ve Celal-Abad vilâyetlerinde uluslararası teröristlere karşı mücadelelerde Kırgızistanlı 34 ordu mensubu yok olmuştur. Kırgızistan devleti silâhlı terörizme karşı savaşta toplam 833 milyon som sarf etmiştir.

2001 sonbaharında Kırgızistan uluslararası terörizme karşı savaşta dünya toplulukları ile faal şekilde iş birliği kurmuştur. Aralık ayında Kırgızistan'ın teşebbüsleriyle Bişkek'te uluslararası terörizme

karşı savaşmanın sorunları ve bölgesel güvenlik üzerine uluslararası konferans gerçekleştirilmiştir (AGİT'in himayesi altında). 2001 yılının Aralık ayından itibaren Kırgızistan Afganistan'a anti-terörist operasyonlar teşkil etme hedefiyle ABD ve başka müttefiklerine "Manas" havaalanın ve Kırgızistan java sahasının kullanmalarına izin vermiştir.

A. Siyasî Gelişmeler ve Dış Politika

Kırgızistan'ın Diplomatik İlişkileri / Prof. Dr. Asan S. Ormuşev [s.485-491]

Kırgız-Kuveyt Üniversitesi Rektörü /Kırgızistan

Yüzyıllarca sürmüş ilginç bir tarihi geçmişe sahip olan Kırgızlar, Orta Asya'nın eski halklarından biridirler. Oluşumlarının erken devrelerinde bile, komşu devletlerle diplomatik ilişkiler kurmaya çalışmışlardır. Eski Türklerin diplomatik ilişkilerine, ilk defa, seyyah olan Budist hacı Syuan Tszanya'nın (602-644) eserlerinde yer verilmiştir. Söz konusu seyyah tanık olduğu bu ilişkilerden, "Suy-e-Şuy - tüm komşu ülkelerden gelen tacirlerin toplanma yeri" olarak bahsediyordu. O, ayrıca Türklerin komşuları ile olan diplomatik ilişkilerinin iyi düzeyde olduğunu yazıyordu. Syuan Tszanya oralardan geçtiği zaman hep, birkaç elçinin Türk Hanı'nı ziyaret ettiğini görürdü; Tan İmparatorluğu'ndan Çin büyükelçisi ile Gaoçan'dan (Doğu Türkistan) gelen elçiler, Türk Hanı'na mektuplar getirdiler ve itimatnamelerini sundular. Bunun üzerine ziyafet meclisi düzenlendi. Bu arada, hanın yanında tercümanlar da görev yapıyorlardı.[1]

Yenisey Kırgızlarının Çin devleti ile ilk diplomatik ilişkileri konusunda, ilginç bilgilere, akademisyen B. B. Bartold'un emsalsiz eserlerinde de rastlamak mümkün: "Kırgız diye adlanan devletin başında, 5-6. yüzyıllarda, "ajo" unvanını taşıyan bir yönetici bulunuyordu." Devlet memurları 6 sınıfa ayrılıyorlardı. Ordunun başında, bakan konumundaki 20 üst düzey memur bulunuyordu. 15 hükümet memuru ise mahkeme, maliye, vergilerin toplanması işleri ile diğer devletlerle olan ilişkileri yönetiyorlardı.[2] Bartold daha sonra 648 yılında, kudretinin zirvesine ulaşan Çin'de, Kırgızların ilk elçiliklerini açtıklarını yazıyor. Kırgız elçileri, imparatorun bizzat kendisi tarafından kabul ediliyorlardı. Şibotsyuy Elteber başkanlığındaki Kırgız elçiliği, Çinlilerden yüksek rütbeler aldı. Kırgız devleti, Orta Asya'nın tamamı gibi biçimsel olarak Çin İmparatorluğu'na katıldı. Kırgız yöneticileri, imparatorluğun himayesinden yararlanarak göçebeler arasında daha güçlü konuma geldiler. Devlet askeri güçlerinin tekemmülü başladı.[3]

Göçebe boylar, ilerleyen yıllarda birleşmeye başlayarak Orta Asya'nın hemen hemen bütün topraklarını sınırları içine alan Büyük Kırgız Hanlığı'nı kurdular. Ancak ne yazık ki, tarihi kaynaklarda, Kırgız diplomatik ilişkilerinin sonraki gelişimi konusunda, bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber, "Manas" destanı gibi tükenmez bir hazinede, "Manas'ta elçilerin kabul edilmesi"[4] olayından bahsedilmektedir.

Tüm bu delillere dayanılarak, 10-12. yüzyıllarda, Kırgızların, diğer devletlerle diplomatik düzeyde sıkı ilişkilerinin bulunduğunu tespit etmek mümkün.

Rusya'daki ilk Kırgız elçiliği tarihinin ayrı ayrı sayfalarına, akademisyen B. M. Ploski ile doçent D. B. Saparaliyev'in eserlerinde rastlanıyor. Bu yazarlar, Rusya ile diplomatik ilişkilerin kurulması konusundaki ilk adımın, Kırgız devleti tarafından atıldığını ileri sürerler. Kırgız halkının,

Petersburg'daki ilk resmi elçileri, Abdrahman (Karıganbay) Alkuçakov ve sade halk menşeli Şergazi oldular. Rusya'daki ilk Kırgız elçiliği ise, Kuzey Kırgız boylarından ünlü Tınay Bay'ın oğlu Atake-Batır tarafından kuruldu.

1785 yılında Abdrahman Alkuçakov başkanlığındaki ilk Kırgız elçileri, Rus Sarayı'nda, yabancı bağımsız bir devletin temsilcisi olarak, yüksek düzeyde kabul edildiler.[5]

Sonuç olarak, ilk Kırgız-Rus diplomatik ilişkileri başarıyla gerçekleştirildi. Atake Batır yönetimindeki Kırgızlara, Rus İmparatorluğu'nun himaye garantisi verildi. Böylece, Kırgızlar ile Ruslar arasındaki ilk diplomatik ilişki, kurulmuş oldu.

1990 yılında bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya Cumhuriyetleri (eski Sovyet Cumhuriyetleri), egemenliklerini üstlenmekle beraber siyasi, ekonomik ve hukuki sorunlarla karşı karşıya geldiler. Genç Kırgız Cumhuriyeti, 1990 yılından başlayarak, uluslararası alanda ilk serbest diplomatik adımlarını atmaya başladı.

Ancak bağımsızlığın ilk yıllarında, dış politikanın oluşturulmasında, özellikle ilkelerinin ve öncelikli yönlerinin saptanmasında, ayrıca profesyonel diplomatların hazırlanmasında bazı zorluklarla karşılaşıldı.

Çağdaş bir dış politika oluşturulması ve yürütülmesi gibi ciddi sorunların çözülmesi, Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in karşısında önemli bir görev haline geldi. Şöyle ki, Kırgızistan gibi egemen bir devletin, dış ülkelerde, hak ettiği gibi yüksek düzeyde temsil edilmesi gerekirdi. Özellikle, siyasi, ekonomik alanlarda oluşturulan, ayrıca kültürel, tarihi bağlarla ortaya çıkan karşılıklı ilişkilerin göz önünde bulundurulması, diğer ülkelerde yaşayan veya geçici olarak oralarda bulunan Kırgız vatandaşlarının menfaatlerinin korunması lazımdı. Bağımsız Kırgızistan'ın diplomasi tarihi, Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in yürüttüğü dış politika ile yakından ilgilidir. Bu nedenle makalemizde, cumhurbaşkanının, uluslararası alanda gerçekleştirilen kusursuz diplomatik faaliyetlerdeki önemli rolünden bahsetmeye çalışacağız. Ülkenin ilk cumhurbaşkanı olan Askar Akayev'in aktif diplomatik çabaları sonucu, Kırgızistan Cumhuriyeti'ni, bağımsızlığının ilk aylarında Türkiye Cumhuriyeti (24 Aralık 1991), Avustralya (26 Aralık 1991) ve Amerika Birleşik Devletleri (27 Aralık 1991) gibi üç büyük devlet tanıdı.[6]

Genç cumhuriyetimiz, diplomatik alanda ortaya çıkan çeşitli sorunlara rağmen, uluslararası topluluğa girmeyi başardı. Geçen on yıl boyunca, Kırgızistan Cumhuriyeti'ni 160 devlet tanıdı. Bunlardan 120 devletle diplomatik ilişkiler kurulurken, 61 ülkenin diplomatik temsilcilerine de, ülkemiz tarafından itimatname verildi.[7]

Kırgızistan bugün, yabancı ülkelerle olan ilişkilerini, 22 diplomatik temsilciliği aracılığı ile sürdürüyor. Bunlardan üçü İstanbul, Frankfurt ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde baş konsolosluklar, üçü ise New York, Cenevre ve Viyana'daki uluslararası teşkilatlarda bulunan daimi temsilciliklerimizden oluşuyor.[8]

Kırgızistan'ın ilk cumhurbaşkanı A. Akayev, diplomasi alanında önemli bir kadro politikası yürüttü. Akayev, en üst düzey diplomatik makamlar için, egemen Kırgızistan Cumhuriyeti'nin yetenekli, kendi meslek alanında ün yapmış, ileri görüşlü ve etkin çalışmalar yapabilecek hazır elemanlarını öne çıkardı. Örneğin, Kırgızistan'ın Lüksemburg'daki ilk büyükelçilerinden biri, dünyaca ünlü Kırgız yazar, politikacı, eski Sovyetler Birliği'nin Lüksemburg büyükelçisi Çıgız Terekuloviç Aytmatov oldu. Kırgızistan'ın İngiltere Büyükelçiliği'nin başına felsefe doktoru, eski Dışişleri Bakanı, diplomat, politikacı Roza İsakovna Otunbayeva atandı. Kırgızistan'ın Ankara (Türkiye) Büyükelçiliği'ne ise, ünlü film yönetmeni, gazeteci Telemş Okeyev getirildi. Kırgızistan'ın Rusya Büyükelçisi de A. Nanayev'dir.

Almanya'ya Kırgızistan eski Başbakanı, ünlü bir politikacı olan Apas Jumagulov gönderildi.[9]

ABD ve Çin'de ise profesyonel diplomatlar olan D. J. Atabekov ve M. S. İmanaliyev göreve başladılar.

Geniş çaplı ön hazırlık ve örgütleme çalışmaları sonucu, cumhurbaşkanlığı bünyesinde, iyi ayarlanmış ilişkileri, iletişim servisi, doğrudan bağlantıları ve bilimsel analiz merkezi olan güvenilir, güçlü bir dış politika karargahı kuruldu.

Dış politikada izlenen bu tür bir strateji, Kırgızistan'a, diplomatik ilişkilerini, uluslararası toplulukta geniş kabul gören hukukun genel ilkeleri doğrultusunda yürütmesi için büyük olanaklar sağlıyor.

Bütün bu başarılar, Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in kişisel diplomatik nitelikleri sayesinde elde edildi.

Cumhurbaşkanının uluslararası topluluk içinde sergilediği tavırları ve dünya liderleri ile kurduğu iletişim tarzı, onun büyük yeteneklere sahip olduğunu gösteriyor. Cumhurbaşkanı Akayev'in karakterindeki bu çizgiler, acaba nereden geliyor? Askar Akayev eski Kırgız örf ve adetlerine bağlı olarak yaşanan bir köyde yetişti. Büyüklere saygı göstermeyi, küçükleri sevmeyi, başarılara sevinmeyi, başkalarının ve yakınlarının emeğine saygı duymayı öğreten bilge aksakalların denetimi altında büyüyen Askar Akayev, bu tür üstün insani değerlerle donatılarak hoşgörülü bir karaktere sahip oldu.

Askar Akayev'in, güçlü kişiliğinin de burada kaydedilmesi gerekir: O, her zaman iletişime açıktır, insanlara sempatisi vardır, pozitif enerji yüklüdür.

Tüm bu yıllar içinde büyük hassaslığı, uysallığı ve sonsuz nezaketi ile diplomatik bir ağırlık kazandı. Ünlü Amerikalı zengin işadamı D. Rockfeller, onun çocuksu, samimi yüz ifadesini fark ederek şöyle söylemiştir: "Eldorado'nun aradığı şeyi ben, Akayev'in yüzünde buldum."[10]

Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in yürüttüğü diplomasi hep, onun stratejik amaçları; idealleri, barışın güçlendirilmesi programları, iyi komşuluk ilişkileri, komşu devletlerle karşılıklı anlayış ilkeleri doğrultusunda gelişmiştir. O, Tacikistan'daki kardeşler arası savaşın bir an önce durdurulması

ve anlaşmazlığın barışçıl yollarla çözülmesi yönünde ilk adım atanlardan biridir. Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in teşebbüsü ile Mayıs 1997 tarihinde, başkent Bişkek'te, Tacikistan Cumhurbaşkanı Emmomali Rahmanov ve Tacik halkı muhalif grup lideri Sair Abdullo Nuri arasında, Birleşmiş Milletler özel temsilcisi, Rusya temsilcisi bayan T. Mihaylova ve İran'ın Kırgızistan büyükelçisi K. Tavasolli'nin de katılımı ile bir görüşme düzenlendi.[11] Akayev, söz konusu dostluk görüşmesinde, tarafları, incelikli konu olan milli meseleleri acele etmeden, silahsız ve kansız olarak, duygusallıktan uzak, barış yolu ile, karşılıklı olarak temas halinde, sabırla çözülebileceği konusunda ikna edebilmişti. Bişkek görüşmesinin, Tacikistan'daki çatışan tarafların kendi aralarında barış görüşmelerine başlamaları için bir hareket noktası oluşturduğunu, cesaretle söyleyebiliriz.

Rusya ile çok yönlü ve planlı işbirliğinin geliştirilmesi ve mevcut ilişkilerin derinleştirilmesi, Kırgızistan için, her iki halkın tarihsel ve kültürel ortaklığı, geleneksel dostluk bağları, güvenlik, siyasi, ekonomik, bilimsel-teknik, kültürel, insani ve diğer alanlardaki ortak menfaatleri açısından büyük önem arz ediyor. Rusya, daha önce de olduğu gibi, dünyanın önde gelen büyük devletlerinden biri, "G-8'ler"in üyesi olarak kalmaya devam ediyor.

İki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler, 20 Mart 1992 tarihinde kuruldu. 10 Haziran 1992 tarihinde ise, Kırgızistan Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu, iki ülke arasında işbirliğine hukuki zemin hazırlayan dostluk, işbirliği ve karşılıklı yardımlaşma konusunda bir anlaşma imzaladılar. Günümüze kadar, ikili ilişkiler konusunda, dünyanın başka hiçbir ülkesi ile olmadığı kadar muazzam anlaşmalar (140'tan fazla anlaşma ve sözleşme) yapılmış ve halen de yapılmaktadır.[12]

26 Mart 1996 tarihinde, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev, Kırgız-Rus ilişkileri tarihinde iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasından bu yana ilk defa, Rusya'ya resmi ziyarette bulundu.

Ziyarette, iki ülke arasındaki karşılıklı, her iki tarafın da menfaatine uyan, dostça işbirliğinin ilk sonuçları elde edilmeye başlandı. Ziyaret sırasında Akayev, Rusya'nın üst düzey yöneticileri ile, dönemin Devlet Başkanı Boris Yeltsin, Başbakan Viktor Çernomırdin, Dışişleri Bakanı Yevgeni Primakov ve diğer resmi yetkililerle görüştü.

Kırgızistan, kendi dış politikasında Kafkas devletleri olan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile, karşılıklılık esasına dayanan çok yönlü işbirliğinin geliştirilmesine özel olarak önem veriyor. Bölgedeki askeri-siyasi durumla ilgili olarak objektif bazı nedenlerden dolayı, ilk yıllarda, bu devletlerle olan ilişkiler aktif olarak yürütülemedi. Burada, Kırgızistan'ın, Azerbaycan ile Ermenistan arasında Dağlık Karabağ konusunda çıkan anlaşmazlığın çözülmesi için gösterdiği barış çabalarını hatırlatmak yerinde olur. Söz konusu çabalar, Kırgızistan'ın saygınlığının artmasına neden oldu.

Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in, Nisan 1997 tarihinde Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'a yaptığı ilk başarılı resmi ziyaret sonucu, bu ülkelerle olan ikili ilişkilerin yeni bir düzeye taşınmasına olanak sağlandı. Ticari-ekonomik ilişkilerin aktifleştirilmesi amacıyla, Bakü'de Ticari Temsilcilik, Tiflis'te ise birkaç ayrı görevi daha bulunan bir temsilcilik açıldı.

Oluşturulan hukuk temeli, ekonomik işbirliğinin devam ettirilmesine ve daha da geliştirilmesine olanak sağlıyor. Kırgızistan, söz konusu ülkelerle, ama çoğunluğu Azerbaycan'la olmak üzere, 70 adet ikili anlaşma ve sözleşme imzalamış bulunuyor. Kırgızistan Azerbaycan'la, İslam Konferansı Örgütü, Ekonomik İşbirliği Örgütü ve Türk Zirvesi kapsamında da işbirliği içerisindedir. Ermenistan'la Kolektif Güvenlik Anlaşması çerçevesinde partneriz. Ermenistan partnerliğini, Kırgızistan'ın güneyinde, Batkensk'te gerçekleşen olaylar sırasında, ülkemize askeri-teknik yardım göndererek pratikte de kanıtlamıştır.[13]

Kırgızistan'ın Moldova, Ukrayna ve Beyaz Rusya ile olan ilişkileri düzenli ve süreklidir. Cumhurbaşkanı Akayev'in Haziran 1996 tarihinde Moldova ve Ukrayna'ya yaptığı resmi ziyaretler sırasında, ikili ilişkilerin hukuksal temeli daha da genişletildi. Kırgızistan'ın Moldova ile imzaladığı anlaşma sayısı 20'den fazla olduğu halde, Kırgız-Ukrayna diplomatik ilişkilerinin temeli, 60'tan fazla anlaşma ve sözleşmeden oluşuyor. Bu durum, ekonomik işbirliği için Kırgızistan-Ukrayna hükümetleri arası bir komisyonun kurulmasına neden oldu. Komisyonun ilk toplantısı, 31 Temmuz 1997 tarihinde, Ukrayna'nın başkenti Kiev'de düzenlendi.

1997 yılında, Kırgızistan Başbakanı, Meclis Başkanı ve çeşitli bakanlık ve teşkilat yöneticileri de Ukrayna'yı ziyaret etti.

Beyaz Rusya ile olan işbirliği de aktif bir şekilde devam ediyor. Söz konusu ülke ile diplomatik ilişkiler 21 Ocak 1993 tarihinde kuruldu. Aynı yılın Mart ayında başkent Minsk'te Kırgızistan Cumhuriyeti Büyükelçiliği açıldı. Bir süre sonra Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te, göreve başlayan Beyaz Rusya Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Daimi Temsilciliği, 1998 yılında büyükelçilik statüsü aldı.[14]

Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in yürütmekte olduğu dış politikanın esas görevlerinden biri, öncelikle komşu ve kardeş Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri ile eski zamanlara dayanan geleneksel dostluk ilişkilerinin korunması ve güçlendirilmesidir.

Söz konusu komşu devletler, eski zamanlardan başlayarak bölgenin doğal zenginliklerini, sularını, otlaklarını, ormanlarını, dağlarını ve yollarını ortak olarak kullanıyorlar. Eski Sovyetler Birliği zamanında da tek bir ekonomi bölgesini oluşturan bu cumhuriyetler, elektrik enerjisi, doğal gaz, kara ve demiryollarını, su kaynakları ve meraları merkezi bir sistemle ortak kullanıyorlardı.

Kırgızistan'ın, Kazakistan ve Özbekistan'da büyükelçilikleri, Türkmenistan'da ise ticari temsilciliği bulunuyor. Bişkek'te Kazakistan Büyükelçiliği faaliyet gösteriyor.

Ekonomik tek bir alanın oluşturulmasının özel bir değeri var. Üç devlet; Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan 30 Nisan 1994 tarihinde imzaladıkları bir anlaşma ile Orta Asya Ekonomik İşbirliği'ni (OAEİ) kurdular.[15] Söz konusu teşkilat ekonomik bir çok problemi çözmekle uğraşıyor. Şöyle ki, bu tür komşu ülkeler arasında siyasi ve ekonomik bazı konularda çözülemeyen bir takım sorunlar ortaya çıkıyor. Örneğin, Kırgız meralarının, sularının, elektrik enerjisinin Özbek doğal gazının, Kazak

demiryollarının ortak kullanımı gibi. Ayrıca, sınır meseleleri, gümrük ve vize konuları da sorun yaratabiliyor.

Demokratik gelişiminin henüz başlangıç aşamasında olan Kırgızistan, bir yandan bütün haklara sahip bir süje olarak uluslararası topluluğa girmenin yollarını ararken, diğer yandan da ciddi uluslararası tecrübe edinmeye çalışıyor. Bu açıdan bakıldığında, Kırgızistan'ın, dünyanın en önemli merkezlerinden biri olan Birleşmiş Milletler'e üye olması, bağımsızlığının oluşturulması yolunda atılan ciddi bir adımdır.

Kırgızistan, Birleşmiş Milletler bünyesinde yer alan BM Kalkınma Programı (UNDP), BM Nüfus Fonu (UNPFA), BM Çocuk Fonu (UNİCEF), BM Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı (UNESCO), BM Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR), BM Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), BM Çevre Programı (UNEP), Dünya Sağlık Örgütü (IHO), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) gibi diğer özel program ve örgütler ile sıkı bir işbirliği içerisindedir.

Kırgızistan BM çalışmaları arasında, siyasi ve sosyal-ekonomik çıkarları ile ulusal güvenlik sorunlarının çözülmesi yolundaki çalışmalara özel olarak önem vermektedir. Bunlara örnek olarak, "Manas Destanı"nın bin yılının kutlanması, BM himayesi altında başkent Bişkek'te düzenlenen Afganistan Barış Konferansı, Orta Asya'nın Nükleer Silahlardan Arındırılmış Bölge ilan edilmesi, "İpek Yolu Diplomasisi" doktrinini saymak mümkün.

"İpek Yolu Diplomasisi", BM Genel Kurulu toplantısının resmi bir belgesi niteliğinde 17 Eylül 1998 tarihinde, BM üyesi 185 devletin katılımı ile kabul edildi.[16] Söz konusu devletlerin çoğunluğu, Kırgızistan cumhurbaşkanının bu teklifini olumlu karşıladılar. Teklifin bu şekilde yankı bulmasının nedeni, "İpek Yolu Diplomasisi" sadece Kırgızistan'ın değil, tüm uluslararası topluluğun tamamının yararına olacağı inancı idi.

Bu açıdan ele alındığında, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Akayev'in yürüttüğü dış politikanın ürünü olan "İpek Yolu Diplomasisi" bölgenin bir çok problemlerinin çözümüne yeni bir bakış açısı getiren, tamamen güncel ve yerinde bir teşebbüs olarak karşımıza çıkıyor. Kırgız Cumhurbaşkanı'nın öğretisinde yer alan karşılıklı yarar ilkesi, eşit partnerlik esası, ayrıca ülkelere tanınan Basra Körfezi, Akdeniz ve Hint Okyanusu'ndaki deniz limanlarına serbest girebilme olanağı, üçüncü binyılın değer ve kıstaslarına da uygun olmaktadır. Son derece anlamlı olan bu teklif Rönesans, Uyanış Çağı veya günümüz ortak Avrupa Evi kurulması anlayışı ile benzeşiyor ve bütün dünya için, küresel anlamda yeni tarihsel bir sürecin kendine özgü başlangıcı olma özelliğini taşıyor.

Kırgız elçiliklerinin yabancı ülkelerde gösterdikleri faaliyetleri, burada, özel olarak kaydetmek gerekir. Bu konuya, Kırgızistan Dışişleri Bakanı M. S. İmanaliyev'in bir konuşmasında geniş olarak yer verildi: "Elçilik aygıtının dış ülkelerdeki rolü, her şeyden önce, ekonomi politikasının yürütülmesi - yabancı yatırımın teşvik edilmesi, uluslararası ekonomik örgütler, şirket ve firmalarla ilişkilerin genişletilmesi ile ilgilidir. Tecrübeler, güven kazanmanın ve bölgede güvenliğin güçlendirilmesi, devletin toprak bütünlüğünün korunması, tartışmalı konuların barışçıl yollarla çözümlenmesi için ortak

hareket etmenin ne kadar önemli olduğunu gösteriyor."[17] Dışişleri Bakanı açıklamasında ayrıca, tek bir büyükelçiliğin birkaç ülkede itimatname alarak faaliyet gösterme olanağına sahip olmasının, örneğin Viyana Büyükelçiliği'nin ülkeyi, sadece Avusturya'da değil, Çek, Slovak, Macaristan Cumhuriyetleri ile İsrail'de ve ayrıca Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ile BM'nin Viyana şubesinde de temsil etmesinin, genç cumhuriyet açısından uygun olduğunu belirtmişti.

Cumhurbaşkanı tarafından yürütülen iyi ayarlanmış, hümanizm, hoşgörü, barış içinde yan yana yaşama, iyi komşuluk ve dostluk ilişkileri gibi yüce değerlerin pekiştirilmesine yönelen, çok yönlü olarak ve dengeli bir şekilde dünya ülkeleri ile işbirliğine yanaşmakla karakterize edilen bir dış politika sayesinde, Kırgızistan, uluslararası alanda geniş ölçüde rağbet görerek ekonomik ve siyasi destek kazandı.

Kırgızistan Cumhurbaşkanı Avrupa devletlerinde defalarca, resmi, gayri resmi ve iş ziyaretleri düzenledi.

Örneğin, Akayev 5-9 Nisan 1992 ve 12-14 Eylül 1999 tarihlerinde Almanya, Haziran 1994 tarihinde Fransa, 2-5 Mart 1999 tarihinde İtalya, Ocak 1999 tarihinde iş ziyareti, 2001 yılında ise resmi bir ziyaret için Avusturya, 1997, 2000 yıllarında İsviçre, Mayıs-Haziran 1994 tarihinde Belçika Krallığı'nda bulundu.

Kırgızistan, dış politika faaliyetlerinin batı cephesinde, koşulsuz ve uzun vadeli üstünlüğü, dünyanın büyük devleti, uluslararası politikada kilit role sahip olan Amerika Birleşik Devletleri'ne veriyor.

Esas teknik dış yardım, ABD ile Uluslararası İşbirliği Ajansı kanalı ile gerçekleştiriliyor.1994-1999 yılları arasında, Kırgızistan'a gönderilen teknik yardım miktarı 170 milyon doları aşmıştır. Bu kanalla gerçekleştirilen programlar çerçevesinde, Kırgızistan'da, ABD'nin Bişkek Büyükelçiliği ile sıkı bağlantı içerisinde olan 38 Amerikan örgüt ve şirketi faaliyet gösteriyor.[18]

Mayıs 1993 ve Temmuz 1997 tarihlerinde, ABD'ye iş ziyaretlerinde bulunan Kırgızistan Cumhurbaşkanı Akayev, Başkan Bill Clinton ve Başkan Yardımcısı Al Gore'un yanı sıra ABD Kongresi'nin ileri gelen üyeleri ile görüştü. Ziyaretler sırasında ayrıca, ABD işadamları ile görüşmeler gerçekleştirildi. Kırgızistan Cumhurbaşkanı'nın sonuncu ziyareti, ikili ilişkilere yeni ivme kazandırdı.

Avrupa ülkelerinden Almanya ile geliştirilen işbirliği ilişkilerinin, Kırgızistan dış politikasının önemli ve uzun vadeli bir parçasını oluşturmaktadır. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin temeli, 3 Şubat 1992 tarihinde atıldı.

Almanya, Kırgızistan'la çok yönlü ilişkiler kurma niyetinde ciddi olduğunu göstermek için, 12 Eylül 1992 tarihinde, başkent Bişkek'te büyükelçiliğini resmi olarak açtı. Kırgızistan'ın Almanya Büyükelçiliği ise 1995 yılında faaliyete başladı.[19]

Bu yıllar içinde taraflar, ikili ilişkilerin ortam ve dinamizmine olumlu etkide bulunan yüksek seviye de dahil çeşitli düzeylerde, karşılıklı olarak ziyaretlerde bulundular.

Bu ziyaretlerin genel olarak siyasi amacı, iki taraflı siyasi diyaloğun yeni gelişim aşamasını kalite açısından gözden geçirmek, Almanya'nın Kırgızistan'da gerçekleştirilen demokratik değişimler ile piyasa reformlarına verdiği desteği ifade etmek, tarafların çok yönlü, karşılıklı yarar esasına dayanan işbirliğine istekli ve hazır olduklarını göstermekti. Almanya'nın şu ana kadar toplu olarak Kırgızistan'a yaptığı yardım, 160 milyon Alman Markı tutarındadır.

Kırgızistan'dan ihraç edilen malların büyük bir kısmını, kıymetli ve yarı kıymetli metaller ile bunlardan hazırlanan eşyalar, bakır parça veya kırıntıları, pamuk lifleri oluşturuyor. Almanya'dan ise tercihen çeşitli teçhizat, araba, optik cihaz ve malzeme, tıbbi teçhizat, içki ve içecekler ithal ediliyor.

Askeri konularda iki ülke arasındaki işbirliği fark edilir bir şekilde aktifleşti. Almanya Savunma Bakanlığı, Kırgızistan Silahlı Kuvvetleri'nin maddi ve teknik açıdan donanımının iyileştirilmesi, somut askeri uzmanlık alanlarında milli subayların yetiştirilmesi konusunda ülkemizle işbirliği içerisindedir. 1994 yılı devresinde 30'dan fazla Kırgız subay, Almanya'nın Bundeswehr askeri tesislerinde eğitim gördü. Halihazırda 5 Kırgız subay Almanya yüksek askeri okullarında eğitimini sürdürüyor.

Fransa, İngiltere, İtalya, İsviçre, Belçika, Lüksemburg ve Avusturya ile ikili ilişkilerin geliştirilmesinin, Kırgızistan açısından büyük önemi var. Söz konusu Avrupa ülkelerinden İsviçre ve Avusturya, Kırgızistan'la sıkı işbirliği içerisindedirler.

Büyük çoğunluğu yardım niteliğinde olmakla beraber, İsviçre ile mali-teknik konulardaki ilişkiler, en gelişmiş alan olarak kalmaya devam ediyor. İsviçreli üç hükümet dışı örgüt Caritas, Helvetas ve Interkooperation tarafından gerçekleştirilecek, ülkenin çeşitli bölgelerindeki yerel koşullar, tarım, rafine sanayii, orman tarımı ve diğer sosyal alanlar göz önüne alınarak ve iyi düşünülerek hazırlanmış programlar bulunuyor. İletişim Bürosu tarafından gerçekleştirilen söz konusu program, maddi-teknik açıdan temin edilmesi ve uygulamada eşgüdümün sağlanması için, 1997 yılında İsviçre Mali ve Teknik Alanlarda İşbirliği Eşgüdüm Bürosu'na devredildi.

İsviçre, ikili ilişkilerin devam ettiği süre içinde Kırgızistan'a, 67.7 milyondan fazla İsviçre Frankı tutarında yardım yaptı. Bunlardan 33 milyonu mali, 28 milyonu ise teknik yardım niteliğinde olmaktadır.[20] İsviçre'nin yaptığı mali yardım sayesinde, Kırgızistan'da 1999 yılının Mart ayında düzenlenen nüfus sayımı başarıyla sonuçlandırılarak uluslararası gözlemcilerden olumlu not alındı.

İsviçre, Kırgızistan'daki enerji, tarım ve orman tarımı, küçük ve orta çaplı ticaret, bunların dışında sağlık, eğitim ve kültür gibi alanlara olan ilgisini saklamıyor. Çuy eyaletinde, şu ana kadar 4 santral inşa edilmiş, Narın eyaletinde ise bir santralin inşası bitmek üzeredir. Burada verimliliğin artırılması ve ürünün doğadaki değişimlere karşı dayanıklı duruma getirilmesi için çalışmalar yürütülüyor. Celalabad eyaletinde, bölgede büyük rağbet gören mobilya üretiminde kullanılan ceviz ormanlarının korunması projesi gerçekleştiriliyor.

Askar Akayev son yıllarda, her yıl İsviçre'nin Davos kentinde düzenlenen Dünya Ekonomi Forumu toplantılarına aktif bir şekilde katılıyor. Kırgızistan Cumhurbaşkanı 2001 yılı başlarında (25-27 Ocak), Davos'ta hemen hemen 3 mesai günü içerisinde, 25 iş ve dostluk görüşmesine katıldı.

Bunlardan 6'sı, İsviçre, Polonya, Bulgaristan, Makedonya devlet bakanları ile, 2'si ise Japonya ve Norveç Başbakanları ile üst düzey görüşmeler idi.[21] Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in aktifliği, hazırcevaplığı, diplomatik özellikleri sayesinde, dünyanın önde gelen uluslararası örgüt liderleri Kırgızistan'a saygı ile yaklaşıyor ve bağımsız genç cumhuriyetle ilişki kurmaya çalışıyorlar.

Kırgızistan, Avusturya, Danimarka, İspanya gibi diğer Avrupa Birliği üye devletleri, Kuzey Avrupa ülkeleri, ayrıca Merkezi ve Doğu Avrupa ve Baltık Cumhuriyetleri ile de iki taraflı ilişkilerini geliştirmeye çalışıyor. Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in, Kasım 1998 tarihinde Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti, Ocak 1999 tarihinde bir iş ziyareti olarak Avusturya, Kasım 1999 tarihli Danimarka ziyaretleri sayesinde, Kırgızistan'ın söz konusu ülkelerle olan ikili ilişkilerinin aktifleşmesi bekleniyor.

Kırgızistan dış politikasının önemli ve öncelikli çizgilerinden birini de, güçlü bir ekonomiye, dünya piyasasına çıkmak için elverişli ticari ulaşım yollarına sahip olan, ayrıca bölgenin siyasi iklimine hakim durumda bulunan Türkiye Cumhuriyeti ile, çeşitli planlar çerçevesinde, parçalı ve dengeli olarak yürütülen işbirliği oluşturmaktadır.

Ankara Hükümeti, bağımsızlığını ilan ettiği ilk günden itibaren Kırgızistan'ı, Orta Asya'daki önemli partneri olarak görüyor. Türkiye Cumhuriyeti Kırgızistan'ın devlet bağımsızlığını tanıyan (18 Aralık 1991) ve onunla diplomatik ilişkiler kuran (24 Aralık 1991) ilk devlet olma özelliğini taşıyor.

Halihazırda iki ülke arasındaki ilişkileri prensip olarak düzenleyen temel belgeler, 24 Ekim 1997 tarihinde, Kırgızistan Cumhurbaşkanı'nın Türkiye'ye resmi ziyareti sırasında iki ülke cumhurbaşkanı tarafından imzalanan Ebedi İşbirliği ve Dostluk Hakkındaki Anlaşma ile 1 Haziran 1999 tarihinde, Askar Akayev'in Türkiye'ye resmi ziyareti sırasında, "Kırgızistan ve Türkiye: Birlikte 21. Yüzyıla" sloganı ile imzalanan, emsalsiz siyasi belge niteliğinde olan iki ülke cumhurbaşkanının ortak açıklamasıdır.[22]

İki ülke arasındaki karşılıklı işbirliğinin siyasi temeli, 10 yıllık bir süre için öngörülen sağlam hukuki zemin üzerine oturtulmuş bulunuyor. Siyasi, ticari-ekonomik, finansal, banka, eğitim-bilim, kültürel, turistik, ulaşım ve iletişim alanlarında 70'ten fazla sözleşme imzalanmıştır.

"Kırgızistan ve Türkiye: Birlikte 21. Yüzyıla" ortak açıklaması, karşılıklı işbirliğinin, iki ülkenin, uluslararası alanda müttefik ilişkileri çerçevesinde birbirilerine siyasi destek vermelerini sağlama nihai hedefini taşıyan, stratejik partnerliğe ulaşılmasını öngören uzun vadeli çizgilerini belirledi.

Küreselleşme ve çok kutuplu dünyanın oluşum süreci, jeopolitik ölçümlerde esaslı değişiklikler yaratmış, Kırgızistan'ın Asya, Asya-Pasifik Okyanusu ve Ortadoğu diplomasi politikasının bazı görevlerini öncelikli duruma getirmiş bulunuyor.

Bugün Orta Asya'da bölgesel mekanizmalara sahip olanlar arasında en aktif ve etkin durumda olanı, 1996 yılında kurulan Şanghay Beşlisi'nden dönüştürülerek 2001 yılında ilan edilen Şanghay İşbirliği Örgütü'dür. Sınır görüşmelerine katılan üyeler, bütün dünyaya, devletler arasındaki karışık sorunları karşılıklı anlayış ortamında, birbirilerinin çıkarlarını gözeterek çözmeye hazır ve muktedir olduklarını gösterdiler. Kırgızistan Cumhuriyeti, forumun mevcut çerçevesi içerisinde, uluslararası

terörizm, dini bölücülük, uyuşturucu ticareti, silah kaçakçılığı, yasadışı göçle aktif olarak mücadele etmek için, ayrıca, ticari, nakliye ve komünikasyon, enerji kaynakları alanlarında özel sektörün gelişimini sağlamak amacıyla bazı teşebbüsleri gerçekleştirme olanağı elde ediyor. Formun sağlam yapısı, burada görüşülen sorunların güncelliği, ABD, Hindistan, İran ve Moğolistan gibi diğer dünya devletlerinin de dikkatini çekmiş, Pakistan örgüte üye olmak istediğini açıklamıştı.

Tarihi, siyasi gerçekliklerin etkisi ile Asya'da, kendileri ile işbirliği yapmanın Kırgızistan için hayati önem taşıdığı esas partnerlerden oluşan bir çevre oluştu. Bunlar, Çin, Japonya, Hindistan, Malezya, İran, Kore, Pakistan ve Yakın Doğu ülkeleridir.

Kırgızistan dış politikasının sadece Asya kanadında değil, tamamında tartışmasız olarak önceliğe sahip olan devlet, ülkemizin, bütün alanlarda kendisi ile karşılıklı işbirliği içerisinde olduğu Çin Halk Cumhuriyeti'dir.

Mayıs 1992 tarihinde, Cumhurbaşkanımız Askar Akayev'in Çin Halk Cumhuriyeti'ne, büyük komşumuzla siyasi ilişkilerin temelini atan ilk resmi ziyareti gerçekleştirildi. Ziyaret sırasında, iki ülke arasındaki ilişkilerin temel prensiplerinin yer aldığı Kırgız-Çin Ortak Bildirisi ile iki taraflı işbirliğine hukuki zemin oluşturan bir dizi anlaşma ve belgeler imzalandı. Akayev'in bu ziyareti, gerçekten de Kırgızistan için tarihi ve siyasi öneme sahip bir olaydı.

26-30 Nisan 1998 tarihinde, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev, Çin Halk Cumhuriyeti'ne ikinci resmi ziyaretini gerçekleştirdi. Ziyaret sırasında, Cumhurbaşkanı Akayev Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Başkanı Jiang Zemin, Çin Halk Temsilcileri Toplantısı Daimi Komitesi Başkanı Li Pen, Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Konseyi Başkanı Chiu Juntsi ile biraraya geldi.[23]

Söz konusu ziyaret sırasında ikili ilişkilerin hukuki alt yapısı daha da genişletildi. İmzalanan 5 belge içerisinde, Kırgızistan Cumhuriyeti ile Çin Halk Cumhuriyeti Arasındaki İşbirliği ve Dostluk İlişkilerinin Bundan Sonra Daha da Geliştirilmesi ve Derinleştirilmesi Hakkındaki Ortak Bildiri ile İki Ülke Arasında Ticari-Ekonomik İşbirliği Anlaşması'nı özel olarak kaydetmek gerekir. Burada ayrıca taraflar arasında, Çin Hükümeti tarafından Kırgızistan'a, 5 milyon yuen tutarında insani yardım yapılması konusunda, mektup mübadelesi gerçekleştirildi.

Kırgızistan dış politikasında öncelikli konuma sahip olan ülkelerden biri de, ülkede gerçekleştirilmekte olan sosyal demokratik reformların esas donörlerinden olan Japonya'dır. 10 yıllık bir süre zarfında Japonya, Kırgızistan'a, yaklaşık 60 milyon dolara tekabül eden 19 ayrı bağış ve toplam 245 milyon dolar değerinde 6 kredi[24] ayırmıştır.

Halihazırda Kırgızistan'da, Japon dili ve kültürü propagandası yürüten Japon Merkezi ile Kırgızistan ve diğer ülkelerde Japon projelerinin gerçekleştirilmesine katılan Japon Uluslararası İşbirliği Ajansı'nın bir temsilciliği faaliyet gösteriyor.

Japonya ile ilişkileri olumsuz yönde etkileyen coğrafi uzaklık, Asya krizi, Orta Asya'daki siyasi düzensizlik gibi faktörlere rağmen, her iki taraf çeşitli alanlarda karşılıklı ilişkileri güçlendirme çabası içerisinde bulunuyor.

Bu durumun kanıtlarından biri de, Kırgızistan ile Japonya arasında ticari ekonomik ilişkileri aktifleştirmek üzere kurulan Kırgız-Japon Ekonomik İşbirliği Komitesi'dir.

Sembolik bir değer taşıyan Hindistan'la olan geleneksel dostluk ilişkilerinin temeli, eski Sovyetler Birliği döneminde atılmış olup, günümüze kadar başarılı bir şekilde süregelmektedir. Kırgızistan ve Hindistan arasındaki mevcut siyasi, ekonomik, kültürel-insani ilişkiler düzeyi, çeşitli diğer alanlarda da işbirliği yapılmasına olanak veriyor.

Birleşik Arap Emirlikleri'nde de, bu ülkede bulunan Kırgız vatandaşlarına çok yönlü hukuki hizmet veren, ayrıca Birleşik Arap Emirlikleri ve diğer Körfez ülkeleri ile olan ticari-ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi işlerini yürüten Kırgızistan Büyükelçiliği bulunuyor. Suudi Geliştirme Fonu, Kuveyt Geliştirme Fonu, Mısır Teknik İşbirliği Fonu gibi artık 10 yıldır çeşitli konularda çok yönlü yardımlar alan ve Arap ülkelerini destekleyen çeşitli fonlarla işbirliğine girilmiştir. "Sosyal Reformlar Cemiyeti" Kuveyt Uluslararası Hayır Örgütü'nün Kırgızistan şubesi faaliyetlerini başarılı bir şekilde sürdürüyor. Ülkemizde Kırgız-Kuveyt Üniversitesi ile Kuveyt kimsesiz çocuklar yurdu tesis edilmiştir.[25]

Sonuç

Sonuç olarak, Kırgızistan Cumhuriyeti'nin dış politika alanında gerçekleştirdiği faaliyetlerin bir an önce yenilenmesi gerekir. Bu yapılırken de, bölgeler ve bölgeler arası alanlarla karşılıklı ilişkiler ve bağımlılık durumundaki değişikliklerin göz önünde bulundurulması gerekir.

Nitekim işbirliğinin temel ilkelerinden olan kendi ekonomik çıkarlarını korumak ve onları öne çıkarmak, uluslararası sorunlarda çoğu zaman esas yer tutar. Bu amaçlar doğrultusunda, öncelikle yakın ve uzak dış ülkelerle olan ikili ve çok taraflı ilişkilerin genişletilmesine, hükümetler arası komisyonların, çeşitli işbirliği alanlarındaki çalışmalarının iyileştirilmesine, bir çok ülkede mevcut olan fahri konsolos müessesesinden aktif olarak yararlanılmasına dikkat edilmelidir.

1 B. B. Bartold, **Kırgız jana KırgızstanTarıhı Boyunça Tandalma Emgekter**, Bişkek 1997.

2 B. B. Bartold, **Kırgız Jana Kırgızstan Tarihi Boyunca Tandalma Emgekter**, Bişkek 1997.

3 **A.g.e.**

4 **Manas**, Frunze 1981, II kitap, 20-30 b.

5 D. B. Saparaliyev, "**Vzaimootnoşeniya Kirgizov s Sosednimi Narodami i s Rossiey v XVIII v.**, Frunze 1987.

6 **Kırgızistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi,** 1991 yılı raporu.

7 **Veçerniy Bişkek,** 24 Ekim 2001.

8 **Slovo Kırgızstana,** 24 Ekim 2001.

9A. S. Ormuşev, **Kırgız Respublikasının Tu'guç Prezidenti Askar Akayevdin Diplomatiyalık işmerd'I'g'** Bişkek 2001.

10 A. S. Ormuşev, **Kırgız Respublikasının Tu'guç Prezidenti Askar Akayevdin diplomatiyalık işmerd'I'g'.** Bişkek 2001.

11 **A.g.e.**

12 K. A. Toktomuşev, **Vneşnyaya Politika Nezavisimogo Kırgızstana,** Bişkek 2001.

13 **Slovo Kırgızstana**.

14 K. A. Toktomuşev, **Vneşnyaya Politika Nezavisimogo Kırgızstana**, Bişkek 2001.

15 S. Pirimbetov, **Tsentral'naya Aziya: Realii i Perspektivı Ekonomiçeskoy İntegratsii**, Moskova 2000.

16 J. Turgunbekov, "Put' k regional'nomu "renessansu" vzaimodeystviya", **Slovo Kırgızstana,** 10 Mayıs 2000.

17 **Slovo Kırgızstana**, 14 Ekim 2001.

18 K. A. Toktomuşev, **Vneşnyaya Politika Nezavisimogo Kırgızstana,** Bişkek 2001.

19 A. S. Ormuşev, **Kırgız Respublikasının Tu'guç Prezidenti Askar Akayevdin Diplomatiyalık İşmerd'I'g,** Bişkek 2001.

20 "Vse blije Şveytsariya", **Slovo Kırgızstana**, 12 Nisan 2001.

21 Kırgızstan v Davose: **Slovo Kırgızstana**, 26-30 Ocak, 1-2 Şubat 2001.

22 A. S. Ormuşev, **Kırgız Respublikasının Tu'guç Prezidenti Askar Akayevdin Diplomatiyalık İşmerd'I'g** Bişkek 2001.

23 K. A. Toktomuşev, **Vneşnyaya Politika Nezavisimogo Kırgızstana**, Bişkek 2001.

24 **Veçerniy Bişkek**, 31 Mayıs 2001.

25 **Kırgızistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi**. 2000 yılı raporu. A. Osmonaliyev, "Vektor Vneşney Politiki", **Slovo Kırgızstana**, 28 Ağustos 2001.

Kırgızistan Cumhuriyeti'nin Dış Politikasına Genel Bakış / Zakir Chotoev [s.492-506]

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türkiye

Giriş

Yetmişdört yıllık yaşamını tamamladığında, iktisadi ve siyasi krizlere karşı dayanamayan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin, 31 Aralık 1991 yılında resmen dağılması, 15 yeni bağımsız devletin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sovyetler Birliği'nin bir cumhuriyeti statüsünde bulunan Kırgızistan 15 Aralık 1990'da egemenliğini ve 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.

1991'de bağımsızlığı yeni kazanan Kırgızistan, artık Moskova'nın direktiflerini uygulamak yerine, iç ve dış politikaların belirlenmesi bakımından tek başına sorumlu olup, çağdaş ve demokratik bir düzeni kurma çabalarına girişmiştir. Kırgız Cumhuriyeti adını alan bu yeni devletin, ilk dış politika faaliyetleri Kırgızistan'ın bağımsız ve egemen bir devlet olarak uluslararası toplum tarafından tanınmasına yöneliktir. Böylece, Kırgız Cumhuriyeti'nin, 2 Mart 1992'de Birleşmiş Milletler üyeliğini kazanmasıyla, uluslararası ilişkilerin yürütülmesi bakımından ilk başarısını gösterdiği görülmektedir.

Bir Orta Asya ülkesi olan Kırgızistan, Rusya aracığıyla Avrupa, Arap-Müslüman, Fars ve Çin gibi dört kültürel uygarlığın birleşme noktasında bulunarak, jeo-politik ve jeo-ekonomik açıdan kuzey ve güney, doğu ve batı bölgeler arasında bir bağlantı köprüsü niteliğini taşımaktadır.

SSCB'nin dağılması, Orta Asya'da güçler dağılımının değişmesiyle birlikte, bölgenin siyasi, kültürel ve iktisadi bakımdan dışa açılmış hale geldiği görünmektedir. Bu durum, Kırgızistan için çeşitli alanlarda ikili ve çok taraflı işbirliğin gelişmesi konusunda, elverişli ortamı yaratmakta olup ülke güvenliğini göz önünde bulundurarak, esnek ve dengeli bir dış politikayı izleme zorunluluğunu beraberinde getirmektedir. Öte yandan, Kırgızistan dış politikası, uluslararası global ve bölgesel kuruluşlarla işbirliği ilişkilerini geliştirmek suretiyle yeni bağımsızlığını kazanan ve henüz güçlü olmayan devletin iç kalkınma, gelişme ve aynı zamanda çağdaş demokratik toplumu yaratma niyetleri bakımından pragmatik bir eğilim gösterdiği görünmektedir. Bu makalenin esas amacı, on senelik bağımsızlık yaşamını dolduran Kırgız Cumhuriyeti'nin dış politikası ile ilgili genel bilgiler sağlamak ve devletin uluslararası alandaki giriştiği bu faaliyetler hakkında belirli bir yargının oluşturulmasını sağlamaktadır.

Makalede, ülkenin bölgesel jeopolitik durumu, dış politikasına yaklaşımı, iki ve çok taraflı ilişkiler gibi konular incelenerek, Kırgız dış politikasıyla ilgili genel bir değerlendirme yapılacaktır.

1. Kırgız Dış Politikasının Oluşumunda Yer Alan Unsurlar

Kırgız Cumhuriyeti'nin dış politikasının algılanmasını ve değerlendirilmesini kolaylaştırmak için bu politikanın oluşumunu etkileyen ortam, koşullar ve nedenlere değinmekte yarar vardır. Bilindiği gibi her bir devletin dış politikasının belirlenmesinde iç ve dış faktörler yer almaktadır. Böylece, ilk önce Kırgızistan'ın Orta Asya bölgesi çerçevesinde, Kırgızistan'ın jeo-politik durumu incelenecek, daha

sonra ülkenin iç ve dış ortamlarından kaynaklanan sorunlar ve devletin dış politika yaklaşımı ele alınacaktır.

1.1. Kırgızistan'ın Jeo-Politik Durumu

Kırgız Cumhuriyeti'nin toplam yüzölçümü 198.900 km karedir. Kırgızistan, Orta Asya'nın güney-doğusunda bulunmaktadır. Sınır komşuları kuzey ve kuzeybatıda Kazakistan, batıda Özbekistan, güney ve güneybatıda Tacikistan, doğu ve güneydoğuda Çin Halk Cumhuriyeti'dir. Kırgızistan Orta Asya'nın bir parçası halinde olup ülkenin jeo-politik durumunu bu bölgenin eşanlamıyla algılamak mümkündür.

1991'de SSCB'nin dağılması, öteki Sovyet sonrası topraklarında olduğu gibi, Orta Asya'da da güç boşluğu yaratarak yeni jeopolitik koşulların oluşmasına neden olmuştur. Kırgızistan'ın yer aldığı Orta Asya bölgesini, değişik güçlerin hem ekonomik hem de siyasi açıdan kendi etkinlik alanları altına alma niyetleri bulunmaktadır. Bu bölgenin, kuzey ve doğuda Rusya ve Çin, güneyde İran, Pakistan, Afganistan ve batıda Türkiye ve Kafkas ükeleri ortasında yer alması, stratejik açıdan büyük önem taşımasıyla birlikte, ileride de, Avrasya kıtasının geniş topraklarında güçler dağılımının oluşması, Orta Asya ülkelerinde olayların ne şekilde gelişeceğine bağlantılı olmaktadır. Orta Asya, hem coğrafik özelliklerle oluşan bölgenin jeopolitik ortamı hem de ülkelerin sosyo-ekonomik durumu nedenleriyle kendi içinde bir istikrarsızlık potansiyelini taşımaktadır. Bu konuda, ABD başkanının eski Ulusal Güvenlik Danışmanı Z. Brzezinski'nin Orta Asya, Kafkaslar ve Afganistan'ı "Avrasya'nın Balkanları" olarak nitelendirmesi tessadüfi değildir.[1]

Orta Asya'nın bölgesel güvenliği bakımından üç kuşak belirlenmektedir.[2] 'Birinci kuşak'ta ya da 'iç kuşak'ta Orta Asya ülkeleri ve Afganistan yer almaktadır. Bu kuşakta Kırgızistan'ın güvenliği ile ilgili endişeleri bir yandan bölgenin liderlik konumunda yarışan Kazakistan ve özellikle Özbekistan'dan hissedilmesi yanında, öte yandan da Tacikistan istikrarsızlığı ve Afganistan içsavaşından kaynaklanmaktadır. 'İkinci kuşak'ta Rusya, Çin, İran ve Pakistan yer almaktadır. Bu devletler, 'iç kuşak' ülkelerinde etnik azınlık sorunları ve sınır anlaşmazlığından kaynaklanan değişik menfaatler bulundurmaktadır. Orta Asya ülkeleri 'ikinci kuşak' devletleriyle karşılıklı çıkarlar doğrultusunda ve değişik sorun ve anlaşmazlıkların çözülmesinde işbirliği çalışmalarına gitmektedir. Bu ülkeler, ticari ve iktisadi ilişkiler alanında İktisadi İşbirliği Örgütü'nün kurulması gibi ekonomik işbirliği yanında, aralarında bulunan sorunları gidermek niyetiyle, örneğin, sınır anlaşmazlıkları çözülmek amacıyla ve ortak (Afganistan'dan kaynaklanan istikrarsızlık, ekstremist hareketler ve terrörizmin yayılması) tehditlere karşı Şanghay İşbirliği (Şanghay Beşlisi) Örgütü'nün oluşturulması gibi güvenlik alanında da işbirliği çalışmalarına gitmektedir. 'Üçüncü kuşak'ı Orta Asya devletleriyle ilişkileri sürdüren ve bu ülkeler bakımından büyük önemi taşıyan ABD, Türkiye, Batı Avrupalı, Japonya gibi devletler oluşturmakatadır.

Bu devletler ve özellikle ABD Orta Asya'yı dışa açık halde bulundurmak niyetiyle bölge ülkelerinde mümkün olduğu kadar laik, liberal ve demokratik düzenlerin kurulmasını amaçlamakla birlikte, Batı piyasalara serbest ve bağımsız ulaşım yollarıyla iktisadi ve ticari bağların oluşturulmasını

amaçlamaktadır. Mayıs 1993'te Avrupa Birliği'nin Brüksel toplantısında AB Komisyonu tarafından hazırlanan ve Avrupa, Kafkasya ve Orta Asya'yı birbirini tek bir ulaşım sistemine bağlamayı amaçlayan *"TRASEKA"* teknik yardım projesi onaylanmıştır.[3]

Nisan 1997'de ABD Başkanı Bill Clinton tarafından, bu bölgelerin Avrasya kıtası topraklarıyla bütünleşmesini de öngören "İpek Yolu Stratejisi-97", Senato görüşmelerinden geçirilmiştir.[4] Son olarak, bu sistemde Güney Kafkaslar bölgesi özel bir yere sahiptir. Daha açıkça söylersek, Kafkaslar bu sistemin tamamlayıcı bir parçası olup Orta Asya ile tek bir güvenlik alanı oluşturmaktadır.

Böyle karmaşık bir ortamda bulunan ve aynı zamanda askeri ve ekonomik açıdan güçsüz olan Kırgızistan, Orta Asya'nın jeo-politik durumu çerçevesinde hem bölge ülkelerinin davranışlarını hem de büyük devletlerin menfaatlerini göz önünde bulundurarak çok esnek ve dengeli bir dış politikayı izlemek zorundadır.

1.2. Kırgızistan'ın İç ve Dış Ortamlardan Kaynaklanan Sorunları

SSCB'nin dağılmasıyla, Orta Asya'nın küçük bir ülkesi olan Kırgızistan, değişik açılardan güvenlik endişeleri duymaya başlamıştır. Bu endişelerin, büyük ölçüde Çin Halk Cumhuriyeti'nden, Afganistan ve Tacikistan'daki çatışmalardan, son zamanlarda ise bölgesel liderlik mücadelesi sürdüren Kazakistan ve özellikle Özbekistan'ın baskılarından dolayı hissedildiği görülmektedir. Kırgız Cumhuriyeti'nin milli güvenliğiyle ilgili dış sorunlar; 1) Tacikistan'daki istikrarsızlık ortamının Kırgızistan'a yayılması tehdidi, 2) Sınır anlaşmazlığı, 3) Kırgızistan'ın yabancı ülkelerinin doğal kaynaklarına bağımlılığı ve 4) Bölgenin bazı devletlerinin askeri ve siyasi üstünlük gösterme niyetleri olarak özetleyebiliriz.

Bunun yanında, Afganistan ve Tacikistan'dan gelen mülteci sayısının ve uyuşturucu akışının yükselmesi, aşırı dincilik, silah kaçakçılığı ve terörizm olaylarının yoğunlaşması gibi dolaylı sorunların da bulunduğu gözlenmektedir.[5]

1985'ten itibaren belirlenmeye başlayan iktisadi bunalım, Kırgızistan'ın ilk bağımsızlık yıllarında daha da şiddetlenerek ülkenin değişik alanlarına yansımıştır. Sovyetler Birliği zamanında bulunan ekonomik bağların kopması, sosyal ve kültürel alanlara, eğitim ve sağlık sektörlerine merkezi yönetimden cömertçe sağlanan desteklerin kesilmesi, Kırgızistan hükümetini zor durumda bırakmıştır. Böylece, Kırgız Cumhuriyeti'nin ülke güvenliğiyle ilgili ve iç ortamdan kaynaklanan değişik sorunları da ortaya çıkmıştır. Bu sorunları kısaca şöyle sıralayabiliriz: Merkezi ve yerli idarelerin kurumsal yetersizliği; sivil toplumun zafiyeti; ülke ekonomisinin iç yetersizliği; sanayideki yapısal bunalım; GSYİH artışının düşük düzeyde olması; mali istikrarsızlık; ülkede askeri reformların gecikmesi; iktisadi suçların ve yolsuzluk olayların yüksek düzeyi. Aynı zamanda, çok uluslu bir yapı niteliğini taşıyan Kırgızistan'ın, SSCB'nin dağılmasıyla azınlıklar, mülteci ve göç gibi sorunlarla da karşılaştığı görünmektedir.[6]

1.3. Kırgızistan'ın Dış Politikası Yaklaşımı

Kırgızistan dış politikasının ana yönleri, Kırgız Cumhuriyeti'nin anayasa ve yasalarına dayanarak cumhurbaşkanı tarafından belirlenmektedir (Anayasa, m. 46). Dış politikanın uygulanması, devlet başkanı yönetimi altında, *Cogorku Keneş* (Parlamento), hükümet, ilgili bakanlıklar ve diğer devlet kurumlarının önerilerini göz önünde bulundurarak Dışişleri Bakanlığı tarafından yerine getirilmektedir. 15 Eylül 1997 tarihli Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kararnamesi'ne göre, Dışişleri Bakanlığı, devlet dış politikasının bir bütün olarak izlenmesi ve dış politika stratejilerinin hazırlanma ve uygulanması bakımından koordinasyonu sağlamakta görevli bir organ niteliğini taşımaktadır.[7]

Kırgız Cumhuriyeti'nin dış politikası, Anayasa ve Devlet Bağımsızlık Bildirgesi'ne dayanarak, uluslararası hukuk kuralları, BM ve AGİT amaç ve ilkelerine bağlı olarak yürütülmektedir. İç politikanın tamamlayıcı bir uzantısı olan Kırgızistan dış politikası, ülke toplumunun değişik temel menfaatlerini yansıtan milli hedeflerin gerçekleştirilmesine yardımcı olacak, uluslararası alanda uygun ve elverişli ortamın yaratılmasına yöneliktir.[8] Kırgız Cumhuriyeti'nin dış politikasına dayanak oluşturan milli menfaatleri ve ana hedefleri 4 nokta altında toplanmaktadır:

1. Devletin bağımsızlığının ve ülke bütünlüğünün korunması.

2. Ülkenin başarılı sosyo-ekonomik kalkınma ve gelişmesinin sağlanması.

3. Kırgızistan vatandaşlarının hak, özgürlük ve çıkarlarının korunması ve siyasi reformların güçlendirilmesiyle demokratik bir toplumun yaratılması.

4. Ülkenin uluslararası süreçlere ve dünya ekonomik ilişkilerine daha aktif bir şekilde entegre edilmesi.

Kırgızistan dış politikası, genellikle siyasi ve diplomatik araçlar kullanarak dostluk, iyi komşuluk ve karşılıklı çıkarlar esasında sürdürülmektedir. Kırgız Cumhuriyeti'nin milli menfaatlerini sağlamak amacıyla belirlenmiş olan devlet dış politikasındaki temel görevler, aşağıda sıralanmaktadır:[9]

*Bölgesel güvenlik ve istikrarı pekiştirmek;

*Sınır komşusu olan devletlerle iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmek ve Orta Asya bölgesindeki bütünleşme süreçlerini güçlendirmek;

*Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) pekiştirilmesine katkıda bulunmak ve topluluğun siyasi ve ekonomik potansiyelinden yararlanmak;

*Doğu ve Batı ülkeleriyle dostluk ilişkilerini güçlendirmek;

*BM ve onun uzmanlık kurumları, uluslararası evrensel ve bölgesel örgütler, mali ve ekonomik kuruluşlar ile ilişkilerini geliştirmek;

*Gelişmekte olan ülkeler ve geçiş döneminde bulunan ülkeler ile işbirliğini pekiştirmek.

1998'de, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev ve Kırgız hükümeti, dış politikanın öncelik yönlerini belirleyerek ülkenin siyasi, kültürel, eğitimsel, teknolojik ve iktisadi alanlarına bağlantılı uluslararası ve bölgesel işbirliği ilişkilerini geliştirmesini öngören "İpek Yolu Diplomasisi" doktrini

oluşturmuşlardır.[10] Bu doktrin Kırgız dış politikasının yürütülmesi bakımından temel belgeler arasında yer almakta olup ileride daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Yukarıda anılan belge ve hükümlere dayanarak, Kırgız Cumhuriyeti, Kırgızistan'ın iç ve dış güvenliğinin pekiştirilmesi ve ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasının sağlanması yanında, ülkede liberal ve demokratik yapıyı oluşturma ve piyasa ekonomisine dönüşme faaliyetleri için, uluslararası alanda siyasi destek ve işbirliğini geliştirerek, gerekli teknik ve mali yardımları elde etmeye yönelik çalışmalar sürdürmektedir. Kırgız Cumhuriyeti, dış politika çalışmalarını, uluslararası alanda evrensel ve bölgesel nitelikli münasebetler çerçevesinde sürdürmektedir. Kırgız Cumhuriyeti'nin dış politikası, ikili ve çok taraflı ilişkiler aracılığıyla sürdürülürken değişik küme ve alanlar bakımından da bölündüğü gözlenmektedir.

2. Kırgız Cumhuriyeti'nin Yabancı Devletlerle İlişkileri

Kırgız Cumhuriyeti'nin büyük devletlerle ilişkileri Orta Asya bölgesi ile bağlantılı olmaktadır. Bu nedenle, ilk önce, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Rusya Federasyonu (RF) ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin (ÇHC) Orta Asya'da güç dağılımı ile ilgili menfaatleri incelenerek Kırgızistan'ın bu ülkelerle ilişkileri tek tek ele alınacaktır. İkinci alt başlığında Kırgız Cumhuriyeti'nin öteki yabancı devletleriyle ilişkilerine yer verilecektir.

2.1. Kırgızistan'ın Büyük Devletlerle İlişkileri

Orta Asya bölgesinde üç büyük devletin güçler dağılımı ile ilgili menfaatleri biraraya gelmektedir. İki kutuplu dünyanın dağılmasıyla hem siyasi hem ekonomik açıdan önemli ölçüde güçten düşmüş olan Rusya'nın, Amerika Birleşik Devletleri'nin hegemonyasına karşı, gücünü artırmaya devam eden Çin ile yakınlaşmaya gitmesi Washington'u bir ölçüde rahatsız etmektedir. Rusya Federasyonu'un ileride Çin Halk Cumhuriyeti ile uzun vadeli bir ittifağı oluşturma niyetine karşın Çin'in şimdilik sadece kısa dönemli çıkarların bulunması gözükmektedir. Üstelik, ABD'nın ticari ve iktisadi ortağı olan ÇHC, Rusya'nın Amerika'nın yerini alamayacağını da iyice bilerek Moskova ile yakınlaşma süretiyle Washington'dan ek faydaları kopartmaya çalışmaktadır.[11] ABD ise, Rusya ve Çin arasında yer alan ve tampon bölge niteliğini taşıyan Orta Asya'nın dışa açık olması, bu devletlerin olabildiğince, daha laik, liberal ve demokratik yönetimleriyle idare edilmesine önem göstermektedir. Böylece, Washington, Orta Asya devletlerinde istikrarlı ve Batılı eğilimli rejiminin kurulması ve Rusya ile Çin'den daha bağımsız dış politikaların uygulanmasını teşvik etmek suretiyle bu bölgeyi RF ve ÇHC'yi gözetleme ve bu ülkeler üzerinde kendi nüfuzunu artırma alanı olarak hazırlamaktadır. Gerçekten, ABD, RF'nun Orta Asya'daki varlığına karşı çıkmamakta ve sadece Rusya'nın bu bölgede istikrarlığını sağlayabileceğini de anlamaktadır. ABD, belki de ilerideki perspektiflerde Orta Asya'yı, kendi etki alanına alma niyetlerinin bulunmasıyla birlikte, bugünkü aşamada, bölgede Washington nüfuzunun zayıflamaya neden olabilecek devlet ya da devlet koalisyonunun yükselmesini önlemeye çalışmaktadır.[12] Bölgede Rusya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında kurulan 'Şanghay Beşlisi' örgütü ilk önce eski Sovyetler Birliği ülkelerinin ÇHC ile bulunan sınır anlaşmazlıklarının çözülmesini amaçlarken daha sonra ilgili devletler arasında bölgesel güvenlik

çalışmalarını geliştirmeye başlamıştır. Bir yandan, ABD'siz kurulan bu bölgesel güvenlik işbirliği, diğer yandan da Rusya ve Çin ile göreli yakın bağlarda bulunan ve ABD'nin düşmanı olarak bilinen İran'ın bölgeye siyasi ve iktisadi ilişkileri kurarak yayılması da Washington'u çok rahatsız etmektedir. Fakat, buna rağmen, Rusya Federasyonu ve ÇHC'nin Orta Asya'ya ve dolaysıyla kendi ülkelerine İran, Pakistan ve Afganistan'dan kaynaklanan aşırı dinciliğin yayılmasını engelleme niyetleri, ABD ile aynı cephede bulunduğu göstermektedir.

Amerika Birleşik Devletleri ile İlişkiler

Kırgız Cumhuriyeti'nin ABD ile münasebetleri 27 Aralık 1991'de Birleşik Devletleri tarafından Kırgızistan'ın bağımsız bir devlet olarak tanınması ve diplomatik ilişkilerin kurulmasıyla başlamıştır. Bugün bu ülkeler arasında iki taraflı münasebetlerin hukuki temelini 20 belgenin üzerinde imzalanmış olan sözleşmeler oluşturmaktadır. İki ülke arasında ilişkilerin gelişmesi bakımından en önemli anlaşmalar; bu münasebetlerin dayanağı niteliğinde olan ve 26 Ağustos 1992 tarihinde imzalanan 'Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti ve ABD hükümeti Arasında Karşılıklı Anlayış Memorandumu', 'yatırımlara Teşvikler Hakkında Sözleşmesi' ve 'Yatırım Sermayelerin Karşılıklı Korunma Sözleşmesi'dir.[13]

Kırgız Cumhuriyeti'nin Batı'ya yönelik dış politikasında ABD ile ilişkilerine tanıdığı öncelik bu devletin dünyanın tek süper gücü olmasından hem uluslararası barış ve güvenliğin korunması bakımından hem de genç devletlerin demokratik ve liberal yönde gelişiminin desteklenmesinde kilit rolünü oynamasından kaynaklanmaktadır.

Kırgızistan yönetimi, bazı güvenlik endişeleri nedeniyle ABD ile güvenlik işbirliği çalışmalarını südürmektedir. Bu devletin desteğiyle Kırgız Cumhuriyeti Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyine üye olmuştur. NATO'nun 'Barış için işbirliği' programı çerçevesinde ABD ve diğer devletlerin katılımıyla "*Centrasbat*" tatbikatları sürdürmektedir.[14] Aynı zamanda Kırgızistan Birleşik Devletleri'yle 'Dağ koşullarında askeri faaliyetler' programı gibi askeri alanla ilgili değişik konularda çalışmalar sürdürmektedir.

Kırgız Cumhuriyeti, ABD'ye yönelik dış politikasında, ülkede uygulanan sosyo-ekonomik ve siyasi reformların gelişmesi için bu ülkeden gerekli uzmanlık bilgileri almanın yanında teknik ve mali yardımlar da elde etmeyi amaçlamaktadır. İki ülke arasındaki ilişkilerin, devletlerin yüksek yetkili görevlilerinin karşılıklı ziyaretleri sayesinde önemli ölçüde geliştirildiği görülmektedir. Kırgızistan Başkanı A. Akayev'ın Haziran 1997'de ABD'ye yaptığı ziyaret, Washington'un Kırgız Cumhuriyeti'ne ülkede uygulanan reformlarla ilgili olarak verdiği desteğin sağlamlaştırılması bakımından büyük önem taşımaktadır.[15] Bu ilişkiler sayesinde, Kırgızistan ABD'den Birleşik Devletlerin Uluslararası Kalkınma Ajansı (*USAID*) aracığıyla değişik programlar çerçevesinde önemli teknik yardımlar sağlamaktadır. 2000 yılı kapsamında bu ajanstan sağladığı yardımların büyük bölümü, demokratik reformların uygulanması ve piyasa ekonomisinin gelişmesine yönelik olmaktadır. 1992'den itibaren Kırgızistan ABD'nin Tarım Bakanlığı aracığıyla 'Gelişim için gıda' programı çerçevesinde 250 milyon dolara yakın gıda ve buğday yardımını sağlamıştır. Bugün ülkede amerikan yatırımlarının eksikliğinin

hissedilmesine rağmen, Kırgız Cumhuriyeti'nin ABD'den değişik grant, program ve projeler çerçevesinde sağlanan yardımların toplamı 500 milyon doların üzerinde olacağı hesaplanmaktadır.[16]

Washington yönetimi Kırgızistan'a değişik alanlarda destek sağlarken ülkenin liberal ve demokratik yolundan sapmaması konusunda sürekli olarak gözetlemeye çalışmaktadır. ABD, Kırgız Cumhuriyeti'ni öteki Orta Asya devletlerine göre daha demokratik ve liberal bir devlet imajını sürdürebilmesi nedeniyle bölgenin 'demokrasi adacığı' olarak algılamaktadır.[17] Nitekim, 2000 yılının Nisan ayında, Kırgızistan ziyaretinde bulunan ABD Dışişleri Bakanı M. Albright'ın, parlamento seçimleriyle ilgili bazı eleştirileri dile getirmesiyle birlikte Kırgız Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünün korunmasına ABD'nin büyük önem verdiğini ve ülkenin piyasa ekonomisinin ve siyasi reformların gelişmelerine gerekli destek ve yardımların sağlanmasına devam edeceğini belirtmektedir.[18] Bunun bir kanıtı olarak ülkenin sınır güvenliğini pekiştirmek amacıyla ABD tarafından 10 milyon dolar tahsil edilmiştir.

Anlaşıldığı kadarıyla ABD'nin Orta Asya'ya yönelik pragmatik yaklaşımı nedeniyle Kırgızistan Washington için ekonomik öncelik oluşturan ülkeler arasında yer almamaktadır. Böylece, ABD'nin Cumhurbaşkanı seçimleri sonucunda iktidara yeni gelen Bush yönetimi tarafından Kırgızistan'da muhalefet partileri liderlerine uygulanan baskılar nedeniyle ülke yönetimine sert eleştirilerin yönelmesi Amerika'nın Kırgız Cumhuriyeti'ne karşı tutumuyla ilgili bazı kuşkular yaratmıştır. Fakat, Mayıs 2001'de yapılan ABD Senatörü S. Brawnbeck'ın Kırgızistan ziyareti ve Kırgız Dışişleri Bakanı M. İmanaliev'ın Haziran 2001 tarihli ABD ziyareti bu konuda kuşkuları silerek, Kırgız-Amerikan ilişkilerinin istikrarlı bir karakteri taşıdığını kanıtlamaktadır.[19] Nitekim, Afganistan'daki son gelişmeler neticesinde ABD'nin Kırgızistan'da askeri uçak üssünün açılması bu ülkenin Washington karşısında önemini artıracağına ilişkin bir göstergedir.

Çin Halk Cumhuriyeti ile İlişkiler

Kırgız Cumhuriyeti'nin Çin Halk Cumhuriyeti ile ilişkilerine verdiği önem, bu devletin dünya çapında yükselen bir güç niteliğini kazanmasıyla, ülkenin güneydoğu sınır komşusu olmasından kaynaklanmaktadır. Böylece, Kırgızistan'ın Çin'e yönelik dış politikası, dostluk ve iyi komşuluk esaslarına dayanarak iki ülke arasında bulunan sorunların giderilmesi ve değişik alanlarda işbirliği faaliyetlerinin gelişmesini amaçlamaktadır. SSCB'nin dağılmasından sonra, güçlenmeye başlayan Rus-Çin işbirliğine zarar vermemek amacıyla Çin Halk Cumhuriyeti, Orta Asya ülkelerine yönelik siyaseti dikkatli bir şekilde sürdürmeye çalışmakta ve genel olarak bölgeye büyük ilgi göstermemekteydi. Bu konuda, Çin yönetimi, bağımsızlığını yeni kazanan Orta Asya cumhuriyetleriyle süregelen dostluk ilişkilerinin korunması ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bölgede oluşturulan boşluğu doldurma niyetlerinin olmadığı yönündeki görüşleri devamlı olarak tekrarlamaktadır.[20] Fakat, Orta Asya'daki bazı siyasetçiler (Kazakistan ve Kırgızistan'da) Çin'in bu ülkelere tedrici yayılma yaptığını iddia etmektedir. Kırgızistan'daki bu yayılmanın özellikle Çin sınırında bulunan Narın İli'nde hissedilmesi, insanların ÇHC rejiminden kaçarak ülkenin daha liberal ortamına sığınma niyetlerinden kaynaklanmaktadır. Son zamanlarda, Çin'in Orta Asya cumhuriyetleriyle ilişkilerini yoğunlaştırma

eğilimi gözlenmektedir. Bu ilişkiler, daha çok iktisadi alanda odaklanarak gaz ve petrol kaynaklarının ulaştırma projeleriyle ticaret ve bölge yatırımları ile ilgili olmaktadır. Zengin hammadde kaynaklarına sahip olmayan Kırgızistan Çin Halk Cumhuriyeti'yle daha çok ticari bağlarını sürdürürken aynı zamanda bu ülke ile güvenlik alanında işbirliği çalışmaları yapmaktadır. SSCB döneminden kalan ve çözümlenmemiş olan sınır sorunu, 1996'da, "Kırgız-Çin Devlet Sınırı Andlaşması" ve 1997'de "Sınır Bölgelerinde Silahlı Kuvvetlerin Karşılıklı Olarak Azaltılması Andlaşması" imzalanarak sonuca ulaşmıştır. 1996'da Şanghay Toplantısı'nda, beş ülke Rusya, Çin, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında "Sınır Bölgelerinde Askeri Alanda Güven Arttırıcı Tedbirler Andlaşması" imzalanmıştır.[21] İki ülke arasında iktisadi ve ticari alanlarda işbirliği ilişkilerinin gelişmesiyle, Mayıs 1998'de yapılan ÇHC ve Kırgız Cumhuriyeti başkanlarının resmi görüşmelerinde Çin ve Kırgızistan arasındaki münasebetlerin en yüksek dostluk ve komşuluk düzeyine çıktığı belirtilmektedir.[22] 1999'da Kırgızistan'ın güneyinde meydana gelen çatışma olayları sonucunda, Çin bölge sınırında yer alan Sincan-Uygur özerk bölgesindeki ayrılıkçı ve aşırı İslamist hareketlerinden dolayı duyduğu büyük endişeler nedeniyle Kırgız yönetimine acilen askeri malzeme yardımları yaparak bu konuda işbirliği çalışmaları önermiştir.[23] Böylece, Kırgızistan "Şanghay Beşlisi" örgütü çerçevesinde güvenlik alanı bakımından ÇHC ile terörizme karşı işbirliği çalışmaları sürdürmektedir.

Rusya Federasyonu ile İlişkiler

Kırgız Cumhuriyeti'nin yabancı ülkelere yönelik dış politikasında Rusya Federasyonu ile ilişkilerin en önemli yeri aldığı tartışılmazdır. Bu önem, SSCB zamanından kalan sosyo-ekonomik bağların devam etmesi yanında, Rusya'nın bölgede barış ve düzenin korunması bakımından uygulanma gerekli tedbirleri sağlayabilecek en etkili güç olmasından kaynaklanmaktadır.[24]

Kırgızistan'ın Rusya Federasyonu'na yönelik dış politikasını; iki ülke arasında, 1- iktisadi-ticari, toplumsal, teknik-bilimsel, eğitimsel ve kültürel alanlarda ilişkiler; 2- azınlık ve göç sorunları; 3- bölge güvenliği ve askeri-siyasi işbirliği konuları, üzerinde toplamak mümkündür. Kırgızistan'ın, ilk bağımsızlık yıllarında ihtiyaç duyulan mali desteği Rusya'dan sağlandığı görülmektedir. İki ülke arasında bulunan iktisadi ve ticari bağları yeniden canlandırma ve geliştirme çalışmalarının ileride de devam etmesi beklenmektedir. Öte yandan, Kırgızistan ve Rusya halklarının ortak bir dil, kültür ve eğitim ortamında yetişmiş olması nedeniyle, Kırgız yönetimi bu alanlarda Moskova ile bağların kopartılmasını düşünmemektedir.[25] Azınlık ve göç sorunlarına gelince, bugün, Kırgızistan'da toplam nüfusun %15'i oranında Rus kökenli azınlığın yaşaması ve iki ülke arasında hem Rus hem de Kırgız kökenli göçlerin bulunması bu devletlerin ilişkilerinin önemli bir boyutunu oluşturmuştur. Rus kökenli vatandaşların Rusya'da yerleşmek niyetiyle Kırgızistan'ı terk etmesi yanında Kırgızların da çalışmak amacıyla Rusya Federasyonu'na gittiği görülmektedir.[26] Bu göçlerin durdurulması ve düzene sokulması konusunda ve aynı zamanda, Kırgızistan'da kalan Rus azınlığın yaşama ortamının ve Rusya'da çalışan Kırgız vatandaşlarının oturma ve çalışma koşullarının iyileştirilmesine yönelik iki devlet arasında önemli çalışmalar sürdürülmektedir. Kırgızistan'ın Rusya'ya yönelik dış politikasının son ve en önemli boyutunu, güvenlik ve askeri-siyasi işbirliği konusu oluşturmaktadır. İktisadi ve

askeri açıdan bölgenin en zayıf devletleri arasında yer alan Kırgız Cumhuriyeti'nin, ülkenin güvenliği ve toprak bütünlüğü koruma alanındaki sorunların çözülmesinde, daima Rusya'nın desteğini sağlamaya çalıştığı görülmektedir.

Örneğin, Kırgızistan'ın Çin Halk Cumhuriyeti ile sınır sorunlarının çözümlenmesinde Rusya Federasyonu'nun önemli rolü bulunmaktaydı. Aynı zamanda, Afganistan ve Tacikistan'dan kaynaklanan ve Moskova'yı çok rahatsız eden radikal İslamcı hareketlerin, uyuşturucu ve silah kaçakçılığının yayılmasını önlemek amacıyla Kırgızistan ve Rusya'nın bu konuda işbirliği çalışmalarına gittiği görülmektedir.[27] Kırgız yönetimi Rusya Federasyonu ile güvenlik alanında işbirliği çalışmaları iki taraflı ilişkiler yanında Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) bünyesideki 'Ortak Güvenlik Sözleşmesi' ve 'Şanghay İşbirliği Örgütü' çerçevelerinde çok taraflı mekanizma altında da sürdürmektedir.[28] Nitekim, 1999'da Kırgızistan'ın güneyinde meydana gelen Batken olaylarında bu sözleşmelere taraf olan ülke ve özellikle Rusya'dan önemli askeri yardımların sağlanması bu işbirliği çalışmalarının kendisini doğruladığını göstermektedir.

Kırgız Cumhuriyeti, ilk bağımsızlık yıllarında uluslararası alandaki dış politika çalışmalarında yabancı devletler arasında Rusya'ya alternatif olabilecek bir ortağı ya da ortakları arama faaliyetleri için büyük çaba harcamıştır.

Fakat anlaşıldığı gibi dünya devletlerinin pragmatik yaklaşımı nedeniyle, Kırgız yönetimi bu ortaklardan sadece belirli konular üzerinde destek sağlayabildiği için Kırgızistan'ın önemli ölçüde diğer devletlere muhtaç olmadığı görünmektedir. Rusya Federasyunu Orta Asya'dan kısa bir süre çekilmesinden sonra stratejik ve diğer konularda büyük önemi taşıyan bölgeyi yeniden kazanma niyetiyle geri dönmüştür.

Bu bağlamda, Kırgız Cumhuriyeti, ülke güvenliğinin korunması bakımından Rusya'dan başka hiçbir devletin çıkarında olmadığı anlaşılması ve yukarıda bahsedilen konular üzerinde işbirliği çalışmalarının geliştirilmesi nedenlerine önem vererek, Rusya Federasyonu ile devamlı olarak sürdürmekte olan münasebetlerini yoğunlaştığı görünmektedir. 27 Haziran 2000 tarihinde Kırgızistan ve Rusya, iki devlet arasında ilişkilerin resmi statüsünü "stratejik müttefikler ve ortaklar" olarak belirleyen ve karşılıklı önemlerini ifade eden bir Deklarasyonu imzalamışlardır.[29]

2.2. Kırgızistan'ın Öteki Devletlerle İlişkileri

Kırgızistan'ın yabancı devletleriyle ilişkileri, komşu ve bölge devletleriyle demokratik ve ekonomik açıdan gelişmiş ülkeler, Müslüman dünyası ve Uzak Doğu devletleriyle ilişkilerinden oluşmaktadır.

Kırgız Cumhuriyeti'nin Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan'a yönelik dış politikası, dostluk, kardeşlik ve iyi komşuluk ilişkilerine dayanmakta, bu ülkelerle siyasi ve ekonomik işbirliğinin gelişmesini amaçlamaktadır. Kırgızistan'ın bu devletlerle işbirliği çalışmaları 1991'de kurulan BDT yapısı altında (Gümrük Birliği, Askeri İşbirliği vs.) ve 1998'de oluşturan Orta Asya Ekonomik Topluluğu bünyesinde sürmektedir.[30] Orta Asya ülkelerinin tek tür enerjik sisteme bağlı olması (Tacikistan ve

Kırgızistan elektrik, Kazakistan petrol, Özbekistan gaz) ileride bu devletlerin değişik alanlarda işbirliği ilişkilerinin geliştirilmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Fakat Kırgızistan'ın bu ülkeleriyle ortak yönleri bulunmakla birlikte değişik sorunlar da yaşamaktadır. Örneğin, Kırgız yönetiminin gösterdiği gayretler sonucunda Kırgızistan ve Kazakistan ülkeleri arasında sınırların belirlenmesi amacıyla kurulan iki taraflı komisyon bu konuda çalışmalar yapmasına rağmen, Özbekistan yönetiminin bu konudaki Kırgızistan girişimlerine yanaşmamaktadır.[31] Kırgızistan'ın, Kazakistan'dan petrol ve Özbekistan'dan doğal gaz ithal edilmesi nedenleriyle bu ülkelere iktisadi bağımlılığı bulunmaktadır. Özbekistan yönetimi bu kozunu su sorunu karşısında ve özellikle sınır anlaşmazlıkların çözümlenmemesinden dolayı Kırgız yönetimi üzerinde sürekli olarak kullandığı görünmektedir. Orta Asya'da lider konumuna soyunmaya çalışan bu iki devlete karşı Kırgızistan dengeleyici bir politika izlemektedir. Kırgız Cumhuriyeti'nin Tacikistan'a yönelik dış politikası, bu ülkenin iç savaşından kaynaklanan istikrarsızlık ortamının Kırgızistan topraklarına yayılmasını engellemek amacıyla Duşanbe ile işbirliği çalışmaları üzerinde odaklandığı görünmektedir.

Kırgız Cumhuriyeti'nin dış politikasında, Türkiye ile ilişkiler özel bir yere sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti, Müslüman nüfus barındıran bir ülke olmasıyla birlikte laik ve demokratik yönde gelişmeyi sağlamakta olup Orta Asya devletlerine bu konuda bir örnek niteliği taşımaktadır. Kırgız Cumhuriyeti'nin, Türkiye ile tarihi, etnik ve kültürel bağlarının bulunması, bugün bu devlet ile çeşitli alanlarda işbirliği ilişkilerinin gelişmesini sağlamaktadır. İki ülke arasında ticari bağların kurulması yanında Türk şirketlerinin Kırgızistan topraklarında önemli yatırımlara giriştiği görülmektedir. Bugün, Türk firmaların yatırımları 350 milyon dolar olarak hesaplanmaktadır ve ülkede toplam yabancı yatırımların yaklaşık %30'unu oluşturmaktadır.[32] Aynı zamanda, iki devlet arasındaki işbirliği ilişkileri, kültür ve eğitim alanlarında önemli gelişmeler göstermektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin Polis Akademisi ve Kara Harp okullarında, ve üniversitelerin değişik uzmalık dallarında Kırgızistan kadrolarını hazırlaması yanında iki devlet arasında öğrenci değişimi çalışmaları da yapılmaktadır. Kırgızistan, Türkiye Cumhuriyeti ile Türk Devletler Kurultayı çerçevesinde önemli siyasi ve kültürel işbirliği ilişkilerini sürdürmektedir.

Kırgızistan'ın Batı Avrupa devletleriyle sürdürdüğü temaslarında özellikle İngiltere, Almanya, Fransa ve İsviçre ile ilişkileri öncelik taşımaktadır. Demokratik ve ekonomik açıdan gelişmiş olan bu ülkeler ile ilişkilerin gelişmesi, Kırgızistan'ın sürdürdüğü ekonomik ve siyasal reformlar bakımından önem taşımaktadır ve Kırgız Cumhuriyeti'nin çağdaş ve uygar bir devlet niteliğini kazanmasıyla uluslararası topluma entegre olması açısından yardımcı olacaktır. Kırgız yönetimi, bu devletlerle "SPEKA", "TRASEKA" gibi projeler çerçevesinde işbirliği çalışmaları yaparken Avrupa Ekonomik Komisyonu, AGİT gibi kuruluşlar bünyesinde de ilişkileri sürdürmektedir. Son zamanlarda, Kırgızistan'ın İngiltere ile terörizme karşı işbirliği çalışmalarını başladığı görülmektedir.[33]

Kırgızistan, çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bir ülke olup, Müslüman dünya devletleriyle dostluk münasebetlerini sürdürmektedir. Bu münasebetler, ülkelerin seçtiği gelişme yollarına karşılıklı saygı esasında tesis edilirken siyasi, ideolojik ve diğer açıdan iç işlerine karışmama

ilkesine dayanmaktadır.[34] Bu ülkeler arasında özellikle İran ve Pakistan'ı belirtmek gerekmektedir. Kırgız Cumhuriyeti bu devletlerle Ekonomik İşbirliği Örgütü çerçevesinde ticari ve iktisadi ilişkilerini sürdürerek İslamik Konferans Örgütü'nde de siyasi işbirliği ve diyaloğun kurulmasına çalışmaktadır.

Kırgızistan dış politikasında Japonya, Güney Kore ve Malezya gibi Uzak Doğu ülkeleriyle ilişkiler önemli yere sahiptir. Asya'nın en gelişmiş ülkesi olan Japonya Kırgız Cumhuriyeti ile hem doğrudan, hem de JICA, JETRO ve Bişkek'teki Japon Merkezi aracığıyla ilişkileri sürdürürken Kırgızistan için önemli mali ve teknik kaynağı oluşturmaktadır.

Kırgız Cumhuriyeti'nin Malezya ve Güney Kore ile dostluk, ortaklık ve karşılıklı menfaatlar anlayışıyla sürdürülen bu ilişkiler yoğunlaşma ve derinleşme aşamasına girmişlerdir.[35]

Son zamanlarda da Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan gibi Doğu Avrupa ülkeleriyle ilişkilerin ticari ve iktisadi alanlarda geliştirilmesine ilk adımlar atılmıştır.

3. Kırgız Cumhuriyeti'nin Dış Politikasındaki Çok Taraflı İşbirliği Faaliyetleri ve Uluslararası Kuruluşlarla İlişkileri

3.1. Uluslararası Kuruluşlarla İlişkiler

Kırgız Cumhuriyeti'nin uluslararası küresel ve bölgesel kuruluşlarla sürdürdüğü münasebetler, Kırgız dış politikasının öncülük yönlerinden birisini oluşturmaktadır. Kırgızistan, çok taraflı ilişkiler mekanizması sayesinde uluslararası arenada öteki devletlerle eşit ortamda ülkenin milli menfaatlerini ilerletme olanağına kavuşmaktadır.

Bugün, Kırgız Cumhuriyeti, 60'ın üzerinde uluslararası kuruluşun üyesi olmuştur. Birleşmiş Milletler Örgütü (BM), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Avrupa Toplulukları Komisyonu (ATK), NACC (North Atlantic Cooperation Council) gibi saygın örgütlerin de üye olmasıyla birlikte Kırgızistan, uluslararası toplumda kendi yerini pekiştirmekte olup milli güvenliğin sağlanması bakımından belirli bir güvenceyi elde etmiş olmaktadır. İslam Konferansı Örgütü (İKÖ), Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO), Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) gibi bölgesel nitelikli kuruluşlarda yer alması, Kırgızistan'ın Müslüman dünyası, komşu ve bölge devletleriyle değişik alanlarda ilişkilerinin gelişmesini sağlamaktadır. Kırgızistan'ın, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, İslami Kalkınma Bankası, Asya Kalkınma Bankası ve diğer uluslararası mali kuruluşlarla ilişkilerinin sürdürülmesi, ülkenin sosyo-ekonomik gelişimine dış destek sağlanması bakımından faydalı olmaktadır.[36]

Kırgız Cumhuriyeti'nin uluslararası kuruluşlarla yürütülen işbirliği çalışmaları sayesinde, Kırgızistan'ın sosyal alanlarda girişilen reformların hazırlanması ve uygulanması faaliyetlerine önemli mali ve teknik yardımların sağlanması, bu süreçlerin hızlanmasına katkıda bulunmaktadır. Üstelik, Kırgızistan'da sürdürülen bu işbirliği faaliyetleri, belirli konularda çok önemli ve acil yardımların gelmesini de sağlamaktadır. Kırgızistan'da iktisadi bunalım ortamı, belirli bir ölçüde yatışmış olmakla birlikte, devam etmekte ve iktisadi kalkınmanın çok yavaş sağlandığı görülmektedir. İşte bu durumda, ülke ekonomisine bağımlı olan sosyal alanın kalkınması için ülke içinden gerekli mali kaynakların sağlanması beklenemez. Bu nedenle, Kırgızistan, uluslararası kurumlarla işbirliği çalışmalarından,

ülke kalkınması için sağlanan önemli desteklere daha uzun bir süre bağımlı kalacağından, Kırgız yönetiminin uluslararası kuruluşlarla sürdürdüğü bu ilişkiler büyük önem taşımaya devam edecektir.

Kırgız Cumhuriyeti'nin, bu kurumlarla yürütülen işbirliği çalışmaları sayesinde, dış politika alanında, uluslararası örgütlerle ilişkileri sürdürme mahiyeti açısından ve bu kuruluşlar nezdinde ülkenin milli menfaatlerini ilgilendiren konularda belirli bir siyaset aracılığıyla gerekli yarar ve faydalar elde etmesi bakımından önemli yetenek ve tecrübeler sağladığı görülmektedir. Nitekim, 1999'dan itibaren, Kırgızistan'ın Kadınların Statüsü Komisyonu ve Uyuşturucu Maddeler Komisyonu'nun üyeliğini kazanması ve aynı zamanda, ülke topraklarında önemli faaliyetler sürdüren UNDP ve UNFPA'nın yönetim heyetlerinde yer alması, bu konuda açık bir göstergedir. [37]

Kırgız Cumhuriyeti'nin ilk dış politika faaliyetleri Kırgızistan'ın bağımsız ve egemen bir devlet olarak uluslararası toplum tarafından tanınmasına yöneliktir. Bu politika itibariyle, Bişkek yönetimi, bağımsızlığın ilk yıllarında, ülkenin mümkün olduğu kadar çok değişik ve çeşitli uluslararası kuruluşlara üye olma eğilimi göstermiştir. Kırgız Cumhuriyeti'nin bu kadar çok sayıda uluslararası örgüte üye olması hem elde edilen yararlar açısından, hem de üstlenilen sorumluluklar ve yapılan masraflar açısından çok sakıncalıdır. Bu nedenle Kırgızistan yönetimi, ülkenin iç ve dış güvenliği, sosyo-ekonomik alanda girişilen reformların uygulanması ve liberal, demokratik ve hukuki bir devlet düzeninin kurulması ile ilgili ihtiyaçlar ve gerekli teknik ve mali yardımların sağlanması bakımlarından belirlenen dış politikanın temel yönleri itibariyle bazı önemli uluslararası kuruluşlara öncelik tanıyarak bu örgütlerle daha yoğun ilişkiler sürdürmeye başlamıştır.

Kırgız Cumhuriyeti, öncelik tanıdığı bu uluslararası kuruluşlar çerçevesinde başlattığı yeni siyaset, program ve projelerde daha aktif (mesela BDT ülkelerinden) faaliyetlerde bulunmak suretiyle ilgili alanlar bakımından kendisine daha elverişli koşullar yaratmakta ve dolaysıyla önemli yararlar sağlayabilmektedir.[38] Bugün, Kırgızistan'ın on senelik bağımsız bir yaşam dönemine baktığımızda, Bişkek yönetiminin dış politika alanında benimsenen bu yaklaşım kendisini doğrulamaktadır. Kırgız Cumhuriyeti'nin çeşitli konularda girişilen siyasetleri devamlı ve ısrarlı bir biçimde uygulaması uluslararası kamuoyunda devlet imajını yükselterek Kırgızistan yönetimi tarafından başlatılan değişik inisiyatiflere ciddi ve anlayışlı bir desteğin sağlanmasına neden olmuştur.

3.2. Kırgız Cumhuriyeti'nin Dış Politika İnisiyatifleri

Kırgız Cumhuriyeti'nin uluslararası alanda beş önemli inisiyatifini belirlemek mümkündür.

1990'lardan başlayarak, Mayıs 1993'te Avrupa Birliği'nin Brüksel toplantısında AB Komisyonu tarafından hazırlanan ve Avrupa, Kafkas ve Orta Asya'yı birbirine tek bir ulaşım sistemi ile bağlamayı amaçlayan *"TRASEKA"* teknik yardım projesi, Nisan 1997'de, ABD Başkanı Bill Clinton'ın Orta Asya ve Kafkas asıllı petrol ve doğal gaz maddelerinin uluslararası pazara taşınmasını öngören ve aynı zamanda bu bölgelerin Avrasya Kıtası topraklarıyla bütünleşmesini de içeren "İpek Yolu-97" Stratejisi gibi, eski "Büyük İpek Yolu" ulaşım şebekelerinin canlandırılması ile ilgili olan değişik düşüncelerin bulunduğu görünmektedir.[39] Bu düşüncelere dayanarak 1998'de Kırgız Cumhuriyeti'nin yeni bir dış

politika doktrini Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akaev tarafından ortaya atılmıştır. "İpek Yolu Diplomasisi" diye anılan bu doktrin, devletin dış politikasında yabancı devletlerle ve uluslararası kuruluşlarla işbirliğine dayanarak güvenlik konusunda, siyasi, toplumsal,iktisadi-ticari, eğitimsel, kültürel ve teknolojik alanlarda çok geniş ve kapsamlı çalışmalar içermektedir.[40] Kırgız Cumhuriyeti'nin bu dış politika doktrini 17 Eylül 1998'de Birleşmiş Milletler Örgütü'nün resmi bir belge olarak kabul edilmesiyle üye ülkelere dağıtılmıştır.[41] Kırgız yönetimi, BM nezdinde, bölgenin diğer ülkeleri gibi denize çıkışı bulunmayan Kırgızistan için "İpek Yolu" ulaşım bağlantılarının kurulmasının önemini, sosyo-ekonomik ve kültürel alanların yanı sıra güvenlik ve istikrarı oluşturma konularında uluslararası evrensel ve bölgesel işbirliğinin gelişmesine gerekli olanakları sağlayacağına dayandırmaktadır.

Kırgız Cumhuriyeti, 1995'ten itibaren BM nezdinde, Orta Asya'da Nükleer Silahlardan Arındırılmış Bölge'nin (NSAB) oluşturulması yönünde girişimlerde bulunmaktadır. 1995'te toplanan, Nükleer Silahlarının Yayılmasını Önleme Antlaşması'nın incelenme ve uzatılması ile ilgili konferansına gözlemci olarak katılan Kırgızistan, Orta Asya'da NSAB'nin kurulması hakkında öneri belgesini sunmuştur. 1995'te bu girişim başarı elde edememesine rağmen, daha sonra yapılan temaslar sonucunda, Aralık 1997'de BM Genel Kurul'un 52. Dönem Toplantısı'nda, Orta Asya'da Nükleer Silahlardan Arındırılmış Bölge'nin kurulma konusu ile ilgili olan ve ayrıca, öteki üye devletlere bu girişimi destekleme çağrısını içeren 52/38-S nolu kararı çıkarılmıştır.[42] 25 Nisan 1998'de Cenevre'de gerçekleştirilen uzmanlar toplantısında, Orta Asya'da NSAB ile ilgili antlaşma taslağının hazırlanması konusunda Kırgız Cumhuriyeti hükümeti görevlendirilmiştir. Bu konuyla ilgili ilk Konferans, antlaşmanın 'esas unsurları'görüşmek üzere, 9-10 Haziran 1998'de Bişkek'te 5+5+BM (ABD, Rusya, ÇHC, İngiltere, Fransa + Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan + BM) katılımıyla gerçekleştirildi. Böylece, Kırgız yönetimi bu toplantının hazırlanmasıyla, Orta Asya'da Nükleer Silahlardan Arındırılmış Bölge'nin kurulması yönünde ilk somut adımı atmıştır ve bu süreçlere katkıda bulunmaya devam etmektedir.[43]

1992'de Rio de Janeiro'da toplanan BM Çevre Korunması ve Kalkınma Konferansı'nda (*United Nations Conference on Environment and Development-UNCED*), iktisadi ve toplumsal gelişimin çevre korunmasıyla birlikte sağlanması yaklaşımıyla ülkeler arasında işbirliği geliştirme konularında önemli kararlar çıkarılmıştır. "Rio" Konferansı çalışmalarında, "yüksek dağlık ekolojik sistemlerin", antropolojik ve doğal etkinlikler bakımından hassas sistemler arasında yer aldığı anımsatılarak, bu konuda ayrı bir gündem hazırlanması gerektiği belirtilmektedir. Bu bağlamda, Kırgızistan, 1997'de 'Yüksek Dağlık Eko-Sistemlerinin Sorunları' konusunda bir uluslararası konferans düzenlenmiştir. Bu konferansta ortaya konulan 'Uluslararası Dağlar Yılı'nın düzenlenmesi ile ilgili öneri, daha sonra Temmuz 1997'de Cenevre'de 44 devletin katılımıyla gerçekleştirilen ECOSOC toplantısında oybirliğiyle kararlaştırıldı. 1998'de yer alan, BM Genel Kurul Toplantısı'nda, Kırgızistan girişimiyle sunulan bu düşünce, 2002 yılı "Uluslararası Dağlar Yılı" olarak ilan edilmiştir.[44] Kırgız hükümeti, "Uluslararası Dağlar Yılı"nın ilanı, yüksek dağlık bölgelerin sosyo-ekonomik kalkınma ve gelişmesinin sağlanması yanında doğal dağlar çevresinin korunması ihtiyaçları üzerinde dikkatini toplayarak, uluslararası toplumda bu konuda bilinç

oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, BM Genel Sekreteri Kofi Annan, "uluslararası dağlar yılının ilan edilmesi, sadece dünyanın dağlık eko-sistemleri hakkında bilgilerinin genişletilmesiyle kalmayacağını, aynı zamanda dağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarına göre, somut siyaset ve faaliyetlerin hazırlanması konusunda uluslararası toplumun dikkatlerini çekeceğini" söylemektedir.[45]

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ve İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) arasında 'forum-diyalog'un oluşturulması hakkında Kırgız Cumhuriyeti'nin girişimi ilk defa Kasım 1999'da İstanbul'da toplanan AGİT Zirvesi'nde Kırgızistan Cumhurbaşkanı A. Akaev tarafından dile getirildi. İki örgüt arasındaki forum-diyaloğun yapılması konusunda Kasım 2000'de toplanan İKÖ Zirvesi'nde 54 devlet tarafından bu projeyi desteklemesi konusunda ilgili karar çıkarılmıştır.[46] Bu diyalog sadece barış, güvenlik ve gelişim gibi hassas konularda iki örgüt arasında ortaya çıkan işbirliği ilişkileri olması açısından değil aynı zamanda dünyanın iki büyük din, uygarlık ve kültürü arasında bir diyalog olarak algılanması bakımından da önem taşımaktadır.

4. Kırgız Cumhuriyeti Dış Politikasında Güvenlik Alanıyla İlgili İşbirliği Faaliyetleri

Kırgız Cumhuriyeti'nin güvenlik alanıyla ilgili çalışmaların global ve bölgesel nitelikli olduğu görünmektedir. Kırgızistan'ın uluslararası alanda güvenlik konusu üzerinde yaptığı işbirliği çalışmaları içinde ilk önce barışı koruma operasyonlarına bulunduğu katkıyı belirtmek gerekmektedir. Kırgız Cumhuriyeti, Anayasa'nın 58. maddesi 12. fıkrasına göre, silahlı kuvvetlerini barış ve güvenliği korumak üzere uluslararası antlaşmalardan doğan yükümlüklerini yerine getirmeleri için ülke dışında kullanabilmektedir.[47] BDT devletleri, BM Antlaşması'nın 51. maddesine dayanarak 15 Mayıs 1992 tarihinde imzalanmasıyla oluşturulan Ortak Güvenlik Antlaşması'yla bağlıdırlar. Böylece, Kırgızistan komşu ülke olan Tacikistan'da 1992'de meydana gelen ve 1997 yılına kadar süren iç savaş nedeniyle bu ülkeye 1993'te Afgan-Tacik sınırını korumak amacıyla BDT Barış Gücü'ne dahil olmak üzere askeri taburu göndermiştir. Bu barış gücünün, Birleşmiş Milletler Mandası'nı bulundurmamasına rağmen, BM Güvenlik Konseyi kararıyla 1994'te kurulan BM Tacikistan Gözlemciler Misyonu (*United Nations Observers Mission in Tajikistan-UNMOT*) ve ülkede bulunan AGİT temsilcileri ile sıkı bir işbirliği içinde çalıştığı görünmektedir.[48]

Birleşmiş Milletler çerçevesinde, barışı koruma operasyonlarına gerekli olacak yedek personelin sağlanmasında hazırlık düzeyinin artırılmasını amaçlayan Destek Antlaşmalar Yapısı (*Standby Arrangements System*) oluşturulmuştur.[49] Kırgızistan, 1998'de Destek Antlaşmalar Yapısına Katkıda Bulunmasıyla İlgili BM ile Karşılıklı Anlayış Memorandum'u imzalamıştır.[50] Böylece, Kırgız Cumhuriyeti'nin, BM Barışgücü'ne yedek personel sağlaması konusunda bu örgüt ile antlaşmaya varıldığı görülmektedir. 1997 ilkbaharından itibaren BM Barışı Koruma Operasyonları Özel Komitesi'nde temsilci bulundurma hakkını kazanan Kırgızistan, BM'nin barışı koruma operasyonları çerçevesinde Kosova ve Sierra-Leone ülkelerinde çalışmak amacıyla yurt dışına personel göndermiştir.

Kırgız Cumhuriyeti, bölgesel güvenliğini destekleyen ve NATO'nun 1994'te Brüksel toplantısında onaylanan 'Barış İçin İşbirliği Programı'na katılmaktadır. Bu program, savunma güçleri

üzerinde "demokratik" denetimi desteklemesiyle Atlantik ve Avrasya toprakları arasında işbirliği yaklaşımına dayanarak yeni ortak güvenlik politikasını geliştirme amacını gütmektedir.[51]

Bu programın uygulanması bakımından somut bir örneği, 15 Aralık 1995'te imzalanan Kazakistan Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti ve Kırgız Cumhuriyeti arasında BM Himayesi (*aegis*) Altında Ortak Barışgücü Oluşturulması ve Örgütlenmesi Hakkında Sözleşme'ye dayanarak kurulan ve 1997'den itibaren faaliyete geçen Orta Asya'nın ortak bir askeri birliği olmaktadır.[52] Orta Asya Taburu (*"Centrasbat"*) diye anılan bu birliğin, Barış İçin İşbirliği Programı çerçevesinde, barışı koruma alanında ortak yeteneğin pekiştirilmesi, BM himayesi altında arama-kurtarma ve insani yardım operasyonlarını sürdürmesi amaçlanmaktadır. Eylül 1998'de, üç aşamalı *Centrasbat* tatbikatları, ABD, Rusya, Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan'ın askeri birliklerinin de katılımlarıyla Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan topraklarında gerçekleştirilmiştir.[53] Bu tatbikatlar, 1999-2000 yıllarında da sürdürülmeye devam etmektedir.

Kırgız Cumhuriyeti'nin uluslararası alanda güvenlik konusuyla ilgili girişimleri doğrudan veya dolaylı biçimde milli ve bölgesel güvenliklerle bağlantılı olmaktadır. Bu bağlamda önemli örnekleri Tacikistan ve Afganistan ile ilgili girişimler oluşturmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi Kırgızistan'ın milli güvenliğini tehdit eden önemli sorunlar, iç savaştan yeni çıkan Tacikistan'ın istikrarsız durumundan (daha önce iç savaştan) ve Afganistan'daki çatışma ortamından kaynaklanmaktadır. Bunların en önemlileri, radikal İslamist hareketlerin ve istikrarsızlık ortamının ülkeye yayılması tehditleri, milli güvenliği dolaylı biçimde tehdit eden mülteci sorunu ve Afgan asıllı uyuşturucu ve silah kaçakçılığıdır.

Bu konuda bazı rakamların açıklanmasında yarar vardır. Mesela, bugün Kırgızistan'da bulunan Afgan ve Tacik asıllı mülteci sayısı 60 bin üzerinde tahmin edilmektedir.[54] Zaten ekonomik ve toplumsal koşullar bakımından zor durumda bulunan Kırgızistan için mülteci akışı ve bunlarla ilgili sorunlar büyük bir yük oluşturmaktadır. Uyuşturucu kaçakçılığına gelince; 1990 yılından itibaren Orta Asya ülkeleri üzerinde yapılan uyuşturucu ticaret hacminin her yıl artmasıyla bu miktarın 1999'da 4700 ton afyona yükselmesi, Kırgızistan'ın Oş şehrinin narko-trafiğin önemli bir bağlantı noktası olması itibariyle ülkede milli güvenliği tehdit eden çeşitli sorunlara neden olmaktadır.[55] Gördüğümüz kadarıyla Kırgızistan güvenliğini tehdit eden ve özellikle Afgan asıllı olan sorunların çözülmesi Afganistan iç savaşının durdurulması ve ülkede barış ve düzenin sağlanmasına bağlıdır. Böylece Kırgız yönetimi Afganistan'ın iç savaş sorununa Kırgız dış politikasının önemli öncelikleri arasında yer vererek bu konuda önerilen "6+2" (Afganistan'ın komşu ülkeleri+Rusya ve ABD) görüşmelerini desteklediği görünmektedir. 1996'dan itibaren Kırgızistan tarafından bu konuyla ilgili uluslararası alanda sürekli yürütülen çalışmalar kapsamında Kırgız Dışişleri Bakanı BM nezdinde devlet tutumunu şöyle izah etmektedir: "20 senedir süren Afganistan dramı, bu ülkede barış ve istikrarı bilmeyen genç bir nesil yetiştirmiş olmaktadır. Öte yandan Orta Asya'nın diğer devletlerini rahatsız eden bu iç savaş, insanların topluca komşu ülkelere göç etmesine ve yasadışı uyuşturucu üretimi ve ticaretine kolaylık sağlayan koşulların yaratılmasına neden olmaktadır".[56] Nitekim, Kırgız yönetimi, Afganistan'da

çatışmanın durdurulması ve tarafların görüşme masasına oturması yönünde devamlı olarak çağrı yapmakta olup bu görüşmelerin Bişkek'te yapılması konusunda ev sahipliği teklifinde bulunmaktadır.

Kırgız Cumhuriyeti'nin uluslararası alanda ve uluslararası kuruluşlar nezdinde güvenlik konusuyla ilgili sürdürdüğü Orta Asya'da Nükleer Silahlardan Arındırılmış Bölge'nin oluşturulması, barışı koruma operasyonlarına katılması ve Afganistan ile ilgili girişimler Kırgızistan'ın barışsever bir devlet olduğu imajını yaratmakta ve bölgesel güvenlik çalışmalarında belirli bir zemini oluşturmakta yardımcı olmaktadır. Kırgızistan, dış politikada yürütülen bu faaliyetlerin bir uzantısı niteliğini taşıyan fakat ülkenin milli güvenliğinin pekiştirilmesi açısından daha yakın ve etkili olan bölgesel güvenlik işbirliği ilişkilerini sürdürerek bu konuda somut önlemler almaya çalışmaktadır. Bu bağlamda Kırgızistan eski "ağabeyi" Rusya ile temaslarına büyük önem vermeye devam etmektedir. Bu temaslar çerçevesinde, ortak bölgesel güvenliğin kurulması yönünde önemli adımlar atılarak siyasi ve hukuki esaslar oluşturulmuştur. Bu antlaşmaların en önemlileri: "BDT Ülkelerinin Kolektif Güvenliği Sözleşmesi" (Taşkent 1992), beş taraflı (Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan, Rusya Federasyonu ve Çin Halk Cumhuriyeti) "Sınır Bölgeleri'nde Askeri Alanda Güven Arttırıcı Tedbirler Antlaşması" (Şanghay 1996), beş taraflı (aynı taraflar) "Sınır Bölgelerinde Silahlı Kuvvetlerin Karşılıklı Olarak Azaltılması Antlaşması" (Moskova 1997) ve Kazakistan Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti ve Kırgız Cumhuriyeti Arasında Ebedi Dostluk Antlaşması (Bişkek 1997).[57] Ağustos-Ekim 1999'da Kırgızistan'ın Batken ve Çon-Alay ilçelerinde meydana gelen çatışmalar, bölgesel güvenlik işbirliğinin bir deneme olması yanında bu konuda çalışmaların ilerlemesine itici bir güç etkisini yapmıştır. Bu olaylar Kırgızistan'ın dış saldırılara karşı askeri faaliyetleri sürdürmesi bakımından hazırlıksız durumunu ortaya çıkarmıştır. Rusya, Çin, Kazakistan ve diğer ülkelerden acilen gelen askeri yardımlar Kırgızistan için büyük önem taşımakla birlikte ileride olabilecek terörist saldırılar karşısında devletsel ve bölgesel güvenlik savunması bakımından alınan tedbirlerin yetersiz olduğunu göstermiştir. Bu konuda hassas olan Özbekistan endişelerinin de etkisiyle 21 Nisan 2000'de Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan, Orta Asya Ekonomik Topluluğu bünyesi altında 'terörizm, siyasi ve dini aşırıcılık, örgütlenmiş suçlar ve tarafların güvenlik ve istikrarına tehdit eden diğer faaliyetlere karşı ortak mücadele çalışmaları hakkında sözleşmesi'ni imzalamışlardır. BDT bünyesi içinde de 25 Ocak 2000'de devlet başkanlar toplantısında, bugün faaliyette olan, tarafarın 'uluslararası terörizme karşı mücadele programı'nın hazırlanması ve Moskova'da Anti-Terörist Merkez'in kurulması kararlaştırılmıştır.

Aynı zamanda, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nde Uygur ayrımcılık hareketlerinden duyulan rahatsızlık nedeniyle uluslarası terörizmle mücadele faaliyetleriyle ilgili işbirliği çalışmaları 'Şanghay Beşlisi' bünyesinde de büyük önem kazanmıştır. 5 Temmuz 2000'de Şanghay Zirvesi'nde Özbekistan'ın da gözlemci olarak katılımıyla çıkarılan Duşanbe Deklarasyonu'nda taraflar, "bölgenin güvenlik, istikrar ve gelişimine temel tehdit olarak nitelendirilen uluslararası terörizm, dini aşırıcılık ve etnik ayrımcılık hareketlerine karşı ortak mücadele etme" kararlılığını göstermiştir. Bu toplantıda Kırgızistan'ın Bişkek merkezli bölgesel anti-terörist yapının oluşturulması ile ilgili önerisi de kabul edildi.[58] Haziran 2001'de Şanghay kuruluşunun Şanghay

İşbirliği Örgütü'ne dönüştürülmesi ve uzun zamandır dışarıda kalmayı tercih eden Özbekistan'ın da örgütün tam üyesi olarak katılmasıyla bölgesel güvenlik işbirliği bakımından bu kuruluşun öneminin arttığı görülmektedir. 1999'da meydana gelen ve 2000 yılında da devam eden Kırgızistan'ın güneyindeki çatışmalar Özbek asıllı İslamist mücahitlerle sürdürülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla, bu mücahitler Tacikistan iç savaşında Birleşik Tacikistan Muhalefeti (BTM) tarafında savaşmış olan ve bu savaşın 1997'de bitmesiyle BTM'nin "silah bırakma ve dağılma" kararını benimsemeyen yaklaşık 1500 gerilladan oluşmaktadır. Juma Namongani (Jumabay Hodjiyev) komutası altında bulunan ve radikal İslamcı (*vahabist*) hareketi temsil eden bu savaşçıların çoğunluğu, Özbek asıllı olup Özbekistan'ı siyasi nedenlerden dolayı terkederek Cumhurbaşkanı Karimov rejimine karşı ayaklanmaktadırlar.[59] Bu gerillaların Afganistan'da bulunan terörist kamplarında eğitim görerek Afgan kaynaklı Vahabist parayla ve uyuşturucu ticaretinden sağlanan gelirle beslendiği iddia edilmektedir.[60]

Kırgız Cumhuriyeti güvenlik alanıyla ilgili dış politikasında daima Rusya Federasyonu'nun desteğini sağlamaya çalışmaktadır. Bağımsızlığın ilk yıllarında Kırgızistan'da Çin Halk Cumhuriyeti'ne karşı duyulan büyük endişeler Rusya desteğiyle sınır anlaşmazlığının çözülmesi sonucunda, bu devletle Şanghay İşbirliği Örgütü çerçevesinde güvenlik alanıyla ilgili ortak tehditlere karşı işbirliği ilişkilerine dönüşmüştür. Kırgız yönetiminin uluslararası alanda yürüttüğü ilişkiler sonucunda güvenlik alanıyla ilgili işbirliği Batılı devletlerin mali ve manevi destekleri veya NATO'nun Barış İçin İşbirliği Programı çerçevesinde yapılan sınırlı nitelikteki arama ve kurtarma tatbikatlarından öteye gidememektedir. Bunun bir nedeni ABD ve Batılı devletlerin önemli bir cazibeye sahip olmayan ve ülkelerden uzakta bulunan Kırgızistan'a pragmatik yaklaşmaları ve yaşamsal çıkarlarının olmamasıdır. Rusya'nın ise, arka bahçesi niteliğinde olan Orta Asya ve Kafkas bölgelerinde barış ve güvenliğin sağlanmasından doğrudan olarak etkilendiği için yaşamsal çıkarlarının bulunduğu görünmektedir. Tacikistan iç savaşında Rusya aracılığıyla barış antlaşmasının imzalanmasından sonra şimdi de Kırgızistan'da meydana gelen Batken olayları, Bişkek ve Moskova yönetimlerinin bölgedeki güvenlik tedbirlerin artırılması için işbirliği ilişkilerinin yoğunlaşması ve Afganistan'daki çatışmaların sona erdirilmesiyle ülkenin düzen ve istikrara kavuşması gereklerini bir daha ortaya getirmektedir. Nitekim, SSCB'nin dağılmasıyla güvenlik konusunda Rusya'ya yanaşmayan ve daha çok Batı ve özellikle ABD ile ilişkileri sürdüren Özbekistan Başkanı İ. Karimov, 2000 yılında toplanan BDT Zirvesi'nde Orta Asya'da güvenliğin sağlanması bakımından Rusya Federasyonu'nun yaşamsal çıkarlarının bulunduğunu açıkça belirtmektedir.[61]

11 Eylül 2001'de ABD'de meydana gelen ve 3 binden fazla insanın ölümüyle sonuçlanan terörist saldırılar uluslararası alanda güvenliği pekiştirme ve terörizme karşı mücadelenin yeni bir aşamaya girmesine neden olmuştur. Görünüyor ki, dünyanın en güçlü devleti olan Amerika Birleşik Devletleri bile uluslararası terörizmin saldırılara karşı güvende değildir. Bu olaylar sonucunda Washington yönetimi tarafından başlatılan terörizmle mücadele kampanyasında, Afganistan'daki iç savaş konusu ele alınarak uluslararası terörizme ev sahipliğini yapan Taliban yönetimine karşı uluslararası ittifakın oluşturulması konusu yer almıştır. ABD'nin bu girişimlerini Kırgızistan ve diğer

Orta Asya devletleri desteklediklerini açıklamışlardır. Rusya'nın bu konuyla ilgili tutumunda, ABD'nin Afganistan'a müdahalesinin başarıyla sonuçlanmasıyla bölgedeki varlığının uzun sürüp sürmeyeceği ve bu varlığın Orta Asya'daki güçler dağılımını nasıl etkileyeceği açısından endişeler yaratılmaktadır.[62] Moskova yönetimi Amerika'daki olayları kınayarak ve Washington'un uluslararası terörizmle mücadelesinde her zaman yanında olduğunu belirterek ABD'nin Afganistan müdahalesi konusunda biraz çekingen davranarak bu müdahaleyi sınırlı olacağı şartıyla destekler görünmektedir. Gerçekten, ABD'nin bu girişimleri Rusya'nın ve Afganistan tehdidi hisseden öteki devletlerinde (Orta Asya, Çin) çıkarlarına uygun gelmektedir.

Daha önce, Rusya'nın Kuzey Kafkaslar'da ayrımcılığı ve radikal islamist hareketleri desteklemesi nedeniyle Taliban'ı ve Afganistan'daki terörist kampları vurma niyeti olmamış mıdır? Şimdi Moskova yönetimi tarihsel dersleri de göz önünde alarak, ABD'nin elleriyle Taliban yönetimini ve Afganistan'daki uluslararası terörizmin beslenme kaynağını yok etme fırsatını bulmuştur. Kırgızistan'a gelince, daha önce Orta Asya'dan göreli olarak uzakta kalan ABD, İngiltere, Fransa ve Almanya gibi Batılı devletlerin Afganistan'daki 'Kalıcı Özgürlük Harikatı' nedeniyle bölgeye yönelmesi sonucunda ülkenin stratejik öneminin arttığı görülmektedir. Bu harekatın başlamasıyla Kırgız yönetimine Fransa, ABD ve İtalya'dan savaş uçaklarının konuşlandırılması ve Afganistan'a insani yardımların ulaştırılması amaçlarıyla Kırgızistan'da bulunan hava alanlarını kullanılması ile ilgili talepler iletilmiştir.

Böylece, Kırgız Cumhuriyeti kendi stratejik önemini anlayarak Batı'dan yeni kaynaklar ve yardımların ülkeye çekme fırsatını bulmuştur. Kırgız yönetiminin '33 Amerikan savaş uçağının konuşlandırılması, hava alanının kullanımı ve insani yardımların ulaştırılması için Kırgız uçakların kullanılması' ile ilgili tasarısı 6 Aralık 2001'de Kırgız parlamentosu *Cogorku Keneş'in* onayından geçirilmiştir.

"11 Eylül" olayları Kırgız dış politikasında yeni fırsatlar yaratarak bir yandan Kırgızistan yönetimine Batı devletleriyle ve özellikle ABD ile ilişkilerini geliştirmesi için yeni bir dayanak oluşturmuş, diğer yandan da bölgesel güvenlik açısından uluslararası terörizm, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı, mülteci akımı önemli bir kaynağı yok etmek yönünde çalışmaları başlatmıştır. Fakat, bu iyimser görüşe fazlasıyla bağlanmamak geremektedir. İlk önce, Afganistan'daki iç savaşın Taliban'ın yenilgisiyle sonuçlanmış olması ve Pro-Amerikan geçici hükümetinin oluşturulmasına rağmen bu çok tabanlı hükümetin dışında kalan ve yeni Afgan yönetimini tanımayan General Dostum ve Paştun lideri Geylani gibi önemli güçler bulunmakta ve Kandahar gibi bazı şehirlerde değişik Afgan grupların çatışmaları nedeniyle henüz düzen sağlanamamaktadır.[63] Öte yandan, tarihe baktığımızda, Afganistan'ın 20 seneden fazla, değişik nedenlerle sürdürülen savaşlardan çıkamayan bir ülke olması ve insanların da bu duruma alışmasıyla birlikte bu

çok uluslu bir toplumda değişik güçler arasında kalıcı bir barışı sağlamak artık zor gibi görünmektedir. Bu bağlamda, Kırgızistan'ın güvenlik çalışmalarında Rusya önemli olmaya devam edecektir.

Değerlendirme ve Sonuç

Kırgız Cumhuriyeti 1991'de bağımsızlığını kazandığında, ilk dış politika faaliyetleri Kırgızistan'ın uluslararası alanda tanıtılmasına yönelik olmuştur. Bugün, Kırgızistan'ın bağımsızlığı 128 devlet tarafından tanınmış ve bunların 96'sıyla diplomatik münasebetler kurulmuştur. Kırgız Cumhuriyeti dış politikayı iki ve çok taraflı ilişkilere dayanarak yabancı devletlerle doğrudan ya da belirli bir yapı çerçevesinde siyasi, iktisadi, toplumsal ve kültürel bağları geliştirme amacıyla yürütmektedir. Bu temaslarda Batılı devletler, BDT devletleri, komşu ve bölge devletleri, Müslüman dünya ve Uzak Doğu devletlerini belirtmek gerkmektedir. Kırgızistan'ın yabancı devletlerle ve uluslararası kuruluşlarla yürüttüğü ilişkilerin önemli ölçüde Orta Asya bölgesi ve ülkeleriyle bağlantılı olduğu görülmektedir. SSCB'nin dağılması sonucunda, Orta Asya ülkelerinin dışa açılması, yeni pazarlar ve aynı zamanda önemli enerji kaynaklarının bulunması nedenleriyle, bu bölge, yabancı devletlerin ilgisini çekmeye başlamıştır. Orta Asya'nın bir ülkesi olan ve öteki ülkeler gibi açık denize çıkışı bulunmayan Kırgızistan'ın dış politikasının önemli öncelikleri, tarihsel İpek Yolu ulaşım şebekelerinin canlandırılması ve bölgenin yabancı devletleriyle iktisadi, ticari, siyasi ve kültürel bağlarının gelişmesi ile ilgili ilişkiler üzerinde yoğunlaşmaktadır.[64] Böylece, zengin petrol ve gaz hammadde kaynaklarına sahip olmayan Kırgızistan, yabancı devletlerin bölge ülkeleriyle giriştiği işbirliği faaliyetlerine katılarak bu süreçlerden dışlanmamaya ve bu işbirliğinden sağlanan önemli yararları kaçırmamaya çalışmaktadır.

1 Vladimir Paramonov, "Orta Asya'da Jeopolitik Ortamın Oluşturulması-Dış Faktörler (Formirovanie Geopoliticheskoy situatsii v Tsentralnoy Azii)", **Orta Asya ve Kafkas (Tsentralnaya Aziya i Kavkaz)**, No: 1(7), 2000 s. 156'den Z. Brzezinski, "The Grand Chessbord", **American Primacy and its Geostrategic Imperatives**, 1997, p. 125.

2 Rustam Burnaşev, "Orta Asya'da Bölgesel Güvenlik Sisteminin Olasılığı (O Vozmojnosti Sistemı Regionalnoy Bezopasnosti V Tsentralnoy Azii)", **Orta Asya ve Kafkas**, No: 1(13), 2001, s. 17.

3 "Büyük İpek Yolunun İkinci Doğuşu (Vtoroe Rojdenie Velikogo Shyolkovogo Puti)", **Slovo Kırgızstana**, 10 Eylül 1998, s. 1.

4 Mkrtich O. Zardaryan, "Büyük İpek Yolu: Tarih, Seçim Çeşitliliği, Perspektifleri (Velikiy Shyolkovıy Put: İstoriya, Konyuktura, Perspektivı)", **Orta Asya ve Kafkas**, No. 4(5), 1999, s. 176.

5 Georgiy Sitnyanskiy, "Kırgızistan: Milli Sorunlar, İç ve Dış (Kirgiziya: Natsionalnıe Problemı, Vnutrennie i Vneshnie)", **Orta Asya**, No: 3(15), 1998, s. 80-81.

6 Melis ve Nur Omarov, "Kırgızistan'ın Gelişimin Çağdaş Aşamasındaki Milli Güvenlik Sorunları (Problemı Natsionalnoy Bezopasnosti Kırgızstana na Sovremennom Etape Ego Razvitiya)", **Orta Asya ve Kafkas**, No: 3(4), 1999, s. 100.

7K. C. Dışişleri Bakanlığı, **Dış İlişkilerin Yürütülmesinde Yetki Dağılımı Hakkında Yönetmeliği (Razdelenie Polnomochiy v Mejdunarodnıkh Otnosheniyakh)**, Bişkek, 2000, s. 2.

8K. C. Dışişleri Bakanlığı, **Kırgız Cumhuriyeti'nin Dış Politikası Konsepti (Kontseptsiya Vneshney Politiki Kırgızskoy Respubliki)**, Bişkek, 1999, s. 2.

9**Ibid**. s. 3.

10 A. Akayev, "İpek Yolu Diplomasisi (Diplomatiya Shyolkovogo Puti)", **Slovo Kırgızstana**, 16 Eylül 1998, s. 2.

11 Mahir Halifa-Zade, "Rus-Çin İlişkiler Münasebetinde ABD'nın Güney Kafkas ve Orta Asya'ya Yönelik Dış Politikasının Bazı Boyutları (Nekotorıe Aspektı Vneshney Politiki SShA na Yujnom Kavkaze i v Tsentralnoy Azii v Kontekste Rossiysko-Kitayskikh Otnosheniy)", **Orta Asya ve Kafkas**, No: 3(9), 2000, s. 93.

12 Alikbek Djekshenkulov, "Orta Asya Bölgesindeki Batının Rolü (O Roli Zapad v Tsentralno Aziatskom Regione)", **Orta Asya ve Kafkas**, No:2(8), 2000, s. 46.

13 K. C. Dışişleri Bakanlığı, **Amerikan-Kırgız İlişkileri Hakkında**, 2001.

14 Havyer Solana, "Şimdi Bizi Hiçbir Şey Ayıramamaktadır (Nas Teper Nichto ne Razdelyaet)", **Slovo Kırgızstana**, 8 Aralık 1998, s. 2.

15 Lidiya. İmanalieva, "Kırgızistan'ın Bağımsızlık Yıllarındaki Dış Politikası (Vneshnyaya Politika Kırgızstana za Godı Nezavisimosti), **Orta Asya ve Kafkas**, No: 6(18), 2001, s. 95.

16 **İbid**.

17 John Anderson, **Kyrgyzstan Central Asia's İsland of Demokracy?**, The Netherlands, Harwood academic publishers, 1999, p. 96.

18 "USA's State Sekretedir Albright Vizits Bishkek**"**, **Vecherniy Bishkek**, (26 Nisan 2000).

19 K. Toktomuşev, **Bağımsız Kırgızistan'ın Dış Politikası (Vneshnyaya Politika Nezavisimogo Kırgızstana)**, Bişkek, 2001, s. 99.

20 Paramonov, **op**. **cit**., s. 159.

21 Murat İmanaliyev, "Ortak Güvenlik Sistemi İçinde Orta Asya (Tsentralnaya Aziya v Sisteme Sovmestnoy Bezopasnosti)", **Orta Asya ve Kafkaslar**, No: 3(4), 1999, s. 21.

22 Tokomuşev, **op**. **cit**., s. 133.

23 Orozbek Moldaliyev, "Zehir Vaadisi'nde Garip Savaş. Batken 1999 (Strannaya Voyna v Doline yada. Batken 1999)", **Orta Asya ve Kafkaslar**, No:1(7), 2000, s. 54.

24 Djekşenkulov, **Orta Asya ve Kafkas**, s. 47'den Brzezinskiy, "The Grand Chessboard", **M**, 1998, s. 178-179.

25 ValentinaVoropayeva, “Kırgızistan-Rusya: Tarihi ve Bugünü (Rossiya-Kırgızstan: İstoriya i Sovremennost)”, **Orta Asya ve Kafkas**, No: 3(9), 2000, s. 40.

26 Daha ayrıntılı bilgiler için: Zakir Chotoev, “Kırgızistan ve Birleşmiş Milletler Örgütü” (Yayımlanmamış Master Tezi, A. Ü. SBE Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı), Ankara 2001, s. 84-91.

27 Alibek Djekşenkulov, “Kırgızistan-Rusya (Kırgızstan-Rossiya)”, **Slovo Kırgızstana**, 21 Ocak 2000, s. 4.

28 Maryam Arunova, “Rusya ve Orta Asya Devletler: Güvenlik Alanında İşbirliği (Rossiya i Gosudarstva Sredney Azii: Sotrudnichestvo v Sfere Bezopasnosti)”, **Orta Asya ve Kafkas**, No: 2(14), 2001, s. 48-51.

29 Georgiy Rudov, “Rusya ve Kırgızistan: Devletlerarası İlişkilerin Dinamiği ve Perspektifleri (Rossiya i Kırgızstan: Dinamika i Perspektivı Mejgosudarstvennıkh Otnosheniy)”, **Orta Asya ve Kafkas**, No: 4(16), 2001, s. 51.

30 Gulniza Sayidazimova, “Orta Asya’da Bütünleşme: Uygulanmalar, Öneriler, İmkanlar (İntegratsiya v Tsentralnoy Azii: Realii, Vızovı, Vozmojnosti)”, **Orta Asya ve Kafkas**, No: 3(9), 2000, s. 80-81.

31 Omarov, **op**. **cit**., s. 97.

32 Toktomuşev, **op**. **cit**., s. 115.

33 Arunova, **op**. **cit**., s. 52.

34 “ECO: Dostluk ve İşbirliği (OES: Drujba i Sotrudnichestvo)”, **Slovo Kırgızstana**, 19, Aralık 1998, s. 8.

35 Daha ayrıntılı bilgiler için: Toktomuşev, **op**. **cit**., s. 136-144.

36 K. C. Dışişleri Bakanlığı: Uluslararası Örgütler Dairesi, **Kırgız Cumhuriyeti ve Uluslararası Kuruluşlar Hakkında (Kırgızskaya Respublika i Mejdunarodnıe Organizatsii)**, Bişkek, 2000, s. 1.

37 Chotoev, **op**. **cit**., s. 115-116.

38 **İbid**, s. 136.

39 “Büyük İpek Yolunun İkinci”, **Slovo Kırgızstana**, s. 1.

40 A. Akaev, **op**. **cit**.

41 L. İmanalieva, **op**. **cit**., s. 98.

42 Dışişleri Bakanlığı, **Orta Asya’da**, **Nükleer Silahlar’dan Arındırılmış bir Bölge (Zona Svobodnaya ot Yadernogo Orujiya v Tsentralnoy Azii)**, Bişkek, 1998.

43 M. İmanaliyev, **op**. **cit**., s. 22.

44 K. C. Dışişleri Bakanı M. İmanaliyev'ın Söyleyişi, s. 2.

45 D. Rustenbekov, "Dağlardaki Köy: Yeni Koşullar (Ail v Gorakh: Novıe İntegerı)", **Slovo Kırgızstana**, 20 Ekim 1998, s. 5.

46 Toktomuşev, **op**. **cit**., s. 186.

47 Bkz: T. C. Dışişleri Bakanlığı: TİKA, **Azerbaycan**, **Gürcistan**, **Kazakistan**, **Özbekistan**, **Kırgızistan**, **Türkmenistan Ukrayna Ülkelerinin Anayasaları**, Ankara, Efor Ajans Matbaacılık, 1999, s. 209.

48 **Basic Facts About the United Nations**, New York, UN Department of Public Information, 1998, p. 104.

49 **Basic Facts About The United Nations**, p. 74.

50 K. C. Dışişleri Bakanlığı, **BM'nin Barışı Koruma Uygulanmalarının Hukuki Dayanağı ve Kırgızistan'ın Barışı Koruma Faaliyetleri**, 2000, s. 7.

51 Solana, **op**. **cit**., s. 2.

52 **BM'nin Barışı Koruma Uygulanmalarının Hukuki Dayanağı ve Kırgızistan'ın Barışı Koruma Faaliyetleri**, s. 5.

53 E. Marchenko, "Centrasbat-98", **Slovo Kırgızstana**, 28-29 Eylül 1998, s. 4-5.

54 Anderson, **op**. **cit**., p. 95.

55 Aleksandr Zeliçenko, "BM'in Uyuşturucuya Karşı Uluslararası 'Oş Bağlantısı' Projesinin Uyguladığı Bölgede Narko-Durumu (Narkositgatsiya v Zone Deystviya Mejdunarodnogo Antinarkoticheskogo Proekta OON 'Oshskiy Uzel')", **Orta Asya ve Kafkas**, No: 5(6), 1999, s. 172.

56 BM Genel Kurulu'nun 52 Dönem Toplantısı'nda Kırgız Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı M. İmanliyev'in Söyleyişi, 7 Ekim 1997, s. 5.

57 M. İmanaliyev, **op**. **cit**., s. 21-22.

58 Arunova, **op**. **cit**., s. 50.

59 N. Omuraliyev, A. Elebayeva, "Kırgızistan'da Batken Olaylar (Batkenskie Sobıtiya v Kırgızstane)", **Orta Asya ve Kafkaslar**, No: 1(7), 2000, s. 33-34.

60 O. Bibikova, "Batken: İslam Aşırılığının Saldırımı (Batken: Nastuplenie Musulmanskogo Ekstremizma)", **Orta Asya ve Kafkaslar**, No: 1(7), 2000, s. 36-37.

61 Burnaşev, **op**. **cit**., s. 24.

62 Kyrgyzstan Review No: 39(113), 1-7 Ekim 2001, s. 2.

63 "Dostum'dan Hükümete Boykot", **Radikal**, 7 Aralık 2001s. 10.

64 “Büyük İpek Yolunun İkinci Doğuşu (Vtoroe Rojdenie Velikogo Shyolkovogo Puti)”, **Slovo Kırgızstana**, 10 Eylül 1998, s. 1.

Bağımsız Kırgızistan: Geçiş Politikaları / Dr. Rafis Abazov [s.507-517]

La Trobe Üniversitesi Siyasal Bilimler Bölümü / Avustralya

Bağımsızlığın ilan edilmesinden birkaç hafta sonra, Cumhurbaşkanı Askar Akayev ülkesine hitaben şöyle diyordu: “Benim için en önemli konu, barışın nasıl korunacağı ve ulusal ittifakın nasıl sağlanacağıdır. Ben kendimi asla sadece Kırgızların cumhurbaşkanı olarak görmedim. Cumhuriyet sınırları içerisinde yaşayan tüm insanların çıkarlarını savunuyorum. Ve bu pek de kolay değil…”[1] Kırgız Cumhuriyeti bağımsızlığını barışçı bir şekilde kazanmıştı, ancak gelecekteki siyasi, ekonomik ve uluslararası alandaki kalkınması açısından büyük belirsizlikler bulunmaktaydı. Birçok yabancı gözlemci Kırgızistan’ın, güçlü devlet kuruluşları, siyasi partileri ya da rekabetçi bir siyaset geleneği olmadığından dolayı, farklı etnik ve siyasi gruplar arasındaki çekişmenin baskısı altında, komşusu Afganistan gibi istikrarsızlıklar yaşayacağına ve hatta yıkılacağına inanmaktaydı. Bazı gözlemciler de Kırgızistan’ın diğer Orta Asya cumhuriyetlerinin ekonomilerinden ayrılamayan çok zayıf bir ulusal ekonomiye sahip olduğunu ve bağımsız bir ekonomik varlık olarak devam edemeyeceğini belirtmekteydi. Öte yandan, Kırgız halkının ulusal bir ülküden yoksun olduğu ve Sovyet ulus-devlet sınırlamasının suni bir teşekkülü olarak Kırgızistan’ın karmaşık etnik bileşimi, derin bölgesel bölünmeler ve güçlü komşuların mevcudiyeti sebebiyle yaşayamayacağı yönünde bir inanç hakimdi.

Yeni Kırgızistan’ın Ekim 1990’daki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Komünist Parti’nin yenilgiye uğramasından sonra, bağımsızlık ilan edilmeden önce kurulan hükümet bu güçlüklerin farkındaydı. Bu hükümet, demokrasinin deneme sürecinde fikir birliği tesis edici bir yaklaşım ile piyasaya yönelik reformlar açısından köklü bir yaklaşımı birleştiren bir politika oluşturmaya çalıştı. Bunun yanında, Kırgızistan vatandaşlarının yurttaşlık kimlikleri üzerinde yoğunlaşan, Kırgızları ve ülkedeki diğer etnik grupları tek bir ulus çatısı altında toplayan, bu grupların çıkarlarını ulusal diriliş ve refah doğrultusunda birleştiren ve ulusal kimliği güçlendiren bir devlet milliyetçiliği oluşturmaya da çalıştı.

Demokrasi Deneyimi

Bağımsızlığını yeni kazanan Kırgız Cumhuriyeti’nin ilk aşamaları arasında geniş çaplı siyasi reformların uygulanmaya başlanması ve bağımsız devletin siyasi kurumlarının kurulması bulunmaktadır. Bu süreç içerisinde, kaçınılmaz olarak, Sovyet tarzı tek partili siyasi sistemin yıkılması, egemen devlet kurumlarının kurulması, yeni bir anayasanın hazırlanması ve *Jogorku Keneş* (Meclisin üst kanadı) ve Cumhurbaşkanlığı’nın gücünün meşruiyetinin oluşturulması ve Gregory Gleason’un tabiriyle “Avrupa tarzı demokratik kurumların geliştirilmesi yönündeki arayışlar”[2] da bulunmaktadır. Ancak herşeyden daha önemlisi, Tacikistan’dakine benzer bir sivil savaşın önlenmesi ve Cumhuriyet’in gelecekte kalkınmasına yönelik ulusal bir fikir birliğinin tesis edilmesi için çeşitli siyasi partiler ve milliyetçi hareketler arasında bir siyasi dengenin kurulması doğrultusunda bir ihtiyaç mevcuttu.

Bağımsızlığın arifesinde bazı temeller zaten atılmış durumdaydı. Kırgızistan yönetimi, henüz 1990 yılında, E Huskey’in belirttiği şekliyle “seçkinler arasında fay hatları ortaya çıktıkça, Cumhuriyet

de ciddi çatlaklara”maruz kalmıştı.[3] Hükümet, KKP’nin (Kırgızistan Komünist Partisi) egemen konumunu kesin ve açık bir şekilde ifade eden bir maddeyi anayasadan çıkardı. Bunun yerine Kamu Teşkilatları Kanunu’nu kabul etti. Ekim 1990’daki anayasa değişikliklerinin ardından, Kırgız Parlamentosu *Jogorku Keneş* cumhurbaşkanlık makamını kabul etti. Cumhurbaşkanı ilk olarak parlamento üyeleri tarafından seçilecekti. KKP’nin adayı Apsamat Masaliyev’in ilk cumhurbaşkanı olarak seçilmek için umutları, karar için gerekli çoğunluğu elde edemediği için gerçekleşemedi. Seçimlerin ilk birkaç turundan sonra, demokratik, çoğulcu bir toplumun ve liberal demokratik çok partili bir siyasi sistemin tesis edilmesi üzerinde yoğunlaşan Kırgızistan Bilimler Akademisi’nin eski başkanı Dr. Askar Akayev, Kırgızistan’ın ilk cumhurbaşkanı seçildi.

Cumhurbaşkanının yetkinliği hususundaki ilk sert sınav, Ağustos 1991’de Moskova’daki Gorbaçov karşıtı askeri ayaklanma girişiminin Kırgız Cumhurbaşkanı ve demokratik partiler ile KKP’yi karşı kaşıya getiren çarpıcı olaydır. Demokrasi karşıtı güçleri destekleyen Kırgızistan Komünist Partisi yasaklanmış ve mallarına el konulmuştur (KKP, 1993 yılında B. Amanbayev’in yeni ve ılımlı liderliği altında yeniden ortaya çıkmıştır) ve Kırgızistan SSCB’den bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlığın arifesinde ve ilk yıllarında birkaç siyasi parti ve bağımsız basın örgütü kurulmuş ve bu şekilde Kırgızistan Orta Asya bölgesindeki en serbest siyasi ortamlarından birini tesis etmiştir. Bu çabalar Cumhuriyet’e “Demokrasi Adası” unvanını kazandırmıştır; Batılı ülkelerden ve uluslararası örgütlerden milyonlarca dolarlık dış yardım sağlamıştır.

5 Mayıs 1993 tarihinde, Kırgızistan daha sonraki siyasi geçiş süreci için bir yasal çerçeve sağlayan ilk Sovyet sonrası anayasasını kabul etti. Yeni Kırgızistan’ın anayasası yasama, yürütme ve yargı arasındaki güçler ayrılığını vurguladığından günümüzün Batılı liberal demokrasilerinin anayasal düşüncelerini ihtiva ediyordu. Bazı Baltık devletlerinin aksine, Kırgızistan dil, din ve etnik köken esasında ayrımcılık yapmaksızın Cumhuriyet’teki tüm insanların vatandaşlık ve siyasi haklarını güvence altına almıştı. Anayasa, cumhurbaşkanına çok büyük bir yetki veriyordu ancak parlamentoya da cumhurbaşkanının yetkisini kontrol edecek ve dengeleyecek bir mekanizma sağlıyordu. Anayasaya göre cumhurbaşkanı devletin başkanıdır ve başbakanı ve Anayasa Mahkemesi üyelerini atama yetkisine sahiptir (Parlamentonun onayı ile). Ayrıca yeni yasalar çıkarma ve *Jogorku Keneş’in* kararlarını veto etme hakkına da sahiptir. Bununla birlikte, *Jogorku Keneş* gücünü korumaktadır; devletin bütçesi ve uluslararası anlaşmaların onayı gibi hususlarda son söz hakkına sahiptir ve cumhurbaşkanının kararlarını geri çevirebilme yetkisine sahiptir.[4]

Bir sonraki aşama olarak, Cumhurbaşkanı’nın Ekim 1994’te yayınladığı bir kararname ile Sovyet tarzı tek odalı 350 sandalyeli *Jogorku Keneş* bırakılmıştır ve bu karar anayasal bir krize ve muhalefetin sert eleştirilerine yol açmıştır. Bu kararının sebebi olarak, hükümetin köklü ekonomik reformları uygulamasına yardımcı olacağı ve Akayev’in ifade ettiği şekliyle “halkın geleneği ve kültürü”nü yansıtacağı düşüncesi öne sürülmüştür.[5] 6 Aralık 1994 tarihinde Cumhurbaşkanı anayasada değişiklikler yapılmasını ve eski tek odalı *Jogorku Keneş*’in yeni, iki odalı bir *Jogorku Keneş* ile değiştirilmesini önermiştir. Yeni parlamentonun 35 sandalyeli *El Okuldor Jyiyny* (Yasama

Meclisi) ve 70 sandalyeli *Myizam Chygaruu Jyiyny*'den (Halkın Temsilcileri Meclisi)'den oluşması önerilmiştir.

Parlamento seçimleri 9 Şubat 1995 tarihinde gerçekleştirilmiş ve 105 sandalye için yaklaşık 40 parti ve örgütü temsilen toplam 1021 adayın katıldığı oldukça çekişmeli bir seçim yaşanmıştır. En fazla koltuğu *Sosyal Demokrat Parti* kazanmıştır ve onu *Asaba*, *Kırgızistan Birliği*, *Erkin (Özgür) Kırgızistan*, *Ata-Meken (Ana Vatan) Partisi*, *Kırgızistan Komünist Partisi* ve *Cumhuriyetçi Parti* izlemiştir.

Aynı yıl, Akayev başlangıçta 1996 yılında yapılması planlanan cumhurbaşkanlığı seçiminin öne alınması çağrısında bulunmuştur. Bu, ilk çok adaylı cumhurbaşkanlığı seçimi olmuştur (1991'deki seçimde Akayev tek adaydı) ve Merkezi Seçim Kurulu'na muhalefetten dolayı sadece iki aday kaydını yaptırmıştır: Apsamat Masaliyev ve Medetkan Şerimkulov. Ülkedeki kötüleşen ekonomik durum Akayev'i, programında önemle üzerinde durduğu hususları değiştirmeye ve ekonomik reformların daha da yoğunlaştırılmasının öneminin altını çizmeye zorlamıştır. Sadece köklü ekonomik reformların, geniş çaplı bir özelleştirmenin ve Dünya Bankası ile IMF'nin tavsiye ettiği yapısal düzenlemelerin bu küçük dağlık ülkeyi kendi tabiriyle "Asya'nın İsviçresi"ne dönüşmesini sağlayabileceğini savunmuştur.[6] Bazı milliyetçi partilerin ve *Jogorku Keneş*'in bazı üyelerinin karşı çıkmasına rağmen, Rusçayı resmi dil haline getirerek etnik azınlıklara da hitap etmiştir (Daha önce Kırgızca devletin resmi dili durumundaydı).

Bu arada, cumhurbaşkanlığının diğer iki adayı, Akayev'in politikasını sol bir yaklaşımla eleştiriyordu. Masaliyev Komünist Parti'yi temsil ediyordu ve Sovyet döneminin değerleri ve başarıları üzerinde durarak özelleştirilmenin yeniden gözden geçirilmesini ve ekonomide devlet kontrolüne dönülmesini savunuyordu. Diğer cumhurbaşkanlığı adayı Şerimkulov ise ekonomik reformların daha da ilerletilmesinin, sosyal güvencelerin korunmasının, vergilerin düşürülmesinin ve topluma yönelik politikaların geliştirilmesinin gerekliliğini vurgulayan bir siyasi program öne sürüyordu. Seçim programının hatırı sayılır bir kısmını Cumhurbaşkanı Akayev'in ekonomik ve sosyal politikalarının eleştirisi üzerine kurmuştu.

Cumhurbaşkanlığı seçimleri 24 Aralık 1995 tarihinde gerçekleştirildi ve yüksek bir katılım oranı sağlandı: Seçmenlerin %81,1'i seçimlere katıldı. Cumhurbaşkanı Akayev oyların %71,6'sını alarak seçimi kazandı. KKP'nin adayı Masaliyev oyların %24,4'ünü, Medetkan Şerimkulov da %1,7'sini aldı.

1995 seçimlerini takip eden yıllar, ekonomik sıkıntılar devam ettiğinden, siyasi ortam yıprandığından ve yolsuzluk ve kötü yönetim suçlamaları Akayev ve hükümetin peşini bırakmadığından bağımsız Kırgızistan'ın en zor yılları oldu. 2000 yılındaki parlamento seçimleri, Cumhurbaşkanı ve hükümetin politikalarına halkın verdiği desteğin ölçülmesi açısından önemli bir vesile haline geldi. Cumhurbaşkanı'nı destekleyen siyasi partiler, geniş çaplı siyasi ve ekonomik değişikliklerin ve ekonomik istikrarın sağlanmasındaki başarıların altını çizerek *Jogorku Keneş*'teki mevcudiyetlerini güçlendirmeyi umuyorlardı. Bu arada, muhalefet de düşen yaşam standartlarının yol açtığı genel memnuniyetsizlikten ve derinleşen bölgesel eşitsizlikten faydalanarak çok sayıdaki küçük

partiyi bir araya getirip 2000 sonbaharındaki cumhurbaşkanlığı seçimi için siyasi bir taban oluşturmayı umuyordu. 45 sandalyeli *El Okuldor Jyiyny* için toplam 230 aday, 45 sandalyeli *Myizam Chygaruu Jyiyny* için de 186 aday yarıştı. Parlamento seçimleri öncesinde muhalefet üzerindeki baskı ve seçimler sırasındaki düzensizlikler muhalefetin şansını ciddi şekilde baltaladı. Marc Stevens önderliğindeki AGİT gözlemcileri Kırgız yetkililerin “adil bir parlamento seçimi düzenleme yönündeki taahhütlerini yerine getirmediklerini ve seçimlerin ne demokratik, ne de tam olarak meşru olduğunu” ilan ettiler.

Parlamento seçimleri 20 Şubat 2000 tarihinde gerçekleştirildi ve ikinci tur seçimler de 12 Mart tarihinde yapıldı. Her iki seçimde de katılım oranı oldukça düşüktü: İlk turda seçmenlerin %57,8’i, ikinci turda da %61,86’sı oy kullandı. Doğrudan seçimler Yasama Meclisi’ndeki 45 sandalye ve Halk Meclisi’ndeki 45 sandalye için yapıldı. Yasama Meclisi’ndeki 15 sandalye, nispî temsil esas alınarak tahsis edildi. Seçimlerin ilk turunda adaylardan sadece 3’ü gerekli olan yüzde elli artı bir oyu aldı ve ikinci bir tura ihtiyaç duyuldu. Merkezi Seçim Kurulu’na göre, ikinci tur sonrasında *El Okuldor Jyiyny* için 43 vekil, *Myizam Chygaruu Jyiyny* için de 42 vekil seçildi. Beş sandalye için ise karar verilemedi. Sonuç olarak, yedi muhalefet adayı doğrudan seçimleri kazanarak yeni Kırgız Parlamentosu’na girmeyi başardı. Her ikisi de güçlü ve popüler olan ve gelecekteki muhtemel cumhurbaşkanı adayları olarak görülen Daniyar Usenov ve Omurbek Subanaliev gibi bazı önde gelen muhalefet siyasetçileri, hukuki gerekçeler öne sürülerek seçim dışı bırakıldılar. Bir başka muhalefet lideri olan General Feliks Kulov ilk turda iyi sonuçlar elde etti ancak ikinci turda kaybetti. Parlamento’ya girebilenler *El* Partisi’ni, Komünist Parti’yi, *Ata-Meken* Partisi’ni ve *Kairan El* Partisi’ni temsil ediyorlardı.

Aynı yıl, *Myizam Chygaruu Jyiyny*’nın Haziran 2000’de cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılacağı tarihi açıklaması ile birlikte, parlamento seçimlerinin ardından cumhurbaşkanlığı seçimi gerçekleştirildi. Seçim usullerine göre, aday gösterme ve aday kayıt işlemleri için son tarih belirlendi ve adayların özel bir Kırgızca sınavından geçmesi şartı getirildi.

Cumhurbaşkanlığı seçimi kampanyasında, görevdeki cumhurbaşkanı ve ekibi, Akayev’in ülkedeki siyasi istikrarı koruyabilme ve sonuca ulaşma yeteneğini öne çıkardı. Bu arada, muhalefet de özelleştirme süreci sırasındaki yolsuzluk iddialarını, giderek artan akraba ve yandaş kayırma olaylarını ve ekonomik reformlara yönelik “şok terapi” yaklaşımının ve IMF tarafından tasarlanan yapısal uyum programının toplumsal bedelini öne çıkardı. Sonuç olarak, Seçim Kurulu aralarında Akayev’in de bulunduğu beş adayı kaydetti. Bu adaylar; *Ata-Meken* Partisi’nin Genel Başkanı Omurbek Tekebayev, bir sanayici olan Almazbek Atambayev, gazeteci ve aynı zamanda da *Asaba* Partisi’nin önde gelen isimlerinden biri olan Melis Eşimkanov, *Erkin Kırgızistan* Partisi’nin önde gelen isimlerinden biri olan Tursunbay Bakir Uulu ve bir insan hakları eylemcisi olan Tursunbek Akunov idi.

Ancak, en güçlü adaylardan ikisi olan Cumhurbaşkanı eski Yardımcısı Feliks Kulov ile eski parlamento üyesi ve muhalefetteki Halk Partisi’nin Genel Başkanı Daniyar Usenov seçimlerden ihraç edildi. Daniyar Usenov, hukuki gerekçeler (daima inkar ettiği geçmişteki suçlamalar nedeniyle yaşadığı mahkumiyet) esas gösterilerek ihraç edildi. General Feliks Kulov ise Kırgızca sınavına

girmemeye karar verdi (Kırgızca konuşması zayıftı) ve desteğini ılımlı muhalefet partisi *Ata-Meken*'in Genel Başkanı Omurbek Tekebayev'e verdi.

Merkez Seçim Kurulu'nun yayımladığı sonuçlara göre, 29 Ekim 2000 tarihindeki seçimlere katılım oranı yüzde 77,3 idi. Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev, oyların yüzde 74,4'ünü alarak ilk turu kazandı. Omurbek Tekebayev ile Feliks Kulov arasındaki ittifak herkesi şaşırtan derecede düşük bir sonuçla oyların sadece yüzde 13,9'unu aldı. Almazbek Atambayev yüzde 6'sını, Melis Eşimkanov yüzde 1,1'ini; Tursunbay Bakir Uulu yüzde 1'ini ve Tursunbek Akunov da yüzde 0,4'ünü aldı.

Görevdeki cumhurbaşkanı seçimi kazanmasına rağmen, hem parlamento, hem de cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki düzensizlikler "demokrasi adasının" görünümünü yıprattığından dolayı ortaya çıkan bedel oldukça yüksekti. Kırgızistan, 2000 yılında, Özgürlük Evi'nin açıkladığı verilere göre Ukrayna, Arnavutluk ve Ermenistan'ın arkasında ve Bosna, Kazakistan ve Azerbaycan'ın önünde yer alarak, BDT ve Doğu Avrupa'daki geçiş süreci yaşayan 28 ülke arasında 20. sırayı alıyordu.[7] Kısa vadede, Cumhuriyet'in büyük ölçüde bağımlı olduğu uluslararası sponsorlar durumu olduğu gibi kabul etmiş gibi görünüyordu; ancak uzun vadede demokratik deneyim yıprandığından daha fazla siyasi destek ve ekonomik yardım almak oldukça zor olacaktı.

Ekonomik Değişiklikler

1991 yılında bağımsızlığın kazanılmasının ardından, Moskova'ya bağımlılığın üstesinden gelmek ve bağımsız devletin ulusal ekonomisini kurmak Kırgızistan hükümetinin iki ana göreviydi. Sovyet sistemi, merkezi kontrol ve kaynak dağıtımı üzerinde yoğunlaştığından ve Kırgızistan'ın sınai ve zirai sektörlerini tüm Birlik ekonomisine bağladığından bu özellikle zor bir görevdi. Dolayısıyla, reformların ilk aşaması sırasında, Kırgızistan hükümeti merkeziyetçilikten uzaklaşma, ulusal bankacılık sisteminin ve mali sistemin kurulması ve ulusal para biriminin yürürlüğe konulması üzerinde yoğunlaştı.[8]

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, 1991 yılında Kırgızistan bağımsızlığını ilan ettiğinde, IMF ve Dünya Bankası yetkilileri de dahil olmak üzere pek çok uzman, Batı Avrupa ülkelerinin II. Dünya Savaşı sonrasında Marshall Planı ile gerçekleştirdiği gibi, Kıgızistan'ın bu geçiş sürecini hızlı bir şekilde atlatabileceğini düşünüyordu. Bu plan, oldukça yüklü bir mali ve teknik yardım akıtmış ve savaşın yıprattığı Almanya, Fransa ve diğer ülkelerin ekonomilerini on yıldan daha kısa bir sürede yeniden inşa etmelerini sağlamıştı. Bağımsız Kırgızistan IMF'nin gözdeleri arasındaydı.[9] Kırgızistan 1990 yılında UNDP Beşeri Kalkınma Endeksi'nde (HDP) pek çok Asya ülkesini geride bırakarak 31. sırada yer alıyordu; RBEC sıralamasında ise 4. sırada yer alıyordu ve 1980'lerin sonlarında Güneydoğu Asya ülkelerinde olduğu gibi kişi başına 1160 dolarlık GSYİH'ye sahipti. Kırgızistan'ın ekonomik yapısı, oldukça oturmuş bir sınai imalat sektörüne (GSYİH'ye katkısı %32), büyük bir tarım sektörüne (GSYİH'ye katkısı %42) ve güçlü bir enerji sektörüne sahip olduğundan dolayı,[10] oldukça hızlı bir dönüşüm geçiren Doğu Avrupa ülkelerinin ekonomik yapılarına da benzemekteydi. Hem kadınlarda hem de erkeklerde %99 dolaylarındaki okuryazarlık oranı, Asya'daki en yüksek

okuryazarlık oranlardan birisiydi. Güçlü eğitim, oturmuş ve ücretsiz üç kademeli eğitim sistemince destekleniyordu. Hükümet, serbest piyasaya yönelik reformlara ve değişimlere açıktı.

Bağımsızlığın ilk günlerinden itibaren, Kırgızistan hükümeti IMF ve Dünya Bankası'nın tavsiyeleri ile paralel olarak "şok terapi" yaklaşımını kabul etti ve kademeli olarak uygulamaya başladı. 1992 yılında, hükümet IMF'nin 'ekonomiyi kaynak dağılımında merkezi planlamanın ve idari kontrolün hakim olduğu bir ekonomiden, ekonomik kararların temel olarak piyasa güçleri tarafından belirlendiği bir ekonomiye dönüştürmek için' tasarlanmış bir program olarak tanımladığı "Ekonomik Reform Programı"nı uygulamaya koydu.[11] Cumhuriyet, yabancı doğrudan yatırımcıların ülke ekonomisine akacağını umarak iç piyasasındaki ekonomik faaliyetleri ve dış ticaretini tamamen serbestleştirdi. Kırgızistan'ın altın, uranyum vs. gibi zengin madeni kaynak rezervleri Kanada, Türkiye, ABD ve Almanya'daki yabancı yatırımcıları çekecek değerli varlıklar olarak görüldü. Uluslararası yardım kuruluşları ayrıca ülkenin 1991 itibariyle yaklaşık 4,4 milyonluk düşük nüfusu ve nispeten daha düşük miktarlarda uluslararası yardım gerektirecek ekonomisi gibi avantajlarına da dikkat çektiler.

Kırgızistan, Baltık devletleri ile birlikte, 1992 yılı sonuna kadar merkezi planlama kurumlarını yürürlükten kaldıran birkaç eski Sovyet ülkesinden biri olmuştur. Ayrıca büyük devlet teşebbüslerine sağladığı sübvansiyonları kesmiştir ve eşzamanlı olarak tüketici fiyatlarını serbest bırakmıştır. Kırgızistan hükümeti, IMF'den gelen baskılar üzerine, makroekonomik ve mali istikrarı sağlamak amacıyla, kamu ve sosyal refah harcamalarını kısarak kemer sıkma uygulamalarına başvurmuştur. 1991 ve 1992 yıllarında, Kırgızistan hükümeti, tüm Kırgızistan vatandaşlarına dağıtılan tahviller çerçevesinde uygulanan geniş çaplı bir özelleştirme programını kabul etti. Başlangıçta sadece lojmanlar ile perakende ve hizmet sektörlerindeki küçük işletmeler hedefleniyordu. Daha sonra ise, hükümet stratejik işletmeler (enerji sektörü ve askeri sektör) üzerindeki devlet kontrolünü koruyacak şekilde orta ve büyük ölçekli işletmeler ile bankacılık sektörü ve mali sektörün özelleştirilmesine yöneldi. 1991 ve 1998 yılları arasında, hükümet kamu varlıklarının önemli bir kısmını özelleştirdi. Resmi bir rapora göre, sanayi işletmelerinin yüzde 80'i, ticaret ve gıda hizmetlerinin yüzde 97,2'si ve ev hizmetlerinin yüzde 100'ü 1998 yılına kadar özelleştirildi.[12] Kasım 2000'de, *Jogorku Keneş* Kyrgyztelekom, Kyrgyzenergo, Kyrgyzgaz ve National Airline gibi en büyük işletmelerin özelleştirilmesini onayladı.

Kırgızistan, Rus Rublesi kuşağındaki yüzde 1300'lük enflasyonun baskısı altında, ruble kuşağını terk eden Orta Asya cumhuriyetleri arasında ilk sırada yer almıştır. Mayıs 1993'te de kendi para birimi Som'u yürürlüğe koymuştur. Kırgızistan hükümeti 1993'te yüzde 1200 düzeylerinde olan enflasyonu 1994'te yüzde 278'e, 1995'te yüzde 45'e indirerek ve 1997 ile 2001 arasında yüzde 35'in altında tutarak kademeli bir şekilde makroekonomik istikrarı sağlamıştır. Hükümet, serbestleştirme programının bir parçası olarak, sağlam bir kur için somun serbest olarak değişimini sağlamıştır. Öte yandan, yabancı yatırımlar için birkaç serbest ticaret bölgesi açmıştır. Beş yıllık sabit bir düşüşün ardından, Kırgız Somu'nun döviz kuru 2000 ve 2001 yıllarında 49 Som=1 Dolar düzeyinde sabitlenmiştir.

Kırgızistan hükümeti, 1990'lı yıllar boyunca, yabancı yatırımcıları çekme, kalkınmış ülkeler ile ticari ilişkiler kurma ve ticaretinin coğrafyasını genişletme hususları üzerinde yoğunlaşarak, ekonomisini küreselleşmeye ve serbest ticarete açmayı hedeflemiştir.[13] Cumhuriyet, bağımsızlığını kazandıktan sonra, Sovyet dönemindeki tüm ticari kısıtlamaları kaldırdı ve Çin, Türkiye, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri ve başka ülkeler ile doğrudan ticaret yapmaya başladı. Demirsiz metalürji (temel olarak Kumtor altın madeninden çıkarılan altın olmak üzere), elektrik, tarım ve hafif sanayi ürünleri alanlarındaki temel ihracat kalemleri ve makine, petrol ve gaz gibi alanlardaki temel ithalat kalemleri ile birlikte ortalama yıllık ticaret hacmi 1,2 milyar doların üzerinde bir düzeyde sabitlenmiştir. *The Economist Intelligence Unit (EIU) Ülke Raporu*'na göre, 1998 ve 1999'daki düşüşün ardından 2000 yılındaki ihracat yüzde 5 dolaylarında artmış ve toplam 482 milyon dolara ulaşmıştır; ithalat ise yüzde 6 artarak 579 milyon dolara ulaşmış ve 167 milyon dolarlık bir cari hesap açığı ortaya çıkmıştır. Kırgızistan'a giren yabancı yatırım beklenenden çok daha yavaş bir hızda gerçekleşmiştir ve hükümeti büyük oranda uluslararası kredilere dayanmaya zorlamıştır.

Kırgızistan hükümeti köklü ekonomik ve siyasi reformlar için büyük miktarlarda uluslararası yardım öneren önde gelen uluslararası kuruluşların ve devletlerin dikkatini sürekli olarak çekmiştir. 1993 yılında, IMF ve Dünya Bankası somun yürürlüğe konulmasına mali destek sağlamıştır. Yine 1993 yılında, Türkiye ile bazı diğer devletler, Kırgızistan'ın yatırım malları ile sanayi ve tarım hammaddesi ithalat kapasitesini artırmak için tasarlanmış 400 milyon dolarlık bir ön yardım programını destekleme üzerinde anlaşmıştır. Kırgızistan, 1994'ten 1997'ye kadar, yapısal ekonomik reformları için hayati öneme sahip olan krediler ve uluslararası teknik yardım almıştır. Kırgızistan, sadece 1999 yılında, IMF'nin mevcut üç yıllık genişletilmiş yapısal uyum programı kapsamındaki 100 milyon dolarlık kredisinin 27 milyon dolarını ve Asya Kalkınma Bankası'ndan da 45 milyon dolar almıştır. Dünya Bankası 27 Mayıs 1999 tarihinde, ihracata yönelik özel işletmeleri geliştirecek özel sektör kalkındırma programına 13 milyon dolar sağlama planını açıklamıştır. Olumsuz taraftan bakacak olursak, dış borçlar 1991 yılında sıfır iken, 2001 yılında 1,4 milyar dolara çıkmıştır; ancak Kırgızistan hükümeti borçlarını ödeyebilmekte ya da borç yükümlülüklerini müzakere edebilmektedir. Borçlarını ödeyememe gibi bir durum söz konusu değildir ve nispeten borçsuz bir ülke konumundadır.

Ekonomik yeniden yapılanma, beraberinde nüfusun büyük bir kısmı için ağır bir toplumsal bedel getirmiştir ve derin bölgesel ve sosyal eşitsizlikler yaratmıştır.[14] Çoğu kalkınmakta olan ülkede olduğu gibi, Kırgızistan'da da iş faaliyetleri ve yatırımlar giderek artan bir şekilde Bişkek gibi büyük şehir merkezlerinde yoğunlaşmıştır; öte yandan özellikle ülkenin güney ve doğusundaki küçük kasabalar ve köyler başta olmak üzere, diğer bölgeler belirgin bir ekonomik düşüş yaşamıştır. 1990'lı yıllar boyunca telaşlı bir şekilde yapılan özelleştirmeye damgasını vuran olaylar, varlıkların kapsamlı bir şekilde elden çıkarılması ve makine ve teçhizatların hurda metaller gibi komşu Çin'e satılması olmuştur. Birçok sınai işletme, ucuz yabancı ürünler ile rekabet edememeleri, idari uzmanlık alanında eksiklikleri bulunması ve yükselen teknolojiye uyum sağlamaları için gereken sermayeye sahip olmamaları sebebiyle kapanmıştır.

Resmi istatistikler, işsizlik oranının %3,1 dolaylarında ve işsiz sayısının 59.000 olduğunu bildirmiştir. Öte yandan yerel uzmanların ortaya koydukları işsizlik oranı ise toplam işgücünün yüzde 20-25'i olarak ortaya çıkmıştır ve uzaktaki kırsal bölgelerde bu oranın yüzde 30-35'e kadar çıktığının üzerinde durulmuştur. 2001 yılında ortalama aylık maaş 1.203 som (25 dolar) dolaylarında olmuştur ve bu miktar Kırgızistan'ı BDT ülkeleri arasında en alt sıraya yerleştirmiştir. Ancak, bazı insanlar "kayıt dışı ekonomi"den oldukça kârlı çıktığından dolayı, bu rakamlar ülkedeki sosyal kutuplaşmayı yansıtmamaktadır. Bu durum ile ilgili olarak yapılmış güvenilir bir yerel çalışma bulunmamakla birlikte, *The Economist Intelligence Unit,* "kayıt dışı ekonomi"nin GSYİH'nin yüzde 40'ına tekabül edebileceğini tahmin etmektedir ve bu oran BDT'deki en yüksek orandır.[15]

Köklü reformlara yönelik politikalar ulusal ekonominin yeniden yapılandırılmasına katkıda bulunmuş olmakla birlikte, umut vaat eden bir ekonomik büyüme ortaya koyamamıştır. 1991'den 1996'ya kadar geçen beş yıl boyunca, Kırgızistan ekonomisi yüzde 45 oranında küçülmüştür. Cumhuriyet, 1996 ve 1997 yıllarında yıllık yüzde 5'lik bir büyüme oranı ile hafif bir ekonomik toparlanma yaşamaya başlamıştır, ancak 1997 ve 1998 yıllarındaki Asya ve Rusya mali krizlerinden ağır bir şekilde etkilenmiştir. Bunun sonucunda, 1999 yılında Kırgızistan'ın GSYİH'si 1991 yılı GSYİH'sinin yüzde 70'inin altında olmuştur. Temmuz 1999'da, Dünya Bankası Kırgızistan hükümeti ile birlikte "2000-2010-Kırgızistan Kalkınması için Bütünleştirilmiş Temel" ortak projesini başlatmış ve Aralık 2000'de de Cumhurbaşkanı Akayev Kırgızistan'ın 2010 yılına kadarki ekonomik ve sosyal kalkınması için beş aşamalı bir "strateji" olan "Yeni Ulusal Dünyaya Bakış"ı açıklamış ve hükümetini değiştirmiştir. Bu adımlar yerel uzmanlar tarafından geç atılmış adımlar olarak görülmüş, ancak Cumhuriyet'teki geçiş süreci politikalarının uzun vadeli planlamasının yapılmadığı yönündeki eleştirilere bir cevap olarak nitelendirilmiştir.

Bu köklü önlemler 2000 ve 2001 yıllarında bazı sonuçlarını vermeye başladı ve Kırgızistan ekonomisi istikrarın sağlanması ve ekonomik toparlanma açısından olumlu işaretler ortaya koydu. 2000 ve 2001 yıllarında, Kırgızistan'ın GSYİH'si, hükümetin verilerine göre, yıllık ortalama yüzde 5 oranında arttı (1998 yılında yüzde 2; 1999 yılında ise yüzde 3,6 idi). Sanayi sektöründeki üretim, altın, elektrik ve pamuk üretimlerindeki artışın katkısıyla yüzde 10,3 yükseldi (bu alanlar, aynı zamanda en fazla nakit para akışını sağlayan alanlar olmuştur). Öte yandan, 2000 yılındaki tarımsal üretim de yüzde 3,4 oranında artmıştır. Kırgızistan ekonomisinin bu önemli sektörü toplam işgücünün yaklaşık yüzde 55'i oranında istihdam sağlamaktadır. 2000 yılındaki tahıl hasadı bir önceki yıla oranla biraz düşük oldu, ancak tütün ve sebze gibi önemli ihracat kalemlerinin üretimi önemli derecede arttı. Genel olarak, Kırgızistan'ın 2001 yılındaki GSYİH'si 1991'deki düzeyin altında kaldı ve büyük ihtimalle "1990'ların geçiş süreci durgunluğu" ancak 2010 yılında tamamen bertaraf edilebilecektir. Dünya Bankası'nın sınıflandırmasına göre, 755 doların altındaki kişi başına düşen milli geliri ile Kırgızistan düşük gelirli ekonomilerin bulunduğu gruba dahildir.

"Şok terapi" yaklaşımının Polonya'daki gibi hızlı bir ekonomik toparlanmayı neden sağlayamadığı yönünde tatmin edici bir açıklama bulunmamaktadır. Uluslararası uzmanlara göre,

Kırgız ekonomisinin uluslararası yatırımcılar için çekiciliğine sekte vuran birkaç sorun mevcuttur ve bunların arasında mülkiyet haklarına saygı gösterilmemesi, bürokrasi ve yolsuzluk bulunmaktadır. 2001 yılında, 10 temel puanlama faktörü (mülkiyet hakları, düzenleme, kayıt dışı ekonomi vs.) dikkate alınarak yapılan sıralamada, Kırgız Miras Vakfı toplam 161 ülke arasında Kırgızistan'ı Ekonomik Özgürlük Endeksi açısından 124. sıraya yerleştirmiştir. Bürokrasinin yetersizliği ve yolsuzluk da büyük bir sorun olmuştur. 1999 yılında Uluslararası Şeffaflık Örgütü, toplam 99 ülke arasında Yolsuzluk Algılama Endeksi esas alınarak yapılan sıralamada Kırgızistan'ı Türkiye, Bulgaristan, Çin, Rusya ve Kazakistan gibi ülkelerin arkasına atarak Pakistan ile birlikte 87. sıraya yerleştirmiştir. Yatırımcıları kaçıran bir başka sorun ise nüfusun giderek küçülen satın alma gücüdür. Kırgızistan, UNDP Beşeri Kalkınma Endeksi'ne göre yapılan sıralamada 1991 yılında bulunduğu 31. sıradan 2000 yılında 98. sıraya gerilemiştir ve Çin, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkelerin önünde yer almasına rağmen Kazakistan, Ürdün, Arnavutluk ve İran gibi ülkelerin arkasında kalmıştır.

Milliyetçilik Politikası ve Kültürel Değişim

Bağımsızlığın kazanılmasının ardından, farklı etnik toplulukların ülke toprakları üzerinde tek bir Kırgız ulusu şemsiyesinin altında birleştirilmesi Kırgızistan hükümetinin en büyük hedeflerinden biri olmuştur. Ancak, Kırgız seçkinler tabakasında, etnik politika yaklaşımı hususunda bir fikir birliği sağlanamamıştır. Görüşlerden birisi, eski SSCB'ye bağlı Baltık cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Kırgızistan hükümetinin bir etnokratik devlete doğru yönelmesiydi. Hükümet, bu toprakların Kırgızlara ait olduğunu ve Kırgızistan vatandaşı olmak isteyen herkesin, etnik kökenleri ne olursa olsun, Kırgızcayı zorunlu olarak bilmeleri gerektiğini açıklamalıydı.

Bir başka görüşe göre ise, Kırgızistan hükümetinin ılımlı bir tutumu olmalıydı. Etnik politika, Kırgızistan devlet kimliğinin ve tüm vatandaşlarının bu yeni bağımsızlığını kazanmış Cumhuriyet'e sadakatlerinin geliştirilmesine; farklı etnik toplulukların ulus-devletin toprakları üzerinde Kırgız ulusu şemsiyesinin altında birleştirilmesine ve toplumun çok kültürlü yapısının ve ılımlı İslam anlayışının korunmasının üzerine dayandırılmalıydı. Hükümet, herhangi bir etnik ya da dini ayrım gözetilmeksizin Cumhuriyet'in tüm vatandaşlarının eşit fırsat hakkını güvence altına alan sivil bir devlete doğru yönelmeliydi.[16]

İzlenmesi gereken politikanın seçilmesine yönelik kararın alınması bazı sebeplerden dolayı zordu. Bu sebeplerden birincisi, ülkenin çok uluslu yapısıydı: 1991 yılında Kırgızlar, bir başka deyişle adını Cumhuriyet'e veren ulus, nüfusun yaklaşık olarak yüzde 52'sini teşkil ediyordu, nüfusun yaklaşık yüzde 22'si Rus'tu, Özbeklerin nüfustaki oranı yüzde 13'tü ve yüzde 2,4'ünü de Almanlar teşkil ediyordu. İkinci olarak, Cumhuriyet içerisindeki etnik gruplar arasındaki ilişkiler, 1989 ve 1990 yıllarında ülkenin güney bölgelerinde yaşayan etnik gruplar arası çatışmalardan dolayı 1990'ların başlarında oldukça gergindi. Üçüncü olarak, Kırgızların kendi aralarında ulusal bir uyum yoktu ve kendilerini farklı dillere, kültürel özelliklere ve siyasi ilişkilere sahip kabilelerin ya da kabile gruplarının üyeleri olarak görüyorlardı.[17]

1989 yılında kabul edilen Dil Kanunu, Kırgızcanın devletin resmi dili olmasını gerektiriyordu (Madde 1) ve Kırgızcanın Rusçanın yerini almasıyla Kırgızistan'ın egemenliğini temsil ettiğini ortaya koyuyordu (Madde 2). Bu kanun aynı zamanda devlet memurlarının Kırgızcayı kullanmasını, ulusal ve bölgesel idari kuruluşlardaki resmi belgelerin kademeli olarak Kırgızcaya dönüştürülmesini zorunlu kılıyordu. Kanuna göre, ayrıca kamuya ait yerlerdeki, şehir ve caddelerdeki işaretlerin Kırgızcaya çevrilmesi de gerekiyordu. Kanun ile ilgili olarak kamuoyunda yapılan tartışmalarda bazı kişiler Türkiye örneğinin takip edilerek Kırgız alfabesinin Kiril alfabesinden Latin alfabesine değiştirilmesini önerdi. Kanun "Kırgız alfabesinin Latin alfabesine değiştirilmesine yönelik fırsatların araştırılması için gereken koşulların oluşturulmasını" (Madde 22) öngörüyordu. 1991 yılında kabul edilen Toprak Kanunu ise toprakların ve doğal kaynakların sadece Kırgız halkına ait olduğunu açıklıyordu.

Akayev'in hükümeti, yurttaşlık kimliği üzerinde yoğunlaşarak, Cumhuriyet toprakları üzerinde yaşayan herkesin vatandaşlık hakkını güvence altına alarak ve devletin çok uluslu yapısını koruyarak dil ve milliyetçilik politikasının ılımlı hale getirilmesi yolunu seçti. Hükümet, Kırgızların 1991 yılında nüfusun yarısından biraz daha fazlasını temsil ettiği bu çok uluslu devlette etnik merkezli katı bir politikanın etnik gruplar arasındaki gerginlikleri arttıracağı görüşünü savundu. Akayev, hem Toprak Kanunu'nu hem de Dil Kanunu'nu veto etti ve kanunlardaki uslubun biraz daha yumuşatılması önerisinde bulundu.

Bu sıralarda, hükümet caddelerin, meydanların, kamuya ait yerlerin, şehirlerin ve kasabaların isimlerini değiştirerek Kırgız geleneksel simgelerini yeniden kullanmaya başlamıştı. Bu şekilde, örneğin başkentteki ana caddelerden biri olan "Lenin Ceddesi", "Chui Caddesi" olarak değiştirilmişti. Birçok şehrin ve kasabanın ismi Rusçadan Kırgızca isimlere çevrilmişti; örneğin Przhevask ve Rybach, "Karakol" ve "Issyk-Kül" olmuştu. Sembolik olarak geleneksel Kırgız rengini ve simgesini temsil eden yeni Kırgız bayrağı ve amblemi ile birlikte yeni ulusal marş, ulusal para birimi, pasaport vs. kabul edildi. Manas Destanı ulusal sembol statüsüne yükseltildi ve 1995 yılında Kırgızistan ulusal kahramanının 1000. yılını kutladı. Kırgız alfabesinin Kiril alfabesinden Latin alfabesine dönüştürülmesi fikri, bazı Kırgız öğrencilerin gerek Türkiye'deki üniversitelerde ve gerekse Türkiye'deki ve Cumhuriyet'teki liselerde Türkçe üzerinde çalışmaya başlamış olmasına rağmen, mali kaynakların yetersizliği sebebiyle ertelendi. Bu sırada Türk hükümeti, Türk Manas Üniversitesi'nin, Uluslararası Atatürk Alatoo Üniversitesi'nin ve Bişkek ile başka şehirlerdeki birkaç lisenin kurulmasını destekledi. Kırgızistan hükümeti ayrıca dini uygulamalar üzerindeki sınırlamaları kaldırdı ve ülkede bazı cami ve medreseler inşa edildi ya da mevcut olanlar onarıldı. Ülkede İslam dini öne çıktı ve çoğu Kırgız, mensubu oldukları Hanefi mezhebinin İslami düşüncedeki en serbest mezhep olduğunun altını çizdi.

Öte yandan, ekonomik durgunluk, çatışma korkuları ve sosyal refah sisteminin yıkılmasına bağlı olarak ciddi demografik değişiklikler de meydana geldi. Bu değişikliklerin sonuçlarından biri de insanların toplu bir şekilde ülkeden göç etmesi olmuştur. Resmi istatistiklere göre, 1989 ile 1995 yılları arasında, çoğunlukla Ruslar, Ukraynalılar, Yahudiler, Almanlar ve bazı diğer etnik gruplar olmak üzere 590.000'den fazla insan (ya da ülke nüfusunun yaklaşık yüzde 15'i) Kırgızistan'ı terk etmiştir. 1999

yılında yapılan nüfus sayımına göre, ülkedeki Rus nüfusu 1989 yılındaki yüzde 21 düzeyinden 1999 yılında yüzde 12 düzeyine inmiştir. Önümüzdeki 15-20 yıl içerisinde bu rakamın yüzde 6'ya kadar düşmesi beklenmektedir (kısa bir zaman önce yapılan bir araştırmada, katılımcıların yüzde 20,4'ünün ülkeyi tamamen terk etmek istediği ortaya çıkmıştır). Bazı etnik gruplar ülkeyi terk ederken, bazıları da ülkeye giriş yapmıştır. Şu anda mevcut güvenilir istatistikler olmamakla birlikte, birkaç bin Çinlinin ülkeye yerleştiği kaydedilmiştir. Yani, ülkenin etnik bileşimi büyük olasılıkla değişmeye devam edecektir. Kırgızistan, 2001 yılındaki yüzde 68'e yaklaşan Kırgız nüfusu (1989 yılında yüzde 52 idi) ile birlikte etnik olarak daha bütüncül bir hal almaktadır. Ancak, özellikle giderek artan Özbek ve Çinli nüfus ile birlikte, Kırgızistan'ın önümüzdeki onlarca yıl çok uluslu bileşimini korumaya devam edeceği aşikardır.

Dış İlişkiler

Kırgızistan'ın bağımsızlığı uluslararası alandaki siyasi ve kültürel tecrit durumunu kırmıştır ve sadece resmi görevliler değil, aynı zamanda binlerce sıradan Kırgız dünyanın her yerine seyahat etmeye başlamış ve küreselleşme gerçeği ile yüz yüze gelmiştir. BM'ye ve diğer uluslararası kuruluşlara üyelik ve özellikle İslam ülkeleri olmak üzere (Türkiye, Kırgızistan'ı tanıyan ve orada büyükelçiliğini açan ilk ülke olmuştur) uluslararası toplumla doğrudan ekonomik, siyasi ve kültürel temaslar Kırgız ulusunun özgüveni üzerinde önemli etkilere sahip olmuştur. Böylece, uluslararası ilişkiler Kırgızistan halkının gözünde bağımsızlıklarını simgeleyen önemli bir simge ve bir ulusal gurur konusu olmuştur.

1990'lı yıllar boyunca, Kırgızistan uluslararası ilişkilerinde, Cumhurbaşkanı Akayev'in bir zamanlar ortaya koyduğu "tüm İpek Yolu ülkeleri ile adil ortaklık, dostluk ve işbirliği, Kırgızistan'ın 'dış politikasındaki' en önemli ilkeleridir"[18] düşüncesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Başlangıçta Kırgız diplomasisi üç öncelik üzerinde yoğunlaştı. Bunlardan birincisi, özellikle Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan gibi komşu olduğu eski SSCB cumhuriyetleriyle işbirliğinin, eşgüdümün ve sürdürülebilir çok taraflı ilişkilerin korunması olmuştur. İkinci öncelik, güvenlik hususu olmuştur. Üçüncü öncelik ise; ABD, Batı Avrupa ülkeleri, Japonya ve Türkiye gibi (BDT dışındaki) uzak ülkeler ile uluslararası siyasi ve ekonomik ilişkilerin tesis edilmesi olmuştur.

Kırgızistan, SSCB'nin mirası üzerindeki anlaşmazlıkların barışçı yollarla çözülmesi amacıyla, Aralık 1991'de BDT'ye (Bağımsız Devletler Topluluğu) katılmıştır. BDT, başlangıçtan itibaren eski SSCB cumhuriyetleri arasında bütünleştirici bir mekanizmadan ziyade geçici bir uzlaşma mekanizması olmuştur. Bu örgüt, ne Orta Asya'nın bazı seçkin üyelerinden daha yakın bir ekonomik bütünleşme umutlarını gerçeğe dönüştüren ne de *Moskova* egemenliğinin ve Rus emperyalist baskısının yeniden canlanmasından korkanların endişelerini teyit eden, büyük ölçüde törensel bir kuruluş olarak kalmıştır.[19] BDT, 2001 yılına gelindiğinde, üst-bölgesel bir örgüt konumundan eski SSCB toprakları üzerinde siyasi ve ekonomik kalkınmayı tartışan ancak herhangi bir anlaşmanın bağlayıcılığı altına girmek istemeyen bazı ülkelerden oluşan bir kulüp haline gelmiştir.

Kırgızistan, 1990 yılında Orta Asya cumhuriyetlerinin devlet başkanları için bir danışma organı olarak oluşturulan OAB'nin (Orta Asya Birliği) kurucu üyeleri arasında yer almıştır. OAB'nin kuruluşunun altında kültürel, tarihi ve dilsel gelenekleri paylaşan halklar arasında siyasi ve ekonomik bütünleşmenin yeniden sağlanması fikri yatmasına rağmen, Kuruluş 1994 yılına kadar çöküşün eşiğine gelmiştir. Ancak Kazakistan, Özbekistan ve daha sonra da Kırgızistan bütünleşme için bazı ortak ilkeler ortaya koydular ve Nisan 1994'te örgütün adını OAEB (Orta Asya Ekonomik Birliği) olarak değiştirerek bu düşünceyi yeniden canlandırdılar (Tacikistan da 1998 yılında katıldı). OAEB, üyeler arasında ticaret, ulaştırma ve sınır ile ilgili bazı hususların çözülmesinde eşgüdümü sağlamada bir nebze yararlı olmakla birlikte, 2001 yılına kadar gayriresmi bir toplantı platformu haline gelmiştir.

Kırgızistan liderleri John Anderson'un tabiriyle Türkiye'nin laik kalkınma modelinden[20] etkilenmişlerdir ve Kırgızistan, ekonomik ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi ve daha yakın bir siyasi işbirliğinin ele alınabilmesi amacıyla 1992 yılında İstanbul'daki Türki Cumhuriyetler Zirvesi'ne katılmıştır. Bu katılım ticaretin, yatırımların ve iki ülke arasındaki seyahatlerin artmasına ve iki ülke arasında eğitim ve kültür konularında işbirliğinin geliştirilmesine yönelik bir kapı açmıştır. 1997 yılında Kırgızistan ve Türkiye "Ebedi Dostluk Antlaşması"nı imzalamıştır ve 1999 yılında da "Kırgızistan ve Türkiye El Ele 21. yüzyıla" ortak bildirgesinin altına imzalarını atmışladır.

Kırgızistan, güvenlik hususunda, 1992 yılında BDT Güvenlik Antlaşması'na (Taşkent Antlaşması) katılarak Rusya'nın desteğine güvenmiştir. Sınır ihtilaflarını çözmek amacıyla, 1996 yılında "Şanghay Beşlisi" örgütüne katılmıştır (Bu örgütte Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Tacikistan ve 2001 yılından itibaren de Özbekistan bulunmaktadır). Akayev Ağustos 1999'da, bölgesel güvenlik, genişletilmiş ticaret ve ekonomik işbirliği konularının tartışıldığı "Şanghay Beşlisi" zirvesine ev sahipliği yapmıştır. Bu zirve sırasında Çin, Kazakistan ve Kırgızistan, Akayev'in "zorlu sınır hususlarında nihai bir nokta" olarak tanımladığı ve üç ülke arasındaki sınırları ortadan kaldıran bir antlaşma imzaladı. Devlet başkanları ayrıca devletler arasındaki sınırların silahsızlandırılması çağrısında bulunan ve sınır ile ilgili hususlardaki mevcut antlaşmaları, toprak bütünlüğüne ve egemenliğe yönelik karşılıklı saygıyı ve yasadışı uyuşturucu ve silah ticaretine, ulusal bölücülüğe ve aşırı dinciliğe karşı işbirliğini onaylayan 12 maddelik *Bişkek Bildirgesi*'ni de imzaladılar.

1990'lı yıllarda, Kırgızistan dış ticaretin çeşitlendirilmesi ve yabancı yatırımcıların çekilmesi konuları üzerinde özellikle odaklandı. Kırgızistan, eski Sovyetler Birliği dışındaki ülkeler ile uluslararası ticaretini ve ekonomik ilişkilerini geliştirmeyi başardı. BDT dışındaki ülkeler ile dış ticaret hacminin toplam ticaret hacmi içerisindeki payı sıfırdan neredeyse yüzde 55'e yükseldi. Kırgızistan 1992 ile 1997 yılları arasında yaklaşık 450 milyon dolarlık yabancı yatırımı ülkeye çekebilmeyi başardı ve bu dönemdeki en büyük yabancı yatırımcı Kanada oldu (toplam yatırımın yüzde 45'i); onu Türkiye izledi (yüzde 20) ve daha sonra da ABD (yüzde 12) ve Çin (yüzde 10) geldi.[21]

OAEB'ye girmesine ve BDT üyeleri ile olumlu ilişkilerini yürütmesine rağmen, Kırgızistan'ın ticareti bölgesel boyuttaki bir "gümrük savaşından" ve 1998 ile 1999 yıllarında Kazakistan ve Özbekistan'ın Kırgız mallarına uyguladığı yüksek tarifelerden ağır şekilde darbe aldı. "Gümrük

savaşı", vergilendirme politikalarındaki ve bazı başka politikalardaki anlaşmazlıklardan ve Bişkek'in Dünya Ticaret Örgütü'ne girmek için tek taraflı olarak başlattığı müzakerelere Kazakistan'ın sinirlenmesinden kaynaklanmıştı. Kırgızistan, gerginliğin yatıştırılması amacıyla, Ekim 2000'de BDT Gümrük Birliği üyelerinden (Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya ve Tacikistan) oluşan AET'ye (Avrasya Ekonomik Topluluğu) katıldı. AET'nin amacı, üye devletler arasındaki gümrük sınırı kontrollerinin basitleştirilmesi, vergilendirmenin birleştirilmesi ve üye devletler arasındaki ekonomik işbirliğini artıracak diğer mevzuatların yürürlüğe konmasıdır. Ancak 2001 yılında AET'nin yerini Şanghay İşbirliği Teşkilatı almıştır.

Kırgızistan'ın Batılı ülkelerle ilişkileri 1990'lı yıllarda inişli çıkışlı bir grafik sergilemiştir. Başlangıçta Akayev'in ülkeye köklü siyasi ve ekonomik reformlar getirmeye yönelik çabaları ABD'den, diğer OECD ülkelerinden ve uluslararası yardım kuruluşlarından büyük destek almıştı. 1991 ile 1997 yılları arasında, Kırgızistan kişi başına düşen miktar esas alındığında BDT ülkeleri arasındaki en büyük uluslararası yardım alan ülkelerden birisi olmuştur. Ancak, 1998 yılından bu yana Akayev'in hükümetinin muhalefete ve seçimlere yönelik tutumuna karşı Batılı ülkelerden ve uluslararası kuruluşlardan gelen baskılar ve eleştiriler giderek artmıştır. Bununla birlikte, 1999 yılında NATO ve ABD, Kırgızistan'ın sınır güvenliği ile ilgili endişelerini belli etmeye başladı ve ülkeye daha fazla siyasi ve mali yardım sağlamayı kararlaştırdı. Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Ekim 2000'de Bişkek'e gerçekleştirdiği ziyaret sırasında terörle mücadele konusunda bir antlaşma imzaladı. *Slovo Kyrgyzstana* gazetesinin haberine göre; Ahmet Necdet Sezer, Türkiye'nin militanların kısa bir süre önce Kırgızistan'a girmesini "şiddetle kınadığını" ve Türkiye'nin Kırgızistan'ı terörle mücadelede "destekleyeceğini" açıkladı.

2010 Hedefleri

Bağımsızlık, Kırgızistan Cumhuriyeti'ne bir dizi değişiklikler getirdi. Hükümet, ülkedeki merkeziyetçi siyasi sistemi yıkmada ve demokratik kurumları ve demokratik usulleri uygulamaya koymada başarılı oldu. Hükümet, son birkaç yıl içerisinde eleştirilere karşı daha az hoşgörü göstermeye başlamış olmasına rağmen, siyasi muhalifler ve bağımsız basın fikirlerini serbestçe ifade edebilmektedir. İçişlerinde bazı konularda tartışmalar olmasına rağmen, 1990'lı yıllarda ülke siyasi istikrarı sağlamaya başlamıştır ve nispeten demokratik bir ortam oluşmuştur. Bununla birlikte ekonomi, siyaset ve uluslararası ilişkiler alanlarında bir dizi değişikliğe gitmesine rağmen, Kırgızistan hâlâ zorlu bir geçiş dönemi yaşamaktadır ve güçlü kurumların, siyasi istikrar ortamının ve uygulanabilir bir demokrasinin tesis edilmesine yönelik çaba sarf etmektedir.

Kırgızistan, toplumsal uzlaşmayı sağlamada ve vatandaşlık kimliği ile bağımsızlığın kazanılmasının ardından pekçok genç ulusun yaşadığı felaketlerin olmadığı yeni bir milliyetçilik politikasının uygulamaya konulmasında başarılı olmuştur. Ancak tarihsel bir bakış açısından bakıldığında, on yıl çok kısa bir süredir ve sağlıklı bir sonuca varmak için henüz çok erkendir. "Kırgızistan ulusu" kavramı tamamlanmaktan henüz çok uzak olduğundan toplumsal, demografik ve göç ile ilgili göstergeler sürekli olarak değişmektedir. Ancak bazı değişimler toplumda sağlam bir

zemin kazanmıştır. İlk olarak, Sovyet geçmişi ile ilgili nostalji tamamen kaybolmuştur. Halk Sovyet dönemi sonrası gerçekleri kabul etmiştir ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasının geri döndürülemez bir gerçek olduğunu kavramıştır. İkinci olarak, nüfusun büyük bir çoğunluğu etnik geçmişleri ne olursa olsun Kırgızistan'ın vatanları olduğu düşüncesini kavramaktadır ve ülkedeki hatırı sayılır miktardaki bir insan grubu gelecekleri hakkında belirsizlikler yaşamasına ve ülkeden göç etmek istemesine rağmen, insanlar kendilerini devletin vatandaşları olarak görmektedir. Üçüncü olarak, Sovyet dönemi sonrasındaki gelişmeler, Sovyet dönemine ait mirasın halkın etnik politikaya ve ulus-devlete bakışını güçlü olarak etkilediğini göstermektedir. Bununla birlikte, insanların kimliklerinde ve Cumhuriyet'e sadakatlerinde büyük değişikliklerin meydana gelmiş olması oldukça önemlidir ve Kırgızistan vatandaşlığı kavramı giderek yaygınlaşmaktadır.

Kırgızistan'daki ekonomik değişiklikler, sürdürülebilir ekonomik büyümeye doğru giden yolun kolay ve kısa olmadığını açıkça göstermiştir. Ayrıca, Kırgızistan'ın yeni oluşumları ve reform ve değişimlerle geçen 10 yıl içerisindeki deneyimleri göz önünde bulundurarak ekonomik programını yeniden ayarlaması gerektiğini de göstermiştir. Kırgızistan aynı zamanda rekabet gücünü, hukuk kurallarını, mülkiyet haklarını, bölgesel ticari serbestleşmeyi ve ekonomik işbirliğini geliştirme yolunda daha fazla çaba harcamalıdır. Cumhurbaşkanı Akayev'in, on yıllık süre içerisindeki bağımsız kalkınmayı değerlendirirken söylediği gibi; "bağımsızlığımızı ilan etmemize ve serbest piyasa ekonomisini kabul ettiğimizi açıklamamıza rağmen, Sovyet düşünce tarzının bazı olumsuz özelliklerini ve yolsuzluk olayını hâlâ sürdürmekteyiz… Önümüzde yerine getirmemiz gereken çok zor görevler mevcuttur."[22]

Kısa Bir Olaydizim

1985 Kırgızistan'ın uzun süre iktidarda kalan lideri Turdakun Usubaliev görevinden alındı.

1986 Kazakistan'ın uzun süre iktidarda kalan lideri Dinmuhamed Kunayev görevinden alındı ve yerine Genaddii Kolbin getirildi.

1986 Alma-Ata'da öğrenciler izinsiz miting ve gösteri düzenledi.

1989 (Ağustos) Kırgızistan'ın Dil Hakkında Kanun Tasarısı büyük gazetelerde yayımlandı ve ateşli tartışmalara yol açtı.

1989 (Eylül) *Jogorku Keneş* Dil Kanunu'nu kabul etti ve Kırgızistan'ın resmi dilini Kırgızca olarak ilan etti.

1990 (Haziran) Kırgızistan'ın Oş bölgesinde etnik gruplar arasında çatışmalar çıktı.

1990 (Haziran) Orta Asya cumhuriyetlerinin devlet başkanları Bişkek'te (o zamanki adıyla Frunze'de) toplandılar ve Orta Asya Birliği'nin kurulmasına karar verdiler.

1990 *Jogorku Keneş* Dr. Askar Akayev'i Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olarak seçti.

1991 (Ağustos) *Jogorku Keneş* Kırgızistan'ın siyasi bağımsızlığını ilan etti.

1991 (Ekim) Dr. Askar Akayev, halkın oyları sonucu Kırgızistan cumhurbaşkanı seçildi.

1991 (Aralık) SSCB'nin kurucu devletleri olan Beyaz Rusya, Rusya Federasyonu ve Ukrayna Sovyetler Birliği'nin dağıldığını açıklayan bir antlaşma imzaladı.

1991 (Aralık) Kırgızistan BDT'ye katıldı.

1992 (Şubat) Kırgızistan, ECO'ya (Ekonomik İşbirliği Örgütü) katıldı.

1992 (Nisan) Süleyman Demirel, Orta Asya cumhuriyetlerini ziyaret etti.

1992 (Mayıs) Kırgızistan, Taşkent'te BDT Güvenlik Antlaşması'nı imzaladı.

1992 (Haziran) Kırgızistan Cumhurbaşkanı Türkiye'yi ziyaret etti.

1993 (Mart) Türki Cumhuriyetler İmla Konferansı, Orta Asya Türki dillerinin Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçmesi çağrısında bulundu.

1993 (Nisan) Kırgızistan, "kalkınmakta olan ülke" statüsüne geçti.

1993 (Mayıs) *Jogorku Keneş* yeni Kırgızistan anayasasını kabul etti.

1993 (Mayıs) Kırgızistan, yeni para birimi *Som*'u tedavüle koydu.

1995 (Aralık) Dr. Askar Akayev, cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazandı.

2000 Kırgızistan'da Parlamento seçimleri yapıldı.

2000 (Ekim) Dr. Askar Akayev, üçüncü kez cumhurbaşkanlığı görevine seçildi.

1 **Izvestia**, 10 Ekim 1991.

2 Gleason, Gr., **The Central Asian States: Discovering Independence.** Boulder, CO: Westview Press, 1997, s. 94.

3 Huskey, Eugene, "The Rise of Contested Politics in Central Asia: Elections in Kyrgyzstan, 1989-1990", **Europe-Asia Studies.** Vol. 47, No. 5, 1995. s. 821.

4 **Kyrgyz Respublikasynyn Konstitutsiasy**, 1996: 19-41.

5 **Slovo Kyrgyzstana**, 7 Aralık 1994.

6 **Slovo Kyrgyzstana**, 14-15 Aralık 1995.

7 Frredom House, **Nations in Transit, 1999-2000, Civil Society, Democracy and Market,** Washington, DC, p. 19.

8 Akayev, A., **O Strategii socialno-ekonomicheskogo razvitia Kyrgyzskoi Respubliki.** Bişkek, Kırgızistan, 1993.

9 Pomfret, R., **The Economies of Central Asia.** Princeton, Princeton University Press, 1995, p. 109-115.

10 **Kyrgyz Republic: IMF Economic Reviews.** Washington DC, International Monetary Fund, 1993, s. 6-11.

11 **A.g.r.**, s. 2.

12 Kyrgyz Republic Foreign Investment Agency, **Kyrgyz Republic: Information for prospective Investors.** Bişkek, FIA, Mayıs, 1998, s. 12-14.

13 Abazov, R., "Policy of Economic Transition in Kyrgyzstan", **Central Asian Survey**, Vol. 18, no. 2, 1999, s. 204-209.

14 **Kyrgyz Republic. National Human Development Report.** Bişkek, UNDP, 1997, s. 65-67.

15 **Kyrgyzstan: Country Report**. London, The Economist Intelligence Unit, January 2001, s. 18.

16 Koichuyev, T. and A. Brudnyi, **Independent Kyrgyzstan: The Third Way.** Bişkek, İlim, 1993, s. 8-37.

17 **Kyrgyz Republic**. **National Human Development Report**. Bişkek, UNDP, 1997, s. 44-47.

18 Akayev, A., **Diplomacy of the Silk Road,** (Official document), Bişkek, Ministry of Foreign Affairs, 1998, s. 11.

19 Olcott, M., **Central Asia's New States: Independence, Foreign Policy, and Regional Security**. Washington DC, USIPP, 1996, s. 43-47.

20 Andersen, John, **International Politics of Central Asia.** Manchester, Manchester University Press, 1997, s. 193.

21 Abazov, R., "Policy of Economic Transition in Kyrgyzstan", **Central Asian Survey**, Vol. 18, no. 2, 1999, s. 216-217.

22 **Slovo Kyrgyzstana**, 12 Aralık 2000.

Abazov, R., "Policy of Economic Transition in Kyrgyzstan", **Central Asian Survey**, Cilt. 18, no. 2, 1999. S. 197-223.

Abazov, R., "Kyrgyzstani Nationalism", **Encyclopaedia of Nationalism: Leaders, Movements and Concepts.** Volume Two. San Francisco, Academic Press, 2001, S. 279-280.

Akayev, A., **21 Kylymda Kyrgyzstan'da Sotsialdyk Cheirenu Enekturuu Modeli**. Bişkek, Uchkun, 1998.

Akayev, A., **O Strategii Socialno-ekonomicheskogo razvitia Kyrgyzskoi Respubliki.** Bişkek, Kırgızistan, 1993.

Akayev, A., **Diplomacy of the Silk Road,** (Official document), Bişkek, Ministry of Foreign Affairs, 1998.

Allworth, Edward, **Central Asia: 130 Years of Russian Dominance. A Historical Overview.** London, Duke University Press, 1994.

Adshead S., **Central Asia in World History**, London, Macmillan, 1993.

Andersen, John, **International Politics of Central Asia.** Manchester, Manchester University Press, 1997.

Beatrice F. Manz (ed.), **Central Asia in Historical Perspective.** Boulder, Westview Press, 1993.

Doronbekova R., V. Mokrynin and V. Ploskikh, **Kyrgyzdyn zhana Kyrgyzstandyn tarykhy: sovettik doorgo cheiinki mezgil.** Bişkek, İlim, 1993.

Kyrgyzstan: Country Report. London, The Economist Intelligence Unit. (various years).

Elebaeva, A., **Razvitiye Mezhnatsionalnykh Otnoshenii v Novykh Nezavisimykh Gosudarstvakh Tsentralnoi Azii.** Bişkek, İlim, 1995.

Frredom House, **Nations in Transit, 1999-2000, Civil Society, Democracy and Market.** Washington, DC, Freedom House, 2001.

Gleason, Gr., **The Central Asian States: Discovering Independence.** Boulder, CO: Westview Press, 1997.

Huskey, Eugene, "The Rise of Contested Politics in Central Asia: Elections in Kyrgyzstan, 1989-1990", **Europe-Asia Studies.** Cilt. 47, No. 5, 1995. S. 813-834.

Kyrgyz Republic: IMF Economic Reviews. Washington DC, International Monetary Fund, 1993.

Kyrgyz Republic. Recent Economic Development. Washington DC, IMF, 1998.

Kyrgyz Republic. Washington DC, IMF, 1993.

Khazanov, A., **After the USSR: Ethnicity, nationalism and Politics in the Commonwealth of Independent States.** Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1996.

Koichuyev, T. and A. Brudnyi, **Independent Kyrgyzstan: The Third way.** Bişkek, İlim, 1993.

Kyrgyz Republic Foreign Investment Agency, **Kyrgyz Republic: Information for prospective Investors.** Bişkek, Mayıs, 1998.

Kyrgyz **Respublikasynyn Konstitutsiasy.** Bişkek, Uchkun, 1996.

Olcott, M. (ed.), **The Soviet Multinational State: Readings and Documents.** Armonk, New York, M. E. Sharpe, 1990.

Olcott, M., **Central Asia's New States: Independence, Foreign Policy, and Regional Security.** Washington DC, USIPP, 1996.

Pomfret, R., **The Economies of Central Asia.** Princeton, Princeton University Press, 1995.

Rumer, Boris (ed.), **Central Asia in Transition: Dilemmas of Political and Economic Development.** New York, M. E. Sharpe, 1996.

Tishkov, V., **Ethnicity, Nationalism and Conflicts in and After the Soviet Union: The Mind Aflame.**

Kyrgyz Republic. National Human Development Report. Bişkek, UNDP, 1997.

Human Development under Transition: Eurppe and CIS. UNDP, (various years).

World Bank, **Kyrgyzstan: The Transition to a Market Economy.** Washington DC., World Bank, 1993.

Kırgızların Siyasal-Tarihsel Bir İncelenmesi / Gregory R. Koldys [s.518-527]

Amerikan Uluslararası Kalkınma Ajansı /Özbekistan

Yüzyıllar önce, Kırgız çobanlar ilkbaharda sürülerini Tien Şan sıradağlarının yüksek bölgelerindeki otlaklara sürerler ve Ağustos ayında da dağın eteklerindeki bayırlara ve ovalara inerlerdi. Bugün ise göçebe kültürleri ve mirasları Kırgızları etkilemeye hâlâ devam etmektedir. Sanayileşmenin yerleşik yaşama yönelik bir etkisi olmasına rağmen, Kırgızların çoğunluğu kırsal alanlarda yaşamaktadır ve dağlık alanlardaki meralar ile bu dağların eteklerindeki bayırlar arasındaki mevsimsel gidiş-gelişleri hâlâ sürmektedir. Yaklaşık 2.7 milyonluk bir etnik grup (bunların 2.2 milyonu Kırgızistan'da yaşamaktadır)[1], hemen her konuyu içeren Batılı bilimsel çalışmaların neredeyse tamamen dışında kalmıştır.

Kırgızistan Tarihi Üzerine Bir Not

Kırgızistan tarihi sorunlarla doludur. Öncelikle, Rus ve Sovyet tarihçiler tarafından yapılan ve siyasi analiz olarak değerlendirilebilecek çalışmalar genellikle propaganda eğilimli olmuştur. Batılılar tarafından yapılan çalışmalar, bu tip çalışmaların eleştirel analizlerini konu almıştır ve tarihsel olarak daha doğru oldukları ortaya çıkmıştır; bununla birlikte, bu çalışmaların çoğu genellikle Orta Asya üzerinedir ve sadece birkaçı özellikle Kırgızistan üzerinde durmuştur. Martha Brill Olcott'un Kazaklar üzerine[2] ve Edward Allworth'ün de Özbekler üzerine[3] gerçekleştirdiği çalışmalar gibi, belirli Orta Asya uluslarına adanmış sınırlı sayıda kapsamlı tarihsel çalışma bulunmakla birlikte, Kırgızlar ile ilgili olarak yapılmış benzer bir çalışma mevcut değildir.

Bölge tarihi ile ilgili olarak Ruslar ve Sovyetler tarafından gerçekleştirilen çalışmaların propaganda eğilimli yapılarına bağlı olarak, bu makale, Sovyet ve Rus çalışmalarından daha doğru bilgiler sunan Batılı ikincil kaynaklara dayanmaktadır. Yararlanılan kaynaklar arasında ayrıca, çevirmenler tarafından yoğun şekilde notların düşüldüğü, Rus (Sovyet öncesi) tarihçiler tarafından yazılmış eserler de bulunmaktadır. Sadece Kırgızlara yönelik yazılan hiçbir Batılı tarihsel çalışma bulunmadığından dolayı, Kırgızlar ile ilgili bilgiler genel olarak Orta Asya'yı konu alan çalışmalardan (çoğunlukla yayınlanmış koleksiyonlar) ve özellikle Kırgızlar üzerine yazılmış birkaç deneme ve makaleden alınmıştır.

Bölge ile ilgili olarak Ruslar ve Sovyetler tarafından yazılan tarihsel çalışmalardaki tutarsızlıklar ve yanlışlıklar çok iyi belgelenmiştir.[4] Örneğin, Sovyetler ve Ruslar tarafından yaygın olarak ileri sürülen, Orta Asya milletlerinin kendi istekleriyle Rus İmparatorluğu'na katıldıkları iddiası gerçekle ilişkisi çok az olan bir propaganda beyanıdır. Küçük Kazak Ordası ve (aşağıda açıklanacak olan) Kuzey Kırgızları gibi nadir istisnalar haricinde, Orta Asya'daki etnik grupların çoğu hiçbir şekilde Rus/Sovyet egemenliğinin kollarına atılmamıştır. Sovyet literatüründe yaygın olarak rastlanan bir başka yanlış bilgi ise, Rusların ve Sovyetlerin Orta Asya halklarının ulusal emellerinin yükseltilmesi için ellerinden gelen her şeyi yaptığı iddiasıdır.

Orta Asyalılar kimliklerini aile, kabile ve toprak esaslarına dayandırmıştır; yirminci yüzyıla kadar milli bilinç uyanmamıştır. Batılı araştırmacılar, daha doğru bir saptama ile, Sovyet uluslarının politikalarını farklı uluslar yaratmaya yönelik diğerkâm bir istekten ziyade, 'siyasi düşünceler ekseninde dayatılan' politikalar olarak ortaya koymuştur.[5] Bu şekilde, Sovyet literatürü, yazıldıkları dönemin farklı resmi ulus politikalarını yansıtan tutarsızlıklarla doludur. Örneğin ilk Sovyet çalışmaları İslamcı ve Türkçü eğilimleri en az düzeye indirgemek amacıyla kültür, dil ve köken farklılıkları üzerinde yoğunlaşmıştır. Öte yandan 1950'lerde yazılan eserler ise, tüm Sovyet uluslarının nihai olarak 'birleşmesini' sağlamak amacıyla farklı etnik gruplar arasındaki farklılıkları en az düzeye indirgemeyi hedeflemiştir.

İkinci olarak, bu çalışmalarda Kırgızlar birkaç değişik şekilde ele alınmıştır. İlk Rus tarihçiler ve araştırmacılar, Farsça ve Arapça telaffuzları esas alarak 'Qirqiz' ve 'Qigiz' ifadelerini kullanmışlardır. Rus ve Sovyet etkisi altında en yaygın olarak kullanılan yanlış ifadeler, *Rusça*da yazılışı fonetik olarak doğru olan 'Kirghiz' ve 'Kirgiz' ifadeleri olmuştur. Rus yerleşimciler ve idareciler Kırgızları Kazaklardan ayırt etmek için 'Kara Kırgız' ve '*Dikokamenny* Kirghiz' (Vahşi Dağ Kırgızları) ifadelerini kullanılmışlardır; Ruslar Kazaklara da Kırgız diyorlardı çünkü Kazak kelimesi ile Rusçadaki 'Kozak' kelimesinin telaffuzu aynı idi. Çinliler ve Kalmuklar Kırgızlara 'Burutlar' diyorlardı. Bu makalede, günümüzde Kırgızların kendilerini adlandırdıkları şekliyle "Kırgız" ifadesi kullanılacaktır.

Göçebe Toplum ve Siyasetleri

Kırgızların kökenleri ile ilgili olarak destanlarında yer alan renkli bir açıklama, Kırgızların göçebe tarihlerine verdikleri önemi ortaya koymaktadır. *Kırk Kız* adlı efsaneye göre, Kırgızlar kökenlerini kızıl bir köpeğe dayandırmaktadır. Efsaneye göre, bir Han'ın kızı beraberindeki kırk hizmetçi kız ile birlikte çıktığı bir seyahatten döndüğünde, çadırlarını talan edilmiş bir halde bulur. Canlı olarak kalan tek şey, Kırgızların ırklarının atası olarak gördükleri ve göçebe çoban mirasları ile bir bağlantı kurdukları kızıl bir köpektir.[6]

Göçebe Kırgız toplumunun geleneksel örgütlenmesi, Rus ve Sovyet sömürgeciliği dönemlerinde kendini korumuştur ve günümüze kadar sosyal bir güç ve kimlik kaynağı olarak devam etmiştir. Lawrence Krader Kırgız göçebe toplumunu örgütlenmiş 'bir dizi eşmerkezli daire'[7] olarak tanımlamıştır. 'Toplumun temel hücresi'[8] tüm mülklerin sahibi olan geniş ailedir. Geniş aile, geçmiş yedi nesle kadar aynı atadan gelen beş ile on beş arasında aileyi kapsamaktadır. Beş ile yedi aile arasında değişen bir grup, bir köyü oluşturur. Bir köyün tüm üyeleri kan ve evlilik bağı ile akraba konumundadır. Göçebe köyleri, (kabileye benzer) bir klan oluşturacak şekilde yakın köyler ile birleşir. Klan üyeleri, nesepleri erkek tarafından takip edilen ortak bir atadan gelirler. Kırsal kesimlerde yaşayan birçok Kırgız kendini hâlâ klan esasında tanımlar. Klanlar da yine aynı soydan gelen konfederasyonlar oluşturacak şekilde bir araya gelirler. Her bir konfederasyon sürülerini otlatmak için belirli otlaklar tespit etmekle birlikte, konfederasyonların topraklarının sınırları çizilmemiştir. Bununla birlikte, merkezi bir otoriteye ve en yüksek derecede bir lidere sahip birleşik bir Kırgız ülkesi söz konusu olmamıştır.

Sosyal farklılaşmalara bağlı olarak ve otlakların düzenlenmesi, iç huzurun sağlanması ve dış düşmanlardan korunmak amaçlarıyla siyasi işlevler ve kurumlar gerekli hale gelmiştir.[9] Kırgız toplumu üç sınıfa ayrılmıştı: Aristokrasi, halk tabakası ve köleler. Aristokrasi ya da halk tabakası statüsü doğuma göre belirlenirdi, öte yandan köleler ise genellikle fethedilen yerlerden getirilen ya da satın alınan yabancılardı. Bununla birlikte, Kırgızlar arasında genellikle yüksek bir sosyal devingenlik mevcuttu. Nesep; sivil, askeri ve özel hayatta sosyal yapının temelini oluşturuyordu.[10]

Aristokrasinin kökleri büyük bir savaş kahramanı olan Tokay'a uzanıyordu ve bu sınıfın içerisinden *manap* adı verilen yerel liderler (ya da kabile şefleri) çıkıyordu. Bugün bile kabilelerin hepsi kökenlerini Tokay ile ilişkilendirmeye çalışırlar. Tokay'ın yasal eşlerinin soyundan gelen kabileler yüksek bir statüye sahip olmuştur; öte yandan, cariyelerinin soyundan geldiklerini iddia edenler küçük görülmüşler ve sıklıkla kölelik statüsüne dahil edilmişlerdir.[11]

Büyük evlat hakkı uygulaması söz konusu olmasına rağmen, Kırgızlarda gerçek bir kalıtsal aristokrasi olmamıştır. *Manap*lar yetkilerini oğullarına geçirme girişiminde bulunmuştur, ancak bu durum sadece zengin ve nüfuzlu olmaları halinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, *manaplığın* babadan oğla geçtiğine çok az rastlanmıştır. Eugene Schuyler, bir oğul ile *manap* babası arasındaki ilişkiyi, oğlun babadan asla tamamen bağımsız olamayacağı bir ilişki olarak açıklamıştır: Bir oğul yirmi yaşında kendi çadırına ve koyunlarına sahip olurdu; otuz yaşında ise bıyıklarının kesildiği bir şölen ve tören ile tam olarak erkek kabul edilirdi; bunun sonrasında konseyde yer alabilirdi, ancak bunun için babasının da konsey de bulunması şarttı. Oğul daima babasının vekili idi.[12]

Kırgız toplumunda saygı gören bir başka grup da, yargıçlarınkine benzer bir konuma sahip olan *bii*ler (bey) idi. Yargı yetkisi; akrabalık bağları, zenginlikleri, adalet anlayışları, ruhani güçleri ve güçlü kişiliklerine bağlı olarak bu erkeklere verilmişti. Rus yönetimi altında da *bii*ler işlevlerini devam ettirmiştir ancak resmi yargıçlar olarak atanmışlardır. Her bir *aul*dan (köy) bir *bii* seçilirdi.[13] Öte yandan, *manap*lar ise Rus yönetimi altında hiçbir yasal yetki sahibi olamamıştır, ancak yine de nüfuzlarını korumuşlardır ve Kırgızlar tarafından saygı görmüşlerdir.

Günümüz Kırgızistan'ında, kabile yapısı iki büyük federasyona ayrılmış gibi görünmektedir: Otuz Uul (Otuz Oğul) ve İç Kılık. Otuz Uul; kuzey, güney ve doğu Kırgızistan'da yaşayan Sağ Kanat (Ong Kanat) ve iç ve batı bölgelerde yaşayan Sol Kanat olarak ikiye ayrılmıştır. Ong Kanat'ın bir parçası olan Togay kabilesi en büyük kabiledir ve siyasi olarak en önemli kabiledir. Kırgızistan'ın siyasal ve düşünsel önderleri bu kabileden çıkardı. Diğer federasyon olan İç Kılık çok küçüktür. Bu federasyon, Fergana Vadisi'nde yer alan, Güney Kırgızistan'daki ve Tacikistan'ın Doğu Pamirler bölgesindeki 10 önemli kabileden oluşmaktadır.[14] Krader, İç Kılık'ların karma bir kökene (hem Ong hem de Sol) sahip olduklarını öne sürmüştür.[15]

Eski Çağlardan 19. Yüzyıla

Kırgızlar yirminci yüzyıla kadar yazılı bir dile sahip olmadıklarından dolayı, kökenlerine ilişkin çalışmalar, bölgedeki diğer gruplar tarafından Kırgızlara yapılan atıflara dayanmaktadır. Bu sebeple,

Kırgızların etnik kökenlerinin belirsiz olması ve Batılı ve Sovyet tarihçiler ve antropologlar arasında tartışılması şaşırtıcı değildir. Tartışma, Kırgızların şu anda yaşadıkları Orta Asya'daki Tien Şan dağlarına gelmeden önce farklı bir etnik grup olup olmadıkları ekseninde dönmektedir. Kuramlardan birisi, Tien Şan Kırgızları ile Güney Sibirya'daki Yenisey Nehri boylarındaki bölgede yaşayan Kırgızlar arasında bağlantı kurmaktadır.[16] Yenisey Kırgızları ile ilgili referanslar, M.Ö. birinci yüzyıla kadar uzanan Çin, Türk ve Doğu Roma kaynaklarından bulunabilir. Diğer kuram ise Yenisey Kırgızları ile Tien Şan Kırgızları arasında hiçbir ilişki ya da bağlantı bulunmadığını ortaya atmaktadır.[17] İkinci kuram, daha önceki Yenisey Kırgızları ile olan bağlantıyı reddetmektedir; çünkü iki Kırgız halkı arasında hiçbir doğrudan bağlantı bulunmamaktadır; Yenisey Kırgızlarına yapılan atıflar 1200'lerin başlarından itibaren kaybolmaya başlamıştır ve 1500'lere kadar tekrar gündeme gelmemiştir. Bu ikisi arasında bir bağlantı olduğu kuramını destekleyenlerin Kırgızların göç ettiğine inandıkları zaman dilimi, bu dönemdir; bununla birlikte, Kırgızlar böyle bir göçe yönelik bir geleneğe ya da popüler bir hafızaya sahip değildir. Ayrıca, Yenisey Kırgızlarının bugün yaşadıkları topraklara göç ettikleri kuramını savunanlar arasında, göçün tarihi ve Tien Şan'a yapılan göç hareketlerinin sayısı bakımından bazı ayrılıklar bulunmaktadır.

Bazı antropologların Yenisey Kırgızlarının Türk kökeninden gelmediklerini, aslında Türkleştirilmiş Samoyedler olduklarını ileri sürmelerine rağmen,[18] kökenleri ile ilgili olarak yaygın bir şekilde kabul gören kuram, onların eskiden de bir Türk kabilesi oldukları üzerinedir. Özellikle Yenisey ve Tien Şan Kırgızları arasındaki bağlantıya karşı çıkanlar olmak üzere, bazı tarihçiler de eski Orta Asya halklarına karma bir Türk-Moğol geçmiş yüklemektedir. Yenisey-Tien Şan bağlantısını reddedenlerin hepsi de köklerinin Türk kısmını Doğu Türkistan'a (Moğolistan) dayandırmaktadır.

Yenisey Kırgızlarına yapılan atıflar M.Ö. birinci yüzyıldaki Han dönemine ait Çin kayıtlarında bulunmaktadır.[19] Daniel Diller, Doğu Roma İmparatoru II. Justin tarafından M.S. 569'da yapılan atıflara değinmiştir.[20] Sekizinci yüzyılda Yenisey Kırgızlarına yapılan atıflar Orhun Yazıtları'nda da bulunmaktadır. Bölgeyi bu dönemde Orhunlar (çağımız Uygurları değil, eski Uygurlar) yönetmiştir ve dilleri ile Kırgız dili arasında birçok benzerlikler bulunmaktadır. 840 yılında, Kırgızlar Orhun topraklarını istila etmişler, Uygur başkentini harap etmişler ve böylece de Orhun İmparatorluğu'nun yıkılışının önünü açmışlardır. 840 yılından 924'teki Karahan işgallerine kadar bölgeyi Kırgızlar yönetmiştir. Bazı tarihçiler, onuncu yüzyıldaki Karahan işgallerinin Yenisey Kırgızlarının Tien Şan'a gerçekleştirdikleri ilk göçlerin sebebi olduğuna inanmaktadır.[21]

Ondokuzuncu yüzyılın ünlü Rus araştırmacısı/antropologu Vasily V. Barthold Kırgızların yine bu dönemde, ancak başka sebeplerden dolayı Tien Şan'a göçmüş olabileceklerini ileri sürmektedir -bazı Kırgızlar Tokuz Oğuzlar (Uygurlar) ve Oğuzlara karşı Karluklarla ittifak kurup Yedisu'nun bazı kısımlarını (Kuzey Kırgızistan ve Güneydoğu Kazakistan) fethetmiş olabilirler.[22] İlk göçlere ilişkin bu kuramlar ve diğer kuramlar çürütülmüştür; çünkü onaltıncı yüzyılda Kırgızlara hâlâ putperest olarak bakılıyordu ve eğer onuncu yüzyılda (ya da bazılarının öne sürdüğü gibi, Karahıtay akınlarından sonra, onikinci yüzyılda) göçmüş olsalardı, İslam'a çok daha önce geçmiş olurlardı.[23]

Yenisey Kırgızları, Cengiz Han'ın ilk hedefiydi ve sonuç olarak da 1206-09 yılları arasında fethedildiler. Moğol akınları Yenisey Kırgızlarını önce güneye, Mançurya'ya, daha sonra batıya ve son olarak da şu anda yaşadıkları Tien Şan ve Pamir bölgesine doğru sürmüştür. Kırgızların ayrıldıkları, Yenisey Kırgızlarının güney Sibirya'ya ve diğerlerinin de güneye doğru yayıldıkları dönem muhtemelen bu zamana tekabül etmektedir.[24] Göçebe ekonomisine sahip ilk Moğollar onikinci yüzyılda Tien Şan'da ortaya çıkmıştır; ancak tam kimlikleri bilinmemektedir. Bu gruba Kırgız oldukları yönünde bir atıfta bulunulmadığından dolayı, aralarında bir bağlantı kurmak oldukça güçtür.

Tien Şan'daki Kırgızlardan bahsedilen ilk metin, Altıncı İran Vakayinamesi'dir.[25] Bu metinde, 1503 yılında Doğu Türkistan'a, Isık-Kul gölü çevresindeki bölgeye kaçan ve daha sonraları burada Kırgız kabilesinin önderi olan Halil Han'dan bahsedilmektedir. Halil'in yanında kardeşi Said de bulunmaktaydı ve bu iki kardeş amcaları Mahmud'a karşı savaşmıştı. Daha sonra, her ikisi de Özbekistan'a kaçarken öldürülmüştü. Moğolistan (Doğu Türkistan ya da Kaşgar) Hanı'na yaptığı hizmetlerden dolayı Kırgızların başına Kırgız Muhammed geçirilmişti. Muhammed, hükümdarlığı sırasında Türkistan, Taşkent ve Sayram'a akınlar gerçekleştirmişti. Bu akınlara Han karşı çıkmaktaydı ve karşılığında o da Kırgızlara karşı akınlar gerçekleştirip onları dağıtmıştı. Savaşlar aralıklarla 1527 kadar devam etti ve bu tarihte Kırgızlar, Tahir Han önderliğinde Kazaklar ile birleşip Moğolları Yedisu'dan sürdüler. Ancak, 1533 ile 1570 yılları arasında Moğol kontrolü yeniden tesis edildi.

Moğolların nihai olarak düşmesinin ardından, Kırgızlar Tien Şan'a kalıcı olarak yerleştiler ve başka hiçbir egemenliği kabul etmediler. İki Kırgız konfederasyonu Akdağlık ile daha sonraları Hoca grupları ile birleşen Karadağlık arasında düşmanlık ortaya çıktı. Hoca ilişkileri sayesinde İslam dini Kırgızlar arasında yayıldı. Din, Fergana Vadisi'nde sağlam bir şekilde yerleşti ve sofiler yoluyla kuzeye ve doğuya doğru yavaş yavaş yayıldı. İç ve kuzey kesimlerdeki Kırgızlar onsekizinci yüzyılın başlarına kadar İslam dinini kabul etmediler. Fergana Vadisi'nde görülen Ortodoksluk ile Kuzey Kırgızistan'da görülen laik yapı arasındaki ayrım, Kuzey Kırgızistan'ın İslamlaştırılmasının son dönemlerine dair izleri günümüzde dahi ortaya koymaktadır. Göçebe özelliklerinden dolayı, Kırgızlar eski dini geleneklerini günümüze kadar korumayı başarmışlardır. Bu gelenekler arasında, iletileri takip edilen bir önder olan şaman olgusu ve iyiliğe ve kötü ruha inanma bulunmaktadır.[26]

Onaltıncı yüzyılda, deniz rotaları Avrupa'dan Çin'e uzanan ünlü İpek Yolu'nu gölgesi altında bırakmıştır. Bunun, Orta Asya halkları üzerinde büyük ekonomik ve siyasal etkileri olmuştur. Dünyanın diğer kısımları ile ulaşım ve iletişimin kesilmesiyle hayati ticaret hatlarının kaybolması sebebiyle Orta Asya'nın daha fazla gelişmediği ve kapalı halde kaldığı ileri sürülmüştür. Ruslar 1800'lerin sonlarında ve 1900'lü yıllarda demiryolları inşa edinceye kadar yeni ulaşım hatları kurulmamıştır.[27] Günümüzde bile uzak bölgelere erişim oldukça zordur ve kış aylarında neredeyse imkansız hale gelmektedir.

Onyedinci yüzyılda, Kırgızlar Çungaryalılar ile girdikleri savaşla uğraşmışlardır. 1683'den 1685'e kadar Tien Şan bölgesi talan edilmiştir ve Çağatay Hanlığı'nı yıkan Galdan'ın Oyratları (Cungarlar) tarafından işgal edilmiştir. Bu dönemde, birçok Kırgız Doğu Türkistan'daki Yarkent'e, Hotan'a ve Kaşgar'a göç etmiştir. Oyratlar daha sonraları, onsekizinci yüzyılın ortalarında Mançu akınlarıyla

yıkılmıştır. Onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru, Kırgız kabileleri Hokand ve Taşkent'e karşı Kırgızları koruyan Çin'e bağlı devletler haline gelmiştir. Bununla birlikte, Güney Kırgızistan Hokand egemenliği altına girmiştir. 'Türkistan Esareti"[28] olarak bilinen ve Hokand Hanlığı bünyesindeki Özbeklerin ve Türkmenlerin esareti altında geçen dönemde, Kırgızlar sık sık ayaklanmışlardır ancak hiçbir sonuç elde edememişlerdir.

Ortak bir vatana, göçebe ekonomisine ve geleneksel mirasa bağlı olarak Kırgızların ilk kez etnik bir bilince sahip oldukları dönem bu yıllara tekabül etmektedir.[29] Bununla birlikte, bu etnik bilinç bir milliyetçilik değildir. Temel sadakat unsurları hâlâ kabile ve aile idi. Milliyetçilik kavramı ekseninde düşünüldüğünde, Kırgızlar ne bir bütünlük içindeydiler ne de bağımsızlıklarını istemekteydiler.

Rus İdaresi Altında

Kırgızların ve Rusların ilk karşılaşması onaltıncı yüzyılda meydana gelmiştir. Bununla birlikte, Rusya'nın sömürgecilik faaliyetlerinin Orta Asya'ya yönlendirildiği ondokuzuncu yüzyıla kadar yoğun bir temas meydana gelmemiştir. 1820 ile 1840 arasında, Rusların Kazak Ordalarına girmeye başladıkları dönemde, bir Kazak Hanı Kenesarı Kasım Ruslara karşı gerçekleştirilen ayaklanmaların başını çekti. Kasım, 1840'ların başlarında, Orta Asya göçebe kabilelerini Ruslara karşı birleştirmek için gerçekleştirilen tek ciddi girişimde bulundu. Bir ittifak oluşturmak için hem Hokandların himayesi altındaki Kırgızlara hem de Ruslarla bağlar kuran Kırgızlara yöneldi. Kırgız *manaplar* ise böyle bir ittifak oluşturmak yerine, Kasım'ın Kırgızlar ile Kazakları zorla birleştireceği yönünde dedikodular yayarak halkı Kazaklara karşı saldırmaya teşvik etti. Bunun üzerine Kasım, bu saldırganlıklarından dolayı Kırgızları cezalandırmaya karar verdi ve 1847 yılında Kuzey Kırgızistan'ı işgal etti. Bunun üzerine, Kasım'ın da hayatını kaybettiği sert bir savaş patlak verdi.[30]

1840'larda, Rus yerleşimciler Isık-Kul'a ulaştılar. Kasım'ın ölümünden sonra Ruslar, silahları olmaması ve aralarında bir örgütlenmenin meydana gelmemesi sebebiyle, Kırgızlar tarafından çok az dirençle karşılaşmıştır. Tam olarak kapsamlı bir sömürgeleştirme süreci 1860'larda ve 1870'lerde başlamıştır ve bu dönemde Kırgızlar Rus İmparatorluğu'na katılmıştır. Kuzey kabileleri, Hokand himayesi altındaki güney Kırgızlarının başına gelenin kendi başlarına da gelmesini engellemek için Ruslardan koruma talebinde bulunmuştur. Öte yandan, güney Kırgızları ise Doğu Türkistan'daki Kaşgar egemenliğine bağlılıklarını ortaya koymuş ve Ruslar'a karşı daha düşmanca davranmışlardır. Bu durumda dahi, bazı tarihçiler kuzey Kırgızlarının kendi istekleri ile Ruslara katıldıklarını iddia etmektedir.[31] Muhtemelen, Ruslar Kırgızlara iki seçenek sunmuştu: Ya (Kırgızlara ve diğer halklara gaddarca davranan) Hokandlara bağlı kalacaklardı ya da teknolojiye ve nispeten ileri bir kültüre sahip olan Ruslara bağlı olacaklardı.[32] Başka seçenekleri olmayan kuzey Kırgızları, Rusya'ya sadakat yemini ettiler. 1862 yılında, Ruslar Pişkek'te (günümüzde Bişkek) bir kale inşa ettiler ve buradan düşman, güney Kırgızları üzerine akınlar düzenlediler. Güney Kırgızistan 1867 yılında Hokand Hanlığı tarafından fethedilerek, Hokanda katıldı. Dokuz yıl sonra da, Ruslar Alay Vadisini işgal ederek Kırgızistan'ın ilhakını tamamladı. Kırgızlar muhtemelen bu dönemde Pamir Dağlarına ve Afganistan'a göç etmiştir.[33]

Rus yerleşimciler Kırgızları yavaş yavaş geleneksel mera alanlarından çıkardılar ve Kırgızlar arasında kendilerine karşı büyük bir husumet uyandırdılar. Rusya'ya katıldıktan sonra meydana gelen en büyük ayaklanma hareketi olan Andızhan Ayaklanması, 1898 yılında, Fergana Vadisi bölgesinde bulunan, Kırgızistan'ın Oş kentinde, Özbekistan'ın Andızhan şehrinde ve Tacikistan'ın Kodzent şehrinde meydana geldi. 25 Haziran 1916 tarihinde, Çar II. Nicholas ondokuz ile kırküç yaş arasındaki tüm Orta Asya erkeklerinin Avrupa'daki iş alanlarında ve savaş faaliyetlerinde görevlendirilmesine yönelik bir seferlik kararı yayınladı. Orta Asyalılar bunun üzerine Rus egemenliğinin sembollerine ve temsilcilerine saldırılarda bulunarak tepkilerini ortaya koydular.

Çarın kararı yayınlandıktan sonra, Rus ve Ukraynalı yerleşimcilerin ellerine geçen toprakları yağmaladıkları yönünde dedikodular yayıldı ve oluşan bu gerginlik Ruslara karşı açılan birçok yerel savaş ile sonuçlandı. En büyük çatışma, Tokmok (Güney Kırgızlarının tarihi başkenti) saldırısı idi ve burada yaklaşık 5.000 Kırgız küçük bir Rus garnizonuna saldırdı. Bu saldırıda 300 Kırgız ve iki Rus hayatını kaybetti. 6 Ağustos 1916 tarihinde Bişkek'te Kırgızlar ayaklandılar ve 2.000 yerleşimciyi öldürdüler. Rusların bu saldırıya tepkisi ise, bazı tahminlere göre toplam 780.000 Kırgız'dan 100.000-120.000'inin öldürüldüğü vahşi bir katliam oldu, bir o kadar Kırgız da Çin'e kaçtı.[34]

Helene Carrere d'Encausse ayaklanmayı üç 'eski ve derin ihtilafa' bağlamaktadır ve seferberlik emrinin de burada ateşleyici bir rol oynadığını belirtmektedir. Bunlardan birincisi ve kendisine göre en önemlisi, Rusların sömürgeciliğidir. Savaş sırasında her ne kadar yerleşimler hızını kaybetse de otlak alanlarının sürekli olarak Kırgızları umutsuzluğa düşürmek için yeterliydi. İkinci olarak, Ruslar tarafından uygulanan ağır vergilere ve zorunlu çalıştırma durumlarıma değinmektedir. Son olarak da, Rus tüccarlar tarafından adilane olmayan bir şekilde belirlenen fiyatlar da eşit derecede öfkeye yol açıyordu.[35] Sömürgeciler tarafından Kırgızlara uygulanan bir başka katliam da 1917 yılında, bir yıl önce göç eden Kırgızların ve Dunganların geri dönmekte oldukları yönünde çıkarılan dedikodular sonucunda gerçekleştirilmiştir.[36]

Sovyetlerin Girişi

Orta Asya'daki ilk Marksistler, Rusya'dan sürgüne gönderilenlerdi. 1907 yılında, V. Osobo Oş'taki ilk Sosyal Demokrat grubu kurdu, ancak 1908'e kadar dağıldı. Aynı yıl, I.S. Svinukov ve F.E. Panfilov Bişkek'te bir Sosyal Demokrat grup kurdu ve 1913 yılına kadar 25-30 üye topladılar.[37] Benzer birkaç grup daha kurulmuştu ancak sayıları oldukça azdı ve kendi içlerine kapalı durumdaydılar. Orta Asyalılar Bolşeviklere başlangıçta umutla bakıyorlardı, ancak çok geçmeden Bolşeviklerin Rus İmparatorluğu'ndan özgürlük vaatlerinin sadece yeni bir baskının gelişi anlamına geldiğini anladılar.

Orta Asya'daki vahşi iç savaşın takibinde Sovyet güçlerinin birleştirilmesinin ardından, Sovyetleştirmeye karşı gözlenen tek örgütlü direnç Basmacı hareketiydi ve bu hareket komünizm karşıtlığından ziyade İslam yanlısı bir yapıya sahipti. Muhafazakar Müslüman din adamlarının öncülüğündeki Basmacı hareketi Fergana Vadisi'nde üslenmişti. Kırgızistan'daki 1916 ayaklanmasına katılanların birçoğu aynı zamanda Basmacı hareketinin de üyeleriydi. Bununla birlikte, Fergana

Vadisi'ndeki Özbek ve Kırgız birimler arasındaki iç çatışmalar hareketi zayıflatmıştı. Bu anlaşmazlık, özellikle Ruslar Özbeklere saldırdığında Kırgız önder Mutedin'in 'tarafsız' kalması ile kanıtlanmaktadır.[38] Bekleneceği gibi, Ruslar çok geçmeden Kırgızlara yöneldiler. Sovyetlere ciddi kayıplar verdirdikten sonra Kırgız Basmacılar 1922 yılında teslim oldular.

Basmacılar gibi Türkçü ve İslamcı hareketlerin korkusu içerisinde olan Sovyetler, Türkistan'ı etnik olarak farklı idari bölgelere ayırdılar. Bununla birlikte, Buhara'da Taşkent ve Kırgızistan'dan gelen bir grup sosyalist 'Türkistan Sosyalistler Birliği' adında bir özerk bir Türkçü komünist parti kurdular.[39] Parti, Tataristan'daki Sultan Galiyev'in pan-islamist hareketine benzerliklerinden dolayı, Sovyetler için özellikle tehdit unsuru teşkil ediyordu. Sovyetler, bu gibi unsurları birleştiren her türlü hareketi bertaraf etmek amacıyla, ulusal dillerin kullanımını öne çıkaran ulusal ifadeleri teşvik ettiler. Kırgız durumunda ise, Ruslar yazılı bir Kırgız dilinin oluşturulmasına yardımcı oldular.

İç savaş yıllarında, Kızıllar ile Beyazlar arasındaki çatışmaların büyük bir kısmı Orta Asya'da meydana geldi. Bolşevikler Müslüman topluluklara heyecanla yakınlık gösterdiler ve özerklik, eşitlik ve parti üyeliği vaatleriyle onları ayarttılar.[40] Ceditçi liderler ve yenilikçi Müslüman din adamları daha sonra, kendilerini demokrasi ve bağımsızlık düşünceleri ile baştan çıkaran Bolşevikleri desteklediler. Bununla birlikte, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ve bu savaş sonunda Rusya'nın Finlandiya, Baltık ve Polonya sınırlarını kaybetmesinin ardından, Sovyetler yeni imparatorluklarının dağılması korkusu ile karşı karşıya kaldılar. Bu korku Bolşeviklerin Orta Asya halklarına kendi kaderlerini belirleme yönünde verdiği desteği sınırlamasına yol açtı. Bolşevikler Sovyet karşıtı milliyetçiliğin yanlış olduğunu ve bunun kendi kaderini belirleme ile ilgisi olmadığını, burjuva milliyetçiliği olduğunu ilan ettiler.[41] İhtilal sonrasında, Bolşevikler Hiva ve Buhara çevresinde bağımsız cumhuriyetler oluşturdular. Bu bağımsız cumhuriyetler, komünistler tarafından idare edilen Rus kuklaları olmaktan öteye gidemediler; ancak, bu arada din adamları Basmacı hareketi olarak kendilerini yeniden örgütlediler ve 'gerçek' Türk milliyetçiliği ve sömürgeci karşıtı bayrak altında önemli bir akım geliştirdiler.

1923 ve 1924 yıllarına kadar bu cumhuriyetler Harzem ve Buhara SSC'leri olarak Sovyetler Birliği'ne girdiler. 1924 yılında birlikteki Türkistan, Harzem ve Buhara cumhuriyetleri ortadan kalktı ve yerlerine Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan geldi. Türkistan'ın farklı cumhuriyetlere ayrılması, her ikisi de Türkistan aydınları arasında oldukça yaygınlaşan Türkçülük ve İslamcılık fikirlerini bastırmaya yönelik bir çabaydı.[42] Sovyetler, ulusal kimliklerin yaratılmasını teşvik etmeleri halinde, bu cumhuriyetleri kontrol etmenin daha kolay olacağına, aksi taktirde kontrol edilmesi oldukça güçleşecek olan büyük çağlı milliyetçi birleşme hareketlerinin oluşmasının önlenebileceğine inanıyorlardı.

1920'li yıllar boyunca bölgede uygulanan siyasi düzenlemeler, yapay olarak çizilen ve isimsiz azınlık bölgelerinin ulusal isimli hareketleri önlemesi için kasıtlı olarak yaratılan sınırların ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Keyfi olarak yaratılan bu sınırların sonucu, Semerkant ve Buhara gibi Tacik şehirlerinin Özbekistan'a verilmesi ve Özbek şehri Oş'un Kırgızistan'a verilmesi gibi 'sıcak

meselelerin' ortaya çıkması olmuştur.[43] Türkistan'ın bölünmesinden önce, Kırgız toprakları Kırgız (Kazak) Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ÖSSC) sınırları içerisinde yer alan Kara-Kırgız Özerk Vilayeti'nin bir parçası idi ve Yedisu da Türkistan ÖSSC'nin içerisinde idi. 1922 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kurulduktan sonra, 14 Ekim 1924 tarihinde, Kara-Kırgız Özerk Bölgesi Rusya Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak kuruldu. 25 Mayıs 1925 tarihinde ismi Kırgız Özerk Bölgesi olarak değiştirildi. 1 Şubat 1926 tarihinde de Kırgız ÖSSC haline geldi.

Son olarak 5 Aralık 1936 tarihinde Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Kırgızistan da denmektedir) kurulmuştur. Son hali ile Kırgızistan sınırları içerisinde Özbek ve Taciklerin çoğunluğu oluşturduğu bölgeler bulunmaktadır. Milliyetçi hareketleri engellemek amacıyla, cumhuriyet sınırları çizilirken kalabalık etnik azınlıklar dahil edilmiştir. Bununla birlikte, yine de bazı milliyetçi hareketler ortaya çıkmıştır. Örneğin, 1920'lerin başlarında Kırgız milliyetçi liderler Büyük Kırgızistan'a yönelik fikirlerini ve hayallerini yaymışlardır.[44]

Huskey, Bolşevik İhtilali'nin bir anlamda 'Allah'ın Kırgızlara bir hediyesi' olduğunu ileri sürmüştür.[45] Bu ihtilal, Kırgızların kendi siyasi toplumlarına sahip olmalarına olanak tanımıştır. Kırgızlar özerk bir siyasi varlık olmamalarına karşın, "Kırgızların ana devletle olan sağlam bağları ve en azından Kırgız kültürel ve siyasi kimliğinin sembollerinin geliştirilmesi, Kırgız ulusal bilincinin oluşması için önemli ön koşulları hazırlamıştır."[46] Bu şekilde, 1920'li yıllarda, Sovyetler belirli sınırlar dahilindeki yerli idarenin temellerini atmışlardır. Kırgızlar, Komünist Parti'nin yerel kollarında oldukça önemli bir söz sahibi idi, ancak yönetim gibi alanlarda oldukça sınırlı bir rol oynamaktaydı.

İdari konumların çoğu Slavlar tarafından işgal edilmekteydi. Ancak, bu dönemde birçok Kırgız Avrupa Rusyası'nda eğitilmekteydi. Bunlar daha sonraları yerel idareyi ve ekonomiyi yönetecek olan 'Sovyet' Kırgız kadrolar olarak geri dönmüşlerdi.[47]

Başlangıçta, yerlileştirme (*korenizatsiia*) politikası uyarınca, partilerin yerel teşkilatlarının üst makamlarına ulusal liderler getirilmekteydi. Yerel liderlerin bu konumlara getirilmesinin sebebi, yerli çıkarlarının temsil edildiğini göstermekti. Aslında bu liderler sadece Moskova'nın 'vekilleri' ve işbirlikçileri olarak kullanılmaktaydı.[48] Bu doğrultuda, iyi eğitim görmüş bir Kırgız olan Yusuf Abdurakmanov Kırgız Halk Komiserleri Konseyi'nin ilk başkanı olmuştur;[49] Moskova Milletler Komiserliği'nde Stalin'in emrinde komiser yardımcısı olan Turar Riskul-uulu da Rus Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti (R.S.F.S.C.) Bakanlar Kurulu'nun başkan yardımcısı olmuştur.[50] Ancak çok geçmeden 'siyasi güvenilirlik', yani belirli bir sınıfa üye olmak, en önemli ölçüt haline gelmiştir. Örneğin, okuma yazmayı tam olarak bilmeyen ve çiftliklerde gündelik işçi olarak çalışan biri olan A. Urazbekov, siyasi tavırları sayesinde Kara-Kırgız Vilayet Yönetim Komitesi'nin birinci başkanı olmuştur.[51] Ancak ortaya çıkan en güçlü liderler, 1917 yılında yetişkinliğe daha yeni adım atan nesilden çıkmıştır. Eski nesil, komünist karşıtı sert tutumlarından dolayı nüfuzunu kaybetmiştir. 1920'lerin sonlarına gelindiğinde, genç milliyetçi komünistler edebi yayınlar ile eğitim ve siyaset kurumlarını hakimiyetleri altına almışlardı. 1900 doğumlu Kasım Tinistan-uulu, bu özellikleri taşıyan bir Kırgız idi. Edward Allwoth kendisini; "başarılı bir şair, dilbilimci, düşünür, milliyetçi siyasi lider;

Kırgız eğitim komiserliği yapmış, hem ilk Kırgız gazetesi Erkin'in (1924-) hem de cumhuriyetin o zamanki en etkili dergilerinden birisi olan 'Janga Madaniyat Yolunda'nın (1928-31) editörlüğünü yapmış bir şahsiyet"[52]olarak tanımlamıştır.

Tüm Sovyetler Birliği'ni etkisi altında bırakan bütünleşme hareketi, Kırgızistan durumunda öncelikle göçebe Kırgızların yerleşik hayata geçirilmesini ön görüyordu, dolayısıyla Kırgızlar önemli derecede bir direnç ortaya koydular. Bütünleşmenin hızlı bir şekilde yayılmasına tepki olarak, Kırgızlar canlı hayvanlarını keserek baş kaldırdılar. Bunun sonucunda, cumhuriyetteki koyunların sayısı 1924'teki 3.1 milyon düzeyinden 1932'de 949.000'e geriledi (bu düşüşün ağırlıklı kısmı 1930-32 yıları arasında meydana geldi); bu dönemde sığır sayısı da 876.000'den 315.000'e düştü.[53]

Cumhuriyetin en üst düzey makamlarına yerli liderleri yerleştirme politikası, Stalinleşmenin başlaması ile birlikte 1933 yılında sona erdi. Yerli liderlerin yerine Rus milliyetçiler getirildi ve geniş çaplı Ruslaştırma çabaları başladı. Abdülkerim Sıdık-uulu gibi önde gelen Kırgızlar bütünleşmeye karşı ihtilal karşıtı hareketlere öncülük etmekle suçlandılar ve daha sonra da idam edildiler. Sıdık-uulu vakasından sonra, '*Sydykovshchina*' günahı diğer Kırgızlara karşı suçlamalarda bulunmada en yaygın olarak kullanılan gerekçe haline geldi.[54] Yeni Kırgız SSC'nin kurulacağı zamanlarda, Kırgız liderler (ve muhtemel liderler) ve Sovyet karşıtları saf dışı bırakılmaya başladı. Örneğin, 1937 yılında, Rıskul-uulu Moskova'da ortadan kayboldu. Kırgız edebiyatı ve sözlü gelenekleri 'orta sınıfa yönelik milliyetçi unsurlarından' arındırıldı. Rusça resmi dil haline geldi ve Kırgızca kullanımdan kalktı. Bu çabalar, İkinci Dünya Savaşı sırasında birçok Kırgız'ı Almanlara karşı savaşmaya yönlendirdi; bunun sonucu ise Kırgızlar için daha sert bir davranışla karşılaşmak oldu.[55] Bunun da ötesinde, Sovyetler Birliği bünyesinde, Slav egemenliği ve Ruslaştırma faaliyetleri derinleştikçe, Kırgız özerkliğinin sadece sembolleri baki kaldı.[56]

İç savaş sonrasında Sovyet yönetiminin güçlenmesi ve müteakiben Stalin'in vahşice tasfiye politikaları ulus aydınlarından ve Müslüman liderlerden sağ kalanları da büyük oranda öldürdü. Milli, tarih ve edebiyat, Moskova'nın isteklerine uyacak şekilde yeniden yazıldı. Kur'an'ın bir Sovyet versiyonu yazıldı. Özümseme faaliyetleri yoğunlaştı, milliyetçi bağların ortadan kaldırılması amaçlandı. Sözlü geleneklerin devam etmesine ve de ulusal bilinci ve onuru tahrik eden etnik düşmanlıkların büyümesine bağlı olarak, milli gelenekler ve uygulamalar kısmen de olsa devam etti.

Sonuç

Hemen hemen tüm kültürlerde, ne kadar çok değişiklik olursa olsun insanların o derecede aynı kaldıklarını belirten atasözleri vardır. Kırgızistan'ın temel özellikleri, vahşi Sovyetleştirme dönemi de dahil olmak üzere, tüm tarihleri boyunca devam etmiştir. Bu 'acıklı deneyim', Kırgızların sosyal, ekonomik ve siyasi yönlerini değiştirirken, geçmiş çağların izlerini taşıyan temel özelliklerini yok etmedi. Kırgız tarihine kısa bir bakış bile günümüz Kırgızistan'ındaki siyasal ve sosyal ilişkilerinin anlayışını ortaya koyar ve diğer milletlerin tarihlerinin aksine çok fazla şeyi açıklar. Kırgız tarihinin üç yönü, günümüz Kırgız siyaseti hakkında derinlemesine bilgiler sunar.

Her şeyden önce, Kırgızları hâlâ bölmeye devam eden bir kabilecilik mirası vardır. Ön önemli sadakat unsurları hâlâ aile ve kabiledir; siyasal partiler ya da ulusal hükümet değildir. İki konfederasyonu birbirinden ayıran ve Otuz Oğulları da kendi içlerinde ayıran kabile mirası hâlâ etkinliğini korumaktadır ve kuzey-güney bölünmesini hâlâ devam ettirmektedir. Komünizm sonrasının ilk yıllarında, Cumhurbaşkanı Akayev uzlaşıya yönelik siyasetler uygulayarak bu uzun süreden beri devam eden ihtilafları büyük ölçüde kontrol altına almayı başarmıştır. Bununla birlikte, koalisyonu oldukça hassastır ve geleneksek kabile ayrılıkları sebebiyle zorluklar yaşamaktadır.

İkinci olarak, kökleri onaltıncı yüzyıla, güney kabilelerinin İslamlaşma sürecini ilk yaşamaya başladığı döneme uzanan, kuzey ile güneyi birbirinden ayıran bir hat mevcuttur. O dönemden bu yana her iki grup birbirinden farklı dinler içerisinde değişiklikler yaşamıştır; güney Kırgızları daha çok Ortodoks bir ortam içerisinde gelişmişlerdir, öte yandan kuzey Kırgızları ise ılımlı, neredeyse laik şartlar altında gelişmişlerdir. Onsekizinci yüzyılın sonlarında ve ondokuzuncu yüzyılın başlarından ortalarına doğru, bu iki grup birbirlerine rakip imparatorluklar tarafından yönetilmiştir; kuzeydekiler Çinliler ve Ruslar, güneydekiler de Hokand Hanlığı tarafından yönetilmiştir. Kuzeyliler, sık sık ayaklanan ve Basmacı hareketinin milliyetçi din adamlarını destekleyen güneyliler ile karşılaştırıldığında Ruslara karşı, en azından başlangıçta, daha kabullenmiş bir tutum izlediler. 1950'lerden 1980'lere kadar süren Kırgız Komünist Partisi başkanlığı döneminde Usubaliyev'in idaresi kuzey Kırgızlarının güneydeki kardeşleri üzerindeki siyasi egemenliğini kuvvetlendirmiştir. Masaliyev'in bir güneyli olarak birinci başkan olduğu 1980'lerin sonlarındaki kısa dönem, güney Kırgızlarının yeniden dirilmelerini sağlayamadı. Cumhurbaşkanı Akayev, bir kuzeyli olarak, Kırgız siyasetindeki kuzey egemenliğini devam ettirmek için baskı uygulamaktan kaçınmadı. Güney Kırgızları yeterince temsil edilmedikçe ve güneyli siyasetçiler siyasi ayrımcılık ile ilgili üzüntülerini dile getirmeye devam etmek zorunda kaldığı sürece, gizli gizli devam eden gerginlikler ortadan kalkmayacaktır.

Üçüncü husus ise, günümüzün şehirli Kırgızlarının yanında dağda yaşayan Kırgız çobanların miraslarında ve geleneklerinde de oldukça belirgin olan Kırgızların göçebe tabiatlarıdır. Orta Asya'nın diğer bölgeleri ile karşılaştırıldığında, Kırgızistan'daki demokratik reformların hızlı ilerleyişi ve desteği, kısmen de olsa Kırgız göçebeliğine atfedilebilir.

Göçebe toplum, her bir ailenin temsilcisinin kabile ile ilgili kararlarda önemli rol oynadığı kabile konseyi kurumunda uygulanan demokratik karar verme geleneğini kökleştirmiştir. Tek bir otoritenin ya da Kırgızları birleştirecek bir güç yoğunluğunun bulunmayışı, Kırgızları özgürlüğü ve çoğulculuğu kabul etmeye daha yetkin kılmıştır ve tehdit altında bulunduklarında seslerini yükseltmelerini sağlamıştır. Zaman zaman demokratik olmayan tutumlar takınmalarına rağmen, Kırgız yetkililer göçebe özellikleriyle ve bu özelliklerinin demokrasiyi kendileri için oldukça doğal kılması ile övünürler.

Yetmiş yıllık Sovyet 'modernleşme' döneminde olduğu gibi, 'demokratikleşme' sürecinde de Kırgız tarihsel etkileri yaşamaya devam edecektir. On yıllık bir bağımsızlık sürecinden ve siyasi

partiler ve yarışmalı seçimler gibi Batılı siyasal kurumların kabul edilmesinden sonra bile, Kırgız siyaseti tarihsel temellerini kaybetmemiştir.

Mevcut siyaset yapısındaki kabile, coğrafya, göçebelik ile ilgili bölünmeler muhafaza edildiği sürece, bu tarihisel mirasların yakın bir zamanda siyaset sahnesinden silineceği şüphe götürür.

1 **Statisticheskiy Ezhegodnik Kyrgyzskoy Respubliki**, **1994**, Bişkek: Natsionalniy Statistiçeskiy komitet Kyrgyzskoy Respubliki, 1995, Cilt 1, s. 20 [aksi belirtilmediği sürece, tüm çeviriler yazar tarafından yapılmıştır]; Alexandre Bennigsen and S. Enders Wimbush, comps., **Muslims of the Soviet Empire: A Guide**, Bloomington: Indiana University Press, 1986, s. 74 ve 77; and Gene Huskey, "Kyrgyzstan: The Politics of Demographic and Economic Frustration", **Nations & Politics in the Soviet Successor States**, edited by Ian Bremmer and Ray Taras, New York: Cambridge University Press, 1993, s. 403.

2 Martha Brill Olcott, **The Kazakhs**, Stanford, CA: Hoover Institution Press, Stanford University Press, 1995.

3 Edward Allworth, **The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History**, Stanford, A: Hoover Institution Press, Stanford University, 1990.

4 Geoffrey Wheeler, **The Modern History of Soviet Central Asia**, New York: Frederick A. Praeger, 1964, s. 7-8.

5 **A.g.e,** s. 7.

6 Eugene Schuyler, **Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan**, **Kokand**, **Bukhara and Kuldja**, New York: Frederick A. Praeger, 1966, s. 261.

7 Lawrence Krader, **Peoples of Central Asia**, Bloomington: Indiana University, 1966, s. 153.

8 Alexandre Bennigsen and S. Enders Wimbush, comps., **Muslims of the Soviet Empire: A Guide**. Bloomington: Indiana University Press, 1986, s. 77.

9 Krader, **Peoples of Central Asia**, s. 153.

10 **A.g.e,** s. 156.

11 Schuyler, **Turkistan**, s. 261.

12 **A.g.e,** s. 261-2.

13 **A.g.e,** s. 262.

14 Bennigsen and Wimbush, **Muslims of the Soviet Empire**, s. 78-79.

15 Krader, **Peoples of Central Asia**, s. 162-63.

16 Elizabeth E. Bacon, **Central Asians under Russian Rule: A Study in Culture Change**, Ithaca, New York: Cornell University Press, 1966; Vasily Vladimirovich Barthold, **Four Studies on the History of Central Asia**, Cilt I, Çeviren: V. & T. Minorsky, Leiden, Neth.: E. J. Brill, 1956 (ilk yazılış tarihi 1893); Daniel C. Diller, **Russia and the Independent States**, Washington, D. C.: Congressional Quarterly, Inc., 1993; Gavin Hambly, **Central Asia**, New York: Dell Publishing Co., 1969, s. 62; Karl H. Menges, “People, Languages, and Migrations”, in Edward Allworth, ed., **Central Asia: 120 Years of Russian Rule**, Durham: Duke University Press, 1989, s. 83; Schuyler, **Turkistan**, s. 260; and Wheeler, **Modern History**, s. 13. Bkz. ayrıca; Krader, **Peoples of Central Asia**, s. 59.

17 Huskey, “Kyrgyzstan: Politics of Demographic”, See also W. Radloff and S. M. Abramov references in Krader, **Peoples of Central Asia**, p. 59; and a review of the 1981 official History of the Kirgiz Republic in **Current Digest of the Soviet Press**, 35: 20, pp. 1-4.

18 Krader, **Peoples of Central Asia**, p. 59; and Menges, “People, Languages”, s. 88-89.

19 Krader, **Peoples of Central Asia**, s. 59.

20 Diller, **Russia and the Independent States**, s. 255.

21 Bacon, **Central Asians under**, s. 20-1.

22 Barthold, **Four Studies**, s. 92.

23 Wheeler, **Modern History**, s. 13.

24 Schuyler, **Turkistan**, p. 260. Günümüzde güney Sibirya’da ve Moğolistan’da çok az sayıda Yenisey Kırgızı kalmıştır.

25 Barthold, **Four Studies**, p. 152; and Krader, **Peoples of Central Asia**, s. 60.

26 Krader, **Peoples of Central Asia**, s. 130-32.

27 Robert L. Canfield, “Restructuring in Greater Central Asia: Changing Political Configurations”, **Asian Survey**, 32: 10 (Ekim 1992): 875-87.

28 Hambly, **Central Asia**, s. 149.

29 Huskey, “Kyrgyzstan: Politics of Demographic”, s. 399.

30 Wheeler, **Modern History**, pp. 53-55. See also Edward Allworth, “Encounter”, in **Central Asia: 120**, Editör: Allworth, s. 1-59; and Hambly, **Central Asia**.

31 Huskey, “Kyrgyzstan: Politics of Demographic”, s. 399.

32 **A.g.e**.

33 Hambly, **Central Asia**, s. 149. Bununla birlikte, daha önce de belirtildiği gibi, diğer tarihçiler Kırgızların Pamir Dağlarına çok daha önceleri geldikleri yönünde kanıtlar sunmaktadır.

34 Helene Carrere d'Encausse, "The Fall of the Czarist Empire", in **Central Asia: 120**, Editör: Allworth, s. 210-11; Huskey, "Kyrgyzstan: Politics of Demographic", s. 400; and Wheeler, **Modern History**, s. 92-93.

35 Carrere d'Encausse, "Fall of the Czarist Empire", s. 209-10.

36 Hambly, **Central Asia**, s. 230-31.

37 **Great Soviet Encyclopedia**, 3rd ed., s. v. "Kirghiz Soviet Socialist Republic", Cilt 12, s. 489.

38 Michael Rywkin, **Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia**, Armonk, NY: M. E. Sharpe, Inc., 1990, s. 38-41.

39 Helene Carrere d'Encausse, **Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia**, Berkeley: University of California Press, 1988, s. 181.

40 James Critchlow, "Signs of Emerging Nationalism in the Moslem Soviet Republics"; in **Soviets in Asia**, edited by Norton T. Dodge, Mechanicsville, MD: Cremona Foundation, 1972, s. 19.

41 Geoffrey Wheeler, **Racial Problems in Soviet Muslim Asia**, London: Oxford University Press, 1962, S. 19.

42 Bacon, **Central Asians under**, s. 216.

43 George I. Mirsky, "Central Asia's Emergence", **Current History**, 91: 567 (October 1992): 335. Bu şehirlerin her biri şu ya da bu zamanda herhangi bir etnik kargaşa yaşamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, bunların en yakın zamandaki bir örneği Oş'da 1990 yılında meydana gelen olaydır.

44 Hambly, **Central Asia**, s. 234.

45 Huskey, "Kyrgyzstan: Politics of Demographic", s. 400.

46 **A.g.e**.

47 **A.g.e**.

48 Gregory Gleason, "Uzbekistan: From Statehood to Nationhood?" in **Nations & Politics**, Editör: Bremmer and Taras, s. 338.

49 William Fierman, "The Soviet `Transformation' of Central Asia", in **Soviet Central Asia: The Failed Transformation**, Editör: William Fierman, Boulder, CO: Westview Press, 1991, s. 23.

50 Helene Carrere d'Encausse, "The National Republics Lose Their Independence", in **Central Asia: 120**, Editör: Allworth, s. 261.

51 **A.g.e**.

52 Edward Allworth, “The Changing Intellectual and Literary Community”, in **Central Asia: 120**, edited by Allworth, p. 355.

53 Ian Murray Matley, “Agricultural Development”, in **Central Asia: 120**, edited by Allworth, s. 300.

54 Carrere d’Encausse, “National Republics Lose”, s. 261-62.

55 Olaf Caroe, **Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism**, London: MacMillan, 1967, s. 254.

56 Huskey, “Kyrgyzstan: Politics of Demographic”, s. 401.

Allworth, Edward. “The Changing Intellectual and Literary Community”. In Allworth, **Central Asia: 120**, s. 349-96.

“Encounter” In Allworth, **Central Asia: 120**, s. 1-59.

Central Asia: 120 Years of Russian Rule. Durham: Duke University Press, 1989.

The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History. Stanford, CA: Hoover Institution Press, Stanford University, 1990.

Bacon, Elizabeth E. **Central Asians under Russian Rule: A Study in Culture Change**. Ithaca: Cornell University Press, 1966.

Barthold, Vasily Vladimirovich. **Four Studies on the History of Central Asia**, Cilt I. V. & T. Minorsky translators. Leiden, Neth.: E. J. Brill, 1956 (ilk yazılış tarihi 1893).

Belenitsky, Aleksandr. **Central Asia**. Trans. James Hogarth. Cleveland and New York: World Publishing Co, 1968.

Bennigsen, Alexandre and S. Enders Wimbush. **Muslim National Communism in the Soviet Union**. Chicago: University of Chicago Press, 1979.

,**Muslims of the Soviet Empire: A Guide**. Bloomington: Indiana University Press, 1986.

Bremmer, Ian and Ray Taras, eds. **Nations & Politics in the Soviet Successor States**. New York: Cambridge University Press, 1993.

Canfield, Robert L. “Restructuring in Greater Central Asia: Changing Political Configurations”. **Asian Survey**. 32: 10 (October 1992): 875-87.

Caroe, Olaf. **Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism**. London: MacMillan, 1967.

Carrere d’Encausse, Helene. “The Fall of the Czarist Empire”. In Allworth, **Central Asia: 120**, s. 207-23.

The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State 1917-1930. New York: Holmes & Meier, 1991.

Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1988.

"The National Republics Lose Their Independence". In Allworth, **Central Asia: 120**, s. 92-130.

Critchlow, James. "Signs of Emerging Nationalism in the Moslem Soviet Republics". In Dodge, **Soviets in Asia**.

Current Digest of the Soviet Press. 35: 20, s. 1-4.

Diller, Daniel C. **Russia and the Independent States**. Washington, D. C.: Congressional Quarterly, Inc., 1993.

Dodge, Norton T., ed. **Soviets in Asia**. Mechanicsville, MD: Cremona Foundation, 1972.

Fierman, William. "The Soviet `Transformation' of Central Asia". In Fierman, **Soviet Central Asia**, s. 11-35.

Soviet Central Asia: The Failed Transformation. Boulder: Westview Press, 1991.

Gleason, Gregory. "Uzbekistan: From Statehood to Nationhood?" In Bremmer and Taras, **Nations & Politics**, s. 331-60.

Great Soviet Encyclopedia, 3rd ed., s. v "Kirghiz Soviet Socialist Republic".

Hambly, Gavin. **Central Asia**. New York: Dell Publishing Co., 1969.

Huskey, Gene. "Kyrgyzstan: The Politics of Demographic and Economic Frustration". In Bremmer Taras, **Nation & Politics**, s. 398-418.

Krader, Lawrence. **Peoples of Central Asia**. Bloomington: Indiana University, 1966.

Matley, Ian Murray. "Agricultural Development". In Allworth, **Central Asia: 120**, s. 266-308.

"The Population and the Land". In Allworth, **Central Asian: 120**, s. 92-130.

Menges, Karl H. "People, Languages, and Migrations". In Allworth, **Central Asia: 120**, s. 60-91.

Mirsky, George I. "Central Asia's Emergence", **Current History**, 91: 567 (October 1992).

Olcott, Martha Brill. **The Kazakhs**. Stanford, CA: Hoover Institution Press, Stanford University Press, 1995.

Pierce, Richard A. **Russian Central Asia 1867-1917: A Study in Colonial Rule**. Berkeley: University of California Press, 1960.

Pollard, Alan P. **USSR Facts and Figures Annual**, **1991**. Gulf Breeze, FL.: Academic International Press, 1991.

Ross, Edward Denison and Francis Henry Skrine. **The Heart of Asia**. New York: Arno Press, 1973.

Rumer, Boris Z. **Soviet Central Asia: "A Tragic Experiment"**. New York: Routledge, 1989.

Rywkin, Michael. **Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia**. Armonk, New York: M. E. Sharpe, Inc., 1990.

Schuyler, Eugene. **Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan**, **Kokand**, **Bukhara and Kuldja**. New York: Frederick A. Praeger, 1966.

Statisticheskiy Ezhegodnik Kyrgyzskoy Respubliki, **1994**. Bishkek: Natsionalniy Statisticheskiy komitet Kyrgyzskoy Respubliki, 1995.

Wheeler, Geoffrey. **The Modern History of Soviet Central Asia**, New York: Frederick A. Praeger, 1964.

Racial Problems in Soviet Muslim Asia. London: Oxford University Press, 1962.

Sovyet Sisteminde Kırgızistan: Millî Devletin İnşaası ve Millî Kimliğin Doğuşu / Dr. Rafis Abazov [s.528-537]

La Trobe Üniversitesi Siyasal Bilimler Bölümü / Avustralya

Ara-Kırgız Özerk Bölgesi'nin 14 Ekim 1924 tarihinde kurulması ve Abdulkadir Urazbekov önderliğindeki ilk Kırgız hükümetinin 27 Mart 1925'de seçimle işbaşına gelmesi, Türkistan'ın iki rakip siyasal grubu arasındaki şiddetli mücadeleyi sona erdirdi. Turar Ryskulov, Mirsaid Sultan Galiev ve (sonradan Pan-Türkçü olarak yaftalanan) diğerlerinin liderliğindeki grup, Türkistan'ın kültürel, siyasal ve ekonomik bütünlüğünün korunması ve Pan-Türk cumhuriyeti ile beraber Pan-Türkçü komünist partinin veya Orta Asya Federasyonu'nun vücuda getirilmesi gerektiği konuları üzerinde ısrarla duruyordu. Diğer grup, Orta Asya'da bulunan insanların oluşturduğu çeşitli etnik gruplar arasında gelişen milliyetçilik ve ulusal bilinç tohumlarından istifade ederek, ulus-devletin sınırlarının belirlenmesi teklifini sunuyordu. Ulus-devletlerin kurulmasını öngören bu teklif özünde, sınırların belirlenmesinin, patriarkal gelenekleri ikinci plana çeken ve bununla birlikte bölgedeki sosyal ilişkileri modernize eden, bir fırsat sağlayacağı tezine dayandırılıyordu. 1920'lerin ortasında bu ikinci grup, Sovyet siyasi idarecileri, Sovyetlerin resmi ulusal politikasına kendi fikirlerini de dahil etmeleri hususunda, ikna etmişti.

O dönemden başlayarak Sovyet ulusal politikası, gelişim sürecinin ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel görünümlerini etraflıca belirledi. Orta Asya'daki bu politikanın temel taşı, Stalin'in, bölgede yaşayanlar için mevcut olan ortak coğrafyaya dayanan bir "milliyet" oluşturma, "ulusal" kimliklerini açıkça belirleme ve ulusun gelişimini sağlamak için "maddi ve ekonomik temel" yaratma esasları üzerinde yükselen, fikriydi.[1] Fakat, bu politikadaki pek çok farklılık, konuyu karmaşıklaştırmış ve ulusal politika, Sovyet liderliğindeki her değişimde yeniden gözden geçirilip düzenlenmiştir. Sovyet liderler temelde, "modernizasyon" fikrini oldukça sade ve basit yorumluyorlardı. Bu yoruma göre, "maddi yaşam" ve sosyal dokudaki değişimler, ulusal kimliği modernize etmenin ve Sovyet üst ulusal kimliğini mecbur kılmanın, oldukça yeterli araçlarıydı. Bu argümandan yola çıkarak Sovyet hükümeti, karşıtlığa vahşice saldırarak ve Sovyet ideolojisinin bağımsız ve eleştirel değerlendirilmesine müsamaha göstermeyerek, totaliter devlet yapısının bütün güçlerini, "kitap" (Stalin ve Lenin'in yazıları) içindeki fikirleri zorla kabul ettirme amacıyla harekete geçirdi. Dahası, Sovyet Devleti, Sovyet Orta Asyası'nı dünyanın geri kalanından sansür ve terör vasıtalarıyla tecrit etti. Bununla birlikte, modernizasyonun başarısından ve yurtseverlikten onur duyulması gerektiği fikrini teşvike yönelip 20. yüzyılın teknolojik devrimine dayanan en son kazanımları beraberinde getiren, yeni bir sosyal ve ekonomik ortam inşa etti.

Takip eden bölümde, Sovyet sistemi altındaki Kırgız toplumunda meydana gelen siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel değişimler değerlendirilip, bunların ulus-devletin inşaası ile ulusal

kimliğin ortaya çıkışına nasıl katıldıkları konusuna eleştirel bir bakış sunulacaktır.

Kırgız Devleti'nin Oluşumu ve Siyasal Gelişim

1917 Bolşevik Devrimi ve güçlü Rus İmparatorluğu'nun ortadan kalkışı, Türkistan'daki insanları şaşkınlığa boğdu. Aynı zamanda, bu insanların çoğu yeni rejimi kabul etmeye hazır değildi. 1919 ve 1920 seneleri boyunca Kırgız toplumu içindeki kimi gruplar, *basmacı* diye bilinen hareketi destekleyerek yeni politik rejimin oluşumuna büyük bir gayretle direnmekteydi. Topraklarına yönelik herhangi bir dış kontrol oluşumuna karşı çıkarak, *basmacı* (kökeni Türkçe 'basmak') hareketi, Bolşeviklere veya Monarşi taraftarı "Beyaz Ordu" temsilcilerine ya da her ikisine de karşı savaştı. Sivil savaş süresince, General Enver Paşa birleşik bir Pan-Türkistan Cumhuriyeti kurmak için *basmacı* hareketini bütünleştirmeye uğraşmış ama sadece Kremlin siyasal idarecileri arasında Pan-Türk fikirlere ilişkin derin bir güvensizlik yaratarak başarısız olmuştu. Öte yandan, Lenin idaresindeki Sovyet hükümeti, Kırgız çiftçilerinin ve köylülerinin desteğini çok daha önemli tek bir adımda kazanmıştı. Bu adım, Monarşi taraftarı Bolşevik karşıtı güçlere destek olan *kulak*lar ve Kozakların, yani zengin Rus yerleşimcilerinin, elinden toprağı alıp kamulaştırmaktan ibaretti. Lenin'in kararnamesine göre, işlenilebilir topraktan oldukça fazla sayıda parsel, Kırgız topluluklarına geri verildi ve bu hareket sayesinde Kırgız toprağındaki siyasal direnişin ateşi söndü.[2]

Devrim aynı zamanda, Rus İmparatorluğu'nun farklı kısımlarında olduğu gibi Kırgızlarda da milliyetçiliğin doğuşuna büyük bir ivme kazandırdı. Çalkantılı 1918 ve 1919 yılları boyunca Türkistan'daki bir çok etnik grup, bağımsız devletler (Alaş Orda) kurma veya bazı hallerde eskiden varolmuş olanları yeniden diriltme (örneğin Hokand Özerk İdaresi), arzularını ifade ediyordu. Milliyetçiliğin yükselişine karşılık olarak Sovyet yetkilileri, İmparatorluk varoşlarındaki kültürel ve siyasal gelişmeleri baskılamaya yönelik Çarlık uygulamasını ortadan kaldırmayı ve ulusal muvaffakiyeti desteklemeyi vaat etmekteydi. Bolşeviklerin isimlendirdiği biçimiyle "Yeni Ulusal Politika", Kırgız köylüleri ve çiftçileri için hep en değerli malı teşkil etmiş olan toprağı, halka verme taahhüdü üzerine inşa edilmişti. Kremlin, Orta Asya Federasyonu veya Pan-Türk cumhuriyeti yaratma önerisini reddederek, bölgeyi belirsiz bir etnik çizgiyle bölmeyi teklif eden kimi Orta Asya liderlerinin fikirlerini benimsemişti. Öte yandan, 1920'de Kazak Özerk Cumhuriyeti'nin (1926'ya kadar Kazaklar genelde 'Kırgızlar' veya 'Kazak-Kırgızlar' ismiyle Kırgızlar ise 'Kara-Kırgızlar' adıyla çağrılmaktaydı) ve 1924'de Özbek Cumhuriyeti'nin sınırlarının, Sovyet hükümeti tarafından belirlenmesi projesine hız kazandırılması ile yetinmeyen Kırgız liderler, 'Kırgız toprağı' sınırlarının belirlenmesi için de bastırıyordu.

Sovyet hükümeti, 14 Ekim 1924 tarihinde, Kara-Kırgız Özerk Bölgesi'nin Rusya Federasyonu'nun bir parçası olarak kurulması konusunda bir kararnameyi yürürlüğe koydu. Bundan dolayı, 1924 senesi Türkistan tarihinin dönüm noktasını teşkil eden tarih oldu, çünkü bölge kültürel, dinsel ve politik gerçeklikler temelinde değil yalnızca etnik itibar temelinde bölündü. Shirin Akiner'in ortaya koyduğu haliyle "orijinallikten uzak Marksist-Leninist ulusal kimlik kavramı tamamen içselleştirilme (noktasına geldi) ve dolayısıyla onlar (Kazaklar, Kırgızlar) geleneksel bağlara ve nesnel tarihi gerçeklere bile oldukça fazla ağırlık atfetmelerini sağlayan duygusal bir kanıt kazandılar".[3]

Kendilerini önce Müslümanlar, Türkler, Türkistanlılar ve ait bulundukları kavimlerinin üyeleri olarak değerlendiren ve ancak daha sonra Kırgızlar diye tanımlayan Kırgız halkının ulusal kimliğindeki zayıflığa rağmen, Kırgız toprağının sınırlarının belirlenmesi, ulusal birliğe açıkça katkıda bulundu. Kırgız Özerk Bölgesi, 1925 senesinde, Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oldu. Bu anlamlı bir değişiklikti çünkü bu yeni statü, Cumhuriyet'e kendi anayasasına sahip olma iradesini sağladı. Oysa o zamana kadar, Rusya Federasyonu'nun Anayasası yürürlükteydi.

Öte yandan, etnik olarak karışmış bölgelerdeki coğrafi sınır belirlenimi, 1924'den 1926'ya, hemen hemen iki senede tamamlandı. Bu sebepten dolayı, Fergana, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan, Yedisu ise Kırgızistan ve Kazakistan tarafından paylaşıldı. Kırgızistan, 1926 senesinde idari amaçlarla yedi kantona (vilayet) bölündü: Frunze, Çut, Talas, Karakol, Narın, Oş ve Celalabad kantonları. Bu idari bölünme, 1991 tarihindeki bağımsızlığa kadar kimi küçük değişiklikler hariç korundu.[4] Bu bölünme, kantonların geniş şehirler ve kasabalar etrafında inşa edilmesi nedeniyle hem Cumhuriyet'in coğrafi özelliklerini hem de zımnen Kırgız toplumunun kavimsel alt bölünmesini yansıtmaktaydı. Fakat 1936'da diğer bir değişim vuku buldu ve Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti yeni bir görünüme Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Kırgız SSC) ismiyle kavuştu. Bu yeni oluşum, 1937 tarihinde, yeni Anayasasını benimsedi.

Bolşevikler tarafından ortaya konan en mühim siyasal değişikliklerden birisi, Komünist Parti dışındaki bütün partilerin tasfiye edilmesi, idare eden parti içerisindeki küçük bir anlaşmazlık işaretinin bile bastırılması, yani çoğulculuğun kademe kademe terk edilmesidir.[5] Karşıtlıkların böylesine şiddetle ölçülmesi ve değerlendirilmesi, muhalif partilerin çoğunun, 1918-1922 arasındaki sivil savaş süresince Sovyet rejimine karşı savaşmaları ve 1920'lerdeki radikal değişimlere direnmiş olmaları gerçeğiyle, haklı çıkarılmaya çalışılıyordu. Bu zaman zarfında Kremlin, *tamyrlashtyruu* (kökleştirme) politikası ve Sovyet-öncesi liderlerin etkisinin bertaraf edilmesi olmak üzere iki ana kriteri benimseyerek Kırgız liderlerinin siyasal sadakatini kazanmaya çalışıyordu. *Tamyrlashtyruu* veya (Rusçadan gelen) *korenizatsia* politikası, bölge Kırgızlarının, idare eden parti mekanizması içerisinde, yönetimin karmaşık kontenjan ve yükselme sistemi de dahil olmak üzere her kademesinde varolduğu zannıyla donanmıştı. Sözgelimi, hükümet ve parti mekanizmasının toplamda yarısından fazlası Slav milletlerinin temsilcileri tarafından tutulmasına rağmen, Abdulkadir Urazbekov'un 1926 senesinde Kırgız hükümetinin İlk başkanı seçilmesinden bu yana bu pozisyon Kırgızlar için ayrılmıştı. Politik tecrit politikası ve Sovyet-öncesi etkili aydın sınıfı ile kavim liderlerinin bertaraf edilmesi süreçleri, ilk başta bu bireylerin reddedilmesi ve devlet mekanizmasını elinde bulundurmalarının yasaklanması, sonrasında ise SSCB'nin farklı bölgelerine sürülmeleri (*biiler* (beyler) ve *manap*ların ilk büyük sürgünü 1929 tarihinde gerçekleşmişti) biçiminde vuku buldu. Stalin'in iktidar partisinden tasfiyeleri, 1933-1934 ve 1937-1938 zaman dilimlerinde gerçekleşti. Bu tasfiyeler, idam edilen veya gerek hapishanelere gerekse Sibirya'daki çalışma kamplarına gönderilen en azından 10.000 parti üyesinin ölümüyle sonuçlandı.

Bütün bunlara ek olarak Sovyet sistemi, tek parti Parlamentosu'ndan (yüksek Sovyet), Bakanlar Kurulu'ndan, Kırgızistan'ın idari olarak tekrar bölümlenmesinden ve yeni, merkezi devlet planlama ve idare sisteminden ibaret olan tamamen kendisine has politik ve bürokratik sistemler ortaya çıkardı. 1930'larda Josef Stalin tarafından ortaya konan, Komünist Parti'den dikkatlice seçilmiş *nomenklatura* diye isimlendirilen kadronun kontrolüne dayanan sistem, bütün Sovyet bölgesindeki yönetimin vazgeçilmez bir parçasıydı. Fakat, Stalin'in terör ve kitle tasfiyeleri ile idame ettirdiği yönetimine rağmen Nikita Hruşçev 1960'larda siyasal ve ekonomik liberalleşme kampanyası başlatıp icracı Moskova planlarına ve kampanyalarına yönelik politik ve ekonomik mükafatlara dayalı bir sistem yarattı. Bu anlayış, Leonid Brejnev yönetiminde, genel olarak Kırgız liderlerin ödüllendirilmesiyle ve özellikle Turdakun Usubaliyev döneminde merkeze tam politik sadakate yönelik tasarrufların ek bir biçimde mükafatlandırılmasıyla, iyice ileriye götürüldü. Bunlardan hareketle, bütün siyasi ve hükümet kurumları ile artan bir iddiacılık içerisindeki Kırgız hükümeti ve Birlik Cumhuriyetlerinin diğer hükümetleri, Kremlin'den daha geniş bir otonomi talep etmeye başladılar.

1980'lerin sonunda, Kırgızistan dahil bütün Birlik Cumhuriyetlerinden gelen ve giderek artan bir baskı, 1922 tarihli Sovyet Birlik Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesine ve hem iç hem de dış ilişkilerinde Kırgızistan'a daha geniş bir egemenlik verilmesine yönelik bir talebi ortaya koydu. Bu baskı, 1989 ve 1990 senelerinde, Merkezi Hükümet ile Birlik Cumhuriyetleri ve muhafazakarlar ile reformcular arasında gelişen sert siyasal çekişmelerle doruk noktasına ulaştı. Sonuç, hem Kremlin'in siyasal gelişmeyi kontrol etme yeteneğinin, hem de Komünist Parti'nin gücü elinde tutan rakipsiz hakimiyetinin azalmasıydı. Aynı zamanda bu süreçle birlikte, hem Birlik hem de Cumhuriyetler düzeyinde pek çok anayasal değişiklik meydana geldi. Bu baskıya karşı koymak için Sovyet lideri Mihail Gorbaçov, daha yoğun demokratikleşmenin ve çoğulculuğun SSCB'deki siyasal gerilimleri azaltmaya yardım edeceğini düşündü.

Kendisinin en üst Sovyet'teki yeni liberal gruplardan aldığı destek ve SSCB'nin her tarafına yayılan reform yanlısı elitleri, muhafazakar Komünist Parti'nin gücünü sadece Moskova'da değil aynı zamanda Birlik Cumhuriyetlerinde de azaltmıştı. Bunun bir sonucu olarak, Kırgızistan'ın Komünist Parti lideri Apsamat Masaliyev, 1990 yılının Ekim ayında, Cumhuriyet tarihinde ilk defa olmak üzere, rekabet temelli başkanlık seçimlerini uygulaması için zorlandı ve demokrat aday Dr. Askar Akayev'e karşı bu seçimleri kaybetti. Bu durum, Kırgızistan'daki yetmiş senelik Komünist Parti idaresini sona erdirdi ve hemen ertesi sene SSCB'nin yıkılmasından sonra Kırgızistan bağımsızlığını ilan edebilme iradesine kavuştu.

Modernleşme ve Ekonomik Değişimler

Modernleşme politikası, Orta Asya'daki devlet kurma sürecinin vazgeçilmez bir parçasıydı, çünkü Kremlin yöneticileri, sadece ortak ekonomik menfaat etrafında birleşen ve ekonomik olarak modern, endüstriyel ve devlet kontrollü zirai sektörlerle meşgul olan ulusların, kendi ekonomik 'geri kalmışlık' durumları ile baş edebileceklerine inanmaktaydı. Bu noktadan hareketle Sovyet hükümeti, oldukça büyük bir yatırım oranını; hatırı sayılır miktarda endüstriyel teşebbüsü, merkezi kontrolün

hakim olduğu tarıma dayalı geniş ölçekli çiftçiliği ve hizmetleri ortaya çıkarma amacı ile Kırgızistan'a kanalize etti. Bu dönemde Cumhuriyet, Sovyet tipi iş bölümüyle ve merkezi planlamaya dayalı ekonomiyle sıkı sıkıya bütünleşti.

Kırgızistan'ın ekonomik gelişimi; kara ile kuşatılmış pozisyonu, ana piyasalardan uzaklığı, dağlık coğrafi yapısı ve sınırlı nüfusu yüzünden kısıtlıydı. Ülke; altın, uranyum ve antimon dahil olmak üzere hatırı sayılır miktarda doğal kaynak rezervlerine sahipti. Aynı zamanda gelişen hidroelektrik enerji istasyonları için devasa bir potansiyel mevcuttu. Fakat bu kaynakların, 1918-1920 tarihleri arasındaki sivil savaş süresince yıkıma uğramış fiilen mevcut Kırgızistan ekonomisini modernize etme amacı ile kullanılabilmesi için büyük miktarda yatırım gerekiyordu. İlk beş yıllık Sovyet projesinin 1929'da başlatılmasından sonra Cumhuriyet, Moskova'dan öylesine yoğun bir biçimde (genellikle başarıyla) yeni yatırımlar talep etti ki, ilk başkan, uzun süreyle görev yapmış olan Turdakun Usubaliyev, 'kaynağa aç lider' unvanını kazandı.

Ağır ve zirai makinelerin üretimine, elektrik motorlarının hafif imalatına ve aynı zamanda madenciliğe yönelik Orta Sovyet bütçesinden ayrılan büyük ölçekli yatırımların, 1930'lar süresince gelmesiyle birlikte Kırgızistan'da endüstrileşme başladı. Temelde başkent Frunze ve Oş'a ve bunların çevresine endüstrileşmenin ilk etabı boyunca (1929-1939) birçok endüstriyel fabrika inşa edildi. Cumhuriyet'in endüstriyel üretimi, 1930'lar boyunca senelik ortalama %14 oranında arttı ve 1937'de endüstri sektörü toplamda 1913 senesindekine kıyasla 20 kat büyüdü.[6] İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ikinci endüstrileşme dalgası gerçekleşti. İşçileri, mühendisleri ve teknik ekibiyle birlikte pek çok (genelde askeri) endüstriyel fabrika, işleyişleri askeri hamleler ve savaş sonrası karışıklığı yüzünden tehdit altında bulunan SSCB'nin Avrupada'ki topraklarından Orta Asya'ya taşındı. Bu fabrikalar ve atölyeler savaştan sonra bile Cumhuriyet'in içerisinde kaldılar ve Kırgızistan'ın ağır endüstrisinin omurgası oldular. Üçüncü endüstrileşme dalgası, Moskova'nın büyük ölçekli yatırımlarını, Cumhuriyet'in hidroelektrik enerji üretim sektörüne, madenciliğe ve metalürji fabrikalarına yeniden tahsis ettiği 1960'lar ve 1970'lerde görüldü. Fakat bina kurma sürecinde yaşanan ertelemeler yüzünden bu fabrikaların bazıları 1980'lerin sonuna kadar tam ölçekle çalışır duruma getirilemediler. 1991 yılında Kırgızistan GSYH'sinin %38'ini endüstri sektöründe üretti. Bu dönemde sektör; hammadde (uranyum, antimon, civa, molibden, vb.) işleyiciliği, zirai üretim (pamuk, ipek, meyve, sebze, vb.), tarımsal makineler ve elektrik motoru fabrikaları, madencilik ve son olarak hafif ve askeri malzeme imalatı dallarında uzmanlaşmıştı.

Hayvan üretiminin ve ürün işlemeciliğinin birlikte büyük bir öneme sahip olduğu tarım sektörü de, bu temel yeniden yapılanmadan nasibini aldı, çünkü Sovyet hükümeti, binlerce özel haneyi devlet tarafından yürütülen geniş ortak çiftliklerde (*kolhoz*) toplayarak var olan ekonomiyi, ortadan kaldırma uğraşı içerisindeydi. Sovyet otoriteleri, 1929 senesinde, Kırgız *ail*lerini (*ail* bir tür kavimsel ve geniş aile ünitesidir) ortaklaştırma ve Sovyetleştirme kampanyası başlattı ve sonraki 6-7 yıl içerisinde çoğu Kırgız köylüsünü *kolhoz*'a (genellikle zorla) dahil etti.[7] Bu kampanyanın uzun vadede iki sonucu ortaya çıktı. Cumhuriyet'in tarihinde ilk defa geniş ölçekli çiftçiliğe ve tarım sektörünün

makineleşmesine geçildi. Bu durum, çiftçilerin çoğunu yoksulluk ve sosyal eşitsizlikten çıkarıp ihya ederek tarım ürünlerinin verimliliğini çarpıcı bir biçimde arttırdı. Cumhuriyet, makineler ve tüketici ürünleri gibi Rus yapımı endüstriyel mahsullerin mübadelesi çerçevesinde Rusya'nın perakende piyasasına (genellikle ortak çiftliklerin pazarları olarak çağrılan), et, meyve ve sebze; hafif endüstrisine ise pamuk, ipek ve diğer bazı ürünler sağladı. 1991 senesi itibarıyla Kırgızistan Rusya Federasyonu için 'zirai havza' konumunu kazanarak GSYH'sinin yaklaşık %40'ını tarımsal sektör vasıtasıyla üretti.

Eski Sovyet Birliği'nde; ulaşım, enerji sektörü ve haberleşme altyapılarına, stratejik bir önem biçilmiş ve hatırı sayılır miktarda sermaye ayrılmıştı. Kırgızistan, 1991 senesinde, 12.2 milyar kw/sa elektrik üretip bölgesel enerji ağı yoluyla Kazakistan ve Özbekistan'a ulaştırdı. Bunun karşılığı olarak Özbekistan bölgesel boru alt yapısı vasıtasıyla Kırgızistan için gaz tedarik etti. Bunlara ek olarak geniş bir ulaşım altyapısı kuruldu. Bu yapı, 19.600 kilometre karayolu, 371 kilometre demiryolu ve 20'den fazla havaalanını içermekteydi.

İnatla, belki de vahşice, yürütülen Sovyet modernleşmesi ve yaygın endüstrileşme Kırgızistan'ın GSYH'sini 1930'lardan 1970'lere kadar her on, on beş senede bir hemen hemen ikiye katlayarak, ekonomik büyümeye ve endüstriyel gelişmeye, benzeri görülmemiş düzeylerde hız kazandırdı. Fakat, 1970'lerde ekonomik büyüme, doğal kaynakların giderek artan bir biçimde fütursuzca sömürülmesine dayanır hale geldi. Özellikle petrol, metaller ve bazı mineraller olmak üzere doğal kaynak fiyatlarının 1980'ler boyunca dünya genelinde aniden düşüşü de, Sovyet ekonomisini on yıllık bir durgunluk ve gerileme devresine soktu. Ekonomide biriken çarpıklıkların, uluslararası piyasalarda petrol fiyatının keskin düşüşünün ve hatalı yönetimin sonucu olarak Sovyet hükümeti, 1980'ler boyunca yerel ekonomilerin gelişimi ve modernizasyonu için ayırdığı sermaye yatırımını çarpıcı bir biçimde azalttı. SSCB ile birlikte Kırgızistan da 1980'ler süresince on senelik bir durgunluk devresine girdi, çünkü Sovyet sistemi teknolojik devrimin son dalgasını yakalamada ve teknolojik yenilikler ile politik değişimleri benimsemede etkisiz kalmıştı.

Bütün bunlara ek olarak, Gorbaçov-Rıjkov yönetiminin ekonomiyi canlandırmaya yönelik istikrarsız uğraşı, büyük oranda başarısız oldu ve hatta var olan zorlukları ağırlaştırdı. Bunun sonucu olarak Kırgızistan dahil olmak üzere Birlik Cumhuriyetleri, ekonomi üzerindeki merkezi kontrolün hikmetini sorgulamaya başladılar. 1989 senesinde popüler ekonomist Turar Koyçhuyev'in başını çektiği bir grup Kırgızistan politikacısı, Kırgızistan ekonomisinin, bütün Birlik'te hakim olan ekonomi sisteminin yeniden gözden geçirilmesi durumunda, daha iyiye gideceği iddiasındaydılar. *Koyçhuyev* ve onu destekleyenler, Kırgızistan'ın, mineral kaynaklarını, suyunu ve elektriğini, vb. dünya ücretleriyle kıyaslanamayacak kadar ucuza satmakta olduğuna işaret ediyorlardı. Buna ek olarak Kırgızistan otlaklarının ve ekilebilir alanlarının aşırı sömürülmesine ve tarımsal ürün ücretlerinin düşüşüne yönelik bir muhakeme de mevcuttu. Sözü edilen kişiler aynı zamanda Kırgızistan'ın SSCB dışındaki ülkelerle yaptığı dış ticaretin, adilane olmayan bir biçimde Moskova'nın direk merkezi kontrolü altında olduğu fikrini dile getirmekteydiler. Onlara göre, Cumhuriyet'in ürünleri altmış ülke piyasasına ulaşmış olsaydı bile, ülke bu ticaretten herhangi bir kazanç elde edemezdi. Diğer bir

düşünce ise SSCB yapısı içerisinde, Kırgızistan Bilimler Akademisi'nde ve diğer kurumlarda mevcut olan merkezi Araştırma ve Geliştirme (AR-GE) sisteminin; nükleer fizik, kesin ve uzmanlaşmış optik ve diğer inceleme alanlarında kendi Araştırma ve Geliştirme çalışmalardan yeterince faydalanmadığı noktasına odaklanmaktaydı. Son olarak, Rusya'dan çıkan tüketici ürünleri, herhangi bir rekabet ortamı olmadığından, uluslararası piyasalardaki ürünlerden daha düşük bir kaliteye sahipti. Bu sorunlara çözüm mahiyetinde *Koyçhuyev* ve onu destekleyenler, sadece daha geniş bir ekonomik otonominin ve Sovyet sisteminin merkezilikten kurtarılmasının, Cumhuriyet'in iyileşmesi ve gelişmesine yardım edebileceğini öne sürmekteydiler.

Milliyet Politikası ve Demografik Değişimler

Ulus-devlet inşaasına Sovyet yaklaşımının oldukça karmaşık ve hatta Anatoly Hazanov'un deyişiyle 'bir hayli çelişkili' olması gibi milliyet politikasına Sovyet yaklaşımı da aynı derecede karmaşık ve çelişkilidir. Aslında bu milliyet politikası, Marksist-Leninist teorik yapıyı yansıtmanın bir uğraşıydı. Bununla birlikte hem ulusların ve etnik gruplar arası ilişkilerin kavramlanış biçimi, hem de Sovyet idareci elit sınıfının değişen görüşleri bu uğraşın içerisindeydi. Bu politika, aşağı yukarı bütünüyle, 'SSCB içerisindeki bütün milliyetleri Rus, veya daha kesin ifadesiyle, Sovyet-Rus kültürü temelinde; sosyal, kültürel ve dilsel birliğe zorlama'[8] uğraşındaydı.

Sovyet modernleşme politikası, 1920'ler ve 1930'larda, Kırgızlar arasında geniş bir aydınlar cemiyeti ve işçi sınıfı yaratmayı amaçlıyordu. Fakat gerçekte, bu kişilerin çoğu hemen hemen bitirilmiş fabrikalarda ve yatırımlarda çalışmak için gerekli olan eğitim ve yetenekten yoksundu ve sözgelimi 1927 yılında, Kırgızların sadece %15.1'i okuma yazma biliyordu.[9] Bu duruma çare olarak hükümet; yerel halkı sıkı bir biçimde eğitmeyi, rütbelerini yönetim pozisyonlarına kadar yükseltmeyi ve en son yapılan fabrikalara kayıt sürecinde öncelikler tanımayı içeren '*vydvizhenchestvo'* (terfi kampanyası) başlattı. Bu zaman zarfında SSCB'nin farklı bölgelerindeki insanların Kırgızistan'a göçü de Sovyet hükümeti tarafından teşvik edildi. 1930'ların başında Kırgızistan yüz binden fazla yeni çalışma yerinin kurulmasına sahne oldu ve yine burada, becerileri oldukça geniş endüstri çalışanlarına yönelik güçlü bir arz oluştu. Kırgızistan'ın kalifiye iş gücü eksikliği de genellikle, SSCB'nin Avrupa bölümünde yaşayan insanların, bazen gönüllü olarak kimi zamansa zorla göç ettirilmesiyle dolduruldu. Resmi istatistiklere göre, Kırgızistan'daki Rus etnik grubuna ait bireylerin sayısı, hemen hemen üç kat artarak 1926 senesindeki 116.000'den, 1939 senesinde 302.000'e ulaştı; aynı dönemde Ukraynalı nüfusu, 64.000'den 134.000 kişiye çıktı.[10]

İkinci Dünya Savaşı'nın karmaşık seneleri ve Sovyet ekonomisinin savaş sonrası restorasyonu süresince bazı fabrikalar sahip oldukları bütün işgücü (temelde Slav kökenli insanlardan oluşan) ile birlikte, Cumhuriyet içerisinde yeni alanlara yerleştirildiler. Kırgızistan'daki Rusların sayısı; 1939 ile 1959 tarihleri arasında, 302.900'den 623.500'e çıktı. Bu kişilerin hemen hemen tamamı, başkent Frunze ve onun banliyöleri gibi şehirsel bölgelere yerleşti. Bu göçmen kategorisine ek olarak, askeri harekat bölgelerinden zorla taşınan hatırı sayılır miktarda bir insan akışı da mevcuttu. Almanlar

(Rusya'ya gelen 18. yy. göçmenlerinin sonraki kuşakları), Türkler, Kırım Tatarları, Yunanlılar, Koreliler, vb. bu gruba dahildi.

Bütün bunlardan dolayı, nüfus yapısı her zaman istikrarsız olmasına rağmen Kırgızistan, etnik kompozisyon bağlamında, eski Sovyetler Birliği üyelerinin en çeşitlilik arz eden cumhuriyetlerinden biri olma konumuna ulaştı. Kırgız etnik kökeninden olan nüfusun oranı; 1926 senesinden 1959 senesine, %66.7'den %40.5'e geriledi. Fakat, 1989 yılına gelindiğinde bu oran, temelde yüksek doğum rakamları yüzünden %52.3'e çıktı. 1920'lerden 1970'lere kadar Rus etnik nüfusu, doğal artış ve göç yüzünden mutlak ve göreli rakamlara erişerek, 1926 senesindeki %11.7'den 1970 yılında %29.2'ye ulaştı. 1979 ve 1989 seneleri arasında ise etnik Rusların oranı %21.5'e düştü. Kırgızistan'daki Ukrain nüfusunda da yine anlamlı bir büyüme, 1926 senesindeki %6.4'den, 1939 yılında %9.4'e, olduğu görüldü fakat bu oran 1989 tarihinde %2.5'e düştü. Hemen hemen benzer süreçler, nüfusu 1926 yılındaki %0.4'den (çoğunlukla Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan esirler) 1959 senesindeki %1.9'a (büyük oranda zorunlu göçün bir sonucu olarak, Rusya ve Ukrayna'dan alınıp buraya yerleştirilen Alman nesilleri) ulaşan Alman topluluğu için de geçerliydi. Bu topluluğun oranı, 1970 senesinde %3'e yükselmesine rağmen, 1989 senesinde %2.3'e (101,000 kişi) geriledi.[11] Bütün Sovyet toprakları boyunca Özbek topluluğu Kırgızistan nüfusunun %10 ile %12'sini teşkil etmekteydi ve bu durum, Özbekleri; Kırgızlar ve Ruslardan sonra Kırgızistan'daki en kalabalık üçüncü etnik grup haline getirmekteydi.[12]

Kısacası, yüksek doğum oranları ve geliştirilen sağlık hizmetlerinin yüksek göç rakamları ile birleşmesi sonucu Kırgızistan nüfusu her 25-30 senede bir, ikiye katlandı. Buna göre nüfus, sosyal menfaatler için artan rekabeti ve doğal kaynaklar üzerindeki büyüyen baskıyı beraberinde getirerek, 1926 senesindeki hemen hemen bir milyon rakamından, 1959'da iki milyona ve sonrasında tekrar 1989 yılında 4.2 milyon sayısına erişerek, sürekli ikiye katlandı.

Kırgızistan'da şehirleşme, 1950'ler ve 1960'lar boyunca gerçekleşti ve birçok gelişen ülkede olduğu gibi sosyal, ekonomik ve kültürel farklılıkları beraberinde getirip, şehir ve kır nüfusları arasında bölünmelere neden oldu. Cumhuriyet'in şehir nüfusu, 1970'lerin sonuna kadar durmadan arttı ama 1980'lerde büyük oranda istikrar kazandı. Kırgızistan istatistiklerine göre, 1979 senesinde Cumhuriyet nüfusunun %38.7'si (1.36 milyon) şehir alanlarında ve %61.3'ü (2.16 milyon) kırsal bölgelerde yaşıyordu. 1989 senesinde kırsal nüfus %61.8'e (2.65 milyon) ulaşırken, şehir nüfusu %38.2'ye (1.64 milyon) geriledi.[13]

Günümüzde yerli Kırgız nüfusu, temelde tarım sektöründe çalışmakta ve artan nüfus baskısıyla, işsizlikle, ekilip biçilebilen toprak azlığıyla ve düşük gelirlerle boğuştuğu kırsal alan gerçeği içerisinde yaşamaktadır. Köylerinden Slav ağırlıklı şehirlere taşınmaya uğraşan gençlerin, kendileri için yeterli iş, barınma ve eğitim olanaklarını bulamamalarıyla birlikte, bahsi geçen problemler 1970'ler ve 1980'lerde giderek daha ciddi bir seviyeye ulaşmıştı. Bozulan ekonomik ve sosyal şartlar, bir sürü toplulukta, özellikle kırsal alanlarda, çok yakıcı gerilimlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu gerilimler 1990 yazında, Cumhuriyet'in Güney (Oş) bölgesinde bulunan Kırgız ve Özbek toplulukları arasında

bir çatışmanın patlak vermesine sebep oldu. Bu topluluklar arasındaki şiddetli ayaklanmalar ve çarpışmalar hemen hemen iki hafta sürdü ve 300'den fazla kişinin canına mal oldu.[14]

Sosyal ve Kültürel Değişimler

Sovyetleştirme politikasının sosyal ve kültürel değişimleri, 'Sovyet Kırgız milleti' fikrini daha da güçlendirmeyi ve nihayetinde bu milleti 'Sovyet ulusu' içerisindeki ayrılmaz bir parça kılmayı amaçlayan iki boyuta sahipti. Bir yandan, Sovyet idaresinin yetmiş sene boyunca Sovyet otoriteleri; eğitim sistemini, 'yeni' Kırgız kültürel ortamını (Kırgızların ve Kırgızistan'ın yazılı 'bilimsel' tarihi ve çağdaş sanatın yeni biçimleri de buna dahil) ve toplumun yeni sosyal organizasyonunu, büyük bir dikkatle kotarmışlardı. Diğer yandan, Sovyetleştirme politikası, Kırgızlar ve Ruslar arasındaki sosyal farklılıkları azaltmayı amaçlamaktaydı çünkü bu farklılıklar, 'Sovyet kimliği' üzerinde gerçekleştirilmesi planlanan, pekiştirme ve sağlamlaştırmanın önünde bir engel olarak algılanıyordu.[15]

Okur yazarlığın artması, Sovyet ideolojisini kitlelere yayma politikasının bir parçasıydı ve bu amaçla okur yazarlık oranını yükseltme kampanyası, 1920'lerde başlatıldı. Aynı dönemde Sovyet yetkilileri geçmişin kültürel tesirlerini sınırlama arzusundaydılar. Bu yüzden, Sovyet modernizasyonunun ilk adımları arasında, Kırgız alfabesinin, 1929'da Arapçadan Latinceye ve 1940'da Latinceden Kiril'e dönüştürülmesi de vardı. Kırgızlar arasındaki okur yazarlık oranının düşüklüğü 1940'larda ortadan kaldırıldı ve modern Kırgız edebiyatı ve sanatı Kiril alfabesi baz alınarak geliştirildi.

Üçüncü dereceden eğitim kurumları, 1924 ve 1933 seneleri arasında ilk defa Kırgızistan'ın ana şehirlerinde açıldı ve bu gelişme, Kırgız dilinin eğitim öğretimde ana dil olarak kalmasını sağladı. Ayrıca hükümet, 1940'ların sonuna doğru Cumhuriyet içerisindeki bütün şehirleri ve kasabaları kaplayan (1913 senesiyle karşılaştırıldığında bu alanlarda sadece 107 okul mevcuttu) 1700 okul ve kolejden ibaret bir ağı oluşturabilmek için, devasa kaynakları yatırım olarak kullandı.[16] Fakat Kremlin liderleri, modernizasyonun ilk adımına ilişkin hedeflerine ulaştıklarına karar vererek, 1960'lar ve 1970'ler boyunca Ruslaştırma politikasını daha bir gayretle yürütmeye başladılar. Sözgelimi 1989 yılında, başkentteki 69 okulun sadece üçünde dersler Kırgız diliyle verilmekteydi.[17] 1989 yılı sayım rakamlarına göre, Kırgızların hemen hemen %35.2'si (Orta Asya ulusları arasındaki Kazaklardan sonra en yüksek ikinci oran) Rus diline oldukça vakıf olduklarını iddia ediyorlardı.[18]

Kremlin tarafından bakıldığında, Kırgız ve Sovyet ulusal kimliklerini güçlendirmenin yollarından biri kültürel alt yapının kurulmasıydı. 1920'ler ve 1930'lar boyunca, yetenekli genç Kırgızlardan oluşan ilk grup, modern sanat ve bilim eğitimi almaları için gönderildi. Bu kişiler Kırgızistan'a döndüklerinde hükümet onlara dayanarak halk kütüphaneleri, tiyatrolar, sanat sergileri, sanat akademisi ve pek çok müze açtı. Yeni kurulan yayın evleri, yüzlerce kitap, gazete ve dergi basarak yayına sürdü. Bu yayınlar önceleri temelde Kırgız dilindeydi ama İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Cumhuriyet'teki Rusça yayınların sayısı giderek arttı. 1925 ve 1971 yılları arasında 20.000 kitap ve broşür 128 milyon adet (bir karşılaştırma sunulursa; Devrim öncesinde, Kırgızistan'da sadece bir yayın evi mevcuttu ve onun da üretimi birkaç düzine kaynağı geçmiyordu) basılarak yayınlandı. 1924 senesinde *Erkin Too*

isimli ilk Kırgız gazetesinin sadece birkaç yüz kopyası basılmış olmasına rağmen, 1970 yılının sonunda Cumhuriyet'teki 90 gazetenin toplam kopya adedi 184.4 milyona ulaşmıştı. 1942 tarihinde, sonradan Sovyet ideoloji mekanizmasının oldukça mühim bir parçası konumuna ulaşacak olan ilk film yapım merkezi oluşturuldu. Bu merkez 1961'de *Kırgızfilm* stüdyosuna dönüştürüldü.

Bütün bu kültürel değişimler, Sovyetlerin sosyal deneyiminden ayrılamaz. Stalin rejimi, 1920'ler ve 1930'lar boyunca, eski Kırgız aydınlar sınıfını ve aynı zamanda dinsel, politik ve kavimsel elitler grubunu, Sibirya'ya veya Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerine, önce sürgüne göndererek, sonra ise Stalin'in çalışma kampları ve hapishanelerinde katlederek, bertaraf etti. Müslüman liderler, bu kampanyanın özel hedefleriydiler, çünkü 1930'lardan beri Sovyet hükümeti ateizm politikasını camileri ve medreseleri kapatarak ve dinsel pratikleri yasaklayarak devamlı suretle ve vahşice yürütmekteydi. Bu zaman zarfında Sovyet liderleri, toplumun aşağı sosyal katmanından gelen en yetenekli ve hırslı gençleri ödüllendirerek yeni bir Kırgız aydınlar ve elitler sınıfı yaratma uğraşındaydı. Bu insanlar, sosyal statüleri veya soylarına bakılarak (geleneksel toplumda olduğu gibi) değil, çoğunlukla yetenekleri ve hünerleri dikkate alınarak ödüllendirildiler. Bu genç Ruslaştırılmış aydınlar sınıfı, Alec Nove'nin isimlendirdiği şekliyle "Komünist Gelişme Modeli"[19] oluşumunun ortaya çıkışına bir hayli katkıda bulundular ve Sovyet sistemine, Sovyetleştirme ve modernizasyon politikalarını çoğunlukla herhangi bir direniş göstermeden yürüterek, büyük oranda sadık kaldılar.

Cumhuriyet'teki hatırı sayılır değişikliklere ve endüstrileşme ile sosyal inşa konularındaki başarıya rağmen, Kırgız toplumu, modernitenin kimi unsurlarıyla garip bir biçimde kaynaşan geleneksel yaşam tarzının bazı önemli yanlarını, muhafaza etti. Kırgızistan'daki gelenekselcilik, hünerini, Sovyet sistemi tarafından empoze edilen yeniliklere ve sosyal dönüşüme karşı çıkma noktasında gösterdi. Bütün sosyal değişimlere rağmen, Kırgızlar, patriarkal toplumun bazı unsurları ile güçlü kavim ve akrabalık geleneklerini korumaya devam etti. Bu bağlamda, Sovyet modernizasyonunun bazı hususiyetleri bu özelliklerin korunmasında rol oynadı. Örneğin bütün Kırgız *ail*leri, ortaklaştırma kampanyası süresince *Kolhoz*'a getirildi ve *Kolhoz*, geniş aile bağlarının bütün Sovyet devri boyunca canlı tutulmasını sağladı. Geleneksel olarak geniş aile sosyal ağ örüntüsü, *ail*lerin bütün üyelerine destek sağladı ve bir tür ekonomik refah ağı oluşumuna kaynaklık etti. *Ail*ler dışındaki 'patron-müşteri' ilişkisi de, Kırgız kavmi bölgesel konfederasyonlarının (genelde adlandırılan biçimi ile 'klanlar') geleneksel çizgisini izlemeye devam etti.

Fakat zaman içerisinde Sovyetleştirme ve milliyet politikasının kusurları ve özellikle Ruslaştırma idealinin artan baskısı, Kırgız nüfusunda, Ruslaştırılmış Kırgız aydınlar grubunu bile içine alacak biçimde, büyüyen bir huzursuzluğu harekete geçirdi. Ekonomik durgunluk, azalan yaşam standartları ve özellikle şehirlerde gerçekleşen artan işsizlik hali, bu durumu daha da kötüleştirdi. Kırgız aydınları artık toplumdaki *Mankurtlaştırma* (unutulan kökler-Cengiz Aytmatov tarafından ortaya atılan terim) hakkında konuşmaya başlamıştı. Çünkü insanlar giderek kendi kültürel köklerini kaybetmekte ve Kırgız toplumunun geleneksel dokusundaki yıkımla yüz yüze gelmekteydi. Ruslaştırma politikasına karşı direnişin ilk işareti 1970'lerde göründü ama bu popüler hisler sadece 1980'lerdeki Gorbaçov

yönetiminin gerçekleştirdiği Sovyet siyasal rejiminin liberalleşmesiyle birlikte açıkça ifade edilir hale geldi. Artık Kırgız topluluğu; Kırgızistan'da okulların açılmasını, önemli kolej ve üniversitelerdeki öğretim biçiminin Rusya'dan Kırgızistan'a getirilmesini, Kırgızistan'daki televizyon ve radyo programcılığının geliştirilmesini ve yayınların arttırılmasını talep etmeye başladı. Kırgız dilinin, Kırgız Cumhuriyeti'nde, devlet dili olması gerektiği talebi de bunların arasındaydı. 1989-1990 döneminde, hedefine ulaşamamış insanlar, büyük şehirler etrafındaki toprakları zaptederek ve *Ashar* diye isimlendirilen ilk muhalif ulusal hareketi oluşturarak, artık adaleti kendi ellerine aldılar.

"Eski parti *nomenklatura*'sının muhafazakar fikirleri" ile "radikal, politik ve ekonomik reformlar ve daha açık, çoğulcu bir toplumun oluşturulması"[20] talebindeki muhalefetin giderek artan bir biçimde çatışması da, duyguları iyice galeyana getirmekteydi.

Sonuç

Jogorku Keneş (Meclisin üst kanadı, Yukarı Meclis) diye isimlendirilen parlamento, 31 Ağustos 1991 tarihinde, Kırgızistan'da 70 yıldan fazla süren Sovyet sistemini barış içerisinde sona erdirerek Kırgızistan'ın SSCB'den bağımsız olduğunu ilan etti. Fakat, milliyet ve dil politikasını beyan etmede, yeni bağımsız Cumhuriyet'in vatandaşları arasındaki milli kimliği sağlamlaştırmada ve hem Rusya hem de komşu ülkelerle siyasal ilişkilerin formüle edilmesinde, Kırgızistan'ın bazı belirsizlikleri vardı. Bu, yalnızca dış dünya ile ilişkilerdeki siyasal belirsizliği değil, aynı zamanda insanların Sovyet geçmişlerini değerlendirmelerine dair ihtilafları ve farklılıkları da içermekteydi. Dolayısıyla bağımsızlık adımı, toplumdaki her çeşit gruba farklı bir anlam ifade eden Sovyet devri mirası üzerine engin tartışmaları da ateşledi.

Bazıları Sovyet sisteminin vahşiliğine ve hem politik hem de kültürel zulme işaret etmekteydi. 1924 senesinden 1926 yılına uzanan, Orta Asya'daki Sovyet sınır belirleyiciliği, Rus Türkistanı'nı suni olarak pek çok cumhuriyete bölmüştü. Yeni kimliklerin yaratılması ve bu cumhuriyetlere ithal edilen siyasal sistemin zorla dayatılması da bu ayırmanın parçasıydı. Devlet sınır belirleyiciliği, Orta Asyalıların tarihi ve kültürel geleneklerini yadsımakta, farklı ülkelerin üyeleri olma durumunda bırakılmış insanlar tarafından paylaşılan, tarihi miras üzerindeki çatışmaları tahrik etmekte ve Kırgızistan, Kazakistan ve Tacikistan arasında oluşabilecek bölgesel anlaşmazlıklar için zemin hazırlamaktaydı. Sovyet yerleştirme programı, Sovyetleştirme politikasının en eleştirilen kısmıydı çünkü, bununla birlikte, binlerce Kırgız, Sibirya'ya ve diğer yerlere sürgüne gönderildi ve yüz binlerce Rus, Ukraynalı, Alman ve diğer milletlerden insanlar, Ruslaştırma politikasının zorlaması sonucu olarak bölgeye getirilip bırakıldılar. Bu göç, genellikle Kırgız etnik kökeninden olanları, ağırlıklı olarak Rus merkezleri haline gelen geniş şehirlerin dışında bıraktı ve bir dereceye kadar Kırgız nüfusunu, kendi Cumhuriyetleri içerisinde marjinal bir konuma soktu. Aynı zaman zarfında, Ruslaştırma politikası, Cengiz Aytmatov'un ifadesiyle "kendi milli köklerini unutmuş" Ruslaştırılmış aydınlar ve elitlerden ibaret geniş bir sosyal katman meydana getirdi.

Diğerleri ise, devasa sosyal ve ekonomik değişimlerin ve Cumhuriyet'in ekonomik başarılarının üzerinde duruyordu. Sovyet sisteminin 70 senesi boyunca meydana gelen ekonomik değişimler;

farklılaşmış bir ulusal ekonomi, gelişmiş eğitim, bilim, teknoloji, kamu sağlığı ve refah sistemleri yaratarak, Cumhuriyet'in görünümünde radikal bir dönüşüm sağlamıştı. Modern haberleşme ve ulaşım biçimlerindeki gelişme, insan işgücünün ve ürünlerin ulusal sınırlar içerisinde serbestçe dolaşımını beraberinde getirerek, ülkenin farklı kısımları arasındaki tecrit olmuş hale bir son verdi. Cumhuriyet'in her tarafındaki yaşam standartlarında ve tüketim biçimlerinde hatırı sayılır bir düzelme göze çarpıyordu. İnsani Gelişim Göstergeleri'ne (İGG) göre, Kırgızistan 1980'lerde Hindistan, Pakistan ve Çin gibi ülkelerden daha iyi bir pozisyondaydı. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın verilerinde ise Cumhuriyet 1991 senesinde İGG sıralamasında (Bulgaristan, Romanya, Türkiye'nin önünde ve Çek Cumhuriyeti, Malta ve Macaristan'ın hemen arkasında) 31.[21] sıradaydı.

Sovyet dönemi boyunca, Kırgızlar arasındaki bütün politik hareketlilik ve idari bölünme sistemi, değiştirildi. Kırgız devleti; ulusal marş, bayrak ve güçlü devlet kurumları dahil olmak üzere modern toplumun bütün vasıflarıyla birlikte kuruldu. 1991 senesinde, Sovyet sistemi, bölgesel ve bölgesel-üstü (Türk) kimlikleri tamamıyla bertaraf edememiş olmasına rağmen, Kırgızistan varlığı bir gerçek haline geldi ve Kırgız toplumu Kırgız kimliğinin varlığını büyük oranda kabul etti ve güçlü bir biçimde onayladı. Sovyet sosyal politikası, eski kavimsel elitlerin ortadan kaldırılmasını içermekteydi ve kendilerini Kırgız toplumunun değerleriyle nitelendiren yeni bir aydınlar sınıfını onların yerine koydu. Sovyet sistemi, okuma yazma bilmeme halinin bertaraf edilmesine ve Kırgız kültürünün gelişimine katkıda bulunmasına rağmen, 1970'ler ve 1980'ler boyunca, daha bir güç kazanan *Kırgızlık* bilinci etrafındaki bütünleşmeyi veya yurttaşlık kimliği ile bir topluma ait olma farkındalığını, kuşkuyla karşıladı. Sovyet sosyal politikası, aslında Kırgız kültürünü ve dilini zenginleştiren, yeni teknolojileri, yetenekleri ve kültürel unsurları beraberinde getiren ve Kırgız kültürünün başarılarını uluslararası düzeyde fazlalaştıran geniş nüfus hareketinin kıymetini arttırdı. Bugün, Bişkek'teki birçok evin kitap rafları büyük ihtimalle Moskova, Prag veya Berlin'dekilerden pek de farklı olmayan kitapları, teyp ve video kasetlerini bulundurmaktadır.

Büyük olasılıkla bu tartışmalar hiçbir zaman bitmeyecek, çünkü Sovyet mirası gerçekten üzerinde ihtilafa düşülebilecek bir karaktere sahiptir. Asya ve Avrupa'daki birçok ülkenin 20. yy.'da kavuştuğu modernizasyon, endüstrileşme, şehirleşme, teknolojik devrim ve diğer bütün değişimler, Kırgızistan'da Sovyet döneminde gerçekleşti. Ekonomik değişimler en esaslı olanlarıydı, çünkü büyük miktarda yatırım, varolan ekonomiyi etkisiz kılıp, modern endüstriyel ve tarımsal sektörlerin oluşumuna yardım etti. Özellikle ortaklaştırma ve yerleşikleştirme olmak üzere, bütün ekonomik değişimler ayrıca pastoral göçebelerin bin yıllık geleneksel kültürünü de yok etti çünkü bu insanlar, artık şehirlere ve endüstriyel merkezlere taşınarak, yeni yaşam tarzları ve kültürler tanımış ve benimsemişlerdi. Fakat bununla birlikte, Sovyet liderleri de hiçbir zaman Sovyet sisteminin en nihayetinde çöküşünü sağlayan politik, ekonomik ve ideolojik dogmalarını tam anlamıyla bir kenara bırakamadılar.

Sovyet sistemi, 1991'den sonra bağımsız bir gelişim için, koloni güçlerinin Asya ve Afrika'da kendileri ayrıldıktan sonra bıraktıkları mirasla kıyaslandığında, gelişmiş ve farklılaşmış endüstrileri,

idari ve teknik becerileri, kurulu bir eğitim sistemini ve güçlü devlet kuruluşlarını da içine alan çok daha sağlam bir temeli arkasında bıraktı. Fakat, aynı zamanda yine bu sistem; derin politik ve ekonomik krizlerin, etnik çatışmaların ve büyüyen istikrarsızlığın da sorumlusuydu. Kırgızistan'ın 1991'deki bağımsızlık ilanı, Kırgız toplumunun gerçek bir bağımsız ulus ve sabit bir politik varlık haline gelebilmesi için, kendi yeteneğini sınama şansını bulduğu yeni mücadeleleri ve problemleri de beraberinde getirdi.

Tarihi Olayların Kısa Kronolojisi

1917 St-Petersburg'daki Bolşevik Devrimi.

1918 Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti (TÖSC) kuruldu.

1920 Kırgız (sonradan Kazak) Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oluşturuldu.

1922 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Moskova merkezli olarak kuruldu.

1924 'Orta Asya'daki ulus-devlet sınır belirlenimi' kararnamesi yürürlüğe kondu.

1924 Rusya Federasyonu'nun yetkisi altında Kara-Kırgız (sonradan Kırgız) Özerk Bölgesi, Pishpek (1926'dan itibaren Frunze) merkez alınarak oluşturuldu.

1924 Oş Öğretim Koleji açıldı.

1924 İlk Kırgız gazetesi 'Erkin Too', Pishpek'de kuruldu.

1925 Kırgız Özerk Bölgesi, Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (KÖSSC) oldu.

1926 İlk yayın evi 'Kırgızistan Mamlekketik Basması, Kırgızistan'da kuruldu.

1927-1928 Kırgızistan alfabesini, Arap harflerinden Latin harflerine geçirdi.

1929 Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (KÖSSC) ilk anayasasını kabul etti.

1929 İlk beş yıllık ekonomik kalkınma planı benimsendi. Kırgız *manap*larının, *bii*lerinin (beyler) ve eski muhalif liderlerinin kitlesel sınır dışı edilmesi hareketi başlatıldı.

1930 Kitle ortaklaştırma ve yerleştirme programları yürürlüğe kondu.

1930 İlkokul eğitimi zorunlu hale getirildi.

1933 Kırgız Tarım Enstitüsü kuruldu.

1934 Kırgız ressamlarının ilk sanat sergisi, Kırgızistan'da organize edildi.

1936 Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Kırgız SSC) oldu.

1937 Yeni Kırgız Anayasası, Kırgızistan'ın SSCB'den ayrılmaya hak sahibi olduğuna ilişkin bir ek bölüm de dahil olmak üzere, önceki anayasanın bazı düzenlemelerinin değiştirilmesiyle yürürlüğe kondu.

1936-1938 Kırgız aydınlar sınıfı ve siyasal liderliğine karşı kitle tasfiyeleri Cumhuriyet içerisinde başlatıldı. Binlerce kişi, politik rejime karşı oldukları suçlamasıyla çalışma kampına gönderildi veya öldürüldü.

1940 Kırgızistan alfabesini, Latin harflerinden Kril harflerine geçirdi.

1942 İlk sinema üretim merkezi kuruldu.

1941-1945 Sovyetler Birliği, İkinci Dünya Savaşı'nda Nazilere karşı savaştı.

1940'lar Uranyum madenciliği Kırgızistan'da başladı. Uranyum daha sonra ilk Sovyet atom bombasını üretmek için kullanıldı.

1951 Kırgız Devlet Üniversitesi Frunze'de (simdiki Bişkek) kuruldu.

1953 Josef Stalin Moskova'da öldü. Kremlin, politik değişiklikleri ve Kırgız aydınlar sınıfının rehabilitasyonunu başlattı.

1985 Mihail Gorbaçov başa geçti. Hemen sonrasında uzun süredir Kırgız liderliğini yürüten Turdakun Usubaliyev görevden alındı.

1986 Dinmuhamed Kunayev'in azledilmesini protesto etmeyi amaçlayan Alma-Ata'daki kitlesel öğrenci ve gençlik ayaklanmaları. Bu ayaklanmalar, Kremlin karşıtı duyarlılıkların yükselişini ateşlendirdi.

1989 Kırgız dili, Kırgızistan'ın resmi dili olarak ilan edildi.

1990 Kırgız ve Özbek toplulukları Güney Kırgızistan'daki Oş vilayetinde çatışmaya girdi.

1990 Askar Akayev, Cumhuriyet'in başkanı seçildi.

1991 Kırgızistan bağımsızlığını ilan etti.

1 Stalin, J. **The Essential Stalin: Major Theoretical Writings**, **1905-1952**. Ed. Bruce Franklin. Londra, Croom Helm, 1973, 57-61.

2 **Istoriya Kirgizskoi SSR**. Cilt Üç. Frunze: Nauka, 1986, 158-171.

3 Akiner, S. **The Formation of Kazakh Identity from Tribe to Nation State**. Londra, Royal Institute of International Affairs, 1994, 34.

4 **Istoriya Kirgizskoi SSR**. Cilt Üç. Frunze: Nauka, 1986, 343-367.

5 Doronbekova, R., V. Mokrynin ve V. Ploskikh, **Kyrgyzdyn zhana Kyrgyzstandyn tarykhy: sovettik doorgo cheiinki mezgil**. Bişkek, Ilim, 1993.

6 **Istoriya Kirgizskoi SSR**. Cilt Üç. Frunze: Nauka, 1986, 486-502.

7 **Istoriya Kirgizskoi SSR**. Cilt Üç. Frunze: Nauka, 1986, 385-412.

8 Khazanov, A., **After the USSR: Ethnicity**, **Nationalism**, **and Politics in the Commonwealth of Independent States**. Madison, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1995, 12.

9 **Istoriya Kirgizskoi SSR**. Cilt Üç. Frunze: Nauka, 1986, 456-457.

10 Elebaeva, A., **Razvitiye mezhnatsionalnykh otnoshenii v novykh nezavisimykh gosudarstvakh Tsentralnoi Azii**. Bişkek: Ilim, 1995, 316-320.

11 **Kratkii sbornik**. **Itogi vsesouznoi perepisi naselenia 1989 goda po Kirgizskoi SSR**, Bişkek: Goskomstat, 1990.

12 Elebaeva, A., **Razvitiye mezhnatsionalnykh otnoshenii v novykh nezavisimykh gosudarstvakh Tsentralnoi Azii**. Bişkek: Ilim, 1995, 316-320.

13 **Kratkii sbornik**. **Itogi vsesouznoi perepisi naselenia 1989 goda po Kirgizskoi SSR**, Bişkek: Goskomstat, 1990, 9-13.

14 Elebaeva, A. ve Omuraliev, N., **Osh'skii konflict: sotciologicheski analiz**, Bişkek, Ilim, 1991.

15 Abazov, R., Kyrgyzstani Nationalism, In: **Encyclopaedia of Nationalism: Leaders**, **Movements and Concepts**. Cilt İki. San Francisco, Academic Press, 2001.

16 **Istoriya Kirgizskoi SSR**. Cilt Üç. Frunze: Nauka, 1986, 520-524.

17 **Sovetskaia Kirgizia**, 13 September 1989.

18 **Narodnoe Khoziaistvo SSR v 1989 godu**, Moskova, FiS, 1990, 30-31.

19 Nove, Alec ve J. A. Newth, **The Soviet Middle East: A Communist Model for Development**. New York, Allen ve Unwin, 1967.

20 Abazov, R., "Central Asia's Conflicting Legacy and Ethnic Policies: Revisiting a Crisis Zone of the Former USSR", **Nationalism and Ethnic Politics**, Cilt. 5, Sayı. 2, 1999, 68-69.

21 **Human Development under Transition: Europe and CIS**, Bişkek-Washington, DC, UNDP, Mayıs 1997, 115-112.

Abazov, R., "Central Asia's Conflicting Legacy and Ethnic Policies: Revisiting a Crisis Zone of the Former USSR", **Nationalism and Ethnic Politics**, Cilt. 5, Sayı. 2, 1999.

Abazov, R., Kyrgyzstani Nationalism, In: **Encyclopaedia of Nationalism: Leaders**, **Movements and Concepts**. Cilt 2. San Francisco, Academic Press, 2001.

Adshead, S., **Central Asia in World History**. Londra, Macmillan, 1993.

Akiner, S. **The Formation of Kazakh Identity from Tribe to Nation State**. Londra, Royal Institute of International Affairs, 1994.

Akmoldoeva, Sh., **Drevnekyrgyzskaia model mira: na materialakh eposa 'Manas'**. Bişkek, Ilim, 1996.

Allworth, Edward, ed., **Central Asia: A Century of Russian Rule**. New York, Columbia University Press, 1967.

Allworth, Edward, **Central Asia: 130 Years of Russian Dominance**. **A Historical Overview**. Londra, Duke University Press, 1994.

Benningsen A. ve Chantal Lemercier-Quelquejay, **Islam in the Soviet Union**. New York, Praeger, 1967.

Bregel, Yuri, ed., **Bibliography of Islamic Central Asia**. Three Cilt. Bloomington, Indiana, Dahili Asya Çalışmaları Araştırma Enstitüsü, 1995.

Doronbekova, R., V. Mokrynin ve V. Ploskikh, **Kyrgyzdyn zhana Kyrgyzstandyn tarykhy: sovettik doorgo cheiinki mezgil**. Bişkek, Ilim, 1993.

Elebaeva, A., **Razvitiye mezhnatsionalnykh otnoshenii v novykh nezavisimykh gosudarstvakh Tsentralnoi Azii**. Bişkek: Ilim, 1995.

Elebaeva, A. ve Omuraliev, N., **Osh'skii konflict: sotciologicheski analiz**, Bişkek, Ilim, 1991.

Gleason, Gr., **The Central Asian States: Discovering Independence**. Boulder, Colorado: Westview Press, 1997.

Hauner, M., **What is Asia for Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today**. Boston: Unwin Hyman, 1990.

Human Development under Transition: Europe and CIS, Bişkek-Washington, DC, UNDP, Mayıs 1997.

Istoriya Kirgizskoi SSR. Cilt Üç. Frunze: Nauka, 1986.

Istoriya Kirgizskoi SSR. Cilt İki. Frunze: Nauka, 1985.

Khazanov, A., **After the USSR: Ethnicity**, **Nationalism**, **and Politics in the Commonwealth of Independent States**. Madison, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1995.

Kornai, J., **The Socialist System: The Political Economy of Communism**. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1992.

Kratkii sbornik. **Itogi vsesouznoi perepisi naselenia 1989 goda po Kirgizskoi SSR**, Bişkek: Goskomstat, 1990.

Kyrgyz Soviet Encyclopediasy. Altı Cilt. Frunze, Kyrgyz Soviet Encyclopedianyn Bashky Redaktsiiasy, 1976.

Lewis, Robert (ed.), **Geographic Perspective on Soviet Central Asia**. Londra: Routledge, 1992.

Motyl, A., (ed.) **Thinking Theoretically about Soviet Nationalities**. New York, Columbia University Press, 1992.

Narodnoe Khoziaistvo SSR v 1989 godu, Moskova, FiS, 1990.

Nove, Alec ve J. A. Newth, **The Soviet Middle East: A Communist Model for Development**. New York, Allen ve Unwin, 1967.

Olcott, M., (ed.), **The Soviet Multinational State: Readings and Documents**. Armonk, New York, M. E. Sharpe, 1990.

Rubinstein, Alvin and Oles M. Smolansky. (Ed.) **Regional Power Rivalries in the New Eurasia: Russia**, **Turkey**, **and Iran** Armonk N. Y.: M. E. Sharpe, 1995.

Stalin, J. **The Essential Stalin: Major Theoretical Writings**, **1905-1952**. Ed. Bruce Franklin. Londra, Croom Helm, 1973.

Uluslararası Para Fonu, **Kyrgyz Republic: IMF Economic Reviews**. Washington DC., 1993.

B. Sosyal ve Kültürel Hayat

Göçebe Kırgızların Oba (Avul) Teşkilâtı / Amantur Japarov [s.538-543]

Kırgızistan Milli Bilimler Akademisi Sosyal Bilimler Bölümü / Kırgızistan

Hayvancılıkla uğraşan diğer göçebe halklarda olduğu gibi Kırgızlarda da ekonomik hayat, maddi ve manevi kültür ile bağlantılı geleneklerin devamlılığı en bariz yansımasını oba (avul) teşkilatında bulmuştur. Şöyle ki, söz konusu olan bu sosyal alanın içinde insan yaşamının bütün yönleri ile ilgili kolektif tecrübenin edinilmesi söz konusudur. *Avul* teşkilatının ortaya çıkışı, halkın sosyo-ekonomik hayatındaki yeri ve rolü, göçebe ve yarı göçebe hayvancılığın üstün olduğu ekonomik ve kültürel tipin özellikleri ile belirlenir.

Kırgız obaları (avulları), Kırgız toplumunun ekonomik ve sosyal yapı taşları olan çekirdek ailelerden meydana gelmiştir. Yeni oluşan haneleri de bu çekirdek ailelerle eşit tutmalıyız. Evlenmiş oğulların henüz baba hayattayken paylarına düşen toprak parçalarını (*ençi)* alarak bağımsız haneler kurmaları, bu fikri desteklemektedir. Mal ve mülkten paylarını alan oğullar, böylece kendi hanelerinin üretim faaliyetini düzenleme ve yakın akrabalarla olan ilişkilerinde üstlenmiş oldukları görevleri yerine getirme konusunda bağımsızlık kazanmışlardır. Ana baba evinin yeni haneler üzerindeki etkisi korunsa bile, çoğunlukla karşılıklı yardımlaşma, borçları ödeme vb. bunun gibi meselelerle ilgili olmuştur. Ayrılan haneler, böyle durumlarda ortak menfaatleri düşünmenin yanı sıra kendi menfaatlerini savunmayı da ihmal etmemişlerdir. Kırgızlarda bununla ilgili şöyle bir atasözü vardır: "Tütünü bölöktün tüyşügü bölök" (dumanı ayrı olanın işi gücü de ayrı olur).

Her aile mallarını kabile arazisinde otlatma, ayrıca istediği gibi mevsimlik göçler gerçekleştirme hakkına prensip olarak sahip olduğu halde, otlakların ortaklaşa kullanıldığı, dışarıya doğru yayılmaya meyilli göçebelik şartlarında buna gerek duyulmamıştır. Çekirdek aileler, birkaç baş malı gütmek için emek ve zaman harcamaktansa, mallarını komşularının sürüleri ile birleştirerek kolektif ekonomiye yönelmeyi yeğlemişlerdir. Sorunun bu şekilde çözümlenmesi, işbölümünün yerleşmesini, üretimin optimal bir şekilde düzenlenmesini, otlakların akıllıca kullanılmasını sağlamıştır. Böyle bir birliğin kurulması ailelerin ve aile üyelerinin güvenliğini, mal sürülerinin emniyetini artırmıştır.

Mevsimlik göçler sırasında da kolektif emeğe ihtiyaç duyulmuştur. Malları uzak mesafelere götürürken, yolda sıkça rastlanan engelleri (*aşuu*-dağ geçidi, *suudan keçip ötüü*-nehirleri geçme vb.) aşabilmek için her zaman birkaç kişiye, ayrıca bir hayli binek ve yük hayvanına gereksinim duyulmuştur. Bu yüzden ekonomik gerekçeler ve savaş zamanlarında emniyet düşüncesiyle haneler, bazen bağımsızlıklarından vazgeçerek komşularla işbirliği yapmışlar ve komşular birliği şeklinde çeşitli düzeylerde birlikler meydana getirmişlerdir.

Göçebelerin aileden daha geniş olan bir sosyal birlik kurması, öncelikle üretim faaliyetlerini ortaklaşa düzenleme amacını gütmüştür. Bu durum, birliğin içindeki ilişkileri de etkilemiştir. Topluluk,

içindeki üyelerine dış tehlikeden birlikte korunabilme imkânı sunmuştur. Malları hep birlikte otlatmaya ve korumaya duyulan ihtiyaç, otlakların mevsimlik olarak el değiştirmesi, hayvan telefatı ve diğer doğal afetler halinde soydaşlardan yardım görme gereksinimleri, ayrı bir bireyin veya ailenin (çekirdek ya da geniş) sadece bir kolektifin (genellikle askerî bir düzene sahip olan topluluk) üyesi olarak işlev görmesine sebep olmuştur. Bir haneye ait olan otlaklar, kabilenin ortak mülkünün bir parçasını teşkil etmiştir.[1] Böyle bir topluluğun çerçevesi içinde belirli bir kişinin üretim faaliyeti, bütün bir kolektifin ekonomik hayatının ayrılmaz bir parçasından başka bir şey değildir.

Göçebe Kırgız obaları, her şeyden önce birer kolektif emek topluluklarıdır. Ayrı bireylerden ve ailelerden meydana gelen bu topluluk işbölümü ve işbirliği prensipleri esasında kurulur. Ancak böyle fonksiyonel bakımdan bir bütün oluşturmuş, net bir ekonomik ve sosyal iş- bölümüne sahip sosyal organizma, üretim faaliyetlerinde başarılı olabilmiştir. Oba üyelerinin faaliyet konularını, malların beslenmesi ve korunması, otlakların ortak kullanımı, bir otlaktan diğerine göçler ve hayvancılık üretimi ile ilgili diğer işler teşkil etmiştir. Genel olarak göçebe toplumlarda olduğu gibi, Kırgız obalarında da “iç ikilik”, yani kolektif toprak mülkiyeti ile özel hayvan mülkiyetinin birleşimi söz konusudur.[2] Kural olarak, mevsimlik otlaklar ve işlenen araziler ancak geçici olarak belirli obaların kullanımında olmuştur. Bu taşınmaz malların gerçek sahipliği, kabilenin boylarına ait olup, bu boyların temelinde hiyerarşik yapıya sahip çok sayıda obalar meydana gelmiştir. Talıp Moldo’nun söylediği gibi, bir kabilenin mülkiyetinde olan topraklar boylar ve obalar arasında paylaştırılmıştır.[3]

Boyların ve kabilelerin başları, toprakları idare etme hakkına sahip otoriteler olarak toprakların kullanımını göçebe hayvancılık ekonomisi gereksinimlerine göre düzenlemişlerdir. Fakat bu, onların toprağı temel üretim aracı, dolayısıyla istismar aracı olarak kullanan bir derebeyi konumunda oldukları anlamına gelmez. Beyler, büyük kabilelerin ve kabile birliklerinin *manap*ları, boyların ve göçebe obaların başları, olarak değerlendirilebilmelidir ve sadece otlakların kullanımının düzenlenmesine yönelik toplumsal bir işlevi yerine getirmişlerdir. Göçebelik ekonomisinin kuralları, söz konusu kişilerin büyük toprak (otlak) sahiplerine dönüşmelerini zaten objektif olarak engellemiştir. Öyleyse, “Kırgız obasındaki sınıflaşmanın temelini toplum üyelerinin toprak mülkiyeti, özellikle ana üretim aracı olan otlakların mülkiyeti konusundaki eşitsizliği teşkil etmiştir”[4] şeklindeki fikrin doğruluğu tartışılabilir. Bu fikri savunanların hayvan mülkiyetini dikkate almadıkları açıktır. Halbuki, geniş otlaklara ancak büyük hayvan sürülerine sahip olunduğunda ihtiyaç duyulur. Büyük telefat ve diğer doğal afetler sonucu hayvanların birçoğunun yitirilmesi halinde ise örneğin bir *manap*ın kendi otlaklarını kabilenin diğer üyelerinin kullanımına kapatması anlamsız olurdu. Üstelik, *manap*ın otlaklarından yararlananlar onun toplumdaki yüksek konumuna destek vererek, iktidarının devamlılığı için belli bir ölçüde garanti teşkil etmişlerdir.

Her oba, mevcut kurallara göre mevsimlik otlaklarda belli bir bölgeyi tutmuş, burada hayvan beslemenin yıllık çevrimini gerçekleştirmiştir. Genellikle toprak azlığından, kötü hava koşullarından, zorunlu göçlerden kaynaklanan ihtiyaç durumlarında göçebeler hayvanlarını komşu obaların bölgelerinde de otlatabilmişlerdir. Saha araştırmalarımızdan elde edilen verilerden bu durumlarda

hayvan yetiştiricilerinin bazen diğer boylara ait uzak otlaklardan da yararlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Ormon Han köyünden Ibışeva Süyün'ün (doğum tarihi 1934) söylediğine göre, Koçkor vadisindeki küçük obalar birleşerek bazen ilkbaharın başında hayvanlarını Çuy vadisine getirmişlerdir.[5] Toprak kullanımı ile ilgili mevcut kurallar ve töre kanunları bazı şartlarda kendi otlaklarının dışına çıkılmasına izin vermiştir. S. İlyasov'un pek haklı olarak söylediği gibi, "Diğer obalara ait topraklardaki göçler, ancak topraklar ortaklaşa kullanıldığında mümkün olabilir. Özel mülkiyet ve hatta hane mülkiyeti buna izin vermez".[6] Dışarıya doğru yayılmaya meyilli göçebelik ekonomisine özgü vasıflardan dolayı zaten hayvanlar için yeterli besin ancak otlakların kolektif kullanımda olduğu zaman sağlanabilmiştir. Bu noktaya önem vermezsek geleneksel göçebe hayvan yetiştiriciliği konusunda fikir yürütmek anlamsız olur.

S. M. Abramzon, Kırgız etnografyası konusundaki temel eserinde şöyle der: "Bunlar [oba'lar (avul)-A.J.], öncelikle otlakları ve göç bölgelerini ortaklaşa kullanmaları bakımından birleşen hayvan sahiplerini içermekteydi. Obada (avulda) üretim ve tüketim bireysel, göç faaliyetleri ve otlakların kullanımı toplumsal esası üzerine kurulmuştu".[7] Kuzey Afrika, Ön Asya ve Avrasya bozkırları göçebelerinin toplumsal yapı özelliklerini incelerken, A. İ. Perşis ve A. M. Hazanov ayrıca şunu belirtirler: "Bütün göçebe toplumlarda ekonomik ilişkiler özel hayvan mülkiyeti ve otlakların ortak kullanımı esasları üzerine kurulmuştur".[8]

Bu ikilik, hayvan sahibi olan ve üretilen maddeleri istediği gibi kullanan ailelerin rolünü oldukça artırmıştır. Bunlar mallarını değiş tokuş yapmak, bağışlamak, borç vermek, kendi hayvanlarını keserek topluma ziyafet vermek gibi eylemleri serbestçe yapabilmişlerdir. Böylece, toprak (otlaklar) obanın ortak kullanımına sunulmuş, hayvanlar ve diğer taşınabilir mallar ise obanın üyelerine ait olmuştur.

Göçebe Kırgızların oba teşkilatı şekli bakımından olduğu kadar, içeriği yönünden de bölgesel komşuluk topluluğu olarak değerlendirilebilir. Oba belirli bir coğrafik bölgeyi kapsamış, orada yaşayan ve ortak ekonomik menfaatleri bulunan çeşitli şekillerdeki aileleri ve ayrı bireyleri içine almıştır. Bu kişiler kendi aralarında çoğunlukla baba tarafından akrabalık bağları ile bağlanmıştır. Bu arada göçebe Kırgızların bu sosyal kurumunun düz ve basit yapıda olmadığını belirtmek gerekir. Obalar karmaşık ve hiyerarşik yapıya sahip olmuşlardır. Göçebe Kırgızların oba teşkilatının temel yapı hanelerini çeşitli büyüklüklerdeki avullar teşkil etmiştir. En küçük ve aynı zamanda en istikrarlı olanları ortalama 5-6 çekirdek aileden meydana gelmiştir. Bu aileler geleneksel toplumun temel ekonomik ve sosyal birimlerini teşkil etmiştir. Hiyerarşik yapının bu düzeyinde baba ailesini ve ondan ayrılan çocukların ailelerini içeren çekirdek obayı görüyoruz. Avulda erkek tarafından ve kadın tarafından akrabalar barınmıştır. Kazak avulları, Tuva avulları, Moğol ulusları için de hemen hemen aynı miktar söz konusudur. S. Y. Tolıbekov'a göre, "Göçebelerin avulu (Kazak avulu-A. J.) kural olarak 2 ile 7 arasında hane içermiştir".[9]

Başka bir kaynakta: "Avul genellikle 5-15 çadırdan, nadiren daha fazlasından ibaret olur" denilmektedir.[10] Moğolların sosyal teşkilatlanmasını inceleyen G. Y. Markov ayrıca şunu belirtir:

“Kabileler 5-8, nadiren 8-12 çadırı içermiş, bunların sahipleri kendi aralarında yakın akrabalık bağları ile bağlı olmuştur”. Bundan sonra yazar, böyle bir göçebe birlik için ayrıca “hoton” ve “ayil” gibi terimlerin de kullanıldığını belirtir.[11] Oba en yakın akrabaları kapsamasına rağmen, bu birliğin temelinde ortak göç faaliyetlerinde, sürülerin korunmasında, üretimin bazı türlerinin kolektif tarafından yürütülmesinde gereksinim duyan ailelerin özel menfaatleri yatmaktadır. Göçebe hayvancılık şartlarında üretim ancak bu yolla elverişli bir şekilde düzenlenebiliyor, aileler ancak böyle geçinebiliyordu.

Bir oba (avul) genellikle bu ekonomik ve sosyal hanenin en yaşlı üyesinin adı ile adlandırılmıştır. En yaşlı kişi kolektifin ahlakî sorumluluğu üstlenmiş, çoğu zaman dış dünya ile ilişkilerin kurulmasında ve gelişmesinde aracı rolünü oynamıştır. Kural olarak, bu görevi ayrılan çocukların babası üstlenmiştir. Bazen göçebe grupların adlandırılmasında yaşlılığın dışında başka faktörler de rol oynamıştır. Zengin avullar bazen büyük sürülere sahip olan varlıklı kişilerin adlarını almıştır. Bu kişiler üretim sürecinde ücretli işçileri kullanmışlardır. Zenginler, sahip oldukları büyük hayvan sürülerine yeterli besin sağlayabilmek için birlikte göç eden aile sayısının azalmasından yana olmuşlardır. Buna bağlantılı olarak V. Y. Vladimirtsov şöyle der: “Büyük hayvan sürülerine, özellikle büyük at sürülerine sahip olan göçebe için büyük toplulukla birlikte göç etmek akıl kârı değildir, kendi sürülerini besleyebilme endişesi onun için ayrı bir avul olarak serbestçe yaşamayı cazip kılar”.[12] Burada ekonomik menfaatler doğrultusunda diğer obalardan ayrılma hevesini görüyoruz. Yukarıda da biraz değinildiği gibi, böyle küçük birlikler babadan ayrılıp bağımsız hane kuran ya da henüz kurmayan evli ve bekar oğullardan, torunlardan, aile reisinin hanımından, gelin ve kızlardan meydana gelmiştir. Birliğin içine yabancı kimseler de girebilmiştir. V. P. Kurılev, Kazak göçebelerle ilgili yaptığı saha araştırmaları sonuçlarına dayanarak, diğer boylardan gelen kimselerin yabancı *avul*larda mal sürülerini güttüğünden söz eder.[13] Yakın akrabalardan oluşan obalar (avullar), bazı istisnai durumlar dışında hep birlikte göç etmişler ve yapıları daha farklı olan obalara nazaran daha sağlam ve istikrarlı iç bağlantılara sahip olmuşlardır.

Söz konusu olan oba tipinin dış dünyadan biraz ayrı duruşu, kendi dünyasına çekilmiş olması, göçebe hayvancılıkla uğraşan hemen hemen bütün başka halklarda da gözlenmektedir. Bu durum hayvanların sayısına, türlerine ve belli bir bölgedeki besin kaynaklarına bağlı olmuştur. Hayvanları iyi besleyebilmek için göçebeler az sayılı gruplar halinde yerleşmeye özen göstermişlerdir.

Toplulukların yerleşim alanları genellikle “*curt”, “konuş”* terimleri ile ifade edilmiş, otlaklar ise “*eriş”* diye adlandırılmıştır. Bu topraklar göçebeler için büyük önem arz etmiş ki, mutlak çoğunluğu hayvanlarını hep aynı otlaklarda beslemiştir. Bir *avul*da yaşayanlar genellikle hayvanlarını ortak sürüyle birleştirerek birlikte otlatmışlardır. Hayvanların nöbetleşe güdülmesine *kezek* veya *kezüü* adı verilmiştir. Esas itibariyle bu yola yoksul ve orta halli haneler başvurmuştur. Kimi zaman bazı aileler hayvanlarını kendileri gütmüşlerdir. Fakat bu çok nadir karşılaşılan bir olgudur. Yoksul haneler için hayvanlara ortaklaşa bakmanın avantajları özellikle sıkça yapılan zorlu göçler esnasında ve diğer ortak emek gerektiren durumlarda açıkça ortaya çıkmıştır.

Bazı günlük hayat ve sanat ürünlerinin yapımı da ortak emeği gerektirmiştir. Örneğin, keçe yapımında bu işi bilen en az 3-4 kadının emeğine ihtiyaç duyulmuştur. Bu yüzden kolektif yardımlaşma dediğimiz çalışma düzeni vazgeçilmez olmuştur.[14] Gördüğümüz gibi, dışarıya doğru yayılmaya meyilli ve doğal ürünlere dayanan ekonomi şartlarında yakın akraba olan komşuların işbirliği yapması, doğal bir olgudur.

Karşılıklı yardımlaşmanın çeşitli yöntemleri üretim faaliyetlerinin dışında da yaygın olarak görülmüştür. Bir insanın hayatındaki önemli olaylarla (doğum, sünnet, düğün, ölüm vb.) ilgili törenler sırasında *avul*ın bütün üyeleri hediyeler getirmiştir. Bu törenlere *avul*daki ailelerin hemen hemen bütün üyeleri yaş ve cinsiyet fark etmeksizin katılmıştır. Büyüklerin görevi, misafirleri karşılamak ve ağırlamak, binek hayvanları ile ilgilenmek, ilginç sohbetler ve eğlenceler düzenlemek olmuştur. Bayram ziyafetine büyük önem verilmiştir.

*Avul*larda yoksullara hayvan ve mal bağışlama yoluyla yardımda bulunma geleneği yaygın olmuştur. Başlık parasının toplanmasına katkıda bulunma, birinin borcunu kapatma veya işlediği suç (*ayıp, kun)* için verilen cezayı ödeme gibi eylemler de yardım amacıyla yapılmıştır. A. Cumagulov şöyle der: “Yarı göçebe yaşamda akraba aileler birlikte göçer ve konaklar, çadırlarını birbirine yakın ve diğer ailelerle biraz mesafe bırakarak yerleştirir. Akraba ailelerin bütün üyeleri birbirini destekler ve akrabaların onurunu savunur, öç alma ve fidye (*kun)* toplamaya katkıda bulunur”.[15] Gördüğümüz gibi, *avul*ın bütün üyeleri kendi topluluklarının menfaatlerini ve onurunu savunmalıdır.

Kış için et depolama maksadıyla hayvan kesimi (*sogum)* esnasında *avul*ın üyeleri nöbetleşe yemek ziyafetleri düzenlemişlerdir. Verimli bir avdan sonra ele geçirilenlerin bir kısmı hediye (*şıralga)* olarak verilmiş, kalan kısmı haşlanarak komşular ağırlanmıştır.

Ekonomik ve sosyal ilişkiler üzerinde himaye sisteminin etkisi oldukça büyük olmuştur. Himaye sistemi, özellikle zengin topluluklarda kendini göstermiştir. Böyle topluluklarda ortak emeğin ve elde edilen ürünlerin paylaştırılması, sosyal bağlantılar kurma ve geliştirme meselesi ile ilgili konuların çözümü, himaye altında bulunanların hukuksal korunması gibi işlevler önderlerin ayrıcalığını teşkil etmiştir. Böyle işlevleri üstlenenleri avul *aksakaldarı* (obanın yaşlıları) diye adlandırmışlardır. İşlevleri, kurumlaşmaya başlayan geleneksel toplumda kendine özgü bir görevi teşkil etmiştir. Bu kişilere tavsiye ve yardımlarını almak üzere başvurmuşlar, onlardan şu veya bu durumdan çıkış yolunu göstermeleri beklenmiştir. Bu durum paternal psikolojinin ortaya çıkmasına ve gelişmesine sebep olmuştur. Fikrimizce, burada göçebelerin ekonomik ve sosyal düzeninin bir çelişkisi daha ortaya çıkmaktadır. Ayrı bir ekonomik birimi teşkil eden her bağımsız aile bir taraftan töre kanunlarına ve toplumsal taahhütlere uymaktaydı, diğer taraftan da kendi özel menfaatlerini korumak zorundaydı.

Göçebeler için dar bir alanda kalabalık oluşturarak yoğunlaşmak kârlı değildir, zaten yayılan hayvancılık ekonomisinin düzenine bu ters düşer. Barış zamanlarında obanın büyüklüğünü mevcut hayvan sayısı ve otlakların buna yetecek kadarki miktarı belirlemiştir. Arazinin engebeli oluşu da büyük rol oynamıştır. Örneğin, tepelerle çevrili dar vadilerde çok sayıda hayvan yetiştiricisinin bir arada bulunması mümkün değildi. Ekonomik bakımdan hayvan yetiştiricilerinin uzun mesafelere

dağılması en iyisiydi. Göçebe Kazak topluluklarını her yönden inceleyen V. F. Şahmatov'un haklı olarak belirttiği gibi, "obanın büyüklüğü sahip olduğu hayvanların miktarına da bağlı olmuş, hayvan sayısı ne kadar azsa, oba o kadar kalabalık, hayvan sayısı ne kadar çoksa oba o kadar küçük olmuştur. Obanın nicel yapısı göçebe hayvancılığın kendine özgü vasıfları ile belirlenmiştir: Büyük sürüler uzak mesafelere dağılmayı gerektirmiştir".[16] Büyük sürülere sahip olan zengin haneler, birçok hane ile birleşmeden kaçınarak, tek başlarına olmayı yeğlemişlerdir.

Sıradışı durumlarda, özellikle savaşlar ve kabile arası kavgalar cereyan eden istikrarsız dönemlerde göçebe Kırgızlar fazla uzaklara dağılmadan bir arada bulunmaya mecbur olmuşlardır. Olası dış tehlikeden birlikte korunma ihtiyacı, obaların bir kabilenin veya kabileler birliğinin bir parçasını teşkil eden askerî göçebe birliklere dönüşmesine yol açmıştır. Sözgelimi, böyle dönemlerde en elverişli yerleşim şekli çadırların nehir boyunca aralıksız olarak konulması olmuştur. Buna vaktiyle V. V. Radlov dikkat etmiştir.[17] Siyasal istikrarsızlık ve savaş döneminde çeşitli büyüklükteki obalar ve boylar, olası tehlike karşısında işbirliği anlaşması yapmakla kalmayıp, günlük hayatlarını da birlikte sürdürmüşlerdir. Kırgızistan'ın Rusya tarafından ele geçirilmesi sırasında çok sayıda *avul*ın Ümetaalı önderliğinde birleşmesi örnek olarak gösterilebilir.

Birkaç yakın akraba ve hısım aileleri birleştiren obanın (avulın) mevsimlik konaklama yeri de avul adını almıştır.[18] XIX. yüzyılın sonunda XX. yüzyılın başında avul kendine özgü bir yönetim birimini teşkil etmiştir.

Araştırmasında istatistik verilerden ve bir edebî eserin parçasından yararlanan M. T. Aytbayev şöyle der: "Pişpek kazasının Sarıbagış nahiyesinde 135 avul mevcut olup, bu *avul*ların başında 135 avul aksakalı bulunmuştur. Her avul 4 ile 15 arası çadırdan meydana gelmiştir. Erkek nüfus 3905, kadın nüfus 1980 olmuştur. 135 *avul*ın toplamı 16 yönetim merkezini meydana getirmiştir. Prjevalski kazasının Turgenev nahiyesi 162 aksakal tarafından yönetilen 162 köyden meydana gelmiştir. 162 *avul*ın toplamı 5963 erkek nüfuslu ve 4677 kadın nüfuslu idari *avul*ların içinde yer almıştır".[19] Topluluk başkanının (avul aksakalı) çadırı kural olarak merkezde bulunmuş, diğer çadırlar çevresinde yerleşmiştir.

Burada Çarlık Rusya'nın sömürgeci yönetiminin Kırgızların geleneksel sosyal yapısını kendi stratejik maksatları doğrultusunda başarılı bir şekilde kullandığını görüyoruz. Konumları yerli Rus idari makamlarınca tanınan avul aksakalları tarafından yönetilen bu ekonomik ve sosyal kurumların korunması Çarlık Rusya için sadece yönetim kolaylığı bakımından değil, vergi politikaları açısından da avantajlı olmuştur.

Obanın büyüklüğü ve yapısı, mevsime göre de değişkenlik göstermiştir. Kış mevsiminde küçülen oba yazın dağlardaki otlaklara çıkıldığında büyümüştür. Bu arada otlakların durumu, bitkisel örtünün hacmi gibi faktörler belirleyici rol oynamıştır. Kazaklarla ilgili verilere dayanarak N. E. Masanov bu özelliğe göre obaların sınıflandırılmasını yapmaktadır. Ona göre, asgari küçüklükteki oba, "göçebelerin dağınıklığa meyillerinin en doruk noktasında olduğu zaman ortaya çıkar. Göçebelerin en dağınık hali ise, mevsimlik çevrimin otlaklardaki bitki örtüsünün verimi ve hacmi en

düşük olduğu ve göçebe topluluklardaki göç faaliyetlerinin durgunluk yaşadığı dönemlerine rastlar… Genişlemiş veya yoğunlaşmış diyebileceğimiz oba, yoğunlaşma meyilinin en ağır bastığı dönemde, yani bitkisel örtünün en verimli ve hacimli olduğu sıralarda, çoğunlukla yaz mevsiminde ortaya çıkar…"[20]

Göçebe Kırgızlarda bunların dışında bir de göç alanlarının dikey çizgiye göre yerleşim özellikleri ve yerleşim alanlarının yerüstü biçimleri de önemli rol oynamıştır. Kışın Kırgızlar şiddetli rüzgarlardan korunabilecekleri dar vadilere çekilmişlerdir. Doğal olarak bunun gibi yerlerde büyük gruplar halinde yoğunlaşmak mümkün olmamıştır. Üstelik bu dönemde küçük obaların ekonomik menfaatler doğrultusunda birleşmesine pek de gerek kalmamıştır. Obaya ait hayvanlar kışlakların çevresinde otlatılmış, hayvanları otlatılan alan oldukça geniş tutulmuştur. Obaların kışlık yerleşimleri dağınık oluşları ile dikkat çeker. S. İlyasov'un yazdığı gibi, "Birbirinden doğal bir sınır ile ayrılan her alanda bir veya iki bağımsız *avul*la birleşen bir veya iki küçük boy bulunmuştur. Bütün *avul*larda ve boylarda ailelerin her biri geçimiyle birbirinden bağımsız olarak uğraşmıştır".[21] Hayvanların bir kısmı küçük grupların gözetimi altında yayla otlaklarında bırakılmıştır.

Obanın yapısal ve nicel bakımdan değişikliğe uğraması (genişlemesi), havalar ılıdığı ve yeni çıkan ot örtüsü ile müsait hava şartlarının yüksek yaylalara göçü mümkün kıldığı döneme rastlar. Göç ve yeni yerde yerleşme ile bağlantılı sorunların (yeterli sayıda binek ve yük hayvanlarının sağlanması, taşınabilir evlerin parçalara ayrılması ve yüklenmesi, küçük çocukların ve yürüyemez durumda olan hayvan yavrularının taşınması, yol boyunca güvenliğin sağlanması vb.) çözümü için kolektif emeğe ihtiyaç duyulduğundan genellikle birkaç küçük oba bir araya gelmiştir.

Yaylaklarda daha geniş birlikler meydana getirilerek daha yoğun bir şekilde yerleşilmiştir. Birkaç küçük oba, aralarında biraz mesafe bırakarak bir arada toplanmıştır. Mevsimlik çevrimin bu devresinde göçebe grupları arasındaki temaslar oldukça yoğun olmuştur.

Çekirdek obaların yazın bu şekilde yerleşmesinde ve birbiriyle temas kurmasında ekonomik menfaatlerin dışında bir de manevi ihtiyaçların giderilmesi gereksinimi etkili olmuştur. Toplu avlanmalar (sürek avı dahil), halk oyunları ve eğlenceler, karşılıklı ağırlamalar (ülüş, şerine) gibi etkinliklerin düzenlenmesi Kırgızların hayatında önemli yer tutmuştur.

Yılın bu mevsiminde diğer bazı Avrasyalı göçebe halklarda da geniş obaların kurulması söz konusu olmuştur. Örneğin, Tuvalı hayvan yetiştiricilerinin bir kısmı yazın iki üç küçük obadan meydana gelen "koja aaldar"la (komşu avullar) birleşmişlerdir.[22]

Geniş yazlık otlaklara ve güzel yayla otlaklarına sahip olan Kırgızlar çeşitli hayvan türlerini sıkıntı çekmeden besleyebilmişlerdir. Bu süre içinde hayvanlar daha hızlı semirmiştir. Diğer mevsim otlaklarına kıyasla yazlık otlakların daha çok oluşu göçebeler üzerinde olumlu etki yaratmış ve kışlık otlaklarda çekilen darlık sıkıntısının aksine yaylaklarda bu tür sıkıntı yaşanmamıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında XX. yüzyılın başında toprak kullanımı biçimlerinde değişiklik yaşanır. P. Pogorelskiy ve V. Batrakov şöyle derler: "Belli bir derecedeki yoğunlaşmadan olsa gerek

otlaklar parçalanmaya ve daha küçük grupların kullanımına geçmeye başlar. Kuzeyden Rusların ve güneyden Özbeklerin bir dizi en iyi kışlık otlakları gasp etmesi de, toprağın yabancılardan olduğu kadar komşu göçebe gruplarından da titizlikle korunan bir değere dönüşmesinde etkili olmuştur, muhakkak".[23] Bize bilgi verenler arasında Leylek mıntıkasının Kulundin Köy Sovyeti'ne bağlı Lenin bölgesinden Kulbay Satıbaldiyev (doğum tarihi 1910) ve Issık Göl bölgesinin Ak Süy mıntıkasına bağlı Çolpon köyünden İyribay Canıbekov (doğum tarihi 1906) da kışlık alanlarda tarıma elverişli toprakların özel mülkiyete geçmeye başladığından söz etmişlerdi.[24]

İncelemekte olduğumuz sosyal kurumun temelinde genellikle soydaşlık kavramı yatar. Soydaşlık, bundan başka coğrafi, ekonomik, kültürel ve diğer faktörlere bağlı insan ilişkilerinin yapısını, özelliğini, işbölümünü, maddi varlığın paylaşılmasını etkiler. Oba üyelerinin ortak menşeye (baba tarafından) sahip oluşlarının farkına varmalarıyla karşılıklı hak ve görevlerin bütün bir sistemi oluşur. Ekim İhtilâli öncesinde yazılan bir kaynakta şöyle denir: "Kırgızlarda oba (avul), ortak bir cedden meydana gelen akrabalar birliğidir. Toplulukta dışarıdan gelenler (yabancılar, esirler, köleler vb. diğer soydan kişiler) olsa dahi bunlar da akrabalardan sayılmakta, deyim yerindeyse soy tarafından emilmekte ve zamanla soy birliğine ve soy iktidarına boyun eğerek soyun içinde erimektedirler". Yabancılar başka bir soyun içinde güvenlik ve himaye bulmuşlar ve çoğu zaman, kan bağları olmamasına rağmen, kendilerini bu soydan saymaya başlamışlar ve bütün temel haklardan yararlanmışlardır. Obayı, diğer soy veya boydan gelenleri kendi bünyesi içinde eritmeyi boy ve kabilelere nazaran daha yumuşak ve acısız bir şekilde gerçekleştirebilen bir kurum olarak görüyoruz.

Yine de soydaşlık kavramı daha çok ideolojik bir araç olarak hizmet etmiştir. V. M. Ploskih'in belirttiği gibi, Kırgızlarda oba, XIX. yüzyılda kimi zamanlarda ilkel bir sosyal kurum olmaktan ziyade ekonomik ve idari birim olarak ortaya çıkmıştır.[25] Yazarın bu fikrine katılmakla birlikte, obanın, kendi işlevi devam ettiği sürece her zaman ekonomik bir birim olduğunu eklemek gerekir.

Kırgız obaları yapısal istikrarsızlıkları ile dikkat çeker (büyüme ve küçülme, hayvanları ayrı ayrı olarak veya ortaklaşa gütme, göçleri büyük veya küçük gruplar halinde gerçekleştirme). Yeni obaların oluşumundaki kolaylık, obaların yapısında tarımcılıkla uğraşan komşu topluluklara nazaran oldukça fazla akışkanlık göçebe toplumların bir özelliği olup,[26]Kırgızlarda da aynı şeyler söz konusudur. Bir obanın büyümesi kaçınılmaz olarak parçalara ayrılmasına sebep olmuş, bu parçalar yeni bir obanın temelini teşkil etmiştir. Hayvancılık ekonomisine eşlik eden hareketli hayat tarzından dolayı bir aile veya grubun kendi obasından ayrılarak yeni yerde diğer obayla birleşmesi, sık sık meydana gelen bir olgu olmuştur. Diğer halklarda da buna benzer alışkanlığı görmekteyiz. Örneğin, Hakas *avul*unun sakinleri "topluluktan ayrılarak başka bir yere göç edebilmişler, hatta yeni bir avul kurabilmişlerdir".[27] V. F. Şahmatov da Kazaklarda obanın büyümesi sonucu bir grubun ayrılarak yeni obanın temelini oluşturduğundan söz eder.[28] Göçebe obaların parçalanması, hayvan yetiştiricilerinin hayatındaki normal bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Bu gelişme daha çok çeşitli türdeki hayvanların sayısı ile otlak alanlar arasındaki optimal oranı koruma ihtiyacından kaynaklanmıştır.

1 Danilova L. V., Danoloa V. P., “Problemı teorii i istorii obşinı”, **Obşina v Afrike: Problemı Tipologii**, Moskova, 1978, s. 33.

2 Abramson S. M., **Kirgizı i ih etnogenetiheskie i istoriko-kul’turnye svyazi**, Leningrad, 1971, s. 197.; Nurakov İ., “K voprosu o pastbişno-koçevoj obşine u kirgizov kontsa XIX-naçala XX v.”, **Sotsial’naya istoriya narodov mira**, Moskova, 1975; Masanov N. E., **Problemı sotsial’no-ekonomiçeskoy istorii Kazahstana na rubeje XVIII-XIX vekov**, Alma-Ata, “Nauka”, 1984, s. 103 vb.

3 Talıp Moldo, “Kırgız tarihi, uruçuluk kuruluşu. Türlü saltar”, **Kırgızdar**, 2. cilt, Bişkek, “Kırgızıstan”, s. 527.

4 Nurakov İ., **a.g.e.,** s. 66.

5 Yazarın saha araştırmalarından elde edilen veri (1999; Ma 8 no’lu defter).

6 İlyasov S., **Zemel’nıye Otnoşeniya v Kirgizii v Kontse XIX-Naçale XX vv**., Kırgızstan Bilim Akademisi Yay., Frunze, 1963, s. 206.

7 Abramson S. M., **a.g.e.,** s. 201.

8 Perşits A. İ., Hazanov A. M., ”Obşina u koçevıh skotovodov”, **Narodı Azii i Afriki**, 1979, Sa. 2, s. 53.

9 Tolıbekov S. Y., **Koçevoye Obşestvo Kazahov v XVII-naç**. **XX veka**, Alma-Ata, “Nauka”, 1971, s. 501.

10 **Zapiski o Pozemel’nom Ustroystve Semirehenskoy Oblasti**, Milli Manasçılık ve Sanat Merkezinin Elyazmalar Fonu, Sa. M 62, s. 191.

11 Markov G. Y., **Koçevniki Azii**. **Struktura Hozyaystva i Obşestvennoy organizatsii**, Moskova Üniv. Yay., Moskova, 1976, s. 110-111.

12 Vladimirtsov B. Y., **Obşestvennıy stroy mongolov**. **Mongol’skiy koçevoy feodalizm.**, SSCB Bilimler Akademisi Yay., Leningrad 1934, s. 37.

13 Kurelev V. P., **Skot**, **Zemlya**, **Obşina u Koçevıh i Polukoçevıh Kazahov**., Sankt-Peterburg, 1998, s. 88-90.

14 Bk. Antipina K. İ., **Osobennosti material’noy kul’turı i prikladnogo iskusstva yujnıh kirgizov**, Kırgızstan Bilimler Akademisi Yay., Frunze, 1962, s. 23.; Mahova Y. İ., Çerkasova N. V., “Ornamentirovannıye izdeliya iz voyloka”, **Trudı Kirgizskoy Arheologo-Etnografiçeskoy Entsiklopedii**, 5. cilt, Moskova, “Nauka”, 1968, s. 30.

15 Cumagulov A., **Semya i Brak u Kirgizov Çuyskoy Dolinı**, Kırgızistan Bilimler Akademisi Yay., Frunze, 1960, s. 22.

16 Şahmatov V. F., **Kazahskaya pastbişno-koçevaya obşina**, Kazakistan Bilimler Akademisi Yay., Alma-Ata, 1964, s. 65.

17 Radlov V. V., **İz Sibiri: Stranitsı Dnevnika**, Moskova, “Nauka”, 1989, s. 348.

18 Omurbekov Ç. K., Razvitiye Material’noy Kul’turı Kirgizskogo Sel’skogo Naseleniya. **1920-1980 gg**., Tarih Bilimleri Doktora Tezinin Özeti, Moskova 1990, s. 9.

19 Aytbayev M. T., **Sotsial’no-Ekonomiçeskiye Otnoşeniya v Kirgizskom Aile v XIX i naçale XX Vekov**., s. 118.

20 Masanov N. E., **Problemı Sotsial’no-Ekonomiçeskoy istorii Kazahstana na rubeje XVIII-XIX Vekov**., Alma-Ata, 1984, s. 103.

21 İlyasov S., **Zemel’nıye Otnoşeniya v Kirgizii v Kontse XIX-Naçale XX veka**., Kırgızstan Bilimler Akademisi Yay., Frunze, 1963, s. 345.

22 Denisova N. P., “Koçevaya obşina v Yujnoy Tuve”, **Polevıye İssledovaniya İnstituta Etnografii**, Moskova, “Nauka”, 1980, s. 102.

23 Pogorel’skiy P., Batrakov V., **Ekonomika Koçevogo aula Kirgizstana**, Moskova, Kırgızstan Sovnarkom Yay., 1930, s. 91.

24 **Zapiski o Pozemel’nom Ustroystve Semireçenskoy Oblasti**, Kırgızstan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisinin Toplum Bilimleri Bölümünün Elyazmalar Fonu, Sa. E 62, s. 188.

25 Ploskih V. M., “Obşina i Patriiarhal’no-rodovoy Uklad u Kirgizov v XIX v. ”, **K istorii Sotsial’no-Ekonomiçeskih Ukladov Kirgizstana**, Frunze, 1972, s. 24.

26 Perşits A. İ., Hazanov A. M., **a.g.e.,** s. 59.

27 Butanayev V. Y., **Sotsial’no-Ekonomiçeskaya İstoriya Hakasskogo aila**, Krasnoyarsk Yayınevi, Abakan, 1987, s. 55.

28 Şahmatov V. F., **Kazahskaya Pastbişno-Koçevaya Obşina**, Alma-Ata, 1964, s. 51.

Kırgız Halkı ve Geleneksel Kültürleri / Prof. Dr. Aydarbek S. Koçkunov [s.544-550]

Kırgız-Kuwaıt Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi Dekanı / Kırgızistan

Kırgızlar, kendi adlarını taşıyan Kırgızistan Cumhuriyeti'nin en büyük etnik grubunu oluşturmaktadırlar. Kazakistan, Çin Halk Cumhuriyeti, Tacikistan ve Özbekistan devletleriyle sınırları bulunmakta ve orta Asya'nın doğusunda yer almaktadır. Ülkede konuşulan dil, Kırgız Türkçesidir. 1999 yılında yapılan ilk nüfus sayımı verilerine göre, toplam nüfusun (4. 822 938) %65'ini Kırgızlar oluşturmaktadır. Toplam nüfusun %13.8'ini oluşturan Özbekler ve %12.5'ini oluşturan Ruslar ülkede yaşayan 100'e yakın etnik grup içinde önemli paya sahiptirler.[1]

Ayrıca, Özbekistan, Çin Halk Cumhuriyeti, Tacikistan, Afganistan, Rusya Federasyonu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde de Kırgızlar yaşamaktadır, diğer yandan Kırgızlar, Çin Halk Cumhuriyeti ve Tacikistan'da yerel yönetim hakkına da sahiptirler. Dini inançları açısından Kırgızlar, Sünni Müslüman geleneğini temsil etmektedirler.

XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadar Rusya İmparatorluğu'nun bir parçası olan Kırgızistan, daha sonra Rusya'nın önderliğinde kurulan SSCB'ye dahil edilerek bir SSCB cumhuriyeti kimliği almıştır. Diğer SSCB cumhuriyetleriyle birlikte acı bir sosyalizm deneyimi yaşayan Kırgızistan, SSCB'nin dağılmasıyla 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.

Demokratik bir ülke olarak dünya devletleri arasında kendine yer edinen Kırgızistan Cumhuriyeti bugün milli kimliğini etnik ve kültürel değerlerini etkileyen küreselleşme sürecinin negatif etkilerini üzerinde hissetmektedir. Bu kaçınılmaz olup bütün dünya ülkelerinde görülmektedir. Kırgızistan Cumhuriyeti'nin aradığı çözüm küreselleşmenin getirdiği negatif etkileri (aile kurumunun yok olmaya yüz tutması, büyüklere saygının azalması, aile içi münakaşalar, uyuşturucu, AIDS vb. hastalıkların yayılması) en aza indirgemenin yolundadır. Kırgız halkının sahip olduğu kültürel değerler yeni neslin gelişimi için unutulmamalı ve yeni nesle aktarılmalıdır. Bu kültür kendi değerlerinden taviz vermeden modern uygarlığın getirdiği yenilikleri bir arada yaşayabilecek bir yapıya sahiptir.

Ana çizgileri itibariyle Kırgız örf ve adetleri modern teknolojik uygarlık içinde de halkın genel kültürünü organik bir parçasını oluşturur. Doğal olarak XX. yüzyılın başlarında halk kültürleri, teknolojik, sosyoekonomik gelişmelerin etkisiyle büyük değişimlere uğramıştır. Birçok örf ve adet unutulmuş, günlük hayatımızdaki geçerliliklerini kaybetmiştir. Oysa Kırgız halkının temel etnik özelliğini taşıyan gelenekler korunmuş ve hatta daha da geliştirilmiştir. Bu kültür zor ve uzun bir tarihi süreçten geçmiştir. Kırgızların kültürleri ana hatlarıyla etnik ve kültürel açıdan genel Türk kültürü ile sıkı bir etkileşim içinde olup, hayvancılık ve göçebe yaşam tarzı etkileriyle şekillenmiştir.

Daha iyi otlak ve su menbaları arayan gruplar sürekli yer değiştirmiştir. Bu işi yaparken ister akraba, ister yabancı kabilelerle ticari, ekonomik ilişkiler kurmuşlardır. Hatta karşılıklı evlilik ilişkilerine bile gidilmiştir. Böylece kültürel, bilimsel ve iş deneyimi açısından yaşanan karşılıklı alışverişler, tarım ve teknolojik gelişmeleri de beraberinde getirmiştir.

Kırgız halk kültürü, göçebe hayat tarzına ideal uyum sağlamıştır. Bu kültürün fertleri ailesinin ve kendisinin güvenliğini sağlamak ve hayatını devam ettirebilmek için bir takım maddi değerler yaratmaya yönelmiştir.

Manevi kültür, örf ve adetler tarih içinde hep kendini yenilemiş, bazen ise kökten değişikliklere uğramıştır. Bunlara dini inanç, defin törenleri, sosyal ve ekonomik ilişkiler örnek olarak gösterilebilir. Bir bütün olarak Kırgız halk kültürü, Kırgız yaşam tarzı ideolojik olarak sürekli yenilenme ve gelişme göstermiştir. Diğer yönden Kırgız Türkleri güçlü aile, akraba, kabile geleneklerine bağlılık, halklarına ve ülkelerine olan sevgi ve sadakat, halkını koruma içgüdüsü ve hayat tecrübesi ile sahip oldukları en iyi değerleri kuşaktan kuşağa aktararak yaşatmışlar. "Baban sağ iken halkını, ata binerken topraklarını tanı" der Kırgız atasözü. İşte bu atasözü ile büyükler çocuklarına halkı ve sahip oldukları toprakları tanıtıyorlardı. Kırgızlar için yeni neslin sosyal ve etnik kimliğini koruması açısından tarihin ve kültürün kuşaktan kuşağa aktarılması büyük önem taşımaktaydı. Kırgız halkının tarihi ve kültürel değerlerinin ortaya çıkışı, gelişimi, korunması ve gelecek nesillere aktarılmasını üstlenmiş bir dizi enstitülerin varlığını belirtmemiz gerekir.

Kırgız halkanın tarihini, kahramanlık olayların günümüze kadar getiren yazılı ve sözlü kaynakların başında "Manas" destanı gelmektedir. Beş yüz bin satırdan oluşan bu destan her dizesinde bu halkın yaşam tarzını, aile ve evlilik ilişkilerini, gelenek ve göreneklerini, ideolojik görüşlerini ve başka nice kültürel unsurlarını aksettirmektedir. Destan anlatıcısının Manas'ı okuyabilmesi için "Manasçı" unvanını alması zorunludur.

Bilimsel anlamda Kırgız halk kültürünün araştırılmaya başlaması eski tarihlere dayanmaktadır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yansında seyyahlar ve doğu bilimcileri tarafından Kırgızların kültürel ve etnik özellikleri incelenmiş, bu konuyla ilgili ilk araştırmalar yapılmıştır. XX. yüzyılda ise tarih, kültür, yaşam tarzı, Sovyet öncesi ve Sovyet dönemindaki değişimler kapsamlı bir şekilde incelenmiştir.[2] Kırgız geleneksel kültürü çok zengin ve bir o kadar karmaşık etnokültürel yapıya sahiptir. Farklı zaman dilimleri içerisinde ortaya çıkan kültürel değişimler, gelenek ve görenekler, sembol ve törenler bir arada toplanmıştır. Bunları incelediğimiz zaman Kırgız Türk kültürünün çok karmaşık bir yapıya sahip olduğunu görebiliriz. İslami inanışların yanı sıra İslam öncesi çeşitli gelenek ve göreneklere, kültlere bir arada rastlamamız mümkündür. Özellikle yaşamla ilgili geleneklerin çoğu İslam öncesine aittir. Ataerkil yapıya sahip Kırgız kültüründen insan yaşamı, yaşam süreci, misafîrperverlik vb. konuda birkaç geleneği inceleyerek daha önemli bilgilere ulaşabiliriz.

Kırgızlar için çocuk çok önemlidir. Bebeğin doğumu aile yaşamında en önemli ve en mutlu olaydır. Yeni doğan bebeğe, köy aksakalları, yaşlı ve saygıdeğer kadınlar mutluluk diler ve uzun hayat sürmesi için dualar ederdi. Çocuk neslin ve sahip olduğu değerlerin devamcısı, halkın ölümsüzlüğünün simgesidir. Bu nedenle gebelik süresince anne olacak kadın özel bir statüye sahiptir.

Hamile kadın her türlü ağır ve yorucu işten uzak tutulur. Tek başına köy dışına çıkması yasaklanır, kötü ruhlardan büyülerle korunmaya çalışırdı. Hamile kadını kötü ruhlardan korumak amacıyla çeşitli büyü ve muskalar yapılır. Kadının elbiselerine Kur'an ayetleri (tumar), ayı tırnağı (ayu

tırmağı) ve ya puhu kuşu pençesinden muskalar takılırdı. Böylece kadının “kara” ve “albastı”dan korunduğuna inanılırdı. Bu muskalar genellikle elbisenin sol omuz kısmına takılırdı. Doğum öncesi kadının kötü ruhlardan korunması için çadırda gece-gündüz ateş yakılır, ocağın yanına ucu kapıya doğrulmuş kılıç konur, çadırın üst kısmına (kerege) ve kadının baş ucuna dolu silahlar asılırdı. Bunların kötü ruh ve güçleri korkutarak çadırın yanına yaklaştırmadığına inanılırdı. Geleneğe göre yeni doğmuş bebeğin ilk yemeği “sarımay” adı verilen eritilmiş inek yağıydı. Yağı emzirdikten sonra bebeğe “it köynük” adı verilen ilk giysisi giydirilirdi. Gömlek yaşlı bir adamın ya da çok çocuklu ve saygın bir kadının iç çamaşırlarından dikilirdi. Bu gömlek önce köpeğe daha sonra bebeğe giydirilirdi. Bütün bu sembolik davranışlar bebeğin uzun, mutlu ve sağlıklı hayat süreceği (ırım) inancıyla yapılırdı.

Yeni bir bebeğin doğuşu o aile için en büyük mutluluktu. Aile de bir takım törenler düzenleyerek bu mutluluğu çevreyle paylaşırdı. “Sıyınçı” adı verilen duyurma, müjde, “körındık” müjdeyi ulaştırarak hediye alma, “jentek” ve ya “beşiktoy” törenleri hediye karşılığı doğan çocuğa ilk kez bakma hakkını kazanma gibi çeşitli etkinliklerin yapıldığı ziyafetler verilirdi. (At koyuu) ad koyma töreni yapılır ve bu törene köyün en saygıdeğer kişileri toplanırdı. Kırgız geleneklerine göre kadınlar bebeğe isim takamazlardı. Bu hak ya köy aksakalına ya da bebeği ilk gören adama verilirdi Adın, bebeğin özelliklerine uygun olmasına dikkat edilir, ad verilmeden önce bebek incelenirdi.

Bebeğin ilk kez beşiğe yatırılacağı gün “beşik” töreni yapılırdı. “Menim kolum emes, Umay-ene, Batma, Zuuranın kolu, Umay-ene uyku ber, beşik eesi bek sakta” (bu benini elim değil, Umay ananın, Fatma’nın, Zehra’nın eli, Umay ana ona derin uyku ver, beşik sahibini iyi koru) ninnisiyle yaşlı bir kadın çocuğu beşiğe yatırırdı. Bu tören çocuğun doğumunun 40. gününde yapılırdı. Çocuğu beşiğe yatırmadan önce “kırk kaşık suuga kırıntı” adıyla çocuk kırk kaşık sıcak suyla yıkanır, karın bölgesindeki kıllar kesilir “karın çaç”, “it köynük” yerine “kırk köynük” gömleği giydirilirdi. Bu gömlek anne ve ya nine tarafından komşulardan toplanmış kırk parçadan dikilirdi. Çocuğun kırklama töreninde kırk çörek (may tokaç), kırk gözleme (kırk çelpek) gibi geleneksel yemekler yapılır ve köydeki kırk çocuğa dağıtılırdı.

Çocukların her türlü kötü ruhlardan ve nazardaki korunması için çocuğun beşiğine ve elbisesine çeşitli boncuklardan, hayvan ve kuş parçalarından yapılmış muskalar asılırdı. Eğer bir ailenin erkek çocuğu hayatta kalmıyorsa geleneğe göre o ailenin yeni doğmuş olan erkek çocuğunun ayağına hal-hal, kulağına küpe takılır, saçları örülür, sünnet dönemine kadar kız çocuğu gibi giydirilirdi.

Bebeği her türlü kötülükten koruma içgüdüsü, Kırgızların çocuğa soyun ve boyun koruyucusu ve devamcısı anlamını yüklediklerinden olsa gerek, yeni doğan bebeğe ilişkin yapılan geleneksel törenler değişik iniştik inançlar içermektedir. “Balalı’y bazar balasız’y mazar” çocuk dolu ev pazar (mutlu aile), çocuksuz ev mezar (mutsuz aile) anlamına gelen bu Kırgız atasözünden de görüldüğü gibi en az 10 çocuğa sahip aileler mutlu aile sayılırdı. Çok çocuk sahibi olma geleneği ta eski zamanlardan beri olup, düşman ve dış etkenlerden başarılı bir şekilde korunma ihtiyacından ileri gelmekteydi. Ataerkil

aile yapısının toplumda başlıca ekonomik güç anlamına geldiği dönemlerde çok çocuklu aileler az çocuklu ailelere nazaran daha güvenli ve daha rahat hayat sürmekteydiler.

Bebeğin yürümesi şerefine "tuşoo kesii" adlı eğlence ve ziyafet töreni düzenlenirdi. Saat 10-11 sularında bebek çadırın önüne getirilir ve ayakları siyah-beyaz renkli "ala jip" denen iki ince yün iplikle bağlanırdı. Kırgızlar için bu renkler ışık-karanlık, iyi-kötü mücadelesinin simgesiydi. Onlara göre yaşam mutluluk, neşe ve güzel günlerle beraber, acı ve kederli günlerle de doluydu. Bu bakımdan çocukların daha küçük yaşlardan itibaren bu gibi durumlara hazırlıklı olmaları gerekirdi. 8-12 yaşlarındaki çocuklar bebeğin çıkarıldığı çadırın önünde toplanır ve bir koşu yarışması (jarış) yapılırdı. Bebeğin yanına ilk ulaşan çocuk bebeğin akrabaları tarafından verilen bıçakla bebeğin ayağındaki ipleri keser ve buna karşılık çeşitli hediyeler alırdı. Bu yarış isteğe göre çeşitli yaş grupları arasında yapılabilir ve yarışın galipleri ipleri kestikleri bıçakla beraber değişik hediyelerle ödüllendirilirlerdi. Çeşitli mistik yollarla bebeğin daha hızlı bir şekilde yürümeğe başlaması amacıyla yapılan bu yarışma ana hatlarıyla günümüzde de yapılmaktadır. Çocukların ergenlik dönemine ulaşmaları şerefine de çeşitli törenler düzenlenirdi. Ama yaş arttıkça yapılan törenlerin sayısı azalırdı. İslam'ın şartlarına göre erkek çocuklar 3,5 ya da 7 (kesinlikle tek rakamlar) yaşlarında sünnet olurlardı. Kırgızlar arasında kız çocuklarıyla ilgili, bu kızların 9-10 yaşlarına geldiklerinde saçlarını yeniden örme töreni düzenlenirdi. Daha önceleri yandan veya arkadan örülen iki örgünün yerine 20 civarında küçük örgüler yapılırdı. Bu andan itibaren o kız büyümüş sayılır, elbiseleri değiştirilir, daha olgun davranmasına dikkat edilir ve kesinlikle çocuklarla oynamasına izin verilmez.

İlerleyen yaşlarda erkek çocuklar için ilk ata binme (atka mingiz), ilk bıyık kesme (murut serp) gibi çeşitli törenler yapılırdı. İlk bıyık kesme töreninde yetişkinin babası hayvan keser, daha sonra oğlunu akraba ve ya dostlarından birinin evine gönderirdi. Gittiği yerde çocuğun bıyıkları kesilir ve ya düzeltilir, çocuğa bir at hediye edilir ve geri gönderilirdi.[3]

Kırgızların on iki yıllık bir dönemi kapsayan ve çeşitli hayvan adlarıyla adlandırılan kendi takvimleri de vardı. Bu on iki yıllık dönemi Kırgızlar "mıçal" olarak adlandırırlardı. Bu döneme çocuğun ana rahminde geçirdiği bir yıl daha eklenmiştir. Böylece "bir mıçal" 13, "eki mıçal" 25 yaş anlamına gelmekteydi. Bu gelenekten yola çıkarak ilk doğum günü 13, diğer doğum günleriyse 25, 37 gibi 12 yıllık periyotlarla yapılırdı. İlk doğum günü kutlaması olan 13 yaş bu kutlamalar içerisinde ayrı bir önem taşırdı.

O gün büyük bir tören düzenlenir, hayvanlar kesilir, akraba ve aile dostları davet edilirdi. Törende çocuğa kırmızı gömlek giydirilir ve büyükler tarafından bolca nasihatler verilirdi. Kırgızlar "mıçal" yılında insan organizmasını önemli değişimlere uğradığına ve çocuğun bu yaşta şiddetli bir hastalık geçirebileceğine inanırlardı. Bu yüzden "mıçal" yılından birkaç ay önce çocuğun eski elbiseleri başkalarına verilir, adaklar adanır ve kurbanlar kesilerek köye dağıtılırdı. Adak adanması "kol kayır", kurbanların kesilip köye dağıtılması ise "sadaga çabuu" adlanırdı. Bundan sonra çocuk artık büyümüş sayılırdı. Ailesi ona güvenir,çeşitli tören ve eğlencelere katılmasına izin verirlerdi.

Kız isteme, nişan, evlilikle ilgili gelenek ve görenekler Kırgız kültürünün önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Evlilik olayına ciddi ve sorumluluk gerektiren bir kurum gibi bakılmış, "tektı el mene" soylu ailelerle akrabalıklar kurulmaya çalışılmıştır. Damat ve gelinin aileleriarasındaki ilişkiler "kuda söök" mümkün olduğu kadar nazik ve karşılıklı saygı çerçevesinde tutulmaya çalışılmıştır. Hatta aralarında her hangi bir sorun olsa bile zor durumlarda birbirlerine yardım etmekten kaçınmamışlardı. "Kudanın jamanı suu keçiret" (dünürün en kötüsü bile sudan geçirir) anlamına gelen bu Kırgız atasözü gelin ve damadın akrabaları arasındaki güvenin ne derece güçlü olduğunu gösterir.

Kırgızlar arasında çeşitli erken evlenme şekilleri (kudalaşuu) mevcut olmuştur. Ya iki akraba, ya da sadece dar günlerde birbirlerine yardım etmiş olan tamamen yabancı iki aile arasında "bel kuda" diye adlandırılan daha doğmamış çocukların veya "beşik kuda" (beşik kesme) olarak adlandırılan küçük yaşlı çocukların nişanlanmasını buna örnek olarak gösterebiliriz. "söök töşıı" adı verilen yemin törenleri yapılır, sonuna kadar akraba olacaklarına dair sözler verilirdi. "ok tiştöö" sözleriyle dişleriyle birbirlerinin oklarına dokunur, "çıpalaktın kanın soruu" diyerek birbirlerinin adsız parmaklarını çerterek karşılıklı olarak çıkan kanı yalar, "çırpık kırkuu" diyerek karşılıklı çubuk kırar, "şilekey alışuu" diyerek karşılıklı tükürük değişimi gibi törensel etkinlikler yaparlardı.

Eğer onlara bağlı olmayan bir nedenle bu evlilik gerçekleşemeseydi onlar yeminlerine sadık kalarak dostluklarını bozmazlardı-"antuu dos", "akırettik dos". "Beşik kuda" geleneğine göre bu çocukların velileri birbirlerine "kuda", "kuda gıy"-dünür diye hitap ederlerdi. Bütün akraba ve köylüler onlar arasında anlaşma olduğunu bilirlerdi. Geleneğe göre gelecek damadı ailesi küçük kızın kulağına "söykö saluu" gümüş küpe takarlardı. Geleneklere göre damatla gelin nikahtan önce görüşürlerdi-"kıyöölöö" ya da onların velileri gelinleriyle ve damatlarıyla tanışmak için tören "ıy yanna baruu" düzenlerdi. Bu gelenek düğüne ciddi bir hazırlık olarak değerlendirilirdi. Düğünden önce damat arkadaşlarıyla beraber gelinin yaşadığı köyün yakınına giderdi. Bu kızla görüş amacı taşır ve görüşme esnasında çeşitli eğlenceler (kız ynotoor) düzenleniyordu. Damat gelinin arkadaşlarıyla beklediği çadıra girmeden önce gelinin başındaki serpuşu "kız oynotoor"çadırın dışında açılan küçük bir deliği kullanarak düşürmeliydi buna "takıya sayuu" denmekteydi. Eğer ilk hamlede düşüremezse düşürünceye kadar denemek zorundaydı. Bu süre içerisinde çeşitli şakalar yapılır, daha sonra ise gelin ve damadın görüşü (jar körşıı) sağlanırdı. Tay yakalama "taıuu", göz bağlama (bee karmoo), kız yakalama (kız kuumay) gibi eğlenceler düzenlenirdi. Gelinle görüş eğlenceli ve oyunlar düğün hazırlığının en son zincirini oluştururdu. Düğüne 15 gün kala damat gelinin köyüne ziyafet verirdi "jıgaç tışrıı". Düğün ve onunla ilgili gelenek ve görenekler anlamlı bir bütün oluşturmaktaydılar. Damadın aile ve yakınlarının kız tarafını ziyaretlerinde kızın babası köyde ziyafet verirdi buna "kız uzatuu" denmekteydi. Damadın geleceği gün gelin köydeki bütün akrabalarıyla vedalaşır, kendi yaşıtlarıyla bir kız meclisi düzenlerdi. Düğün töreninde değişik eğlenceler, oyunlar yapılır, müzikler çalınır, şarkılar söylenirdi. Gelinin uğurlanması "kemgir öldı", "çal jıgar", "kız kıışıtuu", "jıyuu-jayuu", "töşök talaşuu", "ukuruk baytar", "oropkoy", "örgöö jabar", "tındık kötör", "kız kıışıtuu", "tolgoo tabak", "toy taratuu", "tokmak saluu", "töşök talaşuu" gibi oyun ve eğlencelerle süslenirdi. Gelini götüren kafilenin önü kalın bir iple kesilir "arkan tartuu", damadın veli ve akrabalarından çeşitli bahşişler

alınırdı. Damat tarafının getirdiği başlık (kurjun sögıı) ve genellikle giyecek eşyalarının (kıyt) oluşturduğu çeşitli hediyeler gelinin akrabalarına dağıtılırdı. Geleneksel olarak başlığın içeriği her birinden dokuzar adet olmak üzere çeşitli büyük ve küçük baş hayvandan oluşmaktadır (toguzdan). Dokuz ahşap tepside (toguz tabak) geleneksel yemekler, giysiler, küçük hediyeler getirilir ve iştirakçilere dağıtılırdı. Dokuz rakamı Kırgızlar arasında kutsal anlam taşımaktadır.

Düğünden önce gelinin akrabaları gelinin kızlık örgülerini çözerek kadınlığa geçiş anlamına gelen değişik bir örgü örerlerdi “çaç örıı”. Bu geleneksel tören gelinin bir üst yaş grubuna geçişini ifade etmekteydi. Tören esnasında geline iyi bir ev kadını olma ve eşine sadık kalma gibi çeşitli konularda nasihatler verilirdi. Gelin düğün kıyafetiyle sağdıç ve hem yaşıtlarının eşliğinde damadın ailesine gösterilir “jız körışıı” ve karşılığında hediyeler alınırdı. Kırgız geleneklerine göre evlenen kız baba ocağını tamamen terk etmiş (çıkkan kız çiğden tışkarı), artık başkasına ait (kız başka eldin kişisi) sayılırdı. Bu yüzden gelinin uğurlanması töreninde kadınlar koşuklar söyleyerek (koşuk aytuu) ağlarlardı.

Damadın köyüne geldikten sonra gelinin duvağını “şöklö” çıkarıp yerine beyaz bir çalma “eleçek” takılırdı. Daha sonra genel bir tanışma töreni “otko kirgizıı”, nikah kıyımı (nike kıyuu), gelinin yüz görümü “kelin körıı” gibi çeşitli törenler yapılırdı. Geleneğe göre gelin eşinin akrabalarına “terg” isimleriyle değil, saygı içeren değişik ifadelerle hitap etmek zorundaydı. Bu yasak gelinin hayatı boyunca devam ederdi. Hatta yaşlılık döneminde bile bir saygı ifadesi olarak eşinin ölmüş akrabalarının ismini söylemezdi. Bu işi o kişileri tanıyan bir başkası yapardı. Bu tür kadınlar toplum içerisinde büyük saygı görürlerdi.

Gelinin davranışlarıyla ilgili çeşitli geleneksel yasaklar mevcuttu. Gelin, eşinin akrabalarının ismini söyleyemez, onlara sırt çevirip ve onların bulunduğu ortamlarda ayak-ayak üstüne atarak oturamaz, yüksek ve sert şekilde konuşamaz, baş örtüsüz ve yalın ayak dolaşamazdı. Ayrıca eşinin yaşlı akrabalarıyla görüşmekten kaçınırdı. Büyükler de geline karşı belli bir saygı çerçevesinde davranırlardı.[4]

Ocak tanışması töreni “otko kirgizıı” eski Kırgızlar arasında özel bir anlam taşımaktadır. Her akraba gelin ve damadı evine misafir çağırır, onların şerefine hayvanlar keserek ziyafet verirlerdi. Ziyafet sonrası geline beyaz örtü (akjooluk) hediye edilirdi. Bunun sembolik anlamı temizlik, iyi niyet ve mutluluğa giden yoldur. Geleneklere göre gelin bir yıl sonra baba evini ziyaret ederdi “törkılöö”. Bu ziyaret bazen birkaç gün,bazen ise bir ay sürerdi. Düğün günü kız evinin gelin için hazırlamış olduğu çeyizler (sep) erkek tarafına verilirdi. Bu çeyiz başlık parasından az olmamakla beraber genç çiftin hayatlarında kullanabilecekleri her şeyi içermekteydi. Bu düğün gelenekleri bir çok yönüyle bu gün de devam etmektedir. Kırgızlar insan hayatına yüksek değer vererek yaşamları boyunca iyilik yapmaya, birbirlerini kırmamaya, çok çocuk sahibi olmaya, soylu ailelerle akraba olmaya, çok sayıda hayvan sahibi olmaya çalışırlardı. İyi insanlarla dostluk edersen gömleğinin yakası beyaz olur (yani mutlu olursun), kötü insanlarla dostluk edersen dertten erken yaşlanırsın (jakşıka janaşsa jaka agarat,

jamanga janaşsa ubayım menen karaysı) anlamındaki Kırgız ata sözü bir anlamda bu geleneğin günümüze yansımasıdır.

Kırgızlar hayati olayları (jakşılık) bayramlar ve (jamandık) acılar olmak üzere ikiye ayırmış ve bu ikisinin arasındaki mesafenin kaşla kirpik arasındaki mesafe kadar (kabak), (kaş): (jakşılık menen jamandık kabak kaştın ortosunday) "iyilik ile kötülük kaş ile kirpik arası kadar birbirine yakın durmaktadır" kısa olduğunu düşünmüşlerdir. Onlara göre insan her türlü doğa olaylarına moralen ve psikolojik olarak hazırlıklı olmalıdır. Ölüm yatağındaki kişi istediği her şeyi tamamen yapılacak şekilde vasiyet "kereez" ederdi. Yakının ölümü aile ve akrabalar için facia sayılırdı. Eğer ölen insan genç veya orta yaşlı birisi ise bu acı daha da ağır olurdu. Genç biri öldüğünde çadırın başına "tındık" kırmızı bayrak, orta yaşlı biri öldüğünde siyah bayrak, yaşlı biri öldüğünde ise beyaz bayrak asarlardı. Bu, cenaze törenine gelenler için bir işaret niteliği taşırdı. Cenazenin bulunduğu çadırda sadece kadınlar bulunurdu. Eğer ölen kişi kadının eşi ise kadın saçlarını yolar "çaçın jaygan", yüzünü tırmalar ve yüksek sesle ağlardı "koşok aytkan". Çadırdaki kadınlar yüzleri duvara dönük şekilde oturur ve ağıtlar söylerlerdi. Merhumun karısına ancak 7. gününde ve ya 40. gününde saçlarını toplamasına izin verilirdi. Bu sebeple "çaç jıydı" merasimi düzenlenirdi.

Cenaze töreni birkaç aşamadan oluşurdu: defin töreni, ölüm hakkında duyuru "kabaaytuu", ölen eşin tasviri (resmi) (tul kötör),[5] yas elbisesi giyme "kara kigıı", ağıtlar "ökırıı", misafirlerin karşılanması ve yerleştirilmesi "konok aluu", cenazenin yıkanması "söök juu", cenazenin kefene sarılması "kegindöö", uğurlama (uzatuu) ve defin merasimi "sööktı koyuu", defin töreni sonrası merasimler-mezarlıktan dönenlerin ağıtları "ökırıı üçülügü", merhumun elbise ve özel eşyalarının paylaştırılması "mıçö", ayrıca küçük ebatlı (50x50cm) ebatlı kumaş parçaları (jırtış) dağıtılması ve anma yemeği (kara aş). Anma töreni üçü "ökırıı üçülügü", yedisi (jetiligi), kırkı "kırkı" ve yıl dönümü "aş" şeklinde düzenlenirdi. Yıl dönümünden sonra tutulan yas sona ermiş sayılırdı. Kırgızlarda ölenler ve atalarına ilişkin onların ruhlarının yaşadığı inancından kaynaklanan bir dizi adetler ve mistik törenler mevcuttu "arbak" adı verilen özellikle saygıdeğer, ünlü kişilerin, kabile reislerinin ruhlarına daha çok önem verilirdi. İnanca göre bu ruhlar kendilerine özel ilgi gösterilmesini hak ve talep ediyorlardı. Bu yüzden genç nesil atalarına saygı gösterir, onları incitmemek ve kızdırmamak için gereken çabayı gösterirdiler. Atalarının ruhlarını yaşayanlara himaye ettikleri inancı yaygındı. Bu yüzden cenaze törenlerinde verilen yemekler sonuna kadar yenirdi. Bunun nedeni ruhların doyacakları ve onların adına yapılan törenden memnun kalacakları inancıydı. Başka bir inanca göre ölülerin ruhları et ve yağ kokusu "arbaktar" ile beslenir ve bu sebeple zaman zaman aile ve akrabalara bir anma yemeği "jit çıkaruu" verilirdi.[6] Cenaze ve anma törenlerinde Kırgızların en iyi yönleri ortaya çıkmaktaydı. Bütün akrabalar, üzerlerine düşen görevi tam ve zamanında yerine getirmekteydiler. kimi duyurma görevini, kimi misafirleri karşılama ve yerleştirme görevini, kimi yemek hazırlama görevini vb. üslenmekte, genel denetleme ise en yakın akrabalardan oluşan bir grup tarafından yapılmaktaydı. Cenaze törenine katılanların rahatlığı ve tehlikesizliği temin edilmekteydi. Cenaze törenleri sırasında insanların en iyi huylan ortaya çıkmaktaydı. Herkes işini gerektiği şekilde yapar, yaşlıların gösterişleriyle işler tam yolunda yürürdü ve insanlar arasında dayanışma ortaya çıkıyordu. Eğer bu törenlerde tartışmalar

ortaya çıkarsa, bunların çözümü tören sonrasına ertelenirdi. Eğer tören sırasında herkimse sorun çıkarır, görevlendirildiği işi yerine getirmiyorsa bu merhuma karşı yapılmış saygısızlık olarak nitelendirilir ve bu kişi merasimden uzaklaştırılırdı. Cenaze töreni sırasında bütün akrabaların hazır bulunmaları zorunluydu.

Cenaze masraflarının büyük bölümü (çığım) yakın akraba, soydaş ve dünürler tarafından karşılanmaktaydı. Gelen her grup belli bir miktar hayvan (koşumça) getirmek zorundaydı. Bu şekilde merhumun ailesi fazla sıkıntıya girmemiş oluyordu. Cenaze törenleri sırasında at ve spor yarışları düzenlenmekteydi. Bu yarışlar büyük ve küçük olarak ikiye ayrılırdı. Cenazenin defin edildiği gün az sayıda kişinin katıldığı yarışmalar düzenlenmekteydi. Bu yarışlar sembolik bir karakter taşımaktaydı. Merhumun yıl dönümünde geniş çaplı yarışmalar düzenlenmekteydi. Büyük ödüllerin verildiği çeşitli yarışmaları genelde zengin ve soylu aileler düzenlemekteydi. Küçük at yarışları (kemege bayge), at üzerinde güreşler (codarış), (yueş), güreş (balban kırş) mızrak dövüşleri “er sayış”, yüksekteki hedefe isabet yarışları (jamba atış),

ulak dövüşleri (ulak tartış) ve çeşitli at yarışları düzenlenmekteydi. (Alaman bayge) at yarışı en önemlisi sayılırdı ve bu yarış sonunda merhumu anma merasimi bitmiş sayılırdı. Büyük yarışmalar arasında çeşitli küçük çaplı yarışma ve eğlenceler düzenlenmekteydi (mayda oyundar). (Mayda oyundar) yarışmasına kadınlar da katılmaktaydı. Kadınların at yarışları ve güreşte yer aldıklarını ve ayrıca sadece kadınların katıldığı at yansı (kız kumay) düzenlendiğini belirtmek gerekir.

Yıl dönümü “aş” sonunda matem bitmiş sayılır ve bu sebeple (aza kiyim kotoruu) töreni düzenlenmekteydi. Ölenin eşi, çocukları ve akrabaları siyah matem elbisesini yakıyor, cenaze törenlerinde yemeklerin pişirildiği bütün kazanlar birkaç ters çevrilir, ölenin tasviri “tul” mezarı başına götürülürdü. Bunları yaptıktan sonra ölenin aile ve akrabaları normal, rutin hayata geçebilirdi. Her ne kadar Kırgızlar yıldönümü bayram olarak kabul etmeseler de, 70-80 sene selamet ve refah içerisinde yaşamış insanların vefatı bayram “toy” sayılmaktaydı. Bu nedenle cenazeye katılanlar keder ve acı içerisinde değil, aksine neşeli olurlardı. Günümüzde yarışmalar dışında cenaze merasimi geleneği hâlâ eski şeklini korumaktadır.

Takvim günlerine ilişkin gelenek ve görenekler çeşitli dönemlerde ortaya çıkmıştır. Arkaik dönemlerden yeni dönemlere kadar süregelmiştir. 20. yy.’a kadar atalarını anma törenleri, hayvan alemi ve doğal afetlere ilişkin bazı gelenekler eski şekliyle devam etmektedir. Bu tür merasimlerin düzenlenmesinde amaç ailenin refaha ulaşması, soyunu devam ettirmek, sahip olunan hayvan sayısını arttırmaktaydı. Bu gelenekler büyü ve animizmsi karakter taşımaktaydı.

Takvimle ilgili en büyük geleneklerden birisi, Mart ayının üçüncü haftasına denk gelen gece gündüz eşitliği, ilkbaharla gelen yeni yıl (Nevruz) geleneği ulusal bir kimliğe bürünmüştür. Gece gündüz eşitliği “Nevruz” arifesinde köy kadınları geleneksel yemekleri olan “buğday taneleri, süt ve bir miktar etten yapılan sulu yemek çeşidi” pişirilirdi. Yeni yılın gelişiyle tüm köylüler yeni elbiselerini giymekte, birbirlerini yeni yılın gelişi dolayısıyla kutlamakta, geleneksel sofralarını kurmaktaydılar. Bayram sırasında yakılan ocakların üzerinden herkes atlamaktaydı. Ateşin insanı arındırdığına ve ona

güç verdiğine inanılırdı. Bayram süresince çeşitli at, spor yarışmaları ve eğlenceler düzenlenmekteydi. Aslında bu gelenek tabiatın ilkbaharda canlandığı düşüncesinin ürünüdür. Bu bayramın yanı sıra Şamanizm dönemlerinden kalma gelenekler mevcuttur. Bunlara örnek olarak kutsal Yer-toprak ruhu (Jer suu tayuu) adına yapılan kurban merasimleri gösterilebilir. Genellikle bu merasim, otların yeşermeğe başladığı ve hayvanların yaylalara götürüldüğü ilkbahar ve mera mevsiminin sonunda, kışa hazırlıkların başladığı hazan mevsiminde düzenlenirdi. Merasim sırasında hayvanlar kesilerek kurban edilir, yemekler yapılırdı. Yemek sonunda "Jer suu" ruhun afet ve felaketlerden koruması için "bata" duası okunurdu. Kuraklık ve sel olduğu zamanlar ayrı-ayrı veya toplu şekilde merhamet dileği, günahlarının affedilmesi için adaklar "tılöö" adanırdı. Bu merasimlerin çoğu Kırgızların tanrıçaları "Teger", "Umay" adına dualar yapılarak kapanmaktaydı.

Yukarıda sayılan gelenekler Kırgız halkının İslam öncesi gelişim dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Kırgızların İslam dinine geçişi ile geleneklerinde belirgin bir biçimde değişimler ortaya çıkmıştır, yeni geleneklerin oluşmasına neden olmuştur. Bunlara örnek olarak cenaze duası "janazaa", günahların affedilmesi "dooron", İslam'ın beş şartı "parz" ve ramazan ayı (ramazan), "orozo ayt" kutlanması, kurban bayramı "kurman ayt" kutlanmaktaydı.

Bazı kabileler dışında Kırgızlar göçebe hayatı yaşamaktaydılar. Yayla ve vadilerdeki meralardan yukarılara, dağlara doğru göç etmekteydiler. Göç mevsimsel karakter taşımaktaydı. Göçebeler otların yeşermesiyle yaz meralarına doğru göç etmekteydiler. Ağustos ayına kadar göç devam etmekte ve dağların eteklerine ulaşmaktaydı. Kış aylarının gelmesiyle Kırgızlar eski yerlerine geri dönerlerdi. Eski yerlerine "eski jurt" dönüş törenleri düzenler, bayram giysilerini giyer ve süslenirlerdi. Törenler sırasında kurbanlar kesilir, adaklar adanırdı. Yol boyunca karşılaştıkları köylerde onlara içecekler "ayran", 'lamız" ikram edilir, çocuklara hediyeler verilir ve iyi yolculuklar dilerlerdi "köç baysalduu bolsun". Geldiklerinde komşuları onlara ziyaret ederlerdi "örlıktöö" ve hazırladıkları yemekleri getirip onlara ikram ederlerdi ve onların gelişlerini kutlarlardı (konuş jayluu bolsun).

Konukseverlik Kırgız halkının en güzel geleneğidir. Evde bulunan her şeyin en iyisi: yemek, yatak, ev sahiplerinin dikkat ve ihtimamı konukların üzerinde olurdu. Yoldan geçen tesadüfi birisi (kuday konok) veya davetli "konoktor" misafir olabilirdi. Çadıra doğru bir atlı yaklaştığında çadır sahipleri onu mutlaka karşılar, attan inmesi için yardım eder, soğuk içecekler ikram ederlerdi.

Kırgızlarda gelen misafirlere geliş maksadı asla sorulmazdı. Misafir kesinlikle kalacak yerle temin edilirdi, şayet bu yapılmaz, kötü yatacak yer sunulursa bundan memnun olmayan misafir evi terk eder ve köydeki herkese bu olayı anlatırdı. Bu olay herkes tarafından kınanırdı. Kırgız atasözü şöyle der: "Konoktuui ydyo kut bar", (Misafir evin bereketidir). Geleneğe göre misafirin eşyalarının korunmasından ve atının doyurulmasından ev sahibi sorumludur. Misafirin herhangi bir eşyası kayıp olursa bundan ev sahibi sorumlu tutulur ve "adat"-a (töre) göre cezalandırılır.

Belli seviyedeki insanların ilişkilerinde birbirilerine hediye verme geleneği vardır "turtuu" (belek) Bu hediyeler hayvan, av kuşları, at eyeri (eertokum), kamcı müzik aletleri, ziynet eşyaları vb. Geleneğe göre hediye alan kişi karşılığını daha değerli bir hediye ile geri vermeliydi.

Geleneksel Kırgız kültüründe akrabalar arasında yardımlaşma geleneği önemli yer tutmuştur. Hayatın acı ve mutlu günlerini birbirlerine maddi ve manevi yardımda bulunmalıdır. Eğer ailenin yiyeceğe-giyeceğe, kalacak yere ihtiyacı varsa tüm sülale veköylüler o aileye yardım etmek için toplanırdı. Özellikle aile ve akraba gruplar birbirlerine daha çok maddi ve manevi yardımda bulunuyorlardı (bir atanın baldarı), (top), (raja). Böyle gruplar genellikle onlarca aileden oluşur ve 3, 4, 5 kuşak aynı soydan geliyor, adları atalarının adıyla adlandırılıyordu. Aileler genelde ortak yaşam sürdürüyorlardı. Hayvanlarını yaylalara ortak götürür, aile üyelerini ve hayvanlarını tehlikeye karşı ortaklaşa korurlardı. Akraba ailelerin yaşamlarının birçok yönünü organize ve kordine eden, grubun en yaşlı kişisi oluyor. Böyle gruplar bu günde mevcuttur. Gerçi eskisi kadar aileler üzerinde baskı yoktur, fakat cenaze törenlerinde, düğünlerde aralarındaki yardımlaşma halen devam etmektedir. Özellikle bu gruplar bu gün genç neslin üzerindeki sosyal kontrolünü elde tutacak en etkili mekanizma ve gençliğin sosyalleşmesini, etnolojik kimliğinin kaybetmesini engelleyecek en büyük enstitü olabilir.

Böylece bu kısa araştırma yazısı Kırgızların göçebe kültürünün en bariz örneklerinden biri olup, göçebe kültürü esasında toplumun asırlarca yaşamını sürdürmesi için kültür ihtiyacını karşılayacak eşsiz bir kültür örneği oluşturmaktadır. XX. yy, ilk yarısında köklü sosyoekonomik ve kültürel değişimler yaşanmış, yerleşik hayata geçiş sürecinin bitmesiyle Kırgızların etnokültürel yapısı değişmiştir. Geleneksel kültürün birçok örnekleri tarihe gömülmüş, bunlarla ilgili yazılı kaynaklar arşivlerin bir parçası olmuştur.

Modern gelişme döneminde Kırgızlar Orta Asya'nın medeni toplumlarından biridir. 1999 nüfus sayımı verilerine göre nüfusun %52'si kentlerde yaşamakta, okuma yazma oranı %98'le dünyanın ileri gelen ülkelerindendir. Bu ve bunun kimi faktörleri göz önünde bulundurursak Kırgız ve Kırgızistan'da yaşayan diğer milletlerin karşılaştıkları problemler, ister sosyo-ekonomik, isterse de kültürel bazda olsun başarılı şekilde çözümlenmektedirler.

Bununla beraber Kırgız halkının geleneği, kültürü, örf, adet ve töreleri değişmemiş ve gelişmiş şekilleri ile bugün de devam etmekte, genç neslin kendi tarih ve medeniyetine olan sevgi ve saygı bağımlılığında önemli etken olmuştur. Bunlar halkın etno-kültürel özelliklerini oluşturmaktadır ve Kırgızların diğer dünya topluluktan içerisinde kendine özgün yeri vardır.

1 Kırgızistan Nüfusu. **1999 Nüfus sayımı Verileri**. II Kitap, Bişkek, 2000, s. 70-71.

2 Geniş bilgi için bk. Schestobitov B. P., Orozaliev K. K., Vinnik D. F. **Sovyet Kırgızistanı'nda Tarih Biliminin Gelişimi 1918-l961**. Frunze, 1961. **Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihi**. Cilt I, Frunze, 1984, s. 25-53 Abranazon S. M. **Kırgız Jana Kırgızstandın Tarıkhı Boyunça Tandalma Emgektır.**, Biskek, 1999.

3 Abramzon S. M. Kırgız Çocuklarının Doğuşu ve Çocukluk Dönemleri. **Antropoloji ve Etnografi Müzesi Mecmuası**, 12. cilt, Moskova-Leningrad l949, s. 78-138.

4Dırenkova N. P. Kırgızlarda Nikah, Akrabalık İlişkileri ve Psikolojik Yasaklar. **Etnografik Kaynaklar Topluluğu**. No2. Leningrad. 1927. S.

5Geleneklere göre genç ve orta yaşlı erkeklerin ölümünde vücudunun tasvirini içeren bir maket yapılırdı. Bu makete merhumun üst giysileri “çapan”, şapkası “kalpak” ve ya “tebetey” giydirilirdi. Bu tasvir “tul” olarak adlandırılıyordu. Bu maketi çadıra girişin karşısına koyulurdu. Merhumun karısı ve diğer ağlaşan kadınlar bu makete bakarak ağıtlar söylerlerdi. Yazarın gezi yazıları. Ayrıca bk.: **Kırgızca Rusça Sözlük.** 2 cilt. Düzenleyen K. K. Yudahin. 2. cilt, s. 265; Frunze 1985. Bayaliyeva T. D. **Kırgızların yaşamında İslam Öncesi İnançlar.** s. 64. Frunze. l972.

6Atalarımızın kütleri bk: Abrazom S. M. **Kırgızlar, Onların Etnogenetik ve Tarihi Kültürel İlişkileri.** s. 334-335. Frunze. 1990.

Kırgız Türklerinin Günlük Hayatında Gelenekler ve Halk İnanışları / Kemal Polat [s.551-559]

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Türkçe'mizdeki **"gelenek"** terimi, Kırgız dilinde **"Salt"** kavramı ile ifade edilmektedir. **Gelenek**, "Bir toplumda, bir toplulukta eskiden kalmış olmaları dolayısıyla saygın tutulup, kuşaktan kuşağa iletilen kültürel kalıntılar, alışkanlıklar, töre ve davranışlar, anane" diye tanımlanmaktadır.[1] Kırgız dilindeki **"salt"** kelimesi ise "nesilden nesile geçip herhangi bir millet tarafından toplanarak, uzun zaman saklanan milli ve manevi miras unsurları; belirli bir toplum düzeni, işleyiş kuralları, fikir ve düşünceler, kaideler, töreler ve adetler" şeklinde ifade edilmektedir.[2] Halk inanışı, genel bir ifadeyle toplumların hayatında önemli bir yeri olan ve kaynağı belli olmayan dinî değerler ve inanışlar şeklinde algılanmaktadır.[3]

Bir toplumdaki örf-adet, gelenek ve inanışlar, o toplumun kültürünü meydana getirmektedir. Kültür, toplumların geçmişi ve geleceği arasındaki bir köprü vazifesi görmekte; milletlerin ve toplumların varlıklarını ve birliklerini korumalarına büyük ölçüde yardımcı olmaktadır. Kültürün bir unsuru olan gelenek, kendi yapısında bulunan, ona meşruiyet kazandıran otoriter bir özelliğe ve yaptırım gücüne sahiptir. Değişimin nispeten sınırlı olduğu, kapalı ve muhafazakâr toplumlarda geleneğin yaptırım gücü daha yoğun hissedilmekte ve uzun müddet sürmektedir. Çağın ve şartların değişmesi kimi zaman bu gücü azaltırken, bazı durumlarda da artırıcı bir unsur olmaktadır.

Geleneğin yaptırım gücünün yoğun hissedildiği ve uzun sürdüğü toplumlardan biri de Kırgızlardır. Kırgızlar, tarihi verilere göre en eski Türk toplumlarından biri olmanın yanında, geleneksel toplum yapısının hâkim olduğu, göçebe bir hayat tarzına sahip, muhafazakâr bir karakter sergileyen, gelenek ve inançlarına sıkı sıkıya bağlılığı ile bilinen bir toplumdur. Bu özelliklerinden dolayı onların hayatında ecdâtlarından kalan birçok gelenek ve görenek tüm canlılığı ile hâlâ yaşamaktadır. Kırgızların, zikrettiğimiz bu özellikleri ve söz konusu gelenekleri onların millî varlıklarını korumalarında ve bağımsızlıklarına kavuşmalarında büyük rol oynamıştır. Böylece 31 Ağustos 1991'de Kırgızistan bağımsızlığına kavuşmuştur.

Kırgız Türkleri, Sovyetler Birliği zamanında gelenek ve göreneklerin adının bile ağza alınmasının yasak olduğu,[4] uzun ve zor bir dönemden geçmelerine rağmen, geleneklerinden taviz vermemeye gayret etmiş, bu uğurda çeşitli zorluklara katlanmış, âdeta kültürel bir direniş mücadelesi vermişlerdir. Bu mücadele ve gayretler sayesinde birçok gelenek ve inanışlarını büyük oranda korumuş olmakla birlikte, bazılarının zayıflamasına değişmesine hatta az bir kısmının da yok olmasına engel olamamışlardır. Ancak Kırgızların en az değişiklikle günümüze kadar getirip devam ettirdikleri geleneklerinden önemli bir kısmını günlük hayatla ilgili gelenekler oluşturmaktadır. Nitekim Kırgız yazar S. Esengoldiyev bu hususa şöyle işaret etmektedir: "Sovyet iktidarı zamanında halkın ekonomisiyle medeniyet ve kültüründe; hayat tarzları, fikir ve hislerinde görülmeyecek kadar köklü

değişiklikler oldu. Ancak günlük hayatla ilgili olarak, insanların fikrinde eski toplumsal kalıntılar, çeşitli halk inanışları, gelenek ve görenekler saklanıp kaldı."[5]

Biz, bu çalışmamızda Kırgızların günlük hayatında Sabah Nasibi, Selamlaşma, Büyüklere Saygı, Yedi Atayı Bilme, Misafirperverlik gibi bazı gelenekler ile halk arasında yaygın olan inanışları ele alacağız.

Kırgız gelenek ve inanışlarını tanıtmaya çalışırken, Kırgızların bu konudaki yazılı kaynaklarından yararlanma yoluna gideceğimiz gibi, ayrıca bizzat yapmış olduğumuz alan araştırması sonucu elde ettiğimiz tespitlerden[6] de hareket edeceğiz. Günlük hayatla ilgili gelenek ve inanışların en az değişikliğe uğradığı gerçeğinden hareketle diyebiliriz ki bu gelenek ve inanışların ortaya konmasıyla, Kırgız halkını daha iyi tanıma imkanı oluşacak ve böylece geçmişle günümüz arasında bir karşılaştırma yapılabilecektir.

Sabah Nasibi

Kırgızlar hayat şartları ve inanışları gereği genellikle sabah erkenden kalkmaktadırlar. Çünkü güneş doğuncaya kadar uyuyan insanın rızkının eksik olacağına, sabah yıldızı varken işe başlayıp rızkın aranması gerektiğine inanılmaktadır.[7] Eskiden beri Kırgızlar ay ve güneşe hürmet etmektedirler. Bunun için günü temiz ve iyi karşılamak amacıyla, güneş doğana kadar kapı bacayı temizlemektedirler. Bu uygulamanın gerekçesini ise "Kün çıkkınca turbasan, ırıskıdan kur kalasın" (Güneş doğana kadar kalkmazsan, rızkından nasibini alamazsın, rızkın eksilir) diye belirtmektedirler.[8] Sabah erkenden kalkınca küçükler büyüklere "Selâmun Aleyküm, Cahşı Catıp, Cay Türdünüz bü" (iyi yatıp iyi gecelediniz mi?), gelinler kaynanaya, "Cahşı cattınız bı" (İyi yattınız mı?) demektedirler. Aksakallar (yaşlılar) sabah namazı kılarlar, gençler de elini yüzlerini yıkarlar. Sonra **"Sabah Nasibi"** anlayışı gereği günlük hayata bir şeyler yemekle başlarlar. Kırgızlar **"Sabah nasibi"**ni yoldaş kabul eder, ihmal edilmesi halinde günlük hayatın olumsuz yönde etkileneceği, işlerin iyi gitmeyeceği endişesi taşırlar. Toplumda bu endişe "Sabah nasibini unutma!" sözüyle dile getirilmektedir. Dolayısıyla yemek yenmese bile "Bismillah deyip tadına bakmak âmin deyip dua etmek" gerekmektedir. Sabah nasibi yanında dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de sabahleyin kötü söz söylememek, birinin kalbini kırmamaktır. Zira bu fena davranışların kişinin günlük hayatına akşama kadar olumsuz yönde tesir edebileceğine inanılmaktadır. "Sabahleyin yola çıkarsan çık, akşamleyin çıkma", "Sabahki soğuğa kalırsan kal, fakat gece soğuğuna kalma" gibi sözler, Kırgız Türklerinde hayatın erken başladığını ve sabah vaktinin uğurlu sayıldığını göstermektedir.[9]

Selamlaşma

Sabah nasibini alıp, besmeleyle evden çıkan bir Kırgız gelenek gereği karşılaştığı bir kişiye "Assolom Aleyküm" diyerek selam verir. Kırgız kültüründe selam, "Sana tınçtık kaalayim" (Sana barış, esenlik dilerim, barış olsun) anlamına gelir.[10] Dini geleneğe de uygun olarak küçüklerin büyüklere selam vermesi edep ve ahlakın göstergesi sayılır.[11] Dolayısıyla küçüğün büyüğe, yürüyenin oturana, yukarıdan gelenin aşağıdan gelene selam vermesi önemli bir görev kabul edilir.[12]

Kendi ifadelerine göre Kırgız Türklerinde eskiden olduğu gibi günümüzde de selamdan sonra her soruya karşıdakinin cevap vermesini beklemeden, birkaç soru ile, samimi bir hal hatır sorma geleneği dikkat çekmektedir. Bu uygulama şöyledir: Karşılaşanlardan birisi, nasılsın?, iyi misin?, iyi yaşıyor musun, sağlığın sıhhatin, moralin nasıl, çalışıyor musun?, çoluk çocuğun torunların nasıl, büyüyorlar mı? gibi sorular sorar diğeri ise kısaca "iyiyim, teşekkür ederim, kendin nasılsın" diye cevap verir.

Kırgız halkında selamlaşma ve hal hatır sormanın ana konusu çocuklardır. Âdete göre insanlar birbirleriyle karşılaştıklarında "çoluk çocuğun aman mı? Gülüp oynayıp büyüyorlar mı?" diye sorarlar. Ayrılırken de "Çocukların aman olsun", "Onların yüzünden öp" diye iyi dileklerini ve samimiyetlerini bildirirler.[13]

Kendi ifadelerine göre, attan inmeden büyüklere selam verilmezmiş öncelikle attan inen küçükler selam verir ve kendinden büyük olanların elini tutarlarmış. Günümüz de at üstünde selam verme alışkanlığının başladığı görülmektedir. Ancak bu selamlaşma biçimi eskilerce yadırganmaktadır.

Selam verme geleneği Kırgızlar arasında özenle yaşatılmaya çalışılmaktadır. Çünkü selamda büyüklere saygı, hürmet; küçüklere sevgi vardır.[14]

Büyüklere Saygı

Kırgız Türklerinde en önemli geleneklerden biri **"Büyüğü sıylo" (büyüklere saygı),** hürmet gösterme geleneğidir. Bu gelenek asırlardır sıkı bir şekilde korunmakta, günümüzde de bütün canlılığıyla yaşatılmaktadır. Bu geleneği öğretmek, anne-babanın temel görevi sayılmakta, toplum da bu konuda üzerine düşeni yapmaya, gençlere büyüklere saygılı olmayı öğretmeye çalışmaktadır. Büyüklere saygılı bir genç, diğer Türk toplumlarında olduğu gibi Kırgızlarda da iyi terbiye edilmiş sayılmaktadır.[15] Dolayısıyla çocukların bu terbiyeyi almaları için, onlar anne-baba tarafından küçük yaşta toplumun içine sokulmaktadır. Zira, Kırgızlar, çocuklarının, gelenek görenekleri, halkın içinde büyükleri takip ederek öğreneceklerine inanmaktadırlar. Kırgız kültüründe, toplum içinde kalarak adetleri ve inanışları görmeye teşvik eden atasözlerinden bir kaçı şu şekildedir: "Atan bar da el tani" (Baban varya, Halkı tanı), " El ıyık elden çıkkan bozuk" (Halk kutsaldır, Halktan ayrılan bozuktur), "Er, elden, balık sudan" (Yiğit Halktan balık sudan çıkar), "Batır elden çigat Baylık cerden çıkat" (Kahraman halktan çıkar, zenginlik yerden çıkar)[16] "Agasını körüp ini ösöt, ecesin körüp sindi ösöt" (Abisini görüp kardeşi büyür, ablasını görüp kız kardeşi yetişir).[17]

Atasözlerinden de anlaşıldığı üzere Kırgızlar arasında var olan edep, ahlâk ve örf-âdetlerin korunup yeni nesillere aktarılmasında yaşlılara büyük görev düşmektedir. Nitekim bağımsızlığa kavuştuktan hemen sonra, gençleri doğru yola sokma, milli gelenekleri onlara öğretme ve koruma maksadıyla **"Aksakallar ıntımak kulübü"** (Yaşlılar Birlik ve Dayanışma Kulübü) kurulmuştur.[18] Toplumda oynadıkları rol bakımından yaşlılar peygamber yaşını (63 yaş) geçtikten sonra üçe ayrılmakta ve şöyle tasnif edilmektedir. 1-El ihtiyarı, 2-Dong ihtiyarı, 3-Üy ihtiyarı.

El ihtiyarı: Örnek ihtiyar. Sözünden dönmeyen köy içindeki, kavga ve anlaşmazlıkları önleyen, halkı örf ve adetlere yönlendiren ihtiyardır.

Dong ihtiyarı: Uzaklara gidemeyen akşam sabah köyün tepesinde oturup, köyü seyrederek, gençleri çağırıp onlara nasihat eden, onlara ibret verici hikaye ve masallar anlatan ihtiyardır. Bu ihtiyarın yanında her zaman çok sayıda genç görmek mümkündür.

Üy ihtiyarı: Hanımının yanından ayrılıp bir tarafa gitmeyen, onunla konuşup dertleşen ihtiyardır. Bunun halkla işi olmadığı ve halka yararı dokunmadığı belirtilir.[19]

Kırgız toplumunda yaşlılara verilen önem, onların toplumdaki yeri, atasözlerinin ana temalarındandır. Bu konudaki birkaç atasözü şöyledir:

Örnek ihtiyarın olmadığı yerde, hünerli genç de yoktur.[20]

Uzunsuz kısa olmaz, Ulusuz cüce olmaz.

Yaşlısı olanın rızkı-nimeti vardır.

Yaşlı evin ışığıdır.

Yaşlının sözüne kulak as.

Genç gücü ile yaşlı nasihatı ile,

Mollalardan mektup, ustalardan eser, yaşlılardan torunlara nasihat kalır.[21]

Kırgız kültüründe, terbiyenin başı, anne ve babaya saygı, büyüklere hürmet ve edepli olmaktır. Gelenekte yaşlılara hürmet, karşılaşıldığında çıktığında selam verme, büyüklere saygılı olma vardır. Atalardan kalan bir vasiyette şöyle denir:

Sakalduu çıksa aldınan	*Sakallı çıksa önünden*
Salamdaşıp kol bergin	*Selamlaşıp el verin*
Sakalduya col bergin	*Sakallıya yol verin*
Ulular çıksa aldınan	*Büyükler çıksa önünden*
Uçuraşkan kol bergin	*Karşılaşınca el verin*
Ulularga col bergin[22]	*Büyüklere yol verin*

Yaşlılara saygı ifadesi ve belirtisi olarak önce gençlerin yaşlılara selam vermeleri, onlar yanlarına geldiğinde hep birden ayağa kalkmaları, yaşlıları başköşeye oturtmaları, onlara düğün ve törenlerde özel yer ayırmaları, yemek, et takdim etmeleri gerekir.[23]

Kırgızlarda saygı gereği büyüklere adı ile hitap edilmez, dolayısıyla büyüklere saygı maksadıyla kullanılan edebî kavramlar, özel terimler vardır. Gençler, büyüklere dede, nine, amca, dayı, ağabey, abla gibi sözlerle hitap ederler. Bu ifadeleri kullanmamak edepsizlik olarak kabul edilmektedir. Böyle edep ifadeleri halk destanlarında da yoğun olarak kullanılmakta, örneğin Manas destanında Koşay ile

Manas'ın diyalogunda Manas, han olmasına rağmen, kendi makam mevkiine bakmaksızın, Koşay'a ağabey diye hitap etmektedir. Bu da ahlak kaidelerine hem Hanların hem de Halk kesiminin uyduğunu, bu konuda titiz davranıldığını göstermektedir.[24]

Türklerdeki atalar kültü gereği Kırgızlar yaşlılara saygı göstermekte, öldükten sonra bile onları aralarında yaşayan diriler olarak kabul etmektedirler.[25] Bu saygının gereği olarak ölen atalarının kabirlerini kutsal yerlerden saymakta, mezarları yüksek yerlere, görkemli bir şekilde yapmaktadırlar. Her fırsatta Kur'an okuyarak, ölülere bağışlamaktadırlar.[26]

Yedi Atayı Bilme

Kırgız Türklerinde, günlük hayatta sohbetlerin ana konularından birini oluşturan bir gelenek de **"Yedi atayı bilme"**dir. Kırgızlar eski zamandan beri sağlam ataerkil yapıya dayanan bir sistem benimsemişlerdir. Buna göre, aile soyundan gelme özellikle baba tarafına dayandırılır. Dolayısıyla bir insanın soyu, akrabası denince baba tarafından insanlar akla gelir. Bu yüzden yedinci atasına kadar soyunu bilmek, bunları her zaman akılda tutmak mecburiyeti vardır. Kırgızlarda bu husus, Müslüman evlâdı olmanın alâmeti sayılmakta, geçmiş ataların tanıyarak onların yolunu tutup, izini takip etmek, gelecek nesil gençlerin boynundaki dini bir borç olarak görülmektedir. Öyle ki, yedi atayı bilme farz olarak telâkki edilmektedir.[27] Yedi atasını bilmeyene mako (ahmak) gözüyle bakılmakta; "Köle" olarak adlandırılmaktadır. Âdete göre yedi atasını bilip, isimlerini ezbere söyleyen bir insan, kendisinin köle olmadığını ispatlamış sayılmaktadır.[28]

Kırgızlarda akrabalık sistemi iki kısımdan oluşur. Yukarı doğru bakılınca, yedi ata karşımıza çıkar ki bunlar sırasıyla Ata, Çon-Ata, Baba, Kubarı, Coto, Cete, Tek (Teg)'dir. Aşağı doğru sıralandığında, Ata, Bala, Nebere, Çebere, Çıbıra, Kıbıra, Tereng (Teber) olarak sayılmaktadır. Kardeşliğin yukarı bölümünü diğer bir ifade ile yedi ata kısmını bilip ezbere söyleyenlere "Tegin bilen", aşağı kısmını söyleyenlere ise "Tebin bilen" denmektedir.[29]

Kırgız toplumunda yedi atayı bilme geleneği, onların yaşam tarzı ile ilgili bir husustur. Tarihe bakıldığında Kırgızların hepsinin aynı dili konuşmakla birlikte, çeşitli kabilelere ayrıldıkları, göçebe bir hayat yaşayarak günümüze kadar gelmiş oldukları bilinmektedir. Eskiden, günümüzdeki gibi insanların kimlikleri yokmuş. Fakat her bir insanın hangi kabileye mensup olduğunu ve kim olduğunu belirten, bilgiye sahip olması gerekiyormuş. İşte bu sosyal ihtiyaçlardan dolayı yedi atayı bilme geleneği ortaya çıkmış, günümüze kadar yaşatılmıştır.[30] Zira yedi atasını söyleyen birinden, onların kim olduğu, nasıl yaşadıkları ve onlardan doğan nesiller hakkında bilgi edinilmektedir. Bu gelenek kutsal kabul edilmektedir.[31]

Yedi atayı bilme geleneğinin Kırgızların evlilik sistemiyle de yakın alâkası vardır. Eskiden beri Kırgız eğitim sistemi bir atadan gelenlerin evlenip yuva kurmalarını sınırlandırmış, bunu bir sisteme bağlamıştır. Buna göre, bir kabiledeki insanların baba tarafından yedinci nesile kadarki akrabalarıyla nikahlanması yasaklanmıştır. Çünkü yedi atanın nesli birbirine öz kardeş olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla yedi atasını sorarak kız vermek gelenek halini almakta, evlilik yedi nesilden başkalarıyla

yapılmaktadır.[32] Kırgızlarda, büyük köyün küçük köyden, zenginlerin fakirlerden kız alıp vermesi namus derecesinde önemsenerek yanlış görülmekte, herkes, kendine denk olanlarla evlenmeye çalışmaktadır. Nitekim Bir Kırgız atasözünde "Teñ Teñi menen, tezek kabı menen" (Denk dengiyle, tezek kabı ile) denilmekte evlilikte denkliğin önemine işaret edilmektedir.[33] Yedi ata geçmeden evlenmemenin en önemli sebeplerinden biri genetik temizliğin korunması neslin sağlıklı olarak yetişmesini sağlamaktır.[34] Aile kurmada akrabalık sınırını gözetme geleneği Manas Destan'ında da açıkça görülmekte babasının, Manas'ı Kırgızların dışında, Tacik kızı Kanikey ile evlendirmesine iki sebep gösterilmektedir. Bunlardan biri, gönlünden geçen kızların kökünü araştırdığında Manas ile yedi atalarının bir çıkmasıdır. İkinci sebep olarak da Manas'ın babası Cakıp'ın kanı temizleme, tohumu iyileştirme, sağlam bir nesil oluşturma gayesi zikredilmektedir. Destandaki "Kurama temir kurç bolot" (Karma demir keskin olur) sözü de bu amacı vurgulamaktadır.[35] Yedi atası bir olanların evlendirilmemesi geleneğinin Kırgızlara has, onlar için özel anlamı olan bir gelenek olduğu belirtilmektedir.[36]

Misafirperverlik

Kırgız halkının **"Kılımları karıtkan"** (asırları kocaltan), edep-ahlak, geleneklerinden biri de misafirperverliktir.[37] Kırgızların başka milletlerden misafirperverliği ile ayrıldığı, bu özellikleri ile tanındıkları iddia edilmektedir.[38] Kırgızlarda **"Konok"** (Misafir) **"Allahın bir adı"** kabul edilmekte, böylece misafir ağırlama da ulu ve kutsal olmaktadır.[39] Sadece özel olarak çağrılan değil, yolculuk esnasında tesadüfen gelen insanlar da "Kuday-Konak" (Tanrı misafiri) kabul edilmektedir.[40]

Halk arasında misafir gelmesiyle ilgili çeşitli inanışlar yer almakta, bazı durumlar misafir geleceğine işaret sayılmaktadır. Buna göre 1-3 yaşlarında bir çocuk bacaklarının arasından arkaya bakarsa; sinek, yemek ya da çayın üzerinde döner giderse; kedi, yüzünü yalarsa misafir geleceğine inanılmaktadır. Misafirin uzaktan mı yoksa yakından mı geleceği, gelen misafirin kadın mı erkek mi; yaşlı mı, genç mi olacağı da merak konusu olmakta, bu merakı ise birtakım inanışlar gidermektedir. Örneğin, Boz-üy'ün (Kırgız Çadırı) üstündeki açık yerden (Tündükten) böcek düşerse misafir geleceğine hükmedilmektedir. Düşen böcek büyük örümcekse yaşlıların, küçük örümcekse gençlerin misafir geleceği şeklinde yorumlanmaktadır. Eğer bir insanın elinden bulaşık kap, kaşık vb. düşerse bu, iyiliğe yorumlanarak kısa zamanda, dolayısıyla yakın bir yerden misafir gelecek denmektedir. Elinden bıçak düşerse erkek misafir, kaşık düşerse kadın misafir geleceği şeklinde yorumlanmaktadır.[41]

Misafirlikle ilgili bu inanışların oluşması, misafir ağırlama geleneklerinin bu kadar yoğunluk kazanıp, geniş alana yayılarak milli gelenek haline gelmesi, Kırgızların Müslüman bir toplum olmaları yanında eski göçebe hayat özellikleriyle de yakından ilgilidir. Zira onlar, köyden köye, yayladan yaylaya göç edip dış dünyayla ilişkileri kesilmiş gibiydi, çevreden ve dış dünyadan da pek haberleri yoktu. Dolayısıyla kendilerine uzaktan ve yakından gelen misafirler onlar için haber ve bilgi kaynağı oluyordu. Bunun için onlar gelen misafirleri kutsal sayar, özel misafir kabul ederek, onlara en iyi yemekleri yedirir, onları güzelce ağırlar yola vururlardı. Göçmenlerin misafirlere gösterdiği bu özel

itina ve saygı nesilden nesile geçerek günlük hayatta milli bir gelenek haline gelmiştir.[42] Böylece insanlara hürmetle muamele etmek, Kırgız halkının edep-ahlak ve manevi kültürünün başlıca simgeleri kabul edilmekte,[43] misafirperverlik geleneği insanların ilişkilerini düzenleyen ruhi ihtiyaçlarını karşılayan özel bir fenomen sayılmaktadır.

Kırgız halkına göre, misafirlik hem ev sahibi hem de misafir için son derece faydalıdır. Çünkü içtenlikle misafir ağırlama hem misafirin hem de ev sahibinin edep ve ahlakını iyi yönde geliştirir. Eğer misafir ve ev sahibi farklı iki millettense, o iki milletin dostluk ve kardeşlik bağlarının kuvvetlenmesini sağlar. Kırgızların misafirperverlik geleneğinden, Kırgızistan'da ikamet eden araştırmacı ve seyyahlar övgüyle bahsederler. 1845 yılında meşhur Rus coğrafyacısı P. P. Semenov, "Ben kara Kırgızların misafirperverlik geleneğini kutsal saydıklarına, misafire tazim gösterdiklerine tüm kalbimle inandım"

diye yazmaktadır.[44] Aali Tokambayev ise şöyle der: "Asırlardan beri Kırgızlar, misafirperverlikle diğer toplumlardan ayrılıp gelmiştir. Boz-üye gelen misafir, kutsal sayılıp ona en iyi yemekler verilirdi. Yayla şartında misafir son haberlerin kaynağı olurdu.[45] Kırgız halkının ruhi dünyasındaki misafirperverlik geleneğinin yerini meşhur Şair Alıkul Osmanov şöyle dile getirmektedir:

Gönlüm kaba, başım tuman kengirep

Üçgün boldu bizge meyman kelelek

Copçumun bul kandayça şıldını

Daamı coktay, cegen tokoç cegen et

Sıylap berer, belen Kırgız daamı bar

Ey Coldaş bizdikine kele ket.[46]

Burada şair kendilerine üç gündür misafir gelmediği için gönlünün sıkıntılı, başının dumanlı olduğunu bildirmekte, yedirecek, içirecek yemeği olduğunu söyleyerek evine misafir çağırmaktadır.

Geleneğe göre, gerek davetli, gerekse davetsiz gelen misafiri Kırgızlar çok sıcak karşılar, adres sormaya geleni bile önce eve alıp ona sıcak çay, kımız ikram eder, sonra gideceği yeri gösterirlerdi.[47] Çünkü Kırgız inanışına göre eve gelen biri boş çıkmamalı, hiç olmazsa bir lokma ekmek ikram edilmelidir. Buna "Nan oğuz tiyuu" (Ağza bir lokma ekmek alma) denir.

Kapıya gelen bir insana evin genç kızı, hemen evden birkaç ekmeği üst üste koyarak, büyük bir saygı ve nezaket içinde misafirin önüne getirir. Misafirde o ekmekten bir lokma keserek yer, dua ve teşekkür eder. Eve gelen bir insanın boş çıkmaması gerektiği gelenek ve inanışı bir atasözünde şöyle dile getirilmektedir: "Üyge kirgen kuru çıkpayt, körgö kirgen tiruu çıkpayt" (Eve giren boş çıkmaz, kabre giren diri çıkmaz) Birisinin misafir geldiği ev kut[48] düşmüş gibi kabul edilir, yedi adam misafir gelse birinin hızır olduğu söylenir.[49] Misafirin eve bereket getireceğine inanılır.[50] Eve gelene bir şey ikram edememe Kırgızlarda utanç vesilesidir. Nitekim bir atasözünde "Bargança meymen uyalat, Bargan son üy eesi uyalat" (Gidene kadar misafir utanır, gittikten sonra ev sahibi utanır) denerek bu hususa işaret edilmektedir.[51]

Misafiri ağırlama, ona hürmet etme, misafirin atını almakla başlar. Gençler misafirin atını alarak bir yere bağlar ve karnını doyurur. Ev sahibi misafiri kapıda karşılar sonra boz üyün kapısını açıp eve girmesini rica eder. Eve girerken ve çıkarken misafire kapı açma ona gösterilen hürmetin bir ifadesidir. Misafirin ayakkabılarının, ön kısımları kapı tarafına gelmeyecek şekilde koyulur. Eğer ayakkabıların önü dış kapı tarafına bakıyorsa misafirin erkenden gitmesi isteniyor anlamı çıkar.[52]

Misafir eve girerken veya girip oturduktan sonra evin genç erkeği sağ eline leğen, sol eline güyüm veya çaydanlık, omuzuna havlu olarak misafirin ellerine su döker. Bu uygulamaya “Kolgo su Beruu” (Ele su verme) denir.

Ele su verme, yemekten önce ve sonra yapılır. Bunun belli kuralları vardır. Yemeğe kadar sağ taraftan, yemekten sonra sol taraftan başlanarak, suyu şarıldatmadan, etrafa sıçratmadan dökmek lazımdır.[53] Ellerine su dökülen misafir baş köşeye oturtulur. Geleneğe göre herkes “Omiyn” (Âmin) diyerek ellerini yüzüne sürer. Bundan sonra misafir, “Biz geldik kaza-belâ gelmesin” der; Ev sahibi de “Aytkanız gelsin” (dediğiniz gerçekleşsin) şeklinde karşılık verir. Hal hatır sorulduktan sonra hemen “Dastarkon” serilip yemekler getirilmeye başlanır. Misafirin kendi rızkıyla geldiğine inanan Kırgızlar, geniş nezaket sahibi cömert insanlardır. Misafirden hiçbir şeyi esirgemez, böylece dastarkonlarının zenginliği ile tanınırlar.[54]

Kırgız dastarkonunda (sofrasında) ortada **“nan”** denilen ekmeğin etrafını, **“borsok”** denilen yağda pişirilmiş şekersiz lokma tatlısı benzeri yiyecekler ve içleri soğanlı etle dolu hamur işi **“samsa”**lar süslemektedir. Yemek başlamadan önce misafirlerin sohbetine vesile olan fıstık, badem, çekirdeksiz kara üzüm, kaysı kurusu, ceviz, çeşitli meyveler, bal, kaymak ve tereyağı gibi yiyeceklerden sofrada kaşık koyacak yer bile bulmak oldukça güçleşmektedir. Çok uzun süren Kırgız sofrasının belli başlı yemekleri et ve hamur işlerinden oluşmaktadır. Kesilen kurbanın et suyundan oluşan çorbayı, kemiklerinin kırılmadığı, on iki misafire göre ayarlanmış koyun eti, misafirlerin ağırlık durumuna göre uyluktan başlamak üzere takdim edilmektedir. Bunu, kemikleri kırılmamış birer dilim kaburga kemiği, suda pişirilmiş kuyruk yağı ve kara ciğer birlikte izlemektedir.

Yemeğin en dikkate değer kısmı, kesilen kurbanın kafasının sofranın Aksakalına takdim edildiği andır. Aksakalın önüne konulan kafanın kulağından bir parça keserek başlattığı ikram, çeşitli sağlık, birlik ve ahlaki dua içeren temennilerle sofrada bulunanlara dağıtılmaktadır. Kırgız sofrasının ikinci kısmını hamur işi ağırlıklı yemekler oluşturmaktadır. Mantı, çuçpara (Kayseri mantısı), lağman, beşparmak gibi milli yemekler aşın (etli, havuç karışımlı pirinç pilavının) gelmesiyle zirveye ulaşmış olur. Tatlı kültürünün bulunmadığı sofra pilavın gelmesiyle Amin denilerek herkesin ellerini yüzüne çalmasıyla sona ermektedir.[55]

Kırgız geleneğine göre, sofrada misafire “Kana algın” (hadi alınız) diye sıkıştırmak gerekmez, belirli aralıklarla üç defa söylemek yeterlidir. Misafir doyup sofradan çekilince yine eline su dökülür. Misafirin eline su

döken gence misafirler: “Dileğini versin”, “var ol”, “ömürlü ol”, “düşündüğün fikre, dilediğini maksadına yet”, “Büyük atalarının yolunu yol edin”, “Peygamber-Sahabiler seni korusun” diye dua ederler.[56] Misafir gitmek için izin isteyip yerinden kalktığında kapıya kadar yola vurmaya çıkar, sağ selamet gitmesini diler, hayırla vedalaşırlar.[57]

Hayatta insanların birbirlerine iyi dilekte bulunması, hayır dua etmesi, insanlar arası ilişkileri sağlamlaştıran güzel geleneklerden biridir. Adete göre, gerek misafir sofrasına, gerek normal yemek üstüne bir Kırgız geldiğinde evvela selam vererek, **“Tamağınızdar Tattuu bolsun, İçteğinizder açılsın”** (Yemeğiniz tatlı, afiyet olsun, iştahınız açılsın) diye dilekte bulunur, yemek yiyenler ise “siz menen koşoo bolsun” (sizinle beraber olsun) diyerek onu yemeğe çağırırlar. Eğer bir insan, yemek yenirken sofra kalkmadan gelir, sofraya yetişirse o kişinin yemek yiyenler ve o ailenin iyiliği için çalışan, onlara dua eden, hep iyiliklerini dile getiren, daima onların lehinde söz söyleyen birisi olduğu kabul edilir. Yemek yemeye yetişemeyen, sofra kalkarken gelen birisi ise onların kötülüğünü isteyen, aleyhlerinde söz söyleyen biri olarak görülür. Pişmekte olan yemeğin üzerine gelen birinin ise rızık getirdiğine inanılır.[58]

Her toplumda olduğu gibi Kırgızlarda da yemek adabı belirli kurallara bağlanmıştır. Buna göre, sofrada yemeğe önce büyükler başlar, herkes kendi önünden yer, büyüklerden önce sofradan kalkılmaz, sofrada eller çeneye veya yere dayanarak oturulmaz, sofrada iken gerneşilmez.[59] Yemekten sonra dua edilir. Ancak, duadan önce sofradaki pilavın kabı, demir sahan, bıcak vb. kaldırılarak dua edilmelidir. Çünkü bunların sofrada durmasının duanın kabulüne mani teşkil ettiğine inanılır. Dastarkon’un üzerinden atlanmaz.[60] Birisine yemek verilirken sağ elle uzatılır. Bu hürmet ve edebin işaretidir. Pişen yemek, yenmeden bırakılıp gidilmez, zira bu, rızkı tepmek anlamına gelir.[61] Kırgızlarda, rızık anlayışına bağlı olarak ekmekle ilgili birçok halk inanışı karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Ekmek belden aşağı tutulmaz, sofrada ters çevrilmez, tek elle kesilmez[62] Kendi müşahadelerimiz ve kendilerine sorular yönelttiğim bir çok Kırgız vatandaşlarının ifadelerine göre; Askere giden bir gence bir ekmek ısırttırılır, kalanı duvardan asılır. Böylece duvara asılı ekmeğin, asker gencin rızkını eve çekeceğine ve sağ selamet yuvasına dönmesine vesile olacağına inanılır. Çocuk korkmasın, ağlamasın, birden uyanmasın diye yatarken yastığının altına ekmek konur. Gece yalnız başına yolculuğa çıkan birinin, şayet yanına ekmek alırsa başına kaza bela gelmeyeceğine inanılır. Kanaatimizce ekmekle ilgili bütün bu inanışlar, Kırgız halkında ekmeğin kutsal kabul edilmesinden ve koruyucu özelliğe sahip olduğu inanışından kaynaklanmaktadır.

Halk İnanışları

Halk inanışları ve benzerlerinin birçok Kırgız evinde, yüz prensip adı altında yazılıp bir levha halinde duvarlardan asıldığını müşahade ettik. Kırgız kültüründe günlük hayatta beğenilmeyen davranışları yasaklayan bir takım inanışlar vardır. Biz, burada A. Misirov’un bu konuda halk arasında derlenerek yazılan kitabından seçtiğimiz[63] ve kendimizin tespit ettiği bazı inanışları zikretmek istiyoruz.

Sabah sabah kötü söz söylenmez

Atın yelesine ayak konulmaz.

Kötü rüya görülürse, onu suya söylemek gerekir.

Soğanın sebzelerin kabukları ateşe atılmaz.

Eller yıkandıktan sonra silkelenmez. Kuruması beklenir.

Kül dökülen yere idrar yapılmaz, küllükte çocuk oynatılmaz, küllüğe basılmaz ve kül yığını karıştırılmaz.

Oturan insanlara, sırtını dönerek oturulmaz.

Sofranın etrafında oturup gerneşilmez.

Birisine bir şey verirken sağ elle verilir, sol elle verilmez.

Otururken eller yere dayanılmaz, ayak ayak üstüne atılarak oturulmaz.

Parmaklar kenetlenerek oturulmaz. Bu, akrabalar arasında kavgaya sebep olur.

Kapıyı ayakla tepip açmak doğru değildir.

İnsanın başına giydiği şeyler, ayak altına koyulmaz, eline takıp oynanmaz. Başa giyilen, insanların kendisine ait kalpak vb. eskimiş olsa bile satılmaz.

Geceleyin bulaşıklar yıkanmadan yatılmaz, kapların ağzı açık bırakılmaz.

Kıbleye karşı ayak uzatılarak yatılmaz ve kıbleye dönerek tuvalet yapılmaz.

Yatarken pantolon baş tarafa koyulmaz.

Yanan ateşe tükürülmez. Ateşe su dökülerek söndürülmez.

Eğer yemek pişmişse yenmeden bırakılıp yola çıkılmaz.

Süpürge dik konulmaz ve süpürgeyle birine vurulmaz. Süpürge ters konursa düşmanlar çoğalır.

Çöp dökülen yere oturulmaz, geceleyin süpürgenin çöpü ve kül dökülmez.

Kapıdan girip çıkarken eşiğe basılmaz, sağ ayakla ve eşiğin üzerinden atlayarak geçilir.

Yemek sofrasız yenmez ve sofra ters konmaz.

Mezarda oturup gülünmez. Mezar parmakla gösterilmez.

Geceleyin bebekler evden çıkarılmamalı, eğer çıkarılmak zorundaysa yüzüne is sürülmelidir.

Çocuğun elbiseleri geceleyin dışarıda bırakılmaz.

Elbisenin üzerinden atlanmaz.

Bulaşıklar ayakla tepilmez. Çünkü servet gider.

Ev içinde ve geceleyin ıslık çalınmaz.

Eller, çeneye dayanarak oturulmaz. Bu, kötülüğü çağırmak demektir.

Akan suya tükürülmez, süpürgenin çöpü ve kirli, pis atıklar, akan suya dökülmez.

Aya bakarak abdest alınmaz.

Yeşil otlar sebepsiz yere biçilmez, yaş ağaç kırılmaz, mal ve davarların yattığı yere işenmez.

İnsanın, etrafında dönülmez. İnsanın boyunun uzunluğu karışla ölçülmez.

Dizler kucaklanarak oturulmaz, zira bu dulluğun belirtisidir.

Boş beşik sallanmaz.

Acı yiyecekleri isteyenler boş çevrilmez, istedikleri verilir.

Elbise insanın üzerindeyken dikilmez. Dikilirse o kişinin aklı eksik olur.

Horlayan insan, uyandırılmaz. Çünkü horultusu bulaşır.

Bekâr erkek çok uyursa evlendiği kadının gözleri şaşı olur.

Sağ avuç kaşınırsa, insanın geliri olur; sol avuç kaşınırsa gideri olur.

Bir insanın ökçesi kaşınırsa, yolculuk yapacağına inanılır.

Kulağı uğuldarsa "Ölümden haberim var, hazırlığım yok" diyerek üç defa tövbe etmek zorundadır.

Yemeğin içine böcek, kurt vb. düşerse, gelirin işareti sayılır.

Yemek yerken dilini dişlersen bir yakının aç kalmıştır ve seni hatırlamıştır.

Geceleyin kadın su almaya çıkarsa, üç defa besmele çekerek suya üç kara taş atmalıdır.

Kırlangıç ile karıncanın yuvasını bozanın evi, barkı ve ocağının yıkılacağına inanılır.[64]

Büyüklerin sözünü bölmek edepsizlik sayılır.

Arktaki suya tükürmek kerih görülmektedir.

Karanlıkta ak (peynir, kımız, süt, vb.) sorulmaz ve istenmez.[65]

Kırgızların mitolojik düşüncelerine göre, uyuyan insanın canı bedenden ayrılıp, uzaklara uçar ve gezer. Bundan dolayı uykudan sağ selamet uyanabilmek için iyi dilekler belirten dualar vardır. Yatarken bu duanın okunması teşvik edilir. Dolayısıyla Kırgızlar aşağıdaki duayı okuyarak yatarlar

Cattım Tınç *Yattım sakince,*

Cazdığım kanç *Yastığım hazine,*

Tilim Kır'an *Dilimde Kur'an,*

Tilegenim iman[66] *Dileğim iman.*

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Kırgız Türklerinin günlük hayatında çok önemli bir yer tutan bu gelenek, görenek ve inanışların, oluşmasında hem eski dini geleneklerinden kalma inanışların, hem de İslam'ın büyük etkisi olmuştur. Zira Kırgızlar muhafazakar karakterleri gereği eski gelenek ve inanışlarını İslam ile yoğurarak bütünleştirmiş, günümüze kadar yaşatabilmişlerdir. Halk inanışlarının oluşmasında Kırgızların kendi ifadeleriyle, "Asırları kocaltan tecrübelerinin" büyük payı vardır. Nitekim siz, Kırgızlara, "bu inanışlara aykırı bir davranışta bulunduğunuz taktirde ne olur?" diye bir soru yöneltseniz, size "Caman bolot" (Kötü olur) cevabını verir. Demek ki bu inanışların bazılarının doğruluğu ve geçerliliği yaşanmış tecrübelerle ispatlanmıştır. Bazı davranışların sonuçlarının zarar getireceği düşünüldüğünden bunları yapmak yasaklanmış ve zamanla halk inanışı haline gelerek günümüze kadar yaşatılmıştır.

Bu çalışmamızda her ne kadar birebir karşılaştırarak incelemediysek de, genel hatlarıyla baktığımızda Anadolu gelenek ve inanışları ile Kırgızistan gelenek ve inanışları arasında büyük oranda benzerlik vardır. Aralarındaki coğrafi uzaklığa rağmen, Türk ve Kırgız gelenek ve inanışları arasındaki büyük benzerlik, bu iki halkın aynı kültürel kaynaklardan beslenen tek bir millet olduğunun açık göstergesidir.

Kırgızların bu gelenek ve görenekleri, onların milli varlıklarını günümüze kadar koruyarak, sonunda bağımsızlıklarına kavuşmalarına yardımcı olduğu gibi; bize göre bundan sonra milli birlik ve beraberliğin giderek daha güçlenmesine, bireyler arasındaki sevgi, saygı ve kardeşlik duygularının geliştirilmesine yardımcı olarak, bağımsızlığın korunmasına da büyük katkı sağlayacaktır. Nitekim Kırgızistan Cumhurbaşkanı sayın Askar Akayev Eylül 2000'de Oş Devlet Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşmasında gelenek ve göreneklerin önemine işaret ederek, Aksakallara hitaben: "Biz, bu günümüzü Aksakallarımızın varlığına ve onların duasına borçluyuz. Bugüne kadar onların sayesinde var olduk, yine onların sayesinde varlığımızı sürdüreceğiz" demiştir. Bu sözler en yetkin ağızlardan gelenek ve göreneğe verilen önemin ve büyüklere karşı duyulan saygı ve güvenin somut bir ifadesidir.

1 Bkz. **Türkçe Sözlük**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, II, 534.

2 Bkz. **Kırgız Sovyet Entsiklopediası**, Frunze, 1980, s. 228; Koşmamat Seydaliyev, **Eldik Pedagogikanın Bulaktarı**, Oş 1997, s. 42.

3 Mustafa, Erdem, **Kırgız Türkleri**, Sosyal Antropoloji Araştırmaları, Ankara, 2000, s. 149.

4 Esencan, Tınay Uulu, **Cooker Kırgız Elinin Saltının urp-Adatının Kelip Çıkışı Cönündü Bayan**, Bişkek, 2000, s. 2.

5 S., Esengeldiyev, **Uluttuk Cana Dini Traditsiyalar Cönündö** Frunze, 1969, s. 3.

6 Bu müşahadelerimiz Kırgızistan'daki empirik (tecrübî) araştırmalara dayanmaktadır. Çünkü, "Kırgız Türklerinde Doğum, Evlenme ve Ölümle ilgili Gelenek ve Halk İnanışları" adlı doktora tezimizle ilgili materyal toplamak ve araştırmalar yapmak üzere iki yıl Kırgızistan'da bulunduk.

7 Bkz. Mısirov A., Irım-Cırımdar, Tuş Coruu, Uyku, Oş, 1994, s. 11-12.

8 Bkz. A. Alimbekov, **Kırgız Etnopedogogikası**, Bişkek 1966, C. 1, s. 59-60.

9 Bkz. Amantür Seydalioğlu, Akmataliyev, **Kırgızdın Köönörbös Döölöttörü,** Bişkek, 2000, s. 261-262.

10 Esencan, Tınay Uulu, **Cooker Kırgız Elinin Saltının urp-Adatının Kelip Çıkışı Cönündü**, s. 29.

11 Bkz. Toktosun, Attokurov, **Eldik Salt**, Oş, 1996, (basılmamış müstakil çalışma).

12 Bkz. Mısirov, **a.g.e.,** s. 11.

13 Bkz. Alımbekov, **Kırgız Etnopedogogikası**, C. 1, s. 40-41.

14 Bkz. **"**Ata Saltın Iyık Tutalı**" Emgek Şamı**, 22 Iyun 1991, s. 3.

15 Bkz. Zamıra, Akbagışeva, **"**Uluttuk Kaada Salttardın Kayradan Kanat Cayışı**", Kırgızistan Ayaldarı** 10/90, s. 23; Geniş bilgi için bkz. Payaz Saparov **"**Uybülö Tarbiya Bulağı**"** El Agartu, 5-6/93, s. 72-74.

16 Bkz. Alımbekov, **Kırgız Etnopedogogikası**, s. 41.

17 Bkz. **Birmin Kırgız Elinin Makal-Lakaptarı**, Bişkek, 2000, s. 6.

18 Geniş bilgi için bkz. Akbağışeva, a.g.m., s. 23-24.

19 Bkz. Kabar Kokoş Uulu, **"Ata Tekti Atay Bilsek"** Eldik Trübüna No: 1, 1.1.1991, s. 5.

20 Bkz. Alımbekov, **Kırgız Etnopedogogikası**, s. 65-66.

21 Bkz. Erdem, **Kırgız Türkleri**, s. 194.

22 Bkz. Tınay Uulu, **a.g.e.,** s. 15.

23 Bkz. A., Alimbekov, **"**Kırgız Elinde Tarbiya Saltı Kanday éle" El **Agartu** 5-6/98, s. 46-47; A. Topçıyev, K. Kalılov, **"**Eldik salttar Cana Dini Irım-Cırımdar**" Lenin Colu**, 21 Fevral 1985, s. 4.

24 Bkz. Alimbekov, **"**Kırgız Elinde Tarbiya Saltı Kanday éle**"**, s. 47.

25 Erdem, **a.g.e.,** s. 194.

26 Bkz. Alimbekov, a.g.m., s. 4.

27 Bkz. Kokoş Uulu, Kabar, **"Ata Tekti Atay Bilsek"**, s. 5; Tınay Uulu, **a.g.e.,** s. 7-10.

28 Bkz. Tınay Uulu, **a.g.e.,** s. 7-8.

29 S. Attakurov, **Kırgız Etnografyası**, Bişkek, 1988, s. 146; Yedi Atanın kimler olduğu ve nasıl adlandırıldıkları hakkında geniş bilgi için bkz. Kokoş Uulu; **"Ata, Tekti Atay Bilsek"** s. 5-6.

30 Bkz. Tınay Uulu, s. 9-10.

31 Bkz. Attakurov, **Eldik Salt**, s. 15.

32 Bkz. Attakurov, **a.g.e.,** s. 15-16, Alimbekov, **Kırgız Etnopedogogikası**, s. 40; "Salt Sandığın Açabız" **Kırgızibtan Ayaldarı**, 1/94 s. 11, Attakurov**, Kırgız Etnografyası**, s. 147; Akmataliyev, **Kırgızdın Köönörbos Döölöttörü**, s. 171-172.

33 Bkz. **"**Salt Sandığın Ağabız**" Kırgızistan Ayaldarı** 1/94, s. 11;

34 Bkz. **"**Salt Sandığın Ağabız**"** s. 11-12.

35 Bkz. Geniş bilgi için bkz. Alimbekov, **Kırgız Etnopedogogikası**, C. 1, s. 40-42.

36 Bkz. Attakurov, **Eldik Salt**, s. 15-16.

37 Bkz. Alimbekov, **"**Kırgız Elinde Tarbiya Saltı Kanday éle**"** s. 48.

38 Bkz. Nurgaliy, Abdesov, **"**Meyman Kütüü Azemin Bilesiz bi**" Ene Til**, No: 3 (5). Fevral. 1997, s. 3.

39 Bkz. **Oy Güldörü** (Eldık Çıkarma) çev. Taşmamatov, Talaybek, Bişkek, 1991, s. 8.

40 Bkz. Misirov, **a.g.e.,** s. 10.

41 Bkz. Akmataliyev, **Kırgızdın Köönörbös Döölöttörü**, s. 273.

42 Bkz. Alımbekov, **"**Kırgız Elinde Tarbiya Saltı Kenday Ele**"**, s. 48.

43 Bkz. Alımbekov, a.g.m., s. 49-51.

44 Bkz. Alımbekov, **"**Kırgız Elinde Tarbiya Saltı Kenday Ele**"**, s. 49.

45 Bkz. Alımbekov, a.g.m., s. 49-50.

46 Bkz. A. Topciyev, Kalılou Koçkor, **"Eldik Salttar Cana, Dini Irım Cırımdar"** Lenin Colu, 21 Fevral 1985, s. 4.

47 Bkz. **Birmin Kırgız Elinin Makal-lakeptarı**, Bişkek, 2000, s. 102.

48 Kut: Uğur, baht, talih, mutluluk, (Bkz. Türkçe sözlük TDK Yay. C. 2, s. 939).

Konuktuu üydö kut bar.

Kolonşoluu kişide cıt bar.

Üygö kirkençe konok uyalat.

Üygö kirgen son üyeesi uyalat. (Bk. Mambatkazı, Eminali **"Irım-Cırım.** Kaada Salttardan**"** Kırgızdar, C. IV s. 570-581.

49 Bkz. Geniş bilgi için, Akmataliyev, **Kırgızdın Köönörbos Döölöttörü**, s. 62-63.

50 Geniş bilgi için, bkz. Esengeldiyev, **Uluttuk Cana Dini Traditsiyalır Lönünde,** s. 19.

51 Bkz. **Birmin Kırgız Elinin Makal-Lakaptarı**, s. 102.

52 Bkz. Abdesov, **“**Meymen kütüü azemin Bilesiz bi**”** s. 3.

53 Bkz. Abdesov, a.g.m., s. 3.

54 Bkz. Abdesov, a.g.m., s. 3.

55 Bkz. Erdem, **Kırgız Türkleri**, s. 238-239.

56 Bkz. Akmataliyev, **Kırgızdın Köönörbos Döölöttörü**, s. 70.

57 Bkz. **Oy Güldörü**, s. 7.

58 Bkz. Akmataliyev, **Kırgızdın Köönörbos Döölöttörü**, s. 259.

59 Bkz. Misirov, **a.g.e.,** s. 7-8.

60 Bkz. Koşmamat, Seydaliyev, **Eldik Pedagogikanın Bulaktarı**, Oş, 1997, s. 46.

61 Bkz. Akmataliyev, **a.g.e**., s. 259-260.

62 Bkz. Seydaliyev, **a.g.e.,** s. 45-46.

63 Bkz. A. Misirov, **Irım-Cırımdar, Tuş Coruu, Uyku,** Oş, 1994, s. 7-12.

64 A., Misirov, **a.g.e.,** s. 7-12.

65 Koşmamat, Seydaliyev, **Eldik Pedagogikanın Bulaktarı**, s. 45-46.

66 Bkz. Abdılcan, Akmataliyev, **Baldarga Arnalgan Salt Cana Irım-Cırımdar**, Bişkek, 2000, s. 98.

ABDESOV, Nurgaliy, **“Meyman Kütüü Azemin Bilesiz bi”** Ene Til, No: 3 (5), Fevral, 1997.

AKBAGIŞEVA, Zamıra, **“Uluttuk Kaada Salttardın. Kayradan Kanat. Cayışı”** Kırgızistan Ayaldarı 10/90 s. 23.

AKMATALİYEV, Abdıldacan, **Baldarga Arnalgan Salt Cana Irım-Cırımdar**, Bişkek, 2000.

AKMATALİYEV, Amantur, **Baba Saltı Ene Adebi**, Bişkek, 1991.

AKMATALİYEV, Amantur Seydalioğlu, **Kırgızdın Köönörbos Döölöttörü**, Bişkek, 2000.

ALİMBEKOV, A. **“Kırgız Elinde Tarbiya Saltı Kanday ele”** El Agartu 5-6/98.

ALİMBEKOV, A. **Kırgız Etnopedogogikası** 1. Cilt, Bişkek, 1996 **Ata Saltın Iyık Tutalı**, Emgek Şamı, 22 Iyun 1991, s. 3.

ATTAKUROV, Toktosun, **Eldik Salt**, Oş, 1996, (Yayınlanmamış müstakil çalışma).

ATTAKUROV, S., **Kırgız Etnografyası (okuu kuralı),** Bişkek, 1998 **Birmin Kırgız Elinin Makal-Lakaptarı**, Bişkek, 2000.

CUSUPOV, Keneş, **Kırgızdar** c. I-IV, Bişkek, 1997.

ERDEM, Mustafa, **Kırgız Türkleri**, Sosyal Antropoloji Araştırmaları, Ankara, 2000.

ESENGELDİYEV, S., **Uluttuk Cana Dini Traditsiyalar Cönündö**, Frunze, 1969; **Kırgız Sovyet Entsiklopediası**, Frunze, 1980.

KOKOŞ UULU, Kabar, **“**Ata Tekti Atay Bilsek**”**, **Eldik Tribuna**, No: 1 1.11.1991, s. 5.

MAMBATKAZI, Eminali, **“**Irım-Cırım Kaada Salttardan**”, Kırgızdar**, Ed. Keneş Cusupov, Bişkek 1997, c. IV.

MİSİROV, A., **Irım-Cırımdar, Tuş Coruu, Uyku**, Oş, 1994; **Oy Güldörü (Eldık Çıkarma),** çev. Taşmamatov, Talaybek, Bişkek, 1991; **“Salt Sandığın Açabız”** Kırgızistan Ayaldarı, 1/94.

SEYDALİYEV, Koşmamat, **Eldik Pedagogikanın Bulaktarı**, Oş 1997;.

TINAY UULU, Esencan, **Cooker Kırgız Elinin Saltının urp-Adatının Kelip Çıkışı Cönündö Bayan**, Bişkek, 2000.

TOPÇİYEV A, KALILOV Koçkor, “Eldik Salttar Cana, Dini Irım Cırımdar”. **Lenin Colu**, 21 Fevral 1985.

Çarlık Döneminde Kırgızistan'da Kültürel Hayat / Dr. Askarbek Bedalbayev [s.560-565]

KırgızistanBilimler Akademisi Tarih Bölümü /Kırgızistan

9. yy.'ın ikinci yarısı-20. yy. başları Kırgız kültürü, eski dönemlerin kültürüne ve iyi geleneklerine sıkı sıkıya bağlıdır. Kırgız halkı maddî ve manevî kültürünün geleneksel şekillerini korumuş ve geliştirmiştir. Ayrıca yeni sosyal-ekonomik münasebetlerin, diğer Türk halkları ve Avrupalı göçmenlerle giderek artan ilişkilerin etkisiyle Kırgız kültürü içine diğer kültür unsurları da girmeye başlamış, bununla ilgili olarak da Kırgızların geleneksel zanaatleri değişmiş ve gelişmiştir. Asırlarca süren göçebe hayat tarzı ve feodal-kabile düzeni Kırgızların tüm hayatî faaliyet alanlarına damgasını vurmuştur. Maddî kültürün başlıca ögeleri olan konut, giyim ve yiyecek, eskiden olduğu gibi hayvan ürünlerinden ve doğadan elde edilmekteydi. Bu ürünler zamanın sınavından geçmiş ve her yönden güvenilir idiler. Coğrafî, tarihî şartlar ve komşu halklarla ekonomik, kültürel ilişkiler sonucu ortaya çıkan bazı yerel özellikler dışında, Kırgızların maddî kültürü tek tip ve özgün olmuştur.

Kırgızlarda temel konut tipi, olağanüstü nitelikleri bulunan yurt (çadır) idi. Ahşap yapı tarzı ve keçe örtüsü sayesinde kolaylıkla kurulabiliyordu. Ayrıca paravana şeklindeki duvarları çeşitli kombinasyonlarla kurarak çadırı büyütmek veya küçültmek mümkündü.

Çadırın iç düzeni kesin belirlenmiş geleneksel kurallara göre düzenleniyordu. Yalnız 20. yy. başlarında bazı zengin kişilerin çadırında fabrikada üretilmiş kap kacak, gaz lambaları, ahşap masa ve yataklar görülmeye başlar. Ülkenin güneyinde bu tip evler artık 19. yy.'ın ilk yarısında ortaya çıkar. Bunların içinde Özbek-Tacik köyleri için karakteristik olan düz damlı veya çift eğilimli çatısı olan kerpiç evler idi.

Ülkenin Rusya'ya birleştirilmesinden sonra Kırgızistan'ın kuzeyinde askerî ve sınır muhafaza mıntıkaları kurulmaya başlandı. Bunlar daha sonraları şehir ve ticaret kasabalarına dönüştüler. Örneğin, Tokmak, Pişpek, Karakol, Narın vd. şehirler böyle ortaya çıkmışlardır. 19. yy.'ın son çeyreğinde Rus, Ukrayna, Alman, Dungan vs. halkların Kırgızistan'a göç etmesiyle yeni tip köyler kurulmaya başlamıştır.

Yeni ortaya çıkan şehir ve köylerin etkisiyle 19. yy. sonlarına doğru Kırgız kışlaklarının (kışın kaldıkları bölge) yanıbaşında ikinci mesken olarak evler ve yardımcı yapılar yapılmaya başlanmıştır.
İlk Kırgız yerleşim birimi (Kıştak) olan Taş-Tube'nin temeli 1899 yılında atılmıştır. 20. yy. başlarında Issık Göl civarında Tepke, Çırak, Darhan, Temirovka, Taştak, Ak-Koçkor; Talaş ovasında Kara-Arça, Jayılgan, Üç-Korgon; Çu ovasında Çala-Kazak gibi Kırgız köyleri (Kıştak) kurulmuştur. Yeniyi kabul eden Kırgızlar geleneksel değerlerini de korumaya devam ederlerdi. Evi odalara bölmez, duvar veya çitle çevrelemez, evin yanına çadır kurarlardı. Evin iç düzeni de geleneksel çizgilerini korumakta devam etmiştir.

Diğer halklarla ilişkilerin kuvvetlenmesi, ticaret ve mübadelenin artması sonucu Kırgızların geleneksel giyimleri de belli değişimlere uğradı. Önce dışarıdan getirilen kumaşlar yaygınlaştı.

Giderek erkek ve kadın giysileri daha çok farklılaşmaya başladı. Bazı giyim türleri ortadan kalktı, diğerlerinin kesimi değişti, elbiselerde alıntı unsurlar kullanılmaya başladı. Kırgızların geleneksel mutfağında hamur ve et yemekleri ağırlıktaydı. Darı, arpa, buğday gibi tahıllar ve doğa ürünleri de geniş bir şekilde kullanılmaktaydı.

Kırgız mutfağının fakir ve tek tip olması hakkında oluşan fikirlere rağmen, Kırgızlara yararlı oldukları zamanla kanıtlanmış et ve süt ürünlerinden çok sayıda nefis yemekler hazırlanıyordu.
20. yy. başlarında yerleşik hayata geçen Kırgızlar, çeşitli sebzeler de yetiştirmeye başladılar ve mutfaklarına komşu halkların millî yemekleri girmeye başladı (mantı, lagman, yahni vs.). Farklı halklarla temaslar, diğer maddî kültür değerlerini de etkiledi, önemini kaybeden veya eskiyen unsurlar pratik ve estetik şartlara uygun olan yenileri ile değiştirildi.

Bu dönemde Kırgız halkının zengin ve özgün manevî kültürü de gelişmesini hızlandırdı. Bu süreci etkileyen hususlar, yeni tip okulların açılması, yetenekli sanatçıların varlığı, ilerici fikirli Avrupa aydınlarının faaliyetleri, çeşitli kitap ve matbuatın yayılması idi.
Diğer halkların tarih kitaplarında, edebiyatta, resimde, heykel sanatında, tiyatro oyunlarında yansıttıklarını, Kırgızlar, manevî kültürlerinde önemli yeri olan sözlü halk edebiyatı aracılığı ile yansıtmışlardır.

Bu dönemde de her zaman olduğu gibi kahramanlık destanları, özellikle büyük "Manas" destanı halk arasında çok yaygın idi ve seviliyordu. Bunun dışında "Er Töştük", "Janış ve Bayış" gibi masalsı-mitolojik; "Kurmanbek", "Er Tabıldı", "Janıl-Mırza" gibi kahramanlık; "Sarınjı Bököy", "Oljobay ve Kişimjan" gibi konusu günlük hayattan alınmış "Küçük" destanlar da bilinmekteydi.

Destan geleneğinin korunması ve gelişmesinde önemli rolü halk hikâyecileri (akınlar) oynamışlar. İfa sırasında bunlardan her biri tarihî şartlar ve o anki ortamla ilgili olarak hikâyeye yeni bir şeyler eklemişler. Bu dönemin en meşhur hikâyecileri Tanıbek (1846-1902), Naymanbay Bekmuratov (1853-1911), Togolok Moldo (1860-1942), Şapak Rısmendeyev (1863-1956), Sagımbay Ororbakov (1867-1930), Çoyüke Omurov (1886-1928); güneyde ise Çal Sadıkov (1850-1911), Isak Şaybekov (1880-1957) ve diğerleri idi.

Şunu da kaydedelim ki birçok yetenekli akınlar, belli tarihî olayları ve çağdaşlarını konu alan yeni destanlar da yaratmışlardır. Örnek olarak "Balbay" ve "Osmon Batır" destanlarında Kırgız halkının Rus işgalcilere karşı mücadelesi; "Kırgız Batırları"nda ise Şabdan, Baytik gibi tarihî kişiliklerin kahramanlıkları ve faziletleri terennüm edilmektedir. "Ak Möör", "Kaptagay'ın Kızının Şikayeti" (Kaptagaydın Kızının Armanı) destanları ise kendi hakları ve Kırgız kadınının hakları için mücadele eden 19. yy. insanları hakkındadır.

Genelde Kırgız folkloru çok çeşitliliği ile dikkati çekmektedir. Destanların yanı sıra didaktik, mitolojik konularda, ritüel ve günlük hayatla ilgili şarkılar, efsaneler, masallar, bilmece ve ata sözleri de gelişmiştir. Bu türlerin korunarak geliştirilmesi büyük ölçüde Jenijok Kokouulu (1860-1918), Toktokul Satılganov (1883-1953), Barpı Alıkalov (1884-1949), Kalık Akiyev (1183-1953) gibi akınların,

Moldo Niyaz (1820-1896), Moldo Kılıç (1866-1917), Togolok Moldo (1860-1942), Toktoralı Talkanbayev (1869-1943), Aldaş Moldo (1876-1930), Isak Şaybekov (1880-1957) gibi akın-yazarların faaliyetleri ile ilgilidir.

Ülkede baş gösteren sosyal-ekonomik değişimler ve zor hayat şartları, onları yeni manevî arayışlara itmiştir. Kırgız halkının toplumsal şuur düzeyinin gelişiminin yollarını aksettiren fikirlerine göre akınlar iki fikir akımına ayrılırlar: Zamancılar ve demokratlar. Bu iki fikir akımına mensup kişilerin eserlerinin incelenmesi, bunların arasında zıtlıkların değil, ilgi ve gelenek bağlantısının bulunduğunu göstermektedir. Oysa son dönemlere kadar, toplumun aşırı ideolojikleşmesi sonucu, zamancı akınların dünya görüşü ve fikirleri tutucu, irticacı olarak görülüyor, bunların değerli eserleri ancak olumsuz açıdan takdim ediliyordu. Gerçekte ise onların eserlerinde gerçek tarihî motiflerle dinî-mistik motifler iç içe geçmiş durumdadır. Ayrıca kötümser fikirler çok az yer işgal etmekte ve sadece bazı zamancılar için karakteristik olmaktadır.

Bu dönemin önde gelen zamancısı, sözlü edebiyattan yazılı edebiyata geçişte önemli katkıları olan Moldo Kılıç'tır. Küçük yaştan eğitime başlayan akın, Firdevsî, Nevaî, Bedil, Rabguzî vd. gibi Doğu klâsiklerinin eserlerini okumuş, kendi dönemi için çok zengin sayılan bir kütüphaneye sahip olmuştur. O, hayatı boyunca halkını zor durumdan kurtarmanın yollarını aramıştır. Moldo Kılıç, tarihî ilişkilerin yok olduğu, boy-kabile bağlarının ortadan kalktığı, insanlarda iktidar ve para hırsının, çıkarcılık, açgözlülük gibi olumsuz özelliklerin ortaya çıktığı dağılan bir dünyada yaşadığını düşünüyordu. O, geçmişe dönüş yapma yanlısı değildi, sadece olarak insanlara atalarındaki iyi özellikleri aşılamak istiyordu. Akın, İslâm'ın hümanist fikirlerinin yardımıyla soydaşlarının ahlakî-etik yönlerini etkilemeye çalışıyordu. Kendi halefleriden farklı olarak Moldo Kılıç toplumdaki ilerici gelişmeleri fark etmiş ve kendi eserlerinde halkı, bunları, özellikle yeni çalışma metotlarını kullanmaya davet etmiştir. Ama o, aynı zamanda, Çarlık Rusyası'nın ve yönetiminin sömürgeci politikasını da acımasızca eleştirmiştir.

Moldo Kılıç'ın eserleri farklı yollardan yayılıyordu. Onun "Deprem Masalı", "Kız ve Erkek", "Kerme-Too", "Çu Ovası Destanı", "Kuşlar", "Kartalın Ziyafeti", "Acı Çekme Dönemi" vs. gibi eserleri halk arasında çok sevilmekteydi. 1911 yılında Kazan'da onun "Kıssa-i Zilzala"

(Deprem Masalı) adlı eseri yayımlanmıştır. Bu, Kırgızca ilk yayımlanmış eser idi.

Yazar-akınlardan en meşhuru Moldo Niyaz idi. O, Kaşkar'da medrese eğitimi almış, tüm Türkistan'ı dolaşmış ve 19. yy.'ın ikinci yarısında Fergana ovasında baş gösteren çok önemli olaylara tanık olmuştur. Onun 7 eser yazarak bunları elyazma kitap haline getirdiği bilinmektedir. Bunlardan günümüze sadece 3'ü ulaşmıştır. Bunlarda Moldo Niyaz didaktik bir şekilde toplumun ağır hayatından bahsetmektedir. Tüm belâların sebebini o, ahlâk değerlerinin yok olmasında ve İslâmî kurallara uyulmamasında görmektedir. Bu eserlerde Kırgızların Hokandlıların zorbalıklarına karşı mücadelesi ve Doğu Türkistan'a kaçmaları, Çarlık Rusyası'nın Güney Kırgızistan'ı işgali gibi tarihî olaylar konu edilmektedir.

Zamancıların geleneğini yazar-akın, maarifçi Aldaş Moldo devam ettirmiştir. İlk eğitimini bir molla yanında alan Aldaş, daha sonra karakol şehrindeki yeni usullü Tatar okuluna devam etmiştir. 1904 yılından başlayarak kendini eğitime adamıştır. Öğretmenlik ve yazarlık faaliyetleriyle uğraşan akın, toplumu uyandırmayı amaçlıyordu. O, "Seçimler" ve "Hal-Zaman" eserlerinde Çar memurları ve yerel memurların rüşvete satıldıklarını; yeni oluşan tüccar ve tefecilerin kurnazlığı ve açgözlülüğünü eleştirmektedir. "Urku" adlı destan ise 1916 yılında Rus ordu birliklerinin acımasız operasyonları sonucu Çin'e kaçmak zorunda kalan isyancı Kırgızların trajik hayatına ithaf edilmiştir.

Osmonalı Sadıkov (1875-1940) meşhur maarifçi ve tarihçidir. O, Buhara, Afganistan ve Üç-Turfan'da eğitim görmüş, daha sonra hem çocukların eğitimi ile meşgul olmuş hem de Kırgız halkının tarihi ile ilgilenmiştir. Sadıkov 15 yıl boyunca şecereleri, folklor ve tarih materyalleri toplamış ve bu dağınık malzemeyi biraraya getirerek ve inceleyerek 1913 yılında Ufa'da "Kırgızistan'ın Kısa Tarihi" (Muhtasar Tarih Kırgıziya) eserini yayımlamıştır. Bir sene sonra aynı eser biraz daha genişletilerek ve düzeltilerek "Tarih Kırgız Şadmaniya" adıyla yayımlanmıştır. Kitabın ilk sayfalarında yazar, tarih "insan toplumu, onların ne yeyip ne içtikleri, ne ile uğraştıkları, hangi devletlerin olduğu ve ne işin düştükleri hakkında en doğru bilgileri verir" diyerek kendi eserinin önemini vurgulamak istemiştir.

O. Sadıkov'un tarihe yaklaşımı oldukça özgündür. O, tarihi konulara ayrı ayrı kişilerin faaliyetleri prizmasından ışık tutuyor. Ayrıca o, komşu halklar ve önemli tarihi olaylar hakkında da ilginç bilgiler aktarmaktadır. 20. yy. başlarında O. Sadıkov'un eserleri Müslüman okullarında ders kitabı olarak kullanılıyor ve böylece Kırgız halkının toplum şuurunun yükselmesini etkiliyordu.

Belek Soltonoyev (1878-1937) de uzun yıllar Türk halklarının tarihi ile uğraşmıştır. Medrese eğitimi aldıktan sonra bir süre Sazanovsk'daki Rus Tatar okulunda, sonra ise Pişpek'teki ziraat meslek okulunda eğitim gören B. Soltonoyev 1895 yılından tarihle ilgilenmeye başlamıştır. Notlarının birisinde o, şöyle yazmaktadır: "Kırgız halkının ne zaman ve nerede ortaya çıktığı konusuna ışık tutabilmek için Rusça ve Arapça kitaplar biriktirmeye başladım. Bu konuda ihtiyarlara ve tarih bilicilerine sorular soruyor, cevapları olduğu gibi deftere not ediyordum." Yazar maarifçilik faaliyetinin yanı sıra, Çar Rusyası'nın iskan politikasına da karşı çıkıyordu. B. Soltonoyev'in sıkıştırılan ve toprakları elinden alınan köylüler adına çeşitli mercilere yazdığı şikâyet dilekçeleri arşivlerde korunmaktadır.

Kırgız sözlü ve yazılı edebiyatında önemli yeri olan kişilerden birisi de Togolok Moldo mahlası ile tanınan meşhur akın-yazar ve maarifçi Bayımbet Abdrahmanov'dur. Genç Togolok Moldo'nun sanatına en büyük etkiyi Moldo Kılıç göstermiştir. Muhtemelen "Kartalın Ziyafeti" eserinin etkisiyle o, "Karada ve suda yaşayan Kuşlar" adlı eserini yazmıştır. Bu eserde şair istismarcıları çeşitli kuşlara benzetmiş ve halkın mahrumiyetlerini dile getirmiştir. Togolok Moldo Kırgız edebiyatında didaktik manzum masal türünün temelini atan kişidir. Onun eserlerinde halkı aydınlatıcı ve demokratik fikirler ağır basmakta ve Kırgız toplumunu etkilemektedir. O, halklar arasında dostluk ilişkileri kurulmasını istiyor, soydaşlarına diğer halklardan öncül ekonomik metotları öğrenmelerini, yeni bilgilere ve meslekler edinmelerini tavsiye ederdi.

Kırgız sözlü edebiyatında demokratik cereyanın en tanınmış akını Toktogul Satılganov'dur. Sanat hayatının ilk günlerinden o, emekçi halkın çıkarlarını koruyan halk akını olarak çıkış etmiştir. 1898 yılında Andican isyanına katıldı diye yalan bir ittihamla Toktogul yedi yıllığına Sibirya'ya sürülür. Sürgünde geçirdiği yıllar akının manevî açıdan güçlenmesine ve demokratik fikirlerinin olgunlaşmasına yardım eder. Diğer halkların yetenekli temsilcileri ile yakın temas onun şairlik yeteneklerini de geliştirmiştir.

Toktogul "aytış"ın, yani seyirci önünde atışmanın büyük üstadı idi. Ayrıca lirik ve didaktik eserleri de mükemmeldi. Onun çok sayılı şarkılarında halklar arasında dostluk, sıradan insanların emeği, aşkı, doğruluğu, bağımsızlık duyguları terennüm edilmektedir. O, hem de Çar idaresinin yerel uşaklarının tebelliğini, açgözlülüğünü, cimriliğini, riyakarlığını ve kötü hareketlerini acımasızca eleştiriyordu. Düşünür-akın Jenijok Kokovulu Kırgızların manevî hayatında derin izler bırakmıştır. Tabiat ona büyük bir edebî-felsefî yetenek ve önsezi vermişti. Çağdaşlarının eserlerindeki demokratik fikirleri özümseyen Jenijok, bunları kendi eserlerinde daha da geliştirmiştir. O, toplumsal gelişmeyi emekçi halkla bağlıyor ve sosyal-ekonomik değişimlerde ona büyük rol veriyordu.

Jenijok'un derin içerikli, düşündürücü şiirleri ve didaktik eserleri çeşitli toplumsal ve doğa olayları üzerine yazılmıştır. Örneğin, şairin "On segiz min Aalam" adlı şiiri evrendeki olayları, anlama sürecinin sürekliliğine değiniyor, doğanın ve güneş sisteminin sırlı güçlerini anlamaya çalışıyor ve okuyucuyu da bu konuda düşünmeye davet ediyor.

Edebî faaliyetlerinin zirvesi en yeni döneme denk gelen Barpı Alıkulov, Kalık Akiyev, Eşmambet Toltoyev, Korgol Dosuyev, Alımkul Usenbayev vs. gibi birçok şair halk akınlarının demokratik gelenekleri ile yetişmişler.

19. yy.'ın ikinci yarısı 20. yy. başları Kırgız halk müziğinin de gelişmesini sürdürdüğü dönemdir. Hayatın tüm alanlarında, sevinçte ve kedere de Kırgız müziği ve şiirinin tek temsilcileri olan akınlar, âşıklar ve hikâyeciler halkın yanında bulunmuşlar.Aynı zamanda iki-üç müzik aletini kullanmasını bilen halk müzisyenleri kendi eserlerini millî müzik ritmine uygun olarak besteliyorlardı. Müzik bilimcilerin vokal ve enstrümental diye ikiye ayırdıkları türler, Kırgız müziğinde çoğu zaman iç içe giriyor, birbirini tamamlıyordu. İki yüzyılın eşiğinde yaşayan ve üreten Kurenkey Belekov (1826-1907), Burulça Osmonbekova (1836-1916), Toykojo Buçukov (1810-1912), Niyazalı Boroşov (1856-1944), Muratalı Kurenkeyev (1860-1949), Karamoldo Orozov (1883-1960), Musulmankal Moldobasanov (1883-1961), İbray Tumanov (1885-1967) vd. gibi halk akınları ve müzisyenleri Kırgız müziğinin gelişimine büyük katkıda bulunmuşlar. Bunların müzik ve ezgilerinde (küü) sosyal protesto motifleri, Çar sömürgecileri ve onların yerlerdeki uşaklarının zorbalığı ve adaletsiz yasalara karşı mücadele çağrıları duyulmaktadır.

Halk müzisyenleri diğer halkların müzik kültürüne saygıyla yaklaşıyor, en iyiyi alarak bunu millî müzik temelinde yeniden işliyor ve ona yeni bir anlam kazandırıyorlardı. Böylece Kırgız müzisyenlerinin repertuvarında Özbek, Kazak, Tatar ve Rus melodi ve ezgileri yer almıştır. 19. yy. sonlarına doğru yerli halkların müzik yaşantısına fabrika ürünü olan balalayka, mandolin, mızıka, armonika gibi müzik

aletleri girmeye başlar. Örneğin, Toktogul balalayka ve mandolin, M. Moldobasanov ise mızıka çalabiliyordu.

Ayrıca Kırgız melodileri de değiştirilerek komşu halkların kültürüne giriyordu. Bu dönemde Kırgızların halk oyun ve eğlenceleri de eski çağların izlerini taşıyordu. Müzik ve destan sanatı gibi bunlar da tüm halk şenliklerinde ve törenlerinde bulunuyordu. 19. yy. ikinci yarısı 20. yy. başlarında millî eğitim gelişmeye başlar. Halkın eğitime ilgisi büyüktü ve her Kırgız köyünde mektepler kuruluyordu. Burada aydın kişiler çocuklara dinî bilgileri, Arapçayı ve temel ilimleri öğretiyordu. Göçebe anlarında eğitim çadırda, kasabalarda ise camilerde yapılıyordu.

Daha yüksek dereceli okullar olan medreselerdeki eğitim sistemli ve çok yönlü idi. Bu tür okullar ancak şehirlerde ve büyük il merkezlerinde bulunuyordu. Medrese dinî ve medenî hukuk, matematik, tıp ve Doğu edebiyatları öğretiliyordu. İlmî temelleri başarılı bir şekilde öğrenmiş bir mezun, daha sonra ilgilendiği alanlarda kendi çalışıp araştırıyor, eğitim alanında faaliyet gösteriyordu. Kırgızistan'da mekteplerin ve dolayısıyla okuma yazma bilenlerin oranı giderek artmaktaydı. Kesin olmamakla birlikte 1913-1914 yılları arasında Bişpek kazasında 59, Prejevalsk kazasında 128, Oş kazasında 229 okul var idi. Göçebe hayat tarzı medreselerin fazla yaygınlaşmasını engellemiştir. 1914 yılında sadece Oş kazasında, yerleşik nüfus çoğunlukta olduğu için, 88 medrese faaliyet gösteriyordu.

1901-1902 yıllarında yeni oluşmakta olan yerli burjuvazi temsilcilerinin etkisiyle Bişpek, Tokmak ve Prejevalsk şehirlerinde yeni tipli okullar açıldı. Kırgızistan'da 1903 yılından başlayarak Çon-Kemin şehrinde (Şabdaniye medresesi), 1911 yılından Cumkale'de (Kurmandın Mektebi), 1912 yılından Koçkor ovasında, 1914 yılında Kurtka kasabasında bu tür okullar faaliyete geçmiştir. Yeni tip okullarda eğitim çağın taleplerine cevap vermekteydi. Burada dinî ve dünyevî konular öğretiliyor, çağdaş araç-gereç (sıra, masa, harita vs.) kullanılıyordu. Bu okulların mezunları daha sonra Kırgız halkının aydınlanmasına büyük katkıda bulunmuşlar. Çar hükûmeti bu yeni tipli okullara karşıydı ve onları sıkı kontrol ediyordu. Rusya'ya birleştirildikten sonra ise ülkede yeni Rus okulları açılmaya başladı. Eğitimin esas amacını belirlerken Çar hükûmeti "ülkede halk eğitiminin en önemli görevi" buradaki gelişimi "Rus çıkarları doğrultusunda yönlendirmesidir", diye vurguluyordu.

İlk Rus kaza mektebi (ilkokul) 1870 yılında Tokmak'ta açıldı. Bundan sonra 1874-1900 yılları arasında Kırgızistan'ın tüm şehir ve kasabalarında bu tür okullar açıldı. Rus yönetiminin alt düzey mercileri için yerli kadro hazırlamak amacı ile ilkokullar bünyesinde öğrenci daireleri (yatılı okullar) oluşturuldu ve bunlar Kırgız cemiyetlerinin imkanları ile maliyeleştirildi. 1874 yılında Karakol, 11876 yılında Bişpek'te yılda yerli halktan yalnız 30 öğrenci kabul eden "Asya Pansiyonu" adlı yatılı okullar açıldı. Rus ortaokulları daha sonraki yıllarda açılmıştır: 1911'de Prijevalsk, 1916'da Bişpek ortaokulları ve yine aynı yılda Pişpek kız gimnasyumu açılmıştır. 1914 yılında Kırgızistan'da 7041 öğrencinin eğitim gördüğü 107 Rus okulunun faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Bu dağlık ülkede Rus ilerici kültürünün ilk tohumlarını eken Rus okullarında az sayıda bile olsa Kırgızlar da çalışmaktaydı. Dinî (Müslüman okullara rakip olarak çare hükûmeti Rus okulları ile yerel mekteplerin eğitim sistemlerinin karışımını kullanan Rus-Tatar okulları açmaya başladı. İlki 1884 yılında Tokmak kazasının karakonuz

köyünde açılan bu okullar, 1886 yılında Oş'ta, 1897'de Tokmak'ta, 1899'da Tınayev ve Cumgal kazalarında, 1900'de Ketmen-Tübe'de, 1904'te Aleksandrovsk köyünde (şimdi Kirovsk köyü) e Dmitriyevsk köyünde (şimdi Talas ş.), 1905'te At-başi'de, 1906'da Prijevalsk'ta, 1911'de Pamir'de faaliyet göstermeye başlamışlar.

Birinci Dünya Harbi öncesi Kırgızistan'da 800 çocuğun eğitim gördüğü 20 Rus-Tatar okulu ve 2 yatılı okul var idi. Kırgız halkını insanlığın manevî değerleri ile tanıştıran bu okullar ülkenin kültürel hayatında önemli rol oynamışlar. 1888 yılında Prijevalsk ve 1898 yılında Bişpek'te açılan ziraat meslek okulları yerli halkın ziraatla ilgili bilgilerinin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Bu okullarda öğrenciler genel eğitim bilgilerinin yanı sıra ziraat mühendisliği ve teknikerliğinin temellerini öğreniyor, pratik çalışmalara katılıyor ve farklı meslekler ediniyorlardı.

19. yy. ortalarında Kırgızistan'da çağdaş anlamda bir tıp sistemi mevcut değildi. Ama Kırgız toplumunda 20. yy.'ın 20'li yıllarına kadar başarıyla faaliyet gösteren halk tıbbı vardı. Göçebe halkın hayat tecrübesi ile sürekli gelişen ve zenginleşen bu alana halk tabipleri, kırıkçı-çıkıkçılar, otacılar ve ebe kadınlar da az hizmet etmemişlerdir. Halk tabipleri yılların tecrübesini korumak ve yeni nesillere aktarmak için genelde kendi akrabaları arasından yetenekli bir öğrenci yetiştiriyorlardı. Bu ampirist pratisyenler bitki, hayvan ve mineral menşeli ilâçları başarıyla kullanıyorlardı. Usta tabipler halk arasıda büyük saygı görüyordu. Bunlar hatta cerrahî ameliyatlar da yapıyor, yabancı maddeleri yaradan çıkarıyor, sezeryan yapıyor, kırıkları ve çıkıkları tedavi ediyorlardı. Tabipler nabza göre teşhis koyuyor, diyet veriyor, ilâç yazıyor ve gerektiğinde de ısı ve masaj tedavisi yapıyorlardı.

Halk tabiplerinin bazı yöntemleri bilimsel tıpla örtüşmektedir. Kırgızlar büyük hekim Avisena'yı (Ulukman-ake adıyla) biliyordu. Bugün bile halk tıbbının bazı akıl yöntemlerinden vazgeçmemek gerekmektedir. Kırgızistan'ın Rusya'ya birleştirilmesinden sonra şehir ve sınır bölgelerinde ilk tıp kurumları olan askerî revirler ortaya çıktı. Şehir ve göçmen kasabalarının imarı döneminde ise gerektiğince polikilinikler, sağlık ocakları, hastane ve eczaneler açılmaya başladı.

1917 yılına doğru Kırgızistan'da 70 yataklı 4 şehir hastanesi (Bişpek, Tokmak, Karakol, Oş şehirlerinde), 30 yataklı 5 köy hastanesi, 9 sağlık ocağı (4'ü şehirlerde ve 5'i köyde), 21 sağlık memurluğu ve eczane faaliyet gösteriyordu. 144 bin kişiye bir hastane, 57600 kişiye ise bir doktor düşmekteydi. Gönüllü hekimlerin yardımıyla yerli halk arasından çiçek hastalığına karşı aşı yapacak uzmanlar hazırlanıyor, hıfzıssıhha konusunda aydınlatma işleri yürütülüyor, doğal maden suyu kaynaklarının tedavî özellikleri araştırılıyordu. Bazı bilim adamı doktorlar Kırgızistan'da sağlık işlerinin durumunu araştırıyorlardı.

Kırgızistan'ın tarihi, demografisi, ekonomisi ve doğasıyla ilgili bilimsel araştırmalar ülkenin Rusya'ya birleştirilmesiyle yeni devreye girer. Merkezî Asya'yı kendi askerî-politik ve ekonomik çıkar alanına sokmaya çalışan Çar hükûmetinin, bu "bilinmeyen" ülkenin politik, ekonomik durumu, doğal ve güç kaynakları, ulaşım yolları hakkında doğru bilgiler ve buraların hammadde kaynağı ve pazar olarak değerlendirilmesine ihtiyacı var idi. Ülkenin öğrenilmesine bu kadar büyük ilgi bununla bağlantılıydı. Coğrafyacı P. P. Semyonov-Tyanşanskiy, zoolog N. A. Severtsov, botanikçi A. P. Fedçenko, jeolog İ.

V. Muşketov, tarihçi-doğubilimci V. V. Bartold, dilci V. V. Radlov, maarifçi-âlim Ç. Valihanov ve diğer dünya çapında bilinen bilim adamları, Kırgızistan'ın öğrenilmesine çok önemli katkılarda bulunmuşlar. Onların sayesinde birçok dünya halkı Kırgızların tarihi ve kültürü hakkında bilgi edinmiştir.

Seyyah ve araştırmacılara yerli halk çok büyük yardımlarda bulunmuştur. Bölgeyi iyi bilen ve usta avcı olan Kırgız kılavuzlar tüm araştırmacıların yanında bulunmuş, onları ıssız yerlerden geçirmiş, soydaşlarının hayatı ve kültürü ile tanıştırmış, buradaki tarihî ve kültürel abideleri göstermişlerdir.

Abramzon S. M., **Kırgızlar ve Onların Milli ve Tarihi-Kültürel İlişkileri**, Leningrad, 1971.

Aytmambtov D. D., **19. yy.'ın İkinci Yarısı ile 20. yy. Başlarında Kırgız Halkının Kültürü**, Frunze, 1967.

Akayev A. A., **İpek Yolu Diplomasisi**, Kırgız Cumhurbaşkanının Doktrini, Bişkek, 1999.

Auezov M., **Yılların Düşündürdükleri**, Almatı, 1961.

Bartold V. V., **Türkistan Kültür Hayatının Tarihi**, Eserleri, c. 2, Moskova, 1963.

Vinogradov V. S., **Kırgız Halk Müziği**, Frunze, 1958.

Kırgızistan S. S. C. Tarihi, c. 2, Frunze, 1986.

Merkezî Asya Halklarının Tarihi-Kültürel İlişkileri, Vlan-Ude, 1983.

Radlov V. V., **Türk Halk Edebiyatı Örnekleri**, c. 5, St. Petersburg, 1883.

Kırgız Respublikası Tarihi, Okuukuralı, Bişkek, 2000.

Koomduk İlimder Jurnalı, Kırgız Türk Manas Üniversitesi, 2001, sayı: 1.

Türkistan Dergisi, St. Petersburg, 1870.

C. Ekonomik Gelişmeler

Kırgızistan'da Dış Ticaretin Gelişimi ve Türkiye İle İlişkiler / Yrd. Doç. Dr. Fahri Solak [s.566-577]

Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkiye

Giriş

Kırgızistan Orta Asya'nın kuzeydoğusunda yer alan dağlık bölgede kurulmuş olup, Kuzey'de Kazakistan, batıda Özbekistan, güneybatıda Tacikistan, güneydoğuda ve doğuda Çin Halk Cumhuriyeti (Doğu Türkistan) ile komşudur. Yüzölçümü 199.900 km^2 olan ülkenin nüfusu (1999) 4.850.700 kişidir. Nüfusun %64.7'si kırsal alanda, %35.3'ü şehirde yaşamaktadır. Nüfus yoğunluğu km^2'ye 24 kişidir.[1]

Kırgızistan'ın deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 2750 m'dir. Ülke arazisinin yaklaşık %90'ının deniz seviyesinden yüksekliği 1000 m.'den yukarı olup en yüksek yeri 7439 m. (Zafer Tepesi), en alçak yeri ise 401 m. (Cumhuriyetin güneyindeki Kulundu Vadisi)'dir.Ekim Devrimi'nden sonra Kırgızistan 1924 yılına kadar Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dahil olmuş, 1924'te Kara-Kırgız Muhtar Oblastı adını almış ve 1 Şubat 1926'da Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti şeklinde adlandırılarak Rusya Federasyonu'na bağlanmıştır. Daha sonra 5 Aralık 1936'da Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsü kazanarak SSCB'nin 15 ittifak cumhuriyetinden biri olmuştur.

Kırgızistan'da, eski SSCB'nin dağılma sürecine girmesi ile birlikte egemenlik ve bağımsızlık yanlısı hareketler gelişmeye başlamıştır. 24 Eylül 1989'da Kırgızca resmi dil olarak kabul edilmiş, 12 Aralık 1990'da ise Cumhuriyetin adından Sovyet Sosyalist kelimeleri çıkarılmıştır.[2] Kırgızistan Komünist Partisi'nin yönetimdeki etkisi Ağustos 1991'deki darbe girişimi sonrasında tedricen azalmış, 15 Aralık 1990'da egemenliğini kazanan Kırgızistan 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.[3] 28 Ekim 1990'da Parlamento tarafından Devlet Başkanı seçilen Askar Akayev, 12 Ekim 1991'de yapılan halk oylamasıyla Devlet Başkanlığı'na tekrar seçilmiştir. 1993 tarihli Kırgız Cumhuriyeti Anayasası'nın amir hükmü gereği (Madde: 43) beş yıl olan görev süresinin dolması nedeniyle 24 Aralık 1995'te yapılan seçimlerde Akayev oyların %73.3'ünü alarak yeniden Devlet Başkanlığı'na seçilmiştir. Nihayet 29 Ekim 2000 tarihinde yapılan son başkanlık seçimlerinde de aday olan Akayev geçerli oyların %74.4'ünü alarak üçüncü kez başkanlığa seçilmiş ve halen bu görevini sürdürmektedir.[4]

Bağımsızlık sonrası hazırlanan Anayasa 5 Mayıs 1993 tarihinde parlamento tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir. Bağımsızlık sonrası dönemde Kırgızistan Cumhuriyeti'nin siyasî ve idarî yapısının esasları 1993 Anayasası ile belirlenmiştir. Anayasa ile ülkenin devlet biçimi Kuvvetler Ayrılığı ilkesine dayandırılmış; Yasama faaliyetinin Parlamento (Cogorku Keneş) tarafından yerine getirilmesi,

yürütmenin ise güçlendirilmiş Başkan ve Hükümet tarafından paylaşılması öngörülmüştür. Ülkedeki sisteme Yarı-Başkanlık sistemi demek mümkündür.

Kırgızistan 8 Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu'na girmiştir. Bağımsızlık sonrası çok sayıda ülke tarafından tanınmış ve diplomatik ilişki kurmuş, çeşitli uluslararası kuruluşlara üye olmuştur. Türkiye, 16 Aralık 1991'de Kırgızistan Cumhuriyeti'ni tanıyan ilk ülkedir. Başkenti Bişkek [eski adı Frunze, nüfusu (1999) 787.738] olan Kırgızistan Cumhuriyeti, idari bakımdan 7 eyalet, 39 idari bölge, 21 şehir, 29 şehir tipindeki kasaba ve 1802 köyden oluşmaktadır.[5]

Kırgızistan Cumhuriyeti, diğer Orta Asya cumhuriyetleri ile kıyaslandığında bölgenin en az doğal kaynağa sahip ülkelerinden biridir. Ancak bu durum şu anda işletilebilen doğal kaynaklar bakımından geçerli olmakla birlikte, ülkede tespit edilmiş ve işletilmeyi bekleyen önemli doğal kaynak rezervleri ile ayrıca enerjiye de dönüştürülebilecek zengin su potansiyeli bulunmaktadır.

Kırgızistan su kaynakları açısından oldukça zengin bir ülkedir. Bu yönüyle eski Sovyetler Birliği içinde (Rusya, Tacikistan ve Kazakistan'dan sonra) 4. sırada gelmektedir. Mevcut su kaynaklarından sulama ve enerji üretiminde büyük ölçüde faydalanılmaktadır. Ülkede 7 büyük nehrin yanında, sayıları 28 bine ulaşan irili ufaklı akarsu vardır. Ancak bunların %90'dan fazlasının uzunluğu 10 km'den azdır. Kırgızistan'da ayrıca 2100'den fazla göl ve gölet bulunmakta olup ülkenin en büyük gölü, deniz seviyesinden 1607 m. yükseklikte yer alan Issık Göl'dür. Dünyanın ikinci büyük krater gölü olarak bilinen Issık Göl hacim itibariyle Orta Asya'da birinci, alan itibariyle ise Aral Denizi'nden sonra ikinci sıradadır.

Kırgızistan'da tespit edilmiş başlıca doğal kaynak rezervleri şöyle sıralanabilir: Kömür rezervi 2 milyar ton, petrol rezervi 89 milyon ton, gaz rezervi 5 milyar ton, demir rezervi 65 milyon ton, alüminyum rezervi 255 milyon ton. Ayrıca son yıllarda önemli miktarda altın yatakları tespit edilmiştir. Toplam altın rezervi 900 ton civarında belirlenmiş olup, başlıca altın sahaları Kumtor, Jeri, Makmal, İstam-Berde, Terek-Terekan ve Tald-Bulak olarak sıralanabilir.

Eski Sovyetler Birliği'nin bir üyesi olarak Kırgızistan Cumhuriyeti birlik döneminde, merkezi planlamaya dayalı işbölümünde daha çok tarımsal ürün alanı, enerji ve hammadde deposu olarak değerlendirilmişti. Bu durum ve Sovyetlerin izlediği cumhuriyetler arası bağımlılık politikaları sonucu ülkede sınai gelişme yeterince sağlanamamış, ülke tipik bir tarım ülkesi olarak kalmıştı. Dolayısıyla Birliğin dağılması ve 1991 yılında elde edilen bağımsızlıkla birlikte, Kırgızistan siyasî bağımsızlık yanında ekonomik bağımsızlığı da gerçekleştirmek ve ekonomik yapıda yapısal değişiklikler yapmak için kapsamlı bir reform çalışmasına yönelmiştir.

Kırgızistan ekonomisi eski Sovyet döneminde kapalı bir ekonomi özelliği taşımakta ve diğer Sovyet cumhuriyetlerinin ekonomilerine entegre olmuş durumdaydı. Ekonomik organizasyon da buna göre oluşturulmuştu. Kırgızistan'ın sanayi kuruluşlarının bağımsızlıkları bulunmamakta ve bu kuruluşlar nihai müşteri ile doğrudan bağlantı kuramamaktaydı. Eski Sovyet sanayi politikası, üretim süreçlerini dikey olarak çeşitli bölgelere yaymış, yani üretim aşamalarının bir bölgede başlayıp

bitmesine imkan vermeden, hammadde temininden ara üretim safhalarına ve nihai üretime kadar olan aşamaları farklı bölgelere dağıtmıştı. Dolayısıyla cumhuriyetlerin kendi kendine yeterli bir ekonomiye kavuşmaları son derece zor hale gelmekteydi.

Kırgızistan bağımsızlık sonrası dönemde, eski Sovyet cumhuriyetleri içinde, siyasî ve ekonomik anlamda en aktif uluslararası ilişkiler politikası izleyen cumhuriyetlerden biri olmuştur. Kırgızistan'da bu yapının değiştirilmesi için, diğer reform adımları yanında ülke ekonomisinin uluslararası alana açılması yönünde de önemli adımlar atılmıştır. Öncelikle dışa açık bir ekonomi politikası benimsenmiş; 1994 yılından itibaren uluslararası ticaret (tütün, alkol ve sanat ürünleri dışında) tamamen serbest bırakılmış; geliştirilen çeşitli ulaşım projeleri ile, Rusya'ya bağımlı olmadan dünya ekonomisine entegrasyon yolları üzerinde durulmuştur.

Ülkede dış ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla bazı kurumsal düzenlemeler de yapılmıştır. Yabancı sermaye ve teknoloji girişini kolaylaştırmak amacıyla Bişkek ve Talas bölgesinde Maimak'ta **Serbest Bölgeler** kurulması kararlaştırılmıştır. Bu bölgelerde yabancı bankalar, dış ticaret şirketleri, sanayi şirketleri özel koşullarda faaliyetlerini sürdürebileceklerdir. Benzer bir düzenleme de **Gümrük Danışma Kurulu** oluşturularak yapılmıştır. Ülkenin dış ticaretini artırmaya yönelik çalışmalar yapması amaçlanan kurul, Başbakan yardımcısı, Maliye Bakanı, ilgili diğer bakan ve kuruluş temsilcilerinin katılımıyla oluşmaktadır. Kırgızistan tüm bu liberalleşme ve ekonomisini uluslararası alana açma çabaları sonunda, 1998 yılında eski Sovyetler Birliği şimdiki Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) üyesi ülkeler içinde Dünya Ticaret Örgütü'ne kabul edilen ilk ülke olmuştur.[6]

Bu çalışmada Kırgızistan'ın bağımsızlık sonrası dış ticaretinin yapısı ve gelişimi ele alınacaktır. Konunun ele alınmasında mümkün olduğunca Kırgız İstatistik Komitesi raporlarından yararlanılarak ilk elden veriler okuyucuya ulaştırılmaya çalışılacak, ayrıca konu ile ilgili diğer çalışmalardan da faydalanılacaktır. Orta Asya cumhuriyetleri ile ilgili çalışmalarda bulunan araştırmacıların çoğu zaman yaşadıkları, bölgeye ilişkin güncel ve detaylı veri temini zorlukları da göz önünde bulundurularak, çalışmada kullanılan tabloların detaylı olarak okuyucuya sunulması tercih edilmiştir.

I. Dış Ticaretin Gelişimi

Kırgızistan'ın dış ticaret hacmi 1994 yılında 657 milyon dolar iken bu rakam 1995'te 931 milyon dolar olmuş, 1996'da 1.343 milyon dolara ulaşmış ve 1997, 1998 yıllarında bu düzeyi yaklaşık olarak korumuş ve 1999 yılında ise %25 oranında bir düşüşle 1.053 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir (bkz. Tablo: 1). Bu düşüşte 1998 yılında Rusya'da yaşanan ve bütün bölgede etkili olan ekonomik krizin daraltıcı etkisi belirleyici olmuştur.

Kırgızistan yapısal olarak açık veren bir dış ticaret yapısına sahiptir. 1994 yılı dışında izleyen yılların tamamında dış ticaret açık vermiş, 1995 yılında 113.4 milyon dolar olan dış ticaret açığı, 1996 yılında hızlı bir artışla 332.3 milyon dolara ulaşmış, daha sonra dalgalı bir seyirle 1997 yılında 105.5 milyon dolar, 1998 yılında 327.9 milyon dolar ve 1999 yılında 145.9 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Tablodaki veriler yardımıyla ihracatın ithalatı karşılama oranına bakıldığında 1994

yılında görülen %107'lik oran dışında diğer yıllarda bu oranın sırasıyla 1995'te %78, 1996'da %60, 1997'de %85, 1998'de %61 ve 1999'da %75 düzeyinde gerçekleştiği görülmektedir.

Tablonun gösterdiği bir diğer çarpıcı gerçek de Kırgızistan dış ticaretinin büyük ölçüde BDT ülkelerine bağımlı olduğudur. Bağımlılık oranı Kırgızistan'ın bağımsızlığından günümüze kadar gittikçe azalan bir seyir izlemekle birlikte halen ülke toplam dış ticaretinin %40'tan fazlası BDT ülkeleri ile gerçekleştirilmektedir. Bu oran 1994 yılında %65.8 iken, 1995'te %66.8, 1996'da %65.5 olmuş ve 1997'de %57.5'e düşmüş, 1998 yılına gelindiğinde ilk defa %50'nin altına düşerek %49.5 ve 1999'da ise %42 olarak gerçekleşmiştir.

İhracat ve ithalat rakamlarına bakıldığında, 1994 yılında ülke ihracatının %65.5'i BDT ülkelerine gerçekleştirilirken bu oran zaman içinde düşerek 1999 yılına gelindiğinde %40.4 olmuştur. Bu karşılık ülke ihracatı içinde BDT dışı ülkelerin payı giderek artmış ve 1994 yılında %34.5 olan bu pay, 1999 yılında %60 düzeyine yaklaşmıştır. Yine 1994 yılında ülke ithalatının %66'sı BDT ülkelerinden sağlanırken bu oran giderek azalmış ve 1999'a gelindiğinde %43.2 olmuştur. Buna koşut olarak 1994 yılında toplam ithalatın %34'ü BDT dışı ülkelerden sağlanırken 1999'a gelindiğinde bu ülkelerin payı %56.8'e yükselmiştir. Bu durum Kırgızistan'ın bağımsızlık sonrası süreçte yürüttüğü ekonomik yapıyı liberalleştirme çalışmalarının ve uluslararası alana açılma gayretlerinin olumlu bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

II. Dış Ticaretin Sektörel Analizi

Kırgızistan'da dış ticaretin sektörel dağılımına bakıldığında sanayi sektörünün payının %90'ın üzerinde olduğu, tarım ve diğer dalların payının %10 civarında kaldığı görülmektedir. Ancak mal grupları itibariyle ülkenin dış ticareti içinde elektrik enerjisi-renkli metal-gıda sanayii ürünleri ihracatı ve petrol, doğalgaz, makine ithalatı en önemli kalemleri oluşturmaktadır.

Kırgızistan'ın toplam sanayi ürünleri ihracatının yıllar itibariyle dağılımına bakıldığında 1994 yılında, %22.8'inin hafif sanayi ürünleri, %18.6'sının elektrik enerjisi, %16.2'sinin gıda sanayii ürünleri ve %15.4'ünün renkli metal sanayii ürünlerinden oluştuğu görülmektedir (bkz. Tablo: 2). 1999 yılına gelindiğinde toplam sanayi ürünleri ihracatı içinde en büyük payı %47.8 ile renkli metal sanayii ürünleri almakta, bunu %11.5 ile elektrik enerjisi ve %10.3 ile de makine-imalat ürünleri izlemektedir. 1997 yılı ve sonrasında renkli metal sanayii ürünlerinin payının hızlı yükselişinde ülkenin altın üretimi ve ihracatı belirleyici olmuştur.

1997 yılında ülkede 158 milyon 400 bin dolarlık altın ihraç edilmiştir ki bu toplam ihracatın %26'sını oluşturmaktadır. 1998 yılında ülke ihracatı içinde altının payı %36 (189 milyon 600 bin dolar), 1999 yılında ise %38 (173 milyon) düzeyinde gerçekleşmiştir.[7] Son yıllarda altın ihracatındaki bu belirgin artış nedeniyle 1999 yılında ülke sanayi ürünleri ihracatının %60'ı renkli metaller ve elektrik enerjisi ihracatından oluşur hale gelmiştir (bkz. Tablo: 2). Toplam içindeki payları azalmakla birlikte Kırgızistan'ın ihraç ettiği diğer önemli ürünler arasında ham deri, canlı hayvan, tarımsal makine parçaları, tütün ve meşrubat sayılabilir.

Kırgızistan'da ithalatın sektörel dağılımına bakıldığında ülkenin net bir yakıt ithalatçısı olduğu görülmektedir. Toplam sanayi ürünleri ithalatı içinde yakıt sanayiinin payı 1994 yılında %40.4 düzeyine ulaşmış, izleyen yıllarda bu oran düşüş trendi izlemiş olmakla beraber 1999 yılında da %20 civarında gerçekleşmiştir. Kırgızistan ihtiyaç duyduğu petrol ve doğal gazın tamamına yakınını komşu ülkelerden ithal etmektedir. Ülke ithalatı içinde diğer önemli kalemler makine-imalat sanayii ürünleri ve gıda sanayii ürünleridir (bkz. Tablo: 3).

Kırgızistan'ın ithal ettiği başlıca ürünler arasında çay, hububat, şeker, ilaç, tekstil ve giyim, hafif sanayi teçhizatı, dayanıklı tüketim maddeleri ve otomobil diğer önemli kalemleri oluşturmaktadır.

III. Dış Ticaretin Ülkelere Göre Dağılımı

Kırgızistan bağımsızlık sonrası süreçte izlediği dışa açık iktisat politikaları sonucu çok sayıda ülke ile dış ticaret ilişkisi içine girmiştir. Bağımsızlığın daha üçüncü yılı olan 1994 yılında dış ticaret ilişkisi kurulan ülke sayısı 50'yi aşmıştır. Bu sayı yıllar itibariyle giderek artış göstermiş ve Kırgızistan halen 80'den fazla ülke ile dış ticaret ilişkisi içinde bulunmaktadır.

1994 yılında 53 ülkeye çeşitli miktarlarda ihracat yapılmışken, 1995'te ülke sayısı 49, 1996'da 48, 1997 yılında 61, 1998 yılında 57 ve 1999 yılına gelindiğinde 63 olmuştur. Benzer bir seyir ithalat yapılan ülkeler için de gözlenmektedir. 1994'te ithalat yapılan ülke sayısı 54 iken bu sayı 1995'te 55, 1996'da 71, 1997'de 74 olmuş, 1998'de 92 ülkeye ulaşmış ve 1999 yılında 87 ülkeden ithalatta bulunulmuştur (bkz. Tablo: 4 ve 5).

A. İhracatın Ülkelere Göre Dağılımı

Kırgızistan'ın ihracatının ülkelere göre dağılımına bakıldığında ilk sıraları BDT ülkelerinin aldığı görülmektedir. 1994 yılında ülke ihracatının %28'inin gerçekleştirildiği Kazakistan ilk sırayı alırken, %17.1 ile Rusya ikinci sırada yer almıştır. 1995 yılında Rusya %25.6 ile ilk sırayı almış, Özbekistan %17 oranı ile ikinci sırada yer almıştır. 1996 yılında da mevcut durum sürmüş ve Rusya %26.6 ile birinci, Özbekistan %22.8 ile ikinci sıradaki yerini korumuştur. 1997 yılında ise Özbekistan %16.8 ile birinci sıraya yükselmiş, Rusya %16.3 ile ikinci, Kazakistan ise %14.4 ile üçüncü sırada yer almıştır. 1998 yılında Kazakistan %16.5 ile ilk sırada yer almış, onu %16.2 oranı ile Rusya ve %7.4 oranı ile Özbekistan izlemiştir. 1999'a gelindiğinde Rusya %15.5 oranıyla BDT ülkeleri arasında ilk sırada yer almış, Özbekistan (%10.2) ve Kazakistan (%9.8) onu izlemiştir (bkz. Tablo: 4).

Görüldüğü gibi Kırgızistan'ın toplam ihracatı içinde BDT ülkeleri Rusya, Kazakistan ve Özbekistan en önemli partnerler durumundadır. Bu üç ülkenin 1994 yılında Kırgızistan ihracatı içindeki toplam payları %58'ler seviyesinde iken, 1999'a gelindiğinde %35'ler düzeyine gerilemiştir. Bu durum Kırgızistan'ın ihracatta BDT üyesi yakın cumhuriyetlere bağımlılığının gittikçe azaldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Kırgızistan'ın BDT dışı ülkelere ihracatına bakıldığında 1994 yılında ilk sırayı %16.5 payla Çin'in aldığını, onu İngiltere (%8.6) ve Almanya'nın (%2) izlediğini görüyoruz. 1995 yılında Çin yine ilk sırada yer alırken (%16.7), İngiltere (%6.7) onu izlemektedir. 1996 yılına gelindiğinde Çin'in toplam ihracat

içindeki yeri %7.4’e düşmüş olmasına karşın ilk sıradaki yerini korumuş, ABD (%3.4) ve İngiltere (%1) bu ülkeyi izlemişlerdir. 1997 yılında İsviçre %26.8’lik payla ilk sırada yer almış, Çin (%5.2), ABD (%3) ve Almanya (%2.9) onu izlemiştir. 1998 yılında Almanya %37.4 gibi yüksek bir payla ilk sırada yer alırken, Çin %3 pay ile ikinci ülke olmuştur. 1999’a gelindiğinde Almanya (%32.6), Çin (%5.5) ve İngiltere (%2.7) şeklinde sıralanmışlardır.

Kırgızistan’ın BDT dışı ülkelere yaptığı ihracatında en önemli partnerleri Çin, İngiltere, Almanya ve ABD’dir. 1994 yılında bu dört ülkeye yapılan toplam ihracat %27’ler civarında iken, 1999’a gelindiğinde bu oran %44 düzeyine ulaşmıştır. Kırgızistan-Türkiye dış ticaret ilişkileri aşağıda ayrı bir başlık altında ele alınacak olmakla birlikte, bu noktada Türkiye’nin Kırgızistan’ın ihracat partneri ülkeler sıralamasında yer almıyor olması dikkat çekilmesi gereken bir husustur.

Kırgızistan’ın ihracatının coğrafi dağılımına bakıldığında ise, 1994 yılında toplam ihracatın %64’ünün Asya, %34’ünün Avrupa, %1.4’ünün Amerika kıtasında yer alan ülkelere gerçekleştirildiği görülmektedir. 1999 yılına gelindiğinde ise %34’ü Asya, %63’ü Avrupa ve %2.5’i de Amerika kıtasında yer alan ülkelere gerçekleştirilmiştir. Bu durum Kırgızistan’ın ihracatının bölgesel dağılımında yapısal bir değişikliğin gerçekleştiğini açık bir şekilde göstermektedir.

B. İthalatın Ülkelere Göre Dağılımı

Kırgızistan’ın ithalatının ülkelere göre dağılımına bakıldığında ilk sıraları yine BDT ülkelerinin aldığı görülmektedir. 1994 yılında ülke ithalatının %21.8’inin gerçekleştirildiği Rusya ilk sırayı alırken, onu %20.1 oranı ile Özbekistan ve %18.3 oranı ile Kazakistan izlemektedir. 1995 yılında da benzer durum sürmüş ve sıralama Rusya (%21.8), Kazakistan (%21.5) ve Özbekistan (17.0) şeklinde olmuştur. Yine 1996 yılında Rusya (%20.8), Kazakistan (%16.5) ve Özbekistan (%15.6) ilk üç sırayı paylaşmışlardır. 1997 yılında Rusya’nın payı %26.8’e çıkmış, onu Özbekistan (%18.1) ve Kazakistan (%9.8) izlemiştir. 1998 yılına gelindiğinde bu üç ülkenin toplam ithalat içindeki paylarında nispî olarak azalma görülse de yine ilk üç sırayı, Rusya (%24.2), Özbekistan (%14.5) ve Kazakistan (%9) şeklinde paylaşmışlardır. Azalma trendi 1999’da da sürmüş ve Rusya ilk sıradaki yerini korumakla beraber payı %18.2’ye inmiş, onu %12.1 ile Kazakistan izlemiştir (bkz. Tablo: 5).

Kırgızistan’ın toplam ithalatında BDT ülkeleri Rusya, Kazakistan ve Özbekistan en önemli ülkeleri oluşturmaktadır. Bu üç ülkenin ithalat içindeki toplam payları 1994 yılında %60.2 iken, bu oran 1999’a gelindiğinde %38.6 düzeyine gerilemiştir. Bu durum Kırgızistan’ın ihracatta olduğu gibi ithalatta da BDT üyesi yakın ülkelere bağımlılığının gittikçe azaldığını göstermektedir.

Kırgızistan’ın BDT dışı ülkelerden yaptığı ithalata bakıldığında, 1994 yılında ilk sırayı %11 payla ABD aldığı, onu %4.7 ile Türkiye ve %3.6 ile Küba’nın izlediği görülmektedir. 1995 yılında %7.3 ile Türkiye ilk sırada yer alırken, %4.3 ile Küba ve %3.6 ile ABD’nin gelmektedir. 1996 yılında ise sıralama Türkiye (%5.6), Kanada (%5.0) ve ABD (%4.2) şeklinde olmuştur. 1997’de Türkiye %6.1 payla ilk sıradaki yerini korumuş, daha sonra ABD (%5.5) ve Almanya (%5.3) onu izlemiştir. 1998 yılına gelindiğinde sıralama değişmiş, %6.2 ile Almanya ilk sıraya yükselirken, ikinci sırada Çin (%5.2)

ve üçüncü sırada ABD (%4.8) yer almıştır. 1999 yılında ise sıralama ABD (%9), Almanya (%7.8) ve Çin (%6.1) şeklinde olmuştur.

Kırgızistan'ın BDT dışı ülkelerden yaptığı ithalatta en önemli ülkeler ABD, Türkiye, Almanya ve Çin'dir. 1994 yılında bu dört ülkeden yapılan ithalatın toplam içindeki payı %21.1 iken, bu oran 1999'a gelindiğinde %26.7 olmuştur. Kırgızistan'ın Türkiye'den ithalatı 1997 yılından sonra azalış göstermiş ve 1998'de %4.4 ve 1999'da ise %3.8 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Kırgızistan'ın ithalatının coğrafi dağılımına bakıldığında, 1994 yılında toplam ithalatın %53.6'sının Asya, %31.1'inin Avrupa ve %15.1'inin de Amerika kıtasında yer alan ülkelerden gerçekleştirildiği görülmektedir. 1999 yılında ise toplam ithalatın %44.3'ü Asya, %41.1'i Avrupa ve %14.2'si de Amerika kıtasında yer alan ülkelerden gerçekleştirilmiştir.

Orta Asya cumhuriyetleri bağımsızlık öncesi dönemde piyasa ekonomisi, ihracat, ithalat gibi kavramlara yabancı olmaları ve üretim kalitelerinin dünya standartlarının altında olması nedeniyle dünya pazarlarından uzak kalmışlardı. Bu durum bağımsızlığın ilk yıllarında BDT ülkelerine bağımlılığa yol açmıştır. Ancak yukarıda Kırgızistan örneğinde de görüldüğü gibi bu bağımlılık zaman içinde gittikçe azalmıştır. Teknolojik yenilenme, üretim, dağıtım, ulaşım ve pazarlama gibi sorunlar çözüldükçe ve tutarlı bir dış ticaret politikası geliştirildikçe bu bağımlılığın zaman içinde daha da azalacağını söylemek mümkündür.

IV. Kırgızistan-TürkiyeEkonomik İlişkileri

Kırgızistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler esas itibariyle 1991 yılından itibaren oluşmaya başlamış ve yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye, Kırgızistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuştur. Daha sonra 29 Ocak 1992 tarihli protokol uyarınca karşılıklı olarak Büyükelçilikler faaliyete geçirilmiştir.

23 Aralık 1991'de Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akayev ilk resmi ziyaretini Türkiye'ye yapmış ve bu ziyarette bir dizi iş birliği anlaşması imzalanmıştır. Ayrıca bu süreçte karşılıklı olarak resmi heyetler ülkeleri ziyarette bulunmuş ve çeşitli konularda çok sayıda belge imzalanmış bulunmaktadır.[8]

Türkiye, Kırgızistan'ın tanınması, uluslararası ve bölgesel kuruluşlara katılması; üçüncü ülkelerin ve uluslararası kuruluşların destek ve yardımlarının sağlanması gibi konularda girişimlerde bulunmuş ve öncülük etmiştir.

Kırgızistan ile Türkiye arasında 29 Mayıs 1991 tarihinde Ankara'da imzalanan "Ekonomik ve Ticari İşbirliğine Dair Protokol" çerçevesinde başlayan ekonomik ve ticari ilişkiler bugüne kadar artan bir hızla gelişme göstermiştir. 25 Aralık 1991'de Türk-Kırgız İş Konseyi kurulmuştur. Ayrıca Kırgızistan'da faaliyet gösteren sanayici ve işadamlarını bir araya getirmek amacıyla Bişkek'te Kırgızistan-Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Birliği (KITİAD) kurulmuş, TİKA Bişkek Ofisi açılmıştır.

Kırgızistan'da yatırım yapan Türk firmaları ağırlıklı olarak küçük ve orta ölçekli işletmeler olup genellikle otel, ekmek fırını, deri fabrikaları, taahhüt işleri ve telekomünikasyon alanlarında faaliyet göstermektedir. Türk firmalarının ülkede üstlendikleri en önemli projeler arasında Bişkek Coca-Cola fabrikası ve dağıtım şirketlerinin kuruluşu; Bişkek-Oş karayolu ıslah projesi; Narın ve Talas şehirlerinde 3.500 abonelik sayısal santrallerin kurulması; TV montaj ve üretimine başlanması; deri ve kürk işleme, yağ üretim tesisleri başta gelmektedir.

Kırgızistan ile Türkiye arasında dış ticaret ilişkisi 1992'de kurulmuş ve sonraki yıllarda giderek artış göstermiştir. 1994 yılında 18 milyon 900 bin dolar olan dış ticaret hacmi, 1995'te 41 milyon 552 bin dolar olmuş, 1996'da 52 milyon dolara ulaşmıştır. 1997 yılından itibaren dış ticaret hacmi önce artış hızını kaybetmiş, 1998 Rusya krizinin Kırgızistan ithalatı üzerinde yaptığı olumsuz nedeniyle 1998 yılında dış ticaret hacmi 44 milyon dolara, 1999 yılında ise 27 milyon dolar seviyesine gerilemiştir (bkz. Tablo: 6).

Kırgızistan'ın Türkiye'ye ihracatının gelişimine bakıldığında, 1994 yılında 3 milyon 940 bin dolar olan ihracatın 1997'de en yüksek seviyesi olan 7 milyon 900 bin dolara çıktığı, 1998 yılından itibaren azalarak 1999'da 4 milyon 606 bin dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir.
Kırgızistan'ın Türkiye'den ithalatında da benzer bir trend izlenmektedir. 1994 yılında 15 milyon dolar olan ithalat, 1995'te 38 milyon dolara; 1996'da 47 milyon dolara ulaşmış; 1997'de azalış göstererek 43 milyon dolar, 1998'de 37 milyon dolar ve nihayet 1999'da 23 milyon dolar olmuştur.

Kırgızistan-Türkiye ilişkilerinde dış ticaret dengesi Kırgızistan aleyhine açık vermektedir. Kırgızistan'ın Türkiye'ye olan ihracatının ithalatını karşılama oranı 1994 yılında %26, 1995 yılında %8, 1996'da %11, 1997'de %18, 1998'de %19 ve 1999 yılında %20 civarında gerçekleşmiştir.

Kırgızistan'ın Türkiye'den ithal ettiği başlıca ürünler makine, telekomünikasyon ürünleri, hazır gıdalar, motorlu taşıtlar, tekstil ve giyim eşyalarıdır. Türkiye'ye ihraç ettiği kalemler arasında ise deri, kürk mamulleri, dokumacılık hammaddeleri, hurda bakır, canlı hayvan ve hayvansal ürünler yer almaktadır.

Sonuç

Eski Sovyetler Birliği'nin bir üyesi olarak Kırgızistan Cumhuriyeti birlik döneminde, merkezi planlamaya dayalı işbölümünde daha çok tarımsal ürün alanı, enerji ve hammadde deposu olarak değerlendirilmişti. Birliğin dağılması ve 1991 yılında elde edilen bağımsızlıkla birlikte, Kırgızistan siyasi bağımsızlık yanında ekonomik bağımsızlığı da gerçekleştirmek ve ekonomik yapıda yapısal değişiklikler yapmak için kapsamlı bir reform çalışmasına yönelmiştir. Öncelikle dışa açık bir ekonomi politikası benimsenmiş; 1994 yılından itibaren uluslararası ticaret serbest bırakılmış; geliştirilen çeşitli ulaşım projeleri ile, Rusya'ya bağımlı olmadan dünya ekonomisine entegrasyon yolları üzerinde durulmuştur. Kırgızistan liberalleşme ve ekonomisini uluslararası alana açma çabaları sonunda, 1998 yılında BDT üyesi ülkeler içinde Dünya Ticaret Örgütü'ne kabul edilen ilk ülke olmuştur.

Kırgızistan'ın dış ticaret hacmi 1994 yılında 657 milyon dolar iken, 1996'da 1.343 milyon dolara ulaşmış ve 1997, 1998 yıllarında bu düzeyi yaklaşık olarak korumuş ve 1999 yılında ise %25 oranında bir düşüşle 1.053 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu düşüşte 1998 yılında Rusya'da yaşanan ve bütün bölgede etkili olan ekonomik krizin daraltıcı etkisi belirleyici olmuştur.

Kırgızistan açık veren bir dış ticaret yapısına sahiptir. 1994 yılı dışında izleyen yılların tamamında dış ticaret açık vermiş, 1995 yılında 113.4 milyon dolar olan dış ticaret açığı, 1999 yılında 145.9 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Kırgızistan dış ticareti büyük ölçüde BDT ülkelerine bağımlıdır. Bağımlılık oranı Kırgızistan'ın bağımsızlığından günümüze gittikçe azalan bir seyir izlemekle birlikte halen ülke toplam dış ticaretinin %40'tan fazlası BDT ülkeleri ile gerçekleştirilmektedir.

Kırgızistan'da dış ticaretin sektörel dağılımına bakıldığında ülkenin dış ticareti içinde elektrik enerjisi, renkli metal, gıda sanayii ürünleri ihracatı ve petrol, doğal, gaz-makine ithalatı en önemli kalemleri oluşturmaktadır. Kırgızistan'ın ihraç ettiği önemli ürünler arasında ham deri, canlı hayvan, tarımsal makine parçaları, tütün ve meşrubat sayılabilir. Kırgızistan'ın ithal ettiği başlıca ürünler arasında ise çay, hububat, şeker, ilaç, tekstil ve giyim, hafif sanayi teçhizatı, dayanıklı tüketim maddeleri ve otomobil önemli kalemleri oluşturmaktadır.

Kırgızistan halen 80'den fazla ülke ile dış ticaret ilişkisi içinde bulunmaktadır. Kırgızistan'ın toplam ihracatı içinde BDT ülkeleri Rusya, Kazakistan ve Özbekistan en önemli ülkeler durumundadır. Kırgızistan'ın BDT dışı ülkelere yaptığı ihracatında ise en önemli partnerleri Çin, İngiltere, Almanya ve ABD'dir.

Kırgızistan'ın ithalatının ülkelere göre dağılımına bakıldığında ilk sıraları yine BDT ülkelerinin aldığı görülmektedir. Toplam ithalatında BDT ülkeleri Rusya, Kazakistan ve Özbekistan en önemli ülkeleri oluşturmaktadır. Kırgızistan'ın BDT dışı ülkelerden yaptığı ithalatta en önemli ülkeler ise ABD, Türkiye, Almanya ve Çin'dir.

Kırgızistan ile Türkiye arasında dış ticaret ilişkisi 1992'de kurulmuş ve sonraki yıllarda giderek artış göstermiştir. Kırgızistan-Türkiye ilişkilerinde dış ticaret dengesi Kırgızistan aleyhine açık vermektedir.

Kırgızistan bağımsızlıktan günümüze geçen 10 yıllık sürede toplumsal bir dönüşüm süreci yaşamış, bu dönüşüm ülkenin uluslararası ekonomik ilişkilerine de yansımıştır. Bunun en somut göstergelerinden birini ülkenin dış ticaret yapısındaki değişim oluşturmaktadır.

1 **Naselenie Kırgızstana**, Bişkek, 2000, s. 10-12.

2 Fahir Armaoğlu, **20**. **Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)**, Cilt: 2, İstanbul: İş Bankası Yay., 1991, s. 229.

3 TİKA, **Kırgızistan Ülke Raporu**, Ankara, 1996, s. 9-10.

4 Nihal İncioğlu, "Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Toplumsal Bölünmeler, Siyasi Güçler ve Yeni

Siyasal Yapılanma", Büşra E. Behar (Ed.), **Bağımsızlığın İlk Yılları**, Ankara: Kültür Bak. Yay., 1994 içinde, s. 127; Nermin Guliyeva, "Kırgızistan'da Başkanlık Seçimleri: Demokrasi Yolunda Devam mı, Otoriter Rejime Geri Dönüş mü?", **Stratejik Analiz**, C: 1, S: 8, Aralık 2000, s. 64.

5 **Naselenie Kırgızstana**, Bişkek, 2000, s. 10-12.

6 Rafis Abazov, "Ekonomik Geçiş ve Küresel Baskılar: Kırgızistan Örneği", **Avrasya Etüdleri**, S: 18, Sonbahar-Kış 2000, s. 46.

7 **Vneşnyaya Targovlya Kırgızskoy Respubliki 1997-1999**, Bişkek, 2000, s. 6.

8 Kırgızistan-Türkiye arasında imzalanan anlaşmaların listesi için bkz. Hasan Kanbolat, "Bağımsızlıklarının Beşinci Yılında Türkiye Cumhuriyeti ile Yeni Türk Cumhuriyetleri Arasında İmzalanan Anlaşmalar (1986-1996)", **Yeni Türkiye**, Yıl: 3, S: 15, Mayıs-Haziran 1997, s. 1119-1123; Milli Eğitim Bakanlığı, **Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar**, **İlişkiler ve Faaliyetler I**, Kitap: 1, 2, 3, Ankara, 1993.

Abazov, Rafis, "Ekonomik Geçiş ve Küresel Baskılar: Kırgızistan Örneği", **Avrasya Etüdleri**, S: 18, Sonbahar-Kış 2000, s. 39-56.

Armaoğlu, Fahir, **20**. **Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)**, Cilt: 2, İstanbul: İş Bankası Yay., 1991.

Guliyeva, Nermin, "Kırgızistan'da Başkanlık Seçimleri: Demokrasi Yolunda Devam mı, Otoriter Rejime Geri Dönüş mü?", **Stratejik Analiz**, C: 1, S: 8, Aralık 2000, s. 61-67.

İncioğlu, Nihal, "Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Toplumsal Bölünmeler, Siyasi Güçler ve Yeni Siyasal Yapılanma", Derl., Büşra Ersanlı Behar, **Bağımsızlığın ilk Yılları (Azerbaycan**, **Kazakistan**, **Kırgızistan**, **Özbekistan**, **Türkmenistan)**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1994 içinde, s. 105-142.

Kanbolat, Hasan, "Bağımsızlıklarının Beşinci Yılında Türkiye Cumhuriyeti ile Yeni Türk Cumhuriyetleri Arasında İmzalanan Anlaşmalar (1986-1996)", **Yeni Türkiye**, Yıl: 3, S: 15, Mayıs-Haziran 1997, s. 1103-1138.

Kırgızstan v Tsifrah 2000, Bişkek: Natsionalnıy Statistiçeskiy Komitet, 2000.

Milli Eğitim Bakanlığı, **Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar**, **İlişkiler ve Faaliyetler I**, Kitap: 1, 2, 3, Ankara, 1993.

Naselenie Kırgızstana, Bişkek: Natsionalnıy Statistiçeskiy Komitet, 2000.

Sotsialno-Ekonomiçeskoe Razvitie Kırgızskoy Respubliki 1994-1998, Bişkek, 1999.

TİKA, **Kırgızistan Ülke Raporu**, Ankara, 1996.

Vneşnyaya Targovlya Kırgızskoy Respubliki 1997-1999, Bişkek, 2000.

D. Dil ve Edebiyat

Kırgız Türkleri ve Kırgız Türkçesi / Doç. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel [s.578-595]

Manas Üniversitesi Türkoloji Bölümü / Kırgızistan

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi/ Türkiye

I. Giriş

1. Kırgız Türkleriürk tarihinin bilinen en eski kavimlerinden biri olan Kırgız Türkleri, Çin kaynaklarında “Ge-kun”, “Kien-kun”, “K’i-ku”, “Hegu” adıyla geçmektedir.[1] Köktürk yazılı metinlerinde “Kırkız”, Tibetçe kaynaklarda “Gir-kis” şeklinde geçen Kırgız adının, bazı araştırıcılara göre, “kır” ile “gez” kelimelerinin birleşmesinden oluştuğu ve “kır gezen” anlamına geldiği; bazılarına göre ise “kırk” ve “yüz” sayılarının birleşmiş şekli olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca, Kırgız adının, “kır Oguz”, yâni, kır Oğuzları kelimesinden çıktığı da belirtilir. Kırgızlar, efsanelere göre “Kırk Kız”dan meydana gelmişlerdir.[2]

VI. yüzyılın sonlarına ait Çin kaynaklarında, Kırgızlardan “Hakas” adıyla söz edilmekte ve bu kavim, uzun boylu, sarı saçlı, al yanaklı ve mavi gözlü olarak vasıflandırılmaktadır.[3] Kırgızlar, M.Ö II. ve I. yüzyıllarda Tanrı Dağlarının doğusu ile Tannu-ola arasındaki bölgede Kien-Kun adında müstakil bir devlet kurmuşlar; daha sonra Aral Gölü ve Hazar Denizinin kuzeyindeki bozkırlar ile Tanrı Dağlarına kadar yayılmışlardır.[4] M.Ö. II.yüzyılda Kırgızlar, Büyük Türk Hun İmparatorluğuna katılmış; 560 yılında Kök-Türklere tâbi olmuşlar;[5] 758 yılında Kök-Türklerin yerine geçen Uygurların hâkimiyetine girmişlerdir. 840 yılında Uygurları mağlup eden Kırgızlar, Ötüken’e yerleşerek bir devlet kurmuşlardır. Bu devlet, 924 yılında ortadan kaldırılmıştır.[6] Moğol İmparatorluğu döneminde Çağatay ulusuna dahil olan Kırgızlar,[7] XVI-XVII. yüzyıllarda Kalmuk ve Moğollarla mücadele etmişler; XVIII. yüzyılda Hokand Hanlığına katılmışlardır. Türkistan Türklerinin güçlenmesinden rahatsızlık duyan Çin Devleti, 1757 yılında Doğu Türkistan’ı, sonra da Hokand Hanlığını mağlup etmiştir.[8] Hokand Hanlığını oluşturan Özbek, Kırgız, Kıpçak ve Kazak Türkleri, daha sonraki yıllarda birbirleriyle sürekli mücadele içinde olmuşlardır. Ruslar, Hokand Hanlığındaki bu iç karagaşadan faydalanarak 1852 yılından itibaren Türkistan memleketlerini ele geçirmeye başlamışlardır.[9]

Ruslar tarafından işgal edilen yerler, “Türkistan Bölgesi” adı altında Orenburg’a bağlı bir askerî valilik hâline getirilmiş; Orenburg’dan sonra 1867’de Taşkent merkez olmak üzere Türkistan Genel Valiliği oluşturulmuştur. Sır-derya, Fergana, Semerkand, Yedi-su ve Hazar-ötesi (Türkmenistan) bölgeleri bu valiliğe dahil edilmiştir. 1873-1875 yıllarında Hokand Hanlığı iktidar mücadelesi içindeyken Kırgızlar, Rusların kötü idaresine karşı ayaklanmışlardır. 1876 tarihinde Hokand Hanlığı “Fergana Bölgesi” adı altında Türkistan Genel Valiliğine bağlanmıştır. 1885 yılında Oş’ta; 1898 yılında Andican’da meydana gelen ayaklanmalar, yenilgiyle sonuçlanmıştır.[10] Kırgızların en kanlı

ayaklanması, 1916 tarihinde gerçekleşmiş; bu isyan sonucunda binlerce aile Çin'e göç etmiş ve yüzlerce insan kurşuna dizilmiştir.[11]

1 Mayıs 1918 tarihinde bütün Türkistan, Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı altında birleştirilmiş; 1926 yılında Kırgızistan, Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını almıştır.[12] Sovyet döneminden sonra Gorbaçev'in 1986'da başa geçmesiyle başlayan açıklık (glasnost) ve yeniden yapılanma (perestroyka) hareketi sonucunda Kırgızistan Cumhuriyeti 12 Aralık 1992 günü bağımsızlığını ilân etmiştir.[13]

Kırgız edebiyatında sözlü edebiyat geleneği büyük öneme sahiptir. *Manas, Er Töştük, Kococaş, Cañıl Mırza, Kurmanbek, Er Tabıldı, Canış-Bayış, Olcoboy menen Kişimcan* gibi destanlar, bu geleneğin önemli örnekleridir.[14]

XIX. yüzyılın ikinci yarısında sözlü gelenekte ve kültür yapısında önemli değişiklikler olmuştur. Hokand Hanlığı zamanında İslâm dininin etkisi giderek artmış; dinî okullar ve medreseler açılarak Arap alfabesini okuyup yazan insanların sayısı çoğalmıştır.[15]

Halk şiiri geleneği, aynı yüzyılda Bekmurat, Esenaman, Çöñdü, Aytıke, Naken, Sartbay, Kalmırza, Naymanbay, Soltobay, Botobay, Taşmat ve Ceñicok gibi şairler vasıtasıyla gelişmiş; XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Ketmen-Töbö ile Talas'ta gelenekçiler (ahir zaman şiiri) ve yenilikçiler (zamane şiiri) akımına mensup olan altmış kadar halk şairi yetişmiştir.[16] Moldo Niyaz, Toktogul Satılganov, Togolok Moldo, Barpı Alıkulov, Kalık Akiyev, Alımkul Üsönbayev bu şairlerden bazılarıdır.

Modern Kırgız edebiyatı, 1920'li yıllardan itibaren gelişmeye başlamıştır. Kırgızların ilk neşriyatı olan *Erkin Too* (daha sonraki adı *Kızıl Kırgızistan)* 1924 yılında Taşkent'te çıkar. 1927'de *Kızıl Kırgızistan,* 1928'de *Cañı Madaniyat Colunda* gibi dergi ve gazeteler çıkmaya başlar. Sovyet döneminde özellikle 1930'lu yıllardan itibaren Kırgız şiiri ve nesri Mukay Elebayev, Coomart Bökönbayev, Cusup Turusbekov, Alıkul Osmonov, Aalı Tokombayev, Kasımalı Bayalinov, Kubanıçbek Malikov, Tügölbay Sıdıkbekov, Tölögön Kasımbekov ve Çıngız Aytmatov gibi şair ve yazarlar vasıtasıyla büyük bir gelişme göstermiştir.

Bugünkü Kırgızistan, doğusunda Doğu Türkistan, batısında Özbekistan, kuzeyinde Kazakistan ve güneyinde Tacikistan'ın yer aldığı Orta Asya'nın en küçük ülkelerinden biridir. İdarî olarak beş bölgeye ayrılmakla beraber bu bölgeler aynı zamanda coğrafî alandır. Bunlar; Bişkek, Isık-Köl, Tanrı Dağları, Celalabad ve Oş'tur. Yüzölçümü 198.500 km^2, nüfusu 4,5 milyon ve başkenti Bişkek'tir. Bugün Doğu Türkistan ve Afganistan'da iki milyonu aşkın Kırgız Türkü mevcuttur.[17] Kırgızların bir kısmı Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan, Doğu Türkistan, Afganistan ve Doğu Hindistan'da yaşamaktadır.[18] Büyük bir bölümü Tacikistan ve Kırgızistan, daha küçük bir bölümü ise Çin ve Afganistan'da kalan ve dağlık bir bölge olan Pamir'de yaşayan Kırgız Türkleri, 1982 yılında Türkiye'ye yerleşmişlerdir.[19]

2. Kırgız Türkçesi

Türk dünyasında XIII. yüzyıla kadar tek bir edebî dil kullanılmıştır. XIII ilâ XV. yüzyıllarda Harezm'de, genel olarak Altınordu, Türkistan ve Mısır'da kullanılan Harezm-Kıpçak Türkçesini, Çağatay Türkçesi takip etmiştir. Harezm-Kıpçak ve Çağatay Türkçesi için "Türk tili" veya "Türkî til" tabirleri kullanılmış ve bu yazı dili, XX. yüzyılın başlarına, hatta otuzlu yıllara kadar gelmiştir.[20] XX. yüzyılda Türklerin ortak edebî dil olarak kullandığı Çağatay Türkçesinden çeşitli yazı dilleri yaratılmıştır. Bunlar; Başkurt, Tatar, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Nogay, Kumuk, Özbek ve Türkmen yazı dillleridir.[21]

Türkistan Türkleri XX. yüzyılın başlarına kadar Arap alfabesini kullanmış; 1925-1930 yılları arasında Lâtin alfabesine geçirilmişlerdir. Eski Sovyetler'deki bütün Türkler, 1937 yılından başlayarak üç yıl içinde Rus-Kiril kökenli, fakat birbirinden farklı olan yeni alfabelere geçmek zorunda kalmışlardır.[22]

Kırgızca, Türk lehçelerinin tasnifinde değişik gruplarda yer almıştır. R. R. Arat, Kırgızcaya *Türk Şive Grupları* maddesinde *tav* grubunda yer vermiştir. Benzing ile Menges, Kırgızcayı *Aral-Hazar* grubunda Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçeleriyle birlikte değerlendirmiştir. T. Tekin tarafından yapılan tasnifte ise Kırgız yazı dili, *tawlı (Kıpçak)* grubundan ayrı olarak *thlÑ* grubunda yer almıştır.[23] Kırgız Türkçesinin üç diyalekti vardır. Bunlar; Kuzey, Güneybatı ve Güneydoğu diyalektleridir. Kırgız edebî dili, Kuzey diyalektine dayanmaktadır.[24]

Kırgız alfabesi 34 harften oluşmaktadır. Bunların 22'si ünsüz, 8'i ünlüdür. 4 harf ise bir ünsüz ve bir ünlünün birleşmesinden oluşur. Ayrıca, Rusçadan giren kelimelerde /=/, /:/ kesme ve yumuşatma işareti kullanılır.[25]

Kırgız Alfabesi

A	a	A	a	P	p	P	p
B	b	B	b	R	r	R	r
V	v	V	v	S	s	S	s
G	g	G	g	T	t	T	t
D	d	D	d	U	u	F	u
E	e	E	e, ye	Å	å	Ü	ü
|	\	Yo	yo	F	F	F	f
”	’	C, J	c, j	X	x	X	x
Z	`	Z	z	c	c	Ts	ts
I	i	İ	i	h	h	Ç	ç
J	j	Y	y	W	w	Ş	ş
K	k	K	k	}	]	Şç	şç
L	l	L	l	=	=	Kesme işareti	
M	m	M	m	Y	y	I	ı
N	n	N	n	:	;	Yumuşatma işareti	
	Ë	ñ	Z	`	E	e	

O	o	O	o	{	[	Yu	yu
�	˚	Ö	ö	Q	q	Ya	ya

II. Ses Bilgisi

1. Ünlüler

2. Kırgız Türkçesinde sekiz normal fonem vardır: /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/

Kırgızcada ayrıca, altı uzun ünlü bulunmaktadır. Uzunluklar, yazıda iki ünlüyle gösterilir: /aa/, /ee/, /oo/, /öö/, /uu/, /üü/

Kırgız Türkçesinde Türkçe kelimelerdeki uzunluklar büyük çoğunlukla ikincil uzunluklar olup bunlar, çeşitli ses gruplarının büzülmesi sonucunda ortaya çıkmıştır:

1.1. Eski Türkçede iki ünlü arasında bulunan /g/ ve /E/ ünsüzlerinin /w/ ye dönüp erimesiyle de uzunluk oluşur: ET *tege, tögö* > Krg.ağ. *töwö* > Krg. *töö* "deve", ET *biregü* > Krg.ağ. *biröw* > Krg. *biröö* "biri", ET *küdegü* > Krg.ağ. *küyöw* > Krg. *küyöö* "güvey, damat", ET *aEır* > Krg.ağ. *owur* > Krg. *oor* "ağır", ET *aEız* > Krg.ağ. *owuz* > Krg. *ooz* "ağız", ET *aEu* > Krg.ağ. *uw* > Krg. *uu* "zehir", ET *oEul* > Krg. *uul* "oğul" vb.

1.2. Büzülme hadisesi iki sesten oluşan ses gruplarında da görülür. Tek heceli kelimelerde sonda bulunan; iki heceli kelimelerde ilk hecenin ve ikinci hecenin sonunda yer alan /g/ ve /E/ ünsüzünün /w/ ye dönüp erimesiyle uzunluk oluşur:
ET *saE* > Krg.ağ. *sow > Krg. soo* "sağ", ET *taE* > Krg.ağ. *tow* > Krg. *too* "dağ"*,* ET *aElak* > Krg.ağ. *owlaW* > Krg. *oolak "oğlak",* ET *oErı* > Krg.ağ. *uwru* > Krg. *uuru* "hırsız", ET *barıE* > Krg.ağ. *baruw* > Krg. *baruu* "gitmek", ET *elig, ellig* > Krg.ağ. *elüw* > Krg. *elüü* "elli" vb.

1.3. Eski Türkçede iki ünlü arasında bulunan /d/, /g/ ve /ñ/ ünsüzlerinin /y/ ye dönüp erimesiyle uzunluk oluşur: ET *ya6ag* > Krg.ağ. *cöyöw, cöw* > Krg. *cöö* "yaya", ET *yegen* > Krg. *ceen* "yeğen", ET *yañak* > Krg. *caak* "yanak", ET *eñek* > Krg. *eek* "çene", ET *meñi, miñi, meyi* > Krg. *mee* "beyin", ET *köñül* > Krg. *köön* "gönül" vb.

1.4. Eski Türkçede tek heceli kelimelerin sonunda bulunan /b/ ünsüzünün /w/ ye dönüp erimesiyle uzunluk meydana gelir: ET *ab, aw* > Krg.ağ. *uw* > Krg. *uu* "av", ET *sub, suw* > Krg. *suu* "su".

1.5. Kırgızcada /p/ ile biten tek heceli fiiller,*-Ip/-Up* zarf-fiil ekini alınca fiilin son sesi olan /p/ ünsüzünün önce /b/ ye, daha sonra /w/ ye dönüp erimesiyle uzunluk meydana gelir: *çap-ıp* > *çawıp* > *çaap* "koşup", *tap-ıp* > *tawıp* > *taap* "bulup" vb.

1.6. */*m/ ile biten tek heceli fiiller,*-Ip* zarf-fiil ekini aldığında zarf-fiil ekinin önünde bulunan bağlantı ünlüsünün düşmesiyle önceki hecede yer alan ünlü uzar: *tam-ıp* > *taamp* "damlayıp", *em-ip* > *eemp* "emip", *köm-üp* > *köömp* "gömüp" vb.

Kırgız Türkçesine giren alıntı kelimelerdeki uzunluklar genellikle kısalmış; bazı kelimelerde ise uzunluklar korunmuştur: *buradar* “birader”, *barabar* “beraber”, *çara* “çare”, *amanat* “emanet”, *kapıl* “gafil”, *salamat* “selamet”, *sayasat* “siyaset”, *alamat* “alâmet”, *maalım* “malûm”, *namıs* “namus”*, ılazım ~ ılaazım* “lâzım”, *ırazı ~ ıraazı* “razı”, *musapır ~ musaapır* “ yersiz yurtsuz, gezginci”, *daana* “bilgili” vb. Kırgızcaya giren alıntı kelimelerde de ses olayları sonucunda uzunluk meydana gelir:

1.1. İki veya daha fazla heceli alıntı kelimelerde iki ünlü arasında, ilk hecenin sonunda ve sonda yer alan /I/ ve /h/ ünsüzünün erimesiyle uzunluk oluşur: *daarat* “teharet”, *maal* “mahal”, *ıraat* “rahat”, *caat* “cihat”, *baa* “paha, değer”, *baar* “bahar”, *kaarman* “kahraman”, *meenet* “mihnet”, *eetimal* “ihtimal”, *söömöt* “sohbet”, *künö~künöö* “günah” vb.

Tek heceli olup çift ünsüzle biten alıntı kelimelerdeki /I/ ve /h/ ünsüzünün erimesi de uzunluk oluşturur: *meer* “mihr, güneş”, *şaar* “şehir”, *möör* “mühür”, *zeen* “zihin”, *baam* “fehm, anlama” vb.

1.2. İki veya daha fazla heceli alıntı kelimelerde iki ünlü arasında ve ilk hecenin sonunda yer alan /w/ ünsüzünün Kırgızcada erimesi sonucu uzunluk oluşur: *coop* “cevap”, *soop* “Allah tarafından mükâfatlandırılan hareket”, *doo* “dava, iddia”, *şöököt* “şevket”, *döölöt* “devlet”, *ooluya* “evliya” vb.

Tek heceli olup çift ünsüzle biten Rusça kelimelerde /w/ sesinin erimesiyle de uzunluk oluşur: *koom* “kavim, cemiyet”, *door* “devir” vb.

2. Ünsüzler

Kırgızcada 25 ünsüz fonem vardır: /b/, /c/, /ç/, /d/, /f/, /g/, /E/, /x/, /j/, /k/, /W/, /l/, /m/, /n/, /ñ/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /v/, /y/, /z/, /ts/, /şç/.
/f/, /x/, /j/, /v/, /ts/, /şç/ ünsüzleri, Rusça kelimelerde kullanılır.

3. Ses Özellikleri ve Olayları

3.1. Ünlü Uyumları

3.1.1. Damak (Kalınlık-İncelik) Uyumu

Türkçe kelimelerde sağlam bir damak uyumundan söz edebiliriz. Kelimenin ilk hecesindeki kalın ünlüyü uygun kalın; ince ünlüyü ise uygun ince ünlüler izler: *cakşı* “iyi”, *salkın* “serin”, *baardaş* “canciğer dost, ahbap”, *kılım* “asır”, *ıldam* “hızlı”, *cıltırak* “parlak”, *celke* “ense”, *beşik, cetim* “yetim”, *keçeeki* “akşamki”, *cergesiz* “soyu sopu belli olmayan”, *ilmeç* “tercüman”, *cibek* “ipek”, *birge* “beraber”, *sokur* “kör”, *tolkun* “dalga”, *cuka* “yufka”, *bulak* “pınar”, *kökürök* “göğüs”, *köñül* “gönül”, *köşögö* “perde”, *üstöm* “üstün, hâkim”, *küzgü* “ayna”, *küçtüü* “güçlü”, *kürkürök* “gürleyen”.

Kırgızcadaki kalınlık-incelik uyumu, Arapça ve Farsçadan giren kelimelere de yansımıştır. Uyuma giren kelimelerden bazıları şunlardır: *darman* “derman”, *salamat* “selamet”, *kabır* “kabir”, *adıl* “âdil”, *aalam* “âlem”, *aalım* “âlim”, *maalım* “malûm”, *maakul* “makul”, *taalay* “talih”, *taazım* “tazim, saygı”, *kıyanat* “hiyanet”, *ıpılas* “iflas”, *ınsap* “insaf”, *kubat* “kuvvet”, *kusmat* “husumet”, *kutpa* “hutpe”, *esep* “hesap”, *kerben* “kervan”,*meyman* “mihman”, *dükön* “dükkân”, *düynö* “dünya”, *kümön* “güman, şüphe” vb.

Kırgızcada *+ek, +ke, +tay* ekleri damak uyumuna girmez: *koyon-ek* "tavşan yavrusu", *kırgıy-ek* "genç atmaca", *akır-ek* "köprücük kemiği", *ata-ke* "babacık", *apa-ke* "ablacık", *ini-tay* "kardeşçiğim", *ake-tay* "babacığım", *ceñe-tay* "yengeciğim".

Kırgızcaya giren alıntı eklerin büyük çoğunluğu, kelimeye göre değişmemekte; fonetik varyant taşımamaktadırlar. Bazı eklerin ise uyuma girdiği görülür: *be-çara ~ bey-çara* "bîçare, zavallı", *şaar-ça* "küçük şehir", *kulag-dar* "bilgili, haberdar", *dabı-ger* "eczacı", *adabiy* "edebî", *zakmat-keç* "emekçi, zahmet çeken", *ayıp-ker* "suçlu", *önör-poz* "sanatkâr", *körüstön* "mezarlık".

3.1.2. Dudak (Düzlük-Yuvarlaklık) Uyumu

Kırgız yazı dilinde dudak uyumu ileri bir aşamada olup, kelimenin ilk hecesinde bulunan düz ünlüleri uygun düz; yuvarlak ünlüleri ise yuvarlak ünlülerin takip etmesi kuralıdır: *barmak* "parmak", *basım* "tazyik", *caançıl* "yağmurlu", *akın* "şair", *telki* "dağ tekesinin dişisi", *kımız, kınık* "âdet", *cıgaç* "ağaç", *kilem* "kilim", *moyun* "boyun", *konok* "konuk", *torpok* "toprak", *köktöm* "ilkbahar", *bölmö* "bölme, oda".

Kırgızcada /u/ dan sonra /u/ ve /a/ ünlüsü; /a/ ünlüsünü takiben de /ı/ gelir. /u/ ünlüsünden sonra yuvarlaklaşma gerçekleşmemiştir. Kelimenin birinci hecesindeki yuvarlak /u/, kendisinden sonraki hecelerde yer alan geniş /a/ ünlüsüne tesir edemez: *tuman* "duman, sis", *kuçak* "kucak", *kulak, uzak, tuzak, tuugan* "akraba", *kuurma* "kavurma", *turak* "durak", *tuyak* "zürriyet", *suranıç* "rica".

Kırgızcadaki dudak uyumu, Arapça ve Farsçadan giren kelimelerde de etkili olmuştur. Bazı kelimeler, Türkçe kelimeler gibi dudak uyumuna girmiştir: *koco* "hoca", *moldo* "molla", *tobo* "tövbe", *tozok* "dûzah, cehennem", izin", *köönö* "köhne", *dükön* "dükkân", *düynö* "dünya", *kümön* "güman, şüphe".

Kırgızcada dudak uyumuna girmeyen ekler şunlardır: *ata-luu* "babalı, babası olan", *ee-lüü* "sahibi olan", *kar-duu* "karlı",*bilim-düü* "bilgili", *taş-tuu* "taşlı", *küç-tüü* "güçlü", *biröö* < *biregü* "biri", *eköö* < *ekegü* "ikisi", *baştoo* "başlama", *iştöö* "çalışma", *izildöö* "araştırma", *aytuu* "söyleme", *bilüü* "bilme", *kelüü* "gelme"; *al-çu* "alırdı", *bil-çü* "bilirdi", *ayt-çu* "söylerdi" vb.

Kırgızcaya giren alıntı ekler, büyük çoğunlukla fonetik varyant taşımazlar: *bey-kut* "mutsuz", *naa-ümüt* "ümitsiz", *öküm-dar* "hükümdar", *kümön-dör* "şüpheli", *coop-ker* "sorumluluk sahibi", *künö-kör* "günahkâr", *ümüt-ker ~ümüt-kör* "ümitli", *cüyö-keç* "hazırcevap", *töö-köç* "deveyle yük taşıyan", *önör-man* "hünerli", *ilim-poz* "araştırmacı", *gülüstön* "gülistan", *örük-zar* "erik bağı".

3.2. Ünlü Değişmeleri

Bu bölümde, alıntı kelimelerdeki karakteristik fonetik değişmeler ile Türkçe kelimelerdeki karakteristik fonolojik değişmeler yer almaktadır.

3.2.1. Ünlü Kalınlaşması

3.2.1.1. Arapça ve Farsça kelimelerde yazılmayan ünlü, Kırgız Türkçesine büyük çoğunlukla /a/ lı girmiştir. Bu kalınlaşma hadisesi, bazı kelimelerde /E/, /W/, /r/ ünsüzlerinin etkisiyle, bazılarında ise

ünlü benzeşmesiyle meydana gelmektedir. Bu kelimelerden bazıları şunlardır: *adabiyat* “edebiyat”, *madaniyat* “medeniyet”, *kıyamat* “kıyamet”, *salamat* “selâmet”, *zıyarat* “ziyaret”, *mazar* “mezar”, *tasir* “tesir, *marhamat* “merhamet”, *zıyarat* “ziyaret”, *kıyanat* “hıyanet”, *sayasat* “siyaset”, *arip* “harf”, *daraca* “derece”, *tarbiya* “terbiye”, *sacda* “secde”, *barabar* “beraber”, *paygambar* “peygamber”, *parzant* “ferzent, evlât”, *çara* “çare”, *kana* “hane”, *pakiza* “pakize”, *parda* “perde” vb.

3.2.1.2. Alıntı kelimelerde yer alan /i/ ünlüsü, Kırgızcada /ı/ ya dönmüştür. Bu değişme, iki veya daha fazla heceli olup /â/ ünlüsü taşıyan alıntı kelimelerde ünlü benzeşmesiyle ortaya çıkmaktadır: *adıl* “âdil”, *akır* “âhir”, *ınsap* “insaf”, *dıykan* “çiftçi”*, ıpılas* “iflas”, *ıktıyaç* “ihtiyaç”, *zalım* “zalim”, *ıktımal* “ihtimal”, *zıyan* “ziyan”, *ıktıyar* “ihtiyar”, *tarıx* “tarih”, *zıyarat* “ziyaret”, *kıyanat* “hıyanet”, *kıyamat* “kıyamet”, *kıyal* “hayal”.

3.2.2. Ünlü İncelmesi

3.2.2.1. İki heceli bazı alıntı kelimelerde son hecedeki /â/ ünlüsü kısalmış; /k/ ünsüzünün ve kelime içindeki ince ünlünün etkisiyle incelerek /e/ ye dönmüştür: *nike* “nikâh”, *esep* “hesap”, *beker* “bîkâr, boşuna, bedava”, *meken* “mekân”, *kerben* “kervan”.

3.2.2.2. Alıntı kelimelerde ilk hecede yer alan /u/ ve /û/ ünlüsü, kelime içinde yer alan /g/ ve /k/ ünsüzlerinin ve ünlülerin etkisiyle incelerek /ö/ ye dönmüştür: *huner* > *önör* “hüner”, *hukm* > *öküm* “hükm”, *hukÑmet* > *ökmöt* “hükûmet”, *gÑrist#n* > *körüstön* “mezarlık”.

3.2.2.3. Bazı alıntı kelimelerin ilk hecesinde yer alan /u/ ve /û/ ünlüsü, inceltici ünsüzlerin etkisiyle /ü/ ye döner: *guv#h* > *kübö* “güvah, şahit”, *gun#h* > *künöö* “günah”, *gulist#n* > *gülüstön* “gülistan”, *gum#n* > *kümön* “şüphe”, *gunbed* > *kümböz* “kümbet, türbe”, *dukk#n* > *dükön* “dükkân”, *duny#* > *düynö* “dünya”, *wÑret* > *süröt* “suret”.

3.2.3. Ünlü Düzleşmesi

3.2.3.1. Bazı Arapça kelimelerin büyük çoğunlukla ikinci hecesinde yer alan /û/ ünlüsü, Kırgızcada hem kısalmış, hem de düzleşerek /ı/ ya dönmüştür: *kabıl* “kabul”, *maalım* “malûm”, *maalımat ~ malımat* “malûmat”, *namıs* “namus”.

3.2.4. Ünlü Yuvarlaklaşması

3.2.4.1. Kırgızcada düz ünlülerin yuvarlaklaşması, en sık karşılaşılan ünlü değişmesidir. Bu hadise, çoğunlukla ünlü benzeşmesi sonucu ve dudak ünsüzlerinin etkisiyle gerçekleşir. Türkçe kelimelerde ilk hecede yer alan /o/ ünlüsü, kendisinden sonra gelen hecelerdeki /a/ sesini yuvarlaklaştırır: *toygan* > *toygon* “doydu”, *okşaş* > *okşoş* “benzer”*, korkak* > *korkok* “korkak”, *çolak* > *çolok* “çolak”, *çolpan* > *çolpon* “çolpan”, *çokmar* > *çokmor* “çomak”, *oyma* > *oymo* “oyma”, *orda* > *ordo* “hanın harem dairesi”, *koçkar* > *koçkor* “koç”, *oñat* > *oñot* “iyi durum”.

3.2.4.2. Türkçe kelimelerin ilk hecesinde yer alan /ö/ ve /ü/ ünlüsünün etkisiyle, sonraki hecelerde bulunan /e/ ünlüsü /ö/ ye dönerek yuvarlaklaşır: *sööktеş* > *sööktöş* “akraba”*, yürek*> *cürök* “yürek”*, küyev* > *küyöö* “güvey, damat”*, ördek* > *ördök, ökçe* > *ökçö, ölçe-*> *ölçö-*“ölçmek”, *öktem* >

öktöm “kuvvetli, cesur”, *özge > özgö* “başka”, *köçmen > köçmön* “göçmen”, *kömeç > kömöç* “çörek”, *kürek > kürök, küreş > küröş* “mücadele”, *örnek > örnök.*

3.2.4.3. Türkçe ve alıntı kelimelerde ilk hecede yer alan /o/ ünlüsünün etkisiyle sonraki hecelerde bulunan /ı/, /u/ ünlüsüne döner: *konuklarımız > konoktorubuz* “konuklarımız”, *koylarnı > koylordu* “koyunları”, *oylarnıñ > oylordun* “düşüncelerin”, *dostlarıñız > dostoruñuz* “dostlarınız”, *mollalarıñ > moldolordun* “mollaların”, *hoşlaştı > koştoştu* “vedalaştı”.

3.2.4.4. Türkçe ve alıntı kelimelerde ilk hecede yer alan /ö/ ve /ü/ sesinin etkisiyle diğer hecelerdeki /i/ ünlüsü /ü/ ye dönerek yuvarlaklaşır: *közlerniñ > közdördün* “gözlerin”, *özgerildi > özgörüldü* “değiştirildi”, *külmesmin > külbösmün* “gülmeyiz”, *yüreğimiz > cürögübüz* “yüreğimiz”, *sözlerdeki > sözdördögü* “sözlerdeki”.

3.2.4.5. Türkçe kelimelerdeki yuvarlaklaşma hadisesi, Kırgızcaya giren Arapça ve Farsça kelimelerde de etkili olmuş; ilk hecedeki yuvarlak ünlünün etkisiyle diğer hecelerdeki düz geniş ünlü yuvarlaklaşmıştır: *gum#n > kümön* “güman, şüphe”*, guv#h > kübö* “guvah, şahit”*, dukk#n > dükön* “dükkân”*, duny# > düynö* “dünya”*, gun#h > künöö* “günah”*, gulist#n > gülüstön* “gül bahçesi”*, gun#hk#r > künöökör* “günahkâr”*, gÑrist#n > körüstön* “mezarlık”*, huner > önör* “hüner”, *hukÑmet > ökmöt* “hükûmet”, *wÑret > süröt* “suret”.

3.2.5. Ünlü Daralması

3.2.5.1. Türkçe kelimelerde ilk hecede yer alan /a/ ve /e/ ünlüsünün bazen daraldığı görülür: *çakır-> çıkır-*“çağırmak, davet etmek”, *çañır-> çıñır-*“acı acı bağırmak”, *aEla-> ıyla-*“ağlamak”, *be6ük > biyik* “yüksek”, *neçe > niçe* “nice, ne kadar”*, keyik > kiyik* “geyik”*.* Bu daralma hadisesi, tek heceli kelimelerde de görülür: *teg-> tiy-*“değmek”, *beg> biy* “bey”.

3.2.6. Ünlü Genişlemesi

3.2.6.1. Farsça olumsuzluk ekinin ünlüsü önce kısalır, daha sonra genişleyerek /e/ ye döner: *bNk#r > beker* “bîkâr, boşuna”, *beçara* “bîçâre, zavallı”.
Genişleme hadisesi, /h/ ünsüzünün yanında da görülür: *Iukm > öküm* “hüküm”, *mihm#n > meyman* “mihman, misafir”.

3.2.6.2. Bazı Türkçe kelimelerde /u/ ve /ü/ ünlüsünün genişlediği görülür: *kuru-> kuura-* “kurumak”, *togru > tuura* “doğru”, *konuk > konok, köprü > köpüröö.*

3.3. Ünlü Düşmesi

Kırgızcada ünlü düşmesi, genellikle iç seste görülür. Türkçe kelimeler, bazı yapım eklerini, çokluk, iyelik ve zarf-fiil eklerini aldığında vurgusuz açık hecedeki ünlüler düşer: *balalar > baldar* “çocuklar”, *kıyna-< kıy (ı) n-a-*“zorlamak”, *cıyna-< cıy (ı) n-a-*“toplamak”, *tışkarkı < tışkar (ı)-kı* “dışardaki”, *aylım < ay (ı) l-ı-m* “köyüm”, *kayrıp < kay (ı) r-ı-p* “çevirip”, *emki < emi-ki* “şimdiki”, *kiymi < kiy (i) m-i* “giyimi”, *orno-< or (u) n-a-*“yerleşmek”, *moynum < moy (u) n-u-m* “boynum”, *murdu < mur (u) n-u* “burnu”, *ordu < or (u) n-u* “yeri”, *buyrup < buy (u) r-u-p* “emredip”.

3.4. Ünlü Türemesi

3.4.1. Ön seste Ünlü Türemesi

Kırgızcada alıntı kelimeleri Türkçeleştirme çabası, /l/, /r/, /w/ ve /s/ ile başlayan alıntı kelimelerde etkili olmuş; bu seslerin önünde /ı/, /o/ ve /u/ türemiştir: *l#zim > ılaazım* "lâzım", *lampa > ılampa* "lamba", *ramaî#n > ıramazan* "ramazan", *rızW > ırıskı* "rızk", *rayon > ırayon* "bölge", *radio > ıradio* "radyo", *stakan > ıstakan* "bardak", *stanok > ıstanok* "tezgâh", *Rus > Orus, rÑze > orozo* "oruç", *ruHwat > uruksat* "ruhsat", *rÑmN > urumu* "Rumî", *waWt > ubakıt* "vakit", Ar. *wezNr > ubazir ~uvazir* "vezir".

3.4.2. İç seste Ünlü Türemesi

Bu hadise, çift ünsüzle biten Türkçe ve alıntı kelimelerde görülür. Bu kelimelerde ünlü uyumuna göre ünlü türer: *erk > erik* "hürriyet", *fikr > pikir* "fikir", *'ilm > ilim, ark > arık* "su kanalı", *kıvanç > kubanıç* "kıvanç", *korkunç > korkunuç, borç > boruç, ders > darıs* "ders", *cins > cınıs* "cins", *Wabr > kabır* "kabir", *baHt < bakıt* "baht", *sabr > sabır* "sabır", *börk > börük* "şapka".

Ünlü türemesi, iki heceli kelimelerde ortada da görülür: *kaplan > kabılan* "kaplan", *arslan > arıstan* "arslan", *ifl#s > ıpılas* "iflas", *iHl#s> ıkılas* " "ihlas", gaflet > *kapılet* "gaflet", *Iasret > kasıret* "hasret", *Wudret > kuduret* "kudret", *toprak > topurak.*

3.4.3. Son Seste Ünlü Türemesi

Türkçe ve alıntı kelimelerde kelime sonunda genellikle telaffuzu zor olan ünsüzlerden sonra da ünlü türer: *ald > aldı* "ön, ön kısım", *I#l > ali* "hâli hazır", *t#c > taci, proyekt > proyekti* "proje", *tiz > tize* "diz", *kenç > kence* "en küçük çocuk", *'aşW > ışkı* "aşk", *nefs > apsı* "nefis", *Iacc > acı* "hac", *IaWW > akı* "hak".

3.5. Ünlü Birleşmesi

Yan yana gelen iki kelimeden ilki ünlüyle bitip ikincisi de ünlüyle başlıyorsa iki ünlü birleşerek tek ünlü hâline gelir: *caza elekmin > cazalekmin* "henüz yazmadım, yazacağım", *kele elek > kelelek* "henüz gitmedi, gidecek", *ala elek > alalek* "henüz almadı, alacak", *bile albaymın > bilalbaymın* "bilemem", *körö albayt > köralbayt* "göremiyor", *bara algan cok > baralgan cok* "gidemedi", *cakşı bı ele > cakşı bele* "iyi miydi", *keldi bi eken > keldi beken* "geldi mi acaba".

3.6. Ünsüz Uyumu

Kırgız Türkçesinde ünsüzlerin ton uyumunun ileri noktada olduğunu söyleyebiliriz. Tonluyla biten kelimeler, tonluyla; tonsuzla biten kelimeler ise tonsuzla başlayan ekler alırlar: *cer-deş* "hemşehri", *tün-dük* "kuzey", *erke-le-*"okşamak", *tuy-gu* "duygu", *sol-gun* "gevşek", *söz-dör* "sözler", *közüm-döy* "gözüm gibi", *caştar-ga* "gençlere", *üy-dön* "evden", *köp-tük* "çokluk", *kesip-teş* "meslektaş", *aç-kıç* "anahtar", *taş-tar* "taşlar", *cürök-tün* "yüreğin", *öt-tü* "geçti" vb.

Kırgızcada bazı ekler ünsüz uyumu dışında kalmaktadır: *Kırgız-ça* "Kırgızca", *kuda-ça* "dünür", *caşıl-ça* "sebze"; *kelin-çek* "gelincik", *çapan-çan* "paltolu", *buka-çar* "üç yaşında boğa", *teke-çer* "üç

yaşında teke", *til-çi* "dilci", *aldam-çı* "hîlekâr", *coloo-çu* "yolcu", *can-çık* "cep", *oyun-çuk* "oyuncak"; *tuugan-çıl* "akrabaya düşkün", *eki-nçi* "ikinci", *böl-çök* "parçacık", *kıska-ça* "kısaca", *al-çu* "alırdı", *bar-çu* "giderdi", *ece-ke* "ablacık", *bala-key* "çocukcağız", *kiçine-key* "küçücük; *aga-tay* "biradercik".

3.7. Ünsüz Değişmeleri

3.7.1. Tonlulaşma

3.7.1.1. f (>p) >b: Alıntı kelimelerde kelime başında bulunan /f/ sesi, önce süreksizleşerek /p/ ye, daha sonra tonlulaşarak /b/ ye döner: *ferzend > parzant > barzant* "evlât", *farW > park > bark* "fark", *fel#ket* > balaket *"felâket", f#til# > bata* "fatiha", *fal#n> balan* "falan", *fuWar#' > bukara* "fukara", *fehm > baam* "anlama" vb.

3.7.1.2. k, W>g, E: Eski Türkçede kelime başında yer alan /k/ ve /W/ ünsüzü, Kırgız Türkçesinde büyük çoğunlukla korunmuştur: *keme* "gemi", *kün* "gün, güneş", *keç* "geç", *kiyim* "giyim", *köynök* "gömlek", *köz* "göz", *kel-*"gelmek", *kamçı* "kamçı", *kana-*"kanamak, kan gelmek", kara "kara", kıl-"yapmak", *kulak* "kulak", *kuçak* "kucak", vb.

Kırgız Türkçesinde bu sesler, ek alıp iki ünlü arasında kalınca genellikle fonolojik olarak tonlulaşır: *kök-üş > kögüş* "maviş", *kök-er-> kögör-*"göğermek", *kerek-i > keregi* "gereği", *tik-i-p > tigip* "dikip", *cürök-üm > cürögüm* "yüreğim", *uW-a-mın > ugamın* "duyuyorum", *coluW-a-bız > colugabız* "karşılaşacağız", *coW-ol-> cogol-*"yok olmak, kaybolmak", *baW-ı-m > bagım* "bakım" vb.

3.7.1.3. p>b: Kırgız Türkçesinde bazı kelimelerde kelime içinde yer alan /p/ sesi korunmuştur: *capır-*"devirmek, *bükmek", apa* "anne", *capız* "alçak", *tapşır-*"emanet etmek", *taptır-*"buldurmak" vb.

Ek alıp iki ünlü arasında bulunan dudak ünsüzü /p/, fonolojik değişmeyle /b/ ye döner. Bu değişmeyle ilgili örneklerden bazıları şunlardır: *töpü > töbö* "tepe", *kitep-i > kitebi* "kitabı", *coop-um > coobum* "cevabım", *köp-ey-> köböy-*"çoğalmak", *çap-uu > çabuu* "hızla koşma", *çopur > çobur* "adi cinsten", *tap-a > taba* "doğru", *cap-ı-k > cabık* "kapalı" vb.

3.7.1.4. t>d: Eski Türkçe kelime başında yer alan /t/ sesi de büyük çoğunlukla korunmuştur. /t/ nin birkaç kelimede /d/ ye döndüğü görülür. /t/ nin kelime başında korunduğunu gösteren örneklerden bazıları şunlardır: *too* "dağ", *temir* "demir", *tiş* "diş", *til* "dil", *tört* "dört", *tap-*"bulmak", *tülkü* "tilki", *töpö* "tepe", *tök-*"dökmek", *tün* "gece", *taanı-*"tanımak", *taarın-*"darılmak", *tegerek* "etraf, çevre", *tük* "tüy", *tar* "dar" vb.

Kırgız Türkçesinde /t/, kelime içinde çoğunlukla korunmuştur: *atı* "adı", *ceti* "yedi", *otun* "odun", *cutum* "yudum", *kütül-*"beklenmek", *otu* "otu", *kötör-*"kaldırmak", *kütüm* "meşgale, bakım", *kutul-* "kurtulmak" vb.

Türkçe kelimelerde kelime başında yer alan diş ünsüzü /t/, bazı kelimelerde tonlulaşarak /d/ ye dönmektedir: *t>-> de-"demek", takı > dagı* "tekrar, yine", *tabış > dabış* "ses", *teñiz > deñiz* "deniz", *toñuz > doñuz* "domuz", *tilbe > delbe* "deli", *teñ > deñ* "denk", *tegre > deyre* "etraf, çevre".

3.7.2. Tonsuzlaşma

3.7.2.1. b>p: I. çokluk şahıs eki, tonsuzla biten kelimeye geldiği zaman ekin başında yer alan /b/ ünsüzü, /p/ ye döner: *kelip-biz > kelip-piz* “gelmişiz”, *emes-biz > emes-piz* “değiliz”, *aç-bız > aç-pız* “açız”, *cok-buz > cok-puz* “yokuz” vb.

Kelime sonundaki değişme, alıntı kelimelerde görülür. Kelime sonunda yer alan /b/ sesi, Kırgızcada /p/ ye döner. Bu ünsüz, ek alıp iki ünlü arasında kaldığı zaman tekrar tonlulaşır: *kit#b > kitep* “kitap”, *bP-t#b > beytap* “bîtap”, *tertPb > tartip* “tertip”, *‘ayb > ayıp* “ayıp”.

3.7.2.3. g, E>k, W: Eski Türkçede kelime sonunda yer alan /g/ ve /E/ sesi, Kırgızcada bazı kelimelerde tonsuzlaşarak /k/ ve /W/ ünsüzüne döner: *beg > bek* “bey”, *tüg > tük* “tüy”, *boyaE > boyok* “boya”, *uruE > uruk* “soy, tohum”.

Alıntı kelimelerde kelime başında bulunan /g/ ve /E/ sesi, Kırgız Türkçesinde çoğunlukla tonsuzlaşarak /k/ ve /W/ ünsüzüne döner: *gun#h > künöö* “günah”, *gum#n > kümön* “güman, şüphe”, *guv#h > kübö* “şahit”, *gÑrist#n > körüstön* “kabristan”, *gunbed > kümböz* “kümbet”, *E#fil > Wapıl* “gafil”, *Eayret > Wayrat* “gayret”, *EänNmet > Wanımet ~ Wanimet* “ganimet”, *Eäflet > Wapılet ~ Wapilet* “gaflet” vb.

3.7.2.4. m (>b) >p: Ünsüzle biten kelimeler /m/ ünsüzüyle başlayan ek aldıkları zaman söz konusu /m/ ünsüzü önce süreksizleşir; daha sonra tonsuzlaşarak /p/ ye döner. Bu değişme,*-mA- /-mO*-olumsuzluk eki,*-mI/ -mU* soru ekinde görülen bir değişmedir. Tonlu ünsüzle biten kelimelere ekin b’li şekli; tonsuzla biten kelimelere ise p’li şekiller getirilir: *tap-ma-y > tappay* “bulmadan”, *uk-ma-dı > ukpadı* “duymadı”, *uç-ma-dıñ > uçpadıñ* “uçmadın”, *emes mi > emespi* “değil mi” vb.

3.7.2.5. l (>d) >t: Kırgızcada /l/ ünsüzüyle başlayan ekler, tonsuz ünsüzle biten kelimelere getirildiğinde l > d değişmesi, yerini benzeşmeye bırakır. Aşağıdaki örneklerde tonsuzla biten kelimeler tonlu ünsüzle başlayan ek alınca kelimenin sonunda yer alan sesin etkisiyle ekin ön sesi tonsuzlaşır: *tınç-lık >tınç-tık* “dinçlik, huzur”, *arık-lık > arık-tık* “zayıflık”, *at-luu > at-tuu* “adlı”, *iş-le-> iş-te-*“çalışmak”, *konuk-lar > konok-tor* “konuklar”, *yurt-lar > curt-tar* “yurtlar” vb.

3.7.2.6. n (>d) >t: Tonsuzla biten kelimeler /n/ ile başlayan ek aldıklarında ise ekin başında yer alan /n/ ünsüzü süreksizleşerek önce /d/ ye; daha sonra benzeşmeyle tonsuzlaşarak /t/ ye döner: *kök-nü > kök-tü* “göğü”, *küç-nü > küç-tü* “gücü”, *taş-nın > taş-tın* “taşın”, *kitep-nin > kitep-tin* “kitabın”, *yürek-nin > cüröktün* “yüreğin”, *taş-nın > taş-tın* “taşın” vb.

3.7.3. Süreklileşme

3.7.3.1. E (>w) >oo, uu: Eski Türkçede iki heceli kelimelerde iki ünlü arasında ve ilk hecenin sonunda; ayrıca, tek heceli kelimelerin sonunda bulunan /E/ sesi, önce sızıcılaşarak yarı ünlü /w/ ye döner; daha sonra /w/ nin erimesiyle uzunluk oluşur: *aEır > owur > oor* “ağır”, *aEız > owuz > ooz* “ağız”, *boEaz > buwaz > booz* “boğaz”, *yaEuW > cuwuk > cuuk* “yakın”, *oEul > uul* “oğul”, *soEuW > suwuW > suuk* “soğuk”, *buEday > buwday > buuday* “buğday”, *toErı > tuwra > tuura* “doğru”, *aE-> ow-> oo-*“yukarı kalkmak, yükselmek”, *baE > bow > boo* “bağ”, *saE > sow > soo* “sağ”, *taE > tow > too* “dağ” vb.

3.7.3.2. g (>w) >öö, üü: Eski Türkçede iki veya daha fazla heceli kelimelerde iki ünlü arasında ve kelime sonunda bulunan /g/ ünsüzü önce sızıcılaşarak /w/ ye döner; daha sonra /w/ nin erimesiyle uzun ünlü oluşur: *tege, tögö* > *töwö* > *töö* "deve" biregü > *biröw* > *biröö* "biri", *küdegü* > *küyöw* > *küyöö* "güvey, damat", *elig, ellig* > *elüw* > *elüü* "elli", *sebüg, sevüg, sewüg* > *süyüw* > *süyüü* "sevgi", *közlig* > *közdüw* > *közdüü* "gözlü" vb.

3.7.3.3. p (>b>w) >aa, ee: Kırgızcada /p/ ile biten tek heceli fiiller,-*Ip* zarf-fiil ekini alınca iki ünlü arasında kalan /p/ önce tonlulaşarak /b/ ye; daha sonra sızıcılaşarak /w/ döner. Yarı ünlü /w/ nin erimesiyle de uzunluk meydana gelir: *tap-ıp* > *tabıp* > *tawıp* > *taap* "bulup", *tep-ip* > *tebip* > *tewip* > *teep* "tepip", *öp-üp* > *öbüp* > *öwüp* > *ööp* "öpüp", *çap-ıp* > *çabıp* > *çawıp* > *çaap* "vurup".

3.7.3.4. b>m: Eski Türkçe kelime başındaki /b/ ünsüzü Kırgızcada büyük çoğunlukla korunmuştur: *ber-*"vermek", *bar* "var", *bar-*"gitmek, varmak", *bol-*"olmak", *bil-*"bilmek", *bel* "bel", *belgi* "işaret", *bak-*"bakmak", *balta* "balta", *baltır* "baldır", *barmak* "parmak".

Kelime başında bulunan /b/ ünsüzü, Kırgızcada bazı kelimelerde, genellikle /n/ ve /ñ/ ünsüzlerinin etkisiyle /m/ ye döner: *burun* > *murun* "burun, önce", *boyun* > *moyun, ben* > *men, boynuz* > *müyüz, boncuk* > *monçok, bol* > *mol, buz* >*muz, buzağı* >*muzoo, biñ* > *miñ, başak* > *maşak, buñ* > *muñ* "sıkıntı, dert, yokluk", *biñ* > *miñ* "bin", *bin-*> *min-.*

3.7.3.5. 6**>y:** Eski Türkçede kelime içi ve kelime sonunda yer alan /6/ ünsüzü, Kırgızcada /y/ ye döner: *kü6egü* > *küyöö* "güyev, damat", *Wu6ruW* > *kuyruk* "kuyruk", *bo6* > *boy* "boy", *tı6-*> *tıy-* "menetmek, tutmak", *ya6-*> *cay-*"sermek, yaymak", *to6-*> *toy-*"doymak", *yo6-*> *coy-*"yok etmek, yitirmek", *ko6-*> *koy-*"koymak" vb.

3.7.4. Süreksizleşme

3.7.4.1. f>p: Alıntı kelimelerde kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda yer alan diş-dudak ünsüzü /f/, /p/ ye döner: *fikr* > *pikir, ferm#n* > *parman* "ferman", *felek* > palek "felek", *farW* > *park* "fark", *defter* > *depter* "defter", *sefer* > *sapar* "sefer", *inw#f* > *ınsap, fond* > *pondu* "sermaye", *forma* > *pormo, fabrika* > *pabrik.*

3.7.4.2. H>W: Arapçadan giren kelimelerde kelime başında, kelime içinde ve kelime sonunda yer alan /H/, Kırgızcada düzenli olarak /W/ ya dönmüştür: *Haber* > *Wabar, Hizmet* > *Wızmat, Hıy#net* > *kıyanat* "hıyanet", *HuwÑmet* > *kusmat* "husumet", *#Hir* > *aWır, iHl#s* > *ıWlas, iHtiy#r* > *ıktıyar* "ihtiyar", *t#riH* > *tarıW* vb.

3.7.4.3. l>W: */*l/ sesinin de aynı durumlarda /W/ ya döndüğü örneklere az da olsa rastlanır *lāsrät* > *Wasıret* "hasret", *älv#l* > *aWbal* "ahval", *merlÑm* > *marWum* "merhum", *rälmet* > *raWmat* "rahmet", *erw#l* > *arbaW* "ervah".

3.7.4.4. l>d: */*l/ ünsüzü, tonlu ünsüzle biten kelimelere gelince /d/ ye döner: *er-lik* > *er-dik* "yiğitlik", *akıl-luu* > *akıl-duu* "akıllı", *bilim-lüü* > *bilimdüü* "bilgili", *köz-le-*> *közdö-*"gözlemek", *kiyim-ler*> *kiyim-der* "giyimler", *kız-ları* > *kız-darı* "kızları", *söz-leri* > *söz-dörü* "sözleri" vb.

3.7.4.5. n>d: Bu değişme /n/ ünsüzüyle başlayan eklerde görülmektedir. Tonlu ünsüzle biten kelimeler /n/ ile başlayan ek alınca söz konusu /n/ sesi, süreksizleşerek /d/ ye döner: *kız-nı > kız-dı* “kızı”, *uul-nu > uul-du* “oğlu”, *el-nin > el-din* “halkın”, *biz-nin> biz-din* “bizim”, *üy-nü > üydü* “evi”, *koy-nun > koy-dun* “koyunun”, *oy-nu > oy-du* “fikri”, *hüner-nin > önör-dün* “sanatın”.

3.7.4.6. m>b: Tonluyla biten kelimeler /m/ ünsüzüyle başlayan olumsuzluk eki ile soru ekini aldıkları zaman ek başındaki /m/ ünsüzü süreksizleşerek /b/ ye döner: *al-may > albay* “almadan”, *ur-ma-dı > urbadı* “vurmadı”, *tiy-meden > tiybesten “değmeden”, caz-ma-sa > cazbasa* “yazmasa” *bol-ma-sa > bolboso* “olmasa”, *bil-gen mi > bilgenbi* “bildi mi”, *al-dı mı > aldıbı* “aldı mı”, *bol-or mu > bolorbu* “olur mu”.

3.7.4.7. w, v>b: Arapçadan giren kelimelerde kelime başı ve kelime içinde yer alan /w/ sesi, Kırgız Türkçesinde /b/ ye dönmüştür: *waWt > ubakıt* “vakit”, *w#’de > ubada* “vade”, *waräW > barak,* “varak”, *läw# > aba* “hava”, *älw#l > abal* “ahval”, Ar. *Wuwwät > kubat* “kuvvet”, *lelw#‘ > alba* “helva”, *elw#n > alban* “elvan”, *guv#h > kübö* “şahit”, *perv#ne > barbana* “pervane” vb.

3.7.4.8. y>c: Türkçe kelimelerde kelime başında bulunan /y/, diş-damak ünsüzü /c/ ye dönmüştür. Bu değişme, Kırgızcada oldukça düzenlidir: *yakın > cakın, yıldız > cıldız, yigit > cigit, yürek >cürök, yarat-> carat-, yumuşak > cumşak, yardım > cardam, yol > col, yaş > caş, yegen > ceen* “yeğen”, *yırtık > cırtık, yan-> can-*“dönmek”, *yalın > calın* “alev”, *yalgan > calgan* “yalan”, *yaman > caman* “kötü”, *yıl > cıl* “yıl”, *yılıg > cıluu* “ılık”, *yañı > cañı* “yeni” vb.

3.8. Ünsüz Tekleşmesi

Alıntı kelimelerde iç seste bulunan ikiz ünsüz, Kırgızcada tek ünsüz hâline gelir: *muhäbbet >* mahab*at “muhabbe*t”, *mu’ällim >* m*ugalim* “mua*llim”, W*uwwet > *kubat “kuvvet”, lisse > ese “hisse”, dukk#n > dükön “dükkân”, widdNW > sıdık* “sıddık”, *läysiyyet > kasiyet* “haysiyet”.

3.9. Ünsüz Düşmesi

3.9.1. g>w>ø: Eski Türkçede kelime içi ve kelime sonunda bulunan /g/ sesi, bazı kelimelerde önce sızıcılaşarak yarı ünlü /w/ ye döner. /w/, ünlüye dönüşme yoluyla kaybolur: *biregü > biröw > biröö* “biri”, *küdegü > küyöw > küyöö* “güvey, damat”, *sebüg, sevüg, sewüg > süyüw > süyüü* “sevgi”, *közlig > közdüw > közdüü* “gözlü”.

3.9.2. E>w>ø: Eski Türkçede kelime içi ve sonunda bulunan /E/ sesi de bazı kelimelerde önce sızıcılaşarak yarı ünlü /w/ ye döner. Bu ses de dönüşme yoluyla kaybolur: *baEır > bowur > boor* “bağır”, *boEaz > buwaz > booz* “boğaz”, *yaEuW > cuwuk > cuuk* “yakın”, *buEday > buwday > buuday* “buğday”, *toErı > tuwra > tuura* “doğru”, *tuE > tuu* “tuğ, bayrak”.

3.9.3. l>ø: Alıntı kelimelerde kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunan /l/ sesi, Kırgız Türkçesinde genellikle düşer: *les#b > esep* “hesap”, *läreket > araket* “hareket”, *lukÑk > ukuk, lukm > öküm* “hüküm”, *nik#l > nike* “nikâh”.

3.9.4. h>ø: Alıntı kelimelerde /h/ sesi, düzenli olarak düşer: *her* > *ar* "her", *huner* > *önör* "hüner", *z̲ihn* > *zeen* "zihin", *#haste* > *asta* "aheste", *şehr* > *şaar* "şehir", *cih#t* > *caat* "cihat", *guv#h* > *kübö* "şahit".

3.9.5. t >ø: Farsçadan giren kelimelerde /H/, /s/ ve /ş/ ünsüzünden sonra gelen /t/ ünsüzü telaffuz zorluğundan düşer: *diraHt* > *darak* "ağaç", *r#st* > *ıras* "doğru", *mest* > *mas* "mest", *bihişt* > *beyiş* "cennet", *dost* > *dos* "dost".

3.9.6. w>ø: Alıntı kelimelerde kelime başında yer alan /w/ ünsüzünün eridiği görülür: *wef#t* > *opat "vefat", wNr#n > oyron "viran", w#Wı'# > okuya "olay", wekNl > ökül "vekil", wucÑd > ucut "vücut", wicd#n > ucdan "vicdan" vb.*

Kelime içinde yer alan /w/, ünlüye dönerek kaybolur. Bu değişme, bazen kelime başında da görülür: cew#b > coop "cevap", sew#b > soop "sevap", Wewm > koom "kavim", dewr > door "devir", dewlet > döölöt "devlet", wef#' > opaa ~ oopa "vefa".

3.10. Ünsüz Türemesi

3.10.1. /y/ türemesi: Alıntı kelimelerde kelime içi ve sonunda yer alan /N/ ünlüsünün kısalmasıyla /y/ türer: *cemNle* > *camıyla* "cemile", *väzNfe* > *vazıypa* "vazife", *haWNWat* > *akıykat* "hakikat", *netNce* > *natıyca* "netice", *edebN* > *adabiy* "edebî" vb.

III. Şekil Bilgisi

Kırgızcada yapım ve çekim eklerinin fonetik varyantları zengin olduğu için ekler, tek tek yazılmamıştır. A, a /e; I, ı/ i; O, o /ö; U, u/ ü ünlü değişimlerini; B, b /p; D, d/ t; D_3, d /t/ l; G, g/k; L_3, l /d/ t; N_3, n /d/ t ünsüz değişimlerini göstermektedir.

Kırgız Türkçesi / Doç. Dr. Gülzura Cumakunova [s.596-606]

Ankara üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Kırgız Türkçesi, Kırgızistan Cumhuriyeti'nin devlet dili, dünyada sayısı üç milyondan fazla olduğu tespit edilen (1989) Kırgız Türklerinin konuştuğu dildir. Bu malumat, genelde toplu olarak Kırgızistan'da ve küçük gruplar halinde Çin Halk Cumhuriyeti, Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan, Rusya Federasyonu, Türkiye ve Afganistan'da yaşayan Kırgızların dili esas alınarak verilmiştir.

Türk lehçelerinin yapılan bir çok tasnifine göre Kuzeybatı Türk dilleri grubuna dahil edilmekte olan Kırgızca, tarihi aspekte yapılmış Türkoloji çalışmalarında ve Türkçenin bugüne kadar yapılmış sınıflandırmalarında uzun geçmişi ve Türkçenin en eski döneminden en yeni dönemine kadar uzanan bir çok çelişkili unsurları bünyesinde barındırmasından dolayı Türkolojinin kilit noktalarından biri olarak sayılagelmiştir.

Türkoloji tasniflerinde Kırgızcanın bunun gibi çok yönlülüğü ve değişkenliği türkologların ona çok değişik sınıflarda yer vermelerine yol açmıştır. Örneğin, Türk dili tarihinin ünlü isimlerinden S. E. Malov, kendi sınıflandırmasında Kırgızcaya hem en yeni Türk dilleri arasında yer veriyor, hem de Yenisey Yazıtlarının dili, Kırgızların eski edebi dili olduğunu iddia ediyor. Ayrıca S. E. Malov, türkologların hiç bir zaman "Eski Kırgızcanın edebi ve konuşma şekilleri münasebetleri üzerinde durmadıklarına, bunun için halen gerekli malzemelerin de elde edilmediğine" dikkatleri çeker.[1]

Prof. N. A. Baskakov'un tasnifinde ise Kırgızca, Doğu Hun dalında en eski Türk dillerinden sayılan Eski Türk ve Uygur Yazıtlarının dilleri, Saha, Tuva, Tofa, Hakas, Şor, Altay ve Sarı Uygur dilleri ile aynı grupta beraber sınıflandırıldığını görüyoruz.[2] Baskakov'un Kırgızcayı adı geçen grup içine dahil etmesinin gerekçeleri onun eski dil özelliklerini taşıması olarak gösterilmiştir:

- Kıpçak-Nogay grubuna mensup dillerdeki ş-s seslerinin yerine Eski Türkçeye özgü ç-ş seslerinin gelmesi. Örneğin: kas değil kaç, bas değil baş.

-Kelime başında sert ünsüzlerin sıkça kullanılması;

-Eski Türkçedeki bir çok gramer şekillerinin korunması;

- Kelime hazinesinde diğer Kıpçak lehçelerinde bulunmayan Moğolca kelimelerin çokluğu.

Buradan çıkarılacak sonuç, Kırgızcanın, coğrafi ve bazı ortak dil özelliklerinden dolayı aynı grup içinde yer aldığı Kıpçak lehçelerinden hayli farklı bir konumda olduğudur.

Fakat V. V. Radlov, V. A. Bogoroditskiy, S. E. Malov, F. E. Korş, A. N. Samoyloviç, G. J. Ramstedt gibi Türkoloji otoritelerinin tasniflerinde Kıpçak grubunda yer almasına neden olan Kıpçak unsurları da artık Kırgızcanın, son dönemlerinde kazandığı inkar edilemeyecek özelliklerdir.

Kırgızcanın bu tür özelliği bazı türkologları, mesela K. N. Menges'i, Kırgızcayı aynı tasnif içinde, hem Orta Asya grubu içinde tek başına, hem de Kıpçak lehçeleri ile beraber göstermesine, Prof. T. Tekin'i ise özel olarak tek başına sınıflandırmasına neden olmuştur.[3] Son Türkoloji tasniflerinin çoğu

için esas alınan ve bir çok açıdan doğruluk payı yüksek olan A. N. Samoyloviç'in tasnifinde Kırgızca, Türk lehçelerinin Kuzeybatı grubunda, bazı fonetik, gramer ve leksik yönleriyle ortaklık gösteren Altayca ile birlikte bir sınıfa konulmuştur.

Tasniflerdeki bu kadar farklı hususların nedeni, ancak Kırgızcanın, genel Türkçenin gelişmesinde çizdiği tarihi seyirinin tam olarak gözler önüne serilmesiyle anlaşılacaktır. Onun oluşum etaplarının bütün olarak ele alınması ve Kırgızcayı bugünkü durumundan ziyade, eskiden bugüne doğru periyodik gelişmesinden yola çıkarak değerlendirme ile mümkün olacaktır.

Prof. Dr. B. M. Yunusaliyev'in çalışmalarında[4] ilk defa öne sürülen ve son yıllardaki araştırmaların verileri ile doğrulanmış, bir çok yönden de tamamlanmış olan görüş açısına göre, çağdaş Kırgızcaya onun oluşumundaki bazı belirleyici hususları dikkate almadan yaklaşmak bizi yanlışlıklara sevkedecektir. Bu hususlar, her şeyden önce Kırgızcanın:

- Tarihi oluşumunun uzun bir süreç içinde gerçekleşmiş olması;

-Oluşumun bir tek toprak üzerinde gelişmediği;

-Bir çok yakın ve uzak akraba diller ile çeşitli zamanlarda yakın temas içinde olması;

-Uzun sürmüş olan bu gelişme süreci içinde Kırgız toplumuna mensup bazı etnik grupların, toplumun çekirdeğini oluşturan kitleyle her zaman beraber olmayışı ve kopmaların ve tekrar birleşmelerin defalarca meydana gelmesidir.

Bütün bu koşulları göz önünde bulundurarak B. M. Yunusaliyev Kırgızcanın oluşumunu üç büyük devire ayırmıştır:

1.Kırgızcanın en eski devri (IX-X yüzyıllara kadarki dönem)

2.Kırgızcanın ortaçağ devri (XV-XVI yüzyıllara kadarki dönem)

3.Yeni Kırgızca devri (XVI yüzyıldan günümüze kadar).

Yunusaliyev'in bu görüşünün Kırgız dilinin tarihine direk veya dolaylı olarak temas eden araştırmacılar tarafından da benimsenmesi ile, örneğin İ. A. Batmanov, N. K. Dmitriyev, V. A. Bogoroditskiy, K. K. Yudahin, N. A. Baskakov, B. Ö. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov, S. Sıdıkov vs., Kırgızcanın Kuzeydoğu (Sibirya) lehçelerine en yakın dil olduğu fikri giderek ağırlık kazanmıştır.

Türkologlar arasında Kırgızcanın tarihi gelişmesi üzerinde tam bir görüş birliği sağlanmasa bile, onun Güney Sibirya ve Orta Asya Türk lehçelerinin özelliklerini aynı derecede taşıyan dil olduğu fikri de en azından tartışılmaz hale gelmiştir.

Kırgızcayı hem coğrafi hem de dil açısından birbirinden farklı devirler içinde görmek, bunların bir dil içerisinde bakılacak ortak yönleri ile beraber birbirinden büyük farklı özelliklerini de kabul etmek anlamına gelecektir.

Türkoloji çalışmalarında bu husus dikkate alınmış olsa, Kırgızcayı tarihi gelişiminin önemli etaplarına göre ayrı ayrı gruplarda değerlendirilmek çok daha yerinde olacaktı. Zira Kırgızcayı değişik

dönemlere ayırmaya neden olan hususlar, ikisini veya üçünü bir araya koyamayacak kadar farklı fonetik, morfolojik ve leksik ayrıcalıklardan ibarettir. Tıpkı Kırgızca ile aynı paralellikte bir gelişim sergileyen Uygurcada olduğu gibi. Uygurca, Türkoloji sunıflamalarında Sarı Uygurcadan dolayı en eski Türk dilleri arasında, eski Uygur Yazıtları dilinden dolayı eski Türk lehçeleri grubunda ve Doğu Türkistan Uygurları dili dolayısıyla yeni Türk lehçeleri arasında yer almaktadır.[5]

Bilindiği kadarıyla, Sarı Uygurca, konuyu detaylı olarak ele alan araştırmacılar S. E. Malov ve E. R. Tenişev'in tespitlerine göre, Kırgızcanın en eski durumundan güçlü bir şekilde etkilenmiş ve hala o özelliğini koruyan bir dil olarak gösterilmiştir.[6]

Sarı Uygurca, Kırgızca ile Uygurca arasında en eski zamanlara dayanan dil temasını açıkça göstermesi ve Kırgızcanın gelişmesinde gizli kalmış bir çok sayfalara ışık tutabilecek unsurları koruması ile de büyük önem taşıyor. Örneğin, eski Kırgızcanın çağdaş Kırgızcadan çok farklı fonetik yapıya sahip olduğu, onun bir y-dili değil, bir z-dili olduğu kanaatine Sarı Uygurcanın ve Kırgızcaya genetik yakınlığı olan Hakas, Tuva, Şor, Çulım Türkçelerinin verilerini bir araya getirip karşılaştırarak varılabilmiştir.[7]

Kırgız adının tarihe geçtiği M. Ö. 200 yıldan beri Çin, Arap, Fars, Türk kaynaklarında hep Kırgızların, gelişmiş bir yazı geleneğine sahip bir toplum olduğu izlenimi verilmiştir. Örneğin, Kırgız tarihinin önemli kaynaklarından biri olan Çin'in Tang sülalesinin (M. S. 618-907 yy.) N. Ya. Biçurin (1777-1853) tarafından neşredilmiş tarihinde Kırgızlar hakkındaki diğer bilgilerin yanı sıra onların dilinin ve yazdıkları yazısının Hoyhu (Uygur) yazısı ile tıpatıp benzer olduğundan söz edilir.[8]

Yenisey yazıtlarının da Eski Kırgızcanın açık bir örneği olduğu görüşünde araştırmacılar arasında görüş ayrıcalığı yoktur. Nitekim Eski Türk Yazıtlarının önemli isimlerinden Prof. S. E. Malov'un, "Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov" adlı eserinin Giriş bölümünde V. V. Radlov ve V. Tomsen gibi otoritelerin arkasından Yenisey yazıtlarının Kırgızlara ait olmadığına dair diyeceğim yoktur demesi[9] ile bu fikrin tartışılmazlığı bir kere daha ortaya koyulmuştur.

Eski Türk Yazıtlarından Külteğin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Moyun Çur, Bars Beg, Suci'deki Kırgız Oğlu anıtlarında Kırgızlardan direk olarak çok güçlü Türk boyu olarak söz edilmesi, Talas'ta bulunan dört anıtın da Kırgızlarla alakalı olması[10] Kırgızların çok gelişmiş yazma geleneği olduğu fikrini güçlendirir.

Ayrıca en az 1000 yıllık bir geçmişe sahip "Manas" destanında bütün haberleşmenin yazışma yolu ile gerçekteştirildiği ve onun bir olağan görünüş olarak kaydedilmesi de dikkate alınmayacak bir husus değildir.

Kırgızlar hakkında ayrıntılı bilgiler içeren Arap kaynaklarından M. S. 942 yılında yazılmış olan Ebu Dulaf'ın "Risalesinde" de Kırgızların kendi yazıları olduğu ve özel olarak yetiştirdikleri kamışlar ile yazdıklarından bahsedilmektedir.[11]

Görüldüğü gibi, Yenisey Yazıtlarının Eski Kırgızca dönemine ait yazılar olduğuna dair oldukça kabarık bilgilere sahip olunmasına rağmen, ona Kırgızcanın ve diğer Kuzeydoğu Türk lehçelerinin klasik bir edebi şekli olarak ne Türkoloji çalışmalarında ne de tasniflerinde yer verilmemiştir.

Yenisey Yazıtları ile günümüz Kırgızcası arasında görülen farklara açıklık getirecek tüm gelişim ve değişim halkaları ortaya çıkarılmadığı sürece, onlara ancak uzak akraba dil örnekleri olarak bakma alışkanlığı devam edecek gibidir.

Prof. Dr. E. R. Tenişev, Sarı Uygurların, Füyü Kırgızlarının dili üzerinde yaptığı araştırmalarında,[12] bu yönde yapılan S. E. Malov, Ü. Asanaliyev, Hu-Zhen-hua, Guy İmart, L. Cusupakmatov gibi araştırmacıların[13] sonuçlarına da dayanarak, Kırgızcanın karanlık dönemlerini aydınlatacak malzemelerin artık mevcut olduğu görüşünü öne sürüyor.[14]

Son yıllarda Çin Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Füyü Kırgızlarının dili üzerinde yapılan araştırmalar ve elde edilen sonuçlar B. M. Yunusaliyev'in Kırgız dilinin tarihine ayrı devirler içinde bakma fikrini doğrulayıcı ve tamamlayıcı mahiyettedir.

Füyü Kırgızlarının menşei, Sibirya'da Hakaslara yakın yaşadıkları bölgeden 1703 yılında Cungar kontaycısı (hanı) Sevan Rabdan tarafından zorla göçürülüp, Mançuriya'nın Heylunsyan vilayetinin Fuüy ilçesine yerleştirilmiş olan 3000 haneli Kırgızlardan gelir.[15] Füyü Kırgızlarının dili, bir yandan Sarı Uygurların, öte yandan da Hakas, Tuva, Şor, Çulım Türklerin dilleri ile ortak yanları olan, Kırgızcanın en eski unsurlarını koruyan bir ağız olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Füyü Kırgızcasının Çağdaş Kırgızca ile temel unsurlarda (özellikle gramerde) görülen aynılığı da, ikisi arasında güçlü bir genetik bağ olduğunu gözler önüne seriyor. Bu husus, zamanında B. M. Yunusaliev'in, Kırgızların bazı etnik gruplarının halkın çekirdeğini oluşturan kitleden ayrı kaldığı hakkındaki görüşünde ne kadar haklı olduğunu gösteriyor.

Füyü Kırgızlarının dilinin fonetik ve morfolojik yapısının ortaya çıkarılması, onun bir yandan Sarı Uygurca ve Kuzeydoğu Türk lehçeleri ile, öte yandan da Kırgızca ile yakınlığı, Yenisey Yazıtları ile sergilenmiş olan bir edebi dil ile onun konuşma türleri veya ağızları arasındaki münasebetleri problemini ciddi bir şekilde gündeme koymuş oldu.

Füyü Kırgızlarının dili, onun Kırgızcayla köklü bağlantısı olduğunu savunan ve konuya ciddi biçimde bilimsel açıklık getiren araştırmacıların fikirlerine göre, Türkçenin en eski durumunun temsilcilerinden sayılan Eski Türk Yazıtlarının dili, Sarı Uygurca, Tuva, Tofalar, Hakas, Şor, Çulım Türkçesinin yanısıra eski Kırgızcanın da alınmasını sağlayacak unsurları içeriyor.

Yenisey Yazıtlarının dili, adı geçen Türk boylarının ortak edebi dili olup, bir d-li dildir. Füyü Kırgızcası ve onunla fonetik yakınlık gösteren Sarı Uygurca, z-li dillerdir. Örneğin: F. (Füyü) Kırg. qozın, Ç. (Çağdaş) Kırg. koyon 'tavşan', F. Kırg. azah, Ç. Kırg. ayak 'ayak', S. Uyg. azgır, Ç. Kırg. aygır 'aygır', S. Uyg. ezer, Ç. Kırg. eer 'eyer' v. s. Aynı z-li durum Hakas, Şor, Çulım Türk lehçeleri için de geçerlidir. Çağdaş Kırgızca, y-li diller arasında yer almasına rağmen, z'nin y'ye dönüşüm sürecini andıran bir takım paralellikleri halen de taşımaktadır, örneğin:

caz-//cay-‘yaymak’

boz//boy ‘bekar’: boz bala ‘bekar delikanlı’

Son zamanlarda Kırgızcanın eski dönemi için dikkate alınmaya başlayan Yenisey Yazıtları, Sarı Uygurca, Füyü Kırgızcası ve Kuzeydoğu grubunun ortak noktalarını birleştirerek, ayrıca Kırgızcanın ortaçağ ve yeni dönemlerindeki gelişmelerini de göz önünde bulundurarak, Eski Kırgız dilinin başlıca özellikleri olarak şunlar gösterebilir:

Fonetik Yönden

- Ünlülerdeki muntazam bir şekilde korunan kalınlık-incelik uyumu ve giderek güçlü bir şekilde kendini göstermeye başlayan düzlük-yuvarlaklık uyumu. Sadece kökle sınırlı düzlük-yuvarlaklık ünlü uyumunu bugünkü Sarı Uygurca, Füyü Kırgızcası ve Hakas, Şor dillerinden de görmek mümkündür.

-Ünsüzlerin sertlik-yumuşaklık derecesine göre karşı koyulabilmesi ve bunun ekleme sırasındaki uyumda etkin rol oynaması.

-Kelime ve hece sonunda g sesinin mevsuttuğu. Oysa Orta dönemden itibaren hece sonu g’lerin Kırgızcada w’ye, sonra da uzun ünlüye dönüştüğü malumdur. Örneğin, Yenisey Y. bagır, Ç. Kırg. boor ‘bağır’, bagırsak, Ç. Kırg. boorsok ‘bir nevi çörek’, Yenisey Y. ogul, Ç. Kırg. uul ‘oğul’, Yenisey Y. yegin, Ç. Kırg. ceen ‘yeğen’, Yenisey Y. bag, Ç. Kırg. boo ‘bağ’, S. U., Şor. tağ, F. Kırg. dag/dah, Ç. Kırg. too ‘dağ’, Çul. T. çazag, Ç. Kırg. cöö ‘yaya’ vs.

-Fiil sonunda şimdiki y yerine yumuşak z’nin gelmesi. Benzer durum Füyü Kırgızların dilinde giz-, S. U. kez-, Şor. kes-, Ç. Kırg. kiy-‘giymek’, S. U. koz-, Ç. Kırg. kuy-‘koymak’ olarak tespit edilmiştir. Çağdaş Kırgızcada fiil sonu z’lerde z-y dönüşümü yapılmış olsa da, kalıntı olarak bazı durumlarda fiil sonu **z**’lerin diğer şekiller ile paralel korunduğu görülür. Mesela, fiilden fiil yapan-gız/-gar/-dır eklerinin paralelinde olduğu gibi: mingiz-/mindir-‘bindirmek’, atkaz-/atkar-‘ata bindirmek’, bütköz-/bütkör-‘bitirmek’, cetkiz-/cetkir-‘ulaştırmak’

-Kelime başında c’nin hem geniş, hem dar ünlüler ile geldiği sanılıyor. Kırgızcayı diğer Kuzeydoğu grubu temsilcilerinden ayırdeden bu durum, Hakasça, Tuvacada ç, Şorcada ç, bazı dialektlerinde t: tok/çok ‘yok’, Altaycada ise d olarak y’nin sertleşmeye doğru seyrini gösteriyor (y-c-d-t-ç). Kelime başında c-ç değişmesine Çağdaş Kırgızcanın ağızlarında da rastlamak mümkün: cöcö-çöcö ‘civciv’, cöntök-çöntök ‘cep’, cımcuur-çımçuur ‘cımbız’, cılcık-çılçık ‘delik’, cooçun-çooçun ‘yabancı’ vs.

Füyü Kırgızcası da kelime başındaki c’yi koruyor: cir, Ç. Kırg. cer ‘yer’, cun-, Ç. Kırg. cuun-‘yıkanmak’, ceerin, Ç. Kırg. ceyren/ceeren ‘ceylan’.

-Kırgızcanın Kuzeydoğu Türk lehçeleri ile fonetik ortaklığını oluşturan ikincil uzun ünlülerin meydana gelişini de araştırmacılar en eski dönem içine alıyorlar. Örneğin:

Uzun aa: Kırg., Tuva, Hak., Alt. saa-< sağa-‘sağamak’, Tuva çaak, Hak. Naak, Alt. d’aak, Kırg. caak < yanak ‘yanak’.

Uzun oo: Kırg., Tuva, Hak., Alt. sool-< soğol-‘solmak’

Uzun öö: Kırg., Alt., Hak., Tuva söök < sönök ‘kemik’.

Uzun ee: Kırg., Alt., Tuva een< eyen ‘ıssız’ vs.

E. R. Tenişev’in Fuüy Kırgızcası, Sarı Uygurca, Hakas, Şor dillerinin verilerine dayanarak vardığı kanaate göre, Eski Kırgızcada sekiz uzun ünlü mevcuttu.[16] Aynı fikiri ilk defa öne süren B. Yunusaliyev’in, uzun i ile uzun ı’nın çagdaş Kırgızca için de geçerli olduğu görüşü (iin < iyin ‘in’, iik < iyik ‘ik’, cıırma < cıyıma),[17] son araştırmalar tarafından fonematik özellik taşımadığından dolayı destek görmemiştir. Çagdaş Kırgızcada sadece altı uzun ünlü mevcuttur.

Hakas, Tuva, Şor dillerinde ise benzer durumlarda (i+y+i; ı+y+ı) meydana gelen uzunluklar korunmuş. Aynı durum Füyü Kırgızcası için (ciit < ciğit ‘yiğit’) ve Sarı Uygurca için de söz konusudur.[18]

Eski döneme ait bir diğer unsur da Kırgızcaya Kuzeydoğu grubu ile aynı dönemde alındığı sanılan, diğer Türk gruplarında mevcut olmayan Moğolca kelimeler katmanıdır. Kuzeydoğu Türk lehçelerinde aktif kullanımda olan bu kelimeler, Çağdaş Kırgızcada başka kelimelerle eşanlamlı olarak kullanılmaktadır. Örneğin, kaalga/eşik ‘kapı’, belen/dayar ‘hazır’, sonun/mıktı ‘harika’, belek/tartuu ‘hediye’ vs.

Gramer Yönünden

Çağdaş Kırgızca ile karşılaştırılmakta olan diller arasında çok büyük farklılıklar göze çarpmıyor. Örneğin, çokluk kategorisi:-lar/-ler, -dar/-der, -tar/-ter (belki de-nar/-ner) ’den ibaret olup, yuvarlak şekillerin henüz ortaya çıkmadığı sanılıyor. Füyü Kırgızcasında bu ekin dar ünlülü şekilleri de vardır:-lar/-lır, -dar/-dır, -tar/-tır.

Sarı Uygurcada üstelik n’le başlayan varyantları da mevcut:-lar/-ler, -dar/-der, -tar/-ter, -nar/-ner

Çağdaş Kırgızcada fiilin ikinci şahıs çokluk ekinde görülen -sınar, -nar türleri, belki de Sarı Uygurcadaki gibi Eski Kırgızcadaki çoğul ekinin n’li durumunun kalıntılarından olabilir. Örneğin: Siler barası**nar** (Siz gideceksiniz), Siler doktorsu**nar** (Siz doktorsunuz), Siler körçüsü**nör**, (Siz görürdünüz), Siler aldı**nar** (Siz aldınız), Siler bergensi**ner** (Siz vermiştiniz).

Hal eklerine gelince, Çağdaş Kırgızcaya özgü bütün hal eklerinin kullanımda olduğu gözetlenebilir. İlgi ve Belirtme hali dışındaki eklerde yuvarlak şekilleri henüz ortaya çıkmadığı tahmin ediliyor. İlgi ve Belirtme hallerinde ise Çağdaş Şor dilinde görüldüğü gibi[19] yuvarlaklı eklerin de olduğu düşünülebilir. Yalın h.: 0, İlgi h.: -nın/-nin/-nun/-nün; -dın/-din/-dun/-dün; -tın/-tin/-tun/-tün. Yönelme h.: -ga/-ge; -ka/-ke; -a/-e. Belirtme h.: -nı/-ni/-nu/-nü; -dı/-di/-du/-dü; -tı/-ti/-tu/-tü. Bulunma h.: -da/-de; -ta/-te. Çıkma h.: -dan/-den; -tan/-ten; -nan/-nen.-dın/-din; -tın/-tin;-nın/-nin.

Çıkma halinde geniş ve dar ünlülü sıraların olabileceği fikri, incelenmeye alınmış dillerin hemen hemen hepsinde bu vakanın izoglossa niteliğini taşımasından doğmuştur.[20] Örneğin, Füyü

Kırgızcasında ekin sadece dar ünlülü şekline rastlanır.[21] Sarı Uygurcada ise tam tersine Çagdaş Kırgızcadaki gibi dar şekilleri kaybolmaya yüz tutmuştur.[22]

Fiilin zamanları bakımından Kırgızcasındaki tüm şekilleri karşılaştırdığımızda zaman ekleri kadrosu da bazı ses değişikleri dışında benzer durumdadır.

Belirli (-di'li) Geçmiş Zaman:

-dı/-di/-du/-dü, -tı/-ti/-tu/-tü.

Şahıs ekleri:-ım, -ın, -ıbız, -ınar; III. şahıs çoğul eki -ıştı.

Eski Kırgızca için belirli geçmiş zaman ekinin yuvarlak ünlülü varyantlarının ön görülmesi, araştırılan dillerden Şor dilindeki düz ve yuvarlak ünlülü tam kadronun bulunması ve onun Çağdaş Kırgızca ile örtüşmesinden çıkartılıyor. Füyü Kırgızcasında zaman eki: -dı/-di, -tı/-ti olup, şahıs ekleri de aynıdır. Füyü Kırgızcasında da III. şahıs çoğul ekinin (-ıştı) şeklinde işteşlik eki ile ifade edilmesi, Çağdaş Kırgızca ile onun genetik bağını bir kere daha kanıtlayıp, aynı zamanda ona en yakın olan Hakasçadan farkını teşkil eder. Füyü Kırgızcasında halen -bıs şeklinde olan I şahıs çokluk eki, bu eki sonradan-k'ye çeviren Kırgızcanın eski durumundan kaldığı sanılıyor. (Örneğin, E. Kırg. bardı**bıs**-Ç. Kırg. bardı**k**).

Belirsiz (-miş'li) Geçmiş Zaman:

ıptır/-iptir/-uptur/-üptür.

Şahıs ekleri:-mın, -bıs**,** -sın, -sınar

Bu zaman eki, iki ekin kaynaşması ile (-ıp-zarf fiil eki + yardımcı fiil tur-) meydana gelmiş. Ekin çağdaş Kırgızcada ve Hakasçada korunan düz ve yuvarlaklı tam paradigması, Sarı Uygurcada da şahıs eklerisiz (-ıptro) şeklinde korunuyor. Füyü Kırgızcası ise zarf fiil ekini yitirerek (-tır+şahıs eki) şeklini almış. Çağdaş Kırgızcada da bu zaman ekinin yardımcı fiili (tur'u) düşürmüş kısaltılmış şekli kullanıldığını dikkate alırsak, bu zaman ekinin genel olarak kısalmaya meyil göstermiş bir ek olduğu kanaatine varabiliriz. Karşılaştıralım:

Ç. Kırg. tam şekli barıptırmın, Ç. Kırg. kısa. barıpmın F. Kırg., kısa bartırmın; 'gitmişim'

Geçmiş Zamanın Hikayesi (-mıştı)

Çağdaş Kırgızcada -gan/-gen/-gon/gön, -kan/-ken/-kon/-kön, Şahıs ekleri-mın-bız, -sın-sınar olarak tüm düz ve yuvarlak şekilleri mevcut olan sistemin eski Kırgızcada sadece düz şekilleri olduğu sanılıyor. Zira karşılaştırılan dillerin hepsinde de sadece-gan/-gen, -kan/-ken şekillerine rastlanmıştır.

Geniş Zamanın Hikayesi (-ırdı)

Çağdaş Kırgızcada -çu/-çü Şahıs ekleri -mın-bız; -sın-sınar;

olarak sadece yuvarlak şekli kullanılan ekin, Hakasça ve Tuvacada sadece düz şekilleri (-çık/-çik, -çıh/-çih) mevcuttur. Ekin menşei Eski Uygurcada görünen geçmiş zaman eki (-yuk) ile aynı paralelde olabileceği tahmin ediliyor.[23]

Şimdiki Zaman

Çağdaş Kırgızcada: fiil kökü +zarf fiil-ıp + yardımcı fiiller (cat-, tur-, otur-, cür-)

Şahıs ekleri: -mın-bız;-sın-sınar; -t-ışat olan şimdiki zamanın yapımında en çok benzerlik Şor dilinde görülür. Şimdiki zaman, Füyü Kırgızcasında adı geçen yardımcı fiillerden sadece tur-, Hakasçada ise çat-'la yapılabiliyorsa, Şorcada çat-, tur-, odur-, çer- gibi Çağdaş Kırgızcadaki bütün türleri kullanılarak yapılır. Bu durum, Eski Kırgızcadan itibaren bu modelin var olduğu ihtimalini güçlendirir.

Şimdiki zamanın Çağdaş Kırgızcadaki bir diğer şekli olan (-uu+da +şahıs eki) modeli de, Füyü Kırgızcası ile paralellik gösterir: Ç. Kırg. baruudamın- F. Kırg. bardamin/bardımin (<baruudamın) 'gitmekteyim'.

Gelecek Zaman

Çağdaş Kırgızcadaki belirli geçmiş zamanın -a/-e, belirsiz geçmiş zamanın -r, -ar/-er, şahıs ekleri -mın, -bız, -sın-sınar olan modelin eski Kırgızcada da mevcut olduğu görüşü hakim. Çünkü adı geçen sistem Sarı Uygurcada, Füyü Kırgızcasında, Hakas, Şor lehçelerinde de aynı şekilde, fakat zarf fiil -a yerine onun dar şekli -ı/-i kullanılırak yapılır.

Ortaçağ Kırgız Dili

X. yüzyıldan itibaren özellikle de XII-XIII yüzyıllarda Yenisey Kırgızlarının büyük bir kısmı batıya doğru göç etmeye başlar. Batıya göçü sırasında Kırgızlar uzun zaman Altay'da kalıp, oradaki Türkçe konuşan Altaylılar ile yakın temasa girmişler.[24] Bu boylar genel olarak Kıpçak grubuna mensup oldukları için Kırgızcanın kıpçaklaşma süreci orada başlamış olur.

Bu süreç içinde Kırgızca, ortaçağ dönemi adı verilen dönemi başından geçirir. Bu devire ait herhangi bir yazılı belge korunmamasına rağmen, onun en önemli özelliği de Kırgızcayı Kuzeydoğu Türk lehçelerinden ve sonradan komşu oldukları Kıpçak lehçelerin de ayıran, sadece Altayca ile ortak yönler içeren bir takım özelliklerin meydana gelmiş olmasıdır.[25]

Kırgız dili tarihinin bu devrindeki en belirgin temsilcisi olarak araştırmacılar Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan-Uygur bölgesine bağlı Lobnor gölü etrafında yaşayan Kırgızların dilini gösteriyorlar.[26] Lobnorluların menşei Kırgız-Altay toplumundan XIV-XV. yüzyılda ayrılıp, güneye göç eden, önce Turfan'a, sonra da Lobnor gölünün kıyılarına yerleştirilmiş boylardan gelir.[27] Lobnor Kırgızlarının dili, uzun süre beraber kaldıkları Uygurca ile Kırgızcanın karışımından oluşmaktadır. Nitekim bu ağzı ilk araştıran S. E. Malov boşuna onu "Lobnor dili kadim Kırgızların eski konuşma dilidir"[28] diye nitelendirmemiştir.

Lobnor ağzının Uygurca unsurları yüzeysel olup, Uygurlarla birlikte yaşamanın verdiği etkileşim sonucu olduğu kolayca anlaşılır.[29] Lobnor ağzının Uygurca elemanları olarak E. R. Tenişev şunları gösterir: Kelime başında Kırgızca c yerine y gelmesi; kelime ortasında ve sonunda ğ'nin korunuşu; gelecek zaman III. şahıs ekinin -ado, -edo şeklini alması; Uygurcanın tesiri ile fiilin şahıs eklerinin yitirilmesi.

Kırgızcanın, Türkoloji tasniflerinde Altayca ile aynı grupta olmasını sağlayan, diğer yandan da onun Lobnor ağzı ile ortak yönlerini teşkil eden Ortaçağ özellikleri şunlardır:

-Güney Altay ağızlarının tesiri ile geniş ünlü a/e'nin, geniş ve yuvarlak o/ö'den sonra yuvarlaklaşmasından, önce yuvarlak diftongların, sonra da uzun ünlülerin yeni tiplerinin meydana gelmesi. Geniş ünlülerin yuvarlaklaşması Lobnor ağzında da söz konusu, örneğin: könlök 'gömlek', örtöndökö 'kervan saraydakiler', bolor 'olur'.

-Yuvarlak ses uyumunun ekleri de tamamıyla kapsamı altına alması;

-Ağızlar arasında yumuşak z ile onun sert çifti s arasında fonematik zıtlığın kaybolması, kelime sonundaki z'nin sertleşmesi;

-Fiilin olumsuz -ma ekinin, tamamıyla -ba'ya dönüşmesi;

-Yardımcı ele//ede'nin paralel kullanılması;

-Eski Kırgızcadaki kelime başındaki c'nin korunması. Lobnor ağzında Uygurcanın tesiri ile bazı c'ler y'ye çevrilmiş, bazıları ise değişmemiş, örneğin: canıla-'yenilemek', cigiyme 'yirmi', cürü- 'yürümek'.

-Kelime ortasındaki g'nin düşmesi iki ünlünün birleşerek uzun ünlü meydana getirmesini sağlamış: taan < tagan 'alaca karga', baatır < Moğ. bagatur, saadak< sagadak 'sadak', kaalga< Moğ. hagalga 'kapı' vs.

- Eski Kırgızcada görülen kelime sonundaki g Ortaçağ Kırgızcasında diftong veya uzun ünlü oluşturmuş. Kırgızcanın ve Altaycanın bazı ağızlarında yuvarlak diftongların halen saklanmış olmasına, bu iki dilin ortak devrinde yuvarlak uzun ünlülerin gelişmesinin bir önceki aşaması olarak bakılır.

Gramer Yönünden

- İsmin çoğul eki -lar'ın yuvarlak ünlü şekilleri gelişmiş. Böylece ünlüleri (a/e, o/ö), ünsüzleri (l/d/t/n) olan çoğul eki varyantları meydana gelmiş. Ekin bu tür çok varyantlılığı Altaycada ve Lobnor ağzında da görülür.

- İsmin iyelik grubu eski Kırgızcadaki durumunu koruyor. Aynı durum Lobnor ağzında da sergileniyor.

-Hal eklerinde ise Eski Kırgızcada yuvarlak şekilleri olmayan ekler, örneğin yönelme, bulunma ve çıkma halleri, yuvarlak ünlülü şekillere sahip olunca, hallerdeki yuvarlaklaşma süreci tamamlanmıştır.

- Fiilin zaman kategorisinde de eski Kırgızcada yuvarlak şekilleri olmayan türlerinde yuvarlak şekillerinin oluşumu ile Kırgızca, ünlü uyumunun kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklığı açısından tam bir sistemlilik kazanmıştır.

-Şahıs eklerinden belirli geçmiş zaman I. şahıs çoğul ekinde Eski Kırgızcadaki-bıs yerine çoğul-k geçmeye başlamış. I. şahıs çoğul eki Lobnor ağzında da -k'olarak görülür. Altayca ise -bıs/-k ikisini de kullanır. Yalnız Altayca ile Kırgızcaya mahsus olan daha bir unsur -Gelecek zaman III. şahıs eki olarak -t < (tur-) ekinin kullanılmaya başlamasıdır: Kırg., Alt. al/ol bara -t 'o gidecek'.

-Şimdiki zaman, karşılaştırılan iki dilde de analitik şekilde (kök + ıp + yardımcı fiiller: cat/cür/otur/tur + zaman eki a/e +şahıs ekleri: -mın, -sın, -t, -bıs, -sınar, -ışat) şekilinde yapılmıştır.

-Gelecek zamanın iki türünde de Eski Kırgızcada olmayan yuvarlak ekler eklenince sistem şu şekli almış:

Belirli Gelecek zaman: -a/-e/-o/-ö; şahıs ekleri (-mın, -sın, -bıs, -sınar); Belirsiz Gelecek zaman: -ar/-er/-or/-ör; şahıs ekleri (-mın, -sın, -bıs, sınar); Lobnor ağzında ise belirli geçmiş zaman ekinin dar ünlü şekli de mevcuttur: -ay/-ey/-oy/-öy; -ıy/-iy/-uy/-üy.

-Ortaçağ Kırgızcasındaki başka bir özellik, Altayca ile ortak kelime katmanının oluşması. Örneğin, sadece Kırgızca ve Altaycada kullanılan: uy 'inek', çon 'büyük', kokuy! 'aman' (ünlem), tebetey 'şapka', temene 'cuvaldız', topçu 'düğme', unaa 'ulaşım', taar 'gilim', kereez 'vasiyet' vs. kelimeler.

Belirtildiği üzere, Kırgız dilinin tarihini eski ve ortaçağ dönemi olarak ayırma, bugün artık tahmin olmaktan çıkıp, yaşayan bir kaç dilin ve Yenisey Yazıtlarının verilerine dayandırılarak tespit edilmeye başlanmış durumda. Muhakkak konunun daha da detaylı araştırılması, dil unsurlarının tarihi, kültürel, arkeoloji gibi ilgili alanların da verilerini kullanarak bütünleyici sonuçlara ulaştırılması lazım. Meselenin bu şekilde ele alınması, en eski Türk boylarından olan Kırgızların, yalnızca dilinin değil, etnik oluşumunun tarihi gelişmesinin da aydınlanması için büyük önem taşıyacaktır.

Yeni Kırgız Dili

XVI. asırdan itibaren başladığı sanılan Kırgızcanın son dönemi, Kırgız tarihinin Tanrı Dağlarındaki dönemini kapsar. Kırgızların Tanrı Dağlarına göcüne dair Arap, Fars, Çin kaynaklarından birbirinden bağımsız şekilde bir çok bilgiler edinilmiştir.[30] Bu dönemde Kırgız ulusunun ve Kırgız edebi dilinin oluşumu tamamlanır. Kırgız ağızlarının gelişmesini de yansıtan bu dönem, üç ayrı süre içinde değerlendirilebilir.[31] a) Moğolistan-Cungar (XVI-XVIII) b) XVIII-Sovyet dönemine kadar c) Sovyet döneminden sonrası

a)Bu süreç içinde Kırgızlar önce Doğu Türkistan'a, sonra Merkezi Tanrı Dağları bölgelerine yerleşerek, orada yaşayan halklarla, özellikle de Uygurlarla yakın temasta bulunmuşlar. O nedenle Moğolistan'da Kırgız ağızları ile Uygur ağızları arasında karşılıklı büyük etkileşim gerçekleşmiştir. Bilhassa kelime hazinesinde görülen bu değişimlerin izi, Kırgız ve Uygur ağızlarındaki ortaklıklar ve Kırgızcadaki Uygur dilinin tesiri ile alınmış Arap, Fars kelimelerinden de sürülebilir.

Merkezi Asya'daki Cungarların Doğu Türkistan ve Orta Asya'ya yaptığı sürekli hücumlar (XVII-XVIII yüzyılın ortasına kadar) nedeniyle Kırgızlar güneybatıya doğru sürülmeye başlarlar. Önü Karategin Hissar, arkası Anciyan, Alay dağlarına kadar sürülmüş olan Kırgız boyları, bu sıralar oradaki Uygur, Özbek ve Taciklerin arasında kalır. Yerleşik hayat sürdüren bu uluslardan Kırgızcaya ziraat, ticaret, din, mimarcılık vs. ilgili bir çok Arap, Fars sözleri dahil edilir. Çağdaş Kırgızcanın iki dialektiğinde benzer şekilde rastlanan Arap-Fars katmanının işte bu sırada girdiği sanılıyor.

b) XVIII asırda Cungarlar yenilgiye uğradıktan sonra Kırgızlar önceki yerleşim yerlerine geri dönerler. Bir kısmının Merkezi Tanrı dağlarına (Kuzey Kırgızistan), bir kısmının da Fergana vadisinin güney ve batı bölgelerine (Güney Kırgızistan) yerleşmiş olmaları, Kırgızların bu iki büyük ağzının meydana gelmesi için zemin hazırlamış olur. Araları büyük dağlarla ayrılmış, ayrı coğrafyalarda, farklı etnik ortamlarda irtibatsız kalan ağızlar giderek bir hayli farklılaşmıştır.

Güney ağzının Özbek, Uygur, Tacik halkları ile temasından ona Kuzey ağzında bulunmayan Arap-Fars kelimelerinin yeni katmanı, bazı sesler (açık ¸), bazı gramer unsurları (Fars, Arap kökenli bağlaçlar) girmiş. Neticede ağzın hem ses, hem gramer yapısında değişiklikler meydana gelmiştir.

Genelde Kazak ortamına yakın çevrede seyretmiş Kuzey dialekti, XIX yüzyılın ortasından itibaren Kuzey Kırgızistan'a gelmeye başlayan Rus yerleşimcilerinin dilinin de etkisi ile Güney ağzında görülür derecede farketmeye başlamıştır.

Kırgızistan'da Sovyet İktidarının gerçekleşmesiyle milli dilin bütünleşmesi ve gelişmesi için çok elverişli koşullar yaratılmıştır. Ekim Devrimi'nden sonra Türkistan Sovyet Cumhuriyeti kuramına alınmış olan Kırgızistan, 1924 yılından itibaren Orta Asyanın diğer bölgeleri gibi Özerk Muhtariyete, sonra Özerk Cumhuriyet'e, 1936 yılında ise Birlik Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüştü.

Genç Cumhuriyet'in kültür alanında yapacağı en önemli işlerinden biri, en kısa zamanda halkın tamamını okur-yazar duruma getirmek, eğitim sisteminin temelini oluşturmak olarak belirlenmişti. Bunun gerçekleşmesi için toplumun bütün katmanlarına eşit şekilde hizmet verebilecek, ağız üstü normlara dayandırılmış edebi dil ve onun yazı şeklinin oluşturulması gerekirdi.

Siyasi birliğin sağlanması ve Kırgızcanın devletin resmi dil statüsünü alması ile ortak edebi dil meydana gelmiş. Edebi dil için Kuzey ağzının bir şivesi esas alınmasına rağmen Kırgızcanın bütün ağızları onun birer kaynakları olarak kabul edilmiş. Toplumun bütün siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetlerinin edebi dilde yürütülmeye başlaması, halkın eğitim oranının yükselmesi, Kırgızcanın kitap, dergi, gazete ve diğer basın-yayın kuruluşlarında egemen duruma gelmesi, son

dönemlerde genelde sözlü olarak bilinen edebi dilin yazı şeklinin geliştirilmesi ile ulusun hayatındaki yeni bir sayfa açılmış oldu.

1924 yılında Arap yazısına esaslı Kırgızca için reforme edilmiş ilk Kırgız alfabesi kabul edildi. Bilindiği üzere, Sovyet döneminden önce de Kırgızların önde gelen aydınları, şairleri ve tarihçileri Arap harfleriyle okuyup, yazmışlardır. Türk halkları arasında etkili bir iletişim aracı olan bu yazı sistemi, genel olarak Çağatay edebi dili adı verilen ortak edebi dilin de yaşatılabilmesinde önemli yer tutmuştur. Çağatay edebi dilinin bütün Türklerin kullanabileceği lehçe üstünlüğü, kullanım alanı açık olan bir yazı geleneğinin olması, ondan Türk halklarının eşit şekilde yararlanabilmelerine olanak sağlamıştır.

Kazan, Ufa gibi Türkoloji merkezlerinde yayımlanmış olan belli başlı Kırgız eserlerinden Moldo Kılıç'ın "*Kıssa-i zilzala*" (1911, Kazan), Moldo Niyaz'ın el yazmaları, Osmonalı Sıdık uulu'nun "*Muhtasar Tarih Kırgıziye*" (1913, Ufa), "*Tarih Kırgız Şabdaniya*" (1914 Ufa) gibi tarih kitapları, *İşenalı Arabayev*'in "*Alifbe Yaki Tuta Okuu*" (1911, Ufa) adlı ilk Kırgızca alfabesi bu ortak edebi dil örneğinde yayımlanmıştır.

Arap alfabesinin ünsüz harflere dayalı bir yazı olması, Türkçedeki 8-9 ünlüye karşılık sadece üç ünlünün bulunması, işaretlerinin çokluğu, harflerin bitişik yazılması gibi kusurları, hem öğrenimde, hem de yazıda hayli zorluklar yaratmıştır. O nedenle çok geçmeden diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Kırgızistan'da da Türkçe için en uygun görülen Latin harflerine geçme fikri gündeme gelmeye başlamıştır.

Mart 1926'da Bakü şehrinde bütün Türk halkları temsilcilerinin katılımıyla tertiplenmiş I Türkoloji Kurultayının gündemini de yeni ortak Türk Alfabesinin belirlenmesi meselesi oluşturmuştu. Kurultay, Türklük alemi genelinde Latin alfabesine geçme kararı alır ve onu hayata geçirmede görevlendirilmiş yeni Türk Alfabesi Merkezi Komitesini kurar.

Bunun arkasından da Kırgız Özerk Cumhuriyeti'nin 1927 yılında yapılan I. Kurultayı'nda 1927'den itibaren Latin alfabesine geçme kararı alınır ve 1929 yılın sonunda yeni yazıya geçme işi tamamlanmış olur.

31 harften oluşan Latin alfabesinin Arap alfabesine göre bir çok üstünlüğü vardı, örneğin, harflerin ayrı ayrı yazılması, yazıda herhangi bir işaretlemelere gerek kalmadığı, harflerin küçük ve büyük yazılabilme olanağı, teknik açıdan kolay yazılması, ünlüler için yeteri kadar harfin alfabede mevcut olması vs.

1940 yılında Sovyetler Birliği genelinde Kiril alfabesi esaslı yeni alfabelere geçme kararının alınması ile Latin harfleri yerini şu an yürürlükte olan alfabeye bıraktı. Latin alfabesi ile halkın okuma, yazma ihtiyacı tamamlandı, ilmi ve edebi eserler yayımlandı, Kırgızların "Manas" başta olmak üzere sözlü edebiyat örnekleri yazıya geçirildi.

Kiril esaslı Kırgız alfabesinde 36 harf vardır: Aa, Bb, Vv, Gg, Dd, Ee, “‘, Zz, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, ª, Oo, OO, Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, Åå, Ff, Xx, Hh, Cc, Ww, }], ;, Yy, ;, ~`, {[, Qq.

Rusça ve uluslararası kelimelerin Rusça telaffuzunun ve yazı kurallarının korunmasını öngören Kırgız imlasına uygun olarak Rus alfabesindeki harflerin tamamını içeren ve ayrıca Kırgızcaya özgü üç harfi de (o, Å, ª) de ekleyen Kırgız alfabesi, 60 yıldan aşkın bir süre boyunca Kırgız toplumuna hizmet vermektedir. Son yıllarda Azerbayşan, Özbekistan, Türkmenistan devletlerinin tekrar Latin harflerine geçmesi, Kazakistan'ın da geçme kararı alması (2001) ile Kırgızistan'da da aynı konu gündeme gelmektedir.

Çağdaş Kırgızca, nispeten yeni fonetik ve gramer yapısı, kelime hazinesi ile Türk lehçelerinin Kuzeybatı (Kıpçak) grubunda yer almaktadır. Bu gruba dahil edilmesinde belirleyici olan nitelikleri, aynı zamanda onun ona en yakın olan Kazakça ile Altaycadan da farkını teşkil eden kendine has yönleri ile Çağdaş Kırgızca özetle şöyle nitelendirilebilir.

Fonetik Açıdan

Çağdaş Kırgızcada 14 ünlü fonem mevcut olup, onun 8'i kısa (a, e, ı, i, o, ö, u, ü), 6'sı uzun (aa, ee, oo, öö, uu, üü) ünlüdür. Kırgız ünlüleri, kalınlık (a, ı, o, u)-incelik (e, i, ö, ü), genişlik (a, e, o, ö)-darlık (ı, i, u, ü), düzlük (a, e, ı, i), yuvarlaklık (o, ö, u, ü) ve uzunluk (aa, ee, oo, öö, uu, üü)-kısalık (a, i, ı, e, o, ö, u, ü) derecelerine göre sınıflandırılır. Kırgızcada ünlüler için hakim olan ses kuralı kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık açıdan çok net bir şekilde uygulanan ünlü uyumudur. Asıl Kırgızca kelimelerde ünlü uyumu kök ve eklerdeki bütün heceleri kapsar (örneğin, *kör-üü-çü-lör-übüz-dün* 'seyircilerimizin'; *talaa-lar-da-gı* 'tarlalardaki').

Toplam 22 ünsüzden oluşan ünsüzler sisteminde (v, f, h, ts, sç, j) sesleri Kırgızcaya özgü olmayan, sadece alınma kelimelerde görülen ünsüzlerdir. Kırgız ünsüzleri biri birinden seda bakımından: sedalı (b, v, g, ğ, d, c, z,), sedasız (k, p, s, t, f, h, ç, ş), yarı ünlü (y, l, m, n, n, r) olarak ayırdedirler. Çıkış yeri bakımından: dudak (b, p, m), diş-dudak (v, f), diş (d, z, s, l, n, c, ç, ş, t), ön damak (g, k, y, r), arka damak (n, ˜, ˙, h). Yapılış tarzı bakımından: patlayıcılar (b, d, g, ğ, p, t, ˜, k, l, y), sızıcılar: (s, ş, z), afrikatlar: (c, ç), titrek (r), geniz (m, n, n) olarak nitelendirilirler. Ayrıca Kırgız ünsüzleri kelimenin her yerinde gelebilenler (z, k, m, n, s, t, ç, ş), kelime başında gelmeyenler (v, g, y, l, p, f, h), kelime sonunda gelmeyenler (b, v, g, d, c) olarak da ayrılırlar.

Ünsüzlerde görülen başlıca ses değişimleri; ileriye ve geriye doğru ses benzeşmesi; tonlulaşma, tonsuzlaşma, bazı pozisyonlarda ünlü türemesi, bazen de düşmesi, iki ünlü arasında kalan p, k seslerinin yumuşayıp, b, g'ye dönüşmesi;

(tüp+ım > tübüm 'tüpüm', tak + ıptır > tagıptır 'takmış').

Morfolojik Açıdan

Kırgız kelimeleri leksik-semantik özellikleri ve söz dizimindeki fonksiyonuna göre genel olarak anlamlı kelimeler ve hizmetçi kelimeler türlerine ayrılırlar. Anlamlı kelimeler türlerine: isim, sıfat, sayı,

zarf, zamir, fiil; hizmetçi kelimeler grubuna ise: bağlaçlar, edatlar, taklidi kelimeler, ünlemler, modal sözler girer.

İsim

Kırgızcada **İsim,** çokluk, şahıs, iyelik, hal kategorilerine sahip ve soru eki de alabiliyor. **Çokluk eki** ünlü-ünsüz uyumunun Kırgızcada sistemli şekilde korunmasından dolayı 12 varyantlı bir sistem içinde görülür:

-**lar/**-**ler/**-**lor/**-**lör** almalar ‘elmalar’, koholor ‘sokaklar’

-**dar/**-**der/**-**dor/**-**dör** kydar ‘kızlar’, koldor ‘kollar’

-**tar/**-**ter/**-**tor/**-**tör** •ititter ‘yiğitler’, ottot ‘ateşler’

(Görüldüğü gibi l’li sıra ünlü ile biten kelimelere ve istisna olarak y, r ile biten kelimelere, d’li sıra yumuşak ünsüzle biten kelimelere, t’li sıra ise sert ünsüzle biten kelimelere eklenir).

İsmin **iyelik kategorisinin** şahıslara göre dağılımı şöyle:

I şahıs-**ım**	-**ıbız**		almam	almabız	“elmam, elmamız”
II şahıs	-**ın**	-**ınar**	alman	almanar	
-**ınız**	-**ınısdar**		almanız	almanızdar	
III şahıs-**ı** (**sı**)		-**ıları**	alması	almaları	

İsim, cümlede yüklem görevini üstlenince fiil gibi **şahıs eki** alabiliyor. Yalnız III. şahıs çokluk ekinin fiildeki -ış yerine, -lar kullanması ile ismin şahıs ekleri fiilinkinden ayrılır. İsmin şahıs ekleri işte bunlar:

I şahıs-**mın**	-**bız**		balamın ‘çocuğum’ balabız ‘çocuğuz’
II şahıs	-**sın**	-**sınar**	balasın ‘çocuksun’ balasınar ‘çocuksunuz’
(nezaket)	-**sız**	-**sızdar**	balasız ‘çocuksunuz’ balasızdar ‘çocusunuz’
III şahıs	-	-(lar)	bala ‘çocuk’ baldar ‘çocuklar’

Kırgızcada altı tane **hal** vardır. Bütün hal ekleri ünlü-ünsüz uyumuna tabi olduğundan hal kategorisinin genel tablosu şu şekilde sergilenebilir:

Yalın; kim? emne?---

İlgi; kimdin? emnenin?-nın/-nin/-nun/-nün; -dın/-din/-dun/-dün; -tın/-tin/-tun/-tün.

Yönelme; kimge? emnege? kayda? -ga/-ge/-go/-gö; -ka/-ke/-ko/-kö.

Belirtme; kimdi? emneni? -nı/-ni/-nu/-nü; -dı/-di/-du/-dü; -tı/-ti/-tu-/-tü.

Bulunma; kimde? emnede? kayda? -da/-de/-do/-dö; -ta/-te/-to/-tö.

Çıkma; kimden? emneden? kaydan?-dan/-den/-don/-dön; -tan/-ten/-ton/-tön.

Sıfat isimleri, leksik-semantik ve morfolojik ayrıcalıklarına göre **Asıl sıfatlar** ve **Nispi sıfatlar** olarak ayrılırlar. Asıl sıfatlar kendine has karşılaştırma ve pekiştirme derecelerine sahipler. Sıfatın karşılaştırma kategorisi-ıraak (-ireek/-uraak/-üröök) eki ile: çonuraak 'daha büyük', küçtüüröök 'daha güçlü', pekiştirme derecesi ise en 'en', abdan, ayabay, ötö 'çok', 'fevkalade' gibi kelimeler vasıtasıyla, sıfatların kısaltılmış tekrarıyla: kıpkızıl 'kıpkırmızı', taptaza 'tertemiz' vs. yapılır. Nispi sıfatlar, isim, fiil, sayı, sarf gibi söz türlerinden -day, -luu, -sız, -lık, -kı vs. sıfat yapım eklerinin yardımı ile yapılır.

Sayı isimleri leksik-semantik ve morfolojik özelliklerine göre **Asıl sayılar** (bir, on, min 'bin' vs.), **Sıra sayılar** (birinçi 'birinci', cüzünçü 'yüzüncü' vs.), **Tahmin** sayıları (ondoy 'on kadar', cüzdögön 'yüzlerce'), **Kesir sayılar** (ondon bir 'onda bir', üçte dört' vs.), **Üleştirme sayılar** (beşten 'beşer', cetiden 'yedişer'), **Toplam** sayılar (eköö 'ikisi', altoo "altısı' vs.). Sayılara mahsus çekim ekleri: -oo/öö, -ınçı, -lagan, -em vs.

Zamirler

Şahis zamirleri:

I şahıs: men 'ben' biz 'biz'

II şahıs: sen 'sen' siler 'siz'

(nezaket) siz 'siz' sizder 'sizler'

III şahıs al 'o' alar 'onlar'

İşaret Zamirleri: bu (l) 'bu', uşu (l) 'şu', oşo (l) 'o', tigi (l) 'öteki', tetigi 'oradaki' vs.

Soru Zamirleri: kim? 'kim?', emne? 'ne?', kanday? 'nasıl? 'kaysı? 'hangi?', kança? 'kaç?', kaçan? 'ne zaman?', kayda? 'nereye?', kana? 'hani? ' vs.

Menfi Zamirler: eç kim 'hiç kimse', eç kaçan 'hiç bir zaman', eç bir 'hiç bir', eç nerse/eçteke 'hiç bir şey', eç kanday 'hiç bir şekilde', eç kança 'pek fazla' vs.

Belirsizlik Zamirleri: kimdir biröö 'bir kimse', biröö 'birisi', bir nerse 'bir şey', kee/kay bir 'bazı', baarı/bardıgı 'hepsi', ar kim 'her kes', ar nerse 'her şey', ar kanday 'her çeşit', ar türlüü 'her türlü' vs.

Dönüşümlü Zamir: öz 'kendi' gibi türlere ayrılırlar.

Şahıs, işaret ve dönüşümlü zamirleri, isim çekimlerinden farklı özel bir hal tipi ile çekimlenir. Örneğin,

Yalın	men 'ben'	uşu 'şu'	özü 'kendisi'
İlgi	menin 'benim'	uşunun 'şunun'	özünün 'kendisinin'
Yönelme	mağa 'bana'	uşuga 'şuna'	özünö 'kendisine'
Belirtme	meni 'beni'	uşunu 'şunu'	özün 'kendisin'
Bulunma	mende 'bende'	uşunda 'şunda'	özündö 'kendisinde'

Çıkma menden‘benden’ uşundan ‘şundan’ özünön ‘kendisinen’

Zarflar Leksik-Semantik Açıdan:

Zaman zarfları: azır ‘şimdi’, anan ‘sonra’, dayıma ‘daima’, bügün ‘bugün’, ertesi ‘ertesi’, bıltır ‘geçen yıl’, daroo ‘hemen’ vs.

Yer-yön zarfları: alga/ilgeri ‘ileri’, artka ‘geriye’, beri ‘beri’, cogoru ‘yukarı’vs.

Sıfat-tarz zarfları: akırın ‘yavaş’, tımızın ‘gizli’, tez ‘tez’, kayta/kayra ‘tekrar’, beker ‘boşuna’, oozmo-ooz ‘yüzbe yüz’, teskeri ‘tersinen’, ataylap ‘mahsus’ vs.

Ölçü-miktar zarfları: az ‘az’, köp ‘çok’, saal ‘azcık’, ayabay/abdan ‘büyük miktarda’, oşonço ‘o kadar’, ança ‘o kadar’, kançalık ‘ne kadar’ vs. gibi türleri ile belli. Zarfları-ça, -lap, -lay, -lata, -çalık gibi yapım ekleri yapar.

Fiiller

Genel olarak Kırgız fiilleri üç zaman etrafında cereyan eder:

1. Geçmiş zaman

2. Şimdiki zaman

3. Gelecek zaman

Geçmiş zaman:

1. Belirli geçmiş zaman

2. Belirsiz geçmiş zaman

3. Öğrenilmiş geçmiş zaman

4. Adet edilmiş geçmiş zaman olarak ayırdedilir.

Belirli (-di’li) geçmiş zaman:

Zaman eki:-dı/-di/-du/-dü Şahıs ekleri: I -m -k

-tı/-ti/-tu/-tü II -n -nar

-nız -nızdar

III - -ıştı

Belirsiz (-gan’lı) geçmiş zaman:

Geçmiş zamanın hikayesi (-mişti)

Zaman eki:-gan/-gen/-gon/-gön Şahıs ekleri: I -mın -bız

-kan/-ken/-kon/-kön II -sın -sınar

-sız -sızdar

III - -ışkan

Öğrenilmiş geçmiş zaman (-ıptır)-(-mış):

Zaman eki:-ıptır/-iptir/ Şahıs ekleri: I -mın -bız

-uptur/-üptür II -sın -sınar

-sız -sızdar

III - -ışıptır

Adet Edinilmiş Geçmiş Zaman (-çu):

Geniş zamanın hikayesi (-ırdı)

Zaman eki:-çu/-çü Şahıs ekleri: I -mın -bız

II -sın -sınar

-sız -sınar

III - -ışçu

Şimdiki Zaman:

1.Basit şimdiki zaman 2. Birleşik şimdiki zaman gibi iki çeşitle temsil edilir.

Basit Şimdiki Zaman:

Geniş zaman (-ır)

Zaman eki:-a/-y Şahıs ekleri: I -m (ın) -bız

II -sın -sınar

-sız -sızdar

III -t -ışat

Birleşik Şimdiki Zaman:

Şimdiki zaman (-yor)

Asıl fiil + zarf fiil (-ıp) +yardımcı fiiller cat (tur, otur, cür) +zaman eki-a+şahıs ekleri: I -mın -bız

II -sın -sınar

-sız -sızdar

III -t -ışat

Gelecek Zaman:

1. Kesin gelecek zaman 2. Olası gelecek zaman olarak ayrılır.

Kesin Gelecek Zaman:

Zaman eki:-a/-y Şahıs ekleri: I -m (ın) -bız

II -sın -sınar

-sız -sızdar

III -t -ışat

Basit şimdiki zaman ile aynı yapıda olan kesin gelecek zamanı, bazı zaman belirteçleri ve cümlenin genel anlamına göre ayırt etmek mümkün.

Olası Gelecek Zaman:

Zaman eki:-ar/-er/-or/-ör Şahıs ekleri: I -mın -bız

II -sın -sınar

-sız -sızdar

III - -ışar

Kırgızcada fiile -gan, -ar, -uuçu, -çu ekleri eklenerek **sıfat fiiller**, -ıp, -a, -y, -ganı, mayınça ekleri eklenerek **zarf fiiller**, -uu/-üü, -oo/-öö, -mak, -ış, -ma, -may ekleri eklenerek **isim fiiller** yapılır.

1 Malov S. E. **Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov**: Tekstı i perevodı. M.; L., 1952, s. 5.

2 Baskakov N. A. K **Voprosu o Klassifikatsii Tyurkskih Yazıkov**. İzvestiya AN SSSR, OLYA, C. X1. 2. çık. Moskova, 1952.

3 Talat T., "Türk Dil ve Dialektilerinin Yeni Bir Tasnifi," **Erdem Dergisi**, C. 5, sayı 13, 1990 s. 141-168.

4 Yunusaliyev B. M. **Problema Formirovaniya Obşenarodnogo Kirgizskoğo Yazıka. - Voprosı Yazıoznaniya**. 1955, N 2, s. 30-41. Yunusaliyev B. M. **Kırgız Dialektologiyası**, Frunze, 1971.

5 Malov S. E. **Drevniye i Novıye Tyurkskiye Yazıki**. İzvestiya AN SSSR. C. X1. 2. çık. Moskova, 1952.

6 Malov S. E. **Yazık Celtıh Uygurov: Slovar i Grammatika**, Alma-Ata, 1957. Tenişev E. R. **Stroy Sarıg-Uygurskogo Yazıka**. M., 1976.

7 Tenişev E. R. **Drevnekirgizskiy Yazık**, Bişkek, 1997, s. 7.

8 Biçurin N. Ya. **Sobraniya Soçineniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena**. C. 1, M. -L., 1950. S. 354.

9 Malov S. E. **Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov**. Tekstı i perevodı. M. -L., s. 5.

10 Talas anıtlarında Kırgız ismi geçmese de Kırgız etnosunun kökünü oluşturan Otuz oğlan kaviminden söz edilir.

11 **Vostoçnıye Avtorı o Kirgizah**/Derleyen ve yayımlayan Ö. Karayev. Bişkek, 1994, s. 50.

12 Tenişev E. R. **O Dialektah Uygurskogo Yazıka Sinszyana. -Tyurkologiçeskiye issledovaniya**. M. -L., 1963. Tenişev E. R. Stroy Sarı-Uygurskogo Yazıka. M., 1976. Tenişev E. R. **O Yazıke Kırgızov Uyezda Fuüy (KNR)-Voprosı Yazıkoznaniya**, 1966, N 7, s. 88-95.

13 Malov S. E. **Yazık Celtıh Uygurov: Slovar i Grammatika**, Alma-Ata, 1957. Malov S. E. **Lobnorskiy Yazık**, Frunze, 1956. Asanaliyev Ü. **Lobnor Tilinin grammatikalık Kıskaça Oçerki**. Frunze, 1964. Cusupakmatov L., **Otnoşeniya Kirgizskogo Yazıka k Sibirskim Tyurkskim Yazıkam**. Frunze, 1983. Hu Zhen-hua, **Guy İmart**. Fu-Yü Girgis: **A Tentative Description Of The Easternmost Turkic Language**. Univ. of Calif. at Santa Barbara.

14 Tenişev E. R. **Drevnekirgizskiy Yazık**. Bişkek, 1997, s. 5.

15 Çorotegin T. K., Moldokasımov K. S. **Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarıhı**, Bişkek, 2000, s. 76.

16 Tenişev E. R. **Drevnekirgizskiy Yazık**… s. 6.

17 Yunusaliyev B. **Kırgız Dialektologiyası**… s. 114.

18 Tenişev E. R. **Stroy Sarı Uygurskogo Yazıka** …… s. 10.

19 Dırenkova N. **P Grammatika Şorskogo Yazıka**, …s. 40-41.

20 Tenişev E. R. **Drevnekirgizskiy Yazık**, … s. 11.

21 Hu Zhen-hua, **Guy İmart**, **a.g.e.**, s. 26.

22 Tenişev E. R. **Stroy** …… s. 57.

23 Baskakov N. A. Forma glagola na-çık/-çik, -çu/-çü v hakasskom, tuvinskom i kirgizskom yazıkah. -**Voprosı Tyurkologii**. Taşkent. 1965.

24 Yunusaliev B. M. **Problema Formirovaniya Obşenarodnoğo Kirgizskogo Yazıka**. -Vopr. **Yazıkoznaniya**. 1955, N 2, s. 30-41.

25 Yunusaliyev B. M. **Kırgız Dialektologiyası**, … s. 58.

26 Malov S. E. **Lobnorskiy Yazık**, Frunze, 1956; Asanaliyev Ü. **Lobnor Tilinin Grammatikalık Kıskaça Oçerki**, Frunze, 1964.

27 Tenişev E. R. **Drevnekirgizskiy Yazık** … s. 18.

28 Malov S. E. **a.g.e.**, s. 5.

29 Tenişev E. R. **a.g.e.**, s. 18.

30 Çorotegin T. K., Moldokasımov K., **Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Kıskaça Tarıhı**… s39.

31 Yunusaliyev B. M. **Kırgız Dialektologiyası**…s. 57.

Abduldayev E., **Azırkı Kırgız Tili**. Bişkek, 1998.

Asanaliev Ü., **Lobnor Tilinin Grammatikalık Kıskaça Oçerki**. Frunze, 1964.

Bartold V. V. **Kirgizı. -Soçineniya**. M., 1963, C. 2, I. böl. s. 509-510.

Baskakov N. A. **Tyurkskiye Yazıki**. Moskova, 1960.

Batmanov İ. A. **Kratkoye Vvedeniye v İzuçeniye Kirgizskogo Yazıka**. Frunze, 1947.

Batmanov İ. A. **Sovremennıy Kirgizskiy Yazık**. Frunze, 1963.

Baytur A. **Kırgız Tarıhının Leksiyaları**. Bişkek, 1992.

Biçurin N. Y. **Sobraniya Soçineniy o Narodah, Obitavşih v sredney Azii v Drevniye Vremena**. C. I, M. -L., 1950.

Cusupakmatov L., **Otnoşeniye Kirgizskogo Yazıka k Sibirskim Tyurkskim Yazıkam**. Frunze, 1983.

Çorotegin T. K., **Moldokasımov K. S. Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarıhı**. Bişkek, 2000.

Dırenkova N. P. **Grammatika Şorskogo Yazıka**. Moskova, 1979.

Grammatika Hakasskogo Yazıka. Moskova, 1975.

Hu Zhen-hua, Guy İmart, Fu-Yü Girgis: **A Tentative Desckription Of The Easternmost Turkic Languag**e. Univ. Of Calif. at Santa Barbara.

İshakov F. G., Palmbah A. A. **Grammatika Tuvinskogo Yazıka**. Moskova, 1961.

Karayev O., **Vostoçnıye Avtorı o Kırgızah**. Bişkek, 1994.

Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası. Frunze, 1980.

Malov S. E. **Drevniye i Novıye Tyurkskiye Yazıki**. -İzvestiya AN SSSR, C. XI, 2. çık. M., 1952.

Malov S. E., **Lobnorskiy Yazık**, Frunze, 1956.

Malov S. E., **Yazık Celtıh Uygurov: Slovar, Grammatika**. Alma-Ata, 1957.

Malov S. E., **Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov: Tekstı i Perevodı**. M. -L., 1952.

Oruzbayeva B. O., **Kirgizskiy Yazık. -Yazıki Mira: Tyurkskiye Yazıki**. -Bişkek, 1997, s. 286-289.

Tınıstanov K., **Kırgız Tili**. C. I-II, İstambul, 1998.

Tenişev E. R., Drevniy **Kirgizskiy Yazık**, Bişkek, 1997.

Tenişev E. R., **O Dialektah Uygurskogo Yazıka Sinszyana. -Tyurkologiçeskiye İssledovaniya**. M. -L., 1963.

Tenişev E. R., **O Yazıke Kırgızov Uyezda Fuüy (KNR). -Vopr. Yazıkoznaniya**, 1966, N. 7, s. 88-95.

Tenişev E. R., **Stroy Sarı-Uygurskogo Yazıka**. M., 1976.

Tekin T., "Türk Dil ve Dialektilerinin Yeni Bir Tasnifi". -**Erdem Dergisi**. C. 5, sayı 13, 1990. S. 141-168.

Yunusaliyev B. M., **Kırgız Dialektologiyası**, Frunze, 1971.

Yunusaliyev B. M., **Problema Formirovaniya Obşenarodnogo Kirgizskogo Yazıka. -Voprosı Yazıkoznaniya**, 1955, N 2, s. 30-41.

Kırgız Kültürünün Bazı Özellikleri ve Manas Destanı / Meral Gölgeci Kalfa [s.607-612]

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü / Türkiye

Kırgızların tarihten günümüze kadar uzanan kültürel zenginlikleri hayatın her safhasında kendini göstermektedir. Bu unsurların büyük bir kısmı, diğer Türk halklarına da pek yabancı olmayan ortak kültürel özelliklerdir. Bu yazıda; Kırgızlarda şecerenin önemi, Kırgız kültüründe 'birinin duasını almanın veya birisine duasını vermenin' neyi ifade ettiği, ölen bir kişinin ardından verilen aşın önemi, Kırgızların, gençlerin yetiştirilmesinde nelere dikkat ettikleri ve Kırgız kültüründe *Kalıng*'ın ''başlık'' yeri ve uygulanma şekli incelenmiştir. Gerçek hayatın bir aynası olduğu varsayılan Manas Destanı'nda geçen bu konularla ilgili bölümler de bu yazıya alınmış ve bir karşılaştırma yapılmıştır.

Kırgızlar önceleri göçebe hayatı sürdürürlerken ve bu hayatın kültür yapısına sahipken, günümüzde yerleşik hayata geçmişler ve kültürlerini de bu hayata göre şekillendirmeye çalışmışlardır. Tabii ki, göçebe hayatının kültürel özelliklerini çağdaş yaşamda uygulamak güçtür. Fakat, Kırgızların bu güçlüğü hiçe saymışlar, tarihte hayatlarının bir parçası olan gelenek ve göreneklerini günümüz şartlarına aksettirmekte zorlanmamışlardır.

Kırgızların göçebe ve kırsal hayatlarının kültür yapısını, şifahi olarak günümüze kadar gelen Manas Destanından öğrenmekteyiz. Kırgızlar, Manas Destanı'nda tarihlerinin, edebiyatlarının, gelenek ve göreneklerinin saklı olduğunu belirtmektedirler. Destan, Kırgız kültürünün etnografik, folklorik ve sosyolojik yapısını yansıtmaktadır. Kırgızları tanımak ve Kırgızlar hakkında her türlü bilgiyi toplu halde bulmak isteyenler, bu destana bakmalıdır. Burada, hayatın her anı, olduğu gibi gözler önüne serilmektedir. Destanda, selamlaşmadan, savaş hazırlıklarına kadar her türlü unsur bulunmaktadır.[1] Bugün yaşayan manasçılar, bu destana yeni şahıs ve olayları ekleyerek, söylemeyi ve canlı tutmayı becermektedirler. Pek çok araştırmacı Manas Destanı'yla tarihi olaylar arasında paralellik kurmaktadır ve bu konuda yazılmış onlarca yazı vardır.[2]

Kırgızların kültür hayatının bazı bölümleri ve bu bölümlerin Manas Destanı'na yansımaları şu şekildedir:

1. Şecerenin Önemi

Kırgızlar şecerelerine çok değer verirler. ''Kırgızların şeceresi çıkarılmış ve yazıya geçirilmiştir. Şifahi ve yazma şecereler vardır. Söz ustaları ve tarihçiler, milli tarihi, şeceredeki kahramanların yaptıklarına göre düzenlerler. Şecere hem nazım hem de nesir olabilir. Halkın şeceresi şifahi olarak söylemek 8-10 gün kadar sürebilir, boyların şeceresini söylemekse 3-4 gün sürer. Sovyetler zamanında Kırgız şeceresinin eksik bölümleri toplanmış, bazıları da yayımlanmıştır.''[3]

Her boyun bir soy ağacı vardır. Şecereyi bilmek, geçmiş nesillerden bu yana unutulmamış bir gelenektir. Günümüzde soyunu dolayısıyla atalarını bilmeyenler, Kırgızlar tarafından ayıplanmaktadırlar. Kırgız geleneklerine göre, bir Kırgız'ın en az yedi ceddini bilmesi gerekir.

Gençlerin bu konuda titiz olmadıkları, bu geleneğin unutulmaya yüz tuttuğu günümüz araştırmacıları tarafından belirtilmektedir.

Manas Destanı'nda da, daha destana başlarken Manas'ın üç büyük atasının adı zikredilir:

Ceti-tördün başında Yedi-tör'ün başında

Cetkilen tuugan Böyön-kan, Doğmuş idi Böyön Han,

Böyön-kandın balası Böyön Han'ın oğlu

Kayrattu tuugan Kara-kan, Gayretli doğan Kara Han,

Kara-kandın balası Kara Han'ın oğlu

Kayrattu tuugan Cakıp-kan. Gayretli doğan Cakıp Han.[4]

Ve Cakıp Han'ın oğlu Er Manas'tır. Aslında Manas'ın şeceresi daha uzundur ve Manas'ın soy ağacı şecereciler tarafından birbirinden farklı da olsa çıkarılmıştır. Destanda insanların isimleri baba adıyla beraber zikredilir, Cakıp Han Oğlu Er Manas gibi. Manas Destanı'yla gerçek hayattaki tarihi şahısların şecerelerde de birbiriyle örtüştürüldüğü görülmektedir.[5]

Şecere sadece insanlar için geçerli değildir. Soylu atların da soy ağacı bellidir.

Baba Saltı, Ene Adebi kitabında[6] ecdadını bilmenin en önemli sebeplerinden birinin, boylar arasında kız alış verişinin olduğu, dolayısıyla uzak veya yakın boylarla akraba olmak ve dostluk kurmak olduğu belirtilir. Diğer bir önemli unsur ise, bir boydan ünlü şahsın çıkmasıdır ki bu şahıs o boy için övünç kaynağıdır ve gelecek nesiller için örnek olacaktır.

2. Duasını Almak veyaDuasını Vermek

Birinin duasını almak veya birine duasını vermek Kırgız kültürünün en eski geleneklerinden biridir. Kırgızlar, ''çocuk sahibi olmak (genelde erkek çocuk sahibi olmak), uzak yola veya savaşa çıktıklarında, uzak yoldan veya savaştan sağlıklı olarak geri döndüklerinde, herhangi bir arzuları olduğunda, halk arasıda sayılıp sevilen, hürmet ve saygı gören, sözüne güvenilen ihtiyar kadın veya erkeklere armağanlar götürerek onların dualarını alırlar. Ya da evlerine çağırdıkları bu kişilere yemek ve giyecek vererek rızalarını alırlar. Bu kişilerin ''duasını almak'' için, verilen hediyelerden veya yemekten sonra, ihtiyar kişilerle beraber ayağa kalkılır, eller göğsün üzerinde birleştirilir ve genellikle: ''Amin, önünü evlat, arkanı mal doldursun, sahip olduklarınla beraber ihtiyarla…peygamberler, evliyalar korusun…'' şeklinde dualara başlanır. Böylece 'falan kişinin duasını almış o', 'dualar sayesinde olmuş çocuk', 'şunun duasını almamış' gibi sözler dilden dile söylenegelmektedir.[7]

Dua almak veya duasını vermek motivi Manas Destanı'nında da çok geçer. Destanda sık sık savaşa çıkılır. Savaşa çıkmadan önce bahsettiğimiz niteliklere sahip ihiyarların ve yakınların duaları alınır. Manas'ın torunu Seytek ve askerleri de, Sarıbay'la savaşmadan önce halkın karşısına çıkarlar ve halkın duasını alırlar:

''Eger alsa Sarıbay Eger elegeçirse Sarıbay

Kalıng curt karıp bolboybu! Kalabalık halka yazık olmaz mı?

Kaarluudan kutulsa, Şu zalimden kurtulsa,

Kalıng curt çalkıp ongboybu! Kalabalık halk daha da büyümez mi?

Elkin catkan el elek, Özgür bir halk idik,

Kızırluu cakşı zaman cıl, Hızır, yardım et bize,

Can dep adam caratsang, Can verip yarattığın

Ayköl şerdin tukumun Başbuğu aslanın nesline

Kalıng el meder kıluuga Kalabalık halka umut olanlara

Şerlerdi kuday aman kıl!" Tanrım yardı et, aslanlara!

Dep, alakan cayıp, kol sunup Diye, avuç açıp ellerini uzatarak

Cazayılın salınıp, Tüfeklerini kuşandı.

El tilegi darıya Halk nehir gibi çağladı.

Caratkana calınıp, Yaradana yalvararak

Curttan bata aldı emi. Halkın duasını aldı.[8]

Seytek, bütün isteklerine kavuştuktan sonra da dua alır:

Kız Kuyalı, Seytek er Kız Kuyalı, er Seytek

Tileği tiyip koluna, İsteklerine kavuştular.

… …

Namazdu şerdin tukumu Aziz aslanın (Manasın) soyu

Baabedin'den bata alıp… Bahauaddin'in duasını aldı…[9]

Burada geçen Bahauaddin destan kahramanlarını koruduğuna inanılan bir zattır. Büyük bir ihtimalle eski tarikat şeyhlerinden biri olmalıdır.

Seytek de babası Semetey ve dedesi Manas gibi bir kahramandır. O ve askerlerine savaştan önce veya savaş esnasıda halk, meziyetli ihtiyarlar ve yakıları dua ederler. Seytek ve askerlerine yardıma giden Kız Kuyalı da, önce dua ister:

Bar karıya merlerdin Bütün yaşlı aslanlardan,

Kabılan Bakay, Kanıkey, Kaplan Bakay ve Kanıkey'den,

Cıyılgan kalıng elderdin Toplanan kalabalık halktan,

Batasını surap turdu emi: Dualarını istedi şimdi:

… …

‘’O, karıya atam kan Bakay, Ey, yaşlı atam han Bakay,

Kastaygan enem Kanıkey, Acılı anam Kanıkey,

Cıyılgan uşul kalıng el, Yığılan kalabalık halk,

Batangardı alayın. Duanızı alayım.

Bu isteğe karşılık onlar da şöyle derler:

Paygambar Bakay karıya, Peygamber yaşlı Bakay,

Baybiçe eneng Kanıkey, Sevgili annen Kanıkey,

Eçendi körgön oluya, Basiretli evliya

Uluk Bakay karıya, Ulu ihtiyar Bakay,

Alakan cayıp burkurap: Ellerini açıp bağırarak (şöyle dediler):

Kaarduu duşman ogunan, Zalim düşmanın okundan,

Kapırdın muzdak kolunan, Kafirin buz gibi elinden,

Kazılgan çungkur orunan, Kazdığı derin çukurdan,

Azat kılgın caratkan, Kurtar yaradan,

Uşul Sarıbay ittin torunan! Şu Sarıbay itinin torundan!

Tulpar külük Celcetpes Yürük at Celcetpes’i (düşmanın)

Mamısına baylatpa! Direğine bağlatma!

Argın Kırgız köp curtum, Argın’ı, Kırgız’ı kalabalık yurdumu

Duşman közün karatpa. Düşman eline bırakma!

Oomiyin, balam Kuyalı! Amin, yavrum Kuyalı!

Bunun yanısıra Bakay dua etmeye devam eder. Bu duasında kahramanların ruhlarına seslenir. Er Manas’ın ve yiğit Alake’nin ruhlarına Kuyalı’nın yanında olmaları için yalvarır:

Sarıbaydı astın kıl. Sarıbayı mağlup kıl!

Balamdı kuday üstün kıl! Tanrım yavrumu üstün kıl!

Kayıpçaldın kız balban Kayıçal’ın kızı pehlivan

Kuyalını aman kıl. Kuyalı’yı sağ kıl!

Eçen birge kol bergen, Her zaman yardımını esirgemeyen,

Ceti oluya col bergen, Yedi evliyanın yol gösterdiği,

Peri türdüü zor Manas, Peri olan güçlü Manas,

Özüng közüng sala kör!	Sen de yardımını göster!
Kayıpçal kızı balbanga	Kayıpçal'ın kızı pehlivana
Karmaşka çıkkan candarga,	Savaşa çıkan canlara,
Arbagı zor çong Manas	Ruhu ulu büyük Manas,
Coldoş bolup kala kör!	Yoldaş oluver!
…	…
Kalıng ilek zor koldu	Kalabalık, güçlü orduyu
Cekege özü baştagan,	Tek başına yöneten,
Maşıktıgı başkaça,	Vuruşması bir başka,
Baatılıgı bir kança,	Bahadırlığı ölçüsüz,
Aziz kandın artıgı,	Aziz hanın mirası,
Alakem közüng sala kör!	Alakem yardımını göster!
Coboluu müşkül iş kılbay,	Büyük bir zora düşmeden
Kayıpçal, coldoş bolup kala kör!	Kayıpçal, sen de yoldaş oluver!
Dep, oşentip zor Bakay,	Diye konuşan güçlü Bakay,
Bata berip bakırdı.	Dua etti bağırarak.
A düynö ketken törönün	Öbür dünyadaki başbuğunun
Arbaktarın çakırdı.	Ruhunu çağırdı.
Öngü agarıp soyuldu,	Yüzü sararıp soldu,
Eki betten akkan caş	İki yanağından akan yaş
Sakalı ıldıy kuyuldu.	Sakalından aşağı aktı.
Bababız Bakay karının	Atamız yaşlı Bakay'ın
Batasın alıp Kuyalı.	Duasını aldı Kuyalı.[10]

3. Ölen Kişi İçin Aş Verme

Bilindiği gibi Türkiye Türkleri de ölen kişinin yedisini, kırkını yaparlar ve bu davetlerde genellikle belirli yiyecekler verilir.

Kırgızlar ise, ölünün ardından, daha teferruatlı ve biraz da Şamanizm ve Budizmin tesirlerinin görüldüğü merasimler yaparlar. Bu çok eskiye dayanan ve hala yaşamakta olan geleneğe 'aş vermek' denir. ''Bu aş ziyafeti ölünün vefatından sonra bir yıl içinde verilir. Ziyafetin büyüklüğünün ölünün içtimai mevkiiyle mütenasip olması şarttır. Meşhur beylerin ve bahadırların aşına bütün Kırgız ve

Kazak halkı ve diğer komşu kavimler davet edilir. Davetliler kımız ve diğer azıklarını beraber getirirler. Ziyafet haftalarca devam eder. Milli oyunlar oynanır…

Ölü, küçük bir oymak beyi veya oba ak sakalı ise aş da küçük olur.”[11]

Kadınların aş verilinceye kadar, ki bu günlerce sürebilir, yüzlerini yırtmaları ve ağaçların dallarını koparmaları eski geleneklerden kalmış olmalıdır. Bu gelenek gerçek hayatta da, destanda da vardır. Mesela, eski devirlerden kalan ‘ruha aş dökmek’ tabiri Manas Destanı’nda geçmektedir. Cakıp Han karısına:

Ah hanım ne yapalım?

Kırk yiğidin hepsiyle görüştüm

Manas’ı unutmuşlar

Ruhuna aş dökmüyorlar.[12]

Manas Destanı’nın en önemli bölümlerinden olan Kökötöy’ün Aşı bölümünde aş verme merasimi ayrıtılı bir şekilde anlatılmaktadır. Babası Kökötöy ölünce, Bok-murun, babasının yerine tahta çıktıktan sonra, yavrularını yanına çağırır ve Kökötöy Han için aş hazırlanmasını ve dünyanın dört bir yanından misafirler çağrılmasını ister:

Aştı esen tartıngar Bir yemek hazırlayın

Aşka çakırıp barıngar. Yemeğe misfir çağırın.[13]

Her ne kadar kadınlar aş verilene kadar yüzlerini yırtarak ağlasalar da, aş merasiminde bir matemden çok eğlence havası vardır. Nitekim oyunların düzenlenir ve yüzlerce hayvan yarışlarda kazananlara verilmek üzere hazırlanır:

Kök dönöndün baş ‘edi Mavi tayın baş olduğu,

Kökötöy-kandın eş’edi. Kökötöy Han’ın aşı var.

Başkı attın baygesi: Yarışta ilk gelen ata

San sarıça töö sayam, Sayısız sarı deve keseceğim,

San sar’ala bee sayam, Sayısız sarı alaca kısrak keseceğim,

San sarı başlı koy sayam! Sayısız koyun keseceğim!

Tokoyluu cerge toptottum, Ormanlı yere toplattım

Mıng alabaş kunacın! Bin alaca tayı!

Beş cüs tokson beş atka bayge bar! Beş yüz doksan beş ata ödül var![14]

Aşa gelmemek büyük ayıptır. Destanda bu durum daha da abartılarak tehditkar bir olay haline getirilir. Bok-Murun, çağrılan kişiler gelmediği taktirde, bunu bir hakaret saymış olacak ki; onların yurtlarını talan edeceğini belirtir:

Bu aşıma kelbese, Bu aşıma gelmezse,

Körünbösün kösümö! Görünmesin gözüme!

… …

Tötögölü bos üyün Boy kıldan evini

Töşkö süröy salbasam. Yerlere sermezsem!

Tör tolturgan suluun Yurdundaki güzelleri

Aç bilekten albasam! İnce bileklerinden tutmazsam!

Artık olco kılbasam! Onları esir etmezsem![15]

Önce Manas'ı, daha sonra da dört bir tarafta bulunan uzak yakın, kafir Müslüman herkesin aşa çağrılmasını ister:

Kölöködö kön öskön, Gölgede mağrur büyüyen,

Köönü-minen örg öskön, Mağrur büyüyüp er olan,

Aşıktuu cilik cotosu, Bacak kemikleri iri,

Cakıp-baydın botosu Cakıp Bay'ın er oğlu,

Asıl tuugan Manaska Asil doğan Manas'a

Cetip kabar beringer! Kadar gidip haber verin![16]

Kökötöy'ün aşına çağrılan hanlar, beyler ve bahadırlar tarihte yaşamış olan kişilerdir. İsim ve özellikleri değiştirilerek söylenmiş olabilir. Bunlar üzerine araştırmalar yapılmaktadır.[17]

Bu aş merasimi, hem aş verme şeklini anlattığı için hem de, kavimlerin yaşayış biçimlerine, kültürel ve sosyal yapılarına değindiği için tarihi bir kaynak niteliğindedir:

Karangı tokoy mal etken, Kara ormanda sürü yaşatan,

Boorı çıbar bala kuş Ala ciğerli yavru kuş,

Kötörö tuugan Er Agış Yüksek doğan Er Agış'a

Aga cetip kabar ber! Kadar gidip haber verin!

Eleman-baydın balası Elaman Bay'ın oğlu

Er Töştükkö cetip ayt! Er Töştük'e de haber verin!

Kökümdün uulu Ürbü bar Köküm'ün oğlu Ürbü var

Alpay-mamet inisi, Alpay-mamet'in küçüğü,

Abışka kempir balası İki ihtiyarın çocuğu

Altı caşar Kök-koyon Altı yaşında Kök-koyon var

Aga cetip kabar ber! Ona gidip haber verin!

Ençegey boyluu Ereş bar Arkası çarpık Ereş var

Aga cetip kabar ber! Ona gidip haber verin!

Akpay-mamet balası Akpay-mamet'in oğlu var

Esen-aman erender Bu çok ulu, güçlü ere de

Aga cetip kabar ber! Gidip haber verin!

Cedigerdin Er Bagış Cediger'in oğlu Bagış var

Kök-döbönün başında Gök tepenin başında

Temir-bala kaşında Temir-bala'nın yanındaki kavme

Aga cetip kabar ber! Ona da gidip haber verin!

Kün-tuumuş eli boluçu Gün doğusunda bir yurt var

Kara-döö uulu Car Manas Kara Döö oğlu Car Manas var

Kırımdardın Boz-uul Kırımlıların Boz-uulu var

Semerkanda Kan-kocong Semerkand'dan Kan-koco var

Erkeç eli, İt eli Erkeç kavmi, İt kavmi var

Aydar-kandın Kan Kökçö Aydar Han'ın Oğlu Kan Kökçö

Aga cetip kabar ber! Ona gidip haber verin!

Kapırdın curtu bar eken Bir kafirin yurdu vardır,

Bulçun eti bukaday, Eti boğa eti gibi,

Egine sakal koybogon Çenede sakal bırakmaz,

Erdinen murut albagan Fakat bıyığını kesmez

Orustan kanı Çong Coloy Rusların hanı Çon Coloy var

Kabırdın kanı Nez-kara Kafirin hanı Nez-kara var

Kaşkar, Carkan buragan, Kaşgar ile Yarkent'te hüküm süren,

Mıng Kıtaydı suragan, Bin Çinliye buyruk veren

Kır murunduu, kıza kös Basık burunlu, kısık gözlü

Kıtaylardın Kongur-bay Çinlilerin Kongur-bay yaşar

O Kongur-bay kaşka kul, Alnı parlak Kongur-bay var

Kılıgı curttan başka kul Adetleri halktan başkadır

Aga cetip kabar ber! Ona gidip haber verin!

Kapırdın kanı Cıl-basal Kafirlerin hanı Cıl-basal

Aga cetip kabar ber! Ona gidip haber verin!

Ögüz-kan eli boluçu Ögüz Han'ın kavmi vardır

Too-tengeşer eli boluçu, Bir Too-tengeşer kavmi vardır

Oogandın kanı Muz-burçak, Afganların hanı Muz-burçak var,

Turpandın curtu boluçu Turfan şehri halkı vardır

Oronggu eli boluçu Orong kavmi vardır.

Aga cetip kabar ber! Ona gidip haber verin![18]

Kafir ve Müslümanların çağrıldığı bu aşta, oyunlar oynanır, yarışlar yapılır, arada tartışmalar çıkar, fakat aş, iyi bir şekilde sonlanır.

Bazan ocaklar söndürecek kadar masraflı olabilen aş merasimleri genellikle, günümüz şartlarında, eskisi kadar teferruatlı ve masraflı olmaz. ''Günümüzde, kişinin öldüğü gün, çıktığı evde koyun kesilir. Bu, ilk gün gelenlere ve ölü çıkan evde yardım edenlere verilmek içindir. Bazı bölgelerde ölü iki üç gün bekletilir. Bu arada da hazırlıklar yapılır. Ölünün 'kara aşı' için at, deve kesilir. Gelenlere verilmek üzere hediyeler hazırlanır. Bu hediyeleri alanlar evlerine gittiklerinde, ölen için Kuran okurlar, dua ederler. Büyük aşı verildikten sonra ölüyü taşıyanlara ölünün giysileri dağıtılır. Ölü için, üçü, yedisi, kırkı yapılır.''[19]

4. Gençlerin Yetiştirilmesi

Kırgızlar, gençlerin terbiyesine büyük önem verirler. Onların iyi eğitilmeleri ve kötü davranış ve alışkanlıklar edinmemeleri için çaba sarfederler ve gençlere, büyüklerine, özellikle yaşlılara saygılı olmalarını öğütlerler. Nitekim *''tik karoobo-iymenüü* 'gözlerini dikmeme, utanma' tabirlerini sıkça kullanılmaktadır. Bu şekilde davranmak saygı göstergisidir. Buna karşılık büyüklerin gençlere davranışı da önemlidir. Bu meziyetlere sahip gençler için: 'O, çok saygılı davranıyor; terbiyesini takınarak oturuyor' sözleri kullanılırken, bunun aksi için: 'Kafirin gözünde oku var; handan, beyden utanmıyor'' şeklinde kullanılışlar yaygındır. Bunun yanısıra terbiyeli yetiştirilmiş erkek çocuklarına: 'Kız gibi genç; ipek gibi yumuşak huylu genç' sıfatları yerleşmişken, bunun aksi için: 'Erkekten utanmak, kızdan kılık gitti' şeklinde tabirler kullanılmaktadır.[20]

Manas Destanında, Manas'ın evleneceği kızın yetiştirilmesi hakkında bilgi vardır. Manas'ın evleneceği kız Kanıkey diğer bir neşrde çok iyi yetiştirilmiş bir savaşçıdır. Aşağıdaki örnekte ise itina ile sakınarak yetiştirildiği anlatılmaktadır. Kanıkey'in Manas'a istendiğini duyunca, babası şöyle konuşur:

Menin cangıs kısım Kanıkey Biricik kızım Kanıkey

Bir tündüktön kün körgön, Yalnız bacadan gün gördü,

Bir tütüktön suu içken, Suyu yalnız evde içti,

Corgodon taldap bos mingen, Seçilmiş atlara bindi.

Araktan taldap bal içken, Uzaktan gelme bal yedi.

Celbegey celge çıkpagan, İnce elbise ile rüzgara çıkmadı,

Cel salkının körbögön, Soğuk nedir bilmedi,

Tünde eşikke çıkpagan, Hiç gece kapıya çıkmadı,

Tünögön aştı içpegen, Dünden kalma yemek yemedi,

Cangıs kısım Kanıkey Biricik kızım Kanıkey

Kara kiyip kalbaybı? Karalar giyip kalmaz mı?

Atışkanın koydursun! (Manas) ok atmaktan vazgeçsin,

Çabışkanın koydursun! Çarpışmaktan vazgeçsin,

Sayışkanın koydursun! Bıçaklamaktan vazgeçsin,

Anan kısımdı beremin! Kızımı ona vereyim.[21]

Bulardan vazgeçmezse Kanıkey'i asla Manas'a vermeyeceğini söylemektedir. Fakat Manas'tan korktuğu için daha sonra bu söylediklerinden vazgeçer ve Kanıkey'i vermeyi kabul eder. Manas, daha evlenmeden, altınlarla kandırdığı Kanıkey'in yeğenleri ve baldızlarının yardımıyla Kanıkey'in evine girer.

Kanıkeynin üyüne kelgende, Manas Kanıkey'in evine geldiğinde,

At baylabas akırga, Hiç at bağlanmamış ahıra

At-ta baylap koydu deyt. Atını da bağladı.

Kamçı ilbes talga Hiç kamçı takılmamış bir kapıya

Kamçısın ilip öttü deyt. Kamçısını da taktı.

Kuş kondurbas tuurga Kuş konmamış tüneğe

Kuş kondurup öttü deyt. Kaş oturttu o.

Ot cakalay kazı Ocaktaki kazıdan

Çimirip alıp cedi deyt. Bir parça koparıp yedi.

Ayağında sarı bal Çanaktaki tatlı balın

Tatıp ötüp ketti deyt Bir parça tadına baktı.

Baytal benin bal kımıs Ballı kısrak kımızından

Su'salıp alıp cuttu deyt. İçti, hararetini kesti.

Otus tümö, on topçu Otuz kumaş kaplı düğmeyi, on kemik düğmeyi

Çıldıratpay çeşti deyt. Sessiz sedasız çözdü.

'Carımçık-ka töşökkö Kabartılmış döşege

Canaşa catıp aldı deyt. Yanaşıp girdi yattı.

Kanıkey uyanır ve hiddete yanındaki yabancıya bağırır. Manas ise:

Kanıkey adam kantesing? Ne yapıyorsun Kanıkey?

Kan balası erkesing, Nazlı büyümüş han kızısın,

Erkelikti aytasıng. Nazlı şeyler söylemelisin.

Fakat Kanıkey, onu dinlemez ve çıkardığı hançerle Manas'ı bileğinden yaralar. Manas çok kızar ve öç almaya karar verir. Kanıkey'in yurduna saldırarak Kanıkey'i esir almak ister. Kanıkey'se yaptıklarından pişman olur ve Manas'a yalvarır:

Kögürçkön uşsa, cünün kes, Güvercin kaçarsa tüyünü kes!

Kara bet köp süülösö, tilin kes, Kahpe çok söylerse dilini kes!

Sagıskan uşsa, cünün kes! Saksağan uçarsa tüyünü kes![22]

Böylece herşey yoluna girer. Kız ve erkek çocukların nasıl yetiştirildikleri destanın diğer bölümlerinde de vardır. Fakat, yukarıdaki parça da, bu konuda bir fikir vermektedir.

5. Kalıng "başlık"

Bugün Kırgızistan'ın modern şehirlerinde, gelenek ve göreneklerin bir kısmının ortadan kalktığı belirtilmektedir. *Kalıng* da bunların arasındadır. Fakat yine de, Kırgızların büyük çoğunluğunun yaşadığı köy ve kasabalarda bu geleneğin devam ettiği de bilinmektedir.

Kalıng erkek tarafının istediği kızla evlenebilmesi için, kız tarafına verdiği mal veya paradır. ''*Kalıngın* genellikle, bir deveden ve diğer büyükbaş hayvanlardan dokuzar tane hazırlanması yaygındır. Zaman geçtikçe bu kaidelerin ortadan kalktığı, bunların yerine ölçülü bir miktar parada anlaşma yapıldığı görülmektedir. Bazan başlık parası nadeniyle iki taraf arasında tartışmalar olmaktadır.''[23]

Manas Destanı'nda da kalıng geleneği vardır. Destanın bir neşrinde, Manas, Kanıkey'le evlenebilmek için kız tarafına hediyeler verir:

Manas çoronu çakırdı: Manas yiğitlerini çağırdı:

Almambet, ayda cüs cılkı! Almambet, sen yüz at getir!

Acıbay, ayda cüs cılkı! Acıbay, sen yüz at getir!

Teng öskönüm kırk çoro, Denkbüyüdüğüm kırk yiğidim,

Kırkı birdey bir törö, Kırkınız da birer efendi,

Kırktın Kırk cüs cılkı aydangar! Kırkınız kırk yüz at getirin!

Bu hediyeleri Kanıkey'in yurduna getirdiklerinde;

Cılkını aydap alıngar! Sürünüzü toplayın!

Tört çungkurga salıngar! Dört vadiye doldurun!

Tört.çungkur tolso, Dört vadiyi doldurursa,

Bitti sening kalımıng, Gelin borcunuz bitti demektir.

Tört çungkur tolboso Dört vadiyi doldurmazsa

Senin kalımıng bitpese Gelin borcun bitmemiştir

Dagı aydap kelinger! Daha hayvan getirirsiniz![24]

diyerek istekdiklerini söylerler.

Diğer neşirde ise, Kanıkey'in babası Temir Han, önce kızını Manas'a vermek istememiş, fakat sonra *kalıngı* fazla isteyerek vermeye razı olmuştur: ''Altı yüz kızıl tek hörgüçlü deve, üzerinde, torba torba altın olsun, yakındaki tepe dolusu hayvan sürüsü ile iki bin ak koyun olsun, elli gün devam eden düğün yapılsın. Sığırdan iki yüz vereceksin, bunların hepsinin alnında akı olacak, bunlara bakan da kız olsun, yük hayvanlarından iki yüz, av kuşu sungurdan doksan kuş, yedi pars, iki arslan vereceksin''[25]

Destandaki bu abartılı istek gerçek hayatta görülmese de, varlıklı aileler için yüksek başlık vermek sorun değildir. Fakat, fakir insanlara bu geleneğin şartları çok ağır gelmektedir. Bu nedenle de, bu geleneği çağdaş Kırgızlardan bir kısmı 'feodelizmden kalma bir görenek' diye nitelendirmektedirler ve buna karşı çıkmaktadırlar.

Sonuç olarak, Kırgızların, kültürel zenginliklerini koruduklarını ve bunları modern hayata da uygulayarak geliştirdiklerini görmekteyiz. Manas Destanı da bu zenginliğin içinde yerini almış bulunmaktadır.

1 Bu konuda yapılan araştırmalardan bazıları: K. Dikambaev, "Prazdnik kul'turı vozrojdennogo naroda, **İzvestiya**, 1958, 12 0kt.; "Manas, narodnaya entsiklopediya", **Ogonek**, 1967, No: 38.; Şarşenbek Sıdık uulu, ''Baa cetkis eldik entsiklopediya'', **Kırgız Tuusu**, 19 noyb 1992.; Kambarlay Botoiarov, ''Manas, l'enzyclopedie des kirghiz'', **Zettres Sovietigies**, 1985, No: 314, s. 166-169.; İ. B. Moldobaev, **Epos 'Manas' kak istoçnik izuçeniya duhovnoy kul'turı kirgizskogo naroda**, Frunze, 1989, 152 s.

2 Bu çalışmalardan bazıları: Töröbek Otorbayev, **Manas Ata Tarıhı**, Talas, 1992.; Mehmet Saray, "Tarihi Kaynak Olarak Manas", **Manas 1000 Bişkek Bildirileri (26-31 Ağustos**

1995), Haz. Ogün Atilla Budak, Ankara, 1997, s. 173-176.; K. Rahmatullin, “Manas” **Kızıl Kırgızstan**, 1945.; S. M. Abramzon, “Geroiçeskiy epos Manas”, pamyatnik kirgizskoy ku’lturı”, **Sov**. **Kirgiziya**, 1946, 28 Mart.; Z. Mamıtbekov, “Kırgızdın bayırkı tarıhı menen cazuuları cana Manas”, **Ala-Too**, 1967, No: 6.; T. Sıdıkbekov, ‘’Ulu söz cönündö oy’’, **Kırgızstan Madaniyatı**, 28 Mayıs 1969.; T. Abdırakunov, ‘’Tarıhçının tabılgısı’’, **Leninçil Caş**, 27 noyab 1979.; İ. B. Moldobaev, ‘’Manas eposu tarıhıy etnografiyalık estelik’’, **Ala-Too**, 1989, No: 11.; A. N. Beriştam, **İstoriçeskoe proşloe kirgizskogo naroda**, Frunze, 1942, 22 s.; S. Begaliev, ‘’Manas eposu körköm çıgarmabı ce tarıhbı? ‘’, **Mugalimder Gazetası**, 21 Aralık 1990.; M. Toktorbaev, ‘’Toobo, ekinçisin da colukturdum’’, **Bişkek Şamı**, 10 Ocak 1992.; O. Aytımbekov, ‘’Manas cana tarıh’’, **Leninçil Caş**, 2 Ağustos 1990.;.

3 B. Urstanbekov, T. Çoroev, **Kırgız Tarıhı (Kıskaça Entsiklopedik Sözdük**), Frunze 1990, s. 155.

4 Wilhelm Radloff, **Manas Destanı**, Yay. haz., Emine Gürsoy-Naskali, Ankara, 1995, s. 17.

5 O. Aytımbekov, ‘’Manas cana bayırkı cazma sancıralar’’, **Mugalimder Gazetası**, 20 Temmuz 1990.

6 Amantur Akmataliev, **Baba Saltı**, **Ene Adebi**, Bişkek, 1993, s. 44.

7 **A.g.e.,** s. 31.

8 Meral Gölgeci, Seytek (Külçoronun Semeteyge Colukkanı), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995, s. 47.

9 **A.g.e.,** s. 57.

10 **A.g.e.,** s. 45.

11 Abdülkadir İnan, ‘’Manas Destanında Aş-Yog Mersimi’’, **Makaleler ve İncelemeler**, 2. Baskı, Ankara, 1987, s. 121-124.

12 **A.g.e.,** s. 123.

13 Wilhelm Radloff, **Manas Destanı**, Yay. haz., Emine Gürsoy-Naskali, Ankara, 1995, s. 111.

14 **A.g.e.,** s. 111.

15 **A.g.e.,** s. 112.

16 **A.g.e.,** s. 112.

17 Aş verme konusunda çalışmalardan bazıları şunlardır: V. V. Radlov, ‘’Bokmurun: Kökötaydın aşı’’, Yay. haz. K. Botoyarov, **Kırgızstan Madaniyatı**, 7 Ağustos 1989.; A. T. Hatto, ‘’The Kirgiz original of ‘Kukotay’ found’’, **BSOAS**, c. 34, 1971, s. 379-386.; Ş. Beyşenaliev, ‘’Manastın Aşı’’, **Sov**. **Kırgızstan**, 9-10 Şubat 1991.

18 Wilhelm Radloff, **Manas Destanı**, Yay. haz., Emine Gürsoy-Naskali, Ankara, 1995, s. 113.

19 Amantur Akmataliev, **Baba Saltı**, **Ene Adebi**, Bişkek, 1993, s. 74.

20 **A.g.e.,** s. 65.

21 Wilhelm Radloff, **Manas Destanı**, Yay. haz., Emine Gürsoy-Naskali, Ankara, 1995, s. 75.

22 **A.g.e.,** s. 83-88.

23 Amantur Akmataliev, **Baba Saltı**, **Ene Adebi**, Bişkek, 1993, s. 47.

24 Wilhelm Radloff, **Manas Destanı**, Yay. haz., Emine Gürsoy-Naskali, Ankara, 1995, s. 81.

25 Abdülkadir İnan, **Manas Destanı**, Ankara, 1992, s. 38.

Akmataliev, Amantur, **Baba Saltı**, **Ene Adebi**, Bişkek, 1993, 224 s.

Gölgeci, Meral, Seytek (Külçoronun Semeteyge Colukkanı), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995, 212 s.

İnan, Abdülkadir, **Makaleler ve İncelemeler**, 2 cilt, 2. Baskı, Ankara, 1987.

İnan, Abdülkadir, **Manas Destanı**, Ankara, 1992, 183 s.

Radloff, Wilhelm, **Manas Destanı**, Yay. haz., Emine Gürsoy-Naskali, Ankara, 1995, 278 s.

Yudahin, K. K., **Kırgız Sözlüğü**, Çev. Abdullah Taymas, 2 cilt, 2. Baskı, Ankara, 1988.

Destandan Romana Kırgız Kültür Mirası ve Cengiz Aytmatov Örneği / Yrd. Doç. Dr. Ali İhsan Kolcu [s.613-621]

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

A. Destan Kavramı

Destanlar ait oldukları milletlerin ansiklopedileri, yazılı ya da sözlü gelenek içinde nesilden nesile devreden millî hafızalarıdır. Yaratılıştan başlayarak bir milletin dünya sahnesindeki macerasını kimi zaman olağanüstülüklerle süsleyerek dile getirir. Tarih sahnesinde kendisine bir yer bulabilmiş hemen her köklü milletin küçük ya da büyük, ehemmiyetli ya da ehemmiyetsiz destan veya efsaneleri, kısaca kendilerini anlatan hikâyeleri mevcuttur. Tarih içinde büyük hadiselerle karşılaşmış ya da tarihin akışına yön vermiş milletlerin hayatı ve dünyayı algılama biçimi, onların türeyişlerinden devlet kurma biçimlerine kadar birçok sembol, mit ve totemin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.

Türklerin Bozkurt destanı, onların mitik değeri bakımından kurttan türediklerini işaret eder. Bu yaratılış efsanesinin arkasındaki temel düşünce Türklerin hayata ait tasarruflarında ya da kendilerini tanımlamalarında vahşi tabiatın bu ehlileştirilemeyen hayvanına karşı duyulan saygının ifadesi vardır. Yoksa biyolojik olarak zaten bir milletin bir hayvandan türemesi söz konusu bile olamaz. Türk milletinin kendisi için seçtiği totem, onun genlerinde mevcut ve Tanrı tarafından hediye edilmiş yeteneklerinde saklı davranış ve aksiyon potansiyeliyle örtüşür. Bu bakımdan Türklerin tabiatla olan mücadelesinde kendi yaşama biçimlerine yakın buldukları bir hayvanı totem kabul etmeleri ve türeyişlerini ona maletmeleri boşuna değildir.

Yine aynı şekilde Japonların Şinto Destanı da bu milletin güneşten türediğini işaret eder. Kendilerine ışığı ve sıcaklığı sembolize eden bir varlığı türeyiş kaynağı olarak görmek, Japonların hayatı ve tabiatı algılayış tarzıyla yakından ilgilidir. Bu bakımdan destanlar milletlerin kendilerini var etme adına ciddi bir görevi üstlenirler.

“Destanlar toplum vicdanının sesi olduklarından millî şuuru güçlendiren ve millî dayanışmayı sağlayan önemli eserlerdir. Ortak şuurla teşekkül eden ülkü ve gelenek gibi toplumu canlı tutan unsurlar, destanlarda bir hayat görüşü ve felsefesi olarak soylu ya da yönetici sınıftan gelen destan kahramanının şahsında dile getirilir. Bu yönüyle destanlar milletlerin soy özellikleri, sosyal yapıları, ülküleri, millî değerleri, gelenekleri ve görenekleri üzerinde yapılacak araştırmalarda ilk temel kaynağı teşkil ederler.”[1]

Destanlar mahiyet itibariyle ait oldukları milletlerin hayal güçlerini, kahramanlıklarını ve kendilerini motive edecek özelliklerini sergiledikleri birer canlı hafıza öbekleridir. Bu açıdan bakıldığında Oğuz Kağan’ın annesini bir defa emmesi, daha kırk günlükken yürümeye başlaması, et yiyip kımız içmesi; Almanların Niebelungen destanındaki kahraman Niebelungen’e ok ve kılıç işlememesi, Fars destanı Şehname’nin kahramanı Zaloğlu Rüstem’in koca bir orduya tek başına karşı koyması gibi olağanüstülükleri, millî hafızanın ait olduğu topluluğu motive etme açısından idealize edilmiş bir durum olarak görmek daha doğru olacaktır.

Fakat destanlar sadece birer kahramanlık hikayeleri ile dolu manzumeler değildir. Onlarda yaşanılan zamanın ve hayatın göç, açlık, mağlubiyet, ihanet, tutsaklık gibi bütün trajik yansımalarını da buluruz.

Bu bakımdan destanlar ait oldukları milletin birer milli ibret levhaları ve aynı zamanda öğüt ve rehber eserleridir.

B. Roman Kavramı

Teknik gelişim açısından tamamen sanayi devriminin ve burjuva toplumunun ürünü olan roman ise neredeyse destan geleneğinin bitmeye yüz tutuğu bir zamanda ortaya çıkar. Matbaa, iletişim ve ulaşım imkânlarının gelişmesi milletlerin hafızalarını ferdî (sanatçı) planda ve daha çok kendi muhayyilelerinin beslediği ve sanat yapma kaygılarının yönlendirdiği bir çabada kendisini gösterir.

Sanayi toplumunun ortaya çıkmasına kadar edebiyatta romanın işlevini destan, masal, efsane, halk hikâyeleri (romanlar) görüyordu. Bu türlerin herbiri işlevlerine göre şekillenmiş metinlerdi. Tarihî süreç içerisinde gerilere gidildiğinde romanın kaynağı olarak destan kavramı ile karşılaşmaktayız. Büyük milletlerin sosyo-ekonomik ve kültürel yapıları dikkate alındığında, yukarıda zikredilen edebî türlerin ihtiyaca cevap verdiğini söylemek mümkündür. Göçebe kültür içerisinde hayata hakim olan yaşama tarzı sürekli olarak hayatla ve tabiatla bir mücadele şeklinde tezahür eder. Tabiatla, açlıkla, düşmanla, kimi zaman muhayyilenin yarattığı tabiatüstü varlıklarla mücadele, toplumun bütün fertlerinin katılacağı bir duyuş ve düşünüş tarzının gerekliliğini mecbur kılıyordu. Bu bakımdan ilkel edebî metinlerin çoğu epik karakterlidir. Destanlarda hadiselere toptan bir bakış vardır. Fakat zaman içerisinde destanların, olağanüstü, hayalî ve lirik gibi vasıfları sırasıyla, efsane, masal ve hikâyeye doğru bir ayrışmaya gitmiştir. Böylelikle bir edebî türden birkaç edebî tür ortaya çıkmıştır.

Hangi coğrafyada ya da hangi çağda olursa olsun toplumun hayat tarzı, o hayat tarzının yansıtılacağı edebî türleri belirler. Göçebe hayat içerisinde milletin hayatı destan, efsane ve masal türleri içinde anlatılma şansı bulabilirdi. *"Ümmet devrinde millet, yeni bir kültür ve coğrafyayla karşılaştığından hayat tarzı ve toplumun yapısı değişmiş; bu hayat tarzına uygun edebî türlere sıcak bakmıştır. Hayatın şekilleniş tarzı, gazel ve mesnevîye uygundu. Zira devir klâsik devirdir. Klâsik devirde toplumun değil belli bir zümrenin, seçkinlerin ve büyük ölçüde sarayın şekillendirdiği bir zevk ve estetik hayata ve sanata hâkimdir. Dolayısıyla İslâm kültür dairesine girdikten sonra kaleme alınan mesnevîler bu seçkin zümrenin zevkini terennüm etmekten öteye gidememişlerdi. Bu seçkin zümrenin dışında kalan ve büyük çoğunluğu temsil eden halk da, kendi macerasını, zevk ve estetiğini dile getirecek bir edebî türe, halk hikâyesine sarılmıştır. Her ne kadar ilk dönem halk hikâyelerinde destandan taşan bir takım unsurlar (manzum oluşu, döşeme, soylama bölümleri gibi) var idiyse de, zaman içerisinde bunlar türün içinde farklı biçimlere dönüşmüştür. Kahramanlık hikâyelerinden, dinî-tasavvufî hikâyelere, kıssadan hisse çıkartan halk zümrelerinin tasnif ettiği hikâyelerden âşık tarzı hikâyeler kadar söz konusu geniş kitle ihtiyacı olduğu şeyi terennüm etmekten geri durmamıştır."*[2]

Roman türünün kaynağı konusunda mevcut iki farklı ve hâkim görüş vardır. Birincisi toplumun sosyo-ekonomik ve kültürel yapısının değişmesiyle destandan romana geçiş sürecidir. İkincisi de modern romanın doğuşunu sanayi devrimi ile birlikte ortaya çıkan burjuva toplumuna bağlayan Marksistlerin görüşüdür. Marx, *“Özerk insan bir yandan feodalizmin toplumsal formlarının çözülmesinin, öte yandan da XVI. yüzyıldan beri gelişmekte olan yeni üretim güçlerinin ürünüdür” der.”*[3]

Batılı milletlerin geçirdiği toplumsal değişim ve gelişim dikkate alındığında, romanın kaynağı ve ortaya çıkışı konusunda Marksist görüş doğrulanmaktadır. Buna göre, sanayi devrimi ile zenginleşen orta sınıf, adına burjuva dediğimiz yeni bir toplumsal sınıf ortaya çıkarmıştır. Bu sınıf, kendisine göre bir ahlâkı, ticâret, zevk ve estetik anlayışı, dolayısıyla yaşama biçimi olan burjuva toplumudur. Bu toplum temelde ferdin hürriyet iştiyakının kamçıladığı bir hareketten doğmuştur.

O halde bu yeni toplumun hayatını anlatacak bir edebî türe ihtiyaç vardır. Feodalitenin ya da aristokrasinin hâkim olduğu bir hayatın edebî türlerini kullanamayacaklarına göre, kendilerine has bir edebî türe ihtiyaç duymaları normaldi. İşte roman bu tür bir ihtiyacı karşılamak üzere ortaya çıkmıştır.

Tarih içinde Türk toplulukları Batılı anlamda bir sanayi devrimi geçirmediklerinden, Marksistlerin ifade ettiği biçimde bir burjuva toplumuna da sahip olamamışlardır. O halde bu topluluklarda roman yukarıda işaret edilen ikinci yoldan yani destan > efsane > masal > halk hikâyesi > roman bağlamında vücut bulabilirdi. Nitekim öyle de olmuştur.

Destanın manzum oluşu, uzun asırlar boyunca milletin hafızasında yer alması ve şifahî gelenek içinde söylene gelmesi olması, milletin başından geçen büyük bir hadise olması gibi özellikler, bilhassa daha çok yerleşik bir hayata sahip milletlerde ömrünü kısaltan temel faktörler olmuştur.

Bu açıdan roman destanın sahip olduğu bütünlüğü ya da topyekûn bir milleti temsil etme iddiasından hayli uzaktadır. Bu tür daha çok sosyal bölünmüşlüğün değişik enstantanelerini dile getirmekle kendisini vazifelendirmiş görünmektedir. Destandan romana geçerken kaybolan şey, en başta vak’anın gerçekliğinin yazarın muhayyilesinin insafına terkedilmesidir. Destanlardaki gerçeklik tarihî süreç içinde olabildiğince inanırlığını korurken, roman bütünüyle kurmaca bir dünyanın ürünü olarak kendisini göstermektedir. Yerleşik hayata geçmek, sanayileşme ve bunun neticesi olarak şehirlerde yaşama süreci milletlerin mitik potansiyellerinin alan değiştirme ya da daha ferdî plânda kalmasına sebebiyet vermiştir. Bu bakımdan yeni mitik alanların oluşması hiç de gecikmemiş; özellikle şehirlerin mitolojileri oluşmaya başlamıştır. Bu da yerleşik hayatın kendisini anlatacak yeni bir edebî türe ihtiyaç duyulduğunu işaret etmektedir. İşte bu yeni mitik alanın edebiyattaki vasıtası romandır. Modern batı romanı bütünüyle yaşanılan büyük şehirlerin ya da coğrafyaların mitik alanları üzerine kurulmuş gibidir. Bu bakımdan New York’un ışıklı dünyası, Paris’in büyülü rüyası, Londra’nın sisler ve yağmurlar içindeki gizemli atmosferi, İstanbul’un her taşından, çeşmesinden tarih akan silueti ile romana yataklık edecek yeni mitik alanların örnekleri olmuşlardır. Bu açıdan artık dağların yerini gökdelenler ya da çok katlı binalar; dağ geçitlerinin yerini, metrolar, hemzemin geçitler, tren

istasyonları; kurtların, kuşların ya da başedilmesi gereken engellerin yerini bizzatihi hayatın kendisi almıştır. İnsan artık ışık hızıyla düşünme zorunluluğu içindedir.

Sanatçı, Tanrı > tabiat > insan üçgeninde kendisini, yaşadığı olayları ve evreni sorgulayacaktır. Burada atlanmaması gereken bir tek mutlak gerçek vardır. O da destanın da romanın da temel insan gerçeğinden hareket ediyor olması hadisesidir. Aytmatov'un romanlarından örnek verecek olursak; Elveda Gülsarı romanında fırtınalı bir gecede sürüsünü kurtarmaya çalışan Tanabay ile Kassandra Damgası romanında kışkırtılmış kalabalığı yatıştırmak üzere büyük bir cesaretle hayatını tehlikeye atan fütürolog Robert Bork'un hareketleri, endişe ve korkuları temel insan gerçeğinde birleşir.

İşte Cengiz Aymatov bu sanatsal gerçeklikten hareketle yirminci yüzyılın destanını yani romanını yazmaya koyulmuştur. Onun bu gayreti yaşanılan hayatın ritmine uygundur. Bugün artık geleneksel anlamda bir destan yaratıcılığından sözetmek mümkün değildir. Bunun nedeni zaman içerisinde ve yukarıda sözü edilen sebeplerden dolayı destanın yerini romanın almış olmasıdır. O halde şifahî bir edebiyatın içinde yaşayan, kulağı ve hafızası destan, efsane, masal ve öteki folklorik malzemeyle dolan bir yazarın yapacağı iş elbetteki bildiklerini çağdaş bir söylemle dile getirmek olacaktır. İşte Aytmatov'un da roman vadisinde yaptığı iş budur.

C. Manas Destanı ve Cengiz Aytmatov

Destan yaratma açısından zengin bir mirasa sahip olan Türklerde kimi tarihî metinler eksik ve sadece komşu memleketlerin dillerinde zapt ü rapt altına alınmışlardır. Oğuz, Bozkurt, Ergenekon, Göç ve Manas, Türklerin dünya destan kültürüne hediye ettikleri ilk örnekler olarak zikredilebilir. Bunlar arasında Manas, bugün bir milyon mısrayı çoktan aşmış ve yaratılma süreci devam eden dikkat çekici bir kültür varlığıdır. Bu vasfıyla dünyanın en uzun destanı ünvanını taşımaktadır. Özellikle asrın başından beri değişik araştırmacılar tarafından yaşayan ya da yakın tarihte vefat eden manasçılardan yapılan yeni tesbitlerle destanın hacminin daha da büyüyeceği görünmektedir. Son asır manasçılar arasında, Balık (1793-1873), Keldibek Barıbozoğlu (XIX. Yüzyıl ? - ?), Tınıbek Capıoğlu (1846-1902), Çoyüke Ömüroğlu (1880-1925), Şapak Rısmendeev (1863-1956), Kencekara Kalçaoğlu (1859-1920), Sagımbay Orozbakoğlu (1867-1930), Sayakbay Karalayoğlu (1894-1971), Togolok Moldo (1860-1942), Cusup Mamay (1918-), Seydena Moldekekızı (1922-), Kaba Atabekoğlu (1925-), Şaabay Azizoğlu (1927-) ve Urkaş Mambatalioğlu (1935-) sayılabilir.[4] Bu geleneğin Kırgızistan'da hâlâ devam ediyor olması, gelecekte Manas'ın daha binlerce mısraya kavuşacağını göstermektedir.

İşte bu haliyle Manas sadece tarih öncesi ya da eskiden cereyan etmiş olayları terennüm eden bir destan değil hem Kırgızların bugüne gelinceye kadar başlarından geçen olayları anlatmakta hem de bu olaylara duygusal plânda tanıklık etmektedir. Buna göre başlangıçta Kırgızların IX. yüzyılda Yenisey bölgesinde yaşadıkları yıllarda Uygurlar ve Çinlililerle yaptıkları şavaşlardan, arkasından *"Cüveynî'nin Tarih-i Cihângüşa'sında belirtildiği gibi, 1120'li yılların sonunda Karahitaylar'ın Orta Asya'ya geldikten ve Karahanlıları ele geçirdikten sonra Kırgızlara asker göndermeleriyle"*[5] başlayan

mücadelelerinden sözeder. Destan zaman içerisinde Kırgızların girdikleri İslâm dairesi çerçevesinde, bu yeni medeniyetin ve dinin motifleri ile zenginleşerek günümüze kadar gelir.

Kırgızların düzenli ve yazılı bir edebiyata geçişleri ile göçebe kültürden yerleşik hayata geçmeleri neredeyse aynı zamana tesadüf eder. Yüzyıllar boyunca göçebe bir hayat sürdüren Kırgızlar için bu büyük kırılma 1917 Bolşevik devrimine rastlar. Cengiz Aytmatov'un Elveda Gülsarı romanında da anlattığı üzere, göçebe hayattan yerleşik hayata geçiş Kırgızların kendi rızaları ile değil rejimin zorlamasıyla meydana gelmiştir. Kıl çadırlar yıkılmış, yerine cetvelden çıkma sokak ve aynı tip evlerin süslediği kolektif hayat tarzı yerleşmeye başlamıştır. Bu hareket, ister istemez Kırgız çocuklarının örgün eğitimle tanışmalarına vesile olmuştur ki Aytmatov da bu nesil içinde yazılı edebiyatla tanışmış örneklerden biridir.

Yazılı edebiyat bir başka fırsatı yaratmış, Manas'ın kiril harfleri ile de olsa yazıya geçirilmesine yol açmıştır. Fakat rejim kısa zaman içinde Manas'ın kendisi için taşıdığı tehlikeyi keşfetmiş ve onun neşrini ve okunmasını yasaklamıştır.

"Destanın millî ve dinî duyguları beslemesi, canlı tutması Sovyet hükümetini rahatsız etmiş, 1951-1954 yılları arasında, diğer Türk destanlarıyla birlikte okunması, anlatılması ve neşri yasaklanmıştı. Hatta 1952'de Pişbek'de (Frunze) Sovyetler çapında bir seminer düzenlenerek güya, destandaki gayri insanî, şovenist, feodal cemiyetin duygularını aksettiren, zararlı kısımlar tesbit edilmiştir. Fakat bu baskılar uzun sürmemiş, halktan ve münevverlerden gelen haklı itirazlar neticesinde, Manas hakkında ilmî araştırmalar yeniden canlılık kazanmış; destandan parçalar neşredilmiştir."[6]

Cengiz Aytmatov, çocukluğundan beri kulağına fısıldanan sözlü edebiyat mirası ile eğitimi boyunca tanıdığı Rus ve Batı edebiyatının usta kalemlerinin eserlerini çağdaş romanın imkânları içinde ve kendi üslûbunun tayin ettiği bir potada eriterek kendini yetiştirmesini bilmiştir. Onu yetiştiren sözlü geleneğin en büyük kaynağı hiç şüphesiz Manas destanıdır. Manas, yazar için Kırgızların hürriyetini temsil eden bir bayrak durumundadır. Hem kendi zamanında hem de geçmişte ya da daha yakın dönemde Manas'la ilgili taşıdığı hassasiyeti belirtmekten geri durmamıştır. Sadece bu metnin sahip olduğu muhtevayla değil, onun özellikle komünist rejim içinde başta Muhtar Awezov olmak üzere kimi Kırgız-Kazak kültür adamlarının elinde nasıl bayraklaştığını görmek suretiyle de heyecanını terennüm etmiştir. Bu yüzden hayatında sadece birkaç defa karşılaşıp sohbet edebildiği ve yetişmesi üzerinde büyük tesiri ve emeği olan Muhtar Awezov'dan her zaman saygıyla bahsetmekten geri durmamıştır. Bunda *"1950 yılında Muhtar Awezov'un, Manas Destanı ile ilgili yasaklara karşı çıkıp bu destanın sadece Kırgız halkının değil, bütün Sovyet halklarının iftihar edeceği bir destan olduğunu ileri sürmesinin ve 1952 yılında düzenlenen ilmî konferansta Manas Destanı'nın millî varyantının tanzim edilmesi yolunda görüş sunmasının, Manas Destan'ının aslı olmayan suçlamalardan bir nebze olsun aklanıp yasakların hafiflemesinde etkili olduğunu düşünen Cengiz Aytmatov, 'Awezov'un bu büyük yiğitlik örneği cesaretini, yazarlık şerefini bizim halkımız hiç bir zaman unutmayacaktır'*[7]demektedir."[8]

Aytmatov, Manas destanının 1978 yılında Sagımbay Orazbakoğlu'ndan derlenen ve 1980 yılında yayımlanan varyantın neşri dolayısıyla bu kitaba yazdığı Bayırkı Kırgız Ruhunun Tuu Çokusu (Kadîm Kırgız Ruhunun Zirvesi) adlı önsözde, sadece bu eserin Kırgızlar için ehemmiyetini belirtmekle kalmıyor, kendi eserlerinde akseden temel fikirlerin kaynağını olduğunu da işaret ediyor:

"Tarihî açıdan bakılırsa, Manas destanı, farklı estetik ölçüler ve gâyelerle tamamen değişik hayat şartlarından doğmuştur. Onda bugünkü edebiyatın estetik ve ideolojik amaçlarını aramak ve onu günümüz edebiyat kanunlarına bağlamak mümkün değildir. Ama destanın bize ulaştırdığı tarihî ve estetik gerçeği günümüzün dili ile anlamak ve anlatmaya, açıklamaya çalışmak mümkündür. İşte mesele burada…

Meselâ diyebiliriz ki, çok eski bir zamanda, o günkü yerleşik medeniyetlerin kervan yolundan uzakta, ayrı tarihî şartlar altında ve tamamen kabile hayatının sürdürüldüğü bozkırda meydana gelen bu destan, bizim için nasıl bir mânâ taşır ve bizce asıl önemli tarafı neresidir? Şöyle diyebiliriz. Destanın asıl ideolojisi şudur: Onun damarlarında dolaşan ideal, beşeriyetin doğuşundan bu yana, insanı gâh koşturup mahveden, gâh memnun edip sevindiren, gâh araştırma ve ideal şevki verip yorgun insana kol-kanat olan, kuvvet ve nefes veren ebedî, ölümsüz ülküdür. Destanın bütün güzel yapısı, vezni, çok yüce bir fikri baştan sona kadar devam ettirip yükseltiyor. Bu hürriyet fikridir. Temel hayat görüşüdür. Manas destanının ölümsüzlüğü ve dünyada paha biçilemez medenî hatıralar arasında yer alması da şu ideal estetik haysiyetine bağlıdır.

Destanda terennüm edilen ve yüceltilen hürriyet ideali ile bugün bizim düşündüğümüz hürriyet fikri arasında mâhiyet bakımından yerle gök kadar fark vardır. Fakat destan bizce şu yönüyle değerlidir. Onda: Halkımızın hürriyet ideali, felsefesi, iman ve hakikat telâkkîleri hiç bozulmadan ilk şekliyle bize kadar uzanıyor."[9]

Yazarın Manas destanı ile ilgili yukarıdaki sözleri edebî eserlerini oluşturmada beslendiği kaynağı göstermesi açısından ehemmiyetlidir. Burada dikkat edilmesi gereken konu, Manas'taki millî ya da hümanist duyarlığın olduğu gibi değil de çağın anlayışına uygun olarak ele alınması hadisesidir. Böylece bu kutlu destan, bir tarihî metin olmaktan kurtulup zamana direnen ve anlamca yenilenen bir genişliğe ve zenginliğe kavuşma fırsatını yakalamaktadır.

Aytmatov'un söz konusu yazısının son cümlesi, Bilge Kağan'ın Orhun Kitabeleri'ndeki üslûbunu hatırlatan bir eda ile bitmektedir:

"Nice zaman geçip yeryüzünde Kırgız dili durdukça Manas bizim millî zirvemiz olarak kalacaktır."[10]

D. Destandan Romana Taşan Duyarlık

Aytmatov'un Manas destanı hakkında sözleri, onun kaleme aldığı hemen bütün eserlerinde şöyle ya da böyle yeralmış, estetik ve fikri açıdan beslenmiş hususlardır. Onun Yıldırım Sesli Manasçı hikâyesinde doğrudan doğruya Manas kültü ve onun hürriyete götüren gücü dikkatlere sunulur.

Yıldırım Sesli Manasçı, ailesi ile birlikte Issık-Göl kıyısında yaşayan Eleman adlı çocuğun hikâyesidir. Kırgızların, Oyrat Çungurlarıyla savaş halinde bulundukları bir sırada, yurt (çadır) ustası Senirbay'ın büyük oğlu Koyçuman'ın baldızı, on yedi yaşındaki Ülken ansızın ölür. Bu arada Senirbay bir kalp krizi geçirmiştir. Ölen genç kızın cenazesine katılmak onlar için hem dinî hem de millî bir görevdir. Senirbay, hasta haliyle cenazeye katılmak isterse de karısı Kertolgo-Zayıp, onu evde kalması için ikna eder ve yanına küçük oğlu Eleman'ı bırakır. Ortanca oğlu Turman'ı alarak cenazeye katılmak üzere evinden ayrılır. Büyük oğlu Koyçuman, Talçuy vadisinde Oyrat Çungurlarıyla savaşmaktadır.

Kertolgo-Zayıp yolda hasta kocasını ve cephedeki büyük oğlu Koyçuman'ı düşünür. Çocukları için, bütün Kırgızlar için, Issık-Göl kıyısında Tanrı'ya dua eder. Küçük oğlu Eleman'ın Manas'ı terennüm eden büyük bir Manasçı olmasını diler.

"Ey kadere hükmeden Kök Tengri! en küçük oğlum Eleman'ı getirdim, ondan başka çocuğum olamayacak artık. Çocuk doğuramayacağım. Madem ki babasının mesleği ile ilgileniyor, o sanatın yeteneğini, Senirbay'ın ustalığını ona da ver.

Eğer yurtçu olmazsa ağabeyi Koyçuman gibi bir Manasçı ozanı olmak istiyor. Bari ondan bunu esirgeme. Ona, ataların güzel konuşma, güzel anlatma yeteneğini ver. Bu yetenek onda köklü bir ağaç gibi gelişsin ve sonra bu yeteneği, bu geleneği çocuklarına, torunlarına aktarsın. Bu yetenek kuşaktan kuşağa ulaşsın. Kırgızlar Kırgız olalı beri var olan Manas'ı iyi öğrenmesi, unutmaması için ona güç ver."[11]

Baba Senirbay, o gece ölmüş, büyük oğlan Koyçuman Oyrat Çungurları tarafından öldürülmüş, Kırgızlar savaşı kaybetmiştir.

Küçük Eleman büyür, 'Yıldırım sesli' bir Manasçı olur. Kırgızların millî hislerini, bu güçlü destanı terennüm ederek ayakta ve zinde tutmaya çalışır. Onun terennümü Kırgızlara yeniden hayat verir. Bu Manas'ın bir kavmi yeniden diriltmesine işarettir. Öte yandan düşmanlar, Eleman'ın başına ödül olarak 'bin saf kan at' vaadederler. Bir hainin ihaneti sonucu gözleri oyularak Kazak bozkırına bırakılır. Annesinin yıllar önce Issık-Göl kıyısında dua edişini hatırlayarak son nefesini verir.

Yazarvak'ası uzak geçmişte de olsa Manas'ın Kırgızları nasıl hürriyete kavuşturduğuna parmak basmaktadır. Beyaz Gemi romanındaki Boynuzlu Geyik Ana efsanesi geçmişten hâl'e taşınan bir hürriyet motifi idi. Bu hikâyede de Manas âdeta kurmaca bir metin olmaktan çıkar bir kurtuluş manifestosuna dönüşür. Bugünün yıldırım sesli manasçıları bu destanı totaliter bir rejimin baskılarına rağmen korumayı ve neşretmeyi cesaretle sürdüren Muhtar Awezov ve Aytmatov gibi kahramanlardır.

"Yıldırım Sesli Manasçı hikâyesinde temel unsur Manas destanıdır. Bu destan etrafında oluşacak millî şuûr Kırgızları yeniden hürriyetlerine kavuşturacaktır. Aytmatov, bu eserinde (Sultanmurat hikâyesinden farklı olarak) ilk defa bu kadar geniş ve belirgin bir surette bu destana yer verir. Hatta daha da ileri giderek destanın Kırgızlar için taşdığı ehemmiyeti bir hitabet edasında anlatır."[12]

“Biz bu destana babalarımızın, bütün ecdâdımızın seslerini verdik. Bu sesleri hep duyacağız: Çok eski zamanlarda buraları terkeden kuşların uçuşunu, nice zamandır artık toprağı dövmeyen toynakların sesini, savaşta ölen batırların nârâlarını, ölenler için yakılan ağıtlarımızı, zaferler için sevinç çığlıklarımızı duyacağız. Bu destan yaşayanların övüncü, hepimizin övüncü için, geçmişi canlandıracak, gösterecektir.”[13]

Yazarın Manas kültünü kullandığı eserlerinden biri de Sultanmurat ya da Erken Gelen Turnalar adıyla Türkiye Türkçesine aktarılan hikâyesidir. Hem kahramanlık hem de aşk dile getirilirken Manas kültüne müracaat edilir. Hikâyenin kahramanı Sultanmurat mektebin güzel kızı Mirzagül'e sevdalıdır. Yazdığı aşk mektubunu sevgilisine iletmesi için küçük kardeşine verir. Küçük kardeş bu hadiseyi heyecanla karşılar. Sevinç çığlıkları atar. Sultanmurat bağıraması için onu uyarır.

- Tamam! Tamam! bağırmam artık. Onu seviyorsun ha! Tıpkı Ayçörek ve Semetey gibi değil mi?[14]

Küçük kardeşi bu aşkı Manas destanındaki Semetey ile Ayçörek'in aşkına benzetir. Zira aşkın da hafızalardaki adresi Manas destanıdır.

“Her verilen emri yerine getirmeye hazırdılar. Karşılarındaki bu savaşçı sanki Manas idi: Kır saçlı, zırhlı, heybetli Manas! Ve kendileri de onun sadık, yiğit batırları. Kılıçları bellerinde, kalkanları ellerindeydi.”[15]

“Yazarın, uzak toprakları sürmeye giden bu genç çocukları motive etmek için Tınaliev'e söylettiği yukarıdaki sözler çok anlamlıdır. Köy kolhozunun başkanı olmasına rağmen, mevcut düzendeki kolektif ruhun hâkim olması gereken prensipleri yerine, yazar bu çocukları en mühim millî miraslarından biri olan Manas destanına ve onun kahramanı ile askerlerine benzetmeyi tercih etmiştir. Bu, ülkede hâkim olan ideolojinin, halkın sahib olduğu ve onu millî bünyesine rabtettiği kültürel mirasa baskın çıkamadığını göstermektedir. Çocuklarda kolektif şuûru uyandırmak için, ideolojinin çok arzuladığı bir “emekçi” tipinden ziyade, onların ruhlarında aksini bulacak ve geleneksel kültürün mühim bir parçası olan Manas kültü üzerinde durması yazarın millî romantizminin bir tezahürüdür.”[16]

Bu destandan öykü ve romana taşan duyarlığın ifadesidir. Çağdaş bir Manas yorumudur. Zira yazar, destandan aldığını, olduğu gibi değil kendi muhayyilesinde vermek istediği mesaja uygun olarak kesip biçtikten ve onu yeni fakat anlamlı bir kılığa soktuktan sonra eserinde kullanmaktadır.

Yazarın Manas destanından beslenerek yarattığı büyük romanı Gün Olur Asra Bedel'de dikkatlere sunulan ve edebiyat dünyasında fırtınalar koparan Mankurt tiplemesidir.

Mankurt tiplemesi romanın temel mesajını yüklenmiş gibidir. Yazar bugünün insanının anlatmak için tarihî hafızada ya da destan ve öteki sözlü edebiyat ürünlerinde saklı bir takım vak'aları kullanarak onlardan çağdaş birer tip yaratmayı başarıyor.

Gün Olur Asra Bedel romanında ön plâna çıkan Mankurt tiplemesinin hikâyesi şöyledir:

Romanın vak'asının geçtiği Sarı Özek bozkırının çok eski devirlerinde bu topraklarda yaşayan Juan Juanlar esir aldıkları düşmanlarının kafasını kazıdıktan sonra, yeni yüzülmüş deve derisini esirin kafasına geçirip, ellerini ve kollarını bağlayarak kızgın güneşte bekletip hafızasının kaybettirilip bir köleye dönüştürülmesi anlatılmaktadır.

Gün Olur Asra Bedel romanında Nayman Ana'nın oğlu Jolaman böyle bir tutsaklık ve işkence sürecinden geçtikten sonra hafızasını yitirmiş ve Mankurt olmuştur. Kendisini kurtarmaya gelen annesini, efendisinin emri üzerine gözünü kırpmadan öldürür.

Yazarın romanında anlattığı Mankurt efsanesinin hikâyesi kısaca böyledir. Şimdi bu efsanenin kaynakları üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Cengiz Aytmatov'un romanlarında kullandığı Sarı-Özek menkıbelerinin epik kaynakları üzerine yaptığı bir değerlendirmede Pariza Mirza Ahmedov, yazarın Mankurt tiplemesini Kazak yazarı Abış Kekelbaev'in bir romanından aldığını ifade eder:

"Aytmatov bu kendi efsanesinin temelini meşhur Kazak yazarı Abış Kekelbaev'in Geçmiş Yılların Balladı adlı hikâyesinde, 'uzaylıların esir aldıkları tutsakların hafızasını silmek (yok etmek) için, onların kafasına taze deve derisi giydirdiklerini' anlatan bu olayından almıştı. Bir zamanlar bu bozkırlarda hayatî alan oldukları için bitmeyen mücadelede düşmanların yaptıkları karanlık ve sağır zalimlikleri ve hınç ölçülerini göstererek, Kekelbaev bu korkunç olayları ayrıntılı olarak anlatmıştı. Kekelbayev'in balladında bu törenin ne kelime sıfatı var, ne hafıza kaybına uğratılan (Mankurt) kişinin ismi, ne de o dazlak kafaya geçirilen ve özenle yapılan o deri parçasının (siri) ismi vardır. Kekelbaev'de bu sadece bir kabilenin diğer kabilenin gözünün korkuttuğunun anlatıldığı bir vakadır. Aytmatov'da ise Mankurt tiplemesi sadece roman efsanesinin merkezi değildir. Romanın parabolik yapısında en önemli rolü oynamakta ve mânâsıyla ile sanat merkezi olmaktadır. 'Sir' kelimesinin imgesi Aytmatov için görülmemiş metafordaki işlevi kazanmakta ve anlamı uzay boyutuna kadar büyümektedir. Yer'in kafasına geçirilen roket çemberi."[17]

Yazarın yukarıdaki ifadeleri, Mankurt efsanesinin Mankurt adıyla olmasa bile, şihafî edebiyatta yaşadığının ve Abış Kekelbaev'in bu efsaneyi alarak kabileler arası bir işkence ve zulüm argümanı olarak kullanılması şeklinde işlediğini işaret etmektedir. Dolayısıyla Kekelbaev'in bu efsaneyi sadece mahalli plânda değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Yine Pariza Mirza Ahmedov'un ifadelerinden Aytmatov'un bu efsaneyi Kekelbaev'in Geçmiş Yılların Balladı adlı romanından aldığını fakat ondan farklı olarak daha geniş bir platformda işleyerek uzay boyutuna da dikkati çektiğine işaret etmektedir. Yani Aymatov bu mahalli hikâyeden evrensel bir tip yaratmasını bilmiştir.

Pariza Mirza Ahmedov'un bu efsanenin kullanımı ile ilgili düşünceleri sözlü edebiyattan yararlanma aşamasında sanatçıların kudret ve yeteneklerini gösterme fırsatını da doğurmaktadır. Aynı coğrafyada yaşayan ve aynı sözlü kültürden gelen iki kardeş yazarın aynı motifleri kullanmaları kadar tabiî ne olabilir. Burada aranması gereken ustalık ve maharetin ne ölçüde sergilendiği gerçeğidir.

Öte yandan bizzatihi Aytmatov'un Mankurt hakkındaki ifadeleri yazarın yukarıdaki iddialarını doğrulamaktan uzaktır. Aytmatov'un Mankurt efsanesi ile ilgili kaynağı kendi ifadesiyle tamamen Manas destanıdır.

Cengiz Aytmatov yakın arkadaşı Muhtar Şahanov'la birlikte sohbetlerinden oluşan ve Türkiye Türkçesinde, Kuz Başındaki Avcının Çığlığı adıyla yayınlanan hatıra-sohbet eserinde, bu konu hakkında ve beslendiği kaynakları göstermek açısından mevzumuzu aydınlatacak önemli şeyler söylemektedir.

"Asırdan da Uzun Gün romanını yazarken, mangurt konusunu inceden inceye araştırdım. Çocukluğumuzda, yön-yöntem bilmeyen birilerine 'Hey! Mangurt musun?' dediklerini çok duymuştuk. İnsanın mangurta nasıl dönüşeceğini bilmesek de, kemiklerine işleyen ağır bir söz olduğunu sezerdik.

Mangurtluk hakkındaki ilk bilgilerden birine, on asır önce cırlanıp Kırgız halkının kahramanlık ve kültür ansiklopedisi haline gelen Manas Destanı'nda rastlanıyor. Orada çocuk Manas'ın yaramazlığı ve dayanılmaz gücünden korkan Kalmaklar, onu mangurt edelim deyip söz bağladıkları şöyle cırlanmıştı.

Balayı tutup alalım

Başına çember takalım

Eve götürüp azap verelim

Altı boy Kalmak'ın

Ayak-başını yığalım.

Altmışlı yılların içindeydi sanıyorum; ünlü Sayakbay Karalayev'den mangurt ve şire'nin manasını sormuştum. O

zaman değerli ihtiyar biraz düşündükten sonra konuşmaya başladı.

Geçmişte Kalmak ve Kırgız çatışması sırasında iki taraf, mal mülkle birlikte, kul etmek için birbirinden tutsak alırdı. O tutsak, mal peşinde sallanıp yürümekle birlikte, günlerden bir gün çaresini bulup kaçar gider. Birileri aracılığı ile kendi hakkında halkına haber göndermesi, hatta diri can olduktan sonra kız-kadına takılması da şaşılacak şey değil. Çocukluğunda ele geçirilen gücü-kuvveti yeterli tutsak, beş yıl belki on yıl 'buyrun' diye hizmet eder. Ne de olsa o da insanoğlu, içinde gururu uyanıp, eline silâh alıp karşı koyması mümkündür. Bu yüzden en emin yolu onu mangurt etmektir. Bunun için önce tutsağın saçını kazıdıktan sonra, yeni kesilmiş devenin veya sığırın derisini başına sararlar. Buna Kırgızlar şire derler. Kayıştan delip yapılan bağlarla sarıp şakaktan sıkarak sağlam olarak bağlıyorlar. Böylece kavurucu güneş altına, eli ayağı bağlı bırakıyorlar. Tutsak o zaman iki azaba birden düşermiş. Önce yaş deri sıcaktan kurudukça büzülüp başını sıkarak kemiklerini kıracak gibi oluyor; ikincisi yeniden çıkan saç, kuru deriyi delemeyip tekrar dönüp kafa derisine iğne sokulur gibi girip bütün sinir duygusunu öldürür; yani akılda tutabilme, anlama yeteneğini yok ediyor. Bir hafta veya on gün sonra, ya ölür ya mangurta döner. Ölürse azaptan kurtulur, diri kalırsa; adını geldiği

soyu, bütün geçmiş hayatını unutur; sadece kendi efendisinin istediğini yerine getiren kaba güç sahibi haline gelir… İnsanoğlu zulmün, tepe saçını dikleştiren nice türünü keşfetmiştir. Ancak bu felâketin dengi olamaz.

Totaliter sistem zamanında bütün topluma, onun içinde senin de benim de, hepimizin aklına fikrine, anlayışına ideolojik şire kondu. Bu bir rejime körü körüne bağlayıp, kelepçelemek amacıyla yapılmıştı.”[18]

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Aytmatov'un bu konudaki kaynağı büyük Manasçı Sayakbay Karalayev'dir. Onun Mankurt efsanesi ile ilgili söyledikleri yazarın Manas destanından zikrettiği mısralardan da anlaşılacağı üzere bu tiplemenin kaynağı doğrudan doğruya Manas destanıdır.

Bunun dışında Literaturnoye Obozreniye Dergisinde çıkan bir mülâkatında da aynı konuya daha geniş bir açıklama getirmektedir.

“Mankurt, halk ağzında dolaşan efsane, benim anlattığım gibi bulunmaz. Fakat bu efsanenin prototipi Kazak halkında mevcuttur. Ben onları yüksek düzeye çıkarmam, felsefî anlamını derinleştirmem gerekirdi. İnsanoğlunun geleceğini düşünmek, alnı acık, iç dünyası zengin, kusursuz insan olmak için engel olduğunu mankurt hakkındaki efsaneyi yeniden yorumlamaya beni mecbur etmişti.”[19]

Böylece halk arasında sıradan bir efsane gibi dolaşan Mankurt, yazarın usta kaleminde yeniden fakat başka bir konteks içinde hayat bulmaktadır.

Yazarın; *“Çocukluğumuzda, yön-yöntem bilmeyen birilerine ‘Hey! Mangurt musun?’* dediklerini çok duymuştuk.” sözleri Mankurt hakkında bizleri de düşünmeye sevketti. Anadolu coğrafyasında ve Türkiye Türkçesinde de Aytmatov'un ifade ettiği biçimiyle yön-yöntem bilmeyen, anlayışı kıt insanlara ‘Mankafa’ denildiği ve bu kelimenin halihazırda yaşadığı bilinmektedir. Bu açıdan bakıldığında Mankurt ya da Mankafa kelimeleri aynı kaynaktan; yani Türk destan ve sözlü geleneğinden çıkıp geniş bir coğrafyada kullanıldığına işaret eder.

Öte yandan yazarın bu sıradanmış gibi görünen tasarrufu aslında destandan romana taşan bir duyarlılığın ve yeteneğin göstergesidir. Tarihî ve mitik motiflerden çağdaş dünyanın söylemine uygun evrensel bir tipleme yaratmak ya da onu yeniden biçimlendirmek hiç de kolay olmasa gerek.

Aytmatov, romanına ilham veren Mankurt efsanesi ile ilgili açıklamalarından sonra bu romanı nasıl kaleme aldığının ipuçlarını da veriyor.

“Bir seyahatimde trenle Moskova'ya gidiyordum. Kızılorda ilinden geçerken, radyo; Baykonur'dan uzay gemisinin uçtuğunu haber verdi. Trenin penceresinden güneşin kavurduğu bozkıra bakarak derin düşüncelere kapıldım. ‘Borandı Beket’ romanını yazmak fikri o anda aklıma gelmişti. Diğer planetlerde de akıllı canlılar var diyoruz. Aniden yeryüzü onların istilâsına uğrasa ne

olacak? Bu şüphe yüreğime saplanıp huzur bırakmadı. Gençliğimizde duyduğumuz mangurtluk hikâyesi, hayalimde yeniden ışıklandı."[20]

Yazarın yukarıdaki sözleri millî hafızada yaşayan kültür değerleri ile yaşanılan zamanın çağdaş argümanlarının nasıl bir efsane > gerçeklik > eser potasında birleştiğini göstermektedir. Destanın ölü ya da donmuş gibi duran zenginliklerinin, zamanın toz perdesi kaldırılınca maharetli bir sanatçı elinde ve günışığında nasıl birer şahesere dönüştüğünü de göstermektedir.

Kendisiyle yapılan bir söyleşide Mankurt kavramının taşıdığı ve işaret ettiği fenomenle ilgili bir soruya verdiği cevapta bu tiplemenin nasıl zamanlar üstü bir niteliğe kavuştuğunu ifade eder:

"Mankurt mitolojik bir terimdi ama bizim zamanlarımızı anlatmak için önemli bir imkândı. Totaliterizm bizi standartlaştırmak istese ve bunda kararlı olsa da bizim buna direnmemizin hayati önemini anlatmak istemiştim, bu tiplemeyi eski çağlardan getirmemin nedeni buydu. Ancak Mankurt sadece eski çağların zavallı trajik yaratığı değil. Her dönemin Mankurtları var. Bu zaaflarıyla malûl insanoğlunun kaçınılmaz yazgısı. Mankurtlar, mankurtlaşanlar ve zaaflarına karşılık ayakta kalmaya çalışanlar, bunlar hep olacak."[21]

Aytmatov'da Manas kültünün izlerini ya da etkisini böyle bire bir ve doğrudan ifadelerin ve motiflerin desteklediği metinlerin yanında bir de 'genel ruh'ta aramalıdır. Çağımızın mücadele argümanları tabiatiyle eskiye nazaran çok değişmiştir. Destan nasıl eskinin millî hafızasının teşkilinde en önemli rol oynuyor idiyse, bugünün romanları ya da öteki sanat türleri de millî hafızayı besleyecek zenginlikleri barındırmaktadırlar. Bu bakımdan Aytmatov'un romanlarını Manas'ın değişik ve yeni varyantları olarak kabul etmek ve bu dikkatle okumak onu daha iyi anlamak olacaktır.

Manas destanı uzun asırlar boyunca göçebe kültür içinde yaşayan Kırgızların, tercih edilen bu yaşama biçiminin gereği olarak daha çok sözlü dil yadigârları ve konar-göçerliğin sınırlı maddî tasarrufları ile yetinmeleri, onların Manas destanına daha sıkı bir şekilde sarılmalarına vesile olmuştur denebilir. Zira millî hafızanın inkişaf ettiği mimarî, müzik, heykel ve öteki plâstik sanatlara ait bir mirastan mahrum olan bir kültürde sözlü geleneğe sahip çıkmak ve onu yarı mukaddes bir metin halinde kabul etmek, elbette zaruri bir tercihten başka birşey değildir. Bu bakımdan Sovyetlerin çöküş sürecine girdiği yıllarda Kırgızlara hürriyetlerini hatırlatan ve bu konuda ilham veren yegâne güç Manas destanında saklı kolektif şuurun uyanışıdır.

Cengiz Aytmatov da bu kültür mirasını çağdaş bir Manas yorumcusu olarak terennüm etmekten geri durmamıştır. Onun daha 1957 yılında yayınladığı Betme-Bet (Yüz Yüze) hikâyesinde kendisini ilgilendirmeyen bir savaşa gitmek zorunda kalan bir Kırgız delikanlısının macerasını, Elveda Gülsarı'da çökmekte olan iktisadî sistemi kolhoz ölçeğinde ele alışını, Beyaz Gemi'de altı yaşındaki bir çocuğun duyarlığı ile totaliterizme karşı çıkışını, Gün Olur Asra Bedel romanında potansiyel köleleşme ile hürriyetsizliğe karşı duruşunu, Dişi Kurdun Rüyaları romanında rejimin ülkeden kovduğu dine karşı duyulan ihtiyacı Hıristiyanlık boyutunda ve nihayet Kassandra Damgası ile insanlılı bekleyen büyük felâketleri haber verme duyarlılığı ile tebarüz etmişti.

Bütün bu cesaret isteyen medenî hamleler Er Manas'ın kılıç kudreti ve maharetiyle vuruştuğu düşmanlarını alt etmesi kadar anlamlı ve kıymetlidir. İşte Aytmatov'un destandan romana taşıdığı ruhu burada aramak gerekir.

1 Kâzım Yetiş, "Destan" maddesi, TDV. **İslâm Ansiklopedisi**, C. 9, İstanbul, 1994, s. 202.

2 Ali İhsan Kolcu, **Tanzimat Edebiyatı, II Hikâye ve Roman**, Bakanlar Media, Erzurum, 1999, s. 38-39.

3 Taner Timur, **Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik**, Afa yay., İstanbul, 1991, s. 16.

4 **Manas**, Haz. TİKA, Ankara, 1995, s. 150-159.

5 Wılhelm Radloff, **Manas Destanı**, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Türksoy yay., Ankara, 1995, s. 10.

6 Yavuz Akpınar, "Manas Destanı" maddesi, **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, C. 6, Dergâh yay., İstanbul, 1986, s. 131.

7 **Manas Entsiklopediya**, Bişkek, 1995, s. 47'den zikreden Naciye Yıldız, "Cengiz Aytmatov ve Manas Destanı", **Doğumunun 70. Yıldönümünde Cengiz Aytmatov Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara, 1999, s. 21.

8 A.g.m., s. 214.

9 Cengiz Aytmatof, "Kadîm Kırgız Ruhunun Zirvesi" Akt. İklil Kurban - Ali Akbaş, **Kardaş Edebiyatlar**, Erzurum 1982, sayı. 3, s. 3-8.

10 Kadîm Kırgız Ruhunun Zirvesi, s. 8.

11 Cengiz Aytmatov, **Yıldırım Sesli Manasçı**, Çev: Refik Özdek, Ötüken yay., İstanbul 1990, s. 12, 15.

12 Ali İhsan Kolcu, **Millî Romantizm Açısından Cengiz Aytmatov**, Ötüken yay., İstanbul, 1997, s. 140.

13 **Yıldırım Sesli Manasçı**, s. 17.

14 Cengiz Aytmatov, **Sultanmurat**, Çev: Refik Özdek, Ötken yay, İstanbul, 1990, s. 134.

15 **Sultanmurat**, s. 106.

16 **Millî Romantizm Açısından Cengiz Aytmatov**, s. 125-126.

17 Pariza Mirza Ahmedov, "Cengiz Aytmatov'un Romanlarında Dil ve Üslûp" Akt. K. Kulamshaev, **Doğumunun 70. Yıldönümünde Cengiz Aytmatov Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara, 1999, s. 159.

18 Cengiz Aytmatov - Muhtar Şahanov, **Kuz Başındaki Avcının Çığlığı**, Tolkun yay., Ankara, 1998, s. 148-149.

19 Literaturnoye Obozreniye, nr. 2, 1984'ten zikreden Abdıldacan Akmataliyev, **Cengiz Aytmatov'un Dünyası**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara, 1998, s. 24.

20 **Kuz Başındaki Avcının Çığlığı**, s. 149.

21 Cengiz Aytmatov, "Her Dönemin Bir 'Mankurt'u Var", Söyleşi, Nihal Bengisu Karaca, **Aksiyon**, sayı 307, 21 Ekim 2000, s. 29.

Abdıldacan Akmataliyev, "Beloye oblako Çingizxana (Balasagın -Moskva, Planeta, 1991, 176" (Cengiz Han'ın Beyaz Bulutu Redaktöründen) Çev: Sebahat Yılmaz, **Kardaş Edebiyatlar**, sayı, 35, Nisan-Mayıs Erzurum, 1996.

Abdıldacan Akmataliyev, **Cengiz Aytmatov'un Dünyası**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara, 1998.

Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, C. I, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1987; C. II, 1991.

Ahmed Schimide, "Ömürden Uzun Bir Gün" **Türk Edebiyatı**, sayı. 107, Eylül, 1982.

Ali İhsan Kolcu, **Millî Romantizm Açısından Cengiz Aytmatov**, Ötüken yay., İstanbul, 1997.

Ali İhsan Kolcu, **Tanzimat Edebiyatı**, **II**, **Hikâye ve Roman**, Bakanlar Media, Erzurum, 1999.

Bilge Ercilasun, "Cengiz Aytmatov Hakkında Bir İnceleme", **Türk Kültürü**, sayı. 325, Mayıs 1990.

Carol, J. Avins, "Cengiz Aytmatov'un Son Eseri Dişi Kurdun Rüyaları ve Sovyetler Birliği'nin Çöküşünü Hazırlayan Sebepler", Çev: Orhan Söylemez, **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi**, sayı. 1, Haziran 1995.

Cengiz Aytmatof, "Kadîm Kırgız Ruhunun Zirvesi" Akt. İklil Kurban - Ali Akbaş, **Kardaş Edebiyatlar**, sayı. 3, Erzurum 1982.

Cengiz Aytmatov - Muhtar Şahanov, **Kuz Başındaki Avcının Çığlığı**, Tolkun yay., Ankara, 1998.

Cengiz Aytmatov ile Söyleşi, Third World Quarterly, Cilt. 12, N0 1 Ocak 1990. Çev: İhsan Turan, **Yeni Forum**, Mart 1990.

Cengiz Aytmatov, “Her Dönemin Bir ‘Mankurt’u Var”, Söyleşi, Nihal Bengisu Karaca, **Aksiyon**, sayı 307, 21 Ekim 2000.

Cengiz Aytmatov, **Yıldırım Sesli Manasçı**, Çev: Refik Özdek, Ötüken yay., İstanbul 1990.

Cengiz, Aytmatov, “Mankurt Efsanesi ve Mankurtizm, (Turan Ülkesinin Büyük Yazarı Cengiz Aytmatov Anlatıyor”, (Mülâkat: Beşir Ayvazoğlu), **Türkiye gazetesi**, 14 Mayıs 1992.

Chingiz Aitmatov, [Selections English] **Time to Speak**, PL 65. K 59 A 373, New York 1988.

Doğumunun 70. **Yıldönümünde Cengiz Aytmatov Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara 1999.

Galina Guseva, “Çingiz Aytmatov ve Kahramanları” Çev: Naile Zakirova, **Sanat Olayı**, sayı. 57, Şubat, 1987.

Hülya Argunşah, “Manas Destanı ve Yıldırım Sesli Manasçı Hikâyesi”, **Manas Destanı**, **Manas Destanı’nın 1000**. **Yıl Paneli Bildirileri**, Erciyes Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi Yayınları, No: 1, Kayseri, 1995.

İsmail Parlatır, “Cengiz Aytmatov ile Dil ve Edebiyat Üzerine Söyleşi”, **Türk Dili**, sayı. 487, Temmuz, 1992.

K. Zelinski, **Sovyet Edebiyatı**, Çev: Funda Savaş, Konuk yay., İstanbul 1978.

Kâzım Yetiş, “Destan” maddesi, **TDV. İslâm Ansiklopedisi**, C. 9, İstanbul, 1994.

Manas Entsiklopediya, Bişkek 1995.

Manas, Haz. TİKA, Ankara 1995.

Naciye Yıldız, “Cengiz Aytmatov ve Manas Destanı”, **Doğumunun 70**. **Yıldönümünde Cengiz Aytmatov Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara 1999.

Naciye Yıldız, **Manas Destanı (W**. **Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller**, TDK yay., Ankara 1995.

Nizami Caferoğlu, “Cengiz Aytmatov, Büyük Medeniyetin Evlâdı Yahut Varisliğin Poetiği”, (Çev: H. Ahmed Schimiede.) **Türk Edebiyatı**, Nisan 1990.

Pariza Mirza Ahmedov, “Cengiz Aytmatov’un Romanlarında Dil ve Üslûp”, Akt. K. Kulamshaev, **Doğumunun 70**. **Yıldönümünde Cengiz Aytmatov Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara 1999.

Penah Halilov, **SSRI Halkları Edebiyatı**, C. II, Maarif Neşriyyatı, Bakü 1977.

Şerif Aktaş, “Bir Coğrafyanın Kaderi (Gün Uzar Yüzyıl Olur) ”, **Türk Edebiyatı**, sayı 123, Ocak 1984.

Taner Timur, **Osmanlı-Türk Romanında Tarih**, **Toplum ve Kimlik**, Afa yay., İstanbul 1991.

Wılhelm Radloff, **Manas Destanı**, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Türksoy yay., Ankara 1995.

Yavuz Akpınar, “Manas Destanı” maddesi, **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, C. 6, Dergâh yay., İstanbul, 1986.

DOKSANDOKUZUNCU BÖLÜM

Özbekistan Cumhuriyeti

Bölgecilik ve Uruğ Oymakçılık / İslam Kerimov [s.625-627]

Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı / Özbekistan

Birkaç sözlükte yapılan tarife göre uruğ-oymakçılık, feodal topluma özgü bir insan gerçeğidir. Bu, akrabalık ilişkilerinin bağladığı insanlar birliğidir. Soy cemaatine kendi liderinin ismi verilirdi. O da üyeler için en saygıdeğer insan sayılırdı. Sülale menfaatlerini, cemaatin nispeten sınırlı dünyası dışında temsil ederdi. Sülale büyüğü, sadece üyelerini savunur, onlara hamilik yapar ve yardımda bulunurdu.

Zamanla sosyal ve ekonomik yapılar değişti, insanlararası ilişkiler de başkalaştı. Ancak eski yapı tamamen kaybolmadı. Unutulmuş dağ başlarında yeryüzünden silinmiş bazı bitki örneklerine raslandığı gibi, günümüz toplumunda da uzak geçmişin bazı belirgin izlerini bulmak mümkün olabiliyor. “Uruğ” grupları da bu tür bir olaydır.

Bugünkü dünyada gerçek anlamda uruğ-oymak şeklinde bölünen toplum bulmak zor. Ancak bazen şeklen değişen, “yenilenmiş” bir halde tezahür eder. Birçok ülkede güçlü akrabalık bağlarına rastlanmaz. Ancak onun yerine başka tür ortak bağlar kurulmuştur. Örnek olarak, vatandaşlık, komşuluk gibi. Doğduğu bölgeden ayrılarak ülkenin başka bölümüne yerleşen birinin hemşerilerine yardımcı olması kötü mü? şeklinde bir soru akla gelebilir. Aralarında uruğ-oymak bağı bulunan insanların birbirlerine yardımcı olmaları, belli bir ölçüde normaldir. Ancak uruğ-oymakçılık, bölgesel veya etnik prensipler çerçevesinde küçük bir grubun çıkarı için yapılıyorsa, benzeri şekilde aynı çıkar için çalışan başka bir güruhta söz konusuysa; o kuruluşta yapılan tüm çalışmalara, devlete, millete zararlı hale gelir. Bu güruh, amaçlarına ulaşmak için, kendi üyelerinin devlet kademeleri de dahil olmak üzere bir kurum ve kuruluşta yükselmesi için çalışır Böyle ise, tabii olarak potansiyel tehlike içerir. Bu durumda toplumdaki istikrar ve güvenliği tehdit eden bu tür “uruğ-oymakçılık ve bölgecilik” konularından söz etmemiz gerekiyor.

Şimdilik bu olaylar ciddi ve derin olarak incelenmemiştir. Onları, sırf gelişmesinde geri kalan veya zorlu bir geçiş döneminde ülkelerin önemli bir özelliği olarak göremeyiz. Sanayisi gelişmiş Batı ülkeleri de bu hastalıkla karşılaşmışlardır. Bölgecilik ve uruğ-oymakçılığı dar anlamda etnik bölgesel fikir birliğinin bir tarzı olarak görmek mümkündür. Bir bakıma, dünyadaki çeşitlilik ve karmaşa karşısında bu insanlar arasındaki bağlılık, onları bir sınırla ayırır. Etnik bir grubu, büyük bir aile haline getirir.

Bu olayların uzun ömürlü olması ve halen kendiliğinden gerçekleşmesinin sebepleri nedir, bölgemiz koşullarında nasıl ortaya çıkmaktadır?

Devlet yapılarında uruğ-oymakçılık ve yurttaşlık grupları etnik özelliklere göre şekilleniyor. Uruğ-oymakçılığın amacı; kendi üyelerini devlet ve yönetim kademelerinde olabildiğince yükseltmektir. Uruğ-oymakçılığın temelinde doğum yerinin aynı olması bulunur. Birleştirici özellikleri, ilgi alanları ve maddî ya da manevî görüş birliği değil, sadece aynı doğum yeridir.

"Bölgesel kimlik"in ortaya çıkışı, yani insanların doğdukları bölgeyi esas alarak kişilik geliştirmesi, bölgecilik ve uruğ-oymakçılığın temelidir. Biliyoruz ki, halen Orta Asya'nın bazı yerlerinde bölgesel kimlik, millî kimlikten bile önce geliyor. Bunu gösteren belirtiler mevcuttur. Böyle bir durumun birkaç açıdan; etnik birliğin üst seviyesi olan milleti belirleyici faktörlerin oluşması sürecindeki uluslara has olduğunu söyleyebiliriz.

Bazı ülkelerdeki etnik sosyal durumun analizi, etnik çeşitliliğin hâlâ yaşanmakta olduğunu, buralarda halkın içinde sadece lehçesine göre değil, toplumdaki ekonomik ve kültürel duruma göre de çeşitli gruplar olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, bölgecilik ve uruğ ve oymakçılığın ortaya çıkması için gerekli şartlar hâlâ mevcuttur.

Tarihî açıdan da Merkezî Asya'da "milli devlet" kurma geleneği bulunmuyordu. Burada Rus istilasına kadar mevcut olan tüm devletler, genelde sülale veya bölge prensibine göre (Buhara, Hokant, Hive Hanlıkları) kurulmuştu. Bir başka önemli konu ise bu Hanlıkların, önceki merkezî devlet ve imparatorlukların bulunduğu yerlerde kurulmuş olmasıdır. O tarihte bu topraklarda çok sayıda yerleşik ve göçebe kabile yaşamaktaydı.

Bir olan ulusun parçalanmaya yüz tutması ve çeşitli hanlıklar arasında bölünmesi yüzünden; tahribata yol açan savaşlar uzun zaman devam etti ve Sovyet dönemine kadar mevcut feodal dağınıklığı pekiştirdi ve korudu.

Daha sonraki Sovyet iktidarının, millî özellikleri "beynelmilelleştirme"ye ve eşitleştirmeye çalışması da etnik birlikler arasında ve hatta halklar arasındaki parçalanmanın son bulmasına değil, tersine, yenilerinin meydana gelmesine sebep olmuştur.

Aynı şekilde devlet sosyalizmi ve bir merkezden planlanmış ekonomi, devlet mülkünün, zenginliklerin merkezden taksim edilmesi de bölgecilik ve uruğ-oymakçılık ilişkilerinin yaşaması, genişlemesi ve kök salması için uygun ortam oluşturdu.

Sovyetler Birliği'nde uruğ-oymakçılık ve bölgecilik çok farklı bir yapı kazandı. Merkezî planlamaya dayalı ekonominin katılığı, bazen de şefkatsizliği, düzenin yapısı, onların yaygınlaşması için kolay zemin hazırladı. Nakdî ve benzeri gelirleri üleşme işini, çeşitli derece ve makamdaki üst düzey çalışanlar yapardı. Yerel yönetimde, işletmelerde ve diğer ticarî kurumlarda çalışanlar, bu yöneticilerin iltifatına müyesser olmaya çalışırlardı.

Bu üst seviyeli memurlarca kabul edilmeyi sağlayan sihirli kelime ise, o memura tanıdık veya yakın olan bir şahsın akrabası, dostu olmak ve özel tavsiyesinden ibaret olurdu. Aynı zamanda böyle bir yönetici, kendi iktidarını korumak ve pekiştirmek için etrafında güvenli ve kendini destekleyecek adamlara muhtaçtı. Şahsi sadakat, onun kadro sahasındaki politikasının ölçülerinden sayılırdı. "İyi mi-

kötü mü, hırsız mı-dürüst mü, fark etmez, bizimki" şeklindeki kaide bu politikanın temeli idi. Toplumda bir grubun veya bir bölgenin menfaatleri, genel menfaatlerden önde geldiği bir münasebetler sisteminin mevcut olması, çok yanlış ve tehlikelidir. Bu durum sosyal gerginliğin artmasına neden olur. Devlete, huzur, bütünlük ve ilerleme gayretlerine tehdit doğurur. Hayali gayelerin önde geldiği Sovyetler zamanında uruğ-oymakçılık çıkarlarının çatışması sonucu çeşitli ihtilaflar ortaya çıkmıştı. İhtilaflar geleneksel tarzda kudretli imha mekanizması kullanılarak halledilir, grup içinde bulunanlar da bu konularda konuşmazdı.

Böyle kötü bir mirastan kurtulmak devletimizin stratejik vazifelerinden biridir. Bağımsızlığa kavuşunca, gerekli koşullar meydana geldi ve gelişti. Onun için de en yüksek siyasî kademelerden itibaren, birlikte çalışmamıza, müşterek işimize engel olan bölgecilik, grupçuluk olaylarına son vermek gerektiğini göstermek ve dünyada tek Özbek Milleti olarak, Harezmli, Ferganalı, Surhanderyalı arasında fark olmadığını, hepsinin Özbek olduğu hususunu vurgulamak zorundayız.

Bölge farklılıklarını önemli bir konuymuş gibi göstermek en tehlikeli hatadır. Bir şahsın kimliğini bulması, bölgesel düzeyde olmamalıdır. Herkes kendisini önce Özbek vatandaşı olarak kabul etmelidir. Sonra da Harezmli, Semerkantlı veya Fergana vadisinin bir bireyi olarak görmelidir. Bu durum; hepimizin sahip olduğu "küçük vatan"ın, insanın doğduğu yerin, ülkenin kıymetini ve önemini, onun özel hususiyetlerinin değerini düşürmez. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki, fazla abartılan bölgesel vatanperverlik, onun tecavüz meyli, milletin birleşmesine engel olacaktır. O muhakkak bir şekilde, iç ayrılma cereyanlarına ve kültürel açıdan dar görüşe götürür. Devlet ve toplumun huzuru ve güvenliğine birkaç yönden tehlike de doğurur.

Bu olayların tehlikesi nedir, hangi menfi sonuçlara götürür? Bağımsızlığımız açısından bu sorular hiç de önemsiz değil. Ülkemiz insanlarının kaderi, çok yönden bu suallerin nasıl cevaplandırılacağına bağlıdır.

Öncelikle bölgecilik eğiliminin artması, bölgelerin kendini sınırlamasına, kurulan ekonomik ilişkiler sisteminin güçsüzleşmesine ve parçalanmasına, böylece bölgenin iktisadî yönden çökmesine neden olabilir. Bu da devlet ekonomisine kesinlikle zarar verecektir. Genel olarak bu durum, devlet içinde merkezkaç güçlerin meydana gelmesi ve yoğun olarak gelişmesi ile birlikte ortaya çıkar.

Ayrılma eğilimi bulunan bölgeler, devletin bütünlüğüne karşı gerçek bir tehlikedir.

Uruğ-oymak veya bölgenin kendi egemenliğini sağlamaya ve bencil amaçlarına ulaşmaya çalışması, devletin tüm dairelerinde politik muhalefet olduğunu iddia eden çeşitli grupların oluşmasına yol açabilir. Böyle gruplar arasında iktidar amaçlı hareketler giderek artar ve devletin toprak bütünlüğünü ve yaşamını doğrudan doğruya tehdit eder.

Politik kurumlarla birlikte muhalefet amaçlı teşkilatların da toplum içinde, millî boyutlarda gelişmesi gerekir. Bu da, böylesi teşkilatların liderleri ve üyelerine; ulusun kendilerine mensup olan kısmının değil, devlet ve milletin tamamının çıkarlarını gözetmesi için sağduyu kaynağı olacaktır.

Bölgecilik ve ayrımcılığın getirdiği bir başka tehdit de, bölgecilik ve uruğ-oymakçılık ruhunda mevcut olan çelişkiler, bölgemizdeki aynı durumda olan milletler arasında etnik çatışmalara dönüşebilir.

Yukarıda söylendiği gibi, Merkezî Asya'daki yerli halkların temsilcilerine bölgemizdeki beş devletin hepsinde de raslamamız mümkün. Ülkemiz nüfusunun çoğunluğu aynı gruplardan (Özbekler, Kazaklar, Tacikler, Kırgızlar, Türkmenler, Karakalpaklar, Uygurlar vb.) ibarettir ve sadece oranı değişebilir. Cumhuriyetlerin her birinde: Kazakistan'da ve Kırgızistan'ın Oş vilayetinin güneyinde, Tacikistan'ın Leninabad vilayetinde, Türkmenistan'ın Daşhavuz vilayetinde Özbeklerin yaşadığı bölgeler mevcut. Taşkent ve Cizak vilayetlerinde Kazakların yaşadığı alanlar, Kazakistan'ın kuzeyinde Rusların çoğunlukta bulunduğu vilayetler var.

Temel reformların sürdürülmekte olduğu zor bir dönemde, toplumda azınlık olan milletlerde küçümsenme ve asıl nüfuslarının bulunduğu ülkenin istikbaline güvenmeme hissi ortaya çıkabilir. Böyle duygular, bölgecilik ve uruğ-oymakçılık hareketinin artması, ekonomik ve politik hayattaki küçümsemeler yüzünden oluşmuş da olabilir. Böyle bir durumda etnik gruplar ve milletler arasında gerginlik, zorbalık gibi hareketler kontrol edilmeyecek dereceye ulaşır. Sovyetlerden sonra yani yakın geçmişte bu nedenle çıkan çatışma ve facialar hiç de az değildir.

Bölgecilik ve uruğ-oymakçılık hareketini meydana getiren etkenler hakkında konuşurken, sadece bu olayların mevcut olmasının, bozucu havaya sebep olabileceğini de dikkate almak gerekir. Ama kötü amaçlı yabancı güçlerin henüz tam raporlanamamış veya türlü nedenlerle zayıflayan devletlerdeki bu durumdan, kendi jeopolitik amaçları ve çıkarları için istifade ettiği haller tarihte görülmüştür.

Ancak, yabancı güçlerden kendi maksatları yolunda yararlanmaya çalışan uruğ-oymak liderleri ve bölgecilik güdenler, sonuçta o güçlerin esiri olacaktır, hatta yabancı güçlerin kendi kötülüklerini aklamak için kullanacakları kurbanlara da dönüşeceklerdir. Bunu tarih de onaylamaktadır.

Bölgecilik ve uruğ-oymakçılık probleminin güncelliği ve çetinliğini anlamaktan öte, aynı zamanda bu dönemde kritik bir durumun meydana gelmesini önlemek için nelerin yapılması gerektiğini iyi düşünmek, potansiyel tehlikeden gerçek tehdit kaynağına dönmesini engellemek imkanını sağlayacaktır.

Şu andaki ve daha sonraki politikacıların yapacakları çalışmalarda; Özbekistan'ın insanî ve millî menfaatlerinin önceliği, ülke içinde devlet kanunlarının egemenliğini sağlama gayesi takip edilmelidir. Toplum içindeki bazı şahısların grup oluşturmasında etken, onların belli bir soy, bölge ve etnik gruba mensupluğu değil, tüm ülke çapında korporasyon (girişimciler, aydınlar, tarımcılar vb.) çıkarlarının olumlu müşterekliği temel olmalı.

Tüm bölgeler, etnik ve sosyal grupların çıkarları arasında eşitliği her zaman korumak gerekir. Çıkarların ifade edilişi ve gerçekleştirilmesinin yasal mekanizması, bölgecilik eğilimi, uruğ-oymakçılık hareketinin meydana gelmesi ve gelişmesine engel olmalıdır.

İzlenecek politikada, geçiş döneminde hala mevcut olan mülkün özelleştirilmesi, ekonomik, sosyal ve bölgesel düzenlemelerde bütün bölgelere, sosyal azınlıklara devlet kaynaklarından eşit yaralanma ve istifade imkanını sağlamalıdır.

Yerel yönetimlere daha çok yetki verilmesi gerekir. Kendi bölgesinin özelliklerini bilmek, devlet memurlarına bu bölgenin maddî ve insanî imkanlardan azami seviyede yararlanma imkanını sağlar. Islahatları gerçekleştirirken, bölgesel ekonomik, demografik ve başka özellikler temel alındığı takdirde değişimler için uygun ortam yaratılacaktır. Düzenlemeler için sorumluluğun büyük kısmını yerel yönetimlere bırakarak, birikim ve çalışmalarından azamî seviyede faydalanmak ve mahallî rezervleri çekme imkanı sağlar.

Ekonomiyi yöneten şahıslara ve yerel yönetim kuruluşlarına daha çok ekonomik bağımsızlık tanımakla birlikte, yöneticilerin şahsi sorumluluğunu arttırmak da şarttır. Bu da mahallî bütçenin artması, yerel ekonomik ve sosyal problemlerin çözümü için uygun yolları açar.

Ancak, bu tür yerelleştirme için her şeyden önce devlet menfaatlerinin öncelikli olduğu, itirazsız kabul edilmelidir.

Demokratik ıslahatların genişletilmesi için, insanların yanı sıra tüm toplum şuurunda insanî değerlerin öncelikli olduğu fikrinin pekiştirilmesi, etnik veya millî açıdan kabuk oluşturma çabalarının engellenmesi, tabiri caizse mücadele edilmesi gerekir. Bu da, Özbekistan'da millî bağımsızlığın, egemenliğin korunması ve istikrarın sağlanması, bölgecilik ve uruğ-oymakçılık tehlikesini önlenmesi için önemli bir kuraldır.

Milletin ve halkın manevî olgunluğuna, kabiliyetine devlet politikası olarak bakmak gerekir. İnsan şuurunda millî gurur duygusuyla birlikte, diğer milletlerin tarihî ve kültürel değerlerine saygı gösterme anlayışını sağlamak şarttır. Toplumun zihniyetinde bugün dünyada meydana gelmekte olan hadiselerle ilgilenme ve sorumluluk hissini doğurmak ve sağlamlaştırmak gerekir.

Bugünkü gençler ve gelecek nesil için, kendi devletinin, halkının tarihi ile birlikte dünya tarihi ve kültürünü de iyice öğrenmek gerektiğini bilmeleri ve anlamaları için uygun ortam oluşturmak gerekir.

Bunların tamamı, geleceğe güvenle bakmamız, torunlarımızın kaderi, baht ve saadetleri hakkında umut besleyebilmemiz için gerekli şartlardır.

Özbekistan Cumhuriyeti / Mehmet Seyfettin Erol [s.628-642]

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) TürkistanAraştırmaları Masası / Türkiye

A. Genel Bilgiler

1. Coğrafya

Özbekistan'ın toplam yüzölçümü 447 bin km2 olup, başkenti Taşkent'tir. Afganistan (137 km), Kazakistan (2.203 km), Kırgızistan (1.099 km), Tacikistan (1.161 km), Türkmenistan (1.621 km) ve Aral Gölü (420 km) ile sınırdaştır. Kara sınırlarının toplam uzunluğu 6.221 km'dir.

Özbekistan, ülkenin güney kısmını oluşturan dört bölgeden ibarettir ki bunlar çok zengin ve verimli toprakları olan Taşkent ovası, Semerkand ve Buhara Ovaları ve aynı zamanda yarı çöl bölgesi olan Amu Derya ovasının kuzeyidir. Ülkenin yaklaşık %80'i ovadır ve ayrıca Tanrı Dağlarından kuzeyde Hisar ve ülkenin güneyindeki Altay Dağlarına kadar uzanan yüzlerce kilometre uzunluğunda dağlar vardır. Küçüklü ve büyüklü 600 nehir vardır ve bunların içerisinde en önemlileri Amu Derya ve Sir Derya'dır.[1]

Ülkede sert bir karasal iklim hakim olup gece ve gündüz, yaz ve kış sert ısı değişiklikleri vardır.[2] Havadaki nem oranı düşüktür. Gün uzunluğu yazın 15 saat kışın ise 9 saatten az değildir. Kış mevsimi Özbekistan'ın kuzey kesimlerinde 5 ay, vadilerde ise 1.5 veya 2 ay kadar sürer. En soğuk ay ocak ayıdır ve bu zamanda kuzeyde sıcaklık -8 ve daha altına düşebilir. Genelde en sıcak ay temmuzdur. Düzlük alanlar veya platoların bulunduğu bölgelerde ortalama sıcaklık bu aylarda 25-30 derecedir. Güneyde ise bu sıcaklık 31-32 dereceye kadar ulaşır. Ülkenin çoğu yerinde yıllık yağış 200-300 mm'yi geçmez.

Özbekistan'daki çevre kirliliği Aral Gölü'nün kurumasının, kimyasal gübre ve ilaçlamanın aşırı kullanımının yol açtığı toprağın zehirlenmesi, tuzlanması ve verimliliğini kaybetmesi şeklinde görülmektedir. Fabrikaların ve kimyasal gübre ve ilaçların aşırı kullanımının yol açtığı su kirliliği de ülkenin karşı karşıya kaldığı en büyük çevre sorunlarındandır.

2. İdari Yapı

12 vilayet, bir otonom cumhuriyet ve bir statülü şehir. Önemli vilayetleri Taşkent, Semerkand, Buhara, Hive, Fergana, Surhan Derya, Sir Derya, Kaşka Derya, Hokand, Andican, Namangan, Karşı, Çizek, Nevai'dir. Karakalpakistan özerk bölgedir. Ülkede yaklaşık olarak 102 şehir, 93 kasaba ve 1.280'den fazla köy bulunmaktadır.[3]

3. Demografi

1989'daki sayıma göre Özbekistan, 19.810.077 nüfusu ile BDT ülkeleri arasında ülkesinde yerli nüfusa en fazla sahip olan ikinci cumhuriyet olarak ortaya çıkmıştı (1989'daki nüfus dağılımı için bkz. Tablo 4).[4] 1989 sayımlarına göre 14 milyon Özbeke karşın, ülkede farklı Türk halklarından 2.406.935

kişi yaşamaktaydı. Bu oran toplam nüfusun %12,15'ini teşkil etmekteydi. Diğer Türkler, Özbeklerle birlikte 16.530.561'lik bir nüfus oluşturmaktadır (toplam nüfusun %83,45'i).[5]

Tablo 1: Nüfusun Yıllara Göre Dağılımı (milyon kişi)

1995	1996	1997	1998	1999
22.690	**23.139**	**23.561**	**23.954**	**24.230**

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country Report, Eylül 2000.

Diğer taraftan 1999'teki tahminlerde ülke nüfusunun 24 milyon 230 bin olduğu görülmektedir. Bu nüfus içerisindeki etnik grupların dağılımı şu şekildedir: Özbek %80, Rus %5,5, Tacik %5, Kazak %3, Karakalpak %2,5, Tatar %1,5, diğer %2,5. Ülkedeki dini inançlara göre dağılım ise şu şekildedir: Müslüman %88, Doğu Ortodoks %9, diğer %3. Ülkede konuşulan diller: Özbekçe %74,3, Rusça %14,2, Tacikçe %4,4, diğer %7,1. Nüfusun büyüme oranı %1,8'dir. Erkekler için ortalama yaşam uzunluğu 60,09, kadınlar için ise, 67,52'dir.

Tablo 2: Doğum Oranı (Her bin kişi başına)

1995	1996	1997	1998	1999
29.8	**27.3**	**26.0**	**23.0**	**23.43**

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country Report, Eylül 2000.

Nüfusun yaş gruplarına göre dağılımı ise şu şekildedir: 0-14 yaş grubu, %37 (erkek 4.556.973, kadın 4.413.617); 15-64 yaş grubu, %58 (6.938.090 erkek, 7.068.839 kadın); 65 yaş ve üzeri grupları, %5 (erkek 443.604, kadın 681.350).

Tablo 3: Ölüm Oranı (Her bin kişi başına)

1995	1996	1997	1998	1999
6.4	**6.2**	**5.9**	**5.87.75**	

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country Report, Eylül 2000.

Özbekistan aynı zamanda, BDT ülkeleri arasında en yüksek nüfus oranına sahip ülkedir.[6]

Özbekler ülkelerinde %80 nüfus ağırlığı ile mutlak çoğunluktadırlar. Bu oran, zor yaşam şartları ve yabancılara karşı tepkilerden dolayı doğan göçün bir sonucu olarak Özbekler, lehine her geçen gün daha da yükselmektedir. Ruslar ikinci çoğunluk grup olup yine ülkeden en çok göç eden azınlıkların başında gelmektedir. Üçüncü çoğunluk etnik grubu Tacikler oluşturmaktadır. Diğer taraftan Tacikistan'daki 1 milyonun üzerindeki Özbek varlığı göz önünde bulundurulursa, bu cumhuriyetlerde ne kadar karmaşık bir demografik yapının ve dolayısıyla problemin olduğu da anlaşılır. Yine 1989'daki nüfus sayımına göre, Özbeklerin büyük çoğunluğu anavatanlarında yaşamaktadır. Özbeklerin sadece %15.36'sı diğer cumhuriyetlerde yaşamaktadır (Eski SSCB'deki Özbek nüfusunun dağılımı için bkz. Tablo 6). Özbekistan'da Koreli, Tatar ve Ahıska Türkleri de

yaşamaktadır. Ayrıca resmi olmayan rakamlara göre yaklaşık 200 bin Arap, Karşi civarındaki Kaşkadarya vilayetinde yaşamaktadır.[7]

Tablo 4: Özbekistan'daki Nüfus Dağılımı (1989)

Millet	1989	%
Toplam	**19.808.007**	**100.000**
Özbek	**14.123.626**	**71.30**
Rus	**1.652.179**	**8.30**
Tacik	**931.547**	**4.70**
Kazak	**808.090**	**4.00**
Tatar	**467.676**	**2.70**
Karakalpak	**411.187**	**2.00**
Kırgız	**174.899**	**0.83**
Türkmen	**122.566**	**0.66**
Ahıska	**106.240**	**0.53**
Diğerleri	**1.010.067**	**5.03**

Kaynak: Nadir Devlet, a.g.e., s. 325.

Tablo 5: Nüfusun Dağılımı (%)

	1995	1996	1997	1998	1999
Kentsel	**38.7**	**38.4**	**38.2**	**38.0**	**-**
Kırsal	**61.3**	**61.6**	**61.8**	**62.0**	**-**

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country Report, Eylül 2000.

Tablo 6: Özbek Nüfusun Dağılımı

Bölge	1989	(%)
Toplam	**16.686.240**	**100.00**
Özbekistan	**14.123.626**	**84.64**
Tacikistan	**1.197.091**	**7.20**
Kırgızistan	**550.095**	**3.30**
Kazakistan	**332.016**	**2.00**
Türkmenistan	**317.252**	**1.90**

Rusya	**127.160**	**0.80**
Diğerleri	**39.000**	**0.23**

Kaynak: Nadir Devlet, a.g.e., s. 326.

4. Eğitim, Kültür, Bilim, Sanatve Edebiyat

Özbekistan'da eğitim, kültür ve bilim oldukça gelişmiştir. Ülkedeki okuma-yazma oranı %99'dur (kadın %99, erkek: %99). Bu ülkenin ilk üniversitesi olan Taşkent Üniversitesi, 1920'de açılmış, bundan sonra da birçok üniversite, teknik okul, kültür merkezi vb. yerler kurulmuştur.

Ülkedeki herkes orta eğitimi tamamlamak zorundadır. Okuma yazma oranı %100'e yakındır. Ülkede yaklaşık olarak 8.535 orta dereceli okul, 247 teknik okul ve 46 üniversite vardır. Özbek üniversiteleri

önemli bilimsel merkezlerdir. Bu üniversitelerde bilimsel araştırmalar yapılmakta, gelişmiş laboratuvarlar ve araştırma merkezleri bulunmaktadır. Bu Cumhuriyet'te eğitimle birlikte kültür de çok gelişmiştir. 1990'da 7800 kütüphane, 90 milyon kitap, 49 klüp, 68 müze, 32 tiyatro vardı. Özbekistan'da her yıl 51 milyon kitap, 94 dergi, 280 gazete (185'i Özbekçe) yayınlanmaktadır.[8]

Özbekistan nüfusu, büyüklüğü ve bölgedeki tarihi geçmişinden ve öneminden gelen milli kimliğiyle, Orta Asya İslam Medeniyeti'nin büyük şehirlerinin çoğuna sahiptir. Resmi dil olan Özbekçe, daha eski olan edebi Çağatay lehçesine dayanması sebebiyle bölgenin en gelişmiş edebi dilidir.[9]

Özellikle, inanç tarihi ve felsefi önem açısından Özbekistan bambaşka bir konumdadır. Özbekistan, uzun yıllar İslam medeniyetinin merkezlerinden biri olma özelliğini korumakla kalmamıştır; Fars, Türk, Arap kültürlerinin yoğun bir zenginlikle iç içe geçmiş olduğu bir ülkedir. Türk-İslam birleşmesinin en önemli yüzyıllarının yetiştirdiği büyük edebiyat adamlarına, bilim adamlarına sahip çıkmış bir ülkedir. Dolayısıyla dünyanın ilgisini çeken tarihi merkezlere, yapılara, anıtlara, kendi deyimleriyle "yadigârlara" sahiptir.[10]

Özbekistan'da gerek eskiden beri kutlanan, gerekse yeni kutlanmaya başlanan bayramların sayısı oldukça fazladır. Dini Bayramlar; Ruzahayıt (Ramazan Bayramı İyd el Fıtr), Kurban hayıtı (Kurban Bayramı İydel Adha) Milli Bayramlar; Nevruz, Lale Bayramı, Hasat Bayramı, Mihircan Bayramı, Bağımsızlık Günü, Anayasa Günü, Yeni Yıl, Kadınlar Günü, Zafer Bayramı, Asula (Kosuk Bayramı). Bunların dışında her meslek grubunun kendine has kutlama günleri vardır. Örneğin, doktorlar günü, öğretmenler günü, öğrenciler günü gibi.

Diğer taraftan, Özbekistan'da Özbek kökenli halkın %64,4'ü Özbek müziğini tercih ederken, bu oran ülkede yaşayan Ruslarda 51,2'dir.[11] Özbekistan'da en fazla bilinen eski türk eserleri "Ferhat ile Şirin" ve "Leyla ile Mecnun"dur.[12] Ülkede sinemaya gitme oranı %50'dir.[13]

B. Tarih

Ülkenin en eski kentlerinden biri, güneydeki Termiz'dir. Bugün, Afganistan sınırını oluşturan Ceyhun'un (Amu Derya) kıyısında kurulu olan bu kent, tarihte güneydeki Kabil ve Delhi'ye erişen yolun başlangıcı olagelmiştir. Bugünkü Termiz'e yakın bir yere Büyük İskender tarafından M.S. 329'da bir kent kurulmuş, Termiz'in kendisiyse M.S. 1220'de Cengiz Han tarafından yağma edilmiştir. Kent, eski İpek Yolu'nun önemli uğraklarından biriydi.[14] Özbekistan'ın diğer iki önemli tarihi şehri, Semerkand ile Buhara'dır. Orta Asya'nın en eski kentlerinden biri olan Semerkand'ın kuruluşu M.Ö. 400 yılına kadar (adı Marakanda) uzanır. Semerkand, Zerafşan Irmağı'nın aşağı çığırına birkaç km. uzaklıkta, deniz seviyesinden 320 m. yükseklikte, büyük bölümü lös toprakları üzerinde kurulmuştur.[15]

Semerkand, yüzyıllarca gezginlerin hayal gücünü harekete geçirmiş, "dünyanın güneşe dönük en güzel yüzü" olarak anlatılagelmiştir.[16] Tarih öncesi zamanlardan beri, Semerkand'ın kıyısında kurulu olduğu Zerafşan Irmağı'nın vadisinde insanlar yaşayagelmiştir. Mitolojiye göre, kent, M.Ö. 5. yüzyılda Sogd Kralı Afrasyab tarafından kurulmuştur.

Bugün Afrasyab'ı örten toprak yığınları henüz tamamen kazılmamışsa da, oradaki müzede bulunan bazı nesneler, Afrasyab'a 2500 yıl öncesinde bile neden "Yeryüzü'nün Merkezi ve Dünyanın Pırıltılı Zirvesi" denildiğini göstermektedir.[17] M.Ö. 329'da Büyük İskender'in işgaline uğrayan Semerkand, M.S. 6. yüzyılda Orta Asya Türklerinin, 8. yüzyılda Müslüman Arapların egemenliği altına girmiştir. İslam devrinde şehir en parlak dönemini yaşamıştır.

O dönemlerde Semerkand, Türkistan'ın en büyük yerleşim birimidir. Bu büyüklüğünü, coğrafi konumunun elverişli olmasına, verimli topraklara sahip olmasına ve ticaret yollarının kesişme noktasında yer almasına borçludur. Cengiz Han'ın istilasından önce şehirde 100 bin aile yaşamaktaydı. Buna göre de Semerkand'ın nüfusunun 500 ile 600 bin dolayında olduğu söylenebilir. Moğol Hükümdarı Cengiz Han, 1220 yılında şehri yerle bir etmiştir. 1365'te Timur bu kenti, devletinin başkenti yapmıştır. Semerkand'da çok sayıda tarihi eser bulunmaktadır. Medreseler, türbeler, külliyeler ve camiler şehrin her tarafına yayılmıştır. 1437'de Uluğ Bey tarafından yaptırılan ve kalıntıları 1908'de ortaya çıkartılan gözlemevi, Semerkand'ın geçmişte büyük bir bilim ve teknik şehri olduğunu ortaya koymaktadır. Semerkand, Orta Asya'da gerçek bir İslam medeniyetinin müzesi gibidir. Ne var ki, Semerkand şehri, 1964'te büyük bir su baskınına uğramış, baskında çok sayıda bina yıkılmıştır. Yıkılan şehir, günümüz mimarisine uygun bir şekilde yeniden inşa edilmiştir. Bu nedenle tarihi yapılar dışında, 1964 yılı öncesine dayanan pek fazla bir yapıya rastlanmaz. Semerkand'da Kumlu Meydan (Registan Meydanı) ve Medreseler, şehrin birer simgesi halindedir. Bu meydanda 15 ve 17. asırlar arasında yapılmış üç önemli medrese vardır. Bunlardan ilki 1417-1428 yıllarında yapılan Timur'un torunu Uluğ Bey Medresesi'dir.[18]

Zerefşan Irmağı'nın Kızılkum Çölü'nde yer alan Buhara şehrinin M.S. I. yüzyılda kurulduğu tahmin edilmektedir. 907'de Müslüman Araplar tarafından fethedilen Buhara şehri, Orta Asya'da Semerkand ile birlikte, önemli bir kültür, sanat ve ticaret merkezi olmuştur. Daha sonra Semerkand gibi çeşitli işgallere ve yıkımlara maruz kalmıştır. Ancak şehrin planı çok az değişmiştir. 10. yüzyılda,

Buhara en parlak dönemini yaşamıştır. O dönemde şehir, çok geniş bir sur içindeydi ve 11 kapısı vardı. Çok geniş ve taş ile döşemeli sokakları, muntazam ev ve köşkleri ile dikkat çekerdi.[19] Ortaçağ'da Buhara, 360 cami ve 113 medresesiyle Müslümanlar için Mekke'den sonra ikinci İslami öğrenim merkeziydi.[20] 16. yüzyılda Özbek kökenli olan Şeybanilerin eline geçmiş ve Buhara Hanlığı'nın başkenti olmuştur. Şehrin göbeğini oluşturan eski kent, camiler, medreseler, türbeler, çarşılar ve düz damlı kerpiç evleriyle tanınır. Buhara Kalesi de önemli bir yapıdır. Miri Arap Medresesi, çevresi parke taşlarıyla süslenmiş geniş bir avlu içinde, 288 kubbeyle örtülü birkaç katlı galerileriyle dikkat çekmektedir.[21]

Fergana vadisinin batısında yer alan Hokand, 10. yüzyılda Havakend adıyla kurulmuştur. Doğu Türkistan ve oradan Çin'e ve Hindistan'a giden önemli kervan yolları üzerinde kurulmuş olan kent, 13. yüzyılda Moğol akınları sonucunda yerle bir edilmiştir. Hokand Hanlığı tarafından 1732'de inşa edilen bir kalenin çevresinde hızla gelişen Hokand, 1740'ta aynı hanlığın başkenti olmuştur. Hanlık döneminde önemli bir ticaret merkezi olan Hokand, 300'ü aşan camileri ve medreseleriyle, Orta Asya Müslüman dünyasının önemli bir dini kenti merkezi konumunu üstlenmiştir.[22]

Görüldüğü üzere, çok eskilere dayanan, son derece gelişmiş bir kültür ve tarihi zenginliğe sahip olan Özbekler, Moğol İmparatorluğu'ndaki Türk kabilelerinin bir karışımından doğmuştur. Tarihte Özbek adına ilk kez 13. yüzyıl sonunda rastlanılmaktadır. Cengiz Han'ın kurduğu Moğol İmparatorluğu'nun Altınordu Devleti'ne mensup Türk kökenli boylardan biri Fergana vadisindeki Türklerle birleşerek bu tarihten sonra Özbek Han'ın adıyla (1282-1342) anılagelen Özbek Devleti'ni kurmuşlardır.[23] Diğer Orta Asya milletleri gibi uzun süre Moğol İmparatorluğu'nun egemenliği altında yaşayan Özbeklerin, tarihte siyasi bir güç olarak yükselmeleri daha sonraki yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Ebu'l Hayr Han'ın liderliğinde 1428 yılında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Timurlu prenslerin taht kavgalarından istifade eden Ebu'l Hayr Han, Ebu Sa'id'e yardım ederek 1451'e kadar Türkistan'ın yarısına hakim olmayı başarmıştır. Fakat, Özbeklerin gösterdiği bu başarı, kuvvetli Moğol kabilelerinden Kalmuklar ile Oyratların dikkatini çekmiş ve onları kıskançlığa sevk etmiştir. 1456'da Kalmukların, bir sene sonra da Oyratların hücumlarına uğrayan Özbek Türkleri büyük zayiatlar vermişlerdir. 1468'de Moğollarla yaptığı harbi kaybeden Ebu'l Hayr Han ölünce yerine oğlu Şah-Budak Han geçmiştir. Şah-Budak Han'ın bütün gayretlerine rağmen içinde bulundukları durumdan bir türlü kurtulamayan Özbeklerin kaderi o devrin büyük alimlerinden biri olan Mevlana Muhammed Hitayi'den feyz almış olan Şah-Budak'ın oğlu Muhammed Şeybani'nin Buhara'dan dönmesi ile değişmiştir.

Komşularının bir ara iç mücadelelerle meşgul olmalarından istifade eden Muhammed Şeybani Han (1500-1510), Özbekleri yeniden toparlamış ve Maveraünnehir'in kuzey kesimini kontrolüne almaya muvaffak olmuştur. Bir müddet sonra Timurlulardan Babür Şah'ın (1504-1530) kuvvetlerini de yenen Muhammed Şeybani Han 1500 senesinde hükümdarlığını ilan etmiştir. Özbek Türklerinin 16. asrın başlarında Timurluların hakimiyetini ortadan kaldırarak Türkistan'a hakim olmaları, Türk

tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Özbekler, çok kısa bir süre içerisinde hakimiyetlerini bütün Orta Asya'ya yayarak büyük bir kuvvet haline gelmişlerdir.[24]

Osmanlı İmparatorluğu ile ilk ilişkileri, Safevi Devleti'ne karşı savaşırlarken 16. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Osmanlılardan harp malzemesi ve askeri yardım almışlardır.[25] Fakat Özbekler, Şah İsmail ve Babür Şah'ın istilasından sonra aralarındaki bölünmeleri engelleyemediler ve küçük devletlere bölündüler.

Buhara Emirliği, Hokand ve Hive Hanlıklarının hükümranlığındaki bölgeler bugünkü Tacikistan ve Özbekistan'ı hemen hemen tümüyle, Kırgızistan'ın ise bir kısmını kapsayacak şekilde 19. yüzyılın başında, yani Çarlık Rusyası'nın hakimiyetine girmeden önce bir çatışma alanı haline gelmiştir. Bölünmeler ve sürekli çatışmalar dolayısıyla 1865'te Hokand, 1868'de Buhara ve 1873'te Hive Hanlıkları kolayca Rus kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir.

Ekim 1917'deki Şubat Devrimi'nden sonra Mustafa Çokayoğlu'nun Hokand'da Türkistan Özerk Hükümeti altında kurmaya çalıştığı birlik, Bolşeviklere karşı fazla direnememiş ve Bolşevikler Taşkent'te ve sonunda bütün Türkistan'da Sovyet gücünü tesis etmişlerdir. Ekim Devrimi'nin sonrasında 1918'de bu coğrafyada Sovyet yönetimi altında ve Rusya Federe Cumhuriyeti'ne bağlı olarak kurulan ilk siyasi birimlerden biri olan Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştur.

Daha sonraları, Özbekistan SSCB olarak Ekim 1924'te eski Türkistan'ın dahil olduğu topraklarda federal bir yapı içerisinde yeniden örgütlenmiştir. Mayıs 1925'te SSCB'nin kurucu cumhuriyetlerinden birisi olmuştur.[26] İlk Özbekistan sınırları içerisinde Buhara ve Hive Hanlıklarının Buhara ve Hive kent ve çevreleriyle Türkistan Valiliği'nin Amu-Derya, Sir Derya, Semerkand, Fergana yöreleri ve Tacik Özerk Cumhuriyeti yer almaktaydı. Daha sonraları, 1929'da Tacikistan birlik cumhuriyeti statüsüne yükseltilerek Özbekistan'dan ayrılacaktır. Buna karşın, önce Kazakistan daha sonra da Rusya içerisinde özerk bölge olarak yer alan Karakalpak yöresi de 1936'da özerk cumhuriyet olarak 1936'da Özbekistan'a dahil olmuştur.[27] Moskova'daki başarısız darbe girişiminin ardından Özbekistan 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.

C. Siyasi Yapı

Özbekistan'da "Başkanlık Sistemi" uygulanmaktadır. Devlet Başkanı, Özbekistan Silahlı Kuvvetleri'nin de başıdır ve gerekli gördüğü durumlarda Ali Meclis'e danışmadan olağanüstü hal veya savaş ilan edebilir. Ayrıca başbakanı, bakanlar kurulunu, 3 büyük mahkemenin, diğer mahkemelerin hakimlerini ve vilayetlerin yöneticilerini atama yetkisine sahiptir. Gerekli görmesi halinde parlamentoyu feshetme yetkisine de sahiptir. Ali Meclis 250 üyeye sahip olup, ülkedeki en büyük meclistir. Üyelerinin üçte biri direk olarak seçilmekte, kalan üçte ikisi ise yerel meclisler tarafından atanmaktadır. 25 yaşını bitiren her Özbek vatandaşı milletvekilli seçilme hakkına sahiptir.[28]

Özbek siyaseti, Fergana-Harezm, Semerkand-Buhara, Surkhanderya-Kaşkaderya ve Taşkent olmak üzere beş bölge arasında büyük bir rekabet içindedir. Fergana ve Taşkent en güçlü bölgelerdir. Başkan İslam Kerimov, Taşkent'tendir. Sovyet yönetimi altında himaye, baskı ve fiyat kontrolü yoluyla

gücü ellerinde tutan dünün eski Komünist Partisi (KP) bugünün “Halkın Demokratik Partisi” içerisindeki güçler, ülkede bölgesel rekabeti dengede tutuyor görünmektedir.[29]

1. Dış Siyaset

Bütün bir Batı Türkistan’ın tarihi olarak kendi egemenlikleri altında bulunduğu, bölgenin Semerkand ve Buhara gibi tarihi merkezlerinin kendi sınırlarında olduğu kanaatini taşıyan Özbekistan, sahip olduğu insan potansiyelinin göreceli üstünlüğünü de göz önünde bulundurarak bölgede daha etkin bir rol üstlenmeye çalışmaktadır.[30]

Türkistan adı verilen bu bölgede daha önceleri geleneksel olarak çeşitli etnik hiyerarşiler varlıklarını sürdürmekteydi. Pers medeniyetinin mirasçıları olduklarını savunan, Farsça konuşan ve Orta Asya’daki en büyük Türk olmayan Müslüman topluluk olan Tacikler, kendilerini arealbeit olarak sayarken, Özbekler haricinde diğer milletler tarafından en eski ve en zengin kültüre sahip bir millet olarak, gönülsüzce de olsa kabul edilmektedirler. Diğer taraftan, hem Tacikler hem de Özbekler tarafından Türkmenler yarı göçebe bir millet olarak görülürken, Kazak ve Kırgızlara ise, İslam’ı son zamanlarda kabul etmiş göçebeler gözüyle bakılmaktadır.[31] Nitekim bu bakış açılarının kaçınılmaz bir sonucu olarak SSCB’nin çöküşü ile birlikte, Orta Asya’da bağımsızlıklarına kavuşan yeni devletler ve özellikle de Özbekistan, dikkatlerini ilk etapta milliyetçilik konusuna çevirmek zorunda kalmışlardır.[32] Bu ihtilâfların temel nedenleri, sosyal, ekonomik, demografik, pazar ekonomisine geçiş sebebiyle yaşanan sıkıntılar, aydınların ve siyasi liderlerin etnik duyguları beslemeleri, psikolojik, milli kimliği kaybetme korkusu başlıkları altında toplanmaktaydı.[33]

Orta Asya’nın uygarlaşmasında tarihi bir merkez olması da haliyle Özbekistan’ın bölgedeki ağırlığını arttırmaktadır. Yine, Özbekistan’ın Sovyetler Birliği döneminde, on yıllar boyunca Orta Asya’nın önemli bir şehri olarak özellikle Moskova’nın Üçüncü Dünya Ülkeleriyle olan ilişkilerinde merkezi bir konumda olması, bu ülkeye uluslararası ilişkilerde de epeyce fazla bir deneyim ve avantaj kazandırmıştır.[34]

Diğer taraftan, Özbekistan ve Kazakistan devlet başkanları arasında 10 Ocak 1994 tarihinde imzalanan ve iki ülke arasında bir ekonomik bölge kurulmasını öngören Ekonomik Birlik Antlaşması’na 24 Ocak 1994 tarihinde Kırgızistan da dahil olmuştur. Anlaşma ile, anılan üç ülke (Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan) arasında gümrük duvarlarının kaldırılması, mal, hizmet ve sermayenin serbest dolaşımının sağlanması, bu amaçla mevzuatların uyumlu hale getirilmesi ve bölgesel bir yatırım ve mahsuplar bankası kurulması öngörülmüştür. Bununla beraber, toplam 9 milyon dolar sermaye ile “Orta Asya İşbirliği ve Kalkınma Bankası”nın kurulması dışında somut bir adım atılamamıştır. Birliğin adı Temmuz 1998’de Orta Asya Ekonomik Topluluğu olarak değiştirilmiştir.[35] Türkmenistan ise bu birliğe üye olmamıştır.

Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan liderleri 9-10 Ocak 1997 tarihlerinde Bişkek’te bir araya gelmişlerdir. Görüşmeler sonunda üç ülke arasında “Ebedi Dostluk ve İşbirliği Antlaşması” ve çok uluslu kuvvetlerin katılımıyla gerçekleştirilecek olan Orta Asya Taburu tatbikatının hazırlık ve

düzenlemesiyle ilgili belge imzalanmıştır. Anılan taburun katılımıyla 15-25 Eylül 1997 tarihleri arasında Kazakistan ve Özbekistan'da "Barış İçin Ortaklık" (PfP) tatbikatları çerçevesinde "CENTRASBAT 1997" tatbikatı gerçekleştirilmiştir.[36]

Beş Orta Asya ülkesinin Cumhurbaşkanları 5-6 Ocak 1998 tarihleri arasında Aşkabat'ta bir araya gelmişlerdir. Zirve'de benimsenen önemli bir husus, BDT'nin geçiş döneminde devletler arasındaki ikili ve çok taraflı esaslara dayalı işbirliğinin uygun bir model oluşturduğu ve BDT'ye iştirak şeklinin her ülkenin kendisi tarafından belirlenmesi hususu olmuştur.[37]

Rusya'ya karşı devamlı şekilde Batı'nın, özellikle de ABD'nin desteğini arayan ve bu doğrultuda GUUAM'a üye olan ve NATO'yla da ilişkilerini güçlendirmek isteyen Özbekistan, 11 Eylül ile birlikte ABD'den yana daha net bir şekilde tavrını ortaya koyan bir ülke konumundadır. ABD'yle olan daha önceki yıllara dayanan askeri ilişkileri ve terörizmle olan mücadelesi ve Afgan-Tacik sınırında bulunan 20 bin civarındaki kuvvetlerinin bir kısmının ABD'li uzmanlarca eğitilmesi, Afganistan ile olan yaklaşık 170 kilometrelik sınırı, aslen Özbek olan Kuzey İttifakı'nın komutanlarından Raşid Dostum faktörü Özbekistan'ı ABD yönetimi için askeri bir operasyon üssü olarak diğer Orta Asya cumhuriyetlerine göre daha cazip kılmıştır. Taşkent'in bölgede etkin olmak istemesi ve bölge liderliğine adaylığı, operasyon sürecinde Afganistan'da Taliban sonrası bir yönetimde Raşid Dostum'un lider olarak adının geçmesi, Özbekistan'ı bölgede daha önemli bir pozisyona sokmuştur. Diğer taraftan Kerimov yönetimi, ABD'nin bu operasyonuyla kendi rejimine önemli bir tehdit olan Özbekistan İslami Hareketi'nden ve Hizb-u Tahrir'den kurtulmayı da hedeflemiş ve özellikle de Özbekistan İslami Hareketi lideri Cuma Namangani'nin öldürülmesiyle rahat bir nefes almıştır.[38]

Özbekistan şu uluslararası anlaşmalara imza atmıştır: ASDB, CCC, CIS, EAPC, EBRD, ECE, ECO, ESCAP, IAEA, IBRD, ICAO, ICRM, IDA, IFC, IFRCS, ILO, IMF, INTELSAT, INTERPOL, IOC, ISO, ITU, NAM, OIC, OPCW, OSCE, PFP, UN, UNCTAD, UNESCO, UNIDO, UPU, WFTU, WHO, WIPO, WMO, WTOO, WTRO.

Diplomatik temsilciliklerinin bulunduğu ülkeler ise şöyledir: Özbekistan Cumhuriyeti'nin Türkiye, Fransa, Almanya Belçika, Büyük Britanya, Avusturya, Japonya, Çin, Kore, Mısır, Suudi Arabistan, Hindistan, İran ve Pakistan olmak üzere 20 ülkede büyükelçiliği vardır.

D. Ekonomi

SSCB döneminde Özbekistan'da endüstrinin çoğunlukla tarıma bağlı olduğu görülür. Özellikle, SSCB öncesinde tüm işlenmiş arazi pamuk yetiştirme için ayrılmıştı. Tarıma dayalı bir endüstrinin gelişmesi için Özbekistan zorlanmıştı. Ülkede kurulan fabrikaların önemli bir bölümü, traktör, tarım makineleri, pamuk makineleri, motor, doğalgaz ve petrol aletleri ile ilgiliydi. Bunun yanında Taşkent, Buhara ve Margelon'da yiyecek endüstrisi için fabrikalar inşa edildi. Bunlara ilaveten hayvan endüstrisi de gelişmekte ve yine bazı bölgelerde kimya endüstrisi de tesis edilmektedir. Bunun yanında, halı üretiminin oldukça geliştiğini de ilave etmek gerekir.[39]

Özbekistan genel olarak kuraklıkların yoğun yaşandığı bir ülke olmakla birlikte, topraklarının yaklaşık %10'unu kapsayan nehir yataklarından oluşan alanlarında çok miktarda sulu tarım yapılmaktadır. Sovyetler Birliği zamanında birliğin en fakir ülkesi olan Özbekistan, şimdi dünyanın beşinci en büyük pamuk üreticisi ve ikinci en büyük pamuk ihracatçısıdır. Dünyanın en kaliteli altını (%99.99) bu ülkede üretilmektedir. Bu alanda dünyanın ilk 10 üreticisi arasındadır. Aynı şekilde doğalgaz kaynakları açısından da dünyadaki ilk 10 ülke arasındadır.[40]

Ülkenin bağımsızlığından sonra ekonomik reformlara başlanmış olmasına rağmen bu yönde kararlı adımlar ancak 1994 yılından itibaren atılmıştır. Bu adımların sonucunda Özbek ekonomisinde iyileşme gözlenmiştir ve 1996 yılında nihayet ekonomik büyüme elde edilmiştir.

Özbekistan, eski Sovyetler Birliği ülkeleri arasında 1990-1996 döneminde sınai üretimde reel artış sağlayan tek ülke olmuştur. Özbekistan, 1996 yılında ithal ikameci politika çerçevesinde döviz ve ithalat kontrolünü benimsemiştir. Özbek hükümeti tarafından uygulanan bu politika IMF tarafından eleştirilmiş ve sonuç olarak 185 milyonluk stand-by kredisi dondurulmuştur. Öte yandan, resmi döviz kuru ile piyasa döviz kuru arasındaki fark giderek açılmıştır.

Kasım 1996'da kabul edilen "Merkezleştirilmiş Döviz Meblağlarının Tüketim Malları İthalatı İçin Kullanılması Hakkında" 405 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı, "konvertasyon" ile ilgili yeni düzenlemelere yol açmıştır. Döviz işlemlerini geliştirmek, merkezleştirilmiş döviz meblağlarını daha verimli şekilde kullanmak ve Özbekistan iç pazarına düşük kaliteli malların girmesini engellemek amacıyla hazırlanan yasa, daha önceki yasalarla, özel ve tüzel şahıslara verilen Som'u dövize çevirme hakkını sağlayan düzenlemeleri iptal etmiştir.[41]

1996 yılında kurumsal piyasa reformları, milli ekonominin büyümesinde sürükleyici rol oynamaya başlamıştır. Küçük ve orta ölçekli firmaların gelişmesiyle birlikte büyük ölçekli şirketlerin özelleştirilmesi gündeme gelmiştir.

1999-2000 yılı devlet yatırım programı çerçevesinde büyük ölçekli şirketlerin hisselerinin ihale yoluyla satılması öngörülmektedir.

Mayıs 1998 tarihinde Özbek hükümeti tarafından kabul edilen yeni "Yabancı Yatırımlar Kanunu" ile ülkeye daha fazla yatırım çekilmesi amaçlanmıştır. Bu kanuna göre yabancı sermayeli şirketler vergi istisnaları ve sermaye mallarına gümrük vergisi muafiyetinden yararlanabilmektedir.[42]

Hükümetin diğer önemli bir önceliği küçük ve orta ölçekli işletmeleri güçlendirmektir. Nisan 1998'de Cumhurbaşkanı Kararnamesi ile yeni kurulan şirketler için tespit edilen 150 bin dolarlık asgari kuruluş sermayesi yarı yarıya indirilmiştir. Mayıs 1998'de Bakanlar Kurulu kararı ile küçük ve orta ölçekli işletmelerin kuruluş prosedürü kolaylaştırılmıştır.

Uygulanan sıkı maliye ve para politikaları sonucunda 1994 yılının ortasından itibaren enflasyon oranlarında büyük düşüş gözlenmiştir, böylece 1994 yılındaki enflasyon oranı yüzde 1568 iken 1998 yılında yüzde 29 ve 1999 yılında yüzde 29.1 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Bütçe açığı 1995'te GSYİH'nın yüzde 3.5'i iken 1999 yılında yüzde 2.6 düzeyinde gerçekleşmiştir. Bir taraftan devlet harcamaları kısılmış, diğer taraftan gelirler arttırılarak bütçe açıkları kontrol altına alınmıştır. Özellikle vergi gelirlerinin arttırılması konusunda KDV en önemli gelir kaynağı olmuştur.

Özbekistan'ın bağımsızlığa kavuşmasıyla birlikte uygulanmaya konulan hükümet politikalarının temel amacı, Pazar ekonomisine geçişi sağlayacak bir yeniden yapılanma sürecinin başlatılması ve bu süreçte ortak yatırım imkanlarının yaratılması ile ülke ekonomisinin yabancı sermaye açısından cazip kılınmaya çalışılmasıdır.

Ülkede piyasa ekonomisinin yerleştirilmesini sağlamak ve geçiş sürecini hızlandırmak amacına yönelik pek çok yasal düzenleme ve reform gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Vergi Komitesi, Özelleştirme Komitesi, Değerli Metal, Bilim ve Teknoloji Komiteleri, Dış İktisadi İlişkiler Milli Bankası kurulmuştur. Uygulamaya konulan politikalar kısa süre içinde olumlu sonuçlar vermeye başlamıştır.

Özbekistan'ın Devlet Başkanı İslam Kerimov tarafından formüle edilen Özbekistan'ın ekonomik politikasının en belirgin özelliği ithal ikâmesi stratejisidir.[43] Özbekistan yönetimi, ihracata dayalı olarak ekonomiyi büyütmek istediğini zaman zaman belirtse de, şimdiye kadar ihracatı geliştirmeye değil, ithal ikâmesine vurgu yapmıştır. Özbekistan'ın belirlediği öncelikli sektörler, özellikleri bakımından, büyük ölçüde ithal ikâmeci politikalar kapsamına girmekte, bunlardan sadece bazıları daha sonra ihracata dönük sanayileşme özelliğine sahip olabilmektedir.

IMF, Özbekistan'ın 1996 yılının sonunda ithal ikâme stratejileri izlemeye başladığını belirtse de,[44] Özbekistan ithal ikâmesi politikalarını bağımsızlıktan bu yana izlemektedir. 1995 yılında yayınlanan İslam Kerimov'un kitabında[45] Özbekistan'ın ithal ikâmesi stratejisi ortaya konmuş ve bu strateji öncelikli sektörler çerçevesinde ele alınmıştır. Ülkenin öncelikli sektörler konusundaki stratejisi İslam Kerimov'un kendi kitabında belirttiği görüşleri doğrultusunda şekillenmiştir. Buna göre; özellikle geçiş ekonomisinde öncelikli sektörler belirlenip devletçe desteklenerek ekonominin yapısal değişimi konusunda sürekli ve tutarlı bir politika izlenmelidir. Geçiş ekonomilerinde gerçek piyasa şartları olmadığı için, öncelikli sektörlerin seçimi ve desteklenmesi gereklidir.[46] Bundan başka Kerimov, öncelikli sektörlerin gelişimini makroekonomik istikrarla ilişkilendirmektedir. Parasal yöntemlere itibar etmeyen Kerimov'a göre, makroekonomik istikrarı esas sağlayacak olan reel değişkenlerdir. Buna göre, öncelikli sektörlerde üretim arttıkça, sektörler geliştikçe, bu, ekonomideki diğer üretim kollarını etkileyecek, istihdamı ve geliri arttıracak, bunun sonucunda de ekonominin reel sektörü düzelme yoluna girecek ve makroekonomi istikrar kazanacaktır.

Özbekistan'ın öncelikli sektörleri olarak enerji, gıda, makine-teçhizat, kimya, metalurji ve tekstil sektörleri seçilmiştir. Bunların seçimi, daha çok, Özbekistan'ın kendi kendine yeterliliğinin sağlanmasına yöneliktir. Bu sektörlerin seçimiyle, ileride ihracata yönelik üretim yapmak değil, esas olarak ülkenin ithal ettiği malları ikâme etmek amaçlanmıştır. Bu yüzden her ne kadar, Özbekistan iktisatçıları ihracata yönelik büyümenin faydalarından ve Özbekistan'ın bu yolu izlemeye istekli

olduğundan bahsetseler de, aslında Özbekistan yönetiminin uyguladığı stratejilerin amacı, daha çok ithal ikâmesi yoluyla sanayileşmektir.

İthal ikâmeci politikalar, Özbekistan'da alınan bütün ekonomik kararları belirlemektedir. Aslında, Özbekistan'da reformların yavaş yapılması ve Batılı ülkeler tarafından muhafazakar olarak nitelendirilmesi de, bu politikalar nedeniyledir. Özbekistan, bağımsızlığın ilk yıllarında zaten çok düşük olan sanayileşme düzeyini korumaya ve geliştirmeye çalışmaktadır. Diğer taraftan yönetim tarafından hedef olarak belirlenen "sosyal piyasa ekonomisi" gereği Özbekistan, hem istihdamı sağlamaya hem de büyümeye çalışmaktadır. Özbekistan yönetimi; geçiş, gelişme ve büyüme sürecinde baş aktör olarak devleti belirlediği için, Batılı iktisatçıların önerilerine sıcak bakmamaktadırlar. Devlet ekonomiden elini çekmek için acele etmemektedir. Bu yüzden özelleştirme, serbestleştirme ve yapısal reformlar yavaş gelişmektedir.

Yukarıda değinildiği gibi, kendi büyüme modelini uygulamaya çalışan Özbekistan yönetimi, bu süreçte ilk rolü devlete ayırmıştır. İslam Kerimov'un ifadesiyle "devlet baş reformcu olmalıdır". Devlet, kendisini ekonominin bütün alanlarında hissettirmektedir. Güney-doğu Asya ve Çin örneğinden etkilenen Özbekistan, bu ülkelerin başarılarını tekrarlamasa bile, tecrübelerinden faydalanmaya çalışmaktadır.[47]

1. Tarım

Orta Asya cumhuriyetleri arasında en sulu arazilerden birisi (40 bin km^2'lik bir alan) Özbekistan'da bulunmaktadır. En iyi pamuk, Amu Derya, Siri Derya, Karsi ve Tirmiz nehirlerinden gelen sularla beslenen arazilerde yetiştirilmektedir ve "**Beyaz Altın**" olarak adlandırılmaktadır.[48]

19. yüzyılın ikinci yarısında, Türkistan'da yetiştirilen kaliteli pamuk, bu ülkelerin Ruslar tarafından istila edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bugün, pamuğun yetiştiği tarım arazisi 30 milyon hektarın üzerindedir. Yıllık pamuk üretimi ise 10 milyon tonu geçmektedir. Bu durumu ile Özbekistan, pamuk üreticisi ülkeler arasında başı çekmektedir. Pamuğun dörtte üçü ihraç edilmekte, kalan diğer bölümü ise ülkede işlenmektedir.

Diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde olduğu gibi Özbekistan'da da besicilik önemli bir iş koludur. Bugün, 8 milyon koyunun yarısından fazlasını, yünleri çok değerli olan "**Karakul**" koyunları teşkil etmektedir. Bu yünün önemli bir kısmı ihraç edilmektedir. Koyunun yanısıra ülkede 3 milyondan fazla sığır, yaklaşık 1 milyon keçi ve Hıristiyan nüfus için ise 4 yüz bin domuz beslenmektedir.[49]

İslam Kerimov'un Özbekistan'ın başta ulaşması gereken hedeflerinden biri olarak gıdada kendi kendini yeterliliği göstermiştir. Bu amaç için önce buğdayda kendi kendine yeterliliğe ulaşılması planlanmıştır. Özbekistan'da bu konunun hayati önem taşıdığına inanılmaktadır. Özbekistan, hava şartlarına göre fiyatı değişebilen buğdaya bağımlı olmak istememektedir.

Tablo 7: Pamuk Üretimi

	1995	1996	1997	1998	1999	2000

Ürün (‘000 ton)3,9343,3503,6413,2363,700 3,350

Evvelki yıla göre değ.-0.1-14.88.7-11.1 14.3 -9.5

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country Report, Eylül 2000.

Tablo 8: Et, Süt ve Yumurta üretimi (bin ton)

1994 1995 1996 1997 1998

Et (bin ton)509 524 461 461 472

Süt (bin ton)3732367734043406 3495

Yumurta (bin adet)1574123210571075 1165

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country report, Eylül 2000.

Özbekistan, önce Çarlık Rusyası, daha sonra ise Sovyetler Birliği tarafından pamuk cumhuriyetine dönüştürülmüştür. Bu yıllar içeresinde, Kazakistan dışında diğer Orta Asya cumhuriyetleri gibi, Özbekistan da dışarıdan gelen buğdaya muhtaç olmuştur. Şüphesiz, buğday stratejik bir üründür. Her ülke buğday üretiminde kendi kendine yeterli olmayı istemektedir. Özbekistan da bunlardan birisidir. Üstelik İslam Kerimov’un özellikleri ve Özbekistan’ın Orta Asya’da lider olma arzusu dikkate alınırsa, buğdayda kendi kendine yeterli olma arzusunun Özbekistan için neden bu kadar önemli hale geldiği anlaşılmaktadır.

Tablo 9: Tahıl Üretimi

199519961997 199819992000

Ürün (‘000 ton)2,0002,7432,8753,2833,406 3,077

Ekili alan (‘000 hektar)1,6601,6741,820 1,690 1,724 1,75

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country Report, Eylül 2000.

Buğdayda kendi kendine yeterliliğine ulaşma isteğine temel getirmek için Özbekistan, şu faktörleri göstermektedir:[50]

- Tarımdaki aşırı pamuk uzmanlaşmasının ortadan kaldırılması,

- Buğday ihracatçı ülkeler tarafından uygulanabilecek muhtemel siyasi baskı tehlikesinin ortadan kaldırılması,

- Halka güvenin verilmesi ve ülkedeki sosyo-ekonomik durumunun düzeltilmesi,

- Buğday fiyatının hava şartlarına bağımlı olma özelliğinin ülkedeki ekonomik istikrarı zedeleyebilmesi,

- Özbekistan’ın temel ihraç ürünü olan pamuğun da hava şartlarına bağımlı olması ve dolayısıyla buğday alımı için ayrılacak dövizin de hava şartları kötü giderse azalma ihtimalinin olması,

- Son yıllarda pamuk ihracatının ulaşım masrafları yüzünden zorlaşması.

Açıktır ki, Özbekistan'ın ulaşmaya çalıştığı buğdayda kendi kendine yeterlilik, ithal ikâmeci yöntemlerin kullanımını gerektirmiştir. Buğdayda kendi kendine yeterliliğe ulaşmak çok masraflı bir uğraş olmakla birlikte, pamuk ekiminden buğday ekimine geçmenin teknik olarak zor olduğu da ispatlanmıştır.[51]

Üstelik Özbekistan şartlarında bu daha da zordur. Bunun nedeni, Özbekistan'da tarım yapılabilecek alanın son derece sınırlı olmasıdır. 447.000 km^2 toprağa sahip olan Özbekistan'ın 3/4'ünü bozkır, çöl ve yarı çöller oluşturmaktadır. Ekilebilir alan, toprakların %9'udur.

Bilindiği gibi pamuk, Özbekistan'ın başlıca ihraç maddesidir. Üstelik, bazı araştırmalara göre, diğer geçiş ekonomilerine nazaran Özbekistan ekonomisinin daha az küçülmesi pamuk sayesinde olmuştur. Özbekistan, ihracat ürününün azaltılması pahasına da olsa, buğdayın ithal ikâmesini gerçekleştirmeye kararlıydı. Üstelik kayıplar sadece bununla da sınırlı değildir. Dışarıdan daha ucuz fiyattan buğday alınabileceği halde, yurtiçinde buğday yetiştirmek de masrafları arttırmaktadır. Üstelik pamuk, toprağı yoran bir mono kültürdür. Daha önce pamuğun ekildiği bir alanda buğday ekilirse verimliliğin yüksek olması oldukça zordur. Açıktır ki, en azından ilk başta ithalat fiyatı Özbekistan'da buğday üretme maliyetinden daha fazla olmuştur. Dolayısıyla bu araştırmanın sonuçları tartışılır niteliktedir.[52]

Tablo 10'da Özbekistan'ın bağımsızlık yıllarında buğday ekimi için ayrılan toprakların giderek arttığı görülmektedir. Böylece 1991 yılında buğday ekimi için ayrılan toprakların toplam alanı 0,49 milyon hektar iken, 1997 yılında bu alanın 1,47 milyon hektara ulaştığı görülmektedir. Tablodan artışın pamuk topraklarının indirilmesi yoluyla yapıldığı görülmektedir. Tablo 10'dan 1991-1997 yılları arasında buğday üretiminin önemli ölçüde arttığı görülmektedir. Böylece 1991 yılında 0,61 milyon ton olan buğday üretimi 1997 yılında 3,07 milyon ton olmuştur. Buğday üretimi artarken, buğday verimliliğinin de arttığı tablodan görülebilir. Yani 1991 yılında buğday verimliliği 1,25 ton/hektar iken, 1997 yılında bu rakam 2,09 ton/hektara ulaşmıştır. Batılı iktisatçılar ve uluslararası kuruluşlar tarafından Özbekistan'ın yürüttüğü buğdayı ikâme etme politikası eleştirilmektedir. Bu politikanın çok masraflı olduğu, zaten ithal ikâmesi politikalarının artık eskimiş oldukları, geçmişte bunun çok acı örneklerinin yaşandığını ve Özbekistan'ın bu politikayla başarıya ulaşmayacağını belirtmektedirler.[53]

2. Madencilik ve Enerji

Özbekistan, hammadde yönünden oldukçe zengin ve çeşitli rezervlere sahip olan bir ülkedir. Son zamanlarda yapılan bir araştırmaya göre, Özbekistan'da büyük miktarlarda petrol ve doğalgazın da varlığı tespit edilmiştir.[54] Özbekistan, bunları çıkarmaya da başlamış bulunmaktadır. Ayrıca Zerefşan vadisinin Muruntov bölgesinde zengin altın madenlerinin olduğu tespit edilmiştir. Ekonomisi, Kazakistan'dan sonra Orta Asya'nın en gelişmiş ikinci ekonomisi durumundadır.

Tablo 11: Enerji Üretimi

Petrol (mln ton)	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**

Üretim	**7.6**	**7.6**	**7.9**	**8.1**	**8.1**
Tüketim	**7.0**	**6.5**	**6.5**	**6.9**	**Na**
İhracat	**0.8**	**1.0**	**1.2**	**0.9**	**Na**
İthalat	**0.3**	**0.0**	**0.0**	**0.0**	**Na**
Doğal Gaz (mlr m3)					
Üretim	**48.7**	**49.0**	**51.3**	**54.8**	**55.6**
Tüketim	**42.0**	**43.6**	**44.3**	**47.3**	**Na**
İhracat	**5.6**	**9.1**	**9.9**	**5.2**	**Na**
İthalat	**1.4**	**4.2**	**2.8**	**1.1**	**Na**

Kaynak: **The Economist Intelligence Unit**, Uzbekistan Country Report, Eylül 2000.

Özbekistan'ın demir dışı metalleri; özellikle altın, ihracat gelirlerinde önemli yer tutmaktadır. Yılda ortalama 70 ton altın üretilmektedir. Özbekistan dünyanın 7. büyük altın üreticisi olup, bilinen altın madenlerinin %25'ini işletmektedir. Dünyanın 4. büyük rezervine bu ülke sahiptir. Ekonomide önemli rol oynayan diğer madenler; bakır, çinko, tungsten, gümüş ve kurşundur.[55]

Tablo 12: Elektrik-Kömür Üretimi, Tüketimi, İthalat ve İhracatı.

Elektrik (m kwh)	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**
Üretim	47,453	45,420	46,056	45,935	45,300
Tüketim	46,163	46,513	46,985	46,111	Na
İhracat	14,199	12,826	11,488	10,642	Na
İthalat	12,908	13,918	12,417	10,818	Na
Kömür ('000 ton)					
Üretim	3,054	2,837	2,947	2,952	2,955
Tüketim	3,028	3,397	2,792	2,275	Na
İhracat	82	8	30	30	Na
İthalat	30	51	27	0	Na

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country Report, Eylül 2000.

Özbekistan'ın öncelikli sektörleri arasında enerji sektörü de vardır. Özbekistan'da 86 petrol ve gaz yatağı bulunmuştur. 63 petrol yatağı halen çalışmaktadır. En büyük petrol yatakları Fergana ve Surhanderya bölgelerinde bulunmaktadır. Özbekistan'ın gaz rezervleri, petrol rezervlerinden daha fazladır. Gaz rezervleri 66 trilyon metre küp olarak ölçülmüştür. Gaz rezervlerinin %90'ı Buhara ve Hive şehirlerinin yakınlarında bulunmaktadır.[56]

Özbekistan Devlet Başkanı Kerimov için Özbekistan'ın enerjide kendi kendine yeterliliğine ulaşması en önemli önceliklerden birisidir. Nitekim, Özbekistan'da bağımsızlıktan bu yana bu yönde önemli adımlar atılmıştır.

Hayat geçirilmeye çalışılan enerjide kendi kendine yeterlilik stratejisi sonucunda Özbekistan, enerji ithalatçısından net enerji ihracatçısı konumuna ulaşmıştır.

Enerjide kendi kendine yeterliliğe ulaşmak amacıyla Özbekistan Devleti halen enerji sektörünün tamamını elinde tutmaktadır. Enerji ekipmanının alımı, döviz kuru politikasıyla sübvanse edilmiştir. Bunun dışında enerji sektörü, bağımsızlıktan bu yana devletin doğrudan en çok yatırım yaptığı sektörlerden birisidir.

Özbekistan'da doğalgaz ve petrol kaynakları bulunmaktadır.[57] Bu kaynaklar Kazakistan ve Türkmenistan'ın sahip olduğu kaynaklardan daha az olsa da, bağımsızlıktan bu yana doğalgaz ve petrol üretimini arttıran Özbekistan, enerjide kendi kendine yeterliliğe ulaşmıştır. Tablodan 10'dan anlaşıldığı gibi, bağımsızlıktan bu yana giderek doğalgaz ve petrol üretimini arttıran Özbekistan, ilk başta petrol ithal ederken, 1997 yılından itibaren hem petrol ithalatı ihtiyacını sıfırlamış hem de petrol ihracatını ikiye katlamıştır. 1993-1995 yılları arasında ham petrol üretiminin hızla arttığı görülmektedir. 1993 yılında geçen yıla göre yaklaşık %20 artan petrol üretimi, 1994 ve 1995 yılında geçen yıla göre yaklaşık %40 artmıştır. Bunun sonucunda 1995'ten itibaren Özbekistan'ın artık net petrol ihracatçısı olmaya başladığı görülmektedir. Nitekim 1995 yılında petrol ihracatı 500 bin ton oluşturmuştur. Bunu takip eden yıllarda petrol ihracatı her yıl 1 milyon ton civarında olmuştur.[58]

Enerjide kendi kendine yeterlilik stratejisi çerçevesinde, Buhara şehrinde yeni bir rafineri kurulmuş ve Fergana şehrindeki rafineri onarılmıştır. Son üç yıl içinde Özbekistan rafinerileri daha önce diğer eski Sovyet ülkelerinden ithal edilen 15 çeşit petrol ürününü üretmeye başlamışlardır. Şurtan'da yeni bir büyük tesisin yapılmasına. Bu tesis polietilen üretecek olan büyük ölçekli bir fabrikadır. Fabrikadan büyük performans beklenmektedir. Bu proje ABD, İtalya ve Japonya şirketleriyle ortak olarak yürütülmektedir. Bunun dışında petrol yataklarından rafinerilere giden boru hatlarının yapımına da başlanmıştır. Doğal gaz boru hatlarına gelince, ülke gelişmiş ve kapsamlı gaz boru hatlarına sahiptir ve bu boru hatları komşu devletlere kadar uzanmaktadır. Güney Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, Özbek doğalgazıyla beslenmektedir. Mevcut boru hatları dışında da üç istikâmette yeni borular eklenmiştir.

Başlangıçta, Özbekistan'ın enerjide kendi kendine yeterlilik projesi dışarıdan tepki görmüştür. Bu yatırımların kârlı olmadığı gerekçesiyle eleştiriler yapılmıştır. Fakat, daha sonra enerjide kendi kendine yeterlilik Özbekistan'ın diğer eski sosyalist ülkeler nazaran neden daha az üretim düşmesini yaşadığı sorusunun cevaplarından birisi olarak kullanılmıştır. Özbekistan'ın üretim performansını araştıran çalışmalarda, enerjide kendi kendine yeterlilik Özbekistan'ın nispeten iyi performans göstermesinin nedenlerinden birisi olarak gösterilmiştir.[59]

Özbekistan, enerjide kendi kendine yeterliliğe ulaşmıştır, fakat enerji ile ilgili politikaları devam etmektedir. Enerji fiyatlarını kullanarak Özbekistan Devleti, tüketicileri sübvanse etmektedir. Bu sübvansiyonlar, ilan ettiği "sosyal piyasa ekonomisi" amaçlarına hizmet etmektedir.

3. Sanayii

Özbekistan Cumhuriyeti'nde sanayi sektörü, diğer Orta Asya cumhuriyetlerine göre daha gelişmiştir. Bu ülkede kurulu sanayi dalları; ağır sanayi, hafif sanayi ve gıda sanayiinden oluşmaktadır. Yakıt, enerji, metalurji, makine, kimya, orman ürünleri ve yapı malzemeleri sanayileri ağır sanayii oluşturmaktadır.[60]

Hafif sanayi; Dokumacılık, dikiş, deri-kürk, ayakkabı ve gıda sanayini içermektedir. Günümüzde hafif sanayi Özbekistan'ın sanayi üretiminin %35'ini oluşturmaktadır.[61] Endüstriyel üretim büyük ölçüde tarımsal hammadde işlenmesine bağlı olup, çok sayıda sebze, meyve, balık ve hayvan ürünleri işleme tesisi vardır. Bunun yanı sıra, direkt veya dolaylı olarak tarımla ilişkili biçer-döver, tekstil makineleri gibi makine üretimi de sanayide önemli bir yer tutmaktadır. Ham pamuk üretiminin %12'si, koyun derisi %20'si ve ipek üretiminin %60'ı yöresel olarak işlenebilmektedir. Hafif sanayi dalında ise, pamuklu ve ipekli kumaş, makine halısı, sebze, meyve, balık ve havyar üretme ve işleme tesisleri faaliyet göstermektedir. Özbekistan Orta Asya'nın en önemli makine ve ağır donanım üreticisi olup, kimya sanayii tesisleri Navoi, Hokant, Namangan ve Andijanda bulunmaktadır.[62]

Özbekistanda bağımsızlığın ilk yıllarındaki sanayileşme düzeyi düşük olduğu için, Özbekistanın ithal ikâmesi stratejisi daha çok yeni tesislerin kurulmasına yöneliktir. Özbekistan, doğrudan kamu yatırımları ve yabancı yatırımları da kullanarak sanayileşmeye çalışmaktadır. Bu çerçevede bir çok yeni tesis kurulmuştur. En önemli yatırımlar enerji sektöründe yapılmıştır. Sanayi alt sektörleri içerisinde enerji sektöründen sonra en çok yatırım alan sektörler; metalurji, ulaşım, iletişim ve hafif sanayidir.

Özbekistan'da sabit döviz kuru sayesinde sanayi teşvik edilmektedir. Özbekistan'ın enerjide kendi kendine yeterlilik amacının yanı sıra, diğer bir amacı da imalat sanayiini geliştirmektir. Bu doğrultuda, dayanıklı tüketim mallarının üretiminin geliştirilmesine, ülkeye yeni teknolojilerin girmesine de önem verilmektedir.

İthal ikâmesi stratejisi çerçevesinde en çok ayrılan sektörler; yakıt-enerji sektörü, makine yapımı sektörü ve kısmen metalurjidir. Döviz kuru sisteminin sayesinde sanayiye ucuz sermaye malları sağlanmaktadır.[63]

Özbekistan hükümetinin stratejisinde sanayileşme açısından yabancı yatırımları çekmek önemli bir yer almaktadır. Öncelik verilen sektörler ve konular şunlardır:[64]

- Tüketim malları üretimi, tekstil ve hafif sanayinin geliştirilmesi,

- Tarımsal malların ve hammaddelerin işlenmesi,

- Çağdaş telekomünikasyon sisteminin kurulması, ulaştırma projelerinin gerçekleştirilmesi,

- Çevreyi korumaya yönelik yatırımlar,

- Petrol ve doğalgaz üretim ve işlenmesi, enerji dağıtım şebekesinin modernizasyonu,

- İlaç, tıbbi teçhizat üretimi,

- Turizm

- Ar-Ge yatırımları.

Ülkedeki en büyük yabancı yatırım, Daewoo'nun Fergana'daki otomotiv yatırımıdır. Buradaki toplam yatırım miktarı, 700 milyon dolardır. Bunun yanı sıra Koç Holding, Özbek ortağı Uzavtoprom ile Semerkand'da otobüs fabrikasını tamamlamıştır. Özbekistan'da 1993 yılında daha önce hiç üretilmeyen arabalar, 1994'te üretilmeye başlamış ve araba üretimi yıldan yıla artmıştır. 1997 yılında üretilen araba sayısı 64.908'e ulaşmıştır.[65]

Tekstil sektörü de öncelikli sektörlerden biridir. Bu sektörün geliştirilmesi ve üretilen pamuk ve elde edilen ipeğin ülke içinde işlenmesi temel hedeftir. Pamuk işleme tesislerinin inşasına ve ipek ürünleri üretiminin arttırılmasına öncelik verilmektedir. Bu ürünlerin hammaddesinin temel üreticisi olan Özbekistan, nihai malları ithal etmek zorunda kalmaktadır. Örneğin yıllık 1,5 milyon ton pamuk ipliği üretiminin sadece %15'i ülke içinde değerlendirilmektedir.[66] Rusya krizinin olduğu 1998 yılı dışında tutulursa, bağımsızlık yıllarında pamuklu giyeceklerin üretimi azalmakla beraber yaklaşık olarak aynı kalmıştır.

Bu performans, diğer geçiş ekonomisine sahip ülkelere göre çok iyidir. Diğer tekstil ürünlerinin üretiminin ise düştüğü görülmektedir, yani pamuk giyiminde ulaşılan performansa diğer tekstil kollarında ulaşılamamıştır. Yine de onlardaki düşüşler geçiş ekonomisi standartlarına göre iyi sayılabilir.[67]

Yüksek teknolojili üretimin geliştirilmesi kapsamında elektronik malların üretimine yatırım yapılmıştır. 1993-1998 yılları arasında televizyon ve video gibi malların üretimi önemli ölçüde artmıştır. 1993 yılında 16.378 televizyon ve 6.505 video üreten Özbekistan, 1997 yılında 268.450 adet televizyon ve 140.567 adet video üretmiştir.[68]

Şu anda Özbekistan'da sanayileşme politikası devam etmektedir. Bu çerçevede büyük altyapı çalışmaları ve büyük tesislerin yapımına da devam edilmektedir. Yurtiçi tüketime yönelik üretim, sonuçta yurtiçi piyasa ile sınırlıdır. Özbekistan daha fazla serbestleştiği zaman, bu sanayi yapısı en azından Orta Asya ve BDT ülkelerine sınai ihracatı yapabilmesi için bir dayanak olabilir. Fakat bunun için üretilen malların rekabet edebilir nitelikte olması gerekmektedir.[69]

4. Milli Gelir

Tablo 13: Milli Gelir Dağılımı

	1995	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**
GSYIH cari fiyatı					

(milyar sum)302.8559.1976.81.358.81.942.1

GSYIH milyar ($)10.1 13.9 14.7 14.3 15.5

GSYIH değişme (%)-0.91.6 2.5 4.4 4.1

Tüketici fiyat

enflasyonu (ort. %)304.654.0 58.8 17.8 29.0

Cari işlemler dengesi

milyon ($)-21.0-979.6-580.6 -38.7-245.2

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country Report, Eylül 2000.

Tablo 14: Kişi başına düşen GSYIH

	1995	1996	1997	1998	1999
Cari Fiyat	**13,345**	**24,171**	**41,459**	**56,725**	**84,540**
Reel değişme	**-2,7**	**-0,3**	**0,6**	**2,7**	**2,9**

*Kaynak:*The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country Report, Eylül 2000.

Tablo 15: GSYİH'nin Sektörel Dağılımı

	1995	1996	1997	1998	1999
Tarım	**28.0**	**22.4**	**28.2**	**26.8**	**28.0**
Sanayi	**17.1**	**17.8**	**15.6**	**14.9**	**13.9**
İnşaat	**7.1**	**8.3**	**7.3**	**7.5**	**6.9**
Ulaşım/iletişim	**7.3**	**6.7**	**6.5**	**6.8**	**6.5**
Ticaret	**5.2**	**7.1**	**8.4**	**8.4**	**9.3**
Diğer hizmetler	**22.2**	**23.3**	**21.6**	**21.2**	**20.4**
Net dolaylı vergiler	**13.1**	**14.4**	**12.4**	**14.4**	**5.0**
Toplam	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country Report, Eylül 2000.

5. Para ve Bankacılık

Özbekistan'da para politikası öncelikli sektörler kredi tahsisinin kontrolünü idame ettirecek unsurlara göre ve gayri resmi kredi piyasalarının oluşumunu ve vergi yolsuzluklarını önleyici hususlar dikkate alınarak yapılandırılmıştır. 1994 yılında IMF ile yapılan anlaşmada hükümet sıkı para politikası uygulamayı kabul etmiş ancak bunu hiçbir zaman uygulamamıştır.

1998'deki Rusya krizinin de etkisiyle 1998 ve 1999 yıllarında ülkede genişleyici para politikaları uygulanmıştır. Buna rağmen, resmi verilere göre enflasyonda çok aşırı bir yükselme olmamıştır.

Nakit para dönüşümündeki sınırlama ve gelirin belli bir oranını bankada tutma gibi enflasyonu engellemek için düşünülmüş olan önlemler bir yandan da çok ciddi bir karaborsa oluşumuna sebep olmuştur

Özbekistan'ın ulusal para birimi Sum'un değeri önceleri Özbekistan Milli Bankası (NBU) nezdinde haftada iki defa gerçekleştirilen ve lisanslı ticari bankalar ile döviz bürolarının katıldığı ihalelerle belirlenmekteydi. Haziran 1998 itibariyle bu uygulamasına son veren NBU, Sum'un dolara karşı değerini bankalar arası döviz piyasasında gerçekleşen işlemlerin ağırlıklı ortalamasını alarak tespit etmektedir.

1998 yılındaki ödemeler dengesi açıklarının da baskısıyla Merkez Bankası döviz tahsis işlemlerini daha da zorlaştırarak bu işlemi ticari bankalar kanalıyla gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu bir bakıma ticari bankaları sübvanse ve mali yapılarını güçlendirme aracı olarak da kullanılmaktadır.

Devlet resmi kurları, sermaye mallarının ithalini kolaylaştırmak amacıyla da düşük tutmaktadır. 2000 yılı ortalarında resmi kurla karaborsa/özel kesim kur arasındaki makas %400'ler düzeyi kadar açılmıştır.

Tablo 16: ABD Doları Kuru

	1998	**1999**
Resmi oran	**94.8**	**125.0**
Özel banka	**104.9**	**157.8**
Serbest piyasa	**218.1**	**522.1**

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country Report, Eylül 2000.

Tablo 17: Yıllara Göre Döviz Kur Oranları

	1995	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**
USD	**30.2**	**40.2**	**66.4**	**94.8**	**125.0**
Sterlin	**47.4**	**62.8**	**108.7**	**157.2**	**202.5**
Yen	**0.319**	**0.369**	**0.548**	**0.721**	**1.096**

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country Report, Eylül 2000.

Özbekistan'da 35 adet ticari banka bulunmaktadır. Bunlardan çoğu devlet mülkiyetindedir. 1992 yılında Özbekistan Merkez Bankası kurulmuştur. Devlet mülkiyetindeki Özbekistan Milli Bankası (NBU) ise Özbekistan'ın en büyük bankasıdır. Özbekistan'daki bankaların hepsi döviz işlemleri yapmaya yetkilidirler. Özbekistan'daki tüm döviz işlemlerinin %90'ından fazlası NBU aracılığıyla

yapılmaktadır. Bankaların çoğu sektörel bazda uzmanlaşmakta ve bunların verdikleri kredilerin çoğu devletin sahip olduğu teşebbüslere gitmektedir. Bankaların çoğu devlet mülkiyetinde olduğundan ticari bankaların çoğu Sovyetler Birliği dönemlerinde olduğu gibi, ticaret ve ücret kanunlarını uygulamaya zorlamak açısından devletin ajanı gibi davranmaktadır. Örneğin şirketler, vergilerini takip etmek açısından devlete kolaylık sağlayan bir uygulamayla, sadece bir banka hesabına sahip olabilmektedirler.[70]

Sovyetler Birliği dağıldığı zaman, Özbekistan'daki bankacılık sistemi de bozulmuştur. Özbekistan'da bankacılık sistemi yetersiz ve bankacılık sistemine halk tarafından duyulan güven zayıftır. Yerel para birimi olan Som cinsinden olan banka mevduatları ülke GSYİH'sinin sadece %6'sını oluşturmaktadır. Bu mevduatlara uygulanan faiz oranları çoğunlukla reel bazda negatif olmaktadır. Ülkede icra iflas yasası bulunmadığından dolayı, bankalar kredi açmaktan kaçınmaktadırlar.

Merkez Bankası dolaşımdaki para miktarını kontrol amacıyla, maaşlar ve yolculuk ücretleri hariç hemen tüm işlemlerin nakit yerine banka transferleriyle gerçekleştirilmesini zorunlu tutmaktadır. Bu politikanın sonucu olarak günlük bankacılık işlemleri bile zor ve zaman alıcı hale gelmektedir. Bankalar arası transferlerin "kliring" süresi birkaç günden birkaç aya kadar değişebilmektedir. Bunun sonucu olarak bankalar arası transferlerle alınan malın fiyatı, Som fiyatının üç katına kadar çıkabilmektedir.[71]

Özbekistan'da, 1992 yılından itibaren Batı tipi bankacılık sistemi kurulması yönünde adımlar atılmaktadır. Dünya Bankası'nın da yardımı ile hazırlanan düzenlemeler sonucu sermaye yeterliliği ve likidite standartları konulmuştur.

1999 yılının başında, yerli sermayeli bankaların, kayıtlı sermayelerine alt sınır koyan "Bankacılık Sistemi Reformunun Devamı İçin Tedbirler" adlı bir kararname yayınlamıştır. Buna göre bankalar, 1 Ocak 2000 tarihi itibarıyla belirlenen kayıtlı sermaye alt sınırlarına uymak zorundadırlar. Bankaların denetim yaptırması zorunlu hale getirilmiştir. Hükümet ayrıca, devlet bankaları dışındaki bankaların başka bankaların hisse senetlerini satın almamaları ve sahip olduklarını 1 Ocak 2000'e kadar elden çıkarmaları kararı almıştır.

Bu hisselerin yabancı yatırımcılara satılması hedeflenmektedir. Bunlara ilaveten, tüzel kişilere 1 Haziran 1999 tarihinden itibaren çeşitli Özbekistan bankalarında hesap açma imkanı verilmiştir.[72]

6. Dış Ticaret

Özbekistan'ın 1995 ve 1996 yıllarında yaşamış olduğu ithalat-ihracat denge problemleri devleti para ve döviz piyasalarında sıkı önlemler almaya yönelttiği gibi, ithalat ve ihracat konularında da değişik yöntemlerle dengeyi korumaya zorluyor.

Denge koruyucu önlemlerin en önemlilerinden biri, ithalat için para transferinin ciddi kontrol ve kayıtlardan geçme mecburiyetidir. İthal edilen mal ve hizmetler için döviz ihtiyacı devletin kontrolünde karşılamak zorunluluğu getirilmiştir.

Bir diğer yöntem de ithalat ve ihracatta öncelikli mallar; eğer ithalat yeniden ihracat için ya da üretim için yapılıyorsa bu bir tercih ve öncelik sebebi olarak kabul edilmekte ve öncelikler tanınmaktadır.

Kotalar ya da geçiş ücretleri uluslararası piyasalardan pek de farklı değil fakat problem gümrük komitesinden mal kontrolünden ya da uluslararası sertifikaların kabul edilmeyişinden kaynaklanıyor. Mesela Özbekistan hala ISO-9000 standardını kabul etmediğinden kendi yöntem ve sistemiyle ithalatçılara çok problem çıkarabiliyor.

Sayılan önlemler ve problem olarak nitelediğimiz durum elbette üstesinden gelinebilecek bir işlem ve yatırımcıyı tümden vazgeçirmemesi gereken şartlardır. Eğer Özbekistan'da üretmek ya da oradan ihraç yapmak istemiyor, özellikle oraya tüketim malzemesi satmak istiyorsanız çeşitli şekillerde problemlerle karşılaşılacaktır.

Özbekistan, enflasyonu baskı altında tutmak yani Orta Asya'da en büyük tüketim pazarı olarak görülen ülkesinde tüketimin patlamasını engellemek için dövizi ve nakit parayı kontrol etmek yönünde politikalar izlemektedir. Bunun sonucu olarak ihracattan elde edilen gelirin belli bir oranının (%50, 1999) devletin belirlediği bankalarda, devletin belirlediği kur oranıyla Sum olarak tutmak zorunda.

Gerçek piyasadaki kur oranıyla banka kur oranı 1/3 düzeyinde değişim gösterebildiği piyasada ihracatçılar da dünya pazarının rekabetçi ortamında fiyatlarını arttırmak zorunda kalmaktadırlar.

Dış ticaret rejiminin liberalleştirilmesi, 1994 yılında başlamış ve gümrük vergilerinde basitleştirilmeye gidilmiştir. İhracat kotası ve lisansına tâbi olan ürünlerin sayısı 70'ten 4'e indirilmiş, ancak pamuk ve doğalgaz sınırlamaya tâbi mallar arasında kalmıştır. 1995 yılında bazı ürünlerini ihracat vergileri de azaltılmış veya kaldırılmıştır.

Dış ticaretin ağırlıklı kısmı devlete ait dış ticaret şirketleri tarafından yapılmaktadır. 1 Nisan 1996'dan itibaren geçerli olmak üzere "İhracata Yönelik Üretim Yapan Şirketlerin Teşvik Edilmesine İlişkin Kararname" yürürlüğe girmiştir.

Buna göre üretiminin en az yüzde 50'sini ihraç eden işletmelerin, gelir vergilerinde yüzde 30 ve üzerinde indirim, üretiminin yüzde 40-50'sini ihraç eden işletmelerin, vergi gelirlerinin yüzde 20 ve 30 arasında ve üretiminin yüzde 20-40 arasında ihracat yapan işletmeler de yüzde 5-10 arasında vergi indirimi öngörülmektedir.

Ayrıca ihracat yapan işletmeler ihraç ürünlerinin üretiminde kullanılan girdilerin KDV'sinden muaf tutulacaktır.

Kararname, hammadde ve buna dayalı ürünlerin ihracatını yapan firmaları kapsamamaktadır. Pamuk ve petrol ile ürünleri kararnamenin kapsamı dışındadır.

1997 yılında Özbekistan, Rusya'nın ulaşım ağı sistemi üzerinden ihracatı sınırlayarak, Türkmenistan, Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden ihracatı arttırmaya çalışmıştır. Söz konusu hat, Rusya üzerinden geçen hattan bin kilometre daha kısa olmasının yanı sıra, koridorun geçtiği ülkeler

kendi aralarında imzaladıkları anlaşmalar ile ulaşım tarifelerinde yüzde 50'lik indirim tanıma ve limanlarda ayrıcalıklı bir rejim uygulamayı taahhüt etmiştir.

1998 yılında ihracatta önemli bir düşüş meydana gelmiştir. Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı'nın yaptığı açıklamada ihracat tutarı 1997'de 3.066 milyon dolar iken 1998 yılında yüzde 22,4'lük düşüşle 2.378 milyon dolar olmuştur. Bunun en önemli nedeni Özbekistan'ın başlıca ihracat ürünleri olan pamuk ve altının toplam ihracat değerlerinin düşmesidir. Hükümetin ithalatı sınırlayıcı çalışmaları sonucunda ithalat tutarı 1998 yılında yüzde 32,9'luk düşüşle 2.312 milyon dolar olmuştur.

IMF ödemeler dengesi raporunda, 1997 yılında pamuk ihracatının toplam ihracatın yüzde 37,6'sını oluşturduğu belirtilmiştir. Özbek hükümetinin açıklamasına göre ise 1998 yılının ilk yarısında pamuk ihracatı yüzde 21,1'lik paya sahip olmuştur. Yine IMF'in raporuna göre altın ihracatı 1997 yılında toplam ihracatın yüzde 20'sini oluşturmuştur. Hükümet raporlarına göre 1998'in ilk yarısında makine ve teçhizat ihracatı toplam ihracatın yüzde 31,1'dir. İthalatta görülen düşme ise Özbekistan'ın en önemli ithal maddesi yiyecek ve hammaddenin ithalatında miktar ve fiyat düşüşünden kaynaklanmaktadır. Hükümet raporlarına göre gıda ithalatı toplam ithalatın yüzde 17,4'ünü oluşturmaktadır. Hükümetin hedeflediği yüksek ekonomik büyüme çerçevesinde 1998'in ilk yarısında makine ve teçhizat ithalatı toplam ithalatın yüzde 46,4'nü oluşturmuştur. Rus rublesinin çöküşüyle Özbekistan ucuz Rus mallarının akınıyla karşılaşmıştır. 1998'in ilk yarısında toplam ihracatın yüzde 16,3 Rusya'ya, toplam ithalatın 18,5'ü ise Rusya'dan yapılmıştır. Ancak hükümet yılın ikinci yarısında Rusya'dan ithalatı azaltma yolunda çalışmalara başlamıştır. 4 Eylül'de yayınlanan kararname ile ana tüketim maddelerinin satıldığı umuma açık pazarların büyük bölümü kapatılmıştır, 10 Eylül'de yürürlüğe giren kararnameyle de kalite ve hijyen konusunda standartlar konulmuştur. Ancak belli izinler çerçevesinde un, şeker, margarin ve sebze yağları, pastörize süt, bebek maması, alkollü ve alkolsüz içkiler bu pazarlarda satılabilmektedir.

Tablo 18: Başlıca Ticaret Ortakları (Toplam %)

İhracat:	**1998**	**1999**	**İthalat:**	**1998**	**1999**
BDT	**24.7**	**30.1**	**BDT**	**27.8**	**26.4**
Rusya	**12.8**	**13.0**	**Rusya**	**15.7**	**13.8**
Kazakistan	**3.7**	**4.1**	**Kazakistan**	**5.2**	**4.1**
Türkmenistan	**1.3**	**2.6**	**Ukrayna**	**4.7**	**4.5**
BDT dışında	**75.4**	**69.9**	**BDT dışında**	**72.1**	**73.6**
İngiltere	**10.3**	**10.1**	**Almanya**	**8.2**	**11.3**
İsviçre	**10.8**	**9.8**	**Güney Kore**	**11.6**	**13.6**
Güney Kore	**7.4**	**3.2**	**ABD**	**7.5**	**7.7**

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country Report, Eylül 2000.

Özbekistan dış ticaretinde sürekli olarak açık veren bir ülkedir. 1995-1999 yılları arasında cari işlemler dengesi daima negatif olmuştur. Ayrıca cari işlemler dengesinde yıllara göre çok büyük dengesizlikler meydana gelebilmektedir.1995 yılında 21 milyon dolar olan cari işlemler açığı 1996 yılında çok büyük bir artışla 980 milyon dolar olmuştur. Daha sonraki yıllardada çok büyük sapmalar gösteren hesap 1999 yılında 265 milyon dolar açıkla kapanmıştır.

E. Din

Özbekistan, eski SSCB'de de İslami bir merkez olarak önemli bir konuma sahipti. Nitekim, Buhara'daki Mir-Arap ve Taşkent'teki İsmail El-Buhari olmak üzere iki ünlü medrese de burada bulunmaktaydı. Orta Asya ve Kafkasya Müftüsü Taşkent'te idi. Dergi yayınlama, konferanslar verme gibi bir çok faaliyetler yine buradan yapılıyordu.

Özbekler, Buhara ve Semerkand çevresindeki bazı küçük Şii gruplar hariç, genelde Sünni olup Hanefi mezhebindendirler. Resmi İslam güçlü bir pozisyona sahip olmasına rağmen, gayri resmi İslam yeraltı faaliyetlerinde oldukça güçlüdür. Bu alanda Nakşibendi, Kubrevi, Kadiri ve Yesevi tarikatlarının faaliyetleri yoğundur.[73]

SSCB devrinde, İslam aleyhinde çok güçlü bir propaganda yürütülmüştür. 1948 ve 1976 yılları arasında en azından 177 anti-İslami kitap Özbekistan'da yayınlanmıştır. Yine 1935'te 66 bin ve 1959'da 146 bin 500 anti-İslami konferanslar gerçekleştirilmiştir. Hatta Özbek Komünist Parti Sekreteri Osman Hocayev 1987'deki bir konferansta dinin milliyetçilik ve şovenizmin yollarını açtığını söylemekteydi.[74]

Bugün Özbek gençlerinin %55'i İslami prensiplere dayanan, atadan kalma (ataerkil) örf ve adetlerin aile de sosyal hayat biçiminde ilk sırada olması gerektiğine inanmaktadır.[75] İslam'ın Özbekistan'da geliştiği ve güçlendiği hususunda hiç bir kimsenin şüphesi yoktur.

Bununla beraber, İslam geleneği SSCB sonrası diğer Orta Asya ülkelerine kıyasla Özbekistan ve Tacikistan'da daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Taşkent ve Buhara, Özbekistan'da İslam'ın merkezini oluşturmaktalar. Buhara, İslam dünyası içinde Mekke ve Medine'den sonra üçüncü kutsal şehirdir. Bu nedenle bugün Özbekistan'da din idaresinin başlıca eğitim ve yönetim merkezleri Taşkent ve Buhara'da yoğunlaşmıştır.[76]

Özbekistan'da ve genel olarak Orta Asya'da Sovyet döneminde iki tür İslam ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki, "konformist" nitelikte olup devlet desteğiyle yaratılmıştır. İkincisi ise bağımsız ve muhalif nitelik taşımaktadır.

Devlet destekli İslam müftülük kurumuyla oluşturulmuştur. Sovyetlerin ilk yıllarında İslam üzerinde aşırı baskı uygulanmaya başlamıştı. Fakat, İslam tamamen ortadan kaldırılamamış, devlet idaresi altına alınmaya çalışılmıştır. Bunun için Stalin döneminde Müslüman nüfusun yoğun olduğu dört bölgede müftülük kurulmuştur. Kruşçev döneminde ise, İslam'a karşı yeni bir saldırı başlatılarak, camilerin %25 kapatılmasına rağmen müftülük kurumuna dokunulmamıştır. Çünkü, Kruşçev'in üçüncü dünya ülkeleriyle yakınlığını koruyabilmesi için, "Müslüman bir vitrine" ihtiyacı vardı.[77]

İkinci, bağımsız ya da paralel İslam ise, hem baskı hem de bu baskının kırsal kesimlerde etkili olamamasından kaynaklanmıştır.[78]

Tüm köy camilerinin kapatılmasına karşın halk arasında dinin etkisi fazla azalmamıştır. Büyük medreselerde eğitim görmemiş olan köy mollaları *kolhoz*larda tamirci, traktörcü olarak gözüküyor, ama gerçekte mollalık yapıyorlardı.[79]

Çocukların hepsi sünnet ediliyor ve okula başlamadan önce mollalara gönderilerek temel din eğitimi almaları sağlanıyordu. Orta Asya'da 1989'dan itibaren İslam'ın radikalleşmesi, sözkonusu paralel İslami kesim arasında olmuştur.

1 Özbekistan'ın coğrafyasıyla ilgili olarak şu kaynaklara başvurulabilir: A. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi,** İstanbul, 1981, ss. 3-20; A. Ardel, **Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası: Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, 1976, ss. 13-33; Ramazan Özey, **Tabiatı, İnsanı ve İktisadı ile Türk Dünyası**, İstanbul, Öz Eğitim Yayınları, 1996, ss. 104-110.

2 TİKA, **Ülke Profilleri**, Ankara, 2000, s. 137.

3 Ramazan Özey, **a.g.e.,** s. 111.

4 Martha Brill Olcott, "Central Asia'a Post Empire Politics", Orbis, C. 36, (2), Bahar 1992, s. 257.

5 Nadir Devlet, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Zaman-Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, s. 327.

6 Nadir Devlet, a.g.e., s. 170.

7 Mehmet S. Erol, Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri, İstanbul, İrfan Yayıncılık, 1999, s. 137.

8 İlhan Uludağ, Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi ve Türkiye İle İlişkileri, İstanbul, TOBB, 1992, ss. 312-313.

9 Mehmet Seyfettin Erol, Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri, İstanbul, İrfan Yayıncılık, 1999, s. 140.

10 Büşra Ersanlı Behar (Yayına haz.), Türk Cumhuriyetleri Kültür Profili Araştırması, Ankara, T C. Kültür Bakanlığı Yay., 1995, s. 6.

11 A.g.e., s. 101.

12 A.g.e., s. 108.

13 A.g.e., s. 110.

14 Ahmed Raşid, Orta Asya'nın Dirilişi: İslam mı, Milliyetçilik mi?, İstanbul, Cep Kitapları, 1996, ss. 100-101.

15 Ramazan Özey, Tabiatı, İnsanı ve İktisadı ile Türk Dünyası, İstanbul, Öz Eğitim Yayınları, 1996, s. 112.

16 Amin Maalouf, Semerkand, (çev.) Esin Talu-Çelikkan, 13. Baskı, İstanbul, YKY, 1998, s. 9.

17 Ahmed Raşid, a.g.e., s. 101.

18 Ramazan Özey, a.g.e., ss. 112-113.

19 Ramazan Özey, a.g.e., s. 113.

20 Ahmed Raşid, a.g.e., s. 101.

21 Ramazan Özey, a.g.e., s. 113.

22 Ramazan Özey, a.g.e., s. 114.

23 Büşra E. Behar, Günay G. Özdoğan, Nihal İncioğlu, Gün Kut, Şule kut, Nesrin Sungur, Bağımsızlığın İlk yılları, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s. 77.

24 M. Saray, Özbek Türkleri Tarihi, İstanbul, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, 1993, s. 14.

25 Osmanlılarla olan ilişkileri konusunda daha teferruatlı bilgi için bkz. Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), İstanbul, İ.Ü. Yay., Yayın No: (3613), 1990.

26 M. Saray, Özbek Türkleri Tarihi, s. 257.

27 Daha detaylı bilgi için bkz. Baymitza Hayıt, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, Alaaddin Yalçınkaya, Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan, İstanbul, Timaş Yayınları, 1997.

28 Daha detaylı bilgi için bkz. TİKA, Ülkelerin Anayasaları, Ankara, 1999, ss. 229-232.

29 Mehmet S. Erol, a.g.e., 140.

30 Ahmet Davutoğlu, Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu, İstanbul, Küre Yayınları, 2001, s. 485.

31 Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Rasma Karklins, Ethnic Relations in the USSR, Boston, Unwin Hyman, 1989.

32 E. Gellner, Uluslar ve Ulusçuluk, (çev.) B. E. Behar, G. G. Özdoğan, İstanbul, İnsanYayınları, 1992, s. 7.

33 Mehmet S. Erol, a.g.e., s. 167.

34 Mehmet S. Erol, a.g.e., s. 194.

35 Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara, 2000, s. 48.

36 A.g.e., ss. 48-49.

37 A.g.e., s. 49.

38 11 Eylül'ün Orta Asya'ya etkisiyle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Mehmet S. Erol, ABD'deki Terör Saldırılarının Bölgesel Yansımaları: Türkistan", Stratejik Analiz, (18), Ekim 2001, ss. 26-28.

39 Kyrgyzstan Chronicle, 13-19 Aralık 1995, s. 9.

40 Daha detaylı bilgi için bkz. Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), a.g.e., ss. 256-258.

41 TİKA, Ülke Profilleri, Ankara, 2000, ss. 146-160.

42 A.g.e.

43 TİKA, Ülke Profilleri, s. 140.

44 IMF, Republic of Uzbekistan: Recent Economic Developments, IMF Staff Country Report No. 00/36, Washington DC, IMF, 2000.

45 İslam Kerimov, Uzbekistan po Puti Uglubleniya Ekonomiçeskih Reform, Taşkent, 1995.

46 A.g.e., ss. 184-185.

47 Daha detaylı bilgi için bkz., Anar Somuncuoğlu, Kazakistan ve Özbekistan Ekonomileri: Geçiş ve Büyüme Stratejileri, Ankara, ASAM Yayınları, 2001.

48 Bkz., **Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), a.g.e., s. 242.**

49 M. Saray, **a.g.e.,** s. 8.

50 Anar Somuncuoğlu, **a.g.e.,** s. 150.

51 R. Pomfret, **The Economies of Central Asia**, New Jersey, Princeton University Press, 1995, s. 67.

52 Anar Somuncuoğlu, **a.g.e.,** s. 152.

53 Anar Somuncuoğlu, **a.g.e.,** s. 153.

54 Daha detaylı bilgi için bkz., TİKA, **Ülke Profilleri**, s. 144-145.

55 T. C. Devlet Bakanlığı (Ahat Andican), Türk Cumhuriyetleri Sanayi İşbirliği Programı, Hizmetler Sektörü Çalışma Heyeti, **Türk Cumhuriyetlerinde Ticaret-Yatırım Ortamı ve Mali Sektör**, Ankara, 1998, s. 182.

56 Anar Somuncuoğlu, **a.g.e.,** s. 154.

57 Bkz., **Türk Cumhuriyetlerinde Ticaret-Yatırım Ortamı ve Mali Sektör**, s. 182.

58 **A.g.e., s**s. 156-157.

59 **A.g.e.,** s. 158.

60 TİKA, **Ülke Profilleri**, s. 143.

61 **Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), a.g.e.,** s. 226.

62 TİKA, **Ülke Profilleri**, s. 143.

63 Anar Somuncuoğlu, **a.g.e.,** s. 158.

64 Dış Ekonomik İlişkiler Kurumu (DEİK), "Özbekistan Ekonomisi ve Türkiye ile İlişkileri", **DEİK Bülteni**, İstanbul, DEİK, 1999, s. 6.

65 Anar Somuncuoğlu, **a.g.e.,** s. 160.

66 **DEİK**, s. 4.

67 **IMF**, **Republic of Uzbekistan: Recent Economic Developments**, s. 40.

68 **A.g.e.**

69 Daha detaylı bilgi için bkz., Anar Somuncuoğlu, **a.g.e.,** s. 161.

70 **Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), a.g.e.,** s. 133: Ayrıca, Özbekistan'daki bankacılık faaliyetleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz., **Türk Cumhuriyetlerinde Ticaret-Yatırım Ortamı ve Mali Sektör**, ss. 142-146.

71 Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), **a.g.e.,** s. 134.

72 Daha detaylı bilgi için bkz. TİKA, **Ülke Profilleri**, ss. 146-148.

73 **Büyük İslam Tarihi**, ss. 343-344.

74 **Pravda Vostoka**, 31 Ocak 1987.

75 **Kyrgyzstan Chronicle**, 7-13 Şubat 1996, s. 5.

76 Yevgeniy Abdullayev, "İslam i İslamskiy Faktor v Sovremennom Uzbekistane", **Tsentralnaya Aziya i Kavkaz,** Aralık 1997**,** s. 2**.**

'Kyrgyzstan: Background to Events in Southern Kyrgyzstan in Autumn 1999, **A Writenet Confidential Briefing**, October 1999, s. 5, 10 Ağustos 2000.

77 Olivier Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul, Metis, 2000, s. 206.

78 **A.g.e.,** s. 207.

79 **A.g.e.,** s. 208.

Özbekistan Cumhuriyeti / Nilüfer Avcı Işık [s.643-647]

Sağlık Bakanlığı Avrupa Birliği Uzmanı / Türkiye

Orta Asya'nın merkezinde yer alan Özbekistan, güneybatıdaki Amu Derya ve kuzeydoğudaki Sir Derya nehirleri arasında uzanan toprakların büyük bölümünü kapsar. Kuzey ve kuzeybatıdaki Kazakistan, doğu ve güneydoğudaki Kırgızistan ve Tacikistan, güneybatıda Türkmenistan, güneyde ise, Afganistan'ın küçük bir bölümüyle çevrilidir. 1936'da kurulan Karakalpak Özerk Bölgesi de Özbekistan sınırları içindedir.

Kuzeybatı bölgesi çöllük ve ovalıktır. Taşkent ve Endican Bölgesi ise, doğu kısmını oluşturur ve bu bölge, Tien-Şan dağlarının başlangıç noktasıdır. Özbekistan'ın düzlük olan kuzey bölgesinde üst yurt düzlükleri, güneyde ise, Kızılkum Çölü'nün düzlükleri uzanır. Aral Gölü'nün güney kısmı da Özbekistan sınırları içinde yer alır. Amu Derya'nın yardığı topraklar kapalı bataklıklarla doludur.

Ülkede orman alanı son derece azdır. (1.2 milyon hektar) Ancak yoğun çevre sorunlarıyla karşı karşıya bulunan ülkede önlem alma gereği doğmuş ve Buhara ile Kızılkum Vadilerinde çölleşmeye karşı 50 bin hektarlık alan yeniden ağaçlandırılmıştır. Amu Derya ve Sir Derya nehirleri ile birlikte Zarefşan suyu ve başka küçük nehirlerin suları kilometrelerce uzanan kanallar sayesinde çöle dağıtılmıştır. Ülkede bitki örtüsünün %90'ı hayvancılığa elverişli bulunmaktadır. Özbekistan'da yapılan barajların çoğu sulama amacıyla yapılmıştır. Ülkenin en büyük barajı 1956'da Sir Derya nehri üzerine yapılan Karakum (513 km^2) Barajı, en küçüğü ise 1955'te yapılan Kosonsoy (5.6 km^2) Barajı'dır. Tarım topraklarının 3 milyon hektarı kolektif olarak Kolhozlar tarafından işletilmektedir. 700 bin hektarlık alan ise devletin sovhozlarına aittir. Özel mülkiyete ait arazi de bulunmaktadır.

Özbekistan toprakları idari olarak 12 eyalete ayrılmıştır; Buhara, Navii, Endican, Harezm, Surhanderya, Cizzak, Kaşkaderya, Namangan, Semerkand, Sir Derya, Taşkent ve Fergana. Bunun yanı sıra Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti de Özbekistan toprakları içerisinde yer almaktadır.

Demografik Özellikleri

Orta Asya cumhuriyetlerinden biri olan Özbekistan, 447.400 km^2'lik yüzölçümü ve 25 milyonluk nüfusu ile bölgenin en kalabalık ülkesidir. Eski SSCB içinde de Rus ve Ukraynalılardan sonra en büyük üçüncü "millet" Özbekler olmuştur.

Özbekistan'da 60'tan fazla etnik grup yaşamaktadır. Cumhuriyet içerisinde Kongrat, Nayman, Kineges, Mangıt, Toyak, Saray, Barın, Üç Urug, Bugut, Arlat, Kanglı, Kırk, Bataş ve Karakalpak gibi boylara rastlamak mümkündür. Ancak bu boylar arasında evlilikler çok sınırlı kalmıştır.

II. Dünya Savaşı öncesi, 1926-1939 arasında yapılan nüfus sayımları, Müslüman halkların nüfus artışının, ülke ölçüsünde, Slav kökenli ve diğer halkların gerisinde kaldığını göstermektedir. Savaştan sonra bu durumda köklü değişiklikler olmuştur. Slav kökenli halklar karşısında Türk kökenli Müslüman halkların nüfusu hızla artmıştır. Bugün de özellikle Özbekistan, nüfus artışı yönünden dinamik toplulukları barındırır.

Özbekistan'ın son belirlemelere göre 25 milyon olan nüfusunun %71'ini Özbekler, %10'unu Ruslar, %4.7 Tacikler, %4 Kazaklar, %2 Karakalpaklar, %1.7 Tatarlar ve diğer etnik gruplar oluşturmaktadır. Bu etnik grupların oranları %1'in altındadır ve Koreliler, Ukraynalılar ve Yahudiler dışında kalanlar, Türk topluluklarıdır. Türklerin tamamına yakını Müslümandır. Ruslar ve Ukraynalılar genellikle Ortodoks Hıristiyan, Koreliler ise çoğunluklar Budisttir. Özbekistan'ın yerli halkı ve en büyük etnik kitlesi olan Özbekler, Türkçenin Çağatay Karluk Lehçeleri grubuna giren bir lehçesini konuşurlar. Eskiden Arap harfleriyle yazılan dil Sovyet döneminde Kiril alfabesiyle yazılmaya başlanmıştır. Bağımsızlıktan sonra ise, Latin alfabesinin kullanılması çalışmaları yoğunlaşmıştır.

Rus azınlık nüfusu, diğer Türk cumhuriyetlerine oranla Özbekistan'da daha azdır. Ruslar, Taşkent gibi büyük metropollerde yaşamakta ve başat mevkilerde yer almaktadırlar. Özbekistan'daki yönetim kadrosu esas olarak Özbeklerden oluşmakla birlikte teknik bilgi ve uzmanlık gerektiren yerlerde Ruslar görev yapmakta ve özellikle hizmet sektöründe hakim durumda bulunmaktadırlar. Özbekler ile Ruslar arasında kayda değer bir çatışma yaşanmamış olmasına rağmen, gelecekleri konusundaki belirsizlik, Özbekistan'ın Kasım 1993'te ulusal parasını tedavüle koyması ve Özbek yönetimin Rus azınlığa, Moskova'nın baskısına karşın çifte vatandaşlık hakkı tanımamakta direnmesi Rus nüfusun esasen var olan göç eğilimini artırabilecektir.

Özbekler ile bazı etnik gruplar arasındaki ilişkilerin de uyumlu olduğu söylenemez. Nitekim, 1989 yılında Özbekler ile Ahıska Türkleri arasında kanlı çatışmalar meydana gelmiş, bir grup Ahıska Türkü ülkeyi terk etmiştir. Yine Fergana vadisinin Kırgızistan tarafında Kırgızlar ile Özbekler arasında toprak anlaşmazlığı nedeniyle ortaya çıkan ciddi olaylar Özbekistan'daki Kırgızlar ile olan ilişkileri de etkilemiştir.

Özbekistan nüfusunun büyük bölümünün Özbeklerden oluşması hem bir siyasi güç hem de bir istikrar unsuru olarak değerlendirilmektedir. Bu durum aynı zamanda yönetimde ve ekonomide Ruslar tarafından donatılmış olan kilit mevkilerin Özbekleştirilmesinde Devlet Başkanı Kerimov'a büyük kolaylıklar sağlamıştır.

Özbekistan'daki nüfus artışı oldukça fazladır ve üçüncü dünya ülkelerine eşittir. Ancak bu durum özellikle ekonomi yönünden birtakım olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Örneğin bütün ülkedeki çalışma yaşına gelmiş nüfusun, bu ülkedeki artışı %90'dan fazladır. Tüm eski SSCB'nin iki katı doğum hızına sahip Özbekistan'da bu artış 1970-1989 yılları arası %68.6 olarak saptanmıştır. Oysa bu oran SSCB'de %18.6 olmuştu. 2010 yılında Özbekistan'ın 32-36 milyona ulaşacağı hesaplanıyor. Bu nüfus artışının sonucu olarak, verimli ve su tarımı yapılan bölgelerde yoğunlaşma artacak ve kişi başına düşen toprak alanı azalacaktır. Bu soruna göç politikası ile çözüm bulunması da şimdilik mümkün görülmemektedir. Çünkü tüm Orta Asya bölgesinde yerleşik nüfusun göç oranı genel ortalamanın %25-30'u dolayındadır. Bu bölgelerden oldukça az göç olmaktadır ve özellikle kırsal kesimdeki nüfus hareketsizdir. Bunun yanında, Özbekistan diğer Orta Asya cumhuriyetlerine oranla kentli nüfusun en fazla olduğu ülkedir. 1979-1989 yılları arasında bu oran %41 olarak

belirlenmiştir. Ancak kentli nüfusun giderek azalması olgusu bugün de devam etmektedir. Kırsal yörelerde oturan ve ülkenin toplam nüfusunun %59'unu oluşturan halkın dörtte üçü Özbek kökenlidir.

Özbekistan, Azerbaycan'dan sonra en fazla yerli nüfusu kapsar ve diğer cumhuriyetlere oranla en az Rus nüfusu barındıran ülkedir. Ülkede pek çok etnik grup olmasına karşın Özbekler %7 oranında Tacikistan'da, %3.5 oranında Kırgızistan'da, %2, Türkmenistan'da ve Kazakistan'da yaşamaktadır. Ayrıca, Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde 20 bin dolayında Özbek yaşamaktadır.

Cumhuriyet'in başkenti Taşkent, 2 milyon nüfusu ile Orta Asya'nın en büyük metropolüdür. Özbekistan'da nüfus artış oranı %2.2'dir ve nüfusun %40'ı yirmi yaşın altındadır. Ülke nüfus yoğunluğu, kilometre kareye 45 kişidir. En yoğun nüfuslu kent ise, kilometre kareye 400'den fazla insan düşen Endican'dır.

Özbekistan'da insanların ortalama ömür süresi 70 yıldır. Aileler ortalama 8 kişiden oluşur. Nüfusun %65'i işçidir. Halkın birinci derece geçim kaynağı tarımdır ve milli gelirin %75'i tarımsal gelirlerden elde edilir.

Bugün nüfusun yaklaşık 2.1'ini oluşturan Karakalpaklar, Kazaklara yakın bir Türk boyudur. Yaşadıkları bölge olan Karakalpakistan, 1925 Nisanı'nda Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir bölgesi durumundaydı. 20 Mart 1932'de özerk statüsünü kazanan bölge, Aralık 1936'da Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dahil edilmiştir.

Toplumsal yapı açısından bakıldığında, Özbekler için geçmişten gelen yerleşik bir din kültürü söz konusudur. Kırsal kesimde eğlenceye düşkün olan Özbeklerin arasında koç dövüşleri yaygındır. Bakırcılık, halı dokumacılığı gibi el sanatları da oldukça ünlüdür. Aile bağları yanında sosyal bağlar da güçlüdür. Eski gelenek ve görenekler kaybolmamıştır. Göçebe Özbekler arasında kabile bağları oldukça köklüdür. Bu nedenle, 1950'de bu bağları koparmak için küçük köyler kurulması kararlaştırılmıştı. Özbek ailesinde "baba otoritesi" her şeyden üstündür. Sovyetler eski gelenekleri ortadan kaldırmak için birtakım yenilikler getirmeye çalışmışlardır. Örneğin, sadece kadınların katıldığı beşik törenleri yerine, erkeklerin de katıldığı törenler teşvik edilmiştir. Her çocuk doğduğunda ve doğum günlerinde doğum günleri düzenlenmeye çalışılmış ve bunda da başarılı olunmuştur.

Müslüman ve Türk kökenli bir halk olan Özbekler arasındaki birliği bundan önce yöre, nesep, coğrafya ve şeceresi sağlıyordu. Aile, klan, kasaba, köy gibi olgular özel kimliğin ilk belirleyicileriydi ve geleneksel toplumda politik bağlılığa sahipti.

II. Dünya Savaşı'nda Avrupa'daki fabrikaların sökülerek, personeli ile birlikte Özbekistan'a yerleştirilmesi Avrupalı nüfusun artışına sebep olmuştur. 1945 yılından bu yana artan ekonomik kalkınma işgücü ithalinde de paralel bir yükselme göstermiştir. 1959 nüfus sayımı cumhuriyetler içerisinde 5 milyon Özbeğe karşı 1 milyon Rus olduğunu göstermiştir.

Klan ve kabile bilinci, Sovyet döneminde daha da güçlendi. Çünkü bu bilinç, Moskova'nın ulusal toplumları bölmek amacıyla izlediği "assamilasyonist" politikalara karşı direncin doğal ve kendiliğinden oluşan bir şekli oldu. Ulusal kadroların çoğunluğu da klan ve kabilelerine sadık kaldılar.

1970'lerde diğer Orta Asya halklarının çoğu gibi Özbekler de "mahallah" olarak adlandırılan yerleşim birimlerinin güncelleştirilmiş versiyonlarına yerleştirilmişlerdi. Mahallah bir Müslümanın doğduğu, büyüdüğü ve olağan bir şekilde bütün hayatını geçirdiği bir mahalleyi anlatıyordu. Özbekistan'da Müslüman çevresi ve zihniyeti yaşamın bütün yönlerine hakimdir. Bireyin öncelikli başlıkları bu yerli mahallelerde oluşuyordu.

Diğer Orta Asyalı halklarda olduğu gibi, Özbeklerde de yakın dostluklar ve akraba kaynaklı çevrede yeşeren sadakatler yaşam boyu sürer ve nesilden nesile geçer. Bu bağlamda, akraba kayırma (nepolizm) Orta Asya'da suç olarak görülmektedir. Ancak bu akrabalık temelli bir toplumda bireyin doğal düzenidir.

Oluşan sosyalist değişikliklerle birtakım toplumsal sorunlara çözüm getirilmiştir. Örneğin kadına karşı tutum değişmiş, çarşaf ve ferace örtmemelerine ilişkin yorumlar getirilmiş, kadınlar camilere alınmıştır. Zamanla Şiilerle Sünniler arasındaki düşmanlık da kaldırılmıştır.

Tarihi

"Özbek" adının nereden ileri geldiği ile ilgili birçok görüş ileri sürülmekle birlikte, en yaygın olarak, bölgede 1313-1340 yılları arasında hüküm süren Altınordu Hanı Özbek'in kendi halkına verdiği ad olarak bilinir. Önceleri Çağatay ulusundan ayırmak için Coçi ulusunun doğu koluna verilen Özbek adı, bölge Türklerine İslamlığı benimseten Özbek Han'dan sonra oymağı niteleyen bir süreklilik kazandı. Özbek Hanedanı Devri 1748'e kadar sürmüş, 1753 yılından itibaren ise 1920'ye kadar Mangıt Hanedanı hüküm sürmüştür.

Çeşitli Türk boylarından oluşan Özbeklerin hüküm sürdüğü dönemlerde bölgede, Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarının egemenliği de görülmektedir. Ancak Türk boylarının aralarındaki çatışmalar ve istikrarsızlık 16. yüzyıldan itibaren Rusların harekete geçmesine ve bölgeyi işgal etmesine imkan tanımıştır. Hanlıklar döneminde Osmanlı Devleti ile geliştirilen ilişkiler de yine bu istikrarsızlık ve aradaki mesafenin uzak olması gibi nedenlerle Rusların işgalini engelleyememiştir.

1917 yılında gerçekleştirilen Bolşevik İhtilali sonrasında kurulan Sovyet yönetimi, 1918'de Taşkent'i işgal etmiş ve yağmalamıştır. 1919'da Hive Hanlığı, 1920'de Buhara Hanlığı ortadan kaldırılmış ve buralar Harezm ve Buhara Halk Cumhuriyetlerine dönüştürülmüştür. SSCB Merkez Komitesi 1924'te Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasını kararlaştırılmıştır.

Özbekistan 31 Ağustos 1991'de Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiş ve 29 Aralık 1991'de gerçekleştirilen bağımsızlık sonrası ilk cumhurbaşkanlığı seçimlerinde halen bu görevi yürüten İslam Kerimov cumhurbaşkanlığına seçilmiştir.

Günümüzde, diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde olduğu gibi Özbekistan üzerinde de Rus baskısı devam etmektedir. Rusya bu cumhuriyetler üzerindeki ekonomik çıkarlarını kaybetmek istememektedir. Çin de Özbekistan için bir tehdit unsurudur.

Özbekistan’da görünüş itibariyle çok partili demokratik sisteme geçilmiştir. Ülke, 8 Aralık 1992’de yürürlüğe giren Anayasa ile yönetilmektedir. Devletin en üst yöneticisi cumhurbaşkanı, hükümetin başkanı ise başbakandır. 500 üyeli bir parlamentosu vardır.

Özbekistan bağımsızlığını ilan etmesinden itibaren, Birleşmiş Milletler (BM), İslam Konferansı Örgütü (İKÖ), Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi kuruluşlara üye olmuştur.

Ekonomi

Özbekistan’ın ekonomisi birinci derecede tarım ve hayvancılığa dayanır. Bu sektörlerden elde edilen gelirin gayri safi yurtiçi hasıladaki payı %42’dir ve çalışan nüfusun %29’u bu alanlarda iş görmektedir. Başta gelen tarım ürünleri; tahıl, pamuk, pirinç, mısır, tütün ve çeşitli meyve ile sebzelerdir. Pamuk üretiminde Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) üyesi cumhuriyetler arasında birinci, dünya ülkeleri arasında üçüncü sırayı alır.

Özbekistan, önemli yer altı zenginliklerine sahiptir. Bunların başında, petrol, altın, uranyum, doğalgaz, kömür, bakır, çinko, kurşun ve mobilden gelir. Altın üretimi ve rezervi bakımından dünyanın sayılı ülkeleri arasındadır. Doğalgaz, petrol ve maden gelirlerinin gayri safi yurtiçi hasıladaki payı %10’dur.

Ülkede “Som” adı verilen para birimi kullanılmaktadır. Kişi başına düşen milli gelir ise, 1350 dolardır. Ülkenin dış ticareti açısından, ihraç ettiği ürünlerin başında bazı gıda maddeleri ve tarım ürünleri, altın cevheri, diğer maden cevherleri, elektrik ve doğalgaz gelir. İthal ettiği mallar ise, ulaşım araçları, makineler, petrol ürünleri, kimyasal maddeler ve bazı gıda maddeleridir.

Özbekistan’ın sanayisi, diğer Orta Asya cumhuriyetlerine oranla daha çok gelişmiştir. Traktör, tarım makineleri, pamuk toplama makineleri, motor, petrol işleme makineleri üreten fabrikalar başta gelen sanayi kuruluşlarıdır. Bunların yanı sıra, çimento, kimya, çelik, gıda ve diğer bazı alanlarda da sanayi kuruluşları bulunmaktadır. İmalat sanayiin, gayri safi yurtiçi hasıladaki payı, %16’dır. Çalışan nüfusun yaklaşık %18’i sanayi sektöründe iş görmektedir.

Kültür ve Edebiyat

Özbekistan’ın tarihten gelen ve zengin bir kültür ve edebiyat temeli vardır. Semerkand ve Buhara şehirlerinde Türk dünyasının en ünlü ve dünya çapındaki düşünürleri, edebiyatçıları, matematikçileri ve bilim adamları yetişmiştir. Bu durum, Özbeklere çok daha güçlü bir ulusal kimlik bilinci kazandırmıştır.

Bugün, Özbek edebiyatı diye isimlendirilen edebiyat, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Orta Asya Türk oymaklarının ortak edebiyatı olarak gelişen ve Türkiye’de daha çok “Çağatay Edebiyatı” olarak bilinen yazın sürecinin devamıdır.

Özbek Halk edebiyatında, saz şairleri tarafından destan, türkü ve halk efsanelerinin yanında İslam edebiyatının başlıca konuları işlenmiştir. Ayrıca, toplumsal eleştiri şiirleri de yer almış olup halk şiirlerinin çoğu Arap ve Fars edebiyatı temalarının Doğu Türkçesine uyarlanmış biçimleridir.

Özbek edebiyatının oluşumu, 1860'lardan 1910'lara kadar süren bir dönemi kapsar. Elli yıllık bir zaman dilimi, ortak Türkistan şiirinden modern Özbek şiirine geçiş dönemidir. Bu dönem şairleri, nazım şekli olarak halk ve yazılı edebiyatın geleneksel türlerini kullanmakla beraber, şiirlerinde Türk toplumunun eskimiş ve geri kalmış taraflarını eleştirmişler, eğitim ve bilimin önemini vurgulamışlardır.

Özbek şiirinin aşamalarından birini teşkil eden Cedid şiir döneminin en ünlü ismi ise, Abdülhamit Süleyman Çolpan'dır. Özbeklerin içinde bulunduğu durumu anlatan şiirleriyle tanınan Çolpan, yönetim tarafından pek sevilmemiş, sembolizme sığınarak halka karamsar görüşleri empoze etmeye çalıştığı gerekçesiyle tutuklanmış ve 1937'de öldürülmüştür. Bu dönemde, başta Çolpan olmak üzere Elbek, Batu gibi edebiyatçılar 1937-1940 yılları arasında tutuklanmış, sürgüne gönderilmiş katledilmiş ya da rejim doğrultusunda şiir yazmaya zorlanmışlardır. 1960'lardan sonra Sovyetlerde yaşanan kısmi serbestlik dönemi Özbek edebiyatında da kendini göstermiştir. Gorbaçov'un iktidara gelmesinden sonra ortaya çıkan "glasnost" ve "perestroika" gibi politikalar edebiyat alanında da olumlu sonuçlar getirmiştir. Bugün Özbek edebiyatının en belirgin özelliği, ulusal tarih ve kültürü açıkça yansıtmasıdır. Özellikle şiirde görülen bu durum, Özbek şiirinin bir "benlik arayışı" içinde olduğunu göstermektedir.

1900-1917 yılları arasında gelişen edebiyat, yeni düşüncelerin yayılması dışında, eğitim görevlerini de yerine getirmeye çalışmıştır. Burada belirtilmesi gereken bir konu da, Özbekistan'ın eski Sovyetlerin eğitim açısından en fazla önem verdiği ülkelerden biri olmasıdır. Bu durum yeni tip "Sovyet insanı" yetiştirerek Ruslarla yerli halk arasında oluşabilecek düşmanlık duygularını giderme kaygısının yanı sıra özellikle bu bölgeye Sovyetlerin İslam ülkeleriyle ilişkilerinde aracı rolü yüklemesinden kaynaklanmaktaydı. Özbekistan'a yüklenen bu önem, Taşkent'in uluslararası bir şehir özelliği kazanmasıyla kendini göstermiştir. Şehir, bilimsel, dini ve kültürel nitelikteki önemli uluslararası toplantılara ev sahipliği yapmıştır. Taşkent Film Festivali bu faaliyetlerden biridir. Ayrıca, önemli bir dini kuruluş olan "Orta Asya ve Kazakistan Dini İdaresi" Taşkent'te bulunmaktadır.

Ülke çapında 34 büyük müze, 6900 kadar kütüphane bulunmaktadır. Özellikle Taşkent'te Ali Şir Nevai adıyla Orta Asya çapında değerli yazmalar ve eserlerle dolu bir kütüphane, opera ve sanat müzesi kültür hizmeti vermektedir.

Karakalpak Özerk Cumhuriyeti

Bugün Karakalpak Özerk Cumhuriyeti'nin bulunduğu bölge geçmişte, Hive Hanlığı'nın elindeydi. Bölgenin Sovyet yönetimine geçmesinden sonra, 1925'te Kazak Özerk Cumhuriyeti'ne bağlandı. 1930'da Rusya Sovyet Cumhuriyeti'ne 1932'de de Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı bir özerk bölge yapıldı. Bölgenin nüfusu 1.5 milyon dolayındadır. Burada yaşayan halkın %33'ü Özbekler, %32'si Karakalpaklar, %26.2'si Kazaklar, %5'ini Türkmenler, %1.6'sını Ruslar, kalanını da

Koreliler, Tatarlar ve Başkurtlar oluşturur. Türk soylu olan Karakalpakların %92'si bu Karakalpak Özerk Cumhuriyeti'nde, kalanı başka yörelerde yaşamaktadır.

Karakalpaklar, Türkçenin Kıpçak lehçeleri grubuna giren bir lehçesini konuşmaktadırlar. Sünni ve Hanefi olan Karakalpaklar, Orta Asya'daki Türk halkları içinde dine en çok bağlı olanlarıdır. Sovyet dönemindeki din aleyhtarı propagandaya rağmen Karakalpaklar inançlarını canlı tutmuşlardır.

Prof. Dr. Devendra Kaushik, "Orta Asya Cumhuriyetleri: 10 Yıllık Bağımsızlık Döneminin Bilançosu", **Avrasya Etüdleri** Yaz 2001, TİKA Yayınları, Ankara, 2001.

Jean-Paul Roux, **Orta Asya, Tarih ve Uygarlık**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

Salih Yılmaz, "Aral Gölü Çevre Felaketi ve Orta Asya", **Avrasya Etüdleri,** Sonbahar-Kış 2000, TİKA Yayınları, Ankara, 2000.

Olivier Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların Yeniden İmal Edilişi**, Metis Yayınları, İstanbul 2000.

Onarbay Şamşiyev, "Özbekistan Cumhuriyeti", **Yeni Forum Dergisi**, Haziran 1994.

Roger D. Kangas, "Uzbekistan: Evoling Authoritarianism", **Current History**, April 1994, C. 93, No: 582

Cassandra Cavanaugh, "Özbekistan'da Muhalefete Yapılan Baskılar", Çev. Eralp Yalçın, **Yeni Forum Dergisi**, Eylül 1992, cilt: 13, sayı: 280.

Donald D. Carlisle, "Uzbekistan and the Uzbek" **Problems of Communism**, September-October 1991.

A. Siyasî Gelişmeler

Bağımsızlık Sonrası Rusya-Özbekistan İlişkileri / Nâzım Cafersoy [s.648-659]

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Rusya-Ukrayna Araştırmaları Masası / Türkiye

Giriş

1 Eylül saldırısının ardından uluslararası gelişmeler özellikle Orta Asya bölgesinde ciddi uzun vadeli jeopolitik değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Saldırılardan Afganistan'daki Bin Ladin'i ve Taliban rejimini sorumlu tutarak harekete geçen ABD, Rusya'nın sürekli "arka bahçesi ve yakın çevresi" olarak telakki ettiği Türkistan coğrafyasına doğrudan müdahale imkanı kazanmıştır. Bu durum bölgede Rusya'nın etkisinden kurtulma çabası gösteren Türk cumhuriyetlerine yeni bir fırsat yaratmıştır. Bu Türk cumhuriyetleri içerisinde özellikle Özbekistan öne çıkmıştır. Bağımsızlığın ardından Rusya ile ilişkilerinde bağımsızlığı ilk öncelik olarak belirleyen Özbekistan, 11 Eylül terör saldırısının sağladığı ortamı Rusya'nın etki alanından temelli çıkma ve bu noktada ABD'nin desteğini kullanmada en önemli fırsat olarak değerlendirmiştir.

Özbekistan'ın bu fırsatı hangi ölçüde kullanabileceği ve Rusya'nın Orta Asya'daki etkinliğinin geleceği Rusya-Özbekistan ilişkileriyle doğrudan bağlantılıdır. Rusya'nın Türkistan cumhuriyetlerinin nüfus itibariyle en büyüğü olan, Rusya'yla kara sınırı bulunmayan, ülkesinde Rus askeri bulundurmayan ve zaman zaman Orta Asya'da bölgesel liderlik söylemini kullanan Özbekistan'la ilişkileri bütünlükte Türkistan coğrafyasının geleceğini belirlemede esas unsurlardan biri olarak değerlendirilebilir. 1991 sonrası Rusya-Özbekistan ilişkilerini Rusya'nın tarihsel bölgesel egemenlik çabaları ile Özbekistan için temel unsuru olarak öne çıkan siyasi ve ekonomik bağımsızlık girişimleri ve güvenlik endişeleri bağlamında değerlendirmek gerekir. Ayrıca 11 Eylül'ün ardındaki gelişmelerin bu ilişkileri nasıl etkileyeceği üzerine değerlendirmelere de yer verilerek, bu ilişkilerin geleceğine ilişkin ipuçları da yakalamak çabası içinde olunmuştur.

SSCB Çöküşünün Ardından Rusya-Özbekistan İlişkileri

Rusya-Özbekistan ilişkilerine değinmeden önce, Orta Asya'da 1991 sonrası değişen jeopolitik gerçekler üzerinde durmak ve Rusya'nın Orta Asya politikasına ilişkin bazı değerlendirmelerde bulunmak Rus-Özbek ilişkilerinin çerçevesini anlamak bakımından büyük önem arz etmektedir.

SSCB'nin çöküşü Orta Asya'da yeni jeopolitik gerçekleri de beraberinde getirdi. Orta Asya bölgesi artık SSCB'ye bağlı ve Sovyetlerin tek hâkim güç olduğu bir coğrafya değildi ve bölgede yeni cumhuriyetler ortaya çıkmıştı. Aslında bu durum Rus ve Sovyet lider kadrosu tarafından kabulü çok zor ve çarpıcı bir olaydı. Çünkü Çarlık Rusya'sı devlet erkanı ve Sovyet liderleri Orta Asya'yı, Rusya ve Sovyetler Birliği için büyük askerî ve jeostratejik önemi olan bölge olarak algılamışlardır. Her şeyden önce Orta Asya, Avrasya kalbgâhının güney sınırında, güneyden gelebilecek her hangi bir

saldırıya karşı engel oluşturma işlevi yürütmekte; ikinci olarak da imparatorluğun doğusu ile batı arasında hayatî bağlantıyı sağlamaktaydı.[1]

Fakat Moskova, 1990'lı yıların başına gelindiğinde SSCB'nin çöküşü ile beraber Orta Asya'dan kendi rızasıyla çekilerek Avrasya haritasında muazzam bir jeopolitik boşluk yarattı.[2] Rusya ve ardından Sovyet algılaması içinde geleneksel olarak önemli bir bölge için ilk bakışta garip bir durum olarak değerlendirilecek bu gelişmenin yaşanmasında bazı yeni yaklaşımlar etkin olmuştur.

Birincisi, Sovyet sisteminin çöküşünün hemen arifesinde Sovyet politik elitinde ekonomik endişeler öne çıkmış ve bu bağlamda Orta Asya iflasın eşiğinde olan Sovyet ekonomisi için yük olarak değerlendirilmiştir. Hatta ünlü Rus yazarı Alexsandr Soljenitsin 1990'da Sovyet liderlerine dikkati Slav coğrafyasının geliştirilmesine yöneltmeyi ve Orta Asya'ya sırt çevirmeyi önermiştir.[3] Aslında 3 Slav cumhuriyetinin (Rusya Federasyonu, Ukrayna ve Beyaz Rusya) SSCB'nin hukuken dağıldığını ve Bağımsız Devletler Topluluğu'nu (BDT) kurduklarını ilan ettikleri 21 Aralık 1991 tarihli girişimin gerçekleşmesinde de bu yaklaşımın etkisinin olduğu söylenebilir. Öte yandan, bu dönemde Rus ulusal çıkar anlayışına ilişkin değerlendirmelerde eski SSCB cumhuriyetlerinin yeni bir önem sıralamasını yapan yayınlar ve analizler öne çıktı. Bu anlayış içerisinde Rusya ile geniş sınırları bulunan ve büyük miktarda Rus'un yaşadığı Kazakistan dışındaki Orta Asya cumhuriyetlerinin öneminin azaldığını gösteren analizlere geniş yer verilmekteydi. Örneğin, Ağustos 1992'de, Rusya'da gayri resmî bir kurum niteliği taşıyan, fakat politik etkinlik gücüne sahip Dış ve Savunma Politikası Konseyi'nin hazırladığı "*Rusya için Strateji*" isimli raporda, hükümete ülkenin kilit çıkarlarının bulunduğu Kazakistan, Beyaz Rusya ve Gürcistan'la ilişkilere dikkat gösterilmesi önerisinde bulunulmaktaydı.[4]

İkinci olarak, 1991-1992'de döneminde Rus politik düşüncesi içinde ve devletin lider kadrosunda liberal-demokrat düşünce yükselen bir değerdi. Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Boris Yeltsin SSCB lideri Mihail Gorbaçov'a karşı liberal-demokratik söylemlerle mücadele ederek Rusya'nın bağımsızlığını ilan etmiş ve bağımsız Rusya Federasyonu'nun demokratik bir gelişme çizgisini takip etmesi için demokrat ve liberal görüşlere sahip ve Batı'yla uzlaşmacı bir tavır benimsemiş Yegor Gaydar başkanlığında bir hükümeti işbaşına getirmiştir. Rusya'nın tercih ettiği yeni anlayış dış politika alanına da sıçramış, özellikle 1992'de bu alan Batı'yla entegrasyonu savunan *Atlantikçilik* ile Rusya'nın kendine özgün gelişme yolu olduğunu ve dış dünya görüşünün de buna uygun olarak şekillenmesini öngören *Avrasyacılık* arasında bir mücadeleye sahne olmuştur. Bu yaklaşım mücadelesi sırasında, yani 1992 yılında, görev başında olan Rus hükümeti ve onun Dışişleri Bakanı Andrey Kozirev yeni bağımsız ülkelere yönelik net bir dış politika geliştirememiştir.[5] Kozirev'in kafasını sürekli olarak Batıyla ilişkiler meşgul ederken, eski SSCB üyesi devletlerle yeni ilişkiler kurma sorunu sık-sık gözardı edilmekte veya ertelenmekteydi. Sonuç olarak Rusya'nın 1991-1992 dönemindeki Orta Asya politikası en iyi biçimde "geri çekilme ve şaşkınlık" kavramları ile ifade edilebilir.[6]

Fakat Rusya'nın 1991-1992'de Orta Asya'daki etkinliğinin zayıflamasına ilişkin "geri çekilme ve şaşkınlık" değerlendirmesine temelde Rus liberal elitinden gelen bazı itirazlar da yapılmaktadır. Aslında Rusya'nın bu bölgedeki etkisinin zayıflaması konusuna farklı bir yorum getiren bu itirazlar; durumu Rus liberal elitinin dış politika anlayışı çerçevesinde açıklama çabasındadır. Bu teze göre, Rusya'nın 90'lı yılların hemen başında bölgenin kendi rızasıyla boşaltması bilinçli bir tercihti ve kısa bir süre için iktidar olan yeni Rusya liberal elitinin dış politika doktrininden kaynaklanmaktaydı.[7] Bu yeni dış politika anlayışının oluşturucuları olan Rus demokrat politikacılar cumhuriyetler arasındaki derin ekonomik ilişkiler, ortak ekonomik yapı ve de aynı ruble alanı içinde bulunmanın kendiliğinden entegrasyonu sağlayacağını düşünüyorlardı. Ayrıca BDT ülkelerinin, savunma harcamalarını azaltacağını dikkate alarak, askerî işbirliğinin (özellikle ortak silahlı kuvvetlerin, Hava Savunma Sistemi'nin ve iletişimin korunmasında) sürdürülmesine büyük ilgi gösterecekleri düşünülüyordu.[8] Fakat Rusya için yeni bir dış politika anlayışının gündeme getiren bu görüş Rusya iktidar çevrelerinde eski anlayışın direnişi ile karşılaştı ve Rusya'da iç dengeler nedeniyle etkinliği azalan ve daha sonra da iktidarı kaybeden liberal Başbakan Gaydar yönetimi ile birlikte gündemin dışında kaldı.

Rus dış politikasında şaşkınlık ve farklı akımların kıyasıya mücadelesi ile simgelenen birinci dönem Nisan 1993'te ilan edilen Yakın Çevre Doktrini ile sona erdi. 1993-1995 yıllarını kapsayan yeni dönem büyük güç retoriğinin kullanıldığı bir dönemdi.[9] Bu anlayış büyük güç statüsünün yeniden vurgulanması, eski Sovyet mekanında tek başına egemenliği ve bu coğrafyada Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) dışında bir ortak yapılanmanın bulunmasına rıza göstermeyen bir yaklaşımı içermekteydi.[10] Bu nedenle, Rusya Orta Asya'da da geleneksel sıfır toplamlı oyun anlayışına geri döndü.[11]

Bu dönemde Rusya'nın bölgede etkinlik kazanma çabaları özellikle, Tacikistan bağlamında etkili oldu. 1996'da Primakov'un dışişleri bakanlığı döneminde Rusya, bölgesel sorunlarda "bekle gör politikası" uygulamak ve ardından sorunlara kendinin faal rol alacağı "pragmatik çözümler" önermek ve BDT entegrasyonunu güçlendirmek çizgisini seçmiştir. Rusya özellikle, bölgede giderek artan oranda ortaya çıkan dinî radikalizm ve esasen bu faktörden kaynaklanan güvenlik tehdidinî Orta Asya'da etkinliğini artırmak için kullanmış; bunu da bölge ülkeleriyle askerî işbirliğini artırmak, BDT'nin askerî çerçevesini daha kapsayıcı boyutlara çekmek ve Şanghay İşbirliği Örgütü'nün oluşumu için meşru bir gerekçe olarak kullanmak gibi hususlarla gerçekleştirme çabasına girişmiştir. Rusya'nın bölgesel politikasında diğer önemli bir unsur ekonomi, özellikle enerji faktörü olmuştur. Rusya etkinliğini BDT çerçevesinde ekonomik entegrasyon sürecini hızlandırma çabalarının yanı sıra Avrasya Ekonomik Birliği benzeri bölgesel örgütler aracılığı sağlamaya çalışmıştır.[12] Ayrıca Rusya'nın Orta Asya'ya politikasında enerji faktörü stratejik bir araç olarak öne çıkmış ve Rusya bölgedeki enerji projelerinde en aktif aktör olarak yerini almıştır.[13]

Rusya'da Putin'in iktidar gelmesiyle bu ülkenin Orta Asya politikasında da önemli değişiklikler yaşandı. Putin döneminde Rusya-Orta Asya ilişkilerindeki değişim dört ana hususla ortaya kondu.[14] Birincisi, Rus dış politikası, 2000 yazında kabul edilen yeni dış politika doktrine uygun olarak, güçlü bir

pragmatizm duygusu ile yürütülmekteydi. İkincisi, Bağımsız Devletler Topluluğu ve onun iskeletini oluşturan Orta Asya devletleri öncelik arz etmekteydi. Üçüncüsü, ayrıntılı bir Hazar politikası belirlenmişti. Son olarak da ilişkiler çoktaraflı ve iki taraflı biçimde karakterize edilmekteydi.[15] Putin döneminde Rusya'nın bölge politikası, BDT'nin ekonomik ve güvenlik alanında entegrasyonu, Rusya'nın bölge enerji projelerinde aktif rol alması ve bölge ülkelerinin güvenlik endişelerini kullanarak ikili ve bölgesel güvenlik işbirliğini derinleştirerek aktif biçimde yürütülmüştür. Yeltsin'den farklı olarak Putin yalnız Kazakistan ve Kırgızistan'ı güvenilir partner olarak değerlendirmekle kalmamış, bizzat kendisi Türkmenistan'ı (Mayıs 2000) ve Özbekistan'ı (Aralık 1999 ve Mayıs 2000) ziyaret etmiştir.[16]

Özetle, Rusya'nın geçen süreçteki Orta Asya politikasının geldiği nokta, ikinci büyük oyun mücadelesinde bölgesel pozisyon itibariyle ABD, Türkiye, Çin ve İran gibi aktörlere oranla daha kuvvetli bir durumda olması ve bölgesel faktörleri kullanarak etkinliğini sürdürme noktasında başarılı olmasıdır. Fakat 11 Eylül'den sonra uluslararası sistemin tamamını etkileyen gelişmeler Orta Asya'daki mevcut dengeleri de derinden etkilemiş ve bölgenin stratejik geleceğini kökünden değiştirecek yeni koşulları ve gerçekleri beraberinde getirmiştir.

Rusya'nın Orta Asya politikasına ilişkin bu genel değerlendirmenin ardından Rusya-Özbekistan ilişkilerini özelde incelemeye geçebiliriz. Fakat bu incelemenin sağlıklı yapılabilmesi için iki ülke arasındaki ilişkileri genel ilişkiler çerçevesi ve özel durum olarak nitelendirebileceğimiz güvenlik alanındaki ilişkiler olarak iki farklı alt başlık altında ele alacağız.

A.Rusya-Özbekistan İlişkilerininGenel Çerçevesi

Aralık 1991'de SSCB'nin çöküşü Rusya ve Özbekistan arasından yeni ilişkiler çerçevesi geliştirilmesi zorunluluğunu beraberinde getirdi. Rus dış politikası ister genel anlamda, isterse de Orta Asya bağlamında yeni politik gerçeklerle karşı karşıya kalırken, o güne kadar dış ilişkileri Moskova'nın tekelinde bulunan Özbekistan da yeni jeopolitik gerçeklere ve bağımsız devlet olma niteliğine uygun olarak dış politika oluşturma gerçeği ile karşı karşıya kalmıştır. Rusya açısından, Özbekistan'la ilişkiler bu yeni jeopolitik gerçekler çerçevesinde ve esasen Rusya'nın Orta Asya politikasının bir parçası olarak değerlendirilmekteydi. Buna uygun olarak Rusya için 90'ların ilk yılarında Orta Asya'nın önemindeki göreceli azalma ve bu bölgede mevzilerini kaybetme süreci Özbekistan bağlamında da geçerli olmuştur.

Fakat 1993'de Yakın Çevre Doktrini ile Rusya eski Sovyet mekanında etkinliğini sürdürme kararlığını ilan edince, Özbekistan'a da özel bir önem atfedilmeğe ve Rusya Dışişleri Bakanlığı resmî belgelerinde "Özbekistan'ın tarihî, dinî, coğrafî, demografik ve ekonomik faktörler bakımından bölgenin en saygın ülkesi durumunda olduğu"[17] görüşü vurgulanmaya başlandı. Rus dışişleri belgesinde "Rusya'nın Özbekistan'la ilişkileri Orta Asya'daki yeni bağımsız devletlerdeki Rus menfaatlerinin korunmasında belirleyici unsur olmanın yanı sıra, Orta Asya'da bizim menfaatlerimize uygun güç dengesinin muhafaza edilmesinde önemli rol oynamakta olduğu" ifade edilmekteydi.[18] Ayrıca Rusya'nın Özbekistan politikasının ayrıntılı olarak ortaya konduğu belgede, bu ülkeyle hem BDT çerçevesinde ve hem de ikili düzeyde ilişki geliştirmenin yararlarına değinilmekte ve izlenecek

dış politikanın stratejik, siyasî, güvenlik, ekonomik ve sosyal araçları konusunda önemli ipuçlarına yer verilmektedir.[19]

Rusya'nın Özbekistan konusundaki tavrını etkileyen ve 90'ların ortalarından itibaren Özbekistan'ın önemini artıran diğer bir etken bölgesel enerji kaynaklarını kullanmak için Moskova'nın Orta Asya devletleri ile yeni anlaşmalar yapma çabaları olmuştur.[20] Öte yandan Rusya'nın tekstil bölgelerini sanayicileri ve temsilcilerinden oluşan bir grup ve Orta Asya'nın Rusya ulusal çıkarları için önemli olduğunu düşünen bazı dış politika ve askerî yetkililer bölge ile sıkı ilişkiler için lobi yapmaya başlamıştır.[21] Orta Doğu uzmanı ve Avrasyacı görüşleri ile bilinen Yevgeni Primakov'un Ocak 1996'da Dışişleri Bakanı görevine atanması Moskova'nın Orta Asya'nın önemini vurgulayan Güney stratejisinde kıpırdamaları beraberinde getirmiştir. Primakov Özbekistan'ı da kapsayan ilk resmî ziyaretini Ocak-Şubat 1996 döneminde Orta Asya'ya yapmıştır.[22] Fakat Primakov'un Şubat 1996'daki Taşkent ziyareti sırasında, Özbekistan mesafeli davranmış ve her iki ülke arasında yalnızca Özbekistan'daki Rus azınlığın statüsüne ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır.[23]

Öte yandan yeni bağımsız Özbekistan'ın Orta Asya'nın eski kolonyal gücü Rusya Federasyonu ile ilişkileri önemli zorluklar ve dönemsel faklılıklar içermiştir. Özbekistan'ın dış politikasının esas amacı Rusya Federasyonu'nun Orta Asya'daki rolünü azaltmak olmuştur.[24] Fakat Rusya ile tarihî geçmişinden kaynaklanan ilişkileri Taşkent'e, bu amacının gerçekleştirmesi sürecinde, Moskova ile önemli ilişkilerini kaybettirerek etnik, ekonomik ve güvenlik alanında ciddî sorunlar doğuracağı açıktı. Bu bağlamda uygulanacak dış politika yeni siyasî ve jeopolitik gerçekler ve bölgesel gelişmeler dikkate alınarak yürütülmek durumundaydı.

Başta Kerimov olmak üzere Özbekistan üst yönetim kadrosunun SSCB'nin çöküşüne hazırlıksız yakalandığı ve yeni siyasî, ekonomik ve askerî gerçeklere hazır olmadığı da bilinen bir gerçektir. Bu bakımdan Özbekistan ilk başta Rusya'yla ilişkilerini koparmadan ihtiyatlı hareket etmiş ve Rusya'nın etkisine açık olan BDT'ye üye olma konusunda acele etmiş, 13 Aralık 1991'de kendisini diğer Orta Asya devletleri ile beraber bu kurumun eşit statülü kurucu üyesi yapan BDT anlaşmasını imzalamıştır.[25] Aslında bir oldu bitti karşısında biraz da reaksiyoner biçimde BDT üyeliğine imza atmanın ardından Özbekistan kısa bir dönem entegrasyon ve bağımsızlık arasında bir arayış süreci yaşamıştır.[26]

İlk başta Kerimov ortak para, ekonominin ortak yönetimi, BDT Merkezî Bankası ve cumhuriyetler arası serbest ticaret yapılmasının destekleyicisi durumundaydı.[27] Fakat, Ocak 1992'de Özbek tarafından BDT'ye ve özellikle Rusya'ya ilişkin ilk kıpırdamalar başladı. Rus yetkililerin kendilerini Sovyet yönetiminin ve kurumlarının tek varisi ilan etmeleri ve Rusya'nın Ocak 1992'de diğer cumhuriyetleri bu arada Özbekistan'ı da dikkate almadan ekonominin liberalizasyonu politikalarını uygulamaları bu rahatsızlığın esas motifini oluşturmaktaydı. Özellikle Rus ekonomisinin liberalizasyonu süreci Sovyetler döneminde kalma bağları nedeniyle Özbekistan ekonomisini zor durumda bıraktı ve fiyatların artması Taşkent'te yaklaşık 20 dolayında kişinin öldüğü öğrenci gösterisi ile kendini gösterdi.[28] Kerimov Rusya'nın bu uygulamalarıyla BDT anlaşması ve Ekonomik Topluluk

anlaşmalarında yer alan eşit ortaklık statüsüne aykırı davrandığını belirtti, “bazı cumhuriyetlerin” liderlerini “emperyal tutkularından” vazgeçmeye çağırdı.[29] Bu gelişmelere tepki olarak Özbekistan, BDT ekonomik kurumlarının önemini yeniden değerlendirmeye başladı. Kerimov BDT’nin para ve fiyat konusundaki karar verme mekanizmasına katılmayı sürdürdü, fakat bu kurumların yalnızca Rusya’nın tekelinde kalmasını desteklemedi.[30] Rusya’nın fiyatların liberalizasyonunun koordine edilmesinde zayıf BDT kurumlarını beklemekte hevesli olmadığı açığa çıkınca, Özbekistan’ın kendi yoluyla gitmesi süreci daha da netleşti.[31] Kerimov her cumhuriyetin kendi fiyat politikası olması gerektiğini deklare etti. Böylece Özbekistan, Rusya ve diğer BDT cumhuriyetlerine bağımlılığını azaltan bir ekonomi politikası izleme sürecine girdi.

SSCB’nin çöküşünün doğurduğu şoktan kurtulan, Rusya ile BDT çerçevesinde entegrasyon sürecinin yürümeyeceğini anlayan ve izlediği iç ve dış politika nedeniyle Muhammet Salih ve Abdurrahman Pulatov gibi kişilerin liderliğini yaptığı muhalefetinin sert eleştirileriyle karşılaşan Kerimov yönetimi siyasî ve ekonomik anlamda daha bağımsızlıkçı, Rusya’yla eşit ikili ilişkiler kurma çabası gösteren, Rusya’nın Orta Asya’daki rolünü küçültmeye yönelen, hatta zaman zaman onunla bölgede rekabet eden politikalar izlemeye başladı. Bu politikalar çerçevesinde, Özbekistan 30 Mayıs 1992’de Rusya ile ikili ilişkileri düzenleyen anlaşma imzalamış,[32] 1993’den itibaren “Türkistan Ortak Evimiz” girişimi ve 1992-1994 döneminde Tacikistan örneklerinde olduğu gibi Orta Asya’da bölgesel güç gibi Rusya’yla rekabet eden politikalar geliştirmiş, 1993’de Ruble bölgesinden çıkmış ve 13 Kasım 1993’de kendi millî parasını tedavüle sokmuş[33] ve 1993’den itibaren Devlet Başkanı İslam Kerimov tarafından gündeme getirilerek Nisan 1995’de kurulan ve Rusya’yı dışarıda bırakan bölgesel örgüt Orta Asya Birliği’nin kurulmasına öncüllük etmiştir.[34]

Özbekistan, her fırsatta özellikle siyasî tarafı ekonomik ağırlığından daha etkin olduğuna inandığı ve kendisini Rusya ile köklü bir entegrasyona itebilecek her türlü girişimden uzak durmaya çalışmıştır. Bu bağlamda, Moskova’nın yeni entegrasyon kurumlarına katılma davetini, örneğin, BDT Parlamentolararası Asamblesi’ne katılmayı kabul etmemiş, uluslarüstü kurum olması gerekçesi ile BDT’ye uluslararası hukukun bir subjesi olma hakkının verilmesini ve BDT Gümrük İttifakı’na girmeyi de reddetmiştir.[35] Özbekistan 1999’da Rusya’ya karşı diğer BDT üyelerine oranla daha bağımsız davranan cumhuriyetlerin oluşturduğu GUUAM’a üye olmuş, buna karşılık Rus etkinliğinin açıkça ortaya çıktığı Avrasya Ekonomi Birliği içerisinde yer almaktan kaçınmıştır.

Rusya ve Özbekistan arasında ilişkilerin diğer önemli boyutunu oluşturan ekonomi alanında ilişkiler, siyasî alandaki ilişkilere oranla daha sıkı bir nitelik arz etmiştir. Kerimov ülkenin Rusya’ya bağımlılığını azaltan ve ülkeye özgün bir ekonomik kalkınma politikası uygulamaktaydı. Özbekistan bir yandan kendisinin Rusya’ya ekonomik bağımlılığını sağlayan eski ilişkileri yeniden düzenlemekte, ticari partnerlerini çeşitlendirerek Rusya’nın bu alandaki ağırlığını azaltma çabasındaydı. Buna paralel olarak ülkenin Rusya’ya petrol bağımlılığından kurtulması yönünde çaba gösterilmekteydi. Bu çabaların sonucunda 90’lı yıların başında Rusya’dan yıllık 5,5 milyon ton petrol satın alan Özbekistan, 1996 yılında yıllık 8 milyon ton petrol üretme başarısı göstererek Rusya’dan petrol almayı durdurdu.[36]

Özellikle, 1996-97 döneminden itibaren ikili ekonomik ilişikler alanında önemli anlaşmalar imzalandı. Bu bağlamda Mart 1997'de Moskova'da bir araya gelen Rusya Başbakanı Viktor Çernomirdin ve Özbekistan Başbakanı Utkir Sultanov 1998-2000 döneminde Rusya ve Özbekistan arasında ekonomik işbirliğinin temel ilkeleri ve yönlerini belirleyen bir anlaşma imzaladı.[37] Ayrıca Kerimov'un Mayıs 1998'de Moskova ziyareti sırasında iki ülke arasında imzalanan ve sayıları 20'den fazla olan anlaşmalar içinde iki ülke arasında 10 yıllık ekonomik işbirliği anlaşması da vardı.[38]

Putin döneminde Rusya'nın Orta Asya politikasına ilişkin değişim Rusya'nın Özbekistan politikasında da önemli bir etki yarattı. Putin'in iktidarı sırasında Aralık 1999 ve Mayıs 2000'de Özbekistan'ı ziyaret ederek önemli ikili anlaşmalara imza attı. Putin Mayıs 2000'deki Taşkent ziyareti sırasında Özbekistan'ın Rusya için önemini "Özbekistan Rusya'nın Orta Asya bölgesi ile uluslararası bağlantıları için destek noktası olabilir" ifadesi ile ortaya koymuştur.[39]

Özet olarak, Rusya-Özbekistan ilişkilerinin genel çerçevesini bütün olarak değerlendirirsek geçen dönem içerisinde Özbekistan, 90'ların hemen başında SSCB'nin çöküşünün verdiği şokla ilk başta BDT çerçevesinde Rusya ile sıkı ve hatta ekonomik anlamda entegrasyonu öngören bir politik eğilim göstermiş, fakat daha sonra Rusya'nın siyasî ve ekonomik yörüngesinden çıkma ve kendisinin bölgesel liderlik iddiasına uygun olarak Rusya'nın Orta Asya bölgesindeki rolünü küçültmeyi amaçlayan, bu arada bu ülkeyle normal ikili eşit statülü ilişkiler geliştirme amacını da göz ardı etmeyen bir politikayı tercih etmiştir. Rusya ise, Özbekistan'ın özellikle BDT bağlamında Rusya'ya ile sıkı işbirliğine girme konusunda arzulu olduğu 90'ların hemen başında, Orta Asya'ya azalan ilgisi oranında Özbekistan'la ilişkilerini de göz ardı edecek bir politika izlemiş, 1993'de Yakın Çevre Doktrini'nin ilan edilmesi ile bu ilişkilere tekrar önem atz etmeye başlamış, bölgenin petrol kaynakları da bu ilgiyi teşvik edici ve zaman zaman da en önemli unsurlardan biri olarak öne çıkmıştır. Rusya'nın özellikle 90'ların ortalarından itibaren Özbekistan'la ilişkilerini geliştirme ve hatta BDT çerçevesinde entegrasyona gitme çabaları Özbekistan tarafından hep ihtiyatla karşılanmış, Rusya ile ilişkilerde eşit statülü siyasî ve ekonomik ilişkiler politikası tercih edilmiştir. Putin'in iktidara gelmesi ile de Rusya'nın Orta Asya politikasında Özbekistan'la ilişkiler daha sistematik ve hızlı biçimde artarak daha sıkı bir düzeye ulaşmıştır. İki ülke arasında ilişkilerin derinleşmesinde, Putin'in yeni koşullara uygulanmış dış politikasının yanı sıra 90'lı yılların sonundan itibaren artan bölgesel dinî radikalizm tehdidi zorlayıcı unsur olmuştur.

B. İlişkilerde Özel Durum:Güvenlik

Rusya-Özbekistan ilişkilerinde güvenlik boyutunun farklı bir başlık altında ele almamızın nedeni güvenlik ilişkilerinin genel durumdan farklı bir süreç yaşamasıdır. Yani iki ülke ilişkileri genel olarak Özbekistan'ın Rusya etkisinden giderek daha fazla oranda kurtulması yönünde gelişme gösterirken, güvenlik alanında 1990'ların ilk yarısına kadar Rusya'dan göreceli olarak daha bağımsız bir politika yürüten Özbekistan 90'ların sonunda giderek daha fazla oranda bu ülkeyle işbirliğine sürüklenmekteydi. İki ülke arasında özellikle bölgesel güvenlik alanında işbirliğinin daha da

derinleşmesi ve 90'ların sonundan itibaren Rusya'ya avantaj sağlayan bir gelişme süreci yaşaması bölgede artan dinî radikalizm tehdidinden kaynaklanmaktadır.

Özbekistan, geçen on sene içerisinde bölgesel istikrar ile Rusya'nın tekeli altına düşmeme arasında tercih yapma durumu ile karşı karşıya kalmış ve bu da iki ülke arasındaki güvenlik ilişkilerinde zigzaglı ilişkileri beraberinde getirmiştir. Özbekistan bir tarafta SSCB'nin çöküşü ile Orta Asya'da mevcut bölgesel güvenlik sisteminin bozulduğu, özellikle komşuları Tacikistan ve Afganistan'daki çatışmaların kendisi için de bir tehdit teşkil ettiği değerlendirmesini yapmaktaydı. Aslında bu tehdit değerlendirmesi oldukça gerçekçiydi. Her şeyden önce, çatışmalar Özbekistan sınırındaki iki devlet (Tacikistan ve Afganistan) içerisinde yapılmaktaydı. İkincisi, her iki çatışmada da çatışan taraflardan biri dinsel söylemi esas motif olarak kullanmaktaydı ve bu durum çatışmaların Özbekistan gibi toplumsal yapısı içinde dinîn önemli bir yer aldığı ve henüz kendi ordusunu oluşturamamış bir ülkeye sıçramasını teşvik eden bir husustu. Ayrıca, iç çatışmanın yaşandığı Tacikistan ve Afganistan önemli miktarda Özbek azınlık mevcuttu ve bu da Özbekistan'ı çatışmanın içine çekebilecek bir unsurdu. Bu bağlamda, güvenlik alanında mevcut koşullarda bölgeye müdahale edebilecek tek büyük askerî güç olan Rusya ile güvenlik alanında işbirliğine ihtiyaç duyulmaktaydı.

Öte yandan, Rusya'yla bu alanda işbirliği kendi içinde Özbekistan'ın bağımsızlığını tehdit altına alabilecek ve bu ülkenin Rusya'nın yörüngesinden çıkmasını engelleyici bir niteliğe sahipti. Bu koşullarda Özbekistan bölgesel güvenliğini sağlamada Rusya'yla işbirliği yapmak, fakat bu işbirliğini kendi bağımsızlığına tehdit edici unsura dönüşmesini önleyecek askerî ve güvenlik politikası izlemeye başlamıştır. Bu politikanın esas hedefi, SSCB döneminin güvenlik sisteminin hemen parçalanmasını önleyerek, bir yandan bölgesel tehditlere direnmede Rusya'nın ve diğer eski Sovyet Cumhuriyetleri'nin desteğini almak ve bu arada da zaman içinde kendi ulusal askerî gücünü oluşturmaktı. Özbekistan bu amacını gerçekleştirmede ilk olarak BDT'yi uygun bir çerçeve olarak görmekteydi. Bu bağlamda, Özbekistan bir yandan ortak BDT ordusunun kurulmasına karşı çıkan tek Orta Asya devleti konumundayken,[40] öte yandan Kerimov, BDT içinde NATO tipi askerî bir boyutun olması gerektiğini savunmakta ve Özbekistan, 15 Mayıs 1992'de Rusya, Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan, ve Ermenistan'la ortak savunma anlaşması imzalamaktaydı.[41] Kerimov bir yandan Mart 1992'de ülkesindeki BDT sınır kuvvetlerinin kendi kontrolü alan kararı açıklamış,[42] öte yandan 30 Mayıs 1992'de Rusya ile Özbekistan arasında imzalanan ikili anlaşmada taraflar "Rusya ve Özbekistan topraklarının ortak stratejik askerî bölge oluşturması"[43] konusunda uzlaşmaya varmıştır.

Özbekistan için Rusya ile ister ikili alanda, isterse de BDT çerçevesinde güvenlik işbirliğinin temel unsurunu bölgesel güvenlik tehditleri oluşturduğu için bölgedeki çatışmaların durumu ilişkilerin düzeyini ciddî biçimde etkilemiştir. Örneğin, Haziran 1992'da Tacikistan'da çatışmaların yoğunlaşması iki ülke arasında güvenlik alanında derin işbirliğine yol açmıştır. Özbekistan, ilk güvenlik tehdidi olarak, Haziran 1992'de, İslamî köktendincilik söylemiyle Tacikistan'da askerî faaliyetlerini artıran ve bu ülkede çıkan iç savaş sonucunda çoğunluğu Özbek kökenli olan göçmenlerin gelmesine neden olan Birleşik Tacik Muhalefeti'ni gördü.[44] Özbekistan İslamî köktendincilik yayılmasını önlemek için

Rusya ile birlikte hareket ederek Tacikistan ordusunun oluşturulmasını ve muhalefeti yenmesini sağlamıştır.[45]

1992-1993'de Tacikistan'dan gelebilecek tehdit için Rusya ile işbirliğine giden Özbekistan, BDT içinde kalmakla beraber bu kurumun askerî entegrasyonuna karşı çıkar bir tutum sergilemeye başlamıştır. Bu tavrın takınılmasında, Yakın Çevre Doktrini'nin ilan edilmesinin ardından Rusya'nın BDT çerçevesinde askerî entegrasyon isteklerinin, Özbekistan'ın kendi güvenlik endişelerini gidermekten çok, eski SSCB coğrafyasında denetimi tekrar sağlamaya ve özellikle 1995'den itibaren de NATO'nun genişlemesine karşı bir güvenlik bloğu oluşturma amacına hizmet etmesi yatmaktadır. Bu arada Özbekistan için bölgesel güvenlik dengelerinde önemli değişimler yaşanmıştır. Her şeyden önce Özbekistan Orta Asya devletleri içerisinde en güçlü ordu niteliği kazanan 70 bin kişilik askerî gücünü oluşturmuş ve ordu içinde 1992'deki yüzde altı oranında olan Özbek kökenli subayların oranını yüzde seksene çıkarmıştır.[46] Komşusu Tacikistan'daki dinî radikalizm tehlikesinin bertaraf edilmesi hususunda alınan mesafenin yanı sıra, Özbekistan, Afganistan'dan gelebilecek tehdidi de Kuzey Afganistan'da bölgesel idare kurmuş olan Özbek general Raşit Dostum'a destek vererek aşma politikasını izlemeye başlamıştır. Bu gelişmeler ışığında, azalan bölgesel tehditler nedeniyle Rusya'ya bağımlılığı göreceli olarak zayıflayan Özbekistan, BDT'nin çok taraflı askerî entegrasyonunu en sıkı biçimde eleştiren üyelerden birine dönüşmüştür. Bu gelişmeye uygun olarak 1995 yılının başında, Özbekistan'da bulunan BDT Barış Gücünün son parçasını teşkil eden MİG-25'lerden oluşan hava filosu Tacikistan'a taşınmıştır.[47]

Aralık 1996'da dönemin Rusya Savunma Bakanı İgor Rodionov, NATO'nun doğuya genişlemesine karşın BDT ülkelerinin askerî teknik işbirliğini güçlendirme ve kendi aralarında özel anlaşmalar imzalamasını önerdiğinde[48] Kerimov hemen hemen aynı gün içinde bu öneriyi kesinlikle reddettiğini açıklamıştır.[49] Özbekistan Nisan 1999'da BDT Ortak Güvenlik Anlaşmasının yenilemeyeceğini belirtmiş ve Özbekistan Dışişleri Bakanlığı da bu kararın Rusya ile işbirliğini etkilemeyeceğini ilan etmiştir.[50]

Özbekistan'ın Rusya ile güvenlik alanında ikili işbirliği de BDT'dekine benzer bir süreç izlemekteydi. Özbekistan 1995'den itibaren sınırların korunması ve hava savunması alanında Rusya ile işbirliğini azaltmaya başladı. Her iki ülke arasında sınır güvenliğinin sağlanması alanında işbirliği olmasına rağmen, Afganistan sınırında Rus sınır kuvvetleri bulunmamaktaydı, ayrıca 27 Mart 1997'de imzalanan ikili anlaşmada tarafların hava savunması alanındaki işbirliğinin bilgi alış verişi boyutu ile sınırlı kalması sınır güvenliği ve hava savunması alanında işbirliğinin giderek azaldığını göstermekteydi.[51] Özbekistan'ın ülkesinde Rus askerî ve askerî üssü bulundurmaması ve Rusya vatandaşlarının anlaşmalı olarak Ulusal Ordu'da askerî görevler yürütmesine izin veren anlaşmayı imzalamayan tek Orta Asya ülkesi olması[52] da bu ülkenin Rusya ile güvenlik alanındaki işbirliğinin sınırlığını anlatma noktasında önemli unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

Fakat 1999-2000 döneminde Orta Asya'daki askerî-politik olaylar bölgesel güvenlik dengelerinde ciddî değişimleri beraberinde getirdi ve bu gelişmeler Rus-Özbek güvenlik ilişkilerini de yeni bir mecraya soktu. Aslında bölgesel güvenlik gelişmelerinin iki ana boyutu vardı.

Bunlardan birincisi, Afganistan'da Taliban faktörünün bölgesel güvenliği ve doğrudan Özbekistan'ın güvenliğinin tehdit edebilecek kadar güç kazanmasıydı.

1994'te Afganistan siyasî sahnesine giren Taliban 1995'te Herat'ı, Ekim 1996'da Kabili alarak Afganistan'ın esas egemenine dönüştü.[53] Kabil'in alınmasın hemen ardından 4 Ekim 1996'da Almaatı'da Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan Devlet Başkanları ve Rusya Başbakanı Çernomirdin bir görüşme yaparak durum değerlendirmesi yaptılar.[54] Toplantıda alınan kararda bu durumun ciddî güvenlik tehdidi yarattığı üzerinde duruldu. Almaatı'da ayrıca Orta Asya liderleri ortak deklarasyon yayınlayarak Afganistan-BDT sınırında istikrarı bozacak her bir hareketin kabul edilemez olduğunu ve tehdit olarak değerlendirilip BDT Ortak Güvenlik Anlaşması uyarınca cevap verileceği belirtildi.[55]

Yalnız Özbekistan, diğer bölge devletlerinden farklı olarak bölgede daha bağımsız bir politika yürütmekteydi ve Afganistan'daki durumu doğrudan etkileyecek bir aktörle, yani Afgan Özbeklerinin lideri Raşit Dostum'la sıkı işbirliği içindeydi[56] ve kendi bölgesel güvenliğini sağlamada Dostum'un Kuzey Afganistan'ın kontrolü altında tutmasının kendisi için tampon bölge nitelik taşıdığını farkındaydı. Öte yandan nüfusun çoğunluğunu Özbeklerin oluşturduğu önemli bir bölge olarak değerlendirilmekteydi.[57] Fakat, 1998 Sonbahar'da Dostum'un Taliban tarafından yenilgiye uğratılması ve Taliban güçlerinin Özbekistan-Afganistan sınırındaki Termez'i kontrol altına almaları Özbekistan için bu tehdit unsurunu güncel hale getirdi.

Özbekistan için ikinci güvenlik tehdidi 1999 yazında yaşandı. 22 Ağustos 1999'da Cuma Namangani liderliğinde bir grup Özbekistan İslami Harekatı (ÖİH) örgütü militanı, Tacikistan'dan Özbekistan'ın Fergana vadisi ile sınırında yerleşen Kırgızistan'ın Batken bölgesine saldırarak dört Japon jeoloğu rehin aldı ve uluslararası bir krize neden oldu.[58] Saldıranlar Fergana vadisinin Özbekistan kısmına geçerek Kerimov'a karşı isyan başlatma peşindeydiler.[59] Namangani'nin başlattığı saldırıya karşı Kırgız ordusu saldırı başlattı, Özbekistan kamplarını bombaladı ve bölgenin üç devletinin ordusu ve Tacikistan'daki Rus askerî gücü ona karşı harekete geçti.[60] 25 Ekim'e kadar süren silahlı çatışmalar rehineler için Japonya ve Kırgızistan'dan gizlice 2 milyon dolar fidye aldıktan sonra sona erdi ve Birleşik Tacik Muhalefetinin desteğini de alan Namangani'nin grubu Afganistan'a geçti.[61] Ağustos 2000'de tekrar Afganistan'dan Tacikistan'a dönen doğudan Kırgızistan'dan, güney ve güneybatıda Özbekistan ve Tacikistan'dan olmak üzere üç taraftan Fergana vadisine saldırı başlattı.[62]

Taliban ve ÖİH'nin çifte kıskacı altında kalan Özbekistan 90'lı yıların hemen başındaki gibi ciddî güvenlik tehditleri ile karşı karşıyaydı. Bu tehditleri bertaraf etmek için yeni güvenlik politikası şarttı. Bu noktada Özbekistan bir yandan Taliban tehdidinî bertaraf etme noktasında Pakistan üzerinden diyalog geliştirme çabası gösterdi. Öte yandan, özellikle ÖİH tehdidinden kurtulması için desteğe

ihtiyaç vardı. Özbekistan Nisan 1999'da BDT Ortak Güvenlik Anlaşması'nı uzatmadığı için bu güvenlik çerçevesini kullanma olanağına sahip değildi. Mayıs 1999'da üye olduğu kendisinin Batı'yla ciddî yakınlaşmanın bir işareti olarak görülen GUUAM ise kendisine bölgesel güvenlik garantisi sağlamaktan uzaktı. Bölgede kendisine destek olabilecek tek ülke olarak Rusya öne çıkmaktaydı. Rusya hem bölgeye müdahale gücü itibariyle halen asıl ciddî aktör konumundaydı ve ayrıca 1998'de Taşkent'te yapılan BDT İçişleri Bakanları toplantısında çerçevesinde İslamî köktendinciliğin yayılmasına karşın BDT çerçevesinde işbirliği önermişti.[63]

Özbekistan'ın Rusya'ya ihtiyacı bu ülke tarafından da ikili stratejik ilişkileri geliştirmek için iyi bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. 10-12 Aralık 1999'da Rusya Başbakanı görevinde bulunan Putin Özbekistan'ı ziyaret ederek "stratejik ortaklık" biçiminde formüle edilen anlaşmayı imzalamıştır.[64] Özbekistan'daki Kerimov-Putin görüşmesinde Özbekistan'a yönelik saldırıların geniş biçimde konuşulmuş ve Özbek askerî kadrolarının Rusya'da eğitimini de içeren askerî-teknik işbirliği anlaşması imzalanmıştır.[65] Ayrıca, Kerimov Rusya'nın Özbekistan'daki çıkarlarını tanıdığını açıkça ifade etmiştir.[66] İki ülke arasında bölgesel güvenlik konusu ve İslami radikalizm Mayıs 2000'de Taşkent'teki Putin-Kerimov görüşmesinin de ana temasını oluşturmuştur.[67] Özbekistan 21 Haziran 2000'de kurulan BDT Antiterör Merkezî oluşturulması kararını da imzalamıştır.

Rusya-Özbekistan ilişkilerinin özellikle güvenlik boyutunda hız kazanması Kerimov'un, genelde terör faaliyetlerinin hız kazandığı ve bölgesel güvenliği tehdit etmeye başladığı yaz öncesi dönemde, 3-5 Mayıs 2001'de Moskova ziyaretinde imzaladığı anlaşmayla da ortaya konmuştur. Taraflar arasında Kerimov'un Moskova ziyareti sırasında yapılan anlaşmada bölgesel güvenlik konusuna ayrıntılı biçimde yer verilmiş, Rusya Özbekistan'ın bölgesel güvenlik için önemini vurgulamış, Özbekistan, Rusya'nın stratejik çıkarlarını tanıdığını belirtmiş ve bu ülkenin bölgesel güvenlik ve istikrarın sağlam teminatı olarak gördüğünün altını çizmiştir.[68] Ayrıca tarafların yaptığı ortak açıklamada "Orta Asya için özellikle Afganistan kaynaklı uluslararası ve dinî terörizmin getirdiği tehditten ciddî endişe duyduklarını, bu konuda ikili ve çok taraflı işbirliğini geliştirme arzusunda" oldukları belirtilmiştir.[69] Rusya ile güvenlik alanında işbirliği sadece BDT Antiterör Merkezî çerçevesinde faaliyetler ve ikili anlaşmalarla sınırlı kalmamış, Özbekistan 15 Haziran 2000'de Şanghay İşbirliği Örgütü'ne üye olmuştur.[70]

Görüldüğü üzere, bölgedeki dinî radikalizm söylemli örgütlenmelerin ister Taliban isterse ÖİH örneğinde olduğu gibi, özellikle 90'ların sonundan itibaren güç kazanması daha önce mesafeli nitelik taşıyan Rusya-Özbekistan güvenlik işbirliğinin daha da derinleşmesine neden olmuştur. Gerçekten de bu örgütlemelerin gücünün ve aktivitesinin artması Özbekistan'ı Rusya ile güvenlik alanında çok sıkı işbirliğine gitme zorunda bırakmıştır. Bir Rus askerî yetkilisi Taliban faktörünü değerlendirirken onun Rusya ve Orta Asya arasında yakınlaşmanın ve Şanghay Beşlisi işbirliğinin esas motiflerinden biri olduğunun altını çizmektedir.[71]

Bazı analizciler, Rusya'nın da bölgesel güvenlik tehditlerini bölge ülkelerinin kendisine yakınlaşması için bir baskı unsuru olarak gördüğü ve hatta kullandığına işaret etmekteler.[72] 1998'de

Rus sınır kuvvetlerinin Kırgızistan'ı terk ettiklerini ve Özbekistan'ın da 1999 sonbaharında BDT Ortak Savunma Anlaşması'ndan çıktığını dile getiren bir analizci Rusya'nın bu iki ülkenin politikalarını değiştirmemesi durumunda Orta Asya'da kalmasının çok zor olacağı değerlendirmesini yapmaktadır.[73] Bu değerlendirmeden yola çıkan yazar Ağustos 2000'de Özbekistan'ın Surhandarin bölgesine saldırının fiilen Tacikistan tarafından desteklenen ÖİH'nın gerçekleştiğini ve Tacikistan'ın politik hayatında Rusya'nın rolünün de değinerek saldırı ile Özbekistan'ı Rusya'ya yakınlaştırma arasında bağ kurmaya çalışmaktadır.[74]

1990'ların sonlarına kadar Rusya ile güvenlik alanında işbirliğine mesafeli yaklaşan Özbekistan'ın 1999'dan itibaren sıkı bir işbirliğine zorlanması süreci ise 11 Eylül'deki saldırının ardından yeni siyasî gelişmelerle farklı bir mecraya girmiştir.

11 Eylül ve Rusya-Özbekistanİlişkilerine Etkisi

11 Eylül 2001'de Dünya Ticaret Merkezî'ne ve Pentagon'a yapılan terörist saldırının ardından dünyada artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı, uluslararası sistem için yeni bir miladın başlayacağı ve dünyanın yeni siyasî gerçekleri ışığında tekrar şekilleneceği yönünde yorum ve düşünceler geniş bir yelpazede ve her kesimden insan tarafından sık sık vurgulanmaya başladı. İster siyasîler, diplomatlar, devlet adamları isterse, sosyal bilim uzmanları, özellikle uluslararası ilişkiler disiplini ile uğraşan bilim adamları uluslararası gelişmelerle ilgili söyledikleri ve yazdıkları neredeyse her şeyin başına *11 Eylül sonrası* kavramını koymağa, bu olayın gelişmelerin seyrini nasıl etkilediği üzerinde fikir beyan etmeye başladılar. 11 Eylül saldırısı ve devamındaki siyasî gelişmeler uluslararası sistemi, bir Berlin Duvarı'nın yıkılması ve SSCB'nin çöküşü kadar olmasa bile, ciddî biçimde değişikliklere uğrattı.

Bu değişiklikler Rusya-Özbekistan ilişkilerini de ciddî biçimde etkiledi. Bu etkilenişin esas nedeni ise Afganistan'ın Orta Asya'nın hemen sınırında olmasıydı. Bu durum Orta Asya'yı gelişmelerden etkilenen en önemli bölge olma konumuna yerleştirmekte, bölgenin geleceğini, Rusya'nın Orta Asya'daki konumunu ve Rus-Özbek ilişkilerinin gelecek seyrini doğrudan etkilemekteydi.

11 Eylül saldırısı Orta Asya'yı küresel bir krizin esas merkezîne dönüştürdü. ABD saldırılardan Üsame Bin Ladin'in El Kaide Örgütü'nü ve Afganistan'da ona yerleşme hakkı veren Taliban rejimini sorumlu tutarak, savaş ilan etti. Birden bire ABD'nin ve tüm dünyanın dikkati Afganistan'a yöneldi. ABD'nin Afganistan savaşında bölge devletlerinin kullanması sorunu Afganistan'a komşu devletleri bir anda hayatî stratejik öneme haiz devletlere dönüştürdü. Bu bağlamda, Orta Asya devletleri Afganistan'la savaşın vazgeçilme ülkeleri olarak, ABD'nin kullanması gereken kilit devletler konumuna yükseldi. Bu durum ABD'nin Rusya'nın "yakın çevre ve öncelikli çıkar alanı" olarak tanımladığı Orta Asya'da aktivitesini artırmaya ve bölgenin ana aktörlerinden Rusya'nın tutumunu, diğer Orta Asya bölge devletlerini gelişmeler karşısındaki politikalarını köklü biçimde etkiledi.

Bu konjonktürde Orta Asya'da göreceli olarak halen esas aktör olan Rusya'nın tutumu ister ABD, isterse de Orta Asya devletleri için çok önemliydi. Saldırıdan hemen sonrasında Kremlin

Amerika'nın Orta Asya'yı Afganistan'daki teröristlere saldırma sahnesi olarak kullanmasına karşıydı.[75] Bu konuda ilk açıklama saldırıdan üç gün sonra 14 Eylül 2001'de Rusya Savunma Bakanı Sergey İvanov'dan geldi. İvanov, "Orta Asya ülkelerinin topraklarının NATO'nun askerî operasyonları için kullanılması hususunun teorik açıdan bile tartışılması zemininin bulunmadığını" ve "Orta Asya'nın BDT Ortak Savunma Anlaşması'nın yetki bölgesi olduğunu" belirtmiştir.[76] Fakat Rusya'nın bu tutumuna rağmen, Orta Asya devletlerinden Özbekistan ve Kazakistan ABD'ye destek konusunda aktif davrandılar. Rusya ise gelişmelerin kendisinin bölgedeki etkinliğini zayıflatmasını önlemek için aktif girişimlere başladı. Putin, 17 Eylül'de Orta Asya devlet başkanlarını telefonla arayarak uluslararası güvenlik, Afganistan, terörizm ve "İstişare ve kararlar için BDT çerçevesini kullanma" konularını görüştü.[77] 18 Eylül'de Putin, Ulusal Güvenlik Konseyi Sekreteri Vladimir Ruşaylo'yu bölge devlet başkanlarının Kremlin yanında yer almasını sağlama misyonuyla bölgenin beş başkentine bir haftalık ziyarete gönderdi.[78] Rusya bu girişimleri ile Orta Asya devletlerine baskı yapmaya çalışırken, o sırada ABD'de bulunan Rusya Dışişleri Bakanı İgor İvanov ise diplomatik bir jargon kullanarak bu devletlerinin bağımsız karar alma durumunda olduğunu ifade etmekteydi. Rusya'nın bölge ülkelerini kendi güdümünde hareket etmesini sağlamak için ilk on gün içindeki çabaları kendisine ciddî bir avantaj getirmedi. Bu arada 24 Eylül'de Rusya, Afganistan sorununda ABD'ye desteğinin çerçevesini beş maddelik bir planla ilan etti.[79]

11 Eylül saldırısı, Orta Asya devletlerinden Özbekistan tarafından bir fırsat olarak değerlendirildi. Her şeyden önce ABD'nin bölgeye aktif biçimde nüfuz etmesi durumda Özbekistan, Rusya'ya güvenlik bağımlılığından kurtulacaktı. Böylece Özbekistan, ABD'nin uluslararası terörizmle mücadelesinin Taliban ve onun yoğun desteğini alarak Özbekistan'da etkin olmağa çalışan ÖİH'nin oluşturduğu tehdidi ortadan kaldırmaya yarayacağını düşünmekteydi. Ayrıca Kerimov, krizi Batıyla yakınlaşma olarak değerlendirmekteydi.[80] Bu bağlamda, Özbekistan Rusya'nın baskısına rağmen ABD'ye tam destek verdiğini açıkladı. Devlet Başkanı Kerimov, ABD Başkanı George W. Bush'un 13 Eylül'de yolladığı mektuba "terörizmle savaşta çabalarımızın birleştirme"si biçiminde karşılık verdi.[81] Saldırıdan beş gün sonra *The Washington Post* gazetesinde yayınlanan mülakatında Özbekistan Dışişleri Bakanı Abdulaziz Kamilov "Biz bu konuda her türlü işbirliğine hazırız" açıklamasını yaptı.[82] Kamilov'a İvanov'un 14 Eylül'deki demeci hatırlatıldığında, Özbekistan'ın dış politikasını hiç kimseyle koordine etmek zorunda olmadığını ve ülkesinin esas önceliğinin teröristlerin imhası olduğunu vurgulamıştır. Bu arada 22 Eylül'de basında çıkan "Özbekistan'a iki Amerikan askerî uçağının indiği" haberi ise Özbek yetkililer tarafından onaylanmasa da yalanlanması için de fazla gayret gösterilmedi. Kerimov "Bugün açıkça belirtmek gerekir ki, biz ABD yönetimiyle uluslararası terörizmle mücadelede işbirliği konusunda görüşmeler yapıyoruz. Bu görüşmeler sürdürülmektedir ve kimse bunu inkar etmiyor." biçimindeki açıklamayla ABD ile işbirliği yaptığını açıkça beyan etmiştir.[83] 7 Ekim'de ABD ve Özbekistan arasında terörizm alanında ikili işbirliği anlaşması imzalanmıştır.[84] Ardından 12 Ekim'de ABD ve Özbekistan arasındaki ortak açıklama iki ülke arasındaki yeni stratejik işbirliği evresinin başladığını ve ABD'nin İslam Kerimov yönetimine güvenlik garantileri verdiğini

belirmekteydi.[85] Ayrıca, Özbekistan Afganistan operasyonu için kendi askerî olanaklarının ABD tarafından kullanılmasına izin vermekteydi.[86]

ABD'nin bölgeye ilgisini en üst düzeye çıkarmasını ve Rusya'ya güvenlik bağımlılığından kurtulmak fırsatı olarak değerlendiren Özbekistan'ın 7 ve 12 Ekim'deki anlaşma ve ortak açıklama konusunda hevesli olması 5 Ekim'de Taliban'ın kendisine savaş ilanının hemen ardından yapılması bakımından çok anlamlıdır. Bu gelişmeler ABD'yi Özbekistan için güvenlik alanında esas aktör yaparken, Orta Asya'nın güvenlik dengelerinde bu ülkenin söz sahibi olmasının meşru gerekçesini oluşturmaktadır. Özbekistan bir yandan ABD'yle askerî işbirliğine daha çok hevesli gözükürken, öte yandan Rusya'nın Özbekistan'ın güney sınırlarına kendi sınır kuvvetlerini gönderme önerisini soğuk karşılamıştır.[87]

Öte yandan, Rusya'nın Özbekistan'daki mevzi kayıplarını kabul etmediği Kerimov tarafından sık sık gündeme getirilen bir husustur. Kerimov, Moskova'nın Özbekistan'a karşı enformasyon savaşı yaptığını açıkladı.[88] Kerimov bu savaşın amacını "Bize kıskançlıkla yanaşan güçler, bağımsız politikamızı içlerine sindirememekte, bize eski alışkanlıklarla yanaşmaktalar ve Özbekistan'ın uluslararası arenadaki nüfuzunun her geçen gün artması onları rahatsız etmektedir" açıklaması ile ifade etmek ve böylece Rusya'yı "emperyal girişimlerde" suçlamaktadır.[89] Kerimov, Rusya'yı Özbekistan içerisinde istikrarsızlık yaratmakta, bölgede durumu kızıştırmakta ve Orta Asya cumhuriyetleri arasındaki karşılıklı güveni ortadan kaldırma ve bu ülkeleri bir birine karşı kullanma girişimlerinde olduğu gerekçesiyle suçlamaktadır.[90]

Rus resmî devlet yetkilileri, 24 Eylül'deki Rusya'nın ABD'ye vereceğini açıkladığı 5 maddelik destek planının ardından, Afganistan'daki operasyonlar sürecinde Özbekistan'ın ve bütünlükte Orta Asya'nın giderek daha fazla oranda ABD etki alanına açık hale geldiğine ilişkin endişelerini net biçimde ifade etmeseler de, Rus basını bu konuda ciddî endişelerin hakim olduğu yazılara geniş yer vermektedir. Aslında doğrudan dile getirilmese de Moskova stratejistleri, basının "yeni askerî işbirliği" biçimde tanımladığı Washington ve Taşkent arasındaki ilişkilerden rahatsızlık duymaktadır.[91] Gerçekte de Özbekistan'ın kendi hava sahasını ABD askerî uçaklarına açması, ABD'yi Orta Asya güvenlik dengesine girişini sağlayan 12 Eylül'deki ABD-Özbekistan ortak açıklaması ve Amerikan askerî yetkililerin giderek daha sık aralarla bu ülkeyi ziyaret etmesi Rusya'nı endişeye sevk eden gelişmelerdir. Ayrıca 30 Ekim'de ABD Merkez Komutanlığı Komutanı General Tommy Franks'ın başkanlık ettiği askerî heyetin Özbekistan ziyareti ile Amerikan askerî varlığının Afganistan operasyonları bağlamında bu ülkeye yerleşmesi konusunda uzlaşmaya varılmıştır.[92] Yaklaşık 1000 kadar Amerikan askerî kuvvetinin Afgan sınırına 90 mil yakınlıkta yerleşen eski Sovyet askerî havaalanı Hanabad'a yerleşmesi de bu rahatsızlığın en önemli unsurunu oluşturmaktadır.[93]

Putin'in Batı yanlısı bir dış politika söylemi çerçevesinde Rus resmî yetkilileri, buna askerler de dahil, ABD askerî kuvvetini bölgeye yerleşmesine açıkça hayır diyemedikleri ve Özbekistan'ın bu ülkeyle işbirliğine karşı çıkamadıkları noktada Rus basını devreye girerek durumla ilgili alarm zilleri çalmaktadır. *Nezavisimaya Gazeta*' Kerimov'un Rusya ile ilişkilerini bozmadan ABD ile sıkı işbirliğine

gittiği" değerlendirmesini yapmaktadır. Rus haber siteleri Afganistan krizinin Rusya, Çin Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikstan'ı bir araya getiren Şanghay İşbirliği Örgütü'nün üyelerinden Özbekistan ve Tacikistan'ın ABD'ye yönelmesi ile fiilen ortadan kalktığı değerlendirilmesine yer verilmektedir.[94] Moskova'da yayınlanan aşırı millîyetçi *Zavtra* gazetesi, ABD-Özbekistan stratejik ilişkisine ilişkin tavrını Özbekistan'ı "ABD'nin Asya Eyaleti" gibi haksız bir nitelendirmesi ile ortaya koymuştur.[95] Moskova'da yayınlanan haftalık *Obşaya Gazeta,* Taşkent'te görev yapan bir Rus diplomatının Amerikalıların hiçbir zaman bölgeyi terk etmeyecekleri endişesine yer vermektedir.[96] Gazete, Rus diplomatın Amerikalıların Özbekistan ekonomisine yatırım yapacaklarını, İslamcıların kitlesel hapsine, medyadaki sansüre ve ülkenin komşu BDT ülkeleri ile sınırlarına mayın döşenmesine göz yumacağına ilişkin görüşlerini yer vermektedir.[97] Ayrıca, Rus diplomat Amerikalıların GUUAM'ı önemli Rus bağlantı hatları üzerinde yerleşen ülkeler hesabına güçlendirmek isteyeceklerini belirtmiştir.

Bütün bunlar ışığında, 11 Eylül saldırısının ardından Özbekistan Rusya'ya güvenlik bağımlılığını ABD'nin yanında yer alarak aşmaya çalışmış ve Rusya ile artık daha fazla güvenlik işbirliği içinde olmak istemediğini göstermiştir. 11 Eylül'ün ardından Rus-Özbek ilişkileri özellikle güvenlik alanında ciddî biçimde Rusya aleyhine gelişen bir sürece girmiş ve dünyanın tek süper gücü ABD gerçek anlamda bölgeye girmiştir. Rusya kendisi için Orta Asya'nın kaybedilmesinin başlangıcı anlamını taşıyabilecek bir süreci en az zararla atlama yönünde çabalar içine girişmiştir.

11 Eylül'den 24 Eylül'e kadarki süre içerisinde Orta Asya cumhuriyetlerini yanına alarak ABD'nin uluslararası terörizmle savaşında daha kuvvetli kozlarla pazarlık yapma olanağına kavuşmak ve bölgenin Amerikan etkisine açılmasını önlemek istemiştir. ABD'nin Afganistan'a düzenleyeceği operasyonun Taliban'ı ve dini radikalizm tehdidini ortadan kaldırmasının en aza indirmesinin Moskova'nın Türkistan'daki hakimiyetini sona erdireceğini düşünen Putin, Washington'un Orta Asya Türk cumhuriyetlerinden askerî üs talebi üzerine bu cumhuriyetlere ağır baskı yaparak ABD ordusunun Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da konuşlanmasını engellemeye çalışmıştır.[98]

Orta Asya devletlerinden özellikle Özbekistan ve Kazakistan'ın aktif bir biçimde ABD ile işbirliğine hazır olduklarını ilan etmeleri ile Rusya'nın bu çabaları boşa çıkmıştır. Washington da, Moskova'ya gerekir ise Rus itirazına rağmen bölgeye gireceğini bildirmesi üzerine, Rusya geri adım atmak zorunda kalmıştır.[99]

24 Eylül'de Rusya'nın ABD'ye Afganistan'da destek vermesi, hatta Putin'in Amerika'yla genel bir stratejik işbirliğini öne çıkaran dış politika çizgisi benimsemesi Orta Asya'da büyük güçler için yeni bir dönemi başlatmış gözükmektedir. Bu yeni dönemin esas özelliği Rusya'nın Orta Asya'daki etkinliğini ABD ile rekabet değil işbirliği yapma temeline dayandırmak istemesidir. Rusya Devlet Başkanı Putin 10 Kasım 2001'de ABD ziyareti öncesi Amerikan gazetecilerine verdiği mülakatında Orta Asya'da Rusya-ABD rekabetini işbirliğine dönüşmesi gerektiğini belirtmektedir.[100] Öte yandan, ABD yönetiminin de Rusya'yla stratejik işbirliği ve yeni ilişkiler geliştirme isteği son dönemde ikili ilişkilerde

sık-sık gündeme gelen ve en son Kasım ortasında Washington ve Texas'da yapılan Bush-Putin görüşmelerinde sürekli dile getirilen bir konudur. ABD'nin Moskova büyükelçisi Alexander R. Vershbow da yazdığı bir yazıda 11 Eylül saldırısının ardından Putin'in Amerika'ya destek verme yönünde stratejik tercih yapmasının Rusya ve ABD'nin bir çok ortak amacı olan dost ülkeler olduğunu ortaya koyduğu değerlendirmesini yapmıştır.[101] Aynı büyükelçi yaptığı basın toplantısında ABD'nin Rusya'ya, Afganistan'daki harekat nedeniyle Orta Asya'da konuşlanan askerî varlığının kalıcı olmayacağı yolunda güvence verdiğini belirtmiştir.

Bu açıklama ve değerlendirmelerden ABD'nin Orta Asya'daki etkinliğini gerçekten Rusya ile stratejik işbirliği temelinde yürütmeyi stratejik bir tercih olarak mı benimsediğini, yoksa Afganistan'da Rusya'nın desteğini almak için taktik bir hamle mi olduğunu şimdilik kestirmek çok zordur. Aslında bu sorunun cevabı aynı zamanda 11 Eylül'ün dünya siyasî tarihi ve uluslararası ilişkiler sistematiğindeki öneminin ortaya konması noktasında ciddî bir ölçüt olacaktır. Çünkü tarihsel gelenek ve 11 Eylül'e kadarki egemen uluslararası ilişkiler sistematiği Orta Asya'da iki büyük gücün çıkarlarını uzlaştıramadığını ve bu bölgenin genelde tek bir gücün nüfuz alanında olageldiğini göstermektedir. Hele bu iki gücün son elli yılın en keskin rekabetini yapan ABD ve Rusya olduğu düşünülürse, iki devlet arasında ister genel, isterse de Orta Asya anlamında stratejik işbirliğine gidilmesi 11 Eylül'ün bir milad olup olmadığı konusunu daha net biçimde ortaya koyacaktır.

1 Milan Hauner, **What is Asia to Us? Russia's Asian Cenrtland Yesterday and Today**, Londra ve New York, Routledge, 1992, s. 44-45'den aktaran Lena Jonson, **Russia and Cenrtal Asia: A New Web of Relations**, Londra, Royal Institute of International Affairs, 1998, s. 16.

2 Sultan Akimbekov, "Rossiyskaya Politika v Tsentralnoy Azii: Sostayanie i Perspektivı", **Pro et Contra**, **C**ilt 5, Sayı 3, s. 75.

3 Jonson, **Russia and Cenrtal Asia**., s. 16.

4 "Strategiya dlya Rossii", **Nezavisimaya gazeta**, 19 Ağustos 1992, s. 4-5'den aktaran Jonson, **Russia and Cenrtal Asia**., s. 17.

5 Jonson, **Russia and Cenrtal Asia**., s. 17.

6 Jonson, **Russia and Cenrtal Asia**., s. 17.

7 Akimbekov, "Rossiyskaya Politika v Tsentralnoy Azii: Sostayanie i Perspektivı", s. 75.

8 Nikita Lomagin, "Novıe Nezavisimıe Gosudarstva Kak Sfera İnteresov Rossii i SŞA", **Pro et Contra**, Yaz 2000, s. 67.

9 Jonson, **Russia and Cenrtal Asia**., s. 17.

10 Jonson, **Russia and Cenrtal Asia**., s. 18.

11 Jonson, **Russia and Cenrtal Asia**., s. 18.

12 Bu konuda ayrıntılı analiz için bkz Anar Somuncuoğlu, “Avrasya Ekonomik Birliği: Rus Dış Politikasında Yeni Bir Atak”, **Stratejik Analiz**, Sayı 12, Temmuz 2001, s. 86-91.

13 Rus dış politikasında enerji faktörü konusunda bkz. Nazim Cafersoy, “Enerji Diplomasisi: Rus Dış Politikasında Stratejik Araç Değişimi”, **Stratejik Analiz**, cilt 1, Sayı 8, Aralık 2000, s. 52-60.

14 Sally N. Cummings, “Happier Bedfellows? Russia and Central Asia Under Putin”, **Asian Affairs**, Haziran 2001, Cilt 32, Sayı 2, ss. 142-153.

15 Cummings, “Happier Bedfellows? Russia and Central Asia Under Putin”.

16 Cummings, “Happier Bedfellows? Russia and Central Asia Under Putin”.

17 Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı, “Rusya’nın Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleriyle İlişkilerdeki Dış Politika Doktrini”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 2, Sayı 3, Sonbahar 1995, s. 143.

18 Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı, “Rusya’nın Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleriyle İlişkilerdeki Dış Politika Doktrini”, s. 143.

19 Bu konuda ilgili belgenin “Rusya-Özbekistan İlişkileri” başlıklı bölümüne bakılabilir.

20 Melvin, **Uzbekistan**., s. 102.

21 Melvin, **Uzbekistan**., s. 102.

22 Melvin, **Uzbekistan**., s. 102.

23 Melvin, **Uzbekistan**., s. 102.

24 Melvin, **Uzbekistan**., s. 100.

25 Henry E. Hale, “İslam, State-Building and Uzbekistan’s Foreign Policy”, 23 Ekim 2001.

26 Hale, “İslam, State-Building and Uzbekistan’s Foreign Policy”.

27 Hale, “Islam, State-Building and Uzbekistan’s Foreign Policy”.

28 Melvin, **Uzbekistan**., s. 101.

29 Hale “Islam, State-Building and Uzbekistan’s Foreign Policy”,

30 Hale, “Islam, State-Building and Uzbekistan’s Foreign Policy”.

31 Hale, “Islam, State-Building and Uzbekistan’s Foreign Policy”.

32 Mohiaddin Mesbahi, “Russia and Its Central Asia ‘Near Abroad’: Towards a Doctrine for the Periphery”, Hafeez Malik (der), **The Roles of the United States**, **Russia and China in the New World Order**, USA, St. Martin’s Press, 1997, s. 172.

33 Melvin, **Uzbekistan**., s. 101.

34 Gretsky “Russia’s Policy Toward Central Asia”.

35 Alişer Taksanov, “Rossiya i Uzbekistan-Bratya Navek?”, 24 Mayıs 2001.

36 Vladimir Babak, “Tsentralnaya Aziya: Problemı Postsovetskoy Integratsii”, **Tsentralnaya Aziya**, Sayı 9, 1997,

37 Petrov. N. I., “Political Stability in the Conditions of the Command-Administrative Regime”, Alexei Vassiliev (der.), **Central Asia: Political and Economic Challenges in the Post Soviet Era**, Londra, Sagi Books, 2001, s. 91.

38 Petrov, “Political Stability in the Conditions of the Command-Administrative Regime”, s. 91.

39 Cummings, “Happier Bedfellows? Russia and Central Asia Under Putin”,

40 Hale “Islam, State-Building and Uzbekistan’s Foreign Policy”,

41 Melvin, **Uzbekistan**., s. 101.

42 Hale “Islam, State-Building and Uzbekistan’s Foreign Policy”,

43 Mesbahi, “Russia and Its Central Asia ‘Near Abroad’: Towards a Doctrine for the Periphery”, s. 172.

44 Kasenov. U. T., **Bezopasnost Tsentralnoy Azii: Natsionalnıye**, **Regionalnyıye i Globalnıye Problemı**, Almatı, Universitet “Kaynar”, 1998., s. 70.

45 Kasenov, **Bezopasnost Tsentralnoy Azii**, s. 70.

46 Kasenov, **Bezopasnost Tsentralnoy Azii**, s. 70 ve Jonson, **Russia and Cenrtal Asia**, s. 34.

47 Jonson, **Russia and Cenrtal Asia**, s. 34.

48 26 Aralık 1996 Sayılı **Nezavisimaya Gazeta**’dan aktaran Babak, “Tsentralnaya Aziya”.

49 Babak, “Tsentralnaya Aziya”.

50 Melvin, **Uzbekistan**., s. 103.

51 Jonson, **Russia and Cenrtal Asia**, s. 34.

52 Jonson, **Russia and Cenrtal Asia**, s. 34.

53 Akimbekov, “Rossiyskaya Politika v Tsentralnoy Azii: Sostayanie i Perspektivı”, s. 82.

54 Kasenov, **Bezopasnost Tsentralnoy Azii**, s. 120.

55 Kasenov, **Bezopasnost Tsentralnoy Azii**, s. 120.

56 Akimbekov, “Rossiyskaya Politika v Tsentralnoy Azii: Sostayanie i Perspektivı”, s. 83.

57 Kasenov, **Bezopasnost Tsentralnoy Azii**, s. 129.

58 Ahmet Rashid, “The Fires of Faith in Central Asia”, **World Policy Journal**, Spring 2001, Cilt 18, Sayı 1., s. 45-56.

59 Akimbekov, “Rossiyskaya Politika v Tsentralnoy Azii: Sostayanie i Perspektivı”, s. 84.

60 Rashid, “The Fires of Faith in Central Asia”.

61 Rashid, “The Fires of Faith in Central Asia”.

62 Rashid, “The Fires of Faith in Central Asia”.

63 Melvin, **Uzbekistan**., s. 102.

64 Grozin. A., “Pervıy Vizit V. Putina v Postsovetskuyu Aziyu: Taşkent Perehvatıvaet u Astanı Titul “Luçşego Druga Moskvı”,

65 Yuriy Egorov, “Uzbekistan Ukreplyayet Oboronu”, 9 Şubat 2000.

66 Sergey Danilov, “Uzbekistan-Toçka Pereseçeniya İnteresov”, 5 Nisan 2000.

67 Yuriy Egorov, “Bezopastnost-Glavnaya Tema dlya Putina i Karimova”, 4 Mayıs 2001.

68 Ayrıntılı bilgi için iki devlet başkanının yaptığı ortak açıklamaya bkz: “Sovmestnoe Zayavleniye Prezidentov Rossiskoy Federatsii i Respubliki Uzbekistan”, 24 Eylül 2001.

69 “Sovmestnoe Zayavleniye Prezidentov Rossiskoy Federatsii i Respubliki Uzbekistan”.

70 Sanobar Şermatova, “Taliban Kak Faktör Rossiyskiy Politiki”, **Moskoviskie Novosti**, 7 Haziran 2000,

71 Şermatova, “Taliban Kak Faktör Rossiyskiy Politiki”,

72 Akimbekov, “Rossiyskaya Politika v Tsentralnoy Azii: Sostayanie i Perspektivı”, s. 84.

73 Akimbekov, “Rossiyskaya Politika v Tsentralnoy Azii: Sostayanie i Perspektivı”, s. 84.

74 Akimbekov, “Rossiyskaya Politika v Tsentralnoy Azii: Sostayanie i Perspektivı”, s. 84.

75 Vladimir Socor, ‘Central Asia: Not Russia’s “Neighbhood”, Not Moscow’s to “Deliver”, **The Fortnight in Rewiew**, Jamestown Fondation, Cilt VII, Sayı 19, 28 Eylül 2001,

76 Pobert Cotrell ve David Stern, “Eastern Promises”, **Financial Times**, 2 Ekim 2001.

77 Socor, ‘Central Asia: Not Russia’s “Neighbhood”, Not Moscow’s to “Deliver”.

78 Socor, ‘Central Asia: Not Russia’s “Neighbhood”, Not Moscow’s to “Deliver”.

79 Socor, ‘Central Asia: Not Russia’s “Neighbhood”, Not Moscow’s to “Deliver”.

80 Pobert Cotrell ve David Stern, “Eastern Promises”.

81 Socor, ‘Central Asia: Not Russia’s “Neighbhood”, Not Moscow’s to “Deliver”.

82 **The Washigton Post**, 16 Eylül 2001.

83 Jihor Y. E., “Noviy Vitok Rossiysko-Uzbekskih Otnoşeniy”,

84 “Joint Statement between the Government of the United States of America and the Government of the Republic of Uzbekistan”,

85 Anthony Baird, “New Alliance Brings United States, Uzbekistan Into Long-term Embrace”,

86 Baird, “New Alliance Brings United States, Uzbekistan Into Long-term Embrace”,

87 Jihor, “Noviy Vitok Rossiysko-Uzbekskih Otnoşeniy”.

88 Jihor, “Noviy Vitok Rossiysko-Uzbekskih Otnoşeniy”.

89 Jihor, “Noviy Vitok Rossiysko-Uzbekskih Otnoşeniy”.

90 Jixor Y. E., “Uzbekistan na Perepute”,

91 Igor Tobakov, “Moscow Wary About Taşkent Military Ties With The United States”, 6 Kasım 2001.

92 Josh Machleder, “US General Tight-lipped on Specifics of US-Uzbek Military Cooperation”,

93 Tobakov, “Moscow Wary About Taşkent Military Ties With The United States”.

94 Beniamin Ginodman, “Islam Menyayet Orientatsiyu”,

95 Tobakov, “Moscow Wary About Taşkent Military Ties With The United States”.

96 Tobakov, “Moscow Wary About Taşkent Military Ties With The United States”.

97 Tobakov, “Moscow Wary About Taşkent Military Ties With The United States”.

98 Ümit Özdağ, “Terörizm, Küresel Güvenlik ve Türkiye”, **Stratejik Analiz**, Kasım 2001, Cilt 2, Sayı 19, s. 7-8.

99 Özdağ, “Terörizm, Küresel Güvenlik ve Türkiye”, s. 8. ve Rusya’nın Afganistan sorunu nedeniyle değişen bölge dengeleri üzerine izlediği politika için bkz. Sinan Oğan, “Rusya’nın İkinci Afganistan Çıkmazı”, **Stratejik Analiz**, Kasım 2001, Cilt 2, Sayı 19, s. 52-60.

100 “Vstreça Prezidenta Rossiyskoy Federatsii V. V. Putina s Şef-korrespondentam Moskovskih Byuro Veduşih Amerikanskih SMİ”, 11Kasım 2001.

101 Alexander R. Vershbow, **“**The Beginning of a U. S. -Russian Alliance?”, **Moscow Times**, 25 Kasım 2001.

11 Eylül Saldırılarının Özbekistan Dış Politikası Üzerindeki Etkileri / Nermin Guliyeva [s.660-664]

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türkiye

Giriş

Özbekistan sınırları ve ulusal kimliği bakımından Sovyetler Birliği tarafından kurulmuş bir cumhuriyettir. 1924'te 19. yüzyılda Rusya tarafından işgal edilen Buhara, Hiva ve Hokand Hanlıklarının toprakları üzerine kurulan Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 1991'e kadar SSCB içerisinde varlığını sürdürmüştür. SSCB'nin dağılmasıyla Özbekistan iç ve dış politikasında egemen bir devlet haline gelmiştir. On yıllık bağımsızlık dönemi boyunca da çok önemli mesafeler katetmiştir. Özbekistan bağımsızlığının ilk yıllarından itibaren Rusya'nın kendi üzerindeki ağırlığını mümkün olduğunca minimize etmeye çalışmış, buna karşın Batı'nın etkisini arttırmaya çalışarak bölgede dengeleri değiştirmeye çalışmıştır. En önemlisi ise ABD, Rusya, Çin gibi büyük güçlerden herhangi birinin etkisi altına tamamen girmekten kaçınarak bağımsızlık politikası uygulamaya koyulmuştur.

Bu bağlamda 11 Eylül saldırıları Özbekistan açısından önemli bir gelişme olmuştur. 11 Eylül öncesi güvenlik nedenleri ile Rusya ve Çin'in başat konumda olduğu Şanghay İşbiliği Örgütü'ne katılım için başvuran Özbekistan, ABD'ye yapılan saldırılar sonucu Batı ile yakınlaşma ve aynı zamanda güvenlik tehditlerini ortadan kaldırma fırsatı elde etmiş oldu.

Zira, Afganistan'a düzenlenen operasyon, ABD ve İngiltere'yi Afganistan'a coğrafî bakımdan yakın ülkelerde müttefik arayışlarına itmiştir. Bu müttefiklerden biri de Özbekistan olmuştur. Özbekistan, Afganistan'la görece iyi korunan sınırları, kapalı bir devlet olması ve halkın yönetimin kontrolü altında olması gibi özellikleriyle ABD'ye elverişli müttefiklik koşulları sunabilmiştir. Bu çalışmada, 11 Eylül sonrası gelişmeler Özbekistan'ın dış politikasındaki öncelikler açısından Rusya ve ABD ile ilişkileri bağlamında ele alınacak, önümüzdeki dönem için Özbekistan'ın kazanımlarının neler olabileceği incelenecektir.

Özbekistan Dış PolitikasındakiTemel Öncelikler

Bağımsızlığını pekiştirme ve Orta Asya bölgesinde lider olma Özbekistan'ın 1991'den günümüze izlediği dış politikanın önceliklerini oluşturmaktadır. Bağımsızlık politikası Özbekistan'ın hem bölge devletleri hem de Rusya ile ilişkilerinde dönem dönem kendini göstermektedir. Bölge ülkeleri ile ekonomik entegrasyondan yana olduğunu söyleyen Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov, siyasî alanda entegrasyona inanmadığını her fırsatta dile getirmektedir. Fakat, ekonomik alanda da ciddî bir birliktelikten bahsetmek zordur. Bölge devletlerinden Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın,[1] Beyaz Rusya ve Rusya ile birlikte ilk başta Gümrük Birliği adı altında kurdukları ve daha sonra Avrasya Ekonomik Birliği'ne dönüştürdükleri örgüte Özbekistan katılmamıştır. Özbekistan, özellikle Rusya'nın başat konumda olduğu herhangi bir yapılanmaya girmekten kaçınmaktadır. Ocak 1994'te kurulan ve Özbekistan'ın da üyesi olduğu Orta Asya Ekonomik Birliği ise pek önemli sonuçlar elde edememiştir.[2]

Öte yandan, Özbekistan 1999'da Bağımsız Devletler Topluluğu Ortak Güvenlik Anlaşması'ndan da ayrılmıştır. Özbekistan, ilk başlarda BDT şemsiyesi altında her üye devletin kendi ordusu ile katılacağı NATO tarzı bir askerî yapılanmaya gidilmesinden yanaydı. Bu öneri Özbekistan tarafından 15 Mayıs 1992'de Taşkent'te yapılan BDT toplantısında gündeme getirildi.[3] Bu toplantı üyeleri açısından önemli bir anlaşmanın imzalanmasıyla sona ermişti. Rusya, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Ermenistan arasında varılan ortak bir karara göre taraflardan herhangi birine dışarıdan yapılan saldırı tüm taraflara yapılmış olarak algılanacak ve gereken tedbirler alınacaktı. Fakat, daha sonra Rusya'nın kendi iç ekonomik sorunlarına yönelmesi ve uyguladığı yeni fiyat politikaları ruble alanındaki diğer ülkeler tarafından eleştirilmeye başlandı. Fiyatlardaki aşırı artış Özbekistan'da da yankı buldu: Başkent Taşkent'te üniversite öğrencileri protesto gösterileri ile hayat koşullarının ağırlaşmasına ilk tepki verenlerden oldular.

Bu gelişmeler üzerine Devlet Başkanı Kerimov, Rusya'nın BDT içinde uygulanan ekonomik reformlar konusunda ortak bir karar sonucu hareket etmediğini dile getirdi. Ardından, Kerimov ve Merkez Bankası Başkanı Feyzulla Mullazhanov tarafından Rusya'nın bu şekilde devam etmesi sonucu Özbekistan'ın kendi millî para birimine geçmek zorunda kalacağı açıklandı.[4] Rusya'nın 1993'te "yeni ruble"ye geçmesi ile Özbekistan 15 Kasım 1993'e kendi para birimi "som"u tedavüle soktu.

Bu arada, Özbekistan eski SSCB cumhuriyetleri arasında, Birliğin çöküşü nedeniyle yaşanan ekonomik çöküntüyü en az zararla atlatanlar arasında olduğunu söylemek pek yanlış olmaz. Şöyle ki, SSCB'nin dağılmasının hemen ardından, 1992'de Özbekistan GSYİH'si %11.1'lik bir düşüş gösterirken, sanayideki en büyük düşüş %12.3 oranında olmuştur.[5] EBRD'nin istatistiklerine göre, diğer cumhuriyetlerin çoğunda ekonomideki düşüş kendini daha büyük rakamlarla belli etmektedir.

Özbekistan genel olarak, Rusya'nın Orta Asya'daki askerî etkinliğini azaltmaya yönelik politikalar izlemiştir. Moskova'nın eski SSCB sınırlarını koruma hakkına ilişkin iddiaları da Özbekistan tarafından olumlu karşılanmamış, Taşkent, BDT Dış Sınırlarının Savunması Hakkında Anlaşma'yı imzalamayı reddetmiştir.[6] Özbekistan, Moskova ve Duşanbe arasında 201. Motorize Birliğin 20 yıllık bir süre için Tacikistan'da konuşlandırılmasına ilişkin anlaşmanın imzalanmasına da karşı çıkmıştır.

Bir taraftan Rusya'nın bölgede askerî varlığına karşı çıkan Özbekistan, bir taraftan da kendi ordusunu güçlendirmeye çalışıyordu. SSCB döneminde askere alınan Özbek kökenli gençler daha çok *stroybat* diye adlandırılan inşaat birliklerine gönderiliyordu. Bu nedenle, Birliğin dağılmasından sonra nitelikli Özbek subayların sayısı çok değildi. Fakat, bağımsızlıktan sonra Özbekistan hızlı bir şekilde eğitimli Özbek askerinin yetişmesi için girişimler başlattı. SSCB zamanındaki Özbekistan'ın birlik ordusundaki subay sayısı sadece %6'yı oluşturuyorken, 1997'de bu rakam %85'e yükseldi.[7]

Bölge liderliğine gelince, Özbekistan bağımsızlığının ilk günlerinden beri bu arzusunu yerine getirmek için çabalamaktadır. 31 Ağustos 1991'de uluslararası alanda yeni bir devlet olarak ortaya çıkan Özbekistan, Orta Asya'nın en güçlü devletlerindendir. Ayrıca, çoğunluğu Özbek olmak üzere yaklaşık 25 milyonluk nüfusla bölgenin en kalabalık ülkesidir. Bunun yanında, 447 bin km2'lik

yüzölçümü, verimli toprakları ve doğal kaynakları ile Özbekistan Orta Asya'da en fazla gelecek vaadeden devletlerden biri olma özelliğini taşımaktadır. Özbekistan aynı zamanda, bölgede en güçlü askerî yapıya da sahiptir. 50 bin kişilik kara kuvvetleri, 9 bin 100 kişilik hava kuvvetleri personeli ve 17 bin ile 20 bin arasında değişen içişlerine bağlı birlik mensubuyla Özbek ordusu Orta Asya'nın en büyük ordusudur.[8]

Bir önemli husus da, Orta Asya'da Özbek nüfusun dağılımıdır. Özbekistan'ı çevreleyen diğer cumhuriyetlerde yaklaşık 2,5 milyon etnik Özbek yaşamaktadır.[9] Bunların çoğu Kırgızistan'ın Oş ve Celalabad, Kazakistan'ın Çimkent ve Jambıl vilayetleri ve Tacikistan'ın Sughd ve Hisar bölgeleri olmak üzere Özbek sınırına yakın yerleşim birimlerinde yaşamaktalardır.[10]

Özbek dış politikasının temel özelliklerini kısaca ele aldıktan sonra iki büyük güç olan Rusya ve ABD ile gelişen ilişkilerini irdeleyebiliriz.

Rus-Özbek İlişkileri

1990'ların ortalarından itibaren toparlanmaya başlayan Rusya tekrar gözünü Orta Asya'ya çevirdi. Bölgedeki hidrokarbon yataklarının üzerinde kontrolünü artırmaya çalışan Rusya, diğer sanayi alanlarında da Orta Asya ülkeleri ile işbirliğine yöneldi. Nitekim, bu dönemde Rus tekstil bölgelerinden sanayiciler Özbekistan pamuğunu değerlendirme teklifleri ile ülkeye geldiler. Öte yandan, 1996'da Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanı olarak Yevgeni Primakov'un atanması ile Rusya güney bölgelerle daha fazla ilgileneceğinin sinyalini vermiş oldu. Bir Orta Doğu uzmanı olan Primakov'un, göreve gelir gelmez Şubat 1996'da gerçekleştirdiği Orta Asya gezisinin bir durağı da Özbekistan'dı. Fakat, planlananın aksine, ziyaret sırasında sadece bir anlaşma imzalanabilmişti.[11] İmzalanamayanların içerisinde Özbekistan'daki Rusların durumuna ilişkin bir anlaşma da vardı.

Buna karşın Özbekistan ve Rusya birbirleri için önemli ticaret ortakları olarak kalmışlardır. 2000 yılı itibariyle Rusya'nın dış ticaretinde Özbekistan dördüncülüğü korurken, 1991-2000 yılları arasındaki rakamlar Özbekistan'ın en büyük dış ticaret ortağının Rusya olduğunu göstermektedir.[12]

Özbekistan ve Rusya arasındaki ilişkilerde Tacikistan ve Afganistan'da başlayan çatışmalar dönüm noktasını oluşturmuşlardır. Bağımsızlık sonrası Tacikistan'da radikal İslâmî eğilimlerin yükselmesi sonucu çıkan iç savaş ve Afganistan'da mücahitler arasında verilen iktidar savaşı Özbekistan'da ciddî güvenlik kaygısı yaratmıştır. Özbekistan'ın Afganistan ve Tacikistan'la ortak sınırlara sahip olması doğal olarak, çatışmaların kendi içine taşmasını engellemek amacıyla bu sınırların güvenlik altına alınması için gerekli tedbirlerin alınmasına zorlamıştır. Bu noktada, Rusya'yı bölgede güvenlik ve istikrarı koruyabilecek tek güç olarak gören Özbekistan, Moskova'yla ilişkilerini iyileştirmeye çalışmıştır. Afganistan ve Tacikistan'da olanları sadece bölge için değil, tüm BDT için bir köktendincilik tehdidi olarak değerlendiren Rusya, aynı görüşte olan Özbekistan ile ortak tehdit algılaması sonucu özellikle güvenlik alanında sıkı işbirliğine yönelmiştir. Tacikistan'daki savaşın 1997'de sona ermesi doğu sınırları açısından bir miktar rahatlamaya neden olmuşsa da, 1996'da

Afganistan'da aşırı dinci Taliban hareketinin yönetime gelmesi güneydeki tehdit algılamasını daha da arttırmştır.

Fakat, Özbekistan Taliban'a karşı mücadelede kendi kartını, Afganistan'ın kuzey bölgelerindeki Özbek nüfusun lideri General Abdurraşid Dostum faktörünü kullanmayı ihmal etmemiştir. 1997-98'e kadar Dostum birliklerine maddî ve manevî ciddi destek veren Kerimov, bu şekilde Taliban'ı kendi sınırlarından uzak tutmaya çalışmıştır. Fakat, Afganistan'da savaşın çıkmaza girdiğinin anlaşılması Özbekistan'ı tehlikeli bir oyuna girmekten kaçınmaya itmiştir.

Bu bağlamda, Ekim 1998'de Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Boris Yeltsin'in Taşkent'i ziyareti iki ülke arasındaki ilişkilerin temel boyutunu ortaya koymaktadır. Yeltsin'in Kerimov'la yaptığı temasların ana konusunu Taliban oluşturdu. Görüşmeler sonucu iki ülke arasında herhangi birine saldırının düzenlenmesi halinde diğerinin yardımda bulunacağına dair bir anlaşma imzalandı.[13]

ABD-Özbekistan İlişkileri

1994'e kadar Özbekistan-ABD ilişkilerinde insan hakları ve demokrasi sorunları Özbekistan için hep pürüzlü noktaları oluşturmuştur. Fakat, Afganistan'daki Taliban yönetimi ve bu yönetimin Orta Asya'dan gelen aşırı dinci gruplara kucak açması Özbekistan'ı sadece Rusya ile değil, Batı ile de güvenlik alanında işbirliği arayışlarına itmişti. 1994'e kadarki dönemde Batı, özellikle de ABD tarafından Özbekistan'ın politikasına yönelik bazı çekinceler ileri sürülüyordu. Hatta, dönemin ABD Başkan Yardımcısı Al Gore Orta Asya gezisini Taşkent'e uğramadan tamamlamıştı.

Buna rağmen, bir süre sonra Özbekistan yönetiminin İran, radikal İslâm ve Rusya karşıtı söylemlerine ABD kulak vermeye başladı. Aynı zamanda, Özbekistan kendini istikrarlı, Batı yanlısı ve güçlü bir devlet olarak empoze etmeye çalışıyordu. Batı'da da güçlü bir Özbekistan'ın aslında, Batılı yatırımları koruyabileceği görüşü giderek yaygınlaşmaya başladı. Öte yandan, Özbekistan'ın diğer Orta Asya ülkelerine göre Rusya'dan daha uzak politikalar izlemesi de ABD dış politika çevrelerince olumlu bir faktör olarak değerlendiriliyordu. ABD'nin kapılarını Özbekistan'a açması ile ağırlıklı olarak güvenlik alanında işbirliği genişletilmeye başladı. Özbekistan'ın 13 Temmuz 1994'te imzalanan anlaşma ile NATO'nun Barış İçin Ortaklık programına aktif bir şekilde katılması ve BDT Ortak Güvenlik Anlaşmasından ayrılması ile GUUAM'a 24 Nisan 1999'da üye olması ABD ile işbirliği konusunda Taşkent'in kararlılığını ortaya koymuştur.

Böylece, ABD-Özbekistan ilişkilerindeki bazı görüş farklılıkları yerini ekonomik ve stratejik bağlara bırakmış oldu. Bu noktada, Türkiye ve İsrail'in Orta Doğu'da ABD için arz ettikleri müttefik konumunu Özbekistan'ın Orta Asya'da üstlenmeye çalıştığı söylenebilir.[14]

Dış Politikada Kerimov Faktörü

Özbekistan otoriter bir devlet yapısına sahiptir. Aralık 1991'de resmî verilere göre %86'lık bir oy oranı ile Devlet Başkanı seçilen İslam Kerimov, ülkenin tüm siyasî kurumlarını başkanlık makamına bağlı hale getirdi.[15] Kerimov'un kurduğu sistemin şu önemli öğelerden oluştuğu söylenebilir: Güçlü bir

başkanlık sisteminin kurulması; muhalefetin etkisiz hale getirilmesi; medya üzerinde sıkı kontrolün sağlanması ve siyasî elite mensup kişilerin tasfiyesinin devamlı olarak sürdürülmesi.[16]

On yıllık başkanlık yönetimi boyunca içte sıkı kontrolü sağlayan Kerimov dış politikada da tek söz sahibi olmayı başarmıştır. Bu bağlamda, Kerimov'un kendi *Özbekistan 21. Yüzyılın Eşiğinde* isimli kitabında Özbekistan'ın dış güvenliğine başlıca tehdit olarak yer verdiği konular ülkenin dış politikasının belirlenmesinde önemli etken olmaktadırlar.

Bunlar; bölgesel gerginlikler, köktendincilik, süper devlet şovenliği ve saldırgan milliyetçilik ve etnik çatışmalar olarak özetlenebilir.[17] Daha önce Özbekistan'ın Rusya ve ABD ile ilişkilerinde ele aldığımız gelişmelere bakarsak, Kerimov'un ön plana çıkardığı tehdit unsurlarının bu ilişkilerde öncelikli konular olarak yer aldığını görürüz. Dolayısıyla, Kerimov için tehdit olarak algılanan bir faktör devletin tümü için bir tehdit kaynağı olmaktadır.

11 Eylül'le Girilen YeniDönemde Özbekistan'ın Konumu

11 Eylül'de Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon'a yapılan saldırılar sonucu terörle mücadelede ABD'nin müttefikleri arasına giren Özbekistan için bu gelişme yeni bir dönüm noktası oldu. Kamuoyundan gizli tutulmasına rağmen Özbekistan ABD ile krizin ilk günlerinden başlayarak sıkı temaslar içindeydi.

Özbekistan terörle mücadele amacıyla hava sahasını insani yardım ve güvenlik amacıyla kullandıracağını açıkladı. Bu çerçevede, Özbekistan'ın Termez ve Hanabad hava alanları Afganistan'a yönelik operasyon amacıyla ABD ve müttefiki İngiltere'nin kullanımına açıldı.

Afganistan sınırındaki Amuderya nehrinin kıyısında kurulan Termez, tarihte Kabil ve Delhi'ye uzanan yolların başlangıcı olmuştur. M.S. 329'da Büyük İskender tarafından günümüzdeki Termez'e yakın bir yerde şehir kurulmuş, Termez'in kendisi ise M.S. 1220'de Cengiz Han tarafından yağma edilmiştir. Eski İpek Yolu'nun önemli uğrak yerlerinden biri olan bu şehirde 1894'te Rus çarı tarafından devasa bir kale inşa edilmiştir. Kale, Afgan sınırındaki ilk Rus garnizonu olmuştur.[18] İlginçtir, Aralık 1979'da Sovyet Ordusu'nun Afganistan'ı işgali sırasında ordu birliklerinin geçtiği kapı olan Termez, ABD'nin düzenlediği operasyon sırasında da havaalanını Afganistan'a yardım gönderilmesi için insanî yardım kuruluşlarının uçaklarına açıldı.[19]

Daha önce dünya kamuoyunun herhalde hiç duymadığı Hanabad köyü yakınlarındaki üs, Karşi şehrinden 12 km. uzaklıktadır. Hanabad üssü 1980'li yıllarda Sovyet hava kuvvetleri tarafından Afganistan'da askerî operasyonlar yapılması amacıyla kullanımaktaydı. Üsse giriş ve çıkışların yasaklanması daha fazla bilgi edinilmesine engel olmakla birlikte, uzmanlar, hava alanının teknik açıdan iyi durumda olduğunu belirtmektedirler.[20]

5 Ekim 2001'de Özbekistan ve ABD arasında imzalanan anlaşmayla iki ülke ilişkileri bir anlamda doruğa ulaştı. Bu anlaşmayla Hanabad üssünün kullanımının hukukî temeli oluştu ve terörle mücadele çerçevesinde Özbekistan'a Taliban tarafından yapılacak herhangi bir saldırı ihtimaline karşı da ABD'nin yardıma geleceği açıklandı.

ABD ile işbirliğini Özbekistan'ın kazanımlarını ele alan alt başlıklar halinde incelersek bu işbirliğinin önemini daha iyi bir şekilde ortaya koymuş oluruz:

Birincisi, terörle mücadele çerçevesinde Özbekistan için üç yıldan beri önemli bir tehdit kaynağı olan Özbekistan İslam Hareketi'nin (ÖİH) ortadan kaldırılması ya da en azından etkisiz hale getirilmesi; ÖİH ve lideri Cuma Namangani'nin Taliban'la olan bağlantıları bilinmektedir.[21] Kampları ağırlıklı olarak Afganistan'da bulunuduğu bu örgüt 15 Eylül 2000'de ABD tarafından terörist örgütler listesine de alınmıştır. ÖİH'nin 1999 ve 2000 yaz aylarında Özbekistan'ın ve Kırgızistan'ın güneyine düzenlediği terörist saldırılar ve bölgenin bu tür saldırılara açık olması istikrarsızlığa ve güvenlik sorunlarına neden olmaktadır.

İkincisi, savaş sonrası Afganistan'da oluşturulacak yeni bir yapılanmadan Özbekistan'ın da pay alması; ABD'nin Afganistan'a yönelik politikalarında enerji boyutunun önemi azımsanmayacak kadar büyüktür. Daha 1994-95 yıllarında ABD'li Unocal şirketinin Afganistan ve Pakistan'da Orta Asya enerji kaynaklarının Güney Asya'ya taşınması projelerine ilişkin görüşmeler yaptığı bilinmektedir.[22] Afganistan'da kurulacak yeni bir yönetim de büyük olasılıkla bu tür proje teklifleri ile karşılaşacaktır. Bu bağlamda bir kara devleti olan Özbekistan'ın da kendi doğal gaz ve petrolünü bu projeler aracıyla dünya piyasalarına ulaştırmaya çalışması olanaklı görülmektedir.[23]

Üçüncüsü, Özbek kökenli General Dostum'un Afganistan'daki başarısıyla Afganistan'ın kuzey bölgelerindeki Özbeklerin pozisyonunun güçlenmesi; Özbekistan'la sınır bölgelerdeki etnik Özbekler ve Dostum'la Kerimov'un uzun süreden beri temas halinde olduğu bilinmektedir. Kerimov, Dostum birliklerini destekleyerek Özbekistan sınırları ve Taliban'ın kontrolü altındaki bölgeler arasında bir tür tampon bölge oluşturmaya çalışıyordu. Özbekistan'la iyi ilişkiler içinde olan Dostum'un Afganistan'da yeni kurulacak yönetimde önemli bir rol edinmesi halinde Kerimov'un ülkesinin güney sınırlarını güvence altına almasıyla birlikte iki liderin stratejik ortaklığı da pekişmiş olacaktır.

Dördüncüsü, Özbekistan'a Batılı ülkeler tarafından yapılacak yatırımlarda artış beklentisi; Batı ile stratejik anlamda yakınlaşma sonucu özellikle, askerî alandaki yatırımların artması muhtemel görülmektedir. ABD'nin Özbekistan'daki fiili mevcudiyeti bu yatırımların güvence altına alınması açısından önemli bir etken olacaktır. Bunun yanında, Özbekistan'a Batı'dan ve uluslararası kredi kuruluşlarından yardımların gelmesi de muhtemel bir gelişmedir. ABD şimdiden Özbekistan'a işbiliği karşılığında 8 milyar dolar hacminde finansal yardım ve tarım ve sanayi yatırımı teklif etmiştir.[24]

Ve nihayet, ABD ile stratejik ortaklığın Özbekistan'ın Orta Asya'daki konumunu güçlendirmesi; Özbekistan için belki de en önemli kazanım bu olacaktır. Bundan böyle hem Moskova hem de Washington Özbekistan'a söz hakkı tanıyacaktır. İki büyük güç ile iyi ilişkiler içinde olması Taşkent'in bölgedeki pozisyonunu güçlendirecektir. Batı'dan gelmesi beklenen yatırımlar ve finansal yardımların ekonomik kalkınmaya destek olması, Rusya'nın ise politik desteği Özbekistan'ın Orta Asya'daki komşuları ile ilişkilerinde biraz daha kendinden emin adımlar atmasını sağlayacaktır.

Sonuç

Özbekistan'ın, 11 Eylül sonrasında Batı ile ciddî bir şekilde yakınlaştığı gözlenmektedir, ama bunun Rusya ile ilişkileri kötü yönde etkileyeceğini söylemek pek doğru olmayacaktır. Özbekistan'da üs kurulması ile ABD askerleri sadece Orta Asya'ya değil, BDT sınırları içine de ilk defa ayak basmış oldu. Bu durumun, doğal olarak, Rusya tarafından memnuniyetle karşılanması beklenemez. Nitekim, Özbekistan'ın hava sahasını açacağını bildirdiği ilk günlerde Rus basınında Özbekistan aleyhine birçok yazı yayımlandı. Hatta, Devlet Başkanı Kerimov, Özbek kamuoyu karşısında Rusya'nın Özbekistan'a karşı enformasyon savaşı başlattığını iddia ediyor, Rusya'nın Özbekistan'ın bağımsız politika izlemesini ve kendi güvenlik sorunlarını kendi başına çözme çabasını hoş karşılamadığını dile getiriyordu.[25]

Fakat, ABD ve Rusya arasında yakınlaşma dönemine girilmesi ile Orta Asya'da da rekabetin belki bir süre için rafa kaldırıldığı görülmektedir. Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin, kendisi ile yapılan bir söyleşide bu konuyu çok iyi formüle ederek, Rusya'nın eski korkuları ile hareket etmesinin artık iyi sonuçlar vermeyeceğini dile getirdi. Putin'e göre, Orta Asya devletleri bağımsızdır ve dış politikalarında bağımsız karar verme serbestliğine sahiptir. Fakat, Rus Devlet Başkanı, bu devletlerin attıkları adımları aynı zamanda Rusya ile koordine ettiklerini de vurduladı. Bu bağlamda, Özbekistan'ın krizin ilk günlerinden beri attığı adımlar Putin'in görüşleri ile örtüşmektedir. Özbekistan terörle mücadelede ABD'ye tam destek verdiğini açıklarken, Moskova ile diyaloğunu da paralel bir şekilde yürütmektedir. Putin'in ABD seferinden önce ve sonra Kerimov'la yaptığı telefon görüşmeleri koordine edilmiş bir tutumun sergilendiğini göstermektedir.

Özbekistan'ın 10 yıl boyunca izlediği politikalar dikkatli bir şekilde ele alındığında her iki güç arasında bir denge politikasının yürütüldüğü izlenimi hakim olmaktadır. Özbekistan özellikle güvenliğinin tehdit altında olduğu dönemlerde bu iki güçten birine yakınlaşmaktadır. Bunu yaparken de, diğeri ile ilişkilerini bozmamayı da göz ardı etmemektedir. Özellikle, Rusya ile ilişkilerini herhangi bir örgüt şemsiyesi altında değil, ikili anlaşmalar çerçevesinde yürütmeyi tercih etmektedir. Özbekistan'ın bu yıl Şanghay İşbirliği Örgütü'ne üyelik başvurusu ve Kerimov'un 5-6 Mayıs 2001'de Moskova'ya yaptığı ziyaret o dönemde Özbekistan İslam Hareketi'nin muhtemel saldırı beklentisi ile açıklanabilir. ABD'nin bu tür saldırıların düzenlenmesi halinde bölgeden uzaklığı Özbekistan'ı Rusya'ya yönelmeye zorlamıştır. Fakat, bugün ABD'nin bölgedeki askerî varlığı Özbekistan'ın Rusya ile sıkı askerî işbirliğine girmesini zorunlu kılmamaktadır.

Son olarak, Özbekistan'ın dış politika alanında yeni ve kendisi açısından iyi bir döneme girdiğini söyleyebiliriz. Batı ile müttefiklik uluslararası platformda Özbekistan'a prestij kazandıracaktır.

1 1995'de kurulan bu örgüte Tacikistan 1999'da katıldı.

2 Uzbekistan, EIU Country Profile 2001, **The Economist Intelligence Unit**, Londra, 2001, s. 10.

3 Neil J. Melvin, **Uzbekistan: Transition to Authoritarianism on the Silk Road**, Amsterdam, Harwood Academic Publishers, 2000, s. 101.

4 Henry E. Hale, “Islam, State-Building and Uzbekistan’s Foreign Policy”, Ali Banuazizi ve Myron Weiner (der.) **The New Geopolitics of Central Asia and Its Borderlands**, Bloomington, IN: Indiana University Press, 1994.

5 William Fierman, “Political Development in Uzbekistan: Democratization?”, Karen Dawisha, Bruce Parrott (der.), **Conflict**, **Cleavage**, **and Change in Central Asia and the Caucasus**,

6 Melvin, **Uzbekistan**, s. 101.

7 Melvin, **Uzbekistan**, s. 102.

8 International Institute for Strategic Studies, **The Military Balance**, 2000/2001, Londra, Oxford University Press, 2000.

9 **CIA Factbook 2001**.

10 Bu konuda Özbekistan’la yaşanan kriz için bkz.: Nermin Güler, “Çin’le Özbekistan Arasında Kırgızistan: Sınır Sorunları”, **Stratejik Analiz**, Sayı 15, Temmuz 2001, ss. 55-61.

11 Melvin, **Uzbekistan**, s. 102.

12 Uzbekistan, EIU Country Profile 2001, **The Economist Intelligence Unit**, Londra, 2001, s. 49.

13 Melvin, **Uzbekistan**, s. 103.

14 Melvin, **Uzbekistan**, s. 109.

15 Bogdan Szajkowski, Krystyna Vere-Bujnowski, “Uzbekistan”, Bogdan Szajkowski (der.), **Political Parties of Eastren Europe**, **Russia and the Successor States**, Essex, Longman Group Limited, 1994, ss. 605-615.

16 Melvin, **Uzbekistan**, s. 31.

17 İslam Kerimov, **Özbekistan 21**. **Yüzyılın Eşiğinde**, Ankara, Bilig, 1997.

18 Ahmed Raşid, **Orta Asya’nın Dirilişi (İslam mı**, **Milliyetçilik mi?)**, çev. Osman Ç. Deniztekin, İstanbul, Cep Kitapları, 1996, s. 100.

19 “Uzbekistan: Tashkent Agree To Moving Aid To Afganistan”, **RFE/RL**, 25 Ekim 2001.

20 Sanobar Şermetova, “Zasekreçennıy Kişlak”, **Moskovskiye Novosti**, 17 Ekim 2001.

21 Makalenin yazıldığı tarihte kesin olarak doğrulanmamakla birlikte Cuma Namangani’nin ölümü hakkında bilgiler gelmiştir. 25 “Türkmenistan’ın Doğal Gazı ve Petrolü Afganistan Üzerinden Pakistan’a Gidecek mi?”, **Avrasya Dosyası**, Afganistan ve Pakistan Özel Sayısı, Sonbahar/Kış, Cilt 4 (3-4) 1998/99, ss. 119-127.

22 Özbekistan’ın 2000 sonu itibariyle ispatlanmış doğalgaz rezervleri 66, 2 Tcf, petrol rezervleri ise 100 mln. ton olarak hesaplanmıştır.

23 Vladimir Georgiyev, “Uzbekistan Prodalsya Vaşingtonu za 8 mlrd. Dollarov”, **Nezavisimaya Gazeta**, 19 Ekim 2001.

24 Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov’un 26 Eylül 2001’de Özbek Televizyonuna yaptığı konuşma metninden, **Uzbek TV**, 26 Eylül 2001.

B. Etnik ve Demografik Yapı

Bağımsız Özbekistan'da Göç ve Demografik Değişimler / Dr. Rafis Abazov [s.665-671]

Lab TRobe Üniversitesi Siyasal Bilimler Bölümü / Avustralya

Bir gözlemci, Taşkent'in en büyük ve en renkli *Çorsu* Pazarını ilk ziyaret ettiğinde, Özbekistan nüfusunun ne kadar geniş bir çeşitliliğe sahip olduğunu görecektir. Binlerce müşteri arasında egzotik olarak giyinmiş Karakalpaklar ve Kazaklar, modaya uygun olarak giyinmiş Ruslar, Ukraynalılar, Almanlar ve zeki Koreliler ve Tatarlar ile karşılaşılabilir. Ancak bu gözlemci, göz alıcı çayhanelerden birinde bir bardak çay içerek dinlenmeye karar verirse, muhtemelen ak sakallı bir dede ona mahallesindeki tüm değişikliklerden bahsedecektir. Ak sakallı dede ayrıca Özbekistan'ın 10 yıllık bağımsızlık tarihinde yaşadığı büyük göç ve demografik değişimlerle ilgili hikayeler de anlatacaktır. Mahallesinde eskiye oranla daha az sayıda Rus ve Ukraynalı olduğunu, neredeyse tüm Almanların, Polonyalıların, Rumların ve Yahudilerin ortalıktan kaybolduğunu ve çok az sayıda Kırgız, Türkmen ve Gürcünün kendisinden alışveriş yaptığını anlatacaktır. Bununla birlikte, daha çok Türkün, Pakistanlının, Afganın, Hintlinin, İranlının ve hatta Amerikalının düzenli müşterisi haline geldiğini söyleyecektir.

Özbekistan 1 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan ettikten sonra egemenliğini barışçı yollarla elde etmiştir; bununla birlikte, Cumhurbaşkanı Kerimov önderliğindeki hükümetin ülkedeki çeşitli etnik kökenden gelen 21 milyon insanı bir araya getirip getiremeyeceği hususunda ciddi endişeler mevcuttu (Boris Rumer, 1993). İnsanlar 1989 ve 1999 yıllarında Fergana vadisinde meydana gelen kanlı çatışmaların (Abazov R., 1999: 62-90) ve Ocak 1992'de Taşkent'te meydana gelen ve neredeyse kontrolden çıkan öğrenci gösterilerinin istikrarı bozucu etkilerini hiç unutmamıştır. Dolayısıyla, Özbekistan hükümetinin 1991 sonrasında karşılaştığı ilk görevlerden birisi, yeni bir milliyetçilik politikası oluşturmaktı. Bu politikanın kapsamında; 4 milyon nüfuslu etnik azınlık gruplarına yönelik uzlaştırıcı bir yaklaşım, tüm Özbekistan vatandaşlarının sivil kimlikleri üzerinde yoğunlaşan bir devlet milliyetçiliğinin tesis edilmesi ve bölgesel farklılıkların ve husumetlerin bertaraf edilerek Özbeklerin tek bir millet şemsiyesi altında birleştirilmesi bulunmaktaydı.

Bu makale, 1991 yılında bağımsızlığın kazanılmasından sonra geçen on yıl içerisinde Özbekistan'da yaşanan temel ekonomik ve siyasi değişiklikleri incelemektedir ve bu dönüşümlerin demografik değişimler ve göç eğilimleri üzerindeki etkileri üzerinde durmaktadır.

Ekonomik Değişiklikler

1991 yılında Özbekistan, Rusya Federasyonu ve Ukrayna'nın ardından BDT'deki (nüfus bakımından) en büyük üçüncü devletti ve Orta Asya bölgesindeki nüfus yoğunluğunun en yoğun olduğu cumhuriyetlerden bir tanesiydi. Özbekistan, temel ekonomik göstergeler esasında bir ölçüm yapıldığında, kalkınmakta olan orta gelirli bir ülke olarak düşünülebilir. Özbekistan, 1980'lerin

sonlarında 2390 Dolar düzeyinde bir kişi başına düşen milli gelire sahipti; bu düzey Güneydoğu Asya ülkelerindeki düzeye neredeyse denktir (UNDP, 1997).

Gelişmiş bir sınai imalat sektörü (1991 Gayri Safi Yurtiçi Hasılası'nın yüzde 32.6'sı), pamuk ağırlıklı bir tarım sektörü (yüzde 31.1) ve büyük bir hizmetler sektörü (yüzde 36.3) olduğundan dolayı, ülkenin ekonomik yapısı yeni sanayileşen ülkelerin (örn.; Endonezya, Filipinler ve Malezya) ekonomik yapısına oldukça benzerdi (Dünya Bankası, 2001). Bağımsızlığın arifesinde, birçok yerel uzman ülkenin doğal kaynaklar (petrol, gaz, altın, vs.) bakımından zengin olmasına rağmen, bazı düzenlemeler yapılmasıyla birlikte ülkenin büyük tarım sektörünün uluslararası piyasada söz sahibi haline gelebileceğine inanmaktaydı (Kerimova G., 1995); öte yandan yabancı uzmanlar ise pek çok gelişmekte olan ülke gibi Özbekistan'ın önünde tek ürün (pamuk) kültürünün ve nispeten küçük sanayi altyapısının engel teşkil ettiğine dikkat çekmiştir (World Bank, 1993). Ancak, ülkeyi diğer birçok üçüncü dünya ülkesinden farklı kılan etken, oturmuş sosyal altyapısı, eğitim sistemi -üç aşamalı ücretsiz eğitim ile araştırma ve geliştirme olanakları- ve sağlık sistemi idi. Hem kadınlar hem de erkekler arasında yüzde 98'e ulaşan okur-yazarlık oranı, Asya'daki en yüksek oranlardan bir tanesiydi (UNDP, 1997). 1991 yılında, Özbekistan Birleşmiş Milletler Çalışma Programı Beşeri Kalkınma Endeksinde (HDI) 31. sırada yer alıyordu ve pek çok Asya ülkesini geride bırakıyordu. RBEC sıralamasında ise 4. sırada yer alıyordu.

Özbekistan, komşusu olduğu Orta Asya cumhuriyetleri ile olan birçok sosyal ve ekonomik benzerliklerine rağmen, ekonomik ve sosyal değişimleri ele alış bakımından büyük farklılıklar sergilemiştir. Cumhurbaşkanı Kerimov IMF'nin alışılmış köklü ekonomik değişimlerini reddetmiş ve 'kademeli değişiklikler yoluyla topluma yönelik bir piyasa ekonomisinin' tesis edilmesi amacıyla 'kendi yenileşme ve ilerleme yöntemini' ilan etmiştir (Kerimov, İslam, 1992). Cumhurbaşkanı Kerimov Çin'in deneyimlerinden yola çıkarak, 'kendi modelini' beş ilke halinde şöyle açıklamıştır: "Birinci olarak, ekonomi ideolojiden tamamen arındırılacaktır… İkinci olarak, devlet karmaşık geçiş sürecinde temel düzenleyici rolünü üstlenecektir… Üçüncü olarak, tüm yenileşme ve ilerleme süreci hukuki bir esasa dayandırılmalıdır… Dördüncü olarak, piyasa ekonomisine doğru dinamik bir ilerlemenin ve beraberinde de sosyal ve siyasi istikrarın korunmasının tek yolu etkin ve güçlü bir sosyal koruma ve güvence mekanizmasıdır… Beşinci olarak, yeni ekonomik piyasa ilişkileri kademeli bir şekilde uygulamaya konulmalıdır" (Kerimov, İslam, 1995).

Bu model, sömürgecilik sonrası dönemde Üçüncü Dünya ülkelerinde uygulanan ve 1960 ile 1970 arasında gelişmekte olan birçok ülke tarafından benimsenen İthalat İkameli Sanayileşme (İİS) unsurunu da barındıran devlet kontrolünde kalkınma politikasına oldukça benzemektedir. İİS'nin kuramsal mantığı, gerçek bağımsızlığın tesis edilebilmesi için güçlü bir sanayi altyapısının gerekli olduğu idi. Böylece ülkenin sanayileşmiş ülkelere bağımlılık oranı düşürülecekti ve ülkenin uluslararası arenadaki konumu güçlendirilecekti (Rapley, John, 1996: 27-44). John Rapley'in genel olarak gözlemlediği kadarıyla, İİS, mevcut tüm kaynakları harekete geçirebilme özelliğinden dolayı,

merkezi olarak planlanmış ekonomilerde, ekonominin hızlı olarak kurulmasında etkili olabilirdi, ancak özellikle küreselleşme çağında uzun vadede etkili olamazdı.

Komşu olduğu Orta Asya cumhuriyetlerinde ve BDT başkentlerinde çeşitli ekonomik programlar ve büyük projeler kabul edilmekteydi. Burada Özbekistan'ı diğerlerinden yine farklı kılan husus ise, ekonomik politika gündemini uygulamada sergilediği tavizsiz tutarlılık ve gayretti. Devlet büyük işletmelerin büyük bir çoğunluğunu sıkı bir şekilde kontrolü altında tuttu, pamuk üretilen çiftlikler üzerinde dolaylı bir kontrol sağladı, enerji ve gıda bağımsızlığını sağlama yolunda büyük devlet yatırımları yaptı, ihracat ve doğal kaynaklar üzerindeki devlet kontrolünü korudu ve tüketim mallarının ithalatını sınırladı. Aynı dönemde, Özbekistan'daki üst düzey teknokrat kesim demografik ve etnik meselelerin, Cumhurbaşkanı Kerimov'un bahsettiği 'her ne pahasına olursa olsun, siyasi istikrarın' sağlanabilmesi için önemli olduğunu kavramıştı (Kerimov, İslam, 1992). Hükümet, (1980'ler ile karşılaştırıldığında çok daha küçük çaplı da olsa) temel sosyal hizmetler ile Özbekçe haricindeki dillerde eğitimin finansmanı da dahil olmak üzere eğitim alanında devlet sübvansiyonlarını devam ettirme girişiminde bulundu. Ayrıca, bağımsızlık ilan edildiği gün cumhuriyet topraklarında bulunan herkese otomatik olarak vatandaşlık hakkı veren oldukça liberal bir Vatandaşlık Kanunu'nu (1992) yürürlüğe koydu.

Bununla birlikte, uygulanan ekonomik politikalar 1990'larda bölgesel ve sosyal eşitliklerde, işsizlik oranında ve 'beyin göçünde' meydana gelen büyük artışın önüne geçemedi. Kalkınmakta olan pekçok ülkede olduğu gibi, Özbekistan'da da iş faaliyetleri ve yatırımlar Taşkent gibi şehir merkezlerinde yoğunlaşmaktaydı ve özellikle ülkenin güneyindeki ve batısındaki küçük kasabalar ve köyler olmak üzere diğer bölgeler derin bir ekonomik küçülme yaşıyordu (bkz. Tablo 4). Birçok sanayi kuruluşu, hükümetin ucuz yabancı malların ülkeye girişini durdurmak için bazı ticari engeller uyguladığından dolayı, herhangi bir büyük yeniden yapılanma gerçekleştirmeden çalışmaya devam etmektedir. Bu durum, ülkedeki ortalama maaşı yaklaşık 7.833 Som (resmi döviz kuruna göre 66 Dolar) düzeylerinde tutmaktadır.

Bununla birlikte, kademeli reform politikası ulusal ekonominin yeniden yapılanmasına ve orta derecede bir ekonomik büyümenin sağlanmasına katkıda bulunmuştur. 1991 ile 1996 arasında geçen 5 yılda, Özbekistan ekonomisi yıllık ortalama yüzde 1 oranında küçülmüştür. 1997 ve 1998 yıllarındaki Asya ve Rusya mali bunalımlarına rağmen, ekonomi 1996 yılından bu yana yıllık ortalama yüzde 4 gibi orta dereceli bir düzeyde büyümüştür. Bu süre zarfında, Özbekistan otomobil montaj sanayiinde yabancı yatırımcıları ülkeye çekmeyi başarmıştır ve Güney Koreli Daewoo şirketi ile birlikte ulusal ve bölgesel pazarlar için araba üretmeye başlamıştır. Özbekistan, şu anda bölgede ticari sivil uçak üreten üç ülkeden biri (Rusya ve Ukrayna ile birlikte) konumundadır.

2000 ve 2001 yıllarında Özbekistan'ın GSYH'sı, hükümetin tahminlerine göre, yıllık ortalama yüzde 4.0 oranında artmıştır. Özbekistan'ın sanayi sektör üretimi; (aynı zamanda en büyük taze para kaynağı olan) altın, doğal gaz, madeni gübre, tekstil, makine ve pamuk-lif üretimindeki artışlara bağlı olarak 2000 yılında yüzde 1.9 oranında artmıştır. Bu arada, tarım üretimi de yüzde 3.2 oranında

artmıştır. Özbek ekonomisinin, toplam işgücünün yüzde 44'üne istihdam sağlayan bu önemli sektöründe, pamuk hâlâ tek önemli üretim ve ana ihracat kalemini teşkil etmektedir. Genel olarak, 2001 ve 2002 yılları esas alındığında, Özbekistan Orta Asya bölgesinde GSYH'si 1991 yılındaki düzeyden daha yüksek olan tek ülkedir.

IMF'nin 'Özbek ekonomik büyüme bulmacası' olarak nitelediği durumun tatmin edici bir açıklaması bulunmamaktadır (IMF, 1998). Uluslararası uzmanlara göre, Özbekistan, ekonomisinde köklü reformlar uygulamadığından ve IMF'nin rehber ilkelerini takip etmeyi reddettiğinden dolayı, bu şekilde bir büyüme normal olarak meydana gelmemeliydi; 1996 yılında IMF cumhuriyete sağladığı kredileri fiili olarak tamamen askıya almıştır. Bazı sorunlar Özbekistan ekonomisinin yabancı yatırımcılar için çekiciliğini olumsuz olarak etkilemektedir; bunların arasında telif haklarına saygı gösterilmemesi, bürokrasi ve yolsuzluk yer almaktadır. 2002 yılında, Heritage Foundation 10 temel puanlama faktörünü (telif hakları, düzenleme, kayıt dışı ekonomi, vs.) göz önüne alarak hazırladığı Ekonomik Özgürlük Endeksi'nde Özbekistan'ı 161 ülkelik listede Türkmenistan dışındaki tüm BDT ülkelerinin gerisinde bırakarak 148. sıraya yerleştirmiştir. Söz konusu kuruluşun uzmanları, Bankacılık ve Finans sektörlerindeki yüksek sınırlama düzeylerini ve hükümet sınırlamalarındaki yüksek seviyeyi büyük bir sorun olarak görmüştür. Yatırımcıları kaçıran bir başka sorun ise yabancı yatırımın ve para dönüştürülebilirliğinin önündeki hem resmi hem de gayrıresmi engellerdir. 2000 yılında, Özbekistan *UNDP* Beşeri Kalkınma Endeksi'ne göre yapılan 162 ülkelik sıralamada Tacikistan haricindeki tüm BDT ülkelerinin gerisinde, 99. sırada yer almıştır (UNDP, 2000).

Çalışma Piyasasında ve Göçte Meydana Gelen Değişiklikler ve Son Demografik Eğilimler

Makroekonomik yeniden yapılanma ve yavaş ancak tutarlı reformlar Özbekistan ekonomisine 1990'lı yıllarda önemli değişiklikler getirmiştir. Bu siyasi ve sosyal değişiklikler de cumhuriyetteki çalışma piyasasını, demografik göstergeleri ve göç eğilimlerini etkilemiştir. Bu değişikliklerden bazıları oldukça belirgin nitelikte olmuştur; çok sayıda insan işlerini değiştirmiştir ve bir vilayetten bir başkasına göç etmiştir ya da değişik sebeplerden dolayı ülkeyi terk etmeyi bile kararlaştırmıştır. Daha belirgin olan diğer değişiklikler ise ancak istatistiksel verilerin dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi sonucu ortaya çıkarılabilmektedir; ancak bu değişikliklerin uzun soluklu etkileri bulunmaktadır. Bu bağlamda, Özbekistan'ın Sovyet sonrası dönemdeki deneyimleri, bir bütün olarak Orta Asya bölgesinde meydana gelen demografik gelişmeler ve ekonomik göç ile ilgili bazı önemli eğilimleri ortaya koymaktadır. Aşağıdaki bölümde, Sovyet sonrası çalışma piyasasındaki ve dış göç alanındaki mevcut eğilimleri değerlendirilmektedir.

Sovyet Sonrası Çalışma Piyasasındaki Mevcut Eğilimler

1970'lerden bu yana, Özbekistan -çalışan yaş nüfusu da dahil olmak üzere- nüfusunda hızlı bir artış yaşamaktadır. 1990'larda, ülke nüfusu çok genç olduğundan dolayı bu eğilim ekonomik kalkınmayı etkilemeye başladı; 2000 yılında ülke nüfusunun yüzde 36.32'si 14 yaş altındaydı. Nüfus artış oranı 1993'teki 2.3 düzeyinden 2001 yılında 1.6 düzeyine düşmüş olmasına rağmen, toplam nüfus 1989'daki 19.81 milyondan 2000 yılında 24.487'ye yükselmiştir. Nüfusun 2050 yılında

katlanarak 50 milyona yükselmesi beklenmektedir. Bu arada, toplam çalışan nüfus ise 1993'teki 10,7 milyon düzeyinden 1999 yılında 12,556 düzeyine yükselmiştir (IMF, 2000: 56). Bu dönemde, çalışma piyasasında bazı yapısal değişiklikler meydana gelmiştir.

Bunların en önemlileri, kamu-özel sektörde istihdam açısından meydana gelmiştir. 1991 ve hatta 1992 yılına kadar, işgücünün oldukça büyük bir kısmı kamu sektöründe ya da devlet tarafından yönetilen işletmelerde (*kolhozi* -büyük çiftlikler- gibi) istihdam edilmekteydi. 1992 yılından bu yana ise, Özbekistan piyasasının özel girişime açılmasından ve küçük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesinden dolayı [1992 ile 1998 yılları arasında toplam olarak yaklaşık 53.429 işletme özelleştirilmiştir (IMF, 2000: 54)], eskiden kamu sektöründe çalışan çok sayıda işçi özel sektöre geçmiştir.

Özbekistan'ın adım adım ekonomik reformlara yaklaşması, komşuları Kazakistan ve Kırgızistan ile karşılaştırıldığında, çalışma piyasasında yapısal değişikliklerin daha yavaş bir şekilde ilerlemesine yol açmıştır (bkz. Tablo 3). Devletin tarıma verdiği sübvansiyonların artmasına bağlı olarak, tarım sektöründeki istihdam az miktarda düşüşe uğramıştır. Sanayi sektöründeki (imalat, madencilik ve inşaat) istihdam ise 1993 ve 1994 yılları arasında büyük oranda düşüşe uğramıştır, ancak 1994 ile 2000 yılları arasında istikrara kavuşmuştur; geçici işten çıkarmalar ve işyeri kapanmaları ile ilgili güvenilir istatistikler bulunmamaktadır. Resmi verilere göre, hizmetler sektörü (özellikle ticari hizmetler ve bankacılık hizmetleri) hem çalışan nüfustaki payı hem de toplam üretimindeki artış bakımından büyük bir artış yaşamıştır. Bununla birlikte, birçok küçük işletmeci vergiden ve bürokrasiden kaçınmak amacıyla işyerlerini kayıt ettirmediğinden dolayı, bu sektördeki reel istihdam oranının olduğundan biraz düşük görünmesi muhtemeldir.

Yeni ekonomik gerçeklikler beraberinde bir başka önemli sosyal değişikliği de getirmiştir-işsizlik ve yetersiz istihdam. Sovyet döneminde, Özbekistan'da 1989 yılında çalışma yaşındaki nüfusun yüzde 22.8'inin işsiz olduğu yada eksik istihdam edildiği yönünde bir raporun bulunmasına rağmen, resmi rakamlar ulusal ekonominin tüm sektörlerinde tam istihdam olduğunu göstermiştir (Anderson, J., 1997: 60). Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, işsizlik ve eksik istihdam ile ilgili durum eski Sovyet cumhuriyetlerinde büyük ölçüde değişikliğe uğramıştır; bununla birlikte, Özbekistan'ın istatistikleri yüzde bir gibi (örn.; 1999 yılında yaklaşık 55.400 kayıtlı işsiz mevcuttu) oldukça düşük işsizlik oranları ortaya koymaya devam etmiştir. Ancak, Polonya ve Bulgaristan gibi Doğu Avrupa ülkeleri ile karşılaştırıldığında, bu oranın suni olarak düşük tutulduğu görülmektedir. Aslında, bağımsız uzmanlara göre, (hem geçici hem de kalıcı olmak üzere) işsizlik 1990'ların sonlarında yüzde 11 ile 21 arasında değişmiştir (Topilin A., 2000: 181-182); bu oran yaklaşık olarak bir milyondan fazla kişiye tekabül etmektedir. Diğer tüm Orta Asya ve BDT ülkelerinde olduğu gibi, işsizlik ve eksik istihdam oranları, cumhuriyetin kentsel ve kırsal bölgelerinde, hem yetişmiş hem de yetişmemiş işçiler arasında oldukça yüksekti.

Mevcut Göç Eğilimleri

Göç meselesi, hem Özbekistan'ın iç politikası bağlamında hem de bölgesel bağlamda siyasi açıdan hassastır. Özbekistan Orta Asya bölgesindeki (nüfus açısından) en büyük cumhuriyet olmakla birlikte, Özbekler Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'daki en büyük azınlık grubunu, Kazakistan'da da (Ruslardan sonra) ikinci büyük azınlık grubunu teşkil etmektedir. Bu Özbekler Orta Asya'nın kentsel bölgelerinde ve vahalarında yüzyıllardır yaşamıştır ve 1924 yılında Orta Asya'da devlet sınırlarının kaldırılmasının ardından Özbekistan'a yerleşme yoluna gitmemiştir.

Sovyet döneminde ise, cumhuriyet içerisinde 1950'lerde ve 1960'lardaki göç oranı hızlı şehirleşme sebebiyle nispeten yüksek olmasına rağmen, Özbekler nispeten daha az bir göç hareketliliği sergilemiştir ve sadece küçük bir kısımları SSCB'nin diğer bölgelerine göç etmiştir.

1990'lı yıllarda genel olarak üç farklı göç şekli ortaya çıkmıştır. İlk olarak, Özbekistan'dan Rusya Federasyonu'na, diğer OECD ülkelerine ve İsrail'e nispeten yüksek oranda bir kesin göç meydana gelmiştir. İkinci olarak, geçici istihdam amacıyla diğer BDT ülkelerine ve başka ülkelere geçici göçler yaşanmıştır. Üçüncü olarak ise, kırsal ve geri kalmış vilayetlerden büyük şehir merkezlerine iç göç meydana gelmiştir.

Komşu olduğu Orta Asya cumhuriyetlerindeki duruma benzer şekilde, Özbekistan dışına yapılan kesin göçlerin büyük bir kısmı 1990 ile 1996 yılları arasında meydana gelmiştir. Bu göç dalgası temel olarak yetişmiş şehirli çalışanlardan oluşmuştur ve bu 'beyin göçü' hükümeti telaşlandırsa da hükümet bunun önüne büyük ölçüde geçememiştir. Bu dönem zarfında, çeşitli tahminlere göre neredeyse bir milyon kişi cumhuriyeti kesin olarak terk etmiştir (resmi rakamlara göre sadece 1990 yılında 186.912 kişi ülkeyi terk etmiştir); ancak bu göç hareketini kısmen de olsa tetikleyen etken, Özbeklerin ve SSCB'nin başka bölgelerinden etnik grupların Özbekistan'a göç etmesi olmuştur (bkz. Tablo 2). Resmi istatistiklere göre, 1990'ların tümü boyunca yaşanan net göç oranı eksi olmuştur; 1990'daki 87.000 ile 1996'daki 21.700 arasında dalgalanmıştır. Özbekistan'daki işgücünün özelliklerine ve bazı ekonomik, sosyal ve siyasi sebeplere bağlı olarak, göç edenlerin büyük bir kısmı İslav kökenliydi ve genellikle Rusya Federasyonu'na ve Ukrayna'ya göç etmişlerdi (bkz. Tablo 1). Resmi verilere göre, bu göç dalgasında Ruslar, Ukraynalılar ve Tatarlar başı çekmiştir.

Tablo 2: Orta Asya Cumhuriyetlerinde Yıllık Net Göç (10.000 kişi başına)

Ülke	1990	1991	1992	1993	1995	1996
Özbekistan	-87.5	-45.8	-34.8	-24.6	-39.1	-21.7
Kazakistan	-78.2	-29.0	-105.6	-119.8	-146.5	-129.3
Kırgızistan	-93.1	-82.2	-172.3	-269.1	-41.9	-25.6
Tacikistan	-113.7	34.8	-255.4	-3.9	-55.0	—
Türkmenistan	-19.9	-12.8	850.1	18.1	—	-37.8
Toplam	-392.4	-135.0	282	-399.3	-282	-214.4

Kaynak: Sodruzhestvo Nezavisimikh Gosudarstv v 1996 godu: Statisticheskii ezhegodnik (Bağımsız Devletler Topluluğu 1996: İstatistiksel Yıllık) Moskova, CIS stat, 1997. s. 16 Rafis Abazov

OECD ülkelerine yapılan göç oranları, Kazakistan ve Kırgızistan ile karşılaştırıldığında Özbekistan'da nispeten daha düşük olmuştur. Bunun sebebi, Özbekistan'daki Almanların nüfusun daha az bir kısmını oluşturmalarıdır. 1992 yılında yapılan kesin göçlerde BDT ülkeleri haricindeki göç istikameti olarak İsrail listenin başında gelmekteydi (6.567 göç); İsrail'i ABD (4.548 göç) ve Almanya (4.015 göç) izlemekteydi. Bazı kanıtlar, bu özelliklerin 1990'lar boyunca değişmediğini göstermektedir.

Oldukça yetişmiş bir işgücünün mevcudiyetine rağmen, Özbekistan'dan ne BDT ülkelerine ne de başka ülkelere önemli derecede bir geçici göç meydana gelmemiştir. 1990'larda BDT liderleri Topluluğun ortak çalışma piyasasının korunması ve BDT ülkeleri arasında işgücünün ya da insanların serbest dolaşımının önündeki engellerin kaldırılması yönündeki düşünceyi desteklemiştir. Bununla birlikte, resmi verilere göre, Özbekistan'dan Rusya'ya gerçekleşen geçici göç çok düşük düzeylerde kalmıştır: 1998 yılında 3.000 kişi ve 1999 yılında 3.400 kişi (Topilin A., 2000: 183-184). Ancak, birçok uzman geçici göç yapan kişilerin vergi ve bürokrasi sorunlarından dolayı kayıt yaptırmayı tercih etmediğine, gerçek rakamın 10 kat daha fazla, yani yaklaşık 30.000-40.000 kişi, olduğuna inanmaktadır. Öte yandan, büyük bir girişim ile, BDT ülkeleri vatandaşları için uyguladıkları vizesiz rejimi iptal etmişlerdir; bu insanların ülkeler arasındaki dolaşımını oldukça etkilemiştir. Özbekistan Çalışma Bakanlığı; Birleşik Arap Emirlikleri, Türkiye ve Güney Kore ile çalışma hayatının düzenlenmesi konusunda anlaşmalar imzalamıştır. 2001 yılına gelindiğinde bu üç ülke Özbekistan'dan işçi alan başlıca ülkeler olmuştur. Çalışma Bakanlığı tahminlerine göre, bu ülkelere 1997 yılında 2.500 kişi, 1998 yılında da 3.500 kişi gitmiştir.

Cumhuriyet bağımsızlığını kazandığından bu yana, kırsal kesimlerden kentsel kesimlere gerçekleşen iç göç, (özellikle Çin, Vietnam ve Endonezya gibi Doğu ve Güneydoğu Asya ülkelerinde kısa bir zaman önce kırsal kesimlerden kentsel kesimlere gerçekleşen büyük ölçekli göç hareketi dikkate alındığında) beklendiğinden çok daha düşük bir orana sahip olmuştur. Aslında Özbekistan'daki kentsel nüfus 1995 ile 1999 yılında çok az bir artış sergilemiş ve 8.8 milyondan 9.2 milyona yükselmiştir. Sovyet sonrası dönemde, kırsal kesimden kentsel kesimlere kesin göç hareketlerine yönelik kısıtlamalarda önemli derecede bir serbestleşme olmasına rağmen, Cumhuriyet'in toplam nüfusuna oranı göz önüne alındığında kırsal nüfusta hafif bir yükselme dahi olmuştur (bkz. Tablo 4). Bu durum, temel olarak kırsal kesimden kentsel alanlara göç hareketinin kalkınmakta olan ülkelerde daha hızlı bir şekilde meydana gelmesi gerektiğini ileri süren 'Todaro'nun göç modeli' gibi klasik göç kuramlarına ters düşmektedir (Todaro, Michael, 1997: 278-287). Özbekistan'daki bu duruma yol açan birkaç faktör olabilir. İlk olarak, 1990'lı yıllarda imalat, inşaat, ulaştırma, iletişim vb. sektörlerde yeni istihdam olanakları oluşmamıştı (bkz. Tablo 3). Aynı dönemde, hükümet tarım sektörünün yeniden yapılandırılmasına yönelik hiçbir girişimde bulunmadı, istihdam sayısı neredeyse aynı düzeylerde kaldı: 1993'teki 3,688 milyon düzeyinden 1999 yılında 3,09 milyon düzeyine geriledi (bkz. Tablo 3). Öte yandan, devlet sübvansiyonlarından dolayı, kırsal ve kentsel

alanlardaki gelir düzeyi de neredeyse aynı kaldı; yoksulluk Özbekistan'daki hem kırsal hem de kentsel nüfusu vurdu (bkz. Tablo 4). Ayrıca, (Sovyet Kültür Devrimi sayesinde kırsal kesimde dahi gelişmiş durumda olan) sosyal ve kültürel altyapı da korundu

Sonuç

1990'lı yıllarda, Özbekistan Orta Asya'daki en büyük ve ekonomik olarak en istikrarlı ülke olarak öne çıktı. Hükümetin kademeli yaklaşımının işe yaradığı görünmektedir; ekonomisi Asya ve Rusya mali krizlerinin zorlu çalkantılarından zarar görmeden çıkmayı başarmıştır. Özbekistan temel olarak köklü aile işletmesi geleneklerinden yararlanan küçük ve orta ölçekli işletmelerin desteğine güvenmiştir (Abazov R., 1997: 431-447). Ülke şu anda bölgedeki önemli bir güç merkezi olma konumunu ve sadece sanayi altyapısını korumakla kalmayıp araba ve elektronik eşya montajı gibi yeni sanayilere açılmayı da başaran tek ülke olma konumunu korumaktadır (Pomfred, R., 1995). Ülke genç ve yetişmiş bir işgücüne sahiptir; ülke daha fazla yatırım çekebilirse ve ekonomik büyümede başarıyı yakalayabilirse, bu avantajı oldukça değer kazanacaktır. Bununla birlikte, ekonomik ve siyasi bir düşüş olması durumunda ise, ülke varlığını sürdürmede çok ciddi zorluklarla karşılaşabilir (Freadam House 2001). En azından şu andaki hayat standardını devam ettirebilmesi için, önümüzdeki 30 ya da 40 yıl içerisinde iki katına çıkabilecek nüfus daha fazla doğal kaynağa, daha fazla istihdama, daha fazla tarım alanına ihtiyaç duyacaktır. Özbekistan hükümeti; iyi yönetim, insan hakları ve siyasi özgürlük konularından oldukça zayıf bir karneye sahiptir.

Ülke, göç alma ve göç verme özelliklerinde de önemli değişiklikler yaşamaktadır. Tablo 2'ye bakıldığında, dışarı göç verme ve beyin göçünün Cumhuriyet'in önündeki en önemli meseleler olduğu görülmektedir. Bu dışarı göç dalgası 1990 yılında zirveye ulaşmıştır; bu yılda eksi net göç oranı 87.500'e ulaşmıştır. 1995 yılında ise 39.100'e ulaşmıştır (bkz. Tablo 2). Diğer Orta Asya ülkelerinde olduğu gibi, Özbekistan'daki bu dışarı göç durumu temel olarak etnik bir özelliğe sahipti; ülkedeki Ruslar, Almanlar, Yahudiler ve diğer etnik gruplar diğer BDT ve OECD ülkelerine gitmiştir.

1990'ların ikinci yarısında, ekonomik sıkıntılar, hayat standardındaki sabit düşüş ve giderek artan işsizlik, çok sayıdaki insan grubunun ülke içinde ve ülke dışına göç hareketinin temel itici gücü olmuştur. Ekonomik yeniden yapılanmanın sonuçlarından bir tanesi, işsizliğin ve eksik istihdamın giderek artması olmuştur. Bununla birlikte, uygulanan özel ekonomik kalkınma modeli ve çalışma piyasasının çeşitli başka sorunlar göz önüne alınarak oluşturulmuş olması sebebiyle, yerel çalışma piyasası bundan pek etkilenmemiştir. Göç, bazı yerleşmiş özellikleri takip etmiştir; Özbekistan Orta Doğu ve Güney Kore'ye yetişmemiş işgücünü ihraç etmeye başlasa da göç temel olarak Sovyetler Birliği sınırları içerisinde yoğunlaşmıştır. Giderek artan sayıda genç nüfus büyük şehirlere göçmeye başlasa da, kırsal alanlardan kentsel alanlara gerçekleşen büyük ölçekli ekonomik göç hareketi söz konusu değildir. Orta Asya bölgesi içerisinde büyük ölçekli bir göç şu anda söz konusu değildir ve bölgesel bir çalışma piyasası henüz oluşmuş değildir.

Geçici ve kesin göçün tam olarak bir istikrar kazandığı hususunda bir şeyler söylemek için henüz çok erkendir. Özellikle Güney Asya ülkeleri olmak üzere, Üçüncü Dünya Ülkelerinin

deneyimleri, ekonomik büyümenin yavaş ilerlemesi durumunda göç hareketliliğinin hız kazanabileceğini göstermektedir. Ekonomik kalkınmanın yavaş ilerlemesi halinde, Özbekistan'ın sahip olduğu göç özellikleri Üçüncü Dünya Ülkelerinde görülen özellikleri takip edebilir ve başlıca üç farklı doğrultuyu izler: (a) ekonomik esaslı kırsal-kentsel göç; (b) Orta Asya ya da BDT içerisinde devletlerarası ekonomik göç; (c) OECD ülkelerine kesin ve geçici göç.

Abazov R., "Central Asia's Conflicting Legacy and Ethnic Policies: Revisiting a Crisis Zone of the Former USSR", **Nationalism and Ethnic Politics**, Cilt 5, No. 2, 1999.

Abazov R., "Formation of the Non-state Sector and Privatisation in Kazakhstan and Uzbekistan", **Communist Economies and Economic Transformation**, Cilt 9, No. 4, 1997.

Allworth, Edward, **Central Asia: 130 Years of Russian Dominance**. **A Historical Overview**, London, Duke Univ. Press, 1994.

Anderson, John, **The International Politics of Central Asia**, Manchester and New York, Manchester University Press, 1997.

Adshead S., **Central Asia in World History**, Londra, Macmillan, 1993.

Beatrice F. Manz (ed.), **Central Asia in Historical Perspective**, Boulder, Westview Press, 1993.

EIU, **Uzbekistan: Country Report**, London, The Economist Intelligence Unit. (çeşitli yıllar).

Gleason, Gr., **The Central Asian States: Discovering Independence**, Boulder, CO: Westview Press, 1997.

Gulyamov S. ve Bakhtior Islamov, **Economic Reforms and Private Sector Development in Uzbekistan: Preconditions**, **Peculiarities and Methods**, Sapporo, Slavic Research Center, 1997.

Hiro, Dilip, **Between Marx and Muhammad: The Changing Face of Central Asia**, London: Harper Collins Publisher, 1995.

Özgürlük Evi, **Nations in Transit**, **1999-2000**, **Civil Society**, **Democracy and Market**, Washington, DC, Freedom House, 2001.

IMF, **Republic of Uzbekistan**. **Recent Economic Development**, Series: IMF Staff Country Report No. 00/36. Washington DC, IMF, 2000.

IMF, **The Uzbek Growth Puzzle**, Series: Working Paper WP/98/133. Washington DC, IMF, 1998.

Karimov, Islam, **Uzbekistan-svoi put' obnovleniya i progressa**, Taşkent: Özbekistan, 1992.

Karimov, Islam, **Tashkentskaya Pravda**, 19 Temmuz 1994.

Karimova G., **Politiko-Ekonomicheskie Reformi v Uzbekistane**, Taşkent: Özbekistan, 1995.

Karimov, I., **Na Puti Uglublinia Ekonomicheskih Reform (Along the Road of Deepening Economic Reforms)**, Taşkent: Özbekistan, 1995. s. 10-11.

Komatsu Hisao, Obiya Chika and John Schoberlein (editors), **Migration in Central Asia: Its History and Current Problems**, Osaka, Japan Center for Area Studies, 2000.

Khazanov, A., **After the USSR: Ethnicity**, **Nationalism and Politics in the Commonwealth of Independent States**, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1996.

Konstitutsia Respubliki Uzbekistan, Taşkent, Özbekistan, 1992.

Olkott, M., **Central Asia's New States: Independence**, **Foreign Policy**, **and Regional Security**, Washington DC, USIPP, 1996.

Pomfret, R., **The Economies of Central Asia**, Princeton, Princeton University Press, 1995.

Rapley, John, **Understanding Development: Theory and Practice in the Third World**, Boulder: Lynne Rienner Pub, 1996.

Rumer, B., "The Gathering Storm in Central Asia", **Orbis, No.** 37 (Kış, 1993).

Rumer, Boris (ed.), **Central Asia in Transition: Dilemmas of Political and Economic Development**, New York, M. E. Sharpe, 1996.

Schoeberlein-Engel, John. "Conflict in Tajikistan and Central Asia: the Myth of Ethnic Animosity, " **Harvard Middle Eastern and Islamic Review** 1, no. 2 (1994): 1-55.

Todaro, Michael, **Economic Development**, sixth edition, Reading, MA: Addison-Wesley Publishing Company, 1997.

Topilin, A., "Transcaucasus and Central Asia: Demographic Potential in the Context of the CIS Common Labor Market", **Central Asia and Caucasus**, No. 3 (9), 2000 (Rusça ve İngilizce).

UNDP, **Uzbekistan**. **National Human Development Report**, Taşkent, UNDP, 2000.

UNDP, **Human Development under Transition: Europe and CIS**, New York, UNDP, 1997.

World Bank, **Uzbekistan**, Washington DC, World Bank, 1993.

World Bank, **Uzbekistan at a Glance**, Washington DC, World Bank, 2001.

Sovyet Sonrası Özbekistan'da Kırsal Kesimde Özbek Kimliğinin Yeniden Şekillenişi / Doç. Dr. Russel Zanca [s.672-682]

Northeastern Illınoıs Üniversitesi Antropoloji Bölümü / A.B.D.

Giriş

Bu makaledeki amacım kimliklerin, değişmesi ile sosyo kültürel durumlar veya şartlar ile olan ilişkisini açıklamaktır. Burada sunduğum örnekte, Namangan ve Navoi kırsallarında kolektif çiftliklerde yaşayan Özbekleri inceleyerek, halihazırdaki çifte-kimlik oluşumu ve yansımasının kısmen de olsa Sovyet sisteminin çöküşü ile köylüler üzerindeki etkisini tanımlayarak tahlil etmeye çalışacağım. Genel olarak, burada kimliğin iki temeli üzerinde duracağım:[1] Bireylerin duyguları veya ruh hallerini özgürlük, bağımsızlık ve etnik gurur gibi soyut duygular üzerine inşa etmeleri ve sonra kendilerini güçlü bir şekilde Özbek olarak tanımlamaları eğilimi.[2] Bunun tersine, SSCB'nin çöküşü sonucunda ortaya çıkan fırsatların kaybolması ve maddi hasarlar sonucunda artan fakirleşme gerçeği ile yüzleşme ve sonuçta kendini Sovyet olarak tanımlama eğilimi.

Özbeklerin sosyo-politik yapılarını düşünerek, kimliği ulusal ve etno-ulusal açılardan ele alacağım. Aslında, bu yaklaşımlar sadece ulusal olarak birleştirilebilir çünkü eski Sovyetler Birliği'nde birlikte çalıştığım etnik Özbekler zaten sosyalist güç altında ulusal statülerini korumuşlardır. Geçen beş yılda, Sovyetler Birliği ile özdeşleşme yerini Özbek ulusu olarak özdeşlemeye bırakmıştır. S.S.C.B.'ndeki Orta Asyalıları Sovyet olarak tanımlayan diğer araştırmacıların tersine bunların; a) Rus olmadıklarını (Gross, ed. 1992) S.S.C.B.'nin bunları tahrip ettiğini (tamamen yanlıştır) (Bennigsen 1967 Carrere d'Encausse 1981) kanıtlamaya çalışacağım. Ben burada birçok Özbek köylüsünün kendilerini nasıl ve neden Sovyet/Özbek kimliği ile karakterize ettiklerini göstermeye çalışacağım

Bulgularımı daha çok Nurota, Navoi ve Fergana vadisinde görüştüğüm 35 yaşın üzerindeki köylüler ve çobanlar ile yaptığım sohbetlerime dayandıracağım, çünkü bunlar Sovyetler Birliği döneminde yetişmiş deneyimli yetişkin insanlardır. Bu insanlar siyasi bağımsızlığa giden süreçlerin tamamen farkında olmanın yanı sıra kendi toplumları içinde ve dışında Özbek kimliğinin nasıl oluştuğu ve yapılandırıldığını da bilmektedirler. Doğal olarak, *Özbek* gibi bir kimlik etiketi içerisinde sayısız kimlikleri (bunların arasında yerel ve bölgesel olanlarının yanı sıra tarihi grup bölünmeleriyle birleşenlerde vardır) barındırmaktadır, fakat bunlar aslında profesyonel terminoloji tarafından yaratılmışlardır. Ben kimlik için iki terim kullanmaya karar verdim: Sovyet ve Özbek. Burada bir topluluğun kendilerini özdeştirdikleri kimlik özelliklerin farklı anlamlarını irdelemeye çalışacağım.

Sovyetler Birliği oluştuğunda, S.S.C.B halkları arasında iki hakim etno-politik/üst-etno-politik kimliğin üstünlüğü vardı. Sonraki Sovyet kimliğine işaret ederken, önceki ise Abhazlardan Yakutlara (Saka) Sovyet halkları arasında temel etnik gruplara işaret etmektedir. Bu kimliklerin kendilerini nasıl hissettikleri ve kendilerini nasıl tanımladıkları ile ilgili varolan deneyimleri 20. yüzyıl içerisinde birçok değişikliğe uğramıştır.

İlaveten, Özbekistan devlet liderleri ve kolektif çiftlik sakinleri arasında varolan düşmanlığı ortaya çıkarmadan, ben sembollere, sloganlara, yeni devletin yönetim ve kararlarına karşı oluşan olumsuz yerel görüşleri karakterize etmeye çalışacağım. Sovyetlerden Özbekistan yönetimine geçiş döneminde köylülerin umutlu oldukları model farklılıklarını burada ele almayacağım. Siu'nun Çin'deki yaygın kültürel kimlik kavramından da hareketle "bir milliyetçi pirayetin nasıl yenisi tarafından aşındırıldığını" (1993: 20) anlatan yeni devletin söylem ve faaliyetlerle nasıl kimlik oluşturmaya çalıştığını inceleyeceğim. Vatanperverlik ve ulusal gurur gibi yeni yaklaşımların aslında eski basmakalıp örneklerden farklı olmadığını göstermeye çalışacağım.

Görünüş

Özbek veya Sovyet kimliğinin ifade edilmesi kendini değişik sosyal durum veya şartlar ile göstermektedir. Çoğu kişinin etnik veya ulusal kişilik olarak adlandırdığı aslında kültürel, ahlaki, özlem içeren (ör: ekonomik motivasyon) kişiliklerdir. Diğer bir anlatımla, etnik veya ulusal kimlik, ağırlıklı olarak, Moskova'nın Taşkent ile ilişkisi örneğindeki merkez-çevre ilişkilerinde olduğu gibi bir başkası ile içiçe geçmiş olabilir.

İlk önce, eski çalışma sisteminin bir boyutunu ele alacağım. Sovyet kültürü her zaman kadınların ev işleri dışında işgücüne katılarak çalışmalarını teşvik etmiştir. Orta Asya'da, Batılı/Markist kültürel değerler bölge kadınlarının aleyhine olmuştur, çünkü ataerkil sosyal yapının ortadan kalkması yerine sadece üzerinde değişiklikler yapılmıştır. Sovyet öncesi sistemin işleyişi üzerine tipik bir Sovyet tartışması, kalabalık ataerkil aile ve bu kurumun Sovyet "dönüşüm"ü ile ilgili bilgiler Vasil'eva ve Karmysheva'da (1969: 193-212) bulunabilir. Bugün kadınların ağır yükünü hafifletmek için bir çabaları olmayan erkekler, kadınların yıllarca evin dışında çalışmasından ötürü kızgındırlar. Orta yaşlı kadınlar ise kendilerini tamamıyla eve adamak konusunda bölünmüşlerdir. Doğal olarak yapılan işin niteliği burada önem kazanmaktadır. Her iki kesim de öğretmenlik ve sağlık gibi bazı mesleklerin kadınlar için uygun olduğunu düşünmektedir. Fakat Özbek toplumu, erkek evin dışında çalışırken kadınların ev içi ihtiyaçları karşılamasını ve çocuk yetiştirmesini anlayışla karşılamaktadır.

Bir Özbek kadını, Sovyet toplumu tarafından dayatılan üreme ahlakını veya boşanma karşısındaki hoşgörüsüz tavırları beğenmeyebilir. Buna karşılık, yüksek eğitim imkanlarından faydalanmayı tercih edebilir. Konuyla ilgili kişisel tutumlar, kişinin günlük yaşantısı içerisinde etno-ulusal veya üst ulusal gerçeklikler içerisinde nerede yer aldığını belirlemektedir.

Nurota'nın işgücünde yer alan cinsiyet ve kadın konuları, kadınların nadiren çobanlık yaptığı kırsal Namangan'da değişik bir anlam kazanır. Biz, ilginç olarak üç çocuk annesi yalnız bir kadının çobanlık yaptığına rastladık, fakat onunki açıkçası bir istisnaydı. Nurota'daki işgücü paylaşımı, Sovyet öncesi dönemde hayvancılıkla uğraşanların hayat biçiminin bir devamıdır. İlaveten, kırsal Namangan'da olduğu gibi, Nurota bölgesindeki kolhozların da büyük bir şehirden uzakta olmaları, Fergana vadisindeki gibi erkek veya kadınların kolhozlar dışında iş bulma beklentilerini zayıflatmaktadır. Burada dil faktörü de, Nurotalıların çoğunun anadilinin Özbekçe değil de Tacikçe olması dolayısıyla önemli rol oynamaktadır. İnsanlar ikinci dil olarak Özbekçe konuşsalar da,

üniversite, kolej ve teknik enstitülerdeki mevkiler için ana dili Özbekçe olanlar karşısında rekabet etmeleri daha zordur ve yüksek eğitim hedefleri karşısında bu bir engel oluşturmaktadır.

Şüphesiz ki, hedefler ve istekler tarafından belirlenen kimlikler açık olarak politik anlamlar kazanmaktadırlar (Jenkins 1994: 197-223). Böylece, Sovyetler Birliği tarafından dayatılan Özbek etnik kategorisinin, işgücü pazarındakiler veya üniversiteye girmek isteyenler için belirleyici sonuçları bulunmaktadır.

Etnik kategorilere dayanan halihazırda mevcut fırsatlar vatandaşın devlete bağlılığını ve bunun sonrasında Sovyet toplumuyla gurur duymasını sağlayabilir veya sağlayamaz bu toplumda olumlu katılımı ifade etmektedir. Sovyet milliyetleri politikasının ciddi öğrencilerinin, özellikle Stalin yönetimi sonrasında S.S.C.B. ile olumlu yönde kimliklerini bağdaştıranların, başarıları yadsınamaz.

1950'ler, 1960'lar ve 1970'lerde devlet sıfatına sahip ulusal grupların kendi cumhuriyetlerindeki üniversite ve bilimsel enstitülere girmelerine olanak sağlanmıştır. İstihdamda ayrım yapmayı engelleyen program sayesinde yüksek oranlı fonlar sağlanmıştır. Ayrıca, bu cumhuriyetlerdeki akademilerin öncü Rus akademileri ile aynı seviyeye ulaşmaları için gerekli yatırımlar yapılmıştır.

Zaslavsky bürokrasinin eğitim politikasını incelerken, "transfer ödemeleri ile kurumsal eş biçimlilik"i birleştirerek, eşit olmayan kalkınma karşısında hükümetin tepkisini göstermektedir (1992: 97-121, *cf.* Starr 1996: 84). Sovyet sistemine güveni sağlamak amacıyla, eğitim yoluyla köylülerin bu sınıf dışında tutulmadıklarını hatırlatmak isterim: Benim de çalıştığım Taşkent'teki Tarih Enstitüsünde bu konuda çalışan araştırmacıların çoğu kırsal kesimden gelmekteydiler. Tabii ki, 1980'lerin sonunda Orta Asya ile Sovyet-Rus kültürlerinin birleşiminin yıpranmasında paradoksal olarak, bu eğitim politikaları temel oluşturmuştur. Devlet sahibi olan milliyetler arasında yüksek eğitim görmüş kadroların bağımsızlık yanlısı radikalleri destekleyen entellektüel elitler tarafından oluşup oluşmadığı konusundaki tartışma önemli bir sorundur. Bunun yanı sıra, Laitin'e göre (1991: 139-177), bilim adamları ve araştırmacıların çoğu eğer daha büyük bir kültürel özerklik ve politik tam bağımsızlık ile karşılaşırlarsa, kendilerini "besleyen" Sovyet'i taşlamaya hazırdırlar.

Coğrafya, Nüfus ve Kırsal Planlama

Özbek kimliğinin mevcut durumu Özbekistan'da 1929'da oluşan sınırların bir ürünüdür.[3] Özbekistan kurulduğunda, politik sınırlar ve milli çizgiler içerisinde doğal bir etnik Özbek kimliği oluşmuştur. Bundan kısa süre sonra, çağdaş Özbekistan'da[4] "Özbeklik" Orta Çağ'dan beri varolan ve birbirleriyle rekabet eden birçok kimlik içerisinde *primer inter pares (eşitler arasında öncü)* olmuştur. Kıpçak etnik tarihi ile ilgili önemli bir bilimsel çalışma Şahniyazov'a aittir (1974). Buna ilaveten, Sovyetler Birliği'nde etnisite kavramı milliyetçiliğin üzerine inşa edilen bir özelliğe sahiptir. Milliyetlerini belirleyen üç-dört kuşağın doğumdan itibaren belgeleyerek, kuvvetlendirmişlerdir. (Zaslavsky 1992: 99)

Özbek diasporası göreceli olarak küçüktür ve dünya genelinde *Turkistan diaspora*sı içerisinde yer alır. Bugün Özbek nüfusunun önemli bir kısmı, eski Sovyetler Birliği'nin diğer Orta Asya

cumhuriyetleri, Afganistan, Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri -özellikle New York Şehri olmak üzere- kendi adını verdikleri ulus devletlerin dışında yaşamaktadır. Komşu BDT'deki Orta Asya ülkelerinde yaşayan Özbek çoğunluk buralara yeni yerleşmiş değildirler. Fakat her zaman Orta Asya kültürel alanı içerisinde kalmayı başarmışlardır.[5] Ayrıca, Özbekistan'ın muhtemel sınırları, milli toprakları, iç ve dış sınırlamalar ile bir devlet olarak varlığını sürdürmesi için konunun büyük bir Özbek çoğunluk tarafından iyice irdelenmiş olacağını düşünüyorum.

Sovyetler Birliği içerisinde, Özbekler hısım akrabaya olan bağlılıkları ve diğer cumhuriyetlerden ve gelişen Sovyet yaşam biçiminden farklı olan kültürel kabullenmeleri ile ünlüdürler. Bu varsayım, kırsaldaki Özbekler için doğru ***afortiori'***dir. Çünkü onlar doğdukları köylerden hemen hemen hiç dışarı çıkmamışlardır (Belov 1991: 16-23, Fierman 1991: 266-267, Kerimov 1993: 26). İlaveten, Rusların oldukça öne çıktığı ülke içindeki birçok etnik grup arasında sık yaşanan etnik göçler bazı yönlerden ABD ile kıyaslanabilir. Aslında, toprağa bağlılık, Rus ile Sovyet kültürlerinden farklı bir kültürel yaşam biçimi isteği ile toplumsal değerlere daha az bağlı kalarak köylülüğü koruma isteği Fergana vadisindeki modern Özbek kimliğinin önemli özellikleridir. Bunun yanı sıra, yaygın kabullenmelerden aksine, çoğu kırsal kesimdeki köyler bile Sovyet yaşamına daha çok uyum sağlamışlardır.

Fergana vadisindeki kırsal alandaki Özbek köyleri Nurota'daki duruma kıyasla yakın kasaba ve daha büyük şehirlerden soyutlanmış değildirler. Bugün köylerin yayılımı imparatorluk öncesi duruma kıyasla değişikliğe uğramıştır. Benzer koloni yerleşimlerinde olduğu gibi, yerleşim planları yerel halkın günlük yaşamlarının izlenmesi ve gözlenmesi ile ilgili olarak tasarlanmıştır. (Thomas 1994) Orta Asya'daki (1930'larda) kolektivizm döneminde, birçok köyün inşaası devlet çiftliklerinin yerleşimleri etrafında organize edilmiş, böylece kırsal kesimin Sovyet planlı ekonomisi etrafında kurulmasını kolaylaştırılmıştır (Ismaklov 1972: 69-95). Bu amaçla, köyler ve daha büyük politik-yönetimsel nüfus merkezleri arasında ticaret, ulaşım ve doğal kaynak bağlantıları (özellikle sulama suyu) kurulmuş ve korunmuştur (Asanov 1988: 14-20).

Üstelik, savaş sonrası dönemde köylüler kasaba ve şehirleri sık sık ziyaret etmişlerdir. Ayrıntılı bir şekilde hazırlanmış otobüs işletmeleri en küçük çiftlik birimlerine hizmet vermektedirler. Fergana vadisinde yaşayan hiçbir Özbek, şehir merkezinden (Andican, Fergana, Namangan, ve Hokand) otobüsle birkaç saatlik mesafe dışında bulunmamaktadır.

Nurota, bölgesel başkent olan Navoi şehrinden sadece 55 mil uzaklıktadır. Fakat bu kendine özgü bir Rus şehridir. Çobanlar buraya sık sık seyahat etmezler. Nurotalılar için bir başka seçenek de Semerkant'tır, Nurota'nın yaklaşık 150 mil güneydoğusunda yer almaktadır. Yolların kötü ve güvensiz olması nedeniyle Fergana vadisindekilere kıyasla daha zahmetli bir yolculuk hizmeti sunulmaktadır. Köylülerin kasaba ve şehirleri ziyaret amaçları farklıdır. Bunlar satış, satınalma, enstitü ve üniversitelere gitme, akrabaları ziyaret veya Sovyet sosyal yaşamının daha geniş parametrelerini görmek gibi değişik birçok amaç içerir.

Devletin Varlığı

Önceki Sovyet sistemi, yerel toplumun kolları tarafından uygulanan ve yönetilen katı modernleşme planları ve yorucu ideolojik faaliyetler yoluyla kırsal topluma karışıyordu. Burada kollardan kast ettiğim tarım (çalışma örgütleri, hububat hasılat kotaları, verimli hasılat için verilen makine ve kimyasallar), sağlık bakımı (Sovyet ilaç ve Sovyet hıfzısıhha ile hijyeninin öğretilmesi, yönetimi ve uygulanması), devlet dükkanları ve kioskları (sadece Sovyet tüketim malları ve edebi eserler mevcuttu) ve çiftliklerin politik kurumları özellikle de kırsal konseylerdi (kışlak *şuralar*). Bunlar toplumsal olayları ve bireysel sicilleri izliyorlardı (Kerblay 1983: 94-96).

Sömürgeleştirilmiş insanlar arasında bir çifte kimlik yaratılmasında, bu kimliklerin antipati oluşturması ya da etnik grup veya millet içerisinde farklılık yaratan daha farklı sosyal bilimsel kategorilere ayrılarak incelenmesi eğilimi bulunmaktadır (Sachchidananda 1976: 38-52). Böylece, Fergana vadisindeki (FV) küçük bir Özbek toplumu içerisinde Özbek ve Sovyet kimliklerinin incelenmesi sırasında normal olarak geleneksel/modern, dini/laik, yerel/uluslarüstü, kırsal/şehirli kimliklerinden bahsedilebilirdi. Benim bunu yapmama nedenim basittir: Veriler bu ayırımları desteklememektedirler. Onlar yaşanan gerçeklerle uyuşmamakla birlikte, kuramsal ve zihinsel olarak mevcut olabilirler. Değişik zamanlarda kimliklerden birini veya diğerini hissetme eğilimleri; bir insanın kendisini ne zaman Özbek veya Sovyet hissettiği ile ilgilidir. Bu nedenle, kısa çıkarımlarda veya öngörülerde bulunmak çok karmaşık bir olaydır.

Nurota'da etnik kimliği belirleyen faktörler, Nurota kasabasında yerleşik insanların ve kırsal nüfusun çoğunluğunun anadilinin Tacikçe nedeniyle aşırı karmaşıktır. Ayrıca bölgede Kazaklar ve Karakalpaklar gibi Orta Asya'daki diğer etnisitelerin temsilcileri bulunmaktadır. Şimdi insanların az da olsa önem vermeleri gereken kabile veya klan kimliklerini ele alacağım. Çünkü bunlar kendi dışındakilere çok yabancı olduklarını ve Sovyet öncesi soya bağlı kimliklerini kolay ifade edebilirler. Bu antropolog için en yorucu engel, çobanların suskunluğu ile onların kabile ve daha alt-etnik isimlerini ayrıntılı anlatmak kifayetsiz gözükmeleridir. Elbette ki, bilgi sahibi yerel halk da bulunmaktadır, fakat onlarla görüşmedim. Görüştüğüm insanlar çok fazla önem vermeseler de, şimdi bazı alt-etnik bağların örneklerini sunacağım. Borok, Arap, **Uluğ Cüz'üz Konli'si Altınordu'nun yıkılmasından ortaya çıkan bir Kazak-Moğol kolu, Türki (kabile içi evlilik), Uçaklı, Codin (on ailelik bir soy), orta Cüz (Koziahta-dışardan evlilik, Altınordu'nun yıkılmasından sonra ortaya çıkan Kazak-Moğol kolu), Kızıl ve Laka** (kuzen evliliklerine-hem kabile içinden hem de dışından evliliklere izin vardır!). Antropolojik olarak bazı terimlerin anlamları kabul edilebilir fakat buradaki problem bu insanların çoğunun alt-etnik geçmişleri ile ilgili bilgilerinin olmamasıydı. Ne yazık ki, projemizde özellikle de sosyal yapı, aile şekilleri ve bazı yaylalardaki belli gruplar ile bağlar, vb. açısından bu tür kimliklerin öneminin öğrenilmesi için yeterli vaktimiz bulunmamaktaydı.

Tacik etnisite kavramı kendi başına pek ilginç gelmeyebilir, çünkü Orta Asyalı etnisiteler birbirlerinin ülkeleri içerisinde mevcutturlar. Bunlar Türkmenistan'daki Özbekler, Tacikistan'daki Kırgızlar veya Özbekistan'da yaşayan Tacikler olabilir. Zaten burada sorulması gereken soru da birinin ana dilinin kendi ismini verdiği etnisiteden (bu durumda Özbek) bir farklılık veya ayrım

yaratılması konusunda güçlü duygular oluşturup oluşturmadığıdır. En azından farklılık duygusuna bağlı olarak bir çeşit politik hareket veya azınlık hakları talebinde bulunmaları yönünde varolan nosyonu test eder. Görünüşte, Tacikçe konuşan Nurotalılar arasında devlete karşı etnik ayrımcılık anlamında açık bir düşmanlık veya memnuniyetsizlik hissetmedim.

Bununla beraber, oldukça uygun olabileceğini düşündüğüm bir durum, bir yaz akşamı kasabadaki yerleşim yerlerinden birinde katıldığım halk düğünüydü. Daha önce de belirttiğim gibi, katılanların çoğunun anadili Tacikçe idi ve aslında kendi aralarında hep Tacikçe konuşuyorlardı. Kutlamalar sırasında ne zaman bir genel duyuru yapılması gerekse, bu kadeh kaldırma şeklinde de olabilir, konuşmacılar Özbekçe konuşmaya başladılar. Konuşma dilini değiştirme çoketnili Orta Asyalılar arasında yeni değildir.

Fakat başlangıçta benim anlamadığım bunun konuşmacılar tarafından katılımcıların hepsinin anlaması için kasıtlı yapılıp yapılmadığıydı (belki de New York'taki bir düğünde Portorikolular İngilizceyi kullanabilirler) ya da bunun törende resmi bir düzenleme olup olmadığıydı. Daha sonradan, insanlar bana bütün halk faaliyetlerinin ki bu parti veya resmi toplantı da olabilir, Özbekçe yapılması gerektiğini çünkü bunun devlet dili olduğunu anlattılar-bence bu olabildiğince etkili bir devlet dilidir!

Dil konusu ile onun yöre insanlarıyla yerel kimlik arasındaki ilişkisini tartışmaya başladıktan sonra, bu konuda birçok tepki aldım. Tepkiler bir tarafta kendilerini etnik olarak Tacik olarak hissedenlerdendi ki bunlar bölge veya tüm ülke içerisinde (özellikle Semerkant ve Buhara şehirlerinde Farsça konuşurlar iki dili konuşmak durumundadırlar. Diğer tarafta ise Tacik dili ile kökenlerini kabul eden ve fiziksel olarak Özbeklerden farklı göründüklerine inanan ve farklı gelenekleri olan fakat gene de bugün kendilerini "Özbekistanlı" değil de "Özbek" görenlerdi.

Bu farklılık önemlidir çünkü bu bilgileri sağlayanların çoğu (tam olarak on iki kişiden yedisi) Özbekistan'da bir azınlık grubu olmadıklarını, fakat kendilerini Özbekistanlı olarak değil de tümüyle Özbek gördüklerini ifade etmişlerdir. Kanımca bu kısmen de olsa 1930'lar öncesinde bölgede sıkı bir etnik kategorinin eksikliğin

den kaynaklanmaktadır. Belki de birinin milliyetine baskı yapılarak daha fazla problem yaratılmamasını hedefleyen politik güvenlikle ilgilidir. Bu da bizzat Özbek Cumhuriyeti yetkililerinin, daha fazla Özbek yaratılması amacıyla Tacik bölgelerin çoğunluğunun Özbek olduğunu göstermesi konusundaki eski tartışmalara götürür. İnsanlar kendilerini "Taciklik" ile özdeşleştirmeden önce bunun yararları ile zararlarını kafalarında bir değerlendirecekler ya da fakir fakat daha huzurlu olan bir dönemde yalnız yaşamaya devam edeceklerdir.

Norton'un Güney Pasifik araştırmasına esas olan teorik söylemi ile ilgili sosyal makalelerinden analizimde yararlandım. Ona göre, araştırmacılar "… kimlik ve bunun sosyal etkileri ile ilgili söylemlerin karakterini etkileyen insanların' sosyal ilişkileri ve kültürel uygulamaları" (1993: 744) üzerinde durmalıdırlar. Bütün köylüler Sovyet niteliklerini belli bir noktaya kadar korumaktadırlar. Bunlar özellikle de okul, işyerleri, ordu ve toplumsal organizasyonlar gibi toplu Sovyet kurumlarında

çalışan bireylerin bilinçlerinde yaratılmışlardır.[6] (1960: 36) Kırsal Özbek insanının, Sovyet kimliğini ne kadar muhafaza ettiğine dair merakım, sosyalist dönem sonrasında oluşan bireyin sosyal yaşamındaki karmaşıklığı ortaya koyma isteğim ile daha da artmıştır.

Özbekistanlı entellektüel ve politik liderlerin veya Sovyet elitlerinin etnik veya ulusal kimlik nosyonlarını yerellerle kıyaslayacak olsam, burada yanlış bir ikili ayrıma girebilirim. Bunun nedeni sadece basite indirgenmiş iki farklı söylem olmamasındandır (bir tarafta sosyal ve köy tabanlı, diğer tarafta akademik veya politik ve metropol-tabanlı). Şeçkinler ve kırsal yerleşimciler arasındaki ilişki temel nitelik ve algılama olarak birçoğunun düşündüğünden daha da farklıdır. Aslında Özbekistan kimliğini ve daha önceki Sovyet kimliğini yaratan ve şekil veren söylemleri modelleseydim, bu üst üste binmiş iki halkadan oluşurdu. Bunun anlamı farklı söylemlerin varlığı değil, fakat iki farklı kimliğin birbirleri ile doğrudan ve dolaylı olarak haberleşmesindendir. İlave olarak, Sovyet sonrası kimlik gelişimi ve değişimi konusunda teorik oluşumlar yaratmak isteyen araştırmacılar için kırsaldaki halkın elitlerin yazılarını hiçbir şekilde etkilemediği varsayımı ciddi bir eksiklik oluşturmaktadır.

Şimdi bu noktayı açıklamaya çalışacağım.

Köylü Verileri

Ulusal haberleri takip eden köylüler yerel ve ulusal basında ki -bu televizyon, gazete veya dergiler olabilir-dilin "Özbek ağırlıklı" olmasından hem sevinmekte hem de kızmaktadırlar. Şimdi, kitle iletişim araçlarında kullanılan kelimelerin hepsi Özbekçe değildir (Farsça veya Arapça kökenli de olabilir) aslında Rusça olmadıkları için başka kelimeler ikame edilirler. Bu aslında başlı başına bir ulusal devletin değişen kimliğini göstermektedir. Yani Sovyet/Rus'dan "iyi niyetle" Orta Asyalı olmaya geçişi işaret eden bir iddiadır. Bu ayrıca ulusal gururu oluşturmaktadır çünkü Özbek dilinin, eski dilde zorunlu olarak kullanılan kelimelerinin yerini alacak zengin bir kelime haznesi bulunmaktadır. Ulusal tarihle doldurulmuş metinler, on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başındaki Sovyet döneminde baskı altında kalan tarihin (kişilikler, olaylar ve kültürel yaşam biçiminde) karanlık taraflarını yansıtmazlar. Bunun tersine bir baskı oluşmaktadır: yeni romantik ülkenin soy ile ilgili öykülerinde Orta Asya öne çıkmaktadır (Herzfeld 1987: 82).

Düzeltilmiş yazı dilinin ulusal ve uluslararası olaylara daha çok erişim sağlayıp sağlamadığı (birçok yeni makale ve broşürün bir çeşit kitabi Özbekçe gerektirmesi gerçeğinden yola çıkarak değil) Özbeklerin hepsinin daha da Özbekleştikleri meselesinden daha az önemlidir. Bazı insanlar bu konuyla dalga geçebilir, bazıları ise bozuk ve yetersiz bir Özbekçesi olan yabancı misafir bir araştırmacının bu "gerçekleri" (*hakikat)* nasıl bildiğini merak edebilir. Hatta adamın biri bunu: "keşke benim de kelimelere bakabileceğim Özbekçe bir sözlüğüm olsaydı, ama Sovyetler hiçbir zaman yeterince sözlük basmadı ve şimdi de hükümetin sözlüğü tekrar basmak için kağıdı yok"[7] diye ifade etmiştir.

Köylülerin çoğu siyasi elitlerin önemli bir kısmının bırakın anadilde konuşma becerilerini yazılı Özbek kaynaklarını bile anlamadıklarını farkındadırlar. Ulusal politik eliti oluşturanların çoğunun yeni

bir şişe içindeki eski şarap gibi olmalarından dolayı, haberleşme (yazılı ve sözlü) becerileri de aslında Rusçayı anlayıp konuşabilmelerine bağlıdır. Bu elitler, kendi vatandaşlarına anadillerinde hitap ettiklerinde durumu yapay bir şekilde idare ettiler, ama açık olarak alaya alındılar ve utandılar.

Daha acısı, bu durum ulusal lider Cumhurbaşkanı Kerimov için de geçerlidir. Cumhurbaşkanı edebi dilde Özbekçeyi konuşabilmek ve yazabilmek için epey bir çaba sarf etmiştir. Kuşkusuz, Özbekistan'ın verimli sulak arazi ve vadilerinde çalışan görgüsüz ve kaba kişiler tarafından alaya alınmak istemediğinden bu zahmete katlanmaktadır.

Modern Özbek dil ve kültürünün beşiği (Kasimov 1992) kabul edilen Fergana vadisindeki kolektif çiftliklerde (kolhozlar) araştırmamı tamamladıktan sonra, bazı kişiler bana "Taşkent"in (yüksek kültürlülük ve elit bakış açısı için kullanılan benzetme) Vadiden Özbekliğin ne olduğunu öğrenmesi gerektiğini vurguladılar.[8] Bu basit bir bölgesel gurur olayı değildir. Çoğunluğu ilgilendiren bir durumdur, Özbek nüfusunun %60'ı kırsal köylüdür-ulusal elitler ile etnik kimliğin yönünü de etkileyen ve belirleyen onlardır.

Çobanlar, kasaba halkı ve Nurota'nın yetkilileri Taşkent'i *Vadiiliklar* (Fergana Vadisi sakinleri) ile aynı şekilde algılamıyorlar. Onlar, başkenti çürüme, yozlaşma, Ruslaşma, Özbek-dışı, kaba, kozmopolitan vb. dış faktörlerin karışımı olarak görüyorlar. Aslında yüzlerce yıl yönetim ve etkisi altında kaldıkları Buhara ve Semerkant'a daha bağlılar. Dil de onları pek alakadar etmiyor, saf Özbekçe olması veya saf Namangan olması da. Hatta, gerçekte Nurotalıların çoğu arasında Özbekçeye karşı bir ihanetten söz edilebilir çünkü onlar "Asya dili" olarak niteledikleri Özbekçe karşısında yerel Tacik dillerini daha "eski", daha "gelişmiş" ve daha "güzel" görmektedirler.

Sovyetin Cenazesi

Kendini bir sistem veya yaşama biçimi ile özdeşleştirmek, bir kimliği kendininki gibi kabul etmekten çok farklıdır. Ayrıca, zorunlu olarak ipek böceği yetiştirilmesi, iş koşulları hakkında şikayet etme korkusu, Özbek değerlerinin Ruslar altında yavaş yavaş kaybolması gibi Sovyet sosyalizminin çürümüş unsurları bilinmektedir. Fakat, bağımsızlık döneminin ilk başlarında uğranılan ekonomik/maddi zararlar yüzünden köylülerin çoğu daha normal, daha rutin olan ve daha öngürülebilir gözüken önceki döneme özlem duymuşlardır. S.S.C.B.'de sosyalist sistemin üstünlüğü abartılı olarak övülmektedir (Kornai 1992: 50-54, Verdery 1991: 29-32). Kendini beğenme ve kendine aşırı güven bu ideolojinin sembolleriydi ki KP'nin (Komunist Parti) istekleri ile on yıllarca beyinleri yıkanan yığınların sistemlerine güvenleri tamdı ve bu kişisel bir yatırım olarak görülüyordu.[9]

Bazıları nasıl uyum sağlanacağını anladı. Veya, ilk sosyalist felsefecilerin geleneğinde sosyalizmin devrini doldurması ile ortadan kalkan "sosyal sistemin istikrarı" idi ve herkes tarafından tanınmayan "rekabet ihtiyacından doğan özgürlüğün" tekrar kaybedilmesiydi (Bauman 1976: 47).

"'Birlik' olmadan nasıl bir yaşantımız olacak? Çok zaman geçmeden Afganistan'daki gibi yaşamaya başlayacağız. Şapkamı ve paltomu görüyorsun. Bunlar iyi kalitedir ve Avrupa stili kıyafetlerdir… Sovyet kıyafetleri. Afganistan'da ise durum tersinedir (*rivozhlanmagan*)."

“Rusya bize eskiden kömür gönderirdi ve ucuzdu. Şimdi çok az insanın kışın kömür almaya gücü yetiyor. Sovyet zamanında, cumhuriyetlerimiz arasında daha sıkı bağlar vardı. Şimdi bağlar ortadan kalktı ve herşey daha kötüleşti.”

“Evet, biz her zaman *Nevruz’u* kutladık, fakat şimdi devlet bu olayı büyüttü. Bazı açılardan eskisi kadar iyi olmadı: bir taraftan Müslümanlar için asıl Yeni Yıla dönüştü, fakat şimdi insanların parası olmadığı için eskiden alabildikleri tüm yiyecekleri alamıyorlar.”

Köylülerin yukarıdaki şikayetleri, artık Sovyet halkı olmamaları ile ilgili değildir. Açık olarak genel ekonomik çöküntü ile oluşan hayal kırıklıklarını yansıtmaktadır. Bununla birlikte, bu problemler daha ayrıntılı olarak irdelenirse, Sovyet yaşamı ve Sovyet değerleri ile özdeşleşme görülebilir. Değişmez bir şekilde, insanlar yabancı bir misafirin yeni durumun eskisiyle aynı olduğunu zannettiğini anladıklarında Özbek köylü kimliği Sovyet kimliği ile birleşmektedir. Böyle zamanlarda, yabancıya yeniden yapılanma (perestroika) döneminden önce durumlarının ne kadar iyi olduğunu anlatmaya çabalıyorlar. Sadece birkaç yıl önce kendilerine acınması veya Batılılardan yardım dilenme (özellikle Amerikalılardan) durumlarının bulunmadığının bilinmesini istiyorlar. Bunun tersine, daha birkaç yıl önce, Asya ve Afrika’daki gelişmekte olan ülkelere yardım etme durumunda olan S.S.C.B. idi.

Ümit vaat eden çocuklara teknik eğitim ve öğretim kolhoz kurumları sayesinde veriliyordu. Daha yüksek eğitim kurumlarına girişte rüşvet ve diğer yozlaşma mekanizmaları Sovyet döneminde de bir dereceye kadar olmuştur, ancak şimdi yüksek eğitim artık bedava değil ve rüşvet olağan hale gelmiş durumdadır çünkü eğitimcilerin ve profesörlerin maaşları Sovyet dönemine kıyasla çok değer kaybetmiştir. Bu maliyetler birçok ailenin çocuklarını eğitim ve öğrenime göndermelerini imkansız hale getirmiştir. Sosyal hareketliliği sağlama yöntemlerinden biri olan ve Sovyet medeniyetinin eskiden beri bir parçası olan kırsal tabanlı yaygın eğitim çoktan yozlaşmıştır.

Sovyetler Birliği’nde okul müfredatının bir çeşit yüksek başarı ve kazanım olarak görülmesi, birçok yetişkin köylünün eğitim deneyimleriyle gurur duymalarına ve geniş tabanlı Sovyet tarzı eğitimin kendi çocuklarına en iyi teknik, bilimsel ve sosyal eğitimi vereceğine inanmalarına sebep olmaktadır.[10] Tahrik edici bir nokta gibi gözükse de, ben Orta Asyalı köylülerin çifte kimliği kötülemeden temsil edilebileceklerine inanmıyorum ve bu kelimenin kötü anlamıyla propaganda ile yapılabilir.

Sovyet Birliği’nin süper güç olma durumu kaybolurken bazı sıkıntılar kendini hissettirdi. Bu büyük refah gücü içerisinde yaşayanlar onun fayda ve avantajlarından yararlanmışlardır. Hepsinin üstünde, Sovyet vatandaşlarının yabancılara karşı sergiledikleri kendilerine güvende bir azalma olmuştur. Bu dünya çapında askeri güç olmaktan, uzay çalışmalarında, uluslararası spor yarışmalarındaki başarılarından, Asya ve Afrika’daki birçok ülkede Sovyet rolü ve etkisinin görülmesinden kaynaklanıyordu. Bunların önemini kaybetmesini, kederli bir yaya bana şöyle özetlemişti:

“Her yaz çocuklarımızı annemlere bırakarak, karım ve ben sağlık merkezlerine veya ülkenin diğer kesimlerine tatile giderdik. Şimdi bunu yapmaya Özbekistan içerisinde bir yere veya Issık Gölü’ne (Kırgızistan’da bir göl ve dinlenme yeri) gitmeye gücüm yetmese de, bunun bir anlamı kalmadı: artık, birçok yeni ülke var ve hiçbiri birbiriyle anlaşamıyor.”

Bu adamın söyledikleriyle aslında halen kendisini Sovyet hissedip hissetmediğinin anlamsızlığını sonradan fark ettim. “Ülkenin” diğer kısımlarına ziyarete gidemiyordu. S.S.C.B.’nin diğer Orta Asyalı olmayan bölgelerinde etnitise ve/veya dininden ötürü bir ayrımcılık hissetmeden istediği gibi tatil yapma hakkına sahipti ve çoğu zaman kendisini Sovyet vatandaşı olarak görüyordu. Ancak bugün bu durum geçerli değildir.

Eskiden Çıkış (?)

Yerel bürokrat tarafından yukarıda ifade edilen bu durum, Sovyet kimliği içerisinde yer alan uluslararası bağların koptuğunu göstermektedir. Çoklu-ulusal imparatorluğun çökmesini kişinin kimlik çökmesi izlemiştir. Özbekistan etnik-ulusal kimliğinin yükselmesi ile birlikte ülke çapında kolektifleşme artmıştır. Fakat Özbekistan’ın geleceği Özbekistan’da yaşayan insanların ulusal kimliklerini ne kadar koruyacakları ve derinleştireceklerinde yatmaktadır. Bu amaca ulaşmak için, kimliğin Özbek tarihi gelişmelerine ve kültürel değerlerine bağlılığın sağlanması; devletin politik ve entelektüel kadroları tarafından bağımsızlığın sağlanması ve beraberliğin oluşturulması temeline bağlıdır. Ve diğer gelişmekte olan devletler de olduğu gibi, bu bazen geçmişin mitolojik olarak sunulması ve Özbek toplum tarihi konusunda bilgilendirme yoluyla yapılmaktadır (Obeyesekere 1995: 225-226). Sovyet hükümet yöntemleri “istikrarın” sağlanmasına yöneliktir.

Ulusal liderler, yerel seviyedeki çıkarlar ile kişisel ihtiyaçların yerini yavaş yavaş hiyerarşik bir devlet sistemi aldığında neler olabileceği konusunda aydınlatıcı olmuşlardır. Sovyet sonrası dönemde Tacikistan’da otoriteye dayanan liderlik, zorla saygı görmekte ve desteklenmemektedir: “(Cumhurbaşkanı) Kerimov eski bir Komünisttir, ama bizi açlıktan ve birbirimizi öldürmekten korumuştur. Afganistan ve Tacikistan’daki problemleri yaşamadığımız için ona müteşekkiriz.” Bu konuşma benim için yapılmamıştır, bu bir köy cenazesinde yaşlı bir adam tarafından yapılan konuşmadan alınmıştır.

Sovyetlerin çözülmesinden sonra Özbekistan’ın bölgecilik yoluyla parçalanması yönündeki doğal eğilimini burada yeterince açıklayamıyorum. Fakat Özbek liderliği, ulusal birlik ve devlet uyumunun sağlanması için üç adımdan oluşan bir devlet politikası uygulayarak en üst düzeyde öncelik sağlamıştır: 1) demokratik ve çoğulcu politik grupların, ulusal hareketlerin ve dini inançları kuvvetlendirici örgütlerin bastırılması; 2) laik yönetim (Özbekistan Anayasasının 61. maddesi: 1992) ve 3) dil değişimi, isim değişikliği, Türk-Müslüman geçmişinin başarılarına vurgu yeni ulusal tatillerin yaratılması, sosyal bilimler konularında ve alanlarında bilimsel araştırmalara dönülmesi, Sovyetler döneminde yasaklanan *Narodnik* değerlerine dayalı Özbek “geleneksel” değer ve kültürünü teşvik eden yeni kitapların yazılması yollarıyla “Özbekliğin” devlet kontrolünde yaratılması. Yeni kitaplar hem

akademik hem de popüler konularda (bkz. Golovanov 1992, Ismoilov, 1992 Sattor 1993) basılmıştır. Burada bu devlet desteğine fazla vurguda bulunmadım.

Devlet-Köylü Toplulukları

Köyde ortaya çıkan ve değişen Özbek kimliğinin ortaya çıkışında devletin rolünün ne olduğu konusunda merak edilen hususlar olabilir. Kimliğin gelişmesi için yapılan kısa açıklamalar burada eğitimin kültürel unsurlarını, ekonomik bağımsızlığı, dinin ifadesini, halk geleneklerini ve dünyanın kalan kısmına göreceli olarak açılmayı içermektedir.

Sovyet öncesi dönemdeki etnik geçmiş ile ilgili daha sağlıklı bir imaj oluşturma ve gurur duyma için tarihin yeniden yazılması yönünde yapılan bilimsel çalışmalardan bahsetmiştim. Kolhoz sakinlerinin bilimsel çalışmaları ve edebi dergileri çok az okudukları ortadadır. Ülke çapında geniş bir alana yayılmış daha popüler sosyo-politik dergiler (***Mülakat*/Karşılaşma**, ***Fen ve Turmuş*/Bilim ve Yaşam**) kitapçıklar ve broşürler dar bir kırsal okuyucu kitlesine sahiptirler.

Bu kitapçık ve broşürlerin konuları; din, yerel tarih, Orta Asya'nın tarihi kişileri, halk ilaçları ve yerel "gelenek" ve göreneklerle ilgilidir. Köylüler bu yayınları doğrudan okumasalar da, bu konuların yazarları ulusal ve bölgesel televizyonlarda yer alırlar. Bunlar her zaman Rus televizyon istasyonları ile rekabet edemeseler de, köylüler neyin yayınlandığından ve "önce Özbek" içerikli bu yeni bakış açılarından ve konulardan haberdardırlar.

Etnik gururun oluşması ile ilgili hükümet politikaları ve entelektüel araştırma konuları arasındaki uyum açıkça bazılarına yapmacık gelmektedir. Böyle olsa da, uzun zamandan beri baskı altında tutulan sosyal ve tarihi konuların araştırılması özgürlüğünden köylüler çok memnundurlar. Bunun nedeni kırsal kesim insanının, Sovyet döneminde çoğu yasaklanan birçok kültürel uygulama ve yorumları unutmalarından kaynaklanmaktadır. Eski halk geleneklerinin "varolan" şeklinin Sovyetler tarafından antropolojik anlamda küçümseyici olarak sınıflandırılmasının yerine şimdi "kırsal/ilkel" düzenin saygınlığı ortaya çıkmıştır.

Ironik fakat etkili bir biçimde, Sovyet kişililerinin ve uluslararası sosyalistlerin yerine Özbek ulusunun tarihi kişiliklerini yansıtmaları amaçlanarak ölümsüzleştirilen heykellerin çoğu aslında Özbek değildir. Bunlar Avrupalılar onları sömürgeleştirmeden önceki dönemdeki entelektüel yaşamın sanatsallığını yansıtmakta ve bir zamanlar Orta Asyalılar tarafından yerleşilen Özbekistan toprağındaki nüfusu sergilemektedirler. Bunlar arasında fatih imparatorlar Timurleng ile Babür, astronom Mirza Uluğbey ve büyük hekim İbn-i Sina bulunmaktadır. Köylüler bu tür değişiklikleri fikir birliği içerisinde onaylamaktadır çünkü Orta Asya'nın bir zamanlar dünya tarihinde gurur duyulacak bir yeri olduğunun farkındadırlar ve daha ileri gitmesini istemektedirler. Bölge insanlarından birinin söylediğine göre:

Emir Timur (Timurleng) acımasızdı ve bu nedenle kahraman olmamalı. Fakat Sovyetler onun başarılarını kana susamış bir cani olarak yansıtmışlardır. Tabii ki bu doğru değildir. O çok akıllı bir stratejistti ve Avrupa'yı yönetti, bu nedenledir ki Ruslar ona saygı göstermiyorlardı.

Yeni kahramanlar yaratma safhası etnik-ulusal kimlikten uzaktır ve şu anki zorlukların sorumluluğunu önceki sistemin totaliter yanlarına bağlamaktadır.

Bağımsız olarak yapılan ufak tefek ticari faaliyetler ve geniş dünyaya ulusal açılım birbirleriyle ilgili olsalar da, bunların oluşması birliğin daha da güçlenmesini sağlamıştır. İnsanlar artık özel dükkanlar açabiliyorlar. Birçok köylünün sahip olduğunda daha fazla başlangıç sermayesi gerektirmesine ve ancak temel tüketici ihtiyaçlarını karşılayabilmelerine rağmen de, bunlar gençler için bir mevki sağlıyorlar. Devlet sektörünü etkileyen ekonomik kriz sırasında gençlerin ticari hedeflere yönelmeleri ve enerjilerini buraya harcamaları küçümsenmemelidir. Nüfusun yarısından fazlası 25 yaşın altındadır ve Namangan'da ortalama yaş kırsal kesimde Fergana vadisinde olduğundan daha küçüktür (Alekberova, Gol'dfard, ve Ergaşeva 1990: 38). Şu an ne kadar yetersiz olsa da ticari gelişme, devlete bağlılığı sağlamaktadır.

Özbekistan'da hiçbir yerde Nurota'daki kadar genç işsizliğiyle karşılaşmadım. Burada 30 yaşın altındaki erkeklerin %75'inin düzenli bir işi bulunmadığını köylüler ifade ettiler. Bunun sosyal maliyetleri ileride daha ağır olabilir. Gençlerin bazıları köylerinden şehirlere gitmektedirler. Bu içki içme, hırsızlık, uyuşturucu kullanma, çiftliklerde geçici iş bulma, boş gezme yerine yapılan ve dünyanın gelişmekte olan yerlerinde rastlanan tipik bir durumdur.

Ticari bağlar, eğitim anlaşmaları ve kitle iletişim araçları sayesinde kırsal kesim insanları bağımsızlıktan önce hiç görmedikleri şekilde dış dünyaya açıldılar. Yabancı ürün ve yabancı firmaların (çoğu Çin, Türk, Kore, Alman, İngiliz ve Amerikan) köylülerin üzerinde değişik etkileri oldu ve köylülerden çok azı kapalı topluma geri dönme isteği duyuyorlardı. Hiçbir şey olmasa bile, insanlar özellikle diğer kapitalist ülkeler hakkında hükümetleri aracılığı ile edindikleri bilgilerin doğru olup olmadığı konusunda spekülasyon yapmak zorunda kalmıyorlar. Şimdi daha önce hiç olmadığı kadar yabancılarla tanışıyorlar ve yabancı mallar görüyorlar. Özbekistanlıların seyahat etme kısıtlamaları büyük ölçüde azaltılmıştır. Buna güçlerinin yetip yetmeyeceği tamamen başka bir mesele olmakla birlikte yerel halk bile Güney ve Güneydoğu Asya ülkelerine dini ve ticari gezilere gitmişlerdir. Türk hükümetinin kurmuş olduğu lise sistemi sayesinde parlak ve başarılı öğrenciler üniversite eğitimi için Türkiye'ye gönderilmişlerdir.

Köylerdeki erkek öğrenciler bölgesel merkezlerde bulunan Türk liselerinde okuma hakkını kazanmışlardır. Benzer şekilde, ABD halen BDT ülkelerinden 5.000 lise öğrencisini bir yıllığına okuması üzere kabul etmektedir ve Özbek milliyetinden olanlar da bunlarında arasındadır. Türk yayıncıları tarafından hazırlanan televizyon belgeselleri ve yerel programlar sayesinde halk eski Sovyet sistemindeki negatif ideolojik yayınların yerine dünyadaki toplumları ve kültürleri tanıma imkanına kavuşmuşlardır. Yerel halk bu duruma müteşekkir olup, birçoğu bu çeşit bir serbestliğin, devletin kendilerini gerçekten Sovyet tarzı yönetimden çıkılacağına olan inançlarını kuvvetlendirdiğini ve ülkelerinin de dünyanın bir aktörü olduğu bir ortamın yaratıldığına inanmaktadırlar.

Son olarak, yeni dini özgürlükler ve yükselen kırsal kültür bağlamında kimlik özümsenmesini ele alacağım. Devletin dini bilgi ve uygulamaları desteklediğini söylemek yanlış olur. Ancak, köylüler yeni

bir cami inşaa etmişlerdir ve özellikle dindar olmayan insanlar bile yerel liderlerden çekinmeden serbestçe dua etmenin faydalarından bahsetmektedirler. Her geçen gün daha fazla insan dini konulara eğilmektedirler. Bu özellikle tatillerde ve genel olarak dua edenlerin sayısındaki artıştan görülebilir. İmamın önderliği olmadan düzgün olarak dua edemeyen orta yaştaki erkeklerin ne kadar fazla olduğunu görünce şaşırmıştım. Ama sonra bana bunun onlar için yeni birşey olduğunu ve önceden İslam hakkında sadece temel bilgileri bulunduğunu ve detaylı bilgileri olmadığını anlattılar. Daha sonra yaptığım çalışmada, bir adam bana her sabah camiye gittiğini söyledi, bunu "bana bir çeşit huzur veriyor ve günüm daha iyi geçiyor" diye açıkladı. Bugün nasıl din yoluyla Özbeklik oluşturuluyorsa Sovyet döneminde Müslümanlık gibi Orta Asya kimlikleri insanları Sovyet Rus kimliklerinden ayırt etmek için kullanılıyordu. Din ile milli duygular arasındaki yeni ilişki Hobsbawm'ın "modern milliyetçilik için paradoksal çimento" (1990: 68-69) tartışmasına daha yakındır. Zamanla din devlet tarafından yaratılan etno-milliyetçilik çizgisine olan bağlılığın yerini alabilir. Şimdi ise tersine, insanların çoğu yaşamlarında dine izin verildiği için devlete şükran duyuyorlar.

İnsanlar sık sık bana etno-kültürel kimliğin en iyi özelliklerini ifade ettiler. Bunlar arasında, toplumda yaşlılara gösterilen saygının artması, beklenmeyen misafirlere yardım etmeye ve onlarla ilgilenmeye istekli olmaları, *gap* olarak bilinen sosyal kuruluş aracılığıyla arkadaş çevrelerinin bir araya gelerek muhabbet etmeleri, eğlenmeleri ve rahatlamaları yer alıyordu. Sovyetler hiçbir zaman bu özelliklere dokunmadı, fakat insanlar Sovyet değerlerinin kendilerini fiziksel, duygusal ve ahlaksal olarak yıprattığını ve evlilik ve cenaze gibi önemli yaşamsal olayları ruhsuzlaştırdığını ifade ettiler. Hatta bu son örnekte, yerel bürokratlar ölen ve saygın birinin cenazesini imamın idare etmesinden hoşnutsuzdular: "Bir taraftan parti ile başlarının derde gireceğinden çekinmekteler, diğer taraftan ise ölen insanın usulüne uygun olarak gömülmesini istemektedirler" diye ifade etti bir öğretmen. Yeni devletin, yetersizliklerine rağmen, insanların yerel değerler ve "geleneksel" ideallere göre sosyal yaşamlarını biçimlendirmelerine değer verdiğine inanıyorlar. Devlet, hangi değerlerin yüceltilmesi gerektiğini ve bunun nasıl yapılacağını-kırsal ekonomi yoluyla, sosyal kurumlar yoluyla ve kutlamalar ve faaliyetler yoluyla düzenlemeye çalışmaktadır.

Halen geleceklerinden, ekonomik ve sosyal yaşamın Sovyet etkisinden çıkarılmasından kuşku duyan insanların bulunduğu bir toplumda, köy toplumu ile yeni ulus devlet arasında gerekli bağlar oluşturulmuştur. Yakın gelecekteki toplumun ekonomik ve siyasi yapılanmasında yerel özerklik ile bireysel katılımın fazla bir şansı olmadığını düşünüyorum. Bununlar beraber, sosyal yaşamın dini ve kültürel katmanlarında eski sisteme kıyasla köylülere yeni devlet tarafından daha çok özgürlük sağlanacağına inanıyorum. Köylüler kimliklerini kırsal özellikleri bulunan bir ulusal ideolojinin belirlenmesinde ve etkilenmesinde kullanacaklardır. Bunu Orta Çağ'dan gelen başarılı mirasları ile birleştirerek yeni bir Özbek kimliği yaratacaklardır. Fergana vadisi "Özbekliğin" temel yeri olarak kalacaktır çünkü kırsal kesim insanları ona sahip çıkacaklardır.

Sonuç

Etno-politik açılardan çifte kimlik durumu burada Sovyet çözülmesinin bir sonucu olarak ele alınmıştır. Yapılan alan çalışmalarında ve sosyal bilimler içerisinde Orta Asya halkı arasında Sovyet kimliği ile ilgili yapılmış çok az çalışma bulunmaktadır. Bağımsızlık ile birlikte yeni Özbek kimliğinin özümsemesini ben bir köyde halkının nasıl vurguladığını sunmaya çalıştım. Tabii ki, bu kimliklerin nasıl ve neden hissedildikleri devletin söylem ve faaliyetlerinden etkilenmektedir. Kolhoz sakinlerini devletin yersiz istek ve davranışları karşısında birer kukla olarak görmesem de, Sovyet ve Özbek devletlerinin tarım toplumlarında oynadıkları ve oynamaya devam edecekleri belirleyici ve güçlü rolleri yadsınamaz. Kolhozlar halen devlet kontrolünde bulunmaktadırlar.

Bununla beraber, devlet karşısında köylünün durumu ve istekleri kırsal kesimin gerçekleridir. Özellikle ulusal kimlik açısından devlet bunları görmezlikten gelemez. Daha önce de belirttiğim gibi Fergana vadisi ulusal kültür açısından neredeyse bir yüzyıldan beri ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Özbekliğin oluşturulmasında tutarlı bir ulusal kimliğin temeli olan yerel ötesi bir birlik, Fergana vadisinin desteği olmadan devlet tarafından yaratılamazdı.

Sovyet kimliği-toplumu ve medeniyeti, halen çiftliklerde yaşamaktadır. Sovyet yaşam biçiminin kırsal Orta Asyalılar için acı ve baskı olduğunu düşünen araştırmacılar kendilerini kandırmaktadırlar. Bu makalede, yerel davranışları çok fazla genelleştirme hatasına düşsem de, 1.200 kişinin yaşadığı bir köyde Sovyet gücü ve Özbekistan ile ilgili fikir ve bakış açılarının aynı olduğunu söylemek zordur. İnsanlar kendi içlerinde çelişkiye düşmektedirler. İmparatorluktan ulus-devlete geçişinde kazandıkları ve ne kaybettikleri bir tarafta yer alırken, diğer tarafta bireysel ve ulusal gelişmenin nasıl seyredeceği yer almaktadır.

Refah devletinin faydalarının azalmasının birçok insanda bir kaybolma duygusu yarattığı açıktır. İnsanların devlet sektöründe çalışmaya zorlanmalarını ve bunun dışında hayatlarındaki temel ihtiyaçları nasıl karşılayacaklarını anlamaları zordur. Buna rağmen, köylüleri muhalif güçler olarak devlet karşısında kapıştırmaktan öte, ben iletişimin nerede koptuğunu, şüpheciliğin nereden çıktığını ve devletin ulusal anlatılarının neden önceki rejimin en kötü unsurlarını ortaya çıkardığını göstermeye çalıştım.

Fakirlik her zaman itaatsizliğe ve sosyal olmayan davranışlara veya ayaklanmaya neden olmamaktadır. Fakat fakir olanların, devletin onların refahı, kültürel ve manevi istekleri için çalıştığını bilmeleri gerekmektedir. Eğer ki devletin amaçları arasında, kitlelerle uyumlu olarak vizyon veya etno-ulusal kimlik ideolojisi bulunan bir gelişmiş ülke olmak yer alıyorsa, o zaman Özbek devlet-köylü ilişkisinin sağlam temellere bastığını ifade edebiliriz.

Çifte kimlik konusunda betimleyici bir makale yazmayı düşünmemiştim, fakat Orta Asyalıları Sovyet halkı olarak değerlendirmeyi de bırakamazdım. Bu makaleye birçok farklı açıdan yaklaşılsa da, ben politik olanı tercih ederim. Son olarak, bu çabanın, yeni bağımsızlıklarını kazanan BDT halklarının Sovyet halkı olarak avantaj ve dezavantajlarını ele alan antropolijik deneyimlerini yazma yönünde diğer insanları yüreklendirmesini umut ederim.

1Kasıtlı veya kasıtsız olarak, özellikle Komunistler içinde, Özbekistan bu bağlamda Çin ile kıyaslanmaktadır. Kadınlar için baskıcı olan bir çok durumun ortadan kaldırılması öngörülürken tekrardan ortaya çıkmıştır. (Anagnost 1190: 313-329) Orta Asyalıları alaya alan ve aşağılayan sömürgeci yaklaşımlar cinsler birbirine öfke yaratılmasında başarılı olmuştur.

Özbek Cumhuriyeti'nin oluşmasında Sovyet süreci, etnik bölünmelerin yarattığı miras ve terk edilen milliyetçi özlemlerin uyanışı Carlisle tarafından net bir biçimde ortaya konulmuştur. (1995: 71-104).

2 1960'lardan itibaren İlkçağlardan Bolşevik öncesi dönem hakkında tarihsel araştırmalar, Türk Orta Asyalı araştırmacılar kendilerini Sovyet-Rus kültüründen ayırmaya başladılar, bu özellikle İmparatorluk öncesi Orta Asya'nın geriliğini Sovyet araştırmacılarının "veri almaları" ile ilgilidir. (bkz. Altstadt 1991: 73-90).

3Özbek Cumhuriyeti'nin oluşumunda Sovyet süreci etnik bölümlerin yarattığı miras ve terk edilen milliyetçi özlemlerin uyanışı Carlisle tarafından net bir biçimde ortaya onulmuştur. (1995: 71-104).

4Alt-etnik kimlikler, ayrıca "aşiret" veya "kabile" olarak da anılırlar (daha çok antropolojik olarak değil de politik olarak kullanılırlar-uygulayıclar tarafından değişik şekillerde tanımlanırlar). Halen önemlerini korumaktadırlar. İnsanlar halen kendilerini Özbekistan'da bulundukları bölgeye göre **Kıpçak**, **Sart**, veya **Kurama** olarak nitelendirmektedirler. Sovyet egemenliğinden önce, bu grup isimlerinin çoğunun etnik üstünlükleri bulunmaktaydı, fakat şimdi bunu savunmak güçtür.

Namangan'da çalıştığım yerdeki birçok insan kendi bölgelerinden gelen insanları Kıpçak olarak tanımlamaktadırlar. Onlara bunun ne anlama geldiğini sorduğumda, cevaplar şöyleydi: "Kırgızların bir parçası olduğumuzu gösterir. Dağlarda yaşayan; Kıpçaklar Moğolların bir parçasıydı; Bizim insanlarımız Özbeklerden daha Asyalıdırlar (fizyonomi dikkate alındığında)" Bugün Kıpçak kimliği bölgesel farklılıklarla çok ilgilidir. Bu terim politik veya etnik ayrımcılık amaçlı çıkarılmamıştır.

5S.S.C.B.'den miras kalan Özbekistan'da, ben Özbekistan'ın sınırları belirlenmiş bir millet olmasının zor olduğunu savunuyorum. Özbekistan'ın bugünkü politik coğrafyasının aynı kalması yönünde yoğun olarak oluşan kanaat yetersizdir. Bu sonucu çıkarmama neden ise komşu Orta Asya cumhuriyetlerindeki (Özbek nüfusunun çok uzun zamandan beri yaşadığı ve herhangi bir diasporanın parçası olmadığı) Özbek etnik nüfusunun varlığıdır. Doğu ve güneydoğu'ya doğru, Kırgızistan ve Tacikistan'daki Özbek nüfusu için ise, bu ulus-devletlerde azınlıkların statüleri ile ilgili temel haklar teminat altına alınmamıştır. Sonuç olarak, Özbeklerin çoğu Özbekistan'dan destek beklemektedirler. Özbekistan ise komşu ülkelerdeki kendi etnisitesinden olanlara kendi vatandaşları oldukları şeklinde tehlikeli bir taahhütte bulunmamıştır. Alonso'ya göre, ulus devletler genellikle özgür yurttaşların bilinçleriyle kuşatılmış topraklarla birleşir.

Ülkenin içini dışından ayıran sınırlar tarafından çizilmiş milli bölgenin yaratılması kavramında kuşatma, ölçme ve alanların birleştirilmesi anahtar teşkil eder. Uygun bir isim verilen ülkede, arazi milli mülk ve mirasa dönüşürken, ülkenin devamlılığı da devlet tarafından güvence altına alınmıştır.

6 Her ne kadar tarihi olduğu varsayılsa da, Redfield'in birleşik grup tanımı, beni, Sovyet kurumsallaşmış grubu ile değişebilir kimlik arasında ayrım yapmaya götürmüştür. Halbuki Redfield kişisel grupların akrabalık bağına dayandığını iddia etmektedir:

Birleşik grubu şöyle tanımlamaktadır:

Kuşaklar boyunca insanların içerisine girdikleri ve öldükleri ya da dışında kayboldukları bir yerdir. İçindeki insan için birleşik grup kendisine politik ve yasal statü yaratmaktadır. Bu nedenle, kısmen formunun sürekliliği ve belirginliği açısından kısmen de kadın ve erkeklere hak ve görev rolleri yükleme açısından tanımlanmaktadır.

7 İronik olarak, bu basımı yapılmayan az sayıdaki sözlükler, bunları alma gücü bulunan ve ayrıca satış ve dağıtımını kontrol edenler ile uygun akademik bağları bulunan yabancı araştırmacılar tarafından satın alınmaktadırlar.

8 Taşkent ağzının büyük ölçüde ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başında gelişen halihazırdaki edebi Özbekçeye katkısı yadsınamaz. Lakin, Fergana Vadisi sakinleri, sıradan Taşkent ağzının uygunsuz olduğunu düşünmektedirler. Zaten bu güney Kazakistan ağızlarına daha yakındır ve bunların konuştuğu Özbekçe daha rafinedir.

9 Bakhtin'in "yetkin söylemler" kavramını kullanırsak, Verdery Doğu Avrupa sosyalist hükümetlerinin bilinç yaratmak için, çabuk davrandıklarını ifade eder. Bu devlet görevini yerine getirmek için söylem (politize olmuş ve ideolojik olarak) özel bir araç olarak kullanılmıştır. Sosyalizmin kapsayıcı bir yapısı olduğunu savunan bu görüş karşısında benim çekincem şudur: Doğu Avrupalı meslektaşlarıyla kıyaslandığında SSCB liderlerinin bilinç oluşturulmasından fazlasına ihtiyaçları vardır çünkü bilinç tamamen söylem ile oluşturulamaz. Sovyet sisteminin temel değerleri ile özdeşleşme ve bağlılık toplumun tüm kesimlerine gönüllü olarak ve fiilen katılanlara, sağlanan ödül ve yararlarla güçlendirilmiştir. Belki şimdi sosyalist yönetim altındaki dönemde insanlar tam olarak hangi "hareketlerle" kimlik bulduklarını tanımlayabilirler. Bunlar bedava sağlık hizmeti sağlanması, Romanya'daki durumun tersine kırsal tüketicilere geniş araba imkanları sulunması ve geniş tüketici malları seçeneğinden satın alabilme imkanın bulunmasıydı. Kısaca, sosyalist sistemi genelleştirirken dikkatli davranılması gerekmektedir.

10 Cengiz Aymatov'un 'Gün uzar Yüzyıl olur' (**I dol'she veka dlit'sia den'**) (1982) kitabında kırsal bir Orta Asyalı bakış açısından Sovyet eğitim ve bilimsel başarıları ile ilgili karışık duygular görülebilir. Kabul etmek gerekir ki, bu konular hakkındaki görüşler kırsal kökenli Kazak bir demiryolcu tarafından dile getirilmiştir, karmaşıklık içeren bu makalenin de Aymatov'un tarifleri kadar zengin ve tam olduğunu umarım. Kazaklar ve Kırgızların Özbeklerden daha çok Sovyetize oldukları

iddiası tartışılabilir. Aymatov'un romanını buna uygun hale getiren, aslında onun çift kimlikli insanları ifade etme becerisidir. Bu benim için Orta Asyalı köylüleri Homo sovyetikus olarak biçimlendirmektir.

Akramov, Z. M. et al., eds, 1961 **Geografiia Sel'skogo Khoziastva Samarkandskoi I Bukharskoi Oblastei** (chast' vtoraia. Taşkent: Izd. Akademii Nauk Uzbekskoi SSR.

Aliakberova, N. M., B. Ia. Gol'dfarb, and A. Ergashev, 1990 **Razmeschlenie Naseleniia Ferganskoi Doliny** (Demograficheskii Aspekt). Taşkent: Izdatel'stvo FAN UzSSR.

Alonso, Ana M., 1994 The Politics of Space, Time, and Substance: State Formation, Nationalism and Etnikity. **Annual Review of Anthropology**. 23: 379-405.

Altstadt, Audrey L., 1991 Rewriting Turkic History in the Gorbachev Era. **Journal of Soviet Nationalities** 2/2: 73-90.

Anagnost, A., 1989 Transformations of Gender in Modern China. **Gender and Anthropology: Critical Reviews for Research and Teaching**. S. Morgen, yay. s. 313-329. Washington, DC: American Anthropological Association.

Asanov, G. R., 1988 Sel'skoe Rasselenie Uzbekistana. **Obschestvennye Nauki v Uzbekistane.** 2: 14-18.

Atakurbanov, E. A., 1999 Mir Pustini. **Madison-Samarkand**: Publication of USAID and University of California-Davis.

Atkin, Muriel; 1992 Religious, National, and Other Identities in Central Asia. **Muslims in Central Asia: Expressions of Identity and Change.** J. Gross, yay. s. 46-72. Durham, NC and London: Duke University Press.

Banerjee, Ashis,1989 Plural Identities and the State in India. **Self-images, Identity, and Nationality**. P. C. Chatterji, yay. s. 119-132. New Delhi: Indian Institute of Advanced Study Shimla. Allied Yayınları.

Bauman, Zygmunt,1976 **Socialism: The Active Utopia**. New York: Holmes and Meier Yayınları.

Carlisle, Donald S.,1995 Geopolitics and Etnik Problems of Uzbekistan and Its Neighbors. **Muslim Eurasia: Conflicting Legacies**. Y. I. Ro'i, yay. s. 71-104. London: Frank Cass.

Chatterjee, Partha,1995 [1985] **Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse.** Minneapolis: University of Minnesota Press.

Fitzpatrick, Sheila, 1994 **Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization.** New York. Oxford: Oxford University Press.

Hobsbawm, E. J., 1990 **Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality**. Cambridge: Cambridge University Press.

Herzfeld, Michael, 1987 **Anthropology through the Looking-Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe**. Cambridge: Cambridge University Press.

Ismaklov, Kh.,1972 Poseleniia i Zhilischa Sel’skogo Naseleniia Ferganskoi Doliny. **Etnograficheskie izuchenie byta i kul’tury Uzbekov**. Kh. Z. Ziiaev and B. V. Lunin, eds. s. 69-95. Taşkent: Izdatel’stvo FAN.

Ismoilov, Haet,1992 Ozbek Toilari (Uzbek Celebrations). Taşkent: Özbekistan Yayınları.

Karimov, Islom,1993 **Building the Future.** Uzbekistan-its Own Model For Transition to a Market Economy. Taşkent: Özbekistan Yayınları.

Kerblay, Basil,1983 **Modern Soviet Society**. New York: Pantheon Books.

Kornai, Janos,1992 **The Socialist System: The Political Economy of Communism**. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Jenkins, Richard,1994 **Rethinking Etnikity: identity, Categorization and Power.** Etnik and Racial Studies. 17: 197-223.

Norton, Robert,1993 **Culture and Identity in the South Pacific: A Comparative Analysis.** Man. 28: 741-759.

Obeyesekere, Gananath, 1995 On Buddhist Identity Sri Lanka. **In Etnik Identity: Creation Conflict, and Accommodation (3rd edition)**. L. Romanucci-Ross and G. DeVos, eds. s. 222-248. Altamira Press: Walnut Creek, London, New Delhi.

Qosimov, I. Q., 1992 **Qadimgi Farghona Sirlari (Mysteries of Ancient Ferghana).** Namangon: Kitobkhon Zhamiati Namongon Viloiati Tashkiloti.

Sachchidananda,1976 Tradition, Modernity and Modernization India. **In Tradition and Modernization: Processes of Continuity and Change in India**. S. K. Srivastava, yay. s. 38-51. Allahabad: Indian International Publications.

Sattor, Mahmud,1993 **Ozbek Udumlari (Uzbek Customs)**. Taşkent: FAN Nashrieti.

Shaniiazov, K. Sh.,1974 K **Etnicheskoi Istorii Uzbekskogo Naroda**. Taşkent: Izdatel’stvo FAN UzSSR.

Siu, Helen F,1992 **Cultural İdentity and The Politics of Difference in South China.** Daedalus. 122/2: 19-42.

Thomas, Nicholas,1994 **Colonialism’s Culture: Anthropology, Travel and Government**. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Vasil’eva and B. Kh. Karmysheva, 1969 **Etnograficheskie Ocherki Uzbekskogo Sel’skogo Naseleniia.** Moskva: Izdatel’stvo Nauka.

Verdery, Katherine,1991 Theorizing Socialism: a Prologue to the “transition. ” American Ethnologist. 18: 419-439.

Zaslavsky, Victor, 1992 **Nationalism and Democratic Transition in Postcommunist Societies**. Daedalus. 121/2: 97-121.

C. Ekonomik Gelişmeler

Geçiş Döneminde Özbekistan Ekonomisi / Anar Somuncuoğlu [s.683-692]

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Rusya-Ukrayna Araştırmaları Masası / Türkiye

Bağımsızlığın BaşındaÖzbekistan Ekonomisi

Özbekistan, diğer eski Sovyet cumhuriyetleri gibi, Sovyetler Birliği'ni saran ağır ekonomik kriz ortamında bağımsızlığını ilan etmiştir. Sosyalist ekonomi iflas etmiş, Sovyetler Birliği ve bir bütün ekonomik sistemi parçalanmıştır. Yeni devletler bir yandan devlet yapılarını oluşturmaya çalışırken, bir yandan da gittikçe derinleşen ekonomik krizi aşmak, bir bütün ekonomik sistemin ayrışmasından dolayı ortaya çıkan sorunları aşmak, ekonominin yapısını değiştirmek gibi problemlerle karşı karşıya kalmıştır.

Sovyetler Birliği'nin ekonomik olarak az gelişmiş bölgesinde-Orta Asya'da yer alan Özbekistan, bölgenin en kalabalık devletidir. Orta Asya'nın içlerinde yer alan Özbekistan, denize çıkışı bulunmayan ülkelerle çevrilmiş denize çıkışı olmayan dünyanın iki ülkesinden birisidir.

Sovyetler Birliği'nin ekonomik sisteminin içinde Özbekistan'ın uzmanlaşma alanı tarım ve yarı mamul malların üretimiydi. Türkmenistan'dan sonra Sovyetler Birliği'nde ikinci en fazla tarım ağırlıklı ekonomiye sahip olan Özbekistan'ın 1991 yılında GSYİH içerisinde tarım sektörünün payı %36, sanayinin payı ise %28'di. Aynı zamanda 1991'de işgücünün %42'si tarımda istihdam edilirken, sanayi için bu pay %14'tü.[1]

Özbekistan ekonomisinde ağırlıklı olan tarım sektörü çeşitlendirilmemiş bir yapıya sahipti. Bu sektör çoğunlukla pamuk yetiştiriciliğinden ibaretti. Sovyetler Birliği'nin pamukta kendi kendine yeterli hale gelme çabalarının sonucunda, Özbekistan bir "pamuk cumhuriyeti" haline getirilmişti. Bağımsızlığın başında Özbekistan, dünyanın dördüncü en büyük pamuk üreticisi ve en büyük üçüncü pamuk ihracatçısıydı.

Pamuk üretiminde uzmanlaşmanın Özbekistan'da tekstil sanayiinin gelişimine hemen hemen hiç bir katkısı olmamıştı. Sovyet döneminde üretilen pamuğun çok az bir kısmı Özbekistan'da işlenip kumaş haline getiriliyordu. Pamukta aşırı uzmanlaşmanın toprağa ve insanlara getirdiği büyük zararlara rağmen bir pamuk cumhuriyeti haline getirilen Özbekistan, 1990 yılında Sovyetler Birliği'nin pamuk ipliği üretiminin %60'ını sağlarken, kendi tekstil fabrikaları bu hammaddenin sadece %10'unu kullanabiliyorlardı.[2] Ülkede işlenmeyen ham pamuğun yaklaşık %96'sı düşük fiyattan Sovyetler Birliği'nin Avrupa kısmına ve Doğu Avrupa'ya gönderiliyordu.[3] Genel olarak Özbekistan'ın Sovyetler Birliği'nde izlenen tarımdan sanayiye kaynak aktarma politikasının bir kurbanıydı.

Moskova'nın yürüttüğü politikalar sonucu, pamuk üretimi toplam üretim içinde çok büyük bir pay alıyordu ve Özbekistan sanayi üretiminin %80'inden fazlası da pamuk sektörüne bağımlı idi.[4] Özbekistan'ın bütün sektörleri, Sovyet pazarına yarı işlenmiş kimyasal maddeleri, pamuk ipliği, yarı

işlenmiş bakır, altın ve benzerlerini sağlamaya yönlendirilmişti. Özbekistan'da mamul mal üreten ya da çıkarılan hammaddeleri tamamen işleyen bir sanayi neredeyse yoktu; mevcut sanayi ise yarı işlenmiş maddeleri üretiyordu. Aralarında bazı makine fabrikaları daha II. Dünya Savaşı zamanında Sovyetler Birliği'nin içe çekilme harekatı zamanından kalmıştı. Bu yüzden bağımsızlığın başında fabrikaların çoğunun yenilenmesi gerekiyordu. Diğer taraftan Özbekistan'ın, özel bir çaba gösterilmemesine rağmen Sovyetler Birliği'nin en büyük meyve ve sebze üreticisiydi.

Özbekistan'da zengin doğal kaynaklar da mevcuttur. Bu kaynakların önemli bir kısmını enerji kaynakları oluşturduğu halde, Sovyetler Birliği'ndeki uzmanlaşmadan dolayı Özbekistan Sovyetler Birliği zamanında net enerji ithalatçısıydı. 1992 yılında Özbekistan'da doğal gaz üretimi 42 milyar metre küptü. Özbekistan, Rusya ve Türkmenistan'dan sonra, Sovyetler Birliği'nin üçüncü doğal gaz üreticisiydi. Diğer taraftan, Özbekistan'ın petrol rezervleri de önemli miktarda olduğu halde, Sovyet zamanında buradaki petrolün çıkarılmasıyla pek uğraşılmamıştır. Dolayısıyla Özbekistan petrol ihtiyaçlarının %60'ı cumhuriyet dışından getiriliyordu. Özbekistan'ın önemli kömür yatakları da mevcuttu.[5]

Enerji kaynaklarının yanı sıra, Özbekistan'ın diğer doğal kaynakları arasında altın, bakır ve çinko sayılabilir. Bunlardan özellikle altın, bağımsızlığın başından beri yabancı yatırımcıların dikkatini çekmektedir. Bağımsızlığın başında altın üretimi yıllık 65-70 ton civarındaydı. Bakır üretimi 1992 yılında 83.000 tondu.[6]

Özbekistan ekonomisinin, Sovyet ekonomik sisteme en bağımlı olan cumhuriyetlerden birisi olması ve sahip olduğu tek yönlü ekonomik yapısı geçiş dönemi zorluklarını artırmış ve Özbekistan yönetimini ülkenin ekonomik yapısının değiştirme arayışlarına itmiştir.

Özbekistan'ın Aşama Aşama Geçiş Stratejisi

Orta Asya'nın liderliğine oynayan Özbekistan'ın, bağımsızlığının ilk yıllarından beri, devlet başkanı İslam Kerimov'un da sık sık ifade ettiği gibi "kendine özgü" bir ekonomi programı vardır. Özbekistan'ın ekonomi programının temelinde devletin müdahalesi ve reformların aşama aşama yapılması vardır. Özbekistan'ın kullandığı araçlar daha çok sosyalist sistemi hatırlatmaktadır. Bir an önce bütün ekonomik yapıyı değiştirmeyi, hızlı serbestleştirmeyi, özelleştirmeyi ve makro ekonomik istikrara ulaşmak açısından sıkı para ve maliye politikalarını öneren Uluslararası Para Fonu (İMF), Özbekistan'ın izlediği ekonomi politikasından memnun değildir. Ancak Özbekistan'ın ekonomi politikasının başlıca amacı sosyalist tipi ekonomiden serbest piyasa ekonomisine dönüşüm değil, tarım ağırlıklı bir ekonomiden sanayileşmiş ve gelişmiş bir ülkeye olan dönüşümdür. Bu yüzden Özbekistan açısından serbestleştirme olsun, özelleştirme olsun, piyasa kurumlarının oluşturulması veya makro ekonomik istikrar ikinci plandadır ve ancak sanayileşmeye ve kendi kendine yeterliliğe ulaşmak için elverişli oldukları derecede uygulanır. İslam Kerimov'un sık sık tekrarladığı gibi "yeni ev kurmadan eskisini yıkmamak" ilkesi hakimdir.

Serbest piyasa ekonomisine hızlı geçiş modelini eleştiren Özbekistan yönetimi, bir ülkenin geçiş döneminin başlangıcında sahip olduğu başlangıç şartlarının önemli olduğunu vurgulamıştır. Buna göre, Özbekistan'ın şartları hızlı geçişi değil, emin ve sağlam adımlarla yavaş geçiş daha uygundu. Bu geçiş de mutlaka devletin kontrolünde ve devletin eliyle yapılmalıydı. Bu geçiş stratejisinin birkaç yıl içerisinde oluşmuştur.

Geçişin başlangıcında diğer genç devletler gibi daha çok Rusya'nın adımlarını izlemek durumunda kalan Özbekistan, ilk reformlarını tamamen dış etkenlerden dolayı uygulamak zorunda kalmıştır. Bu reformların en önemlisi Ocak 1992 fiyatların serbest bırakılması olmuştur. Yeni bağımsız Özbekistan Devleti o zaman Rusya'nın kontrol ettiği Ruble bölgesinde bulunuyordu, yani diğer eski Sovyet cumhuriyetleriyle birlikte bir çeşit parasal birlik içerisindeydi.

Rusya'nın ardından fiyatlarını serbestleştiren Özbekistan, diğer cumhuriyetlere göre daha az serbestleştirme uygulamıştır. Halkın hayat standardını korumaya çalışan Özbekistan, bir yandan bazı üretici, tüketim ve hizmet fiyatlarını serbest bırakırken, diğer yandan bir çok gıda ve sanayi mallarının fiyat ve fiyat artışlarına sınırlandırmalar koymuştur. Bazı hizmetlere tavan fiyatı konulurken, üreticilerine sübvansiyonlar yapılmıştır. Özbekistan'ın en önemli ihracat kalemi olan pamuk ve ayrıca diğer hububat fiyatları kontrol edilmeye devam etmiştir.[7] Diğer Ruble bölgesi üyelerinde daha kapsamlı fiyat reformları yapıldığından fiyatlar hızla artarken, aralarındaki sınırlarda kontrolün olmadığı dolayısıyla Özbekistan'ın daha fiyat kontrollerini devam ettirmesi zor olmuştur. Yine de, Özbekistan'da enflasyon diğer cumhuriyetlere göre daha düşük olarak gerçekleşmiştir.

Özbekistan'da üretici ve tüketici fiyatlar üzerinde uygulanmaya devam eden ve özellikle dış ticarete yansıyan fiyat kontrollerinden ve dış ticaret sınırlandırılmalarından dolayı, kaçakçılık hızla yayılmıştır. Bu yüzden karne sistemini ve genel olarak fiyat kontrollerini uygulamanın maliyetleri gittikçe artıyordu.

İlk fiyat serbestleştirilmesini dış etkenlerden dolayı gerçekleştiren Özbekistan, kısmen daha 1992'de fiyatlar üzerinde kontrolünü yitirmiştir. Daha sonra da devam eden fiyat serbestleştirilmesi ya oluşan ortamda fiyat kontrollerini uygulama zorluğundan ya da IMF'nin koştuğu şartlara uyma zorunluluğundan kaynaklanmıştır. Bazı tüketim malları üzerinde kontrollerin devam etmesi aslında etkinsiz bir önlemdi, çünkü devletin koyduğu fiyattan malları bulmak mümkün değildi. Devlet önlemlerine rağmen, tüketim mallarının fiyatları piyasada oluşuyordu.

Özbekistan'da 1990'lı yıllar boyunca bazı ayarlamalara tabi tutulan üretici fiyatları halen de kontrol altındadır. Sovyet zamanından kalma bazı fiyat kontrol usulleri devam etmektedir. Bunlardan birisi devlet siparişi sistemidir. Bu sisteme göre, üreticiler planlanan üretimlerinin bir kısmını devlete düşük resmi fiyattan satmak zorundadır. Bu yolla Özbekistan'da özellikle pamuk ve buğday fiyatları kontrol edilmektedir.[8]

Fiyat kontrolleri olduğu gibi, dış ticaret kontrolleri de Özbekistan'ın izlediği iktisat politikasına göre ayarlanmaya çalışılmıştır. Özbekistan'ın izlediği kalkınma stratejisi ve tarımdan sanayiye kaynak

aktarma stratejisi çerçevesinde Özbekistan'ın temel ihracat sektörleri kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Özbekistan altın sektörünü yabancılara açmak zorunda kalsa da, özellikle pamuk üzerinde devlet tekelini sürdürmüştür. Pamuk ihracatının merkezi yapısı korunmaya devam etmiştir. Özbekistan'ın dış ticaret rejimi izlediği ithal ikame stratejisine göre ayarlandığı için tüketim mallarının ithalatına yüksek vergiler uygulanmış, ithal ikameci sektör için ithal edilen bir çok sermaye malları ya çok düşük gümrük vergisine tabi tutulmuş ya da onlara vergi muafiyeti uygulanmıştır. Diğer taraftan, yabancı ortaklıklar ve kendi mallarını ihraç eden firmalar için ithalatta ayrıcalıklar uygulanmaktadır.[9]

1990'lı yıllarda dış ticarette gerçekleştirilen serbestleştirme kapsamında ihracat üzerindeki idari kontrol gevşetilmiş, ihracat yasakları ve lisansları çoğunlukla ihracat vergileriyle ikame edilmiştir. Ancak bu gelişmeler pamuk ve demir gibi Özbekistan'ın önemli saydığı mallarla ilgili değildir. Bu gibi mallar için eski sistem uygulanmaya devam etmiştir.[10]

Özbekistan'da yapılan dış ticaret serbestleştirme çabaları süreklilik arz etmemektedir. Yapılan düzenlemeler, gümrük vergilerinde indirimler iptal edilip, dış ticaret rejiminde şartlara göre sıklaşmalara gidilmektedir. 1992-1995 yılları arasında yapılan dış ticaret serbestleştirme çabalarından sonra, 1996'da ödemeler dengesinde zorluklar çıkınca ithalat vergileri tekrar arttırılmış ve ithalat anlaşmalarının kaydedilmesi şartı koşulmuştur. Burada gümrük vergilerinin hükümetin gelir kaynağı olarak kullanıldığı görülmektedir. 1998-1999 yıllarında da dış ticarette özellikle örtülü dış ticaret engelleri açısından dış ticaret rejiminde tekrar sıkılaşma yaşanmıştır.

Özbekistan'da açık dış ticaret engelleri dışında geniş ölçüde örtülü dış ticaret engelleri de kullanılmaktadır. Bunlar çeşitli kalite kontrolleri, uluslararası fiyatlara uygunluk kontrolü, kaydetme şartları ve benzeridir.

Özbekistan'da dış ticaret rejiminin serbestleşmesi önünde en önemli engel ülkede uygulanan döviz kuru sistemidir. Bu konuya aşağıda daha ayrıntılı değinilecektir.

Diğer geçiş dönemi reformlarından olan özelleştirme Özbekistan'da diğer geçiş ekonomilerine göre daha yavaş seyretmiştir ve halen tamamlanmamıştır. Ancak hükümetin kontrol ettiği ve hisselerin sadece bir kısmı özel sektöre geçen işletmeler özel işletme olarak kabul edildiği için istatistiklerde özel sektörün payı olduğundan yüksek gözükmektedir. 1998 yılında toplam şirketler içerisinde özelleştirilen şirketlerin oranı %86 idi. Bunlar içerisinde toplam küçük çaplı şirketlerin içinde özel olanların oranı %93, orta çaplı şirketlerin içinde özel olanların oranı %76 ve büyük çaplı şirketlerin içinde özel olanların oranı %23'tü.[11]

Özbekistan'ın KalkınmaStratejisi ve Araçları

Özbekistan'ın benimsediği temel ekonomik strateji, ihracat ve tarımdan sanayi ve diğer bazı sektörlere kaynak aktarma yoluyla sanayileşmek, stratejik olarak gördüğü bazı mallarda kendi kendine yeterliliğe ulaşmak ve "bebek sanayilerini" geliştirmektir.

Böylece kimi öncelikli sektörlerin geliştirme amacı tamamen ithal ikamesi iken, kimi sektörlerin geliştikçe dışarıya açılacakları ve ihracatçı sektörler olacakları düşünülmektedir. Buradaki ana sorun

Özbekistan'ın sahip olduğu ekonomi yapısından hoşnut olmaması ve mevcut şartlarda dışarıya açılıp, karşılaştırmalı üstünlüklere sahip olan sektörlerin ekonomideki ağırlığını pekiştirmek istememesidir. Hammadde ağırlıklı bir ekonomi olan Özbekistan, bu durumu sürdürmek istememekte, hızla ekonomik yapısını değiştirmek, yani daha çok yarı mamul mal ve mamul mal üretimine kaymak istemektedir. Teorik serbest piyasa ekonomisinin bu anlamda sunduğu perspektifleri gerçekçi bulmayan Özbekistan yönetimi, Sovyet tipi ekonominin mirasından kurtulmanın o kadar kolay olmadığını ve hızlı serbestleşmenin ekonomiyi çöküntüye uğratacağı düşünmektedir.

1995 yılında yayınlanan İslam Kerimov'un kitabında Özbekistan'ın ithal ikâmesi stratejisi ortaya konmuş ve bu strateji ekonomide lokomotif rolü oynayacak öncelikli sektörler çerçevesinde ele alınmıştır. Ülkenin öncelikli sektörler stratejisi, İslam Kerimov'un kendi kitabında belirttiği görüşleri doğrultusunda şekillenmiştir.

Buna göre; özellikle geçiş ekonomisinde öncelikli sektörler belirlenip devletçe desteklenerek ekonominin yapısal değişimi konusunda sürekli ve tutarlı bir politika izlenmelidir. Geçiş ekonomilerinde gerçek piyasa

şartları olmadığı için, öncelikli sektörlerin seçimi ve desteklenmesi gereklidir.[12] Bundan başka Kerimov, öncelikli sektörlerin gelişimini makroekonomik istikrarla ilişkilendirmektedir. Parasal yöntemlere itibar etmeyen Kerimov'a göre, makroekonomik istikrarı esas sağlayacak olan reel değişkenlerdir. Buna göre, öncelikli sektörlerde üretim arttıkça, sektörler geliştikçe, bu, ekonomideki diğer üretim kollarını etkileyecek, istihdamı ve geliri arttıracak, bunun sonucunda da ekonominin reel sektörü düzelme yoluna girecek ve makroekonomi istikrar kazanacaktır.

Özbekistan'da izlenen ithal ikâmesi stratejisinin başlıca araçları, izlediği dış ticaret politikası ve döviz kuru politikasıdır. Ülkenin temel ithal ve ihraç kalemlerinin ticareti devletin elindedir. İzlediği stratejide baş reformcu devlet olduğu için, pamuk, altın, buğday ve diğer hububatlar gibi, Özbekistan açısından stratejik olan ürünlerin ticareti devletin elinde olmazsa, ithal ikâmesi stratejisi istenilen şekilde yürütülemez. İthal ikâmesi stratejisinin yürütülebilmesi amacıyla pamuk ve altın ihracatı devlet kanalıyla yapılmaktadır. Diğer taraftan gıdada kendi kendine yeterlilik politikasını yürütebilmek için bazı gıda mallarının ithalatı da devletin elindedir. Devlet, buğday ve şeker başta olmak üzere bazı gıda mallarının ithalatı için ihale açmaktadır. İhale herkes için açık değildir, katılanlar davet usulüyle çağrılmaktadır.[13]

Bu stratejik ürünler dışındaki ürünleri kapsayan dış ticaretin üzerindeki kontrol ise, IMF'nin ifade ettiği gibi geçiş ülkelerinin standartları açısından bile oldukça geniştir. Özbekistan'da dış ticaretin kontrolü için gümrük vergileri dışında, görünmez engeller de kullanılmaktadır. Bağımsızlıktan bu yana dış ticaret sistemini değiştirmeye çalışan Özbekistan'da her ne kadar ithalat kotaları yoksa da, ithalatın sınırlandırılması için başka araçlar yürürlüktedir. Vergilendirme açısından bakılırsa, Özbekistan'da ithal mallardan gümrük vergileri dışında Katma Değer Vergisi (KDV) de alınmaktadır. İthalatın yapılması için bürokratik işlemler ve sınırlandırmalar da caydırıcı olmaktadır.[14]

Özbekistan'da uygulanan ithal ikâmesi stratejisinin en etkili araçlarından birisi, döviz kuru sistemidir. Bu kur sisteminde ülkede aynı anda birkaç döviz kuru işlemektedir. Kanunî olmayan kurlar göz ardı edilse bile, ülkede resmî olarak iki döviz kurunun varlığından bahsedilebilir. Halbuki bunlar dışında bir de piyasada oluşmuş ve yasal kovuşturmalara rağmen, varlığını sürdüren karaborsa döviz kuru mevcuttur. Böylece, Özbekistan'ın izlediği resmi kur politikası ülkede çoklu kur ortamını, en az üç döviz kurunun geçerli olduğu bir ortamı yaratmıştır. Bunun nedeni, resmi kurların aşırı değerlenmiş olması ve arz talep ilişkisini yansıtmamasıdır. Resmi kura gelince, bu kur aşırı değerlenmiş olduğu için, ihracatı cezalandırıcı ve vergilendirici; ithalatı ise kolaylaştırıcı ve teşvik edicidir.

Bunun amacı bazı ithal mallarını Özbekistan üreticileri ve tüketicileri için daha ucuz kılmaktır. Mesela, bu yolla Özbekistan'ın aldığı bir çok makine teçhizat ucuz olmaktadır. Çoklu döviz kuru, özellikle, Devlet Yatırım Programı'nın hedeflerine ulaşmak için kullanılmaktadır.

Özellikle son yıllarda çoklu döviz kuru politikası yardımıyla kurulan bir çok yeni fabrika için ucuz donanım elde edilmiştir. Bunun dışında, ithal edilen bazı tüketim mallarını ucuzlatmak için de bu döviz kuru sistemi kullanılmıştır Bu tüketim malları arasında en büyük payı, gıda malları oluşturmuştur.[15]

Mevcut döviz kuru sistemi, aslında ihracatçı sektörlerden ithal ikâmeci sektörlere kaynak aktarımının bir mekanizmasıdır. Bu şekilde, Özbekistan'da gerçekleştirilmesi planlanan sanayileşme, büyük ölçüde pamuk ve altın ihracatıyla finanse edilmektedir.

Özbekistan'da izlenen para politikası ithal ikâmeci sektörleri geliştirmeye yönelik olduğu için izlenen para politikası sıkı değildir. Sanayileşmenin para politikası ve makro ekonomik istikrar önündeki önceliği açıkça Kerimov'un kitabında belirtilmiştir.[16] Özbekistan'da ithal ikâmeci sektörlere ve başka sektörlere ucuz kredi sağlanmaktadır. Bu yüzden, özellikle Rusya krizinin de etkisiyle Özbekistan'da para arzı artmaktadır. Bu süreç enflasyona yol açsa da, yukarıda da belirtildiği gibi, Özbekistan için yerli üreticilerin desteklenmesi daha önemli olduğu için, bu politikaya devam edilmektedir.

İthal ikâme politikasının gereği olarak devletin kendisi de doğrudan yatırım yapmaktadır. Burada da yatırımların sektörel dağılımının tarımın aleyhine, sanayi-nin lehine olduğu görülmektedir. Sektörlerin GSYİH içindeki payları dikkate alınırsa, millî gelirde payı büyük olan tarımın sanayiye göre çok az yatırım aldığı görülmektedir.

Mesela, 1998 yılında millî gelirin içinde %26 oranında paya sahip olan tarımın aynı yıl aldığı yatırım miktarı toplam yatırımların sadece %6'sıdır. Buna karşılık, yine 1998 yılında millî gelirin içindeki payı %15'e eşit olan sanayi 1998 yılında toplam yatırımların %29'unu almıştır. Sanayide gerçekleştirilen yatırımların çoğu yeni tesislerin kurulması için ayrılmaktadır. Bazı tesisler yabancı yatırımcıların da katılmasıyla inşa edilmektedir.[17]

Özbekistan'ın kullandığı diğer ithal ikâmesi araçları arasında, devlet sipariş sistemi de yer almaktadır. Bu sistemle devlet kontrolleri sayesinde, devletin ucuz fiyattan pamuk ve buğday üretiminin çoğunu satın aldığı söylenebilir. Aslında devlet siparişlerinin mantığı, tarımda üretici fiyatları

düşük tutulmaktır. Bu şekilde yurt içinde üretici pamuk ve buğday fiyatları ve dünya pamuk ve buğday fiyatları arasında büyük bir fark mevcuttur. Bu farkın yıllar itibariyle arttığı söylenebilir. Resmî kurdan hesaplanan fiyatlara bakılırsa, 1994 yılında dünya pamuk fiyatı yurt içi üretici fiyatının 11 katı ve dünya buğday fiyatı yurt içi üretici buğday fiyatının 12 katı idi. 1999 yıla gelindiğinde, resmî kurdan, dünya pamuk fiyatı yurt içi üretici fiyatının 65 katı, ve dünya buğday fiyatı yurt içi üretici buğday fiyatının 107 katıdır.[18]

Devletin izlediği politika sonucunda tarımda ve sanayide ücretler arasında büyük bir fark mevcuttur. Tarım ve sanayide kazanılan ücretler arasında en az iki kat fark vardır. Ücretlerin ortalaması 100 olarak alınıp, ücretler ona ilişkilendirilerek hesaplanırsa, 1995 yılında sanayide ücretler 145 iken, tarımda ücretler 73 birimdi. Yıllar geçtikçe, tarımda ücretlerin düştüğü, ama sanayide arttığı da gözlenebilir. Bunun sonucunda 1999 ilk 6 ayı için sanayide ücretler 164 iken, tarımda ücretler 40'tır.[19]

Özbekistan'da bağımsızlığın ilk yıllarındaki sanayileşme düzeyi düşük olduğu için, Özbekistan'ın ithal ikâmesi stratejisi daha çok yeni tesislerin kurulmasına yöneliktir. Özbekistan, doğrudan kamu yatırımları ve yabancı yatırımları da kullanarak sanayileşmeye çalışmaktadır. Bu çerçevede bir çok yeni tesis kurulmuştur.[20] En önemli yatırımlar enerji sektöründe yapılmaktadır. Sanayi alt sektörleri içerisinde enerji sektöründen sonra en çok yatırım alan sektörler; metalurji, ulaşım, iletişim ve hafif sanayidir.[21]

Özbekistan, ithal ikâmesi stratejisi kapsamında yabancı yatırımları da kullanmaya çalışmaktadır. Bu yüzden genel olarak tercih ettiği yabancı yatırımlar ülkeye yeni teknoloji getiren, sanayi tesislerinin kurulmasına, onarılmasına ve yeniden üretime açılmasına kaynak ayıran yabancı yatırımlardır. Fakat genel olarak Özbekistan yabancı yatırımları istediği ölçüde alamamıştır. Buradaki yabancı yatırımlar, diğer geçiş ekonomilerindekilere göre düşüktür. Yatırımların çoğu altın sektörüne yapılmıştır. Buna rağmen bu sektör bile son zamanlarda kötü durumdadır. Dünya altın fiyatlarının düşme eğiliminde olması bir çok yabancı projeyi durdurmuştur.

Ülke gittikçe daha fazla dış kaynağa ihtiyaç duymaktadır. Mart 2000'de onaylanan 2000 yatırım programı ekonominin neredeyse bütün sektörlerini kapsamaktadır. Bir çok sektörün altyapı yatırımlarını öngören program geniş yabancı yatırımları ve hükümet tarafından garanti edilen kredileri öngörmektedir.[22]

Diğer taraftan, son birkaç yılda ithal ikâmesi stratejisinin finansmanı için geniş ölçüde dış borç kullanılmıştır. Bu da ülkenin ödemeler dengesini bozmaya başlamıştır.

Özbekistan hükümetinin stratejisinde sanayileşme açısından yabancı yatırımları çekmek önemli bir yer almaktadır. Öncelik verilen sektörler ve konular şunlardır:

-Tüketim malları üretimi, tekstil ve hafif sanayinin geliştirilmesi

-Tarımsal malların ve hammaddelerin işlenmesi

- Çağdaş telekomünikasyon sisteminin kurulması, ulaştırma projelerinin gerçekleştirilmesi

- Çevreyi korumaya yönelik yatırımlar

- Petrol ve doğal gaz üretim ve işlenmesi, enerji dağıtım şebekesinin modernizasyonu

- İlaç, tıbbî teçhizat üretimi

- Turizm

- AR-GE yatırımları.[23]

Ancak iç piyasanın ve genel olarak bölge piyasasının darlığı, mevzuatın elverişsizliği, çoklu döviz kuru sistemi, bölgesel güvenlik gibi hususlardan dolayı yabancı yatırımcılar Özbekistan'a yatırım yapmaya pek istekli değildir. Hatta yabancı yatırım mevzuatı açısından ve diğer ekonomik düzenlemeler yapılırsa bile, Özbekistan'a büyük miktarda yabancı yatırımın yönelmesi için yine de bütün şartlar oluşmuş olmayacaktır. Özellikle bölgedeki güvenlik sorunları giderilmedikçe ve kalıcı güvenlik garantisi sağlanmadıkça büyük çaplı doğrudan yabancı yatırımın önünün açılması zordur.

Buna ek olarak, Özbekistan'a şimdiye kadar gelen yabancı yatırımlar daha çok enerji, altın, petrol ve doğal gaz sektörlerinde yoğunlaştığı söylenebilir. Halbuki Özbekistan'ın yabancı yatırımdan esas olarak beklediği yarı mamul mal ve mamul mal üreten endüstrilerin geliştirilmesiydi. Bu konuda UzDaewoo[24] gibi örneklerin olmasına rağmen, genel olarak yönelme bu yönde değildir. Bu da mecburen Özbekistan'ı kendi öz kaynaklarla ekonomisini geliştirmeye mecbur kılmaktadır.

Öncelikli Sektörler

Özbekistan'ın öncelikli sektörleri olarak enerji, gıda, makine-teçhizat, kimya, metalurji ve tekstil sektörleri seçilmiştir. Özellikle enerji ve buğdayda kendi kendine yeterlilik hedeflerine ulaşılmış, bunlarla ilgili gelişmeler aşağıda ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Öncelikli sektörlerden birisi olan tekstil sektörünün geliştirilmesi ve üretilen pamuk ve elde edilen ipeğin ülke içinde işlenmesi temel hedeftir. Pamuk işleme tesislerinin inşasına ve ipek ürünleri üretiminin arttırılmasına öncelik verilmektedir. Bu ürünlerin hammaddesinin temel üreticisi olan Özbekistan, nihaî malları ithal etmek zorunda kalmaktadır. Örneğin yıllık 1,5 milyon ton pamuk ipliği üretiminin sadece %15'i ülke içinde değerlendirilmektedir.[25] Rusya krizinin meydana geldiği 1998 yılı dışında tutulursa, bağımsızlık yıllarında pamuklu giyeceklerin üretimi azalmakla beraber yaklaşık olarak aynı kalmıştır.[26] Bu performans, diğer geçiş ekonomisine sahip ülkelere göre çok iyidir. Diğer tekstil ürünlerinin üretiminin ise düştüğü görülmektedir, yani pamuk giyiminde ulaşılan performansa diğer tekstil kollarında ulaşılamamıştır. Yine de buradaki düşüşler geçiş ekonomisi standartlarına göre iyi sayılabilir.[27]

Yüksek teknolojili üretimin geliştirilmesi kapsamında elektronik malların üretimine yatırım yapılmıştır.[28] 1993-1998 yılları arasında televizyon ve video gibi malların üretimi önemli ölçüde artmıştır. 1993 yılında 16.378 televizyon ve 6.505 video üreten Özbekistan, 1997 yılında 268.450 adet televizyon ve 140.567 adet video üretmiştir.[29]

Özbekistan'ın en iddialı projelerden birisi, ülkede otomotiv sektörü geliştirmektir. Böyle bir sektörün varlığı Özbekistan'ı bölgedeki diğer ülkeler arasında sıyrılmasına ve lokomotif sektör işlevini görüp gelişmesine yardımcı olacaktı. Özellikle yüksek istihdam yaratma özelliğine sahip olduğu için Özbekistan açısından otomotiv sektörü çok çekiciydi. Bu sektör dışarıdan teknoloji transferi gerektirdiğinden özellikle yabancı yatırımlara dayanması gerekiyordu. Böylece ülkedeki zamanın en büyük yabancı yatırımı Daewoo'nun Fergana'daki otomotiv yatırımı olmuştur. Buradaki toplam yatırım miktarı, 700 milyon dolardır. Bunun yanı sıra Koç Holding, Özbek ortağı Uzavtoprom ile Semerkant'ta otobüs fabrikasını tamamlamıştır.[30] Özbekistan'da 1993 yılında daha önce hiç üretilmeyen arabalar, 1994'te üretilmeye başlamış ve araba üretimi yıldan yıla artmıştır.[31]

Özellikle UzDaewoo'nun yatırımı parlak bir gelecek vaat ediyordu. Ülkedeki bir çok kuruluş UzDaewoo'ya bağlı olarak çalışmaya başlamıştı. Yan sektörlerde üretimi ve istihdamı arttıran bir sektör olarak otomotiv sektörü Özbekistan için gerçekten umduğu lokomotif sektör görevini görebilirdi. UzDaewoo şirketinin özellikle BDT ülkelerine ve en önemlisi Rusya'ya ihracat yapacağı yönünde ümitler bağlanmıştı. UzDaewoo projesi çerçevesinde Asaka şehrinde kurulan büyük çaplı fabrika üretiminin 1/3'inin yurtiçi talebi karşılayacağı, kalanı ise ihraç edileceği düşünülmüştür. BDT ve çevre ülkelerine UzDaewoo arabalarının ihracatını garanti altına almak için devletin en yüksek düzeyinde girişimler yapılmıştır. Mesela, 1996 yılında Gürcistan'ı ziyaret eden Kerimov, bu ülkeye arabaların satışı konusunda da görüşmeler yapmıştır.[32]

Yerli otomotiv sanayiini dış rekabetten korumak için Özbekistan'da bir dizi önlem alınmıştır. Bir yandan ithal arabaların ülkeye girişi zorlaştırılırken, diğer taraftan yerli otomotiv sektörünün mallarının ihracatı kolaylaştırıcı ve özendirici tedbirler alınmıştı.[33] Özellikle Rusya pazarındaki Özbekistan'da üretilen arabaların başarısı kendisini Rusya'da en çok satılan yabancı araba özelliğiyle göstermektedir.[34]

Özbekistan'da otomotiv sektörünün önündeki engelleri de yok değildir. Özellikle iç piyasanın darlığı ve Rusya'da 1998 krizinden dolayı dış pazarların da daralması sonucunda Özbekistan otomotiv sektörü sorunlar yaşamıştır. Diğer bir sorun ise bu sektörün en büyük yabancı yatırımcının Daewoo şirketinin kendi sorunları ve yatırım gücünün zayıflaması olmuştur.

Şu anda Özbekistan'da sanayileşme politikası devam etmektedir. Bu çerçevede büyük alt yapı çalışmaları ve büyük tesislerin yapımına da devam edilmektedir. Bu konuda bir çok problem birikmeye başlamıştır. Yurtiçi tüketime yönelik üretim, sonuçta yurtiçi piyasa ile sınırlıdır. Özbekistan daha fazla serbestleştiği zaman, bu sanayi yapısı en azından Orta Asya ve BDT ülkelerine sınai ihracatı yapabilmesi için bir dayanak olabilir. Fakat bunun için üretilen malların rekabet edebilir nitelikte olması gerekmektedir.

Kendi Kendine YeterlilikStratejisinde İki Örnek Sektör

A. Gıdada Kendi KendineYeterlilik

İslam Kerimov'un Özbekistan'ın başta ulaşması gereken hedeflerinden biri olarak gıdada kendi kendine yeterliliği göstermiştir. Bu amaç için önce buğdayda kendi kendine yeterliliğe ulaşılması planlanmıştır. Özbekistan'da bu konunun hayatî önem taşıdığına inanılmaktadır. Özbekistan, hava şartlarına göre fiyatı değişebilen buğdaya bağımlı olmak istememektedir.

Özbekistan, önce Çarlık Rusyası, daha sonra ise Sovyetler Birliği tarafından pamuk cumhuriyetine dönüştürülmüştür. Bu yıllar içerisinde, Kazakistan dışında diğer Orta Asya cumhuriyetleri gibi, Özbekistan da dışarıdan gelen buğdaya muhtaç olmuştur. Şüphesiz, buğday stra

tejik bir üründür. Her ülke buğday üretiminde kendi kendine yeterli olmayı istemektedir. Özbekistan da bunlardan birisidir. Üstelik Özbekistan'ın Orta Asya'da lider olma arzusu dikkate alınırsa, buğdayda kendi kendine yeterli olma arzusunun Özbekistan için neden bu kadar önemli hale geldiği anlaşılmaktadır.

Buğdayda kendi kendine yeterliliğine ulaşma isteğine temel getirmek için Özbekistan, şu faktörleri göstermektedir:

-Tarımdaki aşırı pamuk uzmanlaşmasının ortadan kaldırılması,

- Buğday ihracatçısı ülkeler tarafından uygulanabilecek muhtemel siyasî baskı tehlikesinin ortadan kaldırılması,

- Halka güven verilmesi ve ülkedeki sosyo-ekonomik durumunun düzeltilmesi,

- Buğday fiyatının hava şartlarına bağımlı olma özelliğinin ülkedeki ekonomik istikrarı zedeleyebilmesi,

-Özbekistan'ın temel ihraç ürünü olan pamuğun da hava şartlarına bağımlı olması ve dolayısıyla buğday alımı için ayrılacak dövizin de hava şartları kötü giderse azalma ihtimalinin olması,

-Son yıllarda pamuk ihracatının ulaşım masrafları yüzünden zorlaşması.[35]

Açıktır ki, Özbekistan'ın ulaşmaya çalıştığı buğdayda kendi kendine yeterlilik, ithal ikâmeci yöntemlerin kullanımını gerektirmiştir. Buğdayda kendi kendine yeterliliğe ulaşmak çok masraflı bir uğraş olmakla birlikte, pamuk ekiminden buğday ekimine geçmenin teknik olarak zor olduğu da ispatlanmıştır.[36] Üstelik Özbekistan şartlarında bu daha da zordur. Bunun sebebi, Özbekistan'da tarım yapılabilecek alanın son derece sınırlı olmasıdır. 447.000 km^2 toprağa sahip olan Özbekistan'ın dörtte üçünü bozkır, çöl ve yarı çöller oluşturmaktadır. Ekilebilir alan toprakların %9'udur ve genellikle sulanan topraklardan oluşmaktadır. 1993 yılının istatistiklerine göre sulanan topraklar 40.000 km^2'lik bir alanı kaplamaktadır. Daha 1980'lerin başında sulanan toprakları artık arttırmak mümkün değildi. Zaten Sovyetler Birliği'nde uygulanan pamuk geliştirme politikalar sonucu, sulama sisteminin genişletilmesi yüzünden Aral gölünün üçte ikisi kurumuştur. Dolayısıyla buğday üretiminin arttırılması geniş ekim alanları gerektirmektedir. Bu topraklar sulama yoluyla genişletilmeyeceğine göre, daha önce pamuk ekilen bir kısım toprakların buğday ekimi için ayrılacağı kesindir. Nitekim buğdayda kendi kendine yeterlilik stratejisi kapsamında önceden pamuk için kullanılan toprakların bir kısmı buğday

ekimi için ayrılmıştır. Mesela, 1994 yılında buğday ekimi için ayrılan toprak daha önce pamuk ekilen topraklar sayesinde %24 arttırılmıştır.[37]

Buğdayda kendi kendine yeterlilik stratejisi yürüten Özbekistan Devleti buğday sektörünü kontrol altında tutmaktadır. Diğer stratejik bir mal olan pamuk için olduğu gibi, buğday için de devlet siparişi usulü kullanılmaktadır. Bu usule göre yetiştirilen buğdayın %25'i devletin belirlediği fiyattan buğday üreticileri devlete satmak zorundadırlar. Ayrıca, üretimin %25'ini de anlaşmalı fiyattan devlete satmak zorunluluğu vardır. Bu anlaşmalı fiyat ilk fiyattan %40 oranında daha yüksektir. Ne var ki, bu oranlar gerçekleşen üretimden değil, devletin planladığı "hedef" üretim üzerinden hesaplanmaktadır. Devletin belirlediği hedefler ise çoğu zaman çok yüksek olduğu için hedeflere genellikle ulaşmak zordur. Hedeflere ulaşamayan üreticiler mahsulün tamamını devlete resmi fiyattan satmak zorundadır. Bu şekilde devlet, buğday üretiminin yaklaşık %65-75'ini elde etmektedir.[38]

Bilindiği gibi pamuk, Özbekistan'ın başlıca ihraç maddesidir. Üstelik, bazı araştırmalara göre, diğer geçiş ekonomilerine nazaran Özbekistan ekonomisinin daha az küçülmesi pamuk sayesinde olmuştur.[39] Özbekistan, ihracat ürününün azaltılması pahasına da olsa, buğdayın ithal ikâmesini gerçekleştirmeye kararlıydı. Üstelik kayıplar sadece bununla da sınırlı değildir. Dışarıdan daha ucuz fiyattan buğday alınabileceği halde, yurtiçinde buğday yetiştirmek de masrafları arttırmaktadır. Üstelik pamuk toprağı yoran bir monokültürdür. Daha önce pamuğun ekildiği bir alanda buğday ekilirse verimliliğin yüksek olması oldukça zordur.

Özbekistan'ın bağımsızlık yıllarında buğday ekimi için ayrılan topraklar giderek artmıştır. Böylece 1991 yılında buğday ekimi için ayrılan toprakların toplam alanı 0,49 milyon hektar iken, 1997 yılında bu alan 1,47 milyon hektara ulaşmıştır. Bu artış pamuk topraklarının indirilmesi yoluyla gerçekleştirilmiştir. 1991-1997 yılları arasında buğday üretimi önemli ölçüde artmıştır. Böylece 1991 yılında 0,61 milyon ton olan buğday üretimi 1997 yılında 3,07 milyon ton olmuştur. Buğday üretimi artarken, buğday verimliliği de artmıştır. Yani 1991 yılında buğday verimliliği 1,25 ton/hektar iken, 1997 yılında bu rakam 2,09 ton/hektara ulaşmıştır.[40]

Belirtmek gerekir ki, Özbekistan'ın pamuktaki aşırı uzmanlaşması ve buğdayın stratejik bir mal olduğu göz önüne alınırsa, Özbekistan'ın buğdaydaki hedeflerini anlamak mümkündür. Ne var ki, bu çabaların en azından zamanlaması yanlıştır. Ağır geçiş döneminde bu projeye kaynak aktarmak pek de akılcı değildir. Eğer

Özbekistan Devleti'nin bu kadar büyük kaynak ayırma imkanı varsa, bunu ihracat potansiyelleri yüksek olan sektörlere ayırması daha mantıklı olur. Görüldüğü gibi, her ne kadar Özbekistan daha çok ekonomik faktörleri öne sürse ve başarılı olduğunu ilan etse de, buradaki temel etken siyasîdir. Fakat yürütülen politika siyasi açıdan da yanlış olabilir. Şimdiye kadar harcanan para perspektifli sektörlere ayrılsaydı, Özbekistan daha etkin bir şekilde bölgedeki siyasi gücünü pekiştirmiş olurdu.

B. Enerjide Kendi KendineYeterlilik

Özbekistan'ın öncelikli sektörleri arasında enerji sektörü de vardır. Özbekistan'da 86 petrol ve gaz yatağı bulunmuştur. 63 petrol yatağı halen çalışmaktadır. En büyük petrol yatakları Fergana ve Surhanderya bölgelerinde bulunmaktadır.[41] Özbekistan'ın gaz rezervleri petrol rezervlerinden daha fazladır. Gaz rezervleri 66 trilyon metre küp olarak ölçülmüştür. Gaz rezervlerinin %90'ı Buhara ve Hive şehirlerinin yakınlarında bulunmaktadır.[42]

Özbekistan Devlet Başkanı Kerimov için Özbekistan'ın enerjide kendi kendine yeterliliğine ulaşması en önemli önceliklerden birisidir. Nitekim, Özbekistan'da bağımsızlıktan bu yana bu yönde önemli adımlar atılmıştır. Hayata geçirilmeye çalışılan enerjide kendi kendine yeterlilik stratejisi sonucunda Özbekistan, enerji ithalatçısından net enerji ihracatçısı konumuna ulaşmıştır.

Enerjide kendi kendine yeterliliğe ulaşmak amacıyla Özbekistan Devleti uzun süre enerji sektörünün tamamını elinde tutmuştur. Enerji ekipmanının alımı döviz kuru politikasıyla sübvanse edilmiştir. Bunun dışında enerji sektörü, bağımsızlıktan bu yana devletin doğrudan en çok yatırım yaptığı sektörlerden birisidir. 1995 yılında toplam yatırımların %11'ini alan enerji sektörü, 1996, 1997 ve 1998 yıllarında sırasıyla toplam yatırımların %18'ini, %16'sını ve %10'unu almıştır. Karşılaştırmak için aynı yıllarda bütün tarım sektörünün toplam yatırımların %6-7'si kadar yatırım aldığını belirtelim.[43]

Enerjide kendi kendine yeterlilik stratejisi çerçevesinde, Buhara şehrinde yeni bir rafineri kurulmuş ve Fergana şehrindeki rafineri onarılmıştır. Son üç yıl içinde Özbekistan rafinerileri daha önce diğer eski Sovyet ülkelerinden ithal edilen 15 çeşit petrol ürününü üretmeye başlamışlardır.[44] Şurtan'da yeni bir büyük tesis inşa edilmiştir.[45] Bu tesis polietilen üreten büyük ölçekli bir fabrikadır. Bu proje ABD, İtalya ve Japonya şirketleriyle ortak olarak yürütülmektedir. Bunun dışında petrol yataklarından rafinerilere giden boru hatlarının yapımına da başlanmıştır. Doğal gaz boru hatlarına gelince, ülke gelişmiş ve kapsamlı gaz boru hatlarına sahiptir ve bu boru hatları komşu devletlere kadar uzanmaktadır. Güney Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, Özbek doğal gazıyla beslenmektedir. Mevcut boru hatları dışında da üç istikâmette yeni borular eklenmiştir.[46]

Özbekistan'ın doğal gaz ve petrol kaynakları Kazakistan ve Türkmenistan'ın sahip olduğu kaynaklardan daha az olsa da, bağımsızlıktan bu yana doğal gaz ve petrol üretimini arttıran Özbekistan, enerjide kendi kendine yeterliliğe ulaşmıştır. Bağımsızlıktan bu yana giderek doğal gaz ve petrol üretimini arttıran Özbekistan, ilk başta petrol ithal ederken, 1997 yılından itibaren hem petrol ithalatı ihtiyacını sıfırlamış hem de petrol ihracatını ikiye katlamıştır. 1993-1995 yılları arasında ham petrol üretimi hızla artmıştır. 1993 yılında geçen yıla göre yaklaşık %20 artan petrol üretimi, 1994 ve 1995 yılında geçen yıla göre yaklaşık %40 artmıştır. Bunun sonucunda 1995'ten itibaren Özbekistan'ın artık net petrol ihracatçısı olmaya başladığı görülmektedir. Nitekim 1995 yılında petrol ihracatı 500 bin ton oluşturmuştur. Bunu takip eden yıllarda petrol ihracatı her yıl 1 milyon ton civarında olmuştur.[47]

Bu arada 1993 yılından bu yana doğal gaz üretimi de artmıştır. 1993 yılında 45.034 milyon m3 olan Özbekistan'ın gaz üretimi 1998 yılına gelindiğinde %20 olarak artmıştır. Kömür üretimine gelince, yurtiçi kömür tüketimi de azaldığı için kömür ithalatı sıfırlanmıştır.

Özellikle 2000 yılından başlayarak, Özbekistan enerji sektörüne aktif olarak yabancı yatırımcıları çekmeye çalışmış ve bu çerçevede enerji sektörüne yatırım yapacak yabancı yatırımcılar için teşvikler uygulanmaya başlanmıştır. Enerji sektöründeki bu yeni politika sonucunda Özbekistan'ın enerji sektörüne, özellikle arama ve keşif çalışmaları yapmak üzere yabancı şirketler girmeye başlamıştır.[48]

Başlangıçta, Özbekistan'ın enerjide kendi kendine yeterlilik projesi dışarıdan tepki görmüştür. Bu yatırımların kârlı olmadığı gerekçesiyle eleştiriler yapılmıştır. Fakat, daha sonra enerjide kendi kendine yeterlilik Özbekistan'ın diğer eski sosyalist ülkelere nazaran neden daha az üretim düşmesini yaşadığı sorusunun cevaplarından birisi olarak kullanılmıştır. Özbekistan'ın üretim performansını araştıran çalışmalarda, enerjide kendi kendine yeterlilik Özbekistan'ın nispeten iyi performans göstermesinin sebeplerinden birisi olarak gösterilmiştir.[49]

Uygulanan StratejininSonuçları ve Özbekistanİçin Perspektifler

Bağımsızlık döneminde Özbekistan'ın izlediği ekonomi politikası ve özellikle gelişme stratejisi değerlendirilirse, Özbekistan'ın geçiş ekonomileri arasında şaşırtıcı bir performans gösterdiği söylenebilir. 1992-1997 yılları arasında eski Sovyet cumhuriyetleri arasında en az üretim kaybına uğrayan Özbekistan olmuştur. Eski Sovyet ülkelerinde 1992-1997 yılları arasında Özbekistan dışarıda tutulacak olursa, kümülatif kayıp 217 olarak hesaplanmıştır. Özbekistan için aynı gösterge 89'dur ve bu ülke bütün eski Sovyet ülkeleri içinde tek iki haneli rakamın sahibidir.[50] Dahası, Özbekistan'ın geçiş dönemindeki üretim düşmesi sadece diğer Sovyet ülkelerinin ortalamasıyla değil, Orta Avrupa'daki devletlerin ortalamasıyla karşılaştırıldığında da daha düşük çıkmaktadır.

Özbekistan, eski Sovyet ülkeleri arasında 1990-1996 döneminde sınai üretimde reel artış sağlayan tek ülke olmuştur.[51] 1995-1999 döneminde bir çok geçiş ekonomisi küçülmeye devam ederken, veya ancak 1997 yılında ilk defa büyümeye geçerken, Özbekistan'ın kümülatif reel ekonomik büyüme oranı %10 oluşturmuştur.[52]

Makroekonomik istikrar sağlama konusunda Özbekistan'ın o kadar başarılı olmadığı söylenebilir. 1990'ların başındaki hiper enflasyon aşıldıktan sonra, diğer birçok eski Sovyet ülkelerinin aksine Özbekistan, makro ekonomik istikrarı başlı başına bir amaç olarak görmemiş, tersine sıkı para ve maliye politikalarını ekonomik büyüme önündeki bir engel olarak algılamıştır. Dolayısıyla 1997-2000 yılları arasında Özbekistan'da enflasyon oranı ortalama olarak %27 olarak korunmuş ve belirgin bir düşüş göstermemiştir.[53] Buna karşılık, bütçe açığının düşürülmesinde başarı gösterilmiş ve 1997-2000 yıllarında Özbekistan'ın bütçe açığı GSYİH'nin %1'ine kadar inmiştir.

Özbekistan'ın diğer eski Sovyet ülkelerine nazaran daha az üretim düşüşü yaşaması ve eski Sovyet ülkelerinin ekonomileri küçülmeye devam ederken, daha 1996 yılında Özbekistan'ın büyümeye geçmesi şaşırılacak bir başarıydı. Buna "Özbek büyüme bilmecesi" denilmiş ve sebepleri

araştırılmıştır. Özbekistan iktisatçılarına göre bu durum devletin ekonomik politikasının sonucu ortaya çıkmıştı. Batılı ve özellikle IMF iktisatçıları ise, çeşitli sebepler öne sürüyorlardı. Bunlar arasında en sık tekrarlanan Özbekistan'ın başlangıç şartlarının elverişliliğiydi. Özbekistan'ın geçiş döneminde herhangi bir çatışma yaşamaması, geçiş döneminin başında düşük sanayileşme düzeyi, enerjide kendi kendine yeterlilik, pamuk ve altın gibi dış ticaret yönünün çabuk değişebilen malların üretiminin hakim olması gibi sebepler Özbekistan'ın performansının açıklayıcı unsurları olarak gösterilmiştir. Fakat Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan ve bir çok yer de çatışmaya sahne olmamıştır. Aynı Özbekistan'da olduğu gibi, bir çok başka geçiş ekonomisinde sanayileşme düzeyi düşüktü. Buna ek olarak geçiş ekonomilerinde üretim düşüşünden bahsedildiği zaman sadece sınai üretim düşüşü anlaşılmamalıdır. Mesela, Kazakistan'da sanayiden daha çok krize giren, tarım sektörü olmuştur. Fakat Özbekistan'da bu görülmemiştir. Tarımsal üretimde düşüş yaşandıysa da, bu düşüş Kazakistan'daki gibi olmamıştır. En önemlisi, Özbekistan'ın başlangıç şartlarının elverişli olduğunu söyledikleri zaman, ülkenin sahip olduğu başlangıç şartlarına enerjide kendi kendine yeterliliği de katmaktadırlar. Halbuki enerjide kendi kendine yeterliliğe Özbekistan izlediği politikaları neticesinde ulaşmıştır.

Diğer bir görüşe göre, 1991-1993 yıllarında Özbekistan ekonomisinin göreceli olarak daha az küçülmesinin sebebi, reformların yavaş yapılması olsa da, sonuçta bu yavaş reformlar hızlı reformlardan daha düşük bir performansa sebep olacaklardır.[54]

Geçiş ekonomilerine önerdikleri tek tip modelin mutlaka her ülke için doğru olmadığını bilen iktisatçılar, Özbekistan'ın ekonomik başarılarının ekonomik politikası sayesinde değil, tersine bu politikaya rağmen olduğunu belirtmektedir. İki tarafın görüşlerine de dikkatli davranmak gerekmektedir. Özbekistan'ın yavaş geçiş stratejisi gerçekten daha az üretim düşmesine sebep olmuş olabilir, bu da gayet iyi anlaşılır bir sonuç. Özbekistan Devleti'nin sanayiye ve tarıma açık ve örtülü sübvansiyonlar sağlaması, üretimin düşüşünü bir parça önlemiş de olabilir. Diğer taraftan Özbekistan'ın kendi kendine yeterlilik stratejisi çerçevesinde ulaştığı enerjide kendi kendine yeterliliğin sağladığı faydaları iki taraf da kabul etmektedir.

Bir pamuk cumhuriyeti ve hammadde deposu olma kaderine meydan okumaya çalışan Özbekistan, sanayisini geliştirmeye çalışmakta ve bu yöndeki ekonomi politikası devam etmektedir. Uğruna o kadar kaynak aktarılan sanayinin gerçekten ekonominin geliştirilmesine yardımcı olup olmayacağı ancak ileride belli olacaktır. Bunun yanında tarımdan sanayiye kaynak aktarımının tehlikeleri her geçen gün artmaktadır.

Yüksek nüfus baskısının yaşandığı ve işgücünün büyük bir kısmının tarımda istihdam edildiği Özbekistan'da tarım sektörü üzerinde yaratılan baskı radikal dinci akımların güçlenmesine yardımcı olmaktadır. Diğer taraftan tarım kesimi üzerindeki baskı iç piyasayı da daraltmaktadır. Çoklu döviz kurunun getirdiği külfet ve ihracat üzerindeki sınırlandırıcı etkisi de Özbekistan'ın ekonomisini olumsuz olarak etkilemektedir. Böylece bir yandan Özbekistan'ın izlediği gelişme stratejisinin başarıları göz ardı edilmezken, getirdiği olumsuzluklar da göz önünde bulundurulmalıdır.

Özbekistan'ın izlemeye çalıştığı öncelikli sektörler stratejisi gerçekten Özbekistan için parlak perspektifler sunabilir, ancak ülke içi sermaye birikiminin önündeki yukarıda belirtilen sınırlandırıcı etkenler ve yabancı yatırımların azlığı bu konuda ciddi bir engel oluşturmaktadır. Özbekistan'ın çoklu döviz kurundan vazgeçmesi, açık vergilendirmeye geçmesi, tarımdan kaynak aktarımını azaltması yararlı olabilir. Bunun yanında yabancı yatırımların ülkeye akmasının önünde başlıca engel olan bölgesel güvenlik konusunun çözüme kavuşturulması gerekmektedir.

1 Dünya Bankası, **Uzbekistan: An Agenda for Economic Reform**, Washington DC, The World Bank, 1993, s. 8-9.

2 Dosumov, "Uzbekistan: A National Path to the Market", Rumer B. (Der.), **Central Asia in Transition: Dilemmas of Political and Economic Development**, New York, London, M. E. Sharpe, 1996, s. 139.

3 Rumer B., **Soviet Central Asia: "A Tragic Expirement"**, Boston, Unwin Hyman, 1989, s. 34-35.

4 Dinkeviç A. İ. (Ed.), **Tsentralnaya Aziya: Novıye Tendentsiyi v Ekonomike**, Moskova, Rusya Bilimler Akademisi Şark Bilimleri Enstitüsü, 1998, s. 24.

5 Dünya Bankası, **Uzbekistan: An Agenda of Economic Reform**, 137, 160.

6 Dünya Bankası, **Uzbekistan: An Agenda of Economic Reform**, 158-159.

7 Karimov, **Uzbekistan po Puti**., s. 88-89.

8 IMF, **Repubilc of Uzbekistan**., 1998, s. 48.

9 E. Trushin ve E. Trushin, "Basic Problems of Market Transition in Central Asia", Boris Rumer (Der.), **Central Asia and The New Global Economy**, Armonk, New York, M. E. Sharpe, 2000, s. 120.

10 Eshref F. Trushin, "Uzbekistan: Foreign Economic Activity", Boris Rumer ve Stanislav Zhukov (Der.), **Central Asia: The Challenges of Independence**, Armonk, New York, M. E. Sharpe, 1998, s. 215.

11 IMF, **Uzbekistan: Recent Economic Developments**, 2000, s. 54, tablo 17.

12 Karimov, **Uzbekistan po Puti Uglubleniya Ekonomiçeskih Reform**, 184-185.

13 IMF, **Republic of Uzbekistan: Recent Economic Developments**, IMF Staff Country Report No. 00/36, Washington DC, 2000.

14 IMF, **Republic of Uzbekistan: Recent Economic Developments**, 1998; IMF, **Republic of Uzbekistan: Recent Economic Developments**, **2000**.

15 Bkz. Gafurov, Ş. R. ve diğerleri, “Politika Zameşeniya İmporta I Rasşireniya Eksporta, Vklüçaya Voprosı Ukreplenya PlateJnogo Balansa”, TACİS Project UZ07, **Working Paper 9914,** Taşkent: Ekonomik Araştırmalar Merkezi, 1999.

16 Karimov, **Uzbekistan po Puti Uglubleniya Ekonomiçeskih Reform**.

17 IMF, Republic of Uzbekistan., 2000, s. 45.

18 IMF, Republic of Uzbekistan., 2000, s. 43.

19 IMF, **Republic of Uzbekistan**., 2000, s. 58.

20 Bkz. M. Gerasimov, “Stanet li Uzbekistan Novım Aziatskim Tigrom”, **Nezavisimaya Gazeta**, **ek Sordujestvo**, 22 Ocak 2000.

21 Siraciddinov ve diğerleri,”Vliyaniye Valyutnoy Politiki na İnvestitsionnuyu Deyatelnost v Ekonomike Respubliki Uzbekistan’, **Working Paper** 1998/4, Taşkent, Ekonomik Araştırmalar Mekezi, 1998, 7.

22 **Nezavisimaya Gazeta** 10 Mart 2000.

23 DEİK (Dış Ekonomik İlişkiler Kurumu), “Özbekistan Ekonomisi ve Türkiye ile İlişkileri”, **DEİK Bülteni**, İstanbul, DEİK, 1999, 6.

24 Güney Kore Daewoo şirketinin Özbekistan’da kurduğu ve otomotiv yatırımı yapan bir yabancı ortaklık şirketi.

25 DEİK,“Özbekistan Ekonomisi ve Türkiye ile İlişkileri”, 1999, s. 4.

26 IMF, **Republic of Uzbekistan: Recent Economic Developments**, **2000**, s. 40.

27 IMF, **Republic of Uzbekistan: Recent Economic Developments**, 2000, s. 40.

28 IMF, **Republic of Uzbekistan: Recent Economic Developments**, 1998, 11.

29 IMF, **Republic of Uzbekistan: Recent Economic Developments**, **2000**, 40.

30 DEİK, “Özbekistan Ekonomisi ve Türkiye ile İlişkileri”, 1999, 5-6.

31 IMF, **Republic of Uzbekistan: Recent Economic Developments**, 2000, 40.

32 Komissina İ., “Vsegda li Effektivnı İnostrannıye İnvestitsiyi: Opıt “SP UzDeuavto”’, **Tsentralnaya Aziya i Kavkaz**, No. 1 (7), 2000, s. 91.

33 Komissina, ‘Vsegda li Effektivnı. ’, s. 91.

34 Bedrintsev A. K. ve D. B. Trostyanskiy, “Avtomobilestroeniye kak Dvijuşaya Sila Strukturnıh Preobrazovaniyv Ekonomike Uzbekistana”, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ekonomi Enstitüsü, Taşkent.

35 N. Siraciddinov ve B. Ergaşev, “Ekonomiçeskiye Aspektı Obespeçeniya Zernovoy Nezavisimosti”, **Ekonomiçeskoye Obozreniye**, Aralık 1998, s. 3.

36 Pomfret, **The Economies of Central Asia**,: s. 67.

37 EIU, “Country Report: Central Asian Republics: Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan: 4th quarter”, 1995, s. 65.

38 IMF, **Republic of Uzbekistan: Recent Economic Developments**, 2000, s. 12-13.

39 Bkz. G. Taube ve J. Zettelmeyer, “Output Decline and Recovery in Uzbekistan: Past Performance and Future Prospects”, **IMF Working** Paper No. 98/132, Washington DC, IMF, 1998; J. Zettelmeyer, “The Uzbek Growth Puzzle”, **IMF Working Paper** No. 98/133, Washington DC, IMF, 1998.

40 IMF, **Republic of Uzbekistan**., 1998, s. 42.

41 İ. Pugaç ve diğerleri, “Mirovoy Rınok Energonositeley: Sostoyaniye i Problemı”, **Ekonomiçeskoye Obozreniye**, Şubat 1999, Taşkent, Ekonomik Araştırmalar Merkezi 1999, 68.

42 Pugaç, “Mirovoy Rınok Energonositeley. ”, 1999, 69.

43 IMF, **Republic of Uzbekistan**., 2000, s. 45.

44 Pugaç, “Mirovoy Rınok Energonositeley. ”, 1999, 69.

45 IMF, **Republic of Uzbekistan: Recent Economic Developments**, 1998, 11.

46 Pugaç, “Mirovoy Rınok Energonositeley. ”, 1999, s. 69-70.

47 IMF, **Republic of Uzbekistan**., 2000, s. 51-52.

48 Rasulova M., “Garantiya Stabilnogo Razvitiya Uzbekistana”, 22.10.2001.

49 bkz. Zettelmeyer 1998, Taube and Zettelmeyer 1998.

50 Taube ve Zettelmeyer 1998, s. 4.

51 DEİK 1999: 2.

52 Alam A. ve B. Arup, “Uzbekistan and Kazakhstan: A Tale of Two Transition Path”, **Policy Research Working Paper 2472**, The World Bank, Washington DC, 2000, s. 2.

53 Economist Intelligence Unit, **Uzbekistan: Country Profile 2001**, Economist Intelligence Unit, London, 2001, s. 44, Tablo 7’den hesaplanmıştır.

54 Pomfret R., **The Economies of Central Asia**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1995, s. 70

Özbekistan ve Diğer Orta Asya Ülkelerinde Tarım Reformu / Dr. Peter C. Bloch [s.693-701]

Wısconsın Üniversitesi,Madıson / A.B.D.

Giriş

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra bağımsızlıklarını kazanan beş Orta Asya ülkesi tarım sektöründe pazar ekonomisine geçişte farklı yollar izlemişlerdir. Kırgızistan tarımsal şirketlerin yapılandırılması, toprağın özelleştirilmesi ve bireysel çiftçiliğin teşvik edilmesinde en atak olanıdır.[1] Kazakistan ve Türkmenistan da benzer hukuki ve siyasi düzenlemeler yapmış fakat uygulamada başarısız olmuşlardır.[2] Tacikistan'ın reform çabaları ise sivil ayaklanma ve hükümetin devam eden başarısızlığı nedeniyle sekteye uğramıştır. Özbekistan, diğerlerinden farklı olarak, piyasa odaklı tarımda ilerlemeleri yakından kontrol etmeye çalışmış, sonuçta tarım sektörü yüzeyde 1991 yılındaki halini muhafaza eder görünmektedir.[3] Orta Asya ülkelerindeki benzerlik ve farklılıkların kısaca tartışılmasından sonra, bu makalede Özbek hükümetinin ifadesi ile tarımsal yapı, tarımsal üretim ve politik kaygılar ile ilgili ülkenin özellikleri incelenerek, Özbekistan'ın "adım adım" ilerleme girişiminin sonuçları araştırılacaktır.

Orta Asya Ülkelerinin Tarımsal Gelişmelerindeki Ayırt Edici Nitelikler

Sovyet sistemi altında, tarımın gelişmesi merkezde totaliter bir yönetim altında yapılmaktaydı. Ülkede yapılan herşey, yukarıdan emir-komuta mekanizması şeklinde işlemekteydi. Tarımsal ürünlerin ekileceği alanların büyüklüğünün belirlenmesinden, sulamada kullanılacak su miktarına, tarımsal üretimin toplam hacmine, ekilmiş her hektardan alınacak tarımsal ürün rekoltesine ve hatta birim başına düşen üretim maliyetinin hesaplanmasına Tarım Bakanlığı karar vermekteydi. Bu hedefler daha aşağı seviyelere, o tarihte işgücünün temel örgütlenme birimleri olan tarımsal girişim ve hatta birliklere yönlendirilmişti. Pratikte tüm tarımsal üretim kolektif ve devlet çiftliklerine transfer edilmişti.

1940 yılından önce, toprağın, suyun ve üretim araçlarının özel mülkiyeti tamamen kaldırılmıştı. 1930'larda kolektif ve devlet çiftliklerinin kuruluş aşamasında, insanlara büyük toprak sahiplerinin sınıf olarak yok edileceği, alt ve orta sınıfa ait küçük arazi parsellerinin mülkiyetlerinin korunacağı beyan edilmişti. Fakat gerçek farklıydı: Fakir insanların toprağı vardı, fakat bunların çoğunun üretim için gerekli olan araçları bulunmamaktaydı ki buna örnek olarak toprağı işlemek için gereken aletlerin bulunmaması gösterilebilir. İşte bu nedenledir ki, komünistlerin tekliflerine karşılık olarak, köylüler kendilerini takımlar ve birlikler şeklinde örgütlemeye başladılar. Daha sonradan kolektif çiftlikler-kooperatifler şeklinde örgütlendiler.

Bu kooperatiflerin kurulmasının ilk yıllarında, köylüler gönüllü olarak topraklarını, atlarını, öküzlerini ve tarımsal uygulamalarını beraberce ortaya koydular ve birlikte çalıştılar. Onların gönüllü olarak biraraya getirdikleri üretim araçları ve diğer mallar kooperatifte mülkiyet hakları olarak düşünülüyordu. Her yılın sonunda, her köylü/pay sahibi ortak çabanın sonucu ortaya çıkan üretimden

payına düşen mülkiyet hakkını alıyordu. Köylülerin çoğunluğu bu uygulamadan memnundu ve bu yöntem sayesinde tarımın gelişmesinde bir başarı sağlanmıştı.

Kolektifleşmeden sonra, tüm toprak ve mallar birleştirildi. İşbirliğinin temelleri bir bir yok edildi, ürünler yukarıdan alınan emirlere göre üretildi ve köylülere emekleri karşılığında ücret verildi. Böylece, 1940 yılının ortalarında kırsal kesimde özel mülkiyet tamamen ortadan kaldırılmış oldu. Toprak, su ve diğer üretim araçları devletin mülkiyetindeydi ve kooperatifler artık yoktu. “Halk”ın mülkiyeti oluşturulmuştu. Herkes herşeyin sahibi haline gelmişti, özel mülklerin özel sahipleri yok edilmişti. Şimdi, bir şirketin yöneticisi devlet adına sorumluluk alıyordu ve insanlar neredeyse hiç ücret almadan çalışma hakkına sahip oluyorlardı. Böylece, Sovyet gücünün sonunda, çalışmanın maddi motivasyonu ortadan kaldırılmıştı.

Orta Asya ülkelerinin birlik içerisindeki diğer geçiş ülkelerine kıyasla belirleyici bazı ekonomik özellikleri bulunmaktadır:

1. Yüksek oranlarda kırsal nüfusa sahiptirler ve tarımda ekonomik olarak faal bir nüfusları bulunmaktadır.

2. Kırsal kesimi de kapsayan yüksek bir nüfus artışı oranına sahiptirler.

3. İşlenebilir topraklarının yüzdesi ve kırsal nüfusun kişi başına düşen işlenebilir toprağı çok azdır.

4. Tarımsal toprakların kullanımı işlenebilir topraklara kıyasla daha çok yer kaplayan otlaklar tarafından belirlenmektedir.

5. Geçiş ekonomileri içerisinde en yüksek oranlı sulamaya sahiptirler (Özbekistan işlenebilir topraklarının %90’ının sulama altında olmasıyla ön sıradadır).

6. Özellikle Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan’da pamuk üretiminde yüksek oranda uzmanlaşılmıştır.

7. Özellikle de sulama yapılması için gereken suyun yetersiz olmasından dolayı işlenebilir toprağın daha fazla genişletilmesinde sorunlar bulunmaktadır.

Orta Asya ülkelerinin ayrıca ortak bazı özellikleri de şunlardır:

1. Bütün cumhuriyetler son on yılda farklı derecelerde olmak üzere ekonomik küçülmeden acı çekmişlerdir. Özbekistan ve Türkmenistan’da bu küçülme daha azdır. Hatta Özbekistan 1990’larda sanayi sektöründe biraz büyüme bile göstermiştir. Diğer taraftan, her iki ülke de yüksek enflasyon problemi ile karşı karşıya bulunmaktadır.

2. Tüm Orta Asya ülkelerinde 1990’ların başında, toplam tarım üretiminde negatif büyüme yaşanmış, fakat bunların çoğu daha sonradan toparlamaya başlamışlardır. **Tablo 1’de** de görüldüğü üzere, tarımsal üretim Özbekistan dışında tüm ülkelerde 1990’ların ortalarına kadar gerilemiştir. 2000’e gelindiğinde, sadece Kırgızistan Sovyet dönemi üretimini aşmıştır. Bu rakamlar alt sektörler

arasında büyük farklılıkları gizlemekle beraber, Kırgızistan0, Kazakistan ve Tacikistan'ın Türkmenistan ile Özbekistan'a kıyasla, daha önce artış yaşanan çiftlik hayvanları üretiminde büyük ölçüde azalışlar meydana gelmiştir.

3. Tarımsal politika öncelikleri, gıdada kendi kendine yeterliliğin sağlanması ve Sovyetler Birliği'nin çöken karışık ticaret sistemine uyumunun sağlanması amacıyla tarım sektörünün yapısında çeşitliliğe gidilmesiydi. **Tablo 2'de** 1995'e[4] kadar Kazakistan ve Kırgızistan'da tahıl üretiminin önemli ölçüde düştüğü, Özbekistan'da ise arttığı görülmektedir. Tacikistan ve Türkmenistan'da ise belirgin bir yöneliş bulunmamaktadır. Bu dönemden sonra Kırgızistan'ın tahıl üretimi önceki seviyesini yakalamış, ancak Kazakistan aynı başarıyı gösterememişti; Özbekistan ise büyümesini sürdürmüştür. Pamuk için ise neredeyse tersi bir durum söz konusudur: Özbekistan'ın üretimi azalmış ve Kazakistan ile Kırgızistan'ın üretimi az oranda artmıştır. (Ancak, itiraf etmek gerekir ki, bu artış da küçük bir orandır).

4. Ülkelerden hiçbiri çiftlik yapılandırılmasının şu iki uç yönteminden birini uygulamadılar: eski sahiplerine iade etme (Slovenya ve Bulgaristan gibi ülkelerde yapılmıştır) veya devletin ve ortak çiftliklerin tamamen parçalara ayrılması (Arnavutluk ve Ermenistan'ın yaptığı gibi).

5. Orta Asya'da göreceli olarak yavaş işleyen özelleştirme uygulamalarının nedenleri; girdi pazarlarının yavaş gelişmesi, sosyal altyapı ve kamu sağlığına sağlanacak fonlarla ilgili problemler, kırsal "nomenklatura"nın ısrarlı siyasi gücü, büyük ölçekli inşa edilen sulama sistemlerinin tasarımı ve son olarak da içsel etnik problemler olarak gösterilebilir.

6. Bu beş ülkede de su üzerine hakimiyet önemli bir konudur. Özbekistan'da sulama suyunun neredeyse tamamı dışarıdan, özellikle Kırgızistan ve Tacikistan dağlarından gelmektedir. Fergana Vadisi ve Taşkent bölgesinin suyunun çoğunu sağlayan Siri Derya sisteminin akışının yüzde altmışbeşi Kırgızistan'daki tek bir rezervuar (Toktogul) tarafından beslenmektedir. Karakalpakistan'ın geniş yeni sulama alanlarının suyunun önemli bir bölümünü sağlayan Amu Derya sisteminin akışının çoğu ise Tacikistan'dan gelmektedir. Bölgedeki hükümetler su tahsisatı ve birkaç yıllık fiyatlandırma mekanizmaları üzerine çalışmalar yapmaktadır ve bu konuda özellikle Siri Derya ile ilgili olarak önemli gelişmeler kaydetmişlerdir.

Pazar Ekonomisine Geçişte Reform Politikaları

Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Orta Asya ülkeleri de ekonomik reform için farklı yöntemler seçmişlerdir. Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan'da geçiş süreci göreceli olarak yavaş ilerlerken, Kırgızistan ve Kazakistan'da daha hızlı ilerlemiştir. Bu makalenin ağırlığını diğerlerine kıyasla nüfus açısından birinci, ekonomik potansiyel açısından ise Kazakistan'a kıyasla ikinci sırada bulunan Özbekistan oluşturacaktır.

Özbekistan pazar ekonomisine geçiş modelini diğer ülkelerin ne yaptıklarına bakmaksızın kendi geliştirmiştir. Komşuları olan Kırgızistan ve Kazakistan'a kıyasla, Özbekistan "adım adım" bir yaklaşım sergilemiş, ekonomik reformlar daha sıkı bir hükümet kontrolü altında yavaş yavaş uygulanmıştır. Kademeli geçiş, Özbekistan ekonomik geçişinde temel felsefeyi oluşturmuştur. Cumhurbaşkanı İslam

Kerimov: “Merkezi planlama ve pazar ekonomileri iç içe geçmiş, doğuştan mantıklı ve birbirlerine tamamen uyumsuz ekonomik sistemlerdir. Bu yüzdendir ki, planlı bir ekonomi doğrudan pazar ekonomisine çevrilemez. Geçiş, prensip olarak yeni birşeylerin oluşturulması, niteliksel olarak bir adımdan diğerine geçilmesidir. Bu yüzden, sadece bir adımda uygulanamaz, birbirini takip eden süreçler tarafından belirlenen yeterli bir zamanın oluşması gerekmektedir”.[5] diye vurgulamaktadır.

Özbek ekonomi politikalarının temel özellikleri şunlardır:

1. Ekonomi politikaların genel politikalardan önce gelmesi;

2. Devletin ekonomik geçişi denetlemesi;

3. Sosyal korumanın devletin temel görevi olarak kalması;

4. Ekonomik reformların tutarlı ve aşamalı bir şekilde uygulanması.

Tarım Politikası ve Özbekistan Tarımında Meydana Gelen Temel Yapısal Değişiklikler

Devralınan Problemler ve Yapılar

Özbek ekonomisi için tarım temel bir öneme sahip bulunmaktadır ve GSMH’nin üçte birini oluşturmaktadır.

Özbekistan’da Sovyet tarım sisteminin ayırdedici özellikleri şöyleydi:

* Büyük kolektif ve devlet çiftliklerinin hakimiyeti: 1991’de Özbekistan’da 971 kolhoz (kolektif çiftlik) ve 1.137 sovhoz (devlet çiftliği) [6] bulunmaktaydı.

* Pamuk tek kültürlülüğü. Özbekistan halen dünyanın en büyük işlenmemiş pamuk ihracatçısıdır ve ayrıca en büyük dördüncü pamuk üreticisidir. Bunlardan başka, en büyük ipek ve Sovyetler Birliği döneminde koyun yünü üreticisiydi. Diğer önemli tarımsal ürünleri şunlardır: buğday, pirinç, hintkeneviri, tütün, meyve ve sebze. Şimdi bile sulanan alanların %35’inde pamuk üretilir.

Tarımın yapısı çiftlik hayvanları yerine (Kırgızistan’da tersidir) tahıl üretimi (tarımsal üretimin 2/3’ü) tarafında yoğunlaşmıştır.

* Tarım toprağın, suyun ve kimyasalların (gübre, böcek zehiri, vb.) aşırı kullanımına dayanmaktadır. Kapsamlı fakat verimsiz sulama sistemleri inşa edilmiş ve Özbekistan işlenebilir toprakları içerisinde sulanabilir toprak oranını arttırmıştır.

* Özbekistan özellikle buğday, süt, et ve patates gibi gıda ürünlerinde kendi kendine yeterli değildir. Ülkenin temel problemlerinden biri gıda ithalatına bağımlı olmaktır. Halihazırda buğday gereksiniminin %66’sı, etin %30’u, sütün %25’i ve patatesin %50’sinin ithal edilmesi gerekmektedir.

Özbekistan’da tarım, yoğun bir kırsal nüfusa sahip çok küçük miktarda ekilebilir bir arazide yapılmaktadır. Bölgenin %60’ından fazlası çöl, kıraç ve yarı kıraç topraklardan oluşmaktadır. Ekilebilir toprağın oranı toplam alan içerisinde %10’dan azdır. Tarımsal faaliyetler nüfusun aşırı yoğun olduğu birkaç bölge ile sınırlanmıştır. En önemli tarımsal bölgelerden biri ülkenin batısında bulunan Fergana

Vadisi'dir ki burada nüfusun yoğunluğu km kare başına 300 kişidir. Özbekistan genelinde ise km kare başına ortalama 50 kişi düşer Toplam olarak, kişi başına düşen ekilebilir toprak sadece 0.19 hektardır. Kıyaslamak için vermek gerekirse, bu rakam Türkiye'de kişi başına 0.42 hektardır.[7]

Tarım PolitikalarınınTemel Unsurları

1991'de Sovyet gücünün çekilmesinden sonra, Özbekistan tarımında devlet çiftliklerinin kolektif çiftliklere dönüştürülmesi gibi çeşitli değişiklikler meydana geldi. Tarımsal kooperatifler, tarım şirketleri, anonim şirketler ve çiftçi girişim birlikleri ve serbest özel çiftlikler oluşturuldu. Halihazırda on değişik tarım girişimi bulunmaktadır ve hepsi farklı sonuçlar alarak faaliyetlerine devam etmektedirler. Hükümet onların faaliyetlerinin gelişmesi için yardımda bulunmaktadır. 1997-1998'de **Oliy Mashlis** *Tarımsal Kooperatifler, Çiftçi Şirtketleri ve Dekhkan Çiftlikleri*[8] ile ilgili Tarım Kodunu ve yasalarını onaylamıştır ve Toprak kadastrosunu oluşturmuştur. Bu yasalar köylülerin, toprak ve üretim araçlarının sahibi olmalarını, faaliyetlerinde serbest olmalarını zorunlu kılmaktadı. Ancak, henüz bu sağlanamamıştır.

Özbek hükümeti başarılı ekonomik reformların can alıcı noktasının tarımın gelişimine bağlı olduğunu anlamıştır. Cumhurbaşkanı Kerimov bu durumu şöyle vurgulamaktadır:

"Ekonomik reformları meydana getiren tüm zincirlerde, en temel ve çarpıcı vurgu tarım sektörünün dönüşümdeki başarısıa yapılmaktadır. Bu, nüfus yapısındaki kırsal kesimin yoğunluğundan ve ekonominin tarım-sanayi özelliğinden ve hayati olarak önemli olan problemlerin çözümünde tarımın oynadığı rolden kaynaklanmaktadır.

Çarpıcı ve gelecek vadeden rezervlere sahip en önemli unsur tamamen tarım sektörüdür. Bu rezervlere dokunarak, halk için gereken gıda arzı ve sanayi için gereken hammaddenin arttırılmasının yanısıra, kırsal kesim nüfusunun geleceği güvence altına alınabilir. Milli gelirin en önemli kaynağı köydür ve döviz elde edilmesi için köy temel ihraç maddesini sağlamaktadır. Fakat, en önemlisi, tüm cumhuriyetin başarıya ve refaha ulaşmasında köy, ekonomideki temel birimi oluşturmaktadır. Eğer köylü refaha ulaşmışsa, tüm cumhuriyet zenginleşecektir. Bugün kabul edilmelidir ki köy sayesinde ayakta duruyoruz.[9]

Tarım politikası, çiftlikleri yeniden yapılandırma ve özelleştirme yoluyla üretimin etkinliğini arttırmaya çalışmaktadır. Başta tahıl olmak üzere gıda ithalatına olan bağımlılığın azaltılması, ödemeler dengesi probleminin çözülmesi ve tahıl, pamuk üretiminde kısıntıya gidilip, sebze ve meyve üretiminin artırılarak tarımda çeşitliliğe gidilmesine çalışılmaktadır. Milli öneme sahip olan iki temel ürün, pamuk ve buğday için devlet tedarik sistemi ("devlet talimatları") halen yürürlüktedir. Çiftlikler ne ekileceğine serbestçe karar verme özgürlüğüne sahip değildirler.

Çiftliklerin Yeniden Yapılandırılması ve Özelleştirme

Tarımın dönüşümünde çiftliklerin yeniden yapılandırılması ve özelleştirme temel odağı oluşturmaktadırlar.

Özbek çiftliklerinin yeniden yapılandırılması ve özelleştirilmesi aşağıdaki gibi organize edilmektedir:

1. Burda temel yaklaşım aslında özelleştirmeydi, devlet çiftliklerinin (sovhoz) ortadan kaldırılması ve yeniden yapılandırılmış kolhozlar, kooperatifler, anonim şirketler, kiralanan çiftlikler, tarım şirketleri, özel mandralar gibi değişik tarımsal girişimlere dönüştürülmesiydi. Sovhozların sayısı 1991'de 1.137 iken 1996'da 55'e inmiştir. Son beş yılda kooperatifler hakim duruma haline gelmiştir.

2. Kırgızistan ve Kazakistan ile kıyaslandığında Özbekistan'da kolhozların ortadan kaldırılması yönünde bir baskı yapılmamıştır. Kolhozların sayısı 1991'de 971 iken, 1996'da 1.374'e yükselmiştir. Tabii bunda sovhozların içeriden bölünmesi ve ortadan kalkmasının da payı bulunmaktadır.

3. Halihazırda yürürlükte bulunan yasaya göre, özelleştirme sadece kısmen uygulanabilmektedir. Çünkü toprak özel mülkiyet haline getirilemez. Buna göre toprak satın alınamaz ya da satılamaz. Yerel toprak pazarı oluşturulması ihtimal dahalilindedir. Çünkü tarımsal toprakların mahalli (topluluk veya yerel komşuluklar) ticareti mümkündür.

4. Tarımın kamu dışında tarımsal şirketelere dönüşümü pratik olarak tamamlanmış gözükse de, devlet reform sürecini kontrol etmekte ve devlet talimatları; fiyatlar, teşvikler, kredi ve finans imkanları, pazarlama, vb. kanallarla tarımın gelişmesinde temel rolü oynamaktadır.

5. Sovyet döneminden beri çiftliklerin bir parçası olan ancak bugün bütün çiftçi ailelere sahip olma hakkı tanınan aile parselleri ne gittikçe artan bir oranda ilgi gösterilmektedir.

Yeniden yapılanma ve özelleştirme sonucunda şu anki durum karmaşık hale gelmiştir, fakat özelleştirme üretimde karar verme sürecinin derecesi ve temel fonksiyonlar açısından en az üç temel sektör öne çıkarılabilir.

a. Şimdi göreceli olarak daha küçülmüş olan devlet sektörü ki halen geriye kalan devlet çiftlikleri, bazı tarım şirketleri ve başka şirketler bulunmaktadır.

b. Çeşitli kolektif şirketler, bunlara kolhozlar, şirketler, çiftçi girişim birlikleri vb. örnek gösterilebilir. Bu alt sektör Özbekistan'da tarımın gelişmesinde temel oyuncu durumundadır ve devlet sektörü ile arasında (devlet talimatlarına bağlı olmak, teşvik almak, kamu malı olan aletleri kullanma hakkına sahip olmak ve kimyasal girdilerin devlet tarafından tedarik edilmesi gibi) birçok benzerlikler bulunmaktadır. Büyük ölçekli kolektif ve komandit şirketler halen pamuk ve tahıl üretimini (1998'de %75 civarında) yoğunluklu olarak yürütmektedirler. Bu iki ürünün hemen hemen tüm üretimi devlete satılmaktadır.

c. Büyük oranda çiftçi teşekküllerinden oluşan özel sektör; Bu gruba özel mandralar, çiftçi şirketleri (köylü çiftlikleri) ve aile parselleri. Özbekistan'ın tarım sektöründe çiftçi şirketleri asıl yeniliği oluşturmaktadırlar. Bunlar yarı bağımsız oluşumlardır ve sahipleri günlük tarım faaliyetlerden sorumludur.Sulama suyu, makinalar ve girdiler için büyük şirketlere bağlıdırlar. Sektörde asıl yeniliği

oluşturdukları için ve gelecekte de daha önemli hale gelme kapasiteleri bulunduğundan, diğer oluşumlara kıyasla bunlarla ilgili olarak daha detaylı bir analiz sunmaya karar verdik.

Çiftçi Şirketlerinin Gelişmesi

1 Ocak 1998'den itibaren 20.000'den fazla çiftçi şirketi kurulmuştur. Bunların hepsi, genel olarak, daha önceden büyük veya kolektif çiftliklerin içerisinde yeralan ve 3-5 hektardan oluşan sulanmış topraklardır. Bunlar kendi yerel sulama sistemleri sayesinde ürünleri sulamaktadırlar. Su dağıtımı ve tarım yönetiminden sorumlu yerel resmi bürolar için oluşturulan bölge bölümleri çiftçiler arasında suyu belirlenen limitlerde paylaştırmaktadırlar. Çiftçi şirketleri için suyun limiti büyük şirketlere ayrılan limit oranında belirlenmektedir.

Kolektif çiftlik ve diğer girişimlerin sulama işlemini yapan görevliler, suyun işletmeler arasında dağılımı ile ilgili problemlerle ilgilenirler. İlk önce kendi bölümlerine su verdikten sonra diğer çiftçi girişimlerine su verebilirler. Özbekistan'da her 3-4 yılda bir su kıtlığı olduğundan, çiftçiler ciddi sorunlarla karşılaşırlar.

Cumhurbaşkanı Kerimov Özbek tarımın geleceğini, çiftçi şirketlerinin kurulmasında gördüğünü birçok kez tekrar etmiştir. Çiftçi şirketleri köylülere daha çok özgürlük sağlıyor ve bireysel inisiyatifi teşvik ediyorlar. Çünkü kuruluş yasalarında çiftçi şirketlerinin en az 10 yıl olmak üzere 50 yıla kadar kiralanma hakkı bulunmaktadır.

Halbuki diğer tarımsal faaliyetlerde köylülere toprak 3 ile 10 yıl arasında verilebilmektedir. Ayrıca, çiftçi şirketleri dışındaki tüm çiftliklerin tarımsal ürünlerin üretimi ile ilgili olarak yıllık bir tutanak tutmaları ve toprak sahibine daha önceden belirlenen miktarda ürün sağlama zorunlulukları bulunmaktadır. Çiftçi şirketleri ise toprağı doğrudan devlet tarafından devralmakta ve karşılığında minimum bir vergi ödemektedirler. Yasaya göre faaliyetlerinde tamamen serbesttirler, fakat daha sonradan da göreceğimiz gibi, pratikte kısmen sınırlandırılmışlardır.

Çiftçi şirketlerinin örgütlenmesinin başlangıç aşamasında, çiftçiler birçok güçlükle karşılaşmışlar Bu problemleri çözmek her zaman kolay olmaz; sonuçta bazı çiftçiler iflas eder ya da çiftlikleri ellerinden alınır. Özbekistan'da 22.000'den fazla çiftçi şirketi bulunmaktadır. Bunlardan 1.200 tanesi 1997'de feshedilmiş ve buna yakın sayıda şirket yeniden kurulmuştur.

Çiftçi Pirketlerinin Kurulmasında Gereken Prosedürler

Çiftçi şirketinin kurulması için istekli çiftçinin kooperatif başkanına yazılı bir başvuruda bulunması ve bölge *hakim'ine*[10] çiftçi şirketinin kurulması için gereken toprak parseli ile ilgili talepte bulunması gerekmektedir. Başvuru kooperatifin genel toplantısında tartışmaya açılır ve burada seçim süreci başlar. En değerli görülen başvurulara izin verilir. Bölge *hakim'i*, çiftçinin başvurusu ve kooperatifin toprak parselinin tahsisatı ile ilgili kararını aldıktan sonra kararını özel şirketlerin kurulması ile ilgili özel bir komisyona havale eder. *Hakim*'in kararı bankalar, vergi denetmenleri ve İçişleri Bakanlığı'nın yerel bölümleri için zorunludur. *Hakimiyet* bundan sonra kanuna göre çiftçi şirketini kaydeder.

Bu yöntemler çiftçilerin seçilmesinde öznelliğe neden olur. Bu metodun kullanılması kooperatif başkanının veya hakimin akraba ve arkadaşlarının çiftçi olmalarını kolaylaştırmaktadır. Rüşvet de mümkündür. İdeal olarak, her bölgenin kendi bağımsız çiftçi birliğini kurması gerekmektedir, burada istekli çiftçiler eğitilebilir ve birer temsilci olarak kendi çıkarlarını gözetebilirler. Eğitim görenler içerisinde test yapılarak en başarılı çiftçiler seçilebilir. Diğer ülkelerde olduğu gibi, birlikler seçilen mezunlara yazılı tavsiyelerde bulunabilirler. Bu birlikler çiftçilerin kalifiye olup olmadıklarını da onaylayabilirler.

Çiftçi Şirketleri İçin Teknik Hizmetler

Çiftçi Şirketleri Yasası pamuk ve tahıl ekilen çiftçi şirketlerinin sulama bölgesinde yeralan toprak parsellerinin büyüklüğünün 10 hektardan az olamayacağını ve bahçe (bağlar dahildir) ve sebze ile uğraşan şirketlerinkinin ise 1 hektardan az olamayacağını belirlemektedir. 1-2 hektarlık bir toprağı bulunan bir çiftçi düşünelim. Rekoltenin yüksek olması durumunda bile yıllık olarak ancak en iyi halde birkaç bin kar edebilir.

Bu para ucuz bir traktörü bile satın alamayacak kadar azdır. Sonuç olarak 10 hektar tarlası olan bir çiftçi bile bir traktör veya başka bir tarım aleti almayı başaramaz. Kırsal kesimde halen çiftçi şirketlerine makina hizmeti ve diğer üretim araçları sağlayan örgütler bulunmamaktadır ve kooperatifler de ancak kendi taleplerini karşılayacak kadar tarım aracına sahiptirler. Halihazırda çiftçilerin bu sorunu çözmek için daha önceden kolektif veya devlet çiftliklerinden neredeyse hiçbirşey ödemeden alet edavat alan "özel kişilere" nakit ödemeleri gerekmektedir. Toprağın işlenmesi için bu insanlar çiftçilere yüksek bedeller ödetmektedirler. İşte bu nedenledir ki çiftçiler kar etmek yerine sürekli zarar etmekte ve birçok çiftlik elden çıkarılmaktadır.

Daha önceden devlet çiftliklerinin, kooperatiflerin ve diğer girişimlerin sahip olduğu makinaların toplanması sonucunda oluşturulan makina-traktör istasyonları (MTİ), halen sözleşme usulünde toprağı işlemektedirler ve ilk başta da kendilerine makinaları sağlayan girişimlere hizmet vermektedirler. İlaveten, MTİ'ler çiftçiler için toprağı işlemekle ilgilenmemektedirler. Çünkü bu parsellere özellikle de MTİ'lere uzak olan yerlere makinaların gitmesi pahalıya gelmektedir.

Bu güçlüklere rağmen çiftçi şirketlerinin sayısı artmaktadır. İşlenmiş toplam alan içerisindeki payları 1998'de %11'e artmış ve ortalama genişlik de 1992'deki 7.4 hektardan 1998'de 19.6 hektara yükselmiştir. Fakat pamuk ve diğer temel tarım ürünü yetiştiren özel şirketlerin payı göreceli olarak halen düşüktür. 1998'de tahılın %7'sini ve çiftlik hayvanları, patates, sebze ve meyvenin %2 ile 4'ünü üretmişler ve kalan toprağı hayvan yemi olarak değerlendirmişlerdir. Çiftçi şirketleri daha büyük çiftliklere göre pamuk ve tahıl rekolteleri açısından daha verimsizdirler(Bkz. Tablo 3).

Aile Parselleri

Özbek tarımında kolektifleşmeden sonra oluşturulan aile parselleri, sektörde her zaman önemli bir rol oynamıştır. İlaveten, **Tablo 4'te** de görüldüğü üzere 1991'den beri sayılarında bir artış meydana gelmiştir. En fazla artış kırsal kesim sakinlerine sulanmış toprağın 0.25, sulanmamış

toprağın 0.5 hektarına hak tanıyan yasanın onaylandığı 1992 yılında görülür. 1997'de aile parsellerin ekilebilir toprak alanları 650.000 hektara ya da ülkenin sulanmış toprağının %15'ine ulaşmıştır. Şu anda, nüfus yoğunluğuna sahip bulunan Fergana Vadisi'nde kişi başına ortalama 1.3 parsel düşmektedir. İnsanların ortalama iki veya üç parselleri bulunmaktadır. Toprağın %15'ine hakim olan aile parselleri bazı tarımsal ürünlerin yetiştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadırlar. 1995'te toplam et üretiminde %76'lık, süt üretiminde %81'lik yumurtada %66'lık payları bulunmaktadır.[11] 1998'de aile parselleri hububatın %16'sını, patatesin %80'den fazlasını, sebzenin %80'ini ve meyvenin %60'ını üretmişlerdir. Bu yüzden aile parsellerinin tarımsal üretime katkıları çiftçi şirketlerinden hem toplam olarak hem de hektar bazında daha fazladır.

Tablo 4: Aile Parsellerinin Alanı (bin hektar)

	1991	**1992**	**1993**	**1994**	**1995**
Toplam alan	274	554	571	588	602
Bu alanda ekilebilir toprak	226	463	477	489	499

Kaynak: Goskomprognozstat (Devlet Tahmin ve İstatistik Komitesi), 1997.

Özet olarak, kolektif sektör temel ürünlerin üretiminde (özellikle pamuk ve tahıl) hakimdir ve özel sektör de çiftlik hayvanları, patates, sebze ve meyve üretiminde asıl tedarikçidir. Kısmen eski Sovyet geçmişinden kısmen de Özbek hükümet politikalarından kaynaklanmakta olan bu ikili tarımsal ekonomi, yeterli bir istikrar sağlasa da gelecek için çok umut vermemektedir.

Tarımsal Üretimin Çeşitlendirilmesi ve Toprak Kullanımında Temel Değişiklikler

Sovyetler Birliği'nin tarımdaki bölgesel uzmanlaşmasından dolayı, dünyada en kuzeydeki üretici olmasına rağmen Özbekistan eski Sovyetler Birliği döneminde en büyük pamuk üreticisiydi. Yalnız pamuğa dayalı yüksek seviyedeki üretim bağımsız Özbekistan için sorunlar yarattı. Diğer tarımsal ürünlere yeterince önem verilmemesi ve özellikle tahıl gibi gıda ürünlerinde ithal bağımlılığı, su kaynaklarının kapasite üzerinde kullanımı, ürün rotasyonunda sorunlar ve en fazla da toprak kaybı, nehir kirliliği ve Aral gölünün[12] yok edilecek şekilde çekilmesi gibi çevresel problemler bunlar arasındadır.

Özbekistan bağımsızlığını kazandığından beri tarımı çeşitlendirmeye ve ithal ikamesi yoluyla kendi kendine yeterliliği sağlamaya çabalamıştır. Diğer bir önemli hedefi de tahılda kendi kendine yeterliliği sağlamaktır. Su ve toprak kaynaklarının yetersizliği nedeniyle Özbekistan bu amacına ancak toprak kullanımının yeniden yapılandırılması ve verimlilik artışlarıyla ulaşabilir. 1990'dan 1996'ya kadar hükümet pamuk alanında %44'den %35'e, yeşil ot ekilen bölgelerde %25'den %13'e indirime gitmiş, diğer taraftan hububat ekili alanlarda %24'den %41'e varan bir artış gerçekleştirilmiştir. Böylece hububat ekili alanlar 1.01 milyon hektardan 1.92 milyon hektara çıkarılarak ikiye katlanmıştır. 1997'te, tahıl üretimi 2.8 milyon tona çıkarılmıştır; bu, 1995'te yürürlüğe giren tahılda kendi kendine

yeterlilik kararından beri alınan en iyi sonuçtur. 1998'e gelindiğinde, tahıldan iyi bir rekolte alınması neticesinde gıda ürünleri ithalatında bir azalış meydana gelmiştir.

Tahıl alanının genişletilmesi geleneksel olarak pamuk yetiştiren Fergana Vadisi dahil olmak üzere neredeyse Özbekistan'ın tüm bölgelerinde olmuştur, ancak değişiklik eşit yaşanmamıştır. **Tablo 5'te** buğday ekimi ve üretimi ile ilgili bilgiler görülmektedir.

Bu dönemde ortaya çıkan en önemli eğilimler şunlardır:

* Semerkand ve Kaşgar dışındaki tüm bölgelerde ekilmiş alan büyük miktarda artış göstermiştir.

* Siri Deryaa dışındaki tüm bölgelerde buğday üretimi artmıştır.

* Tüm bölgelerde üretim ekili alanlardan fazla artmış, fakat toplam rekoltede Karakalpakistan ve Sirderya'daki düşük performanstan dolayı genel olarak bir azalma meydana gelmiştir.

Ayrıca Tablo'da görülmeyen detaylar ayrıca bölgesel farklar ve özellikle çiftlik şekilleri ile ilgili bazı ipuçları vermektedir.

* Bölgelerin çoğunda büyük kolektif ve kooperatif şirketleri, buğdayın asıl üreticileridir (üretimin %75-87). Sadece Surhanderya ve Harzem'de özel sektör buğdayın yaklaşık %50'sini üretmektedir.

* Çiftçi şirketlerinin en büyük payları şöyledir: Surhanderya (%23), Çizzak (%18), Siri Derya (%13), ve Taşkent -%8. Milli ortalama %7'dir.

* Buğday üretiminde özel parsellerin oynadıkları rol büyüktür: Harizm (%45), Buhara (%28), Surhanderya (%22), ve Karakalpakistan (%21). Milli ortalama %16'dır.

Tahıl üretiminin artırılması kararı Özbek tarımı için ciddi problemler yaratabilir. İlk olarak, pamuk üretiminde bir azalma meydana gelmiştir ve dolayısıyla ülkenin ihtiyacı olan ihracat ve döviz gelirlerinde de azalma olmuştur. Eğer yapısal değişim büyük miktarda üretim yarattığından, hayvanlara verilen otlardaki azalma, tahıldan sonra ikinci önem sırasına sahip olan hayvancılığı kötü bir şekilde etkilemeye başlamıştır. Buna yanıt vermek üzere, 1997'de hükümet hayvan yemi üretimini artırma ve tahıl üretimi için sulanan alanlarda bir azalışa gitme kararı almıştır.

Özet olarak, bağımsızlıktan sonra Özbekistan'da temel tarım ürünlerinin üretiminde önemli değişiklikler yapılmıştır. Bunlar genel olarak devlet tarım politikasının temel yönünü göstermektedir. **Tablo 6**'da görüldüğü üzere, 1991'den 1997'ye tahıl ve patates üretiminde gözle görülür bir artış ve yem, pamuk ve sebze üretiminde azalış meydana gelmiştir. Meyve üretimde ise az miktarda bir büyüme sağlanmıştır.

Tablo 6: Tarımsal Ürünlerin Üretimi 1991-1997 (bin ton)

Crops	1991	1997	1997/1991 199=100%
Tahıllar	2039.1	3975.2	195

Pamuk	4626.9	3640.8	79
Sebze	3348.0	2384.2	71
Patates	351.2	691.8	197
Meyve	516.6	547.6	106
Yem	10357.4	6453.4	62

Kaynak: Bloch, P.C. and A. Kutuzov, yay. *Rural Factor Market Issues in the Context of Economic Reform.* Land Tenure Merkezi, BASIS Projesi, 2001. Statistical Compendium, Tablo "Land 8."

Son olarak, tarımsal ürünlerin üretiminde tarımsal girişimlerin payında aile parselleri ve çiftçi şirketleri lehinde bir artış olmuştur. (Bkz. Tablo 7) Daha önceden belirtildiği üzere, en önemli ürünlerde özel sektörün rolü artmıştır. Büyük tarımsal şirketler pamuk, tahıl ve yem üretiminde hakim pozisyonlarını muhafaza etmişlerdir.

Tablo 7: Temel Ürünlerin Üretiminde Tarımsal Girişimlerin Rolünde Meydana Gelen Değişiklikler. (1991-1997)

(toplam üretimin %)	Büyük Şirketler		Çiftçi Şirketleri		Aile Parselleri	
Ürün	**1991**	**1997**	**1991**	**1997**	**1991**	**1997**
Tahıllar	91.8	77.6	0.1	5.9	8.1	16.5
Pamuk	100	94.7	0	5.3	0	0
Sebze	46.6	27.2	0	2.7	53.4	70.0
Patates	36.3	27.2	0	2.4	63.7	70.4
Meyve	39.0	37.0	0	2.7	61.0	60.3
Yem	97.6	76.2	0	6.4	2.4	17.4

Kaynak: Bloch, P.C. and A. Kutuzov, yay. *Rural Factor Market Issues in the Context of Economic Reform.* Land Tenure Merkezi, BASIS Projesi, 2001. Statistical Compendium, Tablo "Land 8."

Sonuç

Tarım politikalarının sonuçları karışıktır. Çiftliklerin yeniden yapılandırılması ve tarım üretiminin yapısında, birkaç yıldan beri artan pozitif büyüme ile üretim artışları ve özel sektörün gelişmesi gibi birtakım kazanımlar elde edilmiştir. Tahıl ve pamuk halen ekilmiş toprakların %80'ini teşkil ederek, tarımın asıl yapı taşlarını oluşturmaktadırlar. Kendi kendine yeterlilik için çaba sarfedilse de, Özbekistan Orta Asya'daki en büyük gıda ithalatçısı durumundadır.

Verimlilik artışı ve çiftliklerin yeniden yapılandırılmasına yönelik idari ve mali teşviklere rağmen, tarım reformu yavaş ilerlemektedir ve karşısında birçok engel bulunmaktadır. Birtakım kazanımlara rağmen, tarımdaki yapı, karmaşıklığını korumaktadır. Hükümetin düzenleme, kontrol, teşvik, fiyat mekanizmaları vb. yollarla tarıma yüksek oranda müdahale etmesi, tarımın gelişmesi için gereken ekonomik ortamın oluşmasını özellikle çiftçi şirketleri için zorlaştırmıştır. Reformların temel kusurlarından biri çözülemeyen etkinlik problemi ile ilgilidir, bu büyük ölçekli işletmelerde çalışma motivasyonunun sağlanamamasından da kaynaklanmaktadır. Özel sektörün gelişmesi yönünde harcanan çabalara rağmen, diğer tarımsal girişimlerle kıyaslandığında çiftçi şirketleri halen tercih edilmeyen bir pozisyondadırlar. İyi düzenlenmiş olan ve çiftçi şirketlerini teşvik eden yeni yasa yeterli olmamıştır. Pazar altyapısının, girdi hizmetlerinin ve makinaların kullanımının sağlanması gerekmektedir ve tarımsal girişimlerin yeniden yapılandırılması ve tarımsal üretimin geliştirilmesi için de çaba gerekmektedir.

1 Bkz. Bloch, Peter C. ve Katie Rasmussen, “Land Reform in Kyrgyzstan.” In Stephen K. Wegren, yay. **Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe.** London: Routledge, 1998.

2 Türkmenistan için, bkz. Lerman, Zvi ve Karen Brooks, “Land Reform in Turkmenistan.” In Stephen K. Wegren, yay. **Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe.** London: Routledge, 1998. Kapsamlı bir Kazakistan örneği yer almamaktadır.

3 Bkz. Lerman, Zvi, “Land Reform in Uzbekistan.” In Stephen K. Wegren, yay. **Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe.** London: Routledge, 1998.

4 Kırgızistan’da olduğu gibi erken reform çabalarının yarattığı karışıklık biraz etkili olsada, Kazakistan’daki azalış eskiden Sovyetler Birliği’ne bağlı olan bölgelerde talebin azalmasından kaynaklanmıştır.

5 I. A. Kerimov, **Building the Future; Özbekistan-Its Own Model for Transition to a Market Economy**. 1993, s.56

6 Sovyet yasaları iki oluşumu şöyle ayırdetmektedir: sovhozlar Batılı şirketler gibi işçi çalıştıran kamunun sahip olduğu şirketlerdir; kolhozlar ise üyelerinin gönüllü olarak katıldığı, karların ortak olarak paylaşıldığı, ortak mülkiyet ve yönetime sahip olan işletmelerdir. Daha sonra Sovyet döneminde, ikisi arasındaki farklar artmıştır.

7 World Bank, **World Development Report**, 2001 Development Indicators.

8 “Dehkhan” aile parseli için kullanılan Özbek terimidir.

9 I.A. Kerimov, “Uzbekistan-sobstvennaia model” perekhoda na rynochnye otnosheniia, Taşkent, 1993, s. 89.

10 Khakim Özbekçe bölge valisi anlamındadır.

11 Kolektif çiftlikler domuz (%90) ve koyun (%48) sayılarında öndedir.

12 Suyun sulama için ayrılması Amu-Derya and the Siri-Derya ırmaklarının Aral gölüne döktükleri su miktarının azalmasına neden olmuştur. Aral gölü iki ırmak tarafından beslenen tuzlu bir iç su havzasıdır ve hem deniz hem de göl özelliklerine sahiptir. Kazakistan ve Özbekistan topraklarında bulunmakta ve çöllük bölgenin hemen altında Turan'da yeralmaktadır. 1960'lardan önce, Aral gölü daha istikrarlıydı, ve Amu-Derya ve Siri-Derya ırmaklarından gelen toplam su miktarı (56 km küp/yıl) ve yağmur yoluyla gelen (9 km küp/yıl) su, buharlaşma yoluyla kaybolan (65 km küp/yıl) tanzim edebiliyordu. Daha sonra, sulama ve sanayi için suyun ayrılması, kurak geçen yıllar ve ırmak sularının azalmasıyla beraber Aral gölünün suları azalmaya başladı ve durdu.

D. Edebiyat

Özbek Edebiyatında Tiyatro Türü Üzerine / Dr. Aynur Öz [s.702-708]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi /Türkiye

Özbek edebiyatına Batılı anlamda tiyatronun edebî tür olarak girmesi, 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başlarında olmuştur.

Orta Asya kültür tarihinde var olan bu tür, halk tiyatrosu özellikle tulûat ve kukla tiyatrosu şeklinde sunulmuştur. Orta Asya Rusya tarafından istilâ edildikten sonra Avrupa tarzı tiyatroya ve dramaya ilgi uyandırılmıştır. 19. yüzyılın sonlarında ülkede Rus nüfusunun artması, Türkistan tiyatro gruplarının oluşmasına ve Taşkent'te ilk tiyatronun (1877) teşkil edilmesine yol açmıştır. Bunu, Hokant, Semerkant ve diğer şehirlerde kurulan amatör gruplar izlemiştir.[1]

Özbek edebiyatında tiyatro türünün örnekleri ceditçilik hareketinin yorulmaz savaşçıları, fedakâr yazarlar tarafından verilmiş ve bu dönemde bir ekol yaratılmıştır. Özbek edebiyatına tiyatro türünün girmesinde ve gelişmesinde ceditçilik dönemi, ayrı bir öneme sahiptir. Bu dönem, dünyanın pek çok ülkesine yazarların ve şairlerin gidip geldiği, dolayısıyla bu ülkelerdeki her türlü yeniliği de gördükleri bir dönemdir. Yaratıcılık yılları bu devre denk gelen yazarlardan Hamza Hekimzade, İstanbul, Mısır ve Arap ülkelerine gitmiştir. Fıtrat, Türkiye'de okuduğu yıllarda Türk edebiyatına yeni giren bu türün örneklerini görme ve okuma imkânı bulmuştur. Dolayısıyla ceditçilik hareketinin başlayıp, yayıldığı yıllarda, Türkiye'de de bu yeni türün halkı bilinçlendirmek için kullanılması, oldukça yararlı ve verimli olmuştur. Hem yazılı, hem de sahnelenmesi sonucu, görsel olarak halka hitap eden bu tür, halk tarafından okunmuş, beğenilmiş ve ilgiyle izlenmiştir.

Özbek edebiyatında tiyatro türünün gelişmesinde halk sözlü geleneğinin, Türk, Azerbaycan, Tatar ve Rus tiyatro geleneğinin önemli katkıları olmuştur.

Özbek edebiyatında tiyatro türünde ilk eser veren şahsiyet, ceditçilik hareketinin Türkistan sahasındaki kurucularından olan ve bu yolda canını feda eden Mahmud Hoca Behbudiy'dir. Eğitimin, okumanın yararlarını usul-i cedit okullarında anlatmanın yeterli olmadığını, edebî eserlerle de desteklenmesi gerektiğini düşünen Behbudiy, 1911 yılında "Pederkuş" (Yahud okımegen balenin hali) adlı dramı kaleme almış, ancak 1913 yılında basılabilmiştir.[2]

Üç perde ve dört sahneden oluşan, hacim olarak küçük, ancak içerik olarak geniş olan bu eserde Behbudiy, sonunu düşünmeyen bir zenginin, çevresindekilerin sözünü dinlemeyip oğlunu okutmaması sonucu cahil kalan oğlu Taşmurad'ın sokak serserilerine katılması ve kendi babasını öldürmesi olayını işlemiştir.

Eserin son perdesindeki Ziyali'nin sözleri insanları okumaya davet eder niteliktedir: "Bilimsiz ve terbiye görmeyen çocukların sonu budur. Eğer bunları babası okutsaydı, bu cinayet ve baba katliamı meydana gelmez ve bunlar böyle içmezlerdi. Dünyada halklar bilim yoluyla gelişir. Esir ve zebun olanlar ise bilimsizliktendir. Eğer bizler terbiye görmeyen çocuklarımızı okutmazsak, bu tür kötü

olaylar ve bedbahtlıklar aramızda daima olacaktır. Bu işlerin yok olması için okumak ve okutmaktan başka çare yoktur."[3]

"Pederkuş" dramının yayımlanması tam anlamıyla Özbek millî tiyatrosunun doğuşunun belirlemiştir. Bu yıl Semerkant'ta Behbudiy, Taşkent'te Münevver Kâri ve Abdulla Evlaniy başkanlığında eseri sahneye koyma çalışmaları başlatılmıştır.[4] "Pederkuş" dramı ilk olarak amatör oyuncular tarafından 15 Ocak 1914 yılında sahnelenmiş ve daha sonra bütün Türkistan'da gösterilmiştir.[5]

Eserin sahnelenmesi, Türkistan'da tiyatro türüne ilgiyi artırmanın ve halkı okumaya çağırmanın yanı sıra, o dönemde pek çok tiyatro eserinin yazılmasına da vesile olmuştur.

Ceditçilik döneminde ilk tiyatro eseri Semerkant'ta kaleme alındıktan sonra diğer şehirlerde de benzeri çalışmalar yapılmış, tiyatro grupları kurulmuş ve yeni eserler yazılmıştır. Ceditçilik hareketinin Taşkent'teki öncüleri Abdulla Evlaniy ve Münavver Kâri, 1913 yılında Turan grubunu oluşturmuşlar ve "Pederkuş" dramını seyircinin beğenisine sunmuşlardır.

Tiyatro türüne olan ilgi kısa süre içinde artmış, Hokant'ta da amatör gruplar kurulmuş ve "Pederkuş" dramı sahneye konulmuştur.

Hokant'ta ceditçilik hareketinin öncülerinden olan ve Afganistan, Hindistan, Arap ülkeleri, Azerbaycan ve Türkiye'ye giden, bu ülkelerdeki yenilikleri yerinde tahlil etme imkânına sahip olan Hamza Hekimzade Niyaziy, tiyatro türüne çok önem vermiştir.

Özbek edebiyatına tiyatro türünün ölmez eserlerini kazandıran Hamza'nın 1918'de yazdığı "Bay ile Hizmetçi" adlı beş perdelik eseri, ayrı bir öneme sahiptir. Dönemin sosyal olaylarını büyük ustalıkla dramlarında aksettirebilen Hamza, bu eserde çok eşli Salihbay'ın evinde çalışan Gafır ve Cemile'nin bahtsız sevgisini ele almıştır. Salihbay, evinde çalışan, Gafır ile evli olan Cemile'ye göz koyar ve onu elde etmek, kocasından ayırmak için olmadık yollara başvurur. Hatta din adamları bile Cemile'yi ikna etmeye çalışırlar. Ancak, Cemile ve Gafır'ın birbirlerine karşı olan sevgileri buna engel olur. Salihbay ve taraftarları, sonunda Gafır'a iftira atıp tutuklatırlar ve Sibirya'ya sürgün ettirirler. Cemile'ye zorla sahip olacağını düşünen Salihbay, Cemile'nin zehir içerek intihar etmesi sonucu kötü amacına ulaşamaz.

Gafır ve Cemile'nin saf sevgisi ile birlikte bu eserde çok eşliliğin kötü yönleri de başarıyla gözler önüne serilmiştir. Ayrıca, ceditçilik hareketinin amacı, Cemile'nin ölüm öncesi annesine söylediği vasiyetinde ifadesini bulur: "Kardeşimi zenginin yanına vermeyin, okutun."

"Bay ile Hizmetçi" dramının son perdesi kaybolmuştur. Yayımlanırken Hamza Hekimzade Niyaziy'nin başkan olduğu "Ülke Seyyar Drama Cemiyeti" tarafından 1919'da çıkarılan afişten alınmıştır.[6]

Hamza Hekimzade, döneminin sosyal olaylarıyla yakından ilgilenmiş ve 1916 yılındaki özgürlük isyanıyla ilgili olarak "Laşman Faciası" adlı eserinin üçüncü bölümü olan "İstibdad kurbanları"nı (1918-

1919) kaleme almıştır. Bu eserde yazar, 1916 yılı yazında Çar hükûmetinin Türkistan'dan işçi almasının halka ne kadar ağır yük getirdiğini ustalıkla işlemiştir. Hamza H. Niyaziy "Tuhmetçiler Cezasi" (1918), "Kim Togri" (1918) adlı eserleriyle komedi türünün ilk örneklerini vererek, bu türün öncülüğünü yapmıştır. "Burungi Kazılar Yahud Meyserening İşi" (1926) "Perenci Sirleriden Bir Levha" (1927) eserlerinde de kadının toplumdaki yeri ve peçe takmayan kadınların durumunu yine komedi tarzında ele almıştır.

Hamza Hekimzade Niyaziy, yukardaki eserlerin dışında konu ve içerik bakımından zengin olan "Duet" (1926) "Seylav Aldide" (1926), "Emir Eşan Öpkesige Cevab" (1926), "Yer İslahatı" (1926), "Bu Kün 8 Mart" (1927), "Kuzgunler" (1927), "Cehan Sermayesining Eng Ahırgi Künleri" (1927) gibi eserler de yaratmıştır.

Hamza Hekimzade Niyaziy'nin tiyatro türüne yaptığı hizmetler, halk tarafından takdir edilmiş ve isminin ebedileşmesi için memleketi olan Hokant'ta ve Taşkent'te kendi adıyla anılan tiyatrolar kurulmuştur.

Ceditçilik hareketinin Taşkent cephesindeki ateşli savunucularından Abdulla Evlaniy, yeni usuldeki okullar için ders kitapları yazmakla yetinmemiş, halkı bilinçlendirmek için tiyatro eserleri de kaleme almıştır.

Evlaniy'nin dört tiyatro eseri ("Advokatlık Asanmi?", "Pinek", "Siz ve Biz", "Partugaliya İnkilabı") yazdığı kaydedilmektedir. Gerçekten de Evlaniy'nin edebî mirasında dört draması vardır. Bu eserler, yazıldıkları dönemde sahneye konulmuş, ancak hiç biri yayımlanmamıştır. 1979 yılına gelindiğinde Evlaniy'nin 100. doğum yılı münasebetiyle yayımlanan "Taşkent Tangi" adlı eserler toplamında edibin "Advokatlık Asanmı?", "Pinek", "Siz ve biz" piyesleri basılmıştır.[7]

Özbek edebiyatında roman türünün ilk örneğini veren, ceditçilik hareketini destekleyerek, halkı bilinçlendirme yolunda hayatını kaybeden Abdulla Kadiriy, Behbudiy'nin başlattığı geleneği devam ettirip "Pederkuş" dramının etkisiyle "Bahtsiz küyav" (1915) dramını yazmıştır. Dört perde olan bu eserde Kadiriy, öksüz ve yetim Salih ile Rahime'nin facialı evlilik maceralarını hikâye etmiştir.

Rahime'nin babası Feyzibay, kızını istemeye gelenlerden geleneksel bir düğün ister, İmam, Feyzibay'ı destekler. Uzak görüşlü Ellikbaşı'nın mantıklı fikirlerine kulak asmayan Feyzibay, sonunda istediği gibi düğünü yaptırır. Salih, bu düğünün bedelini ağır bir şekilde öder. Bir zenginden borç alan ve karşılığında evini ve eşyalarını ipotek eden Salih, vaktinde borcunu ödeyemez ve kendini öldürmek ister. Eşini çok seven Rahime, önce hareket ederek canına kıyar bu durumu gören Salih de intihar eder. Bu eser de kendinden önce yazılan eserlerde olduğu gibi okumanın faydasını ve eski illetlerden kurtulma gereğini vurgulamaktadır.

Tiyatronun Buhara'daki gelişiminde büyük dilci, eğitimci, şair ve ceditçilik hareketinin öncüsü Abdurauf Fıtrat'ın rolü büyüktür. Fıtrat'ın 1914 yılında Buhara'da amatör tiyatro işiyle uğraşıp, kendinin de rol oynadığı kaynaklarda kaydedilmiştir.[8]

Fıtrat, şiirleri ve makaleleri ile halka ceditçilik hareketinin gayelerini anlatmanın yanı sıra tiyatro türünde de kalem oynatmış, dönemin sosyal ve siyasî olaylarıyla ilgili düşüncelerini cesur bir şekilde dile getirmiştir.

Fıtrat'ın 1909 yılında zaman gereği tarihî gelişimin iki basamağında bulunan din ve dünya, toplum ve eğitim hakkında farklı görüşe sahip olan iki kişinin tartışması esasına dayanan "Munazara" (Hindistande bir ferengi ile Buharalı bir muderrisning bir neçe meseleler hem usuli cedide hususide kılgan munazarası) adlı eseri yayımlanmıştır. Bu eser, Buhara'da yasaklanmasına rağmen çabuk yayılmış ve çok okunmuştur.

Kendi düşüncelerinden ödün vermeyen ve bu uğurda hayatını kaybeden Fıtrat, dram türünde yazdığı bir perdelik "Temur Saganası" (1918) adlı eserinde ülkede ün kazanan cihangir Timur'un kurtarıcı olarak kabul edilişini, Timur'a karşı olan sevginin ifadelenmesini işler ve halkı onun yolunda yürümeye davet eder.[9]

Fıtrat, komşu ülkelerdeki sosyal ve siyasî duruma da ilgisiz kalmamış, bunu yazdığı tiyatro eserlerinde de dile getirmiştir. Beş perdelik "Çın Seviş" (1920) ve "Hint İhtilalçileri" (1923) adlı eserlerinde temel konu Hindistan'ın bağımsızlığıdır. Bu eserlerde aşk konusu, asıl konuyu vermek için bir vasıtadır.

"Hint İhtilalcileri" trajedisinde, İngiliz sömürgesine karşı verilen mücadele bütün zorluklarıyla gösterilmiştir. İnsan değerlerini yüceltmeye adanan bu tiyatro eserleri, gerçek sanat eserleri olarak hâlâ değerlerini korumaktadır.

Abdurauf Fıtrat'ın kaleme aldığı konulardan biri de dindir. "*Şeytanning Tanrige İsyanı"* isimli manzum tiyatro eseri, Fıtrat'ın önemli eserlerinden biridir. Bu eserde Şeytan'ın Allah'ın emirlerine karşı çıkması anlatılır. Allah, Şeytan'dan Adem'e secde etmesini emreder. Ama Şeytan secde etmez. Şeytan ateşten yaratılmıştır. Adem ise çamurdan yaratılmıştır. Ateş gibi yüce bir maddeden yaratılan Şeytan, insana secde etmeyi kendine yakıştıramaz. Bu nedenle Şeytan melekler arasından çıkarılır, Cennet'ten kovulur. Kuran'ı Kerim'in 38. suresinde verilen bu konu, Fıtrat'ın tiyatro eserinin temel olayıdır.[10]

Fıtrat'ın tiyatro dalındaki edebî mirasının önemli bir kısmını tarihî konuları ele aldığı eserleri oluşturur. Fıtrat, Buhara emiri Ebulfeyzhan dönemini aksettiren beş perdelik "Ebulfeyzhan" (1924) adlı eserini yazmıştır. Ebulfeyzhan döneminde tahtı ele geçirmek için yapılan mücadeleler, bu uğurda insanların çektikleri sıkıntılar, Ebulfeyzhan'ın halka yaptığı zulümler eleştirel bir şekilde verilmiştir. Ebulfeyzhan'ın tahtta kalma çabaları yeterli olmaz. Tahta geçmek için Rahimbiy, çeşitli yollar dener ve onu öldürtür. Ancak kendisinin de sonu farklı olmaz. Eserde yazarın asıl mesajı, adaletperver ve zulme karşı çıkan İbrahim tipi ile verilir.

Fıtrat tarihî konularda "Ogızhan", "Ebu Müslim" piyeslerini de yaratmış, ancak bu eserler bize ulaşmamıştır.[11]

1924 yılında Sovyetler Birliği'ne bağlı cumhuriyetlerin oluşturulmasından sonra yer islahatı meselesi gündeme gelmiştir. Fıtrat bu meselenin işlendiği, Buhara Emirliği'nde yaşayan çiftçilerin hayatını konu alan beş perdelik "Arslan" (1926) oyununu kaleme almıştır. Bu eserde babasından kalan toprağı alın teriyle işleyen Arslanbek ile Tolgın'ın temiz sevgisi ele alınmıştır.

Yorulmaz dil ve eğitim reformcusu Fıtrat, "Begican" (1916), "Kan" (1920), "Şeytannıng Tengrige İsyanı" (1924), "Rozaler" (1930), "Vase Kozgalanı" (1932), "Tolkın" (1934) gibi tiyatro eserlerini de yaratmıştır.

20. yüzyılın başlarında çocuklar için yazdığı sahne eserleriyle tanınan Gulam Zaferiy'nin Özbek edebiyatına kazandırdığı "Halime" dramı, ayrı bir öneme sahiptir. Eser, 1919 yılında yazılmış, sonra tekrar tekrar işlenmiştir. Zengin bir evin kızı olan Halime ile komşu esnafın oğlu Nemet arasındaki bahtsız sevginin konu edildiği eserde Halime'nin babası başlık parasını çok veren 65 yaşındaki bir ihtiyara Halime'yi verir. Ayrıca hasta olan Nemet'i tedavi eden halk tabibine Nemet'i zehirlemesi için para verir ve Nemet ölür. Düğün gecesi Halime de canına kıyar.[12]

Özbek edebiyatına şiir, roman, makale türünde eserler kazandıran Abdülhamid Çolpan, tiyatro türünde de başarılı eserler vermiştir. Bu eserlerden ilki olan "Halil Feren" 1917 yılında yazılmıştır. Çolpan'ın bu sahadaki en önemli eseri, folklor temelinde yaratılmış olan "Yarkınay"dır. "Yarkınay"da olayların tarihin net ve sosyal gelişmenin belirli devrin ürünü olarak gösterilmemesi, eserde olayların geçtiği yerlerin soyut ve genelliği eserin folklor geleneklerine özgü tabiatını açıklayıcı özelliklerdir.[13]

"Yarkınay", Özbek tiyatrolarında uzun yıllar sahnelenmiştir. Şair hayattayken iki kez (1920-1926) yayımlanan bu piyes, 1991 yılında, "Yene aldim sazimni" toplamında tekrar yayımlanmıştır. Yazar bu dramı, "Efsanevî oyin" diye adlandırmış olsa da dramı okuyan veya bu dramdan sahneye uyarlanan oyunu izleyen kişi, eserin efsaneden çok gerçekçi eser olduğuna inanır.

Han ordusunun komutanı Ölmes Batır'ın tek çocuğu olan Yarkınay, kendi bahçelerinde bahçıvan olarak çalışan Polat adlı gence âşık olur. Polat da Yarkınay'ı sever. Ancak, sevgisi hakkında konuşmak istemez. Çünkü,

Hanlığın en zengin ve saygın adamı olan Ölmes Batır'ın kızını sıradan bir görevliye vermeyeceğine inanmaktadır. Bundan başka, halk isyanlarının bastırılması sırasında çok insanın öldürülmesinde, en önemlisi kendi babasının da ölümünde Ölmes Batır'ın payı olduğunu bilmesi, Polat'ın Yarkınay'a yakınlaşmasını engeller. Kızıyla Polat'ı gece bahçelerinde gören Ölmes Batır, durumu yanlış anlayıp tartışma çıkarınca, Polat, bahçeyi terkedip, isyan çıkaranlara önderlik eder. İsyanı bastırmak için gönderilen ordunun başarısızlığı sebebiyle, ordunun başına Ölmes Batır getirilir. Bu arada Nişabsaybegi adlı bir kişi, Yarkınay'ı kandırıp kaçırır ve babasına mektup yazarak Yarkınay'ı Polat'ın kaçırdığını söyleyip Polat'a iftira atar. Polat'ı zaten sevmeyen Ölmes Batır, beyaz bayrakla Polat'ın yanına gidip, Polat'ı hırsızlıkla suçlar. Yarkınay'ı kaçıranın Nişabsaybegi olduğunu öğrenince, Polat'ın dürüst insan olduğuna inanıp savaş alanını terkeder. İsyancılar zafer kazanıp Polat'ı tahta geçirirler, Polat ve Yarkınay evlenerek muratlarına ererler.[14]

Çolpan'ın 1928 yılında kaleme aldığı "Müştümzor", V. Yan ile birlikte 1929'da yazdığı "Hücüm" ve "Ortak Karşıbayev" adlı eserleri uzun yıllar Özbek tiyatrolarında sahnelenmiştir. "Hücüm" komedisi, hicvî unsurlar bakımından zengin olması ve kadın haklarını savunması açısından dönem eserleri arasında önemli bir yere sahiptir.

Usman Nasır, Özbek edebiyatında tiyatro türünün gelişmesinde özel katkıda bulunan yazarlardan biridir. Nasır'ın "Zafer" (1929), "Nezircan Halilov" (1930), "Düşmen" (1931) ve başka eserler yazdığı bilinmektedir. Bu eserler, sahneye konulmuş olmasına rağmen yayımlanmamıştır.[15]

Ceditçilik döneminde temelleri sağlam bir şekilde atılan tiyatro geleneği, ceditçi yazarların çoğunun (Behbudiy, Kadiriy, Fıtrat, Çolpan) 1938'de katledilmesine rağmen sonraki dönemlerde yetişen yazarlar tarafından ustalıkla devam ettirilmiş ve bu türde başarılı eserler verilmiştir. Ancak, tarih ve geçmişle ilgili konularda eserler verenler pek iyi muamele görmediğinden konular daha dar bir çerçevede kalmıştır.

Daha sonra, Özbekistan hükûmeti, ülkede kültürün gelişmesine ayrı bir önem vermiş ve 1939'da yarışma açmıştır. Bu yarışma, tiyatronun gelişmesi için önemli bir olaydır.[16]

Zamanla tiyatro eserlerinin konuları da genişlemiştir. Hamza Hekimzade Niyaziy'nin yolunda ilerleyerek Özbek edebiyatına başarılı eserler kazandıran Kamil Yaşın'ın ilk eseri "İkki Komminist" 1929 yılında sahnelenmiştir. Kamil Yaşın'ın önemli eserlerinden biri, o dönem kadınlarının sosyal hayatındaki değişmelerinin (peçe çıkarmalarının) konu edildiği "Gülsere"dir (1934). Gülsere, kocası Kadircan ile mutlu bir hayat sürmektedir. Kadircan'ın eşinin peçesini çıkarması isteğine Gülsere'nin babası karşı çıkar. Bu ikilem içinde kalan Gülsere'nin kafası karışır. Babası onu kocasından ayırır ve evine getirir. Daha sonra onu başka biriyle evlendirmek istemesi, Gülsere'nin aklını başına getirir. Evden kaçıp kocasının evine gitmek isterken kendini destekleyen annesi, babası tarafından öldürülür. Babası Gülsere'yi de öldürmek ister ancak evlât sevgisi üstün gelir ve yaptıklarına pişman olur. Bu eserde o dönem kadınlarının sosyal hayattaki durumu Gülsere örneğinde verilmiştir.

Kamil Yaşın, daha önce kaleme aldığı "İkki Kommunist" adlı eserini tekrar gözden geçirip işleyerek "Tar-mar" (1934) adıyla yayımlamıştır. Söz konusu eserde o dönem sosyal hayatından geniş bir kesit verilmiştir.

Kamil Yaşın'ın tiyatro eserlerinin konularından biri de Orta Asya'yı derinden etkileyen, yazar ve şairlerin roman ve şiirlerinde ustalıkla işledikleri 2. Dünya Savaşı'dır. Üç perdelik "Ölim baskınçilerige" (1942), dört perdelik "Aftabhan" (1944) adlı dramlarında 2. Dünya Savaşı yıllarında cephe gerisindeki fedakâr halkın mücadeleleri ve sıkıntıları başarıyla ele almıştır.

Folklor temelinde eserler veren Yaşın, Köroğlu destanları esasında "Revşen ve Zülhumar" (1956) adlı beş perdelik eseri yazmıştır. Görogli'nin torunu Revşen ile Şirvan ülkesinin hanı zalim Karahan'ın kızı Zülhumar arasındaki sevginin hikaye edildiği eserde Karahan, Görogli'nin ülkesine baskın yapar ve elçi göndererek kendisine boyun eğmesini ister.

Görogli ile Revşen bunu kabul etmez ve savaş çıkar. Savaş sırasında Revşen bir kız görür ve ona aşık olur. Bu kız, Karahan'ın kızı Zülhumar'dan başkası değildir. Karahan yurduna döner. Revşen de Zülhumar'ın arkasından Şirvan'a yol alır.

Yolda giderken, altı çocuğunu kaybeden bir anaya rastlar ve ondan Zülhumar'ın yerini öğrenir. Oradaki yiğitlerle tanışır ve onlarla dost olur. Zülhumar ile görüşen Revşen, onunla gizlice nikâh kıyarak evlenmek ister. Revşen'e âşık olan Zülhumar'ın üvey kardeşi Akkız, durumu babasına haber verdirir. Han gelip Revşen'i zindana attırır ve Zülhumar'ı da başka bir hana verir. Revşen'in yolda tanıştığı Ersek ve Tersek pehlivanlar, Zülhumar ile Revşen'i buluştururlar.

Kuşun kanadına mektup bağlayarak durumu Görogli'ye haber verirler. Karahan, Revşen'in Görogli'nin torunu olduğunu anlayınca onu Görogli'ye karşı kullanmak için affettiğini, Zülhumar'ı vereceğini söyleyerek şart koşar. Şartını kabul etmeyen Revşen'i öldürtmek üzere cellat çağırır, tam o sırada Görogli gelir ve Revşen'i kurtarır. Eser, Revşen ve Zülhumar'ın düğünü ile sona erer.

Kamil Yaşın, 1974 yılında "İnkılab Tangi" adlı eseri kaleme almıştır. Bu eserde devlet adamı Feyzulla Hocayev'in hayatı ele alınmıştır.[17]

Kamil Yaşın, tiyatro sahasına "Ortaklar" (1930), "Yandiremiz" (1931), "Namus ve muhebbet" (1935), A. Ümeriy ile birlikte "Hamza" (1940), "Nurhan" (1940), Uygun, Sabir Abdulla, Çustiy ile birlikte "Devran Ata" (1942), "Yolçi Yuldiz" (1957) gibi eserler de katmıştır.

Edebiyata şiirler yazarak giren ve daha sonra başarılı tiyatro eserleri kaleme alan Maksud Şeyhzade, 1944 yılında "Celaliddin Mengüberdi" tarihî dramını yazmıştır. Cengiz Han'ın hücumlarına karşı halkın mücadelelerini anlattığı bu eserden sonra 1960 yılında ünlü astronomi bilgini ve devlet adamı Uluğbey'in hayatının konu edildiği "Mirza Ulugbek" adlı dramı edebiyata kazandırmıştır.

Tarihî dramlar yazarak edebiyata katkıda bulunan Sabir Abdulla "Bagban kızı" (1930), "Ayhan" (1935) gibi eserlerden sonra "Tahir ve Zühre" (1949), "Alpamış" (1945) ve "Gül ü nevruz" (1967) gibi eserler yazmıştır. Bu eserlerden "Tahir ile Zühre" ün kazanmıştır. Uzun yıllar çocuğu olmayan Babahan ile fakir Bahir sonunda çocuk sahibi olurlar. Hanın emrine göre Bahir, oğlunu Babahan'a getirir. Babahan da Zühre ile Tahir'i birlikte büyütüp daha sonra damadı yapacağını söyler. Tahir, delikanlılık çağına gelince sarayda yetişmiş olmasına rağmen halkın sıkıntılarını hisseder ve hanın memurlarından Hüseyin Karabatır ile tartışır. Esirleri serbest bırakmasını ister. İsteği kabul edilmeyince Tahir düşman kazanır. Karabatır ile savaşır ve onu yener. Hüseyin Karabatır, Tahir'den öç almak için sevgilisi Zühre'yi elde etmeye çalışır. Çeşitli hilelerle Tahir'i bir sandığa koyup nehire bırakır. Tahir, Harezm hanının memleketine gelir. Hanın kızı Tahir'e aşık olur ama Tahir karşılık vermez. Sonunda Alamethan, onu zindana attırır. İyiliksever Cumaniyaz tarafından azad edilen Tahir, hemen memleketine döner. Ancak, onu kötü bir sürpriz beklemektedir. Karabatır, Zühre ile evlenmek için düğünü başlatmıştır. Tahir, kötü kalpli ve zalim Karabatır'ı yener ve sevgilisine kavuşur. Halkı da bu zalim kişiden kurtarmış olur.

Sabir Abdulla, savaş yılları facialarının ele alındığı “Kurban Ümerov” (1941), “Devran Ate” (1942) gibi piyeslerin yazılmasında katkıda bulunmuştur. Ayrıca “Özbekistan Kılıçi” (1943) ve ünlü şair Mukımî’nin hayatının ele alındığı “Mukımiy” (1953) dramı Sabir Abdulla’yı halka sevdirmiştir. Velut yazar Sabir Abdulla, ömrünün son yıllarında “Mevlana Mukımiy” (1978) adında bir de roman yazmıştır.

Edebiyatın her sahasında eser veren Uygun, tiyatro türünde de kalem oynatarak Özbek edebiyatına ölmez eserler kazandırmıştır. Edebiyata şiirler yazarak giren Uygun, 40’lı yılların başlarından itibaren tiyatro türüne yönelmiştir. Onun “Ane” (1942), Hamid Alimcan, N. Pogodin, S. Abdulla ile birlikte “Özbekistan Kılıçi” (1943), “Hayat koşıgı” (1947) adlı eserlerinde vatanperverlik ve fedakarlık konuları işlenirken, “Kaltıs hezil” (1945) komedisi, “Altın Kol” (1943) müzikli dramı ve “Nevbahar” (1949) gibi eserlerinde kalhoz hayatı ve kalhoz ekonomisinin iyileştirilmesi meselesi ele alınmıştır.

Uygun’un yaratıcılık dairesinde tarihî konular ayrı bir öneme sahiptir. Yazar İzzet Sultan ile kaleme aldığı “Alişer Nevaiy” (1943) adlı eserde Çağatay edebiyatının ünlü şairi, büyük devlet adamı Alişir Nevayî’nin hayatı ile Hüseyin Baykara dönemi işlenmiştir. Eser Nevayî’nin gazelinden alınan şu mısralarla başlar:

E, nesimiy subh, ahvalim dilaramimge eyt!

Zülfi sunbul, yüzi gül, servi gülendamimge eyt!

Eserde Nevayî, Handemir, Behzad, Cami, Celaliddin gibi dönemin önde gelen aydın ve halkı için çalışan hakkaniyetli bilge kişilerin yanı sıra, mecdiddin, şeyhülislam, müneccim gibi kendi çıkarları uğruna halkı ve devleti feda eden kötü devlet erbabı tipleri de ustalıkla işlenmiştir.

Devlet işlerinde dürüst davranan, halkın sevgisini kazanan Nevayî ile dostu Baykara’nın arasını açarak kötü emellerini gerçekleştirmek isteyen vezir Mecdiddin, zaman zaman Nevayî’nin şiirlerinde hükümdarlarla ilgili şeyler bulur ama bu da iki dostun ilişkisini bozmaz. Bu arada Nevayî’yi bir isyanı bastırmak için Estrabad’a gönderirler. Kötü kişiler, Nevayî’yi zehirlemesi için gönderdikleri kişi başarısız olunca başka çareler ararlar. Nevayî’nin yokluğundan yararlanan art niyetli vezir ve taraftarları, Baykara’nın torunu Mömin Mirza’nın öldürülmesi için ferman yazıp, Baykara’nın sarhoş bir anında imzalatırlar ve her tarafta devam eden karışıklığı baba oğul arasında savaşa dönüştürürler. Nevayî ile Baykara’nın arasını açmada başarılı olamayan riyakâr kişiler, Nevayî’yi devlet işlerinden uzaklaştırmak ve iki dostun ilişkilerini tamamen bozmak için Nevayî’nin sevgilisi Güli’yi Baykara’nın haremine alması için çalışırlar ve bunda başarılı olurlar. Güli bu durumu gururuna yediremez ve zehir içer. Nevayî, Herat’tan gelip durumu öğrenir ama sevgilisini kurtaramaz.

Hüseyin Baykara, yaptığı hatanın geç de olsa farkına varır, Nevayî’den özür dileyerek, tekrar devlet işlerinde kendisine yardımcı olmasını ister ama Nevayî bu isteği kabul etmez. Nevayi ile Baykara arasında geçen şu konuşma ilginçtir:

Baykara: Siz dünya zevklerinden vazgeçip ne kazandınız?

Nevayî: İki büyük deniz boyundaki halkı yekkalem ettim. Dilimizi tahkir ve hakaret batağından kurtarıp, şiiri göğe çıkardım. Ben ömrüme üzülmüyorum. Size harcadığım emeklerimin ziyan olduğuna üzülüyorum. Ben yanılmışım. Ben fıstık kabuğundan gemi yapmak istemişim. Benim gerçek diye düşündüğüm şey serap oldu. Ben sizin saltanatınızı sağlamlaştırmak istedim ama çabalarım boşa gitti.

Nevayî, Baykara'nın ısrarlarına rağmen saraya dönmez, "bizim yapamayacağımız şeyleri, gelecek kuşak yapacak" diyerek halka döner.

Bu eserde Nevayî, duygulu ve hassas âşık bir şair, bilge bir kişi, halkın sorunlarıyla yakından ilgilenen, kendini halkına adamış bir devlet adamı olarak karşımıza çıkar.

Uygun tarihi konularda tiyatro eserleri yazmaya devam etmiştir. "Ebu Reyhan Beruniy" (1973) adlı eserinde yüce alimin halkın hayatını iyileştirme, ülkeyi geliştirme yolundaki uğraşları işlenmiştir. "Ebu Ali İbn Sina" (1979) dramında halkı için mücadele eden büyük bilgin İbn Sina tipi ustalıkla verilmiştir. "Zebunnisa" dramında ise babasının zalimliği sonucu sevgilisini kaybeden ve ömrünü gazeller yazarak geçiren şaire Zebunnisa'nın hayatı başarılı bir şekilde aksettirilmiştir.

Uygun, yukarıda verilen eserler dışında "Pervane" (1956), "Hürriyet" (1957), "Şubhe" (1961), "Katil" (1965), "Pervaz" (1969) gibi tiyatro eserleri de yaratmıştır.

Nezir Seferov da Özbek edebiyatına beğenilen tiyatro eserleri kazandıran yazarlardan biridir. Onun Ziya Seid ile birlikte yazdığı "Tarih tilge kirdi" (1931) adlı eserinde Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarında halkın inkılâbı güçlendirmek için çalışmaları verilmiştir. Bu eser, taraflı bir şekilde yazılmış olsa da bir dönem tarihini vermesi bakımından çok önemlidir.

Seferov'un "Uyganiş" (1939) adlı eseri, 1916 yılında Sovyetlerin Türkistan'dan işçi alımına karşı Cizzah'da başlayan isyan ve halkın bilincindeki uyanma işlenmiştir. Bu eserlerden başka Sefer'ov, "Şark Tangi" (1948), "Hayat Mektebi" (1954), "Kimge Toy, kimge Eza" (1963), "Lukaş Batır" (1974) gibi piyesler de kaleme almıştır.

Özbek edebiyatına tiyatro türünde önemli eserler kazandıran İzzet Sultanov, Uygun ile birlikte yarattığı "Alişer Nevaiy"den başka "Bürgütning Pervazı" (1939), "İman" (1960), "Namelum Kişi" (1963) gibi eserler yazmıştır. 1981 yılında kaleme aldığı "Danişmendning Yaşligi" adlı eserde İbni Sina'nın gençlik yıllarında bile çok bilgili ve akıllı olduğunu, olaylardan doğru sonuçlar çıkarabildiğini başarılı bir şekilde vermiştir.

Hikâye türünde başarılı eserler veren ve nesirde kendini ispatlayan Abdulla Kahhar, dram türünde de kalem oynatmıştır. Bu alanda Kahhar'ın ilk eseri, "Yengi Yer (Şahı Sözene)" (1951) adlı komedisidir. Bu eser, yer ıslahatının başarıyla işlenmesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir. 1962 yılında yazdığı "Tabutden Tavuş (Songi nüshaler)", 1967 yılında yarattığı "Eyecanlerim" adlı eserlerde dönem sosyal hayatında görülen noksanları, illetleri eleştirel açıdan verilmiştir.

Özbek edebiyatına çeşitli türlerde eserler kazandıran Hamid Gulam da tiyatro sahnelerinden inmeyen güzel eserler yaratmıştır. “Fergane Hikayesi”, “Ogıl Üylentiriş” (1963), “Dil Közgüsi”, “Taşbalta Aşık” (1965), “Eceb Sevdaler” (1968) gibi eserleri bunlar arasındadır. Yazarın son eseri, iki perdelik müzikli dramı “Muhabbet Nevası” 16. yüzyılda Doğu Türkistan’ın Hoten şehrinde yaşayan Amannisa ile Reşidhan arasındaki sevgiyi konu etmiştir.

Edebiyattaki asıl başarısını hikâyeler ve romanlar yazarak yakalayan Seid Ahmed de tiyatro eseri kaleme almıştır. Yazar, “Kelinler kozgalanı” (1976) ve “Küyav” adlı komediler yazmıştır. “Kelinler Kozgalanı”, yazarın bu türdeki en çok tanınan ve beğenilen eseridir. Eser, o dönem oyunlarından o kadar farklıydı ki, eleştirmenlerin bazıları değerlendirirken ikilem içine düşmüştür. Çünkü, komedinin baş kahramanı Fermanbibi Sovyet edebiyatında geçerli olan “sosyalist realizm”in olumlu kahramanına da olumsuz kahramanına da uymuyordu. Eseri bu açıdan eleştirenler olmuştur.

“Kelinler Kozgalanı”, Özbek tiyatrolarında başarıyla oynanmıştır. Bu komediden aynı adla yapılan film, Özbek sinemalarında ve televizyonunda hâlâ gösterilmektedir. Bu film, bütün Türk cumhuriyetlerinde, Amerika Birleşik Devletleri’nde ve Türkiye’de gösterilmiştir.

“Kelinler Kozgalanı” komedisinin konusu ailedir, çağdaş Özbek ailesinin sevinçleri ve sıkıntılarıdır. Komedideki olaylar, bir aile çevresinden dışarı çıkmasa da eserin içeriği aile sorunlarıyla sınırlı değildir. Komedide gelenek ve çağdaşlaşma, büyük şehirlerin durumu ve sorunları gibi konulara da değinilmiştir.[18]

Bu eser, sadece Özbekistan’da değil, çevrildiği dilin konuşulduğu ülkelerde de sevilerek okunmuş ve izlenmiştir. Eser, 1997 yılında Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Son dönem yazarlarından Şükrilla da tiyatro türünde eserler vermiştir. Onun “Hatarli Yol”, “Tebessüm Ogrileri” (1977), “Ogrini Karakçi Urdi” (1984) gibi eserleri uzun yıllar tiyatro sahnelerinden inmemiştir.

Özbek edebiyatına hikâyeler ve romanlar kazandıran Adil Yakubov da tiyatro sahasında kalem yürütmüştür.

“Eytsem Tilim, Eytmesem Dilim Küyedi” (1958), “Çın Muhabbet”, “Yürek Yanmagı Kerek” (1957), “Alme Güllegende” (1960) gibi eserleri yazarın bu türdeki en önemli eserleridir.

Özbek tiyatro hazinesine yeni eserler kazandıran Cumaniyaz Cabbarov’un “Öcerler” (1971), “Yiller Ötib” (1975), “Toyden Aldin Tamaşa” (1979), “Mening Appak Kebuterim” adlı eserleri Taşkent’te, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan tiyatrolarında sahneye konulmuştur.[19]

Son dönem Özbek edebiyatına tiyatro eserleri kazandıran yazarlardan biri de Şeref Başbekov’dur. Başbekov, yeteneğini önce hikâye türünde denemiş ama yazdığı tiyatro eserleri de beğenilmiştir. Yazarın “Tüşav Üzgen Tulparler” (1983), “Eşik Kakkan Kim?” (1987) komedileri bu alandaki ilk kalem denemeleri olması bakımından önemlidir.

Daha sonra başbekov, “Eski Şeher Gevraşleri” (1988) ve “Temir Hatin” (1989) komedileri ile “Takdir Eşigi” dramını yazmıştır.

Yazara bu alanda asıl ün kazandıran “Temir Hatın” adlı eseridir. Yazar, eserinin başına “ciddiy komedya” şeklinde not düşmüştür. Eserde olay, Koçkar’ın eşi, Kumrı’nın kocasının içmesinden bıkıp onu karyolaya bağlayıp annesinin evine gitmesiyle başlar. Koçkar’ın kardeşi, pamuk toplamak için yaptığı ama her işi becerebilen robotu ağabeyinin evine getirir ve bu robot bütün ev işlerini yapmaya başlar. Ancak, Koçkar’ın sonu gelmeyen istekleri karşısında robot bozulur. Böylece Koçkar, evine dönen eşinin kıymetini de anlar.

Bu eserde Özbek kadınlarının sosyal hayattaki sıkıntıları, ağır sorumlulukları ve bir robotun bile dayanamayacağı kadar güç olan şartları hicvî tarzda ele alınmıştır.

Özbek tiyatrosu, Özbek halk ve yazılı edebiyatı temelinde, ceditçilik hareketinin kıvılcımıyla başlamış, Behbudiy, Kadiriy, Çolpan, Fıtrat, Hamza gibi yazarların kalemiyle bir ekol oluşturmuş, Kamil Yaşın, Uygun, Sabir Abdulla’nın eserleriyle olgunlaşmış, Abdulla Kahhar, Seid Ahmed, Şükrilla, Şeref Başbekov ve başka yazarların eserleriyle zenginleşmiş ve zenginleşmektedir.

Ahundiy, N., Mirmuhsin, Reşid, Ö., **Usman Nasır**, **Tenlengen eserler**, Taşkent, 1959.

Çolpan, **Yene Aldım Sazimni**, Taşkent, 1991.

İmanov, B., Corayev, K., Hakimova, H., **Özbek Dramaturgiyası Tarihi**, Taşkent, 1995.

Kahhar, Abdulla, **Eyecanlerim**, **Eserler 4**, Taşkent, 1988.

Kasımov, Begali, **Mahmud Hoca Behbudiy**, **Tenlengen Eserler**, Taşkent, 1997.

Kerimov, N., Kerimov, E., Turdiyev, Ş., **Abdurauf Fıtrat**, **Çın Seviş**, Taşkent, 1996.

Kuçkartayev, İristay, Öz, Aynur, “Özbek Edebiyatından Seçmeler”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 2, Güz, 1996.

Kuçkartayev, İristay, Öz, Aynur, **Kelinler Kozgalanı** (Gelinlerin İsyanı, Seid Ahmed’in aynı adlı eserinin aktarması), Ecdad Yayınları, Ankara, 1997

Kuçkartayev, İristay, Öz, Aynur, “Özbek Edebiyatından Seçmeler II”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 6, Güz, 1998.

Mirvaliyev, S., **Özbek Edibleri**, Taşkent, 1993.

Rizayev, Şuhret, **Cedid Draması**, Taşkent, 1997.

Sultanov, İzzet, **Pyeseler Makaleler**, Taşkent, 1959.

Sultanov, Y., **Hamza Hekimzade Niyaziy**, **Tenlengen Eserler**, Taşkent, 1958.

Uygun, **Tenlengen Eserler**, Taşkent, 1958.

Yaşın, Kamil, **Tenlengen Eserler**, Taşkent, 1958.

1 İmanov, B., Corayev, K., Hakimova, H., **Özbek Dramaturgiyası Tarihi**, Taşkent, 1995, s. 13.

2 Kasımov, Begali, **Mahmud Hoca Behbudiy, Tenlengen Eserler**, Taşkent, 1997, s. 8-10.

3 Kasımov, Begali, **Mahmud Hoca Behbudiy, Tenlengen Eserler**, Taşkent, 1997, s. 49.

4 Rizayev, Şuhret, **Cedid Draması**, Taşkent, 1997, s. 53.

5 Rizayev, Şuhret, **Cedid Draması**, Taşkent, 1997, s. 54.

6 Sultanov, Y., **Hamza Hekimzade Niyaziy, Tenlengen Eserler**, Taşkent, 1958, s. 190.

7 Rizayev, Şuhret, **Cedid Draması**, Taşkent, 1997, s. 118.

8 Kerimov, N, Kerimov, E., Turdiyev, Ş., Abdurauf Fıtrat, **Çın Seviş**, Taşkent, 1996, s. 10.

9 İmanov, B., Corayev, K., Hakimova, H., **Özbek Dramaturgiyası Tarihi**, Taşkent, 1995, s. 53.

10 Kuçkartayev, İristay, Öz, "Aynur, Özbek Edebiyatından Seçmeler, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 2, Güz, 1996, s. 322-323.

11 İmanov, B., Corayev, K., Hakimova, H., **Özbek Dramaturgiyası Tarihi**, Taşkent, 1995, s. 59.

12 İmanov, B., Corayev, K., Hakimova, H., **Özbek Dramaturgiyası Tarihi**, Taşkent, 1995, s. 69

13 İmanov, B., Corayev, K., Hakimova, H., **Özbek Dramaturgiyası Tarihi**, Taşkent, 1995, s. 71.

14 Kuçkartayev, İristay, Öz, Aynur, "Özbek Edebiyatından Seçmeler II", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 6, Güz, 1998, s. 578-579.

15 İmanov, B., Corayev, K., Hakimova, H., **Özbek Dramaturgiyası Tarihi**, Taşkent, 1995, s. 91.

16 İmanov, B., Corayev, K., Hakimova, H., **Özbek Dramaturgiyası Tarihi**, Taşkent, 1995, s. 79.

17 İmanov, B., Corayev, K., Hakimova, H., **Özbek Dramaturgiyası Tarihi**, Taşkent, 1995, s. 70

18 Kuçkartayev, İristay, Öz, Aynur, Özbek Edebiyatından Seçmeler, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 2, Güz, 1996, s. 341.

19 Mirvaliyev, S., **Özbek Edibleri**, Taşkent, 1993, s. 192.

YÜZÜNCÜ BÖLÜM

Türkmenistan Cumhuriyeti

Bağımsız ve Sürekli Tarafsız Türkmenistan / Saparmurat Türkmenbaşı [s.711-719]

Türkmenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı /Türkmenistan

Türkmenler, tarihte bu kadar çok devlet kurmuşlar, bugün ise kendi topraklarımızda yeniden millî, bağımsız devletimizi kurduk. Bizim kurduğumuz devlet gücünü işte buradan almaktadır. Neticede biz onların hepsinin üzerinde baş tacı ve övünç kaynağı olacak bağımsız ve sürekli tarafsız bir Türkmenistan'a kavuştuk. Bizim devlet olarak öncekilere saygımızın ifadesi olarak hepsini tekrar kaleme alıp kitabımızda bahsettik. Atamız Oğuz'un ruhunu yeniden dirilttik. Tarih sayfalarında kalan bütün bu devletler bizim kurduğumuz devletle doğrudan ilgilidir. Ayrıca onların arzu edip hiçbir zaman ulaşamadıkları şu üç özelliği de kendinde toplamıştır. Bunlar: Millî bağımsızlık, sürekli tarafsızlık ve Türkmenin Ruhnamesi'dir.

Bu üç sağlam temelden mutlaka söz açmak istiyorum.

Birincisi; Millî Bağımsızlık. Halkına, vatanına, serdarına inanan Türkmen 27 Ekim 1991 tarihinde Bağımsız Türkmenistan Devleti'ni kurdu. Bağımsızlık bize; halkına, vatanına, adaletine olan güveni, atamız Oğuz'un 24 boyunun birlik beraberliğini kazandırdı. Egemenlik ile millîlik birleşerek hür vatanımızda bağımsız devlet olduk. Bayrağımızı ve devlet nişanlarımızı kökümüzün derinliklerindeki cevher manalarından aldık.

Arabistan, Kafkasya, Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan, Çin, Rusya, Hindistan, ve Pakistan gibi ülkelerde bizim millî tarihimize ait izler vardır. Bu coğrafyada Türkmenlerin herkesle doğrudan ilişki kurduğu dönemler olmuştur. Fakat bu yakın dönem itibarıyla mümkün olmamıştır. Şimdi biz tarihteki ilişkilerimizi yeniden gözden geçirip, onların hepsiyle ileri seviyede ilişki kurmayı başardık. Ben, Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'nın 50. yıl kutlamalarında sürekli tarafsızlık statümüzü bütün dünyaya ilân ettiğimde, Oğuzların-Türkmenlerin, Selçukluların yaşadığı coğrafyadaki medeniyetlerde miras payımızın olduğunu ifade ettim. Günümüzde tarihten gelen bu uzlaşmacı kişiliğimiz iyi bir örnek teşkil etmektedir. Bunların hepsi Türkmenlerin barışsever ve uzlaştırıcı karakterinin sadece bugün bilinmesi doğru değildir, hatta onlar tarihî varlığıyla bizi çok iyi tanıyan, ilişkide olduğumuz ülkelerdir. Bundan dolayı ilk önce komşularımız ve bölgedeki devletler, tarafsızlık statümüze destek verdiler. Sonra bütün dünya devletleri destek verdi.

Sürekli tarafsızlık bizim bağımsızlıktan sonra kazandığımız ikinci temel dayanağımızdır. Semamızın daima asude olması, Oğuz Han'ın beş bin yıl önce dilinin duası haline getirdiği hedefindeki bir hakikattır. Mavi göğümüzün daima asude olması, atalarımızın inancı olmuştur. Biz halkımızın eskiden var olan bu inancını bağımsız devletimizin temel ilkelerinden biri haline getirip, kanunlaştırarak dünyada yaşayabileceğimize inandık. Dünyada yaşamanın sırrının barış ve güven

olduğunu daha ilk günlerden biliyorduk. Hatta halkımız bunun komşuseverlikten başlanması gerektiğine inanmaktadır. Biz bu iyi niyetli karakterimizi daha da geliştirerek, iktisadî alanda Açık Kapılar politikamıza, dış politikamızda ise Tarafsızlık statümüze dönüştürdük. Dünya ile bütünleşmenin, ona gönülden bağlanıp herkesi sevmekten geçtiğini, bunun ise öncelikle kendi ülkemizde huzuru temin etmekle mümkün olacağına inanarak, evvela Türkmenistan Devleti'ni kurarak, bütün gönüllerde taht kurmayı temel görevlerimizden biri saydık. İlk önce bölgedeki komşu devletlerimizden başlayarak, bütün dünya ülkeleri bizim yolumuzun doğruluğunu söyleyerek, bize destek olmaya başladılar. 12 Aralık 1995 tarihinde 185 devletin oy birliğiyle Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'nın Baş Asamblesi tarafından devletimize sürekli tarafsızlık statüsü verildi. Böylece dünyada ilk defa tarafsız devlet kamulaştırılarak, dünyanın tek resmi tarafsız devleti olduk. Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'nın bayrağındaki barış sembolü olan zeytin dalını alarak yeşil bayrağımıza yerleştirdik.

Halkın kalbinin derinliklerine inmek, onu millet eden insanî düşünce ve vasıfları bilmek, kendimiz ve gelecek nesillerimizin örnek alması için bu değerleri ortaya çıkarmamız önem arz etmekteydi. Bu konuda çok düşündüm. Fikirlerimi daima halkım ile paylaştım. En sonunda şu neticeye geldim; yeryüzündeki Türkmenin en iyi vasıflarını, ruhunu bütünleştiren kitap olsun, yani bir ruhnamesi olsun. Bu bizim kaybolan kitaplarımızın yerini doldursun, Türkmenin Kur'an'dan sonra başucu kitabı olsun. Ayrıca Türkmen şu zamana kadar birçok devlet kursa da kendi toprağında hiçbir zaman manevî bütünlük içerisinde devlet kurmamıştır. Biz birlik ruhu içerisinde bir devlet kurduğumuzu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ruhname'miz ise ona varan köprü mesabesindedir. Ruhname, Türkmenin tarihte yaptığı yanlışları gelecekte tekrarlamaması, her yerde ve zamanda örnek insan olmasını tavsiye eden, nasihat veren ve onun yollarını gösteren kitaptır. Onun, Türkmenin temel yollarının birine dönüşeceğine inanıyorum.

Yolumuzun, esas gücünü tarihten aldığını bir defa daha hatırlatmak istiyorum. Atalarımızın dünyanın dört bir tarafına göç ettiği bir hakikattır. Bizim dünya devletlerinin ve milletlerinin kalbine giden barış yolumuz ile birlikte iktisadî yolumuzun da varlığı bellidir. Yollarımız kadimi olsa da, maksadımız dünya devletlerinin kalbine sıcaklık ve ışık saçmaktır. Yani doğal gazımız ile halkların bereket ocağına ulaşmaktır.

Bağımsız ve tarafsızlığımız altın asrımıza ışık saçar, millî değerlerimizle nurlanır. Ruhname ile ruhlanıp, inşallah, geleceğimizi tamamen altın çağa çeviririz. Bizim altın asırda, 21. asırda, esas gayemiz dünyaya örnek olabilecek Türkmen milletini öne çıkarmaktır. Siyasî açıdan kendi elbisemizi kendimizin biçmesine imkan tanıyan bağımsızlık, bütün dünyaya barış kokusunu yayan tarafsızlığımız varken, halkımızın zengin ruhunu öne çıkararak, insan ilişkilerinde, çağa uygun örnek alınacak seviyeye ulaştığımız görünmektedir.

Asude semamızın altında halkımız ile devletimiz güven içerisinde olsun.

Devlet, düşünce ve değerler bütünlüğüdür; vatan ise duygudur, kalp değerleri bütünlüğüdür. Türkmenistan haritasına baktığımda; Hazar Denizi'ne boynuzlarını dayamış kuvvetli bir boğayı andıran şekil gözümün önünde canlanmaktadır. Hazar'dan, Serhatabat'ın fıstıklı dağlarına

kadar, Hocambaz'ın bereketli topraklarından Daşoğuz'un Aybövrü'ne kadar geniş düzlükler, ovalar, dağlar… Çalışma masamın üzerinde Altıntepe'de bulunan beş-altı bin yıllık tarihi olan külçe altından yapılmış öküz heykeli bulunmaktadır. Devlet Başkanlığı Sarayı'nın sağ yanında dünyayı başında taşıyan sarı öküz heykeli bulunmaktadır…

Yurdumuzun her bir karış toprağında beşerin gelişmesiyle ilgili altın sahifeler saklıdır. Gerçekten de bu topraklar beşerin henüz keşfetmediği hazinesi.

Bu toprak dünyaya birçok medeniyetleri bahşeden topraktır.

Bu toprağın altı petrol, doğalgaz ve yer altı zenginlikleri ile doludur. Yer altı zenginliği açısından Türkmenistan dünyanın en zengin ülkeleri arasında yer almaktadır. Dünya petrol ve doğalgaz rezervlerinin %30'u Türkmenistan'dadır.

Çiftçimiz bu toprakların her bir avucunun altın ve cevherden daha kıymetli olduğunu, dünyada ilk ziraatın bu topraklarda yapıldığını, ak buğdayın ana vatanının bu topraklar olduğunu bilmektedir. Bu toprakta yetişen türlü meyve ve sebzelerle, buğdaygillerin lezzeti, vitamin değeri ve kalitesiyle rekabet edebilecek ikinci bir ülke yoktur.

Aziz Türkmen! İşte bu toprak, şu bağlar, ovalar, çöller, dağlar ve yaylalar bizim ata vatan olarak ifade ettiğimiz kutsal topraklardır. Biz ata vatan dediğimizde atalarımız, atalarımız dediğimizde ise ata vatanımız akla gelmektedir. Kılıç, mızrak ve gürz önünde baş eğmeyen Türkmen, şu toğrağı, atalarımızın önünde baş eğip, diz çöküp tazim etmelidir.

Bu kutsal topraklarda biz bağımsız ve sürekli tarafsız Türkmenistan Devleti'mizi kurduk.

Bağımsız ve Tarafsız Türkmenistan sen azizsin, çünkü seni kutsal topraklar üzerinde kurduk.

Bağımsız ve Tarafsız Türkmenistan! Dünya durdukça sen de yaşarsın, çünkü biz ömrümüzü sevgi ve muhabbet ile yoğurup, ihlas ve samimiyetle bezeyip sana bahşediyoruz.

Bağımsız ve Tarafsız Türkmenistan! Sen kutsalsın, çünkü sen, atalarımızın sekiz asır arzu edip ulaşamadığı devletsin. Seni atalarımızın arzuları üzerine bina ettik.

Bağımsız ve Tarafsız Türkmenistan! Türkmen mucizesi, Türkmen mukaddesliği senden başlamakta, senden yukarıda sadece Allah vardır.

Namı dünyaya ün salan Harezmşahların başkenti Ürgenç hakkında ilginç bir rivayet anlatılmaktadır. Kadim zamanların birinde Harezm şahının oğlu şehzade genç bir peri kızına âşık olur. Peri kızının babası da padişah olduğu için damadına kervan yüklü altın bağışlar. Onun bahşettiği altınları o kadar çoktur ki, padişahın hazinesi almaz. Arta kalan miktarını halka dağıtır. Onca kervan yüklü altını ise gelecek nesillerin nasibi olsun diyerek Ürgenç toprağına saçarak birkaç kez sürer.

Türkmen toprağı, tohum yerine altın saçılan topraktır. Böyle toprağa hizmet etsen, altınını bin kat fazlasıyla sana geri verir.

Toprağını sev ki, al-yeşil ekin olup gönlün açılsın, demet demet güllerin kokusu her tarafı reyhana çevirsin.

Toprağını sev ki, sizin sevginiz deniz gibi dalgalanan mahsul olarak ambarınıza girer. Sevginiz çınar olarak, nar, kaysı, erik, elma olarak başınıza kutlu sayesini salar.

* * *

Akıl ve düşünce, ruhî bağımsızlığımızı ve egemenliğimizi pekiştirmeye hizmet etmelidir. Dış dünya için bizim tarafsız devletimizin kapıları daima açıktır. Fakat ruh kapıları önünde fikir işçileri olmalıdır. Her bir fikir ve düşünceyi rastgele kabul etmek manen ziyan verir. Biz bu değerleri kendi ruh, düşünce ve kültür yapımıza uygunlaştırmalıyız.

Atalarımız ata vatana gösterdikleri sevgi ve saygının misal ve örneklerini bırakıp gitmişlerdir.

İşte Türkmenin ata vatana beslediği sevgiyi gösteren bir misal:

Daha Oğuz Han'ın devleti kudretli, ihtişamlı yıllarına ulaşmadığı dönemde bir güçlü devlet fırsattan istifade, savaşıp Oğuz yurdunu almak ister. Bir elçi göndererek, ülkesindeki en iyi atı vermesini ister.

Oğuz Han'ın komutanları:

"Düşmanın niyeti iyi değil, vuruşalım. Fakat seçkin küheylanlarımızı vermeyelim." derler.

Oğuz Han:

"Şerrin ehveni varken büyüğünü tercih doğru değildir. Belli olmaz, birden düşmana yenilirsek, o zaman bütün atlar düşmanın eline geçer. En iyisi bir at verin gitsin" diye cevap verir.

Seçme atı alıp giden elçi yeniden daha kötü bir haber ile geri gelir. Bu sefer düşman yurdun en güzel kızını ister. Komutanlar:

"Böylesi alçaklık olamaz, bu kez bizden namusumuzu istiyor, savaşmaktan başka çare yoktur" derler. Fakat riyaset ve kiyaset sahibi Oğuz atamız:

"Savaş olursa nice mert yiğitler ölür, belli olmaz birden düşmana yenik düşersek, o zaman kız-kızanımız, gelinlerimiz, karılarımız düşmana esir olur. Şerrin ehveni varken, büyüğünü seçmek akılsızlıktır," der.

Oğuz ilinin en seçkin güzelini alıp götüren elçi, bu kez daha ağır teklifle gelir ve yer talep eder. Savaştan başka çare olmadığını düşünen ve o süre içerisinde savaş hazırlığı yapan Oğuz Han:

-"Ser veririz, yer vermeyiz!" der ve derhal savaş ilân eder. Azgın düşmana haddinî bildirir.

Türkmen toprağı üzerinde ne kadar savaş yapıldığı konusunda hiçbir tarihçi kesin bilgi veremez. Fakat kesin olan bir şeyi herkes bilir. Bu toprağın her karışı merdane atalarımızın kanı, analarımızın göz yaşı ile yoğrulmuştur. Bu toprağın her bir avucunda atalarımızın elinin ve kalbinin sıcaklığı

hissedilir. Bu toprağın her adımında atalarımızın sevgi ve muhabbeti, emek ve zahmeti sinmiştir. Binlerce şair bu toprağı vasfetmiştir.

Hal böyle olunca bu toprak nasıl mukaddes olmaz?!

* * *

Allah-u Teala, Hazreti Adem'i kamil yaşta (28) yarattığı gibi Türkmenistan Devleti de temelden sağlam esaslar üzere kurulmuştur. Dünya tarihinde devlet kurma ve idare etmenin zengin tarihi tecrübeleri vardır. Bazı devletler idarî yapısı itibarıyla çok gelişmişlerdir. Devlet idarî şekilleri: Demokratik devlet, monarşik devlet, teokratik devlet, cumhuriyet, sosyalist devlet.

Bu devlet sistemlerinin her birinin kendine özgü özellikleri vardır. Biz kendi devletimiz için her birinden gerekli ve geçerli olan usulleri alarak devlet idarî yapımıza uygulamaktayız. Atalarımızın da devlet idaresindeki tecrübelerinden günümüze uygun olanları kullanmaktayız.

Bugün Türkmen toplumunun ekonomik, siyasî, kültürel ve düşünce yapısıyla ilgili altın kurallarını esas alıp devlet kurmaktayız. Devlet idaresindeki bu durumu Türkmen Yolu olarak adlandırmaktayız. Bu Türkmen Devleti'nin ve halkının faydasınadır.

Devletimizin kuruluşu halen devam etmektedir. Altın asır devlet idaremizin en gelişmiş, en ihtişamlı dönemi olur.

Biz tabii gelişme sürecine yeni girdik. Ekonomik ilişkiler alanında tamamen başka sisteme geçtik. Bugün yeni ekonomik ilişkilere başlamakla dünyanın gelişmiş ülkelerine örnek olabilecek yeni düşünceler ve yeni gelişmeler kaydettik.

Hiçbir devleti, halkı taklit etmeden sadece kendi yolumuzla yürüyeceğimizi hiç kimseden gizlemedik. Her bir kişi ikinci bir şahsın, hiçbir devlet ve millet de başka bir devletin ve milletin yolunu tekrarlamamaktadır. Yollar benzer olabilir. Toplumun gelişmesinde veya gerilemesinde insanın düşünce ve iradesine bağlı olmayan hadiselerin de olması mümkündür.

* * *

Allah Taala, yarattığı kuluna, Adem oğluna olan büyük sevgisini her bir adımda hissetmekteyiz. Üç yüz seksen bin çeşit bitki vardır. Bunların her biri lisanı haliyle kendinî insana beğendirmek ister. Bunun için her biri diğerinden farklı koku, renk ve güzelliktedir. Bunların hepsi Allah'ın insana sevgisinin alametidir. Allah Taala, bu dünyayı insan için yaratmıştır. Tabiatı, nebatatı, hayvanatı hasılı bütün varlıkları insan için yaratmıştır. Varlık Allah'ın sevgisinin tecellisidir.

Sen çevrene şöyle bir bak, etrafındaki güzellikler Allah'ın sevgisinin tecellisidir. Sen Allah'ın sevgisinin eseri olduğunu düşün ve bu engin sevgiye münasip olmaya çalış!

Sen insanı sev!

Hayatın manası karşılıklı sevgi ve muhabbettir!

Senin mutluluğunun altın kuralı dünyaya ve hayata olan muhabbetinde gizlidir.

İnsan yaratıkların en güzelidir, fakat bu güzellik insan yaratılışına uygun yaşamakla mümkündür. İnsan kendi alemini tanıyıp yaşadığı müddetçe insandır. Bu tamamen farklı bir âlemdir. Oraya teknolojik gelişmeyle, fenle, teknikle varılamaz.

Bundan iki bin beş yüz yıl önce sarı devesini yedekleyip Merv'den yola çıkan Zerdüşt o âlemlere ulaşıp: "Ey insanlar ateşten sakının, tevbe edin çünkü ahirette günahlar ancak ateşle temizlenir" diye nasihat etmiştir.

Bundan bin beş yüz yıl önce Dede Korkut da insanlıktan uzaklaşan Oğuzları insanlık iklimine seyahate çağırmıştır.

İnsan haddinî bilmeli, insana saygı duymalı.

* * *

Bağımsız, Tarafsız, Devamlı Türkmen Devleti! Senin gelişmeni, kalkınmanı halis kalpten istiyor, bütün ömrümü sana bahşediyorum. Sen yücelmelisin büyük Türkmen Devleti.

Çünkü seni mukaddes Türkmen toprağı üzerinde kurduk.

"Kurduğum aslında bilgil

bu zeminin mıhıdır,

Durur o erkin müdam,

budur Türkmen binası!"

mısralarıyla Mahtumkulu atamız seni hayalinde yaşatmıştır, biz ise onun hayalini hayata geçirdik.

Bağımsız ve Tarafsız Türkmenistan Devleti! Sen kudretli olmalısın, çünkü biz abideleşen atalarımızın yolunu esas alıp seni bina ettik.

Senin istiklal marşın adalet marşıdır, senin amblemin adilliğin nişanıdır. Yeşil bayrağın baharın müjdecisidir.

Rivayet edildiğine göre İbrahim (a.s) önce Kabe'yi inşa etmiştir, Hakk'ın habibi Muhammet (s.a.v.) Mekkei Mükerreme'den hicret edip Medine'ye vardığında evvela mescit inşaa eder, sonra kendine ev bina eder.

Biz bismillah deyip evvela Kıpçak'ta, sonra Aşkabat'ın ortasında mimarisiyle eşine az rastlanır cami inşaa ettik. Daha sonra vatan için canını kurban eden şehitler anısına Göktepe'de güzel bir cami yaptırdık.

Ey aziz vatandaşım, sevgili halkım! Başın daima dik, ruhun yüce olsun, göğsünüzü gererek gezin, onurlu olun, çünkü sizin güzel devletiniz var.

Kardeşim, aziz bacım, sevgili analarım! Tebessüm yüzünüzden eksik olmasın, bahtiyar olun, sizin güzel devletiniz var.

Yaşayalım, çalışalım, üretelim, gayemize muradımıza ulaşalım, nesillerimize miras olarak kararlı, bağımsız ve tarafsız bir Türkmenistan bırakmaktayız.

Bizden nesillerimize devlet kalsın.

Dede Korkut'un söylediği gibi bizden nesillerimize gelişmiş, kudretli, zengin, kararlı devlet kalır. Dünyada bundan daha büyük, daha güzel bir bahtiyarlık olamaz.

Bağımsız ve Tarafsız Türkmen Devletimizin Kuruluşuyla İlgili Bilinmesini İstediğim Düşüncelerim

Kök olmasa ağaç olmaz, temel olmasa bina kurulamaz. Son 3-4 asırdır halkımız tarihin en zor günlerini yaşadı, birlik hayalleri gerçekleşmedi. Paramparça yığınlar halinde yaşadı. Baş bir yerde, gövde başka yerde, kol bir yerde, bacaklar başka bir yerde oldu. Bu vesileyle ömür ağacı yeşermedi, devlet binası sağlam temellere oturmadı, talih milletimin yüzüne gülmedi.

Başınız dik, göğsünüz inanç ve ümitli, ocağınız bereketli olsun diye geceleri yatmadım, gündüzleri oturmadım. Aziz halkım! Allah'a şükür, O'nun lütfu keremiyle atalarımızın bereketli yurdunda nice asırdan sonra, yeni bağımsız devlet kurduk. Siz, her bir vatandaşımız için bütün imkanları hazırladık. Dünyanın büyük halkları ve gelişmiş ülkelerine kendimizi tanıttık, kabul ettirdik. Bundan böyle devletimiz berkarar olsun, ebedî yaşasın, milletimizin başı hiç eğilmesin dilekleriyle dünyada özel ayrıcalığı olan, tarafsızlık statüsünü ülkeme kazandırmak talihliliğini bana lütfeden Keremli Tanrı'ya binlerce defa şükrediyorum.

Atalarımız, sultanlarımız, han-beylerimiz çıplağı giydirip, açı doyurmuşlardır. Onlar bunu şeref, şan ve şöhret için etmemişler, sadece Hakk'ın rızasını gözetmişler. Hakk'ın rızası halkı razı etmekten geçer.

Devlet kurmaya aile ocaklarından başladım. Un, doğal gaz, elektrik, tuz ve su gibi temel ihtiyaçları ücretsiz hale getirdik. Bunda herhangi bir beklentimiz yoktu. Asıl niyetimiz halkımız refah içinde yaşasın, zor günleri görmesin, kendi doğal zenginliklerinin sahibi ve efendisi olsun, başkalarının yanında daima onurlu ve gururlu olsun.

Devletin temel dayanakları ve ülkenin iktisadî kaynakları yerinde değerlendirildikten sonra, en büyük ve mühim mesele; milletin manevîyatı, ruhî sağlığı ele alındı.

Devlet: Altı yüz yıldan sonra yeniden bağımsız Türkmen Devleti kuruldu. Bugünkü bağımsız Türkmen devletimizin tarihî önemini şu iki açıdan baktığın zaman daha iyi anlarsın. Birincisi; Türkmenin devletsiz yaşadığı dönemi ile karşılaştırdığında; devlet, milleti bütünleştiren tek esastır.

Halk: İnsanların toplum katmanlarının birbirleriyle serbest ve zorunlu olmayan ilişkiler sonucu oluşturduğu topluluktur. Halkın arasındaki ilişkilerde, siyasî bir maksat ya da gayri kanunî yaptırımlar yoktur.

Millet: Devlet kurumuna sahip olan birliktir. Halk, topluluk, millet ise birliktir.

Türkmen dili söz, anlam ve ifade zenginliği olan gelişmiş bir dildir. Toplulukta miktar ve kemiyet, birlikte ise keyfiyet ve seviye söz konusudur. Birlik kurum ve teşkilatçılığı anlatır. Halk farklı siyasî, iktisadî ve sosyal kurallar açısından içte teşkilâtlanmaya kabiliyetli olduğunda millete dönüşür. Teşkilâtçılık ise devleti netice verir.

Millet: Dil, din, örf-adet, ülkü ve devlet birliğidir. Bu birlik oluştuğunda halkın ikbali düze çıkar. Aynen yeni bir aile kuracak birbirine denk çiftler için ev ve diğer ihtiyaçlar ne ise, millet olmak için de devlet zaruridir.

Devlet, halk katındaki büyük ailedir. Bu aile içerisinde her şeyin düzenli olabilmesi için belli bir vazifesi ve yeri vardır. Bu vazifeler düzenli yerine getirildiğinde devlet uzun ömürlü olur.

Bizim devletimizin esas özelliği, millî devlet olmasıdır. Bu özelliği 70 yıl bize hükmeden Sovyetlerle karşılaştırırsanız daha iyi anlarsınız. Sovyet hakimiyeti, bu toprağın asıl sahibi olan Türkmen halkının gelişmesi için değil de geri kalması için çalışmıştır. Bu devlet, Türkmenin doğal zenginliklerini başkası adına ve hayrına paylarken, millî ve manevî değerlerini ise tamamen yok etmeye çalışmıştır.

Türkmen millî devleti demek; bu ülkenin tek sahibi demektir. Millî devlet ülkenin maddî kaynaklarını ve doğal zenginliklerini bu millet için sarf eden ve manevî değerlerini koruyan, onlara saygılı olan devlet demektir. Yani, devlet, milletin tarihi ömrünü organize eden sistem olarak doğar ve yaşar.

Hakimiyet (Hükümet): Halkı idare etmenin bir şekli olarak devlet şu üç sistemden oluşur:

1) Kanunlar

2) Devlet kurumları

3) Yerel yönetimler

Devletin yasama organlarına hakimiyet denir. Bağımsız Türkmen Devleti'nde Halk Maslahatı esas yasama organıdır.

Hükümet, yürütme organıdır. Hükümet faaliyetlerini hakimiyetin çıkardığı kanunlara göre düzenler.

Türkmenistan demokratik, laik bir hukuk devleti olup, devletin idare şekli başkanlık sistemine dayalı cumhuriyettir.

Türkmenistan sınırları içinde hakimiyet kendine aittir. İç ve dış ilişkilerinde bağımsızdır. Türkmenistan Devleti bir bütündür, asla parçalanmaz.

Türkmenistan'ın bölünmez bütünlüğünü korumak ve yasama, yürütme, yargı organlarının bağımsız çalışmalarını sağlamak devletin başlıca görevidir.

Türkmenistan'da egemenlik ulusundur. Hakimiyet kayıtsız, şartsız milletindir. Hakimiyet doğrudan doğruya veya vekil organlar tarafından temsil edilir.

Halk içerisindeki hiçbir grup, kurum ve şahsın hakimiyeti tek başına ele geçirmeye hakkı yoktur.

Türkmenistan'da toplum ve devlet için en değerli varlık insandır.

Devlet her vatandaşa karşı sorumludur ve şahsın kişiliğinin serbest gelişimi için gerekli şartları sağlar. Vatandaşın canı, malı, namusu, hürriyeti, dokunulmazlığı, tabii ve değişmez hukukları korunmuştur.

Her bir vatandaş Anayasa ve kanunların üzerine yüklediği görev ve sorumluluklar ile yükümlüdür.

Devlet yönetimi, yasama, yürütme ve yargıdan oluşur. Bu organlar bağımsız çalışır ve karşılıklı ilişki içerisindedirler.

Devlet ve bütün kamu kuruluşları, yetkili şahısların görev ve sorumlulukları hukuka göre belirlenir.

Türkmenistan Anayasası devletin en yüksek kanunudur. Onda beyan edilen hükümler doğrudan yürürlüktedir. Anayasaya ters gelen kanun ve genelgeler geçerli değildir.

Devlete ait sırlar veya kanunla korunmaya alınan özel bilgiler ilgili hukukî gerekçeler olmadıkça açıklanamaz, bunun dışında devlet organlarına ait bütün hukuki bilgiler neşir veya başka yollar ile ilân edilerek halkın istifadesine sunulur. Vatandaşların hukukları ve hürriyetleri ile ilgili hukukî akitleri herkesin dikkatine sunulmadığı takdirde kendilerinin kabul ettiği tarihten itibaren hükmü geçersizdir.

Türkmenistan, uluslararası hukukta herkes tarafından kabul edilen kanunları geçerli sayar. Türkmenistan, Birleşmiş Milletlere tam üye ülkelerdendir. Dış politikada barış, baskı unsuru kullanmama ve diğer devletlerin iç işlerine karışmamayı esas edinir.

Türkmenistan'ın kendine ait vatandaşlık hukuku vardır. Vatandaşlık her bir şahsa kanunlar çerçevesinde verilir, askıya alınır ve iptal edilir.

Türkmenistan hiçbir vatandaşını başka ülkeye teslim etmez veya vatandaşlıktan çıkarmak ya da ülkesine geri dönmek hukuklarını engellemez.

Devlet kendi sınırları içinde veya dışında bütün vatandaşlarını korur ve himaye eder.

Yabancı uyruklu veya vatandaşlığı olmayanlar, mevzuatta başka kaideler öngörülmediği takdirde Türkmenistan vatandaşları gibi eşit hak ve hürriyetlere sahiptir.

Türkmenistan Devleti, kendi ülkesinde siyasî, millî veya dinî düşüncelerinden dolayı takip edilen yabancılara sığınma hakkı tanır.

Mülkiyetin dokunulmazlığı vardır. Türkmenistan'da üretim, yer, arsa ve diğer maddî-manevî değerlere sahip olma konusunda özel mülkiyet hakkı vardır. Bunlar özel, tüzel ve kamuya ait olabilir. Devlet mülkiyet hakkının her çeşidinîn gelişmesi için eşit imkanlar tanır ve korur.

Devlet her türlü dine inanma ve yaşamada serbestlik tanıyıp, hepsine kanunen eşit haklar verir. Dinî kurumlar devletten tamamen ayrıdır ve onların devlet işlerine katılmalarına müsaade edilmez. Devletin millî eğitim teşkilâtı, dinî kurumlardan ayrı olup, dünyevî özelliğe sahiptir.

Her bir şahıs dinî düşünce açısından özgürdür. Tek başına veya grup halinde istediği dine uyma veya uymama hakkına sahiptir. Ayrıca mensubu olduğu din ile ilgili fikir ve düşüncelerini beyan etme, anlatma, neşretme ve yaşama hakkına sahiptir.

Türkmenistan Devleti egemenliğini korumak için kendi silâhlı kuvvetlerini kurup geliştirir.

Türkmenistan vatandaşlarının milletine, menşeine, mülkiyet veya görev durumuna, ikamet ettiği yere, diline, dinîne bağlı olduğu dernek, kurum ve kuruluşa bakmaksızın eşit hak ve hürriyetler sağlar ve vatandaşların kanun önünde eşit olmasını temin eder.

Türkmenistan'da kadın ve erkekler kanunen eşit haklara sahiptir. Bu hakları cinsiyet nedeniyle ihlal eden kişiler, kanun önünde sorumludurlar.

Bir kimsenin kendi hak ve özgürlüklerinden faydalanması durumunda, başka kimsenin hak ve özgürlüklerine zarar vermemesi, ayrıca ahlak kaidelerini, toplum kurallarını ihlal etmemesi, millî güvenliğe zarar vermemesi gerekir.

Her insanın yaşama hakkı vardır. Hiç kimsenin canına kastedilemez. Türkmenistan'da idam cezasının kaldırılması konusunda yaptığım konuşmam halk tarafından desteklendi. Bizim bu önemli icraatımız dünya kamuoyunda sıcak karşılanmıştır.

Vatandaş hakları sınırlandırılamaz ve şahsî hukuklarından mahrum edilemez, işlenen suç ve cezalar sadece kanunlar çerçevesinde mahkeme kararı uyarınca belirlenir.

Her vatandaş, mesken edinme, yaşayacağı evi kendi inşa etme konusunda devlet yardımı alma hakkına sahiptir. Özel mülkiyetin dokunulmazlığı vardır. Türkmende ev mukaddestir. Bu yüzden vatandaşların evinde izinsiz arama, tahkikat yapılmasını yasak ettim.

Her bir insan, Türkmenistan sınırları içerisinde serbest dolaşma, istediği yerde barınma hakkına sahiptir.

Evlenme yaşına gelen kadın ve erkeğin anlaşarak nikâhlanma ve aile kurmaya hakkı vardır. Aile ilişkilerinde eşler eşit haklara sahiptir.

Ana, baba veya onların yerini tutan velisi ya da vasisi, çocukların yetiştirilmesi, sağlığı, gelişmesi, öğrenimi ile ilgilenme, onları hayata hazırlama, kanunî, tarihî ve millî örf âdetlere saygılı olmayı öğretmekle yükümlüdür. Reşit olan her bir çocuk da ana babasına yardımcı olmakla yükümlüdür.

Her vatandaşın, doğrudan veya seçtikleri vekilleri vasıtasıyla toplum ve devlet işlerinin yönetimine katılma hakkı vardır.

Vatandaşların, seçme ve seçilme hakları vardır.

Türkmenistan vatandaşları kabiliyetlerine, meslekî hazırlığına göre devlet memuru olmada eşit haklara sahiptir.

Tüm vatandaşlar çalışma, kendi isteğine göre iş ve meslek seçme, sağlıklı ve güvenli çalışma şartlarının oluşturulmasını talep etme hakkına sahiptir. Kanun çerçevesinde tespit edilen durumlar haricinde, vatandaşlar cebren çalıştırılamaz.

Ücret karşılığı çalışan kimselerin, emeğinin karşılığını almaya hakkı vardır. Söz konusu bu hak, devlet tarafından tespit edilen asgarî ücretten az olamaz.

Çalışan kimselerin izin ve tatil hakkı vardır. Ücretli olarak çalışanlar için bu hak; mesai bitimi, hafta sonu ve yıllık izinden ibarettir.

Devlet vatandaşların dinlenme, tatil yapma ve boş vakitlerini değerlendirmesi için uygun şartlar oluşturmakla yükümlüdür.

Vatandaşlar, sağlığını koruma, devletin sağlık kurumları hizmetlerinden karşılıksız faydalanma hakkı sahiptir. Ücretli sağlık hizmetleri mevzuatta tespit edilen çerçevede verilir.

Vatandaşların ihtiyarlık, hastalık, sakat, işe elverişsizliği, nafakasını sağlayan kişiyi kaybetmesi ve işsiz olması durumunda sosyal yardımlardan faydalanma hakları vardır.

Kalabalık nüfuslu aileler, ebeveyninden mahrum kalan çocuklar, savaş gazileri, devlet ve toplumun menfaatlerini korurken sağlığını kaybedenler için sosyal fonlardan ek yardım ve kolaylıklar sağlanır.

Bu haklardan faydalanma şartları kanun çerçevesinde düzenlenmiştir.

Her vatandaşın öğrenim hakkı vardır. Orta öğretim zorunludur, her bir vatandaş devletin eğitim kurumlarından ücretsiz öğrenim görme hakkına sahiptir.

Vatandaşlar kurum ve kuruluşlar, kanunlar çerçevesinde ücretli eğitim kurumları açma hakkına sahiptir.

Türkmenistan vatandaşlarından her biri istediği sanat dalında serbest çalışma hakkına sahiptir. İlim, teknik, sanat, edebiyat ve kültür alanında, vatandaşların her türlü hak hukukları kanunlar çerçevesinde korunmaktadır.

Devlet ilim, kültür, sanat ve halkın üreticiliği, beden eğitiminin geliştirilmesine yardım eder.

Her bir vatandaşın borç ve sorumluluklarını yerine getirmesiyle topluma ve devlete karşı vazifeleri birbirleri ile doğrudan bağlantılıdır.

Türkmenistan'ı korumak her vatandaşın kutsal borcudur. Türkmenistan vatandaşı olan her bir erkek, vatanî görevini yapmakla yükümlüdür.

Türkmenistan vatandaşları, kanunlar çerçevesinde tespit edilen usul ve miktarda devlete vergi ve diğer tahakkuk eden harçları ödemekle yükümlüdür.

Hiç kimse kendi ve yakınları adına savunma ve ifade vermeye zorlanamaz.

Halk egemenliğinin en yüksek temsilci organı Türkmenistan Halk Maslahatı'dır.

Türkmenistan idare yapısı olarak; eyalet, il, ilçe, kasaba ve köylere bölünmüştür ve buralarda gerekli merkezî ve mahallî kurumlar oluşturulur.

Halk Maslahatı şunlardan oluşur:

- Devlet Başkanı,

- Milletvekilleri,

- Her bir il ve ilçeden seçilen halk delegesi.

Halk delegelerinin yetki süresi beş yıl olup, bu kimseler verdiği hizmete karşılık herhangi bir resmî ücret almazlar.

Devlet Başkanı, Meclis veya Bakanlar Kurulu ya da Halk Maslahatı'na katılan delegelerin en az dörtte birinin, Halk Maslahatı'nda görüşülmek üzere teklif sunma hakkı vardır.

Halk Maslahatı'na Devlet Başkanı veya Halk Maslahatı temsilcilerinden biri başkanlık eder.

* * *

Devlet, millî ruhun özüdür. Bundan dolayı millî devlet, millete mahsus tüm manevî ve ahlakî değerlerin hayata geçirilmesi, siyasî iradeyle bir birlik oluşturmanın alametidir.

Atalarımızın bir araya gelerek birlikte ev kurma geleneği vardır. Devletin temellerinin atıldığı dönemde, söz konusu geleneğe uyarak bir araya geldik ve devlet binasını kurduk. Artık dünyaya ışık saçacak bu evi bezemek, onun altın çağı yakalaması için çaba sarf etmek, her bir vatandaşın asıl vazifesidir.

Büyükleri akıl, zeka konusunda öncelikli saymak özelliği Türkmen Devleti'nin eskiden gelen manevî değerlerinden biridir. Bu özellik, yeni kurduğumuz devletin esas ilkelerinden biri haline gelmiştir. Devlet kuruluşunda en önemli olan unsur, millî değerleri, tarih, dünya görüşü ve buna benzer değerleri göz önünde bulundurmak esastır. Bundan dolayı devlet idaresinde "Halk Maslahatı", temel organdır. Bundan böyle de devlet idaresinde "Halk Maslahatı" temel organlardan biri olarak kalmalıdır. Bu şekilde millî tarihimize ait devlet tecrübesini bilfiil devam ettirmiş oluruz.

Millete ait yüksek ve manevî dinamikler devletle bütünlük kazanır. Türkmenlerde birkaç asırdır devam eden tarihî felaketler, o yüksek ve manevî değerlerin bir araya gelmemesinden dolayıdır. Devlete hizmet etmek, millete ait iç dinamikleri kuvvetlendirmek demektir. Devlete hizmet etmekle bütün bir milletin bugünü ve geleceği garanti altına alınmış demektir.

Millî devlet, millî düşünce ruhunun hayata geçirilmesinin tarihî usulüdür. Millî devlette, millete ait değerler birleştirilmektedir. Bu birleşme, millî hayatı tarihî açıdan düzenler ve istikamet kazandırır. Millî devleti kurmak demek, milletin tarihe saygısının ve geleceğe olan güveninin ifadesidir. Millî devlet, başka bir ülkeden, farklı bir iklimden getirilip ekilen ve o ülkenin iklim şartlarına uyum sağlayamadığı için kuruyan bir ağaç gibi değildir. Aksine, bu toprağın bağrında büyüyüp gelişen, toprağın derinliklerine kök salan, semalara ser çeken bir ağaçtır. Taklit, hiçbir alanda olumlu sonuç vermez, hele devlet idaresinde taklidin tehlike boyutları daha büyüktür. Çünkü bunda milletin menfaatleri ve geleceği söz konusudur.

Devlet kurma, milletin kendine varlık kazandırmasıdır. Siyasî, iktisadî sosyal ve manevî alanlarda önceden olmayan yeni değerler kazandırılır.

Diğer milletlere saygı göstermek, farklı din mensuplarının inanç ve akidelerine hürmet etmek, Türkmenin kanında vardır. Türkmen insanperver, adaletli, cömert, gönlü açık, sabırlı, kanaatkar ve samimî millet olup, başka milletlere ileri derecede saygı göstermeyi şiar edinmiştir. Türkmenler arasında millî ihtilaflar, anlaşmazlıklar olmamıştı, bundan böyle de olmaz.

Son sekiz asırdan beri meydana gelen iç karışıklıklar, ayrılıkçı hareketlerin ne demek olduğunu Türkmenler çok iyi anlamışlardır. Sekiz asırdır etrafındaki yakın ve uzak devletler "böl, parçala ve yönet" siyasetini kullanarak Türkmenlerin arasına fitne sokup, anlaşmazlıklar oluşturarak küçüklü, büyüklü kavgalara sebebiyet verdiler.

Destanlarımızda, yüzlerce şairimizin şiirlerinde birlik ve beraberliğin vasfedilmesi tesadüf eseri değildir. Türkmenistan Devleti'nin bağımsızlığını ilân etmekle bütün milletimiz bunu sekiz asırdan beri arzu edilen millî devlet olarak kabul etti.

Bütün Türkmenler, Türkmenistan'da yaşayan Ruslar, Özbekler, Kazaklar, Ukraynalılar, Azeriler, Beluçlar, Ermeniler bir bütün olarak, geleceğe ait bütün umutlarını Bağımsız Türkmenistan'a bağlamışlardır.

Bağımsız ve Tarafsız Türkmenistan zengin bir devlettir; birlik ve beraberlik olduğu takdirde halk da zenginleşir. Her bir Türkmen bu hakikati iyi kavramıştır.

Bugün Türkmenistan'ın hiçbir bölgesinde anlaşmazlık, birbirini küçümseme diye bir şey söz konusu değildir. Türkmenistan'da siyasî istikrar vardır. Etnik gruplar tek bir düşünce etrafında dost ve kardeşlik içerisinde yaşamaktalar.

Türkmenistan'da siyasî suçlular ve yasaklar yoktur.

Biz, Bağımsız ve Tarafsız ülkemizde, Türkmenistan'ın millî güvenliğini sağlayan, sınırlarını koruyup, gözeten millî ordumuzu kurduk.

Kimi şahısların, bazı durumlarda kanun gereğince sorguya tabi tutulmasını, kendi haklarının çiğnenmesi olarak kabul ettiği bilinmektedir. Bazen de ferdin hakları, kanunî dayanak olmaksızın,

birilerinin hatırı için çiğnenmektedir. Bu durum hepimiz için geçerlidir. Bu konunun mutlaka incelenmesi gerekir.

Kısacası üzerinde düşünülmesi ve işlenmesi gereken konu çoktur. Önemli olan, her bir vatandaşın kendi hak hukuklarını, görev ve sorumluluklarını tam olarak bilmesi, kanuna güvenmesi ve kanunun ise güvenli olması gerekir.

Biz daima itilip kakılmaya alışmışız. 74 yıllık Sovyet dönemi içerisinde daima baskı altında yaşadık, biz bütün bunlara dayandık, çünkü en basiti, biz görüşümüzü beyan etme hakkından dahi mahrumduk. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin her seviyedeki idari toplantılarında, genel kurul ve kongrelerde, mecliste Moskova'da mutlak surette Türkmenler tenkit ediliyordu. Bu âdet haline gelmişti. Türkmenleri, "geçmişin zararlı kalıntılarını terk edemedinîz, sosyal düşünce yapınız gelişmemiş, iktisadî açıdan gerisiniz" diyerek küçümsüyorlardı. Kısacası bütün bunlar insan havsalasının almadığı şeylerdi. Biz bunları zamanla benimseyince, daha sonra birbirimizin kuyusunu kazmaya başladık, hatta bu olağan hale geldi. Bu konuda kalem erbabımız daha ileri giderek yazdığı eserlerde göğsü kabararak, milletine ait gelenek, görenek ve ahlakî değerleri tenkide başladılar. Bu durum ise, halk arasında karşılıklı suçlamalara neden oldu. Millî kıvanç, millet ve tarih gururu unutuldu. Çoğu zaman bu tür işler bizzat Türkmenlerin kendilerine yaptırıldı.

Ben, Türkmenlerin SSCB dönemindeki 74 yıllık tarihini en ince ayrıntısına kadar öğrendim. Onlarda sadece Türkmenlerin birbirleri ile olan mücadelelerinden bahsedilmekte, fakat, Türkmenin zengin tarihi geçmişi hakkında tek kelime dahi bahsedilmemiştir. Sanki böyle bir tarih yaşanmamış, her şey günümüzle irtibatlandırılıyor. Milletin kaderine bu açıdan değer veriliyor, bunlara alternatif çözüm üretmek de çetindi. Her türlü konudaki Rusya ve SSCB ile ilgili genel meseleler, Türkmenlere ait sorunlarmış gibi gösteriliyordu.

Bu hadiselerin esas sebebi 20'li, 30'lu yıllarda, Bolşevikler ve Menşevikler, yani sosyalizm taraftarları ve ona karşı olanlar arasındaki mücadelelerdir. 30'lu 40'lı yıllarda millîyetçiler faşist olarak damgalanıyor, ateist komünistlerin "Birlik Grupları" bunlara karşı çıkıyordu. Doğrusu bu dönemde, katliamlar, takibatlarla birlikte bir iç mücadele sürmekteydi. Bu mücadele farklı isimler adı altında yapılıyordu. Türkmenler ise millet olarak SSCB'nin diğer milletleri gibi kendi tarihi ve kaderi ile ilgili herhangi bir araştırma imkanından mahrumdu.

Bu hadiselerde Türkmenlerin suçu var mıydı, varsa ne derecedeydi? Bu soru bizim için önem arz etmektedir. SSCB'nin 1922 yılında kurulduğunu tarihten silmenin mümkün olmadığını biliyoruz. O yıllarda bütün Sovyetlerde iç mücadele kesintisiz devam ediyordu, fakat Türkmenistan'ın kendi kendinî acımasızca yıprattığını kabul etmek zorundayız. Yeni ve eski, din ve ateizm perdesi altında verilen mücadeleler Türkmenleri içeriden zayıflatarak kendi kendinî yok etmeye itiyor ve bunlar teşvik edilerek destekleniyordu. Savaş sonrası dönemlerde, yani 40'lı, 50'li yıllarda parti içerisinde temizleme hareketi başlatıldı. Millîyetçiliğe karşı mücadele başka şekilde devam ettirilmekteydi. Bu

mücadele 50'li ve 60'lı yıllarda da durdurulamamıştır. Bazı aydınlar suçlanarak, SSCB'nin mahrumiyet bölgelerine sürgün edildi.

60'lı ve 70'li yıllarda, elde edilen başarılarla aşırı derecedeki övünmeler, böbürlenmeler; ferdi, kurum ve kuruluşları arşa çıkarmalar başladı. Bu nedenle şişirilmiş ifadeler, göz boyamalar başladı. Bu içtimaî bir hastalıktı, toplumun halini gösteren içler acısı bir durumdu. Aslında, 74 yıl içerisinde bir tane bile sağlıklı bir dönemin olduğunu göstermek mümkün değildir. Siyasî düşünce ağır basmış, insanlar özgürce düşünmeyi unutmuşlardı. Onlar şakşakçılığa, partiyi göklere çıkaran nutuklar atmaya alışmışlardı. Fert tek başına bir şey ifade etmiyor, toplumda onun yeri tamamen yok edilmişti. Sosyal düşünceye değer veriliyor, ferdî sorumluluk boşa çıkarılıyordu, çünkü idarî yapı ona göre şekillenmişti. Böylece, Sovyet demokrasisi ilkelerine yeni toplumun yüksek ahlak açısından kazandığı başarı olarak değer veriyordu. Fakat bütün bunların hepsi hiçbir kıymeti olmayan, değersiz şeylerdi. Sadece bir slogandan ileriye geçmiyordu. Bu sloganlar toplumunun damarlarına işlemiş ve hastalık haline dönüşmüştü.

Bugün bizim bu hastalıklardan kurtulmamız çok zor. Bu bizim altın asrımızda ertelenemeyecek en önemli vazifemizdir.

* * *

Ben, yaptığım konuşmalarda, tarihte Türkmenlerin dışarıdan değil, içten yıkıldıklarını defalarca tekrar etmekteyim. Gayem, millet olarak tarihten ibret almak, hayatımızı ona göre düzenlemenin gerektiğine dikkatinizi çekmektir. İç karışıklıklar nice kudretli devletleri, hanlıkları, beylikleri yıkmıştır. Dede Korkut, başa gelecek belâ ve musibetin üç sebebi olduğunu nasihat etmiştir, onlar; ihtilaf, bencillik ve haramı irtikap. Biz Dede Korkut'un nasihatlerini yerine getirmek zorundayız.

Her vatandaş, bağımsız ve tarafsız devletimizin ilerlemesi, ebedî yaşaması için çaba göstermek, devletin istikrarlı gelişmesine zarar verecek her engeli bertaraf etmeye çalışmalıdır.

Bir çok şey idarecilerle direkt ilgilidir. Ben, bir Devlet Başkanı olarak, tayin edilen idarecilerin halkın ve vatanın menfaatlerini gözeten, kendisine güvenilen, görevine canı-gönülden yapışan kişilerin olmasına dikkat etmeliyim. Devlet memuru olarak çalışacak kişilerin seçimi konusunda Halk Maslahatı'nda millî kanun kabul etmemiz gerekir. Bu kanunda devlet memuru olmak için gerekli şartlar, tayinlerde uygulanacak usuller, devlet idarelerinde memurluk statüsü ve açılacak kadrolar, amir ve memurların verimli çalışması için görev ve yetkilerini belirlemeli.

Her bir vatandaşın devlet memurluğuna seçilebilme hukuku kanunen korunabilmeli, memurluk seçiminde şahısların milletine, uyruğuna, mülkiyet ve makam seviyesine, yaşadığı yere, inancına bakılmaksızın, kabiliyeti ve meslekî bilgisine göre Türkmenistan'ın tüm vatandaşlarının girebilmeleri için eşit haklar sağlamalı; eşitlik durumda eğitim seviyesine, meslekî tecrübesine, siyasî ve hukukî bilgisi ile farklılık göstermesine, düşüncelerinde ve işlerinde dürüstlüğüne, düşüncelerine, iş verimine, vatana, millete ve Türkmenistan Devlet Başkanı'na sadakati göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü ben bunları tecrübelerimden bilmekteyim.

Yönetici, kabiliyetli, mesleğinde başarılı olanları seçmeyi, onların yaptığı işleri düzenli olarak denetlemelidir, idareciliği başarıyorsa o müessesede istikrarlı ilişkiler ve gelişmeler olur.

Devlete, halka sadık kimselerin, layık oldukları görevlere tayin edilmesi gayet önemli bir meseledir. Bir yönetici, şahsî menfaatlerinden ziyade, milletin, halkın ve devletin menfaatlerini ileri tutması gerekir.

Devletin istikrarlı gelişmesine zarar verebilecek olan yedi unsuru özellikle belirtmek isterim:

Birinci unsur: Ehil olmayan yönetici,

İkinci unsur: Kabilecilik ve hemşehricilik anlayışının yaygınlaşması,

Üçüncü unsur: Milletler arası anlaşmazlıklar,

Dördüncü unsur: Din ve mezhep çatışmaları,

Beşinci unsur: Komşu devletlerle olan anlaşmazlıklar,

Altıncı unsur: İç karışıklıklar,

Yedinci unsur: Doğal afetler.

Ben, Bağımsız ve Sürekli Tarafsız Türkmenistan'ın ilk Devlet Başkanı olarak, bu durumların meydana gelmesine engel olmayı esas görevim kabul ettim. Benden sonraki devlet başkanlarının da, devlete zarar verebilecek olan bu yedi zararlı unsuru engellemelerini, daima bu unsurlar üzerinde kafa yormalarını ve bu tür durumların meydana gelmemesi konusunda çalışmalarını vasiyet ederim.

Türkmenistan / Prof. Dr. Muhammet Aydoğduyev [s.720-737]

Türkmenistan Tarih Enstitüsü Başkanı / Türkmenistan

Tarihi

Eski Türkmen halkının nadir rastlanan meşhur bir tarihi vardır. Türkmenistan, dünya medeniyet merkezlerinden biridir. Bu duruma, bulunan arkeolojik eserler de delalet etmektedir.

Günümüzden 6 bin yıl önce Köpetdag eteği civarında, yerleşik olarak tarım yapan Ceyhun medeniyeti kendini göstermiştir. Bu medeniyetten kalma 15'e yakın tarihî eser bulundu. Ceyhun'un asıl yerleşim yeri Aşgabat'ın tahminen 30 km kuzeybatısıdır. Güney Türkmenistan'da ortaya çıkan Altındepe medeniyeti Bronz Çağı'na (M.Ö. III-II. bin yılın ortaları) ait; bu yerleşim yerinde zengin şehirlilerin evleri, zanaatkârların dükkan dizileri, aynı şekilde Güneybatı Türkmenistan'daki eski Dehistan medeniyetinin, Marguş medeniyetinin, Murgab'ın aşağı kısımlarındaki Avçıdepe, Tahırbay, Yazdepe ve başka tarım yapılmış olan yerlerin kalıntıları bulundu. Kuzey Türkmenistan'da Amu Derya'nın aşağı kısmında ise Bronz Çağı'na ait tarım ve hayvancılık yapan Tazebağyap medeniyetinin kalıntıları vardır.

Türkmenlerin kendi topraklarında yabancı olmadıklarına sağlam tarihî kaynaklar şahitlik etmektedir. Onlar bu topraklarda asırlardır yaşamış ve yaşamaktadırlar. Türkmenistan sınırlarında kurulmuş olan ve tarihî kaynaklarda belirtilmiş olan devletlerden biri de Turan devletidir. Turan adı ilk olarak Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan Avesta'da (onun en eski parçalarını M.Ö. III. bin yıla dayandırmaktadırlar) Turların yaşadığı yerin adı olarak ortaya çıkmaktadır. Ortaya çıkışları dikkate alınırsa Turları Türkmenlerden ayırmak zordur. "Turan" ve "Türkistan" kelimeleri de aynıdır. Büyük Türkmen şairi ve düşünürü Mahtumgulı da şiirlerinin birinde: "Önün İran ise arkan Turan'dır" diyor.

Kadim devirlerde Turlar birkaç büyük boya bölünmüştür. Sonra bu gruplar Hunlar, Sarmat-Alanlar, Büyük Kuşanlar ve Pers İmparatorluğu gibi büyük devletlerin temelini oluşturmuşlardır. Böylece, bunların hepsi kendilerini Turlar yani Türkmenler diye adlandırmışlardır.

Turlar ilk önce Hazar'ın güneydoğu yakasında (Gürgen, Etrek, Sumbar ırmaklarının vadileri) toplanmışlardır. Güçlenmeye başladıktan sonra Güney Türkmenistan'ı, Güney ve Güneybatı Kazakistan'ı ve Kuzey İran'ın bir kısmını kendilerine tâbi ettiler. Turanlılar Güney Türkmenistan'da medeniyet değerlerini geliştirdikleri merkezler (Änev, Altındepe, Marguş) kurdular.

Turanlıların Türkmenlerin kadim ataları olarak kabul edilmesinin tek sebebi "Tur" kelimesinin "Türkmen" kelimesinde bulunması değildir. Turların hayatındaki gelenek ve göreneklerin özü Ortaçağ Türkmenlerinin geleneklerinde korunmuştur. Hatta, Doğu Türkmenistan'da bulunan Änev, Altındepe ve Marguş dönemlerine ait çömlek nakışları da günümüzdeki Türkmen halılarının nakışlarından farklı değildir. Askerî alanda atlı orduyu dünyada ilk olarak Turanlılar kullanmaya başlamışlardır; bunlar, bütün dünyada Ahal-Teke atları diye meşhur olan atlardan oluşturulmuştur.

Orta Asya'da M.Ö. II. bin yılın sonunda kuraklık olması, nüfusun artması ve buna bağlı olarak iç karışıklıkların çoğalması Güney Türkmenistan'da Turan devletinin gücünün azalmasına sebep olmuştur. Turanlıların bazı boyları Türkmenistan'ın bozkır bölgelerine ve oradan da daha kuzeye giderek hayvancılığı benimsemeye başladılar. Turanlıların Orta Asya, Sibirya, Doğu Avrupa, Hindistan ve Küçük Asya'ya doğru hareket ettikleri bilinmektedir.

Türkmenistan'da Turanlılar M.Ö. I. bin yılın ortalarında "Massagetler" adı ile meşhurdur ve "Massagetler Turanı" terimi de bununla alakalıdır. Massagetlerin gelenek ve görenekleri Oğuz-Türkmenlerinkinden farklı değildir. Türkmenlerin ortaya çıkışı ile ilgilenen araştırıcılar, Turanlı Massagetlerin Oğuz-Türkmen milletini oluşturduklarından şüphe etmemektedirler.

Eski tarihî kaynaklar Massagetlerin Harezmliler, Horasanlılar, Toharlar-Dahlar, Augaslar vb. boylarının bulunduğunu göstermektedir. İlmî araştırmacıların çoğu Massagetlerdeki "Augas" adının "Oğuz" adı ile aynı olduğunu kabul etmektedirler. M.Ö. I. bin yılın başlarındaki kaynaklarda "Oğuz" adının çoktan beri bilindiğinden bahsedilmektedir. Eğer Augasların-Massagetlerin eski Turan ile ilişkili olduğu göz önüne alınırsa halkın kendisinin ortaya çıkışının da M.Ö. III-II. bin yıla (günümüzden 5-6 bin yıl önceki dönem) ait olması gerekir. Burada, "Türkmenlerin Soy Ağacı"nın yazarı Abulgazi'nin "Oğuz Han bundan 5 bin yıl önce yaşamıştır" diyerek bu durumu tasdiklemesini de hatırlamak gerekir. Türkmenistan Devlet Başkanı Büyük Saparmırat Türkmenbaşı'nın "Bundan 5 bin yıl önce milletimizin başı Oğuz Han Türkmen'den Türkmen halkı doğuda Hindistan, batıda Akdeniz arasında oluşan dünya medeniyetine çeşitli yönlerden katkılarda bulundu"[1] biçiminde sonuç çıkarması sağlam ilmî esaslara dayanmaktadır.

Sakalar ya da İskitler diye de adlandırılan Oğuz-Türkmen boylarının ataları M.Ö. 7. asırda eski dünyayı titretip Doğu Avrupa ve Kafkasya'ya sokulup girdiler.

Güney Türkmenistan toprakları otonomi hakkını kazanmadan, M.Ö. 7. asırda Ahemeniler İranı'ndaki birliğe dahil olmuştur. Ama Oğuzlar sürekli isyanlar çıkartmışlardır. M.Ö. 4. asırda Makedonyalı İskender, Güney Türkmenistan'ı Makedonya İmparatorluğu'na katmıştır. Batı, Kuzeybatı ve Kuzey Türkmenistan özgür kaldığı için Oğuz-Türkmenlerin kuvvetli bir dayanağı vardı. Burada Ahemenilerin iki kralı II. Kuruş ve I. Dariy darmadağın edilmiştir, İskender de birkaç bin askerini kaybetmiş ve buraya girememiştir. Turanlı Oğuzların bir parçası olan Massagetlerin özgürlük hareketi de gerçekten burada başlamıştır. 245 yılında Massagetlerin Dah boyu, Parn boyunun liderinin önderliğinde Hazar Denizi kenarındaki bozkırlardan Güney Türkmenistan'a doğru hareket etmişler ve kendilerinin eski topraklarını yabancıların zulmünden kurtarmışlardır. Bunun sonucunda kuvvetli Pers İmparatorluğu kurulmuştur. Onun bünyesine Köpetdag eteği bölgesinin tamamı dahil olmuştur. Pers imparatorlarının idare merkezi (başkenti) Aşkabat yakınlarındaki Köne-Nusay olmuştur.

M.Ö. II-I. asırlarda dünyanın en büyük devleti olan Pers İmparatorluğu'nun Türkmenlerin ataları tarafından kurulmuş olduğuna hiç şüphe yoktur. Perslerin atları ve halıları Ahal-Teke atlarından ve Türkmen halılarından başka bir şey değildir. Bundan başka, Perslerin askerî usûlleri ve giyimleri gerçekte Oğuz-Türkmenlerinkinden farklı değildir. "Roma İmparatorluğu'nun Krassın komutasında

dünyayı sarsan ordularının bizim atalarımız olan Persler tarafından bozguna uğratıldığını bildiğim için halkımın büyük tarihinin varlığına… inanıyorum”[2] diye Türkmenistan'ın Devlet Başkanı Saparmırat Türkmenbaşı gururla söyledi.

Massaget-Turan boylarının bazıları Güney Türkmenistan'a gelip, Pers Devleti'nin çekirdeğinin oluştuğu yerde, onların başka bir kısmı Grek-Baktriya Krallığı'nın sınırlarına doğru hareket edip, orada Grek Krallığı'nı yıktılar. Onlar Büyük Kuşanlar adı ile meşhur olan devleti kurdular. Kuşan milletinin başı olan bey, “Büyük” (Yabgu) unvanını taşımıştır. Oğuz hükümdarlarının da gerçekten böyle unvanları olmuştur.

Türkmenistan'ın birçok şehrinin ve köyünün İpek Yolu istikametinde yerleştiğini belirtmek lazımdır. Bu yol eski dönemlerde ve Ortaçağ'da Akdeniz kıyısındaki ülkeleri Doğu ile birleştirmiştir. İpek Yolu içinden geçtiği devletlerin ekonomik ve kültürel ilişkilerini sağlamlaştırmakta önemli bir vasıta olmuştur.

Türkmenlerin ataları, sonra da Oğuz-Türkmenler;, hepsini dikkate aldığımızda, 70'ten fazla devlet kurmuşlardır; burada onların hepsini anlatmaya imkan yoktur; bunun için de, onların dünya tarihinde iz bırakmış olan çok büyükleri üzerinde durmak maksada uygun olur.

Turan ve Pers Devletlerinden sonra 962 yılında Güney Türkmenistan bölgesinde ve Afganistan'da Merkezi Gazne şehri olan Türkmen devleti kuruluyor. İlk başta bu küçük bir beyliktir. Ama Oğuz-Türkmenlerin Kayı boyundan olan Sebüktegin, sonra da onun oğlu Mahmut'un hükümdarlık ettiği devirde Gaznelilerin beyliği çok büyük bir imparatorluğa dönüşüyor. Mahmut, İslâm dinini Hindistan'a yayıp, bu ülkeye 17 kez sefer ederek dünyada ilk olarak “sultan” unvanını alıyor. Mahmut'un kurduğu imparatorluk, oğlu Mesud'un hükümdarlık ettiği devirde batı vilayetlerini kaybediyor. Ama askerî başarısızlıklar bir yana Gazneliler Devleti 12. asrın sonlarına kadar yaşamıştır. Bununla aynı zamanda 11. asrın ortalarında merkezi Merv olan Türkmen-Selçuk Devleti tarih sahnesine çıkıyor.

Bizim saygıdeğer devlet başkanımız Büyük Saparmırat Türkmenbaşı'nın belirttiği gibi “9-12. asırlar Türkmen devletinin büyüyüp geliştiği devirdir. Türkmenler-Oğuzlar Horasan'ı ele geçirdikten sonra Tuğrul Bey ile Çağrı Bey ülkeyi idare etmişlerdir… Birinci bin yılın başında Türkmenler böylece Hazar'ın güneyini, Kafkasya'yı, Anadolu'nun bir kısmını, Abadan'ı, Azerbaycan'ı ve Doğu Anadolu'yu ele geçirmişler ve buralarda hüküm sürmüşlerdir. Türkmenlerin egemenliği ve saygınlığı, gör, ne kadar uzaklara yayılmıştır”.[3]

Selçuklu İmparatorluğu'nun egemenliği böylesine geniş yerlere yayılmıştır. Bu neslin adı, Türkmenlerin Kınık boyundan olan liderleri Dokak oğlu Selçuk'un adından gelmektedir. O, kendi boyu ile Büyük Oğuz (Yabgu) Devleti'nde yaşamıştır ve ordu komutanı olmuştur, bu durumu onun “subaşı” unvanı da ortaya koymaktadır. Büyük Oğuzların ya da Sirderyalı Oğuzların devleti 8. asrın sonlarında Sirderya'nın aşağı kısmında kurulmuş ve 200 yıl yaşamıştır.

Boylar arası çatışmalar sonucunda Selçuk Maveraünehir'e göçmüştür, o, başka boyları da peşine takmıştır. 11. asrın başlarında Selçuk'un torunları Tuğrul Bey ve Çağrı Bey kardeşler Horasan'ın merkezi Merv'de ortaya çıkıyorlar ve Gazneliler ile mücadeleye girişiyorlar. 1040 yılında Merv yakınlarında Dandanakan eteğinde yapılan savaşta Selçuklular, Gazneli Mahmut'tan üstün çıkarlar ve böylece en büyük Türkmen imparatorluklarından biri kurulur.

Selçuklu Türkmenlerinin tarihi Asya'nın tarihinde geniş bir yer tutmaktadır. İngiliz müsteşriki S. Len-Pul'un belirttiği gibi Selçuklu Türkmenleri "… İran'ı, Mezopotamya'yı, Suriye'yi, Anadolu'yu… kapladılar, neticede onlar Afganistan'ın batı sınırlarından başlayıp, Akdeniz'e kadar bütün Müslüman Asya'yı tek bir hükümdarın hakimiyeti altında birleştirdiler. Onlar Müslümanların sönüp gitmekte olan savaşçılık tutkusunu canlandırdılar, yeniden güçlenmeye başlayan Bizans'ı tekrar zayıflattılar ve dindar Müslüman askerleri eğitip yetiştirdiler, Haçlılar kendilerinin sürekli yenilgiye uğramalarını her şeyden çok bunlarda görmelidirler".

Selçuklu Türkmenlerinin İmparatorluğu ya da Büyük Selçuklu Türkmenlerinin İmparatorluğu 12. asrın sonuna kadar yaşadı, sonra ise dört büyük devlete (Suriye Selçuklu Devleti, Kirman Selçuklu Devleti, Rum ya da Anadolu Selçuklu Devleti, Irak Selçuklu Devleti) ayrıldı, bu şekilde onlarca irili ufaklı devletlere, beyliklere ve atabeyliklere bölündü. Türkmenler çok büyük dalgalar halinde batıya, Anadolu'ya göçüp gittiler, buralarda kendilerine ait ve bağımsız onlarca devlet ve beylik kurdular. Kafkas halklarının hayatında önemli yer tutan Türkmen devletlerinin iki tanesini burada kısaca hatırlamak gerekmektedir. Bunlar Ermenistan'da kurulan Türkmen Karakoyunlu Devleti ve Azerbaycan'da kurulan Türkmen Akkoyunlu Devleti'dir. Bunlar 14. asrın ikinci yarısında aynı vakitte kurulmuşlardır.

Türkmenistan topraklarında ise Büyük Selçuklu İmparatorluğu dağıldıktan sonra iki devlet: Türkmen-Yazırlar devleti (Yazıryurt) ve Köneürgenç Türkmenlerinin devleti kuruldu, son anılan devletin başkenti Gürgenç şehri idi. Yazıryurt, Türkmenistan sınırlarında yerleşmiş, Güneybatı Türkmenistan'ı ve Güney Türkmenistan'ın bir kısmını ele geçirmiştir, başkenti Şährislam idi. Köneürgençli Türkmenlerin devleti Orta ve Ön Asya'da en büyük imparatorluk olmuştur. Bu devletlerin ikisi de 13. asrın başlarında Moğolların saldırısı sonucunda dağılmıştır.

Türkmenler Moğolların istilasından sonra uzun süre kendilerine gelemediler. Birçok boy batıya göçtü. 14.-16. asırlarda Türkmenistan'ın batısında ve kuzeybatısında Salırların önderliğinde Türkmen boyları devlet kurmuştur. Kalan yerler ise Cengizliler tarafından idare edilen devlete dahil olmuştur.

Ama, bunun yerine Küçük Asya'da bundan sonra yeni devletin yıldızı parlıyordu, onun başında bu devleti 600 yıldan fazla idare eden bir sülale bulunuyordu. Mervli Ertuğrul Gazi'nin oğlu Osman Gazi Türkmen tarafından kurulan bu devlet 13. asrın sonunda ortaya çıkmıştı. Bu gerçekten de çok büyük bir imparatorluktu, güçlü dönemlerinde Kafkasya, İran'ın bir kısmı, Irak, Suriye, Filistin, Anadolu, Kuzey Afrika ve Avrupa'nın bir kısmına hâkim olmuştu.

Aynı şekilde Mısır ve Suriye'de de Memlûk Devleti'nin varlığını biliyoruz. Memlûkler askerliği meslek olarak yapan Türkmenler ve Kıpçaklar olup, bunlar Mısır'da 12. asrın sonlarında Eyyubîler Devri'nde ortaya çıkmışlardır. 13. asrın başlarında Mısır'da Türkmen boyları oldukça çoğalmıştır, bunların arasında bizim ülkemizin kuzeyinden giden Türkmenler de vardır, bunlar Eyyubîleri iktidardan uzaklaştırıp Memlûk Devleti'ni kurmuşlardır. Bu devletin ilk sultanı Muizeddin Aybek Et-Türkmen olmuştur. Memlûk sultanlarının en meşhurlarından biri olan Zahir Rükneddin Baybars, Moğolların ve Haçlıların ordularını darmadağın etmiştir. 16. asırda Osmanlılar Memlûk sultanlığının bağımsızlığını aldılar, fakat bu devlet tâ 19. asırda Mısır'ın Napolyon Bonapart tarafından alınmasına kadar yarı özerk olarak idare edildi.

Türkmenler, büyük gruplar hâlinde Hindistan'da da ortaya çıktılar. Bu işte en çok rol oynayan Halaç Türkmenleridir. Bu boydan olan Muhammet Bahtiyar'ın 12. asrın sonunda Bengal'de başkenti Lahnauti olan bağımsız bir beylik kurduğu bilinmektedir. Sonra Bengal devleti gelişti ve Satgaon'u, Bihar'ı ve Çittagong'u kendi bünyesine kattı. Türkmenler tarafından bu devlet Moğollar zamanında bağımsızlığını kaybetti.

13-15. asırlarda Deli Sultanlığı bütün Hindistan Yarımadası'nda çok kuvvetli bir devlet hâline geldi. Sultanlığı idare eden altı hanedanın ilk üçü olan Kütbşahılar, Halaçlar ve Togalaklar Türkmendir. Deli Sultanlığı'nın tarihinde Raziya Sultan'ın önemli bir yeri vardır; bu kadının cesedi Deli'deki Türkmen kalesinin yanındadır.[4]

Moğol hanedanlarının tarihinde Ortaçağ Hindistanı'nın meşhur şahsiyetlerinden biri, tecrübeli diplomat, devlet adamı, yetenekli komutan, meşhur düşünür, zekî şair Bayram Han Türkmen önemli yer tutar. Bayram Han'ın oğlu Abdurrahim Han da akıllı ve kahraman komutan, görkemli şair, yetenekli tercümeci olarak Hindistan tarihine geçti. Yaptığı birçok seferde ortaya koyduğu yiğitliği ve kahramanlığı için Abdurrahim Han'a da babasının ki gibi en yüksek "han-ı hanân" (hanlar hanı) unvanı verildi.

İran'ı idare eden Türkmen hanedanlarından da bahsetmek gerekir. 16. asırdan 1924 yılına kadar İran'ı sırasıyla Safevîler, Avşarlar, Kaçarlar idare ettiler. Safevî hanedanının temelini oluşturan Şah İsmail, birleşen Türkmen boylarına baş olup Azerbaycan'dan İran'a geçti ve burada kendi hanedanını kurdu. 1510 yılında Şeybanî Han'ı sıkıştırıp Güney Türkmenistan'dan çıkardı ve büyük devletini kurdu.

1736 yılında İran'da hakimiyet Safevîlerden, Nadirgulı Han'a geçer, o Türkmenlerin Avşar boyunun beyidir. Avşarlar İran'ı 18. asrın sonuna kadar idare ettiler, Güney Türkmenistan sınırları, Azerbaycan'ın, Afganistan'ın, Kuzey Hindistan'ın bir kısmı onların idaresine geçmişti. Sonra idaresi 1779 yılından 1924 yılına kadar Türkmen-Kaçarlara geçmiştir.

Safevîler, Avşarlar ve Kaçarlar "Kızılbaşlar" diye de adlandırılmıştır. Tarihçilerin fikrine göre, "Kızılbaş" adı onların kızıl şapkalarından kaynaklanmaktadır, bu şapkaların kenarına da sarık sarmışlardır. 24 Oğuz-Türkmen boyunun içinde Avşarların da adının bulunduğunu belirtmek gerekir.

Böylece, söylenenleri toparlayıp, Türkmen halkının derin, köklü, gururlanılacak ve zengin vakalarla dolu bir tarihinin var olduğu biçiminde sonuç çıkarmak gerekir. O, kuzeyden güneye ve doğudan batıya çok geniş toprakları içine almaktadır. Aslında ilginç bir hadiseyle karşılaşmaktayız, çünkü sayı olarak o kadar da kalabalık olmayan bir millet (Türkmenler ve ataları) Yakın ve Orta Doğu'nun, Anadolu'nun Avrupa'nın, Hindistan'ın, çok geniş topraklarına tesir etmişlerdir. Bu ise, Türkmen halkının kendi anavatanının sınırlarından çok uzaklarda meydana gelen tarihî değişikliklerde büyük rol oynadığına şahitlik etmektedir. Türkmenistan'da Türkmen halkının tarihini ve dünya Türkmenlerinin tarihinden ve doğudaki başka halkların tarihinden parça parça öğrenmek doğru olmaz diyen devlet başkanımız S. A. Niyazov bin kere haklıdır.

Bizim atalarımızın her yerde kendilerinden sonraki halkın zihninde iyi ve olumlu iz bıraktıkları belirtilmelidir. Onlar tarihte kahraman askerler, muktedir komutanlar, ferasetli ve adaletli hükümdarlar ve devlet adamları olarak ünlüdürler.

Bizim fikrimizce, Türkmen devletlerinin tarihi dünya tarihinin seyrinde eşsiz ve benzersiz bir yere sahiptir. Mesela, Türkmen devlet adamlarının ve onların soylarının tarihinin Hindistan ve Pakistan'da tarih boyunca ders kitaplarında geniş bir şekilde anlatıldığı bilinmektedir. Türkiye halkı kendini Osmanlı'nın varisleri olarak gururla adlandırmaktadır. Günümüze kadar milyonlarca oğlu ve kızı Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde, Çin Hindi'nde yaşamakta ve kendi milletleriyle övünmektedirler.

Türkmenlerin tarihi, meşhur şahsiyetlerin şöhretli adlarıyla doludur. Türkmenistan Devlet Başkanı Büyük Saparmırat Türkmenbaşı, 1993 yılında İstanbul Üniversitesi'nde yaptığı konuşmasında Oğuz Han'ın, Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in, Alparslan'ın, Sultan Sancar'ın ve Selçuk Bey'in adlarını andı.[5] Yeni dönemde Türkmen halkının vatanseverliği ve kahramanlığı Gökdepe Savaşı'nda çok açık bir şekilde ortaya çıktı, bu ise tarihin yeni bir kahramanlık sayfası oldu.

Halk bilgeleri Korkut Ata'nın, Salur Kazan'ın, meşhur Selçuklu sultanlarından Melikşah'ın, kahraman Keymir Kör Serdar'ın, meşhur Türkmen şairi ve düşünürü Magtumgulı'nın, onun babası Azadî'nin, zekî şairler Mollapes'in, Seydî'nin, Selilî'nin, Andalib'in ve başkalarının adları halkın zihninde ebediyen saklanmaktadır.

16-20. asırları içine alan devir Türkmenler için en zor dönem olmuştur, dağınıklık ve bağımlılık devridir. Türkmenistan'ın SSCB'nin bünyesine dahil olduğu yıllar da bu döneme aittir. Saparmırat Türkmenbaşı, bu yılları şöyle tanımlamıştır: "Daha önce de birkaç kere söylediğim gibi, bizim ülkemizi ittifaktaki çok şey aldı; ilk sırada da bilgi vardır. Ama Türkmenistan hiçbir zaman SSCB'nin eşit hukuklu üyesi olmadı. Bize ne buyursalar biz onu yapmalıydık. İdeolojinin çıkarı ve merkezin isteğini yerine getirmek için millî gelenekler sıkı sıkıya takip ediliyordu. Türkmenistan, kendi isteğiyle, kendi başına tek bir meselesini bile halledemiyordu. Biz petrol çıkarıyorduk, gaz çıkarıyorduk, ama onun nereye ve hangi fiyattan satıldığını ülkede hiç kimse bilmiyordu. Pamuk meselesinde de durum aynıydı. Biz sadece falan yere şu kadar gönderilecek diye emir alıyorduk; bu işte şunu bunu sormaya hiç hakkımız yoktu. Türkmenistan ekonomisinin temelini oluşturan bu sektörler tamamen merkezin kontrolündeydi. Kendi hammadde ihracatının kârını alamıyordu. Fakat sıra vergilere geldiğinde

bizimle ilişkileri çok sağlamdı, böyle bir sistem dikkate alınamaz, demekten başka bir şey söylenemez”.[6]

Türkmenistan Bağımsızlık Döneminde

Bağımsız devlet kurmak konusunda Türkmen halkının asırlar boyu süren arzusu 1991 yılının sonbaharında gerçekleşti. 26 Ekim’de Türkmenistan’ı kanunî yönden bağımsız devlet olarak yeniden kurmak konusunda umumî referandum yapıldı. 1991 yılının 27 Ekimi, Türkmenlerin tarihine altın harflerle yazıldı. Bundan önceki gün yapılan referandumda halkın ortaya koyduğu iradeyi gerçekleştirip, Türkmenistan’ın “Yokarı Soyvet”i “Türkmenistan’ın bağımsızlığı ve devlet kuruluşunun esasları hakkında” anayasa maddesini kabul etti. O günden itibaren Türkmenlerin tarihî vatanı Türkmenistan, bağımsız devletler arasına katıldı, dünya kamuoyu tarafından da kabul edildi.

Türkmenistan’ın bağımsızlığını kazanması Saparmırat Atayeviç Nıyazov adı ile ayrılmaz bir bütündür. Halkımız onu genç ve bağımsız devletin temelini atan ve kuran biçiminde adlandırmaktadır. Talihin bahtiyar emriyle Türkmen halkının tarihindeki bu değişiklik zamanında, onun kısmetinin açılmasında, özgür ve tam bağımsız olduğu zamanda Türkmenistan’a modern çağın akıllı lideri, halkla sıkı sıkıya ilişkili ve onun sınırsız inancından ve güveninden kaynaklanan oldukça otoriter ve düzenleyici biri olarak liderlik yaptı. Bunun için milletin önderinin hayat hikayesi hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir.

Saparmırat Nıyazov, 1940 yılının 19 Şubatı’nda Aşkabat’ta doğdu. Onun babası Türkmenistan’ın kahramanı Atamırat Nıyazov, II. Dünya Savaşı’nda savaş meydanlarında öldü. S. A. Nıyazov, 1948 yılındaki depremde annesi Gurbansultan Ece’den ve kardeşlerinden mahrum kaldı. Hem babasından hem de annesinden mahrum kalan Nıyazov, Aşkabat’ın okullarının birindeki öğrenci yurdunda eğitim gördü. Okulu bitirdikten sonra onun iş hayatı başladı, sonra şimdiki Sant Petersburg Politeknik Enstitüsü’nün Fizik-Mekanik Fakültesi’nde eğitimini tamamlayıp Büzmeyin GRES-n’de kendi mesleği üzerine çalıştı. Sosyal konulara aktif olarak katılması ile Türkmenistan Komünist Partisi’ne girdi. 1980 yılında da partinin Aşkabat şehir komitesinin birinci sekreterliğine atandı. S. A. Nıyazov 1984 yılında ve 1985 yılının başlarında SSKP MK bölümünde önemli iş tecrübesi kazandı, Rusya’nın Kursk ve Belgorod bölgelerinde müfettişlik yaptı. Türkmenistan’a döndükten sonra kısa bir süre cumhuriyetin bakanlar kurulunun başkanı olarak çalıştı, 1985 yılının Aralık ayında da Türkmenistan KP MK’nın birinci sekreterliğine getirildi. Yaratıcılık güçlerinin büyüyüp geliştiği sırada otorite ve organizasyon işinde büyük tecrübe kazanan, zekî siyaset ve devlet adamı S. A. Nıyazov’un cumhuriyetin liderliğine gelmesi, Türkmenistan’ın bundan sonraki gelişmesini ve halkın kaderini önemli ölçüde etkiledi. Bundan böyle Türkmenistan’a liderlik yapmaya başlayan Saparmırat Atayeviç, millet tarafından kabul gören bir lider oldu, etrafına gayretli arkadaşları toplanmaya başladı.

Kısaca, yeniden kurmanın, sosyal-siyasî yapıyı değiştirmeye çabalamanın karmaşık bir dönemiydi. Bu durumda olumsuz hadiseleri bertaraf etmek için devrim yapmak işi öne çıkıyordu. S. A. Nıyazov, cumhuriyette sosyal ve siyasî şartları iyileştirmeye yönelen cesur adımları hayata geçirdi, bunlar da sonuç verdi, olumlu değişimler gerçekleşti. Onun önderliğinde uluslararası ilişkiler kurmaya,

kültür ve dil alanında çeşitli milletlerden oluşan halkın isteklerine cevap vermeye yarayan köklü çözümler hayata geçirildi.

Halkın inancının, kültürel değerlerinin, millî ve güzel geleneklerinin yaşaması için halka imkân vermeye yönelen adımlar da Cumhuriyet'in önderinin itibarının artmasına yardım etti.

1990 yılında Cumhuriyet'e devlet başkanlığı idaresi getirildi. 27 Ekim'de yapılan referandum sonucunda S. A. Nıyazov Türkmenistan'ın ilk devlet başkanlığı görevine getirildi.

Bu yıllarda S. A. Nıyazov'un yaptığı işler, Türkmenistan liderinin bunları Cumhuriyet'in bağımsızlığı yönünde sürekli ve kararlı bir şekilde hayata geçirdiğini, halkın geleneklerinin sıkı sıkıya ve cesurca korunduğunu açıkça göstermektedir. Bu da, Türkmenistan'ın bağımsızlığının yavaş yavaş sarsıntısız bir biçimde kazanılmasını sağladı.

Böylece, bundan on yıl önce dünyanın siyasî haritasında bağımsız Türkmenistan Devleti ortaya çıktı. O, nasıl bir devlet? Diğer devletlerin sisteminden ne farkı var? Ülkenin bağımsızlığını kazandıran Türkmenistan'ın ilk devlet başkanı S. A. Nıyazov'un devlet sisteminde eski Türkmen devletinin muhteşem geleneklerinden ustalıkla yararlanmasının özü bu sorulara doğru cevap bulmaya yardım etmektedir. Bu geleneklerin karakteri doğru biçimde "Tarafsızlık Talimatı, Tarihî Esasları ve Devlet Siyasetindeki Yeri" adlı konferansta verilmektedir. Türkmenistan devlet başkanı S. A. Nıyazov bu konferansı 1 Aralık 2000 tarihinde vermiştir.

Konferansta bu konuda şunlar söylenmiştir: "Eski devirlerde ve Ortaçağ'daki Türkmen devletlerinin bütün dünya için açık olması, başka ülkeler ve halklarla daima ilişki kurmayı amaçlaması bu devletlerin güçlü ve gelişmiş olmasının, milletin ilerlemesinin ve bayındırlığının baş şartıdır. Açıklık, işbirliği yapmaya istekli olmak, modern şeyleri kabullenmeyi amaçlamak, düşmanlıktan, yan gözle bakmaktan uzak durmak, sakinliği sevmek, sabır ve başkalarının fikrine saygı göstermek Türkmenlerin millî karakterlerinin gerçek belirtileridir. Bunlar binlerce yıl içinde olgunlaştı, Türkmen halkının atalarına mahsus özgün karakterini kendinde topladı. Türkmen halkı bu kıymetli karakteri, başına gelen ıstırap ve acılara aldırmadan saklamayı ve şimdiki nesillere miras bırakmayı başardı. Tarih, Türkmenlere kendi fikrine ters gelse de başkalarının fikrine saygı göstermeyi, sakinliğin ve mutluluğun hatırına feragat etmeyi öğretti. Tarih bize millî bütünlüğün kıymetini bilmeyi ve başkaları ile iyi komşuluk ilişkileri kurmayı öğretti. Çünkü, Türkmenler iç çatışmalardan ve dış düşmanlıklardan çok acı, ıstırap ve cefa çekmişlerdir."[7]

Sonra milletin lideri, Türkmen halkının sosyal gelenekleri ve demokrasiyi kanuna ve kendi şahsî ilişkilerine saygı duymayı daima kendinde birleştirmişti, diye belirtmektedir.

Burada bir duruma dikkat etmek gerekir, Türkmen örneğindeki değişimler için millî bilincin özellikleri, gelenekleştirilen sosyal alışkanlıklar, halkın kişilik özellikleri ve demokratik devletlerin dünya tecrübesi gibi iki önemli şeyi uygun bir şekilde birleştirmek gereklidir. Türkmenistan'ın kendi bağımsızlığına kavuşması ile bu iki kaynak devletin yapısının, siyasi durumu temelden değiştirmenin,

yeni demokratik esaslarda toplumun işlerini idare etmeyi olgunlaştırmanın çok karmaşık meselelerini çözmekte önemli ölçüde yardım ve hizmet etti.

Bundan böyle hakimiyetin sistemini kurmada ve onu bağımsız Türkmenistan'ın anayasasına uygun hâle getirme işinde geçen devirlerdeki Türkmen devletlerinin millî gelenekleri ve atalarının tecrübesi hayata geçirildi. Bunun özü, halkın iradesinin yüksek temsilcilik sistemini kurmakta özellikle ortaya çıktı. Türkmenler eski zamanlardan beri millî geleneklere ait meseleleri çözmek için umumî toplantı yapmışlardır. Burada da toplu olarak hayatı doğrudan etkileyecek kararlar alınmıştır. Gerçekten de Türkmen millî demokrasi gelenekleri günümüzün şartlarında da geçerli hâle geldi. Halk iradesinin yüksek temsilcilik sistemi -Halk Meclisi-Türkmenistan'ın halk oyudur. Bunun bünyesine devlet başkanı, milletvekilleri, halkın kendi seçtiği vekiller, bakanlar kurulunun üyeleri, vilayetlerin ve şehirlerin idare amirleri ve mahkemelerin başkanları girmektedir.

Dünyada şu anda böyle geniş yetkilere sahip olan bir sistem yoktur. Bu durum tesadüfî değildir, çünkü bunun kaynağı uzak geçmişte Türkmen boylarının yaşantısından gelmektedir. Bu geleneğin ne derece eski olduğuna şu bilgi delalet etmektedir: 11. asırda Büyük Selçuklu Devleti'nin gelişmesinin ilk döneminde halk toplantıları önemli rol oynamıştır. Bundan sonra bu tür toplantılar gelenek hâline gelmiştir. Tarihçilere göre, Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşunun başlarında halk toplantıları seyrek yapılmıştır, gündelik hayatta halk tarafından seçilen kişilerin toplantısı gitgide büyük önem kazanmıştır.

Türkmen demokrasisinin kurulmasında Yaşlılar (Aksakallar) Meclisi büyük yer tutmaktadır. Devlet meselelerine çözüm bulmakta bu meclis ya da devlet başkanı Türkmenistan'ın yaşlılarıyla mutlaka görüş alışverişinde bulunur. Yaşlılara hürmet etmek, onlardan fikir almak geleneği Türkmen halkında eski dönemlerden beri devam edip gelmektedir, o dönemlerde de ülkenin birçok meselesi Aksakal heyeti tarafından çözülmüştür. Bu akıl danışma, halkın isteği uyarınca Türkmenbaşı gibi saygıdeğer bir ada sahip olan ülkenin devlet başkanı S. A. Nıyazov'un liderliğinde devlet danışma kurulu mertebesine kadar yükseltildi. Her yıl vilayetlerin birinde yaşlılar ülkenin idarecileri ile birlikte toplanmaktadırlar. Bu ise, en doğru halk demokrasisidir. Bizim halkımız bağımsızlığı kazandıktan sonra atalarının geleneklerini yükseltmek istedi.1993 yılının Mayıs ayında Türkmenistan yaşlılarının Lebap'ta gerçekleştirdikleri dördüncü toplantıda konuşan ülkenin devlet başkanı Büyük Saparmırat Türkmenbaşı, Aksakal Heyeti ile her yıl yapılan buluşmaya çok büyük değer verdi: "Doğrusunu söylemek gerekirse, yaşlıların gelenekleşmiş toplantısı devleti idare etmekte, halkımızın uyumunu sağlamakta, ülkemizi kuvvetlendirmekte, kendimizi dünyaya tanıtmakta bizim için paha biçilmez bir okul oldu. Aslında böyle de olmalıydı. Çünkü, bizim yaşlılarımız sadece ata sevgisi ile halkının kalbini kazanmamıştır, kendilerinin akıl ve mantığı ile bizim hayatımızın da tadıdır. Onlar geçmişimizle bugünü birleştiren kuvvetli bir köprü olarak bugünün hatta geleceğin de sağlam sütunlarıdır. Onlar tecrübeleri, akıl ve mantıkları ile hayatımıza ışık veren bir meşaleye benzemektedirler. Siz, bizim bütün evlerimize, bütün köylerimize, bütün şehirlerimize hayat veren zenginliğimizsiniz. Yaşlılar bizi ruhî ve insanî yönden zenginleştiren en aziz insanlardır."[8]

Devlet lideri, konuşmasının sonuç kısmında kendisinin demokrasiyi nasıl değerlendirdiğini kısaca şöyle beyan etti: “Kendi halkı ile karşılıklı görüş alışverişinde bulunmak, akıl danışmak kendini dünyanın en demokratik ülkesi diye tanıtan ülkelerde bile henüz yoktur. Bu, bize atalarımızdan miras kalan büyük bir demokrasi geleneğidir. Ülkenin bütün önemli meselelerini yaşlılar ile tartışması, şimdi devletimizin en büyük geleneği hâline geldi. Bugün bu büyük geleneğimizin varlığıyla bütün dünya önünde gurur duyuyoruz.”[9]

Türkmenistan yaşlılarının görüşlerinin fark edilmesi gibi, devlet payesine yükseltilen bu toplumsal enstitü, halkın büyük neslinin saygın vekillerinin toplumsal anlaşmasını kazanmak için demokratik esaslarda katılım geleneğini geliştiriyor, onun görüşleri yönetimin yüksek mertebelerinde ve bağımsız devletimizi idare etmekte hayata geçiriliyor. Böylece, son yıllarda Yaşlılar Meclisinin, Türkmenistan Halk Meclisi ve Millî Kalkınış Hareketi ile ortak çalışarak iş tecrübesi kazanmaya başladığını belirtmek gerekir.

Önemli meselelerin çözümüne halkın, onun saygıdeğer idarecilerinin doğru bir şekilde ilişki kurmasının görüntüleri memleketin hayatına sıkı sıkıya yerleşti, bağımsız Türkmenistan’ın devlet yapısının ve siyasî sisteminin ayrılmaz bir parçası hâline geldi. Bununla birlikte, demokratikleşme işi derinleştikçe kültür seviyesini yükseltmenin, devlet idaresini insan haklarına saygılı hâle getirmenin farklı yönleri ve usûlleri de kullanılmalıdır, bu işte de atalarımızın gelenekleri kullanılır.

1999 yılının Aralık ayında 9. Devlet Yaşlıları Toplantısı’nın, Halk Meclisi’nin ve Genel Millî “Kalkınış” hareketinin ortak toplantısında Büyük Saparmırat Türkmenbaşı’nın başkanlığında ölüm cezasını kaldırmak hakkındaki kararın kabul edilmesi, ülkede geniş yankı buldu ve uluslararası kamuoyunun tasdikini kazandı. Bu insancıl hareket, Türkmenler arasında “insanı Allah’ın verdiği candan mahrum etmeye hiç kimsenin hakkı yoktur” diye öne çıkan düşünceye uygun düşmektedir. Bu toplantıda Ramazan ayının 27’sine rastlayan Kadir Gecesi hakkında da konuşuldu. Bu önemli gecede güzel şeyler düşünülüyor, iyi şeyler arzu ediliyor. Bu eski gelenek doğrultusunda her yılın “Kadir Gecesi”nde bağışlamak konusundaki karar kabul edildi.

Türkmen halkının konukseverliği de ünlüdür. Türkmenlerin evinde konuğa hürmet edilir, saygı gösterilir ve dokunulmaz olarak kabul edilirdi. Günümüzde de öyle kabul edilmektedir. Gerçekten de ev ocağının dokunulmazlığının korunup saklanması eski dönemlerden beri önemli bir iş olarak kabul edilmektedir. Türkmenler kendi işlerini severler, evlerine saygı duyarlar. Evin gelenekleri onlar için kutsaldır. Bunun için de Türkmenlerde ev dağıtmak çok ayıp bir iş sayılırdı. Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmırat Türkmenbaşı’nın insan sevgisine yönelen önderliği de bu geleneklerden kaynaklanmaktadır, o bakanlar kurulunun 18 Nisan 2000 tarihindeki genişletilmiş toplantısında halkın evlerini dağıtmasını yasaklayan kanun oluşturulması yönünde emir verdi. Kısa zamanda ilgili kanunlar hazırlandı ve kabul edildi.

Devletin önderi, ölenlerin hatırasına derinden saygı göstermek geleneğine öykünerek, her yılın 8 Mayısı’nın, 1941-1945 yıllarındaki II. Dünya Savaşı’nda ölen Türkmenistan’ın millî kahramanlarını anma günü olarak kabul edildiği kanunu, 2000 yılının 4 Mayısı’nda imzaladı.

Böylece, bağımsız Türkmenistan'ın devlet sisteminde tecrübenin öne çıkması, millî gelenek ve görenekler, ataların kıymetli tecrübesi, halkın millî benliği; ülkenin kanunlarının insan haklarına saygılı, demokratik ve mükemmel olmasına, devletin toplumda kültür ve medeniyet seviyesini yükseltmesine yardım etmektedir.

Yukarıda verilen bilgiler, bağımsız Türkmenistan'ı kurmakta ve bu yeni devleti mükemmel hâle getirmekte, Türkmen devletlerinin zengin gelenek ve göreneklerinden başarıyla faydalandığına delalet etmektedir. Bununla birlikte, bunların tamamının Saparmırat Türkmenbaşı'nın millî değerleri yeniden yükseltme gayretinin, eski kuşakların mirasından faydalanmaya yöneltilen amaca hızla hareket etmenin, onun ferasetli ve ileri görüşlü siyasetinin sonuçları olduğunu belirtmek gerekir.

Bağımsızlığını kazandığında Türkmenistan, hemen dünya kamuoyu tarafından kabul edildi, uluslararası arenaya çıktı ve uluslararası kuruluşların çoğunun tam üyesi oldu. Devlet başkanı, 14 Aralık 1992 tarihinde halk toplantısının kürsüsünden Türkmenistan halkına seslenmesinde derin bir memnuniyetle şunları söyledi: "Geçen bir yıldan fazla sürede 100'den fazla ülke bizim bağımsızlığımızı kabul etti, bunların birçoğu ile diplomatik ilişkilere başlandı. Bir yıla yakın bir süredir Birleşmiş Milletlerin güzel binasında bizim yeşil bayrağımız dalgalanıyor. Türkmenistan, uluslararası Para Fonu'nun, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nın, İslâm Konferansı'nın, Ekonomik İşbirliği Konseyi'nin ve başka birçok uluslararası kuruluşların tam üyesidir."[10]

Soğukkanlı ve sevgiye dayalı dış siyaset, başka ülkelerin iç işlerine karışmama ilkesinin yerine getirilmesi, başka ülkelerle iyi niyetli komşuluk ve karşılıklı iş ilişkilerinin gerçekleştirilmesi bağımsız Türkmenistan'ın uluslararası itibarının yükselmesini sağladı.

Ülkemizin bağımsız devlet olarak gelişmeye başladığı ilk günlerden itibaren tarafsızlığın onun dış siyasetinin temelini teşkil ettiğini burada belirtmek gerekir. Bu konu, Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmırat Türkmenbaşı'nın söylediği "Tarafsızlık Talimatı, Tarihî Esasları ve Devlet Siyasetindeki Yeri" adlı konferansında doğru bir şekilde belirtilmiştir:

"Bana 'Türkmenistan'ın dış siyasetinin esas hükmü ve geniş manada devlet ve toplum yapısının düsturu olarak tarafsızlık ilkesini alması neye dayanıyor?' diye sorduklarında, ben: 'Doğrudan doğruya kendi tarihine dayanıyor' diye cevap veriyorum. Türkmen halkının hayatında silinmeyecek iz bırakan vakalarla zengin, gam kasavet ve şan şöhretle, başarı ve başarısızlıklarla, büyüyüp gelişmek ve zayıflayıp güçten düşmekle dolu olan tarihi, bağımsız Türkmenistan'ın böyle bir siyasî yolu seçmesini önceden belirledi. Bu da bize bir bütün halk olarak kendimizi saklayıp korumaya, Türkmenistan'ın devlet olmasını ve bağımsızlığını, farklılığını kazanmasına imkân vermeliydi, bir büyük devlete bağlı olmanın acınası vazifesini yerine getirmekten daimî olarak kurtarmalıydı."[11]

Bu durumdan devletin lideri şu sonucu çıkarmaktadır: "Bunun için de tarafsızlık ilkesinin alınmasının tarihî şartları hakkında konuşmakla, tarafsızlığın esas karakterleri olan sâkinlik, sevgi, sabırlı olmak, başkalarının görüşlerine ve fikirlerine saygı duymak, dünyaya açık olmak Türkmen

halkının akıl ve düşüncesine ve tarihî gelişiminin özelliklerine uygun gelmektedir diye tasdikliyoruz. Biz dış siyaset tarzımızı belirlediğimizde bundan yararlanıyoruz."[12]

Türkmenistan'ın daimî tarafsızlığının yöntemi milletin başkanı Büyük Saparmırat Türkmenbaşı tarafından kuruldu, ilmî dayanağı oluşturuldu ve peş peşe hayata geçirildi. Ondan daha az önemli olmayan bir başka mesele olan Türkmenistan'ın daimî tarafsızlık derecesini uluslararası alanda kabul edilmesini devlet liderimiz başardı. Bunun için Türkmenistan'ın ilk devlet başkanının eksilmez enerjisi ve gayreti, amaca ulaşmadaki sür'atliliği gerekliydi. O, bu fikrinin çok zorunlu olduğunu ve siyasî bakımdan amaca uygunluğunu dünyanın en büyük devletlerinin başkanlarına, çok sayıda uluslararası kuruluşa kabul ettirmeyi başardı. Onun bu yorulmak bilmeyen, fedakâr çalışması sayesinde daimî tarafsız devlet unvanın verilmesi konusu yer yuvarlağının her tarafında kendine gitgide artan taraftar buldu. Türkmenistan liderinin bu fikri 1995 yılının Mart ayında Ekonomik İşbirliği Konseyi'ne üye ülkelerin devlet başkanlarının üçüncü toplantısı uyarınca İslamabat konuşmasında, aynı yılın Ekim ayında ise Birleşiklere katılmazlık hareketine üye ülkelerin devlet başkanlarının Kolombiya'nın Kartahena şehrinde gerçekleştirilen II. konferansının sonuç bildirgesinde destek buldu. En sonunda da 12 Aralık 1995 tarihinde kuruluşunun 50. yıldönümünde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu "Türkmenistan'ın Daimî Tarafsızlığı" adlı tarihî kararını kabul etti.

Bağımsız Türkmenistan'ın tarafsızlığının uluslararası alanda kabul edilmesi, bir sükûnet merkezi ve çok önemli anlaşmaların gerçekleştiği yer olarak ülkemizin önemini ve dünya arenasındaki saygınlığını yükseltti. Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta Taciklerin uluslararası anlaşmalarından birkaç tanesi yapıldı; uzayıp giden anlaşmazlıkların son bulmasında bunların önemli bir yeri vardır, bu anlaşmazlıkların giderilmesinde Afgan tarafının idarecileri de hazır bulundular.

Türkmenistan'ın gayretli ve soğukkanlı dış siyaseti ülkenin önünde duran siyasî ve ekonomik meselelerin çözümüne yardım etmektedir.

Bağımsız Türkmenistan'ın Ekonomisi

Bağımsız ve tarafsız Türkmenistan'ın özgürlüğünü kazanmasının 10. yılında iktisadî alanda ve halk ekonomisinde kazandığı başarılar bütün dünyayı şaşırtmıştır. Çeşitli ülkelerdeki iktisatçılar, siyaset bilimciler ve başkaları "Türkmen gücünün", "Türkmenbaşı'nın gücünün" sırrını öğrenip, genç ve bağımsız devletin bu kadar hızlı gelişmesindeki etkenlerin ne olduğunu anlamak için uğraşmaktadırlar.

Kendisinin eski toprağında gerçekleşen tarihî değişikliklerin canlı şahidi olan ve bu değişikliklerle doğrudan doğruya ilişkili olan Türkmenistan halkı, herkesi şaşırtan bu başarıların temelinde milletin önderi Büyük Saparmırat Türkmenbaşı'nın ferasetli ve ileri görüşlü siyasetinin ve onun ekonomik değişimler hakkında hazırladığı kanunun bulunduğunu açık seçik bilmektedir. Bu değişimlerin derin içerikli yapısı 14 Aralık 1992'de Türkmenistan Halk Meclisi'nin kürsüsünden devlet başkanının ilan ettiği "10 Yıllık Kalkınma" planında belirtildi. O, şöyle demişti:

“Biz şimdiki geçiş devrinde güçlü bir yönetimi ve ekonomik değişimlerin devlet tarafından kontrol edilmesini gerekli görüyoruz. Planlı ekonomiden pazar ekonomisine, genel mülkiyetten özel mülkiyete, toplumcu yarıştan ferdî yarışa geçiş devrinde devlet özelleştirmenin ve fiyatların dizginini kendi elinde tutar, bu değişiklikleri aşama aşama ve yavaş yavaş hayata geçirir. Biz dünya ülkelerinin ekonomik sistemleriyle yakından ilgilensek de, hiçbir ülkenin iktisadî değişimlerini örnek almıyoruz, tamamen Türkmenistan şartlarına uydurmuyoruz. Türkmenistan’ın iktisadî değişimleri, Türkmen halkının millî özelliklerine dayanan, hiçbir halkın, hiçbir devletin iktisadî değişimlerine benzemeyen özgün değişikliklerdir.”[13]

Gerçekten de “Türkmenistan’ın gücünün”, “Türkmenbaşı’nın gücünün” gerçek sırlarından biri ülkemizin liderinin alım satım işini aniden canlandırmak gibi anlamsız bir yola gitmemesidir. Bu tarz siyaset, bilindiği gibi Sovyet devrinden sonra kurulan birkaç devlet ve başka birkaç devletin halkının yaşam düzeyinin kesin olarak azalmasına, üretim seviyesinin görülüp işitilmemiş biçimde azalmasına, çok sayıda fabrikanın kapanmasına sebep oldu. Bizim devletimizin liderinin mantıklı ve ölçülü siyaseti Türkmenistan’ın yukarıda söylenen kötü hadiselerden etkilenmemesini sağladı.

Genç devletin, ekonomiyi geliştirmek konusundaki kanunu Türkmen işçiler sınıfını oluşturmaya yöneltilmişti. Bununla aynı zamanda Türkmenistan yabancı ülkelerin yatırımlarına ve yabancı mallara kapılarını tamamen açtı. Türkmenistan’ın devlet başkanı, fabrikalar açmak için ancak yabancı ülke yatırımcıları katıldığı zaman ülke modern teknolojiye göre kendi ekonomisini yenileyebilir, dünya pazarında yarışabilecek üretim yapmayı başarabilir, diye belirtmişti.

“10 Yıllık Kalkınma” planı iktisadî değişimleri hayata geçirmek için Türkmenistan’da esas sermayenin ve hammaddenin yeterli derecede bulunduğundan bahsediyordu. Ülkemizin tarım siyasetinin temel yönlerinden biri, yiyecek yönünden bağımsızlığın kazanılması olmalıdır, diye belirtilmekteydi. Elektrik enerjisi üretimini arttırmak göz önünde tutuluyordu. Devletin lideri, “Böylece, kuvvetli yakıt kaynakları yaratıp, zenginliklerimizi hammadde olarak satmak yerine onları yeniden daha mükemmel bir şekilde işlemeye çaba göstermeliyiz. Gelin bu yüksek amaç uğrunda belimizi çok sağlam biçimde doğrultalım!”[14] dedi.

Türkmenistan Devlet Başkanı S. A. Nıyazov’un bu yoldaki hizmeti, onun karmaşık iktisadî kalkınma yolunun teorik esaslarını başarıyla anlayıp, Türkmenistan’ın ekonomisini değiştirmenin doğru biçimini seçip almasıdır. Tarih, böyle hükmedici, emir verici ekonomik sistemden pazar ekonomisine sosyo-politik yönden sarsıntısız biçimde yavaş yavaş geçen başka bir ülkeyi tanımıyor. Türkmen devleti liderinin seçip aldığı yol ileri görüşlü ve insancıl bir yoldur. Bu yol, derin nazarî sistemlere dayanmaktadır ve yüksek insanî değerleri kazanmaya yönlendirilmiştir.

Türkmen örneğindeki ekonomik değişimleri hayata geçirmenin önemli yönleri nedir? Türkmenistan Devlet Başkanı, GDA ülkeleri liderlerinden ilk olarak pazar ekonomisinin sosyal yönüne denk düşen örneğini seçip aldı. Bunun asıl faydası pazar ilişkileri, ülkenin ekonomisini değiştirmenin küçük amacını takip etmekten ibaret olmayıp, o memleketin halkının yaşam derecesini yükseltmenin aracı olarak da hizmet etmektedir. Devlet kendi halkına hayat garantisini ciddi biçimde sağlıyor; bu,

geçiş devrinde çok önemlidir. Devlet başkanının sosyal siyaseti, belirlenen hedeflere her ulaşılmasında ve her ileriye gidilmesinde olgunlaşıp belli bir tarafa yönlenen bir kimlik kazanmaktadır.

Günümüzde devam edip gelen iktisadî kalkınma örnekleri, gerçekleştirilen değişimlerin kendi başlarına görünümleri olarak kabul edilmeyip, hükmedici ve emir verici ekonomik sistemden pazar ekonomisine geçmenin çeşitli devirleri olarak kabul edildi. Ekonominin aşırı baskıcı olması durumunda, piyasa sisteminin olmadığı dönemde, pazar ilişkileri hakkındaki düşüncelerin henüz olgunlaşmadığı dönemde mal üreticilerine aşırı iktisadî özgürlüğün verilmesi kötü sonuçlar doğurabilir. Türkmenistan devlet başkanı bunu göz önüne alarak, pazarı doğrudan doğruya yukarıdan idare etmenin asıl yönlerini koruyup, geniş iktisadî kuralların yardımıyla pazarı iktisadî usûllere göre düzenlemeyi başarıyla birleştirdi.

S. A. Nıyazov, ilk olarak birleşik iktisadî sistemi oluşturma fikrini ortaya attı, buna mülkiyetçiliğin bütün yönleri girmelidir. O, önceki bazı sosyalist devletlerin önceden gelenekleşmiş alışkanlıklarını bıraktı; çünkü onlar Sovyet Devleti dağıldıktan sonra, en faydalı iş özel mülkiyetçilik deyip ona yönelmeye başladılar. Türkmenistan Devlet Başkanı'nın ekonomik siyaseti mülkiyetçiliğin çeşitli yönlerinin geliştirilmesini esas almaktadır. Onların birbiriyle uyumlu olarak birleştirilmesi, ekonominin başarılı olmasında etkili olmaktadır.

S. A. Nıyazov'un hazırladığı kanundaki birkaç bölümde, devlet mülkiyetçiliğin üstün tutulmasını savunmaktadır, diye belirtiliyor. Bununla aynı zamanda özel bölümün çabuk yerleşmesi için malî-İktisadî ve hak-hukuk şartları sağlanıyor; özellikle kullanım mallarını üretmek, hizmetleri yerine getirmek konusunda değerli şartlar sağlamaktadır. Devlet mülkiyetçiliğindeki malları özel mülkiyete devretmek işi yavaş yavaş, halkın psikolojisi ve satın alma gücü alınarak gerçekleştirilmektedir.

Türkmenistan'da devlet başkanının çabasıyla sağlam bir sosyal ve siyasî yapı kazanıldı ve sarsılmadan devam etmektedir. Gerçekten pazar ilişkilerine düşünülerek ve akıl-mantık yoluyla geçilmesi bu durumun korunmasına imkan vermektedir.

Türkmenlerin pazar ilişkilerine geçme örneğinin sıfatlarından biri de ülke halkının sosyal durumunun garantiye alınmasıdır. Ekonomik gelişmenin sosyal tarafını güçlendirmek için, birkaç kanun kabul edildi, bunlar geçiş devrinde halkı sosyal yönden desteklemeye yönlendirildi.

Memleketin ve devletin başkanının halk için çektiği sıkıntılar gerçekten de sınırsızdır. Bunun böyle olduğu, iş hakkının, emekli maaşlarının, öğrenci burslarının sürekli yükseltilmesine ekonomik hizmetler ve toplu taşıma araçları için cüz'i miktarda ücret ödenmesine, yardım amaçlı paralar verilmesine ve buna benzer şeylere bakılarak görülebilir. Türkmenistan'da devlet başkanı, insancıl siyaset yürüttüğü için, ancak halkın çıkarlarına zarar vermeyen ekonomik değişim usullerine izin verilmelidir, diye düşünülmektedir.

Türkmenistan'da Pazar ilişkilerine geçmenin temel ilkesi ülkemizde yapılan toplam üretimin temposunun artırılmasıdır.

Genel olarak, Türkmenistan’da sosyal hayata yönelen pazar ekonomisini hayata geçirmek için çareler dizisi hazırlandı. Devlet, pazar değişiklikleri için sorumluluğu tamamen üzerine almaktadır. Belli bir süre içinde, belirtilen amaçlara ulaşıldıkça devletin katılım derecesi yavaş yavaş azalmaktadır. Türkmenistan’ın ekonomik sistemi değiştirmek için seçtiği örnekte geçiş döneminde düzenleme görevinin devlet tarafından kullanım özellikleri de bundan ibarettir.

Genç ve bağımsız devlete geçmişten ağır bir miras kaldı; bu, ekonominin sadece hammaddeye dayalı olması da değil. Ziraatın hiçbir alanında üretimin teknik seviyesi dünya pazarının taleplerini karşılamıyordu. İş verimindeki derecenin ve niteliğinin düşük olması, gerçekleştirilen üretimin dış pazarlarda rekabet edebilme gücünü sağlayamıyordu.

Bu şartlarda S. A. Nıyazov’un çok yönlü ekonomik siyasetinin temeli, ülkemizdeki ekonomik yapıyı değiştirip düzenlemeye yöneltildi. Bağımsız devlet için yüksek sonuç veren, çok kabiliyetli ve dış dünyaya açık bir ekonomik sistem gereklidir. Bu bakış açısından, milletin lideri bağımsızlığın ilk günlerinden başlayarak, Türkmenistan’ın ekonomik yapısını temelden düzeltmek için çalışmaktadır.[15]

Böylece, bağımsız Türkmenistan’da ekonomik değişimleri gerçekleştirmekle on yıl geçti. Bu uğurda gerçekleştirilen büyük işlerin tamamı, değişiklikler gerçekleştirilmeye başlandığında ortaya konan çok büyük amaçlara milletin başkanının liderliği, kararlılığı, gücünü sakınmaması ve ülkemizin halkının çektiği fedakârane zahmetler neticesinde ulaşıldığına şahitlik etmektedir.

Bağımsızlık yıllarında ekonomik yapıda birçok değişiklik oldu. Sanayi üretiminin genel miktarında işlenmiş olanların payı iyice arttı. Bunlar sadece petrole, gaza ve kimyaya ait olmayıp, tarım üretimini işleyen sanayiye de aittir. Eğer Sovyet devrinde olduğu gibi Türkmen pamuğunun hepsi Cumhuriyet’in dışında yeniden işlenseydi şimdiki durum tamamen farklı olurdu. Bağımsız Türkmenistan’da mükemmel derecede yüksek tempolu, kuvvetli ve günümüz teknolojisiyle donatılmış olan dokuma sanayii kuruldu. 2001 yılının sadece birinci yarısında Dokuma Sanayii Bakanlığı’na göre üretim artışı %125 oldu. Pamuktan ve ipekten üretilen malların toplamı %29, hazır giyim %49, ayakkabı üretimi %30 arttırıldı. Bu yıllarda yapılan hizmetlere düşen pay 1992 yılında %9, 9’luk artıştan 1998 yılında %31, 8’e kadar yükseldi, tersine üretim grubunun payı %20 azaldı. Hizmetlerin payının ve miktarının yükselmesi aslında ticaret, bankacılık ve maliye işleri ile gayrimenkulle alakalı işler neticesinde gerçekleşti. Tarım üretiminin toplam kapasitesi %16,4 arttı, bu oran inşaat sektöründe %7,2 oldu.[16]

Türkmenistan’da bağımsızlık yıllarında gerçekleştirilen ekonomik değişimler, ekonomik bağımsızlığı kuvvetlendirmeye ve ekonominin bütün yönlerinin güçlü bir şekilde gelişiminin sağlanmasına yöneltildi. Önceki ittifakın ekonomik ilişkilerinin kesilmiş ve onun ekonomisindeki bağlantıların bozulmuş olmasına rağmen Türkmenistan’da üretim miktarı kötü duruma düşmedi. Bu yıllarda ülkemizin gelişiminin geniş iktisadî göstergeleri olumlu gelişme temposuna ulaştı. Doğalgaz ve elektrik enerjisi üretimi hızlı bir tempoyla gelişmektedir. Raporlara göre, 2001 yılının ikinci yarıyılının başında sektörler içinde yakıt ve enerji sektörüne ait fabrikaların payına üretimin genel miktarının %70’i düştü; bu miktardan gaz sektörüne %46, rafineri sektörüne de %17’lik pay düştü.

2001 yılının Ocak-Haziran aylarına ait dönemle karşılaştırıldığında elektrik enerjisi üretimi %12 arttı; bu, ihraç edilen enerjinin artması ile ilgilidir. İhracatın artırılmasına ise çıkarılan gazın %18 artması imkân verdi.

Bağımsızlık yıllarında gaz sektörünün üretim gücünün fazlası, gazı dış pazara çıkaran yeni nakliye araçlarıyla dolduruldu; bu, 1997 yılında kullanıma sunulan, yaklaşık olarak 8-10 milyar metreküp gazı taşıyabilen Körpece (Türkmenistan)-Gurtguyı (İran) hattıdır. Petrolün çıkarılışı %11 arttı, petrolün rafine edilişi %5 arttı.

Ülke sanayinde 2001 yılının birinci yarısında üretilen malların miktarı geçen yılın aynı dönemine göre %21,4 arttı. Bunda, sanayinin devlet sektörüne bütün sanayi üretiminin %67'si, devletle ilgili olmayan fabrikalara sanayi üretiminin %23'ü düşmektedir.

Türkmenistan'ın tahıl üreticileri 10. yıldönümünde önemli iş üstünlüğü kazandılar; onlar, 2001 yılında 2 milyon tondan fazla tahıl toplayıp, yurdumuzun yiyecek bağımsızlığını kazanmasına önemli katkı sağladılar. Karşılaştırma yapmak için, Sovyet devrinde Türkmenistan'ın her yıl en fazla 70 bin ton buğday ürettiğini belirtmek yeterlidir. Tahıl üreticilerinin gayretleri, devlet başkanı tarafından çözüm yollarının hayata geçirilmesi, Saparmırat Türkmenbaşı'nın tarım siyasetine dayanan yeni iktisadî ilişkilerin yerleştirilmesi ile desteklendi. Bunlardan, kiralama ilişkilerinin yaygınlaştırılması, toprakların çiftçilerin mülkiyetine verilmesi ve devlet tarafından büyük maddî yardımın verilmesi gibi çözüm yollarını belirtmek gerekir. Yüksek üretim kapasiteli şirketler ve modern makinelerle tarım teknolojisini yenilemenin büyük önemi vardır. Su tesisleri kurmak ve toprağı sulamak konusundaki işlerin çok büyük bölümü yerine getirildi. Karakum'da kurulan Türkmen Gölü, yeni kanallar ve başka sulama tesisleri gibi bu asrın çok büyük yapılarını örnek olarak vermek yeterlidir.

Demir ve kara yollarının, hava, ırmak ve deniz taşıtlarının geniş bir taşıma ağı olmazsa ekonomi başarıya ulaşıp gelişemez. Bağımsızlık yıllarında, Türkmenbaşı ulaşım ağı üzerine yapılan işler kadarını Türkmenistan, yüzlerce yıllık tarihi boyunca hiçbir zaman görmemiştir. Komşu İran ile birlikte kurulan Tecen-Sarahs-Maşat Polat hatlarını göstermek de yeterlidir, bunun çok büyük uluslararası önemi vardır; çünkü o sadece Türkmenistan'ı İran ile değil Pekin ile İstanbul'u da bağlamaya imkân vermiştir. Türkmenistan'ın kendi gücüyle Türkmenabat-Atamırat demiryolu kuruldu, bu ise ülkemizin güney ve güneydoğu bölgelerini kalkındırmakta çok büyük öneme sahiptir. Türkmenistan'ın altın çağında Aşkabat-Daşoğuz demiryolu kurulmaktadır, bu yol kısa süre içinde yurdumuzun kuzeyini güneyine bağlayacaktır. Bununla aynı zamanda, dünya standartlarına uygun biçimdeki karayolları ülkemizin bütün vilayetlerini birleştirmektedir.

Türkmenistan'ın ekonomisini geliştirmek için ülkemizin lideri tarafından belirlenen yatırım siyasetinin çok büyük önemi vardır. Bu siyasetin asıl amacı şunlara dayanmaktadır:

- Sanayinin hizmet eden temel alanlarını geliştirmede yatırımları çekmek için uygun yatırım şartlarını oluşturmak ve ülke ekonomisinin önünü açmak;

- Türkmenistan'ı sosyal ve ekonomik yönden geliştirmek için öne çıkan meseleleri çözmede eşit hukuklu ve birbirine fayda sağlama esasına dayalı yabancı sermayeyi çok uygun biçimde çekmek;

- Uluslararası ekonomi sistemini gelecekte birbiriyle ilişki kurmaları amacıyla birlikte yatırım yapma amaçlarını ve taslaklarını hayata geçirmek, birlikte fabrikalar kurmak;

- Yatırımları hayata geçirmede serbestlik vermek, yatırımların hukukî yönden dedikodulardan korunmasına ve yatırım işinden yapılan kârın yatırım sahiplerinin ülkelerine gitmelerine imkân sağlamak.

Bu siyasetin hayata geçirilmesi, üretim kültürünün yükseltilmesini, modern teknolojiyi çekmeyi, üretimi düzenlemenin ve idare etmenin modern usûllerini kullanmayı, sanayinin, ziraatın, ihracat ve ithalata yönelmek isteyen üretimin arttırılmasını, Türkmenistan'ın pamuk ve hammadde malzemelerini yurt dışına göndermeyi, yüksek teknolojili sanayi ve ziraî üretimi yurt dışına çıkarmaya yavaş yavaş geçmeyi sağlamaktadır.

Türkmenistan'a yatırım imkânlarının olumlu biçimde yönlendirilmesi, ekonominin yeterli derecede sağlam olarak geliştiğine delalet etmektedir; çünkü Türkmenistan yeniden ürettiği değerlerin büyük kısmını sermaye toplamaya yönlendirmektedir, bunun sonucunda da sağlam nitelikli yabancı yatırımcıları kendine çekmektedir. Bağımsızlık yıllarında Türkmenistan'a yapılan yatırımların güçlendirilmesi için gereken şartlar oluşturuldu.

Bağımsızlığın ilk yıllarının önemli özelliklerinden biri de yatırımların büyük kısmının üretim dışındaki alanlara yönlendirilmesidir. 1991-1993 yıllarında üretim dışındaki alanlar yatırımların genel toplamının %23 ve %47'sini oluşturdu. Sonuçta, bağımsızlığın ilk yıllarında yurdumuzun haritasında konut, komünal ekonomi, sağlık, bilim, kültür ve sanatla ilgili onlarca yeni kuruluş ortaya çıktı. 1997 yılında yatırımların genel miktarında üretim dışındaki alanların tuttuğu yer biraz durakladı, bir sonraki yıldan itibaren de azalmaya başladı, üretime dönük yatırımda artış görülmeye başladı. Yeni inşaatların büyük miktarlara ulaşması, yatırımların miktarında yapı-inşaat sektörünün tuttuğu yerin sürekli artması sonucunu doğurmaktadır.

Türkmenistan'ın bağımsızlığının ilk yılları, dünya ekonomi sistemiyle başarılı bir biçimde ilişki kurması olarak nitelendirilmektedir. Ulaşımı, iletişimi, oteller zincirini, iş merkezlerini vb. geliştirmek için birçok çözüm yolu bulundu. Yiyecek bağımsızlığını kazanmak için ziraî üretime devlet tarafından verilen destek arttırıldı.

Yatırımların toplamında sanayinin tuttuğu yerin yükselmesi devam etmektedir. Petrol, gaz, gıda sektörü ve elektrik enerjisi üretimi büyük miktarlarda geliştirildi. Türkmenbaşı'daki rafinerinin teknolojisinin yenilenmesi işinde bağımsızlığın ilk günlerinden itibaren Avusturya, Çek Cumhuriyeti, ABD, Japonya ve Türkiye'den gelen firmalar aktif olarak çalışmaktadırlar. 1998 yılından beri bu rafinerinin teknolojisini yenileme işi yabancı ülkelerin verdiği borçlarla gerçekleştirilmektedir. Sadece dört tane taslağa göre rafinerinin teknolojisini yenileme işine yöneltilen yatırımların miktarı 1 milyar doları buldu.

Tahıl için yapılan yatırımların ve un-bulgur sektörünün tesislerini kurmak için yabancı ülkelerden alınan borçların miktarı 2 milyar Amerikan Doları'na yaklaşmaktadır. Sadece 1997-1999 yıllarında günde 1050 ton buğday öğütebilen 6 tane değirmen, geçici bir süre için 300 bin ton tahılı saklayabilen silolarla birlikte işe başlatıldı.

Sosyal hayattaki önemli meselelerden biri olan şehirlere ve köylere gaz götürme işi halledildi. Doğalgaz hattının uzunluğu 1131 km'ye, toplam doğalgaz ağının uzunluğu da 23 bin km'ye ulaşmıştır. Türkmenistan halkı gazdan bedava yararlanma imkânı buldu, bunun sonucunda bütün masrafları (yılda ortalama 116,4 milyar manat) devletin kendisi karşılamaktadır.

Günümüzde Türkmenistan çok büyük bir inşaat alanına dönmüştür. Orada hem üretime hem de sosyal hayata dönük yatırım planları hayata geçirilmektedir. Bunların hepsinin, bağımsız ve genç devletin yavaş yavaş sanayii ve sosyal yönü gelişmiş olan bir ülkeye dönmesine yardım ettiği şüphesizdir.

Türkmenistan Devlet Başkanı'nın ileri görüşlülüğü ve yatırım siyasetini çok yönlü olarak hayata geçirmeye çalışması, sosyal değişimleri gerçekleştirmekte, ekonominin temel dallarını geliştirmekte, ulaşımın ve iletişimin geliştiği bir sistem kurmakta kendini göstermektedir.

Şehirlerin, köylerin, başkentimizin ve vilayet merkezlerinin görülüp işitilmedik derecede bayındır duruma getirilmesi, bağımsız ve tarafsız Türkmenistan'ın ekonomik imkânlarının sınırsız derecede arttığına delalet etmektedir. Devletimizin liderinin çabaları neticesinde Türkmenistan'ın güzel başkenti Aşkabat, her gün insanların gözü önünde millî bir ışıltıya bürünerek Doğu'nun gerçek incisine dönüşmektedir. Muhteşem saraylar, çok katlı evler, güzel konutlar, geniş yollar, yüzme havuzları, Tarafsızlık Kapısı, Bağımsızlık Anıtı ve muhteşem heykeller Aşkabat'ın güzel yüzünü gösteren özgün eserlerdir. Başkentin ve başka şehirlerin kenarları da gitgide görüntüsünü değiştirip, yeşil ağaçlarla güzel bir görüntüye kavuşmaktadırlar. Dağ kayalarının üstündeki "Serdarın Sağlık Yolu" Türkmenistanlıların hayatına sağlam bir şekilde yerleşti. Türkmenistan'ın birçok köyü bayındırlık ve sosyal hayat şartları bakımından şehirlerden aşağı değildir.

Sosyal Hayat ve SosyalDüzen

Türkmenistan'ın sosyal hayatı, halk demokrasisinin millî gelenekleri ve Türkmenlerin psikolojileri dikkate alınarak kurulmaktadır. Türkmenistan liderinin bu tarz siyasete daha ülkemiz bağımsızlığını kazanmadan başladığını belirtmek gerekir. Onun çabalarıyla 5 Mart 1990'da bütün Türkmenistan'ı kapsayan birinci Yaşlılar (Aksakallar) Meclisi toplandı. Bu, hayat tecrübelerinde pişmiş idarecileri olan yaşlıların, toplantılarında zorunlu ve çok önemli meseleleri ortaya atıp tartışarak eski Türkmen geleneğini yeniden ortaya çıkarmalarıydı. Bundan sonra milletin önderinin yaşlıların önünde yaptığı konuşmada ortaya koyduğu meselelerin ülkemiz bağımsızlığa kavuştuktan sonraki geçiş devrinin meselelerine denk gelmesi önemlidir. Örnek olarak, S. A. Nıyazov, yaşlıları Türkmenistan'daki rahat ve sakin sosyo-ekonomik durumu korumak için çaba göstermeye çağırdı. Yaşlıların Türkmenistan

genelindeki birinci toplantısı işçilere seslenme olarak kabul edildi. Yaşlıların Cumhuriyet Meclisi'nin terkibi seçildi.

Bundan sonra yaşlıların toplantıları yurdumuzun bütün vilayetlerinde sırayla her yıl düzenlenmektedir.

18 Mayıs 1991'de yine Saparmırat Atayeviç Nıyazov'un çabasıyla dünya Türkmenlerinin I. konferansı yapıldı. Burada yurt dışındaki vatandaşlarımızla her zaman ilişkileri sürdürme, onların ocaklarını kendilerinin tarihi vatanlarına yaklaştırmayı amaçlayan sosyal yapıyı, Dünya Türkmenlerinin Sosyal Derneği'ni (DTGB) kurma kararı alındı. Bu derneği kurmak için önder olan S. A. Nıyazov oybirliğiyle başkanlığa seçildi.

Sosyal derneğin 10 yıl içinde yaptığı işlerin sonucunda, kaderin cilvesiyle dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmış olan Türkmenlerle dostluk ve kardeşlik ilişkileri gerçekleştirildi. Yabancı ülkelerde derneğin yirmiden fazla şubesi kuruldu.

Yurdumuzda, Dünya Türkmenlerinin Sosyal Derneği'nin onuncu yılı kapsamlı bir şekilde kutlandı. 23 Mayıs 2001'de Aşkabat'ta Dünya Türkmenlerinin 6. konferansı yapıldı, sonra ise "Türkmenistan ve Dünya Türkmenleri: Tarihî Yakınlık ve 21. Asırdaki İlişkiler" konulu bir ilmî sempozyum yapıldı.

Dünya Türkmenlerinin 6. konferansında Türkmenistan Devlet Başkanı konuşmasında şöyle dedi: "Biz dili bir, kültürü bir, aslı bir milletiz. Şanımız, şöhretimiz dillerdedir! Bunun için dernek üyelerinin kutsal vazifesi, bu fikrin yüceltilmesi için her şeyiyle yardım etmektir."[17] Devlet başkanı gelecekte sosyal derneği, Bütün Türkmenlerin Millî-Kültürel Derneği diye adlandırmayı teklif etti. Bu ad, birliğin yaptığı işi daha iyi anlatmaktadır, çünkü onun görevi bütün dünyadaki Türkmenlerin ruhî beraberliği esasına göre halkların kültürünü, kadimden gelen değerleri yükseltmeye ve nasihat etmeye yönelmektir.

Toplantıya katılanlar, Türkmenistan Devlet Başkanı'nın eşsiz, benzersiz Türkmen sanatı olan halıcılığı geliştirmek ve yaygınlaştırmak için dünya çapında halı severler derneği kurma konusundaki fikrini sıcak karşılayıp desteklediler. Toplantıya katılanlar, bizim atalarımızın halı hazineleri binlerce yıldır dünyanın süsü olmuştur, diye belirttiler. Çeşitli ülkelerde yaşayan Türkmenlerde bu kadim ziynetin sırları günümüze kadar korunup saklanarak gelmiştir. Millî halıcılığın şanını, şöhretini kuvvetlendirmek ve arttırmak için onları bir yere toplamak bütün Türkmenlerin kutsal görevidir. 6. toplantıya katılan dünyanın 26 ülkesinde yaşayan onlarca milyon Türkmen'in vekillerinin, milletin önderi Saparmırat Türkmenbaşı'nın Türkmen halkının önünde yaptığı çok büyük işleri dikkate alarak, onu oybirliğiyle Dünya Türkmenlerinin Sosyal Derneği'nin ömürlük başkanlığına seçtiklerini, ayrıca minnettarlıklarının alâmeti olarak ona "Büyük" adını verdiklerini belirtmek gerekir.

Ülkemizin bağımsızlığını kazanmasından hemen sonra 1991 yılının Aralık ayında Türkmenistan'ın Demokratik Partisi kuruldu, devletimizin başkanı S. A. Nıyazov da başkanı oldu.

Partinin en önemli görevi, devletimizin insan sevgisi ve sükunet esasına dayalı iç ve dış siyasetini kavramaktır. Demokratik Parti'nin bir başka görevi de ülkemizin altın çağında hukuk toplumu kurulmasına ve yurdun gelişip ilerlemesi için Türkmenistan halkının birlik olmasına mümkün olduğunca yardım etmektir. Partinin lideri bu önemli görevi, onun bütün toplumsal kurumlarıyla birlikte başarıyla halletmesi gurur vericidir, diye belirtti.[18] Demokratik Parti devlet ve ekonomi işlerine doğrudan karışmamaktadır.

Türkmenistan'ın toplumsal kurumlarının aktif hâle gelmesine atalarımızın kültür mirasını, mükemmel halk geleneklerini esirgeyip korumakta ve yükseltmekte onların yardımlaşarak çalışmasına millî "Kalkınış" hareketinin kurulması yardım etti. Böyle bir hareketin kurulması fikrini 1992 yılının sonunda Halk Meclisi'nde Saparmırat Türkmenbaşı ortaya attı. Bu hareketin terkibine sendika idarecilerinin, gençlerin, kadınların, gazilerin, kurucu ittifakların ve başka toplumsal kurumların katılması gerektiği dikkate alındı.

"Millî Kalkınış" hareketinin 1994 yılının Ocak ayında gerçekleştirilen birinci toplantısı Millî Geñeş[19] terkibi seçildi, buraya Türkmenistan'ın "Millî Kalkınış" hareketine katılan bütün toplumsal kurumların idarecileri girdi. Millî Geñeş'in başkanlığına Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmırat Türkmenbaşı seçildi. Millî Geñeş, "Kalkınış" hareketine katılan toplumsal kurumların yardımlaşarak ve uyum içinde çalışmasına yardım etmektedir, onların yapması gereken işin esas yönlerini belirlemektedir.

Devlet Başkanı Saparmırat Türkmenbaşı, Türkmenistan Halk Meclisi'nin birleşik toplantısında ve Millî Kalkınış hareketinin birinci kurultayında yaptığı konuşmasında bu hareketin asıl karakterini şöyle anlattı: "Bu mücadele, rahatlığı, sükûneti, birliği, kararlı çalışmayı düstur edinen halkın amacına ulaşmak için yaptığı kutsal mücadeledir. Bu mücadele anavatanımız olan Türkmenistan'da gelişmiş ekonomiyi, bilimi, kültürü, güzel hayat şartlarını kurmak için verilen mücadeledir".[20]

Kalkınış Hareketi'ne giren toplumsal kurumların eğitim-kültür alanındaki çeşitli çözüm yollarını birlikte hayata geçirmektedirler, millî bayramlara, toplum yardımlarına hazırlık yapma ve onları organize etme işine katılmaktadırlar, çeşitli yarışmalar düzenlemektedirler, en iyi üretim için insanları heveslendirmektedirler, askerî bölümlere, çocuk merkezlerine, hastahanelere yardım etmektedirler, hayır ve iyilik işleriyle uğraşmaktadırlar, kötü hadiselere karşı mücadele etmektedirler.

Son yıllarda Yaşlılar Meclisi'ni Türkmenistan Halk Meclisi ve Millî Kalkınış Hareketi'yle birlikte düzenleme işine başlandı, buralarda ülkemizin sosyal hayatına ait önemli meseleler tartışılmaktadır.

Türkmenistan'ın demokratik ve sosyal-hukuk devleti olarak, insanların ve halkın dünya toplumu tarafından kabul edilen ve uluslararası hukuk kurallarında belirtilen temel demokratik hak ve özgürlüklerini kabul ettiğini ve onlara saygı gösterdiğini, onları hayata geçirmek için siyasî, iktisadî ve hukukî garantileri hazırladığını belirtmek gerekir. Halkın anayasada belirtilen haklarını hayata geçirmek için "Türkmenistan'da yükseköğrenim hakkı ve dinî kurumlar hakkında" ve "Türkmenistan'da toplum dernekleri hakkında" kanunları kabul edildi.

Kabul edilen kanunlar Türkmenistan halkının dine bakışını belirlemeye ve onu açıklamaya, kendilerinin inanç, itikat ve geleneklerinin beraberliği esasında toplumsal örgütler kurmaya, sosyal adalet ve eşitliğe, halkın dinî inanç ve itikadının ne olduğuna bakmadan, onların haklarını ve geleneklerini korumayı garanti etmektedir, dinî ve sosyal kurumların ilişkilerini düzenlemektedir. Bağımsızlık yıllarında Türkmenistan'da 140'tan fazla dinî kurum, 160 tane de toplumsal dernek kuruldu.[21]

Türkmenistan'ın sosyal ve siyasî hayatında sendikalar önemli yer tutmaktadır. Bunlarda 1 milyon 200 bine yakın insan vardır. 2001 yılının Mayıs ayında sendikaların 2. kurultayı yapıldı. Bunun resmî bildirgesinde sendikaların, işçilerin çıkarlarını ve kanunî haklarını korumayı, güvenli ve olumlu iş şartları oluşturmayı, verilen emeğe layık ve zamanında ücret ödenmesine yardım etmeyi, işçiler ve işverenler arasında karşılıklı çıkarları gözeterek anlaşma yapmayı, hukukî konularda üyelerine bedava yardım ve tavsiye vermeyi kendilerinin asıl görevi saydıkları belirtilmektedir. Bu işlerin hepsini sendikalar sırayla ve bıkıp usanmadan yapmaktadır.[22]

Türkmenistan'ın Gurbansoltan adlı Kadınlar Meclisi, Magtumkulı adlı Gençler Meclisi, Türkmenistan'ın Kahramanı Atamırat Nıyazov adlı savaş gazilerinin derneği ve başkaları etkili toplumsal güce sahiptir.

Türkmenistan, demokratik değişimleri gitgide ve adım adım derinleştirmektedir; insanların yaratıcı güçlerini geliştirmek ve anayasada kabul edilmiş, geri alınamaz ve dokunulmaz olan insan haklarını hayata geçirmek için gerekli olan imkânları ve çareleri geliştirmektedir.

Türkmenistan Halkının Millî Geleneklerinin YenidenGeliştirilmesi

Saparmırat Türkmenbaşı'nın yeni ve gelişen Türkmen Devleti'ni kurmak için yaptığı çok yönlü işlerde Millî Kalkınış Hareketi ve siyaseti belli bir yer tutmaktadır. Bu, millî ve medenî gelenekleri, örf âdetleri yeniden geliştirmek için yapılan iştir. Türkmen dilinin devlet dili olarak kullanılışını yaygınlaştırmak, yeni alfabeye geçmek, her çeşit okulda ana dili öğrenmeyi geliştirmek için yapılan işler millî kalkınışa büyük ölçüde yardım etmektedir. Bağımsızlık yıllarında halkımızın önemli gelenekleri yeniden geliştirildi. Kurban Bayramı, Ramazan Bayramı, Sünnet Düğünü gibi bayramlar şimdi bütün halk tarafından yaygın biçimde kutlanmaktadır. Önceleri, Sovyet devrinde kısıtlanan ve durdurulan dinî gelenekler şimdi tamamen serbest olmuştur ve herkes kendi isteğine göre dinî inançlarının gereğini yerine getirebilmektedir. Ancak, din işleri devlet işlerinden ayrıdır ve devlet işlerine karıştırılmaz. Türkmenistan sosyal hukuk devleti olarak dine ve dine inananlara saygı göstermektedir.

Yurdumuzda millî kültürü, sanatın tüm yönlerini geliştirmek için çok olumlu şartlar oluşturuldu. Türkmen tiyatrolarının sunduğu en güzel oyunlar halk arasında şöhret kazanmaktadır, böylece birçok ülkede Türkmenistan'daki tiyatro sanatına büyük ilgi gösterilmektedir. Tiyatro toplulukları Türkiye, Finlandiya, İngiltere, Kanada ve İran'dadır, buralarda uluslararası festivallere katılmışlardır. Türkmenistan'da "Novruz-92" festivalinin yapılması kültür ve sanat konusunda uluslararası işbirliğinin

önemli bir örneği oldu, bu festivale Kazakistan, İran, Türkiye, Azerbaycan ve Kırgızistan'ın sahne sanatçıları katıldı.

Bayramlık oyunlar ve konserlerle birlikte müzik festivalleri de düzenlenmektedir. "Yanlañ, diyarım!", "Hazar", "Folklor" adlı festivaller ve başka sanat festivalleri çok ünlüdür.

Bağımsızlık yıllarında çok sayıda folklor ve dans grupları, millî müzik grupları, skripkacılar[23] grubu ortaya çıkıp günden güne gelişmeye başladılar. Bunlar, Türkmenistan'da ve yabancı ülkelerde başarıyla sanatlarını icra etmektedirler. Günümüzün dansları ve türküleriyle ustalıklarını göstermektedirler, grupların gösterileri halk bayramlarının ve törenlerin süsü olmaktadır.

Türkmenistan Devlet Başkanı, 1997 yılında halk yaratıcılığını geliştirme hakkındaki kararı kabul etti. Bu, halk yaratıcılığının bundan böyle gelişmesine ve nasihat edilmesine destek verdi. "Gözbaşlar" festivali, gelenek hâline getirildi. Bağımsızlık yıllarında Türkmenistan'da 200'den fazla folklor grubu kuruldu, bunlara genç yeteneklerin ve kızların binlercesi katılmaktadır. Daşoğuz vilayetinde her yıl sazendelerin şairlerin yoldaşı Âşık Aydın Pir'in hatırasına yapılan millî folklor festivali büyük yankı bulup ünü birçok yere yayıldı. Bu festival uluslararası bir kimlik kazandı.

Halkın ruhî kültürünü arttırmakta, millî gelenekleri yükseltmekte ve sanata olan ilgiyi geliştirmekte klüp idareleri ve kütüphaneler önemli yer tutmaktadır. Bunlar, halk yaratıcılığını geliştirmek için büyük iş yapmaktadırlar. Buralarda günümüzün taleplerine göre yeni klüp idareleri kurulmaktadır. 700'e yakın klüp idaresi Türkmenistan halkının isteğine cevap vermek için hizmet etmektedir.

Siyaseti, bilimi, tekniği, sanatı ve çocuk edebiyatını anlatmakta halkın özellikle de gençlerin kültür seviyesini yükseltmekte kütüphanelerin tuttuğu yer önemlidir. Türkmenistan'ın yüzlerce kütüphanesi devlet dilinde neşredilen yeni kitaplarla ve başka ülkelerin birçok bilim dalı üzerine neşredilen edebiyatlarıyla doldurulmaktadır. Türkmenistan'ın millî kütüphanesi binlerce okuyucuya hizmet etmektedir, yabancı ülkelerdeki kendisi gibi kütüphanelerle başarılı bir biçimde işbirliği yapmaktadır.

Bağımsızlık yıllarında, halkın hayatında haberleşme araçlarını tuttuğu yer arttırıldı. Millî televizyonun, radyonun, gazetelerin ve dergilerin çalışanları bağımsız ve genç devletin kazandığı başarıları, devleti başkanının iç ve dış siyasetini anlatmaktadırlar; yurdun siyasî, iktisadî ve kültürel durumu hakkında bilgi vermektedirler. 1997 yılında televizyon stüdyosu binasının biçimi yenilendi ve televizyon için yeni cihazlar satın alındı. Aşkabat'ın basım evinin biçimi de yenilendi; bu, gazete ve dergilerinin basımını hayli iyileştirmeye ve kitap neşretme işini yaygınlaştırmaya imkân verdi.

Halk zanaatkârlığını, halıcılık sanatını, imaretçiliği, Ahal-Teke atçılığını, kuyumculuğu, çömlekçiliği ve başka meslekleri yeniden geliştirmek için yurdumuzda birçok faaliyet gerçekleştirilmektedir. En iyi yaratıcılık grupları ve usta sanatçılar teşvik edilmektedir. Onları devlet başkanının kendisi de teşvik etmektedir. Sözün kısası, millî kültürün, edebiyatın ve sanatın gelişmesi için mümkün olan her şey yapılmaktadır.

Bizim atalarımızın bıraktığı kültür mirasını esirgeyip koruma meselesi ülkenin ve devlet başkanının kendisinin her zaman dikkatinde durmaktadır. Türkmenistan'ın Saparmırat Türkmenbaşı adlı Millî Müze'nin açılması ülkemizin kültürel hayatında önemli bir vaka oldu. Müze günümüz şartlarına uygunlukta çok önemli bir yere sahiptir ve dünya standartlarına da bütün yönleriyle uymaktadır. Türkmenistan'ın Millî Müzesi'nde halkın tarihî geniş bir biçimde anlatılmıştır; burada devletin gelişme yolu, özellikleri ve yüzlerce yıllık mirası gösterilmiştir. Yeni buluntularla müzenin içi doldurulmaktadır. Şimdi onların sayısı 33 bini geçmektedir. Bağımsızlık yıllarında vilayetlerdeki, şehirlerdeki ve etraflarındaki müze binalarının şekli yenilenip, yeni buluntularla onların yüzeyi kaplandı. Müzeler halk arasında ve çok sayıda yurt dışı misafirleri karşısında Türkmen halkının geçmişteki ve günümüzdeki hayatını, geleneklerini, örf-adetlerini anlatmakta önemli iş yapmaktadırlar. Aşkabat'ın merkezinde Türkmenistan'ın Türkmenbaşı adlı Millî Elyazmalar Enstitüsü için güzel bir bina yapıldı. Burada halkın elyazması mirasını eksiksiz bir biçimde korumak, geliştirmek ve öğrenmek için bütün şartlar hazırlanmıştır. Enstitü ilmî araştırma işini de yürütmektedir, yazı yadigârlarını ve folklor malzemelerini toplamakla uğraşmakta ve bunlardan çok kıymetli olanları basmaktadır.

Millî geleneklerin yükseltilmesinde Türkmen halkının gerçek tarihinin yükseltilmesi belli bir yere sahiptir. Yeni Türkmen Devleti'nin temelini oluşturan, devletimizin birinci başkanı Saparmırat Türkmenbaşı kendi halkının özgürlük ve bağımsızlığını kazanmak için asırlar boyu taşıdığı arzusunu iyi anlayıp, halkımızın gerçeğe uygun tarihini yükseltmenin kaygısına düştü. 14 Aralık 1992'de Türkmenistan Halk Meclisi'nin tarihi toplantısında yaptığı konuşmada devletimizin başkanı şöyle dedi: "Bizim şimdiki tarihimiz, açık söylersek, mavzerin dipçiğiyle yazdırılan tarihtir. Bize sınıfçılıktan, partizanlıktan, Marksist-Leninist dünya görüşünden kurtulmuş, toplumun tabiî gelişim evrelerine dayanarak yazılmış bir tarih gerekmektedir…

Yeni hayat şartlarına uygunlaşmanın ilk sırasında halkın büyük geçmişini ve yeni dönemi bütün yönleriyle kabul etmek vardır."[24]

Biz devlet başkanının günlük çaba ve gayreti neticesinde halkın şöhretli geçmişiyle günümüzün (Türkmenbaşı zamanının) yeniden birleşmesi hadisesinin gerçekleştiğine şahit olmaktayız.

Türkmenistan tarihinin ilmî açıdan araştırılmasının uluslararası yönden önemli olduğunu belirtmek gerekir. Bağımsız, tarafsız ve genç Türkmenistan'ın dünya arenasında itibarı gittikçe artmaktadır. Kahramanlıklarla dolu geçmişin ortaya çıkarılması devletimize yeryüzü halklarının umumî ailesindeki kendine ait olan yeri almaya yardım etmektedir, her tarafta devletimize gösterilen ilgi artmaktadır.

Türkmenistan Devlet Başkanı, Türkmenlerin tarihini derinlemesine ve doğru bir biçimde öğrenme vazifesini öne çıkarıp, bunun devlet katında büyük önemi olduğunu belirtip, bu görevi hayata geçirmekte uygun şartları oluşturmak için etkili çareler geliştirdi. Türkmen halkının tarihine, halk yaratıcılığına ve halkımızın kültürel mirasına ait bilgileri toplamak için çeşitli ülkelere ilmî heyetler gönderildi. Türkmen tarihinin önemli meseleleri uyarınca çok sayıda yurt içi ve uluslararası konferans düzenlendi. Türkmenistan Devlet Başkanı Büyük Saparmırat Türkmenbaşı'nın 1998 yılının başında

çıkardığı karar uyarınca Türkmenistan Bakanlar Kurulu'nda Tarih Enstitüsü kuruldu. Bu Enstitü'nün çalışanları çok sayıda ciltlik iş (Türkmenistan'ın tarihi) için gayretle çalışmaktadırlar.

Türkmenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra, Türkmen tarihi konusundaki yeni yöntemin, doğru ve önceki düşüncenin etkisinden kurtulmuş olarak hazırlanması imkânı ve zorunluluğu ortaya çıktı. Türkmenistan Devlet Başkanı Büyük Saparmırat Türkmenbaşı'nın eserlerinde ve talimatında tarih biliminin yöntemiyle ilgili meseleler hakkında önemli işaretler bulunmaktadır.

Millî kalkınış siyaseti, toplumun sükûneti ve rahatlığı, siyasî kalıcılığı, milletimizin merhametli liderinin etrafına sağlamca birikilmesi durumunda hayata geçirilmektedir. Ülkemizde bütün halka eşit hukukluluğu, geleneklerinin, dinlerinin, ana dillerinin özelliklerine saygı gösterilmesini sağlamak için yapılan işler milletin sükûnetinin korunmasına ve sağlamlaşmasına yardım etmektedir.

Türkmenistan'da ortaya çıkan sosyal vaziyet, halkla idarenin uyumlu olmasını sağlamaktadır. Devletin başkanı, halkın bütün sınıflarıyla dostça ilişki kurmakta, halktan gelen mektupların, tekliflerin ve dilekçelerin her birini dikkatle incelemektedir. Halkın birlik olmasında devlet lideri Büyük Saparmırat Türkmenbaşı ve onun insancıl siyaseti, şahsî sıfatları, açık gönüllülüğü, edepliliği, mülayimliği, halkın bütün sınıflarıyla dostça ilişki kurması, onların istek ve arzularını dinleyip uygun sonuçlar çıkarması önemli yer tutmaktadır.

Türkmenlerin altın çağı olan 21. asırda Türkmen toplumunu millî-ruhî yönden geliştirmekte, böylece Türkmen halkının geçmişteki ve günümüzdeki durumunu açık bir şekilde belirlemekte yol gösterici meşale hükmündeki milletin lideri Büyük Saparmırat Türkmenbaşı'nın dahiyane eseri "Ruhnama" çok büyük yer tutmaktadır.[25]

21. asırda, bundan sonra gerçekleştirilecek olan değişimlerin ilmî yönden işlenip hazırlanmasının seyrinde, Türkmenistan'da gerçekleştirilen değişimlerin önderi ve devletimizin başkanı tarafından toplumun yeni durumuna geçiş dönemindeki yöntemin geliştirilmesinin çok büyük önemi vardır. 27 Eylül 1999 tarihinde Türkmenistan Bakanlar Kurulu'nun Tarih Enstitüsü'nde gerçekleştirilen toplantısında yaptığı konuşmada, devlet başkanı Türkmenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra ilk olarak iki şeyi gerçekleştirmek gerekti, diye belirtti. Bunların birincisi, ekonomiyi, mülkiyetçiliğin tipini değiştirmek, ikincisi ise siyasî değişimleri gerçekleştirmektir. Kendisi de bunların ikisini aynı anda çözmeye girişti. Belirtilen değişimleri gerçekleştirmek için on yıllık bir geçiş dönemi ilan edildi.

Devlet Başkanı Büyük Saparmırat Türkmenbaşı, toplumun vaziyetini derinlemesine inceleyip önemli bir netice çıkardı: "Şimdi sosyal hayatın değişmesi için on yıl da az". Devlet Başkanı, bu durumu dikkate alarak geçiş devri için ikinci on bir yıllık süreyi ilan edeceğini söyledi.[26]

Bu düşünceler, Devlet Başkanı'nın 26 Nisan 2000 tarihinde "Saparmırat Türkmenbaşı'nın toplum hakkındaki talimatı" adıyla düzenlenen ilmî sempozyumda yaptığı konuşmada açıklandı. Türkmenistan Devlet Başkanı bu konuşmada şöyle dedi: "On yıllık kalkınma" planının hem siyasî hem de iktisadî yönleri vardı. Allah'a şükür biz onu hayata geçirdik. Ama hayat bizim planlarımıza ters

düştü. Biz bir toplum yapısından başka bir toplum yapısına geçmek için on yılın yeterli olmadığını anladık. Biz henüz, sosyalizm devrinden tam olarak kurtulamadık. Geçmişin zararlı kalıntıları siyasete, ekonomiye, kültüre, sanata… etki etmeye devam ediyor, ülkemizdeki değişime zarar veriyor. Bunun için bu durumu dikkate almamak olmaz. İnsanların kafalarındaki bütün gereksiz şeylerden arınması için, halkın bütün sınıflarının yeni fikirler üretmeleri, devlet başkanlarının insancıl ve hukuk toplumu kurmak için bütün kalpleriyle çalışmanın zorunlu olduğunu düşünmeleri için birkaç yıl geçmesi gerekir". Bütün bunlar hakkındaki konuşmanın 1999 yılının Aralık ayında Halk Meclisi'nin toplantısında on bir yıllık maksatname ilan edildiğinde yapıldığını hatırlatıp, Büyük Saparmırat Türkmenbaşı, genellikle geçiş devri 20 yıl sürer. Bu, Türkmenistan'ın tamamen değişmesi için yeterli süredir. 20 yılda Türkmenistan halkının bütün nesli yeni hazırlanmış olarak uyum sağlarlar, kendileri özgür ülkenin özgür halkı olarak görürler. Gerçekten bu toplum altın çağın toplumu olur, diye belirtmiştir.[27]

Bilim

Geçiş devrinde insanların bilinçlerinde ve dünya görüşlerindeki olumlu değişimlerin, onların ahlak ve akıl mantık derecelerinin olgunlaştırılmasında çok büyük öneme sahip olması sebebiyle, bağımsız ve tarafsız Türkmenistan'da bilimi geliştirme konusunda bu büyük amaca yöneltilen işler yapılmaktadır.

Bilim-teknik alanında köklü değişimler yapılmaktadır; bu, bilimin idare edilmesinin mükemmelleştirilmesini, ilmî idarelerin işinin ülkemizi sosyal ve ekonomik yönden geliştirmek konusunda ortaya çıkan önemli meseleleri çözmeye yönlendirilmesini dikkate almaktadır. Bu amaçla önceki Türkmenistan'ın İlimler Akademisi değiştirilerek bilim ve teknik konusunda Yüksek şûrâ kuruldu, buna kendisi büyük âlim ve akademisyen olan ünlü devlet adamı Büyük Saparmırat Türkmenbaşı başkanlık etmektedir.

Devlet Başkanı'nın bilim ve teknik siyasetinin asıl amacı bilimi üretimin taleplerine yaklaştırmaktır. Gerçekte bütün ilmî idareler kendilerinin ilmî araştırmalarının sonuçlarını değerlendiren dalın ayrılmaz parçası oldular. Ülkemizin ilmî gücünün pek çok dalını kendinde toplayan yüksek okullarda yapılan ilmî işlere büyük önem verilmeye başlandı.

Bağımsızlık yıllarında Türkmenistan Devlet Başkanı'nın kararı ile birçok ilmî idare kuruldu. Yukarıda adı geçen Millî Elyazmalar Enstitüsü'nden başka 1999 yılında ilaç malzemeleri ilmî araştırma merkezi kuruldu. Bunun görevi, halkı kendi toprağımızda yetişen bitki ve başka hammaddelerden hazırlanan ilaçlarla tedavi etmektir. Bu enstitü, köklü ilmî araştırmalar gerçekleştirmekte; bitki ve minerallerden hazırlanan taze ilaç malzemelerinin, bu arada halk hekimliğinde kullanılan ilaç malzemelerinin işlenip hazırlanarak onların ilaç malzemeleri üretiminde ve tıp alanında kullanılmasını sağlamaktadır.

Türkmenistan'ın bilim ve teknik imkânlarını geliştirmek için devlet tarafından destek verilmesi yoluyla yavaş yavaş pazar ekonomisine geçilmesi, bilim ve teknik işlerini idare etmenin ekonomik

usûlleri toptan, ekonomideki yenileşmeyle birlikte hayata geçirilmektedir. Bilimde en temel vazife, iktisadî değişimlerde ve sosyal hayattaki meseleleri çözmekte bilimin tuttuğu yeri arttırmak; bilimin, tekniğin ve üretimin birbirine yaklaşmasını arttırmaktır. Bu ise genel bilim ile yüksek okulların biliminin imkânlarını birbirine yaklaştırmayı, birleştirmeyi talep etmektedir.

Bilimin yapısının mükemmelleştirilmesi, bütün bakanlıkların ve idarelerin çabalarının bilim idareleri ile birleştirilmesi, yeni teknolojileri ve çalışılıp hazırlanan ilmî çözümleri üretime yansıtan özel ilmî idarelerin kurulması bilimin üretimle çok yakın ilişki kurmasına imkân verdi.

Bilim ve teknik siyasetini hayata geçiren devlet sistemi bilim ve teknik konusunda Türkmenistan devlet başkanlığında bulunan “Yüce Şûrâ”dır. Bu, 1993 yılında kuruldu. Bu Yüce Şûrâ’nın asıl görevleri bilimin, tekniğin ve teknolojinin öne çıkan yönlerini belirlemek ve onların gelişme düzeylerini önceden tespit etmek; önemli sosyo-ekonomik imkânları hayata geçirmek için ilmî imkânları, maddî araçları ve ülkemiz için ileri sürülen ilmî görevleri belirlemek; bilim ve tekniğin hedeflerini birleştirmek ve Türkmenistan devlet başkanlığındaki yabancı ülke yatırımları hakkındaki devletle birlikte sermaye koyma hedeflerini ve taslaklarını gözden geçirmektir.

Ülkemizde çok sayıda sosyal yönlü bilim kuruluşları çalışmaktadır. Çeşitli enstitüler tarımı ve tabiatı korumak, jeoloji ve sismoloji, petrol arayıp bulmak ve yeniden işlemek, kimya ve sürekli değişen enerji kaynakları hakkında araştırma işlerini yapmaktadırlar.

Yüksek okulların ilmî terkibine Magtumkulı adlı Türkmen Devlet Üniversitesi’ndeki fizik-matematik bilimi üzerine kurulmuş olan merkez ve S. A. Nıyazov adlı Türkmen Tarım Üniversitesi’nin laboratuarı girmektedir.

Bağımsızlık yıllarında sosyal bilimler hakkında Türkmen halkının zengin medenî mirasını ilmî açıdan derinliğine öğrenmek, dil, edebiyat ve elyazması kaynakları arayıp bulmak, tertip etmek, nasihat etmek, Türkmen halkının gerçek tarihî geçmişini öğrenmek ve ileri sürülen meseleleri tespit ederek bilimle yakınlaştırmak yönünde önemli işler yapıldı. Sosyal bilimlerin kazandığı asıl başarılar arasında, milletin önderi Büyük Saparmırat Türkmenbaşı’nın Türkmen tarihini öğrenmek, dil ve edebiyat hakkındaki talimatlarını hayata geçirmek için yapılan işler büyük önem taşımaktadır.

Son zamanlarda sürekli değişen enerji kaynaklarından faydalanmak konusunda meyve, sebze ve inşaat malzemeleri üretmek, tuzluluk derecesi çeşitli olan suyu tatlılaştırmak, suyu yükseğe çıkarmak ve süzülerek aşağı akıtmak için yeni teknolojiler hazırlanıp kuruldu; küçük su bitkilerinin biyolojik terkibini geliştirip yetiştirmek için rüzgâr gücüyle hareket eden alet yapıldı.

Sismoloji Enstitüsü’nde sismik yönden bölgelere ayrılan yeni millî harita hazırlandı, Türkmenistan’daki güçlü yer sarsıntılarını önceden tespit etmek için ilmî temel hazırlandı.

“Türkmennebit” devlet konsorsiyumunda bağlı “BalkanNıPınebit” Enstitüsü’nde Türkmenistan’ın bağımsızlık devrinde Türkmen kıyılarında Pliosen çökeltilerindeki ve Türkmenistan’ın güneybatısındaki yeni Mezozoik çökeltiler grubundaki çok büyük ve ender rastlanan petrol ve gaz yataklarını açmak için ilmî yönden önceden tahmin etme onları temellendirme işi tamamlandı. Bu işler

ve teorik ilmî araştırmalar petrol sanayiini geliştirmek için dünyanın meşhur petrol şirketleri olan “Mobil” (ABD), “Petronas Çarigali” (Malezya), “Monumet” (İngiltere) ve diğer şirketlerin büyük miktardaki yatırımlarını çekmeye yardım etti. Böylece yakın gelecekte çıkarılan petrolün birkaç kat arttırılması mümkün görünmektedir. Körpece ocağındaki petrol ve gaz yataklarını işleyip hazırlama, bayındırlaştırma ve kullanıma sunma konusundaki teknolojik taslaklar tamamlandı. 1997 yılında “BalkanNıPınebit” enstitüsüne Madrid şehrinde uluslararası yöneticilerin bulunduğu toplantıda “Altın Yıldız” ödülünün verilmesi petrol ve gaz için bilimin ve tekniğin imkânlarının ne kadar yüksek derecede kullanıldığının kabul edilmesi oldu.

Tarımda bitki ve hayvan tohumu konusunda belli bir seviyede iş yapıldı. S. A. Nıyazov adlı Türkmen tarım üniversitesinde Mäne tohumundan olan astragan koyunlarının verimlilik yönlerini geliştirmek için ilmî araştırmalar yapıldı. Pamukçuluk Enstitüsü’nün tohumcuları daha kaliteli olan ince lifli pamuk türü üretmeye imkân veren sonuç aldılar. 1998 yılında birinci çeşit lifli “Yolöten-16” türü devlet kontrolüne verildi. Bu enstitünün modernliği uluslararası bilim organizasyonları içinde önemli bir yer kazanmıştır.

Bununla birlikte, bağımsızlık yıllarında Türkmenistan’ın bilim ve teknik yolunda bilimi geliştirme işinin ilerletilmesinde ve ilmî idarelerin yurdumuzu sosyo-ekonomik yönden geliştirmesinde ortaya çıkan meselelerin çözümünü engelleyen durumları düzeltmeye yönelik önemli değişimler gerçekleştirildi.[28]

Günümüzde bilim, insanlığın gelişmesi için gerekli olan şartlar arasında ilk sıraları almaktadır. Bu, insanlığın endüstri döneminden sonraki döneme geçmesiyle ilgilidir. Bu dönemi ise bazı düşünürler bilgi toplumu şeklinde nitelemektedirler. Türkmenistan Devlet Başkanı, bu durumu dikkate alarak bilimi geliştirmek meselesine özel bir önem vermektedir. 3 Mayıs 1993 tarihinde devlet başkanı yeni bilim siyasetini ilan etti. Bunun esas amacı, Türkmenistan’ı bilim sahasında dünyanın gelişmiş ülkelerinin seviyesine yükseltmektir. Ülkemizin bilim siyaseti, halkın eğitim ve kültür seviyesini yükseltmeyi, gençlerin eğitim alma tarzını geliştirmeyi ve halkın geleneklerini geliştirmeyi dikkate almaktadır.

Yeni bilim siyasetini hayata geçirmek, devlet için üç önemli meseleyi çözmeye yönelmektedir: Millî kalkınışın amaçlarına uygun olarak bilim sistemini değiştirmek, bilim topluluğunun pazar ilişkilerine uygun hâle gelmesi, pazar ilişkilerine geçiş şartlarında bilim sistemini korumak.

Bütün bunlar için orta ve yüksek okulların derslerine göre hedeflerin çoğu yenilendi, yeni okul kitapları yazılmakta ve neşredilmektedir. Ortaokullarda verilen bilginin içeriğinin yenilenmesi ve eğitimde yeni Türkmen alfabesine geçilmesi aynı zamana denk geldi. Eğitimin amaçlarının ve verilen bilginin içeriğinin yenilenmesi işi devam etmektedir. Okullar dersleri bilgisayar destekli olarak vermeye başlamıştır.

Ortaöğretimi değiştirmek, esasen öğrencilerin zekâsını, mantığını göz önüne almaktadır, ayrı ayrı dersleri ya da derslerin tamamını derinlemesine öğreten ve uzmanlaştıran okullar ve sınıflar, zekî

çocukların okullarıyla birlikte Türkmen-Türk okulları açılmaktadır, bunlara öğrenciler sınavla seçilerek alınmaktadır.

Orta ve yüksek meslek eğitimi, ülkenin belli mesleklere göre kalifiye işçilere olan talepleri karşılayacak biçimde geliştirilmektedir. Ders içerikleri ve amaçları üretimin taleplerine cevap vermek için geleceğin işçilerinin pratik hazırlığını arttırmaya yöneltilmiştir.

* * *

Günümüzün meşhur siyasetçisi ve devlet adamı, dünya Türkmenlerinin serdarı, bağımsız ve tarafsız Türkmenistan'ın ilk ve ömürlük Devlet Başkanı Saparmırat Atayeviç Nıyazov-Türkmenbaşı kendi halkını altın çağa taşıdı. Türkmenistan'ın bağımsızlığını alıveren bu büyük insan on yıl içinde kendi kurduğu sükûnet, mutluluk, barış ve dostluğun hüküm sürdüğü ülkesinde halkın durumunu mükemmel derecede yükseltti. Devlet Başkanı, özgür ülkeyi gelişip büyümeye götürmektedir. Büyük Saparmırat Türkmenbaşı'nın, halkın sevgili başkanının önderliğinde, kadim Türkmen toprağında insancıl ve gerçek adaletten yana bir toplumun kurulacağı şüphesizdir.

1 Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmırat Türkmenbaşı'nın Türkmenistan Yaşlılar Meclisi, Halk Meclisi ve Umummillî Kalkınış Hareketi'nin birlikte yapılan 10. toplantısında (18 Şubat 2001) yaptığı konuşması. "Türkmenistan", 14 Nisan 2001.

2 Saparmırat Nıyazov. **Garaşsızlık. Demokratiya. Abadançılık**. I Kitap. Aşkabat, 1994, s. 327.

3 Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmırat Türkmenbaşı'nın Türkmenistan Yaşlılar Meclisi, Halk Meclisi ve Umummillî Kalkınış Hareketi'nin birlikte yapılan 9. toplantısında yaptığı konuşması. (27-29 Aralık 1999). "Türkmenistan", 27 Ocak 2000.

4 Tarıhın sapakları hakda ve dövrün önde goyyan meseleleri hakda. ("Mekan köşki", 1 Eylül 1994); Saparmırat Nıyazov. **Millî, Ruhî ve İkdisadî Galkınış**. III kitap. Aşkabat, 1995. s. 249.

5 Saparmırat Nıyazov. **Garaşsızlık. Demokratiya. Abadançılık**. II Kitap. Aşkabat, 1994, s. 5.

6 Saparmırat Nıyazov. **Millî, Ruhî ve İkdisadî Galkınış.** III kitap. Aşkabat, 1994. s. 254.

7 **Demokratiya ve Hukuk Jurnalı**. 2001, No 1, s. 9-10.

8 Saparmırat Nıyazov. **Garaşsızlık. Demokratiya. Abadançılık**. I Kitap. Aşkabat, 1994, s. 359.

9 Aynı yerde, s. 371.

10 Aynı yerde, s. 12.

11 **Demokratiya ve Hukuk Jurnalı.** 2001, No 1, s. 11-12.

12 Aynı yerde, s. 10.

13 Saparmırat Nıyazov. **Garaşsızlık. Demokratiya. Abadançılık**. I Kitap. Aşkabat, 1994, s. 15.

14 Aynı yerde, s. 16.

15 **Türkmenistan: Garaşsız Ösüşin Sekiz Yılı**. Aşkabat, 1999. s. 70-72.

16 Aynı yerde, s. 73.

17 **Demokratiya ve Hukuk Jurnalı.** 2001, No 2, s. 132.

18 “Türkmenistan”, 16 Aralık 2001.

19 Geñeş: öğüt, tavsiye, akıl, akıl danışma.

20 Saparmırat Nıyazov. **Millî, Ruhî ve İkdisadî Galkınış**. 3. kitap. Aşkabat, 1994. s. 15.

21 **Türkmenistan: Garaşsız Ösüşin Sekiz Yılı**. Aşkabat, 1999. s. 56.

22 “Türkmenistan”, 5 Mayıs 2001.

23 Skripka: kemana benzeyen bir müzik aleti.

24 Saparmırat Nıyazov. **Garaşsızlık. Demokratiya. Abadançılık.** I. Kitap. Aşkabat, 1994, s. 18-24.

25 Saparmırat Türkmenbaşı. **Ruhnama**. Aşkabat, 2001.

26 “Türkmenistan”, 15 Mayıs 2001.

27 **Türkmenistan: Garaşsız Ösüşin Sekiz Yılı**. Aşkabat, 1999. s. 188-192.

28 Aynı yerde, s. 193-195.

Türkmenistan Cumhuriyeti / Mehmet Seyfettin Erol [s.738-756]

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Türkistan Araştırmaları Masası / Türkiye

A. Genel Bilgiler

1. Coğrafya

Atalar Diyarımız" olarak da bilinen Türkmenistan, Orta Asya'nın güneyinde, Hazar Denizi'nin doğusunda, yüzölçümü Belçika, Hollanda, Danimarka, Portekiz, İsviçre, Avusturya ve Yunanistan'ın toplam yüzölçümlerinden daha fazla (488.100 km^2) olan bir Orta Asya ülkesidir. Ülkemiz ile hemen hemen aynı enlemler arasında yer alan Türkmenistan, topoğrafik olarak daha çukur bir arazi yapısı üzerinde bulunmaktadır. İran ile arasında sınır oluşturan ve en yüksek noktası 2942 metreye ulaşan Kopet dağları dışında, ülkenin %95'lik kısmında arazi düzdür ve denizden yükseklik 150-300 m arasındadır. Ülkenin 4/5'ünü Karakum Çölü (350.000km^2) kapladığından nüfusu buna nispetle az olup, yaklaşık olarak 5 milyon civarındadır. Ülke genel itibariyle kırsal bir yapıya sahiptir. Türkmen olmayanların çoğunun şehirde yaşamasına rağmen, nüfusun %55'i kırsal kesimde yaşamaktadır.[1]

Türkmenistan ikliminin genel karakterini okyanuslara uzaklığı ve etrafının yüksek dağlarla çevrilmiş olması belirlemektedir. Sonuçta meteorolojik hareketlerin hem günlük, hem yıllık büyük değişmeler gösterdiği tipik bir karasal iklim özelliği göstermektedir.[2] Ülkede, yarı tropik çöl (Subtropikal Çöl) iklimi görülmekte olup, genellikle yazları kuru ve sıcaktır, gece ile gündüz arasında büyük hararet farklılığı görülmektedir. Türkmenistan çok az yağış almakta olup ilkbahardaki yağışlarda kuzeybatı 80 mm, çöle yakın bölgeler 100-150 mm, güneybatıdaki yaylalar 200-300 mm yağış alırlar. Yıllık ortalama sıcaklıklar ülkenin kuzeyinde 11-3 ^{o}C, güneyinde 15-8 ^{o}C dolayındadır. Yılın en soğuk ayı Ocak ayıdır ve ortalama 3-5 ^{o}C dolayındadır. En sıcak ayı ise Temmuz ayıdır ve çok yerde 30 ^{o}C'nin üstüne çıkmaktadır. Mart ayına kadar don olayları görülmektedir. Don olmayan süre kuzeyde 200-230 gün, güneyde ise 280-310 gün arasında değişmektedir.[3]

Türkmenistan; Kazakistan (379 km.), Özbekistan (1.621 km.), İran (744 km.), Afganistan (3,736 km.) ve Hazar Denizi (1,768 km.) ile sınırdaştır. Ülkedeki nehirlerin sayısı ülkenin coğrafi yapısı dolayısıyla oldukça azdır. Türkmenistan'ın doğusundan bir kısmı geçen ve ülkenin yegane su kaynağı olan Amu Derya, Hazar Denizi'ne dökülen Atrek ile Karakum Çölü'nde kaybolan Tecen ve Murgap ise bölgenin önemli nehirleridir.[4] Ayrıca ülke çöl ve vaha olan iki bölgeden ibarettir. Kopet, Murgab, Orta Ceyhun ve Aşağı Ceyhun başlıca vahalarıdır. Bu vahalar Hazar Denizi'nin iç halini alan Karaboğan Gölü ve civarında uzanan Turan Ovası ve Amu-Derya kıyılarında yer alır. Ayrıca buralarda Karapul, Bacur ve Balkan yaylaları bulunur. Başlıca tarımsal üretim bölgesi olan bu sahada tarımsal üretime paralel olarak sanayi de gelişmiştir.[5]

Toprağın ve suyun, tarımsal kimyasallar, böcek zehirleri tarafından kirlenmesi, tuzlanma, kötü sulama yöntemleri dolayısıyla torağın aşırı sulanması, Hazar Denizi'nin kirlenmesi, Amu Derya nehrinin sulamada fazla kullanılmasından dolayı Aral Gölü'nün kuruması ve çölleşmesi Türkmenistan'ın Stalin rejiminde başlatılan ve Brejnev döneminde de devam ettirilen bölgedeki pamuk

ve pirinç üretimi uygulaması bölgenin doğal dengesini değiştirmiş, Amu-Derya'nın kurumasına yol açmış ve sonuçta ülkedeki hastalık oranı 20 kat artmıştır.[6] Orta Asya'da yaşanan çevre sorunları içinde özellikle Hazar Denizi ve Daşhavuz Bölgesi merkezli olarak Türkmenistan'ın ayrı bir yeri bulunmaktadır. Sözü edilen sorunun ikincisi daha çok Aral Gölü ile ilgilidir ve Aral felaketinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Hazar Denizi ve Aral Gölü hem Türkmenistan'ın yerel bir sorunu hem de neredeyse bütün Orta Asya ülkelerini ilgilendirdiği için bölgesel bir sorundur. Özellikle Hazar Denizi ve Aral Gölü ile bağlantılı olarak Daşhavuz Bölgesinin karşı karşıya bulunduğu çevresel felaket, dikkat çekici ve tehlikeli boyutlara ulaşmış bulunmaktadır. Bunu, "Türkmenistan'da çevre sorunları ile ilgili yayınların büyük bir bölümünün anahtar sözcük olarak, Hazar Denizi ve Aral Gölü'nü içermelerinden de anlamak mümkündür." Ancak, sorun bugün sonuçlar bağlamında Türkmenistan'ı aşmış ve Orta Asya'nın bölgesel bir sorunu haline gelmiştir.

2. İdari Yapı

Türkmenistan idari yapı bakımından beş vilayete bölünmüştür: [7]

1. Ahal Vilayeti (merkezi Aşkabat-543,300) 98 bin m^2 ve 699,700 kişilik nüfusa sahiptir.

2. Balkan Vilayeti (merkezi Nebitdağ-87,600) 139 bin km^2 ve 386,800 kişilik nüfusa sahiptir.

3. Daşoğuz Vilayeti (merkezi Daşoğuz-150,900) 73 bin km^2 1,001,900 kişilik nüfusa sahiptir.

4. Lebap Vilayeti (merkezi Çarçov-185,500) 94 bin km^2 ve 971,200 kişilik nüfusa sahiptir.

5. Mari Vilayeti (merkezi Mari-101,200) 84 bin km^2 ve 1,078,700 kişilik nüfusa sahiptir.

Bu vilayetleri Cumhurbaşkanı tarafından atanan Hakim'ler (hem valinin hem de belediye başkanının yetki ve sorumluluklarına sahip) yönetmektedir. Aşkabat şehri Ahal vilayetinden ayrı olarak yönetilir. Şehir Hakimleri (valileri) de Cumhurbaşkanı tarafından atanır. Vilayetler kendi içlerinde şehir, kasaba ve köylere bölünürler.

Türkmenistan 14 şehir ve 21 rayona bölünmüştür.[8] Önemli kentleri arasında başlıcaları Aşkabat, Mari (Merv), Türkmenbaşı (Krosnovodsk), Daşoğuz, Carcev (Türkmenabat), Nebitdağ, Köhne Ürgenç ve Kerki'dir. Ahal vilayeti sınırları içerisinde yer alan Aşkabat şehri yaklaşık 600 bin nüfusuyla ülkenin en kalabalık şehri olup, aynı zamanda başkenttir.

3. Demografi

Yüzde 81'lik Türkmen nüfus oranı ile (bkz. Tablo 1), BDT içinde en fazla yerli nüfusa sahip olan Türkmenistan'ın nüfusu 1989'dan itibaren süratle büyümektedir. 1995'de yapılan nüfus sayımına göre ülke nüfusu 4.483.000 olup, nüfus artış oranı yaklaşık olarak %1.87 (1999 yılı, tahmini) civarındadır. 1989-1995 yılları arasındaki yükselişin 2/3'lük bölümünün doğal yollardan, geri kalan kısmının ise daha önce diğer cumhuriyetlere yerleşmiş etnik Türkmenler'den kaynaklandığı gözlemlenmiştir. 1998'deki km^2'ye düşen nüfus yoğunluğu 9.7 kişiye karşılık gelmektedir. Türkmenistan'ın düşük nüfus yoğunluğu ülkenin büyük bir bölümünün çölle kaplı olmasından kaynaklanmaktadır. Çok uluslu etnik

bir yapıya sahip olan Türkmenistan'da 120'nin üzerinde etnik grup bulunmakta olup (bkz. Tablo 1), Şubat 1999 tarihi itibariyle ülke nüfusu yaklaşık 5 milyon civarındadır.[9]

Tablo 1: Türkmenistan'daki **Nüfusun Etnik Dağılımı (%, 1999)**

Millet	**(%)**
Toplam	100
Türkmen	81
Özbek	9
Rus	3
Kazak	2
Tatar	2
Azeri	0,9
Ermeni	0,9
Alman	0,1
Diğerleri	2,1

Kaynak: Mehmet S. Erol, Saule Baycaun, "Türkmenistan Cumhuriyeti Ülke Raporu", Avrasya Dosyası, Türkmenistan Özel, C. VII, (2), Yaz 2001, s. 8.

1999 yılı tahmini rakamlarıyla ülkedeki doğum oranı şu şekildedir: 28.88/1,000; ölüm oranı: 9.04 ölüm/1,000 nüfus; ve net göç oranı ise -1.35 göçmen/1,000'dir. Bebek ölüm oranı ise, %3.3'dür.[10] Ortalama yaş erkeklerde 57, kadınlarda 65'dir. Nüfusun yaş gruplarına göre dağılımı ise, 0-14 yaş arası %38 (erkek 887,088, kadın 850,384); 15- 64 yaş arası, %58 (erkek 1,277,176, kadın 1,321,465); 65 ve üstü, %4 (erkek 69,383, kadın 112,772). Cinsiyet Göre Dağılım: doğumda, 1.05 Erkek (E)/Kız (K); 15 yaş altında, 0.96 K/E; 15-64 yaş arası, 1.03 K/E; 65 yaş ve üstü: 1.63 K/E'dir.

Göçler sebebiyle nüfus içindeki payları hemen-hemen yarıya düşen Rusların çoğunluğu başkent Aşkabat'ta ve diğer büyük şehirlerde oturmaktadırlar.

Ülkedeki başlıca dinlerin dağılımı ise şu şekildedir: Müslüman %89, Doğu Ortodoks Kilisesi Mensubu Hıristiyanlar %9, bilinmeyen %2. Konuşulan diller ise, Türkmence (%72), Rusça (%12), Özbekçe (%9), diğer (%7). Resmi Dil, Türkmence'dir.[11]

4. Eğitim, Kültür ve Bilim

Türkmenistan'daki okul sayısı, ülkede eğitime verilen önemi açıkca ortaya koymaktadır. 1925'te Türkmen Yamut dili edebi dil olarak kabul edilmiştir. Resmi dil Türkmence'dir (24 Mayıs 1990'da kabul edildi). Ülkede okuma yazma oranı %98'dir (Erkekler %99, Kadınlar %97).

Türkmenistan okur yazarlık açısından istatistiklere göre çok yüksek bir orana sahip olmasına rağmen kalifiye işgücü açısından ise bu oran çok düşüktür.[12] Bunun sebebi ülkenin gerek idari gerekse teknik alandaki ihtiyacının eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde merkez tarafından genellikle ülke dışından ve ya ülke içerisine yerleştirilen Ruslar tarafından karşılanmasıydı.

1990 istatistiklerine göre, 1600 kütüphane (16 milyon 900 bin kitaplı), 1.400 kulüp, 27 müze ve 9 tiyatro vardır. Ülkede her yıl 7.6 milyon kitap basılmaktadır (4.5 milyonu Türkmencedir). Ayrıca, 33 dergi, 72 gazete yayınlanmaktadır.Dergilerin sirkülasyonu 12 milyon 800 bin, gazetelerin ki ise, 212 milyondur. Ülkedeki başlıca bilimsel çalışmalar, Türkmenistan Bilimler Akademisi enstitülerinde gerçekleştirilmektedir. Bu çalışmalar özellikle, jeofizik, jeoloji, hidroloji ve petro kimya alanlarındadır. Dünyadaki iki "Çöl Enstitüsü"nden birisi buradadır. Ülkedeki başlıca üniversite ve enstitüler şu şekildedir: Mahdumkulu Türkmenistan Devlet Üniversitesi, Halkara (Uluslararası) Türkmen-Türk Üniversitesi, Türkmenistan Politeknik Üniversitesi, Türkmenistan Tıp Enstitüsü, Azadi Türkmenistan Milli Dünya Diller Enstitüsü, Türkmenistan Milli Spor ve Turizm Enstitüsü, Türkmenistan Devlet Kültür Enstitüsü, Türkmenistan Milli Konservatuarı, Türkmenistan Halk Ekonomisi Enstitüsü, Türkmenistan Savunma Bakanlığı Askeri Enstitüsü, Türkmenistan Devlet Ulaştırma ve İletişim Enstitüsü, Türkmenistan Cumhurbaşkanı General Saparmurat Niyazov Milis Yüksek Okulu, Türkmenistan Devlet Enerji Enstitüsü (Yüksek Teknik Koleji) Seydi Türkmenistan Devlet Pedagoji Enstitüsü. Buralarda okuyan öğrenci sayısı 39 bindir.[13]

Ülkedeki başlıca "Ulusal" ve "Dini" bayramlar ise şu şekildedir: 1 Ocak: Yılbaşı tatili, 12 Ocak: Şehitleri ve Ataları Anma Günü, 19 Şubat: Bayrak Bayramı (Aynı zamanda Türkmenistan Devlet Başkanı Sayın Saparmurat Türkmenbaşı'nın doğum günüdür.), 8 Mart: Kadınlar Günü,21 Mart: Nevruz Bayramı, 9 Mayıs: Askerler Bayramı, Zafer Bayramı, 18 Mayıs: Anayasa Günü (Kalkınma ve Birlik Günü), 6 Ekim: Aşkabat Depreminde Ölenleri Anma Günü, 27-28 Ekim: Bağımsızlık Bayramı, 12 Aralık: Tarafsızlık Bayramı. Dini bayramlar İslami takvim itibariyle uygulanmaktadır.[14]

B. Tarih

Türkmen tarihinden bahsederken, öncelikle Türkmenlerin bugün üzerinde yaşadıkları Türkmenistan'ın tarihinden söz etmek doğru olacaktır. Arkeolojik kazılar, bugünkü Türkmenistan'da 300 bin yıl önce insanların yaşadığını ortaya koymaktadır. Türkmenistan'da bugün yaşamakta olan Türkmenler esas itibariyle 9'uncu yüzyılda Salır-Kınık, Yazır ve Kayı-Bayat boylarından birleşen Oğuzlardan gelmekle beraber, Türkmen medeniyetinin oluşmasında, bu topraklarda hüküm sürmüş olan Massagetler, Dahlar, Partlar, Alanlar, Sakalar ve Hazarlar gibi bir çok kültür ve halkın etkisinin olduğu kabul edilmektedir. Nitekim, bugünkü Türkmen kültüründe binlerce yıldan bu yana süzülerek gelen rengarenk kültür değerleri bulunmaktadır.[15]

Türkmen etnik adının 5'inci yüzyıldan itibaren kullanıla geldiği ancak, halk olarak bu adın kullanılmasının 10 ve 11'inci yüzyıllarda başladığı çeşitli kaynaklarda geçmektedir. Türkmen sözünün anlamı için çeşitli yorumlar yapılmaktadır. Avrupalı tarihçiler Türkmen adını "Saf kanlı Türk" olarak nitelendirirken, Türkiyeli tarihçiler "Özen Türk" yani "Türk halklarının kökü" diye değerlendirmektedir.

İslami kaynaklara göre ise, gayrimüslim Oğuz kabileleri, Müslüman Oğuz kabilelerince "**Türkmen**" olarak adlandırılmıştır.[16]

İslamiyet'i kabul ederek "**Türkmen**" adıyla anılan oğuz boyları üzerindeki Oğuz Yabgusu'nun tahakkümü üzerine Selçuk Bey İslamiyete giren Oğuz boylarının liderliğini ele alarak, bu boyları Yabgu'ya karşı organize etmiş ve korumuştur. Selçuk Bey ile Oğuz Yabgusu arasındaki bu mücadele sonunda Selçuk Bey'in kontrolü altındaki Türkmen boyları batıya doğru göç etmişlerdir. Bugünkü İran topraklarının kuzey doğu kesimindeki Horasan bölgesi ile Hazar Denizi'nin güney kıyıları arasında yerleşen Selçuk Bey yönetimindeki Türkmenler, bu göç ve yerleşim esnasında diğer Türkmen boylarından olan Kıpçaklar ve Peçenekler ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Karahanlılar'la çatışmış ve Gazneliler'in ordusunu 1040 yılında Dandanakan'da yenip Selçuklu Devleti'ni kurmuş ve hakimiyetini Azerbaycan ve Anadoluya kadar genişletmişlerdir. 1040 Dandanakan Savaşı'ndan sonra Türkmenler, Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin liderliğinde Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran Türkmenlerin bir kısmı Atavatan Türkmenistan'da, bir diğer kısmı da Anavatan Türkiye'ye yani Anadolu'ya gelmiş ve yerleşmişlerdir. Selçuklu hükümdarları ata vatanları ile ilgilenemeyince bazı Türkmen kabileleri Sultan Sencer'e karşı ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmadan sonra, Moğol akınları Türkmenistan ve Anadolu'daki Türkmenlerin akıbetini değiştirmiştir.

Diğer taraftan, Anadolu Selçuklu Devleti'ni kuran Selçuk Bey'in oğullarından birisi olan Arslan Yabgu'nun nesli, Avrasya'nın ve İslam aleminin kaderini etkilemiş üç yüz yıla yakın bir süre Selçuklu çatısı altında barındırılan Anadolu Türkmen boyları, bir başka Türkmen boyu olan Kayı boyunun önderi Osman Bey tarafından kurulan Osmanlı Devleti'ne adeta miras bırakılmıştır. Maveraünnehir ve Horosan'daki Türkmenler, ilk önce 17'nci yüzyılın ikinci yarısından sonra Moğol olan Kalmuklar'a karşı savaşmışlar ve yine uzun bir süre İran ve Hive'ye karşı mücadele etmişlerdir. Bu arada, Rusların Türkmenlerin yaşadığı toprakları ele geçirmeye yönelik 1717'deki ilk girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Türkmenler 1835'den itibaren Merv bölgesine doğru yayılmaya başlamışlardır. Oraz Han'ın başkanlığında Tecend Derya kenarına Oraz Kalesi'ni inşa etmişlerdir. Türkmenler Kuşit Han'ın önderliğinde Farsları (İran) yenilgiye uğratarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. 1869 yılında Rus istilası başlamış ve 1884'de Türkmen topraklarının tamamının istilasıyla sona ermiştir.[17] Bu istila sırasında 1873 Mayıs ayında Ruslar önce Hive Hanlığını ele geçirmişlerdir. 1879'da Ruslar Göktepe'ye hücuma geçmişler, fakat Nurverdi Han'ın oğlu Berdi Murad'ın gayretlerine Ruslar dayanamamışlar ve bozgun içerisinde geri çekilmişlerdir. Ruslar 1880'de Genaral Skobelevi ordunun başına getirmiş ve Türkmen topraklarına girmiştir.[18] Rusların 1891'de oluşturduğu Trans-Hazar yönetim birimi (Oblast'ı) 1899'da Türkistan Genel Valiliği'ne bağlanmıştır. Rusya'nın bu işgaline karşı bütün Türkistan'da olduğu gibi Türkmenistan'da da ayaklanmalar olduysa da başarılı olunamamış ve Kızıl Ordu 1920'de Hive'yi ve Aşgabatı ele geçirmiştir. 1924 yılında Türkmenler ile Özbekler birlikte hareket ettilerse de bir sonuç alınamamış ve aynı yılın Ekimi'nde Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur.[19] Türkmenistan 1925 Mayısı'nda da SSCB'nin kurucu bir cumhuriyeti olmuştur.[20]

7 Ocak 1990 tarihinde Türkmenistan'da Parlamento Seçimleri yapılmış, Mayıs 1990'da Türkmen Türkçesi Cumhuriyetin resmi dili olarak kabul edilmiş, 27 Ekim 1990 tarihinde de Saparmurad Niyazov Devlet Başkanı seçilmiştir. 22 Haziran 1990 tarihinde egemenliğini, 27 Ekim 1991 tarihinde yapılan halk oylamasıyla da aynı gün bağımsızlığını ilan eden Türkmenistan'ı ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. Türkmenistan, BM Genel Kurulu tarafından da oybirliğiyle 27 Aralık 1995'te tarafsız bir devlet olarak kabul edilmiştir.

Türkmenistan'ın devlet amblemi beyaz çizgilerle bölünmüş iç içe üç çemberden oluşmuştur. Amblem dışardan beyazlarla aynı kalınlıkta mor bir çizgiyle çerçevelenmiştir. İlk mor daire yeşil yaprakları olan beyaz pamuk kozaları ve altın rengi buğday başakları içermektedir. Bir hilal ve beş tane beş köşeli yıldız dairenin üst kısmına yerleştirilmiştir. İkinci altın renkli daire beş temel halı motifi içermektedir. Amblemin merkezde bulunan üçüncü kırmızı ve mavi dairesinde beyaz Ahal-Teke atı vardır. Türkmenistan'ın devlet bayrağı düz koyu yeşil olup sol tarafında dikey bir şerit üzerinde beş temel halı motifi sıralanmıştır. Yeşil yüzeyin üst sol köşesinde bir hilal ve beş köşeli beş yıldız vardır. Devlet amblem ve bayrağı milli gelenekler temelinde olup, politik semboller açıkça karıştırılmıştır. Beş köşeli yıldız evrenin beş anahtar elementini toprak, su, gaz, kristalleşmiş ve plasmik elementlerini sembol eder. Yıldızların sayısı dünyadaki yaşamın beş önemli unsurunu yani ışık, ses, koklama duygusu, dokunma duygusu ve denge duygusunun önemine işaret etmektedir. Hilal uzun yıllar öncesinden beri Türkmenlerin parlak bir gelecek için olan ümitlerine işaret eder. Yeşil rengi kırmızı gibi Türkmenlerin geleneksel olarak saygı duydukları bir renk olup, halı motifleri Türkmenlerin geleneksel, politik, sosyal, kültürel ve dini görüşlerinin bir sembolüdür. Bu halı motifleri yukarıdan aşağıya beş büyük kabileyi temsil etmektedir. Ahal-Teke atı Türkmenistan'ın gururu olup, buğday başakları misafirleri ekmek ve tuz ile karşılama geleneğini ima eder.[21]

C. Siyasi Yapı

1. İç Siyaset

A. Siyasi Sistem

Türkmenistan, demokratik ve laik hukuk devletidir. Devlet idaresi başkanlık hükümeti şeklindedir. 1992 Anayasası'na göre iki ayrı parlamento vardır: Senato benzeri bir hüviyet arz eden "Halk Maslahatı"[22] (bir kısmı halkoyuyla seçilen bir kısmı ise atanan 175 koltuğa sahiptir) ve Meclis (üyeleri halkoyuyla beş yıl için seçilen 50 koltuğa sahiptir) 18 Mayıs 1992 tarihinde Parlamento tarafından oy birliği ile kabul edilen yeni Türkmenistan Anayasası 21 Haziran 1992 tarihinde halkoyuna sunularak onaylanmıştır.[23] Yeni Anayasa Başkanlık Sistemi'ni öngörmekte ve Cumhurbaşkanı'na çok büyük yetkiler tanımaktadır. Cumhurbaşkanı aynı zamanda Bakanlar Kurulu'na da başkanlık etmektedir. Cumhurbaşkanı ileride Meclisin onayına sunmak koşulu ile kanun yapmak hakkına da sahiptir. Başbakan Yardımcıları, Bakanlar, Şehir Hakimleri ve Yüksek Mahkeme, Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Cumhurbaşkanı gerekli gördüğü hallerde Meclisi feshetme hakkına da sahiptir. Türkmenistan Komünist Partisi'nin 1991 yılı Aralık ayı içerisinde yapılan 25.

Kongresi'nde parti teşkilatının feshine, yerine Türkmenistan Demokratik Partisi'nin kurulmasına, yeni partinin başına Cumhurbaşkanı Türkmenbaşı'nın getirilmesine karar verilmiştir.

Eski SSCB içinde de siyasi açıdan en hareketsiz olan Türkmenistan daha az glasnost ve daha az prestroika'ya sahip olan ve KP'si bütün OAC içerisinde en az değişim geçireniydi. Nitekim bugün de son derece muhafazakar, sosyal ve siyasal bir yapıyı halen devam ettirmektedir. Türkmenistan muhafazakar yapısı, onun Orta Asya'daki son derece farklı karakterinden kaynaklanmaktadır. Türkmenler aslında, politik ve sosyal yaşama egemen son derece yüksek bir kabile yapısı ile esas olarak kırsal bölgelerde yaşarlar ve göçebedirler. Kabile ilişkileri ve bağlılığı, herhangi bir milli bağlılık anlayışından daha önemlidir. Kazakistan ve Kırgızistan'da olduğu gibi, belirli bir kabile, KP'de dahil, siyasi sahnede egemen olma eğilimindedir. Ülkede yedi büyük ve yirmi dört küçük boy vardır.[24] 1917 öncesinde toprak bütünlüğü ve ulusal bütünleşme sağlayamayan Türkmen halkı arasında Sovyet döneminde boylar arası rekabet ve çekişme bilinçli olarak merkezi Sovyet yönetimi tarafından sürekli körüklenmiştir. Türkmenistan Cumhurbaşkanı (ve eski Komünist Partisi Genel Sekreteri) Saparmurad Niyazov'un da bağlı olduğu, Aşgabat çevresinde yoğunlaşan "**Teke**" boyu ile doğu yöresinde bulunan "**Salur**" boyu arasındaki siyasi çekişme günümüze kadar gelmiştir.[25] Teke, rekabetli politik yarışın temelini teşkil eden cumhuriyetin yedi büyük kabilesinin en büyük olanıdır ve güç Teke'nin elinde toplanmıştır.

Türkmenistan'da tek siyasi parti mevcut olup (Türkmenistan Demokratik Partisi), ülke bu partinin de başkanı olan bir devlet başkanı, Saparmurat Niyazov Türkmenbaşı, tarafından yönetilmektedir. Başkan aynı zamanda hükümet başkanlığını da uhdesinde bulundurmaktadır.

Yönetim, tüm alanlarda denetimi elinde tuttuğunu saklamamakta, fakat bunu Türkmen halkının milli özelliklerine sadık kalmanın bir gereği olarak açıklamaktadır. Devlet Başkanı Niyazov, ülkedeki iç siyasi durumla ilgili açıklamasında kendi politikasının Türkmen milli gelenekleri ve halkın mantalitesi üzerine kurulduğunu dile getirmektedir.[26] Bir başka deyişle, Türkmen devleti, kendi modelinin temelini Türkmen milli geleneklerinden aldığını öne sürmektedir.

Bununla beraber, birçok batılı uzmanların beklentilerine karşın Türkmenbaşı, ülkesine rekabet halindeki sosyal sistemlerden hiç birisini yerleştirmemiş, tersine geleneksel İslam, Batılı laik demokrasi, kişisel kült ve tecrübelerden aldığı unsurları kaynaştırarak bir sistem geliştirmiştir. Eski Dışişleri Bakanı Abdi Kuliev bu durumu şöyle izah etmektedir: "Geçiş sürecinde, karışıklık ve felaketlerin yaşanabileceği şu günlerde Türkmenlerin tek bir vücut halinde, bir kişinin etrafında toplanması gerekir. Bu kişi hayatını ortaya koyarak, seçtiği yolun güvenli olup olmadığını kontrol eder ve diğerleri de onu izler; yoksa bu cehennemden çıkılamaz."[27] Nitekim, bazı uluslararası kuruluşlar tarafından Türkmenistan totaliter rejimden demokrasiye başarılı bir şekilde geçiş yapan ülke olarak değerlendirilmiştir. Eylül 1999'da Devlet Başkanı Niyazov, Albert Shvizer Dünya Tıp Akademisi tarafından en yüksek ödüle layık görülmesi buna bir örnek oluşturabilir.[28]

B. Muhalefet

Türkmenistan siyasal açıdan, daha önce de bahsedildiği üzere bölgedeki en huzurlu cumhuriyettir. Başkan Niyazov bu cumhuriyette potansiyel siyasi muhalefeti etkisiz kılmıştır. Başlıca muhalif grup olan ve bir grup entelektüel tarafından kurulan “Agzybirlik” Moskova’dadır. Önceki KP’nin muhalefet grubu, Niyazov’un grubundan daha fazla mesleki siyasi kavgacılar olduğundan güçsüz kalmışlardır.[29]

1997’de Devlet Başkanı Niyazov’un kararıyla Demokrasi ve İnsan Hakları Enstitüsü kuruldu. Kurucuların görüşüne göre, bu Enstitü, “Batı’nın değerlerinin milli Türkmen değerlerine uyarlanması ve Türkmen demokrasi modelinin teorik temellerini oluşturulması ve insan hakları alanında mevcut durumun iyileştirilmesi” amacıyla kurulmuştur.[30]

Türkmenistan’da Türkmen modelinin doğruluğu her fırsatta kanıtlanmaya çalışılmaktadır. Türkmen modeli, resmi yetkililer tarafından Türkmen geleneklerini, milli özellikleri içinde barındıran bir demokratik hukuk devleti olarak açıklanmaktadır.[31] Türkmenbaşı, basın mensupları ile yaptığı görüşmelerde veya çeşitli ortamlarda yaptığı konuşmalarda, demokrasinin Türkmenlerin kanında olduğunu, Türkmen halkının kendi liderlerini seçtiklerini dile getirmektedir. Aynı zamanda, çok partililiğin, Türkmen halkına özgü bir şey olmadığını, fakat zamanla halkın çok partili sisteme geçiş için hazır hale geleceğini ve günün birinde bunun mutlaka gerçekleşeceğini vurgulamaktadır.[32]

Öte yandan, yine Türkmenistan’ın imajının iyileştirilmesi amacıyla ülkede idam cezası kaldırılmış ve ülkede defalarca ilan edilen af sonucu yaklaşık 80 bin tutuklu serbest bırakılmıştır.

B. Dış Siyaset

Türkmenbaşı, belli başlı bazı değişikliklerin yapıldığı iç politikanın tersine, dış politikada daha aktif, bağımsız ve tarafsız bir politika izlemiş ve bugün Türkmenistan dış politikasına uluslararası bir saygınlık kazandıran bir sürece imzasını atmıştır.[33] Türkmenbaşı’nın dış politikada ülkesinin milli çıkarlarını her şeyden önde tutan tavrı ve bu konudaki kararlılığı da, ülkesinin iç istikrarının sağlanmasında, kuşkusuz, en büyük temel faktörlerden biri olmuştur.

22 Ağustos 1990’da egemenliğini ilan eden Türkmenistan, 26 Ekim’de yapılan halk oylaması sonucunda halkın büyük çoğunluğunun bağımsızlıktan yana oy kullanmasıyla 27 Ekim 1991’de bağımsızlığını ilan etmiştir. 27 Ekim’de 10. toplantısını gerçekleştiren Yüksek Şura, “Türkmenistan’ın Bağımsızlığı ve Devlet Kuruluşunun Esasları Hakkında”ki kanunu kabul ederek bu kanunla, Türkmenistan Devleti’nin milli ve bağımsız bir devlet olduğunu hukuken tescil etmiştir. Türkmenistan’ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülkeler Türkiye ve arkasından da İran olmuştur.

Türkmenistan’ın Dış Politika öncelikleri, dünyaya açılma çabaları, güvenlik kaygıları, komşularıyla iyi ilişkiler olmak üzere üç ana başlık altında ele alınmaktadır. Türkmenistan’ın dış politikasının en belirgin özelliği, ülkenin dış politikasını da biçimlendiren Devlet Başkanı Türkmenbaşı’nın çok taraflı ya da bölgesel girişimlere karşı mesafeli, hatta dikkatleri çeken soğukkanlı tavrıdır. Türkmenistan hangi alanda olursa olsun, ister güvenlik isterse de ekonomik işbirliği, ve

kimden gelirse gelsin, Rusya ya da diğer Orta Asya cumhuriyetleri, Orta Asya'da bölgesel ölçekli girişimlere çok ihtiyatla yaklaşan devlettir. Bunun başlıca nedenleri arasında küçük devlet olmasının getirdiği zorlukların yanı sıra doğal kaynaklarının zenginliğinden duyduğu endişedir.[34]

Gerek Rusya Federasyonu ve gerekse de diğer Orta Asya Cumhuriyetleri'nden gelen bölgesel girişimlere karşı mesafeli tutum sergileyen Türkmenbaşı'nın bu davranışının temelinde, Türkmenistan'ın jeopolitik konumuyla birlikte Batı'nın yeterince ilgisini çekebilecek potansiyelde zengin doğal kaynaklarına sahip olmasının da etkisi olduğu söylenebilir.

Nitekim, Türkmenbaşı ve diğer Türkmen yetkililerin sıkça dile getirdikleri sözlerinde Türkmenistan'ın sahip olduğu zengin doğalgaz ve petrol yataklarının varlığının rol oynadığı açıktır.[35] 12 Aralık 1995 tarihinde, Birleşmiş Milletler'in (BM) kuruluşunun 50. yıldönümü ve Türkmenistan'ın tarafsızlık statüsü adaylığına yönelik konuşmasında Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov "daimi tarafsızlık" başvurularıyla ilgili olarak şu önemli gerekçenin altını çizmiştir: "…Bizim bu adımımız Türkmenistan'da ve bölgede barışın sağlanmasına büyük bir katkıda bulunacaktır. Bu mesele bizim için çok önemlidir. Çünkü Türkmenistan, dünyanın çok önemli bir noktasında; doğal kaynakların en zengin bulunduğu bölgelerden birinde yer almaktadır. Bu durum bizim açımızdan "daimi tarafsızlık" siyasetini kaçınılmaz olarak gerektirmektedir. Türkmenistan, coğrafi olarak önemli ve hassas bir konumda bulunduğunu göz önünde bulundurduğu için, uluslararası işbirliklerinde daha dikkatli hareket etmektedir. Bundan dolayı Türkmenistan bugüne kadar tarafsız bir dış politika izlemeye çalışmıştır. Türkmenistan bundan sonra "Daimi Tarafsız" bir ülke olarak dış ve iç politikasını yürütmek istemektedir. Bu hususta teşkilatın, teşkilat başkanının ve devlet başkanlarının onayını rica ediyoruz."[36]

Yalnız, Türkmenistan'ın tarafsızlık statüsünü elde etme çabalarını sadece küresel ölçekteki güç mücadelesinde taraf olmaktan kaçınma ve güvenliğini koruma politikasının bir sonucu olarak yorumlamak eksik olur. Aynı zamanda Türkmenistan, tarafsızlık siyasetiyle bölge güçleriyle olan ilişkilerinde de ekonomik ve siyasi ilişkilerini taraf gözetmeyerek izlemek niyetini ortaya koymuştur. Özellikle de Türkiye ve İran arasındaki hassas ilişki ve rekabetin Türkmenistan açısından ortaya koyduğu sıkıntıdan kurtulma için tarafsız bir tutum en ideal bir politika olacaktı.[37]

Diğer taraftan, SSCB'nin en sıkıntılı cumhuriyetlerinden biri olan Türkmenistan, Batı'ya açılma potansiyelinin etkisiyle, BDT içinde bir ekonomik entegrasyon ya da sıkı bir ekonomik işbirliğine pek yanaşmak istememiş fakat, Batı'ya açılma hedefleri doğrultusunda aralarında Türkiye, İran ve Pakistan'ın kurucu üyesi olarak bulunduğu ve daha çok "gevşek bir işbirliğine" dayalı, Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne Şubat 1992'de, Tahran zirvesinde, diğer yeni bağımsız Orta Asya cumhuriyetleri ile birlikte üye olmuştur. Dolayısıyla, en başından beri Türkmenistan'ın ekonomik kalkınmasına katkı sağlayacak olan yabancı yatırım ve finansman, Türkiye üzerinden de olmak üzere doğal kaynaklarını pazarlamak istediği Batı ile ilişkileri, Türkmenistan'ın başlıca dış politika öncelikleri arasında yer almıştır.

Diyebiliriz ki, Türkmenistan bağımsızlık sonrası geçiş sürecinde dış politikasında dini, etnik ve kültürel değerlerin etkisini azaltan ve Batı'yla daha çok ekonomik çıkarlara dayanan bir ilişkiyi hedefleyen *realpolitik* izlemeyi tercih etmiştir. Aynı zamanda Türkmenistan bu politikasıyla, geçiş sürecinde gerek ülke içerisinde ve gerekse de bölgede güvenlik ve istikrarı korumayı hedeflemiştir.[38] İç politikasındaki istikrarı "10 Yıl Abadancılık" politikası ile sağlamaya çalışan Türkmenistan, dış politikasındaki güvenlik ve istikrarı da "Daimi Tarafsızlık" statüsüyle elde etmek istemiştir.

Türkmenbaşı'nın dış politikada ülkesinin milli çıkarlarını herşeyden önde tutan tavrı ve bu konudaki kararlılığı da, ülkesinin iç istikrarının sağlanmasında, kuşkusuz, en büyük temel faktörlerden biri olmuştur. Nitekim, Temmuz 1992'de **Helsinki**'de toplanan **Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı**'nda Türkmenistan 1975 "**Nihai Belge**"sini imzalamıştır-Türkmenbaşı, insan hakları konusunda Türkmenistan'ı eleştiren ve böylece bu ülkeyi de karıştırmak isteyen grupları uyarmış ve şöyle demiştir: "**Bizim için insan hakları, kaçınılmaz bir şekilde milli çıkarlara bağlıdır.**"

Bağımsız Devletler Topluluğu'na karşı çıkan ve buradaki kurumsallaşmanın işlemeyeceğini savunan Türkmenistan'ın tutumu, aslında, bu kurumu Moskova'nın eski hegemonyasını yeniden oluşturma çabası olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. BDT'yi, eski SSCB'yi uygar bir şekilde "parçalama" forumu olarak görme arzusunu dile getiren Türkmenistan (veya Türkmenbaşı), 22 Ocak 1993'teki Minsk zirvesinde, ortak politika oluşturmayı öngören bir anlaşmayı imzalamayan tek Orta Asya cumhuriyeti olmuştur.[39]

Ülke, bölgedeki iç savaş ve çatışmalarda taraf değildir. Türkmenistan'a karşı herhangi bir uluslararası yaptırım da söz konusu değildir. Hazar'ın statüsü konusunda Hazar'a kıyısı olan ülkelerle görüşmeler devam etmektedir. Ayrıca, Azerbaycan'la Hazar'daki doğalgaz kaynaklarının paylaşımı konusunda bir takım sorunları da devam etmektedir.

Şubat 1998'de Azerbaycan'la aralarındaki sınırın ortay hat prensibine göre belirlenmesini kabul ettiğini açıklayan Türkmenistan, bu hattın nereden geçeceği konusunda henüz Azerbaycan ile bir anlaşma sağlayamamıştır. Özellikle son bir yıl içerisinde Kepez/Serdar, Çırag/Osman, Azeri/Hazar ve Şerg/Altın Asır yataklarının sahipliği konusunda iki ülke arasında tartışmalar giderek sertleşmiştir. İki ülke ayrıca Türkmen gazını Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden Türkiye'ye taşıyacak Hazar geçişli doğalgaz boru hattının paylaşımı konusunda da anlaşamamaktadırlar. Azerbaycan'da da doğal gaz bulunmasının ardından bu ülkenin önce Trans Hazar hattının bir kısmının kendi gazına ayrılmasını istemesi, ardından da bu projenin sekteye uğraması üzerine kendi gazını doğrudan Türkiye'ye satmak için girişimde bulunması üzerine iki ülke ilişkileri daha da gerginleşmiştir.

Bugüne kadar Taliban ile en iyi ilişkiyi kurmuş olan ve Afgan sorununun çözümü için Aşkabat'ta taraflara ev sahipliği yapan Türkmenistan, 11 Eylül sonrası ABD'ye her türlü desteği vereceğini açıklayan Orta Asya cumhuriyetlerinden birisi olmuştur. Afganistan'la 744 kilometrelik bir sınıra sahip olan ve Rusya'nın Afganistan'ı işgali süresince 1989'a kadar kullandığı önemli bir üs konumunda olan Türkmenistan, yine Afgan sınırına yakın Kuska'da büyük bir hava üssüyle olası bir askeri operasyon için ABD tarafından göz önünde bulundurulan ülkelerin başında gelmiştir.[40]

Türkmenistan'da faaliyet gösteren uluslararası kuruluşlar şunlardır: Birleşmiş Milletler (UN), Birleşmiş Milletler Çocuk Eğitim Fonu (UNICEF), Uluslararası Para Fonu (IMF), AB, ve PEACE CORPS. Türkmenistan aşağıda adı geçen uluslararası kuruluşlara üyedir: Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Avrupa İskan ve Kalkınma Bankası (EBRD), Uluslararası Para Fonu (IMF), Birleşmi Milletler (BM), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), AEK, Birleşmiş Milletler Asya Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu (ESCAP), Dünya Bankası (IBRD), Uluslararası Sivil Havacılık Teşkilatı (ICAO), İslam Kalkınma Bankası (İKB), Uluslararası İşçi Teşkilatı (ILO), Uluslararası Denizcilik Teşkilatı (IMO), İslam Konferansı Teşkilatı (İKT), Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (ITU), Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Teşkilatı (UNESCO), Uluslararası Posta Birliği (UPU), Dünya Sağlık Teşkilatı (WHO), Dünya Meteoroloji Teşkilatı (WMO), Dünya Ticaret Teşkilatı (DTT), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), Uzakdoğu Ülkeleri Ekonomik İşbirliği Özel Organizasyonu (EKTO), Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilatı (FAO). Ayrıca, Türkmenistan dünyadaki birçok uluslararası kuruluşun da üyesidir. Üyesi olduğu uluslararası kuruluşlar şöylece sıralanabilir: CCC, BDT, EBRD, ECO, EKTO, FAO, IMF, BM, AGİT, ECE, ESCAP, IBRD, ICAO, IBD, ILO, IMO INTELSAT (Kullanıcı), IOC, ISO (Muhabir),

ITU, NACC, OIC, OSCE, PFP, UNCTAD, UNESCO, UPU, WHO ve WTO'dur.

D. Ekonomi

Kırgızistan gibi, Türkmenistan da eski SSCB içinde ekonomik olarak sıkıntılı cumhuriyetlerden birisiydi ve Moskova'yla çok yakın işbirliği içindeydi. Fakat öte taraftan, bağımsızlık sonrası, doğalgaz yatakları, 700 milyon tonluk petrol rezervi ve az nüfusu ile darlığını azaltabilecek ve politik değişim için gerekli istikrarı sağlayabilecek hızlı ekonomik gelişmeye diğerlerinden daha fazla ümit vermektedir.

Nitekim, ülkesinin dış politikasında, bağımsızlık sonrası temel iki politikayı başlatan Türkmenbaşı, "**Açık Kapılar Politikası**" ile Türkmenistan'ın petrol, doğalgaz ve diğer yeraltı zenginliklerini kullanarak yabancı yatırımcıları, sermayeyi ülkesine çekmeyi başarır iken, "**Pozitif Tarafsızlık Politikası**" ile de ülkesinin bağımsızlık ve tarafsızlığını ifade etmekte ve bu konudaki kararlıklarını sergilemektedir. Ekonomik bağımsızlık kazanılmadan, politik bağımsızlığın pek bir şey ifade etmeyeceği gerçeğiyle hareket eden Saparmurat Türkmenbaşı, Türkmenistan'da, Türkmen işadamları ve firmalarının yabancı firmalar ile iş ortaklığı geliştirmesini ve özel girişimciliğin güçlendirilmesini ve böylece ekonomik reformun başarıya ulaşmasını amaçlayan yeni bir dönemi de 1997'nin ilk günlerinde başlatmış bulunmakta. **Bu süreç bilhassa tarımda, ticarette, ulaşım ağında, petrol ve doğalgaz endüstrilerinde kendini göstermekte.** Bu sektörlerde, kamu ve özel sektöre ait firmaların hepsinin uluslararası piyasada iş yapma kabiliyetleri ve deneyimlerinin arttırılması, bir rekabet gücünün kazandırılabilmesi için yabancı firmalarla ortak hareket etmeleri özellikle teşvik edilmektedir.[41]

Yabancı sermaye ve kalkınma için ülkedeki istikrara büyük önem veren Türkmenbaşı bu konuda şöyle demektedir: "**Biz, birlik ve beraberliğimizle bütün dünyayı, batılı şirketleri ve işadamlarını kendimize çekiyoruz. Çünkü, batılı iş adamı, sermaye bir ülkede öncelikle 'istikrar' görmek**

ister.”[42] Gerçekten de bugün Türkmenistan, Orta Asya Cumhuriyetleri arasında politik istikrarı, sosyal atmosferi, tabii kaynakları ve ekonomik potansiyeli ile Saparmurat Türkmenbaşı'nın dinamik liderliği altında, ciddi ve güvenilir ortaklıkların, yatırımların her geçen gün arttığı bir istikrar adasıdır.

Türkmen yönetimi, çoğulcu demokratik rejim ve serbest piyasaya geçiş yönünde oldukça tedbirli, toplum alışkanlıklarını sarsmayan, bağımsızlıklarını yeni kazanmış diğer cumhuriyetlere oranla daha yavaş tempoyla gelişen bir reform süreci benimsemiş ve batılı ülkelerin eleştirilerine rağmen bu alandaki tutumunu değiştirmemiştir. Dolayısıyla, ekonomik reformların gerçekleştirilmesinde Türkmenistan, diğer BDT ülkelerine göre biraz geride kalmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi kaynak sıkıntısı olmuştur. Başta Rusya ve Ukrayna olmak üzere doğal gaz ihraç ettiği ülkelerin milyarlarca dolar tutarındaki borçlarını ödememesi, Türkmenistan'ı zor durumda bırakmış ve bırakmaya da devam etmektedir. Geniş kapsamlı reformların uygulanmasında, devlet işletmelerinin özelleştirilmesinde ve tam fiyat liberalizasyonunun sağlanmasında zorluklarla karşılaşılmaktadır.

Türkmenistan hükümetinin ithal ikameci programın dahilinde gaz üretimine verdiği önem nedeniyle, ülkedeki hizmet sektörü az gelişmiştir. Limitli kredi kullanma hakkı ve düşük satın alma gücü nedeniyle sektör tehlike içindedir.

Bununla birlikte hükümet, serbest pazar ekonomisine geçiş için önemli adımlar atmıştır. Bu adımlar son yıllarda daha da hızlanmıştır. Bazı mallar üzerindeki fiyat kontrolü kaldırılmış, özel çiftliklerin artmasına izin verilmiştir. Mali sistemin yeniden yapılandırılması ve KDV sistemine geçiş çalışmaları başlatılmıştır. Bir yandan vergi gelirlerinin arttırılması yönünde çalışmalar yürütülürken, diğer yandan da bütçe açığını en aza indirebilmek için hükümet harcamalarında tasarruf tedbirlerine gidilmiştir. Yabancı sermaye, para politikası ve özelleştirme ile ilgili kanun taslakları hazırlanmıştır. Hükümet, kalkınmayı 10 yıllık bir vadeye yayarak, 10 yıllık üretim ve yatırım planı hazırlamıştır.

Ülkenin bağımsızlığından günümüze aşağıdaki reformlarda bulunulmuştur; [43]

1. Yatırımlarda öncelikler belirlenmiştir. Öncelik sırası, enerji sektörü, tarım sektörü, sosyal sektör ve uluslararası ulaşım ve iletişime verilmiştir.

2. Piyasa ile ilgili mevzuat düzenlemeleri kabul edilerek yürürlüğe konulmuştur.

3. Vergilendirme, bütçe, kredi ve parasal alanlarda temel reformlara gidilmiştir.

4. Bütçe yönetimi için hazinede düzenlemeler yapılmıştır.

5. Stok ve döviz kurunda düzenlemelere gidilmiştir.

6. Dış ekonomik faaliyetler geliştirilerek belirli bir düzene koyulmuştur. Devlet Mal Değişimi ve Dış Ekonomik ilişkiler Bakanlığı kuruldu.

7. Yatırım politikasını formüle etme ve yabancı sermayeyi ülkeye çekmek amacıyla Yabacı Yatırımlar için Resmi Ajans (State Agency for Foreign Investment- SAFI) kurulmuştur.

8. Yerli ve yabancı müteşebbisleri teşvik etmek amacıyla 10 serbest bölge belirlenmiştir.

9. Fiyatların liberalizasyonuyla beraber bazı önemli mal ve hizmetlerin perakende ticareti devlet kontrolünde tutulmuştur. Gelecekte devlet kontrolünün tamamen kaldırılması hedeflenmiştir.

Girişimciliği desteklemek ve özel işletmeleri geliştirmek amacıyla özelleştirme programı hazırlanmıştır.

Türkmenistan'ın uluslararası ekonomik ilişkilerini şekillendiren temel unsurlar ve faaliyetler aşağıdaki gibidir: [44]

* Dış ticaret

* Ortak Şirketler (Joint-Venture)

* Sınır Ticareti

* Yabancı Şirketler

* İnşaat faaliyetleri ve inşaat malzemeleri ticareti

* Konsorsiyumlar

* Müteahhitlik işbirliği

* Barter usulü ticaret

* Yabancı iş gücü

Son zamanlarda bilimsel-teknik alanlarda, bankacılık sektöründe ve turizm faaliyetlerinde de işbirliğine önem verilmektedir. Bu faaliyetler ülkede oldukça yeni olup az gelişmiştir.[45]

Diğer taraftan uluslararası ekonomik işbirliğinin çeşitli şekilleri ülkede görülse de, uluslararası ekonomik işbirliği potansiyeli tam olarak değerlendirilememektedir. Örneğin, Türkmenistan'ın yabancı ülkelerde ortak şirketleri yok denecek kadar azdır, leasing, kıyı ticareti ve ulaştırma hizmetleri oldukça zayıftır ya da yapılmamaktadır.[46]

Türkmenistan'ın pazar ekonomisine geçişiyle ilgili kendine özgün modeli Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı tarafından oluşturulmuştur. Söz konusu modelde ülkenin tabii, iktisadi, sosyal ve politik özellikleri göz önünde bulundurulmuştur. Türkmenbaşı bu modelde esas olarak iktisadi reformları gerçekleştirirken ülkede sosyal ve politik istikrarın korunmasını esas almıştır. Buna göre dış dünyaya açık gelişmiş bir milli ekonominin oluşturulması ve bu noktada serbest piyasa ekonomisine temkinli ve tedrici politikalarla geçilmesi hedeflenmiştir.[47]

SSCB'den miras kalan mevcut ekonomik yapının değiştirilmesi ve aktif bir dış politika izlenmesi milli ekonominin oluşturulması yönündeki iki temel politikayı ortaya koymaktadır. Türkmenbaşı'nın yapısal politikası selektif karakterli olup, bu politikanın öncelikli yönlerini tarım, enerji, kimya, ulaştırma ve iletişim sektörleri oluşturmaktadır. Yapısal politikasının esas amaçları şu şekilde sıralanabilir: [48]

* Türkmenistan ekonomisinin dünya sistemine entegrasyonu ve ülkenin uluslararası iş bölümünde kendi yerini almasını sağlamak.

* İç piyasada tüketim malları ile ilgili sektörel yatırımları arttırmak ve Türkmenistan'ı bu konuda ihtacatçı bir ülke konumuna getirmek.

* Madeni kaynakların ve sanayiye dönük tarım ürünlerinin yeniden işlenmesi suretiyle mamul ürünlerin elde edilmesini ve ihracatını sağlamak.

* Üretimde son teknolojiyi ve donanımı kullanmak.

* Üretim için gerekli olan alt yapının oluşumunu ve gelişimini hızlandırmak.

* Sosyal alana yönelik yatırımları gerçekleştirmek ve refahı arttırmak.

Yapısal değişiklik haliyle devletin dış ekonomi siyasetiyle karşılıklı ilişki içerisinde olup, ülkenin dış ekonomi siyasetinin temel yönleri aşağıdaki gibidir:[49]

* Doğalgazın dünya pazarlarına boru hatları ile çıkışını sağlamak ve bu suretle ihracatını arttırmak.* Petro-kimya tesisleri inşa etmek suretiyle bunlardan elde edilecek ürünleri dünya pazarlarına sunmak ve ihracat kalemlerini çeşitlendirmek.

* Özellikle tarım ve tüketim malları alanında üretimi arttırarak ithal ikameci bir politika izlemek.

* Uluslararası iletişim, ulaşım ve benzer diğer altyapıların gelişimini sağlamak.

* Başta tabii ve beşeri kaynakların işlenmesini sağlamak olmak üzere, ülkeye yabancı sermayeyi çekmek ve bunun için de ve serbest ekonomi bölgeleri oluşturmak ve teşvikler, kolaylıklar sağlamak.

1994 yılı Ocak ayında Halk Maslahatı'nın kararı ile tastik edilen "10 Yıl Abadancılık" (10 Yıllık İstikrar Programı), Türkmenistan'ın iktisadi gelişme hedeflerini belirlemekle beraber, onun iç ve dış siyasetinin temel hedeflerini, yönlerini de tespit etmekte ve cemiyetleşmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Abadancılık siyasetinin temelini "Yeni Ziraat", "Yeni Eğitim", "Sağlık", "Rafineriler", "Yeni Yerleşim", "1000 Gün", "Türkmenistan'ın Petrol ve Doğalgaz Sanayisi'ni 2020 Yılına Kadar Geliştirme Planı" ve "Ruhname" gibi milli sektörel reformlar oluşturmaktadır. Bu programın gerçekleştirilebilmesi için gerekli yasal mevzuatlar da kabul edilmiştir.

Bu hareketi ve programı başlatan Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı aynı zamanda ülkede "Milli Kalkınma Hareketi Lideri" olarak da kabul edilmektedir. 10 Yıllık İstikrar ve Kalkınma Programı'ndaki temel hedefler şu şekilde sıralanmaktadır:[50]

* Tarım sektörünü geliştirmek.

* Milli eğitimde reform hareketlerini başlatmak.

* Savunma kapasitesini arttırmak (Harp tekniklerini geliştirmek).

* Petrol, gaz ve diğer mevcut yeraltı zenginliklerinden faydalanmak.

* Mevcut sanayi dallarını geliştirmek.

* Ticaret ve işletme hayatını dünya standartlarına çıkartmak.

* Diğer devletlerle ticari ve iktisadi alanlarda işbirlikleri kurmak.

* Bir çok devletin uygulamış olduğu "İktisadi Kalkınma Modelleri"ni, ülkenin yapısına uygun bir şekilde alıp, tatbik etmek.

* Mülkiyeti devletten alıp özel mülkiyete vermek ve özel mülkiyete azami önem göstermek.

* Serbest Pazar Ekonomisi'ni yerleştirmek ve geliştirmek.

* Halkın refah seviyesini yükseltmek.

Yukarıda adı geçen bu hedeflerin gerçekleştirilmesi, Türkmenistan ekonomisinin 2002 yılına kadar olan kısa vadeli hedeflerini oluşturmaktadır.

Görüldüğü üzere Türkmenistan, ekonomisini mümkün olduğunca farklı sektörlere yayma çabasındadır. Hükümet yatırım teşvikleri *hafif sanayi*, *ulaşım* ve *haberleşme* alanlarında öncelik göstermektedir. Ayrıca hükümet, *altyapı gelişmeleri*ne de (mesela, yatırımcıları ve işadamlarını ülkeye çekmek için ülkenin merkez hava limanının yenilenmesi) ciddi yatırım yapmaktadır.

Ayrıca, BDT ile ekonomik entegrasyona sıcak bakmayan Türkmen yönetimi, entegrasyona gidilebilecek uygun ekonomiler aramaktadır. 1991 yılından bu yana 1997 Şubat ayında Kazakistan'ı resmi olarak ilk kez ziyaret eden Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı, burada Sovyet yönetimi döneminde 70 yıl Kazakistan ile ülkesinin yakınlaşmasını sağlayacak temellerin atılmadığını belirterek, Türkmenistan'ın öncelikle Türkiye ile entegrasyona gitmek istediğini açıklıyordu. Türkmenistan ekonomisinin farklı olması yüzünden Kazakistan'la entegrasyonunun zor olduğunu söyleyen Türkmenbaşı, 5 yıl içinde Türkiye ile sanayi sektöründe 100'den fazla şirketinin kurulduğunu ifade ederken, Türkiye'deki modern ve yüksek teknolojiden istifade ettiklerini belirtiyordu. Ülkede faaliyet gösteren Türk özel sektörünün kurduğu sanayi tesisleri ve yaptığı faaliyetler, iki ülke ekonomilerinin birbirini tamamlayıcı özelliğe sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Türk şirketleri pek çok ülkede gösteremediği başarıyı burada göstermiş, Türkmen ekonomisine uyum sağlamıştır.[51]

Netice itibariyle, Türkmenistan'ın bağımsızlıktan günümüze kadar olan süreç incelendiğinde ortaya çıkan sonuçlar şunlardır:

* Türkmenistan'ın bağımsızlığı kazanmasıyla beraber ilk yıllarda büyüme hızında istenilen istikrar yakalanamamış ve bütün veriler eksi olarak gerçekleşmiştir. Fakat 1997 yılından başlayarak büyüme hızında artış sağlanmış ve daha sonraki dönemlerde bu oran pozitif değerler almıştır. Örneğin 1999 yılı büyüme hızı %16.0 ve 2000 yılı tahmini ise 18 olarak hesaplanmıştır.[52] Enflasyon oranı dikkate alındığında bağımsızlığın ilk yıllarında Türkmenistan'da hiperenflasyonist bir yapı

sahipken 1997 yılından itibaren bu oran daha aşağılara çekilmiş ve 1999- 2000 yıllarında enflasyon oranı %20.1 ve %24.0 olarak gerçekleşmiştir. Bu oranlar rekabete girilecek ülkeler ile karşılaştırıldığında örneğin Avrupa Birliğinde Enflasyon %5'ler civarında seyrederken büyüme hızı ise %3- 4 olarak gerçekleştiği görülür.

* Yukarıdaki istikrarsızlıkların yanında sınainin temel girdileri olan ücretler, faizler ve kısmen enerjideki ihracat problemlerinden dolayı temel girdi fiyatlarında istikrarsızlıklar yaşanmıştır. Diğer Avrupa ülkelerinde ise ücretler sabit tutulmuş ve faizler istikrarlı bir seyir göstermiştir.

* İç ekonomik dengelerindeki istikrarlılıktan dolayı Avrupa ülkelerinde ithalat ve ihracat düzgün ve göreceli olarak olumlu bir eğilim izlerken Türkmenistan'da ise durum farklılık göstermektedir. Türkmenistan'da ithalat bağımsızlıktan günümüze %50- 60'lara varan dalgalanmalar göstermiş ihracattaki değişmeler ise %100- 200 dolaylarında dalgalanma göstermiştir. Avrupa Birliği'nde ise bu oran ithalatta %4- 5 ihracat ise %3- 7 arasında istikrarlı bir artış göstermiştir.

* Ekonomik istikrarın önemi kendini cari işlemler dengesinde ve kamu açıklarının büyüklüğünde de göstermektedir. Türkmenistan'da gerek cari işlemler dengesinde gerekse kamu açıklarının büyüklüğünde bağımsızlıktan sonra çok büyük dalgalanmalar yaşanmıştır. Bu durum diğer Avrupa ülkelerinde bir istikrara girmiştir.

Bu istikrarsızlıkların yanında yatırımlarda da büyük iniş çıkışlar yaşanmıştır. Avrupa ülkelerinde ise dalgalanma %3 ile %8 arasında değişirken bu oran Türkmenistan'da bağımsızlıktan günümüze %100'lere varan değişmeler göstermiştir.[53]

1. Tarım

Türkmenistan'da üretilen başlıca tarım ürünleri; pamuk, arpa, buğday, mısır, tütün, çeltik, susam, kavun, karpuz, üzüm, meyan kökü ve doğal ipektir. Türkmenistan, Orta Asya'da Özbekistan'dan sonra ikinci önemli pamuk üreticisidir. Dünya sıralamasında ise ilk 10 ülke arasındadır.

Tablo 4: Ürün Yılı '000 Ton

	1995	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**
Pamuk	1.294,4	435,5	635,2	704,9	1.303,9
Buğday	878,7	453,1	706,9	1.299,4	1.510,3
Meyve	36,2	23,9	29,9	34,4	42,5
Sebze	376,4	310	241,2	294,6	299,5
Et	110,5	111,2	110,5	129,3	132,7
Süt	727,3	754,8	755,4	765,6	875,8
Yün	19	18	17,9	18,9	19,8

Yumurta (milyon adet)	270	273,1	277,1	277,2	312,6

Kaynak: TİKA, Ülke Profilleri, s. 180.

Türkmenistan'da hakim ekonomik faaliyeti tarım sektörü oluşturmaktadır. Hesaplamalara göre işgücünün %40 bu sektörde istihdam edilmektedir. Ayrıca bu sektör gayri safi milli hasılanın %50'sini oluşturmaktadır.[54]

Diğer Türk Cumhuriyetleri gibi buralarda da besicilik gelişmektedir. Koyun, sığır, tavuk ve Hıristiyan nüfus için domuz yetiştiriciliği yapılmaktadır. Bundan dolayı ülkedeki et üretimi oldukça gelişmiştir. Karakul koyunlarının derileri Astragan kürkü gibi kullanıldığından, çok kıymetli ihraç malları arasında birincidir.[55]

Ülkede sulama yöntemleri etkin olmadığı ve modern makine, araç ve gereç kullanılmadığı için tarım alanında verimlilik düşüktür. Tarım üretiminin büyük bölümü "kollektif çalışma yerleri" anlamına gelen "kolhoz" ve "sovhoz"larda yapılmaktadır. Özel şahısların ellerindeki araziler genelde küçük olduğu için ekonomiye katkıları henüz istenilen noktada değildir. Toprağın, üretim araçlarının ve hayvanların kolhozun malı olduğu işletme tipinde, elde edilen gelirler, kolhoz üyeleri arasında emeğin niteliğine göre bölüştürülmektedir. Sovhozlar ise, devlet tarım işletmeleridir. Son yıllarda sovhoz ve kolhoz arazilerinin kiraya verilmesine başlanılmıştır.

Tablo 5: Hayvansal Ürünler ('000 ton)

	1995	1996	1997	1998	1999
Et	111	112	110	129	134
Süt	727	755	755	765	875
Yumurta	15	15	15	15	16
Yün	19	19	18	19	22

Kaynak: TİKA, Ülke Profilleri, s. 180.

Son yıllarda hükümet tarım sektöründeki reformlara öncelik tanımıştır. Çiftçilere uzun vadeli krediler sağlanmaktadır. Merkez Bankası 1998 yılında çiftçilere gerekli makine, teçhizatı satın alabilmeleri için yaklaşık 73 milyon ABD doları tutarında bir kredi açmıştır.

Pamuk üretimi tarımsal faaliyetler içerisinde en önemli paya sahiptir. Türkmenistan Özbekistan'dan sonra eski Sovyetler Birliği döneminde en büyük ikinci pamuk üreticisi ülke durumundaydı. Türkmenistan'ın ekilebilir arazisinin %50'si, Tarımsal ürünlerden sağlanan gelirin yarısına yakını ve işgücünün %42'si bu alanda istihdam edilmektedir. 1990- 1993 arasında meydana gelen gelişmeler mahsul çeşitlerinde değişikliklere neden oldu ve ekim yapılan topraklarda pamuğun payı %51'den %45'ye düşmüş ve bu da çıktıda %11 oranında bir düşüşe sebep olmuştur.[56] 1993 yılında doğal gaz ihracatında yaşanan verimlilik düşüşünden sonra Türkmenistan programında

değişikliğe gitti ve pamuk ekim alanını %3.2 oranında arttırarak pamuk üretimini destekleme yoluyla bir sonraki yılda bu üründen sağlamış olduğu geliri %16.7 oranında arttırmıştır.[57]

1998 yılında Türkmenistan'da pamuk ekilen toprak, ekim yapılan tüm alanın %40'nı oluşturmuştur. 1990-1995 yılları arasında hammadde olarak toplanan pamuk miktarı ortalama 2.3 ton/hektar iken 1997-1998 yıllarında 1.2-1.3 ton/hektar seviyesine düşmüştür. Bu rakamlar Özbekistan'dan düşük Tacikistan'daki üretime denktir. Üretimdeki düşüş kötü hava şartlarına bağlansa da asıl sebep toprağın aşırı kullanılması, yanlış gübreleme, kötü sulama ve yeterli finansmanın sağlanamamasıdır. 1998'de gerçekleşen pamuk üretimi 710 bin ton bu 1999 yılında öngörülen 1500 bin tonluk hedefin yarısından da azdır.

1997'ye kadar pamuk, gaz sektöründen sonra ikinci olarak GSYİH'ye ve ihracat kazançlarına katkıda bulunmuştur. Ancak, 1996 yılındaki yetersiz pamuk üretimi nedeniyle 1997 yılında pamuk ihracatının GSYİH'deki payı üçüncü sıraya düşmüştür. 1998 ve 1999 yıllarındaki uygun hava koşulları daha fazla oranda mahsul hasadını sağlamıştır. Pamuğun önemli bir vergi kaynağı olması ülke hükümetinin tarım sektöründe kontrolü devam ettireceği ve en düşük seviyede özelleştirme yapılacağı anlamına gelmektedir.

Diğer taraftan, devletin programları çerçevesinde pamuk ve buğdaya ayırmış oldukları alanın genişliği nedeniyle başka ürünlerin ekimi için ayrılan alanların azalmasına neden olmuştur. Ekimi yapılan üzüm, karpuz, patatesin üretim seviyesi 1995-1998 yılları arasında aynı kalmasına rağmen mısır üretiminde 1995-1998 yılları arasında düşüş yaşanmıştır. Daha önceleri Türkmenistan meyve ve sebze ihracatçısı durumundayken daha sonraları bu alana gereken öncelik verilmediğinden bu pazar çökmüştür.[58] Diğer taraftan çiftçilik, bahçecilik ve hayvancılık da tarım sektörü içerisinde önemli bir yere sahiptir. Hayvancılığın tarım sektörü içerisindeki payı yaklaşık %13'tür. Resmi istatistiklere göre son beş yıl içerisinde devletin hayvan üretiminde düşüş yaşanırken özel sektörde bir artış ortaya çıkmıştır. İstatistiklere göre üretilen etin %85'i, sütün %96'sı ve yumurtanın %83'ü özel sektör tarafından üretilmektedir.[59]

Üretim miktarları açısından bakıldığında pamuğu, tahıllar ve yem bitkileri izlemektedir. Tahıl ürünleri içinde en büyük pay, buğdaya aittir. Pamuk ve buğdayda devlet tarafından yüksek üretim hedeflerinin planlanması, bu ürünleri işleyen sanayi kollarının daha da gelişebileceğini göstermektedir.

Hükümetin tahıl üretiminde uyguladığı "**kendi kendine yeterlilik**" politikası neticesinde 1993-1998 yılları arasında tahıl üretimine tahsis edilen toprak yüzölçümü 259 bin hektardan, 650 bin hektara çıkmış ve üretim %150 artış göstermiştir. Yüksek destekleme fiyatları ve iyi hava koşulları, kendi kendine yeterlilik hedeflerinin tutturulamadığı dört yılı müteakip, 1998 ve 1999 yıllarında büyük tahıl hasatının elde edilmesi sonucunu vermiştir.[60] 1999 tahıl hasadının tohum kalitesini düşüren sarı kurt zararlısından etkilenmiş olması, 2000 yılı hasadının oldukça düşük olması beklentilerine yol açmıştır.

1997 yılı verilerine göre tarım sektörü ülke işgücünün %46.8'lik önemli bir bölümünü kapsamasına rağmen toplam yerli üretimin sadece %9.5'lik bölümünü gerçekleştirebilmiştir. Sulama imkanlarının yetersizliği, kuraklık, teknik bilgi eksikliği gibi nedenler dolayısıyla üretim düşük olmaktadır. Nitekim, hedeflenmiş değerler ile üretim sonrası elde edilen değerler arasında farklar mevcuttur. Yerel bilgi kaynaklarına göre, resmi görevliler hedeflerine ulaşabilmek için ucuz Türkmen petrolünü Özbekistan pamukları ile değiştirmektedirler.

Tarım üretiminde görülen düşüşler, ciddi reformların başlatılması ihtiyacını gündeme getirmiştir. Devletin tarım alanında yapacağı reformlarla ilgili koordinasyonu sağlamak için Tarım Bakanlığı bünyesinde bir Reform Merkezi kurulmuş, yeni yapılan uygulama ile kârlı çalışmayan devlet arazileri "A.Ş." şirketlere, çiftçi arazilerine dönüştürülmeye başlanmıştır. Çiftçilere kira yada özel mülkiyet için parsel dağıtılmış, 1994 yılında 4 bin kişi 80 bin hektardan fazla arazi almıştır.[61]

Devlet, özel tarım işletmelerinin desteklenmesi için de birçok kararname çıkartmıştır. Böylece Türkmenistan, tarım yatırımlarına yabancı ve yerel müteşebbisleri çekmeye çalışmıştır. Özellikle Türkiye'nin yanında Hollanda, Almanya ve İsviçre firmalarının tarım işletmeciliğine yönelik başlattıkları yatırımlar dikkat çekicidir.

1994 Ekim ayında ise Özbekistan ve Türkmenistan'a yönelik olarak Türkiye ile ABD ve İsrail arasında tarımsal işbirliği antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmada, tarım ve tarımsal eğitiminin geliştirilmesi, kırsal ve tarımsal faaliyet uygulama alanları ve geliştirme merkezleri ile örnek çiftliklerin kurulması konularında işbirliği öngörülmüştür. Bu çerçevede başkent Aşkabat'a 12 km uzaklıkta TİKA tarafından kurulan Tarımsal Araştırma İstasyonu'nda, Çukurova Üniversitesi ve Türkmenistan Tarımsal Bilimler Akademisi tarafından verimli tohumların denenmesine dönük ortak çalışma başlatılmıştır. 150 hektarlık alan üzerinde 1996 yılında 102 tür ekmeklik ve makarnalık buğday, 36 mısır ve 18 patates türü denenmiştir. Üç yıl sürmesi kararlaştırılan deneme sonrasında en kaliteli ve en verimli türlerin Türkmenistan tarımına kazandırılması hedeflenmiştir.

Devlet Başkanı Türkmenbaşı tarafından 1997 yılı Nisan ayında açıklanan ve özelleştirmede önemli adımlar atmayı hedefleyen "1000 Gün Maksatnamesi" adı verilen programda tarıma da yer verildi. Buna göre 1996 yılında ciddi düşüş göstererek 480,000 ton olan buğday hasadının 2000 yılına girildiğinde 1,200 bin tona, pamuk üretiminin ise 1,500 bin tona ulaştırılması hedefleniyordu. Program ayrıca toprak reformunu ve sulama sistemi içindeki Karakum Kanalı sularının en etkili biçimde kullanılmasını amaçlıyor.

1997 yılında tarım sektörünü geliştirmek için Tarımı Kalkındırma Fonu'ndan 80 milyar Manat, devlet bütçesinden 248 milyar Manat ve tarıma dayalı sanayileri geliştirmek için 472 milyar Manat kaynak aktarılmıştır.

Program çerçevesinde devlet, yerel tarımsal üreticiler ve işadamlarına makine teçhizat alımları ve küçük tesisler kurmak için 20 milyon dolara kadar tarımsal kredi vermiştir. 1 Şubat 1997'de yapılan bir değişiklikle çiftçiler gelir vergisi ve KDV'den muaf tutulmuştur.

2. Madencilik ve Enerji

Bitki örtüsü bakımından fakir olan Türkmenistan, madenler yönüyle son derece zengin olup, çoğu gelişmemiş önemli mineral kaynaklarına sahiptir. Madencilik ve enerji sektörü sahip olduğu zengin mineral kaynaklar nedeni ile sınai üretimde önemli bir yer tutmaktadır.[62] Özellikle, Karakum çölünde yer alan sülfür rezervi dünyanın dörtte birini oluşturmaktadır.[63] En önde gelen doğal kaynakları, doğal gaz ve petroldür. Gaz rezervleri Hollanda ve İngiltere'nin toplam Türkmenistan'ın başlıca rezervlerinden daha fazladır ve bu haliyle Türkmenistan, global gaz çıktısının %0.5'lik bölümünü sağlayarak Dünya sıralamasında 29'uncu sırada yer almaktadır. Petrol rezervleri 500,000 m. varil veya Dünya rezervlerinin %0.05'lik bir bölümüne tekabül etmesinden dolayı daha düşük seviyededir. Fakat Hazar Denizi'nin Türkmenistan bölümünde de bir rezerv bulunmaktadır.

Türkmenistan'ın diğer önemli endüstriyel mineralleri bentonit, kömür, brom, iyot, tuz, sodyum bileşenleri, sülfür, hidrokarbon, potasyum, magnezyum, bentonid, kireçtaşı, alçıtaşı, kahverengi kömür, çimento ve kromdur.[64] Eski SSCB'nin en büyük sodyum sülfat üreticisi olmasına rağmen rezervlerin tükenmesi dolayısıyla sodyum sülfat üretimi durmuştur.

Türkmenistan'ın petrol ve gaz üretimindeki ana sorunu, ürettiği bu ürünleri dış pazarlara nasıl ihraç edeceğidir; çünkü karalarla çevrili bir ülke olmasından dolayı petrol ve gazı deniz yolu ile dış pazarlara satamamaktadır. Fakat "Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Boru Hattı Projesi (Trans-Caspian Project,TCP)"nin Hazar'ın altı-Ermenistan ve Azerbaycan-Türkiye-Batı Avrupa Pazarı güzergahında ilerlemesi sayesinde Türkmenistan'ın bu sorunları aşacağı düşünülmektedir. Ancak Türkmenistan'ın bu projede de diğer projelerinde karşılaştığı finansal destek sorunlarıyla karşılaşması muhtemeldir. Diğer bir proje olan Rus-İtalyan Mavi Akım Projesi Rusya'dan Türkiye'ye gaz nakletme amaçlı olup adı geçen projeye rakip olabilir niteliktedir. Fakat Batı Avrupa gaz talebinin kısa dönemli olabilirliği ve Türkiye'nin talebinin de artmayabileceği düşünülürse iki ayrı boru hattı rotasının gerekli olup olmadığı soru konusu olmaktadır.[65]

Tablo 7: Enerji Üretimi, Tüketimi ve İhracatı

	1995	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**
Gaz (milyar m^3):					
Üretim	32,26	35,18	17,32	13,25	22,9
Eski SSCB'ye ihracat	22,56	24,33	6,52	0,0	8,7
İran'a ihracat	0,0	0,0	0,0	1,8	1,8
Yerel tüketim	9,70	10,85	10,85	11,48	12,4
Petrol (milyon ton):					
Milyon ton	4,4	4,1	5,4	6,6	7,4
Varil/gün	88.233	83.273	108.434	132.530	148.594

Elektrik (m kws):

Üretim10.500 9.90510.076 9.2007.840 (a)

İhracat 1.003 1.488 1.467 1.248veri yok

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Profile, 2000.

Not: Ocak-Ekim

3. Sanayi

Türkmenistan 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra diğer BDT ülkeleri arasında en az gelişmiş ülke olarak dünya arenasına girmiştir. Devlet Başkanlığınca yürütülen kararlı politikalar sonucunda ülke kısa bir süreç içerisinde gerek sanayi sektöründe gerekse diğer sektörlerde büyük yapısal değişikliklere gitmiştir. Sanayi sektöründe altyapı açısından son derece kötü olan ülke sağlamış olduğu gelirin büyük bir bölümünü bu alana yönlendirmiştir. Ayrıca dolaysız yabancı yatırımlar teşvik edilerek bu yöndeki yapılanma hızlandırmaya çalışılmıştır.[66]

Türkmenistan ilk aşamada kendi kendine yetebilmeyi amaçlayan politikalar çerçevesinde yurt dışından ithal edilen bazı gıda maddelerinin yurtiçinde üretilmesini teşvik etmiştir. Bu çerçevede yurtiçinde üretilmesi düşünülen gıda maddelerinin ithalatına yüksek gümrük vergileri konulmuştur. Burada ülke ithal ikameci stratejinin ilk etabı olan yurtiçi talebi karşılamaya yönelik üretime yönelmiştir.

Makine yapım, metalurji ve **gıda endüstrisi hükümetin ithal ikameci sanayileşme politikasından (ISI) yararlanan sektörlerdir.** Türk müteahhitleri 183 milyon dolarlık bir selüloz fabrikası ve 80 milyon dolarlık çelik değirmen inşa etmişlerdir. Kırsal kesimdeki çalışma alanlarını genişletmek ve giyim ithalatını engellemek için Türk firmalarına hafif endüstri fabrikaları kurdurulmuştur.

Türkmenistan'da imalat sanayi, esas olarak gaz ve petrol çıkarma ve pamuk işleme konularında ihtisaslaşmış olup, tüketici ihtiyaçlarından çok spesifik üretimlere dayanan bir gelişim göstermiştir. Diğer temel endüstriyel sektörler; elektrik, rafine ürünler, giyim ve tekstil, kimyasallar ve petrokimyasallardır. Gaz, elektrik üretiminde kullanılmakta; petrol, rafine edilmekte; tuz ve diğer mineraller, gübre, sülfürik asit, amonyak, deterjan ve iyot yapımında kullanılmaktadır. Toplam sanayi üretiminin 1/3'ü tekstil sektöründen gelmektedir.

Ülke imalat sanayii, eski SSCB döneminden kalma fabrikalarla yürütülmeye çalışıldığından verim yetersizdir. Gaz sektörü dışında yerel endüstrideki katma değer azdır. Bu açıdan bakıldığında, ülkeye yapılacak yatırımların katma değeri arttıracak nitelikte olması ülke ekonomisi için oldukça önemlidir.

İmalat sanayiinin başlıca gelişmiş dalları: halı, kilim, pamuklu ve yünlü giysilerdir. İpekböceği de gelir getiren diğer bir üründür. Ancak son yıllarda Türkmenistan'ın sanayi potansiyeli mineral ve tarımsal hammaddelerin işlenmesi alanında gelişim göstermiştir.

Türkmenistan Ticaret Odası'na göre teknik know-how ve yeni teçhizatlandırmaya ihtiyaç vardır. Gıda sektörünün geliştirilmesi gereken bölümleri; mandıra, kesimhaneler, bira, konserve ürün, tarımsal atık, meyve ve sebzedir. Gıda sanayii üretimi içinde et ve et mamulleri, un ve mamulleri, süt ve mamulleri ilk sırayı yer almaktadır. Türkmenistan'da gıda sanayii işletmeleri sayısı 1980'den itibaren önemli ölçüde artış göstermiştir. Bunun başlıca nedeni iç piyasada düşük olan gıda sanayii ürünleri talebinin artışı ve ihtiyacın yurt içinden karşılanmasının istenmesidir. Ticaret Odası, gıda ambalajlama sanayiini geliştirerek üreticinin tüm gıda üretimini hasattan paketlemeye kadar tamamen gerçekleştirmesi amacındadır. Bu durum, özel teşebbüs için gıda sanayiinin önemli bir yatırım alanı olduğuna işaret etmektedir.[67]

1997 yılı verilerine göre, ülke nüfusunun %11,2'si imalat sanayiinde çalışmaktadır. 1999 Ocak-Nisan döneminde sanayi üretimi %16 artmıştır.

Küçük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesine önem verilmekle beraber, bu tip işletmelerin özellikle yabancı yatırımcılar tarafından satın alınmasına imkan sağlanmasına çalışılmaktadır.

Artan dünya rekabeti içinde Türkmenistan sanayisinin rekabet edebilmesi eşit makroekonomik şartlar içerisinde mümkündür. Bağımsızlıktan günümüze Türkmenistan sanayisi önemli istikrarsızlıklara sahip bir ekonomik ortamda faaliyet göstermiştir.

Tablo 8: Çeşitli Sanayi Üretimlerinin Yıllık Gelişme Oranları (%):

	1993	**1994**	**1995**	**1996**	**1997**
Ağır Sanayi	5	-36	-8	15	-39
Hafif Sanayi	12	-7	2	64	-20
Gıda Sanayii	-7	5	-8	-24	3
Diğer	4	-25	-6	19	-20

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Report, Eylül 2000.

Not: Gaz, elektrik, pamuk işlemesi, yemeklik yağ üretimi bunların dışındadır.

Ekonomik büyüme, hükümet politikaları ve döviz dengesi Türkmenistan'da ihracatta yaşanan problemler ve özellikle geçiş döneminin doğurmuş olduğu sebeplerden dolayı dalgalanma göstermiştir. Bu dalgalanmalar rekabet ortamına hazırlık diğer bir ifadeyle geçiş için yapılması gerekli sanayi yatırımlarını caydırmaktadır.

Gelişmiş besicilik ülkede bir et ürünleri endüstrisinin kurulmasına yol açmıştır. Halı üretimi, tekstil endüstrileri, petrol rafinerisi ve gaz çıkarma endüstrisi kadar gelişmiştir. Fakat, Türkmenistan'ın en önemli güçlüğü, ihraç ürünlerini satacak uygun fırsatlar bulamamasıdır. Şu anda Türkmenistan dışarıya Türkiye üzerinden bir boru hattı ile gazını ihraç etmeyi ve bu ekonomik krizden kurtulmayı ümit etmektedir.

Türkmenistan, SSCB'nin dağılmasından diğer cumhuriyetlere nazaran daha az etkilenmiştir. Ülkenin ticareti 1992-1993 yıllarında gelişme göstermiştir. Ancak, doğal gaz sattığı diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerinin borçlarını ödememesi, Türkmenistan'ı ciddi sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır. Bunun üzerine Türkmenistan en büyük müşterisi olan Ukrayna ve Gürcistan'a gaz sevkıyatını düşürmüş ve hatta bir dönemde durdurmuştur. Alacak tahsili sebebiyle gaz üretiminde başlayan düşüş, GSYİH'nin 1994 yılında %18.8 oranında gerilemesine yol açmıştır.

Doğal gazdan beklenen geliri elde edemeyen hükümet, harcamaları kısma yoluna gitmiştir. 1994 ve 1995 yıllarında bütçe açığı GSYİH'nin %1.5'ine ulaşmıştır.[68]

1997 yılının ilk altı ayında sanayi üretimi %14.7, doğal gaz üretimi %27.3 düşerken, petrol üretimi %0.4 artmıştır. Pamuk üretiminde de çok önemli bir gerileme yaşanmıştır. 1997 yılı üretiminin 1.4 milyon ton olması amaçlanmışken ancak 620,000 ton pamuk üretimi gerçekleşmiştir. 1998 yılı Eylül ayı itibariyle pamuk üretimi 270,400 ton olarak gerçekleşmiştir. 1997 yılının aynı döneminde ise 181,900 ton üretim yapılmıştır. 1998 yıl sonu verilerine göre pamuk üretimi aynı sene içerisinde 1.3 milyon tonu bulmuştur. 1998 yılı pamuk rekoltesinin geçmiş yıllara göre daha iyi olması ve ayrıca daha dün ürettiği pamuğun %5'ini bile zor işleten ülkenin bugün %40'tan fazlasını kendisi işletmesi, 1999'da Türkmenistan'ın iç pazarında canlılık yaratması bekleniyordu. Gerçekten de 1999 Ocak-Nisan ayları arasında sanayi üretiminde toplam %16'lık bir artış kaydedilmiştir. Üretilen pamuk artık en son teknoloji ile ipliğe, kumaşa ve elbiseye Türkmenistan'da dönüştürülüyor.

Yeniden yapılanma faaliyetlerinin önemli parçalarından birisi olan inşaat sektöründeki gelişmeler ümit verici olmuştur. Başta Türk firmaları olmak üzere yabancı firmaların kısa zamanda tamamladığı 30'a yakın proje planın işlerliğini kuvvetlendirmiştir. Tekstil alanındaki yatırımlar da ümit veren yatırımlardır.[69]

4. Milli Gelir

SSCB'nin dağılması ve savaş ekonomisi nedeniyle Türkmenistan'ın milli gelir büyüme hızı 1995 yılında %-8.2, 1996'da %-7.7, 1997'de %-25.9 ve 1998'de %5'dir. 1999 yılı için ise %16'lık bir oran gerçekleşmesi beklenirken söz konusu oran %10'u bulmuştur. Detaylı iktisadi bilgilerin kıt olmasına rağmen, Türkmenistan'daki iktisadi büyümenin ağırlıklı olarak, ihracata bağlı olduğu ifade edilebilir. Ek olarak, üretim seviyesinin yüksek gösterilmesi 2000-2001 yıllarındaki büyüme oranlarının yüksek çıkmasına neden olacaktır. Rusya'ya büyük miktarda doğal gaz ihracatının yapılmasıyla beraber, 1999 yılı pamuk mahsulüne uygun fiyatların verilmesi ve devletin yürüttüğü yoğun yatırım politikası sonucu Türkmenistan'da reel GSYİH büyüme 1999 yılındaki %16'dan %18'e kadar artarak yükseleceği beklenmekteydi.

Tablo 9: Yıllara Göre GSYİH

Gösterge	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**
GSYİH					

(cari fiyatlarla, milyar manat)	1.072	7.608	9.647	13.241	19.065
GSYİH (milyar ABD Doları) (b)	2,5	1,9	1,8	2,5	1,6
GSYİH (satınalma gücüne göre, milyar ABD Doları)	6,7	7,3	6,6	7,0	8,3
GSYİH %reel büyüme	-8,2	-7,7	-25,9	5,0	16,0

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Report, Eylül 2000.

Tüm sektörlerdeki gerçekleşen hızlı artış ve Rusya'ya doğal gazın yeniden satılmaya başlanması nedeniyle 2000 yılının ilk yarısında büyüme hızı %14 olarak hesaplanmıştır.[70] 2000 yılının ilk yarısında elde edilen GSYİH'da yaşanan artış hızı, 1999 yılında elde edilen üretimler sonucudur.

Tablo 10: GSYİH'nin Yıllara Göre Sektörel Dağılımı:

Sektör (%)	**1994**	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**
Tarım	9,0	6,4	6,4	9,5	11,4	26,0
Sanayi	73,2	52,2	62,7	38,6	39,0	32,0
İnşaat	2,2	5,9	11,3	24,0	25,9	11,0
Ulaştırma haberleşme	2,5	2,4	4,7	7,5	*	*
Ticaret hizmetler	2,5	1,8	1,5	2,2	*	31,0
Stoklar	0,2	0,1	0,1	0,1	*	*

(*) Veri elde edilememiştir.

Kaynak: TİKA, Ülke Profilleri, s. 178.

5. Para ve Bankacılık

Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı, 8 Ekim 1993 tarihli meclis konuşması ile 1 Kasım 1993 tarihinden itibaren Manat'a geçileceğini, resmi kurun 1 Dolar = 2 Manat olacağı, 1 Aralık 1993 tarihinden itibaren mağazalar ile küçük ve ortak işletmelerin özelleştirileceğini, Ekonomi ve Maliye

Bakanlığı bünyesinde Hazine Dairesi oluşturulacağını açıklamıştır. Açıklandığı üzere, 1 Aralık 1993 tarihinden itibaren Manat'a geçilmiş, Hazine oluşturulmuş ancak özelleştirme konusunda ülkenin şartları gereği yeterli adımlar atılamamıştır. Basımı İngiltere'de gerçekleştirilen Manat 500, 100, 50, 20, 10, 5 ve 1'lik banknotlar halinde tedavüle çıkarılmıştır.

Ülkede resmi olarak uygulanan iki ayrı kur bulunmaktadır. Birincisi ticari bankaların katıldığı haftalık ihalelerde belirlenen resmi döviz kuru, ikincisi ise, Türkmenistan Merkez Bankası (TMB)'nın yönetimi ve piyasa fiyatları paralelinde bankalarca tespit edilen efektif kuru. İhale öncesi, TMB gösterge niteliğinde bir kur ilan etmekte. İhale sırasında alım taleplerini dikkate alan TMB bu çerçevede ihale fiyatını ayarlamaktadır. İhale fiyatları ile ticari bankaların efektif fiyatlarının arasında fark bulunmamakta, bir müdahele yapılmamaktadır.

Merkez Bankası, döviz piyasasını sıkı denetim altında tutmaktadır. Bu nedenle resmi piyasada 5.200 manat'a eşit olan ABD doları, serbest piyasada 22.000 manat'a kadar çıkabilmektedir. Diğer taraftan ülkede serbest piyasa kuru karaborsa kuru (veya ora halkı tabiriyle 'Ünivermak kuru') olarak kabul edilmekte ve yapılan döviz satın alım işlemleri gayri kanuni sayılmakta olup, suçtur. Son 4 yıldır resmi kur değişmemiştir. Ülkede vadeli döviz piyasası bulunmamaktadır.[71]

Tablo 11: Türkmen Manatı'nın 1 ABD Doları Karşısındaki Değeri (Yıl Sonu)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Resmi Kur	200	4,070	4,165	5,200	5.200	5.200
Ticari Kur	2,484	5,055	5,090	*	*	*
Piyasa Kuru (Karaborsa)	2,500	5,200	5.350	12,100	15,000	21.000

(*) Ticari kur uygulanamamaktadır.

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Report, Eylül 2000.

Diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Türkmenistan'da da bankacılık sektörü gelişmiş değildir. Şu an Türkmenistan'da devlet ve özel toplam 67 banka Türkmenistan Devlet Merkez Bankası'na kayıtlıdır. Bunlar: iki devlet bankası (Türkmen Vneş Ekonom Bank ve Sber Bank), 52 Dayhan Bank (Dayhan Center Bank işbirliği ve ticaret bankası tarafından kontrol edilen zirai bankalar), ve 13 özel ticari bankasıdır.

6. Dış Ticaret

Türkmenistan'ın dünya ekonomisine entegrasyon politikasında ilk sırayı ihracat ve ithalat akışlarının yönünün değiştirilmesi almaktadır. Bu nedenle ekonominin çeşitlendirilmesi, ürün çeşitliliğini artırma ve ihracat yapısında nihai ürünlerin, malların payını arttırma meseleleri gündemde ağırlık kazanmaya başlamıştır. Günümüzde ülkede üretilen malların rekabet edebilirliliğini ve onların ihracını artırmanın imkanları mevcuttur.

Diğer taraftan, çoğu malların ithalatının; özellikle de yıkama malzemelerinin, kimya ürünlerinin, inşaat malzemelerinin, gübrelerin, plastiklerin, lastik ürünlerin ikame edilmesi imkanları da vardır. Gelecekte ithal ikameci tesislerin devreye sokulması, ithalat yapısının kökten değiştirilmesine olanak sağlayacaktır.

Türkmenistan tarım ve tarıma dayalı sanayi ürünlerinde, ithalatçı bir ülkedir. Halen dış alımların büyük bir bölümü, başta Rusya Federasyonu olmak üzere BDT ülkelerinden yapılmaktadır. Ülke, Kazakistan ve Ukrayna'dan un satın almaktadır. Bu durum Türkmenistan'ın

kendini ekmek kıtlığından korumaya çalıştığını gösterir. Ülkede tarımsal ürünlerin işleneceği fabrikalar veya saklanacağı soğuk hava depolarının talebi karşılayamamasından ve ürünlerin çeşitsizliğinden ülkenin ithalat harcamalarının %18.9'unu yiyecek maddeleri kapsamaktadır.

Gıda üretimi yurtiçi talebi karşılayacak düzeyde olmadığından; tahıl ihtiyacının 2/3'ü, sütün ise %50'si ithalat yoluyla karşılanmaktadır. Tarımda üretim düşüşünün en önemli sebebi SSCB döneminden kalan metotların henüz uygulamadan tamamen kaldırılamaması ve özelleştirmenin henüz tamamlanamamış olmasıdır. Buradaki bir başka önemli nokta da Rusya'dan sağlanan yakıt ve tarımsal makine miktarının eski düzeyin altında kalmasıdır.

Türkmenistan'ın dış ticaretindeki temel maddeler enerji ve pamuktur. Ancak ülkenin yapmış olduğu enerji ihracatlarından elde etmeyi umduğu para akışı ticaret ilişkisi içinde bulunduğu ülkelerin ekonomik sıkıntıları nedeniyle sağlanamadığından ülke, enerji üretimini kısmak durumunda kalmıştır. Yine de 1999 yılı verilerine göre %33'ünü gaz, %30'unu ham ve işlenmiş petrol olmak üzere ihracatın %63'ünü enerji sektörü sağlamaktadır.

1997 yılı verilerine göre Türkmenistan gaz ihracatlarının hiçbirini tahsil edemezken tüm para akışı pamuk ihracatından gelmiştir. Bu nedenle hükümet pamuk ihracatındaki katma değeri arttırabilme amacıyla tekstil sektöründeki yatırımları desteklemeye çalışmıştır.

İhracat karşılığı bedellerin geri ödenmesinde sıkıntılar yaşanmaktadır. Bu yüzden, ülkeye yapılan ihracatların karşılığının takas yolu ile ödenmesine çalışılmaktadır.

"2000 yılına kadarki dönemde türkmenistan'daki sosyo-akonomik ğelişmeler stratejisi hakkındaki" Türkmenistan Devlet Başkanı Program Tasarısı uyarınca dış ticaretin mallar itibariyle yapısının değişmesi öngörülmektedir. İhracatta hazır mamûllerin payının artması ve Türkmenistan'da uygulanmakta olan gıda temini politikasının hayata geçirilmesi dolayısıyla gıda maddelerinin ithalattaki payının azalması tahmin edilmektedir.

2005 yılında Türkmenistan'ın dış ticaret hacminin 6,9 milyar USD, 2010 yılında ise 10,6 milyar USD olarak gerçekleştirilmesi plânlanmaktadır. 2010 yılına kadar ülkenin dış ticaret ilişkilerinin gelişimi, alternatif satış pazarlarının gelişmesi, Türkmenistan'ın uluslararası doğal gaz piyasalarına çıkması, yakıt ve enerji kaynakların ihracatının arttırılması suretiyle sağlanacaktır. Doğal gazın birçok yoldan teslim edilmesi, 10 yıl içerisinde doğal gaz ihracatının 4,3 misli artmasını temin edecektir. Bu ise dış ticaret fazlalığının istikrarlı artışlarını temin edecektir. Doğal gaz ile birlikte petrol, petrol

mamûlleri, elektrik enerjisi, pamuk lifi, buğday, tekstil ve kimyasal ürünler, inşaat malzemeleri en önemli ihraç kalemleri olacaktır.

Tablo 12: Dış Ticaret Göstergeleri (milyon $):

	1994	1995	1996	1997	1998	1999
İhracat	2.175,8	2.084,4	1.691,3	758,9	593,9	1.078
İthalat	1.690,7	1.643,6	1.532,3 (a)	1.003,8 (b)	980,7	1.259
Denge	**485,1**	**440,8**	**159,0**	**-244,9**	**-386,8**	**-181**

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Profile, Eylül 2000. a: Türkmen otoriteleri IMF'nin kayıtsız ticaret olarak ele aldığı hesaba eklemeksizin 1.313,5 milyon $'lık bir değer rapor etmektedirler. b: Türkmen otoriteleri 1.227,7 milyon $ olarak açıklamaktadırlar.

Ülkenin dış ticaretindeki temel politika, üretim sürecindeki katma değerin arttırılmasıdır. Bu nedenle ülkede oluşturulacak yatırımlarda fabrika inşası önemli bir alan teşkil etmektedir.

Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Boru Hattı Projesi'nin yapımı ile gaz ihracatının artması sonucunda ihracat değerlerinin değişeceği ülke hükümeti tarafından beklenmektedir. Ayrıca, ülkedeki gıda işleme sektörünün gelişmesi ile gıda ithalatının düşeceği ve bu durumun dış ticaret dengesinde önemli bir değişime yol açacağı düşünülmektedir.

Tablo 13: İhracat (%):

	1994	1995	1996	1997	1998
Gaz	65.7 (a)	62.0 (a)	60.4	36.4	11.9
Pamuk İpliği	16.7	20.9	19.3	11.1	20.2
Rafine Petrol Ürünleri	8.1	9.6	12.3	36.5	41.0
Elektrik	4.2	3.2	3.4	3.7	*
Sıvı Gaz	0.0	0.0	0.0	*	*
Fırın Yakıtı	0.4	0.1	3.5	7.5	*

(*) Veri elde edilememiştir.

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Report, Eylül 2000.

a: Takas yöntemiyle.

Türkmenistan, üretim düşüşüyle birlikte, ihtiyaç duyduğu tarım ürünlerini daha çok yakın olan İran'dan yada Türkiye'den temin etme yoluna gitmiştir. İran'ın ülkeye yakınlığı ve daha uygun bir güzergah noksanlığı nedeniyle ülkeye yapılan ihracat İran üzerinden gerçekleştirilmektedir. Türkmen

hükümeti de bu konunun bilincinde olduğu için bu rotaya önem vermekte ve yeni tren yolları ile söz konusu güzergahı desteklemeye çalışmaktadır.

Türkmenistan'ın BDT dışı ülkelerden yaptığı dış alımların giderek artması beklenmektedir. Türkiye bu ülkeye turunçgil meyveleri, tüketim alışkanlığı yaratılabilirse baklagiller, unlu mamuller, kuru meyveler, meyve-sebze konserveleri, margarin, sigara gibi çok çeşitli ürünleri satma potansiyeline ve deneyimine sahiptir.

Tablo 14: İthalat (%)

	1994	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**
Tüketici malları	35,1	32,7	34,9	31,5	*
Gıda ürünleri	14,6	21,8	22,3	18,9	*
Kimyasallar, ham madde ve yapı malzemeleri	7,2	4,9 (a)	4,6 (a)	14,3 (a)	28,0 (b)
Metal yapılar	8,3	17,8 (c)	16,4 (c)	7,4 (c)	6,5 (d)
Makine ve teçhizat	49,3	26,0	37,5	42,4	8,5 (e)

(*) Veri bulunamamıştır.

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Report, Eylül 2000.

a:Sadece kimyasal ürünler ve yapı malzemeleri b: Endüstriyel teçhizat c: Diğer materyalleri kapsar. d: Taşıtlar e: Elektrikle ilgili teçhizat.

Türkmenistan, başlangıçta BDT ile olan ekonomik ilişkilerini yüksek bir seviyede tutmuş olmasına rağmen bu oranların yıllar geçtikçe azaldığını istatistiklere baktığımızda görebiliyoruz. Türkmenistan'ın BDT dışı ülkelerle ekonomik ilişkileri artmaktadır. Ancak yine de, BDT ülkeleri ana pazarı oluşturmaya devam etmektedir. 1994 yılında ülke ihracatının %76,7'sini BDT ülkeleri, %23,3'ünü BDT dışı ülkeler oluştururken 1997 yılında sırasıyla %59,3'e %49,7 gibi değerler elde edilmiştir.[72]

1994 yılında Rusya'ya yapılan ihracat %6,3'ken 1996 yılında %62,4'e ulaşmıştır. Ancak bu durumun nedeninin Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna gibi BDT ülkelerine yapılan gaz satışlarının Rusya üzerinden olması dolayısıyla Rusya'nın toplamına eklendiği için meydana geldiği düşünülmektedir. 1994 yılının Rusya ile olan ithalat değeri toplamın %8,8'i iken 1997 yılında %10.0'dır. Türkmenistan'ın ihracatta ve ithalatta başlıca partnerleri ulaşım sorunları nedeniyle BDT ülkeleri olmaya devam etmektedir.[73]

Türkmenistan 1994-1996 yılları arasında dış ticaret fazlası vermiş; ancak ihracatındaki aşırı düşüş nedeniyle,[74] 1997 ve 1998 yıllarında ithalat değerlerinin de azalmasına rağmen dış ticaret açığına engel olunamamıştır.

Tablo 15: Dış Ticarette Başlıca Partnerleri

İhracat	**(%)**	**İthalat**	**(%)**
Rusya	43,6	Ukrayna	14,9
İran	16,3	Türkiye	12,7
Türkiye	6,7	Rusya	10,0
Kazakistan	3,8	ABD	8,8
Azerbaycan	3,8	Özbekistan	8,8
İsviçre	2,4	Kazakistan	8,7
Hong Kong	2,1	Almanya	4,8
Gürcistan	1,4	İran	3,9
İngiltere	1,3	Ermenistan	2,3
Özbekistan	0,7	Azerbaycan	2,2

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Report, Eylül 2000.

E. Din

Türkmenler, Sufi harekatının mistik kardeşliği taşıması suretiyle, 12'nci yüzyılda İslamiyeti diğer göçebe Orta Asya gruplarından önce kabul etmiştir.[75] Türkmenler genel olarak, Azeri göçmenlerden olan küçük Şii gruplar haricinde, ülke nüfusunun %88'i Sünni ve Hanefi mezhebinden olan müslümanlardır. Yüzde 10 kadar da Hıristiyan (Ortodoks) dinine mensup nüfus bulunmaktadır. Türkmenistan'daki İslami karakter, İslamiyet'in 12'nci ve 14'üncü yüzyıllar arasında Türkmen kabileleri arasında Yesevi ve Kübrevi tarikatlarının etkileriyle yayılmalarından dolayı diğer Orta Asya bölgelerine kıyasla daha farklıdır. Ayrıca, Nakşibendiliğin etkileri de 19'uncu yüzyılda görülmüştür.

Sovyetler, 1928'de Türkmenler arasında İslamiyetin varlığını ortadan kaldırmak için bir din karşıtı kampanyası başlatmıştır. Bu belki de, Orta Asya'daki en büyük din karşıtı kampanyaydı. Bu kampanya 1941'in başına kadar devam etti. Bu baskılar sonucunda resmi İslam gücünü kaybetti ve gayri resmi İslami hareketler etkilerini ve güçlerini arttırdılar.

1979'da, 4 cami ve en çok 30 imam vardı. Fakat SSCB'nin son yıllarında ülkedeki camilerin sayısı ve halkın İslamiyet'e dönüşü dikkate değer bir şekilde artınca, Sovyet araştırmacıları konuyla ilgilenmişler ve bu yeniden canlanışla ilgili olarak aşağıdaki sonuçlara varmışlardır:[76]

1. Tarikat dervişlerinin faaliyetleri,

2. Dini ve milli özelliklerin birbirine karışması ve dolayısıyla "müslüman" ve "Türkmen" tabirlerinin birbirine eş değer olması,

3. Muhafazakar insanların varlığı,

4. Özbekistan'dan gelen tesir. Bir Sovyet sosyolojik araştırmasına göre, 1961 yılının Ramazanı'nda Deynav (Carcov Oblastı) havalisinde Özbek mollaların tesiri ile oruç tutanların sayısı iki misline çıkmıştır,

5. Bilhassa "Gurcan" radyosunun Türkmen dilinde yaptığı yayınlarla İran propagandasının tesiri, bütün bunlar Türkmenistan'da İslamiyet'in tesir ve gücünün artmasına sebep olmaktadır.

Türkmenistan'da 1979 da ibadete açık olan camilerin sayısı dördü, resmi imamların sayısı 30'u geçmezken, bugün camilerin sayısı, bağımsızlık sonrası beş yıl içerisinde büyük bir artışla 200 civarına ulaşmıştır (1993 verilerine göre sayı, 150 idi). Bu, bağımsızlık öncesi serbestçe ibadet yapamayan, Sovyet yönetimi tarafından Orta Asya'da belkide en sert yürütülen din aleyhtarı her türlü baskı ve ateist propagandaya maruz kalan Türkmenistan halkının bütün bu olumsuzluklara karşın İslam'ın tesir ve gücü her geçen gün arttırma tepkisidir. Nitekim, bağımsızlıktan sonra ilk etapta semalarını ezanlarla titretmek isteyen bu güzel ülkede halk tarafından ya da diğer müslüman ülkeler tarafından yaptırılan camilerin sayısı çığ gibi artmaktadır. Bu camiler arasında Aşgabad ve civarında bulunan belli başlıları şöyledir: Mescidi Aksa (Türkmen halkı), Mescidi Azadi (Katar Devleti), Mescidi Hz. Ömer (Suudi Arabistan), Mescidi Ebubekir (Türkiyeli işadamları), Mescidi İmam Azam (Türkmen halkı ve Türkiyeli işadamları), Hacı Saparmurat Camii (Göktepe Halkı ve Devlet) tarafından yaptırılmışlardır. **Dört Minareli Türkiye Diyanet Camii**'nin inşaatı halen devam etmektedir. Ankara'daki Kocatepe Camii'nin mimarisi uygulanmaktadır. Bu muhteşem caminin kubbesi hayırsever Kayseri Halkı tarafından yaptırılmıştır (Yaklaşık, 80 bin dolar). Diğer mescidler ise, Hz. Osman, İkram ve Kara Damak'dır.

Dini bayramlarda bu camiler cemaate yetmemektedir. Mesela, Ramazan öncesi cemaati 20'yi geçmeyen bu camiler, Ramazan boyunca asıl cemaatına ulaşmakta ve dolup taşmaktadır. Sadece dolup taşan camiler değil; Mari ve çevresindeki **Sahabi türbeleri**, Büreydetül İbnil Hatıp R. A., Hakem Elgıfari R. A., Süleyman İbni Büreyde El Esnem R. A., **Hükümdar türbeleri**, Nadirşah (Duşak'ta) ve Sultan Sencer (Mari'de) ile **İşan (Evliya) türbeleri**, Melik Baba (Kaka'da), Şeyh Cemaleddin (Enow'da), Gümüş Hoca (Tecen'de), Kız Bibi (Nohur'da), **Kubreviye Tarikatı**'nın kurucusu Necmeddin Kübra (Taşovuz), Hoca Yusuf Hamedani Hazretleri (Bayramali) (Hoca Yusuf Hamedani Mescidi ve Sosyal tesisleri Türk işadamı **Engin Kale** tarafından yaptırılmıştır) ve Göktepe'nin "**Şehid İşanları**"nın türbeleridir. Ramazan boyunca daha da dolup taşan bu camilerde ve türbelerde kurbanlar kesilmekte, gelene, geçene, misafire, fakire iftarlarda "**Hüda Yolu (Sadaka) Yemekleri**" verilmekte ve bir şenlik coşkusu içerisinde Ramazan'ın bereketinden istifade edilmeye çalışılmaktadır. Zenginler, her mahallede "**Hüda Yolu Yemekleri**" vermekte, kurbanlar kesip halka dağıtmaktadır.

İslamiyet kırsal bölgede güçlü bir etkiye sahip olup, devlet ile işbirliği içerisinde çalışmaya hazırdır. Başkan Niyazov, Türkmen halkı arasında İslamiyet'in gelişen etkisine karşı oldukça hassas olup, ona adeta kucak açmaktadır. Niyazov, İslamiyeti Türkmen halkını biraraya getirmede, birlik ve beraberliğin sağlanmasında en önemli faktörlerden biri olarak görmekte ve bundan dolayı da halk arasındaki din büyüklerinin rolünü ve yerini arttırmaya çalışmaktadır.[77]

Nitekim bağımsızlık sonrası okullara konulan "**Edep**" derslerinde Türkmen çocuklarına dinleri öğretiliyor. Kuran'ı Kerim tercümeleri, İslam dinini öğreten kitaplar basılıyor. İlahiyat fakültesi, dini eğitim veren liseler, Kuran kursları açılıyor. Türkmenbaşı, halkını gerçek din adamlarının eğitmesini, aydınlatmasını istiyor. Son yapılan düzenlemeyle de Müslümanların dini ihtiyaçlarının karşılanması için eski yapı Türkiye'deki Diyanet işleri Başkanlığı'na benzer hale dönüştürüldü.[78]

Yukarıda da görüldüğü üzere, bugün resmi İslam Türkmenistan'da zayıftır ve Ruslar tarafından neredeyse gücü tamamen yok edilmiştir. Gayrı resmi İslam ise oldukça güçlü olup, her geçen gün gelişmektedir. İslam, Türkmenistan'da Kazakistan ve Kırgızistan'ın aksine her zaman için güçlü bir faktör olarak yerini almıştır ve almaktadır.

1 UNIDO, "**Central Asian Republics**, **Industrial development Review**", C. II, 1996, s. 74.

2 TİKA, **Avrasya Dosyası**, **Türkmenistan Özel Sayısı**, Sayı: 2, Kasım 1997/2, s. 2.

3 Türkmenistan'ın iklimi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ramazan Özey, **Tabiatı**, **İnsanı ve İktisadı ile Türk Dünyası**, İstanbul, Öz Eğitim Yayınları, 1996, ss. 94-95.

4 S. Ok, V. Aydos, **Türkmenistan**, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul, 1998, s. 13, 14.

5 Devlet Bayhan, "Türkmenistan Cumhuriyeti", **Yörtürk**, (39), Eylül-Ekim 2001, s. 31.

6 Martha Brill Olcott, "Central Asia'a Post Empire Politics", Orbis, C. 36, (2), Bahar 1992, s. 120.

7 TİKA, **Ülke Profilleri, Ankara**, 2000, s. 175.

8 Devlet Bayhan, "Türkmenistan Cumhuriyeti", s. 31.

9 Muhammed H. Abalakov, (der.), **Türkmenistan**: Today and Tomorrow, Aşkabat, 1999, s. 5.

10 **World Development Report**, 2000.

11 Mehmet S. Erol, Saule Baycaun, "Türkmenistan Cumhuriyeti Ülke Raporu", s. 7.

12 Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), "**Türkmenistan Ülke Raporu**", Sevinç Matbaası, Nisan 1999, Ankara, s. 1- 7.

13 Devlet Bayhan, "Türkmenistan Cumhuriyeti", s. 32.

14 Mehmet S. Erol, Saule Baycaun, "Türkmenistan Cumhuriyeti Ülke Raporu", s. 9.

15 Oğuz Yayan, **Türkmenistan**, Aşkabat, 1999, s. 18.

16 **A.g.e.**, s. 19.

17 Mehmet Saray, **Türkmen Tarihi**, İstanbul, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, 1993, ss. 12-36.

18 Mehmet Seyfettin Erol, İzzet Yılmaz, “Orta Asya’nın Son Kalesi: Göktepe”, (Araştırma-İnceleme) **Zaman**, 12 Ocak, 1997, ss. 14, 20.

19 Daha detaylı bilgi için bkz. Baymitza Hayıt, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.: Alaaddin Yalçınkaya, **Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan**, İstanbul, Timaş Yayınları, 1997.

20 M. B. Olcott, a.g.**m**., s. 257.

21 Mehmet S. Erol, **Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri**, İstanbul, İrfan Yayıncılık, 1999, ss. 148-149.

22 Halk Maslahatı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Süleyman S. Terzioğlu, **Türkmenistan Anayasası ve Türkmenistan Mevzuatından Metinler**, TİKA, 1999, s. 21.

23 Yeni Anayasa için bkz. Süleyman S. Terzioğlu, **a.g.e.**

24 Yedi büyük Türkmen boyu nüfus itibariyle şöyle sıralanmaktadır: **Teke**, **Ersarı**, **Yomut**, **Göklen**, **Salur**, **Sarık ve Çovdur**. Daha küçük boylar arasında dört tanesi (Ata, Hoca, Seyid ve Şeyh) kutsal sayılıp, üyelerinin Dört Halife soyundan geldiği iddia edilmektedir. Türkmenistan’daki boylar ile ilgili daha teferruatlı bilgi için ayrıca şu kaynaklara başvurulabilir: Soltanşa Ataniyazov, **Şecere**, Aşgabat, Tiran-1, 1994. ve Ağacan Beyoğlu, **Türkmen Boylarının Tarih ve Etnografyası**, İstanbul, İstek Yayınları, 2000.

25 Türkmenistan’daki boylar arası izlenilen Sovyet politikaları ile ilgili olarak bakınız: A. Bennigsen ve S. E. Wimbush, **Muslim National Communism in the Soviet Union**, Chicago, University of Chicago, 1979.

26 **Nezavisimaya Gazeta**, 27 Ekim 1999.

27 Mehmet S. Erol, **Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri**, s. 154.

28 **Neytralnıy Turkmenistan**, 15 Eylül 1999.

29 M. B. Olcott, a.g.**m**., s. 264.

30 Nermin Güler, a.g.**m**., s. 103.

31 “Human Rights and Democratization in Uzbekistan and Turkmenistan”, Commission on Security and Cooperation in Europe, Washington, Mart 2000, s. 15.

32 Nermin Güler, a.g.**m**., s. 104.

33 O. Hummedov, “Providing Legal Framework for Foreign Policy of Saparmurat Turkmenbashy”, **The Magazine of Turkmen National Institute of Democracy and Human Rights under the President of Turkmenistan** (4), 2000.

34 Daha detaylı bilgi için bkz., Oncuk Musayev, **Saparmurat Türkmenbaşı’nın Siyaseti Dabaralanyar**, Aşkabat, Ruh, 1996, ss. 300-311.; Oncuk Musayev, **Saparmurat Türkmenbaşı’nın Garaşsızlık ve Bitaraplık Siyaseti**, Aşkabat, Magarif, 1998.

35 Dünyanın dördüncü büyük doğalgaz rezervine sahip olan Türkmenistan, kara üzerinde yaklaşık 21 trilyon metreküp ve Hazar Denizi kıta sahanlığı içerisinde ise 4, 8 trilyon metreküp olmak üzere yaklaşık 25-27 trilyon metreküp arasında bir doğalgaz rezervine sahiptir. Türkmenistan ekonomisi için hayati önemi olan doğal gazdan sonra ikinci sırada gelen petrolün toplamı ise, 6, 8 milyar tondur. Daha detaylı bilgi için bkz., A. Necdet Pamir, **Bakü-Ceyhan Boru Hattı: Orta Asya ve Kafkasya’da Bitmeyen Oyun**, Ankara, ASAM Yayınları, 1999.

36 **Neytralniy Türkmenistan**, 28 Mart 1996.

37 Bkz., Nur-Muhammad Noruzi, “Contention of Iran and Turkey in Central Asia and the Caucasus”, **Amu Darya**, C. 4, (5) İlkbahar/Yaz 2000, ss. 102-135.

38 Orta Asya Cumhuriyetlerindeki geçiş süreci ve kimlik sorunu hakkında daha detaylı bilgi için bkz., Martha Brill Olcott, “Central Asia’s Catapult to Independence”, **Foreign Affairs**, C. 71, (3), Yaz 1992, ss. 108-130.; Graham E Fuller, “Central Asia: The Quest for Identity”, **Current History**, C. 93, (582), Nisan 1994, ss. 145-149.; Gökhan Bacık, “Türk Cumhuriyetleri’nde Kimlik Sorunu”, Mim Kemal Öke, (der.), **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, İstanbul, Alfa Yayıncılık, 1999, ss. 61-127.; John Kohan, “Five New Nations Ask Who Are We?”, **Time**, 27 Nisan 1992.

39 Albrecht Frischenschlager, “Turkmenistan on its Way to Political and Economic Independece”, **Eurasian Studies**, (3), Güz 1995, s. 40.

40 11 Eylül’ün Orta Asya’ya etkisiyle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Mehmet S. Erol, ABD’deki Terör Saldırılarının Bölgesel Yansımaları: Türkistan”, **Stratejik Analiz**, (18), Ekim 2001, ss. 26-28.

41 Mehmet Seyfettin Erol, “İşadamlarını Atavatana Davet”, **Zaman Gazetesi** (23 Şubat 1997), s. 2.

42 Mehmet S. Erol, **Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri**, s. 157.

43 UNDP, “**Human Development Report**, **Turkmenistan**”, Aşgabat, 1997, s. 11.

44 G. O. Halova, M. B. Orazov, **Vneşnezkonomiçeskaya Politika Turkmenistana**, Aşgabat, 1997, s. 6.

45 **A.g.e.** s. 7.

46 Ç. M. Babayev, **Asnovniye Napravleniya** V**neşnezkonomiçeskoy Deyatelnosti** Aşgabat, 1997, s. 35.

47 K. Babacanov, "Vneşnezkonomiçeskaya Politika Saparmurada Türkmenbaşi" Vazrojdeniye, (2), Aşgabat, 2000.

48 **Turkmenistan Sevodniya i Zaftra**, Aşgabat 1999, s. 75.

49 **Turkmenistan Sevodniya i Zaftra**, Aşgabat 1999, s. 75.

50 Oncuk Musayev, **Saparmurat Türkmenbaşı'nın Siyaseti Dabaralanyar**, Ruh Neşriyat, Aşgabat, 1995, s. 100.

51 Saule Baycaun, "10 Yıllık Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Ekonomisine Genel Bir Bakış", **Avrasya Dosyası**, **Türkmenistan Özel**, C. VII, (2), Yaz 2001, ss. 32-33.

52 IMF, "**World Economic Outlook**", May 2000, s. 32. Türkmenistan İstatistik Kurumu, Türkmenstatpragnoz'un verilerine gore 2000 yılında gerçekleşen büyüme oranı %17. 6 olarak gerçekleşmiştir.

53 US&Foreign Commercial Service, "**Country Commercial Guide: Turkmenistan**", Washington DC, 1999, s. 6.

54 IMF, "**Economic Review: Turkmenistan**", Washington DC, Mart 1994.

55 M. Saray, **a.g.e.**, s. 7.

56 The Intelligence Unit, "**Country Report: Turkmenistan 2**nd **Quarter 1995**", Londra, 1995.

57 IMF, "**Economic Review: Turkmenistan**", Washington DC, Mart 1994.

58 IMF, "**Recent Economic Development**, **Turkmenistan**", Publication Service, Washington DC, Aralık 1999, s. 62.

59 IMF, "**Recent Economic Development**, **Turkmenistan**", Publication Service, Washington DC, Aralık 1999, s. 62.

60 1999 hububat üretimi uzun aradan sonra 1. 5 milyon tona ulaşmış, ve bu rakam Türkmenistan'ın ihtiyacını fazlasıyla karşılamaktadır.

61 Saule Baycaun, "10 Yıllık Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Ekonomisine Genel Bir Bakış", s. 28.

62 Daha detaylı bilgi için bkz. Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı**, **Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara, 2000, ss. 258-259.

63 EBRD, "**TURKMENISTAN 1999 Country Profile**", s. 22.

64 TİKA, “**Türkmenistan Ülke Raporu**”, Ankara, 1999, s. 9.

65 Saule Baycaun, “10 Yıllık Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Ekonomisine Genel Bir Bakış”, s. 25.

66 Daha detaylı bilgi için bkz. DPT Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, ss. 227-229.

67 Saule Baycaun, “10 Yıllık Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Ekonomisine Genel Bir Bakış”, s. 30.

68 **Moskovskaya Pravda**, 8 Nisan 1997.

69 Daha detaylı bilgi için bkz. Çağrı Kürşat Yüce, **Türk Dünyası: Temel Meseleler ve Çözüm Önerileri**, Ankara, Tutibay Yayınları, 2001.

70 The Economist Intelligence Unit, “**Country Report**, **Turkmenistan**, 3th Quarter 2000”, Londra, s. 11.

71 Türkmenistan Finansal sektörü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. IMF, “**Economic Review: Turkmenistan**”, Washington DC, Mayıs 1992.

72 Saule Baycaun, “10 Yıllık Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Ekonomisine Genel Bir Bakış”, ss. 31-32.

73 A.g.**m**., s. 32.

74 United Nations Industrial Development Organization, Central Asian Republics, **Industrial development Review**, C. II, 1996, s. 81.

75 A. Bennigsen ve S. E. Wimbush, **a.g.e.**, s. 39.

76 **Büyük İslam Tarihi**, ss. 359-360.

77 M. B. Olcott, a.g.**m**., s. 264.

78 Süleyman S. Terzioğlu, “Türkmenistan ve Türkmenbaşı”, **Zaman**, 26 Mart, 1997.

A. Siyasî Gelişmeler ve Dış Politika

Türkmenistan'ın Bağımsızlık Girişimleri ve Rusya / Elnur Soltan [s.757-767]

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Rusya-Ukrayna Araştırmaları Masası / Türkiye

SSCB'nin dağılma sürecinde, çoğu cumhuriyetten farklı olarak Türkmenistan, SSCB'nin dağılmaması gerektiğine inanmakta ve son ana kadar bu kurumun bir şekilde korunmasını savunmaktaydı. Saparmurad Niyazov'un (Türkmenbaşı), Gorbaçov'un ortaya attığı yeni birlik anlaşmasını destekleyen az sayıda devlet liderlerinden biri olması ve ülke içinde ciddî bir muhalefetle karşılaşmaması bu açıdan dikkat çekmektedir.[1] Beş temel aşiretten oluşan ve başta Niyazov olmak üzere, dönemin yöneticileri açısından, ulus devlet yapısına geçerken ciddî sorunlarla karşılaşan Türkmenistan'ın desteksiz kalması hiçbir şekilde arzulanmamaktaydı. Ekonomik açıdan, hammadde (pamuk ve doğalgaz) üreticisi olarak Rusya'ya ilişiği bulunan ve yaşam standartları SSCB genelinde nispeten düşük durumunda bulunan Türkmenistan, seyrek nüfusu ve muazzam coğrafyasıyla kendisini çevreleyen güçlü ve istikrarsız devletler ortamında güvenlik sorunları karşısında müteredditti. Devlet geleneğinin zayıflığı, tüm bu söylenenler açısından, durumu daha da ciddileştirmekteydi.

SSCB'nin dağılma süreciyle acil ve etkili reformlar peşinde olan Rusya Federasyonu ise, eski birlik cumhuriyetleriyle ilişkilerini ikinci plâna itmişti.[2] Rusya'ya kurumsal ve yapısal olarak bağımlı bulunan devletlerin, isteseler de Moskova ile bu bağları koparamayacakları düşünülmekteydi. Bu durum, özellikle, Orta Asya cumhuriyetleri için geçerliydi. Rusya bütçesi üzerinde en büyük yük olan (sübvansiyonlar nedeniyle) ve böylece bu ülkeyi bırakma ihtimalleri en zayıf olarak görülen Orta Asya cumhuriyetleri, pahalı reformlar döneminde elden çıkarılması gereken ilk bölge özelliği taşımaktaydı. Hatta daha sonraları, eski SSCB cumhuriyetleriyle ilgili genel kanı değiştikten sonra bile, bazı önemli Rus analizcileri Türkmenistan'ı, kendileri istemeseler bile, Rusya'nın bırakması gereken dört cumhuriyetten biri olarak nitelendirmekteydiler.[3]

Ama çok geçmeden her iki tarafın da algılamalarında önemli değişimler baş göstermeye başladı. 1993'ten itibaren, Batı'yla olan hızlı entegrasyon çabalarının bir sonuca ulaşmadığını ve bu yüzden eski SSCB alanına gösterilen ilgisizliğin sadece kendilerine zarar verdiğini düşünmeye başlayan Rus siyasî eliti, ortaya attığı "yakın çevre" politikasıyla ve BDT'nin yapısını güçlendirme girişimiyle yeni bir dönem başlatıyordu. Putin'in iktidara gelişiyle eski SSCB alanında hâkimiyetini yeniden canlandırmak için özel çaba sarf etmeye başlayan Rusya, dış politikasında ve ekonomik hayatında enerji unsurunun da önem kazanmasıyla,[4] Türkmenistan'la yakınlaşma zorunluluğunu daha çok hissetmiştir. Özellikle, Gazprom'un Batı Avrupa devletleri ve Türkiye ile önemli gaz anlaşmaları ve Rusya'nın kendi gaz yataklarının bu talebi karşılayamaz duruma düşmesi, Rusya'yı kısa ve orta vadede Türkmenistan'a doğru iten en önemli neden olarak değerlendirilebilir.

Önemli bir muhalefetle karşılaşmayan Niyazov ise, ilk anı geçtikten sonra, bağımsızlığın kendisine yarar sağlayabileceğini ve bunun Rusyasız da gerçekleşebileceğini görüyordu. Türkiye ve İran ile ilişkilerini geliştiren ve bu ülkelerden önemli yardımlar (ve çok daha fazla vaat) alan Türkmenistan, elindeki çok zengin enerji kaynaklarıyla[5] daha zengin ve bağımsız olabileceğini anlamaya başlıyordu. Ama daha sonra, (Türkmenistan'ın geleceği ile ilgili tüm hesaplamaların temelinde yatan) doğalgazın dünya pazarına çıkarılması sorununun, ilk başlarda yapılan tahminlerden çok daha ciddî engellerle karşı karşıya olduğu anlaşılmıştır. Saparmurad Niyazov, dış ve iç güvenlik meselelerini kendi gücüyle çözmeyi (veya ertelemeyi) başarsa da, geriye kalan ama en önemli sorununu (gazın dünya pazarına çıkarılması), en azından şimdilik, Rusyasız çözemediğini görmüş ve bu ülkeye geri dönmeye zorlanmıştır. Hatta, iki ülke arasında doğalgazdan sonra en önemli ilişki unsuru olan Türkmenistan'daki Rus azınlık sorunu bile, Aşkabat açısından, daha çok, bu insanların Türkmen GSMH'nın temelini oluşturan enerji sanayiindeki uzman grubun esasını oluşturmasından kaynaklanmaktadır.

Böylece, her iki devlet, tereddütlü geçen birkaç yıldan sonra, birbirlerinin önemini ve bunun temelindeki faktörün doğalgaz olduğunu anlamış bulunmaktadırlar. Ama geleneksel olarak Rus siyasî elitî tarafından fazla jeopolitik ve jeokültürel önemi anlaşılmayan Türkmenistan, Rusya'nın ciddî ve direk müdahalelerinin hedefi olmayacağa benziyor. Diğer taraftan, Aşkabat yönetiminin daha çok eski Sovyet alanından uzaklaşma anlamına gelen tarafsızlık politikası ve Türkmen toplumsal yapısının Rus etkisine fazla açık olmayışı, yukarıdaki faktörlerle de birleşince, bu ülkeyi Rusya'nın politikalarına daha kayıtsız bir duruma sokmaktadır. doğalgaz, işbirliğini geliştirme açısından önemli bir faktör olsa da, özellikle geleneksel anlamda "yakın" Türkmen-Rus ilişkilerine temel oluşturmak için yeterli değil. Türkmenistan'ın Rusya tarafından "ikincil" olarak algılanan önemi, iki ülkenin birbiri üzerinde doğalgaz dışında fazla baskı aracına sahip olmayışı ve son durumda da bazı çıkar çatışmalarının ihtimâlini haber vermemektedir. Rusya'nın, Türkmenistan üzerindeki etkinliğini isteksiz bir şekilde koruma çabaları, Rus ulaşım hatlarından memnun olmayan Türkmenistan'ı dış pazara alternatif yollar arayışını sürdürmekten ve Rusya'yı hem bu yollar hem de çevredeki diğer ülkelerle uzun vadede dengelemeye çalışmaktan alıkoyamayacaktır.

Türkmenistan'ın dış politikası temelde, ülkenin önemli petrol ve çok zengin doğalgaz kaynaklarının varlığı düşüncesiyle şekillenmektedir. Aşkabat'ın tarafsızlık politikası, iç muhalefetin ve genel olarak halkın siyasî özgürlüklerinin kısıtlanması, enerji kaynaklarına dayanılarak oluşturulmaktadır. Batı yatırımının bölgenin diğer enerji zengini ülkelerindeki miktara kıyasla kısıtlılığı da Türkmenbaşı'nın ülke ekonomisinin kontrolünü tekelinde tutma plânlarından kaynaklanmaktadır.[6] Özellikle stratejik doğalgaz ve petrol işletmelerinin hemen hemen %100'ünü elinde bulundurmakla övünen Türkmen iktidar, bu şekilde ülkeye onarılamaz zararlar vermektedir. Ama, yapısal engellerin zaten Türkmenistan'a yapılacak yatırımları baştan kısıtladığı dikkate alındığında, Türkmenistan'ın bu adımları her ne kadar mevcut iktidarı korumaya yönelikse de, ülkenin bağımsızlığı açısından en büyük engel olma özelliği taşıyan Rusya'yla ilişkileri zayıflatarak, uzun vadede, Türkmenistan'ın bağımsızlığı açısından olumlu sonuçlara götürebilir.

BDT ve Orta Asya Çerçevesinde İlişkiler

Bağımsız Devletler Topluluğu'na karşı çıkan ve buradaki kurumsallaşmanın işlemeyeceğini savunan Türkmenistan'ın tutumu, aslında, bu kurumu Moskova'nın eski hegemonyasını yeniden oluşturma çabası olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. BDT'yi, eski SSCB'yi uygar bir şekilde "parçalama" forumu olarak görme arzusunu dile getiren Türkmenistan (veya Türkmenbaşı), 22 Ocak 1993'teki Minsk zirvesinde, ortak politika oluşturmayı öngören anlaşmayı imzalamayan tek Orta Asya cumhuriyeti olmuştur.[7]

En büyük ticarî ortaklarını barındıran bu kuruma karşı kayıtsız kalan Aşkabat'ın en büyük korkusu, potansiyel zenginliğini bu fakir ülkelerle bölüşmeye zorlanmak ve Türkmenbaşı iktidarını zayıflatacak kadar "dışarıya açık" duruma getirilmektir. Türkmenbaşı, "BDT'nin entegrasyon sürecinde yer almanın Türkmenistan'ın amaçlarına uygun olmadığı" ve ülkesinin "finans varlıklarını uluslarüstü bir kuruma bırakarak, karşılıksız enerji vericisi durumuna düşmek istemediği" yolundaki açıklamaları sık sık dile getirmektedir.[8] BDT toplantılarına hep daha düşük sayılı delegasyonlarla katılmasıyla tanınan Türkmenistan, son dönemlerde, bu kuruma olan isteksizliğini en yüksek düzeyde "ima etmektedir". 1-3 Ağustos 2001 tarihleri arasında BDT ülkeleri liderleri arasında yapılacak zirveye katılmayan tek devlet başkanı olan Türkmenbaşı, bu tutumunu ikinci kez sergilemekteydi.[9]

Bu davranışın nedeni, zirvede tartışılacak en önemli iki konunun, Türkmenistan'ın katılmada en isteksiz göründüğü, "serbest ticaret bölgesi ve anti-terör merkezi oluşturulmasıyla" ilgili oluşundan kaynaklanmaktaydı. Zira bu konuların, daha önce de belirttiğimiz gibi, Türkmenistan'ın tüm geleceğini üzerine kurmayı plânladığı doğalgaz unsuruyla doğrudan bağlantısı bulunmaktadır. BDT kapsamındaki serbest ticaret anlaşmasına[10] Türkmenistan'ın neden karşı olduğunu ortaya koyan açıklama, bu ülkenin güvenlik konularındaki isteksizliğine de açıklık getirmektedir; enerji ihracından gelecek zenginliği engelleyecek her şeye karşı çıkılmaktadır.

"Türkmenistansız güvenlik kurumları"na, 15 Mayıs 1992'de imzalanan BDT Kolektif Güvenlik Anlaşması, ulusal yasaların terörle mücadele etme açısından koordinesini sağlayacak 21 Haziran 2000 anlaşması ve Nisan 1996'da oluşturulan Şangay Formu[11] örnek olarak verilebilir. Türkmenistan dışındaki dört Orta Asya devletini bir araya getiren Orta Asya Ekonomik Formu'nun 21 Nisan 2000'de oluşturduğu anti-terörist "Dörtler Grubu" da bu tür güvenlik anlaşmalarındandır.

Günümüzde, Afganistan'ın istikrara kavuşması konusunda, Aşkabat Moskova'yla beraber diğer devletlerin yanında yer alacaksa da, eskiden olduğu gibi, bu politika da dışarıda kalınarak yürütülecektir. Çünkü, belirtileceği gibi, Türkmenistan'ın tarafsızlık politikası, ülkenin toplumsal yapısının, doğal zenginliklerinin ve Türkmenbaşı'nın amaçlarının beslediği karmaşık bir dinamik üzerine bina edilmiştir. Kültürel ve jeopolitik açılardan bazı bölgesel sorunlardan ve Rusya'nın baskılarından bir ölçüde yapısal olarak uzak duran Türkmenistan, tarafsızlık politikasıyla bu durumu pekiştirmekte ve tüm enerjisini ekonomik gelişmeye yönlendirmektedir. Mevcut bölgesel güvenlik kurumlarının, Orta Asya'daki sorunları kendi açısından yeteri ölçüde çözeceğine inanan Türkmenbaşı, fazladan malî yük altına girmek istememektedir.

İlginç olan başka bir nokta, Rusya'nın, Türkmen "uzaklaşmasına" diğer cumhuriyetlerdeki gibi tepki vermemesidir. İran, Türkiye ve Pakistan'ın, Türkmenistan üzerinde henüz Rusya'yı korkutacak kadar önemli bir etki oluşturmasının söz konusu olmadığı ve Türkmenistan'ın 1995'ten itibaren uyguladığı resmî tarafsızlık politikası bu durumu açıklığa kavuşturmada yardımcı olabilir. Rusya'nın, Türkmenistan'ın kendisine alternatif bulamayacağını düşünmesinin ve tarihsel olarak da bu ülkenin jeopolitik değerini düşük görmesinin yanında, Aşkabat'ın "izolasyon politikası" da Moskova'nın fazla olmayan endişelerini hafifletmektedir. Ama Rusya'nın endişelerini hafifletici bu nedenlerin, bazen, Moskova'nın Aşkabat üzerindeki etkilerini zayıflatan aynı faktörler olduğu da unutulmamalıdır.

BDT kurumlarına hep şüpheyle yaklaşan ve bu şüphesinde haksız olmadığı anlaşılan Türkmenistan, hep ikili ve eşit çerçevedeki ilişkileri savunmaktadır. 1995'ten itibaren ilân ettiği ve BM'de kabul gören "pozitif tarafsızlık" tutumlarına dikkat çeken Türkmenbaşı, taraf olacak iki ülke çıkarlarının öncelik verildiği dolaysız ilişkilerin değerini yorulmadan vurgulamaktadır.[12] Son dönemlerde, Moskova üst düzey yetkililerinin de aynı ifadeleri kullanması, Moskova'nın sonunda Aşkabat'ın daha önce kavradığı "gerçekliği anlamasından" ziyade, Rusya'nın gücünün ve bölgedeki mevcut jeopolitik durumun ortaya koyduğu bazı sınırların belirginleşmesine işaret etmektedir.

Rusya ile İkili İlişkiler

BDT çerçevesindeki ilişkilere karşı olsa da, Türkmenistan'ın, Rusya ile ikili çerçevede önemli anlaşmalar imzaladığı bir gerçektir. Ağustos 1992'de imzalanan dostluk ve işbirliği anlaşması ve ülkelerin politik, ekonomik ve askerî ilişkilerini düzenleyen ek maddeler ileriye yönelik ciddi bir adımdı. Bu anlaşmanın ikili ilişkiler açısından konumu, Batılı analizciler tarafından, "Rusya'nın bir BDT devletiyle imzaladığı en önemli anlaşma" olarak nitelendirilmişti.[13] 1993'te çifte vatandaşlık, göç ve göçmen haklarının korunması konusundaki anlaşma şimdiye kadar Rusya'nın başka hiçbir BDT devletiyle imzalamayı başaramadığı niteliktedir ve türünün tek örneğidir. Ama daha sonra da değineceğimiz gibi, bu anlaşmaların uygulanması, kâğıt üzerindeki maddeler kadar çarpıcı olmamıştır. Bir anlamda, Türkmenistan'ın çok akıllıca davranıp, Rusya'yı kızdırmamak için bu ülkenin çıkarlarını daha çok gözeten anlaşmalar imzalayarak, bunların zaten işleyemez olacağını düşündüğünü ve haklı çıktığını söyleyebiliriz.

1991'den günümüze iki ülke arasındaki en önemli sorun, Türkmen gazının Rusya üzerinden dünya pazarına çıkarılması konusundaki anlaşmazlıklar olmuştur. SSCB dağıldığında doğalgaz için dünya pazarına tek çıkış yolu Rusya'dan geçen (Orta Asya-Merkez Boru Hattı) Türkmenistan, sırf Rusya'nın kotayı azaltması sonucu doğalgaz satışlarında ve dolayısıyla da bütçesinde ciddî düşüşlerle karşılaşmıştır. 1989 yılında üretilen 85 milyar m^3'e karşılık bu rakam 1993 yılında 64,7 milyar m^3'e, 1998'de ise Rusya'yla fiyat konusundaki bir anlaşmazlık sonucu 13,2 milyar m^3'e kadar inmiştir. Ön yargılarımız, Rusya'nın bu şekilde davranmasının nedenlerini jeopolitik faktörlerde aramaya meyilli olsa da, asıl ve en önemli neden ekonomiktir. Bunun, Rusya'nın bilinçli Türkmenistan politikasının sonucu olmayıp, tamamen farklı girişimlerinin yan ürünü olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

Moskova'nın Aşkabat'a yönelik tutumundan ziyade, ülkedeki iç politik ve ekonomik sorunların Türkmenistan'ı unutturacak türden oluşundan kaynaklanmaktadır.

Döviz kazancının hemen hemen yarısını petrol ve doğalgaz ihracından elde eden Rusya, Türkmenistan'ın direkt rakibi konumundadır. Diğer taraftan, Aşkabat'ın, ürünlerini dış pazara taşımak için Rus ulaşım hatlarına ihtiyaç duyması, Rusya için kendi ürünlerinin ihracının azalması anlamına gelmektedir. Neredeyse ihraç ettiği enerji ürünlerinin sağladığı gelirle ayakta duran Rusya, böylece, Türkmenistan'ı uzaklaştırmak pahasına olsa da kısa vadede kendisi için daha hayatî olan yolu seçmeye zorlanmaktadır. Gazprom'un eski başkanı Rem Vyahirev'in Türkmenistan doğalgazının Rus boru hatlarıyla dış pazara açılması konusunda, "kapasite eksikliği söz konusuyken kendi pazarımızdan vazgeçmemiz ülkeye ihanetten başka bir şey değildir" ifadesi durumu gözler önüne sermektedir.[14] Hal böyleyken, Türkmenistan'ın alternatif yollar arama dışında bir seçeneğinin kalmadığı açıktır.

Baskı Araçları Olarak Askerî İlişkiler ve Rus Azınlık

Rusya'nın Türkmenistan'daki askerî varlığının, bu ülke üzerinde ciddî baskı oluşturacak güçte olmadığına değinmiştik. SSCB'nin dağılmasından sonra ordu kurumuna sahip olmayan Türkmenistan, Rusya ile Haziran 1992'de ulusal ordu oluşturulması konusunda anlaşma imzalamıştı; Moskova, Aşkabat'a silâh, eğitim ve para sağlayacaktı.[15] Hatta bir ara ortak ordu oluşturma fikrini de ortaya atan Türkmenistan, sadece, bunun uluslararası hukuk açısından imkansız olduğunu anlayınca tutumundan vazgeçmişti. Ama daha sonra tarafsızlığın ilân edilmesi herhangi bir ülke ordusu veya üssünün Türkmenistan'da bulunmasını engelleyince, askerî ilişkiler farklı bir şekil almaya başlamıştır. Rus ordusunun Türkmenistan'dan geri çekilmesiyle, askerî işbirliği hava savunması ve sınır güvenliğiyle sınırlandırılmıştı.[16] Türkmenistan 1999 yılında bu alandaki işbirliğine de son verme kararı almış ve bu kararını aşamalı olarak yerine getirmeye başlamıştır.[17] Bu durumu değerlendiren, Türkmenistan sınır güvenlik güçlerinin Rus biriminin komutanı General Vladimir Konuvalov'un, "Türkmenistan güçlerinin artık Rusya'nın yardımı olmadan kendi sınırlarını koruyacak kapasiteye sahip oldukları" yönündeki açıklamaları dikkat çekmektedir.[18] Buradaki çarpıcı nokta, bu olayın iki ülke ilişkilerini iyi bir şekilde sembolize etmesidir. Böylece, Rusya başka cumhuriyetler üzerinde ciddî bir baskı unsuru olarak kullandığı askerî varlığını bu durumda fazla kullanamamaktadır.

Aynı durumun, diğer önemli bir baskı unsuru olan Rus azınlığı açısından da geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Yaygın bir görüşe göre, Türkmenistan Rus azınlık konusunda Rusya'yla en yakın işbirliğine giren ülke olmuştur. Aralık 1993'te imzalanan çifte vatandaşlık antlaşması, Mayıs 1995'te, Rus vatandaşı olup Türkmenistan'da kalıcı olarak oturan insanların hakları konusundaki diğer bir antlaşmayla pekiştirilmiştir. Rus azınlığın kendi dilinde eğitim alma hakkının yanında, bu antlaşmalar, yürütme ve yargıda görev alma ve oy hakkı dışında hemen hemen tüm fırsatları sunmaktadır; bu haklara özelleştirmede yer alma bile dahildir.[19] BDT ülkelerindeki Rus azınlık konusunda Rusya'nın arzuladığı türden bir emsal yaratan bu gelişmeler, bazıları tarafından Türkmenistan'daki Rusların kendilerini bu ülke dışında yabancı hissetmeleri yönündeki değerlendirmelere kadar götürüyordu.[20]

1994 yılında oluşturulan Din İşleri Komitesi'nin başkan yardımcılığına Türkmenistan'daki Rus Ortodoks Kilisesi Başkanı Andrey Sapunov'un getirilmesi de bu tezi doğrulamaktaydı.[21]

Buna rağmen, Rus azınlık hakları Anayasaya yansımamaktadır. 1992 yılında Rus Topluluğu'nu oluşturma çabaları da Niyazov tarafından Anayasaya aykırılığı gerekçe gösterilerek durdurulmuştu.[22] TV'de yayımlanan Rusça programların süresi azaltılmakta ve sadece %5'i Türkmenceyi bilen Rus azınlık, 2000'de uygulanmaya başlayan vize rejimi ve yakın gelecekte uygulanması düşünülen Latin alfabesine geçiş nedenleriyle toplumdan soyutlanmaktadır. Şu anda Türkmenistan'da bir tek Rusça eğitim veren okul bulunmaktadır.[23] Sadece 1997-1999 yılları arasında 150 bin kişi Rusya'ya "yerleşebilirlik statüsü" için başvurmuş ve bunu elde etmiştir.[24]

Türkmenistan'daki Rusların neredeyse yarısının bu adımı, aslında bu ülkeden Rusya'ya potansiyel olarak taşınmak isteyen insanların sayısını göstermektedir. Yerel halkın nüfus artış oranının Ruslardan çok daha fazla olması, mevcut göçlerle de birleşince, Ruslar kendilerini daha çok marjinalleşmiş ve yabancılaşmış olarak görmektedirler. Bazı medya organlarında dile getirilmesine rağmen, Türkmenistan'daki Rus azınlık sorunu, Rus resmî çevrelerinde ciddî olarak dile getirilmemektedir. Rusya, hızla azalmakta olan nüfusunu korumak için eski BDT ülkelerindeki Rusları ülkeye döndürme çabalarını uygulamak için hazırlıklar yaparken bundan sonra da bunun gerçekleşme ihtimalinin zayıf olacağı anlaşılmaktadır. Aslında, Türkmenler ve Rus azınlık arasındaki sorunların fazla olmayışının nedeni, ülkenin bilinçli politikalarından ziyade buradaki aşiret bilincinin etnik bilinçten daha fazla olmasında aranmalıdır. Tam olarak oluşmamış Türkmen etnik bilinci, Rus azınlığı "öteki" olarak algılamamaktadır. Türkmenistan'ın Ruslar konusundaki ihtiyatlı tutumu da daha çok, sanayi sektöründeki Türkmen çalışan oranının sadece %6 civarında ve ülke bütçesinin hemen hemen %75'ini oluşturan gaz sektöründe Rusların ezici çoğunlukta olmasından kaynaklanmaktadır.[25] Konumuz açısından daha önemli nokta, azalan (ve azalmasına "izin" verilen) Rus azınlık olayının, Rusya'yı Türkmenistan üzerinde bir başka baskı aracından mahrum bırakmasıdır.

Türkmenistan, BDT ülkeleri içinde 9 Haziran 1999'dan itibaren bu kurum vatandaşları için vize zorunluluğu getiren ilk devlet olmuştur. Amacını daha çok, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı gibi yasa dışı hareketlilikleri engellemek olarak açıklayan Aşkabat'ın bu davranışı,[26] yakından incelendiğinde, Türkmenbaşı rejiminin temel felsefesi ile daha iyi bir şekilde açıklanabilir. Çok geçmeden ülkeye akacağını hayal ettiği ama şimdi bile insanların açlıktan ölmelerini engelleyecek kadar yeterli olan enerji ürünlerinin sağladığı gelir,

Türkmenbaşı'na ülke vatandaşlarının dışarıya gitmesini (öncelikli olarak Rusya'da mevsimlik olarak çalışarak daha iyi para kazanma şansını) engelleme imkanı vermektedir. Böylece, dış kaynak olmadan kendi içinden muhalif güçler yetiştirme kapasitesinin zayıf olduğu anlaşılan toplum izole edilmekte ve rejime yönelecek olası tehditler önemli ölçüde kontrol altına alınmaktadır. Hatta, Rus basın organlarında ısmarlama yoluyla olumlu makaleler yazdırtmasıyla tanınan Türkmen yönetimi, vize kartını gerektiğinde "söz dinlemez" Rus gazetecilere karşı kullanmaktadır.[27]

Bu durum, Rusya için ilk önce Rus azınlık açısından önem taşıyormuş gibi görünse de, daha az önemli olmayan boyut, Moskova'nın, bu şekilde, Aşkabat üzerindeki en önemli baskı araçlarının birinden mahrum olmasıdır. Diğer BDT ülkelerinin büyük bölümünün iş gücünün önemli bir kısmı Rusya'da bulunmakta ve geçimlerini bu şekilde sağlamaktadır. Bir hesaplamaya göre erkek iş gücünün 1/3'ü Rusya'da bulunan Azerbaycan gibi devletler,[28] bu yolla, kendilerinin sağlayabildiklerinden daha iyi yaşam koşullarına ulaşmış toplumlarını, Rus piyasası elden çıkarsa kontrol etmekte güçlük çekmektedirler. Durumun farkında olan Rusya, bu aracı başarılı olarak kullanmaktadır. Sınırını dışarıya kapatan Türkmenistan ise, pahalı olsa da Rusya'yı bu araçtan mahrum etmektedir.

Böylece, Türkmenistan Rusya'nın tam istediği şartlarda anlaşmalar imzalasa da, bu anlaşmaların ne derecede uygulandığı tartışmalıdır. Şartların ve kendi politikasının başka yönlere götürdüğü bir ortamda, Türkmenbaşı sadece, Rusya ile resmî sorun yaşamaktan kaçınmış ve bu noktada da haklı olduğunu ortaya koymuştur. Rusya başka BDT ülkelerinde baskı aracı olarak kullandığı askerî varlık ve azınlık unsurlarıyla da Türkmenistan'ı fazla etkileyememektedir. Daha önce belirtildiği gibi, bu, Türkmenistan'ın jeopolitik ve jeoekonomik konumu ve Türkmenbaşı faktörleriyle de birleşince, iki ülke arasında karşılıklı etkileşim durumunu bazı açılardan önemli sayılmayacak boyutlara indirmektedir. Rusya'nın en büyük baskı aracı da (boru hatları) pasif özellik taşımakta, yani Türkmenistan'a sadece işbirliği eksikliği durumunda zarar vermektedir. Ekonomik ilişkilerde Rusya'nın kendisine dayattığı şartlardan memnun olmayan Türkmenistan ise alternatif yollar arayışını sürdürmektedir. Sonuç olarak, Türkmenistan üzerinde egemenlik konusunda fazla çaba göstermeyen Rusya ve Rusya'yı ilk fırsatta dengelemeye çalışan Türkmenistan ilişkilerinin, uzun vadede ve son 1,5 asırlık dönem dikkate alındığında, emsalsiz bir nitelik kazanacağı anlaşılmaktadır.

Boru Hatları

Rusya'yla 1995-1997 yılları arasında gerçekleşen geçici ve göreceli yakınlaşma sona erince, Türkmenistan daha önce başlatmış olduğu alternatif yollar arama girişimlerine hız kazandırmıştır. 29 Ekim 1998'de Aşkabat ve Ankara hükümetler arası bir anlaşma imzalayarak Türkmenistan-Türkiye-Avrupa-Trans-Hazar Gaz Boru Hattı girişimini başlatmışlardır. Hazar Denizi'nin yatağından geçecek boru hatlarını da içeren projenin maliyeti yaklaşık 3 milyar dolar olarak hesaplanmaktaydı.[29] Ama Rusya ve İran'ı bir araya getiren bu proje, Hazar'ın statüsü konusunun yeniden ortaya atılmasına neden olmuştur. Bu projenin Hazar'ın ekolojisine zarar vereceğini iddia eden bölgenin iki önemli devleti, şimdilik dengelenemeyen ortak siyasî iradelerini ortaya koymuşlardı. Bunun yanında, projenin maliyeti ve verimliliği konusundaki tereddütler, Türkmenistan ve Azerbaycan arasındaki sorunlar, bu alternatifin yavaş yavaş unutulmasına neden olmuştur. Öte yandan, 1994 yılında Türkmenistan, Türkiye ve İran arasında, Türkmen gazının İran ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınmasını öngören bir anlaşma imzalanmıştı. Ama 8 milyar dolarlık yüksek maliyet ve İran'a uygulanan ABD ambargosu, bu plânın da gerçekleştirilme olasılığını azaltmıştır.[30]

Görüldüğü gibi, Rusya'nın, Türkmenistan'ın kendi başına ve Rusyasız fazla bir şeyler yapamayacağıyla ilgili hesaplamaları pek de yanlış çıkmamış ve Moskova'nın aktif bir müdahalesi olmadan bile, Türkmenistan bu ülkeye alternatif arama konusunda başarısız olmuştur. Türkmenistan'ın Rusyasız zaten bir şey yapamayacağı yönündeki inanç, 1997'de gerçekleşen "ayrılık" zamanı Rus Gazpromu'nun o zamanki Başkanı Rem Vyahirev'in sözleriyle çok çarpıcı bir şekilde ortaya konulmaktaydı. Vyahirev, "Türkmenlerin hiçbir yere gidemeyeceklerini, diz çökerek Rusya'ya doğru sürüneceklerini" ve Rusyasız kalınca "kum yemeye" mahkum olacaklarını açık açık dile getirmekteydi.[31] Buna rağmen, Türkmenistan'ın çabalarına son verdiği ve sonuç alamadığı yönündeki bir değerlendirme de yanlış olurdu. 1997 yılında Türkmenistan ve İran arasında yapılan Körpece-Kurt Kui hattına, 2000'in sonlarına doğru Artık-Lutfabad hattı da eklenmiştir. Böylece, Türkmenistan her ne kadar Rusya dışında bir alternatif bulmada zorlanmışsa da, Rusya'nın, Putin'in iktidara gelişinden sonra Türkmenistan'la köklü ilişkiler kurma çabası ve bu ilişkilerin önemli miktarlardaki gaz alımları üzerine kurulması gerçekleşmeseydi, daha radikal adımlar Türkmenistan için daha başarılı veya Rusya için daha zararlı sonuçlara götürebilirdi.

Sıcak İlişkiler

Vyahirev'in Moskova'nın üstünlük durumunu ne kadar abarttığı çok geçmeden ortaya çıkacaktı. 1999'da başbakanlığa getirilmesiyle, Rus dış politikasında yeni atılımlar gerçekleştiren Putin, BDT ülkeleriyle ilgili olarak yapılan bazı yanlışlıkların farkındaydı. Aynı Vyahirev, 1999'un sonunda, "Gazprom'da bazı kadro değişikliklerine gidebileceğini"[32] söyledikten sonra Türkmenistan'a gönderen ve Gazprom Başkanı'nın daha önce sarf ettiği "aptallıklar" için defalarca özür dilettiren Putin, Türkmenistan'la ilişkileri iyileştirmek için taviz sayılabilecek bazı adımlar atmıştır.

2000 yılı için gaz alımı konusunda Türkmenbaşı ve Vyahirev arasında gergin bir pazarlık sürmüştür. Gazprom başlangıçta, 1000 m^3'ü 30-32 dolara alabileceklerini, bunun %30'unu döviz ve %70'ini takas yöntemiyle karşılayabileceklerini belirtmişti. Türkmenistan'ın istediği ise, 1000 m^3 başına 40-42 dolar ve bunun yarısının dövizle ödenmesiydi. Türkmenistan'ın taviz vermemekte ısrarlı tutumu karşısında çıkmaza giren bu tartışma sadece Putin'in telefon açması ve Rusya'nın daha yüksek fiyat önermesi sonucu çözüme kavuşturulabilmişti. Rusya Türkmen gazının 1000 m^3'ne 36 dolar verecek ve bunun %40'ını dövizle ödeyecekti. Telefon görüşmeleri sırasında, Putin'in Rusya'nın daha önce takındığı söylem tarzını değiştirmesi de dikkat çekmekteydi. İlişkilerini "eşit iki devlet" arasında ve "ikili çıkar" çerçevesinde sürmesi gerektiği yönünde Türkmenbaşı'yla tamamen aynı düşünceyi paylaştığını ifade eden Rusya Başbakanı, Aşkabat'ın uyguladığı tarafsızlık politikasını da "kesinlikle tanıdığını ve buna saygı duyduğunu" belirtmiştir.[33]

Bu gelişmeleri pekiştiren olay, Putin'in Rusya Devlet Başkanı seçildikten sonra Orta Asya cumhuriyetlerine ilk resmî ziyaretini Özbekistan'la beraber Türkmenistan'a yapmasıydı. Rem Vyahirev 1999 sonunda Türkmenistan'a gittiğinde, Putin'in müdahalesiyle Türkmenbaşı'na bir jest olarak, Rusya Başbakanı, eğer devlet başkanı seçilirse Türkmenistan'ı ilk fırsatta ziyaret edeceğini söylemişti;[34] Cumhurbaşkanı Vladimir Putin sözünü tutacaktı. Bu olay Türkmenistan'ın istediği türden

olup Rusya'nın bu ülkeye daha özel önem verdiğini simgeleyen ve hep Türkmenbaşı'nın arzuladığı ikili, "ülkesine göre" ilkesine dayalı "seçici" bir politikanın sonucuydu.[35] Bir ölçüde, yanlış bir şekilde kenara itilen önemli bir ülkeden imalı özür dileme niteliği de taşıyan bu görüşme, eskinin yanlışlarını düzeltmeye yönelikti.[36] Türkmenistan'la ilişkilerin soğuması, daha önce de belirtilen nedenlerle, başka ülkelerin faaliyetlerine hız kazandırmışsa da, hiçbir ülkenin burada Rusya'yı dengeleyecek boyutta söz sahibi olduğu söylenemezdi. Ama uzun vadede ilişkilerde yaşanan bu soğumanın zararlı olacağı hesaplamasının yanında, Rusya'nın yeni ve kısa vadede daha önemli nedenleri bulunmaktaydı.

Putin ziyaretiyle başlayan görüşmenin normal resmî görüşme çerçevesine oturtulamayacak kadar samimî olacağı başından ortaya çıkmaya başlamıştı. Kültürel konulardaki bir sıra anlaşmalara rağmen görüşmelere damgasını vuran, Putin'in de belirttiği gibi, "ticarî alanda işbirliği" konusuydu. Aslında, Putin'in görüşmelerdeki temel amacı (daha sonra da bir çok kaynağı oldu bittiye getirdiği gibi), Aralık 1999'dan sonra, Türkmenistan'dan alınmakta olan yıllık 20 milyar m^3 gaz miktarının her sene 10 milyar m^3 arttırılarak 50-60 m^3 çıkarılması ve bu durumun 30 senelik bir anlaşmaya bağlanmasıydı.[37] Ortaya somut bir anlaşmanın çıkmamasına rağmen, Putin, her iki ülkenin birbirine gerekli olduğunu anladıklarını ve Niyazov'la beraber görüşmelerin tüm hızıyla devam edip bir sonuca bağlanacağına inandığını ifade etmiştir. Putin-Niyazov görüşmesinin önemi ve detaylı bir şekilde anlatılmasının temel nedeni, bugün de iki ülke arasındaki ilişkilerin hemen hemen aynı çıkar algılamaları doğrultusunda sürdüğü ve Ocak 2002'de gerçekleşmesi beklenen liderler zirvesinin benzeri şekilde gelişeceğidir.

Gerçi, Rusya'nın hassas olduğu bölgesel güvenlik, uluslararası terör, yasadışı silâh ve uyuşturucu ticareti konularına da değinilmiş ve hatta ortak bildiride bu kabilden bazı maddeler yer almıştır.[38] Ama Türkmen lider Afganistan söz konusuyken, Türkmenistan açısından kökten dincilik gibi bir sorunun kesinlikle bulunmadığını da sözlerine eklemekteydi. Anlaşmanın bu boyutu, bir anlamda, Rusya'yı kırmamak için yapılmıştı ve Rusya da bu konularda fazla ileri gitmeyerek, diplomasi ahlâkının gerektirdiği boyuttaki bir anlayışla yetinmiştir. Rusya Devlet Başkanı'nın, Türkmenistan'ın tarafsızlığına duydukları saygıyı dile getirirken de, tarafsızlığın Türkmenistan için daha çok Afganistan olaylarında serbest hareket hakkı anlamına geldiğini bilmediğini söyleyemeyiz.[39]

Rusya'nın bu tavizkâr tutumu, daha önce belirtilen nedenlerin yanı sıra, yeni ve bu ülke çıkarları açısından hayatî bir gelişmenin sonucuydu. Vyahirev'in Aralık 1999 ziyaretiyle başlayan bu süreçte, Türkmenistan'dan alınması planlanan gazın miktarı 20-50 milyar m^3 olarak belirtilmişti. Buradaki asgarî 20 milyar m^3'lük miktar, aslında, Rusya'nın gaz sektöründe oluşan ve 20 milyar m^3 olacağı hesaplanan üretimdeki düşüş veya Rus basınının sık sık dile getirdiği gibi "deliklerle" ilgiliydi.[40] Gazprom'un en önemli yataklarının %40-80 oranında tüketildiğini[41] ve 2000 yılında gaz üretiminin %5 oranında azalacağını iyi anlayan Rus yönetimi, özellikle 1998 krizinden sonra canlanan sanayi sektöründe aşırı ihtiyaç duyulan enerji ürünlerini bulmak için daha çok taviz vermeye bile hazırdı.[42]

Rusya'nın kendi imkanlarıyla iç pazar talebini karşılayacak durumda olduğu bir sır değildi, ama asıl sorun bu halde kıyaslanamayacak kadar pahalı fiyatlarla Batı pazarlarına ihraç edilen gazın

getirdiği gelirde ortaya çıkacak ciddî düşüşlerdi. Bunun yanında, Mavi Akım projesi de dahil olmakla, Batılı devletlerle yapılan yeni anlaşmalar Rusya'yı, altından kalkamayacağı yükümlülükler altına sokmaktaydı.[43]

Böylece, Rusya'nın Türkmenistan politikasının doğalgaz faktörüne önemli ölçüde endekslendiği söylenebilir. Hatta, başka, jeopolitik çıkarlar söz konusuyken bile, bunlar da "gaz aracı" kullanılarak çözülmeye çalışılmaktadır. Türkmenistan'dan büyük miktarlarda gaz alma sözü veren Rusya, bu ülkenin alternatif yollar aramasını önemli ölçüde engellemiş olmaktadır. Bu gelişmenin, Trans-Hazar ve Bakû-Ceyhan boru hatlarına da etkisi büyüktür. Trans-Hazar'ın gerçekleşmesi durumunda, Bakû-Ceyhan'ın da maliyeti düşecek ve yapımında en ciddî engel olarak görülen sorun çözüldükten sonra, bu proje daha olumlu bir aşamaya girecektir. Putin'in isabetli adımının gerçek değeri burada ortaya çıkmaktadır. Bir açıdan da Mavi Akım projesi için yeterince gaz bulamayan Rusya, Türkmen gazını daha ucuz fiyatlara alarak, iç piyasasında veya ödeme sorunları bulunan ülkelere satacak, serbest kalan kendi gazını ise dünya fiyatlarıyla Türkiye'ye ihraç edecekti. Bunu yaparken de, Türkiye ve ABD'nin hep arkasında olduklarını vurguladıkları Bakû-Ceyhan'a darbe indirmiş olacaktı. Türkiye'ye gaz satmanın hem bağımsızlığını geliştirme hem de çok daha fazla para kazanma açısından önemini anlayan Türkmenistan, aynı gazı Rusya'ya daha ucuz fiyatlarla, Moskova'nın kendi gazını Türkiye'ye daha pahalıya satması için vermek zorunda kalmaktadır.

İran ve Afganistan'la her ne kadar iyi ilişkilere sahip olsa da Türkmenistan, bir gün bu ülkelerin tehdit kaynağına dönüşebileceğini iyi anlamaktadır.[44] Bu olmasa bile, bu ülkeleri hem politik hem de ekonomik açıdan dengeleyecek bir Rusya her zaman istenen bir durum olacaktır. Ama bu tür girişimler de, doğalgaz gölgesinde yapılmaktadır. Türkmenistan'ın bu açıdan değerlendirmeleri, Afganistan'da durumun 1998'den sonra değişmesi (11 Eylül'den sonra bile Afganistan'daki belirsizlik devam etmektedir), İran'a uygulanan ABD ambargoları ve Trans-Hazar konusunda yaşanan sorunlar (bu gelişmeleri Rusya'ya alternatif boru hatlarının yapımını engelleyecek türdendir) dikkate alınarak yapılmaktadır.

Aslında, burada Türkmenistan'ın görüş değiştirdiğinden bahsetmek yanlış olacaktır. Zira kaydettiğimiz gibi, ikili ilişkilerin soğumasındaki temel faktör Rusya'nın Türkmenistan'ı bırakması ve Aşkabat'ın, Moskova'yı işbirliğine zorlayacak araçlara sahip olmamasından kaynaklanmaktaydı. Yani Türkmenistan'ın Rusya'nın ilk olumlu çağırısına yanıt vereceği zaten kuvvetle muhtemeldi. Sonuçta, alternatif boru hatları bu kadar sorunluyken, geçici olarak Rusya'yla işbirliğine gitmek Türkmenistan için, yaşamını sürdürme açısından hayatîdir. Rusya'nın uzun süre boyunca Türkmenistan için tek ve en ciddî ve bu anlamda da hayatî bir transit ülke olacağı görüşü Türkmenistan'da yaygın olarak paylaşılmaktadır.

Engeller

Türkmenistan-Rusya ilişkilerini uzun vadede engelleyici faktörler de az değildir. Rusya ile ilişkiler Türkmenistan için şimdilik hayatîdir. Ama, sırf hayatîliği yüzünden Aşkabat durumun bu boyutlarda devamını istememektedir. Türkmenistan'a bu açıdan alternatif sağlayacak en önemli devletlerden biri İran'dır. Rusya ile stratejik ortaklığından sık sık bahsedilse de, İran-Rus ilişkileri de önemli yapısal sorunlarla sınırlanmaktadır.[45] Türkmenistan'ın İran'a ihraç ettiği 8 milyar m^3 gaz miktarının çok geçmeden 13 milyar m^3'e yükseltileceği yönündeki iddialar,[46] yakın gelecekte Rusya'nın daha uzaklaşmış bir Türkmenistan'la karşılaşabileceğini haber vermektedir; mevcut boru kapasitesi buna imkan tanımaktadır.[47] İran'a uygulanan ve Türkmenistan'ı en ucuz ulaşım yollarından mahrum eden ABD ambargosunun da ebedî olmayacağı açıktır. Sonuçta, doğalgaz rezervleri açısından dünya birincisi olan Rusya da kendi Kuzey Okyanusu rezervlerini kullanmayı, Türkmenistan rezervlerine ilk fırsatta tercih edecek[48] ve rakibi olduğu Türkmenistan'ı safdışı bırakmak isteyecektir. Türkmenbaşı, iki ülke ilişkilerinin ekonomi ağırlıklı olduğunu ve bu alanda da Rusların önemli kısıtlamalarının bulunduğunu iyi bir şekilde ortaya koymaktadır.[49] Aynı şeyleri, doğalgaz rezervleri açısından dünya ikincisi İran için söylemek mümkün olsa da, burada asıl vurgulanması istenen, Rusya'ya bağımlılığın ve bunun yarattığı zararların azaltılması çabalarının başarıya ulaşması için bazı temellerin bulunmasıdır.

Hazar Denizi'nin hukukî statüsü konusunda İran ve Türkmenistan'ın gösterdiği işbirliği bu açıdan dikkate değerdir. Örtüşmese de, diğer Hazar devletlerinin görüşlerine (özellikle Azerbaycan'ın) karşı olmaları dolayısıyla bir araya gelen Türkmenistan ve İran, ilişkilerinin pekişmesi için fazla bir nedenle karşı karşıyıdırlar. Rusya ve Türkmenistan'ın Hazar konusundaki görüşleri çelişse de, Aşkabat'ın esas sorunu Bakû'yledir. Ama bu noktada da, Rus siyasî karar alma mekanizmasında önemli paylara sahip olan bazı Rus şirketlerinin Azerbaycan'daki yatırımlarda önemli paylara sahip olmaları, Türkmenistan'ı Rusya ile karşı karşıya getirmektedir. İran ve Azerbaycan arasında yaşanan gerginlik sırasında, Türkmenistan da İran'a taraf çıkınca, Rusya'nın Hazar Meseleleri Üzere Özel Temsilcisi Viktor Kalyujnı, Aşkabat'ın yaptıklarını beğenmemiştir. Bunun arkasındaki en önemli nedenlerden biri de, bu şahsın çok yakın ilişkileri bulunan Lukoil'in Azerbaycan'da sahip olduğu hisselerdir.[50] Ama tabii ki bu açıdan daha önemli konu, Rusya ve Türkmenistan'ın Hazar'da sahip oldukları enerji kaynaklarının miktarı ve koordinatlarıdır. Bu konudaki farklılıklar, iki devletin sonuna kadar (eğer yeni ve önemli keşifler söz konusu olmazsa) farklı görüşleri savunacağı anlamına gelmektedir. Türkmenistan'ın petrol kaynaklarının hemen hemen yarısı, gaz kaynaklarının ise 1/4'ü Hazar Denizi'nde bulunmaktadır. Rusya'nın elinde, Hazar kaynaklarının %10-15'i bulunuyor.[51] Rusya için bu oran Türkmenistan'a kıyasla daha önemsizse de, Hazar'daki payı, önemli çıkar alanındaki bu bölgedeki etkinlik açısından, Moskova için büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan, Hazar'ın belirli bir hukukî ilke bazında bölüştürülmesi iki ülkenin çıkarlarının ortak bir noktada buluşmasını engellemektedir.

Rusya ve Türkmenistan arasında 2001 yılında da tekrarlanan gaz sorununun, bir ülkeye ağırlıklı olarak bağımlı olmanın beraberinde getirdiği ve bu şartlar ortadan kalkmayınca bitmeyeceği anlaşılmaktadır. Ukrayna'ya 1000 m^3'ü 40 dolara (yarısı döviz yarısı barter) satmayı başaran Türkmenistan, Rusya'dan da aynı şartları talep edince geri çevrilmiş ve görüşmeler bir daha

tıkanmıştı.[52] Sonunda, 16 Şubat 2001'de ITERA Türkmenistan'dan aynı fiyata gaz almaya razı olsa da, 40 dolara alınacak bu gazın Avrupa pazarlarında 100-110 dolardan alıcı bulması Türkmenistan'ın kendisini iyi hissetmesine neden olmamaktadır.

Sonuç

Türkmenistan'ın ekonomik açıdan bazı gelişmeler kaydettiği bilinmektedir. Son 10 sene içinde ülkedeki buğday üretimi 20 kat artmış ve önceleri ekmek ithal eden Türkmenistan şimdi bunu ihraç edebilecek düzeylere gelmiştir. Öte yandan Rusya'nın Türkmen doğalgazına kendi toprağını transit olarak kullandırtmamasıyla tekstil sektörüne yönelen Türkmenistan, bir iddiaya göre, kendi pamuğundan ürettiği tekstil ürünleri ihraç ederek yılda 400 milyon dolar kazanmaktadır.[53] Son on yılda Türkmenistan'a yapılan toplam yatırım miktarı 19 milyar doları buluyorken, 2000 yılında kişi başına düşen yatırım açısından Aşkabat'ın BDT ülkeleri içinde birinci geldiği belirtilmektedir.[54] Aynı yıl GSYİH'sindeki %17,6'lık artışla dünya birincisi olan Türkmenistan'dan dışarıya para çıkarılmasının engellenmesi de bu gelişmelerin arkasındaki önemli nedenlerden biri olarak anılmaktadır.[55]

1998'de üretimi 13,2 milyar m^3'e kadar düşen Türkmenistan, 1999'da 22 milyar, 2000'de ise 47 milyar m^3 doğalgaz üretmiştir. 2001'de 70-75 milyar m^3'lük plânlara rağmen, üretim 51,7 milyar m^3 olarak gerçekleşmiştir. Niyazov'un belirttiği rakamların altında olsa da, geçen yıla göre gaz üretimi %9, petrol üretimiyse %12 oranında artış göstermiştir.[56]

Ama 1999'da %12, 2000'de %17, 2001'de ise %20,5 büyüme gösteren Türkmen ekonomisi bu gelişmeyi petrol ve gaz fiyatlarının dünya piyasalarında yükselmesine ve Rusya'yla "iyi" ilişkilere borçluydu. 2001'deki gelişmelerin de büyük ölçüde, ödemelerinin sadece yarısını nakitle ödeyen ve bunu da güçlükle yerine getiren Ukrayna'ya gaz satışı sonucu gerçekleştiği bilinmektedir.[57] Şaşırtıcı göstergeleri genel bir iyileşmeden ziyade bir tek ülkenin (Rusya) niyetleri ve dünya piyasasının cömertliği sayesinde elde eden Aşkabat'ın, 1997'de Gazprom'la anlaşmazlık yüzünden ekonomisinde %25,9'luk bir düşüş yaşadığı da unutulmamalıdır ve tekrarlanmaması için fazla neden bulunmamaktadır. Dönemde Rusya, Türkmenistan için dünya pazarına tek çıkış ülkesi olsa da, günümüzde temelli değişim kesinlikle söz konusu değildir.

Türkmenbaşı, Ocak'ta İran'ın 8 milyar m^3 gaz talebinde bulunmasına rağmen bu ülkeye sadece 5-6 milyar m^3 ihraç edebileceklerini belirtmiştir. 2000'de İran'ın 13 milyar, Rusya'nın ise 50 milyar gaz alma plânlarına rağmen, İran'ın 2001'in ilk 10 ayındaki ithalat miktarı sadece 3,5 milyar m^3'le sınırlı olmuştur.[58] Bunun en önemli nedenlerinden biri, Türkmenistan'ın coğrafî konumu ve gereken altyapı yetersizliğiyse de, diğer neden "muhalefetsiz lider" Niyazov'la anlaşmanın aşırı zorluğudur.

Çoğunluğu kısa vadeli olmak üzere 2,1 milyar dolarlık dış borcunu ödeme zorlukları çeken ama buna rağmen IMF desteğini geri çeviren Türkmenbaşı'nın ekonomik alandaki faaliyetlerinin ciddî olumsuzlukları bulunmaktadır. Niyazov petrol ve doğalgaz işletmelerinin özelleştirilmesini en azından 2015'e kadar ertelemiştir. %90'ı gaz ve petrol sektörlerine yapılan yabancı yatırımlar da çok sayıdaki kısıtlamalar sonucu özellikle son yıllarda azalmaktadır.

Bu durumda, dış politikası ekonomi ağırlıklı olan Aşkabat, kısa vadede Moskova ile iyi ilişkiler kurmaya zorlanmaktadır. Rusya'ya 2000'de 30 milyar m^3, 2001'de ise sadece 10 milyar m^3 doğalgaz gönderebilen Türkmenistan, Rusya gibi bu miktarı artırmaya çalışmaktadır.[59] Bir iddiaya göre Kremlin Türkmenistan'la 10 senelik bir anlaşma peşindedir.[60] 2002 Ocak'ta plânlanan Niyazov-Putin zirvesinde iki ülke arasında ekonomik alanda çok önemli bir anlaşma olasılığı tartışmaları, Putin'in Türkmenistan ziyareti sırasında ortaya çıkan durumu çağrıştırmaktadır. Her iki taraf için aynı nedenler şimdi de geçerli olmaktadır. Putin, bu şekilde Rusya'nın tekelci transit konumunu kullanarak hem ekonomik kazanç hem de karmaşıklaşan Orta Asya'da siyasî etkinlik kazanmaya çalışacaktır. Türkmen lider de, her ne kadar trans-Afgan borusunu unutmayacaksa da, kısa vadede Ruslarla işbirliği olmadan ülkesini en önemli gelir kaynağından mahrum etmeyi göze almak istememektedir. Alman ve ABD isteklerine rağmen, Türkmenistan'ın, askerî amaçlarla toprağını koalisyon güçlerine açmamaktadır.[61] Aşkabat'ın tarafsızlık politikası, temelde, ülkenin başından beri güvenlik konusundaki göreceli güvenliği, bu işin onsuz da yapılabileceği inancı ve kendisini maliyetli güvenlik konularından kenarda tutma isteğinden kaynaklanmaktadır.[62] Ama daha az önemli olmayan konu, Aşkabat'ın bu şekilde, diğer Orta Asya devletlerindeki Batı askerî varlığı Rusya'da önemli tepkilere neden olmaktayken, Rusya'dan hem Hazar Denizi'nin hukukî statüsü konusunda hem de doğalgaz kota ve satışları konusunda önemli tavizler koparma isteği olabilir.

Gerçi, Taliban sonrası Afganistan'da, Türkmenistan yeniden Güney Asya'ya uzanacak boru hattı girişimlerine hız kazandıracaktır ve uluslararası ortamın daha müsait olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. ABD'nin Afganistan'daki operasyonları başladıktan sonra çok geçmeden BM liderlerine mektup gönderen Niyazov, boru hattının Afganistan'ın "yeniden yapılmasına yardım edeceğini… ve tüm bölgenin gelişmesini hızlandıracağını" belirtmekteydi.[63] Bunu takiben, Niyazov ve ABD Dış İşleri'nin Hazar Temsilcisi Steven Mann arasında gerçekleşen görüşmede Afganistan ve Pakistan arasında yapılacak gaz boru hattının ele alındığı belirtilmektedir. Bazı iddialara göre, Mann, Amerikalı şirketlerin malî desteği sağlamaya hazır olduklarını belirtmiştir.[64]

Şark Araştırmaları Enstitüsü Afganistan Bölmesi'nin Başkanı Viktor Korgun'a göre Rusya, Türkmen-Afganistan boru hattına fazla karşı çıkmayacaktır. Çünkü, zamanında ortaya atılan trans-Afganistan boru hattında yer alma konusunda Gazprom kararlıydı ve projeden en geç vazgeçenler arasında olup, sadece 1998'de ABD'nin Taliban'ı hedef almasından sonra geri çekilmiştir.[65] Belirtildiği gibi, Rusya'dan geçen boru hattının Gazprom'un kendi ihtiyaçlarını karşılama açısından bile yetersiz kaldığı ve bu alanda yeni yatırımların pek olası olmadığı bir ortamda, Türkmenistan'ın bir şekilde kendisine alternatif yol bulacağını göstermektedir. Ekonomik nedenlerle hareket eden bir şirketin bu durumda kâr sağlayabileceği bir projeden vazgeçmesi söz konusu olamaz. Öte yandan, parasal ve teknik destekten ziyade, tıpkı LUKoil gibi, projede Rusya'nın nüfusu sayesinde yer alabilecek Gazprom'un bu fırsatı kaçırmak istemeyişi doğaldı. Ayrıca, Bakû-Ceyhan konusunda, Rusya ve Batı'nın işbirliğine gidebileceği doğrultusunda işaretler belirmeye başlamışken,[66] genel Rusya-Batı (veya ABD) ilişkilerinin ısınması, trans-Afgan boru hattının da yeniden gündeme gelmesi

durumunda, Rusya'dan çok önemli itirazın gelmeyebileceği ciddiye alınacak bir olasılıktır. ABD'nin Taliban'ın Kabil'e girişine ılımlı tepki vermesinin arkasındaki önemli nedenlerden biri olarak bilinen güçlü Unocal'ın da Taliban'dan sonra bu projesine dönmesi beklenebilir. Öte yandan, hem Rusya hem de ABD, Afganistan'da istikrarlı bir devletin oluşmasını, bölgesel ve küresel teröre karşı mücadele açısından istiyorken, Afganistan'a yıllık 150 milyon dolar sağlayacağı hesaplanan trans-Afgan boru hattı konusunda her iki devlet bir araya gelebilir.[67]

Ama 1997'de maliyeti 1,9 milyar dolar olarak hesaplanan "yeni ipek yolu"ndan[68] fazla bahsedilmemektedir. Cambridge Energy Research Associates'ten Hazar enerji kaynakları uzmanı, Laurent Ruseckas'a göre, Afganistan'dan geçecek boru hattı projeleri "ölüdür ve geri gelmeyecektir".[69] Bu değerlendirmelere rağmen, ABD ve Rusya'nın Afganistan'ın istikrarında, Türkmenistan'ın ise ekonomik olarak Güney Asya pazarının çekiciliğindeki çıkarı, trans-Afgan olasılığının olabilirliğine işaret etmektedir. Rusya'nın ödediği 38 dolara karşılık, Güney Asya'daki pazarlara doğalgazını ortalama 60 dolara satabilecek Türkmenistan'ın büyük rezervlerinin çekiciliğini bu amaçla kullanmaması için fazla bir neden yoktur.[70] Kısacası, önemli potansiyel zorluklara rağmen trans-Afgan hattının ölü olduğu yargısı gerçekçi değildir.

Türkmenistan'ın enerji kaynaklarının boyutları Aşkabat'ı Moskova'ya bağlı tutmayacak kadar büyüktür. Buna Türkmenistan'ın Rus stratejik algılamasındaki yeri, ülkenin Rus baskı araçlarına göreceli olarak kapalı oluşu da eklenince, uzun vadede iki ülke arasında eski imparatorluk merkezi-eyalet tarzı ilişkilerin ortadan kalkacağı beklenmelidir. Kısa vadede, Türkmenistan'ı yönetmenin en önemli aracı olan ekonomik refah namına Rusya ile ilişkiler kaçınılmaz olsa da, diğer açılardan Rusya'ya mesafeli yaklaşım bağımsız bir gelecek bazı kurumsallaşmalara neden olmaktadır. Gerçi bu tür bir eğilim, sırf Rusya'ya yönelik olmayıp iç politikadaki iktidar mücadelesinin Türkmen dış politikasına genel yansımasının bir boyutudur ve Türkmenistan için fırsat maliyeti fazlasıyla büyük olabilir. Yine de, "uluslararası ekonomi"nin doğalgaz kaynakları açısından dünya dördüncüsü Türkmenistan'ı, Rusya'dan önce unutacağı beklenemez.

1 Albrecht Frischenschlager, "Turkmenistan on its Way to Political and Economic Independece", **Eurasian Studies**, No. 3, Güz 1995, s. 38.

2 Makalenin Rus-Türkmen ilişkileriyle değil de, Rusya-Orta Asya ilişkileriyle başlaması, özellikle ilk başlarda Rusya'nın tam ikili ilişkilerden ziyade, Türkmenistan'a "yakın çevre" ve Orta Asya çerçevesinde yaklaşmasından kaynaklanmaktadır.

3 **Asia**, No. 4, Şubat 1994, s. 2.

4 Bkz: Nazim Cafersoy, "Enerji Diplomasisi: Rus Dış Politikasında Stratejik Araç Değişimi", **Stratejik Analiz**, Cilt. 1 (8), 2000.

5 Kanıtlanmış petrol kaynakları fazla olmasa da, Türkmenistan doğalgaz açısından dünya dördüncüsüdür.

6 Bkz. “Turkmenistan Country Analysis Brief”, **Energy Information Administration**.

7 Albrecht Frischenschlager, “Turkmenistan on its Way. ”, s. 40.

8 Turkmenistan Rasstalsya s SNG. Bezpovorotno, **Smi**. **ru**, 01 Aralık 2000.

9 **Radio Free Europe/Radio Liberty**, 31 Ağustos 2001.

10 Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan’ın oluşturduğu Gümrük Birliği de Türkmenistan’ın dışında kalmayı tercih ettiği BDT kurumları arasında bulunmaktadır.

11 Bu kurum daha önce Çin’le sınırı bulunan eski Sovyet cumhuriyetlerini ve Çin arasında özellikle sınır sorunlarının çözülmesi amacıyla oluşturulmuştu ve Türkmenistan’ın burada yer alması beklenemezdi. Burada kastedilen, Türkmenistan’ın, 1999’dan itibaren, temel önceliğini bölgesel güvenlik sorunları olarak niteleyen bu kurumun dışında kalmasıdır.

12 Eduard Petrov, “V. Ramkah SNG Moskva Reşile İdti Turkmenskim Putyom”, **Nezavisimaya Gazeta**, 07 Şubat 2001.

13 K. P. Dudarev, “A Post-Communist. ”, s. 149.

14 Fiona Hill, “A Not-So-Grand Strategy: United States Policy in the Caucasus and the Central Asia since 1991”, **Politique Etrangere**, Şubat 2001, s. 58.

15 Kemal H. Karpat, “The Sociopolitical Environment Conditioning the Foreign Policy of the Central Asian States”, **The Making of Foreign Policy in Russia and the New States of Eurasia**, (editöler), Adeed Dawisha ve Karen Dawisha, Armonk, M. E. Sharpe, s. 203.

16 K. P. Dudarev, “A Post-Communist. ”, s. 145.

17 Turkmenistan, **The NIS Observed: An Analytical Review**, Cilt. 4, No. 10, s. 5.

18 K. P. Dudarev, “A Post-Communist. ”, ss. 145-146.

19 Karen Dawisha, Bruce Parrot, **Conflict**, **Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus**, United Kingdom, Cambridge, 1997, ss. 336-337.

20 Paul Kolstroe, **Russians in the Former Soviet Republics**, Londra, Hurst&Company, 1995, ss. 216-217.

21 Albrecht Frischenschlager, “Turkmenistan on its Way. ”, s. 39.

22 K. P. Dudarev, “A Post-Communist. ”, s. 144.

23 İgor Rotar, “Srednoaziatskoe Turne”.

24 Saken Belgibayev, “Turkmenistan Gaz-Eksport”.

25 K. P. Dudarev, “A Post-Communist. ”, s. 145.

26 K. P. Dudarev, “A Post-Communist Authoritarian Regime”, **Central Asia: Political and Economic Challenges in the Post-Soviet Era**, (der.), Alexei Vassiliev, Londra, Saqi Books, 2001, s. 148.

27 Rusya’nın Türkmen büyükelçiliği çalışanlarına Rusya basınında “aleyhte” çıkan yazıları önleme görevi vermiştir. Daha önceleri 3.000 Dolar civarında olmasına rağmen günümüzde rüşvet miktarının 25.000 doları bulduğu belirtiliyor. Serdar Muradov, **“Turkmenbaşı Provodit “Zaçistku” Rossiyskoy Pressı”**, 08 Ocak 2002. Tanınan Rus gazeteci Alan Kasayev’e göre, eğer Türkmenbaşı’nı “kızdıracac”şeyler yapılırsa bu ülkeden bilgi almak neredeyse imkansızlaşmaktadır. Çünkü tüm bilgi Türkmen Devlet Başkanı’nın kontrolündedir. Alan Kasayev, “SNG Otmenyat ne Budut”, **SMİ**. **ru**, 29 Kasım 2001.

28 Sabit Bağırov, “Soçialno-ekonomiçeskie aspektı perehoda k rınku v Azerbaycane”, yayımlanmamış, Bakü, 1999.

29 Azhdar Kurtov, “The Turkmenistan Fuel and Energy Complex: Problems and Prospects”, **Central Asia and Caucasus**, Cilt. 3 (9), 2001, s. 59.

30 Albrecht Frischenschlager, “Turkmenistan on its Way. ”, s. 47.

31 Poçemu Vyahirev Hotel Vstat na Koleni Pered Turkmenbaşı, **Komsomolskaya Pravda**, 28 Haziran 2001.

32 Mihail Pereplesnin, Eduard Petrov, “Vyahirev Gotov k Kompromisu”, **Nezavisimaya Gazeta**, 18 Aralık 1999.

33 Mihail Pereplesnin, “Rossiya Vernulas v Turkmeniyu”, **Nezavisimaya Gazeta**, 22 Aralık 1999.

34 Turkmenistan Gaz-Eksport i İmport İnteresov, **APR WEB**, 15 Ocak 2001.

35 Milana Davıdova, “Putin Poddast Rossii Gazu”, **Sevodnya**, 19 Mayıs 2000.

36 Mihail Pereplesnin ve Yegor Yaşin, “Rossiya i Turkmeniya Po-Prejnomu Nujnı Drug Drugu”, **Nezavisimaya Gazeta**, 25 Mayıs 2000.

37 Milana Davıdova, “Putin Poddast”.

38 “Putin, Niyazov Cement Ties”, **RFE/RL**, 19 Mayıs 2000.

39 Saken Belgibayev, “Turkmenistan Gaz-Eksport i İmport İnteresov”, **Transcaspian**, 15 Ocak 2001.

40 Mihail Pereplesnin ve Eduard Petrov, “Vyahirev Gotov”.

41 P. Vlasov ve O. Vlasova, **Ekspert**, No. 21, 2000.

42 Azhdar Kurtov, “The Turkmenistan Fuel. ”, 57.

43 Milana Davıdova, “Putin Poddast”.

44 K. P. Dudarev, “A Post-Communist. ”, s. 149.

45 Bkz: Elnur Soltan, “Hatemi’nin Rusya Ziyareti: Soyut Anlaşmaların Somut Sonuçları”, **Atratejik Analiz**, No. 12, Nisan 2001, ss. 5-21.

46 **İzvestya**, 11 Ocak 2001.

47 Saken Belgibayev, “Turkmenistan Gaz-Eksport”.

48 Turkmenistan: The New Hermit Kingdom, **Stratfor**, 27 Temmuz 2000.

49 İgor Torbakov, “Taliban Defeat Debate On Trans-Afghan Pipeline”, **Eurasianet**, 12 Aralık 2001.

50 Michael Lelyveld, “Russia: Criticisim of Turkmenistan may Aim to Please Azerbaijan”, **RFE/RL**, 05 Eylül, 2001.

51 Petr Belkin, “Türkmenistan: Yubiley, Neft i Gaz Çerez Talibov, Kaspiy, PTP, UNOCAL, Gazprom. Çto-to Neperemenno Budet. ”, **SMİ**. **ru**, 29 Ekim 2001.

52 Azhdar Kurtov, “The Turkmenistan Fuel”, s. 63.

53 Vladimir Kovalyevskiy, “Türkmenbaşı Velikiy Dal Svoyemu Narodu Premiyu”, **Komsomolskaya Pravda**, 27 Ekim 2001.

54 Vladimir Berezovskiy, “Türkmenistan: 10 Let Bez SSSR”, **Parlamentskaya Gazeta**, 27 Ekim 2001.

55 Aleksandr Feodorov, “Strana, Katoraya Şagayet ne v Nogu”, **Tribuna**, 26 Ekim 2001.

56 Michael Lelyveld, “Turkmenistan: Oil Output Numbers Fall Short of Targets”, **RFE/RL**, 16 Ocak 2002.

57 Michael Lelyveld, “Turkmenistan: Oil Output Numbers Fall Short of Targets”, **RFE/RL**, 16 Ocak 2002. 2002-2006 yıllarında Türkmenistan ve Ukrayna arasında 250 milyar m3 doğalgaz satımını öngören anlaşma imzalanmıştır. 1000 m3’ü 42 Dolardan olacak bu anlaşmanın da kaderi, Ukrayna’nın ödeme zorlukları ve Rusya’nın tutumuyla şekillenecektir ve her zaman iyi sonuçlara götürmeyebilir.

58 Michael Lelyveld, “Turkmenistan: Oil Output”.

59 Şimdilik, İtera 2002 yılında Türkmenistan’dan 10 milyar m3 gaz almayı planlamaktadır. Bkz. Yuriy Alekseyev, “Rossiya i Türkmenistan: ot Doveritelnogo Dialoga k Bolee Tesnomu Vzaimovıgodnomu Sotrudniçestvu”, **Strana**. **ru**, 07 Ocak 2002.

60 İgor Torbakov, “Taliban Defeat Debate On Trans-Afghan Pipeline”, **Eurasianet**, 12 Aralık 2001.

61 Ian Tylor, “Russia Edgy at Spread of US bases in its Backyard”, **The Guradian**, 10 Ocak 2002; **RİA Novosti**, 09 Ocak 2001.

62 Aleksey Şalayev, “Vaşington İşet Soyuznikov”, **SMİ**. **ru**, 18 Eylül 2000; Yuriy Alekseyev, “Rossiya i Türkmenistan: ot Doveritelnogo Dialoga k Bolee Tesnomu Vzaimovıgodnomu Sotrudniçestvu”, **Strana**. **ru**, 07 Ocak 2002.

63 İgor Torbakov, “Taliban Defeat Debate On Trans-Afghan Pipeline”, **Eurasianet**, 12 Aralık 2001.

64 **Gazeta**. **ru**, 11 Kasım 2001.

65 **SMİ**. **ru**, 12 Kasım 2001.

66 Petr Belkin, “Türkmenistan: Yubiley, Neft i Gaz Çerez Talibov, Kaspiy, PTP, UNOCAL, Gazprom. Çto-to Neperemenno Budet”, **SMİ**. **ru**, 29 Ekim 2001.

67 Yevgeniy Revenko, **Vesti Nedeli**, 28 Ekim 2001.

68 İgor Torbakov, “Taliban Defeat Debate On Trans-Afghan Pipeline”, **Eurasianet**, 12 Aralık 2001.

69 **Time**, 09 Kasım 2001.

70 İgor Torbakov, “Taliban Defeat Debate On Trans-Afghan Pipeline”, **Eurasianet**, 12 Aralık 2001.

Türkmenistan Devleti'nin Dış Siyaseti ve Daimî Tarafsızlık Statüsü / Mehmet Seyfettin Erol [s.768-775]

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM/) Türkistan Araştırmaları Masası /Türkistan

Giriş

Orta Asya'nın güneyinde, Hazar Denizi'nin doğusunda, yüzölçümü Belçika, Hollanda, Danimarka, Portekiz, İsviçre, Avusturya ve Yunanistan'ın toplam yüzölçümlerinden daha fazla (488.100 km^2) olan bağımsız ve daimi tarafsız Türkmenistan Devleti, izlediği iç ve dış siyasetle bölgede istikrar ve güven unsuru olmayı başarabilmiş bir Orta Asya Cumhuriyeti'dir. Bugün de son derece muhafazakar bir sosyal ve siyasal yapıyı halen devam ettiren Türkmenistan'ın bu yapısı, onun Orta Asya'daki son derece farklı karakterinden kaynaklanmaktadır.[1]

Türkmenbaşı, belli başlı bazı değişikliklerin yapıldığı iç politikanın tersine, dış politikada daha aktif, bağımsız ve tarafsız bir politika izlemiş ve bugün Türkmenistan dış politikasına uluslararası bir saygınlık kazandıran bir sürece imzasını atmıştır.[2] Türkmenbaşı'nın dış politikada ülkesinin milli çıkarlarını her şeyden önde tutan tavrı ve bu konudaki kararlılığı da, ülkesinin iç istikrarının sağlanmasında, kuşkusuz, en büyük temel faktörlerden biri olmuştur.

22 Ağustos 1990'da egemenliğini ilan eden Türkmenistan, 26 Ekim'de yapılan halk oylaması sonucunda halkın büyük çoğunluğunun bağımsızlıktan yana oy kullanmasıyla 27 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.

27 Ekim'de 10. toplantısını gerçekleştiren Yüksek Şura, "Türkmenistan'ın Bağımsızlığı ve Devlet Kuruluşunun Esasları Hakkında"ki kanunu kabul ederek bu kanunla, Türkmenistan Devleti'nin millî ve bağımsız bir devlet olduğunu hukuken tescil etmiştir. Türkmenistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülkeler Türkiye ve arkasından da İran olmuştur.

I. Türkmenistan'ın Dış Politikasındaki Temel Öncelikler

Türkmenistan'ın Dış Politika Öncelikleri; dünyaya açılma çabaları, güvenlik kaygıları, komşularıyla iyi ilişkiler olmak üzere üç ana başlık altında ele alınmaktadır. Türkmenistan'ın dış politikasının en belirgin özelliği, ülkenin dış politikasını da biçimlendiren Devlet Başkanı Türkmenbaşı'nın çok taraflı ya da bölgesel girişimlere karşı mesafeli, hatta dikkatleri çeken soğukkanlı tavrıdır. Türkmenistan hangi alanda olursa olsun, ister güvenlik isterse de ekonomik işbirliği ve kimden gelirse gelsin, Rusya, ya da diğer Orta Asya cumhuriyetleri, Orta Asya'da bölgesel ölçekli girişimlere çok ihtiyatla yaklaşan devlettir. Bunun başlıca nedenleri arasında küçük devlet olmasının getirdiği zorlukların yanı sıra doğal kaynaklarının zenginliğinden duyduğu endişedir.[3]

Gerek Rusya Federasyonu ve gerekse de diğer Orta Asya cumhuriyetlerinden gelen bölgesel girişimlere karşı mesafeli tutum sergileyen Türkmenbaşı'nın bu davranışının temelinde, Türkmenistan'ın jeopolitik konumuyla birlikte Batı'nın yeterince ilgisini çekebilecek potansiyelde zengin doğal kaynaklarına sahip olmasının da etkisi olduğu söylenebilir.

Nitekim, Türkmenbaşı ve diğer Türkmen yetkililerin sıkça dile getirdikleri sözlerinde Türkmenistan'ın sahip olduğu zengin doğalgaz ve petrol yataklarının varlığının rol oynadığı açıktır.[4] 12 Aralık 1995 tarihinde, Birleşmiş Milletlerin (BM) kuruluşunun 50. yıldönümü ve Türkmenistan'ın tarafsızlık statüsü adaylığına yönelik konuşmasında Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov "daimi tarafsızlık" başvurularıyla ilgili olarak şu önemli gerekçenin altını çizmiştir: "…Bizim bu adımımız Türkmenistan'da ve bölgede barışın sağlanmasına büyük bir katkıda bulunacaktır. Bu mesele bizim için çok önemlidir. Çünkü Türkmenistan, dünyanın çok önemli bir noktasında; doğal kaynakların en zengin bulunduğu bölgelerden birinde yer almaktadır. Bu durum bizim açımızdan "daimi tarafsızlık" siyasetini kaçınılmaz olarak gerektirmektedir. Türkmenistan, coğrafi olarak önemli ve hassas bir konumda bulunduğunu göz önünde bulundurduğu için, uluslararası işbirliklerinde daha dikkatli hareket etmektedir. Bundan dolayı Türkmenistan bugüne kadar tarafsız bir dış politika izlemeye çalışmıştır. Türkmenistan bundan sonra "Daimi Tarafsız" bir ülke olarak dış ve iç politikasını yürütmek istemektedir. Bu hususta teşkilatın, teşkilat başkanının ve devlet başkanlarının onayını rica ediyoruz."[5]

Yalnız, Türkmenistan'ın tarafsızlık statüsünü elde etme çabalarını sadece küresel ölçekteki güç mücadelesinde taraf olmaktan kaçınma ve güvenliğini koruma politikasının bir sonucu olarak yorumlamak eksik olur. Aynı zamanda Türkmenistan, tarafsızlık siyasetiyle bölge güçleriyle olan ilişkilerinde de ekonomik ve siyasi ilişkilerini taraf gözetmeyerek izlemek niyetini ortaya koymuştur. Özellikle de Türkiye ve İran arasındaki hassas ilişki ve rekabetin Türkmenistan açısından ortaya koyduğu sıkıntıdan kurtulma için tarafsız bir tutum en ideal bir politika olacaktı.[6]

Diğer taraftan, SSCB'nin en sıkıntılı cumhuriyetlerinden biri olan Türkmenistan, Batı'ya açılma potansiyelinin etkisiyle, BDT içinde bir ekonomik entegrasyon ya da sıkı bir ekonomik işbirliğine pek yanaşmak istememiş fakat, Batı'ya açılma hedefleri doğrultusunda aralarında Türkiye, İran ve Pakistan'ın kurucu üyesi olarak bulunduğu ve daha çok "gevşek bir işbirliğine" dayalı, Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne Şubat 1992'de, Tahran zirvesinde, diğer yeni bağımsız Orta Asya cumhuriyetleri ile birlikte üye olmuştur. Dolayısıyla, en başından beri Türkmenistan'ın ekonomik kalkınmasına katkı sağlayacak olan yabancı yatırım ve finansman, Türkiye üzerinden de olmak üzere doğal kaynaklarını pazarlamak istediği Batı ile ilişkileri, Türkmenistan'ın başlıca dış politika öncelikleri arasında yer almıştır.

Diyebiliriz ki, Türkmenistan bağımsızlık sonrası geçiş sürecinde dış politikasında dini, etnik ve kültürel değerlerin etkisini azaltan ve Batı'yla daha çok ekonomik çıkarlara dayanan bir ilişkiyi hedefleyen *realpolitik* izlemeyi tercih etmiştir. Aynı zamanda Türkmenistan bu politikasıyla, geçiş sürecinde gerek ülke içerisinde ve gerekse de bölgede güvenlik ve istikrarı korumayı hedeflemiştir.[7] İç politikasındaki istikrarı "10 Yıl Abadancılık" politikası ile sağlamaya çalışan Türkmenistan, dış politikasındaki güvenlik ve istikrarı da "Daimi Tarafsızlık" statüsüyle elde etmek istemiştir.

II. Bir Dış Politika Stratejisi Olarak "Daimi Tarafsızlık" Statüsü

Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, devletler, ister oldukça belirgin bazı dış politika amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik faaliyet gösteriyor olsunlar, isterse daha çok dışarıdan gelen etkilere tepki niteliğinde bir dış politika izliyor olsunlar, bu tutum ve davranışlarını belirli dış politika stratejileri çerçevesinde gerçekleştirmeye çalışırlar. Bunlar tarafsızlık, izolasyonizm ve bağlantısızlık stratejileri ile ittifak oluşturma stratejileridir. Bu noktada konumuz itibariyle, uluslararası ilişkilerde ve uluslararası hukukta eski bir kavram ve eski bir kurum olan tarafsızlığın esas itibariyle hukuki bir nitelik taşıdığını ve "bir devletin iki veya daha çok devlet arasında çıkmış olan bir savaşta, kendisini fiili ve hukuki bakımlardan harp hali dışında tutması ve muharip devletlerin de onu böyle saymaları"[8] anlamına geldiğini ve bu anlamıyla, bağlantısızlığın diğer bir adlandırılışı olan tarafsızcılıktan farklı olduğunu belirtmek gereklidir. Diğer bir ifadeyle, tarafsızlık bir uluslararası hukuk kurumudur ve sadece savaş durumunda söz konusudur.[9]

Bu haliyle tarafsızlık savaş hukuku içerisinde yer alan, gerek savaşan gerekse de tarafsız devletler açısından çeşitli hak ve yükümlülükler getiren tarafsızlık hukukunu oluşturmaktadır. Bununla beraber, savaş sırasında devletlerin bu hukuk kuralını uygulamaları çeşitli siyasi endişelerden kaynaklanabileceği gibi, çeşitli siyasal sonuçlar da doğurabilmektedir.[10]

Diğer taraftan, devletlerin dış politika stratejilerinden birisi olarak tarafsızlık, bazı durumlarda savaş dışı dönemleri de kapsayan bir nitelik kazanmaktadır. Bu durumda tarafsızlık, "Bir devletin, diğer devletlerce siyasi bağımsızlığının ve ülke bütünlüğünün teminat altına alınmasına karşılık, meşru müdafaa hali hariç, harp ve ittifaklara girme haklarından vazgeçmesi, bu devletin daimi tarafsızlık statüsü altına konulması"[11] anlamına gelmektedir. Diğer bir ifadeyle daimi tarafsız devlet (permanently neutral State), bağımsız bir devlet olup, olağan olarak bir devletin sahip olduğu bütün yetkilere sahip bulunmasına karşılık, bir konuda bunun sınırlandığı devlet türüdür.[12] Fakat burada bir noktaya dikkat etmek gerekir. Tarafsızlık tamamen devletin egemen iradesiyle seçtiği ve yine egemen iradesiyle değiştirebileceği bir durum iken; daimi tarafsızlık statüsü, bu statüye giren devlet ile, bu durumu tanıyan diğer ilgili devletler

arasında varılan bir antlaşma ile oluşmaktadır. Dolayısıyla bu statünün değiştirilmesinde de bu devletlerin onayı gerekmektedir. Bu sebeple, daimi tarafsızlık statüsü altına konan devletlere tarafsızlaştırılmış devletler de denmektedir. Örneğin, 19. yüzyıl Avrupası'nın güçlü devletlerinin, 1815'te İsviçre'yi, 1831'de Belçika'yı, 1867'de de Lüksemburg'u çok taraflı antlaşmalarla daimi tarafsız devlet statüsüne sokmaları buna verilebilecek örneklerdendir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avusturya, ABD, SSCB, İngiltere ve Fransa tarafından daimi tarafsız devlet statüsüne sokulmuş, bu durum Avusturya'nın 1955 yılındaki Anayasası'nda da yer almıştır. Burada işaret edilmesi gereken bir nokta, devletlerin bu türden bir statü altına konma konusundaki isteklilik (veya isteksizlik) dereceleri arasındaki farklılıklardır.[13]

Tarafsızlık sadece savaş zamanı kavramı, bağlantısızlık ise daha çok barış zamanı kavramları olup, daimi tarafsızlık hem barış hem de savaş durumu statüsü ve kavramıdır.[14] Yani, daimi tarafsız devlet ile herhangi bir savaşta ya da barış zamanında taraf tutmayan devletleri karıştırmamak

gerekmektedir. Sürekli tarafsız devletin bu tarafsızlığı hukuksal bir yükümlülük olmasına karşılık, herhangi bir durumda taraf tutmayan bir devletin bu tarafsızlığı siyasal niteliktedir ve hiçbir hukuksal zorunluluktan doğmamaktadır. Başka bir deyişle, bu sonuncu tür devlet, istediği zaman tutumunu değiştirebilecektir. Bu nedenle, örneğin 1915'ten bu yana İsveç'in ya da 1944'ten bu yana Finlandiya'nın uyguladığı fiilî (de facto) tarafsızlık (factual neutrality) ile, örneğin 1815'ten bu yana İsviçre'nin uyguladığı hukuksal tarafsızlığı karıştırmamak gerekmektedir.[15]

Öte yandan, daimi tarafsız devlet rejimi bir antlaşmayla kurulacağı gibi, ilgili devletin tek taraflı bildirisi ya da herhangi bir hukuksal işlemi sonucu bunu öteki devletlerin kabulü ile de doğabilmektedir. Bir devlet daimi tarafsız devlet statüsü kazandıktan sonra üçüncü devletlerin buna saygı göstermesi yükümlülüğü vardır. Eğer bu sürekli tarafsızlık bir antlaşma ile başka devletlerce güvence altına alınmışsa, güvenceyi sağlayan devletlerin herhangi bir saldırıya kuvvet yoluyla karşılık verme yükümlülükleri vardır.[16]

Küçük ülkeler bağımsızlıklarını ya güç dengesine (Soğuk Savaş döneminde Belçika ve Balkan ülkeleri), ya himayeci bir gücün koruyuculuğuna (Orta ve Güney Amerika'daki küçük ülkeler ve Portekiz), ya da emperyalist arzular için ilgi çekici olmayışlarına borçludurlar (İsviçre ve İspanya). Küçük ülkelerin tarafsızlıklarını koruma yetenekleri bu faktörlerden birine veya hepsine bağlı bulunmaktadır (örneğin, Hollanda, Danimarka ve Norveç'in Birinci Dünya Savaşı'ndaki, İkinci Dünya Savaşı'ndakinin tersi durumları ile, İsviçre ve İsveç'in her iki savaştaki durumları).[17]

Diğer taraftan, bir devletin, bazı devletlerce tarafsızlık statüsüne sokulması yani tarafsızlaştırılması, genellikle bu devlet üzerinde belirli bir rekabet ve nüfuz çatışmasının var olduğu, başka bir deyişle, söz konusu devletlerin ilgilendikleri bu devletin kaderi konusunda başka bir şekilde anlaşamadıkları bir durumu göstermektedir. Sonuçta, bu devletin daimi tarafsızlık statüsüne sokulması hiçbirisine özel bir avantaj sağlamamakta veya hepsine benzer ölçülerde bir yarar sağlamaktadır.[18] Örneğin, İsviçre'nin durumu böyledir. İsviçre hükümeti, çoğu kez aralarında hiç ilişki kurmamış ya da ilişkilerini kesmiş bulunan devletler arasında yararlı bir aracı olmuştur. İsviçre'nin bu statüsünü sürdürmesi tüm devletlerin işine yaramaktadır. Avusturya'nın sürekli tarafsızlık statüsü ise, bu devletin büyük devletlerin askeri işgalinden kurtularak, yeniden bağımsızlığını kazanmasının bir koşulu olmuştur. Bugün bir çok uluslararası konferansın bu iki ülkede toplanmasının nedenlerinin başında, sürekli tarafsızlık statülerinin bulunduğu söylenebilir.[19]

Bugün uluslararası düzeyde sürekli tarafsız devlet statüsü altında bulunduğu genellikle kabul edilen devletler şunlardır: İsviçre (1815'ten bu yana), Avusturya (1955'ten bu yana) ve Laos (1962'den bu yana). Ancak, Laos'un tarafsızlığı Vietnam Savaşı sırasında 1964 yılından başlayarak uzun süre çiğnenmiştir.[20]

Fakat, şunu da ifade etmek gerekir ki; "daimi tarafsızlık" statüsü bugüne kadar hiçbir devletin politikasını bu kadar etkileyebilecek kadar detaylı bir şekilde ele alınmamıştır. Bu devletlerin anlayışıyla Türkmenistan'ın tarafsızlık anlayışında radikal farklılıklar vardır. Bu devletler tarafsızlık statüsünü sadece askeri yönüyle ele alırken, Türkmenistan Uluslararası Hukuk Kurallarına ve BM

sözleşmesinin temel prensiplerine bağlılığını ilan ederek, “daimi tarafsızlık” kavramını askeri anlamıyla birlikte yöresel ve küresel oluşum karakteri, süreci ve Türkmenistan’ın kendi iktisadi kalkınmasıyla birleştirerek milli çıkarları ile günümüzün objektif ihtiyaçlarını göz önünde tutmuştur. Ayrıca Türkmenistan jeopolitik, tarihi, etnik ve kültürel gerçekleri göz önünde bulundurarak kurduğu iyi komşuluk ilişkilerini karşılıklı saygı, hoşgörü ve anlayışa dayandırmaktadır.[21]

III. Türkmenistan’ın “Daimi Tarafsız” Ülke Statüsünü Kazanma Süreci

12 Aralık 1995’te kazandığı bu statü, Türkmenistan’ın kendi tercihinin bir ürünüdür. Bu tercihi yaparken komşu devletlerin durumu göz önünde bulundurularak Daimi Tarafsızlığın yanında kendini müdafaa için gerekli askeri birliğe sahip olabilme hakkına da sahip olmuştur. Bu askeri birlik BM tarafından gerek duyulduğu takdirde Barış Gücü operasyonlarına da katılabilecektir.

Türkmenistan Devleti’ne tarafsızlık statüsünün tanınması hemen ve kolayca olmamıştır. Bu statüyü kazanmak için belli bir sürenin geçmesi ve Türkmenistan’ın bu esnada iç ve dış politikasında bazı çabalarda bulunması gerekiyordu.[22]

Hiç kuşkusuz Türkmenistan’da 27 Ekim 1991 tarihinde meclis tarafından “Türkmenistan’ın Bağımsızlığı ve Devlet Kuruluşu Hakkında”ki Anayasa’nın kabulü doğal olarak bunun ilk basamağıydı ve anayasanın birinci bölümünde belirtildiği gibi Türkmenistan kendi dış politikasında bağımsızdı; yani dış politikasını kendisi tespit edecek ve kendi topraklarında nükleer, kimyasal, biyolojik vb. kitle imha silahlarını bulundurmayacaktı. Altı ay sonra ise, Anayasa’nın altıncı maddesinde “Türkmenistan kendi dış politikasını uluslararası hukuki normlara bağlı olarak belirleyecektir”[23] denecekti.

Diğer taraftan, sosyal istikrarsızlığı, güvensizliği ortadan kaldırmak ve toplum için hayati önemi olan siyasi yapıyı pek kısa zamanda belirlemek ve rayına oturtmak için Türkmenbaşı 14 Aralık 1992’de Halk Maslahatı Meclisi’nde “10 Yıl Abadancılık” programını ortaya koymuştur.[24] “10 Yıl Abadancılık” programı, 1992-2002 yılları arasında Türkmenistan’ın sosyo-politik, ekonomik ve aynı zamanda toplumun diğer bütün sosyal alanlarında reform hareketlerini sırasıyla; geçiş, istikrar ve gelişme aşamaları içerisinde faaliyete geçirmeyi hedeflemiştir.[25]

Mayıs 1992’de Bağımsız Devletler Topluluğu’na üye devletlerin başkanlarının toplantısında Türkmenistan bir kısım BDT üye devletleri arasında oluşturulan “Ortak Savunma Antlaşması”na, bu antlaşmayı yakın gelecekte Türkmenistan’ın izlemeyi düşündüğü dış politika anlayışına ters bulduğu için imzalamadı.[26]

Türkmenistan dış politikasının tarafsızlık prensiplerine dayanacağını Türkmenbaşı ilk defa 10 Temmuz 1992’de, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı’nın (AGİT) Finlandiya’nın başkenti Helsinki’deki toplantısında gündeme getirmiştir.[27] AGİT üyelerinin liderleri Türkmenbaşı’nın bu fikrine destek vermişlerdir.[28] Endonezya da Türkmenistan’a bu hususta her türlü desteği vereceğini açıklamış,[29] Türkmenbaşı’nın 18 Mayıs 1995 tarihinde gerçekleştirdiği Rusya ziyaretinde, Rusya bir kez daha Türkmenistan’ın tarafsızlık statüsünü desteklediğini ve bu desteğinin devam edeceğini belirtmiştir. 15 Nisan 1995’teki EKO toplantısında, EKO üyesi devlet başkanları da desteklerini ifade

etmişlerdir. Bağlantısızlar Harekatı'nın 20 Ekim 1995'te gerçekleştirdikleri zirvede de Türkmenbaşı, 113 üye devletin desteğini almıştır.[30]

Bağımsızlığını kazandığı andan itibaren izlediği iç ve dış politika sonucunda Türkmenistan, "Daimi Tarafsız Devlet" statüsünü almaya hak kazanmıştır. Türkmenistan, dört yıl içerisinde tarafsızlığın gerektirdiği aşağıdaki şartları yerine getirmiştir:[31]

1. Ülkede iç istikrar sağlanmıştır. Türkmenistan'da güvenli bir ortam ve asayiş sağlanmış, dört yıl içerisinde toplumsal bir hoşnutsuzluk ve bunun sonucunda meydana gelen bir eylem görülmemiştir. Bu tarafsızlığa giden yolda, Orta Asya gibi bir coğrafyada Türkmenistan adına büyük bir avantaj sağlamıştır.

2. Güvenli ve gelişmiş bir altyapı oluşturulmuştur. Bu altyapı gün geçtikçe daha da geliştirilmekte ve Aşkabat dışındaki şehirlerde de çalışmalar başlatılmış bulunmaktadır. Bu konuda Türkmenistan Devleti kısıtlı bütçesine rağmen büyük harcamalar içerisine girmiş, Aşkabat'a uluslararası nitelikte modern bir havaalanı inşa edilmiş (Türkmenbaşı Havaalanı), beş yıldızlı oteller, haberleşme ve ulaşım merkezleri oluşturulmuştur. Bütün bunların neticesinde bugün ülke, çeşitli uluslararası toplantılara ve zirvelere ev sahipliği yapabilecek bir imkana kavuşmuştur.

3. Türkmenistan, bağımsız bir devlet olarak 1992 yılında BM'ye ve AGİT'e üye olmuştur. Üye devlet olduğu tarihten itibaren Türkmenistan, uluslararası hukuka göre hareket etmeye başlamış ve bölgede her türlü güç kullanımını reddeden, diğer devletlerin içişlerine karışmayan barışçıl bir siyaset izlemiştir.

4. Türkmenistan Devleti, uluslararası bir çok anlaşmaya imza atmış, gönüllü olarak uluslararası örgütlere

üye olmuş ve bu anlaşmaların gerektirdiği yükümlülükleri üstlenmiştir.

5. Ülkesinde hiçbir yabancı askeri üs bulundurmamıştır. Ayrıca, sınırları dahilinde hiçbir askeri bloğa ya da ortak bir güce ait silahlı kuvvetler bulunmamaktadır.

6. Türkmenistan, hiçbir askeri bloğa dahil olmamıştır. Hatta, Bağımsız Devletler Topluluğu'nun bir üyesi olduğu halde, "Ortak Güvenlik Antlaşması"nı imzalamamıştır. Yine ikili bir şekilde hiçbir devletle askeri işbirliğine girmemiştir.

7. Hiçbir ülke ile sınır anlaşmazlığı veya benzer bir sorun yaşanmamış ve komşu devletler açısından bir tehdit unsuru olarak kabul edilebilecek bir eylemde bulunulmamıştır.

IV. Daimi Tarafsızlık Statüsü'nün Getirdiği Hak ve Yükümlülükler

12 Aralık 1995 tarihinde, BM'nin kuruluşunun 50. Yıldönümü toplantısında Türkmenistan'ın Daimi Tarafsızlık Statüsü, 185 ülkenin oyuyla kabul edilmiş,[32] arkasından da Türkmenistan Meclisi 27 Aralık 1995 tarihli kararıyla da:

1."Türkmenistan'ın Daimi Tarafsızlığı Hakkında" Türkmenistan'ın Anayasal Kanunu;

2.“Türkmenistan’ın İnsan Hakları Üzerindeki Milletlerarası Yükümlülükleri” hakkındaki Kararname’yi;

3.“Daimi Tarafsız Devlet Olarak Devletin Dış Siyasetinin Maksatnamesi”ni kabul etmiştir.[33] “Daimi Tarafsızlık” statüsü Türkmenistan açısından bazı hak ve yükümlülükleri de beraberinde getirmiş olup, bu hak ve yükümlülükler “Daimi Tarafsızlık Hakkında”ki 27 Aralık 1995 yılında kabul edilen anayasal kanunda yer almış ve “Türkmenistan Anayasal Düzenin Temelleri” başlığını taşıyan birinci bölümün birinci maddesine dördüncü fıkra olarak ilave edilmiştir.[34] Buna göre Türkmenistan, kanunun belirlediği esaslara göre daimi tarafsızlık statüsüne sahiptir. BM Teşkilâtı Genel Kurulu, 12 Aralık 1995 tarihli “Türkmenistan’ın Daimi Tarafsızlığı” isimli kararında;

1. Türkmenistan’ın ilan ettiği daimi tarafsızlık statüsünü kabul ettiğini ve desteklediğini;

2. Birleşmiş Milletler Teşkilatı’nın üye devletlerini, Türkmenistan’ın bu statüsüne saygı göstermeye ve desteklemeye ayrıca bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı göstermeye çağırdığını belirtmiştir. Ayrıca, dünya toplumu tarafından kabul edilen Türkmenistan’ın daimi tarafsızlığı, iç ve dış politikanın devamı olduğunu ifade etmiştir.[35]

Bu düzenlemeler esas itibariyle şu anlamlara gelmekteydi:[36]

1. Türkmenistan, “daimi tarafsızlığı”; “iç” ve “dış” politikasının temel prensibi olarak kabul etmiştir.

2. Bundan sonraki her türlü iç ve dış politika ile ilgili düzenleme ve eylemlerde “pozitif tarafsızlık” politikasını göz önünde tutacağına dair hukuki bir teminat vermiştir.

3. Türkmenistan böylece geleceğini ve güvenliğini hem siyasi hem de ekonomik olarak teminat altına almak istemiştir.

Bu hususta Türkmenistan’ın hak ve yükümlülükleri “Türkmenistan’ın Daimi Tarafsızlığı Hakkındaki Anayasal Kanun”da; askeri-siyasi, iktisadi ve beşeri olmak üzere üç ana grup altında ele alınmaktadır.

A. Siyasi ve Askeri Alandaki Hak ve Yükümlülükleri

1. Türkmenistan, bağımsız bir devlet olarak vazgeçilmez hakları çerçevesinde daimi tarafsızlığını gönüllü olarak ilan eder. Türkmenistan bu statüsünü destekleyecek ve devamlı bir şekilde hayata geçirecektir.

2. Daimi tarafsızlık, Türkmenistan’ın toplumdaki istikrarın ve barışın güçlendirilmesi, bölge ve bütün dünya devletleri ile dostluk ve karşılıklı çıkar ilişkilerinin gelişmesine yönelik iç ve dış siyasetinin temeldir.

3. Türkmenistan’ın daimi tarafsızlık statüsünü kabul etmesi, BM Teşkilatı Şartı’nın öngördüğü yükümlülükleri yerine getirmesine aykırı değildir. Türkmenistan, BM Teşkilatı’nın amaçlarına ulaşabilmesi için her türlü desteği sağlar.

4. Türkmenistan, BM Teşkilatı'nın ve kararlarının üstünlüğünü kabul eder.

5. Türkmenistan, barışsever bir dış politikayı hayata geçirir. Türkmenistan'ın diğer devletlerle ilişkileri; eşitlik, karşılıklı saygı ve iç işlerine karışmama prensiplerine dayanır.

6. Türkmenistan, hiçbir askeri blok ve ittifaka; ağır veya katılanların kolektif sorumluluğunu gerektiren devletlerarası birliklere dahil olamaz.

7. Türkmenistan'ın dış politika faaliyetleri, diğer devletlerin çıkarlarını sınırlandırmaz, onlara zarar vermez ve güvenliklerine tehlike teşkil etmez.

8. Türkmenistan, meşru müdafaa hakkının kullanılması haricinde, savaş veya askeri bir çatışma başlatamaz. Savaşa veya askeri çatışmaya sebep olabilecek herhangi

bir siyasi, diplomatik veya diğer devletlerarası icraatlarda bulunmamayı taahhüt eder.

9. Kendisine karşı askeri bir tecavüz durumunda Türkmenistan, başka devletlere ve BM Teşkilatı'na yardım için başvurma hakkına sahiptir.

10. Türkmenistan, nükleer, kimyasal, biyolojik silahların ve kitle imha silahlarını bulunduramaz, üretemez ve yayamaz. Diğer yabancı devletlerin askeri üslerini kendi topraklarında bulunduramaz.

11. Türkmenistan, siyasi amaçlarla devletlerin diğer devletler üzerinde zor kullanmalarını haksız bir eylem olarak kabul eder ve ilan ettikleri ablukalara katılmaz.[37]

Daimi tarafsız devlet, meşru müdafaa durumu haricinde bir savaşa katılamaz. Dolayısıyla, daimi tarafsız devlet kendi bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumak için kendi silahlı kuvvetlerini oluşturmak hakkına sahiptir. Bununla birlikte, daimi tarafsız devletin silahlı kuvvetlerinin savunma için gerekli olan makul silahlanma hacmini (kapasitesini) aşmaması gerekir. Bu konuda Türkmenistan, kendi savunma doktrini ve milletlerarası yükümlülükleri çerçevesinde, kendi bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruyabilecek bir ölçüde silahlı kuvvetlerini oluşturmuştur. Herhangi bir askeri saldırı durumunda da diğer devletlerden askeri yardım isteme hakkını elde etmiştir.

Yukarıda saydığımız durumlar, Türkmenistan'ın daimi tarafsızlık konusundaki siyasi yükümlülüklerini tam olarak kapsamamaktadır. Bu yükümlülükler, duruma göre değişebilmekte ve arttırılabilmektedir. Türkmenistan, özellikle milletlerarası hukukun herkes tarafından kabul edilmiş kuralları çerçevesinde, bütün uluslararası anlaşmalara uymakla ve gereğini yerine getirmekle yükümlüdür. Savaş veya savaş dışı zamanlarda daimi tarafsız olarak Türkmenistan kendi toprakları üzerinden yabancı bir devletin diğer bir yabancı devlete karşı olarak silahlı kuvvetlerini geçirmemekle yükümlüdür. Türkmenistan'ın toprakları terörist grupların oluşumunda veya geliştirilmesinde ve diğer yabancı devletlerin kullanmaları için askeri üs olarak kullanılamaz.

Böylece Türkmenistan'ın barış zamanındaki yükümlülükleri sadece askeri bloklara ve ittifaklara katılmama ve kendi topraklarında yabancı askeri üsleri bulundurmamakla kalmayıp, aynı zamanda diğer bütün devletlerle barışsever bir dış politika izlemek ve herhangi bir askeri çatışmaya yol açabilecek ilişkilerden kaçınmayı gerektirmektedir.

12 Aralık 1995 tarihli BM Genel Kurulu'nun "Türkmenistan'ın Daimi Tarafsızlığı Hakkındaki Kanun"u onaylamış olan dünya ülkeleri, Türkmenistan'a karşı herhangi bir güç kullanmamakla ve tehdit etmemekle veya Türkmenistan'daki barışı bozabilecek herhangi bir faaliyette bulunmamakla yükümlüdür. Ayrıca, dünya ülkeleri Türkmenistan'ın iç işlerine karışmamakla ve Türkmenistan'a karşı yapılan siyasi karakterli baskıları desteklememekle ve Türkmenistan'ın herhangi bir askeri bloğa girmeye zorlamamakla sorumludurlar. Dünya devletleri, Türkmenistan topraklarında yabancı askeri kuvvetlerin veya askeri personeli sokmamakla ve bu topraklar üzerinde askeri üslerin oluşturulmasını önlemekle de yükümlüdürler.[38]

B. İktisadi Alandaki Hak ve Yükümlülükler

Türkmenistan'ın daimi tarafsızlığı sadece diğer ülkelerle olan siyasi ilişkilerini değil, aynı zamanda iktisadi alanda olan ilişkilerini de düzenlemektedir. Bu husustaki hak ve yükümlülükleri kısaca şu şekildedir:[39]

1. Türkmenistan, milletlerarası iktisadi işbirliğini eşitlik, karşılıklı çıkar ve katılan tarafların çıkarlarını gözetme esasına ve bu işbirliğini ülkeler ve bölgeler arası güveni güçlendirmede, barış ve istikrarın sağlanmasında önemli bir vasıta olarak görme esasına göre geliştirmeyi amaçlar.

2. Türkmenistan'ın daimi tarafsızlık statüsünü sürdürebilmesi ekonomik, ticari kültürel ve diğer benzer alanlarda dünya ülkeleri ile ilişkilerde bulunmasını gerektirmekte ve hatta belirli bir ölçüde yükümlü kılmaktadır. Türkmenistan, aynı zamanda iktisadi sorunların çözümünde dünya toplumunun gayretlerine destek olur.

3. Her şeyden önce yabancı yatırımların Türkmenistan'a akmasını ve uluslararası bankaların sermayelerinin Türkmenistan ekonomisinde yer almasını sağlamalıdır.

4. Türkmenistan, özel teşebbüs faaliyetlerini genişletmek ve yabancı yatırımcıları ülkeye çekerek faaliyetlerini sağlamak amacıyla imkanlar sağlamalı ve gerekli iktisadi-hukuki düzenlemeleri ve mekanizmaları oluşturmalıdır.

5. İletişim-ulaşım ve bankacılık sistemini uluslararası standartlara uygun bir şekilde oluşturmalı ve entegre etmelidir.

6. Türkmenistan, uluslararası hukuka göre diğer devletlerden ekonomik ve teknik yardım isteme hakkına sahiptir.

7. Türkmenistan'ın daimi tarafsızlığını onaylayan ve garanti altına alan devletler, aynı zamanda Türkmenistan'ın iktisadi veya diğer yollarla bağımlı olarak kalmamasını sağlamakla yükümlüdürler.

8. Diğer taraftan Türkmenistan'ın da siyasi olduğu kadar, iktisadi olarak da bağımsızlığını kazanması gerekmektedir. Hatta, belirli bir ölçüde de yükümlüdür.[40]

C. Tarafsızlığın Beşeri Boyutu

Türkmenistan'ın bu husustaki yaklaşımını Türkmenbaşı şu şekilde ortaya koymaktadır:[41] "Dünya bir bütündür, onun temelinde insan vardır." Diğer taraftan Türkmenbaşı, Temmuz 1992'de Helsinki'de toplanan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nda, insan hakları konusunda Türkmenistan'ı eleştiren ve böylece bu ülkeyi de karıştırmak isteyen gruplara verdiği, "Bizim için insan hakları, kaçınılmaz bir şekilde milli çıkarlara bağlıdır." cevabının da halen arkasında durmaktadır.[42]

Tarafsızlığın getirdiği yükümlülüklere gelince, Türkmenistan;[43]

1. Mülteci, göçmen ve sürülmüşlerin haklarını koruyan uluslararası hukuk belgelerine katılır. Bu hukuk belgelerinde belirtilen kanunları yerine getirmekle yükümlüdür.

2. Savaş, çatışma, doğal afet, felaket, salgın ve bunların sonuçlarından zarar gören ülkelere yardım eder ve onlara yardımda bulunan devletleri ve dünya toplumunun çabalarını destekler.

3. Aktif bir şekilde küresel ve bölgesel beşeri kurumlar ile işbirliğinde bulunmakla yükümlüdür.

4. İnsanların ve vatandaşın demokratik/anayasal hak ve özgürlüklerini kabul eder, bunların gerçekleşmesi için siyasi, iktisadi ve diğer şartları sağlar.

5. İnsan hakları konusundaki sorunlara çözüm getirmek amacıyla ikili veya çok taraflı anlaşma ve sözleşmelere gider.

6. İnsan hakları ve özgürlükleri konusundaki uluslararası görüşmelere ve toplantılara sürekli bir şekilde katılır.

7. İnsan hakları konusunda ülkesinde uluslararası hukukun temel prensiplerine dayanarak, dünya standartlarına uygun bir iç hukuk geliştirir.

Sonuç

Bugüne kadar izlediği siyasetten de bir kez daha anlaşıldığı üzere, Türkmenistan'ın dış politikasının temel taşı "daimi tarafsızlık" statüsüdür. 12 Aralık 1995'te kazandığı bu statü, Türkmenistan'ın kendi hür tercihinin bir ürünü olmuş, gerek Rusya Federasyonu ve gerekse de diğer Orta Asya cumhuriyetlerinden gelen bölgesel girişimlere karşı mesafeli tutum sergileyen Türkmenbaşı, "daimi tarafsızlık" statüsüyle bölgede ve ülkesinde iç istikrarı ve güvenliği sağlamayı hedeflemiştir. Türkmenistan'ın jeopolitik konumuyla birlikte Batı'nın yeterince ilgisini çekebilecek potansiyelde zengin doğal kaynaklara sahip olması da bu açıdan etkin olan sebeplerin başında gelmiştir. Türkmenistan'ın "daimi tarafsızlık" statüsüyle elde ettiği kazanımlar şu şekilde kısaca sıralanabilir:

1. "Daimi Tarafsızlık" statüsünün Türkmenistan'a sağladığı kazanımların en başında "güvenlik" ve "istikrar" gelmektedir.

2. Dolayısıyla ciddi manada bir silahlanmaya ihtiyaç duymamaktadır. Kaynaklarını ülkenin kalkınmasına yönlendirmiştir.

3. Yabancı yatırımların önemli ölçüde ülkeye akması sağlanmıştır.

4. İstediği zaman BM'ye üye ülkelerden ekonomik ve teknik yardım isteme hakkına sahip olmuştur.

5. Özellikle bu geçiş sürecinde ülkeye ve topluma bir özgüven kazandırmada önemli bir psikolojik katkı sağlamıştır.

6. Ülkeye bölgede belli bir prestij kazandırmıştır.

Özetle ifade etmek gerekirse; Türkmenistan bugüne kadar gerek küresel ve gerekse bölgesel seviyedeki ilişkilerinde başarılı bir tarafsızlık siyaseti izleyerek, Orta Asya cumhuriyetleri arasında en güvenli ve istikrarlı bir ülke konumuna gelmiştir. Diğer taraftan, "daimi tarafsızlık" statüsünün Türkmenistan'a gerek küresel gerekse de bölgesel dış ilişkilerinde daha fazla siyasi seçenek sunduğu bir gerçek olmasına rağmen, bunun dış politikasına çok da etkin bir siyasi güç sağladığı söylenemez.[44] Fakat, her şeye rağmen, Türkmenistan'ın SSCB'nin dağılması sonrası izlediği bu dış politika ve edindiği statü ile, özellikle "Soğuk Savaş" sonrası küresel güçlerin ideolojik kaygılardan öte, daha çok enerji kaynakları üzerindeki hakimiyet kavgalarının oluştuğu bu dönemde oldukça yerinde ve rasyonel bir tercihte bulunduğu iddia edilebilir. Kısacası, Türkmenistan, "Soğuk Savaş" sonrası bu dönemde, tarafsızlık stratejisinin en güzel örneğini küresel düzeyde ve özellikle de Orta Asya gibi istikrarsız bir coğrafyada bölgesel düzeyde başarıyla ortaya koymuş ve uygulamıştır.

1 Mehmet S. Erol, **Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri**, İstanbul, İrfan Yayıncılık, 1999, s. 152.

2 O. Hummedov, "Providing Legal Framework for Foreign Policy of Saparmurat Turkmenbashy", **The Magazine of Turkmen National Institute of Democracy and Human Rights under the President of Turkmenistan** (4), 2000.

3 Daha detaylı bilgi için bkz., Oncuk Musayev, **Saparmurat Türkmenbaşı'nın Siyaseti Dabaralanyar**, Aşkabat, Ruh, 1996, ss. 300-311; Oncuk Musayev, **Saparmurat Türkmenbaşı'nın Garaşsızlık ve Bitaraplık Siyaseti**, Aşkabat, Magarif, 1998.

4 Dünyanın dördüncü büyük doğalgaz rezervine sahip olan Türkmenistan, kara üzerinde yaklaşık 21 trilyon metreküp ve Hazar Denizi kıta sahanlığı içerisinde ise 4,8 trilyon metreküp olmak üzere yaklaşık 25-27 trilyon metreküp arasında bir doğalgaz rezervine sahiptir. Türkmenistan ekonomisi için hayati önemi olan doğalgazdan sonra ikinci sırada gelen petrolün toplamı ise, 6,8 milyar tondur. Daha detaylı bilgi için bkz., A. Necdet Pamir, **Bakü-Ceyhan Boru Hattı: Orta Asya ve Kafkasya'da Bitmeyen Oyun**, Ankara, ASAM Yayınları, 1999.

5 **Neytralniy Türkmenistan**, 28 Mart 1996.

6 Bkz., Nur-Muhammad Noruzi, "Contention of Iran and Turkey in Central Asia and the Caucasus", **Amu Darya**, C. 4 (5) İlkbahar/Yaz 2000, ss. 102-135.

7 Orta Asya cumhuriyetlerindeki geçiş süreci ve kimlik sorunu hakkında daha detaylı bilgi için bkz., Martha Brill Olcott, "Central Asia's Catapult to Independence", **Foreign Affairs**, C. 71, (3), Yaz 1992, ss. 108-130; Graham E Fuller, "Central Asia: The Quest for Identity", **Current History**, C. 93, (582), Nisan 1994, ss. 145-149; Gökhan Bacık, "Türk Cumhuriyetlerinde Kimlik Sorunu", Mim Kemal Öke, (der.), **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, İstanbul, Alfa Yayıncılık, 1999, ss. 61-127; John Kohan, "Five New Nations Ask Who Are We?", **Time**, 27 Nisan 1992.

8 Daha detaylı bilgi için bkz., Seha L. Meray, **Devletler Hukukuna Giriş**, C. 2, 3, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1965, s. 531.

9 Mehmet Gönlübol, **Uluslararası Politika: İlkeler**, **Kavramlar**, **Kurumlar**, Ankara, S. Yayınları, 1979, s. 67.

10 Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1989, s. 149.

11 Seha L. Meray, **Devletler Hukukuna Giriş**, s. 536.

12 Hüseyin Pazarcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri**, II. Kitap, Ankara, Turhan Kitabevi, 1993, s. 92.

13 Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s. 150.

14 Mehmet Gönlübol, **Uluslararası Politika: İlkeler**, **Kavramlar**, **Kurumlar**, s. 68.

15 Hüseyin Pazarcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri**, ss. 93.

16 Hüseyin Pazarcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri**, ss. 93-94.

17 Hans J. Morgenthau, **Uluslararası Politika,** C. 1, çev. Baskın Oran, Ünsal Oskay, Ankara, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, 1970, s. 229.

18 Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s. 152.

19 Mehmet Gönlübol, **Uluslararası Politika: İlkeler**, s. 69.

20 Hüseyin Pazarcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri**, s. 94.

21 Boris O. Şıhmuradov, "Positive Neutrality As The Basis of The Foreign Policy of Turkmenistan", **Perceptions**, C. 2 (2), Haziran-Ağustos 1997.

22 Bkz., Nurmurad Durdiev, "Turkmenistan", K. M. Asaf, Abul Barakat (der.), **Central Asia: Internal and External Dynamics**, Islamabad, Institute of Regional Studies, 1997, ss. 63-69.

23 Süleyman Sırrı Terzioğlu, **Türkmenistan Anayasası ve Türkmenistan Mevzuatından Metinler**, TİKA, 1999, s. 5.

24 Daha detaylı bilgi için bkz., Saparmurat Turkmenbashi, **Ten Years of Prosperity**, Aşkabat, 1994; M. Mametjumayev, "On Yıl Abadancılık", **Türkmenistan'ın Prezidentinin İktisadi**

Programı, Aşkabat, 1999; Bu konuyla ilgili olarak daha fazla detaylı bilgi için bkz., Murat Ferman, **Türkmenistan İhracat Pazar Araştırması**, İTO Yayınları, İstanbul, 1995.

25 Daha detaylı bilgi için bkz., Recep Garayev, **Saparmurat Türkmenbaşı'nın Siyasatı**, **Ders Notları**, Aşkabat, Uluslararası Türkmen Türk Üniverstesi Yayınları, 1999.

26 **Neytralniy Türkmenistan**, 5 Aralık 1996.

27 **Türkmenistan Gazetesi**, 13 Eylül 1996.

28 **Vozrajdeniye,** (4), Aşkabat, 1997.

29 Daha detaylı bilgi için bkz., Kakamurat Ballıyev, **Türkmenbaşı Endonezya'da**, Aşkabat, 1995.

30 Kakamırat Ballıyev, Gılıçmırat Kakabayev, "Tarihi Mümkinçiliğinin Maksatnaması", **Türkmenistan**, Aşkabat, 1995, ss. 67-72.

31 **Neytralniy Türkmenistan**, 28 Mart 1996; Daha detaylı bilgi için bkz., Kakamırat Ballıyev, Gılıçmırat Kakabayev, "Türkmenbaşı'nın Beyik Maksadı", **Türkmenistan**, Aşkabat, 1995.

32 Muhammed H. Abalakov (der.), **Turkmenistan: Today and Tomorrow**, Aşkabat, 1999, s. 15.

33 **Türkmenistan Gazetesi**, 28 Aralık 1996.

34 27 Ekim 1991'deki bağımsızlığından sonra "Yüksek Şura" tarafından 8 Mayıs 1992 tarihinde onaylanan Türkmenistan'ın ilk Anayasanın birinci bölümünün birinci maddesinde ülkenin dış politikasıyla ilgili olarak sadece, "Türkmenistan, kendi toprakları üzerinde tam egemenlik hakkına sahiptir. İç ve dış siyasetinde özgürdür…" denmekteydi.

35 27 Aralık 1995 tarihli kanun ile eklenen fıkra, "Türkmenistan'ın Meclisi'nin Maglumatları", 1995, No: 4, Madde 53.

36 M. O. Hayıtow, "Türkmenistan'ın Anayasasının Esasları", **İlim**, 1996, s. 27.

37 Süleyman S. Terzioğlu, **Türkmenistan Anayasası ve Türkmenistan Mevzuatından Metinler**, ss. 52-53; **Neytralniy Türkmenistan**, 28 Mart 1996; **Vozrajdeniye,** (4), 1997.

38 Bkz., Turkmen National Institute of Democracy and Human Rights under the President of Turkmenistan, "Declaration on Foreign Policy of Turkmenistan in XXI Century based on Permanent Neutrality, Principles of Peace, Good-Neighbourhood and Democracy", **The Magazine of Turkmen National Institute of Democracy and Human Rights under the President of Turkmenistan** (1), 2000.

39 Süleyman S. Terzioğlu, **Türkmenistan Anayasası ve Türkmenistan Mevzuatından Metinler**, ss. 53-54; **Neytralniy Türkmenistan**, 28 Mart 1996; **Neytralniy Türkmenistan**, 28 Mart 1996.

40 **Vozrajdeniye,** (4), 1997.

41 **Türkmenistan Gazetesi**, 13 Eylül 1996; Ayrıca bkz., B. Berdiev, "Neutrality of Turkmenistan: Five Years of the Policy of Trust, Openness and Humanism", **The Magazine of Turkmen National Institute of Democracy and Human Rights under the President of Turkmenistan** (4), 2000.

42 Mehmet S. Erol, **Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri**, s. 153.

43 Süleyman S. Terzioğlu, **Türkmenistan Anayasası ve Türkmenistan Mevzuatından Metinler**, ss. 55-56.

44 Houman A. Sadri, "Trends in the Foreign Relations of Turkmenistan", **Journal of South Asian and middle Eastern Studies**, C. 24, (4), Yaz, 2001, s. 11.

B. Ekonomik Gelişmeler

Saparmurat Türkmenbaşı Önderliğinde Türkmenistan ve Sosyo-Ekonomik Reform Stratejisi / Yrd. Doç. Dr. Güngör Turan [s.776-785]

Uluslararası Türkmen Türk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / Türkmenistan

1. Giriş

Tarafsızlık statüsüne ve iyi komşuluk ilişkilerine dayalı pozitif bir dış politika, kısa bir süre zarfında sağlanan ağzı birlik (Millî birlik), dünya ekonomisine entegre olma yolunda başlatılan bir abadancılık (kalkınma) hareketi ve bunlarla birlikte Türkmenistan'ı iki binli yılların başında modern bir ülke olarak yeniden inşa etme kararlılığında bir lider. Bu ifadeler, oldukça hızlı bir zaman diliminde elde edilen başarı ve gelinen noktayı özetliyor Türkmenistan için. "Nihai hedefimiz demokratik, laik bir Türkmenistan inşa etmek ve yakın gelecekte en ileri ülkeler arasına katılmaktır" sözleriyle ülkesini yarınlara hazırlayan S. Türkmenbaşı, modern Türkmenistan için son noktayı işaret ederek, her geçen gün bu hedeflere doğru kararlı bir şekilde ilerleyen bir lider görüntüsü çizmektedir. "Ülkenin siyasi istikrarı, objektif bir dış politika ve iyi komşuluk, demokrasiyle birlikte geçiş döneminde kontrolü sağlamak için gerekli güçlü bir devlet otoritesi ve önemli finansal yatırımlar ve hammaddelere sahip olma"yı Türkmenistan'ın dört temel dayanağı olarak belirterek, "Türkmenistan istikrarlı bir şekilde kalkınabilecek mi?" sorusuna bu dört noktayı göstererek, "bugün bu soruya tereddütsüz 'evet' diyebiliriz" demektedir S. Türkmenbaşı.[1] Bugünkü Türkmenistan bu dört temel esası, iç barış ve siyasi istikrar içinde dünya ekonomisine entegre olma ve refah devletine ulaşma hedefine yönelik en önemli dinamikler olarak kullanmaktadır.

1985 yılından bu yana Sovyetler Birliği'nde yaşanan her türlü siyasi değişikliklerin etkilerinin hissedildiği Türkmenistan'da Ekim 1991 yılında bağımsızlık konusunda bir referandum yapıldı ve oy çoğunluyla bağımsızlık onaylandı. Bundan sonra Türkmenistan 27 Ekim 1991 yılında Sovyetler Birliği'nden resmi olarak ayrılıp, bağımsızlığını ilan etti. 21 Aralık 1991 yılında ise Bağımsız Devletler Topluluğu'na katıldı. Başkanlık sistemi ile yönetilen ülkede "devlet başkanı" Bakanlar Kurulu'nun başkanı olarak yürütmenin de başında bulunmaktadır. Hükümetin dışında Halk Maslahatı adı altında devlet başkanının başkanlığında toplanan bir danışma ve karar organı bulunmaktadır. Anayasaya göre, Halk Maslahatına Türkmenistanın devlet başkanı, milletvekilleri, her bölgeden seçilen birer temsilci, yüksek mahkeme başkanı, baş savcı, şehir yöneticileri, ilçe başkanları ve bakanlar kurulunun üyeleri katılır.[2] Anayasaya göre, Halk Maslahatı Türkmenistan anayasasınında değişiklikler yapmaya yetkilidir. Referanduma gitmek, ülkenin ekonomik, sosyal ve siyasi yönden gelişmesini sağlayacak temel stratejiler konusunda kararlar almak, komşu ülkeler ile ilgili muhtemel sınır sorunlarını çözüme kavuşturmak, savaş ve barış durumunu ilan etmek üzere kararlar alabilir.[3] Tek siyası partinin (Türkmenistan Demokrasi Partisi) bulunduğu ülkede seçimle iş başına gelmiş 50 üyeli bir parlamento bulunmaktadır. Türkmenistan'ın 18 Mayıs 1992 tarihli yeni anayasası, devlet başkanına büyük yetkiler tanımıştır. İleride parlamentonun oyuna sunmak koşuluyla devlet başkanı yasa yapma hakkına

sahiptir. Devlet başkanı yardımcıları, valiler, yüksek mahkeme başkanı, devlet başkanı tarafından atanmaktadır. Ayrıca devlet başkanı gerekli gördüğü hallerde parlamentoyu feshetme yetkisini kullanabilir.

2. Makroekonomik Gelişmeler

Türkmenistan, 5 milyonu aşan nüfusuyla karalarla çevrelenmiş bir ülkedir. Topraklarının %90'ı çöl olan Türmenistan, geniş petrol ve gaz rezervlerine sahiptir. Henüz sanayi istenilen düzeye ulaşmamış olmakla birlikte, ülkenin önemli avantajlarından biri de sanayinin gereksinim duyduğu bol ve ucuz hammadde kaynaklarının varlığıdır. Bugün Türkmenistan'da dokuma-tekstil ve petro-kimya sanayi başta olmak üzere, irili ufaklı modern tesisler üretime sokulmakta ve işletilmektedir. Son yıllarda petrol rafinerileri, gaz, kimya sanayi, elektrik sanayi ve makina imalatı ürünleriyle azotlu gübre, halı ve dünya piyasalarına ihraç edilen tekstil ürünlerindeki artış sanayi sektörüne gözle görülür bir canlanma getirmiştir. Sanayi büyük ölçüde enerji, diğer doğal kaynaklar ve pamuğa dayalıdır. Ülke, ticarete bağlı ekonomide ihtisaslaşmıştır ve ihracatın %85'ini oluşturan, özellikle doğalgaz, petrol ve pamuğa dayalı bir ekonomiye sahiptir.

Ocak 1994 yılında Halk Maslahatı, Türkmenistan'ın geçiş döneminde takip edeceği iç ve dış ekonomik politikaları içeren "10 Yıl Abadancılık"[4] programını onaylamıştır. Gıda üretiminde kendi kendine yeterlilik, yapısal ekonomik değişimin tamamlanması ve yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi amaçlarına yönelik piyasa ilişkilerinin ve serbest girişimciliğin geliştirilmesi programın temel hedefleri olarak gösterilmiştir. Programda 1992 yılı baz alınarak, 2002 yılına kadar GSYİH'da üç kat, sanayi üretiminde üç kat, yatırım malları üretiminde beş kat, tarım üretiminde 2.4 kat, tüm yatırımlarda ise 2.4 kat büyüme hedeflemiştir. Nisan 1997'de "1000 Gün Maksatnamesi"[5] adıyla yayınlanan yeni programda bin günde yapılacak işlerin bir programı çıkarılmış ve esas itibariyle atıl durumda bulunan kamu tesislerinin özelleştirilmesine yönelik bir prosedür belirlenmiştir. Bunun yanısıra, eski İpek yolu üzerinde bulunan Tecen-Sarahs-Maşhed demiryolunun yeniden ulaşıma açılması, Türkmenistan-Pakistan gaz-petrol boru hattı projesi, 2000 yılına kadar yılda 13 milyar kw/saat elektrik enerjisi üretimi ve ihracatı, Nebitdağ gaz-petrol kompleksinin dünya pazarlarına açılması, yeni petrol sahalarında üretime geçilmesi, otomotiv sanayinin kurulması ve toprak reformuna yönelik projelerin gerçekleştirilmesi bir programa bağlanmıştır. Ayrıca, Türkmenistan-İran doğal gaz hattı tamamlanarak İran'a doğal gaz verilmeye başlanmıştır. Program için 5 milyar dolarlık bir kaynak tahsis edilmiş, 500 gün içinde devlet mağazaları, gıda ve hizmet sektörleri ve atıl tesislerin özel mülkiyete devredilmesi, ayrıca 1000 gün sonunda milli gelirin 1,5 kat arttırılması öngörülmüştür.

Türkmenistan diğer geçiş ekonomilerinden farklı olarak, yeniden yapılanma sürecini istikrar ve sosyal konsensus önceliği üzerine inşa edilecek "kademeli" reform politikasına dayandırmıştır. Politik istikrar ve sosyal uyum sağlanmadan ekonomik reformların sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilemeyeceği gerçeği devlet başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın izlediği reform siyasetinin tutarlılığını doğrulamıştır.[6] "10 Yıl Abadancılık" ve "1000 Gün Programı" bu ekonomik ve sosyal reform siyasetine uygun olarak 1997 yılından itibaren sonuçlarını göstermeye başlamıştır. Verilere gore, ekonomik

performans değerlendirildiğinde sonuçların ne kadar olumlu olduğu açık olarak görülmektedir. Son üç yılda ekonomi yönetimi önemli bir başarı elde etmiştir. Büyüme hızında 1998, 1999 ve 2000 yıllarında %5, %16 ve %17.6'lık önemli artışlar gerçekleşmiştir. Türkmenistan bu büyümeyi önemli ölçüde Ukrayna'ya yapılan gaz satışı ile pamuk satışından sağladığı gelirlerle sağlamıştır. İthalatın azaltılması, döviz kontrolüne bağlı sıkı para politikası ve kamu harcamalarının azaltılmasını içeren anti enflasyonist önlemlerle fiyat artışları, hiper enflasyon seviyelerinden 1998-2000 döneminde %20 düzeylerine başarılı bir şekilde çekilmiştir.[7]

Dış ödemeler açığı 1998 yılında 935 milyon dolardan 1999 yılında 571 milyon dolara gerilemiştir. Bu önemli ölçüde dış ticaret dengesindeki iyileşmeyle sağlanmıştır. Dış ticaret açığı aynı yıllarda 523 milyon dolardan 210 milyon dolara gerilemiştir. Dış ticaretin 2000 yılında 448 milyon dolar fazla vereceği beklenmektedir. Ukrayna'ya yapılan gaz satışından sağlanan gelir ve ithalatın azaltılması bu iyileşmenin temel etkenleri olmuştur. Ukrayna 1999 yılında yapacağı ödemelerin bir kısmını 2000 yılına sarkıtmıştır. 801 milyon dolarlık gaz satışı tahmini de buna eklendiğinde ödemeler dengesinin 2000 yılında 71 milyon dolar fazla vereceği tahminlenmiştir. 1999 yılında net dış yatırımlar 125 milyon dolar civarında gerçekleşmiştir. 1998 yılında dış yatırımlar 62 milyon dolar civarındaydı. 2000 yılında ise yaklaşık 100 milyon dolarlık bir dış yatırım gerçekleşmiştir.[8]

Aralık 1999'da Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın Türkmenistan'da 2010 yılına kadar uygulanacak sosyo-ekonomik politika ve projelerle ilgili gelişmeleri içeren "Ulusal Program"ı[9] yayınlandı. Bu programın temel amacı önümüzdeki on yıllık dönemde piyasa ekonomisinin bütün kurallarıyla uygulanabilir duruma getirilmesini ve halkın yüksek yaşam standardına ulaşmasını sağlayacak, ekonomisi güçlü ve gelişmiş bir devlete sahip olmaktır. İstikrarlı bir ekonomik büyümeyi sağlamak, Türkmenistan'ın hammadde kaynaklarını ve üretim imkanlarını daha verimli kullanmak suretiyle piyasayı esnek ve değişen pazar taleplerine uygun hale getirmek, adil bir rekabet sistemi kurmak, özelleştirmeyi yaymak, özel girişimciliği desteklemek, yabancı yatırımları teşvik etmeye yönelik projeleri içeren bu program 2010 yılının sonunda ekonomik bakımdan güçlü, halkın yüksek yaşam standartlarına ulaşacağı bir hedefe sahiptir.

Türkmenistan Devleti'nin kurucusu Saparmurat Türkmenbaşı'nın piyasa ekonomisine geçişi sağlayacak 11 yıllık reform politikasını diğer geçiş ülkelerinden farklı bir biçimde kademeli olarak uygulama nedenlerinden en önemlisi bu reformların halkın yaşam standartları ve toplumun sosyal yapısı üzerinde meydana getirebileceği muhtemel tesirlerini ortadan kaldırma düşüncesidir.[10] Çünkü reformlar kademeli değil de eş zamanlı olarak uygulandığında enflasyon, işsizlik, yoksulluk gibi sosyal huzursuzluklara yol açabilecek bir takım sıkıntıların faturasını geniş halk kitleleri, eş zamanlı reformları benimseyen bir kısım geçiş ülkelerinde yaşandığı üzere, ağır bir biçimde ödemek zorunda kalabilecekti. Kademeli reform politikası her şeyden önce bu tür sıkıntıların Türkmenistan'da asgari ölçüde sadece bir geçiş dönemi sıkıntısı olarak yaşanmasında temel faktör olmuştur. Bütün bu olumsuzlukları göz önünde bulunduran S. Türkmenbaşı reformları zamana yaymak suretiyle bu tür

sıkıntıları asgariye indirmiş ve reformlarını sosyal siyasetiyle desteklemek suretiyle geçiş döneminin sıkıntılarını halkına hissettirmemeye çalışmaktadır.[11]

Saparmurat Türkmenbaşı'nın sosyal reform siyaseti devlet sübvansiyonlarına dayalı olarak toplumun çeşitli kesimlerine sağladığı sosyal korumadır. Temel tüketim maddeleri ve kamu hizmetlerinden ücretsiz olarak yararlanma, emeklilik ve aile ödenekleri ile Türkmenistan vatandaşlarına önemli bir sosyal koruma hizmeti vermektedir. 1993 yılından bu yana konutlara doğal gaz, elektrik, suyu ücretsiz vermek suretiyle sübvanse etmektedir. Asgari ücretin altında gelire sahip olan ev halkına, fert başına köylerde 8 kg. şehirlerde ise 6 kg. aylık ücretsiz un yardımının yanısıra ekmek gibi çok sayıda temel tüketim maddesi ile ulaştırma, haberleşme, sağlık, eğitim gibi kamu hizmetlerini de ücretsiz denecek kadar düşük fiyatlarla sunmak suretiyle geniş ölçüde sübvanse etmektedir. Özellikle konut ihtiyacının ücretsiz olarak karşılanması halka sunulan en önemli sübvansiyon olarak dikkati çekmektedir.

Bütün bu devlet sübvansiyonlarının özellikle piyasa ekonomisinin halk üzerindeki etkisinin önemli ölçüde hissedildiği gelişmekte olan ülkelerde ücretli ve oldukça pahalı sunulduğu dikkate alındığında, Türkmenistan'da yapılan devlet sübvansiyonlarının ve sosyal koruma hizmetinin ne kadar önemli olduğu tartışılmayacak kadar ortada bir gerçektir. Türkmenistan'da 1995 yılından itibaren istihdam seviyesi yıllık yüzde 5 arttırılmış,[12] sağlanan sosyal koruma ve ekonomik büyümeye bağlı olarak artan refah ile de reformların halk üzerindeki etkisi önemli ölçüde düşürülerek toplumun hayat standardı giderek artan bir yükselme trendine girmiştir. Satın alma gücü paritesine göre, 1997 yılında 2,683 dolar olan kişi başına yıllık gelir 1999 yılında 3,268 dolara, 2000 yılında ise 3,856 dolara yükselmiştir.

1997 yılında istihdamı arttırmak ve bu piyasanın özelliklerini oluşturmak için “Nüfusun İstihdamı” adıyla yeni bir yasa kabul edilmiştir. 2 Haziran 1997 tarihli Başkanlık Kararnamesi ile Vilayet Hakimlikleri tarafından başkanlık edilen, işgücü değişimini sağlamak, istihdam konusunda hükümet kararları alabilmek ve işgücü piyasasını daha iyi şartlara kavuşturabilmek için bir İstihdam Komitesi oluşturulmuştur. Halkın yaşam standartlarının yükseltilmesine yönelik uygulamalar çerçevesinde, 1 Mart 2001 tarihinden geçerli olmak üzere, “Türkmenistan'da asgari ücretler, emekli aylıkları ile devlet yardımlarının arttırılması hakkındaki” Türkmenistan Devlet Başkanı kararı[13] gereğince, asgari ücret 950 bin Manat'a yükseltilmiş, çeşitli kesimlere yapılan devlet yardımı parası ise iki katına çıkarılmıştır.

3. Sosyal Koruma veSosyal Yardımlar

Geçiş dönemi süresince Türkmenistan; vatandaşlarının yaşamlarını garanti altına alabilmek için önemli çabalar sarf etmiştir. Ülkenin, temel tüketim malları ve ihtiyaçları için sübvansiyonları, emekli maaşını ve aile yardımlarını içeren resmi sosyal güvenlik ağı bulunmaktadır. Türkmenistan'daki sosyal güvenlik sistemi 4 öğeden oluşmaktadır; fiyat düzenlemeleri ve sübvansiyonlar, yaşlılık ve malullük aylığı, aile yadımı ve diğer yardımlar ile birlikte istihdam garantisi. Bu sistem kişisel ve aile destek düzenlemelerine yoğunlaşmıştır. Devlet, 1993 yılından beri nüfusuna oldukça yüksek limitlerde ücretsiz gaz, su, enerji ve tuz sağlamakta ve para yardımında bulunmaktadır.[14] Ekmek fiyatları ve

diğer bir grup mal ve hizmet ücretleri de denetim altında tutulmaktadır. Ayrıca aylık gelirleri 500.000 manatın altında bulunan ailelere de un için para yardımında bulunulmaktadır.[15]

Sosyal güvenlik sistemindeki reformlar Türkmenistan'da yürütülen diğer sosyo-ekonomik reformlarda da önemli rol oynamıştır. "Emeklilik Yasası"[16]nın 17 Temmuz 1998 yılında kabul edilmesiyle birlikte emekli maaşlarının finanse edilmesi ve işleyişi konularında önemli değişiklikler olmuştur.[17] Bazı ayrıcalıklar kaldırılmış, emeklilik yaşı değiştirilmiş ve maaş dağıtımı konularında bazı düzenlemeler yapılmıştır. Gönüllü emekli sigortası sistemi oluşturulmuş ve emekli maaşlarının hesaplanmasında değişiklikler yapılmıştır. Bu reform sürecindeki bir diğer temel öğe ise emekli maaşı alanların ve yardım görenlerin takip edilerek bir bilgi bankası oluşturulmasıdır. Geçiş dönemi boyunca iki ayrı emeklilik sistemi uygulanmaktadır. Dayanışma sistemi, çalışanların zorunlu olarak maaşlarının %30'unu sosyal güvenlik fonuna yatırması temeli üzerine kurulmuştur. Birikim sisteminde ise, vatandaşlar kendi özel banka hesaplarına emeklilik amacıyla gönüllü olarak para yatırmaktadırlar.

1 Ağustos 1998 tarihinde yeni bir sigorta anlaşması uygulanmaya başlanmıştır. "Sigorta kaydı" "İş kaydı" ile değiştirilmiştir. Bu kayıt, yeni "Emeklilik Yasası" kabul edilmeden önceki iş dönemini ve ayrıca gönüllü emeklilik sigortası süresindeki iş dönemlerini göstermektedir. Bu sistem uzun vadeli olarak (30-40 yıl) hesaplanmaktadır. Yeni yasa onaylanmadan önce iş kaydı olan ve aynı zamanda yeni sisteme göre sigorta kaydı olan kişiler emeklilik yaşına geldiklerinde emekli maaşlarını elde edebileceklerdir. Bu maaşlar hem zorunlu olarak sosyal güvenlik fonuna yapılan ödemelerden hem de kendi kişisel emeklilik kayıtlarından oluşmaktadır. Yeni yasanın kabulünden sonra çalışma hayatına başlayan kişiler ise gönüllü emeklilik sigortası çerçevesinde maaş alacaklardır. Bu kişilerin emeklilik maaşları kişisel banka hesaplarındaki biriken fondan karşılanacaktır. Emeklilik reformundaki en önemli konulardan birisi emeklilik yaşının arttırılmasıdır. Yeni yasaya göre, erkeklerin emeklilik yaşı iki yıl daha (60 yerine 62 olmuştur) yükseltilmiştir. Ayrıca iş kaydı (emeklilik sigorta kaydı) 25 yıldan fazla olmalıdır. Kadınlarda emeklilik yaşı ise 20 yıldan fazla iş kaydına sahip olmakla birlikte 55 yaştan 57 yaşa yükseltilmiştir.

Türkmenistan'da 1 Ağustos 1998 tarihinde "Devlet Sübvansiyonları Yasası"nın benimsenmesiyle yeni gelişmiş bir devlet sübvansiyon sistemi uygulamaya konulmuştur. Sübvansiyonlar devlet bütçesinden finanse edilmektedir. Yeni yasanın yürürlüğe girmesiyle birlikte, devlet yardımlarının miktarı ve ölçeğinde önemli bir değişim yaşanmıştır. 1 Ocak 1999 tarihi itibariyle, 113,800 kişi sübvansiyonlardan yararlanmıştır. Bugünkü emeklilik ve sübvansiyon sistemi çoğunlukla yaşlılar için emeklilik aylığı ile sakat ve geçim kaynağı olmayan aileler için devlet sübvansiyonu sağlanmasını içermektedir. Emeklilik ve sübvansiyonlar için yapılan harcamaların %93'ü bu üç kategoriye yapılmıştır. Yeni yasa emeklilik aylığı alanların çalışmalarına izin vermektedir. 1998 yılında, emekli maaşı alanların %8.9'u hala çalışmaktaydı. 1999 yılında, bu rakam 29.300'ye ya da tüm emekli maaşı alanların sayısının %10'una ulaşmıştır.[18]

İnsan gücü gelişiminin sağlanması ve fakirliğin iyileştirilmesi için seçilmiş sosyal göstergeler aracılığıyla bu konuların takip edilerek ölçülmesi hususunda artan bir görüş birliği vardır. Sosyal

göstergeler, eğitim ve sağlık konularında kamu harcamaları arttıkça gelişen bir çok ülkede ilerlemektedir. Eğitim ve sağlık için yapılan kamu harcamaları, insan sermayesi üzerindeki pozitif etkilerinden ötürü eşitliği destekleyip, fakirliği azaltırken ekonomik büyümeyi de arttırmaktadır. Türkmenistan'da eğitim sistemi yeniden örgütlenme dönemindedir. Reformlar nüfusa özgür seçime bağlı bir eğitim sistemi ve geniş çaplı bir katılım sağlamayı hedeflemektedir ve ayrıca eğitim alanında hem resmi hem de sivil bir yapı geliştirmektedir. Bunları bu sektördeki devlet direktifleri izlemektedir. Türkmenistan'ın eğitim sistemi yürürlükte bulunan "Eğitim Alanındaki Yasa"ya bağlı olarak işlemektedir.

Yasa, düzenlenmiş ihtiyaçlar çerçevesinde her kademede özgür eğitim hakkını garanti altına alır ve vatandaşlar etnik ve sosyal kimlikleri ve mali durumlarına bakılmaksızın eşit olarak kabul edilirler. Geçiş dönemi boyunca, devlet eğitim sistemini yönetmekteydi. Bu durum 26 Haziran 1998 tarihinde yapılan Eğitim Konulu Devlet Konseyi Toplantısı'nda Türkmenistan başkanı tarafından da doğrulanmıştır. Aynı dönemlerde, özel eğitim kurumları gelişmeye ve yayılmaya başlamıştır. Özel kurumların oluşturulması için eğitimsel faaliyetlere ve mesleki eğitim çalışmalarına izin verilmiştir. Türkmen-Türk kolejleri ve Uluslararası Türkmen Türk Üniversitesi[19] eğitim sisteminde gerçekleştirilen reformların önemli bir parçası olarak Türkmenistan'ın eğitim sistemi içerisinde ve sosyal transformasyonunda önemli bir rol oymaktadır.[20] Bu reform döneminin sonucunda orta ve lise eğitiminin birleştirilmesinden oluşan bir sürekli eğitim sistemi oluşturulmuştur. Tüm kurumların müfredatları yenilenmiş ve kurumsal profilleri geliştirebilmek için uzmanlar eğitilmiştir. Gayrı Safi Yurtiçi Hasılanın payı olarak, Türkmenistan'da insangücü gelişimi için eğitim alanında harcamalar artmaktadır. Hükümetin eğitim için yaptığı harcamalarla birlikte GSYİH da 1995 yılında 3.2 iken 1998 yılında %6.5 olarak artmıştır.[21]

İnsan değerleri sisteminde sağlık konusu önceliği almaktadır. Türkmenistan, toplum içindeki hassas duruma sahip olan gruplara sosyal koruma sağlamak ve nüfusun refahını ve sağlığını geliştirebilmek için sosyal sektörün gelişimine öncelik vermektedir. Böylece sağlık, gelişim için en önemli sırayı almıştır. Hükümet, Temmuz 1995 yılında Türkmenistan başkanı tarafından kabul edilen bir sağlık reform programı geliştirmiştir. "Türkmenistan Devlet Sağlık Programı"[22] sağlık reformunun prensiplerini belirlemekte ve gelecekteki politikaların altını çizmektedir. Bu programın temel hedefi nüfusun sağlık durumunu iyileştirmek ve yaşam süresini arttırmaktır. 1 Ocak 1996 tarihinde, sağlık sigortası sistemi bu programın bir öğesi olarak tanıtılmıştır. Aile doktoru sistemi de oluşturulmuştur. Bugün uygulanan sağlık reformu devlet sistemi içinde bedava tıbbi bakımı garanti altına aldığı gibi aynı zamanda özel sağlık uygulamalarının gelişmesine de imkan sağlamaktadır. Devlet sağlık sistemini daha etkin hale getirmek için hastanelerdeki yatak sisteminde yeniden yapılanma ve tıp eğitiminde reform çalışmaları devam etmektedir. Türkmenistan'da insan gücü gelişimi için yapılan sağlık harcamaları artmaktadır. Hükümetin sağlık konusunda yaptığı harcamaların GSYİH içerisindeki payı 1995 yılında %1.8ken 1998 yılında %3.3 olarak artmıştır.[23]

Nüfusun gelecekteki gelişimini değerlendirmek ve demografik politikaların işleyişini belirlemek için en önemli konu mevcut demografik durumu analiz etmektir. Demografik durum, nüfusun artışındaki uzun vadeli eğilimlerin gözlemlenmesi sonucunda belirlenebilir. 1995 yılından 1999 yılına kadar, nüfusun büyüme oranı artış eğilimi göstermiştir. 1995 yılında bu oran %2.4 ve 1998 yılında ise %3 olmuştur. Yaşam beklentisi ve bebek ölümleri oranlarını da kapsayan bir grup sağlık göstergesi de gelişme yönünde eğilim göstermiştir. Geçmiş yıllarda, Türkmenistan'ın ortalama yaşam süresi 64.6'dan 64.9'a yükselmiştir.[24]

4. 2010 Yılına KadarGerçekleştirilecek TemelHedefler ve HedeflereUlaşma Yolları

Gelecek dönemde temel hedef serbest piyasa ekonomisini uygulayan, pozitif uluslararası işbirliği sonucunda yüksek yaşam seviyesine ulaşmış bir Türkmenistan meydana getirmekten ibarettir. Söz konusu hedefe erişebilmek için ileriye dönük görevler dört ana başlık altında belirlenmiştir:[25]

1. İktisadi Güvenlik:

- İktisadi gelişmeyi hızlandırmak;

- hammadde kaynaklarını ve üretim fırsatlarını tam ve verimli bir şekilde kullanmak;

- Tarım ekonomisini, yakıt-enerji, kimya, tüketim sektörü gibi temel sektörleri geliştirmek; ekonomide mevcut sektörleri geliştirmek, ayrıca yenilerini oluşturmak;

- Ulaşım ve haberleşme altyapısını geliştirmek; Türkmen enerjisini dünya piyasalarına çıkarmak amacıyla transmilli boru hatları sistemini geliştirmek;

- Bilim ve teknolojinin son gelişmelerini içeren verimli bir ekonomi meydana getirmek;

- Mülkiyet haklarını garanti altına almak, adıl rekabeti sağlayacak serbest piyasa ekonomisinin verimli bir şekilde işlemesi için gereken girişimleri bundan sonra da gerçekleştirmek;

- İktisadi gelişmeleri, devlete ait mülkiyeti özelleştirmeye devam etmek ve özel üreticileri desteklemek;

- Ekonominin açıklığı, karşılıklı faydaya dayanan işbirliği esasları altında (özellikle komşu devletlerle) Türkmenistan'ı dünya ekonomik sistemine entegre etmek;

- Sermaye piyasasını geliştirmek, finans kaynaklarını ülkeye çekmek, özellikle yabancı yatırımlarla verimli iktisadi projeleri finanse etmek;

- Dış ticarette pozitif orana ulaşmak, ülkenin ödemeler bilançosunu ve döviz rezervlerini oluşturmak;

- Gelir düzeyi yüksek bir bütçe hazırlamak, ulusal paranın istikrarını ve konverte edilebilmesini sağlamaktan ibarettir.

2. Gıda Güvenliği:

- Ülke içerisinde üretilen gıda maddelerine olan talebin yüksek seviyede karşılanmasına;

- İhraç edilen gıda maddelerinin kalitesinin garanti altına alınmasına;

- İthal edilen gıda maddelerinin kalitesinin ciddi bir şekilde denetim altına alınmasına önem vermektir.

3. Sosyal Güvenlik:

- Vatandaşların çalışma haklarının ve halka olabildiği kadar iş imkanının temin edilmesine;

- Sosyal yönlü serbest piyasa ekonomisinin yaratılmasına;

- Ekonomide reel sektörde çalışan insanların gelirlerinin artırılmasına;

- Düşük yaşam standarlarına sahip insanların sosyal güvenliğinin ve kişiliğinin güçlendirilmesine;

- Özel mülkiyetin ve halkın kendi emeğiyle kazanmış olduğu araçların dokunulmazlığını ciddi bir şekilde garanti altına alınmasını sağlamaya yönlendirilmiştir.

4. Ekolojik Güvenlik:

- Ülkenin endüstriyel gelişmesinin çevre koruma çalışmalarıyla birlikte gerçekleştirilmesini;

- Aral denizi bölgesindeki ekolojik sorunlarının önlenmesini;

- İçecek suyunun yüksek kalitede temin edilmesini;

- Tarım üretiminde insan sağlığına zararlı maddeleri kullanma kurallarına ciddi bir şekilde uyulmasını, toprağın tuzlanmasına ve verimsizleşmesine karşı tedbirlerin alınmasını göz önünde bulundurmaktadır.

Ekonomik GelişmeninKaynakları

Nüfus

Ortalama yıllık nüfus 2005 yılına kadar 6.939.200 kişi, 2010 yılına kadar ise 8.630.400 kişiyi bulacaktır. Dolayısıyla, nüfus 1999 yılına göre, %36.5 ve %70 artacaktır. Çocuk doğumunun yüksek seviyesinin korunması, ölümlerin azalması ve insanların göç etmeleriyle nüfus artışı sağlanacaktır. Özellikle bebeklerin ve küçük yaştaki çocukların ölüm oranlarının azalmasıyla ortalama yaşam süresi 2010 yılında 71.4'e kadar yükselecektir. Çalışabilen insanların sayısı 2005 yılında 3.434.300 kişiye, 2010 yılında ise 4.425.200 kişiye ulaşarak 1999 yılına göre %37 ve %78 artacaktır.[26]

Doğal zenginlikler

Potansiyel çeşitli ve zengin maden hammaddelerinin çıkartılması, işletilmesi, iç talebin karşılanmasını ve ihracatının gerçekleştirilmesi önem taşımaktadır. Bunlar sanayi amaçlı petrol, gaz, hidromaden hammadde, sodyum sulfat, iyot ve bromlu sular, potasyum ve taş tuzları, kömür, kibrit, inşaat malzemeleri, betonittir. Renkli metaller (altın, bronz, bakır v.s.), mineral ve içecek suları araştırılmaktadır. 2010 yılına kadar petrol ve gaz üretimini artırmak için potansiyel sahaları araştırmak ve sondaj işlerini hazırlamak için jeolojik ve jeofizik çalışmalar gerekmektedir.

Sektörleri Geliştirme Esasları

2010 yılına kadar Türkmenistan ekonomisini geliştirmek amacıyla makro ekonomik şartların oluşturulması hedeflenmiştir. Türkmenistan'ın gelişmiş ülkelerin arasına katılarak hakettiği konuma gelebilmesi için ekonomik gelişmenin yıllık ortalama hızının %18'e ulaştırılması hedeflenmektedir. Geleceğe yönelik çalışmalar iki bölümde uygulamaya geçirilecektir:

Birinci bölüm, 2000-2005 yılları arasını içeren dönemdir. Bu dönemde temel sektörlerde inşaat ve teknoloji gelişimi, üretim verimliliği ve rekabete hazırlanmasında hızlı iktisadi gelişme sağlanacaktır. Söz konusu dönemde yakıt ve enerji sektöründe, özellikle gaz sektöründe reformlar uygulanmaya devam edecektir. Gaz sektöründe ortalama olarak yılda %22'lik artış beklenmektedir. GSYİH'daki payı 2005 yılında, 1999 yılına göre, 2 kattan daha fazla artacaktır.

Ekonomik istikrarı sürdürmek ve finans birikimini temin etmek için ihracatın bugünkü yönü korunacaktır. Gaz, petrol, pamuk ipliği ve elektrik enerjisi ihracatından gelen gelirler GSYİH'nin %14.2'sini oluşturarak 1999 yılına göre 6 kattan da fazla artacaktır. 2005 yılında yeni üretimlerin ve çağdaş teknolojinin kullanılması, tarım hammaddesinin işletilmesinin genişletilmesi hafif ve gıda sanayinin hızlı gelişimi sağlanacaktır. Kısacası, söz konusu dönemde ülkenin doğal kaynaklarının işletilmesi, sanayide katma değerin hızla artışını sağlayacaktır.

Tarım sektöründe reformlar devam ettirilecektir. Sektörün katma değerinin 2.6 kat artması neticesinde ülke gıda bağımsızlığını, diğer bir ifadeyle gıda üretiminde kendi kendine yeterliliği kazanacaktır. Diğer yandan, ülke ekonomisine yatırımların çekilmesi sonucunda inşaat sektöründe en az %14'lük bir artış sağlanacaktır.

İkinci bölümde, 2006-2010 yılları arasında, sanayinin verimli bir şekilde yapılanması sağlanacak ve söz konusu dönemin sonunda, sanayinin GSYİH'daki payı %32'yi bulacaktır. 2010 yılına kadar yeni sektörlerin ortaya çıkması sonucunda GSYİH' daki gaz sektörünün payı %7.8'e kadar inecek, hammadde ihracatı ile ilgili gelirler ise, GSYİH'nin %8.6'sını oluşturacaktır. Programda belirlenmiş önlemlerin alınması sonucunda 2005 yılında satın alma gücü paritesine göre kişi başına düşen gelir 7.8 bin USD, 2010 yılında ise 14.8 bin USD'a kadar artacaktır.[27]

Üretimi arttırmak söz konusu dönemin en önemli hedeflerden birisidir. Bu bölümde sanayileşme siyasetinin temel esasları: ekonomiyi hammadde bağımlığından kurtarmak, üretim kalitesini ve rekabet yeteneğini geliştirmek, sanayi üretim miktarının ortalama yıllık %15 olabilmesi için gerekli önlemlerin alınmasıdır.

Sanayinin Temel Sektörlerinin Geliştirilmesi

Enerji ve Yakıt Sektörü

Enerji ve yakıt sektörü sanayinin en önemli kısmıdır. Bu sektör Türkmenistan'ın temel sektörüdür. Sektörü geliştirme planı, Türkmenistan'ın büyük petrol ve gaz rezervleri göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır. Bu plan, sondaj çalışmalarını gerçekleştirmek, kalitesini yükseltmek,

yakıtın sanayi rezervlerini geliştirmek, yeni yatakları işletmeye açmak, mevcut yataklarda petrol ve gaz üretimini yeniden başlatmak, üretim miktarını artırmak, dolayısıyla hammadde temelini güçlendirmekle ilgili faaliyetlerden ibarettir. Yabancı sermayesinin çekilmesi ve söz konusu sektörün geliştirilmesi amacıyla çağdaş teknolojinin kullanımına önem verilecektir.

Türkmenistan şu anda 23 trilyon m^3 gaz ve 12 milyar ton petrol rezervlerine sahiptir. Hazar bölgesinde ve Amuderya kenarlarındaki hidrokarbon yataklarını bulunduran yeni sahaları araştırmak ve kullanmak ileriye yönelik hedeflerden biridir. Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın belirlediği esaslar ve hammadde rezervleri nazara alınarak 2010 yılına kadar olan dönemde petrol, gaz ve gaz karışımının üretim miktarı artırılarak, hidrokarbon ihracatı yapılacaktır.

Gaz karışımlı petrolün çıkartılması 2005 yılında 28 milyon tonu bulacaktır. Söz konusu miktarın 16 milyon tonu ihraç edilecektir. Petrol üretimi 2010 yılında 48 milyon tona ulaşacak, bu miktarın 33 milyon tonu ihraç edilecektir. Hidrokarbon yataklarını işletme hakkı ihaleleri kazanan şirketlere tanınacaktır. 'Mobil-Monument-Türkmennebit' ittifakı 'Garaşsızlık' bölgesinde hidrokarbon kaynaklarını arama ve çıkartma çalışmalarını gerçekleştireceklerdir. Malezya'nın 'Petronas' şirketi Hazar denizi kenarlarında, 'Monument' Büyük Britanya Şirketi ise Balkanabat'ın yakınlarında çalışmalarına devam edeceklerdir. Petrol çıkartımında yabancı şirketlerinin payı %50'yi aşacaktır. Gaz üretiminin 2005 yılına kadar 85 milyar m^3, 2010 yılına kadar ise 120 milyar m^3'e ulaştırılması hedeflenmektedir. Böylece gaz ihracatı 2005 yılında 70 milyar m^3'ü, 2010 yılında ise 100 m^3'ü bulacaktır. Hidrokarbon hammaddesinin hedeflenen miktarını temin etmek ve dünya piyasalarına pazarlanmasını kolaylaştırmak amacıyla, ulaşım altyapısını genişletmek, transmilli petrol ve gaz boru hatları ile ilgili projeleri uygulamaya ilişkin çalışmalar sürdürülecektir. Batı Türkmenistan'da ulaşım altyapısının geliştirilmesi için Türkmenistan-İran gaz boru hattına yeni yatakları bağlamak, ayrıca Doğu-Batı (Şatlık-Türkmenbaşı) yönünde ortak bir gaz ulaşımını oluşturmak amacıyla, yeni gaz boru hatlarının inşaatı gerçekleştirilmelidir. Türkmen gazını Azerbaycan-Gürcistan üzerinden Türkiye'ye ulaştırmak için Transhazar boru hattının inşaatı planlanmaktadır. Türkiye ile imzalanan anlaşma gereğince, her sene 16 milyar m^3 gaz gönderilecektir. Söz konusu projeye ABD, Avrupa şirketleri ve finans kuruluşları katılmaktadır. Proje uygulamaya geçirilince, Türkmenistan ekonomisinin gelişme hızını önemli ölçüde artıracaktır.

2010 yılına kadar aşağıdaki yönlerde boru hatları projelerinin hazırlanması ve kurulması hedeflenmiştir:[28]

- Türkmenistan-İran-Türkiye-Avrupa (Bulgaristan) gaz boru hattı 2005 yılında 23 milyar m^3 ve 2010 yılında 30 milyar m^3 gaz gönderilecektir.

- Türkmenistan-Afganistan-Pakistan gaz boru hattı. Bu yönde 15 milyar m^3 gaz ihracatı göz önünde bulundurulmaktadır.

- Türkmenistan-Çin boru hattı. Söz konusu boru hattının inşaatının tutarı 9 milyar USD'dir. 'Gözdumalak' gaz kondensat yatağını verimli bir şekilde işletmek amacıyla, buradan Seydi şehrindeki fabrikaya boru hattı çekilecektir.

Aynı anda birçok projelerin hazırlanması, Türkmenistan kendi enerji kaynaklarını dünya piyasalarına çok taraflı bir şekilde sunmaya çalıştığını teyid etmektedir. Ayrıca, Türkmenistan Kuzey-Güney ve Doğu-Batı yönlerinde üzerinden hidrokarbon hammaddesi geçen tek ülke konumuna sahip olacaktır. Böylece, Türkmenistan dünyanın en zengin ülkeleri arasına girecektir.

Petrol İşleme Sanayi

Hidrokarbon hammaddesinin üretimini arttırmak için hedeflenen faaliyetler petrol işleme sektörünün kurumlarını geliştirmekle ilgili esas yönleri belirleyerek, önümüzdeki 5 sene içerisinde bunların üretimini arttırmaya fırsat tanıyacaktır. Bu amaçla eski üretim şeklini değiştirerek çağdaş teknolojiyle elde edilmiş üretim hedeflenmiştir. Böylece, hammadde işleme kapasitesi arttırılacaktır, üretilen ürünler çeşitlendirilecektir. Bu ürünlerin kalitesi dünya standartlarına uygun hale getirilecek ve ülkenin ihracat kapasitesi arttırılacaktır. Türkmenbaşı rafinerisinde 'Mannesmann' şirketinin inisyatifiyle, makina yağı üretecek tesisin projesinin gerçekleştirilmesi planlanmaktadır. Böylece, iç talep tamamen karşılanacaktır.

Sosyal Gelişmeler

2010 yılına kadarki dönem içerisinde Türkmenistan'ın sosyal siyasetinin stratejik hedefi, halka ekonomik bakımdan gelişmiş ülkelerin standartlarına uygun yüksek yaşam standardının sağlanması olarak açıklanmıştır. 2005 yılına kadar olan dönemi içeren ilk aşamada, halkın yaşam standartlarını yükseltmeye yönelik reformlar tüm sektörlerde sürdürülecektir. Yeni işletmelerin açılması için önlemler alınacak, vatandaşların yatırım sürecine katılılımı sağlanacak, sağlık ve emeklilik sigortası teşvik edilecektir.

Sağlık, eğitim, konut ve hizmetlerde devlet dışı kuruluşların teşvik edilmesi suretiyle ürcetli hizmetlerin kapsamı genişletilecektir. Bu ek finansal kaynak teminini getirecek ve 2010 yılına kadar, gelişmiş ülkeler düzeyinde, eğitimde %10 ve sağlıkta %7'ye kadar-GSYİH'dan bu sektörlere yapılacak harcamaların artışı sağlanacaktır.[29]

Gelir Düzeyi, Ücretler ve Maaşlar, Sosyal Güvenlik

Emeğin anayasal haklarına uygun olarak, ücret ve maaşlara ilişkin ulusal politikayı etkin bir şekilde gerçekleştirmek için ileriye yönelik liyakat sistemi planlanmıştır. Bu yönde ekonomi politikası devletin reel imkanlarına, toplumun farklı gruplarının çıkarlarının hep birlikte gözetilmesine, normlara, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün tavsiyelerine dayandırılmıştır.

2000-2005 yılları arasında, belirli miktarda doğal gaz, elektrik, su ve tuzun ücretsiz olarak sunumu sürdürülecektir. Gelecek on yıllık dönemde halkın yaşam standartlarının iyileştirilmesine yönelik olarak bütün koşullar sağlanacaktır. Bu standartlar nüfusun gelir düzeyindeki hızlı büyümeye,

ücretsiz eğitim ve sağlık hizmetlerinin devlet tarafından garanti altına alınmasına dayandırılmıştır. Sonuç olarak, tahminlere göre, GSYİH içerisinde hanehalkı tüketim miktarı 2010 yılında %57'yi aşacaktır.

Emek Piyasası:İşgücü ve İstihdam Düzeyi

Gelecek on yıllık dönemde işgücü miktarında 1.7 kat artış beklenmekte ve 2010 yılı sonuna kadar işgücünün 4.5 milyona ulaşması tahminlenmektedir. İşgücündeki yıllık artış oranı uzun dönemde %5.1 olarak hesaplanmıştır. Sektörlere ve iş kollarına göre işgücü talebinin oluşumunda yapısal değişiklikler gerçekleştirilecektir. Sanayi sektöründe (sanayi, inşaat), yakıt-enerji sektöründe işgücü talebi 2010 yılına kadar 4 kat arttırılacaktır. Hizmetler sektörünün gelişimine paralel olarak işgücü talebi arttırılacaktır. İstihdam edilen nüfusun %40'ından fazlasının bu sektörde istihdamı hesaplanmaktadır. Tarım sektörü istihdamda temel sektörlerden biridir. Tarım sektöründe istihdamın %24'e ulaşması tahminlenmektedir.

Mülkiyet biçimlerine göre işgücünün yeniden dağılımı planlanmıştır. Özel sektörde istihdam edilen işgücü miktarı 2000 yılına göre, 2005 yılına kadar 1,4 kez 2010 yılına kadar 1,9 kez arttırılacaktır. İstihdam politikasının gerçekleştirilmesiyle ekonomik olarak aktif nüfus sayısında artış gerçekleştirilecek ve emek piyasasında istihdam edilemeyen nüfus sayısında azalma olacaktır. İstihdam edilmeyen nüfus 2010 yılında toplam işgücünün %2'sinin altına düşecektir.

Potansiyel İnsani Gelişme Düzeyi

Potansiyel insani gelişme endeksi (IHPD) uluslararası bir yaşam standardı göstergesi olarak kabul edilmektedir. IHPD üç önemli parametreye dayalı olarak hesaplanmaktadır: yaşam ümidi, eğitim düzeyi ve kişi başına reel gayri safi yurt içi hasıla. 1998 yılında Türkmenistan'da ortalama yaşam ümidi 64.9 yıl olarak gerçekleşmiş ve 2010 yılında 71.4 yıla yükselmesi hesaplanmıştır. Eğitim politikasının gerçekleştirilmesiyle yetişkin nüfusunun tamamının okur yazar olması sağlanmıştır. Gelecek on yıllık dönem sonunda kişi başına ulusal gelirin 14,8 bin dolar düzeyinde gerçekleşmesi tahminlenmiştir. Potansiyel insani gelişme endeksinin üç parametresinde sağlanacak gelişmeler sonucunda, 1998 yılında 0.678 olan HPD endeksi 2010 yılında 0.879 olarak gerçekleşecektir. Böylece, Türkmenistan tamamen ekonomik bakımdan gelişmiş ülkeler düzeyine ulaşacaktır.[30]

Ülkenin gelişme dönemi, ulusal projenin hazırlanmasında gözönünde bulundurulmuş olan, iktisadi, aynı anda gıda üretiminde kendi kendine yeterli olmanın araçlarını ve yöntemlerini belirlemede önemli çalışmalar gerektirmektedir. Ulusal ekonomik projenin tasarısı büyük teorisyen ve reformcu Saparmurat Türkmenbaşı'nın doğrudan kendisinin yönetimi ve bizzat katılmasıyla hazırlanmıştır. Ulusal ekonomik projede onun iktisadi reformlarının yaşam seviyesinin bütün yönlerini içeren ulusal ilkeleri hakkındaki bilimsel ve teorik fikirleri ve düşünceleri, pratik çözümleri bulunmaktadır. "Türkmenistan'da sosyal-iktisadi reformların 2010 yılına kadar uygulanacak temel esasları" olarak ifade edilen ekonomik projenin ana hatları ve beklenilen sonuçlarının

hazırlanmasında, düzenlenmesinde bakanlıklar, kuruluşlar ile halkın katılımı yoluyla Türkmenistan vatandaşları oldukça aktif bir rol üstlenmişlerdir.

Akıllardaki soru, programda planlanan hedeflere ne kadar ulaşılabileceğidir. Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı bu soruya “Türkmenistan’ın piyasa reformlarına ilişkin projelerini güvenli ve sürekli uygulaması, demokrasi enstitüleri kurması, halkın çıkarlarına uygun bir şekilde, halk için modern devletini kurması hiç kimsede şüphe uyandırmamalıdır. Bağımsızlığımızı kazandığımız günden itibaren geçen yıllar içerisinde en büyük başarımız halk ile devlet bütünlüğünün sağlanmasıdır. En zaruri ve gerekli problemlerin çözülmesinde elde edilen başarı Türkmenistan’ın geldiği seviyenin olumlu olduğunu göstermektedir. Bu seviye, yeni asırda bundan sonra da daha hızlı gelişme için zemin hazırlamıştır. 2010 yılına kadar olan dönem içerisinde ulusal ekonomiyi geliştirmek için yeni esasları hazırlama zorunluluğu ortaya çıkmıştır” diyerek cevap vermektedir.

Türkmenistan ekonomisinin son üç yılda gösterdiği performans Saparmurat Türkmenbaşı’nın görüşlerinin ne kadar isabetli olduğunu doğrulayarak pratik olarak bu soruya verilecek cevabı kolaylaştırmıştır. Çünkü ekonominin son üç yılda gösterdiği yüksek performans Ulusal Programı uygulamada ve belirlenen hedeflere ulaşmada önemli bir faktördür ve programın başlangıç koşullarının getirdiği avantajlarla ülke ekonomisinin bu on yıllık maratona iyi bir çıkışla başladığını göstermektedir.

5. Sonuç

Türkmenistan pazar ilişkilerine göre yönlendirilmiş ekonomik reformları derinleştirme aşamasındadır. Bağımsızlığın ilanından sonraki yıllarda, insanların yaşam standardını artırmak için, ekonominin her alanında kalıcı gelişmeler elde etmeyi amaçlayan önemli adımlar atılmıştır. Bu önlemler etkin bir pazar ekonomisine taban oluşturmayı amaçlayan büyük çaplı reformlarla desteklenmiştir. Türkmenistan gelişmeye açık ekonomisine ve yeni ekonomik mekanizmaları benimseyen kişilere bağlı olarak “Aşamalı Ekonomik Reformu” strateji olarak benimsemiştir. Ekonomik reformun her aşamasında hükümetin öncelikleri makro ekonominin güçlendirilmesi, ekonominin büyümesi ve sosyal güvenlikle beraber yüksek istihdam olarak belirlenmiştir. Türkmenistan Devletbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı’nın “10 Yıllık Abadancılık” ve “1000 Gün Maksatnamesi” gibi ana programlarının uygulanması; yüksek üretimin ve sosyal altyapının güçlendirilmesini, ulusal ekonomide diğer dünya ülkeleriyle uyumlu ilişkiler kurulmasını sağlayacak yapılaşmaya gidilmesini ve toplumun ihtiyaçlarının genel olarak kendi kaynaklarıyla giderilebilmesini sağlamıştır. Türkmenistan’da bir geçiş döneminde olan bu programların ekonomik ve sosyal sonuçları aşağıda gösterilmiştir:

- Ekonomi istikrara kavuşmuştur. GSYİH’ın büyüme hızı 1998’de %5 iken, 1999’da %16’ya ve 2000’de %17.5’e yükselmiştir. Bu büyüme ekonominin temel sektörlerindeki yüksek büyüme hızlarına dayanmaktadır.

- Reel ücretlerde önemli bir iyileşme ve asgari ücretin artırılması sağlanmıştır.

- İstihdam, eğitim, sağlık, sosyal yardımlar ve diğer temel sosyal hizmetlerde devlet güvenceleri sağlanmıştır.

- Gelişmiş pazar ekonomisine sahip ülkelerin deneyimleri, ulusal özellikler ve gelenekler göz önünde bulundurularak Temmuz 1998'de "Yeni Emeklilik Yasası" ve "Devlet Sübvansiyonları Yasası" benimsenmiştir.

- Eğitimde reform başarıya ulaşmış, daha geniş bir kitleye erişilmiş ve seçim özgürlüğü sağlanmıştır.

- Sağlık programı "daha sağlıklı bir toplum" ve "ortalama ömrün uzatılması" üzerine odaklanmıştır. Sağlık harcamaları 1993'te %1.8 iken, 1997'de %3.7'ye yükselmiştir. Türkmenistan'da ortalama ömür 64.6 yıldan 64.9 yıla yükselmiştir.

- Türkmen Parlamentosunun %18'ini kadınlar oluşturmaktadır. Bu değer gelişmiş ülkeler ortalaması olan %11'e göre oldukça yüksektir.

- 2010 yılına dek sürecek döneme dair Türkmenistan'ın Sosyal Politikası'nın stratejik amacı toplumun refah seviyesini yükseltmek ve ekonomik olarak gelişmiş ülkeler seviyesine ulaştırmaktır. Kişi başına düşen GSYİH 1997'de 2,683 USD iken, 2000'de 3,843 USD'ye yükselmiştir. Planlanan dönem için öngörülen ekonomik gelişmenin artış hızı kişi başına GSYİH'ı 14,800 USD'ye yükseltecektir. Bu üç bileşenin bir araya gelmesi sonucu 1998 yılında 0.678 olan İnsan Kaynakları Gelişme Endeksi 2010 yılında 0.879'a yükselecektir.

Turkmenbashy Saparmurat, **Address of the Peoples of Turmenistan**, Nurol Printing Co. Ankara, Turkey, 1994.

2 **Türkmenistan Anayasası**, md. 46.

3 **Türkmenistan Anayasası**, md. 50.

4 "10 Yıl Abadancılık" programı için bak. Turkmenbashy Saparmurat, Ten Years of Prosperity, **An Economic Program by the President of Turkmenistan**, Ashgabat, 1994.

5 "1000 Gün Maksatnamesi" için bak. **Türkmenistan Gazeti**, No. 141, 16. 04. 1997.

6 Meredov R., "Establishment of The Legal Framework for Reforms and Transformations of Saparmurat Turkmenbashy, President of Turkmenistan", **Democracy and Law**, 2, 2000, s. 139-148.

7 **World Economic Outlook**, Mayıs 2000, s. 31.

8 EBRD, **Turkmenistan Country Profile 2000**, s. 8.

9 "Ulusal Program" için bak. The National Programme of President of Turkmenistan Saparmurat Turkmenbashy "Strategy of Socio-Ekonomic Developments in Turkmenistan for the Period Up to 2010", Ashgabat, 1999.

10 Ataev, M., “The Economic Model of Saparmurat Turkmenbashy, President of Turkmenistan”, **Democracy and Law**, 2, 2000, s. 149-156.

11 Turan Güngör, “Globalization and Human Development Challenges of Turkmenistan Under Transition”, **Euroasian Studies**, 20, 2001, s53-70.

12 Turan Güngor, “Labor Market Structure and Employment Performance of Turkmenistan in Transition Period” Euroasian Studies, 18, 2000, s. 57-69.

13 **Neutralny Türkmenistan**, 21.02.2001.

14 Sınırlar şöyledir: her ay için kişi başına düşen doğal gaz 50 metre küp, likit gaz her aile için aylık 21 kg (üye sayısı 5’e kadar olan ülkeler için ve ek kişi başına 4 kg olarak hesaplanmıştır); kişi başı su tüketimi 250 lt. Ve aylık enerji kullanımı her ay için kişi başına 35 kwt. Tuz tüketiminde bir sınırlama yoktur.

15 Kırsal alandaki aileler için izin verilen miktar kişi başına aylık 8 kg, kent alanlarındaki aileler için kişi başına 6 kg.’dır.

16 **Türkmenistan Emeklilik Yasası** (Zakon Turkmensitana-Pensiya Barada Kanun) Neutralny Turkmenistan, No. 180, 23. 07. 1998.

17 Durdiyevna Ecegyz, **Neutralny Turkmenistan**, 5 Ağustos 1988.

18 UNDP, **Turkmenistan National Human Development Report 1999**, Ashgabat, s. 34.

19 Bugün Türkmen-Türk Kolejlerinde 4.019, Uluslararası Türmen-Türk Üniversitesinde ise 986 öğrenci eğitim almaktadır.

20 Demir Cennet Engin, Balcı Ayse Balci, Fusun Akkok, “The role of Turkish Schools in the Educational System and Social Transformation of Central Asian Countries: the case of Turkmenistan and Kyrgyzstan, **Central Asian Survey**, 19/1, March 2000, s. 141-156.

21 UNDP, **Turkmenistan National Human Development Report 1999**, Ashgabat, s. 75.

22 **The Ministry of Health and Medical Industry of Turkmenistan**, “Plan for the Realization of The State Health Programme of The President of Turkmenistan”, Ashgabat, 1999.

23 **Ibid**, s. 74.

24 **Ibid**, s. 37.

25 **The National Programme of President of Turkmenistan Saparmurat Turkmenbashy** “Strategy of Socio-ekonomic Developments in Turkmenistan for the Period Up to 2010”, Ashgabat, 1999, s. 201-202.

26 **Ibid**, s. 203.

27 **Ibid**, s. 208.

28 **Ibid**, s. 210.

29 **Ibid**, s. 245-255.

30 **Ibid**, s. 256.

Bağımsızlıktan Günümüze Türkmenistan Ekonomisi / Saule Baitzhaunova [s.786-794]

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Türkistan Araştırmaları Masası / Türkiye

1Turkmenbashy Saparmurat, **Address of the Peoples of Turmenistan**, Nurol Printing Co. Ankara, Turkey, 1994.

Genel Ekonomik Durum

Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) oluşumunun ilk yıllarında Türkmenistan, ekonomik ve istatistik verilerin bulunmadığı tek ülke olmuştu. Türkmenistan bağımsızlıkla birlikte, aynı zamanda ekonomik özelliğine bağlı olarak büyük ekonomik sorunlarla karşı karşıya kaldı. Ülkenin ekonomik özelliği, daha Sovyetler Birliği zamanında takas ticaretine bağlı olarak işliyordu. Buna bağlı olarak Türkmenistan hâlâ kaynakların büyük bir bölümünü başka devletlere ihraç ederken, diğer devletlerden malları ithal ediyor. Bu durumda yapılan küçük değişiklikler bile ekonomiyi ciddi bir şekilde etkilemektedir.

IMF ve Dünya Bankası, ülkenin ekonomik krizden çıkması için katı antieflasyonist politikanın uygulanması, paraların serbestleştirilmesi ve özelleştirme gibi çeşitli önerilerde bulunuyor.[1] Fakat Türkmenistan, Rusya, Ukrayna, Kırgızistan ve diğer Orta Asya devletlerinden farklı olarak, kendi belirlediği yolda devam etmeyi tercih ederek, IMF reçetelerini uygulamakta acele etmiyor. Türkmenistan'ın IMF ve Dünya Bankası'yla çalışmak istememesinin iki nedeni vardır. Birincisi, IMF ve Dünya Bankası çerçevesinde gerçekleştirilen projelerin çoğu vatandaşların büyük bir kısmına ek ekonomik hak ve özgürlüklerin tanınması koşulunu getirmektedir. IMF ve Dünya Bankası'ndan gelen bu tehlikeyi fark eden Türkmenistan yetkilileri, hemen işbirliği sürecini askıya aldılar.

Türkmenistan basınında zaman zaman bu kurumlarla olan işbirliği konusunda çıkan haberler ise, propaganda amacını taşımaktadır. İkinci önemli nedeni, Türkmenistan'ın IMF ve Dünya Bankası'yla işbirliği içerisine girmesi durumunda, her iki kuruma da dış ticaret ile ödemeler dengesi ve ülke bütçesinin gelir ve giderleriyle ile ilgili ayrıntılı ve gerçek bilgileri vermek zorunda kalacak olmasıdır.[2]

Zira, ülkede ekonomik program ve reformlar basının bahsetmeyi çok sevdiği Niyazov tarafından belirlenmektedir. Türkmenistan'ın eski Komünist Partisi Birinci Sekreteri daha sonra ise Türkmenistan'ın ilk Devlet Başkanı olan Niyazov, "Türkmenbaşı" -yani tüm Türkmenlerin lideri unvanını- benimsedi. Milli para birimi ve heykellerden başlayarak Fransa'da üretilmiş erkek parfümlerine kadar, Türkmenbaşı'nın resimlerine Türkmenistan'ın hemen hemen her yerinde rastlamak mümkündür. Ülkede yüzlerce şirket onun adını taşıyor, doğum günü ise Türkmenistan'ın Milli Bayrak günü olarak kutlanmaktadır.

Ülkenin dış ticareti 1992 ve 1993 yıllarında iyileşme göstermiş, dünya doğalgaz fiyatları ise artmıştır. Fakat eski Sovyetler Birliği devletlerinin borçlarını ödememesi doğalgaz ihracatının azalmasına ve dolayısıyla ülkeye giren para miktarının düşmesine neden oldu. Bunun üzerine Türkmenistan en büyük müşterisi olan Ukrayna ve Gürcistan'a gaz sevkiyatını düşürdü ve hatta 1997'de tamamıyla durdurdu. Bunların sonucunda, ülkede GSYİH oranı 1993-1995 yıllarında %30, 1996'da %3, 1997'de ise %26 azaldı.[3]

Doğalgazdan beklenen geliri elde edemeyen hükümet, harcamaları kısma yoluna gitmiştir. 1994 ve 1995 yıllarında bütçe açığı GSYİH'nin %1.5'ine ulaşmıştır.[4]

1997 yılının ilk altı ayında sanayi üretimi %14.7, doğalgaz üretimi %27.3 düşerken, petrol üretimi %0.4 artmıştır. Pamuk üretiminde de çok önemli bir gerileme yaşanmıştır. 1997 yılı üretiminin 1.4 milyon ton olması amaçlanmışken ancak 620,000 ton pamuk üretimi gerçekleşmiştir. 1998 yılı Eylül ayı itibariyle pamuk üretimi 270,400 ton olarak gerçekleşmiştir. 1997 yılının aynı döneminde ise 181,900 ton üretim yapılmıştır. 1998 yıl sonu verilerine göre pamuk üretimi aynı sene içerisinde 1.3 milyon tonu bulmuştur. 1998 yılı pamuk rekoltesinin geçmiş yıllara göre daha iyi olması ve ayrıca daha dün ürettiği pamuğun %5'ini bile zor işleyen ülkenin bugün %40'tan fazlasını kendisi işlemesi, 1999'da Türkmenistan'ın iç pazarında canlılık yaratması bekleniyordu. Gerçekten de 1999 Ocak-Nisan ayları arasında sanayi üretiminde toplam %16'lık bir artış kaydedilmiştir. Üretilen pamuk artık en son teknoloji ile ipliğe, kumaşa ve elbiseye Türkmenistan'da dönüştürülüyor.

Tablo 1: Yıllara Göre GSYİH

Gösterge	1995	1996	1997	1998	1999
GSYİH (cari fiyatlarla,milyar manat)	1.072	7.608	9.647	13.241	19.065
GSYİH (milyar ABD Doları) (b)	2,5	1,9	1,8	2,5	1,6
GSYİH (satın alma gücüne göre,milyar ABD Doları)	6,7	7,3	6,6	7,0	8,3
GSYİH %reel büyüme	-8,2	-7,7	-25,9	5,0	16,0

Kaynak: The Economist Inettigence Unit, **Turkmenistan Country Report**, September, 2000.

Bağımsızlığın ilk yıllarında Türkmenistan'da daha çok otellerin ve tekstil şirketlerinin inşa edilmesine önem veriliyordu. Ülke pamuk işlemeye yönelik tekstil sanayiine sahip değildi. 1990'da yetiştirilen pamuğun yaklaşık olarak sadece %4'ü ülkede işleniyordu. Fakat, ülkenin neredeyse tüm bölgelerinde son teknoloji ile donatılan tekstil fabrikalarının inşa edilmesiyle pamuğun yarısına yakın bir bölümü ülkede işlenmektedir. Yerel şirketler rekabet edebilecek düzey ve kalitede mallar üretmektedir: Üretilen tekstil ve tekstil ürünleri 2/3'i Almanya, Türkiye, İsviçre ve ABD gibi ülkelere ihraç edilmektedir. 2000 senesinde Aşkabat'ta teknoloji açısından Orta Asya bölgesinde en gelişmiş tekstil kompleksi devreye girmiştir.[5] Yeniden yapılanma faaliyetlerinin önemli parçalarından birisi olan inşaat sektöründeki gelişmeler ümit verici olmuştur. Başta Türk firmaları olmak üzere yabancı firmaların kısa zamanda tamamladığı 30'a yakın proje planı işlerliğini kuvvetlendirmiştir.

Türkmenistan hükümetinin ithal ikameci programın dahilinde gaz üretimine verdiği önem nedeniyle, ülkedeki hizmet sektörü az gelişmiştir. Sınırlı kredi kullanma hakkı ve düşük satın alma gücü nedeniyle sektör tehlike içindedir.

Bununla birlikte hükümet, serbest piyasa ekonomisine geçiş için önemli adımlar atmıştır. Bu adımlar son yıllarda daha da hızlanmıştır. Bazı mallar üzerindeki fiyat kontrolü kaldırılmış, özel çiftliklerin artmasına izin verilmiştir. Mali sistemin yeniden yapılandırılması ve KDV sistemine geçiş çalışmaları başlatılmıştır. Bir yandan vergi gelirlerinin arttırılması yönünde çalışmalar yürütülürken, diğer yandan da bütçe açığını en aza indirebilmek için hükümet harcamalarında tasarruf tedbirlerine gidilmiştir. Yabancı sermaye, para politikası ve özelleştirme ile ilgili kanun taslakları hazırlanmıştır. Hükümet, kalkınmayı 10 yıllık bir vadeye yayarak, 10 yıllık üretim ve yatırım planı hazırlamıştır. Plan, ülkede yabancı sermaye ile yabancı ortaklığa açılımını ve pazar ekonomisi düşüncesinin yasal zemine oturtularak idari alanlarda hakim kılınmasını amaçlamaktadır.

Türkmen yönetimi, çoğulcu demokratik rejim ve serbest piyasaya geçiş yönünde oldukça tedbirli, toplum alışkanlıklarını sarsmayan, bağımsızlıklarını yeni kazanmış diğer cumhuriyetlere oranla daha yavaş tempoyla gelişen bir reform süreci benimsemiş ve Batılı ülkelerin eleştirilerine rağmen bu alandaki tutumunu değiştirmemiştir. Diğer taraftan ise, bürokrasinin fazlalığı, nihai kararların devlet başkanı tarafından alınması ve diğer sebepler, yabancı yatırımlar ve ülke ekonomisi için ciddi birer engel oluşturmaktadır. Yabancı sermaye, bankacılık, mülkiyet haklarının korunmasına ilişkin yasalar, 1992 yılında çıkarılmıştır. Öte yandan, vergi, işgücü, sağlık ve güvenliğe ilişkin yasalar yeterli içeriğe sahip değildir.

Ekonomik reformların gerçekleştirilmesinde Türkmenistan, diğer BDT ülkelerine göre biraz geride kalmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi kaynak sıkıntısı olmuştur. Başta Rusya ve Ukrayna olmak üzere doğalgaz ihraç ettiği ülkelerin milyarlarca dolar tutarındaki borçlarını ödememesi, Türkmenistan'ı zor durumda bırakmıştır ve bırakmaya da devam etmektedir. Geniş kapsamlı reformların uygulanmasında, devlet işletmelerinin özelleştirilmesinde ve tam fiyat serbestleştirme sağlanmasında zorluklarla karşılaşılmaktadır.

Türkmenistan dış ticareti daha çok karşılıklı mal takası temeline dayandırılmış olup, yoğun olarak BDT ülkeleri ile gerçekleştirilmektedir. 1994-1995 yıllarında pamuk üretiminin yarısına yakını takas yoluyla ihraç edilirken, 1 Mayıs 1996 tarihinde kabul edilen kararla pamuk, kereste, petrol ve ürünlerinin takas yoluyla ihracatı yasaklanmıştır.[6]

Ülkedeki ekonomik krizle karşı karşıya kalan halkın sıkıntılarını ve giderlerini hafifletmek için "karne sistemi" uygulanmaya konuldu. Bu karne sistemine göre, önemli gıda maddeleri devlet tarafından tespit edilmiş fiyatlardan belirli miktarda satılmakta idi. Ancak, Türkmenistan'ın başkentinde bile karnelerle yiyeceğin sağlanması %60'ı geçmiyordu, diğer bölgelerde durum daha da vahimdi. 1996 sonbaharında karne sistemi kaldırıldıktan sonra, hükümet tarafından alınan karara göre, karne sisteminden maaşı toplam 80 bin Türkmen Manatı geçmeyen aileler özel belge ile yararlanabilmekte idi.[7] Türkmenistan yetkililerinin bu kararı halka gıda maddelerini sağlama sorununu çözmemektedir.

Karnelere göre sağlanan gıda malzemeleri ise kullanma tarihi geçmiş ve kalitesizdir. Karneden yararlanamayanların durumu ise daha da kötüdür: Çok sık ekmek almak için insanlar çok uzak bölgelerden Aşkabat'a gelmektedir.

Bütün bunlara rağmen, ülkede grev ve benzeri eylemler bugüne kadar olmamış hadiselerdir. Devletin izlediği politikalar zaten bu tür gelişmelere izin vermemektedir. Ülkede yaşanan ekonomik zorluklar istihdamı olumsuz yönde etkilemiş ve işsizlik oranı %30'a çıkmıştır.

Sağlık Sektörü

Türkmenistan'da yaşanan ekonomik kriz sağlık sektörünü de ciddi bir şekilde etkilemiştir. Poliklinik ve hastanelerde yeterli malzemelerin bulunamamasına bağlı olarak insanlara zamanında gerekli yardım müdahalesi yapılamıyor ve basit hastalıklar bile ölümle sonuçlanıyor. Eczane ve hastanelerde ilaçların olmamasından dolayı insanlar çoğunlukta düşük kaliteli ilaçları normal fiyatın birkaç katına pazardan lisansı olmayan tüccarlardan satın almak zorunda kalıyorlar.

Türkmenistan Sovyetler Birliği zamanında da sağlık sektöründe en düşük seviyede idi. Alınan istatistiklere göre, Türkmenistan'da diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine nazaran bebek ölüm oranı daha fazladır.

Tablo 2: Ülkelere Göre Bebek Ölüm Oranı (2000)

Ülke	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan
Bebek Ölüm Oranı	2.2	2.6	2.2	3.3

Kaynak: **World Development Report,** 2000

Enflasyon

Türkmenistan, bağımsızlık sonrasında enflasyon yönünden oldukça zor dönemler yaşadı. Enflasyon, 1994'te %1800 seviyelerine çıkmış ve Türkmenistan geçiş sürecinde olan ülkeler arasında en yüksek enflasyona sahip ülke konumuna gelmiştir. 1995'te ise ancak %1000'e kadar inmiştir. Manatın dolar karşısındaki değer kaybının önüne geçilemediği için ücretler enflasyon karşısında erimiştir. 1995 senesinde kişi başına GSYİH 970 doları buluyordu. 1993-1995 seneleri arasında reel ücret %80 düşmüştür. Enflasyon ciddi anlamda ancak 1996 yılında düşürülebildi: %450. Buna bağlı olarak, 1996'da reel ücretler %84 artışla 1994 senesinin 2/3 oranını oluşturdu. Kişi başına gelir ise 870 dolar idi. Enflasyonun düşürülmesinde en çok, resmi ve piyasa döviz kurları arasındaki farkın ciddi bir şekilde azaltılması ve resmi kurun borsada haftada bir tespit edilmesi etkin oldu.

1997'de enflasyon hızlı bir şekilde azalmaya başlamış ve %20'ye kadar gerilemiştir. Bu gerilemedeki en büyük etken hükümetin döviz kurunu sabit tutmadaki başarısı olmuştur. Kişi başına GSYİH 1630 dolara çıkmıştır. 1997 yılının sonunda tekrar başlatılan doğalgaz ihracatının artmasıyla 1998 yılında GSYİH 1997'ye oranla %5 arttı.[8]

“Turkmenmillihasabat”tan açıklanan istatistiklere göre, 2001 yılının ilk yarısında GSYİH 5.9 trilyon manat oluşturarak 1999’un aynı dönemine nazaran %10.4 arttı.

Şekil 1: Yıllara Göre Enflasyon Oranları

Türkmenistan hükümeti, ülkeyi ekonomik krizden çıkarmak için, doğal kaynaklarına ve ekonomik potansiyeline bağlı olarak, üç yön belirlemiştir: Enerji sektörü, tarım sektörü ve tüketim malları sektörü. İlk başlarda ülke refahının temelini enerji sektörünün sağlayacağı düşünülüyordu.

Enerji Sektörü

Orta Asya ülkeleri arasında en büyük doğalgaz rezervlerine ve yıllık üretim kapasitesine sahip olan ülke Türkmenistan’dır. Türkmenistan’daki doğalgaz rezervleri, bölgedeki toplam rezervlerin %5’ini oluşturmakta olup, tespit edilen toplam doğalgaz rezervleri yaklaşık 2,86-4,4 trilyon m^3 civarındadır. Ancak bağımsızlıktan sonra üretim, ihracat imkanlarının da daralmasıyla yarı yarıya azalmıştır. Bağımsızlıktan bu yana gaz üretimi 100 milyar m^3’lerden, 15 milyar m^3’e gerileyen Türkmenistan, 1999 yılında 22,9 milyar m^3 gaz üretmeyi başarmıştır.[9]

Ülke ekonomisini çoğunlukla etkileyen faktörler, doğalgaz ve petroldür. Nitekim, 1997 yılı verilerine göre GSYİH’nin %13,4’ünü gaz endüstrisi sağlamaktadır. 19 Şubat 2000 tarihli Türkmen-Rus başkanları toplantısında Vladimir Putin, Türkmenistan’dan gaz alımlarını arttırmayı ve bu ilişkiyi uzun zamana yaymayı kabul etmiştir. İki ülke başkanı 2003 yılına kadar yıllık 20 milyar m^3’lük değerden 50 milyar m^3’lük değere ulaşmayı amaçlamaktadırlar. Bu anlaşma her ne kadar Gazprom’un başkanı Rem Vyakhirev’le görüşülmüşse de, iki ülke başkanlarının ortak bir ücret üzerinde anlaşamaması nedeniyle imza aşaması gerçekleşememiştir.

1999 yılında Türkmenistan’ın İran’a Kurt Köy boru hattından göndermiş olduğu gaz miktarı 1,8 milyar m^3’tür. İran ayrıca 2000 yılındaki gaz alımlarını 5 milyon m^3’e yükseltmede Türkmenistan’la anlaşmıştır. İran’dan veya Afganistan’dan Pakistan’a veya Hindistan’a geçecek boru hatları projeleri halen gündemdedir.[10]

Türkmenistan’ın petrol ve gaz üretimindeki ana sorunu, ürettiği bu ürünleri dış pazarlara nasıl ihraç edeceğidir; çünkü denize çıkışı olmayan bir ülke olmasından dolayı petrol ve gazı deniz yolu ile dış pazarlara satamamaktadır. Fakat “Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Boru Hattı Projesi (Trans-Caspian Project,TCP)”nin Hazar’ın altı-Ermenistan ve Azerbaycan-Türkiye-Batı Avrupa Pazarı güzergahında ilerlemesi sayesinde Türkmenistan’ın bu sorunları aşacağı düşünülmektedir. Ancak Türkmenistan’ın bu projede de diğer projelerinde karşılaştığı finansal destek sorunlarıyla karşılaşması muhtemeldir. Diğer bir proje olan Rus-İtalyan Mavi Akım Projesi Rusya’dan Türkiye’ye gaz nakletme amaçlı olup adı geçen projeye rakip olabilir niteliktedir. Fakat Batı Avrupa gaz talebinin kısa dönemli olabilirliği ve Türkiye’nin talebinin de artmayabileceği düşünülürse iki ayrı boru hattı rotasının gerekli olup olmadığı soru konusu olmaktadır.[11]

İstatistiklere bakıldığında ülke doğalgaz üretiminin yıllar içinde azaldığını görmekteyiz. Ülke petrol üretimi ise petrol dağıtımının daha kolay ve tüketiminin daha yoğun olması nedeniyle küçük değişmeler göstermektedir.

Tablo 3: Enerji Üretimi, Tüketimi ve İhracatı

	1995	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**
Gaz (milyar m^3):					
Üretim	32,26	35,18	17,32	13,25	22,9
Eski SSCB'ye ihracat	22,56	24,33	6,52	0,0	8,7
İran'a ihracat	0,0	0,0	0,0	1,8	1,8
Yerel tüketim	9,70	10,85	10,85	11,48 (1)	12,4 (1)
Petrol (milyon ton):					
Milyon ton	4,4	4,1	5,4	6,6	7,4
Varil/gün (2)	88.233	83.273	108.434	132.530	148.594
Elektrik (m kws):					
Üretim	10.500	9.905	10.076	9.200	7.840 (3)
İhracat	1.003	1.488	1.467	1.248	veri yok

Kaynak: The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Profile, 2000.

(1) EIU tahminleri,

(2) EIU hesaplamaları,

(3) Ocak-Ekim.

Tarım Sektörü

Ülkede sulama yöntemleri etkin olmadığı ve modern makine, araç ve gereç kullanılmadığı için tarım alanında verimlilik düşüktür. Tarım üretiminin büyük bölümü "kolektif çiftlikler" anlamına gelen "kolhoz" ve devlet çiftlikleri anlamına gelen "sovhoz"larda yapılmaktadır. Özel şahısların ellerindeki araziler genelde küçük olduğu için ekonomiye katkıları henüz istenilen noktada değildir. Toprağın, üretim araçlarının ve hayvanların kolhozun malı olduğu işletme tipinde, elde edilen gelirler, kolhoz üyeleri arasında emeğin niteliğine göre bölüştürülmektedir. Sovhozlar ise, devlet tarım işletmeleridir. Son yıllarda sovhoz ve kolhoz arazileri kiraya verilmeye başlanmıştır.[12]

Son yıllarda hükümet tarım sektöründeki reformlara öncelik tanımıştır. Çiftçilere uzun vadeli krediler sağlanmaktadır. Merkez Bankası 1998 yılında çiftçilere gerekli makine, teçhizatı satın alabilmeleri için yaklaşık 73 milyon ABD Doları tutarında bir kredi açmıştır.

Türkmenistan'da en önemli tarımsal ürün pamuktur. Buğday ise ikinci sırayı almaktadır. Güneybatıda Hazar kıyısıyla İran sınırına yakın kesimde sulamaya açılan alanlarda turunçgiller, hurma, şekerkamışı yetiştirilmektedir. Ülkenin en önemli tarımsal ihraç ürünleri; pamuk, susam, antepfıstığı ve ipektir. Hayvan varlığının çoğu koyun ve keçiden oluşmakta, yem yetersizliği nedeniyle hayvancılık gelişememektedir.

SSCB döneminde uygulanan merkezi planlamayla belirli bir ürün yetiştirilirken aynı ürünün işlenme, değerlendirilme ve pazarlanması ile ilgili hizmetler de başka bir ülkede gerçekleştirilmekteydi. Bu uygulama ürün ile onu işleyen ve girdi sağlayan sanayi arasındaki bütünleşmeyi engellemiştir. Dolayısıyla teknoloji de yenilenememiştir. Teknolojik yetersizlikler ve halkın yalnızca birincil ihtiyaçlarının karşılanması nedenleriyle kalite ikinci plana itilmiş, ürünlerin işlenmesi, pazarlanması ve dağıtımında eşgüdüm eksikliği ortaya çıkmıştır.

Pamuğun ekonomi için önemli bir gelir kaynağı olması sebebiyle tarım sektöründeki kamu kontrolü devam etmekte ve serbestleştirme süreci minimum düzeyde seyretmektedir. Hükümet tekstil ve giyim sanayiini desteklemek suretiyle pamuk sektöründeki katma değeri ve istihdamı artırmaya çalışmış ancak, bu yolla şimdiye kadar yabancı firmaları teşvik etmiştir. Tarım sektörü halihazırda en önemli istihdam kaynağıdır.

Hükümetin tahıl üretiminde uyguladığı "kendi kendine yeterlilik" politikası neticesinde 1993-1998 yılları arasında tahıl üretimine tahsis edilen toprak yüzölçümü 259 bin hektardan, 650 bin hektara çıkmış ve üretim %150 artış göstermiştir. Yüksek destekleme fiyatları ve iyi hava koşulları, kendi kendine yeterlilik hedeflerinin tutturulamadığı dört yılı müteakip, 1998 ve 1999 yıllarında büyük tahıl hasılatın elde edilmesi sonucunu vermiştir. 1999 tahıl hasadının tohum kalitesini düşüren sarı kurt zararlısından etkilenmiş olması, 2000 yılı hasadının oldukça düşük olması beklentilerine yol açmıştır.

1997 yılı verilerine göre tarım sektörü ülke işgücünün %46.8'lik önemli bir bölümünü kapsamasına rağmen toplam yerli üretimin sadece %9.5'lik bölümünü gerçekleştirebilmiştir. Sulama imkanlarının yetersizliği, kuraklık, teknik bilgi eksikliği gibi nedenler dolayısıyla üretim düşük olmaktadır. Nitekim, hedeflenmiş değerler ile üretim sonrası elde edilen değerler arasında farklar mevcuttur. Yerel bilgi kaynaklarına göre, resmi görevliler hedeflerine ulaşabilmek için ucuz Türkmen petrolünü Özbekistan pamukları ile değiştirmektedirler.[13]

1997 yılına kadar pamuk, en önemli ihraç kalemi ve gazdan sonra GSYİH'ye katkıda bulunan ikinci sektördür. Ancak; 1996 yılında hasılatın çok düşük düzeyde gerçekleşmesi pamuk ve pamuğa dayalı ürünlerin ihracatını önemli ölçüde azaltmış olup, ihraç kalemleri ve GSYİH içinde pamuğun payını 3. sıraya düşürmüştür. 1997 ve 1998 yıllarında pamuk üretiminde artış görülse de 1990'ların ilk yarısındaki üretim seviyesine henüz ulaşılamamıştır. Pamuğun önemli bir vergi kaynağı olması ülke

hükümetinin tarım sektöründe kontrolü devam ettireceği ve en düşük seviyede özelleştirme yapılacağı anlamına gelmektedir.[14]

Tablo 4: Tarım Sektörünün Üretimdeki Yeri (%)

1994	1995	1996	1997
9.0	6.4	6.4	9.5

Türkmenistan tarım ve tarıma dayalı sanayi ürünlerinde, ithalatçı bir ülkedir. Halen dış alımların büyük bir bölümü, başta Rusya Federasyonu olmak üzere BDT ülkelerinden yapılmaktadır. Ülke, Kazakistan ve Ukrayna'dan un satın almaktadır. Bu durum Türkmenistan'ın kendini ekmek kıtlığından korumaya çalıştığını gösterir. Ülkede tarımsal ürünlerin işleneceği fabrikalar veya saklanacağı soğuk hava depolarının talebi karşılayamamasından ve ürünlerin çeşitsizliğinden ülkenin ithalat harcamalarının %18.9'unu yiyecek maddeleri kapsamaktadır.

Ancak, Türkmenistan'ın BDT dışı ülkelerden yaptığı dış alımların giderek artması beklenmektedir. Türkiye bu ülkeye turunçgil meyveleri, tüketim alışkanlığı yaratılabilirse baklagiller, unlu mamuller, kuru meyveler, meyve-sebze konserveleri, margarin, sigara gibi çok çeşitli ürünleri satma potansiyeline ve deneyimine sahiptir.

Tarım üretiminde görülen düşüşler, ciddi reformların başlatılması ihtiyacını gündeme getirdi. Devletin tarım alanında yapacağı reformlarla ilgili koordinasyonu sağlamak için Tarım Bakanlığı bünyesinde bir Reform Merkezi kuruldu. Yeni yapılan uygulama ile kârlı çalışmayan devlet arazileri "A.Ş." şirketlere, çiftçi arazilerine dönüştürülmeye başlandı. Çiftçilere kira ya da özel mülkiyet için parsel dağıtıldı. 1994 yılında 4,000 kişi 80,000 hektardan fazla arazi aldı. Bununla birlikte süreçte birtakım sıkıntılar da yaşandı. İstenen hıza ulaşılamadı.

Bunun sonucunda Türkmenistan, tarım yatırımlarına yabancı ve yerel müteşebbisleri çekmeye çalışıyor. Özellikle Türkiye'nin yanında Hollanda, Almanya ve İsviçre firmalarının tarım işletmeciliğine yönelik olarak başlattıkları yatırımlar dikkat çekicidir.

Türkmenistan, üretim düşüşüyle birlikte, ihtiyaç duyduğu tarım ürünlerini daha çok yakın olan İran'dan ya da Türkiye'den temin etme yoluna gitmişti.

Devlet Başkanı Türkmenbaşı tarafından 1997 yılı Nisan ayında açıklanan ve özelleştirmede önemli adımlar atmayı hedefleyen "1000 Gün Maksatnamesi" adı verilen programda tarıma da yer verildi. Buna göre 1996 yılında ciddi düşüş göstererek 480,000 ton olan buğday hasadının 2000 yılına girildiğinde 1,200 bin tona, pamuk üretiminin ise 1,500 bin tona ulaştırılması hedefleniyordu. Program ayrıca toprak reformunu ve sulama sistemi içindeki Karakum Kanalı sularının en etkili biçimde kullanılmasını amaçlıyor.[15]

Program çerçevesinde devlet, yerel tarımsal üreticiler ve işadamlarına makine teçhizat alımları ve küçük tesisler kurmak için 20 milyon dolara kadar tarımsal kredi vermiştir. 1 Şubat 1997'de yapılan bir değişiklikle çiftçiler gelir vergisi ve KDV'den muaf tutulmuştur.

Tüketim Malları Sektörü

Ülke imalat sanayii, eski SSCB döneminden kalma fabrikalarla yürütülmeye çalışıldığından verim yetersizdir. Gaz sektörü dışında yerel endüstrideki katma değer azdır. Bu açıdan bakıldığında, ülkeye yapılacak yatırımların katma değeri arttıracak nitelikte olması ülke ekonomisi için oldukça önemlidir.

İmalat sanayiinin başlıca gelişmiş dalları: Halı, kilim, pamuklu ve yünlü giysilerdir. İpekböceği de gelir getiren diğer bir üründür. Ancak son yıllarda Türkmenistan'ın sanayi potansiyeli mineral ve tarımsal hammaddelerin işlenmesi alanında gelişim göstermiştir.

Gıda üretimi yurtiçi talebini karşılayacak düzeyde olmadığından; tahıl ihtiyacının 2/3'ü, sütün ise %50'si ithalat yoluyla karşılanmaktadır. Tarımda üretim düşüşünün en önemli sebebi SSCB döneminden kalan metotların henüz uygulamadan tamamen kaldırılamaması ve özelleştirmenin henüz tamamlanamamış olmasıdır. Buradaki bir başka önemli nokta da Rusya'dan sağlanan yakıt ve tarımsal makine miktarının eski düzeyin altında kalmasıdır.[16]

Gıda sanayii üretimi içinde et ve et mamulleri, un ve mamulleri, süt ve mamulleri ilk sırada yer almaktadır. Türkmenistan'da gıda sanayii işletmeleri sayısı 1980'den itibaren önemli ölçüde artış göstermiştir. Bunun başlıca nedeni iç piyasada düşük olan gıda sanayii ürünleri talebinin artışı ve ihtiyacın yurt içinden karşılanmasının istenmesidir. Bu durum, özel teşebbüs için gıda sanayiinin önemli bir yatırım alanı olduğuna işaret etmektedir.[17]

Gıda sektörünün geliştirilmesi gereken bölümleri; mandıra, kesimhaneler, bira, konserve ürün, tarımsal atık, meyve ve sebzedir.

Ticaret Odası, gıda ambalajlama sanayiini geliştirerek üreticinin tüm gıda üretimini hasattan paketlemeye kadar tamamen gerçekleştirmesi amacındadır.

1997 yılı verilerine göre, ülke nüfusunun %11,2'si imalat sanayiinde çalışmaktadır. 1999 Ocak-Nisan döneminde sanayi üretimi %16 artmıştır.[18]

Küçük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesine önem verilmekle beraber, bu tip işletmelerin özellikle yabancı yatırımcılar tarafından satın alınmasına imkan sağlanmasına çalışılmaktadır.

Yabancı Yatırım

Ekonomide oluşturulan dinamizm ile çeşitli alanlarda sermaye politikası izlenebilmektedir. Son yıllarda yatırım büyüklüğü açısından petrol ve doğalgaz alanı ön plana çıkmaktadır. Sovyetler Birliği döneminde Türkmenistan'da petrol, doğalgaz ve pamuğun işletilmesine dayanan bir ekonomi hakimdi. Ülke, dünyanın 10. büyük pamuk üreticisi konumundadır. Bugün hükümet, ekonomiyi çeşitlendirmek için yollar aramaktadır. Yeni havaalanları gibi altyapı yatırımlarına, yabancı yatırımcıları çekmek için öncelik verilmektedir.

İstikrar, zengin hammadde kaynakları, yabancı yatırımların korunmasını sağlayan müsait hukuki ve iktisadi alt yapı, yabancı ülkeler ile ticarî ve iktisadi işbirliğine hız verilmesi için koşullar yaratmıştır.

Bütün bunlara rağmen, ülkede vergi, işgücü, sağlık ve güvenliğe ilişkin kanuni düzenlemeler yeterli değildir. Ayrıca, Sovyetler Birliği zamanında adapte edilen rüşvet karşıtı yasa, güncelleştirilmek amacıyla değişiklilere uğradıysa da yeterli olmaktan uzaktır. Yabancı sermaye, rüşveti ciddi bir sorun olarak görmektedir.

Ülkede Alman yatırımcıları ağırlıklı olup (24 ortaklık), ABD ve Rusya ikinci sırada (19 şirket) yer almaktadır. İngiltere (16 şirket) ve Türkiye'de (12 şirket) yatırımcı ülkeler arasında ön sıralardadır. Ticaret ve Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı'na göre, yabancı yatırımcılar toplam 48 milyon dolarlık yatırım yapmışlardır. 50 milyon dolarlık yatırım da sözleşmeler kanalıyla gerçekleştirilmiştir.[19]

Doğrudan Yabancı Sermaye (DYS), ülkenin sermaye ve teknoloji ihtiyacını karşılama açısından önemlidir. Öncelikli alanlar; gaz, telekomünikasyon, ulaştırma, endüstri, sulama sistemleri, ziraat yatırımları, tekstil ve sağlık sektörleri olarak tespit edilmiş ve Kasım 1995 yılında öncelikli 93 adet yatırım projesi belirlenmiştir. Enerji ve tarım sektörlerinde gerekli mali kaynağın sağlanması için de iki yatırım fonu oluşturulmuştur.

Yabancı yatırımcıları ülkeye çekmeye çalışan yetkililer, yabancıların kârlarını serbestçe ülkelerine transfer etmeleri ve Merkez Bankası tarafından düzenli olarak yapılan kur belirleme seanslarında ortaya çıkan kurdan döviz alabilmeleri için gerekli düzenlemeleri yapmışlardır. Ancak döviz rezervleri son derece düşük olan Türkmenistan'da döviz işlemi yapmakta bu açıdan sıkıntılarla karşılaşılabilmektedir. 1 Kasım 1993 tarihinde piyasaya sürülen Türkmen Manatı'nın 11 Haziran 1999'daki resmi kuru 1 USD = 5,200 manattır. Yabancı şirketler yerel bankalardan döviz alım-satımı yapabilmektedirler. Ancak genel olarak Türkmen bankalarının gerek manat, gerekse dolar cinsinden likidite sıkıntısı çektikleri görülmektedir.[20] Yerel bankaların yabancı bankalarla (özellikle başlıca Amerikan bankaları ile) muhabirlik ve hesap ilişkisi bulunmasına rağmen döviz çeklerinin ve seyahat çeklerinin nakde çevrilmesi imkanı yoktur.

BDT ile İlişkileri

Türkmenistan, başlangıçta BDT ile olan ekonomik ilişkilerini yüksek bir seviyede tutmuş olmasına rağmen bu oranların yıllar geçtikçe azaldığını istatistiklere baktığımızda görebiliyoruz. Türkmenistan'ın BDT dışı ülkelerle ekonomik ilişkileri artmaktadır. Ancak yine de,

BDT ülkeleri ana pazarı oluşturmaya devam etmektedir. 1994 yılında ülke ihracatının %76,7'sini BDT ülkeleri, %23,3'ünü BDT dışı ülkeler oluştururken 1997 yılında sırasıyla %59,3'e %49,7 gibi değerler elde edilmiştir. 1994 yılında Rusya'ya yapılan ihracat %6,3'ken 1996 yılında %62,4'e ulaşmıştır. Ancak bu durumun nedeninin Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna gibi BDT ülkelerine yapılan gaz satışlarının Rusya üzerinden olması dolayısıyla Rusya'nın toplamına eklendiği için meydana geldiği düşünülmektedir. 1994 yılının Rusya ile olan ithalat değeri toplamın %8,8'i iken 1997 yılında %10.0'dır.Türkmenistan'ın ihracatta ve ithalatta başlıca partnerleri ulaşım sorunları nedeniyle BDT ülkeleri olmaya devam etmektedir.

Tablo 5: Türkmenistan'ın Toplam Ticaretinde BDT Ülkeleri Arasındaki Başlıca Partnerleri

İhracat	(%)	İthalat	(%)
Rusya	43,6	Ukrayna	14,9
Kazakistan	3,8	Rusya	10,0
Azerbaycan	3,8	Özbekistan	8,8
Gürcistan	1,4	Kazakistan	8,7
Özbekistan	0,7	Ermenistan	2,3
Diğer(1)	46,7	Diğer(2)	55,3

(1) İran %16,3; Türkiye %6,7; İsviçre %2,4; Hong Kong %2,1; İngiltere %1,3

(2) Türkiye %12,7; ABD %8,8; Almanya %4,8; İran %3,9.

Türkmenistan 1994-1996 yılları arasında dış ticaret fazlası vermiş; ancak ihracatındaki aşırı düşüş nedeniyle 1997 ve 1998 yıllarında ithalat değerlerinin de azalmasına rağmen dış ticaret açığına engel olunamamıştır.

BDT ile ekonomik entegrasyona sıcak bakmayan Türkmen yönetimi, entegrasyona gidilebilecek uygun ekonomiler arıyor. 1991 yılından bu yana 1997 Şubat ayında Kazakistan'ı resmi olarak ilk kez ziyaret eden Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı, burada Sovyet yönetimi döneminde 70 yıl Kazakistan ile ülkesinin yakınlaşmasını sağlayacak temellerin atılmadığını belirterek, Türkmenistan'ın öncelikle Türkiye ile entegrasyona gitmek istediğini açıklıyordu. Türkmenistan ekonomisinin farklı olması yüzünden Kazakistan'la entegrasyonunun zor olduğunu söyleyen Türkmenbaşı, 5 yıl içinde Türkiye ile sanayi sektöründe 100'den fazla şirketin kurulduğunu ifade ederken, Türkiye'deki modern ve yüksek teknolojiden istifade ettiklerini belirtiyordu.[21] Ülkede faaliyet gösteren Türk özel sektörünün kurduğu sanayi tesisleri ve yaptığı faaliyetler, iki ülke ekonomilerinin birbirini tamamlayıcı özelliğe sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Türkmenistan hiç bir Serbest Ticaret Antlaşması'na üye değildir. Dolayısıyla, BDT Gümrük Birliği'ne de üye bulunmamaktadır. İran ve Ukrayna, İran ve Ermenistan, İran ve Bangladeş, İran ve Filipinler, İran ve Hindistan'la üçlü ticaret antlaşmaları imzalamıştır. 1993'te Türkmenistan ABD ile En Çok Kayrılan Ülke Ticaret Antlaşması'nı imzalamış ve tasdik etmiştir. Ama buna rağmen ikili bir vergi antlaşması ve iki taraflı bir yatırım antlaşması henüz imzalanmamıştır. Türkmenistan Dünya Ticaret Örgütü'nün de üyesi değildir. Türkmenistan ABD'nin OPIC (Denizaşırı Özel Yatırım Ortaklığı) ile bir antlaşma imzalamıştır. Her ne kadar Hazar üzerinden gaz boru hattı inşaatı ile ilgili bazı OPIC katılımları bekleniyorsa da, bugüne kadar Türkmenistan'da hiç bir OPIC aktivitesi yoktur.[22]

Türkiye ile İlişkileri

Türkmenistan, Türk işadamlarının en faal olduğu ülkelerden bir tanesidir. Türkmenistan'daki Türk yatırımları daha çok "joint venture" şeklinde yapılmaktadır. Çok sayıda Türk firması, Türkiye'de bulamadığı ilgi ve imkanı orada bulmuş, orada büyümüştür. Türkmenistan'daki Türk firmaları daha

çok inşaat, tekstil, turizm ve eğitim sektöründeki yatırımlarıyla kendilerini göstermektedirler. 1999 yılı itibarıyla ülkede sadece Türk yatırımcılara ait 57 firma, 213 proje, 4 milyar 123 milyon 642 bin dolarlık yatırım bulunmaktadır. Türkiye'yi 71 firma ile İran, 53 firma ile de Rusya takip etmekte idi.

Devlet Başkanı S. Türkmenbaşı bu rakamın hızla yükseleceğini ve 2000 yılına kadar 5 milyar doları bulacağını söylüyordu. Gerek işadamı, gerekse işçi, mühendis, öğretmen ve bunların aileleri olarak Türkmenistan'da yaşayan Türk sayısı o zaman bile 7 bin kişiyi aşmıştı.

Ülkedeki inşaat sektörüne bakıldığında yabancı yatırımcılar arasında Türk firmalarının birinci sırada yer aldığı görülmektedir. Türkmenistan'da bugüne kadar başlanılan ve maddi değeri 2.5 milyar dolara varan inşaat işlerinde 20'nin üzerinde ülkeden firma çalışıyor. Bunlar arasında Türk inşaat firmaları çoğunluğu teşkil etmektedir.

Aşkabat Havaalanı yeni terminal binası Türkiye'den "Alarko"nun taahhüt şirketi ALSİM ile İngiltere'nin John Laing International firması arasında kurulan ortak girişim tarafından tamamlandı. Terminalin 25 Ekim 1994'teki açılışına Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı da katıldı.

Temelsu mühendislik firması, Türkmenistan için büyük önem taşıyan Karakum Su Kanalı'nın uzatılması ile ilgili teknik projeyi tamamlayıp, Türkmenistan hükümetine teslim etmişti. Kanalın Kazancık-Kızıletrek arasında yapılması planlanan yeni bölümünün uzunluğu

270 km olacaktır. Bu bölümün inşa edilmesi ile birlikte, 6,000 hektarlık toprak sulanabilecek, 28,000 hektarlık alan ise rehabilite edilecektir. Proje ayrıca 18,000 hektarlık bakir alanın tarıma açılmasını da sağlayacaktır. Temelsu firması projeyi 1993 yılında İslam Kalkınma Bankası'nın Türkmenistan'a sağladığı hibe ile tamamladı.

Türkmenbaşı Rafinerisi'nin modernizasyonunda yer alacak olan Türk firması GAMA, Aşkabat şehrinin altyapısını yapmak üzere Aşkabat Valiliği ile anlaştı. GAMA, 150 milyon dolarlık bu projeden başka Türkmenistan Petrol ve Gaz Bakanlığı binası ile bir spor kompleksinin inşaatını da gerçekleştirecek. Bir diğer Türk firması T&T de Özbekistan'ın Aşkabat Büyükelçiliği inşaatını tamamladı.[23]

Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) da Türkmenistan'la hidrokarbon kaynaklarının keşfi ve işletilmesine ilişkin bir anlaşma imzalandı. 28 Ağustos 1996 tarihinde Aşkabat'ta varılan antlaşmaya göre TPAO 19,000 km^2'lik bir alanda hidrokarbon kaynaklarının araştırılması ve işletilmesi konusunda jeolojik ve ekonomik çalışma yapma hakkını elde etmiştir.[24]

Türkmenistan, Türkiye'ye yaptığı ihracatı 1995 yılında arttırmıştır. Bununla birlikte ithalatında kısmen bir azalma gözlenmektedir. Türkiye'den yaptığı ithalat 1994 yılında 84 milyon 317 bin dolar iken, bu rakam 1995 yılının sadece ilk 10 ayında 45 milyon 44 bin dolara gerilemiş, yıl sonunda da 56 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Yaptığı ihracat ise 1994'te 65 milyon 562 bin dolar olurken, 1995'in ilk 10 ayında 105 milyon 674 bin dolara yükselmiştir. Yıl sonunda da rakam 112 milyon dolara çıkmıştır.

1992 yılında 7.3 milyon dolar düzeyinde olan Türkiye’nin Türkmenistan’a ihracatı 1993 yılında yaklaşık olarak 12 kat artarak 83.8 milyon dolara yükselmiş, ancak 1995 yılında 56 milyon dolara kadar düşmüştür. 1994 yılına göre 1995 yılında makine sanayii ürünlerinin ihracatında gerileme meydana gelmiş, dokumacılık ve gıda sanayii ürünleri ise ihracatı artan kalemler içinde yer almıştır.

Türkmenistan’dan yapılan ithalat ise 1992 yılında 21.2 milyon dolar iken, 1995 yılında 5.3 kat artarak 11.8 milyon dolara ulaşmıştır. 1995 yılı ithalatının da, 1994 yılı ile karşılaştırıldığında 46.3 milyon dolar artış gösterdiği, bu değerin 41.9 milyon dolarlık bölümünün ise bu ülkeden alınan pamuk miktarındaki artıştan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Türkmenistan’dan ithal edilen pamuk 1994 ve 1995 yılları toplam ithalatının %90’ını teşkil etmektedir.

Tablo 6: Türkiye’nin Türkmenistan’a Olan İhracat ve İthalatı

199219931994199519961997 19981999			
İhracat7,2883,8884,1556,28127,12117,53	95,81	106,62	
İthalat17,1976,8965,55111,8299,8972,60	41,99	67,02	
Toplam24,47160,77149,71168,1227,01190,13		137,8	173,64

Kaynak: TİKA, 2000

1995-1999 yılları arasındaki Türkiye-Türkmenistan dış ticaret ilişkisine baktığımızda göze çarpan şey şudur: Türkiye’nin Türkmenistan’a olan ihracatı her sene artmaktadır. Nitekim, Türkiye’nin Türkmenistan’la olan ticari dengesi 1997, 1998 ve 1999 yıllarında artış gösterip, -2.9’dan yaklaşık 39.6 milyon dolara yükselmiştir.

Türkmen dilinin Azeri dilinden sonra Türkçeye en yakın dil olması iki ülke vatandaşları arasındaki ilişkilerin daha da ileri seviyede olmasını sağlamaktadır. Türkmenler, Türk vatandaşlarının Orta Asya’da tercüman yardımı olmaksızın anlaşabildiği tek halktır, diyebiliriz.

Türkiye’den Türkmenistan’a olduğu gibi son zamanlarda Türkmenistan’dan Türkiye’ye az da olsa bir sermaye akışı gerçekleşmektedir. Türkmen girişimcilerinin bugüne kadar Türkiye’ye kurmuş olduğu ortaklık sayısı 6’yı, bu yolla gelen sermaye tutarı da 21.4 milyar TL’ yi geçmiştir. Türk cumhuriyetleri arasında Azerbaycan ve Kazakistan’dan sonra en fazla sermaye girişi Türkmenistan’dan gerçekleşmiştir. Bu da Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ekonomik ilişkilerin diğer cumhuriyetlere nazaran daha iyi bir noktada olduğunu göstermektedir.

İki ülke arasında ticarette en önemli sorun ulaşım problemidir. *Türkiye ile Türkmenistan arasında direkt bir ulaşım hattının olmaması iki ülke arasında yapılan ticaretlerde zorluklar yaşanmasına yol açmaktadır***.** Özellikle İran üzerinden geçişlerde güvenlik sorunları ve diğer bazı sorunlarla karşılaşıldığı için dış ticarette tıkanıklıklar ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Türkmenistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmesiyle ülkede ekonomik durumun ve yaşam standartlarının çok düşük, idari sistemin ise zayıf olduğu görüldü. Türkmenistan hükümetinin Türkmenbaşı'nın liderliğinde XXI. yüzyıla ekonomisi gelişmiş bir ülke olarak girebilmesi için tüm yetenek ve çabalarını kullanmaları gerekiyordu. Türkmenistan ülkenin doğal kaynaklarına ve ekonomik özelliğine bağlı olarak, üç yön belirlemiştir: Enerji sektörü, tarım sektörü ve tüketim malları sektörü. Ülke ekonomisi çoğunlukta doğalgaz ve pamuk üretimine bağlıdır. İstatistiklere bakıldığında ülkede doğalgaz üretimi her yıl daha da azalmaktadır. Denize çıkışı bulunmayan Türkmenistan için ana sorun, doğalgaz ve petrolü dış pazarlara nasıl ihraç edeceğidir**.** Doğalgaz ihracatı Rusya üzerinden geçen boru hattı aracılığıyla yapıldığından, Rusya'ya olan bağımlılığından kurtulmak isteyen Türkmenistan, alternatif ihracat yolları bulmaya çalışmaktadır. Bunun için, Türkmenistan, Afganistan sorununun BM aracılığıyla çözüme kavuşturulması ve Afganistan'ın içişlerine müdahale anlamına gelebilecek tek taraflı hareketlerden kaçınılması gerektiğini ve bu tür davranışların Taliban'ın karşı tepkisine zemin hazırlayacağını savunmaktadır. Türkmenistan'ın en önemli kaygısının bir an evvel sahip olduğu doğalgaz ve petrol kaynaklarının Rusya'nın denetiminden bağımsız olarak uluslararası pazarlara sevk edilmesi yoluyla ekonomik bağımsızlığı kazanmak olduğu bilinmektedir. Türkmenistan bu çerçevede, Afganistan'da istikrarın tesis edilmesi halinde Afganistan ve Pakistan yoluyla doğalgaz ve petrol boru hatlarının döşenebileceğine inanmakta ve Taliban'ın söz konusu beklentisini karşılayabilecek bir oluşum şeklinde algılamaktadır.[25] Türkmenistan, Afganistan sorununda bölgedeki "tarafsızlık statüsü" iddiası çerçevesinde tüm Afgan gruplarına eşit mesafede bulunduğunu belirtmektedir.

Türkmenistan pazar ilişkilerine göre yönlendirilmiş ekonomik reformları derinleştirme aşamasındadır. Türkmenistan gelişmeye açık ekonomisine ve yeni ekonomik mekanizmaları benimseyen kişilere bağlı olarak "aşamalı ekonomik reformu" strateji olarak benimsemiştir. Ekonomik reformun her aşamasında hükümetin öncelikleri makro ekonominin güçlendirilmesi, ekonominin büyümesi ve sosyal güvenlikle beraber yüksek istihdam olarak belirlenmiştir.

Yabancı sermaye, ülkenin petrol ve gaz üretimini arttırmayı amaçlamaktadır. Ancak, hukuki çerçevenin oluşturulmamış olması ve ihracat pazarlarına ulaşmadaki zorluklar yabancı sermayeyi engellemektedir. Rus boru hattına bağımlılık, bu sektörde gelişmeyi engellemektedir.

Her ne kadar serbest pazar ekonomisine hızlı bir geçiş yaşanmıyorsa da, Türkmenistan'ın makro ekonomik reformları, iş ve yatırım ortamını geliştirmektedir. Reform programındaki ana hedefler, serbest pazar ekonomisine geçiş ve ekonominin yeniden yapılandırılmasıdır.

Ancak, ülkede var olan otoriter rejim ve bürokrasinin fazlalığı, nihai kararların devlet başkanı tarafından alınması serbest pazar ekonomisine geçişte ve ekonominin gelişmesinde, ciddi birer engel oluşturmaktadır.

Her ne kadar Türkmenistan Devlet Başkanı Niyazov tarafından ileri sürülen gelişmişlik hedefine şimdilik ulaşılamadıysa da, mevcut sorunların aşılmasıyla ve ülkenin doğal kaynaklarının rasyonel bir şekilde kullanılmasıyla ülkenin ileride amaçladığı hedefe ulaşacağı muhakkak gibi görünmektedir.

1 **Nezavisimaya**, 8 Aralık 1995.

2 Muhamaedgeldı Berdıyev, “Osobennosti Agrarnıh Reform V Turkmenistane”, **Tsentralnaya Aziya İ Kavkaz**, Sayı 15, 1998, s. 19.

3 Muhamedgeldı Berdıyev, “Osobennosti Agrarnıh Reform V Turkmenistane”, **Tsentralnaya Aziya İkavkaz**, Sayı: 15, s. 21.

4 **Moskovskaya Pravda**, 8 Nisan 1997.

5 Atayev, “Ekonomiçeskaya Model Prezidenta Turkmenistana Saparmurata Turkmenbaşı”, **Türkmenistan İnsan Hakları ve Demokrasi Enstitüsü Dergisi**, Sayı 2, s. 17.

6 Muhamedgeldı Berdıyev, “Osobennosti Agrarnıh Reform V Turkmenistane”, s. 22.

7 Aşır İoliyev, “Problemı Ekonomiçeskogo İ Sotsialnogo Razvitiya Turkmenistana”, **Tsentralnaya Azia İ Kavkaz**, Sayı 13, 1998, s. 17.

8 Meredeov, “Zakonodatelnoye Obespeçeniye Reform İ Preobrazovaniy Prezidenta Turkmenistana Saparmurata Turkmenbaşı”, s. 24.

9 T. C. Başbakanlık Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı, **Ülke Profilleri**, Kasım 2000, s. 185.

10 Mihail Pereplesin, Yegor Yaşın, “Ne Gazom Yedinım: Turkmenistan Sohranayet Liderstvo Po Rostu Valovogo Vnutrennego Produkta”, **Nezavisimaya**, 20 Ağustos 2001.

11 Mihail Pereplesnin, Eduard Petrov, “Davleniye SŞA Na Turkmeniyu”, **Nezavisimaya**, 26 Şubat 2000.

12 T. C. Başbakanlık Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı, s. 179.

13 Murat Yemutbayev, “Şkola Sobstvennikov Saparmurata Turkmenbaşı”, **Ogonyok**, Sayı: 2, Şubat 2001.

14 Muhamaedgeldı Berdıyev, “Osobennosti Agrarnıh Reform V Turkmenistane”, s. 27.

15 Adalet Nuraddin Oglı Djabiyev, “Ekonomika Turkmenistana: Puti İ Napravleniya Razvitiya”, **Tsentralnaya Aziya İ Kavkaz**, Sayı: 9, 1997, s. 7.

16 Adalet Nuraddin Oglı Djabiyev, “Ekonomika Turkmenistana: Puti İ Napravleniya Razvitiya”, s. 9.

17 Muhamedgeldı Berdıyev, “Osobennosti Agrarnıh Reform V Turkmenistane”, s. 29.

18 **Eastern Europe, Russia and Central Asia, Europa Publications**, Londra, 2000, s. 520.

19 Daha geniş bilgi için bkz. The Economist Intelligence Unit, **Turkmenistan Country Profile**, 2000.

20 Daha Geniş Bilgi İçin Bkz. Devlet Planlama Teşkilatı, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara 2000, s. 112.

21 Kamenev, "Rossiya-Turkmeniya: Rasşıreniye Ekonomiçeskih Svazey", **Aziya İ Afrika**, Sayı: 10, 2000, s. 48.

22 Morozova, "Turkmenistan: Ot Stabilnosti K Protsvetaniyu**"**, **Aziya İ Afrika**, Sayı: 12, 1997, s. 8.

23 Devlet Planlama Teşkilatı, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, s. 263.

24 Devlet Planlama **Teşkilatı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, s. 205.

25 Saule Baycaun, İdris Bal, "Orta Asya Ülkeleri Taliban'a Yaklaşıyor Mu?", **Stratejik Analiz**, Sayı 9, s 52.

Bağımsızlıktan Günümüze Türkmenistan'da İktisadî Kalkınma Stratejisi ve Abadancılık / Mehmet Seyfettin Erol [s.795-800]

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Türkistan Araştırmaları Masası /Türkiye

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığın getirdiği ilk sıkıntıları daha çok ekonomik alanda yaşayan Orta Asya cumhuriyetlerinden biri olan Türkmenistan, bugüne kadar ülkede uygulamaya koyduğu kalkınma ve istikrar programlarıyla önemli bir mesafe katetmiştir. Dolayısıyla, bu çalışmanın temel amacı Türkmenistan'ı kalkındırmak ve halkını hem üretim hem de kişi başına milli gelir açısından gelişmiş ülkelerin seviyesine çıkarmayı hedefleyen programları irdelemek ve Türkmenistan ekonomisinin son aşamada geldiği noktayı ve bundan sonraki hedeflerini ortaya koymaktır.

Giriş

Türkmenistan, eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri (SSCB) içerisinde ekonomik olarak nisbeten geride kalmış cumhuriyetlerden birisi olup, Moskova'ya bağlıyken bugün, bağımsızlık sonrası, doğalgaz yatakları, 700 milyon tonluk petrol rezervi ve az nüfusu ile bir refah ülkesi olabilecek, politik değişim için gerekli istikrarı sağlayabilecek, hızlı ekonomik gelişmeye diğerler cumhuriyetlerden daha yakın bir ülke konumundadır.

Ülkesinin dış politikasında, bağımsızlık sonrası temel iki politikayı başlatan Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı, "Açık Kapılar Politikası" ile Türkmenistan'ın petrol, doğalgaz ve diğer yeraltı zenginliklerini kullanarak yabancı yatırımcıları ve sermayeyi ülkesine çekerken diğer yandan da, "Pozitif Tarafsızlık Politikası" ile de ülkesinin bağımsızlık ve tarafsızlığını ifade etmekte, bu konudaki kararlıklarını sergilemektedir.

Bu bağlamda, Bağımsız ve Daimi Tarafsız Türkmenistan Devleti'nin kalkınma stratejisinin temelini oluşturan "Abadancılık" programları, Türkmenistan'ı ilerletmenin ve daha yüksek düzeye getirmenin ilk adımlarını oluşturmaktadır. Türkmenbaşı'nın gelecekle ilgili projelerini kapsayan "Abadancılık Programı", devletin iktisadi bağımsızlığının kazanılmasını, özellikle gıda ihtiyacında dışa olan bağımlılıktan kurtulmayı, yapısal ekonomik değişimin tamamlanmasını, yeni üretim tesisleri yapıp bunları geliştirmeyi, bu temelde Türkmenistan'ın milli parası olan "Manat"ı stabilize etmeyi, piyasa ilişkilerinin ve serbest girişimciliğin geliştirilmesiyle yabancı sermayeyi çekmeyi öncelikli hedefler olarak tespit etmiştir. Dolayısıyla, önemli temel sanayi alanlarına yani, petrol, doğalgaz alanları ile bu sektördeki tesis ve işletmelerin hızlı bir şekilde geliştirilmesine öncelik verilmektedir.

Abadancılık siyasetinin temelini "Yeni Ziraat", "Yeni Eğitim", "Sağlık", "Rafineriler", "Yeni Yerleşim", "1000 Gün", "Türkmenistan'ın Petrol ve Doğalgaz Sanayisi'ni 2020 Yılına Kadar Geliştirme Planı" ve "Ruhname" gibi milli sektörel reformlar oluşturmaktadır. Bu programın gerçekleştirilebilmesi için gerekli yasal mevzuatlar da kabul edilmiştir.

Ülkenin bağımsızlığından günümüze aşağıdaki alanlarda reformlarda bulunmuştur;[1]

1. Yatırımlarda öncelikler belirlenmiştir. Öncelik sırası, enerji sektörü, tarım sektörü, sosyal sektör ve uluslararası ulaşım ve iletişime verilmiştir.

2. Piyasa ile ilgili mevzuat düzenlemeleri kabul edilerek yürürlüğe konulmuştur.

3. Vergilendirme, bütçe, kredi ve parasal alanlarda temel reformlara gidilmiştir.

4. Bütçe yönetimi için hazinede düzenlemeler yapılmıştır.

5. Stok ve döviz kurunda düzenlemelere gidilmiştir.

6. Dış ekonomik faaliyetler geliştirilerek belirli bir düzene koyulmuştur. Devlet Mal Değişimi ve Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı kuruldu.

7. Yatırım politikasını formüle etme ve yabancı sermayeyi ülkeye çekmek amacıyla Yabacı Yatırımlar için Resmi Ajans (State Agency for Foreign Investment-SAFI) kurulmuştur.

8. Yerli ve yabancı müteşebbisleri teşvik etmek amacıyla 10 serbest bölge belirlenmiştir.

9. Fiyatların liberalizasyonuyla beraber bazı önemli mal ve hizmetlerin perakende ticareti devlet kontrolünde tutulmuştur. Gelecekte devlet kontrolünün tamamen kaldırılması hedeflenmiştir.

Girişimciliği desteklemek ve özel işletmeleri geliştirmek amacıyla da özelleştirme programı hazırlanmıştır.

I. 10 Yıl Abadancılık: TemelDönemler, Uygulamalar ve Hedefler

1994 yılı Ocak ayında Halk Maslahatı'nın kararı ile tastik edilen "10 Yıl Abadancılık" (10 Yıllık İstikrar Programı), Türkmenistan'ın iktisadi gelişme hedeflerini belirlemekle beraber, onun iç ve dış siyasetinin temel hedeflerini, yönlerini de tespit etmekte ve cemiyetleşmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Bu hareketi ve programı başlatan Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı aynı zamanda ülkede "Milli Kalkınma Hareketi Lideri" olarak da kabül edilmektedir. 10 Yıllık İstikrar ve Kalkınma Programı'ndaki temel hedefler şu şekilde sıralanmaktadır:[2]

* Tarım sektörünü geliştirmek.

* Milli eğitimde reform hareketlerini başlatmak.

* Savunma kapasitesini arttırmak (Harp tekniklerini geliştirmek).

* Petrol, gaz ve diğer mevcut yeraltı zenginliklerinden faydalanmak.

* Mevcut sanayi dallarını geliştirmek.

* Ticaret ve işletme hayatını dünya standartlarına çıkartmak.

* Diğer devletlerle ticari ve iktisadi alanlarda işbirlikleri kurmak.

* Birçok devletin uygulamış olduğu "İktisadi Kalkınma Modelleri"ni, ülkenin yapısına uygun bir şekilde alıp, tatbik etmek.

* Mülkiyeti devletten alıp özel mülkiyete vermek ve özel mülkiyete azami önem göstermek.

* Serbest Pazar Ekonomisi'ni yerleştirmek ve geliştirmek.

* Halkın refah seviyesini yükseltmek.

Yukarıda adı geçen bu hedeflerin gerçekleştirilmesi, Türkmenistan ekonomisinin 2002 yılına kadar olan kısa vadeli hedeflerini oluşturmaktadır.

Söz konusu program, 17 Ocak 1994'teki kabulünden başlayarak, halihazırda 2002 yılı sonuna kadar geçerli sosyo-ekonomik hedef ve programları somut proje ve büyüklüklerle adeta bir aksiyon rehberi biçiminde ortaya koymaktadır. Plan iki ana zaman perspektifinde temellendirilmiştir:

* 1994-1996 yılları için, "Sosyo-Ekonomik Kalkınma Programı" ve

* 2002 yılına kadar öngörülen gelişmeler (2002 hedefleri).

1996 yılına kadar süren ilk modül, Türkmen uzmanlarca on yıllık planın ilk temeli ve adeta hız kazanma platformu olarak değerlendirilmiştir. İlgili bakanlık ve dairelerin kurulmasının yanı sıra, mahalli idarelerle de işbirliği içinde koordineli çalışma sisteminin benimsendiği bu ilk aşamada yalnızca mahalli düzeyde ve Türkmen vatandaşlarının katılımına açık bir yaklaşım öngörülmüş, yabancı sermayenin özelleştirilen kuruluşlara ortaklığı arzulanmıştı. Milli para "manat"ın kabulü, özelleştirme faaliyetleri ve yasal yapı ile mevzuattaki yeni düzenlemeler hep, söz konusu hedefler doğrultusunda öncelik tanınan faaliyetlerdir. Yine planda, 2002 yılına kadar sanayide 3, ziraatte 2.4 ve hizmet sektöründe de 3 kat bir artış hedeflenmiştir.[3]

Planın sacayaklarından birisini de, tarımsal politika ve uygulamalar oluşturmaktadır. Bu alandaki öncelikli hedef, gıda konusunda ülkenin kendine yeterli hale getirilmesi olup, 1993 yılında elde edilen toplam tahıl rekoltesinin bir milyon tonu aşması, plan hedeflerinin ulaşılabilirliği hakkında ümitvar beklentileri desteklemiştir. Keza et üretiminde sağlanan %10'luk, sür üretiminde sağlanan %11'lik yıllık artışlar, gene planın realizasyonu bakımından olumlu işaretler olarak değerlendirilebilir. Yeniden yapılanma işinin önemli bileşenlerinden birisi olan inşaat sektöründeki gelişmeler de, yabancı firma (ağırlıklı olarak Türk firmaları) yardım ve yükleniciliği altında, kısa zamanda tamamlanan projeler ile canlı bir sektörün varlığını göstermektedir.

İlk üç yıllık süre içerisinde (1993'ten başlayarak) Türkmenistan'ın gayri safi milli hasılasının (GSMH) %45.3, kişi başına milli gelirin ise %35 oranında arttırılması hedeflenmiştir. GSMH'de planlanan toplam ürün artışının yarısının sanayi sektöründe gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. 2002 yılına kadar ülkedeki GSMH'nin 1992 yılına göre 3 kat artması (yaklaşık %200 oranında) beklenmektedir. Bu durumda, imalat sektöründe üç misli bir büyüme hedeflenmiştir.[4] "Türkmenistan'ın Petrol ve Doğalgaz Sanayii'ni 2002 Yılına Kadar Geliştirme Hakkındaki Program"a uygun olarak, gaz üretim ve depolama tesisinin eklenmesiyle, petrol çıkarımının önce 9 milyon tona, daha sonra, 2020 yılına kadar ise 28 milyon tona çıkarılması hedeflenmiştir.

Türkmenistan, kalkınma ve büyük hamle hedefi doğrultusunda dört tane boru hattının inşasını planlamıştır. İlk proje, İran ve Türkiye üzerinden doğalgazın Avrupa pazarlarına ulaştırlmasını öngörmekteydi. 1998 yılında kullanıma açılması planlanan boru hattının yıllık kapasitesinin 15 ile 28 milyar metreküp arasında olması düşünülmekteydi. Ancak, bugüne kadar ki gelişmeler, projenin reel olarak başlamasına izin vermemiştir. İkinci doğalgaz boru hattının Türkmen doğalgazını Afganistan ve Pakistan'a taşıması, 1999 yılı sonu itibariyle de yılda 20 milyar metreküp kapasite ile çalışacak bu hattın açılması planlanmaktaydı. Ama bugüne kadar bu hat açılamamıştır. Ülke doğalgazını Çin üzerinden Japonya'ya kadar ulaştıracak, 28 milyar metreküplük taşıma kapasitesine sahip 6.700 km'lik üçüncü bir boru hattı projesinin 2002 yılında tamamlanması hedeflenmektedir. Yine 2002 yılında tamamlanması öngörülen bir petrol boru hattı ile de İran Körfezi'ne yılda 10 ile 20 milyon ton arasında petrol nakli planlanmaktadır. Elektrik enerjisindeki hedefler ise, öncelikle yurtiçi ihtiyacın tamamının karşılanması ve yurtdışına ihraç edilebilir potansiyele erişilmesidir. Üretimin yaklaşık 11.6 milyar k-watt/saat olacağı tahmin edilmektedir. Afganistan'a, İran'a, Türkiye'ye ve Pakistan'a enerji nakil hatlarının kurulmasıyla ve bu surette ihraç potansiyelinin arttırılmasıyla ilgili inşa projeleri incelenmemekte, konuya ilgi duyan başta "General Electric" firması olmak üzere Amerikan ve Fransız firmalarıyla Türkmen "Kuvvat" devlet şirketi arasında çalışmalar devam etmektedir.[5]

Kimya sektörünün gelişmesine de stratejik açıdan önem verilmekte olup, hem hidrokarbon temelli hem de mineral bazlı hammaddelerin işlenmesi bakımından mevcut tesislerin tevsi ve revizyonu yanında, yeni üretim birimlerinin açılması da planlanmıştır. İnşaat sektörünün hızlı gelişimi ise cam, beton, çimento ve seramik gibi ilgili üretim dallarında iddialı hedeflere ulaşma gayretlerini gündeme getirmektedir.

Türkmenistan'ın tarımsal sanayiinin gelişmesi de hiç kuşkusuz program dahilinde olup, halkın tohum ve diğer zirai aletler ihtiyacının tamamının karşılanması planlanmıştır. 2002 yılına kadar, devletin gıdada dışa bağımlılıktan kurtulması öngörülmektedir. Yine, 2002 yılına kadar pamuk üretiminde 1.3 katlık bir artışla yılda 2 milyon ton pamuk toplanması ve Seydi, Tecen, Tahtabazar, Sakarçege, Beherden'de pamuk ipliği işleme tesislerinin faaliyete geçirilmesi hedeflenmiştir. [6]

Diğer sektörlerdeki hedeflerin gerçekleştirilebilmesinde anahtar rol oynayan ulaştırma ve haberleşme alanında ise, altyapının kurulması ve geliştirilmesi temelinde yapılması gereken çok iş bulunmaktadır. Karayolları yanında demiryollarının inşası, deniz taşıma filosunun ve limanların geliştirilmesi (Türkmenbaşı Limanı yabancı sermaye ile yeniden inşa edilmektedir) öncelikli hedefler arasındadır. Haberleşme alanındaki zorluklar, Türkiye'nin desteği ile devreye giren projeler yardımıyla nispeten aşılmıştır. Diğer taraftan, bilhassa telefon sisteminin modernleştirilmesi hususundaki eksiklikler devam etmekte olup, bu hususta çalışmalar devam etmektedir. Son zamanlarda Çinli firmalar bu konuda Türkmen devletinden proje almışlardır.

Özelleştirme, Türkmenistan'ın bağımsızlık sonrası ekonomik reform paketinin içinde yer alan ve temelde "devlet (kamu) sahipliğinden özel mülkiyete tedrici geçişi" öngören bir uygulamadır. Türkmenistan'daki özelleştirme faaliyetlerinde ana hedefin; "pazar ekonomisi bilgisine sahip, sosyal

bilinç sergileyen mülkiyet sahipleri zümresi oluşturmak” şeklinde ifade edildiği, ilgili kaynak ve gelişmelerin incelenmesiyle anlaşılmaktadır. Bu arada “toprak reformu” konusunun da özelleştirme çerçevesinde değerlendirilmesi doğru olacaktır.

Özelleştirme için üç ana yol izlenmektedir:

1. Özel bir komisyonun tespit ettiği taban fiyattan başlayan “açık arttırma”,

2. Çalışanların kararlaştırılmış bedeli ödemeleri suretiyle “çalışanlara satış-devir”,

3. Revizyon ve yenileme projelerinin de bulunması kaydıyla “kapalı teklif-ihale”.

Çok ortaklı işletmelerin özelleştirilmesinde bazen “uzun vadeli kiralama” yöntemi de takip edilmektedir.

Türkmenistan’da özelleştirme, 1994-1996 yılları arasında ekonomik hedef program çerçevesinde planlanmış ve 1996 sonunda belirli düzeye gelmesi amaçlanmıştır. İlk aşamada yalnızca mahalli düzeyde ve Türkmen vatandaşlarının katılımına açık bir yaklaşım öngörülmüş, yabancı sermayenin özelleştirilen kuruluşlara ortaklığı arzulanmıştır.

Türkmenistan hükümeti özel girişimciliğin devlet tarafından desteklenmesi amacıyla 1993 yılı başında bir kanun çıkarmış ve bunun yanı sıra bir dizi de önlemler almıştır. Bu önlemler:[7]

1. İlgili kuruluş ve işadamlarının katılımıyla projelere kredi vermek ve ekonomik fizibilite çalışmalarını da yapacak bir banka kurmak (bu banka kurulmuştur).

2. Vilayetlerdeki yerel yönetimlerin verilecek kredilerin dağıtımından sorumlu olmalarını sağlamak.

4. Tarımsal üretim alanında faaliyet gösteren işletmelerden 5 yıl süreyle gelir ve emlak vergisi alınmayacak.

5. Girişimciliğin desteklenmesi çalışmalarında ve araç, gereç alımında kullanılmak üzere, pamuk ve diğer tarım ürünlerinin devlet siparişinden fazla üretilmesine ve ihraç edilmesine olanak sağlayan kotalar tahsis etmek.

6. Henüz kullanılmayan petrol alanlarından çıkarılacak petrolün ihraç edilmesine izin vermek.

II. 1000 Gün Programı

1997 yılının Nisan ayında yayınlanan bu programda bin günde yapılacak işlerin bir programı çıkarılmış ve esas itibariyle atıl durumda bulunan kamu tesislerinin özelleştirlmesine yönelik bir prosedür belirlenmiştir. Bunun yanı sıra, eski İpek Yolu üzerinde bulunan Tecen-Sarahs-Mashed demiryolunun yeniden ulaşıma açılması, Türkmenistan-Pakistan gaz-petrol boru hattı projesi, 2000 yılına kadar yılda 13 milyar kw/saat elektrik enerjisi üretimi ve ihracı, Nebitdağ gaz-petrol kompleksinin dünya pazarlarına açılması, yeni petrol sahalarında üretime geçilmesi, otomotiv sanayinin kurulması ve toprak reformuna yönelik projelerin gerçekleştirilmesi bir programa bağlanmıştır. Ayrıca, Türkmenistan-İran doğalgaz boru hattı tamamlanarak İran’a doğalgaz verilmeye

başlanmıştır. Program için 5 milyar dolarlık bir kaynak tahsis edilmiş olup, 500 gün içinde devlet mağazalarının, gıda ve hizmet sektörlerinin ve atıl durumda bulunan tesislerin özel mülkiyete devredilmesi, ayrıca 1000 günün sonunda milli gelirin 1,5 kat arttırılması öngörülmüştür.[8]

Devlet Başkanı Türkmenbaşı tarafından 1997 yılı Nisan ayında açıklanan ve özelleştirmede önemli adımlar atmayı hedefleyen "1000 Gün Maksatnamesi" adı verilen programda tarıma da yer verilmiştir. Buna göre 1996 yılında ciddi düşüş göstererek 480,000 ton olan buğday hasadının 2000 yılına girildiğinde 1,200 bin tona, pamuk üretiminin ise 1,500 bin tona ulaştırılması hedeflenmişti. Program ayrıca toprak reformunu ve sulama sistemi içindeki Karakum Kanalı sularının en etkili biçimde kullanılmasını da amaçlamaktadır.

1997 yılında tarım sektörünü geliştirmek için "Tarımı Kalkındırma Fonu"ndan 80 milyar Manat, devlet bütçesinden 248 milyar Manat ve tarıma dayalı sanayileri geliştirmek için 472 milyar Manat kaynak aktarılmıştır. Program çerçevesinde devlet, yerel tarımsal üreticiler ve işadamlarına makine teçhizat alımları ve küçük tesisler kurmak için 20 milyon dolara kadar tarımsal kredi vermiştir. 1 Şubat 1997'de yapılan bir değişiklikle çiftçiler gelir vergisi ve KDV'den muaf tutulmuştur.

III. SaparmuratTürkmenbaşı'nın 2010 Yılına Kadar ki Sosyo-Ekonomik Kalkınma Milli Stratejisi

Aralık 1999'da Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın Türkmenistan'da 2010 yılına kadar uygulanacak sosyo-ekonomik politika ve projelerle ilgili gelişmeleri içeren "Ulusal Program" yayınlandı.[9] Bu programın temel amacı önümüzdeki on yıllık dönemde piyasa ekonomisinin bütün kurallarıyla uygulanabilir duruma getirilmesini ve halkın yüksek yaşam standardına ulaşmasını sağlayacak, ekonomisi güçlü ve gelişmiş bir devlete sahip olmaktır. İstikrarlı bir ekonomik büyümeyi sağlamak, Türkmenistan'ın hammadde kaynaklarını ve üretim imkanlarını daha verimli kullanmak suretiyle piyasayı esnek ve değişen pazar taleplerine uygun hale getirmek, adil bir rekabet sistemi kurmak, özelleştirmeyi yaymak, özel girişimciliği desteklemek, yabancı yatırımları teşvik etmeye yönelik projeleri içeren bu program 2010 yılının sonunda ekonomik bakımdan güçlü, halkın yüksek yaşam standartlarına ulaşacağı bir hedefe sahiptir.

Gelecek dönemde temel hedef serbest piyasa ekonomisini uygulayan, pozitif uluslararası işbirliği sonucunda yüksek yaşam seviyesine ulaşmış bir Türkmenistan meydana getirmekten ibarettir. Söz konusu hedefe erişebilmek için ileriye dönük görevler dört ana başlık altında belirlenmiştir:

1. İktisadi Güvenlik

* İktisadi gelişmeyi hızlandırmak;

* Ülkenin hammadde kaynaklarını ve üretim fırsatlarını tam ve verimli bir şekilde kullanmak;

* Tarım ekonomisini, yakıt-enerji, kimya, tüketim sektörü gibi temel sektörleri geliştirmek; ekonomide mevcut sektörleri geliştirmek, ayrıca yenilerini oluşturmak;

* Ulaşım ve haberleşme altyapısını geliştirmek; Türkmen enerjisini dünya piyasalarına çıkarmak amacıyla transmilli boru hatları sistemini geliştirmek;

* Bilim ve teknolojinin son gelişmelerini içeren verimli bir ekonomi meydana getirmek;

* Mülkiyet haklarını garanti altına almak, adıl rekabeti sağlayacak serbest piyasa ekonomisinin verimli bir şekilde işlemesi için gereken girişimleri bundan sonra da gerçekleştirmek;

* İktisadi gelişmeleri, devlete ait mülkiyeti özelleştirmeye devam etmek ve özel üreticileri desteklemek;

* Ekonominin açıklığı, karşılıklı faydaya dayanan işbirliği esasları altında (özellikle komşu devletlerle) Türkmenistan'ı dünya ekonomik sistemine entegre etmek;

* Sermaye piyasasını geliştirmek, finans kaynaklarını ülkeye çekmek, özellikle yabancı yatırımlarla verimli iktisadi projeleri finanse etmek;

* Dış ticarette pozitif orana ulaşmak, ülkenin ödemeler bilançosunu ve döviz rezervlerini oluşturmak;

* Gelir düzeyi yüksek bir bütçe hazırlamak, ulusal paranın istikrarını ve konverte edilebilmesini sağlamaktan ibarettir.

2. Gıda Güvenliği

* Ülke içerisinde üretilen gıda maddelerine olan talebin yüksek seviyede karşılanmasına;

* İhraç edilen gıda maddelerinin kalitesinin garanti altına alınmasına;

* İthal edilen gıda maddelerinin kalitesinin ciddi bir şekilde denetim altına alınmasına önem vermektir.

3. Sosyal Güvenlik

* Vatandaşların çalışma haklarının ve halka olabildiği kadar iş imkanının temin edilmesine;

* Sosyal yönlü serbest piyasa ekonomisinin yaratılmasına;

* Ekonomide reel sektörde çalışan insanların gelirlerinin artırılmasına;

* Düşük yaşam standarlarına sahip insanların sosyal güvenliğinin ve kişiliğinin güçlendirilmesine;

* Özel mülkiyetin ve halkın kendi emeğiyle kazanmış olduğu araçların dokunulmazlığını ciddi bir şekilde garanti altına alınmasını sağlamaya yönlendirilmiştir.

4. Ekolojik Güvenlik

* Ülkenin endüstriyel gelişmesinin çevre koruma çalışmalarıyla birlikte gerçekleştirilmesini;

* Aral denizi bölgesindeki ekolojik sorunlarının önlenmesini;

* İçecek suyunun yüksek kalitede temin edilmesini;

* Tarım üretiminde insan sağlığına zararlı maddeleri kullanma kurallarına ciddi bir şekilde uyulmasını, toprağın tuzlanmasına ve verimsizleşmesine karşı tedbirlerin alınmasını göz önünde bulundurmaktadır.

Sonuç

Bu programların ülkede hayata geçirilmesiyle birlikte piyasa koşullarına geçiş imkanı elde edilmiş ve halkın yaşam standartlarının yükseltilmesi yolunda önemli adımlar atılmıştır. Yine, bu programların uygulamaya konulmasıyla üretim yatırımlarına yönelik olarak dünya devletleri ile ikili siyasi ve ekonomik ilişkilerin genişlemesi sağlanmış ve bunun neticesinde milli ekonominin yararına artan taleplerin oluşması ve altyapı hizmetlerinin tamamlanmasına yönelik çalışmalar da gerçekleştirilmiştir.

2000 yılına kadar Türkmenistan "10 Yıl Abadancılık" ekonomi planı ve "1000 Gün" maksatnaması gibi programları uygulamış ve "2020 Yılına Kadarki Sosyo-Ekonomik Kalkınma Stratejisi"ni uygulamaya koymuştur. Tüm bu programlar Türkmenistan'ın 2010 yılına kadar bitirmeyi amaçladığı birer geçiş dönemi programlarıdır. Türkmenistan, bu programlarla kendi ekonomisinin yapısını tamamen değiştirmeyi hedeflemiş, sektörel alanlardaki daha önce ortaya konulan hedeflerin (sanayide 3, tarımda ve inşaatta 2,4 ve hizmet sektöründe 3 kat artış) hemen hemen hepsi gerçekleşmiştir. 2016 adet devlet tesisinin de özelleştirilmesi gerçekleşmiştir.

Türkmen yönetimi, çoğulcu demokratik rejim ve serbest piyasaya geçiş yönünde oldukça tedbirli, toplum alışkanlıklarını sarsmayan, bağımsızlıklarını yeni kazanmış diğer cumhuriyetlere oranla daha yavaş tempoyla gelişen bir reform süreci benimsemiş ve Batılı ülkelerin eleştirilerine rağmen bu alandaki tutumunu değiştirmemiştir. Diğer taraftan ise, bürokrasinin fazlalığı, nihai kararların devlet başkanı tarafından alınması ve rüşvet yabancı yatırımlar ve ülke ekonomisi için ciddi birer engel oluşturmaya devam etmektedir. Yabancı sermaye, bankacılık, mülkiyet haklarının korunmasına ilişkin yasalar, 1992 yılında çıkarılmıştır. Öte yandan, vergi, işgücü, sağlık ve güvenliğe ilişkin yasalar yeterli içeriğe sahip değildir.

Ekonomik reformların gerçekleştirilmesinde Türkmenistan, diğer BDT ülkelerine göre biraz geride kalmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi kaynak sıkıntısı olmuştur. Başta Rusya ve Ukrayna olmak üzere doğal gaz ihraç ettiği ülkelerin milyonlarca dolar tutarındaki borçlarını ödememesi, Türkmenistan'ı zor durumda bırakmış ve bırakmaya da devam etmektedir. Geniş kapsamlı reformların uygulanmasında, devlet işletmelerinin özelleştirilmesinde ve tam fiyat liberalizasyonunun sağlanmasında zorluklarla karşılaşılmaktadır. Türkmenistan hükümetinin ithal ikameci programın dahilinde gaz üretimine verdiği önem nedeniyle, ülkedeki hizmet sektörü az gelişmiştir. Limitli kredi kullanma hakkı ve düşük satın alma gücü nedeniyle sektör tehlike içindedir. Bununla birlikte hükümet, serbest pazar ekonomisine geçiş için önemli adımlar atmıştır. Bu adımlar son yıllarda daha da hızlanmıştır. Bazı mallar üzerindeki fiyat kontrolü kaldırılmış, özel çiftliklerin artmasına izin verilmiştir. Mali sistemin yeniden yapılandırılması ve KDV sistemine geçiş çalışmaları başlatılmıştır. Bir yandan vergi gelirlerinin arttırılması yönünde çalışmalar yürütülürken, diğer yandan

da bütçe açığını en aza indirebilmek için hükümet harcamalarında tasarruf tedbirlerine gidilmiştir. Yabancı sermaye, para politikası ve özelleştirme ile ilgili kanun taslakları hazırlanmıştır. Hükümet, kalkınmayı 10 yıllık bir vadeye yayarak, 10 yıllık üretim ve yatırım planı hazırlamıştır.

1 Human Development Report, **Türkmenistan**, 1997, s. 11.

2 Oncuk Musayev, **Saparmurat Türkmenbaşı'nın Siyaseti Dabaralanyar**, Ruh Neşriyat, Aşgabat, 1995, s. 100.

3 Daha detaylı bilgi için bakınız: Saparmurat Turkmenbashi, **Ten Years of Prosperity**, Ashgabat, 1994.

4 M. Mametjumayev, **"**On Yıl Abadancılık**" Türkmenistan'ın Prezidentinin iktisadi Programı**, Aşgabat, 1999, s. 13.

5 M. Mametjumayev, **"**On Yıl Abadancılık**" Türkmenistan'ın Prezidentinin iktisadi Programı**, s. 14.

6 M. Mametjumayev, **"**On Yıl Abadancılık**" Türkmenistan'ın Prezidentinin iktisadi Programı**, s. 15.

7 TİKA, **Türkmenistan Ülke Raporu**, Ankara, 1996. s. 127.

8 Güngör Turan, Bağımsız ve Tarafsız Türkmenistan'ın Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın iktisat siyasetinin sosyal yönü: "Sosyo-Ekonomik Kalkınmanın Esası Türkmen Milletinin Moral ve Entellektüel Gücüdür", **Milletimizin Atası Saparmurat Türkmenbaşı (Saparmurat Türkmenbaşı'nın 60 yaşına sowgat)**, Aşgabat, Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi Yayınları, (35), 2000, s. 101.; Daha detaylı bilgi için bkz. **Türkmenistan Gazeti**, (141), 16 Nisan 1997.

9 The National Programme of President of Turkmenistan Saparmurat Turkmenbashy "**Strategy of Socio-Economic Developments in Turkmenistan for the Period Up to 2010**", Ashgabat, 1999.

C. Sosyal ve Kültürel Hayat

Türkmenistan'ın Demografik Yapısı / Yrd. Doç. Dr. Fahri Solak [s.801-807]

Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi /Türkiye

Giriş

Orta Asya'nın güneybatısında yer alan Türkmenistan Cumhuriyeti, kuzeyinde Kazakistan, kuzeydoğusunda Özbekistan, güneydoğusunda Afganistan, güneyinde İran ve batısında Hazar Denizi ile çevrilmiştir. Yüzölçümü 491.2 bin km^2 olan Cumhuriyetin başkenti Aşkabat'tır. [nüfusu (1998) 604.700]

Türkmenistan Cumhuriyeti 1924 yılında Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla kurulmuş, 1985'ten itibaren yaşanan gelişmelerden sonra eski Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesiyle 22 Ağustos 1990'da egemenliğini, 27 Ekim 1991'de de bağımsızlığını ilan etmiştir. 16 Kasım 1991'de eski Türkmen Komünist Partisi, Türkmenistan Demokratik Partisi olarak yeniden isimlendirilmiş ve 18 Mayıs 1992'de başkanlık yetkilerini genişleten yeni bir Anayasa parlamentodan geçmiştir. 21 Haziran 1992'de yapılan başkanlık seçimlerine tek aday olarak giren Saparmurat Niyazov oyların %99.5'ini alarak 10 yıllık bir dönem için yeniden seçilmiştir. Bu süreçte 1992 sonbaharında Parlamento seçimleri yapılmış ve büyük oranda eski yapılanmaya dayalı yeni bir bağımsız cumhuriyet kurulması amaçlanmıştır.[1] Tek partili bir yönetim şekline sahip olan ve Başkanlık sistemiyle yönetilen Türkmenistan'da siyasi yapı "milli bir idol" haline getirilmiş olan Niyazov etrafında şekillenmiş, sistem "Türkmenbaşı Modeli" olarak anılır hale gelmiş ve 28 Aralık 1999'da Türkmenistan Parlamentosu Niyazov hayatta olduğu sürece başkanlık seçimlerinin yapılmaması yönünde karar alarak bu durumu tescil etmiştir.[2] Türkmenistan dış politikada ise, 1995 yılından itibaren kazandığı "Daimi Tarafsızlık" statüsüne uygun bir politika izlemektedir.[3]

Topraklarının 4/5'lik bölümü Turan ovasında yer alan Türkmenistan'ın önemli bir kısmını (%80) Karakum çölü kaplamaktadır. Türkmenistan'ın orta kesiminden Kazakistan'a doğru uzanan çöl ülkenin en önemli coğrafi özelliği olarak gösterilebilir. Çöl haricinde kalan %20'lik toprakların %3'ünü ekilebilir alanlar, %63'ünü çayır ve otlaklar, %8'ini ormanlar ve %26'sını diğer alanlar oluşturmaktadır.[4]

Orta Asya cumhuriyetleri içinde yüzölçümü itibariyle Kazakistan'dan sonra ikinci büyük ülke durumunda olan Türkmenistan, nüfus miktarı ve yoğunluğu bakımından (km^2'ye 10.2 kişi) dördüncü sırada yer almaktadır. Bölgedeki cumhuriyetlerden sadece Kazakistan'ın nüfus yoğunluğu (km^2'ye 5.5 kişi) Türkmenistan'dan daha düşüktür. Bu açıdan bakıldığında bölgede ilk üç sırayı Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan almaktadır.

Orta Asya bölgesi bünyesinde çok sayıda farklı etnik unsuru barındırmasıyla bilinmektedir. Bölge cumhuriyetlerinin hepsinde aslî unsuru oluşturan halk yanında başka etnik unsurlar da

yaşamaktadır. Bu yapısal durum tarihî, siyasî ve sosyo-ekonomik sebeplerle zaman içinde oluşmuş; bu oluşumun nedenleri, etkileri ve sonuçları çeşitli araştırmalara konu olmuştur.[5]

Ancak 1990'lardan sonra meydana gelen kapsamlı dönüşüm bu konuda da hızlı değişikliklere yol açmış, bu durum yeni gelişmeleri de kapsayacak ülke ve bölge düzeyinde detaylı araştırmalarla konunun yeniden ele alınmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Diğer taraftan etnik yapı konusunun bölge ülkeleri için gerilim ve huzursuzluk potansiyeli taşıması ve konunun eski Sovyet dönemine göre, ulus-devlet inşa etme gayretindeki yeni cumhuriyetler tarafından daha farklı anlamlar kazanması ve algılanması konuya ilişkin sağlıklı verilere ulaşmada sorunlara neden olmaktadır. Bu konuda özellikle Özbekistan ve Türkmenistan'ın aşırı hassas davrandıkları bilinmektedir. Bu durum Türkiye'de bölgeye ilişkin çalışmalarda genel olarak yaşanan ilk elden verilere ulaşma sorununun, nüfus konusunda daha da ileri boyutlara ulaşmasına neden olmaktadır. Bu eksikliğin bir ölçüde Batı'da yapılmış çalışmalardan giderilebileceği düşünülse de, bu çalışmalarda ayrıntılı verilerden ziyade yapılan yorumlara kaynak teşkil edecek genel verilerin ötesine ulaşabilmek her zaman mümkün olamamaktadır.[6]

Bu çalışmada, ulaşılabildiği ölçüde birinci el ve güncel kaynaklara dayalı olarak Türkmenistan Cumhuriyeti'nin demografik yapısı ana hatlarıyla ele alınacaktır. Temel kaynak olarak 1999 yılında Türkmenistan İstatistik ve Tahmin Enstitüsü tarafından yayınlanan İstatistik Yıllığı kullanılacak olmakla beraber konu ile ilgili diğer çalışmalardan da yararlanılacaktır.

I. Nüfusun Gelişimi

Türkmenistan'ın nüfusu 1913 yılında 1 milyon 40 bin civarında iken ancak 1970 yılında iki katına ulaşmış ve 2 milyon 158 bin olmuştur (bkz. Tablo: 1). Nüfusun iki katına çıkma süresi 57 yılı bulmaktadır ki bu oldukça uzun bir süredir. 1926 yılının esas alınması durumunda da nüfusun iki katına çıkma süresi olan 39 yıl yine olumsuz bir tablo yansıtmaktadır. Bu dönemde dikkat çeken hususlardan biri de 1913-1926 ve 1940-1950 aralıklarında nüfusta artış yerine azalış görülmesidir. Yine 1940 yılında 1 milyon 300 bin civarında olan nüfus aradan geçen 15 yıla rağmen 1955 yılında da hemen hemen aynı düzeyde kalmıştır.

Bu olumsuz durumun ortaya çıkmasında 1917 Bolşevik Devrimi sonrası yaşanan iç savaş ve Türkmen bağımsızlık savaşı, 1920'lerde etkili olan kıtlığın neden olduğu insan kayıpları, 1930'larda zorla uygulanan kolektifleştirme ve zorunlu iskan politikalarının mevcut dengeleri bozması, bu uygulamaya direnen insanlardan ölen yada göçenlerin önemli miktarlara ulaşması ve nihayet İkinci Dünya Savaşı'nda kaybedilen binlerce insan başlıca sebepler olarak sıralanabilir.

Yüzyılın başında Türkmenistan nüfusunun %90'a yakını kırsal bölgede yaşarken, 1939'da kayda değer bir değişiklik yaşanmış ve kent nüfusu %10 seviyesinden %33 seviyesine çıkmıştır. Bu sıçramada yukarıda değindiğimiz zorunlu iskan politikası yanında bölgeye yaşanan hızlı Slav göçü belirleyici olmuştur.

Tablo 1: Türkmenistan'da Nüfusun Gelişimi

Yıllar	Nüfus Miktarı (Bin Kişi)	Kent Nüfusu (%)	Kır Nüfusu (%)	Km2'ye düşen Nüfus
1913	1041.7	11	89	2.1
1926	998.1	14	86	2.0
1939	1251.9	33	67	2.5
1940	1301.6	35	65	2.7
1950	1197.3	36	64	2.5
1955	1340.1	44	56	2.7
1959	1516.4	46	54	3.1
1960	1564.6	42	58	3.2
1965	1862.7	48	52	3.8
1970	2158.9	48	52	4.4
1975	2491.1	48	52	5.1
1979	2758.8	48	52	5.6
1980	2833.0	48	52	5.8
1981	2896.6	48	52	5.9
1982	2969.9	47	53	6.1
1984	3118.0	47	53	6.3
1989	3533.9	45	55	7.2
1992	3838.1		7.8	
1993	4000.0		8.1	
1995	4587.4	44.9	55.1	9.3
1996	4710.4	44.5	55.5	9.6
1997	4846.8	44.5	55.5	9.9
1998	4993.5	44.7	55.3	10.2
2000	5400.0	-	-	11.0

Kaynak: **Turkmenskaya SSR**, Aşhabat, 1984, s. 66; **Demografiçeskiy Entsiklopediçeskiy Slovar**, Moskva, 1985, s. 483; TİKA, **Avrasya Dosyası**, Türkmenistan Özel Sayısı, S: 87, Kasım 1997/2, s. 2. **Statistical Yearbook of Turkmenistan 1998**, Ashgabat, 1999, s. 17; The Economist Intelligence Unit (EIU), **Country Report**, June 2001, s. 5.

1970 yılı Türkmenistan nüfusunun artışı ve kır-kent dağılım oranları açısından dönüm noktası olmuştur. Söz konusu yılda kent nüfusu en yüksek oranı olan %48 düzeyine ulaşmış, izleyen yıllarda nüfus artışı istikrarlı bir seyir izlemiştir. Bu dönemde nüfusun iki katına çıkma süresi de (1970-1993) 23 yıla inmiştir. 1993-2000 döneminde hızlı bir nüfus artışı gerçekleşerek toplam nüfus 5 milyonu aşmıştır.

Türkmenistan nüfus artış hızı en yüksek Orta Asya cumhuriyetidir. Ülkede nüfus artışı devlet tarafından teşvik edilmekte, doğum yapan kadınlara üç yıla kadar ücretli izin verilmekte, iki çocuktan fazlasının giderlerine yardım edilmekte ve köylere kadar yaygınlaşan ücretsiz kreş ve anaokulu hizmeti sağlamaktadır. Ülkede nüfus artış hızı 1989 yılında %2.1, 1990 yılında %2.7, 1992 yılında %2.4, 1993 yılında %2.6, 1995 yılında %1.9 ve 1998 yılında ise %1.6 olarak gerçekleşmiştir.[7] 2000 yılı itibariyle ülkede doğum oranı binde 29, ölüm oranı binde 9, nüfus artış oranı %2 ve ortalama yaşam süresi 60.9 yıl olarak belirlenmiştir.[8]

Yukarıdaki tabloda yer alan bilgiler ve bunlara dayalı olarak yapılan değerlendirmeler Türkmenistan Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan nüfusla ilgilidir. Ayrıca Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkeleri başta olmak üzere diğer bazı ülkelerde de Türkmenlerin yaşadığı bilinmektedir. Türkmenistan dışında yaşayan Türkmenlerin sayısına ilişkin farklı tahminlerde bulunulmaktadır. Bu tahminlerden birine göre, eski Sovyet sınırları dışında yaşayan toplam Türkmen sayısı 3 milyon olup bunun 2 milyonu İran Horasanı'nda ve 1 milyona yakını da Kuzey Afganistan'da yaşamaktadır.[9] Diğer bir kaynağa göre ise, eski Sovyet sınırları dışında yaşayan toplam Türkmen sayısı 2 milyon civarındadır ve bunun 500 bini İran'da, 500 bini Afganistan'da, 200 bini Irak'ta, kalanı ise Türkiye ile diğer Yakın Doğu ülkelerinde yaşamaktadır.[10] Bir başka kaynak da eski Sovyet sınırları dışında yaşayan toplam Türkmen sayısının 2 milyon olduğunu ve bunun 500 bininin İran'da, 500 bininin Irak'ta, 400 bininin Afganistan'da ve 300 bininin Türkiye'de yaşadığını belirtmektedir.[11]

Eski Sovyetler Birliği, yeni BDT ülkeleri arasında Türkmen nüfus Tacikistan ve Özbekistan'da yoğunlaşmaktadır. Bunların toplamı Özbekistan'da 122 bin, Özbekistan'a bağlı Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti'nde 60 bin ve Tacikistan'da 20 bin olmak üzere 200 bin civarındadır.[12]

Türkmenistan idari bakımdan 5 bölge/vilayetten oluşmaktadır. Barındırdıkları nüfus itibariyle bu bölgeler Marı Vilayeti (%23), Daşoğuz Vilayeti (%21), Lebap Vilayeti (%20), Akhal Vilayeti (%14), Aşkabat (%12) ve Balkan Vilayeti (%8) şeklinde sıralanmaktadır (bkz. Tablo: 2).

Türkmenistan'ın en büyük şehri Başkent Aşkabat'tır. Aşkabat'ın nüfusu 1897 yılında 19.426 kişi, 1908 yılında 39.867 kişi, 1911 yılında 45.384 ve 1926'da ise 51.593 kişi olarak belirtilmektedir.[13] Görüldüğü gibi şehrin nüfusu 29 yılda iki buçuk kat artmıştır. 1926 yılında şehir nüfusunun %52.4'ü Rus, %11.3'ü Ermeni, %4.3 İranlı ve sadece %2.2'si Türkmenlerden ve %29.8'i diğer etnik gruplardan oluşuyordu.[14] Bu etnik durum da göstermektedir ki, şehrin nüfusu yoğun Rus göçü nedeniyle böyle hızlı bir artış göstermiştir.

Tablo 3: Nüfusu 50 Binden Fazla OlanŞehirlerinNüfuslarının Gelişimi

	1995	1996	1997	1998
Aşkabat	551.4	559.7	568.3	604.7
Türkmenabad	197.1	196.4	198.1	203.0
Daşoğuz	145.8	152.1	154.8	165.4
Marı	112.8	115.1	119.8	123.0
Nebitdağ	100.6	101.0	104.7	108.0
Türkmenbaşı	65.5	65.8	68.1	70.3
Bayramali	54.9	56.0	58.5	60.3
Tejen	49.8	51.1	52.5	53.7
Kızılarbat	48.0	48.0	49.4	50.9

Kaynak: **Statistical Yearbook of Turkmenistan 1998**, Ashgabat, 1999, s. 24.

1939 yılına gelindiğinde Aşkabat'ın nüfusu 126.500 kişi, 1959 yılında 169.900 kişi, 1970'te 253.118 kişi, 1983'te 338.000 kişi ve 1998'de 604.700 kişi olmuştur.[15] Aşkabat nüfusu içinde Türkmenlerin oranı 1970 yılında %38 kadar iken şehirde Rusların oranı %42.7 idi.[16] 1983'te Türkmenlerin oranı %40 civarına çıkmış, %50 sınırını ancak bağımsızlık sonrası dönemde aşabilmiştir. Aşkabat 1998 itibariyle, ülkenin toplam kent nüfusunun %27'sini barındırmaktadır.

Türkmenistan'ın diğer önemli şehirleri Türkmenabad, Daşoğuz, Marı, Nebitdağ, Türkmenbaşı, Bayramali, Tejen ve Kızılarbat şeklinde sıralanmaktadır (bkz. Tablo: 3).

II. Nüfusun Cinsiyete GöreDağılımı

Türkmenistan'da nüfusun cinsiyete göre dağılımına bakıldığında, kadın nüfusun erkek nüfusa oranla bir miktar fazla olduğu görülmektedir. Toplam nüfustaki kadın oranı 1995 yılından bu yana %50.4 oranını korumaktadır (bkz. Tablo: 4). Ülkede kentli kadınların eğitim düzeyi kırsal bölgede yaşayan kadınlardan daha yüksektir ve kadınların okur-yazarlık oranı %99.9 olarak belirlenmiştir.[17] Türkmenistan'da kadınlar ekonomik faaliyetlerde aktif görev almaktadırlar. Ekonomik açıdan aktif kadınların oranı %43.2'dir. Türkmen parlamentosundaki temsilcilerin %18'i kadındır. Bu oran diğer gelişmiş ülkelerde %11 civarındadır.[18]

Tablo 4: Türkmenistan'da Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

		Erkek Nüfus		Kadın Nüfus	
	Toplam	Miktar		Miktar	
Yıllar	Nüfus	(Bin kişi)	%	(Bin kişi)	%
1995	4587.4	2275.4	49.6	2312.0	50.4

1996	4710.4	2336.4	49.6	2374.0	50.4
1997	4846.8	2404.0	49.6	2442.8	50.4
1998	4993.5	2476.8	49.6	2516.7	50.4

Kaynak: **Statistical Yearbook of Turkmenistan 1998**, Ashgabat, 1999, s. 17.

III. Nüfusun İstihdam Yapısı

Türkmenistan'da istihdam edilen toplam işgücü 1998 yılı itibariyle 1.838.700 kişidir. Bunun %12.5'i sanayi, %48.3'ü tarım, %5.9'u inşaat, %4.3'ü ulaşım ve haberleşme ve kalanı da diğer sektörlerde istihdam edilmektedir (bkz. Tablo: 5). Görüldüğü gibi istihdamın sektörel dağılımında tarım sektörü hakim durumdadır. 1995-1998 dönemine bakıldığında tarım sektörünün toplam istihdamdaki payının %44.8'den, %48.3'e yükseldiği görülmektedir. Bu dönemde sanayi sektörünün payında da az da olsa artış gözlenmiş ve bu pay %10.1'den, %12.5'e yükselmiştir. Söz konusu dönemde en bariz düşüş ise inşaat sektöründe yaşanmış ve bu sektörün payı 1995'te %9.1 iken 1998'e gelindiğinde %5.9'a gerilemiştir.

Türkmenistan'ın doğal kaynaklara dayalı sanayilerde ciddi potansiyeli olmasına rağmen ekonomisi hâlâ büyük ölçüde tarıma dayalıdır. Ülkenin en temel tarımsal ürünü olan pamuk ekilebilen toprakların %50'sini ve toplam tarımsal ürün miktarının %60'ını oluşturmaktadır. Tarım sektöründeki bu aşırı uzmanlaşma, ekonomiyi gıda ithalatına bağımlı kılmaktadır. Sonuçta Türkmenistan tahıl tüketiminin %65'ini ve şekerin tümünü ithal etmektedir.[19]

İstihdam konusuna kamu sektörü-özel sektör dağılımı açısından bakıldığında, 1998 yılı itibariyle kamu ağırlığının sürdüğü görülmektedir. Söz konusu yılda toplam istihdamın %80'i devlet girişimleri, çiftçi birlikleri ve hükümet yönetimi tarafından sağlanmıştır.[20]

IV. Nüfusun Etnik Yapısı

Türkmenistan'da asıl unsuru oluşturan Türkmenler, son yıllardaki gelişmelerin de katkısıyla, toplam nüfusun %80'ini oluşturmakla birlikte ülkede yüz civarında etnik unsurun yaşadığı bilinmektedir.

1959 yılında ülkede Türkmen ve diğer etnik unsurlar arasındaki oran %60'a %40 civarında idi. Türkmenlerin toplam nüfusa oranı 1959-1989 döneminde %60'dan %72 düzeyine yükselmiştir. Bu dönemde Türkmen nüfus oranının artışında ülkeye dış göçün hızını kaybetmesi yanında, Türkmenlerde doğurganlık oranının Slav unsurlara göre belirgin bir şekilde yüksek oluşu da belirleyici olmuştur. Aynı dönem boyunca ülkede ikinci büyük nüfus topluluğunu Ruslar oluşturmuştur. Rusların toplam nüfusa oranı 1959 yılında %17 gibi yüksek bir oran iken, izleyen yıllarda azalma trendi izlemiş ve 1970'de %14.5, 1979'da 12.6 ve 1989'da %9.5 düzeyine inmiştir (bkz. Tablo: 6).

Türkmenistan'da üçüncü büyük etnik grubu Özbekler oluşturmaktadır. Özbek nüfus ülkede istikrarlı bir seyir izlemiş ve %8 civarında bir oranla 1959-1989 aralığında üçüncü sıradaki yerini

korumuştur. Ülkede daha sonra sırayla Kazak, Tatar, Ukraynalı, Ermeni, Azeri ve diğer etnik gruplar gelmektedir (bkz. Tablo: 6).

Türkmenistan'ın etnik yapısı, 1991 yılında ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonraki süreçte yapısal bir değişiklik geçirmiştir. Bunda en önemli sebep daha önceki dönemlerde göç alan ülkenin 1991 sonrası dışarıya hızlı bir şekilde göç vermesidir. Ülke dışına göçenlerin başında Ruslar ve Ukraynalılar gelmektedir. Sovyet döneminde ülkede hakim/yönetici sınıf durumunda olan Slav unsurlar eski Sovyetlerin dağılması ve bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkmasıyla bir anda azınlık durumuna düşmüşlerdir.[21]

Bağımsızlığın beraberinde getirdiği resmi ve eğitim dili değişiklikleri, milliyetçi kesimlerin söylemleri de bu unsurları tedirgin eden ve göçe zorlayan nedenler arasında sayılabilir. Bütün bunların yanında yaşanan ağır ekonomik kriz de göçün temel faktörlerinden biridir. Kendi memleketleri olarak gördükleri ve daha büyük bir ekonomik güç olarak düşündükleri Rusya'da daha rahat bir düzen kurma ve kendini güvende hissetme arzusu da göçü hızlandıran önemli sebeplerdir.

Bu gelişmeler sonucunda 1989 yılında Türkmenistan'da 335.700 Rus varken bu sayı 1998'e gelindiğinde 149.800'e (%3) inmiştir. Bu süreçte ülkeden 200 bine yakın Rus nüfusun göç ettiği anlaşılmaktadır. Bu hızlı göçün ülke ve bölge açısından sosyal ve ekonomik sonuçları ayrı bir inceleme konusu olacak kadar önemli olup, burada sadece konuya işaretle yetiniyoruz.

Göç olgusuyla beraber Türkmenlerin toplam nüfus içindeki oranı %80'i aşmış ve Özbekler (%9) ikinci büyük etnik grup haline gelmiştir. Böylece ülkede Türk asıllı Müslüman nüfus %95 gibi yüksek bir orana yükselmiştir.

V. Nüfusun Yaş GruplarınaGöre Dağılımı

Türkmenistan nüfusu genç bir nüfus özelliği göstermektedir. Yaş grupları itibariyle nüfusun dağılımına bakıldığında 0-14 yaş grubunda bulunanlar toplam nüfusun %40.3'ünü oluşturmaktadır (bkz. Tablo: 7). Çalışma çağındaki nüfusa[22] bakıldığında ise (tabloda 15-59 dilimi), toplam nüfusun %54'ü bu yaş grubuna girmektedir.

Doğurganlık çağı olarak kabul edilen 15-49 yaş dilimine bakıldığında da toplam nüfusun %49.5'ini bu grubun oluşturduğu görülmektedir. Ülke nüfusunun dikkat çeken bir özelliği de yaşlı nüfusun azlığıdır. Gerçekten de 60 ve üzeri yaş grubuna bakıldığında toplam nüfusun %5.7'si civarında kaldığı görülmektedir. Bütün bu veriler Türkmenistan nüfusunun dinamik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 7: Yaş Gurupları İtibariyle TürkmenistanNüfusunun Gelişimi (%)

Yaş Grupları	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**
0-4	14.5	14.1	13.4	12.5
5-9	14.0	13.9	13.8	13.8

10-14	11.8	12.0	12.3	12.7
15-19	10.2	10.1	10.3	10.4
20-24	9.1	9.2	9.2	9.2
25-29	8.2	8.2	8.3	8.2
30-34	7.6	7.6	7.4	7.4
35-39	6.6	6.7	6.9	6.9
40-44	4.6	4.8	5.0	5.3
45-49	3.2	3.4	3.6	3.7
50-54	1.9	1.8	1.9	2.1
55-59	2.6	2.5	2.3	2.0
60-64	1.9	1.9	1.9	2.0
65-69	1.8	1.7	1.6	1.6
70 ve üzeri	2.0	2.1	2.1	2.2
Çalışma çağı altı nüfus	42.4	42.1	41.6	41.2
Çalışma çağındaki nüfus	50.5	50.9	51.4	52.7
Çalışma çağı sonrası nüfus	7.1	7.0	7.0	6.1
Toplam	100	100	100	100

Kaynak: **Statistical Yearbook of Turkmenistan 1998**, Ashgabat, 1999, s. 18.

VI. Evlenme ve BoşanmaOranları

Türkmenistan toplumsal yapısında evlenme döneminin oldukça genç yaşlarda başladığı ve toplumun 16 yaş üstündeki kısmında, 25 yaşına gelmeden evlenme oranının %75 olduğu, evlenme yaşının 14'e kadar inebildiği; yine 16-60 arasındaki evlenmiş olanların %95'inin evliliği sürdürdüğü, sadece %5'inin boşanmış ve dul olduğu belirtilmektedir.[23]

Türkmenistan'da 1995-1998 dönemine bakıldığında evlenme sayısında tedrici bir düşüş yaşandığı görülmektedir. 1995 yılında ülkede toplam evlilik sayısı 33.300 iken 1998 yılında 26.400 evlilik gerçekleştirilmiştir. Diğer bir ifade ile 1995 yılında her bin kişide 6 kişi evlenmişken, 1998 yılında bin kişide 5 kişi evlenmiştir. Evlenme sayılarına kır-kent açısından bakıldığında evlenme sayısının kırsal alanda daha yüksek olduğu görülmektedir. 1998 yılında ülkede gerçekleşen 26.400 evlilikten 11.600'ü kentte (%44), 14.800'ü ise kırsal kesimde (%56) gerçekleşmiştir (bkz. Tablo: 8).

Türkmenistan'da boşanma oranlarına bakıldığında her 1000 kişide ortalama 1 kişi civarında olduğu görülmektedir. Genel olarak boşanma oranları düşük olmakla beraber, nüfusun kır-kent

dağılımı açısından bakıldığında boşanmanın daha çok şehirlerde yaygın olduğunu, kırsal alanda hayli az olduğunu söylemek mümkündür. 1998 yılında ülkede meydana gelen 5300 boşanma olayından 4900'ü şehirde, sadece 400'ü kırsal alanda olmuştur. Diğer bir ifade ile ülkede her 1000 kişide boşanma sayısı şehirde 2.4 (1998) iken, bu sayı kırsal alanda sadece 0.2 düzeyindedir (bkz. Tablo: 8).

Tablo 8: Türkmenistan'da Evlenme ve Boşanma Oranları

Yıllar	**Evlenme Sayısı (Bin Kişi)**	**Her 1000 Kişide Evlenme Sayısı**	**Boşanma Sayısı (Bin Kişi)**	**Her 1000 Kişide Boşanma Sayısı**
Toplam Nüfus				
1995	33.3	6.0	7.4	1.3
1996	30.2	6.8	6.6	1.5
1997	30.0	5.8	6.5	1.3
1998	26.4	5.3	5.6	1.1
Şehir Nüfusu				
1995	14.4	5.6	7.1	2.7
1996	13.0	6.2	6.4	3.1
1997	12.8	5.4	6.3	2.7
1998	11.6	4.9	5.6	2.4
Kır Nüfusu				
1995	18.9	0.4	7.6	0.2
1996	17.2	0.6	6.8	0.2
1997	17.2	0.4	6.6	0.2
1998	14.8	0.4	5.6	0.2

Kaynak: **Statistical Yearbook of Turkmenistan 1998**, Ashgabat, 1999, s. 23.

Sonuç

Orta Asya cumhuriyetleri içinde yüzölçümü itibariyle Kazakistan'dan sonra ikinci büyük ülke durumunda olan Türkmenistan, nüfus miktarı ve yoğunluğu bakımından dördüncü sırada yer almaktadır. Türkmenistan bölge cumhuriyetleri içinde nüfus artış hızı en yüksek olan ülke olup, nüfusun %55'i kırsal alanda yaşamaktadır. Ülkenin en büyük kenti toplam kent nüfusunun %27'sini barındıran başkent Aşkabat'tır. 1970 yılı Türkmenistan nüfusunun artışı ve kır-kent dağılımı açısından

dönüm noktası olmuştur. Ülkede nüfusun iki katına çıkma süresinin 23 yıl civarında olduğu görülmektedir. Halen toplam nüfus 5 milyonu aşmış bulunmaktadır. Türkmenistan'da nüfus artış hızı %2 civarında ve ortalama yaşam süresi 60 yıldır.

Türkmenistan Cumhuriyeti'nin toplam nüfusunun yaklaşık 4 milyonu Türkmenlerden, kalan kısmı diğer etnik unsurlardan oluşmaktadır. Ayrıca Türkmenistan dışında, BDT ülkelerinde 200 bin, diğer ülkelerde de (İran, Afganistan, Irak, Türkiye) 2-3 milyon civarında Türkmenin yaşadığı belirtilmektedir. Türkmenistan'da Türkmenlerden başka Özbekler, Ruslar, Kazaklar, Tatarlar diğer önemli etnik unsurları oluşturmaktadır.

Türkmenistan nüfusunun cinsiyet dağılımına bakıldığında dengeli bir dağılım olduğu görülmektedir. Kadın-erkek nüfusu hemen hemen bire bir durumdadır. Yaş grupları açısından bakıldığında ise ülkenin genç bir nüfus yapısına sahip olduğu söylenebilir. Gerçekten de 0-14 yaş grubu toplam nüfusun %40'ını oluşturmakta, 60 ve üzeri yaş grubunun oranı %5 civarında kalmaktadır.

Sektörlere göre nüfusun dağılımına bakıldığında, toplam nüfusun %50'ye yakınının tarım sektöründe, %12'sinin sanayi sektöründe istihdam edildiği; toplam istihdam içinde kamu ağırlığının büyük oranda sürdüğü görülmektedir.

Türkmenistan nüfusu son on yıllık dönemde, gerek hızlı nüfus artış oranı, gerekse yaşanan iç ve dış göçler ve kapsamlı ekonomik reformlar nedeniyle dinamik bir süreç yaşamıştır. Bu süreç nüfusun miktarı, etnik kompozisyonu, bölgesel dağılımı ve istihdam yapısı üzerinde önemli değişimlere yol açmış bulunmaktadır.

1 Albrecht Frischenschlager, "Siyasi ve Ekonomik Bağımsızlık Yolundaki Türkmenistan", **Avrasya Etüdleri**, S: 3, Sonbahar 1995, s. 38-39.

2 Nermin Güler, "Geçiş Sürecinde Türkmenistan'ın Siyasi Yapısı: Türkmenbaşı Modeli", **Avrasya Dosyası**, C: 7, S: 2, Yaz 2001, s. 103.

3 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Seyfettin Erol, "Türkmenistan Devleti'nin Dış Politikasının Temel Sacayağı: Daimi Tarafsızlık Statüsü", **Avrasya Dosyası**, C: 7, S: 2, Yaz 2001, s. 124-142.

4 İTO, **Türkmenistan Ülke Profili**, **Mevzuat ve Türk Girişimcileri**, İstanbul, 1998, s. 13.

5 Örnek olarak bkz. Y. Miroğlu, "Sovyet Türkistan'ı Nüfusunun Dinamiki", **Dergi**, Yıl: 5, S: 18, 1959, s. 3-18; Y. Mironenko, "Sovyetler Birliği'nin 15.1.1959 Nüfus Sayımı Rakamlarına Göre Kuzey Türkistan Nüfusunun Dinamiği", **Dergi**, Yıl: 6, S: 22, 1960, s. 38-46; İbrahim Yarkın, "Sovyet Rejimi Altında Türkistan'da Rus Göçmeni Yerleştirme ve Nüfus Meselesi", **Türk Kültürü**, C: 6, S: 63, Ocak 1968, s. 39-44; B. Zakir Avşar-Ferruh Solak-Selma Tosun, "Eski Sovyetler Birliği'ndeki Rus ve Diğer Slav Nüfusunun Günümüzde ve Gelecekteki Yapısı", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, S: 340, Nisan 1994, s. 25-36; Fahri Solak, "Kazakistan'ın Demografik Yapısı", **Çerçeve**, Yıl: 3, S: 10, 1994, s. 24-27; Nadir Devlet, "Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Sınırlarının Tarihi, Coğrafi ve Etnik Sorunları", **Avrasya**

Etüdleri, C: 1, S: 4, Kış 1995, s. 30-39; Cunthia Weber-Ann Goodman, "Sovyetler Birliği'nde Nüfus Politikasıyla İlgili Tartışmalar: Rusya'da Müslümanlara Karşı Nüfus Emperyalizmi", Derl. ve Çev., İsmail Orhan Türköz, **Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği'nde İslamiyet ve Müslümanlar**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1997 içinde, s. 162-177; s. 99-105; Z. Avşar-Ferruh Solak, "21. Yüzyılda Türk Dünyası [1950-1925 (95 olmalı)] Demografik İnceleme", **Yeni Türkiye**, Yıl: 3 S: 15, Mayıs-Haziran 1997, s. 74-152; Yakup Deliömeroğlu, "Kazakistan'ın Etnik Yapısının Bazı Demografik, Politik ve Sosyo-Psikolojik Görüntüleri", **Bilig**, S: 9, Bahar 1999, s. 19-27; Valeri Aleksandroviç Tişkov, "Eski Sovyet Alanında Etnik Problemler ve Çatışmalar", **Stratejik Analiz**, C: 1, S: 8, Aralık 2000.

6 Örnek olarak bkz. **The Economist Intelligence Unit (EIU) Ülke Raporları.**

7 Stanislav Zhukov, "Economic Development in the States of Central Asia", Rumer Boris (Ed.), **Central Asia in Transition: Dilemmas of Political and Economic Development**, New York, 1996, s. 131; Hasan Kanbolat, "Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Cumhuriyeti", **Yeni Türkiye**, Yıl: 3, S: 16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1337; Pomfret, Rishard, **The Economies of Central Asia**, Princeton, 1995, s. 120; Yuriy Kulchik vd., **Central Asia After the Empire**, London, 1996, s. 84; İTO (1998), s. 16.

8 The Economist Intelligence Unit (EIU), **Country Profile 2001**, s. 37.

9 Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara: TTK, 1996, s. 330.

10 Nadir Devlet, **Çağdaş Türk Dünyası**, İstanbul: M. Ü. Yay., 1989, s. 190.

11 Nevzat Özkan, **Türk Dünyası-Nüfus**, **Sosyal Yapı**, **Dil**, **Edebiyat-**, Kayseri: Geçit Yay., 1997, s. 60.

12 Özkan, **a.g.e.**, s. 60.

13 **Turkmenskaya SSR**, s. 475.

14 **Turkmenskaya SSR**, s. 475.

15 1998 yılı dışındaki veriler için bkz. Turkmenskaya SSR, s. 475.

16 Devlet, **a.g.e.**, s. 191.

17 Güngör Turan, "10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan'ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2010 Yılı İçin Olasılıklar", **Avrasya Etüdleri**, S: 20, Yaz 2001, 10. Yıl Özel Sayısı, s. 154.

18 Turan, a.g.m., s. 156.

19 Frischenschlager, a.g.m., s. 44-45.

20 Turan, a.g.m., s. 146.

21 Geniş bilgi için bkz. Süleyman Sırrı Terzioğlu, "Türkmenistan'ın Azınlıklar Konusundaki Siyaseti", **Avrasya Dosyası**, C: 7, S: 2, Yaz 2001, s. 111-123.

22 Türkmenistan'da çalışma çağı erkekler için 16-61 yaşları; kadınlar için 16-56 yaşları arasıdır.

23 TİKA, **Türkmenistan Ülke Raporu**, Ankara, 1995, s. 8. Ayrıca bkz. Durmuş Tatlılıoğlu, "Din Sosyolojisi Açısından Türkmen Ailesi ve Kuruluşu (Düğün, Nikah ve Boşanma)", **Akademik Araştırmalar**, S: 9-10, Mayıs-Ekim 2001.

Demografiçeskiy Entsiklopediçeskiy Slovar, Moskva, 1985.

Devlet, Nadir, **Çağdaş Türk Dünyası**, İstanbul: M. Ü. Yay., 1989.

EIU, **Country Profile 2001**.

EIU, **Country Report**, June 2001.

Erol, Mehmet Seyfettin, “Türkmenistan Devleti’nin Dış Politikasının Temel Sacayağı: Daimi TarafsızlıkStatüsü”, **Avrasya Dosyası**, C: 7, S: 2, Yaz 2001, s. 124-142.

Frischenschlager, Albrecht, “Siyasi ve Ekonomik Bağımsızlık Yolundaki Türkmenistan”, **Avrasya Etüdleri**, S: 3, Sonbahar 1995, s. 38-50.

Güler, Nermin, “Geçiş Sürecinde Türkmenistan’ın Siyasi Yapısı: Türkmenbaşı Modeli”, **Avrasya Dosyası**, C: 7, S: 2, Yaz 2001, s. 97-110.

Hasan Kanbolat, “Bağımsızlık Sürecinde Türkmenistan Cumhuriyeti”, **Yeni Türkiye**, Yıl: 3, S: 16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1330-1346.

İTO, **Türkmenistan Ülke Profili**, **Mevzuat ve Türk Girişimcileri**, Haz., S. Tayfun Ok-Volkan Aydos, İstanbul, 1998.

İTO, **Türkmenistan**, Haz., Erdoğdu Pekcan, İstanbul, 1992.

Kulchik, Yuriy vd., **Central Asia After the Empire**, London, 1996.

Özkan, Nevzat, **Türk Dünyası-Nüfus**, **Sosyal Yapı**, **Dil**, **Edebiyat-**, Kayseri: Geçit Yay., 1997.

Rishard, Pomfret, **The Economies of Central Asia**, Princeton, 1995.

Saray, Mehmet, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara: TTK, 1996.

Statistical Yearbook of Turkmenistan 1998, Ashgabat, 1999.

Tatlılıoğlu, Durmuş, “Din Sosyolojisi Açısından Türkmen Ailesi ve Kuruluşu (Düğün, Nikah ve Boşanma)”, **Akademik Araştırmalar**, S: 9-10, Mayıs-Ekim 2001.

Terzioğlu, Süleyman Sırrı, “Türkmenistan’ın Azınlıklar Konusundaki Siyaseti”, **Avrasya Dosyası**, C: 7, S: 2, Yaz 2001, s. 111-123.

TİKA, **Avrasya Dosyası**, Türkmenistan Özel Sayısı, S: 87, Kasım 1997/2.

TİKA, **Türkmenistan Ülke Raporu**, Ankara, 1995.

Turan, Güngör, “10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan’ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2010 Yılı İçin Olasılıklar”, **Avrasya Etüdleri**, S: 20, Yaz 2001, 10. Yıl Özel Sayısı, s. 141-162.

Turkmenskaya SSR, Aşhabat, 1984.

Zhukov, Stanislav, “Economic Development in the States of Central Asia”, Rumer Boris (Ed.), **Central Asia in Transition: Dilemmas of Political and Economic Development**, New York, 1996, s. 106-135.

Türkmenistan'da Sosyal Yapı / Yrd. Doç. Dr. Durmuş Tatlılıoğlu [s.808-814]

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Bu çalışmada Türkmenistan'da sosyal yapı konusu ele alınıp incelenmektedir. Sosyal yapı çeşitli sınıflamaların sistematik şeklidir. Sosyal yapıyı oluşturan her unsur, yerine getirdikleri fonksiyon ve varlıkları itibariyle yapıyı tamamlayıcı bir nitelik taşır. Unsurlardan bağımsız bir yapı düşünülemez. Toplumların geçirdikleri tarihi gelişme seyri düzensizliğe fazla müsaade etmez. İstikrarsız dönemler ve buhranlar toplum hayatının bir bölümüdür. Asıl önemli olan istikrar ve denge dönemleridir.

İlk çağlardan beri çok sayıda medeniyete beşiklik eden Türkmenistan, Ortaçağ'da İpek Yolu başta olmak üzere çeşitli yolların geçtiği, hatta bunların çoğu yerde kesişerek kavşak noktasına dönüştüğü bir geçit konumunda bulunmaktadır. Türklerin yaklaşık bin yıl kadar önce at sırtında, çadırlarıyla Anadolu'ya gelirken, köklü bir medeniyeti de beraberinde taşıdıkları çok iyi bilinmektedir. Onun için, burada sahip olduğumuz kültürün kaynağı sorulduğunda, hemen ata yurdu Türkmenistan akla gelmektedir.

Türkmenlerin eski tarihi, bütün dünya Türklüğünün tarihi ile birdir. Bu nedenle Türkmenlerin sosyal yapılarını incelerken tarihine de bir göz atmamız gerekmektedir. Ayrıca sosyal yapı içersinde Türkmenistan'ın geçmişi ve günümüzdeki özellikleri hakkında bilgiler verilecektir.

1. Türkmen Adı ve Tarihi

Türkmen adının tarih sahnesine çıkışı 10. yüzyıla rastlamaktadır. Bu ad genel bir adlandırma olarak yerleşik hayata geçmiş Türkler için, ağırlıklı olarak da Müslüman Oğuz boyları için kullanılmıştır. İslam kaynaklarının ifadesine göre Müslüman olan Oğuzlara, Türkmen denilmektedir.[1]

Türkmen kelimesinde olduğu gibi Müslüman olan Kuman, Karaman, Ataman, ve Kölemenlerin adlarında görülen -men, -man, eklerinin Müslüman Türklerin isimlerinin sonuna o devirde eklendiği söylenmektedir. Türkmen adı, ilk defa VIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde yazılmış olan Göktürk kitabelerinde geçmektedir.[2]

Türkmenler, Türklerin Oğuz grubundandır. Oğuzlar yirmi dört boydan meydana gelmektedir. Bunlar; Kayı, Bayat, Alka-Öyli, Gara-Öyli, Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı, Avşar, Kızık, Begdili, Garkın, Bayındır, Bicene, Çavundur, Çepni, Salur, Eymür, Ala-Yundlu, Üregir, İğdir, Bügdüz, Yıva ve Kınık'dır.[3] Oğuz boyları, Sır-ı Derya'dan Hazar'a, Aral'dan Horasan'a kadar olan bölgede yaşamışlardır. Yabgu önderliğinde Oğuzların kurduğu devletin başkenti Sır-ı Derya kenarındaki Yenikent'tir.[4]

Türkmen adı bugün dar manada Türkmenistan Cumhuriyeti'nde yaşayan Türkmenler ile Irak, İran, Suriye ve Anadolu'daki Türkmen boylarına mensup olanlar için kullanılmaktadır. Günümüzde

Türkmenistan'da, Teke, Yemut, Çavuldur, Göklen, Sarıg, Salur ve Ersari gibi kabileler çoğunlukta bulunmaktadır.

Türkmenistan Demokratik Cumhuriyeti'nde yer alan Türkmen boyları; Teke (Ötemiş, Tohtamış), Sarık, Salar (Karaman, Kıpçak, Yalvaç), Yomut, Ersarı (Ok, Alaç, Kara, Bükeyi), Çavdur, Göklen (Koy, Bayat, Kınık, Kayı)'dir. Günümüzde bu boylar, Teke, Ahal ve Merv vadilerinde, Sarık; Orta Murgap'ta, Salur; Merv civarında ve Kuzey İran'da, Yomut; Hazar denizinin güney sahilleri ile Hive'nin güneybatısında, Ersarı; Amuderya orta mecra ile Hoca Salih civarında, Çavdur; Hive ile Hazar arasında, Göklen ise İran'da bulunuyor.

Türkmenler, esas itibariyle IX. yüzyılda Salır-Kınık, Yazır ve Kayı-Bayat boylarından birleşen Oğuzlardan gelmektedir. Türkmen medeniyetinin oluşmasında bu topraklarda hüküm sürmüş olan birçok kültür ve halkın etkisi olduğu kabul edilmektedir. Bugünkü Türkmen kültüründe binlerce yıldan bu yana süregelen rengarenk kültür unsurları bulunmaktadır. XI.-XIII. yüzyıllarda Türkmenistan'da devlet kuran Selçuklular ve Harzemşahlar döneminde kültürel hayat çok gelişmiştir. Türkmenlerin inşa ettikleri cami, türbe ve diğer göz kamaştırıcı binalar dönemin en değerli eserleri olmuştur. Bu dönemde Harezm'in başkenti Gürgenç (Bugünkü Köne Ürgenç) büyük bir bilim merkezi niteliği taşımıştır. Merv (bugünkü Mari) şehri ise bir bilim ve kültür merkezi olmuştur.

Türkmen sözünün anlamı için çeşitli yorumlar yapılmaktadır. Avrupalı tarihçiler, Türkmen adını "Saf Kanlı Türk" olarak nitelendirirken, Türkiyeli tarihçiler "Özen Türk" yani "Türk Halklarının Kökü" diye değerlendirmektedirler. Türkmen adının manası yolundaki görüşler genelde "Türk'e Benzer, veya konar-göçer Türk" olabileceği üzerindedir.[5]

Türkmenistan'da ilk insan yerleşimi M. Ö. 7000 ile 5000 yıllarında gerçekleştiği, Toğalaktepe, Çobantepe ve Göktepe bölgelerinde bulunan kalıntılardan anlaşılmaktadır. M. Ö. 8 -6. yüzyıllarda Güneybatı Türkmenistan'da Hazar ve Dah Kabileleri, Kuzeydoğuda Massagitler, Amuderya'nın aşağı kısımlarında Harzemliler, Murgap vadisinde Margianlar ve Köpet dağının kuzey eteklerinde ise Parfiyalılar yaşamışlardır.

Makedon İmparatoru Büyük İskender M. Ö. 334 yılında Türkmenistan topraklarına gelip Ahemeniler Devleti'ni yıkar ve Parfiya bölgesini ele geçirir. M.Ö. 3. yüzyıla kadar egemenliği sürer. M. Ö. 247 yılında Parfiya Devleti ortaya çıkar. Parfiya'nın başkenti bugünkü Aşkabat'a 15 km. uzakta yer alan Bağır köyü yakınlarındaki Nusay Kalesi'dir. Bundan sonra sırasıyla, Romalılar, Partlar ve Sasaniler bu topraklarda hüküm sürmüşlerdir.[6]

641 yılında Horasan İslam topraklarına dahil edilmiştir. 671'de Amül (Çarcov) ile Zâm (Kerki) şehrini de ele geçiren İslam kuvvetleri, Harzem'e kadar ilerlemişler; ancak Harzem, Müslümanlar tarafından 711 yılında fethedilmiştir.[7]

821-878 yılları arasında Tahiriler, 900 yılına kadar Saffarilerin yönetimde kalmış ve daha sonra bölgeye Samaniler hakim olmuştur. Harzem, Memunilerce idare edilmiştir. Karahanlıların 999'da Buhara'yı almaları ile birlikte Samani Devleti yıkılmıştır. 940 yılında boy devletleri Karahanlıların

buyruğu altına girmişlerdir. Karahanlı Saltuk Buğra Han Dönemi'nde Oğuzlar kitleler halinde Müslüman olmuşlardır. V. yüzyıldan itibaren Oğuzlar, Ceyhun kenarları ve Hazar ile Aral gölü arasına yerleşirler.

Çağrı ve Tuğrul Beyler, 1040 yılında Dandanakan Savaşı'nda Gazne Sultanını yendikten sonra Selçuklu Devleti'ni kurarlar. 1071 yılında Sultan Alpaslan, Malazgirt savaşında Bizans ordularını yenerek Anadolu'nun kapısını Türklere açar. Daha sonra Gazneliler, Büyük Selçuklular, Harzemşahlar, Moğol Devri, Timur Dönemi, Özbek Hanları, Safaviler ve Ruslar buraya hakim olmuşlardır.[8]

2 Şubat 1920'de Harzem Halk Sovyet Cumhuriyeti ve 2 Eylül 1920'de Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti kurulur. 27 Ekim 1924'de Ruslar, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan Cumhuriyetlerini kurarak, Türkistan'ı beş ayrı Cumhuriyet halinde Sovyet merkezine bağlarlar.

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesi üzerine, Türkmenler de kendi Cumhuriyetlerini kurmak üzere harekete geçmiş ve Türkmenistan Meclisi, 27 Ekim 1991'deki olağanüstü toplantısında oy birliği ile Türkmenistan Devleti'nin kurulmasına karar vermiştir. 27 Ekim, Türkmenistan'ın bağımsızlık günü olarak ilan edilmiştir. Türkmenistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. 26 Haziran 1990'da Saparmurat Türkmenbaşı Devlet Başkanlığı'na seçilmiştir. 27 Aralık 1995'te Birleşmiş Milletler tarafından Türkmenistan'a Tarafsızlık statüsü verilmiştir.[9]

2. Coğrafi Yapı

27 Ekim 1991'de istiklâline kavuşan bugünkü bağımsız, tarafsız, demokratik Türkmenistan Cumhuriyeti 53-66 doğu boylamı ile 36-43 kuzey enlemleri arasında yer almakta olup, yüz ölçümü 488 bin km^2'dir. Batısında Hazar denizi, doğusunda ve kuzeydoğusunda Özbekistan, kuzeyinde Kazakistan, güneyinde İran ve güneydoğusunda Afganistan bulunmaktadır. Türkmenistan'ın yaklaşık 5/4'ü çöl karakterindedir. Diğer kısmını, Köpet dağı etekleri, Murgap, orta ve aşağı Amuderya kıyıları da vahaları teşkil eder.

Türkmenistan, Asya'nın iç kesimlerinde yer aldığı için tam bir kara iklimine sahiptir. Genellikle yazları sıcak ve kurak geçer, gece ve gündüz arasında büyük ısı farkları görülür. Çok sıcak ve uzun geçen yaz aylarında ısı 50 C'yi geçer. Kış ayları kısa ve soğuk olup ortalama sıcaklık -5 C civarındadır. Yağışlar oldukça azdır. En çok yağmur Mayıs ayında yağar. Ülkenin bu kuraklığını Tecen ve Murgap nehirleriyle Amu Derya Nehri'nin %20 suyunu alan Karakum Kanalı'nın suları giderir.

Türkmenistan'ın genelde doğal bitki örtüsü odunsu çalılıklarla otlardan meydana gelmektedir. Çeşitli türdeki ağaçlara ise, en çok su kenarlarında ve kent merkezlerinde rastlanılmaktadır.

3. Demografik Yapı

1995 yılı itibari ile 4.500.000 olan nüfusun %73'ünü Türkmenler, %6'sını Ruslar oluşturmaktadır. Türkmenler arasında hızlı nüfus artışı ve tedrici göç nedeniyle son iki yılda ülke nüfusu içinde Rus azınlığın oranı %10'dan %6'ya düşmüştür. Ruslar genelde Aşkabat ve diğer büyük şehirlerde ikamet etmektedir. Ayrıca ülkede %9 Özbek, %5 Tatar, %2 Kazak ve diğer halklar bulunmaktadır.

1997'de ülke büyük bir nüfus artış hızına sahip olup (%2.8), son yıllarda 100.000 civarında olan nüfus artışı 400.000'e ulaşmıştır. Dini; Müslüman %88 (Sünni-Hanefi), Hıristiyan %10 (Ortodoks) ve %2 diğer dinlere mensup insanlardan oluşmaktadır.

Nüfusun yerleşim yerine (Kır-Kent) göre dağılımı incelendiğinde son 15 yılda kır ve kent nüfusu açısından sayısal olarak büyük bir değişme gözlenmiştir. 1980 yılında nüfusun %47.7'si şehirlerde yaşarken %52.3'ü kırsal bölgede yaşamakta idi. Ancak 1997'de bu oran kentte %45.4 kırda ise %54.6 olarak tespit edilmiştir. 1997 yılında nüfus 5 yıllık yaş bantlarına ayrılıp incelendiğinde ülke nüfusunun %38'inin 0-14 yaş grubunda toplandığı görülmüştür. Bu durum, doğurganlığın yüksek olduğunu göstermektedir.

4. Siyasi ve İdari Yapı

Bağımsızlık ilanının peşi sıra 16 Kasım 1991'de eski Komünist Partisi, Türkmenistan Demokrat Partisi olarak yeniden isimlendirilmiş ve 18 Mayıs 1992'de başkanlık yetkisinin genişletilmesini amaçlayan yeni bir anayasa parlamentodan geçmiştir. Türkmenistan yöneticileri, içinde bulunulan aşamada, çok partili sisteme geçilmesine karşı çıkarken, ülkede istikrara ihtiyaç bulunduğu, bu oluşumun Türkmenistan'daki farklı etnik unsurlar ve Türkmen kabileleri arasında ihtilafa ve sürtüşmelere zemin hazırlayacağı endişesini ileri sürmektedirler.

Yeni Anayasa, başkanlık sistemini ön görmekte ve devlet başkanına çok büyük yetki tanımaktadır. Buna göre devlet başkanı, Bakanlar Kabinesi'ne başkanlık eder. Devlet başkanı, ileride meclisin onayına sunmak koşulu ile kanun yapmak hakkına sahiptir. Başkan yardımcıları, bakanlar, hakimler (belediye başkanı, vali) ve yüksek mahkeme başkanları, devlet başkanı tarafından atanmaktadır. Devlet başkanı gerekli gördüğü hallerde meclisi feshetmek hakkına sahiptir. Halk maslahatı; Türkmenistan'ın tamamından mahalli temsilciler ve bilim adamlarının katıldığı bir organ olup başkanlığını devlet başkanı yapmaktadır. Türkmenistan'da yasamayı yerine getiren, seçimle işbaşına gelmiş 50 üyeden oluşan bir meclis bulunmaktadır. Ülkede yüksek mahkeme yargının en üst noktasında görev yapmaktadır.

Meclisin 28 Aralık 1993 tarihli oturumunda Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın görev süresinin, sona ereceği 1997 yılından sonra 5 yıl daha azaltılmasına ilişkin bir karar alınmış, ancak Türkmenbaşı'nın, bu kararın referanduma sunulmasında ısrarlı olması üzerine 15 Ocak 1994 tarihinde yapılan referandumda Türkmenbaşı -tek aday- %99.3 ile 2002 yılına kadar yeniden seçilmiştir.

Bağımsızlığına yeni kavuşan bir devlet olmasına rağmen, Türkmenistan'ın bağımsızlığını korumakta başarılı olduğunu, kalıcı bir egemenliğin ve siyasi istikrarın temellerini attığını

söyleyebiliriz. Parti ve hükümet yönetiminde Başkan Türkmenbaşı, yabancı firmalarla olan temaslarda çıkar sağlayan Tarım Bakanını ve bir Başkan Yardımcısını cezalandırmak için azletmesinde de görüldüğü üzere bunaltıcı boyutlardaki rüşvet ve çürümeyle savaşmaktan çekinmemektedir. Bu ve benzeri olaylar Türkmenbaşı'na en etkili politik güç olma şansını vermektedir.[10] Başkenti, 600 bin nüfuslu Aşkabat'tır. Türkmenistan 5 vilayetten oluşmaktadır. Bunlar: Ahal, Balkan, Daşhovuz, Mari ve Lebap'tır.

5. Ekonomik Yapı

Türkmenistan'ın toplam yüzölçümünün 5/4'ü çöldür. Tarıma elverişli alan %3'dür. Yeni Türk Cumhuriyetleri arasında ikinci büyük pamuk üreticisi olan Türkmenistan'da son yıllarda üretilen pamuğun işlenmesine ve ülke içinde değerlendirilmesine önem verilmektedir. Türkmenistan zengin maden kaynaklarına sahiptir. Özellikle petrol ve doğalgaz en önemli yeraltı kaynaklarındandır. Çıkarılan petrolün kalitesi çok yüksektir. İşlenmeye yeni başlanılmış geniş petrol sahaları bulunmaktadır.

Türkiye ile Türkmenistan arasında imzalanan "Ekonomik ve Ticari İşbirliği Anlaşmasında" petrol, maden ve enerji kaynaklarının aranması, çıkarılması ve işletilmesi konularında mutabakata varılmıştır. Türkmenistan'ın güneyinde Sovebat ve Douletabat sahalarında üretilen doğalgazın İran üzerinden boru hattıyla Türkiye'ye taşınması amaçlanmıştır. Bu konuda Türkmenler, Türkiye'den daha somut adımlar atılmasını ivedilikle beklemektedirler. 29 Ekim 1998'de yapılan yeni bir anlaşma ile doğalgaz boru hattı güzergahı Hazar Denizi'nin altından geçerek Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya nakli sağlanacaktır. Bağımsızlık sonrası ilk dönem itibari ile nüfusun çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla uğraşırken günümüzde sanayi sahasına doğru kaymaktadır.[11] Bağımsızlığın ilk yıllarını takiben öncelikle tarım, tekstil, konaklama, gaz ve petrol alanında başlatılan yatırım seferberliği ile bugün 15 milyar dolara yakın yatırımı tamamlamış bulunmaktadır.

Türkmenistan, bağımsızlığını kazandıktan sonra çok hızlı bir kalkınma sürecine girmiştir. Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov'un gayretleriyle ülke, sekiz yıl içinde yeniden doğuş anlamında bir gelişme sağlamıştır. Nüfusu genç olan bu ülkenin yenilikçi, ileriye bakan insanları, azim ve çalışkanlıklarıyla Türkmenistan'ı adeta yeniden inşa ediyorlar. Bu amaçla da Cumhurbaşkanı Niyazov tarafından hazırlanan "10 yıl Abadancılık" (10 yıllık kalkınma programı) devlet programı ile ülkenin, ekonomik ve kültürel yönden gelişmiş ülkeler düzeyine ulaştırmasına çalışılmaktadır.

6. Sosyo-Kültürel Yapı

Türkmenistan'da 9 yıl eğitim zorunludur. 9 yıllık eğitimi tamamlayanlar üniversitelere gitme hakkını kazanmaktadır. Eğitimini meslek okullarında sürdürmek isteyenler, 7 yıllık eğitimden sonra 4 yıl meslek eğitimi alarak mezun olabilirler. 9 yıl temel eğitimden sonra meslek okullarına devam edenler ise, 2 yıl eğitim görürler. 1998'de yapılan değişiklikle de Ruslar liseyi 10 yılda, Türkmenler 9 yılda bitirebilmektedir.

Türkmenistan'da bir Mahtumguli Türkmenistan Devlet Üniversitesi bir de özel Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi bulunmaktadır. Ayrıca Türkmenistan İlimler Akademisi, 10 araştırma enstitüsü, 11 araştırma istasyonundan oluşan Türkmenistan Saparmurat Niyazov Zirai Bilimler Akademisi mevcuttur. Lise, teknik lise, pedagoji liselerinin yanı sıra Türkiye kökenli vakıflar tarafından 14 tane Türkmen-Türk koleji açılmıştır.[12] Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak Türk İlkokulu, Anadolu Lisesi ve Türkiye Türkçe'si Eğitim Merkezi, İlahiyat Lisesi ve Mahtumguli Üniversitesi'ne bağlı İlahiyat Fakültesi açılmıştır.

Saparmurat Niyazov, Türkmenistan Devlet Başkanı olduktan sonra, ilk işi, halk arasında birliği sağlamak olmuştur. İkincisi Türkmen dili üzerinde olmuştur. Türkmen dili Cumhuriyetin resmi dili kabul edilmiştir. Türkmenistan Meclisi 12 Nisan 1993 tarihinde, 1 Ocak 1996 tarihinden itibaren Kiril Alfabesi'nin terk edilerek Latin Alfabesi'ne geçilmesini kararlaştırmış ve uygulamaya başlamıştır.

Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın girişimleri neticesinde Birleşmiş Milletler Teşkilatı, Türkmenistan'ın sürekli tarafsızlık statüsünü onaylamıştır. 12 Aralık 1995 tarihinde bu kararı alan B. M., kendisine üye 183 ülkeden söz konusu karara uymasını istemiştir. B. M.'in bu kararı Türkmenistan'da bayram havası estirmiş, 12 Aralık tarihi milli bayram olarak ilan edilmiştir.

Türkmen Anayasası, tarafsızlık ilkeleri çerçevesinde yeniden hazırlanırken kamu hukuku alanında da uluslararası normları benimsemiştir. Son değişikliklere göre Türkmenistan hiç bir ülke ile askeri alanda anlaşma yapmayacaktır. Nükleer ve kitle imha silahları üretmeyecek ve bu silahların ticareti ile ilgilenmeyecektir. Türkmenistan din, dil, ırk ve cinsiyet farkı gözetmeyerek ilticaları kabul edecektir. Hiçbir ambargoyu kabul etmeyecek, Türkmenistan Halk Maslahatı'nda sürekli tarafsızlık statüsü ile yüklenilen sorumlulukları parafa edecektir.

Siyasetini milli birlik ve barış üzerine kuran Saparmurat Türkmenbaşı; gerek bölgesiyle ve gerekse diğer ülkelerle sürekli temas halindedir. Türkmenistan'da çok sayıda yabancı vardır. Bunların yüzde 80'ine yakınını Türkler oluşturmaktadır. Türkmen halkının en çok ilgi duyduğu millet Türklerdir. Onların kendi deyimleriyle doğanlarını (kardeşlerini) çok sevdiklerini her fırsatta dile getiriyorlar. Türkmenistan'da çok sayıda okulu olan Türkler, buraya en çok yatırım yapan millet durumundadır. Türkmenistan'dan çok sayıda öğrenci de Türkiye'deki çeşitli okullarda eğitim görmektedir. Türkmenistan-Türkiye ilişkileri her alana yayılmıştır. Dostluk bağlarımız kuvvetlidir. Bu bağlar tarihten gelen dil, din, ırk ve kültür bağlarıdır.

Bağımsız Türkmenistan'ın lideri Saparmurat Türkmenbaşı'nın yaptığı çalışmalarla, bu sağlanacaktır. 10 yıllık kalkınma, birlik ve beraberlik siyaseti ile milli birliği, açık kapılar ve hoş niyetli

tarafsızlık siyaseti ile ekonomi ve bağımsızlığı, ilim siyaseti ile de eğitim ve teknolojiye açık, bilimsel çalışmalarda önde, tarihine ve kültürlerine bağlı olarak çağdaş bir nesil yetiştirmeyi amaç edinmiştir.

7. Dini Yapı

Türkmenistan'da günümüzde uygulanmakta olan dinin yeri ve anayasal düzen içindeki durumu konusuna geçmeden önce Sovyet Dönemi ile ilgili kısaca bilgi verilerek geçiş yapmakta yarar vardır. Sovyetler Birliği'nde Komünist Devrim'den önce de o bölgelerde yaşayan Müslüman halka baskılar yapılmaktaydı. Çarlık Rusyası, İslamiyet'i kontrol altına almaya çalışmıştır. Ancak, Çarlık, Müslümanlardan çekinmekteydi. Bu yüzden din adamlarını denetim altına alma ve İslamiyet'in gelişmesine engel olma yoluna gitti. "Dini idarelerin kurulması yasaklandı, cami yapılması Rus valilerin iznine bağlandı. İmamlar, Rus yetkililer tarafından tayin edildi. Ancak, Müslümanlar dini yaşamalarını muhafaza ediyordu".[13]

Ruslar, başlangıçta Müslümanların tepkilerinden çekinerek çeşitli vaatlerde bulunmuştur. Bolşevik Devriminden hemen sonra Sovyet Rusya Hükümeti 12. 3. 1917 tarihinde Rusya ve Doğu Müslümanlarına yaptığı çağrıda "dini ve milli hayatın mukaddes olduğunu" bildirdi. Ancak, Sovyet Hükümeti 23. 1. 1918'de din ve devlet işlerini ayıran bir kanun yürürlüğe koydu. Kanunla, dini nikahlar, dini anıtlar, devlet hayatında dini merasimler yasak edildi. Dini idare, devlet makamlarının denetimi altına alındı. Okullar laikleştirildi, dini toplulukların mülk sahibi olmaları yasaklandı.[14] Bu uygulamalar Müslüman halkın büyük tepkisiyle karşılaşmış ve Sovyet hükümeti bilinçli bir yumuşama politikası gütmüştür. Sovyet devlet mekanizması oturduktan sonra uzlaşma politikalarını terk etmiştir. Sovyet hükümeti 68 maddeden ibaret "dini cemaatler" isimli bir kanun çıkarmıştır. Dinin devlet işlerinden ayrı olduğu, din cemaatlerinin faaliyet göstermesi için İçişleri Halk Komiserliği'ne kaydedilmesi ve belirlenen özellikleri taşıması şartı getirilmiştir.

1937'de Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası'nın 101. maddesi S.S.C.B. Anayasası'ndan alınarak Türkmenistan'ın yapısına uygun hale getirilmiştir. Bu maddeye göre "vatandaşların vicdan özgürlüğünü temin etmek amacıyla Türkmenistan S.S.C.'de dini idareler devletten, okullar camiden ve kiliseden ayrıdır. Dini ibadetleri yerine getirme özgürlüğü ve din karşıtı propaganda özgürlüğü vatandaşların hepsine verilir"[15] denilmektedir.

1978'de Türkmenistan S.S.C. Anayasası'nın 50. maddesi de 1977 S.S.C.B. Anayasası'na uygun olarak kaleme alınmış ve yukarıdaki hüküm çerçevesinde dinin devlete karşı konumunu, din ve vicdan özgürlüğünü düzenlemişti. Yine, ibadethaneler devletten ve okullardan ayrı tutulmuştur.[16] Ancak, uygulamalarda bu maddenin daha çok ateizm propagandası maksadıyla kullanıldığı, din ve vicdan özgürlüğünün bastırıldığı bugün yaşayan Türkmenler tarafından dile getirilmektedir. 1911'de 481 cami Türkmenistan'da ibadete açık iken 1978'de sadece 5 cami olması bunu gözler önüne sermektedir.

Bağımsızlık dönemi, Türkmenistan S.S.C. 22. 8. 1990 tarihinde egemenliğini ilan etti. Bağımsızlık beyannamesi ile "din dahil kanun önünde herkesin eşit olduğu" belirtilmiştir.

Beyannamenin 5. maddesinde “devlet organları Türkmenistan S.S.C.’nin egemenlik haklarına ters gelen S.S.C.B. mevzuatı askıya alınacaktır” denilmiştir.[17] Türkmenistan bağımsız olduktan sonra hukuki düzenlemeler yapmaya başlamıştır. Bunlardan biri de “Türkmenistan S.S.C.’de vicdan özgürlüğü ve dini kurumlar hakkındaki 25.5.1991 tarihli kanundur. Bu kanun temel olarak vicdan özgürlüğü ve dini kurumlar ile devletin ilişkilerini düzenlemektedir.[18]

1992 Anayasası’nda din ve vicdan hürriyeti ile ilgili kararlar da yer almıştır. Yeni Türkmen Anayasası’nda öncelikle dini ayrım yasaklanmıştır. Türkmenistan Anayasası’nın 17. maddesi şu şekildedir; “Devlet, vatandaşların hangi millete ait olduğuna, kökenine, memleketine ve vazifesine, yaşadığı yere, diline, dini ve siyasi görüşüne, hangi partiye mensup olduğuna bakmadan onlara eşit haklar ve özgürlükler verir. Ayrıca, vatandaşların kanun önünde eşitliğini teminat altına alır”.[19]

Türkmenistan’da din ve vicdan hürriyeti esas olarak Anayasanın 11. ve 26. maddelerinde düzenlenmiştir. Anayasanın 11. maddesine göre “Devlet dinleri ve din özgürlüğünü, dinlerin kanun önünde eşitliğini teminat altına alır. Dini kurumlar devletten ayrıdır ve devlet işine karışmazlar. Devletin eğitim sistemi dini kurumlardan ayrıdır ve laik niteliğe haizdir. Herkes dini görüşünü serbestçe belirleyebilir. Herkesin tek başına ya da toplu olarak istediği dine uymaya ya da hiçbir dine uymamaya, ayrıca dini görüşleriyle ilgili inanç ve itikatlarını açıklamaya ve yaymaya, dini örf ve adetlerin yerine getirilmesine ve bütün törenlere katılma hakkı vardır”. Anayasanın 26. maddesinin ilk cümlesinde ise “Türkmenistan vatandaşlarının kendi inanç ve itikatlarını serbestçe yerine getirme ve onu serbestçe ifade etme hakkı vardır” denilmektedir.[20]

Görüldüğü gibi Türkmenistan, laik niteliğe sahip bir devlettir. Din devlet işine karışmaz, devletin eğitim sistemi dini kurumlardan ayrılmıştır. Çağdaş ve modern eğitim sistemi uygulanmaktadır. Türkmenistan’da yaşayan tüm vatandaşlara, dini görüşünü serbestçe tayin etme, tek başına ya da başkalarıyla birlikte istediği dine uyma veya uymama özgürlüğü getirilmiştir. Her vatandaşın dini görüşünü ifade etmeye veya yaymaya hakkı vardır. Ancak, kamu düzenini bozacak şekilde olmaması şartı da vardır.

Dini kurumlarda da bazı haklar tanınmıştır. Dini kurumlar, kitle iletişim araçlarından faydalanabileceklerdir (madde 5). Dini idareler ve merkezler tüzüklerine uygun olarak kendilerine gerekli olan kadroları yetiştirmek için eğitim kurumları açabilirler (madde 10).[21] Türkmen Anayasasına göre, devlet, dini kurumları ve ateizm propagandasını finanse etmez. Ayrıca dini kurumlar siyasi parti faaliyetlerine de katılamazlar.

Türkmenistan’da din ve devlet işlerini temin eden organ, Türkmenistan devlet başkanlığına bağlı “Din İşleri Müşavirliği”dir. Bu müşavirliğin işlevi; devletin uzmanlık ve danışmanlık organı olmasıdır. Türkmenistan’da dini idare, Türkmenistan Din Komitesi ve Müftüden oluşmaktadır. Bu kurum, ülkenin dini politikasını belirlemektedir. Vilayet ve taşradaki din görevlilerini yani mollaları, vilayet hakimi (vali) tayin etmektedir. Türkmenistan’da son yapılan değişiklikle Kadılık makamı kaldırılmış, Müftülük sistemi oluşturulmuştur. Türkiye’deki dini yapılanmaya benzer bir düzenleme yapılmaya çalışılmaktadır. Din İşleri Müşavirliği, vatandaşların din konusunda anayasal haklarının temin edilmesi

ve tescil edilen dini kurumların devlette temsil edilmesi konusunda görevlidir. Dini özgürlüklerin ihlal edilmesiyle ilgili olarak kendisine yapılan müracaatları inceler. Dini kurumlar ile devlet arasında aracılık vazifesi görür. Fonu, Türkmenistan Devlet Başkanı tarafından tasdiklenir. Müşavirliğin idarecisini Türkmenistan Devlet Başkanı tayin eder ve tayin edilen kişi Başkana karşı sorumludur. Müşavirliğin yardımcıları ise başkan tarafından tayin edilir. Müşavirliğin tüzel kişiliği vardır.[22]

Türkmenistan'da dini idarenin resmi yapısı veya çatısı şu şekilde kurulmuştur; Cumhurbaşkanlığına bağlı bir Din İşleri ve Hizmetleri Müşavirlik Başkanlığı bulunmaktadır. Buna bağlı olarak üç başkan yardımcısı vardır. Ayrıca beşi eyaletlerde biri de Aşkabat'ta olmak üzere altı vilayet müşaviri bulunur. Bütün vilayetlerdeki müşavirlerin de üç yardımcısı vardır. Bunların hepsi de devletten maaş alır.

Türkmenistan'ın her ilçesinde ve köyünde bulunan camilerde imam vardır. Bu camilerde görev yapan imamların atanmasını Başmüftü yapmaktadır. İmamlık yapmak isteyenler Başmüftüye müracaat eder, o da liyakatli olanlara bu görevi bir fermanla verir. Dini meselelerde, fetva ile ilgili işlerde Türkmenistan Başmüftüsüne danışılmaktadır. Camilerde görev yapan imamların maaşları halk tarafından karşılanmaktadır.

Türkmenistan'da Hıristiyanların dini lideri papaz Andrey Sapunov'da Din İşleri ve Hizmetleri Müşavirliği başkan yardımcılarından biridir ve o da devletten maaş almaktadır. Türkmenistan'da on kilise vardır. Bu kiliselerde görev yapan papazlar devletten maaş almazlar. Bunların ücretlerini de kendi cemaatleri vermektedir. Bütün dinlerin temsilcileri aynı bina içinde müşavirlik hizmetlerini yürütmektedirler.

Türkmenistan'da 2001 yılında Din İşleri ve Hizmetleri Müşavirliği'nin Başkanı Yahşi Murat Atamuradov, Başkan yardımcısı ve Baş Müftü Nasrullah Bin İmadullah'tır. Bunlar Türkmenistan'daki Müslümanların ve cami görevlilerinin temsilcisi olarak görev yaparlar. İkinci başkan yardımcısı Orazguliyeviç Murat Garriyev'dir. Bu devletle, din temsilcilerinin ilişkilerini organize etmektedir. Üçüncü başkan yardımcısı ise Andrey Sapunov'dur. Bu Hıristiyanların dini temsilcisi olarak görev yapmaktadır. Ayrıca biri başkentte olmak üzere beş eyalet valisine bağlı müşavirlikler de dini hizmetleri yürütmektedirler. Bunlar önce valiye sonra Din İşleri Müşavirliği'ne karşı sorumludurlar. Dini görevleri yerine getiren ve Vilayet Müşavirliği'ne bağlı her camide bir imam bulunmaktadır.

Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın umre ziyareti yapması İslam'a karşı bir iyi niyet gösterisi olarak algılanmıştır. Şu anda Hac döneminde her yıl 3-4 bin Türkmen Müslüman'ın Hac için Kabe'ye gitmesine izin verilmektedir. Sovyet döneminde çok sınırlı olan Hac ibadeti artık günümüzde gücü yeten herkese açıktır. İsteyen Müslüman bu görevini rahatça yapabilme özgürlüğüne kavuşmuştur. Türkmenistan yönetiminde bağımsızlık sonrası dini alanlarda bir dalgalanma görülmektedir. İslami eğilimlerin halk içinde güçlenmesi yolundaki çalışmalara yönetim herhangi bir engel çıkarmamaktadır. Özellikle eğitim alanında yapılan faaliyetleri bizzat devlet kendisi desteklemektedir. Örneğin Özel Türk Kolejleri ve Üniversitesi, İlahiyat Lisesi ve Fakültesi, Kur'an kursu gibi faaliyetleri yapanlara ve açanlara manevi destek vermektedirler. Türkmenistan'ın eğitim ve

manevi hayatındaki gelişmeler söz konusu edildiğinde en ciddi olumlu faaliyetleri Türkiye'de Fethullah (Gülen) Hoca Efendi cemaati olarak bilinen grubun yürüttüğü okullaşma çalışmalarının oluşturduğu yerli-yabancı bütün gözlemcilerin ortak görüşüdür. Bu gün bütün Orta Asya cumhuriyetleri ve özerk bölgelerde açılmış bulunan bu orta dereceli okullar (kolej ve liseler) 1996-1997 yılında ilk mezunlarını vermiştir. Bu okullarda eğitilen öğrencilere İslami herhangi bir davranış empoze edilmemektedir. Sadece okulların Türkiye'den giden eğitim kadrosunun yaşadığı İslami hayat canlı bir örnek olarak sunulmaktadır.

Mahtumguli Üniversitesi kampüsünde müstakil bir İlahiyat Fakültesi binası ve aynı alanda 200 kişilik bir yurt binası inşa edilmektedir. İlahiyat Fakültesi öğrencileri önce Türkiye'de eğitime başlamış ve 1997-1998 öğretim yılında kendi binasına Aşkabat'a taşınmıştır. Aynı şekilde İlahiyat Fakültesi ile beraber açılan bir İlahiyat Lisesi, yatılı 50 öğrencisi ile eğitimini sürdürmektedir.

Her iki okulun da bütün eğitim ve öğretim masrafları Diyanet Vakfı tarafından karşılanmaktadır.

Türkmenistan'da medreselerden başka da dini teşkilatlar var. Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı tarafından Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın doğum yeri olan Aşkabat Kıpçak mevkiinde, içerisinde Kur'an kursu bulunan bir camii inşa ettirilmiştir. Başkanlık tarafından şu anda Aşkabat'ın merkezinde Osmanlı ve Selçuklu mimarilerin izlerini taşıyan, Ertuğrul Gazi Camii yaptırılmış ve 1998'de ibadete açılmıştır. Caminin avlusu içerisinde külliye geleneği ile bir kültür merkezi inşa edilmiş olup Modern Türkistan mimarisi çizgilerini taşıyan 3500 m^2'lik merkezde kütüphane, konferans salonu ve büro mekanları bulunmaktadır. 1999'da Türklerin yaptırdığı camiyle birlikte Aşkabat'ta on yedi adet cami ibadete açılmıştır. Bütün ülkedeki cami ve mescit sayısı 300'ü aşkındır. 50 civarında da Kur'an kursu vardır.

Evliyalara ve din adamlarına büyük değer veren Türkmenlerin sosyal hayatında İslam kültürü önemli bir yer tutar. Dini bayramların kutlanmasına çok önem veren Türkmenler özellikle bağımsızlık sonrasında, bayramları kitleler halinde ve büyük bir coşku ile kutlamaya başlamışlardır. Geleneksel Türkmen bayramlarının arasında Nevruz ve Kurban Bayramlarının ayrı bir yeri vardır. Kurban Bayramında kurbanlıklar kesilir, akraba ziyaretleri yapılır. Gençlerin bu bayramlarda kurulan salıncaklarda sallanarak günahlarının bağışlanacağına inanmamaları dikkat çekici geleneklerden biridir. Ramazan Bayramı 1996 yılından itibaren resmi olarak dini bayram kabul edilmiş ve ilk defa 1996 yılında resmi bayram olarak kutlanmıştır. Devletin müsamahakar tutumu karşısında oruç tutanların sayısı da her geçen yıl artmaktadır. Ramazanda toplanan çocuklar ev ev dolaşarak: "Yukarda bir ay var. Ucu kızıl yay var. Peygamberin saçağında bize düşen pay var. Az verenin kızı olsun, çok verenin oğlu olsun. Kapınızda toy olsun. Amin." gibi şiirler söylerler.

Sonuç olarak, Türkmenistan, tarihi geçmişi olan Müslüman bir bölgedir. Türkmenler kendi arzu ve istekleri doğrultusunda kitleler halinde İslam'a girmişlerdir. Onlar bu dine girdikten sonra, onu cihan şümul bir din haline getirmek için çok samimi bir gayret içinde olmuşlardır. Anadolu'nun İslamlaşmasında Orta Asya'dan gelen İslam bilginlerinin etkisi tarihi bir gerçektir. Bugün İç Avrupa'dan Uzak Doğuya kadar İslam'ın yayılmasında onların çabalarını, insaf sahibi herkes kabul

etmektedir. İslam kültürünün yapı taşları denilebilecek âlimlerin çoğunluğu Türk dünyasından ve Türkler arasından çıkmıştır. Ancak günümüz insanı geçmişte yaşanan acılı olaylar dolayısıyla, atalarının mirasından mahrum kalmış ve bunun bedelini de çok ağır ödemişlerdir.

Türkmenler Müslüman olduktan sonra, onu en kutsal değer olarak kabul etmiş ve yaşamak için her türlü fedakarlığa katlanmışlardır. Hatta bu hassasiyeti o kadar ileri götürmüşlerdir ki, İslam'ın, pratik hayatta en disiplinli uygulama zeminini Türkmenler arasında bulduğu söylenilmektedir. Kur'an'a Hz. Peygamber ve onun sünnetine, genel olarak İslami değerlere saygı hep aynı anlayış içerisinde bu toplumlarda uygulanmıştır.

1 İbrahim KAFESOĞLU, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", **Jean Deny Armağanı**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1958. s. 151.

2 Mehmet SARAY, **Türkmen Tarihi**, Nesin Matbaacılık, İstanbul, 1993, s. 13.

3 Mehmet KILIÇ, **Dünyadaki Türkmenler**, Özsan Matbaacılık, Bursa, 1997, s. 15.

4 Kaşgarlı MAHMUT, **Divan-ı Lügati't-Türk**, C I-III, (Çev. B. Atalay) Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1991, s. 65.

5 Bkz. Bahaeddin ÖGEL, **Türk Mitolojisi**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 227.

Faruk SÜMER, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları,** Ankara, 1972. s. 5.

Zeki Velide TOGAN, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981, s. 144.

Abdulkadir İNAN, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara, 1987, s. 555.

6 Oğuz YAYAN, **Türkmenistan**, Mavi Ofset Matbaacılık, Ankara, 1997, s. 18.

7 İbn'ül Esir, **Kâmil** (ter. A. Ağırakça), C. III., İstanbul, s. 132.

8 Yüksel SAYAN, **Türkmenistan'daki Mimari Eserler**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1999, s. 14.

9 Komisyon, **Türkmen Edebiyatı Antolojisi**, "Türkmenler ve Türkmenistan", Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1998, s. 14.

10 Bkz. Mehmet Saray, Türkmenistan Tarihi; TİKA, **Türkmenistan Ülke Raporu**, Ank., 1995; Saadettin Kömeç, Tarihte ve Günümüzde Türkmenistan.

11 TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı), **Türkmenistan Ülke Raporu**, Ankara, 1995, s. 11.

12 Varol BEKTAŞ, "Türkmenistan", **Aksiyon Dergisi**, Ankara, 20-26 Ocak 1996, s. 24.

13 Baymirza HAYİT, **Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin İzleri**, Sabah Gazetesi Kültür Yay. İstanbul, 1978, s. 319.

14 Alexendra BENNİGSEN, **Sufi ve Komiser**, **Rusya'da İslami Tarikatlar** (terc. Osman Türer), Ak çağ yayını Ankara, 1988, s. 37.

15 **Türkmenistan S. S. R.'nin Konstitutisyası** (Esas Kanun), Türkmenistan Neşriyat, Aşkabat, 1969, s. 279.

16 **Türkmenistan S. S. R.'nin Konstitutisyası** (Esas Kanun), Türkmenistan Neşriyat, Aşkabat, 1987, s. 73.

17 **Türkmenistan S. S. R.'nin Yukarı Sovyet'inin Vedomostları**, no: 15-16, Aşkabat, 1990, s. 207.

18 **Türkmenistan S. S. R.'nin Yukarı Sovyet'inin Vedomostları**, no: 9-10, Aşkabat, 1990, s. 48.

19 **Türkmenistan S. S. R.'nin Yukarı Sovyet'inin Vedomostları**, no: 9-10, Aşkabat, 1990, s. 49.

20 **Türkmenistan S. S. R.'nin Yukarı Sovyet'inin Vedomostları**, no: 9-10, Aşkabat, 1990, s. 49.

21 **Türkmenistan Mevzuatı**, (1993, 1994, 1995), TİKA Yay. Ankara, 1995, s. 19.

22 **Türkmenistan Prezidenti'nin Aktlarının ve Türkmenistan'ın Hükümetinin Kararlarının Yığın dışı**, no: 9, Aşkabat, 1996, s. 207.

Türkmenistan'da Eğitim ve Bilgisayar / Prof. Dr. Aman Hanberdiyev [s.815-827]

Türkmenistan Bilimler Akademisi /Türkmenistan

XXI. yüzyıl eğitim asrıdır.Bu gerçeği kavramadan amaçlarımıza bir adım bile yaklaşamayız.

S. Türkmenbaşı

I. Eğitim ve Milli Gelişim

ürkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın "2010 Yılına Kadar Olan Dönemde Türkmenistan'da Sosyal Ekonomik Dönüşüm Stratejisi"[1] adlı milli programının kabul edilmesi yeni onyılda ülke ekonomisinin öncelikli sorunlarını çok net şekilde belirlemiştir. Artık bir yıl boyunca başarıyla yerine getirilen Ülkenin Yeni Milli Kalkınma Programı, Saparmurat Türkmenbaşı tarafından yazılan "Ruhname"[2] ile birlikte Türkmenistan'ın kalkınmasında milli stratejik bir program olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu yüzden Cumhurbaşkanı Türkmenbaşı, 24 Mayıs 1999 yılında ülke yöneticileriyle yaptığı toplantıda özellikle vurgulamıştır: "*XXI. yüzyıl eğitim yüzyılıdır. Bu gerçekliği kavramadan edindiğimiz amaçlara bir adım bile yaklaşamayız."* Yeni politikanın eğitim alanındaki başlıca amacı ise önceden Cumhurbaşkanı tarafından bizzat belirlenmiştir: "İlan ettiğim yeni eğitim politikasının başlıca amacı Türkmenistan'ı gelişmiş ülkeler düzeyine çıkarmaktır." O ayrıca şunu da vurgulamaktadır: *"Bir bağımsız devlet olarak Türkmenistan'ın bundan sonraki gelişimi daha çok ülkede yürütülen eğitim politikasına bağlı olacaktır."*

Milli kalkınma; ülkenin ekonomik ve sosyal, kültürel ve hukuki kalkınması, vatandaşların manevi ve ahlaki gelişimi, vatandaşların refah durumunun yükseltilmesi, onların yasal hak ve özgürlüklerinin korunması demektir. Eğitim, milli kalkınmada önemli ve belirleyici yere sahiptir.

XX. yüzyılın sonu sanayi, ziraat, özellikle hizmet üretimi alanlarında iletişim ve bilgi teknolojisinin yüksek düzeyde gelişimine, entelektüel ürünlere olan talebin artmasına tanıklık yapmaktadır. Bu, entelektüel ürünlerin ortaya çıkması ve gelişimine yardımcı olmaktadır.

Burada ve daha ileride hizmet üretimi derken işletmelerin, kurumların, kuruluşların ve bireylerin hizmet ihtiyaçlarının (danışmanlık, bilimsel-teknolojik, eğitim, bilişim, komünikasyon, ulaştırma, hukuk, yönetim, bankacılık, güvenlik vs.) karşılanmasına yönelik her türlü insan faaliyeti kastedilmektedir. Kuşkusuz, üretim kavramı sınai, tarımsal ve hizmet, üretimin tamamını kapsamaktadır.

Sonuçta, ekonominin tüm alanlarında maddi ve mali kaynaklara oranla entelektüel kaynakların önemi artmıştır.

Vatandaşların, sosyal refahın en önemli öğelerinden biri olan eğitim XX. yüzyılın sonlarına doğru ülke ekonomisinin entelektüel kaynaklar ve entelektüel ürünler üreten yüksek verimli bir sektörüne dönüşmüştür.

Direk faydalarını ve olumlu dışsallıklarını dikkate alırsak, günümüzde eğitim devlet ekonomisinde en verimli sektörlerden biridir. Bunun yanı sıra eğitim sektörünün verimliliği devletin ekonomik ve teknolojik yönden gelişimine bağlı olarak artmaktadır.

Günümüz dünyasında kaliteli eğitim olmadan ülkenin normal kalkınmasını sağlamak imkansızdır. Eğitim ve ulusal kalkınma birbiriyle ilintilidir. Onlar birbirinden ayrı düşünülemez.

Günümüzde eğitimin sosyal ve ekonomik işlevleri önemli ölçüde değişmiştir. Bu, dünya ekonomisindeki gelişimin, özellikle de dünya teknolojik gelişiminin ve toplam üretim içinde hizmet üretiminin payının artmasının bir sonucudur.

Birincisi, eğitim sistemi devletin, ülkenin sosyal-ekonomik ve manevi gelişimini sağlayan en önemli araçlarından birine dönüşmektedir. Halkın eğitim düzeyi, üretim teknolojisi aracılığıyla ulusal kalkınma hızını belirler.

Eğitim, toplumun dinamik gelişiminden, özellikle de ekonomik, teknolojik ve manevi-kültürel gelişiminin dinamikliğinin sağlamlığından sorumlu olanların en önemli araçlarından birine dönüşmektedir.

Son on yıllık dönemde kalkınmanın dinamikliğinin önemi sürekli artmaktadır. Zira, tüm alanlarda (teknolojide, ekonomide, sosyal alanda vs.) değişim hızı artmaktadır. Buna göre de Cumhurbaşkanı S. Türkmenbaşı şunun altını çizmektedir: *"Bugün dünya büyük bir hızla gelişmektedir. Devletin gücü ve kalkınması artık askeri güçle değil bilim ve teknolojinin gelişimi ve milli entelektüel düzey ile belirlenmektedir."*

Ülke ekonomisindeki değişimlerin hızı bir çok yönden eğitimin yapısı ve içeriğinin dönüşüm hızı, kadroların eğitilmesinin kalitesiyle belirlenmektedir. Ülkenin sosyal, manevi, ekonomik ve teknolojik gelişimi eğitimin kalitesine önemli ölçüde bağlıdır. Eğitim kalitesi olmadan eğitimin kendisi de söz konusu değildir.

Eğer eğitim harcamaları düşerse, halkın eğitim düzeyi de düşer. Bu bir taraftan üretime modern ve ekonomik yönden verimli teknolojilerin katılımını zorlaştırır. Diğer taraftan ise vasıfsız işçiler için işyerleri açılmasını gerektirir. Bu da geri ve ekonomik yönden az verimli teknolojiye dayanan üretimin gelişmesine neden olmaktadır. Bunu sonucunda da rekabet kabiliyeti düşük malların toplam üretimdeki payı artmaktadır. Sonuç ise büyüme hızının düşmesi ve durağanlıktır. Eğitimdeki gelişimin uzun bir süre göz ardı edilmesi entelektüel kaynakların hızlı bir şekilde azalmasına, ekonomik büyümenin yavaşlamasına ve hatta ülke ekonomisinin çökmesine neden olabilir.

İkincisi, eğitim toplumsal gelişimin sosyal yönden istikrara kavuşturulmasının önemli bir aracına dönüşmektedir. Sosyal istikrara, sosyal barışa ve sosyal uzlaşmaya, gereken eğitimin verilmesi yoluyla gençlerin sosyal hareketliliğinin sağlanması şeklinde ulaşılabilir.

Eğitim düzeyi, gençlerin başarısının bir ölçütü olmaktadır. Buradan da eğitim sisteminin dengeleyici rolünün pekiştirilmesinin önemli bir şartı ortaya çıkmaktadır.

Eğitim sistemi, işgücü piyasasında sürekli bir stabilizatör olarak da önemli bir rol üstlenmektedir. Eğitim sistemi işgücü piyasasındaki baskıların düzenlenmesinde etkili bir unsura dönüşmekte ve sosyal gerginliği azaltmaktadır.

Devlet için eğitime harcama yapmak, teknoloji düzeyi düşük olan ekonomide yeni işyerleri açılmasına, toplumsal düzenin korunmasına, gençlerin suçlarının (uyuşturucu, serserilik) önlenmesine ve soruşturulmasına ve cezaevlerine harcama yapmaktan çok daha ucuzdur.

Diğer taraftan, eğitim harcamaları daha sonraki aşamada ulusal ekonomik ve kültürel kalkınmanın devamı için ülkenin entelektüel kaynaklarını artırmaktadır. Bu da eğitimin bir sonraki işlevini güçlendirmektedir.

Üçüncüsü, eğitim, halkın eğitim düzeyinin yükseltilmesi yoluyla ulusal kalkınma için gereken entelektüel kaynaklar oluşturarak ülkenin entelektüel potansiyelinin en önemli kaynağına dönüşmektedir.

Eğitim, ülkenin ekonomik, teknolojik ve kültürel kalkınması açısından maddi ve mali kaynaklarla aynı düzeyde gerekli olan entelektüel kaynakların temel kaynağıdır. Entelektüel kaynaklar, ülkenin ekonomik yönden istikrarlı bir şekilde büyümesi için maddi ve mali kaynaklarla aynı öneme sahiptiler.

Ülke maddi kaynakları kendisi üretebilir veya alabilir, mali kaynakları ulusal ekonomiden veya dış kredi şeklinde edinebilir. Entelektüel kaynakları ise ne para ile ne de kredi şeklinde almak mümkündür. Bunları ülke kendisi yetiştirmek zorundadır. Bilgilerin ve verilerin toplanması, saklanması, yenilenmesi ve dönüştürülmesi ekonomik faaliyetin temel alanlarından birine dönüşmektedir.

Dördüncüsü, eğitim önemli ekonomik, kültürel, teknolojik, çevresel, askeri ve diğer ulusal sorunların çözümünde etkili bir araçtır. Bu yüzden de her bir devlet, tarihsel gelişimi sürecinde ortaya çıkan ulusal sorunlarının çözümünü kolaylaştırmak için eğitim sistemini iyileştirmeye çaba göstermektedir. Belli bir ülkenin tarihi gelişiminin tüm aşamalarında sorunların derinliğine bağlı olarak eğitim sisteminde gereken değişiklikler yapılmaktadır.

Eğitim, bilişim teknolojileri asrı olan XXI. yüzyılda tüm devletlerin istikrarlı ekonomik ve kültürel kalkınmasının sağlanmasında hayati önem taşımaktadır. Bu Türkmenistan için de aynen geçerlidir.

Beşincisi, eğitim sektörü giderek ülke ekonomilerinin yüksek verimli bir sektörüne dönüşmektedir.

Ülkenin gayri safi yurt içi hasılasının (GSYİH) büyük bir bölümü halkın eğitim düzeyi sayesinde üretilmektedir. Gelişmiş ülkelerin istatistik verilerinin analizi sonucu kişi başına düşen ortalama yıllık gelir düzeyi ile ülke nüfusunun eğitim düzeyi arasında sıkı bir ilişki izlenmektedir. Dünya istatistiğinden ülkenin kişi başına düşen GSYİH'nın halkın eğitim düzeyi ile düz orantılı olarak arttığı görülmektedir. Bizim değerlendirmelerimize göre, gelişmiş sanayi ülkelerinde GSYİH'nın yarısından fazlası sadece halkın yüksek eğitim düzeyi sayesinde üretilmektedir. Dünya ülkelerinin çoğunun eğitime GSYİH'nın

%5’ini harcadığını hatırlarsak, eğitim sektörünün bir üretim sektörü olarak ne kadar verimli olduğu ortaya çıkar.

Gelişmiş ülkelerin devlet organlarının kendi eğitim kurumlarındaki eğitim kalitesine ve kendi halkının eğitim düzeyinin yükseltilmesine özel dikkat göstermesi de bununla bağlıdır. Gelişmiş ülkeler kendi halkının eğitim düzeyinin yükseltilmesi için çok yönlü ve kapsamlı bir politika yürütmektedirler. Hatta bu ülkelerin göçmen işleriyle ilgili birimleri, yabancıların ikamet ve çalışma amacıyla ülkeye girişi ile ilgili bireysel sorunları çözümlerken eğitim düzeyi yüksek olan kişilere öncelik tanımaktadırlar.

Halkın eğitim düzeyi ekonomik açıdan önemli olan modern teknolojilerin tüm faaliyet alanlarında anında kullanılması olanaklarını belirlemektedir. Bu da tüm ülke ekonomisinin dinamik gelişimini sağlamaktadır. Eğer halkın eğitim düzeyi düşükse belli ileri teknolojilerin ekonomiye katılması sırasında personelin özel olarak bu teknoloji için eğitilmesi sorununun çözümlenmesi gerekir. Bu da ülkenin dinamik gelişimini engellemektedir. Diğer taraftan eğitim genç neslin olduğu gibi genelde tüm nüfusun da sosyal, mesleki ve bölgesel hareketliliğini sağlamaktadır. Bu da onu dinamik gelişimin sağlanmasında etkin bir araca dönüştürmektedir.

Böylece, eğitim tüm faaliyet alanlarındaki teknolojiyi önemli ölçüde etkilemekte, tüm üretim alanlarında verimliliğin artım hızının yükselmesini ve ulusal kalkınma için mevcut maddi, mali ve entelektüel kaynakların en etkin şekilde kullanılmasını sağlamaktadır.

Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı’nın “2010 Yılına Kadar Dönemde Türkmenistan’da Sosyal Ekonomik Dönüşüm Stratejisi” milli programında eğitim sektörü gereken yerini almıştır. Milli programda Türkmenistan’da eğitim gelişimin detaylı bir şekilde hazırlanmış programı (ayrı bir bölüm olarak “Milli Eğitim Sistemi”) yer almaktadır.[3]

Milli programın bu bölümünde Türkmenistan’ın eğitim sisteminin amaçları ve görevleri aşağıdaki başlıklar altında toplanmıştır:

1) Eğitim Kalitesinin Yükseltilmesi

Türkmenistan’ın sosyo-ekonomik kalkınması taleplerine uygun eğitim programlarının ve dersliklerin hazırlanması, eğitimde bilgisayarların ve teknik eğitim araçlarının yaygın biçimde kullanılması.

2) Gençlerin Meslek Eğitimi

Her bir Türkmenistan vatandaşının ekonomi sektörlerinin gereklerine uygun mesleki eğitim almasını sağlayan etkin bir sistem oluşturulması.

3) Eğitim Sisteminde Bilgisayar Kullanımının Yaygınlaştırılması ve Yeni Eğitim Teknolojilerinin Kullanılması

Eğitimin verimliliğini yükseltmek amacıyla;

- 2010 yılına kadar eğitim kurumlarının bilgisayarlarla tam şekilde donatılması,

- Yeni derslerin programa dahil edilmesi ve öğretilmesi, bilgisayar teknolojisiyle ilgili eğitim programlarının tekrar gözden geçirilmesi,

- Eğitim kurumlarının kütüphaneleri için elektronik dersliklerinin veri tabanlarının oluşturulması.

4) Eğitimin Ahlaki Yönleri

Milli eğitim sisteminin geliştirilmesinin ana hedefi olarak çocukların ahlaki ve vatansever yönde eğitiminin sürekli geliştirilmesi.

5) Kaynaklar ve Eğitim Yönetimi

- Eğitim sisteminin maddi teknik altyapısının yenilenmesi ve iyileştirilmesi, ayrıca yeni inşaatlar hesabına genişletilmesi için büyük miktarda kaynak ayrılması,

- Eğitim kurumlarının ve sisteme dahil olan kuruluşların merkezleştirilmiş yönetiminin ve serbestliğinin uzlaştırılmasına dayanarak milli eğitim sisteminin sürekli geliştirilmesi.

Bu hedefler eğitimin içeriğinin, eğitim metodolojisinin ve eğitim yöntemlerinin, özellikle de "bilgi-işlem ve bilgisayar teknolojisinin temelleri" dersi konusundaki eğitim programlarının, dersliklerin, eğitim ve metodolojik kılavuzların yenilenmesini gerekli kılmaktadır. Bunun dışında bilgisayar kullanımı ve belirli bilgisayar teknolojileri konusunda yeni derslerin programa dahil edilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Üçüncü bölümde[4] şöyle denilmektedir:

Eğitim Sisteminde Bilgisayar Kullanımının Yaygınlaştırılması ve Yeni Eğitim Teknolojilerinin Kullanılması.

Eğitimin etkinliğini artırmak amacıyla bilgisayar kullanılmasının yaygınlaştırılması ve yeni eğitim teknolojilerinin benimsenmesine ilişkin devlet programının hazırlanması kararlaştırılmış ve bunun gerçekleştirilmesi için aşağıdakiler öngörülmüştür:

- 2010 yılına kadar eğitim kurumlarının bilgisayarlarla tam şekilde donatılması;

- Bilgisayar programlarının temini için Devlet Merkezinin oluşturulması;

- Bilgisayarlar ve sistemleri için matematik modellerin hazırlanması konusunda gerek yurtiçinde ve gerekse yurtdışında uzman yetiştirilmesinin hızlandırılması ve yaygınlaştırılması;

- Yeni derslerin programa dahil edilmesi ve öğretilmesi, bilgisayar teknolojisiyle ilgili eğitim programlarının tekrar gözden geçirilmesi;

- Eğitim kurumlarının kütüphaneleri için elektronik dersliklerin veri tabanlarının oluşturulması;

- Eğitim sisteminin ortak bilgi sisteminin oluşturulması.

Eğitimin geliştirilmesi konusundaki bu milli program, doğal olarak, Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın 1993'ten itibaren başarılı bir şekilde uygulanan yeni eğitim politikasına dayanmaktadır.

Eğitim ulusal kalkınmanın sağlanmasında sadece devlet ve toplum için önemli olmakla kalmayıp bireyler için de büyük önem taşımaktadır. Çağımızda eğitimin belli bir kişinin günlük yaşamındaki ve işindeki önemini belirlemek çok zordur.

Günümüzde tüm faaliyet alanlarındaki ve ekonomi sektörlerindeki her türlü mesleki faaliyet, belirli bir eğitim düzeyini gerektirmektedir. Bu düzey, sürekli yükselmektedir. Şöyle ki, mesleki faaliyetle uğraşarak ailesini geçindirecek ve çocuklarının eğitimine yetecek kadar para kazanabilmek için işçilere 100 sene önce (1998-1902) altı aylık veya bir yıllık, 75 sene önce (1923-1927) 3-4 yıllık eğitim, 50 sene önce (1948-1952) 7-8 yıllık eğitim gerektiği halde 25 sene önce (1973-1977) 11 yıllık gerekmekteydi. Günümüzde (1998-2002) ise artık 12-13 yıllık eğitim gerekmektedir. Eğer bu eğitim devam ederse, 25 sene sonra artık 15-16 yıllık eğitim zorunlu olacaktır.

Belirtmek gerekir ki, bu eğitim sadece Türkmenistan'da eğitimin gelişimi sürecinde değil, aynı zamanda küçük bir zaman kaymasıyla bir çok Avrupa ve Asya ülkelerinde eğitimin gelişim sürecinde de görülmektedir. Elbette ki, ileri teknolojinin kullanıldığı üretim alanlarında çalışabilmek için işçilere daha yüksek eğitim düzeyi gerekmektedir.

Türkmenistan'ın günümüzdeki ülke sorunları ve onların çözümlenmesi için eğitim sisteminde zorunlu olan değişiklikler Cumhurbaşkanı tarafından Mayıs 1993'te Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın eğitim alanındaki yeni politikası olarak ilan edilmiştir. Daha sonraki dönemde de bu politika onun çok sayıdaki konuşmalarında, özellikle de 24 Mayıs 1999 tarihinde ülkenin üst düzey bürokratlarıyla görüşünde daha da geliştirilmiştir. Yeni eğitim politikasının temel yönleri Türkmenistan Cumhurbaşkanı tarafından 1 Ekim 1993 tarihinde imzalanmış "Türkmenistan'da Eğitim Hakkında Kanun"la pekiştirilmiştir. Kanunda şunlar belirtilmektedir:

"Eğitim, toplumun manevi, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişiminin temeli olarak devletin kalkınmasında öncelikli yere sahiptir.

Eğitimin amacı bireyin ulusal ve evrensel değerler esasında çok yönlü gelişimini sağlamaktır.

Türkmenistan'da eğitim hümanizm, demokrasi, milli kimlik ve insanlar ve halklar arasında karşılıklı saygı ilkelerine dayanmaktadır."

Eğitim sorununu çözümlemeden, Türkmenistan'ın diğer önemli ülke sorunlarını çözüme kavuşturması, bunun sonucu olarak da dünya ülkeleri içinde normal gelişimi imkansızdır.

Bu yüzden de Cumhurbaşkanı'nın eğitim alanındaki yeni politikasının ve tamamen Türkmenistan'ın ulusal çıkarlarına dayanan ve ülke sorunlarının çözümünü kolaylaştırmaya yönelik "2010 Yılına Kadar Olan Dönemde Türkmenistan'da Sosyal-Ekonomik Dönüşüm Stratejisi" Milli programının gerçekleşmesi sadece eğitim alanındaki çalışanların değil, tüm halkın görevidir.

Yukarıda da belirtildiği gibi eğitim alanındaki yeni politikanın temel hedefi Türkmenistan Devleti'ni dünyanın çok gelişmiş ülkelerinin düzeyine ulaştırmaktır. Bu temel hedefe ulaşmak için Türkmenistan'ın eğitim sistemi en azından aşağıdaki önemli sorunların çözümünü sağlamalıdır:

- Tarafsız, bağımsız, laik, demokratik hukuk devleti olan Türkmenistan'ın her bir vatandaşının eğitilmesi. Bu, genç neslin kendi vatanına sevgi, kendi halkının bağımsızlığını ve özgürlüğünü savunmaya her zaman hazır olma ruhunda eğitilmesi; gençlerde yasalara, Anayasaya ve devletin başı olan Türkmenistan Cumhurbaşkanı'na derin saygı aşılanması; onlara ülkenin ekonomik ve politik bağımsızlığının ve savunma kabiliyetinin korunmasına katılımı sağlayacak beceri ve alışkanlıkların öğretilmesi anlamına gelmektedir.

- Eğitim sürecinin tüm aşamalarında (ana okul, temel, yüksek mesleki, lisans, lisansüstü eğitime kendi kendini geliştirme) genç neslin yüksek eğitim kalitesinin sağlanması. Bu, genç nesli verimli emek faaliyetine, yurt dışındaki en iyi eğitim kurumları dahil daha üst düzey eğitim kurumlarında eğitimlerini devam ettirmeye hazırlamaya olanak sağlayacaktır.

- Bağımsız düşünceye, her türlü kendi kendini eğitme becerilerine sahip, sürekli kendi bilgilerini geliştirmeye kabil ve piyasa ekonomisinin hakim olduğu bir ülkede sürekli değişen üretim, teknolojik, ekonomik, demografik ve sosyal şartlardan dolayı ortaya çıkan kendi özel ve toplumsal (devlet) sorunların çözümüne hazır olan vatandaşlar yetiştirmek.

- Gençlerin en az üç dili (Türkmence, İngilizce ve Rusça) serbestçe konuşabilmesini sağlamak. Bu, onların evrensel kültürün, bilimin ve teknolojinin başarılarına ulaşmasını sağlayacak ve daha verimli ve faal bir şekilde üretime, ekonomik ve kültürel faaliyetlere katılma imkanlarını artıracaktır.

- Vatandaşların teknik ve teknolojik bilgilendirilmesinin sağlanması. Bu, toplumu XXI. yüzyılda dünyanın gelişmiş ülkeleri arasında yaşama hazırlamaya olanak sağlayacak, üretimin ve ekonominin ekonomik açıdan verimli, kaynaklardan tasaruf sağlayan, çevresel açıdan temiz modern teknolojiler esasında başarılı bir şekilde geliştirilmesi için ortam yaratacaktır.

Bu büyük hedefler ve görevler elbette ki, tüm toplumun uzun süreli çabalarını gerektirmektedir. Bu da tüm toplumun desteğinin bulunması şartıyla öğretmenlerin ve eğitim alanındaki diğer çalışanların devamlı, uzun süreli, ısrarlı, amaca yönelik ve koordineli bir şekilde çalışmasına bağlıdır.

II. Bilgisayar Eğitimde Eşsiz Bir Araçtır

1. Bilgisayar Çok Yönlü Eğitim Aracıdır

Eğitim, önceki neslin birikmiş bilgileri ve sosyal öneme sahip deneyimleri sürekli bir şekilde sonraki nesillere aktarması şeklindeki bir süreç olup, bireyin oluşumu ve gelişiminin biososyal sürecidir.

Bu makalede "eğitim" kavramından geniş anlamda eğitim kastedilmektedir. Ülkemizde insanlar "eğitim" derken onun dar anlamını, yani sadece devlet tarafından organize edilen ve normlara bağlanan kısmını anlamaktadırlar. Ayrıca "ilk okul eğitimi" ve "temel eğitim" kavramlarının da açıklanması gerekmektedir.

İlkokul eğitimi, *çocuklara daha sonraki yaşamlarında eğitim alabilmeleri için eğitim araçlarını (dil, yazı, kitap ve bilgisayar) kullanma becerilerinin öğretilmesidir.*

***Temel eğitim**, insanlara yaşamlarını sürdürebilme, kendi yeteneklerini geliştirme, insan onuruna yakışır bir şekilde yaşama ve çalışma, kalkınmaya katılma, kendi yaşam düzeyini sürekli yükseltme, sağduyulu kararlar alma ve eğitimini devam ettirmek için gerekli olan temel bilgiler ve zorunlu becerilerin toplamıdır.*[5]

Türkmenistan şartlarında “temel eğitim” kavramı “orta eğitim” kavramıyla eşanlamlıdır.

Bilgiler ve deneyimler kümülatif niteliğe, yani toplanarak saklanabilme niteliğine sahiptir. Bu yüzden de onların hacmi sürekli artmaktadır. Dolayısıyla, genç neslin benimsemesi gereken bilgiler ve deneyimler sürekli çoğalmaktadır. Sonuçta 1960’lı yıllardan itibaren henüz aşılamamış bir eğitim krizi yaşanmaktadır.[6]

Eğitim krizinin temel nedeni, bilgilerin, deneyimlerin ve verilerin, onların saklanma yöntemlerinin oluşturulması ve geliştirilmesi sürecinin önemli ölçüde hızlanmasına rağmen toplanmış bilgilerin ve sosyal öneme sahip deneyimlerin yeni nesillere aktarılması yöntemlerinin çok az değişmiş olmasıdır. Yalnız günümüzde eğitim sisteminin daha etkin araçları (bilgisayarlar ve bilişim ağı) ve yöntemleri (elektronik derslikler ve eğitici programlar) ortaya çıkmıştır.

Yeni binyılın başlarına doğru elektronik hesaplama makineleri giderek çeşitli eğitim olanaklarına sahip internet üzerinden çalışabilen multimedya bilgisayarlarına dönüşmüştür. Aynı zamanda güvenirliliği ve zararsızlığı, kullanım sadeliği ve fiyatlarının uygun olması sonucu bilgisayarlar sıradan elektronik ev eşyasına dönüştü.

Böylece günümüzdeki bilgisayarlar sıradan bir ev eşyası gibi dükkandan alınabilir, evde sıradan fiş aracılığıyla elektrik ağına bağlanabilir ve internet de dahil olmakla olanaklarından yararlanılabilir. Fiyatların uygunluğuna gelince; bilgisayarların ve parçalarının fiyatları son iki buçuk yıl içinde 1/3 oranında düşmüştür. Günümüzde dünya piyasasında 15” renkli monitörlü modern multimedia bilgisayarları televizyon, kamera veya buz dolabı gibi yaygın ev eşyalarıyla aynı fiyata satılıyor. Eğer bilgisayar internete bağlanabilme özelliğine de sahipse (yani içinde ek olarak modem de bulunuyorsa) o zaman fiyatı daha kaliteli bir buzdolabı veya televizyon fiyatına yakındır. Aynı zamanda bilgisayar ve parçalarının fiyatlarındaki hızlı düşüş eğiliminin son 30 yıldan itibaren devam ettiğini unutmamak gerekir.

Sonuçta, günümüzde bilgisayar her yaştan insanların eğitimin tüm aşamalarında (anaokul, okul, yüksek mesleki, lisans ve lisansüstü) ve tüm derslerle ve mesleklerle ilgili kullanabileceği çok yönlü bir eğitim aracına dönüşmüştür.[7] Günümüze kadar buna benzer sadece üç eğitim aracı mevcut olmuştur: Dil, yazı ve kitap.

Bu eğitim araçlarının her birinin ortaya çıkması ve yaygınlaşması eğitim sürecinin, ayrıca tüm uygarlığın gelişiminde yeni bir dönem başlatmıştır.

Dilin ortaya çıkması, insanları hayvanlardan ayırmış ve bilgilerin ve yaşam deneyimlerinin çocuklara, yani bir sonraki nesle aktarılmasını mümkün kılmış, şuur oluşmuştur. Bunun sonucunda da devşirmecilik ve avcılık ekonomisi ortaya çıkmıştır.

Yazının meydana gelmesi (yaklaşık 5-10 bin yıl önce), bilgilerin ve deneyimlerin mekan ve zaman açısından daha uzak mesafelere aktarılmasına olanak sağlamıştır. Bunun sonucunda çiftçilik ekonomisi ortaya çıkmış ve toprak temel varlık haline gelmiştir (tarım devrimi). Toprağı korumak amacıyla devletler ortaya çıkmıştır.

Ordular meydana gelmiş, şuur daha da gelişmiştir. Ekonomide tarım üretimi hakim olmuştur. Bu, insanlığın yazılı tarihinin başlangıcıdır.

Matbaanın keşfi bilgilerin geniş insan kitlelerine aktarılmasına olanak sağlamış, eğitim sürecini yaygın hale getirmiştir (el yazı kitabı uzun bir mektuptur). Bunun sonucunda sanayi üretimi ortaya çıkmış, seri mal üretimine geçilmiştir (sanayi devrimi). Para ve sermaye temel varlık haline gelmiş, bankacılık sistemi oluşmuştur. Ekonomide (seri) sanayi üretimi hakim olmuştur. Bu eğitim araçlarından her birinin ortaya çıkışı uygarlığı, uygarlığın ekonomisini, maddi kültürünü, ordusunu, maddi ve manevi değerlerini ve şuurunu köklü biçimde değiştirmiştir.

Bilgisayarın yeni eğitim aracına dönüşmesinin de uygarlığı, ekonomisini, maddi kültürünü, ordusunu, maddi ve manevi değerlerini ve şuurunu önemli ölçüde değiştireceğini varsayabiliriz.

Doğaldır ki, o öncelikle eğitim sürecinin içeriğini ve yöntemlerini değiştirecektir. Bilindiği üzere, toplumun eğitim düzeyinin değişmesi toplumdaki diğer değişiklikler için ön ayak ve potansiyel oluşturmaktadır.

Yeni dönemin başlamasının en belirgin özelliği bilgisayarın temel eğitim araçlarından birine dönüşmesidir. Son 300-350 yıl boyunca bu araçlar sadece dil, yazı ve kitap olmuştur. Bu eğitim araçlarından her birinin ortaya çıkması insanlık tarihinde yeni bir dönem başlatmış, insanların ve bütünlükte toplumun yaşam tarzını ve üretimin niteliğini değiştirmiştir. Yeni eğitim aracı olan bilgisayar da uygarlığın yaşamındaki önemli değişikliliklerin katalizatörü rolünü üstlenmiştir.

Geçmişte yeni eğitim araçlarının ortaya çıkışını kabullenmeyen halklar ve devletler tarih sahnesinde tutunamamışlardır.

En Son Tarih Örneği: İslam dünyası (Türk dünyası da dahil olmak üzere) halkları geçmişte daha yüksek gelişmişlik düzeyine ve güçlü devletlere sahip olmuşlar. Fakat XVII. yüzyıldan başlayarak bu halklar gelişmişlik açısından geri kalmaya başlamış, kendi devlet kurumlarını kaybetmiş ve diyebiliriz ki, tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Bu, onların yeni eğitim aracı olan matbaanın ortaya çıkışını zamanında fark edememeleri veya eğitim sürecini köklü biçimde değiştirmeye ve ekonomik gelişmeyi hızlandırmaya olanak sağlayan, bu yeni eğitim aracını gözardı etmelerinin bir sonucudur.

Sonuçta bu, İslam dünyası ülkelerinin kaçınılmaz bir şekilde ekonomik, kültürel, askeri ve siyasi gelişim açısından geri kalmasının ve Avrupa ülkelerinin yükselmesinin temel nedeni olmuştur.

Aynı zamanda, matbaanın bulunması sonucunda basılmış kitaplar Batı Avrupa ülkelerinde geniş halk kitleleri için ulaşılabilir hale gelmiş ve eğitimin temel araçlarından birine dönüşmüştür.

Basılmış kitaplar, halkın eğitim ve kültür düzeyini önemli ölçüde yükseltmiştir. İleri teknolojiler geliştirilmiş ve üretim önemli ölçüde artmıştır.

Sonuçta, Batı Avrupa ülkeleri tüm dünyayı ele geçirmeye başlayacak kadar güçlenmişlerdir. Sömürge savaşları ve XX. yüzyılın son onyıllarına kadar mevcut olmuş sömürge imparatorluklarının ortaya çıkması böyle başlamıştır.

Rusya'da ise kitap basılmasına Batı Avrupa ülkelerinden yaklaşık 130 yıl sonra başlanılmıştır. Rusya'nın ekonomik kalkınması ve dış dünyaya yayılması da bu süre kadar geç başlamıştır. Sömürge savaşları ve sömürge imparatorluğunun oluşturulması da aynı zaman kaymasıyla gerçekleşmiştir.

Bağımsız Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın en öncelikli uygulamalarından birisinin 3 Mayıs 1993 tarihinde eğitim alanında yeni politikanın ilan edilmesi oluşunun temel nedeni de budur. Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın "2010 Yılına Kadar Olan Dönemde Türkmenistan'da Sosyal Ekonomik Dönüşüm Stratejisi" Milli Programı'nda da eğitimin, teknolojinin ve ekonominin gelişiminde, onların verimliliğinin yükseltilmesinde bilgisayarların kullanımına büyük önem atfedilmektedir.

Bu ulusal program, hedeflerinin talep ettiği şekilde toplumun eğitim düzeyinin yükseltilmesi, devletimizin kalkınmasında toplumun ekonomik, kültürel ve manevi gelişiminde büyük öneme sahiptir. Bu hedeflere ulaşılması için ve eğitim sürecinin verimliliğinin yükseltilmesi ve Türkmenistan'ın ilerideki gelişimi için entelektüel kaynakların sağlanması amacıyla aşağıdakilerin yapılması gerekmektedir:

a) Çocuklara bir araç olarak dil, yazı ve kitaptan yararlanma yöntemlerini öğrettiğimiz gibi, ilkokul günlerinden itibaren bir eğitim aracı olarak bilgisayar kullanmayı öğretmeye başlamalıyız. Bunun için bilgisayar dersi üzerine yeni eğitim programının hazırlanması ve ilkokul sınıflarındaki eğitim programının değiştirilmesi gerekir.

b) Bilgisayarın, eğitimin tüm aşamalarında verimliliği yükseltmeye olanak sağlayan yeni çok yönlü bir eğitim aracı olmasına ilişkin stratejiye dayanarak yukarı sınıflar için "Bilgi İşlem ve Bilgisayar Teknolojisinin Temelleri" adlı yeni ders programını hazırlamalıyız.

Yeni ders programlarının hazırlanması ve resmen onaylanmasına, yeni dersliklerin basılmasına dek bilgi iletişimin mevcut programlar çerçevesinde uygulamalı yönlerini güçlendirmek ve etkin bir eğitim ve iş aracı olarak bilgisayarların öğrenciler tarafından öğrenilmesini sağlamak amacımıza yönelik olurdu.

Bellidir ki, "Bilgi İşlem ve Bilgisayar Teknolojisinin Temelleri"ni okutan öğretmelerimizin büyük çoğunluğu matematik ve fizik öğretmenleridir. Ona göre de, fizik ve matematik derslerinde bilgisayar teknolojisinin, elektronik dersliklerin ve eğitici programların seçimli veya pilot şekilde uygulanmasına başlamak yerinde olacaktır.

Böyle bir başlangıç, sözel ve diğer tabii bilim derslerinin hocalarının yeni eğitim teknolojilerine ve kendi dersleri ile ilgili eğitici bilgisayar programlarına uyum süresini önemli ölçüde kısaltacaktır.

Ancak Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın "2010 Yılına Kadar Olan Dönemde Türkmenistan'da Sosyal Ekonomik Dönüşüm Stratejisi" Milli Programı'nda öngörülen ülke ekonomisinin hızlı bir biçimde kalkındırılması hedefi, eğitim sisteminde bilgisayarların yaygınlaştırılması sürecini hızlandırmayı talep etmektedir. Bu yüzden de bilgisayarın tüm derslere uygulanmasına ve eğitimin tüm aşamalarında verimliliği yükseltmeye olanak sağlayan yeni çok yönlü bir eğitim aracı olmasına ilişkin stratejiye dayanarak mevcut "Bilgi İşlem ve Bilgisayar Teknolojisinin Temelleri" dersine ilişkin eğitim programının bir an önce yenilenmesi zorunlu olmaktadır. Yenilenmiş eğitim programına dayanarak yeni dersliklerin, öğretici ve metodolojik kılavuzların hazırlanması ve gerekirse okulların eğitim programının değiştirilmesi ve öğretmenlerin bu yönde kurslara tâbi tutulması gerekmektedir.

Bilgi işlem ve bilgisayar teknolojisinin insana özgü kavramsal düşünmeye ve yapıcı düşünmenin geliştirilmesine dayanarak öğretilmesinin rolü, büyük ölçüde XXI. yüzyılda tüm ekonomide (hizmet, sanayi ve tarım) bilgilerin ve verilerin öneminin artması eğiliminden kaynaklanmaktadır.

Herhangi bir dersle ilgili kavramlar sistemini anlayabilme, onları sembollerin ve hareketlerin bütünü şeklinde ortaya koyabilme, faaliyetlerin algoritmini ve mantıksal sonuç şemalarını oluşturabilme (mantıksal bilgi işlem sürecinde de bunlar gerçekleşmektedir) becerisi bireyin bu alanda daha iyi bir şekilde yönlenmesini sağlamakta ve onun mantıksal ve algoritmik düşünmesinin gelişmişliğini göstermektedir.

Bilgi işlem ve bilgisayar teknolojisinin temellerinin öğrenilmesi sırasında aşağıdaki üç noktaya dikkat edilmesi gerekir:

- ***Araçsal:*** Bilgisayar, çok yönlü eğitim aracı olarak kullanıldığında kullanıcıya tüm yaşamı boyunca kendi eğitim düzeyini yükseltme olanağı sağlayan, çalışma becerilerinin oluşturulması aracı, ayrıca kullanıcıya tüm yaşamı boyunca para kazanma olanağı sağlayan çok yönlü bir iş aracı olarak görülmektedir.

- ***Teknolojik:*** Bilgi işlem ve bilgisayar teknolojileri daha ileri üretim ve eğitim teknolojileri geliştirmeye olanak sağlayan eğitim potansiyelinin oluşturulması aracı olarak görülmektedir.

- ***Genel Eğitim:*** Bilgi işlem, hayatta başarılı faaliyet için gereken araç; bilginin aranması ve işlenmesi aracı; mantıksal ve algoritmik düşünmenin, analiz yapabilme, özü ve ilişkileri ortaya çıkarabilme, faaliyet planları oluşturabilme, mantıksal sonuçlara ulaşabilme becerisinin geliştirilmesi aracıdır.

Bunun dışında bilgi işlem eğitiminde aşağıdaki iki temel yönü ayırabiliriz:

Birincisi, somut bilgi işlem teknolojilerinin öğretilmesidir. Bunun için okulların bu teknolojilere uygun bilgisayarlarla ve programlarla donatılması gerekmektedir. Böyle bir öğretimi, mezunların modern program araçlarını benimseyebilmesi için yukarı sınıflarda uygulamak daha mantıklıdır. İlk ve ortaokul öğrencileri kendilerini hazırlamaları açısından bilgisayarı amaçlarına ulaşmada bir araç gibi

kullanarak yaşlarına uygun program ürünlerinden yararlanabilirler (dergi sayıları, resim yapma, bilgisayar üzerinden yazışma klüpleri vs.).

Bilgi işlem eğitiminin ikinci yönü bilgi işlemin yukarıda belirtildiği gibi bir bilim olarak öğretilmesidir. Bunun için okulda bilgisayar bulunmasına gerek yoktur. Buna göre de böyle bir ders programı kırsal kesimdeki okullarda da öğretilebilir.

2. Bilgisayar Çok Fonksiyonlu İş Aracıdır

Diğer taraftan bilgisayar, artık çok fonksiyonlu bir iş aracına dönüşmüştür. Bilgisayarlar iş aracı olarak tüm ekonomi sektörlerinde ve insan faaliyetinin tüm alanlarında kullanılmakta ve iş verimliliğinin yükseltilmesini, üretim döngüsünün hızlandırılmasını, kaynaklardan (maddi, mali, entelektüel) tasarruf edilmesini, yeni ihtiyaçların ve üretimlerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

Sonuçta, son yıllarda tüm dünyada olduğu gibi Türkmenistan'da da ekonominin hizmet ve bilgi işlem sektörleri hızla büyümektedir. Ülkenin gelişmişlik sıralamasında (kişi başına GSYİH'ya göre) ilerlemesine bağlı olarak bu sektörün tüm ülke ekonomisindeki payı artmaktadır. Bağımsız Türkmenistan'ın ekonomi politikası ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın "2010 Yılına Kadar Olan Dönemde Türkmenistan'da Sosyal Ekonomik Dönüşüm Stratejisi" Milli Programı ülke ekonomisinin hızlı gelişimine yöneliktir. Şöyle ki, Türkmenistan'ın satın alma gücü paritesine göre kişi başına düşen GSYİH'nın 2005 yılında 7769 ABD Doları'na, 2010 yılında ise 14.781 ABD Doları'na çıkarılması öngörülmektedir. Bununla birlikte, hizmet sektörünün ekonomideki payı 2005 yılında %26,3, 2010 yılında ise %45,1 olacak ki, bununla da sanayi (%32,3), tarım (%15,4) ve inşaat (%7,2) sektörlerini geride bırakarak ülke ekonomisinin en büyük sektörü haline gelecektir.

Hizmet ve bilgi işlem sektörünün bu şekilde gelişmesi ile birlikte halkın çoğunluğunun çok fonksiyonlu bir iş aracına dönüşmüş bilgisayar aracılığıyla çalışma becerilerini benimsemesi ulusal öneme sahip gereksinime dönüşmüştür.

Uygarlık bilgi teknolojileri dönemine girmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, günümüzde bilgisayar temel eğitim aracına dönüşmektedir. Eğitim düzeyi ise ileri teknolojilerin temelini oluşturmaktadır. İleri teknolojiler olmadan maddi ve entelektüel ürünlerin verimli üretimi (hizmet, sanayi, tarım sektörlerinde) imkansızdır. Dolayısıyla, genelde verimli bir ekonomi de söz konusu olamaz. Sadece verimli bir ekonomi rekabet kabiliyetli olabilir ve dünya piyasasına mal ihraç edebilir. Sonuçta ülke daha gelişmiş ve kalkınmış, devlet ise daha güçlü oluyor.

Sonuçta, sadece verimli ekonomi insanların refahını yükseltiyor ve devletin ekonomik ve politik bağımsızlığının güçlendirilmesini sağlıyor. Ülkenin gelişmişlik düzeyi en iyi şekilde, ülkelerin mukayeseli rekabet kabiliyeti derecelendirilmesine (*WSY, World Competitiveness Yearbook*) göre belirlenmektedir.

Bu veya diğer ülkenin rekabet kabiliyetinin sadece kümülatif bir gösterge olan gayri safi milli hasıla (GSMH) ile belirlenmesi imkansızdır. Burada bir çok diğer karmaşık göstergeler de devreye girmektedir: a) Ülkedeki politik istikrar; b) halkın kültür ve eğitim düzeyi; c) mevzuatın piyasa

ekonomisine yatkınlığı; d) insanların yürürlükteki yasalara uyma düzeyi; e) mahkeme kararlarının saygınlığı; f) tüm işletmeler için eşit rekabet ortamı; g) ulusal para biriminin istikrarlılığı ve konvertibilitesi; h) vergi sisteminin ince ayarı vs.

Tablo 1: Milli Ekonomilerin Rekabet Kabiliyeti Derecelendirmesine Göre Ülkelerin Durumu

No	Ülkeler	2001	2000	1999	1998	1997	1996	1995
1	**ABD**	1	1	1	1	1	1	1
2	**Singapur**	2	2	2	2	2	2	2
3	**Finlandiya**	3	4	5	6	7	15	18
4	**Lüksemburg**	4	6	3	3	8	8	-
5	**Hollanda**	5	3	4	4	4	7	8
6	**Hong-Kong**	6	12	6	5	3	3	3
7	**İrlanda**	7	5	8	7	10	22	22
8	**İsveç**	8	14	14	16	19	14	12
9	**Kanada**	9	8	10	8	6	12	13
10	**İsviçre**	10	7	7	9	12	9	5
11	**Avustralya**	11	10	11	12	15	21	16
12	**Almanya**	12	11	12	15	16	10	6
13	**İzlanda**	13	9	13	18	21	25	25
14	**Avusturya**	14	15	18	24	20	16	11
15	**Danimarka**	15	13	9	10	13	5	7
16	**İsrail**	16	21	22	25	25	24	24
17	**Belçika**	17	19	21	23	23	17	21
18	**Tayvan**	18	20	15	14	18	18	14
19	**İngiltere**	19	16	19	13	9	19	15
20	**Norveç**	20	17	16	11	5	6	10
21	**Yeni Zelanda**	21	18	17	17	11	11	9
22	**Estonya**	22	-	-	-	-	-	-
23	**İspanya**	23	23	20	26	26	29	28
24	**Şili**	24	25	25	2	24	13	20

25	**Fransa**25	22	23	22	22	20	19	
26	**Japonya**	26	24	24	20	17	4	4
27	**Macaristan**	27	26	26	28	37	39	41
28	**Güney Kore**	28	28	41	36	30	27	26
29	**Malezya**29	27	28	19	14	23	23	
30	**Yunanistan**	30	34	32	33	36	40	40
31	**Brezilya**31	31	34	35	34	37	38	
32	**İtalya** 32	32	30	31	39	28	29	
33	**Çin** 33	30	29	21	27	26	31	
34	**Portekiz**34	29	27	29	32	36	32	
35	**Çek Cum.**	35	40	37	37	33	34	39
36	**Meksika**36	33	35	34	40	42	42	
37	**Slovakya**	37	-	-	-	-	-	-
38	**Tayland**38	35	36	41	31	30	27	
39	**Slovenya**	39	36	39	-	-	-	-
40	**Filipinler**	40	37	31	32	29	31	36
41	**Hindistan**	41	39	42	38	41	38	37
42	**G.Afrika Cum.**	42	43	43	42	42	44	43
43	**Arjantin**43	41	33	30	28	32	30	
44	**Türkiye**44	42	38	39	35	35	35	
45	**Rusya**45	47	46	43	46	46	46	
46	**Kolombiya**	46	45	45	45	45	33	33
47	**Polonya**47	38	40	44	43	43	45	
48	**Venezuela**	48	46	44	46	44	45	44
49	**Endonezya**	49	44	47	40	38	41	34

Buna göre de WCY listesini oluşturanlar sanayice gelişmiş yaklaşık 50 ülkenin rekabet kabiliyeti ile ilgili 288 kriter konusunda bilgileri toplayarak işlemektedir. 1999 yılında WCY endeksinin oluşturulması sırasında kullanılan verilerin 2/3'ü uluslararası, bölgesel ve ülke istatistikleri, 1/3'ü ise 4160 eksperin anket sonuçlarıdır. Alınan bilgilerin analizine dünyanın 33 önde gelen ekonomi enstitüsü katılmıştır.

Tablo 1'de 1995-2001 yıllarında ülkelerin rekabet kabiliyeti derecelendirilmesine göre durumu, Tablo 2'de ise 1999 ve 2001 yıllarında gelişmiş ülkelerin milli ekonomilerinin rekabet kabiliyeti derecelendirme endeksi (şartlı birimle) verilmiştir. Bu tablolar çok şeyi ortaya koymaktadır. Ancak bu tabloların diğer istatistik verileri ile karşılaştırılması üzerinde düşünülmesi gereken daha çok bilgi vermektedir.

İşte anlamlı bir örnek: 1997 yılında 1000 kişiye düşen kişisel bilgisayar (PC) sayısı: ABD-413; Finlandiya-298; Kanada-276; İsveç-265; Danimarka-257; İngiltere-246; Hollanda-242; Avustralya-236; Belçika-218; Almanya-198; Fransa-197; Japonya-184; Avusturya-183; İsviçre-153; Tayvan-142; İtalya-133; İspanya-101; Güney Kore-92; Polonya-37; Meksika-32; Rusya-24; Brezilya-19; Endonezya-7; Çin-3,4; Hindistan-2,2.

Bir örnek daha: 1000 kişiye düşen internet kullanıcısı sayısı: Finlandiya-41; İzlanda-33; ABD-23; Norveç-20; Avustralya-17; İsveç-17; Yeni Zelanda-15; Kanada-13; İsviçre-12; Hollanda-11; Danimarka-10; İngiltere-9; Avusturya-7; Almanya-6.

Görüldüğü gibi, karşımıza yine de ülkelerin rekabet kabiliyeti derecelendirmesi sıralamasına intibak eden bir liste, yani önde gelen gelişmiş ülkelerin listesi çıkmaktadır.

Ülkelerin kişisel bilgisayar ile cep telefonu ve internet kullanıcısı sayısına göre sıralanması ülkelerin rekabet kabiliyeti derecelendirmesi ile büyük ölçüde çakışmaktadır.

Amerikan, Yeni Asya ve Batı Avrupa ekonomilerinin yüksek rekabet kabiliyeti her şeyden önce ülkede bilgisayar kullanımının yaygınlaştırılması hızı ve bilişim teknolojilerinin kullanım düzeyi ile ilgilidir.

Bu konuda Finlandiya iyi bir örnek oluşturmaktadır. Son 6 yılda Finlandiya, ülkedeki bilgisayar sayısının artması ve cep telefonu ve internet kullanımının yaygınlaşması sayesinde ekonomisinin rekabet kabiliyetliliğine göre 15.'likten 3.'lüğe yükselmiştir.

Tarih sahnesinde bağımsız bir birim olarak kalmak isteyen toplum (başka bir deyişle kendi devletini koruyup saklamak isteyen), günümüz şartlarında geniş çapta bilgisayar kullanımını yaygınlaştırmak zorundadır. Dolayısıyla ülkede bilgisayar kullanımının yaygınlaştırılması XXI. yüzyılın sloganıdır. Bu sloganı zamanında kabullenmek gerekir.

Böylece, bilgisayarların üretim teknolojilerinde (hizmet, sanayi ve tarım sektörlerinde), eğitim alanında (eğitim kurumlarında ve günlük yaşamda) ve devlet yönetim birimlerinde yaygınlaştırılması ve verimli bir şekilde kullanılması gerek bireyler gerekse devlet açısından hayati önem taşımaktadır.

Buna göre de, bilgisayarların üretimde ve günlük yaşamda yaygınlaşmasına ve verimli bir şekilde kullanılmasına yardımcı olan her türlü faaliyet desteklenmelidir. Bugünün öğrencileri yarının ekonomik açıdan faal bireyleridir. Dolayısıyla, çocuklarda, onların gelecekteki mesleki eğitiminin önemli bir öğesi olarak, bilgisayarla çalışma becerilerinin oluşturulması zorunlu olmaktadır.

Kanımızca, gelecekte orta okul ve lise düzeyinde yeni "Bilgisayar Teknolojileri" dersinin öğretimine başlanılması gerekmektedir. Bu yolla öğrencilerin temel mesleki eğitim almasını sağlamak ve onların mesleki faaliyetinde bilgisayarı bir iş aracı olarak tam şekilde kullanmak mümkündür.

Tablo 2: 1999 ve 2001 Yıllarında Gelişmiş Ülkelerin Milli Ekonomilerinin Rekabet Kabiliyeti Endeksi

No	Ülkeler	1999	2001
1	**ABD**	100,00	100,00
2	**Singapur**	86,04	87,66
3	**Finlandiya**	82,96	83,38
4	**Lüksemburg**	81,20	82,81
5	**Hollanda**	81,06	81,46
6	**İsviçre**	80,11	76,81
7	**Hong-Kong**	79,67	79,55
8	**Danimarka**	77,53	71,79
9	**Almanya**	76,72	74,04
10	**Kanada**	76,47	76,94
11	**İrlanda**	76,36	79,20
12	**Avustralya**	76,18	57,87
13	**Norveç**	74,38	63,10
14	**İsveç**	74,29	77,86
15	**İngiltere**	74,20	64,78
16	**Japonya**	73,92	57,52
17	**İzlanda**	72,73	73,75
18	**Tayvan**	72,08	64,84
19	**Avusturya**	71,34	72,54
20	**Yeni Zelanda**	71,24	61,73
21	**Fransa**	70,76	59,56
22	**Belçika**	70,14	66,03
23	**İspanya**	69,40	60,14
24	**İsrail**	67,80	67,92

25	**Şili**	66,84	59,84
26	**Macaristan**	63,46	55,64
27	**Malezya**	62,58	50,03
28	**Portekiz**	62,22	48,36
29	**Çin**	61,02	49,53
30	**İtalya**	59,98	49,58
31	**Yunanistan**	57,18	49,96
32	**Filipinler**	55,05	40,60
33	**Arjantin**	53,76	37,51
34	**Tayland**	53,27	42,67
35	**Brezilya**	53,08	49,66
36	**Meksika**	52,57	43,67
37	**Türkiye**	52,31	35,44
38	**Güney Kore**	52,05	51,08
39	**Hindistan**	49,95	40,41
40	**Slovenya**	49,88	42,48
41	**Çek Cumhuriyeti**	48,80	46,68
42	**Güney Afrika Cumhuriyeti**	48,36	38,61
43	**Kolombiya**	48,08	32,84
44	**Polonya**	47,86	32,01
45	**Venezuela**	46,96	30,66
46	**Endonezya**	41,98	28,26
47	**Rusya**	37,78	34,57
48	**Estonya**	-	60,20
49	**Slovakya**	-	43,59

Örneğin, en iyi program ürünlerine dayanan bilgisayar teknolojilerinin günümüzdeki gelişim düzeyi mevcut eğitim programlarında yukarı sınıflar için haftada 6 saat olarak (toplam 204 saat) öngörülen mesleki eğitim derslerinde öğrencilere mesleki bilgisayar teknolojilerinin öğretilmesine olanak sağlamaktadır. Bu bilgisayar teknolojilerinin örnek bir listesini verelim: 1) Ofis-sekreter; 2) Dizgi-yayın; 3) Bedii-grafik; 4) Fotoğraf ve fotorestorasyon; 5) Muhasebe-finans; 6) Hesap-matematik;

7) Eğitim-pedagojik; 8) Bilgi işlem; 9) Sınıflandırma ve sistemleştirme; 10) Tasarım-dizayn; 11) Eğitim-dil; 12) Dil-çeviri; 13) Reklam-dizayn; 14) Müzik-tashih ve müzik-restorasyon; 15) Program ürünlerin üretimi; 16) İnternet programlarının üretimi; 17) Elektronik ticaret vs.

Öğrencilerde bilgisayar gibi çok fonksiyonlu bir iş aracını kullanma becerilerinin oluşturulması kanımızca mesleki eğitimin devlet sistemi açısından çok büyük öneme sahiptir. Zira o bir taraftan uzmanların yetiştirilmesi süresini, gençlerin mesleki eğitimi için maddi ve mali harcamaları azaltacak, diğer taraftan ise gençlerin mesleki hareketliliğini, yani ülke ekonomisinin hızla gelişen sektörlerinin talepleri doğrultusunda hızla bir işten başka bir işe geçebilmesini sağlayacaktır.

Bunun için elbette ki, okullarda gençlerin mesleki eğitimi konusunda bilgisayar teknolojisi ile ilgili eğitim programlarının, buna uygun dersliklerin, eğitim ve metodolojik kılavuzların hazırlanması, onların pilot uygulamasının yapılması ve öğretmen personelinin buna uygun hazırlık kurslarına tabi tutulması gerekmektedir.

III. Elektronik Derslik Geleceğin Dersliğidir

1960'lı yılların sonuna doğru dünya eğitim krizi belirgin bir şekilde kendini hissettirmeye başladı. Bu krizin özünde halkın eğitim düzeyi ile ekonominin ve yaşam koşullarının eğitim düzeyine olan talepleri arasındaki çeşitli şekillerde ortaya çıkan kopukluklar durmaktaydı. Eğitim krizi sorunu ilk kez Ekim 1967 yılında dünya eğitim krizi konusundaki uluslararası konferansta açık bir şekilde görüşülmüştür.[8]

Eğitim süresinin uzatılması veya haftalık ders yükünün artırılması yoluyla eğitim krizinin çözümlenmesine ilişkin başlangıçtaki çabalar yetersiz kalmıştır. Bu yöntemi savunanlar okul eğitimi süresinin ara vermeden uzatılmasını talep ediyorlardı. Bu sebepten de sorunu çözümlemek mümkün olmamıştır. Hepimizin bildiği gibi insan ömrü hâlâ çok kısadır.

Bu yüzden de son yıllarda dünyanın bir çok ülkesinde eğitim metodolojisinin iyileştirilmesi ve çocuk psikolojisi alanındaki başarıların kullanılması yoluyla okul eğitiminde reform yapma yönünde girişimlerde bulunulmuştur. Bu ikinci yöntemin savunucularının sloganı şuydu: "Daha iyi eğitim metodolojisi ve eğitim sürecinin yeniden organize edilmesi yoluyla eğitim sürecinde çocuk beyninin olanaklarını tam şekilde kullanmak ve çocukların daha erken yaşlarda daha çok bilgiyi benimsemesini sağlayacak yöntem ve metodolojilerin hazırlanması."

Bu yöntem pedagojinin temel ilkelerinden olan eğitim süreciyle çocuğun psikolojik gelişim sürecinin uyumlaştırılması ilkesinin ihlali nedeniyle yeterince etkin olamamıştır. Söz konusu ikinci yöntem eğitim krizinin aşılmasında yetersiz kalmıştır.

XX. yüzyılın sonlarında bilişim teknolojileri çağının başlamasıyla hayata atılan genç neslin eğitim düzeyine olan talepler gittikçe daha hızlı şekilde artmaktadır. Bu yüzden de yaşam şartlarının insanların eğitim düzeyine olan yükselen taleplerini dikkate alarak sorunun yeni çözüm yollarının aranmasına gidilmiştir. Eğitim krizini aşabilecek en ümit verici yöntem üçüncü yöntemdir. Bu yöntem,

bilgisayarların temel ve çok işlevli yeni eğitim aracı olarak yaygın kullanılması (eğitim sürecinin tüm aşamalarında ve tüm derslerde) suretiyle eğitim sisteminde reform yapılmasını öngörmektedir.

XX. yüzyıla girerken nihayet ki, dünya eğitim krizinin aşılması için gereken ortam oluşmuştur. Şöyle ki, bilimsel teknolojik devrim sonucunda temel ve çok işlevli yeni eğitim aracı olan bilgisayar ortaya çıkmıştır. Günümüz dünyasındaki hızlı gelişmelere uyum sağlama gerekliliğinin bir sonucu olarak ***tüm yaşam boyunca eğitim*** stratejisi geliştirilmiştir. Bunlar, eğitim krizinin aşılması amacıyla eğitim metodolojisinde reform yapılmasında ve eğitimin verimliliğinin yükseltilmesinde büyük önem kazanmışlardır. Bunlar, hızlı değişimlerin yaşandığı dünyanın bize verdiği mesaja bir cevaptır. Cumhurbaşkanı Türkmenbaşı, bunu şu şekilde ifade etmektedir: “Günümüzde dünya çok hızlı bir şekilde gelişmektedir.”

Yeni eğitim aracı, tüm yaşam boyu eğitim stratejisi ile birlikte XX. yüzyılın sonlarına özgü eğitim krizini aşmaya kabildir. XXI. yüzyıla girerken eğitim krizinin aşılması ve eğitim alanında reform konuları son on yıllarda bir çok yayınlarda tartışma konusu olmuştur. 1997 yılında UNESCO tarafından Paris’te Jacuese Delor’un başkanlığındaki uluslararası komisyonun XXI. yüzyılda eğitim hakkında “Eğitim: Gizli Hazine” adlı raporu yayınlanmıştır.[9] Bu raporda yukarıda sözü geçen strateji konusunda şunlar belirtilmektedir:

“Yaşam boyu eğitim dört temele dayanmaktadır: Anlamayı öğrenmek, yapmayı öğrenmek, bir arada yaşamayı öğrenmek, yaşamayı öğrenmek.

- Yeterince geniş ortak kültürü, sınırlı ders sayısında derinlemesine çalışma ile biraraya getirerek a**nlamayı öğrenmek**. Bu, aynı zamanda kesintisiz eğitimin sunduğu olanaklardan yararlanabilmek için öğrenme becerisi anlamına gelmektedir.

- Sadece uzman vasfı kazanmak için değil, daha geniş anlamda çeşitli ve çok sayılı olaylarla baş edebilme ve ekip ortamında çalışma olanağı veren yeterlilik kazanmak için **yapmayı öğrenmek**. Ayrıca, gençlerin sık sık ya yerel ve milli özelliklerden dolayı spontane bir şekilde ya da birbirini izleyen eğitim aşamaları sayesinde biçimsel usulen karşılaştıkları çeşitli sosyal veya ekonomik şartların bulunduğu ortamlarda çalışmayı öğrenmek gerekir.

- Başkasını anlama ve karşılıklı bağlantıyı fark edebilme, ortak projeleri gerçekleştirme ve çoğulculuk karşılıklı anlaşma ve barış değerlerine saygı göstererek görüş ayrılıklarında ortak yol bulunmasına hazır olmayı aşılayarak bir arada **yaşamayı öğrenmek**.

- Kendi bireysel gelişimine ve serbestlik, muhakemelerde bağımsızlık ve bireysel sorumluluk ortaya koyarak faaliyet gösterebilmek için **yaşamayı öğrenmek**. Bunun için eğitim alanında bireyin potansiyel olanaklarının hafızasının, düşünme yeteneğinin, estetik duygularının, fiziki imkanlarının ve iletişim yeteneklerinin gözardı edilmemesi gerekir.”

Resmi eğitim sistemleri diğer eğitim şekillerini gözardı ederek bilgilere ulaşmaya özel önem verdikleri halde, eğitimi bir bütün olarak görmek gerekir. Eğitimin bu şekilde görülmesi gelecekte eğitim alanındaki reformları (gerek eğitim programlarının hazırlanması, gerekse de pedagoji alanında yeni politikalar) hızlandıracak ve yönlendirecektir.

Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın eğitim alanındaki yeni politikasının ve "2010 Yılına Kadar Olan Dönemde Türkmenistan'da Sosyal Ekonomik Dönüşüm Stratejisi" Programının Türkmenistan'ın eğitim sisteminde gerçekleştirilmesi, Türkmenistan eğitim sistemi için çeşitli derslerle ilgili eğitim programlarının ve planlarının hazırlanması sırasında temel olarak bilgisayarın çok yönlü eğitim aracı gibi kullanılması yöntemini seçmek ve aynı zamanda yaşam boyu eğitim stratejisinin taleplerini dikkate almak gerekir.

Burada yaşam boyu eğitim stratejisinin taleplerinin Türkmenistan şartlarında daha kolay bir şekilde karşılanabileceğini belirtmek yerinde olacaktır. İşte bu yüzden Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenibaşı şöyle yazıyor:

"Bizden önce geçen Türkmenler, bilimde ne kadar yüksek derecelere çıkmış olsalar da okumaya devam etmişler, yeni bilimleri öğrenmek azminden bir şey kaybetmemişler. Çünkü onlar kuşaktan kuşağa geçen bilgi birikimiyle yaşamışlar ve bu nesille terakki etmişler. Öğrenmeye ara verilirse, bilimde duraklama olursa bilimin solup kuruyacağını düşünmüşler.

Bugünün Türkmeni! Sen de okumaya devam ettiğin sürece bilimli adam sayılırsın, içindeki öğrenme aşkını yitirdiğin an cahile dönersin. Türkmen'in her vatandaşı ilim ehli, bilim sahibi olmalıdır. Bu durum onun ruhi dünyasının, yerinden fırlayacakmış gibi atan yüreğinin, ilme susamış ruhunun, hisli kalbinin, şairane gönlünün yüce olmasının ana gözlerinden bellidir. Okumak, öğrenmek, hayat hakkında daha bir derin düşünmektir. Okuduğu zaman insanda yeni yeni fikirler, heyecanlar ortaya çıkar. Okumak, öğrenmek Yüce Allah'ın senasıdır. Benim yanımda ilim ehli, aydın insanların özel bir saygınlığı olup, onlara hususi hürmet ederim"[10]

Bununla birlikte eş zamanlı olarak Cumhurbaşkanı'nın eğitim alanındaki yeni politikasının temel yönlerinden biri olan Türkmen dili öğretiminin iyileştirilmesi ve onun kullanım alanlarının yaygınlaştırılmasının gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu ise elektronik dersliklere özel önem verilmesini gerektiriyor.

Bilgisayarın çok fonksiyonlu eğitim aracı olarak kullanılmasına, yaşam boyu eğitim stratejisine ve Türkmencenin kullanım alanlarının devamlı genişletilmesine dayanarak dersliklerin, eğitim ve metodolojik kılavuzların hazırlanması Türkmencede elektronik derslikler sorununu çözümlemeden imkansızdır.

Eğitim kurumlarının bilgisayarlarla donatılması eğitim sorununu çözümlemek için yeterli değildir. Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın yürüttüğü politikanın ve yaşam boyu eğitim stratejisinin taleplerini karşılayan ve etkin bir eğitim aracı olan bilgisayarda kullanılabilen

Türkmence dersliklerin, eğitim ve metodolojik kılavuzların hazırlanması gerekir. Elektronik derslik sorunu derken bunu kastediyoruz.

Günümüz dünyasında bu sorunun çözümü için ilgili araçlar hazırlanmıştır. Bu araçlara dayanarak tüm dünyada yeni elektronik multimedya derslikleri, eğitici programlar, öğretici oyunlar ve yeni metodolojik eğitim teknolojileri hazırlanmakta ve anaokuldan başlayarak yüksek lisansa kadar eğitimin çeşitli aşamalarında denenmektedir.

Şöyle ki, artık eğitim alanında öğretmenler ve öğrenciler için ucuz fiyatlı özel bilgisayarlar yapılmış ve geliştirilmektedir. Elektronik kitaplar ve farklı yaş gruplarından olan kullanıcılar için çok sayıda eğitici programlar (İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça ve diğer dillerde) üretilmiştir. Bu süreç giderek hızlı bir şekilde tüm dünyada yaygınlaşmaktadır. Doğaldır ki, her bir ülke elektronik derslikler ve eğitici programları kendi resmi devlet dilinde hazırlamaktadır. Bizim de bu konu ile yakından ilgilenme zamanımız gelip çatmıştır. Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın, 2010 yılına dek Türkmenistan'ın eğitim kurumlarının bilgisayarlarla tamamen donatılmasını öngören "2010 Yılına Kadar Dönemde Türkmenistan'da Sosyal Ekonomik Dönüşüm Stratejisi" milli programının kabul edilmesi bu sorunun çözümlenmesini zorunlu kılmaktadır.

Eğer önümüzdeki 10-15 yıllık süre içinde her bir öğrencinin kişisel bilgisayar ve elektronik derslikle donatılmasının, kağıda basılan normal dersliklerle eğitim görmesinden daha az kamu kaynağı gerektirdiğine ilişkin tahminleri de dikkate alırsak konunun günceliği daha da artmaktadır.

Bunun dışında, yeni bilgisayar teknolojilerinin eğitime katılması eğitim programlarına dahil olan tüm derslerle ilgili daha etkin yeni metodolojiler hazırlamaya olanak sağlayacaktır. Eğitim sürecinde yeni eğitim teknolojilerinin kullanılması ise tüm eğitim sisteminin etkinliğini önemli ölçüde arttıracaktır. Dahası bu teknolojiler, XV. yüzyılın sonlarında matbaanın buluşu ile kitabın çok fonksiyonlu bir eğitim aracına dönüşmesinde olduğu gibi eğitim sisteminde esaslı dönüşümlere götürecektir.

Buna göre de, bu teknolojileri kullanabilen öğretmenler hazırlanmasına ve olanaklar çerçevesinde okulların ve diğer eğitim kurumlarının bilgisayarlarla, eğitici programlarla ve elektronik dersliklerle donatılmasına artık bugün başlamak gerekir.

Eğitim sürecinin etkinliğini önemli ölçüde artıran yeni eğitim teknolojilerinin yaygın kullanımının sağlanması amacıyla "Türkmenistan'ın Eğitim Sisteminde Bilgisayar Kullanımının Yaygınlaştırılması" devlet planının hazırlanması ve uygulanması gerekir. Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın 16 Ocak 2001 tarihli, 5049 No.lu kararı doğrultusunda bu plan şu anda hazırlama aşamasındadır. Bu planda öğrencilerin bilgisayar ve elektronik dersliklerle donatılması ile ilgili önlemler öngörülmektedir.

Kanımızca, "Türkmenistan'ın Eğitim Kurumlarında Bilgisayar Kullanımının Yaygınlaştırılması ve Yeni Eğitim Teknolojileri" devlet planında aşağıdaki önlemler yer almalıdır.

- 2001 yılından başlayarak her bir *etap*taki en azından bir en iyi okulda bilgisayar odalarının oluşturulmasına başlanılması,

- Elektronik dersliklerin, eğitici programların ve ilkokul ve ortaokul eğitim programlarında öngörülen çeşitli dersler üzere bilgisayarlı eğitim metodolojilerinin, lise sınıflarındaki mesleki eğitim derslerinde öğretilmesi öngörülen mesleki bilgisayar teknolojileri eğitimi metodolojisinin hazırlanması için Milli Enstitüde bir kaç bilgisayar odasının oluşturulması,

- Multimedya derslikler de dahil olmak üzere eğitim bakanlığının Türkmence gereken dersliklerin ve diğer eğitim ve metodolojik kılavuzların baskısı ile ilgili taleplerini karşılayan elektronik dersliklerin hazırlanması için yayınevinin oluşturulması. Bu yayınevi olabildiğince kısa sürede faaliyete başlamalıdır. Başlangıçta Milli Eğitim Enstitüsü'nün bir şubesi olarak faaliyete başlayabilir.

- Geleceğin öğretmenlerine bilgisayarı eğitim ve iş aracı olarak kullanılmasına dayanan eğitim metodolojilerinin öğretilmesi için öğretmenlik yüksek okullarının ve üniversitelerin eğitim fakültelerinin gereken teçhizatla donatılması.

- Gelecekte Türkmencenin her türlü eğitim sözlüklerinin hızlı bir şekilde oluşturulmasını ve yayınını sağlayacak bir birimin oluşturulması. Böyle bir birim Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde faaliyet gösterebilir, Türkmencenin kullanım alanının genişletilmesine yardımcı olabilir.

- Türkmence elektronik dersliklerin ve eğitim programlarının hazırlanması için merkezin kurulması. Böyle bir merkez yabancı program ürünlerinin Türkmenceye çevrisini de yapabilir.

Bu ve diğer önlemler, Türkmenistan'ın tüm eğitim sisteminde eğitim sürecinin verimliliğinin önemli ölçüde yükseltilmesini sağlayacak, ayrıca Türkmenistan'ın tüm ekonomik ve kültürel alanlarında bilgisayar teknolojilerinin daha etkin bir şekilde kullanılmasına yardımcı olacaktır. Biz inanıyoruz ki, Türkmence elektronik derslikler sorununun hızlı bir şekilde çözüme kavuşturulması kuşkusuz Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın, Türkmenistan'ın "altın çağı"nı başlatan "2010 Yılına Kadar Olan Dönemde Türkmenistan'da Sosyal Ekonomik Dönüşüm Stratejisi" adlı milli programının başarıyla gerçekleştirilmesini kolaylaştıracak ve hızlandıracaktır.

1 Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın "2010 Yılına Kadar Dönemde Türkmenistan'da Sosyal Ekonomik Dönüşüm Stratejisi" (Türkmenistan Ekonomi ve Maliye Bakanlığı, Milli İstatistik ve Tahmin Enstitüsü), **Türkmence ve Rusça,** Aşgabat, 1999.

2 Saparmurat Türkmenbaşı, **Ruhname**, Aşgabat, 2001.

3 Türkmenistan Prezidenti S. Türkmenbaşını "Türkmenistanda durmuş-ikdisadi özgertmeleri 2010. yıla çenli dövür üçin baş yörelesi" Maksatnaması, Milli bilim ulgamı; (Türkmenistanı Bilim Ministrligi) Aşgabat-1999.

4 **İbid**.

5 **Vsemirnaya deklaratsiya ob obrozavanii dlya vseh**, statya I.

6 Coombs Philip H. **The Word Education Crisis**, Oxford University Press, 1968; Kombs F. G, **Krizis Obrazovaniya, Sistemnıy Analiz**, M., “Progress”, 1970.

7 Hanberdiyev A. Novıy Universalnıy Superinstrument Obrazovaniya (Kompyuter i Voprosı Prepodavaniya Informatiki, Fiziki i Matematiki. V knige: Matematika we Fizika Çıkışları Tezisleri). Türkmenistanı Milli Bilim Institutu, Aşgabat-2000.

8 Coombs Philip H. **The Word Education Crisis**, Oxford University Press, 1968; Kombs F. G, **Krizis Obrazovaniya, Sistemnıy Analiz**, M., “Progress”, 1970.

9 **Obrazovaniya: Sokrıtoe Sokrovişe. Doklad Mejdunarodnoy Komissii po Obrazovaniyu dlya XXI veka** (Pred. Jak Delor), İzdatelstvo UNESCO Press, 1997.

10 **Ruhname**, s. 17.

Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı’nın “2010 Yılına Kadar Dönemde Türkmenistan’da Sosyal Ekonomik Dönüşüm Stratejisi” (Türkmenistan Ekonomi ve Maliye Bakanlığı, Milli İstatistik ve Tahmin Enstitüsü), **Türkmence ve Rusça**, Aşgabat, 1999.

Saparmurat Türkmenbaşı, **Ruhname**, Aşgabat, 2001.

Türkmenistan Prezidenti S. Türkmenbaşynyn “Türkmenistanda durmuş-ıkdısadı özgertmelerin 2010. nuncu yılla çenli dövür üçin baş yörelesi” Maksatnaması, Milli bilim ulgamı; (Türkmenistanın Bilim Ministrligi) Aşgabat-1999.

Vsemirnaya Deklaratsiya ob Obrozavanii Dlya Vseh, statya I.

Hanberdiyev A., Novıy universalnıy superinstrument obrazovaniya (kompyuter i voprosı prepodavaniya informatiki, fiziki i matematiki. V knige: Matematika we fizika derslerini dövrebap okatmagı meseleleri (Ilmı-usulı maslahatdakı/3 noåabr, 2000 çıkışları tezisleri) Türkmenistanın Milli bilim institutu, Aşgabat-2000.

Coombs Philip H., **The Word Education Crisis**, Oxford University Press, 1968; Kombs F. G, **Krizis Obrazovaniya, Sistemnıy Analiz**, M., “Progress”, 1970.

Türkmenlerde Savaş Sanatı ve Silahlar (Vı-XVI. Yüzyıllar) / Prof. Dr. Ovez A. Gündogdiyev [s.828-834]

Türkmenistan Tarih Enstitüsü / Türkmenistan

Türkmenler binlerce yıl vatanlarını onurla savunmuşlardı. Onlar, çok üstün silahları ve savaş sanatı sayesinde geçmiş yüzyılların büyük savaşlarından zaferle çıkmışlardı.

Savaş sanatına, muhtemelen öncelikle aşağıdakiler aittir: taktik tatbikat, hücum, stratejik geri çekilme, savunma, keşif vs. Türkmenler barış döneminde her zaman savaş hazırlıkları yapmaktadırlar. Burada savaş eğitimi, spor yarışmaları ve av aracılığıyla geliştiriliyordu. Av zamanı gençler ok ve mızrak atmada kendi becerilerini sergileyerek, güçlü hayvanlarla güreşte cesurluklarını sergileyerek öne çıkma imkanına sahiptiler.

Toplu şekilde yapılan avlar yaklaşık 15 gün sürmekte ve taktik tatbikat niteliği taşımaktaydı. Burada kuşatma, saldırı ve geri çekilme yöntemleri öğretiliyordu. Sefere hazırlanırken avlanmış kuşları tuzlayarak kurutuyorlardı.[1]

Sefer öncesi bir ziyafet düzenleniyor, burada ok atma, mızrak atma, güreş ve y*iğitlik* yarışmaları yapılıyordu. Ordu bayrak açarak harekete başlıyor, ileriye keşif birlikleri gönderiliyordu. Bu birlikler Türkmenlerin askeri hareketlerinde önemli bir yere sahiptirler.

Örneğin, "Oğuz-name"de destan kahramanı Oğuz Han'ın keşif için gönderdiği süvari birliklerinden bahsedilmektedir. O, nizamlı ordu birliklerinden çekinerek, Irak'a saldırmadan önce 200 süvari toplayarak, onlara özellikle kaleler ve istihkamlara dikkat edip, bilgi toplamalarını emretmiş ve eklemişti: "Mümkün olursa, bunların içinde küçük olanlarını ele geçirin, fakat büyük ve iyi savunulan kalelere saldırmayın."[2]

Oğuzların keşif birlikleri, yerli halkta korku uyandırmak için kendi ordularında sayısız asker bulunduğuna ve yenilmezliklerine ilişkin haberler yayıyorlardı. Ordu komutanları kendi casuslarından bilgi alarak esirleri titizlikle sorguya çekiyorlardı. Örneğin, Oğuz Han kendi vassalı olan hükümdarlardan birine: "…Rumların ve Frenklerin ülkelerinin konumu, onların orduları ve bu orduların bulundukları yerleri (öğrendiğinde) bu topraklara ordu gönderip oraları ele geçirebileceğini" söylüyordu.[3]

Türkmen ordusu, olağanüstü manevra kabiliyeti sayesinde büyük mesafeleri kısa sürede hızlı bir şekilde kat edebiliyordu. Büyük nehirler bile bu orduyu durduramıyordu. Oğuzlar büyük nehirleri hava doldurulmuş tulumların üzerinde geçiyorlardı. Oğuzların atlarına tutunarak nehri geçtikleri de söylenmektedir. Düşman topraklarına gönderilen öncü birlikleri burada kargaşa yaratıyorlardı. Hızlı ve ansızın yapılan saldırılar sayesinde küçük birlikler bile büyük şehirleri ele geçirebiliyordu. Savaş öncesi keşif yapan öncü birlikleri gönüllü olarak teslim olan yerleri yağmalamazdı. Bu kurala ciddi bir şekilde uyuluyordu ve bu da fetihlerdeki başarının bir nedeniydi. Kalenin veya şehrin gönüllü teslim

olmasından sonra ordu, kale duvarları dışına çıkarılıyor ve yalnız isyan çıktığı durumlarda tekrar içeri sokuluyordu.[4]

Düşman ordusuna, buradaki etkili kişileri ele geçirmek veya terör eylemleri düzenlemek amacıyla gizli ajanlar gönderiliyordu. Önemli savaşlardan önce ordudakilerin maaşları ödeniyor ve iki defa fazla yiyecek veriliyordu. Hükümdar bizzat kendisi askerleri önünde ateşleyici bir nutuk söylüyor ve gençlerin yeminini kabul ediyordu. Genelde, keşif bilgilerini alan ordu hemen savaşa başlıyordu. Her bir birliğin kendi soy nişanı vardı. Daha büyük askeri birlikler ise büyük bayrak taşıyorlardı. Tanımlayıcı nişanlar olarak bazen sargılar ve dikmeler kullanılıyordu. Bunun dışında her birliğin savaşta kullanılan takma bir adı *(uran)* vardı. Bunun için atalardan veya akrabalardan en saygın birisinin ismi seçiliyordu. Uranlar ayrıca kuş ve hayvan adlarından da seçiliyordu. Tüm kabileler için genel bir uran da mevcuttu.[5]

Savaşa hazırlığa büyük önem veriliyordu. Mehter takımı davullara vurmaya ve borulara üflemeye başlıyor, ordu ise yüksek sesle takma adları bağırıyordu. Tüm bunlar düşmanda aşırı bir korku yaratıyordu.

Savaşa çevik süvari birlikleri başlıyordu. Onlar düşmanı yarı halka şeklinde kuşatmaya çalışıyor ve yayılarak uzaktan ok yağmuruna tutuyorlardı. Düşman üzerine yağdırılan oklar onların sıralarında bozukluk yaratıyordu. Arkadan gelen süvariler mızrak ve kement atıyorlardı. Bundan sonra kendi sıralarına geri dönüyorlardı. Çevik süvari birlikleri birkaç takıma ayrılıyorlardı. Birinci takım oklarını düşman üzerine yağdırarak ikinciye yer açıyordu. Bu, akşam olana dek böyle devam ediyordu. Böylece, sonu olmayan bir akım görünümü oluşturuluyordu. Sanki, Türkmenler ordu nizamını ve disiplinini bilmiyormuş gibi bir görüntü ortaya çıkıyordu. Fakat gerçekte çevik süvari birliğindeki askerler dağınık düzeni çok iyi biliyorlardı. Herkes kendi yerini biliyor ve komutanın emirlerini itirazsız yerine getiriyordu. Bu şekilde dağılarak kendi kayıplarını en aza indiriyorlardı. Bu ünlü saldırı taktiği tüm Türk halklarında görülmektedir.

Hafif silahlanmış süvariler, aralıksız saldırılarla düşmanı yorgun düşürerek aniden geri çekiliyor ve ağır silahlarla silahlanmış süvariler için yer açıyorlardı. Bunlar birbirine çok yakın şekilde dizilerek düşman sıralarını güçlü bir kama şeklinde yarıyor ve savaşın kaderini belirliyorlardı. Çevik süvari birlikleri tekrar dizilerek yanlardan düşmana saldırıyor ve kaçmasını engelliyordu. Savaşlarda düşmanı tuzağa düşürmek için aldatıcı geri çekilme taktiği kullanıyorlardı. Bu taktik Parfiyalılarda, Skitlerde, Sarmatlarda, Hunlarda, Oğuzlarda, yani Türkmenlerin tüm seleflerinde mevcut olmuştur. Bazen düşmanın sıraları önünde hendek kazarak geri çekilmek suretiyle düşmanı buraya çekiyorlardı. N. İ. Grodekov 1883 yılında şöyle yazıyordu: “Türkmenler düşmanın taktiğine veya savunma özelliklerine uygun olarak kendi saldırı taktiklerini değiştiriyorlardı. Hive veya Buhara’ya saldırı zamanı süvari *Tekinler* muhafızlarla *(nükerler)* önce ok savaşına başlıyor, sayısal üstünlüğe sahip olduklarında ise kılıç dövüşüne giriyorlardı. Özbeklerin sayısının çok olması durumunda ise onlar önce biraz geri çekiliyor, daha sonra ise düşmanı çalılıklara ve kum tepelerinin arkasına saklanmış piyadelere doğru çekerek kaçmaya başlıyorlardı. Piyadeler ani ok yağmuruyla muhafızları büyük

kayba uğratıyorlardı. Türkmen süvarileri tekrar kılıç dövüşüne giriyor ve kaçanları takip ederek öldürüyor veya esir alıyorlardı"[6]

Kanımızca, bu taktik "Goroğlu" *(Köroğlu-A.A.)* destanında da "it dalaşı" adıyla geçmektedir. Burada kahraman, düşmanı dar bir dağ çığırına çekerek aniden geri dönüp arkasından gelen düşmanı eziyor. Sonra ise tekrar geri dönerek kaçıyor. Onun y*iğitleri* ise bu sırada düşmana arkadan saldırıyor. Muhtemelen Goroğlu'nun *"vellem-şah"* ve *"aylan-tabak"* adlı askeri oyunları da taktik içerikliydi. Kahraman burada karşı tarafın ordusunu ikiye ayırarak kuşatmaya almıştı.[7]

Savaşta Türkmenler öncelikle düşman ordusunun komutanını öldürmeye ve bayrağını indirmeye çalışıyorlardı. Zira, bayrağın indirilmesi yenilgi anlamına geliyordu: "O, (Goroğlu-O.G.) yiğitlerini topladı. Sabah namazı vakti onlar naralar ve 'Allah' nidalarıyla atlarını (düşman üzerine) sektirdiler. Goroğlu direk sancak üzerine saldırdı. Kılıç darbesiyle sancağı düşürdü. Sancak düştü ve (savaşın kaderi) belirlenmiş oldu."[8]

Şehirlerin alınması sırasında Türkmenler kuşatma makineleri, saldırı merdivenleri, alevli oklar kullanıyor, sıcak sıvı atıyor, duvarları ve kale kapılarını yakıyor ve hendek açıyorlardı. Kalenin güçlü istihkamlarının ve büyük askeri birliğinin bulunması durumunda onu dört taraftan kuşatmaya alıyor ve yerli halkın direncini kırarak kaleyi ele geçiriyorlardı. Bazen açık savaştaki taktikle düşmanı aldatarak kalenin dışına çekiyorlardı. Bu durumda ordunun büyük bölümünü saklayarak küçük bir birlikle kaleye saldırıyorlardı. Düşman onların sayıca az olduğunu görüp kapıları açarak kendi birliklerini onların üzerine gönderiyordu. Türkmenler kaçarak düşmanı tuzağa düşürüyorlardı.[9]

Türkmenlerde iki tür savunma bilinmektedir. Kamp savunması ve kalede savunma.

Kamp savunmasında arabalar daire şeklinde diziliyor, bunların önüne ise hendekler kazılıyordu. Çemberin içinde ise savaşçılar, kadınlar ve çocuklar saklanıyordu. Genelde bu savunma türü tüm kabilenin göç ettiği veya çölde kamp kurduğu zamanlarda ani saldırılara karşı kullanılıyordu.

Kaynaklarda Oğuz kabilelerin kamp savunmasına ilişkin çok sayıda bilgi bulunmaktadır. Örneğin, "Oğuzname"de bu konuda şöyle denilmektedir: "…develeri ve katırları bir sıra halinde birbirine bağlayarak savaşçıların önüne dizdiler. Çadırlardan, *yurtlardan* ve diğer eşyalardan barikatlar kurarak onun arkasından onlara (düşmana-O.G.) ok atıyorlardı."[10]

Bizans Prensesi Anna Komnena (XI-XII. yy.) da bu konuda şöyle yazıyordu: "Skitler (Peçenekler kastedilmektedir-O.G.) de savaş nizamı aldılar (zira onlar savaş ve sıra nizamı sanatına doğuştan vakıftırlar), çember oluşturdular, tüm taktik kurallarına uyarak kendi sıralarını 'bağladılar', kendi ordularını kuleler gibi kapalı arabalarla çevrelediler, daha sonra ise bölük bölük hükümdarın üzerine yürüdüler ve uzaktan askerlerimizin üzerine ok yağdırmaya başladılar."[11]

Bu tür istihkamları ele geçirmek için düşmanın büyük kayıplar vermesi gerekiyordu. Zaman zaman arabaların arkasından düşman üzerine ok yağdıran hızlı süvari birlikleri çıkıyordu. Bu birlikler çıktıkları gibi hızlı bir şekilde de tekrar barikatın arkasına saklanıyorlardı. Bu savunma taktiğinden

Orta Çağ tarihçisi Sibd ibni el-Cauzi de bahsetmektedir. O, Oğuzların kamp savunmasından hızlı saldırıya geçerek düşmanı yendiklerini yazmaktadır.[12]

XVI-XVII. yüzyıllarda Türkmenler kendi topraklarında küçük gözetim kuleleri (*ding*) ve küçük kaleler (*gala*) inşa etmişlerdi. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Türkmenler faal savunma yöntemleri benimsemeye başlamış ve tüm Türkmenistan'da saklanabilecek on binlerce büyük kale yapmışlardı.

Bu savunma yöntemini, ilk kez 1827 yılında *Sarıkların,* Hive Hükümdarı Allahkulu Han'a karşı isyanda kullandığı düşünülmektedir. Han'ın Abdullahan (Merv) Kalesi'ni ele geçirme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmış ve Sarıklar başarılı bir karşı saldırı düzenlemişlerdi. İolotani Kalesi'nin savunmasında (1844) *Salırlar* ve Serahsa Kalesi'nin savunmasında (1850) *Tekinler* aynı taktiği uygulamışlardır.

Tekinler, 1879 yılında Ahal'de 45 bin kişi alabilen Gökdepe Kalesi'ni inşa ederek faal savunma taktiğini uygulamış ve 1879 yılında General Lomakin'in birliğini yenilgiye uğratmışlardır. Kale, yalnız 1881 yılında güçlü ağır top ateşleriyle alınabilmiştir.[13]

Türkmenler ve ataları kendi vatanlarını cesurca savunmuşlardır. Onlar döneminin en gelişmiş silahlarına sahip olmaları sayesinde geçen yüzyıllarda birçok büyük savaşlardan zaferle çıkmışlardır.

Orta Çağda Türkmenlerin en önemli silahı yay ve ok olmuştur. Ok atmanın öğrenilmesi için çocuk yaşlardan itibaren uzun süreli bir eğitim gerekiyordu. Skitlerin kullandıkları yaylar konusunda Antik Çağ tarihçisi Ammian Martsellin şöyle yazıyor: "O dönemde tüm hakların kullandıkları yaylar kavisli dallardan eğilerek yapıldığı gibi, Skitlerin her iki uçtan büyük boynuzlarla içeriye doğru eğilmiş yayları hilal şeklindedir. Ortadan ise düz ve silindir şekilli çubukla ikiye ayrılıyorlardı."[14]

Skit yayları karmaşık bir mekanizmaya sahiptirler. Onların uzunluğu 60-100 cm arasında değişmektedir. Bu, Eski Çağ halklarının da hemen kullanmaya başladıkları güçlü ve uzun menzilli bir silahtı. M.Ö. 600 yılı civarında Yunanistan'da Skit yaylarına rastlanılmaktadır. Sanatta bunlar genelde Yunan tanrılarının sembolleri olarak tasvir edilmektedir. Midyalılar, Yunanlar ve Persler Skit yayına ve onun delme özelliğine büyük önem vererek gençlerin eğitim için Skit yay ustalarını özel olarak davet ediyorlardı.

Süvari savaşçılar devamlı olarak kendi silahlarını geliştirmenin yöntem ve usullerini arıyorlardı. Yaklaşık M.Ö. III. yüzyılda Skit-Hunların halefleri yayın uzunluğunu artırdılar (1, 5-2 metreye dek). Bu da onun menzilini artırmış oldu. Bu yay Hunlar sayesinde milattan sonraki ilk yüzyıllarda Doğu ve Merkezi Avrupa'da yaygınlaşmıştır. Bu yay tipi artık "Hun" veya "Türk" tipi olarak adlandırılıyordu. Bu tip yay Oğuzlarda X. yüzyıla dek mevcut olmuştur. Fakat sık sık baş gösteren uzun süreli savaşlar, ayrıca süvari savaşının öneminin artması yayın mekanizmasında bazı değişiklikler yapılmasını gerektirmişti. Onun ebatları biraz küçültülmüş, yakın mesafelere hızlı atışlara daha uygun hale getirilmiş, daha dayanıklı yapılmış ve ender hallerde kırılmıştır.

Yaylar birkaç türe ayrılmaktadır: savaş, antrenman, keskin nişancı, spor yayı vs. Yayların yapımı sırasında iklim koşulları dikkate alınıyordu. Ok atma tekniğinin anlatıldığı Orta Çağ Arap

risalelerinden birinde yay kirişinin ipekten veya veterden yapılmaması tavsiye edilmektedir. Çünkü bu tür kirişler nemli ortamlarda esnemekte ve uzamaktadır. Oğuzlar kiriş için deve derisini kullanıyorlardı. Kirişi şu şekilde hazırlıyorlardı: Kesilmiş deri şeritlerini dikey şekilde asıyor, uçlarda açılmış deliklere çubuklar takıyor ve bu çubuklarla deri şeridini devamlı geriyorlardı. Bunu yaparken deriyi su ile ıslatıyorlardı. Kurumuş kirişi dikkatli bir şekilde cilalı bir taşla perdahlıyorlardı. Daha sonra kirişi, su geçirmemesi için yağda ıslatıyorlardı. Bu kirişler soğuğa, sıcağa ve neme karşı çok dayanıklı oluyorlardı.

Türkmen okçuları atış zamanı hedefe kadar olan mesafeyi azami uçuş uzaklığını, yörüngeyi ve balistik özellikleri dikkate alıyorlardı.

Hareket zamanı yaylar, kirişleri çıkarılarak sağ omuza asılan özel kılıflarda taşınıyordu. Türkmen yayları, günümüzdeki spor yaylarının gücünü (20 kg) dört defa aşan büyük bir öldürücü güce (80 kg) sahiptiler. Bu yaylardan atılan oklar düşmanın zırhını ve kafatasını rahatça delip geçiyordu. Nitekim destanda Goroğlu'nun oklarının yedi küreyi veya yedi fili deldiği söylenmektedir. Bununla bir anlamda yayın delme özelliğine dikkat çekilmektedir.[15]

Oklar kamıştan, beyaz kavaktan vs. yapılıyordu. Çubuğa çeşitli sayıda yüzleri bulunan (dört yüzlü, iki yüzlü, üç yüzlü) uçluklar (demir, bronz, kemik) takılıyordu. Bazen uçluklarda düdük bulunuyordu. Okun uçuşu zamanı bu düdükten düşmanda panik yaratan korkunç bir ses çıkıyordu. Çin kaynaklarının birinde Hun hükümdarı Mete'nin "…düdük yaparak kendi adamlarına… 'düdüğün uçtuğu yere oku atamayanların kafası kesilecek' emriyle at üstünde ok atma eğitimi vermeğe başladı." ifadesi geçmektedir. Çinliler bu okları "kornalı" olarak adlandırıyorlardı. Muhtemelen bu oklar komutanın seçtiği hedefi askerlere bildirmek için kullanılıyordu.[16]

Oklara, uçuş sırasında yön değiştirmemesi için kuş teleği takılıyordu. Kuyruk kısmına yakın, savaş sırasında farklı ok türlerini ayırt edebilmek için boya sürülüyordu. Okların çoğu zehirli oluyordu. Genelde yılan zehri kullanılıyordu. Ayrıca çıkarıldığı zaman derin yaralar açan dişli oklar da kullanılıyordu. XIII. yüzyılın başlarında Türkmenlerin okluklarında altmış ok bulunuyordu (30 adet küçük ve düşmanın atlarını vurmak için 30 adet büyük levha uçluklu).

Orta Çağ döneminde kavisli kılıç (bir tarafı keskin) yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Antik Çağ'da Türkmenistan topraklarında 45-50 cm uzunluğunda her iki tarafı keskin kılıçların ve 30 cm uzunluğunda her iki tarafı keskin Skit tipi hançerlerin kullanıldığı bilinmektedir. Daha sonraları bunların yerini çok uzun ve ağır *Sarmat* kılıçları almıştır. Kavisli kılıçların ne zaman onların yerini aldığı belli değildir. Kavisli kılıçların ilk örneklerinin yaklaşık M.Ö. III. yüzyılda Skit-Trakyalı süvari savaşçılarda görüldüğü düşünülmektedir. Kavisli kılıçların ortaya çıkmasının süvariye at üzerinde dayanıklılık ve geniş hareket alanı sağlayan üzenginin ve sert eyerin meydana gelmesiyle doğrudan bağlantılı olduğu görüşü mevcuttur. Süvari, üzengiler üzerine kalkarak tüm gücüyle kesebiliyor, eyer kavisine tutunarak geriye hamle yapabiliyor, ellerini bırakarak ayaklarıyla yönlendirebiliyordu.

İlk kavisli kılıçların boyu uzundur. Oğuzların ve Peçeneklerin kullandıkları kavisli kılıçların uzunluğu bir metreyi buluyordu, Kıpçaklarınki ise daha uzundu. Kavisli kılıcın her iki tarafı keskin kılıçtan çok daha hafif olmasına rağmen, onun doğru hesaplanmış darbesi her iki tarafı keskin kılıcın darbesinden daha güçlüydü. Kavisli kılıç çevik süvarilerin yakın dövüşünde etkili bir silahtı. Kamasının kavisli olması ve kabzasının kesen tarafa eğimli olması sayesinde kavisli kılıçlar daire çizerek darbe zamanı vücudun daha büyük bir bölümünü yaralıyordu.

Kavisli kılıcı, keskin tarafı toprağa doğru ve kamasını kında olmak kaydıyla kemerde taşıyan Perslerden farklı olarak Türkmenler kavisli kılıcı sağa sola hareket edebilen ipek kayışta taşıyorlardı. Bu durumda kavisli kılıcın kaması sol tarafta ucu yukarıya doğru asılmış olarak bulunuyordu. Bu konumda kavisli kılıç rahatça kınından çıkarılabiliyordu. Ayrıca, kamasının dörtte birlik bir bölümü kınından çıkarılmış vaziyette de saklanabiliyordu. Bu durumda içeriye nem geçmiyordu.[17]

Orta Çağ döneminde ağır silahlı Türkmen süvarilerinin esas silahı mızrak *(suni, cıza, nayza)* olmuştur. Kaynaklardaki bilgilere göre bunların uzunluğu 6-8 metreyi buluyordu.[18] Ağır silahlı bir savaşçı için çevik süvari veya piyadelerle savaşta bu tür bir silah az etkiliydi. Fakat sıkı bir sıra oluşturan zırhlı süvariler büyük güce sahipti ve saldırı sırasında düşmanı geri püskürtebiliyordu. Bu tür mızrakları kullanabilmek için büyük beceri ve kas gücü gerekiyordu. Mızraklı savaşçılar ayrıcalıklı bir bölük oluşturuyorlardı.[19] Son Orta Çağ döneminde tarih sahnesinden çıkmış bu uzun mızraklardan destanda da bahsedilmektedir. Goroğlu'nun "dört yüzlü uçluklu çelik mızrağı" *(çar perreli polat nayza)* vardı. Mızrağı kahramana veren yaşlı adam "bu mızrağı taşıyanın *pir*inin (himayecisi-O.G.) çok güçlü olması gerekir" diye uyarıda bulunuyor.[20]

Yakın dövüşte kullanılan etkili silahlardan biri de savaş baltası veya ağzı kavisli uzun saplı baltalardır, *(aypalta).* Bunlarla zırhı kırmak ve derin yaralar açmak mümkündü. Hafif olmasına rağmen, baltanın darbesinin gücü, darbenin indirildiği alanın daha küçük olması nedeniyle, kavisli kılıçtan daha büyüktü.

Göğüs göğüse çarpışmalarda süvariler ve piyadeler ağaç, sopa ve çomaklar *(gürzi, şeşmer)* kullanıyorlardı. Savaşçılar sıradan sopalar kullandıkları halde daha zengin süvariler 200-300 gram ağırlığında, dikenli ve dışbükeyli demir başlığı bulunan gürzler taşıyorlardı. Bu gürzle zırhları delmek ve istenilen yönde hızlı darbeler indirmek mümkündü. Sopa oyunu kendi ustalıklarını gösteren pehlivanların en çok sevdikleri eğlencelerden biriydi.

Oğuzların "Gorkut-ata" *(Dedem Korkut)* destanında Kan Turalı sopayı havaya fırlatıp hızlı bir şekilde tutarak bir oyun sergilemektedir. Türkmenlerin ulu ecdadı Gorkut-ata şöyle nasihat ediyor: "Burabilen y*iğit* için sopa kılıçtan ve oktan yeğdir."[21]

"Dede Korkut" destanında Oğuzların savaşta sapan *(sapanca)* kullandıklarından bahsedilmektedir: "Karaca Çobanın sapanı… üç yaşlı buzağının derisinden dikilmiştir. Dikiş için üç keçinin yünü kullanılmıştır. O, her defasında on iki batman ağırlığında taş fırlatıyordu."[22]

Türkmenlerde çeşitli bıçak ve hançer türleri *(gezlik, covher pıçagı)* bulunmaktaydı. Bunun dışında, kama adı verilen kılıç şekilli ve her iki tarafı keskin hançer de mevcuttu. *Covher pıçak* en iyi çelikten hazırlanan, bir tarafı keskin bir tür hançerdir. Bu tür bıçakların kabzası (genelde fildişinden), kaması ve kını oymalarla süsleniyordu. Asıl hançerin kamasında Allah'ın adı veya Kur'an ayetleri yazılıyordu. Bunlar savaşta çok ender kullanılıyordu. Bunların büyük sihirli güce sahip oldukları düşünülüyor ve hakimiyet sembolü olarak görülüyorlardı. Hançerleri genelde hanlar ve serdarlar taşıyorlardı.

"Goroglu" destanında *"iki yüzlü hancar"*dan (her iki tarafı keskin hançer) bahsedilmektedir. Bunun yanı sıra, dört yüzlü süngü benzeri hançerler de kullanılmıştır. P. von Vinkler 1894 yılında Doğu halklarının silahlarından bahsederken, *konçarın* (hançer) düşmanın halkalardan örülmüş zırhını delmek için kullanılan ensiz kamalı uzun ve düz dörtyüzlü kılıç olduğunu belirtmiştir.[23]

XIX. yüzyılda kementler *(yüp kement)* henüz önemlerini kaybetmemişlerdir. Bu süvari savaşçıların eski bir silahıdır. Yünden veya at tüyünden örülen kement, becerikli ellerde çok etkili bir silahtır. Hızla atılan kement düşmanı eyerden indiriyor ve kemendi atan onu sürükleyerek götürebiliyordu.[24]

Türkmenlerin bir diğer silahı da kamçı olmuştur. Kamçı sadece atı yönetmek için kullanılmamıştır. Kamçının ipinin ucuna demir küre bağlanıldığında o, çevik süvarilerin etkili bir silahına dönüşebiliyordu.[25]

XVIII-XIX. yüzyıllarda Türkmenler fitilli tüfek *(multuk)* kullanmışlardır. Bu ateşli silahın iki türü vardır: Namlusu yivli *(hırlı tupen)* ve yivsiz *(gara tupen)* olanlar. Tüfek demir namludan *(nil),* tetikten *(meşa),* sürgüden *(mis yaran),* kundaktan, üç ayaklı sehpadan vs. oluşuyordu. Ayrıca, Türkmenlerin kemerlerinde taşıdıkları kısa namlulu tüfekten de bahsedilmektedir. XIX. yüzyılın başlarında Türkmenlerde mekanizması silisten yapılan tabancalar ortaya çıkmıştır.[26]

Türkmenlerde bulunan zırhlar içinde halkalardan örülmüş zırhlı yelek *("demir don"-"demir halat", sovut),* zırh levhalar *(çar ayna),* miğfer *("demir telpek"-"demir papaha", tuvulga),* yen *(golçak),* siper *(galkan* belirtilmektedir.[27]

Türkmenlerin kullandığı miğfer sferik koni şeklinde olmuştur. Kılıç darbeleri bu miğferin sathı üzerinden kayıyordu. Bu yüzden de bu miğfer türü süvari kılıç dövüşlerinin olduğu bölgelerde uzun süre kullanılmıştır.[28]

Zırhlı yelek büyük metal halkalardan yapılıyordu. Türkmenlerde cebeler de (pullardan ve levhalardan yapılmış) bulunmuştur. Siperler daire şekilliydi. Savaşçılar genelde üzerine birkaç kat deri çekilmiş ağaçtan yapılmış siperler taşıyorlardı. *Batırlarların* kullandıkları siperlerin ortasına ilave olarak kabarık metal kase, diğer kısımlarında ise metal levhalar bulunuyordu. Sadece süvariler için öngörülmüş bu daire şekilli siperler at üstündeyken vücudun sadece üst kısmını koruyorlar ve kılıç, ok, mızrak ve gürz darbelerini önleyen bir araç görevini yerine yetiriyordu. Goroğlu şöyle sesleniyordu: "Yiğidin kalesi (sağlam) siperidir. Siperi kullanmayı bilmiyorsan başın derttedir."[29] Yukarıda sıralanan

savunma araçları dışında Türkmenler metal diz levhası *(dizlik)* ve kalça levhası *(butluk)* kullanmışlardır.[30]

Orta Çağ Türkmen savaşçılarının silah takımlarından bahsetmek gerekirse, bunlarda Türk-Fars isimlerinin korunup saklandığını söylemek gerekir. Örneğin Selçuklar döneminde savaş baltalarından *(tarbazin),* hilal şekilli baltalardan *(nacah,* Türkmenlerdeki *aypaltanın* benzeri), gürzden *(gorz, durbaş),* siperlerden *(separ),* mızraklardan *(nayza),* zırhlı gömleklerden ve cebelerden *(couşan, zereh),* kılıç türlerinden *(karaçur)* vs. bahsedilmektedir. Belirtmek gerekir ki, fakir Türkmen savaşçılarında bu silah takımlarının tamamı bulunmamaktaydı. Bunlar, cebe yerine öküz derisinden yapılmış kalın yelek, miğfer yerine ise kılıç darbesinin gücünü hafifleten koyun derisinden yapılmış yüksek *papaha (telpek)* giyiyorlardı.

Cebe giyinmiş süvariler harika bir görüntü oluşturuyordu. XVII. yüzyılda Ebulgazi Han "Türkmen Şeceresi" adlı eserinde zırh giyimli Türkmen ordusunu şöyle tasvir ediyor: "Görünüşte onlar bin kişi kadardılar. Yedi yüzünün veya sekiz yüzünün üzerinde zırh levhaları bulunuyordu. Cebeler, miğferler, ayak zırhları, diz levhaları, savaşçıları gözleri dışında hiçbir açık yer bırakmayacak şekilde örtüyordu."[31]

Ordu düzeni de büyük önem taşımaktaydı. "Oğuzname"de ordu düzenine ilişkin ayrı bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölüm Reşideddin (XIV. yy.) tarafından kaleme alınmamıştır. Fakat Timurlular dönemindeki Oğuz destanlarına dayanarak metni ortaya çıkarmak mümkündür. Kaynaklarda Orta Çağ'da Türkmen ordusunun yedi kısma ayrıldığından bahsedilmektedir. Araştırmalar bu sınıflandırmanın şu şekilde olduğunu göstermektedir: Dümdar kolu *(karavul),* çevik kuvvet birliği-genç savaşçılar *(yerivul),* sol kanat *(sol kol),* sağ kanat *(on kol),* merkez *(kol),* ihtiyat *(okçe, cigdavul),* konvoy ve muhafızları *(buhtarma).* Kabilelerin isminin geçmemesi çok ilginçtir. Muhtemelen onlar ayrı ayrı ordu birliklerine bölünmüşlerdi. Kabilelerin bu şekilde ayrılması ordunun savaş kabiliyetini yükseltiyor ve kabile ayrımcılığını önlüyordu. Birlikler onluklara, yüzlüklere ve on binliklere ayrılıyordu. Bir yüzlükte bulunan ve ortak bir düşmana karşı savaşan ayrı ayrı kabile ve soy mensupları arasında savaş kardeşliği oluşuyordu. Bu, kabileler arası karşıtlığı zayıflatmakla kalmıyor, ayrıca kabilelerin kaynaşmasına da olanak sağlıyordu. Ancak kabileler de bölgesel-askeri ağırlıklarını koruyorlardı. Her kabileye belli bir bölge tahsis ediliyordu. Çadırlar özel komutanların yönetiminde onluklarda, yüzlüklerde ve binliklerde birleşiyorlardı. Her bir çadır onluğu kendi savaşçılarını silah ve yiyecekle teçhiz etmekle yükümlüydü.[32] XVIII-XIX. yüzyıllarda Hive Hanlığı'nda yaşayan Türkmenler her aileden iki süvari veriyorlardı.[33]

Türkmenlerde kabile kurumunun XX. yüzyıla kadar devam etmesi muhtemelen askeri yaşam tarzından kaynaklanmıştır. Sık sık baş gösteren savaşlar bu mini-devletlerde yaşamayı zorunlu kılıyordu. Kabilede "… gerektiğinde onların hepsi iyi şekilde silah kullanabilen ve cesurca ölüme giden savaşçı oluyorlardı."[34]

Aşiret reisleri beyler güçlü hakimiyete sahiptiler. Hükümdara asker temin etmenin yanı sıra beyin kendi silahlı birliği *(nükerler)* de bulunuyordu. "Korkut Ata" destanında şöyle deniliyor: "O gün

korkunç bir savaş günü idi; savaş alanı kellelerle örtülmüştü, kafalar kesilmişti… o gün korkunç bir kıyamet gününe benziyordu. Bey kendi nükerinden, nüker de kendi beyinden ayrı düşmüştü.”[35]

Muzaffer savaşçılar ve beyler hükümdardan aldıkları topraklar karşılığında belli sayıda süvari temin etmek, onları tam teçhiz ederek devleti bu külfetten kurtarmakla yükümlüydüler. Selçuklu sultanları Alparslan (1063-1072) ve Melikşah’ın (1072-1092) hakimiyetleri döneminde Türkmen ordusu yeniden yapılandırıldı. Aşağıdaki kollardan oluşan karmaşık yapıya sahip bir ordu kuruldu: *askar*-sultanın kendi muhafız birliğinin *(havass)* de içinde bulunduğu esas süvari birlikler; vasalların ve yönetimdeki hanedan mensuplarının birliklerinin de dahil olduğu yardımcı süvari birlikler *(cund);* piyaşdeler *(muşat).* Ağır silahlarla silahlanmış Türkmen-Selçuk süvarileri *(oğlan)* esas gücü oluşturuyorlardı. İlginçtir ki, askeri zadegan birlikleri kurumu (ağır silahlı süvariler) ta eski zamanlardan beri Türkmenlerin oluşumunda önemli rol oynamış ve ağır silahlı süvariyi taşıyabilecek iri yarı atlara (Ahalteke atlarının ecdadı) sahip olan halklarda (Massagetler, eski Türkler) mevcut olmuştur.

Hükümdarın özel muhafız birliği birkaç yüz askerden oluşuyordu. Onlar, özel askeri okullarda piyadeden tam ekipmanlı süvariye kadar birkaç yıl eğitim görüyorlardı. Bunlar savaşlarda olgunlaşmış savaşçılardı.

Muhafız birliği kabile-aşiret düzenine karşı oluşturulmuş iktidar organıydı. Bu birlik, seçkin savaşçı birliği olarak özgür Türkmen kabile yöneticileri veya zadeganlar arasından seçiliyordu. Bunun dışında bu birliğe dahil olanlar *(nükerler)* hükümdarın özel muhafızı olup önemli diplomatik görevleri yerine getiriyorlardı. Şöyle ki, 40 *nükerin* önderi olan Goroğlu birkaç muhafızını (bunlar içinde onun silah taşıyanı da bulunuyordu) elçi sıfatıyla Gürcü çarına göndermiştir. Taymaz Bey’in önderliğindeki bu heyet çarın kızını Goroğlu’ya istemiş ve görüşmeler yapmıştır.[36]

Muhafızların en doğru tanımını B. Y. Vladimirtsov vermiştir: “*Nükerler* kendi reisleriyle birlikte yaşayan devamlı askeri oluşumdur. Onlar çekirdek ordu niteliği taşıyorlardı. Her bir *nüker* geleceğin subayı ve ordu komutanıydı.”[37]

Gerçekten, *nükerin* konumu birçok büyük askeri birlik komutanlarının konumundan daha yüksekti. Gerektiğinde *nükerler* üst düzey askeri görevlere atanıyorlardı. Şöyle ki, “Goroğlu”da Myati Kosel isimli kahramanın *nükerlerinden* biri 10 bin kişilik orduya *(lek)* komutanlık yapıyordu.[38]

Orduda ayrıca, cengaverler *(batırlar, alpler)* de öne çıkıyordu. Onlar tüm birliklerde bulunuyor ve en kritik anlarda savaşa katılıyordu. Göğüs göğüse savaşta her batır on düşmana bedeldi. V. Gordlevskiy’in yazdığı gibi, “hatta sultanlar bile, unvanlarını unutarak hevesle göğüs göğüse savaşa giriyorlardı. Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev Bizans’ta muhacerette olduğu sırada İmparatoru aşağılayan dik kafalı Trakyalıyı göğüs göğüse savaşa davet etmişti.”[39]

Böylece, Türkmenler özgün bir ordu kurumu oluşturmuş, yüksek savaş becerilerine sahip olmuş ve bunları savaşlarda uygulamışlardı. Savaş sanatında ve silahlarda onlar Orta Çağ’ın en güçlü ordularından geri kalmamış, hatta bazı durumlarda savaş taktiklerine göre onları geride bırakmışlardı.

1 Gundogdıev, O. **Sokolinaya ohota v turkmenskih stepyah**, **Turizm i pazvitie**, Aşhabad, 1996, No 1; s. 35, Aynı yazar; **Gahrımancılıklı eposlar ve turkmenlerin harbı tarıxı**, **Harbı sungat ve seveş taktikası**, Esger, 23 iyul 1998, No 30.

2 Raşid ad Din Fazlallah, Oguz-name, Per. İ prim. R. M. Şukyurovoy, M. Dom Biruni, 1991, s. 57.

3 **Ibid**, s. 46.

4 Gundogdıyev O. A. **Geroiçeskie eposı o voennoy istorii turkmen**. **Turkmen Arhiwi**, Aşgabad, 1996, N0 1-2, s. 62-73; aynı yazar, **Nekotorıe aspektı voennoy istorii po dannım geroiçeskih eposov**, **"Goroglı": traditsii i sovremennost** (tezisı dokladov), Aşgabad, 1994, s. 21.

5 Grodekov O. A. **Voennaya organizatsiya Selcukidov, Posvyaşaetsya pamyati Togrulbeka** (tezisı dokladov), Aşgabad, 1994, s. 21.

6 Grodekov N. İ. Voyna v Turkmenii, **Pohod Skobeleva v 1880-1881** gg. SPb, 1883, T. 1., s. 56.

7 Gör-oglı, **Turkmenskiy geroiçeskiy epos**, Per. B. A. Karrıeva, M., Nauka, 1983, s. 591.

8 **Ibid**, s. 774.

9 Raşid ad Din Fazlallah, Oguz-name. s. 56.

10 **Ibid**, s. 30.

11 Gundogdıev, O. A. **Voennıe iskusstvo turkmen**, **Neytralnıy Turkmenistan**, 21 Sentyabrya 1998, No 230.

12 Agadjanov S. G. **Gosudarstvo Seldjukidov i Srednyaya Aziya** v XI-XII vv., M. Nauka, 1991, s. 204-205.

13 Roslyakov A. A. Merv i razvitie voennoy strategii sredneaziatskih turkmen v XIX veke, **Merv v dreney i sredneaziatskih istorii Vostoka**, Aşhabad, Ilım, 1990, s. 73-74.

14 Gundogdıev O. A. Orujie Turkmen//**Neytralnıy Turkmenistan.** 3 Avgust 1998. No. 189.

15 Medvedev A. F. Ruçnoe metatelnoe orujie/**luk, strelı, samostrel VIII-XIV vv.**, M.: Nauka, 1966. -c. 30-35.

16 Gordlevskiy V. Gosudarstvo Seldjukidovv Maloy Azii. M., L.: **AH SSSR**, 1941. s. 151; Hudyakov Y. S. **Voorujenie eniseyskih kırgızov VI-XII vv**. Novosibirsk: Nauka, 1980. s. 39-40.

17 Hudyakov Y. S. ibid; Gundogdıev, O. A. Voorujenie crednevekovıh turkmen//**Voennoe iskusstvo i orujie turkmen IX-XIX vv**. /tezisı I-y nauçno-praktiç. konf. tsii/Aşgabat, 1998, s. 20.

18 Guseynov R. A. Seldjukskaya voennaya organizatsiya//**Palestinskiy sbornik**. M., 1967. Vıp. 17. s. 146.

19 Rıbakaov B. A. Voennoe delo//**İstoriya i kultura drevney Rusi**. M., L.: İzd-vo AH SSSR, 1948. T. I. s. 404.

20 Gör-oglı. s. 421.

21 Tsit. po: Lipets R. S. **Obrazı batıra i ego konya v tyurko-mongolskom epose**. M.: Nauka, 1984. s. 79.

22 Anar, **Dede Korkut**. Baku, 1988. s. 30.

23 Von Vinkler P. Orujie. **Rukovodstvo k istorii, opisaniyu i izobrajeniyu russkogo orujiya s drevneyşih vremen do naçala XIX veka**. SPb, 1894. M., 1992. s. 286.

24 Gör-oglı. s. 159.

25 Lipets R. S. Ukaz. rab. s. 81.

26 Karadjaev Ç. Nekotorıe nazvaniya orujiya i oboronitelnıh dospehov turkmen//**Pamyatniki Turkmenistana**. 1976. No. 8. s. 15; Ovezov D. M. **Naselenie dolinı Çandıra i srednego teçeniya Sumbara**. Aşhabad: Ilım, 1976. s. 106.

27 Gör-oglı. s. 53, 422, 510, 585.

28 Kirpiçnikov A. H. **Drevnerusskoe orujie**. M., L.: İzd-vo **AH SSSR** 1971. Vıp. 3. s. 25.

29 Gör-oglı. s. 650.

30 Karadjaev Ç. Ukaz. rab. s. 15.

31 Abul-Gazi-han. Rodoslovnoe drevo tyurkov/Per. G. Sablukova//**Eksperimentalnıy nomer jurnala "Aşgabat"**. 1994. No. 7. s. 201-202.

32 Gundogdıev O. A. **Geroiçeskie eposı**. s. 62-64.

33 İstoriya Turkmenskoy SSR/Pod red. A. Karrıeva i dr. Aşhabad: İzd-vo **AH TSSR**, 1957. T. I. Kn. 2. s. 66.

34 Tugan-Mirza-Baranovskiy V. A. **Russkie v Ahal-Teke**. 1879. SPb, 1881. s. 67.

35 Yakubovskiy A. Y. "Kitab-i Korkud" i ego znaçenie dlya izuçeniya turkmenskogo obşestva v epohu rannego srednevekovya//**Kniga moego deda Korkuta. Oguzskiy geroiçeskiy epos**. M., L.: İzd-vo AH SSSR, 1962. s. 127.

36 Gör-oglı., s. 553-554.

37 Vladim0y feodaliz/, L., 1934, s. 91.

38 Gör-oglı., s. 620.

39 Gordlevskiy V., Ukaz. rab., s. 152.

Türkmen Atı / Yrd. Doç. Dr. Ali Abbas Çınar [s.835-839]

Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Dünya atları içerisinde en eski atlardan birini Ahal-Teke atı teşkil eder. Arkeolog ve tarihçilerin bir bölümü Ahal-Teke atlarının atalarının Nusay atları olduğunu ileri sürerler. Günümüz Teke Türkmenlerinin yoğun olarak yaşamış olduğu bölgelerden biri olan ve Ahal olarak bilinen Kopet Dağı bölgesi ve etekleri, bu atların ana vatanıdır. "Bilginlere göre atın ilk evcilleştirildiği yer Asya'dır. Avrupa'da tali olarak atın evcilleştirilmesi vaki olmuşsa da, bu daha sonraki devirlerde meydana gelmiştir. Hayvanların evcilleştirilmesi insanlık tarihinin önemli bir dönüm noktasıdır. Bunlar arasında atın fonksiyonu çok daha belirgindir ve medeniyetin gelişmesinde tayin edici rolü vardır. Atın evcilleştirilmesi tarıma bağlı hayvancılığın kökleşmesini ve gelişmesini de sağlamıştır. Binek hayvanı olarak kullanılması ise insanlık tarihinin önemli bir kültür aşaması kazanmasına yol açmıştır.

1903-1905 yıllarında Amerikalı bilgin Pumpelli tarafından Türkmenistan'da, Anav'da yapılan kazılar, insanların hayvanlarla olan ilk münasebetini, yani ilk evcilleştirmeyi bundan tahmini 10.000 (Milattan 8000-9000) yıl öncesine kadar çıkarmıştır. İlk evcil ata ait kemiklere de milattan 6.000-8.000 yıl önceki devirlerde rastlanır. Bu at taş devrinde evcilleştirilmiştir. Evcilleştirme neticesinde kemik yapısı incelmiş, tip itibariyle değişme meydana gelmiştir. Türkistan'ın güney kısmı, Arap atı daha meydanda yokken güzel yapılı, cüsseli ve asil atlarıyla tanınmıştır. Birçok bilginin araştırmasına göre asil Doğu atı tipinin meydana geldiği yerlerin Türkistan'ın güney kısımları olduğu ileri sürülmektedir. Türkistan'ın orta ve güney kısımlarında bir kaç asil Doğu atı ırkları yetiştirilmiştir. Bunlar içerisinde en tanınmışları Türkmen atlarıdır. Türkmen atları içinde de iki ırk ayırt edilmektedir. Bunlardan biri **Teke,** diğeri **Yomut** atıdır. Son araştırmalara göre Teke atının, çoktan beri Türkmenler tarafından saf olarak yetiştirilen, çok eski Doğu atı numunesi olduğu Türkmen atlarının geçen yüzyılda Alman yarımkan atçılığına da tesiri olduğu malumdur. Yem ve bakım hususunda kanaatkardırlar. Teke atlarında vucut yapısı güzellik ve hız ifade eder".[1]

At, binek hayvanı olarak ehlileştirildikten sonra, insanlara hareket serbestisi sağlamış, birbirinden habersiz yaşayan insan topluluklarının ilişki kurmalarına vesile olmuş, bu suretle de kültür alış-verişlerinin yaygınlaşmasına, medeniyetlerin gelişmesine etki eden bir varlık olarak tarihteki yerini almıştır. Türkmenlerce en eski çağlardan beri yetiştirilen at, Türkmen hayatı ve kültürünü şekillendirmiştir. "Atın ehlileştirilmesi olmadan Eskiçağ ve Erken Ortaçağın büyük ölçüdeki kavimler göçleri tasavvur dahi edilemezler" [2]

Atın önce Türkmenler tarafından ehlileştirildiği ve onu binek hayvanı olarak kullanan ilk insanların Türkmenler olduğu, antropolojik ve arkeolojik verilerden çıkarılan sonuçlardır. Bu husus, Batılı araştırmacılar tarafında da kabul edilmekle beraber karşı görüşte olanlar, "at"ın, dolayısıyla da "atlı göçebe" kültürün kökenini farklı coğrafya veya milletlere bağlamaktadırlar.

İ. Zichy, merkezine "at yetiştiricilik ve çobanlık" bulunan ve "atlı göçebe kültürü" olarak nitelendirilen bu kültürün, M.Ö. 5000-4000 yıllarında teşekkül etmeye başladığını ve Yunan sanatının

etkisiyle göçebe sanatının türü olan “hayvan” üslubunun ortaya çıktığını ve buradan Asya ve Avrupa’ya yayıldığını ileri sürmüştür.

İndo-German teorisini savunanlar, atın tarihin erken devirlerinde Çin’in Kansu bölgesine kadar, bütün Orta Asya’da yayılan ve aslında “göçebe” olan Hint-Avrupalılarca ehlileştirildiğini, at binme sanatının at kültürünün bu kurucularından öğrenildiğini ileri sürmektedirler.[3]

Araştırmacıların atın evcilleştirilmesi meselesine önem vermelerinin sebebi, bu hayvanın medeniyet ve kültür tarihinde oynadığı rolle yakından ilgilidir. Atın evcilleştirilmesi; insanlık tarihinde, özellikle de Türkmen tarihinde önemli bir aşamadır. Bu sebeple Türkmenlerin siyasi, sosyal, ekonomik ve askeri hayatında oynadığı rol itibariyle Türkmen kültürünün ilk dönemlerinde meydana getirilen kültürel birikimi atlı-göçebe kültür ve medeniyeti olarak nitelendirmek gerekir. Bu kültürün merkezini at oluşturmaktadır. At sadece binit olarak değil, beslenme, giyinme, süslenme, ticari meta vb. olarak Türkmen hayatının hemen her alanında var olmuştur. Bu kültüre “göçebe” kültürü demek teorik olarak bazı eksiklikler ve yanlışlıklara yol açar. Türkmen kültürünün ilk dönemi sadece göçebe kültürü değildir. Bu kültürde at, sosyal ve ekonomik hayatta etkili rollere sahipken, göçebe kültüründe at, kültüre sonradan geçmiş maddi bir unsurdur[4], atlı-göçebe kültürü, bozkır kültürü olarak nitelendirmekte ve bu kültürde atın yanında demirin de temel unsur olduğunu ileri sürmektedir.

At, yetişmiş olduğu coğrafya ve hayatında en çok oynadığı rol itibarıyla Türkmen insanına daha yakındır. Atlı göçebe kültür dairesinde at, yük, araba hayvanı olmaktan çok, binek hayvanıdır. Bu kültürde egemen olan unsur da biniciliktir. Başlangıçta geniş otlakları, yaylaları, su yollarını ve sürüleri bulmak, kollamak gibi çeşitli rollerle yüklenen at, askeri nitelik de kazanarak savaş atı tipine doğru gelişmiştir. Bu husus atlı-göçebe kültür döneminin alp tipine uygun düşmektedir.

Atın ilk ehlileştirildiği yerin Türkistan cağrafyası olduğunu Oraz Gündoğduyev (1994) ve Nimet Resulov (1985) da belirtmektedir. Buna göre önce Türkistan’da, daha sonra İran yaylalarına, oradan Anadolu’ya ve diğer yerlere yayılmışlardır.[5] Nimet Resulov’un V.P. Dobrinim’den naklen verdiği bilgiye göre Anadolu’nun eski halklarından Sümerler ve Hititler atı “Doğu’dan gelen hayvan” veya “Doğu eşeği” biçiminde adlandırmış veya tarif etmişlerdir. Atın evcilleştirildiği yer Türkistan coğrafyası olduğu gibi ilk evcilleştirenler de Türkmenlerdir. Pazırık kurganında çıkan at iskeletleri de bu gerçeği teyit etmektedir. Eski tarihlerde Çinliler ve diğer devletlerle yapılan alış-verişlerde atın takas edilmesi,[6] bu hayvanı ilk evcilleştiren veya ehilleştirenlerin Türkmenler olduğunu gösteren başka bir delildir. Takas edilen nesne, o malın çokluğu ile ilgilidir.

W. Koppers[7] atın ehlileştirilmesi ve atlı çoban kültürünün ortaya konmasının Oğuzlara bağlanabileceğini, insanlık tarihinde ulaşılan bu başarının kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde fevkalede sonuçlar doğurduğunu, tarihi gerçeklerin ve büyük devlet esası için gerekli şartların ancak bu sayede belirlenebileceğini gösterdiğini ifade etmekte, Türkmenlerin atalarının insanlık tarihine yaptıkları önemli katkıyı dile getirmektedir. Orhun yazıtlarından anlaşılabileceği gibi Çinliler ordularını Göktürklerden aldıkları atlarla oluştururken mübadele aracı olarak ipeği kullanırlar. Hun döneminde

başlayan at ihracı Göktürk döneminde de en önemli ihraç malıdır. Öte yandan İran, Suriye ve Hindistan'a at ihracının yapıldığı tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır.[8]

Ahal-Teke atlarının ortaya çıkış tarihi hakkında çeşitli görüşler vardır. Bunların bir bölümü varsayım olsa da genel olarak tarihi verilere dayanmaktadır. Gorelov,[9] Kolosovskozo'nun "Türkistan Atları" adlı eserinden naklen Heredot'un M.Ö. V. yüzyıl bölge atçılığından söz ederken Nissaya da (Merv bölgesinde) 20.000 at yetiştirildiğini ifade etmektedir. Bölgedeki güçlü ve güzel atlara hayran kalan Heredot, yetiştirilen atların soylara ve sahip oldukları değerlere göre farklılaştıklarını belirtmektedir. Buna göre yöre ahalisi at yetiştiriciliği ve yetiştiricileriyle ünlüdür. Heredot'un verdiği bilgileri esas alan bazı araştırmacılar Gorelov[10] tarihi kaynaklarda Niss veya Nisseya olarak bilinen eski Merv topraklarında İran Şahı için yetiştirilen atların Fars kaynaklı olduğunu ileri sürmekteyse de bu doğru değildir. Bunu, Şah'a verilen vergi veya ona satmak üzere hazırlanan mal olarak düşünmek gerekir. Merv, Göktepe, Aşkabat arasındaki bölge geçmişte olduğu gibi günümüz de de en güzel "cennet atları'nın yetiştirildiği bölgedir ve bu bölgenin devamlı mukimleri, Türkmenlerdir. Doğu'dan veya Batı'dan gelen saldırılar sonucu bazı Türkmen boyları kısa süreli aralıklarla bölgeyi terk etmişlerse de tarih boyunca bu bölgede hakimiyet kurmuş, burada dünyanın en güzel atlarını yetiştirmişlerdir. Türkmen soylu Büyük Selçuklu Devleti'nin daha XI. yüzyılda bu topraklarda ortaya çıkması ve geniş topraklarda hakimiyet kurması geçmişten gelen dokuyla bağlantılıdır.

Öte yandan insanların bu bölgeye egemen olmaları Türkmen atlarının İran kökenli olduğunu doğurmaz. Tarihi gerçekler bunun böyle olmadığını göstermektedir. Firdevsi'nin **Şehname**sinde uzun uzun İran-Turan savaşlarından söz edilmektedir. Turan hükümdarı Efrasyab (Alper Tunga) komutasındaki ordunun atlıları İran hükümdarının korkulu rüyası olmuştur. Farslar ile Oğuz Ata'nın, Selçuklu Sultan Sancar'ın ve diğer Türkmenlerin düşmanlarıyla büyük mücadelesi olmuştur. Bu mücadeleler Türkmen atının yok olmasını değil, tersine savaşın kazanılmasının ancak atlar ile sağlanabileceği gerçeğini ortaya çıkarmış, güçlü at neslinin çoğaltılması fikrini pekiştirmiştir.

V. O. Witt, atın ilk evcilleştirildiği yerin Orta Asya olduğunu ifade etmektedir. Vitt[11] bu yerin İran ve Afganistan'ın kuzeyi ile Türkmenistan ve Özbekistan'ın güneyinde olduğunu ifade etmekte ve insanoğlunun daha hiçbir hayvanı evcilleştirmeden önce bölgede yabani atların dolaşmakta olduğunu ve bunları ehlileştirildiğini belirtmektedir. Araştırmacıya göre atın ilk ehilleştirildiği yer Anav olarak bilinen ve Türkmenistan'ın Aşkabat şehrine yakın Kopet dağı etekleridir. Bu bölgede bulunan arkeolojik kalıntılarda ata yönelik pek çok unsura rastlanmıştır. Buradan hareketle binlerce yıldan beri bu bölgede yaşamakta olan Türkmenlerin atalarının, atı ilk ehilleştirenler olduğu var sayılabilir.

Araştırmacı Ertuğrul Güleç'e[12] göre "Büyük İskender, Asya Seferi'nde, bu atların süratine ve güzelliğine hayran kalmıştır. 15. ve 16. yüzyılda bu at Rusya'da tanındı ve Rus zenginleri tarafından satın alındı. Bu arada Almanya'ya götürüldü. Almanların ünlü atı Trakhener atının kökeni Ahal-teke atıdır. Michael Schafer'e göre Türkmen atları Arabistan'a geldi Arap atı oldu. Kuzey Afrika'ya geldi Berberi atı oldu, İspanya'ya geldi Endülüs atı oldu.

Ahal-Teke cinsi atlar bilinen en eski cins atlardandır. Bu atlar literatürde *gök (asman) atları, Nusay atları, Türkmen atları ve Ahal-Teke atları* olarak isimlendirilmişlerdir. Türkmenlerin sürdükleri hayat tarzı, Ahal-Teke atlarının saf bir ırk olarak günümüze kadar gelmelerine el vermiştir. Asırlar boyunca Ahal-Teke atlarının gücü, boyu, canlılığı ve güzelliği dillerde dolaşmıştır. Tarihi ve arkeleojik araştırmaların sunduğu bilgilere göre, Ahal-Teke cins atlar, en eski koşu atlarından inkişaf etmiştir. Arap atı, saf kan İngiliz atı, Trakener atı, Karabayır atı, Karabağ atı gibi at nesillerinin oluşmasında Ahal-Teke cinsinin büyük tesiri olmuştur".

Bugün Ahal-Teke atları Türkmen halkının gururu, Türkmen Devleti'nin bir servetidir. Ahal-Teke atları, gerek Türkmenistan'da, gerekse yurt dışında spor atı olarak revaçtadır. Ahal-Teke atları koşularda, klasik at sporlarında, binicilikte ve sirkte kullanılmak üzere ihraç edilmektedir.

Zarif ve ince bir yapıya sahip olan Ahal-Teke atının kulakları dik ve ince, gözleri canlı ve parlak, boynu ince ve uzun, cidagosu yüksek, sırt ve bel kasları kuvvetli, sağrısı geniş ve hafif eğimli, incikleri kısa, kolları uzun, tırnakları küçük ve sağlam, burun delikleri geniş, burun uçları hareketli, tüyleri parlak, ince ve kısa, alnı yumru ve sert, kafası kuru ve etsiz, çene kemikleri iri, çene kemiklerinin arasına bir yumruk sığacak kadar geniş, göğsü geniş ve serttir. Halk arasında kamış kulaklı, ince belli, kalkan göğüslü olanlar tercih edilir. Kuyruğu ve yelesi genellikle kısa, kuyruk kılları incedir. Ahal-Teke atı boynunu, saldırıya hazırlanan bir kobra gibi dik tutar. Bu haliyle saltanat sahibi padişahı andırır. Gözleri keskin olduğundan uzağı görür ve tehlikeyi önceden tespit eder. Tırnaklarının sağlam olması uzun mesafeleri kat etmesinde ona önemli bir özellik sağlar. İnce yapısı nedeniyle az yem yer, az su içer. Açlığa ve susuzluğa dayanıklı, dağlık araziye ve çöl şartlarına elverişli bir varlıktır. Yeryüzünde çöle en dayanıklı atların başında Türkmen atları gelir. Bunda içinde Türkmenistan topraklarının da bulunduğu Karakum çölünün etkisi vardır. Çöl ve çöle yakın yaylalarda, Kopet dağları eteklerinde gelişimini sürdürmekte olan bu atlar, geçmişte olduğu gibi günümüzde de bu özellik ve niteliklere sahiptirler. Her türlü yürüyüşü (adi, tırıs, dörtnal) iyi şekilde gerçekleştirirler. Enerjisini birden bire harcamaz. Dörtnala, binicisini incitmeden uzun mesafeler kat edebilir. Binicisine sadık olan bu at Türkmenin can dostu, arkadaşıdır.

Türkmenlere göre cins atın belirli nitelikleri vardır. Cins at devamlı uzağı gözetler. Sürekli güneşe doğru otlar, gölgesini kendisine düşürmez. Sabah doğuya, akşam batıya doğru yayılır. Güneş batmadan önce onunla vedalaşırcasına silkinir, hafifçe kişner, başını aşağı yukarı oynatır, çeşitli hareketler yapar, kulağına yelesine düşürmez, dik tutar. Kahkülü yumuşak olup gözünü kapatmaz, kendisine yaklaşıldığını hemen hisseder.

Atın Türkmen sosyal hayatında oynadığı rol, onun büyük bir kültür mirası olmasına sebep olmuştur. Sözlü gelenek kültüründe bu varlığa karşı hayranlık, sevgi ve sempati duyulmuştur. Ünlü Türkmen şairi **Mahdum Kulu,** şiirinde, atın kulağının kamış, ağzının yırtmaçlı, sağrılarının geniş, göğsünün sert, gözlerinin iri olmasını istemekte, tercihlerini belirtmektedir.

Köroğlu Destanı'nda, **Köroğlu**'nun Kır At'ı kamış kulaklı, kuş kanatlı, şafak yıldızı gözlü, selvi boylu, elma yanaklı, ceylan sekişli, gelin gülüşlü, kız duruşlu, kartal avazlı, savaşta ejderha ağızlıdır.

Bir sıçrayışta kırk arşın yol alır. Düşmana karşı amansızdır. Gözleri fıldır fıldır döner. Düşmana saldıracağı zaman dört ayağını diker, boynunu uzatır, gözleriyle etrafını yoklar ve kişnemeye başlar. Savaş meydanının cengaveridir. Yürüyüşü ve haykırışıyla yer sarsılır, kaplan gibi ortaya atılır, düşmana zayiat verir.

Düşmanın gözlerinde ateşler yakar. Düşmanı koyun gibi kovalar, onlara saldırır, ısırır. Köroğlu yaralandığında onu düşmandan kaçırır. Köroğlunun dostu, yoldaşı, kardeşi, ortağıdır.

Türkmen şairi **Meteci**, bedevi tarif ettiği şiirinde (Çerkezov-Ağageldi[13] atın "şahmaran dilli, sıkı belli, uzun boylu, geniş sağrılı, kız duruşlu, tavşan yürüyüşlü, yüksek kalçalı, görkemli, güçlü, alnı nişanlı, kamış kuyruklu, kargı kulaklı, güçlü toynaklı, parlak tüylü, görkemli, elma gözlü ve badem göz kapaklı" olmasını tercih ettiğini ifade etmektedir. Bu tercih Türkmenlerin genel tercihini de yansıtmaktadır. Bu istek Köroğlu'nda da vardır. Meteci'ye göre, güçlü ve güzel bedev rüzgar gibi hızlıdır. Üstündeki eyer altın kaplama, köynekçesi atlastandır. Yuları altın işlemeli ibrişimdendir. Üzerine binildiğinde tatlı bir esintilik sağlar, "bad-ı, saba"yı andırır, yürür, bazen gökyüzüne uçar.

Atın güçlülüğünü sağlayan temel unsurlar vardır. Bunlardan biri de ayaklarının sağlamlığıdır. Yürüdükçe ayaklarının ve bedeninin gücünü artırır. *"At ayağından semrer"; "atta ayak bolsa (olursa)/özge sın (başka sınama) gerekmez"; "atla ayak bolsun/erde gayrat."* atasözlerinde sağlamlığının ayaklarından belli olduğu vurgulanır. Ayakların sağlıklı ve sağlamlığı atın güçlülüğünün ifadesi olarak düşünülür: *Gavunu kabağından (dışından) tanarlar/bedevi söbüğinden (tabanından).* Atın keskin gözleri olmalıdır. "*Avcı görmese it görür/it görmesse at görür", "iyi at önünü gözler*" atasözleri bunun ifadesidir.[14]

Ahal-Teke atları cennet atları olarak bilinir. Bu konuda pekçok efsane veya inanış vardır. 1935 ve 1988 yıllarında Türkmen atçılarının Aşkabat-Moskova yürüyüşünde, Ahal-Teke atları, uzun mesafeli koşulara ve her türlü zorluklara dayanıklılıklarını bir kere daha ispatlamışlardır. Tarihi devir içerisinde, çölde veya dağlık alanlarda göçebe veya yarı göçebe olarak yaşamış Türkmen için at, su ve hava kadar gerekli olmuştur.

Ahal-Teke cinsi atlar binlerce yıllık zaman dilimi içerisinde oluşmuştur ve bunları dört grupta değerlendirmek mümkündür. Ahal-Teke atlarında baş normal büyüklükte olup kurudur. Yüz kısmında, yüzün dışına doğru bir daralma vardır, alın yassı olup geniştir. Kulaklar dik ve hareketlidir. Gözler iri, saydam ve anlamlıdır. Melekuş, Beknazar ve Toparbay adlı atlar gözlerinin güzelliği ile anılırlar. Burun delikleri geniş, ağız ve dudaklar normal büyüklüktedir. Dudaklar ince olup alt çene hareketlidir. İnce bir deriye sahip olduğundan kan dolaşımını dışardan görebilmek mümkün olabilmektedir. Boyun uzun, hafif ve incedir. Bu incelik boynun baş ile birleştiği yerde daha da belirginleşir. Cıdago yüksek, kürek kemiği geniş ve uzundur. Bel uzun ve yumuşaktır. Sağrı uzun, geniş, kuru ve genelde basıktır. Ayaklar kuru ve kalındır. Diz kuru, fakat hacimli değildir. Tırnak küçük, fakat oldukça sağlamdır. Hareketsiz duruşta damarlar görülebilmektedir.

Günümüzde en güzel Ahal-Teke atları Aşkabat yakınlarındaki Aşkabat etrafı Saparmurat Türkmenbaşı Harası'nda yetiştirilmektedir. Bu hara, 1923 yılında Aşkabat dışında bulunan Birkov'da kurulmuş ve Ahal-Teke atlarının en güzelleri buraya toplanmıştır.

Aşkabat Aylavı (Hipodromu) Merv ve çeşitli devlet üretme çiftliklerinde Ahal-Teke Atı yetiştirilmektedir. Son yıllarda devletin teşviki ile özel girişimcilik de desteklenmektedir. Özel kişiler bu konuya ağırlık vermekte, Aşkabat Hipodromu içerisinde veya başka alanlarda koşu atı yetiştirmektedirler.

"Ahal-Teke Atı", **Türkmen Sovyet Ansiklopedisi**, Aşkabat 1974, C. 1, s. 238-240.

Ahal-Teke Atları, Türkmenistan Neşriyatı, Aşkabat 1966.

Gorepov, K., **Ahal-Tekinsol Konevodstvo Türkmenskoy SSR**., İzdanie Narodnogo Komissariata Zemledeliya Türkmensskoy SSR, Aşkabad, 1928.

Batu, Selahattin, **Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi**, Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1938.

Bazarbay, Meredov, "Ahalteke Atları", **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık**, TJK Yay., Resim Matbaacılık, İstanbul 1995.

Belenogov, Mili, **Türkmenistan Atlarının Ahal-Teke Tohumı ve Onı Govıllandırmağın Yolları**, Türkmenistan Neşriyatı, Aşkabat 1953.

Çerkezov, Bayramgeldi-Yazcuma Ağadeldiyev, **Gıratın Ovası**, Maarrif Neşriyatı, Aşkabat 1995.

Çınar, Ali Abbas, **Türklerde At ve Ondokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü**, Ankara: Kültür Bakanlığı HAGEM Yayınları, Feryal Matbaası, 1993.

Gorelov, K., **Ahal-Teke Atçılığı**, Aşkabat.

Güleç, Ertuğrul, **Ahal-Teke Atı**, Anadolu At Irklarını Yaşatma ve Geliştirme Derneği Yayınları, Ankara 1995.

Gündogdıev, Ovez Ataeviç, **Roli Konya I Cizni Türkmen**, Aşkabat 1994.

Karaev, P., **Turkmensiye Koni**, İzdatelstvo Türkmenistan, Aşkabad 1979.

Kavshudov, A., **Türkmenokie Koni**, Aşkabat 1982.

Kovalevskaya, V. B., **Koni i Vsadnik**, İzdatelstvo Navka, Moscow 1977.

Salihov, B., **Ahal-Teke Atları**, Türkmenistan Neşriyatı, Aşkabat, 1966.

Saparov, B., "Ahal-Teke Atlarının Tohum Hillerini Govullandırmak Meseleleri", **Türkmenistan Oba Hocalığı**, No: 3, 1961, s. 53-56.

Sınor, Dents, “Notes on the Equine Terminology of the Altaic Peoples”, **Central Asiatic Journal**, 10: 1965, 307-315.

Vitta, V. O., **Loşad Drebnego Vostoka/Konsıye Porodı Srednet Azii**. Akademiya Selbskahoz Navuk Uh. V. I. Lenina, Moscow 1937.

Yarkın, İbrahim, **Atçılık**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara 1952.

D. Dil ve Edebiyat

Türkmen Dili / Doç. Dr. Mämmetdurdı Sarıhanov [s.840-848]

Türkmenistan Millî Bilim Enstitüsü Direktörü / Türkmenistan

Türkmen dili-Türkmenlerin dili. Bağımsız, tarafsız Türkmenistan devletinin devlet dili. Geniş anlamda tarihte dünya üzerine yayılan, kendini Türkmen olarak adlandıranların dili; dar anlamda Türkmenistan'da ve onunla sınırı olan yurtlarda yaşayan Türkmenlerin dili. Türkmen dili terimi bilim alanında, okul öncesi çocuk yuvalarında, orta ve yüksek okullarda ders olarak okutulan Türkmen edebî dilini de anlatır. Türkmen dilbilimin de *Türkmen dili* ve *Türkmen edebî dili* terimlerinin manaları farklıdır. Bunlardan birincisi Türkmen halkının konuştuğu konuşma dilini ifade etmekte, Türkmen edebî dili terimi ise ilmî bakımdan işlenen, söz üstadları tarafından süslenen, kadimden gelen edebî dilimizin esasında geliştirilen konuşma ve yazı dilini ifade eder. Türkmen dili bütün yerli özellikleri bünyesinde barındıran, günümüzde çoğunlukla halk çoğunluğunun belli derecede edebî dilin kaidelerine uymayan iletişim vasıtasıdır. Türkmen edebî ülke halkının dilinde kullanılan sözlerden, dil şekillerinden, birkaç asırlık tarihi olan edebî dilimizden ve Türkmenistan'ın siyasî, iktisadî, medenî merkezinin ve de onun civarındaki halkın konuşma dilinden meydana gelir.[1] Bu iki terimin birbirinin yerine kullanıldıkları yerlere rastlanır. Türkmen edebî dili anlamında Türkmen dili terimi kullanılır. Böylece Türkmen dili geniş manada 22 milyon dünya Türkmeninin, bu bağlamda Türkmenistan'da yaşayan 5 milyon Türkmenin dilidir.

Dilbilimi ile ilgili çalışmalarda Stavropol Türkmenlerinin dili için *truhmenskiy yazık,* Iraklı Türkmenlerin dili için Türkmen dili terimleri kullanılır.

Dilbilim gruplandırmalarına göre bakıldığında, Türkmen dili Altay dil ailesinin Türk dili grubunun Oğuz koluna girer.[2] Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Gagavuz Türkçesi ve bazı Türk lehçeleri ile bir gruba giren Türkmen dili kendine has özelliklere sahiptir. Bu farklılıkların meydana gelmesinde Türkmenlerin komşu akraba ve diğer büyük diller ile olan tarihî ilişkileri, Türkmen halkının medenî gelişiminde kullanılan edebî dil, halk arasında çok kullanılan edebiyatın dili, Türkmenlerin millî özellikleri vb. şeyler etkili olmuştur.

Türkmen dilinde uzun ünlülerin bulunması ses bilgisinin en göze batan özelliklerinden biridir. Türkmen dilindeki uzunluklara Türkçe kökenli kelimelerde rastlanır ve bunlarda uzunluk anlam ayırıcıdır. Altay dillerinin genelliği hakkındaki tahminleri ispatlayan özelliklerin arasında Türkmen dilindeki uzun ünlüler de gösterilmektedir.[3] Uzunluklara kök kelimelerde ve kök ile ek arasında rastlanır. Sadece kelime kökünde değil, ek eklenmesiyle meydana gelen uzunlukların da anlam değiştirici özellikleri vardır.

Türkmen dilindeki ses benzeşmeleri, onu diğer Oğuz dillerinden ayıran bir özelliktir. Bu dil hadisesi sadece bir kelimenin içinde değil de, konuşma esnasında kelimelerin bir araya geldikleri yerlerde maharetle kullanılır.

Türkmen dilini içinde bulunduğu gruptaki dillerden ayıran ses özelliklerinden biri de geniş dudak ünlülerinin (o,ö) kelime dizilişinde dudak uyumunu meydana getirmesidir. Türkmen dilinin yazısında dar dudak ünlüleri de bu özelliğe sahiptirler, ancak onlar yazıda sadece kelimenin ikinci hecesine kadar yazılabilirler. Geniş dudak ünlüleri ise birinci heceden sonraki hecelerde bulunmazlar. Mesela *obalarımızdan* şeklinde yazılan bir kelime Türkmen dilinde *ovolorumuzzon* gibi telaffuz edilir.

Böylece doğru yazıma göre Türkmen dili kendi grubundaki diğer dillere yakın olmakla birlikte doğru telaffuz bakımından da belli ölçüde Kıpçak dillerine yakınlaşır.

Türkmen dili sadece Oğuz değil, diğer Türk yazı dillerinin çoğundan peltek s, z sesleri ile de ayrılır.

İlk önce atalarımızın millî alfabesini, sonra uzun yıllar Arap alfabesini kullanan halkımız, 1928 yılında Latin alfabesine geçti. Bu alfabede 34 işaret -33 harf ve bir apostrof işareti- vardı.[4] 1936 yılına kadar geliştirilen bu alfabede 30 tane harf bırakıldı. Ama 1940 yılında Rus yazısına dayanan alfabeyi kabul etme kararı alındı. Gerçekte bu, Rus alfabesinin tamamını kabul edip, üstüne Türkmen diline mahsus olan ö, ü, ñ, ä, j harflerinin Rus harflerine bir takım işaretlerin eklenmesiyle meydana getirilen bir alfabeydi. Diğer akraba halklar da bu alfabede kendi dillerine has olan harfleri 50'li yıllara kadar muhafaza etmişlerdir. Ancak Türkmen dilinde e, [, Q, \, W, C, +, + gibi harfler Bağımsızlık yıllarına kadar korunmuştur.

Sonra Büyük Bağımsızlığın ilk zamanlarında Türkmen âlimleri alfabedeki (yukarıda gösterilen) fazla harfleri ayırmak hususundaki teklifleri ortaya attılar. Bu görüşlerin tartışıldığı sırada ise önceki Latin alfabesine geçme teklifi ortaya atıldı. Sonuçta, Büyük Saparmurat Türkmenbaşı'nın maharetli başkanlığı sayesinde 30 harften oluşan yeni millî alfabemiz 12 Nisan 1993 tarihinde kabul edildi. Bu alfabe Türkmen dilinin 16 ünlü ve 21 ünsüz sesini anlatma özelliğine tam olarak sahiptir. Bazı para birimlerinin işaretlerine de harf anlamı verildi. Türkmen dilindeki yazıların halk arasında kullanılmaya başlanması ile alfabeyi geliştirme mecburiyeti ortaya çıktı. Türkmenistan'ın Başkanı Büyük Saparmurat Türkmenbaşı 10 Ocak 2000 tarihinde dil üzerine devlet çalışma grubunu oluşturma toplantısında, harflerin şekillerini geliştirme konusundaki fikirlerini çalışma grubuna sundu ve bu fikirlerin hepsi kabul edildi.

Türkmence yazıda kelimenin ve ekin esas şekli, kelimenin kuruluşu dikkate alınıp, konuşma sırasında meydana çıkan değişiklikler tam olarak hesaba katılmaz. Türkmence kelimelerin yazılışında telaffuzun etkisine, sonu l, n, r, s, ş, z sesleri ile biten iki heceli kelimelere ünlü ile başlayan ek eklendiğinde, ikinci hecedeki dar ünlünün düşüp, p, ç, t, k seslerinin yumuşak b, c, d, g seslerine dönüşmesini örnek verebiliriz.

Türkmen dilinin oluşumunda Oğuz ve Kıpçak dillerine has özelliklere rastlanmaktadır. Ayrı ayrı küçük yerli ağızlarda Kıpçak dil elementleri çok fazla olduğu için Türkmen dilcileri arasında şiveleri Oğuz ve Kıpçak grubu şiveleri olarak ayıranlar da vardır.

Türkmen dilinin şivelerinin büyük bir kısmının ses ögeleri, kuruluşu ve sözlük temeli birbirinden az-çok farklılık gösterir. Onlardan biraz daha farklanan yerli konuşmalar da kendi aralarında anlaşılabilirlik açısından bir zorluk çıkarmazlar.

Türkmen yazı dilinin XX. yüzyıldaki gelişimi, onun dahili imkânlarını geliştirmeyi, onu halk çoğunluğunun diline yakınlaştırmayı zaruri kılmıştır. Bu ise eski Türkmen edebî dilinin cümle kuruluş özellikleri ile birlikte, yeni, halk diline çok yakın cümle kuruluşlarının da gelişmesine yardım etmiştir. Rus dilinden yapılan tercümelerin de Türkmen dilinin gelişimine büyük katkı sağladığı şüphesizdir.

Türkmen dilinin sözlük temeli atalarımızın eksilmeyen zengin mirasından ibarettir. Halkın yarattığı eserlerde, yazılı edebiyatın dilinde Türkmen halkının saklayıp koruduğu sözler Türkmenlerin derin ve eski medeniyetinin şahididir. XIX.-XX. yüzyıllarda Türkmen halkının ilk önce Rus devletinin, sonra ise Sovyetler Birliği'nin hakimiyeti altına girip, Türkmen toplumunun kendi tabii gelişiminden kaynaklanmayan yeniliklerin çok çabuk yerleştirilmesi, millî medeniyetin baskı altına alınması kötü sonuçlar doğurmuştur. Türkmen dili kendi saflığından mahrum edilmiştir. Daha da kötüsü Türkmen halkının ana dilini iyi değerlendirememiştir.

Bağımsızlık devrinde Büyük Saparmurat Türkmenbaşı'nın şahsî çabaları ve devamlı talepleri sonucunda Türkmen dili millîlik yoluna ulaştı. Bir taraftan eski toplum, siyaset, ekonomi ile ilgili terimlerin kendi kendilerine dil sahnesinden çekilmesi hadisesi yaşansa da, diğer taraftan kalkınan halkın bağımsız, tarafsız devlet kurmadaki tecrübesi yeni kelimelerin türemesine, var olan kelimelerin anlamlarının gelişmesine destek oldu.

Mesela günümüz genç nesil için *kolhoz, sovhoz, sosyalistik yarış, pioner, komsomol, kommunist* gibi kelimeler yabancıdır. *Bağımsızlık, tarafsızlık, Ruhname, Halk Maslahatı, Yaşlılar Maslahatı* gibi yeni türeyen onlarca kelime ise büyük küçük bütün Türkmenlerin diline yerleşti.

Büyük Saparmurat Türkmenbaşı, Türkmen dilinin sadeliği ve millîliği uğruna ardarda çalışmalar yapıp, büyük neticeler almayı başardı. Türkmen edebî dilinde sade, anlamlı, anlaşılır konuşmanın örneklerini gösteren Büyük Serdarımız gerçekten de Türkmen diline yeniden can verdi. Dilin kelime türetme imkânları duyulmaya başlandı. Örneğin *dalaşgär, salgı, uçar, paynama, delilname, binagär, hünär sınağı, kakucı, tezkire, işevut, şadessan, taglım, nusgavı, işsapar, vesmeçilik, gurnak, şayol, ağaçgoş, usuliyet, gurnav, umman, buggämi, bugotlı, şäherçe, maksatnama, meyilnama, yolbelet* gibi yüzlerce kelime yeni türetildi ya da kullanıma girdi.

Türkmen dili asırlar süren tarihinde şimdiye kadar böyle devamlı ve yürekten bir ilgiye sahip olmamıştı.

Büyük Saparmurat Türkmenbaşı mukaddes Ruhname'sinde şöyle yazıyor: "Üzülerek belirtmeliyim ki, geçmişte kurulan pek çok Türkmen devleti Türkmen millî diline gerektiğince önem vermemiştir. Bizim için ise millî dil devletimizin ve toplumumuzun özelliklerinin başında gelir. Biz Türkmen dilini devlet dili olarak yerleştiriyoruz. Çünkü böyle yapılmasa, o zaman değerlerimizin başında gelen millîlik, devletin sıfatlarına sinemez" (s.401).

Türkmen diline ilk kez dikkat eden Karaman Beyi Mehmet olmuştur. O, beyliğinde Türkmen dilini, günümüzde kullanılan terime göre, devlet dili seviyesine getirmiştir. 13 Mayıs 1277'de beyliğinde Türkmen dilinin en yüksek mertebeye sahip olması için ferman buyurmuştur.

Büyük Saparmurat Türkmenbaşı Türkmen ruhunun devirlerini sayarken, üçüncü devri Köroğlu'nun devri olarak adlandırmıştır. "Köroğlu" destanında Kırat'ın alınıp kaçırılması kısmında Nişaburlu hükümdarın "*Türkmence* konuşan şahsa rastlansa, onu korumalı" diyen fermanı Türkmenlerin dilini halkımızın kendinin de diğer halkların da farklı dil olarak kabul ettiğini gösterir. Türkmen ruhunun dördüncü devrinde gösterici Mahtumkulu Pıragı, Türkmen halkının dilini zamanının edebî dili derecesine taşır. Eskiden devam edip gelen edebî dil ile birlikte, Mahtumkulu'nun geliştirdiği edebî dil gittikçe güzelleşir. Örnek alınan edebiyatımızın parlayan mumu Mahtumkulu Pıragı'nın eserlerinin halkın gönlünde sağlam bir yere sahip olması, onun aynı devirde yaşadığı insanların ruhsal durumlarını çok doğru anlatması ve halk diline çok yakın bir dil kullanması ile anlaşılır. Mahtumkulu'nun eserlerinde, şimdiki Türkmen dilinde fazla kullanılmayan, eski Türkmen edebî dilinde yaygın olarak kullanılan kelimeler, ekler, anlatımlar az değildir. Mahtumkulu'nun dili eski Türkmen edebî dilinin XVIII. yüzyıl Türkmen dilinin şartlarına uygun şeklidir. Bu durum Türkmen aydınlarının eski gelenekleri devam ettirmeye, onu koruyup saklamaya verdikleri önemi gösterir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Türkmenlerin birleşen güçleri üç kez yabancı işgalcileri geri püskürtür. Halkın temsilcisi Abdusettar Kazı "Cengname" adlı eserini yazmak için eski Türkmen edebî dilini kullanır. Dil şuuru XVIII-XIX. yüzyıllarda Türkmenlerin arasında çok güçlenmiştir. Nurmuhammet Andalıp "Oğuzname" adlı eserinde Oğuz-Türkmen alfabesinin ve yazının ortaya çıkışı, harflerin damga yerini alışı hakkında ilmî özelliğe sahip fikirler ileri sürmüştür. Şakandı, Şeydadi gibi şairler ise sadece millî alfabenin değil, onun sadeliği hakkında da en içten duygularını şiirlerine sindirmişlerdir.

Türkmen edebî dili, gelişiminde pek çok yüzyıl geçirdi. 6. asırdan itibaren taşa yazılan yazılardan da çok eski olduğu kabul edilen Oğuz-Türkmen edebî dili, tarihte bilinen Türk edebî yazı dillerinin hepsinin temelinde yatar. Buna göre de Türk dilinde yazılan taş yazıtlar, -dinî, ilmî ve edebî yazılar- Türkmen edebî dilinin tarihini öğrenmenin kaynağıdır. Bu yazılı yadigârların sayısı yüzlercedir. Büyük Saparmurat Türkmenbaşı zamanında o dil yadigârlarının en büyükleri çalışılıp, halk arasında kutlanan ilmî günleri yapılmıştır. Bağımsızlık yılları içinde "Korkut Ata" destanının 1500. yılı kutlandı. Mahmut Kaşgarlı'nın "Divan"ı, Balasagunlu Yusuf'un "Kutadgu Bilig"i hakkındaki bilimsel çalışmalar yaygınlaştırıldı. Salar Baba'nın tarihi yayınlanmaya başlandı. Eski Oğuznamelerin ve "Köroğlu" destanının nüshaları dil ve edebiyat açısından incelendi.

İlk önce Rusya'nın, sonra SSCB'nin idaresi altına gelen Türkmenistan'ı yönetmek için, buraya Rus dili yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte bu iş gerçekleştirilince, Türkmenleri kendi dillerinde yönetmek amacı ile Türkmen dili araştırılmaya başlanmıştır. Sovyetler devrinde, 1927 yılında Türkmen dili TSSC'in devlet dili ilân edilir, kanunlar Türkmen dilinde yapılmaya başlanır. Avrupalıların Türkmen dilini öğrenmeleri için çalışmalar hazırlanır. Lakin 1930'lu yıllarda bu iş durdurulup, Türkmence Kiril harfleri ile yazılmaya başlanır. Daha sonra ise yüksek okullarda Rus

dilinde eğitim verilir. Orta okullarda, çocuk bahçelerinde, özellikle de şehirlerde Rus dilinin okutulması moda olur. Bu ise Türkmen halkının Türkmen diline değer vermemesine sebep olur.

Dilbilimine mahsus olmayan “dillerin zenginleşmesi” sloganı altında Türkmen dilinin sözlük temeline darbe vurulur. O, kendine ait malzemelerinin gelişmesi imkânından mahrum edilmek istenir.

Bununla birlikte Sovyet siyaseti kendine bunu amaç edinmese de, Türkmen dilinin bilim alanında, çoğunlukla da haberleşme araçlarında, edebiyatta, millî geleneklerde kullanılması ile ilgili olarak, Türkmen edebî dili ve onun söyleyiş yöntemleri belli derecede gelişmiştir. Orta okullar için okul kitaplarının çoğu Türkmen diline tercüme edildi. Bu kitaplarda tercüme edilmeden kalan kimi Rusça terimler günümüzde yavaş yavaş millîleştiriliyor.

XX. yüzyılın 50’li yıllarından itibaren, Rus diline verilen önem neticesinde, başkentte ve de şehirlerde Rus dilinde okutulan okullar çoğaldı. Kendileri ve nesillerinin geleceğinden kaygılananlar Türkmen dilinde eğitim almaktan kendilerini mahrum ettiler. Türkmen konuşma dili Rusça kelimelerle doldu. Bu ise Türkmen dilinin mertebesini düşürüp, yerini daralttı. Türkmen diline önem vermeyi, yüksek okullarda Türkmen dilinde eğitim vermeyi teklif edenler sert bir şekilde cezalandırıldı.

Büyük Saparmurat Türkmenbaşı’nın ülkenin başına geçmesi ile eski durum tamamiyle değişti. Daha Sovyet düzeninin güçlü olduğu zamanda, 80’li yılların ilk yarısında Türkmenbaşı’nın Öğretmenler Kurultayı’nda yurtta herkesin Türkmen dilini bilmesi gerektiği hakkında söyledikleri Türkmen dilinin geleceğinde devrim ruhu oldu.

24 Mayıs 1990’da Büyük Saparmurat Türkmenbaşı Türkmen dilini Türkmenistan’ın tek devlet dili olarak ilân etti. Yurtta Türkmen dilinde askerlik borçlarını yerine getiremeyen halkın durumu göz önünde tutulup, “Dil hakkındaki” kanun, 1 Temmuz 1999’da tam olarak yürürlüğe kondu. Bağımsız Türkmenistan’ın 18 Mayıs 1992 tarihinde kabul edilen Anayasası Türkmen dilinin bu hukukunu bir kez daha tasdikledi. 12 Nisan 1993’te Latin alfabesi esaslı millî alfabe kabul edildi.

Türkmen dilinin gerçek yerine sahip olması için, Büyük Saparmurat Türkmenbaşı durmaksızın çalışmaktadır. 10 Ocak 2000 tarihinde Türkmenbaşı köşkünde yapılan toplantıda Büyük Saparmurat Türkmenbaşı başkanlığında dil hakkındaki devlet çalışma kolu kurulmuştur. Bu toplantıda “Türkmen dili” gazetesini çıkarma kararına varıldı. 19 Şubat 2000 tarihinden beri de haftada bir kez “Türkmen dili” gazetesi okuyucularına kavuşuyor.

“Dil olmasa millet yok, millet olmasa da devlet” ana fikirinden yola çıkan akademisyen Büyük Saparmurat Türkmenbaşı Türkmen devletini sağlamlaştırmada asırları aşan Türkmen dilinin yerini kesin olarak belirledi. Büyük devlet kurma fikrini taşıyan başkanımız karışık siyasî şartlarda yurdu bunaltmadan dil meselesini halkın yararına çözdü. Millî dilimizin, toplum hayatı ile bağlantısını kurdu.

Türkmenbaşı zamanında dilbilimin gelişmesini engelleyen unsurların ortadan kaldırılması 1989 yılının Mart ayının sonlarında gerçekleşmiştir, diyebiliriz. Yurdumuzda Türkmen dilinin öğrenilmesini iyileştirme meselesi resmî derecede gün olarak belirlendi. Bunun özünde devlet şartlarında dilin gelişmesi için devlet ilgisinin önemi hakkındaki beklenti yatar. Bu meseleler o yılın Ağustosu’nda

Saparmurat Türkmenbaşı'nın âlimler, yazarlar, şairler ile yaptığı buluşmada da ele alındı. Neticede, 24 Mayıs 1990'da Türkmen dili Türkmenistan'ın devlet dili olarak ilân edildi. İlgili kanun ve onun hayata geçirilmesi devletin görevleri arasına kondu. Bu tür korumacı tedbirler Türkmen dilinin bilimsel açıdan öğrenilmesinin gelenek haline gelen kalıplarını değiştirmenin başını çekti. Çünkü XX. yüzyılda Türkmen dili bilimsel açıdan derinlemesine araştırılıp, çok sayıda bilimsel çalışma yapılmasına rağmen, Büyük Türkmenbaşı zamanına kadar Türkmen dilbilimi ile Türkmen dilinin kullanılışı arasında ilişki yoktu. Bilim ile hayatın birleştiği yer Türkmen dilinin sözlüklerinin, okul kitaplarının hazırlanmasıydı.

Türkmenistan'ın "dil hakkındaki kanunu" hayata geçirmek üzere devletin amaçları arasında gösterilen çalışmalar, dilbiliminin yurdumuzun hayatına olan sıkı bağının göstergesidir. Buna yurdumuzda yer adlarının yazılışlarını doğru yazım kurallarına göre düzeltmek, Türkmenistan'da üretilen ürünlerin adlarını Türkmen dilinde hazırlamak gibi işlerle birlikte, Türkmen dilini okutmanın yöntemlerini belirlemek, dilimizin yazısını geliştirmek üzerine teklifler hazırlamak, Türkmen dilini öğrenenler için kitaplar hazırlamak dahildir. Bununla birlikte Türkmen dilini öğretecek hocaların sayısını tespit etmek, tercüman yetiştirmek gibi işlerin yerine getirilmesi de dilbiliminin yeni konularıdır.

1993 yılının Mayıs ayında, bundan bir ay önce 12 Nisan'da kabul edilen Türkmen alfabesini hayata geçirme amacı, Türkmen diliyle ilgili yapılması amaçlananları ikiye çıkarmıştır.

Alfabe amacı da dilbiliminin önüne belli işler koydu. Yeni alfabeyi kendi başına öğrenenler için kitaplar, yeni alfabede okuma ve doğru yazma sözlüklerini hazırlamak gerekti. Yeni alfabede Türkmen dilbiliminin önüne terim hazırlama, kelime öğrenme, doğru yazım, doğru telaffuz, Türkmen dilinin tarihî grameri, diyalektoloji konularında ilmî çalışmalar ve yüksek okullar için kitaplar hazırlama görevi kondu.

Bağımsızlık yılları içinde dilbilim alanında birkaç bilimsel çalışma yapıldı. 90'lı yılların ortalarına kadar bilimsel çalışmalar eski usullerle yapılsa da, bu yılların ikinci yarısından itibaren bilimsel çalışmalar devletin amaçladığı ve talep ettiği şekilde yapıldı.

Türkmenistan'da önceki devirdeki dilbilimin kuruluşu şimdikinden çok farklıydı. Her dört yılda Sovyetler Birliği dahilinde Türkoloji Konferansı yapılıp, elde edilen sonuçlar bir araya getirilirdi. Dikkat edilecek hususlar belirlenirdi. Bilimler adayı ya da doktora tezi olarak çalışılacak konuların sınavı hazırlanırdı. Enstitüler yıllık planlarını merkezdeki idarenin onayını aldıktan sonra tasdiklerdi. Gerekirse merkez bütün Birlik tarafından çalışılan konunun ilgili kısmını Türkmenistan Enstitüsüne görev olarak verebilirdi. Üzerinde çalışılan 4-5 yıllık konu, bir konunun bir parçasıydı. Böylece dilbilimi boyunca 20-30 yıl çalışan âlimlerin çoğunda Türkmen dili hakkında kesin, bütün bir düşünce yoktu. Kim kendi konusunu biliyorsa, o "kendi" konusunun uzmanıydı.

Bu gibi şartlarda dünyaca ünlü Türkologlar yetiştirmenin kolay olmadığı anlaşılmaktadır.

Büyük Türkmenbaşı zamanında dilbilimi bu çalışma usulünü kabul etmedi. Sonuçta, 90'lı yılların ikinci yarısında dilbilim üzerine yapılan çalışmaların hepsini, hayatın gerekleri üzerine yapılan

çalışmalar olarak nitelendirmek mümkündür. Onlar arasında “Türkmen Dilinin Sözlüğü”, “Türkmen Dilinin Deyimler Sözlüğü”, “Türkmen Dilinin Coğrafî Adlarının Sözlüğü”, “Türkmen Dilinin Birleşik Sözlüğü”, “Türkmen Dilinin Tarihî Sözlüğü”, “Türkmen Halk Ağızlarının Sözlüğü” gibi bazı çalışmalar vardır.

90’lı yılların sonunda Saparmurat Türkmenbaşı XXI. yüzyılın -Türkmenin altın yüzyılının- “Maksatname”sini (programını) hazırladı. Onda Türkmen dilbiliminin önünde duran meselelerin bir kısmı gösterilmiştir. Türkmen halkının tarihî ve medenî gelişimi ile ilgili, Türkmen dilinin meydana gelişini dikkate alan “Türkmen dilinin eskiden günümüze kadar tarihi, diyalektolojisi” ve telaffuzunun geliştirilmesi, edebî dilin eski devirlerden günümüze kadar tarihî gelişiminin öğrenilmesi, millî terim bilgisini geliştirmeyi amaç edinen “edebî dilin gelişiminin, telaffuzun, üslubunun, terim yapılışının, millîleştirilişinin kanuna uygunluğu” gibi büyük konular göz önünde tutuldu. Sonuçta, edebî dilimizin tarihi ve terim bilgisini geliştirmek üzere çalışmalar ortaya çıktı. Türkmen dilcilerinin, Altın Asrın ilk 11 yılını kaplayan çalışmalarının çoğu da bu tür konulardadır.

Türkmen halkı XX. yüzyılı büyük üstünlüklerle tamamladı. Biz 1999 yılının 27-29 Aralık ayında yapılan yaşlıların IX. toplantısının, Halk Toplantısının ve de Genel-Millî “Kalkınma” hareketinin ortak meclisini dikkate alıyoruz. Gönlü “halkım” diye çarpan, halkına büyük değer veren serdarın Cumhurbaşkanlığının süresini sınırlandırmama hakkında alınan karar Türkmenin şerefini yüceltti. Bu büyük toplantının yaptığı büyük işlerden biri de Türkmen dili ile ilgilidir. “Bağımsız Türkmenistan’ın devlet idaresinin çalışmasına, hayatın bütün yönlerine Türkmen dilini ve Türkmen alfabesini yerleştirmek hakkında” Türkmenistan’ın Halk Toplantısının kararında şöyle deniliyor:

“Türkmen halkının Altın Asrında, XXI. yüzyılda millî dilimizin bundan böyle de gelişmesini sağlamak, mukaddes bağımsızlığımızın millî kalkınmayı, altın nesillerimizin kalbinde değerlerimize sınırsız sevgiyi geliştirmek, böylelikle Türkmen dilini, Türkmen millî alfabesini tarafsız Türkmenistan’ın devlet idaresinde, hayatın her alanında yerleştirmek amacıyla karar veririz:

2000 yılının 1 Ocak’ından başlayarak, Türkmenistan’ın devlet idaresinde, hayatın her alanında Türkmen dili, Türkmen alfabesi yerleştirilmelidir.”

Bu karar Türkmen dilinin devlet dili hukukunu tasdik etmektedir.

Geçtiğimiz devirde Türkmen dilinin tarihi hakkında yazılan çalışmalarda onun, esasen XX. yüzyıldaki tarihi beyan ediliyordu. Büyük âlim N. A. Baskakov, Türkmen dilinin araştırılmasının tarihini XIX. yüzyılın sonu olarak belirtir.[5] Gerçekte Türkmen dili bilim hayatına XI. yüzyılda girer.

Türkmen dili ile ilgili kesin bilgileri Mahmut Kaşgarlı’nın “Divanû Lugat-it Türk” (XI.yy), Zemahşehri’nin “Mukaddimet’ül-Edeb” (XII.yy.), İbn Mühenna’nın “Arapça-Türkçe Sözlüğü”, “Bulgat El-Müştak Fi-Lûgat Et-Türk Val-Kıpçak”, “Kitab El-İdrak Li-Lisan El-Etrak” (XIII.yy.), “Nehcül Ferâdis”, “Kıssas-ül Enbiya”, “Ettuhfet Uz-Zekiye Fil-Lugat Et-Türkiye”, “El-Kavann El-Külliye Lizabt El-Lugat Et-Türki”, “Dürrat El-Mudiye Fil-Lugat Et-Türkiye” (XV.yy.) gibi eserlerden elde etmek mümkündür.[6]

XI. yüzyılda, “Divanû Lugat-it Türk’ün”[7] yazıldığı devirde Türkmenler batıda Mangışlak’tan başlayıp, Aral’ın arasında, Taraz’a kadar olan bölgeyi yurt edinerek, otururlarmış. Halaçlar, Yağmalar, Karluklar onların doğusunda yerleşmişlerdi. Mahmut Kaşgarlı Türkmen şehirleri olarak 6 şehrin adını sayar: Sepren, Sitgün, Sognak, Karnak, Karacık, Farap. Bahsedilen bölgenin kuzey batısında Peçenekler ile, kuzeyde Aral kıyılarında Kıpçaklar, Taraz etraflarında Yağma, Tohsı, Karluk boyları ile güneyde İran ve Türk diline mensup halklarla ilişkilerini korurlar. Kaşgarlı, Peçenekleri Türkmenlerin 24 boyundan biri olarak gösterir. Güney doğudaki Halaçlar da onların 24 boyundan birini oluşturur. İran halkları ile ilişkide olup, asıl Türk sözleri yerine Fars sözlerini kullananlar da Türkmenlerdir (I, 432). Mahmut Kaşgarlı Oğuzların-Türkmenlerin dilleri hakkında bilgiler verir. Onların dillerinin ses bilgisi Kıpçak, Yağma ve Suvar boylarının ağızları ile paralellik gösterir.

“Divan”ın Türkmen dili hakkında verdiği bilgiler aşağıdakilerdir.

Türkmen Dilinin Ses Bilgisi Hakkında:

a) /g/ yerine/k / kullanılması: *bükte-bügde* “kancar”; *yikte-yigde* “iğde” (I, 31);

b) /v/ yerine/ w/ kullanılması: *ev-ew* “ev”; *av-aw* “av” (I, 32);

c) /t/ yerine /d/ kullanılması: *dewey-tewey* “düve”; *öd-öt* “öd” (I, 31);

d) Bazı yazılarda /r/ yerine /z/ kullanılması: *aldızdı-aldırdı* (II, 87).

Türkmen Dilinin Şekil Bilgisi Hakkında:

a) -gu eki yerine -ası ekinin kullanılması: *yıgaç bıçası neñ-bıçgı* “bıçkı”; *otuñ kesesi neñ-kesgü neñ* (I, 13-14);

b) Sıfat derecelerinin yapılışındaki fonetik fark: *tes-tesgirme - tep-tegirme* “yuvarlak”, köm-kök - köp-kök “masmavi” (I, 328-329);

c) İsimlerde olumsuzluğun “değil” sözü ile yapılması: *Bu at tas tegül* “Bu at kötü değil” (I, 329);

d) Kök kelimede /p/ sesinin bulunduğu durumlarda gelecek zamanın -ır/-ir ekinin /p/ sesinin düşmesi ile ilgili ses-şekil farkı: men baran, men turan “ben giderim”, “ben dururum” (II, 64-65); *baragan* gibi şekiller yerine *baran* şeklinin kullanılması (I, 33);

e) Geçmiş zamanın *bardım* şeklinin yerine *bardam* şeklinin kullanılması (III, 140).

Türkmen Dilinin Söz Varlığı Hakkında:

“Divan”da kelimelerin çok büyük bir kısmı cümle içinde geçmektedir. *urra* “erkeklerde olan kasık yarıklığı” (I, 39), *añ-añ* “yok yok”, (I, 40), *emet* “hava” (I, 51), *ikit söz* “yalan söz” (I, 51), *atka ogur aldım* “atın terkisine birini aldım” (I, 53), *yol ogur bolsun* “yolunuz açık olsun” (I, 53), *yag üdüri* “susam” (I, 54), *emir* “kırağı” (I, 54); Türkmen boylarının adları: *Kınık, Kayık, Bayundur, Iva/yıva, Salgur, Afşar, Begtili, Bugduz, Bayat, Azgır, Eymir, Karabölük, İgdir, Üregir/Yüregir, Tutırga, Ulayundluk, Tüger, Beçenmek, Çuvaldar, Çepni, Çarukluk* (I, 55-58), *Halaç* (III, 451); *öküz* (büyük denizlere verilen ad) (I, 59), *aşak* “aşağı, dağın eteği” (I, 66), *alık* “gaga” (I, 68), *ilik* “ilik” (I, 72), *ekin* (I, 78), *ak* (I, 66); *ak sakal*

er “ak sakallı adam”, *aba* “anne” (Karluk Türkmenlerinde *ana*) (I, 86), *oba* “köy” (I, 86), *eze* “abla” (I, 90), *imir* “alacakaranlık” (diğer Türkler iñir) (I, 94), azruk “başka” (I, 98), *etrek* “sarıyagız adam” (I, 101), *örçük* “örülü saç” (I, 103), *andan, andan aydım* “ondan sonra söyledim” (I, 109), *eşger* (Kaşgarlı bu kelimenin Türkçe olup olmadığını belirtmemiştir, lakin “g” sesi düşmediği için onun Oğuzca olduğunu düşünmek zor) (I, 111), *ingek* “dişi kaplumbağa” (I, 111), *hemir* “emir” (I, 112), *ayruk* “başka” (eşittir: *azruk* I, 113), *ayrık* “kesilmiş ot” (I, 113), *ayluk-ayluk* “şöyle böyle” (I, 113), *eyle, eyle kılgıl* “yap” (I, 113), *öyle* “öyle” (I, 114), *aşlık* “buğday” (I, 114), *öñ* “ön” (I, 115), *uzlañ* “ahmak” (I, 116), *ordu tal* “hamam ateşi” (I, 124), *imdi* “şimdi” (I, 125), *arsu* “kötü adam” (I, 127), *alma* (I, 130), *armağan-yarmakan* “hediye” (I, 140), alañır “küçük kemirgen bir hayvan” (I, 161), *men eyle osdum* (I, 166), *Teñri meniñ ışım etti* “Tanrı benim işimi yoluna koydu” (I, 177), *ol yükünç etti* “o namaz kıldı” (I, 171). *Etti* sözü ile ilgili olarak Kaşgarlı şunları söyler: “Oğuzlar bir işi yerine getirdiklerinde *etti* sözünü kullanırlar, diğer Türkler bunun yerine *kıldı* derler. Lakin bu söz kadınla yakınlık kurmak anlamına da geldiği için, Oğuzlar kadınları utandırmamak için bu sözü kullanmaktan vazgeçmişlerdir”. *Ol mendin utandı* “o benden utandı” (I, 199), *aşattı* “yedirdi” (I, 210), men añar söz ayıttım *“*ben ona sözümü söyledim” (bu cümle diğer Türk dillerinde *söylettirdim* anlamındadır) (I, 216), *ol osladı neññi* “o şeyi anladı, iyiyi-kötüyü anladı” (I, 286), *ol sözüg añladı* “o sözü anladı” (I, 290), *uğurlandı* değil de *ogurlandı* diye yazmak Kaşgarlı’nın *ogurladı* sözünde verdiği açıklamaya bağlıdır: “hırsızın birşeyi çaldığı zamanı gösterir, bunun için de *ogurladı* denilir” der (I, 300). Demek ki O, zamanı geldi anlamında onunla kullanılan sözü göz önünde tutmuştur (I, 292). *At ogurlandı* “at çalındı” (I, 292), *beg katında* “beyin huzurunda” (I, 320), *koç* “koç” (I, 321), *bu çerlikde gel* “şu zamanda gel” (I, 323), *anıñ evi bu çerlikde* “onun evi şurada” (I, 323), *boy kim?* “kimlerdensin?” (I, 338), *sen* “sen” Türkmenler saygı duyulan kişiye sen derler, küçüklere siz derler; diğer Türkler tersini yaparlar (I, 339), *bart* “bardak” (I, 341), *kurt* “böcek” (I, 342), *kent* “köy” (I, 344) Kaşgarlı bu sözü diğer Türk halklarının *şehir* anlamında kullandıklarını bildirir; *tamar* “damar” (I, 364), *tavar* “davar” (I, 364), *sögüş* “oğlak ya da kuzu eti” (I, 369), *balk* “balçık” (I, 379), *pamuk* “pamuk” (I, 380), *çanak* “çanak” (I, 381), *bitik* “dua” (I, 384), *çerik* “nöbet” (I, 388) (bundan önce geçen *çerlik* sözü ile aynıdır), *sökel* “hasta” (I, 394), *büküm etük* “kadın ayakkabısı” (I, 395), *tulun* “yanak” (I, 401), *küben “*devenin üstüne serilen keçe” (I, 404), *çaşır* “çadır” (I, 406), *çömçe* “kaşık” (I, 417), *sındı* “büyük makas” (I, 418), *sıgra* “vadi” (I, 422), *kardı* “kardı” (I, 432). *Kardı* sözü hakkında Mahmut Kaşgarlı diğer Türklerin bu anlamda “katdı-kardı” dediklerini bildirip, bu iki sözün ikincisinin yardımcı söz olup, esas anlamı anlattığını, böylece Oğuzların esas anlam için yardımcı kelimeyi kullandıklarını yazar. Örnek olarak *ezgu-yavlak* kelimelerini göstererek, her iki kelimenin de ayrı ayrı kullanıldığını söyler (I, 432). *Konşu* “komşu” (I, 435) kelimesi diğer Türk dillerinde *koşnı”* şeklinde söylenir. *Keleçü* “söz” (I, 445), *keregü* “çadır” (I, 447), *kısgaç* “insanı ısıran küçük bir hayvan” (I, 455), *mandar* “sarmaşık” (I, 457), *bekmes* “hoşaf” (I, 459), *tugrag* “tuğra” (I, 462), *çomuk* “bir tür kuş” diğer Türkler buna *çomguk* derler (I, 470), *kısrak* “kısrak” (I, 474), *kuşluk* (I, 474), *tumruk* “bir saz aleti” (I, 478), *künçek* “kıyafetin yakası” (I, 480), *perçem* “işaret, alamet” (I, 483), *beyrem* “bayram” (I, 484) (diğerleri *bezrem* derler diye bildirmiştir), *sıdrım ışlıg er* “işini bitiren adam” (I, 485), *çekürge* “çekirge” (I, 490), *karınçak* “karınca” (I, 501),

ügürmek “devenin sırtına konan sepet, küfe” (I, 507), *terinçek* “iki parçadan yapılan kadın elbisesi” (I, 510), *kuşun* “kurşun” (I, 513), *temürgen* “okun ucundaki demir” (I, 522), *kümürgen* “dağ soğanı” (I, 522), *ol andın küsdi “*o, ona kızdı” (II, 12), *ol sözüg anıñ kulakka çakdı* “o sözü onun kulağına fısıldadı” (II, 17), *anı yılan sokdu* “onu yılan soktu” (II, 18), *tınma* “koyma” Kaşgarlı bu sözün Türkmenler tarafından çok konuşan insana söylendiğini, goy’un *tın* yerine kullanıldığını yazar (II, 28), *kişi meniñ birle tılıkdı* “adam benimle konuştu” Kaşgarlı buradaki *tılıkdı* kelimesini diğer Türklerin bilmediklerini söyler (II, 116-117), *er tokuldı* “adam vuruldu” (II, 147), *söz beg kulagıña çalındı* “söz beyin kulağına gitti” (II, 150), *ol onı suvka karturdı* “o, onu suya batırdı” (II, 190), *ol maña at keltürdi* “o bana at getirdi” (II, 194) diğerlerinde *keldürdi*, *ol maña ış bilduzdi* “o, bana iş buyurdu” (II, 202), *boy bir-birge çakrışdı* “boy birbirini toplantıya çağırdı” (II, 209), *ol maña yolda satgaşdı* “o, bana yolda rastladı”, *beklendi neñ* “zat beklendi” (II, 239), *takuk* “tavuk” (II, 286), *çeküç* “çekiç” (II, 287), *sukak* “Oğuzların Farslara verdikleri etnonim”, *bu sukak ne ter?* “bu Fars ne diyor?” (II, 287), *er oglak kuzuka çattı “*adam oğlağı kuzuyla eşleştirdi” bu cümleyle birlikte verilen beyit de Türkmen kelimeleri içerir. Çünkü Kaşgarlı Mahmut bütün cümleyi kendi dilinde yazar:

Orzulanıp yüksek tagıg oglak çatar

Uygur tatın yufka alıp yumgın satar

“büyük dağı yurt edinip, oğlak eşleştirir; Uygurlardan ucuz alıp, pahalıya satar” (II, 294), *turutti* “iyileştirdi” diğerlerinin dilinde “yaptı” anlamında (II, 303), *ol koy tületti “*o koyun yavrulattı”. Yazar burada kelimenin asıl anlamını yeni doğan hayvanın yavru tüyünü dökmesi ile açıklar (II, 315). *Ol anı yobıladı* “o, onu aldattı” (II, 315), *ol tonug yarattı* “o elbiseyi dikti”, *bu etükni maña yarat* “bu ayakkabıyı bana yap” (II, 135), *beg ogrını bekletti* “bey hırsızı tutsak etti”, *men at beklettim* “ben ata göz kulak oldum” (II, 341), *budun yuş boldı* “halk horlandı” (III, 4), *yüzerlik* “yüzerlik” (III, 12), *afa yer* “sıcak yer” (III, 27), *yerdeş kişi* “aynı köyden olan adam” (III, 40), *yol yarasın!* “yolun açık olsun” (III, 87), *bu er anıñ kipi* “bu adam onun gibi” (III, 119), *çor ot* “sarmaşık ot” (III, 122), *kur* “kuru”; örnek verilen atasözü: *Kulan gudugka tüşse, kurbaka aygır bolur* “Gulan kuyuya düşse, kurbağa aygır olur” (III, 122), *çetük* “kedi” (III, 127), *olarda koy sık* “onlarda koyun az” (III, 13), *çok er* “kötü adam” (III, 130), *çat* “kuyu” (III, 146), *sag* “akıl” (III, 153), *sende sag yok* “sende akıl yok” (III, 154), *yiniñ sagmı* “canın sağ mı? ”; *sag suv* “temiz su”, *sag el* “sağ el”, *anıñ oglı yas boldı* “onun oğlu öldü” (III159), *kuvuk* “saman” (III, 165), *er eviñe töndi* “adam evine döndü” (III, 184), *er aşık erdi* “adam yemekten usandı” (III, 185), *ol erig erdi* “o, adamı kötüledi” (III, 185), *ol añar eyle buyurdu* (III, 186), *tevey bakırdı* “deve bağırdı” (III, 186), *ol atıg kaytardı* “o atı geri getirdi” (III, 193), *seçe* “serçe” (III, 219), *keçi* (III, 219), *dede* “baba” (III, 220), *deve* (III, 225), t*ügi* “pirinç” (III, 223), *telü* “deli” (III, 232), *kova* (III, 237), *emçi añar ot otadı* “lokman ona otla ilaç yaptı” (III, 252), *koy töledi “*koyun kuzuladı” (III271), *beg meni konukladı* “bey beni misafir etti, ağarladı” *konukladı* kelimesi diğerlerinin dilinde ev sahibinin izni olmadan bir evde geceyi geçirmek anlamında kullanılır (III, 339), *sınık neñ* “kırık, bozuk şey” (III, 365). *Sınık* kelimesine diğerleri *sunık* derler, Kaşgarlı Mahmut bunu yanlış sayar. *Teriñ teñiz* “derin deniz”, *teriñ urı* “dere, çay” (II, 370), *karınça “*karınca” (=*karınçak*) (III, 375), *yorunça* “yonca” (III, 375), *yeñeç*

"yengeç" (III, 384), *tenelgüç* "kuş adı" (III, 388), *porsuk* "şişmanlıkla ilgili olarak kullanılan söz" (III, 147), *yıpını sırtladı* "o, atın kuyruğunu ip ile ördü" (III, 444), *men añar yarmak ötünç berdim* "ben ona borç para verdim" (III448), *utanç* (III, 448).

Türkmenlerin ve de Kıpçakların Dillerinin Ses Bilgisi Hakkında

a) Kelime başındaki /y/ sesinin düşmesi: *elkin-yelkin* "yolcu, gezgin", *ılıg-yılıg* "ılık" (I, 31);

b) /c/ sesinin /ç/ sesine dönüşmesi: *cincü/ñincü* "inci", *cogdu-çogda* "devenin boynunun altındaki tüy" (I, 31);

c) Kelime sonundaki /n/ sesinin /k/ sesine dönüşmesi: *buşak-buşgan* "kaygılı" (I, 154);

d) Kelime ortasındaki /g/ sesinin düşmesi: *çümük-çümgük* "ala karga", *tamak-tamgak* "damak" (I, 33);

e) Kelime ortasında /m/ sesinin türemesi: *başmak-başak* "potin" (I, 378).

Türkmenlerin ve Kıpçakların Dillerinin Grameri Hakkında

a) *baragan* gibi şekiller yerine *baran* "varan" gibi şekillerin kullanılması (I, 33);

b) Gelecek zamanda *tunup* şekli yerine *tunap* şeklinin kullanılması (II, 27);

c) Tekil şahsa emir için *bar*, çoğul şahsa emir için *barıñ* denilmesi, -lar ekini kaldırılması ve de onun yerine /z/ sesinin eklenmesi:

Avlap meni koymañız *Avlap meni goymañ,*

Ayık ayıp kaymañız *Söz berip dönmäñ*

Akar közüm uş teñiz *Akar gözüm yaşı hut deñiz*

Tegre yöre kuş uçar *Degresinde guş uçar*

d) Öznenin adının -guçı/-güçi eki yerine -daçı/-deçi ile yapılması (II, 318);

e) İsimlerin ve fiillerin ortasında /g/ sesinin düşmesi ile ilgili ses ve şekil farklılıkları: *tançadı-tançgadı* (III, 303-304);

f) *Tograglık* gibi şekillerin yerine *togragsık* şeklinin kullanılması (III, 315).

Türkmen ve Kıpçak Dillerinin Söz Varlığı Hakkında

alıg "istenilen şeyin kötüsü" (I, 31), *arıg* "zayıf" (I, 66), *çalındı* "yitirildi" (II, 149), *kemi* "gemi" (III, 235), *yuttı* "yuttu" (II, 313).

Türkmen ve Bazı Diğer Türk Lehçelerinde Rastlanan Ses Bilgisi Farklılıkları Hakkında

Suvarların, Kıpçakların ve Türkmenlerin dillerinde /m/ sesinin yerine /b/ sesinin gelmesi: *ben-men, büt-mün* "çorba" (I, 31).

Türkmen ve Bazı Diğer Türk Lehçelerinde Rastlanan Şekil Bilgisi Farklılıkları Hakkında

Suvarların, Kıpçakların ve Oğuzların dillerinde geçmiş zamanın -dı/-di eki yerine bütün şahıslarda, şahıs ekini almayan -dık/-dük eklerinin kullanılması: *ya kurduk* -o, yay kurdu; *men ya kurduk* -ben yay kurdum; *olar tagta* agdık -onlar dağı aştılar; *biz agdık* -biz aştık; *ol anı urduk* -o, onu vurdu; *men munda turduk* -ben burada durdum; *biz* keldük -biz geldik; olar *evre kirdük* -onlar eve girdiler (II, 60).

Türkmen ve Bazı Diğer Türk Lehçelerinin Söz Varlığındaki Genellikler

Azıg-ayı: Oğuzların, Kıpçakların ve Yağmaların dilinde (I, 84); *balık-palçık*: Türkmenlerin ve Arguların bir kısmının dilinde (I, 379), *urga-ulu ağaç:* Türkmenlerin ve de Arguların dilinde (I, 128), *yalñuk-gırnak*: Türkmenlerin, Kıpçakların ve Suvarların dilinde (III, 385).

Türkmenlerin ve Bazı Türk Kavimlerinin Lehçelerine Has Ses Farklılıkları Hakkında

Çigillerin dilindeki /z/ sesi Yağma, Tohsı, Kıpçak, Yabakı, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuz dillerinde /y/ sesine dönüşür: *kayıñ/kazıñ* “kayın ağacı” (I, 32).

Türkmenlerin ve Bazı Türk kavimlerinin lehçelerine Has Şekil Farklılıkları Hakkında

Çigil, Yağma, Tohsı, Argu, Uygur dillerinde zaman yer ve alet ismi yapan -gu/-gü eki yerine, Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Bulgar dillerinde -ası/-esi eklerinin kullanılması:

Zaman adı: *Bu ya kurgu ogur ermes -bu ya kurassı ogur tegül -bu, yayın kurulacağı zaman değil*

Yer adı: *Bu turgu yer emes -bu turası yer tegül-bura durulacak yer değil.*

Alet adı: *yıgaç bıçası neñ-ağaç kesen bıçkı gibi* (II, 68).

Türkmen ve Bazı Türk Kavimlerinin Lehçelerine Has Söz Varlığı Hakkında

Idiş-kap: Yağma, Tohsı, Yimek, Oğuz, Argu dillerinde (I, 64); *taşıktı-taş çıktı:* Yağma, Tohsı, Kıpçak, Yabakı, Türkmenlerin bir kısmının dilinde (II, 116).

Türkmen Dilindeki Alıntı Kelimeler Hakkında

Kaşgarlı Mahmut çalışmasının başında, giriş kısmında alıntı kelimeleri göstermediğini yazsa da (I, 27), bazı durumlarda bu tür sözler de çalışmada yer almıştır. onların bir kısmı Oğuz dillerinin elementleri olarak kabul edilmiştir.

Kaşgarlı *ören* “istenilen şeyin kötülüğü” sözünü Farsların *viran* sözüne benzetir ve de burada “Oğuzlar Farslar ile çok yakın ilişkide bulunduklarından dolayı bazı Türkçe sözleri unutup, onların yerlerine Fars sözlerini kullanırlar” diye yazar (I, 76). O, bu fikrini başka bir yerde de şöyle devam ettirir: “Oğuzlar Farslar ile yaşamaya başladıktan sonra bazı Türkçe sözleri unutup, bunların Farsçasından faydalanırlar. Örneğin Oğuzlar kovaya *aftabı*, geniş omuza *kilide* derler. Diğer Türkler bunların yerine kumgan, bakan sözlerini kullanırlar”. Bunun yanında o Oğuzların *keşür* sözünü Farsça *gezer* sözü ile açıklar. (I, 431-432).

Türkmenlerin dilinde olumsuzluk ifade eden “değil” sözünü “Divan”ın yazarı Türkler arasında alınma söz olarak sayıp, şöyle der: “Bu sözü Oğuzlar Argulardan alıp, onların *zag ol* sözünü bozup, *tegül* demişlerdir. Çünkü Oğuzlar Argulara komşudurlar, dilleri de birbiriyle kardeştir” (III, 153).

XII. yüzyıla ait “*Mukaddimet-ül Edeb*” sözlüğündeki Türkçe sözlerin Türkmen diline yakınlığı çalışmada kabul edildi. Arapça, Farsça sözlüğün üstüne onlardaki kelimelerin Türkmence karşılıkları tercüme edilmiştir. Lakin kelime kelime tercüme edildiği için bazı kelimeler sûni türeme olmuştur. Onun dilindeki *kele yer ot-mal yer gibi ot, keleni bakgıcu-mal bakıcı (lukman), keleniñ ucası yagır boldı, ala koñ, öltürdi kurban tevesini, ahtaladı, ahır kazıgı, baklan guzı, botaladı dişi teve, ak boz at, ak kurut, ak başlıg koy, çomalıp oturdı it, keleniñ sagrısını kamçı birle* gibi kelimelerde ve cümlelerde XI. yüzyıldaki sözlük ile de, şimdiki Türkmen dili ile de mevcut olan genellikler ortaya çıkar.

XIII. yüzyılda yazılan “Arapça-Türkçe Sözlük”ün Türkmen diline yakınlığını ortaya çıkaran dil hadiseleri çoktur. *Armıt, biz, büre, telim, zian, covanmerd, dodak, eğin, yalan söyle-, yıldırım, yük, yorgan, iğne, ilik, keçe, keçut, göbek, kölege, karınça, koç, kurt, öyken, serçe, söğüt, siñek, sındı, tiken, çıban* sözleri eskiden gelen Oğuz-Türkmen sözleridir. Bu sözlükte Türkmen ve diğer Türk lehçeleri için genel olan sözlerin Türkmence olarak gösterilmesi tabîdir. Bunun için de ondaki *meñiz, köp, erin, çız, et-, yumurtga, çäkmen, açkıç, ba: ş, ap-ak, atlı, bağır, ağır, ağrı,akşam* gibi kelimeler dilimizin geçmişine ve bugününe aittir.

XIV-XV. yüzyıllarda kaleme alınan “Ettühfe”de sözlükle birlikte gramer bilgileri de verilir. Onda sadece Türkmen sözleri olarak 167 kelime vardır. Lakin hazırlayan Türkmen dilini ve onun ses özelliklerini iyi bilmediğinden, *içeri* kelimesini *işeri, giceleyin (geceleyin)* kelimesini *gişeleyin* şeklinde yazmıştır. Sözlükteki 3000’den fazla kelimenin 1356’sı şimdiki Türkmen dili

ile paraleldir. Sözlüğü hazırlayan şahıs Türkmen dilindeki uzun ünlüleri anlatmanın yolunu bulmuştur, ancak XX. yüzyılda onun bu yöntemini anlamayan âlimler *a: zgın* kelimesini *avızgın, sö: ndürdi* (bugün uzunluk yok) kelimesini *sövündirdi, ı: sgadı* kelimesini *iyiskedi* şeklinde yazmışlardır. *Aş bolsun, boş gaytmak, boydaş, gırçıldatdı, ortancı, süyr düş, yel semdi* gibi durumlar Türkmen dilinin millî farklılıklarını meydana getiren özelliklere aittir.

XVI. yüzyıldan beri yazılan edebî ve ilmî eserlerimizin dili, eskiden gelen şanlı edebî dilin geleneklerini devam ettirmekle birlikte, Mahtumkulu Pıragı’nın zamanındaki (XVIII. yüzyıl) halk çoğunluğunun diline yakınlaşmaya başlar.

XVIII. yüzyıldan başlayarak, Rus yazarların çalışmalarında Türkmen kelimeleri aralıksız yer alır.[8]

XIX. yüzyılda ise Türkmen dilinin sözlükleri, ders kitapları yayınlanır.[9]

XX. yüzyılda Türkmen dili Türkmen âlimleri tarafından ilmî açıdan araştırılmaya başlanır. XX. yüzyılın 20’li 30’lu yıllarında büyük Türkmen dilcileri M. Geldiyev, K. Börüyev, A. Garahanov; 30’lu-40’lı yıllarında H. Baylıyev, P. Azımov; 40’lı-50’li yıllarında M. Y. Hamzayev, Z. B. Muhammedova, M. N. Hıdırov; 50’li-60’lı yıllarında B. Çarıyarov, G. Sarıyev, A. Annanurov; 70’li-80’li yıllarda T.

Täçmıradov, M. Penciyev, M. Söyegov, S. Atanıyazov gibi âlimler Türkmen dilbiliminin gelişmesine katkıda bulundular.

1 Täçmıradov, T., **Türkmen Edebî Diliniñ Ösüşi ve Normalanışı**, Aşgabat, 1984, s. 76.

2 Baskakov, N. A., **Oçerki istorii funksionalnogo razvitiŒa tŒurkskih Œazıkov i ih klassifikatsiyaazıkov i ih klassifikatsiya**, Aşgabat, 1988, s. 114.

3 Bkz. Yazıki Mira, **Tyurkskiye yazıki**, Moskova, “Indrik”, 1998.

4 Durdıyev, H., **Dil ve Dövür**, Aşgabat, 1997, s. 98.

5 Baskakov, N. A., K **İstorii İzuçeniya Turkmenskogo Yazıka**, Aşgabat, 1965.

6 Muhamedova, Z. B., **İssledovaniya Po İstorii Turkmenskogo Yazıka** XI-XIV WW., Aşgabat, 1973, s. 7.

7 **Divanû Lûgat-it Türk Tercümesi**, Çev: Besim Atalay, 3 C., Ankara, 1992.

8 Sravnitelniye slovari vseh yazıkov i nareçiy, sobrannıye desnitseyu vsvysoçayşey osobı, Ç. 1, Spb., 1787, Ç. 2, 1789; Borns A. Putuşestviye v Buharu. Ç. 3. Moskva, 1850. Starçeskiy A. V. Sputnik russkogo çeloveka v Sredney Azii. Spb., 1878.

9 Şimkeviç, P. P., Kratkoye pratiçeskoye rukovodsrvo dlya oznakomleniya s nareçiyem turkmen. Spb., 1892, Aşgabat, 1899; Samoyloviç, A. N. Opyt lingvistiçeskogo isledovaniya tekinskogo govora turkmenskogo yazıka (Rukopis), Spb., 1903; Agabekov, S., Uçebnik tyurkmenskogo nareçiya. Aşgabat, 1904; Belyayev, I. A., Slovar turkmenskogo yazıka, Aşgabat, 1913; Belyayev, I. A., Grammatika turkmenskogo yazıka, Aşgabat, 1915.

Türkmen Diliniñ Grammatikası-Morfologiya, Ankara, 2000.

Grammatika Turkmenskogo Yazıka, Fonetika i grammatika, Aşgabat, 1970.

Türkmen Diliniñ Grammatikası, II. T. , Sintaksis, Aşgabat, 1977.

Hamzayev, M., Berdiyev, R., **Kratkiy oçerk Turkmenskogo Yazıka**, Aşgabat, 1971.

Türkmen Diliniñ Sözlüğü, Aşgabat, 1962.

Yeni Türkmen Edebiyatı / Doç. Dr. Berdi Sarıyev [s.849-859]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

“Ancak vatanperverlik üzerine vehalk ruhuyla yazılan ve yaratılan eserlerhiçbir zaman ölmezler. Onlar klâsikleşerekhalkın millî hazinesi haline gelirler.”

Saparmurat Türkmenbaşı

Yeniden Yapılanma Dönemi veTürkmen Edebiyatı

ağımsızlığın ilk yıllarında yeniden yapılanma dönemi denilen kısa bir dönem başlamıştı. Bu dönem, Türkmen edebiyatında da büyük değişikliklerin olacağını haber vermekteydi. Ancak, edebî dalgalanma olmasına rağmen bunun belirgin neticeleri yoktu. Edebiyat dünyasına ise coşkulu gençler toplanmıştı. Önceki sistem gerçekten de hiçbir talebi karşılayamıyordu. Türkmen Sovyet edebiyatı kendi devrinin sonuna gelmişti. Bu dönemin diliyle söylemek gerekirse, birçok şeyin “modası geçmiş”ti. **“Sovyet edebiyatı”** olarak adlandırılan dergi de okuyucularının isteğini karşılamıyordu. Okuyucu, her ne ise bir yenilik beklentisi, şair ve yazar da bir yenilik arayışı içindeydi. Kısacası, Türkmen edebiyatı bir değişim beklemekteydi.

Elbette, bir iki şair ve yazar arasında, eskiyen sistem hakkında, genellikle bu devrin durumu yönünde, doğrudan doğruya gerçeği dile getirmeyi deneyenler de yok değildi. Halkın ve bir o kadar da okuyucunun, ateşi ile girip külü ile çıkan Berdinazar Hudaynazarov, Kerim Gurbannepesov, Rahım Esenov gibi bilgeler, Durdımuhammet Gurbanov, Osman Öde, Kakamurat Ballı, Nobatgulı Recep, Annagulı Nurmämmet, Şähribossan Geldimämmedova gibi gençler gerçeği yansıtan eserleri ile Türkmenin millî yönünü belirgin olarak göstermeye yeni yeni başlamışlardı. Bu durum, edebiyatın yeni bir döneminin daha başlayacağının habercisiydi.

İşte Kerim Gurbannepesov’un “modası geçmiş” şiir, tamdıra,[1] tandır, keteni,[2] el arabası, cins atlar, selâm ve ilişkiler hakkında büyük bir ustalıkla söyledikleri bunun canlı şahididir. Üstad şairin son zamanlarda günlük hayatta dikkatten kaçan, Türkmenin millî özelliklerine ait şeyleri seçip alması boşuna değildir. Aslında onları korumak, kendi millî kimliğini korumaktır. Türkmen **tamdırası** ile Türkmen **tandırı**. Sözlerin şeklindeki benzerlikten başka benzerlik yok gibi. Ama **tamdıra**nın teline vursan **tandır**dan da ses çıkacak şekilde, yazar millî bağların halkalarını kendi okuyucusuna açıkça gösterme eğilimini göz önünde tutmuştur:

Tamdıra modadan gaçyar diyyärmiñ?

Düşünyän, tamdıra diyyäniñ du-tar!

Yöne tamdıralar modadan gaçsa,

Şol gün tamdırıñam modası gutar!

Arkayın çalıber tamdıracıññı,

Modalar sovular, mış-mışlar geçer,

Ece, kaka hey modadan gaçarmı? !

Tamdıra kakañdır, tamdıram-eceñ!

Yazar, başlangıçta şaka yollu söz etse de, sonunda diyeceğini doğrudan yüze vurur gibi söylemektedir. Şairin en son dizede, bu mesele üzerine diyeceği şeyi başarılı bir şekilde toparlaması, yüksek bir seviyeye ulaşan ustalığını gösteren bir işarettir.

Berdinazar Hudaynazarov, kendisinin yetmişli yıllarda yazdığı **"Gumlular"** romanında, çölde yaşayan Türkmenlerin hayatından alıntı yaptığı şu kısacık paragrafta, çok önemli ve belirgin bir gerçeğe büyük bir incelikle yer vermektedir: "Bir insanın yargılanışını ilk kez görüşümdü. Kendimi bildim bileli bizim obamızda suç işleyip işi mahkemeye düşen bir insanı gördüğüm yoktu. Tam otuz yedi yıl sonra obamızdan iki çobanı götürdüler. Onların ne suçu olduğunu, ne kadar ceza kesildiğini de bilemedik."

İşte, size millî yaşayışın çöldeki Türkmen tipi. Dikkatle dinleyin, yeniden okuyun, eser suç denilen şeyin kıyısında dahi görünmeyen çöl Türkmeninden söz etmektedir. Okuyucunun gururunun sınırı yok, ancak maalesef, baskı yılları onun da iki suçsuz çobanını elinden almıştır. Bu hayatın acı gerçeğidir. Ancak yazar, çöldeki Türkmenin iç dünyasını belirgin bir şekilde gösteren bir yazardır. Bunu edebiyat araştırmacısı Osman Öde, tam olarak şöyle tasvir etmektedir: "Berdinazar Hudaynazarov'un edebî yönü, XX. asır Türkmen edebiyatında büyük bir hadisedir. O, Türkmen edebiyatına çöl insanının ahlâkî ve psikolojik dünyasını getirmiştir."[3]

Seksenli yılların Türkmen edebiyatında, güçlü bir gelişimin, daha doğrusu yeni fikirlerin coşkulu bir akımının olduğunu anlamak gerekir. Yeniden yapılanma dönemi, aslında Sovyetler Birliği'nin tarihinde 1985 yılında başlamış olsa da, onu siyasî hadiselere dönüştüren, edebiyatta toplumla ilgili fikirlerdeki dirilişin yavaş yavaş yeşermeye başlamasıydı. Bu tür meselelerde edebiyat her zaman ön saflarda olmuştur. İdeolojik dönemlerde yükümlülüğün en çok hangi yöndeki insanların omuzlarında olduğunu düşünecek olursak, ilk olarak kelimelerle uğraşan insanlar akla gelir. Mesele bu yöne çevrildiği için Türkmen edebiyatının Sovyet döneminin ilk günlerinden itibaren sıkıntılı günler geçirdiğini hatırlayalım. Türkmen edebiyatının ilk köklü romanı sayılan *Aygıtlı Ädim* ve yazarı Berdi Kerbabayev'in 20'li, 30'lu yıllarda ve sonraki dönemlerde ne kadar zor günler geçirdiği, romanının ideolojik özelliklere sahip olması için değiştirilmeye mecbur edildiği,[4] "Gorkut Ata" destanlarının yasaklanarak onun üzerinde çalışan insanlara suçlu hükmünde bakılması[5] meselenin kökünde yatan maksadın ne olduğunun habercisidir. Hatta büyük Mağtımgulı'nın şiirlerinin önemli bir kısmının dinî yön olduğu düşüncesiyle neşir edilmemesi, Ata Govşudov'un Göktepe savaşı ile ilgili olarak yazdığı *Perman* adlı romanının 40 yıl boyunca basılmaması da ideolojik yasaklamaya açık birer örnektir.

Yeniden yapılanma rüzgarı öncelikle edebiyatta esmeye başlamış, hatta bu durum, yani fikrî diriliş, siyasette su yüzüne çıkmaya başladığında, onu geliştirenler de öncelikle yazarlar olmuştur. Eğer meseleye bu anlamda yaklaşacak olursak, o zaman yeni bir düşünce seli ile yeni bir neslin ortaya çıktığını görürüz. 80'li yıllarda edebiyata adım atan gençler, yeni coşkunun, yeni fikrin

kazanında kaynadılar. Daha doğrusu genç beyinler, henüz “ideolojinin batağına batarak yetişmeyenler” için bu durum, devrin cömertçe sunulan büyük fırsatı oldu. Burada büyük tarihî bir gerçek ortaya çıkmaktaydı; şimdi her fikir, hatta her satır önceden söylenen bütün çürümüşlüğün karşısına hem kalkan hem de ok olarak çıkıyordu. Kelimenin tam anlamıyla edebiyata büyük bir kuvvet ile gelinmişti.[6]

Bu sebeple olsa gerek, 80’li yıllarda edebiyata gelen nesle herkesin bakışı ümit dolu olmuş, yeni nesil devrin talebi doğrultusunda gelmiştir. Bu yıllarda, edebiyata gelen yeni neslin en meşhurlarından birisi olan yazar Annagulı Nurmämmet’in o dönemde *Sovyet Edebiyatı* olarak çıkan dergide yayımlanan “Tabut” adlı uzun hikâyesini hatırlamak, hem yeni akımın gücünü hem de eserlerinin ülküsünü ortaya koymayı sağlayacaktır.

“Tabut” adlı uzun hikâyesi, tam o günlerin hayatını anlatan ve oldukça gerçekçi yazılan bir eser olması ile ayırt edilmektedir. Bu eserde hayat gerçeği ile edebî gerçeği tamamen bağdaştırarak gösterebilmesi, genç yazarın ustalığını, becerisini açık bir şekilde ortaya koyan faktörlerden birisidir. Eserdeki kahramanlardan Gicen Galkanov ile Cövher Nazarov biribirinden tamamen farklı karakterdeki insanlardır. Fakat eserdeki ana fikir; çürümüş, ruhu hastalıklı cemiyetin tabuta konularak defnedilmesidir. Totaliter tecrübeden öğrenilecek şey kalmamıştır, sadece insanları zincirle bağlamıştır. O zincir ise, Cövher gibi gençlerin değerli bir bıçak gibi keskin zekâ ve keskin akılları ile kesilip atılmazsa, daha çok insanı bağlayacaktır. İşte, edebiyata gelen genç yazarın o dönemdeki hayata bakışı bu şekildedir.

Yeniden yapılanma devrinin edebiyatı, yeni bir edebiyatın zamanının yakınlaştığını açık bir şekilde göstermiş, eski edebiyatın artık gücünün kalmadığını ortaya çıkarmıştı. Edebiyatın önceki edebî eserleriyle yüklü arabasının gıcırtısı gittikçe artmaktaydı. Gıcırtının edebî mazmunu, açık bir şekilde “Sonun ya bugün ya da yarın” demesiydi. Bu, edebiyatta ustalık yönünden de fikir yönünden de yenilenmek demekti. Asıl mesele de edebiyatın şimdi kuru bir sözlük halinden çıkıp, devrin değişmesine, insanların fikirlerinin gelişmesine, hakikate yaklaşmasına doğru yol göstermesiydi.

Bağımsızlık Dönemi ve YeniTürkmen Edebiyatı

Türkmenistan bağımsızlığını aldıktan sonra bağımsız Türkmen Devleti’nin ortaya çıkması ile edebiyatın gelişmesinde bütünüyle yeni devir başlamıştır.[7] Daha önce Öde’nin de sözünü ettiği bu dönemi **“Yeni Türkmen Edebiyatı”** şeklinde adlandırmak doğru olacaktır.

Edebiyatın ufku genişlemiş ve kendi edebiyatımız olarak yaygınlık kazanmaya başlamıştı. Millî edebiyatımız halkımızın derin geçmişinin, bugününün manevî elçisi olarak dış ülkelerde uluslararasısı saygınlığa lâyık olmuştu.[8]

Gerçekten de, bağımsızlık yıllarının bir elin parmaklarıyla sayılabilecek yaklaşık on yılı Türkmen edebiyatının yeni döneminin sayfasını kendi okuyucuları için daha da geniş açmasını sağlamıştır. Kısaca, yeni dönem yanı sıra yeni Türkmen edebiyatını da getirmişti. Bu aslında, bağımsızlık döneminin yeni talebiydi.

Bu dönem şimdi daha derin ve farklı bir şekilde hesap sormaktaydı. Önceki dönemin övgü ve abartılarının, yukarıdan onay alarak gelen sindirici politikalarının, millî medeniyetin, millî mirasın, millî tarihin, dilin, sanat konusunda yol açtığı boşlukların sebeplerini sormaktaydı. Bunu sayın Saparmurat Türkmenbaşı zamanının yeni nesli de talep etmekteydi.

On yıl! Başlangıçta az gibi görünse de, düşüncelisi ferasetli, dikkatli Türkmenin yeni neslinin olgunluğa ulaşması için yeterlidir. Bu süre içinde, bir çocuk orta mektebi bitirerek, ilk bilimsel bakış açısıyla tanışıp, üniversitenin kapısından geçebilmekte veya üniversiteye giren ergenlik çağındaki bir genç, onu tamamlayarak, iş alanında beş yıllık bir tecrübe edinebilmektedir. Kısaca; yeni bir nesil vardır. Bu nesil, şüphesiz kendisi de bağımsızlıktan payını alan, ona sıkıca yapışan, Türkmenbaşı zamanının neslidir.

Yeni Türkmen edebiyatının, "bağımsızlık" meselesinden ders alan okuyucusunun algılayışı çok farklıdır. O şimdi çekinmeden kendisinin aslının kim olduğunu bilmek istemektedir. Ona şimdi "Sen Sovyet insanısın." denilemeyeceği veya onun "Sovyet insanı tipi" ile kandırılamayacağı açıktır. O kendi yurdunun, vatanının bilgi ve talimatlarını inceden inceye almak istemektedir. Ona şimdi önceden olduğu gibi "Moy adres Sovetskiy Soyuz!"[9] dedirtilemeyeceği de açıktır. O kendi millî kahramanlarını açıkça öğrenmek istemektedir. Oğuz Han'ı, Köroğlu'nu, Dede Korkut'u, Selçuk Bey'i, onun torunları Çağrı ve Tuğrul'u ve diğer büyük şahsiyetleri tanımak istemektedir. Şimdi kendi millî bayramlarını her dönem özgürce kutlamak, yaşadığı evin içinde gizlice kurban kesmek için elinde leğen tutmayı artık reddetmekte ve bir gecede çekilen "dikenli tellerin" ötesinde kalan akrabaları ile görüşmeyi istemektedir. Çocukken yitirdiği, o zaman da "halk düşmanı" ilân edilerek beklenmedik bir şekilde kaybolan babasını sessiz, masum bakışları ile sormak istemektedir. Türkmenler için âdeta Kâbe gibi görülen Göktepe Kalesi'nin etrafındaki engebeli, tümsekli yerlerin sıradan kum tepeleri olmadığının artık idrakindedirler. Nabzı, daima "gerçek" diye atan, bu ve buna benzer istek ve arzularla dolu yeni nesil okuyucuların talebini karşılama gayretinin, yeni Türkmen edebiyatının önüne meseleleri açıkça serdiği anlaşılmaktadır.

Yazar Osman Öde, bağımsızlık döneminin edebiyatının birinci maksadı konusunda şu neticeye varmaktadır: "Bağımsızlık döneminin edebiyatının en önemli farkı üzerine söz edildiğinde, onun ilk etapta millî maksatlara hizmet eden edebiyat olduğunu söylemeliyiz."[10]

Evet, gerçekten de yeni olgunlaşan edebiyatın kendine özgü ve dönemle ilgili sorularla yoğrulan talepleri bulunmaktaydı. Taleplerin özellik gösteren yönü de edebiyat eserlerinin bütün türlerinde Türkmen millîliğine, Türkmen ruhuna, diline ve âdetlerine ağırlık verme mecburiyetini ön plâna çıkarmaktaydı. Bu, edebî bir ifadeyle "Yürü Ayvaz'ım dönelim dağlara" demekti, yani aslına dönmek demekti.

Bu eserlerden kısa kısa söz ederek, genel düşünceyi çıkartabilmek için şiir, hikâye, roman veya dramalardan, bağımsızlık döneminde çeşitli yönlerden, her biri kendi türünün en iyisi sayılarak övgüye lâyık olan köşe taşlarından söz etmek gerekmektedir.

Bağımsızlık DönemiEdebiyatında Şiir Sanatı-Nazım

Edebiyatın bütün dönemlerinde olduğu gibi, yeni Türkmen edebiyatında da nazım ön plândaydı, dersek yanılmış olmayız. Şiir sanatı Türkmen millîliğinin, bağımsızlığının müjdecisi ve davetçisi görünüşünde kendisini göstermeye başlamıştır. Ancak eskilerden farklı oluşu açık bir şekilde hissedilmektedir. Öncelikle anlaşılması gerekenlerden birisi şiirde bağımsızlığın şairane vasfının geniş çapta yer kaplamasıydı. Çünkü bu dönem, başta da değindiğimiz gibi, beklenilen dönemdi.

Yeni Türkmen edebiyatının nazmının konusunun esas olarak üç şairane noktada birleştiğini söyleyebiliriz. Bir başka deyişle, yeni Türkmen edebiyatının nazmı, Türkmenin saç ayağının üstüne kuruludur. Kısacası, bu dönem şiirindeki bağımsızlık tasviri, “Halk, Vatan, Türkmenbaşı” şeklindeki şairane üçgeni andırmaktadır. Anlaşılması gereken bir diğer unsur da şiir dilinin söz varlığının öncekilerden daha farklı olmasıdır. Yeni Türkmen şiirinde de eski, tarihî ve millî söz varlığı ön sıraya çıkmıştır. Yeni Türkmen edebiyatının nazmında okuyucular, önceden de kendilerine aşina olan Türkmen yazarlardan B. Hudaynazarov, B. Cütdiyev, A. Atabayev, A. Ağabayev, S. Öräyev, K. Tañrıgulıyev, Y. Durdıyev, G. Şagulıyeva gibi şairlerin yeni devri tasvir eden birçok şiiriyle karşılaşmışlardır. Ancak mazmun kökünden farklıdır.

Yeni Türkmen şiirlerinin ahengi Türkmen saz sanatının büyük üstadı Mıllı’nın dutarından çıkan millî bir ses gibidir:

Oğuzhanlar, Göroğlular aslıdır,

Misilsiz halısı müñ bir tüyslüdir…

(B. Hudaynazarov, *Türkmeniñ*, 77),

Halıs bez bolupdıñ keç ıkballardan,

Yöremeli bolduñ agır yollardan,

İne, indi uzak-uzak illerden,

Görüşmäge didar-didara geldi.

(B. Hudaynazarov, *Garaşsızlık Aydımı*, s. 78),

Gökdepe diymeklik-gala diymekdir,

Piriñ demi düşen doga diymekdir.

Gan bilen yazılan nama diymekdir,

Özüñ halal bolsañ, Käbe diymekdir.

(B. Cütdiyev, *Türkmen Käbesi*, s. 81)

Doguldı ol yaşıl övsüp, parlayıp,

Döşüne dakınıp Ay, yıldızları,

Oña kuvvat goşdı, nepislik bilen,

Oguzhanlañ, Alp Arslanlañ düşenen-

-Gadım halılarınıñ gözli-ızları…

(A. Ağabayev, *Göz-Guvancım, Buysancım!,* s. 99)

Mukaddesdir suvuñ, duzuñ,

Sen gucur keramat-Vatan.

Kıbla özüñ, Käbe özüñ,

Sen şeyle keramat Vatan

(A. Mämmedov, *Vatan*.)

Garaşsız Vatanım, Biribarım bar,

Oguzhan, Göroglı, aslı zorum bar,

Magtımgulı, Aşık Aydın pirim bar,

Gussa batıp, sazlar çalan Türkmen men,

Köñüllere nagış salan Türkmen men

(K. Tañrıgulıyev. *Serdar Bilen Arşa Galan Türkmen Men*), vd.[11]

Sergilenen dizelerden de anlaşıldığı üzere, yeni Türkmen edebiyatında nazmın gerçek yüzü belirgin bir şekilde verilmektedir. Bu yüzde ise müjdeli haberin izleri, mutluluk ve sevinç görülür.

Yeni Türkmen edebiyatında bağımsız Türkmenistan'ı vasf eden geniş hacimli birçok şiir yazılmıştır: **"Prezidentiñ Perzendi"** (S. Öräyev), **"Ak Atlı"** (Y. Durdıyev), **"Müñ Gün"** (A. Ağabayev), **"Yüpek Yolı"** (A. Atabayev), **"Watannama"** (Torum Yaylan Bataşı), **"Serdar Kasamı"** (Annageldi Nurgeldiyev), **"Türkmen Tugı"** (Tağan Söhbedov), **"Tarıhı Dürdänelik"** (Govşut Şamıyev), **"Watannama"** (Seyitmämmet Hıdırov) vd.

Genel olarak ele aldığımızda, yeni Türkmen şiiri hakkında şu neticeye gelmek mümkündür:

Türkmen okuyucuların çoğu tarafından önceden tanınan şairlerle, edebiyat dünyasına yeni katılan genç şairler, bağımsızlık döneminde Türkmenistan Devleti'nin bağımsızlığı, vatanın özgürlüğü, Devlet Başkanı, Türkmenistan'ın millî nişanları, Türkmen dili, millî bayramları, kurulan yeni binalar ve gezi yerleri, eski Türkmen şahsiyetleri, Göktepe kalesi, Aşık Aydın Pir'in eserleri ve daha birçok konuda coşkulu şiirler yazmışlardır. Böylece de birtakım lirik şiirler ortaya çıkmıştır. Bu dönem şiirinin esas özelliğinin dönemin coşkusunu dile getirmesi, dil zenginliği, millî vasfı, Oğuzname geleneğine geri dönmesi, gerçek vatan sevgisine yönelmesi ile ayrıcalık kazandığını söylemek mümkündür.

Yeni Türkmen Edebiyatında Hikâye

Nesirde de bağımsızlığın beyanı kendi yerini aldı diyebiliriz. Osman Öde, K. Ballıyev, A. Nurgeldiyev, R. Durdıyev, Ahmet Halmıradov, S. Yazova, G. Orazgulıyev, Ö. Kulıyev, G. Dañatarov gibi birçok yazar, bu yönde kendi beceri ve ustalıklarını okuyucuları ile paylaşmışlardır.

Yazar Sona Yazova **"Ene Gayratı"** adlı hikâyesinde; Gurbansoltan Ana'nın tipini kendine özgü bir şekilde canlandırmıştır. Gurbansoltan Ana kocasının cephede vefat ettiği haberini aldığında, kalbindeki derin üzüntü ve hasret artar, fakat bu ağır trajedinin önünde ezilmez, bu durumu, yenmek için büyük bir gayrete girişir. Bu durum, tipik bir Türkmen anasına mahsus özelliktir. Yazar kendi eserinde annenin hayatından alınan bu küçücük kısmı ve onun özelliklerini ustalıkla verebilmiştir.

Gazeteci yazar Kakamurat Ballıyev ve Annageldi Nurgeldiyev'in birlikte kaleme aldıkları **"Peder Tumarı"** adlı belgesel nitelikli hikâyede, Başkan Saparmurat Türkmenbaşı'nın çocukluğu, yetişkinlik yılları, gençliği, öğrencilik yılları, göreve başlayış yılları hakkında geniş olarak bilgi verilmektedir. Yazar Hudayberdi Durdıyev, **"Yapık Yollar Açıldı, Mıllı Ağa"** adlı belgesel nitelikli hikâyesinde, Türkmenin tanınmış sazendesi Mıllı ile ilişkili olan bazı vakaları hiçbir şeyi atlamadan olduğu gibi anlatmıştır. Hikâyenin vakası günümüzden otuz kırk yıl öncesinde cereyan etmiştir. Dış ülkelerden, İran'dan Mıllı Ağa'ya mektup gelir. Totaliter düzene göre bu durum, Mıllı Ağa'nın artık işinin bittiği, anlamına gelmektedir. Mektubu öncelikle kendisi açıp okuyan kibirli redaktör hiç olmayacak bir şekilde Mıllı Ağa'nın üstüne gider.

Bu durum, bu devir için çok büyük bir suç işleyip de yakalanmaktan da beterdir. Bilge sazende bir saz aşığından sazendeye gelen bir mektup için bütün idareleri dolaşmak mecburiyetinde kalmıştır.

"Yapacağını içinde saklayan idare", "kara saçlıyı bir anda ak saçlı yapabilen idare" gibi adların takıldığı, o dönemdeki Devlet Güvenlik Komitesi'nin gizli sırlarının halka açılışı üzerine Türkmenistan halk yazarı Rahım Esenov **"Sırlı Toslamaların Pidaları"** (Aşgabat 1995) adlı kitabını yazmıştı. Yazar eserinde Türkmen edebiyatının tarihinde ilk kez gerçek arşiv belgeleri esasında, Türkmenin sevdiği oğullarından kardeş Berdiyevlerin, S. Övezbayev'in, M. Geldiyev'in, O. Vepayev'in talihi ters dönen ikbalini açıkça anlatmayı başarmıştı.

Genç yazar Gurbannazar Orazgulıyev'in **"Gazma Gara Dutar"** adlı hikâyesinde güçlü Aşık Aydın Pir'in eserlerinin Sovyet devrinde kötülenmesinin acı yönleri anlatılmıştır.

"Dışarısı gürültülüydü. Fokurdayıp duran kazanı, sacın bir ayağından kağıtla tutarak kaldıran adam deve gibi kükrüyordu.

- Akmurat Amanoviç, siz bölgenin ideolojiden sorumlu dalının töhmetini omuzunuza alarak, alelade bir kerametli yer diyerek burasını ne yapmışsınız?

- Getir, sür buldozerini!"

Genç yazar bu edebî hikâyesinde eski örf ve âdetlerin düşmanı olan Akmurat Amanoviç'in dinî unsurlara iğrenerek baktığını, Hıdır Ağa, Tañrıberdi, Hayıtcan gibi mütevazı insanların göğüs gerip

Aşık Aydın Pir'in eserlerini Tanrı tanımazlardan koruyuşunu ustalıkla anlatmıştır (A. Garayev, *Garaşsızlık Dövrüniñ Türkmen Prozası*).

Genç yazar Ödegeldi Kulıyev'in **"Türkmene Haram Yokmaz"** adlı hikâyesinde Başkanın "helâl" kavramı üzerinde duruşundan ilham alınmıştır. Eserde Moskovalı askerlik arkadaşını Aşgabat'a misafirliğe davet eden dürüst Tarhan Ağa'nın başından geçen küçük hadise vasıtasıyla haram yemenin kötü tarafları anlatılmıştır (A. Garayev *Garaşsızlık Dövrüniñ Türkmen Prozası*).

Yazar Ahmet Halmırad'ın *İman Sırı* (1995) adlı kitabındaki **"Gövnüm Dönmez"**, **"Ak Kebelek"**, **"Gulp"**, **"İman Sırı"**, **"Diyarbekir, Hoş Gal İndi!"**, **"Gurruk"** gibi hikâyeleri dönemin güncel vakaları ile okuyucuların dikkatini kendisine çekebilmiştir.

Kısaca söylemek gerekirse, yeni Türkmen hikâyeciliği önceki devir ile yeni devrin farklı taraflarının karşılaştırılmasındaki edebî anlatımla su yüzüne çıkan eserler toplamıdır. Gerçekten Sosyalizm devrinde Türkmenlerin millî gelenek ve göreneklerinin, dinî inancının, millî bayramlarının daralan ufkunun şimdiki nesirle kendi lâyık olduğu yeri, yetkin durumunu bulduğu söylenebilir. Genel olarak bağımsızlık döneminde, Türkmen halkının beklentilerinin verilmeye başlayışının, edebî beyanda ulaşılan aşamaların giderek üst seviyeye ulaştığını da söylemek mümkündür.

Yeni Türkmen EdebiyatındaRoman

Bu devrin romanları hakkında henüz yapılacak köklü işler önümüzde durmaktadır. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu dönemde roman türüne yönelen Türkmen yazarlarının sayısı çok azdır. Bunun sebeplerinden bazıları şöyledir; birincisi döneme uygun tema bulmak şarttı, ikincisi bu tema önceden yoğurulmuş olmalıydı ve ona da hazırlıklı gelinmeliydi, üçüncüsü günümüzde, önceki okuyucuların olmadığına kanaat getirilmeliydi. Bu şartların hepsinin bir araya gelmesinin, oldukça kabiliyetli, becerikli, her yönüyle hazırlıklı bir yazar gerektireceği görünen bir şeydi. Bunun için roman türüne başvuran Türkmen yazarlarının sayısı şimdilik az olmakla kalmaktadır. Bunun için daha vakit vardır, gelecekte romancılarımızın sayısı çoğalacaktır. Ancak bu ifadeler, yeni Türkmen edebiyatının bu dalının tamamen boş kalmış olduğu anlamına da gelmemektedir.

Bağımsızlığın ilk yıllarında kendi gücünü, dönemle bağlantılı olan romanlarda deneyip gören Annagulı Nurmämmet gibi dinamik genç yazarlarımız da vardır. A. Nurmämmet, sözün tam anlamıyla yeni Türkmen edebiyatının duruma göre hazırlıklı romancısı hükmünde kendisini göstermeyi başarmış bir yazardır. Bağımsızlık devri ona beklenen fırsatı vermiş, o da çok yıllar yüreğinde sağlam bir yer tutmuş olan temalar hakkında, yürekten, içtenlikle gerekli eserleri, döneme uygun romanları yaratmayı başarmıştır.

Biz yeni Türkmen edebiyatının ağır ve büyük sorumluluk gerektiren bu türünde, zahmeti bütün yüküyle omuzlarına alabilen, okuyucuların hevesli gönlünün eksikliklerini dolduran yetenekli Türkmen romancısı, uluslararası Mağtımgulı ödülünün ve yine uluslararası Türk Dünyasına Hizmet ödülünün sahibi, zeki, bilinçli yazar Annagulı Nurmämmet'in eserleri, daha doğrusu onun romanlar zincirinin ilk kitabı ile yetinmek istiyoruz, çünkü bütün romanlar dizisinden söz etmenin çok büyük

sorumluluğu ve geniş bir zamanı gerektireceği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, yazarın romanlarına hevesli okuyucular için, Dr. Salim Çonoğlu'nun bu romanlar hakkında geniş araştırmaları bünyesinde toplayan, *Annagulı Nurmämmediñ Romanları* (Ankara 2001)[12] adlı hacimli kitabını okumalarını tavsiye ediyoruz.

Oğuz Yurdu yazarın romanlar dizisinin ilk noktasıdır. Yazarın romanlar dizisinin, farklı bir anlamı kendisinde toplayan ***Oğuz Yurdu, Ulı Göç, Önde Deñiz Bar, Öçmeyän Uçgun, Altın Yay*** adlarındaki romanlar dizisinin düzeninde anlam, sırada gizlenmiştir. Bu sıranın başı; zamanın başlangıcı en eski geçmişimiz, tamamlanışı da bugünki zamanımızdır.

Yazarın ***Oğuz Yurdu*** romanı Türkmen Türkçesiyle 1999 yılında ilk kez Ankara'da neşredilmiştir. Türkmen yayıncılığında bu romanlar dizisi, Türkmen edebiyatını, Türk dünyası edebiyatında ve uluslararası düzeyde, temsil edebilecek[13] büyük edebî olay ve tarihi edebîleştiren büyük bir destan hükmünde ortaya çıkmıştır.[14] Bu romanın bir süre tarihimizi yeniden yazan bilim adamlarımız için çok kıymetli bir el kitabı olarak, sadece edebiyatımıza değil, tarihimize de büyük faydalar sağlayacağı anlaşılmaktadır.[15] Bu romanlar dizisi, yeni Türkmen edebiyatının müjdecisi olarak görülmektedir.[16] ***Oğuz Yurdu***'nun Türkmenistan Devlet Roman Yarışmasında birinci seçilmesi, Milenyum Türkmenin Altın Asır ödülünü alması da bu özelliklerinden dolayıdır.

Oğuz Yurdu romanı esas itibariyle üç büyük bölümü kendi içine almaktadır. Bunların birincisi **"Altın yayıñ buşluğu"** (Altın yayın müjdesi) şeklinde adlandırılmaktadır. Bu adın boşuna konulmadığını da belirtmek gerekir. Bu usta yazarın, okuyucuyu, romanlar dizisinin ilki olan romanıyla en sonundaki eserine kadar kendi okuyucusu saydığının bir işaretidir. Bu durum, önceki devirde ***Aygıtlı Ädim***'in birinci kitabı, ikinci kitabı veya ***Doğanlar*** romanının birinci kitabı, üçüncü kitabı gibi adlandırılışından tamamen farklıdır. Demekki, romanlar dizisi biribiriyle tam olarak uyumlu, biribirini tamamlar şekilde ilişkilidir. Bu ilişkide, yazarın başarılı anlatımında tarihin öncelikli olması, olup biten hadiselerin gelişimini, kahramanların farklılığını, değişimini yavaş yavaş incelemeye daha da imkan tanır.

Yazarın bu romanlar dizisinin köklü yapısını, eserin iç yapısını eskiden bugüne, bugünden de geleceğe uzanan etnik bağlantıda alması, onun asla diğerlerine benzemeyen kendine özgü niteliklerini göstermektedir. Tarihî deliller ile edebî ustalık bakımından kendi içinde yeterli bu ilişkinin temeli, Türkmenin nesil ağacını yetiştiren şecerenin başı Oğuz Han'ın ruhundan gelmektedir.

"Altın yayın müjdesi" aslında daha da eskiden yansımaktaysa da, tam bugünün müjdesidir. Çünkü, yetenekli yazar bu müjde ile bugünki okuyucunun gönlündeki boşluğu doldurmaktadır. Bu ise büyük bir yeteneği gerektirir. Okuyucusunu "Hatap Galası"ndan kurtarır, ona hakiki kaleyi, "Tak Gala"yı gösterir. Bu alelâde bir gösterme değildir. Eski Türkmenin yerleşikliğini, mekânını takip etmek için verilen sağlıklı bakış açısı içeren bir tavsiyedir. Daima ata hevesli olan kendi okuyucusunu ata bindirir, kendisi de Türkmenin baş şeceresinin geri dönen şahsiyeti olan "Oğuzun ak atı"na biner. İşte size edebî gerçeğin en iyi örneği. İşte size sahra Türkmeninin hiçbir zaman uzak olmadığı ve olamayacağı atı. Bugün Türkmen onu bütün dünyaya örnek olarak devlet düzeyinde resmi nişana

çevirmiş, nişanların en iyisine baş köşede yer vermiştir. İşte bu, durgunluk devrinde “Türkmen bedevinin modası geçer mi?”şeklindeki soruya bağımsızlık devrinde verilen cevaptır.

Yazar kendi okuyucusunu Selçuk Bey’in iki vasiyeti ile tanıştırır. Bunlardan birincisi kendi terbiyesinde yetiştirdiği torunları ile ilişkilidir, yani Çağrı ile Tuğrul’a kendi oğlu gibi bakmasını Aslan Han’a vasiyet eder. Onun ikinci vasiyeti ise göç ile ilişkilidir ve Oğuz Han’ın altın yayının bulunduğu yere, hakiki Oğuz yurduna, Horasan’a göçülmesi vasiyetidir.

Oğuz Han’ın kendi torunları arasında dağıttığı yedi mirasını, yazar değişik bir uslûpla okuyucuları ile edebî şekilde paylaşmaktadır. Elbette, yedi miras da eskiden gelen bir Oğuz-Türkmen âdetidir. İşte, bu yedi miras: 1. Ad, şan, şöhret, 2. Yer, yurt, eski Türkmen dilinde ocak, 3. Damga, nişan, mühür, 4. Kuş, bahtın, kutluluğun nişanı, 5. Ata rengi, kendine has özellik, 6. Et, yedi kemiğin kendine özgü parçaları, 7. Oturuş şekli.

Yazarın yine kendine has anlatım özelliklerinden biri de romanlarının her bir bölümünün başında, okuyucusuna tarihî gerçeği kendisinde toplayan faktörleri olduğu gibi ortaya koymasıdır. Bir yandan okuyucuya tarihten örnekler verilirken (çünkü; okuyucunun buna ihtiyacı vardır, önceleri tarihi olduğu gibi öğrenememesini gizlemenin de gereği yoktur), verilen bu bilgiler, diğer yandan, eserin içinde baştan sona vurgulanan hadisenin doğru anlaşılmasına büyük fayda sağlamaktadır. İşte, bu da yetenekli yazarın diğerlerine benzemeyen cömertliği olarak ortaya çıkan vasfının bir işaretidir.

Yazar kendi eserlerine aldığı her bir edebî detayı, Türkmenin eski millî kimliği ve eski ruhî köküyle yoğurmadan, kendi içindeki lezzeti vermeden geçmemektedir. Torunları ile pazara çıkan Selçuk Bey’in dikkatini çeken şey, bir tacirin sattığı üç ayaklı bir şamdandır. Aslında edebî gerçeğe göre Selçuk Bey’in dikkatini çekmiş olan bu şamdan vasıtasıyla, usta yazar, Oğuz atamızdan kalan bu mirasa, büyük bir incelikle gerçek hayata uygun olarak okuyucunun dikkatini çekmeyi başarır. Böylece yazar, Türkmen saç ayağının sırlı perdesini çok daha öteden, daha derinden açmaktadır. İşte bundan sonra yazarın edebî ustalığı ile okuyucu birbiriyle bağdaşan iki soru ile karşı karşıya kalır. Bu sorulardan birincisi, romanın iç kahramanı Oğuz Han’ın manevî şahsiyeti vasıtasıyla verilen “Bu üç ayak nedir?”; ikincisi de romanın yazarının tam kendi şahsî sorusu olarak ortaya çıkan “Kadim Türkmen Devleti’nin saç ayağı tılsımlı teorisi nasıl olmuştur?” sorusudur.

Görüldüğü üzere, ilk kez Oğuz Han döneminde cevaplanan sonra da Karahanlı Devleti’nin siyasetinde dile getirilen bu teoriyi eserin yazarı, eskiden kalan nüshalardan süzüp almayı başarmış ve Türkmen edebiyatında ilk kez ve yeni verilen eserin, enfes bir şekilde, tarih düzenine yerleştirebilmiştir. Böylece yazarın eserindeki edebî üçgen ortaya çıkar. İşte, bu edebî üçgenin *saç ayağı* şeklinde yerleşen köşeleri: “insan, ülke, fikir”, “insan, vatan, idrak”, “şahsiyet, devlet, siyaset”tir. Yazar bu düşünceyi ele alarak yeterince işlemekte ve sonunda Türkmenin bakış açısı esasında devletin sarsılmaz sütunlarını yerli yerine oturtmaktadır.

Romandaki “Boz atlını getiren gızlar” (Boz atlıyı getiren kızlar) adlı bölüm eski Oğuz-Türkmen millî geleneklerinin bir destesi gibidir. Oğuz gecesi, boz atlı, gülyaka (broş), çeyiz halısı, kızların

“moncukattı” oyunu Türkmenin eski geleneklerinin nişanlarıdır. Döndi evlenmek için “Oğuz gecesi”ni bekler, burada yazar, o gece “boz atlı” gelirse, işin yolunda gideceği inancına işaret etmektedir. Yazarın bu bölümü, farazî bir bölüm olsa da, eski Türkmen-Oğuz medeniyetinin gerçek örneklerini tam olarak göstermeye yeterlidir. Eserdeki “Oğuz gecesi” bugünkü Nevruz bayramıdır, “boz atlı” halk arasındaki inanca göre Hızır’dır, kızların oyunu ise günümüzde Türkmen halk sözlü geleneğinde muhafaza edilen “moncukattı” oyunudur…

Türkmen millî kimliğinin bunun gibi örneklerinin devamını biz yazarın “Alemgoşar guşanan halı” (Gökkuşağı kuşanan halı) adlı bölümünde de açıkça görebiliriz. Halı Türkmenin ürünüdür ve Türkmeni bütün dünyaya tanıtmaya gücünün yeteceği düşünülen bir üründür. Diğer bir deyişle, Türkmen halısı özellikle ele alındığında bir sanat romanıdır, onun yazarı da Türkmen kızları, gelinleri ve sevgili Türkmen anneleridir. Bu meseleyi usta yazar kendi eserinde incelikle işlemekte romanın içinde, sözü edilen halının birbiri içinden geçen grift çizgileri gibi geçmektedir. Döndü’nün elinden çıkan halı gerçekten de tam gök kuşağına benzer. Uzaktan bakıldığında, eserdeki halı romana alınan basit bir detay gibi görünmekteyse de aslında halı kendine özgü bir Oğuznamedir, Türkmen kızlarının ilmek ilmek yazdıkları Oğuznameleridir.

Yazarın eserini okuduktan sonra şöyle bir sonuca gelmek mümkündür: “Ey Türkmen, halı senin vatanın ile bağlantılı, halı senin aslın ile bağlantılı, halı senin tarihin ile bağlantılı, halı senin Oğuznamelerin ile bağlantılı olarak durmaktadır.”

Eserin “O dünyä göçüp gitdi” (Öbür dünyaya göçüp gitti) adlı bölümünde ise yazar, Selçuk Bey’in ölümüyle ilişkili çok gerilimli hadiseleri anlatır. Göçe hazırlık görüldüğü zaman Selçuk Bey can emanetini teslim eder. Bu acı haberi işiten uzaktan yakından herkes grup grup akın eder. Bütün milletin akın akın gelmesi Selçuk Bey’i son yolculuğuna uğurlamak içindir. Ancak yazar eserde tecrübelerine dayanarak, meselenin en karmaşık tarafını kurcalar ve bir milletin önceki inancından yeni bir inanışa geçmekteki gergin durumu ortaya atar ve toplanan meclisi eşit olarak ikiye böler. Bu bölünme Selçuk Bey’in nasıl toprağa verileceği meselesine dayanan bir bölünmedir. Eski şamanist inanışa dayanan porhanlık mı yoksa yeni dine göre Müslümanlık mı?

İşte eserde açık bir şekilde ortaya konulan mesele budur. İkisinden biri, fakat hangisi? Bu gergin durumu meydana getiren şeyin asıl sebeplerinden biri de Selçuk Bey’in bütün halkın Selçuk Bey’i olmasıdır. Çünkü o Müslüman olan Oğuzların da, Müslüman olmayan Oğuzların da aziz gördüğü, çok saygı gösterdiği büyüğüdür. Onun şahsiyeti, şanı şöhreti, iki taraf için de aynıdır. Yazarın kendi eserinde bu iki tarafı öne çıkarması boşuna değildir. Çünkü hangisi olursa olsun bir inanıştan başka bir inanışa geçme döneminde halkın yaşayışında olabilecek gerçek hadiseleri olduğu gibi göstermek için yazarın Oğuzlar arasında Adem atadan gelen millî inanç, millî his hakkında özellikle seçip aldığı önemli detaydır. Bu detayı yazar oldukça büyük bir ustalıkla esere yerleştirip, çok tartışmalı, gerilimli bir şekilde süsleyebilmiştir. Bir tarafta porhan, diğer tarafta da imam, ikisi de Selçuk Bey için, tek bir amaca yönelik olarak gelmiştir. Fakat yolları kuralları, âdetleri farklıdır.

Romandaki “İlçinin üç dilegi” (Elçinin üç dileği) adlı bölüm, hacim olarak az gibi görünse de patlak veren mesele yönünden çok büyüktür. Kadim atalardan gelen âdetler, gelenek ve göreneklere göre kendi torunlarını yetiştiren Selçuk Bey bir gün onlara Oğuz Han ile ilişkili rivayeti anlatır. Yazar, bu bölümdeki olay ile ilişkili edebî gerçeği Mete Han ile bağlantılı eski bir rivayetten seçip almıştır. Bu rivayet aracılığıyla okuyucusuna üç gerçeği, üç öğüdü anlatmak istemiştir: 1. Mertlik, 2. Namusluluk, 3. Vatanseverlik. Burada romandaki bütün bölümlerin sadece adlarının anılıp geçilmesi dahi çok yer kaplayacağından eserin genel amacı anlaşılsın diye bir parçası verilmiştir.

Asıl olan şey, edebiyata, çok anlaşılır bir dille ve halkın ruhuyla yazılan, ayağını yerden kesmeyen, tarihî vakalara normal bir insanın gözüyle bakan bir romanın gelmiş olmasıdır. Tarihî romana, şairane yorum ve psikolojik tahlil getiren, savaş sahnelerini de siyah beyazlıktan çıkaran, Sultanların dertlerine de insan gözü ile bakan yeni bir eser gelmiştir. Kısaca söylemek gerekirse, yeni Türkmen edebiyatının roman türü de kendi üst seviyesine ulaştı, diyebiliriz. Bu devirde Annagulı Nurmömmet’in romanlar serisini oluşturabilmesi de bunun açık delilidir. Bir makalenin sınırları içinde yazarın bütün romanlarını incelemek mümkün değildir. Bunun için bu kadarla yetineceğiz.

Önceki devirlerde yazılan romanlardaki boşluklar da yeni Türkmen edebiyatı devrinde yazılan romanların vasıtasıyla doldurulmaya başlanmıştır. Annagulı Nurmämmet’in romanlarının yine bir özelliği edebiyat ile tarihin, edebiyat ile sanatın, edebiyat ile medeniyetin, edebiyat ile siyasetin edebiyat ile dinin, inancın, gelenek ve göreneklerin, edebiyat ile dilin, edebiyat ile hukukun, edebiyat ile uluslararası ilişkilerin kendi aralarındaki bağlantılarla verilmesidir. Bunu biz yüksek idealleri olan romancının bütün romanlar serisinden de anlayabiliyoruz. Bilinmesi gereken bir başka şey de Annagulı Nurmämmet’te dönem veya zaman boşluğu olmamasıdır. Seri, en eski geçmişten bu yana vakalarla doludur.

Romanda eskimeyen ve asla da eskimeyecek bir konuya baş vurmak da bir özellik işaretidir. Romanlardaki kendine özgülüğün bir başka tarafı da millîlikle yoğrulmanın kendi uslûbuna uygun bir şekilde verilmesidir.

Yazar Osman Öde, Berdinazar Hudaynazarov hakkında: “Edebiyata her usta bir yenilik getirir”, der. Biz de bu sözlerden hareketle Annagulı Nurmämmet için yeni Türkmen edebiyatına benzeri görülmemiş bir romanlar serisi kazandırdığını söyleyerek romanlar hakkındaki bu kısa sözümüzü toparlamak istiyoruz.

Yeni Türkmen EdebiyatındaDrama-Tiyatro

Bu dönemi, Allamurat Garayev, “bağımsızlık döneminin draması” olarak adlandırmaktadır.[17] Yeni Türkmen edebiyatında drama yazarları bu kısa süre içinde birçok drama eserini kendi seyircilerine sundular. Buna örnek olarak; Türkmenistan’ın Mağtımgulı uluslararası ödülünün sahipleri; Türkmenistan’ın halk yazarı Gılıçmurat Kakabayev ve rejisör Türkmenistan’ın halk sanatçısı Täçmämmet Mämmetveliyev’in “Gala”, “Türkmennama”, Türkmenistan’ın halk sanatçısı, rejisör,

Mağtımgulı uluslararası ödülü sahibi Kakacan Aşırov'un "Oğuz Oyunu", "Deli Dumrul", "Oğuz Han", "Apat"; yazar Hemra Şirov'un "Celaletdin" adlı dramalarını göstermek mümkündür.

"Gala" adından da anlaşıldığı üzere, Göktepe Kalesi'ne atfedilen bir dramadır. Eser Kale'de danışma meclisi kurulduğu sırada başlar. Meclisin esas maksadı General Skobelyov'un gönderdiği mektubu tartışmaktır. Meclise Dukma Serdar, Gurbanmurat İşan, Orazmämmet Han, Hanmämmet Atalık, Gara Batır, Mağtımgulı Han, Garlı Surcuk, Dağdan Yeñ̃e, Arça Serdar ve görüşmek için toplanan ahali katılır.

Evet Türkmen kendi eski atalarından gelen geleneğine sahip çıkarak, vatanın üstüne çöken düşmandan korunmak için meclis kurmuştur. Eskilerin "danışılarak biçilen elbise kısa olmaz" sözünü yine bir kez de hayatta tecrübe etmek istercesine herkes danışma meclisine kendi bakış açısıyla katılır. Kahramanların arasında hararetli, fevri olarak tartışanlar olduğu gibi, akıllı fikirli bilgeler de vardır:

Atalık:

Gılcını sırmaga gıssanma, goçum,

Gıkuvlap gaytardan gala bu goşun…

Rehimi yokdur. Pähim eyle teke,

Bi connuk gılıcın kär etmez topa.

Gara Batır:

Boz bedevne har getirseñ,

Uz gılıcına ar getirseñ,

Incamazmı pederler?

Gurbanmurat İşan:

Kim näme diyse-de, bir zadı biliñ:

Söveşsiz yurt bermek-ölümdir, ölüm.

Aslın öñünde-de gısgadır diliñ,

Neslin öñünde-de gısga bar diliñ,

Messebiñ, mertebäñ manısın bilmän,

İliñe, diniñe ikilik etseñ,

Doğanıñ-doğmanıñ bolmazmı des-deñ? !

Yukarıdaki örnekler her bir tarihî şahsiyetin, kahramanın nasıl yer edindiğini, Türkmenlerin üstüne çöken tehlikeye nasıl bir bakış açısının olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

Yazarlar eserdeki diğer kahramanların da karakter özelliklerini bu şekilde açığa çıkarmışlar, kahramanca bir savaş başladığında, savaş devam ederken ve savaş Türkmenler için kötü sonuçlandığında hadiseleri, kahramanların hareketlerini, duygularını, üzüntülerini, düşmana olan nefretlerini etkili ve edebî şekilde beyan edebilmişlerdir.

Genellikle, şairane özellikli, edebî yönü ustaca verilmiş, dinî kaidelere felsefî bakış açıları yönünden zengin, Türkmen hayatının millî yönünü, kahramanlık özelliğini iyi açabilen bu trajedi, yeni Türkmen dramasının başarılı başlangıcını en üst seviyeye çıkarmayı başarmıştır.

Vatanseverlik, kahramanlık ruhuyla yoğrulan "Gala" oyunu seyircilerin gönlünde, Türkmen tiyatro sanatını özel bir hadiseye dönüştürmüştür. Türkmenistan'ın

devlet başkanı Saparmurat Türkmenbaşı bu esere büyük değer vermiş, oyunda emeği geçenlerin bir kısmına saygıdeğer unvanları ve Türkmenistan Magtımgulı uluslararası ödülünü uygun görmüştür.[18]

Drama yazarları G. Kakabayev ve T. Mämmetveliyev'in **"Türkmennama"** adlı ikinci piyesi de önemli bir konuya atfedilmiştir. Yazarlar bu eserlerinde de halkın dillere destan tarihine baş vurarak, Türkmenlerin asırlar boyu birliği, devletliliği amaç edinerek geldiklerini ifade etmeyi hedeflemişler ve bu maksatlarına ulaşmak için çeşitli devirlerde yaşayan Türkmen bilgelerini, hanlarını, serdarlarını, sıradan insanlarını belirli şartlarda buluşturmak, "canlandırmak" ve onların hareketlerini, konuşmalarını, düşünce ve hayallerini okuyuculara ulaştırmak, okuyucu ve seyirciyi dramada Salır Kazan, Gorkut Ata, Soltan Sancar, Dövletmämmet Azadi, Uğurlu Han, Halnepes Serdar, Dövletali Han ve Türkmenin diğer tanınmış şahsiyetleri ile buluşturmak konusuna önem vermişlerdir.

Genellikle, ünlü rejisör T. Mämmetveliyev'in bugüne kadar sahnelenen oyunları Türkmen dramasının yeni gelişimine, kalkınışına büyük faydalar sağlamıştır. Onun **"Babagammar"** oyunu, "Alemgoşar" tiyatro festivalinin (Aşgabat 1992) saygın ödülüne lâyık görülmüştür.

Tarihî köklerimize, Türkmen tarihinin şanlı olaylarına dayanarak, başka piyesler de ortaya konmuştur. Bunlar da rejisör, drama yazarı Kakacan Aşırov'un **"Oğuz Oyunu", "Däli Dumrul", "Oğuz Han", "Apat"** dramalarından ibarettir.

Yeni Türkmen edebiyatında meydana gelen dramanın geçmişimizin büyük yazılı abidelerine müracatının yerinde oluşu konusunda, tanınmış drama yazarı Aşır Mämiliyev şöyle yazmaktadır: "Millî tiyatro, sanatın diğer dallarından öne geçerek "Gorkut Ata" gibi incilere baş vurmuştur. Bir ya da iki kez değil, birçok kez bu olağanüstü hazinemiz, millî tiyatronun bugüne kadar görülmedik yönünü gözler önüne sermiştir. "Gorkut Ata"ya müracaat etmek için, seyircinin millî köklerini bulmak gerekir."[19]

Dramaturg Kakacan Aşırov'un **"Oğuz Oyunu", "Däli Dumrul", "Oğuz Han", "Apat"** adlı eserleri eski Oğuzların şan şöhreti, onların kahramanlıkları hakkındaki dramalar grubunu oluşturmuştur. Yazar **"Oğuz Oyunu"** dramasında Oğuzların kendi yurduna, halkına, sözüne vefalılığını okuyucu ve seyirciye ulaştırmak için Salır Kazan'ın oğlu Oraz'ın Gävürlere esir düşmesi

hakkındaki olayı esere konu olarak almıştır. Bu dramadaki vakaların hepsi sıradan olsa da onlar dramanın kapısından geçtikten sonra çeşitli gelişmelere sahip olur, edebî söz şekline girer. Oraz ile Gävürlerin arasındaki karışıklık, bir bakıldığında oyuna, bir bakıldığında da gerçeğe benzemektedir. Oraz, Gävürlerin önünde kaya gibi sağlam durur, yurduna, il gününe vefalı kahraman hükmünde konuşur:

Oraz:

Galın Oguz ilinde

Atam bar Gazan atlı.

Dayım bar şir haybatlı.

Öz aslım bar, öz köküm bar,

Öz kökümden dänmenem.

Bunun gibi vatanseverliği gösteren örnekleri, Salır Gazan'ın, Burla Hatun'un, ozan ve beylerin monologlarından da getirmek mümkündür.

Genellikle, bu drama, sevinçli, şairane, trajikomik, Oğuzların yiğitlik, vatanperverlik eğilimiyle yoğrulmuş, kısacası olgunlaşmış bir eser olarak ortaya çıkmıştır. Bu ise A. Garayev'in de sözüyle "Kakacan Aşırov'un rejisörlük ustalığının, dramaturgluk olgunluğunun en üst seviyeye ulaştığına şahitlik etmektedir."[20]

Yeni Türkmen edebiyatının en olgun seviyede sahneye konulan ve başarılı çıkan drama eseri K. Aşırov'un **"Däli Dumrul"** oyunudur. Bu konuda tiyatro araştırmacısı I. Myagkova, çok yerinde olarak şöyle belirtir: "K. Aşırov öncelikle piyesteki olayları halk oyunlarının ahenginde şekillendirmiştir. Dramaturgluk hissi olan yazar daha sonra gizlice seyirciye hissettirmeden, piyesin ahenginde ve vaka gelişiminde beklenmedik, güçlü bir değişmeyi yapar."[21]

"Däli Dumrul"da Dumrul'un kuru bir dere üzerinden köprü kurup, ondan geçenden geçmeyenden haraç alması, Näzli Çeçek ile şakalaşması oyun gibidir. O hayatı, ölümü oyun gibi algılamaktadır, kendisini onlardan usta sayar. Azraili güreşe çağırır, Allah tealaya Dumrul'un bu kibri yaramaz ve Azrail'i onun canını alması için gönderir. Karakter olarak keyfine düşkün, eğlenceyle yoğrulan Dumrul'a can vermek kolay gelmez.

O ne yapacağını bilmeden, anne ve babasından, karısından can diler. Kendi canını kolayca vereceğe benzemez. Ancak Dumrul'da şöyle bir büyük değişiklik ortaya çıkar; kendi canının yerine ödünç can bulamadığı sırada fani dünyanın idrakine varır, insanoğlunun hayatının anlamına dikkat eder. Bu durum ise onun daima şakacı görüntüsünü değişikliğe uğratır, kemiklerini sızlatır, titretir.

Gelin, Dumrul'un baştan sona kibirliliğini birlikte dinleyelim:

“Velhasıl! Azrail dediğiniz ne kişidir ey, o, insan canını alıverir gibi. Ey Allahım, bu Azrail denileni bir gözüme göster. Savaşayım, nara çekip, çekişeyim. İyi yiğitlerin canını almaz hale getireyim. Neredesin hey, Azrail?!”

İşte dünyayı sel alsa da, topuğuna çıkmayacak Dumrul! Gelin onu töbe ettikten sonra bir dinleyip görelim:

Küfür sözler sözledim.

Çoh men menlik eyledim.

Yaradana yaramadı.

Gökden gelen Ezrayıla emr etdi.

Ezrayıl yer sermetdi.

Hovalanıp, başa zulum salar oldı.

Hırrıldadıp, datlı canım alar oldı…

Alınan örnekten de anlaşıldığı üzere vakanın sonunda Dumrul’da derinden bir değişiklik ortaya çıkar. Tiyatro araştırmacısı E. Dyupina Deli Dumrul’un zihninde olan biten değişikliklerin neticesini şöyle anlatmaktadır: “Bizim gözümüzün önünde Dumrul, fani dünyanın anlamını derinden anlamıştır, Allah Teala’nın alemi yaradış kudretine, hayatın kanunlarına boyun eğer.”[22]

Başarılı Dramaturg Kakacan Aşırov, Deli Dumrul’un övüngen, kibirli, kendisinden başka güçlü tanımadan sahneye gelip, sonunda da Azrail’e yenildiğini ve Allah’ın kudretine kanaat getirdikten sonra Müslüman olup, töbe edip misafir durumunda çıkıp gidişini psikolojik açıdan ustalıkla gösterebilmiştir. Toparlayarak söylediğimizde, derin felsefî özellikleri olan bu drama dünya tiyatro seyircilerinin sevgisini de kazanmıştır.

Dramaturg Begi Suhanov: “Kakacan Aşırov tarafından “Can” tecrübî genç tiyatrosunda sahnelenen Deli Dumrul oyunu dünyanın bazı ülkelerinde gösterilerek Türkmen tiyatrosuna büyük saygınlık getirdi” diyerek çok yerinde bir tespitte bulunmuştur.[23] K. Aşırov’un Deli Dumrul oyunu dünyanın çeşitli tiyatro ödüllerine lâyık görülmüştür. Ona “Türkmenistan’ın Mağtımgulı adındakı Halkara ödülü” de verilmiştir.

Yeni Türkmen edebiyatında yazar Hemra Şirov’un **“Celaletdin”** trajedisiinin de kendine özgü bir yeri vardır. Eserde Selçuk-Türkmenlerinin hayatındaki trajik, üzücü vakalarla ilgili olarak Cengiz Han’ın Türkmen toprağında yaptığı kanlı savaşlar konu edilmiştir.

Tanınmış edebiyatçı Allamurat Garayev’in “Garaşsızlık döwrünin dramaturgiyasının galkınışı” adlı makalesinde, trajedide Muhammet Şah’ın, Türkân Hatun’un, Celalledin’in, Timur-Melik’in tiplerinin daha da başarılı ve göz doldurucu şekilde ortaya çıktığını, yeni Türkmen dramasının, tiyatro sanatının kalkınması ve gelişim derecesinin yüksekliğinin sebebinin büyük bağımsızlıkta ve Türkmenbaşı’nın edebiyat hakkında yürüttüğü bilinçli politikalarda olduğunu söylemektedir.[24]

Yeni Türkmen EdebiyatıAraştırmaları

Bağımsızlık devrinde edebiyat araştırmaları ile ilişkili olarak da bazı eserler verilmiştir. Bunun başlangıcını Allamurat Garayev, Osman Öde gibi yazarların eserlerinde görmek mümkündür. Yazar Allamurat Garayev yeni Türkmen edebiyatının eserlerini neşre hazırlamakta da büyük hizmetlerde bulunmuştur. Onun "Garaşsızlık döwrünin Türkmen prozası", "Garaşsızlık zamanının coşkunly poeziyası", "Garaşsızlık döwrünin dramaturgiyasının galkınışı" gibi makaleleri sözü edilen yeni Türkmen edebiyatı araştırmalarına önemli katkılar sağlamıştır.

Yazar Osman Öde'nin *Köñül Kerveniniñ Yüki* (Aşgabat 1998) adlı kitabında, üç şahsiyetin edebiyat dünyasına hizmetleri incelenmiş ve değerlendirilmiştir. "İnsanlığın mähek daşı" adlı bölümde usta yazar, tanınmış şair Berdinazar Hudaynazarov'un eserlerini incelenmektedir. Yazar Berdinazar Hudaynazarov'a "O günümüz Türkmen şiirine lirizmi getirdi" diyerek yerinde bir değer vermiştir (s. 64).

"Köñül kerveninin yüki" adlı bölümde ise edebiyatın vefalı hizmetkarı, halk bilimci Mämmet Sähetdurdu'nun ve oğlu Guldurdı Sähetdurdu'nun edebiyat alanındaki hizmetleri anlatılmaktadır.

"Edebiyatın ruhı-halkın ruhı" olarak adlandırılan bölümde de âlim Muhammetgulı Amansähedov'un edebiyata ilişkin ilmî çalışmaları incelenmektedir.

Osman Öde'nin *Ruhnama-Türkmençilik Kodeksi* (Aşgabat 1998) adlı kitabında da edebiyat araştırmaları ile ilişkili bazı makalelere yer verilmiştir.

Osman Öde'nin *Durmuş Nobatgulı Däldir, Gövherim* (Aşgabat 1998) adlı kitabında ise şair Nobatgulı Recebov'un şiir yönü değerlendirilmektedir.

Dr. Salim Çonoğlu'nun *Çağdaş Türkmen Edebiyatının Öncü Yazarlarından Annagulı Nurmämmet'in Romanları* (Ankara 2001) adlı, iki büyük bölümü bünyesinde toplayan geniş hacimli bilimsel çalışmasında, ünlü Türkmen romancısı Annagulı Nurmämmet'in "Tabut", "Alem-jahan", "Nuh Tupany", "Oğuz Yurdu" gibi Türkiye Türkçesine de aktarılan romanları bilimsel esaslarla araştırılarak yerli yerince değerlendirilmiştir.

Kısaca söylemek gerekirse, yeni Türkmen edebiyatını araştırma, döneme uygun hareketini devam ettirmektedir. Önceki yıllardan farklı olarak edebiyat araştırmalarının sınırlarının bütün Türk dünyasına da yayıldığı söylenebilir.

1 Dutar; iki telli Türkmen sazı.

2 Kadın elbisesi için elde dokunan bir tür ipek kumaş.

3 Öde, Osman, **Köñül Kerveniniñ Yüki**. Aşgabat 1998, 89.

4 Orazgılıcov, Y., O. Kuzmin, "Aygıtlı Ädim romanınıñ hasratlı ıkbalı", **Türkmen Arhivi Dergisi**, 1994, 1-2: 36-93.

5 Rahmanov, Ata, “Gorkut Ata eposı ve durgunlık yılları”, **Garagum Dergisi**, 1998, 2: 147-158.

6 Orazov, A., “Halkın Ruhî Hazinesi”, **Türkmen Edebiyatı Antolojisi**, I. c.: 31, T. C. Kültür Bakanlığı Yay., 1998 Ankara.

7 Öde, Osman, **Ruhnama-Türkmençilik Kodeksi**, I. kitap, Aşgabat 1998, 5.

8 Geldiyev, G., “Berdinazar Ağa Türkçe Gepleyär”, **Edebiyat ve Sungat Gazeti**, 1-nci Yanwar (Ocak) 1998.

9 ‘Benim adresim Sovyetler Birliği’.

10 Öde, Osman, **Ruhnama-Türkmençilik Kodeksi**, I. kitap, Aşgabat 1998, 6.

11 **Halk**, **Vatan**, **Türkmenbaşy**, **Goşgular ve Poemalar**-1995-1996, VI. c., Aşgabat 1997.

12 Çonoğlu, S., **Çağdaş Türkmen Edebiyatının Öncü Yazarlarından Annagulı Nurmämmet’in Romanları**, Devran yayınları, Ankara. 2001, 535s.

13 “Oguz Yurduna Sıyahat”, **Edebiyat ve Sungat Gazeti**, 2, 4-nji Iyun 1999.

14 “Oguz Yurdu”, **Edebiyat ve Sungat Gazeti**, 4, 18-nji Iyun 1999.

15 Atagarrıyev, Y., “Oğuz Yurdu”, **Nesil Gazeti**, 3, 17 İyun 1999.

16 Täze Türkmen Edebiyatı, **Altın Asra Gadam Basyan Türkmenistan**. **Altın Asra Girerken Türkmenistan**. **Turkmenistan On The Eve of the Golden Century**. Ankara 2000, 129.

17 Garayev, A., “Garaşsızlık Döwrüniñ Dramaturgiyasınıñ Galkınışı”, **Halk**, **Vatan**, **Türkmenbaşı**, Aşgabat 1998, 7, 9.

18 Garayev, A., **a.g.e.,** s. 17.

19 Mämiliyev, A., “Milletin kämillik nişanı”, **Diyar**, 1995, No: 9, 28.

20 Garayev, A., **a.g.e.,** s. 22.

21 Myagkova, I., “Teatr”, **Moskova Dergisi**, 1992, No. 6.

22 **Turkmenskaya İskra gazeti,** 7 Aprel 1999.

23 **Türkmen Medeniyeti Dergisi**, 1993, No: 1, s. 33.

24 Garayev, A. **a.g.e.,** 27.

Çonoğlu, Salim, **Çağdaş Türkmen Edebiyatınıñ Öncü Yazarlarından Annagulı Nurmemmet’in Romanları**, Ankara 2001.

Halk, **Vatan**, **Türkmenbaşı**, **Goşgılar ve Poemalar VI**, **1995-1996**, Aşgabat 1997.

Halk, **Vatan**, **Türkmenbaşı**, **Hekayalar ve Povestler VII**, **1991-1996**, Aşgabat 1997.

Halk, **Vatan**, **Türkmenbaşı**, **Pyesalar IX**, **1991-1998**, Aşgabat 1998.

Öde, Osman, **Durmuş Nobatgulı Däldir**, **Göwherim**, Aşgabat 1998.

Öde, Osman, **Köñül Kerveniniñ Yüki**. Aşgabat 1998.

Öde, Osman, **Ruhnama-Türkmençilik Kodeksi I**, Aşgabat 1998.

Recebov, Rahman, **Liriki Mazmun ve Şığır Sungatı**. Aşgabat 1968.

Sarıyev, Berdi, "Tarıhımızıñ taraşlanan tesviri ya-da Türkmen Ruhnamasınıñ Gadımı Gözbaşınıñ Gözleğinden", **Edebiyat ve Sungat Gazeti** 19 Noyabr (Kasım) 1999.

Sarıyev, Berdi, "Oğuz Yurdu hakında", **Bilge** (Güz), 22, Ankara 1999.

Türkmen Edebiyatı Antolojisi I-II, T. C. Kültür Bkanlığı yay. Ank. 1998.

Türkmen Edebiyatından Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatına Doğru / Dr. Salim Çonoğlu [s.860-871]

Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi /Türkiye

Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı, Türk soylu toplulukların bağımsızlığını kazanmasıyla ortaya çıkan bir kavramdır. Türk Dünyasının Edebiyatı denildiğinde her şey apaçık ortadadır. Bu, bizim geçmiş edebiyatımızı da bugünkü edebiyatımızı da kendi bünyesine alan büyük bir mirastır. Artık edebiyatta yeni bir dönem başlamıştır. Ortak kültür zenginliğinin çağdaşlık yönü doğrultusunda çeşitli fikirler ortaya konulmaktadır.[1] Bu fikirlere dikkat edildiğinde bir gerçeği açık seçik görmek mümkündür. O da Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı'nın tanımıdır. Acaba bu edebiyat nasıl bir edebiyattır? Bu konuda büyük yazarların kendileri nasıl düşünmektedir. Cengiz Aytmatov, Türk dünyasının, müzikten felsefeye, edebiyattan sinemaya kadar ortak bir kültürel düzlem oluşturması gerektiğini söyleyerek, gençleri çağdaş edebiyata yönlendirebilecek ortak bir edebiyat akademisi kurulmasını teklif etmektedir.[2] 'Ortak gönül ortak yaşamdan doğar' diyen Cengiz Bektaş ise Türk Dilleri Yazarlar Birliği gibi bir gönüllü kuruluşun çok daha verimli olacağı[3] düşüncesini savunmaktadır. Azerî romancı Anar da, ortak bir kültürel konseptin oluşturulmasında nazarî çalışmaların önemi üzerinde durmaktadır.[4] Türkmen yazar Annaguli Nurmemmet de, her bir Türk soylu edebiyatın, -kendi bünyesinde millî kültürüyle beraber- Anadolu'nun zengin kültürüyle bütünleşip, Batı veya Rus edebiyatını da -üstatlık yönünden elde ettiği inceliklerden vazgeçmeden- benimseyebildiği taktirde, ortaya dünya edebiyatının parlak yıldızı olabilecek Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı'nın çıkacağından bahsetmektedir.[5] Bu meseleye çağdaş yazarların ifade ettikleri gibi geniş ve zengin açıdan bakmak gerekmektedir. Biz de aynı yolu takip etmek durumundayız, çünkü Türkmen edebiyatının üzerinden çağdaş Türk dünyasının edebiyatına geçiş yolunu değerlendirmek lazımdır. Bunun için ilk önce Türkmen edebiyatını kökünden irdeleyerek bugüne kadar takip etmek, sonra, Türk-Türkmen edebî münasebetlerine göz gezdirmek, en son olarak da çağdaş Türk Dünyası edebiyatına geçiş yolları aramak bize bu kat edilen mesafelerde ne tür eserlerin gün ışığına çıktığını gösterecektir.

Türkmen Edebiyatına Genel Bir Bakış

Türk dünyası dediğimiz büyük coğrafyanın çok zengin bir halk kültürü ve edebiyat geleneği bulunmaktadır. Ortaya konulan edebî eserlerde zaten bunu ispatlamaktadır. Bunun yanı sıra sözlü edebiyat ürünlerinin fazlalığı hem onun çok eski dönemlere kadar uzandığını hem de edebiyat ve kültür zenginliğine/derinliğine sahip olduğunu göstermektedir. Zaman içerisinde sahip olunan bu zenginlik farklı coğrafyalara taşınmış ve bu coğrafyalarda da kendi içerisinde gelişimini sürdürmüştür. Her ne kadar bu farklı coğrafyalarda farklı kültürlerle münasebet; sosyal hayat, dil ve edebiyatta birtakım farklılıklara yol açmış olsa da bu farklılık çok da önemli değildir:

"Bugün Sovyetler Birliği'nin çökmesi ile "Bağımsız Türk Devletleri" olarak tarih sahnesine çıkan Azeri, Türkmen, Kazak, Kırgız ve Özbek Türkleri ve diğer Türk soylu topluluklar da aynı kökten doğmuş, aynı tarihi paylaşmış ve aynı kaynaktan beslenmişlerdir. Ortaya koydukları eserlere

baktığımızda gerek Anadolu'da ve gerekse dünyanın bir başka yöresinde yaşayan Türk soylu toplulukların ortaya koyduğu ürünlerde, bugün dahi aynı ortaklığı veya ortaklığın izlerini bulmak mümkündür."[6]

Türk boylarının bir kısmı çeşitli nedenlerle farklı coğrafyalara göç eder

ken, bir kısmı da ata topraklarında kalmıştır. Bu boylardan en çok dikkati çeken de XI. Asırda Oğuzların batıya giderken geride bıraktıkları Türkmenlerdir. Anadolu'ya geçen Türklerin yerleşik hayata geçişle birlikte yazılı edebiyatlarını oluşturmalarına karşın, ata yurtta kalan Türkmenler, sürekli göç etmekten kaynaklanan şartların sonucunda sözlü edebiyat geleneğinin daha fazla tesirinde kalmışlardır. Bu sebeple böylesine köklü bir geçmişe ve zengin bir kültür birikimine sahip Türkmenlerin zengin sözlü kaynaklara dayanan bir edebiyat geçmişinin olması doğaldır:

"XI. Asırda Oğuzların batıya doğru giderken geride bıraktıkları boylardan oluşan Türkmenler, yazılı edebiyatlarının ortaya çıkışı (XVIII. yüzyıl) dan önce zengin halk edebiyatı mahsullerine sahiptirler. Bunlar destanlar, masallar, atasözleri, bilmeceler ve türkülerdir. Hepsinde halkın hayat tarzı, işleri, örf ve adetleri gibi konular işlenmiştir."[7]

Böylesine köklü bir edebiyat geleneğine/geçmişine sahip olan Türkmenlerin dil ve edebiyatına yönelik ilk çalışmalar XIX. yüzyıldaki şarkiyatçıların çalışmalarıyla başlamıştır. Bunun öncesinde sistemli çalışmaların olmayışı, bu konuyla ilgili çalışmaları olumsuz etkilemektedir. Türkmen Edebiyatı Tarihi ile ilgili yayınlanmış olan tek kaynak 1975-1984 yılları arasında Türkmenistan İlimler Akademisi'nce yayınlanan Türkmen Edebiyatının Tarihi adlı altı ciltlik eserdir. Ancak eserde de, edebî eserler ve şahıslar Marksist ideolojinin çizdiği çerçeve içerisinde değerlendirilmiştir.[8]

Türkmen Edebiyatı'nın tarihî gelişimi yakın dönemlere kadar birkaç ana başlık altında incelenegelmiştir. Burada özellikle "birkaç" denilmesinin önemli bir sebebi vardır. Geçmişte yani Sovyetler Birliği döneminde diğer halklarda olduğu gibi Türkmenlerin de zengin edebiyat tarihlerinin derinliklerine gidilmemiş ya da gidilmek istenmemiştir. Bu yüzden Sovyet döneminde Türkmen edebiyatının ana başlıklara bölünmesi daha da fazlalaşmıştır. Hatta her on senelik dönem edebiyatın büyük bölümünü oluşturmuştur. Ama ne yazık ki geçmişin bin senesi hatıralardan silinmeye çalışılmıştır. Türkmen edebiyatının bölümlere ayrılışı ile ilgili doğru bilgiler ancak yeni yeni ortaya çıkmaktadır. Geçen yüzyılla vedalaşırken Türkmenistan'da yapılan, Yaşlıların Büyük Kurultayı'nda Türkmen tarihinin dönemleri, birinci dönem, Oğuz Han'ın zamanından Korkut Ata'ya kadar; ikinci dönem Korkut Ata'nın dönemi, yani İslâm'a geçiş devri; üçüncü dönem Selçuklular ve Türkmen beyliklerinin dönemi; dördüncü dönem XVIII. yüzyılı da kendi bünyesine kalarak, Sovyetler Birliği'ndeki yılları da içine alan parçalanma dönemi; beşinci dönem ise bağımsızlık dönemi olarak belirlenmiştir. Edebiyat da bu genel çerçevede değerlendirilmeye başlanmıştır.[9]

Böylece sadece Türkmen tarihinin değil, Türkmen edebiyatının da beş bölüme bölünmesi doğaldır. O halde biz Türkmen edebiyatının dönemlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Oğuz Han'dan Başlayan En Eski Oğuznameler, Destanlar

Bu dönem, Türkmen Edebiyatı için yeni keşfedilmiş olarak algılansa da, halk arasında eski destancılık geleneklerinin ozanlar tarafından yaşatılması sözlü edebiyatın zengin kaynağı olarak gösterilebilir. Bu bakımdan Türkmen Edebiyatı oldukça zengindir. Ergenekon, Oğuz Kağan, Türeyiş, Gılgamış gibi eski destanların -çeşitli şekillerde- Türkmen halkının arasında yapılacak araştırmalar sonucu gün ışığına çıkabileceği gerçeği kaçınılmazdır.

Türkmen bilim adamları da eski dönemlerde yazılı edebiyatın olduğuna dair özellikle Sümerlerin Güney Türkmenistan'dan Mezopotamya'ya gitmeden önce Sümer yazısının ilk örneklerinin kullanıldığı, ve yine Abulgazi'nin, Andalıp ve fieydayı'nın verdiği bilgilere göre ise, 4700-4800 yıl evvel Oğuz Han zamanında oluşan 25 harften ibaret alfabeden de, edebiyatta geniş ölçüde yararlanıldığı düşüncesindeler.[10]

Türkmenlerin yazılı edebiyatının çok eskilere dayanmasına/çok çeşitli olmasına rağmen maalesef Türk boylarının en eskilerinden biri sayılan, sanat kültürü çok yaygın Oğuzların günümüz Türkmenlerinin ecdatlarının tarihî ve edebî mirası hakkında bilinen sebeplerle, bugüne kadar doğru bir ilmî fikir, görüş belirtilmemiştir.[11] Ancak diğer Türk soylu halklarda olduğu gibi, Türkmenlerde de kuvvetli bir şekilde eski edebî mirasına sahip çıkmak onların bağımsızlıklarına kavuşmasıyla başlamıştır. Bu alanda bizzat Türkmenistan Cumhurbaşkanı Sayın Türkmenbaşı'nın millî politikalarının temeli olarak Ruhnâme kitabını kaleme alması ve halkına ulaştırması, Türkmenlerin edebî miraslarına, kültürlerine derinden bağlı kalmalarına yol açmıştır. Ruhnâme'de Oğuz Kağan destanından ve halk dilinin vasıtasıyla günümüze ulaşan Oğuz Han'ın deyimleri ve sözlerinden pek çok yerde örnekler verilmektedir.[12]

2600-2700 yıl önce oluştuğu tahmin edilen Avesta yazısı ile 2200 yıl evvel ki Parfiya yazısının ve daha sonra da Orhun yazılarının kullanıldığı yine Gullayev tarafından ifade edilmektedir. Bu alanda Türkmen edebiyatının tarihinde milattan önceki 7-6. yüzyıllara ait 12 sığırın derisine yazılmış toplam 21 kitaptan ibaret olan Avesta kitabının önemi büyüktür. Bu kitabın yurdu Marguş ülkesi, yani eski Merv olarak bilinmektedir ve Türkmen edebiyatının tarihi incelenirken bu kitabın 2

nüshasının olduğundan bahsedilmektedir. Birinci bölüm çeşitli kitaplardan alınmış dua ve dilek parçalarının toplamıdır. İkincisi ise beş ayrı bölümden oluşan, ateşperestliğin kutsal kahramanlarına adanmış marş ve dualardan ibaret 'küçük' Avestadır.[13] Bu eseri takiben "Tumar" destanı, "Odatida ve Zeriadr' destanı (milattan önce 5. yüzyıl), "Rüstem" destanı (milattan önce 5-4. yüzyıllar), "Zerinay ve Striangey" destanı (milattan önce 4. yüzyıl) gibi eserlerin de Türkmen edebiyatının tarihinde önemli yerinin olduğunu belirtmeliyiz. Hatta eski "Rüstem" destanının Mervli şair Mesgudi Mervezi'nin 963 senesinde tamamladığı "fiahname" adlı eserine zemin hazırladığı ve daha sonra da büyük Fars şairi Firdevsi'nin "fiehname" eserini teşkil etmesinde etkili olduğu hakkında görüşler de ortaya koyulmaktadır.[14]

2. Türkmen Edebiyatının Korkut Ata Dönemi ve İslâma Geçiş

Bu dönem Türkmen edebiyatının eserleri olarak Göroğlu destanını, Korkut Ata destanını göstermek mümkündür. Göroğlu Türkmen Halk destanında geçen olaylar Sovyetler dönemindeki edebiyatçıların çoğu tarafından 16. yüzyıl olarak gösterilse de, oradaki olayların Oğuz Beylerinin Sasanilerle olan savaşlarından kaynaklandığını, yani 5. yüzyıla doğru gittiğini,[15] destandaki adet ve törelerin de çok eskilere dayandığını görmekteyiz. Göroğlu Türkmen Halk Destanı eskiliği ve bölümlerinin çokluğu ile, zengin halk diliyle, değer biçilmez, abide bir eserdir. Destanın 30 bölümünün her biri ayrı bir eser görünümü sergilemekle birlikte, hepsi bir bütünlük halindedir. 30 destanın hepsi tüm elyazma ayrıntıları ve araştırma metinleriyle ilk defa 1996'da yayınlanmıştır.[16] Göroğlu Türkmen Halk Destanı aşağıdaki bölümleri içermektedir:

1. Göroğlu'nun Türeyişi; 2. Göroğlu'nun Evlenişi; 3. Arap'tan İntikam; 4. Övez'in Getirilişi; 5. Övez'in Dara Çekilişi; 6. Hoşgeldi; 7. Övez Evlenen; 8. Ayçemen; 9. Servican; 10. Övez ve Kırat; 11. Arap Bağlayan; 12. Kırk Binler; 13. Övez Küsen; 14.Moruk Kadın; 15. Göroğlu ve Balı Bey; 16. Telli Hanım; 17. Erhasan; 18. Peri Küsen; 19. Merdivenli; 20. Harmandeli; 21. Sapar Mehrem; 22. Handan Bahatır; 23. Bezirgan; 24. Göroğlu Bey ve Davut Serdar; 25. Tebli Bahadır; 26. Belagerdan; 27. Gencim Bey ve Hıdrali Zengin; 28. Övez'in Oğlu Nurali; 29. Ahmet Bey'in Evlenişi; 30. Göroğlu'nun Ölümü.

Korkut Ata Destanı'nın Türkmen Halk nüshasının da Türk Dünyası edebiyatında ayrı bir yeri vardır. Bu, önceden var olan yazılı destanı, halk arasındaki tamamen farklı bölümleriyle zenginleştirmektedir. Bu destanı 1950'li yıllarda yayınlamaya kalkışan Türkmen alimleri Prof. Dr. Meti Köseyev'in, Prof. Dr. Baymuhammet Garrıyev'in ve yayıncı Orazmehmed Abdalov'un başına gelenler artık sadece Sovyetlerin dehşet ideolojisi olarak hatırlanmaktadır.[17]

Edebiyatçı Ata Rahmanov'un 1940'lı yıllarda topladığı Gorkut Ata destanının Türkmen Halk Nüshası'nın günümüzde ilk defa kitap halinde yayınlanma imkânını bulması da çok şeyi ifade etmektedir.[18] Destanın Türkmen halk nüshasında şu bölümler bulunmaktadır:

1. Giriş; 2. Iza Berlediren Nesilsiz; 3. Töreli Beg; 4. Bamsım Birek; 5. İmre İgdir; 6. Dışoğuzların Gaver Hanlıkına Karşı Köreşi; 7. Oğuzların Melallamakı; 8. Gorkut'un Gabrı Kazılgı 1; 9. Gorkut'un Gabrı Kazılgı 2.

3. Türkmen Edebiyatında Selçuklular ve Türkmen Beylikleri Dönemi

Bu dönem Büyük Selçuklu Devleti "saray" şairlerinden başlayarak Türkmen beylikleri dönemindeki eserleri, Mahmut Kaşgari'nin eserlerini, şairler Mevlana'yı, Yunus Emre'yi, Karacaoğlan'ı, Hindistan'daki komutan şair Bayram Han Türkmen'i de kapsayarak XVIII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Aslında Türkmen Edebiyatı'nın tarihinde Selçuklu döneminin edebiyatına çok geniş bir yelpazede dikkat çekildiğini vurgulamamız yerinde olacaktır. Bunun önemli nedenlerinin biri tarihten de belli oluşuna göre, Selçuklu liderleri Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in 1040 senesinde Gaznelilere karşı Dandanakan savaşında zafer kazanmaları ile ilgilidir. Bu tarihten itibaren büyük devlete erişen Selçuklu Türkmenleri geniş bir coğrafyaya kültürlerini yaymışlardır. Bu dönemde veya ondan biraz

önce yaşamış ve eser bırakmış Gazneli şairlerinin de Türkmen edebiyatının içinde Selçuklularla aynı terazide değerlendirildiğini, onların arasında da Türki Kişi Ilaki (veya Türki Kişi Aylaki-10. yüzyıl), zamanının 'fiairlerin fiahı' unvanını alan Abulkasım Hasan ibn Ahmet Unsurı Belhi (960-70-1039) gibi şairlerin olduğunu öğrenmekteyiz. Abulkasım Hasan İbn Ahmet Unsurı Belhi'nin bugüne kadar sadece sekiz satır şiirinin Türkmen edebiyatında bilindiği yazılmaktadır.[19]

XI-XII. yüzyıllarda Türkistan'da yaşamış ve eserlerini Türk dilinde yazan Yusuf Has Hacip Balasagunlu ile Hoca Ahmet Yesevi'nin Türkmen edebiyatındaki önemi çok büyüktür.[20] Hoca Ahmet Yesevi Türkmenlerin arasında 'Medine'de Muhammed, Türkistan'da Hoca Ahmet' olarak bilinmekte ve onun hikmetleri de bu ismi taşıyan kitapta yer almaktadır.[21]

Selçukluların ilme, edebiyata, sanata çok önem verdiği bilinmektedir. Edebiyatın yazı dili olarak genellikle Farsça kullanılmıştır. Selçuklu saray şairlerinden Fahrettin Eset Güngeni'nin 1148-1154 yıllarında eski Farfiya Destanı esnasında yazdığı Vis ve Ramin eseri bütünüyle günümüze kadar gelmiştir.[22] Ayrıca, Türkmen edebiyatında Selçuklular döneminin büyük şairleri ve bilgeleri olarak Ömer Heyyam' (1048-1131), Abu Abdulla Muhammet İbn Abdulmelik Emir Muezzi Nusayı (1058-1148), Abulkasım Mahmut İbn Ömer İbn Ahmet az-Zamahşarı (1074-1144), Oğuzların kendi hükümdarları Sultan Sancar'ı esir alışlarına üzülerek yazdığı meşhur "Horasan'ın Göz Yaşları" adlı eserin sahibi Ovhaneddin Ali İbn Muhammet İbn İshak Enveri Abiverdi (1110-1191) ve başka pek çok şair bilinmektedir.[23]

Aslında Büyük Selçukludan sonraki dönem de çok zengin bir edebiyata sahiptir. Bu başlı başına bir konudur. Fakat Türkmen edebiyatında bu mevzuda hangi şairlere dikkat edildiğini bilmek açısından bazı bilgilerin ortaya konulması yararlı olacaktır. N. Gullayev adı geçen makalesinde XIII-XVII. yüzyıllarda çeşitli coğrafyada yaşamış Türkmen edebiyatının önemli isimlerini şöyle saymaktadır: Sultan Tuğrul Selcuki, Husamaddin Çelebi, Celaleddin Rumi, onun oğlu Sultan Velet, Yunus Emre, Hoca Dehhani, Emir Emineddin Tuğra, Seheri, Cemili, Ahmet Nezri, Abulhasan Ali Behremi, Muhammet Mümün Gürgeni, Süleyman İbn Yadigar Gürgeni, Muhammet İbn Hasan Amuli, Ahmet Burhaneddin Sivaslı, Seyit İshak Astrabadi, Seyit Nesimi, Cahanşah Karakoyunlu Hakiki, Sultan Yakup Türkmen, Carubi, Sultan Esen Paşa Türkmenoğlu, Sultan Hüseyin Mürze Mansuroğlu Gürgeni, Alişir Nevayi, Fesiheddin Sahipdara Astrabadi, Sayılı, fiah İsmayıl Hatayi, Ali Akkoyunlu, Arayış Begim Türkmen (İskender Türkmen'in kızı), Abbas Beg Türkmen, Ali Türkmen, Arşı Türkmen, Itabı (veya Atabı) Tekeli, Muhammet Bayram Han Baharmı, Yolgulu Enisi (veya Insı), Gayratı, Derviş Serahsi, Cedidi, Kemaleddin Hüseyin Bağban Zamırı Akkoyunlu, Zovkı Türkmen, Kalbalı (bazı kaynakta Kelbalı) Beg Baharlı, Gambarı Abiverdi, Kılıçhan Beg Mayıl, Meyli Türkmen, Talıp Amulı, Molla Miri Mervezi, Rehayı Mervezi, Hılalı Astrabadi, Meşrebi Tekeli, Mevalı Türkmen, Mehri Hatun, fianı Tekeli, fieyda Tekeli, Mürtezagulu Beg Mücrüm fiamlı, Mahmut Beg Salım (veya Selim) Türkmeni, Peri Türkmen, Yusup Beg Üstaçlı, Piri Türkmen, Salih Türkmen, Sadık Beg Avşar (Kitapdar), Salih Munşi Türkmen, Sovsanı Türkmen, Edhem Beg Türkmen, Abdı Beg Nüvidi fiirazı, Nurcahan Begim Mahfı (Taç Mahal Köşkünde yatan Türkmen hanımı, Mirhım'ın kızı), Hakırı Tevrizi,

Gadımı, Muhammet Fizuli Bayatı (Bagdatı), Nizami Karamanlı, İsmail İbn Ahmet Cürcani, Ali, Karacaoğlan, Barhurdar Türkmen, Durdı Avşar, Abdurahman Gerami, Seyit Carberdi, Mümün Türkmen, Futfalı Beg Agahanoğlu, Azer Bekdili, Muhammet Cavat, Subhi Türkmen, Han Türkmen (Muhammet Beg Türkmen'in kızı), Ballı Tekeli, Emiri Avşar vs.[24]

4. Türkmen Edebiyatında 18. Yüzyıl ve Parçalanma Dönemi

Bu dönem birkaç bölüm halinde incelenirse parçalanmanın nedenleri de kesin olarak ortaya çıkacaktır.

A. XVIII. ve XIX. Yüzyıl Türkmen Klasik Edebiyatı

XVIII. yüzyıl Türkmen halkının tarihinde büyük değişimlerin gözlendiği bir yüzyıl olarak göze çarpar. Bu dönemde Ruslarla ilişkiler sınırlı da olsa başlamıştır. Bu, aynı zamanda Rus kültürü/edebiyatı ile de tanışma dönemidir.

Bu yüzyıl aynı zamanda Türkmenler arasında yazılı edebiyat geleneğinin yerleştiği yüzyıl olarak da öne çıkmaktadır. Bu dönemde yazılan eserler klasik edebiyat özelliği gösterir. Özellikle Fars ve Arap edebiyatlarından alınan konularda kahramanların üst tabakadan seçilmesi ön plandadır.[25]

XVIII. yüzyılın Türkmen edebiyatında Nurmuhammet Andalıp (1660-1740), Dövletmemmet Azadı (1700-1760), fieydayı, fiabende (1720-1800), Magtımgulı (Mahtumkulu, 1733-1783), Gayıbı, Magrupı (1735-1810) gibi edebiyatın direği olan sanatçıların ortaya çıkmasıyla, bu yüzyıl, edebiyatın "altın asrı" sayılmıştır.[26]

Parçalanma döneminde Türkmenlerin birliği, bütünlüğü için ölümsüz eserler yaratan Mahtumkulu'nun bu güzel geleneğini XIX. yüzyılda Seyitnazar Seydi (1768-1830), Memmetveli Kemine (1770-1840), Gurbandurdı Zelili (1800-1852), Mollanepes (1810-1862), Talıbı (1766-1848), Dosmemmet (1815-1865), Meteci (1824-1884), Zınharı (1791-1880), Baylı fiair (1810-1890), Misgingılıç (1845-1905) gibi Türkmen edebiyatının ana omurgasını meydana getiren şairler devam ettirmişlerdir.[27]

Himmet Biray, Mahtumkulu Divanı[28] adlı kitabının giriş bölümünde, Ahmet Bekmıradov'un, "Andelip (Andalıp) ve Oğuznamecilik Geleneği" isimli eserinde, XVIII. yüzyıl Türkmen edebiyatının komşu edebiyatlardan stil, tür ve tema bakımından farklılık gösterdiğini belirterek, bu asırdaki Türkmen edebiyatını üç ana başlık altında değerlendirdiğinin altını çizmektedir. Bu başlıklar sırasıyla şöyledir:

1. Önceden Gelen Kitabî Stil

Klasik edebiyat da denilecek bu stile, Azadî örnek verilmektedir. Azadî, Vagzı Azat adlı didaktik eseriyle dikkati çeker. Eserinde hükümdar olacak kişinin özellikleri ve devleti idare etmenin yollarını anlatır.

2. Eski Oğuzların fiairane Geleneği

Bu geleneğin temsilcisi olarak da Mahtumkulu gösterilir. Türkmen edebiyatının en büyük şairi olan Mahtumkulu aynı zamanda Türkmen edebiyatında realizmin de kurucusu sayılmaktadır. fiiirlerinde halk şiiri geleneklerine ve Türkmen halk kültürüne büyük yer ayırmış, Türkmen mertliğini ve yiğitliğini tasvir etmiş, sözü veciz bir şekilde anlatma, atasözlerine yer verme hususunda büyük başarı göstermiştir. fiiirlerinde içerik olarak, iyi ile kötü insanın, mertle namerdin, güzelle çirkinin mukayesesi geniş yer tutar.[29]

3. Destancılığın Yazılı Geleneği

Bu geleneğin temsilcisi olarak da Andelip sayılmaktadır. Andelip, Leyla ile Mecnun, Yusuf ve Züleyha isimli destanları ve Oğuzname tarihi, Oğuzlar hakkında anlatılan halk rivayetlerini ihtiva eden Oğuzname isimli eseriyle tanınmaktadır.

Bu üç şahsın yanı sıra bu dönemde, birbirleriyle dost Özbek ve Türkmenlerin ortak düşmanlarına karşı verdikleri mücadeleleri anlatan Dövletyar destanıyla Magrubi, lirik ve didaktik şiirleriyle tanınan fiabende, Gül-Senuber destanı Divanı ile tanınan fieydayi ve Otuz İki Tohum Kıssası adlı eseriyle Gayıbı, öne çıkan isimlerdir.

XVIII. yüzyıl Türkmen edebiyatında vatan, kahramanlık, birlik, dostluk, adaletsizlik, sevgi, dinî konular, tarihî vakalar ve şahsiyetler, halkın problemleri vb. gibi konular ele alınmıştır. Ama en çok öne çıkanlar vatanî kahramanlık, sevgi, sosyal hayatı eleştiren şiirler ve toplumsallıktır.[30]

XIX. yüzyıl ise, Türkmen boylarının birbirine yakınlaştığı ve düşmanlarına karşı ortak bir tavır aldıkları bir dönem olarak da göze çarpar. Bu dönemde toplum fikri öne çıkmış ve toplumsal konular ele alınmıştır. Konuların hayatın içinden alınması, olayların anlatımında realist bir üslûbun da kullanılmasına yol açmıştır. Yine XVIII. yüzyıldaki gibi vatan sevgisi, eserlerde işlenen en önemli temadır. Bunun yanı sıra barış, kardeşlik, hümanizm, ahlâk, insanın toplumdaki yeri, vefa ve aşk gibi konular da işlenmeye devam etmiştir.

XIX. yüzyılın en belirgin özelliği, edebiyatçıların Türkmen halkının tarihini ve onun edebî mirasını kullanma yolundaki çabalarıdır. Bu dönemde satirik şiirleri, sosyal olayları, adaletsizlikleri, aşk ve sevgi gibi konuları işlemesiyle Kemine; Mahtumkulu'nun "Vatancılık" geleneğini devam ettiren ve zenginleştiren Seydi; vatan ve halk sevgisi temalarını işleyen, bağımsız bir vatanın olabilmesi için önce güçlü bir devletin olması gerektiğinin altını çizen Zelili; destan yaratma geleneğinin tesirinin en fazla göründüğü ve Mahtumkulu'dan sonra aşk temasının en usta şairi olan Mollanepes öne çıkmaktadır.

B. XIX. Yüzyılın Sonu ve İkinci Dünya Savaşına Kadar Türkmen Edebiyatı

XX. yüzyıl, Türkmen edebiyatında ve toplumunda büyük değişimlerin olduğu bir yüzyıl olarak da kendisini gösterir. 1917 yılındaki rejim değişikliği beraberinde Rus edebiyatı ile etkileşimi de getirmiştir. Bu dönemde Rus klasiklerinin Türkmence'ye tercümesi, bu eserlerin Türkmen halkı tarafından tanınmasına ve Türkmen edebiyatının genişlemesine/derinleşmesine sebep olur. XX. yüzyılda Türkmen edebiyatı iki farklı kaynaktan beslenmektedir:

- Sözlü ve yazılı döneme kadar uzanan ve XVII. ve XIX. yüzyıldaki Türkmen şairlerinin oluşturdukları ve geliştirdikleri geleneğe dayalı edebi miras ve birikimi

- Tercümeler yoluyla yeni yeni tanınmaya başlayan Türk edebiyatı.[31]

Yirmili yılların edebiyatı büyük ölçüde ozanlarla/şiirle başlamış bir edebiyattır. Mollamurt, Durdıkılıç gibi. Ayrıca bu dönem; yeni öykülerin, romanların, tiyatro eserlerinin ilk müjdelerini verdiği yıllardır. Berdi Kerbabayev, Garaca Burunov gibi yazarlar bu dönemde ortaya çıkmışlardır. Bu dönemde gazete ve dergi sayısındaki artış dikkat çekicidir. Yeni oluşturulan sistemin, halkı sistemin içine çekmek için seçtiği bu yol, düz yazı ve düz yazıya bağlı türlerin gelişmesini sağlamıştır.

Rus istilâsının başladığı bu dönemde vatansever Türkmen şair ve yazarları kalemleriyle mücadele etmişlerdir. Bunların içinde en önemlileri Göktepe'deki Rus katliamını dile getiren Gayıpberdi, Misginkılıç, Berdi Kerbabayev, Garaca Burunov, Abdülhalim Gulmuhammedov'dur. Bu büyük mücadele 1930'lu yıllara kadar sürmüş ancak bu tarihten sonra rejimin acımasızlığı yüzünü iyice göstermiş ve vatansever şair ve yazarlar birer birer yok edilmiştir.

Yirminci yılların ilk nesir eserleri olarak, B. Kerbabayev'in "Garşa Guda", "Açlık", "1916. Yıl", "Obada Bolan Vaka", Y. Nasırlı'nın "Yigrimi Beş Yıldan Sonra", A. Gürgenli'nin "Gul Oğlu Murat", A. Durdıyev'in "Annagözel", "Hayal Deryasında", "Bagtlı Gız Bagdatda", "Bürgüt Pencesinde Bir Gözel" gibi hikâyeleriyle, öyküleri, dramlardan ise A. Govşudov'un "Zakaspi Frontı", "Kanlı Orman", B. Kerbabayev'in "Tiryekkeş ve Tebipler", Ayıtcan Haldurdıyev'in "Galınsız", fiemsettin Kerimi'nin "Aycemal" gibi piyeslerini örnek vermek mümkündür. Ancak burada özellikle bir şeyi belirtmek gerekir ki, bu tür eserler ideolojik silah olarak yazılmıştır ve sanat değeri düşüktür. Yirminci yılların sonunda ve otuzuncu yıllarda Stalin rejiminin daha da sertleşmesi yüzünden "burjuva milliyetçilerini" aramak, hemen hemen herkesi "halk düşmanı" olarak ilan etmek, onları bulup öldürme işi de güçlenmektedir ve bu edebiyata da yansımıştır. Yazarlardan A. Gulmuhammedov'a iftira atılmış, H. Deryayev Sibirya'ya sürgün edilmiştir, B. Kerbabayev göz hapsi altındadır, N. Sarıhanov partiden atılmıştır.[32]

Bu dönemde tiyatro türünde de ilk eserler verilir. Zaten zengin bir geçmişe sahip olan şiir de gelişimini devam ettirir. Otuzlu yıllar ise Türkmen hikayesinin çiçek açan zamanlarıdır. Nurmurat Sarıhasanov (Sonuncu Ev ve Arzu adlı hikâyeleriyle) ve Hacı İsmayilov, hikâyede gerçek üstatlardır. Yine Berdi Kerbabayev, Ata Govşudov, Beki Seytekov, Hıdır Deryayev, Çarı Aşırov gibi büyük roman üstatları da ortaya çıkmıştır. Bu devirde Türkmen edebiyatı, A. Durdıyev'in Meret, Ata Govşudov'un Cuma, Vatan Oğlu, Berdi Kerbabayev'in Kararlı Adım adlı romanının birinci kitabıyla zenginleşir.

Puşkin, Tolstoy, Mayakovski, Gorki, Shakespeare, Cervantes gibi Rus ve Batılı şair ve yazarların eserleri Türkmence'ye tercüme edilir. XIX. yüzyılda önem kazanan edebî mirasın öğrenilmesi ve korunması bu yüzyılda da önemini korumuş ve Mahtumkulu, Kemine, Mollanepes ve Zelili hakkında makaleler neşredilmiştir.

C. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkmen Edebiyatı

İkinci Dünya Savaşı, Sovyetler Birliği içinde yaşayan tüm toplumların edebiyatına yansıyacak bir dönemin başlangıcıdır. Bu savaştan Sovyetler Birliği'nin galip olarak çıkmış ama bu sürede pek çok sanatçı da cephede hayatını kaybetmiştir. Bu durum Türkmen edebiyatı için büyük şanssızlıktır.

Bu dönemin ağırlıklı temaları vatan ve kahramanlıktır. Bunun yanı sıra cephede savaşan sanatçılar, cephe hayatını ayrıntılı bir şekilde anlatırlar. Yine bu dönemde klasik dönem Türkmen şairlerinden Mahtumkulu ve Seydi''in vatan temalı şiirleri yeniden basılır.[33]

Roman türü gelişimini sürdürür. Ata Govşudov'un savaş yıllarında kaleme aldığı Mehr-i Vepfa isimli romanı, Türkmen edebiyatında realist romanın ilk örneği olarak edebiyat tarihlerine girmiştir. Yine Berdi Kerbabayev, Aylar isimli eserini ortaya koyar. Ayrıca D. Haldurdı, R. Seyidov, fi. Kekilov, Ç. Aşırov gibi şair ve yazarlar da ortaya koydukları eserlerde düşmanın yenilmesi gerektiği tezini işlerler. Berdi Kerbabayev'in Babasının Oğlu, Hacı İsmayilov'un Yarışçılar hikâyelerinde savaşın izleri iyice belirgindir. Bunun yanı sıra bazı yazarlar da savaşta kocalarını, eşlerini, nişanlılarını, babalarını yitiren insanları eserlerinde işlemeye çalışırlar.

Tercüme bu devirde de önemini korur. Tolstoy, fiolohov, İlya Ehrenburg'un eserleri Türkmence'ye tercüme edilir. Tiyatroda da vatan, cephe gerisi, kahramanlık konularını işleyen oyunlar sahnelenmiştir. Berdi Kerbabayev'in Vatana Sevgi, Kim Kimi Seviyor, Kardeşler ve Anne piyesleri anılmaya değer.

Bu dönem, edebiyatın her sahasında pek çok sanatçının ortaya çıktığı bir dönemdir. Rejimin dikkatinin savaşa yönelmesi, sanatçılar üzerindeki konu sınırlamasının kalkmasını da sağlamıştır. Bu dönem şiirinde vatan/kahramanlık temalarına bir de lirizm katılarak yeni eserler ortaya konur. Gara Seyitliev, Halkım; Aman Kekilov, Günbatara; Beki Seytekov, Türkmen Askeri; Çarı Aşır, Kılıç Al Ele vb. Gibi II. Dünya Savaşı yıllarında edebî eleştiri de güçlenmiş, tercüme gelişmeye devam etmiştir. Aman Kekilov, Meti Köseyev, G. Ahundov'un edebiyat öğretimi ile ilgili makaleleri yayınlanmış, Molla Nepes'in, Zöhre ile Tahir, Berdi Kerbabayev'in Kararlı Adım ve Ata Govşudov'un Mehr-i Vepfa gibi eserleri Rusça'ya tercüme edilmiştir.

D. II. Dünya Savaşı Sonrası Türkmen Edebiyatı

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte toplumsal hayatta olduğu gibi edebiyatta da yeni bir döneme girilmiştir. Bu dönem eserlerinde savaşın kötülüğü, barış ve huzur gibi temalar ön plana çıkar. Yine edebî mirası öğrenme ve ondan yararlanma eskiden olduğu gibi önemini korumuştur.

Tiyatro türü savaş sonrası gelişmesini sürdürür. Konular ise daha çok savaş ve savaş sonrası hayatı, köy hayatı, Türkmen kadın ve kızlarının hayatını anlatan temalardan seçilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çok daha zengin bir edebiyat ortaya çıkmıştır. Özellikle şiirde, Türkmen şiirinin Kara Seyitli, Rahmet Seyit, Aman Kekil gibi devleri ortaya çıkar:

"Savaş sonrasında fikirlerini öne çıkaran Berdi Kerbabayev, G. Seyitliev'in yanı sıra, A. Salih, N. Annagılıç, Ata Köpek Mergen, hayatı lirik bir şekilde ele alan R. Seyidov, okuyucuların yüreklerine hitap ederler. P. Nurberdiyev, A. Atacanov ise Türkmen toprağını ve onun çilekeş insanını; R. Alıyev,

A. Kovusov da diğer ülkelerde yaşayan insanların geleceği, arzu ve istekleri hakkında şiirler kaleme alırlar. B. Seytekov, D. Haldurdı, A. Çarıguliyev gibi şairler ise, insanın ruhunu ve duygularını ele alan şiirler yazmaya devam ederler. Türkmen şiirine savaş sonrasında H. Gurbanov, K. Gurbannepesov, M. Seyidov, A. Hayıdov, fi. Borcakov, C. İlmıradov, D. Baymıradov, Berdinazar Hudaynazarov gibi genç ve yetenekli şairler de katılırlar."[34]

Ata Govşudov'un, Köpetdağın Eteği'nde adlı romanı, Beki Seytekov'un Oba Hikâyeleri ve Kitabın Dostları; Hacı İsmayilov'un, Muallimim Kızı isimli hikâye kitapları savaş sonrası dönemde Türkmen nesrinin gösterdiği gelişmelere örnektir. Çocuk edebiyatında ise Berdi Kerbabayev savaş etkisiyle yazdığı hikâyelerle öne çıkar. K. İşanov ve H. İsmayilov da hikâyeleriyle bu edebiyatı zenginleştirirler.

E. 1950-1960'lı Yıllar Türkmen Edebiyatı

Bu dönemde barış propagandası yazarların omzuna yüklendiği için, eserlerde kuruluk ve yapmacıklık görülür. Ancak bu olumsuz duruma rağmen ellili yılların ortalarında şair ve yazarlar, olaylara cesaretle yaklaşır, sanatçıların yok yere suçlanması eleştirilir ve siyasî çizgiler netleşir.[35]

Bu on yıllık süre Türkmen edebiyatında gelişme ve yenileşmenin hız kazandığı bir dönemdir. Komünist partinin 20-23. Kurultayları ile sanatta yeni idealler ve prensipler oluşturulur. Bunların başında da Lenin ideallerinin sanata yerleştirilmesi yer alır.

Bu dönemde şiirin temaları genişler. Bunların başında da Karakum çölüne su getirme projesine destek vardır. Özellikle 1960'lı yılların edebiyatında daha doğrusu nesirde, şiirsel üslûp belirgin hale gelir, nesre şiir üslûbu sinmeye başlar. Bu tür edebiyatın başını çekenlere Berdinazar Hudaynazarov'u örnek verebiliriz. Özellikle onun Sıcak Çöl, Yerbent ve Gençlik Bizimledir manzumeleri buna iyi birer örnektir. fiiir dünyasında ise gerçekçi düşünceleri ve müthiş halk dili ile herkesi kucaklayan bir isim vardır: Kerim Gurbannepesov. O, halkın gönlünü kendisiyle kucaklaştırmıştır.

Nesir de bu dönemde gelişmesini sürdürmüş ve makale, deneme gibi türlerde artış olmuştur. Hikâye türünde ise fazla bir gelişme olmaz. Ancak asıl atılım roman türünde olur. 1957'ye kadar sadece Kararlı Adım, Mehr-i Vefa, Köpetdağın Eteği'nde romanları varken, bu tarihten sonra yazılanların sayısı yirmiyi bulur. Bunlara Berdi Kerbabayev'in Nebitdağı, Beki Seytekov'un Kardeşler, Berdinazar Hudaynazarov'un Kumlular (Yörükler) vb… eserleri örnek olarak verilebilir. Bunların içinde özellikle Berdinazar Hudaynazarov'un Kumlular romanı sosyalist realizm denilen istikametin ürününe benzemez. Hayat neyse, onun derinliğine siyah, beyaz renkle gitmeden, olduğu gibi yaklaşmıştır. Romanlarda sayısal olduğu kadar nitelik yönünden de değişim gözlenir ve romandaki kişilerle çeşitli insan tipleri canlandırılır.

Bu dönemde yazarlar uzun hikâyeye yöneldikleri için kısa hikâye gelişmemiş ama önceleri Türkmen edebiyatının gelişmesi için çaba gösteren Beki Seytekov, N. Pomma, N. Cumayev ve G. Gurbansahedov gibi tanınmış hikâyeciler değişik konularda hikâye yazmaya devam etmişlerdir.[36]

F. 1960'lı Yılların Sonu ve 1970'li Yıllarda Türkmen Edebiyatı

Bu dönemde bilimde ve teknikteki ilerleme, edebiyatı da etkiler. Bu konulara dikkat çeken eserler meydana getirilir. Edebiyat alanında yazarlar, gelenekten yararlanarak günün hayat şartlarını eserlerinde işlemeye devam etmişlerdir. Bu yıllarda parti kurultaylarında alınan kararlar çerçevesinde bir çok eser verilir.

Kerim Gurbannepesov'un Kırk ve Berdinazar, Hudaynazarov'un Dövrün Tepesi'ndeki Adam adlı poem türleri, bu türün daha da gelişmesini sağlar. Bu dönemde lirik şiirde bir atılım göze çarpar. Kerim Gurbannepesov'un Toprak, Berdinazar Hudaynazarov'un, Anne Sütü, Ata Atacanov'un, Ben Size Gitmekteyim, M. Seyidov'un Durun Makamı, Bahar Gündeliği vb. gibi kitapları dikkati çeker. Yine yukarıda bahsettiğimiz Halil Kulu, Seher Selamı, Kurbannazar Eziz, Serpay, Annaberdi Agabay, Günlerin Bir Günü, K. İlyasov, Gözbaş adlı eserlerini bastırırlar.

Bu yıllarda nesir de gelişmesini sürdürür. Beki Seytekov, Kardeşler eserinin devamı sayılan Bedirkent romanını yazar. Ayrıca II. Dünya Savaşı ile ilgili romanlar yine ön plandadır. N. Cumayev'in Aydoğdı Tahırov, S. Atayev'in Gazap, A. Orazmıradov'un Yerden Ateş Çıkıyor eserleri gibi. Bu romanların bir başka özelliği de belgelere dayanmasıdır.

Tabiatta bu dönemde ele alınan konuların başında gelir. Berdi Kerbabayev'in Su Damlası Altın Tanesi, Hıdır Deryayev'in Kasırga, Berdinazar Hudaynazarov'un Akarsuyun Türküsü, Allaberdi Hayıdov'un Milyon Adım eserlerinde bu mesele etraflıca işlenmiştir.

Devrin romanında birbirine benzeyen vakalar yerine her romanda farklılık gösteren tahlillere de yer verilmiştir. Berdinazar Hudaynazarov'un Akarsuyun Türküsü ve H. Hocageldiyev'in Güle Değen Sümbüller romanlarında kahramanların iç dünyası ile ruhî durumları irdelenmiş ve psikolojik vakalar ön plana çıkartılmıştır.[37]

Devrin devamında hikâye ve deneme dalları da gelişme göstermiştir. Hikayenin gelişmesi ve etkili olmasında kardeş yazarlar Teşli ve Arap Gurbanovların; R. Allanazorov'un ve A. Atdayev'in rolü büyük olmuştur. Beki Seytekov, Sancı, İnatçı, Bilmece, Kibirli Kız, Aydınlık Dünya gibi hikâyelerini yazmıştır.[38]

Bu dönemde şairler nesir vadisinde de eserler ortaya koyarlar. Çarı Aşırov, Berdinazar Hudaynazarov, Allaberdi Hayıdov gibi meşhur şairler hem nesir hem de şiir vadisinde eser vermişlerdir. fiairler ellerinden geldiği kadar kahramanların iç dünyasını vermeye çalışırlar. fiiirde duygu yönünden zenginleşme görülür. Bunda şair Kerim Gurbannepesov'un da ayrı bir yeri vardır. Tiyatro da ise yeni ve orijinal eserler tiyatro repertuarını genişletir. Tarihî temaların yanı sıra içinde yaşanılan dönem de tiyatronun konusu haline gelir. G. Muhtarov, Kim Cani, Son Kurşun, Güzel, T. Esenova, Gelin Geliyor, G. Gurbansahedov, Benli, Dökülmemiş Kan, Hıdır Deryayev'in Mehri, Hocanepes gibi eserleri bu dönemde kaleme alınır ve sahnelenir.

Edebî tenkit de bu dönemde gelişme göstermiştir. Özellikle Edebiyat ve Sanat gazetesi ve Sovyet Edebiyatı dergisinin etrafında polemik ve tartışmalar hızlanır.

Bu yıllarda Türkmen edebiyatı gelişimine devam eder. Edebiyatın her alanında yeni açılımlar olur. Bu açılımda özellikle yetenekli ve genç bir neslin katkısı olduğu muhakkaktır.

Kitap basımına önem verilmesiyle kitap sayısının artışı, eserlerin daha geniş bir kitleye ulaşmasına yardımcı olmuştur. Yine 1960'lı yıllarda başlayan özgürleşme ortamı daha da genişlemiştir. Bu yılların da kendine özgü renkleri ortadadır. Edebiyat, ideolojinin ağır baskısına rağmen yeni ve büyük şairlere tanık olmaktadır. Kurbannazar Eziz, Halil Kulu, İtalmaz Nuri, Bayram Cütdi, Annaberdi Agabay, Atamurat Atabay, Nobatgulu Recep, Ahmet Gurbannepesov Türkmen şiirini gönül zirvesine ulaştıranlardandır. Anılan şairlerin bu dönem Türkmen şiirinin gelişmesinde büyük rolleri ve katkıları olmuştur. Onlar şiir derinliğini, duygu ve anlam yüklülüğüyle okurlarına sunarlar.

G. 1980'li Yılların Edebiyatı ve Yeni Nesil

Prof. Dr. A.Orazov seksenli yıllarda Türkmen edebiyatına Nurmemmedov (A.Nurmemmet), M. Babanazarov, A. Bayrıyev, K. Kuluyev, O. Ödeyev, A. Allanazarov, C. Hudayguluyev, G. Danatarov, fi. Geldimemmedova gibi birçok genç yeteneğin güçlü bir şekilde gelmesinden bahsederken,[39] de Türkmen Edebiyatı Antolojisinde eserleri yer alan bu genç nesle dikkatleri çekmektedir. Antolojide sırasıyla, yaş sıralamasına göre ve adı bir dönemde beraber geçenler olarak bu yazarların eserlerinden örnekler görebiliyoruz: Govşutgeldi Danatarov (1953), Memmetnazar Babanazarov (1954), Osman Öde (1954), Kömek Kuliyev (1955), Annaguli Nurmemmedov (1959) ve fiehribossan Geldimemmedova (1971).[40] fiehribossan Geldimemmedova hariç diğer yazarlarımız seksenli yıllarda 20'li, 30'lu yaşları temsil etmişlerdir. Bu genç neslin misyonu nedir? Eleştirmenler/edebiyatçılar onlar için neden 'güçlü bir şekilde edebiyata gelen'ifadesini kullanmışlardır? Burada biz gerçekten de parçalanmış edebiyatın tamiri, daha doğrusu bütünlüğü için insanı ön plana çıkaran yazarlarla muhatap olabilir miyiz? Bu hususta Türkmenlerin büyük yazarlarından Berdinazar Hudaynazarov'un söyledikleri önem arz etmektedir:

"Annaguli'nin nesli… Onun birkaç kalem arkadaşı var, onlar da akla geldiği için söylüyorum ben nesli diye. Onlar yeni nesil ve eğitimli, Dünya edebiyatından haberi olan nesil… Sovyet zamanında edebiyat "ürün edebiyatı", "sanayi edebiyatı", "çiftçi edebiyatı", "işçi edebiyatı", "aydın edebiyatı" gibi parçalara bölünürdü. Annaguli ve arkadaşları edebiyatı bütün insanlık kaderiyle inceleme yoluna düştüler. Hayatı, dünyayı geniş bir aynada göstermeye gayret ettiler, bu ise onların bundan sonraki bütün geçeceği yolu belirledi."[41]

Bu, prestroyka gibi yeniden bir yapılanmadır, edebiyatın yeniden yapılanmasıdır. Yeni nesil, 1980 ve 1990 arasındaki geçiş döneminde yeni fikirlerin ortaya çıkmasıdır. Bu, kendine dönme, kendi düşüncelerini ifade etme, kişinin kendi benliğine dönmesi için bir edebiyat meydana getirmektir. Onun için insanlar ne hissediyorlarsa olduğu gibi yazmak ve anlatmak zorundadırlar.

1980'li yılların ikinci yarısında ise, yani yeniden yapılanma devrinde, edebî değeri olan sosyo-politik yazılar bütün dönemlerden farklı olarak ön plana çıkar ve bağımsızlık hareketleri hız kazanır.

5. Bağımsızlık Devri Edebiyatı

1990'lı yılların başında ise SSCB.'nin dağılmasıyla şair ve yazarlar üzerindeki baskı sona ermiş ve bunun sonucu olarak millî tarih, millî gurur ve istiklâl eserlerde işlenmeye başlamıştır.[42] Bu değişim rüzgârı ve yeniden yapılanma/özgürlük ortamı, edebiyata da yansır. Nesirde ele alınan ahlâkî meseleler, ideolojik kuşatmaya alınmadan işlenir. Övezdurdı Nepesov'un, Ziyaret ve Kıyamete Kadar romanları gibi. Tiyatroda millî tarihe yönelinir. Kakacan Aşırov'un Deli Dumrul, Oğuz Oyunu ve Oğuz Han oyunları gibi.[43]

fiiirde bu rüzgârdan nasibini alır. fiairler bu özgürlük ortamını şiirlere yansıtırlar. Allaberdi Hayıdov, Atamurat Atabayev, Nuri Bayramov, Annaberdi Agabay, Amanmurat Bugayev, Kakabay İlyas, Bayram Cütdi, Atacan Annaberdi gibi şairler değişik temalarda şiirler yazmaya devam ederler. Bu dönemde çocuk edebiyatı da gelişimini sürdürür. Kasım Nurbadov, Hemra fiirov gibi edebiyatçılar çocuk psikolojisinden yararlanarak yazdıkları eserlerle tanınırlar.[44] Yeni nesil yazarlarından Annaguli Nurmemmet, bağımsızlık devri edebiyatı ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

"…Bağımsızlık edebiyatı dönemi bambaşka bir olaydır. Sonrası tamamen yeni bir dönem ve kendine ait olma, kendi benliğine, kendi ulusuna, kendi milletine dönme ve bağımsızlık edebiyatı. O edebiyat da beraberinde Oğuznameleri, Korkut Ata'yı, Köroğlu'nu, Sovyetler Birliği'nde neyi yasaklamışlarsa onların hepsini geri getirdi. Üstelik sadece Türkmenistan'ın topraklarında yaşamış olanlardan başka geçmişte dünyanın çeşitli yerlerine yayılmış şairlerimize, yazarlarımıza sahip çıkma dönemi oldu. Örnek getireyim, Sovyetler Birliği döneminde Karacaoğlan'ı biliyorduk. Bir ara kitabı yayınlandı ve hemen yasaklanıp, kitapları geri toplandı. Yunus Emre'yi, Mevlana'yı da duyuyorduk, ama derinden tanımak veya kitaplarını elde etmek mümkün değildi. Hindistan'daki Bayram Han Türkmen hakkında da böyleydi. Bağımsızlık dönemiyle bu yazarların hepsi geri geldi. Mahtumkulu'nun yasaklanmış şiirleri de yayınlandı. Öylece kültür bütünlüğüne doğru yükseliş zamanı geldi. Dün yazar sadece kendi benliğini arıyorken, bugün millet kendi benliğine kavuşmaya kadar geldi o edebiyatta ve o edebiyatın arayışı halen sürüyor ve o edebiyatın arayışında halkın ruhu aranıyor. İşte o edebiyatın amacı da odur. Kendi kimliğini, kendi benliğini ve gururunu arayıp onu bulmaktır ve sonsuza kadar da devam ettirmektir."[45]

Sonuç olarak bugün Türkmen edebiyatı her yönüyle bir gelişme içerisindedir. Türkmen şair ve yazarlar bu özgürlük ortamı içerisinde pek çok kültürle tanışma fırsatı bulmuşlardır. Bu gelişim ve değişim artarak devam edecek ve edebiyat, geçmiş mirası çağdaş bir elekten geçirerek zenginliğe ve derinliğe doğru yol alacaktır.

Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı Müjdesi

Bu zengin edebiyat mutlaka dünya edebiyatı içerisinde layık olduğu yeri alacaktır, bu coşkulu nehir mutlaka ve mutlaka denize, üstelik Çağdaş Türk Dünyası'nın edebiyat denizine ulaşarak onun kökünü besleyen bir kaynağa dönüşecektir, Dünya edebiyatının okyanusunu ise bu denizler besleyecektir. İşte bizim, Türkmen Edebiyatı ve özellikle çağdaş temsilcileri diye araştırma yoluna koyulmamızın temel gayesi de buradadır. Çağdaş Türkmen edebiyatı kuşkusuz çağdaş Türk Dünyası edebiyatının temel köklerinden biridir.

Türkmen edebiyatı ile Türk edebiyatı arasındaki münasebetleri gözden geçirmenin, Çağdaş Türk Dünyası edebiyatının oluşması yolundaki çabalar açısından arz ettiği önem ortadadır. Aslında diğer Türk Cumhuriyetleriyle edebî ilişkileri de aynı şekilde değerlendirmenin ve belirli sonuçları ortaya koymanın zamanı gelmiştir. Çünkü artık geçen on sene süresinde temelli araştırma eserleriyle beraber edebî eserlerin de ortaya konulduğu açıkça görülmektedir.

Bu konuda bazı bilimsel makalelerin kaleme alınması da buna iyi bir örnektir. Ahmet Memmet'le Yener Kazak'ın Türkmenistan yazarlarının her ay bir defa yayınlanmakta olan Karakum edebî mecmuasının 1998/3. sayısındaki "Türkmen-Türk Edebî Adımlarına Bir Bakış" adlı makalesi bu alanda yapılan bazı işleri gözler önüne sermektedir.

Türk-Türkmen edebî ilişkilerinin tarihî kökünün çok eskilere, bizzat Oğuznamelere dayandığı bilinmektedir. Üstelik Sovyetler Birliği zamanında bu değerlerimizin arasına "demir parmaklıkların" girerek aynı kökten olan insanların kendi kültürlerinin kökünün bir olma hevesinden men edilmesine yol açan kötülüklerden de haberdar olmuştuk. Tüm bu olumsuz durumlara rağmen, Sovyetler Birliği zamanında da Türk-Türkmen edebî adımları az çok atılmıştı. Türkmen edebiyatının büyük yazarı Berdi Kerbabayev 1970'li yıllarda Türkiye'yi ziyaret etmiş ve bu ziyaretin sonucunda ilk olarak 1971 senesinde "Edebiyat ve Sungat" gazetesinde yol yazıları, hemen ardından ise "Türkiye'yi Ziyaret" isimli kitabı yayımlanmıştır.[46] Bu kitap, Türkmen okurlarına kendilerine dili, kültürü yakın olan Türkiye yurdunun ve Karacaoğlan isminde de bir şairlerinin olduğunu ulaştırarak Türk-Türkmen edebî adımlarının ilkini başlatmıştır. Artık 1971 yılında Türkmenistan'da Karacaoğlan'dan örnekler de yayınlanmaktadır. 1960'da ise büyük Türkmen klasik şairi Mahtumkulu'nun doğum gününün 225. yıl dönümü Aşgabat törenlerine Moskova'dan katılan Nazım Hikmet'in Köroğlu'nun ömür sürdüğü yerlere gelmesinden ve Mahtumkulu'nun dilinin kendi diline çok yakın olduğundan bahsetmesi Türkmen okurlarında[47] Türk edebiyatı ile ilgilenmek açısından merak uyandırmıştır.

Ama diğer taraftan Türkmenlerin tarihi ve destanları ile ilgili araştırmalar yapan ve büyük eserler ortaya koyan Prof. Dr. Faruk Sümer uluslararası bir sempozyum için 1970'li yıllarda Aşgabat'a gelse bile, 'yasak olayların ağır taşının altında bükülerek' geri dönmüştür.[48] Ve daha sonra, 1988'de Türkmenler, edebiyat araştırmacısı Ahmet Bekmuradov'un Baku'daki 1. Türk Kolokyumuna katılmasının sonucunda İzmir Ege Üniversitesi'nden edebiyatçı Prof. Dr. Fikret Türkmen'in adını duymuşlardır.[49]

Bağımsızlık dönemi her açıdan olduğu gibi edebî ilişkilerin de artmasını sağlamıştır. Ahmet Memmet ile Yener Kazak, adı geçen makalelerinde, Ekim 1992'de Ankara'da Türk Dünyası Yazarlarının I. Kurultayına Türkmenistan Yazarları adına yazar Annaguli Nurmemmet'in katıldığını ve bundan sonra Türkmen-Türk edebiyat dünyasında tamamen yeni dönemin başladığını vurgulamaktadırlar.[50]

İki yurdun basınında kardeş edebiyat münasebetlerine dair makaleler devamlı olarak yayınlanmaya başlanmıştır. A. Memmet ile Y. Kazak yine aynı makalede, Türkmen basınında yayınlanan H. Mavıyev'in "Ağaç Kökünden Su İçer" (Edebiyat ve Sungat Gazetesi, 3 Ağustos 1990),

Y. Memmet'in "Üstattan Öğrenmek Ayıp Olmaz" (Edebiyat ve Sungat, 27 Kasım 1992), B. Garabayev'in "Türkiye Türkmenleri" (Edebiyat ve Sungat Gazetesi, 5 Kasım 1993) ve "Kardeşliğin Dostluğun Aydın Yolunda" (Karakum Dergisi, 1996, sayı 7), A. Aşırov'un "Türk-Türkmen Edebî Köprüsünün Askeri" (Edebiyat ve Sungat Gazetesi) Temmuz 1991), A. Durdıyeva'nın "Türk-Türkmen İlişkilerinden" (Türkmenistan Gazetesi, 25 Mart 1993), K. Omadov'un "Türklerin Türkmen Oğlu" (Edebiyat ve Sungat Gazetesi, 27 Haziran 1997) makalelerini edebî alandaki iyi örnekler olarak değerlendirmektedirler.[51]

Aslında doğru olan gerçek de budur: Sovyetler Birliği zamanında Anadolu'ya Türkmenistan'dan B. Kerbabayev, Türkmenistan'a ise Anadolu'dan Karacaoğlan gitmiş, Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanacağı sıralarda da, Türkmenistan dahil tüm Türk Cumhuriyetlerinde Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı tarafından Yunus Emre günleri düzenlenmiştir. Türkiye'ye ise Türkmenistan'dan Mahtumkulu gelmiş, ilk olarak Türk okuru bu büyük şairin şiirleriyle tanışma imkânını bulmuştur. Mahtumkulu şiir kitabı Himmet Biray tarafından yayına hazırlanmıştır…[52] Daha sonra ise, Türkiye'de Türkçe olarak Türkmen fiiir Antolojisi[53] ve Çağdaş Türkmen fiiirlerinden Örnekler[54] yayınlanmıştır.

1994'de II. Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı yazar Annaguli Nurmemmet'in Nuh Tufanı romanını Türk okurlarına tanıtmıştır. Bu gelmiş geçmiş çağdaş Türkmen edebiyatından Türkiye Türkçesine aktarılarak Türk okuruna sunulan ilk romandır. Türkiye'de verimli bir şekilde çalışarak kendini zirveye taşıyan yazarın buradaki eserleri büyük bir hizmetin, yeni bir dönemin başıdır.[55] Türkiye'de Nuh Tufanı romanını, 1997'de Cüzam Vadisi, 1999'da Oğuz Yurdu, 2001'de Alem-Cihan, 2002'de ise Büyük Göç romanları takip etmiştir. Önde Deniz Var, Sönmeyen Kıvılcım ve Altın Yay romanları ise yayına hazırlanmaktadır. Yazar, 30 destanı içeren 8 Ciltlik Türkmen Göroğlusu'nu tarihinde ilk defa bir bütün halinde orijinal nüshasıyla Türkiye Türkçesi'nde yayına hazırlamış, Dede Korkut Destanı'nın Türkmen Halk nüshasını Türk dünyasının okurlarına sunmuştur. Büyük Mahtumkulu'nun çeşitli yönlerinin geniş çapta Türk okurlarına tanıtılmasında,[56] Cezeri'nin mekanik Robotlar kitabının Türkmen okurlarına ulaştırılmasında,[57] ünlü Türkmen şairi Berdinazar Hudaynazarov'un şiir kitabının[58] Türk okurlarına sunulmasında onun imzası vardır. Yazar Annaguli Nurmemmet'in romanlarını Türk okurları, bilim adamları ve aydınları yeni bir edebiyat çağının, yani "Çağdaş Türk dünyası edebiyatı döneminin müjdesi" olarak karşılamışlar, onun eserlerini okuyanlar Cengiz Dağcı gibi, Cengiz Aytmatov gibi yeni bir Türk yazarıyla karşı karşıya kaldığını anlamışlardır.[59] Çağdaş Türk dünyası edebiyatında çığır açmayı başaran yazar,[60] Türk okurunun da yakından tanıdığı üç addan (Aytmatov, Anar ve Annaguli) biri[61] olarak yeni dönemde tarihî romanın yeni bir örneğini ortaya koymuş,[62] ayrıca Nuh Tufanı gibi çağdaş Türk romanına derinlik ve yenilik kazandıran bu tarz eserleriyle Türk romanının dünya çapında bir seviyeye ulaşmasını sağlayacağını[63] göstermiştir.

Gerçekten de Türkiye'nin her yerinde zengin kültürümüzün derinliğini Orta Asya kültürü ile kaynaştırma fırsatını oluşturacak bilgili, çağdaş, zengin, çok renkli ve aydın bir edebiyatın müjdesi verilmiştir. Kerbabayevlerin yapmaya gayret edip, zamanlarının imkânları dahilinde aciz kaldığı fırsat

artık Nurmemmetler tarafından çok iyi değerlendirilmektedir. Ortaya yeni eserler konulmaya başlanmıştır. Oğuz Yurdu, Büyük Göç nehir romanları tüm Türk dünyasının romanlarıdır, hepimizin, atalarımızın hayatları hakkındaki romanlardır, ortak tarihimizdir ve geçmişte nasıl aynı karaktere sahip olduğumuzu çağdaş romancının ifadeleri bir kere daha göstermektedir. Türk soylu kardeşlerimizin her birinin millî edebiyatı bir nehir gibi Türk dünyasının denizlerine akmaktadır. Bu denizlerin beslendiği nehirlerin çok derin ve zengin olduğunu unutulmamalıdır. Artık Azerî Edebiyatı da, Kazak Edebiyatı da, Kırgız Edebiyatı da, Özbek Edebiyatı da, Türk Edebiyatı da, Türkmen edebiyatı da ne kadar kendi içinde büyürse o kadar coşkuyla Türk dünyasının Edebiyat denizine akacak ve Türk dünyasının edebiyatı, dünya edebiyatının okyanusuna deniz olarak kavuşacaktır.

1 **Türk Dünyasının İngilizcesi Anadolu Türkçesi Olsun**. Hürriyet Gazetesi, **25 fiubat 2001**, **s. 23**.

2 **Ortak Edebiyata Doğru**. Yeni fiafak, **28 fiubat 2001**, **s. 16**.

3 **Okullar Kurulmalı**. Hürriyet Gazetesi, **25 fiubat 2001**, **s. 23/ve I. Türk Dünyası Çağdaş Edebiyat Günleri toplantısının ilk oturumundaki konuşmasından**.

4 **Ortak Edebiyata Doğru**. Yeni fiafak, **28 fiubat 2001**, **s. 16**.

5 **Ortak Edebiyata Doğru**. Yeni fiafak, **28 fiubat 2001**, **s. 16/ve I. Türk Dünyası Çağdaş Edebiyat Günleri toplantısının ilk oturumundaki konuşmasından**.

6 **TOZ**, **Hıfzı**, **Kerim Gurbannepesov**, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, **Ankara 1999**, **s. 1**.

7 **KARA**, **Mehmet**, **Türkmen Türkleri Edebiyatı**, Türk Dünyası El kitabı, **IV**. **Cilt (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları)**, **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları**, **Ankara 1998**, **s. 159**.

8 **TOZ**, **Hıfzı**, **Kerim Gurbannepesov**, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, **Ankara 1999**, **s. 2**.

9 **ÇONOĞLU**, **Salim**, Çağdaş Türkmen Edebiyatının Öncü Yazarlarından Annaguli Nurmemmet'in Romanları, **Ankara 2001**, **Devran Yayınları**, **s. 9-10**.

10 **Gullayev N**., **Eski ve Orta Asırlar Türkmen Edebiyatı**, Karakum Dergisi. **1997**. **1 sayı**, **s. 146**.

11 **Orazov A**., **Halkın Ruhi Hazinesi**, Türkmen Edebiyatı Antolojisi. **1**. **Cilt**. **T**. **C**. **Kültür Bakanlığı**. **Ankara**, **1998**, **s. 22**.

12 **Türkmenbaşı S**., Ruhnama. **Aşgabat 2001**. **s. 405 (Türkçe neşri)**.

13 **Gullayev N**., **a.g.e**.

14 **Gullayev N**., **a.g.e**.

15 **Nurmemmet A**., **Dünyada ve Türkmenlerde Göroğlu**, Göroğlu Türkmen Halk Destanı, **1**. **Cilt**, **Bilig Yayınları Ahmet Yesevi Üniversitesine Yardım Vakfı**, **Ankara 1996**, **s**. **XLVIII-VLIX**.

16 Göroğlu Türkmen Halk Destanı. **VIII Cilt**. **Yayına hazırlayan ve aktaran A**. **Nurmemmet**, **Bilig Yayınları Ahmet Yesevi Üniversitesine Yardım Vakfı**, **Ankara 1996**.

17 **Tural**, **S**., Tarihten Destana Akan Duyarlılık, **AKM Yayınları**, **Ankara**, **1998**. **2**. **baskı**, **s**. **17-19 ve 24-26**.

18 **Gorkut Ata**, Türkmen Halk Nüshası, **Türkmenistan Kolyazmaları Enstitüsü Yayınları**, **Ankara 1999**, **Yayına hazırlayanlar Prof**. **Dr**. **Sadık Tural**, **Annaguli Nurmemmet**.

19 **Gullayev N**., **a.g.e**. **s**. **151**.

20 **Gullayev N**., **a.g.e**. **s**. **155**.

21 **Medinede Muhammet**, Türkistanda Hoca Ahmet. **Yayına hazırlayan Anna Övezov**., **Moskova 1992**.

22 **Gullayev N**., **a.g.e**. **156 s**.

23 **Gullayev N**., **a.g.e**. **157-160 s**.

24 **Gullayev N**., **s**. **167-168**.

25 **TOZ**, **Hıfzı**, **Kerim Gurbannepesov**, **(Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, **Ank. 1999**, **s**. **9**.

26 **Orazov A**., **a.g.e**. **24 s**.

27 **Orazov A**., **a.g.e**. **24 s**.

28 **BİRAY**, **Himmet**, Mahtumkulu Divanı, **Kültür Bakanlığı Yayınları**, **Ankara 1992**, **s**. **4**.

29 **BİRAY**, **Himmet**, **a.g.e**., **s**. **14-15-16**.

30 **TOZ**, **Hıfzı**, **Kerim Gurbannepesov**, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, **Ankara 1999**, **s**. **9**.

31 **TOZ**, **Hıfzı**, **a.g.e**., **s**. **15-16**.

32 **Orazov A**., **a.g.e**. **26 s**.

33 **TOZ**, **Hıfzı**, **a.g.e**., **s**. **22**.

34 **TOZ**, **Hıfzı**, **a.g.e**., **s**. **25**.

35 **DURDIYEV**, **Kakacan-KARA Mehmet**, **Yirminci Yüzyıl Türkmen Edebiyatı**, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, **Sayı: 3**, **Bahar 1997**, **s**. **6**.

36 **KARA**, **Mehmet**, **Türkmen Türkleri Edebiyatı**, Türk Dünyası El kitabı, **IV**. **Cilt (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları)**, **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları**, **Ankara 1998**, **s. 171**.

37 **TOZ**, **Hıfzı**, **Kerim Gurbannepesov**, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, **Ankara 1999**, **s. 30**.

38 **KARA**, **Mehmet**, **Türkmen Türkleri Edebiyatı**, Türk Dünyası El kitabı, **IV**. **Cilt (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları)**, **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları**, **Ankara 1998**, **s. 176**.

39 **Orazov A.**, **a.g.e. s. 31-32**.

40 Türkmen Edebiyatı Antolojisi. **2**. **Cilt**, **T**. **C**. **Kültür Bakanlığı**. **Ankara 1998**, **s. 519-552**.

41 **Hudaynazarov B.**, **Yazar Annaguli Nurmemmet'in Türkiye'de Yayınlanan Eserleri Hakkında Söylenenlerden**, Cüzzam Vadisi, **MYB.**, **Ankara 1997**, **s. 110**.

42 **KARAKAfi**, **fiuayıp**, **20**. **Yüzyıl Türk Dünyası Üzerine Bir Deneme**, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, **Sayı: 2**, **Güz 1996**, **s. 300**.

43 **DURDIYEV**, **Kakacan**, **KARA**, **Mehmet**, **Yirminci Yüzyıl Türkmen Edebiyatı**, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, **Sayı: 3**, **Bahar 19997**, **s. 8**.

44 **DURDIYEV**, **Kakacan**, **KARA**, **Mehmet**, **Yirminci Yüzyıl Türkmen Edebiyatı**, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, **Sayı: 3**, **Bahar 19997**, **s. 9**.

45 **Nurmemmet A.**, **"Gönlünden Ne Geçiyorsa Yaz. "**, **ÇONOĞLU**, **S.**, Çağdaş Türkmen Edebiyatının Öncü Yazarı Annaguli Nurmemmet'in Romanları., **Devran Yayınları**, **Ankara 2001**, **s. 514-515**.

46 **Memmet A.**, **Kazak Y.**, **Türkmen Türk Edebî Edimlerine Nazar**. **160 s.**, Karagum Dergisi. **1998**, **sayı 3**.

47 **Hikmet N.**, **Magtımgulı**. Beyik Türkmen fiahiri Magtımgulının Doglan Gününün 225 Yıllıgına Bagışlanan Yubiley Yıgındısı. **Türkmenistan İlimler Akademisi neşiri**, **Aşgabat 1961**. **35 s.**

48 **Nurmemmet A.**, **Faruk Sümer'i Hatırlayıp.**, **4 Kasım 1997**, Nesil Gazetesi.

49 **Memmet A.**, **Kazak Y.**, **Türkmen Türk Edebî Edimlerine Nazar**, Karakum Dergisi. **1998**, **sayı 3**, **s. 160-164**.

50 **Memmet A.**, **Kazak Y.**, **Türkmen Türk Edebi Edimlerine Nazar**, Karakum Dergisi. **1998**, **sayı 3**, **s. 160-169**.

51 **Memmet A.**, **Kazak Y.**, **Türkmen Türk Edebi Edimlerine Nazar**, Karakum Dergisi. **1998**, **sayı 3**, **s. 160-169**.

52 **Biray H**., Mahtumkulu Divanı., **Ankara**, **Kültür Bakanlığı Yayınları**, **1992**.

53 Türkmen fiiir Antolojisi., **Hazırlayanlar Prof**. **Dr**. **F**. **Türkmen ve Prof**. **Dr**. **G**. **Geldiyev**, **TÜRKSOY Yayınları**, **Ankara 1995**.

54 Çağdaş Türkmen fiiirlerinden Örnekler. **Hazırlayanlar A**. **Gurbannepesov ve A**. **Atabayev**, **(Akt: Himmet Biray-Nergis Biray)**, **Ankara**, **Kültür Bakanlığı Yayınları**, **1995**.

55 **Erdem B**., **Yazar Annaguli Nurmemmet'in Türkiye'de Yayınlanan Eserleri Hakkında Söylenenlerden**, Cüzzam Vadisi. **MYB**, **Ankara 1997**, **s**. **105-125/Edebiyat İkliminin İkrarnamesi**, **12 Ağustos 1997**, Türkmenistan Nesil Gazetesi.

56 Ankara Üniversitesi Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi. **Mahtumkulu Özel Sayısı**. **Sayı 18**, **Nisan 1998**, **s**. **1-280**.

57 **Bedi üz-Zaman Ebül-İz İsmail b**. **Ar-Razzaz el Jezeri**. Adatdan Daşary Mehanik Gurallaryn Maglumaty Hakda Kitap. **Yayına hazırlayan Annaguli Nurmemmet**. **Türkmenistan Büyükelçiliği**. **Ankara 2000**.

58 **Hudaynazarov B**., Harikulade Sözler Dünyasına Davet, **fiiirler Demeti**. **Yayına hazırlayan ve Türkçeye Aktaran A**. **Nurmemmet**. **Ankara 1997**.

59 **Bakiler**, **Y**. **B**, **A**nnaguli Nurmemmet ve Tufan. **29 Ekim 1994**, Türkiye Gazetesi.

60 **Polat M**., **Ortak Türk Edebiyatında Çığır Açan Yazar**. **Yeni Avrasya Dergisi. Mayıs 2001**. **Sayı 5**.

61 **Hızlan D**., **Ortak Türk Dili ve Kültürü İçin Akademi Kurulmalı**. **25 fiubat 2001**. **Hürriyet Gazetesi.**

62 **Tural S**, **Tarihi Romanın Yeni Örneği**, **Oğuz Yurdu. Ankara 1999**, **s**. **553**.

63 **Ercilasun B**., **Çağdaş Bir Türkmen Romanı: Nuh Tufanı**. **Türkbilig Dergisi**. **2000/1**., **s**. **4**.

Ahmet Bican ERCİLASUN, Usareyle Yazılan Roman, **Oğuz Yurdu**, İpek Yolu Yayınları, Ankara 1999.

Ahmet MEMMET, Yener KAZAK, Türk-Türkmen Edebi Edimlerine Nazar, **Karakum Dergisi**, Sayı: 3, 1998.

Annaguli NURMEMMET, Ortak Edebiyata Doğru, **Yeni fiafak**, 28 fiubat 2001.

Annaguli NURMEMMET, Faruk Sümer'i Hatırlayıp, **Nesil Gazetesi**, Aşgabat, 4 Kasım 1997.

Annaguli NURMEMMET, **Göroğlu Türkmen Halk Destanı**, Bilig Yayınları, Ahmet Yesevi Üniversitesine Yardım Vakfı, Ankara 1996.

Annaguli NURMEMMET, **Cezeri'nin Robotlar Kitabı**, "Adattan Daşarı Mehanik Gururalların Maglumatı Hakda Kitap", Türkmenistan

Büyükelçiliği Yayınları, Devran Matbaası, Ankara 2000.

A. ORAZOV, Halkın Ruhi Hazinesi, Türkmen Edebiyatı Antolojisi, I. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

Anna ÖVEZOV, Medine'de Muhammet, Türkistan'da Hoca Ahmet, Moskova, 1992.

A. GURBANNEPESOV, A. ATABAYEV, **Çağdaş Türkmen fiiirinden Örnekler**, (Akt: Himmet Biray-Nergis Biray) Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.

Bekir ERDEM, **Annaguli Nurmemmet'in Türkiye'de Yayınlanan Eserleri Hakkında Söylenenlerden**, Türk Dünyası Gençleri Mahtumkulu Yayın Birliği, Ankara 1997.

Berdinazar HUDAYNAZAROV, **Yazar Annaguli Nurmemmet'in Türkiye'de Yayınlanan Eserleri Hakkında Söylenenlerden**, Türk Dünyası Gençleri Mahtumkulu Yayın Birliği, Ankara 1997.

Berdinazar HUDAYNAZAROV, **Harikulade Sözler Dünyasına Davet**, fiiirler Demeti, Yayına Hazırlayan ve Türkiye Türkçesine Aktaran: Annaguli Nurmemmet, Afşar Matbaası, Ankara 1997.

Bilge ERCİLASUN, Çağdaş Bir Türkmen Romanı: Nuh Tufanı, **Türk Bilig Dergisi**, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yayını, 2000/1, Ankara.

Cengiz BEKTAfi, Okullar Kurulmalı, **Hürriyet Gazetesi**, 28 fiubat 2001/I. Türk Dünyası Çağdaş Edebiyat Günleri toplantısının ilk oturumundaki konuşmasından.

Doğan HIZLAN, Ortak Türk Dili ve Kültürü İçin Akademi Kurulmalı, **Hürriyet Gazetesi**, 25 fiubat 2001.

Fikret TÜRKMEN, Türkmen fiiiri Antolojisi, Türksoy Yayınları, Ankara 1995.

Hıfzı TOZ, Kerim Gurbannepesov, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.

Himmet BİRAY, **Mahtumkulu Divanı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Kakacan DURDIYEV, Mehmet KARA, Yirminci Yüzyıl Türkmen Edebiyatı, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 3, Bahar 1997.

Mehmet KARA, Türkmen Türkleri Edebiyatı, **Türk Dünyası El Kitabı**, IV. Cilt, (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1998.

M. POLAT, Ortak Türk Dünyasında Çığır Açan Yazar, **Yeni Avrasya Dergisi**, Sayı: 5, Mayıs 2001.

N. GULLAYEV, Eski ve Orta Asırlar Türkmen Edebiyatı, **Karakum** Dergisi, 1997, I. Sayı.

N. HİKMET, **Magtımgulu, Beyik Türkmen fiahiri Magtımgulu'nun Doglan Gününün 225. Yıllıgına Bagışlanan Yubiley Yıgındısı**, Türkmenistan İlimler Akademisi Neşri, Aşgabat 1961.

R. RECEBOV, Gadim Türkmen Edebiyatı, Aşgabat1991.

Sadık Kemal TURAL, Tarihten Destana Akan Duyarlık, A. K. M. Yayınları, Ankara 1998, II. Baskı.

Sadık Kemal TURAL-Annaguli NURMEMMET, **Gorkut Ata Türkmen Halk Nüshası**, Türkmenistan Kolyazmaları Enstitüsü yayınları, Ankara 1999.

Sadık Kemal TURAL, **Tarihi Romanın Yeni Örneği, Oğuz Yurdu**, İpek Yolu yayınları, Ankara 1999.

Salim ÇONOĞLU, **Çağdaş Türkmen Edebiyatının Öncü Yazarlarından Annaguli Nurmemmet'in Romanları**, Devran Yayınları, Ankara 2001. Saparmurat Türkmenbaşı, Ruhname, Aşgabat 2001.

fiuayıp KARAKAfi, 20. Yüzyıl Türk Dünyası Üzerine Bir Deneme, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı: 2, Güz 1996.

Yavuz Bülent BAKİLER, **Annaguli Nurmemmet ve Tufan**, Türkiye Gazetesi, 29 Ekim 1994.

Türk Dünyasının İngilizce'si Anadolu Türkçe'si Olsun, **Hürriyet Gazetesi**, 25 fiubat 2001.

Ankara Üniversitesi, Tömer, **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi**, Mahtumkulu Özel Sayısı, Ankara Nisan 1998.

Türkmenistan'da Destan Dünyası / Yrd. Doç. Dr. Mustafa Arslan [s.872-877]

Pamukkale Üniversitesi Fen-EdebiyatFakültesi / Türkiye

Türkmenistan doğuyla batıyı birleştiren yollar üzerinde bulunması sebebiyle tarihî ve coğrafî yönden olduğu kadar, kültürel yönden de Türk dünyasının merkezî ve önemli bölgelerinden biridir. Nüfusunun büyük çoğunluğunu "*yerleşik hayata geçmiş Türkler*", başka bir söyleyişle "*Müslümanlığı kabul etmiş Oğuzlar*" anlamına gelen "*Türkmenler*" oluşturmaktadır. Geçmişte büyük istilalara maruz kalmış olmalarına rağmen Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla 26 Ekim 1991 yılında yeniden bağımsızlığını kazanan Türkmenistan Türkmenleri, Oğuz grubunun özellikle Teke, Yamud, Göklen, Çavdur, Sarıg, Salur ve Ersarı boylarından müteşekkildir.[1]

Türkmenlerin yazılı kültür ortamına 18. yüzyıla doğru geçtikleri kabul edilmektedir. 15. yüzyılda Vefaî'nin "Revnak'ül İslâm" adlı kitabı yazılmış olsa da, bu eser daha çok Türk dünyasının klâsik ve dinî mahiyetteki eserleri arasında değerlendirilmektedir.[2] Günümüzde bile hâlâ sözlü kültür ortamının hakim olduğu Türkmenler, tabii olarak zengin bir folklor hazinesine sahiptirler. Türkmen halkının yüzyıllar boyunca meydana getirdiği ve onların hayat tarzlarını, örf, âdet ve geleneklerini, dünya görüşlerini içinde saklayan destan, türkü, masal şeklindeki kıymetli eserler, bilhassa "Toy-tomaşa" denilen düğün, ziyafet merasimlerinde veya sohbet toplantılarında sözlü gelenek yoluyla nesilden nesile aktarılagelmiştir.

Türkmen anlatı geleneğinde destanların çok daha farklı bir yeri ve önemi vardır. Tarihî kayıtlarda zikredilen ve Türklerin ya da Oğuzların menşeine ilişkin Han-nâme, Oğuznâme gibi arkaik destanlarla, Oğuzların hayat tarzlarını konu alan Dede Korkut Kitabı'ndaki anlatmalar Türkmenler için tarihî ve kültürel yönden büyük önem taşımaktadır. Öte yandan, günümüzde anlatıcılar tarafından halk diliyle söylenen "Görogli", "Yusuf Bey-Ahmet Bey" destanları ve Anadolu'da "halk hikâyesi" olarak adlandırılan "Huyrlukla Hemra, Şasenem Garip, Zöhre-Tahır" gibi "dâstan"lar da, bütün Türkmenler tarafından bilinmekte ve zevkle dinlenmektedir. Bu anlatmalarda "Oğuznâme"lerin ve özellikle "Dede Korkut Hikayeleri"nin önemli derecede tesiri olduğunu ifade etmek gerekir. Biz bu yazımızda, Türkmenistan'da "epos", "kahramançılık eposı" veya "halk dâstanı" adıyla anılan ve hâlâ sözlü kültür ortamında yaşatılan anlatmaları tanıtarak, onları icra eden anlatıcılar ve icra ortamları hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

Yüzyıllar boyunca Türkmen halkı üzerinde derin tesirler uyandırmış, onların insaniyet, kahramanlık, vatanperverlik ve bağımsızlık hislerini takviye etmiş anlatmaların başında "Göroğlu Destanı" gelmektedir. Malum olduğu üzere, Köroğlu ve onun etrafında teşekkül eden anlatmalar, sadece Türkmenler arasında değil, Orta Asya'dan Balkanlar'a kadar bütün Türk boyları, hatta Gürcü, Ermeni, Tacik gibi Türklere komşu olan kavimler arasında da yayılmış ve sevilmiştir. Tabiî olarak anlatıldığı coğrafyanın genişliği, bazı sosyal, tarihî ve kültürel olayların tesiri, destanda bazen küçük olaylar, yeni şahıslar vb. gibi önemsiz, bazen da yeni bir hikâyenin oluşması veya temel pek çok olayın farklılaşması şeklinde kendini gösteren değişikliklerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu

durumu gözönüne alan araştırıcılar da, Köroğlu anlatmalarını başlıca “Doğu” ve “Batı” olmak üzere iki temel versiyon silsilesi etrafında toplamışlar; başta Anadolu olmak üzere Azerbaycan ve Balkanlar’daki Türk yerleşim sahalarıyla, Gürcü, Ermeni ve diğer Kafkasya kavimleri arasında mevcut olan anlatmaları Batı versiyonları; Türkmen, Özbek, Karakalpak, Tatar, Kazak, Kırgız, Uygur Türkleri ile Tacik ve Buhara Arapları arasındaki anlatmaları da Doğu versiyonları içine dahil etmişlerdir.[3]

Destan, Türkmenler arasında “Gör-oglı” (mezarın oğlu), “Ger-oglı” (sağırın oğlu), “Kör-oglı” (körün oğlu) adlarıyla bilinir.[4] Türkmen Köroğlu anlatmaları hakkında 17-18. yüzyıllarda yaşayan şair ve yazarların eserleriyle, o yıllarda Türkmenistan bölgesinde bulunmuş seyyahların yazılarında bilgiler bulunmakla birlikte, asıl derleme, metin neşri ve incelemeler Sovyetler Birliği kurulduktan sonraki yıllarda ağırlık kazanmaya başlamıştır.[5] Bu çalışmalarda destanın oluşumu ve gelişmesi hakkında genel olarak iki görüş ağırlık kazanmaktadır: İlki Köroğlu destanının, XVI. yüzyıllarda Anadolu, Azerbaycan ve Kafkasya bölgesinde, Celâlî isyanları zamanında, bir Celâlî reisi etrafında teşekkül ettiği ve sözlü gelenek temsilcileri vasıtasıyla değişerek geniş bir sahaya yayıldığıdır. İkincisi ise, destanın, XVI. yüzyıldan çok daha önce, İran-Turan mücadeleleri zamanında Orta Asya’da oluştuğu, sözlü gelenek temsilcileri ve göçler vasıtasıyla yayılarak yeni epizodlar, yeni kahramanlarla değişip zenginleştiğidir. Esasen bu görüşler kanaatimizce birbirinden farklı değil, bir bütünün parçalarından ibarettir. Çünkü, Köroğlu anlatmalarının çok eski zamanlarda Orta Asya’da meydana geldiği ve daha sonraki devirlerde farklı coğrafyalarda, farklı sosyo-kültürel şartlarla değişip zenginleştiği fikri, hem kültürel yapıların tarihî gelişimine uygun düşmekte hem de son yıllarda elde edilen verilerle doğrulanmaktadır. Öte yandan, hangi bakış açısıyla ele alınırsa alınsın, değişmeyen bir şey vardır ki, o da, Türkmenlerin diğer kültürel unsurlarda olduğu gibi Köroğlu Destanı’nın gelişmesinde ve yayılmasında önemli, aynı zamanda merkezî bir rol oynadığıdır. Destanın bütün versiyonlarında, Türkmen boylarının hayatıyla ilgili olayların büyük tesiri vardır ve anlatmalarda baş kahramanın Teke (Yomud) boylarından olduğu dile getirilir.

Destanın Türkmen versiyonundaki olaylar, yiğit, akıllı ve usta bir bahşı (âşık) olan Türkmen serdarı “Görogli”nın, özellikle İran şahlarına karşı verdiği mücadeleleri konu edinir. Fakat, destanın Sovyetler Birliği zamanında yayınlanan nüshalarında, zaman zaman hakim ideolojiye uygun ifadelerin yer aldığı ve kahramanın Türk (Osmanlı) sultanlarına ya da üst sınıf temsilcilerine karşı mücadele ettiği fikrinin işlendiği de görülür. Bu durum, bilimsel tavra uymayan müdahalelerden kaynaklanmanın yanında, destan kahramanın, destana yeni ilaveler yapılmasına müsait bir yapısının olmasından, yeri geldiğinde bir lider ya da hilekar, düzenbaz bir tip özelliği göstermesinden de kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte destan, Türkmenler arasında yüce ideallerin dile getirildiği ve her devirde örnek oluşturacak modellerin sergilendiği abidevî bir eser olarak kabul edilmektedir. Destanın Türkmenler üzerinde önemli derecede sosyo-psikolojik izlerinin olduğu, kahramanlık ve mücadele hislerini kuvvetlendirdiği, çağdaş Türkmen edebiyatındaki tesirlerinden de anlaşılmaktadır. Mahmutkulu’nun şiirlerinde veya bahşıların tasnif ettikleri halk destanlarında (hikayelerinde) bu tesir açık bir şekilde görülür.

"Görogli" destanı Türkmenler arasında "şah" (kol-dal) adı verilen bölümlerden müteşekkildir. Yapılan çalışmalarda ellinin üzerinde "şah" tespit edilmiş olmakla birlikte, bunların çoğu aynı anlatmaların farklı ya da bölünmüş şekillerinden ibarettir. Kaynaklarda, ilk ciddi derlemenin 1937 yılında Ata Çepov tarafından meşhur Pelvan Bahşı'dan 12 kol/şah halinde yapıldığını belirtilmektedir. Bu kol/şahlar, "Göroğlu'nun Türeyişi, Göroğlu'nun Evlenişi, Ar Alış, Ayvaz (Övez), Ayvaz'ın Kurtarılması, Ayvaz'ın Evlenişi, Arapreyhan, Kırk Binler, Ayvaz'ın Öfkelenmesi, Kempir (Kocakarı), Harmandeli, Göroğlu İle Bezirgan" şeklinde adlandırılmaktadır.[6] Daha sonraki yıllarda da Türkmen bahşılarından derlenen diğer anlatmalar da "Türkmen Medeniyet Enstitüsü"ne bağlı olan "Dil ve Edebiyat Enstitüsü"nde saklanmaktadır.[7] Türkmenistan sahasında derlenen ve olay örgüsü bakımından bir bütünlük arzeden kol/şahları yapısal olarak şöyle tasnif etmek mümkündür:

I. Hazırlık Bölümü: Olayların zaman ve mekanın belirtildiği, kahramanın ailesinin tanıtıldığı, kahramanın doğumu ve gençliğine ait olayların anlatıldığı epizotları ihtiva eden bölümdür. "Göroglu'nun Ortaya Çıkışı" kol/şahından ibarettir.

II. Kahramanın Maceraları: Bütün tahkiyeli eserlerde olduğu gibi, kahramanın herhangi bir hedef uğruna karşılaştığı problemlerin veya başından geçen olayların anlatıldığı epizotlardan müteşekkil bölümdür. Türkmen Göroglu destanında bu bölüm, gerek merkezî kahraman gerekse onun etrafında yer alan yiğitlerin başlarından geçen maceraları içermektedir.

Bunlar; Göroglu'nun Evlenmesi, Göroglu'nun Reyhanarap'tan Öç Alması, Göroglu'nun Ayvaz'ı Çandıbil'e Getirmesi, Göroglu'nun Ayvaz'ı Kurtarması, Ayvaz'ın Evlenmesi, Göroglu'nun Reyhanarap ile Mücadelesi, Göroglu'nun Kırk Binler ile Mücadelesi, Ayvaz'ın Öfkelenmesi, Servican ile Göroglu'nun Ayvaz'ı Kurtarması, Ayvaz ile Kırat, Kırat'ın Çalınması, Göroglu ile Harmandeli, Gülayım ile Erhasan, Göroglu'nun Bezirgan'ı Öldürmesi, Göroglu ile Davut Serdar, Tebli Batır'ın İhanet Etmesi, Ayvaz'ın oğlu Nurali kol/şahlarıdır.

III. Sonuç Bölümü: Kahramanın hayatının son zamanlarında yaşadığı olayların ve ölümünün anlatıldığı "Göroglu'nun Ölümü" kol/şahından ibarettir.

Bütün bu bölümlerde nazım-nesir karışık bir anlatım tarzı hakimdir. Duygu ve heyecanın yoğun olduğu kollarda manzum kısımların artması, sosyal çevrenin hassasiyet duyduğu olayların belirlenmesi bakımından önem taşımaktadır.

Türkmenistan'la birlikte Orta Asya sahasında anlatılan ve Oğuz dairesine dahil edilen müşterek Türk destanlarından biri de Yusuf Bey-Ahmet Bey (Bozoğlan) Destanı'dır. Destanın oluşmasında Oğuznâmelerin ve Köroğlu Destanı'nın önemli derecede tesiri vardır. Özellikle Dede Korkut Hikayeleri ile Köroğlu anlatmalarının bazı epizotlarındaki olaylar destanın bünyesinde yer almıştır. Araştırıcılar, Yusuf-Ahmet Bey destanını, Dede Korkut ve Köroğlu'nun buluşma noktasında gösterirler ve destandaki benzerlikleri yüzyıllar boyunca süregelen anlatı geleneğinin bir sonucu olarak ifade ederler.[8]

Destanda, Yemreli boyundan iki amca çocuğu Yusuf Bey ve Ahmet Bey'in dayıları Isfahan padişahı Bozoğlan Han ile aralarının açılması, on bin çadırlık boylarıyla birlikte Harezm diyarına gelmeleri, burada Hive Han'ı Eralı Han ve kardeşi Nedir Soltan'ın kızlarıyla evlenmeleri, Müsür şehrinin putperest hükümdarı tarafından hile ile esir edilmeleri, yedi yıl zindanda yattıktan sonra kendi gayretleriyle esaretten kurtulmaları ve Gözel Şah'la savaşıp intikam almaları anlatılmaktadır.[9]

Yusuf Bey-Ahmet Bey Destanı, edebî ve estetik yönden de seviye kazanmış ve Türkmen bahşıları başta olmak üzere diğer Orta Asya Türk kavimlerindeki anlatıcılar tarafından söylenegelmiştir. Manzum ve mensur karışık bir yapı arz eden destan, asırlarca Orta Asya Türklüğünün millî şuurunun güçlenmesinde ve millî birliğin ihyasında önemli bir rol oynamıştır.[10]

Türkmenistan'da Göroğlu ve Yusuf Bey-Ahmet Bey destanları dışında, herkes tarafından sevilen halk destanları (hikayeleri) da mevcuttur. Bunlar Türkmenler arasında olduğu kadar, genellikle bütün Türk dünyasında ve komşu kavimler içinde de anlatılmaktadırlar. Kahramanlık unsurlarından daha çok aşk unsurlarıyla ön plana çıkan bu anlatmaların Türkmenistan'da en yaygın olanlarından biri "Şasenem Garip"tir.

Âşık Garip adıyla bilinen halk hikayesinin Türkmen versiyonu olarak tanımlanan "Şasenem Garip", aşk konusu üzerine kurulmuş, realist çizgileri diğer hikayelere nazaran daha da artmış bir halk hikayesidir. Hikayede bazı destan ve masal unsurlarının olduğu, fakat bunların anlatı geleneğinden kaynaklandığı ifade edilir.[11] Bugün "Türkmenistan İlimler Akademisi Edebiyat ve Dil Enstitüsü El Yazmaları Bölümü"nde 14 yazma ve 6 litoğraf usulü ile basılmış Âşık Garip nüshası ile sözlü gelenekten derlenen pek çok metnin bulunduğunu biliyoruz.[12] Kanaatimizce bahşıların anlattığı "Helalay Garıp" hikayesi de Âşık Garip'in sosyal çevre bağlamında yeniden üretilen eş-metinlerinden biridir.

Türkmenistan anlatılan halk destanlarından biri de "Neceb Oğlan"dır. Bahşıların hayatıyla ilgili olayları konu alan anlatma, ustanın yanında eğitim gören bahşı adayı gençlerin âdab-erkanı yanında müşterek Türk kültürünün sıkı bağlarını göstermesi bakımından da önemlidir. Anlatmanın olay örgüsü kısaca şöyledir: "Harezm'de Elbend adında bir bahşı yaşar. Birgün bir kervanla birlikte Ganj'a gider. Orada Elbend'in sevdiği Sona adlı bir kız yaşamaktadır. Harezmli bahşının türküleri ve müziği Sona'yı büyüler ve evlenirler. Sonan'ın ilk evliliğinden olan Neceb ile birlikte Harezm'e dönerler. Üvey babasıyla aralarında ihtilaf çıkan Neceb, bahşı olmaya karar verir, Âşık Aydın'a gider. Denemeleri başarıp ve geriye usta bir bahşı olarak dönen Neceb, karşılaştığı herkesi alteder. Fakat düşmanlarının onu karalaması sebebiyle idama mahkum edilir. Harezm halkının ve sevgilisi Milayım'ın yardımıyla idamdan kurtulur. Fakat Harezm'i terketmek zorunda kalırlar."

Araştırıcılar bu anlatmanın genellikle Türkmenistan'da bulunan bahşı okullarıyla ilgili olduğunu, Türk anlatı geleneğinin ustalıklarına dair pek çok unsuru ihtiva ettiğini ifade etmektedirler.[13]

Bahşı tipine ilişkin bir başka anlatma da "Sayat ve Hemra"dır. XVIII. yüzyılda tasnif edildiği ifade edilen hikayenin kahramanı Hemra ve babası bahşıdır. Hemra, yiğit Sayat'ı deyişleriyle büyüler.

Babası Ahmet bahşılığı sayesinde idam sehpasından kurtulur, deyişleriyle turna sürülerini bile etkilemektedir.[14]

"Zöhre-Tahir" hikayesi de Türkmenler arasında yaygın olan aşk ve bahşı konulu anlatmalardandır. Olay örgüsü bakımından diğer sahalardaki anlatmalardan[15] pek farklı olmamakla birlikte Karrıev, Türkmen anlatmalarında hikayenin musannifi Molla Nepes'in de âşık çiftin eğitmeni ve onlara çeşitli problemlerinde yardımcı olan bir kahraman olarak olaylara dahil edildiğini belirtir.[16] Oysa son yıllarda yapılan araştırmalar hikayenin ilk defa Molla Nepes değil, Seyyidmuhammet Sayyadı tarafından tasnif edildiğini, Sayyadı'nın da hikayeyi babası "Baba (Hudayberdi) Bahşı" ve dedesi "Annamırat Bahşı"dan dinlediğini ortaya koymaktadır.[17] Mesnevî tarzında neşredilen anlatmada güzel türküler söylemenin fazileti ön plana çıkarılmaktadır.

"Dövletyar" ve "Şukur Bahşı"[18] adlı hikayeler tamamen biyografik özelliktedirler. Birincisinde, özgürlüğünü kazanmak için İran şahının bahşısıyla karşılaşan Türkmen bahşısı Dövletyar'ın; ikicisinde ise kardeşini esaretten kurtarmak için İran'a giden ve saray bahşısı Gulam ile karşılaşan Şukur Bahşı'nın maceralarını ihtiva etmektedir. Her ikisinde de Türkmen bahşılar kazanır. Bu anlatmaların temelinde, Türkmenlerin uzun yıllar İranlılarla yaptıkları mücadelelerin psikolojik izlerinin olduğu açıkça belli olmaktadır.

Bu anlatmaların dışında "Naztepe, Melike Dilaram, Ray Çini, Helalay Garıp, Kasım Oğlan, Seyfülmelek-Medhalcemal, Gül-Senuber, Gül-Bilbil, Ibrayım Halıl, Gülpam, Hatamtay, Muhammethanapı" gibi bahşılardan derlenen pek çok anlatma da günümüzde "Dessanlar" veya "Türkmen Halk Dassanları" serisi halinde neşredilmiştir.[19]

Türkmenistan'da anlatılan bu eserlerde dikkati çeken önemli noktalardan biri, özellikle baş kahramanın sadece yiğit, cesur ve fizik gücüyle ön plana çıkan bir tip değil, aynı zamanda aklını ve zekasını en iyi şekilde kullanan âşık, müzisyen ve doğaçlama deyişler söyleyebilen bir sanatçı, bir fikir adamı hüviyetindedir. Savaş meydanlarında bile onlar sadece silahla değil, keskin söz ve müzikle savaşmaktadırlar. Anlatmaların tamamı nesir-nazım karışık bir yapıdadır. Anlatıcılar, kahramanların iç dünyalarına, psikolojik durumlarına da yer vererek hedefledikleri idealleri halka aktarma gayreti içinde olmuşlardır.

Türk kültürünün pek çok tarihî, sosyo-kültürel unsurlarını ihtiva eden bu anlatmaların Türkmenler arasında yayılmasında, sevilmesinde ve aynı zamanda günümüze taşınmasında, şüphesiz "bahşı" olarak adlandırılan anlatıcıların çok önemli bir yeri ve fonksiyonu bulunmaktadır. Türkmen halkı arasında yaygın olan, "Her işin vagtı yagşıdır, toyun gelişigi bagşıdır" (Her işin zamanında yapılması iyidir, bahşılar toyun süsüdürler) veya "Yurda bela geler bolsa, töre bilen tozan geler; Yurda dövlet gonar bolsa, bagşı bilen ozan geler" (Toz toprak göründüğünde ülke için felâket bekle, bahşı, ozan göründüğünde ülke için mutluluk bekle) şeklindeki atasözleri, "Toy-tomaşa"larda en büyük saygının bahşılara gösterildiğini, onların iyilik habercisi, sevinç ve mutluluk timsali olduklarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bahşılar, sadece Köroğlu Destanı'nı değil, aynı zamanda "Yaşlı Kemine,

Yurtsever Zelilî, Âşık Molla Nefes, Mihtacî" gibi 18-19. yüzyılın seçkin şairlerinin eserlerini de günümüze taşımışlardır.[20]

Bahşı, eski Türk kültür hayatında "sihirbazlık, rakkaslık, mûsikîşinâslık, hekimlik, şairlik gibi birçok vasfı kendisinde toplayan"[21] ve İslâmiyet'in tesiriyle birlikte Anadolu'da "Âşık"[22] adıyla anılmaya başlayan sözlü edebiyattaki yaratıcı-anlatıcı tipin, Türkmenistan'daki temsilcisidir.[23]

M. Fuad Köprülü, Türk edebiyatının menşei ve gelişme devreleri üzerinde dururken bu yaratıcı-anlatıcı tipin, "Tonguzlarda Şaman, Moğol ve Buryatlarda Bo veya Bugué, Yakutlarda Oyun, Altay Türklerinde Kam, Samoyetlerde Tadibei, Finovalılarda Tietoejoe (bakıcı), Kırgızlarda Baksı-Bakşı, Oğuzlarda Ozan" adıyla anıldıklarını ve bunların en eski Türk şairleri olduklarını belirtir.[24] Araştırıcı ayrıca, eski ve yeni Türk lehçelerinde "bakşı, bahşi, bahşı, bagşı, baksı, baksa" şekillerinde karşılaştığımız bu kelimenin, Moğolca ve Mançuca gibi başka Altay dillerinde de görüldüğünü ifade ederek, kelimenin çeşitli Türk boylarında ve değişik devirlerde aldığı şekil ve mânâ üzerinde durur; Hazar ötesi Türkmenler arasında "iki telli tanburalarıyla koşuklar okuyan halk şairi" mânâsındaki "bagşı" şeklinin daha yaygın olduğunu söyler.[25]

Fakat, Türkmen bahşıları hakkında çok eski devirlere ait bilgiler olmadığı gibi, sonraki devirlerde yapılan çalışmalar da onların değerini ve sanatını ortaya koyacak nitelikte değildir. Türkmen bahşıları hakkındaki en eski bilgileri, çeşitli vesilelerle 19. yüzyılda Türkmenistan'da bulunmuş olan yazarlardan öğreniyoruz.

1860-1861 yıllarında İran ordusu içinde fotoğrafçılık yapmak üzere bulunan Fransız soylularından subay Henri de Couliboeuf de Blocqueville, Türkmenlere esir düşüp, on dört ay boyunca onlarla birlikte yaşadıktan sonra serbest bırakılmış ve anılarını bir kitapta toplamıştır.[26] Yazar, bu eserinde hemen hemen bütün Türkmenlerin dutar çaldığını ve şarkı söylediğini belirterek, dutar ve bahşıların icrasıyla ilgili bilgiler verir. Yazara göre, "kışın bir çadırda saz çalındığında, çadırın içinde yer bulamayanlar dışarda kürklerine bürünür, çömelir ve çalgı bitinceye kadar öylece dinlerler. Dutar, mandoline benzeyen bir enstrüman olup, sadece boyun kısmı daha uzundur. Dutarın oval şeklindeki gövdesi umumiyetle dut ağacından oyulur. Üzerinde delikler bulunan teknenin üstüne bükülmüş ipekten telleri taşıyan bir köprü konulmuştur. İranlıların aksine Türkmenler, göğüs sesi ile şarkı söylerler. Baksı adı verilen müzisyenin ölçülü bir davranış tarzı ve çeşitli özellikleri vardır. Giydiği elbiseler temiz, hatta bir parça orijinaldir. Baksı, her gittiği yerde dostça karşılanır, başkalarına nispetle daha çok itibar görür. İlk çay, ilk çilim kendisine uzatılır, sohbet esnasında yine ilk söz baksıya aittir."[27] De Blocqueville, Türkmenler arasında bulunduğu yıllarda "Car oğlan ve Abdurrahman" adlı bahşıların çok meşhur olduğunu belirterek, bahşılar kadar olmamakla birlikte masal ve hikâye anlatanların da takdir edildiğini ifade eder.[28]

Armin Herman Vambery, 1863 yılında Türkmenistan'a yaptığı seyahatten bahseden eserinde, Türkmen bahşıları hakkında, "Türkmenler için en büyük zevk, bahşının gelişi ve dutar eşliğinde Köroğlu veya Mahdum Kulu türkülerini icra etmesidir" diyerek, onların Türkmenler arasında ne derece rağbet gördüğünü ifade etmektedir.[29]

Baba Veliyev, A. P. Arhinov'un da aynı yıllarda Türkmenistan'ı ziyaret ettiğini ve daha sonra ziyaret notlarını yayınlarken bahşılar hakkında da bilgi verdiğini zikretmektedir. Yazara göre, Arhinov, 1864 yılında Mangışlak Türkmenleri arasında bulunduğu zaman "Kör Süleyman Bahşı, Allagulı Bahşı ve Acımırat Bahşı"nın yer aldığı bir meclise gitmiş, onları dinlemek fırsatını elde etmiştir. Aynı zamanda adı geçen bahşılardan destanlar derlemiş, Köroğlu Destanı'ndan aldığı bir şiiri de yayınlamıştır.[30] Veliyev, ayrıca, Oğuz Türkçesinin Batı'da konuşulan şive ve ağızlarında olduğu gibi, Türkmenler arasında da, eskiden destan anlatıcısı mânâsında kullanılan "ozan" kelimesinin "archaic" bir şekil aldığını, onun yerine "bagşı" kelimesinin kullanıldığını ifade eder.[31]

Türkmen bahşıları genellikle "termeci bagşılar" ve "dessançı bagşılar" olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.[32] "Termeci" bahşılar, az çok eğitim görmüş olan ve "dessançı" bahşıların bulunmadığı yerlerde Köroğlu veya diğer Türkmen destanlarını "Rus destan icracılarının ölçü sistemini andıran tumturaklı bir tarzda" okuyan ve halk tarafından daha çok "Kıssacı" adıyla anılan anlatıcılardır. "Kıssacı"ların adlarının başına genellikle "Molla" sıfatı eklenmiştir. "Molla Nepes", "Molla Puri" en usta "kıssacı"lardan olup, yetenekli bir hikâyeci, derlemeci ve şairdirler.[33]

"Kıssacı"lar, hikâyeleri daha çok kendi köylerinde veya yakın köylerde okumaktadırlar. Onların icrası "toy-tomaşa"larla aynı zamanda değildir ve çok büyük bir dinleyici kitlesi toplanmaz. Fakat, "kıssacı"ları dinlemeye okur-yazar olmayan "dessançı bagşı"lar da gelir. Onlar, okunanları ezberlemeye ve kendi tarzlarında işleyip daha geniş dinleyici kitlesine yaymaya çalışırlar. Böylece, bahşıların repertuvarlarında ünlü halk hikâyelerinden ve başka şairlerin özel eserlerinden örnekler de bulunur.[34]

Köroğlu veya diğer destanları anlatan "dessançı" bahşılar ise, yüksek kabiliyetleri ve profesyonellikleriyle ayırt edilen, aynı zamanda küçük yaşlardan itibaren usta bahşıların yanında yetişip, ustalaşınca da ustalarının yönetiminde icraya devam eden, gelenekten yetişmiş anlatıcılardır ve asıl "bagşı" onlardır.[35]

Bahşılar, manzum ve mensur karışık olan destanları, özellikle Köroğlu Destanı'nı gösterişli bir şekilde dile getirirler. Bazen akşamdan gün ağarıncaya kadar, bazen birkaç gün boyunca dinleyiciler tarafından sevilen Köroğlu türkülerini ve diğer eserleri söylerler. Hemen hemen her zaman yanlarında bir veya iki müzisyenin çaldığı "dutar", "gıdyak" (dutardan daha küçük telli bir çalgı) veya "tuyduk" (nefesli bir çalgı, düdük) eşliğinde bu icra yerine getirilir. Dinleyiciler bahşıyı "sağ bol", "yaşa", "berekella" (aferin) nidalarıyla ödüllendirirler. Halk geleneğinde, türkü siparişinde bahşılara değerli hediyeler verilir.[36]

Asrımızda, Türkmenistan sahasında "Pelvan Bagşı, Nazar Baga Bagşı, Cumamırat Ovaz, Annaımrat Bagşı, Baba Bagşı, Pürlü Sarı, Saparov Bagşı, Gurbancuma oğlu, Boldumsazlı Palta Bagşı, Övlüyagulı Bagşı Goçoğlu, Gurbandurdı Bagşı, Nedir Bagşı, Begenç Bagşı, Çerkez Babayev" gibi pek çok bahşı yaşamış olmakla birlikte, onlar hakkında yeterli bilgiye sahip olamadığımız araştırıcılarca ifade edilmektedir.[37] Biz, başvurduğumuz kaynaklarda eski bahşılardan sadece Pelvan Bahşı hakkında az da olsa bilgi bulabildik. Buna göre, Türkmen halkı arasında "Pelvan Hoca" adıyla

bilinen Pelvan Bahşı Ata Hoca oğlu, 1890 yılında "Tagta" ilçesinde doğmuştur. Pelvan Bahşı, bahşılar neslinden gelmektedir. Babası yaşadığı devrin ünlü bahşılarından "Ata Hoca"dır ve 1920 yılında vefat etmiştir. Ata Hoca'nın babası "Atanazar Hoca", onun babası "Goç Hoca" adıyla bilinir. Ata Hoca'nın kardeşi "Durdu Hoca" sazendelik yaparmış.

Pelvan Bahşı, Köroğlu Destanı'nın kırk dört kolunu anlattığı söylenen babası Ata Hoca'dan sadece yirmi kol öğrenebilmiştir. O, Köroğlu Destanı'ndan başka, "Hüyrlukga Hemra", "Sayatlı Hemra", "Baba Rövşen" destanlarını da anlatmıştır. Pelvan Bahşı'nın ataları destanları dutar eşliğinde söylemişlerdir, fakat o, yanında bir de "gıdyakçı" bulundurmuştur. 1943 yılında vefat eden "Pircan gıdyakçı" hayatının sonuna kadar her zaman Pelvan Bahşı ile beraber olmuştur.

1924 yılında V. Uspenski, Pelvan Bahşı ve Pircan ile görüşmüş, daha sonra yayınladığı "Türkmen Müziği" adlı eserinde onlar hakkında bilgi vermiştir. Uspenki, Pelvan Bahşı'nın söylediği "Kırat gel, Kara nergiz, Medresenâme, Vefasız yarim gel, Sanem can, Sana ne oldu, Ninniler yavrum" adlı yedi türküyü notaya geçirmiştir. Pelvan Bahşı, 1939 yılında 49 yaşında iken vefat etmiştir.[38]

Yüzyıllardan beri gerek yaratıcılıkları gerekse kendilerinden önceki nesillerden aldıklarıyla sadece Türk ya da Türkmen kültürü değil, aynı zamanda Doğu ve Batı kültürleri arasında da önemli bir işlev üstlenmiş olan bahşılar, günümüzde eskisi kadar olmasa da hâlâ varlıklarını sürdürmekte ve toplum içinde önemli bir mevki işgal etmektedirler. Onların tarih boyunca üstlenmiş oldukları işlev ve misyonun, değişen ve küreselleşen dünya şartları içinde devamının sağlanması, kanaatimizce kültür gerçeğini tanımak ve kültür ürünleri üreten bu tabii fabrikalara gereken değeri ve ilgiyi göstermekle mümkündür. Bu bağlamda, Türkmenistan'ın başta da belirtmiş olduğumuz "merkezî" ve "birleştirici" olma özelliğinden dolayı araştırıcılara ve idarecilere daha da büyük sorumluluklar düşmektedir.

1 Türkmen ve Türkmenistan tarihi hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, Ankara, 1972; Laszlo Rasonyı, **Tarihte Türklük**, Ankara, 1993; Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara, 1971; Z. Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981; İbrahim Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", **Jean Deny Armağanı**, Ankara, 1958.

2 Bkz. M. N. Hıdırov, **Türkmen Dilinin Tarihinden Materyaller**, Aşgabat, 1962; Halık Köroglı, **Turkmenskaya Literatura**, Moskova, 1972.

3 Köroğlu anlatmalarının bu şekilde tasnif edilmesiyle ilgili bkz.: Fikret Türkmen, "Köroğlu'nun Özbek ve Ermeni Varyantları", **Köroğlu Semineri Bildirileri,** Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1983, s. 83-90; "Köroğlu Hikâyelerinin Yayılma Sahaları ve Menşe Meselesi", E. Ü., **TDEAD**, S. IV, İzmir, 1985, s. 9-19; "Köroğlu Hikâyelerinin Anadolu ve Türkmen Varyantları", E. Ü., **TDEAD**., S. V, İzmir, 1989, s. 7-8; Dursun Yıldırım, "Köroğlu Destanı'nın Ortaasya Rivayetleri", **Köroğlu Semineri Bildirleri**, s. 103-174.

4 Karrıev, B. A.; **Epiçeskie Skazaniya o Ker-oglı u Tyurko Yazıçnı Narodov**, Moskova, 1968, s. 101.

5 Köroğlu Destanı'nın Türkmen anlatmaları üzerine yapılan çalışmalarla ilgili geniş bilgi için bkz.: Aleksandre Chodzko, **Specimens of the Populer Poetry of Persian Kuroglou**, London-1842 (Yeniden baskı, 1971, Burt Franklin, New York); Pertev Naili Boratav, **Köroğlu Destanı**, İstanbul, 1931, (Yeniden baskı, Adam Yay., İstanbul, 1984); Fikret Türkmen, "Köroğlu" Maddesi, **Türk Dili ve Edebiyatı Ans**., C. V, s. 416-420; V. M. Jirmunsky- H. T. Zarifov, **Uzbeksky Narodnıy Geroiçeskiy Epos**, Moskova, 1947; B. A. Karrıev, Epiçeskie Skazaniya o Ker-oglı u Tyurko Yazıçnı narodov, Moskova, 1968; Mustafa Arslan, **Köroğlu Destanı'nın Türkmen Versiyonu Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme**, E.Ü. SBE., İzmir, 1997 (Basılmamış Doktora Tezi).

6 Köseyev, Meti; **Göroglı Türkmen Halk Eposı**, Aşgabat, 1980, s. 8-9; B. A. Karrıev, **a.g.e.,** s. 104.

7 Bu şah/kollardan yirmisi tarafımızdan doktora çalışmasında esas alınmıştır. Bkz.: Mustafa Arslan, Köroğlu Destanı'nın Türkmen Versiyonu Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme, E.Ü. SBE., İzmir, 1997 (Basılmamış Doktora Tezi). Ayrıca toplanan malzemelerin önemli bir bölümü Annagulı Murmemmet tarafından ülkemizde yayınlanmıştır. Bkz.: Annagulı Murmemmet, **Göroğlu-Türkmen Halk Destanı**, Ankara, 1996.

8 Karrıev, B. A.; **a.g.e.,** s. 105-106; İsa Özkan, **Yusuf Bey-Ahmet Bey (Bozoğlan) Destanı**, Ankara, 1989, s. 16 vd.

9 Özkan, İsa; **a.g.e.,** s. 63.

10 Destanla ilgili daha geniş bilgi için bkz.: İsa Özkan, **a.g.e.**

11 Türkmen, Fikret; **Âşık Garip Hikayesi İnceleme-Metin**, Ankara, 1995, s. 2.

12 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Fikret Türkmen, **a.g.e.**

13 Karrıev, B. A.; **a.g.e.,** s. 135.; Nepes Hocayev, Necep Oglan, Aşgabat, 1943.

14 Karrıev, B. A.; **a.g.e.,** s. 136.

15 Tahir ile Zühre hikayesinin bütün varyantları hakkında geniş bilgi için bkz.: Fikret Türkmen, **Tahir ile Zühre,** Ankara 1983.

16 Karrıev, B. A.; **a.g.e.,** s. 136.

17 Sayyadı, Seyyidmuhammet; **Zöhre-Tahır**, Yayına hazırlayan: Araznepes Memmetcumayev, Aşgabat, 1998.

18 Hocayev, Nepes; **Türkmen Halk Dastanları**, Aşgabat, 1941.

19 Dessanlar, Aşgabat, 1982; **Türkmen Halk Dessanları**, Yayına hazırlayan: Amangul Garrıeva, Aşgabat, 1993; **Türkmen Halk Dessanları**, Yayına hazırlayan: Akmuhammet Aşırov, Aşgabat, 1993.

20 Karrıev, B. A; **a.g.e.,** s. 126-127.

21 Köprülü, M. Fuad; **Türk Edebiyatı Tarihi**, s. 67.

22 Günay, Umay; **Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi**, AKM. Yay., Ankara, 1986, s. 1-22.

23 "Bahşı" kelimesinin mânâsı, etimolojisi ve çeşitli Türk boylarının sözlü ve yazılı edebiyatlarında geçirdiği fonetik ve semantik değişiklikler için bkz.: M. Fuad Körpülü, "Bahşı", **İslâm Ans**., Cüz. XIII, İstanbul, 1942, s. 233-238; **Edebiyat Araştırmaları**, Ötüken Yay., İstanbul, 1989, (3. basım) s. 145-156; Osman Fikri Serkaya, "Eski Türk Şiirlerinin Kaynaklarına Toplu Bakış", **Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı**, Ocak 1986, S. 409, s. 65.

24 Köprülü, M. Fuad; **Edebiyat Araştırmaları-I**, Ötüken Yay., İstanbul, 1989, (3. basım), s. 56-72.

25 Körprülü, **a.g.e.,** s. 145-156.

26 De Blocqueville, Henri de Coluliboeuf; **Türkmenler Arasında**, Çev.: Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1986.

27 De Blocqueville, Henri de Couliboeuf; **a.g.e.,** s. 70-71.

28 De Blocqueville; **a.g.e.,** s. 73.

29 Karrıev, B. A.; **a.g.e.,** s. 126.

30 Veliyev, Baba; **Türkmen Halk Poeziyası**, Aşgabat, 1983, s. 5.

31 Veliyev, Baba; **a.g.e.,** s. 16-17.

32 Cumaliyev, S.; "Bagşı" Maddesi, **Türkmen Sovet Ansiklopediyası**, 1. tom (cilt), Aşgabat, 1974, s. 276.

33 Karrıev, B. A.; **Epiçeskie Skazaniya o Ker-oglı,** s. 128.

34 "Dessançı" Maddesi, **Türkmen Sovet Ansiklopediyası**, 3. tom (cilt), Aşgabat, 1981, s. 131; B. A. Karrıev, **a.g.e.,** s. 128.

35 Karrıev; **a.g.e.,** s. 127.

36 Karrıev; **a.g.e.,** s. 127; Cumaliyev, S., "Bagşı" Maddesi, s. 276.

37 Karrıev; **a.g.e.,** s. 126-139; Baba Veliyev, **Türkmen Halk Poeziyası**, s. 4-20; S. Cumaliyev, "Bagşı" Maddesi, **Türkmen Sovet Ansiklopediyası 1.** tom, Aşgabat, 1974, s. 276;

Annagulı Murmemmet, **Göroğlu Türkmen Halk Destanı**, Bilig Yay. Ankara, 1996, C. 1-5 (Golyazmaları bölümlerinde).

38 Göroğlu, **Türkmen Halk Destanı**, Yayına Hazırlayan: Annagulı Nurmemmet, C. 1, s. 319-321.

Türkmen Halk Edebiyatında Destan Geleneği / Yrd. Doç. Dr. Melek Erdem [s.878-884]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi /Türkiye

1. Giriş

ürk kültürünün en önemli unsurlarından biri olan, kazanılan bir zafer sonrasında, verimli, iyi geçen bir av sonrasında, evlilik, çocuğa ad verme gibi çeşitli sebeplerle düzenlenen toylarda icra edilen destan söyleme geleneği, eski Türklerden bu yana, yöneten ve yönetilen kesimin ortak eğlence anlayışı olarak günümüze kadar gelmiştir.

Dünya üzerinde hemen hemen her milletin, dünyanın ve insanın yaratılışına dair destanları vardır. Yaratılış destanlarında “tanrı”, “savaş”, “güneş” ve “ay” gibi kavramların farklılığı dikkat çekicidir. Bu destanları millî yapan özellikler de bu farklılıklardır. Birçok milletin yaratılış destanlarında görülen birden fazla tanrı anlayışına karşın Türk destanlarında “tek tanrı” inanışı görülmekte, savaşın her zaman yüce bir ideal için yapılması söz konusu olmakta, evren içerisinde “güneş” ve “ay” kavramları gerçek yerlerine oturtulmakta ve bu kontekst içerisinde “ışık” önemli bir yer tutmaktadır.[1]

Türk destanlarında diğer milletlerin destanlarına göre daha gerçekçi ve kendi içinde mantığı olan bir destan yapısı karşımıza çıkmaktadır. Her milletin destanında sembolleştirdiği, kutsal gördüğü hayvanlar vardır. Türklerde de bu sembol “kurt” olarak mevcuttur.[2]

Türklerde oldukça köklü bir destan geleneği olduğu tarihî bir gerçektir. Yaratılış ve Türeyiş destanlarının yanı sıra *Göç*, *Bozkurt*, *Ergenekon*, *Oğuz Kağan* ve *Dede Korkut* destanları bu geleneğin önemli yapı taşlarından sadece bir kaçıdır. Ögel, Çince kaynaklara istinaden, M.Ö. II. yüzyılda Motun Yabgu zamanında da Oğuz Kağan destanının saz eşliğinde halk arasında çalınıp söylendiğini belirterek Türklerde oldukça köklü bir destan geleneği olduğuna işaret etmiştir.[3]

Bu büyük Türk kültür hazinesinin bir parçasını teşkil eden Türkmen halk edebiyatı da çok zengin sözlü gelenek ürünlerine sahip olmanın yanı sıra Türk dünyasının kuzeydoğu sahasından Anadolu’ya uzanan bir zemin üzerinde, eski Türk destan geleneğinin izlerini sürdürmektedir. Rus Komünist Bolşevik Partisi’nin Merkez Komitesi’nin (RKBP-MK) 18 Haziran 1925’te edebiyat hakkında aldığı kararlar[4] üzerine Türkmenistan’da da, Gorki’nin demeçleri ile başlayan rejime uygun çalışmalar, bu geleneğin izlerini silmeye çalıştıysa da köklü bir geçmişe sahip bu sözlü gelenek, halk arasında istikrarla devam etmiştir. Türkmen Türkçesi özelliklerinin XVIII. yüzyılda Mağtımgulı’nın eserlerinde su yüzüne çıkmaya başlaması ile Türkmen halk edebiyatı da aslında yavaş yavaş şekillenmiştir.

Mağtımgulı’nın[5] başlattığı edebî mektebi devam ettiren Seydi, Zelili, Kemine, Mollanepes gibi şairler ve eserleri, aynı zamanda Türk halk sözlü geleneğinin Türkmenistan sahasındaki temsilcileri ve Türkmen bağşılık mekteplerinin önemli temsilcileridir.

Azadi, Mağtımgulı, Andalip, Mağrupi, Şabende ve Şeydayi’nin eserleri XVIII. yüzyıl sonlarındaki ve XIX. yüzyıl şairleri için önemli bir mektep olmuştur. Mağtımgulı’nın eserlerinde görüldüğü üzere,

Seydi ve Zelili'nin de bu dönemdeki hadiselere, çağdaşlarına göre daha çok ağırlık vermeleri, şiirlerinde vatan ve millet fikirlerinin daha derin olması dikkati çeker. Bu dönem eserlerinin çoğu da Sarı Bağşı, Durdı Bağşı, Hallı Bağşı gibi son dönemlerin üstad bağşılarınca halk aydımları (türküleri) şeklinde saz eşliğinde söylenegelmiştir.

Atayev, bu dönem Türkmen şairlerini eserlerindeki farklılıklara göre üç gruba ayırmıştır:[6]

1. Doğu edebiyatının geleneklerini devam ettirenler veya "kitabî stil"de

eser verenler: Bunlar daha çok Çağatay Türkçesi ile yazmışlardır. İmameddin Nesimi, Ali Şir Nevai, Muhammed Fuzuli'nin yanı sıra Dövletmämmed Azadi, Mahmut Gayıbi ve Şeydayi gazelleriyle, Andalip de tahmisleriyle dikkati çekmişlerdir.

2. Destan söyleyen ve yazan şairler: Nurmuhammet Andalip, Şeydayi, Gurbanalı Mağrupi ve Abdılla Şabende aynı zamanda destancı şairlerdir. Destanların önemli nüshaları Türkmen edebiyatının bu döneminde ortaya konmuştur. Bunların her biri bu döneme kadar halk arasında söylenen destanların ilk derleyicileridir. Andalip'in *Leyli Mecnun, Yusup Züleyha,* Şabende'nin *Şabehram, Gül-Bilbil,* Şeydayi'nin *Gül-Senuber,* Mağrupi'nin *Seypelmelek-Medhalcemal, Dövletyar* destanları bunlara örnek gösterilebilir. XIX. yüzyılın devamında da Mollanepes'in *Zöhre-Tahır* destanını görmekteyiz.

3. Mağtımgulı tarafından esasları konulan gerçekçi edebî tarz: Bu dönemde Mağtımgulı'nın edebiyata getirdiği yeniliğin kaynağı, konuların halkın günlük hayatından alınması meselesidir. Dolayısıyla verilen eserler de halkı birliğe çağırıcı, vatan sevgisi ve kahramanlık duyguları ile ilgili olmaktadır. Mağtımgulı'nın güçlü tesiri Mağrupi'nin şiirlerinde de hissedilmektedir. Daha sonra Seydi, Zelili, Kemine, Mollanepes, Mätäci gibi şairler de Mağtımgulı'nın açtığı yolu devam ettirmişlerdir. Bunlardan Seydi ve Mollanepes'in de kendi yaptıkları, ilk derleyenlerinin kendilerinin olduğu destanları icra ettikleri görülür.

Bekmıradov da benzer şekilde XVIII. yüzyılda Türkmenistan sahasındaki edebî çevreyi üç gruba ayırmıştır:[7]

1. Önceden gelen kitabî stil; Azadi'nin Doğu edebiyatı tesiri ile *Vagzı Azat* gibi eserlerini verdiği dönem.

2. Eski Oğuzların nazım geleneği; Mağtımgulı ve onu izleyenlerce Oğuz-Türkmen sözlü geleneğini canlandıranların eserlerini verdikleri dönem.

3. Destancılığın yazılı devri; Mağtımgulı ile Andalip ve diğer yazılı destan geleneğinin temsilcileri, halk arasında yüzyıllardan beri süregelen millî örf ve âdetlerine, halkın kendi edebî türlerine yöneldikleri dönem. Millî köklere dayanan Dövletyar, Yusup Ahmet, Alıbeğ Balıbeğ gibi destan kahramanlarını da bu dönem eserlerinde görmekteyiz.

Bu tasniflerden XVIII. yüzyıl Türkmen edebiyatında destanların ve destancılığın önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır.

2. Türkmen Sözlü Geleneğinde Destan Anlayışı

Batı literatüründe destan için *legend*,[8] *myth,*[9] *epic*[10] terimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Ögel, eserinde *myth* teriminin karşılığı olarak "efsane", *legend* teriminin karşılığı olarak da "destan" kelimelerini kullanmıştır.[11] Efsane ve mit kavramları aslında birbirleriyle bağlantılıdır. Bu kavramlarda olayları, tarihte belirli bir zaman ve mekâna oturtabilme, gerçekçilik ve inandırıcı olma özellikleri de vardır.[12] *Epic* terimi ise kavramın daha çok edebiyat bilimindeki karşılığı olmaktadır.

Eski Türklerde *boy, ır, yır* terimleri ile ifade edilebilen bu kavram için kullanılan Farsça kökenli "destan" sözü, Türkmenlerde *dessa: n* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra Türkmen sözlü geleneğinde "boy boylamak" kavramı da vardır. Bu kavramla kast edilen şey, özellikle Çovdur bagşılarca icra edilen, Türkmen boylarının, yeni gelişen "taypa" ve "tire"lerinin de ortaya çıkışlarının beyan edildiği destanî anlatımlardır.[13] Türkmenlerdeki bu sözlü gelenek ve sosyal antropolojik açıdan apikal ataya (Oğuz Kağan) bağlanabilme anlayışı[14] dikkate alındığında ise, 'vücut' anlamındaki *boy* kelimesi ile 'destan' anlamındaki *boy* kelimesi arasında anlam genişliğine uğrama şeklinde bir anlam ilişkisi olabileceği düşüncesinin, Gökyay ve Ergin'in görüşleri doğrultusunda tekrar göz önüne alınması gerekmektedir.

Türkmen Türkçesinin izahlı sözlüğünde (TDS), dar bir kapsamla tanımlanan *dessan* kelimesi için, Türkmen folklor araştırmacısı Garrıyev, Türkmenlerde *dessan* sözünün, halk ağzında sözlükte yer aldığı gibi dar bir çerçevede 'meydana gelen bir olay', 'tarihî vaka', 'hikâye', 'şiir' vs. karşılığında kullanımının yanı sıra daha geniş olarak bir edebî tür ifade etmek üzere iki farklı anlamda kullanıldığını belirtmektedir.[15] Bu nedenledir ki, Türkiye literatüründe "halk hikâyesi" olarak nitelendirilen türler de Türkmenistan literatüründe "destan" olarak nitelendirilmektedir.

Çobanoğlu, halk edebiyatında destan olarak adlandırılan edebî türleri; a. Mensur biyografik eserler, b. Manzum eserler, c. Manzum-mensur eserler, d. Âşık tarzı şiir geleneğinde destanlar olmak üzere dört grupta toplamıştır.[16]

Türkmen klâsik edebiyatında işlenen "destan" türü de kendi içinde mazmunu, ana fikri, anlatım özelliği bakımından çeşitlilik göstermektedir. Garrıyev, destanları sınıflandırırken tema özellikleri, mazmunu, ifade tarzı, gerçek hayatla ilgili veya hayalî oluşu, orijinal veya tercüme oluşu gibi hususların göz önüne alınması gerektiğini belirterek şöyle bir tasnif yapmıştır:[17]

1. Aşkî-günlük hayata ait destanlar: *Leyla-Mecnun*, *Zöhre-Tahır* destanları bu gruba örnek teşkil eder.

2. Aşkî-fantastik destanlar: *Seypelmelek-Methalcemal*, *Gül-Senüber* gibi destanlar.

3. Kahramanlık destanları:

a.Aşkî-kahramanlık destanları: *Gül-Bilbil* destanı.

b. Harbî destanlar: *Yusup Ahmed*, *Alıbeğ-Balıbeğ*, *Hocamberdi Han*.

4. Realistik destanlar:

a. Tarihî kahramanlık destanları: Mağrupi'nin *Dövletyar*, Misgingılıç'ın *Batır Nepes*, Muhammedrahim'in destanları ve Dovan'ın destanları.

b. Biyografik destanlar: Şairlerin kendi başlarından geçen vakalara ilişkin destanlardır. Seydi'nin *Goşa Pudağım*, Basrı'nın *Dervüş Bahrı*, Talibi'nin *Talıbı ve Sahıpcemal* destanları.

c. Aşkî-sosyal mazmunlu destanlar: Mollamurt'un *Emir Zerli* destanı.

5. Dinî destanlar:

a. Dinî konulu aşkî destanlar: Andalıp'in *Yusup Züleyha*'sı

b. Dinî-klerikal destanlar: *Babarövşen, Zeynelarap, İbrahım Edhem* destanları.

6. Tercüme destanlar.

Her ne kadar bu tasnifte dönemin siyasî şartları gereği, adları geçmiyorsa da, Oğuz Kağan, Korkut Ata ve Göroğlı destanlarının da realistik destanlar içerisindeki "tarihî kahramanlık destanları"na dahil edilmesi gerekmektedir.

Eski Türk destanlarının tamamiyle manzum olduğu, fakat destanların günümüze doğru manzum ve mensur karışık bir yapı sergilediği görülür.

Türkmenlerde "destan", öncelikle okunan değil, dinlenen ve halk önünde, bir sahne düzeni içerisinde icra edilen bir türdür. Türkmen sözlü geleneğinin önemli bir parçası olan destanlar da nazmın ve nesrin bir arada yer aldığı destanlardır. Bu destanlar Türkmen sazları eşliğinde halk önünde bagşılarca icra edilir.

Manzum ve mensur karışık bir yapı sergileyen destanların bazılarının halk arasında sadece mensur kısımdan müteşekkil rivayet görünüşlerinin de varlığı bilinmektedir. Oğuzname, Korkut Ata ve Göroğlı gibi destanların Türkmen sözlü geleneğinde bir de rivayetleri vardır.[18] Bunları anlatan râviler de rivayetleri anlattıklarında, malzemenin asıl nüshasını korumaya çalışarak, rivayetin özelliklerine göre, genellikle kimden işittiklerini belirtmektedirler. Meselâ; Ballı Bayramgulıoğlı, Uzhan'ın oğulları Günhan, Ayhan, Yıldızhan, Gökhan, Dağhan, Deñizhan ve Dağhan'ın oğlu Salırhan, Salırhan'ın oğlu Albigurçuk hakkındaki rivayetlerin sonunda "Ben bu sözleri, Gulcan Molla şeceresini üç kez okuduğunda işitip ezberledim. Gulcan Molla, Bekce İşa'nın oğludur. Yomutların Atabay tiresinden, Kesearka uruğundandır. O da kendisinin şeceresini Mäter Ahundan aktardı." şeklinde bilgi verir.[19]

3. Türkmenlerde Destan İcracıları: Bagşılar

*Türkmen Dilinin Sözlüğü*nde ve *Türkmen Sovet Entsiklopediyası*nda "bagşı" kelimesi, aşağı yukarı benzer şekillerde; "Türkmen millî aydımlarını (türkülerini), destanlarını dutar, gıcak, gargı tüydük, dilli tüydük, gopız gibi sazlar eşliğinde icra eden ve halk arasında bu özellikleriyle tanınan aydımçı" olarak tanımlanmıştır.[20] Türkmenlerde üstad bağşılar adı geçen bu sazları, büyük bir ustalıkla çalma kabiliyetine sahiptirler. Bu bagşıların bir kısmı, sadece Türkmenlerin değil, komşu Türk boylarının ezgilerini ve sazlarını da bilmektedir.

Bagşılar, repertuarlarına ve bunları icra ediş tarzlarına göre, “dessançı bagşılar” ve “tirmeçi bagşılar” olmak üzere iki gruba ayrılmaktadırlar. Tirmeçi bagşılar, daha çok halk aydımlarını (türkülerini) ve destanların içerisinde geçen aydımları, saz eşliğinde icra eden bagşılardır.

Türkmenlerde “halıpa bağşı” denilen usta bagşıların bir kısmının öğrencileri vardır. Onlar da bu sanatı ustalarının yanında bütün incelikleriyle kavradıktan sonra, ustalarından izin alıp, onların imtihanından geçerek kendi başlarına icra etmeye hak kazanırlar. Öğrenciliğin süresi bagşının ezber kabiliyeti, becerikliliği, ustalığa olan temayülü ve aydımı icra ediş şekli ile ölçülür. Destancı bağşılardan 10-15 yıl ustanın (halıpa) dersini alan bagşılar olabildiği gibi 3-4 yıl içinde ustanın imtihanından geçen bagşılar da vardır. Dua, bagşıların kendi başlarına icracı sayıldığını gösteren tek diploma olarak görülür. *Göroğlı* destanını icra etmek ise büyük bir ustalık gerektirmektedir. Bu durumda, bagşılar, kendi kendilerini olgunlaştırıp repertuarlarını daha da zenginleştirerek aydım-saz ustalıklarını daha da artırırlar. Ustanın öğrencisine kanaati tam olana kadar dua etmez. Onu, destan söyleme, halk aydımlarının, sazlarının makamlarını (heñlerini) ustalıkla icra etme konusunda devamlı eğitir. Öğrencisinin tamamen olgunlaştığını düşündüğü zaman halk önünde ona nasihat mahiyetinde dua (pata) eder. İlaman bagşıya ustası şöyle dua etmiştir: “Benim işim verilsin, işinden bereket bul, kum dediğin altın olsun, ağzından kötü söz çıkmasın. Nefsine ve diline sahip ol. Dilin güçlü, aklın keskin olsun.” İlaman bagşı bu duayı almak için Mağtımgulı Garlıyev’in yanında dört yıl gezmiştir.[21]

Destancı bagşılar, en az bir destanı baştan sona ezbere bilmekte ve saz eşliğinde icra etmektedirler. Genellikle manzum kısımlar saz eşliğinde name ile icra edilir. Türkmenlerde bir destan icrasında, destancı bagşının manzum kısımlarda değişiklik yapamayacağı, fakat mensur kısımlarda irtical kabiliyeti ölçüsünde değişiklik yapabileceği bilinmektedir.[22] Radloff, bu durumda kompozisyonun ihtiyarî olduğunu belirtmiştir.[23] Her destancı bagşının bir icra sırası, geleneğe bağlı kalarak icra ettiği bir kontekst vardır. Destana geçilmeden önce tirme aydımlar söylenerek seyirci/dinleyici destana hazırlanır. Bazen ondan önce dua mahiyetinde bir giriş de yapılabilmektedir. Tirme (derme) aydımlardan sonra destana geçilir. Bu tirme aydımlar klâsik Türkmen şairlerinin şiirlerinden bestelenmiş olanlardır.

Umay Günay da Türk dünyasındaki âşıklık geleneğinin müşterekliğini sağlayan unsurları sıralarken; manzum kısmın saz eşliğinde daima ezgiyle söylendiğini belirtmiştir.[24]

Kabiliyetli bagşıların her biri, kendi tarzlarını diğerlerinden ayıran makamlar (heñ) yaratmışlardır. Aşırov, Türkmen bagşılık geleneğinde Türkmen boylarına mahsus “yol” denilen; *Sarık yolı, Salır yolı, Yomut yolı, Teke yolı, Ahal yolı, Damana yolı, Ersarı yolı, Çovdur yolı, Gökleñ yolı* gibi tarzların olduğunu belirtmiştir.[25] V. Belyayev’in 1927’de Türkmen bagşılık geleneği üzerine çalışmalarından sonra, V. Uspenskiy ile birlikte yayımladıkları *Türkmen Sazı* adlı 2 ciltlik eser de bu konuda yapılmış önemli çalışmalardandır.[26] Bu eserde, Şükür bagşının Uspenski’ye “çuval serpen”, “mukamlar başı”, “ayralık”, “goñurbaş” makamlarının çok eskiliğinden söz ettiği, anlatılmaktadır. Yine aynı eserde; Fars tarihçi Hamdullah Kazvi’nin 1339’da yazdığı eserinde, ünlü Mervlilerin arasında Hosrav Pervizi’nin

(590-628) köşk sazendesi Barbut'un (veya Barbad) da olduğu ve onun Mervlilerce çok iyi tanındığından söz edildiği, belirtilmektedir.[27]

Nazar Bağa, Pälvan Hoca, Mağtımgulı Garlı, Cumamurat Oraz, Palta bagşılar Türkmenler arasında günümüzde de en tanınmış destancı bagşılardandır.[28] Pälvan Bağşı, Ata Hocaoğlu, babası ve onlar gibi birçok bağşı *Göroğlı* destanını tamamiyle bilmektedirler. Yomut destancı bağşılardan Nazar Bağa, Öre Şıh, Mağtımgulı Garlı, İlaman Anna, Akcagül, Mıradova ve diğerleri ise *Göroğlı* destanının bazı bölümlerini ve diğer bir grup destanı saz eşliğinde söylemektedirler. Yolötenli bağşı Gurt Yakup ise dinî destanları ezberden icra edebilmektedir.[29] Nazar bağa ve oğlu Cuma bagşının repertuarlarında *Şasenem-Garıp* ve *Hüyrlukga-Hemra* destanları da vardır. *Hüyrlukga-Hemra* destanı aynı zamanda Köneürgençli Bayar Bayramov, Gurban Övezov, Sapaş Ataberdiyev, Hudayberdi Maşrıkov, Öre Maksudov, Täçnazar Mätcanov, Tağtalı Gılıç Ödäyev ve daha birçok bagşının repertuarlarında yer almakla beraber, bu bagşıların hiçbiri destanı baştan sona tam olarak söylememekte, çoğu da destanın ikinci bölümünü icra etmektedirler. Destanın Nazar bağa tarafından söylenen varyantı ise 1939'da yazıya geçirilmiştir.[30] Destanın 1978'deki neşri de Türkmenistan İlimler Akademisi'nin el yazmaları kısmında bulunan, Daşhovuzlu Nazar bağa, Hocambazlı Övliyägulı bagşı, Köneürgençli Nurı Halıkov, Tağtalı Öre Seyitmädov, Hekim Gurbanov, Gılıç Ödäyev ve Muhat Gandımov gibi bagşılardan derlenen varyantlar esasında hazırlanmıştır.[31]

Nazar bağanın oğlu Cuma bagşının repertuarında bulunan *Şasenem Garıp* destanı daha kıssadır. Ata Rahmanov bu destanın, Gurbangılıç Çakanoğlı adlı Çovdurlu yaşlı bir bagşıdan derlediği 7 bölümünü 1992'de neşretmiştir.

Türkmenistan'ın kuzey bölgelerinde özellikle Daşhovuz, Yolöten, Tağtabazar ve Çärcev'de destancı bagşıların daha çok olduğu dikkati çekmektedir.

Daşhovuz'a bağlı Tağta şehri civarında yaşayan Pälvan bağşı (1980-1939), babası Ata Hoca'nın yanında yetişen pek çok bağşıdan birisidir. Ata Hoca, *Göroğlı* destanının 44 bölümünü (şaha), halk destanlarının da çoğunu ezbere bilmekte ve icra etmektedir.

Oğlu Pälvan bağşıya destanın 12 bölümünü öğretmiştir. Ata bagşının babası Atanazar bağşı, Atanazar bagşının babası Goç bagşıdır. Bu bagşılık geleneği ile Mağtımgulı Garlıyev tanışır ve Pälvan bagşının icra ettiği 12 bölümü düzenler.[32]

1891 yılı, Aşgabat doğumlu olan Mağtımgulı Garlıyev Alili tayfasının Çuval tiresinden olması sebebiyle kendisine Mağtımgulı Çuval ve daha sonra da Çuval Bağşı denmiştir. O da Gılıç bagşının öğrencisidir. Ayrıca Çarı bagşıdan aydım-saz sanatının inceliklerini öğrenir. Kendisi de birçok öğrenci yetiştirir.[33] Irzagulı Atayev, Gurban Seyitmämmedov, Minevver Kerimov, Aşır Yazmämmedov, Durdı Babayev gibi birçok öğrenci yetiştirmiştir.[34]

Daşhovuzlu destancı bagşıların önemli ustalarından birisi de, XX. yüzyılın başlarında Harezm taraflarında saz ustalığı ve destan repertuarının zenginliği ile tanınan Söyeg bagşıdır. Allanur bagşı, Atacan, Ämet, Altıbay ve Palta bagşılar da onun öğrencileridir. Söyeg bagşının destan ve

aydımlarının Türkmenler, Özbekler ve Karakalpaklarca da anlaşıldığı ve tanındığı bilinmektedir. Hakkında birçok tarihî bilgi ve halk rivayeti de bulunmaktadır.[35]

Türkmenistan'da destan geleneğinin vazgeçilmez unsurları olan bagşılar toylarda aranılan, önem verilen saygı gösterilen kişilerdir. Eski dönemlerden beri Türkmenistan'da bir toyda bagşı ne kadar usta olursa toy o kadar eğlenceli ve yerli yerinde geçer.

Son dönemlerin tanınmış destancı bagşılarından, *Hatamtay* destanını icra eden Gurt Yakup, İlaman bagşı, Hocamırat Örän gibi bagşılar radyo ve televizyon aracılığıyla da halka ulaşarak destanları icra etmişlerdir.[36] Günümüzde Türkmenistan'da Mağtımgulı Garlıyev gibi bağşıların kasetleri de mevcuttur. Söyeg bagşının öğrencilerinden Altıbay ve Palta bagşının söylediği destanların bazıları da kasete alınmıştır.

4. Türkmen Destan Geleneği İçinde Eski Türk Destanlarının Yeri

Bugün Türkmenler arasında Türkmen tayfalarının (taypa) ortaya çıkışının anlatıldığı ve *boy boylama* olarak ifade edilen destanî anlatımlar vardır. Bu anlatımlarda güçlü bir nesil takibi görülür. Bu nesil takibinde Türkmen boylarının Oğuz Kağan'a kadar dayandırılması geleneği vardır. Rahmanov'un Gurbangılıç Çakanoğlu'ndan derlediği bu destanî anlatımlarda Türkmenlerin şeceresi Nuh Peygamber'in oğlu Yafes'e kadar götürülmektedir.[37] Bu destanî anlatımlar bir Oğuzname sayılabileceği gibi Andalip'in halk arasında söylenegelen kendi derleyip icra ettiği *Oğuznamesi* de vardır. Andalip'in *Oğuzname* geleneğini iyi bildiği anlaşılmaktadır. Andalıp'in Oğuznamesi'nin yanı sıra Şeydayi'nin bazı eserlerinde de Oğuzname geleneği ile ilgili izler bulmak mümkündür.[38]

1943-44'lerde Daşhovuzlu yaşlı bagşılar, Dede Korkut destanlarını sazları eşliğinde halk arasında icra etmektedirler. Nitekim Türkmen halk bilimci Ata Rahmanov, Korkut Ata destanlarını Çovdur Türkmeni bagşı Gurbangılıç Çakanoğlu'ndan derlemiştir.[39] Rahmanov Korkut Ata'nın şahsı ve destanları ile ilgili rivayetleri diğer bagşılardan da duyduğunu belirtmektedir.[40] Ancak, Sovyet döneminde, devrin siyasî şartlarına uygun olarak, halk sözlü geleneğinde canlılığını koruyan, geçmişin edebî mirası olan bu eserlere ve manevî değerlere eleştirel bir gözle bakılması yolunda RKBP-MK'nın aldığı kararlar, bu eserler üzerine yapılan çalışmalara gölge düşürmüştür.[41] Özellikle 1930'da gerçekleştirilen XVI. kurultayda Orta Asya bürosunun aldığı kararlardan sonra M. Gorki'nin inisiyatifi ile Türkmenistan'a gelen Rus heyetin çalışmaları doğrultusunda edebiyat yönlendirilmeye başlanmıştır.[42]

Bu durum ise Göroğlı destanından başlayarak *Yusup Ahmet, Şasenem Garıp, Hüyrlukga Hemra, Necepoğlan, Babarövşen* gibi destanların yaygınlaşmasına sebebiyet vermiştir.

Göroğlı destanı, aslında Oğuz Türklerinin en yaygın destanları arasında yer almaktadır. 1990'da B. A. Garrıyev'in redaktörlüğünde neşredilen Göroğlı destanı halk bagşılarından derlenen nüshalar esasında hazırlanmıştır. Bu eserin hazırlanmasında Mağtımgulı Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün el yazmaları kısmındaki Arap, Latin, Kiril harfli derlemeler de dikkate alınmıştır. Bunların arasında

Daşhovuz'un Tağta şehrinde yaşayan Yomut Türkmeni Pälvan bagşıdan 1937'de derlenen nüsha ayrıca önem taşımaktadır. Bu neşirde Daşhovuz, Çärcev, Tağtabazar'daki diğer bagşılardan yapılan derlemeler de dikkate alınmıştır.[43]

5. Sonuç

Destan söyleme geleneği kaynağını aslında Oğuznamelerden almaktadır. Türkmenler arasında Türkmen boylarının gelip çıkışı ile ilgili ve *boy boylama* şeklinde tabir edilen destanî anlatımlar, Sovyet döneminde birtakım yasaklamalara rağmen yine de varlığını sürdürmüştür. Türkmenlerde destan geleneği içinde dikkati çeken *Oğuzname* geleneği, bir başka deyişle Türkmen şecere geleneği, temelinde, yeni nesillere, kuşaktan kuşağa aktarılacak, kökleri Oğuz Kağan'a dayanan bir nesil mirası bırakma maksadını taşımaktadır.

Türkmen destan geleneğinin temelinde bulunan bu tarihî kahramanlık destanları, Türkmen sahasında *Göroğlı, Yusup Ahmet, Gül-Bilbil, Dövletyar* gibi destanlara da kaynak teşkil etmiştir.

Türkmen destan geleneği, Türk dünyasının ortak eğlence anlayışını, ortak zevkini, ortak âşıklık geleneğini bünyesinde bulunduran, ritüel özellikler de taşıyan zengin bir kültür mirası içermektedir.

Türkmen destan geleneği, aslında bagşılık geleneği ile bir bütün olarak algılanmalıdır. Destanların Türkmenistan sahasında XVIII. yüzyılda kısmen yazıya geçirilmesinin yanı sıra sözlü gelenekte de güçlü bir şekilde yaşaması, onların saz eşliğinde name ile usta yorumcular tarafından icrası, destanları bagşılık geleneğinin ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir.

1 Sepetçioğlu, M. Necati, 1990, **Karşılaştırmalı Türk Destanları**. İstanbul, s. 63-64.

2 Barutcu Özönder, F. Sema, 1999, Türkler Ne Zaman Bir 'Millet' İdi? I. Ortak Bir Köken Mitleri Vardı: Bir "Dişi-Kurt"tan Türemişlerdi". **Kök Araştırmalar**. I (2) (Güz 1999): 65-92. Ankara.

3 Ögel, B., 1989, **Türk Mitolojisi I.**, Ankara, s. 10.

4 Aşırov, N. A. vd., 1958, **Türkmen Sovet Edebiyatınıñ Tarıhı Boyunça Oçerk I**., Aşgabat, s. 35.

5 Kaynaklar Kiril harfli metinler olduğundan dolayı şahıs ve eser adlarında Türkmen Türkçesinin ses özelliklerine bağlı kalınarak transkripsiyon yapılmamıştır.

6 Atayev, Kakacan, 1988, **XVIII**. **Asır Türkmen Edebiyatı**. Aşgabat, s. 25.

7 Bekmıradov, A., 1987, **Andalıp Hem Oğuznamaçılık Däbi**. Aşgabat, s. 11-13.

8 Leach, Maria, Jerome Fried, 1972, **Standard Dictionary of Folklore Mythology and Legend**. USA, s. 612.

9 **A.g.e**., s. 409.

10 **A.g.e**., s. 778.

11 Ögel, B., 1989, **Türk Mitolojisi I**. Ankara, s. V-VI.

12 Barutcu, Ö., **a.g.e.**, s. 79.

13 Rahmanov, 1989, "Oğuzlarıñ-Türkmenleriñ gadımı taypaları". **Yaşlık**. 11: Aşgabat, s. 51.

14 Mair, Lucy, 1972, **An Introduction to Social Anthropology**. Sec. Ed. New York, s. 78.

15 Garrıyev, Seyit, 1982, **Türkmen Eposı**, **Dessanları ve Gündoğar Halklarıñ Epiki Dörediciliği**. Aşgabat, s. 26.

16 Çobanoğlu, Özkul, 1999, **Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş**. Ankara, s. 2-3.

17 Garrıyev, **a.g.e.**, s. 38.

18 Kösäyev, Mäti, B. A. Garrıyev, 1990, **Gorkut Ata Gadımı Türkmen Eposı**. Aşgabat; Rahmanov, 1989 "Oğuzlarıñ-Türkmenleriñ gadımı taypaları". **Yaşlık**. 11: 51-57. Aşgabat.

19 Baymıradov, A., 1982 **Türkmen Folklor Prozasınıñ Tarıhı Evolutsiyası**. Aşgabat, s. 153-154.

20 Erdem, Melek, 1997, "Türkmen bağşılık mektepleri". **Türkoloji Dergisi**. 12 (1): 275-285. Ankara, s. 275-279.

21 Mıradov, Amanbay, 1992, **İlaman Bağşı Hem de Onuñ Edebi**, **Folklor Mirası**. Aşgabat, s. 16.

22 Veliyev, 1983, **Türkmen Halk Poeziyası**. Aşgabat, s. 15.

23 Reichl, Karl, 1992, **Turkic Oral Epic Poetry Traditions**, **Forms**, **Poetic Structure**. New York. London, s. 221-222.

24 Günay, Umay, 1986, **Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi**. Ankara, s. 6-7.

25 Aşırov, A., 1997, "Türkmen bağşılık sungatınıñ güzellikleri". **V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri I**, Ankara, s. 54.

26 Mıradov, **a.g.e.**, s. 6.

27 Mıradov, **a.g.e.**, s. 13.

28 Veliyev, **a.g.e.**, s. 22.

29 Aşırov **a.g.e.**, s. 57.

30 Seyitmıradov, K., 1974, "Lenin rayonınıñ häzirki zaman folklorı barada". K. Seyitmıradov, Ş. Halmuhammedov (red.), **Türkmen Folklorınıñ Häzirki Zaman Yağdayı**, Aşgabat, s. 12-13.

31 Durdıyeva, A., B. Mämmetyazov, 1978, **Hüyrlukga-Hemra**. Aşgabat, s. 6-7.

32 Mıradov, **a.g.e**., s. 15.

33 Mıradov, **a.g.e**., s. 17-18.

34 Mämmetyazov, B., 1974, “Yılanlı rayonında Türkmen folklorınıñ häzirki zaman yağdayı”. K. Seyitmıradov, Ş. Halmuhammedov (red.), **Türkmen Folklorınıñ Häzirki Zaman Yağdayı**, Aşgabat, s. 51-56.

35 Mıradov, **a.g.e**., s. 15.

36 Aşırov, A., 1997, “Türkmen bağşılık sungatınıñ güzellikleri”. **V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri I**, Ankara, s. 58.

37 Rahmanov, A, 1989, “Oğuzlarıñ-Türkmenleriñ gadımı taypaları”. **Yaşlık**. 11: Aşgabat, s. 51.

38 Bekmıradov, A., 1987, **Andalıp Hem Oğuznamaçılık Däbi**. Aşgabat, s. 16.

39 Erdem, 1998, Dede Korkut Türkmenistan Varyantları. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi. Ankara.

40 Rahmanov, Ata, 1992, **Şasenem-Garıp**. Aşgabat, s. 327.

41 Aşıro’v **a.g.e**., s. 36-37.

42 Cumayev, K., E. İşangulıyev, 1979, **Türkmen Edebiyatınıñ Tarıhı IV**. Aşgabat, s. 176-184.

43 Garrıyev, B. A., 1990, **Göroğlı Türkmen Gahrımançılık Eposı**. Aşgabat, s. 12.

Aşırov, A., 1997, “Türkmen bağşılık sungatınıñ güzellikleri”. **V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri I**, 53-60. Ankara.

Aşırov, Akmuhammet, 1993, **Türkmen Halk Dessanları II**. Aşgabat.

Aşırov, N. A. vd., 1958, **Türkmen Sovet Edebiyatınıñ Tarıhı Boyunça Oçerk I**. Aşgabat.

Atayev, Kakacan, 1988, **XVIII. Asır Türkmen Edebiyatı**. Aşgabat.

Atdayev, N., 1975, **Türkmen Sovet Halk Şahırlarınıñ Döredicilik Ayratınlığı**. Aşgabat.

Azimov, Pigam., 1981, “Dessan” maddesi. **Türkmen Sovet Entsiklopediyası III**: 131. Aşgabat.

Azmun, Yusuf, 1996, “Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında”. **Reşit Rahmeti Arat İçin**: 32-83. Ankara.

Barutcu Özönder, F. Sema, 1999, “Türkler ne zaman bir ‘millet’ idi? I. Ortak bir köken mitleri vardı: bir ‘dişi-kurt’tan türemişlerdi”. **Kök Araştırmalar**. I (2) (Güz 1999): 65-92. Ankara.

Baymıradov, A., 1982, **Türkmen Folklor Prozasınıñ Tarıhı Evolutsiyası**. Aşgabat.

Bekmıradov, A., 1987, **Andalıp Hem Oğuznamaçılık Däbi**. Aşgabat.

Chadwick, Nora K., Victor Zhirmunsky, 1969, **Oral Epics of Central Asia**. Cambridge University Press.

Cumayev, K., E. İşangulıyev, 1979, **Türkmen Edebiyatınıñ Tarıhı IV**. Aşgabat.

Çobanoğlu, Özkul, 1999, **Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş**. Ankara.

Durdıyeva, A., B. Mämmetyazov, 1978, **Hüyrlukga-Hemra**. Aşgabat.

Erdem, Melek, 1997, “Türkmen bağşılık mektepleri”. **Türkoloji Dergisi**. 12 (1): 275-285. Ankara.

1998, Dede Korkut Türkmenistan Varyantları. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi. Ankara.

1998, “Seyitnazar Seydi”. **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**. 38 (1-2): 501-525. Ankara.

1999, “Türkmenistan’daki Dede Korkut Destanlarının Türkmen Şuurunun Yaratılmasındaki Rolü”. **Kök Araştırmalar**. I (2) (Güz 1999): 149-159. Ankara.

2000, “Türkmen Şairi Kemine”. **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**. 9: 71-94. Ankara.

Ergin, Muharrem.

1989, **Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile**. Ankara.

1991, **Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer**. Ankara.

Finnegan, Ruth, 1992, **Oral Tradition and The Verbal Arts: A guide to Research Practices**. London and New York.

Garrıyev, B. A., 1990, **Göroğlı Türkmen Gahrımançılık Eposı**. Aşgabat.

Garrıyev, Seyit, 1982, **Türkmen Eposı**, **Dessanları ve Gündoğar Halklarıñ Epiki Dörediciliği**. Aşgabat.

Garrıyeva, A., K. Berkeliyev, K. Seyitmıradov, 1993, **Türkmen Halk Dessanları I**. Aşgabat.

Gökyay, Orhan Şaik, 2000, **Dedem Korkudun Kitabı**. İstanbul.

Göroğlı, Halık, 1999, Mämmetdurdı Sarıhanov (Rusçadan çev.). **Oğuz Gahrımançılık Eposı**. Aşgabat.

Gullıyev, Ş., 1997, “Türkmen bağşılık sungatınıñ güzellikleri”. **V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri I**, 259-263. Ankara.

Günay, Umay, 1986, **Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi**. Ankara.

Jirmunskiy, V. M., 1974, **Tyurkskiy Geroiçeskiy Epos**. Leningrad.

Köprülü, M. Fuad, 1980, **Türk Edebiyatı Tarihi**. İstanbul.

Kösäyev, Mäti, B. A. Garrıyev, 1990, **Gorkut Ata Gadımı Türkmen Eposı**. Aşgabat.

Leach, Maria, Jerome Fried, 1972, **Standard Dictionary of Folklore Mythology and Legend**. USA.

Mair, Lucy, 1972, **An Introduction to Social Anthropology**. Sec. Ed. New York.

Mämmetyazov, B., 1974, "Yılanlı rayonında Türkmen folklorınıñ häzirki zaman yağdayı". K. Seyitmıradov, Ş. Halmuhammedov (red.), **Türkmen Folklorınıñ Häzirki Zaman Yağdayı**, 50-92. Aşgabat.

,1979, **"Göroğlı", Eposı ve Onuñ Häzirki Zaman Yağdayı**. Aşgabat.

Meredov, A., K. Cumayev, T. Durdıyev, N. Aşırov, 1967, **XVIII-XIX Asır Türkmen Edebiyatınıñ Tarıhı Boyunça Oçerkler**. Aşgabat.

Mıradov, Amanbay, 1992, **İlaman Bağşı Hem de Onuñ Edebi**, **Folklor Mirası**. Aşgabat.

Ögel, Bahaeddin, 1985-1987, **Türk Kültür Tarihine Giriş** 1-9.

1989, **Türk Mitolojisi I**. Ankara.

1995, **Türk Mitolojisi II**. Ankara.

Öztürk, Ali, 2000, **Çağları İçinde Türk Destanları**. İstanbul.

Petrosyan, A. A., 1971, **Hurlukga i Hemra Sayat i Hemra Turkmenskiy Romaniçeskiy Epos**. Moskva.

Rahmanov, Ata, 1992, **Şasenem-Garıp**. Aşgabat.

1989, "Oğuzlarıñ-Türkmenleriñ gadımı taypaları". **Yaşlık**. 11: 51-57. Aşgabat.

Reichl, Karl, 1992, **Turkic Oral Epic Poetry Traditions**, **Forms**, **Poetic Structure**. New York. London.

Rosenberg, Donna, 1977, **Folklore**, **Myths**, **and Legends: A World Perspective**. İllinois USA.

Roux, Jean Paul, Aykut Kazancıgil (çev.), **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**. İstanbul.

Sepetçioğlu, M. Necati, 1990, **Karşılaştırmalı Türk Destanları**. İstanbul.

Seyitmıradov, K., 1974, "Lenin rayonınıñ häzirki zaman folklorı barada". K. Seyitmıradov, Ş. Halmuhammedov (red.), **Türkmen Folklorınıñ Häzirki Zaman Yağdayı**, 5-49. Aşgabat.

Söyegov, Mıratgeldi, 1988, "Türkmen edebiyatında ceditçilik dönemi hakkında bazı tespitler ve yeni malûmatlar". **Bilig**. 7 (Güz 1988): 112-121.

Sümer, Faruk, 1992, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**. İstanbul.

Şükürov, Ağayar, 1995 **Mifologiya I-II**. Bakı.

Şükürov, N., 1979, **Türkmen Folklorında Halkıñ Dünyägarayışınıñ Şöhleleniși**. Aşgabat.

Tezcan, Semih, Hendrik Boeschoten, 2000, **Dede Korkut Oğuznameleri**. İstanbul.

Togan, A. Zeki Velidi, 1972 **Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi**, **Tercüme ve Tahlili**. İstanbul.

Veliyev, Baba, 1980, **Stavropol Türkmenleriniñ Dessanları**. Aşgabat.

1983, **Türkmen Halk Poeziyası**. Aşgabat.

YÜZBİRİNCİ BÖLÜM

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC)

Kıbrıs Meselesi Halledilmeli / Rauf Denktaş [s.887-888]

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı / KKTC

Kıbrıs meselesi halledilmelidir" kanısında olanlar ve bunu samimi bir şekilde arzuladıklarını söyleyenler bu meselenin 40 yıldır halledilmemesinin sorumlusunu aradıklarında genellikle Rauf Denktaş'ın adına takılırlar. Bana "güvenilir dava avukatımızsın" diyen dostlarının karşısında muhaliflerim "bu ne biçim bir dava avukatıdır ki kırk yıldır bu davayı kazanamadı" çıkışını yaparlar. Dış dünyada bu meselenin hallini imkansız hale getiren karar ve tutumları ile ün yapmış ülkeler ve diplomatlar da "yola gelmeyen ve yola getirilmesi gereken" bir "uzlaşmaz Denktaş"tan bahsederler.

"Meselenin tarifini yapınız; meseleye teşhis koyunuz, çareyi birlikte düşünelim, birlikte arayalım" çağrıma kimse olumlu yanıt vermez. Teşhis koymadan çare üretenler "iki eşit taraflı" olduğunu kabul ettikleri Kıbrıs meselesinde Türk tarafını dinlemeden, hukuka bakmadan ürettikleri kararlarla meselenin halledilmesini bekleyip dururlar. Bu kararlarının "eşit" dedikleri taraflardan Rum tarafını diğerinin meşru hükümeti mertebesine çıkarttığı ve mes'elenin hallinde en büyük engelin bu bulguları olduğunu görmezden gelirler. Ben "meseleye teşhis koyunuz, konuşalım" demeye devam ederim.

Rumlara göre Kıbrıs meselesi 1974'te Türkiye'nin adaya gelmesi ile başlamış bir meseledir. Türkiye'nin adadan çekilmesi ve Rum göçmenlerin yerlerine dönmesi meseleyi halledecektir. Kıbrıs Cumhuriyeti hükümeti ve anayasası ile görev başındadır. Hükümetten çekilmiş olan Türk azınlık isyandan vazgeçmelidir.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Rum idaresini meşru hükümet olarak kabul etmiş olması Rumların bu tezini desteklemekte ve meselenin suhuletle halledilmesini engellemektedir. Bu kararlar, Rumlar açısından Kıbrıs mes'elesini kendi lehlerine halletmiştir. Bu sağlıksız siperlerin arkasına saklanarak, bunlardan güç alarak bir 30 yıl daha yollarına devam edebilecekleri inancındadırlar.

Türk tarafına göre mesele Enosis için 1960'da Enosis'i engellemek maksadıyla uluslararası anlaşmalarla kurulmuş olan Ortaklık Cumhuriyeti'nin Enosis için silahlı saldırı ve katliamlar ile 11 yıllık azap ve Barış Harekatı ile kurtuluştan sonra belirli kriterler içinde iki eski ortağın yeni bir ortaklık kurmasıdır. Bunun mümkün olabilmesi için tarafların sadece sözde değil, özde de eşit muamele görmesi, 1960 Antlaşmalarından kurtularak Kıbrıs'a sahip çıkmak için her şeyi yapmakta olan Rum tarafına "dur" denmesi gerekmektedir.

1960 Antlaşmaları Enosis için vuruşan Rum teröristleri karşısında "taksim"i öngören Türk mukavemetçiler arasında varılan uzlaşmanın ürünü olan bir Ortaklık Cumhuriyeti oluşmuştu. İşte iki halkın eşitliğine dayanan bu oluşumun esas temeli Türk-Yunan eşitliğiydi. 1960 Antlaşmaları Türkiye

ile Yunanistan arasındaki Lozan dengesini Kıbrıs üzerine de yaymış oluyordu. Lozan'da millî hudutlar dışında bırakılan Kıbrıs Adası'na Yunanistan'ın ilhak hakkı tanınmamıştı, tanınmayacaktı.

1960 Antlaşmaları ile oluşan Ortaklık Cumhuriyeti 3 yıl yaşayabildi, çünkü Cumhuriyeti Enosis'e sıçrama tahtası olarak kullanma kararı Cumhuriyetin doğduğu gün alınmıştı. Akritas Planı bu gerçeğin tarihi belgesidir ancak "meseleyi halletmeli" diyenlerden kimse bu belgeye bakarak meseleye bir teşhis koymak istememekte, biz buna ve bu gerçeklere temas edince de "geçmişte yaşamayınız, geleceğe bakınız" önerisi ile susturulmak istenmekteyiz.

Biz geçmişte yaşamıyoruz. Bugün "meşru hükümet" olarak kabul edilen Rum idaresinin 1960'da kurulan Ortaklık Cumhuriyeti olmadığını, bu unvanın gasbedilmiş olduğunu ve sahtekârlıkla Kıbrıs'ın tapusuna sahip çıkma eylemi ile karşı karşıya bulunduğumuzu anlatmaya çalışıyoruz. Dinleyen yok. Aksine,

1960 Antlaşmalarına rağmen Türk Yunan dengesini kökünden yok etmeye yönelik bir hesapla Avrupa Birliği kapıları zorlanmakta ve Yunanistan'ın dürtüsü ile de AB'nin kapıları "meşru Kıbrıs hükümetine" ardına kadar açılmış bulunmaktadır. "Uzlaşma olsa da olmasa da Kıbrıs üye olacaktır" beyanları Rumlarda bizimle yeni bir ortaklık kurma yönünde bir istek veya buna ihtiyaç bırakmamaktadır.

Rumların lehine ağırlaşan bu terazinin "hak, adalet ve eşitlik" terazisi haline getirilmesi mümkün olmamıştır. Rumun bizimle yeni bir ortaklık kurması için hiçbir neden bırakılmamıştır. Rum liderliği "malı alıp götürdüğü" inancı içindedir. "Dünyanın tanıdığı devlet ve hükümet biziz" diyebilmekte ve meselenin hallini bu çerçevede görmektedir.

1963 saldırıları ve 11 yıl devam eden vahşetle, bugüne kadar devam eden ambargolarla yok edilmek istenilen "kurucu ortaklık" statümüzü, "eşit egemenliğimizi" can pahasına koruyan ve Rumların "azınlık statüsü" önerilerini koşulsuz reddeden halkımız 1975'te Federe Devleti'ni, 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ne dönüştürerek bu hak ve statüsünü korumuştur. Ne olacaksa iki devlet arasında olacaktır. Uzlaşmanın yolu budur. Kıbrıs'ta iki de facto devlet vardır. Birleşme bunların hür kararı ile olacaktır. İyi komşuluk esastır. Bu komşuluğun parametreleri geçmişte kabul edilmişti. İki kesimlilik, mal-mülk değişimi ve tazminatlar, garanti sisteminin devamı vs. Rum tarafı "AB normları" diyerek bu temel ilkelerden kaçmaya çalışmaktadır. Dolayısı ile bizim şimdiki durumumuz davayı kaybetmemektir. İki eşit devlet arasında uyumlu, dengeli yeni bir ortaklık kurmaktır. Bizim arzumuz ise bu gerçekler çerçevesinde AB'ye statümüz belirlendikten sonra ve Türk-Yunan dengesi bozulmaksızın girmektir.

Kıbrıs meselesi yeni bir ortaklık statüsü ile halledilebilir. AB'ye müracaat 1960 dengesini ortadan kaldırarak Kıbrıs'a sahip çıkmak için yapılmıştı. 1960 Antlaşmaları Kıbrıs'ın Türkiye ve Yunanistan'ın üye olmadığı kuruluşlara giremeyeceğine amirdir. Rum-Yunan ikilisi bunu ortadan kaldırmak için AB'yi zorlamaktadır. Sorun Lozan dengesini kökünden bozmak sorunudur. Akritas Planı'nda öngörülen hedefe AB yolu ile varmak istiyorlar. Megali İdea ölmemiştir. İstanbul'a hâlâ Konstantinopolis diyenler,

nereden bulmuşlarsa bulmuşlar “Pontus Rumlarını” Kıbrıs’a getirip yerleştirmişlerdir. Ermeni katliamı kararları ile Avrupa Parlamentoları Türkiye’nin AB yolunu tıkamak hazırlığı içindedirler. Kıbrıs meselesini yaratmış olan Rum-Yunan ikilisine “meseleyi hallediniz” diyen yok. Akdeniz’de en büyük cenosid harekâtını evlatlarını feda ederek önlemiş olan Türkiye’ye “AB üyeliği için Kıbrıs meselesini hallet” engeli de çıkarılıyor. Bütün bunlara rağmen uzlaşı yollarını aramaya devam ediyoruz. Ancak, yeniden haykırıyorum: Kıbrıs meselesine teşhis koyalım diye!

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti / Ülker Güzel [s.889-904]

Dış Ticaret Müsteşarlığı Uzmanı / Türkiye

Tarihçe

Kıbrıs adının, kına çiçeği diye bilinen bir çiçekten veya aşk ilâhesi olarak bilinen Kipris'ten alındığı ileri sürülmektedir. Kıbrıs, Akdeniz'de Sicilya ve Sardunya adalarından sonra üçüncü büyük adadır ve çok büyük olmamasına rağmen, tarih boyunca ilkçağlardan itibaren Akdeniz'de askerî ve ticarî üstünlüğe hakim olan devletin idaresine geçerek çok sık istilâlara uğramıştır.

Jeolojik devirlerde Anadolu'nun bir parçası olarak bulunan Kıbrıs adası, İskenderun Körfezi'ne doğru uzanmakta ve Anamur'a 70 km, Yunanistan'a 800 km uzaklıkta bir konuma sahiptir. İklim şartları itibarı ile olduğu kadar, bitki örtüsü ve hayvan topluluğu olarak da Anadolu'ya benzemektedir.

Konumu itibarı ile doğu ile batı arasında bir köprü vazifesini görmüş ve sırası ile Hititliler, Mısırlılar, Fenikeliler, Asurlular, Persler, Büyük İskender, Romalılar ve Bizanslıların hakimiyeti altında kalmışlardır. Bizanslılar zamanında Hıristiyanlık yayılmış ve Ortodoks kilisesi kurulmuştur.

Aynı tarihlerde Arabistan yarımadasında kurulan İslâm devleti zaman içinde kuvvetlenerek Akdeniz'de üstünlük sağlamış ve adaya seferler düzenlenmiştir. Şam valisi Muaviye zamanında (M.S. 647) düzenlenen bir donanma ile adaya seferler düzenlenmiş ve adanın bir bölgesi ele geçirilmiştir.

Daha sonra yapılan Haçlı seferleri sonucu bazı şövalyelerin ve derebeylerin istilâlarına uğrayarak, Memlûklüler, Cenevizliler ve Venediklilerin yönetimleri altına girmiştir.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır ve İran seferleri, Kanuni Sultan Süleyman'ın Akdeniz'i Osmanlı İmparatorluğu'nun bir gölü haline getirmesi sonucu, Donanma komutanı Lala Mustafa Paşa ve askerleri, 1570 Temmuzu'ndan 1571 Ağustosu'na kadar devam eden ve 50.000 Türk askerinin şehit verildiği bir savaşla Kıbrıs adasını Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti altına almıştır.

1571 yılından 1877 yılına kadar 300 sene, üç asır gibi uzun bir dönem Türklerin idaresi altında yaşamışlardır. Yukarıdaki açıklamaların ve tarihî kronolojinin ışığı altında yıllar boyu çeşitli kültürlerin istilâlarına uğrayan Kıbrıs adası ve Kıbrıs halkı; hiçbir ülkenin idaresinde bu kadar uzun süre kalmamıştır. İlk fetih yıllarından itibaren, padişahın emri üzerine adada yerleşmiş bulunan halka hiçbir zarar verilmeden, insan hak ve hürriyetlerine saygı gösterilerek hak ve hukuk ilkeleri çerçevesinde, eşit bir şekilde bir arada yaşamışlardır.

Türklerin hakimiyeti altına giren Kıbrıs'ta Lefkoşa merkez kabul edilerek Kıbrıs Beylerbeyliği adı altında İstanbul'a bağlanmış ve Beylerbeyliği'ne Muzaffer Paşa tayin edilmiştir. Kıbrıs Beylerbeyliği'nin sosyal, ekonomik ve kültürel açılardan gelişmesi ve savunmasını sağlamak için Alaiye, Tarsus, İçel, Zülkadriye, Sis ve Trablus Şam Sancakları Kıbrıs Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî teşkilâtı, siyasî, askerî, adlî yapısı, arazi, tapu ve vergi sistemi aynen Kıbrıs Beylerbeyliği'nde de uygulamaya konulmuştur.

İklim şartları ve verimli toprakları ile tarım ve hayvancılık teşvik edilerek, Kıbrıs adası Magosa, Limasol gibi liman şehirleri ile Akdeniz'in önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş, ekonomik ve sosyal hayat canlanmıştır.

300 sene gibi çok uzun bir süre Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresi altında kalınması sonucu; Osmanlı tarihi, kültürü ve eserleri ile yoğrulan adada, ırk, dil ve mezhep ayrımı gözetilmeden çeşitli kültürlerin merkezi olarak pek çok ilim ve sanat adamı yetiştirilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflama dönemine gelindiği yıllarda, asırlardır huzur ve sükun içinde yaşayan Kıbrıs halkı, hayatlarında bir daha yakalayamayacakları bu düzenlerini başta Yunanistan ve İngiltere olmak üzere diğer Avrupa ülkelerinin, milletlerarası alanda sergiledikleri çeşitli siyasî oyunlarının ve çıkarlarının kurbanı olarak kaybetmişlerdir.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ve dağılması için içeriden ve dışarıdan yapılan yıkıcı faaliyetler sırasında, Rusya'nın 1877 yılında Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu Ayastefanos Antlaşması sonucu Rus askerlerinin İstanbul-Yeşilköy'e kadar gelmeleri, Osmanlı topraklarında, özellikle İstanbul üzerinde gözü olan İngiltere'yi harekete geçirmiştir. Bu arada, Fransa ve İtalya'nın sömürgecilik politikalarının yeniden canlandığı 19. yüzyıl sonlarında, bu iki devletin Akdeniz üzerinde başlayan yayılmacılık politikaları İngiltere'yi rahatsız etmiştir.

Aynı zamanda Akdeniz'in dünya ekonomisi ve ticareti açısından önemini gören İngiltere, 1713 yıllarında başlayan koloni kurma yarışı içinde, Akdeniz'de ticarî ve ekonomik üstünlüğü elde etmek ve önemli pazarlara hakim olabilmek için gözünü Kıbrıs adasına dikmiş ve Osmanlı Devleti ile yakınlaşma siyaseti içine girerek görüşmelere başlamıştır.

Yeşilköy'e kadar gelmiş bulunan Rusya'nın, Anadolu topraklarına doğudan da saldırması ihtimalini düşünen İngiltere, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ne destek vererek, askerî yardımda bulunmak ve Kıbrıs adasında askerî bir üst kurma teklifinde bulunmuştur. Bu teklif zaten zor durumda bulunan padişah tarafından kabul edilmiştir. Bunun üzerine, İngiltere ile 5 Haziran 1878 tarihinde yapılan ikili antlaşma gereğince aşağıdaki hükümler çerçevesinde mutabık kalınmıştır.

1.Şer'i mahkemeler kurulacak,

2.Kıbrıs'ta Türkler tarafından kurulmuş bulunan vakıfların yönetimi, Osmanlı Devleti ve İngiliz hükûmeti tarafından ortak karar ile atanacak bir temsilci tarafından yürütülecek,

3. Kıbrıs'ta elde edilen son beş yıllık gelir ortalaması esas alınarak adanın geliri İngiltere tarafından Osmanlı Devleti'ne verilecek,

4. Kıbrıs'ta bulunan Osmanlı Devleti'ne ve padişaha ait mallar Osmanlı Devleti'nin tasarrufu altında korunacak,

5.Rusya'nın Doğu Anadolu'da ele geçirdiği Kars, Ardahan ve diğer topraklardan tahliye edilmesi halinde İngiltere ile yapılan bu antlaşmanın hükümleri sona erecekti.

Osmanlı padişahı bu antlaşma metnini, **“Hukuk-ı Şahaneme asla halel gelmemek şartıyla”** ibaresini kendi eli ile yazmış ve antlaşma metnini ondan sonra imzalamıştır.[1]

İngiliz İdaresinde Kıbrıs

Altı bin yıl önce yerleşime başlanıldığı tahmin edilen ve son 300 yılını Osmanlı İmparatorluğu’nun idaresinde geçiren Kıbrıs adası, tarihi boyunca bağımsız yaşamış, hakları ve özgürlükleri için mücadele vermiş ve vermekte olan büyük Türk milletinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmektedir. Ancak milletler arası menfaatler ve çekişmeler sonucu Kıbrıs, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yapılan bu antlaşma ile **İngiltere’nin himayesine belli bir süre için tahsis edilmiştir**.

İngilizler verdikleri söz üzerine ve antlaşma metninin özüne sadık kalarak adayı merkezden ve Dış İşleri Bakanlığı’na bağlı bir birim olan “Kıbrıs Bölümü” ile yönetmiş fakat kısa bir süre sonra kurmuş olduğu bu bölümü kaldırarak, diğer sömürgelerinde uyguladıkları politikalar da olduğu gibi, Sömürgeler Bakanlığı’na bağlamışlardır.

Türkiye’nin vermiş olduğu istiklal mücadelesinden sonra imzalanan Lozan Antlaşması’nda Ege adaları ve Kıbrıs milletler arası platformda gündeme getirilmiştir. Lozan Antlaşması’nın 16. maddesi ile Türkiye’nin Ege Denizi’ndeki diğer adalar ile beraber Kıbrıs’ın geleceği üzerinde söz hakkına sahip olduğu ve İngiltere, Kıbrıs adası üzerindeki egemenlik haklarından herhangi bir şekilde vazgeçerse**, “Ada’nın kaderi Türkiye’nin de içinde bulunduğu taraflarca belirlenecektir”** şeklinde hükme bağlanmış ise de, Lozan Antlaşması’nın 20. maddesi ile adanın bir İngiliz adası olduğu hükme bağlanmıştır.[2]

Bu şekilde bir politik oyunla adayı himayesine almış olan İngilizler, adaya tayin ettikleri İngiliz valiler kanalı ile, ilk iş olarak adanın gerçek sahibi olan Türkleri hem ekonomik hem de sosyal yönden çökertmek için Rumlar ile iş birliği yapmaya başlamışlardır. Geniş arazileri bulunan ve gayrimenkul sahipliği sebebi ile adanın mülkiyetinin çoğunluğunu elinde bulunduran aynı zamanda, devlet idaresi ve bürokrasi üzerinde yerleşmiş bir ağırlığı olan Türklerin, bu hakimiyetlerini kırmak için Rumlar ile anlaşarak özel bir plân ve politika uygulamışlardır.

Önce devlet idaresinde görev yapan Türkleri idareden uzaklaştırmış, sonrada eğitim seviyeleri yüksek olmayan bir kısım Türk halkının Hıristiyanlaştırılması çalışmalarına hız verilmiş, sonra da baskı ile satılan Türk arazilerinin Rumlar tarafından alınmasını sağlamışlardır. Bunun sonucu olarak, sadece küçük ticaret erbabı durumunda bulunan ve ticaret ile meşgul olan adadaki Rumların devlet idaresinde yer almalarını temin ederek, ekonomik ve sosyal yönden güçlenmelerini sağlamışlardır. Zamanla, hem toprak sahibi hem de nüfuz ve nüfus olarak etkin durumda olan Türklerin morallerini bozup bir kısmının adadan uzaklaşmalarına sebep olmuşlardır. İngiltere’nin sağlamış olduğu bu haksız tavizler sonucu adaya Yunanistan’dan Rum nüfus aktarılmış, bir müddet sonra adada nüfusu artırılmış olan idarî, ekonomik ve ticarî açıdan güçlü ve tatmin edilemeyen şımarık bir Rum topluluğu oluşturulmuştur.

Rumlar, adanın İngilizler tarafından alınmasını, gelecekte bir gün Yunanistan'a ilhak olmasının başlangıcı olarak görmüşlerdir. Bir tarihte Kıbrıs'a gelen Rum Ortodoks Kilisesi Başpiskoposu, yapmış olduğu bir konuşmada "biz bu yönetim değişikliğini hoş karşılıyoruz, çünkü, İngiltere'nin daha önce Yunan adalarında olduğu gibi Kıbrıs'ı da ana vatanımıza yani Yunanistan'a vereceğinden eminiz" diyordu. Bir müddet sonra, Kiliseler, Rum okullarında görevli bulunan öğretmenler ve ticaret erbabı üzerinde baskı kurmuşlar ve yeni yetişen neslin beynini yıkayarak "Enosis"=ilhak fikri ile beslemişlerdir.

İngiltere idaresinde yaşayan Türkler, haksızlıklara karşı gelmekle birlikte insan hak ve hürriyetlerine tecavüz edilmesine rağmen sakin, yumuşak ve uzlaşmacı tutumlarını sürdürmüşlerdir. Ancak, özel günlerde yapılan konuşmaları Türk toplumunun liderleri vasıtası ile İngiliz Sömürge Bakanlığı'na ve Osmanlı idaresine bildirmekle yetinmişlerdir. Tarihî süreç içinde; Yunanistan ve Rumlar daima, Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin iç ve dış karışıklıklarının ve problemlerinin yoğun olduğu dönemlerde şiddet ve tecavüzlerini artırmış ve bu yol ile Türkleri sindirme ve adayı ilhak etme hayalleri içinde uğraşmışlardır.

Nitekim, 1903 ve 1904 yılları ile 1911-1912 yıllarında, Rumların adadaki şiddet hareketlerinde artışlar gözlenmiştir. Rumlar, kendilerine her zaman dünya siyaseti içinde haksız emellerine destekçi ülkeler bulmuşlar, bu ülkeler tarafından kendilerine gösterilen taviz ve desteklere hiçbir zaman doymamışlar-yeterli bulmamışlardır. Zaman içinde tedhiş hareketleri ile Türkleri sindirecekleri, sonra da imha ederek adayı Yunanistan'a ilhak edecekleri hayali ile gizli faaliyetlerinin hazırlıklarına başlamışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na Almanlar ile birlikte katılması Almanya'ya karşı savaşan İngiltere'nin 5 Kasım 1914'te Kıbrıs adasını tek taraflı olarak ilhak etmesine sebep olmuştur. İngiltere bununla da kalmayıp, 1915 yılında, Yunanlıların savaşa İngiltere'nin yanında girmesi halinde ileride ki bir tarihte Kıbrıs'ın kendilerine verilebileceğini bildirmiştir.[3] Bu vaatlere inanmayan ve bir gün Kıbrıs'ı elinden çıkaracağına inandıkları İngiltere'ye karşı Rumlar, Yunanistan ile ikili iş birliğini geliştirerek ve Ortodoks Kilisesi'ni de yanlarına alarak, 1931 yılında adada isyan çıkarmışlardır.

Çıkarılan isyan İngiliz vali tarafından bastırılmış ve Rum tedhişçi ve kilise papazlarından oluşan isyancılar adadan ihraç edilmişlerdir. Sonra adaya yönetim bakımından değişik statüler verilmeye çalışılmış ise de Rumları memnun etmek ve alınan kararlara uymalarını sağlamak mümkün olamamıştır.

Rumların bu uzlaşmaz tutumu ve gelen İngiliz valiler üzerindeki baskıları sonucu, 1947 yılında, 1931 isyanı sonunda adadan ihraç edilen Rum isyancıların ve papazların geri dönüşlerine müsaade edilmiştir. Bu gösterilen taviz, Rumların Ortodoks Kilisesi ile birlikte yeni imha plânları hazırlıklarını güçlendirmiştir.

Ortaya çıkan yeni karışıklıklar idaresinde güçlüklere sebep olması nedeni ile, adanın idaresi için valiler tarafından getirilen **"Otonom İdare"** veya **"İstişare Meclisi"** yolu ile getirilmek istenen yeni

yönetim şekilleri, yine Rumlar tarafından reddedilerek Yunanistan'a ilhak tezi savunulmuştur. Ada idaresindeki bu zorluklar karşısında İngilizler; Türkler ile Rumlardan teşekkül eden bir **İstişare Meclisini** kendi seçtikleri kişiler arasından oluşturarak ada halkını yönetmeye çalışmışlardır.[4]

Ada Rumlarının Ortodoks lideri Başpiskopos Makarios III ve kurulan Rum Millî Partisi, tek emellerinin Enosis olduğunu beyan ederek istişare meclisinin kuruluşunu protesto etmişler ve "İstişare Meclisi" şeklindeki yönetime karşı gelerek, adayı ilhak emellerini gerçekleştirmek için yürüttükleri çabalara hız vererek 15 Ocak 1950 tarihinde bir plebisit yapmışlardır. Ortodoks kiliseleri tarafından organize edilen ve papazların önünde yapılan plebisit sonucu; "Yunanistan'a ilhakı kabul ediyorum veya etmiyorum" şeklinde iki tercihten ibaret olarak hazırlanmış bulunan oy pusulalarını kullanarak, %90 Rum oyları ile sonuçlanmış ve Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı kabul edilmiştir.

Türkiye ve İngiltere yapılan bu plebisiti tanımamış ve İngiltere Kıbrıs'a muhtariyet verilmesi fikrini ileri sürerek, bu fikrin adanın el değiştirmesi manasına gelemeyeceğini ısrarla belirtmiştir. Bu açıklama üzerine muhtariyet fikrini reddeden Rumlar, Yunanistan'ın BM delegesinin yardımı ile BM Genel Sekreterliği'nden Kıbrıs halkına yani Rumlara self-determinasyon hakkının verilmesinin gündeme alınmasını sağlamışlardır. Konu gündeme alınmış ise de; BM konunun barışçı yollarla çözümlenmesine karar vermiştir.[5]

1951 yılına kadar olayları perde arkasından idare eden Yunanistan, Kıbrıs'taki karışıklıkların sorumlusu olarak Rumları, Ortodoks Kilisesi'ni ve Komünist ülkeleri gösteriyordu. Yunanistan'ın, Kıbrıs'ta ortaya çıkan olaylar ile yakın ilişkisi olduğu Yunan Başbakanı Sofokles Venizelolos'un 1951 yılının Şubat ayında vermiş olduğu demeci ile açığa çıkarılmıştır.[6]

30 Haziran 1955 tarihinde, Türkiye ve Yunanistan "Doğu Akdeniz Savunması ve Kıbrıs Meselesi"ni görüşmek üzere İngiltere tarafından Londra'da toplantıya çağrılmıştır. Bu çağrı karşısında Makarios III Rumların, self-determinasyona gitmeyen bir kararı kabul edemeyeceklerini belirterek, 28 Ağustos 1955 tarihinde adada ki bütün Türklerin katledileceğini ilân etmiştir.

Bu talihsiz beyan üzerine Türk hükûmeti; İngiltere'nin adadaki vazifesini yerine getireceğine inandığını beyan etmiş, eğer bu konuda bir garanti verilmezse Türkiye'nin adadaki Türkleri müdafaasız bırakmayacağını açıklamıştır.

Londra Konferansı 29 Ağustos 1955 tarihinde toplânmış ise de iki tarafın görüşleri arasında uzlaşma sağlanamamıştır. Bu konferansın önemi, dünya kamuoyuna Türkiye'nin Kıbrıs konusunda söz sahibi, kuvvetli bir güç ve taraf olarak bulunduğunun açıklanmış olmasındadır.

Artık Kıbrıs adası üzerinde yaşayan iki toplumun kaderleri ve hayatları, İngiltere'nin adayı idaresi sırasında aldığı yanlış kararlar ve değerlendirmeler sonucunda, Rumların uzlaşmaz tutumları ve tatmin edilmez arzuları ile birlikte, çözülmesi oldukça zor milletlerarası bir mesele haline dönüştürülmüştür. Olaya karışan diğer ülkeler de durumu kendi menfaatleri ve çıkarları açısından değerlendirmişlerdir.

Kıbrıs Rumları sadece Yunanistan ve İngiltere'nin desteği ile değil, olaya kendi menfaati açısından bakan Rusya tarafından da desteklenmiştir. Rusya, Akdeniz'de gerçekleşecek Helen hegamonyasını hiçbir zaman istememiş, fakat Balkanlar ve Türkiye üzerindeki emelleri için Kıbrıs Rum Komünist Partisi'nin (AKEL) kuruluşunu desteklemiştir. AKEL taraftarları, Enosis taraftarları ile birleşerek adadaki isyanlarda ve karışıklıklarda rol almışlardır.

Rumların terör hareketleri; EOKA adlı yer altı teşkilâtları ile sürdürülmekte ve Türk toplumunu yok etmek için küçük küçük başlayan katliamların ileride ki boyutlarının büyük olacağı sinyallerini veriyordu.

Nitekim 1957 yılında, Kıbrıs'ın çeşitli bölgelerinde bombalama, ateşe verme, pankart asma, sabotaj, öldürme ve gasp gibi kanun dışı hareketler ile Türklere karşı sindirme hareketleri yoğunlaştırılmıştır. Savunma imkânlarından yoksun ve dağınık bir yerleşimde olan Türk köylerine vahşice saldırılar düzenleniyor ve günahsız Türk çocukları ve kadınları öldürülüyordu.

Yunanistan ve Rumların Ortodoks Kilisesi'ni arkalarına alarak yaptıkları çeşitli politik oyunlara rağmen, Türkiye'nin kararlı ve kesin tutumu karşısında Yunanistan taksimden başka bir yolun olamayacağını anlamıştır.

Zamanın Türk Başbakanı Adnan Menderes ve Yunan Başbakanı Karamanlis 11 Şubat 1959'da Zürich ve 19 Şubat 1959'da Londra'da imzaladıkları antlaşmalar ile Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Türkiye, Garanti ve İttifak Antlaşmalarını imzalayarak, Kıbrıs'ın herhangi bir dönemde bir düşman toprağı haline dönüşmesine engel olabilecek ve Doğu Akdeniz'de Türk-Yunan dengesini koruyacak koşulları sağlayarak, fiili garantörlük hakkını kazanmıştır.

Zürich ve Londra Antlaşmalarında yer alan esaslara göre; Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası ve Anayasanın ayrılmaz bir parçası olan Garanti ve İttifak Antlaşmaları sonucu Türkiye'nin elde etmiş olduğu fiili garantörlük hakkı, 15-16 Ağustos 1960 tarihinde resmen kurulmuş bulunan Kıbrıs Cumhuriyeti'ni yıkma gayreti içine düşen Rumların Türkleri imha plânları ve hareketleri karşısında dayandığı en önemli kanunî hakkı olmuştur.

İki Toplumlu Bir Cumhuriyet:"KıbrısCumhuriyeti"

Kıbrıs Cumhuriyeti, Kıbrıs Türk ve Rum halklarının eşit statü ile kurucu ortak olarak kurmuş oldukları bir Cumhuriyettir.[7] Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Rum, yardımcısı Türk olmuş, kabinede yer alan bakanların ise 7'si Rum, 3'ü Türk olarak tespit edilmiştir. Temsilciler Meclisi 50 kişiden oluşmuş, bunun teşkilinde de %70 Rum, %30 Türk oranı muhafaza edilmiştir. Kamu görevlilerinin oranı da aynı ölçüler içinde muhafaza edilmiştir. Bu uygulamada önemli olan, Türklerin azınlık olarak kabul edilmemeleri ve **"Fonksiyonel olarak Federatif Sistem"**in kabul edilmiş olmasıdır.[8]

Her ne kadar milletlerarası alanda bir Cumhuriyet kurulmuş ve iki toplum arasındaki problemler çözülmüş gibi görünmekte ise de; antlaşmaların imzalanmasından hemen sonra; Rum tarafında

Kıbrıs İlhak Cephesi=KEM adlı bir gizli örgüt kurulmuş ve bu örgütün, Başpiskopos Makarios tarafından açıklanmış olduğu gibi Enosis emellerinin takipçisi olduğu ilân edilmiştir.

Örgüt elemanları; Kıbrıs'ın ilhakını ve Kıbrıs Türkünü yok etmeyi gaye edinmiş olan EOKA tedhişçileri ile iş birliği yapmaya başlamışlardır. Bunun sonucu olarak adadaki sindirme ve katliam olayları zaman içinde artırılarak Kıbrıs adası bir iç savaşa sürüklenmiştir.

Kıbrıs Rum toplumunun lideri olarak Cumhurbaşkanlığına atanan Başpiskopos Makarios III, **1963 yılında** Türklere tanınan ve Anayasa ile teminat altına alınan egemenlik ve siyasî eşitlik hakları ile ilgili 13 maddelik Anayasa değişikliği önerilerini gündeme getirmiştir.

Bu maddeler, Cumhurbaşkanı yardımcısının veto yetkisinin ve Türklerin beş büyük yerleşim bölgesinde belediye kurma hakkının kaldırılması ile ilgili maddeler olarak tespit edilmiştir. Bu hareketin gayesi, Kıbrıs'ta yeniden bir huzursuzluğun başlatılması ve çıkarılan karışıklık sonucu Yunanistan-Kıbrıs bütünleşmesini sağlayacak olan Enosis emellerinin uygulamaya konularak gerçekleştirilmesinin başlatılması idi.

Rum tarafı kendi taleplerinin reddedilmesi üzerine, şiddet yolu ile sindirme hareketlerine başlamış, Enosis hedefini gerçekleştirmek üzere hazırladıkları ve Türkleri imha için hazırlanan Akritas Plânı'nı uygulamaya başlamışlardır.

Bu plân gereğince; **21 Aralık 1963**'te Türk toplumuna karşı katliam başlatılmış ve Kıbrıs Türklerinin tarihlerinden, Uluslararası Antlaşmalarından, İnsan Hakları Beyanname ve Sözleşmelerinden doğan bütün hakları ellerinden alınmak istenerek, Kıbrıs'taki Türk varlığı tamamen yok edilmek istenmiştir. Tarihe **"Kanlı Noel"** olarak geçen ve hunharca yapılan katliamlarda binlerce günahsız Türk çocukları, kadınlar ve mücahitler katledilmiştir.

21 Aralık 1963 tarihinden sonra Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bütün organları, yasa dışı yollar ile Kıbrıs Rumlarının tekeline girmiştir. Oluşturulmak istenen toplum biçimi ile sadece Kıbrıs Rumlarının devleti haline getirilen, Pan-Helenist yayılmacılığa hizmet eden, ırkçı ve ayrımcı düşünce ve eylemlere yer veren, mevcut Anayasa ve Milletlerarası Antlaşma esaslarından tamamen uzaklaşmış ve meşruluğunu yitirmiş bir Kıbrıs Cumhuriyeti ile karşı karşıya kalınmıştır.[9]

Türkiye Cumhuriyeti, bu insanlık dışı katliamlar karşısında antlaşmalardan doğan hakkını kullanacağını ve adaya askerî müdahalede bulunacağını İngiltere ve Amerika'ya bildirmiştir. Bunun üzerine 13 Mart 1964 tarihinde toplanan Güvenlik Konseyi, Kıbrıs'a Birleşmiş Milletler Barış Gücü'nün gönderilmesine karar vermiştir.

Güvenlik Konseyi kararından sonra adaya Barış Gücü askerleri yerleşmiş, fakat anlaşmazlık ve katliamlara bir çözüm getirilememiştir. İngiltere, Yunanistan Türkiye ve Amerika'nın katılımı ile Acheson Plânı hazırlanmış fakat hazırlanan plân Yunan ve Rum emellerinin gerçekleştirilmesi doğrultusunda olmuştur.

6 Ağustos 1964 tarihinde Erenköy mevkiinde savunmak maksadı ile bir araya gelen Türk gençlerini, Barış gücünü "tatbikat yapıyoruz" diye kandırarak katletmişlerdir. Dünya tarihine ve basınına **Erenköy Katliamı** olarak geçen olay, Türk hükûmetinin havadan yaptığı müdahale ile durdurulabilmiştir.

Türk ve Yunan başbakanları arasında yapılan çeşitli uzlaşma görüşmelerinden Yunanlıların Enosis'te ısrarlı olmaları sebebi ile bir sonuç alınamamıştır. Aslında bu barış görüşmeleri, Rumların yeni saldırılara hazırlanmaları için bir oyalama taktiği oluyordu. Nitekim **15 Kasım 1967 tarihinde Geçitkale ve Boğaziçi katliamları** yapılmıştır. Türk hükûmetinin müdahale kararı ABD tarafından önlenmiştir.

Kanlı Noel baskını ile başlayıp 11 yıldır devam eden Türk tarihini, kültürünü ve halkını yok etmeyi hedefleyen insanlık dışı katliamlar karşısında dünya basınında belge ve fotoğraflar ile yer verilmesine rağmen, hiçbir dünya ülkesi yardım etmemiş ve destek vermemiştir. Bu da şunu göstermektedir ki bütün dünya ülkeleri, Yunan emellerine hizmet etmekte ve Türk varlığının yok edilmesi pahasına Türk hükûmetinin müdahale hakkını kullanmasını engellemektedirler.

Bu arada Kıbrıs'taki Rum yönetimi arasında siyasî anlaşmazlıklar çıkmış ve Papaz Makarios'a karşı yapılan bir darbe sonucu Makarios adayı terk etmiştir.

Cumhurbaşkanlığına getirilen Nikos Sampson "Kıbrıs Elen Cumhuriyetini" ilân etmiş ve Türklerin yeni imha plânını hazırlamışlardır.

Bu durum karşısında Kıbrıs Türk halkı, Rum yönetiminin her türlü sindirme, baskı, işkence ve silâhlı saldırılarına karşı çok zor şartlarda direnmiş, hiç bir zaman azınlık statüsünü kabul etmemiştir.

Türklerin boyutu gittikçe artan ve her türlü insan haklarından yoksun cinayetler karşısında kendilerini korumak, varlıklarını devam ettirebilmek ve atalarından kalan yurtlarını topraklarını korumak ve müdafaa edebilmek için teşkilâtlanmaları zorunlu hale gelmiştir. Önce küçük gruplar şeklinde başlayan örgütleşme hareketleri, zaman içinde Türkler arasında tek bir çatı altında birleşme fikrini oluşturarak, Kasım 1957 senesinde Türk Mukavemet Teşkilâtı (TMT) adı altında tek bir örgüt altında toplânma ve kurma çalışmalarını başlatmıştır.

Bu örgütün kurulmasında o dönemde tanınmış bir avukat olan ve hayatını Kıbrıs Türkünün bağımsızlık mücadelesine adamış olan Rauf Denktaş ile Dr. Burhan Nalbantoğlu görev almışlardır. Kıbrıs Türkünün bağrından çıkan bu teşkilâta zamanın Türk hükûmeti de sahip çıkmıştır. 1 Ağustos 1958 tarihinden itibaren, T.C. Başbakanı Adnan Menderes ve Dış İşleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu tarafından önce küçük fakat sonra, Türkiye'nin desteği ile tek bir örgüt haline getirilen TMT'nin direnişi ve savunması tarihe büyük bir destan yazdırmıştır.

Gayesi:

"Her gün biraz daha güçlenmekte olan EOKA'ya karşı Türklerin savunma sahasındaki boşluklarının giderilmesini sağlamak",

“Kıbrıs’taki yer altı Türk direniş güçlerini bir çatı altında birleştirmek”

“Türkiye’deki mukavemetçiler arasındaki bağları kurmak ve güçlendirmek”,

“Kıbrıslı Türkler arasında güven duygusunu geliştirmek” olarak tespit edilmiştir.[10]

Kıbrıs Türk halkı; Türkiye’den gördükleri maddî manevî desteğin yanında EOKA’ya karşı canını koruma pahasına, kurmuş olduğu Mukavemet teşkilâtı ile direnmiş, pek çok şehit vermiş, atalarının oturduğu köyleri ve yerleşim birimlerini terk etmiş olmasına rağmen; eşit egemenlik, eşit ortaklık haklarından taviz vermemiş, varoluş, kurtuluş ve Türkiye’nin ada üzerindeki haklarını koruma mücadelesini büyük özveriler ile 20 Temmuz 1974 tarihine kadar sürdürmüştür.

Türkiye Cumhuriyeti, bir toplumun toplumsal hak ve hürriyetine sahip olmadan, ferdî hak ve özgürlüklerinin söz konusu olamayacağını bütün dünya ülkelerine bir defa daha tarih önünde göstermek, Türkiye’nin tarihi ve milletlerarası antlaşmalarından doğan yasal garantörlük hakkını kullanmak sureti ile kahraman Türk Silâhlı Kuvvetlerinin Kıbrıslı Türk mücahitleri ile birlikte sonuçlandırdığı ve Kıbrıs Türklerine huzur, barış, güvenlik ve özgürlük ortamı içinde yaşama imkânı sağlayan Barış Harekatı’nı 20 Temmuz 1974 tarihinde gerçekleştirmiştir. Bu harekat sonucunda Kıbrıslı Türklerin can ve mal güvenliğini sağlamak ve Kıbrıs adası üzerindeki antlaşmalardan doğan yasal haklarını kullanarak, Türk ordusu Kıbrıs adasına yerleşmiştir.

Barış Harekatı ile Kıbrıs’ta yeni bir coğrafya ve yeni bir siyasî zemin oluşturulmuştur. **20 Temmuz 1974 Türk Barış Harekatı** ile oluşturulan yeni zemin üzerinde; adanın kuzey kısmında, 15 Kasım 1983’te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, adanın güney kısmında da Güney Kıbrıs Rum Devleti kurulmuştur. İngiltere ise, bir politik manevra ile Kıbrıs adasına yerleşmiş, adanın idaresindeki basiretsizliği ile adada yaşayan iki toplumu birbirine düşürmüş buna rağmen, adadaki askerî üstlerini koruyarak Kıbrıs adasında kalmayı başarmıştır. Onun için önemli olan; her zaman için Akdeniz’de bir güç olarak kalmayı sağlamaktır ve sonunda onu da başarmıştır.

20 Temmuz 1974 tarihinden sonra Türk yönetimi yeni sınırlar içinde düzenini kurmaya başlamış ve 13 Şubat 1975 tarihinde “Kıbrıs Federe Devleti’ni kurmuştur. Uluslararası hukuka göre, devlet olma vasfına haiz olan bir durumda bulunulmasına rağmen milletlerarası alanda tanınma talebinde bulunmamıştır. Çünkü, her türlü haksızlığa rağmen “Federal Kıbrıs Cumhuriyeti”nin kurulmasına zemin hazırlamak gibi bir iyi niyet gösterme çabasında idi. Oysa Rumlar her türlü görüşmelerinde Türkleri azınlık statüsünde görmek istediklerini beyan ederek, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’ndan 13 Mayıs 1983 tarihinde tek taraflı olarak kendi lehlerinde karar çıkartmışlardır.

Bulunduğu hukukî konum sebebi ile self-determinasyon hakkını kullanma yetkisine sahip olan Kıbrıs Federe Devleti bağımsızlığını **15 Kasım 1983 tarihinde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’ni kurarak ilân etmiştir.**

Stratejik açıdan büyük önemi olan Kıbrıs adasının son yıllarda jeo-politik ve jeo-ekonomik öneminin giderek daha belirgin bir hal aldığı gözlenmektedir. Atatürk, 1938 yılında Akdeniz’de yapılan askerî manevraların birinde genç subaylara: Türkiye’nin yeniden işgal edilmesi halinde ikmal

yollarından birinin ne olduğu konusunda, Kıbrıs'ı göstererek *"Kıbrıs'a dikkat ediniz, eğer Kıbrıs düşman ellerinde ise bütün ikmal yollarımız tıkanmış demektir"* diyerek Kıbrıs'ın önemini ortaya koymuştur.

Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra Kıbrıs adasının önemi oldukça çok artmıştır. Doğu Akdeniz'de ticaret ve Balkanlar-Kafkasya-Orta Doğu petrol ulaşım yollarını kontrol altında tutmak ve Orta Doğu ülkelerinin siyasî, ekonomik ve askerî açılardan etkin bir şekilde kontrolünü sağlayabilmek için stratejik önemi çok fazla olan bir operasyon yeri olarak kabul edilmektedir.

Kıbrıs adası, Doğu Akdeniz'deki jeo-politik ve jeo-ekonomik konumu itibarıyla; özellikle son yıllarda uluslararası alanda ve bölgede meydana gelen hızlı siyasî ve ekonomik gelişmeler sonucu, başta İskenderun Körfezi olmak üzere giderek artan güney sahil ve limanlarımızın önemi nedeni ile Türkiye açısından da stratejik değerini gittikçe artırmaktadır.

Düşman elinde bulunmayan bir Kıbrıs, Türkiye'nin güneyden kuşatılmasının önlenmesinin yanında, Türkiye ile Yunanistan arasında Lozan, Londra ve Zürich Antlaşmaları ile Ege ve Akdeniz'de kurulan siyasî dengenin korunması açısından, Azerbaycan, Hazar, Kazakistan, Türkmenistan, Irak ve İran petrollerinin ve doğalgazın İskenderun Körfezi çıkışını kapatarak bir tehdit yaratmaması açısından, Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) Akdeniz'e açılım merkezi olması ve Yunanistan'ın Megalo İdea'sına geçit vermemesi açısından da önem arz etmektedir.

Ayrıca, adada yaşayan 200 bini aşkın Türk nüfus ile tarihî ve kültürel bağların bulunması, bir Akdeniz ve Orta Doğu ülkesi olan Türkiye'nin bu bölgede ekonomik ve siyasî varlığını devam ettirebilmesi için önemlidir. Ege Denizi mevcut adaları ile birlikte bir Yunan gölü haline getirilmiştir. Türkiye'nin ise uluslararası sulara çıkış yolu ancak Kıbrıs üzerinden olabilecektir.

Son on yıl içerisinde Türkiye'nin güneyi, Orta Asya petrollerinin ve enerji hatlarının denize ulaştığı bölge olması sebebi ile ekonomik ve ticarî yönden korunması ve güvenlik altına alınması gereğini ortaya çıkarmıştır. Güneydoğu Anadolu (GAP) Projesi'nin tamamlanması sonucu o bölgenin dünyaya açılma yolu Mersin-İskenderun bölgesidir. Bu limanların Kıbrıs'a uzaklığı 40 mil kadardır. Önemli bir pazar olan Asya ülkelerinin dünyaya açılmasında Türkiye'nin güney sahilleri önemli bir çıkış kapısı olmakta ve bu kapı üzerinde Kıbrıs adası bulunmaktadır.

Batıdan Yunan adaları ile çevrilmiş bulunan Türkiye güneyden de çevrilirse savunma ve güvenlik açısından Türkiye'nin durumu sıkıntıya düşebilir. Türkiye bugün dünyanın ekonomik, siyasî ve sosyal yönlerden en problemli bölgesi olan Orta Doğu-Kafkasya ve Balkanlar arasında bulunmaktadır. Bu sebeple Kıbrıs, Türkiye'nin uluslararası güvenliği siyasî ve millî çıkarları açısından önemlidir. Bu sebepler ile oradaki Türk varlığının devamını sağlamak, refah seviyelerini artırmak ve mevcut ekonomik, sosyal, siyasî, kültürel ve güvenlik sorunlarının bir an önce çözülmesi gerekmektedir.[11]

Devlet Teşkilâtı

İdarî ve Toplum Yapısı[12]

Yönetim biçimi Cumhuriyet olan Kuzey Kıbrıs Cumhuriyeti idarî yapı itibarıyla beş ilçeye bölünmüş ve 3355 km^2 büyüklüğünde bulunan bir bölgede kurulmuştur. Nüfusu 210.000 ve resmî dili Türkçe olan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin, başşehri Lefkoşa, diğer önemli şehirleri ise Gazimagosa, Girne, Güzelyurt, Yeni İskele ve Lefke'dir.

KKTC nüfusunun %52.8'i erkek, %47.2'si kadındır. Nüfusun %52.6'sı şehirlerde, %47.4'ü ise kırsal alanda oturmaktadır.

Nüfusun %22'si 0-14, %54.6'sı 15-44, %16.4'ü 45-64 ve %7'si 65 ve üstü yaş grubunda bulunmaktadır.

Ortalama hane halkı büyüklüğü 3.56 kişi olan KKTC'nin iktisaden faal nüfusu %47'dir. İktisaden faal olmayan nüfusun %42'si ev kadınlarından, %35.9'u öğrencilerden, %15.8'i emeklilerden oluşmakta ve %1.73'ü ücretsiz aile işçisi durumundadır.

Nüfus sayımı verileri kullanılarak yapılan projeksiyonlarda nüfus artış oranının %1.1 olduğu tespit edilmiştir.

Adlî Yapı[13]

15 Kasım 1983 tarihinde kabul edilen Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası'nın Birinci Kısım Genel İlkeler 1. ve 2. maddelerinde Devletin Şekli, Bütünlüğü, Dili, Bayrağı, Millî Marşı ve Başkenti hükme bağlanarak şöyle açıklanmıştır:

"Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Devleti, demokrasi, sosyal, adalet ve hukukun üstünlüğü ilkelerine dayanan laik bir Cumhuriyettir."

"Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Devleti, ülkesi ve halkı ile bölünmez bir bütündür."

"Resmî dil Türkçedir."

"Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin bayrağı ve Ulusal Marşı yasa ile belirlenir."

"Cumhuriyetin başkenti Lefkoşa'dır."

3. Madde ile ise egemenlik hakkı, hükme bağlanmış ve;

"Egemenlik, kayıtsız şartsız Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti yurttaşlarından oluşan halkındır."

"Halk egemenliğini, Anayasanın koyduğu ilkeler çerçevesinde, yetkili organları eliyle kullanır."

"Halkın hiçbir zümresi, kesimi ve mercii, kaynağını bu Anayasadan almayan bir yetki kullanamaz." denilmiştir.

Yukarıda açıklanan ve Anayasa'da hükme bağlanan maddeler çerçevesinde; Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Devleti, demokrasi, sosyal adalet ve hukukun üstünlüğü ilkelerine dayanan laik bir Cumhuriyet olarak kurulmuştur. Egemenlik kayıtsız şartsız Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti vatandaşlarına ait olup, ülkesi ve halkı ile bölünmez bir bütündür. Yasama yetkisi, Kuzey Kıbrıs Türk

halkı adına Cumhuriyet Meclisi'nindir. Yürütme yetkisi ve görevi, Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu tarafından Anayasaya ve yasalara uygun olarak kullanılmaktadır.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Parlamenter sisteme dayalı, kuvvetler ayrılığını esas alan demokratik ve laik bir sosyal hukuk devleti olarak kurulmuştur. Parlamentoyu teşkil eden Cumhuriyet Meclisi, elli üyeden oluşmakta ve beş yılda bir seçimle yenilenmektedir. Cumhurbaşkanı doğrudan halk tarafından seçilmekte ve beş yıl süre ile görev yapmaktadır. Bakanlar Kurulu ise, Başbakan ve 10 Bakandan meydana gelmiştir.

Anayasa'nın İkinci Kısım Birinci Bölümü'nde ise Temel Haklar, Özgürlükler ve Ödevler hükme bağlanmış ve Yargı hakkı, Madde 17/1'de;

"Kimse, bu Anayasa ile veya bu Anayasa gereğince kendisine gösterilen mahkemeye başvurmak hakkından yoksun bırakılamaz…." hükmü ile garanti altına alınmıştır.

Yargı bağımsızlığı, Anayasa ile güvence altına alınmış ve yargı yetkisi, bağımsız mahkemelerce kullanılır denilerek Anayasanın Beşinci Kısım Birinci Bölüm 136. maddesi ile;

"Yargıçlar, görevlerinde bağımsızdırlar. Anayasaya, yasaya ve hukuka uygun olarak vicdanî kanaatlerine göre hüküm verirler".

"Hiçbir organ, makam, merci veya kişi yargı yetkisinin kullanılmasında, mahkemelere ve yargıçlara emir ve talimat veremez; genelge gönderemez; tavsiye ve telkinde bulunamaz."

"Görülmekte olan bir dava hakkında; Cumhuriyet Meclisi'nde yargı yetkisinin kullanılması ile ilgili soru sorulamaz; görüşme yapılamaz veya herhangi bir demeçte bulunamaz".

"Yasama ve yürütme organları ile Devlet Yönetimi makamları, mahkeme kararlarına uymak zorundadır. Bu organ ve makamlar, mahkeme kararlarını hiçbir surette değiştiremez ve bunların yerine getirilmesini geciktiremez."şeklinde hükme bağlanmıştır.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi; en üst yargı organı olarak kurulmuştur. Yüksek Mahkeme; bir başkan ve yedi yargıçtan oluşturularak, Anayasa Mahkemesi, Yüce Divan, Yargıtay ve Yüksek İdare Mahkemesi görevlerini yapmaktadır.

Ayrıca Anayasa Mahkemesi, Yüce Divan, Yargıtay ve Yüksek İdare Mahkemesi gibi yargı kuruluşları yargının diğer organlarını teşkil etmektedir. Bu kuruluşların dışında teşkil edilen Yüksek Adlîye Kurulu ise yargının genel işleyişi, düzenli çalışması, yargıçların ve mahkemelere bağlı kamu görevlilerinin görevlerine devamları, işlerin verimli bir şekilde yürütülmesi, yargıçların yetiştirilmesi ve mesleğin vakar ve onurunun korunması açısından gerekli önlemlerin alınması ile görevli bulunmaktadır.

Büyük mücadeleler verilen şehitler ve kayıplar sonucu kurulan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin varlığı, milletlerarası alanda siyasî ve ekonomik yönden tanınmamıştır. Milletlerarası alanda ekonomik ilişkilerine de ambargo uygulanan ülke, ticaret, ekonomik ilişkiler, ulaşım ve haberleşme konularında dünya ile irtibatını kurmada oldukça zor bir duruma sokulmuştur.

Sosyal ve Kültürel Yapı

Eğitim

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde eğitim, toplum hayatında daima çok özel bir yere sahip olmuştur. Devlet gözetiminde sürdürülen eğitime Kıbrıs Türk halkı, kurtuluş mücadelesinin her aşamasında çok büyük önem vermiştir.

KKTC'de ilk ve ortaokul zorunludur. Sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmenin temel unsurlarından biri olarak kabul edilen eğitim, yapılan plân ve programlar ile KKTC'nin ekonomik gelişmesinde, refah düzeyinin yükseltilmesinde, ekonomik kaynakların yaratılmasında ve geliştirilmesinde dinamik ve potansiyel gelişme gücü yüksek bir sektör haline getirilmiştir.[14]

KKTC'nin Doğu Akdeniz'de bir eğitim ve kültür merkezi haline getirilmesi hedef olarak kabul edilmiş ve bu hedefin gerçekleştirilmesi amacı ile uygulamaya konulan plân, program ve teşvikler sonucu beş tane üniversite açılmıştır. Bugün bir üniversite cenneti olarak kabul edebileceğimiz KKTC'de toplam 25.000 öğrenci eğitim görmektedir. Bu öğrencilerin %15'i üçüncü dünya ülkelerinden, geri kalanı ise Türkiye ve Kıbrıs'tan gelen öğrencilerden oluşmaktadır.

Doğu Akdeniz Üniversitesi; Magosa'da Yükseköğretim Kurumu tarafından kurularak, 8 fakülte ve 3 Yüksekokul olarak toplam 14.000 öğrencisine İngilizce eğitim vermektedir.

Yakın Doğu Üniversitesi; Lefkoşa'da 1988 yılında kurulmuştur. 8 fakülte ve 22 bölümünde 7.500 öğrenci eğitim görmekte ve bu öğrencilerin yarısı burslu olarak okumaktadır.

Lefke Avrupa Üniversitesi; Lefke'de Mühendislik ve Mimarlık, Fen ve Edebiyat, Tarım Ürünleri ve Teknolojisi, İktisat ve İşletme olmak üzere 5 fakülte ve bir meslek Yüksekokulundan oluşturularak eğitimini yürütmektedir.

Uluslararası Amerikan Üniversitesi; 1993-1994 yıllarında öğretime başlayarak, iki Amerikan Üniversitesi ile yakın akademik ilişki içinde, öğrencilerine bu üniversitelerin diploma hakkını tanımaktadır.

Girne Amerikan Üniversitesi; Girne'de İktisat, İşletme ve Eğitim Fakülteleri olmak üzere 3 fakülte ile eğitim vermektedir.

KKTC'de üniversite eğitiminin başlaması ile eğitim sektörü klâsik niteliğini değiştirerek ekonomiye doğrudan kaynak ve ekonomik büyümeye katkıda bulunan bir sektör haline gelmiş ve ülkede akademik çalışmalar yoğunlaşmıştır. 2000 yılı içinde eğitim yolu ile ekonomiye 220 milyon dolar girdi sağlanmış ve üniversitelerden mezun olan öğrenciler yolu ile sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda Kıbrıs Türkünün milletlerarası alanda tanıtımı sağlanmaktadır.

Geçmişten günümüze kadar olan dönemde eğitime verilen önem ve ağırlık sonucunda okur yazar oranı %93.46 gibi yüksek bir düzeydedir. Bu oran erkeklerde %96.79, kadınlarda ise %89.71'dir. Nüfusun öğrenim kurumlarına göre dağılımı ise; ilkokul mezunlarının %37.6, ortaokul ve dengi okul mezunlarının %12.6, lise ve dengi okul mezunlarının %29.5, yüksekokul ve fakülte

mezunlarının ise %9.1'dir. KKTC'de okullaşma oranı yüksektir. İlkokul öncesinde %75, ilkokul ve ortaokulda %100, genel liselerde %56, meslekî teknik liselerde %25 ve yüksek öğrenimde %70.4'tür.

Ekonomik, sosyal, kültürel ve çalışma hayatının gelişmesinde önemli bir faktör olarak, demokratik ve katılımcı bir toplum yapısının oluşmasında etkin bir rolü olan örgütlenme fikri teşvik edilerek toplumsal bir şuur yaratılmak istenmiştir. Yerel yönetimlerde ve sivil toplum kuruluşlarında kültür ve sanat faaliyetleri yaygın ve yoğun bir şekilde sürdürülmektedir.

İş adamları, yasalar ile kurulmuş olan Ticaret Odası, Sanayi Odası, Esnaf ve Sanatkârlar Odası, Mimar-Mühendis ve Doktorlar kendi kuruluşlarının çatısı altında örgütlenmişlerdir. Sendikalaşmanın serbest olduğu KKTC'de memur ve öğretmenlerin toplu sözleşme ve grev hakları vardır. Bunların yanında ayrıca halkın hemen hemen her konuda örgütlendiği çok sayıda birlik, dernek, cemiyet ve vakıf kuruluşları bulunmaktadır.

Kültür ve Sanat Eserleri[15]

Milletler ve tarihleri anlatılırken, o milletin yaşamış olduğu topraklar üzerindeki kültür varlıkları, sanat eserleri ve ata yadigârları ile değerlendirilir. Sanat eserlerinin kimliği de sadece mimarî eser oluşları ile değil beslendikleri kültür mirası ile anılır ve zenginleştirilir. Kıbrıs'ın tarihi bu yönleri ile değerlendirildiğinde Türk kültürü ve sanat eserleri ile zenginleştirildiği görülmektedir.

1571'de Kıbrıs'ın Türkler tarafından fethedilmesi sonunda, Anadolu'dan bir grup, mecburî iskâna tabi tutulmuştur. Türk iskânı sırasında adaya genellikle Konya civarından gelenler çoğunlukta olmuş ve Konya'nın bir Mevlevîlik merkezi olması Kıbrıs'ta da Mevlevîlik tekkelerinin kurulmasına sebep olmuştur. Kıbrıs Türkleri ana vatanları olan Anadolu'nun örf ve adetlerini aynen yaşatarak üçler, yediler ve kırklar adı verilen manevî güçlere inanmış ve bu yapılanma sonucu pek çok tekke ve zaviyeler kurmuşlardır.

Toplam olarak bugün 17 tane tekke ve zaviye mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bu kültür ve sanat eserleri hakkında ele geçirilen belgelerden edinilen bilgilerin ışığında durumu kısaca özetleyecek olursak:

Ümmü Haram/Hala Sultan Tekkesi: Kıbrıs kültür tarihine bakıldığı zaman, İslâm tarihinde çok mümtaz bir yeri olan Ümmü Haram Binti Miltan, halk arasındaki meşhur namı ile Hala Sultan çok önemli bir yer işgal etmektedir. İslâm tarihinde Hz. Peygamberin süt teyzesi olarak anılan Ümmü Haram Binti Miltan, Muaviye zamanında yapılan Kıbrıs seferine katılmış ve Larnaka yakınlarında Tuzla'da şehit düşmüştür. Ümmü Haram hakkında bazı kerametlerden bahsedilmektedir. Şöyle ki; Bir gün Ümmü Haram Kudüs'ten Remle'ye gitmekte iken bir rahibin evinde konaklar, evde bulunan üç büyük taş dikkatini çeker ve onları satın almak ister, ancak rahip taşları yerlerinden çıkarmanın mümkün olmadığını bildiği için ona hediye ettiğini söyler, buna

karşılık olarak Ümmü Haram "Taşlar şimdilik yerinde kalsın, zamanı geldiğinde alınır." buyurur. Vefat edip defnedildiği gece, taşların Ümmü Haram'ın mezarının başına, ayağına ve üzerine konulduğu görülmüştür. Taşların evinin önünden alındığını gören rahip, Hala Sultan'ın mezarına gelip

taşların orada bulunduğunu görünce Müslümanlığı kabul edip Kıbrıs'ta yaşayıp ölmüştür. Bu konularda daha pek çok efsaneler anlatılmaktadır.

Tarihe mührünü vuran lider insanlardan ve Hz. Peygamberin lütfuna mazhar olmuş ilk hanım sahabi olarak Ümmü Haram (Hala Sultan) Kıbrıs tarihine damgasını vurmuştur. Kıbrıs coğrafyası İslâm âleminde onun adı ile kutsallaşmıştır.

1817 yılında Larnaka'da Tuz gölü civarında Ümmü Haram adına bir türbe, tekke ve cami yapılmıştır. Kıbrıs Valisi Seyid Emin Efendi tarafından yaptırılan ve Gülşen-i Feyz adı verilen kubbeli cami ve külliyesi halk tarafından ziyaretgâh olarak kullanılmaktadır.

Kıbrıs Türklerinin Mühr-i Süleyman adını verdikleri bir diğer yatır ise; Ahmet Seydü'l Bedevi'dir. Rivayete göre, Seydü-l Bedevi, İslâm fütuhatı esnasında sahile çıkmış ve susayan müminlere su temin etmek için elindeki asayı yere vurmuş ve denizin dibi olmasına rağmen yerden tatlı su fışkırmıştır, su halen akmaktadır. Kıbrıs'ın zafer burnu diye bilinen en uç kısmında bulunan manastırın önünde bulunan bu suya Rumlar "kutsal su" anlamına gelen "ayazma" adını vermişlerdir. Kıbrıslı Türkler, buradaki manastıra gelerek İslâm yatırını ziyaret edip mevlit okutmaktadırlar.

Hz. Ömer Tekkesi: Hz. Osman zamanında Kıbrıs kuşatması sırasında bir bölüğün komutanı olan Ömer, Kıbrıs'a ulaşmış ve yapılan savaşta altı askerle birlikte şehit olmuştur. Bir mağarada altı askerle birlikte gömülmüşlerdir. Osmanlılar tarafından 1571'de Kıbrıs fethedilince, yedi mezarın bulunduğu mağaradan alınarak Girne yakınlarında, Çatalköy'ün kıyı şeridinde bir külliye yapılmıştır. Külliye'de, türbeler ve onları içine alan bir mescit yapılmış, halkın orada kalabilmeleri için odalar yapılarak ziyaretlerine açılmıştır. Rumlar tarafından tahrip edilen tekke 1978'de onarım geçirmiştir. Hala Sultan Tekkesi'nden sonra Kıbrıs Türk halkının en değer verdiği tekkedir.

Lefkoşe Mevlevîhanesi: Ahmet Paşa tarafından 1593'te Lefkoşa'da Girne kapısı içinde yaptırılan ilk tarikat yapılarından birisidir. Türbe, mescit, semahane, derviş odaları, mutfak ve misafirhaneden ibarettir. Geçen zaman içinde pekçok defa tamirat görmüş, yapılan restorasyonlarda aslına sadık kalınmaya çalışılmıştır. 1962 yılından sonraki bakımından itibaren Lefkoşa Türk Etnoğrafya Müzesi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Magosa Mevlevî Tekkesi: Lefkoşa Mevlevîhanesi'ne bağlı olarak Magosa'da kurulmuştur. Vakfının mütevellilik ve nazırlığına Lefkoşa'da görevli Mevlevî Şeyhi atanmıştı. İnşaa tarihi hakkında pek kesin bilgiler yoksa da 17. yüzyılda yapıldığı ve 18. yüzyılda hizmet verdiği tahmin edilmektedir.

Bayraktar Zaviyesi: 1970 tarihinde Türklerin Lefkoşa Kalesi'ni kuşattıkları sırada, Türk Bayrağını Constanza burcuna dikerken şehit olan Bayraktar Alemdar Kara Mustafa Paşa adına yaptırılmış olan türbe, hemen kalenin çevresinde kurulmuş kubbeli bir Osmanlı eseridir. Bayraktar Zaviyesi ise 1571'de Kıbrıs'ın fethinden hemen sonra türbenin yanında kurulmuştur.

Aziz Efendi Zaviyesi: 1571'de Lefkoşa'nın fethi sırasında şehit olmuş ve bir Osmanlı uleması olan Aziz Efendi'nin adına II. Selim tarafından hemen bir türbe yaptırılmıştır. Türbenin çevresi daha sonra tekke haline getirilmiştir. 1931 ve 1932'de onarım geçirmiştir.

Turabî Efendi Zaviyesi: Kıbrıs'ın fethinden hemen sonra Osmanlı devrinin önemli tarikat yapılarından olan Turabî Efendi Zaviyesi Larnaka bölgesinde Tuzla kasabasındadır. Mustafa, Mehmet, İsmail adlı âlimlerin babaları olan Şeyh Turabî Dede'nin 16-17. yüzyıllarda yaşadığı tahmin edilmektedir. Son yıllarda yıkılarak üzerinde benzin istasyonu kurulmuştur.

Lala Mustafa Paşa Zaviyesi: Lala Mustafa Paşa, Kıbrıs'ı tamamen fethettikten sonra Lefkoşa'da bulunan Augustinion kilisesini, Ömeriye adı ile cami haline getirmiş ve ona bağlı olarak birçok vakıflar kurmuştur. Bu camiye ve vakıflarına bağlı olarak Magosa'da bulunan Lala Mustafa Paşa camii ve vakıfları uzun yıllar şehre gelen misafirleri parasız olarak ağırlamak için kullanılmıştır.

Kutub Osman Efendi Tekkesi: Ölümünden sonra Kutup Osman olarak adına zaviye kurulan Şeyh Seyyid Osman Fazlı Efendi Padişah IV. Mehmed zamanındaki mutasavvuf ve âlimlerdendi. 1691'de Magosa'ya sürgün olarak gelmiş ve burada vefat etmiştir. Ölümünden bir müddet sonra kabri üzerine türbe, mescit ve tekke kurulmuştur. Magosa surunun dışında Namık Kemal Lisesi bahçesinde bulunmaktadır. Zaman içerisinde geçirdiği bakımlardan sonra aslına sadık kalınamamış ve oldukça büyük değişikliklere uğramıştır.

Zuhurî Tekkesi: Larnaka'da türbe, mescit ve medrese bölümlerinden ibaret görkemli bir görünüşü bulunan bir tarikat yapısıdır. Bugün minaresinin yarısı yıkılmış durumdadır.

Hasan Ağa Tekkesi: Aşağı Baf'ta kurulmuş Osmanlı dönemi yapılarındandır. Türbe mescit ve tekke bölümlerinden ibarettir. Tekke birimlerinin inşaa tarihi

bilinmemektedir. Türbe bölümünde Hacı Mehmet Baba yatmaktadır. Mescit bölümü 1865'te tamir görmüş olduğuna göre, 19. yüzyıldan önce yapıldığı tahmin edilmektedir.

Şeyh Berabetî Türbesi: Nakşibendî şeyhlerinden olduğu bilinen Berabetî lâkaplı birisine ait olan türbe Tuzla kasabası yakınında 18. yüzyılda yapılmış, 19. yüzyılda yıkılmıştır.

Kara Baba Zaviyesi: Kıbrıs'ın fethi sırasında şehit olan Kadri Ruafî tarikatı şeyhi Kara Baba adına, Lefkoşa'nın Haydarpaşa Mahallesi'nde yaşadığı evin bahçesini içine alan bir türbe kurulmuştur. Bu zaviye, 1930 yıllarına kadar Kadri Rufaî ve Nakşibendîler tarafından kullanılmıştır. Bakımsızlıktan 1947'de yıkılmış, 1996'da KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Dairesi tarafından onarılmış ve ziyarete açılmıştır.

Ağlayan Dede Tekkesi: Mevcut olan belgelere dayanarak Magosa olduğu tahmin edilen tekkenin yapı tarzı hakkında fazla bilgi edinilmemiştir. Tekke ve zaviyelerin sayısının arttığı 18. yüzyılda yapıldığı ve sonra 19. yüzyılda yıkıldığı tahmin edilmektedir.

Piri Dede Zaviyesi: Limasol yakınlarında bulunduğu tahmin edilen ve hakkında fazla belge bulunamayan Piri Dede Zaviyesi'nde bir türbe bulunmaktadır. 19. yüzyıl başlarında onarıldığına göre 18. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir. Tekke binası yıkılmış fakat türbe halen bulunmaktadır.

Hızır Makamı: Lefkoşa'da Ömeriye Camii bitişiğinde inşa edildiği bilinen Hızır makamının ne zaman inşa edildiği bilinmemekle beraber, 1817 tarihinde Kıbrıs Muhassılı Es-Seyid Mehmed Efendi

tarafından tamir ettirildiği bilinmektedir. Devam ettirilmesi Ömeriye Camii için kurulan vakıf işletmelerinden ayrılan paylar ile olmuştur.

Kırklar Tekkesi: Lefkoşa'ya bağlı olan/"Değirmenlik-Kırklar/Timbu" köyü yakınlarındadır. Türbe bölümünde kitabesiz kırk adet kabir bulunduğu için bu ad verilmiştir. Tekke olarak bilinen kırklar makamı türbe, mescit ve bunların bitişiğinde bulunan tekke binalarından teşekkül etmektedir.

1571 yılından sonra Kıbrıs adasına gelip yerleşen Türkler, yaşadıkları yerlere tarihî eserler bırakmışlardır. Bu eserlerin bir kısmı zaman içinde yok olmuş, bir kısmı da tamir görerek günümüze taşınmışlardır. Ancak harpler ve bakımsızlık onların aslına uygun tarzda bugünlere taşınmalarını engellemiştir.

Edebiyat ve Dil

Yaşadıkları bölgelerden, geldikleri yeni ülkelere taşıdıkları kültürleri içinde Türkler; destan, efsane, masal, mani, roman, hikâye ve klâsik şiirler ile Kıbrıs Türklerinin edebiyatını dile getirmişlerdir.

Kıbrıslı ilk divan şairi **Hasan Hilmi Efendi'**dir. Şairler Sultanı lâkabını II. Mahmut'tan almıştır.[16]

Kıbrıs Türk edebiyatının ilk romanı, ilk şiiri ve ilk tiyatro eserini yazan ise **Kaytanzade Nazım Efendi**'dir. 19. asrın ilk yarısı ile 20. asrın ilk yarısında yaşayan Kaytanzade Hilmi Efendi, hayatının ilk dönemlerini Kıbrıs'ta geçirip sonra İstanbul'a gelerek, II. Meşrutiyet Dönemi'ni yaşamış ve dönemin en büyük şairlerinden olan Namık Kemal'in tesirinde kalmıştır. Şiirlerini topladığı en önemli eseri Ruh-ı Mecruh'tur. Hocası Recaizade Ekrem'i kaybettikten sonra Kıbrıs'a dönmüştür. I. Dünya Savaşı'nı Kıbrıs'tan takip ederek duygularını 1921'de yazdığı Neva-yı Zafer şiiri ile;

"Füsun-karane darularla hadibe olur sanma,

"Uyandı Ümmet-i merhume artık hab-ı gafletten"

dizeleri ile dile getirmiştir.[17]

Kıbrıslı halk şairi olarak bilinen **Aynalı**, "Aç gözlü Destanı" ile halka mal olmuş bir şairdir.[18]

Kıbrıs Baf doğumlu olan (1938) **Mehmet Kansu** ise; Kıbrıs Türk şiirinde "İkinci Yeni Şiir Hareketi"nin öncüsüdür. 1960'lardan sonra şiir, öykü, deneme ve çeviri çalışmalarını yürütmüş, 1970'lerden sonra "toplumcu Gerçekçi" şiire yönelmiştir. En önemli eserleri "Kendin Kadar Sev Onu" ve "Ansızın Güneş", "Garip Şiir"dir.[19]

Kıbrıs Girne doğumlu olan **Neriman Cahit**, kadın haklarının büyük bir savunucusu olarak isim yapmış bir gazeteci yazardır. En önemli eserleri arasında "Konu Kadın" ve "Ay Seferi" sayılabilir.[20]

Fikret Demirağ Kıbrıs'ta yetişen ender kabiliyetli ve kıymetli şairlerden birisidir. Roman türünde yazdığı "Şu Müthiş Savaş Yılları" yayınının dışında 20 adet şiir kitabı bulunmaktadır. "Ötme Keklik Ölürüm.", "Alfa Omega", "Tutku" ve "İkinin Yaşamı" gibi.[21]

Kıbrıs Türk şiirinde yeri olan fakat acıklı hayat hikayeleri ile topluma mal olmuş olan üç şair ise; **Süleyman Uluçamgil** (Kıbrıslı Türklerin Millî Mücadele tarihine Erenköy Destanı olarak geçen

savaşta şehit olmuştur. **Feride Hikmet,** (18 yaşında geçirdiği felç sonucu 32 sene yatağa bağımlı kalmıştır.) ve **Kaya Çanga**'dır (28 yaşında iken intihar etmiştir). [22]

Kıbrıs Türk edebiyatının roman türündeki ilk örneğini 1892 yılında **Muzafferettin Galip**, "Bir Bakış" adlı eseri ile vermiştir. 1896 tarihinde ise Kaytazzade Mehmet Nazım Efendi'nin "Yadigâr-ı Muhabbet" 1897 yılında M. Sadrettin'in Saika-ı Sevda adlı çalışması izlemiştir. Daha sonra 1936'da **Muzaffer Gökmen,** "Kahraman Kaplan", "Son Damla", "Diken Çiçeği", "Kasırga", adlı eserleri ile konusunu Kıbrıs'tan alarak yazdığı romanlar gelir.

1943'te **Arif H. Mapolar** "Kendime Dönüyorum", "Ayışığı", "Mermer Kadın", "Aşk Vadisi" ve "Günah Cenneti" gibi Kıbrıs'ın ve Kıbrıslıların günlük hayatlarını, ilişkilerini gündeme getirdiği eserler yazmıştır.

Bu dönemdeki yazar ve şairlerin eserlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun hayat tarzı, aşk, sevgi, ilâhî-tanrı aşkı, vatan sevgisi gibi temalar işlenmiştir. Millî Mücadele ve Kurtuluş Savaşı dönemlerinde ise vatan sevgisi teması ağırlık kazanmıştır.

1960'lı yıllardan sonra Kıbrıs Türk romanının konularında değişiklik başlamış ve Rum saldırıları karşısında Kıbrıs Türkünün varlığını devam ettirme mücadelesi yazılan eserlere yansımıştır. Bu durum 74 kuşağı olarak anılan ideolojik ve estetik manada kendine ayrıcalık tanıyan bir edebiyat kuşağı ortaya çıkmıştır. Bu dönemin en etkileyici yazarı olan **İsmail Bozkurt**, "Yusufçuklar Oldu mu?" ve "Mangal" adlı eserleri ile Türk toplumuna mal olmuştur.

Bunun yanında; **Özker Yaşın**'ın "Kıbrıslı Kazım", "Mücahitler" ve **Havva Tekin**'in "Yeşil Adanın Çocukları" ve "Şu Müthiş Savaş Yılları" önemli ve toplumun sosyal-politik ve ekonomik yapısı ve dejenerasyonunu inceleyen eserler olmuştur.[23]

Bu geniş edebiyat yelpazesi içinde "Çocuk Edebiyatı" konusu da ayrı ve önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuda en meşhur ve tanınmış bir yeri olan yazar **Ayşen Dağlı** olmuştur. Masallarında çocuğun estetik duygularına, duyarlılığı, sevgi, çalışkanlık ve yaşama gücüne önem vermiş, bu konuları çok etkileyici bir tarzda işlemiştir. Ayrıca bu edebiyat dalında; **Emine Selçuk-** "Işıklı Çocuk"-, **Taner Baybars-**"Uzak Ülke"-, **Aysel Gürmen-**"Selen Kıbrıs'ta"-, **Hüsamettin Tecmen-**"Kıbrıs'ta Üç Türk Çocuğu"- **Tamer Öncül-**"Günleri Kayıp Bir Çocuk Güncesi"- gibi eserler yayımlanmıştır.[24]

Adanın fethinden bugünlere kadar, Kıbrıs'ta yaşanılmış olan olaylar her türlü yönü ile; okuyucuya şiir, hikâye, roman, hatıra ve tiyatro türü gibi edebiyatın bütün çeşitli eserleri ile okuyucuya yansıtılmıştır. İşlenen temalar içinde en fazla ilgi duyulan konular barış özlemi, eşitlik, hak, sevgi, kardeşlik ve kahramanlık olmuştur.

KKTC'nin bugün bulunduğu nokta itibarıyla kendisine çok şeyler borçlu bulunulan değerli büyük insan **Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş**, her yaştaki insana seslenerek duygu ve insanlık yüklü eserler vermiştir. Bu eserleri "Saadet Sırları", "Gençlerle Başbaşa" ve "Gençlere Öğütler" başlıkları altında yayımlanmıştır.

Kıbrıs adasında, Türkçenin varlığı 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kabul edilmiştir. Hemen hemen 500 yıllık zaman içinde İngiliz ve Rumlar ile iç içe yaşamanın sonucu Kıbrıs Türklerinin konuştuğu dilde birtakım gelişme ve değişmeler görülmüştür. Rumların ve Türklerin demografik yapıda birbiri ile iç içe yaşaması sonucu birbirlerinin telâffuz ve ağız yapıları karşısında etkilenmişlerdir.

Ancak bu etkileniş Türkçe kelimelerin terk edilmesi sonucunu getirmemiştir. Sadece dil bilgisindeki zaman kavramında bir değişiklik görülmüştür. Genellikle geniş zaman kullanılmaktadır. Bugün ise, sadece yaşlıların konuştuğu Rum kökenli kelimeler gençler tarafından bilinmesine rağmen konuşulmamakta ve özellikle, Türkiye Türkçesi ile konuşmaya dikkat edilmektedir.

Kıbrıs Türklerinin Türkçesinde, 5 asırdır birlikte yaşadıkları Rum ve İngiliz halkının dilinden çok fazla etkilenmedikleri ancak, aralara serpiştirilmiş bazı yabancı kelimelere rağmen Türkçeyi hiçbir şekilde unutmamış oldukları gözlenmektedir. Hatta bugün kullanılan Türkçemizin yanında yıllarca önce atalarımızın kullandığı Türkçe kelimelerin halen kullanılmakta olduğu görülmektedir.

Günlük hayatta kullanılan kelimelerden bazı örnekler verecek olursak;

Aşevi	Mutfak	Aşevi	Mutfak
Bandofla	kapalı terlik	Bakmak	Bırakmak
Basbalya	Tokat	Belesbit	Bisiklet
Beygir	At	Dudaklık	Ruj
Çakulet	Çikolata	Gabare	Geceklubü
Çember	Başörtüsü	Çapıt	Bez
Çifte	Silâh	Çirpi	İncecik
Döşek	Yatak	Ekşi	Limon
Entari	Elbise	Evselemek	Silkelemek
Fasariya	Yaramaz, gereksiz	Gadim	Devamlı
Bodur	Kısa Boylu	Böyün	Bugün
Golan	Kemer	Goruk	Ham meyve
Gursak	Boğaz, boyun	Hamam	Banyo
Havadis	Haber	Heman	Hemen
Herkeş	Herkes	Hooflamak	Ateşlenmek
İğ Şiş	İhram	Bir tür battaniye	
İskemli	Sandalye	İslim	Gaz ocağı

İspirto	Kibrit, rakı	Köfün	Küfe
Kıstırık	Maşa	Köstek	İp, engel
Kösteklenmek	Bağlanmak	Lakırdı	Laf, söz
Lazımlık	Tuvalet	Maşabba	Maşrapa
Mektep	Okul	Mertek	Ahşap taşıyıcı
Mıh	Çivi	Mengene	Sıkma âleti
Ofgalamak	Yıkamak	Otomobil	Araba
Palazlanmak	Büyümek	Radiyo	Radyo
Padem	Badem	Pakla	Bakla
Sezmek	Uyanmak	Somun	Ekmek
Toguç	Tahta çamaşır vuracağı	Velesbit	Bisiklet
Peki	Kilit	Pekilemek	Kilitlemek
Çakı	Bıçak	Potin	Ayakkabı
Pissi	Cimri	Silecek	Havlu
Şeher	Şehir	Tayyare	Uçak
Tomofil	Otomobil	Veranda	Balkon
Yusufçuk	Mandalina	Zıbın	Entari
Zibil	Çöp	Zembil	Örülmüş çanta

Ekonomik Durum

Piyasa ekonomisi modelinin kabul edildiği KKTC'de, yasalar ile tespit edilmiş bulunan temel ilkeler çerçevesinde uygulanan ekonomik politikalar, özel sektöre sağlanan teşvikler ve alınan önlemler sonucunda ülke ekonomisi genel bir gelişme trendi içine girmiştir.

Para birimi Türk Lirası olan ülkede, yıllık enflasyon oranı %53.2, işsizlik oranı ise %1.0'dır. Çalışabilen iş gücü 85.100 olan ülkede, yatırımların azlığı hatta hiç olmaması üretimi, istihdamı ve dolayısı ile millî geliri olumsuz yönde etkilemektedir.

Burada önemli olan nokta, ülkenin milletlerarası alanda; ülke ticaretine hava alanlarına ve ürünlerine ekonomik ambargo uygulanmasıdır. Ayrıca çok küçük ve kırılgan bir ekonomi, doğal kaynaklarının kısıtlı, dışa bağımlı, yatırımları çok düşük ve yıllardır yüksek enflasyon ile yaşar olması idarecileri ve ekonomistleri kararlarında çok zorlamaktadır.

Uygulanan ekonomik ambargo ile ülkenin güneyi ile kuzeyi arasındaki ekonomik yapı farkı süratle açılmaktadır. Yabancı ve yerli yatırımcılar, siyasî geleceği belli olmayan ülkede üretime dönük

yatırım yapamamaktadırlar. Üretim yetersizliği, ulaşım imkânsızlığı ve ambargodan doğan pazar darlığı Türkiye üzerinden dünyaya açılma mecburiyetini getirmiştir. Her türlü ulaşım ve ticaret Türkiye üzerinden yapılmaktadır. Bu sebeple istikrarlı bir ekonomik açılım alanı oluşturmak için Türkiye ile Ortak Ekonomik Alan kurulması stratejik bir hedef olarak belirlenmiştir.

Türkiye'de 1994 yılında yaşanan para krizi, Avrupa Adalet Divanı'nın KKTC'den ithalatı yasaklayan kararı ve ekonomik ambargosu, ülke ekonomisini olumsuz yönde etkileyerek çok ağır bir ekonomik kriz ortamına sürüklemiştir.

Bu olumsuz şartlara rağmen ülkede 1973 yılından beri %3.5 oranında bir büyüme görülmüş ve hatta bu oran 1977-1990 yılları arasında %4.5-5'lerde devam etmiştir.

1990 yılında 591.000 dolar olan GSMH, on yıllık perspektif içinde 2000 yılı itibarı ile bir milyon dolar olmuştur. Aynı dönemlerde millî gelir, 3.447'den 4.540 dolara çıkmıştır. İhracat miktarı ise 1990 yılında 65.5 milyon dolardan, 2000 yılında 50.3 milyon dolara gerilemiştir. İthalat miktarı ise 381.5 milyon dolar iken 424.8 milyon dolar olmuştur.

Ülke ihracatında Türkiye %62, İngiltere %30, Orta Doğu %2, diğer ülkeler ise %6'lık bir paya sahiptir.İthalatında ise, Türkiye %64, İngiltere %26, Uzak Doğu ülkeleri %3, ABD %2, diğer ülkeler ise %5'lik bir paya sahiptir.

Başlıca ihraç maddeleri, sanayi, gıda sanayi, mineral, narenciye ve patatestir.

İthalatındaki önemli maddeler ise doğalgaz, makineler, petrol ürünleri ve diğer ürünlerdir.

KKTC'nin tarım, hafif sanayi ve hizmetler sektöründe geniş yatırım imkânları mevcuttur. Sulu tarım ve hayvancılık teşvik edilerek potansiyel gelişme imkânlarından faydalanmak mümkündür. Dünya gıda maddeleri talebinin hızla arttığı bir ortamda tarım ve hayvancılık ürünlerine dayalı modern teknolojilerin uygulandığı sanayi dallarının geliştirilmesi mümkündür. Bu itibarla, hizmet sektörünün yanında, tarıma dayalı işlenmiş ürünler sanayii olmak üzere, potansiyeli olan sektörlerde ekonominin ihracata dayalı bir yapıya kavuşturulmasında fayda vardır. İhracata dönük bir üretim yapısı tesis edebilmek için, bu yönde üretim yapan firmaların, ham madde ve ekipmanlar ile ithalat teşviki, uygun kredi kullanımı ve ucuz enerji sağlanması gerekmektedir.

Küçük ve orta ölçekli işletmeler şeklinde kurulup teşvik edilecek sanayi sektörü ekonominin sürükleyici sektörü olarak kabul edilebilir.

KKTC'de yatırım eğiliminin düşük olması, kalkınma hızının da düşük olmasına sebep olmaktadır. 1990-1999 yılları arasında toplam yatırımların GSMH içindeki payı %15-20 seviyesinde gerçekleşmiştir. Ülkede tasarruf oranının düşük seyretmesi, aynı zamanda yurt dışına artan miktarlarda kaynak akışının bulunması, yatırım miktarını olumsuz yönde etkilemektedir.

Tamamen liberal bir para-kambiyo rejimine sahip KKTC'de ekonomiye kaynak yaratacak bir sermaye piyasasının kurulması sağlanmıştır. Ekim 1997 tarihinde KKTC Menkul Kıymetler Borsası, İMKB ile iş birliği içinde faaliyete geçmiştir.

Ülkede ticarî bankacılık, ihtisas bankacılığı ve off-shore bankacılığı alanlarında gelişmeler sağlanmış ve finans sektörü cazip hale getirilmeye çalışılmıştır. Ülkede 38 banka bulunmakta iken, 6 bankanın krize girmesi ile 2001 yılında malî sektörün rehabilitasyonu yapılmıştır. Bugün yapılan bankacılık operasyonu sonucu, 29 banka ile bankacılık sektörü devam etmektedir.

KKTC'den yurt dışına akan kaynakların ülke içinde tutulabilmesi ve yatırımlara kanalize edilebilmesi için, bankacılık sektörüne olan güvenin artırılması gerekmektedir. Bu güvenin yaratılabilmesi için ise bankalar ve diğer finans kuruluşlarına ilişkin mevzuatın yenilenerek milletlerarası standartlara uygun hale getirilmesi, teftiş ve denetimin etkin bir şekilde yapılması gerekmektedir.

Diğer taraftan, adanın su ve enerji sıkıntısının bulunması, yatırımları engelleyen önemli bir faktör olmaktadır. KKTC'nin ekonomik kalkınmasında en önemli alt yapı yatırımlarını su ve enerji ihtiyacının karşılanmasına yönelik projeler teşkil etmektedir. Turizm sektörünün, ekonomide hedeflenen oranda belirleyici olamamasının temelinde, milletlerarası alanda siyasî yönden tanınmamış olmaktan ziyade yetersiz enerji, ulaşım ve su kaynaklarının bulunmamış olması yatmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti ile KKTC arasındaki mevcut ekonomik ve ticarî ilişkiler devamlı olarak gelişen ve derinleşen bir şekilde, ülkenin potansiyel imkânlarını artırıcı, yönlendirici ve diğer ülkeler ile ekonomik ve ticarî zemini oluşturucu tarzda çok yönlü olarak devam etmektedir. Bu ilişkiler, iki ülke arasında imzalanan yasal alt yapıya dayandırılmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti ile KKTC arasında imzalanan anlaşmalar ve protokoller, iki ülke arasındaki ilişkileri yeni bir strateji ve iş birliği çerçevesinde kurumlaştırmayı esas alan bir yapıya kavuşturmayı hedeflemektedir. Bu hedefe ulaşabilmek için, 31 Mart 1998 tarihinde yapılan ortaklık konseyi toplantısında; gümrüklerin işleyişi, serbest ticaret koşulları çerçevesinde mal, hizmet ve sermaye akışı ve serbest dolaşımı, teknoloji transferi ve yatırımların akışını sağlayacak bir Ortak Ekonomik Alan oluşturulması kararlaştırılmıştır. Yani bu ekonomik iş birliği bir nevi gümrük birliği ve tek pazar oluşturulması şeklinde düşünülebilir.

Turizm[25]

KKTC'nin sosyo-ekonomik gelişmesinde ve kaynak yaratılmasında öncelikli sektör olarak ele alınan turizm sektörünün özel teşvikler ile desteklenmesi, temel bir politika olarak kabul edilmiştir. 1987 yılında çıkarılan Turizm Teşvik Yasası ile söz konusu sektörde hızlı bir gelişme görülmüş, turizm gelirleri, turist sayısı, turistik tesis ve yatak sayısında önemli ölçülerde artış sağlanmıştır.

1977 senesinde 3265 olan yatak sayısı, 2000 yılında 10.520'ye ulaşmış ve 198.3 milyon dolarlık bir turizm gelirine ulaşılmıştır. Güney Kıbrıs'a yılda 3 milyon turist gelmekte, buna karşılık Kuzey Kıbrıs'a gelen turist sayısı 250 binde kalmaktadır. Son yıllarda doluluk oranı %30'ların üzerine çıkarılamamıştır. Adaya gelen turistler genellikle İngiliz, Alman ve Türk turistlerden ibarettir.

KKTC üzerinde dünya devletlerinin kurmuş olduğu ekonomik, siyasî ve ticarî ambargo sonucu direkt uçak ve gemi seferlerinin yapılamaması, Kuzey Kıbrıslı yöneticileri, turistleri Türkiye üzerinden dolaylı olarak Kıbrıs'a getirme plânları yapmaya zorlamış ve tur operatörleri ile anlaşma yapılarak Türkiye'ye gelen turistlere bir günlüğüne Kuzey Kıbrıs'ı görme imkânı sağlamaya çalışılmaktadır.

Ülkenin coğrafî konumu, iklim şartları, tarihi ve arkeolojik zenginliği, dünya çapındaki kültür varlıkları, çevre sorunlarından uzak geniş kumsalları, yat, dağ ve kır turizm potansiyeli gibi özellikleri sebebi ile; turizm sektörünün hızlı gelişmesi ve özellikle yabancı sermayenin bu alanda yatırım yapmasını teşvik etmek için yeni turizm alanları belirlenmiştir. Bu amaçla Gazi Magosa (Salamis Koyu), Karpaz ve Güzelyurt bölgelerinde toplam 5250 dönüm arazi turizme açılmıştır.

Turistleri ülkeye çekebilmek ve uygulanan ambargo kararlarını kırabilmek için pek çok tedbir düşünülmektedir. Son alınan bir karar ile bütün ülkelere uygulanan vize kaldırılmıştır.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetive Avrupa Birliği

KKTC'nin kuruluşundan sonra, Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar konuyu daima BM'nin gündeminde tutmaya çalışmışlardır. Özellikle Türkiye'nin iç siyasî karışıklıklarının olduğu ve hükûmetlerin zayıf dönemlerine rastlatarak, çıkar sağlamaya çalışmışlardır.

Yunanistan'ın Avrupa Birliği üyeliğinden sonra konuya özellikle bir AB boyutu kazandırılmaya çalışılmıştır. AB, 1990 yılına kadar Yunanistan ile Türkiye arasındaki siyasî problemlerin kendi gündemine getirilmemesi ilkesini benimsemiş ve Türkiye-AB ilişkilerinin geliştirilmesinde konuyu bir engel olarak görmemiştir. 1990 yılında yapılan Dublin Konferansı'ndan sonra bu doğru ve tarafsız tavrını değiştirerek, Türkiye AB ilişkilerinin geliştirilmesini, Türkiye'nin Yunanistan ile olan anlaşmazlıklarının ve Kıbrıs sorununun çözülmesine bağlamıştır.

1997 yılına kadar devam eden bu tutum 1997 Aralık ayında yapılan Lüksemburg zirvesi ile değiştirilmiştir. Lüksemburg Zirvesi'nde alınan kararlar ile, Kıbrıs'ta yaşayan ve Milletlerarası Antlaşmalar ile kurulan iki toplumun; varlığını kabul eden bu antlaşmaları görmezlikten gelerek, Kıbrıs Türklerini azınlık kabul ederek, Kıbrıs adası adına Güney Kıbrıs Rum Devleti'nin Avrupa Birliği ile tam üyelik müzakerelerinin başlatılması kararını almıştır.

Türkiye ve KKTC, AB'nin bu kararlarına büyük tepki göstermiş ve bu kararın tarihî bir hata olduğunu dünya kamuoyuna açıklamıştır. Kıbrıs Türk halkının 1960 antlaşmalarından kaynaklanan eşit siyasî ve egemenlik haklarının ihlali olduğu kadar BM tarafından kabul edilmiş bulunan prensipler çerçevesindeki kararlarını anlamsız hale getiren, Avrupa Birliği'nin almış olduğu bu haksız ve yanlış karar Kıbrıs sorununu milletlerarası alanda tamamen farklı bir boyuta sokmuştur.

AB'nin temel felsefesinin ve dayandığı sistemin; kişilerin, malların, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımı olması, AB ailesi içinde iki kesimli, iki toplumlu bir federasyonun yaşayamayacağı konusunu gündeme getirmiştir. Çünkü, AB'nin iç mekanizmaları ve kurumsal düzenlemeleri bu türlü kısıtlamaları kolaylıkla aşındırmaya müsait bir yapıdadır. Uzun yıllar Enosis hayalleri ile Türk toplumunu ezmeğe çalışan Rum toplumu şimdi yeni bir Rum oyunu ile milletlerarası alanda Türk

toplumunu yok etme plânını uygulamaya koymaktadır. Helen medeniyetine âşık olan Avrupa ülkeleri yeniden bir Yunan oyununa getirilmek istenmektedir.

Türkiye ve KKTC arasında yapılan görüşmeler sonunda, ortak bir görüş ve politika tespit edilmiştir. Buna göre, AB ailesi içinde iki toplumun bir federasyon şeklinde yaşama şansının sıfır olduğu belirtilerek, aralarında bir sınır bulunan iki ayrı federe devlet yani bir konfederasyon kurulması üzerinde anlaşılmıştır. AB, Türkiye'nin üyelik başvurusunu gündeme getirerek 12 Aralık 1999 tarihinde yapılan Helsinki Konferansı'nda varılan sonuç bildirgesinde; Türkiye'nin üyeliği belirli bir süreç içine alınmış olduğu açıklanmıştır. Bu karar ile Türkiye'yi yumuşatacaklarını düşünmüşlerdir. Ancak dünya kamuoyu önünde gerçekleşen bazı olaylar, Türkiye'nin lehine gelişmeler sağlamıştır.

Yıllardır Türkiye'nin kendi ülkesinde savaşarak ve şehitler vererek mücadele ettiği terör örgütü PKK'nin lideri Abdullah Öcalan'ın Nijerya'da yakalanması sonucu Yunanistan'ın PKK'yi ve liderini yıllardır koruduğu ve örgütü desteklediği ortaya çıkmıştır.

Bu arada 17 Ağustos 1999 tarihinde Türkiye'de meydana gelen büyük deprem ve acı kayıplar, Yunanistan'ı Türkiye'ye yakınlaştırmış ve iki ülke Dış İşleri Bakanları arasında yakın görüşmeler başlatılmıştır.

11 Eylül 2001 tarihinde ABD'ye yönelik yapılan terör saldırıları yıllardır Türkiye'nin acısını çekip de gündeme getiremediği terörü birden bire dünya ülkeleri gündemine getirmiştir. Bu durum, teröre karşı cephe açan AB ülkeleri nezdinde terörü koruyan ülke durumuna geçen Yunanistan'ı ve GKRY'yi güç duruma sokmuştur.

Ayrıca, ABD tarafından terör suçlusu olarak görülen Afganistan yönetimine karşı savaş açılmış, Irak yönetimine karşı savaş sinyalleri verilmeye başlanmıştır. Bu kararlarında Avrupa ülkeleri -ki bunlar AB üyesi ülkelerdir- ABD'yi desteklemişlerdir. Dünyada gelişen ve değişen siyasî atmosfer sonucu, ekonomik, stratejik ve siyasî yönden Orta Doğu, Kafkasya ve Güney Asya ülkelerinin önemini artırmıştır. Coğrafî konumu itibarı ile bu ülkeler arasında bulunan Türkiye, birden bire başta ABD olmak üzere, Avrupa ülkeleri tarafından da mevcut siyasî ve ekonomik problemleri ile birlikte desteklenir konuma getirilmiştir.

Bu arada, GKRY lideri Klerides ile KKTC Cumhurbaşkanı Sn. Denktaş arasında BM Genel Sekreterliği ve ABD'nin aracılığı ile başlatılan görüşmeler devam etmektedir.

Bugüne kadar tarih önünde gerçekleşen kanlı olaylar ve siyasî entrikalar göstermiştir ki, Kıbrıs adasında yaşayanlar bir arada yaşayamayacaklardır. Tek çözüm yolu ayrı bayrak altında yan yana yaşamaktır. Bugün Türkiye'nin ve ada Türklerinin istedikleri haklarından fazla bir talep değildir.[26]

Yapılacak en doğru şey, bugüne kadar sürdürülen kararlı tutumu devam ettirerek, taviz vermeden ve sabırla beklemektir.[27] Dünya kamuoyuna bu konuda herhangi bir ödün verileceğini beklemenin yanlış olduğunu çok iyi bir şekilde anlatmak gereklidir. Türkiye, kendi lehine dünya kamuoyunda başlatılan yeni dengeler içinde haklı konumunu savunabilmek ve istediklerini elde edebilmek için bir güç savaşı vermek zorundadır.

1 Name-I Humayun No 14, s. 56-58, **İstanbul Başvekalet Arşivi**, Dr. H. Fikret ALASYA, **Kıbrıs ve Rum-Yunan Emelleri**, s. 24-26; Dr. H. Fikret ALASYA, **Tarihte Kıbrıs**, s. 1-125, Şubat 1988, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Genel Merkezi.

2 İsmail BOZKURT, Hüseyin ATEŞİN, Mehmet KANSU, İ**kinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi**, 24-27 Kasım 1998. Cilt II, Tarih Kıbrıs Sorunu; Doç. Dr. Zekeriya Kurşun, **Buhran Yıllarında Kıbrıs'ın Durumu ve Rumların Adayı Yunanistan'a İlhak Çabaları (1878-1914)**, s. 1, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Tarih Böl. İst. Türkiye; İsmail BOZKURT, **Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi**, 13-17Kasım 2000 Cilt II, Kıbrıs Sorunu ve Turizm; Dr. Mehmet ATAY, **Uluslararası Jeopolitik Egemenlik Mücadelesinde Kıbrıs'ın Stratejik Konumu ve Akdeniz'de Bölgesel Güvenlik**. s. 304 Siyaset Bilimi Doktoru Türkiye Cumhurbaşkanlığı Eski Danışmanı. Türkiye.

3 H. Fikret ALASYA, **Tarihte Kıbrıs**, KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı, 1988, s. 141; Dr. Nasim ZİYA, **Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçişi ve Ada'da Kurulan İngiliz İdaresi**. Ankara 1975, s. 144; Pierre Oberling, **The Road to BellapaisThe Turksh Cyprıot Exodus to Northern Cyprus**, Newyork, 1982, s. 30.

4 CRWSHAW, s. 44, 49; STWRİMİDES, s. 27.

5 Necati M. ERTEGÜN, **Some Reflections on the Cyprus Problem**, An Address Delivered at the Academic International, Paris, 30 November, 1982; İsmail BOZKURT, Hüseyin ATEŞİN, M. KANSU, **İkinci Uluslar arası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi**, 24-27 Kasım 1998, Cilt II, Tarih-Kıbrıs Sorunu; Soyalp TAMÇELİK, **Kıbrıs Komünist Partisi (AKEL)'nin İlhak Kararı ve SSCB'nin Kıbrıs Politikası**, s. 9, 11, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Görevlisi, Ank.; Halil SADRAZAM, **Türk Mukavemet Teşkilatı**, s. 57, 59, 63. Piyade Kurmay Albay, Lefkoşa-KKTC.

6 Şükrü TORUN, İngiltere ve Yunanistan Arasında Kıbrıs'ın Politik Durumu, Doktora Tezi, Paris Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul 1956, s. 142-145; Melih ESENBEL, **Kıbrıs-1, Ayağa Kalkan Adam. 1954-1959**, Ankara, 1993, s. 14.

7 Vanezis, s. 135-137.

8 Dr. H. Fikret ALASYA. **Kıbrıs ve Rum Yunan Emelleri**, KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı, 1992, s. 54.

9 **Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası**, s. 1.

10 Prof. Dr. Derviş MANİZADE, **Kıbrıs, Dün, Bugün, Yarın**, İstanbul 1975, s. 160.

11 İsmail BOZKURT, **Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi**, Cilt III, Kıbrıs Sorunu ve Turizm. Kasım 2000, KKTC; Dr. Mehmet ATAY, **Uluslararası Jeopolitik Egemenlik Mücadelesinde Kıbrıs'ın Stratejik Konumu ve Akdeniz'de Bölgesel Güvenlik**. s. 291 Siyaset Bilimi Doktoru, Türkiye Cumhurbaşkanlığı Eski Başdanışmanı.

12 Ahmet Zeki BULUÇ, KKTC Ankara Büyükelçisi, KKTC Devlet Plânlama Örgütü.

13 **KKTC Anayasası**, s. 2, 3, 4, 25, 29, 33, 47, 49.

14 Ahmet Zeki BULUÇ, KKTC, Türkiye Büyük Elçisi, KKTC, Devlet Planlama Örgütü.

15 İsmail BOZKURT, Hüseyin ATEŞİN, Mehmet KANSU, **İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi**, 24-27 Kasım 1998, Cilt II, Tarih-Kıbrıs Sorunu; Kutlu ÖZEN, **İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi**, 24-27 Kasım 1998, Cilt II, Kıbrıs'taki Hala Sultan Yatırı ve Aynı Dönemdeki Anadolu Sahabileri, s. 365, Cumhuriyet Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sivas-Türkiye; Doç. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ, **Kıbrıs Tekke ve Zaviyeleri**, s. 381, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya-Türkiye; İsmail BOZKURT, **Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi**, 13-17 Kasım 2000, Cilt II, Dil-Edebiyat; Doç. Dr. İskender PALA, **Beyrut'ta Bir Kıbrıslı ve Mistik Aşk Coşkusu, Hasan Nesib ve Feyzan-ı Aşk'ı**, s. 137, İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi, İstanbul-Türkiye.

16 İsmail BOZKURT, **Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi**, Cilt II, Dil-Edebiyat Kasım 2000 Turhan KAYA, **Kıbrıs Türk Çocukları Edebiyatında Ayşen Dağlı'nın Masalları**, s. 339 Atatürk Üniversitesi, K. K. Eğitim Fakültesi Erzurum.

17 Doç. Dr. Hülya ARGUNŞAH, **Kaytazzade Nazım'ın Şiirlerinde Sosyal Hayatla İlgili Unsurlar**, s. 191 Erciyes Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Böl., Kayseri.

18 Hayrettin İVGİN, **"Ramazan Destanı" Halk Şairi Aynalı'nın mı?**, s. 203 Halk Bilimi Araştırmacı, Yazar Ank.

19 Yrd. Doç. Dr. Hüseyin TUNCER, **Mehmet Kansu'nun Kıbrıs Türk Şiirindeki Konumu**, s. 213 DEÜ. Buca Eğitim Fak., Türkçe Eğitim Bölümü, İzmir.

20 İsmail BOZKURT, **Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi**, 13-17 Kasım Cilt II, Dil-Edebiyat Ahmet ÖZER, **Şair/Yazar Neriman Cahit'in "Konu: Kadın" ile "Ayseferi" Yapıtlarında Kadın Ögesi**, s. 253, Bilkent Üniversitesi, İnsanî Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Bilkent, Ank. Türkiye.

21 Mehmet AYDIN, **Kıbrıslı Türk Şiirinde Fikret Demirağ'ın Yeri**, s. 269, Bilkent Üniversitesi Türkçe Birimi, Ankara.

22 Bülent FEVZİOĞLU, Araştırmacı Yazar, **Kıbrıs Türk Şiirinde Üç Trajik Yaşam Öyküsü**, s. 275, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Üyesi ve (Suna ve Ata Atun) Magusa Tarihini Araştırma ve Yazın Vakfı (Samtay) Koordinatörü.

23 Metin TURAN, Çağdaş Kıbrıs Türk Romanında Tarih ve Kimlik Sorunu, s. 307. **Folklor Edebiyat Dergisi** Genel Yayın Yönetmeni, ANKARA.

24 İsmail BOZKURT, **Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi**, 13-17 Kasım 2000, Cilt II, Dil-Edebiyat.; (Doç. Dr. Turhan KAYA, **Kıbrıs Türk Çocuk Edebiyatında Ayşen Dağlı'nın Masalları** s. 339. Atatürk Üniversitesi, K. K. Eğitim Fakültesi Erzurum.

25 Ahmet Zeki BULUÇ, T. C. Kıbrıs Büyük Elçisi.

26 Mümtaz SOYSAL, **Aklını Kıbrıs ile Bozmak**, sy 48, Ankara1995.

27 İhsan Sabri ÇAĞLAYANGİL, **Anılarım**, s. 399, İstanbul 1990.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası.

H. Fikret ALASYA, **Tarihte Kıbrıs**, KKTC Cumhurbaşkanı Danışmanı, Şubat 1988, Ankara.

Sabahattin İSMAİL, **Kıbrıs'ta Yunan Sorunu (1821-2000)**, Lefkoşa ISBN: 975-8433-0372.

Dr. H. Fikret ALASYA, **Kıbrıs ve Rum-Yunan Emelleri**, 1992, KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları.

Sabahattin İSMAİL, **Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Doğuşu-Çöküşü ve KKTC'nin Kuruluşu (1960-1983)**, İstanbul.

İsmail BOZKURT, Hüseyin ATEŞİN, Mehmet KANSU, **Tarih-Kıbrıs Sorunu,** Cilt II **İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi**, 24-27 Kasım 1998, Doğu Akdeniz Üniversitesi, 1999.

Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi, Cilt I Tarih, Cilt II Dil-Edebiyat, Cilt III Kıbrıs Sorunu ve Turizm. Yayına Hazırlayan İsmail BOZKURT, Doğu Akdeniz Üniversitesi, 2000.

Melih ESENBEL, **Kıbrıs I Ayağa Kalkan Adam 1954-1959**, İstanbul Nisan 1993.

Mehmet DÖNER, **C. I. A.'nın Oyunları ve Üçüncü Adam Ecevit**, İstanbul 1974.

İhsan Sabri ÇAĞLAYANGİL, **Anılarım**, İstanbul 1990.

Mümtaz SOYSAL, **Aklını Kıbrıs ile Bozmak**, Ankara 1995.

Meltem Onurkan SAMANİ, **Kıbrıs Türk Milliyetçiliği**, Lefke 2000.

Herkül MİLLAS, **TürkYunan İlişkilerine Bir Önsöz**, Ankara 1995.

Rauf R. DENKTAŞ, **Rauf Denktaş'ın Hatıraları**, İstanbul 1999.

Vamık D. VOLKAN and Norman Itzkowitz, **Turks And Greeks Neighbours in Conflict**, England 1994.

Christian HEİNZE, **Cyprus 2000**, Germany.

Harry Scott GBBONS, **The Genocide Fıles**, UK 1997.

Clement H. DODD, **Cyprus The Need for New Perspectives**, England 1999.

M. A. BIRAND, **30 Heısse Tage**, Köln 1999.

Prof. Dr. Erol MANİSALI, **Cyprus Yesterday and Today**, İstanbul 2000.

Andrew Faulds MP, **Excerpta Cypria for Today a Source Book on the Cyprus Problem**, Lafkosha-İstanbul-London 1988.

Michael MORAN, **Sovereignty Divided**, Lefkoşa, Mersin 1999.

Pierre OBERLING, **The Road To Bellapais**, Newyork 1982.

Mıchael STEPHEN, **The Cyprus Question**, London 2000.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Tarihi / Prof. Dr. Clement Dodd [s.905-912]

Londra Üniversitesi Şarkiyat ve Afrika Çalışmaları Okulu (SOAS) / İngiltere

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Türkiye'nin askeri müdahalesinden 1 yıl sonra 1975 yılında kurulmuş olan Kıbrıs Türk Federe Devletinin yerine geçmek üzere 15 Kasım 1983 tarihinde ilan edildi.[1] Federe devlet ile Cumhuriyet arasındaki temel fark, federe devletin, ileride Kıbrıslı Rumlarla birlikte oluşturulacak olan federal bir sistemin parçası olarak düşünülmüş olmasıydı. Federe devletin kurulması bağımsızlık ilanı niteliği taşımamaktaydı. Kıbrıslı Türkler, 1983 yılında federe devlet olma statülerini bir kenara bırakarak kendilerinin self-determinasyon hakkı olan bir 'halk' oluşturduklarını vurgulamanın gerekli olduğu sonucuna vardılar.

Kıbrıslı Türklerin bağımsızlık ilan etmelerinin temel nedeni, Yunan Başbakanı George Papandreou tarafından teşvik edilen Kıbrıslı Rumların Cumhurbaşkanı Spyros Kipriyanu'nun Kıbrıs meselesini uluslararası hale getirme konusunda kararlı olmasıydı. Kıbrıslı Türkler bu şekilde davranarak dünya kamuoyunu davalarının haklılığı hususunda ikna edebileceklerini ümit etmekteydiler. Bu yönde harekete geçmek için de oldukça iyi bir konuma sahiptiler. Birincisi, sadece Kıbrıslı Rumlardan oluşan Kıbrıs hükümeti, Türkiye hariç tüm devletler tarafından 1960 yılında uluslararası anlaşmalarla oluşturulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin meşru hükümeti olarak tanınma başarısını elde etmişti. Bu olgu, içinde sadece Kıbrıslı Rumların kaldığı hükümeti, Kıbrıs'a BM Barış Gücü yerleştirmek amacıyla *de facto* hükümet olarak tanıyan BM Güvenlik Konseyi'nin 4 Mart 1964 tarihli ve 186 sayılı kararının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Bu kararın çok ciddi bir karar olduğu daha sonra meydana çıkacaktı.[2] İkinci olarak, ada üzerinde oluşacak bir Sovyet varlığının, 1960 Kuruluş Anlaşmasına göre izin verilmiş olan iki İngiliz egemen askeri üssünü tehlikeye atabileceği yolunda İngilizlerin (ve Amerikalıların) duyduğu kaygı, 1964 yılından sonra İngiltere'nin 1960 düzenlemelerinin Garantör Devleti olarak etkisini ortadan kaldırmıştı. Başpiskopos Makarios, Kıbrıslı Rumların siyasi olarak adaya hakim olma amaçlarının gerçekleşmemesi halinde ada üzerinde Sovyet varlığına izin vermeyi olasılık dışı tutmuyordu. Bu yüzden İngilizlerin Rumlara yönelik politikası, yatıştırma politikası haline dönüştü.[3] Kıbrıs'ın Akdeniz'in Küba'sı haline dönüşebileceği yolunda görüşler ortaya konuyordu. Kıbrıs meselesinin uluslararası hale getirilmesinin, Kıbrıslı Rumların ada üzerinde yasal hakimiyetlerini şüphe götürmeyecek şekilde kurmasına neden olacağı yolundaki inancın üçüncü nedeni, Makarios'un önemli liderlerinden biri olduğu Bağlantısızlar hareketinin BM'deki temsil gücüydü. Aynı zamanda sınırları içinde azınlıklar bulunan sömürgeden yeni kurtulmuş birçok devlet, bu azınlıkların Kıbrıslı Türklerin özerklik kazanmalarıyla teşvik edilmelerini istememekteydi.

Adanın güneyinde Kipriyanu'nun 1983 yılında yeniden cumhurbaşkanı seçilmesiyle Kıbrıs meselesinin uluslararası hale getirilme kampanyası daha da yoğunluk kazandı. Bu kampanya, BM Genel Kurulunun, 'Kıbrıs Cumhuriyetinin ve halkının, Kıbrıs toprağı ile Kıbrıs'ın doğal kaynakları ve diğer kaynakları üzerinde tam ve etkili egemenlik ve kontrole sahip olma hakkını' teyit eden, tamamen

Kıbrıs Rum tarafını kararıyla zirve noktasına ulaştı.[4] Karar aynı zamanda 'işgal güçlerinin' Kıbrıs'tan çekilmesi ve mültecilerin kendi evlerine dönmesi çağrısında da bulunuyordu.[5]

Kıbrıslı Türklerin, kendilerine azınlık muamelesi yapan bu olumsuz karara gösterdiği tepki, bağımsızlık ilanını düşündüklerini dünyaya duyurmak şeklinde ortaya çıktı. Bu tavır, BM Genel Sekreterinin, Denktaş tarafından önerilen şekliyle iki toplumun liderini yeniden bir araya getirmek için çaba göstermesine neden oldu. Kipriyanu, bu girişimi kabul eder gibi görünmesiyle birlikte Genel Sekreter, her iki tarafın problemin çözümüyle ilgili ortaya koydukları öneriler arasında ortak noktalar bulabilmek için çaba gösterdi. Ancak taraflar arasında temel farklılıklar olduğu ortadaydı. BM'nin arabuluculuk çabalarının çok fazla ümit vaad etmemesi karşısında Kıbrıs Türk Federe Devletinin Yasama Meclisi 17 Haziran 1983'te büyük bir çoğunlukla Kıbrıslı Türklerin self-determinasyon (kendi kendini yönetme) hakkına sahip olduğunu onaylayan bir karar aldı. Bu, daha sonra ortaya çıkacak olan kararın bir habercisiydi.

Cumhuriyetin Kurulması

Daha fazla ileri gitmeyi frenleme, yalnızca dış dünyaya ılımlı görünmek açısından değil, aynı zamanda Devlet Başkanı Denktaş'ın tartışmalı gözüken popüleritesi açısından da bir gereklilikti. Denktaş Haziran 1981'de başkanlık seçimlerini kazanmıştı, fakat 1976 yılında elde ettiği yüzde 77.6 oy oranına göre, bu seçimde elde ettiği yüzde 51.7 oy oranı daha düşüktü. Onun kurmuş olduğu Ulusal Birlik Partisi de aynı yıl yapılan Meclis seçimlerinde pek iyi performans gösteremedi; partinin oyu yüzde 53.7'den yüzde 42.5'e düştü. Yeni Meclisteki iki sol görüşlü parti, toplam 40 üyeliğin yarıdan bir fazlasına sahipti. Sol görüşlü partiler, yeni devletin çok zor zamanlar geçirdiği bir dönemde iç meselelerde takip ettikleri politikalarla halkın desteğini almışlardı, fakat bununla birlikte Kıbrıslı Rumlar konusunda duydukları kaygı, Ulusal Birlik Partisinin duyduğu kaygıya göre çok daha azdı. 1974'ten önce bu partilerin üyelerinden bazıları, sömürgecilik karşıtı aşırı sol görüşler taşıyan AKEL'in (İleri İşçi Partisinin) üyesi olmasalar da bu partiye sempati beslemişlerdi. Bu yüzden bağımsızlık ilanı yolunda mesafe katedilmesi, iç politika nedenlerinden dolayı da büyük önem taşımaktaydı.

Bu önemli dönemeçte sol görüşlü partilerden daha ılımlı olan Toplumcu Kurtuluş Partisinde, Rum solcuların benimsedikleri aşırı solcu politikalara ve Kıbrıslı Rumların iyi niyetine güvenmeme hususunda bir tepkinin ortaya çıkması Denktaş'a büyük destek oldu; Rumların Kıbrıslı Türkleri gözden düşürme ve çökertme yönündeki uluslararası kampanyaları Türkler tarafından tepkiyle karşılanmıştı. İki sol partiden daha büyük olanında ortaya çıkan bu davranış değişikliği, Meclisin bağımsızlık ilanını oylamasının da yolunu açtı. Böylece bağımsızlık konusunda referandum yapılmasının da önüne geçilmiş oldu; referandum yapılması problem oluşturabilirdi ve büyük ihtimalle Türkiye'deki kamuoyuyla birlikte uluslararası kamuoyunu da endişeye sevk edecekti.[6] Mecliste yapılan oylamada oybirliği sağlandı, fakat Cumhuriyetçi Türk Partisi, kendisi de Kipriyanu'nun niyetlerinden şüphe etmesine rağmen, bağımsızlık ilanı için oy vermemesi durumunda yeni devletten dışlanacağı söylenerek baskı altında tutulduğunu iddia etti.

Denktaş'ın kendisinin açıkça belirttiği başka bir nedenden dolayı da bağımsızlık ilanının geciktirilmeden gerçekleştirilmesi gerekiyordu: 'Türkiye'de kararlaştırılmış olan rejim değişikliği yüzünden uygun bir zamanda harekete geçmek zorundaydım; görevden ayrılan Ulusu yönetimi, bağımsızlık ilanından beni alıkoyamayacaktı, görev başına geçecek Özal hükümeti ise bir oldu-bittiyle karşılaşacak ve Türkiye ile Kuzey Kıbrıs'taki kamuoyunun gücünden dolayı bu kararı değiştiremeyecekti.'[7]

Bağımsızlık oylamasından sonra Denktaş yeni anayasayı hazırlamak üzere bir kurucu Meclis oluşturulmasını önerdi. Öneri, 16'ya karşı sadece 24 oyla kabul edildi. Muhalefet, anayasaya ilave yapılmasının, elde edilmesi çok zor olan üçte iki çoğunluk gerektirdiğini bildiği için mevcut anayasaya ilave yapılmasının yeterli olacağını savundu. Kurucu Meclis'te görev alacak üyeler; mevcut Meclisin üyelerine başkan tarafından atanan 10 üye, Kıbrıs Cumhuriyetinin eski Cumhurbaşkanı Yardımcısı Dr. Fazıl Küçük tarafından atanan 1 üye ve küçük siyasi partiler ile sendikalar da dahil olmak üzere değişik kuruluşların seçtiği 19 üyenin ilave edilmesiyle belirlendi. Kurucu Meclis, aynı zamanda geçici yasama meclisi görevini de gördü.

Kurucu Meclisteki sol görüşlü partiler çok sayıda atanmış üyenin olduğu bir organda etkilerinin azaltılmış olmasından dolayı huzursuz oldular. Yeni bir anayasa hazırlanarak, halka öneriler yapması çağrısında bulunuldu, fakat sonunda yeni anayasa, Türk Federe Devletininkinden çok farklı olmayan bir anayasa olarak ortaya çıktı. Cumhurbaşkanı, başkanlık sistemi oluşturulmasını elbette tercih ederdi, fakat bu yönde herhangi bir gelişme sağlanamadı. Yeni anayasayla ilgili referandum, yeniden başlayan ve ümit verici işaretler veren BM gözetimindeki görüşmeleri olumsuz yönde etkilememek için ancak 1985 yılında gerçekleştirildi. Anayasa taslağı, 12 Mart 1985'te (Cumhuriyetçi Türk Partisi üyelerinin kullandığı) 6 oya karşı 63 oyla kabul edildi. 5 Mayıs'ta yapılan referandum da yüzde 29.82 olumsuz oya karşı yüzde 70.16 kabul oyuyla Anayasanın onaylanmasını sağladı. Oylamaya katılma oranı ise düşüktü (%78.3).[8]

9 Haziran 1985'te Denktaş, yüzde 85.7 oranında oylamaya katılan halkın yüzde 70.2'sinin oyunu alarak Cumhurbaşkanı seçildi. Bu hem Denktaş açısından hem de onun Kıbrıs politikası açısından büyük bir zaferdi. Şimdi 40 üyelikten 50 üyeliğe çıkarılmış olan Meclis için yapılan seçimlerde de Ulusal Birlik Partisi iki sol görüşlü partinin toplam milletvekilinden sadece 2 fazla olmak üzere 24 sandalye kazandı, fakat Türkiye'den yeni göç etmiş halkı temsil eden Yeni Doğuş Partisinin desteğini elde etmeyi başardı. Meclis seçimlerinde iki sol parti, Ulusal Birlik Partisi'nin kazandığı yüzde 36.7 oya karşı, birlikte yüzde 37.2 oy topladılar. Denktaş, Kıbrıs meselesini yürütülmesi konusunda açık bir şekilde bütün siyasi partilerden önemli oranda destek elde etmişti, bu onun uzun süredir kaygı duyduğu bir konuydu, fakat iç politikada muhalefetin hâlâ canlı olduğu ortadaydı.

1985 Yılından Sonra İç Politika

1985 yılından sonra Ulusal Birlik Partisi, soldaki iki partiden daha ılımlı olan Toplumcu Kurtuluş Partisiyle koalisyon kurmaya karar verdi. Bu, hiç de sorunsuz bir koalisyon değildi, hem kişisel hem de ideolojik nedenlerden dolayı ortaklık büyük baskı altına girdi. Çekişmenin temel nedeni, Türkiye'de

1983 yılında Anavatan Partisi lideri Turgut Özal'ın iktidara gelmesiydi. Özal, Türkiye'de kendisinin ekonomik politikasının temelini oluşturan Friedman tipi ekonomik politikaların KKTC'de de benimsenmesini istiyordu. Bu yöndeki ekonomik baskılar, yeni ekonomik doktrininin kendisinin sosyalist ilkeleriyle uyuşmayan Toplumcu Kurtuluş Partisi açısından kabul edilemezdi. TKP, aynı zamanda koalisyonun büyük ortağı parti tarafından, zarar verici nitelikteki petrol işçilerinin grevi ile gıda endüstrisinde 16 gün süren grevi kınamaya çağrıldığında da oldukça zor duruma düştü. Bu açıkça birbirleriyle uyuşamayanların koalisyonuydu .

Koalisyon dağıldığında Ulusal Birlik Partisi destek elde etmek üzere Yeni Doğuş Partisine yönelerek Özal'ın benimsediği yeni ilkeler doğrultusunda ekonomik reformlar uygulamaya devam etti. KKTC, kendi ayağı üzerinde durmaya teşvik ediliyordu, ancak bu uluslararası ekonomik ambargonun oluşturduğu koşullar altında gerçekleştirilmesi çok zor bir olaydı. Yeni ekonomik paket yeni politikaların uygulanması vaadinde bulunmaktaydı, fakat bu politikalar kararlı bir şekilde uygulanmadı. Zorluk, uluslararası ambargonun özellikle turizm endüstrisi başta olmak üzere ekonomik genişleme olanaklarını sınırlandırmasından kaynaklanıyordu, halbuki adanın güneyi turizm sayesinde sürekli zenginleşiyordu. Yeni Doğuş Partisi yeni liderini seçtikten sonra küçük bir parti olsa da hükümette kendisine daha fazla pay verilmesini istedi, bunun üzerine Ulusal Birlik Partisi koalisyonu sona erdirdi. UBP artık 25 milletvekiline sahipti ve eskiden Yeni Doğuş Partisine mensup olan iki bağımsız milletvekilinin de desteğini alıyordu. İçerde güçlü muhalefetle karşılaşan ve şimdi kurucusu Cumhurbaşkanı Denktaş'tan gittikçe uzaklaşan Ulusal Birlik Partisi, seçimlerden birinci olarak çıkan partinin Meclis'teki sandalye sayısını artırmak için çok hayati nitelikte olan seçim yasasını değiştirme kararı aldı.

Yeni seçim yasasına diğer partiler şiddetle karşı çıktılar; Cumhurbaşkanı da yasayı eleştirenler arasındaydı. 1990 Meclis seçimlerinde temel muhalefet partileri tamamen seçimle ilgili nedenlerden dolayı birlikte hareket ettiler; bu, onların tutarlı bir politika platformu oluşturmalarına engel olan bir taktikti. Muhalefet partileri Meclisteki 50 sandalyeden 34'ünü ve toplam oyların yüzde 55'ini kazanan Ulusal Birlik Partisi karşısında seçimi kaybetti. UBP, teknik olarak eski seçim yasasına göre de Mecliste çoğunluğu elde edecekti, fakat bu durumda muhalefet partileri politikalarını daha iyi geliştirme ve seçmene sunma fırsatı elde edecekdi. Bu seçim değişikliği sonunda ülkede demokrasi meselesinde ya da demokrasinin olmadığı konusunda büyük bir karışıklık çıktı. İki sol görüşlü parti, Meclis seçimlerini boykot ettiler ve eski seçim yasasına göre yapılsa da onların boş kalan sandalyeleri için yapılan ara seçimlere de katılmadılar.

Kısmen KKTC'nin imajını kötü şekilde etkileyen bu gelişmelerden dolayı Cumhurbaşkanı ile Başbakan Derviş Eroğlu arasındaki ilişkiler ciddi şekilde bozuldu. Hükümet aynı zamanda cumhurbaşkanının çok istediği Ombudsman kurumunun oluşturulması önerisine karşı çıkıyordu; cumhurbaşkanının bu aracı kullanarak hükümetin icraatı üzerinde kontrol kurmaya çalışacağı düşünülmüştü. Bundan başka Eroğlu, Kıbrıs meselesinde Denktaş'ın takındığından çok daha sert bir tutum içinde bulunuyordu. Denktaş'tan gelen baskılara rağmen hükümet seçim sistemiyle ilgili olarak

referandum düzenlemeyi reddetti. Ancak sonunda Ulusal Birlik Partisi içindeki rahatsızlıklar ile Ankara'nın gerçekleştirdiği arabuluculuk durumun değişmesine neden oldu. Ulusal Birlik Partisi içinden Hakkı Atun'un liderliğinde yeni bir parti, Demokratik Parti, ortaya çıktı. Cumhurbaşkanının oğlu Serdar Denktaş bu partinin önde gelen üyelerinden birisiydi.

Yeni seçimler Aralık 1993'te değiştirilmiş seçim kanununa göre yapıldı. Ulusal Birlik Partisi ile yeni kurulan Demokratik Parti oyların yüzde 59'unu eşit olarak paylaştılar. Seçimlerde en kötü performans gösteren, yalnızca beş sandalye kazanarak oyların da yüzde 13.7'isini alan Toplumcu Kurtuluş Partisiydi. Solda onun rakibi olan Cumhuriyetçi Türk Partisi ise kazandığı 13 sandalye ve aldığı yüzde 24.15 oy oranıyla daha iyi performans gösterdi. Yeni Doğuş Partisi daha önce Demokratik Partiye katılmıştı. Ancak Demokratik Partinin başarısı,

önemli ölçüde göçmenlerin oylarından dolayı ortaya çıkmamıştı. Kıbrıslı Rum yorumcular, sık sık Denktaş ve onu destekleyen milletvekillerinin, 1996 nüfus sayımına göre sayıları 40,000'i bulan göçmenlerden dolayı iktidarda kaldıklarını iddia etmekteydiler. Fakat bu iddia doğru değildi. Araştırmalar bu kişilerin de diğer seçmenler gibi oy kullandıklarını göstermiştir.[9]

Ulusal Birlik Partisi seçimlerde çok az farkla öne geçerek Meclis'te kendi rakibinden 2 sandalye daha fazla kazanmıştı. UBP kendi 'isyancılarıyla' koalisyon kurmak istemedi. Sürpriz bir şekilde Demokratik Parti, Cumhuriyetçi Türk Partisiyle koalisyon oluşturma yoluna gitti. Ancak CTP artık aşırı sol görüşlerinin çoğunu terk etmiş ve hatta dini nedenlerden dolayı değil, çevreyle ilgili nedenlerden dolayı kırmızı rengini bırakıp yeşil rengi benimsemişti. Yeni lideri Mehmet Ali Talat yönetimindeki CTP'nin Demokratik Partiyle imzaladığı protokol, bu partinin Cumhuriyetin bağımsızlığının ve eşitliğinin desteklenmesinde hangi noktaya geldiğini açık bir şekilde ortaya koymaktaydı. Protokol, her iki partinin, (1) ada üzerindeki iki toplumun eşit siyasi statüye sahip olduğuna, (2) (Kıbrıs Cumhuriyetinin tek bir egemenliğinin değil) ortak egemenliğinin bulunduğuna, (3) iki bölgeli iki toplumlu federasyon çözümünün uygun çözüm olduğuna ve (4) Türkiye'nin KKTC'nin bağımsızlığını etkili bir şekilde garanti etmeyi sürdüreceğine dair inançlarını açık bir şekilde ifade etmekteydi.

Kıbrıslı Türklerin Avrupa Birliği'ne tarımsal ürün ihrac etmesine neredeyse yasak getirildikten sonra Haziran 1994'te KKTC Meclisi, aldığı önemli bir kararda bu yasak uygulanmaya devam edilirken (o zaman gündemde olan) Birleşmiş Milletlerin Güven Artırıcı Önlemler önerisinden hiçbir olumlu sonuç çıkmayacağına karar verdi. Karar, gelecekte yapılacak görüşmelerin Kıbrıslı Türklerin egemenlik hakkını ve siyasi eşitliğini hesaba katmak zorunda olduğunu ve Türkiye ile KKTC'nin Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar tarafından alınan askeri önlemlerle orantılı önlemler almalarının gerekli olduğunu belirtti. KKTC Meclisi aynı zamanda 1984 ile 1985 yıllarında alınan ve Kıbrıs'ta bulunacak çözüm şeklinin federasyon olması gerektiğini belirten kararları da yürürlükten kaldırdı. Cumhuriyetçi Türk Partisi karara karşı oy kullandı, fakat koalisyonda kalmaya devam etti. Daha sonra Şubat 1995'te CTP, eskiden Kıbrıslı Rumlara ait olan mülkleri kullanan ve bu mülklerin kendilerine tahsis edildiği 17,000 aileye tapu senedi verilmesi yönünde öneriler içeren yasa tasarısına da karşı çıktı. CTP'ye göre bu, Kıbrıslı Rum mültecilerin dönüşünü hemen hemen imkansız hale getirecek çok önemli bir

gelişme olacaktı, ancak gerçekte eskiden Kıbrıslı Rumlara ait olan mülkleri kullananların yüzde 85'ine zaten tapu senedi verilmişti. Bu girişimin arkasında başka bir neden arayanlar, CTP'nin Kıbrıs sorununda bir çözüme ulaşılması hususunda problemler yaratılması konusuyla ilgilenmekten çok, açık bir şekilde halkı memnun edecek bir hareket olarak görülen girişimden Demokrat Partinin puan kazanmasına izin verilmemesiyle ilgilendiğini öne sürmüşlerdir. Görünüşte daha fazla tapu senedi verilmesi ve böylece Kıbrıs'ta bir çözüme ulaşılmasının daha da zorlaştırılması meselesinden dolayı Şubat 1995'te koalisyon dağıldı. Bundan sonra Ulusal Birlik Partisiyle Demokrat Partinin oluşturduğu bir koalisyon iktidarı devraldı.

1998 Meclis seçimlerinde görüldüğü gibi milliyetçi sağ oyunu açık bir şekilde artırıyordu; bu seçimlerde Ulusal Birlik Partisi toplam oyların yüzde 40.3'ünü alırken, daha liberal görüşlere sahip milliyetçi parti konumundaki Demokratik Parti yüzde 7'lik bir düşüş yaşayarak aldığı yüzde 22.1 oy oranıyla ikinci parti oldu.

İki sol görüşlü partiden her biri toplam oyların yüzde 13'ünden biraz fazla aldı. Ulusal Birlik Partisi ile Demokrat Parti arasındaki rekabet, UBP'nin Mustafa Akıncı'nın başkanı olduğu Toplumcu Kurtuluş Partisiyle koalisyon kurmasına neden oldu. Bu da pek de sorunsuz olmayan bir koalisyondu; kısmen Türkiye tarafından takip edilen ekonomik kemer sıkma programının ortaya çıkardığı, fakat asıl 1999'da bazı Kıbrıs Türk bankalarının çökmesinin neden olduğu ekonomik krize rast geldiği için koalisyonun sorunlarla karşılaşması kaçınılmazdı. Bu gelişmeler, Toplumcu Kurtuluş Partisinin krizdeki Türkiye bağlantısını eleştirmesiyle birlikte koalisyon ortakları arasında zorluklar ortaya çıkardı. Akıncı ile Kıbrıs'taki Türk komutan arasında yaşanan tartışma da onun koalisyon ortağı açısından huzursuz edici ve de küçük düşürücü bir gelişmeydi. Demokratik Partideki değişiklikler, özellikle de Serdar Denktaş'ın liderlikten istifa etmesi, Eroğlu'na Akıncı ile koalisyonunu Mayıs 2001 tarihinde sona erdirme ve Demokrat Partiyle yeni bir koalisyon kurma fırsatı tanıdı; bu gelişme, Ankara tarafından ortaya çıkarılmamış olduğu kabul edilse bile Ankara'daki liderler tarafından memnuniyetle karşılandı. Denktaş'ın, Kıbrıslı Türkler tam bir eşit muamele görmediği müddetçe BM gözetimindeki dolaylı görüşmelere katılmayı reddetmesinin desteklenmesi için içeride sağlam bir cephe oluşturulması gerekiyordu.

Denktaş, Mayıs 2000'deki cumhurbaşkanlığı seçiminde başlıca rakibi olan ve ikinci tur cumhurbaşkanlığı seçimlerinden çekilen Eroğlu karşısında açık bir zafer elde ederek konumunu güçlendirmişti.

KKTC'de son birkaç yıldır yaşanan ve sık sık Türkiye'nin ekonomik problemlerini yansıtan ekonomik zorluklar, sol görüşlü örgütlerin şiddetli tepki göstermesine neden olmakta ve Denktaş'ın istifa etmesi çağrısını da içeren halk gösterilerinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. KKTC'de Türkiye ile daha yakın birliktelik kurulmasını istemeyen ve tam siyasi eşitlik elde edilememe pahasına da olsa Kıbrıslı Rumlarla uzlaşmaya varmak için çaba gösterilmesi gerektiğine inanan insanlar bulunmaktadır. Ancak bu kişilerin tavrı, milliyetçi sağın da tepki göstermesine neden olmuş ve sonuçta Türkiye'ye sadık kalınması yönünde kararlı olan bir Ulusal Halk Hareketi ortaya çıkmıştır.

Ekonomi

Kuzey Kıbrıs'ta 1974 yılından beri karşılaşılan siyasi zorlukların birçoğunun kökeni ekonomiyle ilgili problemlerde yatmaktadır. Daha önce değinildiği gibi birincil ve en temel sınırlandırma uluslararası ambargo olmuştur, hâlâ da o olmaya devam etmektedir. Bu ambargo, temelde ekonomik durumu hızlı bir şekilde iyileştirecek olan uluslararası turizm endüstrisinin gelişmesine engel olmuştur. Daha az ciddi olmayan diğer bir engel, Avrupa Birliği'ne tarımsal ürün ihraç etme fırsatının olmamasıdır; bazen bu engeli dolaylı olarak aşmanın yolları bulunsa da ve daha az kazanç getiren başka yerlere ihracatta bulunma gerçekleştirilebilse de bu ciddi bir engel olmaya devam etmektedir.

1974 ve 1975 yıllarının olumsuz nitelikteki olayları, Kıbrıs Türk ekonomisinin kötü bir başlangıç yapmasını bir anlamda garanti etmiştir. Adanın güneyinden göç eden 60 bin dolayında Kıbrıslı Türk'e konut sağlanması ve bunların kuzeyin ekonomisi içine alınması gerekiyordu. 1963 yılından 1974'e kadar geçen dönem boyunca birçoğu dar yerleşim alanlarında kuşatma altına alınmış bir şekilde yaşayan Türklerin neredeyse tamamı endüstri ve ticaretle çok az uğraşmış, daha çok tarımsal alanlarda çalışmıştı. Bu Türklerin bir ticaret geleneklerinin de bulunmamasındandı. Osmanlı ve İngiliz yönetimleri zamanında temelde (eğer eğitim almışlarsa) kamu görevlisi, tarım işçileri ve zanaatkarlar olarak hayatlarını sürdürmüşlerdi. Bunun nedeni olarak girişimci olma açısından yetersiz olmanın ve hükümete aşırı derecede güvenilmesinin hakim tavır olması gösterilebilir. Kuzeyde gerçekleştirilen tarımla ilgili olarak aşırı hükümet sübvansiyonlarının, 'gittikçe daha az çalışılmasına neden olduğu, verimlilik yönündeki çabaları engelleyici etkide bulunduğu ve rekabet ve yaratıcılığın artırılmasına yönelik hiçbir katkıda bulunmadığı' belirtilmiştir.[10]

Bu tür dezavantajlarına rağmen Kıbrıs Türk ekonomisi 1977 ile 1990 yılları arasında ortalama yüzde 6.5'lik bir büyüme oranı yakalamayı başarmıştır; bu oran Türkiye'nin finansal problemlerinin etkisini gösterdiği 2000 yılına kadar aşağı yukarı korunmuştur. Şu anda (2001 yılında) kişi başına milli gelir yaklaşık 4,500 dolar civarındadır; bu miktar güneydeki milli gelirin üçte biri düzeyindedir, fakat 'bazı gelişi güzel gerçekleştirilen hesaplamalara göre resmi GSMH istatistiklerinin yüzde 70'ine kadar ulaşan' bir karaborsanın ya da kayıt dışı ekonominin olduğu bilinmektedir.[11]

Beklenebileceği gibi, tarımla uğraşan insanların sayısı, nüfusun içindeki oranları 1999 yılında yüzde 18'e düşecek şekilde zaman içinde azalmıştır. Endüstride çalışanların sayısı iş gücünün yaklaşık yüzde 10'u civarında, hizmet sektöründeki çalışan sayısı ise yavaş bir şekilde artarak 1999 yılında yüzde 72 civarına ulaşmıştır. Turizm sektörü de zaman içinde yavaş bir şekilde gelişmeye devam etmektedir, fakat 1999 yılında ülkeye gelen 417 bin turistin 340 bini Türkiye'den gelmiştir ve bu rakam, aynı yıl içinde adanın güney kesimine gelen 2.4 milyon turistle karşılaştırılabilecek düzeyde bile değildir. Turizm alanında yeterince gelir elde edilememesi karşısında üniversite eğitimi sağlama alanında çarpıcı nitelikte gelişmeler gerçekleştirilmiştir. Şu anda ülkede beş tane üniversite bulunmaktadır, bunların hepsi de eğitim dili olarak İngilizce'yi kullanmaktadır, temelde Türkiye'den olsa da dışarıdan öğrenci çekebilmektedirler. Üniversite öğrenci sayısı, 1997-1998 eğitim öğretim yılında 17.040 iken, 2000-2001 döneminde yapılan hesaplamalara göre 25 bine ulaşmıştır.[12]

Geçen yıllar içinde büyük adımların atıldığı altyapının geliştirilmesi alanında finans Türkiye'den sağlanmaktadır. Bu çabalar sonunda ulaşım yollarında önemli oranda iyileştirmeler yapılmış, elektrik sağlanmış ve henüz yeterli miktarlarda olmasa da Türkiye'den su taşıma olayı gerçekleştirilmiştir. Son 20 yıldır trafiğe çıkan yeni taşıtların sayısında oldukça dikkat çekici nitelikte bir artış gözlemlenmektedir. Şu anda çok sayıda sıradan ailenin televizyon setlerine, buzdolaplarına, çamaşır makinelerine ve buna benzer ev aletlerine sahip olduğu da görülmektedir. Son yıllarda konut inşa sektöründe ve evlerin tamir edilmesi alanında büyük bir patlama yaşanmaktadır. Mülklere yapılan özel yatırımların önemli bir kısmı, dış ülkelerde, özellikle de İngiltere'de ve Türkiye'de yaşayan Kıbrıslı Türkler tarafından gerçekleştirilmektedir; şu anda İngiltere'de yaşayan Kıbrıslıların sayısının 100 binden fazla olduğu söylenebilir.

Bütün bunlara karşın KKTC Hükümeti, bütçesinin beşte birine ulaşan Türkiye'den gelen yardım olmaksızın bütçesini dengeleyebilecek durumda değildir. Ekonomisi üzerindeki en büyük yüklerden bir tanesi, oldukça geniş olan kamu sektöründe çalışanlara ödenen

resmi maaşlar ile emekli olmuş hükümet görevlilerine ödenen emekli maaşlarıdır. Bu harcamaları kısma yönünde halkın pek onayını almayan bazı çabalar da gerçekleştirilmektedir.

Kıbrıs Meselesi

Kıbrıs meselesine bir çözüm bulma konusu Kuzey Kıbrıs tarihinde sürekli gündemde olan bir konudur. Kıbrıs Türk Federe Devleti kurulduktan sonra devlet başkanı Rauf Denktaş Başpiskopos Makarios'u durumu değerlendirmek üzere bir araya gelmeye çağırdı. İki devlet adamı Ocak 1977'de şu ana noktalar üzerinde anlaştılar:

1. Biz bağımsız, bağlantısız, iki toplumlu bir Federal Cumhuriyet kurulması için çaba göstermekteyiz.

2. Her iki toplumun yönetimi altında bulunan topraklar, ekonomik açıdan ayakta kalabilirlik ya da verimlilik ile toprak sahipliği açısından tartışma konusu yapılmalıdır.

3. Dolaşım özgürlüğü, yerleşme özgürlüğü, mülk sahibi olma hakkı ve diğer spesifik konular gibi ilkesel sorunlar, iki toplumlu federal bir sistemin temel niteliği ile Kıbrıs Türk toplumu açısından ortaya çıkabilecek belli zorlukların dikkate alınmasıyla tartışmaya açıktır.

4. Merkezi federal hükümetin yetkileri ve görevleri, Devletin iki toplumlu niteliğini dikkate alan ve ülkenin birliğini korumaya yönelik olma niteliği taşıyan yetki ve görevler olacaktır.

Farklı yorumları olduğu kabul edilse de bu ilkeler üzerinde ortaya çıkan anlaşma, Birleşmiş Milletleri, Kıbrıs sorununun çözümüne yardımcı olmak için iyi niyetini ve arabuluculuğunu ortaya koyma konusunda teşvik edici nitelikte oldu. Yeni dönemin ilk günlerinde, daha fazla bir zaman geçmeden, Kıbrıslı Rumların, federasyonu, fazla yetkilere sahip olan güçlü bir merkezi hükümetin kurulmasını sağlayacak ve federal devlet organlarını yerel hükümet yetkilerinden birazcık daha fazla yetkilerle donatacak şekilde yorumladıkları ortaya çıktı. Bu şekildeki yorumun tam tersi olarak, Kıbrıslı

Türkler merkezi yetkileri az olan ve geri kalan yetkilerin anayasanın oluşturduğu diğer organlara dağıtıldığı zayıf bir federasyon istemekteydiler. Kıbrıslı Türkler, 1960 Anayasasında olduğu gibi merkezde alınacak temel nitelikteki kararların Parlamentoda yer alan her iki toplumun temsilcilerinin desteğini elde etmesi ve Rum cumhurbaşkanı ile Türk cumhurbaşkanı yardımcısının her ikisi tarafından onaylanması gerektiğini savunmaktaydılar. Kısaca belirtmek gerekirse, Türklerin istediği, kesin olarak 1960 Anayasasının temel bir özelliği olan taraflar arasında eşit ortaklık kurulmasıydı.[13]

1983 yılında gerçekleştirilen Kuzey Kıbrıs'ın Bağımsızlık ilanı, BM Güvenlik Konseyi tarafından şiddetle protesto edildi, fakat bu durum, BM Genel Sekreterini bir çözüme ulaşılmasını sağlama konusunda ortaya koyduğu çabalarını sürdürmekten alıkoymadı. 1984 yılında zamanın BM Genel Sekreteri olan Perez de Cuellar, her iki tarafla ayrı ayrı görüşlerine başvurarak sorunun halledilmesiyle ilgili federal bir çözüm önerisi ortaya koydu; Kıbrıslı Türkler hiçbir noktasına itiraz etmeden bu öneriyi kabul ettiler. Dünya kamuoyunu oldukça şaşırtan bir sürpriz olarak Kipriyanu, adanın güneyinde öneriye önemli oranda destek ortaya çıkmasına rağmen Yunanistan'ın tam desteğiyle öneriyi geri çevirdi. 1986 yılında bu önerinin değiştirilmiş şekli de Güney tarafından bir kez daha reddedildi. Kipriyanu, adanın her yerinde dolaşım, yerleşim ve mülk sahibi olma özgürlüklerinin sağlanması gerektiğinde ısrar ediyordu. Kıbrıslı Rumlar, aynı zamanda 1974 yılında terkedilmiş olan Rumlara ait mülklerin sahiplerine geri verilmesini, Türk göçmenlerin Türkiye'ye geri dönmesini ve BM kararlarında öngörüldüğü şekilde Türk askerlerinin adadan çekileceği konusunda garantiler verilmesini istiyordu.

1992 yılında BM Genel Sekreterliği görevini yürüten Boutros Gali, 1984 ile 1986 yıllarındaki önerilerde öngörüldüğü şekilde, güçlü bir federasyon içerisinde temel yasalara ve kararlara toplumların olur onayı vermesini içeren oldukça benzer bir öneri ortaya koydu, bu öneriler Fikirler Dizisi olarak isimlendirilmişti. Kıbrıslı Türkler önerileri kabul etmeleri konusunda BM Güvenlik Konseyinin güçlü baskısına maruz kaldılar. Onlar 100 öneriden 91'ini kabul ettiler, fakat çözümlenebilecek bazı anayasal konulara ek olarak, önerilen federasyonda eşit ortak olabilecek şekilde kendilerinin egemenliğinin tanınmasını istediler. Aynı zamanda 1974 yılında mülteci durumuna düşen Kıbrıslı Rumların kendi topraklarına dönmelerinin, çok sayıda Kıbrıslı Türk'ü mülteci durumuna düşürmeden gerçekleştirilemeyeceğini ortaya koymaya çalıştılar. Bundan başka Kıbrıslı Türkler, gerçek anlamda tek verimli bölgeleri olan Morfu/Güzelyurt bölgesini ellerinden alan bir haritayı da reddettiler.

Kıbrıslı Rumlar ciddi anlamda baskıya maruz bırakılmadılar, eğer baskıya tabi tutulsalardı bir anlaşma yapılabilmesi için temel olarak gördükleri ve üzerinde görüşme yapılabileceğini kabul ettikleri, önerilen noktaların birçoğunu kesinlikle kabul etmeyeceklerdi. Zaten o dönemde sorunu kendi lehlerine çözmek için Avrupa Birliği çerçevesinde çaba göstermeye karar vermiş bulunuyorlardı, bu amaçla 1990 yılında Avrupa Birliği üyeliği için başvurmuşlardı.

1992 yılından beri Kıbrıslı Türkler açısından uluslararası alanda tanınma hakkı elde etme meselesi en ön planda yer alan konu hüviyetini taşımaktadır. Kıbrıslı Türkler, bu yaklaşıma uygun

düşecek şekilde Ağustos 1998'de Türkiye'nin de desteğiyle konfederasyon önerisini ortaya atmışlardır. Bu öneri, Kıbrıslı Rumlar tarafından protesto edildi ve BM Güvenlik Konseyi tarafından da reddedildi. Daha önce 1997 yılında gerçekleştirilen BM gözetimindeki dolaylı görüşmeler egemenlik konusundaki anlaşmazlıktan dolayı başarısızlıkla sonuçlanmıştı. 1999 ve 2000 yıllarında BM gözetimindeki dolaylı görüşmeler yeniden canlandırıldığında BM Genel Sekreteri Kofi Annan, Kıbrıslı Türklerin oldukça önemli oranda etkili olmalarının öngörüldüğü, fakat kendilerine eşit katılım imkanının tanınmadığı federal bir yapı oluşturulmasıyla ilgili çok önemli öneriler ortaya koydu. Bu şekilde çok köklü öneriler ortaya atmakla BM Genel Sekreteri gerçekten çok ileri gitmişti. KKTC hükümeti görüşmelere devam etmeme kararı aldı, fakat Cumhurbaşkanı Denktaş daha sonra Ağustos 2001 tarihinde Genel Sekreter ile Salzburg'ta bir araya gelmeyi kabul etti.

Ancak Kıbrıs sorunu sadece BM Güvenlik Konseyinin dikkatini çeken ve sadece onu uğraştıran bir mesele değildi. Avrupa Birliğini de ilgilendiren bir mesele haline gelmeye başlamıştı. Daha önce değinildiği gibi, Kıbrıs Cumhuriyetinin hükümeti olma iddiasında bulunan Kıbrıs Rum hükümeti, temelde Kıbrıs konusunda kendi davasını güçlendirebilmek amacıyla AB üyeliği için başvuruda bulunmuştu. Eğer Kıbrıs Avrupa Birliğine kabul edilirse Türk askerlerinin AB'ye ait bir toprağı işgal ettiği öne sürülebilirdi.

Mart 1995'te Yunanistan, Kıbrıs'ın üyeliğe kabul görüşmelerinin başlaması için bir tarih verilmemesi durumunda AB ile Türkiye arasında kurulması öngörülen Gümrük Birliğini veto edeceği tehdidinde bulununca Kıbrıslı Rumların üyelik başvurusu büyük bir ivme kazandı. Bu başvurunun 1994 gibi erken bir tarihte öngörüldüğü şekilde kabul edilmesi durumunda artık Kıbrıs'ın tümü Avrupa Birliği'nin bir parçası olarak görülebilirdi. Kıbrıslı Rumlar, olayların bu şekilde gelişmesinin Türkiye açısından ortaya çıkaracağı gerçek nitelikteki zorlukların ve küçük düşüşün, Ankara'yı Rumlar açısından avantajlı olacak bir çözüm şeklini kabul etmesi konusunda Lefkoşe üzerinde baskı uygulamak zorunda bırakmasını açık bir şekilde ümit etmektedirler. Türkiye'nin AB üyeliği için bir aday olarak kabul edilmesiyle birlikte Türkiye'nin, ekonomisinin kötü şekilde yönetilmesinden dolayı zorluklarla karşılaşması ve bunun sonucunda Uluslararası Para Fonuna (IMF'ye) dayanmak zorunda kalması, Kıbrıslı Rumların, Kıbrıslı Türklerin boyun eğmek zorunda kalacakları yönündeki inancını kuvvetlendirmektedir.

Sonuç

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, zorluklar karşısında boyun eğmez lideri Rauf Denktaş'ın yönetiminde, çeyrek asırdan daha fazla zamandan beri çok kötü şartlarda varlığını devam ettirebilmek için mücadele etmektedir. Kıbrıslı Türkler, birçok devletin benzer zorluklar karşısında totaliter rejimi tercih edeceği şartlarla karşılaşmalarına rağmen liberal ve demokratik sistemlerini devam ettirmektedirler. Ekonomik fırsatların yetersizliğinden dolayı yaygın bir tatminsizlik bulunmasına ve birçok Kıbrıslı Türk kısmetini ülke dışında aramasına rağmen halkın büyük kısmı özgür ve açıktan yapılan seçimlerde milliyetçi partilere destek vermektedir. Hukuki ve ahlaki açıdan haklı hale getirilmesi çok zor olan uluslararası ambargodan dolayı baskı altında kalsa da ülke ekonomisi yavaş

bir şekilde gelişmektedir. KKTC, aynı zamanda Kıbrıslı Türkleri, 1963 ile 1974 yılları arasında tabi tutuldukları muameleleri hatırlatarak, ortaya çıkarılacak bir çözümün getireceği ekonomik faydaların hiç güven duymadıkları bir halk tarafından azınlık muamelesine tabi tutulmanın getireceği dezavantajlardan çok daha fazla olacağı konusunda ikna etmeye çalışan, uluslararası toplum tarafından düzenlenen çok kararlı bir kampanyayla da mücadele etmek durumundadır. Daha yakın tarihte Rumların ve Kıbrıslı Türklerin birlikte üye oldukları bazı hükümetler dışı örgütler, Kıbrıslı Türkler ile Rumların uyum ve dostluk içinde bir arada yaşamalarını engelleyenlerin sadece siyasi liderler olduğunu vurgulamaya eğilimli görünmektedirler. bu tür toplantılarda temel siyasi problem, daha sonra bir şekilde hiç ortaya çıkmayacakmış gibi hareket edilerek hiçbir zaman ele alınmamaktadır.

1974 yılından beri Kuzey Kıbrıslılar Türkiye'ye çok yakın olmak mecburiyetinde kalmaktadırlar. Ekonomik gerekliliklerden ve ileri derecede silahlanmış Güneye karşı kendilerini savunma ihtiyacı içinde olmalarından dolayı bundan sonra da Türkiye'ye yakın olmaya devam etmek zorunda kalacaklardır. Ancak KKTC açık bir şekilde Türkiye'nin yönetimi altında olan bir ülke değildir. Son zamanlarda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin aldığı bir karar, Türk askerleri tarafından 'işgal edilmiş' olduğu gerekçesiyle (gerçeklerle ilgili bilgileri ortaya koymaksızın) KKTC'nin Türkiye'nin yönetiminde olan bir ülke olduğunu varsaymıştır.[14] Çoğu Kıbrıslı Türk ateşli bir şekilde bağımsız olmak istemektedir. Onların tarihi, uluslararası politikayla ilgili nedenlerden dolayı Kıbrıslı Türkleri temel siyasi haklarından mahrum etmek için çaba gösteren ve onların içinde bulundukları kötü durumu göz ardı etmeyi politik bir konu haline getiren bir dünyada, küçük bir demokratik devletin, barışçıl ve demokratik bir hayat sürmekten başka bir şey yapmayarak mücadele etmesinin parlak bir örneğini oluşturmaktadır.

1 Kıbrıslı Türkler, Kıbrıslı Rumların saldırısına uğradıkları 1963 yılında bağımsız küçük bölgelerde toplandıktan sonra ilk önce bir Genel Komite yoluyla kendi kendilerini yönettiler; Kıbrıslı Rumlar, bundan sonra 1960 Anayasasına aykırı bir şekilde tamamen azınlık statüsünü kabul etmedikleri müddetçe Türkleri tekrar hükümete kabul etmeye yanaşmayacaklardı. Aralık 1967'de Genel Komitenin yerine Geçici Kıbrıs Türk Yönetimi oluşturuldu. Daha sonra 'geçici' kelimesi de kaldırıldı; 1971 yılında 'özerk' kelimesi başa eklendi.

2 Kararın arka planında gerçekleştirilen manevraların tahlil edici bir anlatımı için bkz. Michael Moran (der.), **Rauf Denktash at the United Nations** (Huntingdon, Eothen, 1997), özellikle de Giriş kısmı, ss. 1-33.

3 Şu anda 1970 yılına kadarki dönem için açılmış olan İngiliz resmi dokümanlarında ortaya konduğu gibi.

4 Genel Kurulun 37/253 sayılı ve 13 Mayıs 1983 tarihli kararının 2. Paragrafı.

5 Güneyden gelen Kıbrıslı Türk göçmenler geri dönmek istememektedir. 150 bin (tartışmalı bir rakam) civarında olduğu söylenen Kıbrıslı Rum göçmenler ise Kuzeydeki evlerine dönme haklarına her zaman sahip çıkmışlardır.

6 Aralık 1981'de iki sol görüşlü parti neredeyse koalisyon kurmayı becereceklerdi. Fakat iddia edildiğine göre Ankara'nın teşvik etmesiyle, sahip olduğu iki sandalye çok hayati önem taşıyan küçük bir parti olan Demokratik Halk Partisi desteğini geri çekti. Bkz. 'From Federated State to Republic, 1975-1984' içinde C. H. Dodd (der.), **The Political**, **Social and Economic Development of Northern Cyprus** (Huntingdon: Eothen, 1993), ss. 121-2. Bu olayların içinde yer alan seçkin bir kişi olan Fuat Veziroğlu'nun olayları anlatımı şu eserde yer almaktadır: **Dizleri Titreyenler** ([Lefkoşa], 1985).

7 R. R. Denktash, **The Cyprus Triangle**, ikinci baskı (Londra: Rustem, 1988), s. 116.

8 Çekimser ve geçersiz oyların dikkate alınması durumunda seçmenlerin sadece yüzde 54'ünün (tam rakam vermek gerekirse yüzde 54. 9'unun) yeni anayasayı kabul yönünde oy kullandığına işaret edilmiştir. (Robert McDonald, **The Problem of Cyprus** (Londra: Adelphi paper No 234, 1988/89), s. 43). Bu temele dayanılırsa bu durumda seçmenlerin sadece yüzde 22. 8'inin aleyhte oy kullandığı da ortaya konabilir.

9 Bu konuyla ilgili şu araştırmaya bkz. Jonathan Warner, 'Importing Voters. Does it Work? ', **New Cyprus**, Eylül/Ekim, 1990), 34-5. Seçim sistemi ve 1990 yılındaki de dahil olmak üzere o zamana kadar yapılan seçimler için yazarın şu eserine bkz. 'Political Choice: Elections' içinde Dodd (der.), **The Political**, **Social and Economic Development of Northern Cyprus**, ss. 193-217.

10 Mustafa Ergün Olgun, 'Sectoral Analysis' içinde Dodd (der.), **The Political**, **Social and Economic Development of Northern Cyprus**, s. 305.

11 Mehmet Tahiroğlu, 'Cyprus-EU Negotiations: Implications and Consequencies for the Economy of Northern Cyprus', içinde Susanne Baier-Allen (der.), **Looking into the Future of Cyprus-EU Relations** (Baden-Baden: Verlegsgesellschaft, 1999), s. 116.

12 Ibid., s. 122.

13 1960 Anayasasının niteliğinin kısa bir anlatımı için bkz. Clement Dodd, **Storm Clouds over Cyprus**: **A Briefing** (Huntingdon: Eothen, 2001), ss. 11-12.

14 Case of Cyprus v. Turkey, Judgment, 10 Mayıs 2001.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti / İsmail Bozkurt [s.913-921]

Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Başkanı / Türkiye

I. Giriş

Kuzey Kıbrıs TürkCumhuriyeti'ni Ortaya ÇıkaranOlay ve Etkenler

Büyük Yunanistan hayalinin ortaya çıktığı 18. yüzyıl sonlarında başlayan tarihsel süreçte, Kıbrıs sorunu hep varolmuştur. Özünde Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı (ENOSİS) vardır.

1959'da imzalanan Zürih ve Londra Anlaşmaları ile sorun, kısa bir süre için çözüme ulaşır gibi oldu. Bu anlaşmalar ve bunlara uygun olarak hazırlanan Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, Doğu Akdeniz ve Kıbrıs'ta yeni bir Türk-Yunan dengesi yarattı. 1960'da Kıbrıs Cumhuriyeti, egemen iki halkın eşit ortaklığı temelinde bir devlet olarak ortaya çıktı.

Türkiye, Yunanistan ve Büyük Britanya, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin, daha doğrusu kurulan dengelerin garantörü oldular. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin, Türkiye ile Yunanistan'ın birlikte üye olmadığı uluslararası kuruluşlara üye olması yasaklandı. Kurulan Türk ve Rum ulusal yönetimleri (Anayasa'da Cemaat Meclisleri olarak geçiyor); din, eğitim, öğretim, kültür, sosyal hizmetler, hayır kurumları, kişi hukuku bakımından yetkili ve egemen sayıldılar. Hatta, bu ulusal yönetimler Anayasa ile verilen, Türk ya da Yunan Hükümeti'nden "eğitim, kültür, spor ve hayır müesseseleri için malî yardım alma hakkı" ile aracısız olarak uluslararası ilişkilere girebiliyor; böylece dış egemenlikte de sınırlı da olsa yetkilere sahip oluyorlardı.

Ulusal yönetimlerin ayrı parlamentoları, ayrı yürütme organları, ayrı yargı organları vardı. Vergi toplayabiliyorlardı. Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, fonksiyonel federatif özellikler yanında konfederal özellikler de taşıyordu. Bilindiği gibi konfederal yapılarda eşit birimler ve bu birimlerin işbirliği içinde uzlaşarak ortak karar alma zorunluluğu var. Yani çoğunluğun karar alması söz konusu değildir. Anayasa'da Rum Cumhurbaşkanı ile Türk Cumhurbaşkanı Yardımcısı'na tanınan kesin Veto hakkı ve parlamentoda Türk ve Rum milletvekillerinin bazı konularda ayrı oylama hakkının anlamı, iki toplumun ve temsilcilerinin bazı temel konularda konsensus sağlama (uzlaşma) zorunluluğudur. Bunlar, Kıbrıs Cumhuriyeti'ne konfederal nitelikler kazandıran kurallardır.

Kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı olan Makarios, daha anlaşmalar imzalanır imzalanmaz, Kıbrıs Cumhuriyeti'ni ENOSİS için *"sıçrama tahtası"* olarak gördüğünü açıklamıştı. Nitekim Kıbrıs Cumhuriyeti kurulur kurulmaz, Kıbrıslı Türkler'in eşitliğini sağlayan tüm kural ve düzenekleri bertaraf etmeyi hedefledi. Siyasal yönden başarılı olamayınca da ünlü Akritas Plânı ile 21 Aralık 1963'te silâhlı harekât başlatarak Türkler'i Cumhuriyet'ten attı. Silâhlı saldırılar sonucunda yüzlerce Kıbrıslı Türk öldürüldü ya da kayboldu. 100'den çok Türk köyü boşaltıldı. Dünya siyasal literatürüne 1990'larda giren *"etnik temizlik"* kavramı, daha o zaman Kıbrıslı Türkler'e karşı uygulandı.

Doğal olarak, Kıbrıslı Türkler'in ekonomik hayatı ağır darbe yedi. Türkler dört yanı Rum silâhlı adamları ile sarılı enklavlarda yaşamağa mahkûm edildiler.

Uluslararası anlaşmalara dayalı iki toplumlu foksiyonel federatif/konfederatif Kıbrıs Cumhuriyeti yıkılıverdi. Kıbrıslı Rumlar, tek yanlı olarak Kıbrıs Cumhuriyeti'ni işgâl ettiler. Kıbrıslı Türkler dışlanınca, Kıbrıs Cumhuriyeti bir Rum Cumhuriyeti'ne dönüştü.

Bu durum karşısında Kıbrıslı Türkler, devlet örgütünden yoksun kalamazdı. Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası çerçevesindeki Ulusal Yönetimleri'ni geliştirerek ve genişleterek Kıbrıslı Rumlar'dan bağımsız bir devlet aygıtı haline getirdiler. Bu durum 1974'e kadar saldırılar, ambargolar, baskılar, tehditler altında sürdü.

1974'te, Yunanistan'da egemen bulunan Albaylar Cuntası'nın, ENOSİS'i ilân etmek amacı ile gerçekleştirdiği darbe sonucunda Makarios memleketten kovuldu. 1959 Zürih ve Londra Anlaşmaları'nın verdiği garantörlük hakkına sahip olan Türkiye, Kıbrıs'a askerî müdahalede bulundu. Kıbrıs ikiye bölündü. Adı konmadan 1963'ten beri ayrı devlet örgütüne sahip olan Kıbrıslı Türkler, 1975'te coğrafî zemine de dayanan Kıbrıs Türk Federe Devleti'ni kurdular. Bununla, Rum Yönetimi'nin de Rum Federe Devleti'ne dönüşeceğini ve iki eşit federe kanat arasında Federal Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulacağını ümit ettiler. BM denetiminde yıllarca süren görüşmelere karşın Federal Kıbrıs Cumhuriyeti kurulamadı. Üstelik uluslararası camia, haksız bir biçimde, uluslararası anlaşmalara aykırı olarak Rum Yönetimi'ni, tek başına Kıbrıs Cumhuriyeti'nin varisi olarak tanımayı sürdürdü. Kıbrıslı Türkler'in yapacak başka şeyleri yoktu. 1964'ten beri adı konmadan var olan bağımsız devletlerini, 15 Kasım 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti adı ile ilân ettiler. Türkiye bu devleti tanıdı ve onunla siyasal ilişki kurdu.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 200 bini az aşan nüfusu ve 3400km^{2}lik toprağı ile, bağımsız ve egemen bir devlet için aranan tüm nitelik ve koşullara sahiptir.

KKTC'yi resmen tanıyan ve onunla karşılıklı olarak Büyükelçilik kuran tek devlet Türkiye'dir; ancak pekçok devlet, adını koymadan KKTC'yi de facto olarak tanımaktadırlar. Nitekim KKTC, değişik ülkelerde, çeşitli adlar altında birçok diplomatik temsilcilik açmış bulunmaktadır.

II. Devlet Örgütü

1. Anayasal Düzen

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin devlet örgütünü düzenleyen Anayasa, KKTC Kurucu Meclisi tarafından kabul edildikten sonra, 5 Mayıs 1985 tarihinde halkoylamasına sunulmuş ve kullanılan geçerli oyların %70'i ile onaylanarak yürürlüğe girmiştir.

Anayasa'ya göre KKTC, demokrasi, sosyal adalet ve hukukun ilkelerine dayanan lâik bir cumhuriyet; siyasal rejimi, demokrasi, genel ve eşit oy ilkesine dayanan, yurttaşlar arasında hiçbir ayırım gözetmeyen, egemenliğin kayıtsız şartsız halkta olduğu parlamenter bir rejimdir.

Anayasa'nın kurduğu bu parlamenter rejim, katı bir kuvvetler ayrılığı yerine, yumuşak ayrılığı öngörmektedir.

2. Yasama Erki

KKTC Devleti'nin yasama erki; genel oyla seçilen 50 milletvekilinden oluşan Cumhuriyet Meclisi tarafından kullanılır.

KKTC Anayasası'nda (Madde: 78) Cumhuriyet Meclisi'nin görevleri şöyle sayılmaktadır:

a) Yasa koymak, değiştirmek ve kaldırmak;

b) Bakanlar Kurulu ve bakanları denetlemek;

c) Bütçe ve kesin hesap yasa tasarılarını görüşmek ve kabul etmek;

ç) Para basılmasına ve savaş ilânına karar vermek;

d) Uluslararası andlaşmaların onaylanmasını uygun bulmak;

e) Kalkınma plânlarını onaylamak;

f) Genel ve özel af ilânına, mahkemelerce verilip kesinleşen ölüm cezalarının yerine getirilmesine karar vermek;

g) Anayasa'nın diğer maddelerinde öngörülen yetkileri kullanmak ve görevleri yerine getirmek.

3. Yürütme Erki

KKTC Anayasası yürütme yetki ve görevini Cumhurbaşkanı ile Bakanlar Kurulu'na vermiştir. (Madde 99-112)

A. Cumhurbaşkanı

5 yıl için genel oyla, doğrudan halk tarafından seçilir. Devletin başı sıfatı ile *"Devletin ve toplumun birliğini ve bütünlüğünü temsil eder." "Cumhuriyet Anayasası'na saygıyı, kamu işlerinin kesintisiz ve düzenle yürütülmesini ve devletin devamlılığını sağlar." "Cumhuriyet Meclisi adına Silâhlı Kuvvetlerin Başkomutanlığı'nı temsil eder."* (Madde: 102)

Cumhurbaşkanı sorumsuzdur. İmzası olan kararnamelerde, imzası bulunan başbakan ile ilgili bakanlar sorumludur.

Anayasal kurallar, sorumsuz Cumhurbaşkanı ve parlamenter rejim öngörülürken, uygulamada KKTC yarı-başkanlık görüntüsü vermektedir. Bunun nedeni; Cumhurbaşkanı'nın doğrudan halk tarafından seçilmesi ve tarihsel süreç içinden gelen Sayın Rauf R. Denktaş gibi karizmatik bir liderin, kurulduğu günden beri KKTC'nin Cumhurbaşkanı olmasıdır.

Cumhurbaşkanı, gerekli gördüğü durumlarda Bakanlar Kurulu'na başkanlık eder. Milletvekilleri arasından Başbakanı, Başbakan'ın önerisi üzerine bakanların görevine son verir. Yasaları, Resmî Gazete'de yayımlama ya da yeniden görüşülmesi istemi ile Meclis'e geri gönderme yetkisi yanında Anayasa Mahkemesi'ne gönderme hakkı da vardır.

Ülkenin ani bir silâhlı saldırıya uğraması ve Cumhuriyet Meclisi'nin toplanamaması, ancak silâhlı kuvvetlerin derhal kullanılmasının kaçınılmazlığı durumlarda, ilk fırsatta Meclis'e bilgi vermek koşulu ile Cumhurbaşkanı yetkilidir.

Cumhurbaşkanı, 60 günlük sürede Bakanlar Kurulu oluşturulmaması ya da bir yıllık süre içinde Bakanlar Kurulu'nun güvenoyu alamaması veya üç kez düşürülmüş olması hallerinde, Cumhuriyet Meclisi seçimlerinin yenilenmesine karar verebilir.

B. Bakanlar Kurulu

Başbakan ve bakanlardan oluşur. Bakan sayısı 10'u geçmez.

Başbakanı Cumhurbaşkanı, bakanları başbakanın önerisine göre yine Cumhurbaşkanı atar; ancak kurulun görevde kalması için parlamentonun güvenoyu vermesi gerekir. Parlamento, güvensizlik oyu ile Bakanlar Kurulu'nu düşürebilir.

Bakanlar Kurulu'nun programından ve uygulanmasından ya da önemli bir politika girişiminden parlamentoya karşı Başbakan sorumludur.

Kurul'un başkanı Başbakan'dır; ancak Cumhurbaşkanı da oy hakkı olmaksızın Kurul'a başkanlık edebilir.

Bakanlar Kurulu yasaları uygular. Ekonomik konularda, ivedilik varsa, yasa gücünde kararname çıkarabilir ve derhal parlamentonun onayına sunar.

4. Yargı

KKTC Anayasası'na göre yargı erki mahkemelere bırakılmış; mahkemelerin bağımsızlığı ve yargıçların güvencesi Anayasa ile düzenlenmiştir.

Yargı'nın tepesinde, bir başkan ve yedi üyeden oluşan Yüksek Mahkeme vardır. Yüksek Mahkeme; Anayasa Mahkemesi, Yüce Divan, Yargıtay ve Yüksek İdare Mahkemesi olarak görev yapar ve yetki kullanır; ancak öngörülen görev ve yetkiler için organik bir ayırım değil, yargıçların fonksiyonel olarak görevlendirilmesi esas alınmıştır. Başka bir anlatımla, her yılın başında Yüksek Mahkeme yargıçlarının, hangi (yüksek) mahkemede görev yapacağı yeniden saptanır.

Anayasa Mahkemesi, yasaların anayasal denetimini yapar.

Yargıtay, son ve en yüksek yargı mercidir.

Yüksek İdare Mahkemesi, idarî/yönetsel davalara bakar.

Yüce Divan, Cumhurbaşkanı ve bakanları yargılar.

Yargıçların atanması ve özlük işlerinin düzenlenmesi, Yüksek Mahkeme'nin başkan ve üyelerinin sayısal çoğunluğu oluşturduğu Yüksek Adliye Kurulu'na bırakılmıştır.

Askerî Yargı, askerî mahkemeler ve disiplin kurullarınca yürütülür. Bu mahkeme ve kurulların son inceleme yeri ise Askeri Yargıtay'dır.

Anayasa ayrıca bir Hukuk Dairesi de öngörmektedir. Bu dairenin başkanı Başsavcı'dır. Bağımsız olarak çalışır. Savcılarla ilgili tüm konularda bağımsız çalışan Yüksek Savcılar Kurulu yetkilidir.

5.Bağımsız Devlet Kurumları

A. Sayıştay

Devlet'in malî denetim organıdır. Bağımsız çalışır.

B. Yüksek Yönetim Denetçisi (Ombudsman)

Yönetsel-yürütsel işlemleri denetleme ve soruşturma yetkisi olan bir makamdır.

C. Kamu Hizmeti Komisyonu

Kamu görevlilerinin tüm özlük işlerinde yetkili ve görevli olan bir organdır.

6. Siyasal Partiler

Anayasa'ya göre siyasal partiler, *"önceden izin almaksızın kurulan"* ve *"serbestçe faaliyette bulunan", "ister iktidarda, ister muhalefette olsunlar, demokratik siyasal hayatın vazgeçilmez ögeleridir."* (Madde 70)

Kıbrıslı Türkler'de partileşme ya da başka bir anlatımla siyasal alanda örgütlenme, Ada'nın İngiliz Yönetimi'ne geçtiği 1878'den hemen sonra başladı. Siyasal nitelikli ilk örgütlenme 1886 yılında **"Kıraathane-i Osmani"** adı ile ortaya çıktı. 2000 yılı sonuna kadar etkinlik göstermiş 44 siyasal örgütlenme saptanmıştır. Bu 44 örgütten varlığını sürdürenlerin sayısı (2001 yılı sonu itibarı ile) on, KKTC parlamentosunda temsil edenlerin sayısı beştir. Bunlardan birinin (MAP-Milliyetçi Adalet Partisi) parlamentoda tek üyesi vardır ve bu üye seçimle değil, başka bir partiden (DP-Demokrat Parti) MAP'a geçmiştir.

MAP dışında, parlamentoda temsil edilen partilerin son iki genel seçimdeki oy oranları ve çıkardıkları milletvekili sayısı şöyledir:

	1993 Genel Seçimleri		1998 Genel Seçimleri	
Partiler	Oy Oranı %	Milletvekili Sayısı %	Oy Oranı	Milletvekili Sayısı
Ulusal Birlik Partisi (UBP)	29.8	17	40.33	24 (23)
Demokrat Parti (DP)	29.2	15	22.61	13 (12)
Cumhuriyetçi				

Türk Partisi (CTP)	24.2	13	13.35	6 (6)
Toplumcu Kurtuluş Partisi (TKP)	13.3	5	15.36	7 (6)

Not: 1998 Genel Seçimleri sütununda parantez içindeki sayılar, transferler ve ölüm sonucu 2001 yılı sonundaki durumu gösterir.

Parlamentodaki siyasal partilerin, siyasal partiler yelpazesindeki yeri şöyledir:

Sol Partiler		**Sağ Partiler**		
CTP	TKP	DP	UBP	MAP
Sosyalist	Sosyal Demokrat/ Demokratik Sol	Liberal Sağ	Sağ Kanat	Milliyetçi

Bu partilerin amblemleri şöyledir:

UBP : Güneş

DP : İki zeytin dalı ortasında meşale

TKP : Ak güvercin

CTP : Başak

MAP : Üç hilâl

Son olarak sağ ve sol oyların toplam oy oranını vermek istiyoruz:

	Sağ Oylar	Sol Oylar
1976	%53.7	44.8
1981	%56.1	43.6
1985	%59	41
1990	%54.7	45.3
1993	%59.04	38.63
1998	%67.51	31.22

Görüldüğü gibi, 1990 seçimleri dışında, sağ oylar sürekli yükselmiş, sol oylar düşmüştür; ancak 1990'daki sol oylarda, seçim ittifakı içinde yer alan sağ parti YDP (Yeni Doğuş Partisi)'nin oyları da vardır.

III. Ekonomik Yapı

KKTC 3400 km^2'lik toprağı ve 206,562 nüfusu ile küçük bir ada ülkesidir. Ekonomisi, küçük ada ekonomilerinin özelliklerini taşır. Ayrıca ekonomik ambargo ve 1994 tarihli Avrupa Mahkemesi kararı

gibi olumsuzluklarla yüzyüzedir. Avrupa Mahkemesi'nin 1994'te verdiği bir karara göre, KKTC ürünlerinin ticaret yolu ile AB ülkelerine dışsatımına kısıntılar getirmiştir.

2000 ve 2001 yıllarında birçok malî kuruluşun batması ve 2001 Şubatı'nda patlak veren bunalım sonucunda, resmî para birimi olarak Türk Lirası'nı kullanan KKTC ekonomisi olumsuz yönde etkilenmiştir. Ancak bu çalışmada; daha çok kesinleşmemiş olan 1999, daha az olarak da 2000 istatistikleri kullanıldığı için bunalımın ekonomiye yansıması görülmemektedir.

Bu çerçevede KKTC ekonomisini aşağıdaki başlıklar altında inceleyebiliriz:

1. Üretim

1999 yılı GSMH miktarı 963.9 milyon USD; kişi başına dolar bazında GSMH 4666 USD, reel büyüme hızı ise %7.4'tür.

1997 fiatlarına göre yıllar itibarı ile GSMH'nın sektörlerarası oransal dağılımı şöyledir:

	1996	1997	1998	1999	2000
Tarım	12.4	8.6	8.6	10.2	8.7
Sanayi	26.6	27.3	26.8	25.7	26.1
Hizmetler					
(Kamu)	61.0	64.1	64.6	64.1	65.2
			(23.00)		

Kaynak: KKTC Başbakanlık DPÖ 1997, 1998, 1999, 2000, 2001 Yılları Programları

Ayni yıllar itibarı ile reel büyüme hızı şöyledir:

1996	%2.9
1997	%4.1
1998	%6.0
1999	%7.4

2000 yılı için büyüme hızı %5.3 olarak belirlenmişti; ancak bunun %1.2 olarak gerçekleşeceği tahmin edilmektedir.

2001 yılının ise yalnız büyüme hızı bakımından değil, tüm göstergeler bakımından eksiye geçtiği (rakamlar kesinleşmeden) belli olmuştur.

2. Yatırımlar

Kamu ve özel kesim itibarı ile, 1997 fiatlarına ve orantısal olarak yatırımlar şöyledir:

2000

(Kesinleşmemiş

1999 Rakam)

Kesimler	Milyon TL	%Pay	Milyon TL	%Pay	%Değişim
Kamu	652.6	40.7	392.1	31.9	-39.9
Özel	951.5	59.3	836.2	68.1	-12.1
Toplam	1604.1	100.0	1228.3	100.0	-23.4

Kaynak: Başbakanlık DPÖ 2000 ve 2001 Yılları Geçiş Programları

3. İstihdam

İstihdamın oransal dağılımı şöyledir:

	1997	1998	1999	2000 (Kesinleşmemiş Rakam)
Tarım	20.5	18.6	17.9	17.1
Sanayi	10.4	10.0	9.8	9.7
Hizmetler	69.1	71.4	72.3	73.2
(Kamu)	(20.4)	(20.5)	(20.3)	(20.3)

Kaynak: Başbakanlık DPÖ 1998, 1999, 2000, 2001 Geçiş Yılı Programı

4. Dış Ticaret

Dış ticaret (milyon USD olarak) şöyledir:

	1997	1998	1999	2000 (Kesinleşmemiş Rakam)
Dışalım	374.2	390.1	412.7	418.5
Dışsatım	57.7	53.4	52.4	55.8
Ticaret Açığı	316.5	336.7	360.3	362.7
Ticaret Haddi (%)	15.4	13.7	12.7	13.3
Dışsatım/GSMH	7.6	6.1	5.4	5.1
Dışalım/GSMH	49.4	44.4	42.8	38.1

Kaynak: Başbakanlık DPÖ İstatistik Yıllıkları

Kişi başına dış ticaret hacmi yaklaşık 2300 USD'dir.

Ticaret hacminde 1999 yılında Türkiye'nin payı %61.8, üçüncü ülkelerin payı, 38.2'dir. 2000 yılında ise, Türkiye'nin payı 60.9, üçüncü ülkelerin 39.1'dir.

5. Maliye

1999 yılı gelirler toplamının, 1977 fiatları ile GSMH içindeki yeri %53.0 iken, giderlerde carî giderlerin GSMH içindeki payı %27.6, yatırımların %7.7, transferlerin %17.7'dir.

6. Diğer Göstergeler

Son olarak bazı ek göstergeler sunarak KKTC'nin ekonomik yapısının daha iyi anlaşılmasını sağlamak istiyoruz:

1999 istatistiklerine göre:

Kişi başına GSMH	4666 USD
Net elektrik tüketimi	2593 Milyon KW/S
Kişi başına elektrik tüketimi	2593 KW/H
Kişi başına akaryakıt tüketimi	705 lt.
Bin kişiye düşen araba	384
Bin kişiye düşen telefon	411
Bin kişiye düşen cep telefonu	431
İstihdam	87.515
İşsiz sayısı (resmi)	957
İşsizlik oranı (resmi)	1.08

IV. Sosyal Yapı

1. Nüfus

KKTC'nin nüfusu 1999 itibarı ile 206,562 olarak saptanmıştır.

Nüfus yapısı ile ilgili bazı temel göstergeler aşağıdaki gibidir:

Yıllık nüfus artışı	%1.1
Nüfus yoğunluğu	%61.6
Kaba doğum oranı	(binde) 15.0
Kaba ölüm oranı	(binde) 8.0
Doğal artış oranı	%0.7
Bebek ölüm oranı	(binde) 10.0
Toplam doğurganlık oranı	%1.8

Okuma-yazma oranı %100

Yaşam süresi (1990-95 istatistiklere göre)

Erkek/Kadın 72.1/76.9

Nüfusun okullaşma oranı şöyledir: (%olarak)

	1992	1996	1997	1998	**1999**
Okul öncesi	97	100	100	100	100
İlkokul	100	100	100	100	100
Ortaokul	100	90	95	99	100
Genel ve Teknik Lise	94	80	71	71	74
Yüksek Öğrenim	35	70	50	52	56

Kaynak: Başbakanlık DPÖ Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1999)

2. Sağlık

KKTC'deki sağlıkla ilgili topluca bilgiler şöyledir:

	1989	1994	1996	1999
Sağlık Giderleri/GSMH %	1.8	2.8	2.8	2.9
Sağlık Giderleri/Bütçe %	6.2	7.2	7.5	6.2
Doktor Başına Kişi Sayısı	699	722	567	607
Diş Hekimi Başına Kişi Sayısı	1539	1739	1455	1806
Hemşire Başına Kişi Sayısı	498	435	426	446
Yatak Başına Kişi Sayısı	165	156	145	164
Hemşire Başına Kişi Sayısı	3	2	2	2
10,000 Kişiye Düşen Yatak Sayısı	61	64	69	61

Kaynak: Başbakanlık DPÖ Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, 1999.

3. Çalışma

KKTC'de çalışan nüfusun (1999 itatistiklerine göre) %17.8'i tarım, %9.8'i sanayi, %10.9'u inşaat, %6.9'u ticaret-turizm, %8.8'i ulaştırma-haberleşme, %3.5'i malî kuruluşlarda, %14.9'u serbest meslek ve hizmetlerde, %20.2'si kamu sektöründe çalışmaktadır.

V. Fikir / İletişim Hayatı

1. Genel Olarak

19. yüzyılın ortalarında Kıbrıs'ı ziyaret eden Avusturya Arşidükü Ferdinand şöyle bir ifade kullanmıştır:

"Osmanlı topraklarında Türkçe'nin en güzel konuşulduğu iki yer vardır. Bunlardan birincisi İstanbul'da konuşulan Türkçe'dir. Vurgular dolayısı ile bülbül şakıması gibidir. Türkçe'nin ikinci konuşulduğu yer ise Kıbrıs'tır."

Türkçe'nin böyle güzel konuşulduğu bir yerde canlı bir fikir hayatı vardı diye düşünüyoruz.

19. yüzyılda yaşayan Kıbrıslı Divan şairi Müftü Hilmi Efendi'nin, zamanın padişahı 2'nci Mahmut tarafından Sultan-us Şuara veya Reis-sus Şuara, bugünlü dille Şairler Sultanı ya da Şairler Reisi sıfatı ile ödüllendirilmiş olması da, canlı bir fikir hayatının kanıtı olarak kabul edilmektedir. Padişahtan böylesi bir ünvan alacak aşamaya gelmiş bir şairin yetiştiği ortam, herhalde fikir bakımından zengin bir ortamdı.

1878'e kadar Kıbrıs'taki fikir hayatı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki fikir hayatı ile paralellik gösterir. Hatta 1878'den sonra da Osmanlı'daki fikir hayatı, Kıbrıs'ta da yankı buldu. Jön Türk, İttihat ve Terakki, İslâmcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük, Turancılık akımları Kıbrıs'ta da görüldü.

1919'dan başlayarak, Kıbrıs'taki fikir hayatını Ku

va-i Milliye hareketini izledi. O zamana kadar "İslâm" olarak nitelenen Kıbrıslı Türkler, etnik kimlik olarak Türklüğü ön plana çıkardılar. Atatürkçülük, Atatürk ilke ve devrimleri kendiliğinden toplum hayatına egemen oldu. Latin alfabesine geçiş yapıldı.

Latin alfabesine geçiş Kıbrıs'taki fikir hayatını Türkiye'nin etkisine daha çok soktu; Türkiye ile yoğun ilişkilerin sürmesini ve kopukluk olmamasını sağladı.

2. Süreli (Gazete-Dergi) veGörüntülü Yayınlar

Kıbrıs'ta ilk Türkçe gazete Sadet adını taşır. 11 Temmuz 1889'da yayımlanmaya başladı. 16 sayı çıkarak 14 Kasım 1889'da kapandı.

O günden bugüne kadar Kıbrıs'ta yaklaşık 150 gazete/dergi yayımlandı.

2001 sonu itibarı ile KKTC'de 9 günlük gazete yayımlanıyor. Bunlar *Halkın Sesi, Birlik, Ortam, Kıbrıs, Yeni Düzen, Vatan, Yeni Demokrat, Afrika* ve *Volkan*'dır. Bunlardan en eskisi *Halkın Sesi*'dir. 1942'den beri yayımlanmaktadır. Trajı 10,000'i aşan tek gazete *Kıbrıs*'tır. Diğerlerinin birkaç bin, hatta birkaç yüz sayılık tirajı vardır.

Yine 2001 sonu itibarı ile KKTC'de iki Devlet televizyonu ve değişik dalgalardan yayın yapan bir Devlet radyosu (BRT-Bayrak Radyo Televizyon Kurumu); üç özel televizyon ve birçok özel radyo kanalı faaliyet halindedir.

3. Kitap Yayıncılığı

Kıbrıs'taki ilk Türk matbaası, ilk Türkçe gazetesinin yayınlanmasından iki yıl sonra kuruldu. Bilinen ilk Türkçe kitap "Müsameretname", 1892'de yayınlandı. 1878'den 2000'e kadar Kıbrıs'ta yaklaşık 1500 Türkçe kitap yayımlandı.

VI. Bilim

1. Anayasal-Yasal Durum

KKTC Anayasası'nın 25'nci maddesi **"Bilim ve Sanat Özgürlüğü"** başlığı altında şöyledir: *"Herkes, bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanlarda araştırma yapma hakkına sahiptir."*

Ayrıca **"Düşünce, Söz ve Anlatım Özgürlüğü"** başlıklı 24'üncü madde, *"düşünce suçu olmadığını", herkesin "düşünce ve kanaatlerini, söz, yazı, resim veya başka yollarla"* açıklama hakkı olduğunu belirtir.

Bu anayasal-yasal kurallara karşın KKTC'de bilime yönelik herhangi bir resmî örgütlenme gerçekleşmemiştir.

Kültür-Sanat Kurultayı'nın Kıbrıs Türk Akademisi kurulması yönünde kararı vardır; ancak bugüne kadar bu konuda herhangi bir adım atılmamıştır.

2. Üniversiteler

KKTC'nin son yıllardaki belirgin özelliklerden biri, bir üniversiteler ülkesi durumuna gelmesidir. İstatistiklere göre 1999-2000 öğrenim yılında KKTC'de 5 üniversite ve bir yüksek okul faaliyet göstermektedir. Bu üniversitelerde okuyan öğrenci sayısı toplam olarak 20.876, bu sayının, genel nüfusa oranı %10.1'dir.

20.876 öğrencinin geldikleri ülkelere göre sayısı ve oranı şöyledir:

	1979-1980	1989-1990	1994-1995	1999-2000
KKTC	105	740	3,100	6,444
TC	-	2,139	7,854	12,583
3. Ülkeler	-	515	698	1,649
TOPLAM	105	3,394	11,652	20,876

Kaynak: KKTC Başbakanlık Devlet Plânlama Örgütü Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, 1999.

KKTC'de bilimi bu üniversiteler ve onların bünyeleri içinde yer alan araştırma merkezleri temsil eder. Özellikle DAÜ (Doğu Akdeniz Üniversitesi) ile YDÜ (Yakın Doğu Üniversitesi) son yıllarda düzenledikleri uluslararası bilimsel toplantılarla, bilim hayatını canlandırmağa başlamışlardır.

DAÜ-KAM (Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi)'ın, iki yılda bir düzenlediği Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongreleri, Kıbrıs'a yönelik bilimsel araştırmalara olan ilgiyi artırmağa başlamıştır.

3. Özel Kuruluşlar

Üniversiteler dışında, bilime hizmet eden kurum/kuruluş yok gibidir. Halkbilim alanında etkinlik gösteren ve bazı yayınlar da gerçekleştiren HASDER (Halk Sanatları Derneği) alanında tekdir.

Son yıllarda, daha çok tarih, edebiyat, dil ve halkbilim alanında eserler veren birçok araştırmacı yetiştiğini de bu arada zikretmek gerekir.

VII. Kültür ve Sanat

1. Genel Olarak

Kıbrıs'ın 1571'de Osmanlılar tarafından fethedilmesinden önce de Kıbrıs'ta Türkler'in yaşadığına ilişkin kaynak ve tezler var; ancak Ada'da bir Türk Toplumu'nun ortaya çıkması 1571 Fethi'nden sonra Anadolu'dan Ada'ya toplu göçlerin gerçekleşmesi ile oldu.

Türkler Kıbrıs'a kökü Orta Asya'ya dayalı kültürlerini, gelenek göreneklerini ve dillerini de taşıdılar. Bu arada yeni bir coğrafyada, başka bir toplumla iç içe yaşamalarının yarattığı karşılıklı etkileşim, kültürlerinde özü değiştirmeyen bazı değişiklikler yarattı.

1878'de Kıbrıs'ın İngilizler'e geçmesi ile Kıbrıslı Türkler, uygulamaları ile onları ikinci sınıf uyruk (yurttaş değil) gören yabancı bir ülkenin, Britanya'nın yönetiminde buldular. Üstelik 18'inci yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve eski Bizans İmparatorluğu'nu Yunan İmparatorluğu olarak diriltmeyi amaçlayan Megali İdea'nın (Büyük Ülkü), başka bir deyişle Panhelenizm'in bir parçası olan Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı (ENOSİS) tehlikesi ile yüzyüze geldiler. Doğal olarak kültürlerine ve kimliklerine sahip olma arayışına girdiler, şu ya da bu biçimde direniş gösterdiler. Bu direniş genellikle pasif nitelikte, ulusal kimliğe ve ulusal-kültürel değerlere sahip çıkma, örgütlenme, basın aracılığı ile sesini duyurma biçiminde oldu.

Kıbrıslı Türkler'in kültürü, yok olma tehlikesinin dayattığı yaşam biçimine göre biçimlenmiştir. Tarihsel direniş süreci içinde, önce küçük ve Rumlar'la içiçe yaşanılan köylerle mahalleler boşaltılarak daha büyük Türk köyleri ile mahallelerinde toplanılmış; 1974'te gerçekleşen Türk Barış Harekâtı'ndan sonra ise tüm Kıbrıslı Türkler bu Harekât'la çizilen sınırların içinde Kuzey Kıbrıs'ta biraraya gelmişler ve kendi devletlerine sahip olmuşlardır.

Bu durum, o güne kadar savaşın, göçlerin, acıların ve kıyımların beslediği kültürel yaşamı yeniden biçimlendirmiş ve giderek evrenselleşme sürecine sokmuştur.

2. Anayasal-Yasal Kurallar veKültür-Sanat Örgütlenmesi

Kıbrıslı Türkler 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası ile tam bir kültürel özerkliğe kavuştular. Bu anayasa ile kültür işlevi, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin işlevsel federe kanatlarından biri olan toplumların ulusal yönetimlerine bırakılmıştı.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası da kültür-sanata ilişkin birçok kural içermektedir. Anayasanın 62'nci maddesi aynen şöyledir:

“Sanatın, Sanatçının ve Kültürel Hakların Korunması

Madde: 62

(1) Devlet, sanatın özgürce gelişeceği ortamı yaratır; sanatçıyı koruyucu, destekleyici, özendirici, ve ödüllendirici önlemleri alır.

(2) Devlet, herkesin, kültür yaşamında yer almak; bilimsel gelişmelerden ve bu gelişmelerin uygulanması sonuçlarından yararlanmak; bilimsel, edebî ve sanatsal ürünlerin korunmasının sağladığı maddî ve manevî çıkarlardan yararlanmak hakkını korur ve bilimsel araştırma ve yaratıcı etkinliklerin yürütülmesinin gerektirdiği özgürlüklere saygıyı sağlar.

KKTC Anayasası’nın **“Tarih, Kültür ve Doğa Varlıklarının Korunması”** başlığı altındaki 29’uncu maddesi, Devlet’in *“tarih ve kültür değeri olan eser ve anıtlar ile doğa varlıklarının korunmasını”* sağlamasından, bu amaçla *“düzenleyici, destekleyici ve özendirici önlemler”* almasından; 28’inci madde, *“kitap yayımının izne bağlı olamayacağını, sansür uygulanamayacağından”* söz etmektedir.

Kültür-sanat işleri, Millî Eğitim’le birlikte bir bakanlık tarafından yürütülmektedir. 1998 yılında **1.**, 2002 yılında **“2. Kültür-Sanat Kurultayı”** toplanmış ve pekçok kararlar almıştır. Bu Kurultay’ın üç yılda bir toplanması için yasal kurallar vardır. Ayrıca kültür-sanat konularında danışma nitelikli kararlar üretecek sürekli bir **“Kültür-Sanat Danışma Kurulu”** oluşturulmuştur.

Kültür-Sanat Kurultayları’nın, sanat alanında tümü ile özerk çalışan bir **“Sanat Kurumu”** oluşturulması yönünde kararları vardır. Bu yönde hazırlanan Yasa Tasarısı Cumhuriyet Meclisi gündeminde beklemektedir.

3. Halkbilim

Kıbrıslı Türkler’de zengin bir halk kültürü vardır. Bir yanda masallar, maniler, ninniler, tekerlemeler, efsaneler, bilmeceler, atasözleri, deyimler gibi zengin sözel değerler; diğer yanda özgün bir mutfak, özgün halkoyunları, türküler ve gelenekler vardır.

Kıbrıs Türk Halk Kültürü’nün özünde ve temelinde Anadolu’dan gelen unsurlar egemendir; ancak bu unsurlar başka toplum ve kültürlerle etkileşerek, farklı bir coğrafyanın yarattığı değerleri de özümseyerek özgünleşmiştir.

4. Mimarlık, Tarihî Eserler

Kıbrıs, tarihî eser zengini bir adadır. Bu zenginliğin önemli bölümü, Osmanlı’nın bıraktığı mimarî eserlerdir. Bu çalışmada ayrıntıya girmemiz mümkün olmadığı için konuya sadece değinmekle yetiniyoruz; ancak KKTC’de eski eserlere sahip çıkma bilincinin giderek kökleştiğini ve epeyce yaygın restorasyon projelerinin hayata geçirilmekte olduğunu biliyoruz. Son dönemlerde, geleceğin sanat eseri olacak önemli mimarlık eserlerinin ortaya çıkmakta olduğu gerçeğini de burada vurgulamak istiyoruz.

5. Kıbrıs Türk Edebiyatı

Kıbrıs Türk Edebiyatı, 1571'de Osmanlılar tarafından fethedilmesinden hemen sonra Türkler'in Kıbrıs'a

iskân edilmeleriyle başlar. Anadolu'dan Kıbrıs'a göçenler, doğal olarak sözlü halk edebiyatı ürünlerini de birlikte taşımışlar; bu arada Kıbrıslı Türkler, yeni bir coğrafyada, başka bir toplumla karşılıklı etkileşim içine girerek yeni bir edebiyat birikimi de yarattılar. Bugün bile bu konuda derlenecek daha çok ürün olduğu söylenebilir.

Kıbrıslı Türkler'in Divan Edebiyatı alanında da seslerini duyurdukları biliniyor. Birçok Divan şairinin içinde "sultan-ı şuara (şairler sultanı)" ünvanını alan bir şairinin (Müftü Hilmi Efendi) olması da buna kanıttır.

1878'e kadar Kıbrıslı Türkler bir büyük bütünün, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası idiler. 1878'den itibaren kendilerini yabancı bir yönetimde buldular. Bu dönemle birlikte Kıbrıslı Türkler'de kimlik arayışı başlar. Osmanlı ve İslâm kimliği; Türk Kurtuluş Savaşı ile birlikte yerini Türk kimliğine bırakır. Edebiyatta bunun yansımaları görülür.

Kıbrıs'ta ilk Türkçe gazetenin yayımlanması, ilk Türkçe kitabın basımı, ilk hikâye, ilk oyun ve ilk romanın ortaya çıkması İngiliz Dönemi'nin başlamasından hemen sonradır.

İngiliz döneminde halk edebiyatı ürünü olan destanda da bir tür patlama olur. Destanlar, Kıbrıs Türk halkının İngiliz Yönetimi'ne karşı direnişinin bir tür simgesi olurlar.

Türkiye'deki edebiyat akımları, Kıbrıs'ta da yansımasını bulur. Garipciler, İkinci Yeni Hareketi, Toplumcu Gerçekcilik onar yıl aralıklarla 1950, 1960 ve 1970'lerde Kıbrıs ta da kendini gösterir.

Kıbrıs Türk Edebiyatı, bugün artık kabuğunu kırmış, dünyaya açılma aşamasına gelmiştir. Özellikle 1998'de KKTC'de temeli atılan KIBATEK Vakfı (Kıbrıs-Balkanlar-Avrasya Türk Edebiyatları Vakfı)'nın çalışmaları ile önemli adımlar atılmış, Kıbrıslı Türk şair ve yazarların eserleri Makedoncaya, Romenceye, Bulgarcaya, Boşnakçaya, Macarcaya çevrilmiştir. Ayrıca Türk lehçelerinde de Kıbrıs'ı ve Kıbrıs Türk edebiyatını tanıma ve tanıtma yönünde çabalar sürmekte, Kıbrıslı Türk yazarların yapıtları bu lehçelere aktarılmaktadır.

6. Kıbrıs Türk Tiyatrosu

Kıbrıs Türkleri'nin varoluş sürecine koşut gelişen bir sanat dalı da tiyatrodur. Bu bakımdan Kıbrıs Türk Tiyatro tarihçesine de kısaca bir söz atmak istiyoruz.

Kıbrıs Türk Tiyatrosu'nun kökeni geleneksel Türk seyirlik oyunlarına dayanır. Türkler 1571'de Kıbrıs'a gelirken bu oyunları da birlikte getirdiler. Bu bağlamda Gölge Oyunu/Karagöz Kıbrıs'ta çok sevilip tutulmuştur. Meddah da, tutulan geleneksel seyirlik oyunlarından biri idi.

Kıbrıslı Türkler'de Batılı anlamda tiyatro hareketi 20. yüzyılın başında başlar. Bu hareketin, Türkçülük, İttihatçılık akımları ile birlikte ortaya çıkması ilginçtir. İlk sahnelenen oyunlar Namık

Kemal'in *Vatan Yahut Silistre*'si ile *Gülnihal*'i, Ruhsan Nevvarı ile Tahsin Nahid'in *Jön Türk*'üdür. Türk Kurtuluş Savaşı sırasında tiyatro, hem ulusal bilincin yerleşmesi, hem de Kurtuluş Savaşı'na parasal katkı sağlamak işlevini yüklenmiş o yıllarda 80 civarında oyun sahnelenmiştir.

Bu durum oyun yazarlığını da teşvik etti. Genellikle Kemalist düşünceyi ve Türk Kurtuluş Savaşı'nı konu alan oyunlar yazıldı.

1930'lu yıllarda Dar-ül Bedayi (İstanbul Şehir Tiyatrosu)'nin Kıbrıs'a gitmesi tiyatro hareketine ivme kazandırdı. Özellikle Sheakspeare'in oyunları sahnelendi. TAVS (Tiyatro ve Ses Akademisi), Dar-ül Elhan (Ezgiler Evi), Halk Kulübü, TAT (Türk Akademi Tiyatrosu), Şafak Tiyatrosu gibi kuruluşlar tiyatroya sahip çıktı. Operetler yazılıp bestelendi. 1927'de *"Arşın Mal Alan"* opereti sahnelendi.

Bugün profesyonel olarak Devlet Tiyatrosu (Lefkoşa) ile Belediye Tiyatrosu'nun etkinlik gösterdiği KKTC'de amatör topluluklar da vardır. Özellikle Lefkoşa Belediye Tiyatrosu, son yıllarda, kadrosunu konservatuvardan yetişme tiyatro sanatçıları ile zenginleştirerek ve halen çalışması sürmekte olan Başkent Tiyatro Projesi'ni ortaya çıkararak büyük atılım yapmıştır.

7. Plastik Sanatlar

Resim, heykel, fotoğraf, karikatür gibi plastik sanat alanları da KKTC'de ileri aşamağa gelmiş olup Kıbrıs sınırlarını aşar duruma gelmiştir. Özellikle karikatür alanında, birçok sanatçı, uluslararası ödüller kazanmıştır.

8. Müzik

Gerek klasik batı müziği, gerekse Türk Sanat ve Halk Müzikleri giderek daha örgütlü bir biçimde ele alınmakta, dünya çapında ses veren sanatçılar ortaya çıkmaktadır.

Türksoy'un Opera Günleri yıllardır KKTC'de yapılmakta, ayrıca düzenlenen festivallerde dünya çapındaki müzik sanatçıları da katılarak KKTC'ye uygulanan ambargoları kırmaktadırlar. KKTC'nin Rüya Taner gibi bir elemanı, dünya çapında ün toplamış bulunmaktadır.

VIII. Son Söz

Metinde birkaç kez de değindiğimiz gibi Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 3400 km^2'lik toprağı ve 200 bini az aşan nüfusu ile küçük bir devlettir. Ancak herhangi bir devletin haiz olduğu tüm özelliklere/niteliklere sahiptir.

Türkiye dışında, hiçbir devletin onu tanımaması, aslında tümü ile politik nedenlere dayanır. Bu durum özellikle ekonomi alanında bazı sıkıntılar yaratsa da, KKTC'nin devlet olma niteliğini etkilemez. Kaldı ki pekçok bakımdan (KKTC'yi muhatap alma, ticaret, üniversiteler olayı, kültür-sanat alanındaki ilişkiler) KKTC'nin, adı konmadan de facto olarak tanındığı da söylenebilir.

ALASYA, Dr. Halil Fikret; "Cyprus in the Light of Changes in the Turkish World from a Historical Perspective", **Cyprus International Symposium on His Past and Present**, Ankara, 1999.

ALTAN, Mustafa Haşim; **Atatürk Devrimleri'nin Kıbrıs Türk Toplumuna Yansıması**, KKTC Millî Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.

AN, Ahmet; **Kıbrıs'ta Türkçe Basılmış Kitaplar Listesi (1878-1997)**, KKTC Millî Eğitim Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı, Ankara, 1997.

BERATLI, Dr. Nazım; **Kıbrıs Türkleri'nin Tarihi** I (), II (), III (), Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa.

BOZKURT, İsmail; "Kıbrıs Türkleri'nde İngiliz Sömürge Yönetimi'ne Karşı Destanlarla Direnme", **Kıbrıs Araştırmaları Dergisi**, **Cilt 4 Sayı 1 (Kış 1998)**, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağusa, 1998, s. 33-34.

BOZKURT, İsmail; "KKTC'de Siyasal Partiler", **Avrupa Birliği Kıskacında Kıbrıs Meselesi (Bugünü ve Yarını)** (Editörler İrfan Kaya ÜLGER, Ertan EFEGİL), Ankara (?), 2001 (?), s. 239-257.

BOZKURT, İsmail-ATEŞİN, Hüseyin-KANSU, M. (Edited By); **İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi; Volume I Presentations in English; Cilt II Türkçe Bildiriler Edebiyat-Sanat; Cilt III Türkçe Bildiriler Tarih-Kıbrıs Sorunu; Cilt IV Türkçe Bildiriler Halkbilim-Çeşitli Konular**; Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağusa, 1999.

BOZKURT, İsmail (Edited by/Yayıma Hazırlayan); **Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi/Proceedings of the Third International Congress for Cyprus Studies Cilt/Volume I Tarih/History**, **Cilt/Volume II Dil-Edebiyat/Linguistics-Literature**, **Cilt/Volume III Kıbrıs Sorunu-Turizm/Cyprus Issue-Tourism**, **Cilt/Volume IV Halkbilim-Genel Konular/Folklore-Miscellaneous**; Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağusa, 2000.

DEDEÇAY, Dr. Servet Sami; **Kıbrıs'ta Enformasyon veya Yazılı ve Sözlü Basın Cilt 1**, **Cilt 2**, Lefkoşa Özel Türk Üniversitesi Yayınları, Lefkoşa, 1983.

DEDEÇAY, Dr. Servet Sami; **Bibliyografya: Kıbrıslı Türkler Tarafından Veya Kıbrıslı Türkler Hakkında Türkçe veya Yabancı Dillerde Yazılıp Yayınlanmış Kitaplar**, Lefkoşa Özel Türk Üniversitesi, Lefkoşa, 1997.

DOĞRAMACI, Emel-HANEY, William-KÖNİG, Güray; **Proceedings of the First International Congress of Cyprus Studies**, Eastern Mediterrenean University Center for Cyprus Studies, Gazimağusa, 1997.

ERSOY, Yaşar; **Kıbrıs Türk Tiyatro Hareketi**, Peyak Kültür Yayınları, Lefkoşa, Şubat 1998.

ERTEGÜN, Necati; **The Cyprus Dispute and the Birth of the Turkish Republic of Northern Cyprus**, K. Rüstem and Brother, Lefkoşa, 1987.

FEDAİ, Harid; **Kıbrıs Müftüsü Hilmi Efendi Şiirler**, KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları, Lefkoşa, 1987.

FEHMİ, Hasan; **Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin El Kitabı**, Lefkoşa, 1987.

FERİDUN, Kemal Feridun; "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Demografik Yapısı", **Kıbrıs Araştırmaları Dergisi**, **Cilt 4 Sayı 1 (Kış 1998)**, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağusa, 1998, s. 1-32.

GÜREL, Prof. Dr. Şükrü; **Kıbrıs Tarihi (1878-1960) Kolonyalizm**, **Ulusçuluk ve Uluslararası Politika**, Kaynak Yayınları, İstanbul-Ankara, Kasım 1984.

GÜREL, Prof. Dr. Şükrü; **Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993)**, Ümit Yayıncılık, Ankara.

İNALCIK, Prof. Dr. Halil; "A Note on the Population of Cyprus", **Kıbrıs Araştırmaları Dergisi**, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağusa.

İNALCIK, Prof. Dr. Halil; "The Recent History of Cyprus" **Proceedings of the First International Congress of Cyprus Studies**, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Gazimağusa, 1997, p. 20-23.

İSMAİL, Sabahattin; **Kıbrıs Türk Basınında İz Bırakanlar**, KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları, Lefkoşa, 1988.

İSMAİL, Sabahattin-BİRİNCİ, Ergin; **Atatürk Döneminde Türkiye-Kıbrıs İlişkileri**, KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları, Kasım 1989.

İSMAİL, Sabahattin; **150 Soruda Kıbrıs Sorunu**, İstanbul, Kestaş Yayınları, Ağustos 1998.

Kıbrıs Türk Edebiyatı-Başlangıcından Bugüne, KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.

Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, Kıbrıs Hükümet Matbaası, Lefkoşa, 1960.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası, Resmî Gazete (KKTC) EK I, Sayı 43, 7 Mayıs 1985.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, (KKTC Başbakanlık Devlet Planlama Örgütü İzleme ve Koordinasyon Komitesi tarafından her yıl yayımlanmaktadır.).

NECATİGİL, Zaim M.; **Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Anayasa ve Yönetim Hukuku**, Rüstem Kitabevi Hukuk Yayınları, İstanbul, 1988.

NESİM, Ali; **Kıbrıs Türk Edebiyatı'nda Sosyal Konular**, Kıbrıs, 1986.

SALVATOR, Levkosia; Great Britain, Trigraph, 1983.

SERDAR, Gülgün; **Kıbrıs Türk Edebiyatı'nda Kaynak Eserler**, KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı, 1973.

ÜNLÜ, Cemalettin; **Kıbrıs'ta Basın Olayı (1878-1981)**, Yer (?), Tarih (?).

YAŞIN, Mehmet; **Kıbrıslıtürk Şiiri Anatolojisi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1994.

YORGANCIOĞLU, Oğuz; **Kıbrıs Türk Folkloru** (Genişletilmiş İkinci Baskı), Ağustos 2000.

YÖRÜKOĞLU, Prof. Dr. Ahmet; “Türkiye-KKTC Ekonomik İşbirliği ve AB”, **Avrupa Birliği Kıskacında Kıbrıs Meselesi (Dünü ve Yarını)**, (Editörler İrfan Kaya ÜLGER ve Ertan EFEGİL), Ankara (?), 2001 (?), s. 227-239.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kıbrıs / Dr. Ahmet Gazioğlu [s.922-945]

Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, KKTC Cumhurbaşkanı Siyasi Tarih Danışmanı / KKTC

Kasım 1914 günü, İngiliz Bakanlar Kurulu, hem Türkiye'ye resmen savaş ilânı hem de Kıbrıs'ı ilhak kararı almıştı. İngiliz kralının da katıldığı kabine toplantısında alınan kararda Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında başlayan savaş nedeniyle 1878 Antlaşması'nın geçerliği kalmadığı belirtilmekte ve şöyle denilmekteydi:

1- Yukarıda belirtilen tarihten itibaren Kıbrıs adası ilhak edilecek ve Majestelerinin mülkünün bir parçası haline gelecektir.

2- Bu kararname, 1914 Kabinesinin 'Kıbrıs'ı ilhak kararı' adını taşıyacaktır.[1]

Bu karar tek taraflı idi ve 1878 Antlaşması'na ve uluslararası hukuka aykırı, yasa dışı bir karardı.

1914 ilhakı ile beliren bu yeni durum karşısında İngiliz uyruğu (tebaası) olmak istemeyen bir kısım Türkler, Kıbrıs'tan ayrılarak Anavatan Türkiye'ye göç ettiler.

Böylece ilkin 1878'de başlayan ve nüfus dengesi bozulması, 1914'te daha büyük göçlerle devam etti.[2]

Rumların adayı Yunanistan'la birleştirme umutlarının arttığı bu ortamda, daha da şok edici bir başka olay yer aldı: İngiltere, bir hafta içinde, kendi saflarında savaşa katılması ve Bulgaristan'a hücum etmesi koşuluyla, Kıbrıs'ı Yunanistan'a vermeyi kabul ettiğini Yunan Hükümetine bildirdi.

16 Ekim1914'te alınan ve aynı gün Atina'daki İngiliz büyükelçisine bildirilen bu kararda şöyle deniliyordu:

"Sırbistan şimdi Bulgaristan tarafından saldırıya uğradığına göre, eğer, Yunanistan Sırplara yardıma hazır ise, bunun karşılığında İngiliz hükümeti Kıbrıs'ı Yunanistan'a vermeyi teklif etmektedir.

O günlerde, Yunanistan'da Kralcılarla Venizelos taraftarları, savaş konusunda derin görüş ayrılığı içindeydiler. Elefterios Venizelos'un kurduğu hükümetler, Müttefikler yanında savaşa girmeye taraftardılar. Kral ve onu destekleyen Zaimis Hükümeti ise, Alman yanlısı bir tutum içindeydi. Kral'ın, Almanlarla yakın ilişkisi vardı, ayrıca savaşı onların kazanacağına inanıyordu.[3] Bu nedenle, Venizelos'un savaşa girme kararını Kral Konstantin 1915'te iki kez veto etti.

İşte Kral'ın bu vetosunu kaldırmak ve İngilizler yanında Yunanistan'ın savaşa girmesini teşvik için, Fransızların da telkini ile, İngiltere, Atina'daki elçisi kanalıyla, 18 Ekim 1915'te Kıbrıs'ı Yunanistan'a devretmek teklifinde bulunmuştu. Ama, Kral Konstantin bu teklifi de reddederek Yunanistan'ın İngilizler yanında savaşa girmesini, savaşın sona ereceği günlere kadar ertelemeyi başardı. Teklif, sadece bir hafta için geçerli olduğundan ve Zaimis'in başkanlığındaki Yunan Hükümeti, bu teklifi kabul etmediği için, Kıbrıs'ın Yunanistan'a verilmesi olasılığı da böylece ortadan kalktı.

Kıbrıs'ın Yunanistan'a teklif edildiği haberi, adadaki her iki toplum için de büyük bir çalkantı ve heyecan yarattı. Rumlar sevinç içindeydi; Türkler ise adeta mateme bürünmüştü.

Evkaf Murahhası ve hem Yasama hem de İcraat Meclisi üyesi olan Musa İrfan, Türk toplumu adına 1 Kasım 1915 günü, Yüksek Komiseri ziyaret ederek, bu haberin Kıbrıs Müslüman halkında yarattığı kırgınlık ve üzüntüyü dile getirdi ve toplumun tüm katmanlarının bu felâketin önlenmesi için elden gelen her şeyin yapılması isteğiyle kendisine başvurduklarını bildirdi; bu görüşleri içeren bir yazıyı da Yüksek Komiser'e verdi. İrfan Bey, aynı gün, İngiltere Sömürgeler Bakanı'na gönderilmesi ricasıyla, Yüksek Komisere verdiği telgraf metninde, haberi basından öğrendiklerini bildirerek şöyle demekteydi:

Bu felâketi önlemesini ve Kıbrıs Müslümanlarına merhamet göstermesini, Majeste Kral Hazretlerinden ve onun Hükümetinden yalvarıyor ve dua ediyoruz.[4]

Yüksek Komiser Clauson, M. İrfan Bey'in sunduğu bu başvuruyu ve telgrafı Sömürgeler Bakanına ileteceğini bildirmiş ve Kıbrıs Türk toplumunun dini ve maddi çıkarlarının korunacağı hakkında güvence vermiştir.

Sömürgeler Bakanı Bonar Law, Yüksek Komiser'den gelen bu bilgilerle ilgili olarak 3 Kasım 1915'te verdiği yanıtta şöyle diyordu:

Kıbrıs'ın Yunanistan'a verilmesi konusu, şimdi ve umarım sonsuza dek kapanmış bulunmaktadır.[5]

Musa İrfan Bey, 13 Kasım 1915'te Sömürgeler Bakanı'na bir mektup göndererek telgrafta belirttiği görüşleri yinelemekte ve şunları eklemekteydi:

- Kıbrıs'ın Yunanistan'a verilmesi, Müslüman ahalinin kasıtlı bir zulüm ve baskı altına alınmasına neden olacak ve onları göçe zorlayacaktır.

- Tesalya ve Girit, Yunanistan'a katıldıktan sonra, oralarda olup bitenler, Kıbrıs Türklerinin endişesinin yersiz olmadığını kanıtlamaktadır.

- Kıbrıs'ı terk etmek, en büyük Muhammed (İslâm) ülkesi olduğunu ileri süren İngiliz İmparatorluğunun tarihinde en kara sayfayı oluşturacaktır.

- Kıbrıs'ın İngiliz İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kalmasını, buradaki Müslüman ahalinin İngiliz vatandaşı (tebaası) olmanın sağladığı haklardan yararlanmaya devam etmesini, adanın İngilizlere devredildiği günden bu yana İngiliz Taçı'na karşı gösterdikleri sürekli ve gerçek bağlılık adına sizden rica ediyorum.[6]

Görülüyor ki, İngilizler 1914 ve 1915 yıllarında ilkin Kıbrıs'ı tek yanlı işgal kararı almışlar, sonra da kendi yanlarında savaşa katılması koşuluyla adayı Yunanistan'a peşkeş çekmişler, böylece uluslararası hukuku çiğnemekten kaçınmamışlardı.

Bu olay, uluslararası anlaşmaların ve hukukun, güçlü ülkelerin ulusal çıkarları söz konusu olduğunda, nasıl tek yanlı çiğnendiğini gösteren birçok ilginç örnekten biridir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan Osmanlı İmparatorluğu yenik çıktı. Anadolu dışındaki tüm toprakları düşman eline geçti.

İngilizler Musul ve Halep'i alıncaya kadar ateşkese yaklaşmadılar. Ancak bu petrol yataklarını da ele geçirince, Osmanlı hükümetini ateşkes (mütareke) için Mondros'a çağırdılar. Dört günlük bir müzakereden sonra 30 Ekim 1918'de mütareke imzalandı ve böylece savaşa son verildi.

Birinci Dünya Savaşı'na son anda, Venizelos'un el çabukluğu ile giren Yunanistan, Türk toprakları aleyhindeki yayılmacı emellerini Paris Barış Konferansı esnasında gerçekleştirmek ve Anadolu'nun taksimi pazarlıklarında önemli bir rol oynamak istiyordu.

Bu esnada Paris Barış Konferansı'nın, Kıbrıs'ın Yunanistan'a katılması için de büyük bir fırsat olduğu düşüncesiyle adadaki Rum toplum liderleri ile Başpiskopos Kirillos derhal harekete geçti. Londra'ya ve Paris'e bir heyet göndermek hazırlıkları yapıldı. Adanın her tarafında enosis kararı alan halk toplantıları düzenlendi; İngiliz hükümetine sunulmak üzere muhtıralar (*andırılar*) hazırlandı.

Başpiskopos Kirillos'un başkanlığında, Yasama Meclisi Rum üyelerinden oluşan bir heyeti Sömürgeler Bakanı Lord Milner'in Londra'da kabul edip görüşmesi, Kıbrıs Türk toplumunun endişesini hayli artırdı. Yıkılan Osmanlı İmparatorluğu karşısında, artık adadaki varlığımızın güvence altında olması için başvurulacak tek makam İngiliz hükümetiydi. Bu nedenle, İngilizler nezdinde benzer girişimlerde bulunmak gerekiyordu. Bir başka girişim ise, adada örgütlenmek ve bazı eylemlerde bulunmak şeklinde düşünülmekteydi.

Bu düşünceyi ortaya atıp, ulusal bir hareket oluşturmak girişimlerini başlatanların başında *Dr. Mehmet Esat* ve *Dr. Behiç* bulunmaktaydı. Bu iki aydın vatanperver, ilk iş olarak '***Türkiye ile Birleşme'*** veya '***Türkiye'ye İlhak'*** adında bir siyasi parti kurdular ve çeşitli girişimlerde bulundular.

Dr. Behiç, Kıbrıs'ta hekimlik mesleğine başladığı günden itibaren Kıbrıs'a yerel politikada etkin ve faal bir rol üstlenerek Rumların enosis girişimlerine karşı bir hareket başlatmış ve bu hareketin lideri olmuştu.

İngiliz Sömürge Müsteşarı ve Yüksek Komiser vekili Malcolm Stevenson, 26 Nisan 1919'da, Sömürgeler Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıda, Dr. Behiç ve Dr. Esat'ın başlattığı bu milliyetçi harekete dikkat çekmekte ve onların girişimleri hakkında bilgi vermekteydi.[7]

Stevenson, bu ziyareti bildirdikten sonra, yazısına devamla, aynı günlerde, hamallarla kasapların lideri olduğunu bildirdiği Hasan Karabardak ile Dr. Behiç ve Dr. Esat'ın Paskalya Yortusu esnasında, Lefkoşa'da nümayiş (gösteri) düzenleyerek kargaşa yaratacakları söylentilerinin yayıldığını, bu nedenle derhal önlem alınmadığı takdirde, yaratılan bu genel heyecan duygusunun ve rahatsızlıkların ani bir kargaşaya yol açması riskinin yüksek olduğunu ve bu koşulları dikkate alarak derhal harekete geçmeye karar verdiğini belirtmekteydi.

Stevenson, Türklerin olası bir ayaklanma hareketini önlemek için gerekli önlemleri almış ve Dr. Behiç, Dr. Esat ve Karabardak'ı tutuklayarak Girne kalesine hapsetmişti. Ayrıca, polis komutanını bu söylenti ve istihbaratı araştırmakla görevlendirmişti.

Stevenson, bu bağlamda, ilginç bulduğu bir olayı da nakletmektedir. Buna göre, Lefkoşa'da Dr. Behiç ve iki arkadaşının tutuklandıkları gece, Mağusa kampındaki tüm Türk savaş esirleri elbiselerini çıkarmadan, yani giyinik olarak yatağa girimişlerdi. Böylece, Türk savaş esirlerinin bir ayaklanma girşiminde bulunacağı olasılığı, kabul edilmekteydi.

Mağusa'daki Türk savaş esirleri kampı, 1916 yılı Ekim ayında kurulmuştu ve 5,400 kişi alabilecek büyüklükteydi. İngiliz belgelerine göre, kurulduğu günden itibaren bu kamptan 10 binin üstünde esir gelip geçmişti.

Türk savaş esirlerinden bazıları bu kampta tutuklu iken, burada ölmüş ve Mağusa'da toprağa verilmişlerdi. Onların mezarlarının bulunduğu yer, son yıllarda Türk şehitliği olarak onarım ve bakım altına alınmıştır.

Şehitlerimize karşı duyduğumuz saygı ve sevgi, şehitliğe dikilen bir anıtla ebedileştirilmiştir.

26 Nisan 1919 günü Dr. Behiç ve Karabardak ile birlikte tutuklanıp Girne Kalesi'ne hapsedilen Dr. Esat, ünlü Kıbrıslı devlet adamı ve Başvezir (*Başbakan*) Mehmet Kâmil Paşa'nın damadıydı. Adaya geldiği 1914 yılı Kasım ayından beri, Dr. Behiç ile ilişki kurarak Kıbrıs Türkünün haklı davasını savunmaya başlamıştı. Paris'te başlayan Barış Konferansı'na Türk toplumunun da bir heyet göndermesi ve sesimizi duyurması, Yunanistan'a ilhakı kabul etmeyeceğimizin, kesin şekilde, ilgili devlet temsilcilerine anlatılması gerektiğine inanmakta, bu yönde çaba göstermekteydi.

Dr. Esat, 9 aylık tutukluluk süresi sonunda, eşinin İngiliz hükümetine yaptığı başvuru üzerine serbest bırakıldı ve adadan ayrılarak ilkin Mersin'e gitti; daha sonra ise, İstiklal Harbi'ne katıldı.

Bu esnada Yasama Meclisi üyesi Dr. Eyyub Türk köylerinden ve toplumu temsil eden çeşitli kuruluşlardan topladığı imzalarla Yüksek Komisere yazılı başvuruda bulunarak *Türk toplumunun, Kıbrıs'ın tekrar Türkiye'ye verilmesi veya 1914'te yer alan tek yanlı İngiliz işgali öncesindeki statüye dönülmesi dileğini belirtti.*

Aynı günlerde bir Kıbrıs Türk heyeti, Ankara'ya giderek, aynı görüş doğrultusunda oradaki ilgililerle görüşmek girişiminde bulundu. Fakat Türkiye'nin, o günlerde, henüz böyle bir konuda Kıbrıs Türk heyetine cesaret verici bir tutum içine girmesi olanağı yoktu.

12 Ekim 1919 günü, Lefkoşa'da adanın dört yanından gelen Türk temsilcilerin katılımı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı sonucu ortaya çıkan durum üzerinde konuşmalar yapıldı, Yunanistan'a ilhak girişimleri kınanarak protesto edildi; statükonun devamı kararı alındı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılışı Kıbrıs Türklerini tamamıyla hamisiz bıraktı. Tehlike kapının eşiğine gelmişti. Örgütlenmek ve Türk varlığının istemleri ile sesini duyurmak gerekiyordu. Olaylara seyirci kalmak, varlığını inkâr etmek, Enosisi kabullenmek adadaki Türklüğün tümden yok olması demekti.

Bu dehşet verici olasılıklar karşısında toplum ileri gelenleri biraraya gelerek çareler düşünmeye başladı. Varılan fikir birliği bir Milli Meclis (*ulusal kongre*) oluşturmak yönündeydi. Müftü Ziyai Efendi ile gazeteci-öğretmen Mehmet Remzi Okan bu hareketin öncüleri oldu.

10-11 Aralık 1918 günleri Lefkoşa'da, adanın her yanından gelen temsilcilerin katılımı ile yapılan ve Meclis-i Milli olarak adlandırılan toplantı, ulusal birlik ve bütünlük bilincini yaratmak amacını taşımaktaydı. Paris Barış Konferansı öncesinde sesimizi, varlığımızı, haklarımızı dünyaya duyurmak gerekiyordu. Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakına karşı olduğumuzu gerekçeleriyle haykırmak zamanıydı.

İşte bu düşüncelerle yola çıkıldı, gerekli hazırlıklar yapıldı ve 10 Aralık 1918 günü ilk toplantı Lefkoşa'da yapıldı.[8]

Toplantı 12 Aralık'ta da devam etti ve oybirliği ile Müftü'nün başkanlığında bir heyetin Paris'e giderek oradaki İstanbul delegeleri ile temaslar yapması ve sesimizi, isteklerimizi duyuran çalışmalar yapması kararı alındı.

İkinci bir kararda ise, Kıbrıs'ın gerçek ve hukuki sahibi olan Osmanlı Saltanatı'na iadesi gerektiği belirtilmekteydi.

Müftü Ziyai Efendi'nin alınan karara uygun olarak adadan ayrılmasına İngiliz Sömürge yönetimi izin vermediği için Kıbrıs Türk heyetinin İstanbul'a ve oradan da Paris'e gitmesi mümkün olmadı. Milli Kongre'nin örgütleyicilerinden M. Remzi Okan ise İngiliz sömürge yönetimi tarafından başöğretmenlik görevinden uzaklaştırıldı. 1920 yılında Remzi Okan'ın çıkarmaya başladığı *Doğru Yol* gazetesine sansür uygulandı.

TürkİstiklaI Savaşı ve Lozan Antlaşması Sonucu Kıbrıs'ın Taç Kolonisi Olması

Yunan orduları, İngiliz hükümetinin cesaretlendirmesi ve desteği ile 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkmış, Anadolu'nun içerlerine doğru ilerlemişti.

Yunanlıların Anadolu macerası, *Mustafa Kemal*'in üstün komuta yeteneği ve Türk milletinin kahramanca direnişi sonucu büyük bir yenilgi ile sona erdi. 9 Eylül 1922'de Türk orduları İzmir'e girdi ve 6 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi ile ateş kesildi. Artık şerefli bir barış yapmanın yolları açılmıştı.

Kıbrıs Türk toplumu, Birinci Dünya Savaşı yenilgisinin ardından Türkiye'de başlatılan kurtuluş ve bağımsızlık (istiklâl) hareketlerini yakından izlemekteydi. Meclis-i Milli toplantısının ardından Lefkoşa'da yayınlanmaya başlayan *Doğru Yol, Söz* ve *Vatan* gazeteleri ile Lârnaka'da Eylül 1920'de yaşama geçirilen aylık *İrşad* dergisi, Türkiye'deki milli hareketleri ve ulusal direnişi, *Mustafa Kemal*'in başlattığı kurtuluş savaşlarıyla Ankara'da milli bir meclisle milli bir hükümet kurulması olaylarını Kıbrıs Türk toplumuna duyurmaktaydı. Basın yoluyla yapılan bu haber ve bilgi akımı, ayrıca adanın her yanında kurulan cemiyetler, klüpler, dernekler kanalıyla da halka yansıtılmakta, bu kuruluşların sosyal etkinlikleri ile de halkımızın milli birlik ve bütünlüğü yanında Anavatan'daki kurtuluş mücadelesine maddi, manevi katkıları gerçekleştirilmekteydi.

Bu örgütlenme hızı ve coşkusuyla kasabalarda ve bazı Türk köylerinde çeşitli hayır cemiyetleri kurulmuş ve hepsi de, kendi koşuları ve olanakları ölçüsünde yararlı etkinlikler yapmaya başlamıştı. Nitekim, yerel gazetelerimizin de teşvik ve kampanyaları sonucu adanın her yanında eğitim seferberliği başlatılmış, okullar için yardımlar toplanmıştır.

Toplumun örgütlenmesi, basınımızda artık en belli başlı konuyu oluşturmakta, bu yönde sürekli olarak halkımızı uyarıcı, teşvik edici, telkinler, yorumlar, görüşler ortaya atılmaktaydı.

1919 yılında, Enosis hayallerinin artık gerçekleşeceği, hatta Anadolu'nun Ege bölümünü de içine alacak ve *başkenti İstanbul olacak büyük bir Yunan* devleti kurulacağı şeklindeki haberler Rum basınında manşetlerden verilmekte, bu yönde yazılar, yorumlar yayımlanmaktaydı. *Tüm bu Rum tahrikleri ve Megali İdea emellerinin bu kadar açık şekilde her gün belirtilmesi karşısında Kıbrıs Türk halkı çareyi örgütlenmekte, birlik ve beraberlik içinde olmakta ve Anavatan Türkiye'de Mustafa Kemal'in başlattığı Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasında bulmaktaydı.* Bu nedenle, 1919-1922 yılları arasında hem örgütlü bir birlik yaratmak, hem de Anadolu'daki kurtuluş savaşlarını, İngiliz sömürge yönetiminin tüm baskı ve denetimine karşın, elindeki tüm olanaklarla desteklemek Kıbrıs Türklerinin tek ve sarsılmaz amacı olmuştu.

Köylerde, kentlerde bağışlar yapılmakta, bayramlarda kurban derilerinin ***Hilâl-i Ahmer***'e (*Kızılay'a*) yardım maksadıyla toplanmasına özen ve çaba gösterilmekte; aynı amaçla köylerde, kasabalarda tiyatro temsilleri verilmekte, ***'Kosova Muharebesi, Vatan yahut Silistre'*** gibi milli piyesler sahnelenmekteydi.

Bir yandan da Kıbrıs Türk eğitiminin geliştirilmesi ve bu yönde çocuklarımızın Rum çocuklarından geri kalmaması için de çeşitli faaliyetler başlatılmıştı. Sadece *Söz* gazetesinde, 1919-1922 yılları arasında eğitimin önemini ve sorunlarını belirten, bu yönde halkımızı uyaran ve örgütlenmeye, bağışlarla okulların gelişmesine yardımcı olmaya çağıran 50'den fazla makale yayımlandığı ve *13 temsil veya tiyatro gecesi etkinliği düzenlendiği saptanmıştır.*

Kıbrıs Türk halkının, adada varlığını koruyabilmesinin bir diğer koşulunun ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek olduğu da aynı yıllarda gündeme gelmiştir. Gerek *Doğru Yol*, gerekse Söz gazeteleri bu yönde de halkı uyarıcı makaleler yayımlıyorlardı.

Meclis-i Milli toplantısında alınan kararlara uygun bir uğraş vermek için ada dışına çıkması engellenince Müftü Ziyai Efendi, 1924 yılında Kıbrıs Türk Cemaat-ı İslamiyesi adında bir örgüt kurmuştu.

Böylece Kıbrıs Türkleri, yüzyıllardan beri alışılagelen 'İslam' ve 'Osmanlı' kelimeleriyle tanımlanmak yerine, ilk kez Türk Toplumu olarak tanımlanmıştır. Bu ilginç gelişme, hiç kuşkusuz Mustafa Kemal'in Anadolu'daki Kurtuluş Savaşı'nı zaferle sonuçlandırarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kurmuş olması ve Türk milliyetçiliğinin başarılı sonuçlar alarak Türk olmakla gurur duyan bir toplum yapısının milli ruh, milli hedef, milli devlet esasına yönelmesinden esinlenmiştir.

15 Ekim 1930'da yapılan Yasama Meclisi seçimleri, Türk toplumu içindeki '***Halkçı***' ve '***Evkafçı***' olarak adlandırılan iki kesim arasında çok çekişmeli ve hayli tartışmalı geçti.

Halkçıların önderliğini Necati Mısırlızade (*Özkan*) yapmaktaydı. Evkafçıların önderi ise Evkaf Murahhası, Yasama ve İcraat Meclisi üyesi Mehmet Münir'di.

Kıbrıs Valisi Storrs, toplumun bu iki siyasi kanadı içinden Mehmet Münir tarafına büyük destek vermekteydi.

Valinin karşı tarafı desteklemesine karşın 15 Ekim 1930'da yapılan seçimleri Halkçılar kazandı. Böylece Lefkoşa-Girne kazaları adayı Mehmet Münir seçimi kaybetti. Onun yerine Necati Mısırlızade Yasama Meclisi'ne seçildi.[9]

Kıbrıs Türk halkının ezici çoğunluğunun, bu ulusal kavgada, haklarını geri alma ve varlığını koruma savaşımında Halkçıların yanında yer alması cesaret ve umut vericiydi. Bu esnada, toplumun aydın kesimi de ağırlığını Halkçılardan yana koymuştu. Lise öğrencileri ise, Halkçı hareketin birer militanı gibi köylerde, kentlerde aydınlatıcı eylemlerde bulunmaktaydı. Toplum içinde genç bir avukat olarak kendine özgü fikirleri, cesur ve atak davranışları, gözüpek karakteri ve ilerici görüşleriyle dikkat çekmeye başlayan Mehmet Rifat (***Con Rifat***) da Halkçı liderler yanında yerini aldı. Con Rifat'ın, 11 Nisan 1933'te yayımlamaya başladığı haftalık ***Masum Millet*** gazetesiyle Halkçılara katılması, Evkafçılara ve işbirlikçilere karşı girişilen savaşımda önemli bir güç kaynağı oluşturdu.

Masum Millet, daha ilk sayısından itibaren sömürge yönetimi ve işbirlikçilerine sert saldırılarda bulunmaya başladı.

Lozan'da, Misak-ı Milli (Ulusal Sözleşme) sınırları dışında kalan Türk topraklarının elden çıkışını korumak olanağı yoktu. Nitekim Kıbrıs'ın artık hukuken de İngilizlerin elinde kalması bu antlaşma ile kabul edildi. Lozan Antlaşması'nın doğrudan doğruya Kıbrıs'la ilgili olan 3 maddesi vardır.

Bunlar 16, 20 ve 21. maddelerdir.

16. madde ile Türkiye, Lozan Antlaşması'yla belirlenen sınırlar dışındaki tüm toprakları üzerindeki haklarından vazgeçmektedir. Bunun sonucu, Türkiye'nin Kıbrıs üzerinde hukuki bir hakkı kalmamış oluyordu. Fakat, bu madde içinde yer alan ve adaları ilgilendiren bir ifade vardır ki, *adaların geleceğinin ilgililer tarafından saptanacağı koşulunu getirmektedir.* Buna göre, İngilizlere bırakılan Kıbrıs'ın da gelecekteki statüsü belirlenirken, bunun ilgililer tarafından saptanması gerekmekteydi.

Kıbrıs'la yakından ilgisi olan tarafların ise, her şeyden önce Kıbrıslı Türkler ve Rumlar, daha sonra da bu iki toplumun anavatanları olduğu gerçeği dikkate alındığında, Lozan'ın 16. maddesinin Kıbrıs'ın geleceğinin saptanmasında Türk tarafına eşit bir hak tanıdığı ortaya çıkmaktadır.

20. maddede, ***"Türkiye Hükümeti Kıbrıs'ın Britanya Hükümeti tarafından 5 Kasım 1914'te ilân edilen ilhakını tanıdığını beyan eyler"*** denilmektedir.

21. maddede ise, Kıbrıs'ta Türk tâbiyetindeki (*uyruğundaki*) insanların İngiliz vatandaşlığına geçişlerini bazı koşullar içerisinde hükme bağlamaktadır. Buna göre, Türk vatandaşı olarak kalmak

veya İngiliz uyruğuna geçmek için Kıbrıslılara iki yıllık bir süre tanınmıştı. Türk vatandaşlığını korumak isteyenler bu süre zarfında karar vermek ve karar verdikten bir yıl sonra da adayı terk etmek zorunda kalmaktaydılar.

Kıbrıs'ın TaçKolonisi Olması

İngiliz parlâmentosu, 16 Ağustos 1924'te Lozan Antlaşması'nı onayladı. *10 Mart 1925'te ise, Kral Beşinci Corç, (V. George) Kıbrıs'ın İngiltere'nin bir Taç kolonisi olduğunu ilân eden beratı (letters patent) imzaladı.*[10]

Bu beratla birlikte adadaki en yüksek İngiliz yöneticisi, artık *Yüksek Komiser* değil, *vali* olarak anılmaya başlandı. Bu durum, aslında Kıbrıs'ın statüsünde önemli bir değişikliğe neden olmadı ve 1960'da iki toplumlu bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti kuruluncaya kadar devam etti.

Adanın İngiliz Taç Kolonisi olmasıyla birlikte anayasasında da değişiklik yapılmıştı. Bu anayasa değişikliği, 10 Mart 1925 tarihli Taç Kolonisi Beratı ile (*Letters Patent*) birlikte 1 Mayıs 1925'te Sarayönü'nde (Atatürk Meydanı) düzenlenen bir törenle halka açıklandı ve aynı gün, resmi gazetede (*The Cyprus Gazette*'de) yayımlandı.

Yeni anayasaya göre Mecliste Rum üye sayısının, Türk ve resmi üyelerin toplamıyla eşitlenmesinin devamı, yönetimin Rumların eline geçmesini önlemek ve iki toplumla hükümet arasındaki dengeleri korumak, iki toplumun birbirleri üzerinde egemenlik kurmalarını önlemek, böylece adanın geleceği yönünden iki toplumluluk esasının devamı ve gözetilmesi ilkesinden kaynaklanmaktaydı.

Nitekim, adanın bağımsızlığını sağlayan 1959-60 Kıbrıs Antlaşmaları hazırlanırken de bu ilkeler özenle dikkate alınmış, Kıbrıs Cumhuriyeti anayasası da *iki toplumun siyasi eşitliği* esasına dayandırılmıştı.

15 Ekim 1930 Kavanin Meclisi seçimlerinde, Rumlar Enosis çığırtkanlığını ve hükümete karşı çeşitli eylemler başlatılması kampanyasının öncülüğünü üstlenen fanatik adayları seçmek suretiyle, Vali Storrs'a karşı sertlik politikasını öne çıkardılar.

Öte yandan 1930 seçimlerinin yapıldığı gün, adayı ziyaret eden Sömürgeler Bakanlığı Müsteşarı Dr. Drummond Shiels, Yunan bayrakları ve Enosis sloganlarıyla karşılandı.

Yeni seçilen Yasama Meclisi üyeleriyle 20 Ekim günü Meclis'te bir toplantı düzenleyen Shiels'e Rum üyeler, Yunan konsolosu ile birlikte hazırladıkları bir muhtıra sundular.

Bu muhtırada, plebisit sonucu halkın ulusal duygularının ve kararının kanıtlanabileceği, adanın Yunanistan'a ilhakı ile buradaki Türk azınlığı ile bu azınlığın kurumlaşan haklarının ve ayrıcalıklarının tehlikeye düşmeyeceği, çünkü Yunanistan'ın kendi yönetimindeki azınlıklara saygılı davrandığı ve Kıbrıs'taki azınlık haklarının özel koruma altına alınabileceği belirtilmekteydi. Halbuki Girit ve Tesalya katliamlarının üzerinden henüz çok zaman geçmemişti.

Kavanin Meclisi Türk üyesi M. Zeka'nın Türk üyeler adına Shiels'e sunduğu muhtırada ise, Müftülük makamının yeniden ihdası (*kurulup yaşama geçirilmesi*), Şeriye Mahkemelerinin yeniden düzenlenmesi ve Evkaf'la ilgili Konsey kararının (*Order in Council*) iptali gibi isteklere yer verilmekteydi.

Shiels'in, gerek Yasama Meclisi'nde, gerekse gittiği her yerde Rumların "Enosis ve sadece Enosis" sloganları ve Yunan bayraklarıyla karşılandı.[11]

Shiels'in Limasol'u ziyareti esnasında yaptığı bir konuşmada oradaki Rum halkına *"Kıbrıslılar"* olarak hitap etmesi Rumların tepkilerine neden oldu. Rum ileri gelenleri Shiels'e Kıbrıs'ta bir Kıbrıs milleti bulunmadığını ve kendilerinin Helen olduğunu söyleyerek, ***"Biz Helenizmin en temiz ve en gerçek bir uzvuyuz"*** dediler.[12]

Bu mentalite Rumlar arasında, 1960 yılında bağımsız bir Kıbrıs Cumhuriyeti kurulduktan sonra da devam etti. 1960 Antlaşmalarının imzalanmasından kısa bir süre sonra, ilk Cumhurbaşkanı Başpiskopos Makarios, "***bu anlaşmalar bir devlet yarattı ama bir millet yaratmadı"*** diyerek ***'Kıbrıslılık'*** kavramına karşı çıktı ve Rumların Helen ırkının bir parçası olduğunu vurguladı.

Bugün de, Kıbrıslı Rumların *'**Kıbrıslılık**'* kavramına karşı olduklarına ve kendilerini ***'Kıbrıslılar'*** olarak değil, fakat *Kıbrıs'taki Helen halkı* olarak tanımladıklarına çeşitli vesilelerle ve sık sık tanık olmaktayız.

RumlarınİsyanI ve Vali Konağı'nın Yakılması

Vali Storrs zamanında Enosis için Rumlar bir isyan hareketi başlattı. Bu başkaldırı, adanın İngilizlere devredildiği 1878 yılından beri devam eden ve Yunanistan'la birleşmeyi (*Enosisi*) hedef alan eylemlerin, girişimlerin ve kışkırtmaların bir sonucuydu. 1931 ayaklanmasının en önemli yanı, Rumların Enosis emellerini gerçekleştirmek veya adada tam bir Rum egemenliği kurmak için tedhişe, teröre ve kanlı eylemlere başvurmaktan kaçınmayacaklarını, ayrıca bunun için içten ve dıştan sürdürülen kışkırtmalara (*provokasyona*) açık bir toplum olduklarını göstermesidir.

20 Ekim 1931 günü Limasol'da yapılan enosis mitingi, isyan hareketinin ilk kıvılcımı oldu. Piskopos Milonas bu mitinge Yunan bayrakları taşıyan büyük bir araba konvoyu ile gitti. Limasol stadyumunda toplanan 3 bin kişilik bir topluluğa hitap ederek sömürge yönetimine karşı direnişe geçilmesini istedi.

Daha sonra *Enosis* adındaki spor kulübüne gidildi. Milonas, kulübün balkonundan yaptığı konuşmada şöyle dedi: ***"Tanrı ve halk adına Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakını ilân ediyorum. Helen bayrağı altında özgürce yaşamak istediğimizi yabancı yöneticilere göstermek zamanı gelmiştir. İlhak çok yaşasın!"***

Limasol'da yer alan bu olayların Lefkoşa'da duyulması üzerine, aşırı milliyetçi Rum kurum ve kuruluşları, gençlik örgütleri, milliyetçilikte Limasol Rumlarından daha geride olmadıklarını kanıtlamak ve de artık eylem zamanının geldiğini İngilizlere göstermek için harekete geçtiler.

Bu gelişmeler karşısında, Rum Yasama Meclisi üyeleri toptan istifa ettiler. Lefkoşa'daki kilise çanları çalmaya, Rumlar gösterilen yerlerde toplanmaya başladı. Dükkânlar, işyerleri Rum gençleri tarafından kapatıldı.

Ticaret klübü önünde toplanan 3 bin kişiyi aşkın kalabalığa kışkırtıcı konuşmalar yapıldı. Bu esnada ***"vali konağına… vali konağına"*** şeklinde sesler yükseldi. *Lefkoşa papazlarından Dionisos Kikkotis, elinde bir Yunan bayrağı olduğu halde öne fırladı ve **"ihtilâl"** ilân etti. Bir başka Rum, Yunan bayrağını öperek **"vali konağına"** diye bağırdı.* Halk da aynı sloganı tekrarlayarak yürüyüşe geçti. Önde papazlar ve öğrenciler, arkalarında ise binlerce Rum ellerindeki değnekler, odun parçaları, taşlar ve daha başka tahrip edici şeyler olduğu halde "***Enosis ve Sadece Enosis"*** sloganları atarak vali konağının önüne kadar geldiler. Buradaki polisleri döverek etkisiz hale getirdiler; ardından da taşlarla, sopalarla binaya saldırdılar; camları kırdılar… *Birkaç gösterici bu esnada dama tırmandı ve vali konağına Yunan bayrağını çekti.*

Dört otomobil içinde 22 kişilik ikinci bir polis takviyesi geldi ama onlar da çaresiz kalınca, *göstericiler kırılan pencerelerden binaya girdiler; Sömürge Müsteşar vekilinin arabasını ve ikinci polis takviyesini getiren 4 arabadan 3'ünü ateşe verdiler.* Böylece yakıp yıkma bir isteriye dönüştü. Gözü dönmüş göstericiler, kırılan pencerelerden binanın içine yanıcı maddeler ve ucu tutuşturulmuş odun çubukları, bez parçaları atmaya başladılar.

Polis ateş açarak göstericileri dağıtmayı başardı ama, bu esnada vali konağı da iyice tutuştu, alevler hertarafı saardı. Zaten ahşap olan bina birkaç dakika içinde yanıp kül oldu.

Vali Storrs, canını güçlükle kurtarıp Sömürge Müsteşarının evine taşınınca ilk iş olarak Mısır'daki İngiliz askerlerinden takviye istedi. *Akdeniz'deki İngiliz donanma komutanına da bir telgraf göndererek birkaç zırhlı savaş gemisi gönderilmesini rica etti*. Dışarıya gönderilen telgraflara sansür uygulanmasını emretti.

İngiliz kamu görevlilerine silah dağıtıldı. Geceleri sokağa çıkma yasağı konuldu. Toplantılar ve ateşli silâh bulundurmak yasaklandı.

Trodos'taki İngiliz askerlerinin bir bölümü Lefkoşa'ya getirildi.

Yasama Meclisi ve okullar kapatıldı.

Lefkoşa'ya ve diğer kasabalara giriş-çıkışlar denetim ve hükümet binaları koruma altına alındı.

Tüm bu önlemlere karşın, *Lefkoşa'da başlayan isyan hareketi ertesi günü diğer kasabalara ve hatta bazı köylere yayıldı. Hükümet binalarını, kaymakamların oturduğu evleri, bazı köprüleri, kamu araçlarını yakma, yıkma ve sabotaj hareketleri bir süre daha devam etti.*

Vali Storrs'un çağrısı üzerine, 23 Ekim günü, 4 İngiliz savaş gemisi adaya geldi. Bunlardan çıkan askerler, gruplar halinde kasabalara dağıldılar. 25 ve 26 Ekim'de birkaç savaş gemisi daha geldi. Böylece adanın tüm limanları denetim altına alındı.

Girne'de en ciddi olay 24 Ekim'de meydana geldi. Yunan uyruklu Girne piskoposu ve peşinden gidenler, Girne hükümet binalarının bulunduğu yere geldiler. *Orada direğe çekili İngiliz bayrağı, gösterici Rumlar tarafından indirilip parçalandı ve yerine Yunan bayrağı çekildi.*

24-25 Ekim günleri, Mağusa kasabasında da olaylar oldu. 24 Ekim'de 8 bin kişilik bir Rum kalabalığı, bölgenin kıdemli papazının kışkırtıcı konuşması üzerine hükümet binalarına saldırdı. *Maraş Polis karakolunun pencereleri ve kapıları kırıldı; içindeki eşyalar sokağa atıldı. Emniyet* Vali Storrs'un raporuna göre, 70 Rum köyünde hükümet binalarına ve tesislere büyük zarar yapılmıştı. 389 köyde, daha küçük çapta tahribat yapıldığı saptandı. Storrs, hükümet binalarından büyük çapta yağma ve hırsızlık yapıldığını, Larnaka tuz gölünden çok miktarda tuz çalındığını bildirmişti.

Vali Storrs, Londra'nın onayını aldıktan sonra, isyan hareketinin ele başlarını tutuklamaya başladı. Tutuklananlar derhal savaş gemilerine gönderildi. İsyanın lideri durumundaki *Kitium Piskoposu Milonas, Limasol'da düzenlenen bir operasyonla ele geçirilip Limasol önlerindeki İngiliz zırhlısına götürüldü.*

Tutuklanmaların duyulması üzerine, Lefkoşa'da ve diğer kasabalarda gösteriler yapıldı; olay protesto edildi. Lefkoşa elektrik santralına, Sarayönü'ndeki mahkeme binalarına, merkezi hapishaneye saldırılar oldu. Kalabalık dağılmayı reddedince polis ateş açtı; bazıları yaralandı.

İsyancı liderler, yaşam boyu sürgün cezasına çarptırılarak 3 Kasım 1931 tarihinde İngiltere ve Cibraltar'a doğru yola çıkarıldılar.

Toplam olarak 10 kişi sürgüne gönderildi. Bunlar arasındaki Girne piskoposu Yunan vatandaşı, diğerleri ise Kıbrıs sömürge vatandaşıydılar.

Yasama Meclisi'ni fesheden Kraliyet Konseyi kararının ardından Vali Storrs bu karara dayalı olarak 3 yasa çıkardı.

Bunlardan birincisi, izinsiz bayrak çekmeyi veya sergilemeyi yasaklamaktaydı. İkinci yasa, kilise çanlarının çalınmasını izne bağlamaktaydı. Üçüncü yasa, köy yöneticilerini ***(muhtarları)*** *atama yetkisini Vali'ye vermekteydi. Böylece Türk döneminin uyguladığı* ***'Millet'*** *sistemine dayalı özerklik ortadan kaldırıldı ve muhtarların köy halkı tarafından seçimi yöntemine son verildi.*

Vali'nin, 21 Aralıkta çıkardığı bir başka yasa, yapılan zarar ziyanın bunu yapanlarca ödenmesi veya aynen yerine getirilmesini öngörmekteydi. Bu yasanın verdiği yetkiye dayanarak, *sorumluların ödemesi için saptanan zarar miktarı, 34,315 sterlin olarak belirlendi.*[13]

10-12 gün kadar devam eden ayaklanma hareketi ve saldırılar esnasında güvenlik kuvvetlerinin açtığı ateş sonucu, *göstericilerden 10 kişi öldü, 30 kişi yaralandı. Yaralanan 38 polisten 15'i Rum, 23'ü ise Türktü.*

Adaya geldiği günden beri kışkırtıcı faaliyetlerde bulunan Yunan Konsolosu Aleksi *Kiru*, bir daha, İngiliz İmparatorluğu'nun hiçbir yerinde görev yapmasına olanak tanınmaması koşuluyla *istenmeyen adam* ilân edildi ve Yunan hükümetince geri çağrıldı.

1931 isyanı esnasında, Türk toplumu hiçbir şekilde bu harekete katılmamış, aksine emniyet kuvvetlerinin en az yarısı Türk polislerden oluştuğu için, isyanın bastırılmasında Türk polisler, görevleri gereği, İngiliz askerlerine yardımcı olmuşlardı.

Evkaf Murahhası Mehmet Münir, İngilizlerin, adadaki eğitim ve öğretimi daha sıkı şekilde denetim altına almalarını önerdi; esas sorunu öğretmenlerin yarattığını ileri sürdü. 75 bin Kıbrıslı Türkün enosise şiddetle karşı olduklarını da belirtti.

İngiliz yönetimine karşı başkaldıran, adada günlerce bir isyan havası estiren, hükümet binalarını yakıp yıkan Rumların bu hareketine sanki Kıbrıs Türk halkı da katılmış gibi, alınan baskı önlemleri bize karşı da aynen uygulamaya konuldu. Özgürlükleri kısıtlayan ve ağır bir baskı dönemi yaratan bu önlemlerin başlıcaları arasında, basına sansür ve diğer kısıtlamalar getirilmesi, muhtarların seçim yerine sömürge hükümeti tarafından atanması, ulusal Türk ve Yunan bayraklarının çekilmesinin yasaklanması ve özel izne bağlanması, siyasi partilerin kapatılarak her türlü siyasi faaliyetin durdurulması, Türk ve Yunan tarihinin okullarda okutulmasına son verilmesi de vardı.

Bu önlemlerin, İngilizlere karşı ayaklanarak adayı Yunanistan'a katmak için şiddete başvuran Rumlar yanında, İngilizleri desteklemiş olan Türk halkına karşı da aynen uygulanması büyük bir haksızlıktı. Suçlu yanında suçsuzun da aynı ölçülerde cezalandırılması, İngiliz adaletine yakışmıyordu. Bu nedenle, Kıbrıslı Türkler arasında hayal kırıklığı ve üzüntü yarattı; protesto ve tepkilere yol açtı. Ama Yunan hayranı Vali Sir Ronald *Storrs* ve İngiliz Sömürgeler Bakanlığı, aldıkları baskı kararlarının uygulanmasında azimliydiler ve özgürlükleri kısıtlama eylemlerini büyük bir kararlılıkla her iki toplum için de uygulamaya koydular.

İngiliz yazarı Nancy *Crawshaw*, bu önlemlerin ve kısıtlamaların 1931 isyan hareketine hiçbir şekilde katılmayan ve her zaman hükümete destek veren Kıbrıslı Türklere de, uygulanmasını eleştirmekte ve bu durumun Türkleri, seçilmiş temsilcileri aracılığıyla kendi seslerini duyurma olanağından yoksun bıraktığını belirtmektedir.[14]

İkinci Milli Kongre

Halkçı liderler, Kemalist düşünceye karşı açık tavır alan Vali Storrs ve sömürge yönetiminin işbirlikçileri karşısında daha da örgütlü, daha da güçlü olmak için yeni bir demokratik hamle yapmaya karar verdi. Bu kavga, yasal zeminde ve demokratik yöntemlerle sürdürülmeliydi. Yapılacak iş ise, halkın temsilcilerinin katılımı ile ikinci bir Milli Kongre toplamak ve mücadele programını orada onaylatmaktı.

Kongre'ye çağrıyı, Yasama Meclisi üyesi ve Halkçı hareketin lideri Necati Özkan üstlendi. *20 Nisan 1931 tarihli çağrıda, Kurban Bayramı'nın 4. günü olan 1 Mayıs Cuma, sabah saat 10'da Lefkoşa'da kendi evinde yapılacak toplantıya adanın her tarafından gelecek temsilcilerin katılması istenmekteydi.*[15]

1 Mayıs 1931 Cuma günü toplanan Milli Kongre'nin, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın hazırlık çalışmaları yapılırken *Mustafa Kemal*'in topladığı Erzurum ve Sivas Kongrelerinden esinlendiği

söylenebilir. Nitekim Vali Storrs, Milli Kongre toplanacağı haberi üzerine Necati Bey ve diğer halk liderlerini sıkı bir gözetim altına almış ve onun köyleri dolaşarak "***ulusal Türk duygularını körükleyen"*** girişimlerini daha yakından izlemeye başlamıştı.

Necati Bey'in çağrısına uyan halk temsilcileri, temsil ettikleri köy ve kasaba halkından aldıkları ve onları temsil yetkisini kanıtlayan imzalı vekâletnamelerle *1 Mayıs günü Lefkoşa'ya akın ettiler.*

6 saat kadar devam eden kongrede, toplumun sorunları tartışılmış, kararlar alınmış ve bu kararları uygulamak üzere demokratik yöntemle 9 kişilik bir "*Heyet-i Merkeziye*" *(Merkez Heyeti*) ve müftü seçimi yapılmıştır.

Kongrede alınan kararlar 6 maddeden oluşmaktadır. Bu kararlar, bugünkü dille ve özet olarak şöyledir:

1) Kongre, Kıbrıs Türk toplumunun orta dereceli eğitim konusunda diğer toplumların sahip bulundukları hukuk ve ayrıcalıklara aynen kavuşmak hakkının tamamıyla bilincindedir ve bunu en yüksek bir arzu ile istemektedir.

2) Adanın Türk halkı, müftülüğün dini yönden gerekli olduğunu ve diğer toplumlar gibi bir dini lidere büyük gereksinimimiz bulunduğunu pek derin bir şekilde hissetmekte olduğundan müftülük makamını her türlü etki ve nüfuzdan uzak ve toplumca seçilmesi koşuluyla yeniden yaşama geçirir.

3) Şeriye Mahkemelerinin bağımsız kalması ve eskiden olduğu gibi maaşlarının genel bütçeden ödenmesi gerektiğini hükümete hatırlatır ve bu konuda hükümetin toplum hukukuna saygılı davranmasını bekler.

4) Kongre, İslam Evkafı'nın sırf toplum malı ve ecdadımızın hayırlı maksatlar için ve eğitim sevgisi nedeniyle oluşturdukları bir toplum kurumu olması itibariyle, yönetiminin de topluma ait bulunduğu inancındadır.

5) Kongre, aldığı kararları hükümet nezdinde izlemek ve sonuçlandırmak, ileride ortaya çıkacak toplum meselelerini gözden geçirmek ve gereken girişimleri yapmak üzere oluşturulan Merkez Heyeti'ne tam ve kesin yetki ile vekâlet verir.

Merkezi Heyet, ada Türklüğünü ilgilendiren tüm meselelerde söz söylemek, kararlar almak, genel yararlara aykırı hareketlere, uygun şekilde, engel olmaya çalışmak görevlerini de yerine getirecektir.

6) Kongre, toplumun açık hakkına ve sömürge müsteşarının 1931 Kavanin Meclisi oturumlarının birinde Türk toplumunun müftü seçmek hukuk ve özgürlüğüne sahip olduğuna ilişkin sevindirici demecine dayanarak, bugün bu mevkii işgâl etmek ve Kıbrıs Türk toplumunun dini lideri olmak üzere, Baf kasabasında avukatlık yapan Ahmet Sait Efendi'yi Müftü seçtiğini ilân eder ve hükümetin bu seçimi tanıması dileğinde bulunur."[16]

Mesleki ve SiyasiÖrgütlenmeye Geçiş ve Anavatan'la İlişkilerde Canlanma

İkinci Ulusal Kongre'de alınan kararlar, 1931 isyanı sonucu başlayan baskı dönemi nedeniyle yaşama geçirilememiş, toplumdaki halk hareketi yeniden engellenmişti. 1931-1943 yılları arasında devam eden baskı döneminin son yıllarında yer alan İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı durum ve endişeler de yeni toplumsal örgütlenme girişimlerinin bir süre daha ertelenmesine neden oldu.

1942 yılından itibaren savaşı İngilizlerle müttefiklerinin kazanacağı anlaşılınca, buna paralel olarak adadaki baskı rejiminde yumuşamalar oldu.

Bu yumuşama ortamından her iki toplum da yararlanmaya çalıştı ve örgütlenme girişimlerine yeniden hız verme sürecini girdi.

1943 yılında Kıbrıs Türk Azınlığı Kurumu (KATAK) kuruldu. Kıbrıs Türk Çiftçileri, aynı yıl Rumlardan ayrılarak kendi örgütlerini oluşturdu. Türk işçileri de aynı davranış içine girip kendi birliklerini kurma girişimlerini başlattı.

1943 yılının Nisan ayı başlarında İngiliz Lordlar Kamarası'nda Sömürgeler Bakanı, yakın bir gelecekte Kıbrıs'a özerk yönetim statüsü önereceklerini açıkladı. Bu açıklama derhal Rum liderlerini harekete geçirdi ve *özerklik yerine Yunanistan'a ilhak istediklerini belirten* çeşitli eylemlere girişmelerine neden oldu. İlhak yaygarası, yeniden yaygın ve etkili biçimde canlandırıldı. Aynı yılın Mart ayında yapılan *belediye seçimlerinde rakip Rum adaylar Enosis ve milliyetçilik konusunda birbirleriyle yarıştı.*[17]

Bu gidişat Türk toplumunda ciddi endişeler yaratmaya başladı. Savaş biter bitmez Kıbrıs'ta ciddi değişiklikler yapılması düşünüldüğü resmi olarak açıklandığına göre, bu gelişmelerin içinde örgütlü olarak yer almak gereği konuşulmaya başlandı. İngilizler de, Rumlara karşı Türk toplumunun örgütlü olmasını, yeni dönemde dengelerin korunması yönünden yararlı görmekteydi. Bu nedenle, Vali'nin Evkaf Murahhası Mehmet Münir ve bazı ılımlı kişilere bu yönde telkinlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1943 yılı Nisan ayında, Evkaf Murahhası M. Münir, bir siyasi örgüt kurulması için girişimlerde bulundu; Türk toplumunun ileri gelenleriyle temasa geçerek Evkafın bu örgütlenme işinde yardımcı olacağını duyurdu.

Mehmet Münir'in, o dönemde sömürge yönetiminin en çok güvendiği bir kişi olması nedeniyle, Kıbrıs'la ilgili ciddi gelişmeler olacağını bildiği için bu girişimleri başlattığı görüşü halk arasında yaygınlaştı ve bu siyasi örgütlenme gereksinimi destek gördü.[18]

Böylece ortam hazırlanınca Lefkoşa Belediye Meclisi'ne yeni seçilen 4 Türk üye, yani M. Necati *Özkan*, Dr. Fazıl *Küçük*, Necmi *Avkıran* ve Şükrü *Veysi*, siyasi bir örgüt oluşturmak üzere, 18 Nisan 1943'te Lefkoşa'da Evkaf binasında bir toplantı yapılması için ortak çağrıda bulundular.

Lefkoşa'nın çeşitli meslek sahiplerinden, zanaatkar ve esnaf temsilcileri ile ileri gelenlerinden oluşan 76 kişi, 18 Nisan 1943'te toplandı ve KATAK adında bir siyasi kuruluş oluşturuldu.

Halkın büyük coşku ve desteğiyle hızlı bir örgütlenme süreci içine giren KATAK, daha birinci yılını tamamlamadan ada çapında 200 kadar şube kurmayı ve o günün koşulları içinde bir servet

sayılan iki bin Kıbrıs lirası yardım toplamayı başardı. Fakat ne yazık ki, bu hız, bu başarı kısa süreli oldu.

Yeni kurulan siyasi partiler, KATAK'ın ılımlı ve sömürge yönetiminin paralelindeki faaliyetlerini eleştirerek, daha atak, daha kişilikli bir siyaset izlenmesi yolunu seçtiler.

Bu yeni akımın başında Dr. Fazıl Küçük vardı. Nitekim, KATAK'tan ayrılarak bazı arkadaşları ile 23 Nisan 1944'te *Kıbrıs Türk Milli Halk Partisi*'ni kurdu; böylece toplumun siyasi yaşamında yeni bir odak noktası oluşturdu.

Dr. Küçük'ün bu siyasi hareketinin belli başlı özelliği, toplum haklarını korumak için sömürge yönetimine karşı açtığı savaşım ve bu savaşımda milliyetçi duyguları öne çıkarmasıdır.

1949'da, KATAK ile Dr Küçük'ün kurduğu parti birleşerek *'Kıbrıs Milli Türk Birliği'* adını aldı. Böylece, Kıbrıs Türk toplumunu siyasi alanda artık bu parti temsil etmeye başladı.

1950'li yılların başlarında Necati Özkan'ın kurduğu *'İstiklal Partisi'* ise uzun ömürlü olamadı ve bir süre sonra kapandı.

Necati Özkan ve partisinin siyaset sahnesinden çekilmesi üzerine Dr. Küçük ve partisi, Kıbrıs Türklerinin temsilcisi olarak etkin bir rol oynamaya başladı.

Rumlarla Türklerin birlikte üye olduğu karma sendikalarla meslek örgütlerinin, her iki topluma ait üyelerinin, sendikal ve diğer sosyal ve ekonomik haklarını korumak esas uğraşının dışına çıkmamaları gerekiyordu.

Ama öyle olmadı ve *bu müşterek örgütler, Türklerin ulusal duygu ve düşüncelerine ters düşen siyasi faaliyet ve etkinliklere, hatta enosis propagandasına giriştiler. Böylece, kısa sürede, Türk üyeler arasında huzursuzluk ve güvensizlik yarattılar ve ayrılmalara neden oldular.*

Bu yönde ilk harekete geçenler, Niyazi *Dağlı* başkanlığındaki 12 Türk dülger oldu. Bunlar, üyesi bulundukları Rum sendikasından 1942 yılı sonlarında ayrılarak *Türk Amele Birliği*'ni kurdular.

İlkin 12 kişiyle kurulan bu birlik, bir yıl içindeki başka katılımlarla 1943'te *Yapıcı ve Amele Birliği* adını aldı.

Rum sendikalarından esas kopma ise, 1944 yılı Ağustos ayında oldu. Bu kopmanın önderliğini faal bir sendikacı olan Hasan *Şaşmaz* yaptı ve Rum sendikasından ayrılanlarla 22 Ağustos 1944'te *Güneş Türk İşçi Birliği*'ni kurdu.

15 Ekim 1944'te Niyazi Dağlı ve arkadaşları da Hasan Şaşmaz'ın kurduğu birliğe katıldılar. Böylece oluşturulan yeni örgütün adı *Lefkoşa Türk İşçiler Birliği* oldu.

Bu birliğin amacı, adadaki tüm Türk işçilerini bir çatı altında örgütlemek şeklinde belirlendiği için, 1945 yılı esnasında diğer kasabalarda da benzer işçi birliklerinin kurulmasına önayak olundu. Tüm bu işçi birlikleri, aynı yıl *Kıbrıs Türk İşçi Birlikleri Kurumu* adı altında birleşerek etkin ve güçlü bir sendikanın oluşmasını gerçekleştirdiler.

1950'li yıllarda, EOKA'nın Kıbrıslı Türklere dönük terör eylemlerine de başlaması ve toplumlararası çatışmaların yarattığı can ve iş tehlikesi nedeniyle, Türk işçi hareketi de daha örgütlü bir döneme girdi. *1957 yılında TÜRK-SEN kurularak tüm işçi birliklerimiz bir çatı altında toplandı ve mücadele yıllarında, ulusal davamızın gerektirdiği şekilde, Kıbrıs Türk liderliğinin gösterdiği yolda faaliyetlerini sürdürdü.*

İşçilerimizin örgütlenmesi gibi çiftçilerimizin de bir birlik çatısı altında toplanarak hem kendileri hem de Kıbrıs Türklerinin davası için yararlı faaliyetlerde bulunmaya başlamaları aynı yıllarda, aynı günlerde olmuştur.

Kıbrıs'ta ilk Çiftçiler Birliği, 1942 yılı Haziran ayında Kiracıköy'de Türklerle Rumların biraraya gelerek yaptıkları toplantı sonucu kuruldu. Adına da, *Kıbrıs Çiftçiler Birliği* denildi.

Siyasi bir yanı olmayacağı düşüncesiyle, ilkin Türk çiftçiler de, bu birliğin çatısı altında, sırf mesleki menfaatlerini korumak için yer almakta bir sakınca görmediler. Yapılan ilk toplantıda, 12 kişilik Merkez Yönetim Kurulu'na (MYK) 3 de Türk seçilmişti.

Türk çiftçilerin bu örgütten ayrılmalarına yol açan olay, 30 Nisan 1943'te yapılan ikinci BEK Kongresi'nde, Rumların Yunan ve İngiliz bayrakları yanına Türk bayrağını da çekmeyi reddetmesiyle başladı. Kongreye 90 Türk çiftçisinin de üye ve delege olarak katıldığı, ayrıca 3 Türk çiftçisinin de Merkez Yönetim Kurulu (MYK) üyesi olmasına karşın Rum MYK üyeleri, hem Türk bayrağının çekilmesini kabul etmedi hem de konuşmaların Rumca ise Türkçeye, Türkçe ise Rumcaya çevrilmesine karşı çıktı.

Bu da yetmiyormuş gibi, BEK'in yıllık faaliyet raporunda, Türk MYK üyelerine sorulmadan Rumların Enosis istemine de yer verildi ve birgün '*Anavatan Yunanistan'la birleşecekleri'* cümlesi rapora yazılıp kongrede okundu.

Türk üyeler derhal buna itiraz ettiler ve Çiftçiler Birliği gibi mesleki bir kuruluşun siyasetle uğraşmaması gerektiğini, üstelik bu gibi tahriklerin Türk çiftçisinin ve halkının ulusal duygularını incittiğini belirttiler; böyle devam edildiği takdirde ayrılarak kendi birliklerini kurmak durumunda kalacakları uyarısında bulundular.

Rumlar, bu uyarı karşısında tutumlarını değiştirmediler ve kendi siyasetlerine devam edeceklerini söylediler. Bunun üzerine tartışmalar daha da şiddetlendi.

Uzlaşıp anlaşmak ve birlikte çalışmak yönünde bir sonuç alınamayacağı kesinlik kazanınca, *Türk çiftçileri salonu terk etti ve kendi birliklerini kurmaya karar verdi.*

Ertesi gün, yani 1 Mayıs 1943'te yapılan toplantıya 73 delege katıldı ve 15 kişilik bir yönetim kurulu seçilerek *Kıbrıs Türk Çiftçiler Birliği* (KTÇB) kuruldu.

Kıbrıs Türk Çiftçiler Birliği, o tarihten itibaren hem Türk çiftçisinin sorunlarının halli hem de ulusal davamız için yıllarca önemli faaliyetlerde bulunan bir örgüt oldu ve yakın tarihimizdeki onurlu yerini aldı.

Çiftçiler Birliği, Türk çiftçilerinin sorunlarının hallinde köylülere öncülük etmek, kooperatifler eliyle mahsullerini değerlendirmelerini sağlamak, ellerine geçen paraları da borçlarına yatırarak mallarını ipotekten ve zorunlu satıştan kurtarmak için onları aydınlatıp teşvik etmek gibi bir görevle karşı karşıyaydı. Bu görevi en iyi şekilde yerine getirmek için geceli gündüzlü çalışmaya başladı

KTÇB, 1940'lı yıllarda, Anavatan Türkiye ile de çeşitli temaslar kurarak Ankara'ya heyetler gönderdi ve mesleki alanda sıkı ilişkiler kurulması yönünde çaba gösterdi.

1950'li yıllarda Kıbrıs Türk Çiftçisinin ve tarım sektörünün gereksinimi olan ziraat mühendislerinin yetiştirilmesi için TC. Tarım Bakanı ile temasa geçerek 15 öğrencimize bu alanda burs verilmesini sağladı.

TC. Ziraat Bankası'nın Kıbrıs'ta şube açması için girişimlerde bulundu. Bu uğraşlar sonucu, Kıbrıs hükümetinin TC. Ziraat Bankası'na izin vermemiş olmasına karşın, 1950'li yılların başlarında onun yerine TC. İş Bankası adada ilk şubesini açmayı başardı.

KTÇB, 1940'lardan itibaren varlığını bugüne kadar sürdürdü ve hem Kıbrıs Türk köylü ve çiftçisinin kalkınmasında hem de ulusal davamıza hizmette başarılı çalışmalar yaptı.[19]

Bu esnada, Rumların, *Enosis kampanyasına* yeni boyutlar kazandırmaları ve dış dünyada yankı yaratan girişimleri, Türk toplumunun daha örgütlü, daha dinamik bir sürece girmesini zorunlu kılmaktaydı.

1949 yılına gelindiğinde, bu yönde yapılacak bir girişim için ortamın uygun olduğunu gören İstanbul'daki *Kıbrıs Okullarından Yetişenler Cemiyeti* harekete geçerek gerekli girişim ve temasları yapması için *Yeşilada* dergisi sahibi Hasan Nevzat *Karagil*'i görevlendirdi.

İstanbul'daki Kıbrıs Cemiyeti Genel Başkanı Dr Derviş *Manizade* de bu amaçla Kıbrıs'a geldi.

8 Eylül 1949'da Kardeş Ocağı'nda büyük bir katılımla yapılan toplantıda ilkin Dr. Manizade, arkasından da Milli Parti genel sekreteri Dr. *Küçük* ve KATAK Başkanı Avukat Fadıl M. *Korkut* birer konuşma yaparak tüm kurum ve kuruluşların federasyon çatısı altında toplanmaları girişimini desteklediklerini belirttiler.

Kısa sürede tüzük ve program çalışması tamamlanarak *Kıbrıs Türk Kurumları Federasyonu* kuruldu. Böylece kısa adı ile Federasyon olarak bilinen bu kuruluş, tüm siyasi ve sosyal kurumlarımızı bir çatı altında topladı.

Kıbrıs Türk Kurumları Federasyonu, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin 1960 yılındaki kuruluşuna kadar, Türk toplumunun temsilcisi olarak görev yaptı. Rumların enosis girişimleri karşısında Türk toplumunun sesini duyurmakta etkili çalışmalar yapan bu kuruluşun ilk başkanlığını Faiz *Kaymak* üstlenmişti. İkinci ve son başkanı olarak da 1958 Ocak ayından itibaren Rauf R. *Denktaş* bu görevi yürüttü.

Federasyon, sadece enosise karşı Türk toplumunun sesini duyurmakla kalmamış, siyasi faaliyetleri yanında sosyal, kültürel ve ekonomik yönden toplumun kalkınması için, gerek sömürge yönetimi, gerekse Anavatan nezdinde çeşitli temas ve girişimlerde bulunarak başarılı sonuçlar elde

etmiştir. Evkaf'ın topluma devredilişi, okullarımızın yönetiminde toplumun daha etkili olması, Türkiye'deki '***Kıbrıs Türk Kültür Derneği***' ile işbirliği halinde adada Anavatanın maddi ve manevi katkılarıyla sömürge yönetiminin denetimi dışında serbest ortaokullar açılması, Türkiye ile her alanda daha sıkı ilişkiler oluşturulup geliştirilmesi 1950'lerde EOKA saldırıları karşısında göçmen olan köylülerimizin rehabilitasyonu (*yeniden yerleştirilmesi*), göçmen evleri yapılması gibi çok olumlu, çok yararlı hizmetleri, akla ilk gelenler arasındadır.

1960 yılında, anayasa gereği *Türk Cemaat Meclisi*'nin kuruluşu ve başkanlığına Rauf *Denktaş*'ın getirilmesi ile federasyonun yetki ve sorumluluk alanına giren tüm toplum işleri de bu Meclis'e devredildiğinden Federasyon'un işlevi fiilen sona ermiş, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurucu ortağı olan Kıbrıs Türk toplumunun siyasi statüsündeki bu önemli gelişme ile yeni bir döneme girilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sona erdikten bir süre sonra, Türkiye ile Kıbrıs arasında Türk vapurlarının düzenli seferler yapmaya başlaması, Kıbrıs Türk toplumuyla Türkiye arasındaki ilişkilere yeni bir ivme kazandırdı. Ardından, kafileler halinde karşılıklı ziyaretler başladı. Bu ziyaretler, Kıbrıs Türkleriyle Türkiye arasındaki ilişkileri hem hükümet hem halk ve basın düzeyinde sımsıcak bir havaya dönüştürdü.

Karşılıklı kafile ziyaretlerinin ilki, 1948 yılı Temmuz ayında yer aldı. Anavatandan gelen bu ilk kafile, öğretmenlerden oluşuyordu. İstanbul'daki '*Öğretmen Okullarını Bitirenler Cemiyeti*'nin düzenlediği 55 kişilik bu kafileye CHP Çorum Milletvekili Hasane *Ilgaz*, Kadın gazetesi sahibi İffet Halim *Oruz* ve *7 Gün* dergisi yazarı Rakım *Çalapala* da katılmıştı.

Hasane Ilgaz, bu geziden Türkiye'ye dönünce, Kıbrıs Türk toplumunun yaşamı, sorunları ve ulusal bilincini Ankara'da hükümet ilgililerine duyurdu ve Kıbrıs izlenimlerini yansıtan '*Kıbrıs Notları'* adında bir de kitap yayınladı. Bu kitabında Hasane Ilgaz, Kıbrıs Türklerinin Türkiye'ye olan büyük bağlılığını, *Atatürk devrimlerini hiçbir yasal zorlama olmadan nasıl uyguladığını,* eğitim ve öğretimle ilgili sorunlarını duyurarak Türkiye'de Kıbrıs Türk toplumuna karşı büyük bir ilgi yaratılmasına önayak oldu.

Hasane Ilgaz, ayrıca Cumhurbaşkanı İsmet *İnönü*'yü de ziyaret ederek gözlemlerini anlatmış, Kıbrıs Türkleri hakkında bilgi vermişti. Hasane Ilgaz, Kıbrıs'la ilgili çalışmalarını, bu konudaki girişimlerini yıllarca sürdürmüş, yazılar yayımlamış, konuşmalar yapmış ve sesimizi Anavatan'da duyurmakta etkili olmuştur.

Bu ilk geziye katılan Rakım *Çalapala* ve İffet Halim *Oruz* da Kıbrıs izlenimlerini yazarak Türk kamuoyuna yansıttılar.

1948 yazında Türkiye'den gelen 55 kişilik öğretmen kafilesinin ardından, ertesi yıl, Kıbrıs Türk öğretmenlerinden oluşan 108 kişilik bir kafile, Başöğretmen Zihni *İmamoğlu* başkanlığında Türkiye'yi ziyaret etti. Kafilemiz Ankara, İstanbul, İzmir, Antakya, Eskişehir ve Bursa'da coşkun bir sevgiyle karşılandı, büyük ilgi gördü.

Kıbrıs Türk öğretmen kafilesi, Ankara'da Cumhurbaşkanı İnönü tarafından kabul edildi. Ankara Belediye Başkanı kafileyle sürekli ilgilendi.

İstanbul'da üniversite gençliği ve çeşitli kuruluşlar öğretmenlerimizi bağırlarına bastı. İstanbul gazetelerinde bu geziyle ilgili haberler, makaleler, yorumlar yayımlandı.

Öğretmen kafilelerinin başlattığı bu sıcak ilişkiler, bu coşkulu ziyaretler, bu anlamlı davranışlar ertesi yıllarda Türkiye yüksek öğrenim gençliğinin Kıbrıs'a düzenlediği gezilerle bir başka önem kazandı. Kıbrıs Türk Çiftçiler Birliği'nin Türkiye ziyareti de büyük ilgi gördü. Artık Anavatan-Yavruvatan kaynaşması, coşkulu ve sarsılmaz bağlarla pekişmekte, hergün Kıbrıs Türk toplumuna mücadele gücü katan bir anlam kazanmaktaydı.

Bu sıcak ilişkiler, bu coşkulu ziyaretler sonucu, *okullarımızda 1948'den itibaren yeniden Türkiyeli öğretmenler görev almaya başladı.* Adanın çeşitli yerlerinde Sömürge Hükümetinden yardım görmeyen, fakat Türkiye'nin himayesinde olan yeni yeni ortaokullar açıldı. Kültürel ve ticari bağlar geliştirildi. TC. Deniz Yolları vapurları yanında, THY uçakları da Kıbrıs'a uçmaya başladı. TC. İş Bankası Kıbrıs'ta bir şube, Tekel idaresi Lefkoşa'da bir tütün fabrikası açtı.

Plebisit Olayı ve Kıbrıs Sorununda Yeni Bir Dönem

"Kıbrıs El Değiştirecekse Eski Sahibi Türkiye'ye Verilmelidir"

İkinci Dünya Savaşı sona erer ermez, Kıbrıs'ta etkin bir enosis kampanyası başlatıldı. Bu kampanyanın başında Rum Ortodoks kilisesi vardı. Solcu AKEL de enosis yarışında kiliseden geri kalmıyor, kilise ile adeta yarışıyordu.

Bu esnada 1947'de adaya gönderilen yeni İngiliz Valisi Lord *Winster*, Kıbrıs'a verilmesi tasarlanan özerk yönetim için çalışmalar başlattı. Fakat Rumların bu çalışmaları boykot etmesi üzerine bir sonuç elde edilemedi. Bunun üzerine, özerk yönetim çalışmalarına katılmış olan Kıbrıslı Türk liderliği Türk toplum haklarının iadesi için Vali'den isteklerde bulundu. Bu amaçla, Türk toplumuna tanınacak hakların saptanması için Vali tarafından hakim Mehmet *Zeka* başkanlığında 1948 yılında *Türk İşleri Komisyonu* kuruldu. Rauf *Denktaş* da genç bir avukat olarak bu komisyonda etkin bir görev aldı. Sonuçta Türk İşleri Raporu hazırlanıp Vali'ye sunuldu ve müteakip birkaç yıl içinde rapordaki önerilere uygun olarak Şeriye Mahkemeleri yerine Türkiye'dekinin benzeri bir Aile Yasası ve Aile Mahkemeleri yürürlüğe konuldu. Okullarımızın ve Evkaf'ın yönetimi seçilmiş Türk temsilcilerine devredildi.[20]

1947 yılı başlarında, Anglo-Amerikanların desteğiyle işbaşına getirilen Yunan Başbakanı Maksimos, Meclis'te yaptığı ilk konuşmasında enosisten söz açmış, Kıbrıs'ın çok yakın bir zamanda dost ve müttefik İngiltere tarafından Yunanistan'a verileceği ümidini belirtmişti. Ardından, 28 Şubat 1947'de, Yunan parlamentosu oy birliği ile, ***"Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleşmesi zamanının geldiğini ve İngiltere'nin bu isteği yerine getireceği inancında olduklarını belirten"*** bir karar aldı.[21]

Yunan Kralı *Paul* da, bir Amerikan gazetesinin sorularını yanıtlarken, Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakının niye henüz gerçekleşmediğini anlayamadığını söyledi, enosis olursa Amerika ve İngiltere'ye adada üsler verilebileceğini de sözlerine ekledi.

Kıbrıs'ta Rumların plebisit yapmayı planlaması ve bu maksatla saptanan tarihin yaklaşması üzerine, Yunan Meclisi, 26 Temmuz 1950'de adanın Yunanistan'la birleşmesi için yeniden İngiliz parlamentosunun desteğini isteyen bir başka karar suretini kabul etti.

İngiltere, Yunanistan'ın bu girişimleri ve Kıbrıs'ta enosis için plebisit yapılacağının kesinlik kazanması üzerine, 1950 yılının başlarında bir açıklama yaparak Kıbrıs'ta statü değişikliğinin düşünülmediğini açıkladı.

Plebisit fikrini ilkin ortaya atan ve bu amaçla Birleşmiş Milletler'e başvuruda bulunanlar solcu Rum örgütleri olmuştur. Nitekim, *21 Kasım 1949 tarihli bir yazı ile BM'ye başvuran bu örgütler,* ***"Anavatan Yunanistan'la birleşmek için 'self determinasyon' hakkının halkımıza tanınmasını istiyoruz"*** demekteydi.

Solcu Rum örgütlerinin bu başvurusunda ayrıca şu cümleye yer verilmekteydi:

"Kıbrıs'ın tüm Rum halkı, Yunanistan'la birleşme özlemi içindedir. Fakat eğer bu konuda en küçük bir kuşku varsa, BM gözetiminde yapılacak plebisit tüm kuşkuları giderebilir."[22]

AKEL, BM'ye yapılan bu başvuruya imza atarak enosis plebisitini tek başına düzenleme kararı aldı.

AKEL ve diğer solcu örgütlerin bu girişimi karşısında, kilise, enosis şampiyonluğunu solculara kaptırmamak için plebisiti tek başına bile olsa düzenlemeye karar verdi ve bu maksat için 15 Ocak 1950 tarihini saptadı. Bunu açıklayan bildiride, ***'tüm Kıbrıs halkının'*** enosis için olan değişmez azminin dünyaya kanıtlanacağı belirtilmekteydi.

Kilisenin sözde '***tüm Kıbrıs halkı***' adına böyle bir eylemde bulunmasının, Türk toplumu ile bir ilişkisi olmadığının duyurulması için Kıbrıs Türk siyasi liderleri ve tüm kurum ve kuruluşları derhal karşıt girişimler başlatmışlardı.

İlhak lehinde yapılacak bir plebisitin yaratacağı olası tehlikeler, Türk toplumu için endişe vericiydi. *Kıbrıs Türk basını, gerek yerli hükümetin, gerekse İngiliz ve Türk hükümetinin dikkatini çekmek ve Türk halkının ilhaka karşı olduğunu daha etkili biçimde duyurmak için büyük bir kampanya başlattı.* Siyasi partiler, kurum ve klüpler enosis plebisiti girişimlerini protesto eden ve kınayan bildiriler yayımlamaya başladı.

Lefkoşa'da Ayasofya Camii Meydanı'nda Rumların ilhak girişimlerini protesto eden, Türk toplumunun tepkilerin, ve İngilizler adadan çıkacaklarsa Kıbrıs'ın tekrar eski sahibi Türkiye'ye geri verilmesi isteğini dile getiren iki büyük miting düzenlendi.

28 Kasım 1948 Pazar günü Ayasofya Meydanı'nda yapılan bu ilk mitinge adanın dört yanından gelen on bin kadar Kıbrıslı Türkün katıldığı saptanmıştır.

Mitingde halka hitaben konuşma yapanlar ilhak ve özerkliğin (muhtariyetin) Kıbrıs Türklerinin mahvına neden olacağını ve *eğer İngiltere buradan çıkacaksa adanın, gerçek sahibi olan Türkiye'ye geri verilmesi gerektiğini belirtmişlerdi.*

Kilisenin düzenlediği plebisit tarihi yaklaştıkça adada gerginlik, huzursuzluk ve belirsizlik de artmaya başladı. Türk ve Rum gazetelerinin manşet haberleri hep bu konuyla ilgiliydi.

Halkın Sesi gazetesi, 6 Aralık 1949 tarihli sayısında şu manşeti kullanmıştı:

"Kıbrıs Türk toplumu, kendileri için ölüm olan ilhak, muhtariyet ve enosisi şiddetle protesto eder.

Türk toplumu, çoğunluk tarafından gasp olunmak istenen haklarından hiçbir zaman fedakarlık yapamaz ve yapmayacaktır."

Rum gazetelerinden *Esperini* ise, plebisit sonucu ilhak lehinde olursa, *Başpiskoposun Yunanistan'a ilhak kararını ilân edeceğini ve ardından seçimler yapılarak Rum milletvekillerinin Kıbrıs'ı temsilen Yunan parlamentosuna gönderileceğini yazmıştı.* Esperini'nin bu satırları, Rumların Kıbrıs'ta Girit örneğini aynen uygulamak istediklerini açıklamaktaydı. Böylece adada gerginlik ve huzursuzluk daha da arttı.

Ayasofya Meydanı'nda, 11 Aralık 1949 Pazar günü yapılacak ikinci enosisi protesto mitingi için, adanın her yanından binlerce Kıbrıs Türkü Lefkoşa'ya akın etti.

Ayasofya Meydanı'nda 15 bine yakın bir Türk kalabalığı toplanmıştı. Meydan ve çevresi, Türk bayrakları ile donatılmıştı. Ellerde enosisi protesto eden, adanın Türkiye'ye verilmesini isteyen yaftalar, dövizler taşınmaktaydı. Köylerden, kasabalardan, çeşitli Türk örgütlerinden mitinge gönderilen telgraflarda, Rumların enosis plebisiti girişimi protesto edilmekteydi.

Mitingde, günün Türk toplum liderleri, konuşmalar yaparak halkın tepkisini ve duygularını dile getirdiler, birlik ve beraberliğin önemini belirttiler.

Kabul Edilen Karar Sureti

11 Aralık 1949'da Lefkoşa'da miting yapan 15 bin Kıbrıs Türkü, 85,000 Kıbrıs Türküne tercüman olarak aşağıdaki kararı almıştır:

1- Adamızın Yunanistan'a ilhak edilmesi hakkındaki arzularını yine şiddetle protesto ederiz.

2- İlhak gerçekleştiği takdirde, Kıbrıs'a ekonomik buhran, ırki, sosyal kargaşa da dahil iç savaş geleceğine ve bu suretle adanın Orta Doğu'da sulh ve sükunu bozacağına inanmaktayız.

3- Adanın selâmeti, azınlıkların korunması, Akdeniz'in denge ve müdafaasının (**savunmasının**), Kıbrıs'ta statükonun devamını gerektirdiğine, Kıbrıs'ta plebisite gerek ve yarar bulunmadığına inanmaktayız.

4- İngiltere, kendiliğinden adadan çekilecekse, adanın eski sahibi, en yakın komşusu ve adayı en iyi müdafaa edecek (**savunacak**) tek Orta Doğu devleti olan Türkiye'ye iade edilmesini (**geri verilmesini**) talep etmekteyiz.

5. maddede ise, bu kararın İngiltere, Türkiye, Kıbrıs ve BM'de çeşitli makamlara ve Türkiye'deki siyasi partilerle öğrenci birliklerine gönderilmesi için Dr. Fazıl *Küçük*'e yetki verildiği belirtilmekteydi.[23]

Mitingde alınan bu karar uyarınca, *Dr. Fazıl Küçük, Sömürgeler Bakanı'na bir telgraf göndererek, mitingde kabul edilen kararı duyurmakta ve bir gün, İngilizler adayı terk etmeye karar verirse, Kıbrıs'ın Türkiye'ye geri verilmesi gerektiğini vurgulamaktaydı.*

Yine mitingde alınan bir başka kararla, gerektiğinde Türkiye ve İngiltere'ye, davamızın izlenmesi ve duyurulması için bir heyet seçip gönderme yetkisi de Kıbrıs Türk Kurumları Federasyonu'na verilmişti.

İstiklâl gazetesi de, Ayasofya mitingini ön sayfasında, Türk bayraklarıyla süslü ve halkla hınça hınç dolu meydanın bir resmi ile birlikte vermiş ve şu başlıkları kullanmıştı:

"Pazar günü yapılan büyük mitingde Kıbrıs Türkü Anayurda bağlılığını bir kere daha belirtti.

Kıbrıs el değiştirecekse Türkiye'ye verilmelidir.

Yunan idaresi bizim için ölüm demektir."

Türkiye basınında da ilhak aleyhine ve enosis plebisiti girişiminin Ortadoğu'da tehlikeli durumlar yaratacağına, Türkiye'nin bu gelişmelerden kaygı duyduğuna ve İngilizlerin adayı Yunanistan'a terk etmesine asla razı olmayacağına ilişkin haber ve yorumlar yayımlanmaktaydı.

Türk Gençlik Teşkilatı ve Yüksek Öğrenim Gençliği de Lefkoşa'da Ayasofya Meydanı'nda yer alan büyük miting nedeniyle, Kıbrıs Türklerine hitaben bir mektup göndermişler ve destek belirtmişlerdi.

Türkiye basınında çıkan Kıbrıs'la ilgili yazılar, 1950 yılındaki plebisit olayı nedeniyle yoğunlaşmaya başlar. Plebisit tarihinin yaklaşması üzerine iktidardaki CHP'nin organı Ulus gazetesinde, Aralık 1949 sonlarında çıkan, Feridun Osman *Menteşoğlu* imzalı yazıda, Rumların enosis istekleri eleştirilerek şöyle denilmekteydi:

"***… Buna mukabil milliyetçi ada Türkleri de Kıbrıs'ın Türkiye'ye verilmesi davasını gütmeye başlamışlardır. Asırlarca Türk idaresinde kalmış toprakların gene milli bayrak altına dönmesini kim istemez? Fakat biz Yunan dostluğunu kırmadan, iki tarafı da memnun eden bir şekle varmayı elbette tercih ederiz."***[24]

Yazar 15 Ocak 1950'de kilisenin düzenleyeceği plebisitten söz ederek, Kıbrıs'taki Rum çoğunluğunun ilhak lehinde oy kullanmalarının tabii olduğunu, ama *100 bin Türkün hayatına ve bizzat*

Türkiye'nin güvenliğine yönelik bu derece önemli bir konuda tek taraflı bir kararın kimseyi bağlamayacağını belirtmektedir.

Plebisit gününün yaklaşması ve Ayasofya mitingi haberleri, Türkiye'de gençliğin ve basının Kıbrıs konusuna olan ilgisini daha da artırmaya başladı. Hükümet organı sayılan *Ulus* gazetesinde, İngiltere'nin, Kıbrıs Türklerinin güvenini ve yaşamını garanti etmekle yükümlü olduğu ve kilisenin yapacağı plebisitin ise *uluslararası hukuk açısından geçersiz olduğu* belirtildi.

Bu esnada Kıbrıs valisi, tasarlanan plebisitle ilgili olarak Başpiskoposa verdiği yazılı yanıtta bu olayın, İngiltere'nin kapanmış saydığı bir konuda imza toplamaktan öteye bir anlam taşımayacağını bildirdi.

Dışişleri Bakanı Necmeddin *Sadak* ise, plebisit tarihinden 12 gün önce 30 Aralık 1949'da, Meclis'te kendisine yöneltilen bir soru üzerine, İngiliz Büyükelçisi'yle bu konuyu görüştüğünü ve eğer ada terkedilecekse ilkin Türkiye ile görüşülmesi gerektiğini kendisine söylediğini açıklamıştı.

Plebisit tarihi yaklaştıkça, Türk gençliğinin Kıbrıs mitingleri de daha coşkulu olmaya başladı. *4 Ocak 1950 günü, İstanbul'da üniversite talebe birliğinin düzenlediği mitingde, Yunan yayılmacı emelleri şiddetle protesto edildi.*

Plebisitin yer aldığı 15 Ocak (1950) günü ise İstanbul'da Eminönü Halkevi'nde akademik bir toplantı düzenlenerek bu girişimin hukuki bir dayanağı olmadığı, gerekçesiyle birlikte ortaya konuldu.

18 Ocak'ta Ankara'da, 22 Ocak'ta İzmir'de Yüksek Öğrenim gençliğinin düzenlediği büyük mitinglerde Yeşilada'nın asla yabancı ellerde bırakılmayacağı vurgulandı.

Anavatan'daki bu gelişmeler ve gençlikle basının Kıbrıs davasına sahip çıkması adadaki Türk toplumuna cesaret ve umut vermekte, yalnız olmadığı güvenini pekiştirmekteydi.

Türklerin protestoları ve İngilizlerin böyle bir imza toplama eyleminin sonuçlarını tanımayacaklarını açıkça bildirmelerine karşın, 15 Ocak 1950 Pazar günü, kiliselerdeki plebisit defterleri Rumların imzasına açıldı. Plebisit defterlerine iki cümle yazılmıştı:

1) Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleşmesini (enosis) istiyoruz.

2) Yunanistan'la birleşmeye (enosise) karşıyız.

Kiliseye giden Rumların, bu iki cümleden birinin altına imza atması istenmekteydi.

Birçok yazar ve tarihçi, o günün koşulları, kilisenin baskısı ve Rum basınının etkisi altında, Rumların kiliselerde enosis aleyhindeki bir cümlenin altına imza atmalarının olanağı bulunmadığı görüşünü belirtmiştir.[25]

Plebisit sonuçlarını Başpiskopos 4 Şubat 1950 günü ilân etti. Buna göre, 18 yaşın üstündeki 224,747 Rumun 215,108'i enosis için 'evet' demişti. Bu rakam Kıbrıs Rum seçmenlerinin %96'sını oluşturmaktaydı.

Kıbrıs valisi, plebisit sonuçlarını tanımamış ve Başpiskoposa gönderdiği yazıda, İngiliz hükümetinin son yıllarda sık sık tekrarlanan resmi görüşünü bir kez daha belirtmşti:

"İngiltere, Kıbrıs sorununu kapanmış bir konu olarak görmektedir. Kıbrıs'ta statü değişikliği söz konusu edilemez." [26]

Bu esnada, Türkiye Dışişleri Bakanı Necmeddin Sadak, Kıbrıs Türklerinin endişelerini giderici bir demeç verdi. Sadak şöyle diyordu: ***"Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı söz konusu olamaz. Adanın el değiştirmesi durumu ortaya çıkarsa eski sahibi olan Türkiye'nin de görüşü alınacaktır."***

Sadak'ın bu demeci, Kıbrıs konusunda yıllardır resmi bir görüş belirtmeyen Türkiye'nin adanın Yunanistan'a verilmesine karşı olduğunu ve Kıbrıs'ın geleceğiyle yakından ilgili bulunduğunu açıkça ortaya koyuyordu. Böyle bir açıklamayı dört gözle bekleyen Kıbrıslı Türklerin kalplerine, az da olsa, serin bir su serpilmiş oldu.

Kıbrıslı Türklerin moralini düzelten, iradesini ve varoluş mücadelesini bileyen bir diğer unsur, Türkiye basınının ve Türk gençliğinin Rumların ilhak girişimleri karşısında yükselen sesiydi. 1949 yılında Kıbrıs konusuna ilgi gösteren ve gelişmeleri yakından izleyerek enosise karşı çıkan Sedat *Simavi* ve gazetesi *Hürriyet* yanında, *Cumhuriyet, Vatan, Yeni Sabah, Ulus, Zafer* gibi etkin gazeteler de Kıbrıs'la ilgili yazılar yayımlamaya başlamışlardı.

1950 Plebisiti'nin, enosise hukuki bir dayanak hazırlamak, politik bir silah olarak kullanılmak üzere düzenlendiğinin bilinci içinde olan Türkiye basını, bu harekete karşı çıkmış ve *İngiltere adayı terk edecekse, onu eski sahibi Türkiye'ye geri vermesi gerektiği* tezini işlemeye başlamıştı.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Rumların alevlenen enosis kampanyasına buldukları *politik ve hukuki dayanak: Plebisit ve Self Determinasyon hakkıydı.*

1950 yılında yer alan enosis plebisitini, Kitium piskoposu olarak yönlendiren Makarios, 8 Ekim 1950'de *Makarios* III olarak Başpiskopos seçildi ve Kıbrıs sorununa derhal yeni boyutlar kazandıracak girişimleri başlattı.

Makarios III, Rum Ortodoks kilisesinin tahtına otururken Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakını gerçekleştirmek için ant içti. Nitekim 1977 yılında ölünceye kadar bu andına bağlı kalarak enosis için uğraş verdi. Bu yolda bir sıçrama tahtası olarak nitelediği 1960 anlaşmalarını imzalamakla beraber, en kısa zamanda bu devleti yıkarak enosisi gerçekleştirmek için Türk toplumuna saldırmaktan da geri kalmadı.

1950 yılında Makarios'un ısrarlı girişimleriyle, Atina ile ortak bir strateji saptandı. Bu stratejinin ana ilkeleri şöyleydi:

1) Adanın bağımsızlığına yol açacak tüm anayasa girişimlerine karşı çıkmak.

2) Gerek Kıbrıs'ta gerekse dış ülkelerde ve uluslararası platformlarda Enosis için yoğun çaba göstermek.

3) Bu amaçla ve Yunanistan'daki ilgili örgütlerle işbirliği içinde, adada silahlı bir mücadele için gerekli hazırlıkları yapmak ve gençlik örgütleri kurmak.

4) Enosisi gerçekleştirmeye yönelik olmak üzere self-determinasyon hakkının tanınması için BM'ye başvuruda bulunmak.

Bu strateji sonucu, Makarios'un Atina ziyaretleri sıklaştı; Yunanistan ve Kıbrıs'ta enosis mitingleri ve gösterileri daha tehlikeli boyutlara ulaştı. Atina radyosunun Kıbrıs'a yönelik yayınlarının tonu sertleşti, daha kışkırtıcı bir havaya girdi.

Makarios, kısa sürede, yüz yıllık enosis idealini, pratik, çağdaş yaklaşım ve yöntemlerle bölgesel, hatta evrensel bir soruna dönüştürdü. Politik mücadeleye, daha sonraki yıllarda, silâhlı terör eylemlerini de katarak *Kıbrıs'ı Doğu Akdeniz'in bir çıban başı yaptı.*

Enosis olduğu takdirde İngilizlere, hatta Amerikalılara gerek Kıbrıs'ta, gerekse Girit'te üs verilmesi önerisi, birkaç kez Yunan hükümetlerince de tekrarlandı. Hatta Kral Paul (*Pol*) bile bu görüşü destekleyen demeçler verdi.

Tüm bu gelişmeler, Ankara'da izlenmekte ve diplomatik girişimlerle Türkiye'nin konuya olan ilgisi duyurulmaya çalışılmaktaydı.

Makarios'un girişimleri, Venizelos'un açıklamaları ve Atina'daki büyük enosis mitingi Ankara'da tepkilere neden oldu. Nitekim hükümetin de teşviki ile İstanbul ve Ankara'da üniversite gençliği, Atina mitingine yanıt oluşturan büyük, görkemli Kıbrıs mitingleri düzenledi.

Türkiye Dışişleri Bakanı Prof. Fuat *Köprülü* de Meclis'te konuya değinmek gereğini duyarak, Kıbrıs konusunun zamansız ortaya atıldığını ve Türkiye'nin sorunla ilgili olduğunu söyledi. Köprülü şu hususları da vurguladı:

"Türkiye, adanın halihazır hukuki statüsünün değiştirilmesini gerektiren bir neden görmemektedir. Fakat eğer böyle bir değişikliği gerektirecek ciddi bir sorun ortaya çıkarsa, Türkiye'nin çıkarlarına ters düşecek bir çözümün kabulü ve buna izin verilmesi olanağı yoktur."

Köprülü'nün bu demeci, Yunanistan'da karşı tepkilere yol açtı. Yunan basını Türkiye'ye saldırmaya başladı. Başbakan Venizelos basına açıklama yaparak, Köprülü'nün demecinin kendisini şaşırttığını; zira özgür, demokratik dünyanın oluşturduğu BM'nin ilan ettiği *Self-determinasyon* ilkesine ters düştüğünü söyledi.

Makarios'un enosisi gerçekleştirmek için dört elle sarıldığı self-determinasyon, yani halkların kendi geleceklerini kendilerinin saptaması ilkesi artık her yerde, her toplantıda tekrarlanmaya başladı.

Bu propaganda esnasında, Kıbrıs'ta, 'Kıbrıs Milleti' diye bir millet bulunmadığı, Kıbrıs halkının iki esas toplumdan oluştuğu gerçeği gizlenmekteydi. Halbuki iki toplumlu Kıbrıs gerçeği, 308 yıllık Türk döneminde olduğu gibi 82 yıllık İngiliz döneminde de devamlı olarak vurgulanmış, *adanın siyasi, kültürel ve sosyo-ekonomik yaşamında iki toplumluluk esası her aşamada, göz önünde*

bulundurulmuştur. Bu nedenle, self-determinasyon hakkının Kıbrıs'ta uygulanması söz konusu olacaksa, iki halkın, yani Kıbrıs Türkleri ile Kıbrıs Rumları için ayrı ayrı kullanılması esası resmen kabul edilmiştir.

BirleşmişMilletlere İlkBaşvuru ve Silahlı EylemHazırlığı

Makarios, plebisitin ikinci yıldönümünde *Lefkoşa'nın Ayfanaromeni Kilisesi'nde yaptığı konuşmasında, 1950 plebisitinin enosis mücadelesinde önemli bir kilometre taşı olduğunu, BM önünde verilecek sınavda en güçlü kanıtı oluşturacağını bildirdi* ve Yunan hükümetinin Kıbrıs sorununu mutlaka BM'ye götürmesi gerektiğini söyledi. Makarios, Kıbrıs sorununun Pan-Helenik bir dava olduğunu da sözlerine ekledi.

Makarios'un bu girişimleri sonucu Yunan hükümeti, 1954'te Kıbrıs sorununu BM'ye götürmeye karar verdi. Bunun üzerine Yunanistan, 20 Ağustos 1954'te Başbakan Papagos'un imzasını taşıyan bir yazı ile BM Genel Sekreterine resmen başvurdu ve "***Kıbrıs'a self-determi***

nasyon hakkının tanınması konusunun" BM Genel Kurulu'nda görüşülmesini istedi. Ardından dünyanın belli başlı merkezlerinde bir propaganda kampanyası başlattı.

BM'deki İngiliz delegesi, bu başvuru karşısında, Kıbrıs'ın İngiltere'nin bir iç meselesi olduğunu ve BM'nin bu konuya karışamayacağını bildirdi.[27]

BM'ye yapılan başvurunun Kıbrıs'ta duyulması üzerine, *Rumlar Yunan bayraklarıyla sokaklara döküldüler, enosis sloganları haykırarak coşkulu gösteriler yaptılar.*

Rumların kışkırtıcı beyanları, Yunan bayrakları ile yaptıkları toplantı ve yürüyüşler, Kıbrıs Türk halkında haklı bir tepki ve endişe yarattı. *Milli Türk Partisi Genel Sekreteri Dr. Fazıl Küçük, BM Genel Sekreteri'ne bir telgraf göndererek, 100 bin Kıbrıslı Türkün Yunan hükümetinin ENOSİS istemini şiddetle protesto ettiğini, Yunanistan'la birleşme, özerk yönetim ve plebisiti reddettiğini bildirdi.*

Kıbrıs konusunun, BM gündem komitesindeki oylama sonucu Genel Kurul'da görüşülmesi aşamasına gelinmesi, Ankara'yı harekete geçirdi. Dışişlerinde konuya ilişkin çalışmalar başlatıldı. Bir Kıbrıs Türk heyeti de Ankara ve İstanbul'a giderek Cumhurbaşkanı Celal *Bayar* ve Başbakan Adnan *Menderes* tarafından kabul edildi.

Faiz Kaymak başkanlığındaki heyet, İstanbul'dan Londra'ya oradan da New York'a giderek BM çevrelerinde temaslar yaptı; Londra'da basın mensuplarına bir bildiri dağıtarak şu husuları belirtti:

** Kıbrıs Türkleri enosise şiddetle karşıdır. Enosisi önlemek için elden gelen her şeyi yapacaktır.*

** Enosis gerçekleşirse adaya mali yıkım, ırkçı ve sosyal kargaşa gelecektir; hatta Yunanistan'daki gibi ideolojik bir iç savaş başlayacaktır. Enosis, komünist blok için bir sıçrama tahtası olabilir. Bu takdirde Kıbrıslı Türklerin yazgısı, Girit, Oniki Adalar ve Batı Trakya'daki Türklerin aynı olacaktır.*[28]

Kıbrıs Türk Heyeti, Londra'da Devlet Bakanı Henry Hopkinson ve Sömürgeler Bakanı Lennox Boyd tarafından kabul edildi. Hopkinson, Kıbrıs Türk heyetine, 28 Temmuz'da parlamentoda yaptığı konuşmasında, adanın statüsünde bir değişiklik olmayacağını Majeste Kraliçe Hükümeti adına açıkladığını, bu nedenle Türklerin endişesine bir neden bulunmadığını söyledi.

Londra'dan sonra New York'a giden heyet, orada ilkin BM'deki Türk Başdelegesi Selim *Sarper* ile temasa geçti. Ayrıca İngiliz delegesiyle görüştü.

Yunanistan'ın Kıbrıs konusunu BM'ye götürmesi kesinleştiğinde Menderes, 24 Ağustos 1954'te İstanbul'da gençlik ve öğrenci kuruluşlarıyla Türk basın mensupları ve Kıbrıs Türk Kültür Derneği ileri gelenlerinin ortak toplantısında seçilen *Kıbrıs Komitesi'*ni vilayette kabul ederek, onlara kesin bir dille, *adanın Yunanistan'a verilemeyeceğini* bildirdi.[29]

Kıbrıs Komitesi'nin İstanbul toplantısına CHP Genel Başkanı ve muhalefet lideri İsmet İnönü de bir mesaj göndererek, ***"Kıbrıs bizim için hayati önemi haizdir. Asla Yunanistan'a verilmemelidir"*** demekteydi. İnönü mesajında şu hususları da vurgulamıştı:

** Kıbrıs sorununda Türkiye'nin ulusal çıkarları, bugünkü yönetimde değişiklik yapılmaması ve oradaki Türklerin insan hakları ve ulusal kimliklerini koruyarak güvenlik içinde yaşamalarını gerektirmektedir.*

** Kıbrıs, İngiltere'ye Türkiye'nin toprak güvenliğini güvenceye almak karşılığında verilmiştir. Türkiye'nin güvenliği konusu bugün de birinci derecede önemli bir meselemizdir.*

** Kıbrıs'ın statüsünde değişiklik yapılmasının kesinlikle karşısındayız.*

** Kıbrıs Yunanistan'a asla verilemez.*[30]

Rumlar BM'ye self-determinasyon hakkının Kıbrıs halkı için uygulanması istemiyle başvurmuşlardı. Enosisi, bu kılıf altında gerçekleştirmek istiyorlardı. *Burada yaptıkları en büyük hata, Kıbrıs halkının bir tek toplumdan değil, iki esas toplumdan oluştuğu gerçeğini görmezlikten gelmeleri veya dünya kamuoyundan gizlemeye çalışmaları oldu*. İngilizlerin Kıbrıs'ı Türklerden, hem de geçici kaydıyla devraldığını, bu nedenle Türkiye'ye bu kadar yakın ve jeopolitik olarak Türkiye için bu kadar yaşamsal önemi olan Kıbrıs'ın statüsünde değişiklik yaparken Türkiye'nin de iznine gerek bulunacağını, Rumlar düşünmek bile istemediler.

Bu hatalı ve hesapsız yaklaşım, hem Yunanistan'a hem Kıbrıs Rumlarına BM'deki ilk müzakerelerden itibaren pahalıya mal oldu; toplumlararası gerginliği artırdı; Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkileri bozdu; NATO ittifakı içinde huzursuzluk yarattı.

Görüşme esnasında, New York'ta kulis yapmak üzere Makarios da ilkin Londra'ya oradan da Amerika'ya gitti. Makarios, Londra'da ***The Times*** muhabirinin sorularını yanıtlarken, *self-determinasyon hakkının BM'de kabul edilmesinden sonra bu hakkın Yunanistan'la birleşmek için kullanılacağını açıkladı.*

BM siyasi komitesinde Kıbrıs konusu görüşülürken İngiliz Başdelegesi Selwyn Llyod, şu gerçeği dile getirdi: "***Kıbrıs'ta iki etnik halk vardır. Enosis gerçekleşirse, bu, Kıbrıslıların kendi yazgılarını saptamak için değil, adanın Yunanistan'a katılması için kullanılacaktır."***

17 Aralık 1954'te Genel Kurul'da 8 çekimser ve 50 olumlu oyla 814 nolu Kıbrıs kararı alındı. BM'deki bu ilk Kıbrıs kararı Rum-Yunan ikilisi için çok olumsuz bir sonuçtu; bir yenilgi demekti. 814 no.'lu bu karar şöyleydi:

"Genel Kurul, şimdilik Kıbrıs sorunu ile ilgili bir karar suretini kabul etmenin uygun olmadığı düşüncesinden hareketle, 'halkların eşit hakları ve self-determinasyon ilkesinin BM gözetiminde Kıbrıs ahalisi için uygulanması' adı altındaki maddenin *(Yunan başvurusunun)* ***daha fazla görüşülmemesini kararlaştırmıştır".***

Böylece, self-determinasyon hakkının, adada iki ayrı toplum bulunduğu gerçeği dikkate alınarak, Kıbrıs halkı için geçerli olamayacağı BM Genel Kurulu'nca karara bağlandı.

Kıbrıs konusunun Siyasi Komite'de görüşülmesi esnasında Türk delegesi Büyükelçi Selim *Sarper* uzun ve kapsamlı bir konuşma yaptı. Bu önemli konuşmada belirtilen Türk görüşü şöyle özetlenebilir:

** Bu sorun yapay olarak ortaya atılmıştır ve 3 devlet arasındaki dostluğu bozucu nitelik taşımaktadır.*

** Kıbrıs İngiltere'nin bir iç meselesidir.*

** Enosis, Almanların "Anschluss" kelimesi ile eşanlamlıdır. Bilindiği gibi Almanlar da bu kelimenin içerdiği yayılmacı emellerini self-determinasyon ilkesine dayamaktaydı.*

** Yunanlılar da, aynı ilkeye dayanarak Kıbrıs'ı ilhak etmek istiyorlar.*

** Kıbrıs, 307 yıl Türk egemenliği altında kalmıştır. Türkiye'ye olan yakınlığı, iklimi, jeolojik, botanik ve zoolojik karakteristiği itibariyle de Anadolu'nun bir parçasıdır ve hiçbir zaman Yunanistan'ın olmamıştır.*

** Türkiye hem coğrafi hem iktisadi yönden olduğu kadar ırkî, hukuki, tarihi nedenler dolayısıyla da Kıbrıs'ın durumu ve geleceğiyle birinci derecede ilgilidir.*

** Self-determinasyon ilkesi, Kıbrıs'ta ancak iki halk için ayrı ayrı uygulanırsa geçerli olur.*

** Herhangi bir nedenle ve her ne şekilde olursa olsun, günün birinde Kıbrıs'ın kaderi ve geleceği söz konusu edilirse, Türkiye'nin de işbirliği ve oluru olmadan hiçbir çözüm şekli hakka dayandırılmış sayılmayacak ve sonuçta sürekli de olmayacaktır.*[31]

Kıbrıs sorunu ilk kez BM'de görüşülürken, gerek İngiliz parlamentosunda, gerekse New York'taki müzakereler esnasında, İngiliz yetkililer çok önemli ve ilginç açıklamalarda bulunarak Kıbrıs'ın gerçeklerini vurguladılar. Bu görüşler şöyle özetlenebilir:

** Kıbrıs iki ayrı etnik grubun, Türklerle Rumların yaşadığı bir adadır.*

** İngiliz hükümetinin politikası yeni bir anayasa çerçevesinde Kıbrıs'ta özerk yönetime geçmektir. Bu yeni düzenleme Kıbrıs'ın egemenliğinde bir değişiklik öngörmemektedir.*

** Kıbrıs'ı Helenleştirmek veya Türklerin gururunu kırmak, hiçbir zaman İngiliz hükümetinin benimsediği bir politika olmamıştır.*

Rum-Yunan ikilisi, bir yandan Kıbrıs sorununu BM'ye götürürken, bir yandan da adada silahlı eylemlere başlamak için hazırlık yapıyordu. Makarios, bu amaçla, aslen Kıbrıslı bir Rum ve Albay rütbesiyle Yunan ordusundan emekli olan Grivas'la 1954 yılında gizli bir görüşme yaptı. Bu yöndeki hazırlıklar da yoğunluk kazandı. Yunanistan'dan getirilen silâhlarla diğer askeri malzeme Baf sahillerinde gizlice adaya çıkarılıyor ve Grivas'ın direktiflerine uygun şekilde, gizli tedhiş örgütü (EOKA) mensuplarına dağıtılıyordu.

Albay Grivas, ilkin 1951 yılında Başpiskoposluğa yeni seçilen Makarios tarafından adaya davet edildi. Grivas'tan istenilen, aynı yıl Makarios'un kurduğu Milli Gençlik Hareketini (PEON) örgütlemesiydi.

PEON, 1954'te Grivas'la Makarios'un birlikte oluşturduğu EOKA tedhiş örgütünün her bakımdan ana kaynağını oluşturdu, esas dayanağı oldu.

Yunanistan'dan gizlice adaya silâh sevkiyat 1954'te başladı. *Tüm bu gizli işlemler, Makarios ve Yunan hükümetinin bilgisi içinde yapılmaktaydı.*

Grivas'ın, anılarına göre, silâhlı eyleme geçilmesi için, 2 Temmuz 1952'de Atina'da Başpiskopos Makarios'un da katıldığı gizli bir toplantıda karara varılmıştı.[32]

7 Mart 1953'te, Atina'da yapılan bir başka gizli toplantıda, enosis için girişilecek silahlı eylemlerle ilgili olarak ant içildi. Bu yemini imzalayanlar arasında Makarios ve Grivas yanında iki profesör, bir Albay, bir Avukat ve iki de kamu görevlisi vardı.

1954 yılı Mart ayı başlarında, silah yüklü olarak ilk gemi Baf sahillerinde *Hloraka*'ya vardı ve Azinas'ın başcılığı altında gizlice yükünü boşalttı.

İkinci parti silâhı getiren Ay Yorgi gemisinin hareketi, İngilizlere ihbar edilmişti. Bunun üzerine *İngilizler, bir destroyerle Hloraka yakınlarında, Ay Yorgi'nin önüne geçerek taşıdığı silah ve cephaneye el koydular; gemi kaptanı ve personelini ve sahilde gemiyi boşaltmak için bekleyen Rumları tutukladılar*.

EOKA, 1955 yılının 31 Martı'nı 1 Nisan'a bağlayan gece sabaha karşı saat 00.30'da sabotaj ve tedhiş eylemlerini başlattı.

Tedhişin ilk günü dağıtılan ve EOKA'nın amacını anlatan bildirilerde, hedefin enosisi gerçekleştirmek olduğu açıkça belirtilmişti.

Enosis için başlatılan bu tedhiş hareketi, sadece hükümet binalarının bombalanması ve İngiliz askerlerine pusu kurulması, saldırılması ile sınırlı kalmadı. Sonuçta, İngilizler yanında birçok Rum ve Türk de EOKA'nın kurbanı oldu. Her iki toplum da büyük kayıplara uğradı.

EOKA, Kıbrıs'ın bağımsızlığı için yola çıkmadığından ve enosis hedefinden hiç ayrılmadığından, 1960'ta kurulan Ortaklık Cumhuriyeti'nin temelinde her an patlamaya hazır bir bomba olarak kaldı. Nitekim, 1963-74 döneminde EOKA'nın enosis hedefi, Türk toplumuna karşı çeşitli saldırılar ve cinayetlerin yer almasına, toplumlararası çatışmalara, göçlere, 1974 Enosis darbesine ve Türk Barış Harekatıyla adanın ikiye bölünmesine neden oldu.

Türkiye'nin Taraf Olduğunun Kabulü ve Londra Konferansı

EOKA'nın başlattığı ve yaygınlaştığı tedhiş olayları nedeniyle Türkiye ve Kıbrıs Türk toplumu, adadaki gelişmelerin ulusal hak ve çıkarlarımız için tehlikeli boyutlara ulaştığını görmekte, bu gidişi önleyici çeşitli önlemler almak sürecine girmiş bulunmaktaydı. Bir yandan Kıbrıs Türklerinin ulusal varlığını korumak, öte yandan uluslararası alanda Türkiye'nin de, Kıbrıs'ın geleceği konusunda söz sahibi olduğunu duyurmak, kanıtlamak gerekiyordu. İşte tam bu esnada İngiliz hükümeti devreye girerek, Türkiye ve Yunanistan'ı '***Doğu Akdeniz Savunması ve Kıbrıs Meselesi'*** konusunda görüşmeler yapmak üzere Londra'da konferansa davet etti.

Türkiye, Londra Konferansı çağrısını kabul etti. Yunanistan ise kesin bir yanıt veremiyordu; zira Makarios, Kıbrıs sorununa Türkiye'nin karıştırılması girişimini şiddetle eleştirmeye ve ***"Kıbrıslıların hazır bulunmayacağı bir toplantının geçersiz olacağını***" ileri sürmeye başlamıştı.

Yunan Başbakanı Papagos, Atina'da Makarios'la görüştükten sonra yaptığı açıklamada, Londra Konferansı tatmin edici bir sonuca varmazsa tekrar BM'ye başvurulacağının kararlaştırıldığını açıkladı. *Dışişleri Bakanı Stefanopulos ise, Kıbrıs konusunda self-determinasyona dayanmayan hiçbir çözümü kabul etmeyeceklerini ve bu yönde Makarios'a söz verdiklerini bildirdi.*

Rum-Yunan ikilisi bu tür açıklamalarla, daha konferans başlamadan durumu kendi lehlerine çevirmek amacını güden bir taktik içine girmişti.

Öte yandan, Kıbrıs Milli Türk Birliği Genel Sekreteri Dr. Fazıl *Küçük*, Başbakan Adnan Menderes'e bir telgraf göndererek, ***"Kıbrıs Türklerinin haklarının korunması için büyük devletimizin yardımına sığınır, sarsılmaz bağlılığımızı ve itimadımızı bir kez daha teyid ederiz"*** demekteydi.

Bu esnada, İngiliz basınında da çeşitli görüşler ortaya atılmaktaydı. Hatta, *bir büyük İngiliz gazetesi, Kıbrıs'ın tekrar Türkiye'ye verilmesini önermişti.*

Londra Konferansı'nın arifesinde, Yunanistan'da şaşkınlık, Türkiye'de ve Kıbrıs Türkleri arasında ise, büyük sevinç yaratan bir olay oldu. Bu olay, *Başbakan Adnan Menderes'in, İstanbul'da 24 Ağustos günü gecesi Kıbrıs'la ilgili olarak basın mensuplarına verdiği demeçti.*

Bir Türk Başbakanı, ilk kez Kıbrıs konusunda bu kadar kesin, bu kadar kararlı ve belki de sert sayılacak bir konuşma yapmıştır.

Menderes'in bu tarihi konuşmasında söylediklerini çok özet olarak ve satır başları halinde şöyle sıralayabiliriz:

** "İngiltere hükümetine bir nota vererek, Kıbrıs'taki ırkdaşlarımızın karşılaştıkları tehlikeden duyduğumuz endişeyi belirttik.*

** Bu konuda, bunca zaman soğukkanlılığımızı koruyarak, Türk-Yunan dostluğuna verdiğimiz önemi kanıtladık. Türk-Yunan dostluğuna bugün de büyük önem vermekteyiz.*

** Adanın şu kadar nüfusu Türk, şu kadar nüfusu Rummuş ve onlara göre, sanki bütün dünyadaki coğrafi sınırlar bu esasa göre çizilmiş gibi, Kıbrıs'ın kaderi de bu esasa göre belirlenmeli imiş. Ben, şu kadarını söyleyeyim ki, nüfus çoğunluğuna göre bir bölgenin kaderinin saptanması ilkesi, bu dünyada, hele böylesine parçalı olarak uygulama yeri bulmuş değildir. Bir vatan, terzinin önündeki kumaş parçası gibi neresinden istenilirse kesilebilen bir meta değildir. O, esas itibarıyla teknik gerçeklere dayanmakla beraber, coğrafi, siyasi, ekonomik ve askeri bir bütün oluşturmakta ve bu bakımdan çeşitli amillerin (etkenlerin) etkisi altında tarihi olayların gösterdiği yönde sınırları çizilen bir coğrafya parçasıdır.*

Vaktiyle, Batı Trakya için Lozan Konferansı esnasında, plebisit yapılmasını istemiştik. Buna şiddetle karşı çıkan Yunanistan olmuştu. O günkü iddialarını ve kanıtlarını bugün kendilerine karşı kullanmak kolaydır.

** Şuna da dikkatlerini çekmek gerekir: Daha dün, nüfus esasına dayanarak mı Ankara'nın önlerine kadar gelmişlerdi? İzmir'de, Aydın'da, Denizli'de, Eskişehir'de işleri neydi? Acaba oralarda self-determinasyon ilkesini gerçekleştirmek için ilâhi bir misyonları mı vardı?*

** Girit alındı, şurası, burası alındı. Daha birçok yerler alınabilecek sanıldı.*

Girit'i alma yöntemlerinin Kıbrıs'ta tekrar edilmekte olması, ister istemez Türkleri, Yunan irredantizm hareketinin başlangıçtan bugüne kadar olan seyrini hatırlamaya yöneltiyor.

** Şurasının herkesçe açık olarak bilinmesi gerekir ki, Türkiye sahillerinin büyük bir kısmı, başka devletlere ait gözleme ve tehdit araçlarıyla çevrilmiş bulunuyor. Bir Kıbrıs sahası bugün güvenli görünmektedir. Bu bakımdan, Kıbrıs, Anadolu'nun bir devamından ibarettir ve onun güvenliğinin esas noktalarından biridir. Bu nedenle, bugün Kıbrıs'ın el değiştirmesi söz konusu ise, bunun etnik esaslara değil, çok daha önemli gerçeklere ve gerekçelere göre kararlaştırılması ve Türkiye'ye geri verilmesi gerekecektir.*

** Londra'ya gidecek heyetimiz, statükonun devamını asgari koşul olarak savunacaktır. Fakat şurasını da kesinlikle belirteyim ki, bu memleketin (**Türkiye'nin),** Kıbrıs'ın statükosunda (**varolan durumunda**) bugün için ve hatta yarın için memleketimiz aleyhine olabilecek bir değişikliğe kesinlikle tahammülü yoktur."*[33]

29 Ağustos'ta başlayan konferansta, Türkiye delegesinin başkanlığını Dışişleri Bakan Vekili Fatin Rüştü *Zorlu* üstlenmişti.

Lancaster House'de yapılan konferans, iki aşamalı oldu. İlk aşamasında taraflar kendi görüşlerini belirttiler.

İngiltere, adadan ayrılmak niyetinde olmadığını; üç devletin, Doğu Akdeniz'in savunmasında ortak çabalarda bulunabileceklerini ve bunun örneklerini ilkin Kıbrıs sorununda verebileceklerini, Kıbrıs'a özerklik önerdiklerini ve Türkiye ile Yunanistan'ın özerkliğin uygulanmasında yardımcı olmalarını istediklerini bildirdi.[34]

Yunan delegesi, ***'Kıbrıs halkına'*** self-determinasyon hakkının tanınması üzerinde ısrar etti.

Zorlu ise, adanın Türkiye'nin savunması için olan yaşamsal önemini belirterek, *eğer birgün İngiltere adadan ayrılmaya karar verirse, Türkiye'nin güvenliği konusunun diğer bütün ilkelerin üstünde olacağını, adanın tarihi, coğrafi ve stratejik nedenlerle Türkiye'ye bağlı bulunduğunu, statüko bozulacaksa Kıbrıs'ın geri Türkiye'ye verilmesi gerektiğini* anlattı.

Zorlu, ayrıca, Kıbrıs'taki Türk nüfusu ele alındığında, bunların Anadolu'da yaşayan 24 milyon Türkle birlikte hesaplanması gerektiğini, sadece Türkiye'de 300 bin Kıbrıslı Türk bulunduğunun da unutulmaması gerektiğini söyledi.

Kıbrıs'ı elde bulunduran ülkenin Ege'deki adaları da elinde bulunduran ülke olması halinde Türkiye'nin bu devlet tarafından kuşatılmış olacağını söyleyen Zorlu, hiçbir ülkenin tüm güvenliğini, nekadar dost ve müttefik olursa olsun böyle bir devlete bağlayamayacağını bildirdi.

Zorlu, self-determinasyon konusunda ise, 1954'te BM'de belirtilen ve Başbakan Menderes'in Londra Konferansı arifesinde İstanbul'da yinelediği Türk görüşlerini, yeni örnekler vererek anlattı.

Özerklik üzerindeki Türk görüşü de, şöyle dile getirildi:

Özerk yönetim ancak birbirleriyle iyi geçinen, birbirine güvenen toplumlar için söz konusu olabilir. Bu nedenle özerklikten önce adadaki tedhişin durması gerekmektedir. Ortam hazır olur ve özerk yönetime geçilecekse, o takdirde bu yeni sistemin, her iki toplumun tam eşitliği esasına dayanması gerekeceği de akıldan çıkarılmamalıdır.

Adadaki statüko bozulacaksa, ada Türkiye'ye geri verilmelidir. Türkiye statükonun zora başvurularak değiştirilmesine asla izin vermiyecektir.

Türk delegesinin bu açık ve kesin açıklamaları karşısında Yunan delegesi söyleyecek bir söz bulamayınca konferans 6 Eylül'e ertelendi.

Konferans'ın 6 Eylül'de başlayan ikinci aşamasında İngilizler, Kıbrıs için yeni bir anayasa önerdiler.

Türk delegesi başkanı Fatin Rüştü Zorlu, İngilizlerin önerilerini sakıncalı bulduğunu açıkladı, nedeni de şuydu:

Rumlar Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhak (enosis) fikrinden vazgeçmedikçe, özerklik, bu emel peşinde olanları daha da cesaretlendirecektir; bu yoldaki eylemler için onlara daha uygun bir zemin hazırlayacaktır.

Öte yandan Yunanistan da, başka nedenler ileri sürerek İngiliz önerilerini kabul etmedi ve Konferansı'n bir sonuç vermediği gerekçesiyle Kıbrıs konusunu tekrar BM'ye götürdü. Aslında, Yunanistan bir yanıt vermekte ikide kalmış ve önerileri inceledikten sonra yanıt vereceğini bildirmişti ama, *Makarios 9 Eylül 1955'te Cikko Manastırı'nda bir konuşma yaparak, ne kadar cazip olursa olsun özerkliği Kıbrıslıların reddedeceğini bildirdi.*[35]

6 Eylül'de ikinci aşaması yapılan Konferans, hiçbir karar almadan 7 Eylül günü dağıldı.

Londra Konferansı, tarafların Kıbrıs'la ilgili görüşlerinin dünya kamu oyunda duyurulmasına, Türkiye'nin bu sorunda taraf ve birinci derecede ilgili bir devlet olduğunun kanıtlanmasına yaradı. İngiltere'nin şimdilik adada kalmakta kararlı olduğu ve özerk yönetimden daha ileri gitmeyeceği anlaşıldı. Yunanlıların ileri sürdüğü self-determinasyon ilkesinin Kıbrıs'ta uygulanmasının olanak dışı olduğu görüşü ağırlık kazandı.

İngiliz basını, Kıbrıs'la ilgili Türk tezini destekleyen yayınlar yaptı.

Londra Konferansı, Türkiyesiz, Kıbrıs sorununa çözüm bulmanın olanağı bulunmadığını ve bir çözüm için 3 devletin uzlaşması gerektiğini ortaya koydu.

Adanın geleceğini kimlerin kararlaştıracağının uluslararası alanda duyurulması yönünde Londra Konferansı tarihi bir aşama sayılmaktadır.

Makarios'la YapılanGizliGörüşmeler

Londra Konferansı'nın sonuçsuz kalması ve EOKA tedhişinin yaygınlaşması üzerine, adadaki Sivil Vali Sir Robert Armitage'in yerine asker kökenli bir vali göndermek gereği ortaya çıktı. Bunun üzerine, İngiliz Genelkurmay Başkanlığından yeni emekliye ayrılmış olan Field Marshal (*Fild Mareşal*) *Sir John Harding* Kıbrıs'a vali olarak atandı.

Mareşal Harding, göreve başladığı 4 Ekim 1955 tarihinin ertesi günü Başpiskopos Makarios ile *Ledra Palace* (*Lidra Palas*) otelinde biraraya geldi. Toplantı sonunda yayınlanan bildiriye göre Harding ve Makarios ***"Adanın geleceği üzerinde fikir alışverişinde bulundular ve görüşmelere devam etmek için anlaşmaya vardılar."***

Bu, ilginç bir gelişmeydi. Çünkü 1931 isyanından bu yana hiçbir İngiliz valisi herhangi bir Kıbrıs Rum Başpiskoposu ile görüşmemişti.

Vali, iki toplum arasında dengeyi korumaya özen gösterdiğini kanıtlamak için ertesi günü de Kıbrıs Türk ileri gelenleriyle görüşmeler yaptı. Harding, ilkin Müftü *Dana* Efendi ile sonra da sırasıyla Avukat Fadıl N. *Korkut* ve Kıbrıs Türktür Partisi Genel Başkanı Dr. Fazıl *Küçük*'le görüştü.[36]

Harding-Makarios görüşmeleri, kısa aralıklarla Lidra Palas'ta devam etti. Daha sonraki gelişmelerden anlaşıldığı gibi, bu görüşmelerin esas amacı, Makarios'un tedhişle ilgili tutumunu değiştirerek EOKA'ya destek olmaktan vazgeçmesini sağlamak ve bu yapıldığı takdirde, Rumlara özerk yönetimde daha fazla haklar verileceğini duyurmaktı.

Kıbrıs Türktür Partisi Genel Başkanı Dr. Fazıl *Küçük*, İngiliz Sömürgeler Bakanı Alan Lennox Boyd'a ve valiye birer telgraf göndererek Kıbrıs Türklerinin, ilkin adadaki tedhişin sona erdirilmesi, nizam ve asayişin sağlanması ve ancak ondan sonra her iki topluma *eşit haklar* verilerek statükonun devamı gerektiğini, self-determinasyon hakkı maskesi altında adanın Yunanistan'a ilhakına şiddetle karşı olduklarını belirtti.

11 Ekim'de yapılan 3. görüşme ise tam bir çıkmazla sonuçlandı. Bu görüşmeden önce Ethnarhia üyeleriyle bir toplantı yaparak izlenecek politikayı saptayan Makarios, valinin özerklik önerilerini kesin olarak reddetti.

Harding-Makarios görüşmelerinin birinci aşamasının başarısızlığa uğramasının ana nedeni, İngilizlerin özerklik, Makarios'un ise, enosise götürecek self-determinasyon hakkının uygulanması için belirli bir tarih saptanması üzerinde ısrar etmeleriydi.

Harding-Makarios görüşmeleri 1956 yılının ilk günlerinde yeniden başladı. 9 Ocak'tan 29 Şubat'a kadar aralıklı olarak devam eden bu görüşmelerde de bir anlaşmaya varılamadı.

29 Şubat'ta yapılan son toplantıya Londra'dan gelen Sömürgeler Bakanı A. L. Boyd da katıldı.[37]

Görüşmelerin ikinci aşaması öncesinde, Vali Harding, Dr. Fazıl Küçük başkanlığında bir Kıbrıs Türk heyetini de kabul ederek, Türk toplumunun fikri alınmadan adanın gelecekteki yönetim şeklinin kararlaştırılmayacağına ilişkin güvence verdi.

Aynı amaçla, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda, TC. Londra Büyükelçisi Suat Hayri Ürgüplü'ye bilgi verildi.

Vali Londra'ya giderek durumu hükümetle görüştü. Adaya dönüşünün ertesi günü, 26 Ocak'ta Makarios'la son ve en uzun toplantısını yapan Harding onunla hiçbir konuda anlaşmaya varamadı.

İki taraf arasında, bundan sonra başbaşa görüşmek yerine, karşılıklı yazışmalar yer aldı.[38]

Vali Harding ve Makarios arasında karşılıklı yazışmalardan da olumlu bir sonuç alınamayınca İngiliz Sömürgeler Bakanı Alan Lennox *Boyd* son bir girişim için, Kıbrıs'a geldi ve 29 Şubat günü Makarios'la görüştü. Boyd, İngiliz hükümetinin görüşlerini yazılı bir belge olarak da Makarios'a sundu.

Makarios, bu önerileri de reddetti. Böylece 1955 Ekim ayından beri devam eden görüşmeler tam bir başarısızlığa uğradı. Makarios, tedhişin durdurulması çağrısını da yapmadı ve böylece hava daha da gerginleşti. EOKA tedhişi, artan bir hızla devam etti; anlaşma umudu tamamıyla yok oldu.

Harding-Makarios görüşmeleri devam ederken Başpiskoposun, EOKA tedhiş eylemleriyle olan ilgisini kanıtlayan birçok belge ele geçirildi. Daha sonra, Başpiskoposlukta bulunan birçok belgeden *Makarios'un amacının ilkin self-determinasyon hakkını elde etmek ve daha sonra Rum çoğunluğuna dayanan meclisten çıkaracağı bir kararla bu hakkı uygulayarak enosisi ilân etmek olduğu açıklanmıştı*.

Vali, ele geçirilen ve Makarios'un tedhişle olan ilgisini kanıtlayan belgeler ışığında, Makarios'la birlikte Girne piskoposunu, Ayfanaromeni Kilisesi papazını ve Girne Piskoposluğu sekreterini sürgüne göndermeye karar verdi.

İngiliz hükümetinin bu kararı onaylaması üzerine, 9 Mart 1955'te, yani müzakerelerin kesilmesinden 9 gün sonra, Makarios ve diğer 3 arkadaşı Hint Okyanusu'ndaki *Seyşel adalarına* sürgün edildi.

Vali Harding, artık tüm çabalarını EOKA tedhişine karşı askeri operasyonlar düzenlenmesi ve tedhişin sona erdirilmesi uğraşları üzerinde yoğunlaştırdı. 1956 yılı yaz aylarında Trodos dağlarında EOKA'ya karşı başarılı hareketler yapıldı.

Bu esnada EOKA, İngiliz askerleri yanında Rum ve Türk sivillere de saldırmaya ve bu tür cinayetlerini artırmaya başladı.

Yeni İngiliz Önerileri veİki Toplumun AyrıSelf-Determinasyon Hakkı

Makarios'un Seyşel adalarına sürülmesinin ardından 1956 yazında İngiltere Kıbrıs'a yeni bir anayasal düzen getirmek için tekrar girişimlerde bulundu. Bu maksat için gerekli çalışmaları yapmak üzere Lord Radclife'i (*Radklif*) anayasa komiseri atadı.

Başbakan Harold *Macmillan*, 12 Temmuz 1956'da parlamentoda yaptığı konuşmasında, Kıbrıs'a *iç yönetiminde özerklik* verilmesi yolunda ilerlemekte kararlı olduklarını bildirdi.

Macmillan, ayrıca, İngiliz hükümetinin *self-determinasyon* hakkını kabul etmekte olduğunu, fakat bu yönde atılacak adımların Lozan Antlaşması'na taraf olan Türkiye için ciddi ve kapsamlı sonuçlar ortaya koyacağını, bu nedenle, yapılacak işin iç özerklik alanında yeni girişimler yapmak olduğunu açıkladı.

Parlamentodaki müzakereler esnasında Dışişleri Bakanı Selwyn Llyod, Kıbrıs'ın Türkiye için taşıdığı önemi vurguladı.

Milletvekili Walter Eliot ise, sadece yeni bir anayasa üzerinde durulması yerine Lord Radcliffe'in *adanın taksimini* de göz önünde tutmasını ve bunun için kendisine yetki verilmesi gerektiğini belirtti; Radcliffe'in adaya yapacağı daha sonraki ziyaretlerde Türk ve Rum kesimlerini ayıracak sınırı saptamak için bir *sınır komisyonu* ile takviye edilmesini istedi.

Kıbrıs Türktür Partisi Genel Başkanı Dr. Fazıl Küçük, bir basın bildirisi yayımlayarak İngiliz Başbakanı'nın açıklamasını genel olarak olumlu bulduğunu, fakat Türklerin sadece kağıt üzerinde kalacak güvencelerle yetinemeyeceğini bildirdi ve şöyle dedi: ***"Bizim kabul edebileceğimiz tek güvence, tüm yasaları çıkaracak olan Mecliste eşit temsilci bulundurmaktır. Ayrıca İngiltere,***

Kıbrıs'ta self-determinasyon hakkını Türkiye'nin olurunu almadan uygulamayacağının güvence altına alınmasını istiyoruz."

Rumların kendisiyle görüşmeyi reddetmiş olması nedeniyle Radcliffe, sadece Türk toplumu ileri gelenleri ve sömürge yöneticileriyle görüştü.

Radcliffe anayasa önerileri, 19 Aralık 1956 günü İngiliz parlamentosunda açıklandı.

Bu önerileri açıklarken, Sömürgeler Bakanı Alan Lennox *Boyd* İngiliz Avam Kamarasında şöyle dedi:

Uluslararası ve stratejik durum uygun olduğunda ve özerk yönetim, tatmin edici şekilde işlediği takdirde, Majeste Kraliçe hükümeti, self-determinasyon hakkını uygulamayı gözden geçirmeye hazır olacaktır.

Bunu yapma zamanı geldiğinde, yani koşullar oluştuğunda, Kıbrıs'ın özel durumu nedeniyle, self-determinasyonun uygulanması esnasında, Kıbrıs Türk toplumunun da, Rum toplumundan daha az olmamak üzere, kendi geleceğini kararlaştırmak (**saptamak),* ***özgürlüğünü güvence altına almak, Majeste Kraliçe hükümetinin amacı olacaktır.

Başka bir deyişle, İngiliz hükümeti o inançtadır ki, böylesine karma bir toplum yapısında, self-determinasyonun uygulanması, diğer seçenekler arasında, taksimi de içermelidir.[39]

Taksim tezinin Türkiye ve Kıbrıs Türkleri tarafından ulusal bir amaç haline getirilmesi, İngiliz parlamentosundaki bu açıklamadan sonra resmi şekilde belirlenmiş ve benimsenmiştir.

Taksim tezi, iki toplumun ayrı self-determinasyon hakkının kabulü ile ortaya atılmış ve özellikle 1957-1958 yıllarında Türkiye ile Kıbrıs Türk toplumu içinde büyük destek bulmuş, ulusal bir nitelik kazanmıştır.

Radcliffe Anayasa önerileri, sürgün olduğu Seyşel'de kendisine sunulan Makarios, "mevcut koşullar altında Kıbrıs'ın geleceğiyle ilgili herhangi bir meseleyi müzakere etmeyeceğini" bildirdi.

Radcliffe anayasa önerilerinin başarısızlığa uğramasından sonra Kıbrıs için yeni bir plan hazırlığı çalışmaları 1958 yılı yaz aylarına kadar devam etti. Bu esnada *Türkiye ve Kıbrıs Türk toplumu ayrı self-determinasyon hakkına dayanarak adanın taksimini resmi bir tez olarak benimsedi* ve bu yönde büyük bir kampanya başlattı. Türkiye ve Kıbrıs'ta sık sık ve büyük kalabalıkların katıldığı taksim mitingleri düzenlendi. *"Ya taksim ya ölüm"* parolası ortaya atıldı. İngilizler ise yeni bir plan peşindeydi.

Ankara'daki Bağdat Paktı toplantısı öncesinde adada İngiliz askerleriyle Türk öğrenciler arasında yer alan bu olaylar, havayı hayli gerginleştirmişti. Türkiye basınında ise, Taksim konusu hergün manşetlerdeydi. Nihayet 27 Ocak günü geldi çattı ve bir gün önce Ankara'ya gelen İngiliz Dışişleri Bakanı Selwyn Lloyd'un, Zorlu ile görüşerek taksim tezini İngiltere'nin kabul ettiğini açıkladığı şeklinde bir haber çıktı.

Bu haber, 27 Ocak günü, Kıbrıs Türk gazetelerinden Bozkurt'un manşetinde yer alınca Türk toplumu içinde büyük bir sevinç ve heyecan yarattı. Halk ve öğrenciler Taksim sloganları atarak, ellerindeki Türk bayrakları ile yollara döküldü. Lefkoşa'da Atatürk Meydanı'nda büyük bir kalabalık oluştu ve buradan İnönü Meydanı'na doğru yürüyüşe geçildi. Yer, gök "Taksim, Sadece Taksim", sesleri ile inliyordu. Fakat İngiliz askerleri bu kez daha da hazırlıklıydı. Coplarla, göz yaşartıcı bombalarla ve silahlı olarak Evkaf binası önünde ve Girne caddesinin çeşitli yerlerinde gruplar halinde yerlerini almış ve taksim yürüyüşüne katılanlara ilkin coplarla, sonra göz yaşartıcı bombalarla saldırıya geçtiler. Bir ara Girne kapısından Atatürk Meydanı'na doğru hızla ilerleyen bir İngiliz askeri cipi, biri kadın olmak üzere 4 vatandaşımızı yere düşürdü ve kadının üzerinden geçerek onu çiğnedi; ölümüne neden oldu. Bu feci olay sonucu çatışmalar daha da büyük boyutlara ulaştı.

Ertesi gün de taksim yürüyüşleri ve çatışmalar devam etti; İngiliz güvenlik kuvvetlerinin açtığı ateş sonucu Girne kapısı civarında 3 gencimiz daha şehit oldu. Gazi Mağusa ve diğer kasabalarda da İngilizlerin bu barbarca hareketini kınamak için gösteriler düzenlendi.

Başbakan Menderes, 27-28 Ocak olayları üzerine duyduğu büyük üzüntüyü belirterek Kıbrıs Türk toplumuna başsağlığı dileğinde bulundu; Türk toplumunun korunması hususunda Türk hükümetinin büyük bir dikkat ve hassasiyet içinde olduğunu belirtti.

Yeni İngiliz planına gelince… Başbakan Macmillan planın hazırlayıcısı olarak ortaya çıktığından adına *Macmillan Planı* denildi. Nitekim 19 Haziran 1958 günü Macmillan, kendisinin hazırladığı yeni Kıbrıs planını İngiliz parlamentosunda açıkladı.[40]

Buna göre yeni planın dört amacı vardı:

a) Kıbrıs halkının tümüne hizmet,

b) Adadaki iki toplum ile Türkiye ve Yunanistan'ın kabul edeceği bir anlaşma sağlamak,

c) Adadaki İngiliz üslerini ve tesislerini korumak,

d) Bölgede İngiltere ile müttefikleri arasındaki işbirliğini, barışı ve güveni güçlendirmek.

Bu esas amacın gerçekleşmesinin ancak ortaklık ve işbirliği ile mümkün olacağı düşünülmüş ve yeni planın hem iki toplumun hem de iki anavatanla İngiltere'nin ortaklığına dayanması esası öne çıkarılmıştı. Böylece Macmillan planının bir diğer adı da *'Ortaklık Planı'* olarak saptanmıştı. *Böylece, ilk kez İngiliz hükümeti, Türkiye ile Yunanistan'ın eşit koşullarda Kıbrıs'la ilgili olduğunu resmi bir plan çerçevesinde kabul ediyordu.* Durum böyle olunca da, artık enosis gibi, tek yanlı bir emelin gerçekleşmesi ve sadece bir tek toplumun isteklerinin dikkate alınıp öteki toplumun azınlık olarak bazı haklarla yetinmesi gibi görüşler, öneriler geçerliğini resmen yitirmiş bulunuyordu. Bu nedenlerle Macmillan'ın ortaklık ve işbirliği planı Kıbrıs Türk toplumu ve Türkiye için çok önemli bir aşamadır.

Plana göre, Türkiye ve Yunanistan, Kıbrıs'ta yeni sistemin uygulanmasında vali ile işbirliği yapacak birer temsilci bulunduracaktı.

Her toplum, kendi içişlerinde tam bir özerk yönetim sistemine kavuşacaktı.

Bu ortaklık sistemi, 7 yıl uygulandıktan sonra adanın uluslararası statüsü yeniden ele alınacaktı.

Planın en önemli yanı, herşey iyi gider, uygulaması tatmin edici olursa ve Türk ve Yunan hükümetleri bu ortaklık ve işbirliği deneyimini daha da geliştirmek isterlerse, İngiltere'nin, adadaki üslerini korumak koşuluyla, Kıbrıs sorununa kalıcı bir çözüm bulunması için Kıbrıs'ın egemenliğini Türkiye ve Yunanistan ile paylaşmaya **(condominium)** *razı olduğunu belirtmesidir.*

Böylece, adada üçlü bir yönetim oluşacak, Kıbrıs'ın egemenliği Türkiye, Yunanistan ve İngiltere tarafından ortaklaşa paylaşılacaktı.

Kıbrıs Rum liderleri derhal ve Yunan hükümeti de kısa bir süre sonra, Macmillan planını reddettiklerini açıkladılar. Sürgündeki Makarios, Kıbrıs Valisi Foot'a gönderdiği yanıtta, self-determinasyon ilkesi üzerinde ısrar etmiş ve Macmillan'ın ortaklık planının tehlikeler içerdiğini belirtmiştir*. Makarios'a göre sorun, Kıbrıslılarla İngiltere arasında müzakere edilmeli ve Türkiye bu işe karıştırılmamalıydı.*

Türkiye Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, 20 Haziran'da yaptığı bir açıklama ile ortaklık planının Türk tezi ile bağdaşabileceğini belirterek sorunun nihai çözümü için üçlü bir konferans önerdi.

Ayrıca, Türkiye hükümeti, İngiliz ortaklık ve işbirliği önerisinin, taksim ilkesiyle, taksim tezi feda edilmemek koşuluyla bağdaşabileceği görüşündeydi.

Makarios ve Yunan hükümeti değiştirilmiş şekliyle de planı reddettiler.

Kıbrıs Türk liderleri ise son sözü Türkiye'ye bıraktılar.

F. R. Zorlu, 25 Ağustos'ta basına açıklama yaparak, taksim tezi saklı kalmak üzere, bazı koşullarla değiştirilmiş şekliyle de İngiliz planını destekleyeceklerini bildirdi. Bu çerçevede, 1 Ekim'de Türkiye temsilcisinin Kıbrıs'a gönderileceği açıklandı.

Türkiye ile İngiltere'nin, Yunanistan ve Rumların katılmamalarına karşın planı uygulamakta kararlı bir davranış içine girmeleri Rum-Yunan ikilisini şaşkına çevirdi.

Bu esnada hükümet, plana göre, Lefkoşa'da ve 4 kasabada Türk ve Rum belediyelerin ayrılmalarını öngören çalışmalar başlattı.

Yunan hükümeti ve Rumların, Macmillan planını önleme girişimleri bir sonuç vermedi ve Türkiye temsilcisi olarak atanan Kıbrıs'taki Başkonsolos Burhan Işın 1 Ekim'de temsilci olarak yeni görevine başladı.

Bu tarihi olay üzerine, o günlerde Ankara'da temaslar yapmakta olan KTK. Federasyonu Başkanı Rauf R. *Denktaş* bir demeç vererek şöyle dedi:

"Kıbrıs'ta bir Türk temsilciliğinin kurulması, Kıbrıs Türklerinin istikbali bakımından tarihi ehemmiyeti haiz olan bir vakıadır (olgudur).

Bugün Hariciye Vekâleti (Dışişleri Bakanlığı) tarafından yapılan açıklama, Kıbrıs Türk tarihinde eski bir devrin kapanıp yeni ve ümitle dolu bir çağın açılması bakımından da üzerinde durulmağa değer bir hâdisedir (olaydır).

Temsilciliğin kurulması ile Türkiye'nin Kıbrıs üzerinde olan hakları tanınmış ve Kıbrıs'ın idaresinde Anavatanımız fiilen yerini almış bulunmaktadır.

Kıbrıs Türkleri, Temsilciliğin kurulması ile artık huzur ve ümit içerisinde dâvaya daha çok sarılacaktır. Bize mutlu günler gösteren Türk Devleti, Türk

Milleti, Türk Matbuatı (Basını) ve gençliği sağ olsun."

Gündelik Türk gazeteleri Türkiye temsilcisinin tayin edildiği haberini büyük ve boydan boya başlıklarla şu şekilde vermişlerdi:

"Kıbrıs Türk Tarihinde yeni bir devir açıldı. Anavatanımız Kıbrıs idaresine fiilen iştirak etmiş (*katılmış*) bulunuyor."

Bağımsızlığa Doğru

Macmillan'ın ortaklık ve işbirliği planının, Yunanistan ile birlikte Türkiye'yi de adanın yönetiminde fiilen eşit taraf durumuna getirmesi, Atina'da ve Kıbrıs Rum liderliği arasında ciddi bir telâşa ve kaygılara neden oldu. Nitekim bu planın uygulanmasını önlemenin yollarını aramaya başladılar. *Kıbrıs'a bağımsızlık verilmesi fikrine, işte sadece bu nedenle, geçici bir kurtuluş simidi olarak sarıldılar.*

Makarios bir süre önce, Kıbrıs'a dönmemek koşuluyla, Seyşel'deki sürgünden serbest bırakılmış ve Atina'ya yerleşmişti. 20 Eylül 1958 günü, İngiliz işçi milletvekili Barbara *Castle*'la yaptığı görüşme esnasında, çözüm olarak, Kıbrıs'a güvenceli (*garantili*) bağımsızlık verilmesini kabul edeceğini söyledi.[41]

Yunan hükümeti, Macmillan Planı'nın uygulanmasını önlemek için, 15 Eylül 1958'de yeniden BM'ye başvurdu. Bu başvuru sonucu, Kıbrıs sorununun BM Genel Kurulu'nda görüşülmesi kararlaştırıldı.

İngiliz Dışişleri Bakanı Selwyn Llyod, New York'ta *Averoff'*a, kesin bir dille, Macmillan Planı'nı uygulayacaklarını bildirdi.

Bu esnada, NATO Genel Sekreteri *Spaak*'ın arabuluculuk yaparak Kıbrıs'la ilgili bir konferans toplanması önerisini de Yunan hükümeti reddetti. Sonuçta, tüm gözler BM'de yapılacak müzakerelere ve alınacak karara çevrildi.

Bağımsızlıktan önce BM'de yapılan son Kıbrıs tartışması, 25 Kasım 1958'de başladı ve 5 Aralık'ta Yunanistan'ın yenilgisini simgeleyen bir karar suretiyle noktalandı.[42]

287 (XIII) no.'lu bu kararın en önemli yanı, Kıbrıs sorunuyla doğrudan ilgili bulunan 3 hükümet (Türkiye, Yunanistan, İngiltere) ve Kıbrıslıların (Kıbrıslı Türklerle Kıbrıslı Rumların) temsilcileri

arasında yapılacak görüşmeler için çağrıda bulunmasıydı. Böylece, Türk tarafının üzerinde titizlikle durduğu iki ana ilke, BM tarafından kabul edilmiş oluyordu:

a) Türkiye Kıbrıs sorununda birinci derecede ilgili taraftır ve Türkiye'nin rızası alınmadan Kıbrıs'ın geleceği karara bağlanamaz.

b) Kıbrıs'ta iki ana toplum vardır ve kalıcı bir çözüm için 'Kıbrıslılar' olarak belirtilen bu iki toplumun da görüşleri ve onayı alınmalıdır.

1950'li yıllarda, çözümün, kesin olarak iki toplumlu bir sisteme dayanması ve 3 ülkenin (Türkiye, Yunanistan, İngiltere) ulusal çıkarlarına uygun olması gerektiği, artık kesinlik kazanmıştı. BM'lerde, 4 Aralık'ta alınan karar, bu esası vurgulamakta ve dünya kamuoyunun bu yönde ortak bir görüşe vardığını kanıtlamaktaydı.

Bu nedenle denilebilir ki, sonuçta, Rum-Yunan ikilisinin enosis tezi, Türklerin taksime dayalı antitezi ile çatışınca, bunun sonucu olarak bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti sentezi ortaya çıkmıştır.

Averoff, BM'deki bu yenilgi için, ***"Savaş kaybedildi"*** diyordu. Bu hayal kırıklığı ve şaşkınlık içinde BM binasında Yunan diplomatlarıyla bir değerlendirme görüşmesi yaparken, TC. Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü *Zorlu*'nun kendilerine yaklaşarak, BM'deki çetin ve başarılı çabalarından ötürü kendisini nasıl kutladığını, dostluk elini uzatıp ***"geliniz ikimiz birarada bu sorunu görüşüp bir uzlaşmaya varalım"*** dediğini Kıbrıs'la ilgili kitabında anlatmaktadır.[43]

Averoff, Zorlu'nun uzanan dostluk elini geri çeviremezdi. Çünkü, her yönden Türk diplomasisine yenik düşmüşlerdi; *dünya kuruluşu ve kamuoyu, Türkiyesiz Kıbrıs'ta nihai bir çözüme varılamayacağını kabul etmişti.*

Zorlu'nun önerisi, iki tarafın karşılıklı müzakeresini teşvik eden ABD temsilcisi tarafından da çok olumlu bir girişim olarak takdir edildi ve Meksika delegesi tarafından Genel Kurul'a sunulan "***Kıbrıs'ta barışçı, demokratik ve adil bir çözüme ulaşılması için tarafların sürekli olarak çaba göstereceğine güven belirten***" karar tasarısı oybirliğiyle kabul edildi. Böylece, Zorlu ve Averoff arasında, New York'ta başlayan ikili görüşmeler, daha sonra Paris'te ve Zürih'te devam etti; çetin, yoğun fakat sonuç alıcı müzakereler yapıldı.[44]

Sonuç olumluydu. Nitekim, Türkiye ve Yunanistan, İngiltere'nin de olurunu alarak Kıbrıs'ta iki toplumlu bir Ortaklık Cumhuriyeti'nin kurulması üzerinde anlaşmaya vardı.

Rum-Yunan ikilisi, müzakerelerin ilk günlerinde, iki toplumlu ve bir nevi *fonksiyonel federasyon* olarak belirlenen Türk görüşlerine karşı çıkmakla beraber, müzakereler ilerledikçe, iki toplumun nüfus oranlarına göre değil, *iki ayrı siyasi varlık olmaları nedeniyle, birçok devlet organlarında dengeli olarak temsil edilmeleri ve bir toplumun öteki üzerinde egemenlik kurmasının önlenmesi gerektiğini kabul etmek durumunda kaldılar.*

Gerek Rum liderliği, gerekse Yunan hükümeti, Türklerle bağımsız devlet konusunda, *iki toplumun siyasi eşitliği esasına dayalı* olarak, Zorlu'nun önerdiği esaslar içinde, bir çözüme

yaklaşmadıkları takdirde, adanın taksim edileceği görüşündeydiler. Bu nedenle, ilkin daha çok Rumların eline geçecek bir bağımsız devlet formülünü kabul etmek ve bir süre sonra, *ilk fırsatta anayasayı değiştirip Türklere tanınan hakları gaspetmek, böylece enosis yolunu tekrar açmak gibi sinsi bir düşünceyle anlaşmaları imzaya razı oldular. Böylece Türk-Yunan görüşmeleri, bir iki küçük nokta dışında iki tarafın anlaşmasıyla sona erdi.*

Bunun üzerine, TC. Başbakanı Adnan *Menderes* ve Yunan Başbakanı Konstantin *Karamanlis,* Zürih'e gittiler. Burada Başbakanların da katıldığı müzakereler sonunda, tam bir anlaşma sağlandı ve bu anlaşma 27 madde halinde kaleme alındı. *11 Şubat 1959 günü iki Başbakan bu anlaşmayı Zürih'te imzaladı.*

Zürih Antlaşması'nın geçerli olabilmesi için, İngiliz hükümetiyle Kıbrıs Türk ve Rum liderleri tarafından da kabul ve imza edilmesi gerekiyordu. Makarios ve *Dr. Küçük* gelişmelerden Atina ve Ankara tarafından haberdar edilmekteydi. Bu nedenle Zorlu ve Averoff arasındaki görüşmelerin seyri ve hedeflenen sonuç tüm taraflarca bilinmekteydi.

Ama Makarios yine de son dakikada bile olsa bozgunculuk yapmak, bazı konularda tekrar müzakere sürecini başlatmak peşindeydi. Nitekim, 17-19 Şubat 1959'da, Londra'da, Zürih Antlaşması'nın onayı için yapılan toplantılarda, imzalamaktan kaçınma rolü oynamaya başladı. Onun bu olumsuz tavrı, anlaşmanın içeriği hakkında zamanında bilgili kılınmadığından değil, ileride Kıbrıs anlaşmaları ve anayasasını bozmak niyetinde olduğundan, buna daha o günden bir kılıf hazırlamak içindi. Yani, anlaşmaları zorla imzaladığı şeklinde bir imaj yaratmak ve bunu ileride anayasayı değiştirme girişimleri için kullanmak istiyordu.

17 Şubat'ta, Dr. Küçük başkanlığında Londra'ya giden Kıbrıs Türk heyetinde Rauf *Denktaş* ve Osman *Örek* de bulunuyordu. Makarios ise, henüz adaya dönme izni olmadığı için, Londra'ya Atina'dan gelmiş ve danışmalarda bulunmak için, Kıbrıs'tan oldukça kalabalık bir Rum heyetini Londra'ya çağırmıştı.

Başbakan Adnan Menderes başkanlığındaki Türk heyeti, Londra'ya giderken, uçağın Gatwich havalimanı yakınlarında düşmesi sonucu birçok Türk diplomatı yaşamını kaybetti.

Adnan Menderes'in kendisi, büyük bir şans eseri, hafif yaralar aldığı için, kısa sürede iyileşti ve Kıbrıs Antlaşmalarını tedavi görmekte olduğu *London Clinic'*de imzaladı.

Londra'da, *Lancester House*'da, iki gün devam eden görüşmelerde Makarios'un değişiklikler önererek imzadan kaçınma girişimleri, Averoff ve Karamanlis'in tavsiyeleri ve uyarıları sonucu giderildi ve 19 Şubat 1959 günü, Zürih anlaşmaları son şeklini alarak Londra'da 5 tarafın imzaları ile onaylandı.

Böylece, *Zürih ve Londra Antlaşmaları* olarak anılan ve Kıbrıs Cumhuriyeti'nin doğmasını sağlayan anlaşmalar gerçekleşmiş oldu.[45]

1 Gazioğlu, A. C., **İngiliz İdaresinde Kıbrıs** (İstanbul 1960), ilgili bölüm; **Gazioğlu**, **Enosis Çemberinde Türkler** (2. baskı) s. 130-133. Ayrıca bak, **London Gazette**, 5 Kasım 1914.

2 Dendias, adadaki Türklerin sekizde birinin, yani 8,000 Türkün adayı terk ederek Anadolu'ya göç ettiğini yazmaktadır.

3 Yunan Kralı Konstantin, Alman İmparatoru William II'nin kızkardeşi Sofia ile evliydi.

4 İngiliz Belgesi CO 67/178.

5 **CO** 505-20.

6 **CO** 67/179-4973.

7 **CO** 67/191-28343.

8 Sabahattin İsmail ile Ergin **Birinci'nin** '**İki Ulusal Kongre**' kitabında ayrıntılı bilgiler vardır.

9 **Yeni Kıbrıs Dergisi**, 1985, s. 50.

10 Gazioğlu, Ahmet, **İngiliz İdaresinde Kıbrıs**, s. 34 ve **Enosis Çemberinde Türkler**, s. 193-194.

11 **Sömürgeler Bakanlığı Arşivi** CO 69/41.

12 Gazioğlu, **Enosis Çemberinde Türkler**, s. 209-210.

13 Storrs'un 1931 isyanıyla ilgili olarak Sömürgeler Bakanı'na gönderdiği raporda bu olay geniş ve ayrıntılı şekilde anlatılmaktadır. Bak, **CO** 883/8, Cmd 4045 (1932); ayrıca bak Storrs, **Orientations** (London 1937).

14 **Crawshaw**, Nancy, **The Cyprus Revolt-An account of the Struggle for Union with Greece** (London 1978), s. 43.

15 Milli Kongre Çağrısı, 23 Nisan 1931 tarihli **Söz** ve 25 Nisan tarihli **Masum Millet** gazetelerinde tam metin olarak yayımlandı. Ayrıca bak, Gazioğlu, **Enosis Çemberinde Türkler**, s. 246.

16 Ayrıntılı bilgi için bak, Harid Fedai, **Yeni Kıbrıs Dergisi,** Mayıs 1986, s. 35-40 ve Sabahattin İsmail ile Ergin **Birinci'nin** yayınladığı **İki Ulusal Kongre** (Lefkoşa 1987).

17 **Söz Gazetesi**, 11 Nisan 1943.

18 Gürkan, Haşmet, **Yeni Kıbrıs Dergisi**, Ağustos-Eylül 1985, (Bu yazıda KATAK'la ilgili ayrıntılı bilgiler var).

19 **Deniz**, Kemal, **Yeni Kıbrıs Dergisi**, (dizi yazı) Mayıs-Kasım, 1986 ve Ocak-Mart 1987 (Bu dizide K. T. Çiftçiler Birliği'nin kuruluşu ve çalışmaları ile ilgili ayrıntılı ve geniş bilgiler vardır).

20 Gazioğlu, Ahmet C., **Enosis Çemberinde Türkler**, s. 389-408.

21 **The Times**, 1 Mart 1947; ayrıca bak CO 67/352.

22 Gazioğlu, **a.g.e.**, s. 445-446.

23 **Halkın Sesi**, ve **Hürsöz**, 12 Aralık 1949.

24 Menteşoğlu, Feridun Osman, Kıbrıs Adası Hakkında, **Ulus Gazetesi**, 18 Aralık 1949; bak ayrıca Armaoğlu, **Fahri** H., **Kıbrıs Meselesi** (Ankara 1963), s. 19.

25 **Luke**, Sir Harry, **Cyprus a Portrait and Appreciation**, (London 1975), s. 180; ayrıca bak, Stavrinides, Zenon, **The Cyprus Conflict**, (CYREP, ikinci baskı, 1999) s. 27-28.

26 **CO** 67/37013.

27 **Scotsman** Gazetesi, 8 Aralık 1954.

28 Gazioğlu, Ahmet C., **Enosise Karşı Taksim ve Eşit Egemenlik**, (Ankara 1988), s. 28-30.

29 **Hürriyet**, **Vatan** ve **Cumhuriyet** Gazeteleri, 25 Ağustos 1954.

30 **Hürriyet**, 29 Ağustos 1954.

31 Gazioğlu, **a.g.e.**, s. 35-38.

32 EOKA ile ilgili ayrıntılı bilgi için bak, **The Memoirs of General Grivas**, edited by Charles Foley (Longmans, London 1964).

33 Bak, Anadolu Ajansının 24 Ağustos 1955 tarihli bülteni; ayrıca bak, **Dünya** Gazetesi 25 Ağustos 1955.

34 Konferansın seyri ve tutanakları için bak **The Tripartite Conference On Eastern Mediterranean and Cyprus**, cmd 9594, October 1955, s. 5 1.

35 **Gazioğlu**, Ahmet C., **Enosise Karşı Taksim ve Eşit Egemenlik**, s. 100-102.

36 **Halkın Sesi**, 6 Ekim 1955.

37 **Parliamentary Debates (Hansard)**, 26 Ocak 1956.

38 Bak, **Correspondence Exchanged Between the Governor and Archbishop Makarios**, cmd. 9708, March 1956.

39 Parliamentary Debates (Hansard) 19 Aralık 1956, cilt 562, No: 195.

40 Hansard, **House of Commons**, vol. 589, No. 124, 19 Haziran 1958, Ayrıca bak, Macmillan, Harold, **Riding the Storm**, s. 668.

41 Bitsios, Dimitris, **The Vulnerable Republic**, s. 94.

42 **GAOR**, 13th Session, December 4, s. 312-313 ve 316.

43 Averoff, Evangelos, **The Lost Opportunities**, Cyprus, **1950-1963**, s. 295-96.

44 Gazioğlu, Ahmet C., **Enosis Çemberinden Kıbrıs Cumhuriyeti'ne** (CYREP 2000) Zürih Anlaşmalarıyla ilgili olarak bu kitabın ilk 2 bölümünde geniş ayrıntı vardır.

45 Gazioğlu, **a.g.e**, s. 49-62.

Rum Mezalimi ve Kktc'ye Doğru / Dr. Ahmet Gazioğlu [s.946-965]

Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, KKTC Cumhurbaşkanı Siyasî Tarih Danışmanı / KKTC

Rum-Yunan ikilisinin Kıbrıs anlaşmalarını kabul ederken ileriye ait niyetlerinin ilkin, Türk tarafına tanınan ve kendilerine göre aşırı olan hakları ortadan kaldırmaya ve ilk aşamada bir Kıbrıs Rum devleti, sonra da Yunanistan'a ilhak aşamasına geçmeye yönelik olduğuna ilişkin çeşitli kanıtlar vardır. Yunan ve Rum liderlerinin bu konudaki demeçleri ve davranışları bunun açık örnekleridir. İşte bunlardan birkaçı:

a) Averoff; anılarında şöyle demektedir: *"yapılan anlaşmalar, daha küçük ikinci bir Yunanistan yaratmanın ve adanın zamanla bu niteliğiyle tanınmasının yolunu açtı*.[1]

b) Makarios ise, iki toplumlu bağımsız devletin Cumhurbaşkanı olmasına karşın, yine de bu düzenlemenin geçici olduğu ve ana hedefin değişmediğini belirten konuşmalar yapmaktaydı. Nitekim, 5 Ocak 1962'de yaptığı bir konuşmasında şöyle demişti:

"Kıbrıs halkının mücadelesi devam edecektir.

Zürih ve Londra anlaşmaları, bu mücadele sürecinde, sadece bir kilometre taşı değil, aynı zamanda bugün elde edilenlerin kapitalize edilmesi ve ileride gerçekleştirilecek fetihler için başlatılacak mücadelelerin hareket noktası ve burçlarıdır."

Kurulacak Cumhuriyetin Cumhurbaşkanı ve Muavini, iki halkın ayrı ayrı oylarıyla, Londra-Zürih anlaşmalarının imzasından bir süre sonra seçilmişti. Böylece Cumhuriyetin ilk Cumhurbaşkanı Makarios ve Muavini de Dr. Küçük oluyordu. İşte bu seçimin sonuçlarının açıklanması üzerine, 13 Aralık 1959 günü, Makarios halka yayınladığı bildiride şöyle diyordu:

*"Sekiz yüzyıldan bu yana ilk kez, adanın yönetimi **(hükümeti**) Rumların eline geçmiş bulunuyor."*

Makarios bu tür olumsuz, kışkırtıcı ve esas niyetlerinin değişmediğini açıkca belirten demeçlerini, konuşmalarını devam ettirmiştir. Birçok örnekten işte iki tanesi daha:

Makarios, 1 Nisan 1960'da, EOKA'nın başlattığı tedhişin 5. yıldönümünde, Kıbrıs Cumhuriyeti anayasasının üzerinde çalışmalar yapıldığı günlerde, EOKA'nın verdiği kurtuluş mücadelesinin, ulusal özgürlüğün temel taşını oluşturduğunu belirterek şöyle dedi:

"Bu özgürlüğü tamamlamak ve korumak bizim kutsal görevimizdir. Ulusal mücadeleler asla sona ermez; aynı esası ve içeriğini koruyarak sadece şekil değiştirirler.

Zürih ve Londra Anlaşmalarıyla umutlarımız ve emellerimiz tamamlanmamıştır. EOKA'nın bize sağladığı bu burçlardan ve köprübaşlarından zaferimizi tamamlayıncaya kadar mücadeleye devam edeceğiz. Ohalde, inançla ülkemizin geleceği için uğraş vermeliyiz ve emin olmalıyız ki, 5 yıl önce başladığımız bu görev yakında tamamlanacak ve meyvelerini verecektir."[2]

Makarios, bu sözleriyle 5 yıl önce başlattıkları ve adanın Yunanistan'a ilhakını amaçlayan EOKA tedhiş hareketini anımsatmaktaydı ve bu görevin, yani Enosisi gerçekleştirme mücadelesinin yakında tamamlanacağını belirtiyordu. Yani, iki toplumun eşitliğine, kurucu ortaklığına dayalı bir Cumhuriyet kurulurken, bu devletin Cumhurbaşkanlığına getirilmiş olan Başpiskopos, bağımsız devleti yıkıp Enosisi gerçekleştireceklerini, değişmez amaçlarının Yunanistan'a ilhak olduğunu açıkca dile getiriyordu.

Makarios, 28 Temmuz 1960'da, yani, iki toplumlu Kıbrıs Ortaklık Cumhuriyeti'nin ilanından sadece 18 gün önce ise şu demeci verdi:

"Anlaşmalar, hedefi oluşturmuyor ve yarına değil, bugüne aittir. Kıbrıs Rum halkı, ulusal davasına devam edecek ve geleceğini kendi iradesine göre şekillendirecektir.

Zürih ve Londra Anlaşmaları, olumlu ögeler yanında olumsuzluklar da içermektedir.

Rumlar olumlu yönlerinden yararlanacak, olumsuz yönlerini ise ortadan kaldıracaktır."

Ve nihayet Cumhuriyetin ilân edildiği, ortaklık devletinin kurulduğu 16 Ağustos 1960 günü Makarios şöyle dedi:

"Bağımsızlık, EOKA mücadelesinin amacı ve hedefi değildi… Yabancı faktörler, ulusal hedefin gerçekleşmesini önledi. Fakat bu, üzüntü nedeni olmamalıdır… Zira yeni burçlar fethedilmiştir ve Kıbrıslı Rumlar bu burçlardan hareketle nihai zaferini tamamlayacaktır."

Londra ve Zurih Anlaşmalarının en önemli belgesini, bir yandan Kıbrıs Cumhuriyeti, diğer yandan Türkiye, İngiltere ve Yunanistan arasında imzalanan Garanti Antlaşması oluşturmaktadır.

Averoff, tüm ikili müzakereler sürecinde ***Zorlu'nun, kurulacak Ortaklık Cumhuriyeti'nin federal bir devlet sistemine dayanması ve Türkiye'ye adada askeri bir üs verilmesi üzerinde ısrar ettiğini,*** Yunan tarafının ise bu iki öneriyi kesin şekilde reddettiğini ileri sürerek, Türklerin bu iki isteğini tatmin için Garanti ve İttifak Antlaşmalarını önerdiklerini anılarında anlatmaktadır. Böylece, Averoff'a göre, bu iki antlaşma, Kıbrıs'ta kurulacak devlet rejiminin bir askeri darbe ile, veya bir başka yolla değiştirilmemesini güvence altına alacaktı.[3]

Bir anlaşmanın önünü tıkamamak için, sonunda Türk hükümeti, adada bir üsse sahip olmak ve sistemin ise federal cumhuriyet olarak belirlenmesi isteminden vazgeçti ve Garanti ve İttifak Antlaşmaları ile rejimi güvenceye bağlamak önerisini kabul etti. Böylece, bu iki önemli Antlaşma gerçekleşmiş oldu.

Garanti Antlaşmasına göre 3 garantör ülke (Türkiye, İngiltere ve Yunanistan) Kıbrıs Cumhuriyeti'ni garanti etmekte ve bu antlaşma hükümleri ihlâl edildiği takdirde birlikte veya tek yanlı müdahale hakkına sahip bulunmaktaydı.

İttifak Antlaşmasının III. maddesi ise, Kıbrıs Cumhuriyeti'nde üçlü bir karargah kurulmasını ve bu üçlü karargahta, Türkiye'nin 650 ve Yunanistan'ın ise 950 asker bulundurmasını öngörmekteydi.

Anlaşmalara göre, 10 Bakandan 7'si Rum ve 3'ü Türk olarak belirlendi. Dr. Küçük'ün atadığı ve 2 Nisan 1959'da açıklanan 3 Türk bakan şunlardı: Osman ***Örek:*** Savunma Bakanı; Fazıl ***Plümer:*** Tarım ve Tabii Kaynaklar Bakanı; Dr. Niyazi ***Manyera:*** Sağlık Bakanı.

19 Şubat 1959'dan, Cumhuriyetin ilan tarihi olan 16 Ağustos 1960 tarihine kadar süren ***geçici dönemde,*** Cumhurbaşkanı ve Cumhurbaşkan Yardımcısı da Türk ve Rum toplumları tarafından ayrı olarak seçilmişti. Böylece, daha Cumhuriyet kurulmadan önce Cumhurbaşkanlığına Makarios ve Cumhurbaşkan yardımcılığına Dr. Küçük getirildi.

Zürih ve Londra Anlaşmalarında adada İngilizlere ait egemen üsler bulunması da kabul edilmişti.

15 Ağustosu 16 Ağustos'a bağlayan gece yarısı, resmi bir törenle bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti ilân edildi.

Böylece, Kıbrıs'ın uzun tarihinde ilk kez, iki toplumun ortaklığına ve işbirliğine dayalı bağımsız bir Kıbrıs Cumhuriyeti kurulmuş ve bu ortaklık cumhuriyeti hür dünya devletleri arasına katılmış oldu.

Aynı gün son İngiliz valisi Sir Hugh Foot, bir ihtiram kıtasını teftiş etti ve saat 9'da otomobille Vilayet Konağından ayrılarak Mağusa'ya gitti. Orada saat 10'da ***limandaki*** *Chichester* ***adındaki İngiliz muhribine bindi ve İngiliz jetlerinin alçaktan yaptığı uçuşlarla selamlanarak adadan ayrıldı.***

Vali ayrıldıktan bir saat sonra, İttifak Antlaşmasına uygun olarak, adada üçlü karargahta üslenecek olan Türk ve Yunan alayları aynı limandan karaya çıktılar.

Mağusa limanına ilkin 950 kişilik Yunan Alayı'nı getiren 3 nakliye gemisi girdi; ardından Albay Turgut ***Sunalp*** komutasındaki 650 kişilik Türk Alayı'nı getiren ***Ege*** gemisi gelip rıhtıma dayandı. Ege vapuru, bayraklarla süslü olarak limandan içeri girerken, Mağusa surlarını ve limanın önlerini dolduran binlerce Kıbrıslı Türkün ***"Yaşa… varol… Anavatan çok yaşa…"*** sesleriyle ve coşkun alkışlarla, sevinç gözyaşları ve sevgi gösterileriyle karşılandı.

Türk ve Yunan gemilerindeki askerler, anlaşma uyarınca, aynı anda, saat 12'de karaya birlikte çıktılar. Türk askeri, 82 yıllık bir ayrılıktan sonra, baştan başa bayraklar, milli renkler ve flamalarla süslenmiş olan Mağusa'da, Türkiye ***Milli Birlik Komitesi*** üyesi Tüm-General Cemal ***Madanoğlu***, Başkonsolos Vecdi ***Türel,*** Federasyon Başkanı Rauf R. ***Denktaş***, Dr ***Küçük'***ün temsilcileri, Türk Bakanlar ve milletvekilleri ile büyük bir Türk kalabalığı tarafından karşılandı.

Askerlerin tümü de karaya çıkınca, İstiklâl Marşı çalındı ve Bayrak Töreni yapıldı. Türk Alayı buradan saat 13.30'da ayrılarak Türk halkının coşkun sevgi gösterisi ve çiçek yağmuru altında, düzenli bir yürüyüşle Namık Kemal Meydanı'na geldi. Orada Namık Kemal'in büstüne çelenk konularak saygı duruşunda bulunuldu. Hem limanda, hem meydanda kurbanlar kesildi. Federasyon Başkanı Denktaş, Türk askeri birliğine hitaben bir konuşma yaptı ve şöyle dedi: *"Kıbrıs'ta sizin*

varlığınız, bize 26 milyonluk bir kuvvet, 26 milyonluk bir iman, 26 milyonluk bir güven getirmiştir. Bundan sonra terkedilmiş bir Türklük değil, burada Türklük şerefi ile yaşamaya hazır kuvvetli bir Türk toplumu bulacaksınız.

Sizi burada barışın gözcüleri olarak selamlıyoruz. Barışın gözcüleri olarak kucaklıyoruz. Siz burada kuvvetli oldukça, bizim haklarımızın koruyucusu oldukça, hiç kuşku yoktur ki, Kıbrıs'ta Türler barış içinde, güven içinde günlük işlerine bakabilecek ve geleceğe emin bir surette, korkmadan, yılmadan, ilerliyecetir."[4]

Türk Askeri Birliği, saat 17.30'da Lefkoşa'ya ulaştı. Bando ve birkısım askerlerle kumandanları burada vasıtalarından inerek Atatürk meydanı'na doğru yürüyüşe geçtiler. Halk, büyük bir insan deryası halinde, alkış ve *"Türk askeri çok yaşa"* nidaları arasında Mehmetçiklerin yürüyüşünü heyecanla seyretti. Evkaf bahçesindeki Atatürk büstüne komutanlar tarafından bir çelenk konuldu, saygı duruşunda bulunuldu.

Böylece, 82 yıllık bir ayrılıktan sonra Türk askerî, adada kurulan yeni, bağımsız ve iki toplumun kurucu ortaklığına dayalı devletin ve Cumhuriyet düzeninin koruyucusu ve garantörü olarak tekrar Kıbrıs'a ayak bastı.

Rumların Ortaklık Cumhuriyeti'ni Yıkma Girişimleri

İki toplumlu Ortaklık Cumhuriyeti'ni, başta Başpiskopos Makarios olmak üzere Kıbrıs Rum liderliği birtürlü içlerine sindirememişti. Bu nedenle, Cumhuriyetin kuruluşunu sağlayan Londra ve Zürih Anlaşmalarının imzalandığı andan itibaren Makarios, kurulması öngörülen ***iki toplumlu ortaklık Cumhuriyeti'***nin ilk fırsatta ve erken zamanda yıkılmasını, tüm adanın Rum egemenliği altına sokulmasını, bir Rum devletine dönüştürülmesi, siyasi yönden kendilerine eşit olduğu uluslararası anlaşmalarla saptanan Türk ortağın Kıbrıs Rum devleti içinde azınlık bir toplum statüsüne indirgenmesini, hatta toptan imha edilmesini öngören planlar yapmaya başladı.

Makarios, daha 1950'de Başpiskopos seçildiğinde, göreve başlarken Enosis, yani Kıbrıs'ı Yunanistan'la birleştirmek mücadelesini sürdürüp bu ideali gerçekleştirmek için ant içmişti. İşte bu yeminine bağlı olarak adada EOKA'nın kurulmasına ve tedhişin başlamasına önayak olmuştu.

Enosisi önleyici her harekete, adanın özerkliğine, hatta bağımsızlığına karşı çıkmış, Yunanistan'a ilhak uğruna teröre, şiddete, başvurulmasını, uluslararası Enosis kampanyaları başlatılmasını planlamış, ve yönetmişti.

Böylesine bağnaz bir Helen milliyetçisi, ırkçı ve şöven bir din lideri olan Makarios, Kıbrıs'ın ilk Cumhurbaşkanı seçilerek, bağımsız Kıbrıs devletinin başına geçmişti. Bu olgu, iki toplumun siyasi eşitliğini ve işbirliğini, iki anavatan olarak Türkiye ve Yunanistan'ın ada üzerindeki hak ve çıkarlarının dengelenmesini ve devamını, Yunan yayılmacılığının esin kaynağı olan ***Megali İdea'***nın hedeflediği Enosisin yasaklanmasını, Kıbrıs Türk Toplumu ile adadaki iktidarın ve egemenliğin paylaşılmasını öngören Kıbrıs anlaşmalarını Makarios'un uygulamaya koyması olanağını ve umudunu ortadan kaldırmaktaydı.

Nitekim öyle oldu. 3 yıl içinde Kıbrıs Cumhuriyeti yıkılma noktasına geldi ve nihayet 1963 sonunda Türk toplumuna karşı girişilen etnik temizlik, yani soykırım hareketi ile ortadan kalktı; ada 1960 anlaşmaları ve anayasasına aykırı yasa dışı bir Rum devletine dönüştürüldü.

İki toplumun siyasi eşitliği ve ortaklığına dayalı Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluş süreci esnasında bile Makarios daha önceki bir bölümde örnekleri verilen esas amaç ve niyetlerini çeşitli beyanatlarında, konuşmalarında açıkça belirtmekten kaçınmıyordu.

Makarios, adada bir Kıbrıs milleti bulunmadığını da birçok kez vurgulayarak 1963 yılında Kikko Manastırında yaptığı konuşmasında şunları söyledi:

Beni tanıyan hiçbir Rum, adada bir Kıbrıslılık bilinci yaratmayı arzulayacağıma asla inanamaz. Kıbrıs anlaşmaları bir devlet yaratmıştır ama bir millet yaratmamıştır.

Tüm bu beyanatlar, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kısa ömürlü olacağının açık ve belirgin sinyalleriydi. Rumların bir bahane uydurarak, ortamın da kendileri için uygun olduğuna karar verdikleri bir zamanda, Zürih ve Londra Anlaşmalarını ve iki toplumun dengeli işbirliğine, siyasi eşitliğine dayalı 1960 Anayasası'nı, adada sadece Rumların egemen olacağı bir düzen yaratmak için değiştirmeye, hatta ortadan kaldırmaya girişecekleri artık belli olmuştu.

Cumhuriyet kurulur kurulmaz, Rum liderliği bu amaçla iki yönde hazırlıklara başladı:

1-Kıbrıs Türklerine tanınan hakları ve gerekirse Türk toplumunu ortadan kaldırmak,

2- Anayasanın ve antlaşmaların, özellikle de garanti ve ittifak Antlaşmalarının uygulanmasına engel olmak.

Birinci hedefin gerçekleştirilmesi için Makarios, kurmaylarına gizli bir plan hazırlanmaları emrini verdi. İşin başına da AKRİTAS takma adıyla, EOKA'nın ileri gelenlerinden, azılı tedhişçi ve Cumhuriyetin ilk hükümetinde İçişleri Bakanlığı görevine atanan ***Yorgacis*** getirildi. Planın hazırlanmasında Yorgacis'e yardımcı olmak üzere Glafkos ***Kliridis*** ve Tasos ***Papadopulos***'a da görev verildi. Bu üç EOKA'cı, Makarios'un direktiflerine uygun olarak Türk haklarını ve gerekirse Türk Toplumunu ortadan kaldırmak üzere bir plan hazırladılar. Bu plan Makariosca onaylandı ve adına da AKRİTAS PLANI denildi.[5]

AKRİTAS planının içeriğine kısaca bakarsak şu hedeflerin saptandığını görürüz:

1)Esas ve nihai hedef Enosistir. Yani Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakıdır.

2) Bu amaçla, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması ile bu sorunun çözümlenmediğini ve yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini dünyaya duyurmak için çaba gösterilecektir.

3) Kıbrıs Türklerinin olumsuz ve işbirliğini engelleyici bir tutum içinde olduğu söylentisi yaygınlaştırılacaktır.

İçte ve dış dünyada, bu üç amaca yönelik girişimler sürdürülürken anlaşmaları ve anayasayı kendi emelleri lehine değiştirmek ve adanın egemenliğini tümüyle sadece kendi ellerine geçirmek, böylece Enosisin yolunu açmak için neler yapılacağı da planda şöyle anlatılmaktadır:

a)Kıbrıs anlaşmalarının halkın iradesi dışında bir olup bitti şeklinde zorla kabul ettirildiği, Türklere aşırı derecede ve iç düzeni sarsacak haklar verildiği, bu nedenle anayasanın ve Rumların self-determinasyon hakkının engellendiği, ayrıca garantör ülkelere dıştan müdahale hakkı tanındığı için Garanti Antlaşmasının ortadan kaldırılması gerektiği dış dünyada, uluslararası platformlarda sürekli olarak anlatılacak.

b) Bu esnada anayasanın değiştirilmesi ve hem Garanti, hem de İttifak Antlaşmalarının *de facto* ***olarak ortadan kaldırılması için girişimlerde bulunulacak.***

c) Bunlar gerçekleştirilince Rum halkı kendi iradesini serbestçe kullanıp Enosis kararı almak olanağına kavuşacak.

d) Bu gelişmeler karşısında, Türkiye'nin Garanti Antlaşmasına dayanarak müdahale etmesini önlemek için ilkin anayasayı değiştirmek yoluna başvurulmalıdır. Çünkü, Anayasa değişikliği girişimi, müdahaleyi haklı gösterecek bir tehlike olarak değerlendirilemez.

AKRİTAS PLANI, bundan sonra anayasa değişikliğine Türklerin göstereceği tepkileri ele almakta ve bu durumda Türklere karşı ani baskınlar, saldırılar düzenlenmesini öngörmektedir.

Planda Türklerin herhangi bir direnişi karşısında şiddet kullanılması ve Türk direnişinin kısa sürede bastırılması planlanmıştı. Böylece, ileride yapılacak başka anayasa değişikliklerinin kolaylaşacağı düşünülmüştü. Zira Türkler, gösterecekleri tepki ve direnişin kendilerine pahalıya mal olacağını ilk girişimleri sonucu anlaşmış olacaklardı.

Türklerle çatışmaların yayılıp büyümesi halinde ise derhal ENOSİS ilan edilecekti.

Bu sinsi plan, 1960'da kurulan iki toplumlu ortaklık Cumhuriyeti'ni nelerin beklediğinin açık kanıtıydı. Nitekim, başta Makarios olmak üzere, Rum liderliği, Kıbrıs anayasası ve anlaşmalarıyla belirlenen Türk haklarını uygulamamak için daha ilk günden itibaren her yolu denediler ve sonunda AKRİTAS planını uygulamaya koydular.

Adanın 5 kasabasında ayrı Türk belediyelerin kurulmasını öngören maddeyi hiçe sayarak gerekli yasanın çıkmasını engellediler. Bu konuda Anayasa mahkemesinin aldığı kararı da hiçe saydılar. Böylece, Anayasa Mahkemesi'nin tarafsız başkanı, tanınmış hukukçu, Alman bilim adamı Prof. ***Forsthoff***'un ve yardımcısı Dr. ***Heinze***'nin istifasına neden oldular.

Cumhurbaşkan Yardımcısı Dr. Fazıl Küçük'e tanınan, dış ilişkiler, iç güvenlik ve savunma konularında Bakanlar kurulunda ve Mecliste alınan kararları VETO etme hakkını hiçe saydılar ve değiştirmeye kalktılar. Aynı şekilde, bazı yasaların geçerli olabilmesi için Meclisteki Türk üyelerin ayrı oy çoğunluğunu gerektiren anayasa kuralını da çalıştırmadılar. Kamu hizmetinde 70 Rum 30 Türk

oranının uygulanmasına, yine 60-40 oranını öngördüğü için Kıbrıs Ordusu'nun kurulmasına karşı çıkarak bu anayasa maddelerinin yaşama geçirilmesine engel oldular.

Kısacası, ***1960 Anlaşmaları ve Anayasası'nda Kıbrıs Türk halkına ve Türkiye'ye tanınan tüm hakları ortadan kaldırmak veya kendi lehlerine değiştirmek için her yolu denediler.*** Böylece Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluş amacına, anayasanın sözüne ve ruhuna aykırı hareketlerle, iki toplum arasında kurulması öngörülen karşılıklı güvenin, işbirliği ve barışın oluşmasını planlı bir şekilde önlediler.

Sonuç, AKRİTAS PLANI'nın adım adım uygulanması ve Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yıkılması, Kıbrıs Türk halkının Rum saldırıları karşısında yıllarca en basit insan haklarından bile yoksun bırakılması, göçmen olmaya, evlerini terketmeye zorlanması, kan ve gözyaşı oldu.

İngiliz Yönetiminin son yıllarında adada sömürge müsteşarı olarak hizmet gören ve her iki toplumu çok iyi tanıyan John ***Reddaway*** AKRİTAS PLANI için şöyle demektedir:

AKRİTAS PLANI aslında Kıbrıs Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırmak için hazırlanan bir komploydu. Üç hedefi vardı: 1960 Anlaşmalarından kurtularak, self-determinasyon ve Enosis yolunu açmak, anayasanın uygulanabilir olmadığı izlenimini yaratarak değiştirilmesi için zemin hazırlamak ve böylece Türklere tanınan hakları ortadan kaldırarak onları siyasi hiçbir değeri olmayan bir azınlık statüsüne indirgemek.[6]

Türkiye Dışişleri Bakanı Zorlu ile uzun müzakereler sonucu Kıbrıs anlaşmalarının ortaya çıkmasında büyük emeği geçen Yunan Dışişleri Bakanı Evangelos Averof, Cumhuriyetin ilanından sadece iki yıl kadar sonra Makarios'un anayasayı değiştirmek girişimi karşısındaki tepkisini ve görüşünü şöyle belirtmişti: ***"Gerek Yunanlı, gerekse yabancı diplomatlardan ve çok güvenilir çevrelerden edindiğimiz bilgilere göre Makarios'un yapmak istediği değişiklikler antlaşmaların temel maddeleriyle ilgilidir. Daha doğrusu, antlaşmaların feshini hedeflemektedir."***[7]

Makarios, Kıbrıs anlaşmalarını ve anayasayı değiştirme ve Kıbrıs'ı tümüyle Rum-Yunan egemenliğine sokma girişimlerini yaparken, garantör Türkiye'nin 27 Mayıs 1960 ihtilali ile içine sürüklendiği kritik ve zor durumdan yararlanmış, bir yandan da adadaki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Arthur ***Clark'***tan destek görmüştü.

Glafkos Kliridis, anılarını içeren İFADEM adlı kitabında Makarios'un anayasayı değiştirme düşüncesini İngiliz Yüksek Komiserine anlattığını, hatta hazırladığı değişiklik önerilerini de kendisine sunduğunu, Yüksek Komiserin bunlar üzerinde bazı değişiklikler yaptığını ve yanıt vermediğini belirtmektedir.[8]

Diğer bir garantör ülke olan Yunanistan ise, Makarios'un girişimlerini zamansız bulmakla beraber, inisiyatifi ona bırakmış, kesin bir karşı tavır içine girmemişti.

Kıbrıs Türk liderleri ise, anayasanın ve anlaşmaların uygulanmasını ve Cumhuriyetin temel ilkelerine bağlı kalınmasını istemekte, Makarios'un Türk haklarını ortadan kaldırma girişimleri

karşısında endişelerini belirterek, gerek garantör ülkelere, gerekse dünya kamu oyuna, adada Rum liderliğinin izlediği siyasetin yanlış, yasadışı ve tehlikelerle dolu olduğunu duyurmaya çalışmaktaydı.

Aslında, anayasanın uygulanması ve ne derece başarılı olduğunun denenmesi için zamana gereksinim vardı. İyi niyetle anayasayı ve anlaşmaları uygulamak için gerekli iradenin ve isteğin gösterilmesi ve ancak bu yapıldıktan sonra, aksayan yanlar varsa, onların düzeltilmesi yönüne gidilmesi gerekmekteydi. Kıbrıs'ın yakın tarihini ve Cumhuriyet dönemini inceleyen tüm bilim adamları, hukukçular ve siyasi tarih uzmanları hep bu yönde görüş belirtmişlerdir. Zaten Cumhuriyet yıllarında Meclis Başkanı olarak görev yapan Kliridis de aynı görüşte olduğunu anılarında açıklamıştır.

Kliridis bu konuda şöyle demektedir:

1960-63 dönemini propagandadan uzaklaşıp dürüstçe değerlendirdiğimizde, anayasal değişiklikler için girişimlerde bulunmaya ve baskı kullanmaya gerek olmadığı, bu tür girişimlerin zamansız olduğu ve henüz iki toplum arasında güven köprüleri kurulmadan yapıldığı sonucuna varılmaktadır.

…. Aslında, ortada anayasanın uygulanabilir olmadığı iddiasını doğrulayıcı bir kanıt da yoktu.

Ama Makarios, anayasayı değiştirip Türk haklarını ortadan kaldırmakta kararlıydı. 1962 yılı Kasım ayında Ankara'ya kadar giderek 27 Mayıs İhtilal Hükümeti'nin böyle bir girişime tepkisinin ne olacağını birinci elden saptamaya çalıştı. Makarios'un onuruna verdiği yemekte bir konuşma yapan Cumhurbaşkanı Cemal ***Gürsel***, Kıbrıs Cumhuriyeti'ne karşı Türkiye'nin duyduğu dostluk duygularını dile getirerek şöyle dedi:

Dostluk hisleriyle bağlı bulunduğumuz genç Kıbrıs Devleti'nin siz seçkin Cumhurbaşkanının memleketimizi ziyaretinden büyük memnunluk duymaktayız. Ziyaretinizin memleketlerimiz arasında var olan işbirliğinin daha çok gelişmesine yardım edeceğine inanıyoruz.

29 Aralık 1962'de, yani 1963 Rum saldırılarından bir yıl kadar önce, Dışişleri Bakanı Feridun Cemal ***Erkin***, bütçe görüşmeleri esnasında TBM Meclisi'nde yaptığı konuşmada bir bütün olan Zürih ve Londra anlaşmaları çerçevesinde Türk, Rum tüm Kıbrıs vatandaşlarının daha refah bir yaşama kavuşmalarının ve adanın huzur içinde ilerleyerek barış ve istikrar için yararlı olmasının Türkiye'nin en içten istemi olduğunu ve bu duygularının Ankara'yı resmen ziyaret eden Makarios'a da açıkça anlatıldığını söylemiştir.

Makarios'la EOKA'cı Rumların tüm kışkırtmaları ve Cumhuriyeti ele geçirme girişimleri karşısında Cumhurbaşkanı Yardımcısı Dr. Fazıl Küçük, 2 Aralık 1962'de yaptığı bir köy gezisi esnasında şunları vurgulamıştı:

Zürih ve Londra Anlaşmalarına imzamızı atarken bunun geçici bir zaman için değil, ancak sonsuza dek yaşayacağına inandık. Anlaşmaları bu niyetle kabul ettik. Yolumuz zıtlaşma değil, barış ve insanlık yoludur.

Cemaat Meclisi Başkanı Denktaş ise, Makarios'un tuttuğu yolun tehlikelerle dolu olduğuna dikkat çekmekte ve EOKA'nın 8. yıldönümünde, yani 1 Nisan 1963'de, EOKA mücadelesinin Kıbrıs Cumhuriyeti'ni kurmak için yapılmadığını, bu Cumhuriyetin baskı altında kurulduğunu vurgulayan sözlerini eleştirerek şöyle demekteydi:

Makarios, Rumların Kıbrıs'la ilgili planlarını açığa çıkarmıştır. Söyledikleri ve izlediği siyaset, anlaşmaların ihlali demektir ve tehlikeli fikirler içermektedir. Başkanı bulunduğu devleti yıkmak için devletin kuvvetlerini kullanmak meşru bir hareket olamaz.

Makarios ve Kliridis'in Kıbrıs Türklerini azınlık statüsüne indirgeme önerileri ve girişimleri, statümüzü sağlamak için yapılan fedakarlıklar ve Kıbrıs Cumhuriyeti'ni meydana getiren uluslararası antlaşmalarla asla bağdaşmamaktadır.

Halbuki Makarios'un niyeti ve kesin kararı, Kliridis'in de anılarında açıkça belirttiği gibi, 'azınlık toplum olarak gördüğü Türklere anlaşmalarla tanınan aşırı hakları kısıtlamak, Cumhurbaşkanı ve Cumhurbaşkanı Yardımcısı'na eşit yürütme (icra) yetkisi tanımak suretiyle belirlenen iki toplumun eşit statüsünü ortadan kaldırmak, Rum Cemaat Meclisi'ni feshederek onun yerine Eğitim Bakanlığı'nı oluşturmak suretiyle devletin eğitim ve öğretiminin Rumca olduğunu, azınlık toplumun yani Türk toplumunun eğitim, kültür ve kişisel statüsü ve diğer benzer konularda özerk (otonom) haklara sahip olduğu imajını yaratmaktı.'[9]

Kliridis'e göre, artık 1963 yılı Eylül ayına gelindiğinde, dümeni Makarios'un elinde olan Cumhuriyet gemisi karşı tarafla kafa kafaya çarpışma rotasına girmişti; Kıbrıs Türk liderliği de bu çarpışmanın kaçınılmaz olduğu bir rota üzerindeydi.

Ankara'dan sonra ABD'yi ziyareti esnasında anayasayı değiştirme niyetini açınca Başkan ***Kennedy*** de kendisine Zürih ve Londra Anlaşmalarının elde edilebilecek en iyi sonuç olduğunu söyledi. Ama bu tavsiyeler ve uyarılara kulak tıkayan Makarios kendi kararında ısrarlıydı.

Nitekim, 23 Kasım 1963 tarihinde 13 maddelik anayasa değişiklik önerilerini 3 garantör ülke ile Kıbrıs Türk liderliğine aynı anda sundu.

Ankara bu önerileri derhal reddetti ve anayasayı değiştirme girişimlerinin neden olacağı ciddi duruma Makarios'un dikkatini çekerek gerekli uyarıda bulundu. Zira, 13 maddelik anayasa değişiklik önerileri Türk haklarını tümüyle ortadan kaldıran nitelikteydi.

Türkiye Bakanlar Kurulu, 7 Aralık 1963'de özel bir toplantı yaparak Makarios'un anayasa değişikliği önerilerini reddetmek kararı aldı. Toplantı sonrasında, Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın yaptığı açıklama şöyleydi:

Kıbrıs Türklerinin yaşamsal hak ve çıkarlarının korunmasını içeren Zürih ve Londra Anlaşmaları üzerinde müzakere açılması gibi bir hususun kabulüne imkan olmadığından Makarios'un önerileri Bakanlar Kurulunca reddedilmiştir.

Aslında, Türk tarafının izlediği siyaset açıktı ve netti: Kıbrıs Cumhuriyeti'ni yaratan, hem iki toplum ve hem de Türkiye ile Yunanistan arasında çok hassas dengeler ve işbirliği oluşmasını sağlayan Zürih ve Londra Anlaşmalarının aynen uygulanması ve yeni uzlaşmazlıklara yol açacak davranışlardan kesinlikle kaçınılması! Kıbrıs'taki Türk liderliği Ankara'nın bu siyasetine harfiyen bağlı bir tutum içindeydi.

Makarios'un bu girişimi sonucu durum hayli gerginleşti. Rumlar, AKRİTAS PLANI'nda öngördüğü gibi zor kullanarak Türklerin haklarını gasbetmek ve Kıbrıs'ı bir Rum devletine dönüştürmek için harekete geçmek hazırlıklarını hızlandırdı. Nitekim, 21 Aralık 1963'te başlatılan Rum saldırıları adada yeni bir kanlı dönemin başlangıcı oldu. Türk toplumu büyük acılar içinde, fakat haklarını ve ulusal varlığını korumak kararlılığı ile 11 yıl şanla, şerefle ve büyük özverilerle sürdürdüğü ***özgürlük direnişi*** dönemine girdi.

Rum Saldırıları ve OrtakCumhuriyet'in Yıkılışı

Makarios'un sunduğu 13 maddelik anayasa önerilerini Türk tarafının reddetmesi üzerine, bu önerilere diğer iki garantör ülkenin, yani Yunanistan ile İngiltere'nin sıcak baktığını düşünen Makarios, süratle bir durum değerlendirmesi yaptı ve AKRİTAS PLANI'nın ikinci aşamasını devreye sokmaya karar verdi. Buna göre, Türk toplumu üzerinde çeşitli polisiye yöntemlerle baskılar yapılacak, Türk mahalleleri, evleri, işyerleri ani baskınlarla Rum polisi tarafından aranacak, her yerde Türkler sıkı sıkıya izlenecek ve bu girişimlere karşı çıktıkları takdirde, zor kullanılarak olay çıkması için tahrik edileceklerdi. Böylece, çıkacak gerginlik veya karşı koyma olayı vesile edilecek ve Türklere karşı toptan saldırıya geçilecekti.

Rum liderliği, böyle bir saldırı karşısında, Türklerin fazla direnemeyip kısa sürede teslim olacağını, adanın tümünde Rum egemenliğinin kurulacağını ve Enosis yolunun açılacağını hesaplamıştı. Çünkü, İçişleri Bakanı Yorgacis'in emriyle, Türk polisinin elindeki silahları almışlardı. Rum polisinin ve özel paramiliter saldırı ekiplerinin silahlandırılmasına yardımcı olmuşlardı. Yani, 21 Aralık 1963 saldırıları için önceden her türlü hazırlığı yapmış, Türk toplumunu ve direnişini kısa sürede çökertebileceklerine kesin olarak inanmışlardı. ***Fakat, Türk Mukavemet Teşkilatı'nın, 1958 yılından beri örgütlediği Kıbrıs Türk mücahidinin ve yediden yetmişe tüm Türk halkının Ruma teslim olmamak, ulusal benliğini ve varlığını korumak azmi karşısında Rumların bu hesabı boşa çıktı ve*** 11 yıl devam eden Türk direnişi 1974'te Anavatanın Mutlu Barış Harekatı ile taçlandı.

Rumların 21 Aralık 1963'te başlattığı saldırıları, olayları yakından izleyen dünya basını ve diplomatlar, CENOSİD, yani SOYKIRIM hareketi olarak tanımladı.

Bu tanımı yapanlardan biri de ABD'nin Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı George ***Ball***'dur. Ball, durumu yerinde incelemek ve ilgililerle temaslar yapıp başlatılan Rum katliamının durdurulması, soruna bir çözüm bulunması amacıyla görevlendirilmiş ve 1964 yılı Şubat ayının başlarında, Ankara, Atina ve Lefkoşa'yı ziyaret etmişti. Makarios'la birkaç kez görüşen Ball, Washington'a gönderdiği

telgraflarda, Kıbrıs'taki olayların Rumların "***sistematik bir soykırım hareketi olduğunu ve Makarios'la hükümetinin tek isteğinin Kıbrıs Türklerini imha etmek olduğunu"*** bildirmişti.[10]

George Ball 1982'de yayınladığı anılarında, Makarios'la ilgili olarak aynı görüşü tekrarlamakta ve şöyle demektedir: ***"Makarios'un en belli başlı amacı, Kıbrıslı Türkleri mutluluk içinde katletmeye devam edebilmek için Türkiye'nin müdahalesini önlemekti."***[11]

21 Aralık saldırılarının başlangıç noktasını, Rum polisinin Türk kesimlerinde giriştiği kışkırtıcı ve tek yanlı devriyeler, Türk evlerine yaptıkları baskınlar ve aramalar olmuştur.

Bardağı taşıran son damla ise, 21 Aralık günü Atatürk Heykelinin ve ikinci kez Türk Lisesinin Rum polisler tarafından kurşunlanması ile aynı gece Lefkoşa'nın Tahtakale semtinde biri kadın diğeri erkek iki Türkün Rum polisler tarafından durdurulup yoklanması ve öldürülmesi olmuştur. Ardından bütün gece kentin Türk kesimine otomatik silahlarla ateş edilmiştir.

21 Aralık 1963'de başlayan ve KANLI NOEL olarak tarihe geçen Rum saldırıları, sivil silahsız Türklerin öldürülmeleri, Ayvasıl köyünde kadın, çocuk, yaşlı demeden Türkleri toplu mezara gömmeleri ve kısa süre sonra bunun İngiliz askerleri tarafından ortaya çıkarılması Batı dünyasında geniş tepki ve yankılar yarattı. Rum barbarlığı, Avrupa ve Amerikan gazetelerinde manşetten verilmeye başlandı.

22 Aralık 1963 tarihli haftalık saygın İngiliz gazetesi OBSERVER, Rum polisinin Türk Lisesi öğrencilerini kurşun yağmuruna tuttuğunu, iki öğrencinin yaralandığını, bu olayın, Cemaat Meclisi Başkanı Rauf Denktaş'ın öğrencilere sakin olmalarını, telâşa kapılıp yollara, sokaklara dökülmemelerini, herhangi bir taşkınlıkta bulunmamalarını tavsiye eden bir konuşma yaparken yer aldığını, Rum polisine Makarios hükümetinin yeni silahlar dağıttığını, Türk polislerinin ise silahsızlandırıldığını, çatışmaların ve gerginliğin ana nedeninin Makarios'un anayasayı ve anlaşmaları değiştirmek girişimleri olduğunu belirtmiştir.

30 yıllık bir zaman süresi tamamlanınca araştırmacılara açılan gizli İngiliz arşiv belgelerinde de, 1963'te başlayan saldırılarla ilgili ilginç bilgiler vardır. 21 ve 22 Aralık 1963 tarihli olup da Lefkoşa'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'nin adadaki durumu Londra'ya yansıtan telgrafları incelendiğinde, bu olayların gerçek yüzü daha iyi aydınlatılmaktadır. 21 Aralık tarihli olup da Lefkoşa'daki İngiliz Yüksek Komiserinin Londra'ya gönderdiği telgrafta şöyle denilmektedir:

Bir önceki telgrafımda anlattığım Lefkoşa'daki durum, bugün saat 10.30'da Rum polisin, Türk Lisesi öğrencilerinden ikisini okul önünde vurup yaralaması ile daha da kötüleşti. Dr. Küçük, kendi toplumuna çağrıda bulunarak sakin olmalarını istedi ve Makarios'la görüşmek için girişimde bulundu.[12]

22 Aralık tarihli telgrafta ise, Dr. Küçük'ün son olaylardan Rum liderliğinin sorumlu olduğunu söylediği, Makarios'un ise, yaratılan gerginlik ve saldırılardan Rum polisinin büyük oranda sorumlu sayıldığını kabul ettiği bildirilmekteydi.

24 ve 25 Aralık'ta İngiliz Yüksek Komiserliğinin Lefkoşa'dan gönderdiği diğer iki gizli telgraftan birinde şöyle denilmekteydi:

Lefkoşa'da Türk ve Rum bölgeleri arasında karşılıklı ateşe devam edildi. Saat 16'da bazuka (mortar), anti tank (tanksavar) silahları ve hafif makineli tüfeklerle donatılmış 125 Rum, Türk kesiminde olan İngiliz Yüksek Komiserliğinin yakınlarında mevzilendi. Binanın damına çıkanlardan bir tanesi karşı ateşle vuruldu. Bazı pencere camları kırıldı.

Kermia bölgesinde silahlı Rumlar güneş batınca Türklerin güçlü olduğu bölgelere ateş açıp saldırıya geçtiler. Lefkoşa surları içindeki Türk bölgesi de ağır Rum ateşi altındadır.

Türk Büyükelçiliği ve Türk Alayı arasındaki telefon bağlantısı kesilmiştir.

Bu telgrafta Rumların Kermia bölgesinden saldırıya geçtiği belirtiliyordu. Bu saldırılar esnasında Rumlar o gece Lefkoşa'nın Kumsal semtine kadar sızmışlar ve Türk Alayı'nın doktoru Binbaşı Nihat ***İlhan***'ın eşi ile 2 çocuğunu, evin kapısını kırarak saklandıkları banyo küveti içinde makineli tüfeklerle kurşunlamışlar ve kanlar içinde bırakıp şehit etmişlerdi. Bu büyük barbarlık olayı içte ve dışta her duyanı şoke etmiş, derinden sarsmıştı. Masum iki çocukla annelerinin banyo içindeki cesetlerini, duvardaki kan lekelerini yansıtan fotoğraflar sadece Türkler arasında değil, yabancı ülkelerde de derin yankılar yaratmış nefret ve öfkeye neden olmuştu. Avrupa ve Amerika gazeteleri, bu Rum barbarlığına ön sayfalarında fotoğrafı ile birlikte yer vermişlerdi.

İngiliz Yüksek Komiserliği'nin 25 Aralık tarihli gizli telgrafında ise, Lefkoşa sur içi Türk bölgesinin yiyecek ve su sıkıntısı içinde olduğu, Makarios'un Ateşkese razı olmakla beraber, olayların adanın bir iç meselesi olduğunu belirterek, İngilizlerin Kıbrıs'ta yeniden sorumluluk yüklenmelerine, Türk ve Yunan alaylarının ise Ateşkesi ve ara bölgeyi denetlemelerine karşı çıktığı bildirilmekteydi.

Aynı günlerin Avrupa gazetelerinde Rum saldırıları manşetlerden verilmekte, Türklerin toplu katliama uğradığı belirtilmekteydi. Örneğin, ***Daily Sketch*** gazetesinin 27 Aralık 1963 tarihli sayısının tüm ön sayfası Kıbrıs'taki olaylara ayrılmıştı. Gazetenin manşeti şöyleydi: *Kıbrıs: 300 kişi öldü, Türkler S.O.S. göndermekte: 'bu bir katliamdır.'*

1963 saldırılarının Rum liderliği tarafından önceden planlandığı kuşkusuzdu. Bunu, Batı kaynakları da açıkça belirtiyorlardı. Nitekim 25 Aralık tarihinde İngiliz Yüksek Komiseri'nin Kıbrıs'tan gönderdiği telgrafta şöyle denilmektedir:

Kıbrıs'ta ateş devam etmektedir ve öyle görülüyor ki Makarios ve Dr. Küçük'e 3 garantör ülkenin yaptığı ortak çağrının herhangi bir etkisi olmamıştır. Hiç kuşku yoktur ki, Rumlar, sur içindeki Türklere planlı saldırıda bulunmaktadır.[13]

1963 yılının son haftası içinde yer alan kanlı ve acı olaylara kronolojik olarak kısaca göz atarsak, bunları şöyle sıralayabiliriz:

* 21 Aralık, sabah 2.30'da Lefkoşa'nın Tahtakale semtinde Rum polisler biri kadın iki Türkü vurup öldürdü ve 5 Türkü yaraladı.

* Cumhurbaşkanı Yardımcısı Dr. Küçük ve Savunma Bakanı Osman Örek, Baf kapısı polis karakoluna giderek Rum polisleri silahlandıran Rum polis komutanını protesto ettiler. Bu esnada silahlı Rumlar, Baf Kapısı polis karakolunu, Telekomünikasyon Merkezini, Türk bölgesi sınırındaki Ledra Palace otelini ve Türk bölgesi içindeki un fabrikasını işgal ederek, buralarda mevzilendiler.

* Lefkoşa'da, Atatürk heykeli ve Lise binası ile öğrencilere Rum polisler makineli tüfeklerle ateş açtı. İki öğrenci yaralandı.

* 22 Aralık'ta Makarios Türkiye'ye müdahale hakkı tanıyan ***Garanti Antlaşması'nı*** tek yanlı olarak feshettiğini ilan etti. Fakat İngiliz Hükümeti'nin sert tepki ve baskısı sonucu bu girişimden geri adım atmak zorunda kaldı.

* Tahtakale semtinde yaşayan 800 Türk, Rum saldırıları karşısında canlarını kurtarmak için evlerini terkedip Lefkoşa'nın daha güvenli kesimlerine taşındı.

* 21 Aralık saldırıları Türkiye'de büyük tepkilere, neden oldu; üzüntü ve endişe yarattı. Başbakan İsmet İnönü, kuvvet komutanları ile biraraya geldi ve bir durum değerlendirmesi yapıldı.

* TBMM, adadaki gelişmeler üzerine toplanarak milletin duygu ve düşüncelerini dile getirdi. Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, Makarios'un bir süreden beri Anayasa ve Antlaşmaları değiştirmek gibi tehlikeli girişimler içinde olduğunu, Türkiye'nin anayasa değişikliği önerilerini reddettiğini anlattı ve Rum yönetiminin, sağduyulu davranmadığı ve katliamı durdurmadığı takdirde, doğacak sonuçlardan sorumlu olacağını bildirdi.

* Rumlar ise bu tür uyarılardan değil, ancak kuvvetten anlamaktaydı. Bu nedenle saldırıları devam ettirdiler. Ankara, Rumların uyarılarla saldırıları durdurmayacağını görünce, 25 Aralık günü Kıbrıs'a 2 jet uçağı göndererek, Lefkoşa Rum kesimi üzerinde alçak uçuş yaptırmak suretiyle müdahaleye kararlı olduğunu gösterdi. Ancak Türk jetlerinin gelişi iledir ki, Rumlar kısa bir süre bile olsa, saldırılara ara verdiler. Ateşkesi kabul etmek zorunda kaldılar.

* Fakat Ateşkes anlaşması da hep sözde kaldı. Rumlar devamlı olarak bu anlaşmayı ihlal ettiler; Türklere karşı yeni saldırılara giriştiler; kan akıtmayı, Türk yerleşim yerlerinde yakıp yıkma eylemlerini, yollardan ve evlerden Türkleri alıp götürme operasyonlarını devam ettirdiler.

* Garantör ülkelerden İngiltere, adada askeri birlikleri ve üsleri olduğu için, çarpışmaların durdurulması ve Ateşkesin denetimi görevini yüklenmek girişiminde bulundu. Adadaki Türk ve Yunan Alaylarında da bu güçte görev almaları kararlaştırılmakla beraber, uygulamada bu iş İngiliz komutanı General ***Young*** ve İngiliz askerlerine kaldı. İngiliz askerleriyle birlikte İngiliz Sömürgeler Bakanı Duncan ***Sandys*** 27 Aralık günü ani bir kararla Kıbrıs'a geldi ve hem Makarios hem de Dr. Küçük ile toplantılar yaptı; durumu ve alınacak önlemleri her iki tarafla gözden geçirdi.

İngiliz Bakan Duncan Sandys, 29 Aralıkta Londra'ya ilk izlenimlerini bildirdiği gizli telgrafında, Türk ve Rum kesimlerinin ayrıldığını ve Lefkoşa'nın tam orta yerinden kesin olarak ikiye bölündüğünü, kenti ikiye bölen hattın her iki yanında makineli tüfek mevzilerinin kurulduğunu, ara bölgeye İngiliz

askerlerinin yerleştiğini ve bölgeyi kendi denetimleri altına aldıklarını, Lefkoşa'ya yakın köylerin silahlı Rumlar tarafından işgal edildiğini, Rumların işlerini devam ettirip şehirlerarası yollarda seyahat etme olanakları varken, Türklerin kendi bölgelerine adeta hapsedildiğini, dış dünya ile bağlantıları kalmadığını, sarılmış durumda olduklarını, Türklere posta ve telefon hizmetlerinin durdurulduğunu, Kıbrıs Radyosu'ndaki Türkçe yayınlara son verildiğini, Rumlar tarafından rehine olarak alınıp götürülen yüzlerce Türkün nerede olduğunun bilinmediğini, bu nedenlerle adada çok gergin bir durum yaşandığını bildirmekteydi.[14]

* Duncan Sandys'in girişimleri sonucu Türk ve Rum liderliği temsilcileri, adadaki Türk, Yunan alaylarının komutanları, Lefkoşa'daki Türk ve Yunan Büyükelçilerinin katılımı ile yapılan toplantıda, ***Lefkoşa'yı Türk ve Rum kesimi olarak ikiye bölen ara bölge ve yeşil hat üzerinde anlaşmaya varıldı ve Ateşkesin esasları saptandı. Ateşkes metni, 30 Aralık 1963'te Makarios, Dr. Küçük ve İngiliz Sömürgeler Bakanı Duncan Sandys tarafından imzalandı***.

* Ateşkes anlaşmasının imzalandığı 30 Aralık 1963 akşamına kadar geçen 8 gün içinde Rumların sadece Lefkoşa'da ve civarında değil, adanın diğer kasabalarında ve köylerinde de Türklere saldırıları sonucu, binlerce Türk, evini, barkını terkederek daha güvenilir bölgelere göç etmek zorunda kaldı.

* Azılı EOKA tedhişçisi Nikos ***Sampson***'un yönetimindeki silahlı Rum grupların işgal ettiği, sonra da yakıp yıktığı Lefkoşa'nın bitişiğindeki Küçük Kaymaklı'nın, esir alınanlar, şehit olanlar ve rehine olarak alıp götürülenler dışındaki tüm halkı evlerini terketmiş, Lefkoşa'daki Atatürk İlkokulu'na, yakınlarının yanlarına ve daha sonra da ***Hamit Köy'de kurulan Kızılay çadırlarına yerleşmek durumunda kalmışlardı***. Burada kötü ve sağlıksız koşullar altında, yazda ve kışta, sıcakta ve yağmurda yaşlı, genç, çoluk çocuk, binlerce Türk, yıllarca yaşamak zorunda kaldı. Tüm başvurulara karşın Rum yönetimi Türklerin terkettikleri evlerine, köylerine dönmelerine izin vermiyordu.

* Rumlar, Ateşkes anlaşmasına rağmen, terkedilen Türk köylerini, evlerini, mal ve mülkünü, hatta bu yerlerdeki camileri, okulları yakıp yıkmayı ve yağmalamayı sürdürdüler. Bu Rum barbarlığına o günlerde adada olan ve Ateşkes anlaşmasını sağlayan İngiliz Bakan Duncan Sandys da tanık olmuş ve Küçük Kaymaklı'da Türk evlerinin yakılışını dehşet içinde izleyerek, bu trajik olayı ve gözlemlerini Londra'ya telgrafla bildirmişti. İngiliz basını, Küçük Kaymaklı'nın bu acı akıbetini ve Sandys'ın gözlemlerini ön sayfalarında resimli olarak yansıtmışlardı.

Rumların bu yakıp-yıkma eylemlerinin amacı, Türklerin bir daha bu yerlere dönmeleri olanağını ortadan kaldırmaktı. Nitekim İngiliz ***Guardian*** gazetesi 31 Aralık 1963 tarihli sayısında şöyle diyordu:

Kıbrıs'taki Ateşkes bugün yine ihlal edildi. Küçük Kaymaklı'daki Türk evleri, buradan uzaklaşan Türklerin geri dönmesi hazırlıkları yapılırken Rumlar tarafından ateşe verildi.

Guardian gazetesi muhabiri Michael ***Wall***, bu haberinde çok ilginç ve tüyler ürpertici bir açıklamayı da şu sözlerle duyurmaktaydı:

Cumhurbaşkanı Makarios'a, bir Rum yer altı örgütünün Kıbrıslı Rumları silahlandırdığı ve saldırı hareketini planladığı söylentilerinin doğru olup olmadığını sordum. Bana verdiği yanıt şöyleydi. "Evet, tamamıyla doğrudur"

Daily Mirror gazetesi de Küçük Kaymaklı'daki yangını manşetten vermiş ve şu başlığı kullanmıştı: *"Sandys Türk evlerinin yanışını gördü"*

Gazete, yangından önce Türk evlerinin Rum soyguncular tarafından soyulduğunu da bildirmekteydi.

1963 Rum saldırıları üzerine İngiliz Hükümeti, Kıbrıs'ın geleceğiyle ilgili bazı yeni fikirler oluşturdu. Bunların ağırlık noktasını, iki toplumun birarada yaşamalarının artık çok zor, hatta imkansız olacağı, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yeniden ve fiziki ayrılığı da dikkate alacak şekilde yeniden düzenlenmesi gerektiği görüşleri oluşturmaktaydı.

İngiltere'de Muhafazar Parti iktidardaydı ve Sir Alex Douglas ***Home*** Başbakandı. İngiliz Hükümeti'nin bu yeni fikir ve görüşlerine ilkin 27, sonra da 30 Aralık 1963 tarihli gizli İngiliz belgelerinde rastlamaktayız. Londra'daki İngiliz Devlet Arşivi PRO'daki bir belgede, İngiliz Başbakanı Sömürgeler Bakanlığı için hazırladığı bir notta şöyle demektedir: "***Son günlerde Kıbrıs'ın geleceği ve oradaki rolümüz ile ilgili konuları düşünmekteyim. Halihazır anayasayı artık Makarios'un, en son gelişmelerden korktuğu ve bu nedenle anayasayı uygulayacağı olasılığı karşısında ciddi kuşkularım vardır. Türkler ise, herhangi bir değişikliği kabul edemezler; zira bu, kendi aleyhlerine olacaktır.***

Düzenlenecek bir anayasa konferansının ise çıkmazla sonuçlanacağı görülmektedir. Bu nedenle adanın taksimi tek çözüm olarak görülmektedir."[15]

İngiliz Başbakanının, Sömürgeler Bakanına ulaştırılmak için kaleme aldığı bu özel not 30 Aralık 1963 günü bir telgrafla Kıbrıs'ta bulunan Bakan Duncan Sandys'a ulaştırılmıştı.

İngiliz Başbakanı Sir Alex Douglas Home, taksimi bir çözüm olarak ortaya atınca, Sömürgeler Bakanlığı ile Dışişleri Bakanlığı'nın anayasa uzmanları arasında bu konuda görüş alış-verişini ileri götüren yazışmalar yapıldı. Bunlardan birinde, ***federal taksim*** fikri ortaya atılmakta, fakat eğer Türklerle Rumların zorunlu olarak yer değiştirmeleri durumu ortaya çıkarsa, bunun da, insani yönden güç olmakla beraber Türk-Yunan ilişkilerinde yakın geçmişte uygulandığına değinilerek, Lozan Antlaşması hükümlerine uygun olarak Trakya'daki Türkler ile Anadolu'daki Rumların yer değiştirdiğine; daha yakın zamanlarda ise, Trieste'de kentin İtalyan ve Yugoslav ahalisinin, bir çözüm çerçevesinde yer değiştirmek durumunda kaldıklarına dikkat çekilmekteydi.

Duncan Sandys adadan ayrılmadan önce, taraflar arasında Londra'da bir konferans düzenlenmesini önerdi. Fakat görülen oydu ki, bu konferansa katılmayı kabul ederken tarafların birbirine taban tabana zıt niyetleri ve amaçları vardı. Türk tarafı, Zürih ve Londra anlaşmalarının aynen uygulanmasını veya federal bir çözüme varılmasını öngörmekteydi. Rum-Yunan ikilisi ise, kendi deyişleri ile çoğunluk sistemine dayalı ve Türklere azınlık hakları tanıyan, tam bağımsız bir

Kıbrıs Cumhuriyeti, yani Rum çoğunluğun yönetiminde ***bir ikinci Yunan devleti yaratmak peşindeydi.*** Nitekim Makarios, Londra Konferansı'na katılmayı kabul ettiğini açıklarken yayınladığı 3 Ocak 1964 tarihli bildiride, şöyle diyordu:

Son olaylar göstermiştir ki, Kıbrıs sorununun değişik meselelerinin, aşama aşama ele alınması yanlıştır ve bir işe yaramayacaktır. Bu nedenle, sorun bir bütün olarak yeniden gözden geçirilmelidir.

Londra Konferansı'ndan amacımız, dış müdahale ve karışmaların olamayacağı gerçekten bağımsız ve birleşik bir devlet yaratmaktır.

Garanti ve İttifak Antlaşmalarına son verilmesi isteğimizin esas nedeni işte budur.

Bu yazılı beyanatı ile Makarios, amaçlarını, niyetlerini ve Londra Konferansı'nda izleyecekleri siyaseti açık seçik ortaya koymuş oluyordu. Bu da AKRİTAS PLANI'nda daha Cumhuriyet kurulurken saptanmış olan hedefti.

Londra Konferansı ve BM'nin Adaya Barış Gücü Gönderme Kararı

Londra Konferansı'nın başlamasına birkaç gün kala Rumlar Kıbrıs'ta yeni saldırılara geçtiler. Bu arada 12 Ocak 1964 günü Cumhurbaşkanı Yardımcısı Dr. Fazıl Küçük'ün ofisini basarak tahrip ettiler.

Londra Konferansı, Rumların adaya NATO Barış Gücü gönderilmesine, federal bir çözüm bulunmasına, Garanti ve İttifak Antlaşmalarının devamına şiddetle karşı çıkmaları sonucu başarısızlığa uğradı.

Bu esnada ciddi İngiliz, Amerikan ve Avrupa basını Rusların gerçek emelinin bağımsızlık değil, halâ Yunanistan'a ilhak olduğu görüşünde birleşmekteydiler.

İngiliz ve Amerikan çevrelerinde ve her iki ülkenin üst düzey diplomatlarının Kıbrıs sorunuyla ilgili toplantılarında Taksimin, kalıcı bir çözüm olabileceğine ilişkin görüşler belirtilmekte ve ***40-50 bin kişinin yer değiştirmesi ile bunun yapılabileceği üzerinde durulmaktaydı.*** 27 Ocak 1964 tarihli bir İngiliz belgesinde, bu husus açıkça görülmektedir. Özellikle ABD Dışişleri Müsteşarı Ball, Makarios'un izlediği politikayı ve Rum saldırıları esnasındaki davranışını şiddetle eleştirmekteydi. Ball'a göre, mevcut durum nedeniyle herhangi bir siyasi çözüm olanağı bulunmamaktaydı. Bu nedenle, mademki sadece, 40 bin kadar insanın yer değiştirmesi ile adanın taksimi gerçekleşebilirdi, o takdirde Taksim iyi bir çözüm olabilirdi.

Ciddi ve ünlü İngiliz gazetelerinden ***The Guardian*** da bu görüşe katılmakta ve 29 Ocak 1964 tarihli başyazısında şöyle demekteydi:

Bir başka olası çözüm şekli, her iki toplumun, ayrı ayrı seçecekleri hükümetler tarafından yönetileceği, dışişleri ve savunma gibi bazı konularda yetkinin ortak bir federal otoriteye devredileceği toplumlar federasyonudur. Bu, adayı fiilen taksim etmeden 40 bin kadar Türk ve 50 bin kadar Rum'un yer değiştirmesi ile başarılabilir.

Öte yandan Londra Konferansı'nda, üzerinde en çok durulan, en ivedi olduğu düşünülen konu, adaya bir an önce uluslararası bir güç gönderilmesiydi. İngiltere ve ABD, bu gücün daha çok NATO üyesi ülke askerlerinden oluşturulmasını istiyordu. Doğal olarak, bu güçte Amerikan askerleri esas sorumluluğu yüklenmiş olacaktı. Makarios ise, bu öneriye şiddetle karşı çıktı ve çok uluslu gücün BM barış gücü olması üzerinde ısrar etti. ABD'nin, Londra Konferansı'nda, İngiliz görüşlerine ve adaya NATO gücü olarak Amerikan askerlerinin de gönderilmesine destek vermesi üzerine Makarios, Lefkoşa'da büyük bir miting düzenleyerek, böyle bir planı kabul etmeyeceğini ilan etti. Rumların, bu tür söylentilerle galeyana gelmesi ve Anglo-Amerikan görüşlerini şiddetle eleştirmeleri sonucu Lefkoşa'daki ABD büyükelçisine bombalar atıldı. Bu gelişmeler karşısında, bir güvenlik önlemi olarak, buradaki Amerikan aileleri adadan ayrılmaya başladı.

Londra Konferansı'ndan istedikleri sonucu alamayan Rum liderliği, Şubat ayının ikinci haftası içinde, Türklere karşı vahşice saldırılarını bu kez daha yoğun ve daha şiddetli bir şekilde yeniden başlattı. ***Limasol'da Türk bölgelerine karşı zırhlı araçlar, dozerler, tanklar, makineli tüfekler ve havan toplarıyla saldırıya geçtiler.***

İngiliz basını, bu olayı, iyi organize edilmiş ağır bir saldırı olarak tanımladı.

Evening Standard' ın manşetindeki başlık şöyleydi: *Rumlar Limasol'un Türk bölgesini kuşattılar; buldozer ve tanklarla saldırıya geçtiler. 50 ölü var. İngiliz askerlerine de ateş açıldı.*

14 Şubat tarihli ***Daily Mail*** gazetesi Rum vahşetini yansıtan ilginç bir karikatür yayımladı. Ünlü İngiliz karikatür sanatçısı ***Illingworth***'un bu çiziminde, yerde Rumlar tarafından öldürülen Türkler ve bunlar arasında bir koltuğa oturmuş vaziyette Makarios görülmekteydi. Makarios başlattığı katliamdan utanç yerine gurur duyarak, eliyle öldürülen Türkleri gösteriyor "***Fakat efendiler sorun kendiliğinden hal yoluna girmiştir"*** diyordu. Çünkü bu tür katliamlarla, Girit'de olduğu gibi Kıbrıs'ta da Türkler yok edilecek, veya göçe zorlanacak ve adanın Yunanistan'a ilhakı gerçekleşecek, böylece sorun da çözümlenmiş olacaktı.

Ateşkes komutanı İngiliz General Young, bu saldırıyı ***The Times*** gazetesi muhabirine şöyle anlatmıştı:

Bu sabah, erken saatlerde, Rumlar yerli yapımı bir tank, silahla donatılmış bir dozer ve çeşitli makineli tüfeklerle, bazukalarla ve havan toplarıyla Türklere karşı önceden planlanmış bir saldırı başlattılar.

Young, Limasol'daki Rum saldırısında 10 Türk'ün öldürüldüğünü, 8 Türk'ün ağır surette yaralandığını, fakat zayiatın daha fazla olduğundan korkulduğunu da belirtti.

Başbakan İnönü'ye bir telgraf çeken Dr. Küçük, İngiliz askerlerinin bu katliama seyirci kaldıklarını bildirerek, Garantör Türkiye'nin bir an önce harekete geçerek tarihi ve hukuki görev ve sorumluluğunu yerine getirmesi için çağrıda bulundu.

Adadaki İngiliz mütareke gücünün, görevini yapmakta başarısız ve yetersiz olduğu, her gün daha açık şekilde ortaya çıkıyordu. Aslında ***İngiltere, garantör ülke olmasına ve adada askeri birlikleri bulunmasına karşın, Rumlarla ilişkilerini bozmak istemiyordu.*** Aksi takdirde, Kıbrıs'taki İngiliz üsleri ve askeri tesisleriyle, 5-6 bin kişilik asker ailesinin her yönden tehlikeye gireceği endişesi içindeydi. Bu nedenle, Ateşkesin devamını sağlamak ve çatışma çıkmasını önlemekle görevli İngiliz askerleri yerine, Makarios'un istediği gibi BM Barış Gücü gönderilmesi görüşü, İngiliz Hükümeti ve Amerikan yönetimi tarafından benimsenmeye başladı.

BM Güvenlik Konseyi'nden gerekli kararı çıkarmak için yoğun bir kulis faaliyeti başlatıldı ve nihayet 4 Mart günü, Güvenlik Konseyi, Kıbrıs'a BM Barış Gücü gönderilmesi ve bir arabulucu atanması için 186 nolu kararı aldı.

Güvenlik Konseyi'nin aldığı bu karar, Makarios'un isteklerine uygundu ve kısa süre içinde adadaki Rum Hükümeti ile Makarios'u, tüm Kıbrıs'ın yasal temsilcisi olarak tanımaya yol açan, böylece 3 yıl önce kurulan iki toplumlu ortaklık Cumhuriyeti'nin tümüyle Rumların eline geçmesi durumunu kolaylaştıran bir karardı. Gerçi bu kararda, Kıbrıs Hükümeti'nden, 1960 Anayasası'na ve anlaşmalara uygun olarak kurulan ve 7 Rum ile 3 Türk bakandan oluşan hükümetin kastedildiği başlangıçta, çeşitli muhtıra ve diplomatik yazışmalarda belirtilmişse de, yıllarca devam eden Rum saldırıları karşısında Cumhurbaşkan Yardımcısı Dr. Küçük ve Türk Bakanların bir daha makamlarına geri dönmelerine olanak bulunmadığı da bir gerçekti. Nitekim Temsilciler Meclisi'ne dönmek istiyen Türk milletvekillerini Meclis Başkanı Glafkos Kliridis, kabul edilmez koşullar ileri sürerek geri çevirmişti. Bu koşullardan biri, Türk üyelerin yokluğunda çıkarılan yasaların aynen onaylanması, diğeri ise kendilerine can güvenliği verilemeyeceğiydi. ***Bu nedenle, Hükümet de Meclis de sadece Rumların elinde kalmış, anayasa ve anlaşmalardan kaynaklanan tüm Türk hakları Rumlar tarafından gasbedilmişti. Bu gaspçı Rum Bakanlar ve Makarios, kısa süre içinde uluslararası hukuka aykırı davranışlarına, anayasayı çiğnemelerine ve soykırım hareketlerine karşın, yine de, de-facto olarak egemenliği ele geçirdikleri için, ne yazık ki, gerek BM, gerekse ABD ve hatta ortaklık Cumhuriyetini ve antlaşmaları garanti eden bir ülke olan İngiltere tarafından bile tüm adanın yasal temsilcisi sayıldı.***

Halbuki İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 4 Mart kararı onaylanmadan iki gün önce New York'taki delegasyonuna gönderdiği gizli telgrafta, alınacak kararda Kıbrıs antlaşmaları ile anayasasının geçerli olduğunun belirtilmesi ve İngiltere'nin bu görüşlerinin oylama esnasında yapılacak konuşmada İngiliz delegesi tarafından izah edilmesi talimatını vermekte ve şöyle demekteydi: "***Halihazırda adada görev yapan İngiliz Barış Gücü, hem Cumhurbaşkanı, hem Cumhurbaşkan Yardımcısının onayı ile göreve başlamıştır. Şimdi, adaya gönderilecek uluslararası gücün, her iki toplum için kabul edilebilir ve hoş karşılanır olabilmesinin koşulu da bu olmalıdır. Adadaki uluslararası bir barış gücünün başarısı için bu kaçınılmazdır."***[16]

İngiltere, bu kararla da kalmadı ve 4 Mart tarihli kararın alındığı gün, BM Genel Sekreteri U Thant'a bir muhtıra (andırı) sundu ve BM'nin Kıbrıs'ta üstleneceği her hareketin adadaki iki toplum ve tüm ilgili taraflar için kabul edilebilir olması gerektiğinin altını çizdi:

İngiliz Hükümeti'nin görüşü şudur ki, Kıbrıs anayasası ve anlaşmaları, tüm tarafların müzakeresi ve anlaşması sonucu değiştirilinceye kadar, Kıbrıs Hükümeti'nin, garantör ülkelerin ve Birleşmiş Milletler'in, adadaki tüm faaliyetlerini anayasa ve anlaşmalara göre yapmaktan başka bir seçenekleri yoktur.[17]

Fakat ne yazık ki, BM yanında garantör ülke İngiltere de zamanla bu uluslararası hukuk ilkesini ayaklar altına aldılar ve sadece Rumlardan oluşan de-facto bir yönetimi "Kıbrıs Hükümeti" olarak tanıdılar.

Bu büyük haksızlık ve gaspçı yaklaşımın, halâ bugün de devam etmekte oluşu, Kıbrıs sorununun çözümünü olanaksız kılan en büyük engeldir.

4 Mart 1964 kararı alınırken, BM'de bulunan Kıbrıs Türk liderlerinden Rauf Denktaş, yapılmakta olan bu büyük haksızlığın, kısa süre içinde Rumlar lehine yaratacağı duruma dikkat çekmiş ve ilgililerle garantör ülkeleri uyarmıştı. Ama, ABD ve İngiltere, Rum saldırılarının bir an önce durdurulması için BM Barış Gücü'nün derhal Kıbrıs'a gönderilmesi gerektiği, ayrıca kararda söz konusu edilen Kıbrıs Hükümeti'nden, Türklerin de temsil edildiği hükümet anlaşıldığı şeklinde açıklamalar yaparak bu yönde Ankara'yı da ikna etmişlerdi.

Nitekim, Başbakan İnönü, 3 Mart 1964 günü, Adaya BM Barış Gücü gönderilmesi ve bir arabulucu atanmasıyla ilgili karar tasarısının kabulü için, New York'taki Türk delegesine gerekli talimatı göndermek durumunda kaldı.

İnönü, aynı zamanda Lefkoşa'daki Türk liderliğine de bir mesaj göndererek Güvenlik Konseyi'nde, ABD, İngiltere ve Fransa'nın, uluslararası antlaşmaların BM tarafından değiştirilemeyeceği görüşünü açıkca belirttiklerini, Türkiye'nin uluslararası antlaşmalarla ilgili görüşünü koruduğunu, BM Barış Gücü'nün kuruluş şekli üzerinde Türkiye ile de danışmalarda bulunulacağını anlatmakta ve karar tasarısının Türkiye için tatminkâr bulunduğunu bildirmekteydi.

Denktaş, 4 Mart kararıyla ilgili olarak anılarında şöyle demektedir: ***"Kararda, yine 'Kıbrıs Hükümeti' ve 'cemaatler' ayırımı var. Amerikalılar ve İngilizler Nihat Erim'e 'Hükümet' deyiminin tefsirini biz yapacağız ve bundan kastedilen, doğal olarak 'Meşru Hükümettir' demişler. İnönü, New York'taki Türk delegasyonuna, 'İnsanlar ölüyor, siz kelimeler üzerinde tartışıyorsunuz; esas olan saldırıları durduracak kuvvetlerin derhal Kıbrıs'a çıkmasını sağlamaktır', şeklinde mesajlar göndermiş."***[18]

Fakat, ne yazık ki, bu sözler ve açıklamalar hiçbir işe yaramadı ve Makarios'la bakanları, kısa sürede adanın egemen gücü olarak yasa ve insanlık dışı eylemlerini sürdürmeye devam etti. Nitekim, 4 Mart kararının mürekkebi kurumadan, Kıbrıs'ın çeşitli yerlerinde Rumlar yeniden Türklere saldırdı.

Lefkoşa'da Türk kesimlerine yaylım ateşi açtılar; Malya, Yayla köylerine, Kazafa'naya, Gaziveren'e ve Tuzla'ya saldırıya geçtiler. En ağır saldırı ise, 7-10 Mart tarihlerinde Baf'ta yer aldı.

Baf saldırısında Rumlar Türklere karşı ağır silahlar kullandı. Zaten iki aydan beri Baf'taki 3 bin Türk, sıkı bir Rum kuşatması altında idi. 7 Mart'ta başlayan saldırılarda ilk gün 1 ve ikinci gün 5 Türk Rumlar tarafından öldürüldü. 8 Mart'ta Ateşkes imzalandı ama buna aldırmayan Rumlar, 9 Mart'ta daha da büyük bir saldırı başlattı. Makineli tüfek, havan ve roket mermileri Türk kesimine yağmur gibi yağıyordu. Birçok evin damı çökmüş, birçok insan yaralanmış, ölenler olmuştu. Mücahitler ve eli silah tutan herkes, büyük bir direnişle bu saldırılara karşı koymak için insan üstü bir çaba gösteriyor, fedakârca savaşıyordu.

İngiliz gazeteleri, Baf saldırılarını da manşetten yansıttı; Rum barbarlığını gözler önüne seren fotoğraflar yayımladı. Daily Mirror, bu saldırıyı Rumların o güne kadar giriştikleri en kanlı katliam olarak tanımlamış ve 3000 Baf Türkü'nün ölmemek için savaştığını duyurmuştu.[19]

Daily Telegraph, 10 Mart sayısında, Rum saldırıları sonucu Türk evlerinin alevler içinde yanmakta olduğunu, birçoklarının damlarının çöktüğünü, minarelerden birinin yıkıldığını, üzerinde Yunan bayrağı dalgalanan bir zırhlı Rum aracının Türk bölgesine doğru ilerlediğini, bölgedeki İngiliz komutanın durumu "***çok vahim"*** olarak tanımladığını, Rumların, İngiliz askerlerinin Ateşkes çabalarına, Türk kadınlarıyla çocukların bu ateş çemberinden çıkarılmasına engel olduklarını bildirmekteydi.

Dar bir bölgeye sıkışan Türklerin üzerine yapılan yoğun Rum saldırıları karşısında mücahitler, mermileri bitinceye kadar savaşıyor, fakat teslim olmuyorlardı. Nitekim, '***Mavrali***' bölgesindeki 10 mücahitimiz mermileri bitince geri çekilmemiş, teslim olmamış ve şehitlik mertebesine ulaşmışlardı.

10 Mart günü de saldırılarını devam ettiren Rumlar, Baf'ın Türk kesimini ele geçiremeyeceklerini anlayınca Ateşkes çağrısına uymayı kabul ettiler.

Rumlar, bu saldırılarla, BM Barış Gücü adaya gelmeden önce, askeri yönden avantajlar sağlamak, kendi denetimleri dışında ayrı Türk bölgeleri oluşmasını önlemek ve Türk direnişini yoketmek istiyorlardı.

4 Mart 1964 tarihli Güvenlik Konseyi kararı uyarınca oluşturulan ilk Barış Gücü askerleri, 17 Mart'ta, Hintli General ***Gyani*** komutasında göreve başladı.

Her 6 ayda bir görev süresi yeniden uzatılan Barış Gücü, 37 yılı aşkın bir süreden beri Kıbrıs'tadır. Fakat ne yazık ki, adada görev yaptığı bu uzun süre içinde, Kıbrıs Rum Hükümeti'nin tüm adayı temsil ettiği şeklindeki yanlış ve yasa dışı yaklaşıma onlar da uymuşlar ve uygulamalarını o çerçevede yürütmüşlerdir. BM Barış Gücü bu gün de, aynı hatalı anlayış ve karar çerçevesinde görev yapmaktadır.

Aslında, 1974'ten bu yana, adada kan akıtılmasını önleyerek, iki toplumun Güvenlik içinde yaşamasını sağlayan Türk ordusu varken, BM Barış Gücü'ne artık herhangi bir gereksinim de kalmamıştır.

İnsanlık Dışı Davranışlar Yeni Saldırılar ve Çözüm Girişimleri

1965 yılından itibaren Rum saldırıları azaltılmış olmakla beraber, yollardan Türklerin alıp götürülmeleri ve bunların bir daha izine rastlanmaması; özellikle Lefkoşa'nın Türk kesimine giriş ve çıkışları kendi denetimleri altına alarak, girip çıkan herkesi, köylerden gelen Türk otobüsleri ile yolcularını barikatlarda sıkı ve aşağılayıcı yöntemlerle yoklamaları; un, pirinç gibi gıda maddeleriyle, stratejik madde olarak nitelendirdikleri herşeye el koymaları ve bu ***ekonomik ablukayı evrensel insan haklarına aykırı olarak yıllarca devam ettirmeleri***, Türk toplumuna büyük acılar çektirdi; gelişme ve insanca yaşama olanaklarını ortadan kaldırdı. Evrensel İnsan haklarının açık ihlâli olan ***bu insanlık dışı uygulamalar ne yazık ki, Avrupa'da ve uygar dünyada gereken tepkiyi görmedi.*** Kıbrıs Türkleri, Rum mezalimi altında en acı günlerini yaşarken Türkiye dışında hiçbir ülke veya uluslararası sivil örgüt onların yardımına koşmadı. ***Bu, Batı'nın çifte standardının açık kanıtıydı.***

O yıllarda Rumların, Lefkoşa'nın Türk kesimine girmesini yasakladığı listede öyle şeyler vardı ki; bundan amacın, hem Türklere sıkıntı verip onları teslime zorlamak, hem de ekonomik gelişmelerini önlemek olduğu açıkca anlaşılmaktadır.

Stratejik madde oldukları gerekçesiyle Türklere yasaklanan listede bakınız neler vardı:

* Kereste ve kereste çivisi.

* Demir ve demirden araç ve eşyalar

* Taş, kum, çakıl ve çimento

* Tel, kablo ve tel kesiciler

* Telefon ve radyolar

* Akaryakıt

* Oto lastiği, yedek parçaları ve aküler

* Yangın söndürücüleri

* Çizme, çizme çivisi, ayakkabı bağı ve deri

* Lastik ökçe, haki kumaş, eldiven, deri ceket ve çorap

* Palto, yağmurluk ve yünlü maddeler

Ve bu liste bu şekilde uzayıp gider…

Güvenlik Konseyi'nin 4 Mart kararında, tarafların, mevcut durumu daha da kötüleştirecek hareketlerden kaçınmaları çağrısına adeta meydan okuyan Makarios, bu karardan çok kısa bir süre sonra, Nisan ayı içinde Kıbrıs Cumhuriyeti, Türkiye ve Yunanistan arasındaki ***İttifak Antlaşması'nı***

tek yanlı olarak feshettiğini ilân etti. Hemen ardından Atina'yı ziyaret etti ve Başbakan Yorgo Papandreu ile yapılan görüşmede, Kıbrıs'a gizlice tam teçhizatlı bir Yunan askeri birliği gönderilmesi kararlaştırıldı. Bunun üzerine, her defasında yüzlerce Yunan askeri, sivil giysiler içinde Limasol limanından adaya çıkmaya başladı.

Yunan Başbakanı'nın oğlu ve o günlerde Hükümetin ekonomiden sorumlu bir üyesi olan Andreas Papandreu, yıllar sonra yazdığı '***Democracy at Gunpoint***' yani '***Namlu'nun Ucundaki Demokrasi'*** adındaki kitabında, 1964 yılının yaz aylarında adaya gizlice, tam donanımlı 20 binden fazla Yunanlı asker ve subay çıkarıldığını açıklamıştır.[20]

Andreas Papandreu, bu konuda Makarios ve babası arasında gizli bir anlaşma yapıldığını da ifşa etmiştir.

Böylece 1964 yılının yaz aylarında ada, fiilen Yunan ordusunun işgali altına girmiştir.

Makarios, yine aynı süre içinde, Güvenlik Konseyi'nin 4 Mart kararına ve Kıbrıs anayasası ile antlaşmalara aykırı olarak, Yunan askeri birliğine ek olarak, ***Milli Muhafız Ordusu*** adında ve adadaki Yunanlı subayların yönetiminde, Kıbrıslı Rumlardan oluşan bir askeri güç daha oluşturdu. Bu esnada, hem Yunanistan'dan, hem de Çekoslovakya, Rusya ve Mısır'dan çeşitli silahlar, zırhlı araçlar, hatta roketler alarak bunları gizlice adaya sokmayı başardı.

Diğer yandan İçişleri ve Savunma Bakanı, EOKA'cı Yorgacis, Nisan 1964 sonlarında ***St Hilarion*** kalesindeki Türk Mücahit mevzilerine karşı büyük bir saldırı başlattı. Bu şiddetli ve kanlı saldırıyı, önceden planlanmış ve organize edilmiş askeri bir hareket olarak nitelendiren BM Genel Sekreteri U Thant, saldırı olayını sert bir şekilde kınadı ama, artık Rum liderliği böylesine uyarılara ve kınamalara kulak asmıyor, ***Akritas Planı***'nı harfiyen ve aşama aşama uygulamayı sürdürüyordu.

Bir ay kadar sonra, yine Yorgacis'in silahlı adamları Mağusa'da ve civarında 32 Türk'ü yollardan, iş yerlerinden silah zoruyla alıp götürdü. Bu insanlarımız o günden beri ***Kayıplar*** listesindedir ve bir daha izlerine rastlanmamıştır. Rum liderlerinden Kliridis, yıllar sonra bir açıklama yaparak silah zoruyla alıp götürdükleri Türklerin tümünün de öldürüldüğünü itiraf etmiştir.

BM Barış Gücü'nün adadaki varlığına karşın, Rum katliamlarının 1964 yazında tırmandırılarak devam ettirilmesi karşısında İnönü hükümeti adaya askeri müdahale kararı aldı. ABD Başkanı'na Türk Hükümeti'nin bu kararı bildirilince, 5 Haziran'da Amerikan Başkanı Johnson'dan, sert bir yanıt geldi. Johnson'un hem ciddi uyarılar, hem de tehdit içeren mektubunda, İnönü'den, böyle bir kararı uygulamaya koymadan önce, ABD ile kapsamlı danışmalarda bulunmak sorumluluğunu kabul etmesi istenmekteydi. Mektupta ayrıca Türk askeri müdahalesinin, Garanti Antlaşması'nın yasakladığı taksimi gerçekleştirmek isteyen Kıbrıs Türk liderliğine bu yönde destek oluşturacağı; bir Türk müdahalesinin NATO üyesi iki ülkeyi savaşa sokacağı; halbuki NATO üyeliğinin özünde, üyelerin birbirleriyle savaşa girmeyeceği esasının bulunduğu; Kıbrıs'a yapılacak askeri bir hareketin, Sovyet Rusya'nın müdahalesine neden olabileceği; böyle bir durum ortaya çıkarsa, ***NATO'nun Türkiye'yi Sovyetlere karşı korumayı gözden geçirme fırsatı bulamayacağı bildirilmekteydi.***

Johnson'un mektubundaki en ağır ifade, Türkiye ve ABD arasındaki 1947 tarihli ikili anlaşmaya göre, Türk Hükümeti'nin, Amerikan yardımı olarak Türkiye'ye sağlanan silahları, bu silahların verilme amacından başka bir maksat için kullanılamayacağını öngören maddeye İnönü'nün dikkatini çeken ve ABD'nin buna kesinlikle izin vermeyeceğini açıkça, kesin bir dille vurgulayan sözlerdi.

Başkan Johnson, Türkiye'nin Kıbrıs'a askeri müdahalesinin binlerce Türk'ün ölümüne ve bu esnada uluslararası çok ciddi ve tahmin edilemiyecek sonuçlara neden olabileceğini belirtmekte ve şu uyarıda bulunmaktaydı:

Bizimle önceden tam ve kapsamlı danışmalarda bulunmadan böyle bir harekette bulunmayacağınıza ilişkin sizden kesin güvence almadığım takdirde, Büyükelçi Hare'a önerdiğiniz gizliliği kabul etmeyecek ve NATO Konseyi ile BM Güvenlik Konseyi'ni derhal olağanüstü toplantıya çağıracağım.

Başkan Johnson'un bu mektupta kullandığı ve diplomatik etikete aykırı ağır ifade, Amerikan diplomatları tarafından bile yadırganmış ve eleştirilmişti. Bunlar arasında olan Dışişleri Bakan vekili George ***Ball***, Johnson adına mektubu hazırlayanın Dışişleri Bakanı Dean ***Rusk*** olduğunu belirtmekte ve meslek yaşamı boyunca bu kadar kaba ifadelerle yazılmış bir belgeye rastlamadığını ve bu mektubun şimdiye kadar gördüğü en acımasız diplomatik nota olduğunun altını çizmektedir.[21]

Bu mektup Türkiye'de hem Hükümet, hem de basın çevrelerinde büyük tepkiler, öfke ve hayal kırıklığı yarattı; sert bir şekilde eleştirildi. Türk-ABD ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu. Türkiye için, yeni bir dış politika ve yeni bir savunma kavramının doğmasına yol açtı.[22]

Makarios'un, bu esnada Moskova ile kurduğu yakın ilişkiler ise Amerika'yı, bir Türk müdahalesi olasılığı kadar tedirgin etmeye başladı. Bunun üzerine Kıbrıs'ta uzlaşı bir çözüm sağlanması umudu ile Dışişleri eski Bakanı Dean ***Acheson'***a özel bir görev verildi. 1964 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında Cenevre'de Türkiye ve Yunanistan temsilcileri ile Acheson arasında yoğun, kapsamlı müzakereler yapıldı. Acheson, çözümle ilgili planlarını taraflara sunarak ilkin bir nevi çifte Enosis sayılacak şekilde adanın kuzeyinde ve Karpaz yarımadasını içine alacak şekilde Türkiye'ye %10-15 oranında bir toprak verilmesini, daha sonra ise bundan vazgeçerek ***Türkiye'ye askeri üs, veya Ege'de bir Küçük ada verilmesi koşuluyla Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakını gerçekleştirmek için büyük çaba gösterdi. Sonuçta bu öneriler tarafları tatmin etmedi ve Acheson'un çabaları başarısızlıkla sonuçlandı.***[23]

St. Hilarion, Erenköy veGeçitkale Savaşları

BM Barış Gücü 17 Mart 1964'te adada göreve başladıktan sonra, Rumların saldırılarını durduracağı umudu boşa çıktı. UNFICYP olarak bilinen bu gücün yaptığı tek şey, Rum saldırılarını gözlemlemek ve BM Genel Sekreterine olaylara ilişkin rapor göndermek olmuştur. Nitekim, Baf ve St Hilarion saldırısı ile Ağustos başlarında yer alan Erenköy savaşları, BM Barış Gücü'nün ne kadar çaresiz olduğunu ve barışı korumakta herhangi bir etkinliği ve işlevi bulunmadığını açıkça göstermiştir.

Nisan ayı sonlarında, Rum İçişleri bakanı EOKA'cı Yorgacis, bizzat komuta ettiği Rum askerleriyle, Türkiye'nin karşısındaki Beşparmak Dağları üzerindeki St Hilarion kalesindeki mücahitlere karşı sürpriz bir saldırı başlattı. Fakat askeri üstünlüklerine karşın, burada umduklarından çok daha büyük bir direnişle karşılaşınca, Rumlar geri çekilmek zorunda kaldılar. Böylece St Hilarion kalesi, burayı kahramanca koruyan Türk mücahidinin elinden alınamadı. Buradaki mücahitler, 20 Temmuz 1974 günü ve Birinci Barış Harekâtı süresince karaya çıkan Mehmetçiklerimizin ilkin Girne'ye ulaşmasında ve daha sonra Lefkoşa-Girne yolunun tümüyle ele geçirilmesinde önemli bir rol oynadı.

BM Genel Sekreteri, Rumların St Hilarion baskını ve saldırısını, önceden planlanan ve organize edilen bir askeri girişim olarak nitelendirmiş ve kınamıştı.

Kıbrıs anlaşmalarına ve anayasaya aykırı olarak oluşturulan Rum Milli Muhafız Ordusu komutanlığına Mart 1964'te Yunanlı General ***Karayannis*** atanmış, EOKA lideri General ***Grivas*** ise, tüm Kıbrıs Rum kuvvetlerinin komutanlığına getirilmişti. Böylece, Rum kesimleri askeri yönden Yunanlı komutan ve subayların sorumluluğu altına girmişti. Bu nedenle ***Atina, artık adadaki her askeri harekâtın ve saldırının sorumlusu durumundaydı. Nitekim, 4 Temmuz 1964'te Yunan Savunma Bakanı Garufalyas, General Grivas ve Karayannis'i Atina'ya çağırarak, onlara Acheson planı hakkında bilgi verdi ve bu çerçevede Enosisin Ağustos ayı içinde ilan edilebileceğini bildirdi.*** Bu gelişme ve karardan cesaret alan Grivas, 6 Ağustos'da adaya döner dönmez ERENKÖY'e saldırıya karar verdi ve Makarios'a telefon ederek, bu saldırı için onun da onayını istedi. Makarios derhal Rum Bakanlarla bir toplantı yaptı. Bu toplantıda Grivas'ın saldırı planı oy birliği ile onaylandı.

Erenköy, stratejik yönden çok önemli bir konumdaydı. Türkiye ile deniz bağlantısı olan tek yer burasıydı ve Rum-Yunan ikilisi, olası bir Türk askeri müdahalesinin buradan yapılacağı görüşündeydi. Bu nedenle, Türkiye ve İngiltere'den gelen, çoğu öğrenci Kıbrıslı Türk mücahitler ve köylüler tarafından bir köprü başı olarak korunan Erenköy ile diğer birkaç köyün ve buralarını çevreleyen tepelik arazinin mutlaka ele geçirilmesine Rum-Yunan ikilisi birlikte karar vermişti.

Haziran ve Temmuz aylarında, bu bölgeye yer yer Rum saldırıları olmuş ve Makarios, bu saldırıların durdurulmasını isteyen BM komutanı Timaya'ya, Türk bölgelerine saldırılmayacağına ilişkin 4 Ağustos'da kesin güvence vermişti. Fakat, bu güvencenin ne kadar sahte ve geçersiz olduğu iki gün sonra, yani 6 Ağustos'da Rum-Yunan birliklerinin saldırısı ile kanıtlandı. ***500 kadar direnişçi mücahidin, hem sayıca, hem de silah yönünden çok daha üstün Rum-Yunan askerleri karşısında gösterdiği direniş ve cesaret, tüm yabancı uzmanlar, BM Barış Gücü ve basın tarafından hayranlıkla izlendi.***[24]

Bu Rum saldırıları esnasında, kısa bir süre önce zorunlu sürgün yaşamını sürdürdüğü Türkiye'den gizlice Erenköy'e çıkan Rauf Denktaş da oradaydı ve onun varlığı, mücahitler için büyük bir moral kaynağı olmuştu.

Mücahitlerin direnişini kolay kolay çökertemeyeceğini anlayan Grivas, ertesi gün bölgeye yeni takviye birlikleri ve daha etkili silahlar sevketti. Bu üstün düşman kuvvetleri karşısında takviye alamayan, cephanesi azalan mücahitler artık son direniş için geri, sahile doğru çekilmeye başladı.

Bundan sonrası, denize dökülmek ve şehit olmaktı. Bu aşamada, Denktaş'la bölgeye yeni gelen ***ilk TMT komutanı Rıza Vuruşkan***, bu kritik durumu telsizle Ankara'ya bildirmekte ve derhal müdahale edilmesi için çağrı yapmaktaydılar. Kısa bir tereddütten sonra bu çağrılar Ankara'da olumlu yanıt buldu ve nihayet, 8 ve 9 Ağustos günleri Türk jetleri, Rumlara ait bölgedeki tüm mevzileri, askeri Rum araç-gereçlerini ve denizden Erenköy'ü bombalayan Rum hücumbotunu roketlerle etkisiz hale getirdi. ***Türk hava akınları sonucu büyük kayıplara uğrayan Rum-Yunan birlikleri, geri çekilmek ve yenilgiyi kabul etmek zorunda kaldı.***[25]

Erenköy savaşlarında mücahitlerimizin 12'si şehit oldu. Ayrıca 4 kayıp ve 32 yaralımız vardı. Rum-Yunan tarafının kayıpları ise 53 ölü, 125 yaralı yanında büyük çapta askeri araç ve gereçle bir hücumbot olarak belirlendi.

Hava saldırıları esnasında yüzbaşı pilot Cengiz ***Topel***, isabet alan uçağından paraşütle atlayarak ve sağ olarak yere inmekle beraber, Rumlar tarafından ele geçirilmiş ve çeşitli işkenceler sonucu öldürülmüştü. Cengiz Topel, böylece Kıbrıs'ta şehit olan ilk havacımızdır. Bugün, şehit edildiği Gemikonağı bölgesi, 1974 Barış Harekâtı sonucu, KKTC sınırları içinde kaldığından oraya Cengiz Topel'i ölümsüzleştiren bir anıt yapılmıştır.

Erenköy savaşları, Rum-Yunan ikilisine Türkiye'nin kararlılığını ve Kıbrıs'ın Yunan olmasına izin verilmeyeceğini kanıtlayan önemli bir tarihi uyarı ve dönüm noktasıdır. Bu nedenle, 1965 yılına gelindiğinde, sorunun ancak diplomatik yollardan ve Türk-Yunan diyaloğu yöntemiyle çözümleneceği görüşü öncelik kazanmaya başladı. Ama Atina, hala ABD ve İngiltere'nin de desteği ile iki ülke arasında başlatılacak üstdüzey görüşmeler sürecinde Türkiye'nin önemsiz bazı ödünler karşılığında Enosis'e razı olacağı yanılgısı içindeydi. Bu nedenle, Yunan Hükümeti, Makarios'un tüm karşı çıkışına aldırmadan, Türkiye ile diyaloğa razı oldu.

İki ülke Dışişleri Bakanları, iki yıl süresince, birçok kez biraraya geldiler ve Kıbrıs sorununu müzakere ettiler. Yunan tarafı, Türkiye'ye adada uzun vadeli bir üs ve Türk toplumuna "***güvenceli azınlık hakları***" tanınması koşuluyla, Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı için çaba gösteriyordu. Makarios ise, Yunan Hükümeti'ne adeta meydan okurcasına, Türkiye'ye Kıbrıs'ta geçici bile olsa bir karış toprak verilmesine karşı çıkmaktaydı. Üstelik, Moskova ve Sovyet yanlısı ülkelerle ilişkilerini geliştirmek yönünde büyük çaba gösteriyor, bu ülkelerden çeşitli silahlar satın alarak adada çok tehlikeli bir tırmanışı hızlandırmış bulunuyordu.

1967 yılına gelindiğinde, belli başlı dört olay, Kıbrıs sorununda bir dönüm noktası oluşturdu.

Bunlardan birincisi ***Keşan'da düzenlenen*** Türk-Yunan üst düzey toplantısıdır. İkinci önemli olay Grivas'ın komutası altındaki Rum ve Yunan birliklerinin ***Boğaziçi*** (Ayatotro) ve ***Geçitkale*** (Köfünye)

köylerine karşı giriştiği büyük ve kanlı saldırı ve bunun izleyen kriz, bir diğeri ise adada ***Geçici Türk Yönetiminin kurulmasıydı.***

1967 yazısının diğer bir önemli olayı daha var: O da Rum Temsilciler Meclisi'nin oybirliği ile aldığı Enosis, yani Yunanistan'a ilhak mücadesine devam kararıydı.

Dördüncü önemli olay ise Ankara'da sürgünde bulunan Denktaş'ın gizlice Kıbrıs'a dönme girişimiydi. Ankara'da sürgünde bulunan Rauf Denktaş, 1964 yazında gizlice Erenköy'e çıktığı gibi, bir kez daha şansını denemek ve biran önce vatanında, kendisini bekleyen liderlik görevine dönmek için sabırsızlanıyor, yanıp tutuşuyordu. Adaya dönüşünün sağlanması için, Türk Hükümeti nezdinde sürekli girişimlerde bulunuyor, fakat olumlu bir yanıt alamıyordu. Bu esnada, Kıbrıs'taki TMT ileri gelenleri, Mücahit komutanları sürekli olarak kendisine haber yollamakta, dönmesi için bazı planlar, hazırlıklar yapmakta olduklarını bildirmekteydiler.

1967 yılı Ekim ayının son günü, Denktaş'ın adaya gizlice dönüşünde ona yardımcı olmak üzere Kıbrıs'tan gönderilen iki görevli ile Denktaş Türkiye'nin güney sahillerinden bir balıkçı gemisiyle yola çıktı. Kıbrıs sahillerine yaklaştıkları balıkçı gemisinden indiler ve sürat motoruyla karaya çıkma girişiminde bulundular. Fakat, çıkış için planladıkları Larnaka sahili yerine, yanlışlıkla Karpaz yarımadasında Rumların bulunduğu bir bölgede karaya çıktıklarından yakalanıp tutuklandılar.

Denktaş'ın Lefkoşa'daki tutukluluk süresi, 12 gün devam etti. Yapılan sorgulamalar sonrasında Ankara'nın girişimleri sonucu, kendisiyle birlikte tutuklanan iki arkadaşıyla Türkiye'ye geri dönmeleri sağlandı.

Denktaş'ın bir cezaya çarptırılmadan geri Ankara'ya gitmesine izin verilmesi Grivas'ı çok öfkelendirmiş olacak ki, bunun hıncını yeni bir saldırı ile çıkarmak istedi.

Larnaka ilçesinin, biri, ahalisi tamamıyla Türk olan ***Geçitkale***, (Köfünye) diğeri ise karma bir köy olan ***Boğaziçi*** (Ayatotro) stratejik önemi bulunan iki köydü. Lefkoşa-Limasol ve Larnaka-Limasol yollarının kavşak noktasında olan bu iki köyde Rumlar bir türlü istedikleri denetimi sağlayamamışlar, Türk mücahitlerinin buralarını Rum polisinin denetimine açmaları için yaptıkları çeşitli girişimlerde başarılı olamamışlardı. Türk mücahitleri bu iki köyün Rum polisinin kontrolüne geçmesine pek haklı olarak izin vermiyordu.

Siyasi ve askeri Rum liderleri, ***Atina'nın da onayını alarak*** bu iki Türk köyüne, ağır silahlar ve zırhlı araçlarla saldırarak bölgeyi kendi denetimleri altına almayı karar verdiler.[26] Bu karara uygun olarak, 13 ve 14 Kasım 1967 günleri Rum Milli Muhafız Ordusu askerleri ve seçkin Rum polislerinden oluşturulan kuvvetler, Atina'daki askeri yetkililere de bilgi vererek Geçitkale, Boğaziçi ve Tatlısu köylerini kuşattı. 15 Kasım günü Rum kuvvetleri buradaki Türklere karşı 2 bini aşkın asker ve ağır silahlar, toplar ve zırhlı araçlarla saldırıya geçti. Geçitkale'deki sivil halk neye uğradığını bilemedi. Rum askerleri, köye girerek yaşlı, genç, ayırımı yapmadan acımasızca katliama başladı. ***80 yaşındaki Hüseyin Ramadan ve 70 yaşındaki karısı, hasta yataklarında kurşunlarla delik deşik edildiler. 30 yaşındaki Mehmet Emin Sait evinin önünde vuruldu ve üzerine petrol dökülerek***

ateşe verildi. Teslim olan Türk köylüler kurşuna dizildi. Evler yağmalandı ve yakıldı. Yüzlerce kadın ve çocuk rehine olarak meçhul yerlere götürüldü. 6 ev yanında köyün okulu da yakıldı. Aynı barbarlık Boğaziçi köyünde de tekrarlandı.

Türk Hükümeti'nin bu barbarca saldırılara tepkisi sert oldu; Atina'ya verdiği ültümatomla adadaki saldırının derhal durdurulmasını, Rum kuvvetlerinin geri çekilmesini, General Grivas'ın ve Yunanlı askerlerle subayların adadan çıkarılmasını istedi. Bir yandan da Kıbrıs'a askeri müdahalede bulunmak için 16 Kasım'dan itibaren yoğun askeri hazırlıklara girişildi.[27]

Zırhlı araçlarla tanklar ve askeri birlikler yanında Türk donanmasına bağlı savaş ve çıkarma gemileri Mersin'de toplanmaya başladı. 20 Kasım'da Mersin'de 30 bin askerle donanma çıkarma için hazır duruma getirildi.

16 Kasım'da TBMM toplanarak; bir oya karşılık 432 oyla, Türk askerinin gerek görüldüğünde dış ülkelere gönderilmesi kararını aldı. Bu kararla, Kıbrıs'a askeri müdahale için Hükümete gerekli yetki verilmiş oldu.

17 Kasım günü Ankara Atina'ya sert bir nota vererek adadaki saldırıların tüm sorumluluğunun Yunan Hükümeti'ne ait olduğunu belirtti.

18 Kasım'da Türk jetleri Kıbrıs üzerinde uçuş yaptı; böylece Ankara'nın askeri müdahalede kararlı olduğu mesaj ve uyarısı somut şekilde ilgililere duyuruldu.

19 ve 20 Kasım'da İngiliz, ABD ve Kanada Büyükelçileri, Dışişleri Bakanı ile görüşerek sabırlı olunması ve savaşın önlenmesi için girişim yapınca, Bakan İhsan Sabri ***Çağlayangil***, müdahalenin 22 ve 23 Kasım'da yapılacağını bildirdi.

Bunun üzerine ABD Başkanı ***Johnson***, bu kez Ankara'ya yeni bir tehdit mektubu göndermek yerine, taraflarla temaslar yapıp Türk-Yunan savaşının önlenmesi yönünde girişimlerde bulunması için Dışişleri eski Banlarından ***Cyprus Vance***'ı görevlendirdi. Nitekim, Türkiye'nin kararlaştırdığı askeri müdahale günü olan 22 Kasım'da yola çıkan Vance, 23 Aralık günü Ankara'ya vardı. Cyprus Vance'ın Ankara, Atina ve Lefkoşa arasındaki mekik diplomasisi 6 gün devam etti.[28]

Başkan Johnson'un özel temsilcisi, 3 başkenti üçer kez ziyaret etti; çetin müzakereler yaptı ve sonunda Yunan Hükümeti, Türkiye'nin talepleri doğrultusunda hazırlanan 5 maddelik anlaşma metnini kabul etmek veya Türkiye ile savaşa girmekten başka bir çarenin bulunmadığını görerek anlaşma koşullarını kabul etmek zorunda kaldı.

Atina'da bu anlaşmayı Yunan Hükümeti'ne kabul ettiren Cyprus Vance, oradan Lefkoşa'ya giderek bunu Makarios'a da kabul ettirmeye çaba gösterdi. Fakat Makarios, Türkiye 1960 anlaşmaları gereği Kıbrıs'ta bulundurduğu alayını geri çekmediği takdirde, Rum Milli Muhafız Ordusu'nu dağıtmayacağını bildirdi. Türk Hükümeti'nin Atina'ya verdiği notaya uygun olarak General Grivas, daha Vance mekik diplomasisini başlatmadan, 17 Kasım günü geri çağrıldı ve aynı gün Kıbrıs'tan ayrılarak Atina'ya döndü.

Yunan Hükümeti'nin sonra kendi askerlerini de Ankara'nın isteği doğrultusunda geri çekmeyi kabul etmesi Ankara'yı tatmin etti. Böylece, patlak vermek üzeri olan Türk-Yunan savaşı bir kez daha önlendi ve Türkiye askeri müdahaleden vazgeçti.

Kliridis, anılarında Geçitkale'ye yapılan saldırının Kıbrıs sorunu üzerinde yıkıcı bir etkisi olduğunu, Yunan askerlerinin adadan çıkarılması kararının Kıbrıs Rumlarının moralini son derece sarsarak adeta sıfıra indirdiğini, Türklerin moralini ise en üst düzeye yükselttiğini belirtmekte ve sonuçlarını şöyle sıralamaktadır:

1) Geçitkale olayları, Kral Konstantin'i Yunan Cuntası'na karşı harekete geçmeye cesaretlendirdi ve bu hareket ülkeyi terketmesine neden oldu.

2) Kıbrıs Türkleri 29 Aralık 1967'de *Geçici Türk Yönetimi****'ni ilân etti.***

3) Makarios, arzu edilenin, yani Enosis'in değil, mümkün olanın gerçekleştirilmesine karar verdi.[29]

1963 Noeli'nde başlayan Rum saldırıları ve ortak Cumhuriyetin tüm organlarından silah zoruyla dışlanması sonucu Türk toplumunda büyük bir yönetim boşluğu ortaya çıkacağı düşünülerek, geçici nitelikte de olsa toplumun yönetim işlevini yüklenecek bir oluşuma gereksinim vardı. Bu nedenle, 1964 yılı Ocak ayında Genel Komite adında bir yönetim birimi oluşturulmuştu.

1967 yılı sonlarına kadar Kıbrıs Türk Toplumunun tüm yönetim işlerini, Dr. Küçük başkanlığındaki bu Geçici komite yürütmüştü. Fakat bu yönetim şekli, zamanla değişen koşullar ve artan işler karşısında yeterli olamıyordu. Bu nedenle daha çağdaş, daha demokratik, daha gelişmiş bir yönetim sistemine gereksinim vardı. Rumların, Geçitkale saldırılarından sonra Türk tarafının ele geçirdiği siyasi üstünlük ve Türkiye'nin karşı taraf üzerinde kurduğu baskı, Türk toplumunun daha kapsamlı ve etkin bir yönetim şekline kavuşması için uygun bir ortam yaratmıştı. Nitekim Ankara, durumu yerinde inceleyip, uygulanacak yeni yönetim şekliyle ilgili olarak toplum liderleriyle fikir alış-verişinde bulunmak üzere Dışişleri Genel Sekreteri Büyükelçi Zeki ***Kuneralp***'i Lefkoşa'ya gönderdi. Sonuçta, 28 Aralık 1967 günü, *Geçici Komite*'nin yerini almak üzere, *Geçici Türk Yönetimi* oluşturulup ilan edildi.

Bu yeni yönetimin Başkanlığını yine Dr. Küçük'ün, Başkan yardımcılığını ise, henüz adaya dönmesine Rumlarca izin verilmeyen Rauf Denktaş'ın üstlenmesi kararlaştırıldı. Oluşturulan Yürütme Organında, Kıbrıs Cumhuriyeti Hükümeti'ndeki 3 Türk Bakana ek olarak ilgililerce atanmış 6 üyeye daha Bakanlık düzeyinde görevler verildi.

1960'da kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti Meclisi'nin Türk üyeleri ile Türk Cemaat Meclisi üyeleri ise, Geçici Türk Yönetimi'nin *Yasama Meclisi'ni* oluşturdu. Ayrıca Türk toplumunun Yasama, Yürütme ve Yargı işlerini düzenlemek için 19 maddelik bir *'Temel Kurallar'* metni kaleme alındı.

Toplumlararası Görüşmeler ve Rumlar Arasındaki Çatışmalar

Geçitkale ve Boğaziçi saldırıları sonrasında, 4 yıldan beri sürgünde olan Denktaş'ın, nihayet Nisan 1968'de adaya serbestçe dönmesine izin verilmesi, Rumlarla görüşmeler sürecinin başlayacağının bir işareti olarak algılandı.

Denktaş, Ankara'dan 13 Nisan 1968 günü Lefkoşa'ya döndü ve uçak alanında, başta Dr. Küçük ve Türk Yönetiminin tüm ileri gelenleri olmak üzere coşkulu bir halk kalabalığı tarafından sevinçle karşılandı.

Denktaş'ın Kıbrıs'a dönmesi, toplumlararası görüşmelerin başlatılması için uygun bir ortam yarattı. Nitekim, Kıbrıs Türk tarafını temsilen Rauf Denktaş ve Rum tarafını temsilen Glafkos Kiliridis arasında, 6 Haziran 1968'de toplumlararası görüşmelere başlandı.[30]

Görüşmelerin 3 yıl süren ilk iki aşamasında, daha çok, ***Türk toplumuna özerklik verilmesi*** ve buna karşılık Türklerin veto haklarının sona erdirilmesi konuları üzerinde duruldu. Ele alınan birçok konuda anlaşmaya varılmış ve sonuç alınacak bir noktaya gelinmiş olmasına karşın Makarios, Türk toplumuna yerel yönetimlerde özerklik tanıyan ve Enosisi yasaklayan bir anlaşmayı imzalamayacağını açıkladı. Üstelik, 14 Mart 1971'de ***Yalusa*** köyünde yaptığı konuşmasında şöyle dedi:

Kıbrıs Rumdur ve tarihin başlangıcından beri Rum olarak kalmıştır. Kıbrıs'ı bölünmemiş bir Rum ülkesi olarak teslim aldık. Bölünmemiş bir Rum ülkesi olarak koruyacağız ve Yunanistan'a bölünmemiş olarak teslim edeceğiz.

Makarios'un bu tür kışkırtıcı ve esas niyetlerini açıklayan konuşmaları ve Türk toplumuna sadece *'Azınlık Hakları'* verilebileceğini bildirmesi, toplumlararası görüşmelerin kaderini de belirlenmiş oldu. Nitekim, 20 Eylül 1971'de Denktaş-Kliridis görüşmelerinin ilk iki aşaması sonuçsuz kaldı, uzunca bir süre kesintiye uğradı.

Kliridis, Makarios'un bu uzlaşmaz ve katı tutumunu eleştirmekte ve anılarında, "***Rum tarafının, bir kez daha Zürih ve Londra anlaşmalarını Rumların lehine yeniden düzenlemek için yaratılan fırsatı kaçırdığını"*** belirtmektedir.[31]

Kesintiye uğrayan görüşmelerin yeniden başlanması için BM Genel Sekreteri büyük çaba harcadı ve sonunda hem Kıbrıs'taki BM temsilcisinin, hem de Türkiye ve Yunanistan'ın birer anayasa uzmanı ile görüşmelere katılmaları üzerinde anlaşmaya varıldı. Böylece, 9 Haziran 1972'de görüşmelere yeniden ve bu kez Beşli olarak başlandı. Ama Makarios yine bildiğini okumaktan, uzlaşmazlığını sürdürmekten, adaya gizli yollardan silah sokmaktan, kışkırtıcı Enosis konuşmaları yapmaktan geri kalmadı. Bunlar da yetmezmiş gibi Rum liderleri, Enosis olunca Türklerin adayı terketmekte serbest olacakları şeklinde demeçler de veriyorlardı. Böyle bir ortamda, bu koşullarda bir anlaşmaya varmak olanağı kalmamıştı. Nitekim 9 Temmuz 1974'te yapılan toplantı ile, 6 yıldan beri devam eden toplumlararası görüşmeler hiçbir sonuç alınmadan sona erdi.[32]

1970'li yıllarda bir yandan Denktaş-Kliridis görüşmeleri başarısızlığa doğru sürüklenirken, bir yandan da Rumların kendi içinde şiddet ve terör olayları hızlanmaya başladı. 1967'de Geçitkale saldırılarının sorumlusu olarak adadan çıkarılan General Grivas, Yunan Hükümeti tarafından 1971

yılında yeniden gizlice Kıbrıs'a gönderildi ve Kıbrıs'taki Yunan kuvvetleri ile Makarios'u devirip Enosis'i ilan etmek amacıyla kurulan tedhiş örgütü EOKA B'nin başına getirildi. Bu esnada, Makarios'a karşı suikastler düzenlendi. 8 Mart 1970'de, Makarios'un helikopterine ateş açılarak isabet kaydedildi. Fakat pilot, yere inmeyi başardı ve böylece Makarios mutlak bir ölümden kurtuldu.

Bu suikast girişiminin arkasında, eski EOKA grup liderlerinden ve İçişleri Bakanı Yorgacis'in olduğu kuşkusu yaygındı. Nitekim, bir hafta sonra, 15 Mart 1970'de Yorgacis, iyi tanıdığı ve güvendiği bir Yunanlı subayın verdiği randevuya uyarak arabasıyla gittiği Lefkoşa yakınlarındaki Değirmenlik köyü girişindeki bir gizli buluşma yerinde ve arabasının içinde vurularak öldürüldü.[33]

Bu iki olaydan sonra, Rumlar arasındaki iç çatışmalar daha da hızlandı. Grivas'ın komuta ettiği EOKA B üyeleri, Makarios taraftarlarına karşı silahlı saldırılar düzenlenmeye, polis karakollarını basarak oralardaki silahları ele geçirmeye başladılar. Öte yandan, ***Atina'daki askeri Hükümet ile Makarios'un arası iyice açıldı.*** Makarios, adadaki silahlı eylemleri ve kendisini öldürme girişimlerini planlayıp yönlendirenlerin Kıbrıs Rum Ordusu'nun komutanlığını üstlenen Yunanlı subaylar olduğunu ve Atina'dan aldıkları emirler doğrultusunda hareket ettiklerini ileri sürerek, bunların derhal geri çekilmesini istemeye başladı. Karşılık göremeyince, bu kez, ***2 Temmuz 1974'te, Yunan Cumhurbaşkanı Gizikis'e bir mektup göndererek,*** Yunanlı subayların komutası altındaki Rum Milli Muhafız ordusunun devlete karşı bir komplo yuvasına dönüştüğünü, Yunan Hükümeti istediği takdirde, EOKA-B'nin dehşet ve terör eylemlerinin duracağını ve durumun düzeleceğini, bunun için de *Yunanlı subayların geri çağrılmasını istedi.*

1974 Enosis Darbesi, Türk Barış Harekatı ve KKTC

Bir süreden beri Makarios'tan kurtulmak için kararlı olan Yunan Hükümeti, Makarios'un Gizikis'e gönderdiği mektubu fırsat bilerek, 15 Temmuz 1974 sabahı, adadaki Yunanlı subayların komutası altında askeri bir darbe düzenledi. Makarios'un Başkanlık Sarayı'na ve Başpiskoposluk binasına karşı tanklarla saldırıyı geçildi. Makarios, bu saldırıdan canını zor kurtarabildi ve kaçarak ***Baf***'a gitti. Orada bir gizli radyodan konuşarak sağ olduğunu duyurdu. Bunun üzerine, İngilizler tarafından kurtarılarak helikopterle egemen İngiliz üssü Ağrotur'a, oradan da 16 Temmuz günü askeri bir uçakla Londra'ya götürüldü. Makarios'un polisleri ve Başkanlık Muhafızları ile EOKA B ve Rum Milli Muhafız askerleri arasında 15 ve 16 Temmuz'da adada şiddetli çarpışmalar oldu; her iki taraftan birçok Rum öldü.

Makarios, 18 Temmuz'da Londra'dan ayrılıp New York'a gitti. 19 Temmuz günü, BM Güvenlik Konseyinde bir konuşma yaptı ve *Kıbrıs'ın Yunan işgali altında olduğunu vurgulandı yardım çağrısında bulundu.*

Darbenin ilk gününde azılı EOKA'cı Sampson, Atina juntası tarafından Cumhurbaşkanlığına atanmıştı.

Ankara, darbenin ilk haberleri gelir gelmez, Garanti Antlaşması'na uygun olarak, adaya askeri bir müdahale için hazırlıklara başladı. Başbakan Ecevit, 17 Temmuz'da Londra'ya gidip diğer garantör ülke İngiltere ile ortak hareket etmek için danışmalarda, önerilerde bulundu. İngiliz Hükümeti, birlikte

hareketi reddedince, Türkiye'nin tek başına müdahalesi kaçınılmaz oldu. Nitekim, 20 Temmuz sabahı, adanın Kuzey sahillerindeki küçük bir plajda başlayan çıkarma harekâtı, havadan da desteklenerek başarıya ulaştı.

20-23 Temmuz 1974 günleri devam eden Birinci Barış Harekatı sonucu Kıbrıs'ın kuzeyindeki çıkarma plajı ile Girne arasındaki kıyı şeridi ve Girne'den Lefkoşa'ya uzanan yolun her iki yanı Türk birliklerinin eline geçti. Bu esnada, St. Hilarion kalesindeki Kıbrıs Türk Mücahitleri çıkarma birliklerine önemli katkılarda bulundu. Yerli Mücahitlerle Mehmetçikler omuz omuza düşmana karşı dövüştü ve Birinci Barış Harekatı'nın başarısı birlikte sağlanmış oldu.

Birinci Barış Harekatı esnasında Rumlar, Türk Ordusunun eline geçen yerler dışında kalan Türk kasaba ve köylerinin etrafını sararak büyük bir katliama başladılar. Lefkoşa dışında kalan tüm Türk enklavlarını üstün silâhlarından yararlanarak işgâl ettiler. Limasol, Larnaka ve Baf kasabalarında Türk erkekleri toplayarak futbol sahalarında oluşturdukları esir kamplarına tıktılar ve onlara çeşitli işkenceler yaptılar. Kaçıp kurtulabilenler ise, İngiliz Ağrotur üssüne sığınarak çadırlara yerleştirildiler.

İki barış harekatı adasındaki günlerde, Cenevre'de 3 garantör ülke temsilcilerinin katılımı ile bir dizi görüşmeler yapıldı. ***Amaç, ikinci bir askeri harekata gerek kalmadan adada iki toplumun siyasi eşitliğine dayalı federal bir yapı oluşturulması üzerinde uzlaşmaya varmaktı. Fakat ne yazık ki, Rum-Yunan ikilisi bu uzlaşıcı yaklaşımı ve uzatılan barış elini geri çevirdi.***

30 Temmuz tarihinde sona eren birinci Cenevre görüşmeleri sonunda, 3 garantör ülkenin Dışişleri Bakanları ortak bir barış bildirisi yayınladılar. Bu bildiride özellikle şu hususların altı çizildi:

1) Rum ve Yunan askerleri işgâl ettikleri Türk enklavlarından derhal geri çekilecekler. Buraların güvenliği yine BM Barış Gücü tarafından sağlanacak.

2) Son çatışmalar esnasında tutuklanan askeri ve sivil personel ya değiş-tokuş yapılacak veya uluslararası Kızıl Haç'ın gözcülüğü altında en kısa sürede serbest bırakılacaklar.

3) Kıbrıs'ta iki ayrı özerk (otonom) yönetimin varlığı, yani Kıbrıslı Türklerle Kıbrıslı Rumların ayrı yönetimleri 3 garantör ülke Dışişleri Bakanları tarafından kabul edilmektedir.

8 Ağustos 1974'te yeniden başlayan görüşmelerde adadaki iki toplum liderlerinin de katılımı sağlanmış, böylece müzakereler 5 taraf arasında yer almıştı. Birinci Cenevre görüşmelerinin öngördüğü hususların yerine getirilmediği, yani Rum ve Yunan askerlerinin hala Türk enklavlarını kuşatma altında tuttuğu, binlerce Türk'ün hala esir kamplarında bulunduğu ve işkence gördüğü, üstelik yer yer Türklere karşı katliam girişimlerinin devam ettiği saptandı.

Bu durumdan ve Cenevre'deki tutumlarından Rum-Yunan ikilisinin oyalama taktiği içinde olduğu anlaşılmaktaydı. Üstelik, yeni bir çözüm müzakereleri öncesinde Türk askerinin adadan çıkması ön koşulunu ileri sürüyorlardı.

Tüm bu olumsuzluklara karşın Türk Dışişleri Bakanı Turan ***Güneş***, uzlaşıcı bir yaklaşımla adada ***'Kantonal Federasyon'*** tezini bir anlaşma zemini olarak masaya getirdi. Fakat Kıbrıs Rum temsilcisi Glafkos Kliridis bu uzlaşıcı öneriyi reddetti.[34]

Bu esnada adaya çıkan Türk ordusu çok küçük bir bölgede sıkışık durumdaydı ve dıştan veya içten başlatılacak bir karşı saldırıya kolaylıkla hedef olabilecek konumdaydı. Rum-Yunan ikilisinin oyalama ve Türk ordusunu böylesine sıkışık bir durumda bırakma stratejisinden büyük zarar görebilirdi. Yeni bir harekatla stratejik olanaklarını geliştirmek, Rum-Yunan askerleriyle sarılı Türk bölgelerini ve buralardaki binlerce vatandaşımızı kurtarmak, kuzeyde özgür ve güvenli bir Türk bölgesi yaratmak için daha da gecikmeden ikinci harekatı başlatmak zorunluğu vardı. Nitekim öyle oldu.

İkinci Barış Harekatı, 14 Ağustos 1974 günü başlatıldı ve Türk birlikleri iki gün içinde Kıbrıslı Türk Mücahitlerin de desteği ile, bir yandan Doğu'da Mağusa'ya, öte yandan Batı'da Lefke'ye kadar olan bölgeyi ele geçirdi.

Daha sonra, Yeşilırmak Türk halkı da, oradaki Mücahitlerle birlikte özverili ve kahramanca direnişleri sonucu özgürlüğe kavuştu. Böylece, Karpaz Yarımadası'nın Doğu ucundan Batı'daki Yeşilırmak'a kadar uzanan ve bugün KKTC'nin sınırlarını oluşturan hattın kuzeyi Türklerin eline geçti.

İkinci Barış Harekatı tamamlandıktan sonra, Güney'de kalan Türklerle, Kuzey'deki Rumların kendi bölgelerine dönüşünü sağlamak, insancıl konularda kararlar almak ve ivedi durumları görüşüp karara bağlamak üzere, 14 Ocak 1975'ten itibaren Kıbrıs Türk tarafı adına Denktaş ve Rumları temsilen Kliridis arasında bir dizi müzakereler yapıldı. 31 Temmuz 2 Ağustos arasında yer alan 3. tur görüşmelerde, iki Kıbrıslı lider önemli bir anlaşmaya imza attılar. ***Bu, nüfus mübadelesi anlaşması*** idi ve Kuzey'deki Rumlarla Güney'deki Türklerin BM Barış Gücü gözetiminde yer değiştirmesini öngörmekteydi. Böylece, Kuzey'de Türklerden, Güney'de Rumlardan oluşan iki ayrı bölge, iki ayrı yönetim resmen gerçekleşmiş oldu.

1977 yılına gelindiğinde Makarios, Denktaş'ın gönderdiği ve yüz yüze ikili görüşme önerisinde bulunan mektubunu kabul etmek durumunda kaldı. ***Bu görüşme sonucu bir uzlaşmaya zemin olmak üzere, 4 maddelik ilkeler anlaşması imzalandı. Buna göre her iki taraf, bağımsız, bağlantısız, iki toplumlu bir federal Cumhuriyet oluşturulmasını; her iki toplumun denetimi altında kalacak toprağın, ekonomik yeterlilik, verimlilik ve toprak mülkiyeti esas alınarak saptanmasını; dolaşım, yerleşim ve mal-mülk edinme özgürlüğünün kısıtlanmasını kabul ediyorlardı.*** Fakat daha sonraki yıllarda, BM gözetiminde yapılan ve yıllarca süren görüşmelerde Rum tarafı ne yazık ki, bu ilkelere uymaktan vazgeçti; böylece öngörülen federal uzlaşma bir türlü gerçekleşemedi.

Rumlar uzlaşma, anlaşma yerine Birleşmiş Milletlere sık sık başvurarak Türkler aleyhinde kararlar çıkarmak suretiyle adayı tekrar tümüyle Rum egemenliği altına sokma ve bu esnada aşırı derecede silahlanma yollarına başvurdular.

Bu uzlaşmaz tutumları ile Türk tarafını, kendi ayrı yönetimlerini daha da pekiştirmek, geliştirmek durumunda bıraktılar. Nitekim Şubat 1975'te, ilkin ***Kıbrıs Türk Federe Devleti*** kuruldu. Rumların da Güneyde aynı şekilde davranarak aynı iyi niyetle Federasyonun oluşmasına katkı koyacakları umudu vardı. Fakat Rumlar buna yaklaşmayarak yine Birleşmiş Milletler'e başvurmak ve Türk tarafının kınanmasını sağlamak yolunu seçtiler.

Federe Devlet statüsünün barış ve uzlaşma yolunu açmadığı, Rumların anlaşma niyeti taşımadıkları iyice anlaşılınca, ***Türk tarafı 15 Kasım 1983'te elinde kalan tek seçeneği kullandı ve self-determinasyon hakkını kullanarak Kuzey'de, kendi özgür, bağımsız devletini kurdu ve bunu tüm dünyaya ilân etti. Böylece Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) ikinci bir Türk devleti olarak tarihteki yerini aldı.***

KKTC'nin ilânından bu yana, Kuzey Kıbrıs Türk halkı, her fırsatta adada barış ve uzlaşmaya açık bir siyaset izlemektedir. Bu yönde, çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Fakat Güney Kıbrıs'taki yasa dışı Rum yönetiminin ***"Kıbrıs Cumhuriyeti"*** olarak tanınmış olması ve Birleşmiş Milletlerle büyük devletlerin bu yönde onlara destek vermesi anlaşma, uzlaşma yollarını tıkamaktadır.

Avrupa Birliği'nin Güney'deki yasa dışı hükümetle uluslararası antlaşmalara ve hukuka aykırı olarak tüm Kıbrıs adına müzakereye oturup üyelik için Rum kesimine yeşil ışık yakması ise, uzlaşma umudunu ortadan kaldıran olumsuz bir gelişmedir.

Yine de, Türk tarafı ve Türkiye, özellikle KKTC Cumhurbaşkanı Denktaş'ın Rum lideri Kliridis'le görüşerek son bir barış fırsatı yaratan girişimlerinin yarattığı ***ihtiyatlı iyimserlik*** durumunun iyi değerlendirilmesi gerekmektedir.

Denktaş yarattığı son barış fırsatı da Rumlarca heba edilir veya edilmez, değişmeyen bir gerçek vardır. O da, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin varlığını sonsuza dek sürdüreceğidir.

Birinci ve İkinci *Barış Harekâtları* sonucu Kıbrıs Türk Halkı, can güvenliğine ve özgürlüğüne kavuşmuştur. Adanın kuzeyinde toplanan Türkler, kendi ayrı yönetimlerini geliştirerek, bağımsız devletlerini, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Barış ve uzlaşma için bu gerçek, dünyaca bilinmeli ve tanınmalıdır.

Anavatan Türkiye'nin derhal tanıdığı ve kurulduğu günden beri, daha da yücelmesi için maddi, manevi her türlü katkı ile desteklediği Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Kıbrıs Türk halkı dünyadaki bu ikinci bağımsız Türk devletinin varlığını sonsuza dek yaşatmak azmi ve kararlılığı içindedir.

1 **Averoff**, **Lost Opportunities**, **The Cyprus Question**, **1950-1963**, s. 368.

2 Stavrinides, Zenon, **The Cyprus Conflict**, **National İdentity and Statehood**, (CYREP 1999) ikinci baskı, s. 36.

3 **Averoff**'un, Kıbrıs'la ilgili anılarını içeren kitabında Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluş müzakereleri ve aşamalarıyla ilgili geniş bilgi vardır.

4 Gazioğlu, **Enosis Çemberinden Kıbrıs Cumhuriyeti'ne**, s. 330-331.

5 Akritas Planı'nın varlığını kabul eden Rum lideri Kliridis, bu planın tam metnini **(My Deposition** (**İfadem)** adlı 4 ciltlik anılarının 1. cildinde yayımlamıştır.

6 Reddaway, John, **Burdened With Cyprus**, (London 1986) s. 134.

7 Averoff, **Lost Opportunities**, s. 425.

8 Clerides, **a.g.e.,** s. 166, 171.

9 Clerides, **a.g.e.,** s. 165.

10 **FO** 371/…………….

11 Ball, George, **The Past Has Another Pattern** (1982), s. 345.

12 **FO** 371/168977, Lefkoşa'dan Sömürgeler Bakanlığına şifreli telgraf, 21 Aralık 1963, No. 1014.

13 **FO** 371/168980, Lefkoşa'dan Londra'ya telgraf No: 1051.

14 **PREM** 11/4702-28619, Lefkoşa'dan şifreli telgraf, Soslon No. 199.

15 Sömürgeler Bakanlığından Lefkoşa'ya şifreli telgraf, Lonsos No. 295.

16 **PREM** 11/4706-28672, İngiliz Dışişleri Bakanlığından 2 Mart 1964'te New York'taki İngiliz delegasyonuna gönderilen 1414 no'lu gizli telgraf.

17 **FO** 371/174748 -XC 21602.

18 **Denktaş**, Rauf Raif, **Arşiv Belgeleri ve Notlar**, **O günler**, s. 2.

19 BM Genel Sekreterinin Raporu, S/6569, 29. 7. 1965; Baf saldırıları ve Türklerin direnişi ile ilgili olarak ayrıca bak, Venhar Keskin, **Megali İdea**, **Enosis ve Baf'tan KKTC'ye** (1998).

20 Papandreu, Andreas, **Democracy at Gunpoint**, s. 100-101.

21 Ball, George W, **The Past Has Another Pattern**, **Memoirs**, (New York 1982), s. 350.

22 Uslu, Nasuh, **Türk-Amerikan İlişkileri ve Kıbrıs**, s. 97-113 (Johnson'un mektubu ve İnönü'nün yanıtı geniş şekilde alıntılanıp değerlendirilmektedir).

23 Acheson'la Cenevre'de yapılan görüşmeler ve Acheson planıyla ilgili ayrıntılı bilgi için, bak Erim, Prof Dr. Nihat, **Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs**. **(İlgili bölüm)**.

24 Purcell, H. D., Cyprus, s. 350-352.

25 Gibbons, Harry Soctt, **The Genocide Files**, geniş ayrıntı için bak, s. 245-260.

26 Clerides, **My Deposition (İfadem)** cilt II, s. 198.

27 Yavuzalp, Ercüment, **Kıbrıs Yangınında Büyükelçilik**, s. 62-98.

28 Denktaş, Rauf R., **The Cyprus Triangle**, s. 50-52.

29 Clerides, **a.g.e.,** s. 212.

30 Denktaş, **a.g.e.,** s. 53-55.

31 Clerides, **a.g.e.,** s. 355.

32 Denktaş, **a.g.e.,** s. 58.

33 Clerides, **a.g.e.,** s. 369-379.

34 Cenevre konferansı ile ilgili ayrıntılar için bak, **Denktaş**, **The Cyprus Triangle**, (revised edition 1988) s. 71-74.

Kıbrıs'ta Osmanlı Kültür Mirasına Genel Bir Bakış / Doç. Dr. Netice Yıldız [s.966-993]

Doğu Akdeniz Üniversitesi Mimarlık Fakültesi / Türkiye

1. Giriş

Kuruluşu adeta menkıbelere dayalı olan Osmanlı Beyliği'nin tarih sahnesine çıktığı 13. yüzyıldan itibaren hemen hemen Türkleşme ve İslamlaşma sürecini tamamlayıp önce Anadolu'da yayılma gösterdikten sonra,[1] 1453 yılında İstanbul'u fethetmeleri ile imparatorluk haline gelmiş[2] İslamiyeti yaymayı hedefleyen fetih hareketleri ile Avrupa, Asya ve Afrika kıt'alarını kapsayan büyük bir imparatorluk olmayı başarmıştır. Bu fetih faaliyetleri içinde 1570 yılında Akdeniz'in doğusunda Anadolu kıyıları ile Kuzey Afrika kıyıları arasındaki mavi sularda adeta bir gemi şeklinde yer alan Kıbrıs adası da yerini almıştır. 1570 yılından günümüze kadar Kıbrıs adasında tarihi anıtları, dili, dini, gelenek ve ananeleri ile köklü bir gelişim gösteren Osmanlı kültürü, günümüzde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti bayrağı altında çağdaş bir Türk toplumu olarak varlığını sürdürmektedir.

1.1. Kıbrıs Uygarlık Tarihine Kısa Bir Bakış ve Osmanlı Hakimiyeti

1570/1571 yıllarında Osmanlı hakimiyetine giren Kıbrıs adası pek çok uygarlığın yerleşim yeri olmuştur. M.Ö. 7000 yılında, Cilalı Taş Devri'nde Suriye, Filistin ve Anadolu topraklarından göçüp adaya yerleşen Khirokitya, Epiktitos Vrysi ve Troulli gibi Larnaka ve Girne sahillerinde ilk yerleşimlerin kurucularını, daha sonra Tunç Çağı'nda Anadolu topraklarından gelip önceleri Kuzey sahilleri ve daha sonra da adanın çeşitli bölgelerinde yerleşen kavimler izlemiş ve Kıbrıs adasında uygarlıklar filizlenmiştir.

Bulunan arkeolojik bulgular sonucu Tunç Devri sonlarına kadar mutlu bir yaşamın var olduğunu söyleyebildiğimiz Kıbrıs adası, bu çağın sonlarından itibaren hep egemenlik kurmak isteyen güçlerin mücadelesine sahne olmuş ve yerli halk hep başka idarelerin egemenliği altında yaşamıştır. George Hill'in kitabının başında da aktardığı gibi Alman arkeolog Hirscfeld'in "Doğu'da egemen olan ve bunu sürdürmeyi amaçlayan güç Kıbrıs'ı elinde tutmak zorundadır" sözü, III. Thutmes'den Kraliçe Viktorya'ya kadar olan geçmiş 3500 yıllık tarihinde,[3] kimi zaman Doğu, kimi zaman Batı'dan gelen egemenliklerin söz sahibi olduğunu açıkça göstermektedir. Öyle ki bu halk her nedense çoğu kez her yeni idareyi mutluluk ile karşılamış, bir önceki idareyi kötülemişlerdi. 1185 yılında Haçlı Seferleri sırasında Bizans İmparatorunun yakını olduğu iddiası ile ada idaresini ele geçirip, altı yıl kadar idare eden zalimliği ile ünlü Isaac Commenus'dan alan İngiliz Kralı Aslan Yürekli Richard ve bunları izleyen Luzinyan ve Venedik egemenlikleri, hep ada halkı tarafından sessizce kabul edilmiş, ama her defasında bu egemenliklerin sonlandırılmasında yeni egemen gücün tarafını tutmayı, onlara yardımcı olmayı ihmal etmemişlerdi. Bu coşkuyu en fazla Osmanlıların adayı fethinde göstermişlerdi.

1570/1571 yılında Kıbrıs adasının Türkler tarafından fethi, belki de yerli halkın en büyük mutlulukla karşıladığı bir idare olmuştur. Ortodoks Hıristiyan olan halk, Latin baskısından kurtulmuş, din ve dil özgürlüklerine kavuşmuş, feodal sistem de noktalanmıştır. Bundan da ötesi, daha

İslamiyet'in ilk yıllarından itibaren Müslüman akınlarına uğramış ve pek çok İslam şehidinin kabri olan Kıbrıs'ta İslamiyet'in bir daha sona ermemek üzere başlaması bu fetih sayesinde olmuştur.

1.2. Kıbrıs'ın Osmanlı İmparatorluğu Tarafından Fethi

16. yüzyıl ortalarında Venedikliler tarafından yönetilen Kıbrıs, önceleri yapılan ahidname sonucunda Türklerle iyi ilişkiler içinde olmuştu. Ancak zaman zaman Mısır'a giden hacı ve tüccar gemileri Kıbrıs adasındaki korsanların saldırısına uğramakta idi. Mısır defterdarının gemisini alıp yağma etmeleri de en son nokta olmuş ve[4] Sultan II. Selim, topraklarının emniyetini sağlamlaştırmak için Kıbrıs'ın fethinin gerekliliğine karar verip, önce şeyhülislamın onayını almak istemiş ve Şeyhülislam Ebusuud Efendi de İslamiyet'in selameti uğruna adanın fethinin isabetli olacağını belirtmişti. Ebusuud Efendi'nin fetvası üzerine Piyale Paşa'nın serdarlığında donanma Beşiktaş'tan hareket edip, saray önünde demir atıp, şenlikler yaparak, toplar atarak hareket etmiş, padişah ise donanmayı Yedikule'ye kadar uğurlamış, yirmi gün sonra ise tüm orduya serdar tayin edilen Lala Mustafa Paşa hareket ederek,[5] Muharrem ayının son günü Tuzla'ya (Larnaka) gelip toplar çıkarıp Lefkoşa kalesinin fethine niyet olunmuştu.[6] Seyyid Lokman tarafından yazılan ve İyas Katip tarafından resimlenen[7] Şeyhname-i Selim, bu olayı bize bir minyatürle göstermektedir. Ancak Katip Çelebi, donanmanın Limasol koyundan çıktığını belirtmektedir.[8]

Lefkoşa, 51 gün süren bir muhasaradan sonra zaptedilmiş, Lefkoşa'nın fethinden hemen sonra Girne ve Baf eyaletleri de savaşmadan teslim olmasına karşın, Magosa kalesi savunmaya devam etmiş ve ada, her iki tarafın çok ağır kayıplar vermesiyle ancak bir yıl sonra fethedilebilmişti. Yine Şeyhname-i Selim'de Magosa'nın muhasarası ile ilgili bir, Venediklilerle anlaşma yapılmasından sonra gelişen olaylarla ilgili iki minyatür daha bu olayı resmetmektedir.[9]

1.3. Kıbrıs'ta Türk Kültürünün Başlaması

Lefkoşa'nın fethinden bir gün sonra Lala Mustafa Paşa bir Osmanlı eyaletinde bulunan tüm kurumların oluşması için düzenlemeler yapar. Önce Avlonya Sancağı Beyi Muzaffer Paşa'yı Beylerbeyliğe atar. Kıbrıs'ın bir Beylerbeyliği olmasını sağlar. Ekmel Efendi de Kadılığa atanır. Bunun yanısıra on bölge kadılığı, mali işlerden sorumlu bir Defterdar ve ayrıca Defter Eminliği ve Timar Tezkereciliği kurumlarını oluşturur.[10]

Lefkoşa'nın fethi ile Lefkoşa Kalesi'nde imar faaliyetleri de başlamış olur. Bir yıl sonra tamamlanan Magosa'nın fethi ile de tüm ada çapında imar faaliyetleri hız kazanır. Sür'atle etraf temizlenip, eskiden beri süregelen bir gelenek uyarınca fethi kutsamak ve sembolleştirmek amacı ile şehrin en büyük kilisesi olan Aya Sofya Katedrali, padişah adına camiiye çevrilip[11] 15 Eylül'de bu camiide ilk namaz kılınır ve Lala Mustafa Paşa fethin sembolü olarak camiiye bir kılıç ve bir Kur'an vakfeder. Kanuni devrine ait olduğunu söyleyebildiğimiz bu Kur'an-ı Kerim[12] son zamanlara kadar aralarında Hala Sultan Tekkesi'ne ait bir Kur'an da bulunan değerli başka el yazmaları ile birlikte Etnografya Müzesi'nde muhafaza edilmekte idi.[13] Kılıç ise fetih geleneğini sürdürmek amacıyla her Cuma minberde hutbe okunurken kullanılmış, fakat ne yazık ki 1988 yılında camiiden çalınmıştır. 1

Ağustos'ta 1571'de Magosa'nın teslim alınması ile de Lala Mustafa Paşa, 17 Ağustos Cuma günü şehrin kilisesinde[14] Sultan II. Selim adına hutbe okutarak burayı da camiiye çevirmiş[15] ve bu kentte günümüze kadar en önemli camii olarak kullanılmıştır.

Lefkoşa'nın Fethi ile Kıbrıs'ta Osmanlı vakıf müessesesinin de kurulduğu görülür. Aya Sofya, bir Selim vakfı olarak tescil edilir ve bu vakfa geliriyle destek olacak dükkanlar, sular, değirmenler ve araziler eklenir, çiftlikler kurulur.[16] 26 CA 978 (16 Kasım 1570) tarihli bir hükümde daha adanın fethi tamamlanmadan Osmanlı'nın tüm sosyal tesislerini kurmak için girişimde bulunduğu görülmektedir. Vezir Mustafa Paşa'ya gönderilen bir hükümle Kıbrıs'ta fetholunan Baf ve Girne'de birer camii ve hamam yapılması, büyük bir kent olması müsait olan Baf'a da bir metin kale ve burçlar inşa olunması ferman verilmişti.[17] 18 Zilhicce 978 (13 Mayıs 1571) tarihli medrese talebeleri ile ilgili yazılan bir hükümden de daha ilk yılda bir medresenin varlığı hissedilmektedir.[18]

1.4. Osmanlı Dönemi Yapılarında Padişahın Mütevaziliği Kültür Mirasına Saygısı

Kıbrıs'ta Türk devrinde yapılan yapılarda hep ada halkı ile adaya yerleştirilen Türklerin ihtiyaçları ön plana alınmış, Padişahın yüceliğini gösterecek, heybetli yapılar yapma yerine adanın emniyet ve huzurunu sağlayacak, gereksinimlerini giderecek mütevazi yapılar meydana getirilmiştir.

Daha fethin akabinde Sultan Selim'in beylerbeyine ve kadıya gönderdiği hükümler bunu yansıtmaktadır. Yine Sultan Selim vakıfları olarak camiiye çevrilen Lefkoşa ve Mogosa Katedrallerinin, Selimiye yerine Aya Sofya Camii diye anılmaları bu mütevaziliğin simgesi olsa gerek. Tespit ettiğimiz tek bir belgede[19] Magosa'daki camii, Selimiye diye anılmıştır. Bu camii bugün ise Lala Mustafa Paşa Camii ismiyle anılmaktadır.[20]

Osmanlı idaresi süresince adada herhangi bir Osmanlı sarayı veya idari amaçlı bir konak yapılmamış, Venedikten kalan yapılar 1878 yılına kadar değişiklikler ve tamirler yapılarak kullanılmıştır. Cafer Paşa'nın Beylerbeyi olduğu H. 1007 (1598 / 99 M.) yılına ait bütçe defterinde hem Lefkoşa, hem de Magosa'da birer saray bulunduğunu öğrenebiliyoruz.[21] Bugün hâlâ daha Lefkoşa'da en önemli camii olarak kullanılan Selimiye Camii, bunun yanında bulunan Bedesten binası, Magosa'da Lala Mustafa Paşa Camii ve Sinan Paşa Camiileri yanısıra, bu yüzyıl başında İngilizler tarafından yıkılan Venedik zamanından kalma bu saraylardan çıkarılıp Taş Eserleri Müzesi'nde sergilenmekte olan gotik süslemelerin üç yüzyılı aşkın bir süre ile korunması, tahrip edilmemesi Osmanlı idarecilerinin kendinden önceki idareden miras aldığı ve gerçekte dini anlayışı ile bağdaşmayan bu figürleri koruması bize Osmanlı'nın hoşgörüsü yanında kültür mirasına olan duyarlılığını yansıtmaktadır. Bu yüzyılın başında Kıbrıs sanat tarihi ile ilgili en geniş araştırmaya dayalı yayınladığı kitabında[22] George Jeffery de Osmanlı idaresinin hoşgörüsüne değinmiş ve 1670 tarihinde Kıbrıs'ı gezen Neol Hurtel'in Lefkoşa ve Magosa'da gördüğü Luzinyan armaları ve Venedik aslanlarına ait bilgiye atıfta bulunmuştu. Bu yazımızda Osmanlı'nın korumaya çalıştığı geçmişe ait kültür mirasına karşın üç yüzyıl içinde kendi kimliğini de vuran Türk mimari eserleri ve güzel sanatları ele alınarak, bu eserlerin günümüze gelmesi veya kaybolması nedenleri tartışılacak, ayrıca Osmanlı kültür mirası ile ilgili yapılan araştırmalara kısaca değinilecektir.

2. Osmanlı Döneminde Türkler Tarafından Yapılan Mimarlık Eserleri

Tüm adanın fethinin tamamlanması ile ele alınan imar faaliyetlerinde başlıca amaç, adanın güvenliğini sağlamak, kentlerde yaşayan insanların sağlık ve refahını sürdürecek tesisler oluşturmak ve dini ibadetin özgürce yerine getirilmesini sağlamak idi. Bu doğrultuda Kıbrıs'ta Osmanlı kültür mirasını başlıca mimari eserler ve el sanatlari ana başlıkları altında ele alıp, mimari eserleri de askeri, idari, sosyal işlevli sivil yapılar, dini yapılar ve konut mimarisi altında irdelemekte yarar vardır.

2.1. Askeri Yapılar: Kaleler

2.1.1. Kuşatma Amaçlı Geçici Kaleler

Adanın güvenliğini sağlamak için yapılan imar faaliyetleri hiç şüphesiz kalelerin tamiri ve yenilerinin yapılması idi. Savunma ve kuşatma amacı ile adada topların yerleştirilmesi için kullanılmak amacıyla yapılan kale görüntüsünde olan metrisler veya geçici sığınaklar belki de ilk Türk yapıları sayılabilir.[23] Şüphesiz bu metrislerden bugüne bir iz kalmamıştır.

2.1.2. Osmanlı Döneminde Askeri Yapılar

Osmanlı idaresi genellikle Venedik, Luzinyan hatta Bizans dönemi kalelerini savunma amacıyla kullanılmış, genellikle adada kalan yeniçeri birlikleri buralarda ikamet etmişti. Fetihten sonraki yıllarda ayakta kalan kaleler tamir edilip, yıkılan kısımlar ise yeni baştan inşa edilmiş ve limanları koruma yanında olası bir iç veya dış saldırıda savunma ve koruma amacı ile gerekli birlik ve cephane ile donatılmıştı. 26 CA 978 (24 Ekim 1570) tarihli bir hükümde[24] Kantara Kalesi'nden bahsedilmiş olması dağ kalelerinin de etkin bir şekilde kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Bu nedenle de tüm kaleler yeniçeri ordusunun kışlası olmuş, tüm idari merkezleri de buralarda etkinlik göstermiş olmalıdır. Baf kapısı ile ilgili 1878 yılında *Illustrated London News'de* yayınlanan iki gravürde kapının kent içindeki kısmında kapının her iki yanından surlar üstüne çıkan biri basamaklı, diğeri parke kaplı iki rampa görülmekte, basamaklı olan rampadan geniş, yuvarlak kemerli bir eyvandan iç avluya girilmekteydi. Parke taşlı rampadan ise daha sade görünen barakalara girilirdi. Diğer resimde ise kışlanın iç avlusu görülmektedir. Resimden izlenebildiği kadarıyla kışla binası üç bölümden oluşuyordu. Eyvanlı iki katlı yapının kaymakamın ikametgahı olduğu, bunun her iki yanında sıralanan geniş pencereli, birçok kapısı olan baraka tipinde binaların ise burayı muhafaza etmekle sorumlu alayın kışlası olduğu sanılmaktadır. Gün batımından doğuşuna kadar kilitlenen kale kapısının anahtarı burada oturan kışla komutanına teslim edilmekteydi.[25]

2.1.2.1. Lefkoşa Kalesi

Mühimme defterleri ve Ruus defterleri fethin ilk on yılında sürekli olarak yapılan kale tamirleri ile ilgili hükümlerle doludur. Beylerbeyi Muzaffer Paşa'nın başvurusu üzerine Bostan adlı bir mimar 20 akçe maaşla Kıbrıs'ta kalelere mimar olarak atanmıştı.[26] Lefkoşa Kalesi tamirinin Magosa Kalesi'ne daha fazla önem verilmesi nedeniyle uzun sürdüğü anlaşılmaktadır.

İtalyan mühendis Giulio Savorgnano tarafından 1567'de tasarlanp on ay gibi kısa bir sürede yapılan ve fetihten hemen önce tamamlanan Lefkoşa surları, yığma topraktan yapılmış olup, fetihten önce dış duvarları sadece yarı yüksekliğe kadar taşla kaplanmıştı. Lefkoşa'nın fethinin tamamlanmasından hemen sonra Lefkoşa Kalesi'nin tamirine başlanmış, kale sağlamlaştırılmış ve değişik dönemlerde de yeniden tamirler yapılmıştır. Sur duvarları dıştan tamamı taşla kaplanarak[27] toprağın göçmesi önlenmişti. Tüm burçlara da fetihte görev alan Osmanlı paşalarının isimleri verilmişti. İngiliz döneminde bunların yeniden değiştirilmesi ile bu isimler hemen hemen unutulmuştur. Magosa kapısının kuzeyindeki burçtan başlayarak sırasıyla sayarsak bunlar Altun, Sazlı, Bayraktar, Kara İsmail, Mezarlık, Kaytaz Ağa, Zahra, Değirmen, Musalla, Suyutlu, Kandil Söndüren burçları idi.[28] 1821 yılında ise kentin kuzeyinden girilen ve bugün de halen kentin kuzeyindeki surların içinde ana giriş olan Girne Kapısı, Türkler tarafından yeniden yapılmış ve üstüne kare planlı kubbe örtülü bir oda eklenerek, kapının üstüne iç kısımda padişahın tuğrası, dış kısımda ise Kur'an'dan fetih ve zaferle ilgili Saf suresinin 13. ayetinin bulunduğu mermer levhalar konmuştu. Bu ayette **"Allah'tan yardım ve fethi müminlere müjdele. Ya Muhammed, ey kapıların anahtarı, bize hayırlı kapılar aç!"** yazılı olup, altında ise Şeyh Feyzullah ve 1236 (1820/1821) imzası ve tarih vardır.[29] Dışa açılan kapının önünde asma kapının açılıp birleştiği kemerli köprü ve hendek de günümüzde toprak altında kalarak ortadan kaybolmuştur.[30] 20. yüzyılın ilk çeyreğinde motorlu trafik araçlarının ebatlarının büyümesi ve artan trafik nedeniyle 1931 yılında kale duvarları kesilerek yeniden düzenlenmiş ve kapı trafiğe kapatılmıştır. Bugün kapının dışında duran Atatürk anıtı ve Osmanlı topları ile bütünleşerek adeta adadaki Türk kültürünün sembolleri olarak tüm bir tarihi anımsatmaktadır.

2.1.2.2. Baf Kalesi

Kıbrıs Seferi sırasında ilk taaruz edilen kalelerden biri olan Baf Kalesi büyük bir ölçüde hasar görüp, muhtemelen tamamı ile yıkılmıştır. Yazılan hükümler gözden geçirildiğinde daha 1570 yılı başından itibaren kalenin tamiri ve burç yapılması düşünülmüş, 1574'de planları çizilimiş,[31] ancak 16 Temmuz 1578 tarihinde henüz kalenin tamirine başlanmamıştı. Yapılan resme göre fazla masraflı ve muhafazada sakıncalı olduğunu belirtmelerine karşın, yine de bu plana göre Lefkoşa azabları ağası iken Baf Kalesi'nin tamiri için kul taifesi ve ağalara serdar tayin edilen Ahmed marifetiyle yapılması emredilmişti.[32]

Baf Kalesi, deniz kenarında olup kesme taştan yapılmış enine dikdörtgen planlıdır. Jeffery bu yapıyı blok ev şekilli kale diye tanımlamaktadır.[33] Denizin içinde yapılan kaleye karadan rampalı bir köprü ve bunun üzerine açılan asma köprü ile girilir. Kalenin zemin katının ortasında üstü kısmen taştan yapılmış tonoz örtülü bir ana mekanı vardır. Bunun etrafında tutsak hücrelerine bitişik odalar yer alır. Her odanın gerisinde küçük avluları vardı. Bunun alt katında ise iki geniş zindanın yer aldığı mahzen kısmı, üst katta ise daha önce merdivenler ve tahta birer iskele ile birbirlerine bağlanan odalar yer almaktadır. Kalenin mescidi bu katın ortasındadır.[34] İncelenen kaynaklara göre, Baf'taki bu kalenin uzun dikdörtgen bir mermer levha üzerine yazılı kitabesinde kalenin halka bağışlanan bir hayır eseri olarak ve hisar halkının güvenliğini sağlamak üzere Hafız Ahmed Paşa tarafından 1592 yılında

yapıldığı belirtilmektedir.[35] Burada anılan Hafız Ahmed Paşa, gerçekte Kıbrıs fethinde görev yapan Cezayir Beyi, daha sonra da Kıbrıs Beylerbeyi olan Arap Ahmed Paşa idi.

Hafız Ahmed Paşa bu kalenin yapımı sırasında Magosa'da çıkan ayaklanmada forsalar tarafından öldürülmüş, yerine atanan Beylerbeyi Hasan Paşa kaleyi yine Padişah'ın emriyle tamamlamıştı.[36] Türk kalesinin bugün tarihi anıt olarak korunduğu ve müze olarak düzenlendiği izlenmektedir.

2.1.2.3. Magosa Kalesi

Daha 1570 yılında Baf Kalesi'nin tamiri için uyarılar yapılmasına karşın, öncelikle 1571 yılında fethedilen Magosa Kalesi'nin tamirine başlanır ve kısa sürede tamamlanır. Kıbrıs'ın ilk yılı bütçesinden Magosa Kalesi Beyi Hamza Bey eliyle, bu kalenin bina emini Monla Ağa'ya[37] kalenin tamiri için Kıbrıs hazinesinden 63.063 akça verilmişti. Bu kalenin deniz kenarında bulunan Canbolad'ın kuşattığı burç da temelinden deniz yüzünden itibaren onarılacak, bundan başka Derviş Paşa kulesi ise temelden inşa edilecekti.[38]

4 Zilkade 979 (Mart 1572) tarihli Karaman beylerbeyine hitaben gönderilen bir hükümde Magosa Kalesi'nin tamirinin tamamlanmakta olduğu kalenin yıkılan yerleri eskisinden daha sağlam olarak tamir edildiği, toprak olan yerlerin dahi yıkılıp taş ve kireç ile sağlamca bina edildiği, hendek içine ve deniz tarafına konulacak toplar için üç adet mazgal delikleri açtırıldığı belirtilmektedir. Bundan başka Akkale'nin kuzey yönünde yıkılan yerlerin de yeniden yıkılıp tamirine başlandığı ve o günlerde tamamlanmak üzere olduğu, ayrıca Karakule'den içeride olan Akkule'nin yıkılan yerlerinin de tamirine bizzat Kıbrıs Beylerbeyi Sinan tarafından Ramazan'ın yirminci gününde başlatılmış olduğu anlatılmıştır.[39] 7 Safer 980 (20 Haziran 1572) tarihli hükümden ise Akkule ile diğer kulelerin yeniden inşa edilip tamamlandığı,[40] 24 Safer 980'de (6 Ağustos 1572) ise Magosa Kalesi'nin köprüsünün tamir ettirilmesi buyrulmuştu.[41]

Magosa surları ve burçları yakından incelendiğinde yer yer taşların kesim şekillerinin farklılıklar göstermektedir. Bu kesimlerden kolaylıkla hangi kısımların Osmanlı, hangilerinin Venedik tarzı olduğunu tahmin etmek mümkündür. Canpolat Burcu ve Akkule, bugün en rahatlıkla izlenebilen kısmıdır. Yapılan bu eklemeler kaleye uygun bir şekilde inşa edilmiştir. Özellikle Akkule (Ravelin veya Rirettino), Su Burcu (Andreuzzi), Altun Tabya (Ay Napa) Halkalı Tabyası (Composanto) ve Canbolat Burçları (Old Arsenal-Eski Tophane) kuşatma sırasında en fazla hasar gören kısımlar olmuş ve bunlar belgelerden de anlaşıldığı gibi tamamı ile yeniden yapılmıştır. Bu yeniden yapılan kısımlar içinde, Akkule ve Karakapısı'nı da içeren Akkale ile Canbulat Burcu en önemli kısımlarıdır. Akkale'ye yeniçerilerin ibadeti amacıyla 1028/1619 tarihinde bir de mescit yapılmıştı[42]. Canpulat Burcu bügün müze ve türbe olarak kullanılmaktadır. Burası kaleye ilk Türk bayrağını diktiği rivayet edilen Kilis Beyi Canpulat Paşa'nın türbesidir. Akkale'de yapılan değişiklikler sonucu Ravelin özelliğini kaybedip, bir tabya özelliğini kazanır. Giriş kapıları kapatılıp, yerlerine yenileri açılır, daha önce kaleden tamamı ile ayrı olan dış kısım ile birleşen iki tonozlu geçit yapılır.[43]

2.1.2.4. Tuzla / Larnaka Kalesi

Tuzla/Larnaka Kalesi'nin H. 1014/1605 tarihinde[44] Türkler tarafından yapıldığını mevcut kitabeden izleyebiliyoruz[45]. Larnaka'da bulunan bu kale üzerindeki kitabeye göre I. Ahmed'in lalası olan ve o yıllarda Kıbrıs Beylerbeyi olarak görev yapan Ferhad Paşa tarafından yaptırılmıştı. Boz mermere işlenmiş olan kitabesinden H. 1014 olarak tarihlenen bu kale, kare planlı olup, burçsuz olarak yapılmıştır. Kesme taştan yapılmış kale duvarları zeminden yukarı daralarak ve tekrar dışa doğru açılıp daralarak yükselmektedir. İç avlunun etrafını çeviren kalın duvarın etrafında pek çok oda yer alır. Kaleye zemini parke taşı kaplı, üstü tonoz örtülü kapalı bir giriş mekanından girilir.[46] 1604 tarihinde burayı gören Pedro Teixeira, halen yapılmakta olan bu küçük kalenin çok etkileyici olmadığı, ancak Lefkoşa ve Magosa Kalelerinden yardım alıncaya kadar en azından limanı savunmada kullanılabileceğinden bahseder. Louis des Hayes Courmenin de Larnaka'ya ait 1621 yılı anılarında burada deniz kenarında toplarla kıyıları muhafaza eden bir kaleden söz eder.[47]

2.1.2.5. Limasol Kelesi

Üzerinde barok tarzda süslemeli bir tuğra ve Kale-i Cankurtaran yazılı iki levha olan Limasol Kalesi, enine dikdörtgen cephesi ile sahil şeridi boyunca uzanmaktadır. Kuzeyinde bir merdiven kulesi olan kare planlı çapraz tonoz örtülü geniş bir ana mekana ek olarak kuzey-doğu yönünde iki sıra halinde oldukça kalın duvarlı on hapishane hücresi ve bir merdiven yer almaktadır. Kale duvarlarının üç metreye varan genişlikte olması top saldırılarına karşı tedbir olarak yapıldığı düşünülebilir. Kare planlı ana holün sekiz metreye varan tavanı ile oldukça heybetli bir bölüm olduğu anlaşılmaktadır. Buranın tonoz örtüsü önceleri masif, kare şeklinde yapılan gömme ayaklı duvarlar ve merkezi bir sütun üzerinde taşınmaktaydı. Daha sonra merkezdeki sütun kaldırılmış ve kare planlı bölmelerin her biri yumurta şeklinde tonoz örtü ile kapatılmış, üs katta yapılan bir galeriye odalar eklenmiştir. Türk döneminde kuleye bir platform yapılmıştır.[48] Birçok kaynak bu kalenin 1568 yılında özellikle depremde hasar gördüğünü belirtmekte, ancak değişikliklikleri de Venedik dönemine atfetmektedir. Kalenin özellikle kule kısmının tamamı ile yıkılmış olması, ayrıca üstünün de göçmüş olması ihtimali de düşünüldüğünde Türk döneminde oldukça yeniden yapılmış olduğu açıksa da Camille Enlart'ın da anlattığı gibi burasının hem Türk, hem de İngiliz döneminde hapishane olarak kullanılması nedeniyle çok az kişi tarafından ziyaret edildiği, bu nedenle de yapının detaylı bir tarifi yapılamamıştır. Enlart'ın çizdiği plana göre kare plan üzerine parçalı tonoz ile kaplanmış ve yükseklik seviyelerinde farklılıklar yaratılmıştır.

Kare planlı ana mekan ve hapishane hücreleri deniz kıyısı boyunca uzanmakta olup, giriş, kara kısmından küçük bir dikdörtgen bir eyvana, oradan tekrar dikdörtgen bir mekana açılmakta, bunun solunda hapishane hücreleri bölümü, sağda ise ana mekan yer almaktadır. Kale'de bulunan mescit de[49] muhtemelen kare planlı ana mekanın üst katındaki odalardan birinde idi. Kale bugün Ortaçağ müzesi olarak kullanılmakta olup, Türk dönemine ait objeler de sergilenmektedir.[50]

2.2. İdari Binalar

27 Rebiyülevvel 987 (25 Mayıs 1579) tarihli bir hüküm Venedikliler zamanından kalan akçelerin değerlendirilmesi için Kıbrıs'ta bir darphane inşa edilmesini emreder.[51] Ancak bugüne kadar Osmanlı döneminde Kıbrıs'ta darphane inşa edildiğine ait her hangi bir bilgi bulunamamıştır. İdari amaçla kullanılan binalar hakkında fazla bir bilgi günümüze gelmedi. Muhtemelen tüm idari daireler, çok uzun yllar saray içindeki binalarda yürütülmüştü. 19. yüzyılda Kıbrıs'ı gezen bilgin Dr. Clarke'ın anlattıklarına göre saray oldukça geniş olup, içinde çok sayıda daireleri vardı.[52] Fethin ilk yıllarında atanan beylerbeyi, daha sonra gelen kaptanpaşalığa bağlı paşalar ve muhassıllar[53] hep burada oturmuş ve görevlerini sürdürmüştü. Ancak Kitchener'in Lefkoşa haritası[54] üzerinde gösterilen Sarayönü civarındaki Mahkeme binaları göz önüne alındığında bugün Lefkoşa'da Vakıflar İdaresi olarak kullanılan taş yapının Osmanlı idaresinin son yıllarında yaptırılan bir yapı olduğu ve şer'iyye mahkemesi olarak kullanıldığı düşünülebilir. 1928 yılında Evkaf Nazırlığı tarafından satın alınan bina, Osmanlı döneminde yapılan eski bir hükümet binası olup, Kıbrıs Kadısı'nın resmi ikametgahı olduğu Keshishian tarafından da belirtilmiştir.[55] 2 Muharrem 1263 tarihli bir belgeye göre Kıbrıs'ın Tuzla ve Limasol kazalarında hükümet konakları yaptırması buyrulmuştu.[56] Ayrıca limanlarda gümrük dairelerinin bazılarının da bu dönemde yapılmış olması olasıdır. Larnaka'daki gümrük binası bunlardan biridir.[57] Son dönem eserleri içinde hem Lefkoşa, hem de Magosa'da yapılan evkaf binaları, Lefke'de bugün ev olarak kullanılan, ancak mahkeme binası olduğu söylenen bir yapı, Değirmenlik'te yeni restore edilen ve eski bir hükümet konağı olduğu söylenen konak ayakta kalabilen nadir eserlerdir.

2.3. Sosyal İşlevli Yapılar

2.3.1 Su Yapıları

Kıbrıs uzun ve kurak bir yaz mevsimine sahip olması nedeniyle her zaman su sıkıntısı olan bir Akdeniz adasıdır. Bu nedenle de tarih boyunca adada sık sık kuraklık sorunu yaşanmıştır. Kıbrıs'ta dört mevsim sürekli olarak akan akar su yoktur. Genellikle yılın büyük bir kısmında kuru olan çakıl taşları ile kaplı dere yatakları kışta sadece yağmur sonrası bentlerini aşıp yıkarak gürül gürül akar, daha sonra ise kururdu. Gerçekte antik devirlerde daha yoğun yağışların olduğu sanılsa da bu günkü gibi sürekli akan, taze ve temiz su her zaman kısıtlı olmuştu. Bu su genellikle Trodos Dağları'ndaki kar suları ve yağmur sularına bağımlı idi.[58] Bunun yanısıra Lapta, Değirmenlik (Kythrea) ve Lefke pınarları adanın çağlar boyu başlıca içme suyu kaynağı olmuştur. Bunlar içinde en iyi su Girne'de Beşparmak Dağları'ndan çıkan Değirmenlik suyudur.[59] Su yapıları da yapılan sıra kuyular, yer altı kanalları ve su kemerleri vasıtası ile bu pınarlardan başlayarak kentlere kadar ulaşmaktaydı. Roma döneminden itibaren kentlere bu yöntemle su getirildiği halde Osmanlı adayı fethettiği zaman bu tesisler yeterli olmayıp, kentlerde su sıkıntısı çekilmekteydi.[60] Pek çok belge ışığında Osmanlı idaresinin hemen başlaması ile süratle su tesisleri elden geçirilmiş ve yenilerinin yapıldığı görülmektedir. Örneğin, Kıbrıs'ın Osmanlı dönemine ait ilk yıl bütçe defterinde Kıbrıs'ın başkenti Lefkoşa'ya su getiren su yolunun yapımı için 25.800 akçe sarfedildiği kaydedilmişti.[61] Yine 2 Zilhicce 979/17 Nisan, 1572 tarihli mühimme defterlerinde yer alan bir döküman, Lefkoşa'nın varoşlarına

kadar getirilen suyun öncelikle camiiye getirilmesi için emir verilmişiti.[62] Diğer bir döküman ise Girne ile ilgili olup, Girne'de yeterli su olmadığı, olanın ise açık hendeklerden aktığı, hiç de temiz ve sıhhi şartlarda olmadığı, bu nedenle de su yolu yapımı ve dağıtılan su miktarının artırılması için gerekli işlerin yapılmasında ihtiyaç duyulan paranın bir an önce tespit edilip hazineden istenmesi ve bu işlerin de en erken zamanda yapılması istenmekteydi.[63]

2.3.1.1. Su Yolları

Arşiv belgeleri, vakıf kayıtları ile seyahatnameler üzerindeki araştırmamızın yanı sıra günümüze kadar gelen kalıntılar sonucunda Osmanlı döneminde yapıldığını kesin olarak belirleyebildiğimiz yedi su yolu vardı. Bu su yollarının tümü adaya atanan beylerbeyi veya muhassıllar tarafından kendi gelirleri ile yaptırılmış ve hepsi de vakıf eser olarak tescil edilmişlerdi. Vakıfları arasında başka gelirlerden bunların bakımı için para ayrılmış ve bakımları yapılmıştı. İngiliz dönemi başlarında Yüzbaşı Kitchner tarafından hazırlanan 15 paftalık adanın bütününü detaylı gösteren haritalarda[64] bu su yollarına ait sıra kuyular ve su kemerlerini izlemek mümkündür. Burada bu su yollarının isimlerini verip, sadece bugüne kalan mimari yapıtları ele alıncak, bunlarla ilgli diğer bilgiler vakıflar altında tartışılacaktır.

2.3.1.1.1. Lefkoşa Su Yolları

Bunlardan **Arab Ahmet Paşa Su Yolu** ile **Silahtar Paşa Su Yolu** Lefkoşa'yı besleyen iki önemli su yolu tesisi idi. Yakın bir tarihe kadar Lefkoşa'nın su gereksinimi iki ayrı sıra kuyulardan oluşan su yolları ile sağlanmıştı. Bunlardan en eskisi Arab Ahmet Paşa tarafından vakıf olarak yaptırılan tesisti.[65] Bu tesis uzun yıllar Lefkoşa'nın su ihtiyacını karşılamış, 1801-1803 yıllarında ise Kıbrıs muhassılı Silahtar Ağa Hacı Hüseyin Ağa tarafından Silahtar Su Yolları yapılmış, böylece kentin artan su ihtiyacı takviye edilmişti. Her iki yönetici de bu tesisleri kendi kişisel gelirleri ile hayır amacı ile yaptırmakla anılmaktadırlar. Her iki sisteme ait sıra kuyular günümüzde de halen kullanılmaktaysa da, su kemerlerinden kalıntıların halen ayakta olup olmadığı konusunda kesin bir bilgi yoktur.

Bunlarla ilgili eski bir resim de Kevork Keshishian tarafından yayınlanan *Nicosia* adlı kitapta yer almıştır. 1878'de Thomson'un *Cyprus with a Camera* adlı eserinde yer alan bir fotoğrafta Mağusa kapısının yan tarafında yer alan kemerler, Arab Ahmet Su Kemerleri ile ilgili bilinen birkaç kaynaktan biridir. Silahtar Su Yoluna ait su kemerleri veya başka kalıntı da günümüze erişememiştir. Sadece Kevork Keshishian tarafından yayınlanan bir fotoğraf bu tesise ait su kemerleri hakkında bir ipucu vermektedir. 1928 yılına ait olan bu resimde kentin kuzeydoğusunda Kaymaklı bölgesinin girişine su sağlayan Silahtar Su Kemeri görülmektedir.[66] *To Periodiko* adlı Rumca bir derginin 9 Kasım 1991 tarihli nüshasında yayımlanan bir basın bildirisinde harabe halindeki bir dizi su kemerinin olduğu alanda çocuklar için bir oyun alanı ve turistik amaçlı eğlence yerlerinin düzenlenmesi gayesi ile bu kalıntıların yıkılıp, temizleneceği haberi yayınlanmıştı.[67] Bu da Rumların sistematik bir şekilde Türk uygarlığının izlerini silmek için yıllardır sürdürdükleri politikanın hala devam etmekte olduğunu yansıtan bir örnektir. Arab Ahmet Paşa Su Yolları'nın bir parçası olduğunu söyleyebildiğimiz bu su

kemerleri ile ilgili bu dergide yayınlanan resimler de, bu kemerlerin en son durumları ile ilgili elimizde bulunan tek bilgidir. Ancak bu yazı sonrasında bunların akıbeti bilinmemektedir.

2.3.1.1.2. Magosa'da Su Yolları

Magosa kentinde Osmanlı döneminde kentin su gereksinimini sağlamak amacı ile Cafer Paşa tarafından vakıf olarak yaptırılan ve Tükler tarafından yapılan ikinci büyük su yolu sayabileceğimiz bir tesis olup, bunun yapımına fethi izleyen ilk yıllarda başlandığı sanılır. Bir arşiv belgesi ışığında[68] Eylül 1584 yılı öncesinde Arap Ahmet Paşa tarafından yapımına başlanmış, daha sonra Magosa Beylerbeyi Cafer Paşa[69] tarafından tamamlanmıştı. Bu su yoluna ait su kemerleri veya kanalları ile ilgili herhangi bir kalıntı günümüze gelmemiştir. Surlar dışında bulunan tarihi su deposunun ise bu sistemin bir parçası olduğu düşünülebilir.

2.3.1.1.3. Lefke Su Yolları

Bu su yolu genellikle El Hac Ali Efendi ibn. Ebubekir Efendi Vakıfları arasında gösterilmiştir. Bu yörede başlıca değirmenlerin çalıştırılması amacı ile yapılan bir dizi su kemerleri vardır. H.1102/M.1690 tarihli Ebu Bekir Efendi Vakfiyesi,[70] bu vakfa ait pek çok su vakfı ile ilgili bilgi vermektedir. Lefke kasabasında on gözlü su kemerleri Osmanlı Dönemi Kıbrısı'nı yansıtan ilginç bir mimarlık eseridir. Bu su kemeri günümüzde sadece tarlaları ve narenciye bahçelerini sulama amacı ile kullanılmaktadır. Kısa bir süre öncesine kadar 1887 yılında yaptırılan Battal Ağa Değirmeni'ni çalıştırmakta idi.[71] Bugün Lefke Su Yolları'na ait su kemerlerinin çeşitli yerlerde kalıntılarına rastlamak mümkündür. Bu su kemerleri genellikle buğday değirmenlerini çalıştıran su kemerleridir. Lefke civarında üç su kemeri, Karadağ Maden Ocağı'na yakın bir yerde ise bir su kemeri kalıntısını daha bulunmaktadır. Narenciye bahçelerinin arasına gizlenmiş daha pek çok su kemeri kalıntısı bulmak mümkündür. Lefke yöresini gezen İngiliz gezgin Sir Samuel Baker, buranın zengin ürünlerini görüp hayretler içinde kalmış ve gözlemlerini şu sözlerle anlatmıştı. "Lefke evleri bahçelerin ve narenciye ağaçlarının zengin yaprakları arasında adeta gizlenmişti. Kenarlarından su kanalları geçen, karaağaç, alıç, akçaağaç, dut ve sayısız meyve ağaçlarının gölgelendirdiği dar patika yollardan yürüdük. Su gücü ile çalıştırılan değirmenler ve su kemerlerinin taş duvarları zarif bir şekilde sarılan hanımeli sarmaşıkları ile örtülmüştü.[72]

2.3.1.1.4. Girne Su Yolları

Girne'de daha ilk yıllarda su yollarının iyileştirilmesi ve yenilerinin yapılması ile ilgili hükümden yukarıda bahsettik. Girne yöresinin en önemli su kaynağı olan Lapta başpınarının da önemli su dağıtım tesisleri ile donatılmış olacağı şüphesizdir. Lapta'da Başpınar'ın hemen karşısında yer alan beş gözlü su kemeri, buradan suyun düzenli bir şekilde dağıtımının sağlandığını yansıtmaktadır. Bu su kemeri ile kentin daha aşağı kısımlarında da devam eden kemerlerin yapılış tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, bazı dökümanlara göre[73] bu su yolu Haydar Paşa Vakıfları altında yer almakta olup[74] bunlar arazi-i mevkufa kapsamında kayıtlıdır.[75]

Antik çağlardan itibaren önemli bir su kaynağı olarak bilinen Lapta pınarından çıkan su, sıra kuyular, yer altı kanalları ve su kemerleri ile dağıtılırdı. Bu su kemerleri içinde en iyi olarak korunup günümüze gelebilen beş gözlü köprü, altıgen ağızlı bir kuyu kısmı ile sonlanmakta, su kemeri üzerindeki kanaldan geçen su, hızla bu kuyudan aşağıya akmakta ve hemen altında, tepenin eteğinde bulunan yağ değirmenini çalıştırmaktaydı.

Lapta'da her ikisi de değirmenlere su sağlamak amacı ile yapılmış iki ayrı su kemerleri daha vardır. Ancak bunlar Başpınar'daki kadar iyi durumda olmayıp, kısmen haraptırlar. Lapta'da bulunan bu kemerler yığma taş tekniği ile inşa edilmiş olup, yer yer düzgün bir yapı tekniği de göstermektedir. Baş pınardaki köprünün beş kemerinin her biri ayrı bir açı ve kemer şekline sahiptir. En baştaki üç kemer daha geniş olup, kilit taşında sivri kemer oluşturmuş, diğer ikisi ise daha dar, ancak yuvarlak kemerlidir. Taşıyıcı ayakları arazinin meyline göre uzundur. Altıgen ağızlı kuyunun dış cephesi ise yere doğru genişleyen yuvarlak ve iki kademeli bir dış cepheye sahiptir. Pınarın çıktığı kısım ise gotik kemerli bir tonozla örtülüdür. Mrs. Lewis de kayaların önüne yapılan muazzam gotik kemerli giriş kapısı olan tonozla örtülü bir dehlize girip, kayalar arasından fışkıran suyu gördüklerini anlatır. Mrs. Lewis'e göre dar bir kanaldan akan suyun her iki tarafında düz birer kayalık boşluk olduğu, bu dar ve alçak tavanlı tünelde insanın güçlükle ayakta durabildiği, tünelin sonunda ise beşi daha geniş, ikisi daha dar, yedi ayrı tünel açıldığını ve suyun bir parmak kalınlığından daha az kalınlıkta eşit şekilde bu kanallara akıtıldığını anlatmıştı. Bu kafile içinde bulunan Mr. Murray, kendilerine bu pınar hakkında bilgi vermiş ve bu kanalları kazılardan sonra bulduklarını anlatmıştı.[76]

Yine Girne'nin batısında Zeytinlik (Templos) köyü ile Alsancak (Karava)'da, ayrıca Lefkoşa istikametinden Girne'ye giren yolun üzerinde dik yamaçların altındaki vadide pek çok su kemeri kalıntısına rastlamak mümkündür. Bu su kemerlerinin de diğerleri ile gösterdiği yapım tekniği yönünden benzerliği yanında bazı belgeler ışığında bunların Osmanlı döneminde yapıldığını, genellikle değirmenleri çalıştıran su kemerleri oldukları söylenebilir. İngiliz dönemine ait su işleri ile ilgili raporlarda[77] Alsancak (Karava veya Aya Yorgi)'da yapılan bir su kemerinden söz edilmiştir. Burada bulunan su kemerleri incelendiğinde bunun kemer ayaklarının bir kısmı ile değirmene su sağlayan kuyu kısmının genellikle yığma taş tekniğinde, kemer ve su kanallarının ise betonarme olduğu izlenmiştir. Bu döküman ve şimdiki görüntüsü karşılaştırıldığında buranın yenilenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

2.3.1.1.5. Baf Sancak Beyi Mehmet Bey Su Yolları

Kaptan Kitchner, haritalarından Baf bölgesine ait olan 7 ve 8 no'lu haritalarda bu bölgede de çok sayıda su yolu göstermektedir. Vakfiye belgelerine bakıldığında, özellikle Sancak Beyi Mehmet Bey Ebubekir'in[78] çok sayıda su vakfı yaptığı anlaşılır. Mehmet Bey Ebubekir'in Baf'ın Vasiliki yöresinde yaptırdığı hamam ve buraya ait su yanında, Aselya, Pladanisya, Sindi, Malunda, Celacedra, Pitavrobo, Rodeta'da su değirmenleri ve Finike'de de bir yağ değirmeni olduğu kaydedilmişti. Buradaki su kemerleri ve diğer tesislerin bugünkü durumunu bilmiyoruz.

2.3.1.1.6. Larnaka'da Bekir Paşa Su Yolu

Adanın güneyinde Larnaka'da bulunan bu su yolları Kıbrıs'ta yapılan en önemli su tesisidir. 1747 yılında Bekir Paşa tarafından yaptırılan bu su yolunun üç ayrı köprüsü Kıbrıs mirası açısından önemli bir yer oluşturmuş ve Osmanlı döneminin eserleri arasında en kayda değer anıtlar olarak günümüze gelebilmiştir.

Birçok yabancı kaynağa göre bu Kıbrıs'ta Osmanlı döneminde yaptırılan en önemli hayır işi olan vakıf eser sayılmaktadır. Birçok Türk eserini tahrip eden ada Rumları, nedense bu anıtlara büyük önem vermişler, bu nedenle de her üç köprü tüm heybeti ile ayakta kalabilmiş ve Kıbrıs tanıtım broşürlerinde resimleri yayınlanmaktadır.

Bekir Paşa Su Yolları pek çok sıra kuyu ve üç köprüden oluşmakta olup, birinci köprü en uzun olanıdır ve elli gözlü kemerleri vardır. İkinci köprü on iki, Larnaka yakınında olan üçüncü köprüsü ise otuz bir kemerlidir. Bunlardan ikincisinin harap olduğu söylenir. Kalın ayakların taşıdığı ve yer yer payandalar ile desteklenen kemerler üzerinde yükselen duvarın üstünde su kanalları vardır. [79]

Adanın güneyinde Rum kesiminde kalan Bekir Paşa su kemerlerini sadece fotoğraflarından inceleme imkanı bulabildik. Heybetli ayaklar üzerinde yükselen bu su kemerlerinin tamamının günümüzde ayakta olup olmadığını kesin olarak söylememiz mümkün değildir. Bu tesisle ilgili en iyi bilgiyi 18. yüzyılda Kıbrıs'ı gezen Drummond'un anlattığı sözlerde bulabiliriz. Drummond bu kemerleri ve Bekir Paşa'yı övgü dolu sözlerle anar. Sir Samuel Baker de anılarında bu su yolları ile ilgili gözlemlerini anlatmıştı.[80]

Bu su yolu ve buna bağlı olan diğer yapılar zaman içinde ihmal edilmiş, harabe haline gelmişti. Drummond, adanın beylerbeyliğinden uzaklaştırılmasından sonra dahi Ebubekir Paşa'nın buranın tamamlanması ve bakımının yapılması için o yıllarda gayr-ı müslimlerin baş terümanı Christofacio'ya yüklü bir para bıraktığını, baş tercümanın bu işi ihmal ettiğini, zaten son ziyaretinde de tercümanın öldürülmüş olduğunu duyduğunu, Bekir Paşa'dan sonra gelen beylerbeyinin de bu işi tamamlamak için her hangi bir gayret sarfetmediğini, daha sonra Bekir Paşa tarafından gönderilen bir temsilci tarafından tamamlanmış olduğunu anlatır.[81] 19. yüzyıl ortalarında kuraklık yaşanan Larnaka'da bu su kemerlerinin halkın kendi imkanları ile tamir edildiği söylenir.[82] Çeşitli tarihlerde restore edilen su kemerleri H.1293 (1876) tarihinde son kez mimar Kemal Bey tarafından restore edilmiş ve bu sırada bir de planı hazırlanmıştı.[83] Bu su kemerleri diğerleri gibi sağlığa uygun olmadığı nedeniyle İngilizler tarafından kullanım dışı bırakılmış, yerlerini toprak altından döşenen su boruları almıştır.

2.3.1.1.7. Balikitre (Balıkesir) Su Yolları ve Arif Paşa Su Kemerleri

Ercan Havalimanı'ndan Gaziköy'e giden yol üzerinde oldukça renkli bir manzara sergileyen altmış gözlü su kemerleri hep ilgi uyandıran tarihi kalıntılardır. Lefkoşa ilinin kuzey doğu sınırlarında, Ercan kavşağı ve Gaziköy istikametinde ilerleryen yolun solunda dizi dizi devam eden su kemerleri yığma taş usulü ile yapılmış, genellikle yuvarlak kemerli, yer yer sivri, yer yer ise basık kemerli olup, genellikle kısa ayaklar üzerinde yükselmekte, kemer ayakları yer yer payandalar ile desteklenmektedir. Kıvrımlı bir çizgi izleyen kemerler birden kaybolmakta, ancak bu kez yolun

sağında tek kemerli birkaç köprüye rastlanmaktadır. Tarihi kesin olarak bilinmemekte olan bu kemerler bu yörede bulunan Arif Paşa Çiftliği'ne su sağlamakta idi. Bu nedenle de Arif Paşa Su Kemerleri diye anılmaktadır. Ancak Lala Mustafa Paşa vakıfları arasında Balikitre suyu diye anılan bir su vakfı bu kemerlerin bu vakıf ile ilgili olabileceğini düşündürmektedir.[84] Bu yörede hâlâ kullanılan sıra kuyular vardır. Bu kuyuların su kemerleri ile bağlantılı olarak yöreye su taşıdığı düşünülebilir. Ayrıca Kitchner'in bu yöreye ait haritalarında da çok sayıda su yolu olduğu görülmektedir. Lala Mustafa Paşa Vakfiyesi de göz önüne alınarak daha fethin ilk yıllarında bu bölgede yoğun yerleşim yerleri olduğu, bu yıllarda su yollarının yapılmış olduğu, günümüzde de yolun her iki tarafında kalıntılarını izlediğimiz bu kemerlerin de muhtemelen ilk olarak fethin hemen sonrasında yapıldığı düşünülebilir.

2.3.1.2. Osmanlı Döneminde Yapılan Çeşmeler

Osmanlı döneminde Kıbrıs kentlerinde halk su ihtiyacını her mahallede bulunan çeşmeler vasıtası ile gideriyordu. Bu çeşmelerden akan su tüm mahalle sakinlerine aitti ve mahalle sakinleri bu suyu dönüşümlü olarak günün belli saatlerinde ev ihtiyaçlarının yanısıra bahçelerini de sulama amacı ile kullanırdı. Bu zengin veya fakir için aynı idi. Bunun dışında taksim denilen dağıtım merkezleri vardı. Bunlar da imtiyazlı kişilerin evlerine, bazı özel kurumlara ve camiilere ayrı kanallarla özel olarak su dağıtırdı. Sadece zengin konaklarının avlularında özel çeşmeleri vardı.

Kıbrıs'ta da genellikle günümüze kadar gelebilmiş Türk dönemine ait çok sayıda çeşme vardır. Ancak bunlar genellikle Anadolu kentlerinde olduğu gibi süslemesiz, sadece birkaç tanesi sade süslemeli ve basit plana sahipti. İstanbul, Edirne gibi kentlerde bulunan dantel gibi işlenmiş köşk sebil çeşmeler burada hiç yapılmadı. Kıbrıs'ta yaptırılan ilk çeşme büyük bir olasılıkla Selimiye Camii'nin güney yönündeki avlu duvarlarının dışından Bedesten binası karşısında bulunan iki nişli çeşmedir. Lefkoşa'nın haricine kadar gelen suyun camiiye getirilmesi hususundaki 2 Zilhicce 979 (17 Nisan 1572) tarihli hüküm[85] bu çeşmenin de bu yıllarda yapılmış olabileceğini düşündürür. Kare planlı olan ve kesme taştan yapılmış çeşmenin hazne kısmı camii duvarları gerisinde kalmış, sadece çeşme kısmı camii duvaları dışında durmaktadır. Ön yüzünde sivri kemerli iki nişin çevrelediği mermer aynalar üzerinde birer çeşme vardır. Çeşmelerin yalağı yer seviyesinden biraz yukarıdadır.

Kıbrıs'ta Osmanlı dönemi çeşmeleri tipolojik olarak üç gruba ayrılır. Daire veya çokgen planlı çeşmeler; dikdörtgen planlı çeşmeler; duvar içine yerleştirilmiş dikdörtgen planlı bir veya iki gözlü çeşmeler. Haydarpaşa, Samanbahçe ve Zahri Çeşmeleri, Büyük Han Mescit Sadırvanı ile Selimiye Camii ve Arab Ahmet Paşa Camii şadırvanları, Sarayönü Çeşmesi, Yenicami Çeşmesi, Larnaka'da Hala Sultan Türbesi Şadırvanı ve Camii Kebir'de Ebubekir Paşa Çeşmesi, daire veya çokgen planlı çeşmelere örnek olarak verilebilir. Dikdörtgen planlı çeşmeler ise genellikle ön cephesinde bir veya iki gözlü çeşmesi olup, arka kısmı ise hazneyi oluşturur. Bunların bazılarının üstü tonoz, veya küçük bir kubbe ile örtülü olup, ön cephe nişlerle belirlenmiş ve bazılarında çeşme kısmını da yine kemer şeklinde kabartma çizgiler çevrelemektedir. Çeşmenin üzerinde bulunan mermer levhalarda ise çeşmenin kitabesi yer almaktadır. Günümüze gelen çeşmeler içinde Haydarpaşa Çeşmesi,[86] Zahre

Çeşmesi, Kuruçeşme ve Selimiye'de Ali Ruhi Çeşmesi, Yeni Camii Çeşmesi, Magosa'da Cafer Paşa Çeşmesi bunlar arasında güzel kaligrafik örnekler içeren kitabeleri ile halen mevcut çeşmelerdir. Akkule Mescidi yanında yoldan taraf olan bir çeşme ortadan kaldırılan çeşmelerden biridir.

Kıbrıs'ta Osmanlı çeşmeleri içinde Selimiye Camii'nin şadırvanı en büyük olandır. Daire planlı olup, su hazinesinin üst kısmı demirden yapılmış geometrik kafes süslemeler ile gizlenmiştir. Şadırvanın üst kısmı ise demirden yapılmış direkler üzerinde yükselen bir çatı ile kapatılmıştır.

Aslen İspanyol olup Ali Bey el Abbasi diye kendini tanıtan gezginin 1803-1807 yılları arasındanki seyahatinde görüp çizdiği Aya Sofya planında da mevcut olan bu şadırvanın 19. yüzyıl başından önce yapılmış olduğunu düşündürmüştür.[87] Üstü kubbeli plana ilginç bir örnek de Limasol'da yapılan Gazi Paşa Çeşmesi idi.

Genellikle camii duvarları dışına yapılan çeşmeler mahalle sakinleri tarafından da kullanılmak amacı ile yapılmıştı. Bunlardan Selimiye Camii Çeşmesi, Laleli Çeşmesi, Turunçlu Camii Çeşmesi, İplik Pazarı Camii Çeşmesi ve Debbağhane Mescidi Çeşmesi[88] bu tür çeşmelere örnek teşkil ederler. Mahalle sakinlerine su sağlamak amacı ile yapılan çeşmelerden halen ayakta kalmış olanlar arasında İdadi Sokak'ta bulunan Ali Ruhi Efendi Çeşmesi en güzel örnektir. Camii ve mescitler yanında medreselerde de çeşmeler olurdu. Bunlar genellikle medresenin dışında duvar içine yapılan nişlerden ibaretti. Lefkoşa'nın Tabakhane (Debbağhane) Mahallesi'nde Tabakhane Medresesi'ne bitişik olan çeşme bunlardan biri idi. İlginç isimlerle tanımlanan çeşmeleri de bugün belirlemede güçlük çekiyoruz. Örneğin Merdubanlı Çeşme,[89] Oluklu Çeşmesi, Binbaşı Çeşmesi, Çukur Çeşme, Çerkez Çeşmesi, Davutlu Çeşme,[90] bunlardan biridir.

2.3.1.3. Hamamlar

Kıbrıs'ta ilk hamamın kesin bir belgeye dayanmasa da Lefkoşa'daki Büyük Hamam olduğu söylenebilir. Beylerbeyinin Baf ve Girne ile ilgili yazısında[91] buralarda hamam yapılması gereğini belirtmesi, daha fethi takip eden ilk günlerde Lefkoşa'da hamam yapımına başlandığını gösterir. Lala Mustafa Paşa vakıfları olduğunu bahsettiğimiz Büyük Hamam ile Ömeriye Hamamları'nın muhtemelen daha ilk yıllar içinde yapılmış olması olasıdır.

Çeşitli belgeler göz önüne alındığında fetihten sonraki on yıl içinde sadece Lefkoşa'da en az üç hamam yapılmış olduğu söylenebilir. Bunlardan ikisi Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılan Büyük Hamam ve Ömerge Hamamları'dır. Üçüncüsü ise 25 Cemaziyelahir 989 (28 Temmuz 1581) tarihli bir belgeye dayanarak söyleyebildiğimiz Kıbrıs Defterdarı Abdullah'ın Lefkoşa'de yaptırdığı hamamdır[92] 1723 yılında yapılan bir sayımda Lefkoşa'da beş hamam olduğu kaydedilmiş,[93] 1878 yılında Kıbrıs'ı gezen Avusturyalı gezgin Salvatore Louis ise Lefkoşa'da sekiz hamam olduğundan bahsetmiştir.[94] Kıbrıs vakıfları ile ilgili yapılan en son çalışmada ise Kıbrıs'ta toplam 12 hamam olduğu, bunların onunun Müslümanlara, ikisinin ise gayr-ı müslimlere ait olduğu tespit edilmiştir.[95] Bunlardan biri bügün Yenicami bölgesinde olan Tantinin Hamamı'dır. Kubbeleri ile tam bir Türk hamamı özelliğindedir.

Lefkoşa'da Büyük Hamam, kare planlı bir soyunmalık (camekan) ve enine mekanı kubbeli eyvanlı bir bölme ile geçiş alanlarından meydana gelmiş soğukluğa sahiptir. Sıcaklık (halvet) kısmının ise ortada kubbenin yer aldığı dört eyvanlı haçvari planı vardır. Köşe odaları da kubbelerle örtülüdür.[96] Sıcaklık ortasındaki kubbenin altında mermerden yapılmış yuvarlak göbek taşı vardır. Soyunmalık kısmı iki geniş kemerin taşıdığı ahşap meyilli çatı ile örtülmüş olup, tavanı hasır ve kirişlerle örülmüştür. Salvatore, burada ortada sekizgen bir havuz ve duvar boyunca minderler olduğundan bahsetmekteyse de, bugün bu havuz yoktur.

Ömeriye Hamamı'nın sıcaklık kısmı da aynı plana sahiptir. Ancak ılıklık kısmın ortasında bir kubbe ve yanlarda iki yarım kubbe yer almakta, soğukluk kısmı ise kubbe ile örtülü olup, mekanın ortasında ise sekizgen bir havuz bulunmaktadır.

Bu hamamlardan ancak günümüze Büyük Hamam ile Korkud Hamamı gelebimiş, diğerleri hep zaman aşınımına uğramış, ya bilinçsizlikle, ya da kendiliğinden göçüp gitmişlerdir. Lefkoşa'da bugün turistlere hizmet veren Büyük Hamam yanında bir de Korkut hamamı çalışır durumdadır. Louis Salvatore'un söz etmeye değer bir yer olarak bahsettiği Lefkoşa'da Laleli Camii yanında zengin bir Türk'e ait olan Emir Hamamı'ndan[97] günümüzde çok az bir kısmı kalmıştır. Salvator'un da bahsettiği iki tane tavanı destekleyen çok sivri iki kemeri durmaktaysa da dört adet yıkanma yeri[98] ortada yoktur.

Yine Salvatore'nin bahsettiği ve gelin hamamı olarak da kullanılan Yenicami Hamamı'na ait günümüze hiç bir iz kalmamıştır. Elmaslı Hamamı hakkında fazla bir şey öğrenemesek de Büyük Han ve Kumarcılar Hanı civarında yer almaktaydı.

Vakıf malı olan Magosa'daki Cafer Paşa Hamamı ayakta kalabilmiş, ancak bir diskotek bar olarak çalıştırılmakta olup, değişimlere uğramıştır. Hamam bir Latin kilisesinin kalıntısı üzerine yapılmıştır. Giriş kısmı ya da soğukluk bölümü çapraz tonozlu eski bir kalıntı olup, L planlı başka bir hacime, oradan da tonoz örtülü ılıklık bölümüne geçilmektedir. Buradan da kare planlı sıcaklık bölümüne geçilir. Sıcaklık kısmının orta mekanı bir kubbe ile örtülü olup, etrafında üstleri tonoz örtülü haç şeklinde dört eyvan, bunların etrafında dört köşede ise dar birer kemerle girilen küçük kubbelerle örtülü özel bölmeler oluşturan kısımlar yer alır. Hamamın külhanı da kubbe örtülü olup güney cephesinden girilmektedir.

Magosa'da en büyük hamam olan ve vakıf malı olan Kertikli Hamamı ne yazık ki acil olarak restorasyon beklemektedir. Kıbrıs'taki diğer hamamlardan farklı bir plan özelliği gösteren bu hamam dördü büyük, ikisi daha küçük olan kubbeli altı hacimden meydana gelmiştir. Soyunmalık kısmı tamamı ile yıkılmıştır. Külhan kısmı arkadan girilmekte ve tonoz ile örtülüdür. Binanın arka kısmından bazı kalıntılar buranın da bir Latin kalıntısı üzerine inşa edildiğini yansıtmakta ve Lefkoşa'daki Büyük Hamam gibi burası da yol seviyesinin oldukça altında kalmıştır.

Magosa'da sadece temel kalıntılarından bir hamam olabileceğini tahmin ettiğimiz Kızıl Hamam denilen bir hamam daha olduğu tahmin edilmektedir. Akkule Mescidi'nin kuzeyinde Diocre (Kızılkule)

tabyasının hemen karşısında yer alan yapının kuzeydoğu köşesindeki duvar, pandantif ve kubbe başlangıç kalıntısı görülebilmektedir.

19 Cemaziyelahir 981 (17 Ekim 1573) tarihli bir kayda göre ise Lefkoşa ve Girne kadısının yazdığı mektupta küfera zamanından beri Girne Kalesi'nin haricinde veya dahilinde hamam olmadığı, Alanya Beyi Ahmed Bey'in kale haricinde iskele kenarında bir hamam inşa etmek muradında olduğunu öğrenmekteyiz.[99] Bugün Girne'de bilinen bir hamam olmasa da Temettuat defterlerine göre belirlenen Türk yapıları arasında Kıbrıs'ta bulunan toplam 12 hamamdan birinin Girne'de olduğu[100] kayıtlıdır.

Baf'ta bulunan Hasan Ağa Tekkesi Hamamı, Osmanlı Çeşmesi Hamamı, ve Baf kasabasında Mehmet Bey Ebubekir Hamamı ve Yenicami Hamamı, Limasol'da Hamam-ı Cedid de Güney'de kalan ve akıbetleri bilinmeyen hamamlardır. Son yıllarda yapılan lüks otellerde de Türk hamamları düzenlenmiş, özellikle Kütahya çinileri ile kaplamış ve Turistler tarafından otel içinde olmaları nedeniyle de tercih edilmektedir.

2.3.1.4. Köprüler

Su mimarsinin bir başka türü de köprülerdir. Gerçekte yukarıda ele aldığımız su yollarında bu yolların genellikle köprüleri üzerinde durduk. Ancak yaya veya at arabalarının ulaşımı için yapılan köprüler içinde eski köprülerden çok sayıda olanı Osmanlı döneminde yapılmış veya tamir edilmiştir. Ancak bunlarla ilgili nafia defterlerinde bazı kayıtlar mevcuttur. Lala Mustafa Paşa vakıfları arasında Lefkoşa bölgesinde Latorop Köprüsü ve Magosa'da bir taş köprü kaydı vardır.[101] Yine Osmanlı belgelerinde Yukarda Köyü'nde Aladağı Suyu adında bir köprüden bahsetmektedir. Bu su İmam İsmail Fakıh vakfından olup, H.2 N 1178 (AD.1765) ve 11 Za 1242 H. (1827) tarihli iki saltanat fermanı ile tamir edilmesi emredilmiş,[102] 12 Z 1214 (7 Mayıs 1800) tarihinde ise Mehmet Emin adlı bir şahsın köprünün tamir işleri görevini yürütmesi için atandığını belirtmişti.[103] Bu köprünün ulaşım amaçlı olduğu kadar bir su kemeri köprüsü olması da olasıdır.

Osmanlı dönemi köprüleri, akarsu yataklarının çok fazla geniş olmaması nedeniyle genellikle bir kemerli olur, genellikle üzerine kitabe konurdu. İspanyol gezgin Ali Bey, Kukla'dan hareket edip kuzey batı istikametine ilerlerken üzerinde Arap kaligrafisi ile yazı olan, bir kemerli, çok zarif yapılmış bir köprüden geçtiğini anlatmıştı.[104] Lefkoşa'da Kanlıdere üzerinden geçen büyük köprünün altında kalan en eski köprünün kitabesi Mevlevi Tekkesi"nde bulunmaktadır. Yine ayni dere üzerinden geçen Domuz Burnu denilen yöredeki köprünün de eski bir Türk köprüsü olduğu sanılmaktadır. Türk dönemi köprülerinden en bakımlı olanı Ortaköy-Göçmen köy arasında yer alan köprüdür. Bu köprü yeni bir köprü yapımından sonra trafiğe kapatılıp, restore edilmiştir.

2.3.2. Ticari Gaye ile Yapılan Tesisler

2.3.2.1. Bedesten ve Çarşılar

Bir kentin refah seviyesinin en önemli göstergesi şüphesiz ticari merkezleridir. Kıbrıs'ta Osmanlı döneminde oldukça canlı bir ticaret olduğunu birçok seyahatnameden öğrenmekteyiz. Bu konuda da

dini binalarda veya su tesislerinde olduğu gibi sosyal ihtiyaçların giderilmesi için fethin ilk on, on beş yılı içinde daha başka yapılar da yapılmış ya da mevcut Venedik yapılarından istifade edilmiştir. 17 Receb 981 (10 Ekim 1573) tarihli bir hükümle Lefkoşa Kalesi'nde Ayasofya karşısındaki kilisenin bedesten suretine konularak tüccarın istifade etmesine müsaade olunduğunu öğrenebiliyoruz.[105] Kapalı çarşıların belgelerde 'suk' diye isimlendirildiği[106] de dikkatimizi çeken bir başka noktadır.

Yine ticari yapılar gözden geçirildiğinde çok sayıda dükkan ve bunların yer aldığı çarşı isimleri Osmanlı dönemi sosyal yaşamını aydınlatabilecek önemli isimlerdir. Örneğin Basmacılar, Debbağlar, Saraçlar, Çangarlar, İplik Pazarı, Mertekpazarı Unpazarı, Balıkpazarı, Barutçular Pazarı, Hattatlar Pazarı, Köprübaşı Pazarı, Hekimbaşı Çarşısı Lefkoşa'da Baf'ta Pazarortası Mevkii bilinen çarşı isimleridir.

Jeffery'e göre Osmanlı döneminde Lefkoşa'da Baf Kapısı'ndan Magosa Kapısı'na neredeyse bir mil boyunca uzanan Uzun Çarşı'da çok sayıda dükkan vardır. Bunlar buhurcular, marangozlar, mumcular, terziler, basmacılar, kuyumcular gibi meslek loncalarının isimleri ile belirlenen bölümlere ayrılmış ve yukarıda bazılarının bahsettiğimiz çarşı isimleri ile anılmaktaydı. Ancak, daha bu yüzyılın başında dahi bunları izlemek mümkün olmadı.[107] Yine çeşitli belgelerden izlediğimiz kadarıyla Sarayönü civarı ve bugün Lefkoşa'nın Güneyinde kalan Dükkanlar önü de önemli ticaret yerleri olmalıydı.

2.3.2.2. Hanlar

Osmanlı arşiv belgelerinde pek çok han ismine rastlamak mümkündür. Lefkoşa'da Saraçlar Sokağı'nda Mertekpazarı'nda Çulhacılar Hanı, Ayasofya Mahallesi'nde bir han, Büyükcamii Mahallesinde bir han, Dükkanlar Önü'nde 23 oda ve dükkanları ile Basmacılar Hanı, Leymosun (Limasol'da) Hacı Ağa Hanı, Tuzla Gümrükçüsü Hacı İbrahim Ağa bin Hacı Koca Hasan Ağa Vakfı'na ait Tuzla İskelesi'nde 17 oda, 3 mahzen, 4 dükkanlı Alaiye Hanı, Lala Mustafa Paşa vakıflarından Magosa'da camii karşısında 20 dükkanlı han vakıf defterleri kayıtlarında rastlanan han isimleridir.[108] Ancak bunlar arasında Büyük Han ve Kumarcılar Hanı'nın hem Kıbrıs'taki Osmanlı kültür mirası, hem de sanat tarihi açısından önemli yerleri vardır.

Yukarıda Sultan II. Selim'in vakıfları arasında bahsettiğimiz Muzaffer Paşa tarafından yapıldığı söylenen[109] Büyük Han, belki de bu tesislerin en büyüklerinden biridir. Büyük Han ile ilgili bir çalışmayı hocamız Prof. Dr. Gönül Öney'e borçluyuz. Bursa'da bulunan Koza Han'ın küçük bir örneği sayılan bu hanın eyvanlı bir girişi olup, tamamı ile kesme taştan inşa edilmiştir.

Yapı iki katlı, revaklı olup dikdörtgen bir avlunun etrafında teşkilatlanmıştır. Yuvarlak sütunlara dayalı sivri kemerler iki katlı olarak avluyu çevrelemektedir. Alt katta depo ve ahırlar yer almakta, üstte ise önde kubbeler, yanlarda tonozlarla örtülü odalar görülmektedir. Sivri ocak bacaları yan tarafların dış görünüşünü hareketlendirmekte, Bursa Koza Han'daki köşk mescit gibi avlunun ortasında sütunlara oturan kemerler üzerinde yükselen sekizgen planlı ve üzeri kubbe ile örtülü Köşk Mescit de eski Selçuklu hanlarındaki **köşk mescit** geleneği yansıtmaktadır.[110] Restorasyon nedeniyle uzun

yıllardan beri kapalı olan bu yapının bugünlerde Türkiye Cumhuriyeti tarafından yapılan yardımla tamamlanması ve turistik amaçlı kullanıma gelecek yıl içinde açılması hedeflenmiştir.

Ancak bu hanın hemen yanında bulunan Kumarcılar veya diğer isimleri ile Komancılar ve Humbaracılar Hanı, plan itibarıyla Büyük Han'ı küçük ölçüde tekrarlamaktadır. Sadece bunda ortadaki köşk mescit olmayıp revak örtüleri de ahşaptır. Hanın güneye bakan sokak cephesinden iç avluya girişi, eyvanlı tonoz ile örtülü diklemesine uzun dikdörtgen bir mekandan yapılmakdır. Burada kapı kısmındaki kemerin geç bir onarıma ait olması büyük bir ihtimalle mümkündür. Bu yapıdaki kemer biçimi ve oranları yapıdaki diğer kemerlere ve Osmanlı mimari üslubuna aykırıdır.[111] Hanın bütün odaları diklemesine beşik tonozla kaplıdır. Dikdörtgen plan özelliği gösterse de kuzey doğu kısmı biraz daha dışarı taşmıştır. Bina kesme taştan yapılmıştır.

2.4. Dini Binalar

Osmanlı idaresi dini ibadetin özgürce yerine getirilmesini sağlamak amacıyle Katolik kiliselerinin bazılarını mescit ve camiiye çevirip, Ortodoks kiliselerini de yerli halkın kullanımına bırakmışlardı.[112] Camii ve mescitler yanında, medrese ve okullar, tekkeler ve türbeler yapılır ve bunlardan medreseler dışında büyük bir kısmı günümüze kadar gelir.

2.4.1. Camii ve Mescitler

Kıbrıs'ta ilk camiiler Lefkoşa'daki Ayasofya Katedrali'nden çevrilen bugün Selimiye diye anılan Ayasofya Camii ve St. Catherina Kilisesi'nden çevrilen Haydar Paşa Camii ve St. Augustin Kilisesi'nden çevrilen Ömeriye Camii, Magosa'da St. Nicholas Katedrali'nden çevrilen genellikle Ayasofya Camii diye anılan Lala Mustafa Paşa Camii ile St. Peter ve St. Paul Kilisesi'nden çevrilen Sinan Paşa Camii'dir. 17 Zilhicce 979 (1 Mayıs 1572 yılında Kıbrıs beylerbeyi ve defterdarına yazılan bir fermanda, Beylerbeyi'nin padişaha henüz minareleri olmayan Lefkoşa ve Magosa'da olan camiilere kaçar minare olunsun diye sorması üzerine, Padişah tarafından Lefkoşa'daki camiiye iki, Magosa'da olan camiiye bir minare yapılması emredilmiştir.[113]

Bugün Selimiye diye anılan Ayasofya Camii tipik bir gotik bazilika planına sahiptir. Burada dış mekanda büyük ebatlı heykellerin kaldırılması dışında fazla bir müdahalede bulunulmamış, grotesk figürler, buhurdan taşıyan melek figüreleri, ejder motifleri ve Luzinyan sülale armaları dahi bina üzerinde bırakılmıştır. 19. yüzyıldaki tamirler sırasında güney yönündeki kapı çıkartılıp, doğu tarafına alınmıştır.[114] Bu işlem yapılırken gotik karakter bozulmamış, bu üstleri yaprak şeklinde üç bölmeli nişlerden ortadaki nişin en üst kısmında Tuğra şekilli besmele, altında dikdörtgen levha içinde sure, ve iki iyon tarzındaki kemerin içinde kalan kısımda tamir kitabesi, sol ve sağ nişlerde ise üçer selvi ağacı betimlemesi yer almaktadır. Binanın iç kısmı ise köklü bir düzenlemeye tabi tutulmuş, tüm vitraylar, ikonlar ve heykeller çıkartılmış, camii tam anlamıyla bir Türk camiisi haline getirilmiştir.

Camiide üç mihrap olup, sağdaki en eski olanıdır. Bunu üstündeki ayet 1004/1595 tarihli olup Mahmud imzalıdır. Caminin ana mihrabı ise bir perde duvar şeklinde yapılmış, camiinin boyutlarına göre tasarlanmıştır. Kıbrıs'taki camiilerde bulunan en büyük ebatlı mihraptır. Kalem işi barok tarzda

süslemelerin geç dönemde yapıldığı sanılmaktadır. Taş kürsüsü oldukça incelikli oymalı ve kelem işi boyalıdır. Mimber de mermerden yapılmış olup, ahşap olan külah kısmı da oldukça detaylı kalem işi süslemelidir. Mihrap üstünde oldukça güzel hatla yazılmış bir ayet levhası vardır. Yine camiide imam mahfili de kalemişi yıldız motifleri ile bezenmiştir. Caminin iki minaresi 170'şer basamaklı kuleleri ile son zamanlara kadar Kıbrıs'taki minarelerde olan en büyük minarelerdir.[115]

Lefkoşa'da kiliseden camiiye çevrilen ikinci camii de Ömerge ismi ile anılan ve Ayasofya'dan sonra kentteki en büyük ikinci kilise olan Augustinian Kilisesi'dir. Plan itibarıyle St. Catrherina Kilisesi'nden çevrilen Haydarpaşa Camii ile aynı özelliklere sahip olup, çok daha büyük ölçektedir. Lala Mustafa Paşa'nın rüyasında Hazreti Ömer'i gördüğü ve ona Kıbrıs adasını fethetmesinin İslam aleminin yararına olacağını söylediği rivayet edilir.[116] Bir başka rivayete göre de Hz. Ömer, Şam'dan Mısır'a seyahat ederken, Kıbrıs'ta durmuş ve tahrip olmuş bir kilisede barınmıştı. Lala Mustafa Paşa bu efsaneyi duyması üzerine bu kiliseyi ziyaret etmiş ve Ömer'in barındığı kısmı bulmaya çalışmış, üst kısımları tamamı ile yıkık durumda olan bu kilisenin yerine bir camii yaptırmıştı.[117] Şeriye sicillerindeki kayda göre ise Lala Mustafa Paşa Lefkoşa'ya girdiğinde ilk namazını burada kılmış, Hz. Ömer'e olan inancı nedeniyle de burada bir camii yapılması için Padişahtan izin istemişti.[118]

Bu rüyasının gerçekleşmesi üzerine Lala Mustafa Paşa'nın Hazreti Ömer adına bir camii yaptırdığı, bunu desteklemek için de vakıf kurduğu belgelerden de görülmektedir. Ancak, bu ilk yapıların hepsinde de görüldüğü gibi bu yapılar için bir Latin kilisesinin temelleri kullanılmıştı. Lefkoşa'nın güneyinde kalan bu camii ile ilgili bilgiyi Gwynneth der Parthog'dan öğrenebiliyoruz. Fetih sırasında top isabet eden tonoz çatısı yıkılmış, Türkler tarafından yeniden yapılmıştır. Bir nefli olup, tek tonoz ile örtülüdür. Duvarlar payandalarla desteklenmiştir. İç mekan ise üç nefe ayrılmıştır. Kuzey doğu kısmına eklenen bir şapelin, batı köşesi minare ayağı olarak kullanılmıştır.[119]

Bunun yanısıra daha fethin ilk yıllarından itibaren saray kapısının üstüne bir mescit,[120] ayrıca Calepio adlı bir Venediklinin anılarından da bayraktarın türbesi olan Bayraktar Burcu'na küçük bir camii yapıldığını öğrenebiliyoruz.[121] Magosa Kalesi'nin ana giriş kapısı yanında yeralan Akkule Mescidi'nin Dürri imzalı kitabesinden de buranın 1028 / 1619 tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Daha sonraki yıllarda yeni camiiler inşa edilmiş, bunların içinde Lefkoşa'daki Arab Ahmet Camii, Larnaka'daki Hala Sultan Camii Türk mimarisinin adadaki en güzel örnekleri olarak verilebilir. 1593 (H.1003) tarihli bir şeriye sicili kaydına göre 1590 yıllarında Arab Ahmet Paşa tarafından yapıldığı söylenen[122] Arab Ahmet Camii XVI. yüzyılın klasik üslubuyla ve minaresiyle en önemli Türk eserlerinin başında gelir. Düzgün kesme taştan yapılmış olan camii, tromplu kubbe ile örtülü kare planlı bir ana mekan ve önünde üç kubbeli bir son cemaat yerinden meydana gelmiştir.[123] Yine aynı paşa tarafından Mevlevi Tekkesi ve Arab Ahmet Su Yolları'nın yapıldığı bu kayıtlar ışığında kesinlik kazanmaktadır.

Bugün Rum tarafında kalan Bayraktar Camii ve türbesi, Turunçlu Camii, Yeni Camii, Tophane Camii, İplik Pazarı Camii, Kanlı Mescit, Akkavuk Mescidi, Aziziye Mescidi, Basmacılar Mescidi Lefkoşa'da bulunan camii ve mescitlere örnek olarak verilebilir. Magosa'da Akkule Mescidi, Girne'de

Yazıcıoğlu ve Ağa Cafer Paşa Camiileri, Larnaka'da Ulu Camii, Baf'za Ebubekir Camii'nin Türk eserleri arasında önemli yerleri vardır. Bu camiiler genellikle üç veya bazen dört nefli olup, iki veya üç sivri kemerin taşıdığı ahşap meyilli çatı ile örtülüdür. Arab Ahmet Camii ve Hala Sultan Camii dışında kubbeli camii Kıbrıs'ta Osmanlı döneminde yapılmamıştır. Turunçlu Camii'n (buraya Fethiye Camii de denmekte idi) özellikle mihrap, minber ve mahfili oldukça zarif süslemeleri ile bir farklılık göstermiştir. Beyaz taştan yapılmış olan minberin ajurlu süslemeleri barok tarzındadır. Yaprak motifleri ile tezyin edilmiş olan bu minber gibi mihrap da ayni motiflerle bezenmiştir. Ahşap olan mahfil ve kürsü de kalem işi süslemelidir. Enine dikdörtgen olan camii planının önünde altı kemerli son cemaat yeri, bunun solunda ise minare yer alır. Beş nefli olan iç mekanı kuzey güney istikametinde dört kemerin taşıdığı ahşap çatı ile örtülüdür.

Çoğu kesme taş ile yapılan Kıbrıs camiilerinde, yanlarda birer, önde ise genellikle üç kemerli son cemaat yerleri vardır. Üstleri sundurmalı ve meyilli çatıyla örtülen son cemaat yerlerinde çoğunlukla kemer açıklıkları ahşap kafesle kapatılmıştır. Lefkoşa Yeni Camii ile Turunçlu Camii'nin son cemaat yerleri L şeklinde iki cephe boyunca uzanmaktadır.

Girne Ağa Camii'nde yandaki kemerlerin yerinde minare ve harim mekanına bitişik abdest alma hücresinin uzantısı bulunmaktadır. Lefkoşa Yeni Camii ile Bayraktar Camii'nde de harimle bitişik türbeler mevcuttur. Hemen hepsi içte kireçle sıvandığından bol sayıdaki pencerelerinin de etkisiyle aydınlık ve ferah bir mekana sahiptir. Çoğu yuvarlak kemerli mihrap nişlerinde geç dönem Barok üslublu bitki süslemeleri ile yazılar mevcuttur. Minberler ahşaptan yapılmış olup, basit geometrik geçmelerle zenginleştirilmiştir. Harim girişinin sağında yine ahşaptan yarım mahfil geleneği yaygındır.[124] Arab Ahmet Paşa Camii minberi, yekpare mermerden yapılmış geometrik bezemeli ajurlu süslemeleri ile adada bulunan en güzel minber sayılabilir.

2.4.2. Tekkeler

Profösör Dr. Oktay Aslanapa'ya göre Kıbrıs'taki Türk eserleri arasında camii ve mescitlerden sonra tekkeler önemli yer almaktadır. Tekkeler genellikle külliye anlayışı içinde yapılmış olup, camii ihtiyacına da cevap verebilmektedir. Lefkoşa'da bilinen en eski tekkeler Mevlevi Tekkesi ile Aziziye Tekkesi'dir. Çeşitli belgeler ışığında on altıncı yüzyılın sonlarından itibaren varlığını izlediğimiz ve Arab Ahmet Paşa Vakıfları arasında olan Mevlevi Tekkesi'nden günümüze sadece semahane ve türbe kısmı gelebilmiş ve bugün Kıbrıs Türk Etnografya Müzesi olarak kullanılmaktadır. Burada 1955 yılına kadar Mevlevi ayinleri devam etmişti. Girne Caddesi boyunca uzanan kolunda içiçe sekiz kubbeli odada mevlevi şeyhlerine ait on altı mezar mevcuttur. Bir aks üzerinde, yan yana sıralanmış türbelerin kapısı semahaneye açılmaktadır. Diğer tarafta, türbelere dik bir aks üzerinde, yine semahaneye bağlı olarak uzanan bir takım hacimler daha mevcuttur[125]

Lefkoşa'da diğer ilginç bir tekke de Aziziye Tekkesi'dir. Yavuz Sultan Selim'in ordu şeyhlerinden olan ve Kıbrıs seferinde bulunup, vefatında oraya defnedilen Şeyh Abdülaziz Efendi adına Padişah tarafından yaptırılan türbe ve tekke[126] bugün Belediye Pazarı içinde kalmıştır. Kemerlerin taşıdığı

ahşap çatılı mescid kısmı bugün camii esnafının namaz yeri olup, buradan geniş kemerli bir açıklıktan birkaç basamakla aşağıya inilerek geçilen pandatifli kubbe ile örtülü türbe kısmı yer alır.

Magosa'da bulunan Kutup Osman Tekkesi de ilginç bir Osmanlı dönemi eseridir. Girne'nin doğu sahillerinde bulunan Hazreti Ömer Tekkesi, Lefkoşa yakınlarında bulunan ve bugün harap halde olan Kırklar Tekkesi ile Larnaka'da Turabi Dede Tekkesi ve Zuhuri Tekke ve Mescidi de kimisi ortadan kaldırılmış, kimisi de çökme tehlikesi içindedir. Güney'de Larnaka'da kalan Hala Sultan Tekkesi, hem Türkler için, hem de tüm İslam alemi için önemli ziyaret yerleridir. Hala Sultan Tekkesi türbe, camii, misafirhane ve başka yapıları ile bir külliye anlayışı içinde yapılmış en büyük tekkedir. Mimari yönden olduğu kadar, süsleme sanatı açısından da oldukça güzel örnekler içerir.

Camiiler dışında zaviyeler, türbeler inşa edildiğini bugün var olan yapılardan ve arşiv belgelerinden anlıyoruz. Canpolat Türbesi, Bayraktar Türbesi, Aziziye Türbesi, Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi Türbesi, Yediler ve Kurtbaba Türbeleri bunlardan birkaçıdır.

2.4.3. Eğitim Kurumları

Osmanlı eğitim kurumlarının Kıbrıs'ta önemli bir yeri olduğu özellikle vakıf belgeleri ve şeriye sicillerinde rastladığımız bilgilerden anlaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil halkın eğitimi devletten çok hayır işleri olarak yüksek rütbelerdeki paşalar veya varlıklı kişiler tarafından kurulan vakıflar çerçevesinde yürütülürdü. Kıbrıs'ta da 1862 yılında Rüştiye okulları kuruluncaya kadar iki tür okul vardı.[127]

Bunlardan biri sıbyan mektebi, diğeri ise medreselerdi. Taradığımız belgelerde mektep diye anılanların sıbyan okulları olduğu sanılır. Semaniye Müderrislerinden Mevlana Pir Mehmed ve Lefkoşa Kadısı'na yazılan 2 Safer 986 (11 Mayıs 1578) tarihli bir hükümden de Sultan Selim'in Lefkoşa'de Dar-ül Hedaya adlı bir medrese yaptırdığını[128] 1007 taihli Ruznamçe Defteri'nde ise Dar'ül Hadis'de müderrislik yapan Müftü Sadreddin Efendi'ye verilen maaş kaydı yer almıştır.[129] Bu kayıtlar bize Lefkoşa'da Osmanlı'da yüksek eğitim kurumu olan bir Dar'ül Hadis'in olabileceğini düşündürür. Osmanlı idaresinin son döneminde eğitimde yapılan yenilik hareketleri ile açılan Rüşdiye ve İdadi okullarının Kıbrıs'ta da açıldığı görülür. Ali Nesim'in *Batmayan Eğitim Güneşlerimiz* adlı kitabında bu yüzyılın ilk eğitimcilerinin anılarından aktarılan biyografilerinde bu okullar ile ilgili bazı bilgi kırıntıları ve geçtiğimiz yüzyılın başlarında hala faaliyet gösteren medreselerle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Bunun yanısıra Behçet Kemal'in *Maarif Tarihi* adlı kitabında da anlatılmıştır.

Bu eğitim kurumlarından günümüze medrese olarak gösterilebilecek sadece birkaç yapı kalmıştır. Bunlardan en önemlisi Magosa'daki Lala Mustafa Paşa Camii yanındaki medrese binası ile Kutup Osman Tekkesi'ndeki medresedir. Magosa Medresesi, Lala Mustafa Paşa Camii'nin sol tarafında yer almaktadır. Yol üstünde kalan Kuzey cephede kubbe örtülü kare planlı geniş bir derslik kısmı ve bunu sağ tarafı ve arka kısmı boyunca üçer bölmeli olarak uzanan L planlı yan sahınlar çevrelemektedir. Üçer çapraz tonozla örtülü bu yan cephelerde özellikle pencere alınlıklarında daha önceden bir başka yapının kalıntılarının izleri farkedilmektedir. Fransız ressam Le C. en Cassas'ın

1787 yılında başladığı Ortadoğu gezisi sonucu aralarından Kıbrıs'a ait olanların da yer aldığı yayınlanan pek çok gravürlerden birinde[130] bu medresenin olduğu yerde oldukça farklı bir yapı çizilmiş ve burayı bir Müslüman camiisi diye isimlendirmiştir. Şu anda camii boyunca uzanan ve yandan diklemesine yola açılan L planlı kapalı yan mekanlar dışa açık revaklı bir görünüşe sahipti.

Camii boyunca olan kısımda dört kemer, kuzey kısımda ise üç kemerli revak, yoldan taraf olan kısımda da iki kemerli bir revak durmakta, meydana bakan ön cephede ise bügün halen duran Venedik zamanından kalan iki mermer sütün yer almakta idi. Yapının kubbesinin ise oldukça heybetli bir görüntüsü vardı. Şu andaki plan ile uyumlu olan bu yapının ya yeniden yapıldığı, veya çok geç bir dönemde revaklı kısımların duvar ile örülerek kapalı mekanlar oluşturulduğu düşünülebilir.

Peristorana, Medrese de bir iç avlu etrafında toplanan odaların oluşturduğu tipik bir medrese binası olarak güneyde ayakta kalan okul binalarından biridir. Lefkoşa'da bulunan Haydarpaşa binası dediğimiz, bugün Eski Eserler ve Müzeler Dairesi olan iki katlı taş binanın da, önceleri Rüşdiye okul binası olarak yapıldığı sanılır. Burası bu yüzyılın başında ise İptidai Zekur Mektebi diye anılmakta idi.[131]

Medreseler, kütüphanelerden ayrı düşünülemezdi. Büyük Medrese'nin hemen girişine, Selimiye Camii'nin doğu kapısının karşısına yaptırılan II. Mahmud Kütüphanesi adadaki Türk mimarisinin en güzel örneklerinden biridir. 1829 tarıhli olan bu yapı tek kubbeli ana mekanı ve önünde iki kubbeli revakıyla kesme taştan klasik plan ve yapı özelliğine sahiptir.[132] Revakı kısmın ilk bölümü iki yönden demirlerle çevrili, diğer kısmı ise küçük bir oda olarak inşa edilmiştir. Kütüphane binasının ana mekanında duvarları çepeçevre saran kartuşlar içinde, ayrıca barok süslemeli kitaplıkların üstlerindeki bordürlerde Hilmi Efendi'nin hattıyla yazılmış nefis beyitler vardır. Kıbrıs'ın en fazla el yazması kitaba sahip olduğu ifade edilen[133] bu yapı günümüze kadar ayakta kalabilen tek yazma kütüphanesi iken, buradaki kitaplar vitirinler içinde araştırmacılara dahi kapalı kalmış, birkaç yıl önce de alınan anlamsız bir karar ile Girne'deki Milli Arşiv ve Dökümantasyon Merkezi'ne devredilmiş, kütüphane ise içi boş kitaplıklarla ziyaretçileri şaşkına çevirmektedir. Kıbrıs'ta 1723'de yapılan bir sayımda 6 kütüphane olduğu[134] kaydedilmesine karşılık bunun dışında henüz kütüphane olarak belirleyebildiğimiz başka bir yapı yoktur. Ancak, Ayasofya içinde Lala Mustafa Paşa tarafından kurulan ve Sultan III. Murad tarafından geliştirilen Muradiye Kütüphanesi ile daha çok sayıda kütüphane ismini biliyoruz.[135]

2.5 Kıbrıs'ta Osmanlı Konut Mimarisi

Kıbrıs'ın Osmanlılar tarafından fethinin tamamlanmasından hemen sonra adanın Türk aileleri için bir yurt olması yönünde çalışmalar başlar. Türklerin iskanı için ayrılan ilk yerleşim yerleri genellikle başkent Lefkoşa'da Latinlerin yerleşik olduğu bölgelerdi. İlk düzenlemeler sonucu Lefkoşa kenti 25 mahalleye ayrılmış, bunların yaklaşık on beşi Türkler tarafından iskan edilmiş ve bu yerleşim yerlerine de Türkçe isimler verilmiş, Tahta Kale, Ömerge, Tophane, Tabakhane, Nöbethane, Arap Ahmet, Korkut Efendi, Mahmut Paşa, İbrahim Paşa, İplik Pazarı, Abdi Çavuş Abu Kavuk Paşa, Yeni Camii, Aya Sofya, Haydar Paşa, Bazar isimleri ile anılmıştı.[136] Magosa'da ise surlar içi tamamı ile Türkler tarafından iskan edilmiş ve yaklaşık üç yüzyıl bu karakterini korumuştu.[137]1571 yılında önce

Lefkoşa'da Müslümanların sadece bin kişi olduğu, gayrımüslümlerin ise çok daha kalabalık olması nedeniyle sadece sanat erbabı olanların kale içinde ikamet etmesi, diğerlerinin şehrin varoşlarına yerleştirilmesi, evlerini de isterlerse menkul değerine göre satmalarına izin verilmesi emredilmiş, bir yıl sonra ayni hüküm Magosa için de verilmişti.[138] Bu, Lefkoşa kalesinde Latinlerden kalan evlerin Kıbrıs'a yerleşen yeniçeriler ile diğer halka satılması, satılmayanların da sadece Rum ve Ermenilerden sanat erbabı olanlara satılabileceğini belirtiyordu.[139] Magosa'daki gayrımüslimlere ait her biri kargir (taştan) ve zengince süslemeli olan bu evlerinin de satılması istenmişse de alıcı bulamadığı, bu nedenle de bunların uygun fiyatlarla kiraya verilmesi, bunlardan alınacak kira ile gerekli olan yerlerinin tamir edilmesi emredilmişti.[140]

Gerçekte Venedikliler zamanında kale yapımı sırasında sivil ve dini mimariye büyük tahribat yapıldığı bilinmekle beraber yine de Osmanlı İmparatorluğu adayı 1570/1571 yılında fethettiği zaman Venediklilere ait çok sayıda güzel ev, saray ve ibadet yerlerinin de mirasçısı olmuştu.[141] Willibrandi von Oldenburg, Jacobus de Verrona, L. Von Suchen ve John Maundeville, John Locke, Pesarolu Elias, Fynes Moryson ve Türk tariçisi Arif Dede bu kentlerde gördükleri evlerden hep övgüyle söz etmişlerdi. Sadece Türklerin ikametgahına müsaade edilen Magosa'da ise Türk evleri de genellikle Lefkoşa'da olduğu gibi önceleri var olan Venedik dönemi yapıları idi. Ancak burada ev sayısı faza değildi. 1738 yılında Magosa'yı gezen Pococke da bunu onaylar.[142]

2.5.1. Türk Evlerinin Konumu

Türk evleri genellikle Lefkoşa ve Magosa'da surlar içinde bulunurdu. Bunların istisnaları da vardı. Kent dışındaki çiftlik evleri ya da Larnaka, Limasol, Baf, Girne, Lefke ve Lapta kentlerinde de yine dar sokaklar arasında çok sayıda Türk evleri yapılmıştı. Örneğin 1760-67 yıllarında adada yaşayan Giovanni Maritti, Lefkoşa'dan Girne'ye giderken Dikomos (bugünkü adı ile Dikmen) Köyü civarında gördükleri bir Türk ağasına ait çok büyük bir evin buralarda gördükleri en kayda değer yapı olduğunu anlatır.[143] Genelde buna istisnalar olsa bile Türk evleri ayrı mahallelerde toplanmıştı.

Baf'ta üç ayrı mahalle vardı. Türkler 150 hane ev ile kentin merkezini iskan etmişler, Rumlar ise 50 hane ev ile marinanın da yer aldığı Ktima denilen mahallede yaşamakta idiler.[144] Gezgin Ali Bey'e göre aynı durum Piskobu Kasabası'nda da olup, hatta burada Türkler ve Rumların evleri iki ayrı tepenin eteklerinde yer almıştı.[145] Gayr-ı menkul alım-satımında da aile mahremiyetine ve bazen de din birliğini korumaya da yarayabilecek *şuf'a* hakkı adı verilen bir gelenek vardı.[146] *Şuf'a* satılık bir arazi veya evin buraya en yakın komşu olan veya o arazide çalışan kişinin öncelikle satın alma hakkı idi. Şeriye sicilleri bu hakkın Rumlar tarafından da kullanılmış olduğunu yansıtan vakalarla doludur. Ancak Kıbrıs evlerinde Türk ve Rum mimarisi diye bir ayrım yapmak güçtür. Araştırmalar, Türkler tarafından olduğu kadar hem Rumların, hem de adada yaşayan yabancıların Osmanlı ev tiplerini tercih ettiklerini ortaya koymaktadır.

2.5.3. Ebatları

İlk önceleri Osmanlı döneminin başlarında Kıbrıs'taki evler normal boyutlarda hacimlere sahipti. Yani, Türk ailesinin geleneksel yaşamını sürdürebilecek boyutları vardı. Avrupa sarayları ve malikaneleri gibi anoromal boyutlarda ihtişamlı salonlar yerine en geniş evlerde dahi, aileyi barındıracak ebatlarda evlerdi. Bu evlerin hemen hemen hepsinde çok geniş bahçeleri vardı. Türk döneminde Lefkoşa ve Magosa'da gelişen bir özellik de geniş bahçeler ve konakların meydana getirdiği çıkmaz sokaklar[147] ve dar yollardı. Ancak Türklerin genellikle Lefkoşa, Magosa ve Girne gibi kentlerde kale içinde oturmayı tercih etmeleri sonucu zamanla buralarda arsa fiyatlarında artış olmuş, hem fiyatlar hem de miras yolu ile topraklar sürekli bölünerek ufak birimler haline gelmiş, böylece ev ebatları da 19. yüzyılda küçülmüştü. Basil Stewart kent evlerinin küçüklüğünden söz etmiş ve köy evlerinin bunlardan daha geniş ve daha düzgün yapıldığını dile getirmişti.[148] Ancak yine de özellikle 19. yüzyılda yapılan konaklar arasında çok sayıda odaları olanlar vardı. Öneğin, Mahmut İslamoğlu Karabuba Türbesi'nin karşısında yirmi civarında odası bulunan bir konağı örnek olarak vermiştir. Bu yapı halen ayakta olup, sürekli bakımı da yapılmaktadır.[149] Bununla birlikte Paşaköy Çifliği'nde Fatma Hanım İbnet-i Musli el-Hac Mustafa'ya ait 31 odalı çiftlik evi, Arpera köyünde Hacı Ebubekir Paşa'ya ait 12 odalı çiftlik evlerinin[150] kentlerdeki evlere göre daha büyük olduğunu yansıtmaktadır.

2.5.4. Günümüze Gelen Osmanlı Evleri

Anadolu'dan zorunlu olarak yaptırılan göç ile doğal olarak Anadolu geleneksel konut mimarisi yapı teknikleri, yöntemleri, yapı araç ve gereçleri ve geleneksel yaşam alanlarının düzenlenmesi de Kıbrıs'a getirilmiş olur.[151] Adanın her köşesinde Osmanlı ev mimarisinin ayakta kalmış ilginç örneklerine rastlamak mümkündür. Bu mevcut örnekler göz önüne alındığında Anadolu'da bulunan geleneksel Türk mimarisi ile Kıbrıs'takiler yapı tekniği yanısıra yaşam tarzı yönünden de kendine özgü gelenekleri ile yöresel özellikler göstermelerine karşın, aralarında yakın benzerlikler göstermektedir.[152] Gerçekte adadaki Osmanlı ev tipleri kısmen Akdeniz kıyı kentleri, kısmen de Anadolu özelliklerini bütünü ile yansıtmaktadır. Adadaki Osmanlı dönemi ev tipinin tarihi gelişimini izleyebileceğimiz pek çok eski Türk evi bu gün Lefkoşa'nın kuzeyinde Türk kesiminde ve Gazimagosa'da surlar içinde, Lefke ve Girne'de halen ayakta durmaktadır. En güzel Türk evleri ise genelikle Luzinyan ve Venedikliler zamanından kalan gotik ya da Rönesans yapılarının duvar kalıntıları üzerine Kıbrıs'ta yaşayan zengin paşaların inşa ettirdikleri yapılardır. Bunun sonucunda da Kıbrıs'ta dış cepheleri, kapı ve pencereleri gotik veya Rönesans üslubunda olduğu halde iç mekanları tamamı ile Türk üslubunda olan pek çok eklektik üslupta ev yapılmış, bunlardan da özellikle Magosa'da çok sayıda örnek günümüze ulaşabilmiştir.

18 ve 19. yüzyılda ise tamamı ile Türk karakterine uygun konaklar yapılmıştır. Bunlar dışında daha sonraki yıllarda bazı muhassılar tarafından kentte kişisel konaklar veya kent dışında çiftlik evleri de inşa ettirilmiştir. Günümüzde yukarıda da bahsettiğimiz gibi çok sayıda Türk evi olmasına karşın, yanlış restorasyonlar ve ev sahiplerinin bilinçsizce yaptırdıkları tamirat ve tadilatlar sonucunda büyük bir çoğunluğu esas özelliklerini kaybetmiştir. Bu nedenle de bu evler üzerinde yaptığımız gözlem yanında bu evler hakkında en iyi bilgi kaynağı ise yabancı gezginlerin anılarıdır. Bu kaynaklarda ev

tipleri ve dış görüntüleri hakkında bilgi verilmekle beraber, Osmanlı döneminin ilk yıllarında yapılan hiç bir evin iç tasarımı hakkında bilgi bulamıyoruz. Bunun yanısıra 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl gezginlerinden Dr. Edward Daniel Clarke, Avusturyalı gezgin Archduke Louis Salvator ve Mrs. Scott-Stevenson'un gezi anıları, 18. ve 19. yüzyıl Türk evlerinin tarifini detaylı olarak aktaran önemli kaynaklardır.

Eski evlerin dikkatle incelenmesi sonucunda bu seyyahların verdikleri bilgilerdeki gibi dış cepheleri kesme taşlardan yapılmış, gotik tarzda, yuvarlak gül pencere, ya da sivri kemerli pencere süslemelerinin ve kapı başlıklarında veya duvarlarında halâ duran Luzinyan veya Venedik armaları yanında, cumbalı sofa çıkmaları, kafesli pencereleri, geniş saçakları ve bir iç avlu etrafında toplanan odaları ile tamamıyle Türk üslubundaki iç mekan düzenlemeleri Kıbrıs evlerinin Akedeniz yöresi ev tipi ile farklılık göstermediğini yansıtan öğelerdir. Bu özellikler de evlerin kısmen korunup, kısmen yeniden yapılmış olduklarını doğrulamaktadır.

2.5.5. Saray ve Konaklar

Önceleri beylerbeyi, daha sonra ise muhassıların Lefkoşa ve Magosa'da ikamet ettikleri her iki saray da Venedik döneminden devralınmış ve yeniden tamir edilip Türk adetlerine göre döşenmiş olan yapılardı. Eski sarayların kullanılmasının en iyi belgesi padişahın Lefkoşa'da Ayasofya mütevellisi Abdülkadir'e gönderdiği 18 Muharrem 979 (13 Haziran 1571) tarihli bir hükümdür. Buna göre beylerbeyi, kadı ve hazine defterdarının oturması için kale içinde münasip üç ev tedarik etmesi, kiralarını tayin edip, deftere yazması ve her ay kiralarını devlet adına tahsil etmesi ve tamiratın vakıf tarafından yapılması buyrulmuştur.[153] Beylerbeyi Cafer Paşa dönemine ait hazine defterinde her iki saray için yapılacak bazı masraflar hakkında bilgi verilmişti.[154] Giovanni Maritti, bu saraylarda yapılan değişiklikleri burada Beylerbeyi veya vali olarak görev yapan paşaların kaprisleri olarak nitelemiş, bu değişmeler sonucunda burada söz etmeye değen hiç bir güzelliğin kalmadığını anlatmışsa[155] da 1670 yılında Kıbrıs'ı dolaşan Arraslı Dominique Hurtel *Du voyage de Jerusalem* adlı anılarında Lefkoşa'da gördüğü saray ile evlerden hayranlıkla söz eder.[156]

19. yüzyılda Kıbrıs'ı gezen bilgin Dr. Clarke'ın anlattıklarına göre bu yapı oldukça geniş olup, içinde çok sayıda daireleri vardı. Paşanın huzuruna çıkmak için kabul edildiklerinde bu sarayda pek çok koridordan geçerek kabul odasına varmışlardı. Ancak Clarke buranın muhassıların ekonomik düzeylerinin düşük olması nedeniyle eski ihtişamının kalmadığını anlatır.[157]

19. yüzyıl sonlarında burayı gezen Ludwig Ross ise sarayın Türk tarzında, ancak kırık dökük zemini, kapı ve pencereleri, ile kağıt ile örtülü pencere camları olduğunu anlatmıştı.[158] Bu yapı, bu yüzyıl başlarında İngiliz yönetimin ilk yıllarında buraya yeni hükümet binaları yapılmak amacı ile yıkılmış ve bugün koloni binaları olarak nitelediğimiz hükümet binaları yapılmıştır. Ancak halâ bu alan bugün halk arasında Saray Önü adı altında anılmaya devam etmiştir. Bu yapının yıkılmasından sonra buradan çıkarılan alevli gotik üslubundaki taş kemer süslemeler, çeşitli taş süslemeleri, seyyahların kapısı üzerinde gördükleri armalar ve büyük bir ihtimalle orta tablası kündekâri tekniğinde yapılmış oldukça ince işçiliğe sahip eklektik üslüpta bir Türk kapısı[159] da bu eserleri muhafaza edebilmek

amacı ile o yıllarda kurulan Taş Eserleri Müzesi'nde korumaya alınmıştı. Bugün Selimiye Meydanı'nda eski bir Venedik evinin günümüze kalan küçük bir kalıntısında yer alan ve 1883 yılında kurulan Kıbrıs Müzesi'nden sonra 1905'de açılan ikinci müze olan Lapidary veya Taş Eserleri Müzesi'nde bu saraya ve başka Luzinyan ve Venedik eserlerine ait çok sayıda taş süslemeler ile bir Luzinyan prensine ait Roma üslubunda yapılmış bir lahit ve biri yukarıda bahsettiğimiz iki çift büyük boyda kapı sergilenmektedir.

Bu saray dışında Magosa kentinde de Osmanlı Paşaları tarafından saray olarak kullanılmış ve aslında bir Latin yapısı olan, Rönesans üslubunda büyük bir tak kapısı ile kısmen gotik, kısmen de Rönesans üslubunda yapılmış bir başka saray daha vardı. Bu yapı da İngiliz döneminde yerine yeni binalar yapılmak üzere yıkılmış, ancak bugün bu yapının bir kısmı ayakta kalabilmiştir. Namık Kemal'in zindanını da barındıran bu yapının bir kısmı iş yerleri, üst kısımları ise Eski Eserler ve Müzeler Dairesi olarak kullanılmaktadır.

1589 yılında Magosa'yı gören Villamont, paşanın genellikle başkent olan Lefkoşa yerine genellikle Magosa'da kaldığını, bunun nedeninin ise buradaki kalenin daha muhafazalı olması, hem kendini hem de gemileri koruması açısından burayı tercih ettiğini anlatır.[160] 18. yüzyılda saraya ek olarak paşaların kendilerine özel köşkler de yaptırdığı sanılır. Hacı Ebubekir Paşa'nın Büyüksaray'da vakıf dükkanların arkasında yaptırdığı bir büyük köşkü kendi vakıfları arasına tescil ettirmişti.[161]

2.5.6. 17. Yüzyıl Evleri

16. ve 17. yüzyılın bu eklektik tarzdaki yapılarına örnek olarak ikisi Lefkoşa'da, biri Magosa'da üç ev son yıllarda restore edilimiş ve kısmen o yıllardaki konut mimarisi özelliklerini yansıtmaktadırlar.

Bugün en eski ev olarak sınıflandırılabilecek, üzerinde Luzinyan armalarının halen durmakta olduğu yapı Lefkoşa'nın Haydarpaşa Camii ve Yeni Camii arasında yer alan Kirlizade sokağında bulunan evdir. Bu evin ön cephesindeki gotik kemerli giriş kapısı ve armaları buranın Luzinyan karakterini yansıtmaktaysa da pencere ve üst katta sokağa bakan cumbalı sofa pencereleri daha ilk bakışta geleneksel Türk evinin dış cephesini açıklıkla vurgulamaktadır. Evin iç planı ise tamamı ile geleneksel Türk evi planında yapılmıştır. Bu yapı hakkında özellikle Avusturya'dan Archeduke Louis Salvator tüm odaların ahşap tavanları, oymalı dolap kapakları, rafları, zengin sedirleri olduğunu anlatır. Bu sanat şahaseri olarak nitelediği evin iç kısmı, bir zamanlar Doğu tarzında zengin bir şekilde döşenmiş, taş süslemede korkunç grotesk figürler yanında Türk öğelerinin bir arada olduğunu dizelerine eklemiş, özellikle son derece süslemeli tavanı ve ocaklığı ve dönen servis dolaplarından bahsetmişti.[162]

Salvator'un özellikle iç süslemeler açısından ilginç bilgiler verdiği bu ayrıntılar günümüzde süslemeli tavanlar dışında ne yazık ki ortada yoktur. Birkaç yıl önce restorasyonu yapılan kalemişi tavan üzerindeki motifler de 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar farklı motifler ortaya çıkarmıştır. Ancak restorasyon sonrası burası Türk mimari karakterine reğmen, hantal, Lusinyan üslubunda olduğu belirtilen modern mobilyalar ile döşenmiş, şömine üstüne de bir **Çarmıhtaki İsa** tablosu asılmıştır.

Kıbrıs'ta bulunan eklektik üsluba örnek olarak verebileceğimiz bir başka ev ise yine Lefkoşa'da olup, Kadı Menteş Efendi tarafından yapıldığı sanılmaktadır. Bir zamanlar Latin Başpiskoposu'nun sarayı olduğu söylenen bu ev, önce Osmanlı döneminin ilk kadılarından Menteş Efendi tarafından kullanılmış, daha sonra ise 1816-1821 yılları arasında muhassıllık yapan Küçük Mehmet Ağa tarafından restore edilmişti.[163] Bir zamanlar gotik taş örgü süslemeleri olan gotik kemerlerin silmelerinin taçlandırdığı Türk üslubundaki pencereler ön cephenin tam ortasıda bulunan cumba sofası ve duvarlarında hala daha duran Frenk ailelerinin armaları diğer yapı gibi eklektik bir üslup özelliği göstermektedir. Evin üst katındaki odalarda tavan ve pencereler zengin ahşap işçiliğinin varlığını göstermektedir. Özellikle Selimiye Camii'ne bakan güney cephede bulunan bir odanın iç duvarının ortasındaki rokoko oymalı şerebetlik denilen bir niş, yanlarında ise daha ufak nişler ile asma tavanı, geçme tekniği ile yapılmış pencere kafesleri, ahşap işçiliğine güzel bir örnek olarak verilebilir. Yine bu odaya bitişik güney cephedeki diğer odada ise gömme dolaplar yanısıra, dolapların yanında Türk üslubunda nişler vardır. Belediyeler birliği tarafından restore edilen bu yapı ziyarete açık olup, Belediyeler Birliği tarafından da daire olarak kullanılmaktadır. Ancak, binanın belki de bir şehir müzesi olarak düzenlenmesinin daha isabetli olacağı inancındayız.

Magosa'da surlar içinde Kışla Yolu ve Necip Tözün Sokağı'nın kesiştiği parselin üzerinde ve Gazi İlkokulu'nun arkasında yer alan ve genellikle Osmanlı Konağı diye anılan bir ev eklektik üsluba en güzel örnek olarak verilebilir. Kesme taştan yapılmış yüksek duvarlarla çevrili ve dış cephelerde Rönesans üslubundaki Venedik tarzında baca sarkıtmaları ile oldukça ilginç bir perspektif sergileyen bu evin basık, sivri kemerli bahçe kapılarından içeriye adım atıldığında avlu içinde birkaç ayrı birimden oluşan karmaşık, ancak tipik bir Osmanlı evi ile karşılaşılır. Evin farklı yapı türlerini sergileyen birimleri buranın değişik zamanlarda yeniden inşa edilmiş, ancak Venedik döneminden kalma dış cephenin her zaman korunmuş olduğunu yansıtmaktadır. Ev, iki genel yapı biriminden oluşmakta ve yapı farklılıkları göstermektedir. Evin batıda olan ön cephesinde iki ayrı giriş kapısı olup, iki ayrı iç avluya açılmaktadır. Ayrıca sol iç avlunun sağ tarafındaki avlu duvarından da sağ kısımdaki iç avluya bir kapı daha açılmaktadır. Sağ taraftaki ikinci iç avluda yer alan **Türk hamamı**, **çeşme**, **kuyu** gibi yapı birimleri göz önüne alındığında evin bu kısmının **harem**, soldaki diğer kısmın ise **selamlık** olduğu düşünülebilir. Bu evin en ihtişamlı tarafı ise avlunun ortasında soğukluk ve sıcaklık bölümlerine ayrılı, üzeri iki ayrı kubbe ile örtülü hamamı idi. Hamam içinde kurna yerleri üzerinde mermer nişler ile duvarda sadece bir parça olarak tespit ettiğimiz lacivert beyaz Kütahya çinisi ve duvarlardaki çini karolarının izleri bir zamanlar buranın çinilerle kaplı oldukça güzel bir hamam olduğunu düşündürmektedir. Ne yazık ki restorasyonu bu yıl tamamlanan bu evde, tespit ettiğimiz bu çini, uyarılarımıza karşın kırılıp atılmış, duvardaki çini karelerinin izleri de kaybedilmiştir. Hamamın hemen karşısında alçak bir duvarla yükseltilmiş bir kısımda havuzlu bir bahçe vardır. Odalar genelde bir hayat etrafında düzenlenmişti. Hamamın karşısındaki iki katlı taş merdivenli bir yapının üst katında ortada direkli bir hayat kısmı, yanlarda ise iki oda vardır. Ortada duran hayat kısmı etrafındaki iki odadadan batıya bakanı günümüze nadir olarak gelen geleneksel Osmanlı odasının sekialtı ve seki düzenlemesini yansıtmaktadır. Pencereler tepede olup, stükko kefesler ile gizlenmiştir. Odada boydan

boya üzerleri süslemeli ve boyalı raflar ve dolaplar vardır. Pabuçluk olarak görev yapan sekialtı, yer seviyesinden yüksek olarak yapılan ahşap seki üzerindeki sedirlerin yer aldığı oturma alanından ahşap bir parmaklık ile bölünmüştür. Bu düzenleme günümüzde geleneksel bir Türk evinin iç düzenlemesini yansıtan tek örnek olarak kalmıştır

2.5.7. XVIII ve XIX. Yüzyıl Evleri

Genellikle taş yapılar olan 16 ve 17. yüzyıl ev tipleri, 18. yüzyılda bir değişime uğrar. Bunun nedeni olarak da 1718 yılında adada meydana gelen şiddetli bir deprem gösterilir. Kıbrıs'ta buna benzer depremler 1567 ve 1583 yıllarında da olmuşsa da 1718 yılında olan depremin şiddeti fazla olup, can ve mal kaybının da fazla olduğu sanılmaktadır. Birçok kaynak bu deprem sonucunda Türklerin ev stilini değiştirdiklerini anlatır.[164] Alexander Drummond, Larnaka'da gördüğü evleri anlatırken adanın o yöresinde diğerlerinde de olduğu gibi evlerin güneşte kurutulmuş kerpiçten yapıldığını, yine de görüntülerinin oldukça derli toplu olduğunu ve ada halkının depremin kötü sonuçlarından korkup, tedbirli olmak amacı ile bir kattan daha yüksek yapı yapmadıklarını, ama bu yapı tekniği ile yapılmış evlerin mimarları, duvar ustaları, marangozları şimdiye dek rastladığımız en yeteneksiz zanaatkârlar olmasına karşın yine de evler dayanıklılık açısından düşünüldüğünde inanılmayacak kadar fazla bir ömre sahip olduklarını belirtir.[165]

19. yüzyıldan sonra ev planlarında da değişiklik gözlemlenir. Geleneksel Türk mimarisinde evlerin sokak kapıları genellikle avluya açılır, odalar ise revakların gerisinde olurdu. Bu yüzyılın sonunda ise sokak kapısı doğrudan doğruya evin sofasına açılmakta idi. Pencere sayılarında artış olmuş, geleneksel cumbalı sofalar da bu dönemde çok rağbet bulmuştu.

Cumbaların olduğu bu sofa çıkmasının üç tarafı da pencereler ile donatılmış, hem ışıklandırma, hem de sokağın evdekiler tarafından gözlenebilmesi sağlanmıştı. Bunlar adeta evin sokağa açılan gözleri idi. Evin kadınları kafeslerle gizli bu pencerelerden sokağı izleyebilirdi. Her iki olayı da Avrupa etkisinin toplumda artması ve aile yapısının da kısmen içe dönük olmaktan çıkıp, dışa dönük olmaya başlaması olarak yorumlamak mümkündür. Bu dönemde bazı evlerin ön cepheleri **neo-klasik** veya **neo-gotik** tarzda yapılmıştı. Genellikle kapılarında tarih bulunan bu geç dönem Osmanlı tipi evleri incelendiği zaman, aile tipleri hakkında da görüş beyan etmek mümkün olmaktadır. Direk olarak evin sofasına açılan evlerin kapılarında hem tepe pencereleri, hem de üst aynalarda yaratılan pencereler ile bu dışa açılım sağlanmıştır. Ancak sadece kapı üzerinde bırakılan bir tepe penceresi ve zemin katta yüksekte ve küçük ebatlarda olan pencereler ve avluya açılan ev planları ise tutucu bir aile yapısını yansıtmaktadır.

2.5.8. XIX. Yüzyıl Sonları ve XX. Yüzyıl Başlarındaki Türk Evleri

Batı etkilerinin toplumda belirmeye başladığı bu dönemde özellikle İngiliz idaresinin de başlaması sonucu ev tiplerinde değişmeler olur. Bu dönemde yapılan Türk evlerinin sokak kapıları üstünde Arap rakamları ile yapılış tarihi, bazen de ay - yıldız motifi ya da **maşallah** veya **besmele** yazıları eklenirdi. Bunlar, ya demir süslemelerin arasında bezemelerdi, ya da taş kapı silme kemerleri

üzerine oyularak yapılırdı. Bu da İngiliz döneminde artan milliyetçilik duygularından kaynaklanmakta idi. Yine bu döneme ait Rum veya Ermenilere ait evlerde de **haç** motifi ve batı karakterindeki tarihler aynı şekilde kapı başlıklarına konmuştu.

Eşinin görevi nedeniyle adaya gelen ve burada bir süre yaşayan Mrs. Esme Scott-Stevenson'un detaylı olarak anlattığı Girne'de kaldıkları Türk evi, küçük olmasına karşın içindeki zengin bezemeli kalem işi duvarları, tavanları ve döşemesi, denize bakan cumbalı odası ile adeta İstanbul'daki Boğaziçi yalılarını anımsatmaktadır.[166]

Osmanlı tarzında yapılmış ve döşenmiş bu evlerde sadece Türk soyluları ve zenginleri oturmuyor, ayrıca zengin gayrımüslimler ile Avrupalı konsoloslar da bu tür evlerde oturmayı tercih ediyorlardı. Örneğin Osmanlı sarayında Rum ve diğer gayr-ı müslimlerin davalarının takibinde tercüman olarak görev yapan Sekis Efendi'nin evi gerçek anlamı ile Türk adetlerine göre döşenmişti. E. D. Clarke'a göre Sekis Efendi'nin evi gerçekte doğu ihtişamının en güzel örneklerini içeren bir saraydı. Zemini Kahire'den getirtilen en iyi cins hasırlar ile örtülü idi. Duvardan duvara yer alan sedirler, atlas örtüler ile örtülmüş, işlemeli yastıklar ile bezenmişti; pencereleri ve diğer mimari özellikleri hep Türk tarzında olup, harem kısmının da ayni ihtişamda iki tane önemli misafir kabul odası vardı.[167]

Günümüze kadar gelebilen kültür mirası içinde evler önemli bir yer tutmakla beraber bunlar genellikle 19. yüzyılın ikinci yarısına ve bu yüzyılın başlarına aittir. UNESCO'nun himayesinde koruma altına alınan Lefkoşa'nın Arab Ahmet Mahallesi evleri kısmen restore edilmiş, bir kısmında ise restorasyona devam edilmekte veya sıralarını beklemektedirler. Bunlardan Lefkoşa'nın esas etnografya müzesi olarak düzenlenen Derviş Paşa Konağı, restorasyon sonrası en iyi değerlendirilen yapıdır. *Zaman* gazetesini çıkaran ve İngiliz döneminde kavanin meclisi üyesi olan Derviş Paşa'ya ait olan bu konağın bir kısmı günümüzde restore edilmiş ve müze olarak düzenlenmiştir. Ancak restorasyon sırasında teknik yetersizlikler nedeniyle özellikle tavanlar ve hamam değişimlere uğramıştır. Yine Selimiye yöresinde saçaklı ev denilen evin restore edilerek bir kültür merkezi olarak kullanılması sevindiricidir.

Hem Lefkoşa'da, hem de Magosa'da kale içinde son yıllara kadar kalabilen Türk evleri, Kıbrıs'ta Osmanlı döneminde geçirdiği evrimi kısmen günümüze aktarabilmiştir. Ancak ne yazık ki bu yapıların ayakta durmasını 1974 yıllarına kadar Türk toplumu tarafından yaşanan mali sorunlara borçluyuz. 1974 sonrası artan ekonomik refah, surlar içinin terkedilerek surlar dışında yapılan yeni evlere, apartmanlara rağbet edilmesi sonucu büyük bir kısmının terkedilmesi ve genellikle apartman veya iş merkezleri yapma amacı ile yıkılmaları, ayakta kalabilenleri de yıkıma mahkum etmiştir. Bu nedenlerden ötürü son yirmi yıl içinde özellikle Lefkoşa ve Magosa'da çok sayıda ev yıkılmış, bir kısmı ise halen işçi barınakları olarak kullanılmaktadır.

3. Güzel Sanatlar

3.1. Oymacılık ve Hat Sanatı

Mimari yapıtlar yanında Kıbrıs'ta Türk süsleme sanatlarının da önemli ürünler verdiği bir gerçektir.

Selimiye Camii, Lala Mustafa Paşa Camii ve Arab Ahmet Camii'nin özellikle dökme alçı bloklar üzerine oyma yöntemi ile yapılan pencere kafesleri, geometrik bezemeli olup, oldukça estetik özellikleri vardır. T. C. Vakıflar İdaresi tarafından sürdürülen son yıllardaki restorasyonlarda, bunlar sağlıklı durumda olmalarına rağmen tamamı ile değiştirilme yoluna gidilmiş ve orijinalleri saklanmamıştır. Çok azı kalan bu kafeslerde her pano üstünde çok farklı motifler oyulmuştur. Camiilerde mihrap, minber ve mahfiller ile mezar taşlarından oymacılık sanatında oldukça hünerli Türk ustalarının adada yaşadığı ve çalıştığı düşünülebilir.

Kalemişi tekniği ile bezenmiş tavanlar, adada bu sanatın yaygın olduğunu anımsatmakta ise de bu konuda herhangı bir yazılı bilgiye erişemedik. Süsleme sanatları arasında en fazla örneklenebilien alan hiç şüphesiz hat sanatıdır. Türk hat sanatının çok güzel örnekleri günümüze kitabeler, mezar taşları olarak kalabilmiştir. Bu kitabeler ve mezar taşları, o günün hat sanatını ve bezeme üslubunu yansıtmasının yanısıra, yapılar ve önemli kişiler hakkında birer değerli döküman olarak da değerlendirilebilir. Mermer üzerine hakkedilmiş bazı kitabelerde bazan hattatların imzalarını da bulabiliyoruz. Lefkoşa'de Selimiye Camii'nin Batı mihrabındaki I004 (I595) tarihli kitabe Mahmud diye imzalanmıştır. Magosa Kalesi'nin ana girişindeki Akkule Mesciti'nin kitabesi ise H.1028 (1617 / 18 M.) tarihli ve Durri (kırılmış olduğu için okunamadı) imzalıdır. İslam alemi için son derece kutsal bir yer olan Hala Sultan Tekkesi'nin 1845 tarihinde yazılmış kitabesi de tekkenin Şeyhlerinden Mehmet Şemsi tarafından yapılmıştır. 19. yüzyılın başlarında yaşayan Feyzi Dede, Kıbrıs'ta yetişen en önemli hattatlardan biridir. II. Mahmut kütüphanesi kitabesi buna örnek olarak verilebilir. 1314 tarihli bir kayıtta Kıbrıs Rüştiye Mektebi'nde otuz iki seneden beri hat öğretmneliği yapan Ahmet Şükrü'den bahsedilmektedir.[168] 19. yüzyılın ikinci yarısında Lefkoşa'da bulunan en az beş dükkanlı Hattatlar Çarşısı[169] hat ustalarının sadece medreselerde değil, esnaf topluluğu arasında da çalıştıklarını yansıtabilir.

3.2. Dokumacılık

Çeşitli belgeler, Kıbrıs'ta dokunan bazı kumaşların isimlerini öğrenmemize yardımcı olmaktadır. Kıbrıs'ta pamuk, ipek böceği ve çeşitli kök boyalar yaygın bir şekilde üretilmekteydi. Kıbrıs basmalarından ihracaat yapıldığını *Kamus-ı Alam* da bahsetmektedir.[170] 19. asrın ilk yarısının başlarında Kıbrıs mutasarrıflığında bulunmuş olan Şair Ziya Paşa, Lefkoşa'da bir sanat geçidi tertiplemiş ve bu geçide *Revan Geçidi* adı verilmişti. Bu geçitde **basmacı** ve **debbağ** esnafının önemli bir yeri olmuştu.[171] Kıbrıs'ta pamuklu ve ipekli kumaşlar genellikle kadınlar tarafından dokunur ve bunlar hem yerel pazarlarda satılır, hem de ihraç edilirdi. Kıbrıs'ta dokunan kumaşlardan başlıcaları *Kıbrıs çatması, kız dimisi,*[172] *Kıbrisi kumaş, makrama, tülbend,*[173] *kutni, keremsud, kumaş, peşkir, yasdık, harir şal ve kuşak, dimi şal, peşimi, mizan-ı harir, penbe, damga-i akmeşe*[174] idi. Jennings'e göre Van der Nijenburg'un sıraladığı Kıbrıs ürünleri arasında Hint pamuklu ve ipeklilerine benzeyen ancak onlardan biraz daha az kaliteli olan çiçekli kumaşlar, hem iç, hem de dış ticarette önemli bir yer

tutmaktaydı.[175] Ne yazık ki 1861 yılında Osmanlı ve İngilizler arasında yapılan ticaret anlaşması sonucunda gümrük vergilerinin düşürülmesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok yöresine olduğu gibi Kıbrıs'a da İngiliz kumaşlarının ithali artmış ve özellikle şehirli halk İngiliz kumaşlarını yerli kumaşlara tercih etmiş, böylece bu alandaki üretime de bir darbe vurulmuştu. Sadece köy kadınları evlerinin tüm kumaş ihtiyacını evdeki tezgahlarında karşılamaktaydılar. 19. yüzyıl ortalarında adada üretilen ipek ve pamuklu kumaşlar sadece yöresel ihtiyacı karşılamaktaydı.[176] Mrs. Lewis, ipeğin büyük bir miktarının Baf bölgesinde evlerde dokunduğunu ve Orta Doğu'nun diğer yörelerinde dokunan ipekten daha canlı renklerde ve kaliteli olduğunu anlatır. Mrs. Lewis, yine Kıbrıs'ta beyaz ipek iplikle yapılan zengin işlemeli Lefkara işi, renkli ipliklerle yapılan işlemeler ve artık pek yapılmayan, ama çok zengin renklerle ve büyük bir ihtimamla yapılan ipek işlemelerden de bahseder.[177]

4. Eski Eserler Yasası ve Türk Eserleri

İngiliz döneminde 1905 yılında yürürlüğe giren Antikalar Kanunu[178] sonucu eski eserlerin ve anıtların hiç bir milliyetçilik ve din farkı gözetilmeden korunması beklenirdi. Ancak bu yasanın 1.4 maddesinde yapılan antik eser ve anıt kavramı Türk kültürünü koruyucu hiç bir önlem getirmemiş, tam aksine bunları bu kapsam dışında bırakmıştı. Buna göre sanat eserinin *"Bilinen en eski çağlardan adanın Türkler tarafından fethine kadar kapsayan dönemlere ait olan ve örneğin her hangi bir yapı veya mimari anıt, bunlara ait herhangi bir yontulmuş taştan yapılmış heykel ve kaideleri, kale duvarı, mezar, kaplama taşı, heykel, kabartma, heykelcik, yazıt, resim, mozaik, vazo, silah, süsleme ve takı, başka eserler ve her türlü malzeme ile yapılmış kaplar, değerli yüzük taşları, sikke ve antikacıların ilgi duyduğu her türlü eşya gibi mimarlık yapıtı, heykel veya her hangi bir grafik sanat veya genel olarak sanat eseri"* antik eser kapsamına girmekte idi.[179]

Buna göre eski eser kavramı 1570 yılına kadar olan evreyi kapsamakta olup bu Venedik dönemi ile sınırlanmış, eserlerin korunması ve müzelerin düzenlenmesi hep bu sınırlar içine sığdırılmıştı. Türk eserlerinin bakımı ve korunması Vakıflar İdaresine bırakılmış, sivil mimari de tamamı ile mal sahiplerinin insiyatifine kalmıştı. Osmanlı döneminde çeşitli tamiratlar ve düzenlemeler geçiren Lefkoşa ve Magosa Sarayları da zaten bu kanun çıkmadan birkaç yıl önce yıkılmış, buradan çıkarılan sadece Lüzinyan ve Venedik eserleri, yasanın çıktığı yıl yeni açılan Venedik evinde Taş Eserleri Müzesi olarak düzenlenmiş olan Lapidary Müzesi'nde korumaya alınmıştı. 1905 yılında Türk eserlerine karşı yapılan bu ihmalin çok sayıda Türk eserinin yok olmasına neden olduğunu sanıyoruz.

5. Adanın Osmanlı Dönemi Kültür Tarihi ile İlgili Çalışmalara Kısa Bir Bakış

Makelenin başında da belirttiğimiz gibi Kıbrıs çok zengin tarihe sahip bir adadır. Değişik dönemlerini yansıtan kültür mirası ise dünyanın çeşitli müzelerine dağılmış, kimi anıt ise ayakta kalmayı başarabilmiştir. Kıbrıs da, Anadolu ve Yakın Doğu ülkeleri ile aynı kaderi paylaşmış, çağlar boyu Avrupalı bilgin ve hazine arayıcıları tarafından talan edilmiştir. Bu genellikle o yılların kültür ortamının farklılığı ve bu eserlerin değerinin bilinmemesi nedeniyle olmuş, eyalet yöneticilerinin yanısıra, kimi zaman Padişahlar dahi bunların alınıp götürülmesinde bir sakınca görmediği için özel fermanlar ve hükümler vererek, bu kişilere yardımcı bile olmuşlardı.[180] Osmanlı anıtları ve diğer

eserler de bu kültür talanından nasibini almış, bunun yanısıra düşmanlık duyguları ile zaman zaman Rumlar tarafından tahribata uğramıştır.

Kıbrıs'ta ilk müze İngiliz idaresi döneminde İngiliz yüksek komiserinin öncülüğünde, komiserin yardımcısı, Kıbrıs kadısı ve başpiskosdan oluşan dört kişi tarafından 1883'de kurulmuştu.[181] Müze, kuruluşunu gerçekleştiren üyelerden toplanan yardımlar ve üyelik aidatları ile sağlanmıştı. Müzenin kurucu üyeleri arasında Türkler de olmasına karşın, müzede Türk kültürünü yansıtacak hiç bir şey düşünülmemiş, sadece antik eserlerin sergilenmesi hedeflenmişti. Bu yıllardan Mayıs 1905 tarihine kadar Osmanlı idaresi döneminde çıkan Asar-ı Atika Nizannamesi geçerliliğini korumuşsa da İngilizler bu yasanın uygulanmasına kısıtlamalar getirmiş ve sadece British Museum uzmanlarına adada kazı yapma izni vermişlerdi. Bu dönemde Osmanlı otoriteleri adadan İngiltere'ye antik eser ihracının durdurulması için girişimlerde bulunmuş ancak bu başarısızlığa uğramış ve buna gerekçe olarak da Osmanlı döneminde çıkan bu yasanın adada artık geçerli olamıyacağı gösterilmişti.[182]

Osmanlı döneminde tamamı ile Osmanlı idarecilerinin girişimleri ile toplanan antik eserlerle açılan ve ayrıca Kıbrıs kadısı ve Türk eşrafından kişilerin de kurucu üyeliğini yaptığı Kıbrıs Müzesi, nedense hep geçmişte de Rumların idaresinde olmuş, ancak 1962 ylında Türk toplum liderlerinin kararı ile Mevlevi Tekkesi, Mevlevi ve Türk Etnografya Müzesi olarak düzenlenmişti. Burada etnografik melzeme, değerli kılıç ve silahlar, az sayıda el yazması, mevlevi kıyafetleri, hat sanatı örnekleri ve müzik aletleri sergilenmektedir. Ancak 1986 yılında bir soygun sonucu 250 civarında en değerli eserlerini yitirmiştir. Magosa'da 1 Ağustos 1968 yılında surlar içinde Canbulat Müzesi de Türk müzesi olarak açılır. Gerçekte burası bir türbe olup, ön kısmı etnografya müzesi olarak düzenlenmiştir. Müzenin en önemli eserleri arasında fetih sırasında kullanılan bayraklar ve sancak alemi ile Kutup Osman Tekkesi'ne ait Şeyh Feyzullah tarafından yazılmış iki adet büyük levha yer alır. Bu eserler yanında Kıbrıs'ın antik dönemlerine ait seramikler ve aletler ile Türk dönemi giysileri ve işlemeleri, nereden geldiği belirtilmeyen İznik ve Kütahya çinileri ile bir tabak, ve T. C. Büyükelçilerinden Sn. Asaf İnhan ve eşinin müzeye bağışladığı Kıbrıs'ın fethini yansıtan büyük boy gravür tekniğinde yapılmış resimli harita yer alır. 1989 yılında Derviş Paşa Konağı'nın bir etnografya müzesi olarak düzenlenmesi de bu müzeler zincirinin önemli bir halkasını oluşturmuştur.

6. Kıbrıs Kültür Mirası İle İlgili Yapılan İlk Çalışmalarda Türk Kültürünün Yeri

Kıbrıs kültür mirası veya diğer bir deyişle sanat tarihi üzerine yapılan ilk çalışmalar 19. yüzyılın ikinci yarısında başlar. İngiliz idaresinin adada başlamasından önce Baron E. Rey tarafından *Architecture Militaire* adlı kitabında yayınlanan St. Hilarion ve Bufavento Kalelerinin detaylı çalışmaları ve planlarının hazırlanması ve Marquis de Vogue'un 1800 yılında hazırladığı *Monuments de Chypre et de Rhodes* adlı eserinde verilen çok kısa bilgiler dışında mimari bir araştırma hemen hemen hiç yapılmamıştı. 1878 yılında ve hemen bunu izleyen yirmi yıl içinde Kıbrıs mimarlık anıtları ile ilgili pek çok araştırma yapılmış ve bunlara ait yayınlar çıkmıştır. Mimari yapıların durumları ile ilgili özet niteliğinde bir çalışma L'Anson ve Vachet'in 1882 yılındaki makaleleri ile büyük bir kısmı Türk

döneminde kullanılan Latin yapıları ile ilgili bilgiler içeren Camille Enlart'ın; Kıbrıs'ta Gotik mimari ve Rönesans konulu değerli çalışması bu dönem çalışmalarının en önemlileridir.[183]

Edward I'Anson Kıbrıs'ın Ortaçağ ve diğer yapıları üzerinde oldukça detaylı çalışmalar ve çizimler yapıp bunları *The Transactions of the Royal Institute of Architects*'in 1882-83 sayısında yayınlamıştı.[184] Pek çok çizim ve plan da içeren bu makalesi bugün dahi sanat tarihi araştırmalarında ve restorasyon projelerinde kullanılabilecek değerli bilgilerle dolu bir kaynaktır. Tarafsız araştırma yapıp, yazan araştırmacı I'Anson her ulusa ait kültür mirasını tespit edip, bunlar hakkında bilgi edinmeyi hedeflemiş, bunu yazılarında ortaya koymuştu.

Bizans ve Araplara ait kalıntıları bulma çabalarını anlatmış, Bizanslılardan çok sayıda eser kaldığını ancak Arap istilalarına ait herhangi bir iz bulamadığını belirtmişti. Ayrıca "Gotik" istilasına ait kalan çok sayıda anıta karşılık İtalyan veya Venediklilere ait çok az eser kaldığını, bunların yanısıra son dönem olmasına karşın Türk dönemine ait birkaç camii, mezar ve su kemeri dışında çok fazla bir şey kalmadığını yazmıştı. I'Anson ayrıca Arap mimarisine ait çok ilginç örnekler yanında sivri kemerli sundurmaları olan kiliseler ile, Türklerden kalan Arap ve 15. Louis stilinin birleştirildiği eklektik türde az sayıda evler olduğunu da sözlerine ekler.[185] I'Anson, bu sözleri yanında "bu eserler saf ve kendine özgü olmasa da, buradaki insanlar taş kemer yapmakta çok hünerlidir. Hâlâ daha bugün de kemer yapımında Kıbrıslılar bu başarılarını devam ettirmektedir" diye sözlerine eklemişti.[186]

Fransız sanat tarihçisi Camille Enlart'ın yayınladığı *Gothic Art and the Renaissance in Cyprus* bugün hâlâ Ortaçağ dönemi çalışmaları için en iyi kaynaktır. George Jeffery de yayınladığı pek çok makale ve kitap ile Kıbrıs araştırmalarında büyük bir katkıda bulunan önemli bir arkeolog olarak anılabilir. Ancak, Jeffery, yayınlarında Türk eserlerine değinse de bunlar hakkında fazla bilgi vermez. Kıbrıs'taki camiileri ele alan *The Mosques of Nicosia* adlı kitabında dahi tüm camiileri ele almayı amaçlamışken, bunların isimleri dışında verdiği diğer bilgiler genellikle bu camiilerin altında kalan veya yapı malzemesi olarak kullanılan Latin kiliselerine ait kalıntıları ile ilgili idi. Arap Ahmet Camii gibi tamamı ile Türkler tarafından yapılmış bir camii hakkında Türk özelliğine ait hiç bir bilgi vermemişti. Bu eserlere önem vermediği, sanat yönünden hiç bir olağan üstü özellik göstermedikleri şeklinde fikirler beyan etmişti. Fanatik düşüncelerini yine 1905 yılında çıkan Antikalar Kanunu üzerine beyan ettiği bazı düşünceleri ile de yansıtmıştı. Bu beyanlarından birinde *"Gerçekte mezarlardan çıkan buluntular ile antik eser kalıntıları dahilinde bulunan antik eserlerin yurt dışına çıkmasını kontrol altına almak amacı ile çıkarılan bu kanunda devlete ve kişilere ait gotik yapılar hakkında her hangi bir koruyucu önlem içermiyor. Ortaçağ krallıklarına ve İtalyan istilasının anıları olan yapıtların korunması gerekliliği bu makalenin yazarının ve adayı ziyaret eden pek çok Avrupalı'nın arzusudur"* demesi tutuculuğunun isbatı idi.[187] Oysa ki yasa 1570 yılına kadar olan anıtları kapsamakta idi. Ronald Storrs'un valilik dönemine ait *Orientations* adlı anılarında[188] adada her şeyi Helenistik döneme mal etmeye çalışan Rumların birçok esere zarar verip ortadan kaldırdığını belirtmişti.

Bu çalışmalar incelendiğinde ilk yıllarda yapılan araştırmaların daha az tutucu olduğu, adadaki sanat eserleri ve anıtlarının farklı özelliklerini ortaya çıkarmak için daha az ön yargılı davrandıkları

gözlemlenmiştir. Ancak 20. yüzyıl çalışmalarında özellikle Türk anıtlarının ve sanatının oldukça ihmale uğradığı görülmüştür.

19. yüzyıla ait Türk anıtlarına ait her hangi bir arkeoloji veya sanat tarihi araştırmasına rastlamamak üzücüdür. Yirminci yüzyılda da bu konunun çok fazla araştırılmış olduğu söylenemez. Bu konuda yapılan en iyi çalışma Prof. Dr. Oktay Aslanapa tarafından hazırlanıp yayınlanmış olan *Kıbrıs'ta Türk Eserleri* adlı kitaptır. Prof. Dr. Gönül Öney'in Büyük Han'la ilgili yayınlanmış tebliği ile 1974'de Touring kurumunun yayınladığı Belleten'de Kıbrıs özel sayısında çıkan makaleler ve bunlar arasında özellikle Prof. Dr. Semavi Eyice ve Dr. Emel Esin tarafından yayınlanan Kıbrıs Türk Kültür Mirası ile ilgili makaleler ve kitaplar da Kıbrıs'taki Türk eserlerini irdeleyen örnek çalışmalardır. Halil Fikret Alasya ile Ahmet C. Gazioğlu'nun Kıbrıs'ta Türk dönemine ait tarih kitaplarında yer alan Türk eserlerine ait bölümler ile Cevdet Çağdaş'ın *Kitabelerle Türk Abideleri* adlı kitapçığı bu konudaki az sayıda olan çalışmalardan bazılarıdır. Ancak, bu çalışmalarda genellikle kaynak gösterilmeden verilen bilgiler birbirinin aynı olup, fazla bir yenilik getirmemiştir. 1969 yılında ilk kez Rum kesiminde yapılan ve Türklerin de çağrılı olduğu *I. Uluslararası Kıbrıs Tetkikleri Kongresi'*nde Türk heyetinin sunduğu tebliğler Kıbrıs'ın tarihi, coğrafyası, folkloru ve sanat tarihini ilgilendiren konularda olmuş, daha sonra bunlar, Türk heyeti başkanı Prof. Dr. Halil İnalcık'ın editörlüğünde Türk Araştırmaları Enstitüsü tarafından yayınlanarak kalıcı olması sağlanmıştı. *Belleten*'de yayınlanan Halil Sahillioğlu'nun yayınladığı "Kıbrıs'ın İlk Yıl Bütçesi" de fetih yıllarını aydınlatan bilgiler içermesi yönüyle burada anılmaya değer bir çalışmadır. 1989 yılında Lefkoşa'da düzenlenen *Arkaik Dönemden Bugüne Türk Kültürü ve Turizim Politikası* Sempozyumu ise Ayça Adalıer tarafından sunulan "Arkaik Dönemde Türk Kültürü" adlı tebliğ ile arkeoloji ve sanat tarihi araştırmalarında sorgulanması gereken yeni boyutlar ortaya koymuş, Prof. Dr. Yılmaz Önge'nin sunduğu "Türk Kıbrıs Eserlerinde Yaşatılan Türk Sanat ve Mimarlık Gelenekleri" adlı tebliğ de özellikle Türk eserlerine bir özet bilgi sunması ve Anadolu örnekleri ile karşılaştırması yönüyle değerli bir katkı olmuş, diğer tebliğler de adadaki Türk kültürünün devamını ve Anadolu bağlantılarını irdelemeleri yönüyle tamamlayıcı bilgiler getirmiştir. 1990'lı yıllarda Kıbrıs ile ilgili Osmanlı dönemini de kapsayan kitabı ile Lady Rosamond Hanworth'ün kuzey Kıbrıs kültür mirasını ele alan değerli çalışmasını, dört şeriye sicili ile Osmanlı dönemi Kıbrıs'ını anlatan Prof. Dr. Ronald Jennings'i anmak isterim.

Yine de Kasım 1996 ve 1998' de yapılan *Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongreleri'*nde sunulan tebliğler arasında kültür tarihine ait birkaç tebliğ de bu alandaki çalışmalara bir katkıda bulunmuştur. Son yıllarda Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi belgeleri içinde Kıbrıs'a ait defterlerin incelenip transkripsiyonlarının yapılması ile Kıbrıs konusunda Osmanlı belgelerinin açığa çıkması da oldukça sevindiricidir. Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi'nin kuruluşunda ve çıkardığı *Kıbrıs Araştırmaları Dergisi'*nde de Kıbrıs sanat tarihine ait özgün çalışmaların yayınlanması hedeflenmişse de merkezin ve derginin politik konulara kaydırılmış olması nedeniyle bu çalışmalar beklenilen sayıda ve düzeyde olmamıştır. Yine DAÜ'de 1998 yılında açılan Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nün arkeoloji alanına kaydırılması ve Türk ve İslam sanatı konularını programdan kaldırma girişimleri bu alanda yapılması beklenen çalışmalara daha şimdiden bir darbe indirmiştir. Bununla

birlikte, aynı üniversitenin Mimarlık Fakültesi'nde özellikle yüksek lisans çalışmalarında bu alana ilgi gösterilmekte, ancak belgelere dayalı çalışmalar burada da zayıf kalmaktadır.

Kıbrıs kültür tarihi özellikle yabancı bilginler tarafında yoğun bir şekilde araştırılmakta, yayınlar yapılmaktadır. Türk dönemi ile ilgili çalışmalar ise maddi olanaksızlıklar, kaynakların çoğunun Osmanlıca olması ve bu konuda ilgi duyan az sayıda bilim adamı olması nedeniyle yavaş gitmektedir.

7. Sonuç

Burada aktarılmaya çalışılan bilgi ve örnekler, Kıbrıs adasında dört yüzyıldan beri süregelen Türk egemenliğinin kanıtıdır. Ancak yukarıda da bahsettiğim gibi Osmanlı idaresi heybetini, gücünü gösterecek göz alıcı yapıtlar meydana getirmek yerine, insan boyutlarında, halkın ihtiyaçlarını giderecek yapıtlara önem verdi. Bugün bu yapılardan bir kısmı özenle korunurken, hatalı restorasyon ve İngiliz döneminde Vakıflar İdaresi'nin hatalı çalışması sonucu bu eserlerin çoğu kaybolmuştur. 1905 yılında çıkan Eski Eserler Kanunu'nun eski eser tanımı da bu eserlerin ihmale uğramasında diger bir etkendir. Yasanın bu maddesine göre Osmanlı idaresinin başına kadar yapılan tüm anıtlar ve objeler antik eser kapsamına girmiş, Türk eserleri bu kapsam dışında kalmıştı.[189]

Bu yazımızda batılı kaynaklara yer vermekle beraber mümkün olduğunca Osmanlı arşivlerindeki belgelerle desteklemeye çalışılarak Kıbrıs'ta Türk Devri Mimarlık Eserleri ve Sanatı irdelenmeye çalışıldı. Kıbrıs'taki Türk dönemi kültür mirasının bir özeti olarak hazırlanan bu makalenin ileriki yıllarda yapılacak Türk eserleri üzerinde daha detaylı çalışmalara bir temel oluşturması amacını gütmekteyiz. Kıbrıs Türk eserleri ile ilgili çalışmalar özellikle Osmanlı arşivlerinde bulunan çok sayıda dökümanların incelenmesi, şeriye sicilleri ile vakıf belgelerinin de çözümlenip yeni yorumlar getirilmesi ile tamamlanabilecektir. Türk eserlerinin tanıtımını amaçlayan bu çalışmanın diğer bir amacı da, evrensel kültürün bir parçası olan Kıbrıs kültür mirasının Türk eserleriyle birlikte hiç bir ayrım yapmadan bir kültür bütünlüğü içinde geleceğe aktarılmasına katkıda bulunmaktır.

Bu çalışma için başka bir konuda olan doktora tezi çalışmalarım sırasında rastladığım ilginç belgelere özenerek, özellikle Başbakanlık Arşivi'nde ilk detaylı araştırmamı 1991 yılı yazında yaptım. Bu çalışma sırasında çok sayıda katalog taranmış, önceleri sadece bilgi kırıntılarına rastlanabilmiş, daha sonra özellikle Londra'da British Library'de senelerce sürdürdüğüm çalışmamda adanın her yöresinde görebildiğimiz eserler yanında kaybolanlara da ışık tutacak geniş bir bilgi oluşmuştur.

Ancak Kıbrıs konusunda çeşitli yıllara ait masraf defterleri, tapu tahrir defterleri ve Şeriye Sicilleri'nin taranması ile daha da detaylı bilgiler çıkacağına inanıyorum. 1991 yılında İstanbul'da yaptığım araştırmamda her türlü kolaylığı gösteren o yıllarda Türkiye Cumhuriyeti Kıbrıs Büyük Elçisi Ertuğrul Kumcuoğlu ve İstanbul Vali Yardımcısı halen İçel Valisi olan Sayın Şenol Engin'e, Başbakanlık Arşivi yetkililerine, çalışmalarımı her zaman destekleyen hocam Prof. Dr. Nurhan Atasoy'a, Doğu Akdeniz Üniversitesi"ne ve Rektör Sayın Prof. Dr. Özay Oral'a, Başbakanlık Arşivi yetkili ve personeline ve sembolik bir burs ile destek veren Sayın Cumhurbaşkanımız Ekselansları Rauf Denktaş'a saygı ve şükranlarımı sunarım.

1 Ekmeleddin İhsanoğlu, (1994). **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Cilt I, İstanbul, s. 5.

2 Oktay Aslanapa, (1986). **Osmanlı Devri Mimarisi**, İstanbul, s. 1.

3 George Hill, (1949). **A History of Cyprus,** Cambridge, Cilt I, s. 1.

4 Katip Çelebi, (1989). **Tuhfet'ül Kibar fi Esfari'l Bihar**, Neşr. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, 1980, Cilt I s. 132.

5 Selaniki Mustafa Efendi, (1989). **Tarih-i Selaniki 971-1003 / 1563- 1595),** Neşr. Prof. Dr. Mehmet İpşirli, İstanbul, C. I, s. 77.

6 Bş. Bk. Ar. **Mühimme 8, N**o: 117, s. 9. Burada Bş. Bk. Ar. kısaltması, Başbakanlık Arşivi, Osmanlı Arşivleri için kullanılmıştır. Metinde bu kısaltma kullanılmış, bu arşivdeki Mühimme Defterleri için de kısaca Mühimme ve Defter numarası olan sayı ile evrak numarası olarak No: olarak verilmiştir.

7 Zeren Akalay, (1972). **Osmanlı Tarihi İle İlgili Minyatürlü Yazmalar (Şahnameler ve Gazanameler)**, İ. Ü., Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, s. 64.

8 Bkz. **y.** a. g. t., s. 64.

9 TKS **A. 3595** v. 119a, 122a, 125 (Burada TKS A. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi anlamında kullanılmıştır. Metnin bundan sonraki kısımlarında bu kısaltma ile anılacaktır.).

10 Halil İnalcık, (1969) **Ottoman Policy and Administration in Cyprus After The Conquest, Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri,** Ankara, s. 61, 62.

11 **Feth-i Cezire-i Kıbrıs,** T. K. Revan 129, v. 85, (T. K., Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nin kısaltımıştı.).

12 Netice Yıldız, (1995). Osmanlı Dönemi Kıbrıs Türk Mimari ve Sanatı, **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi,** Ankara, 1995, Cilt III, s. 521.

13 Bu Kur'anın tanıtımı için bkz. Kıbrıs'ta İlk Osmanlı Vakıfları.

14 Burada söz konusu olan kilise, Rheims Katedrali'nin küçük bir modeli olduğu söylenen Gotik sanatın üstün örneklerinden biri olan St. Nicolas Katedralidir. (Bu kilise 23 Z 979 tarihli hükümde Aya Nikola diye anılıyorsa da sonraki devrelere ait Osmanlı kaynaklarında Aya Sofya veya Aya-Sofya-i Sagir diye anılır. Bş. Bk. Ar. **Maliyeden Müdevver Defterler, D. No: 2048**, v. 179 buna örnek olarak verilebilir.

15 Hammer, VI, 263'den naklen, Şerafettin Turan, (1958). Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar, **Belleten**, Cilt XXII sayı 88, Ekim. 1958. s. 577.

16 Bu konu için bkz. **Mühimme 14,** No: 727 Selh Cemaziyelevvel 978 (31 Ekim 1570) tarihli bir hüküm.

17 **Mühimme 14, N** o: 837.

18 Bu hüküm için bkz. Halil Sahillioğlu, (1967). “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs’ın İlk Yılı Bütçesi”, **Belgeler**, Cilt: IV, sayı: 7-8, Ankara, 1969, s. 17 n. 39.

19 **Mühimme 16**, No: 339.

20 Her iki camiinin bugünkü isimleri olan Selimiye Camii ve Lala Mustafa Paşa Camii isimleri 1954’de Kıbrıs Müftüsü Dana Efendi’nin önerisi ile değiştirilmiştir.

21 Bş. B. Ar., **Maliyeden Müdevver D. No: 423 Ruznamçe Defteri,** v. 922, 35.

22 George Jeffery, 1918 (1983), **A Description of the Historic Monuments of Cyprus**, Nicosia, Reprinted, London, s. 88, n. *.

23 George Hill, (1972). **A History of Cyprus,** Cambridge, Cilt III, s. 968, 969, 999, 1000, 1010.

24 **Mühimme 11**, No: 203.

25 Kevork Keshishian, (1990). **Nicosia,** s. 68-70.

26 Gönül Öney, (1971). Lefkoşe’de Büyük Han ve Kumarcılar Hanı, **Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri,** Ankara, s. 271, n. 2.

27 George Jeffery, 1918 (1983). **A Description of the Historic Monuments of Cyprus,** Nicosia, (Reprinted), London, s. 97.

28 Bu isimler 1878-81 yılları arasında Captain Kitchener’in Lefkoşa (Nicosia) haritasında verilen isimlerdir. Topkapı Sarayı Arşivinde incelediğimiz bir haritada ise: Zahida, Kızaz Ağa, Kara İsmail, Sazlı, Altn, Cinancı, Mesli, Cevizli ve Su Burçları isimleri görülür. TKS. 9419 / 20. Jeffery ise bunları şöyle sıralar: Altun, Seylla, Dervish, Musalla, Riatiko, Seaf, Karaman, Deyrmen, Karadomail, Bayrakdar, Suslu. George Jeffery, 1918 (1983). **A Description of the Historic Monuments of Cyprus,** s. 30.

29 Abdüsselam Uluçam, (1993). Kıbrıs’taki Türk Eserlerinin Mimari Özelliği, s. 178. **Kıbrıs’ın Dünü - Bugünü Uluslararası Sempozyumu, Gazimağusa 28 Ekim - 2 Kasım 1991,** K. K. T. C. Doğu Akdeniz Üniversitesi ve T. C. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları No: 8, s. 174.

30 **A. e.,** s. 98.

31 **Mühimme 23,** No: 742.

32 **Mühimme 35,** No: 181, 742.

33 George Jeffery, 1918 (1983), **A Description of the Historic Monuments of Cyprus,** Nicosia, Reprinted, London, s. 405.

34 Gwynneth der Parthog, (1995) **Byzantine and Medieval Cyprus,** Nicosia. s. 38.

35 Fahrettin Kırzıoğlu, (1989). Fotoğraflarla Kıbrıs Türk İslam Kitabeleri, **Arkaik Dönemden Bügüne Kıbrıs'ta Türk Kültürü ve Turizm Politikası Sempozyumu, 30-31 Ekim - 1 Kasım 1989, Atatürk Kültür Merkezi,** Lefkoşa, s. 53.

36 Ronald C. Jennings, (1993). **Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640,** New York, s. 368; **Mühimme 34**, No: 214, 593; **Mühimme 40**, No: 707.

37 Burada sözü edilen Monla Ağa, muhtemelen Magosa kadısı idi. Bu gerçekte Molla olup, Monla olarak yazılırdı. Mehmet Zeki Pakalın, (1983). **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,** Cilt II, s. 549. İstanbul.

38 Halil Sahillioğlu, (1967). "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", **Belgeler,** Cilt, IV No: 7-8, Ankara, s. 18, n. 40.

39 İsmet Binark, (ed.) (1996). **12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979 / 1570-1572),** Ankara, Cilt II, s. 190-191 No: 1064.

40 **Mühimme 19, N**o: 288.

41 **Mühimme 21**, No: 136.

42 Netice Yıldız, (1995). Osmanlı Dönemi Kıbrıs Türk Mimari ve Sanatı, **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi,** Ankara, 1995, Cilt III, s. 523.

43 George Jeffery, 1918 (1983), **A Description of the Historic Monuments of Cyprus,** Nicosia, Reprinted, London, s. 108.

44 Bu kalenin yapılış tarihi birçok kaynakta 1625 olarak gösterilmiştir. Kitabede buranın I. Ahmed (1603-1617) dönemine atfedilmiş olduğu düşünüldüğünde yine kitabede düşülen (1014 / 1605) tarihinin kesin tarihi olduğunu gösterir.

45 Kitabenin çevirisi için bkz. Fahrettin Kırzıoğlu, (1989). Fotoğraflarla Kıbrıs Türk İslam Kitabeleri, **Arkaik Dönemden Bügüne Kıbrıs'ta Türk Kültürü ve Turizm Politikası Sempozyumu, 30-31 Ekim - 1 Kasım 1989, Atatürk Kültür Merkezi,** Lefkoşa, s. 54.

46 Gwynneth der Parthog, (1995) **Byzantine and Medieval Cyprus,** Nicosia. s. 97.

47 Ronald C. Jennings, (1993). **Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640,** New York, s. 268, 352.

48 George Jeffery, 1918 (1983), **A Description of the Historic Monuments of Cyprus,** Nicosia, Reprinted, London, s. 368-369.

49 Cevdet Çağdaş, (l965). **Kıbrıs'da Türk Devri Eserleri**, Lefkoşa, s. 50.

50 Gwynneth der Parthog, (1995) **Byzantine and Medieval Cyprus,** Nicosia. s. 218.

51 **Mühimme 36**, No: 754.

52 C. D. Cobham, (1908 [1986]). **Excerpta Cypria**, Cambridge, s. 387.

53 Muhassıl, 1785 yılından itibaren adanın Padişah tarafından atanan devlet erbabından bir Paşa tarafından yönetilmesinin sona ermesi ve adanın ihale usulü ile en fazla para ödeyen ve bu kişinin esas görevi adayı yönetmekten çok, halktan vergi toplayıp, Padişah'a ödeyen kişidir. Bkz. George Hill, (1952). **A History of Cyprus,** Cambridge, Cilt 4, s. 73 n. 2, 74; Ahmet C. Gazioğlu, (1990). **The Turks in Cyprus,** London, s. 98.

54 Captain Kitchner, (1885). **Kitchener Map of Nicosia 1881-1885**.

55 Kevork K. Keshishian, (1990). **Nicosia,** Capital of Cyprus Then and Now, Nicosia, ps. 217.

56 Bş. Bk. Ar. Cevdet Dahiliye No: 7666.

57 Haydar Çakkol, (1984). **Kıbrıs'ta Osmanlı Dönemi Mimarlık Örnekleri,** İ. T. Ü., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 125.

58 George Hill, **A History of Cyprus**, Cambridge, 1949, Vol. I, p. 6; Veronica-Tatton Brown, **Ancient Cyprus**, London, 1987, s. 7.

59 George Hill, a. g. e., Cilt I, s. 6.

60 Kıbrıs'taki su yapıları ile topluca bilgi için bkz. Netice Yıldız, (1996). Aqueducts in Cyprus, **Journal for Cypriot Studies**, Cilt: 2 / Sayı: 2, s. 89-111.

61 Netice Yıldız, (1995), Osmanlı Dönemi Kıbrıs Türk Mimari ve Sanatı, **9. Uluslararası Türk Sanatları Kongresi, 23-27 Eylül, İstanbul, Bildiriler,** Ankara, Cilt. III, s. 524; Halil Sahillioğlu, (1967). Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi, **Belgeler,** Cilt, IV No: 7-8, Ankara, s. 17 n. 39.

62 2 Zilhicce 979 (A. D. 1572), **Mühimme 16,** No: 339; Netice Yıldız, (1995). Osmanlı Dönemi Kıbrıs Türk Mimari ve Sanatı, s. 524.

63 **Mühimme 27,** No: 676.

64 Captain Kitchener (1885). A Trigonometrical Survey of the Island of Cyprus executed and published … under the direction of Captain H. H. Kitchener, R. E., Director of Survey, Hillshading by Lieut. S. C. N. Grant, R. E., 1882, Scale of one inch to one statue mile- 1 / 63, 360, London. 15 plates.

65 Emel Esin, (1974). "Kıbrıs'ta Türk Medeniyeti", **Touring (TTOK Belleteni) Kıbrıs Özel Sayısı**, İstanbul, No: 44 / 232, Ekim - Aralık s. 41.

66 Kevork Keshishian, (1990). **Nicosia,** s. 268.

67 **The Cultural Heritage of Northern Cyprus, Its Protection and Preservation, Lefkoşa, 1992,** Ed. and Published by Foreign Ministry, Turkish Republic of Northern Cyprus, s. 48-49. Dış İşleri Bakanlığı mensubu Sayın Ahmet Erdengiz de bu haberi doğrulamaktadır.

68 Bş. B. Ar., **Kepeci Tasnifi, Ruus Defteri**, No: 224.

69 Bş. B. Ar., **Kepeci Tasnifi, Ruus Defteri**, No: 224.

70 Mustafa Haşim Altan, (1986). **Belgelerle Kıbrıs Vakıflar Tarihi,** Lefkoşa, Cilt I, s. 472.

71 Bu bilgiyi veren ve Lefke'deki su kemerlerini bana gösteren Sn. Harid Fedai'ye teşekkür ederim.

72 Sir Samuel Baker, (1879). **Cyprus as I Saw it in 1879**, London, s. 222-3; Ahmet C. Gazioğlu, **The Turks in Cyprus**, s. 143.

73 **Kıbrıs Vakıflar İdaresi Dosyaları**, No: 115 / 94.

74 Kıbrıs Seferine katılan komutanlardan biri. Kıbrıs'ta Haremeyn-i vakıflarını kuran ilk Paşalardan biridir. **Kıbrıs Vakıflar İdaresi Dosyaları, No: 48 / 1927**, Kısım 2. Bir başka belgede ise Revan Beylerbeyi olan Haydar Paşa adlı bir kişiye ait vakıflardan söz edilmekte ve halen Kıbrıs'ta bulunan Haydar Paşa'ya ait gayr-ı menkullere hiç kimsenin müdahale etmemesi emredilmişti. **Mühimme 48**, No: 636 (9 Z / 990 (AD. 1583). Yine Haydar Paşa'nın oğluna ait Girne'de bulunan çiftlik ile Haydar Paşazade Zallı Mehmet Bey'e ait Lapta'da vakıf olan suyun kiralanması ile ilgili iki ayrı belge daha bu konuyu desteklemektedir.

75 **Kıbrıs Vakıflar İdaresi Dosyaları, No: 77 / 94.**

76 Kevork K. Kesishian, (1990). **Nicosia, Capital of Cyprus, Then and Now**, s. 268.

77 C. Roeburn C. B. E., D. Sc. **Cyprus Water Supply and Irregation Department, Water Supply in Cyprus, Annual Report for 1946,** Nıcosia, 1947, s. 6.

78 Mustafa Haşim Altan, (1986). **Belgelerle Kıbrıs Vakıflar Tarihi,** Lefkoşa, Cilt. I, s. 511.

79 TRNC, Department of Antiquities and Museums, (1988). **Turkish Monuments in Cyprus**, Lefkoşa, s. 33.

80 Sir Samuel Baker, (1879). **Cyprus As I Saw it in 1879,** London, s. 35 - 36; Ahmet C. Gazioğlu, (1990) **The Turks in Cyprus**, London, s. 142.

81 Alexander Drummond, (1754) **Travels Trough Different Cities of Germany, Italy, Greece and Several Parts of Asia,** London, s. 253.

82 George Hill, (1952). **A History of Cyprus**, Cilt 4, s. 76.

83 Bu planlar için bkz. Mustafa Haşim Altan, (1986). **Belgelerle Vakıflar Tarihi**, Lefkoşa, Cilt, I, s. 491 - 495. Bu planlar Milli Arşivde bulunan fotoğraflar arasında bulunmaktadır. Ancak, pek çok belgede olduğu gibi bu belgelerin asıllarına ait kayıt yapılmamış, belgelerin nereden kopyalandığı veya belge numarası belirtilmemiştir. Arşivin kurucusu ve müdürü Mustafa Haşim Altan, bu planları Başbakanlık Arşivi'nden sağlandığını belirtmektedir.

84 Bş. Bk. Ar. **Bab-ı ali Evrak Odası Mümtaz Kalemi, Kıbrıs ve Bosna Kataloğu** MTZ. Kb. 1338-3, 15 Dosya No: 1-A / 1-5, lef: 15; Netice Yıldız, (1992). Ottoman Period in Cyprus, A Glance at Turkish Architecture, **New Cyprus** February-March, s. 23; Netice Yıldız, (1995), Osmanlı Dönemi Kıbrıs Türk Mimari ve Sanatı, **9. Uluslararası Türk Sanatları Kongresi, 23-27 Eylül, İstanbul, Bildiriler,** Ankara, Cilt. III, s. 524.

85 2 Zilhicce 979, **Mühimme 16,** No: 339.

86 **Mühimme 23,** No: 148, s. 73'de yer alan hükümde 8 Cemaziyelahir 981 (6 Aralık 1573) tarihli bir belgeye göre Kıbrıs Beylerbeyi ve Lefkoşa kadısına hitaben yazılan bir hükümde Lefkoşa'da gönüllüler Ağası Haydar'ın kiliseden tamir edip camiye çevirdiği mabedin yanında yaptırmak istediği çeşmeye müsaade olunmuştu.

87 Ali Bey, (1816). **The Travels of Ali Bey, in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey between the years 1803 and 1807,** Vol. I, Pl. XVII. s. 218. Bu levhanın tarifi için bkz. Netice Yıldız (1999). Illustrated Books and Manuscripts on Cyprus, **Second International Congress For Cyprus Studies 24-27 November 1998,** Volume Ib Papers Presented in English Economics - Miscelleneous, s. 650.

88 Yusuf Sarınay (ed.) (2000), **Osmanlı İdaresinde Kıbrıs, Nüfüsu - Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları,** Ankara. s. 48, 235.

89 Ronald C. Jennings, (1993). **Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640,** New York, s. 284.

90 Mustafa Haşim Altan, (1986). **Belgelerle Kıbrıs Vakıflar Tarihi,** Lefkoşa, Cilt I, s. 546-548.

91 Bkz. **Mühimme 14,** No: 837.

92 **Mühimme 42**, No: 290.

93 İsmet Parmaksızoğu, (1964). **Kıbrıs Sultan Ikinci Mahmud Kütüphanesi,** Ankara, s. 5.

94 **A. g. e.,** s. 5.

95 Yusuf Sarınay (ed.) (2000), **Osmanlı İdaresinde Kıbrıs, Nüfüsu - Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları,** Ankara. s. 131.

96 Oktay Aslanpa, (1975). **Kıbrıs'da Türk Eserleri**, İstanbul, s. 20.

97 bkz. Fikret Çuhadıroğlu ve Filiz Oğuz, (1975). Kıbrıs'ta Türk Eserleri. Turkish Historical Monuments in Cyprus**, Vakıflar, Rölöve ve Restorasyon Dergisi,** No. 2, 1975, s. 6.

98 Louis Salvator, (Archduke), (1983). **Levkosia, The Capital of Cyprus,** London, s. 49.

99 Bş. B. Ar., **Kamil Kepeci Tasnifi Ruus Defteri No: 226,** s. 63.

100 Yusuf Sarınay (ed.) (2000), **Osmanlı İdaresinde Kıbrıs, Nüfüsu - Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları,** Ankara. s. 131.

101 A. e., s. 333.

102 Bş. Bk. Ar. **Cevdet - Nafia VesikalarıFihristi,** No: 25 and 594.

103 Bş. Bk. Ar. **Cevdet - Nafia VesikalarıFihristi,** No: 1813.

104 Excerpta Cypria, s. 405.

105 **Mühimme 23,** No: 228.

106 Bkz. Ronald C. Jennings, (1993). **Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640,** New York, s. 46, 313, 314.

107 George Jeffery, (1918 [1983]). **A Description of the Historic Monuments of Cyprus,** s. 98.

108 Yusuf Sarınay (ed.) (2000), **Osmanlı İdaresinde Kıbrıs, Nüfüsu - Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları,** Ankara. s. 221, 230, 236, 247, 299, 337, 340.

109 Muzaffer Paşa, Lefkoşa'nın fethinden hemen sonra atanan ilk Beylerbeyi olup sadece bir yıl bu görevde kalmış ve 4 Rebiülahir 979 tarihinde ise Trablusşam Beylerbeyliğine atanmış, onun yerine Sinan Paşa Kıbrıs Beylerbeyliği'ne getirilmişti. Halil Sahilloğlu, a. g. m. s. 7 Şevval 980'de onun da vefat etmesi üzerine Şevval 985'kada bu görevi Cafer Paşa yürütmüştür. **Mühimme 21** s. 562 ve Mühimme 30 s. no 801 numaralı hükümlerden o yılların Beylerbeyilerinin isimlerini izleyebiliyoruz.

110 Gönül Öney, (1971). Lefkoşe'de Büyük Han ve Kumarcılar Hanı, **Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri,** Ankara, s. 271-275; 276-282, Pl. I, II; Oktay Aslanapa, (1975). **Kıbrıs'da Türk Eserleri**, İstanbul, s. 15-16.

111 **A. e.,** s. 16., Gönül Öney, a. g. m., s. 274, 280-281, Pl. V, VI.

112 18 Zilhicce 979 tarihli Kıbrıs Beylerbeyi ve Defterdarına yazılan bir hükümle Magosa'da olan Aya Nikola kilisesinin camiye çevrilmiş olduğu, diğer otuz bir kiliseden Aya Yorgi Kilisesi evkafı ile beraber reayaya terkedilip, bütün kilise evkafının kiliseleri ile beraber satılarak bedelinin hazineye verilmesi ve cami'inin masrafına yetecek evkafın alıkonması istenmişti. **Mühimme 16,** No: 304.

113 H. Sahillioğlu, (1967). "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", **Belgeler**, Cilt: IV, sayı: 7-8, Ankara, 1969, s. 18; **Mühimme 12,** No: 1211.

114 Camille Enlart, (1987). **Gothic Art and the Renaissance in Cyprus,** Ed. and tr. By David Hunt, London, s. 91.

115 Son birkaç yıl içinde vakıflar tarafından değişik yerlerde yapılan camilere ikişer minare yapılmış, bunlardan henüz camisi tamamlanmayan Magosa Camisi'nde aşırı derecede ince ve uzun iki minare izleyenleri adeta şaşkına çevirmektedir.

116 Ronald C. Jennings, (1993). **Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640,** New York. s. 55-56.

117 George Jeffery, (1918 [1983]), **A Description of the Historic Monuments of Cyprus,** Nicosia, s. 39.

118 Ronald C. Jennings, (1993). **Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640,** New York, s. 55.

119 Gwynneth der Parthog, (1995) **Byzantine and Medieval Cyprus,** Nicosia. s. 190; Kevork K. Keshishian, (1990). **Nicosia, Capital of Cyprus Then and Now,** Nicosia. s. 190.

120 Bş. B. Ar., **Cevdet - Evkaf** No: 8649.

121 Claude Deleval Cobham (1908 [1986]), (çv. ve ed.), **Excerpta Cypria, Materials for a History of Cyprus.** Cambridge. 'den naklen, A. C. Gazioğlu, (1989). **The Turks in Cyprus,** London, s. xiii, 43.

122 Ronald C. Jennings, (1993). **Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640,** New York, p. 50.

123 Oktay Aslanapa, (1975). **Kıbrıs'da Türk Eserleri**, İstanbul, s. 6.

124 Abdüsselam Uluçam, (1993). Kıbrıs'taki Türk Eserlerinin Mimari Özelliği, **Kıbrıs'ın Dünü - Bugünü Uluslararası Sempozyumu, Gazimağusa 28 Ekim - 2 Kasım 1991,** K. K. T. C. Doğu Akdeniz Üniversitesi ve T. C. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları No: 8., s. 178.

125 Fikret Çuhadıroğlu - Filiz Oğuz, (1975). Kıbrıs'ta Türk Eserleri, **Rölöve ve Restorasyon Dergisi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Sayı: 2, Ankara, s. 4. çizim: 8.

126 Bş. Bk. Ar. **Cevdet - Evkaf**, No: 7114.

127 Ali Süha, (1971). Turkish Education in Cyprus, **The First International Congress of Cypriot Studies, Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi), 14-19 Nisan, 1969, Türk Heyeti Tebliğleri,** Ankara, s. 235, 239.

128 Belgede medresede müderris ve müftü olan Mevlana Nurullah'dan şikayet edildiğini, bu konuda teftiş yapmaları istenmektedir. **Mühimme 34**, No: 422.

129 Bş. Bk. Ar. **Maliyeden Müdevver Defterler,** No: 423.

130 Le C. en Cassas, (1799). **Voyage Pittoresque de la Syrie, De la Phoenice, De la Palestine, et de la Basse Aegypt,** Vol. III. Paris. Pl. 101.

131 Ali Nesim, (1987). **Batmayan Eğitim Güneşlerimiz,** Lefkoşa. s. 323.

132 Oktay Aslanapa, (1975). **Kıbrıs'da Türk Eserleri**, İstanbul, s. 11.

133 Geoffrey Roper (ed.) (1992) **World Survey of Islamic Manuscripts**, London, Cilt: 1, s. 170. İki ciltten oluşan bu araştırma kitabının 1. cildinin 167-171. sayfalarında yer alan da Kıbrıs el

yazmaları ile ilgili bilgide Hadi Sharifi'nin 1991 yılında yaptığı araştırma sonucunda Girne'deki Milli Arşiv ve Araştırma Merkezi'nin yaklaşık 200, Lefkoşa'dan Costas P. Kyrri kolleksiyonunun 7, Demetrios Michaelides kolleksiyonun 2, Laleli Camii'nin yaklaşık 160, Leventis Belediye Müzesi'nin 1, Rum tarafındaki Devlet Arşivi'nin 6, Selimiye Camii'nin 230 civarında, Sultan II. Mahmut Kütüphanesinin 1244, Vakıflar Arşiv Kolleksiyonunun 70 el yazmaları yanında, Kykkos Manastır Araştırma Merkezi'nin 1000'den fazla, Kykkos Manastırı Kütüphanesi'nin ise 1, 058 Osmanlıca Dökümanı bulunmakta idi.

134 İsmet Parmaksızoğlu, (1964). **Kıbrıs Sultan Ikinci Mahmud Kütüphanesi,** Ankara s. 5. ISAR'ın yayınladığı katalogda ise 1253 yazma kaydedilmişir.

135 A.e., s. 5.

136 Bu mahallerin isimleri için bkz. George Jeffery, (1918 [1983]), **A Description of the Historic Monuments of Cyprus,** Nicosia, s. 32-33.

137 A.e., s. 104.

138 **Mühimme 18,** No: 129; **Mühimme 19**, No.: 374.

139 **Mühimme 27**, No: 128.

140 **Mühimme 12**, No: 1211.

141 Kevork K. Keshishian, (1990). **Nicosia, Capital of Cyprus Then and Now,** Nicosia. s. 64; George Jeffery, (1918 [1983]), **A Description of the Historic Monuments of Cyprus,** Nicosia, s. 88; Le Chevalier Dominique Januen, (1785). **Histoire Générale Des Roiaumes de Chypre de Jerusalem,** A Leide, Cilt. II, s. 1074-75.

142 C. D. Cobham, (1908 [1986]). **Excerpta Cypria**, Cambridge, s. 255.

143 Giovanni Maritti, (1909[1971]). **Travels in the Island of Cyprus,** (Translated from Italian by Claude Deleval Cobham), Cambridge, (reprinted), London, s. 49.

144 William Turner, (1920). **Journal of a Tour in the Levant**, London, Cilt II, s. 555.

145 Ali Bey, (1816). **Travels in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey,** London, Cilt, I, s. 263, 289.

146 Ronald C. Jennings, (1993). **Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640,** New York, s. 136-137.

147 Hıfsiye Pulhan, İbrahim Numan, (2001). Living Patterns and Spatial Organisation of the Traditional Cyprus Turkish House, **Open House International** Vol. 26, No: 1., s. 35.

148 Basil Stewart, (1908). **My Experiences of Cyprus**, London, S. 108.

149 Mahmut İslamoğlu, (1984). **Ülkemiz ve Kültürümüz**, Lefkoşa, s. 54.

150 Yusuf Sarınay (ed.) (2000), **Osmanlı İdaresinde Kıbrıs, Nüfüsu - Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları,** Ankara. s. 220, 233.

151 İbrahim Numan, Hıfsiye Pulhan, Özgür Dinçyürek, (2000), Culture as a Determinant of Identity of the Two Walled Cities of Cyprus, **Post Preceedings, World Congress on Environmental Design for the New Millenium, Soul,** Korea. s. 494.

152 Kıbrıs'da Osmanlı dönemi evleri için bkz. Netice Yıldız, (1998) Ottoman Houses in Cyprus**", Proceedings on the International Symposium on The Ottoman Houses, Papers from the Amasya Symposium, 24-27 September 1996, s.** 79-88, pl. 10. 1-8.

153 Bş. Bk. Ar., **Mühimme D. No13**, No: 1127; Netice Yıldız, (1995). "Osmanlı Dönemi Kıbrıs Türk Mimari ve Sanatı" **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Eylül 1991,** Cilt. III, Ankara, s. 522.

154 Bş. B. Ar., **Maliyeden Müdevver Defterler**, **D. No: 423**, **Ruznamçe Defteri,** varak 9, 22, 35; Netice Yıldız, **a. g. m,** s. 522.

155 Giovanni Maritti, (1909[1971]). **Travels in the Island of Cyprus,** (Translated from Italian by Claude Deleval Cobham), Cambridge, (reprinted), London, s. 43.

156 **A. e.,** s. 233.

157 C. D. Cobham, (1908 [1986]). **Excerpta Cypria**, Cambridge, s. 387.

158 Dr. Ludwig Ross, (1910). **A Journey to Cyprus, (February and March 1845),** Çevr. Claude Deleval Cobham), Nicosia, s. 24.

159 Netice Yıldız, (1995) "Kıbrıs'ta Kapıların Öyküsü", **The Story of Doors in Cyprus (Rauf R. Dentaş, Kapılar - The Doors)**, Lefkoşa, s. 6, 8.; Netice Yıldız, (1994.) Kıbrıs'ta Müzecilik ve Kıbrıs Türk Müzeleri, **II. Müzecilik Semineri Bildiriler, 19-23 Eylül 1994. Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı,** Harbiye - İstanbul. s. 159.

160 Claude Deleval Cobham, (1908 [1986]). **Excerpta Cypria**, Cambridge, s. 176.

161 Yusuf Sarınay (ed.) (2000), **Osmanlı İdaresinde Kıbrıs, Nüfüsu - Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları,** Ankara. s. 219.

162 Louis Salvator (Archduke of Austria), **Levkosia, The Capital of Cyprus,** with 15 engravings by the author, Reprinted from his original account of a visit to the island in 1873, Trigraph, London, 1983, s. 24-26.

163 Haşmet M. Gürkan, (1982). **Kıbrıs Tarihinden Sayfalar,** Lefkoşa**,** s. 106-107.

164 Ronald C. Jennings, (1993). **Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640,** New York, s. 174 - 175.

165 Alexander Drummond, (1754). **Travels Through Different Cities of Germany, Italy, Greece and Several Parts of Asia As Far As the Banks of the Euphrates,** London, s. 140.

166 Bkz. Mrs. Scott-Stevenson, (1880). **Our Home in Cyprus,** London, s. 94-97**.**

167 Bkz. Claude Deleval Cobham, (1908 [1986]). **Excerpta Cypria**, Cambridge, s. 386-387.

168 Bab-ı ali evrak Odası, Mümtaze Kalemi, Kıbrıs ve Bosna Kataloğu, 1310-1337, Dosya No: 2.

169 Yusuf Sarınay (ed.) (2000), **Osmanlı İdaresinde Kıbrıs, Nüfüsu - Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları,** Ankara. s. 270.

170 Cevdet Çağdaş, (l965). **Kıbrıs'da Türk Devri Eserleri**, Lefkoşa, s. 17.

171 **A. e.,** s. 17.

172 Mübahat Kütükoğlu, (1983)**, Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri,** İstanbul, 1983**,** s. 148.

173 Ronald C. Jennings, (1993). **Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640,** New York, s. 286, 331.

174 Netice Yıldız, (1995) Osmanlı Dönemi Kıbrıs Türk Mimarisi ve Sanatı, **Uluslararası Türk Sanatları Kongresi, Eylül, 1991,** Ankara, III. Cilt, s. 526.

175 **A. e.,** s. 303.

176 Sir Harry Luke, ([1921] 1989), **Cyprus Under the Turks (1571-1878)**, Nicosia, s. 234-235.

177 Mrs. Lewis, (1894). **A Lady's Impression of Cyprus in 1893, London,** s. 180, 196, 197, 202.

178 Bkz. **Cyprus Gazette,** 19 Mayıs 1905, s. 5626 - 5636, 5727.

179 A. e., s. 5626.

180 Bkz. Netice Yıldız, (1987). **İngiliz - Osmanlı Sanat Eseri Alış Verişi (1583-1914),** İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi. 2 Cilt.

181 Kevork Keshishian, (1990). **Nicosia, Capital of Cyprus Then and Now,** Nicosia, s. 223.

182 Şükrü Sina Gürel, (1984). **Kıbrıs Tarihi (1878-1960),** Ankara, Cilt I, s. 60-61: George Hill, (1949). **A History of Cyprus,** Cambridge, Cilt IV, s. 607, 609. 611.

183 George Jeffery, (1906), Notes On Cyprus 1905, **Journal of the Royal Institute of the British Architects,** November, 1905, Oct. 1906, Vol. XIII, third series, London, s. 481.

184 Edward I’Anson, (1883). Medieval and Other Buildings in the Island of Cyprus, **Royal Institute of British Architects, The Transactions Session 1882-83,** London, s. 13-31.

185 I’Anson’un burada bahsettiği Arap mimarisi gerçekte Türk mimarisi olmalı idi.

186 Edward I’Anson, **a. g. e.,** s. 18, 19.

187 George Jeffery, (1906). “Notes On Cyprus 1905”, **Journal of the Royal Institute of the British Architects,** November, 1905, Oct. 1906, Vol. XIII, third series, London, s. 493.

188 Ronald Storrs, (1937 [1943]). **Orientations**, London, s. 470.

189 Bkz. **Cyprus Gazette**, (1905). 19th May, s. 5626-5627.

Akalay, Zeren, (1972). **Osmanlı Tarihi İle İlgili Minyatürlü Yazmalar (Şahnameler ve Gazanameler)**, İ. Ü., Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Ali Bey, (1816). **The Travels of Ali Bey, in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey Between the Years 1803 and 1807,** London. Vol. I.

Altan, Mustafa Haşim, (1986). **Belgelerle Kıbrıs Vakıflar Tarihi,** II. Cilt, Lefkoşa.

Aslanapa, Oktay, (1975). **Kıbrıs’da Türk Eserleri**, İstanbul.

Aslanapa, Oktay, (1986). **Osmanlı Devri Mimarisi**, İstanbul.

Baker, Sir Samuel, (1879). **Cyprus As I Saw it in 1879,** London.

Binark, İsmet, (ed.) (1996). **12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979 / 1570-1572),** III Cilt, Ankara.

Bk. Ar. **Cevdet - Nafia Vesikaları Fihristi,** No: 1813.

Bş. B. Ar., (Başbakanlık Arşivi, İstanbul) **Cevdet - Evkaf** No: 8649; No: 7114.

Bş. B. Ar., **Kamil Kepeci Tasnifi, Ruus Defterleri** No: 226; No: 224.

Bş. B. Ar., **Maliyeden Müdevver D. No: 423 Ruznamçe Defteri.**

Bş. Bk. Ar. **Bab-ı ali Evrak Odası Mümtaz Kalemi, Kıbrıs ve Bosna Kataloğu** MTZ. Kb. 1338-3, 15 Dosya No: 1-A / 1-5, lef: 15;.

Bş. Bk. Ar. Bab-ı ali evrak Odası, Mümtaze Kalemi, Kıbrıs ve Bosna Kataloğu, 1310-1337, Dosya No: 2.

Bş. Bk. Ar. Cevdet - Nafia Vesikaları Fihristi, No: 25; No: 594.

Bş. Bk. Ar. Cevdet Dahiliye No: 7666.

Bş. Bk. Ar. **Maliyeden Müdevver Defterler,** D. No: 2048.; D. No: 423.

Bş. Bk. Ar. **Mühimme (Mühimme Defterleri)**: **Mühimme 8, N**o: 117**Mühimme 11**, No: 203.; **Mühimme 12,** No: 1211.; **Mühimme 13**, No: 1127; **Mühimme 14,** No: 727, No: 837; **Mühimme 16,**

No: 304; No: 339; **Mühimme 18,** No: 129; **Mühimme 19**, **N**o: 288, No: 374; **Mühimme 21**, No: 136, No: 562; **Mühimme 23,** No: 148, No: 228, No: 742; **Mühimme 27**, No: 128, No: 676; **Mühimme 30,** No: 801; **Mühimme 34**, No: 214, No. 422, 593.; **Mühimme 35,** No: 181, 742; **Mühimme 36**, No: 754; **Mühimme 40**, No: 707; **Mühimme 42**, No: 290; **Mühimme 48**, No: 636.

Çağdaş, Cevdet, (l965). **Kıbrıs'da Türk Devri Eserleri**, Lefkoşa.

Çakkol, Haydar, (1984). **Kıbrıs'ta Osmanlı Dönemi Mımarlık Örnekleri,** İ. T. Ü., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Captain Kitchener (1885). **A Trigonometrical Survey of the Island of Cyprus executed and published by command of H. e. Jajor General Sir R. Biddulph, K. C. M. G., C. B., R. A., High-Commisioner under the direction of Captain H. H. Kitchener, R. E., Director of Survey, Hillshading by Lieut. S. C. N. Grant, R. E., 1882, Scale of one inch to one statue mile- 1 / 63, 360,** London.

Captain Kitchner, (1885). **Kitchener Map of Nicosia 1881-1885- Plan of the Town.** London.

Cassas, Le C. en, (1799). **Voyage Pittoresque de la Syrie, De la Phoenice, De la Palestine, et de la Basse Aegypt,** Vol. III. Paris.

Çelebi, Katip, (1989). **Tuhfet'ül Kibar fi Esfari'l Bihar**, Neşr. Orhan Şaik Gökyay, II Cilt, İstanbul.

Cobham, Claude Deleval, (1908 [1986]), (çv. ve ed.), **Excerpta Cypria, Materials for a History of Cyprus.** Cambridge.

Çuhadıroğlu, Fikret, ve Oğuz, Filiz, (1975). Kıbrıs'ta Türk Eserleri. Turkish Historical Monuments in Cyprus**, Vakıflar, Rölöve ve Restorasyon Dergisi,** Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Sayı: 2, 1975, s. 1-76.

Cyprus Gazette (1905). A Law: To Consolidate and Amend the Law Relating to the Ancient Monuments and Antiquities of Cyprus and to Provide Museums. **The Cyprus Gazette Suplement,** 19th May 1905, Government Printing Office Publ., Nicosia, s. 5626-5636, 5727.

Drummond, Alexander, (1754). **Travels Through Different Cities of Germany, Italy, Greece and Several Parts of Asia As Far As the Banks of the Euphrates,** London.

Enlart, Camille, (1987). **Gothic Art and the Renaissance in Cyprus,** Ed. and tr. By David Hunt, London.

Esin, Emel, (1974). Kıbrıs'ta Türk Medeniyeti, **Touring (TTOK Belleteni) Kıbrıs Özel Sayısı**, No: 44 / 232, Ekim - Aralık. İstanbul, s. 32-44.

Feth-i Cezire-i Kıbrıs, T. K. Revan 129, v. 85, (T. K. Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nin kısaltılmışıdır.).

Foreign Ministry, Turkish Republic of Northern Cyprus (ed.), (**1992**)**, The Cultural Heritage of Northern Cyprus, Its Protection and Preservation,** Lefkoşa.

Gazioğlu, Ahmet C., (1990) **The Turks in Cyprus**, London.

Gürel, Şükrü Sina, (1984). **Kıbrıs Tarihi (1878-1960),** 2 Cilt, Ankara.

Gürkan, Haşmet M., (1982). **Kıbrıs Tarihinden Sayfalar,** Lefkoşa.

Hill, George, (1949-1972). **A History of Cyprus,** 4 Cilt, Cambridge.

I'Anson, Edward, (1883). Medieval and Other Buildings in the Island of Cyprus, **Royal Institute of British Architects, The Transactions Session 1882-83,** London. s. 13-31.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, (1994). **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, II Cilt, İstanbul.

İnalcık, Halil, (1969) **Ottoman Policy and Administration in Cyprus After The Conquest, Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri,** Ankara.

İslamoğlu, Mahmut, (1984). **Ülkemiz ve Kültürümüz**, Lefkoşa.

Januen, Le Chevalier Dominique, (1785). **Histoire Générale Des Roiaumes de Chypre de Jerusalem,** III Cilt, A Leide.

Jeffery, George, (1906), Notes On Cyprus 1905, **Journal of the Royal Institute of the British Architects,** November, 1905, Oct. 1906, Vol. XIII, third series, London, s. 481-493.

Jeffery, George, (1918 (1983), **A Description of the Historic Monuments of Cyprus,** London, (Reprinted), Nicosia.

Jennings, Ronald C. (1993). **Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640,** New York.

Keshishian, Kevork K., (1990). **Nicosia, Capital of Cyprus Then and Now,** Nicosia.

Kıbrıs Vakıflar İdaresi Dosyaları, No: **115 / 94**.

Kıbrıs Vakıflar İdaresi Dosyaları, No: 77 / 94.

Kıbrıs Vakıflar İdaresi Dosyaları, No: 48 / 1927, Kısım 2.

Kırzıoğlu, Fahrettin (1989). Fotoğraflarla Kıbrıs Türk İslam Kitabeleri, **Arkaik Dönemden Bügüne Kıbrıs'ta Türk Kültürü ve Turizm Politikası Sempozyumu, 30-31 Ekim-1 Kasım 1989, Atatürk Kültür Merkezi,** Lefkoşa, s. 52-74.

Kütükoğlu, Mübahat, (1983)**, Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri,** İstanbul.

Lewis, Mrs. (1894). **A Lady's Impression of Cyprus in 1893, London**.

Louis Salvator (Archduke of Austria), (1983). **Levkosia, The Capital of Cyprus,** with 15 engravings by the author, (Reprinted from his original account of a visit to the island in 1873), Trigraph, London.

Luke, Sir Harry, ([1921] 1989), **Cyprus Under the Turks 1571-1878**, Nicosia.

Maritti, Giovanni, (1909[1971]). **Travels in the Island of Cyprus,** (Translated from Italian by Claude Deleval Cobham), Cambridge, (reprinted), London.

Nesim, Ali, (1987). **Batmayan Eğitim Güneşlerimiz,** Lefkoşa.

Numan, İbrahim; Pulhan, Hıfsiye; Dinçyürek, Özgür, (2000), **Culture as a Determinant of Identity of the Two Walled Cities of Cyprus, Post Preceedings, World Congress on Environmental Design for the New Millenium, Soul,** Korea. s. 494.

Öney, Gönül, (1971). Lefkoşe'de Büyük Han ve Kumarcılar Hanı, **Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri,** Ankara., s. 271-297, Pl. I-VII.

Pakalın, Mehmet Zeki, (1983). **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,** III Cilt, İstanbul.

Parmaksızoğlu, İsmet, (1964). **Kıbrıs Sultan Ikinci Mahmud Kütüphanesi,** Ankara.

Parthog, Gwynneth der, (1995) **Byzantine and Medieval Cyprus,** Nicosia.

Pulhan, Hıfsiye Numan, İbrahim, (2001). Living Patterns and Spatial Organisation of the Traditional Cyprus Turkish House, **Open House International** Vol. 26, No: 1. s. 34-41.

Roeburn, C. C. B. E., D. Sc., (1947). **Cyprus Water Supply and Irregation Department, Water Supply in Cyprus, Annual Report for 1946,** Nicosia.

Roper, Geoffrey, (ed.) (1992) **World Survey of Islamic Manuscripts**, 2 Cilt, London.

Ross, Dr. Ludwig, (1910). **A Journey to Cyprus, (February and March 1845),** Çevr. Claude Deleval Cobham), Nicosia.

Sahillioğlu, Halil, (1967). Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi, **Belgeler**, Cilt: IV, sayı: 7-8, Ankara, 1969, s. 1-33.

Sarınay, Yusuf, (ed.) (2000), **Osmanlı İdaresinde Kıbrıs, Nüfusu - Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları,** Ankara.

Scott-Stevenson, Mrs., (1880). **Our Home in Cyprus,** London**.**

Selaniki Mustafa Efendi, (1989). **Tarih-i Selaniki 971-1003 / 1563- 1595),** Neşr. Prof. Dr. Mehmet İpşirli, İstanbul, C. I.

Şeşen, Ramazan - Altan, Mustafa Haşim - İzgi, Cevat, (1415 / 1995). **Kıbrıs İslam Yazmaları Kataloğu,** ISAR İstanbul.

Stewart, Basil, (1908). **My Experiences of Cyprus**, London.

Storrs, Ronald, (1937 [1943]). **Orientations**, London.

Süha, Ali, (1971). Turkish Education in Cyprus, **The First International Congress of Cypriot Studies, Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi), 14-19 Nisan, 1969, Türk Heyeti Tebliğleri, neşr. Halil İnalcık,** Ankara, s. 221-252.

Tatton-Brown, Veronica (1987). **Ancient Cyprus**, London.

TKS (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi) **A. 3595** v. 119a, 122a, 125.

TKS. 9419 / 20.

TRNC, Department of Antiquities and Museums, (1988). **Turkish Monuments in Cyprus**, Lefkoşa.

Turan, Şerafettin, (1958). Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar, **Belleten**, Cilt XXII sayı 88, Ekim. 1958, s. 551 - 592.

Turner, William, (1920). **Journal of a Tour in the Levant**, London.

Uluçam, Abdüsselam, (1993). Kıbrıs'taki Türk Eserlerinin Mimari Özelliği, **Kıbrıs'ın Dünü - Bugünü Uluslararası Sempozyumu, Gazimağusa 28 Ekim - 2 Kasım 1991,** K. K. T. C. Doğu Akdeniz Üniversitesi ve T. C. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları No: 8., s. 173-200.

Yıldız, Netice, (1987). **İngiliz - Osmanlı Sanat Eseri Alış Verişi (1583-1914),** İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul. 2 Cilt, İstanbul.

Yıldız, Netice, (1992). Ottoman Period in Cyprus, A Glance at Turkish Architecture, **New Cyprus,** February-March 1992, s. 22-27.

Yıldız, Netice, (1994.) Kıbrıs'ta Müzecilik ve Kıbrıs Türk Müzeleri, **II. Müzecilik Semineri Bildiriler, 19-23 Eylül 1994. Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı,** Harbiye - İstanbul. s. 158-161.

Yıldız, Netice, (1995) Kıbrıs'ta Kapıların Öyküsü, **The Story of Doors in Cyprus (Rauf R. Dentaş, Kapılar - The Doors - Fotoğraf Albümü)**, Lefkoşa, s. 5-8.

Yıldız, Netice, (1995), Osmanlı Dönemi Kıbrıs Türk Mimari ve Sanatı, **9. Uluslararası Türk Sanatları Kongresi, 23-27 Eylül, İstanbul, Bildiriler,** Cilt. III, s. 521-532. Ankara.

Yıldız, Netice, (1996). Aqueducts in Cyprus, **Journal for Cypriot Studies**, Cilt: 2 / Sayı: 2, s. 89-112.

Yıldız, Netice, (1998). Ottoman Houses in Cyprus**", Proceedings on the International Symposium on The Ottoman Houses, Papers from the Amasya Symposium, 24-27 September 1996,** The British Institute of Archaeology at Ankara and the University of Warwick, BIAA Monographs 26, s. 79 - 88, pl. 1-10.

Yıldız, Netice, (1999). Illustrated Books and Manuscripts on Cyprus, **Second International Congress For Cyprus Studies 24-27 November 1998,** Volume Ib Papers Presented in English Economics - Miscelleneous, s. 639-661.

Çağdaş Kıbrıs Türk Edebiyatı / Prof. Dr. Harid Fedai [s.994-1007]

Doğu Karadeniz Üniversitesi / KKTC

Giriş

Kıbrıs Türk şiiri 'Divan' ağırlıklıdır. 1571'de fethin tamamlanmasından çeyrek yüzyıl sonra başkent Lefkoşa'da bir Mevlevi Tekkesi açıldığını görürüz.[1] Şiirimize ocaklık eden işbu kültür merkezi olmuştur. Osmanlı edebiyatının son tezkiresi olan ve ananeye uyularak 31 Mart 1949'da eski yazı ile oluşturulan Tuhfe-i Nâilî'deki[2] 5000'i aşkın şair arasında 13'de Kıbrıslı vardır. XIX. yüzyıla gelindiğinde şair sayısında bir artma görülür. Bunlara bir başka kaynakta[3] rastladıklarımızı da katarsak bu yüzyıldaki şair sayısı 10'a varır. Gerek bunlara ve gerekse bunlardan biri olan, ve Sultan II. Mahmud döneminde 'Sultânü'ş-Şuarâ: Şâirler Sultânı' gibi müstesna bir unvanı hakkeden Müftü Hasan Hilmi Efendi'ye[4] bakıldığında Kıbrıs'taki şiir düzeyini anlamak mümkündür. Yine, XIX. yy.'da, Eski Zağra (Bulgaristan) doğumlu olup Kıbrıs'ta üst kademe yöneticisi sıfatıyla bulunan ve burada bir 'divan' oluşturan Handî[5] ile, Hala Sultan Tekkesi şeyhlerinden Mehmed Şem'î'yi;[6] ve nihayet din ağırlıklı şiirlerini 'divan' tertibiyle bir kitapta toplayan bu geleneğin son halkası Hasan Nesîb'i[7] de araya ekleyebiliriz.

1890'lı yıllarda gazetelerin yayın hayatına girmesiyle edebiyat alanında bir canlılık göze çarpar. İlk mizah gazeteleri Kokonoz (1896) ile Akbaba'da (1897) Ahmed Tevfik Efendi mizahın en güzel örneklerini verir.[8] Ahmed Tevfik Efendi bu çizgisini daha sonraki yıllarda çıkardığı Mir'at-ı Zaman (1901-1910) gazetesinde de sürdürecekti.[9] Gazete sayfalarında şiirin yanı sıra hikaye[10]/roman/oyun[11] yayınları/tefrikaları görülmeye başlanır. İlk kitabımız Müsâmeret-nâme[12] -İstanbul'dan Emin Nihat Bey'e ait kitabın (1871) yeniden basımıdır- 1892, ilk tiyatro eseri Hicrân-ı Ebedi 1893, ilk romanımız Yâdigâr-ı Muhabbet[13] 1894 yılında yayımlanır. Nâmık Kemal'in Magosa günlerinden arkadaşı Kaytaz-zâde Mehmed Nâzım Efendi (1857-1924), Nâmık Kemal'den sonra ikinci üstâdı Recâî-zâde Mahmûd Ekrem Beylerden aldığı feyizle onların çizgisindeki şiirlerini[14] yaşamı boyunca sürdürür. XX. yy.'ın ilk on yılında gösterilen edebî ve sosyal etkinlikler ise, bir ölçüde, Ahmed Râik Efendi'nin Eski Şeyler[15] adlı kitapçığında toplu olarak verilmektedir. Bu yazarların bazıları, tercüme konusunda gösterilen girişimler ile Kıbrıs aydınlarının Türk dünyasıyla ilgilendiklerinin, dil gibi, din gibi ortak konuları irdelediklerinin örnekleridir.

XX. yüzyılın ilk çeyreği iç ve dış olmak üzere bir dizi sarsıntıları da beraberinde getirir. 1908 II. Meşrutiyet'in İlanı, 1909 31 Mart Olayı, 1911, 1912 Trablusgarb ve Balkan Savaşları, 1913 Girit adasının elden çıkarılması, 1914-18 I. Dünya Savaşı ve onun sonucuna bağlı olarak 1919'da başlatılan Anadolu Kurtuluş Savaşı… İmparatorluğun bütün bu iç ve dış sarsıntılarından göreceli dahi olsa etkilenen Kıbrıs Türkleri yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla (29 Ekim 1923) kendilerini güvencede hissederler. İlk iş olarak derlenip toparlanıp teşkilatlanmaya, Türkiye'deki sosyal değişiklikleri yaşama geçirmeye çalışırlar. Lozan Antlaşması'yla (24 Temmuz 1923) Kıbrıs resmen

Anadolu'dan koparılmış ve Büyük Britanya'nın bir Taç Kolonisi (Crown Colony-10 Mart 1925) olmuştur.

İdarî ve sosyal değişikliklerin yarattığı sarsıntıların yanı sıra Kıbrıs Türkleri 1878 ve 1914'den sonra kendilerini üçüncü göç dalgasının içinde bulurlar. Toplumun derlenip toparlanması 1920'lerin sonlarına doğru gerçekleşmeye yüz tutmuşken dünya ekonomik buhranı bütün şiddetiyle Kıbrıs'ta da yaşanacaktı. İngilizlerin Ada'ya gelişlerinin 50. yıldönümü 1928'de parlak törenlerle kutlanır. 1929 yılının sonbaharından itibaren de Kıbrıs Türkleri Latin harflerini hayata geçirmeye başlarlar.

Türkiye'de operet modası alıp yürümüştür. 1929 yılında Nâzım Ali İleri (hikâye ve romancı Selim İleri'nin amcası) burada da ilk operetleri[16] yazar.

1931 Rum İsyanı'yla gelen olumsuz ortama (sıkıyönetim) karşın 1930'lu yılların edebî etkiliklerinde bir kıpırdanma olduğu görülür. Lise Müdürü İsmail Hikmet Bey (Ord. Prof. Ertaylan) Kıbrıslılara örnek olsun diye Efenin Düğünü[17] ve Korsan'ın Gözdesi operetlerini oluşturup sahneler.

Hikmet Afif Mapolar (Muzaffer Gökmen) küçük oylumlu oyun ve romanlarını (Duman, 1935, oyun; Kahraman Kaplan, 1936, roman; Son Damla, 1937, roman; Diken Çiçeği, 1938, roman; Son Çıldırış, 1939, roman) bu yıllarda yazmaya başlar ve yaşam boyu bu etkinliklerini sürdürür; bir İngiliz'e ait, üç dilde yayın yapan Embros dergisinde de yalın bir dille kısa hikâyeleri[18] yayımlanır. Yine aynı dergide Necmi Sakıp Bodamyalı-zâde'nin Türk ve İngiliz edebiyatından çok özenle yaptığı birbirinden güzel çevirileri[19] çıkar. On yılın sonlarına doğru da İsmail Karagözlü'nün (Alptekin, Anlar) ilk şiir kitabı 'Kalbden Damlalar'ın yayımlandığını görürüz.

Bunlardan bir bölümü, (şiir, düzyazı) ürünlerini sonradan, 'Çığ' (1943) adlı bir güldestede toplayacaklardı.

1940'lı yıllarda Türkiye'de Garip akımı başladığı halde Kıbrıs 20 yıl gerilerden hâlâ daha Cumhuriyet sonrasının ortamında, millî ölçü heceye bağlı olarak şiirler yazmayı sürdürüyordu. T.C.'nin Lefkoşa Konsolosluğu'nda görevli ve 'Çığ Hareketi'nin lokomotifi durumunda olan Hikmet Taşkent ('Bursalı' takma adını da kullanıyordu.) 1945 yılında Ada'dan ayrılmış ve bu dönemin şiirlerini aynı yıldan bir kitapta toplamıştı (Afrodit'in Adası'ndan, Ankara 1945). Savaş yılları nedeniyle Türkiye ile ilişkilerin kesik olmasından dolayı Kıbrıslı sanatçıların ne 'yasaklı' Nâzım Hikmet'ten ne de 'Garip' akımının özelliklerinden haberleri vardı. Ortalarına doğru, savaşın lehlerine biteceğini anlayan İngilizlerin kemer gevşetmesiyle bir dolu gazete/derginin çıkmaya başladığı görülür.[20] Gazetelerden Yankı[21] ile dergilerden Ocak ve Dünya[22] belirginlik kazanırlar. Ocak'ta İngiliz edebiyatından sık sık çeviriler yapıldığı da gözlemlenir. Şiirde dört bayan öğretmen Pembe (Yusuf) Marmara, (Urkiye) Mine (Balman), Engin Gönül (Emine Otan) ve Necla Salih Subhi'nin yanı sıra Nazif Süleyman (Ebeoğlu), İsmail Karagözlü (Edip, Anlar), Nevzat M. Yalçın, Ahmed Esâd, Rauf R. Denktaş, Ahmet Muzaffer Gürkan, Cevdet Hüseyin (Çağdaş), İsmail H. Yeşilada, Cem Sual, adlarını duyurmaya başlarlar. Bunlardan bazılarına İstanbul'daki 7 Gün dergisinin, Nihad Sami Banarlı yönetimindeki edebiyat sayfasını açması ölçüsüz-uyaksız şiire geçişi bir süre daha gerilere atmaya yardımcı olacaktı.

Aralarından Pembe Marmara çok seyrek dahi olsa serbest şiir denemeleri yaptığı halde bu dalın en başarılı birkaç örneğini vermek hikâyeci/romancı/oyun yazarı nitelikleriyle tanınan Hikmet Afif Mapolar'a nasip olacaktı.[23] Çok geçmeden de Mustafa Bürklüce imzalı Nâzım Hikmet çizgisindeki iki şiirin yerli bir derginin sayfalarına aktarıldığını görürüz.[24] Bu etkinlikleri, serbest şiirin Kıbrıs'ta da uç vermeye başlamasının ilk örnekleri diye sayabiliriz. Çevirilerde ise Selçuk Selim, Nazif Süleyman (Ebeoğlu), Semih S. Umar ve Necdet Nereli'nin imzaları var. Ayrıca, Semih S. Umar hikâye, İsmail Karagözlü ise hikâye/roman dallarında kendilerini gösterirler. Semih S. Umar'ın, Karagözlü gibi, şiir denemeleri de olduğuna değinilmelidir. Karagözlü'nün romanı (aslında uzun hikâye) Saadet Yolcuları (1940), Nazif Süleyman'ın (Ebeoğlu) şiir kitabı Beyrut Rıhtımlarında (1942); oyuncu/yönetici olarak Kıbrıs Türk sahnesine büyük emekleri geçen Osman Talat'ın (Alkan) Yüksel piyesi (1942), Hikmet Afif Mapolar'in (Muzaffer Gökmen) milli oyunları Meş'ale (1942), Mucize (1943), Altın Şehir (1945), hikâye kitapları Toprak Aşkı (1943) ve Kahve Fincanındaki Aşk (1943) ile Kendime Dönüyorum (1943) romanı; Kemal E. Sakarya'nın Döğüşe Hasret (1944) piyesi, Reşat Süleyman Ebeoğlu'nun İngilizce ve Fransızca kaynaklardan oluşturduğu çocuklar için Esop Masalları (1947) bu on yıl içinde yayımlanmış başlıca eserlerdir.

II. Dünya Savaşı'nın (1939-45) hemen sonrasından itibaren Osman Türkay'ın da şiirleri gazete sayfalarında görülmeye başlanır. Bunlar hece ölçüsü ve kalıplarına uygun olarak yazılmış bulunsalar dahi Osman Türkay çok geçmeden serbest nazmın denemelerine girişecekti. Araya bir de Cavit Hüseyin Avni'yi katabiliriz. Hece ölçülü-uyaklı şiirlerinden bir bölümünü Tabiat Sayıklıyor (İstanbul 1949) adlı bir kitapçıkta toplamıştır. Türkiye'deki yükseköğrenimde iken Nâzım Hikmet çizgisinde şiir denemelerine girişecek, ancak ailesiyle birlikte Avustralya'ya göç ettiğinden, bildiğimiz kadarıyla, buralarda iken onları hayata geçiremeyecekti. Bir başka şiir heveslisi Salahi Ramadan (Sonyel)'in de, on yılın sonlarına doğru şiir kitapçığını görecektik: Bir Kalb Haykırıyor (1948).

Kıbrıs Türk edebiyatı Osmanlı döneminde İstanbul, Cumhuriyet'ten bu yana da Türkiye edebiyatının bir uzantısıdır. Akımlar ve öbekleşmeler içinde bulunulan siyasî ve sosyal durumlara göre değişik süreli gecikmelerle Kıbrıs'a hep yansımışlardır. Bu edebiyatın Akdeniz'den de renkler taşıması çok doğal sayılır.

Çağdaş Edebiyatın Oluşum ve Gelişimi

1. 1950'li Yıllar

Türkiye'den toplu halde ortaöğretim kurumlarımıza öğretmen akışı Demokrat Parti'nin iktidara geçtiği (14 Mayıs 1950) tarihten hemen sonra başlar ve kesintisiz olarak Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulduğu 16 Ağustos 1960 yılına değin sürer. Ada'ya atanan seçkin edebiyat öğretmenleri arasında Naim Buluç, Mehmet Durulgan, İbrahim Zeki Burdurlu (ö. 1984), Halid Akarca, Mehmet Öner, Mehmet Irmak, Orhan Ural, Hüseyin Gürtunca ve Arif Nihad Asya (ö. 1975) gibi, meslekî bilgilerinin yanı sıra, şair olanlar da vardı ve Kıbrıslı öğrencilerin yetişmelerinde bunların payları büyük olmuştur. Ayrıca toplu halde Kıbrıslı öğrencilerin yükseköğretim kurumlarından geçirilmeleri, yatkın kişilerin Türk edebiyatını öğrenmelerinde, sanat çevrelerini tanımalarında başlıca etken olmuştur. Dahası, iletişim

aracı radyo devreye girmiş, sanatçılara sayfalarını cömertlikle açacak olan İstiklal gazetesi (28 Ekim 1949) de yayın yaşamına atılmış bulunuyordu. Edebiyat ve sanat bağlamında Kıbrıs'ta ilk kez oluşmuş böylesi uygun bir ortamda da atılımlar beklemek çok doğaldı. Bizde çağdaş şiirin oluşmaya başladığı bu on yıldaki etkinlikleri, düzyazı çalışmalarıyla birlikte, sıralamaya çalışalım:

İstanbul Vefa Lisesi'ndeki öğreniminden sonra 1950 yılında Kıbrıs'a dönen Özker Yaşın'ın, en azından, zamanın şairleri, Nâzım Hikmet ve Garip akımı hakkında bir bilgisi vardı. Çok geçmeden Kıbrıs'ın şiir alanında küçücük bir kitapla (Ol Âlem 1952) boy gösterir. Kıbrıs o günlerde hâlâ bir İngiliz sömürgesiydi. Türk halkı için önemli olan, bu topraklarda iyice tutunmak ve şerefli bir yaşam sürmekti. Bunun için de, herşeyden önce, geçmişimize sahip çıkmak, Türkiye ile bağları güçlendirmek ve Atatürk sevgisini içimizde taşıyıp onun izinde yürümek durumundaydık. Sağlam dizelerle kurulmuş şiirler ise bunları dile getirmenin en güçlü araçları olurdu. Fetih günlerinde Lefkoşa surlarına bayrağı ilk diken savaşçı adına, Bayraktar Destanı (1953), Atatürk sevgisini dile getiren, Kıbrıs'tan Atatürk'e (1953), özgürlük savaşımcımız için, Namık Kemal Kıbrıs'ta (1957), Kıbrıs'ta Bayrak (1958), Kıbrıs Mektubu (1958), Bayraktar Türküsü (1959) hep bu hedeflere dönük, o günlere değin görülmedik yoğunlukta girişimlerdi. Ol Âlem (1952) çizgisindeki şiirler ise Limanda Bir Gemi (1956) ile sürdürülür. Arada bir de romanı var: Bütün Kapılar Kapandı (1955). Seksen iki yıllık bir aradan sonra Türk askerinin yeniden Ada'ya gelişini selamlayan dizeler, gerçekleşen bir rüyanın sevinciydi. Tedhiş örgütü EOKA'nın 1 Nisan 1955'te silahlı eylemlere girişmesinde, sömürgecilere karşı 27-28 Ocak 1958 direnişinde, 1963'ün Kanlı Noel'inde, 6 Ağustos 1964 Dillirga bölgesindeki soykırım girişiminde, 15 Kasım 1967 Geçitkale-Boğaziçi saldırılarında ve nihayet 20 Temmuz 1974 Barış Harekâtı'yla gerçekleştirilen yaşamsal dönüm noktasında Kıbrıs Türklerinin görüp geçirdikleri Özker Yaşın'ın dizelerinde damar damar atmaktadır. Özcesi; Kıbrıs'ta yurt, bayrak, Atatürk sevgisi, şehitlerimize saygı… dendi mi, ilk akla gelen, Özker Yaşın'ın dizeleriyle, destan ve oyunları olur. Şiir çalışmalarını 1987'den bu yana yerleştiği İstanbul'da da sürdürmektedir. Ancak biz, Özker Yaşın'ın şiirimizdeki yerini İstanbul'a göç edene dek, hep bu 'bütünlük' içinde görüyoruz.

Şiir yaşamını yurt dışında sürdürenlerden biri de Osman Türkay'dır. 1950'lilerin ilk bir iki yılında Türkiye'de çalıştıktan sonra Londra'ya yerleşmiş ve kısa bir süre Kıbrıs'ta kaldıktan sonra yeniden Londra'ya dönerek ölümünden (22.1.2001) birkaç ay öncesine kadar hep orada yaşamıştır. İlk şiir kitabı Yedi Telli'yi yıllar sonra, ancak 1959'da yayımlar. Şiirle uğraşı bir yaşam biçimi haline getiren Türkay, Türkçe ve İngilizce 16 şiir kitabı yayımlamış, ultra-modernist dizeleriyle, bazı çevrelerde, kendisini 'Uzay Çağı Mistiği' olarak kabul ettirmiş, şiirleri birçok dile çevrilmiş, 25 ödülün sahibi olmuştur.

Osman Türkay, İngiliz şiirinin etkisinde başka ufuklara yelken açsa da, temalarını Kıbrıs'tan seçtiği şiirleriyle ülkemizin gelişim çizgisindeki özgün yerini hep koruyacaktır.

Hececi şairlerden Engin Gönül, ilk ve tek şiir kitabı 'Sana Doğru'yu 1952 yılında yayımlar. Kitap, üstad bildikleri 7 Gün dergisinin edebiyat sayfası yöneticisi Nihad Sami Banarlı'ya sunudur. Urkiye Mine (Balman) de aynı yıl yayımladığı kitabının adını 'Yurduma Giden Yollar' koymuştur. İlk şiir, yani

kitaba adı verilen Yurduma Giden Yollar, Türkiye sevgisini/özlemini içtenlikle dile getirmesinin yanı sıra bizde serbest şiirin ilk güzel örnekleri arasında yerini alır.

Dört kadın şairlerimizin etkinlikleri türlü aralıklarla bu on yılın içinde son bulur. Necla Salih Subhi (ö. 2000) hiç kitap yayımlamamış, Pembe (Yusuf) Marmara'nın (ö. 1984) şiirleri ise ölümünden sonra kardeşi Selma Yusuf Saygın tarafından bir kitapta toplanmıştır: Pembe Marmara, Şiirler, 1986. 1 Ocak 1885 doğumlu Ahmed Es'ad Bey de şiirlerinden bir demeti -aralarında yeni şiir örnekleri de olduğu halde- Ahmet M. Gürkan'ın önsözü ve Hikmet Afif Mapolar'ın takdim yazısıyla 1956'da yayımlar. Nevzat M. Yalçın ise 40'lı yılların ortalarına doğru yükseköğretim için gittiği Ankara'da Hisar dergisi çevresinde edebî etkinliklerini sürdürmüş ve 1970 yılından bu yana yerleştiği Almanya'da, günümüze değin, şiirden kopmamıştır. Şiir kitaplarını yıllardan sonra yayımlayacaktı.

Üretken sanatçı Hikmet Afifi Mapolar (Muzaffer Gökmen), gazeteciliğin yanı sıra hikâyelerini, romanlarını ve Hulki Seza takma adlı serbest şiir ürünlerini vermeyi sürdürmektedir. İki romanı Köknal (1953) ile Üçümüz (1956), Çardak Yayınlarının birinci ve altıncı kitapları olarak yayımlanır. Ayrıca gazetelerde hikâye/roman tefrikalarını da devam ettirmektedir.

Mapolar, edebiyatımızın yerli dokularla işlenmesinden yanadır. Bu 'boşluğu' gören Mapolar başka sanatçıları da uyarmayı boyun borcu bilir: "Şair var, şiir yok; hikâyeci var, hikâye yok. Şiir yazıyorlar; fakat bizi, bizim insanlarımızı, bizim toplumumuzu, bizim hayatımızı, bizim havamızı, renklerimizi bulamıyoruz o şairlerin şiirlerinde. Aşktan bahsedenler, denizi dile getirenler, ağaçla konuşanlar, ıstıraplarını yaşayanlar var ama bizi yazanlar yok. Daha açık konuşalım; bu şiirlerde Kıbrıs yok, Yeşil Yurt yok. Sanatçı özgür olmalı, dilediğini yazmalı; fakat bizi, bizim insanlarımızı da dile getirerek bir 'yerli' sanat yaratma yolunu tutmalı."[25]

Bu on yılda dört derginin yayımlandığını görürüz: Gençlik, Çardak, Kıbrıs Postası, Sesimiz. Yanı sıra, Türk Edebiyatçılar Derneği kurulur. Mapolar'ın sahibi olduğu Çardak dergisinde Samet Mart (Sacit Tekin), Hüseyin Şenol, Mustafa Tangül, Şinasi Tekman ve Numan Ali Levent gibi imzalar dikkat çekmekteydi. Bunlardan Şinasi Tekman, sonradan, ağaç-yontu sanatçısı olarak tanınacak; Samet Mart ile Numan Ali Levent ise hikâye alanındaki çalışmalarını sürdürerek ilginç örnekler vereceklerdi. Samet Mart hikâye kitabı Hokkabaz (1954), Çardak Yayınlarının beşincisi olarak yayımlanır. İçindeki 18 hikâye gerek kurgu, gerekse içerik olarak o günlere değin az rastlanan bir düzeydeydi. Daha sonraları müzik öğretmeni olarak görev yapan Sacit Tekin (Samet Mart) 1963 Noeli'yle gelen bunalımlı günlerde emekliye ayrılıp müzikten olduğu gibi edebiyattan da kopacaktı.

Şinasi Tekman, Nasreddin Hoca Şiirleri (1954) ile Atatürk Çocuklarına Şiirler'i yayımlar (1955). Ayrıca O'nun iki perdelik bir komedisi var: Haydan Gelen Huya Gider (1956). Yine, çocuklar için ağaç ve orman şiirleri yayımlar: Yeşilada (1956).

Numan (Ali) Levent'in 15 hikâyeyi içeren ilk kitabı Her İkisi (1955), Kıbrıs Postası Yayınlarından çıkar.

Bir başka hikâyecimiz/romancımız ise Argun F. Korkut'tur. Kore Savaşı'na askerî tercüman olarak katılan sanatçı, bu savaşla ilgili anılarını kitaplaştırmıştır: Kore Yollarında, 1951. Sönen Yıldız ise tefrika edildiği gazetenin sayfaları arasında kalmıştır (Bozkurt gazetesi: 15.3.1952-28.6.1952). Kızlar Kocasız Kaldı (1953) kitabında ise 7 kısa öykü bulunmaktadır. Argun Korkut'un yazdığı, fakat yayımlama fırsatı bulamadığı türlü konularda 12 eseri daha vardır.

2 Şubat 1952'de Lefkoşa'da bir Şiir Gecesi düzenlenir ve orada okunan şiirler aynı yıl 'İlk Demet' adı verilen bir kitapçıkta toplanır (Bkz. İlk Demet-Şiir Gecesi Hatırası-Lefkoşa 1952, 60 s.). Geceye katılan 13 şair arasında İbrahim Zeki Burdurlu'nun iki de öğrencisi vardı: Mustafa İzzet Adiloğlu, Taner Fikret Baybars. Kendilerini o gece kanıtlamalarının ardından Adiloğlu Bacadan Tüten Duman (1952) ile İnsanlardan Ayrı (1953) kitapçıklarını yayımlar. Henüz bir lise öğrencisi olan Baybars'ın kitabına verdiği ad ise Mendilin Ucundakiler (1954) olur. Her ikisi de İngiltere'ye yerleşmiş bulunuyorlar. Baybars, ise sonradan Fransa'ya geçecekti. Adiloğlu, günümüze değin, şiirden kopmadığı halde, Baybars İngiliz edebiyatı içinde kendine bir yer ayırabilme uğraşı verecekti. 10 Eylül 1953'te yer alan Baf depremi dolayısıyla oluşturulmuş bir şiir kitapçığını da burada belirtmek isteriz: Salahi Ramadan (Sonyel), Canavar Toprak, 1953.

On yılın ilk yarısı itibariyle şiirimizin filiz sürmesi ortamında gazete/dergilerde imzaları görülenler arasında Oğuz Kusetoğlu, Ali Sedat Hilmi (Törel) ve Bener Hakkı Hakeri de vardır.

Bu on yılın koşullarında Oğuz Kusetoğlu'nun şair-öğretmen kimliğiyle öğrencilere ve halka milli bilinci ve yurt sevgisini aşılamak için gösterdiği çabalar unutulacak gibi değildir. Daha sonraları serbest şiire yönelerek aşk temasına öncelik verdiği görülen Kusetoğlu, çeyrek yüzyıldan bu yana edebiyattan kopmuş sayılır.

Ali Sedat Hilmi (Törel) ise, Larnaka'daki American Academy diye bilinen misyoner okulu çevresinde yetiştiğinden ilk şiir kitapçığını İngilizce olarak Larnaka'da yayımlar: Verse At Random (1953). Yükseköğrenimini tamamladıktan sonra Türkiye'ye yerleşerek Sivas Cumhuriyet Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaparken şiir çalışmalarını da sürdürmekten geri kalmamıştır. Başka çalışmalarının yanı sıra türlü tarihlerde yayımlanmış 6 da şiir kitabı vardır.

Bener Hakkı Hakeri'nin şiir dünyasındaki ilk kitapçığı bir destan denemesidir. Lefkoşa'nın Fethi (1956). Yine aynı yıl Nasreddin Hoca fıkralarını menzum halde sunacaktı. Daha sonraki yıllarda edebiyatın hemen her dalında eserler verecek ve 'kültür adamı' kimliği ağır basacaktı.

On yılın 2. yarısında edebiyatımıza yeni adlar eklenir: Kutlu Adalı, Fuat Veziroğlu, Hizber M. Hikmet (Hikmetağalar), Neriman Cahit, Mehmet Kansu, Fikret Demirağ bunlar arasındadır.

Antalya Lisesi'ni bitirdikten sonra 1954 yılında yurda dönen Kutlu Adalı, lise yıllarında başladığı edebiyat etkinliklerine Kıbrıs'ta da devam etmiş, az sayıda dahi olsa, özgün şiirlerini ölüm tarihine (6.7.1996) değin sürdürmüş; halkbilim malzemesi derlemeleri yapmış, millî oyunlar, politik taşlamalar yazmıştır.

Şiire iyi başlayan ve ilerisi için umut veren Fuat Veziroğlu, hukuk öğreniminin ardından aktif politikaya girdi, siyasî polemiklere karıştı ve şiirden koptu. İlk ve son şiir kitabı Çukur Yanaklı'yı 1961 yılında yayımlamıştır.

Hizber M. Hikmet'in ilk kitapçığı edebî düzyazılarından oluşturulmuş Aşksız Yaşanmaz'dır (1958). Onu şiir kitapçığı Eylül Misafi (1958) izler. İkinci edebî düzyazı kitabı ise bundan 4 yıl sonra 1962'de yayımlanır: Teselli. Ancak bütün ailesini büyük ölçüde etkileyen talihsiz bir olaydan sonra Hizber M. Hikmet (Hikmetağalar) uzun süre suskunluğunu koruyacak, edebî etkinliklerini günümüze taşıyamayacaktı. Fakat ölümünden (4 Mart 1993) bir süre önce bazı arkadaşlarının yüreklendirmesiyle Kıbrıs gazetesinde "Semtler ve Anılar" genel başlığı altında bir yazı dizisine başlayacaktı. Bunlar daha sonra bir kitapta toplanmıştır: Eski Lefkoşa'da Semtler ve Anılar, Maarif Yayınları İstanbul 1996.

Geriye kalanlardan üçü ise edebî etkinliklerini günümüze değin sürdüregelmişlerdir. Aşkı, ihaneti, kavga ve kadın olmanın erdemini şiirlerine yansıtan Neriman Cahit, Akdeniz kültürü olgusunu hep gündemde tutmuştur. Şiir çizgisi duygu ve imge dünyasından giderek toplumsallığa yönelir. Ama, özde, onun felsefesi 'insan'dır, insana dair herşeydir; kendisine en çok dokunan da kadınların ezilmişliği… Şiirlerinin bir bölümünü Ayseferi (1995) adlı kitapta toplamıştır.

Şiire kendi yaşıtlarının yolundan başlayan Mehmet Kansu on yılın sonlarına doğru yükseköğrenim için gittiği Ankara'da soyut şiir akımıyla karşılaşır ve şiir çizgisinde bir dönüşüm başlar.

Bu on yılda şiirin güzel örneklerini veren ve gelecek için bir umut olan Ahmet M. Gürkan'ın henüz 38 yaşında iken hayatını yitirmesi (1962) yüzünden gazete sayfaları arasında kalan şiirleri/düzyazıları uzanacak eli bekliyor.

1 Nisan 1955 gününün geceyarısında saatler tam 24.00'ü gösterirken Ada'nın her yanında patlatılan bombalarla EOKA tedhiş örgütünün silahlı eylemlere başladığını ilan etmesi, 27-28 Ocak 1958 de Lefkoşa'daki sömürge askerlerinin baskılarına şehitler vererek gösterilen direniş gibi olaylar bazı Kıbrıs Türk şairlerini, en azından belli bir süre için, özgürlük arayışları yerine direniş şiirlerine öncelik verme durumunda bırakmaya yetecekti. Bu olguların etkileri, daha çok bir sonraki on yılda verilen eserlere yansımıştır. Ama, böylesi bir kargaşa ortamında bile yine şiir kitapları yayımlanabiliyordu. Sonradan iyi bir tiyatro sanatçısı olacak, ancak -ne yazık ki- bu dünyadan genç yaşında göçecek olan Üner Ulutuğ'un (ö. 1978) Utanan Çiçek (1958) kitapçığı buna örnektir. Bu on yıl kapanmadan direniş çizgisindeki dizeleriyle hatırlanan Oktay Öksüzoğlu'nun Gel Mehmet (1958) ve Kıbrıs'tan (1959) adlı kitapçıkları yayımlanır.

2. 1960'lı Yıllar

1940'lı yıllardan beri şiirin içinde olan Nevzat Yalçın ilk şiir kitabını bu on yılda yayımlar: 'A' Sokağı (1969). Mapolar'ın ise Beyaz Gül (1962) adlı romanını görürüz. Hüseyin Murat'ın Kıbrıs'tan Nükteler (Teksir halinde, 1961) ve Kıbrıs'tan Şaka-Fıkra-Nükteler (1962) derlemeleri artarda okuyucuya sunulur. Numan Ali Levent'in (Ferid Gören) ikinci öykü kitabı 'Bir Gelin Aranıyor' 1960'da

yayımlanır. Artık, Kanlı Noel sonrasının ortamı gelip çatmıştır. Sanatçımızın iki perdelik Hücredekiler (1965) oyununda direniş konu edinilir; ardından direniş öykülerinden oluşturulmuş Kanlı Noel (1965) yayımlanır.

Bu on yılın başlarında Aşkların Aşkı (1962), Aşkolsun Aşka (1962), İp (1962,1963) gibi sevda kitapçıkları çıkaran Bener Hakkı Hakeri; içine düştüğü ortamda, Üç Kere Limasol, Limasol Türk Savunması (1964), Limasol'da İkinci Plevne Savunması (1965) gibi eserleriyle direniş şiirleri/destanları yayımlayacaktı.

Kanlı Noel'in hemen ardından, tıpkı I. Dünya Savaş'ında (1914-18) Çanakkale'ye koşan yükseköğrenim gençliği gibi Kıbrıslı üniversite öğrencileri de yurdun en duyarlı bir bölgesini savunmak üzere Dillirga'ya (Erenköy) çıkarlar ve arkada şehitler bırakarak iki yıl sonra bir vapur gönderilip Türkiye'ye geri alınırlar. (Mart 1964-Şubat 1966) Bunlar arasında; şiir yeteneğini sezip özel ilgi göstererek bu gencecik çocuğun şiir ufkunu açan, ona sağlam dize yapısı kazanmanın gizlerini öğreten Ârif Nihad Asya'nın lisedeki öğrencilerinden Süleyman Uluçamgil de vardı. Ama o ise, yüreğinde Anadolu sevgisi ve o toprakların çocuğu 'İzmirli Kızın' sevdasını; gözlerinde Kıbrıs özlemini taşıyarak şehitler arasına karışanlardan olacaktı. (21.7.1964) Şehit düştüğü mevzide, bir mukavvaya yazılı halde şu dizeleri bulunmuştu: İstanbul'da izbe bir evin/Tavan arasında/Yarım kalmış şiirlerim/Bir soğuk heyecan içinde/Beni bekler…

Arkada; bir deste mektup ve yarıda kalmış bir roman (Dillerin Ucundan), yarım kalmış bir oyun (Saray Gibi), Yakılmış Yurt Türküleri (1961-64) Türk Ordusunun İzmir'e Girişi, Sevda Ezgileri (1961-63), Gurbet, Doğa ve Çağ Ezgileri (1961-63), Bir Şehitten Seslenişler (ortak çalışma-1964), Dillirga Akşamları (1965) ve Âsi (Ortak çalışma-1966) gibi eserler bırakarak göçtü bu dünyadan. Hocası ve üstadı Ârif Nihad Asya'nın onu konu edinen bir de rubaîsi vardır. (Bkz. Kıbrıs Rubâîleri, 2. baskı, Defne Yayınları, 95.s). Süleyman, 27-28 Ocak 1958'de sömürgecilere karşı duran insanlarımızın arasına katıldığında henüz 14 yaşında bir çocuktu.

Şiire ilkin kısa kısa dizelere sözcük oyunları, espri, ironi, uçarılık, çapkınlık, pervasızlık karıştırarak başlayan Orbay (Mehmet) Deliceırmak'ın giderek direniş şiirlerine de yer verdiği gözlemlenir. Edebiyata bir romanla (El kapılarında-1960) ayak atan, Süleyman Uluçamgil'in can arkadaşı Orbay, birbirlerini kısa aralıklarla izleyen Peykin Telsizi'nden (1961) ve Bursa Gözlüm'den (1962) sonra Sömürge Çocuğunun Türkiyesi (1963), Bir Şehitten Seslenişler (ortak çalışma-1966) ve Saat Dokuzu Beş Geçe (1967) kitapçıklarını yayımlar.

Özker Yaşın ise Mehmetçik Kıbrıs'ta (1960), Babil Daha Uzakta (1963), Atatürk'e Saygı Duruşu (1963), Kanlı Kıbrıs (1964) ve Oğlum Savaşa Mektuplar (1965) kitapçıklarıyla şiir çalışmalarını sürdürür.

1962 yılında Kıbrıs Türk Sanatçılar Ocağı'nı kurup ilk başkanı olan Oktay Öksüzoğlu, şiir etkinliklerini Erdoğan Saracoğlu'yla ortaklaşa Kıtlık Tarlaları (1965) ve Oydaşlar (1966) adlı

kitapçıklarla sürdürmeye devam eder. Limasol'da ise Kenan Salih İnatçı, Millî bilinci ayakta tutmak için şiir kitapçıklarından Mücahit (1965) ve İlham'ı (1965) yayımlar.

Dillirga'yı (Erenköy) konu edinen yazarlarımızın/şairlerimizin yanı sıra orada bulunan öğrenci-savaşçılar da kendi yaşamlarını, iç dünyalarını, özlemlerini dizelere/yazılara dökmüşlerdir. Bunlardan örnek olarak Hüseyin Laptalı'nın Erenköy Sürgünleri (1966) ve Raşit R. Şoföroğlu'nun Harb Akşamları (1967) verilebilir. Yine, Erenköy mücahitlerinden Erol Tevfik'in Erenköy'de Akşam'ı; Ali Ertuğrul'un Senin İçin Kıbrısım'ı; Hünalp Ali'nin Erenköy Marşı, Alkan Şefik'in aynı adı taşıyan şiiri, İsmet Dağlar'ın Önce İstiklal'i, Sıdkı Bilmen'in Erenköy Santralı, Hüseyin Gazi'nin Erenköy Geceleri, Âdil Alkan'ın Ümitler Dünyası… bir umudun, bir özlemin ve düş kırıklıklarının yansımalarıdır. Kıbrıs şehitlerinin âdeta simgesi sayılan Pilot Yüzbaşı Cengiz Topel hakkında da gerek Kıbrıs ve gerekse Türkiye'de pek çok şiir yazılmıştır. Bu şairler arasında Fazıl Hüsnü Dağlarca ve Ârif Nihad Asya gibi ünlüler de vardı (Bkz. Şiirlerle Kutsal Savaş ve Direnişimiz, Hasan Şefik Altay, Lefkoşa 1971, 38. s.)

Lefkoşalı Konur Alp (Onur Mustafa), Beşparmaklardaki mücahitlik günlerinin esintisiyle oluşturduğu anı-öykü kitabı Kıbrıs Anemonları'nda (1966), Kanlı Noel sonrası mücahitleriyle savaş ortamındaki halkın yaşamlarından ilginç kesitler verir. Aşkıma İthaf (1969) adlı bir de romanı vardır. İkinci bir anı-öykü kitabı da gazeteci Eşref (Nidai) Çetinel'in kaleminden çıkma: Küçük Dünya (1967). Çetinel, bir avuç Kıbrıs Türk halkının yaşamına psikolojik yaklaşımlarla irdelemeler getirir; bu bir avuç halkın yazgısında dış güçlerin etken olmasından duyduğu rahatsızlığı vurgular. Ama, yine de hayatın sürdürülmesi için bir umuda olan gereksemenin bilincindedir ve de onu hep canlı tutar.

1967 yılının Kasım ayına gelindiğinde küçük küçük barınma merkezlerinde birbirlerinden, Türkiye'den ve dünyadan kopuk bir yaşamın olumsuz koşulları sürdürülüyordu. Ama, Erenköy'de hızlarını alamayan saldırganlar bu kez 15 Kasım'da Larnaka ilçesine bağlı Geçitkale ve Boğaziçi köylerine yüklenecekler; ancak, Türkiye'nin, son çare olarak, savaşı dahi göze alacak bir tavır takındığının kesin kez anlaşılması üzerine geri çekilecek, göstermelik dahi olsa bir tür 'yumuşama' politikası sürecine gireceklerdi. Bu saldırı dolayısıyla yaralı ve yaşlı bir mücahidin üzerine benzin dökülüp yakılması olayı, Ümit Yaşar Oğuzcan'a 'Geçitkaleli Mehmet Emin Destanı'nı yazdırtmıştır. (Bkz. a.g.e., 49-51.ss.)

1960'lı yıllarda Lefkoşa'da 15'i aşkın dergi yayımlanır; ama bunların tümü de -kötü koşullar yüzünden- kısa ömürlü olur. Aralarında 1-2 sayıdan sonra kapananlar bile vardı. En uzun ömürlü olanlar, Şölen (1 Aralık 1961, 6 sayı); Topal (Ekim 1965, 5-6 sayı); Yakın (Kasım 1965, 7-8 sayı); Kültür (Aralık 1966, 6-7 sayı) ve Hafta'dır (1 Kasım 1967'de başlar bir süre yayımlanır.)

Limasol'da ise 15 Mart 1965'te çıkarılan Kaynak dergisi 30 sayı kadar sürmüştür. Yanı sıra, kısa ömürlü Süzgeç ve Salkım dergileri de vardı.

Baf'ta teksir halinde yayımlanan Bucak dergisi ise 3 yıl sürer (Bkz. Tarihin Tozlu Sayfalarındaki Kültür-Sanat Dergilerimiz, Sevgül Uludağ, Yenidüzen gazetesi, Lefkoşa, 24.08.1982-08.02.1983).

1950'li yılların ikinci yarısından itibaren insan sevgisi yüklü dizelerle nostaljiyi, sevdayı dile getiren, yalın söylemli şiirleriyle dikkati çeken Kâmil Özay da bu on yılda eserlerini yayımlamaya başlar: Bir Çift Göz Ağlıyor Gecede, 1965, düzyazılar; Aşk Damlacıkları, 1965, şiirler; Bir Kişi, 1966, öyküler.

Aşkın seyir defterini tutan, gerçek bir Lefkoşa sevdalısı Mehmet Levent'e ait şiir kitaplarının arka arkaya sıralandığını görürüz: Sessizlik, 1963; Erenköy Mektubu, 1965; Bir Uçtan Bir Uca, 1965, şiirler: Bir Kişi, 1966, Öyküler.

Bu on yılda yayımlanan şiir kitapları arasında, "soyut-somut kavramlarının kesiştiği yerde şiirsel düşüncelere renk katmak da güzeldir" diyen Osman Güvenir'in Bitmeyen Dua'sı (1966) da var.

On yılın sonlarına doğru genç bir kalemden bir romanın yayımlandığını görürüz: Aşkıma İthaf (1969). Zeki Ali bu ilk eserinin yayımlandığı günlerde henüz bir lise öğrencisi idi. Ondan sonra yirmi yıl kadar Kanada'nın Toronto kentinde kaldığı sürece edebiyattan kopmayacak ve gerek vatandan uzak olduğu yıllarda, gerekse kesin dönüş (1992) yaptıktan sonra kitap üretmeye devam edecekti.

Bu on yılın başlarında (16.4.1960) yani birinci etkinlikten (I. Demet) 8 yıl sonra şairler bir kez daha Lefkoşa'da bir şiir gecesinde buluşacaklar ve okunan şiirleri bir güldestede toplayacaklardı. Katılan 14 şair arasından 4'ü Kıbrıs'ta görev yapmakta olan Ârif Nihad Asya, Halid Akarca, Mehmed Öner ve Lütfi Gülşen gibi Türkiyeli öğretmenlerdi (Bkz. İkinci Demet, Şiir Gecesi Hatırası, Halk Eğitimi Bürosu Yayını, Lefkoşa 1960.)

- Osman Türkay şiir çevirileriyle de tanınmıştır. İngiliz şairi T. S. Eliot'tan seçtikleri İstanbul'da Yeditepe Yayınları arasında çıkmıştır: T. S. Eliot (Seçilmiş Şiirler-1965). Onu, yine Yeditepe Yayınlarından Uyurgezer (1969) şiir kitabı izlemiştir.

- Şiire kendi yaşıtlarının yolunda başlayan Mehmet Kansu (1938) geçen on yılın sonlarına doğru yükseköğrenim için gittiği Ankara'da soyut şiir akımıyla karşılaşır ve şiir çizgisinde bir dönüşüm başlar. İlk şiir kitapçığı İkinin Yaşamı (1960), Fikret Demirağ'la ortaklaşadır. Onu Piramit Acısı (1962) izler. Ancak, 1963 Noeli'yle Kıbrıs'ın içine düştüğü ortamda bu çizgiyi sürdüremeyecek, ama sırf tuttuğu yolda bir 'devamlılığı' sağlayabilmek için 1963 öncesi yazdıklarından 11 şiiri Direniş'ten Önce (1968) adlı kitapçıkta toplayacaktı. Şimdi artık onun için 'Kutsal Direniş' savaşımız ön plandadır ve de arada, bu hislerle Bir Mücahit (1965) monoloğunu yazar.

- Mehmet Kansu ve İlhan Tezel'le 1960 yılında ortaklaşa yayımladıkları İkinin Yaşamı ve Tutku'da soyut şiire özenen Fikret Demirağ da daha sonraları şiirlerine toplumsal ve yerel öğeleri de katarak şiirin uzun yolcuğuna başlayacaktı. Esperanza (1962), Açar Yörüngeler Çiçeği (1963), Aşkımızın Şarkıları (1965), Kısa Şiirler Durağı (1968) bu on yılda yayımladığı kitaplardır.

- Dizeleriyle kendisini bu on yılda genç kuşak arasında kabul ettiren Kaya Çanca ilk kitabı Y. Sokağı'nı 1968'de yayımlar. Genç yaşında ölümü umut kırıklığına neden olmuştur.

- Kutlu Adalı kitap yayımlamaya bu on yılda başlar: Köy Raporları (1961, 1962, 1963); Dağarcık (1963-folklorik gezi yazıları); Söyleşi (1968-savaş içindeki yaşamdan kesitler); Çirkin Politikacı Pof (1969-toplumsal eleştiri); Hayvanistan (1969-mizah); Köprü (1969-oyun).

- Kıbrıs Türk toplumunun ilk halkbilimi araştırmacısı Mahmut İslamoğlu'nun ilk kitabı Kıbrıs Türk Folkloru 1969 yılında yayımlanır. İslamoğlu, yanı sıra, taşlama tarzındaki şiirleriyle de tanınmaktadır.

3. 1970'li Yıllar

- Erenköy mücahitlerinden İleriş Yemenicioğlu'nun Erenköy Destanı, Ergenekon yayınlarının 5. kitabı olarak 1973'te yayımlanır.

- Nevzat Yalçın ikinci şiir kitabı Güneş ve Adam'ı 1977 yılında yayımlar.

- 1957'den bu yana şiirleri gazete ve dergilerde görülmeye başlayan İlkay Adalı'nın ilk şiir kitabı Sekize Üç Kala 1970'de yayımlanır. Onu Çivisi Kopmuş Dünya (1971) ve Prangalı Umut (1973) izler.

- Ressam olarak tanınan Yılmaz Hakkı Hakeri'nin şiir ve öykü çalışmaları da olmuş ve bunları gerek Kıbrıs ve gerekse Türkiye basınında yayımlamıştır. Şiir kitapçıkları: Solucan (1972), Kırık Bir Dal Gibi (1974) ve Sağır Duvarlar'dır (1978).

- Numan Ali Levent (Ferid Gören), 60'lı yıllardaki Hücrelerdekiler adlı oyunu ile Kanlı Noel öykülerinin çizgisindeki Sen de Direneceksin romanını 1977'de yayımlar.

- İlk gençlik yıllarından bu yana şiirleri yerli basında görülmeye başlayan Saygun Akanyeti (Mehmet Şemsi), ilk romanı Yarınsızlık'ı 1977'de, adına 'dizelerle denemeler' dediği şiir kitabı 'İki Ansızın Arasında Yaşamak' eserini de ondan bir yıl sonra 1978'de yayımlar.

- 1970'li yılların başından itibaren şiirleri/sanat yazıları yerli basın ve Türkiye'de Varlık gibi dergilerde görülen İlter Veziroğlu halkbilimi araştırmacısı niteliğiyle de tanınmaktadır. Türkiye'de düzenlenen etkinliklerde (1970-80'li yıllar) daha çok Kıbrıs konulu bildiriler sundu.

Şimdiye kadar yayımladığı tek eseri, Atatürk sevgisini kendi şiirleriyle dile getiren Yine Sana Vurgun Olacaktık (1978) kitabıdır.

20 Temmuz 1974'te gerçekleştirilen Barış Harekâtı Kıbrıs'ın siyasal, ekonomik ve sosyal hayatında büyük değişimleri de birlikte getirir. On bir yıl küçük küçük ve aralarında iletişim olmayan yerleşim merkezlerinde barınmaya çalışan Türk halkı Kıbrıs'ın kuzey kesiminde, saldırılardan uzak, toplu halde yaşama imkânına kavuşur. Böylesi bir olgunun edebiyatımıza da yansıması çok doğaldı. Türkiye ile sıkı temaslar ve dışa açılım süreci başlar. Yaşanılanları, birikimleri evrensel insan değerleriyle birleştirme ortamı yaratırlar. Direnci arttırıcı, moral verici konular gerilerde kalmıştır artık.

- Barış Harekâtı'nın hemen sonrasında Ahmet Gazioğlu'nun Kıbrıs'ta Aşk ve Barış (1975) romanının yayımlandığını görürüz. Onu bir yıl sonra Çetin Kasapoğlu'nun Sevgiyi İkiye Böldüler romanı izler.

- Mehmet Levent, 'Barış Harekâtı' adlı şiirlerini yayımlar (1975).

- Zeki Ali'nin Bayan Mavi (1970) adlı şiir kitapçığı vardır.

- Özker Yaşın'ın kızı Neşe Yaşın, şiire küçük yaşlarda başladı. İlk zamanlarda çocuk duyarlılığıyla yazılmış şiirlerin yerini giderek karşıtçı, başkaldırıcı ürünler aldı. Sümbül ile Nergis ve Savaşların Gözyaşları adlı iki şiir kitapçığı 1979'da yayımlanır.

- Türkiye Cumhuriyeti'nin 50. yıldönümü dolayısıyle Gençlik, Spor ve Kültür İşleri Dairesi bir 'Ulusal Sahne Oyunları Yarışması' açar ve ilk beş dereceye girenlerin eserlerini yayımlar. Bu oyunların adlarıyla yazarları şunlardı: 1. Melek Değilmiş Komşularımız: Ahmet Tolgay; 2. Ana: Üner Ulutuğ; 3. Emellerin Uğraşı: Bekir Kara; 4. Fatma Çavuş: Özden Selenge; 5. Tutsaklar: Bekir Kara (Bkz. Kıbrıs Türk Ulusal Sahne Oyunları, Ergenekon Yayınları: 7, Lefkoşa 1974).

- 1975'ten bu yana şiirleri yerli gazete ve dergilerde görülen İlkay Adalı, bu on yılda ilk şiir kitapçıklarını yayımlar: Sekize Üç Kala (1970), Çivisi Kopmuş Dünya (1971) ve Prangalı Umut (1973).

- Üner Ulutuğ'un oyunlarından bazılarının bir kitapta toplandığını görürüz: Bu Destan Bizimdir, Kuzeyden Gelen Kartal, Herşey Vatan İçin [Bkz. Kıbrıs Türk Ulusal Radyo ve Sahne Oyunları (1973)].

- Osman Türkay'ın Yeditepe Yayınlarından üç şiir kitabı daha basılır: Beethoven'de Aydınlığa Uyanmak (1970); Evrenin Düşünde Gezgin (1971); Kıyamet Günü Gözlemcileri (1975). Bu on yılda bir de İngilizce kitabı vardır: Beethoven and Other Poems, London 1978.

Antoloji çalışmaları da şöyledir:

i. Compiled and Edited the Special Turkish Issue of Modern Poetry in Translation, 1972.

ii. Compiler and Editor of the Anthology World Poetry's Turkish Poetry Section.

Osman Türkay bu on yılda Türkçeden İngilizceye çeviriler de yapıp İngiltere'de yayımlamıştır:

i. O World Stop Rolling, 1972.

ii. The Leaver of Love, 1975.

- Fikret Demirağ, şiirin uzun yolculuğuna üç kitap daha ekler: Ötme Keklik, Ölürüm (1972), Dayan Yüreğim (1974), Umut ve Dehşet Çağından Şiirler (1978).

- Özker Yaşın'ın bu on yılda yayımladığı kitaplar şunlardır: Hödükname (1970, Terzioğlu adıyla taşlama şiirler), Mücahitler-Kıbrıs'ta Vuruşanlar-(1971, roman), Kıbrıs'ta Bayrak (1973), Girne'den Yol Bağladık (1976, roman) ve Kıbrıslı Kâzım (1978, roman).

- Kutlu Adalı bu on yılda da yayınlarını sürdürür: Sancılı Toplum (1970-düzyazılar); Şago (1970-oyun), Nasreddin Hoca ve Kıbrıs (1971-mizah).

- Şinasi Tekman, çocuklar için ağaç ve orman şiirleri Yeşilada'nın ikinci basımını yapar (1971).

- Yıltan Taşçı'nın (1957) ilk şiir kitabı Haykırışlar 1974'te basılır.

- Halkbilimi araştırmacısı Mahmut İslamoğlu'nun iki kitabı Kıbrıs Çocuk Oyunları ile Kıbrıs Türküleri ve Oyun Havaları 1979 yılında yayımlanır.

- Kısa ömürlü dergilerden Kemeraltı 1973'te yayın yaşamına başlar. 30 Eylül 1978'de kurulan Çağdaş Sanatçılar Derneği'nin yayın organı Çağ-Der Sanat/Yazın 1 Nisan 1979'da çıkar ve ancak birkaç sayı sürer.

4. 1980'li Yıllar

- Mehmet Levent yayınlarını sürdürür: Talasemia Çiçekleri Açmasın (1983, 1987-şiir), Duy Acının Sesini (1986-şiir), Folklorik Skeçler (1987).

- Daha çok seramik sanatçısı olarak bilinen Cumhur Deliceırmak (1951), Nâzım Hikmet ve Ahmed Arif çizgisinde militan şiirlere özen gösterir. Şiirleri henüz bir kitapta toplanmış değildir.

- Erdoğan Saracoğlu'nun Kıbrıs Ağzı kitapçığı yayımlanır (1980).

- Orbay Deliceırmak, genç yaşında yaşamını yitiren arkadaşı Süleyman Uluçamgil'in eserlerini bir kitapta toplar: Süleyman Uluçamgil-Bütün Eserleri-(1989).

- 1940'lı yıllardan başlayarak şiirleri gazete/dergi sayfalarında görülen Cevdet (Hüseyin) Çağdaş (1926) daha çok ressamlığı ile tanınmaktadır. Şiir kitabı yoktur. Sanat Yazıları adlı eserini 1982 yılında yayımlamıştır.

- Genelde militan ve toplumsal içerikli şiirler yazma eğiliminde olan Barış Burcu'nun da (1957), Kemik Torbaları (1981) ve Afrodit (1984) adlı iki şiir kitapçığı vardır.

- Liseyi Kıbrıs'ta bitiren İbrahim Çangar (1960), uzun yıllar Almanya'dan başka İrlanda, Libya, Kanada ve Avusturalya'da bulundu ve yad ellerde şiirin yanı sıra edebiyatın başka dallarında da uğraş verdi. 1992 yılında Kıbrıs'a kesin dönüş yaptı ve 1993'te Alternatif Kitap Üretim -Yayıncılık- kısa adıyla AKÜ'yü kurdu ve Alternatif Yazın adlı aylık kültür-yazın-düşün dergisini çıkarmaya başladı. Bu on yıldaki şiir kitapları: Umuda Yatmaktan Namluya Mermi Süremez Olduk, 1983; Caz, Sevda ve Özgürlük Şiirleri, 1986, İngilizce; Paris'e Sevdalı, 1986, İngilizce.

- Nevzat Yalçın, ilk anı kitabı En Eski En Uzak'ı 1988'de yayımlar.

- Geçen on yılda hiç kitabı yayımlanmayan Kamil Özay bu on yılda şiir kitaplarını sıralar: Rüya Kızı (1982), Beş Sesli Saz (1983-dört şairle birlikte), Çiğ Damlaları (1984-ortak çalışma) ve Sevda İle Bulut (1985-iki şairle birlikte.) Çiğ Damlaları'nda imzası olanlardan biri de Yıltan Taşçı'dır.

- 1950'li yıllardan bu yana üretimini kesintisiz yürüten Bener Hakkı Hakeri'nin 1982'de yayımlanmış 'Kıbrıs'ta Halk Ağzından Derlenmiş Sözcükler Sözlüğü' var.

- Ümit İnatçı (1960), İtalya'da Perugia'nın Pietro Vanucci Güzel Sanatlar Akademisi'ni bitirdi. Şairden çok, ressamlığı ile tanınmaktadır. Bir deneme, 6 şiir kitabı var. Bu on yılda yayımlanmış tek kitabı O Sinirin Düğümü'dür (1983).

- M. İ. Yalçın (1942), lise öğreniminden sonra Avustralya'nın Sydney kentine göç etti; orada kamu görevlisi iken 1977 yılında geçirdiği bir trafik kazası yüzünden özürlü bir yaşama mahkûm oldu.

Adım ve Uyanış gazeteleri ile oradaki toplumunun ilk sol kuruluşu olan Avustralya-Türkiyeli Emekçiler Birliği'nin yaşama geçmesinde katkıları vardır.

M. İ. Yalçın katkısız bir Nâzım Hikmet hayranı idi. Şiirlerinde onun etkisi çok belirgindir. Edebiyat yaşamını sürdürebilseydi şiir dalında özgün bir yeri olacağı kuşkusuzdu. Yayınlanmış tek bir kitabı vardır: Enkidu'nun İsyanı-Limasol Üstüne Şiirler, Lefkoşa 1983.

- Filiz (Sıdkı) Naldöven (1953), şiirin yanı sıra tiyatro ile de ilgilenmektedir. 'Köşede Durmak' oyunu 1985 yılında Lefkoşa Belediye Tiyatrosu'nca sahnelenmiştir. 1987 yılında ise şiir kitabı Sevgidendoğma'yı yayımlar.

- Özker Yaşın'ın oğlu Mehmet Yaşın (1985), 16-25 yaşları arasında yazmış olduğu ilk şiirlerini Sevgilim Ölü Asker'de (1984-1985) topladı; onu Işık Merdiven (1986) izledi.

- Oktay Öksüzoğlu'nun direniş çizgisinde iki kitabını görürüz: Kurtuluş Savaşımızdan Şiirler (1980) ve Kıbrıs'ta Özgürlüğün Bedeli (1980-Anılar).

- Zeki Ali bu on yılda bir şiir kitabı daha yayımlar: Yolcukuş (1985).

- Çıkmaz Sokaklar (1981), İlkay Adalı'nın dördüncü şiir kitabıdır.

- Spor etkinlikleri ile şiiri aynı paralellikte yürüten Mustafa Çelik (1964), 1982'de geçirdiği bir trafik kazası sonucu tekerlekli sandalyeye bağımlı kaldığı halde her iki çalışmadan da kopmamıştır. İlk şiir kitabı Özlem'i (ortak çalışma) 1984'te yayımlar.

- Bu on yılın başlarından itibaren gazete/dergilerde görülen şiirleriyle adını duyurmaya başlayan Feriha Altıok (1964) ilk kitabı Fidancığın Çilesi'ni 1985'te yayımlar, onu Hele Bir Düşün (1987) izler.

- Öykü ve şiir uğraşlarının yanı sıra daha çok halkbilimi araştırmacısı olarak bilinen Mustafa Gökçeoğlu (1942), yayın alanına ilk adımını bir öykü kitabı ile atar: Dulun Oğlu (1985). Onu, halkbilimi malzemesinden oluşturduğu 3 ciltlik kitabının ilki izler: Tezler ve Sözler (1988).

- Nice Denizoğlu'nun (1960) dizelerinde savaş ortamına, çarpık düzene karşı bir tür tavır alma gözlemlenir. Bu tutum bazı şiirlerinde başkaldırı şeklini almaya kadar vardırılır. Şiirlerinden bir kısmını kitaplaştırmıştır: Zeytindalı (1985).

- Toplumsal konulardaki araştırma/incelemeleri ve öyküleriyle tanınan Ali Nesim'in bu on yıldaki yayınları şunlardır: Kıbrıs Türk Edebiyatı'nda Sosyal Konular (1986); Batmayan Eğitim Güneşlerimiz (1987); Şahmaran (1989, Öyküler).

- Ülkemiz ve Kültürümüz (1984), Halkbilimi araştırmacısı Mahmut İslamoğlu'nun dördüncü kitabıdır.

- Bu on yılın ortalarına kadar müzikle şiiri birlikte yürüten Ahmet Okan (1952), son yıllarda şiirden kopmuş gibidir. Ama, bu on yılda yayımlanmış bir kitabı var: Adalıyız Maviye (1986).

- Şiirimizde Kıbrıs'a özgü bir kimlik geliştirme çabası içinde olanlardan biri de Hakkı Yücel'dir (1952). Bir tıp doktoru olarak halen yaşamını İstanbul'da sürdüren Dr. Hakkı Yücel'in basılmış bir şiir kitabı vardır: Acı Sürgün (1986).

- Şiire daha lise yıllarında başlayan Tamer Öncül (1960), bu etkinliğini, dişhekimliği mesleğinin yanı sıra, günümüze dek sürdürmüştür. Bu on yılda yayımlanmış tek şiir kitapçığı Günleri Kayıp Bir Çocuk Güncesi'dir (1987).

- Şiir çalışmalarını günümüze değin sürdürenlerden biri de Bülent Fevzioğlu'dur (1959). İlk şiir kitabı Sancılı Kan Yumağı'nı 1987'de yayımladı.

- Lefkoşa'daki ilk Şiir Gecesi'ne (2.2.1952) katılanlardan biri olan Selma (Yusuf) Saygın (1930-1997), ressamlığın yanı sıra, şiir çalışmalarını 1956'da göçettiği Türkiye'de de sürdürmüş ve onlardan bir bölümünü yıllar sonra Bir Rüzgâr Esti Denizden (1987) adlı kitapta toplamıştı.

Ablasını örnek alarak şiire başlayan Saygın, ablası Pembe Marmara'nın şiirlerini de yayımlayan kişiydi.

- Üretken sanatçılarımızdan biri de Özden Selenge'dir (Serak). Ressam olan Özden Selenge'nin oyun, öykü ve roman dallarında da çalışmaları var. 9 oyunundan 7'si sahnelenmiş bulunuyor. İlk öykü kitabını da bu on yılın içinde yayımlamıştır: Çiçeklenemeyiz Biz Erik Ağacı (1987).

- Roman çalışması yapanlardan İsmail Bozkurt'un(1940) kitapları daha sonraları basılır. Bozkurt'un bu on yılın içinde yayımlanan tek gezi notları kitabı vardır: Kızıl Meydan'da Bir Uçak (1987).

- Lefkoşa Belediyesi bu on yıl içinde hikâye, oyun ve roman dallarında olmak üzere 1983, 84 ve 85 yıllarında üç yarışma düzenler.

Hikâye dalında 35 eserden derece ve mansiyon alanlardan 7 tanesi belirlenir ve bunlar bir kitapta toplanır (Bkz. Öyküler 83, Lefkoşa Belediye Yayınları, Lefkoşa 1983). Hikâyeler, sırasıyla şunlardır: Sokakta Bir Adam (Çetin Kasapoğlu), Dulun Oğlu (Mustafa Gökçeoğlu), Narenciye Toplayıcıları (Sabahattin İsmail), Bilgilerini Sırtına Yükledi (Bekir Kara), En Güzel Maviler Picasso'nun (Özden Nâzım), Zaliha Teyze (Salih Öztoprak) ve Bu Şehrin Anılarındaki Adam (Ali Nesim).

Oyun dalında Sami Alhun'un (Erdal S. Bodamyalı) Ezilmişliğin Ezgisi adlı 4 perdelik oyunu birinciliğe; Filiz Naldöven'in Köşede Durmak adlı 3 perdelik oyunu ikinciliği; Sabahattin İsmail'in Grev iki perdelik oyunu üçüncülüğe layık görülür (Bkz. Oyunlar 84, Lefkoşa Belediye Yayınları, Lefkoşa 1984).

Roman dalındaki yarışma ise Sabahattin İsmail'in Savaşların Gölgesinde, Sami Alhun'un da Uyumsuzlar romanlarının oluşturulmasına neden olur. Birinci ve ikinciliğe layık eser bulunamadığından Sabahattin İsmail'in üçüncü gelen romanının yayımlandığını görürüz (Bkz. Savaşların Gölgesinde, Lefkoşa Belediye Yayınları, Lefkoşa, 1986).

- Bu on yıl içinde hikâyelerini kişisel olarak yayımlayanlardan biri de Timur Öztürk'tür: Birşey Var (1983).

- Osman Türkay'ın şiiriyle ilgili Hindistan'da İngilizce olarak iki kitap basıldığını görürüz: Poetry Turkay, A Special Issue of Poet, India, May 1982 ve Variations, Poet Press India, 1986.

Symphonies for the World adlı şiir kitabı da İngiltere'de yayımlanmıştır: Oxford, 1989.

- Fikret Demirağ'ın bu on yıldaki şiir kitapçıkları şunlardır: Dinle Şarkımı (1981, 1982), Akdenizli Şiirler ve Aşk Sözleri (1984), Adıyla Yaralı (1986) ve Rüzgârda Ozan Türküleri (1986).

- Özker Yaşın'ın küçük küçük kitapçıklardaki şiirlerini iki ciltte topladığını görürüz: Kıbrıs Benim Vatanım (Tüm Şiirleri I-1986) ve Önce Kuşlar Uyanır (Tüm Şiirleri II-1986). Kıbrıs'ın Osmanlılarca fethini manzum halinde anlatan oyununun adı ise Zafer ve Bağış (1988).

- Harid Fedai'nin derlediği Kıbrıs Müftüsü Hilmi Efendi'nin şiirleri (1987) ile Kıbrıslı Âşık Kenzi Divanının I. cildi (1989) yayımlandı.

- Genç kuşaktan Şirin Zaferyıldızı (1968) bir yıl ara ile iki şiir kitabı yayımlar: İçimdeki Rüya (1989) ve Herşey Vatan İçin (1989).

- Bu on yılda Mapolar'ın yayımlanmış kitabı olmamakla birlikte o, yazarlık serüvenini hep sürdüregelmiştir. Gazete sayfaları arasında kalmış epey sayıda roman tefrikaları bulunmaktadır. Son roman tefrikalarına örnek olarak Kıbrıs Postası gazetesinde şunlar vardır: Şantöz (25.10.1982-12.3.1983, 136 tefrika); Potuğun Pembesi (4.7.1984-16.12.1984, 154 tefrika); Âsû'nun Dönüşü (13.2.1986-4.3.1987, 434 tefrika) ve Özgürlük Savaşçıları (25.12.1987-21.7.1988, 100 tefrika).

- Bu on yılda Kıbrıs Sanat dergisi (1 Eylül 1981) altı ay sürdürülecek, Karanfil (1 Aralık 1981) ise ancak bir sayı yayımlanacaktı.

5. 1990'lı Yıllar

- Nevzat Yalçın'ın ikinci anı kitabı Daha Yeni Daha Yakın 1991'de yayımlanır. Onu, denemelerinden oluşturduğu Üçgen (1997) izleyecektir.

- Kâmil Özay'ın şiir kitabı Yaralı Bahar 1990'da yayımlanır.

- Bener Hakkı Hakeri, 1974 Barış Harekâtı sonrasında oluşan ortamda güneyden kuzeye geçişinin öyküsünü anlatır: Kurtuluşa Kaçış (1997).

- Sevilay Sadıkoğlu (1946) şiirlerini ekim 1993'ten bu yana Kıbrıs gazetesinin 'Aralık Kapı' sütununda düzenli olarak yayımlamaya başlamıştır. Şiirleri henüz bir kitapta toplanmış değildir.

- Neşe Yaşın'ın üçüncü şiir kitabı 'Kapılar'ın yayın tarihi 1992'dir.

- Orbay Deliceırmak şiir kitapçığı Leyla ile Köroğlu'yu yayımlar (1994).

- Çeyrek yüzyılı aşkın bir süreden bu yana Kıbrıs'ta yaşayan Ayşe Tural (1949), Orhan Veli'nin izinde esprili, nükteli dizeler, kısacık şiirler yazar. Bu on yılda arka arkaya iki şiir kitabı yayımladığı

görülür: Farklısınız (1997); Sevgileri Yarına Bırakma (1998). Yaşam sevinci ile dolu dizelerindeki içeriği bu kez kısacık düzyazılara aktararak onları da bir kitapta toplar: Biraz Mutluluk Alır mısınız? (1999) Kendisi bu yazıları 'anı-deneme' diye adlandırır.

- Grafiker/Ressam olarak adını Kıbrıs ve Türkiye'de duyuran Nilgün Güney (Kozal), tanınmış ressam İsmet Vekit Güney'in kızıdır. Nilgün Güney, hikâyeciliğe de ilgi göstermiş bir ressam duyarlılığı ile bu dalda da özgün örnekler vermiştir. Bazı hikâyelerini bir kitapta toplamış bulunuyor: Başka Bir Yerden (1992).

- Zeki Ali'nin bu on yıldaki şiir kitaplarının sayısı dörttür: Rüzgâr Kasideleri (1994), Tenden Daha Derinde (1994), Sonsuz Bir Efsane (1996) ve Sürüden Ayrılan Şaman (1999).

- Halkbilimi araştırmacısı Mahmut İslamoğlu'nun araştırma -inceleme yazıları- bildirilerini bir araya toplayan Kıbrıs Türk Kültür ve Sanatı (1994) yayımlanır.

- İlkay Adalı beşinci şiir kitabını bu on yılda yayımlar: Kıyıdaki Ağaç (1993).

- 1940'lı yıllarda hikâye, çeviri ve şiirleriyle tanınan Semih S. Umar yıllar sonra kendisi ve babası Sait Efendi Hoca'nın hayat hikâyeleri ile çağdaş sanat üzerine bir denemesini, bir deste şiiri ile üç eski hikâyesini bir kitapçıkta toplamıştır: Diriliş (1996).

- Selma (Yusuf) Saygın, resimleriyle şiirlerini bir kitapta toplar: Resimler-Şiirler (1995).

- İnşaat Mühendisi olan Ayşen Dağlı (1962) şiir sevgisini günümüze dek sürdürmüştür. Ayrıca çok duyarlık gösterdiği çocuklar için de masallar, şiirler yazdığı görülür. Bu on yıl içinde 7 kitapçık yayımlamıştır: Toprak ve Ben (1993-şiir); Ve Bonsai (1994-şiir); Sihirli Kara Mantarlar ve Işık (1994-masal); Herşey Olacağa Varır Ülkesi (1995-masal); Vitamin İhtiyacı ve Sevgi (1995-çocuk şiirleri); Mantık'ın Gülleri ve Karıncalar (1996-masal); O Desem (1999-şiir).

- İngiliz ve Türk edebiyatlarını iyi bilen Meral Kâşif (1938), Magosa Namık Kemal Lisesi günlerinden İbrahim Zeki Burdurlu'nun öğrencilerindendi. Uzun yıllar doğduğu topraklardan uzak yaşamasına karşın Kıbrıs'tan hiç kopmadı, hatta her geçen yıl sevgi çoğalmasının tutkuya vardığını fark etti.

- Rauf R. Denktaş'ın fotoğraflarıyla süslü ilk şiir kitabı Bir Deste Şiirde Yaşam'ı (1994), Şiirde Özlem, Sevi ve Umut (1996) ile Hasret Köprüleri (1999) izledi.

- Lise yıllarından bu yana oyun-öykü-roman üçlüsüyle ilgili çalışmalarını sürdüren Bekir Kara (1945), türlü tarihlerde bu dallarla ilgili yarışmalarda ödüller almıştır. Toplu Oyunlar-1'i (Tiyatro) 1994; Sırlar Ölüsüzdür'ü (Öyküler) 1995; Bellekteki İzler-1'i (Roman) 1996; ve Çalkantı'yı (Öyküler) 1999 yılında yayımlar.

- Cambridge ve Londra Üniversitesi Ekonomi bölümünde okuyan Raşit Pertev (1958), bu ülkede iken tiyatro ile de ilgilenerek oyunlar yazıp sahneledi. Halen Paris'te IFAP diye bilinen Dünya Çiftçiler Birliği Örgütü'nün Genel Sekreter Yardımcısı ve kalkınmakta olan ülkeler sorumlusudur.

Şiirlerinin yanı sıra basım aşamasına getirilmiş oyun, öykü ve romanları da vardır. İlk şiir kitapçığı Gür Yapraklar Işıklar İçinde'yi 1995 yılında yayımladı. Raşit Pertev'in doğduğu yer Larnaka'yı savaş içinde (1964-74) ve de Kıbrıs ağzıyla anlatan manzum halde eski fotoğraflarla süslü, bir eseri daha vardır: Kâni-Veran, İstanbul 1999.

- Moskova'da gazetecilik bölümünü bitiren Şener Levent (1948) şiirle uğraşırsa da daha çok gazeteci kimliğiyle bilinmektedir. Türlü gazetelerdeki köşe yazılarından bazılarını bir kitapta toplamıştır: Mersin 10-Turkey, 1995.

- Mehmet Yaşın bu on yılda daha önceki iki şiir kitabına şunları ekler: Pathos (1990); Sözverici Koltuğu (1993); Soydaşınız Balık Burcu (1994, 1998), Kıbrıslı Türk Şiiri Antolojisi (1994), Poeturka (1995-Şiir Üstüne Denemeler); Hayal Tamiri (1998); Eski Kıbrıs Şiiri Antolojisi (1999).

- Ankara'da İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdikten sonra İngiltere'de yüksek lisans yapan Özben Aksoy (1946), Kıbrıs gazetesinde yayımladığı öykülerinin bir bölümünü ilkin Gadaklizmo Cehennemi (1996) adlı kitapta topladı. Onu Yangı Yangı Limnidi (1997), Cisusa Kaplanı (1998) ve Simbadi Bucağına Gömül (1999) izledi. Baf köylerinden yerli konular, yerel konuşmalar ve iç-uyaklı kısacık cümleler öykülerinin en belirgin özellikleridir.

- Şiire lise yıllarından başlayan Tayfun Yücer (1963), ilk şiirlerinde özgürlük uğraşımızdan, toplum sorunlarından, çevre tutkusundan geçerek şimdilerde Haikular biçimindeki minyatür boyutlu şiirlere özenir. 1997'den bu yana mısralık dergisini ve iki arkadaşıyla birlikte Dize-lik dergisini yayımlamaktadır. İlk kitabı Yaşayan Şiirler'i (1996) bir yıl ara ile Yaşayan Şiirler-II (1997) izledi.

- İstanbul Üniversitesi'nin İngiliz Dili ve Edebiyat Bölümü'nü bitiren Faize Özdemirciler (1964), şiirin çok ciddi bir uğraş olduğunun bilinciyle, yerleşmiş bulunduğu İstanbul'dan yurt özlemi, nostalji yüklü dizeler oluşturur. İlk şiir kitabı Yitik Manzaralar'ın (1994) ardından 1998'de Hüzzam, Bozuldu'yu, 1999'da ise Deli Temmuz'u yayımladı. 'Akdeniz Kimliği'ne özen gösterenlerden sayılır.

- Yurt dışında yaşayan Taner Baybars, elli yıl boyunca yazdığı şiirlerden yapılmış bir seçkiyi Türkçe ve İngilizce olarak yayımlar: 'Seçme Şiirler/Selected Poems' (1997).

Bunun hemen sonrasında çocukluk anılarını anlatan kitabı çıkar: Uzak Ülke (1997).

- Mustafa Gökçeoğlu'nun çalışmaları bu on yılda ivme kazanır. Şöyle ki: Tezler ve Sözler-II (1991); Tezler ve Sözler-III (1992); Tezler ve Sözler-I'in (1989) 2. baskısı (1993); Aynalı'nın Okuduğu Şiirler (Kıbrıs Destanları) (1993); Kıbrıs Halk Fıkraları (1994 ve 1996); Şu Adamız/Dediğimiz (1995-Şiirler); Cihan Şah (1997-Masal); Bir Varmış/İki Yokmuş (1997-Masallar); Bilmecelerimiz (1999); Hikâyelerimiz Tekerlemelerimiz (1999) hep bu on yılın ürünleridir.

- İbrahim Çangar da yayınlarını sürdürenlerdendir: Dublinli Şiirler ('Sabahı Göreceğim' ile bir arada-1993); Yüzüm, Yüreğim, Kafamın İçi (1993); Zamanın Solgun Kırlangıç Göğü ('Kuzey-Güney Ekspresi', 'Karıncalar Sevişir', 'İlk Ölü', 'Kırlangıçtı Börtü Böcek' ve 'Caz' ile bir arada-1993); Afrika'nın Yüreği (1994); Hindistan Cevizi (1995-Öyküler).

- Ümit İnatçı'nın çalışmaları da bu on yılda yoğunluk kazanır: Tel Sarar Da Tel Sarar (1991-Deneme); Sepet İçinde Deniz (3 kitap bir arada: O Sinirin Düğümü-2. baskı; Çığlık Vücutları, Sepet İçinde Deniz) 1991-Şiirler; Uç Gövdeni Kon Düşüme (1994-Şiir); Tahta Tabanca (1996-Öykü); Kübik Konuşmalar (1996-Şiir); Ansızlığımdan Notlar (1998-Şiir).

- Mehmet Levent de okuyucuyu şu kitaplarla selamlar: Lefkoşa Beni Duyuyor musun? (1995-Şiir); Bu Vatan Bizim (1997, 2 kez, Şiir); Aşkın Seyir Defteri (1988-Şiir); Beni Gökkuşağının Altında Bekle (1999-Aşk Şarkıları).

- Filiz Naldöven'in Mağma Mavera'sı (1994-Şiirler) 4 kitaptan oluşmakta: Başlayarak Mermerin Yarasından (1969-1975); Sevgiden Doğma, 2. baskı (1982-1987); Kon…Gü… (1988-1993); Öl Beni (1987-1994).

Kitabın sonuna da Çeviri Şiirleri eklenmiş ve de Filiz Naldöven 1995-98 arası yazdığı şiirlerden oluşmuş Aşk Ben'i Yıka (1999) kitabıyla bu on yılı kapatır.

- Orkun Bozkurt (1972), Mustafa Çelik gibi, tekerlekli sandalyeye bağımlı bir sanatçı. Gazete yazılarını, İnsan mı Maymun mu? (1996) adlı bir kitapçıkta topladı. İstanbul'da Cem Yayınevi'nin yayımladığı ikinci kitabı Balo Bitti (1999) ise ilkinin devamı sayılır. Yaşamın çatışan yanlarını, içine gülmece öğeleri karıştırarak yerli ağızla anlatan kısacık, yalın öykülerdir bunlar.

- Mustafa Çelik, Sevgi Şiirleri Çağrı'yı yayımlar (1994).

- Feriha Altıok, bir önceki on yıldaki iki kitabına şunları ekler: Şiirle Söyleşiler (1991), Adı Aşka Çağrılı (1993), Gözleri Sen Kuş (1994-Düzyazı) ve Ruhumsan Korkarım (1999).

- Tamer Öncül'ün bu on yıl içinde yayımlanmış 4 şiir kitabını daha görürüz: Şiirdir Dünya (1992); İ. Hora-Şeher (1996); Yitik Aşklar Sokağı (1996); Gündüz Düşleri (1998).

- Özden Seleng geçen on yıldaki tek öykü kitabına iki öykü kitabı, yanı sıra iki de roman ekler: Geceye Açar Gecetütenler (1993); Fincandaki Kraliçe (1993); Sana Sevdam Sarı (1998-Roman); Lâle Yüreğin Beyaz (1999-Roman).

- Bu on yılda İsmail Bozkurt'un iki romanı yayımlanır: Yusufçuklar Oldu mu? (1991); Mangal (1995).

- Oktay Öksüzoğlu'nun kitabı, ünlü bir gazetecimiz hakkında: Kıbrıs Türk Basınından Portreler: 1- Mehmet Remzi Okan (1990).

- Şiir-hikâye-müzik-resim dörtlüsü içinde etkinliklerini günümüze değin sürdüren Mustafa Güvenir, 1960'lardan sonraki şiirleriyle, hikâyelerini henüz bir kitapta toplamış değildir.

- KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları serisinden Osman Türkay'ın 4 kitabı yayımlanır: Seçme Şiirler (1990); Edebiyat, Eleştiri ve Dil Üstüne Düşünceler (1993); Piramit Üçlüsü (1999-Oyun); Ölümsüzlük Acısı (1999-Oyun).

Bir yayın da Hindistan'da var: Poetry Turkay and Epitaphs for a Dying World, A Special issue of the Magazine International Poets, Madres, India, 1995.

Amerika Birleşik Devletleri'nde yayımlanmış iki kitabı da şunlardır: Roaming about Universe-A collection of poems by Osman Turkay, Pentland Press, USA, 1998 ve Cosmorama, Pentland Press, USA, 1999.

- Uzun suskunluk yıllarından sonra Mehmet Kansu, ancak 1995'ten itibaren bıraktığı yerden edebiyat çalışmalarını sürdürecek ve şiir, öykü, deneme-yaşantı dallarında, 2000'in sonuna değin on kitaba imzasını atacaktı. Şiir kitapçıkları şunlardır: Marazlıyım Size ve Zamana (1995); Alacakaranlık (1996); Şaşırtıcı bir Rüzgârdır Değişim (1997); Toprağım Şimdi Yorgun (1998); Kendin Kadar Sev Onu (1998); ve Ansızın Güneş (Haiku-1998).

Öykülerini de iki kitapta toplar: Bir Elin Sıcaklığını Çaldım (1996) ve Bir Solucanın İntihar Girişimi (1998).

Deneme kitapları ise Bir Çığlık Kaç Renge Parçalanır (1995) ve Kim Söyleyecek Ölü Olmadığımı (1999) dır.

Kansu'nun İngilizceden oldukça kabarık sayıda şiir çevirileri de vardır.

- Fikret Demirağ, Seçme Şiirlerin (1994) yanı sıra; 'Acılı Bir Yurt İçin' genel başlığı altında biçem ve içerik bakımından öncekilerden farklı, dört kitaptan oluşmuş bir seri yayımlar. Birinci kitap Limnidi Ateşinden Bugüne'de (1992,1995) Kıbrıs'ın 'sekiz bin yıllık tarihini' hikâye eder, bu acılı tarihi sorgulayarak bazı sonuçlara varmak ister. İkinci kitap Hüzün Ana (1992), son otuz yılın trajedisini gündeme getirir. Üçüncü kitap Sırı Dökülmüş Kökayna ile dördüncü kitap Yalnızlık, Gece Müziği tek ciltte toplanır (1994). Üçüncü kitapta Demirağ, ilk gençlik günlerini ve doğduğu yeri nostaljik bir yaklaşımla anlatır. Dördüncü kitapta ise çağımızın kirlettiği insanı konu edinir.

1996 yılında yayımlanan Şiirin Vaktine Mezmur, bir bakıma, Demirağ'ın kendi kendisiyle hesaplaşmasıdır. Eros'un Oku (1997) kitabı, adından anlaşılacağı gibi, aşk ve erotizm şiirlerinin toplamı ise de, kendi deyişiyle, aynı zamanda, "… bir hüzünler kitabı ve aşksız ve sevgisiz yaşanan bir hayata ağıttır…"

Son kitabı Alfa ve Omega'yı (1999) ise arka kapağındaki şu birkaç satır anlatmaya yeterdir: "Haa, tabii aşk da bitti. Aşkı düşünen kim; belki, türü tükenmekte olan birkaç 'tuhaf' şair ve ne işe yaradığı bilinmez üç-beş romantik! Bütün ayıpları 'örten', sızıları 'dindiren' Para artık tek 'Tanrı'! Artık tek 'Tanrı'! Çok yaşasın tek 'Tanrı' Para!" Kitapta Kıbrıs ağzındaki kelimelerin de dipnot olarak açıklamaları var.

- Özker Yaşın, Kıbrıs davamızın Türkiye ve dünyaya tanıtılmasında büyük ölçüde payı olan Nevzat Karagil (1920-1999) ile kendi yaşam öyküsünü bu on yılda yazmaya başladı: Nevzat ve Ben-I. Cilt (1997). Son şiirlerini toplamaya başladığı kitapçıkların ilkini de yine bu on yılda yayımladı: Yüreğimin Yarısı Sende (1998).

- Geçen on yılda yayımlanmış romanına Sabahattin İsmail üç kitap daha ekler: Yıldızlı Bir Ağustos Gecesinde (1996-deneme), Yengeçlerin Dansı (1998-deneme) ve Bir Savaşın Tasviri (1998-öyküler).

- Çocukları konu edinen bir başka yazarımız da Emine Selçuk'tur (1995). Çocukların yaşamsal ortamını konu edinen Işıklı Çocuk kitabını 1997'de yayımlar.

- Harid Fedai Kıbrıslı Âşık Kenzi Divanının II. Ve III. Ciltleri (1993) ile Kaytaz-zâde Nâzım Efendi'nin (ortak çalışma) Rûh-i Mecrûh (1993) adı altında bir kısım şiirlerini yayımlar.

Ayrıca, T.C. Kültür Bakanlığı'nın Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi dizgesinin Kıbrıs Türk Edebiyatı No. 9 ile Hikmet Afif Mapolar'ın Kıbrıs Efsaneleri'ni yayıma hazırlamıştır (1997)

1940'lı yılların sonlarından itibaren şiirle uğraştığı halde onları kitaplaştırmamış, ancak son şiirlerinden bir bölümünü Koza (1997) adlı kitapta toplamıştır. Toplumsal eleştiri/taşlama nitelikli şiirleri ise henüz kitaplaşmış değildir.

- Kutlu Adalı'ya ait Dağarcık'ın I. cildi ile Çirkin Politikacı Pof'un 2. baskıları yapıldı (1997). Yanı sıra, Kutlu Adalı'nın üç yeni kitabını daha görürüz: Kağnı Yolu (1999-gezi yazıları), Nasreddin Hoca'dan Öyküler (1999-manzum) ve Can ile Gül (1999-çocuk masalları).

- Şiirlerinde toplumcu öğelere, erotik temalara yer veren Gürgenç Korkmazgil (1969), 'Ye' adlı ilk kitabını yayımlar (1994).

- Mehmet S. Emircan, 1963 Kanlı Noel'le başlayan toplumca direniş kavgamızı iki kitaplık dizelere dökmüştür: Ulusal Varoluş Mücadelemiz 1 ve 2 (1997).

- Genç yaşında yaşamını yitirmiş Kaya Çanca'ya ait şiir kitabı Y. Sokağı'nın Pygmalion tarafından ikinci basımı yapılır (1996).

- Ejdan Sadrazam (1969) tizilikle ördüğü dizelerinden ilk şiir kitabını oluşturmuştur: Ülkesiz Birkaç Dilge (1998).

- Kısacık önsözünde, 'Dünyamızın sevgi, dostluk, kardeşlik, hoşgörü, vatan sevgisi, çevre ve barış gibi güzel duygulara en çok gereksinimi olduğu bu dönemde, ben de, bu kitapta topladığım şiirlerimle katkıda bulunmaya çalıştım" diyen Altay Burağan (1951), ilk şiir kitabına içeriğine uygun olan şu adı vermiştir: Uçun Kuşlar Uçun Barışa Doğru (1997).

- Yazılmasın Ayrılık (1997), Havva Tekin'in (1963) ilk şiir kitabıdır. Eserini şu sözlerle takdim eder: "… Ve ben onu evrendeki en doğurgan, en sıcak, en güzel duyguya 'sevgi'ye adıyorum."

- Havva Tekin'in roman çalışmaları da var. Yeşiladanın Çocukları (1998) adlı eseri, T.C. Kültür Bakanlığı'nın Eser Yazma Yarışması Çocuk Romanı Büyük Ödülü'ne layık görülmüştür.

- Bu on yılda genç kuşaktan bir de öykü kitabı var: Gülsade Soykök'e ait çarpık Evin Esintisi (1994) adlı kitapçıkta kısa oylumlu 8 öykü sıralanır.

- Kıbrıs'ta gölge oyunu Karagöz'le ilgili ilk kitabı bu sanatın bizdeki tek temsilcisi Mehmet Ertuğ yayımlar: Geleneksel Kıbrıs Türk Tiyatrosu (1993).

- Geçen on yıldaki iki kitabına Şirin Zaferyıldızı bir üçüncüsünü ekler: Duvardaki Resim (1997).

- Cumhur Delicеırmak'ın şiir denizinde "acemi bir kürek mahkûmu" diye nitelendirdiği Yusuf Gönenoğlu, 'sıradan' olmayan dizelerle oluşturmaya özendiği ilk kitabı Ağaç Kovuğu'nu 1997 yılında yayımlar.

- Bazı kişiler vardır, ilk gençlik yıllarında tutkunu oldukları şiiri, yaşamlarını ne denli mimarlık/mühendis

lik gibi çok ayrı alanlarda sürdürseler dahi, hep yüreklerinde taşımışlar, fırsat buldukça da onlardan bir bölümünü basın/yayın organlarında yayımlamışlardır. İşte Raşit Muammer Bilginerde (1930) onlardan biridir. Uzun yıllar boyunca seçtiği bir demet şiiri Dört Mevsim (1997) adlı kitapta toplamış bulunuyor.

- Resmi, fotoğrafçılığı, karikatürü, şiir ve müziği bir arada yürüten çok yönlü sanatçı Dr. Arif Ali Albayrak 'İkili Yalnızlıklar' adlı ilk şiir kasetini bu on yılda çıkarır.

- Emine Hür'ün Kıbrıs ağzıyla anı-fıkraları 1998'de yayımlanır.

6. 2000 Yılı

- Neriman Cahit, 'soneler'ini ikinci şiir kitabı olan Anasu'da toplar.

- Çalışmalarını sürdüren Ayşe Tural, Benim Adım Şiir kitabını yayımlar.

- Özker Yaşın'ın Son Şiirler dizisinden ikinci kitabı olan Akdeniz'de Bir Ada, İstanbul'da yayımlanır.

- Üç yıl önce yayımladığı Işıklı Çocuk kitabından sonra Emine Selçuk Vatanım Kıbrıs adını verdiği ikinci kitabında çoğunlukla İngiltere'de yaşayan insanlarımızın yurt özlemlerini dile getirir.

- Şiirle fotoğraf sanatçılığını birlikte yürüten Ersin Taşer (1945), 60-70'li yıllarda yayımladığı Aşk Kervanları ve Piç Evren kitapçıklarından sonra fotoğrafçılığa daha çok önem vermekle şiir çalışmaları arka planda kalmıştı. Ama her şeye karşın şiir kervanı yine yürüyecek ve son şiirlerinden oluşturduğu resimlerle süslü kitabına Kervan Yürüyor adının verilmesine neden olacaktı.

- Harid Fedai, 1987'de yayımladığı Kıbrıs Müftüsü Hilmi Efendi Şiirlerinin 2. baskısını yapar.

- Kutlu Adalı'ya ait Dağarcık'ın 2. basım olarak I. cildinden (1997) sonra 2. cildi de yayımlanır.

- Mustafa Gökçeoğlu'nun Masal Ağacı-1 dediği Kıbrıs Masalları'nın I. kitabı var.

- İlk şiir kitabı Uçun Kuşlar Uçun Barışa Doğru'dan (1997) sonra Yaşasın Dünya, Altay Burağan'ın ikinci şiir kitabıdır.

- Genç şiir tutkunlarından Şevket Öznur (1974) ilk kitabı Güz ve Göç Üzre…yi yayımlar.

Son söz: Çağcıl Kıbrıs Türk edebiyatı Türkiye edebiyatının bir uzantısı olsa da, sanatçılar, Akdenizli yaşamın öğelerini eserlerine yansıtacak bir kimlik arayışı içinde çaba gösteriyorlar. Şiirimize, başlangıçta Lefkoşa Mevlevi Tekkesi ocaklık etmişti. Günümüzde onun yerine beş adet üniversitelerimiz olsa da bunlardan hiçbirinin böyle bir ortamı yaratma gibi bir niyetleri yoktur. Buna karşın sanat çevreleri dayanışma içinde ve daha da güçlenerek edebiyatın ince-uzun yolunda soluklu adımlar atmaya bakmalıdırlar

1 Fedai, Harid, **Lefkoşa Mevlevihanesi** (ortak çalışma), Ankara 1997, 6-9. ss.

2 Milli Kütüphane, Ankara, Elyazmaları B 611.

3 Defter-i Süreyyâ, **Harid Fedai Arşivi,** 22, 56, 57, 59, 60, 68, 110. yy.

4 Kıbrıs Müftüsü Hilmi Efendi, **Şiirler**, İlaveli İkinci Baskı, Lefkoşa, 2000.

5 Fedai, Harid, **Kıbrıs'tan Divan Sahibi Bir Şair: Handi**, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 25-29 Eylül 1993, Bildiriler.

6 Fedai, Harid, Şemî'nin 14 Şiiri, K**ültür Bakanlığı IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi**, Antalya, 6-11 Mayıs 1991, Bildiriler.

7 Pala, Prof. Dr. İskender, Beyrut'ta Bir Kıbrıslı ve Mistik Aşk Coşkusu, (Hasan Nesib ve Feyezân-ı Aşk) **Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi**, Magosa-Kıbrıs, 13-17 Kasım 2000. Bildiriler, 2. Cilt, 137-154. ss.

8 Fedai, Harid, Kıbrıs Türk Halkının İlk Mizah Gazeteleri: Kokonoz, Akbaba, **Selçuk Üniversitesi II. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folkloru Kongresi**, Konya 19-21 Ekim 1992, Bildiriler.

9 Fedai, Harid, Kıbrıs Türk Basınında Mizah ve Yergi, **Yeni Kıbrıs** dergisi, Lefkoşa, Kasım 1886-Şubat 1987.

10 Fedai, Harid, Kıbrıs Türk Yazınında İlk'lerden Bir Öykü: Bir Manzara-i Dil-güşâ, **Kültür Sanat** dergisi, Lefkoşa, Şubat 1986.

11 Fedai, Harid, Kıbrıs Türk Yazınında İlk'lerden Bir Oyun: Namus İntikamı Yahut Dilenci, **Kültür Sanat** dergisi, Lefkoşa, Temmuz, 1986.

12 Fedai, Harid, Critica: Müsâmeret-nâme, **Kültür Sanat** dergisi, Lefkoşa, Aralık 1986.

13 Fedai, Harid, Kıbrıs Türk Yazınında İlk'lerden Bir Roman: Yâdigâr-ı Muhabbet, **Halkbilim Sempozyumları,** -I-IV, 1986, Bildiriler, 337-344. ss.

14 Fedai, Harid, **Rûh-i Mecrûh (ortak çalışma), Şiirler**, KKTC. Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları-26, İstanbul 1993.

15 Fedai, Harid, Eski Şeyler: Râik Bey, **Yeni Kıbrıs** dergisi, Lefkoşa, Ekim 1984.

16 Dedeçay, Dr. Servet Sami, **Nâzım Ali İleri, Hayatı ve Eserleri**, Lefkoşa 1991, 3-5, 13-44. ve 45-65 ss.

17 Fedai, Harid, Critica: Efenin Düğünü, **Kültür Sanat** dergisi, Lefkoşa, Ekim 1995.

18 Bir Masıl mı? **Embros**, Lefkoşa, 17. 1. 1938 ve Ayrılan Yol, **Embros**, 6-14. 2. 1938.

19 Shakespeare, Sonnet XVIII., **Embros**, 20. 12. 1937; A Turkish Poet of Liberty: Namık Kemal, **Embros**, 24. 1. 1938; Shakespeare's Philosophy of Life: To Die, Or Not To Die, **Embros**, 21. 2. 1938.

20 Fedai, Harid, 1940'lı Yıllarda Kıbrıs'ta Yayımlanan Türkçe Dergiler, **Halkın Sesi** gazetesi, Lefkoşa, 24. 3-3. 4. 1984.

21 Fedai, Harid, 40'lardan Bir Gazete: Yankı, **Bozkurt** gazetesi, Lefkoşa, 1 Şubat 1985.

22 Gürkan, Haşmet, M., 1940'lı Yıllarda Bir Dergi: Dünya, **Yeni Kıbrıs** dergisi, Ocak-Şubat 1985.

23 Güvercine Verdiğim Mektup, **Ocak** dergisi, Lefkoşa 15 Aralık 1945 Bir Efsane: Sibel Antis, **Ocak** dergisi, 1 Nisan 1946. 19 Mayıs Destanı (Akdenizli Ozan takma-adıyla), **Ocak** dergisi, Mayıs, 1946.

24 Şiirde Yenilikler, Serbest Nazım, **İşçinin Yolu Şaşmaz** dergisi, Lefkoşa, Ekim 1947.

25 **Çardak** dergisi, Lefkoşa, Ekim 1955.